

श्रीकृष्णः शरणं मम
श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः
महर्षिवेदव्यासप्रणीतं

तत्र श्री

अने गोदावरीसमलङ्कृतं

श्रीमद्भागवतं

समुपायनाक्रियते श्रीभागवतविद्यापीठेन

श्रीमद्भागवतमहापुराणम्

श्रीधरस्वामिविरचित-भावाथदीपिका, श्रीवंशीधरकृत-भावाथदीपिकाप्रकाशः, श्रीगङ्गासहायप्रणीत-अन्वितार्थप्रकाशिका
श्रीमद्वीरराघवाचार्यभाषित-भागवतचन्द्रिका, श्रीमद्विजयध्वजतीर्थरचित-पदरत्नावली,
श्रीमज्जीवगोस्वामिनिष्पादित-क्रमसंदर्भः, श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिसाधित-साराथदर्शिनी,
श्रीमच्छुक्कदेवनिर्वर्तित-सिद्धान्तप्रदीपः, गोस्वामिश्रीगिरिधरलालविहित-
बालप्रबोधिनी, श्रीभगवत्प्रसादाचार्यप्रणीत-भक्तमनोरञ्जनी, इत्येताभिर्व्याख्याभिः

भाषानुवादेन च

समलङ्कृतम्

अष्टमः स्कन्धः

सम्पादकः

श्रीदलसुखरामात्मजः कृष्णशङ्करः शास्त्री

प्रकाशकाः

कृष्णशङ्करः शास्त्री

कृष्णराजभाई ठाकरसी

जयराजभाई द्वारकादासः

(श्रीविद्याहितनिधिसदस्याः)

श्रीमद्भागवतमहापुराणषष्ठस्कन्धस्थविषयानुक्रमः

अध्याये	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
१. अजामिलोपाख्यानां विष्णुदूतयमदूतसंवादश्च ।	...	१
२. त्रिष्णुदूतमुखेन भागवतधर्मानामाहात्म्यनिरूपणं याम्यपाशान्मुक्तस्याजामिलस्य भगवदाराधनया परमधामगमनं च ।	...	५३
३. यमयमदूतसंवादः वैष्णवोत्कर्षवर्णनं च ।	...	९४
४. दक्षजन्म, तत्कृततपसोऽवसाने भगवतो दर्शनं हंसगुह्यस्तोत्रं दक्षभगवत्संवादश्च ।	...	१२४
५. नारदोपदेशेन हर्यश्वशबलाश्वाख्यानां दक्षपुत्राणां विरक्तिर्निरादाय दक्षकतृकं शापदानं च ।	...	१७३
६. दक्षस्य षष्टिकन्यानां वंशविस्तारः ।	...	२०५
७. इन्द्रेण कृतं गुरोरवमाननं ततो देवानामैश्वर्यवृद्धिः, विश्वरूपस्य पौरोहित्ये वरणं च ।	...	२२६
८. विश्वरूपद्वारा इन्द्राय नारायणवर्मोपदेशः ।	...	२४९
९. विश्वरूपबधः वृत्रस्योत्पत्तिर्देवकृतभगवत्स्तवनं भगवद्वरप्रदानं च ।	...	२७९
१०. देवानां दधोचेः सकाशात्तदस्थियाचनं वज्रनिर्माणं देवदानवयुद्धं च ।	...	३३८
११. वृत्रस्य भक्तिज्ञानवैराग्ययुक्तवीरोचितोद्गाराः ।	...	३५६
१२. इन्द्रवृत्रयुद्धं वृत्रस्य वधश्च ।	...	३७७
१३. ब्रह्महत्याभयादिन्द्रस्य पलायनम्, अश्वमेधयज्ञेन ब्रह्महत्यानिवारणं च ।	...	३९८
१४. वृत्रासुरस्य पूर्वजन्मवृत्तान्ते चित्रकेतूपाख्यानम्, अङ्गिरःप्रसादेन लब्धे स्वसुते विनष्टे चित्रकेतोरत्यन्तशोकं कृतद्युतेर्विलापश्च ।	...	४१४
१५. चित्रकेतवेऽङ्गिरोनारदयोरुपदेशः ।	...	४४९
१६. राजपुत्रदेहवियुक्तस्य जीवात्मन उक्तिः, चित्रकेतवे नारदकतृकं सङ्कर्षणमन्त्रप्रदानं तज्जपेन विद्याधरत्वप्राप्तिर्भगवतोऽनन्तस्य दर्शनं च ।	...	४७०
१७. कैलाशे पार्वतीसहितस्य शिवस्योपहासकरणात् पार्वतीशापेन चित्रकेतोवृत्रजन्मप्राप्तिश्च ।	...	५२३
१८. दितिवंशवर्णनं मरुतामुत्पत्तिश्च ।	...	५५२
१९. पुंसवनव्रतविधिः ।	...	५९२

परिशिष्टम्—१

सप्रकाशतत्त्वार्थदीपनिबन्धः (षष्ठस्कन्धीयः)

परिशिष्टम्—२

हरिलीलामृतम् (षष्ठस्कन्धीयम्)

परिशिष्टम्—३

षष्ठस्कन्धीयश्लोकानुक्रमणिका

तत्र श्री

अनेकन्याख्यासमलङ्कृतं श्रीमद्भगवत्
समुद्रादिनिरुद्धं श्रीभागवतविशेषेन

श्रीकृष्णः शरणां मम

ॐ तत्सत्

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्भागवतमहापुराणम्

अनेकन्याख्यासमलङ्कृतम्

—:❁:—

पृष्ठः स्कन्धः

अथ प्रथमोऽध्यायः

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

राजोवाच

निवृत्तिमार्गः कथित आदौ भगवता यथा । क्रमयोगोपलब्धेन ब्रह्मणा यदसंसृतिः ॥ १ ॥
प्रवृत्तिलक्षणश्चैव त्रैगुण्यविषयो मुने । योऽसावलीनप्रकृतेर्गुणसर्गः पुनः पुनः ॥ २ ॥
अधर्मलक्षणा नाना नरकाश्चानुवर्णिताः । मन्वन्तरश्च व्याख्यात आद्यः स्वायम्भुवो यतः ॥ ३ ॥
प्रियव्रतोत्तानपदोर्वशस्तच्चरितानि च । द्वीपवर्षसमुद्राद्रिनद्युद्यानवनस्पतीन् ॥ ४ ॥

अन्वयः—आदौ भगवता निवृत्तिमार्गः यथा कथितः यत् क्रमयोगोपलब्धेन ब्रह्मणा असंसृतिः ॥ १ ॥ ❁ ❁

मुने च एव त्रैगुण्यविषयः यः असौ अलीनप्रकृतेः पुनः पुनः गुणसर्गः प्रवृत्तिलक्षणः ॥ २ ॥ ❁ ❁ अधर्मलक्षणः च नाना
नरकाः अनुवर्णिताः च यत् आद्यः स्वायम्भुवः मन्वन्तरः व्याख्यातः ॥ ३ ॥ ❁ ❁ प्रियव्रतोत्तानपदोः वंशः तच्चरितानि च
द्वीपवर्षसमुद्राद्रिनद्युद्यानवनस्पतीन् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

श्री गणेशाय नमः ॥

पुण्यारण्ये नृसिंहैकनामसिंहो विराजते । यन्नादतः पलायंते महाकल्मषकुंजराः ॥ १ ॥
विसर्गसंभवाञ्जीवान्स्वमर्यादासु संस्थितान् । विष्णुः पात्यखिलै रूपैरित्येवं पंचमे स्थितम् ॥ २ ॥
अध्यायैकोनविंशत्या षष्ठे पोषणमुच्यते । अतिलंघितमर्यादभक्तलक्षणलक्षणम् ॥ ३ ॥
अजामिलो मनुष्येषु महापापो यथाऽवितः । विश्वरूपादिघाती च यथा देवेषु वासवः ॥ ४ ॥
अजामिलस्य भक्तत्वं विष्णुदूतैर्निरूपितम् । संकेतभगवन्नामपुत्रस्त्रेहानुषंगजम् ॥ ५ ॥
इतोऽपि भगवद्भक्तः सख्येनोपेन्द्रसेवकः । तदधीनसुरैर्धर्यशत्रुनिर्जयजीवितः ॥ ६ ॥

तत्रादौ त्रिभिरध्यायैरजामिलकथोच्यते । विश्वरूपकथा षड्भिरिन्द्रदोषोक्तये ततः ॥ ७ ॥
इन्द्रस्यैव तु दोषोक्त्यै वृत्राख्यानं ततोऽष्टभिः । द्वाभ्यां च मरुदाख्यानमेवं प्रकरणक्रमः ॥ ८ ॥
तत्रादौ प्रथमे विष्णोर्दूतैः पातकिमोचने । तत्पापख्यापनायोक्तं याम्यैर्यमार्गदिलक्षणम् ॥ ९ ॥

अथ षष्ठस्कन्धो व्याख्यायते पूर्वोक्तानुवादपूर्वकं निरन्तरोक्तनरकपरिहारोपायं प्रच्छति निवृत्तिमार्गं इति षडभिः ।
आदौ द्वितीयस्कन्धे 'वैश्वानरं याति' इत्यादिना भगवता त्वया यथा यथावत् । यद्येन मार्गेण । क्रमेण योगोऽर्विरादिप्राप्तिस्तेनो-
पलब्धो यो ब्रह्मा तेन सहासंस्मृतिर्मोक्षो भवति । "ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यांते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं
पदम् ॥" इति वचनात् ॥ १ ॥ * * त्रैगुण्यं स्वर्गादिमुखं तदेव विषयः प्राप्यं यस्य न लीना प्रकृतिर्यस्य तस्य पुंसः पुनः
पुनर्गुणसर्गो भोगार्थं देहारंभरूपो यो मार्गः स च कथितस्तृतीये । "दक्षिणेन पथाऽर्यम्णः पितृलोकं व्रजन्ति ते" इत्या-
दिना ॥ २ ॥ * * अनुवर्णिता निरन्तराध्यायव्याख्याताश्चतुर्थस्यादौ । यतो यस्मिन् ॥ ३ ॥ * * द्वीपादीन्भागतो
लक्षणतो मानतश्च धरामण्डलस्य संस्थानं ज्योतिषां विवराणां चेदं संस्थानं विभुर्यथाऽसृजत्तथा व्याख्यातमित्यर्थः ॥ ४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः ॥

योऽरक्षद्वासवं वृत्राद्यामिकेभ्यस्त्वजामिलम् । स कृष्णो मां सदा पातु वृषभानुसुताप्रियः ॥ १ ॥

अधुना व्याकृतिं कुर्वे षष्ठस्कन्धे गुरोः कृपाम् । संप्राप्य निखिलांशोकाकृतो नत्वा यथामति ॥ २ ॥

पुण्यानां तीर्थयात्रादानजपादीनां वृक्षस्थानीयानामरण्ये वनवत्समूहे नृसिंहस्यैकं मुख्यं नामैव सिंहस्तत्सदृशः । यत्रा-
गतो यदुच्चारणात् महाकल्मषा ब्रह्महत्यादय एव कुंजराः कुंजरस्थानीयाः (१-२) अतिलङ्घिता मर्यादा स्वधर्मस्थितिर्येन स
चासौ भक्तश्चेत्यतिलङ्घितमर्यादभक्तस्तस्य लक्षणे न रक्षणेन लक्षितं ज्ञापितं रलयोरैक्यात् । चक्रवर्तिनाऽपि "भक्तानां धर्ममर्या-
दालङ्घनामपि पालनम् । यद्वेत्तद् विद्वद्भिः पोषणं परिकीर्तितम् ॥" इत्यमेवोक्तम् (३) आदिना वृत्रादिग्रहः । अवितो
रक्षितः (४) संकेते कल्पनया स्थापितं भगवन्नाम यस्मिन्स संकेतभगवन्नामा स चासौ पुत्रश्च तत्र यत् स्नेहाधिक्यं तस्माज्जायत
इति तथा (५) सख्येन भ्रातृभावेन । उपेन्द्रो वामनरतरय सवकः । सुराणामैश्वर्यश्च शत्रूणां निर्जयश्च सुरैश्वर्यशत्रुनिर्जयौ
तस्योपेन्द्रस्याधीनौ च तौ सुरैश्वर्यशत्रुनिर्जयौ चेति तथा ताभ्यां जीवितः पालितस्तथा (६) तत्रैकोनविंशतिमध्ये । ततोऽ-
जामिलकथानन्तरम् । इन्द्रदोषो विश्वरूपहननादिः (७) ततो विश्वरूपकथानन्तरम् (८) तत्र त्रिष्वपि तस्य पातकिनः पाप-
कथनाय याम्यैर्यमदूतैः । आदिनाऽधर्मग्रहः (९) निवृत्तिमार्ग इति । तत्र पूर्वोक्तौ मार्गौ द्वौ वैदिकावैदिकभेदात् । आद्यस्तु
प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदेन द्विधा । द्वितीयस्त्वेकधैवाधर्मलक्षणाः । तत्र मार्गत्वं नाम क्रमयोगहेतुत्वमित्युक्तं—क्रमयोगोपलब्धेनेति । ज्ञान-
भक्ती तु सद्यः प्रापकत्वान्मार्गत्वेन न विवक्ष्येते । तदेतदभिप्रेत्याह—प्रथमसार्द्धद्वयेन । तृतीयेऽपि ये स्वधर्मान् दुहन्तीत्यादि-
नोक्तः ॥ १ ॥ * * मुने इति सर्वज्ञत्वमाह "सर्वशास्त्रावगन्तारो मुनयः परिकीर्त्तिताः" इत्युक्तेः ॥ २ ॥ * *
अधर्मं लक्षयन्ति ज्ञापयन्तीत्यधर्मलक्षणाः मन्वंतरादिकं तु प्रासंगिकतयैव वर्णितमित्याह—मन्वंतरश्चेति सार्द्धद्वयेन ॥ ३ ॥ * *
तच्चरितानि प्रियव्रतोत्तानपदोश्चरितानि द्वीपादीन्यथाऽसृजत्तथा व्याख्यातमित्यन्वयः । भागतो लक्षणतो मानतश्च धरामण्डल-
संस्थानं रचनां ज्योतिषां सूर्यादीनाम् । विवराणामित्युपलक्षणं नरकाणाम् । इदं संस्थानं यथाऽसृजत्तथा व्याख्यात-
मित्यर्थः ॥ ४-५ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

श्रीपरमेश्वराय नमः ॥

आनन्दधामनि चिदेकरसेऽद्वितीये, तस्मिन्पदे तु मम चित्तमगोचरेऽपि ।

यत्सद्व्रजस्थितिजुषां सुहृदां कुमारानीनामधीनमिव गोचरतामुपैति ॥ १ ॥

यावन्निरञ्जनमजं पुरुषं जरन्तं सञ्चिन्तयामि निखिले जगति स्फुरन्तम् ।

तावद्बलात्स्फुरति हन्त हृदन्तरे मे गोपस्य कोऽपि शिशुरञ्जनपुञ्जमब्जुः ॥ २ ॥

प्रेम्णा मुकुन्दपदकञ्जयुगं प्रणम्य मातुः पितुश्च चरणौ प्रणिपत्य भक्त्या ।

गङ्गासहायजरठो हरितोषहेतोः स्कन्धेऽन्वयं सुगममातनुतेऽत्र षष्ठे ॥ ३ ॥

तत्राद्येऽजामिलस्याग्रे दूतानां यमकृष्णयोः ।

सम्पादे धर्मलक्षमादि तत्र श्लोकास्तु नागषट् । अनुष्टुभः सार्धगोषट्समोवाचवचांसि च ॥ ४ ॥

निवृत्तीति । भगवता त्वयाऽऽदौ द्वितीयस्कन्धे वैश्वानरं यातीत्यादिना यथा यथावन्निवृत्तिमार्गः कथितः । यथेन मार्गेण क्रमेण योगोऽर्चिरादिप्राप्तिस्तेनोपलब्धेन प्राप्तेन ब्रह्मणा सह असंसृतिर्मोक्षो भवति । “ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥” इति श्रुतेः । इति क्रममुक्त्यभिप्रायेण योजना । यद्वा आदौ द्वितीयस्कन्धे केचित्त्वदेहान्तरहृदयेत्यादिना त्वया यथावन्निवृत्तिमार्गः कथितः । येन मार्गेण धारणाध्यानसमाधिक्रमयोगसीत्या प्राप्तेन ब्रह्मणा भगवता हेतुभूतेन असंसृतिर्मोक्षो भवतीति सद्योमुक्तिपक्षे योजना ॥ १ ॥ ❀ ❀ प्रवृत्तीति । हे मुने न लीना न निवृत्ता प्रकृतिर्माया यस्य प्राणिनः तस्य पुनः पुनः भोगार्थं गुणानां सर्गः कार्यं देहास्मभो यस्मिन्सः त्रैगुण्यं स्वर्गादिमुखं तदेष विषयः प्राप्यं फलं यस्य सः योऽसावेवंभूतः प्रवृत्तिलक्षणो मार्गः सोऽपि त्वया “दक्षिणेन पथार्यम्णः पितृलोकं व्रजन्ति ते ।” इत्यादिना कथितः ॥ २ ॥ ❀ ❀ अधर्मेति । अधर्मं लक्षयन्ति स्वकारणतया ज्ञापयन्तीति अधर्मलक्षणा नानाप्रकारका नरकाश्च पञ्चमस्कन्धान्ते त्वयाऽनुवर्णिताः । यतो यस्मिन् स्वायम्भुवो ब्रह्मपुत्रो मनुः स आद्यः प्रथमो मन्वन्तरमनुदेवः ऋष्यादिपदकलक्षणश्च चतुर्थस्यादौ व्याख्यातः कथितः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ प्रियेत्यर्द्धम् । प्रियव्रतोत्तानपादयोर्वंशो व्याख्यातः । तद्वंशचरितानि च व्याख्यातानि ॥ ४ ॥

वीरराघवव्याख्या

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

एवं नानाविधनरकेषु तत्प्राप्तिहेतुषूचावचेषु पापेषु चोपवर्णितेषु तन्निस्तारोपायं पिष्टुच्छिषुस्तावदुक्तमनुवदति निवृत्तिमार्गं इत्यादिभिः पञ्चभिः । भगवता त्वया आदौ द्वितीये निवृत्तिमार्गः यथावत्कथितः निवृत्तिर्निवृत्तिधर्मः मोक्षधर्म इति यावत् । तस्य क्रमादिनिवृत्तिपूर्वकत्वात्तेन प्राप्यो मार्गः मुक्तिस्वरूपतदुपायादिकं सर्वं “गृहात्प्रव्रजितो धीरः पुण्यतीर्थजलाप्लुतः ।” इत्यादिना कथितमित्यर्थः । कोऽसौ निवृत्तिमार्ग इत्यत्राह क्रमयोगेति । क्रमः स्वस्ववर्णाश्रमोचितपञ्चमहायज्ञादिरूपकर्मयोगानुष्ठानक्रमः आत्मयथात्म्यज्ञानयोगः भगवद्भक्तियोगश्च तन्त्रेण योगशब्देन विवक्षितौ क्रमयोगाभ्यामुपलब्धेन ज्ञानकर्मयोगाभ्यामनुगृहीतेन भक्तियोगेनोपलब्धेन प्राप्तेन ब्रह्मणा हेतुनासंसृतिर्मुक्तिरिति यदेष निवृत्तिमार्ग इत्यर्थः । ब्रह्मण इति षष्ठ्यन्तपाठे ब्रह्मणः क्रमः क्रमयोगोपलब्धेन ज्ञानकर्मयोगाभ्यामुपलब्धेन भक्तियोगेनेति शेषः । केचिदत्र क्रमयोगोऽर्चिरादिप्राप्तिस्तेन उपलब्धो ब्रह्मणा चतुर्मुखस्तेन सहासंसृतिर्मोक्षो भवति । “ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परम्पदम् ॥” इति वचनादित्याचक्षते । तत्र मोक्षेऽथ सम्पत्स्य इति शरीरपातावधिमात्रविलम्बश्रवणविरोधापत्तेः “ब्रह्मणा सह ते सर्वे” इति वचनस्य “ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे” इति श्रुतेश्च विशेषवशाच्चतुर्मुखलोकप्राप्तजीवविषयात्पुण्यवशाच्चतुर्मुखलोकं प्राप्य तत्र निवृत्तोपासनाः ब्रह्मणा सह मुच्यन्त इति तदर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ तथा हे मुने ! शुक्र ! त्रैगुण्यविषयः प्रवृत्तिलक्षणश्च मार्गः कथितः कापिले त्रैगुण्यविषयत्रैगुण्ययुक्तपुरुषाधिकारः प्रवृत्त्या सुखदुःखादिसाधनधर्मेणालक्ष्यते प्राप्यत इति प्रवृत्तिलक्षणः, लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं प्रवृत्तिलक्षणं यस्येति वा । कोऽसौ प्रवृत्तिलक्षणो मार्गस्तत्राह । अलीनप्रकृतेरविनष्टप्रकृतिसम्बन्धस्य जीवस्य योऽसौ पुनः पुनर्गुणसर्गः सृज्यतेऽनेनेति सर्गः गुणः गुणत्रयं सर्गो यस्य स गुणसर्गः पुनः पुनः सुखदुःखभोगार्थगुणकार्यरूपदेहसम्बन्ध इत्यर्थः । देहो हि कर्मफलभूतसुखदुःखादिभोगाय पुण्यापुण्यात्मकप्रवृत्त्याख्यकर्मणा प्राप्यते । कर्म हि देहसम्बन्धोपादानद्वारा सुखदुःखादिसाधनं न साक्षादतो गुणसर्गः प्रवृत्तिलक्षणो मार्गो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ ❀ ❀ अधर्मः कारणतया लक्षणं येषां ते नानाविधा नरकाश्चानुवर्णिताः तथा स्वायम्भुवसम्बन्धी आद्यो मन्वन्तरश्च व्याख्यातः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ कोऽसौ स्वायम्भुवः यत्सम्बन्धी मन्वन्तरो व्याख्यातः तत्राह । यतः स्वायम्भुवमनोः प्रियव्रतोत्तानपादौ वंशः सन्ततिरपत्यभूताविति यावत् तथा तच्चरितानि प्रियव्रतोत्तानपादयोश्चरितानि च व्याख्यातानीत्यर्थः ॥ ४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

श्रीमदानन्दतीर्थपादेभ्यो नमः । श्रीलक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः ।

भवभयजटां घोरां यस्याभिधानमघच्छिदो दलयति नृणां सद्यः सङ्कीर्तितं स्वलनादिषु ॥

अहिरिपुरहेर्हत्याद्यंहो जहौ हि यदर्चया शरणमनिशं शान्तं कान्तं नमामि मुरद्विषम् ॥ १ ॥

अवारुढः पञ्चमस्कन्धशैलादहं षष्ठस्कन्धसिन्धावगाधे ।

अनुज्ञां वः प्रार्थये स्नातुकामो भवन्तः सन्तो गुणार्थैकलुब्धाः ॥ २ ॥

अस्मिन् स्कन्धेऽतीतस्कन्धार्थेऽध्येतृप्रवक्तृश्रोतृणां फलाधिक्यप्रकटनाय संक्षिप्य निरूप्यते । तत्र प्रारम्भितेऽध्याये सर्वाधिकारिकं सुखसाध्यं श्रीहरिप्रसादजनकज्ञानसाधनमपि भवत्या दरेर्नामसङ्कीर्तनं पापपरिहारद्वारावश्यकं मुक्तिसाधनमिति

निरूप्यते । तदर्थं ज्ञानदरिद्रजनदयालुर्विद्वानपि परीक्षयेन विना प्रापविनाशो न स्यात्तदभावे ज्ञानानुदयः तस्मिन्सति मोक्षमात्र-
मपि न स्यादतस्त्वया तदवश्यं वक्तव्यमितीममेवार्थं वादयितुं द्वितीयस्कन्धोक्तार्थमनुवदति । निवृत्तिमार्ग इति । आदौ
द्वितीयस्कन्धारम्भे 'वरीयानेष ते प्रश्नः' इत्यादिना निवृत्तिमार्गः स्वस्वरूपानन्दाविर्भावलक्षणमोक्षसाधनविशेषः । ननु साधन-
विशेषप्रपञ्चनमन्तरेण सृष्ट्यादिकथनं कुत्रोपयोगितया सङ्गच्छत इति तत्राह यथेति । यथावत्सृष्ट्यादिलक्षणेन दोषत्रयरहितेन
लक्षितं श्रीनारायणस्वरूपं मुख्यपुरुषार्थोपयोगीत्यभिप्रायेण तत्प्रपञ्चितमिति भावः । तस्य फलमाह क्रमयोगेति । यद्यस्मान्निवृत्ति-
मार्गादनुष्ठिताज्ञानब्रह्मणा सर्वगुणपूर्णेन श्रीनारायणेनासंसृतिः संसाराभावलक्षणं फलं भवति । जीवस्येति शेषः "कर्तृकरणयो-
स्तृतीया" इति । अत उभयथापि मुख्यत्वं श्रीहररेवेति प्रकटनाय ब्रह्मणेति तृतीया "अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहन्तो ह्यस्मिन्गुणाः"
इति श्रुतेः गुणपरिपूर्णतया ज्ञात एव पुरुषार्थप्रदः न निर्गुणत्वेन इत्यतो ब्रह्मेति पदं प्रायोजि कथं ज्ञातेनेति तत्राह । क्रमेति ।
क्रमेणानुष्ठितेन योगेन वैराग्यभक्तिनिरन्तरध्यानज्ञानलक्षणोपायेनोपलब्धेन हृष्टेन प्रथमं स्मरणं पश्चादेकैकाग्र्यवध्यानां तदनन्तरं
समप्राङ्गध्यानमिति वा क्रमयोगः ॥ १ ॥ * * "ब्रह्मवर्चसकामस्तु यजेत ब्रह्मणस्पतिम्" इति प्रवृत्तिलक्षणशब्दात्कथितः ।
स किफल इति तत्राह त्रैगुण्येति । त्रिगुणात्मकपुरन्दरादिदेवतास्थानप्राप्तिफलमित्यर्थः । तत्फलं किं नित्यं नेत्याह य इति ।
योऽसौ प्रवृत्तिमार्गः कामकर्मविदूषितान्तःकरणदोषभर्जनासमर्थत्वादलीनप्रकृतेरविनष्टप्रकृतिशक्तेः पुरुषस्य पुनः पुनर्गुण-
भूतस्य देहस्य सर्गो यस्मात्स तथा सत्त्वादिगुणैः सर्गो यस्मादिति वा भूयो जननमरणे प्राप्य चक्रवत्परिभ्रमणफलं ददातीत्यर्थः ।
अलीनप्रकृतेर्यो गुणसर्गः सत्त्वादिगुणनिमित्तोत्पत्तिः असावपि तृतीयस्कन्धादौ कथित इति वा योगविभागः ॥ २ ॥ * *
अधर्मेण लक्ष्यन्ते दृश्यन्ते अनुभूयन्ते पृथक्संज्ञावत्त्वेन क्रियन्ते इति बाधर्मलक्षणाः अधर्मं लक्ष्यन्तीति वा । नास्ति रतिः कथञ्चन
येषु ते नरका उपवर्णिताः पञ्चमान्त इति शेषः । मन्वन्तरो मन्वन्तरविषयो विचारश्चतुर्थारम्भे व्याख्यातः कोऽसाविति तत्राह
आद्य इति । आद्यः प्राथमिकः केन सृष्ट इत्यत उक्तम् । स्वायम्भुव इति । स्वायम्भुवो कल्पितः यतः यस्मिन्मन्वन्तरे स्वायम्भुवो
जातो मनुराजः सर्वमनूनामाद्यभूत इति वा ॥ ३ ॥ * * ननु स्वायम्भुव इति सामान्योक्तौ मनुविशेषः कुतो निश्चीयते
न च तच्छब्दादिति वाच्यमश्रवणात् । न च तेनैव स्वायम्भुजातानां सर्वेषामपि तत्सम्बन्धितया तच्छब्दवाच्यत्वोपपत्तेः, न च
रुद्ध्या तदङ्गीकारः किं न स्यादिति वाच्यं विशेषमन्तरेण केवलया निश्चेतुमशक्यत्वात् । "स्वायम्भुव ! कया वृत्त्या वर्तितं ते
परं वयः" इति । अत्र नारदपरत्वेन रुढेरपहाराच्चेतीयमाशङ्क्य यतःशब्दमुत्तरत्र सम्बद्धश्च परिह्रियते यत इति । यतो यस्मा-
त्स्वायम्भुवान्मनोजातयोः प्रियव्रतस्तानपदोर्वशः तयोश्चरितानि चतुर्थे पञ्चमे च व्याख्यातानीत्यनेन स्वायम्भुवो मनुरेवोच्यत
इति निश्चीयत इति द्वीपादयश्च पञ्चमे व्याख्याता इति शेषः ॥ ४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

श्रीकृष्णचैतन्यचन्द्राय नमः ।

श्रीकृष्ण कृष्णचैतन्य ससनातनरूपक ! । गोपाल रघुनाथाय ब्रजजीवक पाहि माम् ॥ १ ॥

षष्ठस्य क्रमसन्दर्भे सन्दर्भाणां समाहृतिः । क्रियते यन्निदेशेन समेऽनन्यगतेर्गतिः ॥ २ ॥

अथ षष्ठस्कन्धस्य क्रमसन्दर्भः ।

स्वामिपादैर्न यद्वयत्तं यद्वयत्तं चारुफुटं क्वचित् । तत्र तत्रैव विज्ञेयः सन्दर्भः क्रमसंज्ञकः ॥ ३ ॥

वैष्णवापरितोषः स्याद्यत्र यत्र यतस्ततः । लेख्यं वैष्णवसिद्धान्तदाक्षिण्येनैव किञ्चन ॥ ४ ॥

प्रष्टव्यार्थोपयुक्तमेव तत् पूर्वोक्तमनुवदति निवृत्तीति पञ्चभिः । तत्र परलोकमागौ तावद्द्वौ । वेदानुसारेणैकस्त-
दतिक्रमेणान्यः, प्रथमोऽत्र द्विविधः—निवृत्तिप्रवृत्तिलक्षणः उत्तरस्त्वेकविधोऽधर्मलक्षणः । तत्र मार्गत्वं नाम क्रमयोगहेतुत्वमित्युक्तं
क्रमयोगोपलब्धेनेति ज्ञानभक्ती तु सद्यः प्रापकत्वान्मार्गत्वेन न विवक्षिते । तदेतदभिप्रेत्याह प्रथमसार्द्धद्वयेन । तत्र निवृत्तीति
युग्मकम् ॥ १-२ ॥ * * अधर्मैत्यर्द्धकम् । अधर्मलक्षणास्तज्ज्ञापकाः मन्वन्तरादिकं तु प्रासङ्गिकतयैव वर्णितमित्याह ।
मन्वन्तरश्चेति सार्द्धद्वयेन । यतो यस्मिन् मार्गद्वये ॥ ३ ॥ * * द्वीपेति सार्द्धकम् । विवराणां चेत्युपलक्षणं
नरकाणाम् ॥ ४-५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

श्रीकृष्णचैतन्यचन्द्राय नमः ।

प्रणम्य श्रीगुरुं भूयः श्रीकृष्णं करुणार्णवम् । लोकनाथं जगद्गुरुः श्रीगुरुं तमुपाश्रये ॥ १ ॥

गोपराजाजन्मप्राप्तेयसेति प्रभूणवे । तदीयप्रियदास्याव मां मदीयमहं वदे ॥ २ ॥

स्वमर्यादास्थितानां यद्भूपातालदिबौकसाम् । पालनं स्थानशब्दोक्तं पञ्चमे तदुदीरितम् ॥ ३ ॥
भक्तानां धर्ममर्बादोल्लङ्घनमपि पालनम् । यद्भवेत्तु विद्वद्भिः पोषणं परिकीर्तितम् ॥ ४ ॥
पापिनोऽजामिलस्यापि नामाभासेन भक्तता । गुरुदोहोऽपि शक्य प्रोक्ताधिकृतभक्तता ॥ ५ ॥
तयोश्च पोषणाच्चित्रकेत्वादीनाञ्च किं पुनः । अध्यायैकोनविंशत्या भक्तवात्सल्यमुच्यते ॥ ६ ॥
तत्र तु त्रिभिरध्यायैः कथाजामिलसंभया । विश्वरूपाश्रया षड्भिर्वृत्ताख्यानमथाष्टभिः ॥ ७ ॥
मरुदाख्यानमध्यायद्वयेन परिकीर्तितम् । यद्यनुवृत्तिरिन्द्रेण दिव्या पुंसवनव्रते ॥ ८ ॥
तत्रैव प्रथमेऽध्याये विष्णुदूतैरजामिले । मोक्ष्यमाने तदीयाभान्युच्यन्ते यमकिङ्करैः ॥ ९ ॥

नराणां नरकपातयातनाश्रवणेन व्याद्वैहृदयस्तन्निस्तारोपायस्य प्रष्टव्यस्य प्रत्युत्तरवाचनयोग्यतायामुत्साहमुपपादयितुं
पूर्वोक्तानुवादेनोपदिष्टार्थविधारणयोग्यतां स्वस्याभिव्यञ्जयति निवृत्तीति । यथा यथावत् । आदौ द्वितीयस्कन्धे “त्रैश्वानतरं याति”
इत्यादिना तथा तृतीये च “ये स्वधर्माच्च दृहन्ति” इत्यादिना यत् येन मार्गेण क्रमयोगेन प्राप्ते यो ब्रह्मा तेन सह असंस्तुति-
मोक्षो भवति । “ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥” इति श्रुतेः । प्रवृत्ति-
लक्षणञ्च कथितस्तृतीय एव “ये त्विहासक्तमनसः” इत्यादिना । त्रैगुण्यं स्वार्थादिमुखं तदेव विषयः प्राप्यं यस्य न लीना प्रकृतिर्यस्य
तस्य संसारिणः गुणैरेव सर्गः पुनः पुनर्जन्म यतः सः ॥ १-२ ॥ * * यतो यस्मिन् ॥ ३ ॥ * * दीपादीन्
यथा असृजत् तथा व्याख्यातमित्यन्वयः । भागतो लक्षणतो मानतश्च धरासमूहलस्य ज्योतिषां सूर्यादीनामिदं संस्थानं यथा
असृजत् तथा व्याख्यातमित्यर्थः ॥ ४-५ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

श्रीभगवन्निम्बार्काय नमः

श्रीहंसादीन् गुरुभूत्वा षष्ठे सिद्धान्तशोतकः । एकोनविंशदध्याययुतो दीपो विरच्यते ॥ १ ॥
पोषणं विष्णुनामादिसत्संसर्गवतामपि । अजामिलगुपाख्यानेः क्रमादिह निरूप्यते ॥ २ ॥

पापफलाभ्रकान् श्रुत्वा कृतपापानां हिताय तन्निस्तारं प्रष्टुं गुरुमुखाच्छ्रुतमनुवदति निवृत्तिमार्गं इत्यादिना ।
निवृत्तिमार्गः ऐहिकामुष्मिकलोकप्रापककर्मानुष्ठानादिव्यो या निवृत्तिस्तत्पूर्वकः मोक्षधर्मः । “तस्माद्धारत ! सर्वात्मा भगवान्
हरिरीश्वरः । श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताऽभयम् ॥” इत्यादिना । आदौ तत्र तत्र मुमुक्षुपादेयत्वेन यथा यथावत्कथितः
यत् येन क्रमयोगोपलब्धेन पूर्वपुण्यार्जितशुभजन्मतीर्थवाससत्सङ्गादिकमयोगालम्बेन प्राप्तेन अनुष्ठितेन असंस्तुतिर्मुक्तिः स
चान्येन वक्तुमशक्य इति सूचयितुमाह । ब्रह्मणा ब्राह्मणदेहधारिणा भगवता त्वयेत्यर्थः ॥ १ ॥ * * प्रवृत्तिलक्षणञ्च
ऐहिकामुष्मिकलोकप्रापककर्मानुष्ठानादौ प्रवृत्तिरेव लक्षणं स्वरूपं यस्य सः पुरुषार्थत्रयसाधनरूपो धर्मः बुभुक्षुपादेयतया ।
“श्रोतव्यादीनि राजेन्द्र ! नृणां सन्ति सहस्रशः । अपरयतामात्मतत्त्वं गृहेषु गृहमेधिनाम् ॥” इत्यादिना पुनः पुनस्त्वया कथितः
त्रैगुण्यमैहिकामुष्मिकमुखं तदेव विषयः फलं यस्य सः न लीना प्रकृतिः सांसारिकः स्वभावो यस्य तस्य बुभुक्षोः गुणै रागादिभिः
सर्गो जन्म तदुपलक्षितो जन्ममरणप्रवाहो यतः इमौ श्लोको कैश्चिदतिरादिमार्गद्वयपरत्वेन व्याख्यातौ तदयुक्तम्, निवृत्तिप्रवृत्ति-
धर्मयोः आदौ स्कन्धचतुष्टयेऽपि वर्णितयोरनुवादसम्भवमार्गद्वयमात्रानुवादानौचित्यान्मार्गद्वयस्य तत्रैवान्तर्भावाच्च ॥ २ ॥ * *
अधर्मस्य लक्षणं फलं येषु ते आद्यः मन्वन्तरः मन्वादिषट्कल्पः व्याख्यातः । यतो यस्मिन् मनुश्च स्वायम्भुवो व्याख्यातः प्रिय-
व्रतोत्तानपदोर्ध्वशरतश्चरितानि च व्याख्यातानि द्वीपादीन् भागतो लक्षणतो मानतश्च धरासमूहलस्य संस्थानं ज्योतिषां विवराणां
च संस्थानम् इदं ब्रह्माण्डं यथा विभुर्विष्णुः असृजत् तथा च त्वमुक्तवानिति सार्द्धश्लोकान्वयः ॥ ३-५ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

श्रीकृष्णाय नमः

यस्य श्रीमन्मुकुन्दस्य नामसङ्कीर्तनद्विकम् । सर्वदोषहरं पुंसां स एव शरणं मम ॥ १ ॥
षड्विंशतिभिरध्यायैः पञ्चमे स्थानमीरितम् । अध्यायैकोनविंशत्या पुष्टिः षष्ठे निरूप्यते ॥ २ ॥
कृष्णानुग्रहरूपो हि पुष्टिः कालादिबाधिका । नामध्यानादिभेदेन तस्याः प्रकरणत्रयम् ॥ ३ ॥

एवं पञ्चमस्कन्धे भगवद्विजयाख्यं स्थानं षड्विंशतिभिरध्यायैः निरूप्येतादीयेकोनविंशतिभिरध्यायैः षष्ठे स्कन्धे क्रमप्राप्ता
पुष्टिलीला निरूप्यते । तत्र ‘पोषणं तदनुग्रहः’ इति द्वितीयस्कन्धवाक्यात् अनुग्रहप्रसादकृपापदानामा कालकर्मस्वभावबाधको

भगवद्धर्मः पुष्टिरिति सिद्धयति । तत्र कालस्य द्वादशमासात्मकत्वात्कर्मणः । अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम्' इति वाक्योक्तपञ्चहेतुकत्वात् स्वभावस्य च दैवासुरभेदेन द्विविधत्वात् यद्बाधकत्वात्पुष्टेरपि एकोनविंशतिप्रकारकत्वमिति द्योतयितुं एकोनविंशत्यध्यायैस्तन्निरूपणम् "त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म च" इति श्रुतेरेतत्त्रितयात्मको भगवानेवेति द्योतयितुं नामध्यानार्चनभेदेन प्रकरणत्रयम् । न च तर्हि नामसङ्कीर्त्तनादेरेव कालादिबाधकत्वं सिद्धयति न पुष्टेरिति शङ्क्यं, नामादीनां भगवद्रूपविशेषेण तत्कृपां विना तत्सङ्कीर्त्तनादेरसम्भवात् तत्प्रसादैकलभ्यत्वात् मध्ये करणव्यापारमात्रत्वमेव बाधकत्वं त्वनुग्रहस्यैव । तत्र श्रवणकीर्त्तनस्मरणभेदेन नामाश्रयिविधत्वात् नामप्रकरणेऽध्यायत्रयम् । ध्याने तु रूपस्यैव मुख्यत्वाद्रूपस्य च चतुर्दशगुणत्वाच्चतुर्दशभिरध्यायैर्ध्यानप्रकरणनिरूपणम् । चतुर्दशगुणत्वं तु निबन्धे निरूपितं तथाहि—'रूपं चतुर्दशगुणं प्रत्येकं हृदि भावितम् । फलत्येवेति तावद्भिरध्यायैर्विनिरूपणम् ॥ रूपेण मोक्षदः प्रोक्तो रसेनानन्ददायकः । गन्धेन भक्तिदः प्रोक्तः स्पर्शेनाखिलपापनुत् ॥ मनोहरस्तु नादेन योगेनात्मप्रवेशदः । कालमोक्षप्रदोद्दिष्टः स्वामी सर्वसुखप्रदः ॥ हीनभावादुदुःखदश्च कैवलः सकलार्थदः । मितो योगप्रदः प्रोक्तो भिन्नो मृत्युप्रदः स्मृतः । यथास्थितो ज्ञानदश्च स्नेहाद्वश्यो भवेद् ध्रुवम्' इति । अर्चनस्य बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधत्वादध्यायद्वयेन अर्चनप्रकरणनिरूपणम् । तत्र 'तासां मे मानुषी प्रिया' इत्युक्त्यनुसारेण मनुष्याणां प्रियत्वज्ञापनाय अजामिलस्य मनुष्यस्योद्धारप्रकरणस्य प्रथमनिरूपणमिति ज्ञेयम् । 'तत्र तु प्रथमेऽध्याये तसोभीतेन यत्कृतम् । नरकोद्धारवृत्तान्तश्रवणं तन्निरूप्यते ॥' राज्ञा हि 'सर्गादिलीलात्रयं विराडध्यानाङ्गत्वेन श्रुतम्, तत्र स्थानश्रवणे भगवतः प्राणिकर्मनुरोधेन नरकादितत्तन्मर्यादास्थापकत्वमवगत्य स्वेनापि ब्राह्मणावज्ञायाः कृतत्वात् तत्प्रायश्चित्तस्याकृतत्वाच्च 'न ब्रह्मदण्डदग्धस्य न भूतभयदस्य च । नारकाश्चानुगृह्णन्ति यां यां योनिमसौ गतः' इति वाक्यानुसारेण नरकयातनाया अवश्यम्भावितत्वमाशङ्क्य ततो भीतः संस्तदुद्धारं प्रष्टुं भवदुक्तमहं सावधानतया गृह्णाम्यतो मत्प्रभस्योत्तरं भवद्भिः कृपया देयमिति द्योतयन् पूर्वोक्तमनुवदति—निवृत्तिमार्ग इति पञ्चभिः । आदौ द्वितीयस्कन्धे वैश्वानरं यातीत्यादिना तथा तृतीये 'ये स्वधर्मान्न दुहन्ति' इत्यादिना भगवता सर्वज्ञेन त्वया यथा यथावत् मद्बोधानुकूलत्वेन निवृत्तिमार्गः कथित इत्यन्वयः । यत् येन मार्गेण क्रमयोगोपलब्धेन क्रमेण योगोऽर्चिरादिप्राप्तिः तेनोपलब्धेन ब्रह्मणा सह असंस्तृतिर्मोक्षो भवति 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्' इति श्रुतेः, इति तु क्रममुक्त्यभिप्रायेण योजना । यद्वा आदौ द्वितीयस्कन्धादौ । केचित् 'स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम् । चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गशङ्खगदाधरं धारणया स्मरन्ति' इत्यादिना त्वया यथावन्निरुत्तिमार्गः कथितः । येन मार्गेण क्रमयोगोपलब्धेन धारणाध्यानसमाधिक्रमप्राप्तेन ब्रह्मणा भगवता हेतुभूतेन असंस्तृतिर्मोक्षो भवति । यथोक्तं तत्रैव 'मनः स्वबुद्ध्याऽमलया नियम्य' इत्यादिना । तृतीये च 'पर्यन्ति ते मे रुचिराणि सन्तः प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि । रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं वाचं स्पृहणीयां वदन्ति ॥ तैर्दर्शनीयावयवैरुदारविलासहासैश्चित्तवामसूक्तैः । हृतात्मनो हृतप्राणांश्च भक्तिरनिच्छतो मे गतिमणीं प्रयुङ्क्ते' इति सद्योमुक्त्यभिप्रायेण योजना ॥१॥ * * स्वप्नश्रोत्तरदानार्थं तस्य सर्वज्ञत्वं द्योतयन्नादरेण सम्बोधयति—हे मुने इति । न लीना भगवदनुग्रहं विना न निवृत्ता प्रकृतिर्माया यस्य प्राणिनस्तस्य पुनःपुनः गुणसर्गः भोगार्थं गुणकार्यदेहारम्भो यस्मिन् सः त्रैगुण्यं स्वर्गादिसुखं तदेव विषयः प्राप्यं फलं यस्य सः योऽसाविवर्भूतः प्रवृत्तिलक्षणो मार्गः सोऽपि त्वया कथित इत्यन्वयः । चकारः कथित इत्यनुषङ्गार्थः । एवकारोऽप्यर्थसमुच्चयार्थः । तत्कथनं तु यथाऽर्थेणः पितृलोकं व्रजन्तीत्यादितृतीयादौ बोध्यम् ॥ २ ॥ * * अधर्मैर्लक्ष्यन्ते दृश्यन्तेऽनुभूयन्ते, इतरथा अधर्मं लक्षयन्ति स्वकारणतया ज्ञापयन्तीति वा अधर्मलक्षणा नानाप्रकारका नरकाश्च पञ्चमस्कन्धान्ते त्वयाऽनुवर्णिताः । यतो यस्मिन् स्वायम्भुवो ब्रह्मपुत्रो मनुः स आद्यः प्रथमो मन्यन्तरः मनुः देवः ऋष्यादिषट्कलक्षणश्च व्याख्यातः कथितः ॥ ३ ॥ * * प्रियव्रतादेर्विशो व्याख्यातस्तद्वंशचरितानि च व्याख्यातानि । विभुः सर्वभवनसमर्थः । परमेश्वरो द्वीपादीन् यथाऽसृजत्तथा व्याख्यातमित्यन्वयः । वनस्पतयः शतवल्गादयः, उपलक्षणमेतज्जम्बादीनाम् ॥ ४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

श्रीस्वामिनारायणाय नमो नमः ।

निजचरणसरोजसंश्रितानामगणितदोषसमूहमप्युपेक्ष्य ।

समवति यमदूतजातमीतिः स्मृतिपथगोऽस्तु ममैव धर्मसूनुः ॥ १ ॥

जयत्युत्तमभूपालसौधाहार्यगुहागतः । हरिः प्रयान्ति यन्नामश्रुत्या मत्तापकुञ्जराः ॥ २ ॥

जीवान् विसर्गसंभूतान् स्वस्वसेतुष्ववस्थितान् । रूपैः पात्यखिलैर्विष्णुः पञ्चमे त्विति संस्थितम् ॥ ३ ॥

षष्ठे त्वेकोनविंशत्याध्यायैरुक्तं हि पोषणम् । मर्यादाल्लङ्घिमकैकरक्षालक्षणमेव तत् ॥ ४ ॥

महापापो मनुष्येषु यथा प्रातस्त्वजामिलः । देवेषु वासवो यद्वत्प्रातः स्वगुरुवात्यपि ॥ ५ ॥

दूतैर्विष्णोर्हि भक्तत्वमाजामैलं निरूपितम् । पुत्रप्रीत्यनुषङ्गोक्तसाङ्केत्यहरिनामतः ॥ ६ ॥
 सख्यभावादुपेन्द्रेण हरेर्भक्तस्तु वासवः । शत्रुभिर्जित्य देवेन्द्रभावभाक् तादधीन्यतः ॥ ७ ॥
 अध्यायैस्त्रिभिस्तत्रादौ कथोक्ताजामिलस्य च । इन्द्रदोषोक्तये षड्भिर्विश्वरूपकथा ततः ॥ ८ ॥
 अष्टभिर्वार्त्त्रमाख्यानं ततो दोषोक्तये हरेः । आख्यानं मरुतां द्वाभ्यामिति प्रकरणक्रमः ॥ ९ ॥
 तत्रात्र प्रथमे दूतैर्विष्णोः पापिविमोचनम् । यान्यैस्तत्पापविलयात्यै धर्माविलक्ष्म वैरितम् ॥ १० ॥

इत्थं नानाविधनरकेषु तदाप्तिहेतुभूतेषून्नावेषु पापेषु चोपवर्णितेषु तन्निस्तारोपायं विपृच्छिष्ठपुस्तावदुक्तमनुवदति निवृत्तिमार्गं इत्यादिभिः पञ्चभिः । भगवता त्वया, आदौ द्वितीयस्कन्धे, योगश्च योगश्च योगश्च योगाः क्रमेणानुक्रमेण ये योगाः कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगाः तैः उपलब्धं प्राप्तं तेन, कर्मयोगसंसिद्ध्या ज्ञानयोगस्तदुभयसंसिद्ध्या भक्तियोग एवं योगत्रयसंसिद्धिसंप्राप्तेनेत्यर्थः । ब्रह्मणा परमात्मना हेतुना, यत् या असंस्तुतिः मुक्तिः, निवृत्तिमार्गः यथा यथावत् कथितः । 'गृहात्प्रव्रजितो धीरः पुण्यतीर्थजलाप्लुतः' इत्यादिनाभिहित इत्यर्थः । केचित्तु आदौ द्वितीयस्कन्धे वैश्वानरं यातीत्यादिना भगवता त्वया यथा यथावत् निवृत्तिमार्गः कथितः, यथेन मार्गेण, योगोऽर्चिरादिप्राप्तिस्तेनोपलब्धो ब्रह्मा तेन सहासंस्तुतिर्मोक्षो भवति इत्याहुरेतदर्थस्य 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न मोक्षेऽथ संपत्स्यते' इति श्रुत्यभिहितशरीरपातावधित्वेन विरोधः ॥ १ ॥ * * प्रवृत्तीति । तथेति शेषः । हे मुने शुक, त्रैगुण्यं विषयो यस्य सः । प्रवृत्तिर्लक्षणं यस्य सः । मार्गश्च कथित एव । 'दक्षिणेन पथाऽर्यम्णः पितृलोकं व्रजन्ति ते' इत्यादिना तृतीये व्याख्यात इत्यर्थः । कोऽसौ तत्राह । न लीना प्रकृतिर्यस्य तस्य, अविनष्टप्रकृतिसम्बन्धस्य जीवस्येत्यर्थः । यः असौ, पुनः पुनः गुणसर्गः, सुखदुःखसंयोगार्थं गुणकार्यरूपो देहसंबन्ध इत्यर्थः । देहो हि कर्मफलभूतसुखदुःखादिभोगाय पुण्यापुण्यात्मकप्रवृत्त्याख्यकर्मणा प्राप्यते । कर्म तु देहसंबन्धोत्पादनद्वारा सुखदुःखादिसाधनं, न साक्षादतो गुणसर्गः प्रवृत्तिर्लक्षणो मार्गो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ * * अयमेति । अधर्मः लक्षणं कारणतया लक्ष्य येषां ते, नाना नानाविधाः नरकाश्च, अनुवर्णिताः निरन्तराभ्यासे कथिताः । तथा, स्वायंभुवः स्वायंभुवसम्बन्धीत्यर्थः । आद्यः, मन्वन्तरश्च व्याख्यातः चतुर्थस्यादौ वर्णितः ॥ ३ ॥ * * प्रियव्रतेति । यत् इति पूर्वश्लोकगतमत्रोपादेयम् । यतो यस्य स्वायंभुवमनोः, प्रियव्रतोत्तानपादौ, अपत्यभूतौ स्तः तदात्मकः वंशः, व्याख्यातश्चतुर्थपञ्चमयोः कथितः । तथा तच्चरितानि प्रियव्रतोत्तानपादयोश्चरित्राणि च व्याख्यातानि । द्वीपाश्च वर्षाणि च समुद्राद्रयश्च नद्यश्च उद्यानानि च वनस्पतयश्च तान् ॥ ४ ॥

भाषानुवादः

अजामिलोपाख्यातका प्रारम्भ

राजा परीक्षिते कथा—भगवन् ! आप पहले (द्वितीय स्कन्धमें) निवृत्तिमार्गका वर्णन कर चुके हैं तथा यह बतला चुके हैं कि उसके द्वारा अर्चिरादि मार्गसे जीव क्रमशः ब्रह्मलोकमें पहुँचता है और फिर ब्रह्माके साथ मुक्त हो जाता है ॥ १ ॥ * * मुनिवर ! इसके सिवा आपने उस प्रवृत्तिमार्गका भी (तृतीय स्कन्धमें) मली भाँति वर्णन किया है, जिससे त्रिगुणमय स्वर्ग आदि लोकोंकी प्राप्ति होती है और प्रकृतिका सम्बन्ध न छूटनेके कारण जीवोंको बार-बार जन्ममृत्युके चक्करमें आना पड़ता है ॥ २ ॥ * * आपने यह भी बतलाया कि अधर्म करनेसे अनेक नरकोंकी प्राप्ति होती है और (पाँचवे स्कन्धमें) उनका विस्तारसे वर्णन भी किया । (चौथे स्कन्धमें) आपने उस प्रथम मन्वन्तरका वर्णन किया, जिसके अधिपति स्वायम्भुव मनु थे ॥ ३ ॥ * * साथ ही (चौथे और पाँचवे स्कन्धमें) प्रियव्रत और उत्तानपादके वंशों तथा चरित्रोंका एवं द्वीप, वर्ष, समुद्र, पर्वत, नदी, उद्यान और विभिन्न द्वीपोंके वृक्षोंका भी निरूपण किया ॥ ४ ॥

धरामण्डलसंस्थानं भागलक्षणमानतः । ज्योतिषां विवराणां च यथेदमसृजद्विभुः ॥ ५ ॥
 अधुनेह महाभाग यथैव नरकाक्षरः । नानोग्रयातमात्रेयात्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६ ॥

श्रीशुक उवाच

न चेदिहैवापचितं यथाहसः कृतस्य कुर्यान्मनउक्तिपाणिभिः ।

ध्रुवं स वै प्रेत्य नरकानुपैति ये कीर्तिता मे भवतस्त्रिगुणातनाः ॥ ७ ॥

तस्मात्पुरैवाधिह पापनिष्कृतौ यतेत मृत्योरविपद्यताऽऽत्मना ।

दोषस्य दृष्ट्वा गुरुलाघवं यथा भिषक् चिकित्सेत रुजां निदानावित् ॥ ८ ॥

राजोवाच

दृष्टश्रुताभ्यां यत्पीपं जानन्नप्यात्मनोऽहितम् । करोति भूयो विवशः प्रायश्चित्तमथो कथम् ॥ ९ ॥

कचिन्निवर्ततेऽभद्रात्कचिन्नेरति तत्पुनः । प्रायश्चित्तमतोऽपार्थं मन्ये कुञ्जरशौचवत् ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच

कर्मणा कर्मनिर्हारो न ह्यात्यन्तिक इष्यते । अविद्वदधिकारित्वात्प्रायश्चित्तं विमर्शनम् ॥ ११ ॥

नारनतः पथ्यमेवात्र व्याधयोऽभिभवन्ति हि । एवं नियमकृद्वाज्ज् शनैः क्षमाय कल्पते ॥ १२ ॥

अन्वयः—धरामण्डलसंस्थानम् च ज्योतिषाम् विवरणाय यथा विभुः भागलक्षणमानतः असृजत् ॥ ५ ॥ * *

महाभाग अधुना नरः इह यथैतानोपयातनान् नरकात् न ह्यात् तन् एव मे व्याख्यातुम् अर्हसि ॥ ६ ॥ * * इह एव मनउक्तिप्राणिभिः कृतस्य अहसः अपचितिम् यथा न कुर्यात् चेत् स वै नरकान् उपैति तिग्मयातेनाः मे भवतः कीर्तिताः तस्मात् ॥ ७ ॥ * * तस्मात् इह मृत्योः पुरा एवम् अविपद्यता आत्मना पापनिष्कृतौ यथा रुजां निदानवित् भिषक् चिकित्सेतेन दोषस्य गुरुलाघवं दृष्ट्वा आशु यतेत ॥ ८ ॥ * * दृष्टश्रुताभ्याम् पापम् आत्मनः अहितम् जानन् अपि विवशः यत् भूयः करोति प्रायश्चित्तम् कथम् ॥ ९ ॥ * * कचिन् अभद्रात् निवर्तते कचिन् तत् पुनः चरति अतः प्रायश्चित्तम् कुञ्जरशौचवत् अपार्थम् मन्ये ॥ १० ॥ * * अविद्वदधिकारित्वात् कर्मणा कर्मनिर्हारः आत्यन्तिकः न हि इष्यते प्रायश्चित्तम् विमर्शनम् ॥ ११ ॥ * * राजन् पथ्यम् एव अत्रम् अत्रतः व्याधयः न हि अभिभवन्ति एवम् नियमकृत् शनैः क्षमाय कल्पते ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

नाना उपा यातना येषु तान्नरकान्यथा येनोपायेन तेषां गच्छेत्तन्मेऽधुना व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६ ॥ * * तत्र तावन्मन्वाद्युक्तं प्रायश्चित्तं विना नरका दुर्निवारा इत्याह—न चेदिति द्वाभ्याम् । मनउक्तिप्राणिभिर्मनोवाक्यैः कृतस्याहसस्तैरेवेहैवापचितिं प्रायश्चित्तं न कुर्याच्चेत्तर्हि स पुरुषः प्रेत्य मृत्वा नरकान्ध्रुवमुपैति । मे मया ये भवतः कीर्तिताः । तिग्मा दारुणा यातना येषु तान् ॥ ७ ॥ * * यस्मादेवं तस्मात्पापस्य निष्कृतौ प्रायश्चित्ते यतेत । कदा मृत्योः पुरैव । तत्राप्यविपद्यताऽक्षीयमाणेनात्मना देहेन । यदा अविपद्यतिरहितो यावत् । यवात्मना संयतेन मनसा । तत्राप्याशु । अन्यथा “अतीव चिरकाले तु द्विगुणं व्रतमर्हति” इति द्विगुणपापचेः । तत्र च पापस्य बहुत्वमल्पत्वं चावेक्ष्य तदनुरूपे प्रायश्चित्ते यतेत रुजां रोगाणां निदानविद्यथा वैद्यस्तदनुरूपं चिकित्सेत तद्वत् ॥ ८ ॥ * * अत्र चोदयति द्वाभ्याम् । दृष्टं राजदंडादि श्रुतं नरकपातादि ताभ्यामात्मनः पापमहितं जानन्नपि भूयः प्रायश्चित्तानंतरं करोति । अथो अतः कारणम् द्वादशाब्दादि कथं प्रायश्चित्तं तेन समूलस्य दोषस्यानिवृत्तेः निवृत्तौ वा पुनश्च पापप्ररोहायोगादिति भावः ॥ ९ ॥ * * किं च कचित्कदाचिदभद्रात्पापानिवर्तते कचिच्चदेव पुनराचरति यथा कुञ्जरः स्नातोऽपि रजोभिरात्मानं मलिनीकरोति तथा पापस्य पुनर्दुर्निवारत्वेन नरकपातस्यावश्यंभावेति त्प्रायश्चित्तं व्यर्थमिति मन्ये ॥ १० ॥ * * परिहरति । कर्मणा कृद्वादप्रायश्चित्तेन कर्मणः पापस्य निर्हारो नाश आत्यन्तिकः समूलो न हीयते अविद्वानधिकारी यस्मिस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । अतोऽविद्याया नाशभावाच्चेदपि तस्मिन्पापे तत्संस्कारेण पापांतरस्य पुनः पुनः प्ररोहो भवत्येव । किं तर्हि मूल्यं प्रायश्चित्तं तदाह । प्रायश्चित्तं तु विमर्शनं ज्ञानम् ॥ ११ ॥ * * तत्तु नित्यमप्रमत्तः शनैर्लभते नान्य इति सदृशतमाह । नेति । पथ्यमेवात्रमभद्रः पुरुषान् यथा व्याधयो न बाधते तथा नियमादिकर्ता क्षमाय तत्त्वज्ञानाय समर्थो भवति ॥ १२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

नाना उपा यातनाः पीडा येषु तान् । लोकानामिष्टानिष्टसाधने द्वे यथा ज्ञाते तथा निष्टपरिहारसाधनमपि ज्ञातव्यमिति भावः । महाभागेति । महाभागस्य तव संगिनोऽपि महाभागा यथा स्युस्तथा कर्तुमर्हसीत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥ * * स्वशिष्यस्य

१. प्रा. पा.—क वा चरति । २. प्रा. पा. बादरायणिरुवाच । ३. प्रा. पा.—कर्त्तव्येनो न चात्यन्तिक । ४. प्रा. पा. कारत्वा ।

परीक्षितः स्वमते व्युत्पत्तिं परीक्षमाणः कर्मिणां मते नरकप्रतीकारमाह—तत्रेति । तैरेव मनोर्वाक्यादिभिरेव । मानसस्याहसो मानसं प्रायश्चित्तमीश्वरध्यानादि । वाचिकस्य वाचिकं नामोच्चारणादि । कायिकस्योपवासादि पाणिपदेनेह देहो लक्ष्यत इति ॥ ७ ॥ * * प्रायश्चित्तं तु जीवतैव कर्तुं शक्यते न तु मृतेनातः कथमुक्तमभियमाणेनेति चेत्तत्राह—यद्वेति । विपत्तिरहित इति । यावज्ज्वररोगादिभिर्भ्रताद्यसामर्थ्यं न स्यादित्यर्थः । तत्रापि संयतमनस्त्वेपि शीघ्रमेव । अन्यथा प्रायश्चित्तस्याशौच्ये । तत्र च शौच्यकरणे च । अत्र व्यवस्थापको विद्वान् धर्मशास्त्रतात्पर्यविज्ञो मृग्य इति भावः ॥ ८ ॥ * * अत्र प्रायश्चित्तविषये । चोदयत्याक्षिपति । चौर्ध्यादिकारिणो राजदण्डदर्शनेन “मृतो नरकमभ्येति ह्यगम्यागमनाभ्ररः” इत्यादिस्मृतिश्रवणेन च । इति भाव इति । “प्रायः पापं समाख्यातं चित्तं तस्य विसर्जनम्” इति प्रायश्चित्तलक्षणस्य तत्रासंभवात्पुनः प्रवृत्तौ तु पापनिवृत्तभाव एवेत्याशयः ॥ ९-१० ॥ * * परीक्षयोत्तीर्णं परीक्षितं पुनरपि परीक्ष्यमाणः सिद्धांतं ज्ञापयति । आदिना चांद्रायणादिग्रहः अविद्वान् अविद्याबद्धो जीवोऽधिकारी । अतोऽविद्यायाः पापमूलस्य विद्यमानत्वात् । तत्संस्कारेणाविद्यायाः पापसंस्कारेण ज्ञानस्यैवाविद्यानिवर्तकत्वादिति भावः ॥ ११ ॥ * * ननु तर्हि पापवत्त्वेऽतः करणशुद्धयभावस्तस्मिन् सति कुतो ज्ञानप्रसंग इति चेत् । सत्यम् । ज्ञानसाधनेनापि पापोपशम इत्यभिप्रेत्याह । तत्त्विति । ज्ञानं तु अन्यः प्रमत्तः । हेमाय पापनाशद्वारा शनैश्शनैरेव समर्थो भवति ॥ १२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

द्वीपेति सार्द्धम् । विभुः परमेश्वरो द्वीपवर्षादीन् यथासृजत्तथा व्याख्यातम् । भागतो लक्षणतो मानतश्च धरामण्डलसंस्थानं तथा ज्योतिषां सूर्यादीनां विवरणां पातालादीनां च इदं संस्थानं विभुर्यथासृजत्तथा त्वया व्याख्यातम् ॥ ५ ॥ * * अधुनेति । हे महाभाग नाना अनेकविधा उग्राः तीव्राः यातना वेदना येषु तान्नरकानिह जीवसमूहे नरः पापिजनोपि यथा येनोपायेन नैवेयात् नैव गच्छेत्तदुपायरूपमधुना मे महां व्याख्यातुमर्हसि । अनिष्टे ज्ञाते तत्परिहारोऽपि ज्ञातव्य इत्याशयः ॥ ६ ॥ * * राज्ञः परीक्षायै कर्मिणां मतेनोत्तरमाह—न चेदिति । इह जन्मनि मनउक्तिपाणिभिर्मनोवाक्कायैर्व्यस्तैः समस्तैर्वा कृतस्याहसः पापस्यैव जन्मनि यथा यथावत् मन्वाद्युक्तधर्मशास्त्रानुसारेण चेत् यदि अपचितिं प्रायश्चित्तं न कुर्यात्तदा स पापी प्रेत्य मृत्वा मे मया ये भवतः कीर्त्तिताः तिग्माः दारुणाः यातना येषु तान्नरकान्नुपैति प्राप्नोति ॥ ७ ॥ * * तस्मादिति । तस्मादुक्तहेतोः मृत्योः पुरैव अविपद्यता जरारोगादिना अक्षीयमाणेन । शता आर्षः । आत्मना देहेन यावद्युक्तः स्यात् व्रताचरणेष्वसमर्थो न स्यादित्यर्थः । तावदेव इह लोक एव पापस्य निष्कृतौ प्रायश्चित्ते आशु शीघ्रं पापकरणानन्तरमेव यतेत । अन्यथा अतीते चिरकाले तु द्विगुणं व्रतमर्हतीति द्वैगुण्यापत्तेः । यथा भिषग् वैद्यः अत एव रुजां रोगाणां निदानं कारणं वेत्तीति तथा । स यथा दोषस्य रोगस्य महत्त्वमल्पत्वं च ज्ञात्वा मृत्योः पुरैवाशु चिकित्सेत तथेत्यर्थः ॥ ८ ॥ * * दृष्टेति । दृष्टं राजदण्डलोकनिन्दादि श्रुतं नरकपातादि ताभ्यां पापम् आत्मनः अहितं जानन्नपि यत् यस्माद्विवशस्तद्वासनाधीनः सन् प्रायश्चित्तानन्तरमपि जनः पापं करोति । अथो तस्मात्कारणात् द्वादशाब्दिकं प्रायश्चित्तं पापनाशकं कथं तेन समूलदोषनिवृत्तौ पुनः पापप्रवृत्तयसंभवात् ततो ज्ञायते न तेन समूलपापनिवृत्तिरिति भावः ॥ ९ ॥ * * कचिदिति । यस्मात् कचि-त्कदाचित् यौवनादौ प्रायश्चित्तानुष्ठानसमये प्रायश्चित्तस्य कृतत्वादभद्रात्पापान्निवर्तते कश्चित्कालान्तरे वार्द्धकादौ पुनस्तदेव तत्सदृशमेव पापमाचरति । अतः तस्मात्कुञ्जरशौचवत्प्रायश्चित्तमपार्थं व्यर्थं मन्ये । यथा कुञ्जरः स्नातोऽपि रजोभिरात्मानं मलिनीकरोति तथा प्रायश्चित्ते कृतेऽपि पुनः पापाचरणात् नरकपातस्यावश्यंभावात्प्रायश्चित्तं व्यर्थम् । अत इत्यत्र अथो इति पाठे सन्धिरार्षः ॥ १० ॥ * * कर्मणेति । अविद्वान् अविद्या देहाद्यध्यासवान् एव अधिकारी यस्मिन् प्रायश्चित्ते तस्य भावस्तत्त्वं तस्माद्धेतोः कर्मणा कृच्छ्रादिप्रायश्चित्तेन कर्मणः पापस्य निर्हारो नाश आत्यन्तिकः समूलो न हीयते । अविद्या एव पापप्रवृत्तेर्मूलं सैव च प्रायश्चित्तस्य मूलम्, अतस्तादृशस्य पापस्य तादृशेनैव प्रायश्चित्तेन समूलो नाशो न भवति, अतः विमर्शनम् आत्मसाक्षात्कारलक्षणं ज्ञानमेव सम्यक् प्रायश्चित्तं तस्यैवाविद्यानिवर्तकत्वात् ॥ ११ ॥ * * नेति । हे राजन् पथ्यमेवान्नमश्रतः पुरुषान् यथा व्याधयो नाभिभवन्ति न बाधन्ते किन्तु शनैर्निवर्तन्ते एवं नियमकृन्नियमेन तपआदिकर्ता शनैः शनैः कामादिदोषनिवृत्त्या हेमाय पापनाशाय आत्मतत्त्वसाक्षात्काराय च कल्पते समर्थो भवति ॥ १२ ॥

वीरराघवव्याख्या

तथा द्वीपादीन् भूमण्डलसंस्थानज्योतिषां सूर्यादीनां विवरणामतलादीनां संस्थानं च भागादिभिर्व्याख्यातवानसीति शेषः, भागोऽवान्तरविभागः लक्षणमसाधारणकारणं मानं परिमाणं किं बहुना यथेदं भगवानसृजयादृग्विधमिदं जगद्भगवानसृजत् तथैव व्याख्यातमित्यर्थः, एवमुक्तानुवादः क्रमानादरेण कृतस्तत्रायं क्रमश्चार्थो विवक्षितः, प्रवृत्तिलक्षणो धर्मः “मन्वन्तरश्च

व्याख्यातः “आद्यः स्वायम्भुवो यतः” इति च तृतीयस्कंधार्थानुवादकम् अधर्मलक्षण इति पूर्वार्थं प्रियव्रतोत्तानपादौ इत्यादि-
चतुर्थपञ्चमस्कंधार्थानुवादकमिति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ एवमुक्तमनूयाथ पूर्वस्कन्धान्तेऽनुवर्णितनरकनिस्तरणोपायं पृच्छति ।
अधुनेहेति । हे महाभाग ! भागो विवेकात्मको बुद्धिविशेषः विवेको हि हेयमुपादेयं च भज्यतेऽनेनेति भागः-करणे घञ्-महां-
श्चासौ भागश्च महाभागः सोऽस्यास्तीति महाभागः-अर्शआद्यच्-नानाविधा उपास्तीत्रा यातना येषु तान्नरः अधुनैवाशु यथैव
नेयात् येन साधनेन न प्राप्नुयात्तत्साधनं मे मह्यं व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६ ॥ ❀ ❀ एवमाष्टौ भगवान् बादरायणिस्तावद-
कृतनिष्कृतिभिरवश्यं स्वदुरितानुसारेण नरकाः प्राप्यन्त एवेति वदन्नवश्यं दुरितप्रतीकारे यतितव्यमित्याह न चेदिति द्वाभ्याम् ।
मनउक्तिपाणिभिर्मनोवाक्कायैः कृतस्यांहसः पापस्यापचितिं प्रायश्चित्तादिभिः क्षयं यदा इहैव लोके यदि न कुर्यात्तदा स वै
अकृतनिष्कृतिर्देही प्रेत्य मृत्वा ध्रुवं तु तान्नरकानुपैति प्राप्नोति । नरकान्विशिनष्टि भवतस्ते तुभ्यं मे मया ये नरकास्तीम्मा
तीत्रा यातना येषु तादृशाः कीर्तिताः कथिता इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ एषु स्यादकृतनिष्कृतेर्नरकप्राप्तेर्दुर्निवारत्वात्पुरुष-
मृत्योर्मरणत्वात्पूर्वमेवाविपद्यता विपत्तिमगच्छता पटुतरेणेत्यर्थः । आत्मना देहेनेहैव लोके पापस्य निष्कृतौ नाशो यतेत । किं कृत्वा
दोषस्य पापस्य गुरुलाघवं भावप्रधानो निर्देशः-गौरवलाघवेऽष्टौ यथायोग्यं प्रायश्चित्ते यतेतेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः-यथा रुजां रोगिणां
निदानज्ञो भिषगोऽनुसारेण चिकित्सितं प्रतीकारं कुर्यात् इति ॥ ८ ॥ ❀ ❀ एवं प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तमेव उपायं
इत्युक्तं विषयपरवशस्य नरस्य पुनः पुनः पापाचरणशीलत्वात्तेषामानन्यात्प्रायश्चित्तानुष्ठानासम्भवात्तत्सम्भवे पुनर्दुरितसम्भाव-
नया कृतप्रायत्वाच्च नेदं प्रश्नस्योत्तरमिति वदन्नुपायान्तरं पृच्छति राजा दृष्टश्रुताभ्यामिति द्वाभ्याम् । यद्यस्माद् दृष्टश्रुताभ्यां
प्रत्यक्षेण शिष्टगर्हादिना शास्त्रवचनेन चात्मनः स्वस्याहितमनिष्टसाधनमिति जानन्नपि पुनर्विवशः विषयपरवशः पापङ्करोत्यथो अतः
प्रायश्चित्तं कथं व्यवस्थितं सद्दुरितशोधकं कथं भवेदित्यर्थः । अभद्रात्पापात्कचिन्निवर्त्तते विषयपरवशः कचिदभद्रं पुनश्चरति
करोति । अथो अतः कृतमपि प्रायश्चित्तमपार्थक्यं भवति, अत्र दृष्टान्तः कुञ्जरशौचवदिति । यथा कुञ्जरो गजः स्नातोऽपि पुनः
स्वशिरसि धूलिं प्रक्षिपति तस्य शौचं स्नानं व्यर्थं तद्वत्कृतमपि प्रायश्चित्तं पुनः पापाचरणाद् व्यर्थं मन्य इत्यर्थः । अत उपायान्तरं
मे कथयितव्यमिति भावः ॥ ९-१० ॥ ❀ ❀ एवमुक्ते निरवशेषतया दुरितनिवर्त्तकं विवक्षुस्तावत्प्रायश्चित्तमपि कतिपय-
दुरितनिवर्त्तकत्वेनाधिकारिभेदेन व्यवस्थितमन्यथा प्रायश्चित्तविधायकमन्वादिस्मृतिवैयर्थ्यं स्यादित्याह भगवान् बादरायणिः ।
कर्मणेत्यादिना । कर्मणा प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्ताख्येन कर्मणा कर्मणः पापकर्मणो निर्हारः आत्यन्तिकः पुनः पापसम्बन्धरहितो
नेष्यते, यथोपदेशमेव दुरितनिवर्त्तकं प्रायश्चित्तं न तु ज्ञानवदुत्तरार्धस्यापि साकल्येन विनाशकमिति भावः, तर्हि प्रायश्चित्तविधि-
वैयर्थ्यमत आह । अविद्वदधिकारित्वादविदुषोऽपरमात्मोपासकस्याहङ्कारममकाररागद्वेषादिमतः प्रायश्चित्ते अधिकारित्वाद्विदुष-
उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशकरस्य वेदनस्यैव सत्त्वान्न तत्पापनिवृत्तये प्रायश्चित्तापेक्षेति । यद्यपि तद्विधिवैयर्थ्यं तदाप्यविदुष-
स्तात्कालिकरोगोपशामकौषधादिवत्कतिपयदुरितनिरसनाय प्रायश्चित्तमपेक्षितमिति न तद्विधिवैयर्थ्यमिति भावः । अत
एवोच्यते प्रायश्चित्तं विमर्शनमिति । विमृश्यत इति विमर्शनं “कृत्यल्युटो बहुलम्” इति बहुवचनात्कर्मणि घञ्, पापविशेष-
निवर्त्तकत्वेन प्रायश्चित्तं विमृश्यते न कात्स्न्येनेत्यर्थः । यद्वा विमृश्यते विविच्यते पृथक्कृत्य निवर्त्यतेऽनेन पापमिति करणे
घञ् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एवं प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तान्यधिकारिभेदेन कतिपयदुरितनिरसनक्षमाणि वेदनं तु निःशेषदुरितनिवर्त्त-
नद्वारा नरकपरिहारकमित्युक्तं तर्हि तादृशं वेदनङ्कुरायैर्निष्पद्यत इत्यपेक्षायां तन्निष्पत्तिप्रतिबन्धकनिरसनोपायैर्नियमैस्त-
न्निष्पद्यत एवेति सदृष्टान्तमाह नाशनेत इति । पथ्यमेवान्नमशनतः पुरुषस्य व्याधयो नाभिभवन्ति न बाधन्ते हि हे राजन् !
एवं नियमकृद्ब्रह्ममाणतया नियमवान् शनैः क्षेमाय दुःखासम्भिन्ननिरतिशयसुखाय कल्पते क्षमते मुक्तो भवतीत्यर्थः । शनैरि-
त्यनेनेयं प्रणाल्यन्नाभिप्रेता ॥ १२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भागतो विभागतो लक्षणतो मानतश्च ज्योतिषां स्वरूपमिति शेषः । विवराणामधोभुवनानां संस्थानमिति शेषः । विमुरिदं
जगद्यथा येन प्रकारेणासृजत्सोऽपि द्वितीयतृतीयादौ कथित इति शेषः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ प्रवक्तुर्व्याख्याने हर्षोद्वेककारणाय
स्वस्योक्तार्थग्रहणसामर्थ्यं प्रदर्श्य विवक्षितार्थं पृच्छति अधुनेति । अधुनेममर्थं भवन्तं पृच्छामीति शेषः । इह जीवलोके दुष्कर्मोपि
नरो यथा येन साधनेन नानोपयातनान्नरकाग्नेयाग्न गच्छेदधुना दुष्कर्मपरिहारपटीयः साधनं व्याख्यातुमर्हसीत्यन्वयः ।
“यातना तीव्रवेदना” इत्यभिधानात् नानाविधा यातनास्तीव्रवेदना येषु नरकेषु तथा तानिति नरकविशेषणमेतत् ॥ ६ ॥
“न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः” इति श्रुत्यर्थं पश्यन्प्रवक्ति न चेदिति । यः पुरुषः मनउक्तिपाणिभिर्मनोवाक्कायैः कृतस्यां-
हसः अपचितिं प्रायश्चित्तोपलक्षणं नाशमिहैव न कुर्याच्चेत्तर्हि स पापी प्रेत्य नरकानुपैतीत्यन्वयः । किदृशानत्राह ये कीर्तिता
इति । वा इत्यनेन पारम्पर्येणेतीममर्थमाह । कथङ्कारमपचितिः स्यादित्यत उक्तम् यथेति । अहसो गुरुलाघवं यथा

तथा प्रायश्चित्तकरणमित्यर्थः । न चेदमौपचारिकं द्रुवं निश्चितमिति यस्मिन् जन्मन्याचरितं तस्मिन्प्रायश्चित्तञ्चोपपन्नमपि क्षिप्रं गुरुदोषनिवृत्तिलक्षणफलदमित्येवेत्यनेन दर्शयति ॥ ७ ॥ * * यस्मादेवमनर्थप्राप्तिस्तस्माद्देहवियोगात्पूर्वमेव कालक्षेपमन्तरेण पापनिष्कृतौ पापपरिहारे यतेत । यतनमपि मध्यमे वयस्येवेत्यभिप्रायेणोक्तमविपदिति । बाल्ये वार्धके वा दौर्बल्यलक्षणविपत्ति-सम्भवात्तारुण्ये तदयोगात्समर्थ इत्यर्थः । अनेन द्रव्यादिसम्पत्तावेव प्रयत्नीयमिति ध्वनितं, यथेत्युक्तं विवृणोति यदात्मन इति । आत्मनो दोषस्य यद् गुरुत्वं लघुत्वं च तद् दृष्ट्वा तदनुसारेणेत्यर्थः । अत्रैव दृष्टान्तमाह—यथेति । रुजां रोमाणां “निदानं त्वादि-कारणम्” इत्यभिधानान्मूलनिमित्तज्ञानी भिषग्वैद्यो यथा चिकित्सेत । चिकित्सते आत्मनो दोषस्य गुरुलाघवज्ञानाभावे तद्गुरु-मुखादपि ज्ञात्वा कर्तव्यमिति सूचितमनेन दृष्टान्तेन । यद्वा यत् यावदात्मनो देहस्य मृत्योः सकाशाद्यन्मरणलक्षणविपन्न भवति तस्मात्तावत्पुरैव पापस्य गुरुलाघवज्ञानपूर्वकं निष्कृतौ यतेत, इममर्थं सदृष्टान्तमाह दोषस्येति ॥ ८ ॥ * * राजा निष्कृतेर्वैयर्थ्यं शङ्कते दृष्टेति । चौर्यादिकारिणो राजदण्डादिदर्शनेन “मृतो नरकमभ्येति ह्यगम्यागमनान्नर” इति श्रुतेः स चात्मनः पापमहितं दुःखसाधनं जानन्नपि विवशः स्वकर्माधीनः भूयः पश्चादपि पापं करोतीति यद्यस्मादथो तस्मात्प्रायश्चित्तं कथं भवतीत्यन्वयः ॥ ९ ॥ * * असम्भवं विवृणोति । कचिदभद्रात्प्रायश्चित्तेन निवर्तते कचित्तत्सदृशमभद्रमाचरतीति यद्यथो तस्मात्प्रायश्चित्तमपार्थ मन्ये निष्प्रयोजनत्वे कुञ्जरशौचेन स्नानं लक्षयति ॥ १० ॥ * * प्रायश्चित्तलक्षणं कर्मा-पार्थमिति वदन् किं केवलं व्यर्थमुत विद्वद्विर्मृश्य विहितमाहोस्विज्ज्ञानपूर्वकमपि क्रियमाणं तदिति तत्राद्यः सम्मत इत्याह कर्मणेति । प्रायश्चित्तलक्षणेन कर्मणा कर्मनिर्हारः पापकर्मविनाशः आत्यन्तिकः छिन्नमूलत्वेन नश्यते उभयोरप्यज्ञानमूलत्वेनाधि-कृतत्वात् । द्वितीयं न व्यर्थमित्याह प्रायश्चित्तेति । विद्वद्विरविदुषोऽधिकृत्य प्रायश्चित्तं कर्म विमर्शनं कृत्वा विहितं कर्म व्यर्थं नेष्यते इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ११ ॥ * * तृतीये इदम्पापमिति जानता तदकुर्वाणेन स्वाविहितं क्रियमाणमुत मया कृतं पापमिति ज्ञात्वा तस्येदं प्रायश्चित्तमिति जानतेति पक्षद्वयेऽपि क्रियमाणं कर्म व्यर्थं किन्तु सार्थकमिति भावेनाह । नाश्रत इति । एवमिति वचनाद्यथेत्यध्याहर्तव्यं पथ्यमेवान्नमश्नतः पुंसो व्याधयो नाभिभवन्ति यथा देहमिति शेषः “अत्यन्तुपानाञ्च स एव दोषः तस्मान्नरो बह्विविधधनानां मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभूरि” इत्यादिविधानं हिशब्देनाक्षिप्तं स्पष्टयति एवमिति । नियम-कृत्पापकर्माकुर्वन्स्वविहितं कुर्वन् शनैर्बहुजन्मात्यये पुण्यप्रचयेन ज्ञानोत्पत्तौ चेमाय कल्पते मोक्षाय समर्थो भवति ॥ १२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

प्रष्टव्यमाह अधुनेति । लोकानां यथेष्टानिष्टसाधने ते द्वे ज्ञाते तथानिष्टपरिहारसाधनमपि ज्ञातव्यमिति भावः ॥ ६ ॥ तत्र स्वमतं प्रायश्चित्तं प्रश्नेनोत्पादयितुमन्यमनुवदति न चेदिति ॥ ७-८ ॥ * * तथैव पृच्छति दृष्टेति ॥ ६-१० ॥ * * स्वमतं वक्तुमाह कर्मणेति ॥ ११-१४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

नाना उभा यातना येषु तान् नरकान् यथा न इयात् न गच्छेत् तत् लोकानामिष्टानिष्टसाधने द्वे तथा ज्ञाते तथा-निष्टपरिहारसाधनमपि ज्ञातव्यमिति भावः ॥ ६ ॥ * * तत्र स्वशिष्यस्य परीक्षितः स्वमते व्युत्पत्ति परीक्षमाणः कर्मिणां मते नरके प्रतिकारमाह न चेदिति द्वाभ्याम् । इहैव जन्मन मनोवाक्कायैर्व्यस्तैः समस्तैर्वा कृतस्याहंसः अपचिति प्रायश्चित्तम् इहैव जन्मनि न कुर्याच्चैतदा तिग्मा दारुणाः ॥ ७ ॥ * * यस्मादेवं तस्मान्मृत्योः पुरैव तत्राप्याशु अन्यथा “अतीव चिरकाले तु द्विगुणं व्रतमर्हति” इति द्वैगुण्यापत्तेः । अविपद्यतात्मनेति । यावज्ज्वरारोगादिभिर्व्रताद्यसामर्थ्यं न स्यादित्यर्थः । अत्र व्यवस्थापको विद्वान् धर्मशास्त्रतात्पर्यविज्ञो मृग्य इत्याह । दोषस्येति गुरुलाघवं गौरवं लाघवञ्च ॥ ८ ॥ * * मतमिदमाक्षिपन्न सम्मन्य-मान आह दृष्टेति द्वाभ्याम् । दृष्टं राजदण्डादि श्रुतं नरकपातादि ताभ्यामात्मनोऽहितं पापं प्रायश्चित्तानन्तरमपि करोति लोके तथा दृष्टत्वादित्यर्थः । अथो अतः प्रायश्चित्तं कथं पापनाशकमित्यर्थः । तस्य पापनाशकत्वे पुनः पापप्ररोहायोगादिति भावः ॥ ९ ॥ * * कचिद्यौवनादौ अभद्रात् पापान्निवर्तते पुनस्तदेव पापं कचिद्बाल्ये चरति, अथो अत एव अपार्थं व्यथ कुञ्जरशौचवदिति कुञ्जरो हि स्नात्वापि पुनरात्मानं रजोभिर्मलिनो करोति ॥ १० ॥ * * परीक्षयोत्तीर्णं परीक्षितं पुनरपि परीक्षिष्यमाणः सिद्धान्तं ज्ञापयति । कर्मणा कृच्छ्रादिप्रायश्चित्तेन कर्मणः पापस्य नाशो नात्यन्तिकः किन्त्वापातत उपशमन इत्यर्थः । अविद्वान् अविद्याबद्धो जीव एवाधिकारी यस्य तस्य भावस्त्वं तस्माद्धेतोरित्यविद्यायाः पापमूलस्य विद्यमानत्वात् पुनः पुनरपि पापप्ररोहादिति भावः । किं तर्हि मुख्यं प्रायश्चित्तमित्यतः पुनरपि परीक्षमाणो ज्ञानिनां मतेनाह । विमर्शनं ज्ञानं तस्यैवाविद्यानिवर्तकत्वादिति भावः ॥ ११ ॥ * * ननु तर्हि पापवत्त्वे अन्तःकरणशुद्धयभावस्तस्मिन् सति कुतो ज्ञानप्रसङ्ग इति चेत् सत्यं ज्ञानसाधनेनापि पापोपशम इति सदृष्टान्तमाह । पथ्यमेवान्नमश्नतः पुरुषान् यथा व्याधयो न बाधन्ते तथा नियमादिकर्ता चेमाय पापनाशनाय शनैः शनैरेव समर्थो भवति ॥ १२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

नाना बहुप्रकारा उग्राः दुःसहा यातनाः पीडा येषु तान् नेयान् गच्छेत् यथा येन प्रयत्नेन तन्मे मह्यं व्याख्यातुं वर्णयितुं त्वमर्हसि ॥ ६ ॥ * * "मनुयैदव्रीत्तद्वेभजम्" इत्यादिश्रुतिसत्कृतमन्वादिमहर्षिप्रणीतस्मृत्यादरार्थमकृतनिष्कृतिरवश्यं नरकं प्राप्नोत्यतो मन्वादिस्मृत्युक्तरीत्या प्रायश्चित्तं पापिना कर्तव्यमित्याह न चेति द्वाभ्याम् । मनआदिभिः कृतस्य अंहसः पापस्य यथा यथावत् मन्वाद्युक्तविधिना अपचितिं प्रायश्चित्तं न कुर्याच्चेत् तर्हि तिग्माः तीक्ष्णाः यातना येषु तथाविधा ये मया कीर्तिता नरकाः तान् ध्रुवमुपैति ॥ ७ ॥ * * तस्मादुक्तकारणान्मृत्योः पुरैव तत्रापि अविपद्विपद्ग्रहितः पापनिष्कृतौ यतेत ॥ ८ ॥ * * महर्षिभिरुक्ता पापनिष्कृतिः पुण्यपुरुषेण पापभीरुणा दैवात्कृतस्य पापस्य निराकरणार्था भवतु अत्यन्ततो मायामोहितस्य कामक्रोधादिपारवश्येन पापेभ्यो निवर्तितुमशक्तस्यानुच्छिन्नहृद्ग्रन्थेर्दीनस्य प्रायश्चित्तशतेनापि शोधितुमशक्यस्य का गतिरिति दयार्द्रचित्तो महाराजो हृदि निधाय आक्षिपति दृष्टश्रुताभ्यामिति द्रयेन । दृष्टश्रुताभ्यां पापफलाभ्यां राजदण्डनरकपातादिभ्यां पापमहितं जानन्नपि भूयः कृतेऽपि प्रायश्चित्ते पुनः करोति यतो विवशः कामादिपरवशः अतः प्रायश्चित्तं कथं निष्पापत्वहेतुः स्यादिति शेषः ॥ ९ ॥ * * अभद्रात्पापाद्गङ्गादिजले कृतस्नानेन कुञ्जरेण स्नानरूपशौचं स्वदेहे प्रक्षिप्तैः रजोभिरपार्थं क्रियते तद्वत्प्रायश्चित्तमपार्थं मन्ये ॥ १० ॥ * * परिहरति कर्मणेत्यादिना । कर्मणा प्रायश्चित्तेन कर्मनिर्हारः देहात्मत्वाभिमानादिरूपं पापमूलज्ञानं बिभ्राणः प्रायश्चित्तेन पापं नाशयन्नपि अविद्वान् पापमूलमज्ञानं नैव नाशयति, किन्तु पुनः पापं देहे आत्मत्वाभिमानेन गृहादौ ममत्वाभिमानेन परमात्मनि पुरुष विशेषत्वभ्रान्त्यापमानेन एवमाद्यज्ञानेन करोतीत्यर्थः । अतो मुख्यं प्रायश्चित्तं विमर्शनमात्मानात्मपरमात्मज्ञानं न हि तत्त्ववित् परमानन्दप्राप्त्युपायं पुण्यादिकं हित्वा देहार्थं पापं करोत्यात्मानं नरके पातयितुं किन्तु कचिदैवाज्जातेऽपि पापे यथोक्तमुक्त्युपायेन मुक्तो भवतीति भावः ॥ ११ ॥ * * इममर्थं दृष्टान्तेन स्फुटीकरोति नाश्रत इति । नियमकृतं नियतमोक्षसाधनकर्त्ता चेमाय मोक्षाय ॥ १२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

भागतो लक्षणतो मानतश्च धरामण्डलसंस्थानं तथा ज्योतिषां सूर्यादीनां विवरणं च इदं संस्थानं विभुर्यथाऽसृजत्तथा त्वया व्याख्यातमित्यन्वयः ॥ ५ ॥ * * एवमुक्तमनूय नरकोद्धारोपायं पृच्छति—अधुनेति । नाना अनेकविधा उग्राः तीव्रा यातना वेदना येषु तान्नरकानिह जीवसमूहे नरः पापिजनोऽपि यथा येनोपायेन नैवेयात् नैव गच्छेत् तदुपायमधुना मे मह्यं व्याख्यातुमर्हसीत्यन्वयः । अहंत्वे हेतुं सूचयन् सम्बोधयति—हे महाभागेति । यो हि यस्मात् सङ्काटान्निःसृतः स एव निस्तारोपायं जानाति । अतो भवतः सर्वज्ञस्य नरकभयाभावादस्मदर्थं तदुद्धारोपायं कृपया वदेति भावः ॥ ६ ॥ * * एवं पृष्ठः श्रीशुकः सर्वज्ञत्वात् परीक्षिदधिकारं जानन्नपि कर्मिजनसङ्ग्रहार्थं प्रथमं कर्ममार्गेण नरकप्रतीकारमाह—न चेदिति द्वाभ्याम् । इह जन्मनि मनउक्तिपाणिभिः मनोवाक्कायैर्व्यस्तैः समस्तैर्वा कृतस्यांहसः पापस्य इहैव जन्मनि यथा यथावत् मन्वाद्युक्तधर्मशास्त्रानुसारेण चेत् यदि अपचितिं प्रायश्चित्तं न कुर्यात्तदा स पापी प्रेत्य मृत्वा मे मया ये भवतः कीर्तिताः तिग्मा दारुणा यातना येषु तान्नरकानुपैति प्राप्नोतीति, ध्रुवं वै निश्चितमेवेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ * * यस्मात् प्रायश्चित्तं विना नरकप्राप्तिरावश्यकी तस्मात् पापस्य निष्कृतौ प्रायश्चित्ते इहास्मिन् जन्मन्येव यतेत । कदेत्यपेक्षायामाह—मृत्योः पुरैव, तत्रापि अविपद्यता जरारोगादिना अक्षीयमाणेन आत्मना देहेन यावद्युक्ततदैव, अन्यथा जरदिना क्षीणदेहस्य तत्र सामर्थ्याभावात् । यद्वा अविपत्तयावद्विपत्तिरहितस्तावत् यतात्मना संयतेन मनसा । तत्रापि आशु तज्ज्ञानादनन्तरमेव । अन्यथा 'अतीते चिरकाले तु द्विगुणं व्रतमर्हतीति द्वैगुण्यापत्तेः । तत्रापि दोषस्य पापस्य गुरुलाघवं महत्त्वमल्पत्वं च दृष्ट्वा विचार्य तदनुरूपे प्रायश्चित्ते यतेत । अन्यथाऽल्पेन प्रायश्चित्तेन महतः पापस्य निवृत्त्यभावेन नरकनिवृत्तिर्न स्यात् । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । भिषक् सदैवः अत एव रुजां रोगाणां निदानं कारणं वेत्तीति तथा स यथा दोषस्य रोगस्य महत्त्वमल्पत्वं च ज्ञात्वा मृत्योः पुरैवाशु तदनुरूपं चिकित्सति तथेत्यर्थः ॥ ८ ॥ * * एवं साधारण्येनोक्तेऽपि तस्योत्तमाधिकारित्वात् तद्वैयर्थ्यं शङ्कते—दृष्टेति द्वाभ्याम् । दृष्टं राजदण्डलोकनिन्दादि श्रुतं नरकपातादि ताभ्यां पापमात्मनोऽहितं शत्रुं जानन्नपि यत् यस्माद्विवशतद्वासनाधीनः सन् भूयः प्रायश्चित्तानन्तरं करोति । अथो तस्मात् कारणाद् द्वादशाब्दादिकं कथं प्रायश्चित्तं ? तेन समूलदोषनिवृत्तौ पुनः पापप्रवृत्त्यसम्भवात् ततो ज्ञायते न तेन समूलपापनिवृत्तिरिति भावः ॥ ९ ॥ * * पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति—कचिदिति । यस्मात् कचित् कदाचित् प्रायश्चित्तानुष्ठानसमये प्रायश्चित्तस्य कृतत्वादभद्रात् पापान्निवर्तते, कचित् कालान्तरे पुनस्तदेव तत्सदृशमेव पापमाचरति, अथ तस्मात् प्रायश्चित्तमपार्थं व्यर्थमहं मन्ये । तत्र दृष्टान्तमाह—कुञ्जरशौचवदिति, यथा कुञ्जरः स्नातोऽपि रजोभिरात्मानं मलिनी-

करोति तथा प्रायश्चित्तेन शुद्धस्यापि पुनः पापाचरणेन नरकपातस्य अवश्यम्भावित्वात् प्रायश्चित्तं व्यर्थमित्यर्थः ॥ १० ॥ * * एवं राज्ञा चोदितस्तदुक्तमङ्गीकरोति—कर्मणेति । कर्मणा कृच्छ्रादिप्रायश्चित्तेन कर्मणः पापस्य निर्हारो नाश आत्यन्तिकः समूलो न हीष्यते, अतस्तत्संस्कारेण पुनस्तदाचरणे प्रवृत्तिरिति सत्यमुक्तमिति शेषः । कुतो न समूलनाश इत्यपेक्षायां तत्र हेतुमाह—अविद्वदधिकारित्वादिति, अविद्वानेव अधिकारी यस्मिन् प्रायश्चित्ते तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । पापप्रवृत्तिमूलस्य देहाद्यध्यासलक्षणाविद्यायास्तेन विरोधाभावादिति भावः । किं तर्हि समूलनिवर्त्तकं मुख्यं प्रायश्चित्तमित्यपेक्षायां राजाधिकारानुरूपं आत्मसाक्षात्कारलक्षणं प्रायश्चित्तान्तरमाह—प्रायश्चित्तं विमर्शनमिति ॥ ११ ॥ * * ननु कामक्रोधादिकलुषितस्य ज्ञानमेव कथं स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन ज्ञानं सम्भावयति—नेति । पथ्यमेवान्नमभ्रतः पुरुषान् यथा व्याधयो नाभिभवन्ति न बाधन्ते किन्तु शनैर्निवर्त्तन्ते । हि प्रसिद्धमेवैतत् । एवं नियमकृत्रियमेन तपआदिकर्त्ता शनैः शनैः कामादिदोषनिवृत्त्या क्षेमाय आत्मतत्त्वसाक्षात्काराय कल्पते समर्थो भवति । हे राजन्नि त सम्बोधनेन महत्कार्यं बहुसाधनसम्पत्त्या शनैर्महता कालेन सिद्धयतीति तु राजकार्यनिपुणत्वेन तव विदितमेवेति सूचयति ॥ १२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

धरेति । धरामण्डलसंस्थानं भूमण्डलसंस्थितिः, ज्योतिषां सूर्यादीनां, विवराणामतलादीनां च इदं, संस्थानमिति शेषः । विभुः यथा असृजत्, तथा भागलक्षणमानतः भागतो लक्षणतो मानतश्च, व्याख्यातवानसीति शेषः । इति सार्द्धश्लोकस्यैकान्वयः ॥ ५ ॥ * * एवमुक्तमनूयाथ पूर्वस्कन्धान्तेऽनुवर्णितान्नरकानाश्रुत्य स्वस्य नृपत्वात् ज्ञाताज्ञातसंभूतपापकम्पितान्तरो नृपस्तन्निस्तरणोपायं पृच्छति अधुनेति । भज्यते हेयापादेयं विविच्यतेऽनेनेति भागः विवेकात्मको बुद्धिविशेषः । करणे घञ् । महान्श्चासौ भागश्च महाभागः साऽस्यास्ताति महाभागः, अर्शआदित्वादच् । तत्संबुद्धौ हे महाभाग, नरः इह अधुना आशु यथैव, नाना नानाविधा उपाः यातनाः पीडाः येषु तान् नरकान्, नेयाद्येन साधनेन न प्राप्नुयात्, तत्साधनं मे मह्यं, व्याख्यातुम् अर्हसि ॥ ६ ॥ * * एवमापृष्टो भगवान् बादरायणिस्तावदकृतनिष्कृतिभिरवश्यं स्वदुरितानुसारेण नरकाः प्राप्यन्त एवेति वदन्नवश्यं दुरितप्रतीकारे यातितव्यमित्याह न चेदिति द्वाभ्याम् । मनउक्तिपाणिभिः मनोवाक्कायैः, कृतस्य अंहसः पापस्य अपचितं प्रायश्चित्तं, क्षयमिति यावत् । तैर्मनआदिभिरेव, इहास्मिन् लोके एव, चेद्यदि यथा यथावत्, न कुर्यात्, तदा स वै अकृतनिष्कृतिर्देहोव, प्रेत्य मृत्वा, ध्रुवं नूनं, भवतः तुभ्यं मे मया, ये तिग्मयातनाः तीव्रदुःखयुक्ता नरकाः कीर्त्तिताः कथिताः । तान् नरकान्, उपैति प्राप्नोति ॥ ७ ॥ * * तस्मादकृतनिष्कृतेः पुंसो नरकप्राप्तेर्दुर्निवारत्वाद्धेतोः मृत्योः पुरा मरणात्पूर्वमेव, अविपद्यता विपत्तिमगच्छता पटुतरेणेत्यर्थः । आत्मना देहेन, इह लोके एव, पापनिष्कृतौ पापविनाशकप्रायश्चित्ताचरणे, दोषस्य स्वकृतपापस्य, गुरुलघवं भावप्रधानो निर्देशः गुरुत्वं लघुत्वं चेत्यर्थः । दृष्ट्वा रजां रोगाणां निदानवित् भिषक् वैद्यः, यथा रोगानुसारेण चिकित्सेत प्रतीकारं कुर्यात् तथा, आशु शीघ्रमेव, यत्तेत पापनिवर्त्तनयत्नं कुर्यादित्यर्थः । अतीव चिरकालेन प्रायश्चित्ताचरणे तु द्विगुणत्वापत्तेः । तथा च स्मृतिः 'अतीव चिरकाले तु द्विगुणं व्रतमहति' इति ॥ ८ ॥ * * स्मृतिकारोक्तरीत्या प्रायश्चित्ताचरणमेव पापनिर्हरणोपाय इत्युक्तम् । परं तु कृतप्रायश्चित्तस्य विषयपरवशस्य नरस्य पुनः पुनः पापाचरणशीलत्वात्तेषां कृतप्रायश्चित्तानामपि तदकृतप्रायत्वाच्चेदं सम्यक् प्रश्नोत्तरमिति विदन्नुपायान्तरं पृच्छति राजा दृष्टश्रुताभ्यामिति द्वाभ्याम् । दृष्टं राजदण्डादि च श्रुतं नरकपातादि च ताभ्यां, आत्मनः स्वस्य, पापम् अहितं हितकरं न भवतीति जानन्नपि, भूयः पुनः, विवशः सन्, पापं करोति । यत् अथो अतः प्रायश्चित्तं कथं भवेत् । द्वादशाब्दादेः प्रथमतः प्रायश्चित्तत्वमेव कथं, तेन समूलस्य दोषस्यानिवृत्तेः । निवृत्तौ वा पुनः पापप्ररोहायोगादिति भावः ॥ ९ ॥ * * कचिदिति । अभद्रात्पापात् कचित्कदाचित् निवर्त्तते प्रायश्चित्ताचरणेन निवृत्तौ भवति । कचित् विषयपरवशः सन्, पुनः तदभद्रं पूर्वकृतपापसमानं पापमित्यर्थः । चरति करोति । अथो अतः, कृतमपीति शेषः । प्रायश्चित्तं अपार्थं व्यर्थमेव भवति इति मन्ये । अत्र दृष्टान्तः कुञ्जरशौचवत्, यथा गजः स्नातोऽपि पुनः स्वशिरसि धूलिं प्रक्षिपति तेन तच्छौचं व्यर्थं, तथा पापस्य पुनर्दुर्निवारत्वेन नरकपातस्यावश्यंभावित्वात्प्रायश्चित्तं व्यर्थमत उपायान्तरमेव कथयितव्यमिति भावः ॥ १० ॥ * * एवं राज्ञोक्ते निरवशेषतया दुरितनिवर्त्तकं विवक्षुतावत्प्रायश्चित्तमपि कतिपयदुरितनिवर्त्तकत्वेनाधिकारिभेदेन च व्यवस्थितमन्यथा प्रायश्चित्तविधायकमन्वादिस्मृतिवैयर्थ्यं स्यादित्याह भगवान् बादरायणिः कर्मणेत्यादिना । कर्मणा प्रतिपदोक्तकृच्छ्रादिप्रायश्चित्तेनेत्यर्थः । कर्मणः पापस्य, निर्हारोऽपनोदः नाश इति यावत् । आत्यन्तिकः समूलः पुनः पापसम्बन्धरहित इत्यर्थः । न इष्यते हि । यथोद्देश्यमेव दुरितनिवर्त्तकं प्रायश्चित्तं, न तु ज्ञानवदुत्तरावस्यापि साकल्येन विनाशकमिति भावः । तर्हि प्रायश्चित्तविधिवैयर्थ्यमत आह । अविद्वानधिकारी यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादविद्वदधिकारित्वाद् अविद्याया नाशभावान्नष्टेऽपि तस्मिन् पापे तत्संस्कारेण पापान्तरस्य पुनः पुनः प्ररोहो भवत्येव । तथापि अविदुषस्तात्कालिक-

रोगोपशमकौषधादिवत्कतिपयदुरितनिरसनाय प्रायश्चित्तमपेक्षितमिति, न तद्विधिवैयर्थ्यमिति भावः । किं तर्हि मुख्यं प्रायश्चित्तं तदाह । प्रायश्चित्तं तु, विमृश्यते पृथक्कृत्य निवर्त्यतेऽनेन पापमिति विमर्शनं ज्ञानं, करणे घञ् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एवं प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तान्यधिकारिभेदेन कतिपयदुरितनिरसनक्षमाणि वेद, न तु निःशेषदुरितनिवर्तनद्वारा नरकपरिहारकमित्युक्तं, तर्हि तादृशं वेदनं कैरुपायैर्निष्पद्यते इत्यपेक्षायां तन्निष्पत्तिप्रतिबन्धकनिरसनोपायैर्नियमैस्तन्निष्पद्यत एवेति सदृष्टान्तमाह नाश्रित इति । पथ्यम् एव अन्नम् अश्रितः पुरुषान् यथा व्याधयः, न अभिभवन्ति हि न बाधन्ते किल, तथा हे राजन्, एवं नियमकृद्द्रव्यमाणतया नियमकारी पुमान्, शनैः क्षेमाय दुःखासंभिन्ननिरतिशयसुखाय, कल्पते क्षमते मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

भाषानुवादः

भूमण्डलकी स्थिति, उसके द्वीप-वर्षादि-विभाग, उनके लक्षण तथा परिणाम, नक्षत्रोंकी स्थिति, अतल-वितल आदि भू-विवर (सात पाताल) और भगवान् ने इन सबकी जिस प्रकार सृष्टि की—उसका वर्णन भी सुनाया ॥ ५ ॥ ❀ ❀ महाभाग ! अब मैं वह उपाय जानना चाहता हूँ, जिसके अनुष्ठानसे मनुष्योंको अनेकानेक भयंकर यातनाओंसे पूर्ण नरकोंमें न जाना पड़े । आप कृपा करके उसका उपदेश कीजिये ॥ ६ ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजीने कहा—मनुष्य मन, वाणी और शरीर से पाप करता है । यदि वह उन पापोंका इसी जन्ममें प्रायश्चित्त न कर ले, तो मरनेके बाद उसे अवश्य ही उन भयङ्कर यातनापूर्ण नरकोंमें जाना पड़ता है, जिनका वर्णन मैंने तुम्हें (पाँचवें स्कन्धके अन्तमें) सुनाया है ॥ ७ ॥ ❀ ❀ इसलिये बड़ी सावधानी और सजगताके साथ रोग एवं मृत्युके पहले ही शीघ्रसे शीघ्र पापोंकी गुरुता और लघुतापर विचार करके उनका प्रायश्चित्त कर डालना चाहिये, जैसे मर्मज्ञ चिकित्सक रोगोंका कारण और उनकी गुरुता-लघुता जानकर झटपट उनकी चिकित्सा कर डालता है ॥ ८ ॥ ❀ ❀ राजा परीक्षितने पूछा—भगवन् ! मनुष्य राजदण्ड, समाजदण्ड आदि लौकिक और शास्त्रोक्त नरकगमन आदि पारलौकिक कष्टोंसे, यह जानकर भी कि पाप उसका शत्रु है, पापवासनाओंसे विवश होकर बार-बार वैसे ही कर्मोंमें प्रवृत्त हो जाता है । ऐसी अवस्थामें उसके पापोंका प्रायश्चित्त कैसे सम्भव है ? ॥ ९ ॥ ❀ ❀ मनुष्य कभी तो प्रायश्चित्त आदिके द्वारा पापोंसे छुटकारा पा लेता है, कभी फिर उन्हें ही करने लगता है । ऐसी स्थितिमें मैं समझता हूँ कि जैसे स्नान करनेके बाद धूल डाल लेने के कारण हाथीका स्नान व्यर्थ हो जाता है, वैसे ही मनुष्यका प्रायश्चित्त करना भी व्यर्थ ही है ॥ १० ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजीने कहा—वस्तुतः कर्मके द्वारा ही कर्मका निर्बीज नाश नहीं होता; क्योंकि कर्मका अधिकारी अज्ञानी है । अज्ञान रहते पापवासनाएँ सर्वथा नहीं मिट सकती । इसलिये सच्चा प्रायश्चित्त तो तत्त्वज्ञान ही है ॥ ११ ॥ ❀ ❀ जो पुरुष केवल सुपथ्यका ही सेवन करता है, उसे रोग अपने वशमें नहीं कर सकते । वैसे ही परीक्षित ! जो पुरुष नियमोंका पालन करता है, वह धीरे-धीरे पापवासनाओंसे मुक्त हो कल्याणप्रद तत्त्वज्ञान प्राप्त करनेमें समर्थ होता है ॥ १२ ॥

तपसा ब्रह्मचर्येण शमेन च दमेन च । त्यागेन सत्यशौचाभ्यां यमेन नियमेन च ॥ १३ ॥

देहवाग्बुद्धिजं धीरा धर्मज्ञाः श्रद्धयान्विताः । क्षिपन्त्यघं महदपि वेणुगुल्ममिवानलः ॥ १४ ॥

केचित्केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणाः । अघं धुन्वन्ति कात्स्न्येन नीहारमिव भास्करः ॥ १५ ॥

न तथा ह्यघवान् राजन् पूयेत तपआदिभिः । यथा कृष्णार्पितप्राणस्तत्पूरुषनिषेवया ॥ १६ ॥

सध्रीचीनो ह्ययं लोके पन्थाः क्षेमोऽकुतोभयः । सुशीलाः साधवो यत्र नारायणपरायणाः ॥ १७ ॥

प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपराङ्मुखम् । न निष्पुनन्ति राजेन्द्र सुराकुम्भमिवापगाः ॥ १८ ॥

सकृन्मनः कृष्णपदारविन्दयोर्निवेशितं तद्गुणरागि यैरिह ।

न ते यमं पाशमृतश्च तद्भटान् स्वप्नेऽपि पश्यन्ति हि चीर्णनिष्कृताः ॥ १९ ॥

अत्र चोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । दूतानां विष्णुयमयोः संवादस्तं निबोध मे ॥ २० ॥

अन्वयः—धीराः धर्मज्ञाः श्रद्धया अन्विताः तपसा ब्रह्मचर्येण च शमेन दमेन त्यागेन सत्यशौचाभ्याम् च यमेन च नियमेन देहवाग्बुद्धिजम् महत् अपि अघम् अनलः वेणुगुल्मम् इव क्षिपन्ति ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀ केचित् वासु-

देवपरायणाः केवलया भक्त्या भास्करः नीहारम् इव कात्स्न्येन अधम् धुन्वन्ति ॥ १५ ॥ * * राजन् ही यथा कृष्णार्पित-
प्राणः तत्पुरुषनिषेवया पूयेत तथा अधवान् तपआदिभिः न पूयेत ॥ १६ ॥ * * हि लोके अयम् पन्थाः अकुतोभयः ज्ञेयः
सग्रीचीनः यत्र सुशीलाः साधवः नारायणपरायणाः ॥ १७ ॥ * * राजेन्द्र चीर्णानि प्रायश्चित्तानि नारायणपराङ्मुखम्
आपगाः सुराकुंभम् इव न निष्पुनन्ति ॥ १८ ॥ * * हि इह तद्गुणरागि मनः कृष्णपदारविन्दयोः सकृत् निवेशितम्
ते चीर्णनिष्कृताः यमम् च पाशश्रुतः तद्गटान् स्वप्ने अपि न पश्यन्ति ॥ १९ ॥ * * अत्र च इसम् पुरातनम् इतिहासम्
उदाहरन्ति विष्णुयमयोः दूतानाम् संवादः तम् मे निबोध ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एतदेव विशदयति द्वाभ्याम् । तपसैकाग्रयेण “मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः” इति स्मृतेः । ब्रह्मचर्येणाष्टांगेन
तदुक्तम् । स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च । एतन्मैथुनमष्टांगं प्रवदन्ति
मनीषिणः ॥ विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥” इति । शमो मनसो नियमनम् । दमो बाह्येन्द्रियाणाम् । त्यागो दानम् ।
यमोऽहिंसादिः । नियमो जपादिः ॥ १३-१४ ॥ * * अस्यातिदुष्करत्वान्मुख्यमेवान्यत्प्रायश्चित्तमाह । केचिदिति ।
केचिदित्यनेन एवंभूता भक्तिप्रधाना विरला इति दर्शयति । केवलया तपआदिनिरपेक्षया । वासुदेवपरायणा इति नाधिकारि-
विशेषणमेतत्किं त्वन्येषां श्रद्धया तत्राप्रवृत्तेरर्थात्तेष्वेव पर्यवसानादनुवादमात्रम् ॥ १५ ॥ * * एतच्च ज्ञानमार्गादपि
श्रेष्ठमित्याह । न तथा पूयेत शुद्ध्येत । यथा तत्पुरुषनिषेवया कृष्णेऽर्पिताः प्राणा येन ॥ १६ ॥ * * तत्र हेतुः । सग्री-
चीनः समीचीनोऽयं पन्था भक्तिमार्गो यतः ज्ञेयः ज्ञेयत्वे हेतुः । न कुतश्चिद्विघ्नादेभ्यं यस्मिन् । तदेवाह सुशीलाः कृपालवः
साधवो निष्कामाः यत्र यस्मिन्मार्गे धर्मेनिष्ठाः । अतो न ज्ञानमार्ग इवासहायतानिमित्तं भयं नापि कर्ममार्गवन्मत्सररदियुक्तेभ्यो
भयमिति भावः ॥ १७ ॥ * * भक्तेरन्यनिरपेक्षत्वमुक्तं कृच्छ्रादीनि तु भक्तिं विना न शोधयन्तीत्याह । प्रायश्चित्तानीति ।
महतामप्यशोधकत्वे दृष्टान्तमाह—सुराकुंभमापगा नद्य इवेति ॥ १८ ॥ * * भक्तिः स्वल्पाऽपि पुनात्येवेत्याह सकृदिति ।
तस्य गुणेषु रागमात्रमस्ति न तु ज्ञानं यस्य तन्मनः । तावतैव चीर्णं निष्कृतं प्रायश्चित्तं यैः ॥ १९ ॥ * * इममर्थमिति-
हासेनोपपादयति अत्र चेति । मे मत्तः ॥ २० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तपसा भोगत्यागेन वा । तदुक्तं तत्त्वानुसंधान इति । रागपूर्वकं स्थादिविषयकं ज्ञानं दर्शनम् १ । रागपूर्वकं
क्रियाविशेषजन्यं ज्ञानं स्पर्शनम् २ । रागपूर्वकं परिहासादिव्यवहारः केलिः ३ । स्थादेरनुरागपूर्वकं सौंदर्यादिवर्णनं कीर्तनम् ४ ।
रागपूर्वकं रहसि संभाषणं गुह्यभाषणम् । स्थादिविषयको दृढेच्छाविशेष इदं मेऽस्त्विति संकल्पः ५ । अनया रम इति
निश्चयोऽध्यवसायः ७ । रागपूर्वकं स्थादिविषयकानुभवविशेषः क्रियानिर्वृत्तिः ८ । इति विवेकः । आदिना सत्यादिग्रहः । द्विती-
यादिना स्नानादिग्रहः ॥ १३ ॥ * * वेणुगुल्मं वंशसमूहम् । अस्य ब्रह्मचर्यादेः ॥ १४ ॥ * * वेणुगुल्मानलदृष्टा-
न्तेन पुनरपि पापप्ररोहसूचनादप्रसन्नमनसं राजानं भक्तानां मतेनाह । स्वामिचरणानाम्—वासुदेवपरायणा एवात्राधिकारिण
इति न किं त्वन्येषां वासुदेवभक्तिहीनानां तत्र केवलयां भक्तौ अर्थात्तेष्वेव पर्यवसात्तेषामेव तत्र प्रवृत्तिदर्शनादेतत्कथनमिति
भावः । अत्र संदर्भः स्वमतमाह—केचिदित्यादिना तृतीयाध्यायं यावत् । अत्र भक्तिर्द्विधा संतता कादाचित्की चेति । तत्राद्या
द्विधा आसक्तिमात्रयुक्ता रागमयी च । द्वितीया त्रिधा रागाभासमयी तच्छून्यस्वरूपभूताऽऽभासभूता च । तत्राभासभूताया
अपि सर्वोत्तमं प्रायश्चित्तं दर्शयितुं रागमय्याः कैमुत्यबोधकमासक्तिमय्या माहात्म्यमाह—केचिदिति । कात्स्न्येन वासनया सहेत्यर्थः ।
भास्करदृष्टान्तेन स्वाभाविक्या भास्थानीयया भक्त्या नीहारस्थानीयस्यागंतुकस्य स्पष्टदुमशक्तस्याघसंघस्य चानुषंगिकतया सद्यो
निःशेषधूननमिति ज्ञापितुम् ॥ १५ ॥ * * अत्रापि पापप्रशमने तुच्छे एव वस्तुनि भक्तिमहादेव्या विनियोगोऽनुचित
इति भक्तिशास्त्रतात्पर्यविज्ञानां मतेन स्वाभिमतान्यमतान्नेपपूर्वकमाह—नेति । कृष्णार्पितप्राण इति । पापकर्माणं मां समुचित-
शिक्षादंबार्थं नरके पातयतु न पातयतु वा स एव मे गतिस्तस्यैवाहमित्यात्मन एव समर्पणेन नरकप्रतीकारमपाकुर्वन् शुद्धभक्ति-
मान् इत्यर्थः । कृष्णार्पितप्राणत्वं कथं स्यादित्यत आह—तत्पुरुषेति । तपआदीत्यत्रादिना ब्रह्मचर्यादिग्रहः ॥ १६ ॥ * *
न च ज्ञानयोगव्रताद्यसमर्थानामेव भक्तियोग इति वाच्यमित्याह—सग्रीचीनः । हि निश्चितम् । अयमेव सर्वतः श्रेष्ठः न ज्ञानमार्ग
इवासहायतानिमित्तं नापि कर्ममार्गवन्मत्सररदिहेतुकं भयमिति भावः । स्वामिव्याख्याने तत्रेत्यस्य कृष्णार्पितप्राणस्य महत्त्वे
इत्यर्थः ॥ १७ ॥ * * किं चान्वयव्यतिरेकाभ्यां भक्तिरेव पापप्रशमनी न ज्ञानभक्तियोगादिरित्यभिप्रेत्याह—भक्तेरन्यनिर-

पेक्षत्वमिति । नारायणपराङ्मुखं भक्तभक्त्युत्कर्षयोः श्रुतयोरपि तत्र श्रद्धाहीनं न पुनरिति भक्तिस्तु ज्ञानकर्मादिहीनमपि पुनाति केवलया भक्त्येति पूर्वोक्तेः ॥ १८ ॥ * * * यैरिति । अपिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते, सकृदपि किं पुनरभ्यासेन । मनः संशयात्मकमर्प्यतःकरणं किं पुनर्निश्चयात्मिका बुद्धिः पदारविन्दयोः किं पुनः सर्वमूर्तौ । निवेशितं बलादपि किं पुनः स्वतो निविष्टम् । तद्गुणेष्वपि रागि किं पुनस्तत्स्वरूपे । यैरिहेति सामान्यवाचिभ्यां सर्वनामभ्यां मनोनिवेशने जातिदेशाद्यनपेक्षत्वं गम्यते । अत्र संदर्भः—अथ रागाभासमग्न्यास्ततोऽप्युत्तमत्वेनाह—सकृदिति । रागोऽत्र रत्याभासः सकृच्छब्दप्रयोगात् । साक्षाद्रतौ सत्याभासः सकृदेव सन्निवेशः स्यात् “दधति सकृन्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुखे न पुनरुपासते पुरुषसारहरावसथात्” इति श्रुतिस्तुतेरत एव स्वामिचरणैस्तस्य गुणेषु रागमात्रमस्ति न तु ज्ञानमित्युक्तम् । रागमात्रं यत्किञ्चिद्भागः ज्ञानञ्च याथार्थ्येनानुभव इति । अत्रैषां पूर्वैभ्य उत्तमत्वं भक्तभक्त्याभाससद्भावेन यमादीनां तद्दृष्टिपथेष्वपि गंतुमशक्यत्वान्महाप्रभावरूपं दर्शितमित्याह । विश्वनाथस्तु—नात्र भक्तिभूमाप्यपेक्षणीय इत्याह—सकृदिति । किं पुनरसकृत् । मनोपि किं पुनः श्रोत्रादि । तच्च मनो गुणरागि विषयासक्तं किं पुनर्गुणरागरहितम् । स्वप्नेपि किं पुनः साक्षात् । तावन्मात्रध्यानेनैव चीर्णा निष्कृतिः प्रायश्चित्तं यैस्ते । अत्र सकृदित्यादिपदैः कस्यचिच्छुद्धभक्तस्य दैवात्पापानां पौनःपुन्येऽप्युत्खातदंष्ट्रोरगवदकिञ्चित्करत्वात्कुञ्जरशौचवदानेपविषयीभावोऽनुचित एव । “अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्” इत्याद्युक्तेः ॥ २० ॥ * * * नन्वेवं वैदिकानां स्त्रीशूद्रादीनां पापप्रायश्चित्तं कथं स्यादित्याशङ्क्य भक्त्या तेषां नामसंकीर्त्तनेन निष्कृतिः स्यादिति ममर्थमितिहासेन दर्शयति—अत्रेति । भक्त्या भगवन्नामसंकीर्त्तनादपि दुष्कर्मनाशः स्यात्किमुक्तव्यमेकमनस्कत्वेन श्रीहरिचरणादिनेत्यतो वेममर्थमाख्यायिकया दर्शयति । अत्र वैदिकानामवैदिकानामपि भक्त्याऽभक्त्या वा नामसंकीर्त्तनादपेक्षये । एवकारेणायोगं व्यवच्छिनत्ति न त्वन्ययोगं तथात्वे पूर्वोक्ता तपआदयो व्यर्थाः स्युरित्यर्थः । ननु “इतिहासः पुरावृत्तम्” इत्यमरोक्तेः पुनः कथं पुरातनमिति चेत्तत्र शृणु—विशिष्टवाचकानां पदानां सति विशेषणसमवधाने विशेष्यमात्रपरतैवाङ्गीकार्या “स कीचकैर्मारुतपूर्णरंघ्रैः, परिणतगजप्रेक्षणीयम्” इत्यादिवदवधेयं “कीचका वेणवस्ते स्युर्ये स्वनत्यनिलोद्धताः” इति, “तिर्य्यग्दंतप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः” इति । इमं वर्ण्यमानम् ॥ २० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तपसेति द्वयम् । तपसा कृच्छ्रादिना ब्रह्मचर्येण स्यादित्यागेन शमेन मनसो नियमेन दमेन बाह्येन्द्रियाणां निग्रहेण त्यागेन अन्नादिदानेन सत्येन यथार्थभाषणेन शौचेन स्नानादिना यमेन अहिंसादिसंकल्पेन नियमेन जपार्चनादिना च धर्मज्ञाः ज्ञातधर्मरहस्याः शास्त्रगुर्वादिश्रद्धानिष्ठाः धीराः सर्वतो विरक्ताः लब्धज्ञानाश्च सन्तो देहवाङ्मुद्रिजं महदप्यघं पापं क्षिपन्ति नाशयन्ति । यथा अनलोऽग्निर्वैष्णवां गुल्मं नाशयति दहतीत्यर्थः ॥ १३-१४ ॥ * * * केचिदिति । केचिद्वा सुदैवपरायणाः केवलया तपआदिकमनपेक्षमाणया भक्त्या कास्तर्त्येन समूलमविद्यासहितमघं पापं धुन्वन्ति विनाशयन्ति । केचिदित्येनैवंभूता भक्तिप्रधाना विरला इति सूचयति । यथा भास्करो नीहारं नाशयति तथेत्यर्थः ॥ १५ ॥ * * * नेति । हे राजन् तत्पुरुषाः श्रीकृष्णभक्ताः तेषां निषेवा निरन्तरं सङ्गतिः तथा कृष्णेऽर्पिताः तत्तद्विषयेभ्यः परावर्त्य तद्भजनोन्मुखीकृताः प्राणा इन्द्रियाणि येन सः पापकर्माणं मां शिक्षार्थं नरके पातयतु न वा स एव मे गतिरित्यात्मसमर्पणेन नरकप्रतीकारमप्यकुर्वन् शुद्धभक्तिमान् इत्यर्थः । पूर्वमघवान् महापातक्यपि यथा पूयेत शुद्ध्येत् तथा तपआदिभिर्न पूयेत् ॥ १६ ॥ * * * सध्रीचीन इति । हि निश्चितम् । लोके क्षेमः दुःखनिवर्त्तकः अकुतोभयः नास्ति कुतोऽपि विघ्नादेर्भयं यस्मिन् तथाविधः अयं शास्त्रप्रसिद्धः पन्थाः भक्तिमार्गः एव सध्रीचीनः समीचीनः । यत्र भक्तिमार्गे सुशीलाः साधवो नारायणपरायणाः जनाः साधका भवन्ति । सुशीलाः साधव इति अत्र ज्ञानमार्ग इव असहायतानिमित्तं भयं न नापि कर्ममार्गवन्मत्सरतादिहेतुकं भयमिति भावः ॥ १७ ॥ * * * अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भगवद्भक्तिरेव पापप्रशमनीत्याह प्रायश्चित्तानीति । हे राजेन्द्र चीर्णान्यनुष्ठितानि बहून्यपि सर्वप्रकाराणि कर्ममयानि प्रायश्चित्तानि नारायणपराङ्मुखमेकमपि जन् न निष्पुनन्ति निश्शेषेण न पुनन्ति । यथा बहवोऽपि आपगा नद्यः एकमपि सुराकुम्भं न निष्पुनन्ति तथेति । भक्तिस्त्वन्यनिरपेक्षा पापशोकेति भावः । सुरेति महतामप्यशोधकत्वे दृष्टान्तः ॥ १८ ॥ * * * नात्र भक्तेर्बाहुल्यमप्यपेक्षितमित्याह—सकृदिति । तस्य कृष्णस्य गुणेषु रागि अनुरक्तं मनो यैः प्राणिभिरिह संसारे कृष्णपदारविन्दयोः सकृदपि निवेशितं ते हि यस्मात् चीर्णनिष्कृताः कृष्णे मनोनिवेशमात्रेण कृतप्रायश्चित्ता भवन्ति, अतः ते यमं पाशश्रुतस्तद्गतांश्च स्वप्नेऽपि न पश्यन्ति । कदाचिद्भक्तस्य दैवात् पापानां पौनःपुन्येऽप्युत्खातदंष्ट्रोरगदंशानामिव तेषामकिञ्चित्करत्वात् भक्तिः कुञ्जरशौचाक्षेपयोग्या इति । “अपि चेत्सुदुराचारः” इत्यादिगीतोक्तेः ॥ १९ ॥ * * * अत्रेति । अत्र भक्तेः समूलपापनाशकत्वे पुरातनमिमं बक्ष्यमाणमितिहासं च पुराविद् उदाहरन्ति दृष्टान्तेन वर्णयन्ति यत्र विष्णुयमयोर्दूतानां संवादोऽभूत् । तं मे मत्तत्त्वं निबोध जानीहि ॥ २० ॥

वीरराघवव्याख्या

तावत्तपआदिभिर्नियमैर्वेदनोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिवृत्तिः ततो वेदनस्य निष्पत्तिस्ततो ब्रह्मप्राप्तिप्रतिबन्धकपूर्वोक्त-
राघविनाशाश्लेषौ ततो ब्रह्मप्राप्तिस्ततः क्षेम इति नियमान् दर्शयन् तेषां नोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिवर्तकत्वमाह—तपसेति
द्वाभ्याम् । तपसानशनादिना “तपसानाशकेन” इति श्रुतेः । अनाशकेनेत्यशननिषेधः, न तु सुतरामशननिषेधः । तथा सति देह-
धारणासम्भवेनोपासनानिष्पादनात् । तथा चोक्तं भगवता “युक्ताहारविहारस्य” इति । ब्रह्मचर्येण ऋत्वितरकालिकस्त्रीसङ्गादि-
राहित्येन शमेनान्तरिन्द्रियनिग्रहेण दमेन बाह्येन्द्रियनिग्रहेण त्यागेन सत्पात्रदानेन सत्यशौचाभ्यां सत्यभूतहितकारित्वमनृतावदानं
च शौचं सदाचारः यमः कामानभिष्वङ्गः नियमः वर्णाश्रमधर्मः पञ्चमहायज्ञादिस्तैः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ एभिः धीराः
शीतोष्णसुखदुःखादिद्वन्द्वसहनशीलाः धर्मज्ञाः निरतिशयसुखसाधनोपासनात्मकधर्मप्रतिपादकशास्त्रजन्यज्ञानवन्तः श्रद्धया
स्वचिकीर्षितविषयकत्वरया युक्ताः सन्तः देहवाग्बुद्धिजं करणत्रयजं महदप्यघं वेदनोत्पत्तिप्रतिबन्धकमनलोऽग्निर्वैष्णुगुल्ममिव
क्षपयन्त्यपनुदन्ति । एवं तपआदिभिर्वेदनोत्पत्तिप्रतिबन्धकेऽप्ये निरस्ते तत् उत्पन्नया वेदनया ब्रह्मप्राप्तिप्रतिबन्धकमघं निरस्यन्ती-
त्याह—केचिदिति । “मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये” इत्युक्तरीत्योक्तविधाधिकारिणां दुर्लभत्वाभिप्रायेण केचिदित्यु-
क्तम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ ये केचिद्वासुदेवः परमयनं प्राप्यं प्राप्तिसाधनमाधारश्च येषां तादृशाः सन्तः तपआदिभिर्निष्पन्नया
केवलया भक्त्योपासनात्मकभेदनया कात्स्न्येनाघं वासुदेवप्राप्तिप्रतिबन्धकं भास्कारः सूर्यो नीहारं तुहिनमिव धुन्वन्ति निरस्यन्ति ।
केवलयेत्यनेन भक्तेरुत्पत्तावेव तपआद्यपेक्षा तपआदिभिरुत्पन्ना भक्तिरेकैव पापं क्षपयतीत्यभिप्रेतम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀
कात्स्न्येन धुन्वन्तीत्येतदेव प्रतिपादयति—न तथेति । हे राजन् ! अघवान्पापी तपआदिभिः कृच्छ्राचाद्रायणादिभिः प्रायश्चित्तैः
तथा न पूयेत न शुद्ध्येत् यथा कृष्णे भगवत्पार्षितः समर्पितः प्राणः जीवात्मा येन तादृशः “ओमित्यात्मानं युञ्जीत” इति
श्रुत्युक्तरीत्या भगवत्चरणारविन्दयोः संन्यस्तात्मस्वरूप इत्यर्थः, तत्पुरुषाणां भागवतानां निषेवया यथा पूयेत तथा
कृष्णार्पितप्राणः कात्स्न्येनाघं धुन्वन् पूयेत । अघवांस्तपआदिभिस्तु न कात्स्न्येन पूयेतेत्यर्थः ॥ १६ ॥ ❀ ❀
उक्तं निःशेषदुरितक्षपणसमर्थं भगवद्भक्तियोगं विशिनष्टि—सद्भीचीन इति । लोके श्रेयःसाधनत्वेन विचार्यमाणे
उपायसमुदायेऽयं भगवद्भक्तिरूपः पन्था उपायः सद्भीचीनः समीचीनः । कुतः हि यतोऽकुतोभयः कुतश्चिदपि भयरहितः
क्षेमः आनन्दो मोक्षात्मको भवति, अत एव शोभनाचाराः साधवो नारायणपरायणाः सन्तो यत्र भगवद्भक्त्यात्मके पथि वर्तन्ते
इति शेषः । अत्र वासुदेवपरायणा नारायणपरायणा इत्यनयोर्मध्यपठितेन कृष्णार्पितप्राणा इत्यनेनात्मसमर्पणपूर्वकं भगवत्ये-
वोपायोपेयभावानुसन्धानमेव वासुदेवपरायणत्वमिति सूच्यते । एवं च न्यासयोगोऽपि निरतिशयक्षेमङ्कर इति सूचितं स च स्वतो
वा भक्तयङ्गतया वेत्यन्यत् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एवं नानाविधानन्तदुःखावहनरकप्राप्तिनिमित्तदुरितनिस्तरणोपायो भगवद्भक्ति-
योग एवेत्यभिप्रायः । अथ प्रायश्चित्तान्यपि भगवत्पराङ्मुखं न निष्पुनन्तीत्याह—प्रायश्चित्तानीति । चीर्णान्यनुष्ठितानि प्रायश्चित्तानि
नारायणपराङ्मुखं कदाचिन्नारायणमस्मरन्तं न निष्पुनन्ति न पवित्रयन्ति यथा सुरया पूर्णभाण्डमापगा गङ्गाजलानि तद्वन्नारा-
यणस्मरणगर्भाण्येव प्रायश्चित्तानि चीर्णानि पुनन्ति न केवलानीति भावः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एवम“अधुनैव महाभाग ! यथैव
नरकाग्नरः” इति प्रश्नस्य परिहार उक्तो भवतीत्याह—सकृदिति । यैर्नरैरिह लोके तस्य भगवतो गुणेषु रागि आसक्तं मनः कृष्ण-
पदारविन्दयोः सकृन्निवेशितं ते नराः यमं पाशधारिणो यमभटांश्च स्वप्नेऽपि न पश्यन्ति कुतः हि यस्मात् ते चीर्णनिष्कृताः
निष्कृतिनिष्कृतं भावे क्तः चीर्णं कृतं निष्कृतं सकृत्कृष्णपदारविन्दयोः मनोनिवेशनरूपं यैस्तादृशाः सकृन्निवेशितमित्यनेनाय-
मर्थोऽभिप्रेतः निष्पन्नभगवद्भक्तियोगानां निरयप्राप्तिनिमित्तसमस्तवृजिनविधूनेन नित्यनिरतिशयानन्दरूपभगवत्प्राप्तिरिति किमु
वक्तव्यं यतस्तद्गुणश्रवणनामस्मरणान्यतमेनापि मनस्तत्क्षणनिवेशनरूपो भक्तियोगारम्भ एव सुतरां यमवश्यतापरिहारक इति ।
तथा चोक्तं भगवता “नेयाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ न हि कल्याण-
कृत्कश्चिद् दुर्गतिं तात ! गच्छति” इत्यादि च ॥ १९ ॥ ❀ ❀ अथ भक्तियोगारम्भस्यापि कैमुत्यन्यायेन दुरितनिवर्तकतां
शतैर्मुक्त्युपायतां च वक्तुमन्यापदेशेनापि स्मृतस्य भगवन्नाम्नो भक्तियोगारम्भविरोधिदुरितनिवर्तकत्वे दृष्टान्ततयेतिहासं
प्रस्तोष्यन् प्रतिजानीते—अत्रेति । आस्तां तावन्निष्पन्नभक्तियोगस्यारब्धभक्तियोगस्य वा न यमवश्यतेत्यन्यापदेशेन नामोच्चारणस्य
यमवश्यतापरिहारकत्वं भक्तियोगारम्भकारणत्वञ्चेत्यत्रैव पुरातनमितिहासमुदाहरन्ति दृष्टान्तत्वेन कथयन्ति । इतिहासं विशिनष्टि-
दूतानामिति । विष्णुयमयोर्दूतास्तेषां संवादरूपमितिहासं मे कथयतो मत्तो निबोध शृणु ॥ २० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ज्ञातेन तपआदिप्रायश्चित्तकर्मणा महदघं क्षपयन्तीत्यन्वयः ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀ दुर्बलकायादिमतां तपआद्या-
चरणाशक्तानां केन पापक्षयः स्यादिति तत्राह—केचिदिति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ इदमशक्ताधिकारिकश्चेन्निकृष्टं किं न किन्तु

ततोऽप्युत्तममिति भावेनाह—न तथेति । कृष्णे अर्पिताः प्राणाः श्रोत्रादयो यस्य स तथा, कृष्णार्पितप्राणत्वं केन स्यादत्राह—
तत्पुरुषेति । तस्य कृष्णस्य पुरुषाः तेषां निषेवया “भक्त्या त्वनन्ययाशक्यः” इत्यादिप्रसिद्धिर्हि शब्देन दर्शयति ॥ १६ ॥ * *
अत्र त्रिषु दुष्कृतपरिहारमार्गेषु भक्तिमार्गस्यैव प्राधान्यमित्याह—सग्रीचीन इति । लोके प्रायश्चित्तलक्षणसाधनसमूहे आनन्द-
रूपत्वात्त्वेम इत्युच्यते । तत्राधिकारिण आह—सुशील इति ॥ १७ ॥ * * तपआदीनामपि भक्त्योपचितबलानां पाप-
निर्हरणहेतुत्वं न केवलानामित्यतोऽपि भक्तेरेव प्राधान्यमित्याह—प्रायश्चित्तानीति ॥ १८ ॥ * * ननु केवलभक्त्या पाप-
निर्हरणप्रकारः कथमत्राह—सकृदिति । पापनिर्हरणं तपआदाविव चिरसाध्यं न भवति किन्तु क्षिप्रसाध्यमित्यतो वा भक्तेः
प्राधान्यमित्याह—सकृदिति । कृतपापापानुतापपूर्वकं श्रीकृष्णाङ्घ्रिपद्मे सकृन्मनोनिवेशनेन चीर्णनिष्कृताः कृतप्राय-
श्चित्ताः ॥ १९ ॥ * * नन्वेवं वैदिकानामस्तु, अवैदिकानां स्त्रीशूद्रादीनां पापप्रायश्चित्तं कथं स्यादित्याशङ्क्य भक्त्या तेषां
नामसङ्कीर्तनेन दुष्कृतनिष्कृतिः स्यादित्यममर्थमितिहासेन दर्शयति—अत्रेति । भक्त्या भगवन्नामसङ्कीर्तनादपि दुष्कर्मनाशः
स्यात्किमुक्तव्यं निरन्तरमेकमनस्कत्वेन श्रीहरिचरणस्मरणादिनेत्यतो वेममर्थमाख्यायिकया दर्शयति—अत्रेति । अत्र वैदिका-
नामवैदिकानामपि भक्त्या नामसङ्कीर्तनादघक्षये एवकारेणायोगं व्यवच्छिनत्ति न त्वयोगं तथात्वे पूर्वोक्ता व्यर्थाः
स्युरित्यर्थः ॥ २० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

स्वमतमाह केचिदित्यादिना तृतीयाध्यायं यावत् । अत्र भक्तिर्द्विधा—सन्तता कादाचित्की च । तत्राद्या द्विविधा
आसक्तिमात्रयुक्ता रागमयी च । अन्या तु त्रिधा रागाभासमयी तच्छून्यस्वरूपभूता आभासभूता च । तत्राभासभूताया अपि
सर्वोत्तमप्रायश्चित्तत्वं दर्शयितुं रागमय्याः कैमुत्यबोधकमासक्तिमय्या माहात्म्यमाह—केचिदिति । कात्स्न्येन वासनया सहेत्यर्थः ।
भास्करदृष्टान्तेन स्वाभाविक्या भाःस्थानीयया भक्त्या नीहारस्थानीयस्यागन्तुकस्य स्पष्टमुशक्तस्य चाघसङ्गस्यानुषङ्गिकतयैव सद्यो
निःशेषधूननमिति ज्ञापितम् ॥ १५—१७ ॥ * * प्रायश्चित्तानीति निश्चितं न पुनन्ति ॥ १८ ॥ * * अथ रागा-
भासमय्यस्ततोऽप्युत्तमत्वमाह—सकृदिति । रागोऽत्र रत्याभासः सकृच्छब्दप्रयोगात् साक्षाद्रतौ सत्यामसकृदेव तन्निवेशः स्यात्
“दधति सकृन्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुखे न पुनरुपासते पुरुषसारहरावसथान्” इति श्रुतिस्तुतेः । अत एव टीकायां तस्य
गुणेषु रागमात्रमस्ति न तु ज्ञानमित्युक्तं रागमात्रं यत्किञ्चिद्रागः ज्ञानञ्च याथार्थ्येनानुभव इति । अत्रैषां पूर्वभ्य उत्तमत्वं
भक्तभक्त्याभाससद्भावेन यमादीनां तद्दृष्टिपथेऽपि गन्तुमशक्यत्वान्महाप्रभावरूपं दर्शितम् ॥ १९ ॥ * * अथ तत्र तत्र
कैमुत्यं दर्शयितुमितिहासमुपक्षिपति—अत्र चेति ॥ २०—२३ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

एतदेव विशदयति द्वाभ्याम् । तपसा भोगराहित्येन ब्रह्मचर्येण स्त्रीप्रेक्षणादित्यागेन शमेन यथाशक्तिमनोनियमेन दमेन
बाह्येन्द्रियनिग्रहेण त्यागेन दानेन यमेनाहिंसादिना नियमेन जपादिना ॥ १३—१४ ॥ * * अत्रापि वेणुगुल्मानलदृष्टान्तेन
पुनरपि पापप्ररोहसूचनादप्रसन्नमनस्कं राजानं भक्तानां मतेनाह—केचिदिति । एते पुनर्विलप्रचारा इति भावः । केवलया
कर्मज्ञानादिरहितया सतोऽपि गुणीभूतान् कर्मज्ञानादीननपेक्षमाणया च, अत्र कात्स्न्येन इति प्रयोगास्त्रीहारभास्करदृष्टान्तेन च
पापनिर्मूलनं भक्त्यैव नान्यथेति सूचितम् ॥ १५ ॥ * * अत्रापि पापप्रशमने तुच्छ एव वस्तुनि भक्तिमहादेव्या विनियो-
गोऽनुचित इति भक्तिशास्त्रतात्पर्यविज्ञानां मतेन स्वाभिमतान्यमतात्पेपूर्वकमाह—नेति । कृष्णार्पितप्राण इति । पापकर्माणं
मां समुचितशिक्षादण्डार्थं नरके पातयतु न पातयतु वा स एव मे गतिस्तस्यैवाहमित्यात्मन एव समपणेन नरकप्रतीकारमप्यकुर्वन्
शुद्धभक्तिमानित्यर्थः । कृष्णार्पितप्राणत्वं कथं स्यादित्यत आह—तत्पुरुषेति ॥ १६ ॥ * * न च ज्ञानामोगव्रताद्यसमर्थमेव
भक्तियोग इति वाच्यमित्याह—सग्रीचीनः । हि निश्चितम् अयमेव सर्वतः श्रेष्ठः न कुतोऽपि बिघ्नादेर्भयं यत्र सः । सुशीलाः साधव
इति ज्ञानमार्ग इव असहायतानिमित्तं भयं न नापि कर्ममार्गवन्मत्सरतादिहेतुकं भयमिति भावः ॥ १७ ॥ * * किञ्चान्वय-
व्यतिरेकाभ्यां भक्तिरेव पापप्रशमनी दृष्टा न ज्ञानकर्मादीत्याह—प्रायश्चित्तानीति । बहुवचनेन कर्मज्ञानमयानि सर्वाणीत्यर्थः ।
नारायणपराङ्मुखं भक्तिभक्तोत्कर्षयोः श्रुतयोरपि तत्र श्रद्धाहीनं न पुनन्ति, भक्तिस्तु ज्ञानकर्मादिहीनमपि पुनाति केवलया
भक्त्येति पूर्वोक्तेः ॥ १८ ॥ * * नात्र भक्तिभूमाप्युपेक्षणीय इत्याह—सकृदपि । किं पुनरसकृत् मनोऽपि किं पुनः श्रोत्रादि
तच्च मनो गुणरागि विषयासक्तं किं पुनर्गुणरागरहितं स्वप्नेऽपि किं पुनः साक्षात्तावन्मात्राभ्यानेनैवाचीर्णं निष्कृतं प्रायश्चित्तं यैस्ते ।
अत्र सकृदित्यादिपदैः कस्याचिच्छुद्धभक्तस्य दैवात् पापानां पौनःपुन्येऽप्युत्खातदंष्ट्रोरगदंशानामिव तेषामकिञ्चित्करत्वात् कुञ्जर-

शौचबदानेपविषयीभावोऽनुचित एव “अपि चेत् सुदुराचारो भजते माम्” इत्यादिवचनेभ्यः ॥ १९ ॥ * * अत्राथ एवेतिहासमुपक्षिपति—अत्रेति । यः संवादो निबोध मे मत्तः ॥ २०-२१ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

वित्तरेण प्रोक्तानि मन्वादिभिः प्रायश्चित्तानि संक्षेपतो दर्शयति—तपसेति द्वाभ्याम् । तपसा कृच्छ्रादिना ब्रह्मचर्येण आश्रमविशेषधर्माचरणेन शमेन देवताध्यानेन दमेनेन्द्रियनिग्रहेण त्यागेन दानेन सत्येन पापप्रख्यापनवाक्येन शौचेन गङ्गास्नानादिना यमेन अहिंसादिना नियमेन जपादिना ॥ १३-१४ ॥ * * उक्तप्रायश्चित्तस्य दुष्करत्वात् वेणुगुल्ममिवानल इत्यनेन भूयः पापप्ररोहद्योतनाद्वासुदेवप्रसादरूपबलहीनत्वाच्चाटवत् मन्वानो भगवान् बादरायणिः सुदृढं सर्वपुरुषार्थदं सर्वसाधनाङ्गीभूतं सर्वशास्त्रसारं सर्वदुरितघ्नं श्रीकृष्णभजनमाह—केचिदित्यादिना । केचिदित्यनेन अभाग्यैः लौकिकैरज्ञातप्रभावा इति ज्ञापितं वासुदेवः परमुत्कृष्टमयनमाश्रयो येषां ते केवलया पुरुषार्थसाधने स्वतन्त्रया ॥ १५ ॥ * * अघवांस्तस्य श्रीकृष्णस्य पूरुषाणां निषेवया हेतुभूतया कृष्णार्पितप्राणः कृष्णेऽर्पितः प्राण इन्द्रियगणः प्राणोपलक्षित आत्मा च येन सः श्रीकृष्णभजनपरः सन् यथा पूयेत शुद्ध्येत् तथा तपआदिभिर्न पूयेत श्रीकृष्णपराङ्मुखत्वात् ॥ १६ ॥ * * अयं पन्थाः श्रीकृष्णभजनमार्गः सग्रीचीनः समीचीनः ॥ १७-१८ ॥ * * चीर्णं सम्पादितं निष्कृतं प्रायश्चित्तं यैस्ते ॥ १९ ॥ * * विष्णुयमयोर्दूतानां यः संवादस्तदात्मकमितिहासमुदाहरन्ति तन्मे मत्तः शृणु ॥ २० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

कैः साधनैरन्तःकरणदोषनिवृत्तिपूर्वकज्ञानप्राप्तिरित्यपेक्षायां साधनान्याह—तपसेति साद्धेन । तपसा आध्यात्मिकाधि-
दैविकाधिभौतिकत्रिविधदुःखसहनपूर्वकविहितैकादशयुगवासादिना ‘कृच्छ्रं यदृच्छयान्नोति तद्धि तस्य परं तपः’ इति वचनात् ।
ब्रह्मचर्येण स्त्र्यादिविषयस्मरणादिवर्जनेनाष्टाङ्गेन । तदुक्तम्—‘स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिवृत्तिरेव च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्’ इति । शमेन मनसो नियमनेन ।
दमेन बाह्येन्द्रियाणां निग्रहेण । त्यागेन अन्नादिदानेन । सत्येन यथार्थभाषणेन, शौचेन स्नानादिना । यमेन अहिंसादिसङ्कल्पेन ।
नियमेन जपार्चनादिनियमेन ॥ १३ ॥ * * एवमनेकजन्मोपलक्षितकालसाधनाभ्यासेन यथा यथा कामादिदोषनिवृत्तिः
तथा तथा धर्मज्ञाः ज्ञातधर्मरहस्याः शास्त्रगुर्वादिश्रद्धयाऽन्विता धीराः सर्वतो विरक्ता लब्धज्ञानाश्च सन्तो देहवाग्बुद्धिजं
महदप्यघं पापं क्षिपन्ति नाशयन्तीत्यन्वयः । पापनिरासे दृष्टान्तमाह—वेणुगुल्ममिवानल इति ॥ १४ ॥ * * अत्रापि
तपआद्यनेकसाधनबहुकालाभ्यासेन जातं ज्ञानं वैराग्यादिगुणसम्पन्नानां पापं नाशयति, तत्राप्यग्निदृष्टान्तेन सावशेषमेव
नाशयति वेणुगुल्मदाहेऽपि तन्मूलस्य भूमौ दर्शनात् वह्निनिवृत्तौ पुनरपि तत्प्ररोहदर्शनाच्च, तथाऽत्रापि ज्ञानतिरोधाने पुनरपि
विषयासक्त्या पापसम्भवात्, तत्रेदमेव मुख्यं प्रायश्चित्तमस्ति वा, इतोऽपि सुलभं समूलपापनिवर्त्तकं मुख्यं प्रायश्चित्तान्तरमिति
संशयानं राजानमालक्ष्य अस्ति तवाधिकारयोग्यं मुख्यं प्रायश्चित्तान्तरमित्यभिप्रायवानाह—केचिदिति । केचिद्वासुदेवपरायणाः
केवलया तपआदिनिरपेक्षया भक्त्या कात्स्न्येन समूलमविद्यासहितमघं पापं धुन्वन्ति विनाशयन्तीत्यन्वयः । केचिदित्यनेन एव-
म्भूता भक्तिप्रधाना विरला इति सूचयति । निरवशेषनाशके दृष्टान्तमाह—नीहारमिव भास्कर इति । न च राज्यन्तरे पुनर्नीहार-
दर्शनादत्रापि सावशेष एव नाश इति शङ्क्यं राज्यन्तरे नीहारान्तरात्, तथाऽत्रापि पुरुषान्तरे देहाद्यध्यासदर्शनेपि न क्षतिरिति
भावः ॥ १५ ॥ * * अतो ज्ञानमार्गे प्रयासाधिक्येऽपि फलस्य सन्दिग्धत्वादल्पत्वाच्च भक्तिमार्गे स्वल्पप्रयासेनैव फलाधिक्यात्
ततोऽयमेव मार्गः श्रेयानित्याशयेनाह—नेति । तत्पूरुषाः श्रीकृष्णभक्तास्तेषां निरन्तरसेवा बहुकालसङ्गतिपूर्वकतदभिप्रेतश्रवणादि-
भक्तिमार्गे आदरेण प्रवृत्तिस्तथा कृष्णेऽर्पिताः तत्तद्विषयेभ्यः परावर्त्य तद्भजनोन्मुखीकृताः प्राणा इन्द्रियाणि येन सः पूर्वमघवान्
महापातक्यपि यथा पूयेत शुद्ध्येत् तथा तपआदिभिर्न पूयेत्यन्वयः । हिशब्देनास्यार्थस्य शास्त्रे प्रसिद्धिरस्तीति सूचयति । हे
राजन्नित्यनेन सम्बोधनेन त्वादृशस्य भगवत्कृपापात्रस्यैवात्र विश्वासो भवति नान्यस्य तद्विमुखस्येति सूचितम् ॥ १६ ॥ * * अतो
न च तपोयोगाद्यसमर्थानामेव भक्तिमार्गेऽधिकारो न तत्समर्थानामिति भ्रमितव्यम्, हि यस्मात् लोके ज्ञानभक्तिकर्मयोगादि-
रूपपापनिवर्त्तकसाधनसमूहेऽयं शास्त्रप्रसिद्धः पन्थाः भक्तिमार्गः सग्रीचीनः समीचीन इत्यन्वयः । तत्र हेतुः—जेम इति, अवश्यं
नरकादिसर्वदुःखतो रक्षक इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—अकुतोभय इति । न कुतश्चिद्विघ्नादेर्भयं यस्मिन् सः । तत्रापि हेतुमाह—यत्रेति ।
यत्र भक्तिमार्गे सहायीभूताः साधवः परकार्यसाधकाः सन्ति । न च तर्हि तेषामपेक्षितसम्पादनासमर्थानां कार्यं न स्यादिति
शङ्क्यम्, ते हि सर्वतो विरक्ता निरपेक्षाः केवलं कृपयैव सर्वोपकारिण इत्यभिप्रेत्याह—सुशीला इति । कृपालव इत्यर्थः । तेषां
पूर्णत्वेन सर्वतो विरक्तौ हेतुमाह—नारायण एव परमयनमाश्रयो येषां न विषयभोगाविष्टमनसस्ते । अतो न ज्ञानयोगमार्ग-

वदसहायतानिमित्तं भयं नापि कर्ममार्गवन्मत्सरादिनिमित्तं भयमिति भावः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ 'केवलया भक्त्या' इति भक्तेरन्यनिरपेक्षसाधनत्वमुक्तम्, कृच्छ्रादीनां तु भक्तिसहकृतानामेव शोधकत्वं नान्यथेत्याह—प्रायश्चित्तानीति । बहुवचनादनेकविधानि बहुशोऽभ्यस्तान्यपीत्यर्थः । महतामप्यशोधकत्वे दृष्टान्तमाह—सुराकुम्भमापगा नद्य इवेति । 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इति वचनेन भगवद्विमुखानामविद्यानिवृत्त्यभावादिति भावः । महतामनुग्रहं विना तद्विमुखानां प्रयासो व्यर्थ एव भवतीति तु महाराजत्वात्तव अनुभवसिद्धमिति सूचयन् सम्बोधयति—हे राजेन्द्र इति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ भक्तिस्तु साधनान्तरनिरपेक्षा स्वल्पापि पुनात्येवेत्याह—सकृदिति । तस्य श्रीकृष्णस्य गुणेषु लीलासु रागमात्रमस्ति न तु तत्त्वज्ञानं यस्य तथाभूतं मनो यैः प्राणिभिरिह संसारे कृष्णपदारविन्दयोः सकृदपि किं पुनः सर्वदा निरन्तरं निवेशितं बलात्स्थापितं किं पुनर्येषां स्वतः स्थितं ते स्वप्नेऽपि किं पुनः साक्षाज्जाग्रदवस्थायां यमं पाशभृतस्तद्भटान् यमदूतांश्च न पश्यन्तीत्यन्वयः । तत्र हेतुर्हीति । हि यस्मात् तन्मनोनिवेशमात्रेणैव चीर्णं कृतं निष्कृतं सर्वपापप्रायश्चित्तं यैस्ते तथा ॥ १९ ॥ ❀ ❀ उक्तमेवार्थमितिहासेन द्रढयति—अत्रेति । अत्र भक्तेः समूलपापनाशकत्वे विष्णुयमयोर्दूतानां संवादलक्षणं पुरातनमिमं वक्ष्यमाणमितिहासं च पुराविद उदाहरन्ति दृष्टान्तेन वर्णयन्ति तं मे मत्तत्त्वं निबोध जानीहि । चकारोऽप्यर्थः । न केवलमत्र मद्वाक्यमेव प्रमाणं किन्तु पुरातन इतिहासोऽपीत्यर्थः ॥ २० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

प्रथमतस्तपआदिभिर्नियमैः संसाधितैर्ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिवृत्तिस्ततो ज्ञानस्य निष्पत्तिस्तदोजसा ब्रह्मप्राप्तिप्रतिबन्धकपूर्वोत्तराधविनाशाश्लेषौ ततो ब्रह्मभावसंसिद्धिपूर्व परब्रह्मप्राप्त्यात्मकमात्यन्तिकं चेममिति नियमान्दर्शयंस्तेषां ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिवर्तकत्वमाह—तपसेति द्वाभ्याम् । तपसाऽनशनादिना, 'तपसानाशकेन' इति श्रुतेः । 'तपो नानशनात्परम्' इति स्मृतेश्च । अनाशकेनेत्यशननिषेधो न तु सुतरामशननिषेधस्तथा सति देहधारणासंभवेनोपासनाऽनिष्पादनात् । तथा चोक्तं भगवता 'युक्ताहारविहारस्य' इति । ब्रह्मचर्येणाष्टाङ्गेन, तदुक्तं 'स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनोविणः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्' इति । एतदात्यन्तिकं ब्रह्मचर्यं त्यागवतां योगिनामेव । याज्ञवल्क्यादिगृह्ययोगिनां तु ऋत्वितरकालिकस्त्रीसङ्गादिराहित्यरूपमिति भावः । शमेनान्तरिन्द्रियनिग्रहेण, दमेन बाह्येन्द्रियनिग्रहेण च त्यागेन सत्पात्रे दानेन, सत्यं च शौचं च ताभ्यां च, तत्र सत्यं स्वपरद्रोहरहितयथार्थभाषणं, शौचं बाह्यमाभ्यन्तरं चेति द्विविधम् । यमेनाहिसादिना, नियमेन जपादिना च, यमः कामानभिषङ्गः, पञ्चमहायज्ञादिरूपो वर्णाश्रमधर्मो नियम इत्यन्ये ॥ १३ ॥ ❀ ❀ देहेति । एभिस्तपआदिभिः, धीराः शीतोष्णसुखदुःखादिद्वन्द्वसहनशीलाः धर्मज्ञाः निरतिशयसुखसाधनोपासनात्मकधर्मप्रतिपादकशास्त्रजन्यज्ञानवन्तः । श्रद्धया अन्विताः स्वचिकीर्षितविषयकत्वरया युक्ताः सन्तः, देहश्च वाक् च बुद्धिश्च ताभिर्जातं देहवाग्बुद्धिजं, करणत्रयसंभूतमित्यर्थः, महत् अपि, अघं पापं, अनलोऽग्निः वेणुगुल्ममिव, क्षिपन्ति अपनुदन्ति । द्वयोरेकसंबन्धः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अस्यातिदुष्करत्वान्मुख्यमेवान्यप्रायश्चित्तमाह—केचिदिति । केचित् ये केचिदित्यर्थः । 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यत्तति सिद्धये' इत्युक्तविधाधिकारिणां दुर्लभत्वाभिप्रायेण केचिदित्युक्तम् । वासुदेवः परमयनं प्राप्यं प्राप्तिसाधनमाधारश्च येषां ते तादृशाः सन्तः, तपआदिभिर्निष्पन्नयेति शेषः । केवलया एकया, भक्त्या उपासनात्मकवेदनया, कास्त्न्येन साकल्येन, अघं वासुदेवप्राप्तिप्रतिबन्धकं पापं, भास्करः सूर्यः, नीहारं तुहिनम् इव, धुन्वन्ति निरस्यन्ति । केवलयेत्यनेन भक्तेरुत्पत्त्यवस्थायामेव तपआद्यपेक्षा तपआदिभिः शुद्धान्तःकरणतया तत्रोत्पन्ना भक्तिरेवैका सकलाधानि निरस्यति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ कास्त्न्येनाघं धुन्वन्तीत्येतदेव प्रतिपादयति—न तथेति । हे राजन् अघवान् पापी, तत्पुरुषाणां भागवतानां या निषेवा कायवाङ्मनोभिः परिचर्या तथा कृष्णे भगवति अर्पितः समर्पितः प्राणः स्वजीवात्मा येन सः । 'ओमित्यात्मानं युञ्जीत' इति श्रुत्युक्तीत्या भगवच्चरणारविन्दयोः संन्यस्तात्मस्वरूप इत्यर्थः । तथाभूतः सन्, यथा पूयेत शुद्ध्येत् हि तथा तपआदिभिः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः प्रायश्चित्तैः, न पूयेत न शुद्ध्येत । यथा भागवतनिषेवया संजातभगवद्भक्तितया तदर्पितात्माऽघवानपि तदघं कास्त्न्येन धुन्वन् पूयेत तथा तपआदिभिः कास्त्न्येन न पूयेतातस्तेभ्य इदमेव श्रेष्ठमित्यर्थः ॥ १६ ॥ ❀ ❀ उक्तं निःशेषदुरितक्षपणसमर्थं भगवद्भक्तियोगं विशिनष्टि—सध्रीचीन इति । लोके श्रेयःसाधनत्वेन विचार्यमाणे उपायसमुदाये इति शेषः । अयं भगवद्भक्तिरूपः पन्थाः मार्गः उपाय इत्यर्थः । सध्रीचीनः, समीचीनः मतः । भागवतैरिति शेषः । हि यस्मात्, अकुतोभयः कुतश्चिद्भयरहितः, अतः ज्ञेयः भगवत्संबन्धिमहानन्दप्रदो भवति । अत एव सुशीलाः शोभनाचारवन्तः नारायणपरायणाः साधवो भागवतपरमहंसाख्यास्त्यागिजनाः, यत्र भगवद्भक्त्यात्मके पथि, वर्तन्ते इति शेषः । अत्र न ज्ञानमार्गं इव असहायतानिमित्तं भयं, नापि कर्ममार्गं इव मत्सरादियुक्तेभ्यो भयमिति भावः । अतो भक्तेरन्यनिरपेक्षत्वमिति गूढोऽभिप्रायः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एवं नैकविधानन्त-

दुःखावहनरकप्राप्तिनिमित्तदुरितनिस्तरणोपायभूतस्तु केवलो भक्तियोग एव, अतः मोक्षसंबन्धेन धर्मादेः पुरुषार्थत्ववाचकत्ववत् परमशोधकभगवद्भक्तिसंबन्धेन कृच्छ्रादेः शोधकत्वं न स्वत इत्याह—प्रायश्चित्तानीति । नारायणपराङ्मुखं यथा तथा, चीर्णानि सम्यगनुष्ठितानि प्रायश्चित्तानि, हे राजेन्द्र, सुराकुम्भं मदिरापूर्णं स्वर्णादिकलशम् आपगा गङ्गादयो नद्यः इव, न निष्पुनन्ति भगवत्पराङ्मुखमिति शेषः । नारायणस्मरणगर्भाण्येव प्रायश्चित्तानि चीर्णानि सन्ति पुनन्ति न केवलानीति भावः ॥ १८ ॥ एवं 'अधुनैव महाभाग यथैव नरकान्नरः' इत्येतत्प्रश्नपरिहार उक्तो भवतीत्याह—सकृदिति । यैर्नरैः, इह लोके तद्गुणराशि भगवद्गुणानुरक्तं, यथार्थतया भगवत्स्वरूपज्ञानाभावेऽपि परमार्थतः साक्षाद्भगवद्गुणेषु रागमात्रवदेत्यर्थः । मनः सकृत्, कृष्णपदारविन्दयोः, निवेशितं समर्पितं भवति । ते, चीर्णमनुष्ठितं निष्कृतं कृष्णपदारविन्दयोर्मनोनिवेशनरूपं प्रायश्चित्तं यैस्ते एतादृशाः सन्तः, स्वप्नेऽपि यमं पाशश्रुतः पाणिविधृतयमपाशान् तद्भटान् यमदूतांश्च न पश्यन्ति हि । यदा भगवद्गुणरागमात्रमहिमैवंविधस्तदानुरागपूर्वं नवविधतद्भक्तिमतां तु वाचैव वक्तुं न शक्येति भावः ॥ १९ ॥ अथ भक्तियोगारम्भस्यापि दुरितनिवर्त्तकतां शनैर्भुक्तिरुपायतां च वक्तुं कैमुत्यन्यायेनान्यापदेशेनापि स्मृतस्य भगवतो नाम्नः दुरितनिवर्त्तकत्वे दृष्टान्ततयेतिहासं प्रस्तोष्यन् प्रतिजानीते—अत्रेति । अत्रोक्तार्थे, यत्र विष्णुयमयोः, दूतानां संवादः अस्ति तथाविधम् इमं पुरातनम् इतिहासम् उदाहरन्ति दृष्टान्तत्वेन कथयन्ति । चोऽवधारणे । तं तत्संवादवत्पुरावृत्तं मे मत्तः, निबोध शृणु ॥ २० ॥

भाषानुवादः

जैसे बांसोंके शुरमुटमें लगी आग बांसोंको जला डालती है—वैसे ही धर्मज्ञ और श्रद्धावान् धीरपुरुष तपस्या, ब्रह्मचर्य, इन्द्रियदमन, मनकी स्थिरता, दान, सत्य, बाहर-भीतरकी पवित्रता तथा यम एवं नियम—इन नौ साधनोंसे मन, वाणी और शरीरद्वारा किये गये बड़े-से-बड़े पापोंको भी नष्ट कर देते हैं ॥ १३-१४ ॥ * * * भगवान्की शरणमें रहने वाले भक्तजन, जो बिरले ही होते हैं, केवल भक्तिके द्वारा अपने सारे पापोंको उसी प्रकार भस्म कर देते हैं, जैसे सूर्य कुहरेको ॥ १५ ॥ * * * परीक्षित् ! पापी पुरुषकी जैसी शुद्धि भगवान्को आत्मसमर्पण करनेसे और उनके भक्तोंका सेवन करनेसे होती है, वैसी तपस्या आदिके द्वारा नहीं होती ॥ १६ ॥ * * * जगत्में यह भक्तिका पन्थ ही सर्वश्रेष्ठ, भयरहित और कल्याणस्वरूप है, क्योंकि इस मार्गपर भगवत्परायण, सुशील साधुजन चलते हैं ॥ १७ ॥ * * * परीक्षित् ! जैसे शराबसे भरे घड़ेको नदियाँ पवित्र नहीं कर सकती, वैसे ही बड़े-बड़े प्रायश्चित्त बार-बार किये जाने पर भी भगवद्विमुख मनुष्यको पवित्र करनेमें असमर्थ हैं ॥ १८ ॥ * * * जिन्होंने अपने भगवद्गुणानुरागी मनमधुकरको भगवान् श्रीकृष्णके चरणारविन्दमकरन्दका एकबार पान करा दिया, उन्होंने सारे प्रायश्चित्त कर लिये । वे स्वप्नमें भी यमराज और उनके पाशधारी दूतों को नहीं देखते । फिर नरककी तो बात ही क्या है ॥ १९ ॥ * * * परीक्षित् ! इस विषयमें महात्मा लोग एक प्राचीन इतिहास कहा करते हैं । उसमें भगवान् विष्णु और यमराजके दूतोंका संवाद है । तुम मुझसे उसे सुनो ॥ २० ॥

कान्यकुब्जे द्विजः कश्चिदासीपतिरजामिलः । नाम्ना नष्टसदाचारो दास्याः संसर्गदूषितः ॥ २१ ॥
'बन्धक्षकैतवैश्वैर्गर्हितां वृत्तिमास्थितः । विभ्रत्कुटुम्बमशुचिर्यातयामास देहिनः ॥ २२ ॥
एवं निवसतस्तस्य लालयानस्य तत्सुतान् । कालोऽस्त्यगान्महान् राजन्नष्टाशीत्यायुषः समाः ॥ २३ ॥
तस्य प्रवयसः पुत्रा दश तेषां तु योऽवमः । बालो नारायणो नाम्ना विप्रोश्च दयितो भृशम् ॥ २४ ॥
स बद्धहृदयस्तस्मिन्नर्भके कलभाषिणि । निरीक्षमाणस्तल्लीलां मुमुदे जरठो भृशम् ॥ २५ ॥
भुञ्जानः प्रविबन् खादन् बालकस्नेहयन्त्रितः । भोजयन् पाययन्मूढो न वेदागतमन्तकम् ॥ २६ ॥
स एवं वर्तमानोऽज्ञो मृत्युकाल उपस्थिते । मर्तिं चकार तनये बाले नारायणाह्वये ॥ २७ ॥
स पाशहस्तास्त्रीन्दृष्ट्वा पुरुषान् भृशदारुणान् । वक्रतुण्डानूर्ध्वरोम्ण आत्मानं नेतुमागतान् ॥ २८ ॥

अन्वयः—कान्यकुब्जे कश्चित् द्विजः नाम्ना अजामिलः दासीपतिः नष्टसदाचारः दास्याः संसर्गदूषितः आसीत् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ बन्धकैतवैः चौयैः गर्हिताम् वृत्तिम् आस्थितः कुटुम्बम् बिभ्रत् देहिनः यातयामास ॥ २२ ॥ ❀ ❀ राजन् एवम् निवसतः तत्सुतान् लालयानस्य तस्य आयुषः अष्टाशीत्या समाः महान् कालः अत्यगात् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ प्रवयसः तस्य दश पुत्राः तेषाम् तु यः अवमः बालः नाम्ना नारायणः च पित्रोः भृशम् दयितः ॥ २४ ॥ ❀ ❀ तस्मिन् कलभाषिणि अर्भके बद्धहृदयः सः जरठः तल्लीलाम् निरीक्षमाणः भृशम् मुमुद्रे ॥ २५ ॥ ❀ ❀ बालकस्नेहयंत्रितः मूढः भुञ्जानः प्रपिबन् खादन् भोजयन् पाययन् आगतम् अन्तकम् न वेद ॥ २६ ॥ ❀ ❀ एवम् वर्तमानः अज्ञः स मृत्युकाले उपस्थिते बाले नारायणाह्वये तनये मतिम् चकार ॥ २७ ॥ ❀ ❀ सः पाशहस्तान् भृशदारुणान् वक्रतुंडान् ऊर्ध्वरोम्णः आत्मानम् नेतुम् आगतान् त्रीन् पुरुषान् दृष्ट्वा ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

कान्यकुब्जे पुरे । दास्याः पतिः । नाम्नाऽजामिल इति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ बन्दीग्रहेणाक्षैश्च द्यूतेन कैतवैर्वचनादि-भिरच वृत्तिं जीविकां बिभ्रत्पुण्यं यातयामास पीडयामास ॥ २२ ॥ ❀ ❀ आयुषः संबन्धी महान्कालोऽत्यगात् । स कियानित्यपेक्षायामाह—अष्टाशीत्या संख्यया युक्ताः समाः संवत्सराः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ प्रवयसो वृद्धस्य ॥ २४ ॥ ❀ ❀ बद्धं हृदयं येन । जरठो वृद्धः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ एतच्च तदुपलालनादिश्रीनारायणनामोच्चारणमाहात्म्येन तद्भक्तिरेवाभूदिति सिद्धांतोपयोगित्वेनापि द्रष्टव्यम् ॥ २६-२७ ॥ ❀ ❀ वक्राणि विकटानि तुंडानि मुखानि येषां तान् । ऊर्ध्वानि रोमाणि येषां तान् ॥ २८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अजया प्रकृत्या ज्ञानस्य मीलो मीलनं तिरोभावो यस्य स तथा । यद्वा—अजाद्वारेः पूर्वपुण्यसंपन्नज्ञानस्यामील उन्मीलनं यस्य स तथेत्युभयथाजामिलत्वं युक्तं ह्रस्वत्वं छांदसम् । यद्वाऽजातुल्यया दास्या गोतुल्यां विप्रतां त्यक्त्वा मिलति संगच्छते इत्य-जामिलः ‘मिल-संगमे’ इत्यत इशुपधत्वात्कः । यद्वा “अनुमीमांसते पूर्वं मनसा भगवानजः” इह यमराज्येऽप्यजशब्दप्रयोगादजं मयराजं न मिलतीत्यजामिलः नामोच्चारणमाहात्म्यतो विष्णुदूतैर्यमदूतेभ्यस्तस्य रक्षितत्वात् । अजं श्रीहरिम् आ समंतान्मिलति नामोच्चारणभक्त्येति वाजामिलः “हैमं विमानमारुह्य ययौ यत्र श्रियः पतिः” इत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ बन्दी-ग्रहेण धनाशया धनिकान्वन्दीकृत्य तेभ्यो धनग्रहणेन । यद्वा—चटकादिपक्षिणो गृहीत्वा मार्गे स्थित्वा गच्छदागच्छजनेभ्यः किञ्चिद् द्रव्यं स्वीकृत्य तेषां मोचनं बन्दीग्रहस्तेन । चौयैः परस्वापहरणैः । गर्हितां निद्याम् । “वृत्तिविवरणाजीवकौशिक्यादि-प्रवर्त्तने” इति मेदिनी ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अष्टाभिरधिकाशीत्या । राजन्निति तव राज्ये एतादृशा न संति सर्वेषां स्वधर्म-निष्ठत्वादिति भावः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ प्रगतं वयो यस्य तस्य । अवमः कनिष्ठः “कनिष्ठाधमनिःश्रीकावमहीनेषु चावमः” इति निरुक्तिः । पित्रोरित्युक्तेर्मातुरपि कृतार्थत्वं पितृवद्वंशितम् ॥ २४ ॥ ❀ ❀ कलं मधुरास्फुटं भाषितुं शीलमस्येति तथा तस्मिन् । अर्भके बाले ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अंतकं मृत्युम् । तद्भक्तिर्नारायणभक्तिः । तत्रापि हे नारायण दुग्धं पिब नारायणा-गच्छ त्वां स्नापयिष्यामीत्युपचारनाम्नोपलालनाद्यपि पूजनवदेवेति ॥ २६ ॥ सोऽजामिलः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ ‘तुंडं स्याल्ल-पनं मुखम्’ इति कोशात् ॥ २८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

कान्यकुब्जे इति । कान्यकुब्जे पुरे नाम्ना अजामिलो नाम दासीपतिः नष्टः सदाचारः सन्ध्यावन्दनादियस्य दास्याः संसर्गेण दूषितः कश्चिद्विजः आसीत् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ बन्दीति । बन्दी शृङ्खलितजनता तथा तद्ग्रहणेन अक्षैर्द्यूतैः कैतवैः वञ्चनादिभिः चौयैः परस्वापहारैश्च गर्हितां निन्दितां वृत्तिं जीविकामास्थितः । अत एव अशुचिः सन् कुटुम्बं बिभ्रत् पुष्पान् देहिनः प्राणिनः यातयामास पीडयामास ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एवमिति । हे राजन् ! एवं दुराचारेण निवसतो वर्त्तमानस्य तस्याः दास्याः सुतान् लालयानस्य । मुगभाव आर्षः । प्रमत्तस्य अष्टाशीत्या सङ्ख्यया उपलक्षिताः समाः संवत्सराः एताव-द्वर्षप्रमाणः आयुषः संबन्धी महान् कालोऽत्यगात् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तस्येति । तस्य प्रवयसो वृद्धस्यापि दश पुत्रा जाताः । तेषां मध्ये तु योऽवमः कनिष्ठः अत एव बालो नाम्ना नारायणः स मातापित्रोर्भृशमत्यन्तं दयितः प्रियश्चासीत् ॥ २४ ॥ ❀ ❀ स इति । कलभाषिणि मधुरवादिनि अर्भके बाले बद्धं हृदयं येन स जरठः वृद्धः स अजामिलः तस्य लीलां बालचेष्टां निरीक्ष-

माणो भृशं मुमुदे ॥ २५ ॥ * * * मुञ्जान इति । मूढः स मुञ्जानः प्रपिबन् चर्वन् यतो बालके स्नेहेन यन्त्रितः निबद्ध-
हृदयः अतः स्वयं भोजनानि कुर्वन्तमपि भोजनादि कारयन्नागतमन्तकं मृत्युं न वेद एतच्च तदुपलालनादिषु श्रीनारायण-
नामोच्चारणमाहात्म्येन तद्भक्तिरेवाभूदिति सिद्धा तोपयोगीत्वेनापि द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥ * * * स इति । एवं वर्तमानः अज्ञः
बालकस्नेहेन यन्त्रितः वशीकृतः सः मृत्युकाले उपस्थिते प्राप्ते सति बाले नारायणाह्वये तनये मतिं चकार तस्य स्मरणं
चकार ॥ २७ ॥ * * * स इति । युग्मम् । पाशहस्तान् भृशदारुणान् वक्राणि तुण्डानि मुखानि येषां तान् ऊर्ध्वानि रोमाणि
येषां तान् आगतान् त्रीन् पुरुषान् दृष्ट्वा व्याकुलेन्द्रियः विह्वलचित्तः सन् दूरे क्रीडनकेषु आसक्तं नारायणाह्वयं पुत्रं प्लावितेन
प्लुतत्वं नीतेन उच्चैः स्वरेण हे नारायण ! इति सम्बोधनेन आजुहाव । अत्र कायिकवाचिकमानसभेदेन पापानां त्रित्वात्त्रयो
याम्या भगवन्नाम्नश्चतुरक्षत्वाच्चत्वारः पार्षदा आगताः ॥ २८-२९ ॥

वीरराघवव्याख्या

प्रतिज्ञातमितिहासमाह—कान्यकुब्ज इत्यादिना । कान्यकुब्जाख्ये जनपदे कश्चिन्नाम्राजामिल इति प्रसिद्धो द्विजः
दास्याः शूद्रयाः पतिरासीदिति शेषः । स च नष्टः सदाचारः स्ववर्णाश्रमधर्मा यस्य तादृशतत्र हेतुर्दास्याः संसर्गेण दूषितः
पतितः ॥ २१ ॥ * * * गर्हितामार्यैर्गर्हितां वृत्तिमाश्रितो बन्धक्षैर्भाषाबन्धनपूर्वकैर्द्युतैः कैतवैः शाठ्यैश्च कुटुम्बं बिभ्रन्नि-
त्यमशुचिः यदा बन्धक्षादिभिः कुटुम्बकस्यानिर्वाहस्तदा देहिनः प्राणिनो यातयामास पक्षिमृगान् हिंसितवानित्यर्थः ॥ २२ ॥
एवं निवसतो जीवतस्तस्य दास्याः सुतान् स्वोत्पादितान् लालयानस्य लालनं कुर्वतः हे महाराजन् ! समासान्तविधेरनित्यत्वात्
“राजाह” इति टजभावः, कालः अभ्यगादतिक्रान्तः । कियान् कालोऽतिक्रान्तस्तत्राह—अष्टाशीति । परिमिता आयुषः सम्बन्धिन्य
समाः संवत्सराः ॥ २३ ॥ * * * तस्य प्रवयसः वार्द्धक्ययुक्तस्य दश पुत्राः स्थितास्तेषां मध्येऽवमः कनीयान् बाल एव स्थितः
स च नाम्ना नारायण इति प्रसिद्धः प्रवयसः पुत्रोत्पत्तिकथनमपि पापातिशयज्ञापनार्थं “दास्यां चैव प्ररूढस्य निष्कृतिन विधीयते”
इति स्मरणात् । स नारायणाख्यः पित्रोर्मातापित्रोर्भृशं नितरां दयितः प्रियः ॥ २४ ॥ * * * स द्विजस्तस्मिन्नभके नारायण-
नाम्नि कलभाषिण्यव्यक्तमधुरभाषिणि बद्धहृदयः आसक्तचित्तः तस्यार्भकस्य लीलां चेष्टां निरीक्षमाणः जरठः जीर्णः भृशं मुमुदे
हृष्टवान् ॥ २५ ॥ * * * स्वयम्भुञ्जानो बालकमपि तस्नेहपरवशो भोजयन् स्वयम्पिर्वन्तमपि पाययन्मूढोऽज्ञः सन्नागतं
प्राप्तं मृत्युं न वेद ॥ २६ ॥ * * * एवं वर्तमानः स द्विजः मृत्युकाले उपस्थिते सत्यज्ञो नारायणाख्ये पुत्र एव मतिं चकार
मतिमासक्तामकरोदित्यर्थः ॥ २७ ॥ * * * सोऽजामिलस्त्रीन्पुरुषान् दृष्ट्वाकुलेन्द्रियः व्याकुलचित्तः दूरे क्रीडासक्तं नारायणाह्वयं
पुत्रं प्लावितेन प्लुतत्वं नीतेन प्लुतीकृतेनेति यावत् स्वरेणोच्चैराजुहाव नारायणेत्याहूतवान् । कथम्भूतान् पुरुषान् पाशो हस्ते येषां
भृशदारुणान्त्युग्ररूपान् वक्राणि कुटिलानि तुण्डानि मुखानि येषाम् ऊर्ध्वमुखानि रोमाणि येषां तानात्मानं यमालयं प्रति
नेतुमागतान् ॥ २८-२९ ॥

विजयध्वजतीर्थाकृता पदरत्नावली

अजया प्रकृत्या ज्ञानस्य मीलो मीलनं तिरोभावो यस्य स तथा पश्चादजाद्धरेः पूर्वपुण्यसम्पन्नज्ञानस्यामील उन्मीलनं
यस्य स तथेत्युभयथा वाजामिलत्वं युक्तं ह्रस्वत्वं छान्दसं सन् समीचीन आचारः सदाचारः ॥ २१ ॥ * * * बन्दिग्रहणं-
रक्षैर्देवनैः “कितवः स्यादनुतवादी कैतवं तस्य भाषणम्” इत्यभिधानात् असत्यव्यवहारैश्चोयैः परस्वापहरणलक्षणव्यापारैः वृत्ति
बर्तनं जीवनोपायो देहिनं यातयामास नरकगमनाभिमुखमकरोत् शरीरयात्रायुक्तमकृतेति वा ॥ २२ ॥ * * * अष्टाशीत्या-
युषो याः समाः ये संवत्सराः तत्परिमाणलक्षणः कालः ॥ २३ ॥ * * * अवमः कनिष्ठः ॥ २४-२५ ॥ * * * अन्तकं
मृत्युम् ॥ २६ ॥ * * * मृत्युकाले देहवियोगलक्षणकाले मृत्योः सर्वदोषपापहरस्य हरेरनुग्रहात् काले दत्तज्ञानलक्षणे उपस्थिते
हृदि प्रकाशिते तनये पूर्णज्ञाने बाले पञ्चवर्षकल्पे प्रादेशमात्रे नारायणाह्वये मूर्तिविशेषे मतिं स्मरणसमर्थं चित्तं चकार भक्त्याऽ-
स्मरदित्यर्थः । अजामिलोऽपि स्मरणाद्भक्त्या मृत्योरमुच्यतेत्येतद्वाक्यमशेषाघहरं विदुरित्यत्र प्रमाणत्वेन वक्ष्यमाणमत्राप्यनुसन्धेय-
मिति ज्ञातव्यम् ॥ २७-२८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पित्रोश्च दयित इति मातुरपि कृतार्थत्वमुक्तम् ॥ २४-३६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

बन्दी शृङ्खलितजनता तथा तदाकर्षणेनेत्यर्थः । अक्षैश्च द्यूतेन कैतवैर्वैश्वनादिभिश्च वृत्तिं जीविकां यातयामास पीडयामास ॥ २२ ॥ * * आयुषः सम्बन्धी महान् कालोऽत्यगात् स कियानित्यपेक्षायामाह—अष्टाशीत्या सङ्ख्या युक्ताः संवत्सराः ॥ २३ ॥ * * प्रवयसो वृद्धस्य ॥ २४ ॥ * * जरठो वृद्धः ॥ २५ ॥ * * खादन् चर्वयन् ॥ २६ ॥ * * एतच्च तदुपलालनादि श्रीनारायणनामोच्चारणमाहात्म्येन तद्भक्तिरेवाभूदिति सिद्धान्तोपयोगित्वेन द्रष्टव्यमिति श्रीस्वामिचरणाः ॥ २७ ॥ * * त्रीनिति । अजामिलेन कृतानामनन्तानामपि पापानां कायिकवाचिकमानसत्वेन त्रैविध्यान्त्रय एव यस्या आगताः, नारायणनाम्नश्चतुरक्षरत्वाच्चत्वारो विष्णुपार्षदा आगता इति ज्ञेयम् ॥ २८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

कान्यकुब्जे पुरे ॥ २१ ॥ * * बन्दी प्राणनिग्रहक्रिया तथा अक्षैश्च द्यूतेन कैतवैर्वैश्वनादिभिश्च गर्हितां वृत्तिं जीविकामास्थितः आश्रितः कुटुम्बविभ्रदेहिनः यातयामास यतोऽशुचिः अतो दास्याः सम्बन्धदूषितः ॥ २८ ॥ * * तस्य दास्याः सुतान् लालयतः आयुषः सम्बन्धी महान् कालः अत्यगात् तमेवाह—अष्टाशीत्या सङ्ख्या युक्ताः समाः संवत्सराः ॥ २३ ॥ * * तस्याजामिलस्य प्रवयसो वृद्धस्य अवमः कनिष्ठः ॥ २४ ॥ * * कलभाषिणि मधुरभाषिणि बद्धं हृदयं येन सः जरठो वृद्धः ॥ २५-२८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं प्रतिज्ञाय तं दर्शयति—कान्यकुब्जे पुरे नाम्ना अजामिलः अजया अविद्यया मिलः मिलनं ज्ञानचलुषस्तिरोभावो यस्य स तथाविधः, अत एव दासीपतिः अत एव तस्याः संसर्गेण दूषितः मोहितचित्तः, अत एव नष्टः सन् शास्त्रीयः सन्ध्यावन्दनादिलक्षणः आचारो यस्य सः एवम्भूतः कश्चिद्द्विज आसीदिति शेषः ॥ २१ ॥ * * एवं तस्य स्वरूपतो दुष्टत्वमुत्तवा वृत्तितोऽपि दुष्टत्वमाह—बन्दीति । बन्दीग्रहणैः अक्षैश्च द्यूतैः कैतवैः 'कितवः स्यादनुत्वादी कैतवं तस्य भाषणम्' इत्यभिधानात् मिथ्याभाषणादिना वञ्चनादिभिः, चौयैः परस्वापहारैश्च गर्हितां निन्दितां वृत्तिं जीविकामास्थितः । अत एव अशुचिः सन् कुटुम्बं विभ्रत् पुष्पन् देहिनः प्राणिनः यातयामास पीडयामासेत्यन्वयः ॥ २२ ॥ * * एवं दुराचारेण निवसतो वर्त्तमानस्य तस्या दास्याः सुतान् लालयानस्य प्रमत्तस्य तस्य आयुषः सम्बन्धी महान् कालोऽत्यगात् । स कियानित्यपेक्षायामाह—अष्टाशीत्या सङ्ख्या युक्ताः समाः संवत्सराः । हे राजन्निति सम्बोधनेन यथा राज्ञां वेगस्य स्तम्भनमशक्यं तथा कालवेगस्यापीति सूचयति ॥ २३ ॥ * * तस्य प्रवयसो वृद्धस्यापि दश पुत्रा जाताः, तेषां मध्ये तु योऽवमः कनिष्ठः अत एव बालो नाम्ना नारायणः स मातापित्रोर्भ्रंशमत्यन्तं दयितः प्रियश्चासीदित्यन्वयः ॥ २४ ॥ * * स जरठो वृद्धोऽपि तस्मिन् बद्धं हृदयं येन तस्य लीलां बलचेष्टां निरीक्षमाणो भृशं मुमुद इत्यन्वयः । तत्र हृदयनिबन्धे हेतुद्वयमाह—कलभाषिणि मधुररावेऽर्भके बाले इति ॥ २५ ॥ * * खादन् चर्वयन् । यतो बालके स्नेहेन यन्त्रितः निबद्धहृदयः, अतः स्वयं भोजनादि कुर्वन् तमपि भोजनादि कारयन् आगतमन्तकं मृत्युं न वेदेत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—मूढ इति । यतो मायामोहित इत्यर्थः । तथाप्येतदुपलालनादि श्रीनारायणनामोपचारमाहात्म्येन तद्भजनमेवाभूदिति द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥ * * उपस्थिते प्राप्ते सति मतिं चकार तत्स्मरणं चकारेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ * * वक्राणि तुण्डानि मुखानि येषां तान्, ऊर्ध्वानि रोमाणि येषां तान्, दृष्ट्वा पुत्रमाजुहावेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तं प्रतिज्ञातमितिहासमाह—कान्यकुब्ज इत्यादिना । कान्यकुब्जे कान्यकुब्जाख्ये जनपदे, कश्चित् दासीपतिः दास्याः स्वामी, अत एव दास्याः पत्नीत्वेनाभिमतयाः शूद्रायाः, संसर्गतः पतिततां प्राप्तः । नष्टः सदाचारो यस्य सः, विनष्टस्ववर्णाश्रमधर्म इत्यर्थः । नाम्ना अजामिलः द्विजः, आसीत् । अस्य दूषितायां जातायां अजया प्रकृत्या ज्ञानस्य मीलस्तिरोभावो यस्येति पञ्चादोषविनाशपूर्वं भगवद्भक्तभावे जाते अजाद्वारेः अमिलः पूर्णपुण्यसंपन्नज्ञानोन्मीलनं यस्येत्युभयथाप्यजामिलत्वमन्वर्थम् । ह्रस्वत्वं छान्दसम् ॥ २१ ॥ * * बन्दीति । गर्हितामार्यैर्निन्दितां, वृत्तिं जीविकाम् आस्थितः आश्रितः बन्धुक्षैर्भाषाबन्धनपूर्वकैर्द्यूतैः कैतवैः शास्त्रैः, चौयैश्चोरकर्मभिः, कुटुम्बं विभ्रत् पुष्पन्, केचित्तु बन्ध्या ग्रहेण अक्षैश्च द्यूतेन कैतवैर्वैश्वनादिभिरित्या-

हुस्तत्र बन्दी नाम अवस्थ्य बन्धा वा धनार्थपरहरणम् । अशुचिः सदाऽपवित्रः सन्, देहिनः प्राणिनः, यातयासास बन्धा-
दिनापि कुटुम्बपोषणापर्याप्तत्वे पशुपक्षिमृगान् हिंसितवानित्यर्थः ॥ २१ ॥ * * एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण, निवसतो
जीवतः, तत्सुतान् तस्यां स्वेनोत्पादितान् पुत्रान्, लालयानस्य लालनं कुर्वतः, तस्याजामिलस्य हे राजन् अष्टाशीत्या संख्यया,
युक्ताः आयुषः समाः संवत्सराः । अष्टाशीतिसंख्यात्मकायुर्वयस्वरूप इत्यर्थः । महान् कालः, अभ्ययादतिक्रान्तः ॥ २३ ॥ * *
तस्येति । प्रवयसो वृद्धभाववतः, तस्याजामिलस्य, दश पुत्राः दशसंख्याकास्तनयाः आसन् । तेषां दशानां तनयानां मध्ये,
यस्तु अवमः कनीयान्, बालः नाम्ना नारायणः, सः पित्रोः, चोऽन्वर्थः । मातृपित्रोरपीत्यर्थः । भृशमतिशयेन, दयितः प्रियः,
आसीदिति शेषः । प्रवयसो दास्यां बहुपुत्रोत्पत्तिकथनमस्य पापातिशयज्ञापनार्थम् । 'दास्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते'
इति स्मरणात् ॥ २४ ॥ * * स इति । सोऽजामिलद्विजः, कलभापिणि काकलीकलत्राचमुक्तवति अव्यक्तमधुरभाषिणीति
यावत् । तस्मिन्नारायणनाम्नि, अर्भके बालके, बद्धहृदयः आसक्तचित्तः, तस्य अर्भकस्य लीला चेष्टा तां निरीक्षमाणः जरठो
जोर्णवयाः सन्नपि, भृशं मुमुदे हृष्टवान् ॥ २५ ॥ * * भुञ्जान इति । भुञ्जानः स्वयं भोजनं कुर्वन्सन्, भोजनयन्स्नेहपरव-
शतया बालकमपि कवलप्रदानपूर्वकमाशयन्, प्रपिबन् स्वयं जलपानं कुर्वन्सन्, पाययन् बालमपि जलपानं कारयन्, एवं
बालकस्नेहयन्त्रितः । मूढोऽजामिलः, खादन्नायुः क्षपयन्सन्, आगतमन्तिकमायातम्, अन्तकं मृत्युं मरणकालमिति यावत् । न
वेद ॥ २६ ॥ * * स एवमिति । एवं वर्त्तमानः अज्ञः, सोऽजामिलद्विजः मृत्युकाळे स्मरणसमये उपस्थिते प्राप्ते सति,
नारायणाख्ये, बाले तनये पुत्रे, मर्ति चकार आसक्तमकरोदित्यर्थः ॥ २७ ॥ * * स इति । तदा सोऽजामिलः, पाशो
हस्ते येषां तान्, भृशदारुणानत्यग्ररूपान्, वक्राणि कुटिलानि तुण्डानि मुखानि येषां तान्, ऊर्ध्वाणि रोमाणि येषां तान्,
आत्मानं स्वं नेतुं यमालयं प्रापयितुम् आगतान् त्रीन पुरुषान् दृष्ट्वा ॥ २८ ॥

भाषानुवादः

कान्यकुब्ज नगर (कनौज) में एक दासीपति ब्राह्मण रहता था । उसका नाम था अजामिल । दासीके संसर्गसे
दूषित होनेके कारण उसका सदाचार नष्ट हो चुका था ॥ २१ ॥ * * वह पतित कभी बटोहियों को बाँधकर उन्हें लूट
लेता, कभी लोगोंको जूँके छलसे हरा देता, किसीका धन धोखा-धड़ीसे ले लेता तो किसीका चुरा लेता । इस प्रकार
अत्यन्त निन्दनीय वृत्तिका आश्रय लेकर वह अपने कुटुम्बका पेट भरता था और दूसरे प्राणियोंको बहुत ही सताता
था ॥ २२ ॥ * * परीक्षित ! इसी प्रकार वहाँ रहकर दासीके बच्चोंका लालन-पालन करता रहा । इस प्रकार उसकी
आयुका बहुत बड़ा भाग—अष्टासी वर्ष—बीत गया ॥ २३ ॥ * * बूढ़े अजामिलके दस पुत्र थे । उनमें सबसे छोटे
का नाम था 'नारायण' । माँ-बाप उससे बहुत प्यार करते थे ॥ २४ ॥ * * बृद्ध अजामिलने अत्यन्त मोहके कारण
अपना सम्पूर्ण हृदय अपने बच्चे नारायणको सौंप दिया । वह अपने बच्चेकी तोतली बोली सुन-सुनकर तथा बालमुलभ खेल
देख-देखकर फूला नहीं समाता था ॥ २५ ॥ * * अजामिल बालकके स्नेहबन्धनमें बँध गया था । जब वह खाता
तब उसे भी खिलाता, जब पानी पीता तो उसे भी पिलाता । इस प्रकार वह अतिशय मूढ़ हो गया था, उसे इस बातका पता
ही न चला कि मृत्यु मेरे सिरपर आ पहुँची है ॥ २६ ॥ * * वह मूर्ख इसी प्रकार अपना जीवन बिता रहा था कि
मृत्युका समय आ पहुँचा—अब वह अपने पुत्र बालक नारायणके सम्बन्धमें ही सोचने-विचारने लगा ॥ २७ ॥ * *
इतने में ही अजामिलने देखा कि उसे ले जानेके लिए अत्यन्त भयावने तीन यमदूत आये हैं । उनके हाथोंमें फाँसी है, मुँह
टेढ़े-मेढ़े हैं और शरीरके रोएँ खड़े हुए हैं ॥ २८ ॥

दूरे क्रीडनकासक्तं पुत्रं नारायणाह्वयम् । प्लावितेन स्वरेणोच्चैराजुहावाकुलेन्द्रियः ॥ २९ ॥

निशम्य भ्रियमाणस्य ब्रुवतो हरिकीर्तनम् । भर्तुर्नाम महाराज पार्षदाः सः साऽपतन् ॥ ३० ॥

विकर्षतोऽन्तर्हृदयादासीपतिमजामिलम् । यमप्रेष्यान् विष्णुदूता वारयामासुरोजसा ॥ ३१ ॥

ऊचुनिषेधितास्तांस्ते वैवस्वतपुरःसराः । के यूयं प्रतिषेद्धारो धर्मराजस्य शासनम् ॥ ३२ ॥

कस्य वा कुत आयाताः कस्मादस्य निषेधथ । किं देवा उपदेवा वा यूयं किं सिद्धसत्तमाः ॥ ३३ ॥

सर्वे पद्मपलाशाश्वाः पीतकौशेयवाससः । किरीटिनः कुण्डलिनो लसत्पुष्करमालिनः ॥ ३४ ॥

सर्वे च नूतनयसः सर्वे चारुचतुर्भुजाः । धनुर्निषङ्गासिगदाशखचक्राम्बुजश्रियः ॥ ३५ ॥

दिशो वितिमिरालोकाः कुर्वन्तः स्वेन रोचिषा । किमर्थं धर्मपालस्य किङ्कराभो निषेधथ ॥ ३६ ॥

अन्वयः—आकुलेन्द्रियः दूरे क्रीडनकासक्तम् नारायणाङ्गम् पुत्रम् साधितेन स्वरेण उवैः आजुहाव ॥ २९ ॥ ❀ ❀

महाराज श्रियमाणस्य हरिकीर्तनम् ब्रुवतः पार्षदाः भर्तुः नाम निशम्य सहसा अपतन् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ विष्णुदूताः दासी-
पतिम् अजामिलम् अन्तर्हृदयात् विकर्षतः यमप्रेष्यान् ओजसा वारयामासुः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ निषेधिताः ते वैवस्वतपुर-
सराः तान् ऊचुः धर्मराजस्य शासनम् प्रतिषेद्धारः यूयम् के ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ यूयम् कस्य कुतः आयाताः कस्मात् अस्य
निषेधथ देवा उपदेवाः किम् वा सिद्धसत्तमाः किम् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ सर्वे पद्मपलाशाक्षाः पीतकौशेयवाससः किरीटिनः
कुण्डलिनः लसत्पुष्करमालिनः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ सर्वे च नूतनयसः सर्वे चारुचतुर्भुजाः धनुर्निषङ्गासिगदाशखचक्राम्बुज-
श्रियः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ स्वेन रोचिषा दिशः वितिमिरालोकाः कुर्वन्तः धर्मपालस्य किङ्करान् नः किमर्थम् निषेधथ ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

साधितेन प्लुतत्वं नीतेन ॥ २९ ॥ ❀ ❀ हरिकीर्तनं निशम्यापतन् । यतस्तद्भर्तुर्नाम ॥ ३०-३१ ॥ ❀ ❀
पुरःसरा भृत्याः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ अस्य नयनं निषेधथ ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ वयं युष्माकं जातीम् इति न कोपः कार्यो
यतोऽलौकिकाद्भुतरूपा यूयमित्याहुः सर्वे इति सार्धाभ्याम् लसंत्यः पुष्करमालाः संति येषाम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ नूतनं नवं
वयो येषां ते । निषंग इषुधिः । धनुर्निषंगादिभिः श्रीः शोभा येषां ते ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ विगतं तिमिरमालोकश्चान्यस्य
प्रकाशो यासु तथाभूता दिशः कुर्वन्तः । भवतामेतदनुचितमित्याहुः । किमर्थमिति ॥ ३६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

क्रीडनकेन्द्रासक्तम् । तीर्थस्तु दूरे ब्रह्मांडाद्वहिः स्थितं जगत्सर्जनादिलीलाविलासोपेतं पुत्रान्नो नरकात् त्रातारं नारा-
यणनामानं पूर्वाचरितपुण्यप्रचयेनोत्पन्नया भक्त्याकुलेन्द्रिय इत्याह ॥ २९ ॥ ❀ ❀ पार्षदा विष्णुपार्षदाः । भर्तुर्हरेः ब्रुवतः
सतः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ अजामिलं तत्संबन्धिं पुर्यष्टकं विकर्षत आकर्षतो यमदूतान् । अजामिलस्येदमजामिलमिह वृद्धभाव
आर्षः । पुर्यष्टकं चोक्तं स्वाराज्यसिद्धौ “ज्ञानेन्द्रियाणि खलु पंच तथापराणि कर्मेन्द्रियाणि मनआदिचतुष्टयञ्च । प्राणादिपञ्च-
कमथो वियदादिकञ्च कामाश्च कर्म च तमः पुनरष्टधा पूः ॥” इति । कामोऽभिलाषः । कर्म च त्रिविधं तमोमूलाज्ञानम् । जीवस्य
व्यपाककोटिप्रविष्टतया कर्षणं न संभवतीति ध्येयम् । ननु “अंगुष्ठमात्रं पुरुषं विचर्ष्व बलाद्यम्” इति गारुडोक्तेः “अंगुष्ठमात्रः
पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति” इति श्रुतेः, “अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः” इत्यादिश्रुतेषु जीवस्यांगुष्ठमात्रप्रमाणत्वादा-
कर्षणं संभवत्येवेति चेत्तत्रैवमवधेयं जीवस्यांगुष्ठमात्रत्वे मध्यमपरिमाणत्वादित्यत्वं प्रसज्येत, किञ्चाव्यापित्वे देहव्यापिचैतन्या-
भावात्तत्समानित्यतस्थानेतरस्थाने पिपीलिकादिस्पर्शज्ञानं न स्यात्तर्हि कथमुक्तं श्रुत्या तथेति चेत्तत्राभिन्नस्थानहृदयस्यांगुष्ठ-
परिमाणत्वात्तस्यापि तत्परिमाणत्वमुपचर्यते काष्ठानलवदित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तान् वैष्णवान् ॥ ३२ ॥
अस्य नयनमिति शेषः । सिद्धेषु योगसिद्धेषु सत्तमः ॥ ३३-३४ ॥ ❀ ❀ नवं षोडशान्वदमितम् ॥ ३५ ॥ ❀ ❀
यद्यधर्मपालस्य वयं किङ्करा भवेम तर्ह्यस्मिन्निषेधो युक्तः स्यादिति भावः ॥ ३६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

निशम्येति । हे महाराज ! तदा तस्य श्रियमाणस्य ब्रुवतः पुत्रस्नेहान्नारायणेति तमाकारयतः सतस्तद्भर्तुः स्वस्वामिनः
सदृशं नाम निशम्य श्रुत्वा तस्य तद्वरिकीर्तनं मत्वा सहसा हृदित्येव भगवत्पार्षदा आपतन् आययुः ॥ ३० ॥ ❀ ❀
विकर्ष इति । अन्तर्हृदयादासीपतिमजामिलं विकर्षतः निः निःसारयतो यमस्य प्रेष्यान् दूतान् मा एनं विकर्षथ यदि
जीवितुमिच्छथेति वदन्तो विष्णुदूता ओजसा बलात्कारेण वारयामासुः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ ऊचुरिति । तदा ये वैवस्वतस्य
यमस्य पुरःसरा भृत्या एवं प्रतिषेधिताः सन्तो धर्मराजस्य धर्माधर्मनिर्णेतुर्यमराजस्य शासनमाज्ञाम् । तृन्नन्तयोगे द्वितीया ।
प्रतिषेद्धारो यूयं क इति तान् भगवत्पार्षदान् प्रत्युचुः पप्रच्छुरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ कस्येति । कस्य भृत्याः कुतो वा

देशादागताः कस्माद्धेतोरस्य नयनं निषेधय यूयं किं देवा उपदेवाः यक्षगन्धर्वदियो वा किंवा सिद्धेषु सत्तमाः श्रेष्ठा केचित् ॥ ३३ ॥ * * सर्व इति त्रयम् । तत्र सर्व इत्यादि सार्द्धं स्पष्टम् । निषङ्ग इषुधिः धनुरादिभिः श्रीः शोभा येषां ते स्वेन रोचिषा प्रकाशेन विगतं तिमिरं विगतः आलोकः आलोकः अन्यप्रकाशश्च यासु तथाभूता दिशः कुर्वन्तः सर्वे यूयं के तथा धर्माणां पालकस्य यमस्य किङ्कराभ्योऽस्मान् अस्य नयनं किमर्थं निषेधय भवतां सोचितमिदमिति ॥ ३४-३६ ॥

वीरराघवव्याख्या

अयमाणस्य मर्तुमुद्यतस्य मुखेन यद्वरिः कीर्त्यते येन तद्वरिकीर्तनम् इति नामविशेषणं तन्निशम्य श्रुत्वा हे महाराज ! मर्तुर्भगवतः पार्षदाः सहसा त्वरया अभ्यपतन्नाजमुहि ॥ ३० ॥ * * तेऽभिपत्तिता विष्णुदूता ओजसा बलात्कारेण दासीपतिमजामिलमन्तहृदयाद्विकर्षतः यमप्रेष्यान् वारयामासुः ॥ ३१ ॥ * * एवं निषेधितास्ते वैवस्वतस्य यमस्य पुरःसराः श्रुत्याः ऊचुः । उक्तिमेवाह—क इति । धर्मराजस्य यमस्य शासनमाज्ञां प्रतिषेद्धारो यूयं के ? ॥ ३२ ॥ * * कस्य वा सम्बन्धिनः ? कस्माल्लोकादागता अस्य कस्माद् गुणलेशाद्धेतोः धर्मराजस्य शासनं निषेधय । यूयं किं देवा उत उपदेवा गन्धर्वा अथवा सिद्धश्रेष्ठाः ? ॥ ३३ ॥ * * एवं प्रष्टुं पुनस्तान् वर्णयन्तो यमशासनप्रतिषेधप्रयोजनं पृच्छन्ति सर्वे इति त्रिभिः । सर्वे यूयं पद्मपलाशे इवाक्षिणी येषां पीतं कौशियं कुम्भिकोशोत्थं वासो वस्त्रे येषां किरीटानि येषां सन्ति तथा कुण्डले येषां स्त इति तथा लसन्यः पुष्करमालाः कमलमालाः येषां सन्तीति ॥ ३४ ॥ * * तथा सर्वे यूयं नूतनं नव वयः येषां ते चारवः सुन्दराश्चत्वारो मुजा येषां धनुरादीनां श्रीः शोभा येषां धनुरादिधरा इत्यर्थः, तत्र निषङ्गः इषुधिरसिः खड्गः अम्बुजं कमलम् ॥ ३५ ॥ * * स्वेन रोचिषा दिशो वितिमिरालोका विगतं तिमिरं तमः यस्मात्स आलोकः प्रकाशो यासां तादृशीः दिशः कुर्वन्त इत्यर्थः । धर्मराजस्य किङ्कराभ्योऽस्मान् किमर्थं निषेधय कस्मै प्रयोजनाय निषेधयत्यर्थः ॥ ३६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

दूरे अण्डाद् बहिः स्थितं जगत्सर्जनादिलीलाविलासोपेतं पुंनाम्नो नरकात्त्रातारं नारायणनामानमुच्चैः सावितेन चतुरादिमात्रात्मना स्वरेण पूर्वाचरितपुण्यप्रचयेनोत्पन्नया भक्त्याकुलेन्द्रियाः ॥ २९ ॥ * * हरेः कीर्तनं किं गुणरूपं नेत्याह—मर्तुरिति । मर्तुः स्वामिनो नारायणेति नामरूपं दोषहरणशीलं कीर्तनं यस्य नाम्नस्तद्वरिकीर्तनं मर्तुर्नाम निशम्येति वा हरिरित्यक्षरद्वयं नारायणलक्षरचतुष्टयमनेनोक्तमिति ज्ञापनायान्वितत्वेनोक्तमिति वा । अनेन अस्नेहमन्तरेण प्राचीनादृष्टबलादुद्भूतया भक्त्या भगवन्नामसङ्कीर्तनं कृतमिति ज्ञायते ॥ ३० ॥ * * ओजसाऽवष्टम्भेन बलेन वा “ओजोऽवष्टम्भवलयोः” इति यादवः ॥ ३१-३२ ॥ * * निषेधय अस्य नयनमिति शेषः ॥ ३३ ॥ * * नूतनवयसः षोडशवर्षवयसः धनुरादिभिः श्रीयेषां ते तथा ॥ ३४-३५ ॥ * * वितिमिरालोका इत्यत्र वीत्युपसर्गः प्रत्येकमभिसम्बद्धयते, विगतानि तिमिराणि विगताः आलोकः अन्यप्रकाशश्च यासु दिक्षु तास्ता निरस्तान्धकारान्यप्रकाशा इत्यर्थः ॥ ३६-३७ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदशिनी

सावितेन प्लुतत्वं नीतिन ॥ २९ ॥ * * हरिकीर्तनं निशम्यापतम् कथम्भूतस्य मर्तुर्नाम ब्रुवतः ॥ ३० ॥ * * अजामिलमिमं वैष्णवं मा विकर्षय रे मा विकर्षय यदि जीवितुमिच्छयेति वारयामासुः ॥ ३१ ॥ * * पुरःसरा श्रुत्या अस्य नयनं निषेधय ॥ ३२-३४ ॥ * * आकृत्या च यूयं परमशिष्टा एव लक्ष्यध्वे इत्याहुः । सर्वे इति ॥ ३५ ॥ * * विगतं तिमिरमालोकश्चान्वदीयो यासु ताः कर्मणा तु कथमशिष्टा इत्याहुः—किमर्थमिति ॥ ३६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

प्लावितेन दैन्याक्रान्तेन ॥ २९ ॥ * * पार्षदाः मर्तुर्नाम ब्रुवतः साङ्ख्येयनामोच्चारणं कृतवतस्तदेव हरिकीर्तनं निशम्य ज्ञात्वा सहसा आपतन् ॥ ३० ॥ * * ओजसा बलात्कारेण वारयामासुः ॥ ३१ ॥ * * वैवस्वतस्य यमस्य पुरःसराः श्रुत्याः धर्म एव राजा धर्मराजः अस्याजामिलस्य नयनं कस्मान्निषेधय ॥ ३२-३३ ॥ * * लसन्यः पुष्करमालाः सन्ति येषां ते ॥ ३४ ॥ * * नूतनं वयो येषां ते निषङ्गः इषुधिः धनुर्निषङ्गादिभिः श्रीः शोभा येषां ते ॥ ३५ ॥ * * विगतः तिमिर आलोक इतरप्रकाशश्च आभ्यस्ताः ॥ ३६-३७ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

सावितेन प्लुतत्वं नीतेनोच्चैः स्वरेण । तथात्वे हेतुः—दूरे इति । आह्वाने हेतुः—तान् दृष्ट्वाऽऽकुलेन्द्रिय इति संबन्धः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तदा तस्य प्रियमाणस्य ब्रुवतः पुत्रस्नेहान्नारायणेति तमाकारयतः सतस्तत् भर्तुः स्वस्वामिनः सहस्रं नाम निश्चयं श्रुत्वा तस्य तद्धरिकीर्तनं मत्वा सहसा श्रुतिलेव भगवत्पार्षदाः आपतन् आययुरित्यन्वयः । हे महाराजेति सम्बोधनेन यदा दुष्टैः सन्निरुद्ध उपद्रुतश्च कश्चित्साधुर्भवतो नाम गृह्णाति तदा तद्रक्षार्थं यथा भवद्भृत्या आयाति तथेति सूचयति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ आगत्य यत्कृतवन्तस्तदाह—विकर्षत इति । अन्तर्हृदयादजामिलं विकर्षतः निस्सारयतो यमस्य प्रेष्यान् दूतान् मा एनं विकर्षथ यदि जीवितुमिच्छथेति वदन्तो विष्णुदूता ओजसा बलात्कारेण वारयामासुरित्यन्वयः । यमदूतैरेवं विकर्षणे हेतुं सूचयन् विशिनष्टि—दासीपतिमिति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तदा ते वैवस्वतस्य यमस्य पुरस्सराः भृत्या एवं प्रतिषेधिताः सन्तो धर्मराजस्य धर्माधर्मनिर्णेतुर्यमराजस्य शासनमाज्ञां प्रतिषेद्धारो यूयं क इति तान् भगवत्पार्षदान् प्रत्यूचुः पप्रच्छुरित्यन्वयः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ कस्य भृत्याः कुतो वा देशादागताः ? कस्माद्धेतोरस्य नयनं निषेधथ ? यूयं किं देवा उपदेवा यक्षगन्धर्वादयो वा किं वा सिद्धेषु सत्तमाः श्रेष्ठाः केचित् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ अत्यलौकिकरूपत्वात् युष्मान् वयं न जानीमः । अतो ज्ञानार्थं पृच्छामो युष्माभिः कोपो न कार्य इत्यभिप्रायेण तान् वर्णयन्ति—सर्वे इति सार्द्धद्वयाभ्याम् । पद्मपलाश-वदक्षिणी येषां ते तथा । पीते कौशेयं वाससी येषां ते तथा, पीतपद्मवस्त्रधारिण इत्यर्थः । किरीटधारिणश्च । लसन्त्यः शोभमानाः पुष्करमालाः सन्ति येषां ते ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ नूतनं नवं वयो येषां ते । चारवश्चत्वारो भुजा येषां ते । निषङ्गः इषुधिः । धनुरादिभिः श्रीः शोभा येषां ते ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ स्वेन रोचिषा प्रकाशेन विगतं तिमिरं विगतः आलोकः अन्धः प्रकाशश्च यासु तथाभूता दिशः कुर्वन्तः सर्वे यूयं के इत्यनुषङ्गः । एवं परमशिष्टानामपि युष्माकमधर्मिपक्षपातं दृष्ट्वा वयं विस्मिताः । अतस्तत्र कारणमुच्यतामित्याहुः—किमर्थमिति । किमर्थं नोऽस्मान् निषेधथेत्यन्वयः । न च वयमपि निषेधयोग्याः साधारणाः धर्म-निर्णेतुर्यमस्य आज्ञानुसारित्वादित्याहुः—धर्मपालस्य किङ्करानिति ॥ ३६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

दूरे इति । आकुलेन्द्रियो व्याकुलचित्तः सन्, दूरे क्रीडनकासकं नारायणाह्वयं पुत्रं सावितेन प्लुतत्वं नीतेन प्लुतीकृते-नेति यावत् । स्वरेण उच्चैः आजुहाव नारायणेत्याहूतवान् । द्वयोरकसंबन्धः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ निश्चयेति । प्रियमाणस्य भर्तुमुद्यतस्य, हरिः कीर्त्यते येन तद्धरिकीर्तनं ब्रुवतः सतः, निश्चयं प्राणान्तकाले तदुच्चारितं तत्कृत्वा हे महाराज, भर्तुर्भगवतः पार्षदाः सहसा आपतन्स्तत्राजगमुः । यद्वा हे महाराज, प्रियमाणस्य हरिकीर्तनं पुत्रनाम्नापि तत्समये हरिकीर्तनं ब्रुवतः सतः, भर्तुः स्वस्वामिनः नाम निश्चयं श्रुत्वा, पार्षदाः सहसा आपतन्नित्यन्वयः । अत्र कचिन्मुखेन हरिकीर्तनं कचिन्मुखतो हरिकीर्त-नमिति बहुधा पाठाः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ विकर्षत इति । दासीपतिम् अजामिलम् अन्तर्हृदयात्, विकर्षतः यमप्रेष्यान् यमदूतान् विष्णुदूता विष्णोर्भृत्याः, ओजसा स्वप्रतापेन, वारयामासुः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ ऊचुरिति । ते वैवस्वतपुरःसराः यमानुगाः, निषेधिताः, विष्णुदूतैः कृततदाकर्षणनिषेधाः सन्तः, तान् ऊचुः । धर्मराजस्य शासनं प्रतिषेद्धारः यूयं के भवथ ? ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ कस्येति । कस्य वा यूयं कस्य संबन्धनः पुरुषाः, कुत आयाताः कस्माद्भोकादागताः ? अस्य कस्माद् गुणलेशात् निषेधथ ? । अस्य कं गुणलेशं निरीक्ष्य निषेधं कुरुथेत्यर्थः । यूयं किं देवाः उपदेवा गन्धर्वाः, वा सिद्धसत्तमाः, किं वा सिद्धेषु श्रेष्ठाः केचन भवथेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ एवं पृष्ट्वा पुनस्तान्वर्णयन्तो यमशासनप्रतिषेधनप्रयोजनं पृच्छन्ति । सर्वे यूयं पद्मपलाशक्षाः कमल-दलसमाननयनशोभाः, पीतं कौशेयं वासो येषां ते, सर्वेऽपि पीताम्बरपरिधाना इत्यर्थः । किरीटानि येषां सन्तीति किरीटिनः । कुण्डले येषां स्त इति कुण्डलिनः, तथा लसन्त्यः शोभमानाः पुष्करमालाः कमलमालाः येषां सन्तीति लसत्पुष्करमालिनः ॥ ३४ ॥ सर्वे इति । तथा सर्वे यूयं, नूतनं नवं वयो येषां ते, सरन्नि शोभातिशयं गच्छन्तीति सर्वे शोभातिशयवन्तश्च, चारवः सुन्दराश्चत्वारो भुजा येषां ते, धनुः शरासनं च निषङ्गस्तूणिश्च अस्तिः खड्गश्च गदा च शङ्खश्च चक्रं च अम्बुजं च तेषां श्रीः शोभा येषां ते, धनुरादिधारिण इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ दिश इति । स्वेनात्मीयेन रोचिषा, तेजसा दिशः विगतं तिमिरं तमो यस्मात्स आलोकः प्रकाशो यासां ताः । यद्वा विगतं तिमिरमालोकोऽन्यस्य प्रकाशश्च यासु तथाभूताः । वीथ्युपसर्गः प्रत्येकं संबध्यते तेनैवमर्थः । कुर्वन्तः, एवंभूतानां भवतामेतदनुचितमित्याहुः । धर्मराजस्य, धर्मपालस्येत्यपि पाठः । किंकराननुचरान् नोऽस्मान्, किमर्थं निषेधथ । कस्मै प्रयोजनाय निषेधं कुरुथेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

भाषानुवादः

उस समय बालक नारायण वहाँ से कुछ दूरीपर खेल रहा था । यमदूतों को देखकर अजामिल अत्यन्त व्याकुल हो गया । और उसने बहुत ऊँचे स्वर से पुकारा—“नारायण !” ॥ २९ ॥ ❀ ❀ भगवान् के पार्षदों ने देखा कि यह

मरते समय हमारे स्वामी भगवान् नारायण का नाम ले रहा है, उनके नाम का कीर्तन कर रहा है; अतः वे बड़े वेग से झट-पट वहाँ आ पहुँचे ॥ ३० ॥ * * उस समय यमराज के दूत दासीपति अजामिल के शरीरमें से उसके सूक्ष्म शरीर को खींच रहे थे। विष्णुदूतोंने उन्हें बलपूर्वक रोक दिया ॥ ३१ ॥ * * उनके रोकने पर यमराज के दूतोंने उनसे कहा—‘अरे, धर्मराजकी आज्ञा का निषेध करनेवाले तुमलोग हो कौन ? ॥ ३२ ॥ * * तुम किसके दूत हो, कहाँ से आये हो और इसे ले जानेसे हमें क्यों रोक रहे हो ? क्या तुमलोग कोई देवता, उपदेवता अथवा सिद्ध श्रेष्ठ हो ? ॥ ३३ ॥ * * हम देखते हैं कि तुम सब लोगोंके नेत्र कमलदलके समान कोमलतासे भरे हैं, तुम पीले-पीले रेशमी वस्त्र पहने हो, सिरपर मुकुट, कानोंमें कुण्डल और गलोंमें कमलके हार लहरा रहे हैं ॥ ३४ ॥ * * सबकी नयी अवस्था है, सुन्दर-सुन्दर चार-चार भुजाएँ हैं, सभीके करकमलोंमें धनुष, तरकस, तलवार, गदा, शङ्ख, चक्र, कमल आदि सुशोभित हैं ॥ ३५ ॥ * * तुमलोगोंकी अङ्गकान्तिसे दिशाओंका अन्धकार और प्राकृत प्रकाश भी दूर हो रहा है। हम धर्मराजके सेवक हैं। हमें तुमलोग क्यों रोक रहे हो ? ॥ ३६ ॥

श्रीशुक उवाच

इत्युक्ते यमदूतैस्तैर्वासुदेवोक्तकारिणः । तान् प्रत्यूचुः प्रहस्येदं मेघनिर्हार्दया गिरा ॥ ३७ ॥

विष्णुदूता ऊचुः

यूयं वै धर्मराजस्य यदि निर्देशकारिणः । ब्रूत धर्मस्य नस्तत्त्वं यच्च धर्मस्य लक्षणम् ॥ ३८ ॥

कथंस्विद् ध्रियते दण्डः किं वास्य स्थानमीप्सितम् । दण्ड्याः किंकारिणः सर्वे आहोस्वित्कतिचिन्तृणाम् ॥ ३९ ॥

यमदूता ऊचुः

वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः । वेदो नारायणः साक्षात्स्वयम्भूरिति शुश्रुम ॥ ४० ॥

येन स्वधाम्न्यमी भावा रजःसत्त्वतमोमयाः । गुणनामक्रियारूपैर्विभाव्यन्ते यथातथम् ॥ ४१ ॥

सूर्योऽग्निः खं मरुद्गावः सोमः सन्ध्याहनी दिशः । कं कुः कालो धर्म इति ह्येते दैह्यस्य साक्षिणः ॥ ४२ ॥

एतैरधर्मो विज्ञातः स्थानं दण्डस्य युज्यते । सर्वे कर्मानुरोधेन दण्डमर्हन्ति कारिणः ॥ ४३ ॥

सम्भवन्ति हि भद्राणि विपरीतानि चानघाः । कारिणां गुणसङ्गोऽस्ति देहवान् न ह्यकर्मकृत् ॥ ४४ ॥

अन्वयः—तैः यमदूतैः इति उक्ते वासुदेवोक्तकारिणः प्रहस्य तान् प्रति मेघनिर्हार्दया गिरा इदम् ऊचुः ॥ ३७ ॥ * *

यदि वै यूयम् धर्मराजस्य निर्देशकारिणः यत् धर्मस्य तत्त्वम् च धर्मस्य लक्षणम् नः ब्रूत ॥ ३८ ॥ * * अस्य कथंस्विद् दण्डः ध्रियते वा स्थानम् किम् ईप्सितम् नृणाम् सर्वे कारिणः दण्ड्याः किं आहोस्वित् कतिचित् ॥ ३९ ॥ * * वेदप्रणिहितः धर्मः हि तद्विपर्ययः अधर्मः वेदः स्वयंभूः साक्षात् नारायणः इति शुश्रुम ॥ ४० ॥ * * येन स्वधाम्नि रजःसत्त्वतमोमयाः अमी भावाः गुणनामक्रियारूपैः यथातथम् विभाव्यन्ते ॥ ४१ ॥ * * हि सूर्यः अग्निः खम् मरुत् गावः सोमः सन्ध्या अहनी दिशः कम् कुः कालः धर्मः इति एते दैह्यस्य साक्षिणः ॥ ४२ ॥ * * एतैः अधर्मः विज्ञातः एव दण्डस्य स्थानम् युज्यते सर्वे कारिणः कर्मानुरोधेन दण्डम् अर्हन्ति ॥ ४३ ॥ * * अनघाः कारिणाम् हि भद्राणि च विपरीतानि सम्भवन्ति हि गुणसंगः देहवान् अकर्मकृत् न अस्ति ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अहो दण्ड्यादण्ड्यादिज्ञानशून्या एते चोरा एवास्मद्भिया धर्मराजस्य किकरा इत्यनृतं वदंतीति विस्मयेन प्रहस्य ता प्रत्यूचुः। मेघस्येव निर्हार्दो ध्वनिर्यस्यास्तथा ॥ ३७ ॥ * * तत्त्वं स्वरूपम्। लक्षणं प्रमाणम् ॥ ३८ ॥ * * कथं-स्वित्केन प्रकारेण। स्थानं विषयः। कारिणः कर्मिणः। नृणामिति। नरा एव न पश्यादयः। तेष्वपि कतिचिदेवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ * * वेदेन प्रणिहितो विहितो धर्मः। वेदप्रमाणक इत्यर्थः। अनेन यो वेदप्रमाणकः सः धर्मो यो धर्मः स

वेदप्रमाणक इति स्वरूपं प्रमाणं चोक्तम् । यथाऽऽह जैमिनीः “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति । व्याख्यातं च भट्टैः “द्वयमेकेन सूत्रेण श्रुत्यर्थाभ्यां निरूप्यते” इति । अपृष्टस्याप्यधर्मस्य स्वरूपं लक्षणं च दंडस्थानकथनायाहुः । तद्विपर्ययो यो वेदनिषिद्धः सोऽधर्मः निषेधश्च तस्मिन्प्रमाणमित्यर्थः । वेदस्य प्रामाण्ये हेतुः । वेदो नारायणादुद्भूतोऽतः स एव साक्षादित्युपचारः स्वयं भूरिति च निःश्वासमात्रेण स्वयमेव भवतीति । तथा च श्रुतिः “अस्य महतो भूतस्य निःश्वासितमेतद्यद्यग्वेदः” इति ॥ ४० ॥ कोऽसौ नारायणस्तत्राहुः—येन स्वधाग्निं स्वस्वरूपेऽमी भावाः प्राणिनो गुणाः शांतत्वादयो नामानि ब्राह्मण इत्यादीनि क्रियाश्चाध्ययनाद्या रूपाणि वर्णाश्रमादयस्तैर्विभाज्यन्ते विविच्यन्ते यथातथं यथावत्स नारायणः ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ तथाऽप्यधर्मोऽनेन कृत इति कुतो ज्ञायते तत्राहुः—सूर्य इति । अहनी अहश्च रात्रिश्च कमुदकं कुः पृथ्वी देहस्य जीवस्य । यथाऽऽहुः “आदित्यचंद्रावनिलो नलश्च यौभूमिरापो हृदयं यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उमे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥” इति ॥ ४२ ॥ ॥ ॥ स्थानमाहुः । एतैर्निमित्तभूतैर्विज्ञातः । दंड्यानाहुः । सर्व इति ॥ ४३ ॥ ॥ ॥ विपरीतान्यभद्राण्यपि कर्मिणां संभवन्ति यतस्तेषां गुणसंगोस्ति । यदि कश्चिदकर्ता स्यात्तर्हि तस्याभद्राणि न स्युर्न त्वेतदस्तीत्याहुः—न हि देहवानकर्मकृदस्तीति । अतः सर्वे कर्मिणः । कर्मिणां च पापस्यावश्यं भावित्वात्ते सर्वे क्रमानुरोधेन दंडमर्हतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तान् यान्यान् ॥ ३७-३८ ॥ ॥ ॥ अस्य दंडस्य । इत्यर्थे इति । शास्त्रस्य मनुष्याविषयत्वमेव कैवलं न संभवति बालिप्रभृतिवानरेषु स्नानसंध्योपासनादिशास्त्राचरणस्य संपातिनाम्ना गुधराजेन वानरेभ्यः स्वभ्रातुर्जटायुषो मृतिमाकर्ण्य तिलांजल्यादिदानरूपशास्त्रं स्वीकृतमतस्तिर्यग्योनिषु पक्षिष्वपि शास्त्राचरणस्य च दृष्टत्वादिति भावः ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ प्रकर्षेण निहितः स्थापितः । इत्यर्थः इति । वेदप्रमाणं यत्र स धर्म इति भावः । ‘अनेन वेदप्रणिहितो धर्मः’ इति वचनेन । यथा धर्मस्य लक्षणं तथा जैमिनिः पूर्वमीमांसाचार्य्य आह—चोदनेति । “चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः” इति भाट्टाः । अर्थ्यते प्राप्यते पदादिभ्य इत्यर्थः । अर्थो धर्म इत्युक्ते धनादीनां तथात्वं स्यात्तद्वारणाय चोदनेति । चोदनया विधिना लक्ष्यते ज्ञायते इति तथा । भट्टैर्मीमांसकैः । द्वयं धर्मस्वरूपं धर्मप्रमाणं च एकेन चोदनालक्षण इत्यनेन । श्रुतयः “अहरहः संध्यामुपासीत” इत्याद्याः । अत्रोपासीतेति चोदनया संध्योपासनरूपो धर्मो लक्षितः । अर्थश्च चोदना तद्व्यलिङ्गोदरूपैव लक्षणं प्रमाणं यत्र स तथेत्येवंरूपा व्याख्या ताभ्यां “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्” अत्र जुहुयादिति चोदनैव यावज्जीवमग्निहोत्रकरणे प्रमाणं नान्यदित्यर्थः । ननु “नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयात्” इत्युक्तेरधर्मस्तु तैर्नापृष्टः स कथमुक्त इति चेदाह—अपृष्टस्यापीति । वेदेन निषिद्धः । “ब्राह्मणं न हन्यात्” इत्येवंरूपया श्रुत्या यो वर्जितो ब्रह्महत्यादिरूपः सोऽधर्म इति । तस्मिन्धर्मः । इत्यर्थे इति । निषेधशास्त्रप्रमाणको वेदनिषिद्धोऽधर्म इति भावः । वेदनिःश्वासितत्वे प्रमाणमाह—तथा चेति । महतो भूतः भूतस्य पुरुषस्यैतन्निःश्वासितमित्यन्वयः । एतत्किमित्याकाङ्क्षायामाह—ऋग्वेद इति । तथा श्रुतेः—“अस्य महतो भूतस्य निःश्वासितमेतद्यद्यग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वागिरसः इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि” इति बृहदारण्यके । पतितेति । तथा चैतिहासपुराणादीनामपि परमेश्वरनिश्चयसितत्वात्प्रणिहितधर्मस्यापि धर्मत्वमव्याहतमेव श्रीजैमिनिनापि वेदाविरोधेन पुराणेतिहासादीनां प्रामाण्यं साधितम् “विरोधे त्वमपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्” इति जैमिनिसूत्रेणास्यार्थः—श्रुत्या सह विरोधे त्वनुमानं स्मृतिवाक्यमनपेक्ष्यमुपेक्ष्य स्याज्यमिति यावत् । हि यतोऽसति श्रुतिविरोधे स्मृतिवाक्यं प्रमाणं नान्यथेति तदर्थः । यद्वा—ननु कथं श्रुतिविरोधेन स्मृतिवाक्यस्याप्रामाण्यं यावता तन्मूलभूतापि काचिच्छ्रुतिरनुमास्यत इत्याशङ्क्याह—असतीति । प्रत्यक्षश्रुत्या सह विरोधेऽसत्येव स्मृतिमूलश्रुतिरनुमानं भवति नान्यथेत्यर्थः । शिष्टे पूर्ववत् शिष्टाकोपिऽविरुद्धमिति चेन्न “शास्त्रपरिमाणत्वात्” इति सूत्रांतरमप्यत्रैव चोद्योत्तरत्वेन व्याख्यातं भट्टपादैः । तथाहि—यत्तर्हि वेदविहितं न बाधते शिष्टान्न कोपयति विहाराराममंडलकरणवैराग्यध्यानाभ्यासाहिसासत्यवचनदमनदयादि तद् बुद्ध्याद्यभिभाषितमपि प्रमाणेनाविरुद्धमिति चेन्न, शास्त्राणां परिमाणत्वात् । परिमितान्येव हि चतुर्दशाष्टदश वा विद्यास्थानानि धर्मप्रमाणत्वेन शिष्टैः परिगृहीतानि वेदोपवेदांगोपांगाष्टादशधर्मसंहितापुराणशास्त्रशिखादंडनीतीतिसंज्ञकानि । न च तेषां मध्ये बौद्धाहृतवामपाशुपतादिग्रंथा गृहीताः स्मृता वेति नास्ति तेषां धर्मे प्रामाण्यमिति श्रद्धातिक्षिप्तगोक्षीरवत् वेदाविरोधी शिष्टकोपाजनकोऽप्यंशस्तेषामप्राप्त्य एव यथा शास्त्रांतरेणापि सोऽर्थः स्पष्टोऽवधार्यते तदा तेनैव सिद्धत्वादितरस्यादनर्थकमिति पूर्वमीमांसायाम् ॥ ४० ॥ ॥ ॥ यथा च तथा चानयोः समाहारो यथातथम् । असांकर्येणेत्यर्थः । यद्वा—यो यथा भवति स तथैव भवतीति यथातथमिति पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ यन्त्येवमस्ति तथापीत्यर्थः । अहश्च रात्रिश्चाहनी “नपुंसकमनपुंसकेन” इति नपुंसकशेषः । योशब्देन यौ । बहुवचनान्तस्त्वेन चारिणो देवा इत्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह—यथाहुरिति । पौराणिकाः । कालः सामान्यकालाभिमानो । धर्मः कश्चिद्यमाद्भिन्नो धर्माभिमानो देवताविशेषो यमस्य पृथग्रहणात् । यद्वा—“धर्मो धर्मविदुत्तमः” इति सहस्रनामसु पठितत्वाद्विष्णुरिति । वृत्तं चलनम् । साक्षिणः साक्षाद् द्रष्टारस्तद्द्रष्टाभद्रव्यजका इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ॥ ॥

एतैः सूर्यादिभिः । कर्माहुरोद्येन स्वस्वपापकर्मान्तिक्रमेण कारिणः पापकारिण एव न तु पुण्यकारिणोऽपि तेषां दंड्यत्वाश्र-
वणात् ॥ ४३ ॥ * * अतो देहिनः कर्मकर्तृत्वात् । इत्यर्थ इति । पुण्यकर्मिणामपि यथाकथंचिन्नृगादिवत्पापसंबन्धो
भवत्येवात उक्तं सर्वे इति भावः । अनघा इति । भवंत एव भगवत्पार्षदत्वात्पापसंबन्धशून्या नान्ये इति भावः ॥ ४४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

इतीति । इत्येवमुक्तप्रकारेण यमदूतैरुक्ताः पृष्टास्ते वासुदेवोक्तकारिणो भगवदाज्ञानुसारिणस्तत्पार्षदाः अहो ! एतेऽ-
स्माद्विद्या स्वस्य धर्मराजकिंकरतां वदन्ति वस्तुतश्चोरा एवेत्याशयेन प्रहस्य मेघनिर्हादया मेघगर्जितवद्भीरया गिरा इदं वक्ष्यमाणं
तान् यमदूतान् प्रत्युचुः ॥ ३७ ॥ * * यूयमिति । यदि यूयं धर्मराजस्य निर्देशकारिणस्तर्हि यद्धर्मस्य तत्त्वं स्वरूपं यच्च
धर्मस्य लक्षणं प्रमाणं तन्नोऽस्मान्प्रति ब्रूत ॥ ३८ ॥ * * कथमिति । युष्माभिः कथंस्वित् केन प्रकारेण दण्डो ध्रियते अस्य
दण्डस्य ईप्सितं योयं स्थानं विषयः कारणं वा किमस्ति । नृणां मध्ये कारिणः कर्मिणः । आवश्यके णिनिः । सर्वे एवं किं दंड्या
भवन्ति आहोस्वित्कतिचिदेव ॥ ३९ ॥ * * वेदेति । वेदेन प्रतिहितः कर्तव्यत्वेनाभिप्रेतो यः स धर्मः इति धर्मस्य स्वरूपं
प्रमाणं चोक्तम् । दण्डकथनायापृष्टस्याप्यधर्मस्य लक्षणमाहुः—अधर्म इति । तद्विपर्ययः वेदेन निषिद्धत्वेनाभिप्रेतो यः सः
अधर्मः । वेदस्य प्रामाण्ये हेतुमाहुः—वेद इति । “अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेदः” इत्यादिश्रुतेः । देवश्च साक्षात्स्व-
यम्भूः भगवतो निःश्वासमात्रेण स्वयमनायासेन भवतीति साक्षान्नारायण एवेति शुश्रुम ॥ ४० ॥ * * कोऽसौ नारायण
इति चेत्तत्राहुः—येनेति । येन स्वधाग्निं स्वस्वरूपे अमी दृश्यमाना रजआदिगुणकार्यभूता भावाः प्राणिनः गुणनामादिभिर्विधा-
यथं यथायोग्यं वर्णाश्रमाद्यधिकारिविभागपूर्वकं विभाव्यन्ते विरच्यन्ते स नारायणः तत्र गुणाः शान्तत्वचोरत्वमूढत्वादयः
नामानि ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यादीनि क्रिया अध्ययनाध्यापनयज्ञानुष्ठानाद्याः रूपाणि द्विहस्तद्विपाचतुष्पादादीनि ॥ ४१ ॥ * *
सूर्य इति । अग्न्याद्यभिमानीनो देवा प्राह्याः खमाकाशः मरुत्पवनः गावः वाचाः तदधिष्ठात्री सरस्वती । पाठान्तरे देवः अन्त-
र्यामी सोमः चन्द्रः अहनी अहश्च रात्रिश्च कम् उदकं कुः पृथ्वी धर्मः धर्माभिमानी देवः इत्येते दैह्यस्य जीवस्य धर्माधर्मसाक्षिणः
निर्विकारित्वेन द्रष्टृत्वे सति यथावद्वक्तार इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ * * दण्डस्य कारणमाहुः—एतैरिति । एतैः सूर्यादिसाक्षिभि-
र्विज्ञातः अधर्मी दण्डस्य स्थानं गुज्यते कारणं सम्पद्यते । दण्ड्याः किङ्कारिणः सर्वे इत्याद्येप्युत्तरमाहुः—सर्वे इति । सर्वस्यैकदा
पापासंभवादेकदा दण्डानर्हत्वेऽपि क्रमेण पापसंभवात्सर्वे पापकारिणः क्रमेण दण्डमर्हन्ति ॥ ४३ ॥ * * सर्वेषां दण्ड्यत्वे
हेतुः—संभवन्तीति । हे अनघाः ! कारिणां भद्राणि पुण्यानि विपरीतानि पापानि च संभवन्ति । कुतः हि यस्मात् तेषां
गुणसंयोगोऽस्ति सत्त्वादिगुणसंबन्धोऽस्ति, अत एव कश्चिदपि देहवान् क्षणमपि अकर्मकृत् कायिकवाचनिकमानसिक-
व्यापारनिर्मुक्तो न तिष्ठति तथा च तत्तद्गुणोद्रेकानुसारेण सदा धर्माधर्मोत्पत्तिर्भवत्येव ॥ ४४ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवमुक्ता विष्णुपार्षदा आहुरित्याह मुनिः इत्युक्ता इतीत्यं यमदूतैरुक्तास्ते वासुदेवाज्ञाकारिणः पार्षदाः प्रहस्य तान्
यमदूतान् प्रतीदं वक्ष्यमाणं गर्जितमेघवदगभीरया गिरा वाण्योचुः ॥ ३७ ॥ * * उक्तिमेवाह—यूयमिति । धर्मराज-
स्येति हेतुर्गर्भं धर्म एव यमरूपेणावस्थित इत्यर्थः । तस्य यदि यूयं निर्देशकारिणः शासनकारिणः तर्हि यूयमपि धर्माधर्मस्वरूपज्ञा
भवेयुस्तो धर्मस्य तत्त्वं यथात्म्यं यद्धर्मलक्षणं स्वरूपं तन्नोऽस्मभ्यं ब्रूथ । यद्वा धर्मस्याधर्मस्य च तत्त्वं लक्षणं प्रमाणं
चेत्यन्वयः ॥ ३८ ॥ * * तत्र दण्डनस्य प्रकारविषयादिकं पृच्छन्ति—कथंस्वदिति । दण्डः केन प्रकारेण क्रियते नित्यं
दण्डस्य स्थानं विषयः किं स्थानमेव विकल्पयन्ति । दण्ड्या इति कारिणः । सर्वे नरा दण्ड्या आहोस्वित्कारिणां नृणां मध्ये
कतिचिदेव ॥ ३९ ॥ * * एवमुक्ता यमदूता आहुः—वेदेत्यादिना । वेदेन प्रणिहितः कर्तव्यत्वेन बोधितो धर्मः अधर्मस्तु
तद्विपर्ययः अकर्तव्यत्वेन बोधितः । अनेन वेद एवायं धर्मोऽयमधर्म इत्यत्र प्रमाणमिति लक्षणमुक्तं वेदप्रणिहिततद्विपर्ययावेव
धर्माधर्मयोः स्वरूपमिति चोक्तम् । ननु वेदस्यापि पौरुषेयत्वात्पुरुषस्य च भ्रमविप्रलम्भादिदोषसम्भवात्कथं वेदस्य धर्मप्रमाप-
कत्वमित्यत आह—वेदो नारायण इति । साक्षान्नारायणादेव वेदः प्रसृतः न पौरुषेयत्वाशङ्केति भावः । कारणवाचिनो नारायण-
शब्दस्य कार्यकारणयोरभेदात्कार्यभूते वेदो वृत्तिः नारायणाद्वेदस्याविर्भावो लक्ष्यते “तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निःश्वसित-
मेतद्यद्वेदः”, “ऋचः सामानि जज्ञिरे छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत” इति च कार्यत्वप्रयुक्तानित्यत्वशङ्कां वारयति-
स्वयम्भूरिति । स्वयमित्यात्मनेत्यर्थः । स्वयमात्मनैवाधिकृतरूपेणैवान्निप्लुतपूर्वानुपूर्व्या प्रादुर्भवतीति स्वयम्भूरिति शुश्रुम
यस्मादिभ्य इति शेषः ॥ ४० ॥ * * कोऽसौ नारायणः यतः प्रादुर्भूतो वेदस्तत्राह—येनेति । येन स्वधाग्निं स्वस्वरूपेऽन्तःप्रविश्य
धारकेऽमी भावाः वेददेवमनुष्यादयः पदार्था रजआदिगुणत्रयप्रचुराः गुणनामक्रियारूपैः यथायथं यथाकर्म भाव्यन्ते विभाव्यन्ते

सृज्यन्ते स नारायण इत्यर्थः । तत्र गुणाः शान्तिक्षमासौन्दर्यादयः नामानि वेदो देवो मनुष्यो ब्राह्मण इत्यादि क्रिया अर्थप्रत्या-
यनाध्ययनादयः रूपाणि शब्दात्मकत्वार्थात्मकत्वादीनि ॥ ४१ ॥ * * भवतु धर्मो वेदः प्रमाणं वेदप्रणिहितो धर्मः वेदश्च
नारायणादुद्भूतो नारायणस्त्वीदृशस्तथापि प्रतिक्षणसंसारिभिरनुष्ठितौ धर्माधर्मावनन्तौ कथं ज्ञायते तत्राह—सूर्य इति । स्वमा-
काशः अहश्च रात्रिश्चाहनी । द्विवचननिर्देशसामर्थ्याद्रात्रिर्विवक्षिता । कमुदकं कुः पृथ्वी स्वयं साक्षाद्धर्मश्च स्वादयः तदधिदेवताः
सूर्याग्निसोमाश्चैते चतुर्दश दैह्यस्य देहस्य कर्म दैह्यं-ब्राह्मणादित्वात्कर्मणि व्यब्-बुद्धीन्द्रियमनःप्राणात्मकेन देहेन क्रियमाणस्य
कर्मणः साक्षिणः साक्षाद्द्रष्टारः सूर्यादिमुखेन दैह्योधर्मो ज्ञायत इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ * * एतैरेवाधर्मोऽपि ज्ञायत
इत्याहुः । एतैरधर्मो विज्ञात इति एतैर्ज्ञापितोऽधार्मिको दण्डस्य विषय इत्याहुः । स्थानं दण्डस्य युज्यत इति दण्ड्याः किं
कारिणः सर्वे इत्यस्योत्तरमाहुः । सर्वे कारिणः अतस्ते सर्वे कर्मानुरोधेन दण्डं प्रत्यर्हन्ति धर्ममनुतिष्ठतामपि विषयपरवशत्वाद-
धर्मोऽवर्जनीयः, अधर्मफलानुभवदशायां च ते दण्डमर्हन्तीत्यभिप्रायेण सर्वे कर्मानुरोधेन दण्डमर्हन्तीत्युक्तम् ॥ ४३ ॥ * *
एतदेव प्रतिपादयन्ति—सम्भवन्ति हीति । हे अनघाः ! भद्राणि पुण्यानि विपरीतान्यपुण्यानि च सम्भवन्ति भद्राणि कुर्वताम-
भद्राण्यवर्जनीयतया आपतन्तीत्यर्थः । कुतः यतस्तेषां कारिणां गुणेषु शब्दादिविषयेषु सङ्गः व्यासक्तिरस्ति विषयपरवशत्वात्तेषाम-
भद्राण्यपि सम्भवन्तीत्यर्थः । धर्माधर्मपरिहारेण तूष्णीं वर्त्तमाना न दण्डमर्हन्त्युक्ताहुः देहवान्न ह्यकर्मकृत् न हि देहवानकर्मकृद-
स्तीत्यर्थः । स्वरूपतः कर्मपरिहारेणावस्थातुं न कोऽपि देही प्रभुरिति सर्वेऽपि देहिनः कारित्वात्पर्यायेण दण्ड-
मर्हन्तीति भावः ॥ ४४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तत्त्वमनारोपितं रूपं लक्षणं व्यावर्तकधर्मम् ॥ ३८ ॥ * * कथंस्वित्त्वेन प्रकारेण स्थानं देशः विषयो वा नृणां
मध्ये कारिणः कर्मकारिणः सर्वेऽपि दण्ड्याः किमाहोस्वित् कतिचिदेव दण्ड्याः । तत्रापि किङ्कारिणो वा किमकारिणो वा इति
ब्रूत ॥ ३९ ॥ * * यच्चाधर्मस्य लक्षणमित्यत्राहुरित्याह—वेदेति । वेद एव धर्माधर्मो मिथो व्यावर्त्य वक्तीयनेन प्रमाणं चोक्तं
धर्मस्य तत्त्वं ब्रूतेत्यत्रोत्तरमाहुरित्याह—वेद इति । वेदो नारायणवक्तृकः तपःशक्त्यादृष्टवेदवक्तृमुनिव्यावृत्त्यर्थं साक्षादिति तदु-
क्तम् । “वेदानां प्रथमो वक्ता हरिरेव यतो विभुः । अतो विष्णवात्मका वेदा इत्याहुर्वेदवादिनः ।” इति देवदत्तब्रह्मनारायणोऽपि
किमन्यस्मादवामदेह इति नेत्याह—स्वयम्भूरिति । अनेन नारायणवक्तृत्वपौरुषेयत्वेनानारोपितरूपत्वाभावेन तदुक्तधर्माधर्म-
निश्चयायोग इत्याशङ्का परिहृता । तेषां स्वयम्भूत्वेनाभिव्यक्तिरेव हरेर्न तु पुराणादिवदन्यथा रचितत्वम्, “यावद्ब्रह्म विष्टितं
तावती वाक्” इति श्रुतेः ॥ ४० ॥ * * नन्वेतावता नारायण इतरस्मात्कथं व्यावृत्ततया ज्ञायत इति तल्लक्षणमाह—
येनेति । स्वधाम्नि स्वाधारतया गुणाः शुक्लादयः नामान्यश्वमहिषदेवदत्तादीनि क्रियाः पचतिपठतीत्यादयः रूपाणि द्विपाञ्चतु-
ष्पादित्यादीनि क्रिया पञ्चविधं कर्मेति वा गुणाः शमदमादयः रूपाणि शुक्लादीनि । यथातथमसाङ्क्येण विभाव्यन्ते
उत्पाद्यन्ते ॥ ४१ ॥ * * किं वास्य स्थानमीप्सितमित्यत्राहुरित्याह—सूर्योऽग्निरिति । गाव आपः “गौर्भूमिरापः”
इतिवचनात् सन्ध्या चाहश्च सन्ध्याहनी कालाभिमानी देवः स्वयं पापपुण्ययोः कर्ता देवशब्दवाच्यः श्रीहरिर्वा कालः हृदयः
मन इति द्वे स्वयमित्यनेन व्याख्याते धर्मस्येत्युपलक्षणम् । अधर्मस्यापि साक्षादीक्षन्त इति साक्षिणः ॥ ४२ ॥ * *
धर्माधर्मलक्षणपुण्यपापदर्शाभरेतैः सूर्यादिभिः न धर्मो यस्य सोऽधर्मः अधर्म इति विज्ञातो यः पुरुषः स एव दण्डस्य स्थानं
दण्डस्य इति युज्यते यमस्तु दण्ड एवाधिकृतः कथंस्वित् ध्रियते दण्ड इत्यस्योत्तरमाहुरित्याह—सर्वे इति । कारिणः पापकारिणः
सर्वे क्रमानुरोधेन पापकर्मतारतम्यानुकूल्येन दण्ड्याः किं कारिणः सर्वे इत्यत्राहुरित्यतो वा आह—सर्वे इति । पापकारिणः
सर्वे दण्डमर्हन्तीत्यनेन पापकारिण एव यमेन दण्ड्याः न पुण्यकारिण इति च ग्राह्यम् ॥ ४३ ॥ * * ननुभयेषामपि
दृष्टश्रुताभ्यामैहिके सुखदुःखफले जानताम् उभयविधकर्मसम्भवः कथमत्राह—सम्भवन्तीति । विपरीतानि पापविरुद्धपुण्यानि
राज्याद्यवाप्तिनिमित्तसुखफलप्रदानि “आचतुर्दशमाद्वर्षात्कर्मणि नियमेन तु । दशावराणाम्” इत्येतद् द्विशब्दगृहीतं सम्भवेऽपि
किं कारणमत्राह—कारिणमिति त्रिगुणसम्बन्ध एव कारिमिति भावः । नन्वेतल्लिङ्गशरीरिण्यनैकान्त्यं तस्य । कर्माकरणा-
दित्याशङ्क्य स्थूलदेहविवक्षयोक्तमिति भावेनाह—देहवानिति । यो गुणसङ्गेऽपि पुण्यवान्न कर्म करोति ज्ञानादिति चेत्तत्राह—
देहवानिति वा । देही चेदकर्मकृन्नास्त्येव गुणानां तादृशशक्तिमत्त्वात् “कार्यते ह्यवश” इत्युक्तेः ॥ ४४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

वेदे प्रणिहितो विहित इत्यर्थः । साक्षादिति स्वयमेवेत्यर्थः । अत एव स्वयम्भूः ॥ ४१ ॥ * * येन परमेण
हेतुना ॥ ४१ ॥ * * साक्षिणः आदित्यचन्द्रावित्यादिमन्त्रमयपरीरक्षादौ तद्ब्राह्मद्रव्यञ्जकाः ॥ ४२ ॥ * *
युज्यते भवतीत्यर्थः ॥ ४३-४४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

प्रहस्येत्यरे धर्ममेव न जानीथ किमित्यस्मद्भयेन धर्मराजस्य किङ्करा इति ब्रूथ किन्तु यूयं प्रेतविशेषा एवास्मद्वस्त-
पतिताः कथमद्य जीविष्यथेति भावः ॥ ३७ ॥ * * ननु वयं धर्मराजस्य दूता भवाम एव के तावदस्मान्न परिचिन्व-
न्तीत्यत आहुर्युयमिति । निर्देशो निर्देशः नोऽस्मान् प्रति तत्त्वं स्वरूपं लक्षणं प्रमाणम् ॥ ३८ ॥ * * कथमिति ।
दण्डस्य प्रकारप्रश्नः तिष्ठत्यस्मादिति स्थानमिति दण्डस्य कारणप्रश्नः कारिणः कर्मिण इति विषयप्रश्न किं पश्चादयोऽपि
किं वा नृणां मध्ये कतिचिदिति तत्र व्यवस्थाप्रश्नः ॥ ३९ ॥ * * वेदेन प्रणिहितो विहितः वेदविहितत्वं धर्मत्वमिति
धर्मस्वरूपं तत्र वेदविधिरेव प्रमाणमिति प्रमाणञ्चोक्तं दण्डकारणप्रश्नेनाधर्मस्यापि पृष्टत्वादधर्मस्य स्वरूपं प्रमाणञ्चाहुः ।
तद्विपर्ययो यो वेदनिषिद्धः सोऽधर्मः वेदनिषेध एव तस्मिन् प्रमाणमित्यर्थः । स्वयम्भूरिति नारायणस्य निःश्वासमात्रेण स्वयमेव
भवतीति तथा च श्रुतिः “अस्य महतो भूतस्य निःश्वासितमेतद्यद्वेदः” इति ॥ ४० ॥ * * कोऽसौ नारायणस्तत्राहुः—
येन स्वधाग्नि वैकुण्ठे स्थित्वैव अमी भावाः प्राणिनः सङ्कल्पमात्रेणैव गुणाः शान्तत्वादयः नामानि ब्राह्मण इत्यादीनि क्रिया
अध्ययनाद्याः रूपाणि वर्णाश्रमादीनि तैर्विभाव्यन्ते विविधतया सृज्यन्ते यथायथं यथावत् ॥ ४१ ॥ * * कोऽपि न
जानात्विति पापं पुम्भिर्विचित्ते क्रियते अत्र सूर्यादयो दैह्यस्य जीवस्य साक्षिणो येनैव विभाव्यन्त इति पूर्वणैवान्वयः । अहश्च
रात्रिश्च कमुदकं कुः पृथिवी यथाहुः—आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उमे च सन्ध्ये
धर्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ इति ॥ ४२ ॥ * * स्थानमाहुः—एतैरिति । दण्ड्यानाहुः सर्वे एव प्राणिनः ॥ ४३ ॥ * *
सर्वेषां दण्डत्वे हेतुः—सम्भवन्तीति । विपरीतान्यभद्राणि पापानि यतः कारिणां कर्मिणां गुणसङ्गोऽस्त्येव गुणाश्च सत्त्वाद्याः
पुण्यपापहेतव एव यावज्जीवमयं धार्मिकोऽधार्मिको वेति तु भूमेनैव व्यपदेशः । ननु कारिणामेव गुणसङ्ग इत्युच्यते । यदि
कश्चिदकारी स्यात् स त्वदण्ड्य एवेति तत्राहुः—देहवानिति । देहवारी नरः अथ च कर्मरहित इति प्रत्यक्षविरुद्धमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

किमर्थं धर्मराजस्य किङ्कराणो निषेधयेत्यत्राहुः—यदि धर्मराजस्य निर्देशकारिणस्तर्हि धर्मस्य तत्त्वं स्वरूपं लक्षणं
प्रमाणं च नोऽस्मान् प्रति ब्रूत ॥ ३८ ॥ * * कथंस्विन् केन प्रकारेण दण्डः ध्रियते इति दण्डप्रकारप्रश्नः अस्य दण्डस्य
तिष्ठत्यस्मादिति स्थानं हेतुरिति दण्डहेतुप्रश्नः ईप्सितं स्वरूपप्रमाणाभ्यां ज्ञातुमिष्टं वक्ष्यमाणस्य दण्डहेतोर्धर्मस्यानेन स्वरूप-
प्रमाणप्रश्नः कारिणः कर्मिणः सर्वे दण्ड्याः किमाहोस्विन्नृणां मध्ये कतिचिदिति दण्डविषयप्रश्नः ॥ ३९ ॥ * *
उत्तरमाहुः—वेदेत्यादिना । वेदैः प्रणिहितो विहितो हि धर्मः अनेन वेदविहितत्वं धर्मत्वमिति धर्मस्वरूपं विधिवाक्यं
तत्प्रमाणमिति चोक्तम् अधर्मस्तद्विपर्ययः इत्यनेन वेदनिषिद्धत्वमिति स्थानस्य स्वरूपं निषेधवाक्याच्च तत्प्रमाणञ्चोक्तं वेदस्यान्य-
प्रमाणनिरपेक्षत्वाभित्यत्वान्नारायणात्मकत्वाच्च प्रामाण्यं प्राहुः वेदस्वरूपमन्यप्रमाणनैरपेक्ष्येण भगवन्निःस्वरूपेण भवति
नित्यनिष्पन्नपदवाक्यरूपः प्रादुर्भवतीति स्वयम्भूः तथा च श्रुतिः “तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निःश्वासितमेतद्यद्वेदः”
“अथ सामानि जज्ञिरे छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुरजायत” इति । स्मृतिश्च “अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा” इति
निःश्वासभूतस्य स्वरूपतो भिन्नस्यापि वेदस्य निश्वासवतः सकाशात् अपृथक्स्थितिप्रवृत्तिमत्त्वेनाभिन्नत्वमाहुः—साक्षान्ना-
रायण इति शुश्रुम इति ॥ ४० ॥ * * कोऽसौ साक्षान्नारायण इत्याकाङ्क्षायामाहुः—येन स्वधाग्नि सर्वाधारे स्वस्वरूपे
अमी भावाः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ताः रजआदिप्रचुरास्तत्तदनुरूपैर्गुणादिभिर्थथातथं विविधतया भाव्यन्ते सृज्यन्ते स साक्षान्ना-
रायणः ॥ ४१ ॥ * * अधर्मो देहिभिः क्रियमाणः केन ज्ञायते इत्यत्राहुः—सूर्य इति । अहनी अहश्च रात्रिश्च कमुदकं
कुः पृथ्वी धर्मराजः दैह्यस्य धर्मस्य साक्षिणः साक्षाद्दृष्टारः ॥ ४२ ॥ * * एतैः सूर्यादिभिरधर्मोऽभिज्ञातः सन् दण्डस्य
स्थानं गुज्यते अधर्म एव दण्डपातने हेतुरित्यर्थः । दण्डविषयमाहुः—सर्वे इति ॥ ४३ ॥ * * सर्वेषां दण्डविषयत्वे
हेतुमाहुः—सम्भवन्तीति । कारिणां कर्तृणां भद्राणि पुण्यानि अभद्राणि पापानि च सम्भवन्ति यतो गुणसङ्गो गुणकार्यरूप-
वेहेन्द्रियसम्बन्धोऽस्ति देहवांश्च अकर्मकृत् कर्मकर्तृत्वरहितो न अतः सर्वेषां गुणकार्यरूपदेहवतां पापकारित्वे सिद्धे तद्धेतुक-
दण्डविषयत्वमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

इत्येवमुक्तप्रकारेण यमदूतैरुक्ताः पृष्टास्ते वासुदेवोक्तकारिणो भगवदाज्ञानुसारिणः तत्पार्षदाः प्रहस्य मेघनिर्हार्दया
मेघगर्जितवद्भस्मीरया गिरा इदं वक्ष्यमाणं तान् यमदूतान् प्रत्यूचुरित्यन्वयः । प्रहासश्च स्वाग्रे तेषां तुच्छत्वाभिमानेन । वासुदेवो-
क्तकारिण इत्यनेन भगवदाज्ञयैव ते सदा सर्वत्र तद्गच्छरक्षां कुर्वन्ति, न स्वेच्छया, येन कुत्रापि प्रतिहताः स्युरिति दर्शितम् ॥ ३७ ॥

तत्प्रभमेव दर्शयति—यूयमिति द्वाभ्याम् । वै निश्चयेन यूयं यदि धर्मराजस्य निर्देशकारिण आज्ञानुसारिण-
स्तद्ब्रूतेत्यन्वयः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ कथं केन प्रकारेण युष्माभिर्दण्डो ध्रियते ? अस्य दण्डस्य तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानं
कारणं किं वा ? यदि कर्मकारिणः सर्वे एव दण्डार्हाः स्युस्तर्हि पश्चादीनां धर्मिणां च दण्ड आपतेत्तदा महाननर्थः
स्यात् । यदि तु नृणां मध्ये कतिचिद्धर्मिण एव दण्डार्हास्तर्हि भगवन्नामग्रहणेन निष्पापस्य दण्डे प्रवृत्ता अनर्थकारिणो यूयमेव
दण्ड्या इत्यभिप्रायेण विकल्प्य दण्डविषयं पृच्छन्ति—दण्ड्या इति । युष्मत्कर्म सर्वं विपरीतमेवेति तर्कयाम इति द्योतयन्ति—
आहोस्विदिति ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ एवं पृष्ठैर्यमदूतैर्दत्तमुत्तरं दर्शयति—वेदेत्यादिना । वेदेन प्रणिहितो धर्म इत्यर्थः । अनेन वेदविहितत्वं
धर्मत्वमिति धर्मस्वरूपम् । तत्र विध्यात्मकवेद एव प्रमाणमिति प्रमाणं चोक्तम् । यथाह जैमिनिः—‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’
इति । व्याख्यातं च भट्टपादैः ‘द्वयमेकेन सूत्रेण श्रुत्यर्थाभ्यां निरूप्यते’ इति । दण्डकारणप्रश्नेन अर्थाद्धर्मोपि पृष्ठ एव अतस्तस्यापि
स्वरूपं प्रमाणं चाहुः—अधर्म इति । यस्ततो धर्माद्विपर्ययो वेदनिषिद्धः सोऽधर्म इति स्वरूपमुक्तम् । निषेधात्मकवेद एव तत्र
प्रमाणमिति प्रमाणं चोक्तम् । ननु वेदस्यापि कथं प्रमाणमित्याशङ्क्य नामात्मकभगवत्स्वरूपत्वादित्याहुः—वेदो नारायणः
साक्षादिति । ननु शब्दात्मकस्य वेदस्य कथं भगवत्स्वरूपत्वं तद्वस्तुत्वे च तन्मूलभूतस्वतः प्रामाण्यशास्त्रान्तरसापेक्षितत्वं
स्यात् स्मृत्यादिवत् । अन्यथा पौरुषेयतया करणापादवादिदोषवत् कर्तृकत्वेन अस्मदादिवाक्यवदप्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्याहुः—
स्वयम्भूरिति । निश्वासमात्रे स्वयमेव भवतीति तथा, न त्वस्मदादिवद्भगवता विचार्य नवीन एव रचितो येनेयं शङ्कावकाशं
लभेत अनादित्वादित्यर्थः । कथमेतद्युष्मद्वचनमात्रेण प्रमाणीभवितुमर्हतीत्याशङ्क्याहुः—इति वयं यमादिमुखाच्छुभ्रुम श्रुतवन्तः ।
न केवलमस्मद्गुरुवचनमेवात्र प्रमाणं किन्तु “अस्य महतो भूतस्य निश्चितमेतच्चदृष्ट्वेदः” इत्यादिश्रुतिरपि प्रसिद्धैवेति सूचयन्त
आहुः—हीति ॥ ४० ॥ ❀ ❀ कोऽसावीहृद्ब्रह्मिमावान्नारायण इत्यपेक्षायामाहुः—येनेति । येन स्वधामनि अक्षरब्रह्मणि
अमी दृश्यमाना रजआदिगुणकार्यभूता भावा देहाः गुणनामादिभिः यथायथं यथायोग्यं वर्णाश्रमाद्यधिकारिविभागपूर्वकं
विभाव्यन्ते विरच्यन्ते स नारायण इति शेषेणान्वयः । तत्र गुणाः शान्तत्वघोरत्वमूढत्वादयः । नामानि ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या-
दीनि । क्रियाः अध्ययनाध्यापनयज्ञानुष्ठानाद्याः । रूपाणि द्विहस्तद्विपाश्चतुष्पादादीनि ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ सूर्य इति । अग्न्या-
द्यभिमानिनो देवा प्राह्याः खमाकाशः, मरुत् पवनः, देवः अन्तर्यामी, सोमः चन्द्रः, अहनी अहश्च रात्रिश्च, कम् उदकं कुः
पृथ्वी, धर्मः धर्माभिमानी देवः इत्येते दैवस्य जीवस्य धर्माधर्मसाक्षिणः, निर्विकारित्वेन द्रष्टृत्वे सति यथावद्वक्तार इत्यर्थः ।
एतेषामन्यतरस्य यथायथं सदा सर्वत्र स्थितिः सम्भवत्येव, नात्र काचिदनुपपत्तिरिति द्योतयन्त आहुः—हीति ॥ ४२ ॥ ❀ ❀
एवं धर्माधर्मज्ञानसम्भवात् तत्राधर्म एव दण्डकारणमित्याहुः—एतैरिति । एतैः सूर्यादिसाक्षिभिर्विज्ञातः अधर्मो दण्डस्य
स्थानं युज्यते कारणं सम्पद्यते । ‘दण्ड्या किङ्कारिणः सर्वे इत्याक्षेपस्योत्तरमाहुः—सर्वे इति । सर्वस्यैकदा पापासम्भवादेकदा
दण्डानर्हत्वेऽपि क्रमेण पापसम्भवात् सर्वे पापकारिणः क्रमेण दण्डमर्हन्तीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ पापसम्भावनामेव
दर्शयन्ति—सम्भवन्तीति । कारिणां भद्राणि पुण्यानि विपरीतानि पापानि च सम्भवन्ति । कुतः हि यस्मात्तेषां गुणसङ्गोऽस्ति
सत्त्वादिगुणसम्बन्धोऽस्ति, अत एव कश्चिदपि देहवान् क्षणमपि अकर्मकृत कायिकवाचनिकमानसिकव्यापारविनिर्मुक्तो न
तिष्ठति । तथा च तत्तद्गुणोद्रेकानुसारेण सदा धर्माधर्मोत्पत्तिर्भवत्येव तर्हि किमस्माकमपि कश्चिदोपोऽस्तीत्याशङ्क्य युष्माकं
तल्लेशो नास्तीत्याशयेन सम्बोधयन्ति—अनघा इति ॥ ४४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवमुक्ता विष्णुपार्षदा आहुरित्याह शुकः—इतीति । इतीत्थं यमदूतैः, उक्ताः ते वासुदेवोक्तकारिणः विष्णुपार्षदाः
प्रहस्य हासं कृत्वा तान् यमदूतान् प्रति मेघध्वनिसदृशया गिरा वाचा, मेघगर्जितवद्गम्भीरवाप्येत्यर्थः । इदं
वक्ष्यमाणम् ऊचुः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ उक्तिमेवाह—यूयमिति । यदि यूयं धर्मराजस्य निर्देशकारिणः शासनकारिणः, वै तर्हि,
यूयं धर्मस्वरूपज्ञा भवेत । अतः नोऽस्मभ्यं नोऽस्माकं पुरतो वा धर्मस्य तत्त्वं स्वरूपं यत् धर्मस्य लक्षणं प्रमाणं तच्च ब्रूत । तत्र
तत्त्वमनारोपितं रूपं लक्षणं व्यावर्त्तकधर्ममिति भावः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ तत्र दण्डस्य प्रकारविषयादिकं पृच्छन्ति—कथं-
स्विदिति । दण्डः कथंस्वित् ध्रियते । दण्डः केन प्रकारेण क्रियते इत्यर्थः । अस्य दण्डस्य, ईप्सितं स्थानं किं वा । नित्यं दण्डस्य
विषयः क इत्यर्थः । स्थानं स्वयमेव कल्पयन्ति—दण्ड्या इति । कारिणः कर्मिणः, सर्वे नराः दण्ड्याः किम् । आहोस्वित् नृणां
कारिणां नराणां मध्ये, कतिचिदेव । अयं भावः—कारिणः क्रियावन्तः दण्ड्या इति चेद्यत् क्रियावत्त्वं तत्तु पशुष्वपि वर्त्तते
ततस्तेऽपि किं दण्ड्याः, न हि नरा इति चेत्ते कारिणोऽपि सर्वे कतिचिदेव वेति ब्रूतेति ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ एवं विष्णुदूतैरुक्ता
यमदूता ऊचुः—वेदेति । वेदप्रणिहितो वेदेन कर्त्तव्यत्वेन बोधितः धर्मः । तद्विपर्ययः वेदेन अकर्त्तव्यत्वेन बोधित इत्यर्थः ।
अधर्मः हि । अनेन यो वेदप्रमाणकः स धर्मः यो धर्मः स वेदप्रमाणकः इति स्वरूपं प्रमाणं चोक्तम् । नन्वपृष्ठस्याप्यधर्मस्य स्वरूपं
लक्षणं च किमित्युक्तमिति चेदण्डस्थापनायोक्तम् । एवं च यो वेदनिषिद्धः सोऽधर्मः स निषेधस्तस्मिन्प्रमाणमित्यपि ज्ञेयम् ।

ननु वेदस्यापि पौरुषेयत्वात्पुरुषस्य च भ्रमविप्रलम्भादिदोषसंभवात् कथं वेदस्य धर्मप्रमापकत्वमित्यत आह—वेदो नारायण इति । वेदः साक्षात् नारायणः स्वयंभूश्च इति शुश्रुमः । यमादिभ्य इति शेषः । यतो वेदो नारायणादुद्भूतोऽतः स एवेत्यु-
पचारः, कार्यकारणयोरभेदात् । नारायणाद्वेदस्याविर्भावात्तयोः कार्यकारणत्वम् । 'तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितम्'
इति श्रुतेर्वेदस्य नारायणादाविर्भावः । कार्यत्वप्रयुक्तानित्यत्वशङ्कावारणाय स्वयंभूरिति विशेषणम् ॥ ४० ॥ * * यतो
वेदः प्रादुर्भूतः कोऽसौ नारायणस्तत्राहुः—येनेति । येन नारायणेन स्वधाम्नि स्वस्वरूपे, रजःसत्त्वतमोमयाः रजआदिगुणत्रय-
प्रभुराः, अग्नी भावाः देवमनुष्यादयः पदार्थाः, गुणाः शान्तत्वक्षमासौन्दर्यादयश्च नामानि देवमनुष्यब्राह्मणत्वादीनि च क्रिया
अध्ययनादयश्च रूपाणि वर्णाश्रमादीनि च तैः । यथातथं यथाकर्म, विभाव्यन्ते विविच्यन्ते । स नारायण इति ॥ ४१ ॥ * *
मयत्तु सर्वमेवं तथाप्यधर्मोऽनेन कृत इति कुतो ज्ञायते तत्राहुः—सूर्य इति । सूर्यः स्वयं रविः, अग्निर्हुतभुक्,
समाकाशः, मरुद्वायुः गायो धेनवः, सोमश्चन्द्रः, संध्या संध्याकालाधिदेवः, अहनी अहश्च रात्रिश्च 'नपुंसकमनपुंसकेन'
इत्येकशेषः । दिशः सर्वा अप्याशाः, कमुदकं कुः पृथ्वी, कालः स्वयं धर्मः, एते चतुर्दश, दैह्यस्य बुद्धीन्द्रियमनःप्राणात्मकदेहेन
क्रियमाणस्य कर्मणः, देहशब्दाद्ब्राह्मणादित्वात्कर्मणि व्यवि दैह्यशब्दः । केचित्तु दैह्यस्य जीवस्येत्याहुः । साक्षादीक्षन्ते इति
संक्षिप्तः साक्षाद्द्वष्टारः । सूर्यादिमुखेन दैह्यो धर्मो ज्ञायते इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ * * एतैरेवाधर्मोऽपि ज्ञायत इत्याहुः—
एतैरिति । एतैः, विज्ञातो विज्ञापितः, यद्वा । एतैर्निमित्तभूतैः, विज्ञातोऽभिज्ञातः, अधर्मः सः, दण्डस्य स्थानं विषयः
युज्यते भवतीत्यर्थः । अनेन किं वास्य स्थानमित्यस्योत्तरम् । दण्ड्याः किं कारिण इत्यस्योत्तरं कुर्वन्तो दण्ड्यानाहुः—कारिणः
पापकर्मिणः, सर्वे कर्मानुरोधेन पापकर्मतारतम्यानुकूल्येन, दण्डमर्हन्ति । अनेन सर्वेषां कर्मत्वेऽपि पापकारिण एव यमेन
दण्ड्याः, न पुण्यकारिणः इत्यपि सूचितम् ॥ ४३ ॥ * * पुनरेतदेव प्रतिपादयन्ति—संभवन्तीति । हे अनघाः देहिनां
भद्राणि पुण्यानि, विपरोतान्यपुण्यानि च, संभवन्ति हि । भद्राणि कुर्वतामप्यभद्राणि नृगनृपतेरिवान्तराऽवर्जनीयतया
आपतन्तीत्यर्थः । कुतः ? यतः तेषां कारिणाम्, गुणसङ्गः शब्दादिविषयेषु व्यासक्तिः, अस्ति । विषयपरवशतया तेषामभद्राण्यपि
संभवन्तीत्यर्थः । यदि कश्चिदकर्त्ता स्यात्तर्हि तस्याभद्राणि न स्युर्न त्वेतदस्तीत्याहुः देहवान् अकर्मकृत् न, हि स्वरूपतः
कर्मपरिहारेणावस्थातुं न कोऽपि देही प्रभुरस्तीति सर्वेऽपि देहिनः कारित्वात्पर्यायेण दण्डमर्हन्तीति भावः ॥ ४४ ॥

भाषानुवादः

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! जब यमदूतोंने इस प्रकार कहा, तब भगवान् नारायणके आज्ञाकारी पार्षदोंने
हंसकर मेघके समान गम्भीर वाणीसे उनके प्रति यों कहा ॥ ३७ ॥ * * भगवान्के पार्षदोंने कहा—यमदूतों ! यदि
तुमलोग सचमुच धर्मराजके आज्ञाकारी हो तो हमें धर्मका लक्षण और धर्मका तत्त्व सुनाओ ॥ ३८ ॥ * * दण्ड
किस प्रकार दिया जाता है ? दण्डका पात्र कौन है ? मनुष्योंमें सभी पापाचारी दण्डनीय हैं अथवा उनमेंसे कुछ
ही ? ॥ ३९ ॥ * * यमदूतोंने कहा—वेदोंने जिन कर्मोंका विधान किया है, वे धर्म हैं और जिनका निषेध किया है,
वे अधर्म हैं । वेद स्वयं भगवान्के स्वरूप हैं । वे उनके स्वाभाविक श्वास-प्रश्वास एवं स्वयंप्रकाश ज्ञान हैं—ऐसा हमने सुना
है ॥ ४० ॥ * * जगतके रजोमय, सत्त्वमय और तमोमय—सभी पदार्थ, सभी प्राणी अपने परम आश्रय भगवान्में
ही स्थित रहते हैं वेद ही उनके गुण, नाम, कर्म और रूप आदिके अनुसार उनका यथोचित विभाजन करते हैं ॥ ४१ ॥ * *
जीव शरीर अथवा मनोवृत्तियोंसे जितने कर्म करता है, उसके साक्षी रहते हैं—सूर्य, अग्नि, आकाश, वायु, इन्द्रियाँ, चन्द्रमा,
सन्ध्या, रात, दिन, दिशाएँ, जल, पृथ्वी, काल और धर्म ॥ ४२ ॥ * * इनके द्वारा अधर्मका पता चल जाता है
और तब दण्डके पात्रका निर्णय होता है । पाप कर्म करनेवाले सभी मनुष्य अपने-अपने कर्मोंके अनुसार दण्डनीय होते
हैं ॥ ४३ ॥ * * निष्पाप पुरुषों ! जो प्राणी कर्म करते हैं, उनका गुणोंसे सम्बन्ध रहता ही है । इसलिये सभीसे
कुछ पाप और कुछ पुण्य होते ही हैं और देहवान् होकर कोई भी पुरुष कर्म किये बिना रह ही नहीं सकता ॥ ४४ ॥

येन यावान् यथाधर्मो धर्मो वेह समीहितः । स एव तत्फलं भुङ्क्ते तथा तावदमुत्र वै ॥ ४५ ॥
यथेह देवप्रवरास्त्रैविध्यमुपलभ्यते । भूतेषु गुणवैचित्र्यात्तथान्यत्रानुमीयते ॥ ४६ ॥
वर्तमानोऽन्ययोः कालो गुणाभिज्ञापको यथा । एवं जन्मान्ययोरेतद्धर्माधर्मनिर्दर्शनम् ॥ ४७ ॥
मनसैव पुरे देवः पूर्वरूपं विपश्यति । अनुमीमांसतेऽपूर्वं मनसा भगवानजः ॥ ४८ ॥

यथाज्ञस्तमसा युक्त उपास्ते व्यक्तमेव हि । न वेद पूर्वमपरं नष्टजन्मस्मृतिस्तथा ॥ ४९ ॥
 पञ्चभिः कुरुते स्वार्थान् पञ्च वेदाथ पञ्चभिः । एकस्तु षोडशेन त्रीन् स्वयं सप्तदशोऽश्नुते ॥ ५० ॥
 तदेतत् षोडशकलं लिङ्गं शक्तित्रयं महत् । धत्तेऽनु संसृतिं पुंसि हर्षशोकभयातिदाम् ॥ ५१ ॥
 देहाज्ञोऽजितषड्वर्गो नेच्छन् कर्माणि कार्यते । कोशकार इवात्मानं कर्मणाऽऽच्छाद्य मुह्यति ॥ ५२ ॥
 न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । कार्यते ह्यवशः कर्म गुणैः स्वाभाविकैर्बलात् ॥ ५३ ॥
 लब्ध्वा निमित्तमव्यक्तं व्यक्ताव्यक्तं भवत्युत । यथायोनि यथाबीजं स्वभावेन बलीयसा ॥ ५४ ॥

अन्वयः—इह येन यावान् यथा अधर्मः वा धर्मः समीहितः स एव तावत् तथा तत्फलम् अमुत्र वै मुञ्चते ॥ ४५ ॥

देवप्रवराः इह भूतेषु गुणवैचित्र्यात् उपलभ्यते तथा अन्यत्र अपि अनुमीयते ॥ ४६ ॥ * * यथा वर्तमानः कालः
 अन्ययोः गुणाभिज्ञापकः एवम् एतत् जन्म धर्माधर्मनिदर्शनम् ॥ ४७ ॥ * * भगवान् अजः देवः पुरे मनसा
 एव पूर्वरूपम् विपश्यति अनु मनसा अपूर्वम् मीमांसते ॥ ४८ ॥ * * हि तमसा युक्तः नष्टजन्मस्मृतिः अज्ञः
 यथा व्यक्तम् एव उपास्ते तथा पूर्वम् अपरम् न वेद ॥ ४९ ॥ * * पञ्चभिः स्वार्थान् कुरुते अथ पञ्चभिः पञ्च वेद
 षोडशेन स्वयम् तु सप्तदशः एकः त्रीन् अश्नुते ॥ ५० ॥ * * तत् एतत् षोडशकलम् महत् शक्तित्रयम् लिङ्गम् पुंसि
 हर्षशोके भयातिदाम् अनुसंस्मृतिम् धत्ते ॥ ५१ ॥ * * अजितषड्वर्गः अज्ञः देही न इच्छन् कर्माणि कार्यते कोशकारः
 इव कर्मणा आत्मानम् आच्छाद्य मुह्यति ॥ ५२ ॥ * * कश्चित् क्षणम् अपि जातु अकर्मकृत् न हि तिष्ठति हि अवशः
 स्वाभाविकैः गुणैः बलात् कर्म कार्यते ॥ ५३ ॥ * * अव्यक्तम् निमित्तम् लब्ध्वा बलीयसा स्वभावेन यथायोनि यथाबीजं
 व्यक्ताव्यक्तम् भवति उत ॥ ५४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

कथंस्विद्ध्रियते दण्ड इत्यस्योत्तरं येनेति । धर्मो वेति दृष्टान्तः । अधर्मानुसारेण दण्डो धर्मानुसारेण सुखमि-
 त्यर्थः ॥ ४५ ॥ * * न केवलं सूर्यादय एव धर्माधर्मज्ञापकाः किं त्वर्थापत्तिरपीत्याहुः—यथेति । हे देवप्रवराः इह
 जन्मनि शांतघोरमूढत्वेन वा सुखदुःखमिश्रत्वेन वा धार्मिकत्वादिना वा त्रैविध्यं भूतेषु यथोपलभ्यते तथाऽन्यत्र जन्मान्तरेऽनु-
 मीयते त्रैविध्यान्यथानुपपत्त्या कल्प्यते ॥ ४६ ॥ * * वर्तमानजन्मना पूर्वापरजन्मधर्माधर्मज्ञानं भवतीति सदृष्टांत-
 माहुः । वर्तमानो वसंतादिकालोऽन्ययोर्भूतभविष्ययोर्वसंतयोर्ये गुणाः पुष्पफलादयस्तेषामभिज्ञापको यथैवमेतज्जन्म अन्य-
 योर्भूतभाविजन्मनोर्धर्माधर्मो निदर्शयत ॥ ४७ ॥ * * अयं धर्माधर्मज्ञानप्रकारोऽन्वेषां धर्माजस्तु मनसैव सर्वं
 पश्यतीत्याहुः—पुरे संयामन्या स्थित एव देवो यमो देहे स्थितोऽन्तर्यामी वा जीवस्य पूर्वरूपं धर्माधर्मादियुक्तं विशेषेण पश्यति ।
 अन्वयान्तरमपूर्वं रूपं मीमांसते । यद्यस्यानुरूपं तद्विचारयति यतोऽसौ भगवानजः ॥ ४८ ॥ * * जीवस्त्वधीश्वरेणोपस्थापितं
 वर्तमानं देहं पश्यति न तु पूर्वमपरं चेत्याहुः—यथेति । अज्ञोऽविद्योपाधिर्जीवस्तु व्यक्तमेव प्राचीनकर्माभिव्यक्तं वर्तमानमेव
 देहाद्युपास्तेऽहमिति मन्यते पूर्वमपरं वा वेद । अत्र हेतुः—नष्टा जन्मनां स्मृतिर्यस्य । अत्र दृष्टान्तः—तमसा निद्रया युक्तो यथा
 स्वप्नेऽपि व्यक्तमेव देहाद्युपास्ते न तु जाग्रद्देहादि पूर्वस्वप्नादिगतं वा तद्वदित्यर्थः ॥ ४९ ॥ * * एवंभूतस्य जीवस्य
 संसारं प्रपंचयति पञ्चभिः श्लोकैः—पञ्चभिः कर्मेन्द्रियैः स्वार्थानुपादानादीन्कुरुते । तथा पञ्च शब्दादीन्वेद । पञ्चभिर्ज्ञानेन्द्रियैः
 षोडशेन मनसा सह सप्तदशः षोडशोपाध्यंतर्गतोऽपि स्वयं त्वेक एव सर्वेन्द्रियविषयप्रतिसंधानात् । त्रीन् ज्ञानकर्मेन्द्रियमनोविष-
 यान्प्राप्नोति ॥ ५० ॥ * * तदेतल्लिङ्गशरीरं शक्तित्रयं गुणत्रयकार्यं महदनादि पुंसि जीवे अन्वनु संसृतिं
 धत्ते ॥ ५१ ॥ * * नेच्छन्ननिच्छन्नप्यनेनैव लिङ्गेन कर्माणि कार्यते । कोशकारः कीटविशेषः । मुह्यति निर्गमोपायं न
 जानाति ॥ ५२ ॥ * * कार्यत इत्यत्रानुभवं प्रमाणयति—न हीति । गुणैर्गुणकार्यरागादिभिः स्वाभाविकैः पूर्वकर्मसंस्का-
 रोद्भूतैः ॥ ५३ ॥ * * कर्मवशेन च तदनु रूपो देहो भवतीत्याहुः—लब्ध्वेति । अव्यक्तसदृष्टं निमित्तं लब्ध्वा व्यक्ताव्यक्तं
 तदनु रूपं स्थूलं सूक्ष्मं च शरीरं भवति । यथायोनि मातृसदृशम् । यथाबीजं पितृसदृशम् । स्वभावो वासना । शुक्रशोणितयोः
 सर्वत्रैकत्वेऽपि कर्मवासनया मातापितृसदृशो देहो भवतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

इत्यर्थ इति । वाशब्दोऽत्रोपमावाचको न तु पक्षांतरवाचक इति भावः । येन नरेण यावान्यत्प्रमाणकोऽधर्मः
 समीहितः तावत्प्रमाणकम् ॥ ४५ ॥ * * अर्थापत्तिरनुपपत्तिज्ञानं तथा हि देवदत्ते पीनस्वं दिवाभोजनाभावं च

ज्ञानतो रात्रिभोजनज्ञानं ज्ञायते तन्न प्रत्यक्षात् सन्निकर्षाद्यभावेनानुपलम्भात् नानुमानात् तस्याप्यसंभवात् अयं रात्रिभोजी
पीनत्वादित्यत्र दिवामात्रमुज्जानेऽपि व्यभिचारात् दिवाऽमुं जानन्ते सति पीनत्वादित्यत्र दृष्टान्ताभावेन व्याप्यप्रदादनुमित्य-
योगात् तस्मादिवाऽमुं जानन्त्य पीनत्वान्यथानुपपत्त्या रात्रिभोजनज्ञानं ज्ञायते सेयमर्थापत्तिरिति प्राभाकराः । देवप्रवरा इति ।
देवा अपि सर्वज्ञत्वेनेदं वृत्तं जानन्ति किं पुनर्देवप्रवरा भवन्त इति भावः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ वर्त्तमान इति । एतदभिप्राय-
कस्योक्तः शिशुपालवधकाव्ये श्रीकृष्णेनापि श्रीनारदं प्रति “हरत्यघं संप्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः शुभैः कृतम् ।
सरीरभाजा भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥” इति पठितः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ यमः सर्वं पश्यति चेत्तर्हि
सूर्यादिसाक्षिप्रहणं व्यर्थमिति चेदत्राह—देहे स्थित इति । नवद्वारे पुरे इत्यत्र देहेऽपि पुरशब्दप्रयोगात् । यमपक्षे भगवान्सर्वज्ञः
अवति पापिनः क्षिपति तिरस्करोतीत्यजः । यद्वा—अं वासुदेवं जपतीत्यजः कर्मण्युपपदे जपतेर्देः । ‘प्रीतः स्वदूतान्प्रत्याह’
‘स्मरन्वादांनुजं हरेः’ इत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । अजः परमेष्ठी तु मनसाऽनुमीमांसते विचार्य पश्यतीत्यर्थः । इह च “अजो ह्येको
जुषमाणोऽनुशेते” इति श्रुत्युक्तसर्वजीवसाधारणाजस्रदप्रयोगादन्ये देवा अपि यथायोग्यं जानन्तीति तीर्थः । यद्वा—सुरतिर्यगा-
दिपुरे देवः क्रीडन् भगवान्भाग्यगुणोपेतो जीवः पूर्वानुभवसंस्कारसंस्कृतेन मनसैव पूर्वरूपं धर्माधर्मसमवेतात्मरूपं
विपश्यति जानाति । अपूर्वमनागतं मनसानुमीमांसते विचार्यानुमिनोति एतादृशकर्मकरणादेतादृशो भविष्यामीत्यनुमानं
करोतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ अत्र पूर्वापराज्ञाने । अत्रोक्तार्थे । इत्यर्थ इति । तमोप्रत्यत्वेन ज्ञानाभावादिति भावः । पक्षांतरे
पूर्वापरे रूपे जानाति चेत्तर्हि कथमन्यत्र मृतोऽन्यत्र जातोहमिति न जानातीत्याशङ्क्य श्रीहर्षेणुग्रहं विना तादृशज्ञानं न सुलभं
मर्षेणमित्यभिप्रेत्याहुः—यथेति । अज्ञोऽविवेकी । अव्यक्तमेव प्रकृतिनिर्मितदेहमेवास्ते देहात्मनोरभेदं कल्पयति व्यक्तमेव
पुराण्यतमेव जानाति न तु पूर्वापरे इति वा । तत्र हेतुः—तमसेति । विपरीतप्रत्ययापादकतमोगुणयुक्तत्वात् । अत एव पूर्वम-
परञ्च न वेद यथा तथा नष्टजन्मस्मृतिः पुरुषः अन्यत्र जातोऽस्मीत्यादि न जानातीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ एवंभूतस्याज्ञस्य
स्वार्थान्वविषयान् । आदिना गत्यादिप्रहः । सर्वेन्द्रियविषयाणां प्रतिसंधानात् । अहं पश्यामि शृणोमि जिघ्रामि स्पृशामि
रसयामि गच्छामीत्यादिना सर्वेन्द्रियविषयानेक एव गृह्णातीत्यर्थः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ तर्हि कस्मात्संसारोऽस्येति तत्राह—
तदेतदिति । षोडशकलाः श्रोत्रादीन्द्रियाणि दशपञ्चभूतानि मनश्चेत्येवंलक्षणा यत्र, शक्तीनां प्रकाशक्रियावरणलक्षणानां त्रयं
यस्मात्तथा सत्त्वादिगुणशक्तियुक्तमित्यर्थः । अत एव पुरुषार्थाभिभवसमर्थं त्रिशक्तियुक्तत्वाद्धर्पादिप्रदं लिंगशरीरं पुंस्यानुकूल्येन
संस्तुतिं धत्त इत्यन्वयः । अधिकरणत्वमात्रप्रदर्शनाय पुंसीति सप्रमी । तस्मादभिमाननिमित्तमिदं सर्वमित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀
आत्मनः संसारप्रकारं दर्शयति—देहीति । अवशीकृतषडिन्द्रियवर्गोऽनिच्छन्नपि गुणाधीनषडिन्द्रियैरिति शेषः । ‘गुणाः सृजन्ति
कर्माणि’ इत्येकादशे वक्ष्यमाणत्वात् । कार्य्यते विष्टिगृहीतवद्बलात्कार्यमाणश्चेत्स्वसंपद्विपदौ वेत्ति किन्नेत्याह—कोशकार इति ।
यथा कोशकारः कुमिः स्वकर्मणा निर्मितकोशेनात्मानमाच्छाद्य कोश एव वसन्मुह्यति कोशनाशानाशौ न जानाति तथा देहपीति
भावः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ मोहोऽस्यात्तीति कुतो ज्ञायते इत्याशङ्क्य पुनः पुनः कर्मकरणादित्यभिसंधिमंतः स्वोक्तार्थे प्रमाणं
दर्शयति—न हीति ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ जन्ममरणेऽपि देहस्यैवात्मनस्तु तदभिमानादुपचर्येत इत्याहुर्लब्ध्वेति । संसारनिमि-
त्तमन्यत् प्रकृतिकार्यं शरीरं लब्ध्वा व्यक्ताव्यक्तमुत जन्ममरणमपि भवति जीवस्योपचारेणेति शेषः । “देहस्य सर्वथानाशाद-
नाशाञ्जितनस्य च” इत्याद्युक्तेः । निमित्तं कारणमव्यक्तं प्रकृतिं लब्ध्वा प्राप्य व्यक्ताव्यक्तं जननमरणात्मकं शरीरं भवति ।
जीवस्येति शेष इति वा । यथायोनौ पश्चादियोनिमत्ततिलब्धं यथाबीजं कर्मराशिमततिक्रम्य सत्त्वादिनिमित्तस्वभावेनेति तीर्थः ।
स्वामिभिस्तु—तदनु रूपम् अदृष्टेन सदृशम् । इत्यर्थ इति । अदृष्टेन निमित्तेन ये योनिबीजे प्राप्येते तत्स्वभावानुसारेण भवतीति
भाव इत्थं व्याख्यातम् ॥ ५४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

कथंस्वित् ध्रियते दण्ड इत्यस्योत्तरमाहुः—येनेति । येन यावान् यत्प्रमाणकः तथा येन प्रकारेण धर्मोऽधर्मो वा
समीहितः कृतः स एव नान्यत्तावत्प्रमाणकः तथा तत्तद्वान्तरभेदभिन्नेन प्रकारेण तावत्प्रमाणकं तत्फलं सुखदुःखादिकमभुत्र
स्वर्गनरकादौ भुङ्क्ते । अत्र धर्मो वेति दृष्टान्तार्थः । धर्मानुसारेण सुखमिव अधर्मानुसारेण दुःखमिति ॥ ४५ ॥ ❀ ❀
सूर्यादिवदर्यापत्तिरपि धर्माधर्मज्ञापिकेति सूचयन्तः सत्त्वादिगुणसङ्गः स्फुटमुपलभ्यतामित्याशयेनाहुः—यथेति । हे देवप्रवराः !
यथेह त्रयानि भूतेषु प्राणिषु त्रैविध्यं शान्तघोरमूढत्वेन सुखित्वदुःखित्वतदुभयमिश्रितत्वेन वा धार्मिकत्वादिना बोधलभ्यते
तेन च तदन्यथाऽनुपपत्त्या तत्कारणं जन्मान्तरीयपुण्यपापादि कल्प्यते तथाऽत्र गुणवैचित्र्येण धर्माधर्मादिषु प्रवृत्तिदर्शना-
त्तेनान्यत्र जन्मान्तरेऽपि सुखदुःखादिकमनुमीयते ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ वर्त्तमानजन्मनैव पूर्वापरजन्मधर्माधर्मज्ञानं भवतीति
सदृष्टान्तमाहुः—वर्त्तमान इति । यथा वर्त्तमानो वसन्तादिकालः स्वगुणैः पुष्पफलादिभिरन्ययोर्भूतभावितोर्वसन्तयोर्गुणानां
पुष्पफलादीनामभिज्ञापकोऽनुमापकः एवमेतज्जन्माप्यन्ययोर्भूतभाविजन्मनोर्धर्माधर्मौ निदर्शयतीति तथा ॥ ४७ ॥ ❀ ❀

यमस्तु सर्वेषां धर्माधर्मादि स्वयमेव जानाति अतस्तदाज्ञयाऽस्माकमागमनं योग्यमेवेत्याशयेनाहुः—मनसेति । भगवान् सर्वज्ञः अजश्च देवः ईश्वरः यमो वा पुरे प्राण्यन्तर्हृदये संयमिन्यां वा स्थितो मनसैव तेषां पूर्वरूपं देवमनुष्यादिधर्माधर्मादियुक्तं पश्यति जानाति अनु अनन्तरमप्ययमीदृग्धर्माधर्मादिमानी दृग्गुणो भविष्यति अपूर्वं भाविरूपं च मनसैव मीमांसते विचारयति ॥ ४८ ॥ * * जीवस्त्वल्पज्ञो वर्त्तमानमात्रं पश्यतीत्याहुः—यथेति । नष्टा जन्मपरम्परा स्मृतिर्यस्य स तमसा युक्तो व्याप्तः अज्ञः पश्वादिर्व्यक्तं वर्त्तमानमेव देहमुपास्तेऽहंमेतिभावेन यथेष्टाहारादिना सेवते पूर्वमपरं भूतं भाविनं च न वेद तथा मनुष्यादिरपीति शेषेणान्वयः । यद्वा—यथा तमसा निद्रया युक्तो जनः स्वप्नेऽपि व्यक्तमेव देहाद्युपास्ते न तु जाग्रद्देहादिपूर्वस्वप्नादिगतं वा तद्वत् नष्टा जन्मनां स्मृतिर्यस्य सः अज्ञः अविद्योपाधिर्जीवः व्यक्तं प्राचीनकर्मणाऽभिव्यक्तं वर्त्तमानमेव देहाद्युपास्ते अहमिति मन्यते पूर्वमपरं न वेद ॥ ४९ ॥ * * एवम्भूतस्य संसारं प्रपञ्चयति—पञ्चभिरिति । षोडशेन मनसा सह सप्तदशः एकस्तु एक एव जीवः पञ्चभिर्वागादिभिः कर्मेन्द्रियैः स्वार्थान् स्वाभिलषितान्वचनशिल्पगतिविसर्गानन्दाख्यानं कुरुते । अथ तथा पञ्चभिः श्रोत्रादिभिर्ज्ञानेन्द्रियैः पञ्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धान् वेद जानाति । एवं स्वयमेक एव त्रीन् ज्ञानकर्मेन्द्रियमनोविषयानश्नुते भुङ्क्ते ॥ ५० ॥ * * तदिति । तदेतत् महत् दुर्निवारं शक्तित्रयं सत्त्वादिगुणत्रयकार्यं षोडशकलं दशेन्द्रियाणि एकं मनः पञ्चतन्मात्राणि चेत्येवं षोडश कला अंशा यस्मिन्तत् लिङ्गं सूक्ष्मशरीरं धर्माधर्मानुष्ठानद्वारा पुंसि जीवे अन्वनु भूयो भूयः सत्त्वोद्रेके हर्षः रजउद्रेके शोकः तमउद्रेके भयमित्येवं हर्षादिप्रदां संसृतिं देवमनुष्यादियोनि धत्ते विधत्ते ॥ ५१ ॥ * * देहीति । अज्ञः न जितः पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि एकं मनश्च एवं षड्वर्गो येन स देही नेच्छन् कर्मानुष्ठानेच्छारहितोऽप्यनेन सङ्घातेन बलात्कर्माणि कार्यते । अत एव तेन कारितेन कर्मणाऽऽत्मानमाच्छाद्य प्रतिरुद्ध्य मुह्यति । यथा कोशकारः कीटविशेषः रूमुखनिःसारितैः तन्तुभिः कोशं निर्माय स्वपिति स्वनिर्गमाय द्वारमपि नावशेषयति । तदा तस्मिन् कोशे संनिरुद्ध्य मुह्यति म्रियते च तथा जीवोऽपि कर्मभ्यो निर्गमोपायं न जानाति तत्फलं च भुङ्क्ते ॥ ५२ ॥ * * न हीति ॥ हि यस्मात् कश्चिदपि प्राणी क्षणमपि जातु कदाचित् अपि अकर्मकृत् कायिकवाचनिकमानसान्यतमव्यापाररहितो न तिष्ठति । अतो हि निश्चितमेतत् स्वाभाविकैः स्वतःसिद्धैः पूर्वकर्मसंस्कारवशाद्वागादिरूपेण परिणतैः गुणैः सत्त्वादिभिरेवायमवशोऽपि बलात्कर्म कार्यते ॥ ५३ ॥ * * लब्ध्वेति । अव्यक्तमदृष्टं पुण्यपापात्मकं निमित्तं लब्ध्वा उत एव क्वचित् यथायोनि मातृसदृशं क्वचित् यथाबीजं पितृसदृशं क्वचिदुभयसदृशं च स्त्रीरूपं पुरुषरूपं वा तत्रापि व्यक्ताव्यक्तं स्थूलं सूक्ष्मं वा बलीयसा प्रबलेन स्वभावेन सत्त्वादिगुणकार्येण शान्तत्वघोरत्वादिना विशिष्टं शरीरं भवति ॥ ५४ ॥

वीरराघवव्याख्या

कथंस्विद्धियते दण्ड इत्यस्योत्तरमाहुः—येन गुणत्रयसंसृष्टेन जीवेन कर्त्रा यथा स्वस्वगुणोन्मेषानुसारेण धर्मोऽधर्मो वा यावान् देहसमीहितः देहेन बुद्धीन्द्रियमनःप्राणसङ्घातरूपेण देहेन करणेन समीहितः स कर्त्ता तावदेव तत्फलं स्वर्गनरकादिरूपं धर्माधर्मफलममुत्र भुङ्क्ते न धार्मिको नरकं न वा अधार्मिकः स्वर्गं नाप्यल्पपापान्महद्दुःखं नाप्यल्पधर्मान्महत्सुखं भुङ्क्ते इत्यर्थः । धर्मो यथेति दृष्टान्तो वा तत्रायमर्थः—यथा धर्मो यावान् देहसमीहितः तावदेव तत्फलं सुखममुत्र स्वर्गं भुङ्क्ते एवमधर्मोऽपि यावांस्तावदेव तत्फलं दण्डरूपं भुङ्क्ते इति ॥ ४५ ॥ * * न केवलं परत्रैव कर्मानुसारेण तत्फलभोग अपि त्विहापि लोके प्राचीनकर्मानुसारेणैव फलभोग उपलब्धस्तद्वत्परलोकेऽप्यनुमीयत इत्याहुः—यथेति । हे देवप्रवराः ! इह लोके भूतेषु गुणवैचित्र्यात्सत्त्वादिगुणोन्मेषनिमित्तप्राचीनसात्त्विकादिकर्मवैचित्र्यात्त्रैविध्यं सुखित्वदुःखित्वमूढत्वरूपं त्रैविध्यम् उपलभ्यते गुणवैचित्र्यनिमित्तमिदं त्रैविध्यमिति सर्वजनीनं ज्ञायते तथान्यत्र परलोकेऽपि गुणवैचित्र्यात्त्रैविध्यमनुभूयत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ * * एवं भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालत्रयगोचरेषु कारिषु कर्मानुसारेणैव फलभोगः कर्म च धर्माधर्मिश्ररूपं तच्च सत्त्वादिगुणोन्मेषनिमित्तमिति चोक्तम् । इदानीं धर्मादिरूपं कर्म सत्त्वादिगुणोन्मेषनिमित्तमिति कथं ज्ञायत इत्यपेक्षायां कार्येण कारणमनुमीयत इति सद्दृष्टान्तमाहुः—वर्त्तमान इति । यथा वर्त्तमानः कालः सुखदुःखाद्यनुभवसहचरितः कालः अनयोर्धर्माधर्मयोगुणाः निमित्तभूताः सत्त्वादयस्तेषां सुखदुःखमोहरूपैः कार्यैरभिज्ञापकः, यथा वर्त्तमानकालिका धर्मादिनिमित्ताः सुखदुःखमोहाः स्वनिमित्तभूतानां धर्मादीनां सत्त्वादिगुणोन्मेषमूलत्वं ज्ञापयन्तीत्यर्थः । एवमेतद्वर्त्तमानकालिकं दुःखादित्रयं जन्मान्ययोरन्यजन्मनोः बहुलवचनाद्विशेषणस्य परनिपातः पूर्वापरजन्मनोः धर्माधर्मयोर्निर्दर्शनं तयोः सत्त्वादिगुणोन्मेषमूलत्वाभिज्ञापकमित्यर्थः । सत्त्वादयो हि धर्मादिरूपकर्मापादानद्वारा तत्फलत्वेन सुखदुःखादीन् जनयन्ति न साक्षादतः सुखादीनां सत्त्वादिकार्यत्वात्कार्यभूतैस्तैः स्वनिमित्तभूतधर्मादीनां सत्त्वादिमूलत्वमनुमीयते कार्येण कारणानुमानादिति भावः ॥ ४७ ॥ * * येन यावान् यथाधर्म इति कर्मेव स्वानुरूपसुखदुःखादिकारणमित्युक्तं तस्य क्षणिकत्वात्कथं कालान्तरे सुखादिनिमित्तत्वमित्यत आहुः—मनसैवेति । पुरे देहे देवः

स्वतेजसा दीप्यमानः न तु जीववत्कर्मणा सङ्कुचितज्ञान इत्यर्थः । जीवान्तरात्मतयावस्थितः परमात्मा मनसैव नित्यासङ्कुचिता-
परिच्छिन्नधर्मभूतज्ञानेनैव पूर्वरूपं प्राक्तनजन्मसम्बन्धि पुण्यपापादिरूपं विपश्यति पुण्यपापादिरूपदशनेन चिकीर्षितानुग्रह-
निग्रहवान् भवतीति भावः । तथाऽजो भगवान् मनसापूर्वमनु प्राचीनं कर्मानुसृत्यैव मीमांसते तत्फलदानादिप्रकारं चिन्तयति
कर्मणः क्षणिकत्वेऽपि तन्निमित्तानुग्रहनिग्रहवान् परमात्मा तदनुसारेण सुखदुःखादिफलदो भवतीति भावः ॥ ४८ ॥ ❀ ❀
यदि कर्मनिमित्तनिग्रहानुग्रहस्तदनुरोधिफलदः परमात्मा तर्ह्ययं जीवः परमात्मानुग्रहापादकं शुभमेव कर्माचरन् सुखमेव किं
नारुत इत्यत्राहुः—यथेति । तमसा युक्तः अन्धकारेणाभिभूत अत एवाज्ञः यथा व्यक्तं शरीरमेवोपास्ते चिन्तयति न तु पूर्वं पुरः
स्थितमपरं पृष्ठतः स्थितं च वेद निद्रया युक्तं स्वप्नाऽभिव्यक्तं देहाद्युपास्ते न तु जाग्रदेहादि वेदेति वार्थः । तथा जीवोऽपि
तमसाज्ञानेन युक्तः देहात्माभिमानस्वतन्त्रात्माभिमानयुक्त इत्यर्थः । अत एवाज्ञः कर्मणा संकुचितज्ञानः व्यक्तं वर्तमानं देह-
मुपास्तेऽनुसन्धत्ते न तु पूर्वं प्राक्तनमपरं भविष्यच्च शरीरं वेद । तत्र हेतुः—नष्टा जन्मस्मृतिः पूर्वापरजन्मस्मृतिर्यस्य सः पूर्वा-
परजन्मविषयकस्मृत्यभावात्केवलवर्तमानदेहात्माभिमानशीलत्वाच्च तत्परवशोऽजो जीवः प्रकृतेः देहसुखोचितमेव कर्म करोति
न तु परमात्मप्रसादापादकं शुभं कर्मेति भावः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ एवं जीवानामविद्याकर्मवासनाभिस्तिरोहितस्वरूपाणां
सत्त्वादिगुणत्रयसंस्पृष्टानां स्वस्वगुणोन्मेषनिमित्तधर्माधर्ममिश्ररूपेण कर्मणा सुखदुःखमिश्ररूपफलानुभवाय देवतिर्यङ्मनुष्यरूपेण
संसरतां धर्मादिनिमित्तेश्वरानुग्रहहेतुकः सुखाद्यनुभव उक्तः । अथैषां संसरणप्रकारं तद्वेतुं च प्रपञ्चयन्तन्निस्तरणोपायमाहुः—
पञ्चभिरित्यादिभिः सप्तभिः । पञ्चभिः कर्मेन्द्रियैः पाण्यादिभिः स्वार्थानुपादानगत्यादीन् पञ्च कुरुते । अथ ननु पञ्चभिर्ज्ञानेन्द्रियैः
श्रोत्रादिभिः पञ्च शब्दादीन्येदं केन करोति वेदं च षोडशेन भूतपञ्चकदशेन्द्रियायापेक्षया षोडशं मनः तेन मनःसंयुक्तैः पञ्चभिः
कुरुते पञ्चभिर्वेदं चेत्यर्थः । कथंभूतः स्वयं जीव एक एव शरीरवदनेकद्रव्यसङ्घातरूपत्वाभावादेक इत्युक्तमिति जीवनानात्वमत्र
निषिध्यत इति न भ्रमितव्यं सप्तदशः उक्तषोडशतत्त्वापेक्षया सप्तदशः त्रीन् सुखदुःखमोहान् भुङ्क्तेऽनुभवतीत्यर्थः ॥ ५० ॥
तदेतत् षोडशकलं षोडशकला अवयवा यस्य तत् षोडशकलं षोडशतत्त्वात्मकं शक्तित्रयं शक्तीनां त्रयं यस्मिन्निति व्यधिकरणपदो
बहुव्रीहिः प्रकाशक्रियावरणशक्तिमत्सत्त्वादिगुणत्रयात्मकविद्याकर्मवासनारूपशक्तित्रयाश्रयं वा महत्कार्यदशायां स्थूलाकारं लिङ्गं
सूक्ष्मशरीरं पुंसि जीवे हर्षशोकभयात्तिदामनुसंस्मृतिं गर्भजन्माद्यवस्थां परिवृत्तिरूपां धत्ते आपादयति षोडशकलात्मकलिङ्गसम्बन्ध-
निमित्तो जीवस्य संसार इति भावः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ एवं लिङ्गे संस्मृतिं पुंस्यादधति सत्ययं देही अज्ञः देहात्माभिमानवानत
एवाजितषड्वर्गः अजितषडिन्द्रियकार्यः नेच्छन्निच्छन्नपि बलादित्यर्थः । कर्माणि धर्माधर्ममिश्ररूपाणि कार्यते शक्तित्रयात्मकेन
लिङ्गेनेति शेषः । एवं कृतेन कर्मणा कोशकार इवात्मानं स्वस्वरूपमाच्छाद्य तिरोधाप्य मुह्यति देह एवाहमिति मोहं प्राप्नोति
कोशकारः कीटविशेषः स यथा तन्तून् करणरूपेण स्पृष्ट्वा स्वनिर्गमोपायं न जानाति तद्विदिति दृष्टान्तार्थः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀
नेच्छन् कर्माणि कार्यत इत्येतदेव प्रतिपादयति—न हि कश्चिदिति । कश्चिदेही जातु कदाचिदपि अकर्मकृत कर्माकुर्वन्न तिष्ठति
अन्ततस्तृणच्छेदादिकं वा कुर्वन्नेव तिष्ठतीति भावः । स्वाभाविकैरनादिसिद्धैर्गुणैः सत्त्वादिभिर्बलात्कर्माणि विषयादीनि कार्यते
एवेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ एवमव्यक्तं संसरता जीवेनाव्यक्तमनभिज्ञातं निमित्तं संस्मृतिनिमित्तमवर्जनीयतया कृतं कर्म
लब्ध्वा कर्मवासनाश्रयं सदित्यर्थः । लिङ्गमिति कर्तृपदमध्याहार्यं व्यक्ताव्यक्तं स्थूलसूक्ष्मरूपं भवति उत्पत्तिदशायां देहरूपेण
स्थूलाकारं मरणदशायां सूक्ष्माकारं च भवतीत्यर्थः । यद्वाव्यक्तं मूलप्रकृतिरूपं प्रधानं कर्तुं तन्निमित्तं जन्ममरणनिमित्तं कर्म
लब्ध्वाऽवलम्ब्य व्यक्ताव्यक्तं भवति कदाचित् षोडशकलात्मकत्वेनाव्यक्तं कदाचिदेवादिदेहाकारेण व्यक्तं भवति । एकस्य
प्रधानस्य स्थूलावस्था उत्पत्तिः तस्यैव पुनः सूक्ष्मावस्था मरणमिति हि जन्ममरणयाथात्म्यविद् आचक्षते । तथा चोक्तं
भगवता—“अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत । अव्यक्तनिधनान्येव” इति । यद्वा—कर्मानुसारेणैव पिपीलिकादि-
रूपाः सूक्ष्मा गजादिरूपाः स्थूलाश्च देहा भवन्तीत्यर्थः । तद्वचनमपि यथायोनि यथाबीजमेवेत्याहुः—यथायोनीति । यथायोनि
पञ्चादियोन्यनतिक्रमेण यथाबीजं कर्मानुसारेण । यद्वा—यथायोनि मातृसदृशं यथाबीजं पितृसदृशं च बलीयसा स्वभावेन
सात्त्विकादिकर्मवासनारूपस्वभावेन भवतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

किमत इत्यतः फलितमाह—येनेति । अमुत्र परलोके ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ ननु “यावज्जीवं सुखं जीवेदं कृत्वा
धृतं पिबेत् । भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥” इति वचनात्स एवामुत्र स्वकृतं भुङ्क्ते इति न घटत इत्यत्राह—यथेहेति ।
स्वकृतफलदातारो दृश्यन्ते प्रमाणत इति शेषः । वाक्यप्रामाण्यानङ्गीकारेऽपि प्रत्यक्षगृहीतव्याप्तिकानुमानात्सिद्धमित्याह—
त्रैविध्यमिति । सत्त्वादिगुणानां वैचित्र्याद् भूतेषु उत्तमाधममध्यमत्वभेदेन त्रैविध्यमुपलभ्यते यथा प्रत्यक्षेणेति शेषः । अन्यत्र
जन्मान्तरे परलोके वा ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ अनुमानस्य प्रामाण्यं ग्राहयितुम् एतदर्थं सट्टान्तमुपपादयन्तीत्याह—वर्तमान इति । वर्तमानः
प्रतीयमानः वसन्तादिकालः अन्ययोः अतीतैव्यद्वसन्तयोः गुणानां फलपुष्पादिकार्याणामभिज्ञापको यथा एवमेतद्वर्तमानं जन्म

धर्माधर्मज्ञापकमनयोरतीतानागतजन्मनोः यौ धर्माधर्मौ तौ नितरां दर्शयति ज्ञापयतीति धर्माधर्मनिदर्शनम् ॥ ४७ ॥ ❀ ❀
 इतोऽप्यनुमानं प्रमाणमिति ज्ञापयितुं जीवसमवेतधर्माधर्मसद्भावे हरेः प्रत्यक्षं प्रमाणयन्तीत्याह—मनसेति । पुरे जीवशरीरे
 स्थितो देवः श्रीनारायणः जीवस्य पूर्वरूपमपूर्वमनागतरूपं च तत्समवेतधर्माधर्मौ च स्वमनसैव विपरयति । अपरोक्षीकृत्य वर्तते
 दर्शनस्य कापि बाधो नास्तीति लट्प्रयोगः अन्येषामदर्शनमेव किं नेत्याहुरित्याह—अनुमीमांसत इति । अजः परमेष्ठी भगवान्
 मनसानुमीमांसते तदनुग्रहेणालोच्य विचार्य पश्यतीत्यर्थः । सर्वजीवसाधारणाजशब्दप्रयोगादन्ये देवा अपि यथायोग्यं जानन्तीति
 ग्राह्यम् । किञ्च जीवात्मनोऽपि धर्माधर्मसमवेतपूर्वापररूपे वर्तमानसिद्धे इत्याहुरित्यतो वाह—मनसेति । सुरनरतिर्यगादिपुरे
 देवः क्रीडन् भगवान्भाग्यगुणोपेतः जीवः पूर्वानुभवसंस्कारसंस्कृतेन मनसैव पूर्वरूपं धर्माधर्मसमवायात्मकं रूपं विपरयति
 विजानाति अपूर्वमनागतं मनसानुमीमांसते विचार्यानुमिनोति “अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते” इति श्रुतेः ॥ ४८ ॥ ❀ ❀
 पूर्वापररूपे जानाति चेत्तर्हि कथमन्यत्र मृतोऽन्यत्र जातोऽहमिति न जानातीत्याशङ्क्य श्रीनारायणानुग्रहमन्तरेण तादृशज्ञानं
 न सुलभं सर्वेषामित्यभिप्रेत्याह—यथेति । अज्ञोऽविवेकी अव्यक्तं प्रकृतिनिमित्तदेहमेवोपास्ते देहात्मनोरभेदं कल्पयति । व्यक्तमेव
 पुरःस्थितमेव जानाति न तु पूर्वापरे इति वा । तत्र कारणमाहुरित्याह—तमसेति । विपरीतप्रत्ययापादकतमोगुणयुक्तत्वादत
 एव पूर्वमपरं च न वेद यावज्जीवं सुखं जीवेदिति चार्वाकमतमज्ञप्रलपितमिति ज्ञायत इति भावः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ देही चेत्कर्म
 करोत्येवेत्युक्तं तत्र कर्मकरणप्रकारं दर्शयति—पञ्चभिरिति । पञ्चभिर्वागादिकर्मेन्द्रियैः स्वार्थान् स्वविषयानभिबदनशिल्पगति-
 विसर्गानन्दाख्यानं पञ्चभिः श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियैः पञ्च शब्दादीन् सप्तदश स्वयमेक आत्मा षोडशेन षोडशभेदयुक्तेन लिङ्गशरीरेण
 श्रीन् सत्त्वादिगुणैस्त्रिधा विभक्तं सुखं दुःखं मिश्रं च भुङ्क्ते “सत्त्वं सुखे संजयति” इत्यादेः देहात्मनोर्भेदप्रकाशनाय सप्तदश
 इत्युक्तम् ॥ ५० ॥ ❀ ❀ तर्हि कस्मात्संसारोऽस्येति तत्राह—तदेतदिति । षोडश कलाः श्रोत्रादीन्द्रियाणि मनश्च पञ्च
 भूतानि यस्मिन्तत्तथा शक्तीनां प्रकाशक्रियावरणलक्षणानां त्रयं यस्मिन्तत्तथा सत्त्वादिगुणशक्तियुक्तमित्यर्थः । अत एव महापुरुषार्था-
 भिभवसमर्थं त्रिशक्तित्वाद्धर्मादिप्रदं लिङ्गं लिङ्गशरीरं पुंस्यनु स्वकर्मानुकूल्येन संसृतिं धत्त इत्यन्वयः । अधिकरणत्वमात्र-
 प्रदर्शनाय पुंसीति सप्तमी तस्मादभिमाननिमित्तमिदं सर्वमित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ आत्मनः संसारप्रकारं निरूपयति—
 देहीति । अवशीकृतषडिन्द्रियवर्गोऽनिच्छन्नपि कर्माणि कार्यते गुणाधीनषाडिन्द्रियैरिति शेषः । विष्टिगृहीतवद्बलात्कार्यमाण-
 श्चेत्स्वसंपद्विपदो वेत्ति किं नेत्याह—कोशकार इति । यथा कोशकारः कृमिः स्वकर्मणा निमित्तकोशेनात्मानमाच्छाद्य कोश एव
 वसन्मुह्यति कोशनाशानाशौ न जानाति तथा देहपि कर्मणात्मानमाच्छाद्य मुह्यतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ मोहोऽस्यास्तीति
 कुतो ज्ञायत इत्याशङ्क्य पुनः पुनः कर्मकरणादित्यभिसन्धिमन्तः स्वोक्तार्थे प्रमाणं दर्शयन्तीत्याह—न हीति ॥ ५३ ॥ ❀ ❀
 जननमरणे अपि देहस्यैव आत्मनस्तदभिमानादुपचर्यते इत्याहुरित्याह । लब्ध्वेति । संसारनिमित्तमव्यक्तं प्रकृतिकार्यं शरीरं
 लब्ध्वा व्यक्ताव्यक्तमुत जन्मरणमपि भवति जीवस्योपचार इति शेषः “देहस्य सर्वथा नाशादनाशाच्चेतनस्य च” इत्यादेः
 निमित्तं कारणमव्यक्तं प्रकृतिं लब्ध्वा प्राप्य व्यक्ताव्यक्तं जन्मरणात्मकं शरीरं भवति जीवस्येति शेष इति वा कथं यथायोग्यं
 पश्वादिद्योनिमनतिलङ्घ्यं यथाबीजं कर्मराशिमनतिक्रम्य सत्त्वादिनिमित्तस्वभावेन ॥ ५४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अनुमीयते मर्त्यैरपीति शेषः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ वर्त्तमानः पूर्वसन्ध्यादिर्वसन्तादिर्वा स यथा पूर्वभागे स्वपूर्व-
 कालस्य रात्र्यादेः शिशिरादेर्वा गुणांशान् व्यञ्जयति । उत्तरभागे च स्वपरकालस्य दिवसादेर्निदाघादेर्वा तथा वर्त्तमानजन्मापि
 स्वपूर्वजन्मादेरित्यर्थः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ भगवानज इति यमपक्षे तद्विभूतित्वाद्भक्त्या तदभेदनिर्देशः ॥ ४८-५३ ॥ ❀ ❀ लब्ध्वेति
 अदृष्टेन निमित्तेन ये योनिबीजे प्राप्येते तत्स्वभावानुसारेण देहो भवतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कथां दण्ड इत्यस्योत्तरमाहुः—तावान् यत्प्रमाणकः यथा येन प्रकारेण अधर्मो धर्मो वा कृतः । तत्फलं दुःखं सुखं वा
 तावत्तत्प्रमाणकं शास्त्रदृष्ट्यैवेति शेषः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ सत्त्वादिगुणसङ्गः प्रत्यक्षमेवोपलभ्यतामित्याहुः । इह लोके त्रैविध्यं
 पुण्यपापमिश्रकर्मत्वेन नृणां त्रैविध्यं यथा तथैवान्यत्र परलोकेऽन्यजन्मनि वा सुखित्वमिश्रत्वदुःखित्वेन त्रैविध्यम् अनुमीयते
 शास्त्रदृष्ट्यैवेति भावः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ वर्त्तमानजन्मनैव पूर्वापरजन्मधर्माधर्मज्ञानं भवतीति सदृष्टान्तमाहुः—वर्त्तमानो
 वसन्तादिकालः अन्ययोर्भूतभविष्यतोर्वसन्तयोर्वै गुणाः पुष्पफलादयस्तेषामभिज्ञापको यथा एवमेतज्जन्मैव अन्ययोर्भूतभाविनो-
 र्जन्मनोर्धर्माधर्मौ निदर्शयतीति तथा ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ अयञ्च धर्माधर्मज्ञानप्रकारस्त्वन्येषां प्राथिकः धर्मराजस्तु मनसैव
 निश्चितमेव सर्वं पश्यतीत्याहुः । पुरे संयमिन्यां स्थित एव देवो यमः पूर्वरूपं पूर्वजन्मस्वरूपं धर्माधर्मादियुक्तं पश्यति । अनु

अन्तरमपूर्वं वर्तमानं भाविरूपं मीमांसते । यद्यस्यानुरूपं तद्विचारयति भगवान् सर्वज्ञः अजो ब्रह्मतुल्यः ॥ ४८ ॥ * * जीवस्य तु पूर्वापरज्ञानाभावात् पापादौ प्रवृत्तिर्न चित्रमित्याहुः । यथा तमसा युक्तः पञ्चादिव्यक्तं वर्तमानदेहमेव उपास्ते यथेष्टा-
हाराद्यैः सुखयति तथैव नरोऽपि नष्टा जन्मनैव स्मृतिर्यस्येति पूर्वापरज्ञानाभावे हेतुः ॥ ४९ ॥ * * ततश्च पञ्चभिः
कर्मेन्द्रियैर्यथेष्टं स्वार्थान् कुरुते पञ्चभिर्ज्ञानेन्द्रियैः पञ्च शब्दादिविषयभोगाननुभवति षोडशेन मनसा इन्द्रियेण तु त्रीन्
ज्ञानकर्मेन्द्रियमनोविषयान् अश्नुते प्राप्नोति स्वयं सप्तदशो जीवः ॥ ५० ॥ * * सप्तदशस्य तस्य तदेतल्लिङ्गीशरीरं कर्तुं
शक्तित्रयं गुणत्रयकार्यं पुंसि जीवे अनुसंस्मृतिं धत्ते महत् दुर्निवारम् ॥ ५१ ॥ * * अनेन लिङ्गेनैव कदाचित् कर्म कर्तुं-
निच्छन्नपि बलात् कर्माणि कार्यते ततश्च कोशकारः कीट इव मुह्यति निर्गोपायं न जानाति ॥ ५२ ॥ * *
स्वाभाविकैः पूर्वसंस्कारोद्भूतैः ॥ ५३ ॥ * * एवञ्च निमित्तमदृष्टं लब्ध्वा तत्कर्मानुसारेण व्यक्ताव्यक्तं स्थूलं सूक्ष्मञ्च
शरीरं भवति यथायोनि कचिन्मातृसदृशं यथाबीजं कचित् पितृसदृशं कचिदुभयसदृशं स्वभावेन हिंस्रत्वसौम्यत्वेन
युक्तम् ॥ ५४ ॥

शुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

कथंस्विद्ध्रियते दण्ड इत्यस्योत्तरमाहुः—येनेति । यावान् स्वरूपतो यथा येन प्रकारेण शान्तघोरादिस्वभावेन इह
लोके येन धर्मः कृतः स एव तावदेव यथा तेनैव प्रकारेण तत्फलं भुङ्क्ते येनाधर्मो वा यावान् यथा समीहितः स एव तावदेव
तथैव तत्फलं भुङ्क्ते एवेत्यन्वयः ॥ ४५ ॥ * * यावानिति शब्देन तावदिति शब्देन च धर्माधर्मरूपस्य फलस्य च सुखदुःखरूपस्य
स्वरूपतत्त्वैर्विध्यं सूचितं तत्स्फुटतयाहुः—यथेति । भूतेषु प्राणिषु गुणानां सत्त्वादीनां वैचित्र्यात्त्रैविध्यम् उत्तममध्यमाधमसाधन-
कर्तृत्वमुपलभ्यते तथान्यत्र फलभोगकालेऽपि त्रैविध्यं त्रिविधफलभोक्तृत्वमनुमीयते ॥ ४६ ॥ * * धार्मिकम-
धार्मिकं वा वर्तमानं जन्म पूर्वापरयोरपि जन्मनोर्धर्ममधर्मं च प्रायः ज्ञापयतीत्याहुः—वर्तमान इति । वर्तमानः वसन्तादिः
कालः अनयोर्भूतभविष्यवसन्तादिकालयोः गुणाभिज्ञापकः पुष्पादिसमृद्धिसूचको यथा एवमेतद्वर्तमानजन्म अन्ययोः पूर्वा-
परयोः धर्माधर्मो निदर्शयति ज्ञापयतीति धर्माधर्मनिदर्शनम् ॥ ४७ ॥ * * परमेश्वरस्तु सर्वेषां सर्वदा सर्वं धर्मादिकं
जानातीत्याहुः—पुरे तत्तत्प्राणिदेहे वर्तमानोऽजः तत्तत्पुरसम्बन्धजन्मादिसंसर्गहितः परमेश्वरः मनसैव स्वसङ्कल्पेनैव पूर्व-
रूपं धर्मादिकं विपश्यति तथा अपूर्वं धर्मादिकमनुमीमांसते स हि धर्मराजादिद्वारा धर्मादिकं ददाति न तु तत्र विप्रङ्करो-
तीति भावः ॥ ४८ ॥ * * जीवस्तु अनादिमायापरियुक्तरूपत्वात् स्वकृतं धर्मादिकं पूर्वमपरं च न जानाति प्राप्तमप्राप्तं
धर्माधर्मफलं सेवते स्वकृतैः कर्मभिः स्वर्गनरकादौ भ्रमतीत्याहुः—यथाज्ञ इति षड्भिः । अज्ञ अनादितो मायया सङ्कुचितज्ञानः
व्यक्तं वर्तमानमेव कर्मफलमुपास्ते निषेवते पूर्वं भूतजन्मसम्बन्धि अपरं भविष्यजन्मसम्बन्धि न वेद यतो नष्टा जन्मनां स्मृति-
र्यस्य सः यथा तमसा निद्रया युक्तो व्यक्तं स्वप्ने दृष्टमेव सेवते न तु पूर्वं पूर्वरान्निगतमपररान्निगतं वेद तद्वत् ॥ ४९ ॥ * *
पञ्चशब्देन पञ्चभूतमतो देहोऽत्र गृह्यते तमाश्रित्येति शेषः । पञ्चभिः कर्मेन्द्रियैः पाण्यादिभिः करणैः स्वार्थानादानादीन् कुरुते
पञ्चभिः ज्ञानेन्द्रियैः श्रोत्रादिभिः करणैः स्वार्थान् शब्दादीन् वेद षोडशेन मनसा करणेन त्रीन् सुखं दुःखं मध्यमं च हर्षं शोकं
भयं वाश्नुते भुङ्क्ते अचेतनानां देहादीनां भोक्तृत्वासम्भवात्स्वयमित्युक्तं सप्तदशः तेभ्यो भूतेन्द्रियमनोभ्यो विलक्षणः एकस्तेषां
स्वामी जीवः ॥ ५० ॥ * * तदेतत् पूर्वाक्तं षोडशकला अवयवा यत्र तल्लीङ्गशरीरं शक्तित्रयं शक्तीनां सत्त्वादीनां
गुणानां त्रयं त्रिगुणमयमित्यर्थः । तन्महद् दृढं पुंसि जीवे अन्वनु संस्मृतिं धत्ते योजयति जीवसंस्मृतौ निमित्तं भवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥
अज्ञः अत एव अजितषड्गुणैः नेच्छन्ननिच्छनपि कर्माणि कार्यते लिङ्गदेहेनैति शेषः । कर्मणा स्वकृतेन कोशकारः कीटविशेष
इवात्मानमाच्छाद्य मुह्यति मुक्त्युपायहरिभजनं हित्वा संस्मृतिप्रापकाणि कर्माणि करोति ॥ ५२ ॥ * * एतदेवाहुः—न
हीति ॥ ५३ ॥ * * अव्यक्तं भगवच्छक्तिभूतां प्रकृतिं लब्ध्वा नादितोऽवलम्ब्य स्वभावेन वासनामयेन यथायोनि
यथाबीजं मातृपितृसदृशं व्यक्तं मनुष्यादिरूपमव्यक्तं च सूक्ष्मकीटादिरूपं शरीरं भवति तत्तच्छरीरतादात्म्यं प्राप्नोति न त्वात्मानं
विजानाति एवमनादितो जीवः संसारे भ्रमतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

‘कथंस्विद्ध्रियते दण्डः’ इत्यस्योत्तरमाहुः—येनेति । येन यावान् यत्प्रमाणकः यथा येन प्रकारेण धर्मोऽधर्मो वा समी-
हितः कृतः स एव नान्यस्तावत्प्रमाणकं तथा तत् इवान्तरभेदभिन्नेन प्रकारेण तत्फलं सुखदुःखादिकममुत्र स्वर्गनरकादौ भुङ्क्ते ।
शास्त्रे प्रसिद्धमेवैतन्नात्र सन्देह इत्यभिप्रायेणाहुः—वा इति ॥ ४५ ॥ * * न केवलं धर्माधर्मयोः सुखदुःखयोर्वा शास्त्रमेव
प्रमाणं किन्त्वर्थापत्त्यनुमानादिकमपीत्याहुः—यथेति । हे देवप्रवराः यथेह जन्मनि भूतेषु प्राणिषु त्रैविध्यं सुखित्वं दुःखित्वं तदु-

भयमिश्रितत्वं चोपलभ्यते तेन च तदन्यथानुपपत्त्या तत्कारणं जन्मान्तरीयपुण्यपापादि कल्प्यते । तथाऽत्र गुणवैचित्र्यात् सत्त्वादिगुणवैचित्र्येण धर्माधर्मादिषु प्रवृत्तिदर्शनात् तेनान्यत्र जन्मान्तरेऽपि सुखदुःखादिकमनुमीयते । यद्यप्येतत् सर्वं भवतां विदितमेव तथापि भवदाज्ञानसारेण कथयाम इति सूचनार्थं सम्बोधनम् ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ उक्तानुमानस्य प्रमाणीकर्तुं तत्र दृष्टान्तमाहुः—वर्त्तमान इति । यथा वर्त्तमानो वसन्तादिकालः स्वगुणैः पुष्पफलादिभिः अन्ययोर्भूतभाविनोर्वसन्तयोः गुणानां पुष्पफलादीनामभिज्ञापकोऽनुमापकः एवमेतज्जन्मापि अन्ययोर्भूतभाविजन्मनोर्धर्माधर्मौ निदर्शयतीति तथा ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ अर्थं च धर्माधर्मज्ञानप्रकारोऽन्येषां, भगवान्स्तु सर्वं साक्षादेव पश्यतीत्याहुः—मनसेति देवः सृष्ट्यादिक्रीडापरो भगवान् पुरे प्राण्यन्तर्हृदये स्थितो मनसैव तेषां पूर्वरूपं देवमनुष्यादिधर्माधर्मादियुक्तं पश्यति । जानाति । अनु अनन्तरमपि अयमीदृशधर्माधर्माभिमानानी तद्रूपो भविष्यत्यपूर्वं भाविरूपं च मनसैव मीमांसते विचारयति । यतोऽसौ भगवान् सर्वज्ञः अजः जन्मादिविकारशून्यः ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ तर्हि मनुष्याद्युत्तमयोनिगतो जीवोऽपि तथा जानातु भगवदंशत्वेन चैतन्यत्वाविशेषादित्याहुः—यथेति । यथा तमसा युक्तो व्याप्तः पशुपक्ष्यादिव्यक्तं वर्त्तमानमेव देहमुपास्ते अहन्ममेति भावेन यथेष्टाहारादिना सेवते पूर्वमपरं भूतं भाविनं च न वेद तथा मनुष्यादिरपीति शेषेणान्वयः । कुतः ? हि यस्मात् नष्टा जन्मपरम्परा स्मृतिर्यस्य सः । तन्नाशे हेतुः—अज्ञ इति । अज्ञानमोहित इत्यर्थः । नष्टस्मृतिरित्यनेन भरतादियोगिजनव्यावृत्तिः कृता ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ अतो ज्ञानमोहेन देहादावात्माध्यासात् संसरतीत्याहुः—पञ्चभिरिति पञ्चभिः । पञ्चभिर्भागादिभिः कर्मेन्द्रियैः स्वार्थान् स्वाभिलषितान् अभिवदनशिल्पगतिविसर्गानन्दाख्यानं कुरुते । अथ तथा पञ्चभिः श्रोत्रादिभिर्ज्ञानेन्द्रियैः पञ्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धान् वेद जानाति । ननु तत्तदिन्द्रियाण्येव कुर्वन्ति जानन्ति च कुतस्तैर्देवतिरिक्तो जीवः करोति जानाति चेत्युच्यते इतीन्द्रियात्मवादमाशङ्क्याहुः—एकस्त्विति । षोडशेन मनसा सह सप्रदशः षोडशोपाध्यन्तर्गतोऽपि स्वयमेक एव त्रीन् ज्ञानकर्मेन्द्रियमनोविषयानश्रुते भुक्ते इत्यन्वयः । तथा च यथा श्रुतं तथा वदामि यथा कृतं तथा भोक्ष्ये यथा जानामि तथा करोमीति सामानाधिकरण्यप्रतीतिः सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारलक्षणस्य जडेष्विन्द्रियेष्वसम्भवतया चेतने जीवे पर्यवसानाच्च नेन्द्रियाणामात्मत्वम् अन्यथा कृतनाशकृताभ्यागमदोषापत्तेरिति भावः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ तदेतत् षोडशकलं दशेन्द्रियाणि एकं मनः पञ्च तन्मात्राणि चेत्येवं षोडशकलाः अंशा यस्मिन्स्तत् । लिङ्गं सूक्ष्मशरीरमेव धर्माधर्मानुष्ठानद्वारा पुंसि जीवेऽन्वनुसंस्मृतिं देवमनुष्यादियोनिं धत्ते विधत्ते इत्यन्वयः । एवं चेत्तर्हि तन्निराकरणेन संसारनिवृत्तिः सुकरैवेति चेत् सत्यं, तथापि भगवदनुग्रहमन्तरेण तदेव दुर्निवारं प्रत्युत जीवाभिभवे समर्थं चेत्याहुः—महदिति । तत्र हेतुमाहुः—शक्तित्रयमिति । भगवच्छक्त्यात्मकसत्त्वादिगुणत्रयकार्यमित्यर्थः । अतस्तदनुग्रहादेव तन्निवृत्तिर्नान्यथेति भावः । अत एव सत्त्वोद्रेके हर्षः रजउद्रेके शोकः तमउद्रेके भयमित्येवं हर्षादिप्रदां संस्मृतिं विधत्ते ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ अतः समर्थत्वादेव देही नेच्छन् चिदानन्दात्मकत्वात् स्वतो विषयाभिलाषाभावेन कर्मानुष्ठानेच्छारहितोऽप्यनेन सङ्गातेन बलात् कर्माणि कार्यते । तद्वशवर्त्तित्वे हेतुमाहुः—अजितेति । न जितः पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि एकं मनश्च एवं षड्वर्गो येन सः । तत्र हेतुमाहुः—अज्ञ इति । तत्रात्माध्यासवानित्यर्थः । अत एव तेन कारितेन कर्मणाऽऽत्मानमाच्छाद्य प्रतिरुध्य मुह्यति तत्र दृष्टान्तमाहुः—कोशकारः इति । कोशकारः कीटविशेषः स यथा धर्मसन्तप्रस्तापनिवृत्त्यर्थं स्वमुखानिस्सारितैस्तन्तुभिः कोशं रचयति स्वनिर्गमाय द्वारमपि नावशेषयति तदा तस्मिन् कोशे सन्निरुद्धो मुह्यति म्रियते च, तथा जीवोऽपि कर्मभ्यो निर्गमोपायं न जानाति तत्फलं च भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ कार्यते इत्युक्तं तत्रानुभवं प्रमाणयन्ति—न हीति । हि यस्मात् कश्चिदपि प्राणी क्षणमपि जातु कदाचिदपि अकर्मकृत् कायिकवाचिकमानसान्यतमव्यापाररहितो न तिष्ठति । अतो हि निश्चितमेतत् स्वाभाविकैः स्वतस्सिद्धैः पूर्वकर्मसंस्कारवशाद्वागादिरूपेण परिणतैर्गुणैः सत्त्वादिभिरेव अयमवशोऽपि बलात् कर्म कार्यते इत्यन्वयः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ कर्मवशेन चैतस्य तदनुरूपो देहो भवतीत्याहुः—लब्ध्वेति । अव्यक्तमदृष्टं पुण्यपापात्मकं निमित्तं लब्ध्वा उत एव यथायोनि मातृसदृशं यथाबीजं पितृसदृशं स्त्रीरूपं पुरुषरूपं वा तत्रापि व्यक्ताव्यक्तं स्थूलं सूक्ष्मं वा बलीयसा प्रबलेन स्वभावेन सत्त्वादिगुणकार्येण शान्तत्वघोरत्वादिना विशिष्टं शरीरं भवतीत्यन्वयः ॥ ५४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

‘कथंस्वित् ध्रियते दण्डः’ इत्यस्योत्तरमाहुः—येनेति । येन गुणत्रयसंसृष्टे न जीवेन कर्त्रा, यथा स्वस्वगुणोन्मेषानुसारेण, धर्मः अधर्मः वा, यावान् यत्परिमाणः देहसमीहितः बुद्धीन्द्रियमनःप्राणसंघातरूपेण देहेन कारणेन कृत इत्यर्थः । स कर्त्ता, तथा तत्फलं तावत् एव, अमुत्र परलोके, भुङ्क्ते वै । न धार्मिकः नरकं गच्छति, न वा अधार्मिकः स्वर्गं गच्छति, नाप्यल्पपापान्महद्दुःखं प्राप्नोति, नाप्यल्पधर्मान्महत्सुखं भुङ्क्ते इत्यर्थः । यद्वा धर्मो यथेति दृष्टान्तः । तत्रायमर्थः—येन यावान् धर्मः, देहसमीहितः, तावदेव तत्फलं सुखं, अमुत्र यथा भुङ्क्ते, तथा येन, यावान् अधर्मः, देहसमीहितः, सः तावदेव

तत्फलं दण्डम् अमुत्र यमालये, भुङ्क्ते वै ॥ ४५ ॥ * * न केवलं परत्रैव कर्मानुसारेण तत्फलभोगोऽस्त्यपि तु इहापि लोके प्राचीनकर्मानुसारेणैव फलभोग उपलभ्यते पारलौकिकस्याचातुषत्वेऽप्यैहलौकिकदृष्टान्तेन परलोकेऽप्यनुमीयते इत्याहुः-यथेति । हे देवप्रवरः, इह लोके, यथा भूतेषु गुणवैचित्र्यात् सत्त्वादिगुणोद्रेकहेतुकपुरातनसात्त्विकादिकर्मवैचित्र्यानुसारादेव, त्रैविध्यं सुखित्वदुःखित्वमूढत्वरूपं त्रिविधत्वम्, उपलभ्यते । तथा अन्यत्र परलोके, अनुमीयते । गुणवैचित्र्यनिमित्तकमिदं यच्चैविध्यं यत्सार्वजनीनं यथेह लोके, विज्ञायते तथा परलोकेऽपि गुणवैचित्र्याच्चैविध्यमनुमीयत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ * * एवंभूतभविष्यद्वर्त्तमानाद्यकालत्रयविषयेषु कारिषु कर्मानुसारेणैव फलभोगः कर्मापि धर्माधर्ममिश्ररूपं तच्च सत्त्वादिगुणोन्मेषनिमित्तमिति तत्कर्मिदानीं धर्मादिरूपं कर्म सत्त्वादिगुणोन्मेषनिमित्तमिति कथं ज्ञायते इत्यपेक्षायां वर्त्तमानजन्मना पूर्वापरजन्मसंबन्धि धर्माधर्मज्ञानं संभवतीति सदृष्टान्तमाहुः-वर्त्तमान इति । यथा वर्त्तमानः कालः वसन्तादिः, अन्ययोः भूतभविष्यतोः वसन्तादिकालयोः गुणाभिज्ञापकः पुष्पफलादीनां गुणानामभिज्ञापकः एवम् एतत् जन्म, अन्ययोर्भूतभाविजन्मनोः, धर्माधर्मौ निदर्शयतीति धर्माधर्मनिदर्शनं भवति ॥ ४७ ॥ * * 'येन यावान् यथा धर्मः' इति कर्मैव स्वानुरूपसुखदुःखादिकारणमित्युक्तं परं तु कर्मणः क्षणिकत्वात्कथं कालान्तरे सुखादिकारणत्वमित्यत आहुः-मनसैवेति । पुरे देहे शरीरे इति यावत् । 'यस्यात्मा शरीरम्' इति श्रुत्या जीवात्मनः परमात्मशरीरत्वात् जीवे इत्यर्थः । देवः स्वतेजसा दीप्यमानः न तु देहस्थजीववत्कर्मणा संकुचितज्ञानः जीवान्तरात्मतयावस्थितः परमात्मेत्यर्थः । मनसा एव, नित्यासंकुचितापरिच्छिन्नधर्मरूपज्ञानेनैवेत्यर्थः । पूर्वरूपं प्राक्तनजन्मसंबन्धि पुण्यपापादिरूपं विपश्यति । पुण्यपापादिदर्शनेन चिकीर्षितानुग्रहनिग्रहवान् भवतीति भावः । अतः, अजः भगवानन्त्यामी स परमात्मा, मनसा, पूर्वम् अनु तत्प्राचीनं कर्मानुसृत्यैवेत्यर्थः । मीमांसते तत्फलदानादिप्रकारं चिन्तयति । कर्मणः क्षणिकत्वेऽपि, तन्निमित्तानुग्रहनिग्रहवान् परमात्मा तत्कर्मानुसारेण सुखदुःखादिफलप्रदो भवतीति भावः । अपूर्वमिति ज्ञेदेऽनु अनन्तरम्, अपूर्वरूपं मीमांसते । यद्यस्यानुरूपं तद्विचारयतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ * * यदि कर्मनिमित्तनिग्रहानुग्रहस्तदनुसारिफलदश्च परमात्मा तर्ह्ययं जीवः परमात्मानुग्रहापादकं शुभमेव कर्म समाचरन्सुखमेव किमिति नाश्नुते इत्यत्राह-यथेति । तमसा युक्तः, अन्धकारेणाभिभूत इत्यर्थः । अत एव अज्ञः यथा व्यक्तमेव शरीरमेव, उपास्ते चिन्तयति हि, पूर्वं पुरः स्थितम्, अपरं पृष्ठतः स्थितं न वेद । यद्वा तमसा तमःपर्यायनिद्रया, युक्त इति शेषः । अत एव अज्ञः, यथा व्यक्तं स्वप्नेऽभिव्यक्तं देहादिकमेव, उपास्ते चिन्तयति । पूर्वं जाग्रदेहादि, अपरं भाव्यस्वप्नादिदेहं वा, न वेद । तथा जीवोऽपि, तमसा देहात्माभिमानस्वतन्त्रात्माभिमानरूपाज्ञानेन, युक्तः अत एव अज्ञः, कर्मणा संकुचितज्ञानः सन्, व्यक्तं वर्त्तमानदेहम्, उपास्तेऽनुसंधत्ते । न तु पूर्वं प्राक्तनम्, अपरं भविष्यच्च शरीरं वेद । कुतः नष्टा जन्मस्मृतिः पूर्वापरजन्मानुस्मरणं यस्य सः, पूर्वापरजन्मविषयकस्मृत्यभावात्केवलवर्त्तमानदेहात्माभिमानशीलत्वाच्च तत्परवशोऽज्ञो जीवः, प्रकृतदेहसुखोचितमेव कर्म करोति, न तु परमात्मप्रसादापादकं शुभं कर्मेति भावः ॥ ४९ ॥ * * एवमनाद्यविद्यात्मककर्मवासनाभिस्तिरोहितस्वस्वरूपाणां सत्त्वादिगुणत्रयसंस्पृशनां स्वस्वगुणोन्मेषनिमित्तकधर्माधर्ममिश्ररूपेण कर्मणा सुखदुःखमिश्ररूपफलानुभवाय देवतिर्यङ्मनुष्यरूपेण संसरतां जीवानां धर्मादिनिमित्तेश्वरानुग्रहेहेतुकः सुखाद्यनुभव उक्तः । अथैषां संसरणप्रकारं तद्धेतुं च प्रपञ्चयन्तस्तन्निस्तरणोपायमाहुः-पञ्चभिरित्यादिपञ्चभिः । षोडशेन भूतपञ्चकदशेन्द्रियापेक्षया षोडशं मनस्तेन सहितैः पञ्चभिः पाण्यादिपञ्चकर्मेन्द्रियैः, पञ्च पञ्चप्रकारान्, स्वार्थानुपादानगत्यादीन्, कुरुते । अथ पञ्चभिः श्रोत्रादिपञ्चज्ञानेन्द्रियैः पञ्च पञ्चप्रकारान् शब्दादिविषयान्, वेद अनुभवति । स्वयं सप्तदशः भूतादिषोडशापेक्षया स्वयं षोडशान्तःस्थितोऽपि स्वयं सप्तदशः एकस्तु एक एव, त्रीन् सुखदुःखमोहान्, अश्नुते भुङ्क्तेऽनुभवतीत्यर्थः ॥ ५० ॥ * * तदेतदिति । षोडशकला अवयवा यस्य तत्, षोडशतत्त्वात्मकमित्यर्थः । शक्तीनां त्रयं यस्मिंस्तत्, प्रकाशशक्त्या क्रियाशक्त्या आवरणशक्त्या च सहितमित्यर्थः । अविद्याकर्मवासनारूपशक्तिप्रयाभयं वा, महत्कार्यदशायां बह्वाकारं, तत् एतत्, लिङ्गं सूक्ष्मशरीरं, पुंसि जीवे, हर्षश्च शोकश्च भयं च आर्त्तिस्तज्जा व्यथा च ताः ददातीति तथाभूताम्, अनुसंसृतिं गर्भजन्माद्यवस्थापरिवृत्तिरूपां, धत्ते आपादयति । षोडशकलात्मकलिङ्गशरीरसंबन्धनिमित्तो जीवस्य संसार इति भावः ॥ ५१ ॥ * * देहीति । एवं लिङ्गे, पुंसि संसृतिमादधति सति, देही देहात्माभिमानवान्, अज्ञोऽयं जीवः, अजितषड्वर्गः, अजितषडिन्द्रियकार्यः, अत एव, वस्तुत आनन्दात्मकत्वान्नेच्छन्नपि बलादित्यर्थः । कर्माणि धर्माधर्ममिश्ररूपाणि कार्यते । शक्तित्रयात्मकेन लिङ्गेनेति शेषः । कर्मणा एवं कृतेन कर्मणेत्यर्थः । कोशकार इव, आत्मानं स्वस्वरूपम्, आच्छाद्य तिरोधाय मुह्यति, देह एवाहमिति मोहं प्राप्नोति । कोशकारः कीटविशेषः, स यथा तन्तून्करण्डरूपेण मृदां स्वनिर्गमोपायं न जानाति तद्वदिति दृष्टान्तार्थः ॥ ५२ ॥ * * 'नेच्छन्कर्माणि कार्यते' इत्येतदेव प्रतिपादयति-न हि कश्चिदिति । कश्चित् यः कोऽपि देही, जातु कदाचिदपि, अकर्मकृत् कर्माकुर्वणः, क्षणं क्षणमात्रमपि, न तिष्ठति हि । अन्तःकरणेऽनेकविधसंकल्पान् नृणच्छेदादिकं वा कुर्वन्नेव तिष्ठतीति भावः । हि यतः, स अवशः परतन्त्रः, अतः स्वाभाविकैरनारिसिद्धैः गुणैः सत्त्वादिभिः बलात् कर्म कर्माणि विषयोपभोगादीनि, जात्यभिप्रायमेकवचनम् । कार्यते ॥ ५३ ॥ * * * *

कर्मवशतया तदनुरूपो देहो भवतीत्याह-लब्ध्वेति । अव्यक्तमदृष्टं, निमित्तं लब्ध्वा, व्यक्ताव्यक्तमदृष्टानुरूपं स्थूलं सूक्ष्मं च शरीरं उतापि भवति । सूक्ष्मस्य यावन्मोक्षं सत्त्वात्स्थूललब्धो सूक्ष्मस्यापि लब्धवत्प्रतीयमानत्वेन स्थूललब्धिवत्तल्लिधिरप्यभिहिता । वस्तुतः सूक्ष्मस्य स्थूलवत्त्वव्यभावः स्थूलवन्मुहुस्तल्लब्धयुक्तौ 'स जीवो यत्पुनर्भव' इत्यनेन विरोधः स्यात् । तच्च, यथायोनि मातृसदृशं, यथाबीजं पितृसदृशं, बलीयसा बलवत्तरेण, स्वभावेन वासनया भवति । शुक्रशोणितयोरेकत्वेऽपि कर्मवासनया मातृसदृशो देहो भवतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

भाषानुवादः

इस लोकमें जो मनुष्य जिस प्रकारका और जितना अधर्म या धर्म करता है, वह परलोकमें उसका उतना और वैसा ही फल भोगता है ॥ ४५ ॥ * * * देवशिरोमणियों ! सत्त्व, रज और तम—इन तीन गुणोंके भेदके कारण इस लोकमें भी तीन प्रकारके प्राणी दीख पड़ते हैं—पुण्यात्मा, पापात्मा और पुण्यपाप दोनोंसे युक्त, अथवा सुखी, दुःखी और सुख दुःख दोनोंसे युक्त; वैसे ही परलोकमें भी उनकी त्रिविधताका अनुमान किया जाता है ॥ ४६ ॥ * * * वर्तमान समय ही भूत और भविष्यका अनुमान करा देता है । वैसे ही वर्तमान जन्मके पापपुण्य भी भूत और भविष्य जन्मोंके पाप-पुण्यका अनुमान करा देते हैं ॥ ४७ ॥ * * * हमारे स्वामी अजन्मा भगवान् सर्वज्ञ यमराज सबके अन्तःकरणोंमें ही विराजमान हैं । इसलिये वे अपने मनसे ही सबके पूर्वरूपोंको देख लेते हैं । साथ ही उनके भावी स्वरूपका भी विचार कर लेते हैं ॥ ४८ ॥ * * * जैसे सोया हुआ अज्ञानी पुरुष स्वप्नके समय प्रतीत हो रहे कल्पित शरीरको ही अपना वास्तविक शरीर समझता है, सोये हुए अथवा जागनेवाले शरीरको भूल जाता है, वैसे ही जीव भी अपने पूर्वजन्मोंकी याद भूल जाता है और वर्तमान शरीरके सिवा पहले और पिछले शरीरोंके सम्बन्धमें कुछ भी नहीं जानता ॥ ४९ ॥ * * * सिद्धपुरुषों ! जीव इस शरीरमें पाँच कर्मेन्द्रियोंसे लेना-देना, चलना-फिरना आदि काम करता है, पाँच ज्ञानेन्द्रियोंसे रूप, रस आदि पाँच विषयोंका अनुभव करता है और सोलहवें मनके साथ सत्रहवाँ वह स्वयं मिलकर अकेले ही मन, ज्ञानेन्द्रिय और कर्मेन्द्रिय—इन तीनोंके विषयोंको भोगता है ॥ ५० ॥ * * * जीवका यह सोलह कला और सत्त्वादि तीन गुणोंवाला लिङ्गशरीर अनादि है । यही जीवको बार-बार हर्ष, शोक, भय और पीड़ा देनेवाले जन्म-मृत्युके चक्रमें डालता है ॥ ५१ ॥ * * * जो जीव अज्ञानवश काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर—इन छः शत्रुओंपर विजय प्राप्त नहीं कर लेता, उसे इच्छा न रहते हुए भी विभिन्न वासनाओंके अनुसार अनेकों कर्म करने पड़ते हैं । वैसी स्थितिमें वह रेशमके क्रीड़ेके समान अपनेको कर्मके जालमें जकड़ लेता है और इस प्रकार अपने हाथों मोहका शिकार बन जाता है ॥ ५२ ॥ * * * कोई शरीरधारी जीव बिना कर्म किये कभी एक क्षण भी नहीं रह सकता । प्रत्येक प्राणीके स्वाभाविक गुण बलपूर्वक विवश करके उससे कर्म कराते हैं ॥ ५३ ॥ * * * जीव अपने पूर्वजन्मोंके पाप-पुण्यमय संस्कारोंके अनुसार स्थूल और सूक्ष्म शरीर प्राप्त करता है । उसकी स्वाभाविक एवं प्रबल वासनाएँ कभी उसे माताके जैसा (स्त्री-रूप) बना देती हैं, तो कभी पिताके जैसा (पुरुष-रूप) ॥ ५४ ॥

एष प्रकृतिसङ्गेन पुरुषस्य विपर्ययः । आसीत् स एव न चिरादीशसङ्गाद्विलीयते ॥ ५५ ॥

अयं हि श्रुतसम्पन्नः शीलवृत्तगुणालयः । धृतव्रतो मृदुर्दान्तः सत्यवान्मन्त्रविच्छुचिः ॥ ५६ ॥

गुर्वग्न्यतिथिवृद्धानां शुश्रूषुर्निरहङ्कृतः । सर्वभूतसुहृत्साधुर्मितवागनस्यकः ॥ ५७ ॥

एकदासौ वनं यातः पितृसन्देशकृद् द्विजः । आदाय तत आवृत्तः फलपुष्पसमित्कुशान् ॥ ५८ ॥

ददर्श कामिनं कञ्चिच्छूद्रं सह भुजिष्यया । पीत्वा च मधु मैरेयं मदाधूर्णितनेत्रया ॥ ५९ ॥

मत्तया विश्लथन्नीव्या व्यपेतं निरपत्रपम् । क्रीडन्तमनु गायन्तं हसन्तमनयान्तिके ॥ ६० ॥

दृष्ट्वा तां कामलिप्तेन बाहुना परिरम्भिताम् । जगाम हृच्छयवशं सहसैव विमोहितः ॥ ६१ ॥

स्तम्भयन्नात्मनाऽऽत्मानं यावत्सत्त्वं यथाश्रुतम् । न शशाक समाधातुं मनो मदनवेपितम् ॥ ६२ ॥

तन्निमित्तस्मरव्याजग्रहग्रस्तो विचेतनः । तामेव मनसा ध्यायन् स्वधर्माद्विरराम ह ॥ ६३ ॥

तामेव तोषयामास पित्र्येणार्थेन यावता । ग्राम्यैर्मनोरमैः कामैः प्रसीदेत् यथा तथा ॥ ६४ ॥

१. प्रा० पा०—च । २. प्रा० पा०—पुरतःहङ्कृतः । ३. प्रा० पा०—साधुर्नितवागनः । ४. प्रा० पा०—कञ्चुचिः । ५. प्रा० पा०—परिवर्तिताम् । ६. प्रा० पा०—यथाश्रयम् । ७. प्रा० पा०—यथा यथा ।

अन्वयः—एषः पुरुषस्य विपर्ययः प्रकृतिसंगेन आसीत् सः एव ईशसंगात् नचिरात् विलीयते ॥ ५५ ॥ * *
 हि अयं श्रुतसम्पन्नः शीलवृत्तगुणालयः धृतव्रतः मृदुः दान्तः सत्यवान् मन्त्रवित् शुचिः ॥ ५६ ॥ * * गुर्वग्न्यतिथि-
 वृद्धानां शुश्रुषुः निरहंकृतः सर्वभूतसुहृत् मितवाक् अनसूयकः साधुः ॥ ५७ ॥ * * एकदा असौ पितृसंदेशकृत् द्विजः
 वनं यातः ततः फलपुष्पसमित्कुशान् आदाय आवृत्तः ॥ ५८ ॥ * * मैरेयं मधु पीत्वा मदाघूर्णितनेत्रया च मत्तया
 विस्मयनीयया अनया भुजिष्यया सह हसन्तं क्रीडन्तम् अनुगायन्तं कंचित् कामिनं व्यपेतं निरपत्रपं शूद्रम् अंतिके
 ददर्श ॥ ५९-६० ॥ * * कामलिप्तेन बाहुना परिरंभितां तां दृष्ट्वा सहसा एव विमोहितः हृच्छयवशं जगाम ॥ ६१ ॥
 आत्मना आत्मानं यावत्सत्त्वं यथाश्रुतं स्तम्भयन् मदनवैपितं मनः समाधातुं न शशाक ॥ ६२ ॥ * * ह तन्निमित्तस्मर-
 व्याजप्रहस्तः विचेतनः ताम् एव मनसा ध्यायन् स्वधर्मात् विरराम ॥ ६३ ॥ * * ताम् एव यावता पित्र्येण अर्थेन
 प्राम्यैः मनोरमैः कामैः यथा प्रसीदेत् तथा तोषयामास ॥ ६४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

संसारचक्रमुपसंहरंतो मुक्तिप्रकारमाहुः—एष इति । ईशसंगात्परमेश्वरभजनात् ॥ ५५ ॥ * * तदेवं सामा-
 न्यतो धर्मादिनिर्णयमुक्त्वा प्रस्तुतस्याजामिलस्याधर्मं प्रपंचयंतो दंडयत्वमाहुः—अयं हीति यावदध्यायसमाप्तिः । तत्र
 द्वाभ्यां तत्पूर्ववृत्तान्तानुवादोऽन्यायातिरेकप्रदर्शनार्थः शीलं सुखभावो वृत्तं सदाचारो गुणाः क्षमादयस्तेषामालयोऽ-
 यम् ॥ ५६ ॥ * * निरहंकृतो निरहंकारः ॥ ५७ ॥ * * तत आवृत्तो वनात्परावृत्तः ॥ ५८ ॥ * *
 भुजिष्यया भोगस्त्रिया दास्या । मैरेयं मधु पैष्टीं सुरां पीत्वा मदेनाघूर्णिते भ्रांते नेत्रे यस्याः ॥ ५९ ॥ * * विशेषेण स्मरन्ती
 नीवी यस्यास्तया सह । व्यपेतं स्वाचाराद्भ्रष्टम् ॥ ६० ॥ * * कामेन कामोद्दीपकेन तदंगरागेण हरिद्रादिना
 लिप्तेन ॥ ६१ ॥ * * सत्त्वं धैर्यं श्रुतं ज्ञानं तद्बलेन स्तम्भयन्नपि मदनेन कंचितं मनः समाधातुं नियमितुं शक्तो
 नाभूत् ॥ ६२ ॥ * * तद्दर्शनमेव निमित्तं यस्य स्मरव्याजप्रहस्य तेन प्रस्तः । विचेतनो गतस्मृतिः ॥ ६३ ॥ * *
 यावता समग्रेण ॥ ६४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

य एष जीवस्य विपर्ययः संसारः प्रकृतिसंगेन प्रकृत्यध्यासेनासीत्स एवेशभजनाद्विलीयते समूलं विच्छि-
 ण्ते ॥ ५५ ॥ * * तत्र अध्यायसमाप्तेरर्वाचीनभागेऽपि । अतिरेक आधिक्यम् ॥ ५६ ॥ * * साधुः स्वधर्म-
 निष्ठः ॥ ५७-५८ ॥ * * नीर्विर्वस्त्रप्रथिः ॥ ६० ॥ * * सहसा झटित्येव ॥ ६१ ॥ * * ज्ञानं शास्त्रीयं
 “यस्यां योनौ पतेद्वैतः सा योनिस्तस्य जायते” इत्येवंलक्षणमतः कुयोनौ वीर्यं न पातयेदिति विचारन्नपि मदनस्यातीव बलवत्त-
 रत्वात् । तदुक्तम्—“केचित्प्रचंडमृगराजवधेऽपि दक्षा मत्तेभकुंभदलेन भुवि केऽपि शूराः । किन्तु ब्रवीमि बलिनां पुरतः प्रसह्य
 कंदर्पदर्पदलेन विरला मनुष्याः ॥” इति भरुहरिणा । अत्र व्यासजैमिन्याख्यायिकाप्यनुसंधेया । तथाहि—कदाचिद्व्यासेनोक्तं जैमिनये
 कामोऽतिबलीयानतो दुर्जय इति तदाकर्ण्य जैमिनिराह को वराकः कामोऽहं निर्जितकामोऽस्मीति इति श्रुत्वा कदाचिद्व्यासदेव-
 स्तत्परीक्षार्थं स्वस्य स्त्रीरूपं कृत्वा तामसीरात्रौ किञ्चिन्मेषे वषेति जैमिन्याश्रमं गत्वोचे भो मुने सार्थच्युतातीव व्याकुला
 वनेऽतीव भीता त्वदाश्रमं प्राप्तास्मि रात्रिमुपित्वा प्रातः सूर्योदये स्वसार्थमन्विष्य तेन मेलिष्यामीत्याकार्ण्य स प्राह इतोऽन्यत्र गच्छ
 स्त्रियं नात्र वासयामीति सा चाहाहो एकाकिनी तमिस्त्रायां वने कुत्राहं गमिष्यामि शरणागतायाः परित्यागो हि शास्त्रनिषिद्धः
 सर्वज्ञस्त्वं जानास्येव ततो जैमिनिनोक्तं कुंचिकां गृहाण पार्श्वकोष्ठांतर्गत्वांतर्गतकपाटा शेष्वासूर्योदयाद्यद्यहमपि कपाटोद्घा-
 टनार्थं बद्धिष्यामि तदा नोद्घाटनीयं चाहमित्थमेव करिष्ये इति तथा तथैव कृतम् । पुनश्च मनोभवप्रेरितजैमिनिना
 विस्मृष्टमहो निजने रात्रावेकाकिनी सुरुपा युवतिर्देवादेकाकिनः पार्श्वमुपागता किमर्थमनयाहं न रमे । किञ्चात्राक्रोशेऽपि
 क्रियमाणे कश्चिन्नायास्यतीति संचित्य पणेशालातो बहिरागत्य तामाह सुभगे द्वारमुद्घाटयेति सा जाग्रत्येव किञ्चिन्नोचे तदा
 बहुशः प्रार्थितयापि यदा कपाटोद्घाटनं न कृतं तथा तदा जैमिनिः कोष्ठोपरि गत्वा कोष्ठभेदं विधाय यदा कोष्ठांतः प्रविष्टस्तदा
 श्रीव्यासदेवं तत्र स्थितं दृष्ट्वातीव सापत्रपो भूत्वा ननाम उवाच च श्रीगुरो सत्यं कामो दुर्जयो ममापराधं क्षमस्वेति । ततो
 व्यासदेवो निजाश्रमं जगामेति बृहत्कथादौ स्पष्टम् ॥ ६२ ॥ * * स्वधर्माद्विप्रजातिविहितात् । विरराम तं तत्याजेति
 भावः ॥ ६३ ॥ * * कामैर्विषयैः । प्राम्यैः स्त्रीवशीकरणसाधनैः “प्राम्यं स्त्रीकरणे स्त्रीवेऽस्त्रीलप्राकृतयोनिषु” इति
 मेदिनी । यथा सा प्रसीदेत् तथा पितृसंपादितधनेन तोषयामास तदधीनोऽकार्यमपि चकारेति भावः ॥ ६४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एष इति । पुरुषस्य जीवस्य प्रकृतिसङ्गेन मायया स्वरूपावरणेन एष विपर्ययः देहेन्द्रियाद्यात्माध्यासेन स्वानन्दाद्यभि-
भवपूर्वकदुःखित्वादिलक्षण आसीत् । स ईशसङ्गात् भगवद्भजनात् भगवद्भक्तादिसङ्गात् वा भगवत्कृपया मायानिवृत्त्या नचिरात्
शीघ्रमेव विलीयते नान्यथा ॥ ५५ ॥ * * अयमिति । अयमजामिलः पूर्वं श्रुतसम्पन्नः अधीतवेदः शीलं शुद्धभावः
वृत्तं सदाचारः गुणाः क्षमादयः तेषाम् आलयः धृतव्रतः कृतजपपूजादिनियमः मृदुः कोमलचित्तः दान्तः जितेन्द्रियः सत्यवाक्
मन्त्रवित् शुचिः शुद्धदेहश्चासीत् ॥ ५६ ॥ * * गुर्विति । तथा गुर्वादीनां शुश्रूषुः सेवकः अग्निसेवा होमः अतिथिसेवा
भोजनादिसम्माननं गुरुणां वृद्धानां च सेवा तदाज्ञानुसारित्वं परिचर्यादिकं च निरहंकृतः एवं सर्वसाधनपरत्वेऽपि तत्राहं
करोमीत्यहङ्काररहितः सर्वभूतसुहृत् कृपयैव सर्वप्राणिहितकारी साधुः परलोकसाधनतत्परः मितवागल्पभाषी वृथालापरहितः
अनसूयकः परेषु दोषारोपोऽसूया तद्रहितः आसीत् ॥ ५७ ॥ * * एकदेति । एकदाऽसौ द्विजः पितृसन्देशकृत् तदाज्ञा-
कारी तदाज्ञया फलाद्यानयनार्थं वनं यातः । ततो वनात्फलान्यादाय गृहीत्वा आवृत्तः परावृत्तः ॥ ५८ ॥ * * ददर्शेति युग्मम् ।
स च मार्गे मैरेयं मधु पैथ्रीं सुरां पीत्वा तन्मदेनावृणिते भ्रान्ते नेत्रे यस्याः तथा अत एव मत्तया यथावदनुसन्धानरहितया अत
एव विशेषेण श्लथन्ती नीवी यस्यास्तया भुजिष्यया साधारणभोगस्त्रिया दास्या सह क्रीडन्तं व्यपेतं स्वाचाराद् भ्रष्टं निरपत्रपं
निर्लज्जम् अस्या अन्तिके समीपेऽनया सहानुगायन्तं हसन्तं च कंचित्कामिनं शूद्रं ददर्श ॥ ५९-६० ॥ * * दृष्ट्वेति ।
कामलिप्तेन कामोद्दीपकागुरुचन्दनादिना लिप्तेन शूद्रस्य बाहुना परिरम्भितामाश्लिष्टां तां दृष्ट्वा सहसैव प्रारब्धवशादयं विमोहितः
सन् हृच्छयस्य कामस्य वशं जगाम ॥ ६१ ॥ * * स्तम्भयन्निति । यावत्सत्त्वं यावद्द्वैतं यथाश्रुतं यावच्छास्त्रज्ञानं तावत्त-
द्बलेनात्मानं मनः आत्मना स्वबुद्ध्या स्तम्भयन्नपि मदेन कामेन वेपितं कल्पितं मनः समाधातुं न शशाक न शक्तोऽ-
भूत् ॥ ६२ ॥ * * तदिति । तत्तस्या दर्शनमेव निमित्तं यस्य तस्य स्मरव्याजस्य वस्तुतस्तु प्रारब्धरूपस्य ग्रहस्य तेन
प्रस्तोऽत एव विचेतनः कर्तव्याकर्तव्यानुसन्धानशून्यः केवलं तां स्त्रियमेव मनसा ध्यायन् स्वधर्माद्विरराम । तथा रममाणः
स्वधर्माद् भ्रष्टो बभूव । एतेन बुद्धिपूर्वकबहुपापाभ्यासाद्रक्षानर्होऽपि नामाभासमात्रेणापि निष्पापो वैकुण्ठं जगामेति धर्मज्ञान-
भक्तीनामुत्तरोत्तरं प्राबल्यं दर्शितम् ॥ ६३ ॥ * * तदिति । यावता समप्रेण पित्र्येण पित्रार्जितेनार्थेन तामेव दासीं
तोषयामास । यथा ग्राम्यैर्मनोरमैः कामैर्विषयैः सा प्रसीदेत । तद्वार्धः । तथा अचेष्टतेति शेषः ॥ ६४ ॥

वीरराघवव्याख्या

प्रपञ्चितं संसरणप्रकारं तद्धेतुं चोपसंहरति-एष इति । पुरुषस्य जीवस्य प्रकृतिसङ्गेन यो विपर्ययः संसारः स एष
एवंविधः । अथ संसरणनितरणोपायमाहुः-असदिति । असदसमीचीनः स एवं विपर्यय एव । यद्वा-असदपुरुषार्थरूपः
प्रकृतिकार्यरूपो वा परमार्थतो जीवेऽविद्यमानो वा विपर्ययस्य प्रकृतिसङ्गप्रयुक्तत्वस्यानुपदमेवोक्तत्वादीशसङ्गादीश्वरभक्त्या
न चिरादाशु विलीयते विलीनो भवति निवर्त्तत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ * * एवं प्रश्नान् परिहृत्य प्रकृतस्याजामिलस्य दण्ड्य-
त्वज्ञापनाय तद्वृत्तिं प्रपञ्चयन्ति-अयं त्वित्यादिना यावदध्यायम् । अयमजामिलः तावच्छ्रुतसंपन्नः वेदशास्त्राध्ययनसम्पन्नः शीलं
सुखभावः वृत्तं सदाचारः गुणाः शान्त्यादयः एषामाश्रयः धृतं व्रतं स्त्रीसङ्गराहित्यात्मकब्रह्मचर्यरूपं येन मृदुः कोमलहृदयः दान्तो
जितबाह्येन्द्रियः सत्यवागृतवादी मन्त्रवित्सावित्र्यादिमन्त्रोपासकः शुचिः सदा पवित्रः ॥ ५६ ॥ * * गुर्वादीनां शुश्रूषुः
सेवकः अनहङ्कृतः । उक्तगुणकृताहङ्काररहितः सर्वभूतानां सुहृत्प्रियकारी साधुः परकार्यसाधकः मितवाग्यथोचितवक्ता अन-
सूयकः गुणेषु दोषानाविष्कारकः ॥ ५७ ॥ * * एवम्भूतोऽसौ द्विजः कदाचित्पितुर्निर्देशं पित्रा आदिष्टं प्रयोजनं करोतीति
तथा वनं प्रति गतः ततो वनात्फलादीनादायावृत्तः ॥ ५८ ॥ * * पुनर्गच्छन् तत्र वने भुजिष्यया दास्या सह वर्त्तमानं
कञ्चित्कामिनं शूद्रं दृष्ट्वान् । कथम्भूतया दास्या मैरेयं मधु पैथ्रीं सुरां पीत्वा मदेन मैरेयमधुमदेनावृणिते भ्रमन्ती नेत्रे यस्या-
स्तया ॥ ५९ ॥ * * मत्तयात एव विश्लथन्तीव्या विश्लथन्ती संसमाना नीवी धृतवस्त्रप्रन्थिर्यस्यास्तया कथम्भूतं शूद्रं
व्यपेतं सत्पथादपेतं वाहीकमित्यर्थः । अत एव निरपत्रपं निर्लज्जमेवम्भूतमनयोक्तविधया भुजिष्यया सहान्तिके समीप एव
क्रीडादिकं कुर्वन्तं शूद्रम् ॥ ६० ॥ * * कामेन गर्वितेन शूद्रेण कत्रां बाहुना भुजेन परिरम्भितामालिङ्गितां तां दासीं च
दृष्ट्वा हृच्छयस्य मनसिजस्य वशं जगाम प्राप कथम्भूतः सहसा बलादैवेन स्वकीयदुरदृष्टेन विमोहितः ॥ ६१ ॥ * *
यावत्सत्त्वं यावद्बलं यथाश्रुतं गुरुमुखाच्छ्रुतं मनोनिग्रहप्रकारमनतिक्रम्यात्मना विवेकेनात्मानं मनः स्तम्भयन्नियमयन्नपि मदन-
वेपितं मनः समाधातुं नियन्तुं न शशाक नाशक्नोत् ॥ ६२ ॥ * * सा दासी निमित्तं यस्य सः स्मर एव व्याजग्रहः
कपटपिशाचत्वेन प्रस्तः गृहीतः, अतएव विचेतनः विगतपूर्वस्मृतिः, तां दासीमेव मनसा चिन्तयन् स्वधर्मात्संध्योपासनादेर्विरराम

धर्मं तयाज हेति खेदे अहो एवम्भूतस्येदृशी दशा प्राप्तेति ॥ ६३ ॥ * * यावता कृत्स्नेन पित्र्येण पितृसम्बन्धिना अर्थेन वित्तेन तां दासीमेव तोषयामास तथा ग्राम्यैर्ग्रामेषु साधुभिरभिलषितैः कामैर्वस्त्राभरणादिभिर्यथा प्रीयेत सा तथा तां तोषयामास ॥ ६४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

एवं संसारप्रसङ्गमुक्त्वा निवृत्त्युपायमाहुरित्याह-एष इति । य एष पुरुषस्य विपर्ययः संसारः प्रकृतिसङ्गेनासीत् स एष ईश्वरसङ्गादीश्वरसेवालक्षणान्न चिरात्क्षिप्रं विलीयते समूलं विच्छिद्यते ॥ ५५ ॥ * * विद्वत्तादिगुणसम्पन्नत्वेन बुद्धिपूर्वकमेव पापकारित्वेन प्रायश्चित्तानधिकारित्वेन नाममात्रोच्चारणस्य प्रायश्चित्तत्वे सर्वेषामपि मुक्तिप्रसङ्गेन दण्डयजनाभावेन युष्मत्स्वाम्याज्ञाकारिणो यमस्याज्ञालङ्घनदोषप्रसक्त्याधिकारहानिलक्षणानर्थः स्यादित्यतो यमसकाशं गत्वायं तत्र दण्डेन शुद्धो भवत्वित्याहुरित्याह-अयं चेति । मन्त्रविद्वेदज्ञः ॥ ५६-५७ ॥ * * आवृत्तो निवृत्तः ॥ ५८ ॥ * * भुजिष्यया दास्या मैरेयाख्यं मधुविशेषम् ॥ ५९ ॥ * * विरल्यन्ती नीवी वस्त्रप्रन्थिर्यस्याः सा तथा ॥ ६० ॥ * * स्वेदकम्पादिलक्षणजनकेन कामेन लिप्तेन वशीकृतेन हृच्छयः कामः तस्य वशम् ॥ ६१ ॥ * * यावत्सत्त्वं यथाशक्ति यथाश्रुतं “शूद्रयां योनौ पतेद्रेतः” इत्यादिशास्त्रश्रवणमनुसृत्य मदनवेपितं कामबीजावपनस्य क्षेत्रीभूतं वा ॥ ६२ ॥ * * स्मर इति व्याजग्रहेण प्रस्तः विचेतनः शास्त्रविरुद्धज्ञानः ॥ ६३ ॥ * * ग्राम्यैः कामभोगसाधनैः काम्यन्त इति कामाः विषयास्तैः ॥ ६४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

एष इति । भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादितिवत् ॥ ५५ ॥ * * अत्र प्रकरणे तादृशस्वधर्मनिष्ठयापि पातान्न रक्षितोऽभूत् किन्तु भक्त्याभासेनैव स रक्षित इति यमदूतवाक्यद्वारा श्रीशुकदेवस्याभिप्रायः ॥ ५६-६८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे श्रीमजीवगोस्वामिकृते क्रमसन्दर्भे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

एष इति । प्रकृतिपुरुषयोः सङ्गाभ्यामेव बन्धमोक्षौ भवत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ * * तदेवं धर्माधर्मादिस्वरूपमुक्त्वा प्रस्तुतस्याजामिलस्य दण्डयजनापनायाधर्मं प्रपञ्चयन्ति—अयं हीत्यादिना । तत्राप्यतिशयानौचित्यं ज्ञापयितुं द्वाभ्यां धामिकत्वमाहुः—शीलं सुखभावः वृत्तं सदाचारः गुणाः क्षमादयः ॥ ५६-५८ ॥ * * भुजिष्यया दास्या सम्भुज्यमानया मैरेयं पैष्टं मधु मद्यं व्यपेतं लोकभयरहितमनया सह ॥ ५९-६० ॥ * * कामलिप्तेन कामोद्दीककहारिद्रसलिप्तेन ॥ ६१ ॥ आत्मानं मनः सत्त्वं धैर्यं श्रुतं ज्ञानम् ॥ ६२ ॥ * * विरराम हेति । तादृशस्वधर्मनिष्ठया ज्ञानेन च स तथा पतनाद्रक्षितुं शक्यो नाभूत्, किन्तु नान्न आभासेनापि तादृशाधःपातादपि रक्षित्वा वैकुण्ठं प्रस्थापयामास इति प्रकरणार्थेन धर्मज्ञानभक्तीनां प्रातिस्विकं बलं दर्शितम् ॥ ६३ ॥ * * यावता अर्थेन स्थितं तावतैव इति शेषः । सा यथा प्रसीदेत तथा अचेष्टेति शेषः ॥ ६४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

मुक्त्युपायमाहुः—एष उक्तप्रकारः पुरुषस्य जीवस्य विपर्ययः जन्ममरणलक्षणः संसारः ईशे भगवति यः सङ्गः आसक्तिर्भक्तिः तस्माद्विलीयते निवर्त्तते ॥ ५५ ॥ * * प्रस्तुतमाहुः—अयमित्यादिना । श्रुतसम्पन्नः गुरुमुखाच्छ्रुतेन शास्त्रेण संयुक्तः शीलं सुखभावः वृत्तं सदाचारः गुणाः क्षमादयस्तदालयः ॥ ५६ ॥ * * एवं बहुगुणाढ्योऽपि निरहङ्कृतः गताहङ्कारः ॥ ५७ ॥ ततो वनादावृत्तः परावृत्तः ॥ ५८ ॥ * * मैरेयं पैष्टं मधु मद्यं पीत्वा भुजिष्यया दास्या सह क्रीडन्तमनुगायन्तं हसन्तं कञ्चिच्छूद्रमन्तिके निकटे ददर्शेति द्वयोरन्वयः । मदेनाघूणिते नेत्रे यस्यास्तया ॥ ५९ ॥ * * विशेषतः श्रुत्यन्ती नीवी यस्यास्तया अनया नयरहितया धर्ममर्यादारहितया कथम्भूतं व्यपेतं धर्ममर्यादातो भ्रष्टम् ॥ ६० ॥ * * कामलिप्तेन मदनाविष्टेन शूद्रेण कर्त्रा बाहुना करणेन परिरम्भितां हृष्टा सहसैव विमोहितो हृच्छयवशं जगाम मदनाविष्टोऽभूत् ॥ ६१ ॥ * * आत्मना चित्तेन आत्मानं मनः यावत्सत्त्वं धैर्यं यथाश्रुतं यथोपदेशं स्तम्भयन्नपि मदनेन वेपितं कम्पितं मनः समाधातुं

न शशाक ॥ ६२ ॥ ॐ ॐ तद्दर्शननिमित्तेन स्मरव्याजेन मदनमिषेणाग्रहेण प्रतचेतनो नष्टस्मृतिः स्वधर्माद्विरराम विमुखोऽभूत् ॥ ६३ ॥ ॐ ॐ पित्र्येण पितृसम्बन्धिना अर्थेन वित्तेन ग्राम्यैः कामैर्वस्त्रालङ्कारादिभिर्यथा सा प्रसीदेत तथा तामेव तोषयामास ॥ ६४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं जीवानां निरूपितं संसारप्रकारं उपसंहरन्तस्ततो विमुक्तिप्रकारमप्याहुः—एष इति । पुरुषस्य सच्चिदानन्दात्मक-भगवदंशस्यापि जीवस्य प्रकृतिसङ्गेन भगवच्छक्तिमायया स्वरूपावरणेन एष विपर्ययः देहेन्द्रियाद्यात्माध्यासेन स्वानन्दाद्यभिभव-पूर्वकदुःखित्वादिलक्षणम् आसीत्, स ईशसङ्गात् शरणागमनेनात्यासक्त्या भगवद्भजनादेव तत्कृपातोऽनर्थकारणमायानिवृत्त्या न चिरात् शीघ्रमेव विलीयते, नान्यथेत्यन्वयः ॥ ५५ ॥ ॐ ॐ एवं व्यवस्थायां सत्यामपि अस्य प्रस्तुतस्याजामिलस्य कोऽपराधो येनासौ दण्डार्थं नीयते इत्यपेक्षायां पूर्वं त्वयं निरपराध एवेत्याहुः—अयं हीति । हीति निश्चये । श्रुतसम्पन्नः अधीत-वेदः । शीलं शुद्धभावः, वृत्तं सदाचारः, गुणाः क्षमादयः, तेषामालयः स्वनिः । धृतव्रतः कृतजपपूजादिनियमः । मृदुः कोमल-चित्तः । दान्तः जितेन्द्रियः । सत्यवाक् । मन्त्रवित् । शुचिः शुद्धदेहः ॥ ५६ ॥ ॐ ॐ गुर्वादीनां शुश्रूषुः सेवकः, अग्निसेवा होमः, अतिथिसेवा भोजनादिना सन्माननं, गुरुणां वृद्धानां च सेवा तदाज्ञानुसारित्वं परिचर्यादिकं च । निरहङ्कृतः एवं सर्वसाधनपरत्वेऽपि तत्राहं करोमीत्यहङ्काररहितः । सर्वभूतसुहृत् कृपयैव सर्वप्राणिहितकारी । साधुः परलोकसाधनतत्परः । मितवाक् अल्पभाषी वृथालापपरहितः । अनसूयकः परेषु दोषारोपोऽसूया तद्रहितः ॥ ५७ ॥ ॐ ॐ एवम्भूतस्यापि प्रारब्ध-वशात् महानपराधो जात इत्याहुः—एकदेत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । पितृसंदेशकृत् तदाज्ञाकारी तदाज्ञया फलाद्यानयनार्थं वनं यातः । ततो वनात् फलादीनादाय गृहीत्वा आवृत्तः परावृत्तः ॥ ५८ ॥ ॐ ॐ मार्गे कञ्चित् कामिनं भुजिष्यया साधारण्या भोगस्त्रिया दास्या सह क्रीडन्तं शूद्रं ददर्शेति द्वयोरन्वयः । तस्या मोहकत्वं सूचयन्तस्तद्विशेषणान्याहुः—पीत्वेति । मैरेयं मधुपैष्टीं सुरां पीत्वा तन्मदेनावृणिते भ्रान्ते नेत्रे यस्यास्तया ॥ ५९ ॥ ॐ ॐ अत एव मत्तया यथावदनुसंधानरहितया । अत एव विशेषेण श्लथन्ती नीवी यस्यास्तया । शूद्रस्य मोहं दर्शयन्तस्तं वर्णयन्ति—व्यपेतं स्वाचाराद्धष्टम्, निरपत्रपं निर्लज्जम्, अस्या अन्तिके समीपेऽनया सह अनुगायन्तं हसन्तं च ॥ ६० ॥ ॐ ॐ एवं शूद्रस्य मोहं प्रदर्शयामिलस्यापि तद्दर्शनान्मोहो जात इत्याहुः—दृष्ट्वेति । कामलिप्तेन कामोदीपकागरुचन्दनादिना लिप्तेन शूद्रस्य बाहुना परिरम्भितामाश्लिष्टां तां दृष्ट्वा सहसैव प्रारब्ध-वशादयं विमोहितः सन् हृत्पथस्य कामस्य वशं जगामेत्यन्वयः ॥ ६१ ॥ ॐ ॐ यावत्सत्त्वं यावद्वैर्यं यथाश्रुतं यावच्छास्त्र-ज्ञानं तावत्तद्वलेन आत्मानं मनः आत्मना स्वबुद्ध्या स्तम्भयन्नपि मदनेन कामेन वेपितं कम्पितं मनः समाधातुं न शशाक न शक्तोऽभूदित्यन्वयः ॥ ६२ ॥ ॐ ॐ तत् तस्या दर्शनमेव निमित्तं यस्य स्मरव्याजस्य वस्तुतस्तु प्रारब्धरूपस्य ग्रहस्य तेन प्रलोऽत एव विचेतनः कर्त्तव्याकर्त्तव्यानुसन्धानशून्यः केवलं तां स्त्रियमेव मनसा ध्यायन् स्वधर्माद्विरराम स्वपितृधनदानभोग-सम्पादनादिवचनसङ्केतेन तां प्रलोभ्य स्वगृहमानीय तदनुकूलतया तथा सः रममाणः पूर्वोक्ताध्ययनादिलक्षणात् स्वधर्माद् भ्रष्टो जात इत्यर्थः । एवं साधनसम्पन्नस्यापि भगवदनुग्रहं विना नरकपातकारणपापाचरणे प्रवृत्तिर्जातित्याश्चर्यं सूचयन्ति—हेति ॥ ६३ ॥ ॐ ॐ तदानुकूल्यमेव दर्शयन्ति—तामेवेति । एवकारेण गुर्वतिथिवृद्धानां तोषणं वारयन्ति । यावतार्थेन धनेन स्थितं तावता समग्रेण तामेव तोषयामासेत्यन्वयः । यथा ग्राम्यैर्मनोरमैः कामैर्विषयैः सा प्रसीदेत तथा अचेष्टेति शेषेणान्वयः ॥ ६४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

प्रपञ्चितं जीवस्य संसारप्रकारं तद्धेतुं चोपसंहरन्तो मुक्तिप्रकारमाहुः । एष इति । पुरुषस्य जीवस्य, प्रकृतिसङ्गेन, योऽयं विपर्ययः आसीत्, स एषः संसार इत्यर्थः । योऽस्यायं विपर्यय इति शेषः । सः, एव ईशसङ्गात् परमेश्वरभजनात्, न चिरात् शीघ्रमेव, विलीयते विलीनो भवति निवर्त्तत इति यावत्, स मोक्ष इति शेषः ॥ ५५ ॥ ॐ ॐ तदेवं प्रश्नपरिहारान्तर्गतं सामान्यतो धर्मादिनिर्णयमुक्त्वा प्रस्तुतस्याजामिलस्याधर्मं प्रपञ्चयन्तो दण्ड्यत्वमाहुर्वावदध्यायसमाप्ति—अयं हीति । तत्रास्य प्रथमं धार्मिकत्वं प्रपञ्चयन्ति द्वाभ्याम् । अयं हि अयमजामिल तावत्, श्रुतसंपन्नः वेदशास्त्राध्ययनसंपन्नः, शीलं सुखभावश्च वृत्तं सदाचारश्च गुणाः शान्त्यादयश्च तेषामालय आश्रयः धृतं व्रतं परस्त्रीसङ्गराहित्यात्मकब्रह्मचर्यरूपं येन सः । मृदुः कोमलहृदयः, दान्तो जीतबाह्येन्द्रियः, सत्यवाक्, ऋतवादी, मन्त्रवित्सावित्र्यादिमन्त्राणां यथार्थज्ञानवान्, शुचिः सर्वकालं शुचिताभाक् ॥ ५६ ॥ ॐ ॐ गुर्विति । गुरुश्च अग्निश्च अतिथिश्च वृद्वाश्च तेषां शुश्रूषुः सेवकः, निरहङ्कृतोऽनहङ्कृतः, स्वनिष्ठोक्तगुणकृताहंकारवर्जित इत्यर्थः । सर्वेषां भूतानां सुहृत्प्रियकारी, साधुः परकार्यसाधकः, मितवाग्यथोचितवक्ता, अनसूयकः परगुणेषु दोषानाविष्कारवान् ॥ ५७ ॥ ॐ ॐ एकदेति । असौ द्विजः, एवंभूतोऽसावजामिलनामा ब्राह्मणः,

एकदा कदाचित्, पितृसंदेशकृत् पित्रादिप्रयोजनसंपादकः सन्, वनं यातः । ततः वनात्, फलानि च पुष्पाणि च समिधश्च कुशाश्च तान्, आदाय, आवृत्तः वनात्परावृत्तः ॥ ५८ ॥ * * ददर्शेति ॥ तत्र वने मैरेयं मधु, पैथी सुरामित्यर्थः । पीत्वा, मदेन आधूर्णिते भ्रान्ते नेत्रे यस्यास्तया, भुजिष्या दास्या, सह वर्त्तमानमिति शेषः । कंचित्, कामिनं, शूद्रं ददर्श दृष्टवान् चोऽवधारणे ॥ ५९ ॥ * * मत्तयेति ॥ मत्तया सुरापानतो मत्ततां प्राप्तया, अत एव विशेषेण श्लथन्ती नीची यस्यास्तया सह, व्यपेतं स्वाचारात् भ्रष्टमित्यर्थः । निरपत्रपं निर्लज्जं, अनया दास्या सह अन्तिके समीपे एव क्रीडन्तम् अनु तामनु, गायन्तं, हसन्तं च, शूद्रं ददर्शेति संबन्धः ॥ ६० ॥ * * दृष्ट्वेति ॥ कामलिप्तेन कामोद्दीपकाङ्गरागलिप्तेन बाहुना, परिरम्भितामालिङ्गितां, तां भुजिष्यां दृष्ट्वा, सहसैव विमोहितः सन्, हृच्छयवशं मनसिजवशत्वं जगाम । पाठान्तरे सोऽजामिलः, ह स्फुटं यथा तथा, दैवेन विमोहितः सन्, हृच्छयवशं जगाम ॥ ६१ ॥ * * स्तम्भयन्निति ॥ सं यावत्सत्त्वं यथाबलं, यथाश्रुतं गुरुमुखश्रुतमनोनिग्रहप्रकारमनतिक्रम्येत्यर्थः । आत्मना विवेकेन, आत्मानं मनः, स्तम्भयन्नियमयन् अपि, मदनवैपितं मनः समाधातुं नियन्तुं, न शशाक ॥ ६२ ॥ * * तदिति ॥ सा दासी निमित्तं यस्य स चासौ स्मरः कामः स एव व्याजग्रहः कपटपिशाचनेन प्रस्तः गृहीतः, अत एव, विचेतनः विगतपूर्वस्मृतिः, तां दासीम् एव, मनसा ध्यायश्चिन्तयन्सन्, स्वधर्मात्संध्योपासनादेः, विरराम । स्वधर्मं तयाजेत्यर्थः । हेति खेदे ॥ ६३ ॥ * * तामिति ॥ यावता समग्रेण, पित्र्येण पितृसंबन्धिना, अर्थेन वित्तेन, तां दासीम् एव, प्राम्यैप्राम्येषु साधुभिः, मनोरमैः मनस आनन्दकारिभिः, कामैस्तदभिलषितवस्त्राभरणादिभिः, यथा स प्रसीदेत्, तथा तोषयामास ॥ ६४ ॥

भाषानुवादः

प्रकृतिका संसर्ग होनेसे ही पुरुष अपनेको अपने वास्तविक स्वरूपके विपरीत लिङ्गशरीर मान बैठा है । यह विपर्यय भगवान् के भजनसे शीघ्र ही दूर हो जाता है ॥ ५५ ॥ * * देवताओं ! आप जानते हैं कि यह अजामिल बड़ा शास्त्रज्ञ था । शील, सदाचार और सद्गुणोंका तो यह खजाना ही था । ब्रह्मचारी, विनयी, जितेन्द्रिय, सत्यनिष्ठ, मन्त्रवेत्ता और पवित्र भी था ॥ ५६ ॥ * * इसने गुरु, अग्नि, अतिथि और वृद्ध पुरुषोंकी सेवा की थी । अहङ्कार तो इसमें था ही नहीं । यह समस्त प्राणियोंका हित चाहता, उपकार करता, आवश्यकताके अनुसार ही बोलता और किसीके गुणोंमें दोष नहीं ढूँढ़ता था ॥ ५७ ॥ * * एक दिन यह ब्राह्मण अपने पिताके आदेशानुसार वनमें गया और वहाँसे फल-फूल, समिधा तथा कुश लेकर घरके लिये लौटा ॥ ५८ ॥ * * लौटते समय इसने देखा कि एक भ्रष्ट शूद्र, जो बहुत कामी और निर्लज्ज है, शराब पीकर किसी वेश्याके साथ विहार कर रहा है । वेश्या भी शराब पीकर मतवाली हो रही है । नशेके कारण उसकी आँखें नाच रही हैं, वह अर्द्धनग्न अवस्थामें हो रही है । वह शूद्र उस वेश्याके साथ कभी गाता, कभी हँसता और कभी तरह-तरहकी चेष्टाएँ करके उसे प्रसन्न करता है ॥ ५९-६० ॥ * * निष्पाप पुरुषों ! शूद्रकी मुजाओंमें अङ्गरागादि कामोद्दीपक वस्तुएँ लगी हुई थीं और वह उनसे उस कुलटाका आलिङ्गन कर रहा था । अजामिल उन्हें इस अवस्थामें देखकर सहसा मोहित और कामके वश हो गया ॥ ६१ ॥ * * यद्यपि अजामिलने अपने धैर्य और ज्ञानके अनुसार अपने काम-वेगसे विचलित मनको रोकनेकी बहुत-बहुत चेष्टाएँ कीं, परन्तु पूरी शक्ति लगा देनेपर भी वह अपने मनको रोकनेमें असमर्थ रहा ॥ ६२ ॥ * * उस वेश्याको निमित्त बनाकर काम-पिशाचने अजामिलके मनको प्रसन्न लिया । इसकी सदाचार और शास्त्रसम्बन्धी चेतना नष्ट हो गयी । अब यह मन-ही-मन उसी वेश्याका चिन्तन करने लगा और अपने धर्मसे विमुख हो गया ॥ ६३ ॥ अजामिल सुन्दर-सुन्दर वस्त्र-आभूषण आदि वस्तुएँ, जिनसे वह प्रसन्न होती, ले आता । यहाँतक कि इसने अपने पिताकी सारी सम्पत्ति देकर भी उसी कुलटाको रिझाया । यह ब्राह्मण उसी प्रकारकी चेष्टा करता, जिससे वह वेश्या प्रसन्न हो ॥ ६४ ॥

विप्रां स्वभार्यासप्रौढां कुले महति लम्बिताम् । विससर्जाचिरात्पापः स्वैरिण्यापाङ्गविद्धधीः ॥ ६५ ॥

यतस्ततश्चोपनिन्ये न्यायतोऽन्यायतो धनम् । वभारास्याः कुटुम्बिन्याः कुटुम्बं मन्दधीरयम् ॥ ६६ ॥

यदसौ शास्त्रमुल्लङ्घ्य स्वैरचार्यार्यगहितः । अवर्तत चिरं कालमघायुरशुचिर्मलात् ॥ ६७ ॥

तत एनं दण्डपाणेः सकाशं कृतकिल्बिषम् । नेष्यामोऽकृतनिर्वेशं यत्र दण्डेन शुद्ध्यति ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धेऽजामिलोपाख्याने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अन्वयः—स्वैरिण्या अपाङ्गविदधीः पापः महति कुले लम्बिताम् अप्रौढां विप्रां स्वभार्याम् अचिरात् विस-
सर्ज ॥ ६५ ॥ * * अयं मन्दधीः यतः ततः न्यायतः अन्यायतः धनम् उपनिन्ये च अस्याः कुटुम्बिन्याः कुटुम्-
बभार ॥ ६६ ॥ * * यत् असौ शास्त्रम् उल्लङ्घ्य स्वैरचारी आर्यगर्हितः अघायुः मलात् अशुचिः चिरं कालम्
अवर्तत ॥ ६७ ॥ * * ततः एनम् अकृतनिर्वेशं कृतकिल्बिषं दण्डपाणेः सकाशं नेष्यामः यत्र दण्डेन शुद्ध्यति ॥ ६८ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

लम्बितां परिणीताम् ॥ ६५-६६ ॥ * * अघरूपमायुर्यस्य मलमेव तदीयमन्नादिकमस्तीति मलात् ॥ ६७ ॥ * *
अकृतनिर्वेशमकृतप्रायश्चित्तम् । अस्यैव च हितार्थं नेष्याम इत्याहुः । यत्रेति ॥ ६८ ॥

इति श्रीभागवतम् पष्ठस्कन्धे टीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अप्रौढां स्वैरिणीवत्कामकेलिविनिपुणाम् “प्रौढः स्याद्युनि निपुणे विपुले च त्रिषु स्फुटे” इति निरुक्तिः ॥ ६५ ॥ * *
अस्याः शूद्रायाः ॥ ६६ ॥ * * अघायुरिन्द्रियतर्पणरतत्वात् । “अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति” इति
श्रीगीतोक्तेः । अत एव मलात् स्नानादिकर्मत्यागादिति ‘अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते’ इति स्मृतेः । स्नानमपि मृदोमयादिधारणपूर्वकं
मन्त्रकृतमेव न तु श्वादिवस्निमज्जनमात्रमप्यन्यथा मत्स्यादीनां सर्वदा निमज्जन्शीलत्वादतीवधर्मवत्त्वं स्यादिति
भावः ॥ ६७ ॥ * * यद्यतोऽसावघायुस्ततो हेतोः । यत्र दण्डपाणिपार्श्वे “विष्णौ राज्ञि धर्मराजे दण्डपाणिर्यतौ तथा”
इति निरुक्तिः ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे पष्ठस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

विप्रामिति । स्वैरिण्या इति भिन्नं पदम् । स्वैरिण्या तथा अपाङ्गैर्विद्धा धीर्यस्य सः पापः अप्रौढां नवयौवनां महति
कुले लम्बितां तस्याः पित्रा विचार्यैव दत्ताम् इत्यर्थः । विप्रां स्वभार्याम् अचिरात् दासीसंबन्धसमकाल एव विससर्ज त्यक्त-
वान् ॥ ६५ ॥ * * यत इति । मन्दधीः अयं यतस्ततः न्यायतः प्रतिग्रहादेः अन्यायतः चौर्यादिनापि धनमानिन्ये
तेनास्याः कुटुम्बिन्याः कुटुम्बं बभार पुपोष ॥ ६६ ॥ * * यदिति । यद् यस्मादसौ शास्त्रमुल्लङ्घ्य स्वैरचारी निरकुशत्वेन
वर्तमानः अत एव आयैः वृद्धैर्गर्हितः अघायुः अघं पापं तदर्थमेवायुर्जीवनं यस्य सः अत एव मलात् रागादिदोषादशुचिश्च
सन् चिरं कालमवर्तत । यद्वा । मलमेव तदीयोच्छिष्टादिकमस्तीति मलात् ॥ ६७ ॥ * * तत इति । ततस्तस्मात् कृत-
किल्बिषं न कृतो निर्वेशः प्रायश्चित्तं येन तमेनं दण्डपाणेर्यमस्य सकाशं समीपं नेष्यामः । यत्र दण्डेन शुद्ध्यति शुद्धो भवति
इत्यर्थः । तेनास्यैव हितार्थं नयनमतो वारणं न युक्तम् ॥ ६८ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायः पष्ठस्य प्रथमे निरमादिमाम् ॥

इति श्रीभागवते पष्ठस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वीरराघवव्याख्या

अप्रौढामरजःप्रादुर्भावां प्रियां सुन्दरीं महति कुले सत्कुले लम्बितां लब्धां भार्यामचिरादाशु विससर्ज । पापः पापा-
चारः स्वैरिण्या कर्त्र्यापाङ्गेन करणेन विद्धा विनाशिता धीर्विवेकी यस्य सः ॥ ६५ ॥ * * न्यायतोऽन्यायतो वा यतस्ततो
धनमुपनिन्ये आनीतवान् मन्दधीरयमज्ञामिलः कुटुम्बिन्याः पुत्रवत्याः कुटुम्बं पुत्रादिरूपं बभार पुपोष ॥ ६६ ॥ * *
एवं तस्य वृत्तिमभिधायावश्यमस्य दण्डं प्रत्यर्हतास्तीत्याहुः । यद्यस्मादसावज्ञामिलः शास्त्रपथमतिक्रम्य स्वेच्छाचारी आय्यैः
शिष्टैर्गर्हितः अघायुः पापाभिवृद्धायुष्कः दासीसङ्गरूपान्मलान्नित्यमशुचिः सन् चिरकालमवर्तत ॥ ६७ ॥ * * ततः
कृतं किल्बिषं पापं येन अकृतः निर्वेशः निष्कृतिर्येन तमेनं दण्डपाणेर्यमस्य सकाशं प्रति नेष्यामः प्रापयिष्यामः सकाशं विशि-
नष्टि । यत्र दण्डपाणेः सकाशे दण्डेन नरकानुभवरूपेण शुद्ध्यति ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकाख्यायां टीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अप्रौढामनवाप्तयौवनाम् ॥ ६५-६६ ॥ * * स्वैरचारी निरङ्कुशत्वेन वर्तमानः अघायुः पापजीवनः मलाद्रागादिदोषात् ॥ ६७ ॥ * * अकृतनिर्देशं यावता निर्देशेन पापशुद्धिः स्यात्तावत्पापप्रायश्चित्तं न कृतवांस्तं यत्र नीतो यममटकृतदण्डेन शुद्धो भवति ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे विजयध्वजविरचितायां पदरत्नावल्यां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

लम्बितां तस्याः पित्रा विचार्यैव दत्तामित्यर्थः । स्वैरिण्यापाङ्गेति सन्धिरार्षः ॥ ६५-६६ ॥ * * अघरूपमघार्थं वा आयुर्यस्य सः । मलं वेश्योच्छिष्टमेवास्तीति सः अकृतप्रायश्चित्तं यत्र शुद्धयतीत्यस्योपकार एव प्रवर्तमानानस्मान् कथं वारयथेति भावः ॥ ६७-६८ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हविष्यां भक्तचेतसाम् । षष्ठस्य प्रथमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अप्रौढां किशोरीं लम्बितां परिणीतां स्वैरिण्यापाङ्गेत्यत्र सन्धिरार्षः । अपाङ्गेन विद्धा धीर्यस्य सः ॥ ६५ ॥ * * बभार पुपोष ॥ ६६ ॥ * * स्वैरचारी स्वैच्छाचारी अघरूपमायुर्यस्य सः मलं दास्या उच्छिष्टमन्नादिकमस्तीति मलाद्यतः अवर्तत ॥ ६७ ॥ * * ततो हेतोः अकृतनिर्देशमकृतप्रायश्चित्तं दण्डपाणेः सकाशं नेष्यामः यत्र दण्डेन शुद्धयति पवित्रो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवते सिद्धान्तप्रदीपे षष्ठस्कन्धे प्रथमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

न केवलं स्वधर्ममेव त्यक्तवान् किन्त्वधर्ममपि महान्तं कृतवानित्याहुः-विप्रामिति त्रिभिः । महति कुले लम्बितां परिणीताम् । अचिरात् दासीसम्बन्धसमकाले एव विससर्ज त्यक्तवान् । एवं त्यागे तस्या अभिरुचिरेव हेतुरित्यभिप्रायेणाहुः-स्वैरिण्यास्तस्या अपाङ्गैः कटाक्षैर्विद्धा धीर्यस्य सः सन्धिरार्षः ॥ ६५ ॥ * * यतस्ततश्च शास्त्रमर्यादानादरेणापि न्यायतः कृष्यादिव्यापारतः अन्यायतः चौर्यादिनापि धनमानिन्ये, तेनास्याः कुटुम्बिन्याः कुटुम्बं बभार पुपोष । ननु कथमेव मन्यायेन तत्कुटुम्बपोषणं कृतवान्नरकपाताच्च नाबिभ्यस्तत्राह-मन्दधीरिति, तदासक्त्याः मोदितचित्त इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ * * एवमस्यापराधं निरूप्यास्य विशुद्धयर्थं यातनास्थाने नयनमुचितमेवेत्याहुः-यदिति द्वाभ्याम् । यत् यस्मादसौ शास्त्रमुल्लङ्घ्य स्वैरचारी निरङ्कुशत्वेन वर्तमानः अत एव आर्यैः वृद्धैर्गर्हितः अघायुः अघं पापं तदर्थमेव आयुर्जीवनं यस्य सः अत एव मलान् रागादिदोषादशुचिश्च सन् चिरं कालमवर्तत ॥ ६७ ॥ * * ततस्तस्मादेवं कृतकिल्बिषं कृतपापं दण्डपाणेर्यमराजस्य सकाशं समीपं नेष्यामः । यत्र दण्डेन शुद्धयति शुद्धो भविष्यतीत्यर्थः । तेनास्यैव हितार्थं नयनमिति तद्वारणमनुचितमेव, यतोऽकृतनिर्देशं न कृतो निर्देशः प्रायश्चित्तं येन तम्, यदि तत्कृतं स्यात्तदा तेनैव विशुद्धयेदिति भावः ॥ ६८ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता तत्र षष्ठेऽस्मिन् स्कन्धे नामनिरूपणे । प्रथमो विवृतोऽध्यायो वृत्तान्तः श्रवणार्थकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

विप्रामिति ॥ अप्रौढामरजःप्रादुर्भावां, महति कुले लम्बितां, महतः कुलत उपलब्धामित्यर्थः । विप्रां स्वजातीयोत्तम-विप्रकन्यामित्यर्थः । स्वभार्या विप्रामिसंनिधौ परिणीतां निजाङ्गनां, स्वैरिण्या कन्या अपाङ्गेन करणेन विद्धा धीर्यस्य तथाभूतः सन्, पापः सः अचिरात् विससर्ज ॥ ६५ ॥ * * यत इति । न्यायतः अन्यायतः यतः ततश्च धनम्, उपनिन्ये समाहृतवान् । एवं मन्दधीः अयमजामिलः कुटुम्बिन्याः पुत्रवत्याः अस्या दास्याः कुटुम्बं पुत्रादिरूपं बभार पुपोष ॥ ६६ ॥ * * एवं तस्य वृत्तिमभिधायावश्यं दण्डं प्रत्यर्हतास्तीत्याहुः ॥ यदिति ॥ यद्यस्माद् असावजामिलः, शास्त्रं शास्त्रपथम्, उल्लङ्घयातिक्रम्य, स्वैरचारी स्वैच्छाचारी, आर्यगर्हितः शिष्टैः कृतगर्हः, अघायुः पापरूपायुष्कः, मलान् मलसमतदन्नाशी, यद्वा मलादासीसङ्गरूप-

मलतः मंलाद्रागादिदोषरूपमलाद्वा अशुचिरपवित्रः सन् चिरं कालम् अवर्त्तत ॥ ६७ ॥ * * तत इति ॥ ततः कृतं किल्बिषं येन तं न कृतो निर्वेशस्तत्प्रायश्चित्तं येन तम् एनमजामिलं, दण्डपाणेर्यमस्य, सकाशं नेष्यामः । यत्र दण्डपाणेः सकाशं दण्डेन शुद्धयति ॥ ६८ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसाचार्यविरचितायामन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां षष्ठस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भाषानुवादः

उस स्वच्छन्दचारिणी कुलटाकी तिरछी चितवनने इसके मनको ऐसा लुभा लिया कि इसने अपनी कुलीन नवयुवती और विवाहिता पत्नीतकका परित्याग कर दिया । इसके पापकी भी भला कोई सीमा है ॥ ६५ ॥ * * यह कुबुद्धि न्यायसे, अन्यायसे जैसे भी जहाँ कहीं भी धन मिलता, वहीं से उठा लाता । उस वेश्याके बड़े कुटुम्बका पालन करनेमें ही यह व्यस्त रहता ॥ ६६ ॥ * * इस पापीने शास्त्राज्ञाका उल्लङ्घन करके स्वच्छन्द आचरण किया है । यह सत्पुरुषोंके द्वारा निन्दित है । इसने बहुत दिनोंतक वेश्याके मल-समान अपवित्र अन्नसे अपना जीवन व्यतीत किया है, इसका सारा जीवन ही पापमय है ॥ ६७ ॥ * * इसने अबतक अपने पापों का कोई प्रायश्चित्त भी नहीं किया है । इसलिये अब हम इस पापीको दण्डपाणि भगवान् यमराज के पास ले जायेंगे । यहाँ यह अपने पापोंका दण्ड भोगकर शुद्ध हो जायगा ॥ ६८ ॥

इति षष्ठस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

एवं ते भगवद्भूता यमदूताभिभाषितम् । उपधार्याथ तान् राजन् प्रत्याहुर्नयकोविदाः ॥ १ ॥

विष्णुदूता ऊचुः

अहो कष्टं धर्मदृशामधर्मः स्पृशते सभाम् । यत्रादण्ड्येष्वपापेषु दण्डो यैर्ध्रियते वृथा ॥ २ ॥

प्रजानां पितरो ये च शास्तारः साधवः समाः । यदि स्यात्तेषु वैषम्यं कं यान्ति शरणं प्रजाः ॥ ३ ॥

यद्यदाचरति श्रेयानितस्तत्तदीहते । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ ४ ॥

यस्याङ्गे शिर आधाय लोकः स्वपिति निर्वृतः । स्वयं धर्ममधर्मं वा न हि वेद यथा पशुः ॥ ५ ॥

स कथं न्यर्पितात्मानं कृतमैत्रमचेतनम् । विश्रम्भणीयो भूतानां सघृणो द्रोघुमर्हति ॥ ६ ॥

अयं हि कृतनिर्वेशो जन्मकोट्यंहसामपि । यद् व्याजहार विवशो नाम स्वस्त्ययनं हरेः ॥ ७ ॥

एतेनैव ह्यघोनोऽस्य कृतं स्यादघनिष्कृतम् । यदा नारायणायेति जगाद चतुरक्षरम् ॥ ८ ॥

अन्वयः—राजन् ते नयकोविदाः भगवद्भूताः एवं यमदूताभिभाषितम् उपधार्य अथ तान् प्रत्याहुः ॥ १ ॥ * *

अहो कष्टम् अधर्मः धर्मदृशां सभां स्पृशते यत्र यैः अदण्ड्येषु अपापेषु वृथा दण्डः ध्रियते ॥ २ ॥ * * * ये प्रजानां पितरः च शास्तारः समाः साधवः यदि तेषु वैषम्यं स्यात् तर्हि प्रजाः कं शरणं यांति ॥ ३ ॥ * * * श्रेयान् यत् यत् आचरति इतरः तत् तत् ईहते सः यत् प्रमाणं कुरुते लोकः तत् अनुवर्तते ॥ ४ ॥ * * * लोकः यस्य अङ्गे शिरः आधाय निर्वृतः स्वपिति तं धर्मं वा अधर्मं यथा पशुः स्वयं न हि वेद ॥ ५ ॥ * * * भूतानां विश्रम्भणीयः स घृणः सः न्यर्पितात्मानं कृतमैत्रम् अचेतनं द्रोघुं कथम् अर्हति ॥ ६ ॥ * * * अयं हि जन्मकोट्यंहसाम् अपि कृतनिर्वेशः यत् विवशः स्वस्त्ययनं हरेः नाम व्याजहार ॥ ७ ॥ * * * हि यदा नारायण आय इति चतुरक्षरं जगाद एतेन एव अस्य अघोनः अघनिष्कृतं कृतं स्यात् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

द्वितीये वैष्णवैर्याम्यान्नाममाहात्म्यमद्भुतम् । श्रावयित्वा द्विजो विष्णोर्लोकं नीत इतीर्यते ॥ १ ॥

नयकोविदा न्यायनिपुणाः ॥ १ ॥ * * * धर्मदृशां सभामधर्मः स्पृशति । तदाहुः । यत्र सभायाम् । यैर्धर्मदृ-

ग्भिस्तेषां तां सभाम् ॥ २ ॥ * * * पितरः पितृवत्पालकाः । शास्तारोऽनुशिक्षकाः । वैषम्यमदण्ड्यदण्डनम् ॥ ३ ॥ * *

एतत्प्रवर्तितमधर्ममन्योऽपि करिष्यतीति महत्कष्टमभूदित्याहुः । यद्यदिति । श्रेयान् श्रेष्ठः ॥ ४ ॥ * * * विश्वस्तघाता-

दपीत्याहुः यस्येति द्वाभ्याम् । निर्वृतो निश्चितः ॥ ५ ॥ * * * विश्वासेन नितरामर्पित आत्मा येन तं विश्रम्भणीयो

विश्रम्भणीयः सघृणश्चेत् ॥ ६ ॥ * * * नन्वस्य पापिनो दण्डे किमर्थमाक्रोशः क्रियते तत्राहुः । अयं हीति । यद्यस्माद्वि-

वशोऽपि हरेर्नाम व्याजहारोच्चारितवान् न केवलं प्रायश्चित्तमात्रं हरेर्नामापि तु स्वस्त्ययनं मोक्षसाधनमपि । “सकृदुच्चरितं येन

हरिरित्यक्षरद्वयम् । बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति” इति स्मृतेः ॥ ७ ॥ * * * ननु कर्मसाद्गुण्यकरं हरेर्नामेति युक्तम्

“यस्य स्मृत्या च नामोत्तया तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वंदे तमच्युतम् ।” इत्यादिवचनात् । स्वातं-

त्र्येण त्वघनिवर्तकं हरेर्नाम कथं स्यात्तत्राहुः । एतेनैवेति । अघोनः अघवतो मघवच्छब्दवद्रूपम् । यत् आ इति च्छेदः । आ ईषदाभासमात्रं चतुरक्षरं यन्नाम जगाद । एतेनैव केवलेन चतुरक्षरमित्यनेनाधिक्यं च दर्शितम् । कथं जगाद । नारायण आय आगच्छेत्येवं विक्रोशरूपेण पुत्राह्वनेन । अयं भावः । कर्मागत्वेऽपि हरिनाम्नः खादिरत्वादिवत्संयोगपृथक्त्वेन सर्वप्रायश्चित्तार्थत्वं युक्तमेव । तथा हि । “अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तिते सर्वपातकैः । पुमान्विमुच्यते सद्यः सिंहत्रैर्मृगैरिव ।” इत्यादि-पुराणे । “तावत्सहस्रशो नाम्नः स्वातंत्र्यमवगम्यते ।” न चैतेऽर्थवादा इति शङ्कनीयं विधिशेषत्वाभावात् । न च विध्यश्रवणा-दन्यशेषता कल्पनीया । “यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवति” इत्यादिवदप्राप्तार्थत्वे तु विध्यनुपपत्तिः । यथा रागतः प्राप्ते भोजनादौ प्राप्तार्थत्वेन विधिकल्पनोपपत्तेः । मंत्रेषु च । “मर्ता अमर्त्यस्य ते भूरि नाम मनामहे । विप्रासो जातवेदसः । आस्य जानतो नाम चिद्विक्त्तन” इत्यादिषु नाम्नस्तपोदानादिसर्वधर्माधिक्यमवगम्यते । उपपादितं च मंत्रार्थवादानामपि स्वार्थं प्रामाण्यं देवताधिकरणे । तस्माच्छ्रीनारायणनामाभासमात्रेणैव सर्वाघनिष्कृतं कृतं स्यादिति ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

याम्यानिनि द्वितीया सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणमित्युक्तत्वाद्वात्र श्रावयित्वेति णिजंतसंबन्धेऽपि नोचिता तथापि ‘अव्ययकृतो भावे’ इत्युक्तत्वाच्छृणोतेरकर्मकतामभिप्रेत्य सा कृता अकर्मकादेव भावार्थप्रत्ययोत्पत्तेर्विहितत्वादिति । यद्वा—याम्यान्प्रति नाममाहात्म्यमित्यन्वयः (१) राजन्निति । त्वं तु राजत्वाहंङ्यादंङ्यव्यवहारनिपुणोऽसीति भावः । नयकोविदाः प्रायश्चित्तशास्त्रकोविदाः ॥ १-२ ॥ * * साधवः सदाचाराः ॥ ३ ॥ * * प्रजाऽनिष्टं शोचंत आहुरेतत्प्रवर्तितमित्यादि । श्रेयान् सर्वशास्त्रतत्त्वज्ञः ॥ ४ ॥ * * यस्य श्रेष्ठत्वेनाभिमत्तस्य पशुर्यथा सौनकेन पाल्यमानस्तस्मिन्विश्रुतो धर्माधर्म न वेत्ति तेन सहावातस्थानमपि गच्छति ॥ ५ ॥ * * कृतमैत्रं कृतविश्वासम् । अचेतनम् अज्ञम् । सघृणः ‘घृणा दयाऽनुकंपा स्यात्’ इत्यमरोक्तेर्देयालुश्चेत्तर्हि कथं द्रोणं जिघांसितुमर्हति न कथमपीत्यर्थः ॥ ६ ॥ * * अत्राशङ्कते—नन्विति । आक्रोशो वाग्वादः । परिकरो दृढत्वेन कटिबंधः ॥ ७ ॥ * * पुनराक्षिपति—नन्विति । सद्गुणस्य भावः साद्गुण्यं कर्मणः साद्गुण्यं कर्मसाद्गुण्यं तत्करोतीति तथा । यस्य हरेः । आदिना जपादिग्रहः । आकार-णेनाह्वनेन । अत्राशयमाह—अयं भाव इति । खादिरत्वादिति । अत्र जैमिनिसूत्रम् “एकस्य तूभयार्थत्वे संयोगपृथक्त्वम्” इति । अस्यार्थः—एकस्योभयार्थत्वे तु संयोगस्य विनियोजकप्रमाणस्य पृथक्त्वामुभयत्वं नियामकमिति शेषः । यथैकस्य खादिरत्वस्य क्रत्वर्थत्वं पुरुषार्थत्वं च “खादिरो यूपो भवति” “खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत” इति वाक्याभ्यां बोधितत्वात् । तथैकस्य हरिनाम्नोऽपि मुक्तेः फलांतरस्य च तत्तद्बोधकवाक्याभ्यामुभयार्थत्वेत्यर्थः । तथा च हरिनाम्नोऽनेकफल-संबन्धेऽपि प्रायश्चित्तार्थत्वं युक्तमेवेति सुष्ठूक्तं स्वामिचरणैः । अवशेन प्रमादेन । अत्राक्षेपांतरमाह—न चैत इति । अन्यशेषता निषेधशेषता । यथाऽप्राप्तार्थत्वेनात्यंताप्राप्तत्वेन ‘विधिरत्यंतमप्राप्तौ’ इत्युक्तेरपूर्वविधिः कल्प्यते “अग्नयेऽष्टाकपालं निर्वपेत्” इति तथात्रापि सर्वपापापनुत्तये हरिनाम जपेदिति विधिकल्पना भवत्येवातो निषेधशेषता न कल्पयेति । अथार्थवादलक्षणमाह—प्राशस्त्यनिन्दान्यतरलक्षणया विधिनिषेधभूतं वाक्यमर्थवादः स च त्रिविधो गुणवादानुवादभूतार्थवादभेदान् । प्रमाणांतर-विरुद्धार्थबोधको गुणवादः यथा “आदित्यो यूपः” इति । प्रमाणांतरप्राप्तार्थबोधकोऽनुवादः यथा “अग्निर्हिमस्य भेषजम्” इति । प्रमाणांतरबाधतत्प्राप्तिरहितार्थबोधको भूतार्थः यथा “इंद्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्” इति । तत्र त्रिविधानामप्यर्थवादानां विधिस्तुतिपरत्वसमानेऽपि भूतार्थवादानां स्वार्थेऽपि प्रामाण्यम् । अबाधिताज्ञातज्ञापकत्वं हि प्रमाणं तच्च बाधितविषयत्वात् ज्ञातज्ञापकत्वाच्च न गुणावादानुवादयोर्भूतार्थवादस्य तु स्वार्थतात्पर्यरहितस्याप्यौत्सर्गिकं प्रामाण्यं न विहन्यते देवताधिकरण-न्यायान् । देवताधिकरणन्यायश्च—संवादविसंवादाभावे यत्र मंत्रादिना देवताविग्रहादिकं सिध्यति स भवति यथा “उपर्यपि बादरायणः संभवान्” इति । अस्यार्थः—देवानामनधिकारात्कर्ममुक्तिसाधनेपूपासनेषु देवादिभोगद्वारा मोक्षकाममनुष्य-प्रवृत्तिर्नास्तीति पूर्वपक्षे फलं सिद्धांते तादृशप्रवृत्तिरस्तीति फलं बृहदारण्यके श्रूयते “तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभू-त्तधर्षिणां तथा मनुष्याणाम्” इति । देवादीनां मध्ये यो यो ब्रह्मप्रत्यक्त्यो न साक्षादकरोत्स एव ब्रह्मात्मनाऽतिप्रदित्यर्थः । अत्र किं देवादीनां ब्रह्मविद्याविकारोऽस्ति न वेति विषये शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वात्नास्तीति प्राप्तेऽभिधीयते तदुपरीति । तेषां मनुष्याणामुपरिष्ठाये देवादयस्तेषामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्तीति बादरायण आचार्यो मन्यते स्म कुतः संभवार्थित्वसाम-र्थ्यादधिकारकारणस्य संभवदित्यर्थः । देवादीनां भोगशालित्वेऽपि भोग्यवस्तुष्वनित्यत्वदोषदर्शनाद्वैराग्यादिकं निरतिशया-नंदमोक्षार्थित्वं च संभवतीति भावः । इह देवताविग्रहादिकं तद्योय इति मंत्रेण साधितमस्तीति । विग्रहादिकं तु “विग्रहो हविषां भोग ऐश्वर्यं च प्रसन्नता । फलप्रदानमित्येतत्पञ्चकं विग्रहादिकम्” इति । मंत्रेषु चेति । अथ मंत्रार्थः—मर्ता मर्त्या मरणधर्माणो विप्रासो विप्रा वयममर्त्यस्य जातवेदसः सर्वकर्मफलदातुस्ते नाम भूरि तपोदानादिसर्वधर्मेभ्योऽधिकं मनामहे

मन्यामहे । अस्य विष्णोः आ सम्यक्प्रकारेण नाम यूयं विविक्तन कीर्त्तयत किं कुर्वतः चित्कचिज्ज्ञानतो नाममाहात्म्यमिति । आदिना “तमु स्तोतारः पूर्वं यथाविधि कृतस्य गर्भं जनुषा पिपर्त्तन” इत्यादेर्ग्रहः । पूर्वं पुरातनं सर्वाधिष्ठातारं सर्वकर्तारं च कृतस्योपनिषदस्तज्जन्यज्ञानस्य वा गर्भं जठरे वर्त्तमानं वेदांतसिद्धांतप्रत्यगभिन्नपरमात्मानं स्तोतारः स्तुध्वमिति विभक्ति-विपरिणामः । न च वैदिकैरेव स्तोत्रैः स्तोतव्यमिति कश्चिदस्ति नियमः किं तु यथाविधि यथाज्ञानं यथा जानीत तथा स्तुध्वं श्रौतैरागमिकैः पौराणैः प्राकृतैर्वा स्तोत्रैः स्तुध्वमिति भावः । ततश्च जनुषा पिपर्त्तनं पिपृतेति वक्तव्ये पिपर्त्तनेति छांदसं जन्म पूर्यतामिति कर्मकर्तरि प्रयोगे कर्त्तव्ये जनुषेति करणत्वनिर्देशोऽपि छांदसः । जन्मनः पूर्त्तिभ्राणुत जन्मानि समापयतेति भावः । अथवा तं देवं जनुषा स्वच्छंदरचितेन बहुविधजन्मनापि पर्त्तनं पूरयत मत्स्याद्यवतारैरन्वितं वर्णयेत्यर्थः । किञ्च—विधिशक्तिर्न मंत्रस्य नियोगेनानुमीयते “स्वतो विधास्तते ह्येष नियोगात्स्मारयिष्यति” इत्युक्तेरनुष्ठानार्थानामपि मंत्राणां विधायकत्वमनुरूपमेवेति मीमांसकाः । संदर्भस्तु—ननु तर्हि तन्नामकरणे प्रथमं तन्नामैव जन्मकोट्यंहसां नाशोऽभूत्तदनंतरं मुहुः कृतपापस्य तत्समाप्तिरेतेनाभूदिति वक्तुं युज्यते इत्याशङ्क्य पूर्ववाक्याभिप्रायं स्वयमेवाह—एतेनैवेति । यदि पूर्वं नोच्चारित-वांस्तथाप्येतेनैवाद्य निष्कृतं कृतं स्यादित्यन्यांगत्वं परिहृतम् ॥ ८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

द्वितीयेऽजामिलो विष्णोर्नाममाहात्म्यतः शुचिः । तस्य लोकं गतस्तत्र श्लोकानन्दप्रयोधयः (४९)

अनुष्टुभस्तु भूवाणा (५१) उवाचेति चतुष्टयम् (४) ॥ २ ॥ एवमिति ॥ हे राजन् ! नये प्रायश्चित्तादिनिर्णये कोविदाः पण्डिताः ते भगवद्दूता एवं यमदूतानामभिभाषितमुपधार्य तात्पर्यपूर्वकं श्रुत्वा अथानन्तरमेव तान्प्रत्युत्तर-माहुः ॥ १ ॥ * * अहो धर्मराजस्य धर्मराजतैव विपरीता जातेत्याहुः । अहो इति । अहो महाकष्टं प्राप्तं कृतः यतो धर्मदृशां धर्माधर्मविवेकिनामपि सभामधर्मः स्पृशते । तडार्घः । यत्र सभायां यैर्धर्मदृग्भिरेव यमादिभिरपापेषु अत एवादण्डयेषु दण्डानर्हेषु वृथा दण्डो ध्रियते ॥ २ ॥ * * प्रजानामिति ॥ ये च प्रजानां पितरः पितृवद्वात्सल्येन पालकाः शास्त्रारः गुरुवत्सन्मार्गशिक्षकाः साधवो हिताचरणेनेष्टसाधकाः समाः सर्वत्र स्वमुखदुःखसाम्यदर्शिनः एवं शास्त्रतो लोके प्रसिद्धाः यमादयस्तेषु यदि वैषम्यं पूर्वोक्तवैपरीत्यं प्रजापीडकत्वं धर्मशिक्षौदासीन्यमहितकारित्वं परदुःखानभिज्ञत्वं च स्यात्तदा प्रजाः कं शरणमाश्रयं यान्ति प्राप्नुयुः ॥ ३ ॥ * * यदिति । श्रेयान् धर्मज्ञतया श्रेष्ठत्वेनाभिमतः यद्यदाचरति इतरः अज्ञोऽपि तदाचारं दृष्ट्वा तत्तदेवेह करोति । स श्रेष्ठो यत् शास्त्रं प्रमाणं कुरुते अन्योऽपि लोकः प्राणी तत् शास्त्रमनुवर्त्तते अनुसरति प्रमाणीकरोति ॥ ४ ॥ * * विश्वासघातित्वमपीत्याहुः—यस्येति ॥ यस्य श्रेष्ठत्वेनाभिमतस्याङ्गे उत्सङ्गे शिर आधाय लोकः प्राणी निर्वृतः निश्चिन्तः स्वपिति स धर्मपालनं करोतु अधर्मं वा करोतु तत् स्वयं न वेद । यथा पशुः स्वस्वामिन कृतविश्वासः स्वपिति स पालनं करिष्यति हननं वा तन्न जानाति तथेत्यर्थः ॥ ५ ॥ * * स इति ॥ सः प्रमाणभूतः अत एव भूतानां विश्रम्भणीयः विश्वसनीयः सद्युषः परल्लेशदर्शने द्रवीभूतचित्तश्चेत् तदा कृतमैत्रं कृतविश्वासं विश्वासेन नितरामर्षित आत्मा येन तम् अचेतनमज्ञं कथं द्रोघमुहति अतो यमः सद्यश्चेत्पीडयितुं नार्हति ॥ ६ ॥ * * नन्व-कृतप्रायश्चित्तस्यास्य शोधनार्थमेव दण्डो दीयते न तत्र निर्वृणतेति चेत् तत्राहुः—अयं हीति ॥ अयं ह्यजामिलः न केवलमेत-जन्मपापानाम् अपि तु जन्मकोटीनां यान्यंहंसि पापानि तेषामपि कृतो निर्वेशः प्रायश्चित्तं येन तादृशोऽस्ति । यत् यस्मात् विवशोऽप्यर्थं स्वस्त्ययनं मोक्षस्यापि साधनं न तु प्रायश्चित्तमात्रं हरेर्नाम व्याजहार उच्चारितवान् ॥ ७ ॥ * * एतेनेति । यदासौ पूर्वं भोजनदिकाले हे नारायण ! आय आगच्छेति अपभ्रंशभाषयाऽपि चतुरक्षरं नाम जगाद उच्चारितवान् । आयेत्याङ्पूर्वादय गतावित्यस्माल्लोट् तडभावः आर्घः । तदैवैतेन पुत्रोपचरितनाम्नैवास्याघोनोऽघवतः । संप्रसारणमार्षम् । अनेक-जन्मसञ्चितस्यावस्य निष्कृतं प्रायश्चित्तं कृतं स्यात् । यद्वा । यत् आ इति च्छेदः । आ ईषदाभासमात्रं चतुरक्षरं यन्नाम जगाद एते-नैव केवलेन अवनिष्कृतं कृतं स्यादिति । ननु “यस्य स्मृत्या च नामोकत्या तपोदानक्रियादिषु ॥ न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥” इत्याद्युक्तेः कर्मसाद्गुण्याय हरेर्नामेति युक्तं स्वातन्त्र्येणाघनिवर्त्तकं तु तत्कथमिति चेत् खादिरो यूपो भवति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यादित्यादिवत्संयोगपृथक्त्वन्यायेन प्रायश्चित्तार्थत्वमपि युक्तम् । एकस्योभयत्र विनियोगः संयोग-पृथक्त्वं तेन स्वातन्त्र्येण कर्माङ्गत्वेन च हरिनाममाहात्म्यं पापं नाशयतीति । “अवशेनापि यन्नाग्नि कीर्तिते सर्वपातकैः ॥ पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव ॥” इत्यादिभिः पुराणे तावत्सहस्रशो नाम्नः स्वातन्त्र्यमवगम्यते न चैतैर्धर्मादा इति शङ्कनीयं विधिज्ञेयत्वाभावात् । न च विध्यश्रवणादन्यशेषता कल्पनीया यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्यादिवत् स्वातन्त्र्यप्राप्तार्थ-

त्वेन विधिकल्पनोपपत्तेः । मन्त्रेषु च “मर्या अमर्यास्य ते भूरिनाम मनाम हे विप्रासो जातवेदसः आस्य जानन्तो नाम चिद्विक्त” इत्यादिषु नाम्नस्तपोदानादिसर्वधर्माधिक्यमवगम्यते । उपपादितं च मन्त्रार्थवादानामपि स्वार्थं प्रामाण्यम् । देवताधिकरणे तस्माच्छ्रीनारायणनामाभासमात्रेणैव सर्वाधनिष्कृतं कृतं स्यात् ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं यमदूतैरुक्ता विष्णुदूता आहुरित्याह मुनिः । एवमिति । हे राजन् ! एवं यमदूतैर्विशेषेण भाषितमुपधार्य श्रवणेन मनसि धृत्वा न्यायनिपुणा भगवद्दूतास्तान् यमदूतान् प्रत्याहुः ॥ १ ॥ * * उक्तमेवाह । अहो इत्यादिना । “स वेद परमं गुह्यं धर्मस्य भगवान् यमः” इत्यन्तेन अहो कष्टं प्राप्तं किं तद्धर्मदृशां सभामधर्मः स्पृशते कोऽधर्मस्तत्राहुः । यत्र यमस्य सभायामपापेष्वत एवादण्डघेषु दण्डः यैर्भवादृशैर्ध्रियते कार्यतेऽयमेवाधर्म इति भावः ॥ २ ॥ * * धर्माधर्मविभागेन शास्त्राणां वैषम्यमनुचितमित्याहुः । प्रजानामिति । ये शास्तारो भवादृशाः ते समाः वैषम्यरहिताः साधवः दोषापाकरणरूप-परकार्यसाधका अत एव प्रजानां पितरः हितकारिणः यदि ईदृशेषु भगवत्स्वेव वैषम्यं स्यात्तर्हि प्रजाः कं शरणं प्राप्नु-वन्ति ॥ ३ ॥ * * युष्मादृशः श्रेष्ठः कृत्स्नविद्यत्कर्माचरति तत्तदेव कर्मेतरोऽकृत्स्नविदपीहते चेष्टते सः श्रेयान् यदेव शास्त्रं प्रमाणं कुरुते प्रमाणमिति मन्यते तदेवेतरो लोकेऽनुवर्त्तते अतः श्रेयसां स्वानुष्ठानेन धर्मप्रवर्तकानां वेदानुवर्त्तिनामिदम-दण्डयदण्डनमनुचितमित्यर्थः ॥ ४ ॥ * * किञ्च सापराधलोकस्य दण्डयिता यमः न त्वपापिनमिति विश्वासविषय एव प्राकृतवद्वैषम्येणानपराधिनोऽपि दण्डयिता स्यात्तर्हि विश्वस्तघातकतादोषः प्रसज्यते तल्लोकपरिपाटीमुखेनाहुः । यस्येति । यस्य विश्वसनीयस्याङ्के उत्सङ्गे शिरः आधाय विन्यस्य यो लोको जनः निर्वृतः सुखितः स्वपिति तमेव लोकं स एव भूतानां विश्वम्भणीयः कृपावांश्च कथं द्रोघुमर्हतीत्यन्वयः । निर्वृतो लोकः कथम्भूतः यथा पशुः तद्वत् स्वयं धर्ममधर्मं वा न वेद किन्तु केवलं ममायं हितकारीत्येवं वेदेति भावः ॥ ५ ॥ * * लोकं कथम्भूतं न्यर्पितात्मानं नितरामर्पितः समर्पितः आत्मा देहो येन कृतं मैत्रं विश्वासो येन अचेतनं न विद्यते चेतना विवेको यस्य अकेतनमिति पाठे न विद्यते केतनं शरणमन्यदस्य तम् ॥ ६ ॥ * * नन्वस्य पापिनो दण्डे किमर्थमाक्रोशः क्रियते तत्राहुः अयं हीति । जन्मनां कोटिभिरर्जितानामहंसां पापानां कृतः निर्वेशः प्रायश्चित्तं येन तथाभूतोऽयं कोऽसौ निर्वेशः तत्राहुः विवशः परवशोऽपि हरे स्वस्ययनं शुभावहं नाम व्याजहार जगादेति यदसावेव निर्वेश इत्यर्थः ॥ ७ ॥ * * ननु “नान्यः पन्था अयनाय विद्यते” इति न्यासोपासनव्यति-रिक्तोपायान्तरनिषेधात्कथं पारवश्यकृतस्य सङ्केतितनामोच्चारणस्याखिलाहंसा निरसनद्वारेण मुक्तिसाधनत्वमित्यत्राहुः । एतेनै-वेत्यादिना यतस्तद्विषया मतिरित्यन्तेन । यदा प्रयाणसमये नारायणायेत्येतच्चतुरक्षरं नाम जगादेति यदेतेनैवास्याघोन अघानां निष्कृतं कृतं स्यात् ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

श्रीहरिनामसंकीर्तनमाहात्म्यमस्मिन्नध्याये वक्ति तदर्थं श्रीविष्णुदूता यमदूतान्प्रत्युपोद्धातं रचयन्तीत्याह । वादराय-णिरिति (१) नयकोविदाः प्रायश्चित्तशास्त्रोक्तन्यायसूक्ष्मपण्डिताः ॥ १-२-३ ॥ * * यद्वाक्यं प्रमाणत्वेन करोति तद्वाक्यमनुसृत्य वर्तते लोको जनः ॥ ४ ॥ * * स्वयं परबोधमन्तरेण पशुः पूर्वापरादिदिगन्भिज्ञः ॥ ५ ॥ * * सः प्रमाणभूतः पुरुषः आत्मन्यर्पित आत्मा सर्वस्वलक्षणो येन स तथा तम् अचेतनमज्ञानिनं विश्वम्भणीयो विश्वसनीयः “वृण द्रवीभावे” इति धातोः परह्ये शदर्शने यस्य चित्तं द्रवीभवति स सद्युगः ॥ ६ ॥ * * अकृतनिर्वेशमित्यत्राहुरित्याह । अयमिति । यम-दूतान्दृष्ट्वा पुत्रे साङ्केतितमपि नारायणनाम स्मृत्वास्य नाम्नो हरिरेव मुख्यार्थ इति प्राचीनपुण्यनिचयाद्भट्टिति ज्ञानोदयादुत्प-न्नभक्त्या विवश इतीममर्थं हिशब्दो वक्ति ॥ ७ ॥ * * विश्वासजननार्थं पुनरुक्तार्थं द्रढयति । एतेनेति ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अथ यत्तु के यूयमित्यादिना यमदूतैः स्वप्रभोर्धर्मराजत्वाल्लोकपालत्वं दर्शितं तदभ्युपगमवादेन तदाक्षिपन्ति । अहो कष्टमित्यादिपञ्चभिः ॥ १-६ ॥ * * विवशोऽपि अस्तु तावदेनमेव पुत्रमुद्दिश्य पूर्वपूर्वस्फुटोच्चरिततन्नाम्नो मतिमेति भावः ॥ ७ ॥ * * ननु तर्हि तन्नामकरणे प्रथमतन्नाम्नैव जन्मकोट्यहंसां नाशोऽभूत्तदनन्तरं मुहुः कृतपापस्यास्य तत्समाप्तिरनेनैवाभूदिति वक्तुं युज्यते इत्याशङ्क्य पूर्ववाक्याभिप्रायं स्वयमेवाह । एतेनैवेति । यदि पूर्वं तन्नोच्चा-रितवान् तथाप्येतेनैव निष्कृतं स्यादिति हि तत्रार्थ इत्यर्थः । इत्यन्याङ्गत्वं सुतरां परिहृतम् ॥ ८-९ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

द्वितीये नाममाहात्म्याद्यमदूताः पराहताः । अजामिलस्य निर्वेदो वैकुण्ठारोह उच्यते ॥

नयकोविदा नीतिशास्त्रज्ञा यथा वदन्ति तथा ॥ १ ॥ * * अरे ज्ञाताः स्थ ज्ञाताः स्थ धर्मराजस्यैव किङ्कराः यूयमलं प्रलापैः किन्तु धर्मराजस्यैव धर्मराजता विपरीतलक्षणयैवेति जानीम इत्याहुः । अहो इत्यस्मत्कर्णपथमद्यावधि वार्तेयं नापतदिति भावः । कष्टमित्येतावता अन्यायेन लोकानां का गतिर्भविष्यतीति भावः । ननु के किमेवमाक्षिप्यन्ते तत्र किं ब्रूमः शृणुत रे शृणुतेत्याहुः । धर्मदृशां धर्मदर्शिनामपि सभामधर्म एव स्पृशति धर्मेऽप्यधर्ममेव पश्यन्तीति भावः । यत्र सभायामपापेष्वपि जनेषु अपापत्वाददण्ड्येषु दण्डो ध्रियते इत्येषैवाधर्मदर्शितेति भावः ॥ २ ॥ * * शृणुत रे प्रजानां पितृत्वं शास्त्रत्वं साधुत्वं साम्यञ्च युष्मत्त्वामिनां यत् श्रूयते तत् खलु किं सम्प्रत्यनृतमेवाभूदित्याहुः । प्रजानामिति । वात्सल्यात् पितरः धर्मशिक्षणात् शास्त्रारः सर्वत्र स्वमुखदुःखसाम्यदर्शनात् समाः । तेषु वैषम्यमिति पितरोऽपि प्रजापीडकाः शास्त्रारोऽपि स्वकिङ्करानपि धर्मं न शिक्षयन्ति साधवोऽप्यहितकारिणः समा अपि परदुःखानभिज्ञाः कं यान्तीति प्रजानां कष्टदर्शनमेतदस्माभिस्तु दुःसहमेवेति भावः ॥ ३ ॥ * * तदेवमचिरेण धर्ममार्गं एवोच्छन्नो भविष्यतीत्याहुः । यद्यदिति ॥ ४ ॥ * * किञ्च विश्वस्तघातादधिकं कमधर्मं ब्रूमः इत्याहुः । यस्येति द्वाभ्याम् ॥ ५ ॥ * * विश्वासेन नितरामर्पित आत्मा येन तं कथं विश्वसिता इत्यत आहुः । भूतानां विश्वसनीयः सदयश्च ॥ ६ ॥ * * ननु परःसहस्रमहापापकृतमकृतप्रायश्चित्तमजामिलं शोधयितुमेव नरकं निनीषुभिरस्माभिरस्मत्त्वामिभिर्वा किमपराद्धं यदेवमाक्षिप्येति तत्राहुः । अयं हि निश्चितमेव कृतप्रायश्चित्त एव न केवलमेकजन्मकृतपापानामपि तु जन्मकोटीति यद्यस्माद्विशोऽपि हरेर्नाम व्याजहार “नाम्नो हि यावती शक्तिः पापनिर्हारेण हरेः । तावत् कर्तुं न शक्नोति पातकं पातकी नरः” इति । “अवशेनापि यन्नाग्निं कीर्त्तिते सर्वपातकैः । पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंह्रस्तेर्मृगैरिव ।” इति स्मृतेः । न केवलं प्रायश्चित्तमात्रं हरेर्नाम अपि तु स्वस्त्ययनं मोक्षसाधनमपि “सकृदुच्चारितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् । बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ।” इति स्मृतेः ॥ ७ ॥ * * ननु हरेर्नामेति बुद्ध्या प्रायश्चित्तत्वेन नाम न गृहीतं किन्त्वस्मद्दर्शनोत्थभयेन स्वपुत्राह्वानमेव कृतमिति चेत् न जानीथ रे तत्त्वं बहिर्मुखा न जानीथेत्याहुः । एतेनैव हि निश्चितमेव अधोनः अधवतः मघवच्छब्दवद्रूपं पुत्राह्वानेनैव अधनिष्कृतमपि कृतं स्यादधनिष्कृतानुसन्धानाभावेऽपीत्यर्थः । यदेति । इदानीन्तनेन पुत्राह्वानेन अधनिष्कृतं स्यादिति कियदेतत् किन्तु यदा पूर्वं नामकरणादिसमयेऽपि हे नारायण ! आयस्व मातुरङ्कान्ममाङ्कमागच्छेत्यपभ्रंशभाषयापि जगाद तदैवाधनिष्कृतं कृतमभूदित्यर्थः । चतुरक्षरमिति नारायणनाम्न एकद्वयक्षरेणापि सर्वपातकनाशो भवेदिति भावः ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

मगवन्नाममाहात्म्यं निर्णाय भगवत्पार्षदा यमदूतेभ्योऽजामिलममूचन् स च कृतभगवदाराधनो भगवत्पदं गत इति वर्ण्यते द्वितीयेनाध्यायेन । नयकोविदाः सिद्धान्ताभिज्ञाः ॥ १ ॥ * * अहो आश्चर्यमिदं कष्टं दुःखं च तदेवाहुः । धर्मदृशां धर्मदर्शिनामपि सभामधर्मः स्पृशते कां केषां यत्र सभायां यैर्धर्मदृग्भिरदण्ड्येषु वृथा दण्डो ध्रियते तां तेषाम् ॥ २ ॥ * * आश्चर्यं कष्टं च पुनर्दर्शयन्ति । प्रजानामिति । पितरः शास्त्रारः अनुशिक्षकाः साधवः शुभाचाराः समाः सर्वसुहृदश्च यदि तेषु वैषम्यम् अपितृवत् अशास्त्रवत् असाधुवत् विषमवत् विपरीतकारित्वं स्यात्तदा कं शरणं रक्षितारं प्रजा यान्ति श्रेष्ठस्य श्रेष्ठाचारो लोकानां क्षेमकरः अन्यथाचारानु नाशहेतुरित्याहुः । यद्यदिति । श्रेष्ठेन धर्मराजेनादण्ड्यदण्डने कृते अन्येऽप्येवं करिष्यन्तीति महत्कष्टमिति भावः ॥ ३-४ ॥ * * अपापस्य दण्डनं धर्मराजोऽपि न कुर्यादित्याहुः । यस्याङ्के इति द्वाभ्याम् । यथा पशुः धर्ममधर्मं न जानाति तद्वत् स्वयं धर्ममधर्मं वा न वेद किन्तु अधर्मनाशार्थं गुर्वाद्युपदेशवर्जितो भवति एवन्विधो लोकः यस्य लोकपालस्याङ्के शिर आधाय आत्मानं रक्षणीयतया तस्मिन् समर्प्येत्यर्थः । निर्वृतः सुखितः स्वपिति अस्मद्धर्माधर्मानुसारेण लोकपालः फलं यथार्थं दास्यतीति विश्वस्तो भवति ॥ ५ ॥ * * स भूतानां विश्वम्भणीयो लोकपालः सधृणः सदयः न्यर्पितात्मानं नितरामर्पित आत्मा रक्षणीयतया येन तं कृतमैत्रं कृतविश्वासमचेतनं पशुवत्स्वातन्त्र्येण धर्माधर्मविवेकहीनं कथं द्रोग्धुमर्हति न कथमपीत्यर्थः ॥ ६ ॥ * * अजामिलस्तु सर्वथा निष्पाप इत्याहुः । अयमिति षड्भिः । न जन्मकोटिपापनिराकरणमात्रेण चरितार्थं किन्तु स्वस्त्ययनं परमपुरुषार्थदम् । सकृदुच्चारितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् । बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति इति स्मृतेश्च ॥ ७ ॥ * * अधोनः अधवतः अस्य यत् आ ईषदाभासमात्रमपि नारायण ! आय आगच्छेति पुत्राह्वानेन चतुरक्षरं जगाद एतेनैव अधनिष्कृतं स्यात् ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

विष्णुदूतैः कृतं विष्णुनामकीर्तनशंसनम् । फलप्राप्तिश्च विप्रस्य द्वितीये विनिरूप्यते ॥ १ ॥

यमदूतानामभिभाषितम् उपधार्य तात्पर्यपूर्वकं श्रुत्वा अथानन्तरमेव तान् प्रत्युत्तरमाहुः, यतो नयकोविदाः शास्त्रीय-
प्रायश्चित्तादिनिर्णये पण्डिताः । पण्डितानामधिकारिणां उत्तरदानमावश्यकमिति तु राजत्वाद्भवान् जानातीति सूचयन्तं
सम्बोधयति-हे राजन्नि ॥ १ ॥ * * तद्वाक्यान्येव दर्शयति-अहो कष्टमित्यष्टादशभिः । अहो महाकष्टं प्राप्तम् ।
कुतः ? यतो धर्मदृशां धर्माधर्मविवेकिनामपि सभामधर्मः स्पृशते । यत्र सभायां यैर्धर्मदृग्भिरेव यमादिभिरपापेषु अत एवादण्डयेषु
दण्डानर्हेषु वृथा दण्डो ध्रियते । अतो धर्मज्ञा वयमिति वृथैवाभिमानमात्रमेव तेषां, वस्तुतस्तु ते मूर्खा एवेति भावः ॥ २ ॥ * *
कष्टमेव दर्शयति-प्रजामिति चतुर्भिः । ये च प्रजानां पितरः पितृवद्वात्सल्येन पालकाः, शास्त्रारः गुरुवत्सन्मार्गशिक्षकाः,
साधवो हिताचरणेनेष्टसाधकाः, समाः सर्वत्र स्वसुखदुःखसाम्यदर्शिनाः, एवं शास्त्रतो लोके प्रसिद्धा यमादयस्तेषु यदि वैषम्यं
पूर्वोक्तवैपरीत्यं स्यात्तदा प्रजाः कं शरणमाश्रयं यान्ति प्राप्नुयुरित्यर्थः । दृश्यते चैतेषां वैपरीत्यम्-कृपया पालकत्वेनाभिमतानामपि
वृथा पीडाकरत्वम्, धर्मोपदेष्टृत्वेनाभिमतानामपि अदण्ड्यस्य दण्डार्थानयनरूपे अधर्मे स्वभृत्यानां प्रवर्तकत्वम्, इष्टसाध-
कत्वेनाभिमतानामपि वृथा नरकपातनादौ प्रवृत्तिः, समदृष्टीनामपि दुःखदाने प्रवृत्तिरिति, एतद्दर्शनं त्वत्माकं दुस्सहमिति
भावः ॥ ३ ॥ * * एतेषां श्रेष्ठत्वप्रसिद्धेरैतैः कृतोऽधर्मः सर्वलोके व्याप्तो भविष्यतीत्यपि महत्कष्टमित्याशयेनाहुः-
यद्यदिति । श्रेयान् धर्मज्ञतया श्रेष्ठत्वेनाभिमतः यद्यदाचरति इतरः अज्ञोऽपि तदाचारं दृष्ट्वा तत्तदेवेहते करोति, स श्रेष्ठो यत्
शास्त्रं प्रमाणं कुरुते अन्योऽपि लोकः प्राणी तत् शास्त्रमनुवर्त्तते अनुसरति, प्रमाणीकरोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ * * एतत्प्र-
वर्त्तितविश्वतघातप्रवृत्त्यापि लोके महत्कष्टमित्याहुः-यस्येति द्वाभ्याम् । यस्य श्रेष्ठत्वेनाभिमतस्य अङ्गे उत्सङ्गे शिर आधाय
लोकः प्राणी निर्वृतः निश्चितः स्वपिति स धर्मं पालनं करोतु तत्स्वयं न वेद, यथा पशुः स्वस्वामिनि कृतविश्वासः स्वपिति स
पालनं करिष्यति हननं वा तन्न जानाति तथेत्यर्थः ॥ ५ ॥ * * स प्रमाणभूतः अत एव भूतानां विश्रम्भणीयः विश्वसनीयः
सघृणः परहृषे शदर्शने द्रवीभूतचित्तश्चेत् तदा कृतमैत्रं कृतविश्वासं विश्वासेन नितरामर्पित आत्मा येन तम् अचेतनमज्ञं कथं
द्रौग्धुमर्हतीत्यन्वयः । तथाचैते यमादयोऽपि श्रेष्ठत्वादिनाऽभिमताः सर्वे विश्वसनीयाश्चेत् एवमदण्ड्यदण्डने प्रवृत्तास्तदा
तदनुसारेण सर्वोऽपि लोकस्तथा प्रवृत्तो भविष्यति तेन महाननर्थप्रवृत्तिः स्यादिति भावः ॥ ६ ॥ * * नन्वस्य पापस्य
प्रदर्शितत्वात् प्रायश्चित्तस्याकृतत्वाच्छुद्धयर्थं दण्ड उचित एवेति चेत्तत्राहुः-अयं हीति । हीत्यवधारणे । कृतनिर्वेशः कृतप्रायश्चित्त
एवायं, तत्रापि नैकजन्मनि कृतानां पापानामेव, किन्तु जन्मकोट्यंहसामपि । कुतः ? यत् यस्माद्विवशो हरेर्नाम व्याजहार
उच्चारितवान् । न केवलं प्रायश्चित्तमात्रं हरेर्नाम, किन्तु स्वस्त्ययनं मोक्षसाधनमपि 'सकृदुच्चारितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥ बद्धः
परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति' इति स्मृतेः ॥ ७ ॥ * * न केवलमिदानीं मरणसमये उच्चारितेनैव नाम्ना प्रायश्चित्तं
जातं किन्तु पूर्वमपि यदा पुत्रनामकरणभोजनादिसमये नारायणायेति चतुरक्षरं जगाद उच्चारितवान् तदैवैतेन पुत्रोपचरितनाम्नैव
अस्याघोनोऽयवतोऽनेकजन्मसञ्चितस्याघस्य निष्कृतं प्रायश्चित्तं कृतं स्यात् । हीति निश्चितमेवैतन्नात्र सन्देहः । एतेनेदानीमेव
नामप्रदणाच्छुद्धो भवतु अस्मत्प्राप्तेः पूर्वं तु पापीयानेवातोऽस्य दण्डार्थानयने प्रवृत्तिरुचितैव कथमहो कष्टमित्याद्याक्रोशः क्रियते
इति शङ्का निरस्ता ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

श्रावयित्वाऽद्भुतं नाममाहात्म्यं तु यमानुगान् । द्वितीये वैष्णवैर्विप्रो नीतो विष्णोर्भिकेतनम् ॥ १ ॥

एवं यमदूतैरुक्ता विष्णुदूता आहुरित्याह मुनिः । एवमिति ॥ हे राजन्, एवमुक्तप्रकारेण, यमदूतैः अभिभाषितम्
उपधार्य श्रवणेन मनसि श्रुत्वा, वच इति शेषः । अथ नयकोविदाः न्यायनिपुणाः, ते भगवद्दूताः, तान् प्रत्याहुः । यमदूतान्प्रति
कथयामासुरित्यर्थः ॥ १ ॥ * * उक्तमेवाह अहो इत्यादि 'स वेद परमं गुह्यं धर्मस्य भगवान्यम' इत्यन्तेन ॥ अहो इति ॥
अहो, कष्टं प्राप्तं, किं तदित्यत्राह । धर्मदृशां सभाम् अधर्मः स्पृशते । कोऽसावधर्मस्तत्राहुः । यत्र यस्यां समसभायाम् अपापेषु, अत
एव अदण्ड्येषु, यैर्भवादृशैः, वृथा दण्डः, ध्रियते । अयमेवाधर्म इति भावः ॥ २ ॥ * * प्रजानामिति ॥ ये शास्त्रारो
भवादृशाः शिक्षकाः, समा वैषम्यरहिताः, साधवः दोषापाकरणरूपपरकार्यसाधकाः, अत एव प्रजानां पितरः हितकारिणः,
भवन्तीति शेषः । यदि तेषु च भवादृशेष्वेव, वैषम्यं स्यात्, तर्हि, प्रजाः कं शरणं यान्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ * * एतत्प्र-
वर्त्तितमधर्ममन्योऽपि करिष्यतीति महत्कष्टमित्याहुः ॥ यद्यदिति ॥ श्रेयान् श्रेष्ठो भवादृशः, कृत्स्नवित् यत् यत्, कर्मेति शेषः ।
आचरति । तत्तदेव कर्म, इतरोऽकृत्स्नविदपि, ईहते चेष्टते । स श्रेयान्, यच्छास्त्रं प्रमाणं कुरुते, इदमेव प्रमाणमिति मन्यते

इत्यर्थः । तदेव शास्त्रं इतरः लोकः अनुवर्त्तते । अतः स्वानुष्ठानेन धर्मप्रवर्त्तकानां वेदानुवर्त्तिनां श्रेयसां वो हीदमदण्डयदण्डन-
मनुचितमित्यर्थः ॥ ४ ॥ * * किं चापराधवल्लोकदण्डधरो यमो, न त्वनपराधदण्डधर इति लोकविश्वसनीयः सन्नेव
प्राकृतवद्वैषम्यवत्त्वेनानपराधिनोऽपि दण्डयिता स्यात्तर्हि विश्वासघातकतादोषः प्रसज्येतेति लोकपरिपाटीमुखेनाहुः ॥ यस्येति
द्वाभ्याम् ॥ लोकः, यस्य विश्वसनीयस्य, अङ्के उत्सङ्गे शिरः स्वमस्तकम्, आधाय निधाय, निर्वृतः सन्, स्वपिति सुप्रवत्सुखितः
भवति । तथाविधः, स्वयं स पुमान्श्रेयस्यार्थः । पशुः यथा तथा, धर्मम् अधर्मं वा, न हि वेद, न विजानीयादित्यर्थः ॥ ५ ॥ * *
स इति ॥ सः पशुसमः सोऽयं पुमानित्यर्थः । न्यर्पितात्मानं कृतात्मसमर्पणं, कृतमैत्रं विहितमित्रवद्विश्वासम् अचेतनं विवेक-
वर्जितं, षष्ठ्यर्थे द्वितीया । तेन न्यर्पितात्मनः कृतमैत्रस्य अचेतनस्य च पुरुषस्येत्यर्थः । कथं विश्रम्भणीयः विश्वासकरणार्हः
स्यात् । अन्वेतद्यदि यममुद्दिश्य ब्रूये तर्हि तु, तदस्मिन्न युज्यते तस्य तु, दयालत्वाद्धर्माधर्मज्ञत्वादिति चेत्तत्र वक्ष्यः । सद्युगो
दयालुः स यमः, भूतानां द्वितीयार्थं षष्ठीयम् । ततः कृपणान्कृतप्रायश्चित्तांश्च प्राणिन इत्यर्थः । कथं द्रोणमुम् अर्हति नार्हत्येव-
त्यर्थः ॥ ६ ॥ * * नन्वस्य पापिनो दण्डे किमर्थमेतावानाक्रोशः क्रियते तत्राहुः ॥ अयमिति ॥ अयमजामिलः जन्म-
कोट्यहंसाय अपि, जन्मनां कोटिभिरर्जितानां पापानामपीत्यर्थः । कृतः निर्वेशः प्रायश्चित्तं येन तथाभूतः, अस्तीति शेषः ।
हि यद्यतो हेतोः, विवशः परवशः सन्नपि, स्वस्ययनं स्वशुभावहं, हरेः नाम व्याजहार सम्यक् जगाद अयमेवायं निर्वेश इति
भावः ॥ ७ ॥ * * ननु 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुतेरुपासनव्यतिरिक्तोपायान्तरनिषेधात्कथं परवशतायां
कृतस्य संकेतितभगवन्नामोच्चारणस्य निखिलोहोन्निरसनद्वारेण मुक्तिसाधनत्वमित्यत्राहुः एतेनैवेत्यादिना यतस्तद्विषया मतिरित्य-
न्तेन ॥ एतेनेति ॥ यदा प्राणप्रयाणसमये इति शेषः । नारायण आय आगच्छ इति, चतुरक्षरं वेदवर्णात्मकं भगवन्नामेति शेषः ।
जगाद । तदा एतेन एव, अधोनः पापिनः अस्य, अधनिष्कृतं पापप्रायश्चित्तं कृतं स्यात् हि । जातमेवेत्यर्थः । तथा च स्मृतिः ।
'सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् । बद्धः परिकरस्तेन मौक्षाय गमनं प्रति' इति ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

विष्णुदूतोंद्वारा भागवतधर्म-निरूपण और अजामिलका परमधामगमन

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! भगवान्के नीतिनिपुण एवं धर्मका मर्म जाननेवाले पार्षदोंने यमदूतोंका यह
अभिभाषण सुनकर उनसे इस प्रकार कहा ॥ १ ॥ * * भगवान्के पार्षदोंने कहा—यमदूतो ! यह बड़े आश्चर्य और खेदकी
बात है कि धर्मज्ञोंकी समामें अधर्म प्रवेश कर रहा है । क्योंकि वहाँ निरपराध और अदण्डनीय व्यक्तियोंको व्यर्थ ही दण्ड
दिया जाता है ॥ २ ॥ * * जो प्रजाके रक्षक हैं, शासक हैं, समदर्शी और परोपकारी हैं—यदि वे ही प्रजाके प्रति
विषमताका व्यवहार करने लगें तो फिर प्रजा किसकी शरण लेगी ? ॥ ३ ॥ * * सत्पुरुष जैसा आचरण करते हैं,
साधारण लोग भी वैसा ही करते हैं । वे अपने आचरणके द्वारा जिस कर्मको धर्मातुक्कूल प्रमाणित कर देते हैं, लोग उसका
अनुकरण करने लगते हैं ॥ ४ ॥ * * साधारण लोग पशुओंके समान धर्म और अधर्मका स्वरूप न जानकर किसी
सत्पुरुषपर विश्वास कर लेते हैं, उसीकी गोदमें सिर रखकर निर्भय और निश्चिन्त सो जाते हैं ॥ ५ ॥ * * वही दयालु
सत्पुरुष, जो प्राणियोंका अत्यन्त विश्वासपात्र है और जिसे मित्रभावसे अपना हितैषी समझकर उन्होंने आत्मसमर्पण कर
दिया है, उन अज्ञानी जीवोंके साथ कैसे विश्वासघात कर सकता है ? ॥ ६ ॥ * * यमदूतो ! इसने कीटि-कोटि
जन्मोंकी पाप-राशिका पूरा-पूरा प्रायश्चित्त कर लिया है; क्योंकि इसने विवश होकर ही सही, भगवान्के परम कल्याणमय
(मोक्षप्रद) नामका उच्चारण तो किया है ॥ ७ ॥ * * जिस समय इसने 'नारायण' इन चार अक्षरोंका उच्चारण
किया, उसी समय केवल उतनेसे ही इस पापीके समस्त पापोंका प्रायश्चित्त हो गया ॥ ८ ॥

स्तैनः सुरापो मित्रधृग् ब्रह्महा गुस्तल्पगः । स्त्रीराजपितृगोहन्ता ये च पातकिनोऽपरे ॥ ९ ॥

सर्वेषामप्यध्वतामिदमेव सुनिष्कृतम् । नामव्याहरणं विष्णोर्यतस्तिद्विषया मतिः ॥ १० ॥

न निष्कृतैरुदितैर्ब्रह्मवादिभिस्तथा विशुद्धयत्यध्वान् व्रतादिभिः ।

यथा हरेर्नामपदैरुदाहृतैस्तदुत्तमश्लोकमुणोपलम्भकम् ॥ ११ ॥

नैकान्तिकं तद्धि कृतेऽपि निष्कृते मनः पुनर्धावति चेदसत्यथे ।

तत्कर्मनिर्हारमभीप्सतां हरेर्गुणानुवादः खलु सत्त्वभावनः ॥ १२ ॥

अथैनं मापनयत कृतशेषाधनिष्कृतम् । यदसौ भगवन्नाम त्रियमाणः समग्रहीत् ॥ १३ ॥

साङ्केत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा । वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाधहरं विदुः ॥ १४ ॥

पतितः स्खलितो भग्नः सन्दष्टस्तप्त आहतः । हरिरित्यवशेनाह पुमान्नाहति यातनाम् ॥ १५ ॥

गुरुणां च लघूनां च गुरुणि च लघूनि च । प्रायश्चित्तानि पापानां ज्ञात्वोक्तानि महर्षिभिः ॥ १६ ॥

अन्वयः—स्तेनः सुरापः मित्रघ्नृग् ब्रह्महा गुरुतल्पगः स्त्रीराजपितृगोहन्ता च ये अपरे पातकिनः सर्वेषाम् अघवताम् अपि विष्णोः नाम व्याहरणम् इदम् एव सुनिष्कृतं यतः तद्विषयामतिः भवति ॥ ९-१० ॥ * * यथा अघवान् उदाहृतैः हरेः नामपदैः विशुध्यति तथा ब्रह्मवादिभिः निष्कृतैः न तत् उत्तमश्लोकगुणोपलम्भकम् ॥ १० ॥ * * हि निष्कृते कृते अपि मनः पुनः असत्पथे धावति चेत् तत् ऐकांतिकं न तत् कर्मनिर्हारं अभीप्सतां खलु सत्त्वभावनः हरे गुणानुवादः ॥ ११ ॥ * * अथ कृतशेषाधनिष्कृतम् एनम् मा अपनयत यत् असौ त्रियमाणः भगवन्नाम अग्रहीत् ॥ १२ ॥ * * सांकेत्यं वा पारिहास्यं स्तोभं वा हेलनं वैकुण्ठनामग्रहणम् एव अशेषाधहरं विदुः ॥ १४ ॥ * * पतितः स्खलितः भग्नः संदष्टः आहतः पुमान् अवशेन हरिः इति आह सः यातनां न अहति ॥ १५ ॥ * * च महर्षिभिः गुरुणां च लघूनां पापानां गुरुणि च लघूनि च प्रायश्चित्तानि ज्ञात्वा उक्तानि ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ननु कामकृतानां बहूनां महापातकानां सहस्रश आवर्तितानां द्वादशाब्दादिकोटिभिरप्यनिवर्त्यानां कथमिदमेकमेव प्रायश्चित्तं स्यात्तत्राहुः स्तेन इति द्वाभ्याम् ॥ ९ ॥ * * सुनिष्कृतं श्रेष्ठं प्रायश्चित्तमिदमेव । तत्र हेतुः । यतो नामव्याहरणात् । तद्विषया नामोच्चारकपुरुषविषया मदीयोऽयं मया सर्वतो रक्षणीय इति विष्णोर्मतिर्भवति ॥ १० ॥ * * श्रेष्ठत्वमेवोपपादयति नेति द्वाभ्याम् । ब्रह्मवादिभिर्मन्वादिभिरुक्तैर्ब्रतादिभिर्निष्कृतैः प्रायश्चित्तैस्तथा न शुद्ध्यति । उदाहृतैरुच्चारितैर्यथा । नामपदैरित्यनेन नमामीत्यादिक्रियायोगोऽपि नापेक्षित इति दर्शितम् । किं च । तन्नामपदोच्चारणमुत्तमश्लोकस्य तद्गुणानां चोपलम्भकं ज्ञापकं भवति । न तु कृच्छ्रचांद्रायणादिवत्पापनिवृत्तिमात्रोपक्षीणमित्यर्थः ॥ ११ ॥ * * नैकांतिकं नात्यन्तशोधकं तन्निष्कृतं यस्मिन्कृतेऽप्यसत्पथे पापमार्गे मनो धावति चेत्, कर्मणां पापानां निर्हारमात्यंतिकं नाशमिच्छतां हरेर्गुणानुवाद एव प्रायश्चित्तम् । यतोऽसौ खलु सत्त्वभावनश्चित्तशोधकः ॥ १२ ॥ * * अथ तस्मादेनं माऽपमार्गेण नयत । कृतमशेषाणामघानां निष्कृतं येन । यद्यस्मात्समग्रहीत्संपूर्णमुच्चारितवान् । नामैकदेशेनाप्यलमिति भावः । त्रियमाण इत्यनेन पुनः पापांतरासंभव उक्तो न तु तत्कालत्वमेव विवक्षितम् । तदानीं कृच्छ्रादिविधिवन्नामोच्चारणविधेरप्यसंभवात् । न च विधिं विना काकतालीयनामोच्चारणं पापापहमिति प्रमाणमस्ति ॥ १३ ॥ * * नन्वयं पुत्रनामाग्रहीन्न तु भगवन्नाम तत्राहुः । सांकेत्यं पुत्रादौ संकेतितं पारिहास्यं परिहासेन कृतं स्तोभं गोतालापपूरणार्थं कृतं हेलनं किं विष्णुनेति सावज्ञमपि च वैकुण्ठनामोच्चारणम् ॥ १४ ॥ * * ननु नायं संकल्पपूर्वकं वैकुण्ठनामाग्रहीत्किं तु पुत्रस्नेहपरवशः संस्तत्राहुः । पतित इति । अवशेनापि यो हरिरित्याह स यातनां नाहति । पुमानित्यनेन नात्र वर्णाश्रमादिनियम इत्युक्तम् । अवशत्वमेवाह । पतितः प्रासादादिभ्यः । स्खलितो मार्गे । भग्नो भग्नगात्रः । संदष्टः सर्पादिभिः । तप्तो ज्वरादिना । आहतो दंडादिना ॥ १५ ॥ * * ननु महतः पापस्य महदेव प्रायश्चित्तं युक्तं न त्वल्पं नामग्रहणमात्रं पापतारतम्येन कृच्छ्रादितारतम्यवत्तत्राहुर्द्वाभ्याम् । गुरुणां पापानां गुरुणि प्रायश्चित्तानि लघूनां च लघूनि तारतम्यं ज्ञात्वा मन्वादिभिरुक्तानि अतस्तत्र तथैव व्यवस्था । हरिनामस्तु नेयं व्यवस्थोक्ता “विष्णोः स्मरणमात्रेण मुच्यते सर्वपातकैः” इति वचनात् । न च सुराविदुषाने महापातकत्वस्मरणवन्नामस्तत्प्रायश्चित्तत्वस्मरणस्यायमतिभारः ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्राक्षिपति—नन्विति । स्तेनः स्वर्णस्तेयकरः । अपरे पैशुन्यदेवविप्रनिगमनिंदादिपापकर्तारः ॥ ९ ॥ * * तत्र अस्यैव मुख्यप्रायश्चित्तत्वे ॥ १० ॥ * * ब्रह्मात्र कर्मकांडमात्रं ‘मुह्यंत्याम्नायवादिनः’ इतिवत् । नामरूपैः पदैरेकस्य नाम्न एव वावांतरपदैर्यथा गोवर्द्धनधारीत्यत्रावांतरपदं गोवर्द्धनेति ज्ञापकम् । यथा, दीनदयालुरित्युक्ते गजनिर्मोचनादिरूपगुणानामनुभवो भवति । हे कंसारे इत्युक्ते च कंसविषयसर्वलीलानुभवो भवतीत्यर्थः । इत्यर्थ इति । चांद्रायणादिना पापक्षयस्तु

भवत्येव न तु भगवल्लीलास्मरणादिकं तेन जायत इति भावः ॥ ११ ॥ * * न केवलं नामैव तादृक् किन्तु गुणा अपीत्याह—नैकान्तिकमिति । तत् तस्मात् ॥ १२ ॥ * * इति भाव इति । नामपदैरित्युक्तेरयमाशयः । तत्कालत्वात् अतःकाल एव नामोच्चारणं कर्तव्यमिति न विवक्षितम् । कुतः तदानीमन्ततकाले यथा कृच्छ्रादि कर्तुं न शक्यते तथा नामोच्चारणमपीति मनसोऽर्थेयात् । विधिं विना काकतालीयनामोच्चारणमकस्मान्नामोच्चारणं पापापहमिति प्रमाणं न चास्ति किं त्वस्येवात्रैव दृष्टत्वात् । काकतालीयं तु यदा काक आगतस्तदैव तालफलं पतितमित्याकस्मिको योग एव ॥ १३ ॥ * * पुनराक्षिपति—नन्विति । परिहासेन कृतम् । अहो भवान् तु साक्षान्नारायणो यतो नारे वसतीति कंचिन्नरसमूहस्थं प्रत्युपहासः । तीर्थस्तु—क्रोपजननाय नर्मवचनं स्तोमः यथा मधुमक्षिकासूदनासमर्थस्त्वं किं मधुं सूदितवानसौ हरिश्चेन्मधोर्वधान्मधुसूदनस्तदुपपन्नमेव ॥ १४ ॥ * * पुनराक्षिपति—नन्विति । अवशेन वैवश्येनापि यतस्तैरित्यमुक्तमतो हेतोः । तत्र मन्वादिग्रंथे । तथा पापानुरोधेन प्रायश्चित्तव्यवस्था यथा सुराबिंदुपानेनापि पुमान्महापातकी भवतीति स्मर्यते तथाह एकनाममात्रस्मरणमपि महापातकप्रायश्चित्तं भवतीति स्मर्यतां न नान्नस्तद्धनने कश्चिद्भारोऽस्तीति भावः ॥ १५-१६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

स्तेन इति युग्मम् ॥ यः स्तेनो ब्राह्मणस्वर्णहर्ता इत्यादिकः ये च अपरे पातकिनः तेषां सर्वेषामपि अवघताम् इदं विष्णोर्नामव्याहरणं नामोच्चारणमेव सुनिष्कृतं श्रेष्ठं प्रायश्चित्तम् । यतो नामव्याहरणात् तद्विषया सेव्यतया भगवद्विषया पुरुषस्य मतिर्भवति । यद्वा । तद्विषया नामोच्चारकपुरुषविषया मदीयोऽयं मया सर्वतो रक्षणीय इति भगवतो मतिर्भवति ॥ ९-१० ॥ * * नेति । यथा उदाहृतैः मनोनिवेशराहित्येनाप्युच्चारितमात्रैः हरेर्नामपदैः ननामीत्यादिक्रियानिरपेक्षैरेव अवधानं पापी विशुद्ध्यति तथा ब्रह्मवादिभिर्मन्वादिभिरुदितैर्विहितैर्त्रतादिभिर्निष्कृतैः प्रायश्चित्तैर्न विशुद्ध्यति । यतः तन्नामपदोच्चारणम् उत्तमश्लोकस्य महायशस्विनो भगवतो ये गुणा ऐश्वर्यादयस्तेषामुपलम्भकं प्रकाशकं भवति न त्वन्यत्रतवत्पापनिवृत्तिमात्रोपक्षीणम् ॥ ११ ॥ * * नैकान्तिकमिति । तत्प्रायश्चित्तान्तरं नैकान्तिकमत्यन्तशोधकं न भवति कुतः हि यस्मात्तस्मिन्निष्कृते प्रायश्चित्ते कृतेऽपि पुनः अस्तप्ये पापमार्गे मनो धावति । अत्यन्तशुद्धौ तन्न स्यादिति भावः । चेत् यद्येवं तत्तदा कर्मणां पापानां निहार्मात्यन्तिकं नाशमिच्छतां हरेर्गुणानुवाद एव खलु निश्चयेन प्रायश्चित्तं यतोऽसौ सत्त्वभावनः पापमूलाविद्यानाशकत्वादत्यन्तान्तःकरणशोधकः ॥ १२ ॥ * * अथेति । यत् यस्मादसौ भ्रियमाणो भगवन्नाम समग्रहीत् संपूर्णमुच्चारितवान् नामैकदेशेनाप्यलमिति भावः । भ्रियमाण इत्यनेन पुनः पापान्तरासम्भव उक्तो न तु तत्कालत्वमेव विवक्षितं मरणकाले कृच्छ्राद्विधिवन्नामोच्चारणविधेरप्यसम्भवात् । न च विधिं विना काकतालीयनामोच्चारणं पापापहमिति प्रमाणमस्ति । अथ तस्मात् कृतमशेषाणामध्वानां निष्कृतं प्रायश्चित्तं येन तमेनमपमार्गेण मा नयत ॥ १३ ॥ * * ननु नायं भगवन्नामाग्रहीत् किंतु पुत्रनामैवातः कथं तेन पापनिवृत्तिरित्याशङ्क्याहुः—साङ्केत्यमिति । साङ्केत्यं पुत्रादौ सङ्केतः । स्वार्थे ष्यञ् । सर्वत्र तृतीयार्थे प्रथमा । सङ्केतादिभिरपीत्यर्थः । पारिहास्यं प्रीतिगर्भमेव न तु निन्दागर्भम् । भो विख्यातकीर्ते कृष्ण ! दृष्टा तव मर्यादा रासोत्सव इति परिहासेन कृतं स्तोमं गीतालापपूरणार्थं कृतं हेलनं यो ह्यनेककोटिब्रह्माण्डानि धत्ते तेन कृष्णेन गोवर्धनोद्धारं कः श्रमः कृतः स्यात् मम भाग्यमेवेद्वेद्वधरिणा किं कर्तव्यमिति मर्यादागर्भेण हेलया कृतं न तु निन्दागर्भितं तथा सति “निन्दां भगवतः शृण्वन्” इत्याद्युक्तनिन्दाश्रवणादिदोषप्रसङ्गात् । यद्वा । हेलया गिरिरुद्धृत इतिवत् प्रयत्नराहित्येन अबुद्धिपूर्वकं यदृच्छ्या कृतमिति वैकुण्ठस्य भगवतो नाम्नां ग्रहणमुच्चारणमशेषाणि वासनापर्यन्तानि समूलानि अध्वानि पापानि हरतीति तथा विदुः शास्त्ररहस्यज्ञा जानन्ति ॥ १४ ॥ * * साङ्केत्यादिभ्योऽन्यत्र वैवश्येऽपि पापनाशमाह—पतित इति । पतितः प्रासादादिभ्यः स्खलितो मार्गे भग्नो भग्नगात्रः संदष्टः सर्पादिभिः तप्तो ज्वरादिना आहतो दण्डादिना अत एवावशेन वेदनादिवशेनापि यः पुमान् हरिरित्याह स यातनां नार्हति पुमानित्यनेन नात्र वर्णाश्रमादिनियमः किंतु प्राणिमात्रमधिकारीति सूचितम् ॥ १५ ॥ * * ननु महतः पापस्य महदेव प्रायश्चित्तं युक्तं न त्यल्पं नामग्रहणमात्रं पापतारतम्येन कृच्छ्रादितारतम्यवत् तत्राहुः—गुरुणामिति । गुरुणां पापानि गुरुणि प्रायश्चित्तानि लघूनां च पापानां लघूनि प्रायश्चित्तानि महर्षिभिः ज्ञात्वा विचार्योक्तानि अतस्तत्र तथैव व्यवस्था । हरिनाम्नस्तु नेयं व्यवस्था । “विष्णोः स्मरणमात्रेण मुच्यते सर्वपातकैः ।” इत्युक्तेः ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

न केवलं प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तादिवदन्तिमं नामस्मरणं कतिपयपापानां निष्कृतं किन्तु महापातकोपपातकसंकीर्णादिरूपेण बहुविधानां सर्वेषामपीत्याहुः । स्तेन इत्यादिना । स्तेनः स्तूर्णचोरः स्तेनादयो ये महापातकिनः ये च मित्ररक्ष्यादिहन्तार उपपातकिनः अपरे च ये नानाविधाः पातकिनः ॥ ९ ॥ * * तेषां सर्वेषामप्यवघतामिदमन्तिमं विष्णोर्नामव्याहरण-

मेकमेव मुनिष्कृतमुत्कृष्टं प्रायश्चित्तं यतः विष्णोर्नामव्याहरणात्तद्विषया विष्णुविषया मतिर्भवति भगवद्विषयकमत्युत्पत्तिप्रति-
बन्धिसकलवृजिननिरसनद्वारेण मत्युत्पादकं स्मरणं तत् उत्पन्ना च मतिर्भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकनिरसनद्वारा मुक्तिहेतुरिति
“नाम्यः पन्था” इत्यस्य न विरोध इति भावः । नन्वेवं नामोच्चारणेनैव मुक्तिसिद्धेरुपासनशास्त्रवैयर्थ्यम् । मैवम् । “यं यं वापि
स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्” इत्युक्तन्यायेन तत्तदन्तिमस्मरणस्य तत्तद्भावापत्त्यापादकत्वाद्भगवत्स्मरणस्य भगवद्भावापत्त्या-
पादकत्वे स्थिते भगवदन्तिमस्मरणोपायतया प्रयाणपर्यन्तमुपासनं तत्तच्छास्त्रेण विधीयते तदेव स्मरणं प्राचीनसंस्कारवशादक-
स्मात्पङ्गुपरि गङ्गानिपतनन्यायेन पतितं चेत्तेनैव मुक्तिः सति जीवनहेतावन्तिमस्मरणपर्यन्ताया भक्तेर्नामोच्चारणमभ्यस्तं सत्
कर्मज्ञानयोगादिवदनुग्राहकम् असति तु तादात्मिकस्मरणस्य साक्षान्मुक्तिसाधनस्यानुग्राहकमिति न कोऽपि विरोधः । ननु
जीवद्विरसकृदावृत्तमपि नाम न भक्तिनिर्वर्तकत्वेन दृष्टमिति चेत्तर्हि तैरनुष्ठिताः कर्मयोगादयोऽपि तन्निष्पादकत्वेन न दृष्टाः
अथ प्रबलप्रतिबन्धवशाद्वक्तियोगानधिकाराद्वा विच्छिन्नस्य तद्वदेव नरकपरिहारकत्वं पुनर्जन्मान्तरे भक्तियोगारम्भापादकत्वं
च तदा भक्तियोगानुग्राहकत्वाभावेऽपि जन्मान्तरेषु प्राचीनसंस्कारवशादारभ्यमाणभक्तियोगनिष्पादकाः कर्मयोगादय इति
चेत्तर्हि नामोच्चारणमप्येवमेवेत्यवधेयं कर्मयोगादीनामभिसंहितफलानामैश्वर्यकैवल्यादिसाधनत्वमनभिसंहितफलानां तु भक्तियोग-
निर्वर्तकत्वं संयोगपृथक्त्वन्यायेन नामोच्चारणस्य तु सति जीवनहेतावसकृदावृत्तस्य भक्तियोगोत्पत्तिप्रतिबन्धनिरसनेनाभिसंहित-
फलकर्मादियोगवद्भक्तियोगानुग्राहकत्वम् । इयांस्तु विशेषः असति त्वन्तिमप्रत्ययजनने न स्वतन्त्रन्यासयोगवत्साक्षान्मुक्तिसाधन-
त्वमिति अलमिति विस्तरेण ॥ १० ॥ * * “सर्वेषामप्यधवतामिदमेव मुनिष्कृतम्” इत्यनेन कतिपयदुरितनिवर्तकात्प्रतिपदोक्त-
प्रायश्चित्तात्सकलदुरितनिवर्तकत्वेन नामोच्चारणस्योत्कृष्टत्वं सूचितं तदेव प्रतिपादयन्ति । नेति द्वाभ्याम् । ब्रह्मादिभिर्मन्वा-
दिभिरुदितैरुक्तैर्ब्रह्मादिभिः प्राजापत्यकृच्छ्रचान्द्रायणादित्रतादिभिः प्रायश्चित्तैरधवान् पुरुषस्तथा न शुध्येत् कथं यथोदाहृतैर्हरेर्भ-
गवतो नामरूपैः नामपदैः शुद्ध्यत् तत्र हेतुः तदुत्तमश्लोकगुणानुलम्बकमिति तद्वरेर्नामपदोदाहरणमुत्तमश्लोकस्य भगवतः
तद्गुणानां चीपलम्बकं ज्ञापकम् उत्तमश्लोकतद्गुणविषयकमत्युत्पादकमित्यर्थः । जीवदशायामनभिसंहितफलकर्मयोगादिभक्ति-
रूपमत्युत्पादकमन्तिमदशायां तु साक्षान्मुक्तिसाधनान्तिमस्मरणरूपमत्युत्पादकमिति विवेकः ॥ ११ ॥ * * ब्रह्मादि-
भिरुक्तं निष्कृतं नैकान्तिकं नात्यन्तशोधकं कुतः हि यतः निष्कृते तस्मिन् कृतेऽपि असत्पथे पापमार्गे पुनर्मनो धावति चेदित्ये-
वकारार्थः । निपातानामनेकार्थत्वाद्वावत्येवैत्यर्थः । तत्तस्मात्कर्मणां पापानां निर्हारमात्यन्तिकं नाशमभीप्सतामभिलसतां भूतानां
हरेर्गुणानुवादः स एव प्रायश्चित्तं गुणा अनूद्यन्ते येन स गुणानुवादः नामव्याहारः स हि सत्त्वभावनः सम्यग्ज्ञानहेतुभूतस्स-
त्त्ववर्द्धकः ॥ १२ ॥ * * अथ हे यमदूताः ! कृतमशेषाघनिष्कृतं येन तमेन मापनयत माप्रापयत यमालयमिति शेषः ।
कुतः यद्यस्मादसावजामिलः त्रियमाणो भगवतो नाम सम्यग्रग्रहीदुच्चारं ॥ १३ ॥ * * नन्वसौ पुत्रे सङ्केतितं नाराय-
णेति पदमुच्चारितवानतः तत्पुत्रविषयकमत्युत्पादनद्वारा एनं संसारयेदेव ननु भगवद्विषयकमत्युत्पादनद्वारा मोचयेदित्यपेक्षायां
यदृच्छया भस्मादिषुद्धया वास्पर्शस्याग्नेर्यदृच्छया पीतस्यौषधस्य दाहकत्वारोग्यजनकत्ववद्वस्तूनां विलक्षणस्वभावत्वात्सङ्केतित-
स्यासङ्केतितस्य वान्यादृशो भगवन्मान्नः सर्वाघनिवर्तकत्वं भगवद्विषयकमत्युत्पादकत्वं च स्वाभाविको धर्म इत्याहुः । साङ्केत्य-
मित्यादिना मन्त्रोऽप्युदाहृत इत्यन्तेन ग्रन्थेन । साङ्केत्यं पुत्रादौ सङ्केतकृतं पारिहास्यमुच्चारणासमर्थजनपरिहासकृतं स्तोभं
(१) निरालापकृतम् । यद्वा । भूताविष्टस्य मन्त्रशक्त्यादिभिरालापनं स्तोभस्तत्कृतमित्यर्थः । हेलनं स्वविरोधिजननिन्दाद्यन्त-
र्भूतम् । यद्वा । किं विष्णुनेति सावज्ञं हेलनरूपं वा अन्यदपि प्रकारान्तरमापन्नं वैकुण्ठस्य भगवतो नामग्रहणं निःशेषपापहरं
विदुः नामसामर्थ्यथायात्स्यविद् इति शेषः ॥ १४ ॥ * * तथा पतितः प्रासादादेः मार्गे भगवदाज्ञारूपवर्णाश्रमधर्माद्वा
स्खलितः भग्नः भग्नपादाद्यवयवः संदष्टः सर्पादिभिः तप्तो ज्वरादिना आहतो दण्डादिना एतदन्यतमामवस्थां प्राप्तः पुमान् यद्यव-
शेनापि हरिरित्याह । तर्हि यातनाः प्रति नार्हति ॥ १५ ॥ * * ननु सहतः पापस्य सहदेव प्रायश्चित्तं नत्वल्पं नामग्रहणं
पापतारतम्येन प्रायश्चित्ततारतम्यस्य मन्वादिभिरुक्तत्वादित्यथा प्रायश्चित्तशास्त्रवैयर्थ्यं स्यादित्यन्तरा कस्यचिन्मन्दाशङ्कां निराकु-
र्वन्ति । गुरुणामिति । गुरुणां पापानां गुरुणि प्रायश्चित्तानि लघूनां लघूनि महर्षिर्भिर्यथावज्ज्ञात्वा यद्ययुक्तानि ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

न केवलं दासीसङ्गप्राप्तपापहरं हरिनामकीर्तनं स्तैन्यादिप्राप्तसर्वपापक्षयकरमित्याह । स्तैन इति ॥ ९ ॥ * *
यतस्तद्विषयेत्यनेन भक्तिपूर्वकत्वमाह ॥ १० ॥ * * ब्रह्मादिभिर्वैदवादिभिः तन्नाम्न उदाहरणमुत्तमश्लोकस्य हरेः गुणाना-

(१) निरालापकृतमिति निरालापः यथाबद्धर्णां चारणासमर्थः कृतमुच्चारितमित्यर्थः । यथा नारायणेति वक्तव्ये नाना ननेत्युक्तिः एतच्च

श्रीरहस्यत्रयसारप्रभाकरविरचिताधिकारव्याख्यासु स्पष्टम् ।

नन्दादीनुपलम्भयति तत्प्रतिबिम्बभूतान् प्रापयतीति तदुत्तमश्लोकगुणोपलम्भकम् ॥ ११ ॥ * * हरेर्नामसंकीर्तनेनैव
पापनिर्मूलनं न तपश्चादिभिरित्येतदुपपादयति । नेति । निष्कृते पापप्रायश्चित्ते कृतेऽपि अवधत्तः मनः पुनरसत्पथे शास्त्रनिषि-
द्धमार्गे धावति चेत्तत्प्रायश्चित्तमेकान्तिकं नियतम् अव्यभिचारि न भवतीति यस्मात्तस्मात्कर्मेनिर्हारमाकाङ्क्षमाणानां हरेर्गुणा-
नामनुवादः ऐकान्तिक एवेत्यन्वयः । नन्वेनेनापि मनोदोषानाशे पूर्वस्मादविशेषः स्यादिति तत्राह । स्वत्वेति । सत्त्वभावोऽन्तः-
करणशुद्धिहेतुः खलु ॥ १२ ॥ * * अथ तस्मात् ॥ १३ ॥ * * नन्वेनेन न हरेर्नामाग्राहि किं तु पुत्रनामैवेति
तत्राह । सांकेत्यमिति । पुत्रादिसङ्केतादिविषयत्वेन नारायणेत्यादिभगवन्नामसंकीर्तनमशेषाघहरम् । तदुक्तमाचार्यैः नारायणोऽ-
यमित्यन्यहेलनविषयत्वेनोक्तमघहरमिति भक्तिपूर्वकमेवोदाहृतं हरिनामाशेषाघहरमिति तात्पर्यमत्र बोद्धव्यमेतदप्युक्तं
'सर्वथाघहरं विष्णोर्नाम तद्वक्तृपूर्वकम् अभक्तयोदाहृतं नैव फलदातृ भविष्यति । नाम स्वामितया तस्य स्मरणं जायते यतः ।
भक्तस्यातो नामकीर्तिः संकेतादावपीरिता । अजामिलोऽपि स्मरणाद्वक्त्या मृत्योरमुच्यते' इति स्मरणप्राचुर्यदर्शनाय साङ्केत्या-
दिस्थलबाहुल्यकथनं संकेते रूढिमात्रेण व्यवहारनिर्वाहात्स्मरणासंभवेन परिहासे तस्मात्स्मरणं संभवति चित्तविकासोद्रेक-
व्यवहारात् ततोऽपि स्तोभे स्मरणं कोपजननाय नर्मवचनं स्तोभः मधुमक्षिकासूदननामसमर्थस्त्वं किं मधुं सुदितवान् असौ
हरिश्चेन्मधोर्वधान्मधुसूदन इत्युपपन्नमिति ततोऽपि हेलने नामस्वामिहरणं हरेरन्यं नारायणादिनाम्ना पित्रादिभिर्दत्तेनोपचरितं
कञ्चनपुरुषं दृष्ट्वा निन्दयेत्साक्षात्पयोधिशयो नारायणः किलेति हरिद्वेषेण हरिनामकीर्तनमघहरं न स्यात् "अभक्तयोदाहृतं नैव
फलदातृ भविष्यति,, इत्यादेश्च नामस्वामिस्मरणाभावे देववक्ते नामपीडितार्थं भवति मधोः सूदनान्मधुसूदन इत्यर्थस्याभावात्
हरौ तद्वावादतोऽजामिलेन भक्त्या नाम स्वामिनं स्मृत्वा नामकीर्तनं कृतमिति ज्ञातव्यं तदुक्तं च "नामस्वामितया तस्य
स्मरणं जायते यतः" इत्यादि यानि यानि श्रीहरेर्नामानि तानि सर्वाणि पापहरणसामर्थ्योपेतानि भवन्तीति ज्ञापनाय वैकुण्ठ-
नामेति अत्रैव हरिरित्यवशेनाह यः पुमानिति वक्ष्यति स्मरणं च ज्ञानपूर्वकमपेक्षितमित्यतो विदुरिति ॥ १४ ॥ * *
संदष्टः सर्पादिना आहतो लकुटेन यातनां दुःखम् ॥ १५ ॥ * * ननु नामसंकीर्तनेन पापपरिहारे गुरुलघुपापपरि-
हारार्थं गुरुलघुप्रायश्चित्तविधानं व्यर्थमित्याशङ्क्य प्रायश्चित्तेन तत्तत्पापपरिहारेऽपि संसारहेतुभूतं पापसंस्कारव्यञ्जकं प्राकृतं
लिङ्गं मनो भगवदनुग्रहेण लीयते नान्येनेत्याह । गुरुणामिति ॥ १६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

यत इति । तस्य विष्णोरनुभवोऽपि यतो भवतीत्यर्थो वा ॥ १० ॥ * * ब्रह्मवादिभिरिति । ब्रह्मात्र कर्मकाण्ड-
मात्रं मुह्यन्त्याम्नायवादिनः इतिवन्नामरूपैः पदैः एकस्य नाम्न एवावात्तरपदैः उत्तमश्लोकस्य गुणानामुपलम्भकमनुभव-
हेतुश्च ॥ ११ ॥ * * न केवलं नामैव तादृक् किन्तु गुणा अपीत्याहुः । नैकान्तिकमिति । गुणानामनुवा-
दोऽपि ॥ १२ ॥ * * अथैनमिति । त्रियमाणोऽपीत्यर्थः । साङ्केत्यमित्यादिवक्ष्यमाणबलात् तत्कालमात्रावश्यकत्वं
विवक्षितमिति ॥ १३ ॥ * * परिहास्यमिति । परिहासोऽत्र प्रीतिगर्भमन्यपरिभववचनं न तु निन्दागर्भं तत्तत्पहास
एवोच्यते तस्मान्नस्मोपोद्बलकं यत् किञ्चिद्भगवन्नामोक्तमित्यर्थः । हेलनमत्र हेलया गिरिरुद्धृत इति वद्यत्तराहित्यमयमेवोच्यते
न त्ववमानात्मकमिति ज्ञेयं तथा सति वेणेऽपि दोषावहत्वं न स्यात् नाम्नो दशापराध्यां चाश्रद्धाधानादिकं प्रत्युपदेशोऽपि दोषः
श्रूयते अपराधजननेऽपि प्राचीनपापक्षयः स्यादेवेति तु केचित् ॥ १४ ॥ * * न केवलं साङ्केत्यादिकन्तु प्रस्तुतदुःख-
हानीच्छयापि तादृशत्वमित्याहुः । अवशेनापीति । पूर्ववत् यातना इति बहुबचनं कचित् ॥ १५ ॥ * * गुरुणामिति ।
पद्यत्रयेणैव विवक्षितप्रतिपादनं यानि प्रायश्चित्तान्युक्तानि तैस्तान्यवानि पूयन्ते एव किन्तु दुर्व्यासना तु ईशानुगत्यैव पूयन्ते
तस्माद्यत्तुतमःश्लोकनाम तत्पुनरज्ञानात् ज्ञानाद्वा सङ्कीर्तितं सत् पुस्मात्रस्याधमनल एव इव निःशेषमेव दहेदित्यर्थः ॥ १६-१८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु भवतु नाम पातकानां नाशः किन्तु कामकृतानां बहूनां महापातकानां सहस्रश आवर्तितानां द्वादशाब्दकोटि-
भिरप्यनिवर्त्त्यानां कथमेकेनैव नामाभासेन प्रायश्चित्तं स्यादित्यत आहुः । स्तेनः स्वर्णस्तेयो इदमेव मुनिष्कृतं पापनिर्मूली-
करणाच्छ्रेष्ठं प्रायश्चित्तम् । न तु द्वादशाब्दादिकम् । पापनाशकत्वेऽपि पापनिर्मूलनासामर्थ्यात् नाप्येतन्मात्रफलकं यतो नाम-
व्याहरणात् तद्विषया नामोच्चारकपुरुषविषया मदीयोऽयं मया सर्वथा रक्षणीय इति विष्णोर्मतिर्भवतीति स्वामिचरणाः ।
स्वनाम श्रुत्वैव तदुच्चारकमजामिलं स्मृत्यैव तस्मान्नेतुमस्मानादिष्टवानिति किमुत सेव्यत्वेन विष्णुविषया मतिरस्य पुरुषस्य यदि
स्यादिति भावः । अतः यमदूतान् साक्षादर्शयितुमेवाजामिलस्य तदानीतनं नामव्याहरणं सर्वपापप्रायश्चित्तत्वेन विष्णुदूता

ऊचुः । वस्तुतस्तु पुत्रनामकरणसमयमारभ्यैव पुत्राह्वानादिषु बहुशो व्याहृतानां नाम्नां मध्ये यत् प्रथमं तदेव सर्वपापप्रशम-
कमभूदन्यानि तु भक्तिसाधकानीति व्याख्येयम् । यद्वाजहारेति परोक्षनिर्देशात् प्रथमं नामोद्दिश्यैवोक्तम् । विवश इति
पुत्रस्नेहविवश इति व्याख्येयम् । न च पुनः पुनर्नामव्याहरणानन्तरमपि पुनः पुनरुपपन्नानां वेश्याभिगमसुरापानादीनां सर्वेषां
पापानां प्रशमनार्थमन्तिमसमयोत्थमेव नामव्याहरणमपेक्षितं यदनन्तरं पुनः पापानुत्पत्तिरिति वाच्यम् “वैकुण्ठनामग्रहणम-
शेषाघहरं विदुः” इत्यत्राशेषपादोपादानात् । “वर्त्तमानश्च यत् पापं यद्भूतं यद्विष्यति । तत् सर्वं निर्हृत्याशु गोविन्दा-
नलकीर्त्तनात् । इति । यन्नाम सकृच्छ्रवणात् पुल्कशोऽपि विमुच्यते संसारात् इति चित्रं विदूर विगतः सकृदाददीत यन्नामध्ये
यमधुना स जहाति बन्धम्” इत्यादिषु संसारबन्धादिप्रयोगाच्च तत्र तत्र समयविशेषनियमानभिधानाच्च प्रथमनामग्रहणेनैव
सर्वपापानां तद्वासनायास्तन्मूलभूताविद्याया अपि नाशवगतेः पुनः पापप्ररोहासम्भवात् । ननु तर्हि प्रथमनामग्रहणानन्तर-
मेवाजामिलेन निविद्य ततः कथं नापस्तृतं पापप्ररोहाभावेऽपि तस्यामेव दास्यामासज्य तत्तदेव पापं तावत्कालपर्यन्तं प्रत्युत
कृतम् उच्यते संस्कारवशाज्जीवन्मुक्तानां कर्मैव तस्यापि तावत्कालपर्यन्तं तत्तदेव पापं पुनः पुनरुपपद्यमानमप्युत्खातदंष्ट्रेरग-
दंशवन्न फलजनकम् । किम्वा मतान्तरोत्थानाभावार्थं भगवतैव पापबीजाभावेऽपि पुनः पापे प्रवर्तनं भवेदित्येव व्याख्येयमन्यथा
स्तुत्यर्थवादे कल्पनान्तरे वा व्याख्यायमाने “तथार्थवादो हरिनाम्नि कल्पनम्” इति पाद्मोक्तनामापराधप्रसक्तौ । “नाम्नोऽपि
सर्वसुहृदो ह्यपराधात्पतत्यध” इति । “अर्थवादं हरेर्नाम्नि सम्भावयति यो नरः । स पापिष्ठो मनुष्याणां निरये पतति स्फुटम्” ।
इति । “मन्नामकीर्त्तनफलं विविधं निश्चयं न श्रद्धाति मनुते यदुतार्थवादम् । यो मानुषस्तमिह दुःखचये क्षिपामि संसार-
घोरविविधात्तिनिपीडिताङ्गम्, इति श्रुतिस्मृतिपुराणेषु नाममाहात्म्यवादिषु । येऽर्थवाद इति ब्रूयन् तेषां निरयक्षय” इति
पाद्मकात्यायनसंहितादिपरः सहस्रवचनादधःपात एव स्यात् । अत एव श्रीविष्णुरातेन । “कचिन्नैवर्त्ततेऽभद्रात् कचिन्नरति
तत्पुनः । प्रायश्चित्तमथोऽपार्थं मन्ये कुञ्जरशौचवत् । इति पुनः पापप्रवृत्तिदर्शने प्रायश्चित्माक्षिपतापि भक्तिप्रसङ्गे भक्तानामपि
कस्य कस्यचित् पुनः पुनः पापप्रवृत्तिदर्शनेऽपि नैवाक्षेपः कृतः । अपि च यथा नामाभासबलेनाजामिलो दुराचारोऽपि वैकुण्ठं
प्रापितस्तथैव स्मार्त्तादयः सदाचाराः शास्त्रज्ञा अपि बहुशो नामग्राहिणोऽप्यर्थवादकल्पनादिनामापराधबलेन घोरसंसारमेव प्राप्यन्त
इत्यतो नाममाहात्म्यदृष्ट्या सर्वमुक्तिप्रसङ्गोऽपि । नाशङ्क्यः । तदेवं भगवन्नाम सकृत्प्रवृत्तमपि सद्य एव समूलं पापं संहरदपि
फलत्रपि वृक्षः काले एव फलतीतिन्यायेन प्रायः किञ्चिद्विलम्बत एव स्वीयफललिङ्गं लोके दर्शयित्वा बहिर्मुखशास्त्रमतोच्छेदाभावार्थं
क्वचिन्न दर्शयित्वा च स्वव्याहर्तृजनान् स्वापराधरहितान् भगवद्भाम नयतीति सिद्धान्तो वेदितः । नन्वर्थवादादिनामापराधवतां
नामापराधहेतुकोऽधःपातो भवतु नाम तत्र न विवदामहे । नामग्रहणेनैव सर्वपापक्षयो भवति न वा आद्ये कर्मिज्ञानियोगि-
भक्तानां तद्विन्नानामपि नृणां मध्ये पारदारिकपरहिंसादिगम्येषु नरकेषु केनापि न गन्तव्यं द्वितीये कर्मिप्रभृतिभिरिव भक्तैरपि
पापभोगार्थं नरकेषु गन्तव्यमेव । अत्रोच्यते यथा महाजनः स्वाश्रितानामाश्रयणतारतम्येन पालनतारतम्यं कुर्वन्नपि तानेव नैव
पालयति यदि ते तदपराधिनः स्युरिति तस्याप्रसाद एव स्वाश्रितापालने कारणं न तु पालनासामर्थ्यं कल्पनीयम् । तेषामेवा-
पराधक्षयतारतम्येन तेषु तस्य प्रसादतारतम्यश्च ! सर्वापराधक्षये प्रसाद एव । एवमेव नामोपलक्षितां भक्तिदेवीं ये गुणीभावेना-
श्रयन्ते कर्मादिफलसिद्धयर्थं तेषु गुणीभूताया भक्तेर्वर्त्तमानत्वेऽपि प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन ते कर्मिज्ञान्यादि-
शब्देनाभिधीयन्ते । न तु वैष्णवशब्देन ते च स्वरूपत एवैकनामपराधवन्तः । यदुक्तम् । “धर्म्मत्रतत्यागहुतादिसर्वशुभक्रिया-
साम्यमपि प्रमाद” इति नाम्नो धर्म्मादिभिः साम्यमप्यपराधः किमुत धर्म्माद्यङ्गत्वेन गुणीभूतत्वमित्यर्थः । तदपि तादृशस्वा-
श्रयेण गुणलेशग्रहणेनैवैषां कर्मयोगादयो मा विफला भवन्त्विति स्वीयदाक्षिण्येन स्वापकर्षं स्वीकृत्यापि भक्तिदेवी तेषां कर्माद्य-
ङ्गभूतैव कर्मादिफलं निष्प्रत्यूहमुत्पादयति यथा तथैव तेषां पापमपि प्रायश्चित्ताङ्गभूतैव नाशयति नान्यथेत्यतस्तैरेवाकृत-
प्रायश्चित्तैस्तत्पापफलभोगार्थं तेषु तेषु नरकेषु गन्तव्यमेव न तु वैष्णवैः । यदि च ते पुनरन्यानर्थवादसाधुनिन्दादीन् नामाप-
राधान् कुर्वाणा एव धर्म्मादिकमनुतिष्ठन्ति तदा धर्म्माद्यङ्गभूतापि न तत्तत्फलमुत्पादयति । “के तेऽपराधा विप्रेन्द्र ! नाम्नो
भगवतः कृताः । विनिघ्नन्ति नृणां कृत्यम्” इत्यादिवचनेभ्यः । किञ्च । तेषामपि तत्तदपराधेभ्यो निवृत्य तदुपशमकनामकीर्त्त-
नादिपराणां नामापराधक्षयतारतम्येन कर्मफलप्राप्तितारतम्यं साधुसङ्गवशात् सर्वनामापराधक्षये तु भक्तिदेवी
सम्यक्प्रसादेन । नामफलप्राप्तिरेव निर्विवादा । नन्वजामिलस्यापि “अयं हि श्रुतसम्पन्न” इत्यादिप्रमदूत-
वाक्यैः प्राक्तनं कर्मित्वमवगम्यते । सत्यं मदिरापानाद्वाहण्यमप्यस्य नष्टमेव किमुत कर्मित्वं यदुच्यते । “एवं
स विप्लावितसर्वधर्म्मा दास्याः पतिः पतितो गर्ह्यकर्मणा” इति । कर्मापगमक्षण एव भक्तेर्गुणीभावोऽप्यपगतः
पुनश्च स्वपुत्राह्वानादौ नारायणनामोच्चारणनिबन्धना केवलानन्यैव भक्तिरस्याभूदिति । ननु कर्मिज्ञानाद्यङ्गत्वे
भक्तिं कुर्वीतेति यदि विविवाक्यमेवास्ति तर्हि कुतस्तेषां नामापराधः । उच्यते भक्त्यैव सर्वेऽपि धर्म्माः सम्यगेव

सिद्धयन्ति भक्तिशेषेनापि महापातकान्यपि नश्यन्तीत्यादिपरशतशास्त्रवाक्येष्वप्यविश्वसतां कर्मज्ञानयोरेव श्रद्धालूनां भक्तिबहिर्मुखानामशुद्धकुटिलचित्तानामप्यनेनैव प्रकारेण भक्तिर्भवत्विति दयामयमेव वेदशास्त्रं धर्मज्ञानाद्यङ्गत्वेन भक्तिं विधत्त इत्यतो न शास्त्रवाक्यमुपालम्बनीयमिति ततश्च वैधपशुर्हिसाकृतो विधिबलात् स्वर्गप्राप्तावपि यथा तद्विज्ञादोषानपगमस्तथैव भक्तिगुणीभावकरणरूपापराधवतो विधिबलात् कर्मफलप्राप्तावपि तदपराधानपगम एव ज्ञेय इति । अथ ये नामापराधिना वैष्णव्या दीक्षया वैष्णवमेव गुरुकृत्य भक्तिदेवीं कैवल्येन प्राधान्येन वाश्रयमाणाः नामकीर्तनादिभिर्भगवन्तं भजन्ते । तेषामपि वैष्णवशब्देनाभिधीयमानानां भक्तितारतम्येनैवापराधक्षयतारतम्यं भक्तेर्मुख्येफलोदयतारतम्यञ्च भक्तिदेव्याः प्रसादतारतम्येनैव । यदुक्तं भगवतैव । “यथा यथात्मा परिमृज्यतेऽसौ मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः । तथा तथा पश्यति वस्तु सूक्ष्मं चतुर्यथैवाञ्जनसम्प्र-युक्तम् इति । भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिः” इत्यादि च “शृण्वतां स्वकथाः कृष्णः पुण्यश्रवणकीर्तनः । हृद्यन्तःस्थो ह्यमद्राणि विधुनोति सुहृन् सताम्” इत्यादिवचनव्यज्यमानचतुर्दशभूमिकारोहश्च क्रमेणैव तेषां ज्ञेयः । एतदर्थमेव तत्र तत्र श्रद्धावृत्त्यादि-विधानम् । अत्रापि प्रकरणे “गुणानुवादः खलु सत्त्वभावन” इति अतस्तेषां क्षीणसर्वापराधत्वे सत्येव भगवन्तं प्राप्तानां न पुनर्भवः निरपराधानान्तु भगवत्प्राप्तौ नास्ति विलम्बस्तेषां हि भगवन्नामग्रहणं वैकुण्ठारोहणञ्चेति । द्वे एव भूमिके यथा अजा-मिलादीनां यदुक्तम् । “न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित् । जन्ममृत्युजराव्याधिभयं वायुपञ्जायते इति स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान् विरिञ्चितामेति ततः परं हि माम् । अव्याकृतं भागवतोऽथ वैष्णवं पदं यथाहं विबुधाः कलात्यय” इति निरपराधानामपि केषाञ्चित् प्रेमविशेषसिषाधयिषूणां भगवत्प्राप्तौ किञ्चिद्विलम्बोऽपि । यथैवादिभरतस्य जन्मत्रयमभूत् । किञ्च । सापराधानां मध्ये यदि केचिद्भजनाभ्यासाभावादक्षीणप्राचीनपापाः क्रियमाणपापनामापराधाश्च स्युस्तदपि तदैहत्या-गानन्तरं नरकेषु न गन्तव्यं “स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाशहस्तं वदति यमः किल तस्य कर्ममूले । परिहर मधुसूदनप्रपन्नान् प्रभुरह-मन्यनुणां न वैष्णवानाम् इति नैषां वयो न च वयं प्रभवाम दण्ड” इत्यादियमवचनेभ्यः । “प्राहास्यान् यमुनाभ्राता सादरं हि पुनः पुनः । भवद्विवैष्णवस्याज्यो विष्णुश्चेद्भजते नर” इति पाद्माभाषमाहात्म्यीयदेवदूतवचनाच्च । किञ्च । नह्यङ्गोपक्रमे ध्वंसो मद्धर्मस्योद्धवाण्वपि इति भगवद्वाक्यात् किञ्चिद्भक्तचक्रुरस्यान्यनश्वरस्वभावात् पापादिभिर्दुरतिक्रमत्वादमोघत्वाच्चावश्यमेव जनिष्यमाणपत्रपुण्याद्यर्थमेव तेषां जन्म भवेन्न तु नश्यदवस्थपापपुण्यनिबन्धनम् यदुक्तम् । “न कर्मबन्धनं जन्म वैष्णवानाञ्च विद्यत” इति । अतो जन्मान्तरे तेषां प्राचीनभक्तिदेव्याः प्रसादेन भगवत्प्राप्तिः । यदुक्तम् “न वै जनो जातु कथञ्चनान्नाजन्मुकुन्द-सेव्यन्यवदङ्ग ! संसृतिम् । स्मरन्मुकुन्दाङ्गुपगूहनं पुनर्विहातुमिच्छेन्न रसप्रहो जनं” इति । अत्रान्यवदिति कर्मिजनादिवत् संसृतिं पुण्यपापफलभोगमयीं प्राप्नोति किन्तु भगवद्भक्तां सुखदुःखमयीं संसृतिं प्राप्नोतीत्यर्थः । यदुक्तं श्रुत्या । “त्वदवगमी न वेत्ति भवदुत्थशुभाशुभयोगुणविगुणान्वयानिति” तेषां यावन्नामापराधक्षयाभावस्तावदन्तर्धानि पापानि अभुक्तफलान्येव तिष्ठन्ति भक्तिवृद्ध्या तदभ्यासेन नामापराधक्षये सति सद्य एव समूलपापक्षयात् भगवन्तं प्राप्नोतीत्यतो भक्तिवृद्धयर्थमेकद्वित्रिजन्मानि वैष्णवा अपि प्राप्नुवन्ति । तेषां दृश्यमानानि वैषयिकसुखानि भक्तिधर्मेत्यानि यदुक्तम् । “धर्मस्य ह्यपवर्गस्य नार्थोऽर्थोप-कल्पते । नार्थस्य धर्मैकान्तस्य कामो लाभाय हि स्मृतः । कामस्य नैन्द्रियप्रीतिर्लाभो जीवेत यावता” इति दुःखानि तु कानिचित् स्वभक्तभक्तिवर्द्धनचतुरेण भगवता लङ्घनकटुकौषधपायनादिभिः लुधावृद्धिप्रतिपादकेन भिषजेव दत्तानि “यस्याह-मनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनैः” इति तदुक्तेः । कानिचित्तु प्रबलनामापराधफलानि यतो दशसु नामापराधेषु मध्ये अर्थ-वादाथान्तरकल्पनशुभकर्मसांभ्यानीति त्रयः साक्षाद्वैष्णवताया एव व्याघातकाः । तेष्योऽन्येषु तु मध्ये द्वावतिप्रबलौ महद-पराधनामबलहेतुकपापप्रवृत्तौ यतः ख्यातिं यातं कथमु सहते तद्विगर्हामिति “नाम्नो बलाद्यस्य हि पापनुद्धिर्न विद्यते तस्य धर्मैर्हि शुद्धिः” इति विशेषविभीषिकोक्तेरतस्तौ समुचितदुःखभोगसहितसन्ततनामकीर्तनेनैवोपसाम्यतो नान्यथा । अन्ये नामा-पराधास्तु सन्ततनामकीर्तनादिभिरेव शास्यन्तीति ये च नामापराधिनः कर्मज्ञानादिरहिताः श्रवणकीर्तनादिभक्तिमन्तः किन्त्वनाश्रितगुरुचरणत्वाददीक्षितास्तेऽपि वैष्णवशब्देनैवाभिधीयन्ते । तथा हि वैष्णव इति “सास्य देवता” इति सूत्रेणाणा “भक्तिः” इति सूत्रेणाणा च सिद्धयत्यतो ये दीक्षया देवतीकृतविष्णवो ये च भजनेन भजनीयीकृतविष्णवस्ते उभये अपि व्यप-देशान्तरराहस्याद्वैष्णवा एवेति तेषामपि न स्यान्नरकपातादि पूर्ववदिति केचिदाहुः । नैतन् सुसङ्गतम् । “यतो नृदेहमाद्यम्” इत्यादौ गुरुकर्णधारमित्युक्तेर्गुरुं विना न भगवन्तं सुखेन प्राप्नुवन्ति अतस्तेषां भजनप्रभावेणैव जन्मान्तरे भक्त्या भगवत्प्राप्ति-नान्यथेत्याचक्षते । अथ चानाश्रितगुरोरप्यजामिलस्य सुखेनैव भगवत्प्राप्तिर्दृश्यत एव तस्मादियमत्र व्यवस्था । ये गोगर्हभादय इव विषयेष्वेवेन्द्रियाणि सदा चारयन्ति को भगवान् का भक्तिः को गुरुरिति स्वप्नेऽपि न जानन्ति तेषामेव नामाभासादिरीत्या गृहीतहरिनाम्नामजामिलादीनामिव निरपराधानां गुरुं विनापि भवत्येवोद्धारः । हरिर्भजनीय एव भजनं तत्प्रापकमेव तदुपदेष्टा गुरुरेव गुरुपदिष्टा भक्ता एव पूर्व्वं हरिं प्राप्नुसिति विवेकविशेषवत्त्वेऽपि नो दीक्षां न च सत्क्रियां न च पुरश्चर्या मनागीक्षते मन्त्रोऽयं रसनास्पृगेव फलति श्रीकृष्णनामात्मक इति प्रमाणदृष्ट्या अजामिलादिदृष्टान्तैर्न च किं मे गुरुकरणश्रमेण नामकीर्त-

नादिभिरेव मे भगवत्प्राप्तिर्भाविनीति मन्यमानस्तु गुर्ववशालक्षणमहापराधादेव भगवन्तं न प्राप्नोति किन्तु तस्मिन्नेव जन्मनि जन्मान्तरे वा तदपराधक्षये सति श्रीगुरुचरणश्रित एव प्राप्नोतीति । देवतान्तरभक्तानां पापापराधयोः कर्मिणामिव व्यवस्थेत्येके । भक्तिदेव्या आश्रयणसामान्याभावात्ततोऽपि ते न्यूनकक्षायां निविष्टा इत्यपरे । यदुक्तम् । “येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः । तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् । अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च । न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्चयन्ति ते” इति । ये तु केवलमपराधिन एव तेषां नैवोद्धारः । यदुक्तं “तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपांश्चजस्त्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु । आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ! ततो यान्त्यधमां गतिम्” इति । ये तु तेषामपि मध्ये कंसादयस्तेषाम् ।

कामाद्द्वेषाद्भयात् स्नेहाद्यथा भक्त्येश्वरे मनः । आवेश्य तदधं हित्वा बहवस्तद्गतिं गताः ॥

इत्यादिबचनबलाद्भगवदवेशेनैव नामापराधक्षयान्मुक्तिरिति केचित् । नामान्येव हरन्त्यधमित्युपलक्षणं ध्यानादीनामप्यतो ध्यानपौनःपुन्यमेवावेश इत्यन्ये । कृष्णावतारत्वे तदनैकान्तिकं यतः केचिदावेशरहिता अपि नरकबाणादिकौरवादि-सैन्यगतास्तद्वत्तमरणप्रभावात् केचिदर्शनमात्रस्यापि प्रभावात् प्राप्नुरिति पूर्वत्रैवोक्तमित्यपरे ॥ ९-१० ॥ ❀ ❀ सर्वमहापातकप्रायश्चित्तत्वेऽपि नास्ति परमवैशिष्ट्यमाहुः । नेति द्वाभ्याम् । ब्रह्मवादिभिर्मन्वादिभिर्नामपदैः साङ्केत्यादिना नास्तिश्चिह्नमात्रैः । यद्वा । नारायणादिनाम्ना एकेनापि पदेन सुबन्तशब्दमात्रेणापि बहुत्वं गौरवेण अर्थापेक्षापि नापेक्षितव्येति भावः । उदाहृतैस्त्वारितैरिति मनोनिवेशोऽपि नापेक्षितव्य इति भावः । अधवान् कर्मिप्रभृतिभिन्न एव पापीत्युक्तयुक्त्या व्याख्येयम् । न च नाम समूलपापनिवृत्तिमात्र एवोपक्षीणमित्याहुस्तन्नाम उत्तमश्लोकस्य गुणानैश्वर्यमाधुर्यादीनप्युपलभ्ययति प्रेम्णा अनुभावयतीति तत् । यद्वा । ननु तपोव्रतादिमहाकृच्छ्रैर्यद्यन्महापातकं निवर्त्यते तन्नामनः सुखोच्चारणमात्रेणैव कथं निवर्त्यतामित्यत आहुः । तदिति । उत्तमश्लोकस्य महायशस्विनो हरेस्तदेव गुणस्य प्रभावस्य ज्ञापकं परमेश्वरस्येयमप्येका परमेश्वरतेत्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ द्वादशशब्दादिप्रायश्चित्तानां ततो निष्कृष्टत्वमाहुः । नैकान्तिकं नात्यन्तशोधकं तत्प्रायश्चित्तं यस्मिन् कृतेऽपि असत्पथे पापमार्गे मनो धावति चेत् तस्मात् कर्मणां निर्धारमात्यन्तिकं नाशमभीप्सतां हरेर्गुणानुवादः नाम्नामिव गुणानामप्यनुवादोऽनुकथनं कस्यचिन्मुखाच्छ्रुतानां तेषां पश्चात्कथनं “पश्चात्सादृश्योरनु” इत्यमरः । सत्त्वभावनः वासनाया अपि नाशकत्वात् सत्त्वशोधकः । ननु मनः पुनर्धावतीति प्रायश्चित्तानन्तरं पुनः पापकरणं कथं निवर्त्यते तस्यापि संस्काराधीनत्वादुत्वातदंष्ट्रोरगदंशसदृशत्वमस्माभिर्व्याख्येयमिति चेद् भ्रान्ताः स्थः तथा व्याख्यानमस्माकं नास्ति सवासनपापनाशकत्वप्रतिपादकवचनानुरोधादेव न तु स्वकपोलकल्पितम् । भवतान्तु प्रायश्चित्तशास्त्रे तादृशवचनाभावात् कर्ममार्गे ह्यर्थवादजन्यप्रत्यवायस्याप्यश्रवणात्कथं तथा व्याख्यातुं शक्तिरिति प्रागेवोक्तम् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ अथ यस्मादेवं तस्मादेनं मा अपनयत । कृताशेषेति पुत्रनामकरणसमये प्रथमेनैव नाम्नेत्यर्थः । एतेनाजामिलस्य प्राचीननामापराधराहित्यमवगम्यते । यद्यतो निष्पापत्वादेव म्रियमाणः सन्नाम सम्यगग्रहीत् पापसत्त्वे म्रियमाणस्य जिह्वायां कथं नाम प्रादुर्भवेदिति भावः । यदुक्तं गीतासु “येषां त्वन्तगतं पापम् इत्युपक्रम्य अन्तकाले तु मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् । यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः” इति । तेन मृत्युकाल एव नामाभावप्रादुर्भावाभ्यां नामापराधसत्त्वासत्त्वे अनुमेये इति व्याचक्षते ॥ १३ ॥ ❀ ❀ कीदृशं नाम सर्वपापहरं स्यादित्यपेक्षायां कैमुत्येनाहुः । साङ्केत्यं पुत्रादौ सङ्केतः स्वार्थे ष्यञ् सर्वत्र तृतीयार्थे प्रथमा सङ्केतादिभिरपीत्यर्थः । पारिहास्यमिति प्रीतिगर्भमेव न तु निन्दागर्भम् । यथा भो विख्यातकीर्त्तौ ! कृष्णनाम दृष्टा तव कीर्त्तित्यतो मां नोद्धर्तुं मशकस्त्वमिति स्तोमं कथागीतालापादिपूरणार्थं कृतं हेलनमत्र हेलया गिरिरुद्धृत इति वद्यत्नराहित्यमेवोच्यते यथा आहारविहारनिद्रादावप्यवहेलया एव यावन्ति कृष्णनामान्यथं गृह्णाति न तावन्त्यन्ये प्रयत्नेनापि ग्रहीतुं शक्नुवन्तीति न तु निन्दावशादिकम् । तथा सति “निन्दां भगवतः शृण्वन्” इत्यादेर्भगवतो निन्दके किम्वा विष्णुनेति तदवमन्तरि वेणादावपि दोषावहत्वं न स्यादशेषाघहरं वासनापर्यन्तसर्वपापनाशकम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ साङ्केत्यादिभ्योऽन्यस्य पञ्चमस्य वैवश्यप्रमेदानाह । पतितः प्रासादादिभ्यः स्वलितो मार्गेण भग्नो भग्नगात्रः संदष्टः सर्पादिभिः तप्तो ज्वरादिना आहतो दण्डादिना पुमान् कर्मिप्रभृतिभ्योऽन्य इति व्याख्यातयुक्त्या ज्ञेयम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ ननु पापतारतम्येन कृच्छ्रादितारतम्यं शास्त्रे दृश्यते कथमेक एव नामाभासः सर्वमहापातकानि विनाशयेदित्यत आहुः । गुरुणामिति । तेषां परिमितशक्तित्वात्तथा तथैव व्यवस्था नास्तिस्त्वविचिन्त्यमहाशक्तेरेकस्यैव महापातकपुञ्जसंहर्तृत्वमेकांशेनैव यथा साम्बमोचने प्रवृत्तस्य बलभद्रस्यैकस्यैव दुर्योधनादि-सर्वकौरवसंहारक्षमत्वमनायासेनैवेति भावः ॥ १६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अपरे हीनप्रतिज्ञत्यक्तव्रतकृतघ्नप्रभृतयः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ सुनिष्कृतं सुष्ठु प्रायश्चित्तं नामव्याहरणात्तद्विषया मतिः नामोच्चारकरक्षणविषया मतिर्हरेर्भवेतीत्यर्थः । यद्वा । हरिनामोच्चारकस्य तद्विषया हरिस्वरूपगुणादिविषया मतिर्भव-

तीत्यर्थः ॥ १० ॥ * * * ब्रह्मादिभिर्हरेर्नामरूपैः पदैरुदाहृतैरववान् यथा विशुद्धयति तथा कृच्छ्रादित्रतादिभिर्निष्कृतैः प्रायश्चित्तैः सतुदितैः स न शुद्धयति तद्वरिनामोच्चारणम् उत्तमकीर्तैर्हरेः गुणानामुपलम्भनं ज्ञापकं भवति हरिनामोच्चारणेन निखिलपापनिर्नाशपूर्वकं हरिनामोच्चारकः सर्वपुरुषार्थं लभते यदि हरिनामोच्चारकस्यापि सर्वपुरुषार्थदं हरिप्रावण्यं न भवत्यपि तु पापकर्मप्रावण्यं भवति तदा तस्य हरिनाम्नि अर्थवादादिकल्पनया नामापराधित्वं ज्ञेयम् ।

अर्थवादं हरेर्नाम्नि सम्भावयति यो नरः । स पापिष्ठो मनुष्याणां निरये पतति स्फुटम् ॥

मन्नामकीर्तनफलं विविधं निशम्य न श्रद्धाति मनुते यदुतार्थवादम् ।

यो मानुषस्तस्मिन् दुःखचये क्षिपामि संसारघोरविविधातिनिपीडिताङ्गम् ।

इत्यादिपुराणान्तरेभ्यः नामापराधनिवृत्तिरपि नामोच्चारणावृत्त्या भवति ।

नामापराधयुक्तानां नामान्येव हरन्त्यधम् । अविश्रान्तप्रयुक्तानि तान्येवार्थकराणि च ॥

इति वचनात् ॥ ११ ॥

यस्मिन्निष्कृतेऽपि मनः असत्पथे पापमार्गे धावति तन्निष्कृतमात्यन्तिकनत्यन्ततः शोधकं न भवति तत्तस्मात् कर्मनिर्हारमभीप्सतां हरेर्गुणानुवाद एव सत्त्वभावनः अन्तःकरणशोधकः मुख्यं निष्कृतमित्यर्थः ॥ १२ ॥ * * * तदेवं धर्मराजनये निष्पापदण्डनासम्भवादस्य च सर्वथा निष्पापत्वाच्च “तत एनं दण्डपाणेः सकाशं कृतकिल्बिषं नेष्याम” इत्येवं सृष्टावादिनो यूयमेवैनं नेतुं पापित्वभ्रमात्प्रवृत्ताः अतो मामनयत ॥ १३ ॥ * * * ननु पुत्रोद्देशेनोच्चारितं तन्नाम कथं निष्पापत्वकारणमत्राहुः । साङ्केत्यमिति । साङ्केत्यमन्यसङ्केतेन कृतं पारिहास्यं परिहासार्थं कृतं स्तोभं गीतालापपूर्त्यर्थं कृतं हेलनं सावज्ञङ्गिभ्विष्णुनेत्येवं “वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः । अवशेनापि यन्नाम्नाकीर्तिते सर्वपातकैः । पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव ॥” इत्यादिस्मृतयः तन्मूलभूताः श्रुतयश्च “मर्ता अमर्त्यस्य ते भूरि नाम मनामहे । विप्रासो जातवेदसः आस्य जानन्तो नाम चिद्विषक्तन” इत्याद्याः ॥ १४ ॥ * * * नन्वनेन अवहिततया सङ्कल्पपूर्वकं नामग्रहणं न कृतमतो यातनार्होऽयमित्यत्राहुः । पतित इति । पुमानित्युपलक्षणं स्यादीनाम् । पतितः उच्चस्थानात् स्वलितः क्षिन्नस्थानादियोगतः भग्नः खङ्गादिना खण्डिताङ्गः संदष्टो वृश्चिकादिना तप्तः ज्वरादिना आहतो दुरुत्तयादिना एवमवशेन अनवहितत्वेन हरिरिति य आह स यातनाः नार्हति ॥ १५ ॥ * * * अत्र यातनाप्रापकाप्रापकाधर्मजहदयशुद्धिर्हरिनामोच्चारणादिरूपेशाङ्घ्रि-सेषयैव भवतीति हेतुमाहुः । गुरुणामिति द्वाभ्यां गुरुणां महतां लघूनामल्पानां पापानां महर्षिभिः ज्ञात्वा तत्तदनुपपत्तया निश्चित्य गुरुणि लघूनि च प्रायश्चित्तानि यान्युक्तानि ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ननु भवतु तुच्छानां पापानां नामग्रहणमात्रेण निवृत्तिः, बहुजन्मनि कामतः कृतानां महापातकानां सहस्रश आवर्त्तितानां द्वादशाब्दादिकोटिभिरपि अनिवर्त्यानां कथमिदमेव प्रायश्चित्तं स्यादित्याशङ्क्य “नाम्नो हि यावती शक्तिः पापनिर्हारे हरेः । तावत्कस्तु न शक्नोति पातकं पातकी जनः” इति वाक्यमनुसृत्याहुः—स्तेन इति ॥ ९ ॥ * * * इदं विष्णोर्नामव्याहरणम्, “यद्रोविन्देति चुक्रोश कृष्णा मां दूरवासिनम् । ऋणमेतत्प्रवृद्धं मे हृदयान्नापसर्पति” इति भगवद्वचनादुच्चारणमेव सुनिष्कृतं पापनिर्मूलिकरणात् श्रेष्ठं प्रायश्चित्तम् । तत्र हेतुमाहुः—यत इति । यतो नामव्याहरणात् तद्विषया सेव्यतया भगवद्विषया पुरुषस्य मतिर्भवति, यद्वा तद्विषया नामोच्चारकपुरुषविषया मदीयोऽयं मया सर्वतो रक्षणीय इति भगवतो मतिर्भवति । तथाच न हि भगवति रक्षके सति पुरुषस्य कालकर्मनरकादिभयं सम्भवतीति भावः ॥ १० ॥ * * * भगवन्नामग्रहणस्य प्रायश्चित्तश्रेष्ठत्वं प्रायश्चित्तान्तरस्य तु ततो निकृष्टत्वमेवोपपादयन्ति—नेति द्वाभ्याम् । यथा उदाहृतैरुच्चारितैः हरेर्नामपदैः अघवान् पापी विशुद्धयति तथा ब्रह्मादिभिर्मन्वादिभिः उदितैर्विहितैर्त्रेतादिभिः द्वादशाब्दादिभिर्निष्कृतैः प्रायश्चित्तैर्न विशुद्धयतीत्यन्वयः । नामपदैरित्यनेन सुबन्तपदमात्रमेव पापनिवारणायालमिति, नमासीत्यादिक्रियायोगोऽपि तावश्यक इति सूचितम् । बहुत्वं तु नामबहुत्वाभिप्रायेण न तु सर्वनामोच्चारणाभिप्रायेण नामान्मनन्तत्वेन यावन्नामोच्चारणा-सम्भवात् । तथाच एतेष्वेकैर्नैवोच्चारितेन नाम्ना सर्वपापनिवृत्तिरिति ज्ञेयम् । कुत एवं तत्राहुः—तदिति । तन्नामपदोच्चारणं उत्तमश्लोकस्य महायशस्विनो भगवतो ये गुणा ऐश्वर्यादयस्तेषामुपलम्भकं प्रकाशकं यद्वा भगवतो गुणा ये ज्ञानधैराग्यादयः तानुच्चारणकत्तरि उपलम्भयति प्रापयतीति तथा ॥ ११ ॥ * * * प्रायश्चित्तान्तरं तु न तथेत्याहुः—नैकान्तिकमिति । तत् प्रायश्चित्तान्तरं नैकान्तिकमत्यन्तशोधकं न भवति । कुतः ? हि यस्मात् तस्मिन् निष्कृते प्रायश्चित्ते कृतेऽपि असत्पथे पापमार्गे मनो धावति अत्यन्तशुद्धौ तत्र स्यादिति भावः । चेत् यद्येवं तत्तदा कर्मणां पापानां निर्हारमात्यन्तिकं नाशमिच्छतां हरेर्गुणानुवाद एव खलु निश्चयेन प्रायश्चित्तम् । यतोऽसौ सत्त्वभावनः पापमूलाविद्यानाशकत्वात् अत्यन्तान्तःकरणशोधकः । गुणानुवाद इति गुणकृतजन्मकृतकर्मकृतनामत्रैविध्योपलक्षणम् ॥ १२ ॥ * * * एवं निर्णयेन फलितमाहुः—अथेति । यत्

यस्मादसौ त्रियमाणो भगवन्नाम समग्रहीत् सम्पूर्णमुच्चारितवान् अथ तस्मात् कृतमशेषाणामघानां निष्कृतं प्रायश्चित्तं येन तमेनम् अपमार्गेण मा नयतेत्यन्वयः । समग्रहीदिति नामैकदेशग्रहणेनाप्यलं अयं तु सम्पूर्णमुच्चारितवानित्यर्थः । त्रियमाण इत्यनेन तदनन्तरं पुनः पापान्तरासम्भवो दर्शितः । न तु मरणसमये एव कीर्त्तनात् पापनिवृत्तिरित्येवमिति नियमः ॥ १३ ॥ * * ननु नायं भगवन्नामाग्रहीत् किन्तु पुत्रनामैव अतः कथं तेन पापनिवृत्तिरित्याशङ्क्याहुः—साङ्केत्यमिति । साङ्केत्यं पुत्रादौ सङ्केतेन कृतं, पारिहास्यं भो विख्यातकीर्त्तं कृष्ण दृष्ट्वा तव मर्यादा रासोत्सवे इति परिहासेन कृतं, स्तोभं कथागीतालापपूरणार्थं कृतं, हेलनं यो ह्यनेककोटिब्रह्माण्डानि धत्ते तेन कृष्णेन गौवर्द्धनोद्दारे कः श्रमः कृतः स्यात् मम भाग्यमेव ईदृग्घरिणा किं कर्त्तव्यमिति मर्यादागर्भेण हेलया कृतं, न तु निन्दागर्भितं, तथा सति निन्दां भगवतः शृण्वश्रित्याद्युक्तनिन्दाश्रवणादिदोष-प्रसङ्गात् । वैकुण्ठस्य भगवतो नाम्नां ग्रहणमुच्चारणम् अशेषाणि समूलानि अघानि पापानि हरतीति तथा विदुः शास्त्रहस्यज्ञा जानन्ति ॥ १४ ॥ * * ननु नायं सावधानतया सङ्कल्पपूर्वकं भगवन्नामाग्रहीत् किन्तु पुत्रस्नेहपरवश एव अतः कथं तस्य शोधकत्वमित्यस्य यातनायुक्तैवेत्याशङ्क्य 'अवशेनापि यन्नामि कीर्त्तिते सर्वपातकैः । पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तै-र्मृगैरिव' इति स्मृत्यनुरोधेनाहुः—पतित इति । पतितः प्रासादादिभ्यः । स्खलितो मार्गः । भग्नो भग्नगात्रः । सन्दृष्टः सर्पादिभिः । तस्मै ज्वरादिना । आहतो दण्डादिना । अत एवावशेन वेदनादिवशेनापि यः पुमान् हरिरित्याह स यातनां नार्हति । पुमानि-त्यनेन नात्र वर्णाश्रमादिनियमः, किन्तु प्राणिमात्रमधिकारीति सूचितम् ॥ १५ ॥ * * ननु पापतारतम्यानुसारेण कृच्छ्रादिप्रायश्चित्ततारतम्यं शास्त्रे प्रसिद्धं तर्हि कथमेकं नामाभासमात्रं सर्वाणि महान्त्यपि पापानि विनाशयेदित्यत आहुः—गुरुणामिति । गुरुणां पापानां गुरुणि प्रायश्चित्तानि लघूनां च पापानां लघूनि प्रायश्चित्तानि महर्षिभिः याज्ञवल्क्यादिभिः ज्ञात्वा विचार्येत्कानि ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाच्चार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

न केवलं प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तादिवदन्तिमं नामस्मरणं कतिपयपापानां निष्कृतं, किं तु महापातकोपपातकसंकीर्णादि-रूपेण बहुविधानां सर्वेषामपि पापानां निष्कृतरूपमेवेत्याहुः ॥ स्तेन इति द्वाभ्याम् ॥ स्तेनः स्वर्णचोरः, सुरापः सुरापानकर्त्ता, मित्रघुक मित्रद्रोहकारकः, ब्रह्महा विप्रघातकः, गुरुतल्पगः गुरुव्रजनासङ्गकर्त्ता, स्त्री च राजा च पिता च गौश्च तासां हन्ता घातकः, अत्र स्तेनः सुरापः ब्रह्महा गुरुतल्पग एते महापातकिनः । मित्रस्त्र्यादिहन्तार उपपातकिनः । ये च अपरे पातकिनो नानाविधपापकारिणः ॥ ९ ॥ * * सर्वेषामिति ॥ सर्वेषामुक्तविधानां सकलानामपि, अघवतां पापिनां सुनिष्कृतं श्रेष्ठं प्रायश्चित्तं, इदमेव । किं तत् यत् अन्तर्काले विष्णोः नामध्याहरणं भगवन्नामोच्चारणमेव । यतो नामोच्चारणात्, तद्विषया नामोच्चारकपुरुषविषया मदीयोऽयं मया सर्वतो रक्षणीय इत्येवंभूता मतिर्विष्णोर्बुद्धिः, भवति ॥ १० ॥ * * सर्वेषामप्य-घवतामित्यनेन कतिपयदुरितनिवर्त्तकात्प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तात्सकलदुरितनिवर्त्तकत्वेन भगवन्नामोच्चारणस्यैव श्रेष्ठ्यं सूचितं तदेव प्रतिपादयन्ति ॥ न निष्कृतैरिति ॥ ब्रह्मवादिभिर्मन्त्रादिभिः, उदितैरुक्तैः, व्रतादिभिः प्रजापत्यकृच्छ्रचान्द्रायणादिव्रत-प्रभृतिभिः, निष्कृतैः प्रायश्चित्तैः, अघवान् पापिपुरुषः, तथा न विशुद्ध्यति । तथा उदाहृतैरुच्चारितैः, हरेः नामपदैः, भगवतो नामात्मकपदैरित्यर्थः । विशुद्ध्यति । तत्र नामपदैरित्यनेन नाममीत्यादिक्रियायोगोऽपि नापेक्षित इति दर्शितम् । किं च, तद्धरेर्नामपदोच्चारणम्, उत्तमश्लोकश्च गुणास्तदीया एव गुणाश्च तेषामुत्तमभक्तं ज्ञापकम्, उत्तमश्लोकतद्गुणविषयकमत्युत्पादक-मित्यर्थः । भवति । न तु कृच्छ्रचान्द्रायणादिवत् पापनिवृत्तिमात्रोपक्षीणमित्यर्थः ॥ ११ ॥ * * हरेर्नामपदसंकीर्त्तनेनैव पापनिर्मूलनं न तपआदिभिरित्येतदुपपादयन्ति ॥ नैकान्तिकमिति ॥ तत्तस्मात्, कृच्छ्रादितपआदिभिः समूलपापनाश-दित्यर्थः । ब्रह्मवादिभिः संप्रोक्तं निष्कृतमिति शेषः । यद्वा तद्ब्रह्मवाद्युक्तं निष्कृतं, एकान्तिकमात्यन्तिकतया शोधकं, न । हि यतः, निष्कृते कृतेऽपि कृतपापप्रायश्चित्तविहिते सत्यपि, असत्पथे पापमार्गे, पुनः मनः धावति चेदेवकारार्थः । निपातानाम-नेकार्थत्वात् । ततो न तदेकान्तिकमिति भावः । तत्ततो हेतोः, कर्मनिर्हारं पापकर्मणामात्यन्तिकनाशं, अभीप्सतामिच्छतां भूतानां, हरेः गुणानुवादः यः, स एव सत्त्वभावनः चित्तशोधकः खलु ॥ १२ ॥ * * अथेति ॥ हे यमदूताः, अथातो हेतोः, अन्तर्कालविहितनारायणनामोच्चारणेनेति शेषः । कृतमशेषाणामघानां निःशेषाणां पापानां निष्कृतं प्रायश्चित्तं येन तं, एनं सा अपनयत यमालयं मा प्रापयतेत्यर्थः । कुतः यद्यस्मात्, असावजामिलः, त्रियमाणः प्राणांस्यक्षयः, भगवन्नाम नारायणाभिधां, समग्रहीत् उच्चार । त्रियमाणः इत्यनेन पुनः पापान्तरासम्भवोऽप्युक्तः ॥ १३ ॥ * * नन्वजामिलोऽयं पुत्रनाम त्वमग्रहीत् न तु भगवन्नाम तत्राहुः ॥ सांकेत्यमिति पुत्रादौ सांकेतितं, पारिहास्यं परिहासेन कृतं, स्तोभं नमस्वचनकृतं वा, हेलनं किं विष्णुनेत्येवं वावज्ञमप्यभिहितं वा वैकुण्ठनामग्रहणं भगवन्नामोच्चारणम् एव, अशेषाघहरं सकलपापनिवर्त्तकं, विदुः । नामसामर्थ्याथात्म्यविद इति शेषः ॥ १४ ॥ * * ननु नायं बुद्धिपूर्वं नामाग्रहीत् किं तु पुत्रस्नेहपरवशः

इत्यत्राहुः ॥ पतित इति ॥ पतितः प्रासादादेः, स्वलितो मार्गे, भ्रमो भ्रमगात्रः, संदष्टः सर्पादिभिः, तप्तो ज्वसदिना, आहतो दण्डादिना, पुमानेतदन्यतमावस्थां वा प्राप्तो जनः, यदि, अवशेनापि, हरिः इति आह, हे हरे इत्युच्चारयेदित्यर्थः । तर्हि, यातनाः नारकीर्व्याः, न अर्हति । ता उपभोक्तुं योग्यो न जायते इत्यर्थः । साक्षाद्भगवान्नामोऽसाधारणमहिमत्वाद्यदृष्ट्या भस्मादिबुद्ध्या वा स्पृष्टस्याग्नेर्यदृच्छापीतस्य पथ्यस्यौषधस्य यदृच्छापीतामृतस्य च दाहकत्वारोग्यकरत्वाभिरतासंपादकत्ववद्वस्तु-शक्तिरेव प्रबलेति भावः ॥ १५ ॥ * * ननु महतः पापस्य महदेव प्रायश्चित्तं युक्तं न त्वल्पं नामग्रहणमात्रं पापतार-तन्येन प्रायश्चित्ततारतम्यस्य मन्वादिभिरुक्तत्वादित्यथा प्रायश्चित्तशास्त्रवैयर्थ्यं स्यात् इत्थंभूतां कस्यचिन्मन्दस्याशङ्कां निराकुर्वन्त आहुः ॥ गुरुणामिति ॥ गुरुणां महतां, पापानामघानां, गुरुणि महान्ति प्रायश्चित्तानि, लघूनामल्पप्रमाणानां पापानां लघून्यल्पप्रमाणानि, प्रायश्चित्तानि । महर्षिभिः ज्ञात्वा तत्तारतम्यं यथावदबुद्ध्या, उक्तानि, चकारचतुष्टयमनुक्तगुरुलघुपाप-प्रायश्चित्तानामपि तदर्हकल्पनां गमयति । अतस्तत्र तु तथैव व्यवस्था युक्ता । हरिनामस्तु नेयं व्यवस्थोक्तास्ति 'विष्णोः स्मरण-मात्रेण मुच्यते सर्वपातकैः' इति वचनात् ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

चोर, शराबी मित्रद्रोही, ब्रह्मघाती, गुरुपत्नीगामी, ऐसे लोगोंका संसर्ग; स्त्री, राजा, पिता और गायको मारने-वाला, चाहे जैसा और चाहे जितना बड़ा पापी हो, सभीके लिये यही-इतना ही सबसे बड़ा प्रायश्चित्त है कि भगवान्के नामोंका उच्चारण किया जाय; क्योंकि भगवन्नामों के उच्चारणसे मनुष्यकी बुद्धि भगवान्के गुण, लीला और स्वरूपमें रम जाती है और स्वयं भगवान्की उसके प्रति आत्मीय बुद्धि हो जाती है ॥ १-१० ॥ * * बड़े-बड़े ब्रह्मवादी ऋषियोंने पापोंके बहुत-से प्रायश्चित्त—कृच्छ्र, चान्द्रायण आदि व्रत बतलाये हैं; परन्तु उन प्रायश्चित्तोंसे पापीकी वैसी जड़से शुद्धि नहीं होती, जैसी भगवान् के नामोंका, उनसे गुम्फित पदोंका उच्चारण करनेसे होती है । क्योंकि वे नाम पवित्रकीति भगवान्के गुणोंका ज्ञान करानेवाले हैं ॥ ११ ॥ * * यदि प्रायश्चित्त करनेके बाद भी मन फिरसे कुमार्गमें—पापकी ओर दौड़े, तो वह चरम सीमाका पूरा-पूरा प्रायश्चित्त नहीं है इसलिये जो लोग ऐसा प्रायश्चित्त करना चाहें कि जिससे पापकर्मों और वासनाओंकी जड़ ही उखड़ जाय, उन्हें भगवान्के गुणोंका ही गान करना चाहिये । क्योंकि उससे चित्त सर्वथा शुद्ध हो जाता है ॥ १२ ॥ * * इसलिये यमदूतों ! तुमलोग अजाभिलको मत ले जाओ । इसने सारे पापोंका प्रायश्चित्त कर लिया है, क्योंकि इसने मरते समय भगवान्के नामका उच्चारण किया है ॥ १३ ॥ * * बड़े-बड़े महात्मा पुरुष यह बात जानते हैं कि सङ्केतमें (किसी दूसरे अभिप्रायसे), परिहासमें, तात अलापनेमें अथवा किसीकी अवहेलना करनेमें भी यदि कोई भगवान्के नामोंका उच्चारण करता है तो उसके सारे पाप नष्ट हो जाते हैं ॥ १४ ॥ * * जो मनुष्य गिरते समय, पैर फिसलते समय, अङ्ग-भङ्ग होते समय और साँपके डँसते, आगमें जलते तथा चोट लगते समय भी विवशतासे 'हरि-हरि' कहकर भगवान्के नामका उच्चारण कर लेता है, वह यमयातनाका पात्र नहीं रह जाता ॥ १५ ॥ * * महर्षियोंने ज्ञान-बूझकर बड़े पापोंके लिये बड़े और छोटे पापोंके लिये छोटे प्रायश्चित्त बतलाते हैं ॥ १६ ॥

१. इस प्रसङ्गमें 'नामव्याहरण' का अर्थ नामोच्चारणमात्र ही है । भगवान् श्रीकृष्ण कहते हैं—

यद् गोविन्देति चुक्रोश कृष्णा मां दूरवासिनम् । ऋणमेतत् प्रवृद्धं मे हृदयान्नापसर्पति ॥

'मेरे दूर होनेके कारण द्रौपदीने जोर-जोरसे 'गोविन्द, गोविन्द' इस प्रकार कर्ण ऋन्वन करके मुझे पुकारा । वह ऋण मेरे ऊपर बढ़ गया है और मेरे हृदयसे उसका भार क्षणभरके लिये भी नहीं हटता ।'

२. 'नामपदैः' कहनेका यह अभिप्राय है कि भगवान्का केवल नाम 'राम-राम' 'कृष्ण-कृष्ण' 'हरि-हरि' 'नारायण-नारायण' अन्तः-करणकी शुद्धिके लिये—पापोंकी निवृत्तिके लिये पर्याप्त है । 'नामः नमामि' इत्यादि क्रिया जोड़नेकी भी कोई आवश्यकता नहीं है । नामके आध बहुवचनका प्रयोग—भगवान्के नाम बहुत-से हैं, किसीका भी सङ्कीर्तन कर ले, इस अभिप्रायसे है । एक व्यक्ति सब नामोंका उच्चारण करे, इस अभिप्रायसे नहीं । क्योंकि भगवान्के नाम अनन्त हैं, सब नामोंका उच्चारण सम्भव ही नहीं है । तात्पर्य यह है कि भगवान्के एक नामका उच्चारण करनेमात्रसे सब पापोंकी निवृत्ति हो जाती है । पूर्ण विश्वास न होने तथा नामोच्चारणके पश्चात् भी पाप करनेके कारण ही उसका अनुभव नहीं होता ।

३. पापकी निवृत्तिके लिये भगवन्नामका एक अंश ही पर्याप्त है, जैसे 'राम' का 'रा' । इसने तो सम्पूर्ण नामका उच्चारण कर लिया । मरते समयका अर्थ ठीक मरनेका क्षण ही नहीं है, क्योंकि मरनेके क्षण जैसे कृच्छ्र-चान्द्रायण आदि करनेके लिये विधि नहीं हो सकती, वैसे नामोच्चारणकी भी नहीं है, इसलिये 'स्मियमाण' शब्दका यह अभिप्राय है कि अब आगे इससे कोई पाप होनेकी सम्भावना नहीं है ।

तैस्तान्यधानि पूयन्ते तपोदानजपादिभिः । नाधर्मजं तद्बृहदयं तदपीशाङ्घ्रिसेवया ॥ १७ ॥
 धर्मो योऽयमुपन्यस्तः परमस्तु सनातनः । क्रियतेऽहरहः शुद्धिरात्मनो वाससो यथा ॥
 नैकान्तशुद्धिः स्यात् कर्तुः क्रिययाऽकर्तृता यतः । अकर्तुरात्मनस्तस्माद्भजेतानीहया हरिम् ॥
 अज्ञानादथवा ज्ञानादुत्तमश्लोकनाम यत् । सङ्कीर्तितमघं पुंसो दहेदेषो यथानलः ॥ १८ ॥
 यथागदं वीर्यतममुपयुक्तं यदृच्छया । अज्ञानतोऽप्यात्मगुणं कुर्यान्मन्त्रोऽप्युदाहृतः ॥ १९ ॥
 (पतिं वः पृच्छत भटा ! धर्मेऽस्मिन् यदि संशयः । स वेद परमं गुह्यं धर्मस्य भगवान् यमः ॥)

श्रीशुक उवाच

त एवं सुविनिर्णीय धर्मं भागवतं नृप । तं याम्यपाशान्निर्मुच्य विप्रं मृत्योरमृमुचन् ॥ २० ॥
 इति प्रत्युदिता याम्या दूता यात्वा यमान्तिके । यमराज्ञे यथा सर्वमाचचक्षुररिन्दम ॥ २१ ॥
 द्विजः पाशाद्विनिर्मुक्तो गतभीः प्रकृतिं गतः । ववन्दे शिरसा विष्णोः किङ्करान् दर्शनोत्सवः ॥ २२ ॥
 तं विवक्षुमभिप्रेत्य महापुरुषकिङ्कराः । सहसा पश्यतस्तस्य तत्रान्तर्दधिरेऽनघ ॥ २३ ॥
 अजामिलोऽप्यथाकर्ण्य दूतानां यमकृष्णयोः । धर्मं भागवतं शुद्धं त्रैविद्यं च गुणाश्रयम् ॥ २४ ॥
 भक्तिमान् भगवत्याशु माहात्म्यश्रवणाद्धरेः । अनुतापो महानासीत्स्मरतोऽशुभमात्मनः ॥ २५ ॥
 अहो मे परमं कष्टमभूदविजितात्मनः । येन विप्लावितं ब्रह्म वृषल्यां जायताऽऽत्मना ॥ २६ ॥

अन्वयः—तैः तपोदानजपादिभिः तानि अधानि पूयन्ते अधर्मजं तद्बृहदयं न ईशाङ्घ्रिसेवया तत् अपि ॥ १७ ॥ ❀ ❀

अज्ञानात् अथवा ज्ञानात् यत् उत्तमश्लोकनाम संकीर्तितं पुंसः अघं यथा अनलः एव दहेत् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ यथा वीर्यतमं यदृच्छया उपयुक्तम् अगदम् अज्ञानतः अपि आत्मगुणं कुर्यात् उदाहृतः मन्त्रः अपि ॥ १९ ॥ ❀ ❀ नृप ! ते एवं भागवतं धर्मं सुविनिर्णीय तं विप्रं याम्यपाशात् निर्मुच्य मृत्योः अमृमुचन् ॥ २० ॥ ❀ ❀ अरिन्दम इति प्रत्युदिताः याम्याः दूताः यमान्तिके यात्वा यमराज्ञे यथा सर्वम् आचचक्षुः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ पाशात् विनिर्मुक्तः गतभीः प्रकृतिं गतः दर्शनोत्सवः द्विजः विष्णोः किङ्करान् शिरसा ववन्दे ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अनघ महापुरुषकिङ्कराः तं विवक्षुं अभिप्रेत्य तस्य पश्यतः सहसा तत्र अन्तर्दधिरे ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अथ अजामिलः अपि यमकृष्णयोः दूतानां गुणाश्रयं च त्रैविद्यं शुद्धं भागवतं धर्मम् आकर्ण्य ॥ २४ ॥ ❀ ❀ हरेः माहात्म्यश्रवणात् आशु भगवति भक्तिमान् आत्मनः अशुभं स्मरतः महान् अनुतापः आसीत् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अहो अविजितात्मनः मे परमं कष्टं अभूत् येन वृषल्यां जायता आत्मना ब्रह्म विप्लावितम् ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

किं च तैस्तपोदानादिभिस्तान्यधान्येव पूयन्ते नश्यन्ति । अधर्माज्जातं मलिनं तु तस्य पापकर्तुर्हृदयम् । यद्वा । तेषाम-
 धानां हृदयं सूक्ष्मं रूपं संस्काराख्यं न शुद्ध्यति । तदपीशाङ्घ्रिसेवया कीर्तनादिना शुद्ध्यतीत्यर्थः । अयं भावः । महान्त्यपि
 पापानि सकृदुच्चारितेनैव नाम्ना नश्यन्ति सकृत्प्रवर्तितेन दीपेनैव गाढध्वातानि । तदावृत्त्या तु पापांतरस्यानुत्पत्तिः दीपधारण
 इव तमोऽन्तरस्य । ततश्च वासनाक्षयाद्बृहदयशुद्धिः । एतदर्थमेव तत्रतत्राऽऽवृत्तिविधानं “पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशम्”
 इत्यादिषु । तदेवात्राप्युक्तम् । “गुणानुवादः खलु सत्त्वभावनः” इति “तदपीशाङ्घ्रिसेवया” इति च । अतोऽस्य हरिनाम्नैव
 सर्वपापक्षयो वासनाक्षयस्तु महापुरुषदर्शनादिभिरिति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तथापि पापप्रायश्चित्तमिदमिति ज्ञात्वा नोच्चारित-
 मिति चेत्तत्राहुः । अज्ञानादिति । बालकेनाज्ञानादपि प्रक्षिप्तोऽस्मिन्मार्गात् काष्ठराशिं दहति तद्वत् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ नन्विदमपि
 पर्षदनुपदिष्टं श्रद्धाहीनं च कथं प्रायश्चित्तं स्यात्तत्राहुः । यथेति । अगदमौषधम् । वीर्यवत्तममिति वक्तव्ये वीर्यतममित्युक्तम् ।
 यदृच्छया श्रद्धादिहीनमुपयुक्तं भक्षितं पर्षन्मुखादज्ञानतोऽपि स्वगुणमारोग्यं कुर्यात् । मन्त्रोऽपि नामात्मकस्तथा स्वकार्यं कुर्यादेव ।

१. इमौ श्लोकौ सटीकौ श्रीविजयध्वजतीर्थपाठे । २. अयं सटीकः श्रीवीरराघवश्रीविजलध्वजतीर्थयोः पाठे । ३. प्रा० पा०—नोत्सुकः ।

४. प्रा० पा०—अजामिल आकर्ण्य ।

न हि वस्तुशक्तिः श्रद्धादिकमपेक्षत इत्यर्थः । तदुक्तं विष्णुधर्मेषु । “हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तरपि स्मृतः ॥ अनिच्छयाऽपि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ॥” इति ॥ १९ ॥ * * तं विप्रममूषुचन्मौचयामासुः ॥ २० ॥ * * प्रत्युदिता निराकृताः संतो यात्वा गत्वा यमराज्ञे यमराजाय यथावत्कथयामासुः ॥ २१ ॥ * * दर्शनेनोत्सवो यस्य ॥ २२ ॥ * * विवक्तुं वक्तुमिच्छन्तं ज्ञात्वा ॥ २३ ॥ * * त्रैविद्यं वेदत्रयप्रतिपाद्यं गुणाश्रयं यमदूतानां धर्मं कृष्णदूतानां च भागवतं भगवत्प्रणीतं शुद्धं निर्गुणं धर्ममाकर्ण्येति योज्यम् । भक्तिमासीदित्युत्तरस्यानुपगः ॥ २४-२५ ॥ * * अनुतापं प्रपंचयति अहो इति चतुर्भिः । येनात्मना मया वृषल्यां पुत्रतया जायमानेन ब्रह्म ब्राह्मणजातिविलापितं नाशितम् ॥ २६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अन्यदपि नाम्न आधिक्यमाह-किञ्चेति । तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात्तच्छब्देन पापकर्तृग्रहणं नोपयुज्यते तस्य पूर्व प्रकृतत्वाभावादत आह-यद्वेति । अत्राशयमाह-अयं भाव इति । यतो हरिनाम महत्प्रभाववद्गतो हेतोः ॥ १७ ॥ * * यद्यपि नामोच्चारणं सर्वपापप्रायश्चित्तमस्ति तथापीति ॥ १८ ॥ * * पुनराक्षिपति-चन्विति । पर्वत्स्वरूपं तु बृहत्पाराशर्य्याम् “वेदशास्त्र-विदो विप्रा यं ब्रूयुः पञ्च सप्त वा । त्रयो वापि स धर्मः स्यादेको बाध्यात्मवित्तमः ॥ संयमं नियमं वापि उपवासादिकञ्च यत् । तद्गिरा परिपूर्णा स्यान्निष्कृतिर्व्यावहारिकी ॥ न लक्ष्णेणापि मूर्खाणां न चैवाधर्मवेदिनाम् । लुब्धानां नात्यविदुषां नापि वै पक्षप्रातिनाम् ॥ श्रुताध्ययनसंपन्नः सत्यवादी जितेन्द्रियः । सदा धर्मरतः शान्त एकः पर्वत्त्वमर्हति ॥” इति ‘समज्या परिषद्गोष्ठी’ इत्यमरः । परेरन्त्यलोपे पर्वदपि साधितं “धर्मज्ञा यत्र तिष्ठन्ति विद्वांसो ब्राह्मणस्त्रियः । पञ्च वा सप्त वा चैकः सभा सा पर्व-दुच्यते” इति धरणिदेवः । छंदोभंगभयान्मनुव्लोपः । यद्वा-मत्वर्थीयाजन्तत्तमव्बोध्यः । इत्यर्थ इति । न ह्ययमग्निर्मां दहत्येति श्रद्धावन्तमेवाग्निर्दहति किं तु तद्धीनमपीति भावः । तत् श्रद्धाराहित्येपि स्वकार्यकरणम् । दुष्टचित्तैः श्रद्धाहीनैः ॥ १९ ॥ * * ते वैष्णवाः । भागवतं भगवद्भक्तिप्रधानम् । नृपेति । नृपत्वमपि भागवतधर्मायन्तं तदभावे यथा राजा तथा प्रजा इति न्यायेन सर्वे नरा नरकाधिकारिण एव स्युरिति भावः ॥ २० ॥ * * यमराज्ञ इति समासांतविधेरनित्यत्वात् । अरिदमेति । कामादिशत्रुदमनशीलस्त्वं मा भैरिति भावः ॥ २१ ॥ * * प्रकृति सात्त्विकावस्थाम् । ‘सत्त्वप्रकृतयो विप्रा’ इत्युक्तेः अत एव वयं इति ॥ २२ ॥ * * तेन सहासंभाषणमुत्कंठां वर्द्धयित्वा सम्यग्भक्तत्वापादनार्थं तदर्थमेव त्याग इति संदर्भः । अत्र विश्वनाथः-नन्वेवं चेन्मित्रयमाणोऽयं नामाग्रहीर्त्तर्हि कथं सद्य एव पार्षदैर्वैकुण्ठं न निन्ये । श्रूयते हि “यस्यावतार-गुणकर्मविडम्बनानि नामानि येऽसुविगमे विवशा गृणन्ति । तेऽनेकजन्मशमलं सहसैव हित्वा संयात्यपावृतमृतं तमजं प्रपद्ये ॥” इति । अत्रोच्यते-नामग्रहणं द्विधा केवलत्वेन स्नेहसंयुक्तत्वेन च तत्र पूर्वैणापि प्रापयत्येव सद्यत्त्वोक्तं तन्नाम परेण चेत्तत्सा-मोष्यमपि प्रापयति । “मयि भक्तिर्हि भूतानाममृतत्वाय कल्पते” किं च-“दिष्ट्या यदासीन्मत्स्नेहो भवतीनां मदायने” इति तद्वाक्यात् । किं तु । “नाहं तु सख्यो भजतोऽपि जंतून्भजाम्यमीषामनुवृत्तिवृत्तये” इति तद्वाक्यादेवेषद्विलम्बेन प्रापयति स्नेह-त्वममीषामनुवृत्तिर्मदनुसैवैव वृत्तिर्जीवनहेतुरिति तदर्थमयमभिप्रायो दर्शितः । तदेवं सत्यजामिलोप्यारोपिततन्नाम्नः पुत्रस्य संबंधेन तन्नाम्यपि स्निह्यति स्म तस्मिन्स्वनाम्नि भगवतोऽपि सांद्रोऽभिमानो दृश्यते यतस्तद्विषया मतिरित्यर्थः । यतः पार्षदा-नामपि तत्र महानेवादरो दृष्टः तस्मात्स्नेहसंबलनया गृहीतस्वनाम्नि तस्मिन्नुत्कंठापूर्वकसाक्षात्तज्जकीर्तनाद्विद्वान्ना साक्षात्तज्जस्नेहं प्रकृष्टं दत्त्वा नेतुमिच्छति प्रभुरिति ज्ञात्वा सहसा नात्मभिः सह नीतवन्त इति सर्वं समंजसम् । अहो अहमपि राजसखभावत्वा-दधवानस्मीति शोचन्तं नृपमाह-अनघेति । स त्वजामिलः पापकारित्वादधसंबन्धयपि तस्मिन्नापि भगवत् एतादृश्यनुकंपा जाता किं पुनराजन्मतोऽधसंबन्धशून्ये त्वयीति भावः ॥ २३ ॥ * * छंदोभंगभयात्प्रधानस्यापि कृष्णशब्दस्य परनिपात इत्याह-यमकृष्णयोरिति ॥ २४ ॥ * * अशुभं वृषलीसंगादिलक्षणम् । अनुपातः पश्चात्तापः ॥ २५ ॥ * * उत्कंठा-पूर्वकं साक्षात्तद्भजनमेवाह-अनुतापरूपत्वेन अहो इत्यादिना ॥ २६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

किञ्च-तैरिति । अतस्तैस्तपोदानजपादिभिः प्रायश्चित्तैस्तान्येवाधानि पूयन्ते नश्यन्ति । पूङ् विनाशे । अधर्मजम् अधर्मानुष्ठानाज्जातं तद्वृद्धयं तेषाम् अधानां हृदयं सूक्ष्मरूपं संस्काराख्यं तु न नश्यति । ईशाङ्घ्रिसेवया श्रवणादिभगवद्भक्त्या तु तदपि नश्यति । अयं भावः । महान्यपि पापानि सकृदुच्चारितेतैव नान्ना दीपेन गाढध्वान्तानीव निवर्तन्ते तदावृत्त्या तु पापान्तरस्यानुत्पत्तिः दीपधारण इव तमोन्तरस्य ततश्च वासनाक्षयाद्बृद्धयशुद्धिः पापक्षयश्च भवति । एतदर्थमेव तत्र तत्रावृत्ति-विधानम् । “स्मरतां तमहर्निशम्” इत्यादौ अत्रापि “गुणानुवादः खलु सावभावः” इत्यादि । अतोऽजामिलस्य हरिनाम्नैव सर्वपापक्षयः । वासनाक्षयस्तु महापुरुषदर्शनादिभिरिति ॥ १७ ॥ * * अज्ञानादिति । सर्वपापप्रायश्चित्तमिदमिति

ज्ञानादथवा अज्ञानादपि यदुत्तमश्लोकस्य भगवतो विष्णोर्नामं संकीर्तितं तत्पुंसः कीर्तयतः प्राणिनोऽघं पापं दहेदेवेति । यथा बालेनाज्ञानादपि काष्ठराशौ प्रक्षिप्तोऽग्निस्तं दहेदेवेति ॥ १८ ॥ * * नन्विदं पर्वदनुपदिष्टं श्रद्धाहीनं चेति कथं प्रायश्चित्तं स्यात्तत्राहुः—यथेति । यथा वीर्यतमं वीर्यवत्तमम् । अर्श आद्यजन्तात्तमम् । अगदमौषधं यदृच्छयाऽकस्मादेव तत्प्रभावज्ञानाभावाच्छ्रद्धाहीनेनाप्युपयुक्तं भक्षितं तत्तस्याजानतोऽप्यात्मगुणमारोग्यं बलपुष्ट्यादिकं च कुर्यादेव तथा नामात्मको मन्त्रोऽप्युदाहृतः उच्चारितः आत्मगुणं पापनिवृत्तिं कुर्यादेव न हि वस्तुशक्तिः श्रद्धामपेक्षते न च नाममाहात्म्यवादाः अर्थवादत्वात् स्वार्थे प्रमाणानीति वाच्यम् । “अर्थवादं हरेर्नाग्निं सम्भावयति यो नरः । स पापिष्ठो मनुष्याणां नरके पतति स्फुटम् ।” इत्यादिभिरर्थवादत्वकल्पने दोषात् ॥ १९ ॥ * * ते इति । हे नृपते ! भगवत्पार्षदाः भागवतं धर्मं सुष्ठु युक्तिपूर्वकं निर्णीय बलात्कारेण तं विप्रं याम्यपाशाग्निमुच्य मृत्योर्देहवियोगलक्षणायममुचन् मोचयामासुः ॥ २० ॥ * * इतीति । हे अरिन्दम ! प्रत्युदिता निराकृता यमसंबन्धिनो दूता यमस्यान्तिकं समीपं यात्वा गत्वा तस्मै यमराजाय तत्सर्वमाचचक्षुः कथयामासुः । तद्भाव आर्षः । यमराज्ञे यथा सर्वमिति पाठे टजभाव आर्षः । यथा यथावत् ॥ २१ ॥ * * द्विज इति । द्विजोऽजामिलो यमपाशाद्विनिर्मुक्तोऽत एव गतभीर्निर्भयोऽत एव प्रकृतिं स्वस्थचित्तां गतः तेषां विष्णुदूतानां दर्शनेन उत्सवो यस्य यः तान्विष्णोः किंकरान् शिरसां ववन्दे ॥ २२ ॥ * * तं विवक्षुमिति । हे अनघ ! महापुरुषस्य भगवतः किङ्करोः तदानीं तस्यायुःशेषतया भगवत्पदनयनस्यायुक्तत्वात् विवक्षुं किञ्चिद्वक्तुमिच्छन्तमभिप्रेत्य ज्ञात्वा तस्य पश्यत एव सतस्तत्रैव ते सहसा अकस्मादेवातर्दधिर । न च शिष्टायुषस्तस्य मध्य एव कथं यमदूता ग्रहणे प्रवृत्ता इति सङ्कनीयम् । पापिनामकालेऽपि मरणसम्भावनया भ्रान्त्या तत्र प्रवृत्तिः स एव समयो मरणकालत्वेनोपचरितः वस्तुतः पापक्षयादायुर्मङ्गलाभाव इति ॥ २३ ॥ * * अजामिल इति युष्मम् । अजामिलोऽपि यमकृष्णयोर्दूतानां संवादे कृष्णदूतेभ्यो भागवतं शुद्धं धर्मं तथा यमदूतेभ्यस्त्रैविध्यं वेदत्रयप्रतिपाद्यं गुणाश्रयमविद्वत्कर्तृकं संसारफलकं धर्मं प्रायश्चित्ताद्यात्मकं चाकर्ण्य श्रुत्वा अथ हरेर्माहात्म्यश्रवणाद्धेतोः आशु भगवति भक्तिमानासीत् आत्मनः अशुभं स्मरतस्तस्य महाननुताप आसीत् ॥ २४-२५ ॥ * * अहो इति । येन मया वृषल्यां शूद्र्यां जायता पुत्ररूपेण जायमानेन । आर्षः शता । आत्मनो स्वेन ब्रह्म विप्लोषितं ब्राह्मणत्वं नाशितं तस्य अविजितात्मनः अवशीकृतचित्तस्य मे मम परमं कष्टमभूत् महती हानिर्जाता ॥ २६ ॥

वीरराघवव्याख्या

तथापि तैलैः तपआदिभिः प्रायश्चित्तैरघानि प्रतिनियतनिवर्त्यानि पूयन्ते निवर्त्यन्ते न त्वधर्मजमधर्मं जनयतीत्यधर्मजं हृदयं मनश्चित्तशुद्धिर्न जायत इत्यर्थः । तर्ह्यधर्मस्य निमित्तं हृदयं केन शुद्धयतीत्यत्राहुः । तदपीति । तद्बृहदयमपीश्वराङ्घ्रिसेवया नामस्मरणादिरूपया भगवत्सेवया शुद्धयतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ * * तत्तस्माज्ज्ञानादिदं भगवन्नामोषाघनिवर्तकमिति ज्ञानादथवा अज्ञानात्सङ्केतपरिहासादिनिमित्ताद्वा सङ्कीर्तितमुत्तमश्लोकस्य भगवतो नाम पुंसः पापिनोऽघं दहत्येव निवर्तयत्येव यथानलोऽग्निः ज्ञानादज्ञानाद्वा स्पृष्टो दहति तद्वदित्यर्थः ॥ १८ ॥ * * यथा च वीर्यतममगदमौषधं यदृच्छया ज्ञानादज्ञानाद्वा उपयुक्तं भक्षितं सदारोग्यं जनयतीति शेषः । तथा भगवन्नामात्मको मन्त्रोऽपि आत्मनः स्वस्य गुणं नाम्नः सामर्थ्यमजानतापि पुरुषेणोदाहृतः उच्चारितः सन्नघं दहत्येवेति पूर्वेणान्वयः । वस्तूनां विलक्षणस्वभावत्वादिति भावः ॥ १९ ॥ * * यद्यस्मदुक्तार्थं युष्माकं सन्देहस्तर्हि स्वपतिं यमं पृच्छतेत्याहुः । पतिमिति हे भटाः ! हे दूताः ! यद्यस्मिन्नस्मदुक्ते धर्मे यदि संशयस्तर्हि वो युष्माकं पतिं यमं पृच्छत सं तु धर्मं सूक्ष्मं जानातीत्याहुः । स इति । स भगवान् ।

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥

इत्युक्तविधः यमः धर्मस्य भगवद्धर्मस्य गुह्यं रहस्यमते एव परमं श्रेष्ठं वेदं जानातीत्यर्थः ॥ ० ॥ एवमुक्ता यमदूताः विप्रं मुमुचुरित्याह मुनिः ते इति । हे नृप ! ते यमभटा एवमुक्तविधं भागवतं भगवन्नामोच्चारणरूपं धर्मं विनिर्णीय निःशेषदुरितक्षपणसमर्थं विनिश्चित्य तं विप्रं याम्यपाशाग्निमुच्य विमुक्तं कृत्वा मृत्योरममुचन् मोचितवन्तः मृत्योरममुचन्नित्यस्यायमभिप्रायः आयुः क्षयकरात्पापाधिकात्तस्य मृत्युः प्रसक्तः तत्समये च तमानेतुं याम्याः पुरुषा आजग्मुः तस्मिन्नाधिके पापे अन्तिमनामोच्चारणेनाकस्मादापतितेन समूलं विनष्टे सति मृत्योरपि निवृत्तिरित्यत एव “स एव वर्तमानोऽज्ञो मृत्युकाल उपस्थिते । मतिं चकार तनये” इति पूर्वग्रन्थस्य “द्विजः पाशाद्विनिर्मुक्तो गतभीः प्रकृतिं गतः” इत्युत्तरग्रन्थेन सह न विरोधः अन्यथा प्रसक्तमृत्योर्निवारणासम्भवात्पुनर्जीवनकथनं भक्तियोगोपसंहारकथनं च विरुध्यतेति ॥ २० ॥ * * ततो यमदूता द्विजो विष्णुदूताश्च किमकार्षुस्तत्राह । इतीत्यर्थः प्रत्युदिताः प्रत्याख्याताः याम्या दूताः यमसमीपं यात्वा गत्वा यमराज्ञे यमराजाय समासविधेरनित्यत्वात् टच् आर्षत्वाद्वा । हे अरिन्दम ! यथासर्वमुक्तं सर्वमनतिक्रम्याचचक्षुः कथितवन्तः

इति ॥ २१ ॥ * * द्विजो यमपाशाद्विनिर्मुक्तः गतभीर्निर्भयः प्रकृतिं पूर्वावस्थां गतः प्राप्तः पुनर्जीवितवानित्यर्थः । विष्णोः किङ्करान् दर्शनेनोत्सवो हर्षो यस्य तादृक् शिरसा बबन्दे नमस्कृतवान् हे अनघ ! ॥ २२ ॥ * * तं द्विजं विवक्षुं किञ्चिद्वक्तुमिच्छुमभिप्रेत्यालक्ष्य महापुरुषस्य भगवतः किङ्कराः सहसा आशु तस्य द्विजस्य पश्यतः सतः अन्तर्दधिरेऽन्तर्हितवन्तः अस्य भगवत्प्राप्त्यपेक्षाजननायान्तर्द्धानम् । सर्वज्ञोऽपि हि सर्वेशः सदा कारुणिकोऽपि सन् । संसारतन्त्रवाहित्वाद्रक्षापेक्षा-मपेक्षते । इति ह्युक्तम् ॥ २३ ॥ * * अथ तदन्तर्द्धानान्तरमजामिलः यमकृष्णयोर्दूतानां शुद्धं भागवतं धर्ममाकर्ण्य भगवन्माहात्म्यश्रवणाद्भगवद्भक्तिमानासीदित्युत्तरेणान्वयः । तत्र यमदूतानां त्रैविध्यं गुणाश्रयं धर्ममाकर्ण्य कृष्णदूतानां शुद्धं भागवतं धर्ममाकर्ण्येत्यन्वयः । त्रिविधो वेदः ऋग्यजुःसामात्मकत्वात्तद्विहितं त्रैविध्यं पूर्वभागविहितं कर्म गुणाश्रयं गुणत्रयवश्य-जनाधिकारं शुद्धं सत्त्वगुणप्रधानजनाधिकारं भागवतं भगवतः सम्बन्धिनं भगवत्प्राप्त्येति पाठे आसीदिति क्रियापदाध्याहारः आकर्ण्येत्यस्याकर्णितं मनस्यवधार्येत्यर्थः । अन्यथा तिरोधानात्पूर्वमेवाकर्णितत्वादथेत्यनेन सह विरोधापत्तेः अथेत्यस्य नन्विति वार्थः ॥ २४ ॥ * * आत्मनः स्वस्याशुभं पापं स्मरतस्तस्य महाननुतापः परिताप आसीत् ॥ २५ ॥ * * तस्यानुतापप्रकारमेवाह । अहो इति । अविजित आत्मा मनो येन तस्य मे मम महत्कष्टमहो अभूत्किं तद्वृषल्यां शूद्रायां जायमानेन येनात्मना मया ब्रह्म ब्रह्मत्वं विप्लावितं विनाशितम् इति यत् “तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः” इति श्रुत्यर्थमभिप्रेत्य जायतात्मनेत्युक्तम् ॥ २६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हृदयं लिङ्गं मनः ॥ १७ ॥ * * अजामिलस्यापि सकृन्नामकीर्तनेन वृषलीसङ्गावाप्तपापहारेण देहवियोग-लक्षणमृत्योर्मुक्तिः न तु संसारात्तदर्थं तन्नामोच्चारणादिसेवाहरहः कर्तव्येति विधीयते । धर्म इति । धर्मो नामसङ्कीर्तनलक्षणः आत्मनः शुद्धिः अचिन्मनोनाशेन चिन्मनसः कैवल्यलक्षणा शुद्धिर्भवति वाससो निर्णेजनेनेति शेषः ॥ ० ॥ नन्वोश्वरसेवया यथा मनःशुद्धिस्तथा निरन्तरप्रायश्चित्तक्रियायापि सा किं न स्यादिति तत्राह । नैकान्तशुद्धिरिति । अकर्तुः स्वकर्तृत्वरहित-स्यात्मनः जीवस्य प्रायश्चित्तकर्मकर्तुः प्रायश्चित्तक्रियाया एकान्तशुद्धिर्मनःशुद्धिपूर्विका शुद्धिर्न स्यात् अकर्तृता स्वतन्त्रकर्तृत्वं नास्तीति यतः तस्मादनोहया निषिद्धकर्माकरणेन निरन्तरहरिनामकीर्तनलक्षणक्रियाया हरिं भजेतेत्यन्वयः ॥ ० ॥ नामसङ्कीर्तनस्य कर्तव्यतामर्थवादरूपेणोपसंहरति । अज्ञानादिति । अज्ञानादित्यनेन सर्वात्मना ज्ञानाभावोऽपि न विवक्ष्यते किन्तु अविबुद्ध-त्वान्नाराः गुणाः तेषामाश्रयो नारायणः इत्याद्यर्थविषयवेदनाभावः अन्यथा हरेः सर्वशब्दवाच्यत्वेन घटपटादीनां तन्नाम-त्वेऽपि तान्विहाय नारायणादिनामकीर्तनानुपपत्तेः अत उपचारमात्रमिति ज्ञातव्यम् ॥ १८ ॥ * * सर्वशब्दानां भगवन्नामत्वेऽपि तदावृत्त्यापि फलानुदयात् नारायणादिनाम्ना तदुदयोपलम्भादुभयेषां विशेषः कस्मादित्याशङ्क्य मन्त्रोऽगदवदित्याहुरित्याह । यथेति । अजानत इत्यत्रापि उपदेशादिना सामान्यज्ञानमस्येव सूचयुक्तमित्यस्योपदेशापेक्षित-त्वाद्यथेतत्सम्बन्धमूलशब्दमात्रेभ्यः मन्त्रौषधयोः वैशिष्ट्यफलत्वं चेन्मन्त्रप्रदेवतासन्निधानात्तथात्रापीति भावः ॥ १९ ॥ * * भवद्विरस्फुटकार्यो विस्मम्भणीयः युष्मत्पृष्ठस्वाम्युक्तार्थस्यैकत्वोपपत्तेरित्याशयेनाहुरित्याह । पतिं व इति ॥ ० ॥ मृत्योर्देह-वियोगलक्षणात् ॥ २० ॥ * * विष्णुदूतैः सदुत्तरीकृताः ग्राम्याः पुनः किमकुर्वन्ति तत्राह । इतीति ॥ २१ ॥ * * अजामिलेन मुक्तमृत्युना पुनः किमकारीति तत्राह । द्विज इति । प्रकृतिं गतः सात्त्विकावस्थां प्राप्तः ॥ २२ ॥ * * मर्त्यदेहस्थेन तेन द्विजेन संज्ञापायोगाद्विष्णुदूतैः किं कृतमत्राह । तं विवक्षुमिति ॥ २३ ॥ * * प्रकृतिं गत इत्युक्तं विवृणोति । अथेति । त्रैविद्यं त्रिवेदविहितं धर्ममेतदेव स्पष्टयति । गुणाश्रयमिति ॥ २४ ॥ * * स्वर्गादिविषयं श्रुत्वा पथिकवदुदासीनोऽभूत्किमत्राह । भक्तिमानिति । अभूदिति शेषः कृतदोषप्रायश्चित्ताभावे हरौ भक्तिः सुदृढा न स्यादित्यत-स्तप्रायश्चित्तक्रियाप्रकारमाह । अनुताप इति ॥ २५ ॥ * * ब्रह्म ब्राह्मण्यं विप्लावितं विनाशितं जायता रेतोरूपेण जायमानेन ॥ २६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

यथागदमिति । मन्त्रशब्देनात्र नामोक्तिः मन्त्रस्य तथा प्रभावे श्रद्धाद्यपेक्षत्वादस्य तु तदनपेक्षत्वादत्रैव मन्त्रशब्दस्य मुख्या प्रवृत्तिरित्यभिप्रायेण ज्ञेया । पूर्वपद्यस्य दृष्टान्तान्तर एव वा सर्व्व पद्यम् ॥ १९ ॥ * * सुविनिर्णीयति । यद्यपि यमदूतास्तदानीं तत्र सम्यग्बुद्धवन्तस्तथाप्यात्ममध्ये सुष्ठु विनिर्णीयानुवादं कृत्वेत्यर्थः । अत्र साङ्केयमित्यादौ सकृन्नामाभा-सेनापि यन्निःशेषाद्यधूननोत्तथा वासनापर्यन्तक्षय उच्यते । गुणानुवाद इत्यादौ तु भक्त्यावृत्त्यैवेति यत्तत्तु यथाक्रमं नामापराध-

शून्यतद्युक्तभजनापेक्षया ज्ञेयम् “नामापराधयुक्तानां नामान्येव हरन्त्यवम् । अविश्रान्तप्रयुक्तानि तान्येवार्थकराणि यत् ॥” इति पाश्चात् तदेवं नाम्नः सर्वत्र स्वातन्त्र्येऽपि कर्मादेः पूर्वार्थं तदङ्गत्वेन कृतमप्यपराध एव हुतादिसर्वशुभक्रियासान्धमपि पापदशापराध्यां गणितं तस्मात् तदपीशाङ्घ्रिसेवयेत्येतदपि तादृशापराधशान्त्यर्थमेव ज्ञेयम् । नन्वेवं चेन्मित्रसाणोऽयं नामा-
ग्रहीत्तर्हि कथं संय एव पार्षदैर्वैकुण्ठं न निन्ये श्रूयते हि “यस्यावतारगुणकर्त्तृविडम्बनानि नामानि येऽसुतिगमे विवशा
गृणन्ति । तेऽनेकजन्मशमलं सहसैव हित्वा संयान्यपावृतमृतं तमजं प्रपद्ये ॥” इति । अत्रोच्यते श्रीभगवन्नामग्रहणं खलु द्विधा
भवति केवलत्वेन स्नेहसंयुक्तत्वेन च । तत्र पूर्वैणापि प्रापयत्येव सद्यस्तलोकं तन्नाम । परेण च तत्सामीप्यमपि प्रापयति ।
“मयि भक्तिर्हि भूतानाममृतत्वाय कल्पते । दिष्टया यदासीन्मत्स्नेहो भवतीनां मदापन” इतितद्वाक्यात् । किन्तु
“नाहं तु सख्यो भजतोऽपि जन्तून् भजाम्यमीषामनुवृत्तिवृत्तयः” इति तद्वाक्यदिशा विलम्बेन प्रापयति । स्नेहस्त्वमीषामनुवृत्ति-
मैदनुसेवैव वृत्तिजीवनहेतुस्तदर्थमित्यभिप्रायो दर्शितः । तदेवं सत्यजामिलोऽप्ययमारोपिततन्नाम्नं पुत्रस्य संबन्धेन तन्नाम्नापि
स्निह्यति स्म तस्मिन् स्वनाम्नि श्रीभगवतोऽप्यभिमानसान्द्रो दृश्यते । यतस्तद्विषया मतिरित्यत्र । यतः पार्षदानामपि महानेव
तत्रादरो दृष्टः तस्मात् स्नेहसंवलनया गृहीतस्वनाम्नि तस्मिन्नुत्कण्ठापूर्वकसाक्षात्त्रिजकीर्त्तनादिद्वारा साक्षात्त्रिजस्नेहं प्रकृष्टं
दत्त्वा नैतुमिच्छति प्रभुरिति ज्ञात्वा सहसानात्मभिः सह तं नीतवन्त इति सर्वं समञ्जसम् ॥ २०-२२ ॥ ❀ ❀ तं विवक्षु-
मिति । तेन सहसम्भाषणमुत्कण्ठां वर्द्धयित्वा सम्यग्भक्तत्वापादनार्थं तदर्थमेव हि त्यागो बुध्यते ॥ २३-२५ ॥ ❀ ❀
उत्कण्ठापूर्वकसाक्षात्तद्भजनमेव दर्शयति । अहो इत्यादिना धास्ये मनो भगवति शुद्धं तत्कीर्त्तनादिभिरित्यन्तेन ॥ २६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

किञ्च तैस्तथाविधैरपि पूयन्ते पूब् विनाशे अधर्माज्जातं अधानां हृदयं मूलं सूक्ष्मं रूपं तु न पूयते न
नश्यति तदपि ईशाङ्घ्रिसेवया हरिचरणयोर्भक्त्या नवानां भक्तीनां मध्ये एकया प्राकरणिक्या कीर्त्तनरूपयापि वासनापर्यन्त-
पापक्षयात्तदपि शुद्धयति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तथापि प्रायश्चित्तमिदमिति ज्ञात्वा मोक्षारितमिति चेत्तत्राहुः । अज्ञानादिति ।
बालकेनाज्ञानादपि प्रक्षिप्तोऽभ्रिर्था काष्ठराशिं दहति तद्वत् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ न केवलमघदहनमेव करोति नाम किन्तु
भगवत्प्रेमसाभिध्यादिकञ्चेत्यतो दृष्टान्तान्तरमाहुः । यथा अगदमौषधं वीर्यवत्तममिति वक्तव्ये वीर्यतममित्युक्तम् । मतुलोपाद्वी-
र्यशब्दोऽर्थ आद्यजन्तो वा यदृच्छया अकस्मादज्ञानेनापि इत्यर्थः । उपयुक्तं भक्षितं सदात्मगुणनैरुद्यं बलपुष्ट्यादिकञ्च करोति
मन्त्रोऽपि जाग्रद्रूपस्तथैव नामेत्यर्थः । यद्वा । नामात्मकोऽयं मन्त्रस्तथा स्वकार्यं कुर्यादेव न हि वस्तुशक्तिज्ञानादिकम-
पेक्षत इत्यर्थः ॥ १९-२० ॥ ❀ ❀ प्रत्युदिताः प्रत्याख्याता यमराज्ञे यमराजाय ॥ २१-२२ ॥ ❀ ❀ अन्तर्दधिरे
इति । तस्यायुःशेषसत्त्वेऽपि पापैरेव यथाशास्त्रमायुः क्षयं ज्ञात्वा यमदूतैराकर्षणोपक्रमः कृत इति स एव समयो मरणकालत्वे-
नोपचरितः वस्तुतः पापक्षयादायुर्मेङ्गाभावादिति ज्ञेयम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यमदूतानां कृष्णदूतानाञ्च धर्ममाकर्ष्य
कृष्णदूतानां धर्मं शुद्धं गुणातीतं भागवतं भगवत्प्रणीतं यमदूतानान्तु त्रैविध्यं वेदत्रयप्रतिपाद्यं गुणाश्रयमशुद्धम् ॥ २४-२५ ॥ ❀ ❀
आत्मना मया वृषल्यां जायता पुत्रतया जायमानेन ब्रह्म ब्राह्मणत्वं विष्णोर्वितं नाशितम् ॥ २६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तैस्तपआदिभिः तान्येवाधानि पूयन्ते अधर्मजमधर्माज्जातं मलिनं तेषामधानां हृदयं सूक्ष्मरूपं तु न पूयते न
शुद्धयति तदपीशाङ्घ्रिसेवया हरिकीर्त्तनादिना शुद्धयतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ज्ञानिना अज्ञानिना वा कृतं हरिनाम-
कीर्त्तनादिरूपं हरिसेवनं स्वभावत एव सफलम्भवतीति सदृष्टान्तमाहुः । अज्ञानादिति द्वाभ्याम् । अज्ञानता वा केनचित्प्रक्षि-
प्तोऽनलः एधो दहैदेव तद्वत् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ यथा वीर्यतमम् अमृतरसायनादि अगदमौषधं यदृच्छयोपयुक्तं सेवितम-
जानतोऽप्यात्मगुणं कुर्यात्तथा मन्त्रोऽपि हरये नम इत्यादिः आत्मगुणं सर्वपापनिर्नाशपूर्वकं परानन्दप्राप्तिलक्षणं मोक्षं
कुर्यादेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ भागवतं धर्मं भगवन्नामोच्चरणादिरूपं धर्मं सुष्ठु विनिर्णीय तं याम्यपाशाभिर्मुच्य मृत्योः
अमृमुचन् मुक्तो भविष्यतीति सङ्कल्पमात्रेण जन्ममरणादिप्रवाहलक्षणात् संसारान्मोचयामासुरित्यर्थः ॥ २० ॥ ❀ ❀
प्रत्युदिताः प्रत्याख्याताः यमयति मरान् इति यमस्तस्य सम्बोधने हे यम ! हे नृप ! राज्ञे धर्मयि आर्षत्वादृजभावे तु यमराज्ञे
इत्येकं पदं यमाम्निक्ते यात्वा यथावत् कथयामासुः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ प्रकृति गतः स्वस्थः दर्शनेन तेषां दर्शनेनोत्सवो यस्य
सः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ विवक्षुं वक्तुमिच्छन्तमभिप्रेत्य तस्य पश्यतः अन्तर्दधिरे ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यमदूतानां त्रैविध्यं
विहितनिषिद्धमिभ्रमेदात्त्रिविधं स्वार्थं व्यब् स्वर्गादिकलकं गुणाश्रयं सत्त्वादिगुणा आश्रयो निमित्तं यस्य तं गुणाश्रयं

गुणमयदेहाभिमानिजीवकर्तृकमित्यर्थः । कृष्णदूतानां शुद्धं शुद्धाधिकारिविषयं भगवत् भगवत्प्राप्तिफलं च धर्मसाधक्यं भगवति भक्तिमानासीत् आत्मनः अशुभं स्मरतस्तस्यानुतापश्चासीत् ॥ २४-२५ ॥ * * अनुतापं तच्चेष्ट्यैव प्रपञ्चयति । अहो इति चतुर्भिः । वृषस्याम् आत्मना पुत्ररूपेण जायता मया ब्रह्म ब्रह्मत्वं विप्लवितं लोपितम् ॥ २६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अत तैत्तिरीयानुपपादयिभिः प्रायश्चित्तैस्तान्येवाधानि पूर्यन्ते नश्यति, अधर्मजं तद्बुद्धयं तेषामघानां हृदयं सूक्ष्मरूपं संस्काराख्यं तु न नश्यति, ईशादिग्रसेवया श्रवणादिभिरवद्वक्त्या तु तदपि नश्यति । तथाच पापे तत्प्रायश्चित्ते च शास्त्रमेव प्रमाणम् । शास्त्रं तु सुराबिन्दुपानेन महापातकित्वस्मरणवत् । “तन्नामकीर्तनं भूयस्तापत्रयविनाशनम् । सर्वेषामेव पापानां प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् । नातः परतरं पुण्यं त्रिषु लोकेषु विद्यते” इति नाम्नः सर्वप्रायश्चित्तस्मरणान्न असम्भावितं किञ्चित् ॥ १७ ॥ * * ननु तथापि पापप्रायश्चित्तमिदमिति ज्ञात्वा तु नोच्चारितं महादुष्टचित्तश्चायमित्याशङ्क्य “हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः । अनिच्छयाऽपि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः” इत्यादिशास्त्रं मनसि कृत्वाऽऽहुः— अज्ञानादिति । सर्वपापप्रायश्चित्तमिदमिति ज्ञानात् अथवा अज्ञानादपि यदुत्तमश्लोकस्य भगवतो विष्णोर्नाम तत्पुंसः कीर्तयतः प्राणिनोऽप्यं पापं दहेदेवेति । समप्रदाहे दृष्टान्तमाहुः—एध इति, यथा बालेनाज्ञानादपि काष्ठराशौ प्रक्षिप्तोऽग्निस्तं प्रतिबन्धकाभावे समप्रमेव दहति तद्वदित्यर्थः ॥ १८ ॥ * * न केवलपापनिवृत्तिमात्रमेव करोति किन्तु फलान्तरमपीति दृष्टान्तान्तरमाहुः—यथेति । वीर्यवत्तममिति वक्तव्ये वीर्यतममित्यार्षम् । अगदमौषधं यदृच्छयाऽकस्मादेव तत्प्रभावज्ञानाभावात् श्रद्धाहीनेनाप्युपयुक्तं भक्षितं सत् तस्याज्ञानतोपि आत्मगुणमारोग्यं बलपुष्ट्यादिकं च कुर्यादेव यथा तथा नामात्मको सन्तोऽप्युदाहृत उच्चारितः स्वकार्यं सर्वपापनिवृत्तिपूर्वकभगवत्प्राप्तिफलं कुर्यादेव । न हि वस्तुशक्तिर्ज्ञानश्रद्धादिकमपेक्षते इति भावः । अत्र विशेषोऽपि बोध्यः—न च पापनिवर्तकत्वमात्रमेव नामोच्चारणस्येति शङ्कनीयम्, “सकृदुच्चारितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् । बहुः परिकरस्तेन मोक्षयागमनं प्रति” इति सोत्ते हेतुत्वस्याप्युक्तत्वात् । न च तर्हि-धर्मार्थादिफलं न स्यादिति शङ्कनीयम्, “न गङ्गा न गया सेतुर्न काशी न च पुष्करम् । जिह्वाप्रे वर्तते यस्य हरिरित्यक्षरद्वयम् । ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः । अधीतस्तेन येनोक्तं हरिरित्यक्षरद्वयम् । अश्वमेधादिभिर्भयैर्नैवैः सदक्षिणैः । यजितं तेन येनोक्तं हरिरित्यक्षरद्वयम् । प्राणप्रयाणपथेयं संसारख्याधिभेषजम् । दुःखं शपत्राणं हरिरित्यक्षरद्वयम्” इत्यादौ त्रिवर्गफलहेतुत्वस्योक्तत्वात् । न च हरिनारायणादिनामविशेषस्यैवायं प्रभावो न सर्वेषां नाम्नामिति शङ्कनीयम्, “नामान्यनन्तस्य हतत्रयः पठन्” वैकुण्ठनामग्रहणम् “नामव्याहरणं विष्णोः” ‘हरेर्नामपदैः’ इत्यादौ सामान्यतो नाममात्रस्यैव तथा फलकत्वोक्तेः । “अच्युतं केशवं विष्णुं हरिं सत्त्वं जनार्दनम् । हंसं नारायणं चैव होतृनामाष्टकं शुभम्” इत्यादौ सर्वेषामेव नाम्नां यथोक्तप्रतिपादनात् । न च नामसङ्कीर्तनादौ वर्णाश्रमादेर्नियमः “ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः स्त्रियः शूद्रास्त्यजावयः । यत्र तत्रानुकुर्वन्ति विष्णोर्नामानुकीर्तनम् । सर्वपापविनिर्मुक्तास्तेऽपि यास्ति सनातनम्” इति भविष्योक्तेः । न चात्र देशकालादनियमोऽस्ति “न देशकालनियमः शौचाशौचविनिर्णयः । परं सङ्कीर्तनादेव रामरामेति मुच्यते” वैश्वानरसंहितावचनात् । “न देशनियमो राजन् न कालनियमस्तथा । विद्यते नात्र सन्देहो विष्णोर्नामानुकीर्तने । ‘कालोऽस्ति यज्ञे दाने वा स्नाने कालोऽस्ति सज्जपे । विष्णुसङ्कीर्तने कालो नास्त्यत्र पृथिवीपते । गच्छंस्तिष्ठन् स्वप्नं वापि पिबन् भुञ्जन्पतन्था । कृष्णकृष्णेति सङ्कीर्त्य मुच्यते पापकञ्चुकात्” इतिनारदवचनात् । ‘अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा । यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः’ इति वचनात् । तथापि नामान्तरेभ्यः श्रीकृष्णनाम्न उत्कर्षो ब्रह्मवैवर्ते उक्तः—“नाम्नां सहस्रं दिव्यानां स्मरणे यत्फलं लभेत् । तत्फलं लभते नूनं रामोच्चारणमात्रतः । नाम्नां सहस्रं दिव्यानां त्रिरावृत्त्या तु यत्फलम् । एकावृत्त्या तु कृष्णस्य तत्फलं लभते नरः । कृष्णेति सङ्कलं नाम यस्य वाचि प्रवर्तते । भस्मीभवन्ति सद्यस्तु महापातककोटयः । सर्वेषामपि यज्ञानां लक्षणि च व्रतानि च । तीर्थस्नानानि सर्वाणि तपांस्त्यनशनानि च । वेदपाठसहस्राणि प्रादक्षिण्यं भुवः शतम् । कृष्णनामजपस्यास्य कलां नाहन्ति षोडशीम्” इति । न केवलं नामकीर्तन एवैतत्फलं किन्तु श्रवणस्मरणयोरपि ‘यन्नामसङ्कलनं श्रुतसथ गदितं’ इति दशमे । ‘स्मरते सह रामाभिः प्राप्य विद्याधरं पदम् । अस्य भावनया नाम्नः कीर्तनादपि भार्गव’ इति विष्णुधर्मोत्तरे । आश्रये वा भये शोके क्षते वा मम नाम यः । व्याजेन वा स्मरेद्यस्तु स याति परमां गतिम्” इतिशिवगीतायाम् । ‘प्रयाणे चाप्रयाणे च यन्नाम स्मरतां नृणाम् । सद्यो नश्यति पापौघो नमस्तस्मै चिदात्मने’ इति पाद्मे । ‘स्मरन्ति ये स्मरयन्ति हरेर्नाम कलौ युगे । ते सभाभ्या मनुष्येषु कृतार्था नृप निश्चितम्” इति लघुभागवते । ‘श्रुत्वा नामानि तवस्थारस्तेनोक्तानि हरेर्देवि । नारका नरकान्मुक्ताः सद्य एव महाभुते’ इतीतिहासोत्तमे च फलस्य दर्शितत्वात् । तत्रापि कलौ तु यथोक्तदेशकालपात्रश्रद्धादिसर्वाङ्गसहितधर्मादेरसम्भवेन भगवन्नामसंकीर्तनादेव तत्तत्फलप्राप्तिर्नान्यथा ।

‘ईशोऽहं सर्वजगतां नाम्नां विष्णोर्हि जापकः । सत्यं सत्यं वदाम्येव हरेर्नान्या गतिर्नृणाम्’ इत्युमां प्रति शिववाक्यम् । ‘कृते यद्वधायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः । द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्वरिकीर्तनात् । कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान् गुणः । कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं ब्रजेत्’ इतिवक्ष्यमाणत्वात् । न च ‘यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञ-क्रियादिषु । न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वंदे तमच्युतम्’ इति क्रियासाद्गुण्यकरत्वोक्तेः । कथं स्वातन्त्र्येण तत्तत्क्रिया-फलहेतुत्वं मोक्षहेतुत्वं च सम्भवति । एकरूपस्यैव नामसङ्कीर्तनादेरनेकहेतुत्वासम्भवादिति शङ्कनीयम् । ‘खादिरो यूषो भवति’ ‘खादिरं वीर्यकामस्य यूषं कुर्यात्’ इत्यादिवत्संयोगपृथक्त्वव्यायेन तत्तत्कामनावशात् तत्तत्फलकत्व सम्भवात् । न चाग्निदृष्टान्तेन वर्तमानस्यैव पापस्य नाशकत्वं नाम्नः सम्भवति नागामिपापस्येति शङ्कनीयम् । ‘वर्तमानं च यत्पापं यद्भूतं यद्विष्यति । तत्सर्वं निर्दहत्याशु गोविंदानलकीर्तनम्’ इति लघुभागवतवचनात् । ‘जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं चेतश्च न स्मरति तच्चरणारविन्दम् । कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदाऽपि तानानयध्वम-सतोऽकृतविष्णुकृत्यान्’ इति यमेनाप्येकदापीति वक्ष्यमाणत्वात् ‘सकृदुच्चरितं येन’ इत्युक्तत्वाच्च । न च तर्हि पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशमित्यावृत्तिविधानं प्रायश्चित्तान्तरविधानं च किमर्थमिति शङ्कनीयम्, यद्यप्येकदैव नामसङ्कीर्तनादिना सर्व-पापनिवृत्तिस्तथापि पापान्तरोत्पत्तिभयात्तद्विधानम् । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ‘न तावत्पापमस्तीह यन्नाम्ना न हृतं हरेः । अति-रेकभयादाहुः प्रायश्चित्तान्तरं बुधाः’ इति । वस्तुतस्तु भक्तिदाढ्यार्थमेवावृत्तिविधानमिति, तत्र तत्र प्रसिद्धत्वात् अत्रापि पापक्षयश्चेति चशब्दप्रयोगाच्च । न च प्रायश्चित्तान्तरं पापे प्रवृत्तिवन्नामोच्चारणानन्तरमपि पापप्रवृत्तिर्दृश्यते तत्कथं सङ्गच्छते नामसङ्कीर्तनेन समूलदोषनिवृत्त्यङ्गीकारादिति शङ्कनीयम् । नामसङ्कीर्तनादितः समूलदोषनिवृत्तावपि भोजनादिप्रवृत्तिवत् प्रबल-संस्कारवशात् पापप्रवृत्तिसम्भवात् । न च तर्हि पापफलमपि स्यादेवेति शङ्क्यं उदाहृतानेकवचनविरोधात् । न चैवं नामसङ्कीर्त-नाद्यल्पसाधनेन उदाहृतमहाफलस्य असम्भवादर्थवादमात्रमेवैतदिति शङ्कनीयम्, ‘पुराणेष्वर्थवादत्वं ये वदन्ति नराधमाः । तैरर्जितानि पुण्यानि तद्भगवद्भवन्ति हि’ इति नारदीये । ‘यन्नामकीर्तनफलं विविधं निशम्य न श्रद्धान्ति मनुते यदुतार्थवादम् । यो मानुषस्तमिह दुःखचये क्षिपामि संसारघोरविविधार्त्तिनिपिडिताङ्गम्’ इति ब्रह्मसंहितायाम् । ‘अर्थवादं हरेर्नास्ति सम्भाव-यति यो नरः । स पापीष्ठो मनुष्याणां नरके पतति स्फुटम्’ इति कात्यायनसंहितायां चार्थवादकल्पने दोषस्योक्तत्वात् । न च यर्हि नामसङ्कीर्तनादिकर्तारोप्यर्थवादकल्पनाद्यपराधवशान्नरकादौ पतन्ति तर्हि यस्मादपराधादुद्गारे नामसङ्कीर्तनादेः शक्तिर्ना-स्तीति सिद्धं तर्हि सर्वपापनिवारकत्वमिति कथमिति शङ्कनीयम् । लोकपालने समर्थस्यापि स्वापराधिदण्डे प्रवृत्तिदर्शनान्नाम्नोऽपि स्वापराधिनं दण्डयत स्त उद्गारे सामर्थ्यं नास्तीति वक्तुमशक्यत्वात् । तथा च भगवद्विमुखानामपराधेनैव संसारे भ्रमन्तीति न नाममाहात्म्ये काचिदनुपपत्तिः, अतएव प्रायश्चित्तान्तरं पापप्रवृत्तिदर्शनेन ‘प्रायश्चित्तमथोऽपार्थं मन्ये कुञ्जरशौचवत्’ इति प्रायश्चित्तमाक्षिपताऽपि राज्ञा भक्तां मां मध्ये नामसङ्कीर्तनादि कुर्वतोऽपि कस्यचित्पुनः पापप्रवृत्तिदर्शनेऽपि न तथाऽऽक्षेपः कृतः । न चाजामिलस्यापि एतदपराधः शङ्कनीयः अनुक्तत्वात्फलदर्शनाच्च । एवमन्यासामपि सेवापूजादिभक्तीनां निर्णयो ज्ञेयः ॥ १९ ॥ * * ते भगवत्पार्षदा एवं भागवतं धर्मं भगवन्नामसङ्कीर्तनादिमाहात्म्यं सुष्ठु युक्तिपूर्वकं निर्णय बला-त्कारेण तं विप्रं याम्यपाशाभिर्मुच्य मृत्योर्देहवियोगलक्षणादपि अमूचन् मोचयामासुः । न चात्र तव सन्देह उचितो ब्रह्मास्मत्तो भगवत्कृतरक्षाया गर्भे एव दृष्टत्वादिति सूचयन् सम्बोधयति-हे नृपेति ॥ २० ॥ * * एवं निराकृता यमदूताः किं कृतवन्तस्तत्राह-इतीति । इत्येवं प्रत्युदिता निराकृता यमदूता यमस्यान्तिकं समीपं यात्वा गत्वा तस्मै यमराजाय यथावत् सर्वमाचचक्षुः कथयामासुरित्यन्वयः । प्रबलैर्निराकृता भृत्याः स्वस्वामिने वृत्तं निवेदयन्त्येवेति तु तव विदितमेवेति सूचयन् सम्बोधयति-हे अरिन्दम इति ॥ २१ ॥ * * एवं यमपाशाद्विमुक्तेन अजामिलेन किं कृतमित्यपेक्षायामाह-द्विज इति । द्विजोऽजामिलो यमपाशाद्विनिर्मुक्तोऽत एव गतमीर्निर्भयोऽत एव प्रकृतिं स्वस्थचित्ततां गतः सन् तान् विष्णोः किङ्करान् शिरसा वबन्ध इत्यन्वयः । वन्दने हेतुः-दर्शनेत्सव इति, कृपयाऽऽत्मनो विमोक्षदर्शनेन तेषां स्वरूपदर्शनेन चोत्सवो यस्य सः ॥ २२ ॥ * * तदा भगवत्पार्षदाः किं चक्रुरित्यपेक्षायामाह-विवक्षुमिति । तदानीं तस्यायुःशेषतया भगवत्पद-नयनस्यायुक्तत्वात् तं विवक्षुं किञ्चिद्वक्तुमिच्छन्तमभिप्रेत्य ज्ञात्वा तस्य पश्यत एव सतस्तत्रैव सहसा अकस्मादेवान्तर्दधिरे इत्य-न्वयः । न चानेकशः पुत्राह्वानव्याजेन श्रीनारायणनामोच्चारणाद्विशुद्धस्य अवशिष्टायुषस्तस्य मध्य एव कथं यमदूताग्रहणे प्रवृत्ता इति शङ्कनीयम्, ‘पापिष्ठा ये दुराचारा देवब्राह्मणनिन्दकाः । अपथ्यभोजनास्तेषामकाले मरणं ध्रुवम्’ इत्यादिशास्त्रानुरोधेन तदाचारं दृष्ट्वा पापसम्भावनाया नाममाहात्म्यानभिज्ञानां भ्रान्त्या तत्र प्रवृत्तिरत एव अहो कष्टमित्यादिभगवद्भूतकृतोपालम्भश्च सङ्गच्छते । अन्ते नामोच्चारणेनैव तस्य शुद्धिस्ततः पूर्वं त्वशुद्धिरित्यङ्गीकारे तु सकृदुच्चरितं येनेत्यादेरुपालम्भस्य चासङ्गतत्वं स्यादिति बोध्यम् । एवं भगवत्पार्षददर्शनेऽपि यदि संसारे स्थितिर्जाता तर्हि मम का गतिर्भविष्यतीति राज्ञोऽभिप्रायमाशङ्क्य त्वं तु निर्दोषपरमभक्तोऽतस्तव नास्ति भगवत्प्राप्तौ बिलम्ब इति सूचयन् सम्बोधयति-हे अनघ इति ॥ २३ ॥ * * तद-

नन्तरं स किं कृतवानित्याकाङ्क्षायामाह—अजामिलोऽपीत्यादिना । अजामिलोऽपि यमकृष्णयोर्दूतानां संवादे कृष्णदूतेभ्यो भागवतं भगवत्प्राप्तिसाधनं शुद्धं हिंसादिदोषरहितं निर्गुणं धर्मं नामसङ्कीर्तनादिलक्षणं तथा यमदूतेभ्यस्त्रैविद्यं वेदत्रयप्रतिपाद्यं गुणाश्रयं अविद्वत्कर्तृकं संसारफलकं धर्मं प्रायश्चित्ताद्यात्मकं चाकर्ण्य श्रुत्वा अथानन्तरम् ॥ २४ ॥ * * हरेः सर्वदुःख-
हर्तुर्माहात्म्यस्य सर्वथा स्वजनोद्धारकत्वलक्षणस्य श्रवणाद्धेतोराशु तस्मिन्नेव भगवति भक्तिमानासीदिति द्वयोरन्वयः ।
ननु विषयाविष्टचित्तस्य कथं तत्र भक्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह—अनुताप इति, आत्मनोऽशुभं दुराचारं स्मरतस्तस्य महाननुताप
आसीदित्यन्वयः । तथाच न तदा पुनर्विषयासक्तिरिति भावः ॥ २५ ॥ * * अनुतापमेव प्रपञ्चयति—अहो इति
चतुर्भिः । येन मया वृषत्यां शूद्रायां जायता पुत्ररूपेण जायमानेनात्मना स्वेन ब्रह्म विज्ञावितं ब्राह्मणत्वं नाशितं तस्य मे परमं
कष्टमभूत् महती हानिर्जाता । ननु विद्यावतस्त्व कथमेवं दुराचारे प्रवृत्तिर्जातित्याशङ्क्याह—अविजितात्मन इति, अवशी-
कृतमनस्कत्वादित्यर्थः । श्रवणादिसाधनतत्परस्य तव मनसः कथमनवस्था तत्राह—अहो इति आश्चर्यं भगवन्मायासाम-
र्थ्यमित्यर्थः ॥ २६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

किं च तैः तपोदानजपादिभिः प्रायश्चित्तैः, तानि अघानि प्रतिनियतनिवृत्त्यान्यघानि, पूयन्ते निवर्त्यन्ते । अधर्मं
जनयतीत्यधर्मजं तस्य पापकर्तुर्हृदयं मनः न, प्रायश्चित्तैस्तच्छुद्धिर्न जायते इत्यर्थः । तर्ह्यधर्मस्य निमित्तं मनः केन शुद्ध्यति
तत्राहुः । तद्भृदयमपि, ईशाङ्घ्रिसेवया नामस्मरणादिरूपया भगवत्सेवया शुद्ध्यतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ * * नन्वस्त्वेवं
तथापि प्रायश्चित्तमिदमिति ज्ञात्वा नोच्चारितमिति चेत्तत्राहुः । अज्ञानादिति । ज्ञानाद्भगवन्नामार्शेषाधनिवर्तकमित्यवबोधात्,
अथवा अज्ञानात्संकेतपरिहासादिनिमित्ताद्वा, संकीर्तितं यत्, उत्तमश्लोकनाम, तत् पुंसः पापिनो जनस्य, अघं दहन्निव-
र्तयत्येव । कथमिव बालकेनेति शेषः । अज्ञानादथवा ज्ञानात्, एधः सुप्रक्षिप्तः इति शेषः । अनलोऽग्निः, एधः जात्यभिप्रा-
यमेकवचनम् । यथा एधांसीवेत्यर्थः । तद्वत् ॥ १८ ॥ * * पुनरपि दृष्टान्तेनोक्तार्थमेव समर्थयति । यथेति । यथा वीर्यतमं
वीर्यवत्तमं, अगदमौषधं, यदृच्छया ज्ञानादज्ञानाद्वेत्यर्थः । उपयुक्तं भक्षितं सत्, अजानतस्तत्सामर्थ्यमबुद्धवतोऽपि, आत्मगुणं
तस्यारोगताविधानरूपं स्वगुणं, कुर्यात् एव । एवं मन्त्रः भगवन्नामात्मको मन्त्रोऽपि, उदाहृत उच्चारितः सन्, आत्मगुणं
नोच्चारकाधनिवर्तनगुणं, कुर्यादेव । न हि वस्तुशक्तिस्तद्गुणागुणज्ञानमपेक्षते इत्यर्थः । तदुक्तं विष्णुधर्मेषु । 'हरिर्हरति पापानि
दुष्टचित्तैरपि स्मृतः । अनिच्छयापि संपृष्टो दहत्येव हि पावकः' इत्यादिना ॥ १९ ॥ * * पतिमिति । हे भटा
यमदूताः, यदि अस्मिन्नस्मदुक्ते एतस्मिन् धर्मे, वो युष्माकं, संशयः संदेहः, स्यात् तर्हि, पतिं भगवदीयस्वामिनं यमराजं, पृच्छत ।
भगवान् भगवदेकान्तभक्तत्वरूपैश्वर्यसंपन्नः सः, यमः धर्मस्य भागवतधर्मस्य, गुह्यं रहस्यं तदपि परमं श्रेष्ठं, वेद
जानाति ॥ २० ॥ * * त इति । हे नृप, ते विष्णुदूताः, एवमुक्तविधं भागवतं भगवन्नामोच्चारणरूपं धर्मं, सुविनिर्णीय
निःशेषदुरितक्षपणसमर्थं निर्णीय तं विप्रं, याम्यपाशात् निर्मुच्य मोचयित्वा मृत्योरपि, अमृमुचन् मोचितवन्तः । मृत्योरमृमुच-
न्त्रित्यस्यायमभिप्रायः । आयुःक्षयकरात्पापाधिक्यात्तस्य मृत्युः प्रसक्तः तत्समये तं यमपुरं नेतुं याम्याः पुरुषा आजग्मुः ।
तान् दृष्ट्वा तत्क्षिप्तकण्ठपाशं चानुभूय त्रस्तः सन् पुत्रे संकेतितं नारायणनामाकस्मादुच्चारितवान् । तदानींतननारायणनामबलेन
समूलं यथा तथाऽखिलपापनाशे जाते पाशात् मृत्योश्च सकाशान्निवृत्तिः पूर्णायुर्भोगप्रसक्तिश्च जाता । अत एव 'मृत्युकाले
उपस्थिते मतिं चकार' इति पूर्वग्रन्थस्य 'द्विजः पाशाद्विनिर्मुक्तः' इत्युत्तरग्रन्थस्य च न विरोधः । अन्यथा प्रसक्तमृत्योर्नि-
वारणासंभवप्राप्त्या तस्य पुनर्जीवनकथनं पुनर्भक्तियोगविधानकथनं च विरुद्धचेतेति ॥ २१ ॥ * * ततो यमदूताः
सद्विजो विष्णुदूताश्च किमकार्षुस्तत्राह । इतीति । हे अरिंदम, इत्युक्तप्रकारेण, प्रत्युदिता विष्णुदूतैः प्रत्याख्याताः, याम्याः
यमसंबन्धिनः दूताः, यमान्तिकं यमराजसमीपं, यात्वा गत्वा, यमराज्ञे यमराजाय, समासविधेरनित्यत्वादार्पत्वाद्वा न
टच् । सर्वं यथा यथावदेव, आचच्छुः कथितवन्तः ॥ २२ ॥ * * द्विज इति । द्विजोऽजामिलः, पाशात् यमपाशात्
विनिर्मुक्तः गतभीर्निर्भीकः सन्, प्रकृतिं पूर्वावस्थां गतः प्राप्तः । पुनर्जीवनं प्राप्तवानित्यर्थः । दर्शनेनोत्सवो यस्येत्यंभूतः सन्,
विष्णोः किकरान् शिरसा ववन्दे ॥ २३ ॥ * * तमिति । हे अनघ । महापुरुषकिकराः श्रीविष्णुपार्षदाः, तं द्विजं,
विवक्षुं किंचिद्रक्तुमिच्छुम् अभिप्रेत्यालक्ष्य, सहसा तत्क्षणमेव, तस्य द्विजस्य, पश्यतः सतः, तत्रैव अन्तर्दधिरेऽन्तर्हित-
वन्तः ॥ २४ ॥ * * अजामिल इति । अथ भगवद्दूतान्तर्द्धानानन्तरम्, अजामिलः अपि, यमकृष्णयोः दूतानां
मध्ये यमदूतानां, गुणाश्रयं गुणत्रयवश्यजनाधिकृतं, त्रैविद्यं त्रिवेदविहितं, वेदत्रयप्रतिपाद्यमित्यर्थः । कृष्णदूतानां शुद्धं भागवतं
भगवत्संबन्धिनं च, धर्मम् आकर्ण्य अवधार्येत्यर्थः । पूर्वं तदाकर्णनविधानादत्रावधारणरूपोऽस्यार्थो युक्तः ॥ २५ ॥ * *
भक्तिमानिति । हरेः माहात्म्यश्रवणात् आशु भगवति भक्तिमान् आसीत् इति द्वयोरेकसंबन्धः । आत्मनः स्वस्य, अशुभं
यमदूतैरभिहितं पापं, स्मरतः तस्य, महान् अनुतापश्च आसीत् ॥ २६ ॥

भाषानुवादः

इसमें सन्देह नहीं कि उन तपस्या, दात, जप आदि प्रायश्चित्तोंके द्वारा वे पाप नष्ट हो जाते हैं। परन्तु उन पापोंसे मलिन हुआ उसका हृदय शुद्ध नहीं होता। भगवान्‌के चरणोंकी सेवासे वह भी शुद्ध हो जाता है ॥ १७ ॥ * * यमदूतों ! जैसे जान या अनजानसे ईधनसे अग्निका स्पर्श हो जाय तो वह भस्म हो ही जाता है, वैसे ही जान-बूझकर या अनजानमें भगवान्‌के नामोंका सङ्कीर्तन करनेसे मनुष्यके सारे पाप भस्म हो जाते हैं ॥ १८ ॥ * * जैसे कोई परम शक्तिशाली अमृतको उसका गुण न जानकर अनजानमें पी ले तो भी वह अवश्य ही पीनेवालेको अमर बना देता है, वैसे ही अनजानमें उच्चारण करनेपर भी भगवान्‌का नाम अपना फल देकर ही रहता है (वस्तुशक्ति श्रद्धाकी अपेक्षा नहीं

१. वस्तुकी स्वाभाविक शक्ति इस बातकी प्रतीक्षा नहीं करती कि यह मुझपर श्रद्धा रखता है कि नहीं, जैसे अग्नि या अमृत।

हरिहरति पापानि दुष्टचित्तरपि स्मृतः । अनिच्छयापि संप्लूष्टो दहत्येव हि पावकः ॥

‘दुष्टचित्त मनुष्यके द्वारा स्मरण किये जानेपर भी भगवान्‌ श्रीहरि पापोंको हर लेते हैं। अनजानमें या अनिच्छासे स्मरण करनेपर भी अग्नि जलाती ही है।’

भगवान्‌के नामका उच्चारण केवल नामको ही निवृत्त करता है, इसका और कोई फल नहीं है, यह धारणा भ्रमपूर्ण है, क्योंकि भाग्यमें कहा है—

सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् । बद्धः परिकस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥

‘जिसने ‘हरि’—ये दो अक्षर एक बार भी उच्चारण कर लिये, उसने मोक्ष प्राप्त करनेके लिये परिकर बाँध लिया, फँट कस ली।’ इस वचनसे यह सिद्ध होता है कि भगवन्नाम मोक्षका भी साधन है। मोक्षके साथ-ही-साथ यह धर्म, अर्थ और कामका भी साधन है, क्योंकि ऐसे अनेक प्रमाण मिलते हैं, जिनमें त्रिवर्ग-सिद्धिका भी नाम ही कारण बताया गया है—

न गङ्गा न यमा सेतुर्न काशी न च पुष्करम् । जिह्वाग्रे वसते यस्य हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥

ऋग्वेदोऽपि यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः । अधीतास्तेन येनोक्तं हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥

अश्वमेधादिभिर्यज्ञैर्नरमेधः सदक्षिणैः । यजितं तेन येनोक्तं हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥

प्राणप्रयाणपाथेयं संसारव्याधिमेघजम् । दुःखनलेशपरिक्वाणं हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥

‘जिसकी जिह्वाके तोकपर ‘हरि’ ये दो अक्षर बसते हैं, उसे गङ्गा, यमा, सेतुबन्ध, काशी और पुष्करकी कोई आवश्यकता नहीं, अर्थात् उनकी यात्रा, स्नान आदिका फल भगवन्नामसे ही मिल जाता है। जिसने ‘हरि’ इन दो अक्षरोंका उच्चारण कर लिया, उसने ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद और अथर्वण वेदका अध्ययन कर लिया। जिसने ‘हरि’ ये दो अक्षर उच्चारण किये, उसने दक्षिणके सहित अश्वमेध आदि यज्ञोंके द्वारा यज्ञ कर लिया। ‘हरि’ ये दो अक्षर मृत्युके पश्चात् परलोकके मार्गमें प्रयाण करनेवाले प्राणोंके लिये पाथेय (मार्गके लिये भोजनकी सामग्री) हैं, संसाररूप रोगोंके लिये सिद्ध औषध हैं और जीवनके दुःख और क्लेशोंके लिये परित्राण हैं।’

इन वचनोंसे यह सिद्ध होता है कि भगवन्नाम अर्थ, धर्म, काम—इन तीन वर्गोंका भी साधक है। यह बात ‘हरि’ ‘नारायण’ आदि कुछ विशेष नामोंके सम्बन्धमें ही नहीं है, प्रत्युत सभी नामोंके सम्बन्धमें है; क्योंकि स्थान-स्थानपर यह बात सामान्यरूपसे कही गयी है कि अतन्त्रके नाम, विष्णुके नाम, हरिके नाम इत्यादि। भगवान्‌के सभी नामोंमें एक ही शक्ति है।

नाम-सङ्कीर्तन आदिमें वर्ण-आश्रमका भी नियम नहीं है—

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वेश्याः स्त्रियः शूद्रान्त्यजादयः ।

यत्र तत्रानुकुर्वन्ति विष्णोर्नामानुकीर्तनम् । सर्वपापविनिमुक्तास्तेऽपि यान्ति सनातनम् ॥

‘ब्राह्मण, क्षत्रिय, वेश्य, स्त्री, शूद्र, अन्त्यज आदि जहाँ-जहाँ विष्णु भगवान्‌के नामका अनुकीर्तन करते रहते हैं, वे भी समस्त पापोंसे मुक्त होकर सनातन परमात्माकी प्राप्त होते हैं।’

नाम-सङ्कीर्तनमें देश-काल आदिके नियम भी नहीं हैं—

यथा—

यज्ञ-यागादिरूप धर्म अपने अनुष्ठानके लिये जिस पवित्र देश, काल, पात्र, संक्ति, सामग्री, श्रद्धा, मन्त्र, दक्षिणा आदिकी अपेक्षा रखता है, इस कलियुगमें उसका सम्पन्न होना अत्यन्त कठिन है। भगवन्नाम-संकीर्तनके द्वारा उसका फल अनायास ही प्राप्त किया जा सकता है। भगवान् शङ्कर पार्वतीके प्रति कहते हैं—

कहना चाहता है, तब वे सहसा उसके सामने ही वहीं अन्तर्धान हो गये ॥ २३ ॥ ❀ ❀ इस अवसरपर अजामिलने पार्षदोंसे विशुद्ध भागवतधर्म और यमदूतोंके मुखसे वेदोक्त सगुण (प्रवृत्तिविषयक) धर्मका श्रवण किया था ॥ २४ ॥ ❀ ❀ सर्वपापापहारी भगवान्की महिमा सुननेसे अजामिलके हृदयमें शीघ्र ही भक्तिका उदय हो गया । अब उसे अपने पापोंको याद करके बड़ा पश्चात्ताप होने लगा ॥ २५ ॥ ❀ ❀ (अजामिल मन-ही-मन सोचने लगा—) 'अरे, मैं कैसा इन्द्रियों-का दास हूँ ! मैंने एक दासीके गर्भसे पुत्र उत्पन्न करके अपना ब्राह्मणत्व नष्ट कर दिया । यह बड़े दुःखकी बात है ॥ २६ ॥

धिष्मां विगर्हितं सद्भिर्दुष्कृतं कुलकञ्जलम् । हित्वा बालां सतीं योऽहं सुरापामसतीमगाम् ॥ २७ ॥
 वृद्धावनाथौ पितरौ नान्यबन्धू तपस्विनौ । अहो मयाधुना त्यक्तावकृतज्ञेन नीचवत् ॥ २८ ॥
 सोऽहं व्यक्तं पतिष्यामि नरके भृशदारुणे । धर्मघ्नाः कामिनो यत्र विन्दन्ति यमयातनाः ॥ २९ ॥
 किमिदं स्वप्न आहोस्वित् साक्षाद् दृष्टमिहाद्भुतम् । क्व यातां अद्य ते ये मां व्यकर्षन् पाशपाणयः ॥ ३० ॥

ईशोऽहं सर्वजगतां नाम्नां विष्णोर्हि जापकः । सत्यं सत्यं वदाम्येव हरेर्नान्या गतिर्नृणाम् ॥

'सम्पूर्ण जगत्का स्वामी होनेपर भी मैं विष्णुभगवान्के नामका ही जप करता हूँ । मैं तुमसे सत्य-सत्य कहता हूँ, भगवान्को छोड़कर जीवोंके लिये अब कर्मकाण्ड आदि कोई भी गति नहीं है ।' श्रीमद्भागवतमें ही यह बात आगे आनेवाली है कि सत्ययुगमें ध्यानसे, त्रेतामें यज्ञसे । और द्वापरमें अर्चा-पूजासे जो फल मिलता है, कलियुगमें वह केवल भगवन्नामसे मिलता है । और भी है कि कलियुग दोषोंका निधि है, परन्तु इसमें एक महान् गुण यह है कि श्रीकृष्णसंकीर्तनमात्रसे ही जीव बन्धनमुक्त होकर परमात्माको प्राप्त कर लेता है ।

इस प्रकार एक बारके नामोच्चारण की भी अनन्त महिमा शास्त्रोंमें कही गयी है । यहाँ मूल प्रसङ्गमें ही—'एकदापि' कहा गया है । 'सकृदुच्चारित' का उल्लेख किया जा चुका है । बार-बार जो नामोच्चारणका विधान है, वह आगे और पाप न उत्पन्न हो जायें इसके लिये है । ऐसे भी वचन मिलते हैं कि भगवान्के नामका उच्चारण करनेसे भूत, वर्तमान और भविष्यके सारे ही पाप भस्म हो जाते हैं, यथा—

वर्तमानं च यत् पापं यद् भूतं यद् भविष्यति । तत्सर्वं निर्दहत्याशु गोविन्दानलकीर्तनम् ॥

फिर भी भगवत्प्रेमी जीवको पापोंके नाशपर अधिक दृष्ट नहीं रखनी चाहिये; उसे तो भक्तिभावकी दृढ़ताके लिये, भगवान्के चरणोंमें अधिकाधिक प्रेम बढ़ता जाय, इस दृष्टिसे अहर्निश नित्य-निरन्तर भगवान्के मधुर-मधुर नाम जपते जाना चाहिये । जितनी ही अधिक निष्कामता होगी, उतनी-ही-उतनी नामकी पूर्णता प्रकट होती जायगी, अनुभवमें आती जायगी ।

अनेक तार्किकोंके मनमें यह कल्पना उठती है कि नामकी महिमा वास्तविक नहीं है, अर्थवादमात्र है । उनके मनमें यह धारणा तो हो जाती है कि शराबकी एक बूँद भी पतित बनानेके लिये पर्याप्त है, परन्तु यह विश्वास नहीं होता कि भगवान्का एक नाम भी परम कल्याणकारी है । शास्त्रोंमें भगवन्नाम महिमाको अर्थवाद समझना पाप बताया है ।

पुराणेष्वर्थवादत्वं ये वदन्ति नराधमाः । तैरजितानि पुण्यानि तद्वदेव भवन्ति हि ॥

× × × × × ×

मन्नामकीर्तनफलां विविधं निश्चयं न श्रद्धाति मनुते यदुतार्थवादम् ।

यो मानुषस्तमिह दुःखचये क्षिपामि संसारघोरविविधार्तिनिपीडिताङ्गम् ॥

× × × × × ×

अर्थवादं हरेर्नाग्निं सम्भावयति यो नरः । स पापिष्ठो मनुष्याणां नरके पतति स्फुटम् ॥

'जो नराधम पुराणोंमें अर्थवादकी कल्पना करते हैं, उनके द्वारा उपार्जित पुण्य वैसे ही हो जाते हैं ।'

× × × × × ×

'जो मनुष्य मेरे नाम-कीर्तनके विविध फल सुनकर उसपर श्रद्धा नहीं करता और उसे अर्थवाद मानता है, उसको संसारके विविध घोर तापोंसे पीड़ित होना पड़ता है और उसे मैं अनेक दुःखोंमें डाल देता हूँ ।' × × × × 'जो मनुष्य भगवान्के नाममें अर्थवादकी सम्भावना करता है, वह मनुष्योंमें अत्यन्त पापी है और उसे नरकमें गिरता पड़ता है ।'

१. प्रा० पा०—अहोऽधुना मया त्यक्ता० । २. प्रा० पा०—यत्तद्विन्दन्ति ।

अथ ते क गताः सिद्धाश्चत्वारश्चारुदर्शनाः । व्यमोचयन्नीयमानं बद्ध्वा पाशैरधो भुवः ॥ ३१ ॥
 अथापि मे दुर्भगस्य विबुधोत्तमदर्शने । भवितव्यं मङ्गलेन येनात्मा मे प्रसीदति ॥ ३२ ॥
 अन्यथा म्रियमाणस्य नाशुचेष्टृषलीपतेः । वैकुण्ठनाम ग्रहणं जिह्वा वक्तुमिहार्हति ॥ ३३ ॥
 क चाहं कितवः पापो ब्रह्मघ्नो निरपत्रपः । क च नारायणेत्येतद्भगवन्नाम मङ्गलम् ॥ ३४ ॥
 सोऽहं तथा यतिष्यामि यतचित्तेन्द्रियानिलः । यथा न भूय आत्मानमन्धे तमसि मज्जये ॥ ३५ ॥
 विमुच्य तमिमं बन्धमविद्याकामकर्मजम् । सर्वभूतसुहृच्छान्तो मैत्रः करुण आत्मवान् ॥ ३६ ॥
 मोचये ग्रस्तमात्मानं योषिन्मथ्याऽऽत्ममायया । विक्रीडितो ययैवाहं क्रीडामृग इवाधमः ॥ ३७ ॥
 ममाहमिति देहादौ हित्वामिथ्यार्थधीर्मतिम् । धास्ये मनो भगवति शुद्धं तत्कीर्तनादिभिः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—यः अहं सतीं बालां हित्वा सुरापाम् असतीम् अगाम् दुष्कृतं कुलकञ्जलम् सद्भिः विगर्हितं मां
 धिक् ॥ २७ ॥ * * अहो अकृतज्ञेन मया वृद्धौ अनाथौ नान्यबंधू तपस्विनौ पितरौ नीचवत् अधुना
 त्यक्तौ ॥ २८ ॥ * * सः अहं भृशदारुणे नरके व्यक्तं पतिष्यामि यत्र धर्मघ्नाः कामिनः यमयातनाः
 विन्दन्ति ॥ २९ ॥ * * इदं किं स्वप्नः आहोस्वित् इह अद्भुतं साक्षात् दृष्टं ये पाशपाणयः मां व्यकर्षन् ते अद्यः क
 याताः ॥ ३० ॥ * * अथ ये पाशैः बद्ध्वा भुवः अधः नीयमानं व्यमोचयन् ते चारुदर्शनाः चत्वारः सिद्धाः क
 गताः ॥ ३१ ॥ * * अथ अपि दुर्भगस्य मे विबुधोत्तमदर्शने मंगलेन भवितव्यं येन मे आत्मा प्रसीदति ॥ ३२ ॥ * *
 अन्यथा इह म्रियमाणस्य अशुचेः वृषलीपतेः जिह्वा वैकुण्ठनाम ग्रहणं वक्तुं न अर्हति ॥ ३३ ॥ * * अहं च कितवः
 पापः ब्रह्मघ्नः निरपत्रपः क च नारायण इति एतत् मंगलं भगवन्नाम क ॥ ३४ ॥ * * सः अहं यतचित्तेन्द्रियानलः
 यथा भूयः आत्मानम् अंधे नरके न मज्जये तथा यतिष्यामि ॥ ३५ ॥ * * तं इमम् अविद्याकामकर्मजं बन्धं विमुच्य
 सर्वभूतसुहृत् शान्तः मैत्रः करुणः आत्मवान् ॥ ३६ ॥ * * योषिन्मथ्या आत्ममायया ग्रस्तम् आत्मानं मोचये यथा
 एव अधमः अहं क्रीडामृगः इव विक्रीडितः ॥ ३७ ॥ * * अमिथ्यार्थधीः देहादौ अहं मम इति मतिं हित्वा तत्कीर्त-
 नादिभिः शुद्धं मनः भगवति धास्ये ॥ ३८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

दुष्कृतं दोषकर्तारम् । कुलस्य कञ्जलं कलंकम् ॥ २७ ॥ * * नास्त्यन्यो बंधुः पुत्रादिर्यथोक्तौ । तपस्विनौ
 संतप्तौ । अधुना तत्क्षणमेव ॥ २८-२९ ॥ * * इदानीं तस्य विमर्शपूर्वकं मोक्षक्रममाह किमिदमित्यष्टभिः । साक्षात्प्र-
 त्यक्षमिह जाग्रतैव दृष्टम् ॥ ३० ॥ ये मां व्यमोचयंस्ते च क गताः ॥ ३१ ॥ * * यद्यप्यहमस्मिञ्जन्मनि दुर्भगः पापी-
 यानथापि जन्मांतरे नूनं पुण्यवानित्याह । विबुधोत्तमदर्शन इति निमित्तसप्तमी । तेषां दर्शनार्थं पूर्वेण मंगलेन महता पुण्येन
 भवितव्यम् । येन दर्शनेन ॥ ३२ ॥ * * अन्यथा पूर्वपुण्यं विना । कथंभूतं वैकुण्ठनाम । गृह्यते वशीक्रियते चित्तमनेनेति
 ग्रहणम् ॥ ३३ ॥ * * ब्रह्मघ्नो विप्रत्वनाशकः ॥ ३४-३७ ॥ * * अमिथ्याभूतेऽर्थे धीर्यस्य तथाभूतः सन्
 देहादौ ममाहमिति मतिं हित्वा मनो धास्ये ॥ ३८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अगां सुरतार्थं प्राप्तवानस्मि ॥ २७-२८ ॥ * * सोऽहमिति । स्वदोषदृष्ट्यैव नाममाहात्म्यदृष्ट्या तु वक्ष्यति—
 अन्यथा म्रियमाणस्येति ॥ २९-३० ॥ * * भुवोऽधो नरकम् । अथाधुनार्थे । सिद्धाः कृतार्थतां प्राप्ता देव-
 विशेषाः ॥ ३१ ॥ * * अथापीत्यनेन प्राचीनास्य भक्तिरस्ति किं तु केनाप्यपराधेनावृताभूदिति गम्यते । आत्मा
 मनः ॥ ३२ ॥ * * म्रियमाणस्य तत्राप्यशुचेस्तत्रापि वृषलीपतेरिति सर्वथायोग्यतां सूचितवान् । नामोच्चारणं हि
 वशीकरणसाधनं “हरिरवशामिहितोऽप्यधौघनाशः । प्रणयरशनया वृतांघ्रिपद्मो न सरति छिद्रवदक्षरः सतां हि” इत्येकादशे
 जायतेधोपाख्याने वक्ष्यमाणत्वान् ॥ ३३ ॥ * * ब्रह्मेति भावप्रधानो निर्देशोऽत उक्तं विप्रत्वनाशकः । कितवो वंचकः

‘कितवस्तु पुमान्मत्ते वंचके कनकाह्वये’ इति मेदिनी ॥ ३४ ॥ * * यः कितवत्वादिविशिष्टः इत्यर्थः । अंधे तमसि संसारे नरके वा ॥ ३५ ॥ * * बंधं देहाद्यभिमानलक्षणम् ॥ ३६ ॥ * * यया स्त्रिया ॥ ३७ ॥ * * अभिध्याभूतेऽर्थे ब्रह्मणि । “ब्रह्मैव सत्तदन्यत्सर्वं मिथ्या” इत्युक्तेः । आदिना पुत्रादिग्रहः । पुनरादिना स्मरणादिग्रहः ॥ ३८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

धिगिति । अतः सद्भिर्विगर्हितं दुष्कृतं पापकर्तारं कुलस्य कज्जलं कलङ्कभूतं मां धिक् । योऽहं सतीं बालां हित्वा असतीं सुरापामगां गतवानस्मि ॥ २७ ॥ * * वृद्धाविति । अहो अकृतज्ञेन पालनाद्युपकारं विस्मृतवता मया अधुना तत्क्षणमेव दासीसंबन्धसमय एव वृद्धौ तत्राप्यनाथौ रक्षकहीनौ नाति अन्यो बन्धुः पुत्रादिर्योस्तौ अत एव तपस्विनौ सन्तप्तौ मातापितरौ नीचवत् शुद्धान्यजादिवत् त्यक्तौ अनादृतौ ॥ २८ ॥ * * सोऽहमिति । स पापिष्ठोऽहं वृशदारुणे नरके व्यक्तं स्फुटं पतिष्यामि । यत्र नरके धर्मघ्नाः कामिनः यमयातनाः विन्दन्ति ॥ २९ ॥ * * किमिति । इदमद्भुत-माश्चर्यं मया किं स्वप्ने दृष्टमाहोस्वित् अथवा इह जाग्रदवस्थायां साक्षात्प्रत्यक्षमेव दृष्टं ये पाशपाणयो विकृतवेषाः मां व्यकर्षन् तेऽद्य क याताः ॥ ३० ॥ * * अथेति । ये च पार्श्वैर्बद्ध्वा भुवोऽघो नरकं प्रति नीयमानं मां व्यमोचयन् चारु दर्शनं येषां ते चत्वारः सिद्धा अथ अपि क गताः ॥ ३१ ॥ * * अथेति । यद्यप्यहमस्मिन् जन्मनि दुर्भगः पापीयान् अथापि मे जन्मान्तरीयेण मङ्गलेन कल्याणकर्मणा भवितव्यम् । येन मङ्गलेन हेतुना विबुधोत्तमानां दर्शने जाते सति मे आत्मा मनः प्रसीदति । यद्वा । विबुधोत्तमानां दर्शने विषये केनापि मङ्गलेन पुण्येन भवितव्यम् इति योजना । कार्यद्वारा कारणमनुमेयं तद्विना भक्तिबीजवपनासंभवात् । अत एव स्वपुत्रस्य नारायण इति नाम चकार ॥ ३२ ॥ * * अन्यथेति । अन्यथा पूर्वपुण्यं विना म्रियमाणस्येह विवशावस्थायाम् अंशुचेः वृषलीपतेः मम जिह्वा वैकुण्ठस्य भगवतो नामग्रहणं वक्तुं कर्तुं नार्हति । यद्वा । गृह्यते वशीक्रियते भगवाननेन इति ग्रहणमिति पृथक्पदं नामविशेषणम् ॥ ३३ ॥ * * केति । कितवः वञ्चकः पापः पापीयान् ब्रह्मघ्नः विप्रत्वनाशकः निरपत्रपः निर्लज्जः अहं क नारायणेत्येतन्मङ्गलकरं भगवन्नाम क ॥ ३४ ॥ * * सोऽहमिति । सोऽहं यताः वशीकृताः चित्तेन्द्रियानिला येन तथाभूतः सन् भूयः अन्धे तमसि महामोहव्याप्ते संसार आत्मानं यथा न मज्जये तथा यतिष्यामि । तद्धाव आर्षः ॥ ३५ ॥ * * विमुच्येति युग्मम् । अविद्यादेहादावात्मबुद्धिः ततः कामः विषयभोगाभिलाषः ततः कर्म लौकिकालौकिकव्यापारः ततो जातो यो गृहपुत्रकलत्राद्यात्मको विविधो बन्धस्तमिमं विमुच्य त्यक्त्वा शान्तः विषयभोगाभिलाषादिशून्यः सर्वभूतेषु सुहृत्सुखादिसमदर्शी तेषु करुणो दयावान् मैत्रः हितकारी आत्मवान् समाहितचित्तः सन् योधिन्मय्या आत्मनो हरेर्मयया मोहिन्या शक्त्या प्रस्तमात्मानं मोचये क्रीडामृगो वानर इवाधमोऽज्ञोऽहं यया स्त्रियैव विक्रीडितः ॥ ३६-३७ ॥ * * ममेति । पूर्वं मिथ्याभ्रान्तिरूपैव धनपुत्रादिष्वर्थधीः परमार्थबुद्धिर्यस्य सोऽहं देहादौ ममाहमिति मतिं हित्वा । त्यक्त्वा । यद्वा । देहादौ मिथ्याभूता अमी अर्था इति धीर्यस्य तथाभूतः सन् ममाह-मिति मतिं हित्वा तस्य भगवतो नामकीर्तनादिभिः शुद्धं मनस्तस्मिन्भगवति धास्ये धारयिष्यामि ॥ ३८ ॥

वीरराघवव्याख्या

सद्भिरार्यैर्विशेषेण गर्हितं मां धिक् “उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु” इति सम्बन्धसामान्ये षष्ठ्यपवादिका द्वितीया धिगिति निन्दाद्योतकमव्ययं मां मम धिक् निन्दा निन्द्योऽहमित्यर्थः । कथम्भूतं मां दुष्कृतं दुष्टं कृतवान् दुष्कृतं कुलकज्जलं कुलकलङ्कं किञ्च सतीं विशुद्धां बालां योषां स्त्रियं हित्वा सुरापां सुरां पिबतीति तामत एवासतीमगामगच्छम् ॥ २७ ॥ * * वृद्धौ प्रवयसावनाथौ रक्षकरहितौ न विद्यतेऽन्यो बन्धुः पुत्रादिर्योस्तौ तपस्विनौ तपन्तौ पितरौ मातापितरावकृतज्ञेन कृतघ्नेन मयाधुना तत्क्षणमेव नीचेनेबाहो त्यक्तौ ॥ २८ ॥ * * स एवम्विधोऽहं नूनं नितरां दारुणे नरके पतिष्यामि यत्र नरके धर्माद्याः यमादयः सन्ति कामिनो मादृशाश्च यमयातना विन्दन्ति लभन्ते ॥ २९ ॥ * * एवं तस्य परितापमनुवर्ष्येदानीं विमर्शपूर्वकं मुक्तिसाधनधर्मानुष्ठानक्रममाह । किमित्यादिना ब्रह्मण्यनुभवात्मनीत्यन्तेन । किमिदं यमकृष्णदूतागमनतत्सम्भाषणादिदर्शनं स्वप्नः आहोस्विदुत साक्षाज्जाग्रता मया महान्नुतं दृष्टमद्याधुना दूताः क याताः ये पाशपाणयः सन्तो मामाकृष्ट-वन्तः ॥ ३० ॥ * * अथ ते चत्वारः प्रियदर्शनाः सुन्दराः सिद्धाः क गताः ये पार्श्वैः बद्ध्वाधो भुवः नरकान्प्रति नीयमानं मां मोचितवन्तः ॥ ३१ ॥ * * यद्यप्यहं मन्दभाग्यस्तथापि मे दुर्भगस्यापि विबुधोत्तमानां दर्शने निमित्तसप्तमी दर्शनेन निमित्तेनेत्यर्थः । मङ्गलेन भवितव्यं किं तद्येन मङ्गलेन शुभकर्मणा ममात्मा मनः परमात्मा वा प्रसीदति ॥ ३२ ॥ * * अन्यथा यदि मङ्गलेन न भवितव्यं पुण्येन विनेत्यर्थः । वृषलीपतेरत एवाशुचेन्म्रियमाणस्य कर्तुमुद्यतस्य मम जिह्वा वैकुण्ठस्य नाम-

ग्रहणं गृह्यते वशीक्रियते चित्तमनेनेति ग्रहणं नामरूपग्रहणं वक्तुं नार्हति ॥ ३३ ॥ * * कितवो मूर्खो ब्रह्मघ्नः विप्रवचनाशकः ब्रह्मोज्ञ इति पाठे त्यक्तवेदः निर्लज्जोऽहं क मङ्गलावहं नारायणेत्येतद्भगवन्नाम क इदृशस्य ममान्तकाले तन्नामोच्चारणं पुण्येन विना कथं सम्भवेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कुलकज्जलं ब्राह्मणकुलमपीभूतम् ॥ २७-३० ॥ * * भुवोऽधो नरकम् ॥ ३१ ॥ * * यत्किञ्चित्पुण्यमस्ति चेद्विष्णुदूतसंदर्शनसाधनं तत्स्यादिति प्रार्थयते । अथापीति । येन पुण्येनात्मा मनः ॥ ३२ ॥ * * अन्यथा पूर्वचीर्णपुण्याभावे ॥ ३३ ॥ * * ब्रह्मोज्ञः त्यक्तब्राह्मण्यः ॥ ३४-३६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

सोऽहं व्यक्तं पतिष्यामीति । स्वदोषमात्रदृष्ट्यैव नाममाहात्म्यदृष्ट्या तु वक्ष्यते । अन्यथा त्रियमाणस्येति ॥ २९-३१ ॥ * * अथापीत्यनेन प्राचीनास्य भक्तिरस्ति किन्तु केनाप्यपराधेनावृत्ताभूदिति गम्यते ॥ ३२-३८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

दुष्कृतं पापरूपं दोषकर्तारं वा ॥ २७ ॥ * * अधुना अत्र जन्मनि ॥ २८-३० ॥ * * भुवोऽधो नरकं प्रति नीयमानम् ॥ ३१ ॥ * * विबुधोत्तमानां दर्शने विषये कारणत्वेन केनापि मङ्गलेन तच्च कस्यचिद्भक्तस्य कारुण्यमेवानुमेयं तेन विना तत्र भक्तिबीजवपनासम्भवात् । यत एव स्वपुत्रस्य नारायण इति नाम चकार ॥ ३२ ॥ * * वक्तुं कर्तुम् । यद्वा । वैकुण्ठनाम कीदृशं गृह्यते प्राप्यते अनेनेतिवद्वैकुण्ठप्रापकमित्यर्थः ॥ ३३-३६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

दुष्कृतं दुष्कर्माणं कुलकज्जलं वंशदूषकम् ॥ २७ ॥ * * नान्यो बन्धुः पुत्रादिर्योस्तौ तपस्विनौ मभिमित्ततापयुक्तौ अधुना अस्मिन् विवेकार्हजन्मनि नीचवदविवेकिवदविधिनेत्यर्थः । त्यक्तौ ॥ २८ ॥ * * व्यक्तं निश्चितम् ॥ २९ ॥ * * अद्भुतं यमकृष्णपार्षददर्शनादिकं संस्मृत्याह । किमिदमिति । इदमद्भुतं मया दृष्टं किं स्वप्नः आहोस्वित्साक्षाज्जाग्रतैव ये मां व्यकर्षन्नाकृष्टवन्तस्ते क याताः ॥ ३० ॥ * * ये भुवोऽधो नरकं नीयमानं मां व्यमोचयन् विमोचितवन्तस्ते च क गताः ॥ ३१ ॥ * * अस्मिन् जन्मनि दुर्भगस्य पापीयसोऽपि मे विबुधोत्तमदर्शने जाते केनचिन्मङ्गलेन जन्मान्तरीयेण पुण्येन भवितव्यं येन दर्शनेन मे आत्मा प्रसीदति ॥ ३२ ॥ * * अन्यथा जन्मान्तरीयपुण्याभावे वैकुण्ठनाम गृह्यते येन तद्वैकुण्ठनामग्रहणं वाक्यम् अशुचेर्मे जिह्वा कथं वक्तुमर्हति ॥ ३३ ॥ * * ब्रह्मघ्नः विप्रवधातकः ॥ ३४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अतो मां धिक् धिक्कारे हेत्वन्तरमाह—सद्भिर्विगर्हितं निन्दितमिति । निन्दायां हेतुमाह—दुष्कृतं पापकर्तारमिति । अत एव स्वकुलस्य कज्जलं कलङ्कभूतम् । पापमेव दर्शयति—हित्वेति साङ्गेन ॥ २७ ॥ * * न केवलं निन्दाहेतुर्दुराचारः कृतः किन्तु नरकपातहेतुरपीत्यभिप्रेत्याह—वृद्धाविति, अहो आश्चर्यं मयाऽधीतवेदेनाऽप्यधुना तत् क्षणमेव दासीसम्बन्धसमय एव वृद्धौ मातापितरौ त्यक्तावित्यन्वयः । तयोस्त्यागानर्हत्वं विशदयति—वृद्धौ तत्राप्यनाथौ रक्षकहीनौ, नास्ति अन्यो बन्धुः पुत्रादिर्योस्तौ, अत एव तपस्विनौ सन्तप्तौ । तर्हि कथं त्यक्तौ तत्राह—अकृतज्ञेनेति, तत्कृतपालनपोषणाद्युपकारं विस्मृत्येत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—नीचवदिति शूद्रान्त्यजादिवदित्यर्थः ॥ २८ ॥ * * “यस्तयोरात्मजः कल्प आत्मना च धनेन च । वृत्ति न दद्यात्तं प्रेत्य स्वमांसं खादयन्ति हि” इत्यादिशास्त्रानुसारेण तत्त्यागफलं निश्चिनोति—सोऽहमिति । व्यक्तं निश्चितम् ॥ २९ ॥ * * एवं सन्तप्तः सन् विमर्शपूर्वकं मोक्षसाधनं निश्चिनोति—किमिति नवभिः । इदमद्भुतमाश्चर्यं मया किं स्वप्ने दृष्टं आहोस्वित् अथवा इह जाग्रदवस्थायां साक्षात्प्रत्यक्षमेव दृष्टम्, ये पाशपाणयो विकृतवेषा मां व्यकर्षन् तेऽद्य क याता इत्यन्वयः ॥ ३० ॥ * * ये च पाशैर्बद्धा भुवोऽधो नरकं प्रति नीयमानं मां व्यमोचयन्, चारु दर्शनं येषां ते चत्वारः सिद्धा अथ अपि क गता इत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ * * यद्यप्यहमस्मिन् जन्मनि दुर्भगः पापीयान् अथापि

मे जन्मान्तरीयेण मङ्गलेन भवितव्यम् । येन मङ्गलेन हेतुना विबुधोत्तमानां दर्शने जाते सति मे आत्मा मनः प्रसीदतीत्य वयः ॥ ३२ ॥ * * अन्यथा पूर्वपुण्यं विना त्रियमाणस्येह विवशावस्थायां मम जिह्वा वैकुण्ठस्य भगवतो नाम वक्तुं नार्हतीत्य-
न्वयः । अनर्हत्वे हेतुत्वेन नाम्नो दुर्लभत्वं सूचयन् तन्माहात्म्यमाह—ग्रहणमिति । गृह्यते वशीक्रियते भगवानेनेति ग्रहणम् । तदुक्तं—
'यद्गोविन्देति चुक्रोश कृष्णा मां दूरिवासिनम् । ऋणमेतत्प्रवृद्धं मे हृदयान्नापसर्पति' इति । तर्ह्यस्मिन् जन्मनि कृतेन पुण्येनैव-
तस्यादित्याशङ्क्य नैवमित्याशयेनाह—अशुचेरिति । तत्र हेतुमाह—वृषलीपतेरिति ॥ ३३ ॥ * * उक्तमेव स्पष्टयति—केति ।
कितवः वञ्चकः । पापः पापीयान् । ब्रह्मघ्नः विप्रत्वनाशकः । निरपत्रपः निर्लज्ज इति लज्जारूपप्रतिबन्धकाभावात् पापाचारे
सङ्कोचाभावं सूचयति ॥ ३४ ॥ * * कर्त्तव्यं निश्चिनोति—सोऽहमिति । यताः वशीकृताः चित्तेन्द्रियानिला येन
तथाभूतः सन् । अनिलः प्राणः अन्धे तमसि महामोहव्याप्ते संसारे आत्मानं यथा न मज्जये तथा यतिष्यामीत्य-
न्वयः ॥ ३५ ॥ * * प्रयत्नप्रकारमेवाह—विमुच्येति त्रिभिः । अविद्यादेहादावात्मबुद्धिः, ततः कामः विषयभोगा-
भिलाषः, ततः कर्म लौकिकालौकिकव्यापारः, ततो जातो यो गृहपुत्रकलत्राद्यात्मको विविधो बन्धस्तमिमं विमुच्य त्यक्त्वा
शान्तः विषयभोगाभिलाषादिशून्यः सर्वभूतेषु सुहृत् सुखादिसमदर्शी तेषु कस्यो दयावान् न केवलमेतावत् किन्तु मैत्रः यथाशक्ति
हितकारी, आत्मवान् आत्मा परमात्मा हरिः स आश्रयतया सेव्यतया च विद्यते यस्य स तथाभूतः सन् ॥ ३६ ॥ * *
योषिन्मय्या आत्मनो हरेर्मायया मोहिन्या शक्या प्रस्तमात्मानं मोचये इति द्वयोरन्वयः । भगवच्छरणं विना ततो विमोकस्य
अशक्यत्वादिति सूचयन्तस्याः प्राबल्यं दर्शयति—विक्रीडित इति । क्रीडाभृगो वानर इवाधमोऽज्ञोऽहं यया स्त्रियैव विक्रीडित
इत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ * * मिथ्या भ्रान्तिरूपैव धनपुत्रादिष्वर्थधीः परमार्थबुद्धिर्यस्य सोऽहं देहादौ ममाहमिति मतिं
हित्वा त्यक्त्वा तस्य भगवतो नामकीर्तनादिभिः शुद्धं मनस्तस्मिन् भगवति ध्याये धारयिष्यामीत्यन्वयः ॥ ३८ ॥

भगवत्प्रसादान्नायैर्विरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तस्यानुतापप्रकारमेवाह । अहो इति । न विजित आत्मा मनो येन तस्य मे मम, परमं महत्, कष्टं अभूत् । अहो

इदमत्युक्तमित्यर्थः । किं तत्तत्राह । वृषल्यां शूद्र्यां जायता पुत्रतया जायमानेन, येन आत्मना मया, ब्रह्म ब्राह्मणजातिजत्वं,
विस्मावितं विनाशितम् । 'तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः' इति श्रुत्यर्थमभिप्रेत्य जायतात्मनेत्युक्तम् ॥ २७ ॥ * *
धिक्स्मामिति । दुष्कृतं केवलपापात्मकम् अत एव, सद्गिरायैः, विगर्हितं निन्दितं ततश्च कुलकज्जलं कुलकलङ्कं, मां धिक्
निन्द्योऽहमित्यर्थः । यतः योऽहं, सतीं विशुद्धां, बालां षोडशो नवयोवर्षा योषां हित्वा, सुरापाम्, अत एव असतीम्, अगाम-
गच्छम् ॥ २८ ॥ * * वृद्धाविति । अहो कष्टं, वृद्धौ अतिजरद्गात्रौ, अनाथौ रक्षकरहितौ, न विद्यतेऽन्यो बन्धुः
पुत्रादिर्योस्तौ, तपस्विनौ तपःसंपन्नौ पितरौ मातापितरौ, अकृतज्ञेन कृतघ्नेन मया, अधुना तत्क्षणं शूद्रसंगमसमकाल-
मेवेत्यर्थः । नीचवर्णीचो यथा त्यजति तथा, त्यक्तौ ॥ २९ ॥ * * सोऽहमिति । स उक्तविधः अहं, व्यक्तं नूनमेव,
भृशदारुणेऽत्यन्तदुःखभोगस्थानभूते तत्र नरके, पतिष्यामि । यत्र नरके, धर्मघ्नाः कामिनः यमयातनाः विन्दन्ति प्राप्नु-
वन्ति ॥ ३० ॥ * * एवं तस्य परितापमनुवर्ण्येदानीं विमर्शपूर्वं मुक्तिसाधनधर्मानुष्ठानक्रममाह । किमिदमिति ॥ मम
यदिति शेषः । इदं यमकृष्णदूतागमनतत्संभाषणादिदर्शनं, तत् किं स्वप्नः । आहोस्विदथवा, इह अद्भुतमेतदाश्चर्यं साक्षात्
जामता मया दृष्टम् । अद्याधुना, पाशापाणयः सन्तः ये मां व्यकर्षन्, ते क याताः ॥ ३१ ॥ * * अथेति । पारौः
बद्ध्वा भुवः अधः नरकान् प्रतीत्यर्थः । नीयमानं मां ये व्यमोचयन् ते चारुदर्शनाः चत्वारः सिद्धाः, अथ मन्मोचनविधाना-
नन्तरं क गताः ॥ ३२ ॥ * * अथापीति । यद्यप्यहमस्मिन् जन्मनि दूर्भगः पापीयानस्मि, अथापि दुर्भगस्य अपि मे
मम, विबुधोत्तमदर्शने विबुधोत्तमदर्शनेन निमित्तेनेत्यर्थः । अस्याः सप्तम्या निमित्तार्थत्वादेवमर्थः । मङ्गलेन, भवितव्यम् ।
पूर्वजन्मनि यथा कथंचित्पुण्यवानभवमित्यर्थः । येन मङ्गलेन, शुभकर्मणेति यावत् । मे मम, आत्मा मनः, परमात्मा वा,
प्रसीदति ॥ ३३ ॥ * * अन्यथेति । अन्यथा यदि मङ्गलेन न भवितव्यं, पूर्वपुण्येन विनेत्यर्थः । वृषलीपतेः अत एव,
अशुचेः, त्रियमाणस्य मर्तुमुद्यतस्य मम, जिह्वा इहावसरे गृह्यते वशीक्रियते चित्तमनेनेति ग्रहणं, वैकुण्ठनाम वक्तुं न
अर्हति ॥ ३४ ॥ * * क चाहमिति । कितवो मूर्खः, पापः केवलं पापरूपः, ब्रह्मघ्नो विप्रत्वनाशकः, निरपत्रपो निर्लज्जः,
अहं क च, क तु । मङ्गलं मङ्गलाबहं, नारायण इत्येतत् भगवन्नाम क च, क तु । ईदृशस्य ममान्तकाले तन्नामोच्चारणं पुण्येन
विना कथं संभवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ * * सोऽहमिति । सः अहं, सिद्धदर्शनवैकुण्ठनामग्रहणादिसूचितधर्मेयुक्तोऽहमित्यर्थः ।
यताः नियमिताश्चित्तेन्द्रियानिला येन तथाभूतः सन्, तथा यतिष्यामि सम्यग्यत्नं करिष्यामि । यथा भूयः पुनः, आत्मानम्
अन्धे तमसि नरके, न मज्जये मग्नं न कुर्याम् ॥ ३६ ॥ * * किं कृत्वेत्यत्राह । अविद्या देहात्माभिमानमूलमज्ञानं च
कामः शब्दादिविषयाभिलाषश्च कर्म एभिर्जातं च तेभ्यो जायते इत्यविद्याकामकर्मजश्च तं, तं इमं बन्धं, गर्भजन्माद्यवस्थापरि-

सृतिरूपं संसारमित्यर्थः । विमुच्यापोह्य, सर्वभूतसुहृत् सर्वेषु भूतेषु सुहृद्भावयुक्तः । शान्तः निगृहीतान्तरिन्द्रियः, मैत्रः सर्वेषु मित्रभाषयुक्तः । करुणः सर्वत्र कृपावान्, आत्मघान् प्रशस्तमनस्कः भूत्वेति शेषः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ मोचये इति । यया योषिन्मय्या स्त्रीव्याजया, मायया, अधमः अहं क्रीडामृगः इव, विक्रीडितः एव । तथा योषिद्रूपया माययेत्यर्थः । इह प्रस्तम् आत्मानं मोचये मोचयिष्यामि । इत्युभयोरेकसंबन्धः ॥ ३८ ॥

भाषानुवादः

धिक्कार है ! मुझे बार-बार धिक्कार है ! मैं संतोंके द्वारा निन्दित हूँ, पापात्मा हूँ ! मैंने अपने कुलमें कलङ्का टीका लगा दिया ! हाय-हाय, मैंने अपनी सती एवं अबोध पत्नीका परित्याग कर दिया और शराब पीनेवाली कुलटाका संसर्ग किया ॥ २७ ॥ ❀ ❀ मैं कितना नीच हूँ ! मेरे मा-बाप बूढ़े और तपस्वी थे । वे सर्वथा असहाय थे, उनकी सेवा-शुश्रूषा करनेवाला और कोई नहीं था । मैंने उनका भी परित्याग कर दिया । ओह ! मैं कितना कृतघ्न हूँ ॥ २८ ॥ ❀ ❀ मैं अब अवश्य ही अत्यन्त भयावने नरकमें गिरूँगा, जिसमें गिरकर धर्मघाती पापात्मा कामी पुरुष अनेकों प्रकारकी यमयातना भोगते हैं ॥ २९ ॥ ❀ ❀ मैंने अभी जो अद्भुत दृश्य देखा, क्या वह स्वप्न है ? अथवा जामत्-अवस्थाका ही प्रत्यक्ष अनुभव है ? अभी-अभी जो हाथोंमें फंदा लेकर मुझे खींच रहे थे, वे कहाँ चले गये ? ॥ ३० ॥ ❀ ❀ अभी-अभी वे मुझे अपने फंदोंमें फँसाकर पृथ्वीके नीचे ले जा रहे थे, परन्तु चार अत्यन्त सुन्दर सिद्धोंने आकर मुझे छुड़ा दिया ! वे अब कहाँ चले गये ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ यद्यपि मैं इस जन्मका महापापी हूँ, फिर भी मैंने पूर्वजन्मोंमें अवश्य ही शुभकर्म किये होंगे; तभी तो मुझे इन श्रेष्ठ देवताओंके दर्शन हुए । उनकी स्मृतिसे मेरा हृदय अब भी आनन्दसे भर रहा है ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ मैं कुलटागामी और अत्यन्त अपवित्र हूँ । यदि पूर्वजन्ममें मैंने पुण्य न किये होते, तो मरनेके समय मेरी जीभ भगवान्के मनमोहक नामका उच्चारण कैसे कर पाती ? ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ कहाँ तो मैं महाकपटी, पापी, निर्लज्ज और ब्रह्मतेजको नष्ट करनेवाला तथा कहाँ भगवान्का वह परम मङ्गलमय 'नारायण' नाम ! (सचमुच मैं तो कृतार्थ हो गया) ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ अब मैं अपने मन, इन्द्रिय और प्राणोंको वशमें करके ऐसा प्रयत्न करूँगा कि फिर अपनेको घोर अन्धकारमय नरकमें न डालूँ ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ अज्ञानवश मैंने अपनेको शरीर समझकर उसके लिये बड़ी-बड़ी कामनाएँ कीं और उनकी पूर्तिके लिये अनेकों कर्म किये । उन्हींका फल है यह बन्धन ! अब मैं इसे काटकर समस्त प्राणियोंका हित करूँगा, वासनाओंको शान्त कर दूँगा, सबसे मित्रताका व्यवहार करूँगा, दुखियोंपर दया करूँगा और पूरे संयमके साथ रहूँगा ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ भगवान्की मायाने स्त्रीका रूप धारण करके मुझ अधमको फाँस लिया और क्रीडामृगकी भाँति मुझे बहुत नाच नचाया । अब मैं अपने-आपको उस मायासे मुक्त करूँगा ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ मैंने सत्य वस्तु परमात्माको पहचान लिया है; अतः अब मैं शरीर आदिमें 'मैं' तथा 'मेरे' का भाव छोड़कर भगवन्नामके कीर्तन आदिसे अपने मनको शुद्ध करूँगा और उसे भगवान्में लगाऊँगा ॥ ३८ ॥

श्रीशुक उवाच

इति जातसुनिर्वेदः क्षणसङ्गेन साधुषु । गङ्गाद्वारमुपेयाय मुक्तसर्वानुबन्धनः ॥ ३९ ॥
स तस्मिन् देवसदन आसीनो योगमाश्रितः । प्रत्याहृतेन्द्रियग्रामो युयोज मन आत्मनि ॥ ४० ॥
ततो गुणेश्च आत्मानं विद्युज्यात्मसमाधिना । युयुजे भगवद्भक्तिं ब्रह्मण्यनुभवात्मनि ॥ ४१ ॥
यद्बुधपारतधीस्तस्मिन्ब्रह्माक्षीतपुरुषान् पुरः । उपलभ्योपलब्धान् प्राग् ववन्दे शिरसा द्विजः ॥ ४२ ॥
हित्वा कलेवरं तीर्थे गङ्गायां दर्शनादनु । सद्यः स्वरूपं जगृहे भगवत्पार्श्ववर्तिनाम् ॥ ४३ ॥
साकं विहायसा विप्रो महापुरुषकिङ्करैः । हैमं विमानमारुह्य ययौ यत्र श्रियः पतिः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—इति साधुषु क्षणसङ्गेन जातसुनिर्वेदः मुक्तसर्वानुबन्धनः गङ्गाद्वारम् उपेयाय ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ सः

तस्मिन् देवसदने आसीनः योगम् आश्रितः प्रत्याहृतेन्द्रियग्रामः मनः आत्मनि युयोज ॥ ४० ॥ ❀ ❀ ततः आत्मसमाधिना

आत्मानं गुणेभ्यः वियुज्य भगवद्भान्नि अनुभवात्मनि ब्रह्मणि युयुजे ॥ ४१ ॥ * * तस्मिन् उपारतधीः द्विजः यर्हि पुरुषान्
पुरः अद्राक्षीत् प्राक् उपलब्धान् उपलभ्य शिरसा ववन्दे ॥ ४२ ॥ * * दर्शनात् अनु गंगायां तीर्थे कलेवरं हित्वा सद्यः
भगवत्पार्श्ववर्तिनां स्वरूपं जगृहे ॥ ४३ ॥ * * विप्रः महापुरुषकिंकरैः साकं हैमं विमानम् आरूढ्य विहायसा यत्र श्रियः
पतिः ययौ ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

मुक्तं सर्वमनुबन्धनं पुत्रादिस्नेहो येन सः ॥ ३९ ॥ * * प्रत्याहृत इन्द्रियग्रामो येन ॥ ४० ॥ * * ततो
गुणेभ्यो देहेन्द्रियादिभ्य आत्मानं वियुज्य विशोध्य । आत्मसमाधिना चित्तैकाग्रयेण । भगवतो धान्नि स्वरूपे ॥ ४१ ॥ * *
तस्मिन्भगवद्भान्नि उपारता निश्चला धीर्यस्य सः । तस्मिन्कालेऽद्राक्षीदिति वा । पुरः पुरतः । ततश्च प्रागुपलब्धानेव तानुपलभ्य
प्रत्यभिज्ञाय ववन्दे ॥ ४२-४४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

नाम्नः फलमुक्त्वा साधुसंगफलमाह-इतीति । जातः सुष्ठु भगवद्भक्त्युत्पादनपूर्वत्वेन निर्वेदो यस्य सः । गंगाद्वारं
कनखलसमीपवर्त्तितीर्थविशेषम् ॥ ३९ ॥ * * धास्ये मन इत्यादिना यद्विचारितं तत्र कृतैस्तत्कीर्तनादिभिः । शुद्धेन
मनसा पुनर्विचारितमीदृशस्यापि मनसो भगवत्पर्यन्ता मतिर्न स्यात् । 'ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्' इति न्यायेन परात्परा हि स
विशेषादवस्थितिः । तस्मान्निविशेषस्वप्रकाशलक्षणब्रह्मानुभवार्थमेव यतिष्ये तदेवं विचार्य तेन यत्कृतं तदाह-स तस्मिन्निति ।
प्रत्याहृतो वशीकृतः । आत्मनि हरौ । युयोज योक्तुमुद्यतो बभूव ॥ ४० ॥ * * तत इन्द्रियग्रामवशीकरणोत्तरम् ।
युयुजे योजयामास । अनुभवात्मनि ज्ञानात्मनि ॥ ४१ ॥ * * तच्छब्देन भगवद्भामोपादाने तर्हीति शेषीकरणे च
गौरवं भत्वाह-तस्मिन्काले इति वेति । यद्वा पारत इत्यनेन ब्रह्मानुभवानंतरमपि वैकुण्ठाविर्भाव इति । समर्थ्यते ॥ ४२ ॥ * *
स्वरूपं निर्दोषत्वादिलक्षणमिति तीर्थः । गंगायां तीर्थे इत्यजहङ्गिगत्वात्स्वीत्वम् ॥ ४३ ॥ * * यत्र वैकुण्ठे ॥ ४४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

इतीति । इत्येवं साधुषु भगवत्पार्श्वेषु यः क्षणमात्रसङ्गस्तेन जातसुनिर्वेद उत्पन्नवैराग्योऽत एव मुक्तं सर्वमनुबन्धनं
पुत्रादिस्नेहो येन सः गङ्गाद्वारं हरिद्वारमुपेयाय जगाम ॥ ३९ ॥ * * स इति । तस्मिन् देवसदने आसीनः योगमा-
स्थितः प्रत्याहृतो विषयेभ्य इन्द्रियग्रामो येन सः अजामिलः आत्मनि भगवति मनः युयोज युयुजे ॥ ४० ॥ * * तत
इति । ततश्च भगवतः करपादमुखोदरादितत्तदवयवान् ध्यायन् गुणेभ्यः देहेन्द्रियादिभ्य आत्मानं मनो वियुज्य विशोध्य
आत्मसमाधिना चित्तैकाग्रयेण ब्रह्मणि व्यापकेऽनुभवात्मनि ज्ञानस्वरूपे सच्चिदानन्दात्मके भगवद्भान्नि भगवत्स्वरूपे
युयुजे ॥ ४१ ॥ * * यर्हीति । यर्हि यदा तस्मिन् भगवद्भान्नि उपारता निश्चला धीर्यस्य स तथा स्थितः तस्मिन्नेव काले
पुरः स्वपुरतः प्रागुपलब्धान् दृष्टानेव पुरुषानद्राक्षीत् उपलभ्य च स द्विजः उत्थाय तान् शिरसा ववन्दे ॥ ४२ ॥ * *
हित्वेति । तेषां दर्शनादनु अनन्तरं सद्य एव हरिद्वारसंज्ञके तीर्थे गङ्गायां स्वकलेवरं हित्वा भगवत्पार्श्ववर्तिनां पार्श्वदानां
शुद्धसत्त्वात्मकं चतुर्भुजादिविशिष्टं भगवत्सेवोपयोगि स्वरूपं जगृहे ॥ ४३ ॥ * * साकमिति । ततः स विप्रो महापुरुष-
किङ्करैर्भगवत्पार्श्वदैः साकं हैमं सौवर्णं विमानमारूढ्य यत्र श्रियः पतिर्भगवान् विष्णुर्विराजते तत्र विहायसा आकाश-
मार्गेण ययौ ॥ ४४ ॥

वीरराघवव्याख्या

सोऽहं सिद्धदर्शनवैकुण्ठनामग्रहणादिसूचितधर्मयुक्तोऽहं यत्ताः नियमिताः चित्तादयो येन यथाभूतः सन् तथा
यतिष्यामि यत्नं करिष्यामि कथं यथा भूयः पुनरात्मानमन्धे तमसि नरके न मज्जये मग्नं न कुर्याम् ॥ ३५ ॥ * *
किं कृत्वा अविद्या देहात्माभिमानमूलमज्ञानं कामः शब्दादिविषयाभिलाषः कर्म एभिर्जातं तमिमं बन्धं गर्भजन्माद्यवस्था-
परिवृत्तिरूपं संसारं विमुच्यापोह्य कथम्भूतः सर्वेषु भूतेषु सुहृत् शान्तः निगृहीतान्तरिन्द्रियः करुणः सर्वभूतेषु कृपावाना-
त्मवान् प्रशस्तमनस्कः ॥ ३६ ॥ * * योषिद्वयाजया भगवन्मायया प्रस्तमात्मानं मोचये तां विशिनष्टि । ययैवाहमधमो
ज्ञानशून्यः क्रीडामृगः इव क्रीडितः ॥ ३७ ॥ * * देहे आदिशब्दात्तदनुबन्धिन्यहममेति या मिथ्यार्थधीर्मतिर्मिथ्याश्रय-

याथार्थ्यधीर्देहाद्यर्थविषया धीस्तद्रूपा मतिस्ताम् । अनहमर्थदेहाद्यर्थविषयकाहंधियो विपरीतरूपत्वान्मिथ्यार्थधीरित्युक्तं मोहार्थधीरिति पाठान्तरं तत्रापि मोहात्मिकामहन्त्वेन देहादिरूपार्थधीरूपामित्येवार्थः । हित्वा त्यक्त्वा भगवति तत्कीर्तनादिभिः शुद्धं मनो धास्ये आधास्ये ॥ ३८ ॥ * * इतीत्थं जात उत्पन्नः सुष्ठु नितरां निर्वेदो यस्य तादृशः साधुषु क्षणमात्रसङ्गेन मुक्तं सर्वानुबन्धनं पुत्रादिस्नेहो येन सः गङ्गाद्वारं हरिचैत्रम् उपेयायोपगतवान् ॥ ३९ ॥ * * सोऽजामिलः तस्मिन् देवसदने देवो भगवान् सीदति सन्निहितो भवत्यस्मिन् गङ्गाद्वारे उपविष्टः योगं भगवद्भक्तियोगमाश्रितः आरभतेत्यर्थः । प्रत्याहृतः विषयेभ्यः इन्द्रियग्रामः अन्तर्बाह्येन्द्रियसङ्को येन तादृशः प्रथममात्मानं प्रत्यगात्मानं गुणेभ्यः गुणपरिणामेभ्यः विविच्य पृथक्त्वेनानुसन्धाय तस्मिन्नात्मनि प्रत्यगात्मानि मनो युयुजे ॥ ४० ॥ * * तत आत्मनः जीवान्तर्यामिणः परमात्मनः समाधिना ध्यानेन तस्मिन् ब्रह्मणि स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयबृहत्पुनर्भवात्मनि ज्ञानस्वरूपे भगवद्भक्तिं भगवच्छब्दवाच्ये तेजसि युयुजे स्थिरीकृतचित्तः सन् यर्हि यदोपरता शब्दादिभ्यो निवृत्ता धीर्यस्य तादृशस्तस्मिन् काले पुरोऽग्रे पुरुषान् पूर्वदृष्टान् भगवत्पार्षदानद्राक्षीत्ततः प्रागुपलब्धान् प्राप्तान् पुरुषानुपलभ्याभिज्ञाय द्विजः शिरसा बबन्धे ॥ ४१-४२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

आत्ममायया हरेरधीनया लोकमोहनशक्त्या यथा यथावत् ॥ ३७-३८ ॥ * * गङ्गाद्वारं नाम तीर्थ-विशेषम् ॥ ३९ ॥ * * प्रत्यावृत्तो वशीकृत इन्द्रियग्रामो येन स तथा तस्योपातिप्रकारं वक्ति । युयुजेति । आत्मनि हरौ ॥ ४० ॥ * * गुणेभ्यः शरीरेन्द्रियादिभ्यः आत्मानं स्वस्वरूपं भगवद्भक्तिं भगवत्स्वरूपे ब्रह्मणि व्याप्ते अनुभवात्मनि ज्ञानात्मनि ॥ ४२ ॥ * * यर्हि यस्मिन् काले उपारतधीः बाह्यविषयान्निवृत्य हरावेव निरतबुद्धिरभूतस्मिन् काले पुरः स्वस्याग्रभूमौ प्रागुपलब्धान् दृष्टान् ॥ ४२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

एवं साधुसङ्गमपर्यन्तं नात्रः फलमुक्त्वा साधुसङ्गस्य च फलविशेषमाह । इतीति । जातः सुष्ठु भगवद्भक्त्युत्पादनपूर्वत्वेन निर्वेदो यस्य सः ॥ ३९ ॥ * * तत्र सति धास्ये मन इत्यादिना यद्विचारितं तत्र कृतैस्तत्कीर्तनादिभिः शुद्धेन तल्लब्धस्फुरणविशेषेण च मनसा पुनरिदं विचारितम् । ईदृशस्यापि मनसो भगवत्पर्यन्ता गतिर्न स्यात् । “ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्” इति न्यायेन परात् परा हि सविशेषावस्थितिः तस्मान्निर्विशेषतत्प्रकाशलक्षणब्रह्मानुभवार्थमेव प्रयतिष्ये । तदग्रिमवार्ता तु महाकृपालुना श्रीभगवतैव निर्वाहयिष्यते तदेतद्विचार्य तेन यत्कृतं तदर्शयति । स तस्मिन्निति द्वाभ्याम् ॥ ४० ॥ * * यद्वा पारतेत्यनेन ब्रह्मानुभवानन्तरमपि श्रीवैकुण्ठवैभवाविर्भाव इति समर्थ्यते ॥ ४१-४२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यथैव क्रीडामृग इवाधमो लोको भवति तथैवाहमुत्तमो विप्रोऽप्यनया विक्रीडितः ॥ ३७ ॥ * * देहादौ मिथ्याभूता एवामी अर्था इति धीर्यस्य तथाभूतश्च सन् ममाहमिति मतिं हित्वा ॥ ३८ ॥ * * मुक्तसर्वानुबन्धनः लक्ष्मीपुत्राद्यासक्तिः ॥ ३९ ॥ * * योगं भक्तियोगमात्मनि हरौ ॥ ४० ॥ * * गुणेभ्यो विषयेभ्यः वियुज्य वियुक्तीकृत्य आत्मसमाधिना चित्तैकाग्रयेण भगवद्भक्तिं भगवत्स्वरूपे ॥ ४१ ॥ * * तस्मिन् भगवद्भक्तिं उपारतधीः निश्चलबुद्धिः पुरोऽग्र एव पूर्वपरिचितान् ॥ ४२-४५ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अथ ममोद्धारार्थमुपायं करिष्यामीत्याह । सोऽहमित्यादिना । अन्ये तमसि संसारे यथा न मज्जये ॥ ३५ ॥ * * तमिमम् अविद्याकामकर्मजम् अज्ञानहेतुकसकामकर्मजं बन्धं देहादावहंममाभिमानं विमुच्य ॥ ३६ ॥ * * आत्मनः परमेश्वरस्य मायया योषिन्मय्या आत्मानं मोचये ॥ ३७ ॥ * * मिथ्या अर्थः अहं मनुष्योऽस्मि स्थूलोऽस्मि गृहादिकं ममैवेत्येवंभूतः विषयो यस्याः सा धीर्यस्य सः देहादौ देहे अहमिति गृहादौ ममेति च मतिं मिथ्यार्था धियं हित्वा भगवदंशभूतः ज्ञानरूपः देहादिविलक्षणः भगवदीयमायामयदेहगेहादिभ्यो विरक्तः सन् भगवति तन्नामकीर्तनादिभिर्मनो धास्ये इत्यन्वयः ॥ ३८ ॥ * * तस्य कृत्यमाह । इतीत्यादिना । इत्येवं साधुषु क्षणसङ्गेन जातः सुष्ठु निर्वेदो देहगेहादौ वैराग्यं यस्य सः अतो मुक्तं सर्वमनुबन्धनं पुत्रादिस्नेहो येन गङ्गाद्वारमुपेयाय ॥ ३९ ॥ * * तस्मिन् गङ्गाद्वारे देवसदने

भगवदालये प्रत्याहृतः इन्द्रियग्रामो येन सः आत्मनि चेतज्ञे मनो युयोज ॥ ४० ॥ * * गुणेभ्यः विषयेभ्यः ततः चेतज्ञाच्च आत्मानं मनो वियुज्य भगवद्भक्तिं भगवत्स्वरूपे ब्रह्मणि बृहति अनुभवात्मनि परज्ञानस्वरूपे युयुजे ॥ ४१ ॥ * * यर्हि यदा तस्मिन् भगवत्स्वरूपे उपारता धीर्यस्य सः तदा पुरः अग्रे पुरुषान् अद्राक्षीत् तदनन्तरं प्रागुपलब्धानुपलभ्य प्रत्यभिज्ञाय शिरसा ववन्दे ॥ ४२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

इत्येवं साधुषु भगवत्पार्षदैषु यः क्षणमात्रसङ्गस्तेन जातमुनिर्वेद उत्पन्नवैराग्योऽत एव मुक्तं सर्वमनुबन्धनं पुत्रादि-
स्नेहो येन सः गङ्गाद्वारं हरिद्वारमुपेयाय जंगमेत्यन्वयः ॥ ३९ ॥ * * तत्र गत्वाऽष्टाङ्गयोगं कृतवानित्याह—स
इति । आसीन इति यथोक्तासनकल्पनं सूचितम् । योगमाश्रित इति स्नानादिनियमा अहिंसादयो यमाः पूरकादयः प्राणायामाश्चोक्ताः । प्रत्याहृतो विषयेभ्य इन्द्रियग्रामो येन स इति प्रत्याहार उक्तः । आत्मनि भगवति मनो युयोजेति धारणोक्ता ॥ ४० ॥ * * ध्यानं समाधिं चाह—तत इति । ततश्च भगवतः करपादमुखोदरादितत्तदवयवान् ध्यायन् गुणेभ्यः सत्त्वादिभ्य आत्मानं मनो वियुज्य वियुक्तीकृत्य आत्मसमाधिना चित्तैकाग्र्येण ब्रह्मणि व्यापकेऽनुभवात्मनि ज्ञानस्वरूपे सच्चिदानन्दात्मके भगवद्भक्तिं भगवत्स्वरूपे युयुजे इत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ यर्हि यदा भगवति उपरता निश्चला धीर्यस्य स तथा स्थितः तस्मिन्नेव काले पुरः स्वपुरतः प्रागुपलब्धान् दृष्टानेव पुरुषानद्राक्षीत् । उपलभ्य च स द्विज उत्थाय तान् शिरसा ववन्दे इत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ * * तेषां दर्शनादनु अनन्तरं सद्य एव हरिद्वारसञ्ज्ञके तीर्थे गङ्गायां स्वकलेवरं हित्वा भगवत्पार्श्ववर्तिनां शुद्धसत्त्वात्मकं चतुर्भुजादिविशिष्टं भगवत्सेवोपयोगि स्वरूपं जगृहे इत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ * * एवमलौकिकं स्वरूपं गृहीत्वा स विप्रो महापुरुषकिङ्करैर्भगवत्पार्षदैः साकं हैमं सौवर्णं विमानमारुह्य यत्र श्रियः पतिर्भगवान् विष्णुर्विराजते तत्र विहायसा आकाशमार्गेण ययावित्यन्वयः ॥ ४४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ममाहमिति । मिथ्याभूतेऽर्थे धीर्यस्य सः, अहं देहादौ मम अहं, इति मतिं, हित्वा देहेऽहन्तां तदनुबन्धिषु ममतारूपां धियं परित्यज्येत्यर्थः । तत्कीर्तनादिभिः भगवद्गुणचरित्रगानविधानादिभिः, शुद्धं मनः भगवति ध्यास्ये ॥ ३९ ॥ * * इतीति । इतीत्यं जात उत्पन्नः सुतरां निर्वेदो वैराग्यं यस्य सः । साधुषु क्षणसङ्गेन क्षणमात्रजातसाधुसमागमेन, मुक्तं परित्यक्तं सर्वानुबन्धनं पुत्रादिस्नेहो येन स तथाभूतः सन्, गङ्गाद्वारं गङ्गाद्वाराख्यहरिचेत्रं, उपेया-
योपगतवान् ॥ ४० ॥ * * स इति । सोऽजामिलः, तस्मिन् गङ्गाद्वारे, देवसदने यत्र भगवान् शीघ्रं संनिहितो भवति तथाभूते तत्रत्यदेवमन्दिरे, आसीन उपविष्टः, योगम् आश्रितः आस्थितः । प्रत्याहृतः विषयेभ्यः प्रत्याकृष्ट इन्द्रियग्रामोऽन्तर्बाह्येन्द्रियसंघो येन स तथाभूतः सन्, आत्मनि स्वस्वरूपे, मनः युयुजे ॥ ४१ ॥ * * तत इति । ततः, गुणेभ्य इन्द्रियादिभ्यः, आत्मानं, विविच्य पृथक्त्वेनानुसंधाय आत्मसमाधिना निजात्मनो ब्रह्मरूपविभावनया, निजात्मानं ब्रह्मरूपं देहत्रयविलक्षणं विभाव्येत्यर्थः । अनुभवात्मनि स्वानुभवगोचरे ब्रह्मणि, गुणैश्वर्यविभूत्यादिमत्तया सर्वेभ्योऽक्षरादिभ्योऽप्यतिमहति, भगवद्भक्तिं परमात्मस्वरूपे, युयुजे ॥ ४२ ॥ * * यर्हीति । यर्हि, द्विजोऽजामिलः, तस्मिन् भगवत्स्वरूपे, उपारता निश्चलतां प्राप्ता धीर्यस्य तथाभूतः, जात इति शेषः । तदा, प्राक् पूर्वं उपलब्धान्स्वेन पूर्वं मरणकाले संवीक्षितान्, पुरुषान् भगवत्पार्षदान् पुरः स्वपुरः प्रदेशे, अद्राक्षीत् । ततः उपलभ्य स्वान्तिके आगतांस्तान्संप्राप्य, शिरसा ववन्दे ॥ ४३ ॥ * * हित्वेति । ततः सः, दर्शनादनु वन्दनादूर्ध्वं सम्यक् तद्दर्शनविधानानन्तरं, तीर्थे तीर्थरूपायां, गङ्गायां कलेवरं मायिकदेहं, त्यक्त्वा, सद्यस्तत्क्षणमेव भगवत्पार्श्ववर्तिनां भगवत्पार्षदानां स्वरूपं भगवत्पार्षदसमानाकारमित्यर्थः । जगृहे संपेदे ॥ ४४ ॥

भाषानुवादः

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! उन भगवान्‌के पार्षद महात्माओंका केवल थोड़ी ही देरके लिये सत्सङ्ग हुआ था । इतनेसे ही अजामिलके चित्तमें संसारके प्रति तीव्र वैराग्य हो गया । वे सबके सम्बन्ध और मोहको छोड़कर हरिद्वार चले गये ॥ ३९ ॥ * * उस देवस्थानमें जाकर वे भगवान्‌के मन्दिरमें आसनसे बैठ गये और उन्होंने योगमार्गका आश्रय लेकर अपनी सारी इन्द्रियोंको विषयोंसे हटाकर मनमें लीन कर लिया और मनको बुद्धिमें मिला दिया ॥ ४० ॥ * * इसके बाद आत्मचिन्तनके द्वारा उन्होंने बुद्धिको विषयोंसे पृथक् कर लिया तथा भगवान्‌के धाम अनुभवस्वरूप परब्रह्ममें जोड़

दिया ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ इस प्रकार जब अजामिलकी बुद्धि त्रिगुणमयी प्रकृतिसे ऊपर उठकर भगवान्‌के स्वरूपमें स्थित हो गयी, तब उन्होंने देखा कि उनके सामने वे ही चारों पार्षद, जिन्हें उन्होंने पहले देखा था, खड़े हैं। अजामिलने सिर झुकाकर उन्हें नमस्कार किया ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ उनका दर्शन पानेके बाद उन्होंने उस तीर्थस्थानमें गङ्गाके तटपर अपना शरीर त्याग दिया और तत्काल भगवान्‌के पार्षदोंका स्वरूप प्राप्त कर लिया ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ अजामिल भगवान्‌के पार्षदोंके साथ स्वर्णमय विमानपर आरुढ़ होकर आकाशमार्गसे भगवान्‌ लक्ष्मीपतिके निवासस्थान वैकुण्ठको चले गये ॥ ४४ ॥

एवं स विप्लावितसर्वधर्मा दास्याः पतिः पतितो गर्हकर्मणा ।

निपात्यमानो निरये हतव्रतः सद्यो विमुक्तो भगवन्नाम गृह्णन् ॥ ४५ ॥

नातः परं कर्मनिबन्धकृन्तनं मुमुक्षतां तीर्थपदानुकीर्तनात् ।

न यत्पुनः कर्मसु सज्जते मनो रजस्तमोभ्यां कलिलं ततोऽन्यथा ॥ ४६ ॥

य एवं परमं गुह्यमितिहासमघापहम् । शृणुयाच्छ्रद्धया युक्तो यश्च भक्त्यानुकीर्तयेत् ॥ ४७ ॥

न वै स नरकं याति नेक्षितो यमकिङ्करैः । यद्यप्यमङ्गलो मर्त्यो विष्णुलोके महीयते ॥ ४८ ॥

अभियमाणो हरेर्नाम गृणन् पुत्रोपचारितम् । अजामिलोऽप्यगाद्धाम किं पुनः श्रद्धया गृणन् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धेऽजामिलोपाख्याने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अन्वयः—एवं विप्लावितसर्वधर्मा दास्याः पतिः गर्हकर्मणा पतितः हतव्रतः निरये निपात्यमानः सः भगवन्नाम गृह्णन् सद्यः विमुक्तः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ मुमुक्षतां अतः तीर्थपदानुकीर्तनात् परं कर्म निबन्धकृन्तनं न यत् मनः पुनः कर्मसु न सज्जते ततः अन्यथा रजस्तमोभ्यां कलिलम् ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ एवं यः श्रद्धया युक्तः परमं गुह्यम् अघापहम् इतिहासं शृणुयात् च यः भक्त्या अनुकीर्तयेत् सः मर्त्यः यदि अपि अमङ्गलः वै यमकिङ्करैः ईक्षितः न नरकं न याति विष्णुलोके महीयते ॥ ४७-४८ ॥ ❀ ❀ अभियमाणः पुत्रोपचारितं हरेः नाम गृणन् अजामिलः अपि धाम अगात् किं पुनः श्रद्धया गृणन् ॥ ४९ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

उपसंहरति एवमिति द्वाभ्याम् । विप्लाविताः सर्वे धर्मा येन । हतं व्रतं स्वदारनियमादि यस्य ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ कर्मनिबन्धस्य पापमूलस्य कृन्तनं छेदकमतः परं नास्ति । कस्मात्परम् । तीर्थपदस्यानुकीर्तनात् तत्र हेतुः । यद्यतोऽनुकीर्तनात् । ततोऽनुकीर्तनात् । अन्यथा प्रायश्चित्तांतरे रजस्तमोभ्यां कलिलं मलिनमेव तिष्ठति यत्तन्मनः कर्मसु पुनर्न सज्जते ॥ ४६-४७ ॥ ❀ ❀ अभियमाणोऽवशत्वेन श्रद्धाविहीनोऽपि ॥ ४९ ॥

इति श्रीभा० म० षष्ठस्कन्धे टीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

नामकीर्तने श्रद्धातिशयं जनयन्नुपसंहरति—एवमिति । दास्याः पतिरित्याक्रोशे षष्ठी । अजामिलनाम मुक्त्वा दास्याः पतिरित्याह्वयति लोक इत्यर्थः । गर्हकर्मणा दासीगमनादिलक्षणेन । पतितो विप्रत्वजातेरधो गतः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ तत्र तीर्थपदानुकीर्तनस्य कर्मबन्धमोचकश्रेष्ठत्वे । परं श्रेष्ठम् । “परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरे छीबं तु केवले” इति मेदिनी । इह तु छीबत्वं

विशेष्यनिघ्नत्वात् ॥ ४६ ॥ * * नामापराधयुक्तापेक्षयाह-इति । नामापराधास्तु द्वितीयस्कन्धे प्रथमाध्याये प्रथमपद्य-
ब्रह्माख्याशतके च वर्णिता इति ॥ ४७ ॥ * * अमंगलो नामापराध्यपि ॥ ४८ ॥ * * पुत्रे संकेतेनोपचारितं
स्थापितम् । गृणन् उच्चरन् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे षष्ठस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एवमिति । स अजामिलः एवं वर्णितप्रकारेण प्लिबितास्त्यक्ताः सर्वे धर्मा येन स हतं व्रतं स्वदारनियमादिर्यस्य सः
गर्हणेन निन्दितकर्मणा चौर्यादिना पतितो ब्राह्मण्याद् भ्रष्टः सर्वत्र हेतुः दास्याः पतिरिति अत एव यमदूतैर्निरये निपा-
त्यमानोऽपि भगवन्नाम गृह्णन् सद्यस्तत्क्षणमेव यमपाशाद्विमुक्तः ॥ ४५ ॥ * * नेति । अतः कारणात् तीर्थानि पादे
यस्य तस्य हरेरनुकीर्तनात् नामसंकीर्तनादेः सकाशात् परं श्रेष्ठं मुमुक्षतां कर्मनिबन्धकृन्तनं पापमूलोच्छेदकं नास्ति । यत्
यस्मात् भगवन्नामसंकीर्तनादितः पुनर्मनः कर्मसु दुष्टाचारेषु प्रायेण न सज्जते ततो नामसंकीर्तनादेरन्यथा प्रायश्चित्तान्तरैस्तु
मनः पुनः रजस्तमोभ्यां कलिलं मलिनं भवत्येव दुराचारप्रवृत्तिदर्शनादिति भावः ॥ ४६ ॥ * * य इति । एवं वर्णितम-
घापहं परमं गुह्यं शास्त्ररहस्यम् इतिहासं श्रद्धया विश्वासेन भक्त्या च युक्तो यो मर्त्यः शृणुयात् यश्चानुकीर्तयेत् स यद्यप्य-
मङ्गलः पापीयांस्तथापि नरकं नैव याति । यमकिङ्करैरक्षितो न भवति किन्तु विष्णुलोके महीयते विराजते ॥ ४७-४७ ॥ * *
त्रियमाण इति । यदि त्रियमाणो विवशावस्थायां श्रद्धाभक्तिरहितोऽजामिलोऽतिपातक्यपि पुत्रोपचारितमपि हरेर्नाम गृह्णन्
भगवद्धामागात्तदा सावधानतायां श्रद्धाभक्तियुक्तो निरपराधी साक्षात्तन्नाम गुणसद्दाम यातीति किं पुनर्वक्तव्यम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वीरराघवव्याख्या

दर्शनादनु दर्शनादनन्तरं गङ्गायास्तीर्थे कलेवरं त्यक्त्वा गङ्गायामिति पाठे तीर्थे गङ्गाद्वारे क्षेत्रे गङ्गायां त्यक्त्वैत्यर्थः ।
सद्यः भगवत्पार्श्ववर्तिनां पार्षदानां स्वरूपं तत्समानं रूपं जगृहे गृहीत्वान् ॥ ४३ ॥ * * स विप्रोऽजामिलः महापुरुष-
किङ्करैः साकं हैमं विमानमारुह्य विहायसा आकाशमार्गेणाचिरादिनेत्यर्थः । ययौ गतः केयत आह । यत्र श्रियः लक्ष्म्याः पतिरास्ते
वैकुण्ठे इत्यर्थः । भगवत्पार्श्ववर्तिस्वरूपप्रहणमूर्ध्वक्रमेण वैकुण्ठगमनानन्तरं वेदितव्यं तत्र गतस्य तत्सायुज्यत्वादिति
भावः ॥ ४४ ॥ * * उक्तमितिहासमुपसंहरन् भगवन्नामकीर्तनात्तद्विषयमत्यापादकमुपायान्तरमुत्कृष्टं नास्तीत्याह ।
एवमिति द्वाभ्याम् । एवमित्थं स द्विजः विस्मावितः विनाशितः सर्वः स्ववर्णाश्रमोचितः धर्मो येन दास्याः पतिरत एव पतितः
स्वधर्माच्च्युतः गर्ह्य निन्दितं कर्म यस्य हतं व्रतं अयं श्रुतसम्पन्नः शीलवृत्तगुणालय इत्यादिनोक्तं यस्य अत एव नरके निपात्यमानः
यमभटैरिति शेषः । तथाभूतोऽपि भगवन्नाम गृह्णन् उच्चरन् सद्यः विमुक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ ४५ ॥ * * मुमुक्षतां संसार-
बन्धनान्मोक्तुमिच्छतां तनमूलकर्मरूपबन्धस्य निकृन्तनं कृत्यते छिद्यतेऽनेनेति कृन्तनमतस्तीर्थपदस्य भगवतोऽनुकीर्तनात्परमन्य-
न्नास्ति यद्यस्मादनुकीर्तनाद्रजस्तमोभ्यां कलिलं कश्मलं मनः कर्मसु संसृतिहेतुषु पुनर्न सज्जते इति न किन्तु संसृतिहेतुषु
कर्मसु सज्जत एवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ * * अथेतिहासश्रवणादिफलमाह । य इति । परमवीरं गुह्यं गोप्यमघापहं पापहर-
मिममितिहासं यः पुमान् श्रद्धया युक्तः शृणुयाद्यश्च भक्त्यानुकीर्तयेत्कथयेत् ॥ ४७ ॥ * * स पुमान्नरकं न याति नैव
प्राप्नोत्येव यमकिङ्करैरक्षितोऽपि न भवति यद्यप्यमङ्गलः पापवानपि मर्त्यः श्रवणादिकं कुर्वन्विष्णुलोके श्रीवैकुण्ठे महीयते पूज्यते
भगवद्विषयकमत्युत्पत्तिद्वारा भगवन्नोक्तं प्राप्य तत्रैवैवमुच्यते इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ * * एवं श्रवणकीर्तनादिभक्तियोगा-
रम्भस्य कैमुत्यन्यायेन यमवश्यतापरिहारकत्वं वक्तुं कथितमितिहासमजामिलदृष्टान्तन्यायेन तद्वदनुपसंहरति । त्रियमाण इति ।
अजामिलो त्रियमाणः पुत्रोपचारेण अमुख्यया कृत्या प्रयुक्तमुपचरितमेव हरेर्नाम गृह्णन् धाम हरेः स्थानमगात् प्राप्तः किमुत
श्रद्धया हरेर्गुणान् गुणप्रतिपादकान्नारायणादिशब्दान् कीर्तयन्नित्यर्थः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचंद्रचंद्रिकाख्यायां टीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भगवत्पार्श्ववर्तिनां मुक्तानां स्वरूपं निर्दोषत्वादिलक्षणम् ॥ ४३-४४ ॥ * * नामसङ्कीर्तने श्रद्धातिशयं
जनयन्नुपसंहरति । एवमिति । दास्याः पतिरित्याक्रोशे षष्ठी अजामिलनाम मुक्त्वा दास्याः पतिरिहाहयति लोक

इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ॥ ॥ अन्यथा तीर्थपदानुकीर्तनं विना ॥ ४६-४७ ॥ ॥ ॥ अमङ्गलो यद्यपि तथापि ॥ ४८ ॥ ॥ ॥ दासीसङ्गाद्वामपापमुक्तिकरी अन्ते नारायणस्थितिरिति जानन्नजामिलोऽपि मुक्तकर्मतयोपलब्धया नित्याभ्यासेन मरणसमयेऽपि नामस्मरणार्थं पुत्रोपचारितं कृत्वा श्रद्धया पुत्राङ्गीनव्याजेन कीर्तयन्मुक्तिमागात् न तु पुत्रस्नेहेन भगवति श्रद्धया “भक्तियोमो भवति तन्नामग्रहणादिभिः” इत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् पुत्रादिमाङ्गेति नाम उक्त्वा मुक्तकर्मत्वेन श्रीहरिनामकीर्तयन् किमुत श्रद्धयेत्युच्यते अस्य फलाधिक्यं च दर्शयितुं पृथगेवोक्तिरिति ज्ञातव्यम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे विजयध्वजविरचितायां पदरत्नावल्यां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

सद्यो विमुक्तो जीवगुप्तो बभूव ॥ ४३-४४ ॥ ॥ ॥ नामापराधयुक्तापेक्षयाह । य एवमिति द्वाभ्याम् । अमङ्गलो नामापराध्यपि ॥ ४३-४८ ॥ ॥ ॥ यतो म्रियमाण इति ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यद्यतोऽनुकीर्तनात् कर्मसु मन एव न सज्जते अन्यथा प्रायश्चित्तान्तरैस्तु कलिलं मलिनमेव ॥ ४६-४८ ॥ ॥ ॥ प्रकरणमुपसंहरत्यपि पुनः सर्वथा प्रतीत्यर्थमेकेनैव वाक्येन नाममाहात्म्यसिद्धान्तमाह । म्रियमाण इति । म्रियमाणत्वादेव अश्रद्धयापि गृह्णन् किं पुनः श्रद्धयेति म्रियमाणोऽपि किं पुनर्जीवन्निति पुत्रोपचारितमपि किं पुनः साक्षादेव अजामिलो महापातक्यपि किं पुनर्निष्पाप इत्यवधारणचतुष्टयम् ॥ ४९ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । षष्ठस्कन्धे द्वितीयोऽयं सज्जतः सज्जतः सताम् ॥ २ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तस्य मुक्तिमाह । हित्वेति द्वाभ्याम् ॥ ४३-४४ ॥ ॥ ॥ नामोच्चारणादिरूपया भगवद्भक्त्या पतितोऽपि मुक्तो भवतीति प्रकरणार्थमुपसंहरति । एवमिति द्वाभ्याम् । विस्माविताः सर्वे धर्मा यस्य सः हतानि व्रतानि यस्य सः अत एव गर्ह्य-कर्मणा पतितः निरर्थं पात्यमानो भगवन्नाम गृह्णन् सद्यो विमुक्तः ॥ ४५ ॥ ॥ ॥ मुमुक्षतां मुक्तिमिच्छताम् अतः पूर्वत्र वर्णितप्रभावात् तीर्थपदस्य श्रीकृष्णस्यानुकीर्तनात् परमन्यत् कर्मरूपनिबन्धस्य कृन्तनं छेदकं नास्ति यत् यतः तीर्थपदानुकीर्तनात् मनः पुनः कर्मसु न सज्जते ततः तीर्थपदानुकीर्तनात् अन्यथा प्रायश्चित्तान्तरैः रजस्तमोभ्यां कलिलमेव तिष्ठति पुनः कर्मसु सज्जते इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ॥ ॥ अस्थितिहासस्य श्रवणादिफलमाह । य इति द्वाभ्याम् ॥ ४७ ॥ ॥ ॥ यमकिङ्करैरीक्षित एव न भवति नरकं न यातीति किमु वक्तव्यम् । किन्तु अमङ्गलो यद्यपि पूर्वं तथापि इतिहासश्रवणादिना सुमङ्गलो भूत्वा विष्णुलोकं महीयते आद्रियते ॥ ४८ ॥ ॥ ॥ एतदेवाह । म्रियमाणः अस्वस्थमनस्कत्वेन श्रद्धाविहीनस्तत्रापि पुत्रोप-चारितं हरेर्नाम गृह्णन् अजामिलोऽपि तद्वामागात् इतिहासश्रवणादिना जातया श्रद्धया गृह्णन् हरेर्नामोच्चारयन् विष्णुधाम यातीति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे द्वितीयाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं विस्तरेणोक्तं नामसङ्कीर्तनादिमाहात्म्यमुपसंहरति-एवमिति द्वाभ्याम् । स अजामिल एवं वर्णितप्रकारेण विस्मावितास्तथाः सर्वे धर्मा येन सः, हतं व्रतं स्वदारनियमादि यस्य सः गर्हेण निन्दितेन कर्मणा चौर्यादिना पतितो ब्राह्मण्या-द्भयः-सर्वत्र हेतुः दास्याः पतिरिति-अत एव यमदूतैर्निरर्थे निपात्यमानोऽपि भगवन्नाम गृह्णन् सद्यस्तत्क्षणमेव यमपाशाद्विमुक्त इत्यन्वयः ॥ ४५ ॥ ॥ ॥ अतः कारणात् तीर्थानि पादे यस्य तस्यानुकीर्तनात् नामसङ्कीर्तनादेः सकाशात् परं श्रेष्ठं

कर्मनिबन्धकृन्तनं पापमूलोच्छेदकं नास्तीत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह-न यदिति । यत् यस्मात् भगवन्नामसङ्कीर्तनादितः पुनर्मनः कर्मसु दुष्टाचारेषु प्रायेण न सज्जते । ततो नामसङ्कीर्तनादेरन्यथा प्रायश्चित्तान्तरैस्तु मनः पुनः रजस्तमोभ्यां कलिलं मलिनं भवत्येव दुराचारप्रवृत्तिदर्शनादिति भावः ॥ ४६ ॥ * * एतच्छ्रवणकीर्तनयोः फलमाह-य एवमिति द्वयेन । एवं वर्णितमितिहासं श्रद्धया विश्वासेन भक्त्या च युक्तो यो मर्त्यः शृणुयात् यश्चानुकीर्तयेत् स यद्यप्यमङ्गलः पापीयांस्तथापि नरकं नैव याति यमकिङ्करैश्चेक्षितो न भवति किन्तु विष्णुलोके महीयते विराजते । नरकगमने यमदूतदर्शने च हेतुमाह-अघाप-हमिति, पापेनैव नरकगमनादि सम्भवति, अस्य पापनाशकत्वादित्यर्थः । वैकुण्ठगमने हेतुमाह-परमं गुह्यमिति, सर्वशास्त्ररहस्यं भक्तिजनकमित्यर्थः ॥ ४७-४८ ॥ * * एवं प्रकरणमुपसंहृत्यापि अतिरहस्यत्वाद्विश्वासदाढ्यार्थं पुनर्नाममाहात्म्यमाह-त्रियमाण इति । यदि त्रियमाणो विवशावस्थायां श्रद्धाभक्तिरहितोऽजामिलोऽतिपातक्यपि पुत्रोपचारितमपि हरेर्नाम गृणन् भगवद्भाम अगात्तदा सावधानतया श्रद्धाभक्तियुक्तो निरपराधी साक्षात्तन्नाम गृणंस्तद्भाम यातीति किं पुनर्वक्तव्यम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यविरच्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरधिराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता तत्र षष्ठेऽस्मिन् स्कन्धे नामनिरूपणे । द्वितीयो विवृतोऽध्यायो वृत्तान्तः श्रवणार्थकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

साकमिति । विप्रः सोऽजामिलद्विजः, महापुरुषकिङ्करैर्विष्णुपार्षदैः साकं, हैमं सौवर्णं, विमानम् आरूढ, विहाय-साऽऽकाशमार्गेण, यत्र श्रियो लक्ष्म्याः पतिः अस्ति, तत्र ययौ ॥ ४५ ॥ * * उक्तमितिहासमुपसंहरन् भगवन्नाम-सङ्कीर्तनादन्यो भगवद्विषयमत्यापादक उत्कृष्ट उपायो नास्तीत्याह द्वाभ्याम् । एवमिति । एवमित्थं, विस्त्रावितो विनाशितः सर्वः धर्मो वर्णाश्रमोचितो धर्मो येन सः, दास्याः पतिः, अत एव पतितः स्वाचाराच्च्युतः, गह्वं निन्द्यं कर्म यस्य सः । गह्वकर्मणेति पाठे स्पष्टोऽर्थः । पतितः । तत्राक्षराधिक्यमार्षम् । हतं व्रतं भार्यानियमादिर्यस्य सः । अत एव निरये, नरके, निपात्यमानः । यमभटैरिति शेषः । तथाभूतोऽपि, सः अजामिलः भगवन्नाम गृह्णन्नुच्चारयन् सन्, सद्यः विमुक्तः । मृत्युपापाभ्यां रहित इत्यर्थः । अभूदिति शेषः ॥ ४६ ॥ * * नात इति । अतो हेतोः, मुमुक्षतां संसारबन्धनादात्मानं मोचयितु-मिच्छतां कर्मनिबन्धकृन्तनं पापमूलकमेबन्धानकृन्तनकरं, तीर्थं पदयोरेयस्य भगवत्स्यानुकीर्तनं भजनं तस्मात्, परमन्यत्, न अस्ति । यद्यस्माद्भगवन्नामानुकीर्तनात्, रजस्तमोभ्यां कलिलं मलिनं, मनः कर्मसु संसृतिहेतुभूतेषु कर्मसु, पुनर्भूयः, न सज्जते सक्तं न भवति । ततः, अन्यथा तु, सज्जते एव । प्रायश्चित्तान्तरैस्तु रजस्तमः कलिलं मनो मलिनमेव तिष्ठतीति भावः ॥ ४७ ॥ * * अथैतदितिहासश्रवणादिफलमाह । य इति द्वाभ्याम् । परममतीव गुह्यं गोप्यम्, अघापहं पापहरम् इतिहासम्, इममिति शेषः । यः पुमान् श्रद्धया युक्तः सन्, एवमुक्तप्रकारेण, शृणुयात्, यश्च भक्त्या अनुकीर्तयेत्कथयेत् ॥ ४८ ॥ * * न वै इति । स पुमान्, नरकं न याति वै यमकिङ्करैः, ईक्षितः अपि न भवति । सः मर्त्यः, यद्यपि अमङ्गलः पापीयान् स्यात्, तथापि विष्णुलोके, महीयते पूज्यते एतदितिहासश्रवणकीर्तनतो भगवद्विषयकमत्युत्पादनद्वारा भगवन्नोकं प्राप्य तत्रत्यैर्बहुं मन्यते इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ * * त्रियमाण इति । त्रियमाणः अजामिलः, पुत्रोपचारितम् अपि, हरेः नाम गृणन्, धाम हरेः पदम् अगात् प्राप्तः । तर्हि श्रद्धया गृह्णन्, पुनः किम् । श्रद्धया हरिगुणप्रतिपादकान्नारायणादिशब्दान् कीर्तयन् भगवद्भाम प्राप्नोति तत्र किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ५० ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थावि-
बोधिण्यां भक्तमनोरञ्जनाख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां षष्ठस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भाषानुवादः

परीक्षित ! अजामिलने दासीका सहवास करके सारा धर्म-कर्म चौपट कर दिया था वे अपने निन्दित कर्मके कारण पतित हो गये थे । नियमोंसे च्युत हो जानेके कारण उन्हें नरकमें गिराया जा रहा था । परन्तु भगवान्के एक नामका उच्चारण करनेमात्रसे वे उससे तत्काल मुक्त हो गये ॥ ४५ ॥ * * जो लोग इस संसारबन्धनसे मुक्त होना चाहते हैं, उनके लिये अपने चरणोंके स्पर्शसे तीर्थोंको भी तीर्थ बनानेवाले भगवान्के नामसे बढ़कर और कोई साधन नहीं है; क्योंकि नामका

आश्रय लेनेसे मनुष्यका मन फिर कर्मके पचड़ोंमें नहीं पड़ता । भगवन्नामके अतिरिक्त और किसी प्रायश्चित्तका आश्रय लेनेपर मन रजोगुण और तमोगुणसे ग्रस्त ही रहता है तथा पापोंका पूरा-पूरा नाश भी नहीं होता ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! यह इतिहास अत्यन्त गोपनीय और समस्त पापोंका नाश करनेवाला है । जो पुरुष श्रद्धा और भक्तिके साथ इसका श्रवण-कीर्तन करता है, वह नरकमें कभी नहीं जाता । यमराजके दूत तो आँखें उठाकर उसकी ओर देखतक नहीं सकते । उस पुरुषका जीवन चाहे पापमय ही क्यों न रहा हो, वैकुण्ठलोकमें उसकी पूजा होती है ॥ ४७-४८ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! देखो-अजामिल जैसे पापीने मृत्युके समय पुत्रके बहाने भगवान्के नामका उच्चारण किया ! उसे भी वैकुण्ठकी प्राप्ति हो गयी ! फिर जो लोग श्रद्धाके साथ भगवन्नामका उच्चारण करते हैं, उनकी तो बात ही क्या है ॥ ४९ ॥

इति षष्ठस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

राजोवाच

निशम्य देवः स्वभटोपवर्णितं प्रत्याह किं तान् प्रति धर्मराजः ।
एवं हताज्ञो विहतान्मुरारेनैदेशिकैर्यस्य वशे जनोऽयम् ॥ १ ॥
यमस्य देवस्य न दण्डभङ्गः कुतश्चनर्षे श्रुतपूर्व आसीत् ।
एतन्मुने वृश्चति लोकसंशयं न हि त्वदन्य इति मे विनिश्चितम् ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच

भगवत्पुरुषै राजन् याम्याः प्रतिहतोद्यमाः । पतिं विज्ञापयामासुर्यमं संयमनीपतिम् ॥ ३ ॥

यमदूता ऊचुः

कति सन्तीह शास्तारो जीवलोकस्य वै प्रभो । त्रैविध्यं कुर्वतः कर्म फलाभिव्यक्तिहेतवः ॥ ४ ॥
यदि स्युर्बहवो लोके शास्तारो दण्डधारिणः । कस्य स्यातां न वा कस्य मृत्युश्चामृतमेव वा ॥ ५ ॥
किन्तु शास्तृबहुत्वे स्याद्बहूनामिह कर्मिणाम् । शास्तृत्वमुपचारो हि यथा मण्डलवर्तिनाम् ॥ ६ ॥
अतस्त्वमेको भूतानां सेश्वराणामधीश्वरः । शास्ता दण्डधरो नृणां शुभाशुभविवेचनः ॥ ७ ॥
तस्य ते विहतो दण्डो न लोके वर्ततेऽधुना । चतुर्भिर्दुष्टैः सिद्धैराज्ञा ते विप्रलम्बिता ॥ ८ ॥
नीयमानं तवादेशादस्माभिर्यातनागृहान् । व्यमोचयन् पातकिनं छित्त्वा पाशान् प्रसह्य ते ॥ ९ ॥
तांस्ते वेदितुमिच्छामो यदि नो मन्यसे क्षमम् । नारायणेत्यभिहिते मा भैरित्याययुर्द्रुतम् ॥ १० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अयं जनः—यस्य वशे देवः धर्मराजः एवं हताज्ञः स्वभटोपवर्णितं निशम्य मुरारेः नैदेशिकैः विहतान् तान् प्रति किं प्रत्याह ॥ १ ॥ * * ऋषे यमस्य देवस्य दण्डभङ्गः कुतश्च न श्रुतपूर्वः न आसीत् मुने एतं लोकसंशयं त्वदन्यः न हि वृश्चति इति मे विनिश्चितम् ॥ २ ॥ * * राजन् भगवत्पुरुषैः प्रतिहतोद्यमाः याम्याः पतिं संयमनीपतिं यमं विज्ञापयामासुः ॥ ३ ॥ * * प्रभो इह त्रैविध्यं कर्म कुर्वतः जीवलोकस्य फलाभिव्यक्तिहेतवः शास्तारः कति सन्ति ॥ ४ ॥ * * यदि लोके दण्डधारिणः शास्तारः बहवः स्युः मृत्युः च अमृतम् एव कस्य स्यातां वा कस्य न वा ॥ ५ ॥ * * किन्तु इह बहूनाम् कर्मिणाम् शास्तृबहुत्वे यथा मण्डलवर्तिनां शास्तृत्वं उपचारः हि स्यात् ॥ ६ ॥ * * अतः त्वं नृणां शुभाशुभविवेचनः सेश्वराणां भूतानाम् एकः अधीश्वरः शास्ता दण्डधरः ॥ ७ ॥ * * तस्य ते दण्डः विहतः अधुना लोके न वर्तते ते आज्ञा चतुर्भिः अद्भुतैः सिद्धैः विप्रलम्बिता ॥ ८ ॥ * * ते अस्माभिः तव आदेशात् यातनागृहान् नीयमानं पातकिनं प्रसह्य पाशान् छित्त्वा व्यमोचयन् ॥ ९ ॥ * * यदि नः क्षमं मन्यसे तान् ते वेदितुं इच्छामि 'नारायण' इति अभिहिते मा भैः इति द्रुतम् आययुः ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तृतीये तु यमेनापि वैष्णवोत्कर्षवर्णनैः । सांत्वयित्वा स्वदूतांस्ते वैष्णवे किंकरीकृताः ॥ १ ॥

विष्णुदूतैर्निर्णीतं शास्त्रार्थं यममुखेन द्रढयितुं तृतीयाध्यायारंभः । तत्र यदुक्तं यमराज्ञे यथासर्वमाचचक्षुरिति ततः किं तत्र वृत्तमिति पृच्छति । निशम्येति । मुरारेणैदेशिकैः किंकरैरेवं विहृतान् । अत एव हता आज्ञा यस्य । यस्य वशवर्त्यं जनः सोऽपि तान्प्रति किमाह ॥ १ ॥ * * अस्याश्चर्यमेतदित्याह यमस्येति । हे ऋषे यमस्य दंडभंगः कुतश्चन कस्माच्चिदपि श्रुतपूर्वं नासीत् । एतदेतस्मिन्नर्थे । यद्वा न श्रुतपूर्वः । एतद्यमदूतनिराकरणं चासीत् । अतः सर्वस्यापि लोकस्य संशयो वर्तते तं त्वत्तोऽन्यो न छिनत्तीति मे निश्चितमतः कथयेति शेषः ॥ २ ॥ * * भगवतः पुरुषैः प्रतिहत उद्यमो येषां ते यान्याः पुरुषाः ॥ ३ ॥ * * कति संवीत्याहोपेक्षितः । त्रैविध्यं त्रिविधम् । स्वार्थं व्यञ् । यद्वा त्रैविध्यं यथा भवति तथा कर्म कुर्वतः । तथा कर्मफलस्याभिव्यक्तिहेतवः कति संवीति ॥ ४ ॥ * * सन्तु बहवः को बाधस्तत्राहुः । यदीति । मृत्युर्दुःखममृतं सुखं तेषां विप्रतिपत्तौ ते उभे कस्य स्यातां न कस्यापि परस्परविरोधेनोभयोरपि प्रतिबंधात् । ऐकमत्ये तु कस्य वा न स्याताम् । एकः सुखं कर्तुमिच्छति दुःखं चान्यः । ऐकमत्ये च तयोः परस्परकार्यानुमोदनेनोभयोरपि प्राप्ते कस्य वा ते उभे अपि न स्यातामित्यर्थः ॥ ५ ॥ * * ननु बहूनां कर्मिणां व्यवस्थया बहवः शास्त्रारो भवन्तु तथा सति नायं दोषः स्यात्तत्राहुः । बहूनां कर्मिणां व्यवस्थया शास्त्रबहुत्वे शास्त्रत्वं स्यात् घटेति । किं तु तदा यत्सर्वशास्त्रं मुख्यं शास्त्रत्वं तदेकदेश उपचारमात्रमेव स्यात् यथा चक्रवर्तिन एव मुख्यं शास्त्रत्वं मंडलवर्तिनामुपचारमात्रं निरंकुशत्वाभावात् ॥ ६ ॥ * * यस्मादेवं शास्त्रबहुत्वं न घटतेऽतस्त्वमेक एव शास्त्रा । शुभाशुभे विविनत्तीति तथा ॥ ७ ॥ * * विप्रलम्बिता वंचिता लंघितेत्यर्थः ॥ ८ ॥ * * तदेवाहुः । सीयमानमिति ॥ ९ ॥ * * ते त्वत्तः यदि नोऽस्माकं क्षमं हितं मन्यसे । अन्यथाऽज्ञानतस्तदवज्ञाने तवाप्यनर्थः स्यात् । अतर्क्यो हि तेषां प्रभावो यतो नारायणेति केवलमभिहिते मा भयं कुर्विति वदंतः शोभमागताः ॥ १० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

सांत्वयित्वा सामवाक्यैर्बोधयित्वा । वैष्णवे विष्णुभक्ते । किंकरीकृतास्तदनुचरतां प्रापिताः । भवद्विविष्णुभक्तानां कैकर्यं कार्यं ते च मदगुरुभ्रातर इति बोधिता इति भावः ॥ १ ॥

तत्र पूर्वाध्याये । ततो दूतवर्णिताजामिलवृत्तांतश्रवणोत्तरम् । निदेशं कुर्वतीति नैदेशिकाः । “निदेशः शासनेऽपि स्यात्कथनोपांतयोरपि” इति मेदिनी । एवमुक्तरीत्या । विहृतान्निस्तान् । अत एव मुरारिकिंकरताडितस्वतदूतत्वादेव ॥ १ ॥ * * दंडभंगः सैन्यभंग आज्ञाभङ्ग इति यावत् । “दंडः सैन्ये प्रकाडे च व्यूहे लगुडमानयोः । ताडनेऽपि च” इति निरुक्तिः । एतस्मिन् लोके इत्यर्थः । विभक्त्यंतराश्रयणे गौरवं मत्वाह-यद्वेति । अतोऽश्रुतपूर्वत्वात् । ऋषे इति त्रिकालज्ञत्वं मुने इति सर्वशास्त्रज्ञत्वं च द्योतयन्नाह । यतः सर्वज्ञत्वात्त्वमेव वक्तुं समर्थोऽस्यतो हेतोः । लोकसंशय इत्युक्त्या स्वस्य न संशय इत्युक्तम् ॥ २ ॥ * * राजन्निति । यथा त्वत्पुरुषास्त्वां विज्ञापयतीति भावः ॥ ३ ॥ * * प्रभो इति सामिप्राया संबुद्धिः । त्रैविध्यमित्युक्ते न केवलं स्वार्थप्रतीतिरर्थांतरस्यापि प्रतीतेरित्यत आह-यद्वेति । सात्त्विककर्मकर्तृणां फलदाता भिन्नो राजसादीनां च भिन्न इत्यर्थः ॥ ४ ॥ * * विप्रतिपत्तौ विवादे एकैकोक्तमहमस्मै सुखं दास्यामि परेणोक्तं दुःखं दास्यामीत्येवंरूपे सति उभे सुखदुःखे विप्रतिपत्त्यैकमत्ये विवृणोति-एक इत्यादिना । इत्यर्थे इति । शास्त्रबहुत्वे सर्वलोकविप्रवः स्यादिति भावः ॥ ५ ॥ * * पुनराक्षिपंति-नन्विति । स्पष्टमग्रे । मंडलवर्तिनां सामंतानाम् ॥ ६ ॥ * * सेश्वराणामिन्द्रादिसहितानाम् । भूतानां चराचराणां जीवानाम् ॥ ७ ॥ * * यः सर्वभूतानामीश्वरस्तस्येत्यर्थः । इत्यर्थे इति यावत् ॥ ८ ॥ * * तदेव आज्ञोल्लंघनमेव ॥ ९ ॥ * * अथ तेषां ज्ञानाय किंचिद्विष्टादिकमुच्यतां तत्राहुः-अतर्क्यो हीति ॥ १० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तृतीये बोधिता विष्णोरुत्कर्षं सर्वतोऽधिकम् । स्वदूता धर्मराजेन तत्र श्लोकाः शराग्रयः (३५) ॥

उवाचपञ्चकं षड्युक्चत्वारिंशदनुष्टुभः (४६) ॥ ३ ॥ निशम्येति । एवं हता आज्ञा यस्य सः अयं सर्वोऽपि जनो यस्य वशो तिष्ठति स देवो धर्मराजः स्वभटैरुपवर्णितं वृत्तं निशम्य मुरारेणैदेशिकैः किंकरैर्विहृतान् तान् स्वभटान् प्रति किमाह ॥ १ ॥ * * यमस्येति । हे ऋषे ! यमस्य देवस्य दण्डभङ्गः आज्ञापरिवर्तनं कुतश्चन कस्मादपि सकाशात् श्रुतपूर्वो

नासीत् अतः सर्वस्यापि लोकस्य संशयोऽस्ति । हे मुने ! एतत् एतं सामान्ये क्लेश्यम् । लोकसंशयं त्वत्तोऽन्यः हि यस्मान्न वृश्चति न छिनत्ति अल्पज्ञत्वाच्छेत्तुं न शक्नोतीति तु मे निश्चितम् अतो भवानेव ब्रवीतु ॥ २ ॥ * * भगवदिति । हे राजन् ! भगवत्पुरुषैः प्रतिहत उद्यमो येषां ते याम्याः यमदूताः स्वपतिं संयमिनीपतिं यमं विज्ञापयामासुः ॥ ३ ॥ * * कतीति । हे प्रभो ! त्रैविध्यं त्रिविधम् । स्वार्थं ध्यन् । सत्त्वादिगुणत्रयहेतुकं पुण्यपापमिश्रात्मकम् । यद्वा । त्रैविध्यं यथा स्यात्तथा कर्म कुर्वतो जीवलोकस्य शास्तरः शिक्षकाः कर्मफलस्याभिव्यक्तिहेतवो दातार इह त्रिलोक्यां कति सन्तीत्याक्षेपोक्तिः ॥ ४ ॥ * * यदीति । यदि लोके शास्तारो दण्डधारिणो बहवः स्युस्तर्हि मृत्युः पापफलं नरकात्मकं दुःखम् अमृतं पुण्यफलं स्वर्गात्मकं सुखमेव वा कस्य स्यातां न कस्यापीत्यर्थः । कस्य वा न स्यातां सर्वस्यापि स्यातामित्यर्थः । अयं भावः । यदि बहवः शास्तारः स्युः तर्हि शास्त्राणां विप्रतिपत्तौ सुखदुःखे कस्यापि न स्यातां परस्परविरोधेनोभयोरपि प्रतिबन्धात् । ऐकमत्ये तु एकः सुखं कर्तुमिच्छति दुःखं चान्यस्तयोश्चान्योन्यकार्यानुमोदनेन सर्वेषामपि सुखदुःखे स्याताम् ॥ ५ ॥ * * ननु बहूनां कर्मिणां व्यवस्थयैव शास्त्रबहुत्वमतो न दोषस्तत्राहुः—किन्त्विति । बहूनां कर्मिणां व्यवस्थया शास्त्रबहुत्वे यत् शास्त्रत्वं तत् स्यात् घटेत तत्तु यथा मण्डलवर्तिनामेकदेशवृत्तित्वात् उपचारमात्रं स्यात् । निरङ्कुशत्वाभावात् चक्रवर्तिवन्मुख्यं शास्त्रत्वं न स्यात्तथा च मुख्यः शास्ताऽन्य एव कल्प्यः स्यादिति भावः ॥ ६ ॥ * * अत इति । यस्मादेवं शास्त्रबहुत्वं मुख्यतया न घटतेऽतोऽस्मज्ज्ञाने तु सेश्वराणां देवैः सहितानां सर्वभूतानां त्वमेक एवाधीश्वरः स्वामी शास्ता शिक्षकः नृणामधिकारिणां शुभाशुभविवेचकः पुण्यपापनिर्णयकृद्दण्डधरः पापिनां पुण्यवतां सुखदुःखेति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥ * * तस्येति । तस्यैवं प्रभावस्य ते तव विहितो निरूपितो विहतः इति पाठे तु खण्डितो दण्डो लोकेऽधुना न प्रवर्तते । यतः चतुर्भिर्द्रुतरूपैः सिद्धैः ते तवाज्ञा विप्रलम्भिता वञ्चिता उल्लङ्घितेत्यर्थः ॥ ८ ॥ * * नीयमानमिति । तवादेशादाज्ञातोऽस्माभिर्यतनागृहान् प्रति नीयमानं पातकिनमजामिलं प्रसह्य बलात्कारेण पाशान् छित्त्वा ते सिद्धपुरुषा व्यमोचयन् ॥ ९ ॥ * * तानिति । नारायणेत्यभिहिते सति मा भैः भयं मा कुर्विति वदन्तः शीघ्रमाययुरागताः । मा भैरिति “बहुलं छन्दसि” इति अपृक्तहल ईडभावः । तान् ते त्वत्तो वेदितुमिच्छामो यदि नोऽस्माकं क्षमं हितं मन्यसे तर्हि वद अन्यथा अज्ञानतस्तदवज्ञानेन तवाप्यनर्थः स्यात् ॥ १० ॥

वीरराघवव्याख्या

एवमितिहासमुखेनाकर्णितभगवन्नाममाहात्म्यः राजा “पतिं वः पृच्छत इति धर्मेऽस्मिन् यदि संशयः । स वेद परमं गुह्यं धर्मस्य भगवान् यम” इति भगवत्पार्षदैराप्ततमत्वेनाभिहितयममुखेन नाममाहात्म्यं प्रथयितुं पृच्छति द्वाभ्याम् । निशम्येति । एवमित्थं देवो धर्मराजः स्वभटैर्वर्णितं निशम्याकर्ण्य मुरारेर्भगवतो नैदेशिकैराज्ञाकारिभिः किङ्करेर्विहितान् निराकृतान् तान् किङ्करान् प्रति स्वयं विहता निराकृता आज्ञा यस्य तादृशः किमुक्तवान् धर्मराजं विशिनष्टि । यस्य धर्मराजस्य वशेऽयं जनः यद्रक्षवर्ती अयं सांसारिकजनः स किमाहेत्यर्थः ॥ १ ॥ * * हे ऋषे ! देवस्य यमस्य एतादृशो दण्डस्य भङ्गः कुतश्चिदासीदिति न श्रुतपूर्वः न श्रुत इत्यर्थः । एतस्मिन्नथ सर्वस्यापि संशयो वर्तते इति शेषः । हे मुने ! तमिमं लोकस्य मादृशस्य संदेहं त्वदन्यः न हि वृश्चति न छिनत्ति इति मे मया सुनिश्चितम् ॥ २ ॥ * * उत्तरमाह मुनिः । भगवत्पुरुषैरिति । हे राजन् ! भगवत्किङ्करैः प्रतिहतः उद्यमो येषां ते याम्या यमभटाः पतिमधिपतिं संयमिन्याः पुर्याः पतिं यमं प्रति विज्ञापयामासुः ॥ ३ ॥ * * विज्ञप्तिप्रकारमेवाह । कतीत्यादिना आययुर्दुर्गतमित्यन्तेन । हे प्रभो ! यम इह लोके त्रैविध्यं त्रिविधमेव त्रैविध्यं स्वार्थं ध्यन् पुण्यपापतदुभयमिश्ररूपेण त्रिविधं कर्म कुर्वतो जीवलोकस्य शास्तरः फलस्य सुखादिरूपस्य याभिव्यक्तिः प्रादुर्भावः तस्या हेतवः कति सन्तीत्याक्षेपः ॥ ४ ॥ * * सन्तु बहवः को बाधस्तत्राहुः । यदीति । बहवः यदि दण्डकारिणः शास्तारः दण्डरूपशासनकारिणः दण्डपूर्वकशिक्षाकारिणो वा बहवः स्युस्तर्हि मृत्युर्दुःखममृतं सुखं च कस्य वा न स्यातां कस्याप्युभे स्यातामित्यर्थः । अयं भावः अन्योन्यविरोधिशस्त्रबहुत्वे सति शास्त्रान्तराधीनस्य सुखदुःखादेः शास्त्रान्तरेण निवारणसम्भावनाया कस्याप्युभे न स्यातां किन्तुभयपरिहारेणोदासीनो लोकः स्यादिति ॥ ५ ॥ * * परस्परविरोधिशस्त्रबहुत्वे यद्यप्युभे स्यातां तथापि शास्त्रत्वममुख्यं स्यादित्याहुः । किन्त्विति । धर्मिणां कर्मिणां यत्शास्त्रभिरापाद्यमानं सुखादि स्यादेव किन्तु शास्त्रत्वमुपचारः तेषां शास्त्रत्वममुख्यं हि स्याद्वा यथा मण्डलवर्तिनामल्पजनपदाधिपतीनां शास्त्रत्वं यथा न मुख्यं निरङ्कुशत्वाभावात् ॥ ६ ॥ * * तस्य त्वच्छासनं तु निरङ्कुशं दृष्टमतः शास्त्रबहुत्वं न घटेत्यभिप्रेत्य त्वमेक एव शास्ता त्वच्छासनं चेदानीं निहतमित्याहुः । शास्तेति । दण्डधरः पापिनां नृणां दण्डं धारयति कारयतीति तथा शास्ता हिताहितयोर्विविच्य ज्ञापयिता शुभाशुभैः पुण्यापुण्ये विविनक्ति विभजतीति शुभाशुभविवेचकः । नन्वादित्वात्कर्तारि

ल्युः ॥ ७ ॥ * * तस्यैवम्भूतस्य ते तव दण्डः शासनं लोके काप्येतत्पर्यन्तं विहतो न वर्तते किन्त्वविहत एवाधुना
त्वद्भुतरूपैश्चतुर्भिः सिद्धैस्ते तवाज्ञा विप्रलम्बिता वितथीकृता ॥ ८ ॥ * * कथं विप्रलम्बितेत्यत्राहुः । नीयमानमिति ।
तवादेशादस्माभिर्यातनागृहं नरकं प्रति नीयमानं पातकिनं ते सिद्धा व्यमोचयन् किं कृत्वा प्रसह्य बलात्ते पाशान् छित्त्वातः
तान् सिद्धान्वेदितुं तद्बलतदधिपतिनामादिप्रभावादिकं सर्वं वेदितुमिच्छाम इत्यर्थः । नोऽस्माकं क्षमं हितं यदि मन्यसे तर्हि कथ-
येति शेषः । तान्विशिष्यति । नारायणेयेतस्मिच्छब्देऽभिहिते उच्चारिते सति द्रुतमाययुराजम्बुः ॥ ९-१० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भक्तिपूर्वकं नामसङ्कीर्तनं मुक्तिसाधनमित्येतस्मिन्नध्यायेऽभिधीयते तत्र राजा पृच्छति । निश्चयेति । हता आज्ञा
यस्य स हताज्ञः । मुरारेनैदेशिकैराज्ञाकारिभिः किङ्करैरित्यर्थः । विहतान् प्रतिहतान् स्वामिनिदेशकरणाशक्त्या पीडितानित्यर्थः ।
अयं जनो यस्य यमस्य वशे वर्तते ॥ १ ॥ * * दण्डभङ्गः आज्ञाभङ्गः वृश्चति छिनत्ति ॥ २ ॥ * * “वाच यमे
प्रेतपतौ यमने च यमः स्मृतः” इत्यभिधानात् संशयनिराकरणाय संयमनीपिमिति ॥ ३ ॥ * * फलाभिव्यक्तिहेतवः
फलदातारः कति सन्तीत्यस्यायमर्थः । किमेकः शास्ताऽथवा बहवः । तत्रापीयन्त इति नियमोऽस्ति किं वा नेति ॥ ४ ॥ * *
द्वितीयं प्रत्याहुरित्याह । यदि स्युरिति । इयन्त इति सङ्ख्याता बहवः मृत्युमृतयोः दानसमार्था उत न न द्वितीय इत्याहुरि-
त्याह । कस्येति । मृत्युलक्षणो बन्धः अमृतलक्षणो मोक्षश्च कस्य स्यातामिति वक्तव्यं न कस्यापि स्यातां दातृत्वे सामर्थ्याभावात्
प्रथमं परिहरन्तीत्याह । न वेति । तौ कस्य न स्यातां सर्वेषामपि स्यातां सामर्थ्यात् ॥ ५ ॥ * * न चैतद्युक्तमसम्भवात्
मियो विरोधापातादित्याहुरित्याह । किंत्विति । मण्डलवर्तिनां मण्डलेश्वराणाम् ॥ ६ ॥ * * यत् एवं बहुत्वे दोषः अतः
एकः शास्ता स चैकस्त्वमेवेति प्रथमपक्षोऽभिमत इत्याहुरित्याह । अत इति । शुभाशुभविवेचनः शुभाशुभविवेककर्ता ॥ ७-१० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

लोकसंशयमिति । स्वस्य तु न संशय इति भावः ॥ १-६ ॥ * * अथ तेषां ज्ञानाय किञ्चिच्छेष्टादिकमुच्यतां
तत्राहुः । नारायण इति ॥ १० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तृतीये तु यमं प्राहुर्दूतास्ते स्वावमाननम् । स च तान् शिक्षयामास भक्तेरैश्वर्यमद्भुतम् ॥

कुष्णभक्तैः स्वभक्तैश्च यमो यद्यपि धिक् कृतः । न चुकोप प्रत्युत स्वाशिक्षणादनुतप्तवान् ॥

विष्णुदूतैर्निर्णीतं शास्त्रार्थं यममुखेनापि द्रढयितुं तृतीयाध्यायमारभते । तत्र यदुक्तं यमराज्ञे यथासर्वमाचचक्षुरिति
तत्र ततः किं वृत्तमिति पृच्छति । निश्चयेति । नैदेशिकैर्हैराज्ञाकारिभिरेव विहतान् तान् स्वयञ्च हताज्ञः ॥ १ ॥ * *
कुतश्चन हे ऋषे ! कस्मादपि न श्रुतपूर्वः एतत् एतम् ॥ २-३ ॥ * * सर्वलोकपराभवप्रदा वयमप्येवं पराभवं सहामहे
तदद्य तेषां चतुर्णां चतुर्भुजानां शांतिं कारयित्वा तमेवाजामिलं नरकमेवानेष्यामः यद्यानेतुं न शक्नुमस्तर्ह्यस्य स्वद्योतस्य
दूत्यमेवातः परं न कुर्म इत्यन्तः कोपगद्गदाक्षरं सान्नेपमाहुः । कतीति । त्रैविध्यं त्रिविधम् ॥ ४ ॥ * * सन्तु बहवस्तत्र
को बाध इत्यत आहुः । यदीति । कर्मफलं हि द्विविधं मृत्युर्नरकममृतं स्वर्गः तयोर्द्वयोरेव स्वत्वमारोपयितुमिच्छतां तेषां मध्ये
कस्य ते द्वे स्यातामपि तु विरोधे सति न कस्यापीत्यर्थः । दैवादिकमत्येन तेषामविरोधे सति कस्य वा न स्यातामपि तु ते द्वे अपि
सर्वस्य स्यातां न त्वेकं विनिगमनाभावादिति पुनर्विरोध एव भवेदिति भावः ॥ ५ ॥ * * ननु बहूनां कर्मिणां व्यवस्थयैव
बहवः शास्तारो भवन्तु तथा सति नायं दोषः स्यात्तत्राहुः । किंत्विति । सर्वशास्त्रयैव शास्त्रत्वं मुख्यमेकदेशे तूपचार एव ।
यथा चक्रवर्तिनः एव मुख्यं शास्त्रत्वं मण्डलवर्तिनां कर्मिणां त्वोपचारिकं निरङ्कुशत्वाभावात् ॥ ६-७ ॥ * * विप्रलम्बिता
वञ्चिता खण्डितेत्यर्थः ॥ ८ ॥ * * केन प्रकारेणेत्यत आहुः । नीयमानमिति । तेन तानत्रानीय यदि तदपराधदण्डं
दातुं त्वं पारयिष्यसि तदैव त्वं शास्ता अस्माकमपि दुःखान्निर्निर्वातीति भावः ॥ ९ ॥ * * ननु ते स्वप्रमुस्थानं गताः
सम्प्रति के तानत्रानयन्तु यतो दण्डयामीति चेत्तत्राहुः । तांस्ते त्वत्तो महासर्वज्ञत्वात् वेदितुमिच्छामः कस्य ते दूताः क्व वसन्तीति
आनेष्यामस्तु बलाद्वयमेवेति भावः । यदि नः क्षमं हितं मन्यसे अन्यथा पराभवासहिष्णुतया वयं मरिष्याम एवेति भावः ।
तान् ज्ञातुं तेषां चेष्टितं किमपि ब्रूथेति चेदहो हन्ताहुतं तेषां धाष्टर्यमित्याहुः । नारायणेतीति । माभैर्माभैरीरिति पापिनमप्यु-
चुरहो अन्याय इति भावः ॥ १० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

हरिपार्षदवाक्यैर्भगवद्भक्तैः सर्वपापनिवर्तकत्वं सर्वपुरुषार्थदत्तं चोक्तत्वाथ श्रीशुकः यममतेन स्वमतेन च श्रीभगवद्भक्तैः सर्वपापनिष्कृतित्वं सर्वपुरुषार्थप्रदत्तं चाह तृतीयेनाध्यायेन । यमराज्ञे तथा सर्वमाचचक्षुरित्युक्तं तदनन्तरं यमराजः किमुक्तवानिति पृच्छति । यस्य वशे अयं सर्वोऽपि जनः स एवमुक्तप्रकारेण मुरारेनैदेशिकैः हता आज्ञा यस्य सः स्वभटोपवर्णितं श्रुत्वा मुरारेनैदेशिकैर्विहतान् स्वभटान् प्रति किं प्रत्याह प्रत्युत्तरमाह ॥ १ ॥ * * हे ऋषे ! यमस्य दण्डभङ्गः कुतश्चन कस्मादपि श्रुतपूर्वो नासीत् एतदेनं मे मम सर्वस्य लोकस्य च संशयं त्वदन्यो न हि वृश्चति छिनत्ति अतः कथयेति शेषः ॥ २ ॥ * * प्रतिहतः उद्यमो येषां ते ॥ ३ ॥ * * त्रैविध्यं स्वार्थं प्यब्बु विहितं निषिद्धं मिश्रं कर्म कुर्वतः जीवलोकस्य फलानां सुखादीनामभिव्यक्तैर्निष्पत्तेर्हेतवः शास्त्रारः शिक्षकाश्च कति सन्ति ॥ ४ ॥ * * एवं क्षुभिताः कति शास्त्रारस्सन्तीत्याक्षिप्य किञ्चिद्वैर्यमवलम्ब्य बहुशास्त्रसम्भवकथनपूर्वकमेकस्यैव धर्मराजस्य शास्त्रत्वं स्वयमेवाहुः । यदीति त्रिभिः । यदि बहवः शास्त्रारः लोके स्युः तर्हि मृत्युर्मरणममृतं जन्म चेत्युभे कस्य शास्त्रराज्ञया वा स्यातां कस्य वा नैव स्यातामित्यन्वयः । लोके यदा बहूनां शास्त्राणां पृथक् पृथक् बुद्ध्यः बहूनि च प्राणिकर्माणि तत्र कस्यचिच्छास्तुः किञ्चित्कर्म-विशेषमवलम्ब्य प्राणिजन्ममरणे कस्मिंश्चिद्देशे काले संमते अन्यस्यान्यत्कर्मविशेषमवलम्ब्यान्यस्मिन् देशे काले संमते तत्र कस्याज्ञया ते स्यातां कस्य नेत्यर्थः । अतो बहवः शास्त्रारो न सम्भवन्त्येक एव सम्भवतीति भावः ॥ ५ ॥ * * किंतु इह कर्मलोके बहूनां कर्मिणां शास्त्रबहुत्वे शास्त्रत्वमुपचार औपचारिकं स्यात् मुख्यं तु शास्त्रत्वेमेकस्यैव सम्भवति यथा मण्डल-वर्तिनामौपचारिकं सार्वभौमस्य मुख्यं शास्त्रत्वं सुप्रसिद्धम् ॥ ६ ॥ * * अतो हेतोः सेधराणाम् ईश्वरैर्नानानियन्तृभिः सहितानां त्वमेक एव शास्त्रा नियन्ता ॥ ७ ॥ * * अधुना ते आज्ञा विप्रलम्भिता लङ्घिता ॥ ८ ॥ * * ते प्रसह्य बलात् पाशान् छित्त्वा पातकिनं व्यमोचयन् विमोचितवन्तः ॥ ९ ॥ * * यदि नो क्षमं योग्यं तद्वेदनं मन्यसे तर्हि ते त्वत्तो वेदितुमिच्छामः ॥ १० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तृतीये सर्वसन्देहनाशाय भक्तिवर्त्मनि । यममुखेन निर्णीतः सिद्धान्तो विनिरूप्यते ॥ १ ॥

यदुक्तं यमराज्ञे यथा सर्वमाचचक्षुरिति तत्र तच्छ्रुत्वा स किमुवाचेति पृच्छति-निश्चयेति । स्वभटैरुपवर्णितं वृत्तं निश्चय्य श्रुत्वा तान् स्वभटान् प्रति धर्मराजोऽपि किमाहेत्यन्वयः । किं यद्भगवत्पार्षदैरुक्तं तदेव सोऽप्याह अन्यद्वेत्यपिशब्दार्थः । अन्यथावचनं न सम्भवति यतो धर्मराज इति धर्मराजनामग्रहणेन सूचितम् । अन्यथावचनमपि सम्भवति-तत्र हेतुमाह-एवमिति, एवमुक्तप्रकारेण मुरारेनैदेशिकैः किङ्करैर्हता आज्ञा यस्य सः । स्वभृत्यसन्तोषार्थमपि अन्यथावचनं सम्भवतीत्यभिप्रेत्य भटान् विशिनष्टि-विहतानिति । एवं मुरारेनैदेशिकैर्विहतान् तिरस्कृत्य परिवर्तितानित्यर्थः । ननु तथापि सामर्थ्यं नास्ति चेत्कथमन्यथावचनं सम्भवतीत्याशङ्क्याह-यस्येति । अयं सर्वोऽपि जनो यस्य वशवर्तीत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह-देव इति ॥ १ ॥ * * यमः किमपि ब्रवीतु त्वया तु नाममाहात्म्यं श्रुतमेवावस्तसङ्कीर्तनादिना कृतार्थो भवेति चेत्तत्राह-यमस्येति । हे ऋषे इति सम्बोधनं सर्वज्ञत्वसूचनाय । यमस्य देवस्य दण्डभङ्ग आज्ञापरिवर्तनं कुतश्च न कस्मादपि सकाशात् श्रुतपूर्वो नासीत् । अतः सर्वस्यापि लोकस्य कर्मेनिष्ठस्य श्रोतृजनस्य संशयो भवति, भगवत्पार्षदैर्यन्नाममाहात्म्यं निर्णीतं तद्यथार्थं वा स्वस्वाम्युत्कर्षख्यापनाय आग्रहेण तथोक्त्वा बलात्कारेण वा यमदूता निवारिता इति, तमेतत् एतं लोकसंशयं त्वत् त्वत्तोऽन्यो हि यस्मान्न छिनत्ति अल्पज्ञत्वाच्छेत्तुं न शक्नोतीति तु मे मम निश्चितम् । अतो भवानेव सर्वज्ञत्वाद्यत्स्वभटान् प्रति यमेनोक्तं तत्कर्मिजनसंशयनिवृत्त्यर्थं ब्रवीत्विति शेषेणान्वयः । सर्वज्ञत्वे हेतुं सूचयन् सम्बोधयति हे-मुने इति । मनन-शीलत्वात् सर्वज्ञ ऋषिस्त्वमिति भावः ॥ २ ॥ * * भगवतः पुरुषैः प्रतिहत उद्यमो येषां ते याम्याः यमदूताः स्वपतिं यमं विज्ञापयामासुरित्यन्वयः । अयमस्माकं स्वाम्येव सर्वेश्वरः सर्वदण्डने समर्थः अतोऽस्मै सर्ववृत्तं विज्ञाप्यानेन चतुर्णां शास्ति कारयित्वा तमजामिलमानेष्याम इति दूतानामभिप्रायं सूचयन् यमं विशिनष्टि-संयमनीपतिमिति । राजदूतानां स्वस्वामिनि सर्वोत्कृष्टत्वबुद्धिः स्ववृत्तज्ञापनं च प्रसिद्धमेवेति सूचयन् सम्बोधयति-हे राजन्निति ॥ ३ ॥ * * तद्विज्ञापनमेव दर्शयति-कति सन्तीति सप्तभिः । हे प्रभो स्वामिन् त्रैविध्यं त्रिविधं सत्त्वादिगुणत्रयहेतुकं पुण्यपापमिश्रात्मकं कर्म कुर्वतो जीवलोकस्य शास्त्रारः शिक्षकाः कर्मफलस्याभिव्यक्तिहेतवो दातार इह त्रिलोकां कति सन्तीति वै निश्चयो वक्तव्यः ॥ ४ ॥ * * सन्तु बहवः को बाधस्तत्राहुः-यदीति । यदि लोके बहवः शास्त्रारो निर्णयकर्तारः दण्डधारिण इत्युपलक्षणं शुभाशुभफलदातारो

बहवः स्युर्तर्हि तेषां वैमत्यं वा ऐकमत्यं वा स्यात् । आद्ये दोषमाह-कस्येति, मृत्युः पापफलं दुःखं, अमृतं पुण्यफलं सुखमेव वा कस्य स्यातामित्यन्वयः । अयं धर्मात्माऽतोऽस्य सुखं देयमित्येकः प्रवर्त्तते अयं पापीयानित्यस्य दुःखं देयमित्यन्यः प्रवर्त्तते इति परस्परविरोधेन उभयोरपि प्रतिबन्धादुभे अपि कस्यापि न स्यातामित्यर्थः । द्वितीये दोषमाह-न वा कस्येति, ऐकमत्येन परस्परकार्यानुमोदनेन उभयोरपि प्राप्तेः कस्य वा ते उभे अपि न स्यातां किन्तु सर्वस्यैव वोभे अपि स्यातामित्यर्थः । तथा उभयथाऽपि पापिन एव दुःखं धर्मात्मन एव सुखमिति मर्यादाभङ्ग इति भावः ॥ ५ ॥ * * ननु बहूनां कर्मिणां व्यवस्थया बहवः शास्त्रारो भवन्तु तथा सति नायं दोषः स्यात्तत्राहुः-किन्त्विति । बहूनां कर्मिणां व्यवस्थया यच्छास्त्रबहुत्वे शास्त्रत्वं स्यात् किन्तु तत्तु यथा मण्डलवर्तिनामेकदेशवृत्तित्वादुपचारमात्रं तथा स्यात् निरङ्कुशत्वाभावात् । चक्रवर्त्तिवन्मुख्यं शास्त्रत्वं न स्यात्तथाच मुख्यः शास्त्राऽन्य एव कल्प्यः स्यादिति भावः ॥ ६ ॥ * * यस्मादेवं शास्त्रबहुत्वं न घटतेऽतोऽस्मज्ज्ञाने तु सेश्वराणां देवैः सहितानां सर्वभूतानां त्वमेक एवाधीश्वरः स्वामी शास्त्रा शिक्षकः नृणामधिकारिणां शुभाशुभविवेचकः पुण्यपापनिर्णायकः दण्डधरः पापिनां पुण्यवतां सुखदश्चेति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥ * * सत्यमस्त्येवं तत्र किमिति चेत्तत्राहुः-तस्येति । तस्यैवम्प्रभावस्य ते तव विहितो निरूपितः-विहृतपाठे तु खण्डितः-दण्डो लोकेऽधुना न वर्त्तते न प्रवर्त्तते इत्यन्वयः । कुत्र किं वृत्तमित्यपेक्षायामाहुः-चतुर्भिरिति सार्द्धेन, चतुर्भिरद्भुतैरद्भुतरूपैः सिद्धैः समर्थैस्तेजस्विभिः महाबलैः ते तवाज्ञा विप्रलम्भिता वञ्चिता उल्लङ्घितेत्यर्थः ॥ ८ ॥ * * कथमिति चेत्तत्राहुः-नीयमानमिति । तवादेशादाज्ञातः अस्माभिर्यातिनागृहान् प्रति नीयमानं पातकिनमजामिलं प्रसह्य बलात्कारेण पाशांश्छित्त्वा ते सिद्धपुरुषा व्यमोचयन्नित्यन्वयः ॥ ९ ॥ * * तेषु यमस्य क्रोधोत्पादनायैवमुक्तेऽपि तत्स्वरूपश्रवणेन भगवदपराधं मत्वा भीतं शुष्यद्वदनं यमं विलोक्य स्वयमपि भीता आहुः-तानिति । नारायणेत्यभिहिते सति मा भैः भयं मा कुर्विति वदन्तो हुतं शीघ्रमाययुः आगतांस्तान् ते त्वत्तो वेदितुमिच्छामो यदि नोऽस्माकं क्षमं हितं मन्यसे तर्हि वदेति शेषेणान्वयः । अन्यथाऽज्ञानतस्तद्वज्ज्ञाने सति कालान्तरे तवास्माकं चानर्थः स्यात्तेषामतर्क्यप्रभावत्वादिति भावः ॥ १० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यमेन वैष्णवोत्कर्षवर्णनैर्हि तृतीयके । खदूतान् सान्त्वयित्वा ते किंकरा वैष्णवे कृताः ॥ १ ॥

एवमितिहासद्वारा संश्रुतनारायणनाममाहात्म्यो नृपतिः, 'पतिं वः पृच्छत इति धर्मेऽस्मिन् यदि संशयः । स वेद परमं गुह्यं धर्मस्य भगवान् यमः' इति भगवत्पार्षदैराप्ततमत्वेनाभिहितं भगवन्नाममाहात्म्यं, यममुखेन प्रथयितुं पृच्छति द्वाभ्याम् । निशम्येति । एवमित्थं, देवो धर्मराजः, स्वभटोपवर्णितं खदूतैः संप्रोक्तं निशम्य संश्रुत्य मुरारेर्मगवतः नैदेशिकैराज्ञाकारिभिः, किंकरैरिति यावत् । विहृतान् तान् स्वकिंकरान् प्रति, यस्य धर्मराजस्य वशे वशवर्त्ती, अयं सांसारिकः जनः, सकलोऽपि लोकः, भवति । हता निराकृता आज्ञा यस्य तथाभूतः सन्, किं प्रत्याह प्रत्युक्तवान् ॥ १ ॥ * * यमस्येति । हे ऋषे, देवस्य यमस्य, दण्डभङ्ग आज्ञाभङ्गः, कुतश्चन कस्माच्चित्सकाशादपि, पूर्वं श्रुतः श्रुतपूर्वः न आसीत् । पाठान्तरे, स उक्तप्रकारः दण्डभङ्गः, कुतश्च कुतश्चिदपि, आसीत् किम् । श्रुतपूर्वोऽपि, नासीत् । हे मुने एतत् लोकसंशयं एतस्मिन्नर्थे लोकानां महान् संशयो वर्त्तते तमित्यर्थः । त्वदन्यः, न हि वृश्चति । इति, मे मया सुनिश्चितम् । अस्योत्तरविधानेऽन्यस्याशक्यत्वदर्शनात्त्वमेवास्योत्तरं कुर्वित्यर्थः ॥ २ ॥ * * उत्तरमाह मुनिः । भगवत्पुरुषैरिति । हे राजन्, भगवत्पुरुषैः भगवत्किंकरैः प्रतिहतो निराकृत उद्यमो येषां ते, याम्या यमभटाः संयमनीपतिं स्वस्वामिनं यमं, विज्ञापयामासुः स्ववृत्तं कथयांचक्रुः ॥ ३ ॥ * * विज्ञप्तिप्रकारमेवाह । कतीत्यादिना आययुर्दुर्तमित्यन्तेन । हे प्रभो यम, इह लोके, त्रिविधमेव त्रैविध्यं, स्वार्थं प्यब् । पुण्यपापतदुभयमिश्ररूपेण त्रिविधमित्यर्थः । कर्म कुर्वतः, जीवलोकस्य शास्त्रारः, फलस्य सुखादिरूपस्य याभिव्यक्तिः प्रादुर्भावस्तस्या हेतवश्च, कति कतिसंख्याकाः, सन्ति वै ॥ ४ ॥ * * सन्तु बहवः को वा बाधस्तत्राहुः । यदीति । लोके यदि शास्त्रारः दण्डधारिणश्च, बहवः स्युः तर्हि मृत्युर्दुःखम् अमृतं सुखं च, कस्य स्याताम् एव, कस्य वा न स्याताम् वा एव । शास्त्राणां दण्डधारिणां च विप्रतिपत्तेः । यत एकः सुखं कर्तुं मिच्छेत्तदान्यो दुःखं कर्तुं मिच्छेत् तयोरैकमत्ये च परस्परकार्यानुमोदनेन उभयोरपि तयोः प्राप्तेरप्राप्तेश्च ते उभे अपि सुखदुःखे स्यातां न स्यातां चेत्यर्थः ॥ ५ ॥ * * ननु बहूनां कर्मिणां सत्त्वात् व्यवस्थया बहवः शास्त्रारो भवन्तु तथा सति नायं दोषः स्यात्तत्राहुः । किं त्विति । इह, बहूनां कर्मिणां शास्त्रबहुत्वे व्यवस्थया शासकबहुभावे, यथा मण्डलवर्तिनां राज्ञां शास्त्रत्वम् उपचारः, किं तु एवं त्वय्यपीति शेषः । शास्त्रत्वं उपचारः स्यात्, हि । न तु मुख्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ * * नन्वस्त्वेवमिति चेत्त्वच्छासनं तु, निरङ्कुशं दृष्टमतः साङ्कुशबहुशास्त्रवृत्तव तत्र घटते इत्यभिप्रेत्य एकशास्त्रुरपि तव तदिदानीं निहतमित्याहुः । अत इति । अतः वस्तुतस्त्वय्येवा-

साधारणशास्त्रत्वाद्धेतोः सेश्वराणां भूतानाम्, अधीश्वरः, त्वम् एकः एव । ततश्च नृणां दण्डधरः, शास्ता शुभाशुभविवेचनश्च त्वम् एकः एव ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तस्येति । तस्यैवंभूतस्य, ते तव, दण्डः शासनं, लोके कापि सर्वथैतत्कालपर्यन्तं विहतः न । अधुना तु अद्भुतैरद्भुतरूपैः, चतुर्भिः सिद्धैः ते तव, आज्ञा विप्रलम्बिता व्यर्थीकृता ॥ ८ ॥ ❀ ❀ कथं विप्रलम्बितेत्यत्राहुः । नीयमानमिति । तव आदेशात्, अस्माभिः, यातनागृहान् नरकान् प्रति नीयमानं पातकिनं, ते सिद्धाः प्रसह्य बलात्, पाशान् छित्त्वा, व्यमोचयन् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तानिति । तान् सिद्धान्, ते त्वत्तः वेदितुं इच्छामः । यदि नोऽस्माकं क्षमं हितं, मन्यसे, तर्हि वद । तान् तद्बलं तदधिपतिनाम् तत्प्रभावादिकं सर्वं वेदितुमिच्छामस्ततस्तत्सर्वं नः कथयेति भावः । ननु तत्र ते कया रीत्याऽऽजग्मुस्तत्राहुः । नारायण इत्येतस्मिन् शब्दे अभिहिते प्राणान्तसमये उच्चारिते सति, द्रुतं शीघ्रमेव मा भैः, इति ब्रुवाणाः सन्तः, आययुः आजग्मुः ॥ १० ॥

भाषानुवादः

यम और यमदूतोंका संवाद

राजा परीक्षितने पूछा—भगवन् ! देवाधिदेव धर्मराजके वशमें सारे जीव हैं और भगवान्‌के पार्षदोंने उन्हींकी आज्ञा भङ्ग कर दी तथा उनके दूतोंको अपमानित कर दिया । जब उनके दूतोंने यमपुरीमें जाकर उनसे अजामिलका वृत्तान्त कह सुनाया, तब सब कुछ सुनकर उन्होंने अपने दूतोंसे क्या कहा ? ॥ १ ॥ ❀ ❀ ऋषिवर ! मैंने पहले यह बात कभी नहीं सुनी कि किसीने किसी भी कारणसे धर्मराजके शासनका उल्लङ्घन किया हो । भगवन् ! इस विषयमें लोग बहुत सन्देह करेंगे और उसका निवारण आपके अतिरिक्त दूसरा कोई नहीं कर सकता, ऐसा मेरा निश्चय है ॥ २ ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजीने कहा—परीक्षित ! जब भगवान्‌के पार्षदोंने यमदूतोंका प्रयत्न विफल कर दिया, तब उन लोगोंने संयमनीपुरीके स्वामी एवं अपने शासक यमराजके पास जाकर निवेदन किया ॥ ३ ॥ ❀ ❀ यमदूतोंने कहा—प्रभो ! संसारके जीव तीन प्रकारके कर्म करते हैं—पाप, पुण्य अथवा दोनोंसे मिश्रित । इन जीवोंको उन कर्मोंका फल देनेवाले शासक संसारमें कितने हैं ? ॥ ४ ॥ ❀ ❀ यदि संसारमें दण्ड देनेवाले बहुत-से शासक हों, तो किसे सुख मिले और किसे दुःख—इसकी व्यवस्था एक-सी न हो सकेगी ॥ ५ ॥ ❀ ❀ संसारमें कर्म करनेवालोंके अनेक होनेके कारण यदि उनके शासक भी अनेक हों, तो उन शासकोंका शासकपना नाममात्रका ही होगा, जैसे एक सम्राट्‌के अधीन बहुत-से नाममात्रके सामन्त होते हैं ॥ ६ ॥ ❀ ❀ इसलिये हम तो ऐसा समझते हैं कि अकेले आप ही समस्त प्राणियों और उनके स्वामियोंके भी अधीश्वर हैं । आप ही मनुष्योंके पाप और पुण्यके निर्णायक, दण्डदाता और शासक हैं ॥ ७ ॥ ❀ ❀ प्रभो ! अबतक संसारमें कहीं भी आपके द्वारा नियत किये हुए दण्डकी अवहेलना नहीं हुई थी; किन्तु इस समय चार अद्भुत सिद्धोंने आपकी आज्ञाका उल्लङ्घन कर दिया है ॥ ८ ॥ ❀ ❀ प्रभो ! आपकी आज्ञासे हमलोग एक पापीको यातनागृहकी ओर ले जा रहे थे, परन्तु उन्होंने बलपूर्वक आपके फंदे काटकर उसे छुड़ा दिया ॥ ९ ॥ ❀ ❀ हम आपसे उनका रहस्य जानना चाहते हैं । यदि आप हमें सुननेका अधिकारी समझें तो कहें । प्रभो ! बड़े ही आश्चर्यकी बात हुई कि इधर तो अजामिलके मुँहसे 'नारायण !' यह शब्द निकला और उधर वे 'डरो मत' 'डरो मत !' कहते हुए झटपट वहाँ आ पहुँचे ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच

इति देवः स आपृष्टः प्रजासंयमनो यमः । प्रीतः खदूतान् प्रत्याह स्मरन् पादाम्बुजं हरेः ॥ ११ ॥

यम उवाच

परो मदन्यो जगतस्तस्थुषश्च ओतं प्रोतं पटवद्यत्र विश्वम् ।

यदंशतोऽस्य स्थितिजन्मनाशा नस्योतवद् यस्य वशे च लोकः ॥ १२ ॥

यो नामभिर्वाचि जनाभिजायां बध्नाति तन्त्यामिव दामभिर्गाः ।

यस्मै बलिं त इमे नामकर्मनिबन्धबद्धाश्चकिता वहन्ति ॥ १३ ॥

अहं महेन्द्रो निऋतिः प्रचेताः सोमोऽग्निरीशः पवनोऽर्को विरिञ्चः ।
 आदित्यविश्वे वसवोऽथ साध्या मरुद्गणा रुद्रगणाः ससिद्धाः ॥ १४ ॥
 अन्ये च ये विश्वसृजोऽमरेशा भृग्वादयोऽस्पृष्टरजस्तमस्काः ।
 यस्येहितं न विदुः स्पृष्टमायाः सत्त्वप्रधाना अपि किं ततोऽन्ये ॥ १५ ॥
 यं वै न गोभिर्मनसासुभिर्वा हृदा गिरा वासुभृतो विचक्षते ।
 आत्मानमन्तर्हृदि सन्तमात्मनां चक्षुर्यथैवाकृतयस्ततः परम् ॥ १६ ॥
 तस्यात्मतन्त्रस्य हरेरधीशितुः परस्य मायाधिपतेर्महात्मनः ।
 प्रायेण दूता इह वै मनोहराश्चरन्ति तद्रूपगुणस्वभावाः ॥ १७ ॥
 भूतानि विष्णोः सुरपूजितानि दुर्दर्शल्लिङ्गानि महाद्भूतानि ।
 रक्षन्ति तद्भक्तिमतः परेभ्यो मत्तश्च मर्त्यानथ सर्वतश्च ॥ १८ ॥
 धर्मं तु साक्षाद्भगवत्प्रणीतं न वै विदुर्ऋषयो नापि देवाः ।
 न सिद्धमुख्या असुरा मनुष्याः कुतश्च विद्याधरचारणादयः ॥ १९ ॥

स्वयम्भूर्नारदः शम्भुः कुमारः कपिलो मनुः । प्रह्लादो जनको भीष्मो बलिवैयासकिर्वयम् ॥ २० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—इति आपृष्टः देव प्रजासंयमनः सः यमः प्रीतः हरेः पादाम्बुजं स्मरन् स्वदूतान् प्रत्याह ॥ ११ ॥ ❀ ❀

सदन्यः जगतः च तस्थुषः परः यत्र विश्वं पटवत् ओतं प्रोतं यदंशतः अस्य स्थितिजन्मनाशः च नसि ओतवत् लोकः यस्य वशे ॥ १२ ॥ ❀ ❀ यः जनान् नामभिः निजायां वाचि गाः दामभिः तन्त्याम् इव बध्नाति नामकर्मनिबन्धबद्धाः ते इमे चक्रिताः यस्मै बलिं वहन्ति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अहं महेन्द्रः निऋतिः प्रचेताः सोमः अग्निः ईशः पवनः अर्कः विरिञ्चः आदित्याविश्वे वसवः अथ साध्याः मरुद्गणाः ससिद्धाः रुद्रगणाः अन्ये च ये विश्वसृजः अमरेशाः अस्पृष्टरजस्तमस्काः सत्त्वप्रधानाः भृग्वादयः यस्य ईहितं न विदुः ततः स्पृष्टमायाः अन्ये किम् ॥ १४-१५ ॥ ❀ ❀ असुभृतः यम् आत्मना अन्तर्हृदि आत्मानं यथा एव आकृतयः ततः परं चक्षुः विचक्षते तथा वै गोभिः मनसा वा असुभिः हृदा गिरा न विचक्षते ॥ १६ ॥ ❀ ❀ तस्य आत्मतन्त्रस्य अधीशितुः परस्य मायाधिपतेः महात्मनः हरेः मनोहराः तद्रूपगुणस्वभावाः दूताः इह प्रायेण वै चरन्ति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ अथ सुरपूजितानि दुर्दर्शल्लिङ्गानि महाद्भूतानि विष्णोः भूतानि तद्भक्तिमतः मर्त्यान् मत्तः च परेभ्यः च सर्वतः रक्षन्ति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ ऋषयः साक्षात् भगवत्प्रणीतं धर्मं तु वै न विदुः देवाः अपि न सिद्धमुख्याः असुराः मनुष्याः न च विद्याधरचारणादयः कुतः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ स्वयम्भूः नारदः शम्भुः कुमारः कपिलः मनुः प्रह्लादः जनकः भीष्मः बलिः वैयासकिः वयम् ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

प्रजाः संयमयतीति तथा ॥ ११ ॥ ❀ ❀ मत्तोऽन्यो जगतस्तस्थुषश्च परोऽस्ति । अहं तु जंगमानामेव तत्रापि नृणामेव तत्रापि पापीनामेव तत्किंकरः सन्नीश्वरः स तु सर्वेश्वरः कोऽसौ । यत्र यस्मिन्विश्वमोतं प्रोतं चोर्ध्वतिर्यक्तुषु पटवत् । यस्य त्वंशेभ्यो विष्णुब्रह्मरुद्रेभ्योऽस्य स्थित्यादयो भवन्ति यस्य च वशे लोको वर्तते नसि नासिकायाम् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ प्रोतबलीवर्दवत् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ एतत्प्रपंचयति । ब्राह्मणादिनामभिर्वाचि निजायां तन्त्यां दामन्यां जनान्यो बध्नाति दामभिर्गा बलीवर्दानिव त इमे जीवा नामकर्मभिर्निबन्धैर्दृढबन्धसाधनैर्बद्धा यस्मै बलिं वहन्ति यदधीना कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यस्य च लीला दुर्बिभाव्येत्याह अहमिति द्वाभ्याम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ न स्पृष्टं रजस्तमश्च यैस्ते ।

ईहितमभिप्रेतं चेष्टितं वा न विदुः । तत्र हेतुः । स्पृष्टमाया मायया स्पृष्टाः । ततस्तेभ्योऽन्ये न विदुरिति किं पुनर्वक्तव्यम् ॥ १५ ॥ * * तन्मायया विमोहितत्वाच्च जानंतीत्युक्तमविषयत्वाच्च तस्येत्याह । यमिति । गोभिरिन्द्रियैर्हृदा चित्तेन न विचक्षते न पश्यति । “यद्वाचानभ्युदितम् । यन्मनो न मनुते” इत्यादिश्रुतेः । आत्मनां जीवानामात्मानं द्रष्टारम् आकृतयो रूपाणि चतुर्यथा कर्मभूतं न जानंति ततः परमाकृतीनां प्रकाशकम् । न हि प्रमाता प्रमाणस्य विषय इति भावः । एवंभूतः परमेश्वरो मदन्योऽस्तीति पूर्वणैव संबंधः ॥ १६ ॥ * * भवत्स्वैवंभूतोऽन्यः परमेश्वरो ये पुनरस्मान्निर्भर्त्स्य पापिनं रक्षितवन्तस्ते के तानाह द्वाभ्याम् । तस्येति । तस्यैव रूपं गुणाः प्रभावादयः स्वभावो भक्तवात्सल्यादियेषां ते ॥ १७ ॥ * * विष्णोर्भूतानि भूत्याः दुर्दर्शानि द्रष्टुमप्यशक्यानि लिंगानि रूपाणि येषां तानि । तद्वक्तृमतो विष्णु-भक्तान् । परेभ्यः शत्रुभ्यो मत्तौ मत्सकाशात् सर्वतोऽन्यादिभ्यश्च रक्षति ॥ १८ ॥ * * ननु विष्णुभक्ताश्चेत्कथमधर्म-पक्षपातं कृतवन्तस्तत्राह धर्ममिति । ऋषयो भृगवादयः ॥ १९ ॥ * * ननु केऽपि चेन्न जानंति तस्य सत्त्वे किं प्रमाणं तत्राह । स्वयंभूरिति । कुमारः सनत्कुमारः । वयमित्यात्मानमेव भागवतत्वलाभात् बहु मन्यमानो निर्दिशति ॥ २० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

प्रीतः श्रीनारायणपुरुषत्वनिर्णयात् पूर्वं त्वन्यदीयज्ञानाद्दुःखमासीदिति भावः ॥ ११ ॥ * * अयमर्थः—पटवत् यथा कंथापटः सूत्रे तंतौ दीर्घतया ओतस्तिरश्चीनतया प्रोतस्त्वाधारत्वेन स्थितः तथेदं विश्वं यत्र परमात्मनि ओतप्रोतधर्मेण तदाधारत्वेन स्थितं यस्मिन्नदं सर्वं “परमे व्योमन्सर्वाभूतानि” इति श्रुतेरेतल्लक्षणमन्याप्यतिव्याप्त्यादिदोषरहितं यद्यस्य धारको न स्यात्तर्हि पतिष्यति वेगाख्यसंस्काररहितशरवदित्यादितर्काच्च लक्षणांतरमाह—यदंशत इति । “यतो वा इमानि” इति श्रुतेः । ‘यदा यदा हि धर्मस्य’ इति स्मृतेर्व्याप्तरूपमंतरेण रूपान्तरेणापि धारकत्वमस्यैवेति निश्चयाय वशशब्देन पुनर्ग्रहणम् । एवमपि जातपक्षपक्षिवत्पुनरस्याधीनं न स्यादिति चेत्तत्राह—नसीति ॥ १२ ॥ * * एतत् तद्वशवर्तित्वम् । निजायां स्वस्मादभिव्यक्तायां नित्यायां वा ‘निजमात्मीयनित्ययोः’ इत्यभिधानात् । चकिता भीताः । इत्यर्थ इति । स एव सर्वेश्वर इति भावः ॥ १३ ॥ * * अहं यमराजः ॥ १४ ॥ * * तेभ्यः पूर्वोक्तेभ्योऽन्ये मनुष्यादयः ॥ १५ ॥ * * तत्प्रसादमंतरेणादृष्टलक्ष्यवेधवच्चरुादीन्द्रियाविषयत्वेन तद्विषयं ज्ञानं दुर्लभमित्याह—यमिति । इन्द्रियाविषयत्वे प्रमाणमाह—यद्वाचेति । अनभ्युदितमुच्चारितं न भवति । मनुते विषयीकरोति । अविषयत्वात् “यतो वाचो निवर्त्तते” इत्यादिश्रुतेः । इति भाव इति । प्रमाता अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं प्रमाणमंतःकरणवृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यम् । अत्र न हि प्रमाणं प्रमेयस्य विषय इति पाठः सम्यक्प्रतिभाति प्रमेयं विषयावच्छिन्नं चैतन्यमिति ॥ १६ ॥ * * माया लक्ष्म्या वाऽधिपतेः संधिस्त्वार्षः ‘इंदिरा लोकमाता मा’ इत्यमरः । अधीशितुः सर्वेश्वरस्य । मायाधिपत्यादिसत्त्वेऽपि परस्य तदासक्तिशून्यस्य तत्र हेतुरात्मतंत्रस्यानन्याधीनस्य तत्रापि हेतुर्महात्मनो भूम्न इत्यर्थः । रूपं श्यामचतुर्भुजत्वादि । गुणा आदिना ब्रह्मण्यत्वादयो ग्राह्याः । पुनरादिना नित्यनिर्दोषत्वादिग्रहः । प्रायेणेत्युक्तेः क्वचित्द्रूपगुणादिकं विनापि चरन्ति यथा हनुमदादयः ॥ १७ ॥ * * ‘भूतं भृत्यकुमारयोः’ इत्यभिधानचिन्तामणिः । मत्तः मम सकाशादपि मदीयेभ्यो युष्मत्तोपीत्यर्थः ॥ १८ ॥ * * अत्राशङ्कते । तुशब्देन युष्माकं सूक्ष्मज्ञानं नास्तीति सूचितम् । साक्षाद्भगवत्प्रणीतं भागवतमित्यर्थः ॥ १९ ॥ * * पुनराक्षिपति—नन्विति । तस्य धर्मस्य ॥ २० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

इतीति । इत्येवं स आपृष्टः प्रजानां संयमनः यमो देवो नारायणनामश्रवणेन प्रीतः हरेः पादाम्बुजं स्मरन् स्वदूतान् प्रत्याह स्म ॥ ११ ॥ * * पर इति । यूयं यं परं जानीथ तस्मात् मत् मत्तः इत्युपलक्षणं मदुपलक्षितेभ्य इन्द्रवरुणादि-सर्वलोकपालेभ्योऽन्यः पर उत्कृष्टश्च जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य चाधीश्वरोऽस्ति । अहं तु जङ्गमानामेव तत्रापि नृणामेव तत्रापि पापिनामेव तत्किङ्करः सन्नीश्वरः स तु सर्वेश्वरः यस्य त्वंशेभ्यो विष्णुब्रह्मरुदेभ्योऽस्य विश्वस्य यथाक्रमं स्थितिः पालनं जन्मोत्पत्तिः नाशः प्रलयश्च भवति । यत्र यस्मिन् ऊर्ध्वतिर्यक्तन्तुषु पटवद्विश्वमोतं प्रोतं च नसि नासिकायामोतः प्रोत-रज्जुनिबद्धः बलीवर्दस्तद्वत् लोको यस्य वशोऽस्ति ॥ १२ ॥ * * य इति । यो निजायां स्वस्मात्प्रादुर्भूतायां तन्तीस्थाना-पन्नायां वेदलक्षणायां वाचि ब्रह्मादिनामभिः खण्डरज्जुस्थानीयैर्जनान् ब्राह्मणादीन् बध्नाति तत्तदधिकारप्राप्तकर्मसु प्रयोजयति । यथा तन्त्यां दीर्घरज्ज्वां दामभिः रज्जुखण्डैर्निबद्धा गाः बलीवर्दान् बध्नाति तथेत्यर्थः । त इमे जनाः नामकर्मभिः निबन्धैर्बद्धा अत एव चकिता भीताः सन्तो यस्मै बलिं वहन्ति स्वस्वकर्मभिर्मयामाराधयन्ति सः सर्वेश्वरः ॥ १३ ॥ * * अहमिति

युग्मम् । अहं यमः प्रचेताः वरुणः ईशो महादेवः विश्वसृजो महीच्यादयः अमराणामीशा बृहस्पत्यादयः अन्ये च ये मनुष्यादिषु महान्तः स्पष्टाः शेषाः न स्पष्टं रजस्तमश्च यैस्ते तत्र हेतुः सत्त्वं प्रधानं येषां ते एवंभूता अपि स्पष्टमायाः मायया मोहिताः एते यस्येहितमभिप्रेतं वा न विदुः ततस्तेभ्योऽन्ये न विदुरिति किं पुनः वक्तव्यम् ॥ १४-१५ ॥ * * यमिति । आत्मनां स्थावरजङ्गमशरीराणां जीवानामन्तर्हृदि सन्तं विद्यमानमन्यात्मानं सर्वव्यापकं ततस्तेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परं यं गोभिर्ज्ञानेन्द्रियैर्मनसा सङ्कल्पात्मकेन हृदा चित्तेन असुभिः प्राणैः प्राणप्रधानैः कर्मेन्द्रियैर्गिरा शब्दात्मकेन शास्त्रेण च असुभृतो जीवा न विचक्षते न पश्यन्ति न जानन्ति न प्राप्नुवन्ति च । यथा आकृतयो रूपाणि कर्तृभूतानि ततः परम् आकृतीनां प्रकाशकं चक्षुः कर्मभूतं यथा न पश्यन्ति तथेत्यर्थः । न हि प्रयाता प्रयाणस्य विषय इति भावः । एवंभूतः सर्वेश्वरो मदन्योऽस्ति ॥ १६ ॥ * * ननु भवत्वन्य ईश्वरः परं तु अजामिलस्य रक्षितारः के इत्यत आह—तस्येति । आत्मतन्त्रस्य अधीशितुः परस्य मायाधिपतेः महात्मनः तस्य हरेः तस्यैव रूपं चतुर्भुजादिविशिष्टं गुणाः प्रभावादयः स्वभावो भक्तवात्सल्यादिर्येषां ते मनोहरा दूताश्च इह प्रायेण चरन्ति ॥ १७ ॥ * * भूतानीति । सुरैरपि पूजितानि दुर्दर्शानि द्रष्टुमप्यशक्यानि लिङ्गानि मूर्तयो येषां तानि यतो महाद्भुतानि अलौकिकरूपाणि विष्णोर्भूतानि भृत्यास्तद्भक्तिमतो भगवद्भक्तान् मर्यान् परेभ्यः कालकर्मादिभ्यो मत्तश्च सर्वतः सर्वत्र सर्वदैव रक्षन्ति ॥ १८ ॥ * * ननु ते कथमधर्मपक्षपातं कृतवन्तस्तत्राह—धर्ममिति । साक्षाद्भगवत्पणीतं धर्मं तु सत्त्वप्रधाना ऋषयोऽपि न विदुः नापि देवाः न च सिद्धमुखाः विदुः तदा रजःप्रधानाः असुराः मनुष्याः विद्याधरचारणादयः कुतो विदुः ॥ १९ ॥ * * ननु केऽपि न जानन्ति चेत्तस्य सत्त्वे किं मानमित्याशङ्क्याह—स्वयंभूरिति युग्मम् । हे भटाः ! स्वयंभूर्ब्रह्मा शम्भुः शिवः कुमारः सनत्कुमारः मनुः स्वायम्भुवः वैयासकिः शुकः शेषाः स्पष्टाः । वयमिति अहमिति वक्तव्ये आत्मानमेव बहु मन्यमानो बहुत्वेन निर्दिष्टवान् । एते द्वादश वयं भागवतं भगवता प्रोक्तं गुह्यं धर्मं विजानीमः । गुह्यत्वादेव स्वस्वस्मृतिशास्त्रेषु न स्फुटं प्रोक्तवन्तः । यं धर्मं ज्ञात्वैव पुरुषोऽमृतं मोक्षरूपं भगवन्तमश्नुते प्राप्नोति ॥ २०-२१ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवमापृष्टो यमस्तान् प्रत्याह इत्याह मुनिः । इतीत्थमापृष्टः प्रजानां संयमनः संयमयति शास्तीति तथा । कर्तरि ल्युः यमो देवः प्रीतः सुप्रश्नेन हृष्टः हरेः पादाम्बुजं स्मरन् स्वदूतान् प्रत्याह ॥ ११ ॥ * * उक्तिमेवाह । पर इत्यादिना पुरुषाय भूम्न इत्यन्तेन । मन्मत्तः पर उत्कृष्टोऽन्योऽस्ति न केवलं मत्तः परः किन्तु जगतः जङ्गमात्तस्थुषः स्थावराश्चराचरात्मकादाब्रह्मस्तम्बपर्यन्ताजगतः उत्कृष्टोऽन्योऽस्तीत्यर्थः । अतो भवन्त इव तच्छासनकारित्वान्नास्माकं मुख्यं प्रशास्त्वमिति भावः । कोऽसौ यत्र यस्मिन्निदं विश्वं तन्तवः पट इवौतं प्रोतमायामतो विस्तारतश्च स्यूतं सर्वतो व्याप्तमित्यर्थः । यस्य चांशतः अंशादेवास्व जगतः जन्मादयो भवन्ति तस्योतबन्नासिकायामोतवत् प्रोतबलीवर्धवयस्य वशेऽयं लोकः यद्वशवर्त्ययं लोक इत्यर्थः ॥ १२ ॥ * * एवं सर्वाभ्यधिकत्वसर्वव्यापकत्वसर्वजन्मादिकारणत्वसर्वप्रशास्त्वधर्मयुक्तो भगवानन्योऽस्तीत्युक्तम् । अथान्यांश्च भगवतो धर्मान् प्रपञ्चयति । य इति । यो भगवान्निजायां वाचि वेदात्मिकायां तन्त्यां दामन्यां नामभिर्वर्णाश्रमनामभिर्जनं दामभिर्ग्रन्थिभद्रज्जुभिः स्थूलतन्त्यां गाः बलीवर्धानिव बध्नाति नामभिरित्यनेन ब्राह्मणब्रह्मचर्यादिवर्णाश्रमनामनिर्देशपूर्वकं वेदोक्ता वर्णाश्रमधर्माः विवक्षिताः तैरीश्वराशारूपायां तदुल्लङ्घने दण्डनापादिकायां वाचि बध्नाति वागधीनानि करोतीति यावत् । यस्मै च त इमे नामकर्मभिर्निबन्धः कृतः बन्धो येषां तादृशाः प्रतिनियतनामकर्माणः चकिता बिभ्यतः बलिं पूजां वहन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥ * * अहं यमः प्रचेता वरुणः ईशानो रुद्रः अर्कः सूर्यः अब्जयोनिर्ब्रह्मा आदित्या अदितेः पुत्रा विश्वावसुप्रभृतयः उपदेवाः विश्वसृजः दक्षादयः अस्पृष्टं रजस्तमश्च यैः सत्त्वप्रधाना अपि यस्येहितमभिप्रायं न विदुः तत उत्तेभ्योऽन्ये न विदुरिति किं वक्तव्यम् । अवेदने हेतुः स्पष्टा माया यैस्ते मायामोहितत्वादित्यर्थः ॥ १४-१५ ॥ * * असुभृतः प्राणभृतः यं गोभिरिन्द्रियैर्मनसासुभिः प्राणायामैर्हृदा चित्तेन गिरा वा कौशल्येन यं न विचक्षते न पश्यन्ति न जानन्तीत्यर्थः । कथम्भूतमात्मनां जीवानामात्मानमन्तरात्मानमन्तर्हृदि सन्तं न विचक्षते तत्र दृष्टान्तः । चक्षुरिति । आकृतयः रूपाणि ततः परमाकृतिभ्यो विलक्षणमाकृतीनां प्रकाशकं चक्षुरिन्द्रियं न विचक्षते तद्वदिति ॥ १६ ॥ * * एवं सर्ववशित्वसर्वाराध्यत्वसर्वाविज्ञाताभिप्रायत्ववाङ्मनसागोचरापरिच्छिन्नस्वरूपस्वभावत्वसर्वान्तरात्मत्वादयो धर्मा उक्ताः एभिरन्यैश्च कल्याणगुणैश्चिदचिदात्मकजगतो विलक्षणस्य स्वतन्त्रस्य मायाधिपतेरधीशितुः सर्वेश्वरस्य महात्मनो निरतिशयप्रभावस्य हरेर्मनोहराः दूताः भगवत इव गुणरूपस्वभावा येषां तादृशा इह लोके चरन्ति ॥ १७ ॥ * * विष्णोर्भूतानि किङ्करात्मकानि भूतानि सुरैर्ब्रह्मादिभिः पूजितानि दुर्दर्शान्युज्ज्वलानि लिङ्गानि स्वरूपाणि येषां तानि महाद्भुतानि दृष्टविसंजातीयानि भगवद्भक्तिमतो जनान् मत्तो मृत्योश्चान्येभ्यश्च सर्वेभ्यः रक्षन्ति ॥ १८ ॥ * * तद्भक्तिमतो रक्षन्तु नामां

त्यजामिलो निरतिशयदुष्कृद्भक्तिसून्यश्चेति कथमेनं रक्षितवन्तस्तत्राह । धर्ममिति । साक्षाद्भागवता प्रणीतमभिहितं धर्मसृष्टि-
प्रभृतयस्ते विदुर्भागवतधर्मप्रभाव ईदृश इति भावः ॥ १९ ॥ * * यदि केऽपि न विदुस्तर्हिस्तद्धर्मः शशविषाणवदसत्कल्पः
स्यात्तत्राह । स्वयम्भूरिति । वयमहम् “अस्मदो द्वयोश्चे”ति बहुवचनमेकत्वे वेदितव्यम् । स्वयम्भूर्ब्रह्मा शम्भुः रुद्रः कुमारः
सनत्कुमारः मनुः स्वायम्भुवः वैयासकिः शुक्रः ॥ २० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यमः स्वदूतान् प्रति वक्तीत्याह । इतीति ॥ ११ ॥ * * यदुक्तं भवद्विस्त्वमेक एव शास्तेति तदनालोच्य
कथितं मदन्यस्यालुत्तमस्य सत्त्वादित्याह । पर इति । मदन्यो जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च शास्तास्ति स क इत्यत
उक्तम् । पर इति “परोऽरिपरमात्मनोः” इत्यभिधानात् स शास्ता परः परमात्मा तस्य लक्षणमाह । ओतमिति । अयमर्थः
पटवद्यथा कन्था पटः सूत्रे तन्तो दीर्घतया ओतः तिरश्चीनतया प्रोतः तन्वाधारत्वेन स्थितः तथेदं विश्वं यत्र परमात्मनि
ओतप्रोतधर्मेण तदाधारत्वेन स्थितं “यस्मिन्निदं सं च विचैति सर्वं” तथा कन्था पटाः सूत्र ओताः प्रोताश्च संस्थिताः एवं
विष्णाविदं विश्वमोतं प्रोतं च संस्थितमित्यादिश्रुतिस्मृतिबलादेतल्लक्षणमव्याप्यतिव्याप्यादिदोषरहितं यद्यस्य धारको न स्यात्तर्हि
पतिष्यति वेगाख्यसंस्काररहितशरवदित्यादितर्काच्च लक्षणान्तरं चाह । यदंशत इति । यस्यांशतो वासुदेवादिस्वरूपांशैर्भिन्नांशै-
र्ब्रह्मादिभिरस्य जगतः स्थितिजन्मसंहाराः भवन्तीति शेषः “यतो वा इमानि भूतानि जायन्त” इत्यादिश्रुतेः । ‘यदा यदा हि
धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ! अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥’ इत्यादेर्व्यासरूपेणापि धारकत्वं तस्यैवेति निश्चयाय
चशब्देन पुनर्ग्रहणं जन्मनाशावेव लक्षणान्तरे इति जातपक्षपक्षिवत् पुनरस्याधीनं न स्यादिति नेत्याह । नसीति । नसि
नासिकायामोताः गाव इति च ॥ १२ ॥ * * हरेः शास्त्वत्वं नाम दण्डधरस्य दण्डेनैव न किन्तु वेदलक्षणया
वाचेत्याह । य इति । य ईशः निजायां स्वस्मादभिव्यक्तायां वाचि वेदलक्षणया नामभिर्ब्रह्मादिलक्षणैर्बध्नाति “निजमात्मी-
यनित्ययोः” इत्यभिधानं बन्धनेन किं प्रयोजनमत्राह । यस्मा इति । नामकर्मणात्मानन्यप्रकटनाय बहुवचनमन्यथा नामकर्म-
भ्यामित्यलं दृढं बन्धो निर्बन्धत्वेन बद्धाः ॥ १३ ॥ * * लोकतः सर्वज्ञानामस्माकं स्वविषयज्ञानजनकत्वमाहात्म्यं च
श्रीहरिलक्षणमित्याह । अहमित्यादिना ॥ १४ ॥ * * न स्पृष्टा रजस्तमोभ्यामस्पृष्टरजस्तमस्काः शुद्धसात्त्विका इत्यर्थः ।
ततो भृग्वादिभ्यो अन्ये मन्यादयः सत्त्वप्रधाना इत्यनेन सत्त्वं प्रचुरमन्ये रजस्तमसी च किञ्चित् स्त इति ज्ञायते कुत इत्यत
उक्तं स्पृष्टेति ईहितमिच्छाविषयमभिप्रायम् ॥ १५ ॥ * * तत्प्रसादमन्तरेणादृष्टलक्ष्यवेधवच्चक्षुरादीन्द्रियाविषयत्वेन तद्विषयं
ज्ञानं दुष्करमित्याह । यं वा इति । गोभिश्चक्षुरादीन्द्रियैः असुभृतो जीवाः आत्मनां जीवानामात्मानमन्तर्यामिणं स्वरूपान्तरं
चाह अन्तर्हृदि सन्तम् अथवात्मनामन्तर्हृदि सन्तम् आकृतयो रूपाणि स्वप्रकाशं चक्षुरिन्द्रियमनेन निकटवर्तिनां चक्षुरादीन्द्रिया-
भिमानिनां देवानामपि तद्विषयज्ञानाभाव उक्त इति ज्ञातव्यं स्वरूपत्वेन नाकृतयः पश्यन्तीति चेत्तत्राह । तत इति । ततः
आकृतिभ्यः परं विलक्षणं भिन्नमित्यर्थः । इदमपि हरिलक्षणं स पर इति पूर्वैणान्वयः ॥ १६ ॥ * * तांस्तु वेदितुमिच्छाम
इत्यस्योत्तरमाह । तस्येति । मायाधिपतेः लक्ष्मीपतेः आत्मतन्त्रत्वलक्ष्मीपतित्वे पूर्वोक्तलक्षणसाधके इति ज्ञातव्यं प्रायेणेति
कथितार्थनिर्धारणाय तस्य हरेः रूपं श्यामवर्णं गुणाः विप्रप्रियत्वादयः स्वभावो नित्यनिर्दोषत्वं येषां ते तथा ॥ १७ ॥ * *
तेषां किं कृत्यमिहेति तत्राह । भूतानीति । विष्णोर्भूतानि पार्षदा दुर्दर्शल्लिङ्गानि दर्शनायोग्यलक्षणानि तद्वक्तिमतः विष्णुभक्ति-
मतः ॥ १८ ॥ * * विष्णुदूताश्चेत्तर्हि पातकिनं किमित्युदमूचन्निति तत्राह । धर्मं त्विति । तुशब्दात्सूक्ष्मज्ञानं युष्माकं
नास्तीत्याह ॥ १९ ॥ * * तर्हि के विदुरिति तत्राह । स्वयम्भूरिति ॥ २०-२१ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

प्रीत इति । श्रीनारायणपुरुषत्वनिर्णयान् पूर्वं त्वन्यदीयत्वज्ञाने दुःखं जातमासीदिति ॥ ११-१५ ॥ * *
यं वै इति । श्रीभगवद्रूप एव वागाद्यगोचरतया श्रुतिमिवर्ण्यत इति व्यज्य तस्य स्वप्रकाशत्वं व्यञ्जितं न विचक्षते न विषयी-
कुर्वन्ति ॥ १६-२० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

स्मरन् प्रीत इति । नारायणनामश्रवणमात्रादेवेति भावः ॥ ११ ॥ * * किमरे अपराधिनः ! प्रलपथ तत्त्वं
शृणुष्वेत्याह । पर इति । यं मां लोकशास्तरं जानीथ तस्मान्मत्तोऽपि मनुपलक्षितेभ्य इन्द्रादिभ्योऽपि परः श्रेष्ठोऽधीन्द्रोस्ति ।

अहन्तु जङ्गमानामेव तत्रापि पापिनामेव तत्रापि तत्किङ्करः सत्रीश्वरः स तु सर्वेश्वरः । कोऽसौ यत्र यस्मिन् विश्वमोतं प्रोतञ्च । ऊर्ध्वतिर्यक्तन्तुषु पटवत् । यदंशेभ्यो विष्णुब्रह्मरुद्रेभ्यः नस्योतवन्नसि प्रोतबलीवर्धवत् ॥ १२ ॥ * * एतदेव प्रपञ्चयति । य इति । वाचि वेदलक्षणायां नामानि ब्राह्मणादीनि कर्माणि यजनादीनि तैरेव निबन्धैर्निबन्धकैर्बद्धाः ॥ १३ ॥ * * न केवलं स मद्भिधेभ्यः पर एव किन्तु वयं विरिञ्चिपर्यन्ताः सर्वज्ञा अपि स कदा किं कुर्यादित्यपि न विद्म इत्याह । अहमिति । ईहितं चिकीर्षितं यदुक्तं “न ह्यस्य कर्हिचिद्वाजन् ! पुमान् वेदविधित्सितम् । यद्विजिज्ञासया युक्ता मुह्यन्ते कवयोऽपि हि” इति ॥ १४ ॥ * * अस्पृष्टरजस्तमस्का अपि स्पृष्टा सत्त्वमयी माया यैर्यतः सत्त्वप्रधानाः ॥ १५ ॥ * * तत्त्वतीन्द्रियत्वात् सुतरामेव न जानीम इत्याह । यमिति । गोभिर्ज्ञानेन्द्रियैः मनसा सविकल्पतया असुभिः कर्मेन्द्रियैः हृदा चित्तेन निर्विकल्पतया च न विचक्षते न जानन्ति आत्मनां जीवानामनेकेषाम् एकमेवात्मानमन्तर्यामिणमाकृतयो रूपाणि चतुर्थथा कर्मभूतं ततः प्रकाश्येभ्यः परं प्रकाशकम् ॥ १६ ॥ * * ननु भवत्वेवं भूतः परमेश्वरस्तं न जिज्ञासामहे ये त्वस्मान्निर्भस्त्य पातकिनं ररक्षुस्ते के इत्यत आह । तस्येति । प्रायेण मनोहरा इति युष्माकन्तु न मनोहरा इति भावः ॥ १७ ॥ * * सुरपूजितानीति । रे मूर्खास्तान् अपूजितवन्तो यूयमपराधिन एवेति भावः । तद्वक्तिमतो विष्णुभक्तान् मत्तश्चेति यूयं के बराका इति भावः ॥ १८ ॥ * * नन्वेवञ्चेत्तर्हि ते कथमधर्मपक्षपातिन इति चेद्धर्मतत्त्वं युष्मद्विधा मूढाः कुतो ज्ञास्यन्ति महाविद्वांसो मुनयोऽपि न जानन्तीत्याह । धर्ममिति ॥ १९ ॥ * * ननु केऽपि चेन्न जानन्ति तर्हि तस्य सत्त्वे किं प्रमाणं तत्राह । स्वयम्भूरिति । विजानीम इति । ननु निजकृतस्मृतिशास्त्रेष्वपि स्पष्टं कथयाम इत्यर्थः । तत्र हेतवः गुह्यं परमतत्त्वत्वात् संवृत्त्यैव स्थाप्यं राजविद्याराजगुह्याध्याये “सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे” इत्यत्र हेतोरेव दृष्टत्वात् विशुद्धं गुणातीतं सगुणस्मृतिशास्त्रेषु वक्तुमनर्हत्वात् दुर्बोधं कर्मभिरर्थवादादिदोषकलिलान्तकरणैर्दुर्ज्ञेयत्वात् ॥ २०-२१ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

इत्येवं हरिस्मारकवाक्येन पृष्ठः अत एव हरेः पादाम्बुजं स्मरन् प्रीतः प्रसन्नः सन् संयमयतीति संयमनः स्वदूतान् प्रत्याह ॥ ११ ॥ * * जगतो जङ्गमतस्तस्थुषः स्थावरात् परः श्रेष्ठः यतः सर्वोपादानरूपो हेतुरित्याह । यत्रोर्ध्वतिर्यक्तन्तुषु पटवत् विश्वमोतं प्रोक्तं च यस्यांशेभ्य इन्द्रब्रह्मरुद्रेभ्यः अस्य स्थित्यादयः यस्य च वशे नसि नासिकायामोतपशुवत् सर्वोऽपि लोकः स सर्वकारणकारणः सर्वेश्वरः मदन्यः अहमपि तदधीन इत्यर्थः ॥ १२ ॥ * * दामभिर्गाः बलीवर्धानिव नामभिर्ब्राह्मणादिशब्दैः निजायां वेदात्मिकायां वाचि तन्त्यां जनं बध्नाति त इमे जनाः नामकर्मभिर्निबन्धैर्बद्धाः बलिं स्वस्वाधिकारानुरूपाज्ञां वहन्ति यस्मै स मदन्य इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १३ ॥ * * ये बलिं वहन्ति ते के इत्याकम्हायां तान् वदन् सर्वे एते तस्य चेष्टितं न जानन्तीत्याह । अहमिति द्वाभ्याम् ॥ १४ ॥ * * येऽस्पृष्टरजस्तमस्काः सत्त्वप्रधाना यस्येहितं न विदुः ततस्तेभ्यः सत्त्वप्रधानेभ्योऽन्ये रजस्तमःप्रधानाः स्पृष्टमायाः बुद्धाधिकारिणो न विदुरिति किं वाच्यम् ॥ १५ ॥ * * आत्मनामखिलजीवानामात्मानमन्तर्हृदि सन्तम् “अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्” इति श्रुतेः गोभिर्वाग्भिः मनसा च असुभिरन्यैरिन्द्रियैश्च न विचक्षते कास्त्र्येन नैव पश्यन्ति इयत्तानवच्छिन्नत्वात् “यद्वाचा नभ्युदितं यन्मनो न मनुते” यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः” इत्यादिश्रुतेः हेतुगर्भितं विशेषणं ततः परं गवादिभ्यः परं चक्षुः प्रकाशकं तत्प्रकाश्याकृतयो यथा न विचक्षते तद्वत् सर्वथा निषेधस्तु नास्ति “तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि मनसैवानुदृष्ट्यः सदा पश्यन्ति सूरयः” इत्यादिश्रुतिभ्यः स मदन्य इति पूर्वैर्णैवान्वयः ॥ १६ ॥ * * भवतु त्वदन्यः सर्वेश्वरः सर्वनियन्ता ये पाशान् छित्त्वा पापिनं विमोचितवन्तस्ते के इत्यतस्तानाह । तस्येति द्वाभ्याम् । तस्य आत्मतन्त्रस्य स्वतन्त्रस्य तद्रूपगुणभावाः तस्यैव रूपं गुणाः स्वभावश्च येषां ते इह चरन्ति ॥ १७ ॥ * * भूतानि पार्षदरूपाणि दुर्दर्शानि द्रष्टुमप्यशक्यानि लिङ्गानि रूपाणि येषां तानि तद्वक्तिमतः विष्णुभक्तियुक्तान् ॥ १८ ॥ * * ननु यदि ते विष्णुपार्षदास्तर्ह्यधार्मिकरक्षां कुतः कृतवन्तस्तत्राह । धर्ममिति । ऋष्यादयोऽपि यदा न विदुस्तर्हि असुरादयः कुतो विदुः ॥ १९ ॥ * * एते तु भगवदनुग्रहतो जानन्तीत्याह । स्वयम्भूरिति ॥ २० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

इत्येवं स आपृष्टो यम प्रीतः सन् स्वदूतान् प्रत्याहेत्यन्वयः । प्रीतौ हेतुमाह-हरेः पादाम्बुजं स्मरन्निति । तत्रापि हेतुमाह-प्रजासंयमन इति, भगवदत्ताधिकार इत्यर्थः । तद्दाने हेतुमाह-देव इति, भगवद्भक्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥ * * यम-

वाक्यान्वेव दर्शयति—पर इत्यादीन्वेकोनविंशतिभिः । तत्र यदुक्तं 'अतस्त्वमेको भूतानामधीश्वरः' इति तदज्ञानादेव मदन्वस्य पुरुषोत्तमस्य सत्त्वादित्याह—पर इति । मत् मत् इत्युपलक्षणम् । मदुपलक्षितेभ्य इन्द्रवरुणादिसर्वलोकापालेभ्योऽन्यः पर उक्तृश्च जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य चाधीश्वरोऽस्तीति शेषः । तर्हि किं स विष्णुब्रह्मरुद्रेष्वन्यतमः कश्चिदित्याशङ्क्य तेभ्योऽपि पर एव सः । तेषां तदंशत्वादित्याह—यदंशत इति, यस्य त्वंशेभ्यो विष्णुब्रह्मरुद्रेभ्योऽस्य विश्वस्य यथाक्रमं स्थितिः पालनं जन्मोत्पत्तिः नाशः प्रलयश्च भवति । तर्हि स कीदृश इत्यपेक्षायां सर्वजगदुपादानकारणं स एवेत्याह—ओतमिति, यत्र यस्मिन् विश्वमोतं प्रोतं च । तत्र दृष्टान्तमाह—पटवदिति, ऊर्ध्वतिर्यक्तन्तुषु पटवदित्यर्थः । नन्वेवं जगदुपादानत्वे तस्य जडत्वा-पत्तिः जडोपादानस्य जडत्वनियमात्, कर्त्रधीनता च स्यात् मृत्सुवर्णादिस्तथात्वदर्शनात् तथाच कथं सर्वेश्वरत्वमित्याशङ्क्याह—यस्य वशे च लोक इति । वशवर्तित्वे दृष्टान्तमाह—नस्योतवदिति, नसि नासिकायामोतः प्रोतः रज्जुनिबद्धः बलीवर्दस्तद्वत् । तथाच स एव सर्वेश्वरोऽहं तु जङ्गमानामेव तत्रापि नृणामेव तत्रापि पापिनामेव तत्किङ्करः सन्नेवेश्वर इति भावः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ दृष्टान्तमेव विवृणोति—यो नामभिरिति । यो निजायां स्वस्मात्प्रादुर्भूतायां तन्तीस्थानापन्नायां वेदलक्षणायां वाचि ब्राह्मणादिनामभिः खण्डरज्जुस्थानीयैर्जनान् ब्राह्मणादीन् बध्नाति तत्तदधिकारप्राप्तकर्मसु प्रयोजयति ते इमे जना नामकर्मभिर्निबन्धैर्बद्धा अत एव चकिता भीताः सन्तो यस्मै बलिं वहन्ति स्वस्वकर्मभिर्यमाराधयन्ति स सर्वेश्वरः । तत्र दृष्टान्तमाह—तन्त्यामिव दामभिर्गा इति, तन्त्यां दीर्घरज्वां दामभिः रज्जुखण्डैर्निबद्धा गा बलीवर्दा यथा स्वस्वामिनिरूपितं भारं वहन्ति तेषां देहनिर्वाहः स्वाभ्यधीनः स्वाम्यानुगुण्येनैव सुखम् अन्यथा तु दण्ड एव तथा सर्वजीवानामपि देहादिनिर्वाहस्तदधीन एव तदाज्ञानुसारेणैव सुखं तदुल्लङ्घ्य प्रवृत्तौ तु नरकादिदुःखमेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ ननु तथापि कथं चेतनस्य जडोपादानत्वं उपादानत्वे वा कथं कर्तृत्वं सर्वेश्वरत्वं दृष्टिविरुद्धं सङ्गच्छते लोके भिन्नयोरेव निमित्तोपादानत्वनियमदर्शनादित्याशङ्क्य इयं लीला तु ब्रह्मादीनामस्माकमपि दुर्बिभाव्यैवेत्याह—अहमिति द्वाभ्याम् । प्रचेताः वरुणः । ईशो महादेवः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ विश्वसृजो मरीच्यादयः । अमराणामीशा बृहस्पत्यादयः । अन्ये च ये मनुष्यादिषु महान्तः । न स्पृष्टं रजस्तमः यैस्ते । तत्र हेतुः—सत्त्वं प्रधानं येषां ते । एवम्भूता अपि एते यस्येहितमभिप्रेतं चेष्टितं वा न विदुः । तत्र हेतुमाह—स्पृष्टमाया इति, मायया मोहिता इत्यर्थः । ततस्तेभ्योऽन्ये न विदुरिति किं पुनर्वक्तव्यम् ? ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तर्हि सर्वोपादानतया तस्य सर्वत्र विद्यमानत्वं, सर्वदर्शनविषयत्वमप्यर्थादायति तत्कुतो न दृश्यते इति चेत्सत्यमेवमेव, तथापि तत्कृपां विना केऽपि तं न पश्यन्ति । तत्रेन्द्रियादीनां सामर्थ्याभावादित्याह—यमिति । आत्मनां स्थावरजङ्गमशरीराणां जीवानामन्तर्हृदि सन्तं विद्यमानमप्यात्मानं सर्वव्यापकं सर्वद्रष्टारं सर्वनियन्तारं च यं गोभिर्ज्ञानेन्द्रियैर्मनसा सङ्कल्पात्मकेन हृदा चित्तेन असुभिः प्राणैः प्राणप्रधानैः कर्मेन्द्रियैर्गिरा शब्दात्मकेन शास्त्रेण च असुभृतो जीवा न विचक्षते न पश्यन्ति, न जानन्ति न प्राप्नुवन्ति चेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—ततः परमिति, तेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परं कारणतया प्रकाशकतया नियामकतया च स्वत एव सिद्धमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—चलुर्यथैवाकृतय इति, आकृतयो रूपाणि कर्तृभूतानि स्वतः परं स्वप्रकाशकमपि चलुः कर्मभूतं तथा न पश्यन्ति तथा । न हि प्रमाता प्रमाणविषयो भवतीत्यर्थः । एवम्भूतः सर्वेश्वरो मदन्वोऽस्ति ॥ १६ ॥ ❀ ❀ एवं भगवत्तत्त्वं दुर्ज्ञेयमिति निरूप्य यदुक्तं तांस्ते वेदितुमिच्छाम इति तस्योत्तरमाह—नस्येति द्वाभ्याम् । मनोहरास्तस्यैव दूता इह प्रायेण चरन्तीत्यन्वयः । वै अवधारणे । तेषां सर्वतो रक्षायां सामर्थ्यमस्तीति ज्ञापनाय तत्स्वामिनं विशिनष्टि—हरेरिति, स्वभक्तदुःखहरणशीलस्येत्यर्थः । तथा शीलत्वेऽपि सामार्थ्याभावे शीलमात्रेण तद्वरणं कथं स्यादित्याशङ्क्याह—अधीशितुरिति—सर्वनियन्तुरित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—मायाधिपतेरिति, सर्वे हि मायावशवर्तिनः स तु तस्या अप्यधिपतिर्नियन्ताऽतः सर्वनियन्तेत्यर्थः । अत एवात्मतन्त्रस्यापराधीनस्य । तत्र हेतुमाह—परस्येति, सर्वोत्तमस्येत्यर्थः । नन्वेवम्भूतोऽपि यदि कचिद्देशे तिष्ठेत्तदा देशान्तरे किं कुर्यादित्याशङ्क्याह—महात्मन इति, महान् व्यापक आत्मा स्वरूपं यस्य तस्येत्यर्थः । भवतु तस्यैवम्भूतत्वं तदभूत्यानां सामर्थ्यं कथं सिद्धयतीत्याशङ्क्य तत्कृपया तेऽपि तथाविधा इत्याह—तद्रूपेति, तस्यैव रूपं चतुर्भुजादिविशिष्टं, गुणाः प्रभावादयः, स्वभावो भक्तवात्सल्यादियेषां ते तथा । पापिनिग्रहार्थमस्य दूता अपि चरन्ति परन्तु न ते मनोहरा नापि तद्गुणस्वभावाः किन्तु स्वल्पबलाः क्रूरा भयङ्करा इति सूचयितुं प्रायग्रहणम् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ अथ समर्थत्वात् विष्णोर्भूतानि भृत्यास्तद्भक्तिमतो भगवद्भक्तान् मर्त्यान् परेभ्यः कालकर्मादिभ्यो मत्तश्च सर्गतः सर्गत्र सर्गदैव रक्षन्तीत्यन्वयः । तेषां दर्शनमपि भगवत्कृपां विना दुर्लभं युष्माकं कथं जातमित्याश्चर्येण तानि विशिनष्टि—दुर्दर्शानि द्रष्टुमप्यशक्यानि लिङ्गानि मूर्त्तयो येषां तानि, यतो महाद्भुतानि अलौकिकरूपाणि, अत एव सुरैरपि पूजितानि, अतो यूयं न पूजितवन्त इत्यपराधिन एव । मत्तोऽपि परेभ्यः कालादिभ्योऽपि रक्षकाणामग्रे यूयं के वराका इति भावः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ ननु नाजामिलो भगवद्भक्तः किन्तु पापीयानेव, केवलं पुत्रनाममात्रमुच्चारितवांस्तावता कथं तमस्मृचन्निति चेत् न, विद्वांसोऽपि नाममाहात्म्यं न जानन्ति कुतः पुनर्युष्मद्विधा ज्ञास्यन्तीत्यभिप्रेत्याह—धर्ममिति । ऋषयो भृष्टादयः सत्त्वप्रधानाः न विदुस्तदा रजःप्रधाना असुरादयः कुतो विदुरित्य-

नवयः ॥ १९ ॥ * * ननु यद्युष्यादयोऽपि न जानन्ति तर्हि तस्य सत्त्वे किं प्रमाणं तत्राह—स्वयम्भूरिति । स्वयम्भूर्ब्रह्मा, शम्भुः शिवः, कुमारः सनत्कुमारः मनुः स्वायम्भुवः, वैयासकिः शुकः, वयमिति, अहमिति वक्तव्ये आत्मानमेव बहु मन्यमानो बहुत्वेन निर्दिशति ॥ २० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवमापृष्टो यमस्तान् प्रत्याहेत्याह मुनिः । इतीति । इतीत्यं, आपृष्टः स्वदूतैः संपृष्टः, प्रजासंयमनः सकलशासकः यमः, सः देवः प्रीतः सुप्रश्रंसश्रवणेनातिहृष्टः, हरेः स्वैष्टदेवस्य भगवतः पादाम्बुजं चरणकमलं, स्मरन् स्मृतिर्विषयं गमयन्सन् स्वदूतान् प्रति, आह ॥ ११ ॥ * * उक्तिमेवाह । पर इत्यादिना पुरुषाय भूम्ने इत्यन्तेन । पर इति । मत्, मत्तः पर वक्तृष्टः, अन्यः अस्ति । स च जगतो जङ्गमस्य, तस्थुषः स्थावरस्य च, पतिरस्तीति शेषः । अहं तु जङ्गमानामेव तत्रापि नृणामेव तत्रापि पापिनामेव तस्य किकरः सन्, ईश्वरः स तु सर्वेश्वर इत्यर्थः । कोऽसौ, यत्र यस्मिन् विश्वं चराचरात्मकमिदं जगत् पटवत् तन्तवः पटे इव, ओतं प्रोतं, आयामतो विस्तरतश्च, सर्वतो व्याप्तमित्यर्थः । यदंशतो यस्यांशात् यदंशभूतविष्णुब्रह्मरुद्रेभ्य इत्यर्थः । अस्य जगतः स्थितिजन्मनाशाः भवन्ति । नसि ओतवत् नस्योतबलीवर्धवत्, यस्य च वशे, लोकः सर्वोऽपि लोको यद्वशवर्त्ती भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ * * एवं सर्वाभ्यधिकत्वसर्वव्यापकत्वसर्वजन्मादिकारणत्वसर्वप्रशस्तृत्वधर्मयुक्तो भगवानन्योऽस्तीत्युक्तमथान्यांश्च भगवद्भर्मान् प्रपञ्चयति । य इति । यो भगवान्, निजायां वाचि वेदलक्षणायां, तन्त्यां, दामभिः गाः बलीवर्दान् इव, नामभिर्ब्राह्मणादिनामभिः, जनान् बध्नाति । नामानि ब्राह्मणादीनि कर्माणि स्ववर्णाश्रमोचितानि च तान्येव निबन्धा रज्जवस्तैर्बद्धाः, ते इमे जनाः, चकिता यद्वीताः सन्तः, यस्मै बलिं वहन्ति समर्पयन्ति । 'तस्य वाक् तन्तिर्नामानि दामानि' इति श्रुतेः ॥ १३ ॥ * * यस्य लीला चातिदुर्विभाव्येत्याह द्वाभ्याम् । अहमिति । अहं यमः, महेन्द्रः देवेशः, निर्ऋतिरेतन्नामा देवः, पवनः जलात्मना पवित्रतापादकः प्रचेता वरुणः, सोमश्चन्द्रः, अग्निर्हुतभुक्, ईशो रुद्रः, अर्कः सूर्यः, विरञ्चो ब्रह्मा, अव्ययोनिरिति पाठे जलजयोनिः, स एव । आदित्यविश्वे आदित्या अदितिमुताश्च विश्वे विश्वेदेवाख्याश्च ते, वसवः वसुसंज्ञिका देवा अथ साध्याः साध्यसंज्ञिकाः, मरुद्गणाः सर्वेऽपि वायवः, ससिद्धाः सिद्धगणैः सहिताः रुद्रगणाः प्रमथादयः, ॥ १४ ॥ * * अन्ये चेति । ये, अन्येऽपि, विश्वसृजो दक्षादयः, अमरेशा उक्तदेवभ्योऽर्वाचीनानामुत्तमा देवाः, भृगवादयः अस्पृष्टं रजस्तमश्च यैः, अतः सत्त्वप्रधानाः सन्तोऽपि स्पृष्टमायाः मायामोहितत्वादित्यर्थः । यस्य ईदितम-भिप्रायं न विदुः । तत उक्तेभ्य एभ्य इत्यर्थः । अन्ये किं, न विदुरिति किं नु वक्तव्यमित्यर्थः । उभयोरेकसंबन्धः ॥ १५ ॥ * * एवं तन्मायामोहितत्वान्न विदुरिति तूक्तं सांप्रतमविषयत्वात्सावेदनमित्याह । यमिति । असुभृतः, आत्मनां जीवानां, आत्मानमन्तरात्मानम्, अन्तर्हृदि, सन्तं यं भगवन्तं, आकृतयः रूपाणि, तत आकृतिभ्यः परं विलक्षणं आकृतीनां प्रकाशक-मित्यर्थः । चक्षुश्चक्षुरिन्द्रियं यथा तथैव गोभिरिन्द्रियैः, मनसा असुभिः प्राणायामैः, हृदा चित्तेन, गिरा वाक्कौशल्येन, न वा विचक्षते नैव पश्यन्ति न जानन्तीत्यर्थः । वा एव ॥ १६ ॥ * * ननु भवत्वेवंभूतोऽन्यः परमेश्वरः ये पुनरस्मान्निर्भत्स्य पापिनं रक्षितवन्तस्ते के इत्याकाङ्क्षायां तानाह तस्येति द्वाभ्याम् । तस्येति । आत्मतन्त्रस्य स्वतन्त्रस्य, अधीशितुः सर्वशास्तुः परस्य सर्वविलक्षणस्य, मायाधिपतेः महात्मनः, तस्य पूर्वोक्तस्य, हरेः मनोहराः सुन्दराः तस्य हरेरिव रूपं गुणाः प्रभावादयः, स्वभावो भक्तवात्सल्यादिश्च येषां ते, दूताः पार्षदाः, प्रायेण, इह लोके, चरन्ति वै ॥ १७ ॥ * * भूतानीति । सुरपूजितानि ब्रह्मादिभिः समर्चितानि, दुर्दर्शानि द्रष्टुमप्यशक्यानि लिङ्गानि स्वरूपाणि येषां ते, महाद्भुतानि महाश्रय्यकराणि विष्णोः श्रीहरेः, भूतानि किकरात्मकानि, विष्णोः पार्षदा इत्यर्थः । तद्वक्तिमतो भगवद्वक्तिमतः सकलजनान् मत्तः मृत्योश्च, अथ परेभ्यः, सर्वतः सर्वेभ्यः सकाशाच्च, रक्षन्ति चकारोऽवधारणे ॥ १८ ॥ * * ननु ते उक्तविष्णोर्भृत्याः स्युश्चेद्भगवद्वक्ति-मतो रक्षन्तु नामाऽयमजामिलस्तु निरतिशयदुष्कृतकृत भक्तिशून्यश्च तद्रक्षणेन कथमधर्मपक्षपातं कृतवन्तस्तत्राह । धर्ममिति । साक्षात्स्वभक्तजनसुखप्रदानाय साक्षाद्भावं भजन् यो भगवान् रामकृष्णहरिकृष्णादिः परमेश्वरस्तेन प्रणीतो भगवद्गीताहरिगीता-दिग्रन्थद्वाराभिहितस्तं, धर्मं तु, ऋषयोऽपि न वै विदुः, यद्वक्तजनसमागमं विना नैव विदन्तीत्यर्थः । देवाः अपि न विदुः । सिद्धमुख्याः अपि, न विदुः । तर्हि असुरा, मनुष्याः, विद्याधरचारणादयश्च, कुतः विदुः । भागवतधर्मप्रभावस्येदृशत्वात्तेषां च तत्ज्ञानवत्त्वात्ते धर्मपक्षपातमेव कृतवन्त इति भावः ॥ १९ ॥ * * ननुक्ताः केऽपि चेत्तं न जानन्ति तर्हि तस्य शश-विषाणायमानत्वात्तत्सत्त्वे किं प्रमाणं तत्राह । स्वयम्भूरिति । स्वयम्भूर्ब्रह्मा, नारदो देवर्षिः शम्भुः शिवः, कुमारः सनत्कुमारः कर्त्तिकेयो वा, कपिलः कर्द्दमसूनुः, मनुः स्वायम्भुवः, प्रह्लादः कायाधवः, जनकः मिथिलाधिपः, भीष्मः शान्तनवः, बलिवैरो-चनिः, वैयासकिः शुकः, वयमहं यम इत्यर्थः । 'अस्मदो द्वयोश्च' इति बहुवचनमेकत्वे वैदितव्यम् ॥ २० ॥

भाषानुवादः

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—जब दूतोंने इस प्रकार प्रश्न किया, तब देवशिरोमणि प्रजाके शासक भगवान् यमराजने प्रसन्न होकर श्रीहरिके चरणकमलोंका स्मरण करते हुए उनसे कहा ॥ ११ ॥ ❀ ❀ यमराजने कहा—दूतों ! मेरे अतिरिक्त एक और ही चराचर जगत्के स्वामी हैं । उन्हींमें यह सम्पूर्ण जगत् सूतमें वस्त्रके समान ओतप्रोत है ! उन्हींके अंश ब्रह्मा, विष्णु और शङ्कर इस जगत्की उत्पत्ति, स्थिति तथा प्रलय करते हैं । उन्हींने इस सारे जगत्को नथे हुए बैलके समान अपने अधीन कर रक्खा है ॥ १२ ॥ ❀ ❀ मेरे प्यारे दूतों ! जैसे किसान अपने बैलोंको पहले छोटी-छोटी रस्सियोंमें बाँधकर फिर उन रस्सियोंको एक बड़ी आड़ी रस्सीमें बाँध देते हैं, वैसे ही जगदीश्वर भगवान्ने भी ब्राह्मणादि वर्ण और ब्रह्मचर्य आदि आश्रमरूप छोटी-छोटी नामकी रस्सियोंमें बाँधकर फिर सब नामोंको वेदवाणीरूप बड़ी रस्सीमें बाँध रक्खा है । इस प्रकार सारे जीव नाम एवं कर्मरूप बन्धनमें बँधे हुए भयभीत होकर उन्हें ही अपना सर्वस्व भेंट कर रहे हैं ॥ १३ ॥ ❀ ❀ दूतों ! मैं, इन्द्र, निर्ऋति, वरुण, चन्द्रमा, अग्नि, शङ्कर, वायु, सूर्य, ब्रह्मा, बारहों आदित्य, विश्वेदेवता, आठों वसु, साध्य, उनचास मरुत्, सिद्ध, ग्यारहों रुद्र, रजोगुण एवं तमोगुणसे रहित भृगु आदि प्रजापति और बड़े-बड़े देवता—सब-के-सब सत्त्वप्रधान होनेपर भी उनकी मायाके अधीन हैं तथा भगवान् कब क्या किस रूपमें करना चाहते हैं—इस बातको नहीं जानते । तब दूसरोंकी तो बात ही क्या है ॥ १४-१५ ॥ ❀ ❀ दूतों ! जिस प्रकार घट, पट आदि रूपवान् पदार्थ अपने प्रकाशक नेत्रको नहीं देख सकते—वैसे ही अन्तःकरणमें अपने साक्षीरूपसे स्थित परमात्माको कोई भी प्राणी इन्द्रिय, मन, प्राण, हृदय या वाणी आदि किसी भी साधनके द्वारा नहीं जान सकता ॥ १६ ॥ ❀ ❀ वे प्रभु सबके स्वामी और स्वयं परम स्वतन्त्र हैं । उन्हीं मायापति पुरुषोत्तमके दूत उन्हींके समान परम मनोहर रूप, गुण और स्वभावसे सम्पन्न होकर इस लोकमें प्रायः विचरण किया करते हैं ॥ १७ ॥ ❀ ❀ विष्णुभगवान्के सुरपूजित एवं परम अलौकिक पार्षदोंका दर्शन बड़ा दुर्लभ है । वे भगवान्के भक्तजनोंको उनके शत्रुओंसे, मुझसे और अग्नि आदि सब विपत्तियोंसे सर्वथा सुरक्षित रखते हैं ॥ १८ ॥ ❀ ❀ स्वयं भगवान्ने ही धर्मकी मर्यादाका निर्माण किया है । उसे न तो ऋषि जानते हैं और न देवता या सिद्धगण ही । ऐसी स्थितिमें मनुष्य, विद्याधर, चारण और असुर आदि तो जान ही कैसे सकते हैं ॥ १९ ॥ ❀ ❀ भगवान्के द्वारा निर्मित भागवतधर्म परम शुद्ध और अत्यन्त गोपनीय है । उसे जानना बहुत ही कठिन है । जो उसे जान लेता है, वह भगवत्स्वरूपको प्राप्त हो जाता है । दूतों ! भागवतधर्मका रहस्य हम बारह व्यक्ति ही जानते हैं—ब्रह्माजी, देवर्षि नारद, भगवान् शङ्कर, सनत्कुमार, कपिलदेव, स्वायम्भुव मनु, प्रह्लाद, जनक, भीष्मपितामह, बलि, शुकदेवजी और मैं (धर्मराज) ॥ २०-२१ ॥

द्वादशैते विजानीमो धर्मं भागवतं भटाः । गुह्यं विशुद्धं दुर्बोधं यं ज्ञात्वामृतमश्नुते ॥ २१ ॥

एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसां धर्मः परः स्मृतः । भक्तियोगो भगवति तन्नामग्रहणादिभिः ॥ २२ ॥

नामोच्चारणमाहात्म्यं हरेः पश्यत पुत्रकाः । अजामिलोऽपि येनैव मृत्युपाशादमुच्यत ॥ २३ ॥

एतावतालमघनिर्हरणाय पुंसां सङ्कीर्तनं भगवतो गुणकर्मनाम्नाम् ।

विक्रुश्य पुत्रमघवान् यदजामिलोऽपि नारायणेति त्रिषमाण इयाय मुक्तिम् ॥ २४ ॥

प्रायेण वेद तदिदं न महाजनोऽयं देव्या विमोहितमतिर्वत माययालम् ।

त्रय्यां जडीकृतमतिर्मधुपुष्पितायां वैतानिके महति कर्मणि युज्यमानः ॥ २५ ॥

एवं विमृश्य सुधियो भगवत्यनन्ते सर्वात्मना विदधते खलु भावयोगम् ।

ते मे न दण्डमर्हन्त्यथ यद्यमीषां स्यात् पातकं तदपि हन्त्युरुगायवादः ॥ २६ ॥

ते देवसिद्धपरिगीतपवित्रगाथा ये साधवः समदृशो भगवत्प्रपन्नाः ।

तान् नोपसीदत हरेर्गदयाभिगुप्तान् नैषां वयं न च वयः प्रभवाम दण्डे ॥ २७ ॥

तानानयध्वमसतो विमुखान् मुकुन्दपादारविन्दमकरन्दरसादजस्रम् ।
 निष्किञ्चनैः परमहंसकुलै रसज्ञैर्जुष्टाद् गृहे निरयवर्त्मनि बद्धतृष्णान् ॥ २८ ॥
 जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं चेतश्च न स्मरति तच्चरणारविन्दम् ।
 कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदापि तानानयध्वमसतोऽकृतविष्णुकृत्यान् ॥ २९ ॥
 तत् क्षम्यतां स भगवान् पुरुषः पुराणो नारायणः स्वपुरुषैर्यदसत्कृतं नः ।
 स्वानामहो न विदुषां रचिताञ्जलीनां क्षान्तिर्गरीयसि नमः पुरुषाय भूम्ने ॥ ३० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एते द्वादश गुह्यं विशुद्धं दुर्बोधं भागवतं धर्मं विजानीमः यं ज्ञात्वा अमृतम् अश्नुते ॥ २१ ॥ ❀ ❀

भगवति तन्नामग्रहणादिभिः भक्तियोगः अस्मिन् लोके एतावान् एव पुंसां परः धर्मः स्मृतः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ पुत्रकाः हरेः
 नामोच्चारणमाहात्म्यम् अजामिलः अपि मृत्युपाशात् अमुच्यत ॥ २३ ॥ ❀ ❀ भगवतः गुणकर्मनाम्नां एतावता पुंसाम्
 अधनिर्हरणाय अलं यत् अघवान् अजामिलः अपि म्रियमाणः पुत्रं नारायण इति विक्रयमुक्तिम् इयाय ॥ २४ ॥ ❀ ❀
 बत देव्या मायया अलं विमोहितमतिः मधुपुष्पितायां त्रय्यां जडीकृतमतिः वैतानिके महति कर्मणि वियुज्यमानः अयं महाजनः
 प्रायेण तत् इदं न वेद ॥ २५ ॥ ❀ ❀ सुधियः एवं विमृश्य अनन्ते भगवति सर्वात्मना खलु भावयोगं विदधते ते मे
 दृढं न अर्हति अथ अमीषां पातकं यदि स्यात् तत अपि उरुगायवादः हन्ति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ ये साधवः समदृशः भग-
 वत्प्रपन्नाः ते देवसिद्धपरिगीतपवित्रमाथाः हरेः गदया अभिगुप्तान् तान् न उपसीदत एषां दंडे वयं न प्रभवाम च वयः
 न ॥ २७ ॥ ❀ ❀ अजस्रं निष्किञ्चनैः रसज्ञैः परमहंसकुलैः जुष्टात् पादारविन्दमकरन्दरसात् विमुखान् नरकवर्त्मनि
 गृहे बद्धतृष्णान् तान् असतः आनयध्वम् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ यत् जिह्वा भगवद्गुणनामधेयं न वक्ति च चेतः तच्चरणारविन्दं
 न स्मरति शिरः एकदा अपि कृष्णाय न नमति तान् अकृतविष्णुकृत्यान् असतः आनयध्वम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ नः स्वपुरुषैः
 यत् असत् कृतं तत् सः भगवान् पुराणः पुरुषः नारायणः क्षम्यतां अहो रचिताञ्जलीनां स्वानां क्षान्तिः गरीयसि विदुषां न भूम्ने
 पुरुषाय नमः ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

हे भटाः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तमेव धर्ममाह । एतावानिति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ न चात्र प्रमाणं वक्तव्यं दृष्टत्वा-
 दित्याह । नामोच्चारणेति । येनैव केवलेन सकृदुच्चारितेन ॥ २३ ॥ ❀ ❀ ननु नामाभासेन कथं सर्वपापक्षयः स्यात् ।
 श्रद्धाभक्त्यावृत्त्यादेरपि विधानात् । तथाहि । “सायं प्रातर्गृणन् भक्त्या दुःखग्रामाद्विमुच्यते ।” इति । “अनुदिनमिदमादरेण
 शृण्वन्” इति “श्रवणं कीर्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्मणः । जन्मकर्मगुणानां च तदर्थेऽखिलचेष्टितम् ।” इत्याद्यस्मिन्नेव पुराणे
 तत्रतत्र पठ्यते । पुराणांतरे च । “पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशम् ।” इति । अत्रैव च । “तस्मात्संकीर्तनं विष्णोर्ज-
 गन्मंगलमहंसात् । महतामपि कौरव्य विद्वद्येकांतिकनिष्कृतम् ।” इत्यादिना सम्यक्कीर्तनादेव मुच्यते । किं च तथा सति
 किमिति मन्वादयो द्वादशाब्दादीनि स्मरेयुः तस्मादिदमनुपपन्नमिव तत्राह । एतावतेति । भगवतो गुणानां कर्मणां च नाम्नां
 च सम्यक्कीर्तनमिति यदेतावता पुंसामधनिर्हरणाय पापक्षयमात्रायालमुपयोगो नास्ति । अलंशब्दोऽत्र वारणे । यथाहाम-
 रसिंहः । “अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ।” इति । उपयोगाभावमेवाह । अजामिलो महापातक्यपि नारायणेति
 विक्रय न तु सम्यक्कीर्तयित्वा तच्च पुत्रं विमृश्य न तु हरिम् । अघवान्शुचिरपि म्रियमाणोऽस्वस्थचित्तोऽपि मुक्तिमवाप न
 त्वधनिर्हरणमात्रमतो नामाभासेनापि सर्वपापक्षय इत्येव तत्त्वम् । आवृत्तिश्रद्धादिविधयस्तु पापवासनाक्षयार्था इत्युक्तमेव
 ‘हरेर्गुणानुवादः खलु सत्त्वभावनः’ इत्यत्र ॥ २४ ॥ ❀ ❀ यत्तत्कं व्यर्थं तर्हि द्वादशाब्दादिस्मरणमिति तत्राह ।
 प्रायेणेति । महाजनो मन्वादिः । अयं भावः । यथा मृतसंजीवनौषधिमजानंतो वैद्या रोगनिर्हरणाय त्रिकटुकिंवादीनि
 स्मरति तथा स्वयंभूशंभुप्रमुखद्वादशव्यतिरेकेणायं महाजनोऽतिगुह्यमिदमज्ञात्वा द्वादशाब्दादिकं स्मरतीति । किं च मायया
 देव्या अलं विमोहितमतिरयं जनो मधु मधुरं यथा भवत्येवं पुष्पितायां पुष्पस्थानीयैरर्थवादैर्मनोहरायां त्रय्यां जडीकृताऽभि-
 निविष्टा मतिर्यस्य अतो महत्येव कर्मणि श्रद्धया युज्यमानो नाल्पे प्रवर्तते । दृश्यते हि । प्राकृतस्य लोकस्य महति मंत्रादौ
 श्रद्धाल्पे चाश्रद्धा तस्मादस्य ग्राहको नास्तीति तैनीक्तम् । यद्वा स्वाधीनः सिंहोऽस्त्येतावता श्वसृगालादिनिवारणाय तं यथा न

प्रयुजते तथाऽतितुच्छत्वात्पापस्य न तन्निरसनाय परममंगलं हरेर्नाम स्मरंति । यद्वा नाममाहात्म्यज्ञाने सर्वमुक्तिप्रसंगादित्येषा दिक् ग्रन्थविस्तरभयात् नूतिप्रपञ्च्यते ॥ २५ ॥ * * भावयोगं भक्तियोगम् । अग्नीषां पातकं न स्यादेव यदि स्यात् । उरुगायस्य भगवतो वादः कीर्तनम् ॥ २६ ॥ * * तदेवं धर्मतत्त्वं निर्णीय भृत्यानुशास्ति । त इति । ये भगवंतं प्रपन्नास्ते देवैः सिद्धैश्च परिगीतपवित्रगथा वर्णितपवित्रकथा अतस्तान्नोपसीदत तत्समीपमपि न गच्छत । वयः कालोऽपि न प्रभवति ॥ २७ ॥ * * के तर्हि दंडार्थमानेया इत्यत्राह तानिति द्वाभ्याम् । असतो दुष्टान् । तानेवाह । मुकुन्दपादारविन्दयोर्यो मकरंदरूपो रसस्तस्माद्विमुखान् । कथंभूतात् । निष्किंचनै रसज्ञैरजस्रं जुष्टात् । तेषां ज्ञापकमाह । निरयवर्त्मनि स्वधर्मशून्ये गृहे बद्धा वृष्णा वैस्तान् ॥ २८ ॥ * * किं च जिह्वेत्यादि । यद्येषां जिह्वेत्याद्यन्वयः । न कृतं विष्णुकृत्यं भगवद्भक्तं यैः ॥ २९ ॥ * * भगवंतं क्षमापयति तदिति । अयं भावः । नः स्वपुरुषैरस्मदीयत्वेन स्थितैः स्वीयैरेव पुरुषैर्यद्यस्मादसदन्याय्यं कृतं तत्तस्मात्स्वयमेव क्षम्यतां सहताम् । स्वानां स्वीयानां भक्तानां नोऽस्माकं न विदुषामज्ञानाम् । अहो गरीयसि तस्मिन्क्षातिर्युक्तैव । मह इति पाठे स्वीयानां माहात्म्यमविदुषां नः क्षमां करोत्वित्यर्थः ॥ ३० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

विजानीम एव न तु निजस्मृत्यादौ स्पष्टं कथयाम इति भावः । गुह्यं लोकमर्यादारक्षणाय गोप्यम् । किञ्च—साधारणजनदुर्बोधं च तत्र हेतुः—विशुद्धं न बह्युद्भाः शुद्धं ज्ञातुमर्हति गुह्यत्वे हेतुविशेषोऽयमिति । हे भटा इति । यूयं तु सुतरां न जानीथ भटानां मृत्यानां स्वामिकार्यव्यग्रत्वेन तत्प्राप्त्यसंभवादिति भावः ॥ २१ ॥ * * तमेव भागवतमेव । तस्य हरेर्नामग्रहणादिभिर्भगवति यो भक्तियोग एतावानेव परो धर्मः स्मृतः “एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः । यद्भक्त्या पुंडरीकाक्षं स्तवैरर्चयन्नरः सदा ।” इति स्मृतेः । आदिनाऽर्चनादिग्रहः । एवकारोऽत्र दृढीकरणार्थः ॥ २२ ॥ * * अत्र भागवतधर्मस्य परत्वे । हे पुत्रका इति । यूयं मे पुत्रतुल्या अतो युष्मभ्यं मयैतदुक्तमिति भावः ॥ २३ ॥ * * पुनराक्षिपति—नन्विति । आवृत्त्यादेरिहादिना चित्तनादिग्रहः । नाम्नो गुणानां चासकृदुच्चारणमवृत्तिः । तत्र तत्र प्रस्तावे । तं भगवंतम् । अत्रैवाजामिलोख्यान एव अत्राक्षिपति—किं चेति । तथा सति नामसंकीर्तनस्यैव सर्वपापनाशकत्वे सति द्वादशाब्दादीनीति । ब्रह्महत्याकर्त्ता द्वादशाब्दव्रतं कुर्यात्क्षत्रियहंता ततो न्यूनमित्यादि । कुतो हेतोः । स्मरेयुः कथयामासुः । तस्मान्मन्वादिस्मृतिविरुद्धत्वादिदं नामसंकीर्तनमेव सर्वपापहरमिति कथनमनुपपन्नमिवायुक्तवत्प्रतिभातीति । गुणानां भक्तवात्सल्यादीनां कर्मणां गोवर्द्धनोद्धरणदीनां नाम्नां हरिविष्ण्वत्यादीनाम् । यद्वा—गुणनाम्नां कृपासिंघित्यादीनां कर्मनाम्नां मधुसूदनेत्यादीनां सम्यक् कीर्तनं पापमात्रनाशायालं नात्र साधनान्तरापेक्षेत्याह तीर्थः । सम्यक् कीर्तनेनैव पापक्षय इत्युपयोगो नास्ति किन्तु यथाकथंचिन्नाम्न उच्चारणमात्रादेवेति भावः । अतोऽजामिलोद्धारदर्शनाद्धेतोः । पापवासनाक्षयार्था इति । महदपराधाद्यालंबनेन या तिष्ठति पापवासना तस्याः क्षयार्था इत्यमेव द्वितीये ‘एतावान्सांख्ययोगाभ्याम्’ इत्यत्र व्याख्यातम् । अंते तु परमो लाभ इति तदुक्तम् “कृष्णः कृष्णः कृष्णः इत्यंतकाले जल्पञ्जन्तुर्जीवितं यो जहाति । आद्यः शब्दः कल्पते तस्य मुक्त्यै ब्रीडानम्रौ तिष्ठतोऽन्यावृणस्थौ” इति नाममाहात्म्ये ॥ २४ ॥ * * द्वादशोत्तरो मन्वादिः । अत्राशयमाह—अयं भाव इति । इदं भगवन्नामस्मरणम् । ननु सर्वज्ञास्ते कथं न जानंतीति चेत्तत्राह—किञ्चेति । देव्या बहुविधनाशोपेतया । अतो मायामोहितबुद्धित्वात् ननु तदुक्तौ स्वल्पसाधनायामपि लोकः कथं न प्रवर्त्ततान्यथातिप्रसंगात्तत्राह—यद्वेति । हरिनामापेक्षया पापस्यातितुच्छत्वं दावाग्नेरग्रे वृणवदिति । ननु पापस्य तुच्छत्वेऽपि पापवासनामुत्तयर्थं तु तेषां तत्स्मर्यमेवेति चेदत्राह—यद्वेति । सर्वमुक्तौ हि श्रीहरिलीलासाधनसृष्टयभावः स्यात्तच्चानुचितमेवेति भावः । “लीलार्थं कुरुते सृष्टिं ब्रह्मद्वारा जनार्दनः” इति पुराणांतरोक्तेः । प्रपञ्च्यते विस्तार्यते ॥ २५ ॥ * * एवं पूर्वोक्तभगवद्भक्तिमहिमप्रकारं विमृश्य विचार्य सर्वात्मना नित्यनैमित्तिकापेक्षया ॥ २६ ॥ * * अतो वर्णितपवित्रकथत्वात् । तान्नोपसीदत तन्निकटे पातक्यपि चेद्वेत्तदापीति भावः ॥ २७ ॥ * * स्वधर्मशून्ये इत्युक्ते स्वधर्ममाश्रित्य ये गृहे तिष्ठन्ति ते नानेया मोक्षाधिकारित्वात्तेषाम् “स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः” इति श्रीमुखोक्तेः । निष्किञ्चनैः अपरिग्रहैः । परमहंसकुलैः ज्ञानिसमूहैः रसज्ञैः सारासारविवेकनिपुणैः ॥ २८ ॥ * * अन्यदाह—किञ्चेति । यस्या जिह्वा श्रीशस्य गुणं नामधेयं चैकदा जन्ममध्येऽपि न वदति चेत्तत्र तच्चरणारविंदं न स्मरति शिरश्च कृष्णाय कृष्णं लक्ष्मीकृत्य नो नमति तानानयध्वं तदुक्तम् “शाठ्येनापि नमस्कारं कुर्वतः शार्ङ्गधन्वने । शतजन्मार्जितं पापं तत्क्षणदेव नश्यति ।” स्कांदे तु “स कर्त्ता सर्वधर्माणां भक्तो यस्तव केशव । स कर्त्ता सर्वपापानां यो न भक्तस्तवाच्युत । पापं भवति धर्मोऽपि तवाभक्तैः कृतो हरे । निःशेषधर्मकर्त्ता वाप्यभक्तो नरके हरे । सदा तिष्ठति भक्तस्ते ब्रह्महापि विमुच्यते ।” नृसिंहपुराणे यमवाक्यम् “अहममरगणार्चितेन धात्रा यम

इति लोकहिताहिते नियुक्तः । हरिगुरुबिमुखान्प्रशस्मि मर्यान्हरिचरणप्रणतान्नमस्करोमि ।” इति । भक्तिरसामृतसिंधुविदा-
वप्युक्तम् “यदि मधुमथन त्वदंघ्रिसेवां हृदि विदधाति जहाति वा विवेकी । तदखिलमपि दुष्कृतं त्रिलोके कृतमकृतं न कृतं कृतं
च सर्वम् ।” इति ॥ २९ ॥ * * अत्राभिप्रायमाह—अयं भाव इति । एतदीया अपि वस्तुतो मदीया एवेति ध्यात्वा
क्षम्यतामिति भौवादिकस्य दैवादिकस्य वा रूपमाद्ये विकरणव्यत्यय आर्षः । द्वितीये त्वात्मनेपदं दीर्घाभावश्चार्षः । स्वीयानां
भक्तानां नो अस्माकम् । इत्यर्थः । इति । “अपराधः सकृद्भर्त्ता सोढव्यः स्वप्रजाकृतः” इत्युक्तन्यायेनेति भावः ॥ ३० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एतावानिति । अस्मिन् लोके पुंसां परः सर्वोत्कृष्टो धर्मः एतावानेव वेदरहस्यज्ञैः स्मृतः यस्तस्य भगवतो नामग्रहणा-
दिभिः साधनभक्तिभिः भगवति परमपुरुषार्थरूपे प्रेमलक्षणो भक्तियोगः सः ॥ २२ ॥ * * नामेति । हे पुत्रकाः !
हरेर्नामोच्चारणमाहात्म्यं पश्यत येन पुत्रोपचारितनामोच्चारणमात्रेणैव महापातकित्वेनाभिमतोऽजामिलोऽपि मृत्युपाशाद-
मुच्यत ॥ २३ ॥ * * ननु नामाभासेन कथं सर्वपापक्षयः भक्त्यादेरपि विधानात् अत आह—एतावतेति । भगवतो
गुणनाम्नां भक्तवत्सलादीनां कर्मनाम्नां कंसारिरित्यादीनाम् उपलक्षणतया जन्मनाम्नां वासुदेव इत्यादीनामपि । यद्वा । गुणाः
कर्माणि नामानि चेति द्वन्द्वः तेषां सम्यक्कीर्तनमिति यत् एतावता पुंसामघनिर्हरणाय पापक्षयमात्राय अलं पर्याप्तम् । यद्वा ।
अलं वारणार्थं उपयोगो नास्तीत्यर्थः । नामादीनामेकतरस्यापि असम्यक्कीर्तनादपि पापहरणस्य सिद्धेरिति यद्यस्मान्नारायणेति
पुत्रं न तु नारायणं विकुश्य न तु श्रद्धादिपूर्वकं सम्यक्कीर्तयित्वा अघवानपि न तु विशुद्धः म्रियमाणः मरणदुःखेन विवशोऽपि
न तु स्वस्थचित्तः अजामिलोऽपि महापापोऽपि न तु क्षुद्रपापः मुक्तिमियाय प्राप न तु पापनिर्हरणमात्रं भक्तिश्रद्धादिविधयस्तु
वासनाक्षयार्थाः ॥ २४ ॥ * * ननु व्यर्थं तर्हि द्वादशाब्दादिस्मरणमिति तत्राह—प्रायेणेति । अयं महाजनो धर्मशास्त्र-
प्रणेता तदिदं भागवतं धर्मप्रायेण न वेद । अयं भावः । यथा मृतसंजीवनोषधिमजानन्तो वैद्या रोगनिर्हरणाय त्रिकटुक-
निम्बादीनि स्मरन्ति तथा पूर्वोक्तस्वयंभूशम्भुप्रमुखद्वादशाव्यतिरेकेणायं महाजनोऽतिगुह्यमिदमज्ञात्वा द्वादशाब्दादिकं स्मरतीति
किंच मायया देव्या अलं विमोहितमतिरयं जनो मधु मधुरं यथा भवत्येवं पुष्पितायां पुष्पस्थानीयैरर्थवादैर्मनोहरायां त्रय्यां
जडीकृता अभिनिविष्टा मतिर्यस्य अतो वैतानिके महत्येव कर्मणि श्रद्धया युज्यमानो नाल्पे प्रवर्तते दृश्यते हि प्राकृतस्य लोकस्य
महति मन्त्रादौ श्रद्धाल्पे चाश्रद्धा तस्मादस्य ग्राहको नास्तीति तैर्नोक्तम् । यद्वा । स्वाधीनः सिंहोऽस्त्येतावता श्वसृगालादि-
निवारणाय तं यथा न प्रयुञ्जते तथातितुच्छत्वात्पापस्य न तन्निरसनाय परममङ्गलं हरेर्नाम स्मरन्ति । यद्वा । नाममाहा-
त्म्यज्ञाने सर्वमुक्तिप्रसङ्गादित्येषा दिक् ग्रन्थविस्तरभयात् नातिप्रपञ्चयते ॥ २५ ॥ * * एवमिति । सुधियो जनाः
एवं पूर्वोक्तं विमृश्य विचार्य सर्वात्मना एकाग्रेण मनसाऽनन्तेऽनन्तगुणे भगवति भावयोगं परमप्रेमोपायं नामसंकीर्तनादिकं
विदधते । ये एवंभूतास्ते मे मम दण्डं नाहन्ति तेषां भगवन्निष्ठानां पापप्रवृत्त्यसंभवात् । अथ कदाचित् यद्यमीषां प्रमादतः
पातकं स्यात्तदा तदपि उरुगायस्य बहुधा वर्णितमाहात्म्यस्य बहुधा भगवतो वादः नामकीर्तनमेव हन्ति नाश-
यति ॥ २६ ॥ * * ते इति । ये साधवः समदृशः भगवन्तं प्रपन्नाः शरणं गताः ते देवैः सिद्धैश्च परिगीताः स्तुताः
पवित्राः गाथाः कथा येषां ते तथाभूताः सन्ति । अतः हरेर्गदयाऽभिगुप्तान् सर्वतो रक्षितान् तान् नोपसीदत तत्समीपमपि न
गच्छत । यतः एषां दण्डे वयं ब्रह्मादयः ईश्वराभिमानिनो न प्रभवाम तथाऽस्मन्नियन्ता वयः कालश्च न प्रभवति ॥ २७ ॥ * *
तानिति । निष्किञ्चनैः परमहंसकुलैः रसज्ञैः जुष्टात् मुकुन्दस्य पादारविन्दयोर्यो मकरन्दरूपो रसस्तस्मात् विमुखान् अतः निरयस्य
वर्त्मनि मार्गभूते गृहे अजस्रं विबद्धतृष्णान् तान् असतः दुष्टान् दण्डार्थमानयध्वम् ॥ २८ ॥ * * जिह्वेति । यत् येषां
जिह्वा एकदापि भगवद्गुणनामधेयं न वक्ति येषां चेतश्चैकदापि तस्य चरणारविन्दं न स्मरति येषां शिर एकदापि कृष्णाय
नो नमति एवं न कृतं विष्णुसंबन्धि कृत्यं कर्तव्यं भजनं यैस्तानसतोऽसाधून् दण्डार्थमानयध्वम् ॥ २९ ॥ * * तदिति ।
स्वपुरुषैः स्वदासैः नः अस्माभिर्यदन्याय्यं कृतं तत् स्वानां स्वकीयानाम् । अहो न विदुषां इति पाठे माहात्म्यमविदुषा-
मित्यर्थः । रचिताञ्जलिनामस्माकमपराधं स भगवान् पुरुषः पुराणो नारायणः स्वयमेव क्षम्यतां सहताम् । आर्षः प्रयोगः ।
यतः गरीयसि अतिशयेन गुरुतमे तस्मिन् क्षान्तिरेव युक्ता अतः भूम्ने परममहते पुरुषाय नमः ॥ ३० ॥

वीरराघवव्याख्या

एते वयं द्वादश हे भटाः ! भागवतं धर्मं जानीमः तत्प्रभावं जानीम इत्यर्थः । कथम्भूतं गुह्यं गोप्यं विशुद्धं विशुद्धं
केवलसत्त्वप्रधानाधिकारं दुर्बोधमितरैर्दुर्विज्ञेयं यं धर्मं ज्ञात्वामृतं मुक्तिमश्नुते प्राप्नोति ॥ २१ ॥ * * कोऽसावीदृशो

धर्मः कियान् वा तत्राह । एतावानेवेति । भगवति तन्नामग्रहणादिभिरनुगृहीतो यो भक्तियोगः स एव पुंसां लोके पर उत्कृष्टो धर्मः लोके पुरुषैः साध्य उत्कृष्टो धर्मः भगवद्भक्तियोग एव स चैतावानेवाविच्छिन्नप्रेमपूर्वानुध्यानपर्यन्त एव “प्रेमपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्यभिधीयत” इति वचनार्थमभिप्रेत्य भक्तिशब्देनैवार्थलाभादेतावानेवेत्युक्तम् ॥ २२ ॥ * * आस्तां भगवद्भक्तियोगप्रभावस्तावन्नामोच्चारणप्रभावमेव पश्यतेत्याह । नामेति । हे पुत्रकाः ! हरेर्नामोच्चारणमाहात्म्यं पश्यत येन नामोच्चारणमाहात्म्येनाजामिलोऽपि अपिशब्दस्तस्य सुतरां मुक्त्यनर्हतां सूचयति । मृत्युपाशात् संसारपाशान्मुक्तोऽभूत् ॥ २३ ॥ * * अतः पुंसामघस्य निर्हरणाय निःशेषक्षपणाय एतावतैवालं कियता भगवतो गुणकर्मप्रतिपादकनाम्नां सङ्कीर्तनमितीयता कुतः यद्यस्मादघवान् पाप्यपि अजामिलो म्रियमाणः पुत्रं नारायणेति विक्रुश्याहूय मुक्तिमुपैत्यागादित्यर्थः ॥ २४ ॥ * * नन्वेवंविधं नाममाहात्म्यादिकं स्वयंभवादिवदन्येऽप्यधीतश्चास्मा अपि किं न जानीयुस्तत्राह । प्रायेणेति । महाजनः शास्त्रज्ञोऽप्ययं जनः तदिदं नाममाहात्म्यादिकं प्रायशो न वेद तत्र हेतुः देवदेवस्य भगवतः संबन्धिन्या माययालमत्यर्थं विमोहिता मतिर्यस्य तादृशः तं प्रति खिद्यति बतेति । किञ्च । मधुपुष्पितायां मधु मधुरं यथा भवति तथा पुष्पितायां पुष्पस्थानीयलुद्रस्वर्गादिफलप्रकाशकार्थवादैर्मनोरमायामित्यर्थः । एवंभूतायां त्रय्यां जडीकृताभिनिविष्टा मतिर्यस्य अत एव वैतानिके महत्येव कर्मणि युज्यमानः भगवन्मायामोहितत्वादर्थवादाश्रयणं कर्मासक्तचित्तत्वाच्च न वेदेत्यर्थः ॥ २५ ॥ * * एवं विदित्वा ये भगवन्तं भजन्ति न तेषामस्मद्वश्यतेत्याह । एवमिति । मुधियः कुशलाः ये जना एवं नाममाहात्म्यादिकं विमृश्यानन्ते त्रिविधपरिच्छेदरहिते षाङ्गुण्यपूर्णे भगवति भावयोगं भक्तियोगं विदधते कुर्वन्ते खलु ते मम दण्डं प्रति नार्हन्ति तेषां पातकाभावादित्यर्थः । यदि किञ्चित्तेषां पातकं स्यात्तर्हि तदपि पातकमुखायस्य भगवतो वादः गुणानुवादात्मकनामग्रहणादिरूपो हन्ति क्षपयति ॥ २६ ॥ * * एवमाक्षेपस्योत्तरमभिधायानुना स्वदूताननुशास्ति । त इति त्रिभिः । ये जनाः साधवः साधुगुणयुक्ताः समदृशः समं भगवदात्मकत्वेन सर्वं पश्यन्तीति तथा भगवत्प्रपन्नाः उपायोपेयभावेन भगवन्तं शरणं गताः ते देवैः सिद्धैश्च प्ररितो गीताः पवित्राश्च गाथा येषां तादृशस्तान्नोपसीदत न तत्समीपं गच्छतेत्यर्थः । तत्र हेतुं वदंस्तान्विशिनष्टि । हरेर्गदयाभितो गुप्तान् रक्षितानत एवैषां भयं संसृतिभयं नास्ति न च तेषां दण्डे वयं प्रभवामः समर्था भवेम ॥ २७ ॥ * * तर्हि क आनेयास्तत्राह । तानिति । तानानयध्वं कानजस्रं सन्ततं निष्कामैः परमहंसानां ज्ञानिनां कुलैः सङ्घैः रसज्ञैः जुष्टान् सेवितान्मुकुन्दस्य पादारविन्दयोर्मकरन्दतुल्यो रसः तस्माद्विमुखानत एवासतः पापिष्ठान्नरकद्वारे गृहे बद्धतृष्णान् कृताभिलाषान् ॥ २८ ॥ * * किञ्च । येषां जिह्वा चेतः शिरांसि भगवन्नामधेयचरणारविन्दवचनस्मरणनमस्कारान्न कुर्वन्ति तानानयध्वमित्याह । जिह्वेति । भगवतो गुणप्रतिपादकं नामधेयं यस्य जिह्वा न वक्ति यस्य चेतः भगवत्चरणारविन्दं न स्मरति यस्य च शिरः सकृदपि श्रीकृष्णाय नो नमति तान्न कृतं विष्णोः कृत्यमाराधनं यैस्तानत एवासतः दुष्टानानयध्वम् ॥ २९ ॥ * * एवं स्वदूतानादिश्य दूतकृतापराधमिषा भगवन्तं क्षमापयति । तदिति । स्वपुरुषैरस्मद्वैद्यैर्दसत्कृतमपराद्धं तत्पुत्राणः पुरुषो भगवान्नारायणः क्षाम्यतां दिवादित्वात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके श्यन् स्वानां स्वभक्तानामज्ञानां कृताञ्जलीनां नोऽस्माकं क्षान्तिरस्मद्विषया क्षन्तिरित्यर्थः । अहो गरीयसी गुरुतरा बहुला भगवति वर्त्तत इतिभावः । तस्मै भूम्ने सर्वान्तर्यामिणे नमः “अञ्जलिः परमा मुद्रा क्षिप्रं देवः प्रसीदति” इत्युक्ततत्प्रसादनिमित्ताञ्जलिबन्धनेन नमस्करोतीति भावः ॥ ३० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

किञ्च । धर्मस्वरूपं निवेदयतु भवानित्याशङ्क्य उत्तमं धर्मं वचामीत्यभिप्रायेणाह । एतावानिति । तस्य हरेर्नामग्रहणादिभिर्भगवति यो भक्तियोगः एतावानुत्तमः परो धर्मः स्मृत इत्यन्वयः “एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः” इति स्मृतावुक्तम् ॥ २२-२३ ॥ * * नारायणेत्यादिगुणनान्नां मधुसूदनेत्यादिकर्मनान्नां गुणानां कर्मणां नान्नां वा यत्सङ्कीर्तनमेतावता पापनिर्हरणायालं साधनान्तरं नापेक्षितमित्यन्वयः । आक्रुश्य आहूय ॥ २४ ॥ * * देव्या बहुविधविलासोपेतया मधुपुष्पितायां स्वर्गादिपुष्पप्रकाशिकायां वैतानिके वेदविहिते यज्ञसम्बन्धिनि वा युज्यमानः प्रेर्यमाणः ॥ २५ ॥ * * भावयोगं भक्तियोगमुखायवादः भगवन्नामकीर्तनम् ॥ २६ ॥ * * गाथाः सङ्कीर्तनानि वेदादिभिर्नित्यगीतसङ्कीर्तनाः गदया कौमोदक्या ॥ २७ ॥ * * असतः लोकनिन्दितकर्मनिरतान् निरयवर्त्मनि नरकद्वारे गृहे भार्यादौ ॥ २८ ॥ * * अकृतविष्णुकृत्यान् अननुष्ठितविष्णुपादार्चनादिकर्मणः ॥ २९ ॥ * * कृष्णाब्धिप्रपन्नमधुलिट् कृष्णपादारविन्दमकरन्दं संसेवमानः पुमान् स्वकर्मनिर्मितेषु मायागुणेषु न रमते पुरुषार्थबुद्धिं न करोति यतः कर्मणः पुनः रजः रागः स्यात्तादृशं कर्म तुशब्देन कर्दमजलेन कर्दमप्रक्षालनमिवेति दर्शयति ॥ ३० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

विज्ञानीम एव न तु निजस्मृत्यादौ स्पष्टं कथयाम इत्यर्थः तत्र हेतुः । गुह्यं लोकमर्यादारक्षणाय गोप्यम् । किञ्च । साधारणजनैर्दुर्बोधश्च । दुर्बोधत्वे हेतुः विशुद्धं न ह्यशुद्धाः शुद्धं ज्ञातुमर्हन्तीति गुह्यत्वे हेतुविशेषः । यमिति । हे भटा ! इति तस्माद्ययं तु सुतरां न जानीथेत्यर्थः ॥ २१ ॥ * * लोकेऽस्मिन्निह जगतीत्यर्थः । तन्नामग्रहणादिभिरिति तृतीया प्रकृत्याभिरुप इतिवत् ॥ २२ ॥ * * एतावतेत्यस्य टीकायां पापवासनाक्षयार्था इत्यत्र तथापि महदपराधायालम्बनेन तिष्ठति या पापवासना तस्याः क्षयार्था इत्यर्थः । मरणे तु निरपराधस्यैव सतो मुखे नामाविर्भावः स्यादिति भावः । इत्यमेव द्वितीये “एतावान् साङ्ख्ययोगाभ्याम्” इत्यत्र व्याख्यातम् । अन्ते तु परमो लाभ इति । तदुक्तम् । कृष्णः कृष्णः कृष्णः इत्यन्तकाले जल्पन् जन्तुर्जीवितं यो जहाति । आद्यः शब्दः कल्पते तस्य मुक्त्यै श्रीडानम्रौ तिष्ठतोऽन्यावृणस्थौ” इति । मुक्तिमियातेति जीवन्मुक्त्यपेक्षया ॥ २४ ॥ * * महाजनो द्वादशेतरमुन्यादिः । स एव देव्या विमोहितमतिरित्यादिलक्षणः ॥ २५ ॥ * * एवं पूर्वोक्तभगवद्वक्तिमहिमप्रकारम् । सर्वात्मनेति । नित्यनैमित्तिकपरित्याग उक्तः तथा दण्डं नार्हन्ति । तत्र यदि दैवान्निषिद्धाचरणेन पातकं स्यात्तदपि यथा कथञ्चित्तत्कीर्तनमात्रं हन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥ * * तेषामेव माहात्म्यानुवादपूर्वकं शिक्षयति । ते देवेति । नोपसीदतेति । तन्निकटे पातक्यपि चेद्भवति तदापीति भावः ॥ २७-२८ ॥ * * अस्तु तावत्तेषां वार्ता यतो जिह्वा न वक्तीति । यद्यस्य जिह्वापि श्रीभगवतो गुणश्च नामधेयश्च वा एकदा जन्ममध्ये यदा कदापि न वक्ति जिह्वाया अभावे चेत्तच्च तच्चरणारविन्दमेकदापि न स्मरति चेत्तसो विक्षिप्तत्वे शिरश्च कृष्णाय कृष्णं लक्ष्मीकृत्य नो नमति । “शाठेयनापि नमस्कारं कुर्वतः शार्ङ्गधन्वने । शतजन्मार्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति” इति स्कान्दोक्तमहिमानं नमस्कारं न करोति तानानयध्वम् । तत्र हेतुः असतः असत्त्वे हेतुः । अकृतविष्णुकृत्यान् । यथा च स्कान्दे रेखाखण्डे श्रीब्रह्मोक्तौ । “स कर्ता सर्वधर्माणां भक्तो यस्त्व केशव ! । स कर्ता सर्वपापानां योऽभक्तस्तवाच्युत ! । पापं भवति धर्मोऽपि तवाभक्तैः कृतो हरे । निःशेषधर्मकर्ता वाप्यभक्तो नरके हरे । सदा तिष्ठति भक्तस्ते ब्रह्मापि विमुच्यते ।” श्रीपादमे “मन्निमित्तं कृतं पापमपि धर्माय कल्पते । मामनादृत्य धर्मोऽपि पापं स्यान्मत्प्रभावतः” इति । युक्तञ्च तत् । श्रवणं कीर्तनञ्चास्येत्यादिना सर्वेषां मदुपास-नमित्यादिना सर्वे विधिनिषेधाः स्युरित्यादिना च परमनित्यत्वादिप्रतिपादनात् एवं सङ्कीर्तनादीनां त्रयाणामपि सुकराणामभावे परेषां सुतरामेवाभावो भवेदिति सामान्येनैव विष्णुकृत्यरहितत्वमुक्तम् । जिह्वादीनां करणभूतानामपि कर्तृत्वेन निर्देशः । पुरुषानिच्छयापि यथोचितकीर्तनादिकमादत्ते चरणारविन्दमिति विशेषाङ्गनिर्देशः यमस्य भक्तिसंस्थापक एव न तु तन्मात्रस्मरणनियामकः अत्राभक्तानामानयनेन भक्तानामानयनमेव विधीयते “आनयनस्योत्सर्गसिद्धत्वात् “वैवस्वतं संयमनं प्रजानाम्” इति श्रुतेः “सकृन्मनः कृष्णपदारविन्दयोः” इत्यादौ तद्गुणरागीति विशेषणं तु तेषां तद्दृष्टिपथगमनसामर्थ्यस्यापि घातकं तादृशतत्स्मरणस्य प्रभावविशेषमेव बोधयतीति ज्ञेयम् । यथैव नारसिंहे । “अहममरगणाञ्चितेन धात्रा यम इति लोकहिताहिते नियुक्तः । हरिगुरुविमुखान् प्रशस्मि मर्यान् हरिचरणनतान् नमस्करोमि ।” इति । तथैवामृतसारोद्वारे स्कान्दवचनम् । “न ब्रह्मा न शिवाग्नीन्द्रा नाहं नान्ये दिवीकसः । शक्तास्तु निग्रहं कर्तुं वैष्णवानां महात्मनाम्” इति ॥ २९ ॥ * * स्वपुरुषैर्द्वारभूतैर्यत्रोऽस्माभिरसत्कृतम् ॥ ३० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तर्हि तमेव धर्ममस्मान् सेवकान् शिक्षयित्वा त्रायस्वेत्यत आह । एतावानेव । प्रभेदबाहुल्येऽपि वस्तुतस्त्वियानेवेति भावः । पर इति । परशब्दविशेष्यत्वेनोच्यमानः तन्नामग्रहणादिभिरिति कर्मर्पणलक्षणः सगुणयोगो व्यावृत्तः एतदेव श्रीभगवतस्थाभिधेयं तत्त्वम् । यदुक्तं शास्त्रारम्भ एव “धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परम” इति “स वै पुंसां परो धर्म” इति ॥ २२ ॥ * * न चात्र प्रमाणमन्वेष्टव्यं साक्षाद्दृष्टत्वादित्याह । नामेति ॥ २३ ॥ * * ननु सकृदुच्चरितेनैव नामाभासेन कथं सर्वपापक्षयः । तन्नामग्रहणादिभिरिति त्वयाप्यादिपदोपादानात् कीर्तनश्रवणाद्यङ्गभक्तियोगेन परमधर्मेण सर्वपापक्षयपूर्वकमोक्षप्राप्तिरित्युक्तत्वादित्यत आह । एतावतेति । भगवतो गुणानां कर्मणां नाम्नाञ्च सम्यक् कीर्तनमित्येतावता पुंसामघनिर्हरणाय पापक्षयमात्राय अलमुपयोगो नास्ति अलंशब्दोऽत्र वारणे नामादीनामेकस्यापि असम्यक् कीर्तनादपि सर्वाघनिर्हरणसिद्धेरिति भावः । यद्यतो विक्रुश्यैव न तु सम्यक् कीर्तयित्वा तच्च नारायणेति नाम्ना पुत्रं विक्रुश्य न तु हरिम् अववानशुचिरपि न तु शुचिः सन् अजामिलोऽप्यतिप्रसिद्धमहापातक्यपि न त्वन्यः जुद्रपापी म्रियमाणो मरणदुःखविवशोऽपि न तु सुस्थचित्तः मुक्तिमियाय प्राप न तु पापनिर्हरणमात्रं तस्मात्तन्नामग्रहणादिभिरिति “श्रवणं कीर्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्मणः । जन्मकर्मगुणानां च तदर्थेऽखिलचेष्टितम्” इति “तस्मात् सङ्कीर्तनं विष्णो” इति “अनुदिनमिदमादरेण शृण्वन्” इत्यादिषु

भक्तेरनेकेषामङ्गानां श्रद्धावृत्तिसम्यक्त्वादेरपि यद्विधानं तन्निरपराधानां प्रेमवृद्धयर्थं नामापराधवतां तु नामापराधक्षयार्थञ्च । “श्रद्धामृतकथायां मे” इत्युपक्रम्य “एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् । मयि सञ्जायते भक्तिः कोऽन्योर्थोऽस्यावशिष्यत” इति अत्र भक्तिशब्देन प्रेमैवोक्तः कोऽन्य इत्यनेन मोक्षस्य निराकरणात् “नामापराधयुक्तानां नामान्येव हरन्त्यधम् । अविश्रान्तिप्रयुक्तानि तान्येवार्थकराणि यत्” इति । “पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशम्” इत्यत्र तु चकारान्नामापराधक्षयः प्रेमभक्तिश्चेति व्याख्येयमिति पापतद्वासनातन्मूलभूताविद्याक्षयः सायुज्यसालोक्यादिकन्तु नामाभासस्यैकस्यापि फलमित्येतदुपाख्यान एव दृष्टम् ॥ २४ ॥ * * नन्वेवमखिलधर्मश्रेष्ठं मुक्तिसाधनमतिसुगमं नामसंकीर्तनादिभगवद्भजनं प्रायेणानुपदिशन्तः किमिति विद्वांसः कर्मयोगमेवोपदिशन्ति कुर्वते च तत्राह । प्रायेणेति । महाजनो जैमिन्यादिरिदं न वेद ननु शास्त्रकृतं कथं न वेद तत्राह । देव्या परमेश्वर्या । अविदुषो मोहने खलु न किमप्यैश्वर्यमतो विद्वांसमधिकं मोहयेदिति भावः । अत एव मधु मधुरं यथा स्यात्तथा पुष्पितायामर्थवादः पुष्पाणि सञ्जातानि यस्यास्तस्यां त्रय्यां जडीकृता अत्यभिनिवेशाद्विवेकरहितीकृता मतिर्यस्य सः । अत एव वैतानिके द्रव्यानुष्ठानमन्त्रादिविस्तारवति कर्मणि महति दर्शपौर्णमासादियाने च बह्वायासवति लौकिकप्रतिष्ठादिहेतोर्युज्यमानो युक्तोऽल्पायासे नाम कीर्तनादौ न रज्यतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ * * अथापि ते देव ! पदाम्बुजद्वयप्रसादलेशानुगृहीत एव हि “जानाति तत्त्वं भगवन्महिम्नो न चान्य एकोऽपि चिरं विचिन्वन्” इति ब्रह्मोक्तेः शास्त्रज्ञा अपि भगवत्तत्त्वानभिज्ञाः स्थिरनधीतशास्त्रा अपि भगवदनुगृहीताः शुद्धबुद्धयः सन्तो विवेकिनो भगवन्तं भजन्त्येवेत्याह । एवमिति । सर्वात्मना सर्वेणैव मनसा न तु नित्यनैमित्तिककर्माद्यनुष्ठानार्थम् । मनसः कमप्यंशं परित्यज्येत्यर्थः । दण्डं नित्यकर्माकरणप्रत्यवायजनितम् । यदि दैवात् पातकं निषिद्धाचरणलक्षणं स्यादुरुगायवादः कीर्तनम् ॥ २६ ॥ * * तस्मादेतावद्दिनपर्यन्तं यत्कृतं तत्कृतमेव भाग्येनैव रक्षिता अभूत अतः परन्तु यदि यदुपदिशामि तच्छृणुतेत्याह । ते इति । गाथाः कथाः समदृशः स्वस्य परस्य च सुखदुःखादिकं समं पश्यन्तः गदयाभिगुप्तानिति सकृदद्यतनो युष्माकमपराधो विष्णुदूतैः क्षान्त इत्यहं मन्ये यदि पुनरपि भक्तानां समीपं यास्यथ तदा हरेरेव गदया तेषां हस्तस्थितया चूर्णाभिषिष्यथेति भावः । यूयं खलु वराकाः के तावत् वयं मत्सहिता ब्रह्माद्या अपि वयः कालो ब्रह्मादेर्नियन्तापि ॥ २७ ॥ * * तर्हि कीदृशानानेष्वामस्तत्राह । तानसतः असाधून् असाधूनां लक्षणमाह । मुकुन्दपादारविन्दयोर्मकरन्दरसात् तत्प्राप्तिसाधनात् भक्तियोगाद्विमुखान् तादृशभक्तियोगमकुर्वाणानित्यर्थः । ननु तेषां वैमुख्यादेव स खलु मकरन्दरसो न लिप्सनीय इत्यतो मकरन्दरसं विशिनष्टि । निष्किञ्चनैः केवलभक्तिमद्भिः परमहंसकुलैश्च प्रधानीभूतभक्तिमद्भिर्जुष्टात् सेवितात् अत एव निरयवर्त्मनि नरकप्रापके गृहे बद्धतृष्णान् ॥ २८ ॥ * * किञ्च । मुकुन्दस्य सकृदपि कीर्तनस्मरणादिकं तत्प्राप्तिसाधनं भवतीति तद्वन्तोऽपि सच्छब्देनाभिधीयन्त इत्यतस्तद्भिन्ना एवानेतद्व्याः इत्याह । जिह्वेति । जिह्वाया अभावे चेतश्चेत्यादि चेतसो विक्षिप्तत्वे कृष्णायेत्यादि एकदापीति सर्वत्रान्वेति तान् कैवल्येन प्राधान्येन वा अकृतविष्णुकृत्यान् विष्णोः किमपि कृत्यमकृतवन्तः अत एव असतः अवैष्णवान् । अत्र जन्ममध्ये वर्षमध्ये दिनमध्ये वेति यथा स्वमतं व्याचक्षते इत्यर्थः ॥ २९ ॥ * * भृत्यापराधेन स्वामिनो दण्ड इति न्यायेन स्वस्यापराधित्वं भावयन् सविनयं प्रणमति । तत्तस्मात् क्षम्यतां क्षाम्यतु नः स्वपुरुषैः सुष्ठु अपुरुषैः कुपुरुषैरित्यर्थः । असत् अन्याय्यं कृतं नः कीदृशानां स्वानां तत्किङ्कारणामहो इत्याश्चर्यं तदपि न विदुषाम् अतोऽज्ञत्वादेव रचिताञ्जलीनाम् । ननु दण्डयितुं समर्था एव क्षमन्ते तत्राह । क्षान्तिर्गरीयसि महामहत्तमे तदपि क्षमैव युक्ता स्वानां मह इति पाठे विष्णुदूतानां यन्महो माहात्म्यं तदजानताम् ॥ ३० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

भागवतं धर्ममर्थाद्भगवदनुग्रहादेव विजानीमः ॥ २१ ॥ * * यतस्तस्य विष्णोर्नामग्रहणादिभिरङ्गैः सहिता भक्तिर्भवति एतावान् धर्मः तथोक्तम् “प्रथमे स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे” इति ॥ २२-२३ ॥ * * भगवतो गुणानां कर्मणां नाम्नां च सङ्कीर्तनं पुंसामघनिर्हरणाय दुरितक्षयमात्राय भवतीति एतावता एतावन्मात्रेण फलकथनेन अलं वारणं फलसङ्कोच इत्यर्थः । अलं वारणे “अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्” इति कोशात् यद्यतः अघवान् अजामिलः नारायणेति पुत्रं विक्रुश्य मुक्तिमियाय अवाप ॥ २४ ॥ * * भगवन्मायामोहिताः महाजनत्वेन प्रसिद्धाः अपीदं न जानन्तीत्याह । प्रायेणेति । त्रय्यां कर्मप्रतिपादकवेदत्रय्यां मधुरं यथा भवति तथा पुष्पितायां पुष्पं तत्तुल्यैरर्थवादैः “अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति” इत्यादिवाक्यैर्मनोहरायां जडीकृताभिनिविष्टा मतिर्यस्य सः अत एव वैतानिके वेदप्रोक्ते महति कर्मणि युज्यमानः अयं कर्मनिष्ठो महाजनः इदं भगवन्नामकीर्तनादिरूपायाः भक्तेर्माहात्म्यं प्रायेण न वेद यतो देव्या देवमाययालमत्यर्थं विमोहितमतिस्तत्तस्मात् प्राचीनबर्हिर्वत्केचिन्महदुपदेशेन जानन्त्यपीति प्रायेणेत्युक्तम् ॥ २५ ॥ * * भावयोगं भक्तियोगं विदधते कुर्वते उरुगायस्य बहुधा गीयमानस्य भगवतो वादो नामकीर्तनादिरूपो हति यदि किञ्चित्पातकं

स्याद्वस्तुतस्तु तेषां तन्नास्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥ * * भृत्यान् प्रति धर्मतत्त्वमुपदिश्यादण्ड्यान् दण्ड्यांश्चाह । त इति त्रिभिः । तान्नोपसीदत तत्समीपं न गच्छत वयः कालश्च न प्रभवति ॥ २७ ॥ * * परमहंसानां कुलैः समूहैर्जुष्टात् सेवितान्मुकुन्दपादारविन्दयोः मकरन्दरसस्तद्भक्तिरसस्तस्मादजस्रं सततं नित्यं विमुखास्तद्भक्तियोगरहितास्तान् ॥ २८ ॥ * * तानेवाह । जिह्वेति । यद्येषाम् ॥ २९ ॥ * * भगवन्तं क्षमापयति । नः स्वपुरुषैः अस्मदीयैः सुष्ठु अपुरुषैर्निर्विवेकिभिर्यदसत्कृतमयुक्तं कृतं तत्स दीनवत्सलत्वेन प्रसिद्धो भगवान् क्षम्यतां सहतामहो नामसंकीर्तनादिमाहात्म्यं न विदुषामविदुषां स्वानां रचिताञ्जलीनां भृत्यानां विषयिणी क्षान्तिर्गरीयसि स्वामिनि युक्तैवेति शेषः सर्वमङ्गललाभाय प्रणमति । नम इति ॥ ३० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

हे भटा इति सम्बोधनेन युष्माकं भटत्वमेव न धर्मरहस्यज्ञत्वमिति सूचयति । भागवतं भगवतोक्तं स्वप्रीतिकरं नामसङ्कीर्तनादिरूपं वयमेते द्वादशैव विशेषेण माहात्म्यपूर्वकं जानीमो नान्ये इत्यन्वयः । अन्येषामज्ञाने हेतुमाह—दुर्बोधमिति, दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—गुह्यमिति, शास्त्रेषु गोप्यमित्यर्थः । तत्रापि हेतुः—विशुद्धमिति, विशुद्धिकरं सर्वानर्थमूलाविद्यानिवर्तकमित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति—यमिति, यं धर्मं ज्ञात्वैव पुरुषोऽमृतं मोक्षरूपं भगवन्तमभ्युते प्राप्नोति, किं पुनस्तदनुष्ठानेनेत्यर्थः । तथाच भगवदिच्छयैव तद्गुह्यं सर्वेषां दुर्बोधं चान्यथा सर्वेषां तज्ज्ञाने सर्वमोक्षप्रसङ्गादिति भावः ॥ २१ ॥ * * एवं चेत्तर्हि तं परमं धर्ममस्मानपि स्वसेवकान् शिक्षयेत्यपेक्षायामाह—एतावानिति । अस्मिन् मनुष्यलोके पुंसां परः सर्वोत्कृष्टो धर्म एतावानेव वेदरहस्यज्ञैः स्मृतः । नात उत्कृष्टोऽन्यो धर्मोऽस्तीत्येवकारार्थः । एतावानिति कोऽसावित्यपेक्षायामाह—तस्य भगवतो नामग्रहणादिभिः साधनभक्तिभिः भगवति परमपुरुषार्थरूपप्रेमलक्षणो भक्तियोग इति । आदिपदेन श्रवणस्मरणपादसेवनाचनवन्दनदास्यसख्यात्मनिवेदनानां ग्रहणम् ॥ २२ ॥ * * न चात्र प्रमाणं वक्तव्यं युष्माभिर्दृष्टत्वादित्याह—नामेति । हे पुत्रकाः हरेर्नामोच्चारणमाहात्म्यं पश्यत येन पुत्रोपचरितनामोच्चारणमात्रेणैव महापातकित्वेन अभिमतोऽजामिलोऽपि सृष्ट्युपाशादमुच्यतेत्यन्वयः । एवं दृष्टेऽपि युष्माकं तत्र विश्वासो नास्ति तदस्मद्वचनात् कर्तव्यो युष्माकं हितमेवोपदिशामोऽन्यथा युष्माकमनर्थः स्यादिति स्नेहसूचनाय सम्बोधनं बोध्यम् ॥ २३ ॥ * * ननु सकृदुच्चारितेनैव नामाभासेन कथं सर्वपापक्षयः सम्भवति त्वयाऽपि तन्नामग्रहणादिभिरित्यादिपदगृहीतश्रवणादिसाधनभक्तिजातेन प्रेमभक्तिलक्षणेन सर्वपापक्षयपूर्वकमोक्षप्राप्तिकथनादित्याशङ्क्याह—एतावतेति । भगवतो गुणनाम्नां भगवान् सर्वज्ञो भक्तवत्सल इत्यादीनां कर्मनाम्नां गोवर्द्धनोद्धारणः कंसनिकन्दनः चारुणमर्दनः जनार्दनो मुरारिरित्यादीनां जन्मनाम्नां देवकीनन्दनः वासुदेवः दाशरथिः नरसिंहः हयग्रीवः वामन इत्यादीनामपि ज्ञेयम् । यद्वा गुणानां सर्वज्ञत्वभक्तवात्सल्यादीनां, कर्मणां गोवर्द्धनोद्धारकालियनिग्रहवृन्दावनविहारादीनां, नाम्नां रामकृष्णवासुदेवादीनां च सम्यक् कीर्तनमिति यदेतावता पुंसामघनिर्हरणाय पापक्षयमात्राय अलम् । एतस्योपयोगो नास्तीत्यलंशब्दोऽत्र वारणे 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इति क्रोशात् । उपयोगाभावमेव स्पष्टयति—विक्रुश्येति । यद्यस्मान्नारायणेति पुत्रं न तु नारायणं विक्रुश्य न तु श्रद्धादिपूर्वकं सम्यक्कीर्तयित्वा अघवानपि न तु विशुद्धः भ्रियमाणः मरणदुःखेन विवशोऽपि न तु स्वस्थचित्तः अजामिलोऽपि मुक्तिमियाय प्राप । न तु पापनिर्हरणमात्रं तस्मान्नामाभासेनापि समूलपापक्षयो भवत्येव नात्र श्रद्धाद्यपेक्षा । न च तदा 'सायं प्रातर्गृणन् भक्त्या दुःखग्रामाद्विमुच्यते' इति 'अनुदिनमिदमादरेण शृण्वन्' इति 'पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशम्' इति तन्नामग्रहणादिभिरित्यादौ श्रद्धावृत्त्यादिविधानं व्यर्थमिति शङ्कनीयम्, नामापराधवतां तदपराधक्षयार्थत्वात् । तदुक्तं 'नामापराधयुक्तानां नामान्येव हरन्त्यघम् । अविश्रान्तिप्रयुक्तानि तान्येवार्थकराणि यत्' इति । निरपराधानां तु प्रेमलक्षणभक्तिदाढ्यार्थं तद्विधानम् । तद्वक्ष्यत्येकादशे—'एवं धर्मैर्मुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् । मयि सञ्जायते भक्तिः कोऽन्योर्थोऽस्यावशिष्यते' इति । न चाजामिलेन गुरुरपदेशं विनैव नामोच्चारितं तत्कथं सफलं जातमिति शङ्कनीयम्, 'नो दीक्षां न च सत्क्रियां न च पुरश्चर्यां मनागीक्षते मन्त्रोऽयं रसनास्पृगेव फलति श्रीकृष्णनामात्मकः' इति गुरुदीक्षाविनाऽपि तस्य सफलत्वोक्तेः । न च तथा कथं 'वृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं सर्वं सुकल्पं गुरुकर्णधारम्' इति भगवद्वाक्यं 'ये गुरोश्चरणं संवाह्य यतन्ति तेऽकृतकर्णधारा वणिजो जलधाविव संसार एव भ्रमन्ति' इतिवेदस्तुतिवाक्यं च सङ्गच्छते इति शङ्कनीयम्, हरिर्भजनीय एव तत्प्रापकं भजनमेव, तदुपदेष्टा गुरुरेव, गुरुरपदिष्टभजनमार्गेणैव पूर्वं हरिं प्राप्नुयति विवेकविशेषवत्त्वेऽपि नो दीक्षामित्याद्युक्तप्रमाणदृष्ट्याऽजामिलादिदृष्टान्तेन च किं मे गुरुकरणश्रमेण नामकीर्तनादिनैव भगवत्प्राप्तिर्भविष्यतीत्यभिमानेन ये गुर्ववशां कुर्वन्ति ते तस्मादोषात् संसारे भ्रमन्ति तथाप्यहर्निशं नामाभ्यासात्तस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा गुरुचरणमाश्रित्य तदुपदेशमात्रेण

भगवन्तं प्राप्नुवन्ति । ये तु पूर्वोक्तविवेकशून्या निरपराधास्ते तु नामसङ्कीर्तनादिमात्रेणैव गुरुपदेशं विनाऽप्यस्मिन्नेव जन्मनि जीवन्मुक्ता देहपातानन्तरं भगवन्तं प्राप्नुवन्तीति न कोऽपि शङ्कालेशः ॥ २४ ॥ ॐ ॐ ननु यद्येवं तदा किमित्यखिल-धर्मश्रेष्ठं भगवत्प्रापकमतिमुमङ्गलं अल्पप्रयाससाध्यं नामसङ्कीर्तनादिभजनं विहाय विद्वांसोऽपि बहुप्रयाससाध्ये महति कर्मणि प्रवर्तन्ते तदेवोपदिशन्ति चेत्याशङ्क्याह—प्रायेणेति । अयं महाजनो जैमिन्यादिस्तदिदं भागवतं धर्मं प्रायेण न वेद अतो वैतानिके द्रव्यमन्त्राद्यनुष्ठानविस्तारवति महति ब्रह्मायाससाध्ये कर्मणि दर्शयौर्णमासादौ श्रद्धया युज्यमानः प्रवर्तते नालपायासे नामसङ्कीर्तनादाविति शेषेणान्वयः । ननु शास्त्रसिद्धमेव भगवद्भजनं शास्त्रीयं कथं न वेदेत्याशङ्क्य तत्तत्फलाभिलाष-प्रतिबन्धादित्यभिप्रेत्याह—त्रय्यामिति । मधु मधुरं यथा भवति तथा पुष्पितायामर्थवादप्रकाशितानि पुष्पस्थानीयानि स्वर्गादि-सुखानि यस्यैवास्तस्यां वेदत्रय्यां जडीकृता अभिनिविष्टा मतिर्यस्य सः । ननु भगवद्भजनादपि सर्वफलप्राप्तिर्भवतीत्यपि शास्त्रप्रसिद्धमेवेति तदर्थमपि तत्रैव कुतो न प्रवर्तते इति चेत्सत्यम्, तथापि महति प्रसिद्धे कर्मणि प्रवृत्तस्य लोके ख्यातिलाभं पूजादिकं दृश्यते, नैकान्ते नामसङ्कीर्तनादिनिष्ठस्येति लोकख्यात्याद्यर्थं नाममाहात्म्ये विश्वासाभावेन वा तदनादृत्य कर्मान्तरप्रवृत्ति-सम्भवात् । कथमेवं महतोऽपि मोह इति चेद्भगवदिच्छयैव, अन्यथा संसारविमुक्तप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्याह—देव्येति, देवस्य भगवतः शक्त्यात्मिकया माययाऽलमतिशयेन विमोहिता मतिर्यस्य सः । पूर्वगणितानां स्वयम्भूशम्भुप्रमुखानां अन्येषां च भगवदनुगृहीतानां एवं मोहो नास्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रायग्रहणम् ॥ २५ ॥ ॐ ॐ भगवदनुगृहीतानां तु तथा मोहाभावात्त-द्भजनपराणां तेषां दण्डेनास्माकं सामर्थ्यमस्तीति युष्माभिस्ते दूरतो वर्जनीया इत्याह—एवमिति द्वाभ्याम् । सुधियो भगवदनुग्रहेण मायामोहरहितमतय एवं विमृश्य भगवद्भजनात्तदनुग्रहेणैव सर्वपुरुषार्थसिद्धिः नान्यथेति विचार्य खलु निश्चयेन सर्वात्मना एकाग्रेण मनसाऽनन्तेऽनन्तगुणे भगवति भावयोगं परमप्रेमोपायं नामसङ्कीर्तनादिकं विदधते । ये एवम्भूतास्ते मम दण्डं नार्हन्ति तेषां भगवन्निष्ठानां पापप्रवृत्त्यसम्भवात् । अथ कदाचित् यद्यमीषां प्रमादतः पातकं स्यात्तदा तदपि चरुगायस्य बहुधा वर्णितमाहात्म्यस्य भगवतो वादः नामकीर्तनमेव हन्ति नाशयति । न तेषामपि मद्दण्डेनैव शुद्धिरिति नियम इत्यर्थः ॥ २६ ॥ ॐ ॐ अतो ये भगवत्प्रपन्नाः भगवन्तं शरणागतास्तान्नोपसीदत तत्समीपमपि न गच्छतेत्यन्वयः । एषां दण्डे वयं ब्रह्मादय ईश्वराभिमानिनो न प्रभवामस्तथाऽस्मान्नियन्ता वयः कालश्च न प्रभवति । तेषामभिभवे प्रवृत्तौ त्वस्माकमप्यनर्थः स्यात्तत्र के यूयं वराका इत्यभिप्रेत्याह—हरेर्गदयाऽभिगुप्तान् सर्वतो रक्षितान् । अतस्तत्पार्षदतो यूयं तत्कृपयैवोर्वरिताः अन्यथा तु चूर्णिताः स्युरिति सूचितम् । तेषां दुराचारे प्रवृत्तिरेव न सम्भवति भगवद्भजनपरत्वेन विषयवैमुख्यादित्याह—साधव इति । कदाचित् संस्कारवशाद्दुराचारप्रवृत्तावपि पापस्पर्शो न भवति भगवद्भजानपरत्वादित्याह—समदृश इति, समो भगवांस्तत्र दृक् येषां ते । तर्हि ते कुत्र गच्छन्तीत्यपेक्षायां देवलोकवादप्युपरि वैकुण्ठमिति सूचयन्नाह—त इति, देवैः सिद्धैश्च परिणीताः स्तुताः पवित्रा गाथाः कथा येषां ते ॥ २७ ॥ ॐ ॐ तर्हि कीदृशाननयाम इत्यपेक्षायामाह—तानिति द्वाभ्याम् । तानसतो दुष्टान् दण्डार्थमानयध्वम् । के तेऽसन्त इत्यपेक्षायां तेषां लक्षणमाह—विमुखानिति, मुकुन्दस्य मुक्ति-दातुर्भगवतः पादारविन्दयोर्धो मकरन्दरूपो रसस्तस्माद्विमुखान्, भगवच्चरणसेवासुखसाधनभक्तियोगरहितानित्यर्थः । कीदाचित्कोऽपि श्रवणादिभक्तियोगस्यैकालिकदोषनिवर्तक एवेति सिद्धान्तमभिप्रेत्याह—अजस्रं निरन्तरं ततो विमुखानिति । भगवच्चरणसेवासुखस्य सर्वपुरुषार्थोत्कृष्टतमत्वं दर्शयति—निष्किञ्चनैरिति, भगवत्सेवाव्यतिरिक्तसर्वत्यागिभिरेव जुष्टात् सेविता-दित्यन्वयः । ननु तज्ज्ञानं विना कथं तत्साधने प्रवृत्तिः कथं वा तत्प्राप्तिरित्याशङ्क्याह—रसज्ञैरिति, सेवासुखज्ञैरित्यर्थः । ननु तज्ज्ञानमपि कथमित्याशङ्क्य विवेकिजनसमुदाये परस्परनिरन्तरविचारादित्यभिप्रायेणाह—परमहंसकुलैरिति । परमहंसाः परम-विवेकिनस्तेषां कुलैः समूहैरिति बहुभिः प्राप्तवान्न तत्सत्त्वे प्राप्तवुत्कृष्टतमत्वे वा कोऽपि विवादावसर इत्यपि सूचितम् । ननु तद्भजनाभावमात्रेण कथं ते दण्डमर्हन्ति तावन्मात्रेण पापोत्पत्त्यसम्भवात् अभ्रात्राद्भावोत्पत्तावतिप्रसङ्गादिति चेत्, न, नहि देही क्षणमपि किञ्चिदकुर्वन् स्थातुं शक्नोति कायवाङ्मनोव्यापारस्यावश्यम्भावितात् । तथाच भजनविमुखा विषयाविष्टचित्ता विषयसम्पत्तिस्थाने गृह एव ब्रह्मवृष्णा विषयसम्पादनव्यापारमेव कुर्वन्ति । तत्र च पापमेवोत्पद्यते अतस्ते दण्डयोग्या एवेत्यभिप्रेत्याह—गृहे इत्यादि ॥ २८ ॥ ॐ ॐ उक्तमेव विशदयति—जिह्वेति । यत येषां जिह्वा एकदाऽपि भगवद्गुण-नामधेयं न वक्ति, येषां चेतश्चैकदाऽपि तस्य चरणारविन्दं न स्मरति, येषां शिर एकदाऽपि कृष्णाय नो नमति, एवं न कृतं विष्णुसम्बन्धि कृत्यं कर्तव्यं भजनं यैस्तानसतोऽसाधून् दण्डार्थमानयध्वमित्यन्वयः । कृष्णायेति भगवदवतारेषु श्रीकृष्णस्य प्राधान्यसूचनाय ॥ २९ ॥ ॐ ॐ एवं स्वभृत्यान् शिक्षित्वा 'यन्नामानि च गृह्णाति लोको भृत्ये कृतागसि । सोऽसाधु-वादस्तकीति हन्ति त्वचमिवामयः' इति न्यायेन स्वभृत्यकृतमजामिलतिरस्कारं स्वकृतापराधं मत्वा भगवन्तं क्षमापयति—तदिति । नः अस्माभिर्देवसत् अन्याय्यं कृतं तत् खानां स्वकीयानामस्माकमपराधं स परमकृपालुतया प्रसिद्धो भगवान् स्वयमेव क्षम्यतां सहतामित्यन्वयः । अस्मत्स्वरूपविचारे तस्मिन् क्षान्तिर्युक्तेत्यभिप्रेत्याह—स्वपुरुषैरिति, स्वदासैरित्यर्थः ।

स्वदासेषु दण्ड उचित एवेत्याशङ्क्याह—अहो न विदुषामिति, अतिशयेनाज्ञानमित्यर्थः । अहो न विदुषामिति पाठे माहात्म्यम-
विदुषामित्यर्थः । तथा ज्ञात्वा कृते एव दण्ड उचितो नान्यथेति भावः । स्वस्वरूपविचारेणापि तस्मिन् क्षान्तिरेव युक्तेत्याह—
गरीयसीति, अतिशयेन गुरुतमे इत्यर्थः । औपचारिकं भगवत्त्वं वारयन् सर्वतो गुरुत्वमेव प्रतिपादयति—पुराणः सर्वकारण-
कारणभूतः । तथापि स कचिदेव स्यात्तदा सर्वान्तर्बहिरभिज्ञता न स्यादित्याशङ्क्याह—पुरुष इति, सर्वसाक्षितया पुर्यामन्तः-
करणे एव तिष्ठति यः । न च वयं स्वतन्त्राः यतो नारायणः नराणां समूहो नारस्तस्यायन् शुभाशुभप्रवृत्तिर्यस्मात् सः । तथाच
सर्वान्तार्यामी यद्यज्ञानां क्षान्ति न कुर्यात्तदा कस्यापि निर्वाहो न स्यादिति भावः । न च कालान्तरे पुनरेवं करिष्यथेति
शङ्कनीयमज्ञानादेवं कृतं तदतः परं न कदापि करिष्याम इति सूचयन्नाह—रचिताञ्जलीनामिति । एवं सम्प्रार्थ्य प्रणमति—
नमः पुरुषाय पुरुषोत्तमायेति । नातोऽधिकं कर्तुं शक्नुम उपयोगाभावादिति सूचयन् विशिनष्टि—भूम्ने परम-
महते इति ॥ ३० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

द्वादशेति । एते द्वादश द्वादशसंख्याका वयं, हे भटाः, गुह्यं गोप्यं, विशुद्धं केवलसत्त्वप्रधानाधिकारं, दुर्बोधमितरैर्दुर्वि-
ज्ञेयं, यं धर्मं ज्ञात्वा, अमृतं मुक्तिं, अश्नुते प्राप्नोति, तं, भागवतंधर्मं विजानीमः । तत्प्रभावं विद्म इत्यर्थः ॥ २१ ॥ * *
नन्वित्यभूतोऽयं यदि भवति तर्हि तमस्मभ्यं भवान् निवेदयतु इति तन्मतं ज्ञात्वा तेभ्यस्तमाह । एतावानिति । अस्मिन् लोके,
पुंसां भगवति, तन्नामग्रहणादिभिः सर्वकालं भगवन्नामोच्चारणादिभिः, भक्तियोगः प्रेमपूर्वं भगवदनुष्ठानं एतावान् एव, परः
परमः धर्मः स्मृतः ॥ २२ ॥ * * आस्तां भगवद्भक्तियोगप्रभावस्तन्नामोच्चारणप्रभावमेव पश्यतेत्याह । नामेति । हे
पुत्रकाः, हरेः नामोच्चारणमाहात्म्यं, तु पश्यत । येन नामोच्चारणमाहात्म्येन, अजामिलः अपि, अपिशब्दस्तु सुतरां मुक्त्यनर्हतां
सूचयति । मृत्युपाशात् मृत्योः यमपाशाच्चेत्यर्थः । अमुच्यत मुक्तवान् एव ॥ २३ ॥ * * ननु सकृदुच्चरितेन नामाभासेन
कथं सर्वपापक्षयः स्याच्छ्रद्धाभक्त्यावृत्त्यादेर्विधानात् । तथा हि 'सायंप्रातर्गृणन् भक्त्या दुःखग्रामाद्विमुच्यते' इति । 'अनुदिन-
मिदमादरेण शृण्वन्' इत्यत्र तत्र तत्र पठनात्, पुराणान्तरे च 'पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशम्' इति । ततः सम्यक्कीर्त्त-
नादिनैव सर्वपापक्षयसंभवादिदं पापक्षयमननमनुपपन्नमिव तत्राह । एतावतेति । भगवन्नामोच्चारणस्यानवधिकातिशयमहिम-
त्वाद्धेतोरिति शेषः । पुंसाम् अघनिर्हरणाय निःशेषपापक्षपणाय, एतावता अलम् । एतावतैव सर्वपापक्षयपर्याप्तयेत्यर्थः ।
एतावता क्रियता तत्राह । भगवतः, गुणकर्मनाम्नां भगवद्गुणकर्मप्रतिपादकाभिधानानामित्यर्थः । संकीर्त्तनं यत्, इयता,
कुतः । यद्यस्मात्, अघवान् पाप्यपि, अजामिलः म्रियमाणः सन्, पुत्रं नारायण इति, विक्रय्य असम्यक् कीर्त्तयित्वा, मुक्तिं
मोक्षं, इयाय । आदौ मृत्योस्ततो यमपाशात्ततो भजनातिशयेन मुक्तिं संप्राप्तवानित्यर्थः । प्रत्यक्षप्रमाणप्रेऽनुमानादेरनुचितत्वा-
दिति भावः । अतो नामाभासेनापि सर्वपापक्षयः स्यादेवेति तत्त्वं श्रद्धावृत्त्यादिविधयस्तु पापवासनाक्षयार्था इति तात्पर्यार्थः ।
एतत् 'हरेर्गुणानुवादः खलु सत्त्वभावनः' इत्यत्रोक्तम् ॥ २४ ॥ * * नन्वल्पाक्षरनामोच्चारणमात्रेण सर्वाघनिवृत्तिश्चे-
त्स्मृतिकारजनस्तत्र कथं न प्रवृत्त इति चेत्स जनो भगवन्मायामोहितत्वाद्धेतोः कार्थवाद्दृष्ट्या पुष्पफलयज्ञकर्मासक्त्याऽल्पमात्रेऽपि
नाम्नि महाफलाऽबोधान्न प्रवृत्तः । न तेन द्वादशान्दादिकव्यर्थतेत्याह । प्रायेणेति । महाजनः शास्त्रज्ञोऽप्ययं स्वयं वादिव्यति-
रिक्तः स्मृतिकारादिर्जनः, तत् इदं नाममाहात्म्यादिकं प्रायेण न वेद । तत्र हेतुः । यतः स महाजनः, देव्या भगवत्संबन्धिन्या
मायया, अलमत्यर्थं यथा तथा, विमोहिता मतिर्यस्य सः । बतेति खेदे । मधु मधुरं यथा भवति तथा पुष्पिता, न तु ततः
फलाशावती तस्यां पुष्पस्थानीयलुद्रस्वर्गादिप्राप्तिप्रकाशकार्थवादैर्नोपमायामित्यर्थः । प्रय्यां जडीकृता अभिनिविष्टा मतिर्यस्य
सः । अत एव, वैतानिके वेदविहितयज्ञसंबन्धवति, महति कर्मणि गुज्यमानश्च ततो न वेदेति संबन्धः । दृश्यते हि प्राकृत-
लोकस्य महति मन्त्रादौ श्रद्धा, अल्पे चाश्रद्धा, तस्मान्महाघनिवर्त्तके, अल्पाक्षरे भगवन्नामोच्चारणे स्वेषामश्रद्धेत्यात्तच्छान्त्यै
द्वादशवार्षिकमुक्तं ततस्तस्यापि न व्यर्थता । यद्वा एकान्तिकभक्तिवशीकृतभगवन्नामसिंहाः स्वायंभुवादयः स्मृतिकारा वशी-
कृतसिंहा राजानः आखेटके शशादिनाशाय श्वप्रेरणमेव कुर्वन्ति न मत्तमतङ्गजनाशप्रेर्य कण्ठीरवं, तथा मत्तमतङ्गजस्थानीय-
संसारनिरासप्रेर्य भगवन्नामपञ्चाननं शशस्थानीयमहाघनिवृत्तये न युञ्जन्ति । किं तु तदहं द्वादशान्दादिकमेव । न तेन
तद्व्यर्थता । यद्वा । नाममाहात्म्यज्ञाने सर्वमुक्तिप्रसङ्गात्सृष्ट्यधिकृतव्याकोपप्रसङ्गाच्च न स्मरन्तीत्येषा दिक् । ग्रन्थविस्तर-
भयान्नैतदत्रातिप्रपञ्चयते ॥ २५ ॥ * * एवं भगवन्महिमानं विदित्वा ये भगवन्तं भजन्ति न तेषामस्मद्दृश्यता इत्याह ।
एवमिति सुधियः कुशलाः ये जनाः, एवं नाममाहात्म्यादिकं, विमृश्य विचार्य, अनन्ते देशादिकृतत्रिविधपरिच्छेदरहिते,
भगवति षाड्गुण्यपूर्णे हरौ, सर्वात्मना सर्वथा भावयोगं भक्तियोगं, विदधते कुर्वते ते जनाः, मे मम, दण्डं, न अर्हन्ति खलु ।
तेषां पातकाभावादित्यर्थः । अथ यदि, अमीषां पातकं स्यात्, तर्हि तदपि तत्पातकमपि, उरुगायस्य भगवतो वादः गुणानु-

वादात्मकनामग्रहणादिरूपः, हन्ति क्षपयति ॥ २६ ॥ * * एवं धर्मतत्त्वनिर्णयपूर्वकमाक्षेपोत्तरमभिधाय श्रुत्यानुशास्ति त इति त्रिभिः । ते इति । ये जनाः, साधवः साधुगुणयुक्ताः, भगवदाश्रयविधापनकाले साध्वभिहितैकादशनियमपालनात्मक-गुणयुक्ता इत्यर्थः । समदृशः जगतो भगवदन्तर्यामिकत्वेन समं तदात्मकं सर्वं पश्यन्तीति तथाविधाः, भगवत्प्रपन्नाः, यस्मिन्काले यो भगवदवतारस्तमेवोपायोपेयभावेन सम्यक् शरणं प्राप्ताः, भवन्ति । ते तु, देवैः सिद्धैश्च परितो गीताः पवित्रा गाथा-येषां ते तथाविधाः जायन्ते । ततः तान्, न उपसीदत । तत्समीपं न गच्छतेत्यर्थः । तत्र हेतुं वदन्तान् विशिनष्टि । हरेः, गदया अभिगुप्तान् संरक्षितान्, भगवद्गदाभिरक्षितत्वात् एषां भयं संस्तुतिज्ज्ञासः, न च अस्ति । न च, तेषां दण्डे, वयं प्रभवाम समर्था भवेम । पाठान्तरे कालोऽपि तेषु न प्रभवतीति बोध्यम् ॥ २७ ॥ * * के तर्हि दण्डार्थमत्रास्माभिराने-यास्तत्राह । तानिति । अजस्रं सततं निष्किंचनैर्निष्कामैः, रसज्ञैर्भगवच्चरणसेवासर्वोत्तमरसाभिज्ञैः, परमहंसकुलैर्भागवतपर-महंसवृन्दैः जुष्टात्कायवाङ्मनसामेकीभावेन संसेवितात्, मुकुन्दस्य श्रीहरेः, पादारविन्दयोर्मकरन्दतुल्यो यो रसस्तस्मात्, विमुखान्, अत एव, असतः लोकनिन्दितकर्मासक्तत्वात् पापिष्ठान्, निरयवर्त्मनि नरकद्वारभूते, गृहे भार्यादौ, बद्धा तृष्णा यैस्तान्, तानुक्तविधदुर्जनान्, आनयध्वम् ॥ २८ ॥ * * किं च यज्जिह्वाचेतःशिरांसि श्रीहरिनामधेयचरणारविन्द-वचनस्मरणनमस्कारान्न कुर्वन्ति तानानयध्वमिति चाह । जिह्वेति । येषां, जिह्वा रसना, भगवद्गुणनामधेयं, न वक्ति । येषां, चेतश्च, तच्चरणारविन्दं भगवदङ्घ्रिपद्मं, न स्मरति । यच्छिरो यदीयं मस्तकं, एकदाऽपि सकृदपि, कृष्णाय श्रीहरये, नो नमति । न कृतं विष्णोः कृत्यमाराधनं यैस्तान् अत एव, असतः दुष्टान्, तान् आनयध्वम् ॥ २९ ॥ * * एवं स्वदूताना-दिश्य दूतकृतापराधस्य तत्स्वामिनि सत्त्वदर्शनात्तत्कृतापराधं स्वकृतं मत्त्वा तद्विया भगवन्तं क्षमापयति । तदिति । स्वपुरुषै-रस्मद्वटैः, यत् असत्कृतमपराधं, तत् पुराणः पुरुषः, भगवान् नारायणः, क्षम्यताम् । दिवादिवात्कर्त्तव्यं सार्वधातुके श्यन् । स्वानां त्वदेकभक्तत्वात्स्वीयानां, नविदुषामज्ञानाम् अत एव, रचिताञ्जलीनां विहिताञ्जलीनां, नोऽस्माकम् उपरि क्षान्तिः, अस्मद्विषया क्षमा इत्यर्थः । गरीयसि गौरवतावति भवति अहो योग्यैव अस्तीति शेषः । अतः क्षमां करोत्वित्यर्थः । भूम्ने सर्वान्तर्यामिणे, पुरुषाय सर्वाकालं पुरुषाकृतये भवते इत्यर्थः । नमः 'अञ्जलिः परमा मुद्रा क्षिप्रं देवप्रसादनी' इत्युक्तेस्तत्प्रसाद-हेतुकाञ्जलिबन्धपूर्वकोऽयं नमस्कारः ॥ ३० ॥

भाषानुवादः

इस जगत्में जीवोंके लिये बस, यही सबसे बड़ा कर्तव्य—परम धर्म—है कि वे नाम-कीर्तन आदि उपायोंसे भगवान्के चरणोंमें भक्तिभाव प्राप्त कर लें ॥ २२ ॥ * * प्रिय दूतों ! भगवान्के नामोच्चारणकी महिमा तो देखो, अजामिल-जैसा पापी भी एक बार नामोच्चारण करनेमात्रसे मृत्युपाशसे छुटकारा पा गया ॥ २३ ॥ * * भगवान्के गुण, लीला और नामोंका भलीभाँति कीर्तन मनुष्योंके पापोंका सर्वथा विनाश कर दें, यह कोई उसका बहुत बड़ा फल नहीं है; क्योंकि अत्यन्त पापी अजामिलने मरनेके समय चञ्चल चित्तसे अपने पुत्रका नाम 'नारायण' उच्चारण किया । इस नामाभासमात्रसे ही उसके सारे पाप तो क्षीण हो ही गये, मुक्तिकी प्राप्ति भी हो गयी ॥ २४ ॥ * * बड़े-बड़े विद्वानोंकी बुद्धि कभी भगवान्की मायासे मोहित हो जाती है । वे कर्मोंके मीठे-मीठे फलोंका वर्णन करनेवाली अर्थवादरूपिणी वेदवाणीमें ही मोहित हो जाते हैं और यज्ञयागादि बड़े बड़े कर्मों में ही संलग्न रहते हैं तथा इस सुगमातिसुगम भगवन्नामकी महिमाको नहीं जानते । यह कितने खेदकी बात है ॥ २५ ॥ * * प्रिय दूतों ! बुद्धिमान् पुरुष ऐसा विचारकर भगवान् अनन्तमें ही सम्पूर्ण अन्तःकरणसे अपना भक्तिभाव स्थापित करते हैं । वे मेरे दण्डके पात्र नहीं हैं । पहली बात तो यह है कि वे पाप करते ही नहीं, परन्तु यदि कदाचित् संयोगवश कोई पाप बन भी जाय, तो उसे भगवान्का गुणगान तत्काल नष्ट कर देता है ॥ २६ ॥ * * जो समदर्शी साधु भगवान्को ही अपना साध्य और साधन दोनों समझकर उनपर निर्भर हैं, बड़े-बड़े देवता और सिद्ध उनके पवित्र चरित्रोंका प्रेमसे गान करते रहते हैं । मेरे दूतों ! भगवान्की गदा उनकी सदा रक्षा करती रहती है । उनके पास तुम लोग कभी भूलकर भी मत फटकना । उन्हें दण्ड देनेका सामर्थ्य न हममें है और न साक्षात् कालमें ही ॥ २७ ॥ * * बड़े-बड़े परमहंस दिव्य रसके लोभसे सम्पूर्ण जगत् और शरीर आदिसे भी अपनी अहंता-ममता हटाकर, अकिञ्चन होकर निरन्तर भगवान् मुकुन्दके पादारविन्दका मकरन्दरस पान करते रहते हैं । जो दुष्ट उस दिव्य रससे विमुख हैं और नरकके दरवाजे घर-गृहस्थीकी तृष्णाका बोझा बाँधकर उसे ढो रहे हैं, उन्हींको मेरे पास बार-बार लाया करो ॥ २८ ॥ * * जिनकी जीभ भगवान्के गुणों और नामोंका उच्चारण नहीं करती, जिनका चित्त उनके चरणारविन्दोंका चिन्तन नहीं करता और जिनका सिर एक बार भी भगवान् श्रीकृष्णके चरणोंमें नहीं झुकता, उन भगवत्से-

वाविमुख पापियोंको ही मेरे पास लाया करो ॥ २९ ॥ * * आज मेरे दूतोंने भगवान्‌के पार्षदोंका अपराध करके स्वयं भगवान्‌का ही तिरस्कार किया है। यह मेरा ही अपराध है। पुराणपुरुष भगवान्‌ नारायण हमलोगोंका यह अपराध क्षमा करें। हम अज्ञानी होनेपर भी हैं उनके निजजन, और उनकी आज्ञा पानेके लिये अञ्जलि बाँधकर सदा उत्सुक रहते हैं। अतः परम महिमान्वित भगवान्‌के लिये यही योग्य है कि वे क्षमा कर दें। मैं उन सर्वान्तर्यामी एकरस अनन्त प्रभुको नमस्कार करता हूँ ॥ ३० ॥

तस्मात् सङ्कीर्तनं विष्णोर्जगन्मङ्गलमहंसाम् । महतामपि कौरव्य विद्वद्यैकान्तिकनिष्कृतिम् ॥ ३१ ॥

शृण्वतां गृणतां वीर्याण्युद्दामानि हरेर्मुहुः । यथा सुजातया भक्त्या शुद्धयेत्तात्मा व्रतादिभिः ॥ ३२ ॥

कृष्णाङ्घ्रिपद्मधुलिण् न पुनर्विसृष्टमायागुणेषु रमते वृजिनावहेषु ।

अन्यस्तु कामहत आत्मरजः प्रमार्ष्टुमीहेत कर्म यत एव रजः पुनः स्यात् ॥ ३३ ॥

इत्थं स्वभर्तृगदितं भगवन्महित्वं संस्मृत्य विस्मितधियो यमकिङ्करास्ते ।

नैवाच्युताश्रयजनं प्रति शङ्कमानां द्रष्टुं च बिभ्यति ततः प्रभृति स्म राजन् ॥ ३४ ॥

इतिहासमिमं गुह्यं भगवान् कुम्भसम्भवः । कथयामास मलये आसीनो हरिमर्चयन् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे यमपुरुषसंवादे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तस्मात् कौरव्य जगन्मङ्गलं विष्णोः संकीर्तनं महताम् अपि अहंसाम् एकांतिकनिष्कृतिम्

विद्धि ॥ ३१ ॥ * * उद्दामानि हरेः वीर्याणि मुहुः शृण्वतां गृणताम् आत्मा यथा सुजातया भक्त्या शुद्धयेत् व्रतादिभिः न ॥ ३२ ॥ * * कृष्णाङ्घ्रिपद्मधुलिट् पुनः वृजिनावहेषु विसृष्टमायागुणेषु न रमते अन्यः तु कामहतः आत्मरजः प्रमार्ष्टुं कर्म ईहेत यतः एव पुनः स्यात् ॥ ३३ ॥ * * राजन् ते यमकिङ्कराः इत्थं स्वभर्तृगदितं भगवन्महित्वं संस्मृत्य विस्मितधियः न एव च ततः प्रभृति अच्युताश्रयजनं प्रतिशङ्कमानाः द्रष्टुं बिभ्यति स्म ॥ ३४ ॥ * * मलये आसीनः हरिम् अर्चयन् भगवान् कुम्भसंभवः इमं गुह्यं इतिहासं कथयामास ॥ ३५ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तस्मादित्यादि शुकोक्तिः । जगतोऽपि मङ्गलरूपम् ॥ ३१ ॥ * * एकांतिकत्वमेवाह । शृण्वतामिति । व्रतादिभिस्तथा न शुद्धयेत् ॥ ३२ ॥ * * एतदुपपादयति । कृष्णाङ्घ्रिपद्मयोर्मधु लेढि आस्वादयतीति तथा । मधुलिहताऽतितुच्छत्वेन विसृष्टा ये मायागुणा विषयास्तेषु पुनर्न रमते । अन्यस्तु तन्मध्वास्वादरहितोऽत एव कामाभिभूतः सन्नात्मनो रजः पापं प्रमार्ष्टुमपि कर्मैव प्रायश्चित्तरूपमीहेत यतः कर्मणः पुनरपि रजः पापं स्यादेव कुंजरशौचवत् सत्त्वशोधकत्वाभावात् ॥ ३३ ॥ * * नैव विस्मितधियो बभूवुः । किं तु सत्यमुक्तमित्येव मेनिरे । ततः प्रभृति प्रतिशङ्कमाना अस्मानेवैष हन्यादिति शङ्कां वहंतस्तं द्रष्टुमपि बिभ्यति स्म । पाठांतरे तु विस्मितधियो जाताः । ते च ततः प्रभृति बिभ्यति स्मेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ * * कुम्भसंभवोऽगस्त्यो मलये पर्वत आसीनोऽग्यग्रो हरिमर्चयन् । पुनः पुनः विश्वासाथं हरेः पादौ स्पृशन्नित्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते म० षष्ठस्कन्धे टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यतो विष्णुर्महान्तस्माद्धेतोः । कौरव्येति । शुद्धकुलोद्भूतत्वात्तुभ्यं मयैतद्गुह्यमप्युपदिष्टमिति भावः ॥ ३१ ॥ * * उद्दामान्युत्कटानि गोवर्द्धनोद्धरणादीनि । आदीनि तीर्थयात्रादिग्रहः सुष्ठु जातया भक्त्या रतिरूपया तु मुक्तिपर्यंतस्य यथा

किमुत पापमात्रस्य वासनाक्षयप्रकारेणात्मा मनः शुद्धयेत्तथा व्रतादिभिर्नैत्यर्थः ॥ ३२ ॥ * * एतद्वक्तिमाहात्म्यम् । तन्मध्वास्वाद्गृहीतो भगवच्चरणारविंदरसास्वादविधुरो भक्तिमात्रहीनः । अत एव तद्विप्रेक्षकजमकरंदास्वादहीनत्वादेव ॥ ३३ ॥ * * पाठांतरे 'ते चाच्युताश्रयजनम्' इति पाठे । इत्यर्थ इति । अहो अस्माकं स्वाम्यप्येभ्यो विष्णुभक्तेभ्यो बिभेति ततोऽस्माभिः सुतरां भेतव्यमिति विचार्य सभयाः संतीति भावः ॥ ३४ ॥ * * कुंभसंभव इति । संहिताध्ययने द्वैपायनादश्रुतत्वादिति भगवानतीव समर्थः । 'अगस्त्यः कुंभसंभवः' इत्यमरः । एतेनायोनिजत्वमलयागासीनत्वहर्चनत्वकथनेन सर्वथा सत्यता द्योत्यतेऽप्योपाख्यानस्येति ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे षष्ठस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तस्मादिति । यस्माद्यमेनाप्येवमुक्तं तस्मात् हे कौरव्य ! विष्णोर्नामसंकीर्तनं महतामप्यंहसां पापानामैकान्तिकनिष्कृतिं समूलानां प्रायश्चित्तं जगतां प्राणिनां मङ्गलं पुरुषार्थचतुष्टयप्रापकं च विद्धि ॥ ३१ ॥ * * शृण्वतामिति । उद्दामानि पापनाशनादौ विशृङ्खलानि हरेर्वीर्याणि मुहुः शृण्वतां गृणतां नृणां सुजातयाऽनायासेनैव निश्चिन्तयोत्पन्नया भक्त्या आत्माऽन्तःकरणं यथा निर्वासनं शुध्येत्तथा व्रतादिभिः प्रायश्चित्तान्तरैर्न शुध्येत्, किंतु सवासनमेव शिष्यते ॥ ३२ ॥ * * कृणोति । कृणाङ्घ्रिपद्मयोर्मधु लेढि आस्वादयतीति तथा भगवत्सेवासुखाभिज्ञः वृजिनावहेषु नरकादिदुःखप्रदेषु तुच्छतया विसृष्टास्त्यक्ता ये मायागुणा विषयास्तेषु पुनर्न रमते । अन्यः सेवासुखानभिज्ञस्तु कामाभिभूतः सन्नात्मनो रजः पापं प्रमार्ष्टुमपि कर्मैव प्रायश्चित्तरूपमीहेतुं करोति । यतोऽनन्तरं पुनरपि रजः स्यात्पापकर्मणि प्रवर्तते एव सत्त्वशुद्धेरभावान् ॥ ३३ ॥ * * इत्थमिति । हे राजन् ! स्वभर्त्रा यमेन गदितं भगवन्महिम्नम् इत्थम् ईदृक्प्रभावं संस्मृत्य ततः प्रभृति विस्मितधियः सन्तः ते यमकिंकराः अच्युताश्रयजनं प्रति अस्मानेवैष हन्यादिति शङ्कमानाः नैव गच्छन्तीति शेषः । किंतु तं द्रष्टुमपि बिभ्यति स्म । यद्वा । नैव विस्मितधियो जाताः किंतु सत्यमिति मेनिरे । ततोऽच्युताश्रयजनं प्रति शङ्कमानाः तं द्रष्टुमपि बिभ्यति स्म । ते चाच्युतेति पाठे ते विस्मिता जातास्ते च बिभ्यति स्मेत्यन्वयद्वयम् ॥ ३४ ॥ * * इतिहासमिति । मलये पर्वते हरिर्मर्चयन् आसीनो भगवान् कुम्भसंभवोऽगस्त्यः इममितिहासं मह्यं कथयामास ॥ ३५ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायः षष्ठस्य तृतीये निरमादिमाम् ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं प्रत्याह किं तान् प्रति धर्मराज इति पृष्टां यमोक्तिमभिधाय तामुपसंहरिष्यमाणोऽन्तरा राज्ञः प्रश्नस्य यथैव नरकाभ्ररः नानोपयातना नेयादित्यस्योत्तरं सङ्गमयति मुनिः । तस्मादिति त्रिभिः । हे कौरव्य ! तस्मादितिहासमुखेन नाममाहात्म्यस्य श्रुतत्वाद्यमोक्त्या सम्वादितत्वाच्च विष्णोः सङ्कीर्तनं जगत्सो मङ्गलावहं महतां विपुलानामप्यंहसां पापानामैकान्तिकनिष्कृतिं मुख्यं प्रायश्चित्तं विद्धि जानीहि ॥ ३१ ॥ * * व्रतादिकं तु न मुख्यमित्याह । शृण्वतां हरेरुद्दामानि विपुलानि वीर्याणि यशांसि मुहुर्मुहुः शृण्वतां गृणतां कथयतां चात्मा चित्तं भगवति श्रवणादिना सञ्जातया भक्त्या यथा शुद्ध्यति तथा व्रतादिभिर्न शुद्ध्यति ॥ ३२ ॥ * * कृणुयाङ्घ्रिपद्मयोर्मधु रससं लेढ्यास्वादयतीति तथा पुनर्वृजिनावहेषु दुरितापादकेषु विसृष्टेषु प्रकृतिकार्यगतशब्दादिषु न रमते न सज्जते अन्यन्तु कृणाङ्घ्रिपद्ममध्वनभिज्ञस्तु कामैः शब्दादिभिर्हतोऽभिभूतः आत्मनः स्वस्य रजः पापं प्रमार्ष्टुमपनेतुं कर्म प्रायश्चित्तरूपमीहेतुं कुर्यादित्यर्थः । कर्म विशिनष्टि । यतः कर्मणोऽनन्तरं पुनः रजः पापं स्यात् सम्भाव्येत पुना इति रेफलोपे दीर्घः ॥ ३३ ॥ * * यमोक्तिमुपसंहरति । इत्थमिति । हे राजन्निर्त्थं भर्त्रा यमेन गदितं "कर्तृकरणे" इति समासः भगवतो महित्वं माहात्म्यं संस्मृत्य प्रत्यभिज्ञाय विष्णुदूतोक्तिरीत्या एवं ज्ञात्वा विस्मिता धीर्येषां ते यमकिङ्कराः तेन यमशासनेनाच्युताश्रयजनं प्रति शङ्कमानाः तत्समीपगमनेनास्माकं भर्तृदण्डनं स्यादिति शङ्कमानाः तत् आरभ्य तं द्रष्टुं च बिभ्यति भयं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ * * उक्तस्य प्रामाण्यज्ञापनाय तस्यातप्रणीततामाह । इतिहासमिति । मलये पर्वते आसीनो भगवान् कुम्भसंभवोऽगस्त्यः हरिमाराधयन्निमं गुह्यमितिहासं कथयामास कथितवान् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यत् स्वपुरुषैरसत्कृतं नोऽस्माकं तत् क्षम्यतामित्यन्वयः । न विदुषां हरेर्माहात्म्यमजानताम् । क्षान्त्यर्थं को दण्ड इति तत्राह । रचितेति । किमनेनानायासेनेति तत्राह । नम इति । द्रव्यादिलक्षणदण्डमन्तरेण कथं क्षान्तिरिति तत्राह । क्षान्तिरिति । वरीयसि वरतरे परतमे पुरुषाय नमः इत्येतावता द्रव्यादिदानाधिकेन क्षान्तिर्भवतीति शेषः “भूयिष्ठान्ते नम उक्तिं विधेम” इति श्रुतेः सर्वदा सन्निहिता सन्तिष्ठते महति क्षमेति सप्तमी ॥ ३१-३२ ॥ * * अहंसां पापानामेकान्तविनिष्कृतं नियतं प्रायश्चित्तं न केवलं स्त्रीशूद्रादीनां नामसङ्कीर्तनं विधीयते अन्येषामपीति भावेनाह महतामिति ॥ ३३ ॥ * * सर्वाणि साधनान्यनुष्ठीयमानान्यपि भक्तिसहितानि बलवन्तीत्यभिप्रेत्याह । शृण्वत इति ॥ ३४ ॥ * * कुम्भसम्भवोऽगस्त्यः मलये पर्वते ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजकृतपदरत्नावल्यां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तस्मादित्यादिश्रीशुकोक्तिः तस्मात् सङ्कीर्तनन्तु जगतां सापराधनिरपराधानां सर्वेषामेव महतामहंसामपराधपर्यन्तानाम् ॥ ३१ ॥ * * सुष्ठु जातया रतिरूपया भक्त्या तु यथा मुक्तिपर्यन्तस्य किमुत पापमात्रस्य वासनाक्षयप्रकारेणात्मा मनः शुद्ध्येत् तथा व्रतादिभिर्नैत्यर्थः ॥ ३२ ॥ * * तदेव व्यनक्ति । कृष्णाङ्घ्रीति । अन्यः भक्तिमात्रहीनः ॥ ३३-३४ ॥ * * कुम्भसम्भवोऽगस्त्योऽपीत्यर्थः संहिताध्ययने श्रीद्वैपायनाच्छ्रुतत्वात् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

विष्णुदूतानां यमस्य च वाक्यप्रामाण्येन यदि यत्किञ्चित् कीर्त्तनेनैव सर्वपापक्षयस्तदा किमुत सम्यक्कीर्त्तनेनेत्याह । तस्मादिति श्रीशुकः ॥ ३१ ॥ * * श्रवणकीर्त्तनाद्यभ्यासवतां भक्तानां सापराधानामपि भक्तिरेव पूर्णा स्यादित्युक्तम् । “नामापराधयुक्तानां नामान्येव हरन्त्यधम् । अविश्रान्तप्रयुक्तानि तान्येवार्थकराणि हि” इति । तस्यां सत्यान्तु जीवात्मैव शुद्ध्येत् । किं पुनर्मन इत्याह । शृण्वतामिति । आत्मा जीवः अविद्यामालिन्याद्यथा शुद्ध्यति न तथा व्रतादिभिः कर्मकृतैः प्रायश्चित्तैः पापक्षये सत्यपि पापबीजस्याक्षयान्मनः किञ्चिन्मात्रमेवापाततः शुद्ध्यतीत्यर्थः । तेन भो राजन् ! “प्रायश्चित्तमथोऽपार्थमन्ये कुञ्जरशौचवत्” इति यत्त्वयाक्षिप्तं तत् सत्यमेव मूलपापक्षयो भक्तानां भक्त्यैव तेषामेव नरकगमनाभावो भगवत्प्राप्तिश्च तदभावात् कर्मिणान्तु पापपुण्यवशान्नरकस्वर्गयातायातं पुनः पुनरित्युपाख्यानेन सिद्धान्तः प्रतिपादित इति द्योतितम् ॥ ३२ ॥ * * तदेवं सापराधा निरपराधा वा भक्ता भक्तिमेव कुर्वीरन् न तु प्रायश्चित्तं भक्तावविश्वस्ताः स्मार्त्तस्त्वर्यवादादिकुतर्ककर्मशमतयः प्रायश्चित्तमेव । ननु नामकीर्त्तनमित्यतः प्रायश्चित्तशास्त्रमपि सार्थकमित्याह । कृष्णाङ्घ्रिपद्मयोर्मधुलिङ्गभ्रमरः स यथा गोमनुष्यादिभक्ष्येषु घासौदनादिषु लुधा त्रियमाणोऽपि न विषज्जते तथैव भक्तः पूर्वदशायां दुर्विषयरतोऽपि भक्तत्वे सति विस्मृष्टा ये मायागुणास्तेषु न रमते रमधातुप्रयोगात् यद्यपि कनिष्ठभक्तस्तान् सेवते तदपि “जुषमाणश्च तान् कामान् दुःखोदकांश्च गर्हयन्” इत्युक्तरीत्या तेषु नैव रमते । अन्यः स्मार्त्तस्तु आत्मनो रजः पापं प्रमाष्टुं कर्म ईहेतैव प्रायश्चित्तं कुर्वीतैव यत एव रजः पापं कुञ्जरशौचवत् पुनः स्यादेव नामापराधवत्त्वादिति भावः ॥ ३३ ॥ * * अच्युताश्रयजनं प्रति नैव गच्छन्तीति शेषः । तेनाच्युतेति पाठे ते विस्मृतधियो बभूवुः पुनस्ते च विभ्यतीति ॥ ३४ ॥ * * कुम्भसम्भवोऽगस्त्यो मलयपर्वत आसीनोऽव्यग्रो हरिर्मर्चयन् पुनः पुनर्विश्वासार्थं हरेः पादौ स्पृशन्नित्यर्थ इति श्रीस्वामिचरणाः ॥ ३५ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । षष्ठस्कन्धे तृतीयोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ३ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

जगतां मङ्गलं सर्वपुरुषार्थप्रदं विद्धि महतामहंसां महापापानामप्यैकान्तिकनिष्कृतिं च विद्धि ॥ ३१ ॥ * * संकीर्त्तनादिरूपाया भक्तेः सर्वाहंसामैकान्तिकनिष्कृतित्वमाह । शृण्वतामिति । हरेर्वीर्याणि शृण्वतां सुजातया भक्त्या यथा आत्मा सर्वपापमूलरूपवासनायुक्तं मनः शुद्ध्येत्तथा व्रतादिभिः कृच्छ्रचान्द्रायणादिव्रतैः आदिना तपोयज्ञादिभिश्च

नेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ * * मनसः शुद्धिर्निर्वासनत्वं तत् कृष्णभक्त्यैव भवति नान्यथेत्याह । कृष्णेति । कृष्णाङ्घ्रिपद्मयो-
र्यन्मधु रसस्तल्लेढ्यास्वादयतीति स तथा कृष्णभक्तः वृजिनावहेषु दुःखप्रदेषु मायागुणकार्येषु विषयेषु विसृष्टेषु त्यक्तेषु पुनर्न
रमते तद्वासनारहितमनस्कत्वादित्यस्तु कृष्णभक्तस्तु आत्मनो मनसः रजः विषयवासनात्मकं रागं प्रमार्ष्टुं प्रक्षालयितुं यतः
पुनः राग एव स्यात्तत् कर्म यज्ञतपोव्रत्तादिकमीहेतेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ * * तदनन्तरं यमदूतानां चेष्टितमाह । इत्थमिति ।
इत्थं स्वभर्तृगदितं भगवन्महित्वं संस्मृत्य सत्यमेवोक्तमिति मत्वा नैव विस्मृतधियोस्मि ततः प्रभृति प्रतिशङ्कमानाः आत्मानं
प्रति विष्णुपार्षदादिभ्यो भयं शङ्कमानाः अच्युताश्रयं जनं द्रष्टुं च बिभ्यति स्म ॥ ३४ ॥ * * कुम्भसम्भवोऽ-
गस्त्यः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे तृतीयाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं यमेन निर्णीतं निरूप्य यद्यपि भक्त्याभासोऽपि सर्वपुरुषार्थहेतुः तथापि श्रद्धादिपूर्वकमेव सा कर्तव्येति
स्वसिद्धान्तं शुक आह-तस्मादिति । यस्माद्यमेनाप्येवमुक्तं तस्मात् हे कौरव्य विष्णोर्नामसङ्कीर्तनं महतामप्यंहसां पापानां
एकान्तिकनिष्कृतिं समूलानां प्रायश्चित्तं जगतां प्राणिनां मङ्गलं पुरुषार्थचतुष्टयप्रापकं च विद्वीत्यन्वयः । यद्वा न च वेदान-
धिकारिणां शूद्रादीनामिदमिति भ्रमितव्यं किन्तु ब्राह्मणादीनामपीत्याह-महतामपीति । शुद्धकुलोद्भवस्य तव त्विदमेवोचितमिति
सम्बोधनेन सूचितम् ॥ ३१ ॥ * * ननु तर्हि किं मन्वादिभिः महद्भिर्विहितं द्वादशाब्दादिप्रायश्चित्तं व्यर्थमेव ? नहि
नहि तदपि सत्यमेव 'तैत्तान्यधानि पूयन्ते' इत्युक्तत्वात्, तथापि श्रेष्ठं त्विदमेवाल्पायासेनैव समूलपापनिवर्त्तकत्वादित्याह-
शृण्वतामिति । उद्दामानि चतुर्विधपुरुषार्थदाने देशकालावस्थावर्णाश्रमादिलक्षणप्रतिबन्धोल्लङ्घितानि भगवद्वीर्याणि मुहुः
शृण्वतां गृणतां नृणां सुजातयाऽनायासेनैव निश्चलतयोत्पन्नया भक्त्या आत्माऽन्तःकरणं यथा निर्वासनं शुद्धयेत्तथा व्रतादिभिः
प्रायश्चित्तान्तरैर्न शुद्धयेत् किन्तु सवासनमेवेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ * * नन्वत्र शास्त्रमेव प्रमाणमस्त्यस्ति वा प्रमाणान्तरम-
पोत्याशङ्क्य भक्ता भक्तिमेव कुर्वन्ति तत्र विश्वासरहिता अर्थवादादिकुतर्कव्यालप्रसक्तमयस्तु तामनाहत्य प्रायश्चित्तमेव कुर्वन्ति
तेषामुभयेषां फलवैषम्यमपि, तत्र प्रमाणमित्याहु-कृष्णेति । कृष्णाङ्घ्रिपद्मयोर्मधु लेढि आस्वादयतीति तथा भगवत्सेवासुख-
ज्ञास्तुच्छतया विसृष्टस्त्यक्ता ये मायागुणा विषयास्तेषु वृजिनावहेषु नरकादिदुःखप्रदेषु पुनर्न रमते । अन्यः सेवासुखानभिज्ञस्तु
कामाभिभूतः सन्नात्मनो रजः पापं प्रमार्ष्टुमपि कर्मैव प्रायश्चित्तरूपमीहेत करोति । यतोऽनन्तरं पुनरपि रजः स्यात् पाप-
कर्मणि प्रवर्त्तते एव । तथाच भक्तानां पापप्रवृत्त्यभावात् समूलं पापक्षयो नरकगमनाभावो भगवत्प्राप्तिश्च । कर्मिणां तु पुनः
पापप्रवृत्तिदर्शनात् समूलपापक्षयाभावः पापपुण्यवशान्नरकस्वर्गयातायातं चानुमीयते इति भावः ॥ ३३ ॥ * * ततः
प्रभृति यमदूताः कथमवर्त्तन्तेत्यपेक्षायामाह-इत्थमिति । ततः प्रभृति विस्मितधियः सन्तस्ते यमकिङ्करा अच्युताश्रयजनं प्रति
अस्मानैवैष हन्यादिति शङ्कमाना नैवागच्छन्तीति शेषः । किन्तु तं द्रष्टुमपि बिभ्यति स्मेत्यन्वयः । हे राज्ञिति सम्बोधनं
राजाज्ञोल्लङ्घनं कथं कुर्युरिति सूचनार्थम् । ते चाच्युतेति पाठे ते विस्मिता जातास्ते च बिभ्यति स्मेत्यन्वयद्वयम् ॥ ३४ ॥ * *
अयमितिहासो भगवता कुतः श्रुत इत्यपेक्षायामाह-इतिहासमिति । इममितिहासं मह्यं मलये पर्वते हरिमर्चयन्नासीनः कुम्भ-
सम्भवोऽगस्त्यः कथयामासेत्यन्वयः । तत्कथनं कथं प्रमाणं प्रलोभनार्थमन्यथैव कथितं कुतो न स्यादिति शङ्कानिरासायाह-
हरिमर्चयन्निति । नहि तत्समयेऽन्यथाकथनं युक्तमिति भावः । तेन कुतो ज्ञातमित्याकाङ्क्षायामाह-भगवानिति, सर्वज्ञ
इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता तत्र षष्ठेऽस्मिन् स्कन्धे नामनिरूपणे । तृतीयो विवृतोऽध्यायः सिद्धान्तविनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवं 'प्रत्याह किं तान्प्रति धर्मराजः' इति संपृष्टां यमोक्तिमभिधाय तामुपसंहरिष्यमाणस्तदन्तरा 'यथैव नरकान्
नरः । नानोपयातनाग्नेयात्' इत्यस्य राज्ञः प्रशस्योत्तरं संगमयति मुनिलसमादिति त्रिभिः । तस्मादिति । हे कौरव्य, तस्मात्
इतिहासमुखेन नाममाहात्म्यस्य श्रुतत्वाद्यमोक्त्या तस्य संवादितत्वाच्चेत्यर्थः । जगन्मङ्गलं जगतां मङ्गलावहं विष्णोः, संकीर्तनं,

महतां विपुलानामपि, अंहसां पापानाम् एकान्तिकनिष्कृतिं मुख्यं प्रायश्चित्तं, विद्धि जानीहि ॥ ३१ ॥ * * शृण्वता-
मिति । हरेः, उद्दामानि विपुलानि, वीर्याणि यशांसि मुहुः पुनः पुनः, शृण्वतां, गृणतां कथयतां च, आत्मा चित्तं, यथा
सुजातया भगवद्गुणादिश्रवणादिसंजातया भक्त्या, शुद्धयेत् तथा व्रतादिभिः प्रायश्चित्तैः, न शुद्धयेत् । अनेन भगवन्नामो-
च्चारणादीनां पापनिर्हरणे एकान्तिकत्वं यथा तथा, व्रतादीनां नेति भावः ॥ ३२ ॥ * * एतदेवोपपादयति ।
कृष्णाङ्घ्रीति । कृष्णस्य यावङ्घ्री तावेव पद्मे तयोर्यन्मधु मधुररसस्तत् लेढि आस्वादयतीति कृष्णाङ्घ्रिपद्ममधुलिङ्जनः,
वृजिनावहेषु दुरितापादकेषु, विस्मृष्टा अतितुच्छत्वेन महाजनैस्त्यक्ता ये मायागुणा विषयास्तेषु, पुनः न रमते नैव सज्जते ।
अन्यः कृष्णाङ्घ्रिपद्ममध्वास्वादरहितस्तु, कामहतः शब्दादिविषयैरभिभूतः सन्, आत्मनः स्वस्य रजः पापं प्रमार्ष्टुमपनेतुं,
कर्म प्रायश्चित्तरूपं, ईहेत कुर्यात् । यतः कर्मणः पुनरपि, रजः पापमेव, स्यात् ॥ ३३ ॥ * * यमोक्तिमुपसंहरति ।
इत्यमिति । हे राजन्, इत्थं स्वभर्तृगदितं स्वभर्त्रा यमेन कथितं, भगवन्महित्वं भगवतो निरतिशयं माहात्म्यं, संस्मृत्य
प्रत्यभिज्ञाय, विष्णुदूतोक्तिरीत्यैव ज्ञात्वेत्यर्थः । विस्मिता धीर्येषां ते, ते यमकिंकराः, तेन यमशासनेन, अच्युताश्रयजनं
भगवत्प्रपन्नजनं प्रति, शङ्कमानाः भगवत्प्रपन्नजनसमीपगमनेनास्माकं भर्तृदण्डनं स्यादिति शङ्कां कुर्वाणाः सन्तः, ततः प्रभृति
तस्मादिनादारभ्य, द्रष्टुं भगवत्प्रपन्नजनं निरीक्षितुं च, बिभ्यति भयं प्राप्नुवन्ति स्म ॥ ३४ ॥ * * उक्तस्य प्रामाण्य-
ताज्ञापनाय तत्प्राप्तप्रणीततामाह । इतिहासमिति । मलये पर्वते, आसीनः भगवान् कुम्भसंभवोऽगस्त्यः, हरिम् अर्चयन् ध्यायन्,
स्वोक्तार्थसत्यताविश्वासाय हरेः पादौ स्पृशन्निति वा । इमं, गुह्यम् इतिहासं, कथयामास स्वेच्छागतमहर्षीन् प्रति कथया-
मासेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-
यामन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां षष्ठस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भाषानुवादः

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित् ! इसलिये तुम ऐसा समझ लो कि बड़े-से-बड़े पापोंका सर्वोत्तम, अन्तिम और
पाप-वासनाओंको भी निर्मूल कर डालनेवाला प्रायश्चित्त यही है कि केवल भगवान्के गुणों, लीलाओं और नामोंका कीर्तन
किया जाय । इसीसे संसारका कल्याण हो सकता है ॥ ३१ ॥ * * जो लोग बार-बार भगवान्के उदार और
कृपापूर्ण चरित्रोंका श्रवण-कीर्तन करते हैं, उनके हृदयमें प्रेममयी भक्तिका उदय हो जाता है । उस भक्तिसे जैसी आत्मशुद्धि
होती है, वैसी कृच्छ्र-चान्द्रायण आदि व्रतोंसे नहीं होती ॥ ३२ ॥ * * जो मनुष्य भगवान् श्रीकृष्णचन्द्रके चरणारविन्द-
मकरन्दरसका लोभी भ्रमर है, वह स्वभावसे ही मायाके आपातरम्य, दुःखद और पहलेसे छोड़े हुए विषयोंमें फिर नहीं
रमता । किन्तु जो लोग उस दिव्य रससे विमुख हैं, कामनाओंने जिनकी विवेकबुद्धिपर पानी फेर दिया है, वे अपने पापोंका
मार्जन करनेके लिये पुनः प्रायश्चित्तरूप कर्म ही करते हैं । इससे होता यह है कि उनके कर्मोंकी वासना मिटती नहीं और
वे फिर वैसे ही दोष कर बैठते हैं ॥ ३३ ॥ * * परीक्षित् ! जब यमदूतोंने अपने स्वामी धर्मराजके मुखसे इस प्रकार
भगवान्की महिमा सुनी और उसका स्मरण किया, तब उनके आश्चर्यकी सीमा न रही । तभीसे वे धर्मराजकी बातपर
विश्वास करके अपने नाशकी आशङ्कासे भगवान्के आश्रित भक्तोंके पास नहीं जाते । और तो क्या, वे उनकी ओर आँख
उठाकर देखनेमें भी डरते हैं ॥ ३४ ॥ * * प्रिय परीक्षित् ! यह इतिहास परम गोपनीय—अत्यन्त रहस्यमय है ।
मलयपर्वतपर विराजमान भगवान् अगस्त्यजीने श्रीहरिकी पूजा करते समय मुझे यह सुनाया था ॥ ३५ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः

अथ चतुर्थोऽध्यायः

राजोवाच

देवासुरनृणां सर्गो नागानां मृगपक्षिणाम् । सामासिकस्त्वया प्रोक्तो यस्तु स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥ १ ॥
तस्यैव व्यासमिच्छामि ज्ञातुं ते भगवन् यथा । अनुसर्गं यया शक्त्या ससर्ज भगवान् परः ॥ २ ॥

सूत उवाच

इति सम्प्रश्नमाकर्ण्य राजर्षेर्बादरायणिः । प्रतिनन्द्य 'महायोगी जगाद मुनिसत्तमाः ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच

यदा प्रचेतसः पुत्रा दश प्राचीर्बर्हिषः । अन्तःसमुद्रादुन्मन्ना ददृशुर्गां द्रुमैर्वृताम् ॥ ४ ॥
द्रुमेभ्यः क्रुध्यमानास्ते तपोदीपितमन्यवः । मुखतो वायुमग्निं च ससृजुस्तदिधक्षया ॥ ५ ॥
ताभ्यां निर्दह्यमानांस्तानुपलभ्य कुरुद्वह । राजोवाच महान् सोमो मन्युं प्रशमयन्निव ॥ ६ ॥
मा द्रुमेभ्यो महाभागा दीनेभ्यो द्रोग्धुमर्हथ । विवर्धयिषवो यूयं प्रजानां पतयः स्मृताः ॥ ७ ॥
अहो प्रजापतिपतिर्भगवान् हरिरव्ययः । वनस्पतीनोषधीश्च ससर्जोर्जमिषं विभुः ॥ ८ ॥
अन्नं चराणामचरा ह्यपदः पादचारिणाम् । अहस्तहस्तयुक्तानां द्विपदां च चतुष्पदः ॥ ९ ॥
यूयं च पित्रान्वादिष्टा देवदेवेन चानघाः । प्रजासर्गाय हि कथं वृक्षान् निर्दग्धुमर्हथ ॥ १० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—त्वया तु स्वायम्भुवे अन्तरे देवासुरनृणां नागानां मृगपक्षिणां यः सर्गः सामासिकः प्रोक्तः ॥ १ ॥ ❀ ❀
भगवन् तस्य एव व्यासं यथा भगवान् परः यथा शक्त्या अनुसर्गं ससर्ज ते ज्ञातुम् इच्छामि ॥ २ ॥ ❀ ❀ मुनिसत्तमाः
इति महायोगी बादरायणिः राजर्षेः संप्रश्नम् आकर्ण्य प्रतिनन्द्य जगाद ॥ ३ ॥ ❀ ❀ यदा प्राचीनबर्हिषः पुत्राः दश
प्रचेतसः अन्तःसमुद्रात् उन्मन्नाः गां द्रुमैः वृतां ददृशुः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ तपोदीपितमन्यवः ते द्रुमेभ्यः क्रुध्यमानाः
तदिधक्षया मुखतः वायुं च अग्निं च ससृजुः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ कुरुद्वह ताभ्यां निर्दह्यमानान् तान् उपलभ्य महान् सोमः
राजा मन्युं प्रशमयन् इव उवाच ॥ ६ ॥ ❀ ❀ महाभागाः दीनेभ्यः द्रुमेभ्यः द्रोग्धुं मा अर्हथ यूयं विवर्धयिषवः
प्रजानां पतयः स्मृताः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अहो प्रजापतिपतिः भगवान् अव्ययः प्रभुः हरिः वनस्पतीन् च ओषधीः ऊर्जमिषं
ससर्ज ॥ ८ ॥ ❀ ❀ अचराः चराणाम् अन्नं हि अपदः पादचारिणाम् अहस्तहस्तयुक्तानां च चतुष्पदः द्विपदाम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀
अनघाः पित्रा च देवदेवेन प्रजासर्गाय अन्वादिष्टाः यूयम् वृक्षान् निर्दग्धुं कथं हि अर्हथ ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

चतुर्थादित्रिभिर्विश्वरूपजन्मविवक्षया । प्रचेतःसुतदक्षस्य वंशस्तावत्प्रतन्यते ॥ १ ॥

चतुर्थे तु प्रजासृष्ट्यै दक्षेणाराधनं हरेः । तपसा हंसगुह्याख्यस्तोत्रेण च निरूप्यते ॥ २ ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तेन स्वायम्भुवसुतान्वये । नामप्रभावमाकर्ण्य वंशव्यासं बुभुत्सते ॥ ३ ॥

देवासुरेति द्वाभ्याम् । सामासिकः संक्षिप्तो यः प्रोक्तस्तृतीयस्कंधे ॥ १ ॥ ❀ ❀ व्यासं विस्तारं ते त्वत्तो यया
शक्त्या यथा ससर्ज तां शक्तिं तत्प्रकारं च ज्ञातुमिच्छामि । अनुसर्गमनुवृत्तं सर्गम् ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ दक्षादिरूपेण

चतुर्थे विश्वरूपस्य जन्म वक्तुं प्रचेतसाम् । सूनोर्दक्षस्य वंशोऽत्र श्लोकाः सार्द्धाश्चतुःशराः (५४॥) ॥ सार्द्धा (५६॥) नवेष्वोनुष्टुप्मानं चोवाचसप्तकम् ॥ ४ ॥ देवेति सार्द्धम् । हे भगवन् ! स्वायंभुवे मन्वन्तरे सामासिकः संक्षिप्तो देवादीनां सर्गो यस्त्वया प्रोक्तः तस्यैव व्यासं विस्तारं ते त्वत्तो ज्ञातुमिच्छामि ॥ १ ॥ * * अनुसर्गमिति । तथा 'यः ससर्ज प्रजा इष्टाः स दक्षो ब्रह्मचोदितः ।' इत्युक्तेर्दक्षस्यानुसर्गमनुप्रवृत्तं सर्गं भगवान् परः परमेश्वरो ब्रह्मा वा यथा येन प्रकारेण यया शक्त्या ससर्ज तां शक्तिं तत्प्रकारं च ज्ञातुमिच्छामि ॥ २ ॥ * * इतीति । हे मुनिसत्तमाः ! इत्येवं राजर्षेः परीक्षितः संप्रश्नमाकर्ण्य महायोगी बादरायणिः श्रीशुकः प्रतिनन्द्य संश्लाघ्य जगाद उत्तरं दत्तवान् ॥ ३ ॥ * * दक्षादिरूपेण ससर्जेति वक्तुं रुद्रापराधाच्छागमुखस्य दक्षस्यावमानदुःखेन देहं त्यक्तवतः पुनर्जन्मप्रकारमाह—यदेति । यदा प्राचीनबर्हिषो दश पुत्राः प्रचेतसोऽन्तःसमुद्रात् समुद्रमध्यादुन्मग्ना निर्गतास्तदा गां पृथ्वीं द्रुमैर्वृतामाच्छादितान् ददृशुरित्यन्वयः । नारदोपदेशेन प्राचीनबर्हिषि विरज्य वनं गते सत्यराजकेन कृष्याद्यभावादेर्द्रुमबाहुल्यं ज्ञेयम् ॥ ४ ॥ * * द्रुमेभ्य इति तपसा निरन्नत्वनिमित्तेन । सन्तापेन दीपितो मन्युर्येषां ते प्रचेतसो द्रुमेभ्यः क्रुद्धयमानाः । शान्तजार्षः । तद्विधक्षया तेषां द्रुमाणां दग्धुमिच्छया मुखतो वायुमग्निं च ससृजुः ॥ ५ ॥ * * ताभ्यामिति । हे कुरुद्वह ! तदा ताभ्यां वाय्वग्निभ्यां दह्यमानांस्तानृक्षाणुपलभ्य दृष्ट्वा तेषां महान् राजा सोमक्षेपां प्रचेतसां मन्युं प्रशमयन्नेवोवाच । इवशब्दो-

ऽवधारणे । स्वकिरणैर्वृक्षपोषकत्वात्सोमस्यैव मुख्यराजत्वं चतुर्थस्कन्धे ब्रह्मणा कृतं प्रचेतसां सान्त्वनं वाराहकल्पीयं सोमेन कृतं तु पाद्यकल्पीयम् इति न विरोधः ॥ ६ ॥ * * मा इति । हे महाभागाः ! दीनेभ्यो दुर्मेभ्यो द्रोघुं मार्हथ योग्या न भवथ यतः यूयं प्रजानाम् । शेषे षष्ठी । विवर्द्धयिष्वः वृद्धिं कर्तुमिच्छवोऽत एव तासां यूयं पतयः पालकाः स्मृताः ॥ ७ ॥ * * प्रजापतीनां तद्भक्ष्यभोज्यदाहोऽनुचित इत्याह—अहो इति । प्रजापतीनां पतिः भगवान् अव्ययः विभुः हरिः वनस्पत्यादीन् ससर्ज । ये पुष्पं विनैव फलन्ति ते वनस्पतयः पिप्पलादयः उपलक्षणमेतत्सर्ववृक्षाणाम् । फलपाकान्ता ओषधयो यवादयः । उर्जं पित्रन्नम् । इषं देवान्नम् । यद्वा । ऊर्जं वृक्षनिष्पन्नं फलादि इषमोषधिनिष्पन्नं ब्रीह्यादि ॥ ८ ॥ * * अन्नमिति । चराणां पक्षाभ्यां चरतां भ्रमरादिपक्षिणामचराः पुष्पफलाद्याः अन्नं भक्ष्यम् । पादचारिणां गोमहिषादीनामपदः घासाद्याः अन्नम् । हस्तयुक्तानां व्याघ्रादीनामहस्ताः मृगादयः अन्नम् । द्विपदां मनुष्याणां चतुष्पदो गवादयः चकाराद्ब्रीह्यादयः अन्नम् । अत्र चतुष्पदामन्नसाधनत्वाद्भक्ष्यत्वमन्येषां तु साक्षादिति विवेकः ॥ ९ ॥ * * यूयं चेति । हे अनघाः ! हि यस्मात् पित्रा प्राचीनबर्हिषा देवदेवेन भगवता च प्रजासर्गाय यूयमन्वादिष्टा आज्ञप्ताः अतः प्रजोपजीव्यान् वृक्षान् कथं निर्दग्धुमर्हथ ॥ १० ॥

वीरराघवव्याख्या

एवमाकर्णितस्वायंभुवतत्पुत्रोत्तानपादप्रियव्रतसंततिचरित्रस्तत्प्रसंगात्पृष्ठभूगोलखगोलेषु तत्संस्थानतत्प्रसंगात्पृष्ठ-
नरकनिस्तारोपायः श्रुतपरिहारश्च पूर्वं संक्षेपेण श्रुतं मनुसर्गं विस्तरेण बुभुत्सुः पृच्छति राजा । देवासुरेति द्वाभ्याम् । स्वायंभुवे
मन्वन्तरे स तु देवादीनां सर्गः सामासिकः संक्षिप्तः त्वया प्रोक्तः ॥ १ ॥ * * हे भगवन्मुने ! तस्यैव सर्गस्य व्यासं
विस्तरं त्वत्तो ज्ञातुमिच्छामि । कोऽसौ विस्तरस्तत्राह । भगवान् परः सृज्यमानप्रकृतिपुरुषविलक्षणः यथा शक्त्या यथानुसर्गं
यं यं व्यष्टिसर्गं ससर्जकरोत् ॥ २ ॥ * * एवमापृष्टो मुनिराहेत्याह सूतः । इतीति । हे मुनिसत्तमाः इतीत्यं राजर्षेः
परीक्षितः तं प्रश्नमाकुर्यं प्रतिनन्द्य साधुपृष्ठमिति प्रतिनन्द्य बादरायणिर्महायोगी जगाद ॥ ३ ॥ * * गदितमेवाह ।
यदेत्यादिना । तत्र भगवान् बादरायणिर्विस्तरेण पृष्ठं मनुसर्गं विवक्षुस्तावच्चतुर्थस्कन्धान्तोक्तं प्राचीनबर्हिषः पुत्राणां चरित्रमुपोद्धा-
तत्वेन प्रस्तौति । यत आपूरीतास्त्रय इत्यन्तेन । प्रचेतसः प्राचीनबर्हिषो दश पुत्राः यदा अन्तःसमुद्रात् समुद्रमध्यादुन्मग्नाः
निर्गतास्तदा गां भूमिं ददृशुः कथंभूतां दुर्मैवृतां नारदोपदेशात् प्राचीनबर्हिषो निवृत्त्याऽराजके कृष्याद्यभावात् दुर्मैवृतामिति
भावः ॥ ४ ॥ * * दुर्मेभ्यः क्रुध्यमानास्तपसा उद्दीपितः मनुः क्रोधो यैस्तादृशास्तेषां वृक्षाणां दिधक्षया दग्धुमिच्छया
मुखाद्वायुमग्निं च ससृजुरुत्पादितवन्तः ॥ ५ ॥ * * ताभ्यां वाय्वग्निभ्यां नितरां दह्यमानांस्तान् दुमानुपलभ्य दृष्ट्वा
हे कुरुद्वह ! महान् सन् सोमो राजा चन्द्रः मनुं तत्क्रोधं शमयन्निव प्रशमयितुमित्यर्थः । उवाच बोधितवान् ॥ ६ ॥ * *
किमुवाचेत्यपेक्षायां तदेवोक्तमाह । मा दुर्मेभ्यः इत्यादिना प्रतिगृह्यतामित्यन्तेन । हे महाभागाः ! दीनेभ्यो द्रोघुं मार्हथ कुतः
यतो यूयं विवर्द्धयिष्वः लोकान् वर्द्धयितुमिच्छवः प्रजानां पतयश्च स्मृताः उक्ताः विवर्द्धयिषूणां प्रजापतीनामिदं वनस्पतिदाहन-
मनुचितमिति भावः ॥ ७ ॥ * * सत्यं विवर्द्धयिष्वः प्रजापतयश्च किं दुर्मैः प्रयोजनमित्यत्राह । आदाविति प्रजापतीनां
ब्रह्मादीनामपि पतिर्विभुर्ह्यखिलदुर्मेष्वन्तरास्ते तथाप्यव्ययः असंसृष्टतद्गतविकारः भगवान् हरिरादौ जगदादिकाले वनस्पती-
नोषधीश्च ससर्ज तान् तांश्च विशिनष्टि । ऊर्जमिषमिति । ऊर्जं पितृनुद्दिश्य दीयमानमन्नम् इषं देवानुद्दिश्य दीयमानम् इषोर्ज-
रूपा वनस्पतय इत्यर्थः । अयं भावः । देवपितृयज्ञावशिष्टाग्नेन प्रजानां जीवनं विहितम् “यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते
सर्वकिल्बिषैः” इति स्मरणात् “भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्” इति यज्ञानवशिष्टान्नभक्षणनिन्दनाच्च एवं देवाद्युप-
जीव्यान्नरूपेण परिणममानान् वनस्पत्यादीन्निर्दग्धुं मार्हथेति ॥ ८ ॥ * * एतदेवोपपादयति । अन्नमिति । यावत्
पादचारिणां चराणां भूतानामपादचारिणोऽचराः अन्नमद्याः अचरेषु भूतेष्वद्यात्तभावो नास्ति किंतु तेषामुपभोग्यत्वाकार
एक एवेति भावः चरेषु त्वाकारद्वयमस्तीत्याह । अहस्ता इति । हस्तयुक्तानां द्विपदामहस्ताः चतुष्पदः अन्नमदनीयाः सामान्या-
भिप्रायकमेकत्वं क्लीबत्वं च । चरेषुभयाकारकथनं व्यतिरेकदृष्टान्तार्थम् । यथा चरेषु केषाञ्चिदत्तृत्वमन्येषामदनीयत्वं न
तथाचेतनेषु किं त्वदनीयत्वमेवेति सर्वोपभोग्यत्वान्निरपराधत्वाच्च तद्द्रोहः न कार्य इति तात्पर्यम् ॥ ९ ॥ * *
किञ्च । हे अनघाः ! यूयं पित्रा प्राचीनबर्हिषा देवदेवेन तपसा तोषितेन भगवता च प्रजासर्गाय निदिष्टा हि यतः एवमतः
कथं वृक्षान्निर्दग्धुमर्हथ ॥ १० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

मुह्यन्ति सूरय इत्यत्र यं यदुक्तं ब्रह्माद्यज्ञेयमाहात्म्यं हरेस्तज्जन्माद्यस्य यत इत्यत्र च यः सर्गविशेषः प्रतिज्ञातः सोऽपि
भगवदेकनिष्ठ इति प्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये । तत्र तृतीयादौ कथितः सर्गो भगवदेकनिष्ठ उत्तान्यनिष्ठः आहोस्विदन्यनिष्ठोऽपि

भगवत्प्रसादायत्त इत्यभिप्रेत्य राजोक्तार्थमनुय तद्विस्तरं ब्रूहीत्याह । देवेति । सामासिकः संक्षिप्तः ॥ १ ॥ * * व्यासं प्रपञ्चं ते तव सकाशादनुसर्गम् अवान्तरसर्गम् ॥ २ ॥ * * शुक्रेण राजप्रभमादृत्य परिहार उक्त उतानादृत्यान्यकथान्तर- भवादि श्रुत्वा स्मिन्वा तूष्णीं स्थितं किमिति शौनकादीनां हार्दं प्रभं परिहरति सूत इत्याह । इतीति । अनेन सूतशौनकसम्वादे न समाप्तः किञ्च । शौनकादिप्रभोऽप्ययमेव अयमेव परिहारोऽपीति ध्वनितम् ॥ ३ ॥ * * भगवत्प्रसादायत्तत्वान्मन्द- दृष्टयान्यनिष्ठवत्प्रतीयमानोऽपि तदेकनिष्ठ इति लक्षणस्य नातिव्याप्तिरिति दर्शयितुं प्रकृतार्थानुवादपूर्वकमुपक्रमते । यदेति । प्रचेतस इति । तुल्यनामानः प्राचीनवर्हिषः दश पुत्राः यदान्तःसमुद्रादुत्थिताः द्रुमैर्वृतां गां भूमिं ददृशुः ॥ ४ ॥ * * तदा मुखतो वायुमग्निश्च ससृजुरित्यन्वयः । तेषां वृक्षाणां दिधक्षया दहनेच्छया ॥ ५ ॥ * * तत्र चन्द्रेण तत्कोपशान्ति- प्रकारं कथयति । ताभ्यामिति । ताभ्याम् अग्निवायुभ्याम् ॥ ६ ॥ * * किमाहेति तत्राह । मा द्रुमेभ्य इति । क्रुधद्रुहेत्यादिना चतुर्थी तत्र हेतुमाह । विवर्धयिषव इति । विवर्धयिषवः प्रजावृद्धिं करिष्णवः यूयं पतयः पातारः स्मृता इति यदतो द्रुमेभ्यो द्रोणं नार्हथेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ * * दाहे नारायणानुग्रहदूरत्वं भवतां स्यादित्यभिप्रेत्याह । आदाविति । ऊर्जं पित्रन्नम् इषं देवान्नम् ॥ ८ ॥ * * वनस्पत्योषधीनामूर्जाख्यान्नत्वं कथमत्राह । अन्नमिति । अचराश्चराणामन्नम् इत्याद्यन्वेतव्यम् ॥ ९-१० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

सामासिकः षष्ठादिमन्वन्तरजातविस्ताराकथनात् ॥ १ ॥ * * व्यासं तन्मन्वन्तरजातदक्षानन्तरशाखोपशाखा- रूपम् । पूर्वसर्गस्य केनचित् कारणेन नष्टप्रायत्वादनुसर्गम् ॥ २-३ ॥ * * यदेति । उत्तानपादवंशान्तमारभ्य कथनं तस्यैवान्तिमराज्यत्वात् ॥ ४-८ ॥ * * ऊर्जमन्नातिरिक्तं भक्ष्यम् । अन्नमिति सबलानां दुर्बलानामन्नमसृजदित्यर्थः ॥ ९-२२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

पुनश्च पोषणं वाच्यमिन्द्रस्याचार्यघातिनः । स चाचार्यो विश्वरूपो दक्षकन्यासुतोद्भवः ॥ १ ॥
दक्षस्यातश्चतुर्थान्ते संक्षेपेणोक्तजन्मनः । कथाध्यायत्रयेणेह स्कन्धे वाच्या सविस्तरम् ॥ २ ॥
राजापि सृष्टेः प्रस्तावे स्वायम्भुवसुतान्वयौ । सप्रसङ्गौ समाकर्ण्य भूयः पप्रच्छ तत्पुनः ॥ ३ ॥
चतुर्थे तु प्रचेतोभ्यः जातो दक्षः प्रजाः सृजन् । हंसगुह्यस्त्वनेशं तुष्टावेति निरूप्यते ॥ ४ ॥

देवासुरेति द्वाभ्याम् । सामासिकः संक्षिप्तः यः प्रोक्तस्तृतीयस्कन्धे व्यासं विस्तरम् । ते त्वत्तः अनुसर्गमनुवृत्तं सर्गम् । यया शक्त्या यथा ससर्ज तां शक्तिं तं प्रकारश्च परो ब्रह्मा ॥ १-३ ॥ * * दक्षादिरूपेण ससर्जति वक्तुं रुद्रापराधाच्छागमुखस्य दक्षस्यावमानदुःखेन देहं त्यक्तवतः पुनर्जन्मप्रकारमाह । यदेति । गां पृथ्वीं द्रुमैर्वृतां ददृशुः । नारदो- पदेशतः प्राचीनवर्हिषि विरज्य वनं गते सत्यराजकादेव कृष्याद्यभावात् ॥ ४ ॥ * * तपोदीपितेति । तपसा कोपा- धिष्ठानत्वात् ॥ ५ ॥ * * सोमो वृक्षाधिष्ठाता स एव वृक्षाणां राजा प्रशमयन्निवेति प्रथमं साम्नोपायेन मन्योरपगमा- सम्भवादिति भावः ॥ ६-७ ॥ * * ऊर्जमन्नातिरिक्तं फलादि भक्ष्यं वनस्पतिहेतुकम् । इषमन्नं गोधूमाद्योषधिहेतुकम् । चराणां पक्षाभ्यां चरतां भ्रमरादीनाम् अचराः पुष्पलताद्या एवान्नम् । पादचारिणां पद्भिश्चरतां गोमहिषादीनाम् अपदो घासाद्या एवान्नं तेष्वेव हस्तयुक्तानां व्याघ्रादीनाम् अहस्ताः गवादयः द्विपदां पद्भ्यां चरतां मनुष्याणां चतुष्पदो हरिणाद्याः चकारात् अचरा धान्यगोधूमाद्याश्च ॥ ८-१० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

एवं पापकारिणो रक्षणमुक्त्वाथ चतुर्थे दक्षजन्मानुवादपूर्वकं दक्षकर्तृकं भगवदाराधनं वर्णयन् पुण्यकारिणो दक्षस्ये- ष्टसम्पादनेन रक्षणं वर्णयति । तत्र तावत् संक्षेपतः उक्तं देवादिसृष्टिं श्रुत्वा तां विस्तरतो बुभुत्सुः राजर्षिः पृच्छति । देवेति द्वयेन । सामासिकः संक्षिप्तस्तृतीये स्कन्धे त्वया यः प्रोक्तः ॥ १ ॥ * * हे भगवन् ! ते त्वत्तः तस्यैव सर्गस्य व्यासं विस्तरं वेदितुमिच्छामि को विस्तर इत्यत्राह । भगवान् मुख्यो विश्वहेतुः यया शक्त्या येन नियोज्यकर्त्रा यथा अनुसर्गमनुवृत्तं ससर्ज तथा श्रोतुमिच्छामीति योजना ॥ २-३ ॥ * * दक्षेण नियोज्यकर्त्राऽनुसर्गमकरोदिति वक्तुं तज्जन्मानुवदति । यदेत्यादिना । उन्मग्ना निर्गताः गां भुवम् ॥ ४ ॥ * * तदिधक्षया द्रुमाणां दग्धुमिच्छया ॥ ५ ॥ * * हे

कुरुद्वह ! परीक्षित् वनस्पतीनां राजा सोमः ताभ्यां वाय्वग्निभ्यां नितरां दह्यमानान् तान् द्रुमानुपलभ्य ज्ञात्वा मन्युं प्रचेतसां क्रोधमुपशमयन्नुवाच ॥ ६ ॥ * * तदुक्तिमेवाह । मेति नवभिः । हे महाभागाः ! दुमेभ्यः द्रोग्धुं द्रोहं कर्तुं मार्हथ यतो यूयं विवर्द्धयिषवः प्रजाः वर्द्धयितुमिच्छवः प्रजानां पतयः स्मृताः ॥ ७ ॥ * * प्रजावृद्धिकामानां प्रजापतीनां तद्भक्ष्यभोज्यदाहो न कार्य इत्याह । अहो इति त्रिभिः । ऊर्जं भक्ष्यमिषमन्नं ससर्ज ॥ ८-१० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं त्रिभिर्गताध्यायैर्नामतत्त्वं निरूपितम् । चतुर्दशभिरध्यायै रूपतत्त्वं निरूप्यते ॥ १ ॥

प्रचेतस्सुतदत्ते वै प्रसादं कृतवान् हरिः । चतुर्थे तपसा हंसगुह्येनेति निरूप्यते ॥ २ ॥

स्वायम्भुवसुतान्वयं शृण्वन् मध्ये प्रसक्तनरकानुप्रसक्तं नाममाहात्म्यं श्रुत्वा पुनस्तद्वंशविस्तारमेव पृच्छति-देवासुरेति द्वाभ्याम् । स्वायम्भुवे मन्वन्तरे सामासिकः सङ्क्षिप्तो देवादीनां सर्गो यस्त्वया प्रोक्तः ॥ १ ॥ * * तस्यैव व्यासं विस्तारं ते त्वत्तो ज्ञातुमिच्छामीति द्वयोरन्वयः । पृष्ठं विस्तारमेव स्पष्टयति-यथेत्यादिना । प्रियव्रतवंशे 'विरजश्चरमोद्भवः' इति चरमत्वो-क्तेस्तदनन्तरवंशबुभुत्साभावेऽपि उत्तानपादवंशे 'यः ससर्ज प्रजा इष्टाः स दक्षः' इत्युक्तेर्दक्षस्यानुसर्गमनुप्रवृत्तं सर्गं भगवान् परः परमेश्वरो यथा येन प्रकारेण यथा शक्या ससर्ज तां शक्तिं तत्प्रकारं च ज्ञातुमिच्छामीत्यर्थः । अनेन मुख्यं कर्तृत्वं भगवत एव दक्षादीनां तु तच्छक्तिमात्रत्वमिति दर्शितम्, अत एव तत्प्रसादेनैव सृष्टिवृद्धिर्वक्ष्यते । त्वत्त एव ज्ञातुमिच्छामीत्यत्र हेतुत्वेन सर्वज्ञत्वं सूचयन् सम्बोधयति-हे भगवन्निति ॥ २ ॥ * * इत्येवं राजर्षेः परीक्षितः सम्यक् श्रद्धाभक्तिपूर्वकं प्रश्नाकर्ण्य श्रुत्वा बादरायणिः श्रीशुकः प्रतिनन्द्य संश्लाघ्य जगाद उत्तरं दत्तवानित्यन्वयः । उत्तरदाने तस्य सर्वज्ञत्वं हेतुं सूचयन् विशिनष्टि-महायोगीति । अत्रापि यथा दक्षादिषु भगवत्प्रसादो जातस्तच्छ्रवणयोग्या एव यूयमिति सूचयन् सम्बोधयति-हे मुनिसत्तमा इति ॥ ३ ॥ * * यथा ससर्ज भगवानित्यस्य दक्षादिरूपेण ससर्जेत्युत्तरमभिप्रेत्य 'विरजश्चरमोद्भवः' इत्युक्त्या प्रियव्रतवंशस्य सम्पूर्णस्योक्तत्वात् अवशिष्टमुत्तानपादवंशविस्तारं निरूपयन्नादौ प्रचेतोभ्यो दक्षजन्मप्रकारमाह-यदेति चतुर्दशभिः । यदा प्राचीनबर्हिषो दश पुत्राः प्रचेतसोऽन्तस्समुद्रात् समुद्रमध्यादुन्मन्ना निर्गतात्तदा गां पृथ्वीं दुमैर्वृतामा-च्छादितां ददृशुरित्यन्वयः । नारदोपदेशेन प्राचीनबर्हिषि विरज्य वनं गते सत्यराजकेन कृष्याद्यभावादुद्गुमबाहुल्यं ज्ञेयम् ॥ ४ ॥ * * दृष्ट्वा ते प्रचेतसो दुमेभ्यः क्रुद्धयमानास्तद्विधक्षया तेषां द्रुमाणां दग्धुमिच्छया मुखतो वायुमग्निं च ससृजुरित्यन्वयः । क्रोधे हेतुमाह-तप इति, तपसा निरन्नत्वनिमित्तेन सन्तापेन दीपितो मन्युर्येषां ते ॥ ५ ॥ * * तदा ताभ्यां वाय्वग्निभ्यां दह्यमानांस्तान् वृक्षाणुपलभ्य दृष्ट्वा तेषां महान् राजा सोमस्तेषां प्रचेतसां मन्युं प्रशमयन्नेवोवाचेत्यन्वयः । इवशब्दोऽवधारणे । स्वकिरणैर्वृक्षपोषकत्वात् सोमस्यैव मुख्यराजत्वमन्येषां तु गौणमिति सूचनाय महानिति विशेषणम् । स्वप्रजानां नाशे प्राप्ते तत्पालकस्तद्रक्षार्थं प्रवर्तते एवेति तु तव मुख्यत्वाद्विदितमेवेति सूचयन् मुख्यत्वेन सम्बोधयति-हे कुरुद्वहेति । न च चतुर्थस्कन्धे 'भस्मसात्क्रियमाणांस्तान् द्रुमान् वीक्ष्य पितामहः । आगतः शमयामास पुत्रान् बर्हिष्मतो नयैः' इति ब्रह्मणा कृतं प्रचेतसां सान्त्वनमुक्तं अत्र तु सोमेन तत्कृतमिदं वृत्तं तदेकीकृत्य कथमुच्यते इति शङ्कनीयं, चतुर्थस्कन्धे वाराहकल्पीयं वृत्तमुक्तं अत्र तु कल्पद्वयेऽपि वंशविस्तारस्य मानत्वात् पाद्मकल्पीयमपि वृत्तं तदेकीकृत्य साधारण्येनोच्यते इति कल्पभेदान्न विरोधः । अन्यथा षष्ठे चाक्षुषे मन्वन्तरे उत्पन्नाया दितेः पुत्रेण हिरण्याक्षेण सह प्रथमे स्वायम्भुवे मन्वन्तरे भगवतो वाराहस्य युद्धस्यासङ्गत्यापत्तेः । तथा द्रोणनाम्नो 'वसोर्भार्याया नाममात्राभिमतिरिति वक्ष्यति । दशमे तु 'द्रोणो वसूनां प्रवरो धरया सहभार्याय' इति तस्या नाम धरेति वक्ष्यति तदपि कल्पैक्ये विरुद्धं स्यात् । एवमन्यदपि विरोधसमाधानं तत्रतत्र व्यक्तीभविष्यतीति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥ * * चन्द्रवदनमेव दर्शयति-मेति नवभिः । हे महाभागा इति सम्बोधनं सामर्थ्य-सूचकम् । यद्यपि भगवदनुग्रहेण यूयं समर्थास्तथापि दीनेभ्यो जडत्वेन प्रतीकारासमर्थेभ्यो दुमेभ्यो द्रोग्धुं मार्हथ योग्या न भवथ । तत्र हेतुमाह-विवर्द्धयिषव इति, प्रजावृद्धिकरिणवो यत इत्यर्थः । अत एव तासां यूयं पतयः पालकाः स्मृताः ॥ ७ ॥ * * भगवद्भक्तानां युष्माकं कथं भगवत्सृष्टिविनाशे प्रवृत्तिर्जातित्याश्चर्येणाह-अहो इति । भगवान् हरिः वनस्पत्यादीन् ससर्जेत्यन्वयः । ये पुष्पं विनैव फलन्ति ते वनस्पतयः पिप्पलादयः । उपलक्षणमेतत्सर्ववृक्षाणाम् । फलपाकान्ता ओषधयो यवादयः । ऊर्जं पित्रन्नम्, इषं देवान्नम्, यद्वा ऊर्जं वृक्षनिष्पन्नं फलादि इषमोषधिनिष्पन्नं व्रीह्यादि । किमर्थं ससर्जेत्यपेक्षायां प्रजापालनार्थमिति सूचयन् विशिनष्टि-प्रजापतिपतिरिति, प्रजापालको ब्रह्मा तस्यापि पतिः स्वामीत्यर्थः । एवं सृष्टौ सामर्थ्यमाह-विभुरिति । एवं समर्थस्यापि सृष्टिकरणे श्रान्त्यादिविकारः स्याल्लोके कार्यकर्तृस्तद्दर्शनादिशङ्कानिरा-सायाह-अव्यय इति, स्वरूपतो धर्मतश्च क्षयरहित इत्यर्थः ॥ ८ ॥ * * भगवत्सृष्टमेवान्नं विभागेन दर्शयति-

अन्नमिति । चराणां पक्षाभ्यां चरतां भ्रमरादिपक्षिणामचराः पुष्पफलाद्याः, पादचारिणां गोमहिषादीनामपदः घासाद्याः, हस्तयुक्तानां व्याघ्रादीनामहस्ताः मृगादयः, द्विपदां मनुष्याणां चतुष्पदो गवादयः—चकारात् व्रीह्यादयः—अन्नं भक्ष्यं हरिः ससर्जैत्यनुषङ्गः । अत्र चतुष्पदामन्नसाधनत्वात् अन्नत्वमन्येषां तु साक्षादिति विवेकः । हिशब्दः प्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ ९ ॥ * * ननु न वयं प्रजापालका येनैवमुपालम्भो युक्तः स्यादित्याशङ्क्याह—यूयं चेति । हि यस्मात् पित्रा प्राचीनबर्हिषा देवदेवेन भगवता च प्रजासर्गाय यूयमन्वादिष्टा आज्ञप्ता अतः प्रजोपजीव्यान् वृक्षान् कथं निर्दग्धुमर्हथेत्यन्वयः । एवं प्रजापालनादेशे विप्रलिप्सादिदोषराहित्यं हेतुं सूचयन् सम्बोधयति—हे अनघा इति । चकारोऽन्येऽपि ये पित्राद्यन्वादिष्टाः प्रजापालकास्ते यथा वृक्षान्निर्दग्धुं नार्हन्ति तथेति सूचनार्थः ॥ १० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

विश्वरूपोद्भवं वक्तुं चतुर्थार्थैस्त्रिभिस्त्वथ । प्रतन्यतेऽन्वयस्तावत्प्रचेतः सुतदक्षजः ॥ १ ॥

हरेराराधनं दक्षकृतं तुर्ये निरूप्यते । स्तोत्रेण हंसगुह्येन तपश्चरणपूर्वकम् ॥ २ ॥

पूर्वं सन्तरेण श्रुतमनुसर्गं विस्तरेण बुभुत्सुर्नृपतिः पृच्छति देवासुरेति द्वाभ्याम् । देवासुरेति । स्वायंभुवे स्वायंभुव-संबन्धिनि, अन्तरे मन्वन्तरे यस्तु, देवाश्च असुराश्च नरश्च तेषां, नागानां, मृगाश्च पक्षिणश्च तेषां, सर्गः सामासिकः संक्षिप्तः त्वया प्रोक्तः । तृतीयस्कन्धे इत्यर्थः ॥ १ ॥ * * तस्यैवेति । हे भगवन्मुने, तस्यैव सर्गस्य व्यासं विस्तारं, ते त्वत्तः, ज्ञातुम् इच्छामि कोऽसौ विस्तारस्तत्राह । परः सृज्यमानप्रकृतिपुत्रविलक्षणः, भगवान् श्रीहरिः, यथा शक्त्या, अनुसर्गं यं यं व्यष्टिसर्गं, यथा, ससर्जं अकरोत् ॥ २ ॥ * * एवमापृष्टो मुनिराहेत्याह सुतः । इतीति । हे मुनिसत्तमाः इतीत्यं राजर्षेः परीक्षितः, संप्रभ्रं, आकर्ष्य, प्रतिनन्द्य साधु पृष्टमिति प्रभ्रप्रशंसां कृत्वा, महायोगी वादरायणिः शुकः जगाद ॥ ३ ॥ * * गदितमेवाह तत्र तत्र भगवान्वादरायणिर्विस्तरेण पृष्टमनुसर्गं विवक्षुस्तावच्चतुर्थस्कन्धान्तोक्तं प्राचीनबर्हिषः पुत्राणां चरित्र-मुपोद्घातत्वेन प्रस्तौति यदेत्यारभ्य 'यत आपूरितास्त्रयः' इत्यन्तेन । यदेति । प्राचीनबर्हिषः पुत्राः, दश प्रचेतसः, यदा अन्तः-समुद्रात्समुद्रमध्यात्, उन्मत्ताः बहिर्निर्गताः, तदा गां भूमिं, दुमैः, वृतां ददृशुः । नारदोपदेशात् प्राचीनबर्हिषो निवृत्त्याऽ-राजकं सति, कृष्याद्यभावात् संभूतदुमैर्वृतां गां दृष्टवन्त इति भावः ॥ ४ ॥ * * दुमेभ्य इति । दुमेभ्यः क्रुद्धयमानाः, अत्र क्रुध्यतेः परस्मैपदित्वात् शानच् आर्षः । ते प्रचेतसः, तपसा दीपितः उदीपितः मन्युः क्रोधो येषां ते एवंभूताः सन्तः, दग्धुमिच्छा दिधक्षा तेषां दुमाणां दिधक्षा तथा, मुखतः मुखात्, वायुं अग्निं च, ससृजुरुत्पादितवन्तः ॥ ५ ॥ * * ताभ्यामिति । हे कुरुद्वह नृपते, ताभ्यां वाय्वग्निभ्यां, निर्दह्यमानांस्तदहनं कुर्वाणान्, तान्प्रचेतसः, राजा उपलभ्य दृष्ट्वा, मन्युं तत्क्रोधं प्रशमयन्निव, प्रशमयितुमेवेत्यर्थः । उवाच ॥ ६ ॥ * * किमुवाचेत्यपेक्षायां तदुक्तं यत्तदेवाह, मा दुमेभ्य इत्यादिना प्रतिगृह्यतामित्यन्तेन । मा दुमेभ्य इति । हे महाभागाः, दीनेभ्यः एकत्र स्थितिपूर्वं प्रारब्धभोगवत्तया दीनतावद्भ्यः, दुमेभ्यः, द्रोग्धुं मा अर्हथ । यतः यूयं विवर्द्धयिषवः लोकान्वर्द्धयितुमिच्छवः, प्रजानां पतयश्च स्मृताः । विवर्द्धयिषूणां प्रजापती-नामिदं वनस्पतिदाहनमनुचितमिति भावः ॥ ७ ॥ * * सत्यं वयं विवर्द्धयिषवः प्रजापतयश्च परं तु भवतो दुमैः किं प्रयोजनमित्यत्राह । आदाविति । प्रजापतीनां ब्रह्मादीनामपि पतिः । विमुर्दह्यमानेषु दुमेषु अन्तरात्मतयावस्थितः । तथापि, अव्ययः असंस्पृष्टतद्रूपविकारः, भगवानित्थंभूतैश्वर्यवान् हरिः, आदौ जगदादिकाले, वनस्पतीन्वनगततरुन्, ओषधीर्यवादि-धान्यानि च, ऊर्जं भक्ष्यं, इषमन्नं, यद्वा ऊर्जं पितृनुद्दिश्य दीयमानमन्नं, इषं देवानुद्दिश्य दीयमानमन्नं, ससर्ज । वनस्पत्यादय इषोर्जरूपाः सन्तीत्यर्थः । अयं भावः । देवपितृयज्ञावशिष्टान्नेन प्रजानां जीवनं विहितं 'यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः' इति स्मरणान् 'भुञ्जते ते त्वर्घं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्' इति यज्ञानवशिष्टान्नभक्षणनिन्दाच्चेत्येवं देवाद्युप-जीवान्नरूपेण परिणम्यमाणान्वनस्पत्यादीन्न द्रोग्धुमर्हथेति ॥ ८ ॥ * * एतदेवोपपादयति । अन्नमिति । चराणां जङ्गमानां, तत्रापि, पादचारिणां, तत्रापि हस्तयुक्तानां, द्विपदां मनुष्याणां, चतुष्पदः । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । गवादिचतुष्पदां चेत्यर्थः । अपदः गतिवर्जितत्वात्पादाभावाच्च गमनक्रियावर्जिताः, अचरा एकत्रैवावस्थानभाजः, अत एव, अहस्ता अन्तर्गते-न्द्रियज्ञानत्वाद्बाह्येन्द्रियविषेयहस्तादिवर्जिताः, वृक्षौषधिघासादय इति शेषः । अन्नं हि । 'हसे हसने' इत्यस्मात् 'हसिमृगिण'—इत्यादिना तन्प्रत्यये हस्तशब्दनिष्पत्तिः अत्र वृक्षौषधिप्रकरणत्वादुक्तार्थ एव साधुरेतदन्यथा व्याख्यानमप्रकृतत्वात्पु-क्ष्यमेव ॥ ९ ॥ * * यूयमिति । किं च हे अनघाः, यूयं पित्रा प्राचीनबर्हिषा, देवदेवेन तपसा तोषितेन भगवता च, प्रजासर्गाय अन्वादिष्टाः । हि यतः, एवम् अतः कथं वृक्षान्, निर्दग्धुम् अर्हथ ॥ १० ॥

भाषानुवादः

दक्षके द्वारा भगवान्की स्तुति और भगवान्का प्रादुर्भाव

राजा परीक्षितने पूछा—भगवन् ! आपने संक्षेपसे (तीसरे स्कन्धमें) इस बातका वर्णन किया कि स्वायम्भुव मन्वन्तरमें देवता, असुर, मनुष्य, सर्प और पशुपक्षी आदिकी सृष्टि कैसे हुई ? ॥ १ ॥ ❀ ❀ अब मैं उसीका विस्तार जानना चाहता हूँ । प्रकृति आदि कारणोंके भी परम कारण भगवान् अपनी जिस शक्तिसे जिस प्रकार उसके बादकी सृष्टि करते हैं, उसे जाननेकी भी मेरी इच्छा है ॥ २ ॥ ❀ ❀ सूतजी कहते हैं—शौनकादि ऋषियों ! परम योगी व्यासनन्दन श्रीशुक-देवजीने राजर्षि परीक्षितका यह सुन्दर प्रश्न सुनकर उनका अभिनन्दन किया और इस प्रकार कहा ॥ ३ ॥ ❀ ❀ श्रीशुक-देवजीने कहा—राजा प्राचीनबर्हि के दस लड़के—जिनका नाम प्रचेता था—जब समुद्रसे बाहर निकले, तब उन्होंने देखा कि हमारे पिताके निवृत्तिपरायण हो जानेसे सारी पृथ्वी पेड़ोंसे घिर गयी है ॥ ४ ॥ ❀ ❀ उन्हें वृक्षोंपर बड़ा क्रोध आया । उनके तपोबलने तो मानो क्रोधकी आगमें आहुति ही डाल दी । बस, उन्होंने वृक्षोंको जला डालनेके लिये अपने मुखसे वायु और अग्निकी सृष्टि की ॥ ५ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! जब प्रचेताओंकी छोड़ी हुई अग्नि और वायु उन वृक्षोंको जलाने लगीं, तब वृक्षोंके राजाधिराज चन्द्रमाने उनका क्रोध शान्त करते हुए इस प्रकार कहा ॥ ६ ॥ ❀ ❀ 'महाभाग्यवान् प्रचेताओं ! ये वृक्ष बड़े दीन हैं । आपलोग इनसे द्रोह मत कीजिये; क्योंकि आप तो प्रजाकी अभिवृद्धि करना चाहते हैं और सभी जानते हैं कि आप प्रजापति हैं ॥ ७ ॥ ❀ ❀ महात्मा प्रचेताओं ! प्रजापतियोंके अधिपति अविनाशी भगवान् श्रीहरिने सम्पूर्ण वनस्पतियों और ओषधियोंको प्रजाके हितार्थ उनके खान-पानके लिये बनाया है ॥ ८ ॥ ❀ ❀ संसारमें पाँखोंसे उड़नेवाले चर प्राणियोंके भोजन फल-पुष्पादि अचर पदार्थ हैं । पैरसे चलनेवालोंके घास-तृणादि बिना पैरवाले पदार्थ भोजन हैं; हाथवालोंके वृक्ष-लता आदि बिना हाथवाले, और दो पैरवाले मनुष्यादिके लिये धान, गेहूँ आदि अन्न भोजन हैं । चार पैरवाले बैल, ऊँट आदि खेती प्रभृतिके द्वारा अन्नकी उत्पत्तिमें सहायक हैं ॥ ९ ॥ ❀ ❀ निष्पाप प्रचेताओं ! आपके पिता और देवाधिदेव भगवान्ने आपलोगोंको यह आदेश दिया है कि प्रजाकी सृष्टि करो । ऐसी स्थितिमें आप वृक्षोंको जला डालें, यह कैसे उचित हो सकता है ॥ १० ॥

आतिष्ठत सतां मार्गं कोपं यच्छत दीपितम् । पित्रा पितामहेनापि जुष्टं वः प्रपितामहैः ॥ ११ ॥
 तोकानां पितरौ बन्धू दशः पक्ष्म स्त्रियाः पतिः । प्रतिः प्रजानां भिक्षूणां गृह्यज्ञानां बुधः सुहृत् ॥ १२ ॥
 अन्तर्देहेषु भूतानामात्माऽऽस्ते हरिरीश्वरः । सर्वं तद्विष्ण्वमीक्षध्वमेवं वस्तोषितो ह्यसौ ॥ १३ ॥
 यः समुत्पतितं देह आकाशान्मन्युमुन्वणम् । आत्मजिज्ञासया यच्छेत् स गुणानतिवर्तते ॥ १४ ॥
 अलं दग्धैर्द्रुमैर्दीनैः खिलानां शिवमस्तु वः । वार्क्षी ह्येषा वरा कन्या पत्नीत्वे प्रतिगृह्यताम् ॥ १५ ॥
 इत्यामन्त्र्य वरारोहां कन्यामाप्सरसीं नृप । सोमो राजा ययौ दत्त्वा ते धर्मेणोपयेमिरे ॥ १६ ॥
 तेभ्यस्तस्यां समभवद् दक्षः प्राचेतसः किल । यस्य प्रजाविसर्गेण लोका आपूरितास्त्रयः ॥ १७ ॥
 यथा ससर्ज भूतानि दक्षो दुहितृवत्सलः । रेतसा मनसा चैव तन्ममावहितः शृणु ॥ १८ ॥
 मनसैवासृजत्पूर्वं प्रजापतिरिमाः प्रजाः । देवासुरमनुष्यादीन्ममःस्थलजलौकसः ॥ १९ ॥
 तमवृंहितमालोक्य प्रजासर्गं प्रजापतिः । विद्ध्यपादानुपब्रज्य सोऽचरद् दुष्करं तपः ॥ २० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—वः पित्रा पितामहेन प्रपितामहैः अपि जुष्टं सतां मार्गम् आतिष्ठत दीपितं कोपं यच्छत ॥ ११ ॥ ❀ ❀

पितरौ तोकानां बन्धुः दशः पक्ष्म स्त्रियाः पतिः भिक्षूणां गृही अज्ञानां सुहृत् बुधः प्रजानां पतिः (प्रजापतयः) ॥ १२ ॥ ❀ ❀

१. प्रा० पा०—लोकानां पितरौ । २. प्रा० पा०—भूतानां शास्तास्ते । ३. प्रा० पा०—दृष्टस्ते । ४. प्रा० पा०—तस्य । ५. प्रा०

पा०—दुष्करं ।

भूतानां अन्तर्देहेषु ईश्वरः हरिः आत्मा आस्ते सर्वं तद्विषयं ईक्षध्वम् एवम् असौ वः तोषितः ॥ १३ ॥ * * यः आकाशात् समुत्पतितम् उल्बणं मन्युम् आत्मजिज्ञासया यच्छेत् सः गुणान् अतिवर्तते ॥ १४ ॥ * * दग्धैः दीनैः दुग्धैः अलं खिलानां च वः शिवम् अस्तु हि एषा वार्क्षी वरा कन्या पत्नीत्वे प्रतिगृह्यताम् ॥ १५ ॥ * * नृप सोमः राजा इति आमन्त्र्य वरारोहां आप्सरसीं कन्यां दत्त्वा ययौ ते धर्मेण उपयेमिरे ॥ १६ ॥ * * तेभ्यः तस्यां प्राचेतसः दक्षः समभवत् किल यस्य प्रजाविसर्गेण त्रयः लोकाः आपूरिताः ॥ १७ ॥ * * दुहितृवत्सलः दक्षः रेतसा मनसा च एव यथा भूतानि ससर्ज तत् मम अवहितः शृणु ॥ १८ ॥ * * प्रजापतिः पूर्वं मनसा एव इमाः नभस्थलजलौकसः देवासुरमनुष्यादीन् प्रजाः असृजत् ॥ १९ ॥ * * सः प्रजापतिः तं प्रजासगम् अबृंहितम् आलोक्य विन्ध्यपादान् उपव्रज्य दुष्करं तपः अचरत् ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अत आतिष्ठताश्रयत सतां मार्गमुपशमं पित्रादिभिर्जुष्टम् ॥ ११ ॥ * * प्रजानां प्रजापतिरेव बंधुरतस्त-जीविकानाशो न कर्तव्य इति दृष्टान्तपञ्चकेनाह । लोकानां बालानां मातापितरौ । अज्ञानां ज्ञानदो बुध एव सुहृत् ॥ १२ ॥ * * ईश्वराधिष्ठानत्वाच्च भूतद्रोहो न युक्त इत्याह । अंतर्देहेष्विति । वो युष्माभिः ॥ १३ ॥ * * आकाशादेहे समुत्पतितमाकस्मिकमित्यर्थः । आत्मविचारेण यो नियच्छेत् ॥ १४ ॥ * * खिलानां शेषाणां वो युष्माकं च शिवमस्तु । वृक्षरक्षणार्थं तदीयां कन्यां ददाति । वार्क्षी वृक्षैः पालिता ॥ १५ ॥ * * आमन्त्र्य सांत्वयित्वा । आप्सरसीमप्सरसः प्रम्लोचायाः सुताम् ॥ १६-१७ ॥ * * दुहितृवत्सल इति तस्य कन्यावंश एवेत्युक्तम् । मम मत्तः ॥ १८ ॥ * * प्रजापतिर्दक्षः ॥ १९ ॥ * * अबृंहितमसंबृद्धम् । विन्ध्यस्य पादान्सन्निहितपर्वतान् ॥ २०-२१ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

सतां मार्गम् उपशमम् ॥ ११ ॥ * * यूयं हि प्रजापालका दुमादयश्च प्रजाः प्रजोपजीव्याश्चात एतान्पालयत न हि पालकानां नाशकत्वं दृष्टमित्यत्र दृष्टान्तपञ्चकमाह । किञ्चानन्यशरणानां वृक्षाणां दाहे शरणागतवधदोषोऽपि युष्माकं स्यादित्याह-लोकानामिति । लोकानां बालानां बंधू रक्षकः । बुधो ज्ञानी संसाराद्रक्षकत्वाद्बंधुः । दृश इति सामान्याभिप्रायमेकत्वम् । पक्ष्म नेत्राच्छादकरोमपंक्तिः । पतिर्भर्ता । प्रजानां लोकानां पतिर्नृपः । अतः प्रजारक्षकत्वहेतोः । “पतिर्धैवे ना त्रिष्वीशे पालके पतिते नृपे” इति कोशात् । भिक्षूणां ब्रह्मचार्यादीनाम् । गृही गृहस्थः ॥ १२ ॥ * * वो युष्माभिरेवं सर्वभूतदययैवासावीश्वरस्तोषितः पूर्वमिति किञ्च स्मरथेति भावः । आर्षत्वात्तृतीयाबहुवचनेऽपि युष्मदो वसादेशः ॥ १३ ॥ * * ननु कोपकाले कुत एतावान्विचारस्तत्राह-य इति । आकाशादिव देहे । इत्यर्थः इति । यथाकाशादवितर्कितं वस्त्वापतेत्तद्वदिति भावः । यद्वा-आत्मनः परमात्मनो जिज्ञासया विचारेण “यच्च किञ्चिज्जगत्सिन्धुयते दृश्यतेऽपि वा । अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः” इति श्रुत्यर्थपर्यालोचनया भूतद्रोहेण श्रीनारायणद्रोह एव स्यादिति चिन्तयेत्यर्थः । यच्छेदुपशमयेत् । सगुणानिति । अन्यथा यूयं गुणैरेव प्रस्ता भविष्यथेति सामोक्त्या भेदश्च ध्वनितः ॥ १४ ॥ * * भेदेनाप्युपशमाभावमालक्ष्य दानमाह-अलमिति ॥ १५ ॥ * * वरः श्रेष्ठ आरोहो नितंबप्रदेशो यस्यास्ताम् ‘श्रोण्यामारोहस्याद्वारस्त्रियाः’ इत्यमरः । कंडोर्मुनेः । नृपेति । नृपालने सपत्नीकस्यैवाधिकार इति भावः । ते प्रचेतसः ॥ १६ ॥ * * समभवदिति । दक्षस्य स्वायंभुवमनुवंश्यत्वात्स्वायंभुवे मन्वन्तरे जन्म यस्य । प्रजाविसर्गेणेति । प्रजाविसर्गस्तस्य चाक्षुष एव “चाक्षुषे त्वन्तरे प्राप्ते प्राक्सर्गे कालविप्लुते । यः ससर्ज प्रजा इष्टाः स दक्षो दैवचोदितः ।” इति चतुर्थोक्तेः । तस्मान्मध्ये मन्वन्तरपञ्चकमभिव्याप्यास्य तप एव पौर्वकालिकैश्वर्यप्राप्त्यर्थमवगम्यते ॥ १७ ॥ * * कन्यावंश एवेत्युक्ते पुत्रवंशभाव एव सूचितः ॥ १८-१९ ॥ * * ‘पादाः प्रत्यंतपर्वताः’ इत्यमरः ॥ २० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

आतिष्ठतेति । अतः वः पित्रादिभिर्जुष्टं सेवितं सतां सुशीलानां कृपालूनां मार्गं जीवसंरक्षणलक्षणमातिष्ठत कुरुत दीपितं कोपं यच्छत उपसंहरत ॥ ११ ॥ * * लोकानामिति । यथा लोकानां बालानां पितरौ मातापितरौ बन्धुः शरणं यथा च दृशो नेत्रस्य पक्ष्म बन्धुः रक्षकः यथा च स्त्रियाः पतिर्बन्धुः पोषको रक्षकश्च यथा च भिक्षूणां गृही गृहस्थो बन्धुः अन्नवस्त्रादिप्रदानेन निर्वाहकः । यथा चाज्ञानां बुधो ज्ञानी सुहृत् ज्ञानोपदेशेन संसारभयनिवर्तकः तथा प्रजानां पतिः राजा बन्धुः सर्वापद्रवो रक्षकः जीविकाप्रदश्च । अतः प्रजोपकारिणां वृक्षाणां विनाशोऽनुचितः ॥ १२ ॥ * *

ईशसधिष्ठानत्वाच्च न द्रोहो युक्त इत्याह—अन्तरिति । सर्वभूतानां देहेष्वन्तर्मध्ये तेषामात्मा अन्तर्यामीश्वरः हरिरास्ते । अतः सर्वे स्थावरजङ्गमात्मकं विश्वं तस्य धिष्यमितीक्ष्वम् । एवमीक्षणेन वो युष्माभिरसौ हरिस्तोषितो भविष्यति च तस्मिन्नुष्टे किं दुर्लभमिति भावः ॥ १३ ॥ * * य इति । यः प्राणी आकाशादिव देहे समुत्पतितमाकस्मिकमित्यर्थः । यद्वा । देहे यो हृदयाकाशस्तस्मात्समुत्पतितं समुद्भूतम् उल्बणं मन्युमात्मनो जिज्ञासया विचारेण यच्छेत् उपशमयेत्सगुणान् संसारदुःखहेतुभूताननिवर्तते अतीतो भवति ॥ १४ ॥ * * अलमिति । दीनैर्दग्धैर्दुर्मैरलं तेषां दाहे उपयोगो नास्तीत्यर्थः । खिलानामवशिष्टानां वृक्षाणां वो युष्माकं च शिवं कल्याणमस्तु । वार्क्षी वृक्षैः पालितत्वात्तदीया एषा मारिषानाम्नी वरा वरणीया कन्या पत्नीत्वे पत्न्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ १५ ॥ * * इतीति । हे नृप ! इत्येवमामन्त्र्य सान्त्वयित्वा वरः श्रेष्ठः आरोहो नितम्बप्रदेशो यस्यास्तामप्सरसीमप्सरसः प्रम्लोचायाः सुतां कन्यां तेभ्यो दत्त्वा राजा सोमो ययौ । ते च सर्वे दश तामेकां धर्मेण भगवद्वचनप्रमाणेनोपयेमिरे विवाहितवन्तः ॥ १६ ॥ * * तेभ्य इति । तेभ्यः प्रचेतोभ्यः तस्यां मारिषायां प्राचेतसस्तत्पुत्रः किल प्रसिद्धो दक्षः समभवज्जातः यस्येत्यादि स्पष्टम् । दक्षस्य स्वायंभुवे मन्वन्तरे जन्म यस्य प्रजाविसर्गेणैति प्रजाविसर्गस्तु चानुषे मन्वन्तर एव “चानुषे त्वन्तरे प्राप्ते प्राक्सर्गे कालविप्लुते । यः ससर्ज प्रजा इष्टाः स दक्षो ब्रह्मचोदितः ॥” इति चतुर्थोक्तेस्तस्मान्मन्वन्तरपञ्चकमस्य तप एव पौर्वकालिकैश्वर्यप्राप्त्यर्थमवगम्यते ॥ १७ ॥ * * यथेति । यथा दुहितृवत्सलः एतेन तस्य कन्यावंश एवेत्युक्तम् । दक्षः रेतसा मनसा च भूतानि ससर्ज । तन्मम मत्तः अवहितः सावधानः सन् शृणु ॥ १८ ॥ * * मनसेति । प्रजापतिर्दक्षः नभः आकाशः स्थलं च पृथ्वी जलं च ओकांसि येषां तान् देवादीनिमाः प्रजाः मनसैवासृजत् ॥ १९ ॥ * * तमिति । स प्रजापतिस्तं प्रजानां सर्गम् अबृंहितमसंबृद्धमालोक्य विन्ध्यस्य पादान् प्रान्तपर्वतान् उपव्रज्य दुष्करं तपः अकरोत् ॥ २० ॥

वीरराघवव्याख्या

सतां साधूनां मार्गमातिष्ठताश्रयत । कथंभूतं वः युष्माकं पित्रा प्रचेतसा पितामहेन तत्पित्रा ये च वः युष्माकं प्रतितामहादयः तैश्च जुष्टं सेवितम् । पित्राद्याचरितमेव सन्मार्गमाश्रयतेत्यर्थः । दीपितं कोपं यच्छत उपसंहरत ॥ ११ ॥ * * किञ्च । भगवतः सर्वरक्षकस्य शरीरत्वाद्ब्रह्मरूपिणो क्रोधोऽयुक्त इत्याह । लोकानामिति । लोकानां बालानां पितरौ यथा बन्धू रक्षकौ, यथा दशः पक्ष्म बन्धुः, यथा च स्त्रियाः पतिर्बन्धुः तथा प्रजानां नृपः, यथा च भिक्षूणां भिक्षेत्यध्याहारः, यथा गुह्यज्ञानां प्रयोगकुशलानां बुधः मीमांसाभिज्ञः तथा भगवान् रक्षकः सुहृच्च भूतानामन्तर्देहेषु हृदयेष्व्वात्मेश्वरः अन्तः प्रविश्य नियन्ता हरिरास्तेऽतः सर्वे जगत् अस्य भगवतो धिष्यमेवमीक्षणेऽसौ भगवान् वः युष्माकं तोषितो भवति । यद्वा । प्रतिनियतरक्षकत्वव्यवस्थामुल्लङ्घ्य कथं द्रोधुमर्हयेत्याह । लोकानामिति । पित्रादय इव प्रजानां चराचरात्मकानां नृपः बन्धुः रक्षकः सुहृच्च । किञ्च । भगवच्छरीरत्वाच्च न द्रोहः कार्य इत्याह । अन्तर्देहेष्विति । उक्त एवार्थः गुह्यज्ञानामिति भिक्षुविशेषणं वा गुह्यं रहस्यभूतं परमात्मस्वरूपादिकं ज्ञातुमिच्छूनां बुध इव तदुपदेष्टा विद्वानिवेत्यर्थः । रक्षणं च सर्वत्रानिष्टपरिहारेष्टप्रापणात्मकमेव ॥ १२-१३ ॥ * * किञ्च । क्रोधोपशमस्वाभ्युदयहेतुत्वाच्च तमुपसंहरतेत्याह । य इति । देहे आकाशात् समुत्पतितं तद्वल्बयोत्पन्नमित्यर्थः । यद्वा । देहे आकाशाद्बुधविवरात् समुत्पतितमुल्बणं दुःसहं मन्युं क्रोधमात्मजिज्ञासया स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यविचारणेन यच्छेदुपसंहरत् स पुमान् गुणान् सत्त्वादीनतिवर्तते क्रमेण संसारबन्धान्मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ * * अतो दग्धैरत एव दीनैः दुर्मैरलं दीनद्रुमदाहनेनालमित्यर्थः । खिलानामवशिष्टानां दुर्माणां वः युष्माकं च शिवमस्तु । वार्क्षी वृक्षैः पालिता एषा वरा सुलक्षणा कन्या मारिषाख्या पत्नीत्वेनेत्यर्थः । प्रतिगृह्यतां युष्माभिरिति शेषः ॥ १५ ॥ * * इतीत्यमामन्त्र्य सान्त्वयित्वाप्सरसमप्सररोदेहादाविर्भूतामृषिवीर्यसंभूतां वरारोहां वरैरारोदुमुद्रोदुं योस्यां कन्यां तेभ्यो दत्त्वा सोमो राजा ययौ गतः । ततस्ते प्रचेतसः सर्वे धर्मेण तामुपयेमिरे विवाहितवन्तः । धर्मेणेत्यनेन “अपृथग्धर्मशीलानां सर्वेषां वः सुमध्यमा । अपृथग्धर्मशीलेषु भूयात् पत्न्यर्पिताशया” इति भगवतोक्तत्वाद्बहुमिरेकस्याः पाणिग्रहो दोषावह इति शङ्का न कार्येति सूचितम् ॥ १६ ॥ * * तेभ्यः प्रचेतोभ्यः तस्यामाप्सरस्यां हे राजन् ! दक्षः प्रजापतिः प्राचेतसोऽभूदुत्पन्नः पूर्वं ब्रह्मणोऽङ्गुष्ठाज्जातो दक्षाध्वरे रुद्रापराधवशात्तं देहं विहायास्यां मारिषायां प्राचेतसनामाजायतेत्यर्थः । तथाचोक्तं चतुर्थे “यस्यां महदवज्ञानादजन्मजनयोनिजः” इति प्राचेतसं विशिनष्टि । यस्येति । यस्य प्राचेतसस्य दक्षस्य प्रजासर्गेण त्रयो लोका आपूरिताः प्रायशो लोकत्रयस्थाः प्रजास्तत्सन्तानवरूपा इत्यर्थः ॥ १७ ॥ * * दक्षः प्राचेतसः दुहितृषु वात्सल्ययुक्तः रेतसा वीर्येण मनसा सङ्कल्पेन चेमाः प्रजाः ससर्ज काः देवादींस्तथा नभ एव स्थलं येषां जलमेवौकः स्थानं येषां तान् ॥ १८ ॥ * * तमेवं मनसा क्रियमाणं प्रजासर्गमबृंहितमबृद्धमालोक्य स प्रजापतिः प्राचेतसः विन्ध्यस्य पादान् प्रत्यन्तपर्वतानुपव्रज्य उपागत्य दुश्चरमितरैः कर्तुं भक्षकं तप आचरत् कृतवान् ॥ २० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

मार्गं विशिनष्टि । पित्रेति ॥ ११ ॥ * * अनन्यशरणानां वृक्षाणां दाहे शरणागतवधदोषोऽपि युष्माकं स्यादित्याशयवानाह । तोकानामिति । तोकानां बालानां पितरौ मातापितरौ बन्धू इत्येतत् सर्वत्रान्वेतव्यं गृही गृहस्थः भिक्षुणाम्, अज्ञानां ज्ञानदानाख्यजीवनेन ॥ १२ ॥ * * किञ्चानेनेश्वरद्रोहोऽपि स्यादित्याशयवानाह । अन्तरिति । भूतानामिति विशेषणाद्वृक्षादाहेनेश्वरदाहः कथं स्याद्भूतदाहाकरणादिति तत्राह । सर्वमिति । तस्य हरेर्धिष्ण्यं निवासस्थानम् अनेन किं फलं स्यादत्राह । एवमिति । असौ हरिः ॥ १३ ॥ * * इतोऽपि कोपो न कार्य इत्याह । यः समुत्पतितमिति । देहे आकाशाद्बृहदयाकाशादुत्पतितमुज्ज्वलितं मनुं यो यच्छेत् कथमात्मनः परमात्मनः जिज्ञासया विचारेण “अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः” इति श्रुत्यर्थपर्यालोचनया भूतद्रोहेण श्रीनारायणद्रोह एव स्यादिति चिन्तया स पुमान् गुणान् संसारहेतुभूतांस्तरतीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ * * वार्क्षी वृक्षदुहिता वरा वरणीया ॥ १५ ॥ * * वरः श्रेष्ठः आरोहो नितम्बप्रदेशो यस्याः सा तथा ताम् आप्सरसीम् अप्सरोजातिमतीम् ॥ १६ ॥ * * यस्य दक्षस्य ॥ १७-१८ ॥ * * पूर्वमादिसृष्टौ इमाः प्रजाः मनसैवासृजत् प्रजापतिर्ब्रह्मा ॥ १९ ॥ * * यो ब्रह्मणा कृतः प्रजासर्गः तमबृंहितमपूर्णं दृष्ट्वा ब्रह्मानुज्ञया विन्ध्यगिरेः पादान् प्रत्यन्तपर्वतानुपगम्य तपोऽचरत् स प्राचेतसो दक्षः यो मनसासृजत् स तपोऽचरदित्येकवाक्यं वा ॥ २०-२१ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

पित्रादिभिर्जुष्टं सतां मार्गम् । उपशमगातिष्ठत ॥ ११ ॥ * * यूयं हि प्रजापालकाः, दुमादयः प्रजाः प्रजोप-जीव्याश्चेत्येतान् पालयत । नहि पालकानां नाशकत्वं दृष्टमित्यत्र दृष्टान्तपञ्चकमाह । तोकानां बालानां पितरौ बन्धू स्त्रियाः पतिर्भर्ता, प्रजानां पतिर्नृपः ॥ १२ ॥ * * ईश्वराधिष्ठानत्वाच्च भूतद्रोहो न युक्त इत्याह । अन्तरिति । वो युष्माभिरेवं सर्वभूत-दययैव असावीश्वरस्तोषित इति किं न स्मरथेति भावः ॥ १३ ॥ * * ननु कोपकाले कुत एतावान् विचारस्तत्राह । य इति । आकाशादिव देहे समुत्पतितमाकस्मिकमित्यर्थः । आत्मनो जिज्ञासया विचारेण यच्छेत् उपशमयेत् स गुणानिति अन्यथा यूयं गुणैरेव प्रस्ता भविष्यथेति सामोक्त्या भेदश्च ध्वनितः ॥ १४ ॥ * * भेदेनाप्युपशमाभावमालक्ष्य दानमाह । अलमिति । खिलानां शेषाणां वार्क्षी वृक्षैः पालितत्वाद्वृक्षकन्या ॥ १५ ॥ * * आप्सरसीम् अप्सरसः प्रम्लोचायाः सुताम् ॥ १६ ॥ * * समभवदिति दक्षस्य स्वायम्भुवमनुवंश्यत्वात् स्वायम्भुवे मन्वन्तरे जन्म यस्य प्रजाविसर्गेणेति प्रजाविसर्गस्त्वस्य चानुव एव “चानुषे त्वन्तरे प्राप्ते प्राक्सर्गे कालविदुते । यः ससर्ज प्रजा इष्टाः स दक्षो दैवचोदितः ।” इति चतुर्थोक्तेः । तस्मान्मध्ये मन्वन्तरपञ्चकमभिव्याख्यास्य तप एव पौर्वकालिकैश्वर्यप्राप्त्यर्थकमवगम्यते ॥ १७ ॥ * * दुहितृवत्सलः इति पुत्रवंशाभावः सूचितः ॥ १८-१९ ॥ * * प्रजापतिर्दक्षः विन्ध्यस्य पादान् प्रत्यन्तपर्वतान् ॥ २०-२१ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

वो युष्माकं पित्रादिभिर्जुष्टं सेवितं सतां मार्गमुपशमात्मकमातिष्ठत आश्रयत दीपितं कोपं यच्छतोपसं-हरत ॥ ११ ॥ * * तोकानां बालानां बन्धुः सहायः सुहृत् सखा ॥ १२ ॥ * * भगवत्परितोषार्थं सर्वेषु भगवदधिष्ठितेषु सहायभाव एव कर्तव्यो न द्रोह इत्याह । अन्तरिति । वो युष्माभिः ॥ १३ ॥ * * यः आकाशाद्बृ-हदयाकाशात् देहे समुत्पतितं मनुं नियच्छेदुपसंहरेत् स आत्मजिज्ञासया परमेश्वरोपासनया गुणान् अतिवर्तते त्रिगुणं प्रपञ्चमतिक्रम्य मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ * * खिलानामवशिष्टानां वो युष्मत्तः शिवमस्तु वार्क्षी वृक्षैः पालिता युष्माभिः पत्नीत्वे प्रतिगृह्यताम् ॥ १५ ॥ * * इत्येवमामन्त्र्य सान्त्वयित्वा आप्सरसीं प्रम्लोचासुतां दत्त्वा ययौ स्वस्थानमगात् ॥ १६-१७ ॥ * * रेतसा वीर्येण मनसा सङ्कल्पमात्रेण मम मत्तः ॥ १८ ॥ * * प्रजापतिर्दक्षः पूर्वं मनसैवासृजत् ॥ १९ ॥ * * तं प्रजासर्गमबृंहितमसंवृद्धमालोक्य विन्ध्यस्य पादान् अवयवभूतान् पर्वतान् ॥ २० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अतः सतां सुशीलानां कृपालूनां मार्गं जीवसंरक्षणलक्षणमातिष्ठत कुरुत । दीपितं कोपं यच्छत उपसंहरत । युष्मत्कुले सर्व एतमेव मार्गमनुगताः अतोऽपि युष्माकं तथैवोचितमित्यभिप्रेत्य मार्गं विशिनष्टि वः पित्रादिभिर्जुष्टं सेवित-मिति ॥ ११ ॥ * * किञ्च यथा तोकानां बालानां पितरौ मातापितरौ बन्धुः शरणं, यथा च दृशो नेत्रस्य पक्ष्म बन्धुः

रक्षकः, यथाच स्त्रियाः पतिर्बन्धुः पोषको रक्षकश्च, यथा च भिक्षूणां गृही गृहस्थो बन्धुः अन्नवस्त्रादिप्रदानेन निर्वाहकः, यथाचाज्ञानां बुधो ज्ञानी सुहृत् ज्ञानोपदेशेन संसारभयनिवर्तकः, यथा प्रजानां पतिः राजा बन्धुः सर्वापद्रवो रक्षकः जीविका-प्रदश्च । तथा च प्रजापालनेऽधिकृतानां युष्माकं प्रजाजीविकासाधनभूतानां वृक्षाणां विनाशकत्वं सर्वथाऽनुचितमेवेति भावः ॥ १२ ॥ * * भूतद्रोहश्चेश्वरद्रोहे पर्यवस्यति भूतानां तदधिष्ठानत्वात् अतो भगवदधिष्ठानतृष्टया च भूतद्रोह-स्यक्तव्य इत्याह-अन्तरिति । सर्वभूतानां देहेष्वन्तर्मध्ये तेषामात्मा अन्तर्यामीश्वरः सर्वथा सर्वं कर्तुं समर्थो हरिरास्ते अतः सर्वस्थावरजङ्गमात्मकं विश्वं तद्विषयमितीक्ष्वमित्यन्वयः । एवमीक्षणे किं तद्रोहाभावमात्रमेव भवति किंवाऽन्यदपि किञ्चित्फलं भवतीत्यपेक्षायामाह-एवमिति एवमीक्षणेन वो युष्माभिरसौ हरिस्तोषितो भविष्यति । तस्मिंश्च तुष्टे किं दुर्लभमिति भावः । हिशब्देन प्रसिद्धमेवैतत् तत्रतत्र शास्त्रेष्विति सूचयति ॥ १३ ॥ * * न केवलं युष्माकमेव क्रोधः शत्रुः किन्तु सर्वस्यैव प्राणिनः अतस्तन्निग्रयमेनैव पुरुषार्थसिद्धिः नान्यथेत्याशयेनाह-य इति । यः प्राणी देहे यो हृदयाकाशस्तस्मात् समुत्प-तितं समुद्भूतं मन्युमात्मजिज्ञासयाऽन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इति परमात्मविचारेण यच्छेत् उपशमयेत् स गुणान् संसारदुःखहेतुभूतानतिवर्तते, भगवत्कृपयाऽतिक्रम्य भगवन्तं प्राप्नोतीत्यर्थः । क्रोधवशवतीं दुःखमेवानुभवतीति सूचयस्तं विशिनष्टि-उल्बणमिति, भयङ्करमित्यर्थः ॥ १४ ॥ * * एवं 'मा दुमेभ्यो महाभागा' इत्यादिसामवचनेन अन्तर्देहेष्वि-त्यादि भयप्रदर्शनलक्षणभेदवचनेन च क्रोधोपशमाभावमालक्ष्य दानेन तत्सम्पादयति-अलमिति । दीनैर्दग्धैर्दुर्मैरलम्, तेषां दाहे उपयोगो नास्तीत्यर्थः । खिलानामवशिष्टानां वृक्षाणां वो युष्माकं च शिवं कल्याणमस्तु, वार्क्षी वृक्षैः पालितत्वात्तदीया एषा मारीषानाम्नी वरा वरणीया पत्नीत्वे पत्न्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ १५ ॥ * * श्रीशुको वर्णयति-इतीति । इत्येव-मामन्त्र्य प्रचेतसः सान्त्वयित्वा वरः श्रेष्ठः आरोहो नितम्बप्रदेशो यस्यास्तां आप्सरसीमप्सरसः प्रम्लोचायाः सुतां कन्यां तेभ्यो दत्त्वा राजा सोमो ययौ । ते च सर्वे दश तामेकां धर्मेण भगवद्वचनप्रमाणेनोपयेमिरे विवाहितवन्तः । नृपेति सम्बोधनं सावधानतार्थम् ॥ १६ ॥ * * तेभ्यः प्रचेतोभ्यः तस्यां मारीषायां प्राचेतसस्तपुत्रः किल प्रसिद्धो दक्षः समभवत् जातः । तत्प्रसिद्धौ हेतुमाह-यस्येत्यादि ॥ १७ ॥ * * दुहितृवत्सल इत्यनेन पूर्वमपि तस्य कन्यावंश एव वर्णितः इदानीमपि कन्यावंश एव प्रवृत्तो न पुत्रवंश इति सूचितम् । मम मत्तः अवहितः सावधानः सन् शृणु ॥ १८ ॥ * * प्रजापतिर्दक्षः नभः आकाशः स्थलं च पृथ्वी जलं च ओकांसि येषां तान् देवादीनिमाः प्रजाः पूर्वं मनसैवास्तृजदित्यन्वयः ॥ १९ ॥ * * तं सर्गमवृंहितमसंवृद्धम् । विन्ध्यस्य पादान् प्रान्तपर्वतान् ॥ २० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

आतिष्ठतेति । हे प्रचेतसः, वो युष्माकं, पित्रा प्राचीनबर्हिषा, पितामहेन तत्पित्रा हविर्धानेन, प्रपितामहैस्तत्पितृ-विजिताश्वप्रभृतिभिः, प्रपितामहैरिति बहुवचनं प्रभृतिग्रहणार्थम् । जुष्टं सेवितं सतां साधूनां, मार्गम् आतिष्ठत आश्रयत । पित्राद्याचरितमेव सन्मार्गमाश्रयतेत्यर्थः । दीपितं द्रुमादिनाशार्थमुदीपनतां नीतं कोपमधर्मसर्गजं मन्युं यच्छतोप-संहरत ॥ ११ ॥ * * किं च सकलवनस्पतीनामपि सर्वरक्षकस्य भगवतः शरीरत्वाद्नस्पतिषु वः क्रोधोऽयुक्त इत्याह । तोकानामिति । यथा तोकानां बालानां, पितरौ मातापितरौ, बन्धू रक्षकौ यथा दृशः, पक्ष्म बन्धुः, यथा च स्त्रियो नार्याः, पतिः, बन्धुः, यथा भिक्षूणां भिक्षुकजनानां, गृही गृहाश्रमावस्थः, बन्धुः, यथा अज्ञानां ज्ञानविधुरजनानां, बुधो ज्ञानदः, सुहृदबन्धुः, तथा प्रजानां, नृपः बन्धुः । पतिः प्रजानामिति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ १२ ॥ * * एवं सर्वरक्षकत्वेन द्रोहाचरणं दृष्टान्तैर्निराकृत्य सांप्रतं भगवच्छरीरवत्तश्च न तद्रोहः कार्य इत्याह । अन्तर्देहेष्विति । भूतानां देहेषु, तत्रापि, अन्तस्तदन्तर्बहिर्षु जीवेष्वित्यर्थः । ईश्वरः परमेश्वरः, हरिः आत्मा तदन्तरात्मा सन् आस्ते तिष्ठति । अतः सर्वं, तद्विषयं तद्वावासस्थानं, ईक्ष्वम् । एवमीक्षणे, असौ भगवान्, वो युष्माकं तोषितः भवति हि ॥ १३ ॥ * * क्रोधोपशमस्याभ्युदयहेतुत्वाच्च तमुप-संहरतेत्याह । य इति । देहे, आकाशात्, समुत्पतितं यदृच्छयोत्पन्नम् । यद्वा आकाशाद्भृदयविवरात्समुत्पतितं, उल्बणं दुःसहं, मन्युं क्रोधं, आत्मजिज्ञासया स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यविचारेण, यः यच्छेदुपसंहरेत् । सः पुमान्, गुणात्सत्त्वादीन्, अतिवर्तते । क्रमेण संसारबन्धनाद्रिमुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ * * अलमिति । अतः दग्धैर्भस्मभावं गमितैः, अत एव, दीनैः दुर्मैः अलम् । दीनद्रुमदाहनेनालमित्यर्थः । खिलानामवशिष्टानां द्रुमाणां, वो युष्माकं च, शिवम् अस्तु । वार्क्षी वृक्षैः पालिता एषा वरा सुलक्षणा कन्या मारीषाख्या, पत्नीत्वे पत्नीभावेनेत्यर्थः । प्रतिगृह्यतां हि । युष्माभिरिति शेषः ॥ १५ ॥ * * इतीति । हे नृप, इतीत्थं, आमन्त्र्य सान्त्वयित्वा, आप्सरीसीमृषिवीर्यतः प्रम्लोचाप्सरदेहादा-विर्भूतां, वरारोहां वरैरारोदुमुद्रोदुं योग्यां, कन्यां, तेभ्यः दत्त्वा दुमेभ्य आदाय प्रचेतोभ्यो दत्त्वेत्यर्थः । सोमः राजा, ययौ गतः

ततः ते प्रचेतसः, धर्मेण उपयेमिरे सर्वेऽप्येकां तां विवाहितवन्तः । धर्मेणेत्यनेन 'अपृथग्धर्मशीलानां सर्वेषां वः, सुमध्यमा । अपृथग्धर्मशीलेयं भूयात्पत्न्यर्पिताशया' इति भगवतोक्तत्वाद्बहुभिरेकस्याः पाणिग्रहः दोषावह इति शङ्का न कार्येति सूचितम् ॥ १६ ॥ * * तेभ्य इति । तेभ्यः प्रचेतोभ्यः, तस्यां मारिषायां, प्राचेतसः प्रचेतसां पुत्रः, दक्षः समभवत् किल । पूर्वं ब्रह्मणोऽङ्गुष्ठाज्जातो दक्षोऽध्वरे रुद्रापराधवशात् बस्तास्यदेहं विहायास्यां मारिषायां प्राचेतसनामा सञ्जायतेत्यर्थः । तथा चोक्तं चतुर्थे । 'यस्यां महदवज्ञानादजन्यजनयोनिजः' इति । प्राचेतसं विशिनष्टि । यस्य प्राचेतसस्य दक्षस्य, प्रजाविसर्गेण त्रयः, लोकाः, आपूरिताः । प्रायशो लोकत्रयस्थाः प्रजास्तत्संतानरूपा इत्यर्थः ॥ १७ ॥ * * यथेति । दुहितृवत्सलः । अनेनास्य कन्यावंश एव प्रसृत इति सूचितम् । दक्षः, यथा रेतसा वीर्येण, मनसा मनःसंकल्पेन च, भूतानि ससर्ज । तत्तत्कृतं भूतसर्जनं, मम गदतः सतः सकाशादित्यर्थः । अवहित एकाग्रमनाः सन्, एव शृणु आकर्ण्य ॥ १८ ॥ * * मनसैवेति । प्रजापतिः प्राचेतसो दक्षः, देवासुरमनुष्यादीन्, नभश्च स्थलं च जलं च तान्येव ओकांसि येषां तांश्च, देवादिरूपा इत्यर्थः । इमाः प्रजाः, पूर्वं प्रथमं, मनसा एव, मनःकृतसंकल्पमात्रेणैवेत्यर्थः । असृजत् । केचित्तु पूर्वमादिसृष्टौ, प्रजापतिर्ब्रह्मेत्याहुः ॥ १९ ॥ * * तमिति । तं प्रजासर्गं, मनसा क्रियमाणं प्रजासर्गमित्यर्थः । अबृंहितमसंवृद्धम् आलोक्य, प्रजापतिः सः प्राचेतसो दक्षः, विन्ध्यपादान् विन्ध्याद्रेः प्रत्यन्तपर्वतान्, उपब्रज्य समुपगम्य, दुश्चरमितरैः कर्तुंमशक्यं, तपः तत्र अचरत् । आचचार कृतवानिति यावत् ॥ २० ॥

भाषानुवादः

आपलोग अपना क्रोध शान्त करें और अपने पिता-पितामह, प्रपितामह आदिके द्वारा सेवित सत्पुरुषोंके मार्गका अनुसरण करें ॥ ११ ॥ * * जैसे मा-बाप बालकोंकी, प्रल्लेख नेत्रोंकी, पति पत्नीकी, गृहस्थ भिक्षुकोंकी और ज्ञानी अज्ञानियोंकी रक्षा करते हैं और उनका हित चाहते हैं—वैसे ही प्रजाकी रक्षा और हितका उत्तरदायी राजा होता है ॥ १२ ॥ * * प्रचेताओं ! समस्त प्राणियोंके हृदयमें सर्वशक्तिमान् भगवान् आत्माके रूपमें विराजमान हैं । इसलिये आपलोग सभीको भगवान्का निवासस्थान समझें यदि आप ऐसा करेंगे तो भगवान्को प्रसन्न कर लेंगे ॥ १३ ॥ * * जो पुरुष हृदयके उबलते हुए भयङ्कर क्रोधको आत्मविचारके द्वारा शरीरमें ही शान्त कर लेता है, बाहर नहीं निकलने देता, वह कालक्रमसे तीनों गुणोंपर विजय प्राप्त कर लेता है ॥ १४ ॥ * * प्रचेताओं ! इन दीन-हीन वृक्षोंको ओर न जलाइये; जो कुछ बच रहे हैं, उनकी रक्षा कीजिये । इससे आपका भी कल्याण होगा । इस श्रेष्ठ कन्याका पालन इन वृक्षोंने ही किया है, इसे आपलोग पत्नीके रूपमें स्वीकार कीजिये ॥ १५ ॥ * * परीक्षित ! वनस्पतियोंके राजा चन्द्रमाने प्रचेताओंको इस प्रकार समझा-बुझाकर उन्हें प्रम्लोचा अप्सराकी सुन्दरी कन्या दे दी और वे वहाँसे चले गये । प्रचेताओंने धर्मानुसार उसका पाणिग्रहण किया ॥ १६ ॥ * * उन्हीं प्रचेताओंके द्वारा उस कन्याके गर्भसे प्राचेतस दक्षकी उत्पत्ति हुई । फिर दक्षकी प्रजासृष्टिसे तीनों लोक भर गये ॥ १७ ॥ * * इनका अपनी पुत्रियोंपर बड़ा प्रेम था । इन्होंने जिस प्रकार अपने सङ्कल्प और वीर्यसे विविध प्राणियोंकी सृष्टि की, वह मैं सुनाता हूँ, तुम सावधान होकर सुनो ॥ १८ ॥ * * परीक्षित ! पहले प्रजापति दक्षने जल, थल और आकाशमें रहनेवाले देवता, असुर एवं मनुष्य आदि प्रजाकी सृष्टि अपने सङ्कल्पसे ही की ॥ १९ ॥ * * जब उन्होंने देखा कि वह सृष्टि बढ़ नहीं रही है, तब उन्होंने विन्ध्याचलके निकटवर्ती पर्वतोंपर जाकर बड़ी घोर तपस्या की ॥ २० ॥

तत्राघमर्षणं नाम तीर्थं पापहरं परम् । उपस्पृश्यानुसवनं तपसा तोषयद्भरिम् ॥ २१ ॥

अस्तौषीद्धंसगुह्येन भगवन्तमधोक्षजम् । तुभ्यं तदभिधास्यामि कस्यातुष्यद् यतो हरिः ॥ २२ ॥

प्रजापतिरुवाच

नमः परायावितथानुभूतये गुणत्रयाभासनिमित्तबन्धवे ।

अदृष्टधाम्ने गुणतत्त्वबुद्धिभिर्निबृत्तमानाय दधे स्वयम्भुवे ॥ २३ ॥

न यस्य सख्यं पुरुषोऽवैति सख्युः सखा वसन् संवसतः पुरेऽस्मिन् ।
 गुणो यथा गुणिनो व्यक्तदृष्टेस्तस्मै महेशाय नमस्करोमि ॥ २४ ॥
 देहोऽसवोऽक्षा मनवो भूतमात्रा नात्मानमन्यं च विदुः परं यत् ।
 सर्वं पुमान् वेद गुणांश्च तज्ज्ञो न वेद सर्वज्ञमनन्तमीडे ॥ २५ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तत्र अधमर्षणं नाम परं पापहरम् अनुसवनम् उपस्पृश्य तपसा हरिम् अतोषयत् ॥ २१ ॥ ❀ ❀

हंसगुह्येन अधोक्षजं भगवंतम् अस्तौषीत् यतः हरिः कस्य अनुष्यत् तत् तुभ्यम् अभिधास्यामि ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अवितथा-
 नुभूतये पराय गुणत्रयाभासनिमित्तबंधवे गुणतत्त्वबुद्धिभिः अदृष्टधाम्ने निवृत्तमानाय स्वयंभुवे नमः दधे ॥ २३ ॥ ❀ ❀
 अस्मिन् पुरे वसन् सखा पुरुषः संवसतः व्यक्तदृष्टेः यस्य सख्युः सख्यं न अवैति गुणिनः गुणः तस्मै महेशाय नमस्क-
 रोमि ॥ २४ ॥ ❀ ❀ देहः असवः अक्षाः मनवः भूतमात्राः आत्मानं च अन्यं यत् परं न विदुः पुमान् सर्वं च गुणान्
 वेद तज्ज्ञः सर्वज्ञं न वेद अनन्तम् ईडे ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

हंसगुह्याख्येन स्तोत्रेण कस्य दक्षस्य ॥ २२ ॥ ❀ ❀ पराय सर्वोत्तमाय नमो दधे नमनं करोमि । परत्वे हेतुः ।
 अवितथाऽनुभूतिश्चिच्छक्तिर्यस्य । अतो गुणत्रयाभासो जीवो निमित्तं माया च तयोर्बधने नियन्त्रे । एवमपि गुणेषु तत्त्वबुद्धिर्बोधः
 तैर्जीवैरदृष्टं धाम स्वरूपं यस्य । तत्र हेतुः । निवृत्तं मानं यस्मात् पाठांतरे निवृत्तं निरस्तं मानमवधिश्च यस्मात् । कथं तर्हि
 तस्य सिद्धिरत आह । स्वयंभुवे स्वप्रकाशाय ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अदृष्टधामत्वं दर्शयन्नाह । नेति । पुरुषः सखा जीवोऽस्मिन्पुरे
 देहे वसन्नप्यत्रैव संवसतः सख्युर्यस्य सख्यं करणप्रवर्तकत्वादिकं नावैति न जानाति तस्मै । कुतः । व्यक्तदृष्टेः प्रपंचद्रष्टुः ।
 न हि द्रष्टा दृश्यो भवतीति । प्रथमांतपाठे व्यक्ते प्रपंच एव दृष्टिर्यस्य सः । गुणो विषयो गुणिनो विषयिण इन्द्रियादेः सख्यं
 प्रकाशकत्वं यथा न वेत्ति तद्वत् ॥ २४ ॥ ❀ ❀ ननु गुणो जडत्वान्न जानातीति जीवस्तु चेतनः किमिति न जानात्यत
 आह । देह इति । देहश्चासवश्च प्राणा अक्षाः इन्द्रियाणि मनवश्चांतःकरणानि भूतानि च मात्राश्च तन्मात्राण्यात्मानं स्वरूपं
 दृश्यमन्यमिन्द्रियवर्गं तयोः परं देवतावर्गं च न विदुः । पुमान् जीवस्तु सर्वमेतन्नयं वेद गुणांश्च तन्मूलभूतत्वाद् तज्ज्ञोऽपि
 अन्यं सर्वज्ञं न वेद तमनंतमीडे स्तौमि ॥ २५ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्र विध्यपादेषु । अनुसवनं त्रिकालम् । उपस्पृश्य स्नात्वेत्यर्थः । “उपस्पर्शः स्पर्शमात्रे स्नानाचमनयोरपि” इति
 मेदिनी ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तद्धंसगुह्यं पूर्वसिद्धमेव न तु दक्षनिर्मितमिति ज्ञेयम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ परापरकामेन
 निष्कामेन वा परमेश्वर एव भजनीयो नान्यस्तस्य मायाजीववशीकारिशक्तित्वादित्यस्य तन्मायाधीनतुच्छशक्तित्वादिति
 स्ववांछासिद्धिकैमुक्त्यं दर्शयन्तदर्थं स्तुतिविशेषेणोपतिष्ठते—नम इति । परायेति सर्वनामसंज्ञाऽभावप्रदर्शनेन लोकवैलक्षण्यमुक्तं
 पूर्वादिश्च व्यवस्थायामित्युक्तेस्सा न जातेत्यवधेयम् । तदेवाह—सर्वोत्तमायेति । अवितथाऽव्यभिचरिता चिच्छक्तिज्ञानिच्छा-
 शक्तिः । एवमपि प्रकृतिपुरुषनिर्यंतृत्वेऽपि अदृष्टं तर्कयितुमशक्यम् । तत्रादृष्टस्वरूपत्वे मानं प्रत्यक्षादि । पाठांतरे ‘निवृत्तो माना-
 वधिः परिमाणसीमा यस्य तस्मै । न ह्येतावद्गुणरूपैश्वर्यकः परमेश्वर इति कोऽपि वक्तुं शक्नोतीति भावः । तदुक्तं ब्रह्मणा
 “गुणात्मनस्तेऽपि गुणान्मिमातुं हितावतीर्णस्य क ईशिरेऽस्य” इति । आशंकते—कथं तर्हीति । स्वप्रकाशाय स्वत एव प्रकाशत
 इत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ वसन्नपि तत्सख्यमनुभवन्नपि । सख्युः आत्मारामत्वेऽपि सख्यभावात्कथमेतान्विषयान्भोजयितुः ।
 अत्रैव देहे कुतो नावैति । व्यक्तदृष्टिरिति पाठे विषयो घटादिः इन्द्रियादेरिहादिनेन्द्रियाधिष्ठातृदेवग्रहः ॥ २४ ॥ ❀ ❀
 अत्राशंकते—नन्विति । जीवः सर्वत्र चेतनोऽपि परमेश्वरे त्वचेतन एवेत्याह भूतानि पृथिव्यादीनि । तं जीवमुक्तदशायां
 जानातीति तज्ज्ञः तदपि । ननु तज्ज्ञः इति ब्रूषे तदपि न वेदिति कुतस्तत्राह—अनन्तमिति । अप्राकृतगुणानामनंतत्वात्तदप्य-
 ज्ञानमेव तदुक्तं ‘द्युपतय एव ते न ययुरंतमनंततया’ इति ॥ २५ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तत्रेति । तत्राघमर्षणं नाम पापहरं परं श्रेष्ठं तीर्थमस्ति । तत्र अनुसवनं त्रिकालमुपस्पृश्य आचमनस्नानादि कृत्वा तपसा हरिमतोषयत् ॥ २१ ॥ * * असौषीदिति । हंसानां परमहंसानां गुह्यं रहस्यं तेन हंसगुह्येन तन्नाम्ना स्तोत्रेण अधोक्षजं भगवन्तमसौषीत् । इडभाव आर्षः । यतः स्तोत्रात् कस्य दक्षस्य हरिरतुष्यत् तत्तुभ्यमभिधास्यामि कथयिष्यामि ॥ २२ ॥ * * नम इति । पराय अवितथा यथार्थानुभूतिश्चिच्छक्तिर्यस्य तस्मै भ्रान्तिरहिताय गुणत्रयाभासो जीवः निमित्तं माया च तयोः बन्धवे नियन्त्रे प्रवर्तकाय च गुणेषु रूपरसादिविषयेषु तत्त्वं परमार्थ इति बुद्धिर्येषां तैर्न दृष्टं धाम स्वरूपं यस्य तस्मै निवृत्तं मानं प्रमाणं प्रत्यक्षादि यस्मात् स्वयंभुवे स्वप्रकाशाय नमः दधे नमस्करोमि । निवृत्तमानावधय इति पाठे तु निवृत्तो मानावधिः परिमाणेयत्ता यस्मात्तस्मै नमोऽस्त्विति ॥ २३ ॥ * * नेति । अस्मिन् पुरे शरीरे संवसतोऽपि अव्यक्तदृष्टेः प्रपञ्चद्रष्टुः दृश्यत्वाभावतः यस्य सख्युरीश्वरस्य सख्यं बहिरन्तःकरणप्रवर्तकत्वादिकं सखा पुरुषो जीवोऽस्मिन् पुरे सह वसन्नपि नावैति न जानाति यथा गुणो रूपादिविषयिण इन्द्रियादेः सख्यं प्रकाशकत्वं यथा न वेत्ति तद्वत् इति तस्मै महेशाय नमस्करोमि । दृष्टिरिति प्रथमान्तपाठे व्यक्ते प्रपञ्च एव दृष्टिः परमार्थबुद्धिर्यस्य सः पुरुषः ॥ २४ ॥ * * देह इति । देहः असवः प्राणाः अक्षा इन्द्रियाणि मनवः अन्तःकरणानि भूतानि पृथिव्यादीनि मात्रास्तन्मात्राणि शब्दादयश्च आत्मानं स्वस्वरूपमन्यं देवतावर्गं ततोऽपि परं यत् जीवस्वरूपं च न विदुर्न जानन्ति जडत्वात् । पुमान् जीवस्तु सर्वं पूर्वोक्तं गुणान् देहादिकारणीभूतान् सत्त्वादीन् च वेद जानाति चेतनत्वात् । एवं तज्ज्ञोऽपि यं सर्वज्ञं न वेद तमनन्तमहमीडे स्तौमि ॥ २५ ॥

वीरराघवव्याख्या

तत्र विन्ध्यपादेषु त्रिकालमघमर्षणाख्यं पापहरं पुण्यं तीर्थमुपस्पृश्य तत्र स्नात्वेत्यर्थः । तपसा हरिमतोषयदाराधितवान् ॥ २१ ॥ * * तथा भगवन्तमधोक्षजं हंसगुह्याख्येन स्तोत्रेणासौषीत्तदेव स्तोत्रं तुभ्यमभिधास्यामि स्तोत्रं विशिनष्टि । यतो येन स्तोत्रेण हरिः कस्य प्रजापतेर्दक्षस्यातुष्यत्तुष्टोऽभूत् । प्रसन्नोऽभूदित्यर्थः ॥ २२ ॥ * * हंसगुह्याख्यं स्तोत्रमुपदिशति । नमः परायेत्यादिना । स ईश्वरो मे कुरुतामननोरथमित्यन्तेन ग्रन्थेन । तत्र प्रथमं प्रकृतिपुरुषविलक्षणं सत्यसङ्कल्पं प्रकृतेर्नियन्तारमपरिच्छिन्नं प्रमाणशून्यावधिं सर्वकारणं नमस्करोति । पराय चिद्विलक्षणाय तावच्चिद्व्यावर्तकधर्मयोगमाह । अवितथानुभूतये इति । अवितथाऽमोघाऽनुभूतिः सङ्कल्परूपात्मकं ज्ञानं यस्य सत्यसङ्कल्पायेत्यर्थः । जीवस्त्वसत्यसङ्कल्प इति ततः तेनास्य व्यावृत्तिः अचिद्व्यावर्तकधर्ममाह । गुणत्रयाभासनिमित्तबन्धवे गुणत्रयाभासः सत्त्वादिगुणात्रयोन्मेषतस्य निमित्तं कारणं प्रकृतिः तस्या बन्धवे आश्रयभूताय प्रकृतिशरीरकाय तन्नियन्त्रे इत्यर्थः । अनेनाचितोऽस्य व्यावृत्तिः एवं पदद्वयेन चिदचिद्व्यावृत्तिः । नन्वयं प्रजापतिवाक्योदिताविभूतसत्यसङ्कल्पः प्रकृतिविमुक्तः किं मुक्तो जीवः नेत्याह । गुणतत्त्वबुद्धिभिर्गुणत्रयकार्यभूतपृथिव्यादितत्त्वविषयबुद्धिभिरदृष्टमनुपलक्षितं धाम स्वरूपं यस्य मुक्तस्तु संसारदशायां पृथिव्यादिसङ्घातपरिणामभूतशरीरविषयबुद्धिभिर्देवोऽयं मनुष्योऽयमित्युपलक्षित इति ततोऽस्य तेनैव व्यावृत्तिः तर्हि किं नित्यसिद्धः नेत्याह । निवृत्तं मानं यस्मान्निवृत्तमानः तादृशोऽवधिरित्युक्ता यस्य स तथोक्तः प्रमाणशून्यावधये त्रिविधपरिच्छेदरहितस्वरूपायेत्यर्थः । नित्यसिद्धस्तु जीवः स्वरूपतः परिच्छिन्नः इति ततः तेनास्य व्यावृत्तिः स्वयंभुवे स्वयं कारणान्तरशून्याय सर्वकारणायैति भावः ॥ २३ ॥ * * गुणत्रयाभासनिमित्तबन्धवे इत्यनेनाचिदाश्रयत्वमुक्तमथ चेतनबन्धुत्वमाह । न यस्येति । पुरे देहे संवसतः जीवान्तरात्मतया वसतः सख्युर्हितैककारिणः । यस्य परमात्मनः सख्यं तच्छेषभावं पुरुषो नावैति । गुणिनो रत्नादेर्गुण इव प्रभादिवत् अपृथक्सिद्धप्रकारभूतो वसन् तद्व्यावृत्तेन वसन् सखा तद्वतातिशयाधानैकस्वरूपतया मित्रमयं पुरुषः नावैति नानुसन्धत्ते इत्यर्थः । तत्र हेतुरव्यक्तदृष्टिः । देहगोचरज्ञानः तस्मै सख्ये परमपुरुषाय नमस्करोमि । “द्वा सुपर्णौ” इति श्रुत्यर्थोऽत्र विवक्षितः ॥ २४ ॥ * * नावैतीत्येतत् प्रपञ्चयति । देह इति । देहश्चासव इन्द्रियाणि प्राणा वा मनसः मनोवृत्तयः ज्ञानेन्द्रियाणि वा भूतानि पृथिव्यादीनि मात्रा गन्धादीनि तद्ग्राहकाणि कर्मेन्द्रियाणि वा एताः आत्मानं स्वस्वरूपं परं स्वेभ्यः विलक्षणमन्यं जीवात्मानं न विदुः पुमान् जीवस्तु यत् सर्वं देहादिकं तद्वेद जानातीत्यर्थः । एवं तत्तज्ज्ञो देहाद्यभिज्ञोऽपि जीवः देहादिकं स्वगुणान् स्वात्मानं च जानाति तं भगवन्तं सर्वज्ञं तद्गुणांश्च न वेद तमनन्तमपरिच्छिन्नमीडे स्तौमि देहादयो दृष्टान्तार्थमुपात्ताः यथा देहादयः स्वस्वरूपं तस्माद्विलक्षणं जीवात्मानं च न विदुरेवं पुमान् देहाद्यभिज्ञोऽपि सर्वज्ञं तद्गुणांश्च न वेदेत्यर्थः ॥ २५ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

नाम्ना हंसगुह्येन स्तोत्रेण कस्य दक्षस्य यतो येन ॥ २२ ॥ ❀ ❀ सर्वनामसंज्ञाभावाल्लोकवैलक्षण्यप्रदर्शनाय पराय नम इत्यन्वयः । परत्वमुपपादयति । अवितथेत्यादिना । अवितथा यथार्था काव्यप्रतिहतानुभूतिर्यस्य स तथा तस्मै सत्यज्ञानाय “सत्यं ज्ञानम्” इति श्रुतेः गुणत्रयेणाभासः सृष्टिस्तन्निमित्तयोः प्रकृतिपुरुषयोर्बन्धुभूताय तत्र स्थित्वा ताभ्यां सृष्टौ प्रवर्तमानाय गुणत्रयप्रतीतिनिमित्ताव्यक्ताश्रयाय वा “सतो बन्धुमसति निरविन्दन्” इति श्रुतेः गुणेषु शब्दादिविषयेषु यथार्थबुद्धिर्येषां ते तथा तैर्विर्मुखाैरदृष्टधाम्नेऽज्ञातस्वरूपाय “न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम्” इति श्रुतेः निवृत्तो मानावधिः परिमाणलक्षणेयत्ता यस्मात् स तथा तस्मै “अनन्तं ब्रह्म” इति श्रुतेः जन्मादिमतः कथमनन्तत्वमिति तत्राह । स्वयम्भुव इति । स्वयम्भुवे स्वतः सिद्धाय “स भगवान् कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि” इति श्रुतेः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ गुणतत्त्वबुद्धिभिरदृष्टधाम्न इत्येतदुपपादयति । न यस्येति । अयं पुरुषो यस्य सख्यं न वेत्ति तस्मै महेशाय शिवादत्युत्तमाय नमस्करोमीत्यन्वयः । कीदृशस्य अस्मिन् पुरे शरीरे सवसतः स्वयं च सहैव वसन् “तद्दूरे तदन्तिके” इति श्रुतेः सख्युः सखेत्येतदेकस्मिन् पुरे वर्तमानत्वादुभयोः समम् । “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षम्” इति श्रुतेः । अत्र दृष्टान्तमाह । गुण इति । यथा कश्चित्पुरतः स्थितोऽपि गुणभूतो भूत्यः गुणिनः प्रधानभूतस्य राज्ञो ममासौ सखेति गम्भीरेण राज्ञा चिन्तितं सख्यं न वेत्ति । कुतोऽत्राह । अव्यक्तेति । अस्पष्टदृष्टिः भूत्यस्य स्थूलज्ञानत्वात् राज्ञः । सूक्ष्मदृष्टित्वादित्यर्थः । गुणो रूपादिगुणिनो द्रव्यस्य सम्बन्धं यथा न वेत्ति । कुतः अव्यक्तदृष्टिः दृष्टिरहितत्वाज्जडत्वादित्येतदपव्याख्यानम् । “यथा राज्ञः प्रियत्वं तु भृत्यो वेद न चात्मनः । तथा जीवो न यत्सख्यं वेत्ति तस्मै नमोऽस्तु ते ॥” इत्यनेनापहस्तितमिति ज्ञातव्यम् ॥ २४ ॥ ❀ ❀ मुह्यन्ति यत् सूरय इति यदुक्तं तदधुना स्पष्टयति देह इति । “ता आप ऐक्षन्त” इत्यादिवदेहादीनां जडानां ज्ञातृत्वादिधर्मानुपपत्त्या तद्व्यतिरिक्तः कश्चित् ज्ञानाश्रयोऽङ्गीकर्तव्यः जीवस्य ज्ञानाश्रयत्वेऽपि सम्यक्स्वपरवेदनासामर्थ्यस्य प्रत्यक्षत्वेन परस्य हरेस्तज्ज्ञानाविषयत्ववर्णनेन माहात्म्यमाविर्भूतं न स्यादिति कश्चिद्विशिष्टः सर्वज्ञोऽपेक्षितस्तस्य सर्वज्ञत्वविशिष्टान्यसद्भावे घटतै तेनान्यैश्च सम्भूयाप्यवेद्यमहिमा हरिरित्यनेन हरेर्निरतिशयमाहात्म्यं विज्ञातं स्यादिति तदर्थं देहादिशब्देन तदभिमानित्वेन ते लक्ष्यन्ते संबन्धात्तथाहि प्रधानाभिमानित्वाद्वाैश्रवणादयो देहादय इति समानाधिकरण्येनोच्यन्ते न तु तादात्म्यात् देहः अभिमानो वैश्रवणः असवः प्राणाभिमानिनो मरुतः अक्षा इन्द्रियाणि तदभिमानिनः इन्द्राग्निरूपादय मनव इति मनसोऽन्तःकरणस्य वृत्तिबाहुल्याद्बहुवचनं तस्याभिमानो रुद्रः भूतानामभिमानिनः पृथिव्याद्याः सुपर्णाद्याः वा मात्राः शब्दादयः तदेवताः रुद्रसूनवः सौपर्णाद्या वा इत्येते देवाः वैश्रवणाद्याः आत्मानं स्वस्वरूपमन्यं स्वव्यतिरिक्तं प्रपञ्चं न विदुः यदुभयस्मात् परमुत्तमं ब्रह्म तन्न विदुरिति किमुत तत्प्रसादमन्तरेणेति शेषः । पुमान् जीवाभिमानो ब्रह्मा स्वात्मानं प्रपञ्चं चेति सर्वं वेद न केवलं तावदेव किन्तु तत्तद्वस्तुसमवेतगुणांश्च शब्दांस्तद्विशेषांश्च क्रियादींश्च वेद तर्हि परमात्मानं वेद किं नेत्याह । तज्ज्ञ इति । तानि सर्वाणि जानातीति तज्ज्ञोऽपि ब्रह्मा तं सर्वज्ञं हरिं न वेद यथासौ हरिः स्वात्मानं स्वव्यतिरिक्तं सर्वं वेत्ति तथेति शेषः । तर्ह्यसौ स्वपरिच्छेद्यत्वेन परिमितः किं नेत्याह । अनन्तमिति । अनन्तमात्मानमपरिच्छेद्यत्वेन ज्ञातारं तस्य ज्ञानस्य यथार्थत्वादतः स एव सर्वमुख्यः सर्वज्ञो न ब्रह्मेति “तद्ब्रह्मावैत् अहं ब्रह्मस्मि” इति श्रुतिः विष्णोर्नु कं वीर्याणि इति श्रुतिश्च एवम्विधं परमात्मानमीड इत्यन्वयः । एतत् सर्वं “देहाभिमानो वैश्रवणो मरुतः प्राणमानिनः । इन्द्राद्या इन्द्रियात्मानो रुद्रोऽन्तःकरणात्मकः । नैते विदन्ति स्वात्मानं परं चापि विमोहिताः जीवाभिमानो ब्रह्मा तु सर्वं वेद प्रजापतिः ।” सोऽपि वेद हरिं नैव सम्यक्स एव हि सर्ववित् । इत्यनेन सिद्धम् ॥ २५ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

परापरकामेन निष्कामेण वा परमेश्वर एव भजनो यो नान्यस्तस्य मायाजीववशीकारिशक्तित्वादन्यस्य तन्मायाधीन-
तुच्छशक्तिस्तदर्थं स्तुतिविशेषेणोपतिष्ठते । नम इति । अवितथेत्यव्यभिचारज्ञानेच्छाशक्ती दर्शिते । गुणत्रयेति । तादृशक्रिया-
शक्तिर्दर्शिता जीवमायानियन्तृत्वात्तासां तादृशशक्तीनां तत्तदतीतत्वेन स्वरूपभूतत्वं च तथापि गुणेषु सत्त्वादिष्वेव तत्त्वबुद्धिः
कारणज्ञानं येषां तैरदृष्टं तर्कयितुमशक्यं किमुतानुभवितुमशक्यं धाम तादृशशक्तिप्रकाशोऽपि किमुत स्वरूपतत्पूर्णशक्ती यस्य
तस्मै सर्वत्र हेतुः स्वप्रकाशयेति । गुणत्रयस्याभासः स्वाज्ञानेनारोपो यस्मिन् स जीव इति जीवस्य चिद्रूपत्वे तद्वदज्ञान-
सृष्टत्वाभासतो निकर्ष एव व्यक्तीकृतः रश्मीस्थानीयत्वात् तस्य ॥ २३-२४ ॥ ❀ ❀ देहेति । अन्यं देवतावर्गं
परं पुमांसञ्च ॥ २५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

हंसगुह्येन स्तोत्रेण पूर्वसिद्धेनैव निगमेन न तु दक्षकृतेनेत्यर्थः । कस्य दक्षस्य ॥ २२ ॥ * * पराय जीवमाया-
मायिकेभ्य इत्यर्थः । कुतः अवितथानुभूतये सत्यानुभवाय गुणत्रयाभासो जीवः निमित्तं माया तयोर्बन्धवे एवमपि गुणेषु
तत्त्वबुद्धिर्येषां तैर्जीवैरदृष्टस्वरूपाय । तद्विन्नैरपि सम्यगनवगम्यधामेत्याह निवृत्तो मानावधिः परिमाणसीमा यस्य तस्मै
न हेतावद्गुणरूपैश्वर्यकः परमेश्वर इति कोऽपि वक्तुं शक्नोतीति भावः । यदुक्तं ब्रह्मणा “गुणात्मनस्तेऽपि गुणान् विमातुं
हितावतीर्णस्य क ईशिरेऽस्य” इति । निवृत्तमानाय दधे इति पाठे मानो ज्ञानं दधे करोमि तदा नम इति कर्म पदं तर्हि
कथं तस्य सिद्धिस्तत्राह । स्वयम्भुवे स्वप्रकाशाय ॥ २३ ॥ * * अदृष्टधामत्वमुपपादयति । नेति । यस्य परमात्मनः
सख्यं करणप्रवर्त्तकत्वादिकं पुरुषो जीवो नावैति न जानाति अस्मिन्नेव पुरे देहे वसतोऽपि सख्युरपि आत्मारामत्वेऽपि
सख्यादेव तत्कामितान् विषयान् भोजयितुः स्वयं सखापि तस्य तत्तत्सख्यमनुभवन्नपि अत्रैव देहे वसन्नपि नैव वेद व्यक्तदृष्टेरिति
षष्ठ्यन्तपाठे बुद्धीन्द्रियादिप्रकाशादेव यद्विषयकं ज्ञानं व्यक्तमेव तस्यापीश्वरस्य प्रथमान्तपाठे तस्मादेव हेतोर्यत्कर्तृकं ज्ञानं
व्यक्तमेव सोऽपि जीवः गुणः शब्दस्पर्शादिर्यथा गुणिनः श्रोत्रादेरिन्द्रियस्य सख्यं स्वमाधुर्यादिज्ञापनलक्षणं न वेत्ति
तद्वत् ॥ २४ ॥ * * ननु गुणो जडत्वान्न जानातु जीवस्तु चेतनः कथं न जानाति तत्र सर्वत्र चेतनोऽपि परमेश्वरे
त्वचेतन एवेत्याह । देहश्च तत्रस्था असवः प्राणाश्च अक्षा इन्द्रियाणि च मनवोऽन्तःकरणानि च भूतानि पृथिव्यादीनि च
मात्राः शब्दादयश्च आत्मानं स्वस्वरूपम् आत्मानां मध्ये अन्यमन्यस्वरूपम् आत्मभ्यः सर्वेभ्य एव परं जीवस्वरूपञ्च न विदुः ।
पुमान् जीव तु चेतनत्वात् सर्वम् आत्मानं देहादीन् गुणान् सत्त्वादीन्मूलभूतांश्च वेद जीवमुक्तत्वदशायां तं परमात्मानञ्च
जानातीति तज्ज्ञः । तदपि सर्वज्ञं परमेश्वरं न वेद । ननु तज्ज्ञ इति ब्रूषे तदपि न वेदेति कुतस्तत्राह । अनन्तम् अप्राकृतगुणा-
नामनन्तानामज्ञानात्तदव्यज्ञानमेव यदुक्तम् “द्युपतय एव ते न ययुरन्तमनन्ततया” इति ॥ २५ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

तत्र विन्ध्यपादेषु ॥ २१ ॥ * * तद्वंसगुह्याख्यं स्तोत्रं यतो येन स्तोत्रेण कस्य दक्षस्य अनुष्यत्तुष्टोऽ-
भूत् ॥ २२ ॥ * * पराय चेतनाचेतनेभ्यो विलक्षणाय नमः तत्राचेतनेभ्यः प्रकृतिकालादिभ्यः वैलक्षण्यमाह ।
गुणत्रयाभासनिमित्तबन्धवे इति । गुणत्रयस्य आभास उन्मेषो यस्मात्तत् प्रधानं निमित्तं कालस्तयोः प्रकृतिकालयोर्बन्धवे
नियन्त्रे अणुपरिमाणकेभ्यश्चेतनेभ्यो वैलक्षण्यमाह । निवृत्तमानावधये इति । निवृत्तो मानावधिः स्वरूपगुणपरिमाणसीमा
यस्मात्तस्मै मुमुक्षुभ्यो ज्ञानप्रदोऽयमित्याह । अवितथा सत्यफला अनुभूतिरूपासकस्य यस्मात्तस्मै “ददामि बुद्धियोगन्तं येन
मामुपयान्ति ते” इति श्रीमुखवचनात् नित्यबद्धानां बुभुक्षुणां दुर्ज्ञेयोऽयमित्याह । गुणतत्त्वबुद्धिभिः गुणाः विषया एव
तत्त्वमिति बुद्धिर्येषां तैरदृष्टधाम्ने दुर्ज्ञेयस्वरूपाय अनन्यसिद्धत्वमाह । स्वयम्भुवे इति ॥ २३ ॥ * * बुभुक्षुजीवस्य
कृतघ्नत्वमाह । पुरुषो भगवद्बहिर्मुखो जीवः पुरे देहे वसन्नपि यस्य अस्मिन्नेव पुरे सम्यग् वसतः सख्युर्हितकारिणः सख्यं
हितकारित्वं स्थितिप्रवृत्त्यादिप्रदत्तं नावैति तस्मै नमस्करोमि कुत इत्यत्र हेतुगर्भविशेषणं व्यक्तदृष्टिः व्यक्ते संसारे एव दृष्टिर्यस्य
सः यथा गुणो गुणकार्यो देहः गुणिनः देहिनः धारकत्वप्रकाशकत्वादिकं नावैति तद्वदयं भावः यथा देहस्य जडत्वाजीव-
स्वरूपगुणादिज्ञाने सर्वदायोग्यता तथा नित्यबद्धस्य संसारासक्तस्य जीवस्य चेतनत्वेऽपि भगवत्स्वरूपगुणादिज्ञानेऽ-
योग्यतेति ॥ २४ ॥ * * एतदेव वर्णयन्नित्यबद्धजीवदुर्ज्ञेयं भगवन्तं सर्वज्ञतया स्तौति । देह इति । सर्वज्ञमीडे स्तौमि
अक्षा इन्द्रियाणि मनवः मनोबुद्धिचित्ताहङ्काराः भूतान्याकाशादीनि मात्राश्च शब्दादितन्मात्राणि । आत्मानं स्वस्वरूपं न
विदुः अन्यं स्वविलक्षणं परं देहेन्द्रियादिभ्यः श्रेष्ठं ज्ञानस्वरूपं यत्तत्त्वं जीवाख्यं तत्कुतो विदुः अचेतनत्वान्नैव विदुरित्यर्थः ।
पुमान् गुणतत्त्वबुद्धिर्नित्यबद्धो जीवः यतो ज्ञः ज्ञाता तत्तत्सर्वं सुखदुःखादिकं गुणान् विषयांश्च वेद अनन्तं परमात्मानं
न वेद अहो तस्याभाग्यम् ॥ २५ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तत्र परं श्रेष्ठं तीर्थमस्ति । अनुसवनं त्रिकालं तदुपस्पृश्य तत्र स्नात्वा ॥ २१ ॥ * * हंसगुह्याख्येन स्तोत्रेणाऽ-
थोक्षजम् इन्द्रियजन्यज्ञानाविषयं भगवन्तमस्तौषीत् । यतः स्तोत्रात् कस्य दक्षस्य हरिरनुष्यत् तत् तुभ्यमभिधास्यामि कथयिष्या-
मीत्यन्वयः ॥ २२ ॥ * * स्तोत्रमेव दर्शयति—नम इति द्वादशभिः । पराय पुरुषोत्तमाय नमो दधे नमनं करोमि ।

पुरुषोत्तमत्वोपपादनाय विशेषणान्तराणि—अवितथाय यथार्थानुभूतिज्ञानं यस्य तस्मै भ्रान्तिरहिताय । गुणत्रयस्य आभासे कार्ये निमित्तं प्रकृतिस्तस्य बन्धवे प्रवर्त्तकाय । गुणेषु रूपरसादिविषयेषु तत्त्वं परमार्थ इति बुद्धिर्येषां तैर्न दृष्टं धाम स्वरूपं लोको वा यस्य तस्मै । तत्र हेतुमाह—निवृत्तं मानं प्रमाणं यस्मात्तस्मै । तर्हि कथं तत्सिद्धिस्तत्राह—स्वयम्भुव इति, चक्षुरादिप्रमाणाविषयत्वेऽपि स्वप्रकाशत्वेनैव तत्सिद्धिरित्यर्थः । निवृत्तमानावधय इति पाठे तु निवृत्तो मानावधिः परिमाणेयता यस्मात्तस्मै ॥ २३ ॥ * * अदृष्टधामत्वमेव दर्शयति—नेति । अस्मिन् पुरे शरीरे सवसतोऽपि यस्य सख्युर्भोगापवर्गसाधकस्य सख्यं बहिरन्तःकरणप्रवर्त्तकत्वादिकं सखा पुरुषो जीवोऽस्मिन् पुरे सह वसन्नपि नावैति न जानाति तस्मै महेशाय ब्रह्मरुद्रादिसर्वेश्वराय नमस्करोमीत्यन्वयः । नन्वेवं तस्य तत्तत्कार्येषु प्रवर्त्तकत्वे वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामित्याशङ्क्याह—अव्यक्तदृष्टेरिति । अव्यक्ते जीवादृष्टे पापपुण्यसञ्ज्ञके दृष्टिर्यस्य तस्य । तथाच जीवादृष्टानुसारेण प्रवर्त्तकत्वान्नोक्तदोष इति भावः । प्रथमान्तपाठे व्यक्ते प्रपञ्च एव दृष्टिः परमार्थबुद्धिर्यस्य स पुरुष इत्यज्ञाने हेतुरुक्तः । तत्र दृष्टान्तमाह—गुणो यथेति, गुणो रूपादिविषयः गुणिनो विषयिण इन्द्रियादेः सख्यं प्रकाशकत्वं यथा न वेत्ति तद्वत् ॥ २४ ॥ * * ननु गुणो जडत्वात् भगवत्तत्त्वं तत्कृतोपकारं च न जानाति, जीवस्तु चेतनः किमिति तन्न जानीयादिति विषमो दृष्टान्त इत्याशङ्क्य न हि चेतनत्वं सर्वज्ञत्वे हेतुः किन्तु ‘अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः’ इति वाक्यादज्ञानावरणराहित्यमेव तथाच जीवस्याज्ञानावृतत्वान्न सर्वज्ञत्वं, भगवतस्तु तदावरणरहितत्वात् सर्वज्ञत्वमित्यभिप्रेत्याह—देह इति । देहः, असवः प्राणाः, अक्षा इन्द्रियाणि, मनवः अन्तःकरणानि, भूतानि पृथिव्यादीनि, मात्रास्तन्मात्राणि शब्दादयश्च आत्मानं स्वस्वरूपमन्यं देवतावर्गं ततोऽपि परं यत् जीवस्वरूपं च न विदुर्न जानन्ति जडत्वात्, पुमान् जीवस्तु सर्वं पूर्वोक्तं गुणान् देहादिकारणीभूतान् सत्त्वादीन् च वेद जानाति चेतनत्वात्, एवं तज्ज्ञोऽपि यं सर्वज्ञं न वेद तमहमीडे स्तौमि । तदज्ञाने हेतुमाह—अनन्तमिति, देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यमित्यर्थः । न हि स्वयं देशादिपरिच्छिन्नदृष्टिस्तदनवच्छिन्नं ज्ञातुं शक्नोतीति भावः ॥ २५ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तत्रेति । तत्र विन्ध्यपादेषु अवमर्षणं नाम अवमर्षणाख्यं, पापहरं पापहरणेनान्वर्थसंज्ञमित्यर्थः । अत एव, परं सर्वोत्तमं, तीर्थं, भवति । तत्र अनुसवनं त्रिकालं, उपरपृश्य सम्यक् स्नात्वा, तपसा हरिं, अतोषयत् समाराधितवान् ॥ २१ ॥ * * अस्तौषीदिति । हंसगुह्येन स्तोत्रेण, अधोक्षजं भगवन्तं, दक्षः अस्तौषीत् । यतो येन स्तोत्रेण, हरिः कस्य दक्षप्रजापतेः, अतुष्यत्तुष्टोऽभूत् । प्रसन्नोऽभवदित्यर्थः । तत्स्तोत्रं तुभ्यं अभिधास्यामि कथयामीत्यर्थः ॥ २२ ॥ * * माससंख्यायुतैर्मासदुर्बोधार्थैर्हरिं वरैः । श्लोकैर्वद्वेन तुष्टाव हंसगुह्यत्वेन कः । हंसगुह्याख्यं स्तोत्रमुपदिशति । नमः परायेत्यादिना ‘स ईश्वरो मे कुरुताम्ननोरथम्’ इत्यन्तेन । नम इति । सर्वनामसंज्ञाभावाल्लोकवैलक्षण्यप्रदर्शनायादौ परायेत्युक्तम् । पराय चिदचिद्विलक्षणाय, चिद्व्यावर्त्तकधर्मयोगं तावदाह । अवितथा अमोघा अनुभूतिः सत्यसंकल्पात्मकं ज्ञानं यस्य तस्मै, सत्यसंकल्पायेत्यर्थः । जीवस्यासत्संकल्पत्वात्ततोऽस्यानेन व्यावृत्तिः । अचिद्व्यावर्त्तकधर्मयोगमाह । गुणत्रयाभासः सत्त्वादिगुणत्रयान्मेषत्स्य निमित्तं कारणरूपा प्रकृतिस्तस्य बन्धुराश्रयभूतस्तस्मै, प्रकृतिशरीरकाय तन्नियन्त्रे चेत्यर्थः । अचितोऽस्यानेन व्यावृत्तिः । इत्थं पदद्वयेनास्य चिदचिद्व्यावृत्तिरुक्ता । नन्वनेन विशेषणद्वयेनायं प्रजापतिवाक्योदिताविर्भूतसत्यसंकल्पादिगुणः प्रकृतिविमुक्तः मुक्तभावं प्राप्तो जीवः किं न स्यादित्याशङ्क्यां तद्विलक्षणासिद्धये आह । गुणतत्त्वबुद्धिभेदः गुणत्रयकायभूतपृथिव्यादितत्त्वविषयबुद्धिभिः, अदृष्टमनुपलक्षितं धामस्वरूपं यस्य तस्मै, मुक्तस्तु संसारदशायां पृथिव्यादिसंघातपरिणामभूतशरीरविषयबुद्धिमत्तया देवोऽयं मनुष्योऽयं इत्युपलक्षितस्ततोऽस्यानेन व्यावृत्तिः । तर्हि नित्यसिद्धस्वरूपतया जीव एवावधः किं न स्यात्तत्राह । निवृत्तं मानं प्रमाणं यस्मादसौ निवृत्तमानस्तादृशोऽवधिरित्युक्ता यस्य स तथोक्तस्तस्मै त्रिविधपरिच्छेदरहितस्वरूपायेत्यर्थः । नित्यसिद्धस्वरूपत्वेऽपि जीवः स्वरूपतः परिच्छिन्नस्ततोऽनेनास्य व्यावृत्तिः । सर्वसाधारणं गुणमस्याह । स्वयंभुवे स्वयं कारणान्तरशून्याय सर्वकारणायेत्यर्थः । इत्थंभूताय, नमः ॥ २३ ॥ * * गुणत्रयाभासनिमित्तबन्धवे इत्यनेनाचिद्वन्धुत्वं पूर्वमुक्तमथ चेतनबन्धुत्वमाह । न यथेति । अस्मिन् पुरे देहे, सवसतः जीवान्तरात्मतया निवसतः, सख्युः सर्वथा हितैककारिणः, यस्य परमात्मनः, सख्यं गुणिनो रत्नादेः सख्यं गुणरूपप्रभा, यथा न वेत्ति तद्वत् । यद्वा गुणिनः इन्द्रियादेर्विषयिणः, स्वप्रकाशकत्वादिरूपं सख्यं गुणो विषयो यथा, न वेत्ति, तद्वत् । यद्वा गुणिनां गाम्भीर्यादिगुणवतो नृपतेः, सख्यं गुणः श्रुत्यत्त्वगुणभागममात्यादिः, यथा न वेत्ति तद्वत् । वसन्, अपृथक्सिद्धविशेषणतया तद्वार्यतया चैकस्मिन्देहे वसन् इत्यर्थः । सखा तद्वत्गुणातिशयाधानैकभाजनतया मित्रं, अयं पुरुषः, अव्यक्तदृष्टिर्देहविषय-

ज्ञानः सन्, न अवैति न वेद । तस्मै जीवपरममित्ररूपाय, महेशाय परमपुरुषाय, नमस्करोमि । द्वासुपर्णेति श्रुत्यर्थोऽत्रानेन विवक्षितः ॥ २४ ॥ ❀ ❀ ननु गुणो जडत्वान्न जानातु जीवस्तु चेतनः सन् किमिति न जानाति अत आह । देह इति । देहः असवः प्राणाः, अक्षा इन्द्रियाणि, मनवोऽन्तःकरणानि, भूतमात्रा भूतानि च मात्राश्चेत्यर्थाः । तत्र भूतानि पृथिव्यादीनि, मात्रा गन्धाद्यास्तन्मात्राः, एतानि आत्मानं स्वस्वरूपं, यत् परं देहेन्द्रियादिभ्यो विलक्षणं देवादिवस्वरूपं, अन्यं सर्वथा स्वविलक्षणं जीवं च, न विदुः । पुमान् जीवस्तु, सर्वं यदेहादिकं गुणान् तन्मूलभूतसत्त्वादिकांश्चापि, वेद । एवं तज्ज्ञः देहादेशान्वान्सन्नपि जीवः, सर्वज्ञं देहादिकं जीवं स्वगुणान् स्वात्मानं च यो विजानाति, तं न वेद, तमनन्तमपरिच्छिन्नं भगवन्तं, ईडे स्तौमि । देहादयो दृष्टान्तार्थमुपात्ताः । यथा देहादयः स्वस्वरूपं ततो विलक्षणं जीवात्मानं च न विदुरेवं पुमान्देहाद्यभिज्ञोऽपि, अप्राकृतदिव्यगुणोपेतं सर्वज्ञं भगवन्तं नैव वेदेत्यर्थः ॥ २५ ॥

भाषानुवादः

वहाँ एक अत्यन्त श्रेष्ठ तीर्थ है, उसका नाम है—अघमर्षण । वह सारे पापोंको धो बहाता है । प्रजापति दक्ष उस तीर्थमें त्रिकाल स्नान करते और तपस्याके द्वारा भगवान्की आराधना करते ॥ २१ ॥ ❀ ❀ प्रजापति दक्षने इन्द्रियातीत भगवान्की 'हंसगुह्य' नामक स्तोत्रसे स्तुति की थी । उसीसे भगवान् उनपर प्रसन्न हुए थे । मैं तुम्हें वह स्तुति सुनाता हूँ ॥ २२ ॥ ❀ ❀ दक्ष प्रजापतिने इस प्रकार स्तुति की—भगवन् ! आपकी अनुभूति, आपकी चित् शक्ति अमोघ है । आप जीव और प्रकृतिसे परे, उनके नियन्ता और उन्हें सत्तास्फूर्ति देनेवाले हैं । जिन जीवोंने त्रिगुणमयी सृष्टिको ही वास्तविक सत्य समझ रक्खा है, वे आपके स्वरूपका साक्षात्कार नहीं कर सके हैं; क्योंकि आपतक किसी भी प्रमाणकी पहुँच नहीं है—आपकी कोई अवधि, कोई सीमा नहीं है । आप स्वयंप्रकाश और परात्पर हैं । मैं आपको नमस्कार करता हूँ ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यों तो जीव और ईश्वर एक दूसरेके सखा हैं तथा इसी शरीरमें इकट्ठे ही निवास करते हैं, परन्तु जीव सर्वशक्तिमान् आपके सख्यभावको नहीं जानता—ठीक वैसे ही, जैसे रूप, रस, गन्ध आदि विषय अपने प्रकाशित करनेवाली नेत्र, घ्राण आदि इन्द्रियवृत्तियोंको नहीं जानते; क्योंकि आप जीव और जगत्के द्रष्टा हैं, दृश्य नहीं । महेश्वर ! मैं आपके श्रीचरणोंमें नमस्कार करता हूँ ॥ २४ ॥ ❀ ❀ देह, प्राण, इन्द्रिय, अन्तःकरणकी वृत्तियाँ, पञ्चमहाभूत और उनकी तन्मात्राएँ—ये सब जड होनेके कारण अपनेको और अपनेसे अतिरिक्तको भी नहीं जानते । परन्तु जीव इन सबको और इनके कारण सत्त्व, रज और तम—इन तीन गुणोंको भी जानता है । परन्तु वह भी दृश्य अथवा ज्ञेयरूपसे आपको नहीं जान सकता । क्योंकि आप ही सबके ज्ञाता और अनन्त हैं । इसलिये प्रभो ! मैं तो केवल आपकी स्तुति करता रहूँ ॥ २५ ॥

यदोपरामो मनसो नामरूपरूपस्य दृष्टस्मृतिसम्प्रमोषात् ।

य ईयते केवलया स्वसंस्थया हंसाय तस्मै शुचिसद्गने नमः ॥ २६ ॥

मनीषिणोऽन्तर्हृदि संनिवेशितं स्वशक्तिभिर्नवभिश्च त्रिवृद्धिः ।

वह्निं यथा दारुणि पाञ्चदश्यं मनीषया निष्कर्षन्ति गूढम् ॥ २७ ॥

स वै ममाशेषविशेषमायानिषेधनिर्वाणसुखानुभूतिः ।

स सर्वनामा स च विश्वरूपः प्रसीदतामनिरुक्तात्मशक्तिः ॥ २८ ॥

यद्यन्निरुक्तं वचसा निरूपितं धियाक्षभिर्वा मनसा वोत यस्य ।

मा भूत् स्वरूपं गुणरूपं हि तत्तत् स वै गुणापायविसर्गलक्षणः ॥ २९ ॥

यस्मिन् यतो येन च यस्य यस्मै यद् यो यथा कुरुते कार्यते च ।

परावरेषां परमं प्राक् प्रसिद्धं तद् ब्रह्म तद्वेतुरनन्यदेकम् ॥ ३० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यदा नामरूपरूपस्य मनसः दृष्टस्मृतिसंप्रमोषात् उपरामः यः केवलया स्वसंस्थया ईयते तस्मै शुचि-
सद्धाने हंसाय नमः ॥ २६ ॥ * * मनीषिणः अंतर्हृदि संनिवेशितं त्रिवृद्धिः नवभिः स्वशक्तिभिः गूढं यथा
दारुणि पांचदशं वह्निं निष्कर्षन्ति ॥ २७ ॥ * * सः अशेषविशेषमायानिषेधनिर्वाणसुखानुभूतिः वै सः सर्वनामा
च सः अनिरुक्तात्मशक्तिः विश्वरूपः मम प्रसीदताम् ॥ २८ ॥ * * यत् यत् वचसा निरुक्तम् अक्षभिः वा मनसा वा उत
धिया निरूपितं तत् तत् गुणरूपं यस्य स्वरूपं मा भूत् हि सः वै गुणापायविसर्गलक्षणः ॥ २९ ॥ * * यः यत् येन यस्मै
यतः यस्य यस्मिन् यथा कुरुते च कार्यते तत् परावरेषां परमं प्राक् प्रसिद्धं तद्धेतुः अनन्यत् एकं ब्रह्म ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अदृष्टधामत्वमुक्त्वा स्वप्रकाशत्वमाह । यदा मनस उपरामः समाधिर्न तु सुषुप्ताविव लयो न च जाग्रत्स्वप्नयोरिव
विशेषः । तदाह । नामरूपे रूप्येते येन तत्तथा तस्य । उपरामे हेतुः । दृष्टं दर्शनं स्मृतिश्च तयोः संप्रमोषान्नाशात् । तदा यः
केवलेन स्वरूपज्ञानेन प्रतीयते तस्मै हंसाय शुद्धाय शुचि शुद्धं मनः सदा प्रतीतिस्थानं यस्य तस्मै नमः ॥ २६ ॥ * *
एवंभूतः केषां प्रतीयत इत्यपेक्षायामाह । मनीषिण इति द्वाभ्याम् । विवेकिनो यं निष्कर्षति विविच्य ध्यायति स निर्वाण-
सुखानुभूतिर्मम प्रसीदतामिति द्वयोरन्वयः । एवं निष्कर्षतां प्रतीयत इति भावः । किमिति निष्कर्षति स्वशक्तिभिर्गूढम-
प्रकाशमानं कतिभिनर्वभिः पुनश्च त्रिवृद्धिस्त्रिगुणाभिः सप्तविंशत्युपाधिभिर्गूढमष्टाविंशं निष्कर्षतीत्यर्थः । यद्वा नवभिः प्रकृति-
पुरुषमहदहंकारपंचतन्मात्ररूपाभिः । त्रिवृद्धिस्त्रिगुणात्मिकाभिः । चकारात्षोडशविकाररूपाभिश्च । कथंभूतं निष्कर्षति ।
मनीषयांतर्हृदि संनिवेशितं निश्चलीकृतं पांचदशं पंचदशसामिधेनीमंत्रैः प्रकाशयमलौकिकं वह्निमिवाहंकारास्पदादात्मनोऽन्यं
परमात्मानं निष्कर्षतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ * * अशेषा विशेषा यस्याः तस्या मायया निषेधेन निर्वाणसुखे समाधिसुखेऽनु-
भूतिर्यस्य । अप्रसक्तनिषेधासंभवात्प्रसक्तिमाह । स एव सर्वनामा स एव च विश्वरूप इति । तद्रूपत्वेऽपि बास्तवत्वाभावा-
न्निषेधः संभवतीत्याह । अनिरुक्ताऽऽत्मनि शक्तिर्माया यस्य सः ॥ २८ ॥ * * ननु यदि केवलया स्वसंस्थया
प्रतीयते तर्हि सर्वनामत्वं विश्वरूपत्वं चानुपपन्नं वागाद्यगोचरत्वादित्याशंक्य सर्वनामभिर्वाच्यं प्रत्यक्षादि दृश्यं च तस्य स्वरूपं
वस्तुतो मा भूत्तथापि मायया धटत इति श्लोकत्रयेणोपपादयन्नमस्करोति । यद्यदिति । यद्यद्वचसा निरुक्तमभिहितं धिया
निरूपितं व्यवसितमक्षभिर्वैद्विर्निरूपितं गृहीतमुतापि मनसाऽपि निरूपितं संकल्पितं यस्य स्वप्रकाशत्वं तस्य तत्स्वरूपं
मा भूत् । स्वरूपत्वाभावे हेतुः । हि यस्मात्तत्तद्गुणानामेव रूपम् । पाठांतरे गुणैर्वर्धितम् । स तु गुणव्यतिरिक्तः । यतो
गुणानामपायविसर्गाभ्यां प्रलयोत्पत्तिभ्यां लक्ष्यत इति तथा । चेतनाधिष्ठानं विना तयोरसंभवात् । यद्वा यस्य स्वरूपं मा भून्न
भवति तस्मै नम इति तृतीयेनान्वयः ॥ २९ ॥ * * तदेवं वस्तुतो गुणस्वरूपत्वाभावमंगीकृत्यानिरुक्तात्मशक्तिरित्यनेन
द्योतितं मायया सर्ववाच्यत्वेन विश्वरूपत्वमाह । यस्मिन्नधिकरणे । यतोऽपादानात् । येन करणेन । यस्य संबंधि । यस्मै
संप्रदानाय । यदीप्सिततमम् । यः कर्ता । कुरुते स्वतंत्रः । कार्यते चान्येन प्रयोज्यकर्त्रा । तद्ब्रह्मेति प्रत्येकं संबंधः । अत्र च
सप्तभिर्विच्छब्दैः सप्तविभक्त्यर्था दर्शिताः । यथेति च क्रियाकारकसंबंधप्रकारवाचिनामव्ययानामर्थाः । कुरुते कार्यते चेति
स्वार्थपरार्थक्रियान्वयश्च सर्वेषां दर्शितः । च शब्देन भावकर्मादिविहितप्रत्ययार्थाः संगृहीताः । तत्तद्ब्रह्मेति । कुतस्तत्राह । तद्धेतु-
स्तेषां कारणम् । तत्कुतः । सर्वेभ्यः प्राक्प्रसिद्धम् । ननु ब्रह्मादयस्तद्धेतवः श्रूयंतेऽवरे च दृश्यंते तत्कथं ब्रह्मैव तद्धेतुस्तत्राह ।
परेषामवरेषां च हेतूनां परमं कारणम् । ननु सर्वकारणत्वे तस्य किं नाम सहकारि भवेत्तदानीमन्यस्याभावात् । सत्यम् । निरपेक्ष-
मेव तत्कारणमित्याह । अनन्यद्विजातीयशून्यम् एकं सजातीयशून्यं च । तस्मै नम इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ननु तज्ज्ञोऽपि न वेदेति यदुक्तं तत्र तदेव वेद्यं वस्तु द्विविधं सुज्ञेयं दुर्ज्ञेयञ्च तत्र सुज्ञेयं निर्विशेषस्वरूपम् इति ।
नामरूपे प्रपंचनिष्ठे रूप्येते निरूप्येते एतत्स्वरूपस्य सुज्ञेयत्वमुक्तं ब्रह्मणा यथा “तथापि भूमन्महिमाऽगुणस्य ते विबोद्धुमर्हत्य-
मलांतरात्मभिः” इति ॥ २६ ॥ * * दुर्विज्ञेयं सविशेषस्वरूपमाह—मनीषिणः शुद्धभक्ताः । गूढम् अंतर्हृदि संनिवेशितं
“प्रविष्टः कर्णरंध्रेण स्वानां भावसरोरुहम्” इत्युक्तरीत्या श्रवणभक्त्यांतर्हृदि प्रवेशितं पुनर्मनीषया प्रेमभक्त्युत्थया निष्कर्षति

अंतर्हृदयान्निष्कृष्य चक्षुरादिभिरिन्द्रियैः सौंदर्यादिमाधुर्यमास्वादयंतीत्यर्थः । कीदृशं संतं निष्कर्षति स्वशक्तिभिश्चिच्छक्तिभिः सहितं कतिभिर्नवभिर्विमलाद्याभिस्तत्रापि त्रिवृद्धिश्चिच्छक्तेरेव तिसृभिवृत्तिभिर्ह्लादिनीसंधिनीसंविद्धिश्च सहितं तदुक्तं विष्णुपुराणे “ह्लादिनी संधिनी संवित् द्वय्येका सर्वसंश्रये । ह्लादतापकरी मिश्रा त्वयि नो गुणवर्जिते ।” इति । यथा दारुणि काष्ठे पाञ्चदशमिति स्वामिव्याख्यातत्वात् । अस्य सविशेषरूपस्य । प्राकृतानंतगुणस्य दुविज्ञेयत्वं भक्तिहीनैरनुभवितुमशक्यत्वात् । भक्तैरनुभूयमानत्वेऽपि माधुर्यैश्वर्ययोः पराज्ञानत्वात् । यदुक्तं ब्रह्मणैव “गुणात्मनस्तेऽपि गुणान्विमातुं हितावतीर्णस्य क ईशिरेऽस्य” इत्याद्युक्तेः । स्वामिचरणानाम् इति भाव इति । विचारं विना तस्य प्रतीतिर्न भवतीत्याशयः । सप्तविंशतिसंख्या च षोडशविकाराः सप्तप्रकृतयस्त्रयो गुणाः पुरुषश्चेति । अष्टाविंशं परमात्मानं त्वामित्यर्थः । एतन्मतस्यासार्वत्रिकत्वादाह—यद्वेति । इत्यर्थ इति । अहंकारास्पदस्योपाधिकत्वात्त्रिरुपाधिकं विचारयंतीति भावः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ अशेषाः समप्राः । विशेषा भेदाः । निर्वाणसुखे मोक्षसुखे जीवन्मुक्त्यवस्थायामिति यावत् । तद्रूपत्वेपि सर्वरूपत्वेपि । अनिरुक्ताऽनिर्वचनीया । चक्रवर्ती तु—यत्तु तस्य मायिकं सविशेषरूपं तद्बुद्धयतिरिक्तमेव ममोपास्यमित्याह—‘स मम प्रसीदताम्’ बाणा हृद्विदारका आध्यात्मिकादिदुःखशराः केऽपि न विद्यन्ते यत्र तस्मिन्निर्वाणसुखेऽनुभूतिर्यस्य सः । “ह्लादतापकरी मिश्रा त्वयि नो गुणवर्जिते” इति वैष्णवोक्तेः । स एव सर्वनामेति ब्रह्मादितृणानां यानि नामरूपाणि तानि तस्यैवेत्यर्थः । मायायास्तच्छक्तित्वेन मायिक-विश्वस्यापि तद्रूपत्वात्तस्य स्वरूपभूता शक्तिस्तु मायाशक्तेर्मायिकाद्विश्वस्मान्धो वेत्याह । अनिरुक्ता मायिकवाङ्मनसाभ्यामनिरुक्तिविषयीभूताऽऽत्मभूता शक्तिर्यस्य सः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति-नन्विति । पाठांतरे “मा भूत्स्वरूपं गुणबृंहितं हि तत्” इति पाठे तयोः प्रलयोत्पत्त्योः । पूर्वव्याख्याने स्वप्रकाशत्वमित्यध्याहारे गौरवं मत्वाह—यद्वेति । अत्र विश्वनाथः—वाग्बुद्ध्यादिकं तु सर्वं मायिकमेव तेन निरूपितमपि सर्वं मायिकमेव भवेत्तत्तु न तत्स्वरूपमित्याह यद्यदिति । सर्वं स्वामिवत् । यः सृष्टिप्रलयौ करोति स ईश्वर इत्यतः सृष्टेः प्राक्प्रलयात्परत्र च तस्य सत्त्वसिद्धेः । अत्र “दृश्यते त्वप्रया बुद्ध्या” इति ‘मनसैवानुद्वष्टव्य’ इति ‘तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति’ इति “आत्मा वा अरे मंतव्यः” इत्यादि । “तस्मात्सर्वात्मना राजन्भगवान्हिरिरीश्वरः । श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च” इति परं सहस्रश्रुतिस्मृतिवाक्यविरोधादीश्वराननुगृहीतैरेव वचआदिभिरिति व्याख्येयमत एव श्रुतावश्ययेति’ विशेषणम् । “अतः श्रीकृष्णनामादि न भवेद् ब्राह्ममिन्द्रियैः । सेवोन्मुखे हि जिह्वादौ स्वयमेव स्फुरत्यदः ।” इत्यभिमुक्तवचनं च । केचित्तु कात्स्न्येन निरूपणाभावात् न निरूपितमित्याहुः । “यतोऽप्राप्य निवर्त्तते वाचश्च मनसा सह” इत्यत्रापादाननिर्देशाद्ब्रह्मसोरगम्यत्वम् । निवर्त्तत इति । अंतालाभाद्ब्रह्मनसागम्यत्वं चेतिवत् । संदर्भस्तु-ननु मम यन्निर्वाणसुखैकरूपं ब्रह्माल्ख्यं स्वरूपं तस्यानुभूतिकमेव भवदतीतत्रिवृन्नवशक्तिकं भवतु यत्तु गुणरूपबृंहितं स्वरूपं तत्तु तन्मयमेव भवेज्जगत्सादृश्यात्तत्राह—यद्यदिति । त्रिकेण गुणै रूपैश्च बृंहितम् असमोर्द्धबृहत्तमं यत्स्वरूपं तदपि वचआदिगोचरो यद्यदस्तु तत्र भवति । तत्र हेतुः स वा इति । सगुणरूपबृंहितस्वरूपः गुणप्रलयसृष्टिभ्यां लक्ष्यते तर्क्यत एव न त्वनुभूयत इति । यद्वा-गुणानामपायोऽपगमो यस्मात्तस्मिन्विगतसर्गे नित्यसिद्धे वैकुण्ठे लक्ष्यते तदधिष्ठातृत्वेन दृश्यत इत्याह ॥ २९ ॥ ❀ ❀ ननु गुणमयं रूपं यदि तत्स्वरूपं न भवति तर्हि तस्यापूर्णत्वं प्रसज्येत्यभिप्रायेणाह—तदेवमित्यादि । विश्वनाथः—ननु चिच्छक्तीनां विमलाद्यानां नवविधानां चिच्छक्तिवृत्तीनां ह्लादिन्यादीनां त्रिविधानां तद्विलासानां वैकुण्ठतत्पार्षदादीनां वासुदेवसंकर्षणादीनां च नित्यसिद्धत्वश्रवणात् कालमायाजीवाट्टणानां तु जगत्कारणत्वस्य च श्रवणात्कथमेकमित्युच्यते इत्यत आह—अनन्यदिति । न विद्यतेऽन्यद्यतस्तत् । चिच्छक्तीनां तद्विलासानां च तत्स्वरूपभूतत्वाद्वासुदेवादीनां तदंशत्वात्कालमायादीनामस्वरूपभूतत्वेऽपि तच्छक्तित्वात्तदनन्यत्वमित्यर्थः । विजातीयभेदो वृक्षस्य पाषाणादेर्यथा सजातीयभेदोऽश्वत्थस्य वटादेरिति ॥ ३० ॥

अन्विताप्रकाशिका

यदेति यदा समाधिसमये दृष्टं दर्शनं प्रमाणविकल्पविपर्ययलक्षणं त्रिविधं ज्ञानं स्मृतिश्च स्मरणं तयोः संप्रमोषात् नाशादित्यर्थः । नामरूपे रूप्येते येन तन्नामरूपरूपं तस्य मनसः उपरामो भवति यदा यः केवलया स्वसंस्थया सच्चिदानन्दरूपया प्रतीयते तस्मै हंसाय शुद्धाय परमविवेकिने शुचि शुद्धं मनः सद्म प्रतीतिस्थानं यस्य तस्मै नमः । एके तु ननु तज्ज्ञोऽपि न वेदेति यदुक्तं तत्र तदेव वेद्यं वस्तु द्विविधं सुज्ञेयं दुर्ज्ञेयं चा तत्र सुज्ञेयं निर्विशेषस्वरूपमाह । यदेति । यथा तत्स्वरूपस्य सुज्ञेयत्वमुक्तं ब्रह्मणा “तथापि भूमन्महिमा गुणस्य ते” इत्यादि इत्याहुः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ मनीषिण इति । मनोनियमने समर्था मनीषिणो विवेकिनः त्रिवृद्धिः त्रिगुणात्मिकाभिः नवभिः प्रकृतिमहदहङ्कारमनःपञ्चतन्मात्ररूपाभिः चकारात्पञ्चमहाभूतदशेन्द्रियरूपाभिश्च स्वशक्तिभिर्गूढमप्रकाशमानं मनीषया श्रवणादिविशुद्धया बुद्ध्याऽन्तर्हृदि संनिवेशितं निश्चलीकृतं यं निष्कर्षन्ति अहंकारास्पदा-दात्मनोऽन्यं परमात्मानं विविच्य ध्यायन्ति स निर्वाणसुखानुभूतिर्मम प्रसीदतामित्युत्तरेणान्वयः । यथा दारुणि स्थितं पाञ्चदश्यं

पञ्चदशसामिधेनीमन्त्रैः प्रकाश्यमलौकिकं वह्निं निष्कर्षन्ति तथा प्रकृत्यादिसंघातेभ्यो भक्ता भगवन्तं निष्कर्षन्ति । केचित्तु व्याचक्षते दुर्विज्ञेयं सविशेषं स्वरूपमाह । मनीषिणः श्रवणादिद्वारा अन्तर्हृदि सन्निवेशितं नवभिर्विमलोत्कर्षिण्यादिभिः तिसृभिर्हार्दिनीसन्धिनीसंविद्वृत्तिभिश्चेति स्वशक्तिभिश्चिच्छक्तिभिः सहितं पुनर्मनीषया प्रेमभक्त्युत्थया निष्कर्षन्ति अन्तर्हृद-
याञ्चिच्छ्रुत्य चक्षुरादिभिरिन्द्रियैः सौन्दर्यादिमाधुर्यमास्वादयन्ति । अस्य स विशेषस्वरूपस्याप्राकृतानन्तगुणस्य दुर्विज्ञेयत्वमुक्तं ब्रह्मस्तुतौ—“गुणात्मनस्तेऽपि गुणान्विमातुम्” इत्यादि ॥ २७ ॥ * * स वा इति । अशेषा विशेषा यस्यास्तस्या मायायाः कार्यकारणात्मकप्रपञ्चरूपायाः प्रकृतेर्नेति नेति निषेधे विवेकेन त्यागे सति निर्वाण इति सुखम् । आनन्दरूपानुभूतिर्यस्य सः सर्वाणि नामानि यस्य स सर्वनामा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि यस्य स विश्वरूपश्च अनिरुक्ता निर्वचनानर्हा आत्मनि शक्तिर्यस्य सः मम प्रसीदताम् । तद्वार्षः ॥ २८ ॥ * * यद्यदिति । यद् यत् वचसा निरुक्तमभिहितं धिया निरूपितं व्यवसितमक्षभिर्वा इन्द्रियैरपि निरूपितं गृहीतम् । “छन्दस्यपि दृश्यते” इत्यक्ष्णोऽनङ् । उतापि मनसा वापि निरूपितं संकल्पितं तत्तत् यस्य सच्चिदानन्दात्मकस्य भगवत उपास्यं मोक्षप्रदं स्वरूपं मा भूत् न भवति । हि यस्मात्तत्सर्वं गुणरूपं सत्त्वादिगुणकार्यमेवेत्यर्थः । गुणबृंहितं हि तदिति पाठे गुणैर्वर्धितमित्यर्थः । गुणरूपबृंहितमिति पाठे गुणै रूपाश्च बृंहितं स वै स परमेश्वरस्तु गुणकार्यस्य विश्वस्यापायविसर्गाभ्यां प्रलयोत्पत्तिभ्यां तत्कारणतया लक्ष्यतेऽनुमीयते इति तथा सोऽस्ति चेतनाधिष्ठानं विना तयोरसंभवात् । यद्वा । यस्य स्वरूपं मा भून्न भवति तस्मै नम इति तृतीयेनान्वयः ॥ २९ ॥ * * यस्मिन्निति । इदं विश्वं यस्मिन्नधिकरणे यतोऽपादानात् येन च करणेन यस्य संबन्धि यस्मै संप्रदानाय यदीप्सिततमं कर्म यः स्वतन्त्रः कर्ता यथा येन प्रकारेण कुरुते येन प्रयोजककर्ता कार्यते च तत्परेषामवरेषां हेतूनां परमकारणं यतः सर्वेभ्यः प्राक् प्रसिद्धं तद्वेतुः तेषां कारणम् अनन्यत् विजातीयभेदशून्यम् एकं सजातीयादिभेदशून्यं तत् ब्रह्मैव एवं चात्र सप्तभिर्विच्छब्दैः सप्त विभक्त्यर्थाः दर्शिताः । यथेति च क्रियाकारकसंबन्धप्रकारवाचिनामव्ययानामर्था दर्शिताः । कुरुते कार्यते चेति स्वार्थपरार्थक्रियान्वयश्च सर्वेषां दर्शितः । चशब्देन भावकर्मादिविनितप्रत्ययार्थाः संगृहीताः ॥ ३० ॥

वीरराघवव्याख्या

सर्वज्ञमित्यनेनाभिप्रेतं परमात्मनः सर्वज्ञत्वं जीवस्य परमात्मानां संश्लेषदशायामपि तदनभिज्ञतां चोपपादयति । यदेति । नामरूपरूपस्य देवमनुष्यब्राह्मणादिनामरूपकस्य मनसो यदादृष्टिस्मृतिसंप्रमोषाद्दृष्टस्य स्मृतिः स्मरणं स्वप्नावस्थोच्यते तस्याः संप्रमोषान्निवृत्त्योपरामः सुषुप्तिः तदा यः परमात्मा ईयते प्राप्यते जीवेन समन्वितो भवति “प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम् एष सुप्तेषु जागर्ति” इति श्रुत्यर्थोऽत्र विवक्षितः जीवस्याप्रबोधेऽपि परमात्मा प्रबुद्ध इत्यर्थः । सर्वथा दुर्ज्ञेयत्वेऽनुपास्यत्वं स्यादिति शङ्कां वारयति । यदेति । केवलया इत्यनुषज्जते यश्च केवलया रागादिकालुष्यरहितया स्वसंस्थया स्वाभाविकज्ञानेनेयतेऽवगम्यते प्राप्यते वा तस्मै हंसाय शुद्धाय शुचिसद्धाने शुद्धान्तःकरणसद्धाने उपासनविशुद्धान्तःकरणे संनिहितायेत्यर्थः । यद्वा । केवलया स्वसंस्थया हंसाय विशुद्धाय रागाद्यकलुषितेनापरिच्छिन्नानन्दरूपविषयकानित्यासङ्कुचिता-परिच्छिन्नधर्मभूतज्ञानेन विशुद्धायास्पृष्टचिदचिद्वर्माय शुचिसद्धाने उपासनया परिशुद्धमन्तःकरणं सदा अभिव्यक्तिस्थानं यस्य तस्मै इत्यर्थः “हंसः शुचिषत्” इति श्रुत्यर्थोऽत्राभिप्रेतः ॥ २६ ॥ * * शुचिसद्धान इत्येतदेव प्रपञ्चयति । मनीषिण इति । त्रिवृद्धिः त्रयाणां वृद्धर्त्तनं यत्र तत्त्रिवृत्तिकमित्यर्थः । तद्रूपाभिस्त्रिकत्रयमापन्नाभिरिति यावत् नवभिः शक्तिभिः । “श्रिया पुष्ट्या गिरा कान्त्या कीर्त्या तुष्ट्येलयोर्यया । विद्ययाविद्यया शक्त्या मायया च निषेधितम्” इति वक्ष्यमाणाभिः शक्तिभिः कार्यो-पयोग्यपृथक्सिद्धविशेषणरूपाभिः शक्तिभिः सहान्तर्हृदि संनिवेशितं स्वेच्छया संनिविष्टं गूढं बाह्यैः करणैरग्राह्यम् अनेन “तं दुर्दृशं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा” इति श्रुत्यर्थोऽत्र विवक्षितः दुर्दृशं मनसा ग्रहीतुमशक्यं गुहायां हृदये निहितं गह्वरे जीवे तिष्ठतीत्यन्तरात्मतयेति तथा यं मनीषिणः परमात्मयाथात्म्यविवेचनकुशलाः मनीषया योगपरिशुद्धया धिया निष्कर्षन्ति प्रकृतिपुरुषाभ्यां विविच्य पश्यन्तीत्यर्थः । यथा मथ्ना मथनसाधनेनोक्षरारणिना दारुण्यधत्तमारणौ पाञ्चदशमग्निं निष्कर्षन्ति तद्वत्पाञ्चदश्यं पञ्चदशीयकर्मसम्बन्धिनं दर्शपूर्णमासानुष्ठानं हि पञ्चदश्युप-क्रममग्न्याधानमपीति वैदिकोऽग्निः पाञ्चदश्य इत्युच्यते यं निष्कर्षन्ति स वा इत्युत्तरेणान्वयः ॥ २७ ॥ * * एवमु-क्तविधं परमात्मानमन्यैश्च तदसाधारणैर्द्धर्मैर्विशिष्टैस्तदनुग्रहं प्रार्थयते । स वा इति । स वै उक्तविधो भगवानशेषाः सर्वे विशेषा विकारा यस्यास्तस्या मायायाः निवृत्त्या यात्रैवीणसुखं दुःखासंभिन्नं मोक्षसुखं तस्मिन्ननुभूतिरनुभवो यस्य मुक्तानामनुभवविषय इत्यर्थः । य ईदृशः स एव सर्वनामा सर्वैः शब्दैर्वाच्य इत्यर्थः । सर्वशब्दनाम यस्येति वा “सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुः” इतिनाम-पाठात् सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्याश्रय इत्यर्थः । सर्वनामत्वे हेतुः स च विश्वरूप इति विश्वशरीरकत्वात् सर्वशब्दवाच्य इति भावः । विश्वान्तर्गतवस्तुवाचिनः शब्दास्तच्छरीरं तमेवाभिदधति शरीरवाचिनां शब्दानां शरीरपर्यन्तबोधनशक्तेः

यद्वा । सर्वशब्दस्य कृत्स्नजगद्वाचित्वात् तस्य च तच्छरीरत्वात्प्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्येन तमेवाभिधत्त इति भावः । ननु विश्वरूपत्वं परगतधर्मासंस्पर्शनं चेति कथमुभयं तत्राह । अनिरुक्तात्मशक्तिः बाह्यनसापरिच्छेद्याः स्वाभाविक्यः शक्तयो यस्य सः विचित्रशक्तित्वात्तदुभयोपपत्तिरिति भावः । एवंभूतो भगवान् मम प्रसीदतां मामनुगृह्णात्वित्यर्थः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ ननु यदि विश्वं तस्य शरीरं न तु स्वरूपं तर्हि केन लक्ष्यते इत्यत्राह । यद्यदिति । यद्यद्वचसा निरुक्तं शब्देनाभिहितं जातिगुणादिकं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य शब्देन बोधितं तथा धिया निरूपितं व्यवसितमक्षभिरिन्द्रियैर्गृहीतमुतापि मनसा निरूपितं सङ्कल्पितं यद्यपि यस्य स्वरूपं माभून्न भवति किन्तु शरीरमेवेति भावः । वचआदिभिर्निरुक्तादेस्तत्स्वरूपत्वाभावे हेतुः गुणरूपहेत्विति गुणरूपाः सत्त्वादिगुणात्मका हेतवो यस्य तद्गुणरूपहेतु सत्त्वादिगुणत्रयकार्यं सत्त्वादिगुणगतमेव न तु तत्स्वरूपगतोऽसाधारणो धर्मो येन तदुपलक्ष्यं परमात्मस्वरूपं स्यात् गुणरूपं हि तदिति पाठे हि यस्मात्तद्गुणानामेव रूपं गुणरूपं वर्द्धितमिति पाठान्तरे गुणरूपैः सत्त्वादिगुणगतैरसाधारणाकारैर्वर्द्धितमारब्धमित्यर्थः । तथाप्यसौ परमात्मा गुणापायविसर्गलक्षणः गुणकार्यभूतप्रपञ्चस्य संहारसर्गौ लक्षणं यस्य तथोक्तः अपायविसर्गाभ्यां स्थितिरपि लक्ष्यते यद्यपि कार्यात्मकं जगन्न परमात्मनो लक्षणं तथापि कार्यप्रपञ्चगतोत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणत्वं परमात्मनोऽसाधारणो धर्म इति तेन तत्स्वरूपमुपलक्ष्यते इत्यर्थः । प्रपञ्चजन्मादिकारणत्वमपि न परमात्मनः स्वरूपविशेषणतया लक्षणं कारणत्वस्य चिदचिद्विशिष्टब्रह्मनिष्ठत्वेन विशेष्यभूतब्रह्मस्वरूपनिष्ठत्वाभावात् । किं तु चन्द्रादेः शाखाप्रादिवत्तदुपलक्षणतया लक्षणमिति बोध्यम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ ननु देवमनुष्यादिशरीरनिर्वर्त्य कर्म तदात्मभूतजीवकर्तृकं तद्बन्धकं च दृष्टं यन्नस्य सुखदुःखादिवच्चेतनधर्मत्वादेवं कृत्स्नं चिदचिदात्मकं जगत् परमात्मनः शरीरञ्चेत्तद्व्यापारोऽन्येककारकनिर्वर्त्यः परमात्माश्रय एव स्यादिति तथा सति स बध्येत तथा च “निष्क्रियं निष्कलम्” इत्यादिश्रुतिविरोधः । किञ्चैकस्य चेतनस्यैकदैकमेव शरीरं दृष्टमतः कथमेकस्य परमात्मनो देवमनुष्याद्यनेकानि शरीराणीति न विश्वरूपत्वं परमात्मनः सम्भवति यद्यसौ कारणत्वात् कार्यभूतविश्वरूपः कार्यकारणयोरभेदादित्युच्यते तर्हि वचआदिभिर्निरुक्तादिकं तस्य स्वरूपमेव स्यात् परिणामिकारणस्याधिष्ठात्रपेक्षत्वदर्शनात्तस्याप्यधिष्ठात्रपेक्षेति पूर्वोक्तपरत्वविरोध इत्याद्याशङ्कां निराकरोति । यस्मिन्निति । तावदनेककारकनिर्वर्त्यस्य व्यापारस्य परमात्मायत्तत्त्वमभ्युपगम्यत एवेति न तच्चोदनीयमित्याह । यस्मिन्निति पूर्वोर्धेन । तत्र यस्मिन्नित्यादिभिर्विभक्तिभिरधिकरणोपादानकरणसम्प्रदानकर्मकर्तृशक्तयो विवक्षिताः यस्येति षष्ठ्या तु सम्बन्धसामान्यं कुरुते इति प्रयोजककर्तृशक्तिः कार्यत इति प्रयोज्यकर्तृशक्तिः यदेत्यनेन कालः उक्तशक्तीनां कालोपाधिकत्वात् । यथेति पाठे तूक्तकारकशक्तिमताः प्रकारविशेषा विवक्षिताः क्रियते कार्यते चेति कृत्वातुना तत्कारकनिष्पाद्या क्रिया विवक्षितेति तत्तत्कारकाश्रयत्वकृताः क्रियागतविशेषा वा निर्दिश्यन्ते यस्मिन्नित्यादीनां तु तदित्युत्तरेणान्वयः । सप्तम्यादिविभक्तिप्रकृतिभूतैर्यच्छब्दैस्त्वधिकरणादिकारकशक्त्याश्रयाणि वस्तूनि विवक्षितानि कुरुते कार्यते चेत्यत्र लकारेण प्रयोज्यप्रयोजककर्तृशक्त्याश्रयं द्रव्यमपि विवक्षितं लकाराणां कृतिमित्येव शक्तिरित्यन्यत्र विस्तारः । सुप्तिन्तस्थले च प्रकृत्यर्थविशेष्यकः शान्दबोधः । एवं च तत्तद्व्यापारनिर्वर्तकाधिकरणादिशक्त्याश्रयाणि द्रव्याणि सम्बन्धसामान्याश्रयत्वं च तद्ब्रह्मेत्यर्थः । शक्त्याश्रयवस्तूनां परमात्मशरीरत्वेन विशेषणत्वात्तस्यैव मुख्यत्वेन कारकशक्त्याश्रयत्वादाधारशक्त्याश्रयत्वात् सर्वस्य व्यापारस्य तदायत्तत्वमुपपन्नमिति भावः । नन्वेवं कारकशक्त्याश्रयत्वप्रयुक्तं परमात्मनः सक्रियत्वं तत्प्रयुक्तं कार्यत्वं तत्प्रयुक्तमनित्यत्वं च प्रसज्येत तथाच “निष्क्रियं निष्कलं नित्यं विभुम्” इत्यादिश्रुतिविरोधः अत आह । प्राक् प्रसिद्धमिति । हेतुरिति च । हेतुः प्राक्प्रसिद्धमित्यनेन कार्यावस्थायाः पूर्वं कारणत्वेनावस्थितत्वमुच्यते । अयं भावः । तत्सृष्टा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च यच्चाभवत् अन्तः प्रविष्टः शांता जनानां सर्वात्मा ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति” इत्यादिप्रमाणवशात् कार्यस्य जगतः चिदचिदीश्वरात्मकत्वमभ्युपेत्य कार्यसजातीयत्वाच्च कारणस्य तदपि तत्त्वत्रयात्मकमेव युक्तिबलात् “सदेव सोम्येदमग्र आसीत् प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वद्यनादी उभावपि” इत्यादिप्रमाणबलाच्चाभ्युपगन्तव्यं तत्र कार्यावस्थायां कारणावस्थायां च “यः आत्मनि तिष्ठन् यः पृथिव्यां तिष्ठन् योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन् यस्याक्षरं शरीरं योऽन्यक्तमन्तरे सञ्चरन् यस्यान्यक्तं शरीरम्” इत्यादिप्रमाणबलादात्मत्वेन परमात्मनो विशेष्यत्वं चिदचितोः शरीरत्वेन विशेषणत्वं चेपितव्यम् । एवं च कारणत्वेनावस्थितं ब्रह्म सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं कार्यावस्थायां स्थूलचिदचिद्विशिष्टत्वेनावस्थितमिति कारकशक्त्याश्रयत्वस्य तस्य तस्मिन् शरीरभूतचिदचिदात्मकत्वात्तत्प्रयुक्तं सक्रियत्वादिकमपि सद्धारकमेवेति विशेष्यभूते तस्मिन्न तस्य साक्षात् प्रसङ्गः निष्क्रियत्वादिश्रवणं तु विशेष्यभूतब्रह्मस्वरूपाभिप्रायकमिति न तद्विरोधः । कार्यावस्थकारणावस्थयोस्तस्य चिदचिच्छरीरकत्वादेव विश्वरूपत्वमभ्युपगन्तम् । “एषोऽणुरात्मा” इतिश्रुतिवशाज्जीवस्याणुपरिणामत्वावगमात्तस्यैकदानेकशरीरान्तःप्रवेशासम्भवेऽपि “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादिश्रुत्या तत्स्वरूपस्यापरिच्छिन्नत्वावगमात्तस्यानेकशरीरेषु जीवान्तःप्रवेशेन नियमनं सम्भवतीत्यनेकशरीरकत्वोपपत्तिः कार्यावस्थायां कारणावस्थायां च चिदचिच्छरीरकत्वाद्विश्वरूप-

त्वमपि तस्योपपन्नम् । ननु विश्वरूपत्वं नाम विश्वं रूपं शरीरं यस्य तस्य भावस्तत्त्वमिति न विवक्षितं तथा सति “सर्वं खल्विदं ब्रह्म ऐतदात्म्यम्” इत्यादिजगद्रहतादात्म्यश्रवणविरोधापत्तेः । किं तु विश्वरूपत्वं नाम विश्वानन्यत्वमेव एवं च नमः परायेत्युपक्रान्तपरत्वविरोधस्तत्राह । अनन्यदिति । विश्वानन्यदित्यर्थः विश्वरूपत्वस्य विश्वानन्यात्मकत्वेऽपि न विरोधः । यत्प्राक् प्रसिद्धं कारणं सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं तदेव कार्यावस्थायां स्थूलचिदचिद्विशिष्टमित्येकस्यैवावस्थाद्वययोगित्वेन कारणावस्थकार्यावस्थयोरेकद्रव्यगतत्वेन विश्वानन्यत्वोपपत्तेः अनेनास्तत्कार्यवाद्यव्युदासः तथाच शरीरकं सूत्रम् । तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ २, १, १५ ॥ इति । उपक्रान्तं परत्वं तत्प्रयुक्तं निःसमाभ्यधिकत्वं च विशेष्यनिष्ठमित्यभिप्रायेण परमं परावरेषामिति चोक्तं परावरेषां ब्रह्मादिजीवानामपि परं कारणमात्रस्याधिष्ठात्रपेक्षत्वशङ्कां वारयति । एकमिति । निस्समाभ्यधिकमेकमेव प्राक्प्रसिद्धमित्यर्थः । इदं चैकत्वं स्वरूपनिष्ठमिति विशेष्याकारेण निमित्तत्वं विशिष्टाकारेण उपादानत्वमित्युक्तं भवति । लोके मृत्कुलालयोर्जडत्वादसर्वशक्तित्वाच्च तयोर्निमित्तोपादानयोर्भेदः परमात्मनस्तु चिदचिद्विशिष्टस्य सर्वशक्तित्वाज्जगदाकारेण परिणामस्य सर्वज्ञत्वान्निमित्तत्वस्य चोपपत्तिरित्यभिप्रायः । यद्वा । तद्धेतुरित्यनेन निमित्तकारणत्वमुच्यते एकमित्यनेनैकमेवाद्वितीयमित्यादाविवारविभक्तनामरूपसूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टत्वमुच्यते प्रपञ्चस्यानेककारकात्मत्वेन बहुत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात्तस्य च नामरूपविभागनिबन्धनत्वात्तत्प्रतिसम्बन्धिनामरूपविभागाभावनिबन्धनैकत्वस्यैकपदग्राह्यत्वौचित्यात् तथाचैकमविभक्तनामरूपत्वेन सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म प्राक्प्रसिद्धमित्यर्थः । ब्रह्मेत्यनेन निमित्तत्वोपादानत्वोपयुक्तसर्वार्थस्यसत्कल्पत्वादिमुणानन्यरूपनिरतिशयबृहत्त्वमुच्यते ॥ ३० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अनुमानतोऽपि तज्ज्ञानं सुकरमित्याह । यदेति । यदा स्वप्नसुषुप्त्यादौ नामरूपरूपस्य नामरूपात्मकप्रपञ्चापादकस्य मनसो दृष्टिस्मृतिसंप्रमोषाच्चालुषस्मरणलक्षणज्ञाने प्रमुष्यापहृत्योपरामः निर्व्यापारावस्था तदा यः केवलया स्वसंस्थया ईयते जीवस्यास्वातन्त्र्यात् स्वप्नावबोधादिदर्शनाच्च । जीवेच्छाराहित्येन शुद्धया स्वरूपशक्त्या स्वप्रादिनियामकत्वेन जीवादन्य ईश्वरोऽस्तीति ज्ञायत इत्यन्वयः । तस्मै हंसाय नित्यशुद्धाय श्वासरूपाय वा नम उपास्तिर्विशिष्टाधिष्ठानेन च भाव्येति अतस्तद्भावमाह । शुचिसङ्गः इति । शुचिर्वायुरेव सदा निवासस्थानं यस्य स तथा तस्मै नामरूपात्मकप्रपञ्चविषये जीवस्य चालुषमानसाज्ञानापहाराद्वा । “यदोपरामो मनसः स्वप्नसुषुप्त्यादिषु । तदावस्थाप्रबोधादिकारणत्वेन केशवः । अस्वातन्त्र्यात्तु जीवस्य विद्यतेऽन्यो नियामकः । जीवप्रवृत्त्यानुकूल्याज्ज्ञायतेऽसौ सदा विभुः ।” इत्येतत्प्रमाणानुगृहीतव्याप्तिकत्वाल्लिङ्गमव्यभिचारीति भावः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ विद्वत्प्रत्यक्षानुगृहीतत्वाच्च लिङ्गं बलिष्ठमित्याशयेनाह । मनीषिण इति । मनोनियमनसमर्थाः मनीषिणः मनीषयान्तर्हृदि सन्निवेशितं भगवन्तं निष्कृषन्ति निष्कृष्य जानन्तीत्यन्वयः । कथमिव अग्निविदो दारुणि गूढं वह्निं निर्मथ्य जानन्ति यथा तथा इह जीवराशिशरीरेऽन्तर्हितमिति शेषः । त्रिवृद्धिः इच्छाज्ञानक्रियात्मना त्रिधावर्तमानाभिर्नवभिर्विमलोत्कर्षणीज्ञानक्रियेयादिनवत्वसंख्यविशिष्टाभिः स्वरूपभूताभिः शक्तिभिर्लक्षितमिति शेषः । दशेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणप्रधानाख्यानि चतुर्दशतत्त्वानि तेभ्य उत्तमत्वेन पञ्चदशश्रयत्वात्पाञ्चदश्यं मनोबुद्धयहङ्कारचित्तचेतनभेदेन तत्प्रेरकतया स्थितत्वाद्वा । तदुक्तम् “इच्छादित्वेन त्रिविधा विमलाद्यास्तु शक्तयः” इति चशब्दात्तद्विभक्तास्तज्ज्ञाताश्चान्याः सन्तीति ब्राह्मं तदप्युक्तम्—“विष्णोः स्वरूपभूतायास्ताभ्यस्तन्नामिकाः पराः । जायन्ते तत्प्रसादेन ताश्च पीठेऽभिपूजयेत् ॥ तद्विन्नजीवास्तस्यैव प्रसादात्तत्समीपगाः ॥” इति अनेन नवभिः नवद्वाराभिव्यक्ताभिः त्रिवृद्धिः गुणत्रयात्मभिरित्येतन्निरस्तम् । दशेन्द्रियाद्याश्रयत्वेन पाञ्चदश्य इति व्याख्यातं तत्र किं मानमितीयमाशङ्का “दशेन्द्रियाणि च मनोबुद्धिप्राणप्रधानकाः । चतुर्दशैषां परमः पाञ्चदश्यो हरिः स्मृतः ॥ बुद्धिभेदेन चैतेषु पाञ्चदश्योऽथ संस्थितः ॥” इत्यनेन परिहर्तव्या । अनेन पञ्चदशीति सङ्ख्यातिथौ वर्तमानत्वात्पाञ्चदश्यमित्येतदप्यव्याख्यानं निरस्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ यो मनीषिभिर्निर्मथ्य ज्ञातः स हरिर्मम प्रसीदतामित्यन्वयः । किमन्येभ्यो विशिष्य अस्य प्रसादः प्रार्थ्यते “प्रजापते ! न त्वदेतान्यन्य” इत्यादिश्रुतेः अन्येषामप्यतिशयितमाहात्म्यप्रतीतेरित्याशङ्क्य “एष ह्येव शतानन्दः” इत्यादिश्रुतेः इतरेषामानन्दादेरित्युक्ताविशिष्टत्वात् “एतस्यानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति न ते विष्णो ! जायमानः” इत्यादिश्रुतेः अस्यापरिच्छिन्नानन्दानुभवरूपत्वादित्याह । अशेषेति । अशेषो विशेषः इत्युक्ताख्यः अशेषविशेषः स च मायाप्रकृतिश्च ते अशेषविशेषमाये तयोर्निषेधो यस्य तत्तथा तच्च निर्वाणमशरीरभोग्यं च यत् सुखं तस्याशेषविशेषमायानिषेधनिर्वाणसुखस्यानुभूतिः एतादृशानन्दोऽहमिति स तथा अपरिमिताप्राकृतशरीरभोग्यानन्दानुभवरूप इत्यर्थः । “इयत्ता तु विशेषः स्यादानन्दादौ तदुज्जिते । सर्वैर्विशेषै रहित उच्यते हरिरव्ययः ॥ अप्राकृतस्वरूपत्वाभिर्मायैवेति कथ्यते ॥” इति अतोऽयमेवार्थ इति ज्ञायते प्रजापत्यादिशब्दमुख्यार्थोऽपि अयमेवेति भावेनाह । स सर्वनामेति । अनेनोपन्यस्ता श्रुतिः सावकाशेति

ज्ञातव्यम् “यो देवानाम्” इति श्रुतेश्च नीरूपस्य सर्वनामत्वं कथमित्यत उक्तं स चेति विश्वानि रूपाणि यस्य स तथा विश्वस्य रूपमिव रूपं यस्येत्यत्र विश्वरूपसदृशो विश्वरूप इति अन्यथा योज्यम् । ननु प्रतीतिार्थं परित्यज्य अप्रसिद्धार्थकल्पने किं कारणमित्यतश्च शब्दसूचितायाः । “तद्रूपसदृशं रूपं यतः सर्वस्य सर्वदा । सर्वरूपो यतः शब्दमुख्यार्थः सर्वनामकः ॥” इति स्मृतेः समाख्यानं कारणं सस इति तच्छब्दद्वयेन तत्तच्छ्रुत्युक्तसर्वनामत्वसर्वरूपत्वे परामृशति । नन्वदृष्टत्वादेकस्य सर्वनामत्वादिकथं युज्यते न च श्रौतत्वाद्युक्तिमत् । श्रुतीनामनन्तत्वेनैकत्रान्यथोक्तिसम्भवादिति तत्राह । अनिरुक्तेति । “विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराणः” इति श्रुतेः “गतिसामान्यात्” इति सूत्रेण श्रुतीनामेकविषयत्वेन ज्ञानोत्पादनधर्मत्वस्य निर्णीतत्वात् । ननु हरेः सर्वनामत्वे “अवचनेनैव प्रोवाच” इत्यादिश्रुतेः का गतिरित्यतो बाह अनिरुक्तेति । सर्वात्मनेति शेषः । अनिर्वाच्या स्वकीया ज्ञानशक्तिः । इत्येतच्छ्रुतेर्गुणाविर्भावलक्षणायाः दोषाविष्कारोक्तयसम्भवेनासङ्गतं स्यादिति अलौकिकत्वान्नो विष्णुरनिरुक्तो निरूपितः तथापि वेदेषूक्तत्वादुक्तो रूपी स एव चेति वाक्यविरुद्धत्वाच्चोक्त एवार्थः ॥ २८ ॥ * * स च विश्वरूप इति विश्वरूपोक्तिं विशदयति । यद्यदिति । वचसा घटत इति निरुक्तं धियाऽक्षभिर्मनसा निरूपितं यद्यत्तत्तदस्य हरेः स्वरूपं माभून्न भवति कुतः सत्त्वादिगुणसमूहेन वर्धितत्वात्तर्हि स कीदृश इति तत्राह । स वा इति । सत्त्वादिगुणानामपायः राहित्यमेव निसर्गलक्षणं स्वाभाविकलक्षणं यस्य स तथा वा इत्यनेन “केवलो निर्गुणश्च” इति श्रुतिं प्रमाणयति अनेन जगद्रूपं त्रिगुणात्मकं भगवद्रूपमप्राकृतमिति निर्णायि माभूदित्यनेन जगत् साक्षाद्भगवद्रूपं न जानीहीत्यर्थोऽपि सूचित इति ज्ञातव्यम् ॥ २९ ॥ * * कालकारणत्वं च ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणमित्याह । यस्मिन्निति । यस्मिन्नधिकरणभूते काले इदं वर्तते यतो यस्मादपादानभूतात्कालादभूद्येन कारणभूतेन कालेन जायते यस्य सम्बन्धभूतस्य कालस्याधीनमिदं यस्मै संप्रदानभूताय कालाय कल्पते यं कर्मभूतं कालं प्रतीक्षते यः कर्तृभूतः कालः प्रेरयति यथा येन प्रकारेण पुरुषः कर्म कुरुते स्वयं चापरेण कार्यते तत्तस्य सप्तविभक्त्यर्थस्य कालस्य प्रकाराणां प्रेरकस्य च यत् परावरेषां ब्रह्मादीनां सकाशात् प्राक्पूर्वं स्वसिद्धं कार्यकारणात्मकप्रपञ्चव्यतिरिक्तत्वेन स्वत एव सिद्धम् । अत एव परममत्युत्तमम् अनन्वदन्यसादृश्यरहितम् । एकमवतारादिरूपाभिन्नं तद् ब्रह्म हेतुः कारणमित्यन्वयः । तत्तत्कालस्य सदातनसत्ताप्रदत्वमस्यैव नान्यस्येति द्योतनाय सप्तविभक्त्यर्थत्वेन कालो विशेषितः । अन्यथा कालस्य कारणं ब्रह्मेति कृतं स्यादिति तदुक्तम् “सर्वसत्ताप्रदत्वतः” इति तत्तत्कालीनसर्ववस्तुसत्ताप्रदत्वाद्वा कुतस्तत्कल्प्यत इति चेत् विभक्त्यर्थस्य कालस्य प्रकाराणां च कारणम् । एक एव परो विष्णुः” इति स्मृतेः अयमेवार्थो न तु यस्मिन्नित्यादिना क्रियमाणकारकफलरूपेण ब्रह्मैवावस्थितमिति “अनन्यः सदृशाभावादेको रूपाद्यभेदतः” इति वचनादनन्यदेकशब्दयोरुक्त एवार्थः ॥ ३० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

स्वसंस्थया स्वरूपशक्त्या ॥ २६ ॥ * * मनीषिण इति युष्मकम् । त्रिवृन्नवशक्त्यतीतत्वे सति कथं स्वतो निःशक्तिक एवाहं नेत्याह । अशेषेति । अनुभूतिरवश्यं मन्तव्या तां विना पुरुषार्थत्वासिद्धेः । तस्यां च मन्तव्यायां तल्लक्षणाखण्डापि स्वरूपशक्तिः सिद्धयत्येवेति भावः । तथैवाह । प्रसीदतामिति । ननु ताभ्यो निष्कृष्टश्चेत् कथं तन्मयसर्वनामरूपः तत्राह । अनिरुक्तेति । अचिन्त्यशक्तित्वादित्यर्थः ॥ २७-२८ ॥ * * ननु मम यन्निर्वाणमुखैकरूपं ब्रह्माख्यं स्वरूपं तस्यानुभूतिकमेव भवतीति त्रिवृन्नवशक्तिकं भवतु । यत्तु गुणरूपवृंहितं स्वरूपं तत्तु तन्मयमेव भवेत् जगत्सादृश्यात्तत्राह । यद्यदिति त्रिकेण । गुणैरूपैश्च वृंहितम् असमोऽर्द्धवृहत्तमं यत् स्वरूपं तदपि । वचआदिगोचरो यद्यद्वस्तु तन्न भवति तत्र हेतुः । स वै इति । सगुणरूपवृंहितस्वरूपस्त्वं गुणप्रलयसृष्टिभ्यां लक्ष्यते तर्क्यत एव न त्वनुभूयत इति । यद्वा । गुणानामपायोऽपगमो यस्मात्तस्मिन् विगतसर्गे नित्यसिद्धे वैकुण्ठे लक्ष्यते तदधिष्ठातृत्वेन दृश्यत इति ॥ २० ॥ * * तदेव दर्शयति । यस्मिन्निति । यदिति यत्र विवदमानानां मृशयताञ्च वादिनां तत्तद्भावेऽपि तादृशदुस्तर्कतच्छक्त्य एव कारणत्वेनोपस्थिता इत्याह । यच्छक्त्य इति । अत एवानन्तगुणत्वं भूमत्वं च तस्येत्यर्थः ॥ ३० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु यज्ज्ञोऽपि न वेदेति यदुक्तं तत्र तदेव वेद्यं वस्तु द्विविधं मुञ्जेयं दुर्ज्ञेयं च । तत्र मुञ्जेयं निर्विशेषस्वरूपमाह । यदेति । यदा मनस उपरामः उपरामातिशयः समाधिः । न तु सुषुप्ताविव लयः । न च जाग्रत्स्वप्नयोरिव विक्षेपः कीदृशस्य नामरूपे रूप्येते येन तस्य । उपरामातिशये हेतुः दृष्टं दर्शनं स्मृतिश्च तयोः सम्प्रमोषात् सम्यक्त्वयैव नाशात् तदा यः केवलया स्वस्य संस्थयैव निर्विशेषज्ञानगम्यतया वस्तुमात्रत्वेनेत्यर्थः । ईयते प्रतीयते तस्मै हंसाय शुद्धाय शुचि शुद्धं चित्तं सदा प्रतीतिस्थानं यस्य तस्मै । एतत् स्वरूपस्य मुञ्जेयत्वमुक्तं ब्रह्मणा यथा । “तथापि भूमन् महिमाऽगुणस्य ते विबोद्धुमर्हत्यमलान्तरात्मभिः”

इति ॥ २६ ॥ * * दुर्विज्ञेयं सविशेषस्वरूपमाह । मनीषिणः शुद्धभक्ताः गूढम् अन्तर्हृदि सन्निवेशितं “प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेण
 स्वानां भावसरोरुहम्” इत्युक्तरीत्या श्रवणभक्त्या अन्तर्हृदि प्रवेशितं पुनर्मनीषया प्रेमभक्त्युत्थया निष्कर्षन्ति । अन्तर्हृदया-
 न्निष्कृष्य चक्षुरादिभिरिन्द्रियैः सौन्दर्यादिमाधुर्यमास्वादयन्तीत्यर्थः । कीदृशं सन्तं निष्कर्षन्ति स्वशक्तिभिश्चिच्छक्तिभिः सहितं
 कतिभिर्नैवभिर्विमलाद्याभिस्तत्रापि त्रिवृद्धिश्चिच्छक्तैरेव तिसृभिर्वृत्तिभिः ह्लादिनीसन्धिनीसन्धिद्विश्च सहितम् । यदुक्तम् ।
 विष्णुपुराणे, “ह्लादिनी सन्धिनी सन्धित् त्वय्येका सर्वसंश्रये । ह्लादतापकरी मिश्रा त्वयि नो गुणवर्जिते” इति । यथा दारुणि
 काष्ठे पाञ्चदशं पञ्चदशसामिधेनीमन्त्रैः प्रकाश्यमलौकिकं बहिं निष्कर्षन्ति स प्रसीदतामित्युत्तरेणान्वयः । अस्य सविशेषस्वरूप-
 स्याप्राकृतानन्तगुणस्य दुर्विज्ञेयत्वं भक्तिहीनैरनुभवितुमशक्यत्वात् भक्तैरनुभूयमानत्वेऽपि माधुर्यैश्वर्ययोः पाराज्ञानात् । यदुक्तं
 ब्रह्मणैव । “गुणात्मनस्तेऽपि गुणान् विमातुं हितावतीर्णस्य क ईशिरेऽस्य । कालेन यैर्वा विमिताः सुकल्पैर्भूपांशवः खे मिहिका-
 शुभासः” इति ॥ २७ ॥ * * तत्तु तस्य मायिकं सविशेषं रूपं तद्व्यतिरिक्तमेव ममोपास्यमित्याह । स मम प्रसीदताम् ।
 अशेषा विशेषा यस्यास्तस्या मायाया निषेधेन यन्निर्वाणसुखं बाणा हृद्विदारका आध्यात्मिकादिदुःखशराः केऽपि न सन्ति यत्र
 तस्मिन्नेव सुखे अनुभूतिर्यस्य सः “ह्लादतापकरी मिश्रा त्वयि नो गुणवर्जित” इति वैष्णवोक्तेः । अप्रसक्तनिषेधासम्भवात्
 प्रसक्तिमाह । स एव विश्वरूप इति ब्रह्मादितृणान्तानां यानि नामरूपाणि तानि तस्यैवेत्यर्थः । मायायास्तच्छक्तित्वेन मायिक-
 विश्वस्यापि तद्रूपत्वात् तस्य स्वरूपभूता शक्तिस्तु मायाशक्तेर्मायिकाद्विश्वस्माच्चान्यैवेत्याह । अनिरुक्ता मायिकवाङ्मनसाभ्यामनि-
 रुक्तिविषयीभूता आत्मभूता शक्तिर्यस्य सः ॥ २८ ॥ * * वागबुद्ध्यादिकन्तु सर्वं मायिकमेव तेन निरूपितमपि सर्वं
 मायिकमेव भवेत् । तत्तु न तत्स्वरूपमित्याह । यद्यदिति । यद्यद्वचसा निरुक्तमभिहितं धिया निरूपितं व्यवसितम् अक्षभिर्वा
 इन्द्रियैर्निरूपितं गृहीतम् उत अपि मनसापि निरूपितं सङ्कल्पितं तत्तत् सर्वं यस्य स्वरूपं माभूत् न भवति तस्मै नम इति
 वृत्तीयेनान्वयः । हि यतस्तद्गुणानामेव रूपम् गुणवृद्धितं हि तदिति पाठे गुणैर्वर्द्धितं स तु गुणव्यतिरिक्त इत्यर्थः । यतः
 गुणानाम् अपायविसर्गाभ्यां प्रलयोत्पत्तिभ्यां लक्षणं यस्य सः । यः सृष्टिप्रलयौ करोति स ईश्वर इत्यतः सृष्टेः पूर्वत्र प्रलयात्
 परत्र च तस्य सत्त्वसिद्धेः । अत्र “दृश्यते त्वग्यया बुद्ध्या” इति “मनसैवानुदृष्टव्य” इति । “तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति”
 इति “आत्मा वा अरे मन्तव्यः” इत्यादि “तस्मात् सर्वात्मना राजन् ! भगवान् हरिरीश्वरः । श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च” इति
 परस्सहस्रश्रुतिस्मृतिवाक्यविरोधादीश्वराननुगृहीतैरेव वचआदिभिरिति व्याख्येयम् । अत एव श्रुतावगम्येति विशेषणम् । “अतः
 श्रीकृष्णनामादि न भवेद्ब्राह्ममिन्द्रियैः । सेवोन्मुखे हि जिह्वादौ स्वयमेव स्फुरत्यदः” इत्यभियुक्तवचनं च । केचित्तु कात्स्न्येन
 निरूपणाभावान्न निरूपितमित्याहुः । “यतोऽप्राप्य निवर्त्तन्ते वाचश्च मनसा सह” इत्यत्रापादाननिर्देशात् वाङ्मनसागम्यत्वं
 निवर्त्तन्ते इति अन्तालाभाद्वाङ्मनसागम्यत्वञ्चेति यावत् ॥ २९ ॥ * * ननु गुणमयं रूपं यदि तत्स्वरूपं न भवति
 तर्हि तस्यापूर्णत्वं प्रसज्येतेत्यत आह । यस्मिन्नधिकरणे यतोऽपादानाद्येन करणेन यस्य सम्बन्धिनः यस्मै सम्प्रदानाय यदीप्सि-
 ततमं यः कर्त्ता कुरुते स्वतन्त्रः कार्यते वा अन्येन प्रयोज्यकर्त्ता तद्ब्रह्मेति प्रत्येकमन्वयः । अत्र सप्तभिर्यच्छब्दैः सप्तविभक्त्यर्था
 दर्शिताः । यथेति क्रियाकारकसंबन्धप्रकारवाचिनामव्ययानामर्थाः कुरुते कार्यते चेति स्वार्थपरार्थक्रियान्वयश्च दर्शितः ।
 चशब्देन च भावकर्मादिविहितप्रत्ययार्थाश्च संगृहीताः । तद्वह्नैवेति कुतस्तत्राह । तद्वेतुत्तेषां कारणम् । कारणत्वं कुतः । प्राकृ-
 सिद्धम् । ननु ब्रह्मादयस्तद्वेतवः श्रूयन्ते अवरे च दृश्यन्ते तत्राह । परेषामवरेषां च परमं तेषां कारणानामपि कारणत्वात्
 परमं कारणमित्यर्थः । ननु सर्वकारणत्वे तस्य किं नाम सहकारि भवेत्तत्राह । एकम् अन्यनिरपेक्षमेव तत् कारणमित्यर्थः ।
 ननु चिच्छक्तीनां विमलाद्यानां त्वविधानां चिच्छक्तिवृत्तीनां ह्लादिन्यादीनां त्रिविधानां तद्विलासानां वैकुण्ठतत्पार्षदादीनां
 वासुदेवसङ्कर्षणादीनां च नित्यसिद्धत्वश्रवणात् कालमायाजीवाद्यष्टानान्तु जगत्कारणत्वस्य च श्रवणात् कथमेकमित्युच्यत
 इत्यत आह । अनन्यत् न विद्यते अन्यद्यतस्तच्छक्तीनां तद्विलासानां च तत्स्वरूपभूतत्वाद्वासुदेवादीनां तदंशत्वात् ।
 कालमायादीनामस्वरूपभूतत्वेऽपि तच्छक्तित्वात्तदन्यत्वमित्यर्थः ॥ ३० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

मुमुक्षूणां तु मुज्ञेय इत्याह । यदेति द्वाभ्याम् । नामरूपरूपस्य नामरूपाणि देवमनुष्यादीनि रूप्यन्ते चिन्त्यन्ते
 अनेनेति तथा । तस्य दृढस्मृतेः दृष्टोपलक्षितदृष्टश्रुतमायिकपदार्थस्मृतेः प्रमोधात् त्यागाद्यदा उपरामः भगवत्स्वरूपगुणादिध्यान-
 मुखसमाधिः तदा केवलया निरतिशयया स्वकीयया संस्थया ईयते मुमुक्षुभिर्ज्ञायते यस्तस्मै हंसाय शुचिसद्गते शुद्धचित्तालयाय
 अप्राकृतलोकाय वा नमः ॥ २६ ॥ * * एतदेव स्पष्टतयाह । मनीषिण इति । यथा पाञ्चदशं पञ्चदशसामिधेनीमन्त्रैः
 प्रकाश्यं दारुणि गूढं बहिं निष्कर्षन्ति उपायतः प्रत्यक्षं कुर्वन्ति तद्वन्मनीषिणः विमलबुद्धयस्त्रिवृद्धिः धारणाध्यानसमाधिभि-
 रूपायैः नवभिः स्वशक्तिभिः सह अन्तर्हृदि सन्निवेशितं सम्यक् स्थापितं मनीषया निष्कर्षन्ति । क्षराक्षरपदार्थविलक्षणतया

यं पश्यन्तीत्यर्थः । तमीडे इति पूर्वणान्वयः । नवशक्तयस्तु “श्रिया पुष्ट्या गिरा कान्त्या कीर्त्या तुष्ट्येलयोज्यया । विद्ययाऽविद्यया शक्त्या मायया च निषेधितम्” इति वक्ष्यमाणा ज्ञेयाः । यद्वा । अस्तीति बुद्धिरूपया मनीषया अन्तर्हृदि सन्निवेशितम् । स्वशक्तिभिः स्वानुष्ठिताभिर्भक्तरूपाभिः शक्तिभिः । त्रिवृद्धिस्त्रिगुणाभिः नवभिः श्रवणादिरूपाभिर्निष्कर्षन्ति प्रत्यक्षं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥ * * बुभुक्षूणां दुर्ज्ञेयत्वेन मूमुक्षूणां सुज्ञेयत्वेन यो वर्णितः स मम प्रसीदताम् । कथंभूतः । अनिरुक्ताः असङ्ख्याताः स्वरूपतश्च वक्तुमशक्याः आत्मशक्तयः स्वकीयाः शक्तयः न त्वागन्तुका यस्य सः । स्वाभाविकानन्तशक्तौ प्रसन्ने सति ममेष्टसिद्धिः स्यादेवेति भावः । चेतनाचेतनात्मकं सर्वं विश्वं तदीयचिदचिच्छक्तिमयतया तदनतिरिक्तमतस्तदनुग्रहकामेन सर्वत्र स्पर्द्धारूपादिदोषत्यागवता विश्वाकारतयापि भजनीय इत्याशयेनाह । स सर्वनामा स च विश्वरूप इति । स्वरूपतस्तु विश्वविलक्षणः परमानन्दरूप इत्याह । अशेषाः निखिला विशेषाः महदादितृणान्ता विकारा यस्या मायायाः निषेधे नेति नेतीति निराकरणे सति अन्ते यत् प्रोक्तमानन्दमयं निर्वाणं निर्गताः बाणा बाणवदहिताः सर्वे आध्यात्मिकादयस्तापाः यस्मात् । तस्मिन् सुखे अनुभूतिर्यस्य सः विश्वविलक्षणपरमानन्दस्वरूप इत्यर्थः ॥ २८ ॥ * * पूर्वश्लोकस्यार्थः प्रपञ्च्यते । यद्यदिति द्वयेन । तत्र अशेषविशेषमायानिषेधनिर्वाणसुखानुभूतिरित्येतस्य प्रपञ्चः । यदिति । यत् वचसा निरुक्तं वर्णितं धियाक्षिभिरिन्द्रियैः उत मनसा निरूपितं विषयीकृतं तत्सर्वं हि निश्चितं यस्य रूपं माभूत् न भवति । स प्रसीदतामित्यन्वयः । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति नमाम सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती” इत्यादिवचसा निरुक्तस्य “दृश्यते त्वग्न्या बुद्ध्या सदा पश्यन्ति सूरयः मनसैवानुदृष्टव्यः” इत्यादिषु बुद्ध्यादिषु विषयीकृतस्य स्वरूपस्य व्यावृत्त्यर्थमाह । गुणवर्द्धितं प्रकृतिगुणमयमित्यर्थः । यतः गुणानामपायविसर्गाभ्यां संहारोद्भवाभ्यामुपलक्षणमेतत् स्थितेरपि विश्वसृष्टिस्थितिसंहारैर्लक्षणं यस्य सः । लक्षणं तु विश्वजन्मादिहेतुत्वे सति प्रकृतितद्गुणविलक्षणत्वे सति सत्यत्वादिमन्त्रं ब्रह्मत्वम् इति ॥ २९ ॥ * * सर्वनामा स च विश्वरूप इत्येतस्य प्रपञ्चः । यस्मिन्निति । यस्मिन्धिकरणे यतोऽपादानात् येन करणेन यस्य सम्बन्धि यस्मै संप्रदानाय यदीप्सिततमं यः कुरुते कार्यते चेति प्रयोजकप्रयोज्यभेदेन द्विविधः कर्त्ता । अत्र षड्भिर्ब्रह्मैः षट् कारकाणि दर्शितानि यस्येत्यनेन संबन्धसामान्यं दर्शितं कुरुते कार्यते चेति स्वार्थपरार्थक्रियान्वयो दर्शितः । यथेति च क्रियाकारकसंबन्धप्रकारवाचिनामव्ययानामर्थाः सङ्गृहीताः । चशब्देन भावकर्मादिविहितप्रत्ययार्थाः सङ्गृहीताः यतस्तद्धेतुस्तेषां कारणं यतः प्राक्प्रसिद्धं यतः परेषां प्रकृतिपुरुषकालादीनामवरेषां महदादीनां च ब्रह्मादीनां च परममाश्रयमनन्यत् विजातीयशून्यं एकं सजातीयशून्यं स्वगतभेदस्त्वस्त्यतो हि स्वभावत एव द्वैताद्वैतमित्यर्थः । तद्ब्रह्म प्रसीदतामिति सम्बन्धः ॥ ३० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ननु स्वयम्प्रकाशो भगवानस्मिन्नेव देहे वसति चेत्तदा कुतो न सर्वदा प्रतीयते इत्याशङ्क्य विषयाविष्टचित्तत्वेन तिरोहितत्वात्, तर्हि कदा प्रतीयते इत्यपेक्षायामाह—यदेति । नामरूपे रूप्येते येन तन्नामरूपरूपं तस्य मनसो यदोपरामो भवति तदा यः केवलया प्राकृतगुणरहितया स्वसंस्थया सच्चिदानन्दमूर्त्या प्रतीयते तस्मै हंसाय शुद्धाय परमविवेकिने शुचि शुद्धं हृदयमेव सद्यः प्रतीतिस्थानं यस्य तस्मै नम इत्यन्वयः । ननु दर्शनादितत्तद्वृत्तीनां सत्त्वे कथं मनस उपरामः सम्भवतीत्याशङ्क्याह—दृष्टेति, दृष्टं दर्शनं प्रमाणविकल्पविपर्ययलक्षणं त्रिविधं ज्ञानं स्मृतिश्च स्मरणं तयोः सम्प्रमोषात् नाशदित्यर्थः । न चैवं वृत्तिचतुष्टयनाशेऽपि निद्रालक्षणवृत्त्यन्तरं स्यात् तदाच जाग्रत्स्वप्नयोरिव विज्ञेयभावेऽपि विलय एव भवति नैवंरूपो भगवान् प्रतीयते इति शङ्क्यमुपरामशब्देन समाधेर्विवक्षितत्वान्न सुषुप्तिरिति ॥ २६ ॥ * * एवम्भूतं भगवन्तं के पश्यन्तीत्यपेक्षायामाह—मनीषिण इति । मनोनियमने समर्था मनीषिणो विवेकिनो मनीषया श्रवणादिविशुद्धया बुद्ध्याऽन्तर्हृदि सन्निवेशितं निश्चलीकृतं यं निष्कर्षन्ति स निर्वाणसुखानुभूतिर्मम प्रसीदतामित्युत्तरेणान्वयः । ननु स्वहृदि स्थितः स्वप्रकाशश्चेत् स्वत एव कुतो न प्रकाशते किमिति निष्कर्षन्तीत्युच्यते इत्याशङ्क्याह—त्रिवृद्धिः त्रिगुणात्मिकाभिः नवभिः प्रकृतिमहदहङ्कारमनःपञ्चतन्मात्ररूपाभिः चकारात् पञ्चमहाभूतदशेन्द्रियरूपाभिश्च स्वशक्तिभिर्गुणैः अप्रकाशमानमित्यर्थः । स्वशक्तिभिरित्यनेन तर्हि तस्यापि जीववत् परवशता स्यात् प्रकृत्यादिभिरावृतत्वादिति शङ्का निरस्ता स्वतन्त्रोऽपि स्वेच्छयैव स्वशक्तिभिः प्रतिच्छन्न इति भावः । निष्कर्षे दृष्टान्तः—बह्निमिति, यथा दारुणि स्थितं पाञ्चदश्यं पञ्चदशसामिधेनीमन्त्रैः प्रकाशयमलौकिकं बह्नि निष्कर्षन्ति तथा प्रकृत्यादिसङ्घातेभ्यो भक्ता भगवन्तं निष्कर्षन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥ * * सच्चिदानन्दात्मकं भगवन्तं निष्कर्षन्तीत्युक्तमेव स्पष्टयन्तप्रसादं प्रार्थयते—स वा इति । अशेषा विशेषा यस्यास्तस्या मायायाः कार्यकारणात्मकप्रपञ्चरूपायाः प्रकृतेर्नैतिनेति निषेधे विवेकेन त्यागे सति निर्वाणसुखानुभूतिर्यस्य स वै स एव मम प्रसीदतामित्यन्वयः । बाणो नाशकः कालादिः स निर्गतो यस्मात् स निर्वाण इति त्रिकालाबाध्यसत्तारूपतोक्ता । सुखशब्देन परमानन्दरूपत्वमुक्तम् । अनुभूतिपदेन चेतनत्वमुक्तम् ।

ननु तर्हि सच्चिदानन्दात्मकस्य भगवतः प्रपञ्चाद्भिन्नत्वे द्वैतापत्तिः स्यादित्याशङ्क्याह—स इति, सर्वाणि नामानि यस्य स सर्वनामा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि यस्य स विश्वरूपश्च । ननु कथं सच्चिदानन्दरूपस्य नश्वरजडप्रपञ्चरूपता सम्भवतीत्याशङ्क्याह—अनिरुक्तात्मशक्तिरिति, अनिरुक्ता निर्वचनानर्हा आत्मनि शक्तिर्यस्य स इत्यर्थः । अचिन्त्यशक्त्या सर्वं घटते इति भावः ॥ २८ ॥ * * ननु यदि सर्वप्रपञ्चरूपो भगवानेव तदा तत्र यस्य कस्यचिदपि स्त्रीपुत्रादेर्भजनान्मोक्षापत्त्या सर्वोऽपि मुक्त एव स्यात् किं निष्कर्षन्तीत्याद्युक्तसाधनप्रयासेनेत्याशङ्क्याह—यद्यदिति । यद्यद्वचसा निरुक्तममिहितं धिया निरूपितं व्यवसितं अक्षभिर्वा इन्द्रियैरपि निरूपितं गृहीतं उतापि मनसा वापि निरूपितं सङ्कल्पितं तत्तत् यस्य सच्चिदानन्दात्मकस्य भगवत उपास्यं मोक्षप्रदं स्वरूपं मा भूत् न भवति । येन तद्भजनान्मोक्षः स्यादिति शेषः । तत्र हेतुमाह—गुणरूपमेव, हीति यस्मात्तत् सर्वं सत्त्वादिगुणकार्यमेवेत्यर्थः । गुणवृंहितं हि तदिति पाठे गुणैर्वृद्धितमित्यर्थः । न हि गुणकार्यभजनान्मोक्षः सम्भवतीति भावः । ननु संसारावस्थायां सच्चिदानन्दविग्रहस्य भगवतोऽनुभवाभावात् कथं तत्सिद्धिरित्याशङ्क्याह—स वा इति, गुणस्य गुणकार्यस्य विश्वस्यापायविसर्गाभ्यां प्रलयोत्पत्तिभ्यां तत्कारणतया लक्ष्यतेऽनुमीयते इति तथा सः ॥ २९ ॥ * * तथा च भगवतः सर्वकारणत्वात् कार्यस्य च कारणानन्यत्वात्तस्य विश्वरूपत्वं सिद्धयतीति तदेव विशदयति—यस्मिन्निति यस्मिन्नधिकरणे इदं विश्वं तद्ब्रह्म सच्चिदानन्दात्मको भगवानेव, इत्येवं प्रत्येकं यच्छब्दस्य तच्छब्देन सम्बन्धः । यतोऽपादानात् । येन च करणेन । यस्य सम्बन्धि । यस्मै सम्प्रदानाय । यदीप्सिततमं कर्म । यः स्वतन्त्रः कर्ता कुरुते, येन प्रयोजककर्ता कार्यते च । एवं चात्र सप्तभिर्गच्छब्दैः सप्तविभक्त्यर्था दर्शिताः । यथेति च क्रियाकारकं सम्बन्धप्रकारवाचिनामव्ययानामर्था दर्शिताः । कुरुते कार्यते चेति स्वार्थपरार्थक्रियान्वयश्च सर्वेषां दर्शितः चशब्देन भावकर्मादिविहितप्रत्ययार्थाः सङ्गृहीताः । ब्रह्मैवाधिकरणादीति कुतस्तत्राह—तद्वेतुरिति यतस्तेषां कारणमित्यर्थः । तत्कारणत्वमेव कुत इत्याकाङ्क्षायामनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वकारणलक्षणयुक्तत्वादित्याह—सर्वेभ्यः प्राक् प्रसिद्धमिति । ननु परे ब्रह्मादयस्तद्वेतवः श्रूयन्ते अवरे च तथा दृश्यन्ते तत्कथं ब्रह्मैव तद्वेतुरित्याशङ्क्याह—परेषामवरेषां च हेतूनां परमं कारणमित्यर्थः । ननु तदानीमन्यस्य सहकारिणो भावात् कथं तस्य कारणत्वं घटते इत्याशङ्क्याचिन्त्याप्रभावत्वादित्याभिप्रेत्याह—एकमिति । नन्वेवं कारणत्वेऽपि कथं तद्रूपत्वं कैश्चित् कार्यकारणयोर्भेदाङ्गीकारादित्याशङ्क्य तयोरन्यत्वाद्भेदाङ्गीकारस्य भ्रान्तिमूलत्वादित्याह—अनन्यदिति ॥ ३० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

पूर्वश्लोके सर्वज्ञमिति पदेन परमात्मनः सर्वज्ञत्वं यदभिप्रेतं तत् परमात्मना सुषुप्तौ संरलेषदशायामपि जीवस्य या तदनभिज्ञता तां चोपपादयति । यदेति । नाम देवमनुष्यब्राह्मणादिकं च रूपं तदाकृतिश्च ते रूपयतीति नामरूपरूपं तस्य नामरूपनिरूपकस्य, मनसः यदा दृष्टस्य जाग्रदृशायां निरीक्षितस्य स्मृतिर्यस्यां सा दृष्टस्मृतिः स्वप्नावस्था तां संप्रमोषयति इति दृष्टस्मृतिसंप्रमोषः सुषुप्तिस्तस्मात्, उपरामः स्वप्नावस्थानिवृत्तिकर्तृसुषुप्तिं प्राप्य मनसो यदोपरामो जायते इत्यर्थः । तदा योऽयं परमात्मा, ईयते प्राप्यते । जीवेन समन्वितो भवतीत्यर्थः । 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमेष सुषुप्ते जागर्ति' इति श्रुत्यर्थोऽनेनाऽत्र विवक्षितः । ननु श्रुतीक्षया जीवस्य सुषुप्तौ परमात्मना संमेलनेऽपि अज्ञत्वे परमात्मनोऽप्यज्ञता आयायात्तस्य तत्त्वे सर्वज्ञताहानिरित्याशङ्कां निवारयति । केवलयेति । तदानीमपि य इति शेषः । तदानीमपि परमात्मा त्वित्यर्थः । केवलया रागादिकलुषतारहितया, स्वसंस्थया स्वस्वाभाविकज्ञानेन युक्त एव, ईयते योगिभिः अवगम्यते इत्यर्थः । शुचिसद्मने उपासनाविशुद्धान्तःकरणप्राप्यायेत्यर्थः । तस्मै हंसाय परमात्मने, नमः ॥ २६ ॥ * * ननु शुचिसद्माऽसौ केषां प्रतीतिविषयः स्यादिति चेन्मनीषिणामित्याह । मनीषिण इति । त्रयाणां वृद्धावृत्तियासु तास्त्रिवृत्तस्ताभिः त्रिकत्रयावर्तनमापन्नाभिः, अत एव, नवभिः श्रीपुष्ट्यादिभिः, स्वशक्तिभिः कार्योपयोग्यपृथक्सिद्धविशेषणरूपाभिः स्वशक्तिभिः सह, यद्वा त्रिवृद्धिः इच्छाज्ञानक्रियात्मना त्रिधा वर्तमानाभिः, नवभिः विमलोत्कर्षयाद्यात्मना नवभिः स्वशक्तिभिः सह, अन्तर्हृदि, संनिवेशितं स्वेच्छया संनिविष्टं गूढं बाह्यैः करणैरग्राह्यम् । यद्वा त्रिवृद्धिस्त्रिगुणिताभिः नवभिः स्वशक्तिभिः सप्तविंशतितत्त्वरूपाभिरित्यर्थः । यद्वा त्रिवृद्धिस्त्रिगुणात्मकाभिः, नवभिः प्रकृतिपुरुषमहदहंकारपञ्चतन्मात्रारूपाभिर्नवभिः, चकारात् षोडशविकाररूपाभिरित्येवं पञ्चविंशतितत्त्वात्मना संख्याताभिः, स्वशक्तिभिः गूढमप्रकाशमानं, अन्तर्हृदि, संनिवेशितं, अष्टाविंशं षड्विंशं वेत्यर्थः । यं दारुणि काष्ठे, निगूढं, पाञ्चदशं पञ्चदशसामिधेनीमन्त्रैः प्रकाश्यमलौकिकं, वह्निं यथा अग्निमिव, मनीषिणः मनीषया योगपरिशुद्धधिया निष्कर्षन्ति । प्रकृतिपुरुषादिभ्यो विविच्य ध्यायन्ति । दारुणः सकाशाद्ब्रह्मिवाहंकारास्पदादात्मनोऽन्यं परमात्मानं विविच्य धिया ध्यायन्तीत्यर्थः । स मम प्रसीदतामित्युत्तरेणान्वयः ॥ २७ ॥ * * मनीषिभिरित्थंविधो यः परमात्मा ध्यानविषयः क्रियते तमेव तदसाधारणैर्धर्मैर्विशिष्यन् तदनुग्रहं प्रार्थयते । स वै इति । स वै उक्तविधो भगवानेव, अशेषाः समग्राः विशेषा विकारा यस्यां सा चासौ माया तस्या निषेधो निवृत्तिस्तेन यन्निर्वाणसुखं

दुःखासंभिन्नमोक्षमुखं तस्मिन्ननुभूतिरनुभवो यस्य सः, मुक्तानामनुभवविषय इत्यर्थः । स च स एव, सर्वनामा सर्वैः शब्दैर्वाच्य इत्यर्थः । यद्वा सर्वः नाम यस्य सः 'सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुः' इति भारतीयविष्णुसहस्रनामन्युक्तेः । अतः विश्वरूपः विश्वशरीरकत्वात्सर्वशब्दवाच्य इति भावः । विश्वान्तर्गताखिलवस्तुवाचिनः शब्दास्तच्छरीरं तमेवाभिधत्तीति शरीरवाचिनां शब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वबोधनशक्तेः । यद्वा । सर्वशब्दस्य कृत्स्नजगद्वाचकत्वाज्जगतश्च तच्छरीरत्वात्प्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्येन सर्वशब्द-रूपेवाभिधत्ते । नन्वेवं सर्वथा विश्वरूपत्वं तद्वतधर्मास्पर्शनं चैतत् द्वयमेकस्य कथं संभवेत्तत्राह । अनिरुक्ता वाङ्मनसा अपरिच्छेद्याः आत्मशक्तयः स्वाभाविकशक्तयो यस्य सः, विचित्रशक्तित्वादुभयोपपत्तिरिति भावः । एवंभूतः स भगवान्, मम प्रसीदताम् मामनुगृह्णात्वित्यर्थः ॥ २८ ॥ * * ननु यदि सोऽनिरुक्तात्मशक्तिस्तर्हि तत्स्वरूपं केन लक्ष्यते इत्यत्राह । यदिति । यत् यत् वचसा निरुक्तं, शब्देनाभिहितमित्यर्थः । जातिगुणादिकं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य शब्देन बोधितमिति भावः । धिया, निरूपितं बुद्ध्या व्यवसितमित्यर्थः । अक्षभिरिन्द्रियैर्वा निरूपितं गृहीतमित्यर्थः । उतापि, मनसा निरूपितमपि मनसा संकल्पितमित्यर्थः । तत् तत्, गुणरूपं सत्त्वादिगुणत्रयकार्यम्, अतः यस्य स्वरूपं परमात्मस्वरूपभूतं मा भूत् हि । किं तु यस्य पृथिवी शरीरम्' इत्यादिश्रुतेः शरीरमेवेति भावः । अत एव, स वै स तु, अपायः संहारश्च विसर्गः सृष्टिश्च अपायविसर्गौ गुणानां सत्त्वादीनां यावपायविसर्गौ याभ्यां लक्ष्यते इति गुणापायविसर्गलक्षणः । अपायविसर्गयोः स्थितेरप्युपलक्षणत्वादुत्पत्तिस्थितिप्रलया यतो भवन्ति तथाविधस्वरूपः परमात्मेत्यर्थः । जगदुत्पत्त्यादिभिरेव तत्स्वरूपं लक्ष्यते इति भावः ॥ २९ ॥ * * 'यस्मिन्निदं सर्वं' 'यतो वा इमानि भूतानि' 'येन जातानि जीवन्ति' 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः' 'यस्मा इदं हि क्रियते' 'यत्सच्च यच्चाभवत्' 'यो वा एषः' 'यथा स्थितमेतत्' इत्यादिश्रुतीक्षयाधिष्ठानादिकार-कधर्माश्रयत्वं परमात्मनः प्रतीयते तत्स्वीकारे 'निष्कलं निष्क्रियं' इत्यादिश्रुतिविरोधः एकस्योभयधर्मभाक्त्वं च कथं संभवति इति शङ्कां निराकुर्वन् व्याकरणोक्तार्थान्प्रदर्शयति । यस्मिन्निति । योऽयं परमात्मा, येन स्वशरीरभूततत्त्ववृन्देन, यस्मै कर्मणां यस्मै ब्रह्मणेऽर्पणार्थं, यतः प्रकृतिशरीरात्स्वस्मात्, यस्य स्वसंबन्धस्य योगतः, यस्मिन्स्वशरीरभूतप्रधानप्रकृतौ, यदिदं स्वशरीरभूतं जगत्, यथा येन प्रकारेण, कुरुते संकल्पेन विदधाति । कार्यते च ब्रह्मादिद्वारा विधापयति च । कुरुते इत्यनेन स्वतन्त्रकर्तृत्वं, कार्यते इत्यनेन प्रयोज्यकर्तृत्वं, यदिति ईप्सितकर्मत्वं, येनेति करणकारकत्वं, यस्मै इति संप्रदानकारकत्वं, यस्येति संबन्ध-सामान्यत्वं, यत इत्यपादनकारकत्वं, यस्मिन्नित्यधिकरणकारकत्वं, यथेति क्रियाकारकसंबन्धप्रकारवाचिनामव्ययानामर्थाः । चशब्देन भावकर्मादिविहितप्रत्ययार्थाः संगृहीताः । एवं सकलकारकाद्येकाश्रयं यत्, तद्ब्रह्म । कुतः । तद्धेतुः सकलकारणं, तत्कुतः । प्राक् प्रसिद्धं सर्वेभ्यः पूर्वमेव प्रसिद्धतोपेतम् । ननु ब्रह्मादीनामेवं श्रवणात्ते तथाविधतां भजेरन्निति चेन्न । परावरेषां परमं परेषामवरेषां च परमं कारणमित्यर्थः । अत एव अनन्यत्र विद्यतेऽन्यत्कारणं यस्मादतोऽनन्यत् । तत्कुतः । एकं समाभ्यधिकतावर्जितं एवंभूतं यद्ब्रह्म तत्त्वमेवेति निष्कर्षार्थः । जगद्ब्रह्मणोः शरीरशरीरिभावाच्छरीरगतधर्माणां वस्तुतः शरीरिण्यप्रसक्तत्वाभिष्क्रियत्वादिकं विशेष्यभूतब्रह्मस्वरूपमिप्रायं सकलकारकाश्रयताभाक्त्वं सर्वशरीरतारूपविशेषणताभाक्त्वा-भिप्रायकमिति न विरोध इति भावः ॥ ३० ॥

भाषानुवादः

जब समाधिकालमें प्रमाण, विकल्प और विपर्ययरूप विविध ज्ञान और स्मरण-शक्तिका लोप हो जानेसे इस नाम-रूपात्मक जगत्का निरूपण करनेवाला मन उपरत हो जाता है, उस समय बिना मनके भी केवल सच्चिदानन्दमयी अपनी स्वरूपस्थितिके द्वारा आप प्रकाशित होते रहते हैं । प्रभो ! आप शुद्ध हैं और शुद्ध हृदय-मन्दिर ही आपका निवास-स्थान है । आपको मेरा नमस्कार है ॥ २६ ॥ * * जैसे याज्ञिक लोग काष्ठमें छिपे हुए अग्निको 'सामिधेनी' नामके पंद्रह मन्त्रोंके द्वारा प्रकट करते हैं, वैसे ही ज्ञानी पुरुष अपनी सत्ताईस शक्तियोंके भीतर गूढ़भावसे छिपे हुए आपको अपनी शुद्ध बुद्धिके द्वारा हृदयमें ही ढूँढ़ निकालते हैं ॥ २७ ॥ * * जगत्में जितनी भिन्नताएँ देख पड़ती हैं, वे सब मायाकी ही हैं । मायाका निषेध कर देनेपर केवल परम सुखके साक्षात्कारस्वरूप आप ही अवशेष रहते हैं । परन्तु जब विचार करने लगते हैं, तब आपके स्वरूपमें मायाकी उपलब्धि—निर्वचन नहीं हो सकता । अर्थात् माया भी आप ही हैं । अतः सारे नाम और सारे रूप आपके ही हैं । प्रभो ! आप मुझपर प्रसन्न होइये । मुझे आत्मप्रसादसे पूर्ण कर दीजिये ॥ २८ ॥ * * प्रभो ! जो कुछ वाणीसे कहा जाता है अथवा जो कुछ मन, बुद्धि और इन्द्रियोंसे ग्रहण किया जाता है, वह आपका स्वरूप नहीं है; क्योंकि वह तो गुणरूप है और आप गुणोंकी उत्पत्ति और प्रलयके अधिष्ठान हैं । आपमें केवल उनकी प्रतीतिमात्र है ॥ २९ ॥ * * भगवन् ! आपमें ही यह सारा जगत् स्थित है; आपसे ही निकला है और आपने—और किसीके सहारे नहीं—अपने-आपसे ही इसका निर्माण किया है । यह आपका ही है और

आपके लिये ही है। इसके रूपमें बननेवाले भी आप हैं और बनानेवाले भी आप ही हैं। बनने-बनानेकी विधि भी आप ही हैं। आप ही सबसे काम लेनेवाले भी हैं। जब कार्य और कारणका भेद नहीं था, तब भी आप स्वयंसिद्ध स्वरूपसे स्थित थे। इसीसे आप सबके कारण भी हैं। सच्ची बात तो यह है कि आप जीव-जगत्के भेद और स्वगतभेदसे सर्वथा रहित एक, अद्वितीय हैं। आप स्वयं ब्रह्म हैं। आप मुझपर प्रसन्न हों ॥ ३० ॥

यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै विवादसंवादभुवो भवन्ति ।
 कुर्वन्ति चैषां मुहुरात्ममोहं तस्मै नमोऽनन्तगुणाय भूम्ने ॥ ३१ ॥
 अस्तीति नास्तीति च वस्तुनिष्ठयोरेकस्थयोभिन्नविरुद्धधर्मयोः ।
 अवेक्षितं किञ्चन योगसांख्ययोः समं परं ह्यनुकूलं बृहत्तत् ॥ ३२ ॥
 योऽनुग्रहार्थं भजतां पादमूलमनामरूपो भगवाननन्तः ।
 नामानि रूपाणि च जन्मकर्मभिर्भेजे स मह्यं परमः प्रसीदतु ॥ ३३ ॥
 यः प्राकृतैर्ज्ञानपथैर्जनानां यथाशयं देहगतो विभाति ।
 यथानिलः पार्थिवमाश्रितो गुणं स ईश्वरो मे कुरुतान्मनोरथम् ॥ ३४ ॥

श्रीशुक उवाच

इति स्तुतः संस्तुवतः स तस्मिन्नघमर्षणे । आविरासीत् कुरुश्रेष्ठ भगवान् भक्तवत्सलः ॥ ३५ ॥
 कृतपादः सुपर्णासे प्रलम्बाष्टमहाभुजः । चक्रशङ्खासिचर्मेषुधनुःपाशगदाधरः ॥ ३६ ॥
 पीतवासा घनश्यामः प्रसन्नवदनेक्षणः । वनमालानिर्वीताङ्गो लसच्छ्रीवत्सकौस्तुभः ॥ ३७ ॥
 महाकिरीटकटकः स्फुरन्मकरकुण्डलः । काञ्च्यङ्गुलीयवलयनूपुराङ्गदभूषितः ॥ ३८ ॥
 त्रैलोक्यमोहनं रूपं विभ्रत् त्रिभुवनेश्वरः ।
 वृत्तो नारदनन्दाद्यैः पार्षदैः सुरयूथपैः । स्तूयमानोऽनुगायद्भिः सिद्धगन्धर्वचारणैः ॥ ३९ ॥
 रूपं तन्महदाश्चर्यं विचक्ष्यागतसाध्वसः । ननाम दण्डवद् भूमौ प्रहृष्टात्मा प्रजापतिः ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यच्छक्तयः वदतां वादिनां वै विवादसंवादभुवः भवन्ति च एषाम् आत्ममोहम् मुहुः कुर्वन्ति तस्मै अनन्तगुणाय भूम्ने नमः ॥ ३१ ॥ * * अस्ति इति च न अस्ति इति वस्तुनिष्ठयोः भिन्नविरुद्धधर्मयोः एकस्थयोः योगसांख्ययोः समम् किञ्चन अवेक्षितं तत् परं हि अनुकूलम् बृहत् ॥ ३२ ॥ * * अनामरूपः यः अन्तः भगवान् पादमूलम् भजताम् अनुग्रहार्थम् जन्मकर्मभिः नामानि च रूपाणि भेजे सः परमः मह्यं प्रसीदतु ॥ ३३ ॥ * * यथा पार्थिवं गुणम् आश्रितः अनलः यः प्राकृतैः ज्ञानपथैः यथाशयं जनानां देहगतः विभाति सः ईश्वरः मे मनोरथं कुरुतात् ॥ ३४ ॥ * * कुरुश्रेष्ठ इति तस्मिन् अघमर्षणे स्तुतः सः भक्तवत्सलः भगवान् संस्तुवतः आविरासीत् ॥ ३५ ॥ * * सुपर्णासे कृतपादः प्रलम्बाष्टमहाभुजः चक्रशङ्खासिचर्मेषुधनुःपाशगदाधरः ॥ ३६ ॥ * * पीतवासाः घनश्यामः प्रसन्नवदनेक्षणः वनमालानिर्वीताङ्गः लसच्छ्रीवत्सकौस्तुभः ॥ ३७ ॥ * * महाकिरीटकटकः स्फुरन्मकरकुण्डलः काञ्च्यङ्गुलीयवलयनूपुराङ्गदभूषितः ॥ ३८ ॥ * * त्रिभुवनेश्वरः त्रैलोक्यमोहनम् रूपम् विभ्रत् नारदनन्दाद्यैः पार्षदैः सुरयूथपैः वृत्तः अनुगायद्भिः सिद्धगन्धर्वचारणैः स्तूयमानः ॥ ३९ ॥ * * तत् महदाश्चर्यम् रूपम् विचक्ष्य आगतसाध्वसः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

नन्वेवं ब्रह्म चेद्विश्वस्य हेतुस्तिर्हि 'न कदाचिदनीदृशं जगत्' इति वदन्तो मीमांसकाः कुतोऽत्र विवदन्ते तैश्चान्ये स्वभाववादिनः संवदन्ते ते च ते च तत्त्वविद्विर्बोधिता अपि कुतः पुनः पुनर्मुह्यन्ति तत्राह । यस्य मायाविद्यायाः शक्तयो विवादस्य क्वचित्संवादस्य भुवः स्थानानि भवन्ति तस्मै नमः ॥ ३१ ॥ * * ननु किं तद्ब्रह्म यस्य शक्तयो विवादादिभुवो भवन्ति तत्राह । अस्तीति । योग उपासनाशास्त्रं तत्र हि विराड्रूपेणोपासनायां पातालपादादिकमस्तीत्युपास्यत्वेन विधीयते । नास्तीति सांख्यं ज्ञानशास्त्रं तत्र ह्यपाणिपादः अचक्षुरश्रोत्रमिति च पादादि नास्तीति निषिद्धयते । तयोर्योगसांख्ययोर्यत्किंचित्सममनुवर्तमानमवेक्षितं प्रतीतं तद् बृहद्ब्रह्म । विवादास्पदं ब्रह्मेत्यर्थः । विवादं स्फुटयति । भिन्नावस्तिनास्तीत्येवंभूतौ विरुद्धौ धर्मौ ययोस्तयोर्भिन्नविषयत्वेऽपि विरोधो न स्यादित्येकस्थयोरित्युक्तमेकविषययोः । कुतो वस्तुनिष्ठयोः पादादिविप्रतिषेधयोरेकवस्तुनिष्ठत्वात् । समत्वे हेतुः । परम् । हि यतो विधिप्रतिषेधयोरविषयस्तयोः पादादिविषयत्वात् । तथा तर्ह्यविषयस्य सद्भावे किं प्रमाणं तदाह । अनुकूलमधिष्ठानं विना पादादिकल्पनायोगात् । अवधिं विना तन्निषेधायोगाच्च । तयोरुपपादकत्वेन सिद्धमित्यर्थः । तस्मै नम इति पूर्वस्यानुषंगः ॥ ३२ ॥ * * ननु दासीनस्य समस्य नमस्कारे को लाभस्तत्राह य इति । पादमूलं भजतामनुग्रहार्थं प्राकृतनामरूपरहितोऽपि जन्मभिरवतारैर्विशुद्धोर्जितसत्त्वानि रूपाणि कर्मभिर्नामानि च यो भजे । तत्कुतः । भगवानचिन्त्यैश्वर्यः स मह्यं प्रसीदतु ॥ ३३ ॥ * * ननु त्वादृशः सकामा गणेशादीन्प्रार्थयन्ते त्वं तु तान्विहाय किमिति भगवन्तमेव प्रार्थयसे तत्राह । प्राकृतैर्गर्वाचीनैर्ज्ञानपथैरुपासनामार्गेर्यथाशयं तत्तद्वासनानुसारेण यो देहगतोर्तर्कमी । तत्तद्देवतारूपेण विविधो भाति यथा वायुः पार्थिवं गुणं चंपकादिगन्धभेदमाश्रित्य नानागन्धवान्विभाति रेणोर्गुणं धूसरत्वादि-कमाश्रित्य नानारूपवान् प्रतीयते तद्वत्तस्यैव तत्तद्देवतारूपेण फलदात्वात्स ईश्वर एव मे मनोरथं सत्यं करोतु । किमंतर्गडु-भिर्देवतांतरैरित्यर्थः । तदुक्तं गीतासु । “यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् । स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हितान् ।” इति । “ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।” इति चेति ॥ ३४ ॥ * * संस्तुवतो दक्षस्य स भगवान् प्रत्यक्षोऽभूत् ॥ ३५ ॥ * * तं वर्णयति सार्धैश्चतुर्भिः । सुपर्णस्यांसे स्कन्धे कृतौ पादौ येन । प्रलंबा अष्टौ महांतो भुजा यस्य । चक्राद्यष्टायुधधरः ॥ ३६ ॥ * * प्रसन्नं वदनमीक्षणे च यस्य । वनसालया निवीतं कंठादिपादांतव्याप्तमंगं यस्य । लसंतौ श्रीवत्सकौस्तुभौ यस्य ॥ ३७ ॥ * * महांति किरीटकटकानि यस्य । स्फुरती मकरकुंडले यस्य । कांच्यादिभिर्विभूषितः । वलयमत्र पादभूषणं द्रष्टव्यं कटकस्यो-क्तत्वात् ॥ ३८ ॥ * * त्रैलोक्यमोहनं श्रीपुरुषोत्तमाख्यम् । सुरयूथपैलैकपालैः ॥ ३९-४० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

नन्वत्र मते सजातीयविजातीयस्वगतभेदासहिष्णवोऽन्ये द्वैतवादिनो विवदन्ते । तैश्चान्ये नैयायिकाः षोडशपदार्थ-वादित्वाद्वैतवादिनो विवदन्ते तैश्चान्ये वैशेषिकाः संवदन्ते तैः सर्वैश्चान्ये न कदाचिदनीदृशं जगदिति वदन्तो मीमांसका विवदन्ते । तैश्चान्ये स्वभाववादिनः संवदन्ते । ते च तत्त्वविद्विर्बोधिता अपि कुतः पुनर्मुह्यन्तीति तत्राह । यच्छक्तयः यस्य मायाशक्तिवृत्तयो वदतां समादधतां वादिनां तत्राक्षेपकृतां विवादस्य क्वचित्संवादस्य च भुव उत्पत्तिहेतवो भवन्ति । प्रयोजनमाह-आत्म-मोहमिति । आत्मानं जिज्ञासमानानामपीत्यर्थः । मुहुरिति तत्राविच्छेदः सूचितः । अनंतगुणान्येत्यनंतशब्दस्यानेकार्थत्वेनानां-शवाचित्वात् गुणानामनश्वरत्वं निःसीमत्वं चोक्तम् “इमे चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः” इति पृथिव्युक्तौ नित्या इति पदेन “नांतं गुणानामगुणस्य जग्मुर्योगेश्वरा ये भवपाद्ममुख्याः” इति सूतोक्तौ च अगुणस्येति योगेश्वरा इति पदाभ्यां “ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ।” इति पराशरोक्तौ च विना हेयैरित्युपन्या-सेन च तदीयगुणानामप्राकृतत्वावगमेऽऽप्यवास्तवत्वमाचक्षाणास्तेऽपराधिनः कथमविद्यया न मुह्यन्तामिति भावः ॥ ३९ ॥ * * ननु ते शास्त्रज्ञाः किमिति निन्दन्ते शास्त्राणामेवैकमत्या भावेन परस्परविरोधादिति चेन्मैवं वादिरित्याह-अस्तीति । योग-सांख्ययोः योगो भक्तियोगशास्त्रं सांख्यं ज्ञानशास्त्रं तयोस्तत्प्रसिद्धं परं सर्वोत्कृष्टं बृहद्ब्रह्मसममनुकूलञ्च यथा स्यात्तथाऽवेक्षितं परस्परविरुद्धयोस्तयोर्द्वयोरेव शास्त्रयोरवेक्षणे किमपि वैषम्यं प्रातिकूल्यं च नास्तीत्यर्थः । तयोः कथंभूतयोः योगशास्त्रे हि “कृष्णं पिशंगांबरमंबुजेक्षणं चतुर्भुजं शंखगदाद्युदायुधम्” इत्यादिना नामरूपगुणपाणिपादाद्यंगोपांगपार्षदधामादि अस्तीत्युपा-स्यत्वेन विधीयते । सांख्यशास्त्रे ह्यनामरूपगुणमपाणिपादमचक्षुरश्रोत्रमेकमद्वितीयमपि नामरूपादिकं नास्तीति निषिध्यते इत्येवंभूतौ भिन्नौ परस्परविरुद्धौ च धर्मौ ययोस्तयोर्भिन्नविषयत्वे विरोधो न स्यादित्येकस्थयोरित्येकस्मिन्नह्यण्येव तिष्ठत इत्येकं ब्रह्मैव विषयीकुर्वतोऽरित्यर्थः । ननु तर्हि कथमवैषम्यमप्रातिकूल्यं वा तत्राह-वस्तुनिष्ठयोः । वस्तुनि वास्तववस्तुन्येव निष्ठा प्रतिपादकत्वलक्षणा ययोस्तेन भक्तिशास्त्रं विधिना वास्तवं वस्त्वेष प्रतिपादयति न त्ववास्तवं तथा ज्ञानशास्त्रं च निषेधेन तदेव

प्रतिपादयति न त्ववास्तवं तेन भक्तिशास्त्रेण परमेश्वरस्य रामकृष्णादिमूर्तेर्नामरूपादिकवस्तुप्रतिपादने सिद्धे ज्ञानशास्त्रमपि स्वस्य वस्तुनिष्ठत्वादेव तस्य नाम रूपादिकं नैव निषिध्यति किं तु तस्य मायिकमूर्तेर्विराज एवात एव पुनर्भक्तिशास्त्रमपि ज्ञानशास्त्र-निषिद्धं विराड् रूपमुपास्यत्वेन नोपादत्ते तदुक्तम् “अमुनी भगवद्रूपे मया ते ह्यनुवर्णिते । उभे अपि न गृह्णन्ति मायासृष्टे विपश्चितः” इति विराड् रूपस्यापि धारणायामुपादानं तु कस्यचिदेव प्रथमदशायामेव चित्तशुद्धयर्थमेव न तु सर्वदोषासनार्थमिति भक्तिज्ञानशास्त्रयोर्वस्तुतत्त्वविरोध एवेति शास्त्राविरोधेऽपि विवदमानाः शास्त्रतात्पर्यमविद्वांसो दार्शनिका एव विगीता इति भावः । संदर्भस्तु-तत्र विवादावसरे तादृशगुणरूपबुद्धितत्त्वरूपमपि सिद्धयतीत्याह-अस्तीति योगः स्थूलोपासनाशास्त्रं तत्र हि भगवतो नामरूपित्वं श्रूयते तत्र दृष्टकल्पनालाघवात् । घटपटादिलक्षणाखिलनामधेयत्वं पातालपादादिकत्वं चेति विधीयते नास्तीति । सांख्यं ज्ञानशास्त्रं तत्र हि निषेधश्रुतिभिस्तस्य नामरूपित्वं यन्निषिध्यते तत्प्रापंचिकनामरूपित्वस्य नास्तीति निश्चीयते तदुक्तम् “उभयमतमस्यैव प्राक्ससर्वनाम” इत्यादिना ‘यद्यन्निरुक्तम्’ इत्यादिना च अस्तीति वस्तुनिष्ठा ययोस्तमेव विवादं स्फुटयति भिन्नौ अस्तीति नास्तीत्येवंभूतौ विरुद्धौ धर्मौ ययोस्तयोः नन्वास्तामनयोर्भिन्नविषयत्वं नेत्याह-एकस्थयोः समान-विषययोः । तदेवं विवादे सति तयोर्थैर्त्यक्श्चन समं समंजसत्वेनैवावेक्षितं प्रतीतं वस्तु तद्वद्वयोरपि बृहदनुकूलं भवति किं तत्समंजसं यत्परं नामरूपादयंतं तदभावाच्च विलक्षणं यत्र युगपन्नामरूपि त्वमनामरूपित्वमपि वक्तुं शक्यते तद्विलक्षणं वस्त्वित्यर्थः । एतदुक्तं भवति-एकस्मिन्नेव वस्तुनि नामरूपित्वविधिनियेधाभ्यां परस्परं श्रुतयः पराहताः स्युः अत्र तु परत्वेनो-भयत्रापि प्राक्तनयुक्त्या समंजसमप्राकृतप्राकृतनामरूपित्वमेव विधिनियेधश्रुतितात्पर्येणोपस्थाप्यते इति तन्मतं विवादमात्रम् । इत्थमेव श्रीभ्रुवेण निर्विवादत्वमुक्तम् “तिर्यङ्मनगद्विजसरीसृपदेवदैत्यमर्यादिभिः परिचितं सदसद्विशेषम् । रूपं स्थविष्ठमज ते मह-दाद्यनेकं नात परं परम वेद्मि न यत्र वादः” इति स्वामिचरणैरपि निर्विवादत्वमेव व्याख्यातमित्यर्थ इत्यंतैनाधिष्ठानं विनेत्यादि-नेति । ‘सति कुड्ये चित्रम्’ इति न्यायेनाधिष्ठानं विनेत्युक्तं यथा शतपुरुषपंक्तिमध्ये ज्ञातुमिष्टस्य पञ्चाशत्तमस्य विष्णुमित्रशर्मणो ज्ञानार्थं तद्विज्ञं पृच्छति प्रथमत आरभ्यायं विष्णुमित्रशर्माऽयं विष्णुमित्रशर्मेति वदंतं तज्ज्ञाता वदति नायं नायमिति पंचाश-त्तमस्यैवमवधित्वात्तदपेक्षायान्येषां निषेधो नान्यथा ‘तद्वदचक्षुरश्रोत्रम्’ इत्यादिश्रुतावपीति भावः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ पुनराक्षिपति-नन्विति । तत् नामरूपपरहितस्यापि नामरूपमजनं कुत इति । विश्वनाथस्तु-अतो नामरूपादिविधिनियेधाभ्यां शास्त्रद्वयाविरोधं व्यञ्जयन्भक्तवत्सलस्य भगवतः स्वस्मिन्ननुग्रहं प्रार्थयते य इति । स्वामिवत् । संदर्भस्तु-यो नामरूपपरहित एव नामानि रूपाणि प्रकटितवान् जन्मकर्मभिः सह तानि भेजे व्यतिरेके दोषमाह-अनंत इति । यदि तस्मिन्नामरूपत्वादिकं नास्ति तर्हि तच्छक्तिमत्त्वं प्रति सांतत्त्वं प्रसज्येतेति तदुक्तं प्रचेतोभिः “न हंतो यद्विभूतीनां सोऽनंत इति गीयते” इति तत्प्रकाशने हेतुः । भगवान् भगात्मशक्तिमान् । तस्याः शक्तेर्मायात्वं निषेधति परमः पराख्यशक्तिरूपा मा लक्ष्मीर्य-स्मिन् अन्यथा परमत्वव्याघातः स्यादिति भावः । तस्मान्न मायया सर्वं सर्वमैश्वर्यसंभवम् । “अमायो हीश्वरो यस्मात्तस्मात् परमं विदुः ।” ननु सर्वनामविश्वरूपत्वे तद्वाहित्ये च संत्येव तत्तदुपासका प्रमाणम् अत्र तु के स्युरित्याशंक्याह पादमूलं भजतामनुग्रहार्थमिति योगसांख्ययोस्तत्त्वं न सम्यक्प्रकाशते किन्तु भक्तावेव ‘भक्तिरेवैनं दर्शयति’ इति श्रुतेः । तस्माद्युक्तं तयोर्विवादमात्रत्वमिति भावः । अत एव वक्ष्यतेऽनंतरमेव इतीत्यादौ प्रादुरासीदित्यनेन तान्प्रति रूपप्राकट्यात्पूर्वमपि रूपम-स्त्येवेति व्यञ्जितम् । ‘चरणं पवित्रं विततं पुराणम्’ इत्यादिश्रुतेः भेज इत्यतीतनिर्देशः प्रामाण्यदाढर्यायानादित्वं दर्शयति अनंतस्य नामानि रूपाणि चानंतान्येवेति भावः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ पुनराक्षिपति नन्विति-विभूतिकामस्य तव तत्तद्विभूतिसंवलित-गणपत्याद्युपाधित्वेनैव यमोपासना युक्ता कथं सर्वात्मना निरुपाधित्वेन स्तौषि तत्राह तत्र तत्रानिलवत्स्वकार्यकरत्वं भगवत एव न तूपाधेरिति स्थिते किमुपाधिभावनयेति भाव इति संदर्भः । विश्वनाथस्तु तदेवम् ‘न यस्य सख्यम्’ इत्यनेन ‘सर्वं पुमान्वेद’ इत्यनेन च जीवेश्वरयोरुपज्ञत्वसर्वज्ञत्वाभ्यां वास्तवमेव पार्थक्यमवधारितमेव ततश्च यदोपराम इत्यनेन मनीषिणीतर्हृदीत्यनेन च तस्यैवेश्वरस्यैकस्याप्यलौकिकनिर्विशेषसविशेषज्ञानगम्यत्वेन निर्विशेषं सविशेषस्वरूपं च यथामति व्यञ्जितं पुनश्च स वै ममाशेषेति त्रयेण मायिकवस्तूनां तद्रूपत्वेपि तत्स्वरूपभूतत्वाभाव उक्तः पुनरस्तीति नास्तीति द्वयेन भक्तिशास्त्रज्ञानशास्त्रयोर-विरोधो गूढोऽपि स्पष्टीकृतः । इदानीं ये जीवेश्वरयोः पार्थक्यमुपाधिकृतमेव न वास्तवमित्याचक्षते तेषां ज्ञानिमानिनाम-समंजसपथगामित्वं व्यञ्जयन्स्वमनोरथसिद्धिं प्रार्थयते-य इति । यथाशयं दुष्टं शिष्टं वातःकरणमनतिक्रम्य तद्वर्माक्रांत एव विभाति जीवरूपेण भासते यथा वायुः पार्थिवं दुष्टं शिष्टं वा गंधमाश्रित्य नानागंधवान्भाति न वस्तुत इति चक्रवर्ती । इत्यर्थ इति । तस्यैव सर्वदेवतारूपत्वात् “शैवाः सौराश्च गाणेशा वैष्णवाः शक्तिपूजकाः । मामेव प्राप्नुवंतीह वर्षापः सागरं यथा ।” इति स्मृतेरयं भावः । एतच्च श्रीदशमेऽक्षरस्तुतौ वित्तरेण वर्णयिष्याम इति । ‘योऽय’ इति गीतावाक्यं स्पष्टार्थत्वाच्च व्याख्यातम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ इतोत्थं हंसगुह्यस्तोत्रेणेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ सुपर्णांसे गरुडस्कंधे ॥ ३६-३७ ॥ ❀ ❀ कटकं पादकटकमिति केचित् ॥ ३८-३९ ॥ ❀ ❀ आ सर्वतो गतं साध्वसं भयं यस्य स तथा ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

नन्वेवंभूते विश्वस्य हेतौ ब्रह्मणि मीमांसकतार्किकादयो विवदन्ते तत्राह—यदिति । यस्य मायाविद्यायाः शक्तयो वदतां वादिनां कचिद्विवादस्य कचित्संवादस्य च भुवः कारणानि भवन्ति एषां पण्डितमन्यानां मुहुर्निरन्तरमात्मनः मनसो मोहं च कुर्वन्ति तस्मै अनन्तगुणाय भूम्ने व्यापिने नमः ॥ ३१ ॥ * * एवं विवादादिकं प्रदर्श्य तदुदाहरणं दर्शयन् धर्मिणि विवादाभावमाह—अस्तीति । योग उपासनाशास्त्रं तत्र हि विराड्रूपेणोपासनायां पातालपादादिकमस्तीत्युपास्यत्वेन विधीयते । साङ्ख्यं हि ज्ञानशास्त्रं तत्र हि अपाणिपादमित्यादिना तस्य नामरूपादिकं नास्तीति निषिद्धयते इति । अस्तीति नास्तीति च भिन्नौ भावाभावात्मकतया विरुद्धौ धर्मौ प्रतिपाद्यतया ययोस्तयोः वस्तुनि परमात्मनि निष्ठा ययोस्तयोः एकस्थयोः एकस्मिन्नेव तिष्ठतोः ब्रह्मैव प्रतिपादयतोः तयोर्योगसाङ्ख्यशास्त्रयोः यत्किंचन समनुगतम् अनुकूलं विवादापनोदसाधकं वस्तु अवेक्षितं प्रतीतं तद्बृहद्ब्रह्मैव तस्मै नम इत्यनुषङ्गः । अयं भावः । यद्यपि योगसाङ्ख्यप्रोक्तौ भगवति पादादिसद्भावासद्भावौ एकत्रैव विरुद्धत्वात् विरुद्धौ प्रतीयेते । तथापि अनुकूलमधिष्ठानं विना पादादिकल्पनायोगात् अवधिं विना तन्निषेधायोगाच्च तयोरुपपादकं ब्रह्म सिद्धमेव अतो वस्तुतो योगसाङ्ख्यप्रोक्तपादादितदभावयोरपि न विरोधः । उपासनायां कल्पनामात्रत्वात् । भक्तास्तु योगशास्त्रं भक्तियोगशास्त्रं तत्र गुणरूपनामादिकं भगवत्यस्तीत्युक्तम् । साङ्ख्यशास्त्रे च गुणरूपादि नास्तीत्युक्तं तत्र हेयानां प्राकृतानां च गुणादीनां निषेध इति वस्तुतो न विरोध इत्याहुः ॥ ३२ ॥ * * य इति । यो भगवानचिन्त्यैश्वर्यादिमाननन्तः देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यः अनामरूपः प्राकृतनामरूपरहितोऽपि स्वपादमूलं भजतामनुग्रहार्थं जन्मभिरवतारैर्विशुद्धसत्त्वानि रूपाणि कर्मभिर्नामानि च भजे तत्तत्समये प्रकटितवान् स परमः परमेश्वरो मह्यं प्रसीदतु ॥ ३३ ॥ * * य इति । योऽन्तर्यामी जनानां सर्वदेहगतोऽपि प्राकृतैरर्वाचीनैर्ज्ञानपथैरुपासनामार्गैर्यथाशयं तत्तद्भासनानुसारेण तत्तद्देवतारूपेण विभिन्नतया भाति तत्तद्देवतारूपेण ईश्वरस्यैव फलदातृत्वात् । यथा पार्थिवं गुणं धूसरत्वादिकमाश्रित्यानि लो विविधनामरूपवान् विभाति तथेत्यर्थः । स ईश्वर एव मे मम मनोरथं सत्यं कुरुतात् किं देवतान्तरैः परापेक्षैः ॥ ३४ ॥ * * इतीति । हे कुरुश्रेष्ठ ! इत्येवं तस्मिन्नघमर्षणसंज्ञके तीर्थे संस्तुवतो दक्षस्य स्तुतो भक्तवत्सलः स भगवानाविरासीत् ॥ ३५ ॥ * * तं वर्णयति—कृतपाद इति । सुपर्णस्यांसे स्कन्धे कृतौ पादौ येन प्रलम्बा अष्टौ महान्तो भुजा यस्य सः चक्राद्यष्टायुधधरः ॥ ३६ ॥ * * पीतेति । पीते वाससी यस्य सः घन इव श्यामः प्रसन्नं वदनमीक्षणे च यस्य सः घनमालया निवीतं कण्ठादिपादान्तं व्याप्तमङ्गं यस्य सः लसन्तौ श्रीवत्सकौस्तुभौ यस्य सः श्रीवत्सो रोमावर्तविशेषः कौस्तुभो मणिः ॥ ३७ ॥ * * महाकिरीटेति । महान्ति किरीटकटकानि यस्य सः स्फुरन्ती मकराकारे कुण्डले यस्य सः काञ्च्यादिभिर्विभूषितः कटकौ पादयोः वलयौ करयोः ॥ ३८ ॥ * * त्रैलोक्येति । त्रैलोक्यमोहनं श्रीपुरुषोत्तमाख्यं सुरयूथपैरिन्द्रादिभिर्लोकपालैः स्पष्टं शेषम् ॥ ३९ ॥ * * स्तूयमान इति । एवंभूत आविरासीत् इत्येकक्रियान्वयः । स्पष्टं शेषम् । रूपमिति । तस्य भगवतो महदाश्चर्यमत्यलौकिकं मनोहरं रूपं विचक्ष्य दृष्ट्वा प्रहृष्ट आत्मा यस्य सः अत एवागतसाध्वसः जातसम्भ्रमः प्रजापतिर्दक्षो दण्डवत् भूमो ननाम ॥ ४० ॥

वीरराघवव्याख्या

ननु विश्वं परमाणुकारणकमीश्वरस्तु निमित्तमिति वैशेषिकादयः । प्रधानकारणकं पुरुषातिरेकेणेश्वरः स्यान्न वा पुरुषस्तु निमित्तमात्रमिति साङ्ख्य्यादयो वदन्ति । किञ्च । सर्वमपि वस्तु नित्यमनित्यं च भिन्नमभिन्नञ्चेति । तथा सदसत् सदसदात्मकञ्चेति वदन्ति । अतः कथं कृत्स्नस्य जगतः ब्रह्मैकारणत्वं तदनन्यत्वञ्चोच्यते इतीमां शङ्कां परिहरन्नमस्करोति । यच्छक्त्य इति वदतां ग्रन्थनिबन्धनेन स्वशास्त्रमुपदिशतामित्यर्थः । वादिनां वादं कुर्वतां वैशेषिकादीनां यस्य परमात्मनः शक्तयः पृथिव्यादयः विवादसम्वादायोः परस्परविरुद्धयोः वादयोः भुवः विषयभूता भवन्ति । शक्तिशब्देन पृथिव्यादय उच्यन्ते । तेषां भगवतः कार्योपयोग्यपृथक्सिद्धविशेषणत्वात्तथा च भगवान् पराशरः “एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा । परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत्” इति जगदात्मकान् पृथिव्यादीन् शक्तिशब्देन व्यपदिष्टवान् । ननु सर्वैरपि पृथिव्यादिस्वरूपाभ्युपगमाभ्यानेकविवादभुवस्तत्राह । कुर्वन्तीति । यस्य शक्तयः पृथिव्यादयः आत्ममोहं स्वविषयकमोहं तेषां वादिनां कुर्वन्ति । पृथिव्यादिस्वरूपाभ्युपगमेऽपि परमाणुकारणकत्वनित्यानित्यत्वभिन्नाभिन्नत्वसदसत्त्वादिप्रकारविप्रतिपत्तिं कुर्वन्ति । प्रधानकारणकत्वविप्रतिपत्तिविषयप्रकारवत्यः शक्तयो भवन्ति इत्यर्थः । तस्मै अनन्तगुणाय साङ्ख्येयकल्याणगुणगणाय भूम्ने स्वरूपतोऽपि बृहते नमः । यद्यप्येवं वादिनां विवादास्तथापि पृथिव्यादीनां परमात्मशरीरत्वतत्कारणकत्वयोः पृथिव्याद्यवस्थाया अनित्यत्वेऽपि द्रव्यस्य नित्यतायाः तस्य सततपरिणामत्वेनासदात्मकत्वानादेश्च श्रुतिस्मृत्यादिबहुप्रमाणप्रतिपन्नत्वेना-

वैदिकानां केवलं विप्रतिपत्तिरेवेति भावः । श्रुतयस्तु “यस्यात्मा शरीरं यस्य पृथ्वी शरीरं यस्याक्षरं शरीरं यस्याव्यक्तं शरीर-
मात्मन आकाशः सम्भूतः तोयेन जीवान् विससर्ज भूम्यां नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं तम आसीत्” इत्यादयः स्मृतयश्च
“विष्णोः सकाशादुद्भूतम् अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । यदम्बु वैष्णवः कायस्ततो विप्र ! वसुधरा । पद्माकारा
समुद्भूता पर्वतादिव्यादिसंयुता । तदेतदक्षयं नित्यं जगत् स्थावरजङ्गमम् । प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वद्यनादी उभावपि । सद्भाव
एवं भवतो यमोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत्” इत्यादयोऽनुसन्धेयाः । अनन्तगुणायेत्यनेन निर्गुणत्ववादो भ्रममूलक इति
सूचितम् । “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” इत्यादिबहुश्रुतिभिः कल्याणगुणाकरत्वस्य सम्प्रतिपन्नत्वात् । भूम्न इत्यनेन जीवानाममूमत्वं
ज्ञापितम् । एवं पृथिव्यादिस्वरूपाभ्युपगमेऽपि तत्प्रकारविप्रतिपत्तिरुक्तेति ॥ ३१ ॥ * * इदानीं परमात्मरूपप्रतिपत्ति
वदन् वादिविप्रतिपत्तीनां शास्त्रानुसारेण परिहार्यत्वमाह । अस्तीति । घटपटादिवस्तुनिष्ठावस्तित्वनास्तित्वधर्मौ दृष्टौ योग-
साङ्ख्ययोर्मतयोः । तावेकस्थावीश्वरविषयौ चेद्विरुद्धौ स्याताम् । एवमस्तित्वनास्तित्वयोर्भिन्नयोर्विरुद्धयोर्धर्मयोर्व्यवहियमाणयोः
सतोरप्यकिञ्चनापेक्षितं वेदान्तवाक्यमपेक्षितम् । अतीन्द्रियेश्वरविषयकास्तित्वनास्तित्वयोः प्रमाणजिज्ञासायामनादिनिधाना-
विच्छिन्नसम्प्रदायासम्भाव्यमानदोषगन्धं वेदान्तवाक्यमेव प्रमाणमपेक्षितमित्यर्थः । तच्च वेदान्तवाक्यं “सत्यं ज्ञानम्”
इत्यादि । तद्गम्यं च सममेकरूपमनुकूलमानन्दरूपं परं सर्वविलक्षणं बृहदपरिच्छिन्नमतो वेदान्तवाक्यरूपं प्रमाणं विहाय
केवलास्तित्वनास्तित्वविवादो भ्रममूलो व्यर्थ इति भावः । यद्वा । अनन्तगुणायेत्यनेन गुणा न सन्तीति वादो भ्रममूल
इति सूचितम् । तदेवोपपादयति । अस्तीति । “यः सर्वज्ञः” इत्यादिभिर्गुणजातमस्तीत्यवगम्यते निष्क्रियं निष्कलमित्यादि-
भिर्निर्गुण्यं तौ चास्तित्वनास्तित्वधर्मावुभावेकवस्तुनिष्ठौ चेद्विरुद्धौ । तयोश्च भिन्नाधिकरणयोर्विरुद्धयोर्धर्मयोर्वस्तु-
निष्ठयोरेकस्थयोः सतोरैकस्मिन्वस्तुनि तयोर्विरोधे सतीत्यर्थः । तत्रान्यतरव्यवस्थापकं किञ्चिद्ब्रह्मस्वरूपशोधकं वेदान्त-
वाक्यं प्रमाणमपेक्षितम् । एवं साङ्ख्ययोगयोरपि समं तुल्यं तयोरपीश्वरस्वरूपसद्भावाभावयोर्विरोधे सत्यन्यतरव्य-
वस्थापकं किञ्चित्प्रमाणमपेक्षितमित्यर्थः । तच्च वाक्यं “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादिकं तद्वाक्यप्रतिपन्नं च वस्तु परम-
नुकूलं बृहच्च । परत्वानुकूलत्वबृहत्त्वादिगुणयुक्तमिति निर्गुणवादो निरीश्वरवादश्च भ्रममूलक इति भावः । योगसाङ्ख्ययोरिति
दृष्टान्तार्थं तयोर्मध्ये यथा निरीश्वरवादस्तथागुणासत्त्ववादोऽपीति । अत्र परशब्देन प्रकृतिपुरुषविलक्षणवाचिना सत्यशब्दार्थो
विवक्षितः । अनुकूलशब्देन ज्ञानशब्दार्थो व्याख्यातः । आनन्दरूपज्ञानस्यैवानुकूलत्वात् बृहत्पदेनानन्तशब्दार्थः । स्वरूपेण
गुणैश्चापरिच्छिन्नं हि बृहच्छब्दार्थः सङ्कोचकप्रमाणाभावात् ॥ ३२ ॥ * * एवं वादिनां विप्रतिपत्तिविषयत्वेन ब्रह्म-
स्वरूपतद्गुणतच्छक्तीनां दुर्ज्ञेयत्वमुक्तम् । अथैवं दुर्ज्ञेयस्वरूपगुणशक्तिरप्याश्रितसुलभ इति वदन् तदनुग्रहं प्रार्थयते । यो भगवान्
स्वपादमूलं भजतामनुग्रहार्थं स्वयमनामरूपः । कर्मकृतनामरूपरहितोऽपि जन्मकर्मभिरवतारचेष्टितैः सह नामानि दुरित-
क्षपणक्षमाणि रामकृष्णादिनामानि रूपाणि स्वेच्छोपात्तान्यप्राकृतानि शरीराणि च भेजे आत्मानं दर्शयितुं परिगृहीतवान् । स
परमः निःसमाभ्यधिकः मह्यं प्रसीदताम् ॥ ३३ ॥ * * एवं स्वेच्छोपात्ताप्राकृतदिव्यमङ्गलविग्रहविशिष्टो भक्तानुग्रहार्थ-
मवतीर्णस्तैरुपलभ्यत इत्युक्तम् । विश्वरूपेणापि तैरुपलभ्यत इत्याह । यः प्राकृतैरिति । प्राकृतार्थगोचरैर्ज्ञानपथैरिन्द्रियैर्यथाशयं
मनोवृत्त्यनुगुणमिन्द्रियाणां मनोवृत्त्यनुगुणप्रवृत्तेः देहगतः स्वदेहभूतचिदचिद्वस्तुगतो विभाति प्रकाशते । अयमर्थः । यथा राज-
शरीरे दृष्टे राजा दृष्टो भवति एवं जगतः परमात्मशरीरत्वात् जगद्याथात्म्यविद्विर्जगद्दर्शने सति परमात्मा दृष्टो भवतीति ।
जगद्विलक्षणस्याप्यस्य विशिष्टतया प्रकाशे दृष्टान्तमाह । यथाऽनिल इति । स्वयं पृथिवीविलक्षणो वायुः पार्थिवगुणमाश्रितः
पार्थिवपुष्पपरागसंस्पृष्टो गन्धवह इति प्रकाशते । तद्वज्जगद्विलक्षणोऽपि जगच्छरीरकत्वात्तन्मात्ररूपभाक्त्या परमात्मावभासत
इत्यर्थः । “काठिन्यवान् यो विभर्ति तस्मै भूम्यात्मने नमः” इत्याद्युक्तम् ॥ ३४ ॥ * * एवं तुभ्यमुपदिष्टेनानेन
स्त्रीत्रेणमिष्टुतो भगवान् प्राचेतसस्य प्रसन्नोऽभूदित्याह मुनिः । इतीति । हे कुरुश्रेष्ठ ! इतीत्यं स्तुतो भगवान् तस्मिन्नघमर्षणे
तीर्थे संस्तुवतो दक्षस्य प्रादुरासीत् प्रत्यक्षोऽभूत् पुरत इति शेषः । तत्र हेतुः भक्तवत्सलः ॥ ३५ ॥ * * प्रादुर्भूतं
भगवन्तं वर्णयति । कृतपाद इति । सुपर्णस्य गरुत्मतोऽसे स्कन्धयोः कृतौ विन्यस्तौ पादौ येन । प्रलम्बा आजानुलम्बिनः
अष्टौ महाभुजा यस्य । शङ्खाद्यायुधधरः । तत्रासिः खड्गः चर्म खेटः ॥ ३६ ॥ * * पीते वाससी यस्य सः । घन इव
श्यामः प्रसन्नं वदनमीक्षणं च यस्य सः । वनमालया निवीतमङ्गं यस्य सः । लसन् श्रीवत्सः कौस्तुभश्च यस्य सः ॥ ३७ ॥ * *
महान्ति किरीटं स्फुरन्ती कटके च यस्य सः । मकराकारे कुण्डले यस्य काञ्चयादिभिर्भूषितः अलङ्कृतः । तत्र काञ्ची
कटिमेखला वलयमत्र पादभूषणं कटकस्योक्तत्वात् ॥ ३८ ॥ * * त्रैलोक्यं मोहयतीति त्रैलोक्यमोहनं नन्द्यादित्वाल्लयुः ।
श्रीपुरुषोत्तममन्त्रोपास्यं श्रीपुरुषोत्तमाख्यं तद्रूपं बिभ्रत् त्रिभुवनेश्वरः । नारदादिभिः पार्षदैः सुरश्रेष्ठैश्च परिवृतः । अनु पृष्ठतो
गगयद्भिः सिद्धादिभिरनुवृतः अनुसृतः एवम्बिधः प्रादुरासीदिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३९ ॥ * * तन्महदाश्चर्यं भगवतो
रूपम्विलोक्य गतसाध्वसः वीतभयः प्रजापतिः प्राचेतसः प्रहृष्टचित्तो भूमौ दण्डवन्नमस्कृतवान् ॥ ४० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अनिरुक्तात्मशक्तिरित्येतद्विबुधोति । यच्छक्तय इति । विवादसम्वादभुवः विप्रतिपत्तिसंप्रतिपत्त्योर्भुवो विषयाः
 वदतां वादं कुर्वतां वादिनां मतमज्ञाननिमित्तमित्याह । कुर्वन्तीति ॥ ३१ ॥ * * विवादसम्वादौ च कथंकारं
 स्यातामिति तत्राह । अस्तीति । यद्विन्नयोर्विरुद्धयोर्धर्मयोरपेक्षितं विषयः किमाकारयोर्मदन्य ईश्वरोऽस्ति नास्तीति वादिभिः
 प्रतिपाद्यमानयोः । भिन्नत्वविरुद्धत्वे कथमत्राह । वस्त्विति । भिन्नवस्तुनिष्ठत्वात् एकस्मिन्वस्तुनि स्थितयोरित्यङ्गीकारे
 विरुद्धयोः । यद्यप्येकस्य स्वरूपेण सत्त्वं परस्वरूपेणासत्त्वमिति द्वौ धर्मौ स्तः तथापि नैतादृशी एते सत्त्वासत्त्वे स्वरूपस्यैवेति
 यत् इति द्योतनायेति पदद्वयं यच्च किञ्चनालौकिकं यच्च साङ्ख्ययोगयोः समं कर्मानुष्ठानलक्षणयोगप्रदिपाकर्मकाण्डे
 तत्फलदातृत्वेन प्रतिपाद्यं साङ्ख्ये च यथार्थज्ञानसाधनं वेदान्ते विचारितं तच्चानुकूलं सर्वेषां प्रियतमं तत्तद्वादिनां तत्तद्विद्वि-
 जनकत्वेन तत्तदनु रूपफलदातृत्वेन वर्तमानं वा तत्परं बृहत् परं ब्रह्म प्रपद्य इति वाक्यशेषः । सर्वदा वर्धमानं न
 कदाप्यन्यथा भूतमित्यतो बृहदिति अस्तित्वपक्ष एव श्रेयान्न द्वितरः । तस्य दुष्टत्वादिति विशदीकरणाय साङ्ख्ययोगयोरिति
 विशेषणं “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति” इति श्रुतिं हिशब्देन सूचयति । अस्ति द्वैतं वस्त्विति निष्ठा साङ्ख्ययोगयोः नास्ति तद्वैतं
 वस्त्वद्वैतमेवेति निष्ठासुरीयतो वा हीति । तदुक्तम् “मदन्यो नास्ति सर्वेश इति विद्वद्वासुरं मतम् । अस्तीति दैवमुभयोर्हरिरेव
 ह्यपेक्षितः । निषेधविध्योर्विषयः फलदाता च केशवः । तादृग्बुद्धेः कारणं च स्थानयोश्चोच्चनीचयोः” इति (१) ॥ ३२ ॥ * *
 इतोऽपि मदन्य ईश्वरोऽस्तीति पक्ष एव श्रेयानित्यभिप्रेत्याह । योऽनुग्रहार्थमिति । योऽनन्तो भगवान् पादमूलं भजतामनुग्रहार्थं
 जन्मकर्मभिर्नामनि रूपाणि च भेजे स परमो मह्यं प्रसीदतामित्यन्वयः । अलौकिकत्वेन तं विशिनष्टि । अनामरूप इति ।
 देवदत्तकर्मवदीशकर्मणामप्रत्यक्षत्वाद्विष्णुभिन्नरूपाणामदर्शनादनामरूपः । न तु स्वरूपकर्मोऽस्ति तत्त्वात् “यदा पश्यः पश्यते
 रूक्मवर्णं कर्तारमीशम् अथैनमाहुः सत्यकर्मैति सर्वकर्मा सर्वनामा सर्वरूपः” इत्यादिश्रुतेः । अवतारैर्नामकर्मणां दर्शनाच्च ।
 तदुक्तं “तत्कर्मणामदृष्टत्वादानामाचाप्यदर्शनात् । अरूपस्त्ववतारेण रूपकर्माणि दर्शयन् । नित्यरूपो नित्यकर्माण्यव्यक्तत्वमवेक्ष्य
 तत् । अरूपकर्मैत्युदितो रूपकर्मोऽस्ति तेनैव तु” इति । किञ्च । भगवद्व्यतिरिक्तपुरुषानुपपन्नार्थवाचि नाम यस्य सोऽनामा यथा
 मुक्तानां परमा गतिः कमलाकान्त इति कंसादिनिग्रहादवाप्तं कंसारिः मुरारिरित्यादिवाच्यार्थसमत्वात् सर्वनामा मूलरूपस्या-
 त्यन्तमव्यक्तत्वादरूपः अनामासोऽधिकार्थत्वादव्यक्तत्वादरूपकः । कंसारित्वादिसाम्यार्थो व्यक्तरूपोवतारगः” इति “लोक-
 दृष्ट्याधिकार्थानि मूलनामानि केशवे । अथ दामोदरादीनि लोकदृष्ट्या समानि तु “आनन्दोऽव्यक्तरूपस्तु मूलरूपमुदाहृतम् ।
 स एव व्यक्तिमापन्नः प्रादुर्भाव उदाहृतः ।” इति अनेन उक्तस्मृत्यर्थोऽपि स्पष्टीकृत इति ज्ञातव्यम् ॥ ३३ ॥ * *
 यथाधिकारं स्वविषयज्ञानस्य तारतम्यजनकत्वेन प्रमाणसिद्धत्वान्मदन्यो नास्तीश्वर इति मतमासुरमित्याशयेनाह । यः प्राकृतै-
 रिति । यो भवान् प्राकृतैर्ज्ञानपथैर्जनानां स्वबुद्धयनुसृतसिद्धान्तेन विभाति स ईश्वरो मे मनोरथं कुर्यादित्यन्वयः । क स्थित
 इत्यत उक्तम् । देहेति । अयं भावः । अधमानां जनानां जीवदेहगतो जीवः तदभिन्न इति प्रतीयते । अहं ब्रह्मास्मीति मध्यमानां
 जनानां देहगतः सन् देहगतोऽनिर्णीत इति यावज्जीवस्तदन्यो वा हरिरिति उत्तमानां जीवानां प्रकर्षेण प्राकृतेनौत्पत्तिकेन
 ज्ञानेन देहगतो देहगाज्जीवाद्भिन्न इति शेषः । ईश्वरः पूर्णानन्दादिगुण इति प्रकाशते तत्रोदाहरणम् । यथेति । यथाऽनिलो
 वायुः पार्थिवं पृथिवीकार्यं गुणं सुखदुःखभोगसाधनं शरीरमाश्रितः प्रकृतिविकृतैर्ज्ञानसाधनैरिन्द्रियैः प्राकृतानां श्वास इति
 मध्यमानां शरीरः प्राण इति अप्राकृतानामुत्तमानां सर्वदेवोत्तमः सूत्रात्मेति प्रतिभाति तथेति । “स्वदेहस्थं हरिं प्राहुरधमा
 जीवमेव तु । मध्यमाश्चाप्यनिर्णीतं जीवाद्भिन्नं जनार्दनम् । पूर्णानन्दादिगुणकं सर्वजीवविलक्षणम् । उत्तमास्तु हरिं प्राहुरस्तार-
 तम्येन तेषु च । बुद्धिशुद्धयनुसारेण यथा प्राणं शरीरिणाम् । श्वासमात्रं जनाः प्राहुरनिर्णीतं च मध्यमाः । देवदेवेश्वरं सूत्रमानन्दं
 प्राणवेदिनः” इति स्मृतिसमाख्यासिद्धत्वात्त्रैविध्येनार्थकथनं युक्तिमिति भावः ॥ ३४ ॥ * * नेयं स्तुतिर्जिह्वाप्र-
 डवत् स्तुत्ये चित्तद्रवविकारहेतुरिति । भावेनाह । इतीति ॥ ३५-३९ ॥ * * नेदं रूपं मायाकल्पितं किन्तु निजमेव
 अर्थक्रियाकारित्वादित्याशयेनाह । रूपमिति ॥ ४० ॥

१. अस्तीति नास्तीति श्लोकस्यायमर्थः । भिन्नविरुद्धधर्मयोः भिन्नविरुद्धधर्मप्रतिपादकयोः । एकस्थयोः एकवस्तुविषयकयोः अस्तीति
 नास्तीति च वस्तुनिष्ठयोः मदन्यदिति शेषः । मदन्यदीश्वराख्यं वस्तु अस्तीति दैवं मतं तादृशं वस्तु नास्तीति आसुरं मतं तयोर्मतयोरित्यर्थः ।
 अपेक्षितं तन्मतं विषयः किञ्चन लोकविलक्षणसममुच्चनीचस्थानयोर्थायोग्यफलप्रदम् अनुकूलं तादृशमतभेदेन द्विविधबुद्धिजनकं सांख्ययोगयोः ज्ञानयोग-
 कर्मयोगयोः परं मुख्यं तात्पर्यविषयं यत् तत् बृहत् ब्रह्मेति ।

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तत्र विवादावसरे तादृशगुणरूपवृंहितस्वरूपमपि सिद्धयतीत्याह । अस्तीति । योगः स्थूलोपासनाशास्त्रम् । तत्र हि भगवतो नामरूपित्वं श्रूयते । तत्र दृष्टकल्पनालाघवात् घटपटादिलक्षणाखिलनामधेयत्वं पातालपादादिकत्वं चेति विधीयते । नास्तीति साङ्ख्यं ज्ञानशास्त्रम् । तत्र हि निषेधश्रुतिभिस्तस्य नामरूपित्वं यन्निषिध्यते तत् प्रापञ्चिकनामरूपित्वस्य कल्पितत्वात् सर्वथैव नास्तीति निश्चीयते । तदुक्तमुभयमतस्यैव प्राक् । “स सर्वनामा स च विश्वरूप” इत्यादिना । “यद्यन्निरुक्तं वचसा निरूपितम्” इत्यादिना च । अस्तीति नास्तीति वस्तुनिष्ठा ययोः । तमेव विवादं स्फुटयति भिन्नौ अस्तीति नास्तीत्येवम्भूतौ विरुद्धौ धर्मौ ययोस्तयोः । नन्वात्मानयोरिविभिन्नविषयत्वं नेत्याह । एकस्थयोः समानविषययोः तदेवं विवादे सति तयोर्यत् किञ्चित् समं समञ्जसत्वेनैव । अपेक्षितं प्रतीतं वस्तु तद्द्वयोरपि बृहत् । बृहदनुकूलं भवति । किं तत् समञ्जसं यत् परं नामरूपादत्यन्तं तदभावाच्च विलक्षणं यत्र युगपन्नामरूपित्वमनामरूपित्वमपि वक्तुं शक्यते तद्विलक्षणं किमपि नामरूपलक्षणमेव वस्त्वित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । एकस्मिन्नेव वस्तुनि नामरूपित्वविधिनिषेधाभ्यां परस्परं श्रुतयः पराहताः स्युः । अत्र तु परत्वेनोभयत्रापि प्राप्तनयुक्त्या समञ्जसमप्राकृतनामरूपित्वमेव विधिनिषेधश्रुतितात्पर्येणोपस्थाप्यत इति तत्तन्मतं विवादमात्रम् । इत्थमेव श्रीध्रुवेण निर्विवादत्वमुक्तम् । तिर्यङ्गद्विजसरीसृपदेवदैत्यमर्त्यादिभिः परिचितं सदसद्विशेषम् । रूपं स्थविष्ठमज ते महदाद्यनेकं नातः परं परम वेद्मि न यत्र वादः” इति ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ तदेव व्यनक्ति । यो नामरूपरहित एव नामानि रूपाणि भेजे प्रकटितवान् । जन्मकर्मभिः सहितानि च प्रकटितवानित्यर्थः । व्यतिरेकदोषमाह । अनन्तः यदि तस्मिन्नामरूपित्वादिकं नास्ति तर्हि तच्छक्तिमत्त्वं प्रति सान्त्वमेव प्रसज्येतेति । तदुक्तं प्रचेतोभिः । न ह्यन्तो यद्विभूतीनां सोऽनन्त इति गीयते इति । तत्तत् प्रकाशने हेतुः । भगवान् भगात्मकशक्तिमान् तस्याः शक्तेर्मायात्वं निषेधति । परमः पराख्यशक्तिरूपा मा लक्ष्मीर्यस्मिन् । अन्यथा परत्वव्याघातः स्यादिति भावः । “तस्मान्न मायया सर्वं सर्वमैश्वर्यसम्भवम् । अमायो ह्रींश्चरो यस्मात्तस्मात् परमं विदुः” इत्युक्तेः । ननु सर्वनामविश्वरूपत्वे तद्राहित्ये च सन्त्येव तत्तदुपासकाः प्रमाणम् । अत्र के स्युरित्याशङ्क्याह । पादमूलं भजतामनुग्रहार्थमिति । योगसांख्ययोरुक्तत्वं न सम्यक् प्रकाशते किन्तु भक्तावेव । “भक्तिरेवैनं दर्शयति” इत्यादिश्रुतेः । तस्माद्यदुक्तं तयोर्विवादमात्रत्वमिति भावः । अत एव लक्ष्यतेऽनन्तरमेव इतीत्यादौ प्रादुरासीत् कुरुश्रेष्ठ ! भगवान् भक्तवत्सलः । कृतपादः सुपर्णास इत्यादि । पादमूलं भजतामित्यनेन तान् प्रति रूपप्राकट्यात् पूर्वमपि रूपमस्येवेति व्यञ्जितम् । “चरणं पवित्रं विवतं पुराणम्” इत्यादिश्रुतेः । भेज इत्यतीतिनिर्देशः प्रामाण्यदाढ्यायानादित्वं बोधयति । अनन्तपदस्य च नामाणि रूपाणि चानन्तान्येवेति भावः । अत्र प्राकृतनामरूपरहितोऽपीति टीका च ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ननु विभूतिकामस्य तव तत्तद्विभूतिसम्बलितगणपत्याद्युपाधित्वेनैव ममोपासना युक्ता कथं सर्वात्मना निरुपाधित्वेन सौषि । तत्राह । यः प्राकृतैरिति । तत्र तत्रानिलवत् स्वकार्यकरत्वं भवत एव न तूपाधेरिति स्थिते किमुपाधिभावनयेति भावः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ इतीति सार्द्धपञ्चकम् ॥ ३५-४० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

नन्वत्र मते सजातीयविजातीयस्वगतभेदासहिष्णवोऽन्येऽद्वैतवादिनो विवदन्ते तैश्चान्ये नैयायिकाः षोडशपदार्थवादित्वात् द्वैतवादिनो विवदन्ते तैश्चान्ये वैशेषिकाः सम्बदन्ते । तैः सर्वैश्चान्ये न कदाचिदनीदृशं जगदिति वदन्तो मीमांसका विवदन्ते तैश्चान्ये स्वभाववादिनः सम्बदन्ते ते च तत्त्वविद्विर्बोधिता अपि कुतः पुनर्मुह्यन्तीति तत्राह । यच्छक्तयः । यस्य मायाशक्तिवृत्तयो वदतां समादधतां वादिनां तत्राक्षेपकृतां विवादस्य क्वचित् सम्वादस्य च भुव उत्पत्तिहेतवो भवन्ति प्रयोजनमाह । आत्ममोहमिति । आत्मानं जिज्ञासमानानामपीत्यर्थः । मुहुरिति । तत्राविच्छेदः सूचितः । अनन्तगुणायेत्यनन्तशब्दस्यानेकार्थत्वेनानाशवाचित्वात् गुणानामनश्वरत्वं निःसीमत्वं चोक्तम्” इमे चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः” इति पृथिव्युक्तौ नित्या इति पदेन “नान्तं गुणानामगुणस्य जगुर्योगेश्वरा ये भवपाद्ममुख्या” इति सूतोक्तौ च अगुणस्येति योगेश्वरा इति पदाभ्याम् “ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः” इति पराशरोक्तौ च विना हेयैरित्युपन्यासेन च तदीयगुणानामप्राकृतत्वावगमेऽप्यबास्तवत्वमाचक्षणास्तेऽपराधिनः कथमविद्यया न मुह्यन्तीति भावः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ ननु ते शास्त्रज्ञाः किमिति निन्द्यन्ते शास्त्राणामेवैकमत्याभावेन परस्परविरोधादिति चेन्मैवं वादीरित्याह । अस्तीति । योगसाङ्ख्ययोः योगो भक्तियोगशास्त्रं साङ्ख्यं ज्ञानशास्त्रं तयोस्तत् प्रसिद्धं परं सर्वोत्कृष्टं बृहद्ब्रह्म सममननुकूलं च यथास्यात्तथा अवेक्षितम् । परस्परविरुद्धयोस्तयोर्द्वयोरेव शास्त्रयोरवेक्षणे किमपि वैषम्यं प्रातिकूल्यं च

नास्तीत्यर्थः । तयोः कथम्भूतयोः अस्तीति भिन्नविरुद्धधर्मयोः । योगशास्त्रे हि “कृष्णं पिशङ्गाम्बरमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदा-
द्युदायुधम्” इत्यादिना नामरूपगुणपाणिपादाद्यङ्गोपाङ्गपार्षदधामादि अस्त्युपास्यत्वेन विधीयते । साङ्ख्यशास्त्रे ह्यनामरूप-
गुणमपाणिपादमचक्षुरश्रोत्रमेकमद्वितीयमपि नामरूपादिकं नास्तीति निषिद्धयते इत्येवं भूतौ भिन्नौ परस्परविरुद्धौ च धर्मौ
ययोस्तयोर्भिन्नविषयत्वे विरोधो न स्यादित्येकस्थयोः एकस्मिन् ब्रह्मण्येव तिष्ठत इत्येकं ब्रह्मैव विषयीकुर्वतोऽरित्यर्थः । ननु तर्हि
कथमवैषम्यमप्रातिकूल्यं वा तत्राह । वस्तुनिष्ठयोः वस्तुनि वास्तववस्तुन्येव निष्ठा प्रतिपादकत्वलक्षणा ययोः । तेन भक्तिशास्त्र-
विधिना वास्तवं वस्त्वेव प्रतिपादयति न त्ववास्तवम् । तथा ज्ञानशास्त्रञ्च निषेधेन वास्तवं वस्त्वेव प्रतिपादयति न त्ववास्तवम् ।
तेन भक्तिशास्त्रेण परमेश्वरस्य रामकृष्णादिमूर्तेर्नामरूपादिकवस्तुप्रतिपादने सिद्धे ज्ञानशास्त्रमपि स्वस्य वस्तुनिष्ठत्वादेव तस्य
नामरूपादिकं नैव निषेधति किन्तु तस्य मायिकमूर्तेर्विराज एव अत एव पुनर्भक्तिशास्त्रमपि ज्ञानशास्त्रे निषिद्धं विराड्रूप-
मुपास्यत्वेन नोपादत्ते । यदुक्तम् ।

अमुनी भगवद्रूपे मया ते ह्यनुवर्णिते । उभे अपि न गृह्णन्ति मायासृष्टे विपश्चितः ॥

इति विराड्रूपस्यापि धारणायामुपादानं तु कस्यचिदेव प्रथमदशायामेव चित्तशुद्धयर्थमेव न तु सर्वदोषासनार्थमिति
भक्तिज्ञानशास्त्रयोर्वस्तुतस्त्वविरोध एवेति शास्त्राविरोधेऽपि विवदमानाः शास्त्रतात्पर्यमविद्वांसो दार्शनिका एव विगीता इति
भावः ॥ ३२ ॥ * * अतो नामरूपादिविधिनिषेधाभ्यां शास्त्रद्वयाविरोधं व्यञ्जयन् भक्तवत्सलस्य भगवतः स्वस्मिन्-
नुग्रहं प्रार्थयते । य इति । अनामरूपः प्राकृतनामरूपादिरहितोऽपि जन्मभिरवतारैर्विशुद्धोर्जितसत्त्वानि रूपाणि कर्मभिर्ना-
मानि च भेजे इति स्वामिचरणाः । भेजे प्रपञ्चे प्रकटीचकार ॥ ३३ ॥ * * तदेवं न यस्य सख्यमित्यनेन “सर्वं पुमान्
वेद गुणांश्च तज्ज्ञो न वेद सर्वज्ञमनन्तमीडे” इत्यनेन च जीवेश्वरयोरल्पज्ञत्वसर्वज्ञत्वाभ्यां वास्तवमेव पार्थक्यमवधारितमेव ।
ततश्च “यदोपरमो मनस” इत्यनेन मनीषिणोऽन्तर्हृदीत्यनेन च तस्यैवेश्वरस्यैकस्याप्यलौलिकनिर्विशेषसविशेषज्ञानगम्यत्वेन
निर्विशेषं सविशेषस्वरूपञ्च यथामिति व्यञ्जितम् । पुनश्च स वै ममाशेषेति त्रयेण मायिकवस्तूनां तद्रूपत्वेऽपि तत्स्वरूप-
भूतत्वाभाव उक्तः । पुनरस्तीति नास्तीति द्वयेन भक्तिशास्त्रज्ञानशास्त्रयोरविरोधो गृह्योऽपि स्पष्टीकृतः । इदानीं ये जीवेश्वरयोः
पार्थक्यमुपाधिकृतमेव न वास्तवमित्याचक्षते तेषां ज्ञानिमानिनामसमञ्जसपथगामित्वं व्यञ्जयन् स्वमनोरथं स्वमनोरथसिद्धि-
यः प्राकृतैरर्वाचीनैर्ज्ञानमार्गैर्जनानां देहगतः यथाशयम् आशयमन्तःकरणं दुष्टं शिष्टं वा अनतिक्रम्य तद्वर्माक्रान्त एव विभाति
प्रार्थयते । जीवरूपेण भासते यथा वायुः पार्थिवं दुष्टं शिष्टं वा गन्धमाश्रितो नाना गन्धवान् भवति न तु वस्तुतः ॥ ३४ ॥ * *
संस्तुवतो दक्षस्य ॥ ३५-३६ ॥ * * कटकः पादकटकः बलयं हस्तस्थम् ॥ ३७-४० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

ननु ब्रह्मैव विश्वहेतुश्चेत्तर्हि ब्रह्मकारणवादिभिः सह प्रधानपरमाण्वादिकारणवादिनः कुतो विवदन्ते इत्यत्राह ।
यदिति । यस्य ब्रह्मणः शक्तयः प्रकृत्याद्याः अज्ञाततया वादिनां पूर्वपक्षिणां साङ्ख्यादीनां विवादस्य पूर्वपक्षस्य ज्ञाततया च
वदतां वेदान्तिनां सिद्धान्तिनां सम्वादस्य सिद्धान्तस्थापनस्य भुवो भूमयः निमित्तानि भवन्ति । एषां वादिनां भगवच्छक्त्यन-
भिज्ञानां मुहुरात्ममोहं च कुर्वन्ति तस्मै भूम्ने ब्रह्मणे नमः । अथ प्रधानादेर्विश्वहेतुत्वे अयोग्यतां ब्रह्मणस्तत्र योग्यतां च
दर्शयति । अनन्तगुणायेति । सृज्यमानविश्वेक्षणसृजननियमनधारणपालनाद्यनन्ताः अबाध्याः नित्या गुणा यस्मिन् तस्मै । ते
च “अनन्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ” इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धाः “ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना
ह्यैर्गुणादिभिः । इति श्रीपराशरेणोक्ताश्च । अत्रापि “इमे चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः” इत्यादिषु प्रसिद्धाः ।
अचेतनानां प्रधानादीनामीक्षित्वादिगुणहीनानां न जगत्कारणत्वमिति भावः ॥ ३१ ॥ * * तेषां मोहितत्वं दर्शयन्
वेदप्रमाणकं ब्रह्मैव विश्वकारणमित्याह । अस्तीति । एकस्थमीश्वरभावनिष्ठं योगशास्त्रं नास्तीति एकस्थमीश्वरसाङ्ख्यशास्त्रम् ।
एकस्थं च एकस्थं च एकस्थे तयोः भिन्नविरुद्धधर्मिणोः अन्योऽन्यभिन्नौ विरुद्धौ च धर्मौ प्रतिपाद्यौ पदार्थौ ययोस्तयोः वस्तुतः
तदभिमतं जगत्कारणं तन्निष्ठयोः योगसाङ्ख्ययोः किमवैक्षितमहो किं विचारितं न च किमपीत्यर्थः । अयमर्थः । साङ्ख्ये
प्रोक्तमीश्वरो नास्ति प्रधानमचेतनस्य जगतः कारणं न ब्रह्मेति तदयुक्तम् “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्युपक्रम्य “तद्
ब्रह्म तद्विजिज्ञासस्व” इति श्रुतिविरुद्धत्वात् योगे चोक्तमीश्वरोऽस्ति निमित्तमात्रं जगदुपादानकारणं तु प्रधानमिति तदप्ययुक्तं
“तदात्मानं स्वयमकुरुत तदैक्षत बहु स्याम्” इत्यादिश्रुतिविरोधात् । तत्तस्मात् बृहद्ब्रह्मैव परं जगत्कारणमनुकूलं ध्यातृणां हितं
भवति । यतः समं सर्वात्मभूतमित्यर्थः “कारणं तु ध्येयम्” इति श्रुतेः सर्वात्मभूतब्रह्मध्यानेनैव मुक्तिर्भवति न प्रधानाद्यनात्म-
ध्यानेनेति फलितोऽर्थः । एते च सर्वे वेदविरुद्धवादिनो भगवन्मायामोहिता इति बोधितम् ॥ ३२ ॥ * * एवं माया-

मोहितैरज्ञातोऽपि यः पादमूलं भजतामनुग्रहार्थं जन्मभिः रूपाणि मूर्तीः कर्मभिर्नामानि च भेजे स मह्यं प्रसीदताम् तानि रूपाणि नामानि चाप्राकृतानीति द्योतयितुं नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतिप्रसिद्धेः अनित्यप्राकृतनामरूपसंबन्धाभासं भगवतः आह । अनामरूप इति ॥ ३३ ॥ * * एवं परायावितथानुभूतये इत्यादिना परत्वसर्वात्मत्वमायामोहितजनदुर्ज्ञेयत्वविभुत्व-सर्वात्मत्वसर्वप्राकृतनामरूपविलक्षणत्वादिभिर्गुणैः स्वरूपतो जीवविलक्षण एव भगवानित्युक्तम् । अत्र भ्रान्तानु देहे जीवः स एवेति जानन्तीत्याह । प्राकृतैः प्रकृतिमोहितजीवप्रवर्तितैः ज्ञानमार्गैः जनानां यथाशयमाशयमन्तःकरणमनतिक्रम्य यो देहगतो विभाति जीवधारकोऽपि जीवो विभाति न तु स जीवः “अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया” इत्यादि-श्रुतिगणव्याकोपात्तत्र दृष्टान्तमाह । यथा पार्थिवं गुणं गन्धं श्रितः तद्वारकः न तु पार्थिवगुणस्वरूपः अनिलः तथापि गन्धोऽ-यमिति जनानां विभाति तद्वदित्यर्थः । स मे मनोरथं कुरुतात् मामिष्टार्थदानेन रक्षतु ॥ ३४ ॥ * * इत्येवमुक्तप्रकारेण संस्तुवतो दक्षस्य स भगवानाविः प्रत्यक्षः आसीत् ॥ ३५-३७ ॥ * * महाति किरीटकटकानि शिरश्चरणगतानि यस्य सः काञ्च्यादिभिर्भूषितश्च वलयं हस्तभूषणं कटकस्यासक्तत्वात् ॥ ३८-३९ ॥ * * आगतसाध्वसः । आनन्दातिशया-ज्ञातसंभ्रमः ॥ ४० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ननु वस्तुतः सर्वं भगवानेव चेत्तदा कथं पण्डितानां कस्मिंश्चिदर्थे विवादः कस्मिंश्चिदर्थे संवाद इत्यपेक्षायामाह-यदिति । यस्य मायाविद्यायाः शक्तयो वदतां वादिनां कचिद्विवादस्य कचित्संवादस्य च भुवः कारणानि भवन्ति एषां पण्डितम्म-न्यानां मुहुर्निरन्तरमात्मनः मनसो मोहं च कुर्वन्ति तस्मै नम इत्यन्वयः । विवादेषु हेत्वन्तरमपरिगणितगुणत्वं सूचयन्नाह-अनन्तगुणायेति । तत्रापि हेतुमाह-भूम्न इति, अनन्तकोटिब्रह्माण्डव्यापिन इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ * * एवं धर्मे मार्गभेदेन विवादे सत्यपि धर्मिणि तु न विवादः शास्त्रिणामित्याह-अस्तीति । योग उपासनाशास्त्रं तत्र हि ‘कृष्णं पिशङ्गाम्बरमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधं’ इत्यादिना भगवतो नामरूपगुणपाणिपादाद्यङ्गोपाङ्गादिधर्मोऽस्तीत्युपास्यत्वेन विधीयते । साङ्ख्यं हि ज्ञानशास्त्रं तत्र ‘ह्यनामरूपगुणमपाणिपादचक्षुरश्रोत्रमेकमद्वितीयं’ इत्यादिना तस्य नामरूपादिकं नास्तीति निषिध्यते । इत्येवम्भूतौ भिन्नौ भावाभावात्मकतया परस्परविरुद्धौ धर्मौ प्रतिपाद्यतया ययोः तयोर्थेगसांख्यशास्त्रयोः यत्किञ्चन सममनुगतं वस्तु अपेक्षितं प्रतीतं तद्बृहत् ब्रह्मैवेत्यन्वयः । नन्वेकेन शास्त्रेणैकत्र सधर्मकत्वविधाने अपरेण च शास्त्रेणान्यत्र निर्धर्मकत्वविधाने कथं विरोध इत्याशङ्क्याह-एकस्थयोरिति, एकस्मिन् ब्रह्मण्येव तिष्ठते इति तथा तयोरेकं ब्रह्मैव प्रतिपादयतोरित्यर्थः । तत्र हेतुमाह-वस्तुनिष्ठयोरिति ‘यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते । साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः । एकं साख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति’ इत्यादिवचनात् उभयोः परमार्थवस्तुनिष्ठत्वात्, तच्च ब्रह्मैवेत्यर्थः । तत्र विवादा-भावे हेतुमाह-परं हीति, हि यस्मात् विवादविषयेभ्यो धर्मेभ्यः परं भिन्नमित्यर्थः । प्रत्युत विवादानुकूलमेव धर्मिणं विना धर्मविधानप्रतिषेधासम्भवादित्याह-अनुकूलमिति । तस्मै नम इति पूर्वस्यानुषङ्गः ॥ ३२ ॥ * * एवं नमस्कारपूर्वकं स्तुत्वा तत्प्रसादं प्रार्थयते—य इति । यो भगवानचिन्त्यैश्वर्यादिमान् अनन्तः देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यः अक्षमरूपः प्राकृत-नामरूपरहितोऽपि स्वपादमूलं भजतामनुग्रहार्थं जन्मभिरवतारैर्विशुद्धसत्त्वादिरूपाणि कर्मभिर्नामानि च भेजे तत्तत्समये प्रकटितवान् स परमः परमेश्वरो मह्यं प्रसीदत्वित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ * * ननु त्वादृशानां सकामानां मनोरथपूर्त्तौ रुद्रादिदेवान्तरप्रसादेन प्रसिद्धा तत्र तत्प्रसादं विहाय मत्प्रसादप्रार्थनया किमित्याशङ्क्य देवान्तरस्यापि त्वदपान्तरत्वात् । त्वत्प्रसादेनैव सर्वमनोरथप्राप्तिरित्याशयवान् स्वमनोरथं प्रार्थयते—य इति । योऽन्तर्यामी सर्वदेहगतोऽपि प्राकृतैरर्वाचीनैर्ज्ञान-पथैरुपासनामार्गैर्यथाशयं तत्तद्वासनानुसारेण तत्तद्देवतारूपेण विभिन्नतया भाति स ईश्वर एव मम मनोरथं सत्यं कुरुता-दित्यन्वयः । एकस्यापि विविधनामरूपेण भाने दृष्टान्तमाह—यथेति, यथा पार्थिवं गुणं धूसरत्वादिकमाश्रित्य अनिलो विविध-नामरूपवान् विभाति तथेत्यर्थः । तदुक्तं तृतीयस्कन्धे ब्रह्मणा ‘यद्यद्विया त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाय’ इति ॥ ३४ ॥ * * इत्येवं तस्मिन्नधर्मवर्णनसञ्ज्ञके तीर्थे संस्तुवतो दक्षस्य स्तुतो भगवानाविरासीदित्यन्वयः । इदं हंस-गुह्याख्यं स्तोत्रमतिरहस्यमिति न यस्मै कस्मै वक्तव्यं तुभ्यं तु भगवद्भक्तत्वेन कुरुकुले श्रेष्ठत्वाद्गणितमिति सूचयन् सम्बोधयति-हे कुरुश्रेष्ठ इति । स्तोत्रादिकं मध्ये द्वारमात्रं वस्तुतस्तु भक्तेषु भगवान् स्वकृपयैव तुष्यतीति सूचयन्नाह—भक्तवत्सल इति ॥ ३५ ॥ * * तं भगवन्तं वर्णयति—कृतपाद इति साद्वैश्वतुर्भिः । सुपर्णस्यांसे स्कन्धे कृतौ पादौ येन । प्रलम्बा अष्टौ महान्तो भुजा यस्य सः । चक्राद्यष्टायुधधरः ॥ ३६ ॥ * * पीते वाससी यस्य सः । वनवच्छयामः । प्रसन्नं वदनमीक्षणे च यस्य सः वनमालया निवीतं कण्ठादिपादान्तं व्याप्तमङ्गं यस्य सः । लसन्तौ श्रीवत्सकौस्तुभौ यस्य सः, श्रीवत्सो

रोमावर्त्तविशेषः । कौस्तुभो मणिः ॥ ३७ ॥ * * महान्ति किरीटकटकानि यस्य सः । स्फुरन्ती मकराकारे कुण्डले यस्य सः काञ्च्यादिभिर्विभूषितः । वलयमत्र पादभूषणं द्रष्टव्यं कटकस्योक्तत्वात् ॥ ३८ ॥ * * सुरयूथपैरिन्द्रादिभिः लोकपालैः । एवम्भूत आविरासीदित्येकक्रियान्वयः ॥ ३९ ॥ * * तस्य भगवतो महदाश्चर्यम् अत्यलौकिकं मनोहरं रूपं विचक्ष्य दृष्ट्वा प्रहृष्ट आत्मा यस्य सः अत एवागतसाध्वसः जातसम्भ्रमः प्रजापतिर्दक्षो दण्डवद्भूमौ ननामेत्यन्वयः ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ननु विश्वं परमाणुपादानकारणमीश्वरो निमित्तकारणमेवेति वैशेषिकादयः । विश्वं प्रधानकारणकं पुरुषो निमित्तकारणमात्रमिति सांख्यादयः । न कदाचिदनीदृशं जगदिति पूर्वमीमांसाप्रणेतारः । सर्वमपि वस्तु नित्यमनित्यं च भिन्नमभिन्नं चेति अन्ये । अतः कथं कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मैककारणत्वं तदनन्यत्वं चोच्यते इतीमां शङ्कां परिहरन्नमस्करोति । यच्छक्तय इति । वदतां ग्रन्थनिबन्धनेन स्वशास्त्रमुपदिशतामित्यर्थः । वादिनां वादान् कुर्वाणानां वैशेषिकादीनां, यच्छक्तयः यस्य परमात्मनः शक्तयः पृथिव्यादयः, विवादसंवादभुवः विप्रतिपत्तिप्रतिपत्त्योः भुवो विषयभूताः, कचिद्विवादस्य कचित्संवादस्य स्थानभूता इत्यर्थाः । भवन्ति । एषां वादिविवादिनां मुहुः आत्ममोहं च, कुर्वन्ति । तस्मै अनन्तगुणाय असंख्येयकल्याणगुणगणाय, भूम्ने स्वरूपतोऽपि बृहते, नमः । 'यस्य पृथ्वी शरीरम्' इत्यादिश्रुतिषु पृथ्व्यादीनां ब्रह्मशरीरत्वं ब्रह्मकारणकत्वमुक्तं तत्र पृथिव्यादेरनित्यत्वदर्शनं वादिविप्रतिपत्तिस्थानं पृथिव्याद्यवस्थायाः सततपरिणामित्वेनासदात्मकेक्षया अनित्यत्वधीसंभवेऽपि 'नित्या सततविक्रिया' इत्यादिवाक्यतस्तद्द्रव्यानित्यतायाः श्रुत्यादिप्रतिपन्नत्वं सिद्धान्तिसंप्रतिपत्तिस्थानं ज्ञेयमिति भावः । अनन्तगुणायेत्यनेन निर्गुणब्रह्मवादोऽपि भ्रममूलक इति सूचितम् ॥ ३१ ॥ * * इदानीं परमात्मस्वरूपप्रतिपत्तिं वदन् वादिविप्रतिपत्तीनां शास्त्रानुसारेण परिहार्यत्वमाह । अस्तीति । भिन्नावत एव विरुद्धौ धर्मौ ययोस्तौ तयोः, वस्तुनिष्ठयोर्वस्तुमालम्ब्य वर्त्तमानयोः, एकस्थयोरेकस्मिन् धर्मेणि वर्त्तमानयोः, सांख्ययोगयोः, अस्तीति 'चरणं पवित्रम्' इत्यादिश्रुतेर्भगवतः साकारत्वमस्तीति । नास्तीति 'अपाणिपादः' इत्यादिश्रुतेर्भगवतः साकारत्वं नास्तीति द्वयोरर्थयोरेकत्र सिद्धये इति शेषः । योगशास्त्रदृष्ट्या साकारत्वं सांख्येक्षया निराकारत्वं च प्राप्तं तयोर्हरौ सिद्धयर्थमिति तदर्थः । किञ्चन अपेक्षितं प्रमाणमिति शेषः । तच्च 'अपाणिपादो जवनो प्रहीता' इति, 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' 'सकालकालो गुणी सर्वविद्याः' इत्यादिश्रुतिवृन्दं भगवत उभयविधताभाक्त्वे प्रमाणं 'सगुणो निर्गुणो विष्णुर्ज्ञानगम्यो ह्यसौ स्मृतः' इति । 'न हि तस्य गुणाः सर्वे सर्वैर्मुनिगणैरपि । वक्तुं शक्या विद्युक्तस्य सत्त्वाद्यैरखिलैर्गुणैः' इत्यादिस्मृतिवृन्दं चोभयविधतागमकम् । एवं सर्वथोभयताभाक्त्वेन, अनुकूलं समं सर्वान्तरात्मतया समताभाक्त्वात्सूक्ष्ममित्यर्थः । बृहत् स्वरूपतो गुणैश्चापरिच्छिन्नत्वाद्बृहत्तोपेतं च परं परमात्मस्वरूपं, अस्ति हि । इत्थं भगवत्स्वरूपे वादिविप्रतिपत्तिपरिहारः । अत्यार्थस्यातिस्फुटता तु श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धोः शताधिकचतुर्थतरङ्गात् ज्ञातव्या ॥ ३२ ॥ * * एवं वादिनां विप्रतिपत्तिविषयत्वेन भगवत्स्वरूपतद्गुणतच्छक्तीनां दुर्ज्ञेयत्वमुक्तमथैवं दुर्विज्ञेयस्वरूपगुणशक्तिरपि भगवान् विजाश्रितानां सुलभ इति वदन् भगवतोऽनुग्रहं प्रार्थयते । योऽनुग्रहार्थमिति । अनन्त ऐश्वर्याद्यन्तर्वर्जितः यः भगवान्, पादमूलं भजताम् अनुग्रहार्थम् अनामरूपः स्वयं कर्मकृतनामरूपरहितः सन्नपि, जन्मकर्मभिः, नामानि रूपाणि च, भजे । परमः सः भगवान्, मह्यं प्रसीदतु 'यदा पश्यः पश्यते स्वमवर्णं कर्तारमीशम्' 'सर्वकर्मा सर्वनामा सर्वरूप' इत्यादिश्रुतेः । 'एका मूर्त्तिरनिर्देश्या शुक्ला पश्यन्ति तां बुधाः । ज्वालामालोपरुद्धाङ्गी, निष्ठा सा योगिनां परा' इति । 'यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं संपूर्णतां याति' इत्याद्याः स्मृतयश्च भगवज्जन्मकर्मनाम्नामप्राकृतत्वं वदन्ति । किं च देवदत्तकर्मवत्परमेश्वरकर्मणामसंभवात् विष्णुभिन्नरूपवदीशरूपाणामदर्शनात् देववृत्तविष्णुभिन्नामवद्भगवन्नाम्नामसंभवाद्भगवतो न तद्रहितत्वं शङ्क्यं 'नित्यरूपो नित्यकर्माप्यव्यक्तत्वमवैक्ष्य तत् । अरूपकर्मेत्युदितो रूपकर्मेज्जितेर्न तु' इत्यादिस्मृतेः ॥ ३३ ॥ * * ननु भवादृशाः सकामा गणाधिपादीन् प्रार्थयन्ते त्वं तु तान् परिहृत्य कुतो भगवन्तं मामेव प्रार्थयसे तत्राह । यः प्राकृतैरिति । जनानां प्राकृतैरर्वाचीनैः, ज्ञानपथैरूपासनामार्गैः, यथाऽऽशयं तत्तद्वासनानुसारेण, यो भवान् देहगतस्तत्तदाराध्याऽऽराधकान्तर्यामी सन्नपि, विभाति तत्तद्देवतारूपेण विविधो भाति । कथमिव । यथा अनिलः वायुः, अरूपोऽगुणश्च भवति । तथापि, पार्थिवगुणं गन्धादिं, आश्रितः सन्, तथा भाति । यथा वायुश्चम्पकादिगुणं गन्धमाश्रितः सन्नानागन्धवान् रेणोर्गुणं धूसरत्वादिकमाश्रित्य नानारूपवांश्च प्रतीयते तद्वत्तद्देवतान्तर्यामीभवंस्तत्तद्देवतारूपेण भाति फलं च ददातीत्यर्थः । स ईश्वरः, मे मम मनोरथं कुरुतात् । तत्तद्देवाराधकानां तत्तदाराध्यदेवानां चान्तरात्मा भवांस्तेषां तेषामाराधकानां श्रममालोच्य स्वव्यतिरेकेण देवतानां फलदातृत्वाभावं चालोक्यायमेतदाराधकोऽसंशयो मामेवाऽऽराधयते इति स्वपरमकृपालुतया तत्तद्देवताछद्मना

स्वयमेव तत्फलं प्रयच्छति । ततः मुख्यं परित्यज्यामुख्यसेवया किमिति विचार्य, मुख्यमीश्वरमेवाश्रितोऽस्म्यतः स एव मन्मनोरथं कुरुतादिति प्रार्थयामीति भावः । तथा च भगवद्गीतासु 'यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाचिंतुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्' । स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याऽऽराधनमीहते । लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हि तान् । ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' इति च ॥ ३४ ॥ * * * एवं तुभ्यमुपदिष्टेनानेन स्तोत्रेण दक्षभिर्दुतो भगवान् प्राचेतसस्य तस्य प्रसन्नोऽभूदित्याह मुनिः । इतीति । हे कुरुश्रेष्ठ इतीत्थं स्तुतः दक्षेण कृतस्तुतिः, भक्तवत्सलः सः भगवान्, तस्मिन् अधमर्षणे तीर्थे, संस्तुवतः दक्षस्य पुरतः, आविरासीत् प्रादुरासीत् ॥ ३५ ॥ * * * प्रादुर्भूतं भगवन्तमनुवर्णयति साङ्गैश्चतुर्भिः । कृतपाद इति । सुपर्णासे गरुत्मतः स्कन्धयोः कृतौ पादौ येन सः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । प्रलम्बा आजानुलम्बिनः अष्टौ महाभुजा यस्य सः । चक्रं सुदर्शनं च शङ्खः पाञ्चजन्यश्च असिर्नन्दकाख्यः खड्गश्च चर्म खेटश्च ईषुर्बाणश्च धनुः शार्ङ्गं च पाशश्च गदा कोमोदकी च तासां धरः । अष्टभुजैरष्टायुधधरः इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ * * * पीतवासा इति । पीते वाससी यस्य सः । घन इव श्यामः, प्रसन्नं वदनमीक्षणे च यस्य सः वनमालया निवीतमङ्गं यस्य सः । लसन्तौ श्रीवत्स-कौस्तुभौ यस्य सः । तत्र श्रीवत्सो दक्षिणस्तनोपकण्ठगो रोमावर्तः लक्ष्मीवत्तत्रस्थो भक्तोत्तमो वा । कौस्तुभः समुद्रमथनोद्भूतो जलतत्त्वात्मको मणिविशेषः ॥ ३७ ॥ * * * महाकिरीटेति । महान्ति किरीटकटकानि यस्य सः । स्फुरन्ती मकराकरो कुण्डले यस्य सः । काञ्ची रशना च अङ्गुलीतानि ऊर्मिकाश्च वलये पादभूषणे च नूपुरौ च अङ्गदे च तैर्भूषितः । वलयशब्दा-र्थान्तरविधानं कटकयोरुक्तत्वात् ॥ ३८ ॥ * * * त्रैलोक्येति । त्रैलोक्यं मोहयतीति त्रैलोक्यमोहनं नन्द्यादित्वाल्ल्युः । श्रीपुरुषोत्तमाख्यमित्यर्थः । रूपं बिभ्रत् त्रिभुवनेश्वरः, नारदनन्दाद्यैः, पार्षदैः सुरयूथपैः, वृतः । अनुगायद्भिः स्वपृष्ठतो गानं कुर्वद्भिः, सिद्धगन्धर्वचारणैः, स्तूयमानः एवंविधः आविरासीदिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३९ ॥ * * * रूपमिति । महदाश्चर्यमत्याश्चर्यकरं तत् रूपं भगवतः स्वरूपं विचक्ष्य व्यालोक्य गतसाध्वसः वीतभयः, प्रजापतिः प्राचेतसो दक्षः प्रहृष्टात्मा प्रसन्नचित्तः सन्, भूमौ दण्डवत्, ननाम नमस्कृतवान् ॥ ४० ॥

भाषानुवादः

प्रभो ! आपकी ही शक्तियाँ वादी-प्रतिवादियोंके विवाद और संवाद (ऐकमय) का विषय होती हैं और उन्हें बार-बार मोहमें डाल दिया करती हैं । आप अनन्त अप्राकृत कल्याण-गुणगणोंसे युक्त एवं स्वयं अनन्त हैं । मैं आपको नमस्कार करता हूँ ॥ ३१ ॥ * * * भगवन् ! उपासकलोग कहते हैं कि हमारे प्रभु हस्त-पादादिसे युक्त साकार-विग्रह हैं और सांख्यवादी कहते हैं कि भगवान् हस्त-पादादि विग्रहसे रहित—निराकार हैं । यद्यपि इस प्रकार वे एक ही वस्तुके दो परस्परविरोधी धर्मोंका वर्णन करते हैं, परन्तु फिर भी उसमें विरोध नहीं है; क्योंकि दोनों एक ही परम वस्तुमें स्थित हैं । बिना आधारके हाथ-पैर आदिका होना सम्भव नहीं और निषेधकी भी कोई-न-कोई अवधि होनी ही चाहिये । आप वही आधार और निषेधकी अवधि हैं । इसलिये आप साकार, निराकार दोनोंसे ही अविरुद्ध सम परब्रह्म हैं ॥ ३२ ॥ * * * प्रभो ! आप अनन्त हैं । आपका न तो कोई प्राकृत नाम है और न कोई प्राकृत रूप; फिर भी जो आपके चरणकमलोंका भजन करते हैं, उनपर अनुग्रह करनेके लिये आप अनेक रूपोंमें प्रकट होकर अनेकों लीलाएँ करते हैं तथा उन-उन रूपों एवं लीलाओंके अनुसार अनेकों नाम धारण कर लेते हैं । परमात्मन् ! आप मुझपर कृपा-प्रसाद कीजिये ॥ ३३ ॥ * * * लोगोंकी उपासनाएँ प्रायः साधारण कोटिकी होती हैं । अतः आप सबके हृदयमें रहकर उनकी भावनाके अनुसार भिन्न-भिन्न देवताओंके रूपमें प्रतीत होते रहते हैं—ठीक वैसे ही जैसे हवा गन्धका आश्रय लेकर सुगन्धित प्रतीत होती है परन्तु वास्तवमें सुगन्धित नहीं होती । ऐसे सबकी भावनाओंका अनुसरण करनेवाले प्रभु मेरी अभिलाषा पूर्ण करें ॥ ३४ ॥ * * * श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित् ! विन्ध्याचलके अधमर्षण तीर्थमें जब प्रजापति दक्षने इस प्रकार स्तुति की, तब भक्तवत्सल भगवान् उनके सामने प्रकट हुए ॥ ३५ ॥ * * * उस समय भगवान् गरुड़के कंधोंपर चरण रखे हुए थे । विशाल एवं हृष्ट-पुष्ट आठ भुजाएँ थीं; उनमें चक्र, शङ्ख, तलवार, ढाल, बाण, धनुष, पाश और गदा धारण किये हुए थे ॥ ३६ ॥ * * * वर्षाकालीन मेघके समान श्यामल शरीरपर पीताम्बर पहना रहा था । मुखमण्डल प्रफुल्लित था । नेत्रोंसे प्रसादकी वर्षा हो रही थी । घुटनोंतक वनमाला लटक रही थी । वक्षःस्थलपर सुनहरी रेखा—श्रीवत्सचिह्न और गलेमें कौस्तुभमणि जगमगा रही थी ॥ ३७ ॥ * * * बहुमूल्य किरीट, कंगन, मकराकृति कुण्डल, करधनी, अँगूठी, कड़े, नूपुर, और बाजूबंद अपने-अपने स्थानपर सुशोभित थे ॥ ३८ ॥ * * * त्रिभुवनपति भगवान्ने त्रैलोक्यविमोहन रूप धारण कर रक्खा

था । नारद, नन्द, सुनन्द आदि पार्षद उनके चारों ओर खड़े थे । इन्द्र आदि देवेश्वरगण स्तुति कर रहे थे तथा सिद्ध, गन्धर्व और चारुण भगवान् के गुणों का गान कर रहे थे । यह अत्यन्त आश्चर्यमय और अलौकिक रूप देखकर दक्षप्रजापति कुछ सहम गये ॥ ३९-४० ॥

न किञ्चनोदीरयितुमशक्तु तीव्रया मुदा । आपूरितमनोद्वारैर्हृदिन्य इव निर्झरैः ॥ ४१ ॥
तं तथावनतं भक्तं प्रजाकामं प्रजापतिम् । चित्तज्ञः सर्वभूतानामिदमाह जनार्दनः ॥ ४२ ॥

श्रीभगवानुवाच

प्राचेतस महाभाग संसिद्धस्तपसा भवान् । यच्छ्रद्धया मत्परया मयि भावं परं गतः ॥ ४३ ॥
प्रीतोऽहं ते प्रजानाथ यत्तेऽस्योद्बृंहणं तपः । ममैष कामो भूतानां यद् भूयासुर्विभूतयः ॥ ४४ ॥
ब्रह्मा भवो भवन्तश्च मनवो विबुधेश्वराः । विभूतयो मम ह्येता भूतानां भूतिहेतवः ॥ ४५ ॥
तपो मे हृदयं ब्रह्मस्तनुविद्या क्रियाऽऽकृतिः । अङ्गानि क्रतवो जाता धर्म आत्मासवः सुराः ॥ ४६ ॥
अहमेवासमेवाग्रे नान्यत् किञ्चान्तरं बहिः । संज्ञानमात्रमव्यक्तं प्रसुप्तमिव विश्वतः ॥ ४७ ॥
मध्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतो गुणविग्रहः । यदाऽऽसीत् तत एवाद्यः स्वयम्भूः समभूदजः ॥ ४८ ॥
स वै यदा महादेवो मम वीर्योपबृंहितः । मेने खिलमिवात्मानमुद्यतः सर्गकर्मणि ॥ ४९ ॥
अथ मेऽभिहितो देवस्तपोऽतप्यत दारुणम् । नव विश्वसृजो युष्मान् येनादावसृजद् विभुः ॥ ५० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—गतसाध्वसः प्रहृष्टात्मा प्रजापतिः भूमौ दण्डवत् ननाम तीव्रया मुदा आपूरितमनोद्वारैः निर्झरैः हृदिन्य इव किञ्चन उदीरयितुं न अशक्तु ॥ ४१ ॥ * * सर्वभूतानां चित्तज्ञः जनार्दनः तथा अवनतं तं भक्तं प्रजाकामं प्रजापतिम् इदम् आह ॥ ४२ ॥ * * महाभाग प्राचेतस भवान् तपसा संसिद्धः यत् मत्परया श्रद्धया मयि परं भावं गतः ॥ ४३ ॥ * * प्रजानाथ अहं ते प्रीतः यत् ते तपः अस्य उद्बृंहणं मम एषः कामः यत् भूतानां विभूतयः भूयासुः ॥ ४४ ॥ * * हि ब्रह्मा भवः च भवन्तः मनवः विबुधेश्वराः भूतानां भूतिहेतवः एताः मम विभूतयः ॥ ४५ ॥ * * ब्रह्मन् तपः मे हृदये विद्या तनुः क्रिया आकृतिः जाताः क्रतवः अङ्गानि धर्मः आत्मा सुराः असवः ॥ ४६ ॥ * * अहम् एव अग्रे आसम् अन्यत् किञ्च आन्तरं बहिः न संज्ञानमात्रम् अव्यक्तं विश्वतः प्रसुप्तम् इव ॥ ४७ ॥ * * अनन्तगुणे अनन्ते मयि यदा गुणतः गुणविग्रहः आसीत् ततः एव आद्यः स्वयम्भूः अजः समभूत् ॥ ४८ ॥ * * यदा वै मम वीर्योपबृंहितः सर्गकर्मणि उद्यतः सः महादेवः आत्मानं खिलम् इव मेने ॥ ४९ ॥ * * अथ ये अभिहितः देवः दारुणं तपः अतप्यत येन विभुः आदौ युष्मान् नव विश्वसृजः असृजत् ॥ ५० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

आपूरितानि मनोद्वाराणीन्द्रियाणि तैः । यथा हृदिन्यो नद्यो निर्झरैरूपूर्यते तथा महानंदापूर्णत्वेनावृत्तिकत्वाद्वागादीनां न किञ्चिदपि वक्तुं शक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ * * यद्यप्यसौ नावोचत्तथाऽपि चित्तज्ञ इदं वक्ष्यमाणमाह ॥ ४२ ॥ * * भावं भक्तिं गतः प्राप्तः ॥ ४३ ॥ * * यद्यतस्ते तपोऽस्य विश्वस्योद्बृंहणं वृद्धिकरमतस्तेऽहं प्रीतः । मत्तपसो लोकसमृद्धयर्थत्वे त्वत्प्रीतेः किं कारणं तत्राह । ममेति । भूतानां विभूतयः समृद्धः यो भूयासुरिति यदेष एव मम कामः । अतो मत्कामपूरणादेवाहं प्रीतोऽस्मीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ * * भूतिवित्तारप्रयत्नश्च तवोचित एवेत्याह । ब्रह्मेति । भवन्तः प्रजापतयः भूतेरुद्भवस्य हेतवः ॥ ४५ ॥ * * विश्ववृद्धयर्थेन त्वत्तपसाऽहं प्रीत इत्युक्तं तदेव तपः

स्तुवन्प्रसंगादन्यान्यपि लोकवृद्धिकराणि विद्यादीनि स्तौति । तपो यमनियमादिसहितं ध्यानं मे हृदयम् । विद्या सांगोपांग-
मंत्रजपः सा ध्यानं तनोतीति तनुर्देहः । क्रिया ध्यानादिविषयः पुंव्यापारो भावनाशब्दवाच्यस्तेन हि ध्यानादिकमाक्रियत
इत्याकृतिः । जाताः सुनिष्पन्नाः क्रतवोगानि “शिरो वा एतद्यज्ञस्य यत्प्रवर्ग्यो ग्रीवा उपसदश्चक्षुषी आज्यभागौ” इत्यादिश्रुतेः ।
धर्मः क्रत्वाद्यपूर्वमात्मा मनः । हृदयाश्रयत्वात् । सुरा यज्ञभुजस्त एवासवः प्राणाः । संतर्पणीयत्वात् ॥ ४६ ॥ * *
तपसः संतानवृद्धिहेतुत्वं दर्शयितुं द्वितीयवृत्तीयोक्तमितिहासमाह चतुभिः । अहमेवेति वस्त्वन्तरव्यावृत्तिः आसमेवेति क्रियान्तर-
व्यावृत्तिः । आन्तरं ग्राहकम् । बहिर्ग्राह्यम् । संज्ञानमात्रं चैतन्यमात्रम् । अव्यक्तमिन्द्रियवृत्तिभिरनभिव्यक्तम् । अत एव प्रसुप्तमिव ।
विश्वतः सर्वत्र ॥ ४७ ॥ * * गुणतो मायातः गुणमयो विग्रहो ब्रह्माण्डम् । ततस्तदैव । अजोऽयोनिरजः ॥ ४८ ॥ * *
खिलमसमर्थमिव ॥ ४९ ॥ * * मे मया तप तपेत्यभिहितः सन् । येन तपसा ॥ ५० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तीव्रया गाढया मुदा स्वात्मस्थिततत्प्रेमरूपयाऽऽपूरितैः सद्भिर्मनोद्वारैर्ज्ञानैर्द्रियैरिति तत्तदावेशात्स्वात्मनः सर्वांशेन
पूरितैर्निर्झरैर्जलनिर्गमैर्यथा हृदिन्य आपूर्यते तथा । इत्यर्थ इति । आनन्दपूरितैर्हेतुभिः किञ्चिदपि वक्तुं द्रष्टुं श्रोतुं स्पर्शुं घ्रातुं
वा न समर्थोऽभूदिति भावः ॥ ४१-४२ ॥ * * प्राचेतसेति । मम भक्तानां प्राचेतसां त्वमात्मजोऽस्यत एव महाभा-
गोऽप्यसीति तत एव तुभ्यं मया दर्शनं दत्तमितिभावः ॥ ४३ ॥ * * प्रजानाथेति । भाविप्रजानाथत्वसूचनेन तन्मनो-
रथसिद्धिरप्यसूचीति भावः । इत्यर्थ इति । मदिच्छयैव ते तपसः सिद्धिर्जातेति भावः ॥ ४४ ॥ * * नन्वकामस्य तव
कथंभूतविभूतिकामनेति चेद्भक्तसंबन्धात्तद्वात्सल्येनैवेत्याह—ब्रह्मेति । ब्रह्मादयो भक्ता हि मम विभूतयो विशेषेण सन्निधानस्था-
नविशेषा एव न तु निष्कृष्टास्ते चान्येषां भूतिहेतव उत्पादका इति ॥ ४५ ॥ * * कर्मयोगे समुचितं मे रूपं शृण्वित्याह—
तप इति । आदिनासनादिग्रहः । मंत्रांगानि विनियोगांगन्यासादीति तैः सहितो जपः सा विद्या तनुः भावना नाम भवितु-
र्भवनानुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः । भवितुर्यागादेर्भवनानुकूल उत्पत्तिजनको भावयितुः प्रयोजकस्य अस्याविशेषनिरूपणं तु
मत्कृताद्यप्यव्याख्याशतकेऽस्तीति । तच्च तत एव निश्चयेयम् । प्रवर्ग्यादय इष्टिभेदाः । धर्मः क्रत्वादेर्जातमपूर्वमदृष्टमित्यर्थः ।
अदृष्टद्वारैव यज्ञादेः फलजनकत्वस्योपपादितत्वात् । धर्मस्य हृदयाश्रयत्वं प्रसिद्धमेव ॥ ४६ ॥ * * द्वितीयस्कन्धे तु
नवमाध्याये “स आदिदेवो जगतां परो गुरुः” इत्यादिना तृतीयस्कन्धे त्वष्टमाध्यायमारभ्योक्तम् । अत्र विश्वनाथः—भक्तियोगे ।
समुचितं मे स्वरूपं शृण्वित्याह—अहमेव त्वया दृश्यैतत्स्वरूपवस्त्रालंकारास्त्राह्ननपार्षदादिविशिष्ट एवाग्रे सृष्टेः पूर्वमासमेव
तथैवाग्रे महाप्रलयानन्तरमपि भविष्याम्येवेत्यग्रे इत्यस्य पूर्वोत्तरकालवाचित्वात्त्वान्नश्यते सांप्रतं त्वस्येवेत्यस्य स्वत एव प्राप्तिरिति
स्वस्य त्रैकालिकी सत्ता दर्शिता । किञ्च—ममांतरं बहिश्चान्यत्किमपि नास्तीति परिच्छिन्नस्यापि मत्स्वरूपस्य व्यापकत्वादि-
त्यचिंत्यशक्तिमत्त्वं च दर्शितं यद्वक्ष्यते । “न चांतर्न बहिर्यस्य न पूर्वं नापि चापरम् । पूर्वापरं बहिश्चांतर्जगतो यो जगच्च यः ।
तं मत्वात्मजमव्यक्तं मर्त्यलिङ्गमधोक्षजम् । गोपिकोल्खले दाज्ञा बबन्ध प्राकृतं यथा ।” इति । ज्ञानयोगे समुचितं स्वरूपं
शृण्वित्याह—संज्ञानमात्रमिति ॥ ४७ ॥ * * स्वस्वरूपसत्त्वमुपदिश्य सृष्टौ प्रवर्त्तयितुमितिहासमाह—मयीति । ततो
ब्रह्माण्डमध्य एव गुष्माकमाद्यः ॥ ४८ ॥ * * महादेवः सर्वेभ्योप्रजातत्वात्महान्देवः ॥ ४९ ॥ * * गुष्मानि-
त्युत्तया ब्रह्मपुत्र एव महादेवापराधादिदानीं प्राचेतोभ्यः पुनर्जात इति सूचितम् ॥ ५० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

नेति । यथा निर्जैर्हृदिन्यो नद्यः पूर्यन्ते तथा मुदा आनन्देनापूरितैर्मनोद्वारैर्निद्रियैर्हेतुभूतैः प्रजापतिः किञ्चिदप्युदीर-
यितुं वक्तुम् उपलक्षणतया द्रष्टुं श्रोतुं च नाशकत् । महानन्दपूर्णतया योगादीनां वृत्तिनिरोधात् ॥ ४१ ॥ * * तमिति ।
यद्यप्यसौ नावोचत् तथापि सर्वभूतानां चित्तज्ञः जनार्दनः तथाऽवनतं भक्तं प्रजाकामं तं प्रजापतिमिदमाह स्म ॥ ४२ ॥ * *
प्राचेतसेति । हे प्राचेतस ! हे महाभाग ! यत् यतः मत्परया मदेकविषयया श्रद्धया मयि परं भावं भक्तिं गतोऽसि अतो
भवान् तपसा संसिद्धः ॥ ४३ ॥ प्रीत इति । हे प्रजानाथ ! यत् यस्मात्ते तपः अस्य विश्वस्य उद्बृंहणं वृद्धिकरमस्ति । अतोऽहं
ते प्रीतः भूतानां विभूतयः समृद्धयादयो भूयासुरिति यत् एष एव मम कामः अतो मत्कामपूरणादहं प्रीतोऽस्मीति । यद्वा ।
अस्य विश्वस्य उद्बृंहणं यत्ते तपोऽभूत् एष ममैव कामः ममेच्छयैव तव तपःसिद्धिरित्यर्थः । कामस्वरूपमाह । भूतानां
विभूतयो भूयासुरिति ॥ ४४ ॥ * * ब्रह्मेति । ब्रह्मा भवः भवन्तः प्रजापतयः इत्याद्या भूतानां प्राणिनां भूतेरुद्भवस्य
हेतवः हि यस्मात् एता ब्रह्माद्या मम विभूतयोऽवतारविशेषाः ॥ ४५ ॥ * * तप इति । हे ब्रह्मन् ! तपो यमनियमादि-

सहितं ध्यानं मे हृदयं विद्या साङ्गमन्त्रजपो मे तनुः क्रिया नित्यनैमित्तिकपरिचर्याद्याः आकृतिः आकारः क्रिया ध्यानादि-
विषयः पुंव्यापारः भावनाशब्दवाच्यः । तेन हि ध्यानादिकमाक्रियत इत्याकृतिरिति स्वामिपादाः । जाताः सुनिष्पन्नाः
क्रतवो मेङ्गानि शिरो वा एतद्यज्ञस्य “यत्प्रवर्ग्यः ग्रीवा उपसदः चतुषी आज्यभागौ” इत्यादिश्रुतेः । धर्मः क्रत्वाद्यपूर्वमात्मा
मनः सुरा यज्ञभागसुजो मे असवः प्राणाः सन्तर्पणीयत्वात् ॥ ४६ ॥ * * अहमिति । अग्रे सृष्टेः पूर्वम् अहमेवास-
मेव आन्तरं ग्राहकमन्तःकरणं वा बहिः ग्राह्यं वस्तु चान्यत् किञ्चिदपि नासीत् । आसमेवेत्येवकारेण क्रियान्तरं व्यावर्त्तयति ।
संज्ञानमात्रं चैतन्यमात्रमव्यक्तं यदिदानीमपीन्द्रियवृत्तिभिरनभिव्यक्तं विश्वतः सर्वतः प्रसुप्तमिव इवशब्दः प्रकाश्याभाव-
मात्रेण प्रकाशकत्वाभावोपचारसूचनाय ॥ ४७ ॥ * * मयीति । अनन्तगुणेऽनन्ते व्यापके मयि यदा गुणतः सत्त्वादितः
गुणमयो गुणकार्यभूतो गुणविग्रहो ब्रह्माण्डात्मक आसीत्तदा ततस्तस्मिन्नेव आद्यः युष्माकं प्रजापतीनां कारणभूतम् उद्यमं विनैव
जातत्वात्स्वयंभूः अदृष्टपितृकत्वादज इति व्यवहियमाणो ब्रह्मा समभूत् ॥ ४८ ॥ * * स इति ॥ महादेवो देवैभ्यो
महानपि मम वीर्येणोपबृंहितः समर्थीकृतोऽपि सर्गकर्मणि उद्यतो यदा वै आत्मानं खिलं तत्रासमर्थमिव मेने ॥ ४९ ॥ * *
अथेति ॥ अथ तदा स देवः मे मया अभिहितः तप तपेति उपदिष्ट सन् दारुणं तपोऽतप्यत । येन तपसा स विभुः समर्थः
सन्नादौ युष्मान्विश्वसृजोऽसृजत् । नव विश्वसृज इति पाठांतरम् ॥ ५० ॥

वीरराघवव्याख्या

तीत्रया निरतिशयया मुदा आपूरितानि मनोद्वाराणीन्द्रियाणि तैर्यथा हृदिन्यो नद्यो निर्झरैरापूर्यन्ते तथा महानन्दा-
पूर्णत्वान्मनोद्वाराणां तैर्युक्तो न किञ्चिदपि मनीषितं कर्तुं शक्नोऽभूदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ * * तथा निरतिशयया मुदा
स्वमनीषितविज्ञानेऽप्यशक्तमवनतं नम्रीभूतं प्रजाः कामयमानं भक्तं प्रजापतिं दक्षं प्रति सर्वेषां सत्त्वानां भूतानां चित्तज्ञः
अभिप्रायज्ञो भगवान् जनार्दनः इदं वक्ष्यमाणमुवाच ॥ ४२ ॥ * * उक्तमेवाह । प्राचेतस इति । हे महाबुद्धिमन् !
प्राचेतस ! भवान् तपसा संसिद्धः । यत् यस्मात् परया श्रद्धया मयि परमुत्कृष्टं भावं भक्तिं गतः प्राप्तवान् ॥ ४३ ॥ * *
हे प्रजानाथ ! ते तुभ्यमहं प्रीतः । कुतः । यस्मात्ते तव तपः अस्य जगत उद्बृंहणं वर्द्धकं जगद्वर्द्धकत्वात्तपसस्तेनाहं प्रीत इति
भावः । एतदेवोपपादयति । ममेत्यर्द्धेन । ममायमेव कामः कोऽसौ कामस्तत्राह । यद्भूतानां भूतयः समृद्धयो भूयासुः
भवेयुरिति यत्तन्मनीषितं जगद्वृद्धिकरत्वात्त्वत्तपसस्तेनाहं प्रीत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ * * ब्रह्माद्यनुभवेन भूतिविस्तार-
प्रयत्नश्च तवोचित एवेत्याह । ब्रह्मेत्येकेन श्लोकेन । ब्रह्मा चतुर्मुखः भवो रुद्रः भवन्तः प्रजापतयः मनवः स्वायम्भुवादयः विबुधे-
श्वरा इन्द्रादयश्च ये ते सर्वे मम विभूतयः अंशाः । भूतानां भूतिहेतवः समृद्धिहेतवः पतिहेतव इति पाठे पतयश्च हेतव-
श्चेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ * * विश्ववृद्धिकरत्वात्तपसाहं प्रीत इत्युक्तं तदेव स्तुयन् प्रसङ्गादन्यान्यपि लोकवृद्धिकराणि स्तौति ।
तप इति । हे ब्रह्मन् तपः ध्यानं मम हृदयं विद्या मन्त्रजपः तनुः शरीरं क्रियाः स्मार्त्तिक्रिया आकृतिः संस्थानं क्रतवो यज्ञाश्च
ममाङ्गान्यवयवाः । सोमसाध्या यज्ञाः क्रतवश्च पुरोडाशादिसाध्या यज्ञा भेदः । क्रतवो ज्ञाता इति पाठे क्रतवो ममाङ्गानि
ज्ञाता इत्यर्थः । धर्मः स्मार्त्तौ दानादिरूपः आत्मा मनः असवः प्राणाः । तपआदीनां स्वहृदयत्वेन रूपणं तत्स्तुत्यथ स्वस्य
जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वाज्जगत्कारणस्वावयवत्वेन रूपणे हि तपआदीनां स्तुतिः सम्पन्ना भवति । यद्वा । हृदयतन्वाकृत्यङ्गा-
त्मासूनां लोके प्रीतिविषयित्वदर्शनात्स्वस्य तपआदयो नितरां प्रीतिविषया इति ज्ञापनाय हृदयादिभावेन रूप्यन्ते ॥ ४६ ॥ * *
भगवतस्तपोपबृंहितत्वमेव वक्तुं तावज्जगदुत्पत्तेः प्राक्कारणस्य वस्तुनोऽवस्थानप्रकारमाह । अहमेवेति । अग्रे सृष्टेः प्रागहमेवा-
समहमेक एवाविभक्तनामरूपचिदचिच्छरीरकोऽवस्थित इत्यर्थः । तदेवोपपादयति । अन्यदान्तरं चिद्रूपं बहिरचिद्रूपं किञ्चिन्ना-
सीत् कार्यावस्थापन्नं चिदचित्त्वं किञ्चिन्नासीदित्यर्थः । तदा जीवप्रकृतिस्वरूपनाशशङ्काव्यावृत्त्यर्थमाह । संज्ञानमात्रमिति ।
संज्ञानातीति संज्ञानं नन्द्यादित्वात् कर्त्तरि ल्युः । तदेव तन्मात्रं मात्रशब्देन देवमनुष्यादिनामरूपविभागव्यावृत्तिः । नामरूप-
विभागरहितं ज्ञानं तथा विश्वतः कात्स्न्येन प्रसुप्तं प्रलीनं सूक्ष्ममव्यक्तं प्रधानं च प्रसुप्तमिवेतीवशब्देन तस्य लीनत्वेऽपि
जगदात्मना परिणामशक्तिस्तस्यानपगतेति सूच्यते ॥ ४७ ॥ * * अनन्तकल्याणगुणाकरे स्वरूपतोऽप्यनन्ते मयि
आसीदिति क्रियापदविपरिणामेनान्वयः । मयि शरीरत्वेनावस्थितमासीदित्यर्थः । एवं सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकत्वेनावस्थितस्य मम
शरीरभूताद्गुणत्रयात्मकप्रधानान्महदादिक्रमेण गुणविग्रहः त्रिगुणपरिणामरूपो ब्रह्माण्डात्मको विग्रहो मम देहः यदासीत्तदा
ततो गुणविग्रहादेवाद्यः समष्टिपुरुषः स्वयम्भुरयोनिजः अजो ब्रह्मा आसीत् ॥ ४८ ॥ * * स वै महादेवो ब्रह्मा मम
वीर्येण सङ्कल्परूपज्ञानेन उपबृंहितः अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्युक्तरीत्या सङ्कल्पज्ञानेन व्याप्त इत्यर्थः । तदा सर्गकर्मणि
जगत्सृष्टिकर्मणि उद्युक्तोऽपि खिलमसमर्थमिवात्मानं स्वात्मानं मेनेऽवमन्यत ॥ ४९ ॥ * * अथासमर्थत्वेनात्मनो
मनसो मननान्तरं मे मयाभिहितः तप तपेत्यभिहितः दारुणं दुष्करं तपोऽतप्यताकरोत् । स च तप्ततपा विभुर्ब्रह्मा येन
तपोबलेन विश्वसृजः प्रजापतीन् युष्मान् दक्षादीनसृजदत्तप एव विश्वस्योपबृंहणमित्यभिप्रायः ॥ ५० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हृदिन्यः हृदिनीभवो जलनिर्गमः ॥ ४१ ॥ * * इदमपि निजरूपत्वसाधकमित्याशयेनाह । तं तथेति ॥ ४२ ॥ * * भावं भक्तिम् ॥ ४३ ॥ * * बृंहणं प्रजापूरणयोजनं कामोऽभिप्रायः ॥ ४४ ॥ * * विभूतयः मम विशेषेण सन्निधानस्थानभूताः । “विशेषव्यक्तिपात्रत्वाद्ब्रह्माद्यास्तु विभूतयः । तदन्तर्यामिणश्चैव मत्स्याद्याविभवा इति” इति वचनात् ॥ ४५ ॥ * * ब्रह्म पूर्णं तपो मे हृदयं प्रियं कुतस्तपोऽभिमानो रुद्रः मम हृदयाज्जातः तदाश्रितश्चेत्येवं व्याख्येयं विद्या मम तनुः स्वरूपं विद्याभिमानिन्युमा तनोर्जाता तदाश्रिता क्रियाभिमानो त्विन्द्रो हरेराकृतिः शृङ्गाराद्याकाराज्जातस्तदाश्रितश्च क्रतवो यज्ञाः सङ्कल्पा वा तदाश्रिताश्च अभिमानी च पूर्वोक्त एव । धर्मो धर्मराजः हरेरात्मा मध्यदेहाज्जातः तदाश्रितश्च । सुराः सुशोभमानमेव राः (१) कुल्यान्नं यस्य स सुराः वायुश्चित्तगतः हरेरतिप्रियः असवो हरेः प्राणाज्जातस्तदाश्रितश्च । असव इति बहुवचनमपूषद्वत् (२) । ब्रह्माद्याः सुराश्च हरेरसुशब्दवाच्येभ्यः श्रोत्रादीन्द्रियेभ्य उत्पन्नाः । तदाश्रिताश्चेति द्विरावृत्त्या व्याख्येयम् । तपोऽभिमानो रुद्रश्च विष्णोर्हृदयमाश्रितः । विद्यारूपा तथा चोमा विष्णोस्तनुमुपाश्रिताः । शृङ्गाराद्याकृतिगतः क्रियात्मा पाकशासनः । अङ्गेषु क्रतवः सर्वे मध्यदेहे च धर्मराट् । प्राणो वायुश्चित्तगतो ब्रह्माद्याः स्वेषु देवताः । इतिवचनादुक्त एवार्थो ग्राह्यः । रुद्रादीनां हरेरुदङ्गशब्दवाच्यत्वम् “यदाश्रयं यद्भवति तत्तन्नामकमीरितम्” इत्यभिधानात् सिद्धम् ॥ ४६ ॥ * * अत्राद्वैतवादिनो निर्गुणं बाह्यनसागोचरं जगत्कारणं सगुणमिति द्विविधं कल्पयन्ति तन्मतनिराकरणायाह । अहमेवेत्यादिना । “सप्तसु प्रथमा” इति सूत्रात् । अहं मम यदिदं स्वरूपं त्वया तपसा दृष्टं तदेवाग्रे सृष्टेः प्राक् लये आस अन्यद्बाह्यनसागोचरं नास “सतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदं प्रतीप्या कवयो मनीषा” इति श्रुतेः । असति प्रलये कीदृशमन्तर्बहिः सर्वान्तःस्थितं सर्वस्माद्बहिरपि स्थितम्” अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः” इति श्रुतेः । तपसा दृष्टं प्राकृतं चेदुक्तार्थानुपपत्तिरित्यत उक्तं संज्ञानमात्रमिति समित्यनेन ज्ञानस्य स्वरूपाभेदं ध्वनयति मात्रशब्देन प्रकृतिप्राकृतरूपराहित्यमवताररूपाणां च तदात्मत्वं सूचयति “सत्यं ज्ञानम्” इति श्रुतेः । अत एवाव्यक्तमति-सूक्ष्मम् “तदव्यक्तमाह हि” इति सूत्रात् । हरेः स्वापवचनमपि लोकव्यामोहनायेति भावेनाह । प्रसुप्तमिवेति । कृतचक्षुर्निमीलनमात्रं न त्वज्ञानात्मकनिद्रया युतं श्रियं विनावस्थितं स्वापावस्थाभागित्यर्थः । सर्वं हरौ लीनं चेन्मुख्यतस्तदविशेष एव किं न स्यादित्यत उक्तं विश्वत इति । विश्वस्माद्भिन्नमिति शेषः । अनेन हरेर्नानावर्णत्वं तथा करचरणाद्यवयवत्वं श्रियमन्तरेणावस्थानं ध्वनितं तत्कथं युज्यत इतीयमाशङ्का “नानावर्णो हरिस्त्वेको बहुशीर्षभुजोरुपात् । आसील्लये तदन्यत्तु सूक्ष्मरूपं श्रियं विना । असुप्तः सुप्त इव च मीलितालो भवेद्भरिः । अन्यत्रानादराच्छ्रीश्च विष्णौ लीनेव कथ्यते । सूक्ष्मत्वेन हरौ स्थानालीनमन्यदपीष्यते” । इत्यनेन परिहर्तव्येति । सृष्टौ स्वीकृतनानावर्णं ज्ञानात्मकावयवं यद्रूपं दृष्टं तदेव प्रलये स्वोदरलीनप्रपञ्च-नित्यप्रबुद्धमपि स्वलीनवत्स्थितं श्रीतत्त्वेन मीलितालक्षमपरिच्छिन्नं श्रीहरिरूपमिति भावः ॥ ४७ ॥ * * लयमुक्त्वा सृष्टिमाह । मयीति । मयि मत्सम्बन्धिनाभेः यत्पद्ममासीत् ततः पद्मादेव स्वयम्भूः समभूदित्यन्वयः । कोऽयंभूरित्यत उक्तमज इति अजा विष्णुहरच्छागा” इत्यतः कथं निर्णय इत्यत उक्तमाद्य इति । जगदादौ भूतश्चतुर्मुख एवेत्यर्थः । “अजः पितामहो ब्रह्मा” इत्यभिधानाच्च । कीदृशो मयि अनन्तगुणे असङ्ख्यातज्ञानादिगुणे गुणतोऽनन्ते प्रत्येकशोऽप्यसंख्याते अनन्तविग्रहे असंख्यातरूपे “प्रत्येकशो गुणानां तु निःसीमत्वमुदीर्यते । अनन्तत्वं तु गुणतस्ते चानन्ता हि संख्यया । अतोऽनन्तगुणो विष्णुर्गुणतोऽनन्त एव च” इति वचनं चात्र मानम् ॥ ४८ ॥ * * महादेवः देवेभ्यो महानुत्तमः । स ब्रह्मा अकल्पमशक्तं स्रष्टुमिति शेषः ॥ ४९ ॥ * * अथ तदा मे मया येन तपसा ॥ ५०-५२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तीत्रया नितान्तया मुदा स्वात्मस्थिततत्प्रेमरूपया । आपूरितैः सर्वेणाप्यंशेन पूरितैः सद्भिर्मनोद्वारैः ज्ञानेन्द्रियैरिति तत्तदावेशात् स्वात्मनः सर्वांशेन पूरितैर्निर्झरैर्जलनिर्गमैर्हृदिन्य इवेति ॥ ४१-४४ ॥ * * नन्वकामस्य तव कथम्भूत-विभूतिकामना । उच्यते । भक्तसम्बन्धात्तद्वास्तव्येनैवेत्याह । ब्रह्मेति । ब्रह्मादयो भक्ता हि मनवः मम विभूतयः ते चान्येषां भूतिहेतव इति ॥ ४५ ॥ * * यतो भक्तिः खलु ममान्तरङ्गा शक्तिरित्याह । तप इति ॥ ४६ ॥ * * तत्र भक्त

(१) राशब्दस्य कुल्यान्नवाचित्वात्कुल्यान्नमित्युक्तम् कुल्यान्नं लातव्यकुलयोग्यान्नम् ।

(२) अपूषद्वदित्यनेन अपूषद्वो नित्यं बहुवचनान्त इति सूच्यते “पुंसि भूम्यसवः प्राणा” इत्यभिधानम् सुराः सुरायौ सुराय इति रूपम् ।

एव मम सृष्ट्यादिसम्बन्धे हेतुरिति दर्शयितुमाह । अहमिति । पद्ममिदं जगदधिकृत्य न तु वैकुण्ठमधिकृत्येति ज्ञेयम् ॥ ४७ ॥ * * भक्तमेव दर्शयति । मयीति ॥ ४८ ॥ * * वीर्योपबृंहितः वीर्याज्जातः ॥ ४९ ॥ * * तस्य च भक्तिं दर्शयति । अयेति । तस्माद्भवतोऽपि भूतिविभूतिहेतुत्वं भक्तत्वादेवेति ॥ ५०-५२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यथा हृदिन्यो निर्झरैरापूर्यन्ते तथा मुदा आनन्देन आपूरितानि मनोद्वाराणि चक्षुरादीन्द्रियाणि तैर्हेतुभिः किञ्चन उदीरयितुं वक्तुं द्रष्टुं श्रोतुं वा नाशकम् ॥ ४१-४२ ॥ * * मयि परं भावं परमात्मैवायमिति श्रेष्ठां भावनाम् ॥ ४३ ॥ * * अस्य विश्वस्य उद्बृंहणं वृद्धिकरं यत्ते तपोऽभूत् एष ममैव कामः । मदिच्छयैव तव तपः सिद्धं बभूवेत्यर्थः । ननु किमाकारस्ते कामस्तत्राह । भूतानां विभूतयः समृद्धयो भूयासुरिति । यदेष एवेति ॥ ४४ ॥ * * न तु भवादृशा निष्कृष्टा एवेत्याह । ब्रह्मेति ॥ ४५ ॥ * * कर्मयोगे समुचितं मे रूपं शृण्वित्याह । तपः तपः यमनियमादिकं मे हृदयम् । विद्या साङ्ग-मन्त्रजपो मे तनुः । क्रिया नित्यनैमित्तिकाद्या ममाकृतिः आकारः । क्रतवो ममाङ्गानि शिरो वा । “एतद्यत् प्रवर्ग्य उपसदश्चक्षुषी आज्यभागौ” इत्यादि श्रुतेः । जाता अभूवन् । धर्मः क्रत्वाद्यपूर्वं ममात्मा मनः । ममासवो देवाः सच्चिदानन्दस्वरूपस्य मम हृदयादिविभूतयस्तपआदयः ॥ ४६ ॥ * * भक्तियोगे समुचितं मे स्वरूपं शृण्वित्याह । अहमेव त्वया दृश्येतत्स्वरूप-बालङ्कारास्त्राहनपार्षदादिविशिष्ट एवाग्रे सृष्टेः पूर्वमासमेव । तथैवाग्रे महाप्रलयानन्तरमपि भविष्याम्येवेत्यग्रे इत्यस्य पूर्वोत्तरकालवाचित्वाल्लभ्यते । साम्प्रतं त्वस्येवेत्यस्य स्वत एव प्राप्तिरिति स्वस्य त्रैकालिकी सत्ता दर्शिता । किञ्च । ममान्तरं बहिश्च अन्यत् किमपि नास्ति । परिच्छिन्नस्यापि मतस्वरूपस्य व्यापकत्वादित्यचिन्त्यशक्तिमत्त्वञ्च दर्शितम् । यद्वक्ष्यते “न चान्तर्न बहिर्यस्य न पूर्वं नापि चापरम् । पूर्वोपरं बहिश्चात्तर्जगतो यो जगच्च यः । तं मत्वात्मजमव्यक्तं मर्त्यलिङ्गम-धोक्षजम् । गोपिकोलूखले दाम्ना बबन्ध प्राकृतं यथा” इति । ज्ञानयोगे समुचितं स्वरूपं शृण्वित्याह । संज्ञानमात्रं चैतन्य-मात्रम् । अव्यक्तमिन्द्रियवृत्तिभिरग्राह्यं विश्वतः सर्वत्र ॥ ४४ ॥ * * स्वस्वरूपसत्त्वमुपदिश्य सृष्टौ प्रवर्त्तयितुमिति-हासमाह । मयीति । गुणतो मयातः । गुणविग्रहो महासमष्टिब्रह्माण्डं ततस्तन्मध्य एव स्वयम्भूर्युष्माकमाद्यः ॥ ४८ ॥ * * खिलमसमर्थमिव ॥ ४९ ॥ * * मे मया तप तपेत्युक्तः सन् येन तपसा ॥ ५० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

निर्झरैर्हृदिन्यो नद्य इव मुदा आपूरितमनोद्वारैरानन्दितान्तःकरणबहिरिन्द्रियैः किञ्चनाप्युदीरयितुं नाश-कम् ॥ ४१-४२ ॥ * * भावं भक्तिम् ॥ ४३ ॥ * * यत् यस्मात्ते तपः अस्योद्बृंहणं वृद्धिकरमतस्ते तुभ्यं प्रीतोऽहं प्रीतिमेव दर्शयति । भूतानां विभूतयः समृद्धयो भूयासुर्भवेयुरिति यदेष ममैव कामः ॥ ४४ ॥ * * भूतिहेतवो विभूतिवृद्धिकराः तपसेति शेषः ॥ ४५ ॥ * * प्रस्तुतं स्वप्रीतिजनकं तपः स्तुवंस्तद्विद्यादीन्यपि स्वप्रीतिजनकानि स्तौति । तप इति । हृदयं मनः । तनुर्देहः क्रिया सदाचारः । आकृतिः आकारः । जाताः स्वनुष्ठिताः क्रतवः मखानि आत्मा स्वरूपम् ॥ ४६ ॥ * * ननु यत्तपसा प्रीतोऽभूत् यस्य च ब्रह्मादयो विभूतयः स त्वं कः कुतश्च ते तव विभूतय इत्यत्र अहं सर्वहेतुर्ब्रह्मादयो मत्कार्यत्वान्मद्विभूतय इति सूचयन् पुनस्तपस्तौति । अहमिति चतुर्भिः । अग्रे सृष्टेः पूर्वम् अहं सर्वबीज-भूतं ब्रह्मैव आसमेव अन्यत्ततः पृथगान्तरं भोक्तृत्वं बहिर्भोग्यवस्तु किञ्चन किञ्चनापि नासीत् । सर्वस्य सूक्ष्मरूपेण मदन्तर्गत-त्वात् । कथम्भूतम् । संज्ञानमात्रं सम्यग् ज्ञानमात्रं ज्ञेयस्य विश्वस्य स्वस्मिन्नुपसंहृतत्वादित्यर्थः । अत एवाव्यक्तं विश्वाकारं व्यक्तावस्थारहितम् । विश्वतः सर्वतः प्रसुप्तमिव ॥ ४७ ॥ * * गुणतः शक्तिगुणेभ्यः । गुणविग्रहो ब्रह्माण्डाख्यो मम देहः । ततस्तदनन्तरम् आद्यः प्रजानां पूर्वः अजोऽयोनिरजः ॥ ४८ ॥ * * स महादेवो ब्रह्मा मम वीर्येणोपबृंहितः उत्पादितः । सर्गकर्मणि उद्यतः आत्मानं खिलमसमर्थमनाथमिव मेने नाथे मयि विद्यमानेऽपीति द्योतयितुमिव-शब्दः ॥ ४९ ॥ * * दारुणं दुष्करं विभुर्विपुलबोधः ॥ ५० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

यथा निर्झरैर्हृदिन्यो नद्यः पूर्यन्ते तथा मुदा आनन्देनापूरितैः मनोद्वारैर्न्द्रियैर्हेतुभूतैः प्रजापतिः किञ्चिदप्युदीरयितुं वक्तुं नाशकदित्यन्वयः ॥ ४१ ॥ * * यद्यपि दक्षो न किञ्चिदुवाच तथापीदं वक्ष्यमाणं भगवानाहेत्यन्वयः । न च दक्ष उपेक्षायोग्यो भक्तत्वादित्याह—भक्तमिति भक्तेर्लिङ्गमाह—तथा विवशतयाऽवनतमिति । ननु तथापि तदभिप्रायज्ञानमन्तरेण

कथमुवाचेत्याशङ्क्याह—सर्वभूतानां चित्तमभिप्रायं जानातीति तथा सः । ज्ञाने हेतुमाह—जनार्दन इति, जनामविद्यामर्दयतीति तथा, अविद्यारहित इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ * * प्राचेतस इति सम्बोधनेन पितृत्वात्तेषां तपसोऽशोऽपि त्वयि वर्त्तते इति सूचयति । हे महाभागेति सम्बोधनेनैवम्भूतानां मद्भक्तानां गृहे जन्म तपो निष्ठा च तव पूर्वानुष्ठितयज्ञादिधर्मप्रभावादेवेति सूत्रयति । तपसा भवान् संसिद्धः । का वा सिद्धिर्मया प्राप्तेत्यपेक्षायामाह—यदिति, परं भावं परां भक्तिं गतः प्राप्तः । भक्तिरेव परमपुरुषार्थ इति भावः ॥ ४३ ॥ * * हे प्रजानाथेति सम्बोधनेन प्रजापालनादिसामर्थ्यं प्रतिपादयति । अहं ते प्रीतः । तत्र हेतुमाह—यदिति, यस्मात्ते तपः अस्य विश्वस्य उद्बृंहणं वृद्धिकरम् । ननु मत्तपसो विश्वसमृद्धिहेतुत्वं चेत्त्वत्प्रतीतेः किं कारणमित्याह—ममेति भूतानां विभूतयः समृद्ध्यादयो भूयासुरिति यदेष एव मम कामः । तथाच तपसा मत्कामपूरणादेवाहं प्रीतोऽस्मीति भावः ॥ ४४ ॥ * * लोकविभूतिवित्सारप्रयत्नश्च तवोचित एव ब्रह्मादिवत्तत्राधिकृतत्वादित्याशयेनाह—ब्रह्मेति । भवन्तः प्रजापतयः भूतानां प्राणिनां भूतेरुद्भवस्य हेतवः । हि यस्मात् एता ब्रह्माद्या मम विभूतयोऽवतारविशेषा एव ॥ ४५ ॥ * * विश्वसमृद्धयर्थेन त्वत्तपसाऽहं प्रीत इत्युक्तं तदेव तपस्तुवन् प्रसङ्गादन्यान्यपि लोकवृद्धिकराणि विद्यादीनि स्तौति तपो यमनियमादिसहितं ध्यानं मे हृदयम् । विद्या साङ्गमन्त्रजपो मे तनुः । क्रिया नित्यनैमित्तिकपरिचर्याद्याः आकृतिः आकारः । जाताः सुनिष्पन्नाः । क्रतवो मेऽङ्गानि “शिरो वा एतद्यज्ञस्य यत्प्रबर्ग्यः ग्रीवा उपसदः चक्षुषी आज्यभागौ” इत्यादिश्रुतेः । धर्मः कृत्वाद्यपूर्वमात्मा मनः । सुरा यज्ञभागभुजो मे असवः प्राणाः सन्तर्पणीयत्वात् । हे ब्रह्मनिति सम्बोधनं पूर्वजन्माभिप्रायेण यज्ञादिधर्मज्ञत्वसूचनाय । साक्षादिति तु पाठान्तरम् ॥ ४६ ॥ * * तपस एव सृष्टिहेतुत्वं दर्शयति—अहमिति चतुर्भिः । अग्रे सृष्टेः पूर्वम् अहमेवासमेव, आन्तरं ग्राहकमन्तःकरणं बहिःकरणं वा बहिः ग्राह्यं वस्तु चान्यत्किञ्चिदपि नासीत् । आसमेवेत्येवकारेण क्रियान्तरं व्यावर्त्तयति । सञ्ज्ञानमात्रं चैतन्यमात्रमव्यक्तं यदिदानीमपि इन्द्रियवृत्तिभिरनभिव्यक्तं प्रकाश्याभावमात्रेण प्रकाशकत्वाभावोपचरो न तु ममापि लय इत्याह—प्रसुप्तमिवेति, विश्वतः सर्वव्यापकमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ * * एवं प्रलयं निरूपय सृष्टिं निरूपयति—मयीति । अनन्तगुणेऽनन्ते व्यापके मयि यदा गुणतः सत्त्वादितः गुणमयो गुणकार्यभूतो गुणविग्रहो ब्रह्माण्डात्मक आसीत्तदा ततस्तस्मिन्नेव आद्यः । युष्माकं प्रजापतीनां कारणभूतम् उद्यमं विनैव जातत्वात् स्वयम्भूः अदृष्टपितृत्वादज इति व्यवह्रियमाणो ब्रह्मा समभूदित्यन्वयः ॥ ४८ ॥ * * स महादेवो देवेभ्यो महानपि मम वीर्येणोपबृंहितः समर्थीकृतोऽपि सर्गकर्मणि उद्यतो यदा वै आत्मानं खिलं तत्रासमर्थमिव मेने ॥ ४९ ॥ * * अथ तदा मे मयाऽभिहित उपदिष्टः सन् देवो दारुणं तपोऽतप्यत । येन तपसा स विभुः समर्थः सन्नादौ युष्मान् विश्वसृजोऽसृजदित्यन्वयः । चकारादन्येऽपि बहवस्तपोबलेन सृष्टिं कृतवन्त इति दर्शयति—नव विश्वसृज इति पाठान्तरम् ॥ ५० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

न किञ्चनेति । तीव्रया निरतिशयया, मुदा आपूरितानि यानि मनोद्वाराणीन्द्रियाणि तैः, निर्झरैः, हृदिन्यः नद्यः इव, निर्झरैः नद्यः यथा आपूर्यन्ते तथा मनोद्वारेन्द्रियाणां महानन्दापूर्णत्वात् तथाविवेन्द्रियैर्युक्तः सन्, किञ्चन किञ्चिदपि मनीषितं, उदीरयितुं वक्तुं, न अशकत् । कथयितुं समर्थी नाभूदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ * * तं तथेति । तथा उक्तप्रकारेण स्वमनीषितविज्ञापनेऽप्यशक्तम् अवनतं नम्रीभूतं, प्रजाकामं प्रजाः कामयमानं, प्रजापतिं तं दक्षं, सर्वभूतानां सर्वसत्त्वानां चित्तज्ञः अभिप्रायवित्, जनार्दनः भगवान्, इदं वक्ष्यमाणम् आहोवाच ॥ ४२ ॥ * * उक्तमेवाह । प्राचेतसेति । हे महाभाग महाबुद्धिमन्, हे प्राचेतस प्रचेतसां सूनो, भवान् तपसा संसिद्धः । यद्यस्मात्, अहं परः प्रधानभूतो यस्यां तथा मत्परया श्रद्धया मयि परमुत्कृष्टं भावं भक्तिं गतः प्राप्तवान् ॥ ४३ ॥ * * प्रीत इति । हे प्रजानाथ, ते तुभ्यम् अहं प्रीतः । कुतः यद्यस्मात्, ते तव, तपः अस्य जगतः, उद्बृंहणं वृद्धिकरं, तव तपसो जगद्बद्धकत्वात्तेनाहं प्रसन्नतां प्राप्तोऽस्मीति भावः । एतदेवोपपादयति । मम एषोऽयमेव, कामः । कोऽसौ तत्राह । भूतानां प्राणिनां विभूतयः विशेषतः समृद्धयः, भूयासुर्भवेयुः इति यत् एतस्य मम मनीषितत्वात्तपसो जगद्बृद्धिकरत्वाच्च तेनाहमतिप्रीतोऽस्मीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ * * ब्रह्मेति । ब्रह्मा चतुर्मुखः, भवो रुद्रः, भवन्तः प्रजापतयः, मनवः स्वायम्भुवादयः, विबुधेश्वरा इन्द्रादयश्च, एताः सर्वाः, मम विभूतयः । भूतानां भूतिहेतवः समृद्धिहेतवः, भवन्ति हि ॥ ४५ ॥ * * विश्ववृद्धयर्थेन त्वत्तपसाऽहं प्रीत इत्युक्तं तदेव तपः स्तुवन् प्रसङ्गादन्यान्यपि लोकवृद्धिकराणि विद्यादीनि स्तौति । तप इति । हे ब्रह्मन्, तपः यमनियमादिसहितं ध्यानं, मे मम हृदयं, विद्या साङ्गमन्त्रजपः, तनुः शरीरम्, क्रिया भावनाशब्दवाच्यः ध्यानादिविषयः पुंव्यापारः, आकृतिः । क्रतवो यज्ञाश्च, मम अङ्गान्यवयवाः । तत्र उपसदः पात्रविशेषास्तत्साध्याः यज्ञाः । क्रतवश्चरुपुरोडाशादिसाध्याः । धर्मः स्मार्त्तौ

दानादिरूपः, आत्मा मनः, सुरा यज्ञभुजः, असवः प्राणाः संतर्पणीयत्वात् ॥ ४६ ॥ * * तपसः संतानवृद्धिहेतुत्वं दर्शयितुं द्वितीयवृत्तीयोक्तमितिहासमाह चतुर्भिः । अहमेवासमिति । अग्रे सृष्टेः प्राक्, अहम् एव आसम् । अविभक्तनामरूप-चिदचिच्छरीरक एकोऽहमेवावस्थित इत्यर्थः । एतदेवोपपादयति । अन्यत् आन्तरं चिद्रूपं बहिरचिद्रूपं, किंच किंचित्, न नैवासीदित्यर्थः । एवं सति जीवप्रकृतिस्वरूपनाशाशङ्का प्राप्ता तद्व्यावृत्त्यर्थमाह । संज्ञानमात्रमिति । संज्ञानातीति संज्ञानम् । नन्वादित्वात्कर्त्तरि ल्युः । संज्ञानमेव संज्ञानमात्रम् । नामरूपविभागरहितं ज्ञातृतोपेयज्ञानात्मकात्मस्वरूपमित्यर्थः । अव्यक्तं प्रधानं च, विश्वतः कात्स्न्येन, प्रसुप्तं प्रलीनमिव, इवशब्देन तस्य लीनत्वेऽपि जगदात्मना परिणामशक्तिस्तस्यानपगतासीदिति सूच्यते ॥ ४७ ॥ * * मयीति । अनन्तगुणे कल्याणकार्यानन्तगुणाकरे, अनन्ते स्वरूपतोऽप्यन्तवर्जिते मयि, आसीत् । मच्छरीरत्वेनावस्थितमासीदित्यर्थः । ततः गुणतः सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकत्वेनावस्थितस्य मम शरीरभूताद्गुणत्रयात् गुणविग्रहः त्रिगुणपरिणामरूपो विग्रहो ब्रह्माण्डात्मको मम देह इत्यर्थः । यदा आसीत्, तदा ततः ब्रह्माण्डशरीरकवैराजपुरुषात्, आद्यः स्वयंभूरयोनिजः, अजो ब्रह्मा, समभूत् एव । इत्युभयोरेकसंबन्धः ॥ ४८ ॥ * * स वै इति । सः वै महादेवो ब्रह्मा, यदा मम वीर्योपबृंहितः मत्संकल्परूपज्ञानेन वृद्धिं प्राप्तः । अनेन जीवात्मनानुप्रविश्येत्युक्तीत्या मत्संकल्परूपज्ञानेन व्याप्त इत्यर्थः । तदा, सर्गकर्मणि सकलजगत्सर्गक्रियायां, उद्यत उद्युक्तः सन्नपि, आत्मानं निजात्मानं खिलमसमर्थमिव, मेनेऽव-मन्यत ॥ ४९ ॥ * * अथेति । अथासमर्थत्वेनात्मनो मननान्तरं, मे मया, अभिहितस्तप तपेति संकथितः, देवो ब्रह्मा, दारुणं तपः, अतप्यताकरोत् । विभुस्तपतीव्रतपाः स ब्रह्मा येन तपोबलेन, विश्वसृजः प्रजापतीन्, नव नवसंख्याकान्, युष्मान्, आदौ असृजत् । अतस्तप एवाखिलविश्वोद्बृंहणकारणमस्तीत्यभिप्रायः ॥ ५० ॥

भाषानुवादः

प्रजापति दक्षने आनन्दसे भरकर भगवान् के चरणोंमें साष्टाङ्ग प्रणाम किया । जैसे झरनोंके जलसे नदियाँ भर जाती हैं, वैसे ही परमानन्दके उद्रेकसे उनकी एक-एक इन्द्रिय भर गयी और आनन्दपरवश हो जानेके कारण वे कुछ भी बोल न सके ॥ ४१ ॥ * * परीक्षित् ! प्रजापति दक्ष अत्यन्त नम्रतासे झुककर भगवान् के सामने खड़े हो गये । भगवान् सबके हृदयकी बात जानते ही हैं, उन्होंने दक्ष प्रजापतिकी भक्ति और प्रजावृद्धिकी कामना देखकर उनसे यों कहा ॥ ४२ ॥ * * श्रीभगवान् ने कहा—परम भाग्यवान् दक्ष ! अब तुम्हारी तपस्या सिद्ध हो गयी; क्योंकि मुझपर श्रद्धा करनेसे तुम्हारे हृदयमें मेरे प्रति परम प्रेमभावका उदय हो गया है ॥ ४३ ॥ * * प्रजापते ! तुमने इस विश्वकी वृद्धिके लिये तपस्या की है, इसलिये मैं तुमपर प्रसन्न हूँ; क्योंकि यह मेरी ही इच्छा है कि जगत्के समस्त प्राणी अभिवृद्ध और समृद्ध हों ॥ ४४ ॥ * * ब्रह्मा, शङ्कर, तुम्हारे-जैसे प्रजापति, स्वायम्भुव आदि मनु तथा इन्द्रादि देवेश्वर—ये सब मेरी विभूतियाँ हैं और सभी प्राणियोंकी अभिवृद्धि करनेवाले हैं ॥ ४५ ॥ * * ब्रह्मन् ! तपस्या मेरा हृदय है, विद्या शरीर है, कर्म आकृति है, यज्ञ अङ्ग है, धर्म मन है और देवता प्राण हैं ॥ ४६ ॥ * * जब यह सृष्टि नहीं थी, तब केवल मैं ही था और वह भी निष्क्रियरूपमें । बाहर-भीतर कहीं भी और कुछ न था । न तो कोई द्रष्टा था और न दृश्य । मैं केवल ज्ञानस्वरूप और अव्यक्त था । ऐसा समझ लो, मानो सब ओर सुषुप्ति-ही-सुषुप्ति छा रही हो ॥ ४७ ॥ * * प्रिय दक्ष ! मैं अनन्त गुणोंका आधार एवं स्वयं अनन्त हूँ । जब गुणमयी मायाके क्षोभसे यह ब्रह्माण्ड-शरीर प्रकट हुआ, तब—इसमें अयोनिज आदिपुरुष ब्रह्मा उत्पन्न हुए ॥ ४८ ॥ * * जब मैंने उनमें शक्ति और चेतनाका सञ्चार किया, तब देवशिरोमणि ब्रह्मा सृष्टि करनेके लिये उद्यत हुए । परन्तु उन्होंने अपनेको सृष्टिकार्यमें असमर्थ-सा पाया ॥ ४९ ॥ * * उस समय मैंने उन्हें आज्ञा दी कि तप करो । तब उन्होंने घोर तपस्या की और उस तपस्याके प्रभावसे पहले-पहल तुमको लेकर नौप्रजापतियोंकी सृष्टि की ॥ ५० ॥

एषा पञ्चजनस्याङ्ग दुहिता वै प्रजापतेः । असिक्नी नाम पत्नीत्वे प्रजेश प्रतिगृह्यताम् ॥ ५१ ॥
मिथुनव्यवायधर्मस्त्वं प्रजासर्गमिमं पुनः । मिथुनव्यवायधर्मिण्यां भूरिशो भावयिष्यसि ॥ ५२ ॥
त्वं तोऽधस्तात् प्रजाः सर्वा मिथुनीभूय मायया । मदीयया भविष्यन्ति हरिष्यन्ति च मे बलिम् ॥ ५३ ॥

श्रीशुक उवाच

इत्युक्त्वा मिषतस्तस्य भगवान् विश्वभावनः । स्वप्नोपलब्धार्थ इव तत्रैवान्तर्दधे हरिः ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अंग प्रजेश आसिकनी नाम एषा पंचजनस्य प्रजापतेः वै दुहिता पत्नीत्वे प्रतिगृह्यताम् ॥ ५१ ॥ ❀ ❀

त्वं मिथुनव्यवायधर्मः मिथुनव्यवायधर्मिण्याम् इमं प्रजासर्गं पुनः भूरिशः भावयिष्यसि ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ त्वत्तः अधस्तात्
सर्वाः प्रजाः मदीयया मायया मिथुनीभूय भविष्यन्ति च मे बलिं हरिष्यन्ति ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ विश्वभावनः भगवान् हरिः
इति उक्त्वा तस्य मिषतः स्वप्नोपलब्धार्थः इव ॥ ५४ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

संततिवृद्धयुपायमाह । एषेति । अंग हे दक्ष । पंचजनाख्यस्य प्रजापतेः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ मिथुनस्य यो
व्यवायो रतिः स एव धर्मो यस्य स त्वम् । तथाभूतायां तस्याम् ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ मायया निमित्तभूतया । स्त्रिया सह
मिथुनीभूय भविष्यन्ति पुत्रादिरूपेणोत्पत्स्यन्ते ॥ ५३-५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते म० षष्ठस्कन्धे टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अंगेति । स्तुत्या प्रीतिर्योतितेति भावः । प्रजेशेति । पूर्वजन्मापेक्षयोक्तं भाविप्रजेशत्वाभिप्रायं वा ॥ ५१ ॥ ❀ ❀
तथाभूतायां व्यवायधर्मिण्याम् । तादृशहंसगुह्यस्त्वेन स्तुतोपि दत्तनिजश्रीमूर्तिदर्शनप्रसादोप्युपदिष्टनिजतत्त्वोऽपि दक्षो
भगवता यत्कर्मगम्ये विषयभोगे निःसीमके निक्षिप्तो न तु स्वप्नेमामृतसिन्धौ तत्त्वलु स्वमहाभक्तश्रीरुद्रापराधशेषस्याभंगुरत्वेन
हेतुता गम्यते । अत एवानंतराध्याये श्रीमुनीन्द्रेणापि विष्णुमायोपबृंहित इत्याख्यास्यमानो दक्षो नारदमप्याक्षेप्यतीति पुनरप्यस्य
महदपराधः फलिष्यति न च कर्दमोऽपि भगवता विषयभोग एव निक्षिप्त इति वाच्यं तस्येष्टसकामत्वमालक्ष्यैव भगवता
सावधिक एव विषयभोगवरो दत्तो न तु निरवधिक एव तदुक्तं तत्रैव “त्वञ्च सम्यगनुष्ठाय निदेशं म उशत्तम । मयि तीर्थीकृ-
ताशेषक्रियार्थो मां प्रपत्स्यसे ।” इति स च कर्दमोपि अनुग्रहायास्त्वयीत्यादिना भक्तिमेवांते प्रार्थयामास एवं सकामा अपि सर्वे
एव भक्ता ध्रुवादयो भक्तिमेवाचकांस्तुरेव दक्षस्त्वजभक्तिं नाकांक्षति स्म भगवानपि तां न ददावित्येतदेवापराधशेषस्यास्तित्वे
लक्षणमिति ॥ ५२-५३ ॥ ❀ ❀ तत्रैव यत्र दृष्ट इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे षष्ठस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एषेति । अङ्ग हे प्रजेश ! पञ्चजनसंज्ञकस्य प्रजापतेरसिकनी नामैषा दुहिता पत्नीत्वे पत्न्यर्थं प्रतिगृह्य-
ताम् ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ मिथुनेति । मिथुनस्य यो व्यवायः रतिः स एव धर्मो यस्य तथाभूतत्वं तथाभूतायां तस्यां पत्न्या-
मिमं प्रजासर्गं पुनर्भूरिशो भावयिष्यसि उत्पादयिष्यसि । हंसगुह्यस्तोता तत्त्वज्ञोऽपि दक्षो यत्सृष्टिमार्गं एव भगवता निक्षिप्त-
स्तत् श्रीशिवापराधस्य शेषत्वादेवेति ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ त्वत्त इति । त्वत्तोऽधस्तादग्रे सर्वाः प्रजा मदीयया मायया
स्त्रीरूपया सह मिथुनीभूय भविष्यन्ति पुत्रादिरूपेण जनिष्यन्ते मे बलिं च हरिष्यन्ति मम पूजनं च करिष्यन्ति ॥ ५३ ॥ ❀ ❀
इतीति । इत्येवमुक्त्वा विश्वस्य भावनः उपबृंहको भगवान् हरिः तस्य प्रजापतेर्मिषतः सतः स्वप्न उपलब्धो दृष्टोऽर्थ इव
तत्रैवान्तर्दधे ॥ ५४ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वीरराघवव्याख्या

सन्ततिवृद्ध्युपायमाह । एषेति । अङ्ग हे दक्ष ! पञ्चजनस्य प्रजापतेर्याऽसिकनी नाम दुहिता सैषा हे प्रजेश ! पत्नीत्वे भार्यात्वेनेत्यर्थः । प्रतिगृह्यतां त्वयेति शेषः ॥ ५१ ॥ * * मिथुनस्य यो व्यवायो रतिः स एव धर्मो यस्य सः त्वं मिथुनव्यवायधर्मिण्यामसिकनयामिमं प्रजासर्गं भूरिशो भावयिष्यसि वर्द्धयिष्यसीत्यर्थः । उभयोरपि मिथुनव्यवायधर्म-विशेषणं परस्परसानुकूलसूचनार्थम् ॥ ५२ ॥ * * त्वत्तोऽधस्तादर्वाचीनाः प्रजाः सर्वाः मदीयया मायया मत्सङ्कल्पेन मिथुनीभूय भविष्यन्ति । मिथुनीभूता भविष्यन्ति मिथुनकर्मणोत्पत्त्यन्त इत्यर्थः । त्वत्तोऽधस्तात् प्रजा इत्यनेन प्राचेतसात्पूर्वं केवलसङ्कल्पादिभिरपि प्रजानामुत्पत्तिरिति सूचितम् । तथा मे मह्यं च बलिं हरिष्यन्ति । मदाराधनरूपं यज्ञादिकर्म करिष्यन्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ * * इतीत्यमुक्त्वा विश्वस्य भावन उत्पादको भगवान् हरिस्तस्य प्राचेतसस्य मिषतः पश्यतः सतः स्वप्नोपलब्धार्थं इवेति विस्मयनीयत्वविषददृष्टित्वे च दृष्टान्तः । यथा “रुक्माभं स्वप्रधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम्” इति ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

मदीयया मत्सृष्ट्या मायया स्त्रीरूपिण्या अधस्तादर्वाचीनाः । बलिं मे हरिष्यन्ति दास्यन्ति ॥ ५३ ॥ * * मिषतः पश्यतः ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजकृतपदरत्नावल्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

मिथुनीभूयेति केवलं मिथुनीभूयैवेत्यर्थः ॥ ५३-५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

त्वमपि सर्व्वरूपे पैतृके धर्मे यतस्वेत्याह । एषेति ॥ ५१ ॥ * * मिथुनस्य स्त्रीपुंसयोर्यो व्यवायः रतिः स एव धर्मो यस्य स त्वम् । तथाभूतायां तस्यामिति तादृशहंसगुह्यस्त्वेन स्तुतेनापि दत्तनिजश्रीमूर्त्तिदर्शनप्रसादोऽपि उपदिष्टनिज-तत्त्वोऽपि दक्षो भगवता यत् कर्ममार्गगम्ये विषयभोगे निःसीमके निक्षिप्तो न तु स्वप्रेमामृतसिन्धौ । तत्त्वलु स्वमहाभक्त-श्रीरूद्रापराधशेषस्याभङ्गुरत्वेन हेतुना इति गम्यते । अत एवानन्तराध्याये श्रीमुनीन्द्रेणापि विष्णुमायोपबृंहित इत्याख्यास्यमानो दक्षो नारदमप्याक्षेप्यतीति पुनरप्यस्य महदपराधः फलिष्यति । न च कर्द्दमोऽपि भगवता विषयभोग एव निक्षिप्त इति वाच्यम् । तस्यैषत्सुकामत्वमालक्ष्यैव भगवता सावधिक एव विषयभोगवरो दत्तः । न तु निरवधिक एव । यदुक्तं तत्रैव “त्वञ्च सम्यगनुष्ठाय निदेशं मे उशत्तमः । मयि तीर्थाकृताशेषक्रियार्थो मां प्रपत्स्यसे” इति । स च कर्द्दमोऽपि अनुग्रहायास्त्वी-त्यादिना भक्तिमेवान्ते प्रार्थयामास । एवं सकामा अपि सर्व्व एव भक्ता ध्रुवादयो भक्तिमेवाचकाङ्क्षुरेव दक्षस्त्वजं भक्तिं नाकाङ्क्षति स्म भगवानपि तां न ददावित्येतदेवापराधशेषस्यास्तित्वे लक्षणमिति ॥ ५२ ॥ * * भविष्यन्ति पुत्रादिरूपेण जनिष्यन्ते ॥ ५३-५४ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । षष्ठस्कन्धे चतुर्थोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

कुरुतान्मे मनोरथमिति तद्वाञ्छितं प्रजावृद्ध्युपायमाह । एषेति ॥ ५१ ॥ * * मिथुनस्य स्त्रीपुरुषयुग्मस्य यो व्यवायो रतिः स एव धर्मो यस्य । स त्वं तथाभूतायां प्रजासर्गं भूरिशः बहुप्रकारं भावयिष्यसि ॥ ५२ ॥ * * अधः अधस्तात्पश्चात् । मिथुनीभूय द्वन्द्वीभूय भविष्यन्त्यपत्यरूपैरुत्पत्त्यन्ते ॥ ५३ ॥ * * मिषतः पश्यतः ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे चतुर्थाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं तपःप्रभावमुक्त्वा तद्युक्तस्येदानीं प्रजावृद्धयुपायमुपदिशति—एषेति त्रिभिः । पञ्चजनसङ्गकस्य प्रजापतेरसिकनी नामैषा दुहिता पत्नीत्वेन पत्न्यर्थं वै निश्चयेन प्रतिगृह्यतामित्यन्वयः । हे अङ्गेति सम्बोधनं स्वानुग्रहसूचकम् । प्रजासृष्ट्यधिकृतस्य तव पत्नीग्रहणमावश्यकमिति सूचनाय सम्बोधनान्तरं हे प्रजेशेति ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ मिथुनस्य यो व्यवयः रतिः स एव धर्मो यस्य स तथाभूतस्त्वं तथाभूतायां तस्यां पत्न्यामिमं प्रजासर्गं पुनर्भूरिशो भावयिष्यसि उत्पादयिष्यसीत्यन्वयः । पूर्वजन्मोत्पादितस्य सर्गस्येदानीं विनष्टत्वात् पुनर्ग्रहणम् ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ त्वत्तोऽधस्तादग्रे सर्वाः प्रजा मदीयया मायया स्त्रीरूपया सह मिथुनीभूय भविष्यन्ति पुत्रादिरूपेण जनिष्यन्ति, मे बलिं च हरिष्यन्ति मम पूजनं च करिष्यन्तीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ मिषतः पश्यतः सतः । एवमनुग्रहेणोपदेशे हेतुं सूचयन् विशिनष्टि—विश्वभावन इति, विश्वं भावयति संबर्द्धयतीति तथा ॥ ५४ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंशयोगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता तत्र षष्ठेऽस्मिन् स्कन्धे रूपनिरूपणे । चतुर्थो विवृतो दक्षप्रसादविनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

सांप्रतं संततिवृद्धयुपायमाह । एषेति । अङ्ग हे दक्ष, पञ्चजनस्य, प्रजापतेः, या असिकनी नाम दुहिता, सा एषा हे प्रजेश पत्नीत्वे भार्यात्वे स्त्रीभावेनेत्यर्थः । प्रतिगृह्यताम् । त्वयेति शेषः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ मिथुनेति । मिथुनस्य स्त्रीपुंसयुगलस्य यो व्यवयो रतिः स एव धर्मो यस्य सः त्वं, मिथुनव्यवयवधर्मिण्यामसिकन्यां, इमं प्रजासर्गं, पुनः भूरिशः, भावयिष्यसि वर्द्धयिष्यसि उभयोरपि मिथुनव्यवयवधर्मविशेषणं परस्परानुकूलतासूचकत्वाय ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ त्वत्त इति । त्वत्तः, अधस्तात् भवतः अर्वाचीना इत्यर्थः । सर्वाः प्रजाः, मदीयया मायया निमित्तभूतया, मत्संकल्पेनेत्यर्थः । मिथुनीभूय, भविष्यन्ति । मिथुनकर्मणोत्पत्त्यन्ते इत्यर्थः । त्वत्तोऽधस्तादित्यनेन प्राचेतसदक्षात्पूर्वं केवलसंकल्पादिभिरपि प्रजोत्पत्तिरभवदिति सूचितम् । तथा च, मे मह्यं, बलिं हरिष्यन्ति । मदाराधनरूपं यज्ञादि कर्म च करिष्यन्ति इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ इतीति । इतीत्यम् उक्त्वा, विश्वभावनः विश्वोत्पादकः, भगवान् हरिः, तस्य प्राचेतसस्य, मिषतः पश्यतः सतः, स्वप्नोपलब्धार्थः इव, तत्रैव अन्तर्दधे ॥ ५४ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-
यामन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां षष्ठस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भाषानुवादः

प्रिय दक्ष ! देखो, यह पञ्चजन प्रजापतिकी कन्या असिकनी है । इसे तुम अपनी पत्नीके रूपमें ग्रहण करो ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ अब तुम गृहस्थोचित स्त्रीसहवासरूप धर्मको स्वीकार करो । यह असिकनी भी उसी धर्मको स्वीकार करेगी । तब तुम इसके द्वारा बहुत-सी प्रजा उत्पन्न कर सकोगे ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ प्रजापते ! अबतक तो मानसी सृष्टि होती थी, परन्तु अब तुम्हारे बाद सारी प्रजा मेरी मायासे स्त्री-पुरुषके संयोगसे ही उत्पन्न होगी तथा मेरी सेवामें तत्पर रहेगी ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—विश्वके जीवनदाता भगवान् श्रीहरि यह कहकर दक्षके सामने ही इस प्रकार अन्तर्धान हो गये, जैसे स्वप्नमें देखी हुई वस्तु स्वप्न टूटते ही लुप्त हो जाती है ॥ ५४ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

तस्यां स पाञ्चजन्यां वै विष्णुमायोपबृंहितः । हर्यश्वसंज्ञानयुतं पुत्रानजनयद् विभुः ॥ १ ॥
 अपृथग्धर्मशीलास्ते सर्वे दाक्षायणा नृप । पित्रा प्रोक्ताः प्रजासर्गे प्रतीचीं प्रययुर्दिशम् ॥ २ ॥
 तत्र नारायणसरस्तीर्थं सिन्धुसमुद्रयोः । सङ्गमो यत्र सुमहन्मुनिसिद्धनिषेवितम् ॥ ३ ॥
 तदुपस्पर्शनादेव विनिर्धूतमलाशयाः । धर्मे पारमहंस्ये च प्रोत्पन्नमतयोऽप्युत ॥ ४ ॥
 तेपिरे^१ तप एवोग्रं पित्रादेशेन यन्त्रिताः । प्रजाविवृद्धये यत्तान् देवर्षिस्तान् ददर्श ह ॥ ५ ॥
 उवाच चाथ^२ हर्यश्वाः कथं स्रक्ष्यथ वै प्रजाः । अदृष्टान्तं भुवो यूयं बालिशा बत पालकाः ॥ ६ ॥
 तथैकपुरुषं राष्ट्रं बिलं चादृष्टनिर्गमम् । बहुरूपां स्त्रियं चापि पुमांसं पुंश्चलीपतिम् ॥ ७ ॥
 नदीमुभयतोवाहां पञ्चपञ्चाद्भुतं गृहम् । कचिद्दंसं चित्रकथं क्षौरपव्यं स्वयं भ्रमिम् ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—विष्णुमायोपबृंहितः सः विभु तस्यां पाञ्चजन्यां हर्यश्वसंज्ञान् अयुतं पुत्रान् अजनयत् ॥ १ ॥ * *
 नृप अपृथग्धर्मशीलाः सर्वे दाक्षायणाः प्रजासर्गे पित्रा प्रोक्ताः प्रतीचीं दिशं प्रययुः ॥ २ ॥ * * तत्र नारायणसरः
 सुमहन् मुनिसिद्धनिषेवितं तीर्थं यत्र सिन्धुसमुद्रयोः संगमः ॥ ३ ॥ * * तदुपस्पर्शनात् एव विनिर्धूतमलाशयाः
 उत च पारमहंस्ये धर्मे अपि प्रोत्पन्नमतयः ॥ ४ ॥ * * पित्रादेशेन यन्त्रिताः उग्रं तपः एव तेपिरे ह देवर्षिः प्रजा-
 विवृद्धये यत्तान् ददर्श ॥ ५ ॥ * * अथ च उवाच हर्यश्वाः वै भुवः अन्तम् अदृष्ट्वा यूयं प्रजाः कथं स्रक्ष्यथ पालकाः बत
 बालिशाः ॥ ६ ॥ * * तथा एकपुरुषं राष्ट्रम् अदृष्टनिर्गमम् बिलं च बहुरूपां स्त्रियं च अपि पुंश्चलीपतिं पुमांसम् ॥ ७ ॥ * *
 उभयतोवाहां नदीं पंचपंचाद्भुतं गृहं चित्रकथं कचित् हंसं क्षौरपव्यं स्वयं भ्रमिम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

पंचमे नारदेनाथ वाचःकूटैस्तु नाशितान् । सुतानाकर्ण्य दक्षोऽमुं शशापेति निरूप्यते ॥ १ ॥

अपृथग्धर्मशीला एकाचारस्वभावाः ॥ १-२ ॥ * * तत्र प्रतीच्यां दिशि सिधोर्नद्याः समुद्रस्य च यत्र
 संगमस्तत्रस्थं नारायणसरो नाम तीर्थं प्रययुरित्यन्वयः । सुमहदतिविस्तीर्णम् ॥ ३ ॥ * * विनिर्धूतो मलो रागादिर्यस्मात्स
 आशयो येषाम् ॥ ४ ॥ * * तान् शुद्धसत्त्वानपि पित्रादेशजाड्येन प्रजाविवृद्धये यत्तानुद्युक्तान् ददर्श ॥ ५ ॥ * *
 अहो कष्टं मोक्षमार्गाधिकारिणः संत एते प्रवृत्तिनिष्ठैः कर्मभिर्नश्येरन्निति कृपया तान्निगूढार्थैर्वाक्यैरुपदिशति स्म तदाह
 उवाचेति चतुर्भिः । पालकाः संतोऽपि बालिशा अज्ञा यूयं प्रजाः स्रक्ष्यथ बतेति खेदे । बालका इति पाठे बालिशत्वे
 हेतुः ॥ ६ ॥ * * एक एव पुरुषो यस्मिन्नाष्ट्रमदृष्ट्वेत्यनुपगः । बिलं चेत्यादिद्वितीयांतानामविज्ञाय कथं सर्गं करिष्यथेति
 तृतीयेनान्वयः ॥ ७ ॥ * * पंचपंचानां पंचविशतेरद्भुतं गृहं क्षौरपव्यं क्षुरैः परिभिर्वज्रैश्च निर्मितमिवातितीक्ष्णं दृढं
 चेत्यर्थः । स्वायं स्वतंत्रम् । भ्रमि भ्रमणस्वभावम् ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

वाचःकूटैः परोक्षवादेनार्थांतरमिव प्रतीयमानैर्वचनैः । नाशितान् गृहस्थमार्गतश्चालितान् । अमुं नारदम् (१) स दक्षः । पाञ्चजन्यां पञ्चजननाम्नः प्रजापतेः पुत्र्याम् ॥ १ ॥ * * प्रतीचीं पश्चिमाम् ॥ २-३ ॥ * * तस्य तीर्थजलस्योपस्पर्शनात्स्नानाचमनादितः उतात्यर्थमुग्रं तप इत्यभिमेणान्वयः । “उतात्यर्थविकल्पयोः । समुच्चये वितर्के च प्ररने च पादपूरणे” इति मेदिन्युक्तेः । पादपूरणार्थं वा उतेति । केचित्तु प्रोत्पन्नमतयोऽभवन्निति पेठुः ॥ ४-५ ॥ * * हे हर्यश्वा इति । हरिमविद्यातत्कार्यहर्त्तारमश्नुवते प्राप्नुवंतीति हर्यश्वा इत्यन्वर्थनामवन्तो भवन्तो भवन्तु मा सूर्यभानुदेव-दत्तवद्वयर्थनामानः संत्विति भावः ॥ ६-७ ॥ * * गृहं विष्णुं परमसाद्गुण्यप्रदत्वाद्भक्तानां तानि तत्रैव स्थातुमर्हतीति भावः । इत्यर्थ इति । क्षुरस्यातितीक्ष्णत्वाद्भ्रमस्यातिदृढत्वादिति भावः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

पञ्चमे स्वसुतान् दक्षो गतान्नारदवाक्यतः । श्रुत्वा शशाप तं तत्र श्लोका दृष्टाः कृताब्धयः ॥ १ ॥

तावत्योऽनुष्टुभो(४४)ऽप्यत्रोवाचवाचां चतुष्टयम् (४) ॥ ५ ॥ तस्यामिति । विष्णुमायया उपबृंहितः लब्धसामर्थ्यः विभुः स दक्षः तस्यां पाञ्चजन्यां हर्यश्वसंज्ञानयुतं पुत्रानजनयत् ॥ १ ॥ * * अपृथगिति । हे नृप ! अपृथग् धर्मशीला एकाचार-स्वभावास्ते सर्वे दाक्षायणाः दक्षपुत्राः प्रजासर्गे पित्रा प्रोक्ताः प्रेरिताः तपोर्थं प्रतीचीं दिशं प्रययुः ॥ २ ॥ * * तत्रेति । तत्र प्रतीच्यां दिशि यत्र सिन्धुसंज्ञाया नद्याः समुद्रस्य च सङ्गमोऽस्ति तत्रस्थं मुनिभिः सिद्धैश्च नितरां सेवितं सुमहत् अति-विस्तीर्णं नारायणसरो नाम तीर्थमस्ति तद्ययुरित्यनुषङ्गः ॥ ३ ॥ * * तदिति युग्मम् । तस्य तीर्थस्य स्पर्शनादेव तत्र स्नाना-चमनादिमन्त्रेणैव विशेषेण निर्धूतो मलो रागलोभादिर्वस्मात् स आशयोऽन्तःकरणं येषां ते तथा अत एव परमहंसानां विवेकिनां धर्मे आत्मज्ञाने प्रकर्षेणोत्पन्ना मतिर्येषां ते तथाभूताः शुद्धसत्त्वा अपि प्रजाविवृद्धये पित्रादेशेन तन्त्रिताः सन्तः उग्रं तप एव तेपिरे । तान् प्रजाविवृद्धये यत्तान् उद्युक्तान् देवर्षिर्नारदो ददर्श ॥ ४-५ ॥ * * अहो निवृत्तिमार्गाधिकारिणः प्रवृत्ति-मार्गे क्षिरयेरन्निति कृपया उपदिशति स्मेत्याह—उवाचेति । हे हर्यश्वा ! प्रजापालकाः अपि यूयं बालिशः अज्ञा एव । यतः भुवः अन्तमदृष्ट्वा प्रजाः कथं स्रक्ष्यथ । बालका इति पाठे बालिशत्वे हेतुः ॥ ६ ॥ * * तथेति युग्मम् । तथा भुवोऽ-न्तवत् एक एव पुरुषो यस्मिंस्तद्राष्ट्रमदृष्ट्वा तथा अदृष्टो निर्गमो यस्मात्तद्विलम्बमदृष्ट्वा बहुरूपं स्त्रियं चादृष्ट्वा पुंश्चल्याः पतिं पुमांस-मदृष्ट्वा उभयतोवाहां विरुद्धोभयदिक्प्रवाहवतीं नदीमदृष्ट्वा पञ्चपञ्चानां पञ्चविंशतिवस्तूनामद्भुतं गृहमदृष्ट्वा चित्रा कथा यस्य तं हंसं कचिददृष्ट्वा क्षौरपव्यं क्षुरैः पविभिर्वज्रैश्च विनिर्मितमिवातितीक्ष्णं दृढं च स्वयं स्वतन्त्रं भ्रमि भ्रमणस्वभावं किमपि वस्तु अदृष्ट्वा प्रजाः कथं स्रक्ष्यथ ॥ ७-८ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततः प्राचेतसः किमकरोदित्यत्राह मुनिः । स इति । विष्णुमायोपबृंहितः भगवत्सङ्कल्पेन व्याप्तः स विभुर्दक्षः तस्यां पाञ्चजन्यां पञ्चजनस्य दुहितरि हर्यश्वसंज्ञानयुतं पुत्रानजनयत् ॥ १ ॥ * * तान्विशिनष्टि । हे नृप ! सर्वे दाक्षायणाः दक्षस्य पुत्राः । अनन्तरापत्ये फगार्षः । अपृथग्धर्मशीलाः समानधर्माचरणशीलाः । प्रजासर्गे निमित्ते पित्रा प्राचेतसेन प्रोक्ताः आदिष्टाः प्रतीचीं दिशं प्रययुः ॥ २ ॥ * * क सिन्धुसमुद्रयोर्यत्र सङ्गमः यत्र नारायणसरआख्यं सुमहत्पुण्यमत एव मुनिभिः सिद्धैश्च निवेवितं तीर्थं वर्त्तते तत्र ययुरित्यर्थः ॥ ३ ॥ * * तस्य तीर्थस्योपस्पर्शनादेव विनिर्धूतमलः निरस्तमल आशयोऽन्तःकरणं येषां तादृशास्ते । पारमहंस्ये धर्मे । परम-हंसानां ज्ञानिनां कर्म पारमहंस्यं तस्मिन्निवृत्तिधर्मे प्रोत्पन्ना मतिर्येषां तादृशाश्चाभवन् ॥ ४ ॥ * * एवंभूता अपि पित्रादेशेन प्राचेतसाज्ञया यन्त्रिता वशीकृताः उग्रं तप एव तेपिरे चक्रुः । पारमहंस्यधर्मपरा अपि पित्रादिष्टप्रजावृद्धि-विधानोपयुक्तं तप एव चकुरित्यर्थः । एवं प्रजाविवृद्धये यत्तान् प्रजाविवृद्धयुपपुक्तयत्नं कुर्वाणांस्तान् हर्यश्वान् देवर्षिः श्रीनारदो ददर्श । हेति देवर्षेर्दर्शनस्य दौर्लभ्यं द्योतयति ॥ ५ ॥ * * हर्यश्वान् प्रत्युवाच उक्तमेवाह । कथमित्यादिना सर्गं करि-ष्यथेत्यन्तेन । हे बालकाः ! यूयं बालिशः अज्ञाः सन्तः प्रजाः कथं स्रक्ष्यथ अज्ञतामेवाह । अदृष्टेति । भुवोऽन्तमदृष्ट्वा कथं स्रक्ष्यथेत्यन्वयः । यद्यपि भुवोऽन्तज्ञानादिकं सृष्ट्युपयोगीव प्रतिभाति तथापि न तत्सृष्ट्युपयोगित्वेनोच्यते । तस्य भूः क्षेत्र-मित्यादिभिः सृष्टिप्रतिषेपकत्वावगमात् । किन्त्वदृष्ट्वा सर्गं कर्तुमुद्यताः दृष्ट्वा तु भवन्तः सर्गोद्योगान्निवृत्ता एव भवेयु-

रित्यत्रोच्यते । कथंशब्देन भुवोऽन्तःज्ञानाद्यभावे सर्गोद्योगस्य सम्भावना द्योत्यते । अविज्ञाय कथं चित्सर्गं कर्तुमुद्यताः विज्ञाय सुतरां तदुद्योगाभिवृत्ता भवन्तः भवेयुरित्यर्थः । भुवः पार्थिवस्य देहस्यान्तमवसानमदृष्टानालोच्येत्यर्थः ॥ ६ ॥ * * एकः पुरुष ईश्वरो यस्मिन्तद्राष्ट्रम् ईश्वरनियाम्यं जगत् राष्ट्रादीनां द्वितीयान्तानामविज्ञायेत्यनेनान्वयः । अदृष्टनिर्गममविज्ञात-निर्गमोपायं जीवात्मस्वरूपस्याधिष्ठानं हृदयबिलं बहुरुपामनेकरूपां स्त्रियं बुद्धिरूपां पुंश्चल्या व्यभिचारिण्याश्चपलाया बुद्धेः पतिं तत्संसृष्टजीवस्वरूपम् ॥ ७ ॥ * * उभयतोवाहां सृष्ट्यप्ययकरीं नदीं मायारूपां पञ्चपञ्चाद्भुतं पञ्चपञ्चविंशतितत्त्वात्मकं गृहं स जीवशरीररूपम् । चित्रकथं चित्रपक्षं हंसं बन्धमोक्षहेत्वापादनात्मककथारूपाभ्यां विचित्रपक्षाभ्यां युक्तमीश्वरमिति भावः । क्षौरपव्यं क्षुरैः पविर्गिर्वज्रैश्च निर्मितं तीक्ष्णं दृढं चेत्यर्थः । एवंविधं स्वयं भ्रमणशीलं कालचक्रमिति भावः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ज्ञानमन्तरेण केवलकर्मणां परमश्रेयःसाधनत्वं निषिध्यतेऽस्मिन्नध्याये । तत्रोपोद्घातं रचयति । तस्यामिति । पाञ्चजन्यां पञ्चजननाम्नः प्रजापतेः पुत्र्याम् । विष्णुमायया विष्णुमहिम्ना ॥ १-२ ॥ * * तत्र प्रतीच्यां सिन्धुसमुद्रयोः सङ्गमोऽस्ति यत्र सङ्गमे नारायणसरो नाम तीर्थं चाति सुमहान्तो मुनयश्च सिद्धाश्च सुमहन्मुनिसिद्धाः तैर्निषेवितम् ॥ ३ ॥ * * तस्य तीर्थजलस्य स्नानाचमनादिना विनिर्धूतमलः आशयो येषां ते तथोक्ताः ॥ ४ ॥ * * यत्तान् सन्नद्धान् ॥ ५ ॥ * * हे हर्यश्वाः ! सर्जनलक्षणं कर्म प्रयोजनेन भवितव्यं तत्कथं सेत्स्यति न कथमपि ज्ञानाभावात् । तच्चात्मानात्मविवेकलक्षणं वा इत्यनेन सूचयति “परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः” इति श्रुतेः । इतरेषां दुर्बोधाय हर्यश्वानामौत्सर्गिकज्ञान-सद्भावप्रकटनाय च परोक्षवचनेन ज्ञानाभावं दर्शयति । अदृष्टेति । यस्माद्बालकाः अत एव च बालिश इत्युपचारमात्र-वचनम् ॥ ६-८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

उवाच चेति चतुष्कम् । पञ्च गुणिताः पञ्च आश्रयिरूपा यत्र तद्गृहमाश्रयरूपमद्भुतम् ॥ १-१४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

वाचःकूटेन हर्यश्वानन्यांश्चाकृतवैष्णवान् । पञ्चमे नारदः शप्तः स दक्षेणेति वर्ण्यते ॥ १-२ ॥

तत्र । दिशि नारायणसरस्तीर्थं महद्वर्त्तते । यत्र सिन्धोर्नद्याः समुद्रस्य च सङ्गमः ॥ ३-४ ॥ * * यत्तान् । उद्यतान् ॥ ५ ॥ * * शुद्धान्तःकरणा एते मोक्षधर्माधिकारिणः । अनुरोधात् पितुः कस्मादत्र मज्जन्ति कर्मणि । तदिमान् मोचये तत्त्वमुपदिश्यैव गूढवाक् । इति कारुणिको वाचःकूटांस्तानाह नारदः । हे हर्यश्वाः ! भुवोऽन्तमदृष्टा प्रजाः कथं स्रक्ष्यथ व्याख्या त्वेषां स्वयमेवाग्ने करिष्यत इति न व्याख्यायन्ते । तस्मात् यूयं बालिश मूर्खा एव यतो बालकाः पालका इति पाठे प्रजानां पालका अपि यूयं बालिश एव । बतेति विस्मये । एक एव पुरुषो यत्र तद्राष्ट्रमित्यादिद्वितीयान्तानामविज्ञाय कथं सर्गं करिष्यथेति तृतीयेनान्वयः । उभयतोवाहाम् । उभयदिक्प्रवाहवतीं पञ्चपञ्चानां पञ्चविंशतितत्त्वानामद्भुतं गृहं विष्णुं परमसाद्गुण्यप्रदत्वात् भक्तानां तानि तत्रैव स्थातुमर्हन्तीति भावः क्षुरैः । पविर्भिर्वज्रैश्च निर्मितमतितीक्ष्णं किमपि वस्तु । विपश्चितः सर्वज्ञस्य ॥ ६-९ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

पञ्चमे श्रीनारदरूपिणा हरिणा हर्यश्वादिपोषणं कृतमित्याद्युच्यते विभुर्विपुलप्रभावः ॥ १ ॥ * * अपृथक्धर्मः शीलं स्वभावश्च येषां ते ॥ २ ॥ * * तत्र प्रतीच्यां दिशि यत्र सिन्धोर्नद्याः समुद्रस्य च सङ्गमः तत्र सुमहन्नारायण-सरस्तीर्थं प्रययुरिति पूर्वेणान्वयः ॥ ३ ॥ * * तस्मिन् सरसि उपस्पर्शनात् स्नानात् विनिर्धूतमल आशयोऽन्तःकरणं येषां ते ॥ ४ ॥ * * पित्रादेशेन प्रजाविवृद्धये यत्तानपि पारमहंस्ये धर्मे प्रोत्पन्नमतितया मोक्षाधिकारिणो ज्ञात्वा देवर्षिस्तान् ददर्श ॥ ५ ॥ * * अथ दर्शनानन्तरमुवाच मोक्षोपायं दशभिर्गूढार्थैर्वान्व्यैस्तान् प्रत्युपदिष्टवान् । हे हर्यश्वाः हे पालकाः ! प्रजापतिपुत्राः भुवोऽन्तमदृष्टा अत एव बालिशः अज्ञा यूयं कथं प्रजाः स्रक्ष्यथ ॥ ६ ॥ * * तथा राष्ट्रादिकमविज्ञाय अहो कथं सर्गं करिष्यथेति त्रयाणामन्वयः ॥ ७ ॥ * * पञ्चपञ्चानां पञ्चविंशतितत्त्वानामद्भुतं गृहमाश्रयम् । क्षुरैः पविर्भिश्च निर्मितम् ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

पञ्चमे दक्षपुत्रेषु हरिणा कृपया कृतः । नारदस्योपदेशेन प्रसादस्तन्निरूप्यते ॥ १ ॥

स दक्षस्तस्यां पाञ्चजन्यां हर्यश्चसञ्ज्ञानयुतं पुत्रानजनयदित्यन्वयः । ननु कथमेवं जीवः स्वातन्त्र्येण बहूनां जनने समर्थ इत्याशङ्क्य भगवत्सम्पादितसामर्थ्यादित्यभिप्रायेणाह—विभुरिति । ननु तपसा भगवन्तं प्राप्य कथं पुनः संसारहेतौ पुत्रोत्पादनादौ तस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य तन्मायामोहितत्वादेवेत्याह—विष्णुमायोपबृंहित इति । वै इति निश्चयेनान्यो हेतुस्तत्रास्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ * * अपृथग्धर्मशीला एकाचारस्वभावास्ते सर्वे दाक्षायणा दक्षपुत्राः प्रजासर्गे पित्रा प्रोक्ताः प्रेरिता भगवदनुग्रहं विना तदशक्यं मत्वा भगवदाराधनार्थं प्रतीचीं दिशं प्रययुरित्यन्वयः । मोक्षाधिकारिणामपि पितृवाक्यगौरवेण सर्गार्थप्रवृत्ती राजधर्मानुसारेण घटते इति सूचयन् सम्बोधयति—हे नृपेति ॥ २ ॥ * * तत्र प्रतीच्यां दिशि यत्र सिन्धुसञ्ज्ञाया नद्याः समुद्रस्य च सङ्गमोऽस्ति तत्र मुनिभिः सिद्धैश्च नितरां सेवितं सुमहत् अतिविस्तीर्णं नारायणसरो नाम तीर्थमस्ति तद्ययुरित्यनुषङ्गेनान्वयः ॥ ३ ॥ * * तस्य तीर्थस्य स्पर्शनादेव तत्र स्नानाचमनादिमात्रेणैव विशेषेण निर्धूतो मलो रागलोभादिर्विस्मात् स आशयोऽन्तःकरणं येषां ते तथा अत एव परमहंसानां विवेकिनां धर्मे भगवद्भजनलक्षणे प्रकर्षणोत्पन्ना मतिर्येषां ते तथाभूता अपि प्रजाविवृद्धये उग्रं तीव्रं तप एव तेपिरे उद्युत्तरेणान्वयः । चकारादात्मानात्मविवेकसामर्थ्यात्पति सूचयति । एवम्भूतामपि सृष्टौ प्रवृत्त्या भगवन्मायामोहस्य प्राबल्यं सूचयन्नाश्रयेणाह—उतेति । तथाभूतानामपि सृष्टौ प्रयत्ने लौकिकं हेत्वन्तरमाह—पित्रादेशेनेति, यन्त्रितः विवशा इत्यर्थः । तान् प्रजाविवृद्धये यत्तान् उद्युक्तान् देवर्षिर्नारदो ददर्श । विषयासक्तानप्यधिकारिणो भगवान् कृपयोद्धरत्येवातस्तदुपदेशाय नारदं प्रेरितवानिति भगवत्कृपाया आश्चर्यं सूचयति—हेति ॥ ४-५ ॥ * * तान् दृष्ट्वा च शुद्धान्तःकरणा ह्येते मोक्षधर्माधिकारिणः पितृवाक्यानुरोधेन कर्ममार्गप्रवेशे पुरुषार्थाद्भ्रश्येरन्निति कृपया निगूढार्थैर्वाक्यैरुपदिदेशेत्याह—उवाच चाथेति, न च दृष्टोपेक्षितवान् किन्तु अथ दर्शनानन्तरमुवाच चेत्यर्थः । तद्वाक्यान्वेव दर्शयति—हर्यश्चा इत्यादिभिः पञ्चाक्षरन्यूनैश्चतुर्भिः । हे हर्यश्वाः यूयं भुवोऽन्तमदृष्ट्वा कथं किमर्थं प्रजाः स्रक्षथेत्यन्वयः । युष्माकं सृष्टिप्रयोजनाभावो निश्चित एवेति सूचयति—वा इति । अतोऽकार्यं प्रवृत्तत्वाद्युयं बालिश अज्ञा एव । अज्ञत्वमेव स्पष्टयति—पालका इति, वयं पालका राजानोऽतः प्रजासृष्टिरस्मद्धर्म इत्यभिमानवन्त इत्यर्थः । बालका इति वा पाठः । शुद्धान्तःकरणानां युष्माकमेवं मोहोऽनुचित एवेति स्वखेदं सूचयन्नाह—वतेति ॥ ६ ॥ * * तथा भुवोऽन्तवत् एक एव पुरुषो यस्मिंस्तद्वाष्ट्रमदृष्ट्वेति व्याख्यानानुरोधादनुषङ्गः । बिलं चेत्यादिद्वितीयान्तानामविज्ञाय कथं सर्गं करिष्यथेति तृतीयेनान्वयः ॥ ७ ॥ * * उभयतोवाहां विरुद्धोभयदिक्प्रवाहवतीं नदीम् । पञ्चपञ्चानां पञ्चविंशतितत्त्वानामद्भुतं गृहम् । चित्रा कथा यस्य तं हंसं क्वचित् । क्षौरपव्यं तुरैः पविर्भवेज्जैश्च विनिर्मितमिव अतितीक्ष्णं दृढं च स्वयं स्वतन्त्रभ्रमिभ्रमणस्वभावं किमपि वस्तु ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

नाशितान्नारदेनाथ वाचः कूटैस्तु पञ्चमे । श्रुत्वा दक्षः सुतान् क्रुद्धस्तं शशापेति कथ्यते ॥ १ ॥

ततः प्राचेतसः किमकरोदित्यत्राह मुनिः । स इति । विष्णुमायोपबृंहितः, भगवत्संकल्पेन व्याप्तः, विभुः स दक्षः, तस्यां पाञ्चजन्यां, हर्यश्चसञ्ज्ञान् अयुतं दशसहस्रसंख्याकान्, पुत्रान् अजनयत् वै ॥ १ ॥ * * तान्विशिनष्टि । अपृथगिति । हे नृप, सर्वे ते दाक्षायणा दक्षस्य पुत्राः, अनन्तरापत्ये फगार्थः । अपृथग्धर्मशीलाः समानधर्माचरणशीलाः, अत एव प्रजासर्गे निमित्ते, पित्रा प्राचेतसेन प्रोक्ता आदिष्टाः सन्तः प्रतीचीं दिशं प्रययुः ॥ २ ॥ * * तत्रेति । तत्र प्रतीच्यां दिशि, सिन्धुसमुद्रयोः, सिन्धोर्नद्याः समुद्रस्य च यत्र संगमः तत्रस्थं नारायणसरो नाम, सुमहत् अतिविस्तीर्णं, पुण्यं वा अत एव मुनयश्च सिद्धाश्च तैर्निषेवितं तीर्थं वर्त्तते, तत्र प्रययुः ॥ ३ ॥ * * तदिति । तस्य तीर्थस्योपस्पर्शनां तस्मात्, तीर्थजलस्नानाचमनादिनैवेत्यर्थः । विनिर्धूता मला यस्य तथाभूत आशयोऽन्तःकरणं येषां ते परमहंसानां ज्ञानिनां कर्म पारमहंस्यं तस्मिन्, चैव धर्मे प्रकर्षणोत्पन्ना मतिर्येषां, उत तादृशाश्चापि, अभवन् ॥ ४ ॥ * * तेपिरे इति । एवंभूता अपि ते इति शेषः । पित्रादेशेन पित्रादेशरूपजाडयेन, यन्विताः दक्षाज्ञावशीकृताः सन्तः, उग्रं तपः तेपिरे एव । परमहंस्यधर्मपरा अपि पित्रादिष्टप्रजावृद्धिविधानोपयुक्ततप एव चक्रुरित्यर्थः । प्रजाविवृद्धये यत्तान्, तान् प्रजाविवृद्धयुपयुक्तयत्नं कुर्वाणांस्तानित्यर्थः । देवर्षिर्नारदः, ह स्फुटं ददर्श । स्फुटमेते मोक्षधर्माधिकारिण इत्यालोचितवानित्यर्थः ॥ ५ ॥ * * अहो मोक्षधर्माधिकारिणः सन्त्येते प्रवृत्तिनिष्ठैः कर्मभिर्नश्येयुरेवेति कृपया तान्निगूढार्थैर्वाक्यैरुपदिशति स्म तदाह । उवाचेति चतुर्भिः

उवाचेति। हे बालकाः, यूयं बालिशा अज्ञाः स्थ। अतः हे हर्यश्वाः, बत भुवः, अन्तम् अदृष्ट्वा अनालोच्य, प्रजाः कथं सक्ष्यथ वै इति। अथेति प्रश्ने, उवाच च, तान् प्राप्य कथयामासेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तथेति। तथा एकः पुरुषो यस्मिंस्तत्, राष्ट्रं राष्ट्रादीनां द्वितीयान्तानामविज्ञायेत्यनेनान्वयः। अदृष्ट्वेत्यनुषङ्गो वा। अदृष्टोऽविज्ञातः निर्गमः निर्गमोपायो यस्य तत्। बिलं च, बहूनि रूपाणि यस्यास्तामनेकरूपमित्यर्थः। स्त्रियं च, पुंश्चल्या व्यभिचारिण्याः पतितं पुमांसम्। अपि च ॥ ७ ॥ ❀ ❀ नदीमिति। उभयतो बहतीति तां नदीं, पञ्चभिः गुणितानि पञ्च, पञ्चपञ्च, पञ्चविंशतिसंख्यातानि अद्भुतानि यस्मिंस्तत् गृहं, चित्रकथं विचित्रकथम्, क्वचित्कंचनेत्यर्थः। हंसं क्षौरपव्यं, क्षुरैः पविभिर्वज्रैश्च निर्मितं क्षौरपव्यं, तीक्ष्णं दृढं चेत्यर्थः। स्वयं भ्रमि स्वतो भ्रमणशीलं, यच्चक्रं तदित्यर्थः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

श्रीनादजीके उपदेशसे दक्षपुत्रोंकी विरक्ति तथा नारदजीको दक्षका शाप

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित् ! भगवान्के शक्तिसञ्चारसे दक्ष प्रजापति परम समर्थ हो गये थे। उन्होंने पञ्चजनकी पुत्री असिकनीसे हर्यश्वा नामके दस हजार पुत्र उत्पन्न किये ॥ १ ॥ ❀ ❀ राजन् ! दक्षके ये सभी पुत्र एक आचरण और एक स्वभावके थे। जब उनके पिता दक्षने उन्हें सन्तान उत्पन्न करनेकी आज्ञा दी, तब वे तपस्या करनेके विचारसे पश्चिम दिशाकी ओर गये ॥ २ ॥ ❀ ❀ पश्चिम दिशामें सिन्धुनदी और समुद्रके सङ्गमपर नारायण-सर नामका एक महान् तीर्थ है। बड़े-बड़े मुनि और सिद्ध पुरुष वहाँ निवास करते हैं ॥ ३ ॥ ❀ ❀ नारायण-सरमें स्नान करते ही हर्यश्वोंके अन्तःकरण शुद्ध हो गये, उनकी बुद्धि भागवतधर्ममें लग गयी। फिर भी अपने पिता दक्षकी आज्ञासे बँधे होनेके कारण वे उस तपस्या ही करते रहे। जब देवर्षि नारदने देखा कि भागवतधर्ममें रुचि होनेपर भी ये प्रजावृद्धिके लिये ही तत्पर हैं, तब उन्होंने उनके पास आकर कहा—अरे हर्यश्वो ! तुम प्रजापति हो तो क्या हुआ। वास्तवमें तो तुमलोग मूर्ख ही हो। बतलाओ तो, जब तुमलोगोंने पृथ्वीका अन्त ही नहीं देखा तब सृष्टि कैसे करोगे ? बड़े खेदकी बात है ॥ ४-६ ॥ ❀ ❀ देखो—एक ऐसा देश है, जिसमें एक ही पुरुष है। एक ऐसा बिल है, जिससे बाहर निकलनेका रास्ता ही नहीं है। एक ऐसी स्त्री है, जो बहुरूपिणी है। एक ऐसा पुरुष है, जो व्यभिचारिणीका पति है। एक ऐसी नदी है, आगे-पीछे दोनों ओर बहती है। एक ऐसा विचित्र घर है, जो पचीस पदार्थोंसे बना है। एक ऐसा हंस है, जिसकी कहानी बड़ी विचित्र है। एक ऐसा चक्र है, जो क्षुरे एवं वज्रसे बना हुआ है और अपने-आप घूमता रहता है ॥ ७-८ ॥

कथं स्वपितुरादेशमविद्रांसो विपश्चितः। अनुरूपमविज्ञाय अहो सर्गं करिष्यथ ॥ ९ ॥

श्रीशुक उवाच

तन्निशम्याथ हर्यश्वा औत्पत्तिकमनीषया। वाचःकूटं तु देवर्षेः स्वयं विममृशुर्धिया ॥ १० ॥
भूः क्षेत्रं जीवसंज्ञं यदनादि निजबन्धनम्। अदृष्ट्वा तस्य निर्वाणं किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ ११ ॥
एक एवेश्वरस्तुर्यो भगवान् स्वाश्रयः परः। तमदृष्ट्वाभवं पुंसः किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १२ ॥
पुमान् नैवैति यद् गत्वा बिलस्वर्गं गतो यथा। प्रत्यग्धामाविद् इह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १३ ॥
नानारूपाऽऽत्मनो बुद्धिः स्वैरिणीव गुणान्विता। तन्निष्ठासगतस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १४ ॥
तत्सङ्गभ्रंशितैश्वर्यं संसरन्तं कुमार्यवत्। तद्गतीरबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १५ ॥
सृष्ट्यप्ययकरीं मायां वेलाकूलान्तवेगिताम्। मत्तस्य तामविज्ञस्य किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १६ ॥

१. प्रा० पा०—तद्वाचःकूटं देवर्षेः। २. प्रा० पा०—किं नु स्यात्कर्म०। ३. प्रा० पा०—बिलं सर्गं। ४. प्रा० पा०—

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अविद्वांसः विपश्चितः स्वपितुः आदेशम् अनुरूपम् अविज्ञाय कथं सर्गं करिष्यथ ॥ ६ ॥ * * अथ
 हर्यश्वाः तु तत् देवर्षेः वाचःकृतं निशम्य ओत्पत्तिकमनीषया धिया स्वयं विममृशुः ॥ १० ॥ * * भूः जीवसंज्ञं क्षेत्रं यत् अनादि
 निजबंधनं तस्य निर्वाणम् अदृष्ट्वा असत्कर्मभिः किं भवेत् ॥ ११ ॥ * * ईश्वरः तुर्यः भगवान् स्वाश्रयः परः एकः एव तम्
 अभवम् अदृष्ट्वा पुंसः असत्कर्मभिः किं भवेत् ॥ १२ ॥ * * पुमान् यत् गत्वा यथा विलस्वर्गं गतः न एव
 एति प्रत्यग्धाम अविदः इह असत्कर्मभिः किं भवेत् ॥ १३ ॥ * * आत्मनः नानारूपा बुद्धिः स्वैरिणी इव गुणान्विता
 तन्निष्ठाम् अगतस्य इह असत्कर्मभिः किं भवेत् ॥ १४ ॥ * * तत्संगभ्रंशितैश्वर्यं कुभार्यवत् तद्गतीः संसरन्तम् अबुधस्य
 इह असत्कर्मभिः किं भवेत् ॥ १५ ॥ * * सृष्ट्यप्ययकरीम् वेलाकूलान्तवेगितां तां मायाम् अविज्ञस्य मत्तस्य असत्कर्मभिः
 किं भवेत् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

विपश्चितः सर्वज्ञस्य स्वपितुरादेशमात्मनोऽनुरूपमविद्वांसोऽज्ञानतः पूर्वोक्तं चैकपुरुषं राष्ट्रमित्याद्यविज्ञायाहो कथं
 सर्गं करिष्यथेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ * * वाचःकृतं परोक्षवादेनार्थांतरमिव प्रतीयमानं वचनम् । ओत्पत्तिकी सहजा
 मनीषा विचारशक्तिर्यस्यास्तया धिया स्वयमेव विममृशुर्विचारितवन्तः ॥ १० ॥ * * नारदोक्तदशवाक्यानां
 तैर्विमृश्य निर्णीतानर्थानाह दशभिः । अदृष्टान्तम् भुव इत्यत्र भूशब्दार्थमाह । भूरिति । क्षेत्रं तच्चात्र जीवसंज्ञं लिंग-
 शरीरं यन्निजबंधनमात्मनो बंधकारणम् । अंतश्शब्दार्थमाह निर्वाणं नाशम् । असद्भिर्मोक्षानुपयोगिभिः कर्मभिः किं
 भवेन्न किमपि ॥ ११ ॥ * * एकपुरुषमित्यस्यार्थमाह । एक एवेति । तुर्यः सर्वसाक्षी । स्वाश्रयः स्वाधारः अभवं
 नित्यमुक्तम् असद्भिरीश्वरासमर्पितैः कर्मभिः ॥ १२ ॥ * * विलं चादृष्टनिर्गममित्यस्यार्थमाह । पुमान् यद्गत्वा
 प्राप्य विलस्वर्गं पातालं गत इव नैवेति नावर्तते तत्प्रत्यग्धाम ज्योती रूपं ब्रह्माविदोऽविदुषोऽसद्भिर्नश्वरस्वर्गादिसाधनैः
 कर्मभिः ॥ १३ ॥ * * बहुरूपां स्त्रियमित्यस्यार्थमाह । नानारूपेति । स्वैरिणीव पुंश्चलीव विमोहकै रजआदिगुणैरन्विता ।
 तन्निष्ठां तस्या अवसानं विवेकमगतस्याप्राप्तस्य । असद्भिर्गतां तैः ॥ १४ ॥ * * पुमांसं पुंश्चलीपतिमित्यस्यार्थमाह । तस्याः
 संगेन भ्रंशितमैश्वर्यं स्वातंत्र्यं यस्य । कुत्सिता भार्या यस्य तद्वत् । तस्या गतीः सुखदुःखलक्षणाः संसरन्तं गच्छन्तं जीवमबुधस्या-
 ज्ञानतः । असद्भिर्वुद्धयविवेकप्राप्तैः ॥ १५ ॥ * * नदीमुभयतोवाहामित्यस्यार्थमाह । सृष्ट्यप्ययौ करोतीत्युभयतः
 प्रवाहो दर्शितः । वेलाकूलं प्रवाहपतितानां निर्गमस्थानं तपोविद्यादि तस्यां समीपे वेगितां निर्गमप्रतिबंधाय क्रोधाहंकारा-
 दिभिः कृतवेगां मत्तस्य तद्वेगेन विवशस्यात एव तां तथाभूतामविज्ञस्याविचारयतः । असद्भिर्मार्थिकैः । यद्वा वेलाकूलं समुद्रस्य
 व्यवहारस्थानं तस्य समीपे समुद्रवृद्धिद्वासाभ्यां यथोभयतोतर्बहिःकृतवेगा नदी भवत्येवं समुद्रतुल्यात्मनो व्यवहारस्थाने देहे
 जन्ममरणादिभिः कृतवेगामित्यर्थः । वेगिनीमिति पाठे वेगवतीम् ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अनुरूपमनुकूलम् ॥ ६ ॥ * * वाचःकृतं वचनसमूहं वा गुह्यभाषात्मकत्वेन कैतवमिव प्रतीयमानं
 वाऽल्पमतिभिर्दुर्बोधं वा स्वयं परोपदेशं विना विचार्य निश्चितवन्त इत्यर्थः । “कृतं तु कैतवं ज्ञेयं समूहो मेलनं तथा” इति
 तीर्थः ॥ १० ॥ * * बंधस्य जन्मादेः कारणं तस्य लिंगशरीरस्य नाशमदृष्ट्वाऽनेनोपायेनास्य नाशो भविष्यतीत्यज्ञात्वा ज्ञानेन
 तस्य नाशं वाऽज्ञात्वा मोक्षानुपयोगिभिरसत्कर्मभिरात्मविवेकाजनकैः कर्मभिः सर्जनादिभिरवास्तवैः कर्ममार्गैः किं तेन कर्म-
 निर्वाणार्थमेव यतध्वमिति भावः ॥ ११ ॥ * * पूर्वावाक्यस्थराष्ट्रपदेन जगद्विबक्षितं तथा सति तत्र जगतीश्वरो नियन्त्रित्वेन
 स्थित इत्यर्थः । कर्मभिर्यागादिभिः । किं नित्यं फलं स्यान्नेत्यर्थः । तुर्यः विश्वतैजसप्राज्ञेभ्यो भिन्नः । यद्वा न भवो भक्तानां येन स
 तम् । अदृष्टा भजनैरप्रत्यक्षीकृत्य तेन तमेव भजतेति भावः ॥ १२ ॥ * * यद्वा-प्रतीचो भगवतो धाम वैकुण्ठं गत्वा
 प्राप्य न पुनरेति । पातालं गतो यथा तत्रैवासज्य तिष्ठतीत्यर्थः । तेन वैकुण्ठप्राप्तये यतध्वमिति भावः ॥ १३ ॥ * *
 स्वैरिणीव कुविषयोन्मुखी न तु कृष्णविषयोन्मुखी गुणाः सौन्दर्यवैदग्ध्यादयः पांडित्यादयश्च तैरन्विता तन्निष्ठां भद्राभद्रप्रवृत्तिम-
 गतस्याज्ञानतोऽविचारयत इत्यर्थः । अतो विवेकेन बुद्धिं कृष्णोन्मुखीं कुस्तेति भावः ॥ १४ ॥ * * भ्रंशितैश्वर्यमित्यनेन
 जीवस्य स्वज्ञानादिस्वसामर्थ्यं दर्शितमिति संदर्भः । ऐश्वर्यं भगवज्ज्ञानादिलक्षणं शमदमादिलक्षणं वाऽत एव संसरन्तं सुखदुःखे

भुञ्जानं तद्वतीः स्वर्गनरकादिलक्षणाः । बुद्धश्चविवेकेन प्राप्तेस्तीर्थस्नानादिलक्षणैर्भगवदुद्देशेनाप्रसक्तैः किं दुःखनिवृत्तिः स्यान्नैत्यर्थः । तेनात्मानमात्मनैवोद्धरतेति भावः ॥ १५ ॥ * * सृष्टिकाले पूर्वपूर्वतस्तत्त्वानि निःसरन्ति अप्ययकाले उत्तरोत्तरतः पूर्वं पूर्वं प्रविशन्तीत्युभयतः प्रवाहो दर्शितः वेलाकूलस्यांतः समीपं 'वेला स्यात्तीरनीरयोः' इत्यभिधानात् । अत एव विवशत्वादेव । वेलाशब्दस्यार्थांतरं गृहीत्वाह-यद्वेति । "वेला काले च सीमायामब्धेः कूलविकारयोः" इति मेदिनी । इत्यर्थ इति व्याख्या तेन लौकिकप्रतिष्ठादिकमपि परित्यज्य पारं ब्रजयेति भावः ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

कथमिति । अहो विपश्चितः सर्वज्ञस्य स्वपितुः स्वानुरूपमादेशमनुशासनमविद्वांसो जानन्तः कथं सर्गं करिष्यथ ॥ ९ ॥ * * तदिति । तदेवर्षेर्वाचःकूटं परोक्षवादेनार्थान्तरमिव प्रतीयमानं वचनसमूहं निशम्याथान्तरमौत्पत्तिकी सहजा मनीषा विचारशक्तिर्यस्यास्तथा धिया हर्यश्वाः स्वयमेव विममृशुः विचारितवन्तः ॥ १० ॥ * * तत्रादृष्टान्तमित्यस्यार्थमाहुः-भूरिति । भूः भूशब्दोक्तं क्षेत्रं क्षेत्रवत् पुण्यपापसुखदुःखाद्युद्भवस्थानत्वाज्जीवोपाधिभूतं लिङ्गशरीरं यदनादि चिरन्तनं निजस्य जीवस्य बन्धनं तस्य निर्वाणमन्तशब्दोक्तं नाशोपायमदृष्ट्वाऽसद्भिर्मोक्षानुपयोगिभिर्बन्धहेतुभिः कर्मभिः किं फलं भवेन्न किमपीत्यर्थः ॥ ११ ॥ * * तथैकपुरुषमित्यस्यार्थमाहुः-एक इति । राष्ट्रशब्देन जगत् विवक्षितं तत्र ईश्वरः कर्तुं मन्यथा कर्तुं समर्थाः तुर्यः विश्वतैजसप्राज्ञेभ्योऽन्यश्च चतुर्थः सर्वसाक्षी स्वाश्रयं स्वाधारः परः सर्वकारणं भगवानेक एव तमभवं भवरहितं नित्यमुक्तमदृष्ट्वा असद्भिस्तदसमर्पितैर्लौकिकालौकिकैः कर्मभिः पुंसः किं फलं भवेन्न किमपीत्यर्थः ॥ १२ ॥ * * विलं चादृष्टनिर्गममित्यस्यार्थमाहुः-पुमानिति । यद्वत्त्वा प्राप्य विलस्वर्गं पातालं गत इव पुमान् नैवेति पुनः संसारे नावर्त्तते तत्प्रत्यग्धाम ज्योतीरूपं ब्रह्म अविदोऽविदुषः तद्वद्वैमिति ज्ञापकात्कृद्योगेऽपि कर्मणि द्वितीया । इह जगति असद्भिर्नैश्वर्यस्वर्गादिसाधनैः कर्मभिः किं भवेत् ॥ १३ ॥ * * बहुरूपां स्त्रियमित्यस्यार्थमाहुः-नानारूपेति । स्वैरिणीव नानारूपा कुत्सितविषयोन्मुखतया रूपरसादिनानाकारा आत्मनो जीवस्य बुद्धिः तथावे हेतुः रजआदिगुणान्विता स्वैरिण्यपि वस्त्राभरणादिभिर्नानाकारा भवति तन्निष्ठां तस्या अवसानं विवेकमगतस्याप्राप्तस्येहासद्भिः कुत्सितभोगद्वारा नरकहेतुभिः कर्मभिः किं भवेत् ॥ १४ ॥ * * पुमांसं पुंश्चलीपतिमित्यस्यार्थमाहुः-तत्सङ्गेति । तस्या बुद्धेः सङ्गेनाभ्यासेन भ्रंशितमैश्वर्यमसङ्गत्वस्वातन्त्र्यादि यस्य तम् अत एव कुमार्यपुरुषवत् तस्या बुद्धेर्गतीः सुखदुःखहर्षविषादादिलक्षणाः संसरन्तं गच्छन्तमात्मानमबुध्यस्व पुरुषस्येहासद्भिस्तद्व्यासनिवर्त्तकैः कर्मभिः किं भवेत् ॥ १५ ॥ * * नदीमुभयतोवाहामित्यस्यार्थमाहुः-सृष्ट्यप्ययकरीमिति । सृष्टिरुत्पत्तिः अप्ययः प्रलयः तौ करोतीति तथा तां भगवतो मायां शक्त्यात्मिकां प्रकृतिं सृष्टिकाले हि तत् आरभ्य पूर्वपूर्वतस्तत्त्वानि निःसरन्ति प्रलयकाले चोत्तरोत्तरतः पूर्वं पूर्वं प्रविशन्तीत्युभयतः प्रवाहो दर्शितः । वेलाकूलं नदीप्रवाहे पतितानां ततो निर्गमस्थानं तीरं "वेला स्यात्तीरनीरयोः" इत्यभिधानात् । तद्वत्संसारप्रवाहपतितानां ततो निर्गमस्थानं तपोविद्यादि तस्यान्ते समोपे वेगितां निर्गमप्रतिबन्धाय तपोविद्यावत्सु दृष्टैः क्रोधाहङ्कारादिभिः कृतवेगां वेगिनीमित्यपि पाठः । तामविज्ञस्य एवं मायामोहेन कामक्रोधादिभिरहं संसारप्रवाहे पतितोऽस्मीति विचारशून्यस्यात एव मत्तस्य तत् उद्धारहेतुं भगवद्भजनं विहाय तत्कारणविषयभोगप्रसक्तस्यासद्भिः संसारपातहेतुभिः कर्मभिः किं भवेत् ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

विपश्चितः । सर्वज्ञस्य स्वपितुरनन्तजन्मसु हितोपदेशेन रक्षकस्य शास्त्रस्यादेशमनुशासनमनुकूलमविद्वांसो यूयं कथांचित्सर्गं करिष्यथ विज्ञाय तु न यतिष्यथेति भावः ॥ ९ ॥ * * एवमन्योपदेशरूपाणि देवर्षेर्वचांस्याकर्ण्य तानि हर्यश्वाः स्वयं विममृशुरित्याह मुनिः । तदिति । तदेवर्षेर्वचो निशम्याकर्ण्य हर्यश्वा औत्पत्तिकमनीषया स्वभावसिद्धा मनीषा विचारशक्तिर्यस्यास्तथा बुद्ध्या । देवर्षेर्वाचःकूटं कूटमयोघनस्तद्वदुभेयं वाचःकूटं प्रच्छन्नाभिप्रायं वाक्यमित्यर्थः । विममृशुः विचारपूर्वकमभिप्रायं निश्चितवन्तः ॥ १० ॥ * * कथां विममृशुरित्यपेक्षायां तैर्विमृश्य निर्णीतानर्थानाह । भूरित्यादिदर्शभिः । तावद्भूशब्दार्थमाह । भूः क्षेत्रमिति । जीवति प्राणान् धारयतीति जीवः स प्राणः । स एव संज्ञा यस्य तत्संप्राणशब्दवाच्यमित्यर्थः । यद्वा । जीवः प्रत्यगात्मैव तेन सम्यग्ज्ञायते इति तज्जीवसंज्ञं बाहुलकात्कर्मणि क्तः । जीवेन ज्ञेयमित्यर्थः । "एतद्यो वेत्ति तम्" इति शरीरस्य जीवेन ज्ञेयत्वगानात् । अनादिनिजबन्धनमनादिपुण्यपापकर्मनिबन्धनं यत्क्षेत्रं तद्भूशब्दार्थ इति विममृशुरित्यर्थः । अन्तशब्दार्थं तैर्निर्णीतं वदन् समुदायाभिप्रायमाह । अदृष्टेति । तस्य भूशब्दस्य विवक्षितस्य क्षेत्रस्य निर्वाणमन्तशब्दविवक्षितं प्रकृतौ देहस्य प्रलयमदृष्ट्वाऽनालोच्यासत्कर्मभिः किं भवेत् जन्मजरामरणादिमद्देहापादकर्मनिबन्धम-

निवर्त्तयद्भिः प्रत्युत संस्त्यापादकैः कर्मभिः न कोऽपि पुरुषार्थोऽस्तीत्यर्थः । अत्र सर्वत्र विचारश्लोकेषु किमसत्कर्मभिर्भवेदिति चतुर्थः पादो ज्ञेयः ॥ ११ ॥ * * तथैकपुरुषं राष्ट्रमित्यस्य तैर्निश्चितमर्थमाह । एक इति । तुर्यः जागराद्यवस्था-
त्रयातीतः स्वाश्रयः अनन्याधारः परः प्रकृतिपुरुषविलक्षणः भगवान् पाङ्गुण्यपूर्णो निरस्तनिखिलदोष एक एवेश्वरः अन्तः प्रविश्य
धारणेन नियन्ता तमेवं भूतमभवं भवप्रतिभटमविदित्वानुपास्य । एक एवेश्वर इत्यनेन पुरुषशब्दार्थो उक्तः । अनेनैवेश्वरप्रति-
सम्बन्धीशितव्यं जगद्राष्ट्रमिति फलितम् । ईशितव्यानामीश्वरानुवर्तनस्यैवोचितत्वादाराध्येश्वराननुरूपैरीश्वरवैमुख्यापादकैः
कर्मभिः किमित्यर्थः ॥ १२ ॥ * * बिलं चादृष्टनिर्गममित्यस्यार्थमाह । पुमानिति । बिलस्वर्गं पातालं गत इव पुमान्
जीवः यद्गत्वा यद्बृहदयबिलं प्राप्य “हृद्यमात्मा प्रतिष्ठितः”, इतिवचनान्नैवैति नावच्छति । यथा बिलस्वर्गं गतो नितरां
भोगासक्तो मदान्धः स्वस्वरूपादिकं न विविनक्ति ततो न निर्गच्छति च तथा प्रत्यगात्मस्वरूपं प्रकृतिवियुक्तं यत्र हृदयदेशे
स्थितं नावगच्छति तज्जीवस्वरूपस्याधिष्ठानं हृदयं बिलं चादृष्टनिर्गममित्यनेन विवक्षितमित्यर्थः । समुदायाभिप्रायमाह । प्रत्य-
गधाम हृदयबिलस्थं प्रत्यक् स्वप्रकाशं धाम ज्योतिः जीवात्मस्वरूपमविदुषः अजानतः असत्कर्मभिः देवमनुष्यादिशरीरहृदय-
बिलावस्थापादकैः कर्मभिः किं भवेत् किमपि श्रेयो नास्ति प्रत्युतानर्थं एवेति भावः ॥ १३ ॥ * * बहुरूपामित्यस्या-
र्थमाह । नानेति । आत्मनो जीवस्य या नानारूपा बहुवृत्तिमती स्वैरिणीव पुंश्चलीव रागादिभिर्गुणैरन्विता बुद्धिः सैव बहुरूपां
स्त्रियमित्यनेनाभिप्रेतेत्यर्थः । तस्या निष्ठामवसानं विवेकमगतस्याप्राप्तस्येह लोकेऽसत्कर्मभिः किं भवेत् प्रत्युत संसाररूपानर्थं
एवेति भावः ॥ १४ ॥ * * पुमांसं पुंश्चलीपतिमित्यस्यार्थमाह । तत्सङ्गेति । तस्याः सङ्गेन पारवश्येन भ्रंशितमैश्वर्य-
मकर्मवश्यत्वं यस्य तमत एव कुत्सिता भार्या यस्य । तेन तुल्यं कुभार्यवत् । भार्याभिलषितवस्त्राभरणाद्यर्जनायासदुःखिनमिव
सरन्तं जन्मजरामरणादिपरिवृत्तिरूपसंसारमनुभवन्तं संसृज्जीवस्वरूपम् । तद्वतीः बुद्धययत्तस्वर्गनरकादिगतीश्चाबुधस्या-
जानतः । असत्कर्मभिः स्वर्गनरकादिगत्यापादकैः कर्मभिः किं भवेन्न किमपि श्रेयः सम्भवति । प्रत्युत दुःखमेव स्यादिति
भावः ॥ १५ ॥ * * नदीमुभयतोवाहामित्येतद्विवृणोति । सृष्ट्यप्ययकरीमिति । जन्ममरणकरीमनेनोभयतः प्रवाहो
दर्शितः । वेलाकूलशब्दौ तीरद्वयपरौ तयोरन्तेऽवसाने वेगितां संजातवेगाम् । इहलोकपरलोकौ वेलाकूलत्वेन रूपितौ । वेगेनेह-
लोकपरलोकप्राप्तिकरीमित्यर्थः । एवम्बिधां मायां तदविज्ञस्य तत्त्वेनाविज्ञस्य तथाभूतामविज्ञस्याविचारयतः । तत्र हेतुः ।
मत्तस्य मायापरवशस्यासत्कर्मभिरिह परलोकप्राप्तिहेतुभिः कर्मभिः किं भवेन्न किमपि प्रत्युतान्तःस्थानत्वादिप्राप्तिरूपोऽनर्थं
एवेति भावः ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अनुरूपमात्मानात्मविवेकलक्षणम् ॥ ९ ॥ * * औत्पत्तिकमनीषया स्वाभाविकज्ञानसम्पन्नया धिया विचार-

विशुद्धया बुद्धया वाचःकूटं वचनसमूहं गुह्यभाषात्मकत्वेन कूटमिव प्रतीयमानं वा अल्पबुद्धिभिर्दुर्बोधं वा स्वयं परोपदेशं
विना विमृशुः विचार्यालोच्य निश्चितवन्त इत्यर्थः । “मननेच्छा मनीषा स्याज्ज्ञानं बुद्धिर्मतिस्तथा” इत्यभिधानम् । “कूटं
तु कैतवं ज्ञेयं समूहो मेलनं तथा” इति च औत्पत्तिकमनीषया निरूप्योक्तं धिया विमृशुरिति वा ॥ १० ॥ * * कथं
निश्चिक्थुरिति तत्राह । भूः क्षेत्रमिति । भुवोऽन्तमित्यत्र भूशब्देन क्षेत्रं सूक्ष्मशरीरं लिङ्गशब्दवाच्यमुच्यते । कस्य विद्यमान-
मत्राह । बीजेति बीजसंज्ञस्य जीवस्य यच्छरीरमनादिकालमारभ्य जीवं नितरां ब्रह्मातीति अनादिनिबन्धनम् । अस्मिन् काले
प्रारब्धमित्यनियमादनादि अनेन लिङ्गशरीरस्य भूशब्दवाच्यत्वं युक्तम् “भू सत्तायाम्” इति धातोः सत्तायास्तथात्वान् तस्य
शरीरस्यान्तं निर्वाणं सर्वात्मना नाशमदृष्टानेनोपायेन नाशो भवतीत्यज्ञानत्वासत्कर्मभिरात्मनात्मविवेकाजनकैः सर्जनलक्षणैः
कर्मभिः किं फलं न किमपीत्यर्थः ॥ ११ ॥ * * तथैकपुरुषं राज्यमित्यस्य विमृष्टार्थमाह । एक एवेति । तुर्योऽवस्था-
त्रयातीतः । अभवं न भवः संसारः उत्पत्तिर्वा यस्य स तथा तं नित्यमुक्तमित्यर्थः । अदृष्टाविज्ञाय पुरुषस्य पशुहिसालक्षणैः
भगवदर्पणबुद्धिशून्यैः यागादिकर्मभिः किं नित्यं फलं भवेन्न स्यादित्यर्थः । पुंसोऽभवं मुक्तिप्रदं वा ॥ १२ ॥ * * बिलं
चादृष्टनिर्गममित्यस्यालौचितार्थमाह । पुमानिति । पुमान् यत्प्रत्यगात्मना सर्वात्मनानुगतं ब्रह्मस्वरूपं गत्वा नापैति तदति-
शयितबलात्मकत्वाद्विलशब्दवाच्यं ब्रह्माविदोऽजानतः पुंस इह जीवलोके नित्यनैमित्तिकाद्यसत्कर्मभिः इतरविषयैः बिलं स्वर्गेति
व्यतिरेकदृष्टान्तः । अनेन अदृष्टनिर्गममित्यस्य पुनरावृत्तिशून्योऽर्थः इतरत्रानिष्क्रमणार्थं इति सूचितम् ॥ १३ ॥ * *
बहुरूपामित्यस्य युक्तार्थमाह । नानारूपेति । आत्मनो जीवस्य या बुद्धिः चिदचिदात्मिका सत्त्वादिगुणैरुपरक्ता विकृता वा
अत एव नानारूपा “अजामेकां लोहितशुक्लकुष्माण्म” इति श्रुतेः । नानाविधसंस्काराधिवासितत्वात्स्वैरिणी स्वच्छन्दवर्तिनी स्त्रीव
तन्निष्ठां तस्याः बुद्धेश्चेतनायाः निष्ठां भगवत्परतामचिदात्मिकायाः नाशमगतस्य भगवद्भक्त्यादिसामग्रीमकुर्वतः पुरुषस्य

बुद्धिदोषनाशासमर्थैः दानादिलक्षणैः कर्मभिः ॥ १४ ॥ * * पुमांसं पुंश्चलीपतिमित्यस्य विवक्षितार्थमाह । तत्सङ्गति । तस्याः रजस्तमःप्रकृतेर्बुद्धेः सङ्गेन वशवर्तितलक्षणेन भ्रंशितं विस्तरं नष्टमैश्वर्यं भगवज्ज्ञानलक्षणशमदमादिलक्षणं वा यस्य स तथा तम् । अत एव संसरन्तं सुखदुःखे भुञ्जानं जीवं तद्वतीः तस्य जीवस्य गतीः स्वर्गनरकादिलक्षणाश्चाबुधस्याजानतः पुंसः । असद्भिः भगवदनुद्देशेन प्रसक्तैः कर्मभिः तीर्थस्नानादिलक्षणैः दुःखनिवृत्तिः फलं भवेत् किम् । कुत्सिता शास्त्रलोकनिन्दिता भार्या पुंश्चली यस्य । स तथा यस्य या नरकादिगतिः तद्वत् अनेन पुंश्चलीपतिशब्दार्थ उक्तः ॥ १५ ॥ * * नदीमुभयतोवाहामित्यस्याभिमतार्थमाह । सृष्टीति । वेलाकूलशब्दाभ्यां सृष्टिसंहारौ लक्ष्येते । तयोरेतयोर्वाहशब्दोपलक्षितवेगयुक्तां स्थितौ शनैः प्रवर्तमानां तथोक्तां क्रमव्युत्क्रमतः उभयतो वाहत्वम् एवम्बिधामीश्वरमायां मत्तस्य विषयरोगेण विस्मृतस्य अत एव तदविज्ञानात्तद्विषयज्ञानाभावादसद्भिः कर्मभिः अश्रद्धया कृततपआदिलक्षणैः मायाविनिवर्तकं फलं प्रसिद्धनद्याश्च वृद्धिहासाभ्यामुभयतो वाहत्वं सिन्धुसङ्गमे दृष्टं नदीमातृके वेशे सस्यादिसंहारे च ॥ १६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तत्सङ्गभ्रंशितैश्वर्यमिति । जीवस्य स्वज्ञानादिरूपं स्वरूपसामर्थ्यं दर्शितम् ॥ १५-१६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

वाचःकूटं परोक्षवादेनार्थान्तरमिव प्रतीयमानम् ॥ १० ॥ * * नारदोक्तानि दश वाक्यानि सुखबोधार्थं स्वयमेव व्याचष्टे दशभिः । तत्र अदृष्टान्तं भुव इति व्याचष्टे । भूरिति । क्षेत्रं तच्चात्र जीवसंज्ञं लिङ्गशरीरमनादि आदिशत्यं निजस्य जीवात्मनो बन्धनं यतस्तत्तस्य निर्वाणम् अन्तं ज्ञानेन नाशमित्यर्थः । असत्कर्मभिः अवास्तवैः कर्मनिर्वाणार्थमेव प्रत्युत यतध्वमिति भावः ॥ ११ ॥ * * तथैकपुरुषं राष्ट्रमित्येतद्व्याचष्टे । एक इति । तुर्यः विश्वतैजसप्राज्ञेभ्यो भिन्नश्चतुर्थः । राष्ट्रं जगदिति ज्ञेयम् । अभवं न विद्यते भवः संसारो भक्तानां यतस्तम् । अदृष्टा भजनैरप्रत्यक्षीकृत्य । तेन तमेव भजतेति भावः ॥ १२ ॥ * * बिलञ्चादृष्टनिर्गममिति व्याचष्टे । पुमानिति । यत् प्रत्यग्धाम प्रतीचो भगवतो धाम वैकुण्ठं गत्वा प्राप्य न पुनरेति न पुनरावर्त्तते । बिलस्वर्गं पातालं गतो यथा तत्रैवासज्य तिष्ठतीत्यर्थः । अविदः अविदुषो जनस्य तेन वैकुण्ठप्राप्तये यतध्वमिति भावः ॥ १३ ॥ * * बहुरूपां स्त्रियमित्येतद्व्याचष्टे । नानेति । स्वरिणीव कुविषयोन्मुखी न तु कृष्णविषयोन्मुखी गुणाः सौन्दर्यवैदग्ध्यादयः । पाण्डित्यादयश्च तैरन्विता । तस्या निष्ठां भद्राभद्रप्रवृत्तिमगतस्य अजानतः अविचारयत इत्यर्थः । अतो विवेकेन बुद्धिं कृष्णोन्मुखीं कुस्तेति भावः ॥ १४ ॥ * * पुमांसं पुंश्चलीपतिमिति व्याचष्टे । तदिति । कुत्सितभार्य्यं गृहस्थमिव संसरन्तं जीवमबुधस्य अजानतः षष्ठ्यभाव आर्षः । तस्य गतीः स्वर्गनरकाद्या अप्यजानतः तेनात्मानमात्मनैवोद्धरतेति भावः ॥ १५ ॥ * * नदीमुभयतोवाहामिति व्याचष्टे । सृष्ट्यप्ययौ करोतीति । तां सृष्टिकाले पूर्वपूर्वतस्तत्त्वानि निःसरन्ति अप्ययकाले उत्तरोत्तरतः पूर्वं पूर्वं प्रविशन्तीत्युभयतः प्रवाहो दर्शितः । वेलाकूलस्यान्तं समीपं “वेला स्यात्तीरनीरयोः” इत्यभिधानात् । संसारप्रवाहपतितानां निर्गमस्थानं तपोविद्यादि तत्रैव वेगिनीं निर्गमप्रतिबन्धाय तपोविद्यादिमत्सु दृष्टैः क्रोधाहङ्कारादिभिः कृतवेगां वेगितामिति च पाठः । मत्तस्य तत्तद्वेगेन विवशस्य । अत एव तां तथाभूतामविज्ञस्य अविचारयतः । तेन लौकिकप्रतिष्ठादिकमपि परित्यज्य पारं व्रजतेति भावः ॥ १६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

विपश्चितः । सर्वज्ञस्य आदेशमाज्ञामविद्वांसः अजानन्तः ॥ ९ ॥ * * औत्पत्तिकी स्वाभाविकी मनीषा यथावदर्धचिन्तनरूपा बुद्धिवृत्तिस्तया धिया वाचःकूटं गूढार्थं वाक्यं विममृशुः विचारितवन्तः ॥ १० ॥ * * ते कथं विममृशुरित्याकाङ्क्षायां श्रीनारदोक्तदशकूटानां तैर्विमृश्य निर्णीतानर्थानाह । भूरिति दशभिः । तत्र तावत् अदृष्टान्तं भुव इत्यस्यार्थमाह । क्षेत्रं संसारप्रापककर्मोदयस्थानं जीवति प्राणान् धारयतीति जीवः । स एव संज्ञा यस्य तज्जीवसंज्ञं लिङ्गशरीरम् । तस्य निर्वाणं बाधोपायमदृष्ट्वा असद्भिः बुद्धेः पितृलोकादिफलकैः मोक्षप्रतिबन्धकैः कर्मभिः किं स्यात् ॥ ११ ॥ * * तथैकपुरुषं राष्ट्रमित्यस्यार्थमाह । एक इति । तुर्यो जागराद्यवस्थात्रयरहितः । ननु अवस्थात्रयसाक्षी जीवः किमित्यत आह स्वाश्रयः स्वतन्त्रः परः क्षराक्षरभिन्नस्वरूपः । नास्ति भवः संसारो यस्मात्तमदृष्ट्वा अनर्च्य असद्भिस्तदर्चनानुपयोगिभिः कर्मभिः किं भवेन्न किमपीत्यर्थः ॥ १२ ॥ * * बिलं चादृष्टनिर्गममित्यस्यार्थमाह । पुमानिति । बिलस्वर्गं पाताले गतो यथा नैति तथा यद्वत्वा ज्ञात्वा नैवैति देहादिकमात्मत्वादिना नैव जानाति तत्प्रत्यग्जीवाख्यं धाम स्वरूपमविद अजानतः । असद्भिः

प्रत्यक्तत्त्वस्मरणानुपयोगिभिः ॥ १३ ॥ * * बहुरूपां स्त्रियं चापीत्यस्यार्थमाह । नानेति । गुणान्वितां तन्निष्ठां तस्याः निष्ठां संसारप्रदां ब्रह्मणि तत्साधर्म्यप्रदामगतस्य अजानतः असद्भिः संसारप्रापकैः ॥ १४ ॥ * * पुमांसं पुंश्चलीपति-मित्यस्यार्थमाह । तदिति । तस्या बुद्धेः सङ्गात् भ्रंशितमैश्वर्यं ज्ञानं तस्य तं तस्याः बुद्धेर्गतीः संसारप्रापकान् मार्गान् । संसरन्तं सम्यगनुसरन्तमात्मानमबुधस्य असद्भिः बुद्धिपारवश्यकृतैः ॥ १५ ॥ * * नदीमुभयतोवाहामित्यस्यार्थमाह । सृष्ट्यप्यय-करीमिति । सृष्टिसंहारकरीत्यनेनोभयतः प्रवाहो दर्शितः । वेलाकूलं जलनिधेः प्राप्तिकरं तदं तद्वदिह वेलाकूलं परमानन्दनिधेः प्राप्तिकरं भजनं तस्मिन् अन्तो निष्ठा यस्य । तस्माद्गुडाद्व्यालीव वेगितां विदुतामविज्ञस्य असत्कर्मभिः भगवद्भजनानुपयोगिभिः मायाप्रापकैः ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

विपश्चितः सर्वज्ञस्य स्वपितुः स्वानुरूपमादेशमनुशासनम् अविद्वांसोऽजानन्तः । सर्गमित्युपलक्षणम् लौकिकालौकिक-व्यापारं किमर्थं कथं करिष्यथ ? युष्माकं शुद्धान्तःकरणानां तत्सङ्कल्पोऽप्याश्चर्यमेवेति सूचयति—अहो इति ॥ ९ ॥ * * तदेवर्षेर्वाचःकूटं परोक्षार्थवचनसमूहं निशम्य अथानन्तरमौत्पत्तिकी सहजा मनीषा विचारशक्तियस्यास्तथा धिया हर्यश्वाः स्वयमेव विममृशुर्विचारितवन्त इत्यन्वयः ॥ १० ॥ * * किं विचारितवन्त इत्यपेक्षायां नारदोक्तदशवाक्यानां तैर्विचार्य निर्णीतानर्थानाह—भूरिति दशभिः । तत्र भूशब्दार्थमाह—भूः क्षेत्रमिति । क्षेत्रशब्देनापि किमुच्यते इत्यपेक्षायामाह—जीव-सञ्ज्ञमिति क्षेत्रवत् पुण्यपापसुखदुःखाद्युद्भवस्थानत्वात् जीवोपाधिभूतं लिङ्गशरीरं यदनादि चिरन्तनं निजस्य जीवस्य बन्धनं तस्य निर्वाणं नाशोपायमदृष्ट्वा असद्भिर्मोक्षानुपयोगिभिर्वन्धहेतुभिः कर्मभिः किं फलं भवेत् ? न किमपीत्यर्थः ॥ ११ ॥ * * तथैकपुरुषं राष्ट्रमित्यस्यार्थमाह—एक एवेति । राष्ट्रशब्देन चतुर्दशभुवनात्मकब्रह्माण्डो विवक्षितः, तत्र ईश्वरः कर्तुं मकर्तुं मन्यथा-कर्तुं समर्थः तुर्यः विश्वतैजसप्राज्ञेभ्योऽन्यश्चतुर्थः सर्वसाक्षी स्वाश्रयः स्वाधारः परः सर्वकारणकारणं सर्वाधारश्च भगवानेक एव तमभवं न विद्यते भवः संसारो भक्तानां यस्मात् तं संसारदुःखनिवर्त्तकमदृष्ट्वा भजनाभावेन अप्रत्यक्षीकृत्यासद्भिस्तदसमर्पितै-लौकिकैः कर्मभिः पुंसः किं फलं भवेत् ? न किमपीत्यर्थः । तथा च तदाराधनमेव कर्त्तव्यं नान्यदिति भावः ॥ १२ ॥ * * बिलं चादृष्टनिर्गममित्यस्यार्थमाह—पुमानिति । यद्गत्वा प्राप्य बिलस्वर्गं पातालं गत इव पुमान् नैवेति पुनः संसारे नावर्त्तते तत् प्रत्यग्धाम प्रतीचः सर्वान्तर्यामिणो भगवतो धाम अक्षरब्रह्माख्यमविदोऽविदुषः तत्प्राप्तिसाधनविमुखस्येह जगति असद्भिर्न-श्वरस्वर्गादिसाधनैः कर्मभिः किं भवेत् ? ॥ १३ ॥ * * बहुरूपां स्त्रियमित्यस्यार्थमाह—नानारूपेति । स्वैरिणीव नाना-रूपा कुत्सितविषयोन्मुखतया रूपरसादिनानाकारा आत्मनो जीवस्य बुद्धिः । तथात्वे हेतुः—रजआदिगुणान्विता । स्वैरिण्यपि वस्त्राभरणादिभिर्नानाकारा भवति । तन्निष्ठां तस्या अवसानं विवेकम् अगतस्याप्राप्तस्य इहासद्भिः कुत्सितभोगद्वारा नरकहेतुभिः कर्मभिः किं भवेत् ? ॥ १४ ॥ * * पुमांसं पुंश्चलीपतिमित्यस्यार्थमाह—तत्सङ्गेति । तस्या बुद्धेः सङ्गेन अध्यासेन भ्रंशितमैश्वर्यमसङ्गत्वस्वातन्त्र्यादि यस्य तम् अत एव कुभार्यपुरुषवत् तस्या बुद्धेर्गतीः सुखदुःखहर्षविषादादिलक्षणाः संसरन्तं गच्छन्तमात्मानम् अबुधस्य पुरुषस्येहासद्भिस्तदध्यासानिवर्त्तकैः कर्मभिः किं भवेत् ? ॥ १५ ॥ * * नदीमुभयतोवाहा-मित्यस्यार्थमाह—सृष्ट्यप्ययकरीमिति । सृष्टिरुत्पत्तिः अप्ययः प्रलयः तौ करोतीति तथा तां भगवतो मायां शक्त्यात्मिकां प्रकृतिं सृष्टिकाले हि तत आरभ्य पूर्वापूर्वतत्त्वानि निस्सरन्ति । प्रलयकाले चोत्तरोत्तरतः पूर्वं पूर्वं प्रविशन्तीत्युभयतः प्रवाहो दर्शितः । वेलाकूलं नदीप्रवाहे पतितानां ततो निर्गमस्थानं तीरं वेला स्यात्तीरनीरयोरित्यभिधानात् तद्वत्संसारप्रवाहपतितानां ततो निर्गमस्थानं तपोविद्यादि तस्यान्ते समीपे वेगितां निर्गमप्रतिबन्धाय तपोविद्यावस्तुदृष्टैः क्रोधाहङ्कारादिभिः कृतवेगां तामविज्ञस्य एवं मायामोहेन कामक्रोधादिभिरहं संसारप्रवाहे पतितोऽस्मीति विचारशून्यस्य अत एव मत्तस्य तत उद्धारहेतुं भगवद्भजनं विहाय तत्कारणविषयभोगप्रसक्तस्य असद्भिः संसारपातहेतुभिः कर्मभिः किं भवेत् ? कथं तत उद्धारो भवेदित्यर्थः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

कथमिति । विपश्चितः सर्वज्ञस्य, स्वपितुः, आदेशमनुशासनं, अनुरूपम् अविज्ञाय, अनुरूपाननुरूपशासनद्वयमध्ये स्वानुरूपपितृशासनमबुद्ध्येत्यर्थः । वर्त्तमानाः अत एव अविद्वांसः अज्ञाः, यूयम् अहो दाक्षायणाः, सर्गं, कथं करिष्यथ ॥ ९ ॥ * * एवमन्यापदेशरूपाणि देवर्षेर्वाचांस्वाकर्ण्य तानि हर्यश्वाः स्वमनीषया धिममृशुरित्याह मुनिः । तदिति । हर्यश्वाः, तत् देवर्षेर्वचः, निशम्य, औत्पत्तिकमनीषया स्वकीयस्वभावसिद्धविचारशक्त्या, देवर्षेः वाचःकूटं, कूटमयो-चनस्तद्वदुर्भेद्यं प्रच्छन्नाभिप्रायवाक्यमित्यर्थः । तु स्वयमेव अथ साकल्येन, धिया विममृशुः । विचारपूर्वकं तदभिप्रायं

निश्चितवन्त इत्यर्थः ॥ १० ॥ * * कथं विममृशुरित्यपेक्षायां तैर्विमृश्य येऽर्था निर्णीतास्तानाह दशभिः । भूरिति । जीवति प्राणान् धारयतीति जीवः स एव संज्ञा यस्य तत् । 'जीवो जीवेन निर्मुक्तः जीवो जीवं विहाय च' इत्यादौ जीवशब्देनोक्तलिङ्गशरीररूपं, अनादिनिबन्धनमनादिपुण्यपापरूपकर्मनिबन्धनं यत् क्षेत्रं, भूः तदेव भूशब्दार्थ इति, विममृशुरित्यर्थः । अन्तशब्दार्थं वदन् समुदायार्थमाह अदृष्टेति । तस्य क्षेत्रस्य, निर्वाणं, अन्तशब्दविवक्षितं प्रकृतौ देहस्य प्रलयमित्यर्थः । अदृष्ट्वा अनालोच्य, असद्भिः जन्मजरामरणादिमद्देहापादकानादिकर्मनिबन्धनमनिवर्त्तयद्भिः प्रत्युत संसृत्यापादकैः कर्मभिः, किं भवेत् । न कश्चनापि पुरुषार्थः स्यादित्यर्थः । अत्र सर्वेषु विचारश्लोकेषु किमसत्कर्मभिर्भवेदिति चतुर्थः पादो ज्ञेयः ॥ ११ ॥ * * तथैकपुरुषं राष्ट्रमित्यस्यार्थमाह । एक इति । तुर्यः जागराद्यवस्थात्रयातीतः, स्वाश्रयोऽनन्याधारः, परः प्रकृतिपुरुषविलक्षणः भगवान् षण्डगुण्यपूर्णः, निरस्तनिखिलदोषश्च, ईश्वरः अन्तः प्रविश्य धारणेन नियन्ता, एकः एव, अमर्षं जीवभयनिवर्त्तकं, तं भगवन्तं, अदृष्ट्वाऽविदित्वाऽनुपास्येति यावत् । पुंसः असद्भिः ईशितव्यानामीश्वरानुवर्त्तनस्यैवोचितत्वादाराध्येश्वरानुरूपैः प्रत्युतेश्वरवैमुख्यतापादकैः कर्मभिः, किं भवेत् अत्रैक एवेश्वर इत्यनेन पुरुषशब्दार्थ उक्तः । अनेनैवेश्वरप्रतिबन्धीशितव्यं जगद्राष्ट्रमिति फलितम् ॥ १२ ॥ * * बिलं चादृष्टनिर्गममित्यस्यार्थमाह । पुमानिति । बिलस्वर्गं गतः यथा, पातालं गत इवेत्यर्थः । पुमान् जीवः, यत् गत्वा, यद्दाम बिलं प्राप्य नैवैति भूयो नावर्त्तते । तत् प्रत्यग्धाम प्रतीचो भगवदुपासनया मुक्तभावं प्राप्तत्वात्मनो निवासभूतं ब्रह्मधाम अविदः अविदुषः इह असद्भिस्तत्प्राप्तिप्रतिरोधकैः कर्मभिः, किं भवेत् । 'यद्वत्त्वा न निवर्त्तते तद्दाम परमं मम' इति भगवदुक्तेः ॥ १३ ॥ * * बहुरूपां स्त्रियमित्यस्यार्थमाह । नानारूपेति । आत्मनः जीवस्य, नानारूपा बहुवृत्तिमती, स्वैरिणीव पुंश्चल्यङ्गना इव, गुणान्विता रागादिभिर्गुणैरन्विता, बुद्धिः या, सैव बहुरूपा स्त्रीति शेषः । तन्निष्ठां तस्या अवसानभूतं विवेकं, अगतस्याप्राप्तस्य, इह लोके, असद्भिर्गणानैः कर्मभिः, किं भवेत् । श्रीभाष्ये ध्रुवानुस्मृतिसाधनसप्तके विवेकस्यैव प्रथममुदाहृतत्वात्तद्वहितस्यासत्कर्माचरणमनर्थहेतुरिति भावः ॥ १४ ॥ * * पुमांसं पुंश्चलीपतिमित्यस्यार्थमाह । तत्सङ्गेति । तस्या उक्तविधाया बुद्धेः सङ्गो वशवत्तत्त्वलक्षणत्वेन भ्रंशितं नष्टमैश्वर्यं यस्य तं, अत एव कुत्सिता पुंश्चलीत्वतो लोकशास्त्रनिन्दिता भार्या यस्य तेन तुल्यं तद्वत् । संसरन्तं सुखदुःखे भुञ्जानं कश्चित्, समीक्ष्य वर्त्तमानस्येति शेषः । तद्वतीः तस्य जीवस्य स्वर्गनरकप्राप्त्यादिलक्षणा गतीरित्यर्थः । अबुधस्याजानतः पुंसः, इह लोके, असद्भिर्भगवदनुद्देशेन प्रसक्तैः कर्मभिः शुष्कतीर्थस्तानादिलक्षणैः, किं भवेत् ॥ १५ ॥ * * नदीमुभयतोवाहामित्येतद्विष्णोति । सृष्ट्यप्ययकरीमिति । सृष्ट्यप्ययकरीं जन्ममरणकरीं, अनेनोभयतः प्रवाहो दर्शितः । वेलाकूलं प्रवाहपतितानां निर्गमस्थानं तपोविद्यादिलक्षणं तस्यान्ते समीपे वेगितां निर्गमप्रतिबन्धाय क्रोधाहंकारादिभिः कृतवेगां तां मायाम् अविज्ञाय, वर्त्तमानस्य तां सत्त्वेनाविजानत इत्यर्थः । अत एव, मत्तस्य तद्वेगविवशस्य, असद्भिर्निहलोकप्राप्तिहेतुभिः कर्मभिः, किं भवेत् ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

मूर्ख हर्यश्चो ! जबतक तुम लोग अपने सर्वज्ञ पिताके उचित आदेशको समझ नहीं लोगे और इन उपर्युक्त वस्तुओंको देख नहीं लोगे, तबतक उनके आज्ञानुसार सृष्टि कैसे कर सकोगे ?' ॥ ९ ॥ * * श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! हर्यश्च जन्मसे ही बड़े बुद्धिमान् थे । वे देवर्षि नारदकी यह पहेली, ये गूढ़ वचन सुनकर अपनी बुद्धिसे स्वयं ही विचार करने लगे—॥ १० ॥ * * '(देवर्षि नारदका कहना तो सच है) यह लिङ्गशरीर ही, जिसे साधारणतः जीव कहते हैं, पृथ्वी है और यही आत्माका अनादि बन्धन है । इसका अन्त (विनाश) देखे बिना मोक्षके अनुपयोगी कर्मोंमें लगे रहनेसे क्या लाभ है ? ॥ ११ ॥ * * सचमुच ईश्वर एक ही है । वह जाग्रत् आदि तीनों अवस्थाओं और उनके अभिमानियोंसे भिन्न, उनका साक्षी तुरीय है । वह सबका आश्रय है परन्तु उसका आश्रय कोई नहीं है । वही भगवान् है । उस प्रकृति आदिसे अतीत, नित्यमुक्त परमात्माको देखे बिना भगवान्के प्रति असमर्पित कर्मोंसे जीवको क्या लाभ है ? ॥ १२ ॥ * * जैसे मनुष्य बिलरूप पातालमें प्रवेश करके वहाँसे नहीं लौटपाता—वैसे ही जीव जिसको प्राप्त होकर फिर संसारमें नहीं लौटता, जो स्वयं अन्तर्ज्योतिः स्वरूप है, उस परमात्माको जाने बिना विनाशवान् स्वर्ग आदि फल देनेवाले कर्मोंको करनेसे क्या लाभ ? ॥ १३ ॥ यह अपनी बुद्धि ही बहुरूपिणी और सत्त्व, रज आदि गुणोंको धारण करनेवाली व्यभिचारिणी स्त्रीके समान है । इस जीवनमें इसका अन्त जाने बिना—विवेक प्राप्तकिये बिना अशान्तिको अधिकाधिक बढ़ानेवाले कर्म करनेका प्रयोजन ही क्या है ? ॥ १४ ॥ * * यह बुद्धि ही कुलटा स्त्रीके समान है । इसके सङ्गसे जीवरूप पुरुषका ऐश्वर्य—इसकी स्वतन्त्रता नष्ट हो गयी है । इसके पीछे-पीछे वह कुलटा स्त्रीके पतिकी भाँति न जाने कहाँ-कहाँ भटक रहा है । इसकी विभिन्न गतियों, चालोंको जाने बिना ही विवेकरहित कर्मोंसे क्या सिद्धि मिलेगी ? ॥ १५ ॥ * * माया ही

दोनों ओर बहनेवाली नदी है। यह सृष्टि भी करती है और प्रलय भी। जो लोग इससे निकलनेके लिये तपस्या, विद्या आदि तटका सहारा लेने लगते हैं, उन्हें रोकनेके लिये क्रोध, अहंकार आदिके रूपमें वह और भी वेगसे बहने लगती है। जो पुरुष उसके वेगसे विवश एवं अनभिज्ञ है, वह मायिक कर्मोंसे क्या लाभ उठावेगा ? ॥ १६ ॥

पञ्चविंशतितत्त्वानां पुरुषोऽद्भुतदर्पणम् । अध्यात्ममबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १७ ॥
 ऐश्वरं शास्त्रमुत्सृज्य बन्धमोक्षानुदर्शनम् । विविक्तपदमज्ञाय किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १८ ॥
 कालचक्रं भ्रमिस्तीक्ष्णं सर्वं निष्कर्षयञ्जगत् । स्वतन्त्रमबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १९ ॥
 शास्त्रस्य पितुरादेशं यो न वेद निवर्तकम् । कथं तदनुरूपाय गुणविश्रम्भ्युपक्रमेत् ॥ २० ॥
 इति व्यवसिता राजन् हर्यश्वा एकचेतसः । प्रययुस्तं परिक्रम्य पन्थानमनिवर्तनम् ॥ २१ ॥
 स्वरब्रह्मणि निर्भातहृषीकेशपदाम्बुजे । अखण्डं चित्तमावेश्य लोकाननुचरन्मुनिः ॥ २२ ॥
 नाशं निशम्य पुत्राणां नारदाच्छीलशालिनाम् । अन्वतप्यत कः शोचन् सुप्रजस्त्वं शुचां पदम् ॥ २३ ॥
 स भूयः पाञ्चजन्यायामजेन परिसान्त्वितः । पुत्रानजनयद् दक्षः शबलाश्वान् सहस्रशः ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—पञ्चविंशतितत्त्वानां पुरुषः अद्भुतदर्पणम् अध्यात्मम् अबुधस्य इह असत्कर्मभिः किं भवेत् ॥ १७ ॥ * *
 ऐश्वरं बन्धमोक्षानुदर्शनं विविक्तपदं शास्त्रम् उत्सृज्य अज्ञाय असत्कर्मभिः किं भवेत् ॥ १८ ॥ * * भ्रमिः तीक्ष्णं सर्वं जगत् निष्कर्षयत् स्वतन्त्रं कालचक्रम् अबुधस्य इह असत्कर्मभिः किं भवेत् ॥ १९ ॥ * * यः तदनुरूपाय निवर्तकं शास्त्रस्य पितुः आदेशं न वेद गुणविश्रम्भी कथम् उपक्रमेत् ॥ २० ॥ * * राजन् इति व्यवसिताः एकचेतसः हर्यश्वाः तं परिक्रम्य अनिवर्तनं पन्थानं प्रययुः ॥ २१ ॥ * * मुनिः स्वरब्रह्मणि निर्भातहृषीकेशपदांबुजे अखण्डं चित्तम् आवेश्य लोकान् अनुचरत् ॥ २२ ॥ * * कः शीलशालिनां पुत्राणां नारदात् नाशं निशम्य शोचन् अन्वतप्यत सुप्रजः त्वं शुचां पदम् ॥ २३ ॥ * * सः दक्षः अजेन परिसान्त्वितः भूयः पाञ्चजन्यायां शबलाश्वान् सहस्रशः पुत्रान् अजनयत् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

पञ्चपंचेत्यस्यार्थमाह । पञ्चविंशतितत्त्वानां पुरुषोत्तर्यामी । अद्भुतदर्शन आश्चर्यरूप आश्रयः अध्यात्मं कार्यकारण-संघाताधिष्ठातारं तमबुधस्य । असद्भिर्मिथ्यास्वातंत्र्यकृतैः ॥ १७ ॥ * * कचिद्धंसमित्यस्यार्थमाह । ऐश्वरमीश्वरप्रति-पादकं विविक्तं पदं चिज्जडरूपं वस्तु येनेति हंसपदव्याख्यानम् । बन्धमोक्षावनुदर्शयतीति तथा । अनेन चित्राः कथा यस्येति व्याख्यातम् । तदुत्सृज्यानभ्यस्य अज्ञायाविदुषः । असद्भिर्बहिर्मुखैः ॥ १८ ॥ * * क्षौरपव्यमित्यस्यार्थमाह । काल-चक्रमिति । भ्रमिर्भ्रमणात्मकम् । तीक्ष्णमिति निष्कर्षयदिति च क्षौरपव्यपदं व्याख्यातम् । तदबुधस्यात एव फलस्य नित्य-बुद्ध्या काम्यकर्मानुष्ठाने वैगुण्यबाहुल्यादसद्भिः ॥ १९ ॥ * * स्वपितुरादेशमित्यस्यार्थमाह शास्त्रस्य स्वपितुर्द्वितीयजन्म-हेतोः । तदनुरूपाय निवृत्त्यनुरूपाय निवृत्तकर्मादेशं यो न वेद स कथं गुणविश्रम्भी गुणमयप्रवृत्तिमार्गविश्रान्तसन्नुप-क्रमेत्सृष्ट्यादौ प्रवर्तेत । “मोक्षेशब्रह्मबुद्धीनां जीवमायांतरात्मनाम् । शास्त्रकालोपदेशानामज्ञाने किमु कर्मभिः ।” इति । वाचःकूटसंग्रहश्लोकः ॥ २० ॥ * * इति व्यवसिता एवं निष्ठितवन्तः । एकचेतस ऐकमत्ययुक्तः । तं नारदं प्रदक्षिणी-कृत्यापुनरावृत्तिमार्गं प्रययुः ॥ २१ ॥ * * निर्भातः साक्षात्कृतो यो हृषीकेशस्तस्य पदांबुजे । अनुचरदन्वचर-दित्यर्थः ॥ २२ ॥ * * नाशमदर्शनं स्वधर्मभ्रंशं वा शीलेन शालंते शोभन्ते इति तथा तेषाम् । को दक्षः । सुप्रजस्त्वं शुचां शोकानां स्थानम् ॥ २३ ॥ * * अजेन ब्रह्मणा । सहस्रशः सहस्रसंख्यानं ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पुरुषो विष्णुः । अद्भुतदर्शन इति । भक्ता हि स्वचित्तादीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि विष्णावेवार्पयन्ति तानि च विष्णु-
गतानि भूत्वा निर्मलान्यप्रकृतानि नित्यानि प्रतिविश्वतां परित्यज्य विष्णुरूपदर्शनधर्माण्येव भवन्तीति विष्णुरूपदर्शनस्याद्भुतत्वम्
अन्यदर्शनगतं सुखादिकं तु यथास्थितरूपं यत्तत्प्रतिविश्वमेव भवेन्न तु दर्शनगतनैर्मल्यप्राहीत्यर्थः । तं पुरुषं विष्णुमध्यात्मे
आत्मन्येव वर्त्तमानमबुधस्य सेव्यत्वेनाजानतः तस्माद्देहात्मानौ हरये समर्पयतेति भावः ॥ १७ ॥ * * ऐश्वरं श्रीमन्महा-
भारतादिशास्त्रं श्रीवेदचतुष्कञ्च “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति” इति श्रुतेः “वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः” इति स्मृतेश्च विविक्तं सर्वतः
सारभूतं परमात्मवस्तु पद्यते प्राप्नोत्यनेनेति विविक्तपदं विविक्तानि विचारयुक्तानि पदानि सुप्तिष्ठन्तानि यत्रेति वाऽनेन
मनुष्यवाङ्निर्मितसुप्तिष्ठन्तपदवर्जितस्य भगवत्प्रतिपादकस्यापि ग्रन्थस्य शास्त्रत्वं नास्ति तत्रास्था न कार्येति द्योतितम् । यत्तु
“त्वैस्त्वावचैः स्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतैरपि । स्तुत्वा” इति वक्ष्यत्येकादशे भगवांस्तत्स्तुतिविषयमेव न तु विचारश्रवणादिविषयम् ।
यद्वा-प्राकृतैः स्वाभाविकैः पुरुषसूक्तादिभिरित्यर्थः । तदुक्तं संहितायाम् “पुमान्न प्राकृतं शास्त्रमापद्यपि कदाचन । शृणुयाच्छृणु-
याच्चापि विप्रादेव न चान्यतः । प्राकृतश्रवणं व्यर्थं न पुण्यं तेन जायते । प्रत्यवायावहं किं तु केवलं स्याद्विजन्मनाम् ।” इति
वार्तांतविना । आर्षश्रवणफलं तु हरिवंशान्ते वैशंपायने नाप्युक्तम् “नरमेधाश्वमेधाभ्यां यत्फलं प्राप्यते नरैः । तत्फलं लभते
नूनं पुराणश्रवणाद्वरेः । “ब्रह्महा भ्रूणहा गोघ्नो मुरापो गुरुतल्पगः । सकृत्पुराणश्रवणात्पूतो भवति नान्यथा ।” इत्यलं
प्रसक्तानुप्रसक्तयेति प्रकृतमनुसरामः—एतादृशं शास्त्रमज्ञायाज्ञात्वाऽऽत्कर्मभिर्बौद्धादिशास्त्रश्रवणाध्ययनादिभिर्बहिर्मुखैर्वेदविरुद्धैः
किं ज्ञानलक्षणं फलं स्यान्नैत्यर्थः । तथा च वेदाविरुद्धाभिर्शास्त्रोक्तरीत्येश्वरं भजतेति भावः । वेदाविरुद्धेत्युक्त्या “बृहस्पतिर्हि
शुक्रो भूत्वेन्द्रस्याभयायासुरेभ्यः क्षयायेमामविद्यामसृजत्” इत्यादिमैत्रायणीयश्रुतेर्बृहस्पतिप्रणीतपाखण्डशास्त्रस्यार्षत्वेऽपि वेद-
विरुद्धत्वाद्नादेयतोक्तेति । यद्वाऽऽत्कर्मभिरविद्यामानसूत्रकार्यैः शास्त्राभासैः “अपदं न प्रयुजति” इति श्रुतेः पदसहितैर्न किमपि
शुभं भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ * * क्षुरपविभ्यामिव निर्वृत्तमिति क्षौरपव्यं भयप्रदत्वात्क्षौरपव्यं तीव्रत्वात्तीक्ष्णमिति तेन
श्वः परश्वो वा मरिष्यथ किमिति हरिं न भजयेति भावः ॥ १९ ॥ * * न ह्याधानकर्त्तव्यं पिता किं तु शास्त्रमेव तस्य
पितुरादेशो हि निवर्तको न तु प्रवर्तकोऽतो यथादेशं निवर्तकं न वेद तदा तदनुरूपायादेशानुरूपं कर्तुं कथमुपक्रमेत यतोऽयं
गुणे प्रवृत्तिमार्गे एव विश्रंभी अयमेवादेश इति विश्वासवान् । अतः शास्त्रस्य शास्त्रानुयायिनः पितुश्च निवृत्तिधर्मे याऽऽज्ञा
सैव वास्तवी तामेव पालयतेति ध्वनिः । अतः शास्त्रतात्पर्यप्रतिकूलमादेष्टुर्दक्षस्य पितृत्वाभावात्तदाज्ञाया अपालने वो नास्ति
दोष इत्यनुध्वनिः । तस्मान्मन्त्र एव विष्णोर्मन्त्रं गृहीत्वा कचिदेकांते उपविश्य तं विष्णुमेव भजतेति सर्वानुध्वनिः । तीर्थस्तु
‘मातेव रक्षति पितेव हिते नियुक्ते’ इत्यादिवचनात्पितृवद्वितोपदेष्टृत्वात्पितृशब्देन शास्त्रमेव लक्ष्यते ‘प्रातरुत्थायाथ संध्यामुपासीत’
‘कलजं न भक्षयेत्’ इत्यादिश्रुतेरित्याह । मोक्षादशो दशार्थाः क्रमेण कूटसंग्रहे उक्ताः ॥ २० ॥ * * इत्येवं विशेषणाव-
सितं निश्चितं यैस्ते । प्रदक्षिणीकृत्येत्युपलक्षणं गुरुकरणे चरणामृतग्रहणदंडवत्प्रणत्यादेः अनिवर्त्तनं संन्यासानंतरमाश्रमांतरा-
भावादनिवर्त्तकं संन्यासमित्यर्थः । मोक्षं वा “न स पुनरावर्त्तते” इति श्रुतेः ॥ २१ ॥ * * हंतहंतैतावतो जीवा
नरकादुद्धृतास्तत्प्रभोर्भयं उपवर्णयामीति नारदस्य समुद्रे निमज्जनमाह स्वराः षड्जादय एव ब्रह्म तत्र निर्भातस्य लीलागानेन
साक्षात्कृतस्य हृषीकेशस्य सर्वेन्द्रियाकर्षकस्य कृष्णस्य चरणकमले । संदर्भस्तु-नारदस्य च चेष्टेयं सर्वं तदुन्मुखीकरणेच्छामयेन
श्रीभगवदनुरागेणैवेत्याह-स्वरब्रह्मणीति । उत्तमस्वरजातिस्वभावोयं यः सामान्यतः स्वस्वोत्कर्षविषयं स्मारयति विशेषतो भक्तानां
भगवत्तत्त्वमित्यनुभवसिद्धम् । इत्यर्थ इति । अनुचरन्निहाडागमाभावस्त्वार्ष इति भावः ॥ २२ ॥ * * अदर्शितं
पुनर्गृहागमनाभावात् । स्वस्यादर्शनेऽप्यन्येषां तद्दर्शनस्य सत्त्वादाह-स्वधर्माद् गृहस्थधर्माद्विशं पतनं वेति । गृहस्थानां मते
विरक्ततैव नाश इति केचित् । अन्वतप्यत हंतहंत तादृशा मे पुत्रा नारदेन भ्रंशिता इति विषसाद् । सुप्रजास्त्वमंगिरसे
वो अस्त्विति वैदिकप्रयोगानुकारि प्रयोग इति । शुचां पदं वियोगे दुःखप्रदत्वादिति भावः ॥ २३ ॥ * * सहस्रिणः
सहस्रं संख्या येषां ते तथा पंचजनस्यापत्यं स्त्री पांचजन्या अपत्ये ण्यप्रत्ययः । शेन कल्याणेन ब्रल्लते आच्छादयति भक्तजनानिति
शबलो विष्णुस्तमश्नुवत इति शबलाश्वास्तान् । नारदोपदेशेन तन्नाम्नोप्यन्वर्थतैव भविष्यतीति ज्ञेयम् ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

“पञ्चपञ्चाद्भुतं गृहम्” इत्यस्यार्थमाहुः—पञ्चेति । पञ्चविंशतितत्त्वानां पुरुषोऽन्तर्यामी अद्भुतदर्पणमाश्चर्यरूपः
आश्रयः प्रकाशश्च तमध्यात्मं कार्यकारणसंवाताधिष्ठातारमबुधस्याजानतः तदहमितिवत् द्वितीया । इहासद्भिः स्वातन्त्र्याभि-
मानेन कृतैः स्वरूपावरकैः कर्मभिः किं भवेत् ॥ १७ ॥ * * “कचिद्वसं चित्रकथम्” इत्यस्यार्थमाहुः—ऐश्वरमिति ।
ऐश्वरमीश्वरप्रतिपादकं विविक्तं पदं चिज्जडरूपं वस्तु येनेति हंसपदार्थः बन्धमोक्षावनुदर्शयतीति तथा अनेन चित्राः कथाः

यस्येति व्याख्यातमेवंभूतं शास्त्रमुत्सृज्यानभ्यस्यात एवाज्ञाय तदर्थमविदुषः षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । असद्भिर्बहिर्मुखैः कर्मभिः किं भवेत् ॥ १८ ॥ * * “क्षौरपव्यं स्वयं भ्रमि” इत्यस्यार्थमाहुः—कालचक्रमिति । भ्रमि भ्रमणात्मकमित्यनुवादः तीक्ष्णमिति सर्वं जगन्निष्कर्षयत् जन्ममरणादिनेतस्ततः स्वर्गनरकादौ प्रक्षिपदिति द्वयं क्षौरपव्यपदव्याख्यानं स्वतन्त्रमिति स्वयमित्यस्य व्याख्यानम् । एवंभूतं कालचक्रमबुधस्य द्वितीया प्राग्वत् तत्तत्फलानां नित्यत्वबुद्ध्या कर्माणि कुर्वतस्तैरसद्भिः कालप्रसक्तैः कर्मभिः किं भवेत् ॥ १९ ॥ * * “कथं स्वपितुरादेश” मित्यादेरर्थमाहुः—शास्त्रस्य पितुरिति । उपनयनादिसंस्कारद्वारा द्वितीयजन्महेतुत्वाद्विहितोपदेष्टृत्वाच्च शास्त्रं पिता तस्य निवर्तकं निवृत्त्यपदेशमुपदेशं यो न वेद असौ गुणविश्रम्भी गुणप्रयुक्तप्रवृत्तिमार्गे विश्वासवान् तदनुरूपाय निवृत्तिरूपाय कथम् उपक्रमेत् । तदभाव दीर्घाभावआर्षः । “मोक्षेशब्रह्मबुद्धीनां जीवमान्तरात्मनाम् । शास्त्रकालोपदेशानामज्ञाने किमु कर्मभिः” इति । वाचःकूटसंग्रहश्लोकः ॥ २० ॥ * * इतीति । हे राजन् ! इत्येवं व्यवसिता नारदवाक्यार्थे कृतनिश्चया एकचेतसः ऐकमत्यप्रयुक्ताः हर्यश्वास्तं नारदं परिक्रम्य प्रणम्य च अनिवर्तकं पुनः संसाराप्रापकं पन्थानं भगवन्मार्गं ययुः ॥ २१ ॥ * * स्वरैति । स्वराः षड्जादय एव ब्रह्म तत्र निर्भात आविर्भूतो यो हृषीकेशो भगवान् तस्य पदाम्बुजेऽखण्डमेकाग्रं चित्तमावेश्य मुनिर्लोकाननुचरत् अन्वचरदित्यर्थः । अदभाव आर्षः ॥ २२ ॥ * * नाशमिति । शीलेन सुखभावेन शालत्वे शोभन्त इति तथा तेषां पुत्राणां नारदात् नाशम् अदर्शनं गार्हस्थ्यधर्मभ्रंशं वा निशम्य श्रुत्वा कः दक्षः अहो ममाज्ञानुसारिणः सुशीलाः पुत्राः स्वधर्माद् भ्रष्टा इति शोचन्नन्वतप्यत । यतः सुप्रजस्त्वं सत्पुत्रवत्त्वमेव तद्वियोगे शुचां शोकानां पदं स्थानं कारणमित्यर्थः ॥ २३ ॥ * * स इति । ततश्च ब्रह्मणा परिसान्त्वितः स दक्षः पाञ्चजन्यायां स्वभार्यायां भूयः सहस्रसङ्ख्यान् शबलाश्वसंज्ञान् पुत्रानजनयत् ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

पञ्चपञ्चाद्भुतं गृहमित्येतद्विवृणोति । पञ्चविंशतीति । पञ्चविंशतितत्त्वानां जीवपर्यन्तानां सङ्घातरूपं यत्पुरुषस्य परमपुरुषस्याद्भुतं वर्षणं शरीरमात्मन्यध्यात्मं परमपुरुषधार्यत्वेनावस्थितमबुधस्याविचारयतः । असत्कर्मभिर्देहात्मभ्रमस्वतन्त्रात्मभ्रमापादकैः कर्मभिः किं भवेन्न किमपि प्रत्युत देहात्मादिभ्रमप्रयुक्तोऽनर्थ एवेति भावः ॥ १७ ॥ * * कचिद्वसं चित्रकथमित्येतद्व्याचष्टे । ईश्वरमिति । अनेन हंसशब्दार्थो उक्तः । हन्ति दोषानिति हंसः निरस्तनिखिलदोषः । तमीश्वरं शास्त्रं शास्त्रैकवेद्यं बन्धमोक्षानुदर्शनं बन्धमोक्षानुदर्शयति बन्धमोक्षहेतुप्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मानुष्ठापनेन तौ दर्शयतीति तथा कर्त्तरि ल्युः । अनेन चित्रकथशब्दार्थो उक्तः । विविक्तं पदं यस्य तं विविक्तस्थानवर्त्तिनं हृदयकुहरे स्थितमित्यर्थः । अनेन कचिच्छब्दार्थो उक्तः । उत्सृज्य त्यक्त्वा अज्ञाय उक्तविधं तमनालोच्य ऐश्वरं शास्त्रमिति पाठान्तरम् । तत्रैश्वरमीश्वरप्रतिपादकमध्यात्मशास्त्रमुत्सृज्यानधीत्य बन्धमोक्षानुदर्शनं विविक्तपदमीश्वरमविज्ञायानुपास्येत्यर्थः । ऐश्वर्यमिति पाठे तु ईश्वरस्य सम्बन्धि ऐश्वरं ईश्वरावेदकं तदेवैश्वर्यं स्वार्थं व्यञ् । ईश्वरस्वरूपरूपगुणप्रतिपादकमित्यर्थः । अत्रापि परशब्देन हंसशब्दार्थो उक्तः । असत्कर्मभिरीश्वरवैमुख्यापादकैः कर्मभिः किमपि न अपि त्वात्मनाशरूपोऽनर्थ एवेति भावः ॥ १८ ॥ * * क्षौरपव्यमित्येतद्व्याचष्टे । कालचक्रमिति । यत्सर्वमाब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगन्निष्कर्षयन्निष्काषयत्त्रोटयदित्यर्थः । अनेन पव्यशब्दार्थो उक्तः । तीक्ष्णं गर्भजन्मजरामरणादिनिमित्तत्वेन दुःसहमनेन क्षौरशब्दार्थो उक्तः । भ्रमत्परिवर्त्तमानं स्वतन्त्रमपरवशं कालचक्रं तदबुधस्याविचारयतः असत्कर्मभिः कालवश्यतापादकैः न किमपि प्रत्युत तापत्रयाभिहितरेवेति भावः ॥ १९ ॥ * * स्वपितुरादेशं विवृणोति । शास्त्रस्य पितुः शास्त्रमेव हि सर्वस्य पिता हितोपदेष्टृत्वात्तत्त्वादेशं विविच्य ज्ञापनरूपमनुशासनं निवर्त्तकं प्रवृत्तिधर्मानुष्ठाननिवृत्तिज्ञापकं यः पुमान्न वेद स गुणविश्रम्भी गुणमयशब्दादिविषयविश्वासवान् । तदनुरूपाय उक्तादेशानुकूल्याय कथं सृष्ट्यादावुपक्रमेत् । सृष्ट्याद्यनुक्रमस्य पित्रादेशप्रतिकूलत्वात्तदुपरम एव । तदादेशानुकूलः पित्रादेशानुवर्त्ती न सृष्ट्यादौ यतेतेति भावः ॥ २० ॥ * * एवं वाचः कूटं विमृश्य किमकुर्वन्नित्यत्राह मुनिः । इतीति । हे राजन्नितीत्यं व्यवसिताः निश्चयवन्तः । व्यवसायो व्यवसितं भावे क्तः सोऽस्त्येषामिति व्यवसिताः अर्शआदित्वान्मतवर्थीयोऽच् हर्यश्वाः सर्वैः एकचेतसः ऐकमत्यः तं नारदं परिक्रम्यानिवर्त्तनं न विद्यते निवर्त्तनं निवृत्तिः यस्मात्तं पन्थानं प्रययुः परब्रह्मोपासनेन मुक्तिं भगवन्तं प्रापुरित्यर्थः ॥ २१ ॥ * * मुनिर्नारदस्तु स्वरब्रह्मणि ब्रह्मसान्निध्यापादकवज्रकीखरे निर्भातः साक्षात्कृतो यो हृषीकेशः तस्य पदाम्बुजे चित्तमखण्डमविच्छिन्नं यथा तथावेश्य लोकाननुचरत् अन्वचरत् अदभाव आर्षः ॥ २२ ॥ * * ततः को दक्षः । शीलशालिनां सुशीलानां पुत्राणां नारदानाशं निशम्य सृष्ट्युद्योगनिवृत्तिपूर्वकमुक्तिं निशम्याकर्ण्य शोचन्नन्वतप्यतादुःखयत् । सुप्रजस्त्वं शुचां पदमिति लोकोक्तिप्रकारः सुप्रजस्त्वं सत्पुत्रवत्त्वं शोकानां स्थानमिति हि किं वदन्तीत्यर्थः । अत्र प्रजाशब्देन प्रजाविपत्तिरुपलक्ष्यते ॥ २३ ॥ * * स दक्षोऽजेन ब्रह्मणा परिसान्त्वितः समाहितः पुनः पाञ्चजन्यायां शबलाश्वसंज्ञान् सहस्रसंख्याकान् पुत्रानजनयत् ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

पञ्चपञ्चेत्यस्य विमर्शप्रकारमाह । पञ्चेति । पञ्चविंशतितत्त्वानामद्भुतत्वेन दृश्यत अत्यद्भुतदर्शनः गृहस्थानीयो यः पुरुषस्तमध्यात्ममात्मानमधिकृत्य वर्तमानमिन्द्रियं चाबुधस्याजानतः पुरुषस्यासत्कर्मभिः “ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्माम-
नुस्मरन्” इति स्मृतिविहिताविषयैर्योगाभ्यासादिलक्षणैः वायुप्रसादादिः फलम् । अनेन पञ्चपञ्चेत्यत्र पञ्चकत्रयं ग्राह्यमिति सूचितम् ॥ १७ ॥ * * कचिद्वंसं चित्रकथमित्यस्यार्थं दर्शयति । ऐश्वर्यमिति । ईश्वरप्रतिपादकं समाध्यादिभाषात्रयेण चित्राः कथाः यस्मिंस्तत् बन्धमोक्षानुदर्शयतीति बन्धमोक्षानुदर्शनम् । अत एव हंसं विविक्तपदं विविक्तं सर्वतः सारभूतं पद्यते प्राप्नोति अनेन पुरुष इति । हंसो यथा सारं क्षीरमेव गृह्णाति तथेदमिति लुप्तोपमम् । एवम्विधं भारतादिशास्त्रमुत्सृज्या-
ज्ञात्वास्तत्कर्मभिर्बोद्धादिशास्त्रश्रवणलक्षणैः ज्ञानलक्षणं फलम् ॥ १८ ॥ * * * * * लुरान्तं स्वयं भ्रमिमित्यस्यानुरूपार्थमाह । कालचक्रमिति । भ्रमिमित्यनूद्य सर्वं जगन्निष्कर्षयेदिति व्याख्याति “भ्रामयन्सर्वभूतानि” इति स्मृतेः । लुरान्तमित्यस्यार्थ-
स्तीक्ष्णमिति । लुरान्तः लुरधारा तद्वत्तीक्ष्णमित्यर्थः । स्वयमित्यस्यार्थः स्वतन्त्रमिति । एतैरर्थैः किं लक्ष्यत इति तदाह । काल-
चक्रमिति । द्वादशमासादिदलाद्यन्वितत्वाच्चक्रव्यपदेशः । तत्स्वरूपमप्यजानतः पुंसस्तत्कालविहिताविषयैः कालजयलक्षणं फलम् ॥ १९ ॥ * * * * * कथं स्वपितुरादेशमित्यस्यानुरूपार्थमाह । शास्त्रस्येति । “मातेव रक्षति पितेव हिते नियुक्ते” इति वचनात् पितेव हितोपदेष्टृत्वात् पितृशब्देन शास्त्रमुपलक्ष्यते “प्रातरुत्थाय यथा सन्ध्यामुपासीत” इत्यादेः अनुरूपं संसारनिवर्तकं शास्त्रलक्षणं पितुरादेशं यो न वेद स गुणविश्रम्भी गुणविश्वासी पुरुषस्तदनुरूपाय शास्त्रविधानानुरूपाय कथं सत्कर्म उपक्रमेदज्ञानादिति शेषः ॥ २० ॥ * * * * * इति ऋषेरभिप्रायं व्यवसिताः निश्चितवन्तः एकमेधसः एकबुद्धयः । अतिवर्तकं पन्थानं संन्यासलक्षणं मार्गं संन्यासानन्तरं पुनराश्रमान्तराभावादनिवर्तकं वा न निवर्तकं यस्य स तथा तम् ॥ २१ ॥ * * * * * स्वरब्रह्मणि षड्जादिस्वरलक्षणब्रह्मणि गान्धर्वं नितरां भाते प्रकाशिते यथा अखण्डं निरन्तरं भवति तथा निर्भातमिति पाठे चित्तविशेषणं निष्णातमित्यर्थः ॥ २२ ॥ * * * * * को दक्षः । सुप्रजस्त्वं शोभनसन्ततिमत्त्वं शुचां शोकानां पदं स्थानमिति सञ्चिन्त्य । सुप्रजस्त्वमङ्गिरसो वो अस्त्विति छन्दोऽनुकारिप्रयोगः ॥ २३ ॥ * * * * * सहस्रं सङ्घर्षैरामस्तीति सहस्रिणः ॥ २४-२६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

लोहानामिव पञ्चविंशतितत्त्वानां सङ्घातरूपः पुरुषोऽद्भुतो दर्पणः आत्मनः आभास आश्रयो मुखादेरिव । ऐश्वर्यं भगवल्लीलात्मकम् । चित्रकथमित्युक्तत्वात् । विविक्तानि पदानि सर्व्वेऽप्यर्था यस्मात् ॥ १७-१९ ॥ * * * * * तदनुरूपाय निवृत्त्यनुरूपाय ज्ञानाय । तदवेदने तत्रैव वध्येतेति भावः ॥ २०-२१ ॥ * * * * * नारदस्य च चेष्टेयं सर्व्वं तदनुमुखीकरणे-
च्छामयेन श्रीभगदनुरागेणैवेत्याह । स्वरब्रह्मणीति । उत्तमस्वरजातिस्वभावोऽयम् । यः सामान्यतः स्वस्वोत्कण्ठाविषयं स्मारयति विशेषतो भक्तानां भगवन्तमित्यनुभवः ॥ २२-२६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

पञ्चपञ्चाद्भुतं गृहमित्येतद्व्याचष्टे । पञ्चेति । पुरुषो विष्णुः अद्भुतदर्पण इति । भक्ता हि स्वचित्तादीनि पञ्चविंशति-
तत्त्वानि विष्णावेवार्पयन्ति तानि च विष्णुगतानि भूत्वा निर्मलान्यप्राकृतानि नित्यानि प्रतिबिम्बतां परित्यज्य विष्णुरूप-
दर्पणधर्माण्येव भवन्तीति विष्णुरूपदर्पणस्याद्भुतत्वम् । अन्यदर्पणगतं मुखादिकन्तु यथास्थितरूपं यत्तत् प्रतिबिम्बमेव भवेन्न
तु दर्पणगतनैर्मल्यप्राहीत्यर्थः । तं पुरुषं विष्णुम् अध्यात्म आत्मन्येव वर्त्तमानम् । अबुधस्य सेव्यत्वेनाजानतः । तस्माद्देहात्मानौ
हरये समर्पयतेति भावः ॥ १७ ॥ * * * * * कचिद्वंसं चित्रकथमिति व्याचष्टे । ऐश्वर्यमीश्वरप्रतिपादकं बन्धमोक्षौ विधिनाभिः
कथाभिरनुदर्शयतीति । चित्रकथमिति व्याख्यातं क्षीरनीरमिव विविक्तमात्मानात्मवस्तु येनेति हंसपदं व्याख्यातम् । विवि-
क्तानि विचारयुक्तान्येव पदानि सुप्तिङन्तानि यत्रेति तत्रैवास्तिक्यमुचितमतो मोक्षार्थमीश्वरं भजतेति भावः ॥ १८ ॥ * * * * *
क्षौरपठ्यं स्वयं भ्रमीति व्याचष्टे । कालचक्रमिति । लुरपविश्यामिव निवृत्तमिति, भयप्रदत्वात् क्षौरपठ्यं भ्रमणात्मकत्वा-
द्भ्रमि । तीक्ष्णत्वात्तीक्ष्णं निष्कर्षयत् विनाशयत् । तेन श्वः परश्वो वा मरिष्यथ किमिति हरिं न भजथेति भावः ॥ १९ ॥ * * * * *
कथं स्वपितुरादेशमविद्वांस इति व्याचष्टे । न ह्याधानकर्त्तव्यं पिता किन्तु शास्त्रमेव तस्य पितुरादेशोऽपि निवर्त्तक
एव न तु प्रवर्त्तकः । अतो यद्यादेशं निवर्त्तकं न वेद तदा तदनुरूपाय आदेशानुरूपं कर्त्तुं कथमुपक्रमेत् । यतोऽयं गुणे प्रवृत्ति-
मार्गं एव विस्मम्भी अयमेवादेश इति विश्वासवान् अतः शास्त्रस्य शास्त्रानुसारिणः पितुश्च निवृत्तिधर्मे या आज्ञा सेवा वास्तवी

तामेव पालयेदिति ध्वनिः । अतः शास्त्रतात्पर्यप्रतिकूलमादेष्टुर्दक्षस्य पितृत्वाभावात्तदाज्ञाया अपालने वो नास्ति प्रत्यवाय इत्यनुध्वनिः । तस्मान्मन्त्र एव विष्णोर्मन्त्रं गृहीत्वा कचिदेकान्त उपविश्य तं विष्णुमेव भजतेति सर्वानुध्वनिः ॥ २० ॥ ❀ ❀ इति विशेषेण अवसितं निश्चितं यैस्ते एकचेतसः एकमत्यन्तः परिक्रम्येति । गुरुकरचरणामृतग्रहणदण्डवत्प्रणमनादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ॥ २१ ॥ ❀ ❀ हन्त हन्त एतावन्तो जीवा नरकादुद्धृतास्तत् प्रभोर्यश उपवर्णयामीति नारदस्यानन्दसमुद्रे निमज्जनमाह । स्वराः षड्जादय एव ब्रह्म तत्र निर्भातस्य लीलागानेन साक्षात् कृतस्य हृषीकेशस्य सर्वेन्द्रियाकर्षकस्य कृष्णस्य चरणकमले ॥ २२ ॥ ❀ ❀ नाशं वैष्णवत्वमेव गृहस्थानां मते नाशस्तम् । को दक्षः । अन्वत्प्यत । हन्त हन्त तादृशा मे पुत्रा नारदेन भ्रंशिता इति विषसान सुप्रजस्त्वं सत्पुत्रयत्वं शुचां पदं शोकानां स्थानं शोकदुःखादृष्टवन्त एव लोकाः सुप्रजसो भवन्तीति विललाप ॥ २३ ॥ ❀ ❀ सबलाश्वान् सबलाश्वसंज्ञान् सहस्रिणः सहस्रसङ्ख्यातान् ॥ २४-२५ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

पञ्चपञ्चाडुतं गृहमित्यस्यार्थमाह । पञ्चेति । पञ्चविंशतितत्त्वानां जीवसहितस्य चतुर्विंशतिप्राकृतपदार्थमयस्य देहस्येत्यर्थः । पुरुषः अन्तर्यामी अद्भुतदर्पणः सर्वधारकत्वेऽपि सर्वदोषास्पृष्टत्वेनाश्वर्य्यरूपः आश्रयः तमध्यात्मं सर्वप्रेरक-तयात्मनि तिष्ठन्तमपि अबुधस्य नियन्त्रत्वेनाजानतः असद्भिः मयैव स्वातन्त्र्येण कृतानीति वृथास्वातन्त्र्यकृतैः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ कचिद्वसं चित्रकथमित्यस्यार्थमाह । ऐश्वरमिति । ऐश्वरभीश्वरसम्बन्धि शास्त्रमुत्सृज्य अत एव तदर्थभूतं विविक्तपदं कार्य-कारणप्रकृतिभिन्नं पदं स्थानं मुक्तगम्यं स्वरूपं वाविज्ञाय असद्भिस्तत्पदाप्रापकैः कर्मभिः किं भवेत् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ क्षौरपव्य-मित्यस्यार्थमाह । कालचक्रमिति । भ्रमि स्वयं भ्रमणशीलं तीक्ष्णं क्षुरवत् स्वतन्त्रं वज्रवद्दुर्निवारं निष्कर्षयत् विनाशयदबुधस्या-सद्भिस्तन्निवारणार्थम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ स्वपितुरादेशमविद्वांस इत्यस्यार्थमाह । शास्त्रस्येति । पितुः हितोपदेष्टुः शास्त्रस्या-देशं विधिवाक्यं निवर्त्तकं निषेधवाक्यं च यो न वेद स तदनुरूपाय स्वानुकृत्याय कथमुपक्रमेत् । हिते अहिते वा केन प्रकारेण प्रवृत्तो निवृत्तो वा भवेत् । यतः स्वभावतो बालवत् गुणविस्मयी इन्द्रियार्थेषु विश्वासवान् विषयार्थं कर्म कुर्वन् संसारे भ्रमेन तु मुक्तो भवेदिति भावः ॥ २० ॥ ❀ ❀ इत्येवं विशेषतो अवसितं निश्चितं यैस्ते तं श्रीनारदं परिक्रम्य नास्ति निवर्त्तनं संसारे पुनः पतनं यस्यात्तं भगवद्भावापत्तिप्रदं पन्थानं प्रययुः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ “स्वतो रञ्जयति श्रोतुश्चित्तं स स्वर उच्यते” इत्येवंलक्षणः षड्जादिस्वर एव ब्रह्मदृष्टोपास्यमानत्वात् तस्मिन्विल्लब्ध्या प्रवर्त्यमाने निर्भातो गुणगानेन साक्षात्कृतो यो हृषीकेश-स्तस्य पदाम्बुजमखण्डमविच्युतम् अनुचरत् अन्वचरत् अडभाव आर्षः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ को दक्षः । शीलेन शालन्ते शोभन्ते इति तथा तेषां नारदाद्रेतुभूतात् नाशं प्रवृत्तिमार्गाद्भ्रंशं निश्चम्य श्रुत्वा शोचन्नन्वत्प्यत । तत्र हेतुमाह । सुप्रजस्त्वमिति शुचां शोकानां पदं स्थानं किं पुनर्दुष्प्रजस्त्वमिति भावः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ सहस्रशः सहस्रसङ्ख्याकान् ॥ २४-२५ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

पञ्चपञ्चाडुतं गृहमित्यस्यार्थमाह—पञ्चेति । पञ्चविंशतितत्त्वानां पञ्चमहाभूतानि पञ्चतन्मात्राणि दशेन्द्रियाणि प्रकृतिमहदहङ्कारमनासीति चत्वारि जीवश्च तेषां पुरुषोऽन्तर्यामी अद्भुतदर्पणमाश्वर्य्यरूपः आश्रयः प्रकाशकश्च, तमध्यात्म-कार्यकारणसङ्घाताधिष्ठातारमबुधस्य अजानतः इहासद्भिः स्वातन्त्र्याभिमानेन कृतैः स्वरूपावरकैः कर्मभिः किं भवेत् ? ॥ १७ ॥ ❀ ❀ कचिद्वसं चित्रकथमित्यस्यार्थमाह—ऐश्वरमिति । ऐश्वरभीश्वरप्रतिपादकं बन्धमोक्षावनुदर्शयतीति तथाख्यानमेवभूतं शास्त्रमुत्सृज्य अनभ्यस्य अतएवाज्ञाय तदर्थमविज्ञाय अविदुषोऽसद्भिर्बहिर्मुखैः कर्मभिः किं भवेत् संसार एव भवेदित्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ क्षौरपव्यं स्वयंभ्रमणमित्यस्यार्थमाह—कालचक्रमिति । भ्रमि भ्रमणात्मकमित्यनुवादमात्रम् । क्षौरपदव्याख्यानं तीक्ष्णमिति । पव्यपदव्याख्यानं तु सर्वं जगन्निष्कर्षयत् जन्ममरणादिना इतस्ततः स्वर्गनरकादौ प्रक्षिपदिति । स्वयमित्यस्य व्याख्यानं स्वतन्त्रमिति । एवम्भूतं कालचक्रमबुधस्य तत्तत्फलानां नित्यत्वबुद्ध्या कर्माणि कुर्वतस्तैरसद्भिः कालप्रसितफलकैः कर्मभिः किं भवेत् ? ॥ १९ ॥ ❀ ❀ कथं स्वपितुरादेशमित्यादेरर्थमाह—शास्त्रस्य पितुरिति उपनयनादि-संस्कारद्वारा द्वितीयजन्महेतुत्वादितोपदेष्टृत्वाच्च शास्त्रं पिता तस्य निवर्त्तकं संसारदुःखनिवर्त्तकं भगवद्भजनविषयकं आदेश-मुपदेशं यो न वेद स कथं तदनुरूपाय शास्त्रविधानानुगुणाय निवर्त्तकं कर्म उपक्रमेत् ? । यतोऽसौ गुणविश्रम्भी गुणप्रयुक्तप्रवृत्ति-मार्गे विश्वासवान् । अतः सवेशास्त्रतात्पर्यविषये भगवद्भजन एव प्रवृत्तिरुचिता, न सर्गादिविति भावः ॥ २० ॥ ❀ ❀ इत्येवं व्यवसिता नारदवाक्यार्थकृतनिश्चया हर्यश्वास्तं नारदं परिक्रम्य प्रणम्य च ततो भगवन्मन्त्रं गृहीत्वा अनिवर्त्तकं

भगवत्प्रापकत्वेन संसाराप्रापकं तद्भजनलक्षणं पन्थानं ययुरित्यन्वयः । कथं ते सर्वे एकमेव मार्गं ययुरित्याशङ्क्य तत्र हेतुमाह—
एकचेतस इति, ऐकमत्यादित्यर्थः । स्वमण्यपुनरावृत्तिमार्गे एव प्रवृत्तोऽसीति सूचयन् सम्बोधयति—हे राजन्निति ॥ २१ ॥ ❀ ❀
तेषां भजनमार्गप्रवृत्त्या नारदस्य महान् सन्तोषो जात इति सूचयन्तद्वृत्तमाह—स्वरेति । स्वराः षड्जादय एव ब्रह्म तत्र निर्भात
आविर्भूतो यो हृषीकेश इन्द्रियादिप्रवर्त्तको भगवानन्तर्यामी तस्य पदाम्बुजेऽखण्डमेकाग्रं चित्तमावेश्य मुनिर्लोकाननुचरत्
अन्वचरदित्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एवं हर्यश्वानां निवृत्तिमार्गप्रवृत्त्यनन्तरं दक्षः किमकरोदित्याकाङ्क्षायामाह—नाशमिति
द्राभ्याम् । शीलेन सुखभावेन शालन्ते शोभन्ते इति । तथा तेषां पुत्राणां नारदात् नाशं गार्हस्थ्यधर्मभ्रंशं निशम्य श्रुत्वा कः दक्षः
अहो समाज्ञानुसारिणः सुशीलाः पुत्राः स्वधर्माद्भ्रष्टा इति शोचन्नन्वतप्यतेत्यन्वयः । शोके हेतुमाह—सुप्रजस्त्वं सत्पुत्रवत्त्वमेव
तद्वियोगे शुचां शोकानां पदं स्थानं, कारणमित्यर्थः । नहि दुष्टपुत्रवियोगे तादृशः शोको भवतीति लोकप्रसिद्धेः ॥ २३ ॥ ❀ ❀
यथा बह्वीषु धानासु कुतश्चिद्धाना उत्पद्यन्ते कुतश्चिन्न तथा कुतश्चिदेव प्राणिनः सन्ततिर्भवति कुतश्चिन्नेति पुत्रनाशे त्वया
शोको न कार्यः पुनश्च सर्गे उद्यमः कार्य इत्यजेन ब्रह्मणा परिसान्त्वितः स दक्षः पाञ्चजन्यायां स्वभार्यायां भूयः सहस्रसङ्ख्यान्
शबलांश्चसञ्ज्ञान् पुत्रानजनयदित्यन्वयः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमतोरञ्जनी

पञ्चपञ्चाद्भुतं गृहमित्येतद्विवृणोति । पञ्चेति । पुरुषोऽन्तर्यामी, चतुर्विंशतिप्राकृता भावाः पञ्चविंशो जीव इत्येवं
पञ्चविंशतितत्त्वानि तेषां, अद्भुतदर्पणं तन्निष्ठत्वेऽपि निर्लेपत्वेन वर्त्तमानतारुपाश्चर्यकराश्रयरूप इत्यर्थः । अत एव, अध्यात्म-
मात्मनि वर्त्तमानः यः, भवति अनेन पञ्चपञ्चाद्भुतं गृहमिति पदं व्याख्यातम् ॥ तं परमपुरुषं, अबुद्धस्य अविचारयतः,
असद्भिः देहात्मभ्रमस्वतन्त्रात्मभ्रमसंसादकैः कर्मभिः, किं भवेत् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ कचिद्वसं चित्रकथमित्येतद्व्याचष्टे ।
ऐश्वर्यमिति । विविक्तं विवेचितं पदं चिज्जडरूपं वस्तु येन तत्, अनेन हंसपदं व्याख्यातम् । बन्धमोक्षौ अनुदर्शयतीति
तथाभूतं, अनेन चित्रकथपदं व्याख्यातम् । ऐश्वर्यमीश्वरतद्भामतदवतारतद्भक्तादिसत्यताप्रतिपादकं शास्त्रं, उत्सृज्य अज्ञाय
अनभ्यस्य वर्त्तमानस्य असद्भिरीश्वरधैर्यमुख्यापादकैः कर्मभिः, किं भवेत् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ क्षौरपथ्यं स्वयं भ्रमीत्येतद्व्याचष्टे ।
कालचक्रमिति । सर्वमाब्रह्मस्वपर्यन्तं, जगत् निर्णवयत् बिभ्रोदयत्, अनेन पञ्चशब्दार्थो व्याख्यातः । भ्रमिः भ्रमत
स्वतन्त्रं, अनेन स्वयंपदं व्याख्यातम् । तीक्ष्णं गर्भजन्मजरामरणादिप्रदत्तेन दुःसहं, अनेन क्षौरशब्दार्थो व्याख्यातः । इत्थंभूतं,
कालचक्रम् अनुधस्याविज्ञानतः, अविदारयत इत्यर्थः । असद्भिः कालवश्यतापादककर्मभिः, इह किं भवेत् ॥ १९ ॥ ❀ ❀
स्वपितुरादेशमित्येतद्विवृणोति । शास्त्रस्येति । शास्त्रस्य शास्त्ररूपस्य, पितुः 'मातेव रक्षति पितेव हिते नियुङ्क्ते' इति वचनात्
पितृवद्वितोपदेष्टृत्वात् शास्त्रे पितृत्वरोपः । आदेशं प्रवृत्तिनिवृत्तधर्मप्रदर्शनपूर्वं प्रवृत्तेनेह पुनरावर्त्तनं निवृत्तेन संसृतेर्निवर्त्तनं
संप्रदृश्य निवृत्तधर्मप्रवर्त्तनरूपामाज्ञामित्यर्थः । निवर्त्तकं संसृतिनिवृत्तिमुख्यतागमकं, यः पुमान्, न वेद गुणविसम्भो गुणमय-
प्रवृत्तिमार्गविश्वासवान् सन्, तदनुरूपाय प्रवृत्तिधर्मानुष्ठानुमित्यर्थः । कथं उपक्रमेत्सृष्ट्यादौ प्रवर्त्तत ॥ २० ॥ ❀ ❀
एवं वाचःकूटं विमृश्य ते किमकुर्वन्नित्राह । इतीति । हे राजन्, इतीत्यं, व्यवसितं व्यवसायस्तदऽस्त्येषामिति व्यवसिताः,
अर्शआदित्वान्मन्त्रार्थोऽच् । एवं कृतनिश्चया इत्यर्थः । एकचेतसः एकमतयः, हर्यश्वाः तं नारदं परिक्रम्य, न विद्यते निवर्त्तनं
यस्मात्तं पन्थानं, प्रययुः । चतुर्थाश्रमस्वीकृतिपूर्वं तच्चतुर्थं भेदं स्वीकृत्य परब्रह्मोपासनेन मुक्तिमगमन्नित्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀
स्वरब्रह्मणीति । मुनिर्नारदः, स्वरब्रह्मणि ब्रह्मसंनिध्यापादकबल्लकीस्वरे, निर्भातः साक्षात्कृतो यो हृषीकेशस्तस्य यत्पदाम्बुजं
तस्मिन्, अखण्डमविच्छिन्नं यथा तथा, चित्तम् आवेश्य लोकान्, अनुचरदन्वचरत् । अडभाव आर्षः ॥ २२ ॥ ❀ ❀
नाशमिति । ततः को दक्षः, शीलशालिनां सुशीलानां, पुत्राणां नारदात्, नाशं निशम्य सृष्ट्युद्योगनिवृत्तिपूर्वकं मुक्तिमार्गप्रविष्टा-
नाकर्ण्य, शोचन् अन्वतप्यत दुःखितोऽभवदित्यर्थः । यतः सुप्रजस्त्वं शुचां पदं स्थानम् । एष लोकोक्तिप्रकारः ॥ २३ ॥ ❀ ❀
स भूय इति । अजेन ब्रह्मणा, परिसान्त्वितः सः दक्षः, भूयः, पाञ्चजन्यायां, शबलाश्वान् शबलाश्वसंज्ञान्, सहस्रशः सहस्र-
संख्याकान् पुत्रान्, अजनयत् ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

ये पचीस तत्त्व ही एक अद्भुत घर हैं । पुरुष उनका आश्चर्यमय आश्रय है । वही समस्त कार्य-कारणात्मक जगत्का
अधिष्ठाता है । यह बात न जानकर सच्चा स्वातन्त्र्य प्राप्त किये बिना भूठी स्वतन्त्रता से किये जानेवाले कर्म व्यर्थ ही
हैं ॥ १७ ॥ ❀ ❀ भगवान्का स्वरूप बतलानेवाला शास्त्र हंसके समान नीर-क्षीर-विवेकी है वह बन्ध-मोक्ष, चेतन और
जड़को अलग-अलग करके दिखा देता है । ऐसे अध्यात्मशास्त्ररूप हंसका आश्रय छोड़कर, उसे जाने बिना बहिर्मुख

बनानेवाले कर्मोंसे लाभ ही क्या है ? ॥ १८ ॥ * * यह काल ही एक चक्र है । यह निरन्तर घूमता रहता है । इसकी धार छूरे-और बज्रके समान तीखी है और यह सारे जगत्को अपनी ओर खींच रहा है । इसको रोकनेवाला कोई नहीं, यह परम स्वतन्त्र है । यह बात न जानकर कर्मोंके फलको नित्य समझकर जो लोग सकामभावसे उनका अनुष्ठान करते हैं, उन्हें उन अनित्य कर्मोंसे क्या लाभ होगा ? ॥ १९ ॥ * * शास्त्र ही पिता है, क्योंकि दूसरा जन्म शास्त्रके द्वारा ही होता है और उसका आदेश कर्मोंमें लगाना नहीं, उनसे निवृत्त होना है । इसे जो नहीं जानता, वह गुणमय शब्द आदि विषयोंपर विश्वास कर लेता है । अब वह कर्मोंसे निवृत्त होनेकी आज्ञाका पालन भला, कैसे कर सकता है ? ॥ २० ॥ * * परीक्षित ! हर्यश्वोंने एक मतसे यही निश्चय किया और नारदजीकी परिक्रमा करके वे उस मोक्षपथके पथिक बन गये, जिसपर चलकर फिर लौटना नहीं पड़ता ॥ २१ ॥ * * इसके बाद देवर्षि नारद स्वरब्रह्ममें—संगीतलहरीमें अभिव्यक्त हुए, भगवान् श्रीकृष्णचन्द्रके चरणकमलोंमें अपने चित्तको अखण्डरूपसे स्थित करके लोक-लोकान्तरोंमें विचरने लगे ॥ २२ ॥ * * परीक्षित ! जब दक्षप्रजापतिको मालुम हुआ कि मेरे शीलवान् पुत्र नारदके उपदेशसे कर्तव्यच्युत हो गये हैं, तब वे शोकसे व्याकुल हो गये । उन्हें बड़ा पश्चात्ताप हुआ । सचमुच अच्छी सन्तानका होना भी शोकका ही कारण है ॥ २३ ॥ * * ब्रह्माजीने दक्षप्रजापतिको बड़ी सान्त्वना दी । तब उन्होंने पञ्चजन-नन्दिनी असिकनीके गर्भसे एक हजार पुत्र और उत्पन्न किये । उनका नाम था शबलाश्व ॥ २४ ॥

तेऽपि पित्रा समादिष्टाः प्रजासर्गे धृतव्रताः । नारायणसरो जग्मुर्यत्र सिद्धाः स्वपूर्वजाः ॥ २५ ॥
तदुपस्पर्शनादेव विनिर्धूतमलाशयाः । जपन्तो ब्रह्म परमं तेषुस्तेऽत्र महत् तपः ॥ २६ ॥
अम्भक्षाः कतिचिन्मासान् कतिचिद् वायुभोजनाः । आराधयन् मन्त्रमिममभ्यस्यन्त इडस्पतिम् ॥ २७ ॥
ॐ नमो नारायणाय पुरुषाय महात्मने । विशुद्धसत्त्वधिष्ण्याय महाहंसाय धीमहि ॥ २८ ॥
इति तानपि राजेन्द्र प्रतिसर्गधियो मुनिः । उपेत्य नारदः प्राह वाचःकूटानि पूर्ववत् ॥ २९ ॥
दाक्षायणाः संशृणुत गदतो निगमं मम । अन्विच्छतानुपदवीं भ्रातॄणां भ्रातृवत्सलाः ॥ ३० ॥
भ्रातॄणां प्रायणं भ्राता योऽनुतिष्ठति धर्मवित् । स पुण्यबन्धुः पुरुषो मरुद्भिः सह मोदते ॥ ३१ ॥
एतावदुक्त्वा प्रययौ नारदोऽमोघदर्शनः । तेऽपि चान्वगमन् मार्गं भ्रातॄणामेव मारिष ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ते अपि धृतव्रताः पित्रा प्रजासर्गे समादिष्टाः यत्र स्वपूर्वजाः सिद्धाः नारायणसरः जग्मुः ॥ २५ ॥ * * तदुपस्पर्शनात् एव विनिर्धूतमलाशयाः ते अत्र परमं ब्रह्म जपतः महत् तपः तेषु ॥ २६ ॥ * * कतिचित् मासान् अम्भक्षाः कतिचित् वायुभोजनाः इमम् मन्त्रम् अभ्यस्यन्तः इडस्पतिम् आराधयन् ॥ २७ ॥ * * ॐ पुरुषाय विशुद्धसत्त्वधिष्ण्याय महाहंसाय महात्मने नारायणाय नमः धीमहि ॥ २८ ॥ * * राजेन्द्र नारदः मुनिः प्रतिसर्गधियः तान् अपि उपेत्य इति पूर्ववत् वाचःकूटानि प्राह ॥ २९ ॥ * * भ्रातृवत्सलाः दाक्षायणाः गदतः मम निगमं शृणुत भ्रातॄणां पदवीम् अन्विच्छत ॥ ३० ॥ * * यः धर्मवित् भ्राता भ्रातॄणां प्रायणम् अनुतिष्ठति सः पुण्यबन्धुः पुरुषः मरुद्भिः सह मोदते ॥ ३१ ॥ * * अमोघदर्शनः नारदः एतावत् उक्त्वा प्रययौ मारिष च ते अपि भ्रातॄणाम् मार्गम् अन्वगमन् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

परमं ब्रह्म प्रणवं वक्ष्यमाणमंत्रं वा ॥ २६ ॥ * * इडस्पतिं वाचां मन्त्राणां पतिं विष्णुमाराधया-
मासुः ॥ २७ ॥ * * विशुद्धसत्त्वाश्रयाय परमहंसाय नमो धीमहि ॥ २८ ॥ * * प्रतिसर्गे धीर्वेषां तान् । वाचः
कूटान्यदृष्ट्वा तं भुव इत्यादीनि पूर्वोक्तानि प्राह ॥ २९ ॥ * * हे दाक्षायणाः संशृणुतेत्यादि पुनरन्यदपि प्राह । निगम-
मुपदेशम् अन्विच्छतावलोकयत ॥ ३० ॥ * * प्रायणं प्रकृष्टं गमनम् । पुण्यमेव बन्धुर्यस्य मरुद्भिर्भ्रातृवत्सलैर्देवैः ॥ ३१ ॥ * *
अमोघं दर्शनं यस्य । हे मारिष आर्य ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तेऽपि । शबलाश्वा अपि । स्वपूर्वजाः स्वज्येष्ठभ्रातरः ॥ २५ ॥ * * 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' इति प्रणवे केवलब्रह्मत्वस्यैव भगवता प्रोक्तत्वाद्वाह । वक्ष्यमाणम् 'ओं नमो भगवते' इत्यादिकं मन्त्रं चेति ॥ २६ ॥ * * इडानां वाचामर्थान्मन्त्राणां पतिं स्वामिनम् । इलाभिर्मन्त्ररूपाभिर्वाग्भिः पाति जपतो भक्तानिति वेडस्पतिस्तम् । इडाया इडसादेशः पृषोदरादित्वात् । डलयोरैक्यादिडैलाशब्दौ पर्यायौ 'इडा भूवेनुवानु च' इति कोशात् ॥ २७ ॥ * * पुरुषाय संसार-रोगनाशकाय । 'पुरु रोगे च प्रचुरे' इति कोषात् । पुरुं स्यति नासयतीति तथा । महात्मने ईश्वराय ॥ २८ ॥ * * प्रतिसर्गे प्रजासृष्टौ 'दक्षाद्यै रचितः सर्गः प्रतिसर्गे उदीरितः' इति कालिकापुराणात् ॥ २९ ॥ * * हे दाक्षायण इति यथा पूर्वं दक्षपुत्रा आसंस्तथैव भवद्भिर्भवितव्यमित्याशयः । भ्रातृवत्सला इति । तथाकरण एव भ्रातृवत्सलत्वं स्यादिति भावः ॥ ३० ॥ * * मरुद्भिरित्ययं दृष्टांत एवोक्तः यूयं तु वैकुण्ठगामिभिरग्रजैः सह मोदिष्यध्वे इति भावः ॥ ३१ ॥ * * मारिषेति । तेषां तद्गतिं श्रुत्वाहो धन्यास्तेऽहं तु द्विजकोपेरितसर्पदंशमृतेर्नरकादिकमेव यास्यामीति शोचंतं श्रीशुक आह—मारिषेति । मां लक्ष्मीमियति प्राप्नोतीति मारिर्विष्णुस्तं सनति भजते इति मारिषस्तत्संबुद्धौ तथा त्वमप्यार्योसीति भावः । 'मारिषः शाकभिरार्ये' इति मेदिनि ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तेऽपीति । तेऽपि शबलाश्वाः पित्रा दक्षेण प्रजासर्गे समादिष्टा नियुक्ताः धृतव्रताः सन्तस्तपः कर्तुं यत्र स्वपूर्वजा भ्रातरो नारदोपदेशेन सिद्धाः भक्तिं प्राप्य कृताथाः जातास्तन्नारायणसरो नाम तीर्थं जग्मुः ॥ २५ ॥ * * तदिति । तस्य तीर्थस्योपस्पर्शनादेव विशेषेण निर्धूतो निरस्तो मलो यस्य स आशयोऽन्तःकरणं येषां ते परमं ब्रह्म प्रणवं वक्ष्यमाणं मन्त्रं वा जपन्तोऽत्र स्थाने महत्तपस्तेषु ॥ २६ ॥ * * अब्भक्षा इति । पूर्वार्द्धं स्पष्टम् । इमं वक्ष्यमाणं मन्त्रमभ्यसन्तः इडस्पतिं वाचां मन्त्राणां च पतिं भगवन्तमाराधयामासुः ॥ २७ ॥ * * ओमिति । विशुद्धं सत्त्वं चित्तमेव धिष्यं प्रतीतिस्थानं यस्य तस्मै महाहंसाय ईश्वराय नमः धीमहि करवाम । शेषं स्पष्टम् ॥ २८ ॥ * * इतीति । हे राजन् ! इत्येवं प्रतिसर्गेऽर्वाचीनसर्गोत्पादने धीर्येषां तान्मुनिर्नारद उपेत्य आगत्य पूर्ववत् अदृष्टान्तं भुव इत्यादीनि वाचःकृतानि परोक्षार्थवचनानि प्राह स्म ॥ २९ ॥ * * अन्यदप्याह—दाक्षायणा इति । हे दाक्षायणाः ! हे भ्रातृवत्सलाः ! गदतो मम निगममुपदेशं सम्यक् सावधानतया शृणुत भ्रातॄणां पदवीमेवान्विच्छत अवलोकयत ॥ ३० ॥ * * भ्रातॄणामिति । यो भ्राता धर्मवित् भ्रात्रनुगमनं धर्म इति ज्ञानवान् भ्रातॄणां प्रायणं श्रेष्ठमार्गमनुतिष्ठति स पुरुषः पुण्यमेव बन्धुर्यस्य सः पुण्यवान् मरुद्भिर्भ्रातृवत्सलैर्देवैः सह स्वर्गे मोदते ॥ ३१ ॥ * * एतावदिति । हे मारिष श्रेष्ठ ! अमोघं सफलं दर्शनं यस्य स नारद एतावदुक्त्वा प्रययौ । ते शबलाश्वाश्चापि भ्रातॄणामेव मार्गमन्वगमन् सर्गोद्योगं त्यक्त्वाऽऽत्मचिन्तनं कृतवन्तः ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

तेऽपि सबलाश्वाः पित्रा दक्षेण प्रजासर्गे निमित्ते सम्यगादिष्टाः धृतं व्रतं पित्रादेशकरणरूपं यैस्ते नारायणसरआख्यं तीर्थं ययुः । यत्र नारायणसरसि स्वपूर्वजाः हर्यश्वाः सिद्धा बभूवुः ॥ २५ ॥ * * तस्य नारायणसरस्तीर्थस्योपस्पर्श-नादेव विनिर्धूतं निरस्तं मनसो मलं वासनारूपं येषां तादृशाः परममुत्कृष्टं ब्रह्म प्रणवं जपन्तः महत्तपस्तेषुश्चक्रुः । ब्रह्मशब्दो वक्ष्यमाणमन्त्रस्याप्युपलक्षकः । तस्य प्रणवघटितत्वादिति भावः ॥ २६ ॥ * * महत्तप एव प्रपञ्चयति । अब्भक्षा इति । अवेव भक्षयन्तीति तादृशाः कतिचिन्मासान् कतिचिच्च मासान् वायुं भुञ्जन्तीति वायुभोजनाः कर्तारि ल्युः । इमं वक्ष्यमाणं मन्त्रमभ्यस्यन्तः इडस्पतिमीड्यते स्तूयतेऽनेनेतीडो मन्त्रः । आर्षत्वाद्ध्रस्वः पारस्करादित्वात्सुट् । तस्य पतिमधि-दैवतं भगवन्तमाराधयामासुः आङ्पूर्वाद्वाधयतेर्लङ् आङाटोः सवर्णदीर्घः ॥ २७ ॥ * * मन्त्रमाह । ओमिति । नारस्य जीवसमूहस्यायनाय प्राप्याय प्रापकाधाराय च पुरुषाय हृदयकमलस्थाय परमात्मनेऽन्तःप्रविश्य नियन्त्रे विशुद्धमुपा-सनेन निर्मलं सत्त्वमन्तःकरणं धिष्यमभिव्यक्तस्थानं यस्य । यद्वा । शुद्धं रजस्तमोभ्यामननुविद्धं सत्त्वं धिष्यं स्थानं यस्य तस्मै । परमव्योमनिलयायेति भावः । महान्वासौ हंसस्तस्मै महाकल्याणगुणैर्महान् हंसो निरस्तनिखिलदोषः । एवंभूताय नमः उक्तविधं धीमहि ध्यायेम ॥ २८ ॥ * * इतीति मन्त्रं जपतः प्रजासर्गे धीर्येषां तान् सबलाश्वानपि हे राजेन्द्र ! मुनिर्नारद उपेत्य पूर्ववद्वाचःकृतान्यदृष्टान्तं भुवो यूयमित्यादीनि प्राहोक्तवान् ॥ २९ ॥ * * पूर्वोक्तात् किञ्चिद्विशेषमाह ।

हे दाक्षायणाः ! गदतो ब्रुवतो मम निगममुपदेशं संशृणुत भ्रातृणामप्रजानामनुपदवीं मार्गानुसरणमन्विच्छत । अनुगता पदवी अनुपदवी “कुगतिप्रादय” इति समासः । यतो यूयं भ्रातृषु वत्सलाः ॥ ३० ॥ * * भ्रातृणां प्रायणं प्रकृष्टमनुवर्त्तनं भ्राता धर्मविदनुतिष्ठति करोति स पुण्यमेव बन्धुर्यस्य तादृशो मरुद्भिर्देवैः सह मोदते ॥ ३१ ॥ * * अमोघं दर्शनं यस्य स परमार्थदर्शी नारदः । एतावदियदुक्त्वा प्रययौ । तेऽपि मारिषा दाक्षाः मारिषेति पाठे राज्ञः सम्बोधनं मारिष इति तस्य नामान्तरं भ्रातृणामप्रजानामेव मार्गं परब्रह्मोपासनरूपमन्वगमन्ननुसृतवन्तः ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अभ्यसन्तः अभ्यस्यन्तः । इडस्पतिम् इलापतिम् ॥ २७ ॥ * * विशुद्धसत्त्वधिष्यया विशुद्धसत्त्वगुणाश्रयाय निर्दोषबलज्ञानस्वरूपाय वा महाहंसाय सारग्राहिश्रेष्ठाय ॥ २८-३० ॥ * * प्रायणं प्रयाणमाश्रमप्राप्तिलक्षणं पुण्यमेव बन्धुर्यस्य स तथा मरुद्भिर्देवैः ॥ ३१-३२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ब्रह्म परमं वक्ष्यमाणं मन्त्रम् ॥ २६-२९ ॥ * * निगममुपदेशम् ॥ ३० ॥ * * प्रायणं प्रव्रज्यं मरुद्भिर्भ्रातृवत्सलैर्देवैः । अयं दृष्टान्त एवोक्तः । यूयं तु वैकुण्ठगामिभिरग्रजैः सह मोदिष्यध्वे इति भावः ॥ ३१ ॥ * * मारिष हे आर्य ॥ ३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ब्रह्म वक्ष्यमाणं मन्त्रम् ॥ २६ ॥ * * इडस्पतिं मन्त्राणां पतिं भगवन्तमाराधयामासुः ॥ २७ ॥ * * मन्त्रमाह । ओमिति ॥ २८ ॥ * * प्रजासर्गे धीर्येषां तान् । अलक समासः । पूर्ववत् वाचःकूटानि अदृष्टान्तं भुव इत्यादीनि प्राह ॥ २९ ॥ * * अन्यदपि प्राह । हे दाक्षायणाः ! गदतो मम निगममुपदेशं शृणुत भ्रातृणामनुपदवीमन्विच्छत अवलोकयत ॥ ३० ॥ * * प्रायणं प्रकृष्टमयनमनुवर्त्तनम् ॥ ३१ ॥ * * मारिष ! हे आर्य ! ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तेऽपि शबलाश्वाः पित्रा दत्तेण प्रजासर्गे समादिष्टा नियुक्ताः धृतव्रताः कर्तुं यत्र स्वपूर्वजा भ्रातरो नारदोपदेशेन सिद्धाः भक्तिं प्राप्य कृतार्था जावास्तन्नारायणसरो नाम तीर्थं जग्मुरित्यन्वयः ॥ २५ ॥ * * तस्य तीर्थस्योपस्पर्शनादेव विशेषेण निर्धूतो निरस्तो मलो यस्य स आशयोऽन्तःकरणं येषां ते परमं ब्रह्म वक्ष्यमाणं मन्त्रं जपन्तोऽत्र स्थाने महत्तपस्ते-पुरित्यन्वयः ॥ २६ ॥ * * तपःप्रकारमेव स्पष्टयति—अन्वभा इति । इमं वक्ष्यमाणं मन्त्रमभ्यसन्तः इडस्पतिं वाचां मन्त्राणां पतिं भगवन्तमाराधयामासुः ॥ २७ ॥ * * मन्त्रं दर्शयति—ओमिति । नाराणां समूहो नारस्तस्यायनं गमनं प्रवृत्तिर्यस्मात् स नारायणोऽन्तर्यामी तस्मै नमो धीमहीत्यन्वयः । अन्तर्यामित्वे हेतुमाह—पुरुषायेति, पुरीष्वन्तःकरणेषु शेते इति पुरुषः तस्मै । तथात्वेऽपि प्रसीच्छन्नत्वशङ्कानिरासायाह—महात्मने इति, व्यापिने इत्यर्थः । तथा चेतुकुतो न प्रणीयते इत्याकाङ्क्षानिरासायाह—विशुद्धेति, विशुद्धं सत्त्वं चित्तमेव धिष्यं प्रतीतिस्थानं यस्य तस्मै चित्तमालिङ्ग्यान्न प्रतीयते इतिभावः । तथापि तत्तदन्तःकरणगतधर्माधर्मरागलोभादिदोषसम्बन्धेन तस्य दुष्टत्वं स्यादिति शङ्कानिरासायाह—महाहंसायेति, विवेकित्वेन विशुद्धायेत्यर्थः । जीवस्यैव अविवेकित्वेन तदध्यासदुष्टत्वं न त्वीश्वरस्येति भावः ॥ २८ ॥ * * इत्येवं प्रतिसर्गेऽर्वाचीनसर्गोत्पादने धीर्येषां तान् मुनिमरिद उपेत्य आगत्य पूर्ववत् ‘अदृष्टान्तं भुवः’ इत्यादीनि वाचःकूटानि परोक्षार्थवचनानि प्राहेत्यन्वयः । भवतस्तु प्रेरणं विनापि स्वत एव भगवद्भजने प्रवृत्तिरतस्तेभ्यः श्रेष्ठ एवेति सूचयन् सम्बोधयति—हे राजेन्द्रेति ॥ २६ ॥ * * पूर्वापेक्षया किञ्चिदधिकं चाह—तददर्शयति—दाक्षायणा इति द्वाभ्याम् । हे दाक्षायणा इति पितृनामग्रहणपूर्वकसम्बोधनं श्रेष्ठत्वसूचनेन अनुनयनार्थम् । गदतो मम निगममुपदेशं सम्यक् सावधानेन शृणुत । भ्रातृणां पदवीं भगवद्भजनमार्गमेव अनुगच्छत । भ्रातृषु प्रीतियुक्तानां तत्प्रीतिमाकाङ्क्षां च युष्माकं तन्मार्गानुगमनमेवोचितमिति सूचयन् सम्बोधयति—हे भ्रातृवत्सला इति ॥ ३० ॥ * * न केवलं भ्रातृप्रसन्नतैव तदनुगमनफलं किन्तु यो भ्राता धर्मवित् भ्रात्रनुगमनं धर्मे इति ज्ञानवान् भ्रातृणां प्रायणं श्रेष्ठमार्गमनुतिष्ठति अनुगच्छति स पुरुषः पुण्यबन्धुः पुण्यवान्

मरुद्भिर्भ्रातृवत्सलैर्देवैः सह स्वर्गे मोदते । अयं प्रकारस्तु सामान्यतः कर्मिण एव भवतां तु भगवद्भजनानुगन्तृणां भगवद्भोका-
नन्दानुभव एव फलमिति प्रकरणाञ्ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥ * * अमोघं यथार्थमेते भजनाधिकारिणोऽत एवमुपदेशे तदङ्गी-
करिष्यतीत्येवं दर्शनं ज्ञानं यस्य यद्वा अमोघस्य परमार्थभूतस्य भगवतो दर्शनं यस्य स नारद एतावदुक्त्वा प्रययौ । ते शबला-
श्वाश्चापि भ्रातृणां मार्गमन्वगमन् सर्गोद्योगं हित्वा भगवदाराधनमेव कृतवन्त इत्यर्थः । हे मारिष आर्य इति सम्बोधनमा-
श्वासनार्थम् ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तेऽपीति । ते सबलाश्वाः अपि, पित्रा दत्तेण, प्रजासर्गे निमित्ते, समादिष्टाः सम्यगाज्ञापिताः । वृत्तं व्रतं पित्रादेश-
करणरूपं यैस्ते तथाभूताः सन्तः, यत्र नारायणसरसि, स्वपूर्वजाः हर्यश्वाः, सिद्धाः बभूवुः, तन्नारायणसरः प्रति
जग्मुः ॥ २५ ॥ * * तदिति । तदुपस्पर्शनात्तस्मिन्नारायणसरसि स्नानाचमनविधानादित्यर्थः । एवं, विनिर्धूतं
मनोमलं वासनारूपं येषां ते, परममुत्कृष्टं ब्रह्म प्रणवं वक्ष्यमाणं मन्त्रं वा 'जपन्तः सन्तः, ते सबलाश्वाः, तत्र महत् तपः
तेपुश्चकुः ॥ २६ ॥ * * महत्तप एव प्रपञ्चयति । अब्भक्षा इति । कतिचित् मासान् कांश्चन मासान्, पर्यन्तमित्यर्थः ।
अबभक्षाः जलपानमात्रेण स्ववर्त्तनं कुर्वाणाः, कतिचित् मासान्, वायुभोजनाः वायुपानमात्रेण स्ववर्त्तनमाचरन्तः सन्तः, इमं
वक्ष्यमाणं, मन्त्रम् अभ्यसन्तो जपन्तः सन्तश्च, ईड्यते स्तूयतेऽनेनेति ईडो मन्त्रः । आर्षत्वात् ह्रस्वत्वं पारस्करादित्वात् सुट्
च । तस्य पतिस्तं, मन्त्राधिदेवतारूपं भगवन्तमित्यर्थः । आराधयन् । आङ्पूर्वाद्राधयतेर्लङ् ॥ २७ ॥ * * मन्त्रमाह ।
ओमिति । नराणां समूहो नारं तस्यायनं प्राप्यस्तस्मै, पुरुषाय पुरुषाणां हृत्पद्मस्थायेत्यर्थः । महात्मने, परात्मने इति पाठे
परमात्मने इत्यर्थः । विशुद्धं निर्मलं सत्त्वमन्तःकरणं धिष्यमभिव्यक्तिस्थानं यस्य तस्मै, महाहंसाय निरस्तनिखिलदोषाय,
ॐ नमः । धीमहि ध्यायेमहि ॥ २८ ॥ * * इतीति । इतीत्यं मन्त्रं जपन्तः, प्रजासर्गे धीर्येषां तान्, तान् सबलाश्वानपि, हे
राजेन्द्र नारदः मुनिः, पूर्ववत् हर्यश्वानिवेत्यर्थः । उपेत्य, वाचःकूटानि प्राह ॥ २९ ॥ * * पूर्वोक्तात्किञ्चिद्विशेषमाह दाक्षा-
यणा इति । हे दाक्षायणाः, गदतः ब्रुवतः, मम निगममुपदेशं, संशृणुत । यतः यूयं, भ्रातृवत्सलाः भवथ । अतः, भ्रातृणाम-
प्रजानां, अनुगता पदव्यनुपदवी तां, 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । भ्रातृमार्गानुसरणमित्यर्थः । अन्विच्छत ॥ ३० ॥ * *
भ्रातृणामिति । धर्मवित् यः भ्राता, भ्रातृणां, प्रायणं प्रकृष्टमनुवर्त्तनं, अनुतिष्ठति करोति । पुण्यमेव बन्धुर्यस्य तादृशः स
पुरुषः, मरुद्भिर्देवैः सह, मोदते ॥ ३१ ॥ * * एतावदिति । अमोघं सफलं दर्शनं यस्य सः, नारदः, एतावत् उक्त्वा
प्रययौ । हे मारिष आर्य, पाठान्तरे मारिषाः सूतवः, ते दाक्षायणाः अपि, भ्रातृणां मार्गं, एव परब्रह्मोपासनारूपमध्वान-
मेवेत्यर्थः । अन्वगमन्ननुकृतवन्तश्च ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

वे भी अपने पिता दक्षप्रजापतिकी आज्ञा पाकर प्रजासृष्टिके उद्देश्यसे तप करनेके लिये उसी नारायणसरोवरपर
गये, जहाँ जाकर उनके बड़े भाइयोंने सिद्धि प्राप्त की थी ॥ २५ ॥ * * शबलाश्वोंने वहाँ जाकर उस सरोवरमें स्नान
किया । स्नानमात्रसे ही उनके अन्तःकरणके सारे मल धुल गये । अब वे परब्रह्मस्वरूप प्रणवका जप करते हुए महान्
तपस्यामें लगगये ॥ २६ ॥ * * कुछ महीनोंतक केवल जल और कुछ महीनोंतक केवल हवा पीकर ही उन्होंने 'हम
नमस्कारपूर्वक ओङ्कारस्वरूप भगवान् नारायणका ध्यान करते हैं, जो विशुद्ध चित्तमें निवास करते हैं, सबके अन्तर्यामी हैं
तथा सर्वव्यापक एवं परम हंसस्वरूप हैं'—इस मन्त्रका अभ्यास करते हुए मन्त्राधिपति भगवान्की आराधना
की ॥ २७-२८ ॥ * * परीक्षित् ! इस प्रकार दक्षके पुत्र शबलाश्व प्रजासृष्टिके लिये तपस्यामें संलग्न थे । उनके पास
भी देवर्षि नारद आये और उन्होंने पहलेके समान ही कूट वचन कहे ॥ २९ ॥ * * उन्होंने कहा—'दक्षप्रजापतिके
पुत्रो ! मैं तुमलोगोंको जो उपदेश देता हूँ, उसे सुनो । तुमलोग तो अपने भाइयोंसे बड़ा प्रेम करते हो । इसलिये, उनके
मार्गका अनुसन्धान करो ॥ ३० ॥ * * जो धर्मज्ञ भाई अपने बड़े भाइयोंके श्रेष्ठ मार्गका अनुसरण करता है, वही
सच्चा भाई है । वह पुण्यवान् पुरुष परलोकमें मरुद्गणोंके साथ आनन्द भोगता है ॥ ३१ ॥ * * परीक्षित् !
शबलाश्वोंको इस प्रकार उपदेश देकर देवर्षि नारद वहाँसे चले गये और उन लोगोंने भी अपने भाइयोंके मार्गका ही अनुगमन
किया; क्योंकि नारदजीका दर्शन कभी व्यर्थ नहीं जाता ॥ ३२ ॥

सध्रीचीनं प्रतीचीनं परस्यानुपथं गताः । नाद्यापि ते निवर्तन्ते पश्चिमा यामिनीरिव ॥ ३३ ॥
 एतस्मिन् काल उत्पातान् बहून् पश्यन् प्रजापतिः । पूर्ववन्नारदकृतं पुत्रनाशमुपाशृणोत् ॥ ३४ ॥
 चुक्रोध नारदायासौ पुत्रशोकविमूर्च्छितः । देवर्षिमुपलभ्याह रोषाद्विस्फुरिताधरः ॥ ३५ ॥

दक्ष उवाच

अहो असाधो साधूनां साधुलिङ्गेन नस्त्वया । असाध्वकार्यभक्ताणां भिक्षोर्मार्गः प्रदर्शितः ॥ ३६ ॥
 ऋणैस्त्रिभिरमुक्तानाममीमांसितकर्मणाम् । विद्यातः श्रेयसः पाप लोकयोरुभयोः कृतः ॥ ३७ ॥
 एवं त्वं निरनुक्रोशो बालानां मतिभिद्वरेः । पार्षदमध्ये चरसि यशोहा निरपत्रपः ॥ ३८ ॥
 ननु भागवता नित्यं भूतानुग्रहकातराः । ऋते त्वां सौहृदघ्नं वै वैरङ्करमवैरिणाम् ॥ ३९ ॥
 नेत्थं पुंसां विरागः स्यात् त्वया केवलिना मृषा । मन्यसे यद्युपशमं स्नेहपाशनिवृत्तनम् ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—परस्य सध्रीचीनम् प्रतीचीनम् अनुपथम् गताः ते पश्चिमाः यामिनीः इव अद्य अपि न निवर्तन्ते ॥ ३३ ॥ * * एतस्मिन् काले बहून् उत्पातान् पश्यन् प्रजापतिः पूर्ववत् नारदकृतम् पुत्रनाशम् उपाशृणोत् ॥ ३४ ॥ * * पुत्रशोकविमूर्च्छितः असौ नारदाय चुक्रोध रोषात् विस्फुरिताधरः देवर्षिम् उपलभ्य आह ॥ ३५ ॥ * * अहो असाधो साधुलिङ्गेन त्वया नः साधूनाम् असाधु अकारि अभक्ताणां भिक्षोः मार्गः प्रदर्शितः ॥ ३६ ॥ * * पाप त्रिभिः ऋणैः अमुक्तानाम् अमीमांसितकर्मणाम् उभयोः लोकयोः श्रेयसः विद्यातः कृतः ॥ ३७ ॥ * * एवं बालानाम् मतिभिन् निरनुक्रोशः अरेः यशोहा निरपत्रपः त्वं पार्षदमध्ये चरसि ॥ ३८ ॥ * * ननु सौहृदघ्नं वै अवैरिणां वैरङ्करम् त्वाम् ऋते भागवताः नित्यं भूतानुग्रहकातराः ॥ ३९ ॥ * * यदि स्नेहपाशनिवृत्तनं उपशमं मन्यसे मृषा केवलिना त्वया इत्थं पुंसां विरागः न स्यात् ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

सध्रीचीनं समीचीनम् । प्रतीचीनं प्रत्यग्वृत्तिलभ्यम् । परस्य ब्रह्मणः । अनुपथमनुगुणं पन्थानम् । पश्चिमा यामिनीर्गता रात्रय इव ॥ ३३-३४ ॥ * * पुत्राणां पारमहंस्यनिष्ठासुपश्रुत्य दक्षोऽपि प्रायशो विरक्तः स्यादिति तदनुग्रहार्थं देवर्षिस्तत्पार्श्वं गतस्तदा तमुपलभ्य दक्ष आह ॥ ३५ ॥ * * साधोरिव लिंगं वेषो यस्य तेन त्वया नोऽस्मदीयानामभक्ताणामसाध्वकारि कृतम् । तदेवाह । साधूनां स्वधर्मे प्रवृत्तानां भिक्षोर्यो मार्गः स प्रदर्शितः ॥ ३६ ॥ * * ननु संन्यासिनो मार्गः साधुरेव मोक्षहेतुत्वात् । सत्यम् । ऋणत्रयापाकरणं विना तु महाननर्थ एवेत्याह । ऋणैरिति । “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्वा ऋणवान् जायते । ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः । एष वा अमृतो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी वासी” ति श्रुतेः । ऋणैरमुक्तानां न मीमांसितानि विचारितानि कर्माणि यैः तेषां तावद्वृणविमोको नास्ति । तदुत्तरकालभावित्वाच्च पुत्रोत्पादनयज्ञानुष्ठानयोरभावेन पितृदेवर्षिऋणाद्विमुक्तिश्च नास्ति । अतो हे पाप विषयभोगत्यागादिह लोके श्रेयसो विघातः कृतः । मोक्षानधिकारित्वाच्च परलोकेऽपि श्रेयसो विघातः कृत इत्यर्थः । तथा च मनुः—“ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्यधः ।” इति ॥ ३७ ॥ * * बालानां मतिं पुत्रादिविषयां भिनत्तीति तथा । एवं निरनुक्रोशो निर्धृणो हरेर्यशोनाशकः संस्तत्पार्षदानां मध्ये कथं चरसि ॥ ३८ ॥ * * निर्लज्जत्वमेवाह । नन्विति । ननु त्वामृते भागवताः सर्वे भूतानुग्रहपरवशास्त्वं तु भूतविप्रियं कुर्वन्कथं न लज्जस इति भावः ॥ ३९ ॥ * * ननु वैराग्यादुपशम उपशमाच्च भूतस्नेहपाशच्छेदनं भवति । न च विरक्तस्य ऋणत्रयापाकरणमावश्यकम् । “यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्” इत्यादिश्रुतेः । अतो वैराग्योपदेशेन तेषां मयानुग्रह एव कृत इति चेत्तत्राह । नेति । यद्यपि त्वमेवं मन्यसे तथाऽपि मृषा केवलिना ज्ञानं विनाऽवधूतवेषेण त्वयेत्थं मतिचालने कृतेऽपि पुंसां विरागो नैव स्यात् । न च विरागं विनोपशमो न च तेन विना स्नेहपाशनिवृत्तनमित्यर्थः ॥ ४० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

परस्य परमेश्वरस्य ॥ ३३ ॥ * * प्रजापतिर्दक्षः ॥ ३४ ॥ * * देवर्षिमुपलभ्येति । स्वायंभुवस्य मनोर्वश्याः प्रियव्रतोत्तानपादध्रुवादयः सर्वे मद्वारैव भगवतात्मसात्कृताः महाकर्मजडः प्राचीनबर्हिरप्युद्धृतस्तस्य पुत्रा दश प्रचेतसः पौत्रा दशसहस्राणि हर्यश्वाः सहस्रं शबलाश्वाश्चोत्तीर्णाः कथमेकस्तन्मध्यवर्ती दक्ष एव गृहस्थकूपे खेलतीति तमप्युद्दिधीर्षामीति विमृश्य सांप्रतं च पुत्राणां पारहंस्यनिष्ठां श्रुत्वा स्वयमेव शोचन्दक्षः प्रायो गृहे निर्विण्ण एव वर्तते तत्तमनुगृहीतुमयमेव समयः साधुः । यद्यपि सांप्रतमपि स मां नान्विष्यति तदप्यहमेव तस्य गृहं यामीति विचार्य तत्रागतवतं तं नारदमुपलभ्याह ॥ ३५ ॥ * * साधोरिव लिंगं जटायज्ञोपवीतशमदमादिर्यस्य तेन साधुलिङ्गेन महादांभिकेनेत्यर्थः । साधूनामस्माकमिति गौरवेण बहुवचनं मम साधोस्त्व वैरं स्वप्नेष्यकुर्वतस्त्वयाऽसाधु अभद्रमकारीत्येतावता कालेन तव महदपराधो जात इति भावः । ननु किमसाध्वकारीति तत्राह—अर्भकाणां मम बालकानां गाहस्थ्यभोगमसहमानेन मत्सरेण च या भिक्षोर्भिक्षुकलोकस्य । अर्भकाणामित्यर्भकत्वादेव ते सरलास्तव कपटिनोऽप्युपदेशं जगृहुरिति भावः । अत्र न विद्यते साधुर्यतः हे एताभूतः साधूनि लिंगानि चिह्नानि यस्य तेन न विद्यते साधुर्यस्तथाभूतं यथा स्यात्तथा दर्शित इति । सरस्वत्यभिश्रेतोप्यर्थो ज्ञेयः । एवमग्निषु श्लोकेष्वपि ग्रंथविस्तरभयान्न विवृतम् । दक्षाभिप्रायेणासाधो इति । अवैरिणि मयि वैरकारित्वेन त्वमसाधुरिति भावः ॥ ३६ ॥ * * अत्राक्षिपति—नन्विति । त्रिभिर्ऋणैर्देवर्षिपितृसंबन्धिभिः । ऋषिभ्य इति त्रयः पंचमीबहुवचनांताः । कर्मविचारो हि शास्त्राध्ययनेन भवति तेन चर्षिऋणनिवृत्तिः स्यात् । तदुत्तरकाले शास्त्राध्ययनोत्तरकाले भावित्वाच्च । अतः ऋणत्रययुक्तानां भ्रंशान् हे पाप विश्वासघातित्वेन मित्रद्रोहत्वादिति भावः । मित्रद्रोहस्य महापातकत्वे भोजराजकथानुसंधेया सा चेत्थम्—कदाचिद्भोजनृपतये तदाज्ञया भानुमत्यास्तद्भार्याया मूर्तिं लिखित्वा कालिदासो दर्शयामास स च तां जघनदेशे तिलकांतितो दृष्ट्वा ‘अनेन मद्रार्या रमिता’ इति शंकितो भूत्वा तं देशान्निःसारयामास । तदनु कदाचिन्मृगयां गतो नृपो विषमवने भयान्तैः सैन्यपरिच्युतः कचिदारूढवानरवृक्षमारुरोह । वानरोऽपि तेन मैत्रीं कृतवान्स च विश्वस्य तत्रैव निशि शिष्ये । तदा च कश्चित्कपिविरोधी सिंहस्तत्रागत्य ‘इमं मे देहि वैरनिर्यातनार्थम्’ इत्यूचे । स च शरणापन्नत्यागो दोषं दृष्ट्वा न ददौ । ततश्च कपिरपि सिंहाय ‘अहं त्वया न प्रजेयः’ इत्युक्त्वा शिष्ये । स एव राजानमुपेत्याह ‘देहि मे इमं कपिं नो चेत्त्वां भक्षयिष्याम्यवतीर्णम्’ इति श्रुत्वा राजा कपिं प्रक्षिपवान् स च पतन्कांचिद् वृक्षशाखामालंब्य तत्रैवागत्य राजानम् ‘कुप्री भव’ इति शशाप । पुनराज्ञा प्रसादितः ‘वि, से, मे, रा’ इति वर्णचतुष्टयार्थश्रवणेन नीरोगो भविष्यसीत्युवाच । ततो नृपः सेनया गृहमागत्य वृत्तं मंत्रिभ्य उक्त्वा विद्वत्समाजमक्षरचतुष्टयार्थश्रवणार्थं चकार । तत्र च निष्कासितः कालिदासः स्त्रीवेषेण कस्यचिद्विदुषो गृहे धारायामुवास ततस्तद्वृत्तमाकर्ण्य स च पितृभूतं पंडितमित्थमुवाच ‘मत्पुत्री भवदभिलषितवर्णचतुष्टयार्थं जानाति तामाहूय पृच्छ’ इति नृपाय कथय स च यथा कृत्वा स्त्रीवेषिणं तं नृपसदसि निनाय स च स्त्रीवेषी कालिदासः पृथगर्थं प्रत्येकवर्णस्योक्तवान् । तथाहि—“विश्वासप्रतिपन्नेषु ये च विश्वासघातिनः । ते यांति नरकं घोरं ताड्यमाना यमानुगैः । (१) । सेतुबंधे समुद्रे च गंगासागरसंगमे । स्नात्वा पापविमुक्तः स्यान्मित्रद्रोहकरं विना । (२) । मेस्तुल्यान्महापापात्कृत्वा संगं सतां नरः । मुच्यते न हि संदेहो मित्रद्रोही न मुच्यते । (३) राजन्भोः शृणु मद्राक्यं यदि कल्याणमिच्छसि । देहि दानं सुविप्रेभ्यस्ततः श्रेयो भविष्यति । (४) ” इत्याकर्ण्य भोजराजः स्वस्थो भूत्वा स्त्रीवेषं कालिदासमुवाच “गृहे वससि भो देवि वनं नैव तु गच्छसि । पञ्चास्यकपिमद्वृत्तं कथं जानासि सुंदरि ।” (५) स चोवाच “देवद्विज-प्रसादेन श्रीमत्कालीप्रसादतः । सर्वं जानामि भो राजन्भानुमत्यास्तिलं यथा” (६) ततो नृपस्तं कालिदासं ज्ञात्वा प्रसादानयामासेति बृहद्भोजप्रबंधे । प्रकृतमनुसरामः—इत्यर्थः इति । ऐहिकपारलौकिकौ चार्थौ तेषां नाशिताविति भावः । अत्र प्रमाणमाह—तथा चेति । अपाकृत्य संशोध्य । मोक्षे प्रव्रज्यायाम् । ऋणानि अनपाकृत्याऽसंशोध्य प्रव्रज्यां कुर्वाणो नरके विशतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ * * त्वां दुष्टं किं ब्रवीमि त्वया सेवकेन भगवतोऽपि दुर्यशोऽजनिष्ठेत्याह—एवमिति । निरनुक्रोशो निर्दयः । मतिं शास्त्रविहितकर्मनिष्ठां बुद्धिं भिनत्तीति तथा । हरेर्यशोहा त्वमभूस्तेन हरावपि तवापराधः । पार्षदमध्ये इति । वैष्णवेष्वपीत्येवं मद्विषेषु महत्सु भगवति भागवतेषु च तवापराधो जातो दुर्वार एव विश्वस्तघातित्वादीनां दुष्कृतानाञ्च वार्त्ता दूरे एवेति भावः । वेदरूपभगवदाज्ञाविघातकारित्वात्तद्यशोहा चाहो कथं पार्षदमध्ये चरसीति निर्लज्जोऽयमिति भावः ॥ ३८ ॥ * * किञ्च—मत्संसुखमायातस्त्वं कीदृशं मुखं दर्शयितुमतो धिक् त्वां निर्लज्जमित्याह—नन्विति । आश्चर्य्यं संबोधने च नन्विति । ऋते त्वामिति । त्वं तु भूतमात्रद्रोहीति भावः । सौहृदप्रभिति । सौहृदकारिणामप्यस्माकमिति भावः । इति भाव इति । वैरंकरमित्यस्माकं प्रकटमेव वैरं कृत्वाऽपि पुनः केन मुखेन प्रत्यक्षीभवसीति सत्यं निरपत्रप एवासि कति पुनरहं त्वां लज्जयामीत्याशयः ॥ ३९ ॥ * * अत्राक्षिपति—नन्विति । मत्प्रवर्त्तिताद्वैराग्यात् । तच्च स्नेहपाशनिष्ठं तं तेषां वृत्तमेव । अद्यापि तव पितुरपि पार्श्वानागमनादेवानुमितं तत्कथं तेषां मोक्षेऽनधिकारः । विरक्तस्यर्णत्रयापा-

करणमावश्यकं न चास्ति । इह श्रुतिं प्रमाणयति—यदहरिति । यदहो यस्मिन्दिने विरजेद्विरक्तो भवेत्तस्मिन्नेव दिने प्रव्रजेदित्यर्थः । यदि वेतरथा वैराग्यसद्भावे इत्यर्थः । अतो विरक्तस्यापाकरणस्यानावश्यकत्वादेव । मयानुग्रह एव कृत इति चेन्न सत्यं महापुरुषाणां कृपया विरागः स्यादेव त्वया मृषा केवलित्वा ज्ञानशून्यावधूतेनानन्यवैष्णवं मन्येन वा इत्थं मतिचालने कृतेऽपि सप्ताष्टवासरान् विरागो भवन्नपि नीतितो वास्तवो विरागः स्याद्यद्यपि त्वमुपशमं मन्यसे तदपि नैव स्यात्तव महापुरुषत्वाभावादिति भावः । इत्यर्थ इति । स्वतस्त्यक्तस्यैव स्नेहपाशनिकर्तृकत्वादिति भावः ॥ ४० ॥

अन्विताथप्रकाशिका

सग्रीचीनमिति । सग्रीचीनं समीचीनं प्रतीचीनं प्रत्यग्वृत्तिलभ्यं परस्य पुरुषोत्तमस्य सम्बन्धिनमनुपथमनुकूलं मार्गं गतास्ते अद्यापि संसारं प्रति न निवर्तन्ते । तत्र दृष्टान्तः । पश्चिमा यामिनीः यामिन्य इव । पूर्वसवर्णदीर्घ आर्षः । अतीता रात्रयो यथा न पुनरायान्ति तथेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ * * एतस्मिन्निति । स्पष्टम् ॥ ३४ ॥ * * चुक्रोधेति । तच्छ्रुत्वा पुत्रशोकेन मूर्च्छितः असौ दक्षः नारदाय चुक्रोध । स्वायंभुवमनोर्वश्याः प्रियव्रतोत्तानपादध्रुवप्राचीनबर्हिःप्रचेतोहर्षश्चाद्याः भगवत्कृपया मोक्षमार्गे मया प्रवर्त्तिताः । कथमेको दक्षोऽन्धकूपे पतन्नोद्ध्रियते अधुना च पुत्राणां पारमहंस्यनिष्ठामुपश्रुत्य दक्षोऽपि विरक्तः सुखेनोद्धार्यः स्यादिति तदनुग्रहार्थं देवर्षिस्तत्पार्श्वं गतः तदा च देवर्षिमुपलभ्यागतं दृष्ट्वा रोषात् स्फुरितोऽधरो यस्य स आह स्म ॥ ३५ ॥ * * अहो इति । अहो हे असाधो ! साधुवस्त्रिङ्गं चिह्नं जटायशोपवीतादि यस्य तेन महादाम्भिकेन त्वया नोऽस्माकं साधूनां सन्मार्गस्थानम् असाधु अभद्रमेव अकारि कृतं यतोऽर्भकाणां बालानां भिक्षोर्मार्गो निवृत्तिमार्गः प्रदर्शितः । यद्वा । नोऽस्माकमर्भकाणामसाधु अकारि यतः साधूनां स्वधर्मे प्रवृत्तानां भिक्षोर्मार्गः प्रदर्शित इत्यन्वयः । वास्तवोऽर्थस्तु नास्ति साधुर्यतः साधूनि लिङ्गान्यपि यस्य साधुर्भिलिङ्ग्यते ज्ञायते नास्ति साधु यतस्तथाऽकारि ॥ ३६ ॥ * * ननु संन्यासिनो मार्गः साधुरेव तत्राह—ऋणैरिति । हे पाप ! “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते । ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः । एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी” इति श्रुतेः । सर्वे त्रैवर्णिका ऋणत्रयवन्त एव जायन्ते एतेऽपि त्रिभिर्ऋणैरमुक्ता यतो न मीमांसितानि न परिचारितानि कर्माणि यैस्ते तथा अतस्तेषां विषयभोगत्यागादेतल्लोकविघातः मोक्षानधिकारित्वाच्च परलोकश्रेयसोऽपि विघातः कृतः । तथा चाह मनुः—“ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्यथ ॥” इति ॥ ३७ ॥ * * एवमिति । एवं प्राणिद्रोहेण स्वस्वामिनो हरेरपि यशोहा यशोनाशकोऽसि यतो बालानामज्ञानां मतिं सृष्ट्यादिसत्कर्मविषयां भिनत्तीति तथा अत एव परमपुरुषार्थनाशकत्वाभिरनुक्रोशो निर्देयः अत एव निरपत्रपः निर्लज्जस्त्वं हरेः पार्षदमध्ये कथं चरसि ॥ ३८ ॥ * * निर्लज्जत्वमाह—नन्विति । ननु सौहृदघ्नम् अवैरिणामपि वैरंकरं त्वामृते विना भागवता नित्यं भूतानामनुग्रहे कातरा भवन्ति । त्वन्तु भूतानामहितं कुर्वन् कथं न लज्जसे इति भावः ॥ ३९ ॥ * * ननु विरक्तानामृणापाकरणं नावश्यकं “यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्” इति श्रुतेः । अतः ऋणैरित्याद्युक्तमित्याशङ्क्याह—नेति । यद्यपि वैराग्यादुपशमः तस्मात्स्नेहपाशच्छेद इति रीत्या उपशमं स्नेहपाशनिकृन्तनं त्वं मन्यसे तथापि मृषा केवलित्वा ज्ञानं विनाऽवधूतवेषेण त्वया इत्थं मतिचालने कृतेऽपि पुंसां विरागो नैव स्यात् ॥ ४० ॥

वीरराघवव्याख्या

ततस्ते सग्रीचीनं सहाज्जति गच्छतीति सध्रष्ट आतिवाहिकैः सह गन्ता जीवः तेन गम्यं सग्रीचीनं प्रतीचीनं स्वस्मै भासमानेन ब्रह्मात्मकत्वात्मयायात्म्यसाक्षात्कारवता गम्यं प्रतीचीनं परस्य परमपुरुषस्यानुबन्धमनुकूलमर्चिरादिमार्गं गता अद्यापि न निवर्तन्ते न पुनरावर्तन्ते “एतं देवयानं पन्थानमापद्य न पुनरावर्तन्त” इति श्रुत्यर्थोऽत्र विवक्षितः । न पुनरावृत्तौ दृष्टान्तः । यामिनीरिव पश्चिमा इति । पश्चिमा अतीता यामिनीर्यामिन्यो रात्रयो यथा न पुनरावर्तन्ते तथेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ * * एतस्मिन् काले । नारदोपदेशेन सबलाश्वानां मुक्तिप्राप्तिकाले प्रजापतिर्दक्षः बहूनुत्पातान्पुत्रनाशप्रयुक्तानपश्यत्ततः पूर्ववन्नारदोपदेशकृतं पुत्राणां नाशमुपाश्रृणोत् ॥ ३४ ॥ * * पुत्राणां निवृत्तिधर्मेनिष्ठया मुक्तिमुपश्रुत्य दक्षोऽपि प्रायशो विरक्तः स्यादिति तदनुग्रहार्थं देवर्षिस्तत्पार्श्वं गतः । तदासौ दक्षो देवर्षिमुपलभ्य पुत्रनाशान्निमित्ताद्विमूर्च्छितः उत्थाय नारदाय चुक्रोध क्रुद्धवान् ॥ ३५ ॥ * * क्रोधमेवाह । अहो इति । साधोरिव लिङ्गं वेषो यस्य तेन त्वया नोऽस्मदीयानामर्भकाणामसाध्वकारि कृतं तदेवाह । स्वधर्मे प्रवृत्तानां यः संन्यासिनां मार्गः स प्रदर्शितः ॥ ३६ ॥ * * ननु संन्यासिनां मार्गः साधुरेव मोक्षहेतुत्वात्सत्यम् । ऋणत्रयानपनोदनं पितुर्महदनर्थ एवेत्याह । ऋणैरमुक्तानां न मीमांसितान्यविचारितानि

कर्माणि यैस्तेषामृष्यर्णविमोचनं नास्ति तदुत्तरकालभावित्वाच्च पुत्रोत्पादनयज्ञानुष्ठानयोरभावेन पितृदेवऋणमुक्तिश्च नास्त्यतः हे पाप ! विषयभोगत्यागादिह लोके श्रेयसो विधातः विषयभोगपूर्वकस्य भोगत्याभावान्मोक्षानधिकारित्वात्परलोकेऽपि श्रेयसो विधातः कृतः इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ * * * बालानां मतिभिर्बुद्धिबिचालकः एवं निरनुक्रोशो निर्धृणः हर्यशोनाशकः सन् तत्पार्षदानां मध्ये निर्लज्जः कथं चरसि ॥ ३८ ॥ * * * निर्लज्जत्वमाह । नन्विति । ननु हे नारद ! अवैरिणां वैरंकरं सौहृदघ्नं त्वां विना भागवताः सर्वे भूतानुग्रहपरवशाः त्वं तु भूतविप्रियं कुर्वन् कथं न लज्जसे इति भावः ॥ ३९ ॥ * * * न विषयभोगाद्विराग उत्पद्यते किन्तु विषयभोगस्य हेयत्वोपदेशेनैवेत्यत आह । नेत्यमिति । यद्यपि त्वं विषयभोगस्य हेयत्वोपदेशेन स्नेहपाशनिवृत्तनं विषयासक्तिरूपस्नेह एव पाशस्तस्य निवृत्तनं छेदकमुपशमं विरागं मन्यसे । तथापि मुधा सृषा केवलेन ज्ञानं विना साधुवेषेण त्वयैतत्थं मतिचालने कृतेऽपि पुंसां विरागो नैव स्यादित्यर्थः ॥ ४० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सध्रीचीनं शोभनं प्रतीचीनमाभिमुख्येन वर्तमानं परस्य परमात्मनः अनुपथमनुगुणं पन्थानं पश्चिमाः यामिनीः यामिन्यः अतीता रात्रय इव ॥ ३३ ॥ * * * प्रजापतिर्दक्षः ॥ ३४-३५ ॥ * * * साधोरिव लिङ्गं जटायज्ञोपवीतशमदमादिलक्षणं यस्य स तथा तेन त्वया नः साधूनामर्भकाणां भिक्षोः संन्यासिनः मार्गः प्रदर्शित इति यदतोऽसाध्वमङ्गलमकारीत्यन्वयः ॥ ३६ ॥ * * * ननु भिक्षुमार्गस्य “संन्यासेन तनुं त्यजेत्” इत्यादिना विहितत्वात्कथममङ्गलं कृतमित्युच्यत इति तत्राह । ऋणैरिति । “ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः” इति श्रुतेः । त्रिभिः ऋणैरमुक्तानामननुष्ठानादिति शेषः । अमीमांसितानि अविचारितानि कर्माणि यैस्तथा तेषां पुत्राणामुभयोर्लोकयोरवाप्तिहेतोः श्रेयसो विधातो विघ्नः कृत इत्यन्वयः । रोषनिमित्तं हे पापेति सम्बोधनं न तु तदर्थयुक्तत्वात् ॥ ३७ ॥ * * * एवं विचार्यमाणे सति बालानां कृत्याकृत्यविवेकज्ञानशून्यानां मतिभिर्बुद्धिभेदकृदयशसो हानिर्यस्मात्स तथा यशो नाशं कृतवान् वा निरनुक्रोशः निर्गता अनुकम्पा यस्मात्स तथेति ॥ ३८ ॥ * * * एतदेवाह । नन्विति । सौहृदघ्नमित्यस्य विवरणं वैरङ्करमिति खश्रूत्ययेन दक्षस्य कोपोद्रेकं दर्शयति । एतदेव विस्फुरिताधर इत्यनेनाप्यसूचि ॥ ३९ ॥ * * * विषयप्रसक्त्या रागोद्रेकसम्भवेन संसारानिवृत्तिः स्यादतो वैराग्याय मयाहितमुपादेशीति तत्राह । नेत्यमिति । केवलिना सन्ध्योपासनादिकर्मशून्येन भगवतामिमानिना त्वया विना इत्थं बोधनेन पुंसो विरागो न स्यादित्यन्वयः । ननु विषयस्नेहाद्रागः उपशमात् स्नेहनिवृत्त्या रागनिवृत्तिरिति चेत्तत्राह । मन्यस इति यद्युपशमं स्नेहनिवर्तकं मन्यसे तथापि स व्यर्थ इति मन्य इति शेषः ॥ ४० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

श्रीनारदे दक्षापराधोऽयं प्राचीनशिवापराधदुःसंस्कारेण ॥ ४०-४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सध्रीचीनं समीचीनं प्रतीचीनं प्रत्यवृत्तिलभ्यं परस्य परमेश्वरस्य अनुपथम् अनुकूलं भक्तिमार्गं पश्चिमा यामिनीर्गता रात्रय इव ॥ ३३-३४ ॥ * * * देवर्षिमुपलभ्येति । स्वायम्भुवस्य मनोवर्षयाः प्रियव्रतोत्तानपादध्रुवादयः सर्वे मद्वारैव भगवता आत्मसात्कृताः । महाकर्मजडः प्राचीनवर्हिर्ह्युद्धृतः । तस्य पुत्रा दश प्रचेतसः पौत्रा दशसहस्राणि हर्यश्वाः सहस्रं सबलाश्वाश्चोत्तीर्णाः । कथमेकस्तन्मध्यवर्ती दक्ष एव गृहान्धकूपे खेलतीति तमप्युद्दिधीर्षामीति विमृश्य साम्प्रतश्च पुत्राणां पारमहंस्यनिष्ठां श्रुत्वा स्वयमेव शोचन् दक्षः प्रायो गृहे निर्विण्ण एव वर्तते तत्तमनुगृहीतुमयमेव समयः साधुः । यद्यपि साम्प्रतमपि स मां नान्विष्यति तदप्यहमेव तस्य गृहं यामीति विचार्य तत्रागतवन्तं नारदमुपलभ्याह ॥ ३५ ॥ * * * साधोरिव लिङ्गं वेशो यस्य तेन त्वया महादाम्भिकेनेत्यर्थः । साधूनामस्माकमिति गौरवेण बहुवचनम् । मम साधोत्त्व वैरं स्वप्नेऽप्यकुर्वन् तस्त्वया असाधु अभद्रमकारीत्येतावता कालेन तव महदपराधो जात इति भावः । ननु किमसाध्वकारीति तत्राह । अर्भकाणां मदबालकानां गार्हस्थ्यसुखभोगमसहमानेन मत्सरेण त्वया भिक्षोर्भिक्षुकलोकस्य । अर्भकाणामित्यर्भकत्वादेव ते सरलास्तव कपटिनोऽप्युपदेशं जगृहुरिति भावः । अत्र न विद्यते साधुर्यतः हे तथाभूत ! साधुलिङ्गेन साधूनि लिङ्गानि चिह्नान्यपि यस्य तेन न विद्यते साधुर्यतस्तथाभूतं यथा स्यात्तथा दर्शित इति सरस्वत्यभिप्रेतोऽप्यर्थो ज्ञेयः । एवमभिप्रेषु श्लोकेष्वपि किञ्च विस्तरभयात्र विवृतः ॥ ३६ ॥ * * * ननु भिक्षोर्मार्गं एव संसारतारणक्षमो न तु गृहस्थानां युष्माकमिति चेत्तत्राह । ऋणैरिति । “जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते । ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एव वा अनृणो

यः पुत्री यज्ञकृद्ब्रह्मचारी वासि” इत्यादिश्रुतेः । ऋणैरमुक्तानां न मीमांसितानि न विचारितानि कर्माणि यैस्तेषां तावद्वि-
 ऋणविमोक्षो नास्ति तदुत्तरकालभाविताच्च पुत्रोत्पादनयज्ञानुष्ठानयोरभावेन पितृदेवर्णविमुक्तिश्च नास्ति अतः हे पाप ! हे
 विश्वस्तघातिन् ! विषयभोगत्याजनादिहलोके श्रेयसः विघातः । मोक्षानधिकारेऽपि वैराग्यप्रवर्तनात् परलोकेऽपि विघातः कृत
 इत्यर्थः । तथा च मनुः ।

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्यधः । इति ॥ ३७ ॥

त्वां दुष्टं किं ब्रवीमि त्वया सेवकेन भगवतोऽपि दुर्यशोऽजनिष्टेत्याह । एवमिति । निरनुक्रोशो निर्दयः । मतिं शास्त्र-
 विहितकर्मनिष्ठां बुद्धिं भिनत्तीति सः । हरेर्यशोहा त्वमभू तेन हरावपि तवापराधः पार्षदमध्ये इति वैष्णवेष्वपीत्येवमस्मद्विधेषु
 महत्सु भगवति भागवतेषु च तवापराधो जातो दुर्वार एव विश्वस्तघातित्वादीनां दुष्कृतानान्तु वार्त्ता दूरे एवेति
 भावः ॥ ३८ ॥ * * किञ्च मत्सम्मुखमायातस्त्वं कीदृशं मुखं दर्शयितुमतो धिक् त्वां निर्लज्जमित्याह । नन्विति । ऋते
 त्वामिति त्वन्तु भूतमात्रद्रोहीति भावः । सौहृदव्रमिति सौहृदकारिणामप्यस्माकमिति भावः । वैरङ्करमित्यस्माकं प्रकटमेव वैरं
 कृत्वापि पुनः केन मुखेन प्रत्यक्षीभवसीति सत्यं निरपत्रप एवासि कति पुनरहं त्वां न लज्जयामीति भावः ॥ ३९ ॥ * *
 ननु मत्प्रवर्त्तिताद्वैराग्यादेव तेषामुपशमस्माच्च स्नेहपाशनिवृत्तनं वृत्तमेव । अद्यापि तव पितुरपि पार्श्वानागमनादेवानुमितं
 तत्कथं तेषां मोक्षेऽनधिकारः न च विरक्तस्य ऋणत्रयापाकरणमेवावश्यकम् । “यदहरेव विरज्येत तदहरेव प्रब्रजेत् यदि वेतरथा
 ब्रह्मचर्यादेव प्रब्रजेत्” इत्यादिश्रुतेः । अतो वैराग्योपदेशेन तेषां मया नुग्रहः कृत एवेति चेत् तत्राह । नेति । सत्यं महापुरुषाणां
 कृपया विरागः स्यादेव त्वया तु मृषा केवललिना ज्ञानशून्यावधूतेन अनन्यवैष्णवस्मन्येन वा इत्थं मतिचालने कृतेऽपि
 सप्ताष्टवासरान् विरागो भवन्नपि नान्ततो वास्तवो विरागः स्यात् । यद्यपि त्वमुपशमं मन्यसे तदपि नैव स्यात् तव महापुरुष-
 त्वाभावादिति भावः ॥ ४० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

सग्रीचीनं मुक्तिमार्गत्वात्समीचीनं प्रतीचीनं प्रतीचा अन्तर्वर्त्तिमता भगवद्वयाननिष्ठेन लभ्यम् । परस्य मुक्तगम्यस्य
 भगवतोऽनुपथमनुगुणमर्चिरादिमार्गम् । पश्चिमा यामिनीः गता रात्रय इव अद्यापि न निवर्त्तन्ते “एतं देवयानं पन्थानमापद्य
 न पुनरावर्त्तते” इति श्रुतेः ॥ ३३-३४ ॥ * * सर्वज्ञो भगवान् देवर्षिः दक्षशान्त्यर्थं तत्समीपमागतस्तमुपलभ्य समीपगं
 दृष्ट्वा आह ॥ ३५ ॥ * * “यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रब्रजेत् किं प्रजया किं धनेन त्यागेनैकेनामृतमानशुः” इत्यादि
 प्रसिद्धम् “कौमारे आचरेत्प्राज्ञः धर्मान् भागवतानिह ।” देवर्षिभूतामृणां पिशूणां न किकरो नायमृणी च राजन् ! सर्वा-
 त्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुन्दं परिहृत्य कर्तम् । इति वक्ष्यमाणमुत्तमाधिकारिविषये श्रीनारदादिमतं प्रजासृष्ट्यभिनिवेशेन
 त्यक्त्वा “ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्यधः ॥” इति मन्वादिवाक्यं
 मन्दाधिकारिविषयं गृहीत्वा श्रीनारदं निन्दति । अहो इत्यादिना । हे असाधो ! साधुलिङ्गेन त्वया साधुनामर्भकाणां यद्विक्षो-
 मार्गः प्रदर्शितस्तदिदमसाधु अयुक्तमकारी ॥ ३६ ॥ * * न मीमांसितानि कर्माणि यैस्तेषाम् । अर्थाद्वेदाध्ययनपुत्रोत्पा-
 दनयज्ञानुष्ठानरहितानामत एव ऋषिपितृदेवानामृणैरमुक्तानां “पुत्रेणह लोकेः” इति श्रुतेः पुत्रानुत्पादनेनेह लोके कर्मानाच-
 रणेन पितृलोके श्रेयसो विघातः हे पाप ! त्वया कृतः ॥ ३७ ॥ * * निरनुक्रोशो निर्दयः । तत्र हेतुः । बालानां
 मतिमुभयलोकमुखदकर्मचरणपुत्रोत्पादनादिबुद्धिं भिनत्तीति तथा । निरपत्रपो निर्लज्जः । तत्र हेतुः । हरेर्यशोहापि तत्पार्षदानां
 मध्ये चरसि ॥ ३८ ॥ * * हरियशोघ्नत्वमुपपादयति । त्वां सौहृदव्रमवैरिणां वैरंकरमृते भागवताः नूनं निश्चितं
 भूतानुग्रहे कातरा व्यग्राः ॥ ३९ ॥ * * विषयसेवनेन विषयेषु भूय आसक्तिः स्यादतः “त्यागेनैकेनामृतत्वम्”
 इति श्रुतेः प्रथमत एव विषयान् सोपायान् परित्यजेन्मुक्तिकामः इति देवर्षिमतमनाहत्य भुक्तेभ्यो विषयेभ्यो दृष्टदोषेभ्यो वैराग्यं
 संभवति नान्यथेत्याह । नेत्यमिति द्वाभ्याम् । स्नेहपाशस्य विषयासक्तेर्निवृत्तनमुपशमं वैराग्यं यन्मन्यसे तदित्थं मृषा केवललिना
 मिथ्याविरक्तेन त्वया कारितः पुंसां विरागो न स्यात् ॥ ४० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

सग्रीचीनं समीचीनं प्रतीचीनं प्रत्यमृत्तिलभ्यं परस्य पुरुषोत्तमस्य सम्बन्धिनम् अनुपथमनुकूलं भक्तिमार्गं गतास्ते
 भगवन्तमेव प्राप्ता इत्यद्यापि संसारं प्रति न निवर्त्तन्ते । तत्र दृष्टान्तः पश्चिमा यामिनीः यामिन्य इव अतीता रात्रयो यथा न
 पुनरायान्ति तथेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ * * तदा च दक्षस्य बहून्यपशुकुनानि जातानीत्याह—एतस्मिन्निति ॥ ३४ ॥ * *

तच्छ्रुत्वा चासौ नारदाय चुक्रोध । ननु नारदो भगवद्भक्तः शापादौ समर्थश्चेति । कथं तस्मै क्रोध उचित इत्याशङ्क्याह—
 पुत्रेति । पुत्रशोकेन विवशत्वेन विवेकाभावादिति भावः । तदा च देवर्षिमुपलभ्य स्वायम्भुवस्य मनोर्वशे प्रियव्रतमारभ्योत्तान-
 पादध्रुवप्राचीनबर्हिःप्रचेतोह्यश्चबलाश्रान्ताः सर्वे मद्वारैव भगवताङ्गीकृताः संसारार्णवमुत्तीर्णाः तन्मध्यवर्त्येको दक्ष एव
 क्रथं गृहान्धकूपे पतितस्तिष्ठेदिति तदुद्धारार्थं सोऽपि मयोपदेष्टव्यस्तस्य चावसरोऽयमेव पुत्रशोकेन गृहे निर्विण्णत्वादित्यभिप्रे-
 त्यागतं दृष्ट्वा रोषात् स्फुरितोऽधरो यस्य स आह्वयन्वयः ॥ ३५ ॥ * * तद्वाक्यान्वेव दर्शयति—अहो इत्यष्टभिः । अहो
 असाधो वस्तुतोऽसाधुनापि साधुबल्लिङ्गं चिह्नं जटायज्ञोपवीतादियस्य तेन त्वया नोऽस्माकं साधूनां सन्मार्गस्थानामसाधु
 अभद्रमेव अकारि कृतम् । यतोऽर्भकाणां बालानां भिक्षोर्मार्गां निवृत्तिमार्गः प्रदर्शितः ॥ ३६ ॥ * * ननु तव पुत्रवियोगात्
 यद्यपि अनिष्टं जातं तथापि निवृत्तिमार्गस्य मोक्षहेतुत्वात्तत्प्रवृत्त्या पुत्राणां भद्रमेव कृतमित्याशङ्क्य यद्यपि 'देवर्षिभूतामनृणां
 पितृणां न किङ्करो नायमृणी च राजन् । सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुन्दं परिहृत्य कर्त्तुम्' इत्यादिशास्त्रप्रमाणाद्भगव-
 द्भक्तानां न ऋणशङ्का तथापि दक्षस्य कर्ममार्गाभिनिवेशेन तच्छङ्कया पुत्राणां तत्रानर्थ एव प्रतिभातीति तदेव दर्शयति—
 ऋणैरिति । 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणो यः
 पुत्री यज्ञा ब्रह्मचारी वासीत्' इति श्रुतेः । सर्वे त्रैवर्णिका ऋणत्रयवन्त एव जायन्ते । एतेऽपि त्रिभिर्ऋणैरमुक्ता यतो न
 मीमांसितानि न परिचारितानि कर्माणि यै ते तथा । तथाच ब्रह्मचर्यपूर्वकवेदाचाराभावात् ऋण्यणविमोको नास्ति, तदुत्तरकाला-
 भावित्वाच्च पुत्रोत्पादनयज्ञानुष्ठानयोरभावेन पितृदेवर्णाद्रिमुक्तिश्च नास्ति । अत एतेषां निवृत्तिमार्गप्रवर्त्तनेन विषयभोगत्यागादिह
 लोकश्रेयसो विघातः कृतः, ऋणवत्त्वेन मोक्षानधिकारित्वाच्च परलोकश्रेयसोऽपि विघातः कृतः । तथाचाह मनुः—'ऋणानि
 ग्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्यधः' इति । एवं सर्वपुरुषार्थनाशनात्तव महत्पापं
 जातमित्यभिप्रायेण सम्बोधयति— हे पापेति ॥ ३७ ॥ * * न केवलमस्माकमेव अनिष्टमाचरसि किन्तु एवं प्राणिद्रोहेण
 स्वस्वामिनो हरेरपि यशोहा यशोनाशकोऽसि, यतो बालानामज्ञानां मतिं सृष्ट्यादिसत्कर्मविषयां भिनत्तीति तथा, अत एव
 परमपुरुषार्थनाशकत्वात् निरनुक्रोशो निर्दयः, अत एव निरपत्रपः निर्लज्जस्त्वं हरेः पार्षदमध्ये चरसि ॥ ३८ ॥ * *
 अन्ये तु भगवद्भक्ता नैवभूताः अतस्त्वं तद्वेषमात्रधरो विश्वतानिष्टकरणेन तेषामपि यशो नाशयसीत्यभिप्रायेणाह—नन्विति,
 निश्चितमेतत् ॥ ३९ ॥ * * ननु वैराग्यादुपशमस्ततश्च सर्वप्राणिस्नेहपाशोच्छेदो भवति ततश्च सर्वतो विनिर्मुक्तः
 कृतार्थो भवतीति वैराग्योपदेशेन मया तेषामनुग्रह एव कृतः । न च विरक्तानामृणमस्ति येन तदपाकरणायावश्यं गृहे स्थेयं
 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' इत्यादिश्रुतेरित्याशङ्क्याह—नेति । यद्यपि स्नेहपाशानिकृत्त-
 नमुपशमं त्वमेवं मन्यसे तथापि तवायमभिमानो मृषा । यतः केवलानां सन्ध्योपासनादिसत्कर्मविवेकादिरहितेन त्वया इत्थं
 मतिचालने कृतेऽपि पुंसां विरागो नैव स्यात् । कुतो विरागं विनोपशमः कुतो वा तेन विना स्नेहपाशानिकृन्तन-
 मित्यर्थः ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

सग्रीचीनमिति । सह आतिवाहिकैर्देवैः साकमञ्चति अर्चिरादिमार्गेण गच्छतीति सध्र्यङ् जीवस्तेन गम्यः सग्रीची-
 नस्तं, प्रतीचा ब्रह्मात्मकस्वात्मयाथात्म्यसाक्षात्कारवता गम्यः प्रतीचीनस्तं परस्य परमपुरुषस्य, अनुपथमनुकूलमर्चिरादिमार्गं,
 गताः । ते सबलाश्वाः, पश्चिमा अतीताः, यामिनीर्यामिन्यः रात्रय इति यावत् । इव अद्यापि, न निवर्त्तन्ते । 'एतं देवयान-
 पन्थानमापद्य न पुनरावर्त्तन्त' इति, श्रुत्यर्थोऽत्र विवक्षितः ॥ ३३ ॥ * * एतस्मिन्निति । एतस्मिन्काले नारदोपदेशेन
 सबलाश्वानां मुक्तिप्राप्तिकाले प्रजापतिर्दक्षः, बहून् उत्पातान् पश्यन्, पुत्रनाशप्रयुक्तवामनेत्रभुजादिस्फुरणादीनुत्पातान्वीक्षमाणः
 सन् । पूर्ववत् नारदकृतं पुत्रनाशम् उपाशृणोत् ॥ ३४ ॥ * * पुत्राणां निवृत्तिधर्मनिष्ठया मुक्तिमुपश्रुत्य दक्षोऽपि प्रायशो
 विरक्तो जातः स्यादिति तदनुग्रहार्थं देवर्षिर्यदा तत्पार्श्वं गतस्तदा यज्जातं तदाह । चुक्रोधेति । पुत्रनाशविमूर्च्छितः, असौ दक्षः,
 नारदाय चुक्रोध । देवर्षिनारदं, उपलभ्य रोषात् क्रोधात्, विस्फुरितः कम्पमानोऽधरोऽधरोष्ठो यस्य तथाभूतः सन् आह
 च ॥ ३५ ॥ * * क्रुद्धः सन् यदाह तदाह । अहो इति । अहो इत्याश्चर्यं । हे असाधो, साधोरिव लिङ्गं वेषो यस्य तेन,
 त्वया, साधूनाम् अर्भकाणां, योऽयं भिक्षोः संन्यासिनः मार्गः प्रदर्शितः । इदम् असाधु, अकारि कृतम् ॥ ३६ ॥ * * ननु
 संन्यासिनां मार्गः साधुरेव मोक्षहेतुत्वात्सत्यम् ऋणत्रयापाकरणं विना तु सोऽपि महानर्थरूप एवेत्याह । ऋणैरिति ।
 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः एष वा अनृणो यः पुत्री
 यज्ञा ब्रह्मचारी वासीत्' इति श्रुतेः । त्रिभिः ऋणैः, अमुक्तानां, न मीमांसितानि अविचारितानि कर्माणि यैस्तेषां, इत्थंभूतानां
 मत्सुतानां, हे पाप पापरूप नारद, त्वया उभयोः लोकयोः, संबन्धिनः श्रेयसः विघातः कृतः । प्रथमं तावत्तेषामृण्यण-

विमोचनं नास्ति, पुत्रोत्पादनयज्ञानुष्ठानयोस्तदुत्तरकालभाविताच्च तयोरभावेन पितृदेवऋणाद्विमुक्तिश्च नास्ति । अतः, एवैषां विषयभोगत्यागादैर्हिकलौकिकश्रेयोविधातः मोक्षानधिकारित्वात्पारलौकिकश्रेयोविधातश्च त्वया कृत इति भावः । तथा च मनुः । 'ऋणानि ग्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्यधः' इति ॥ ३७ ॥ * * एवमिति । बालानां, मतिभिर्बुद्धिबिचालकः, निरनुक्रोशः निर्घृणः, एवं दुर्जनः त्वं, हरेः यशोहा यशोनाशकः, यतः निरपत्रपो निर्लज्जः सन्, पार्षदानां मध्ये चरसि । अकलङ्कान् भगवत्पार्षदानपि सहचरत्वेन कलङ्कायमानान्कुर्वन्कलङ्कमूर्तिस्त्वं तेषु निर्लज्जः किमिति पर्यटसीति भावः ॥ ३८ ॥ * * तर्हि किं भगवत्पार्षदानपि कलङ्किनो वेत्सि, न हि न हि त्वमेक एवैवंभूत इत्याह । नन्विति ननु हे नारद, अवैरिणां वैरंकरं, सौहृदघ्नं त्वां, ऋते विना, सर्वे भागवतानु, नित्यं भूतानुग्रहकातराः भूतानुग्रहपरवशाः वै, त्वं तु भूताविप्रियं कुर्वन्कथं न लज्जसे इति भावः ॥ ३९ ॥ * * ननु वैराग्यादुपशम उपशमाच्च भूतस्नेहपाशच्छेदनं भवति । न च विरक्तस्य ऋणत्रयापाकरणमावश्यकं 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' इति श्रुतेः । अतो वैराग्योपदेशेन मया तेषामनुग्रह एव कृत इति चेत्तत्राह । नेति । यद्यपि त्वम् एवम् उपशमं वैराग्यं, मन्यसे । तथापि, पुंसाम् इत्थं विरागः न स्यात् । भृषा केवलिना ज्ञानं विनापि एवंभूतवेषभृता, त्वया इत्थं मतिचालने कृतेऽपीति शेषः । स्नेहपाशानिकृन्तनं, न । नैव जायते इत्यर्थः ॥ ४० ॥

भाषानुवादः

वे उस पथके पथिक बने, जो अन्तर्मुखी वृत्तिसे प्राप्त होनेयोग्य, अत्यन्त सुन्दर और भगवत्प्राप्तिके अनुकूल है । वे बीती हुई रात्रियोंके समान न तो उस मार्गसे अबतक लौटे हैं और न आगे लौटेंगे ही ॥ ३३ ॥ * * दक्षप्रजापतिने देखा कि आजकल बहुत-से-अपशकुन हो रहे हैं । उनके चित्तमें पुत्रोंके अनिष्टकी आशङ्का हो आयी । इतनेमें ही उन्हें मालूम हुआ कि पहलेकी भाँति अबकी बार भी नारदजीने मेरे पुत्रोंको चौपट कर दिया ॥ ३४ ॥ * * उन्हें अपने पुत्रोंकी कर्तव्यच्युतिसे बड़ा शोक हुआ और वे नारदजीपर बड़े क्रोधित हुए । उनके मिलनेपर क्रोधके सारे दक्षप्रजापतिके होठ फड़कने लगे और वे आवेशमें भरकर नारदजीसे बोले ॥ ३५ ॥ * * दक्षप्रजापतिने कहा—ओ दुष्ट ! तुमने झूठमूठ साधुओंका बाना पहन रक्खा है । हमारे भोलेभाले बालकोंको भिक्षुकोंका मार्ग दिखाकर तुमने हमारा बड़ा अपकार किया है ॥ ३६ ॥ * * अभी उन्होंने ब्रह्मचर्यसे ऋषि-ऋण, यज्ञसे देव-ऋण और पुत्रोत्पत्तिसे पितृ-ऋण नहीं उतारा था । उन्हें अभी कर्मफलकी नश्वरताके सम्बन्धमें भी कुछ विचार नहीं था । परन्तु पापात्मन् ! तुमने उनके दोनों लोकोंका सुख चौपट कर दिया ॥ ३७ ॥ * * सचमुच तुम्हारे हृदयमें दयाका नाम भी नहीं है । तुम इस प्रकार बच्चोंकी बुद्धि बिगाड़ते फिरते हो । तुमने भगवान्के पार्षदोंमें रहकर उनकी कीर्तिमें कलङ्क ही लगाया । सचमुच तुम बड़े निर्लज्ज हो ॥ ३८ ॥ * * मैं जानता हूँ कि भगवान्के पार्षद सदा-सर्वदा दुःखी प्राणियोंपर दया करनेके लिये व्यग्र रहते हैं । परन्तु तुम प्रेमभावका विनाश करनेवाले हो । तुम उन लोगोंसे भी वैर करते हो जो किसीसे वैर नहीं करते ॥ ३९ ॥ * * यदि तुम ऐसा समझते हो कि वैराग्यसे ही स्नेहपाश—विषयासक्तिका बन्धन कट सकता है, तो तुम्हारा यह विचार ठीक नहीं है; क्योंकि तुम्हारे-जैसे झूठमूठ वैराग्यका स्वांग भरनेवालोंसे किसीको वैराग्य नहीं हो सकता ॥ ४० ॥

नानुभूय न जानाति पुमान् विषयतीक्ष्णताम् । निर्विद्येत स्वयं तस्मान्न तथा भिन्नधीः परैः ॥ ४१ ॥
यन्नस्त्वं कर्मसन्धानां साधूनां गृहमेधिनान् । कृतवानसि दुर्मर्षं विप्रियं तव मर्षितम् ॥ ४२ ॥
तन्तुकृन्तन यन्नस्त्वमभद्रमचरः पुनः । तस्माल्लोकेषु ते मूढ न भवेद्भ्रमतः पदम् ॥ ४३ ॥

श्रीशुक उवाच

प्रतिजग्राह तद् बाढं नारदः साधुसम्मतः । एतावान् साधुवादो हि तितिक्षेतेश्वरः स्वयम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे नारदशापो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—पुमान् न अनुभूय विषयतीक्ष्णतां न जानाति तस्मात् स्वयं निर्विद्येत तथा परैः भिन्नधीः न ॥४१॥ ❀ ❀
त्वं कर्मसंधानां न साधूनां गृहमेधिनां न यत् दुर्मर्षं विप्रियं कृतवान् असि तव मर्षितम् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ तन्तुकृतं त्वं
यत् नः पुनः अभद्रम् अचरः तस्मात् मूढं लोकेषु भ्रमत ते पदं न ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ साधुसंमतः नारदः तत् बाढं प्रतिजग्राह
हि स्वयं ईश्वरः तितिक्षेत एतावान् साधुवादः ॥ ४४ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

इत्थं विरागो न स्यादित्यत्र हेतुमाह । नानुभूयाननुभूय विषयाणां तीक्ष्णतां दुःखहेतुत्वं न जानाति । तस्माद्विषया-
नुभवेन तीक्ष्णत्वज्ञानात् कारणात्स्वयं यथा निर्विद्येत तथा भवादृशैः परैर्भिन्नधीर्न निर्विद्येत ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ अतस्त्वयाऽ-
स्माकमप्रियमेव कृतं तथापि वयं न कुर्म इत्याह । यदिति । कर्मसंधानां कर्ममर्यादानाम् । कर्तुमंधानामिति पाठे विप्रियं कर्तुम-
जानतामित्यर्थः । दुर्मर्षं दुःसहं यत्त्वं कृतवानसि तन्मर्षितं सोढम् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ तथापि तवाभद्रं भविष्यत्येवेत्याह
तंतुकृतं संतानच्छेदक । यद्यस्मादभद्रं पुत्राणां स्थानभ्रंशमचरस्तत्तस्मात्तव लोकेषु भ्रमतः पदं स्थानं न भवेदिति मृदुच्छलेन
शापः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ बाढं तथेति स्वीकृतवान् । ईश्वरोऽपि प्रतिशप्तुं समर्थोऽपि तितिक्षेत सहेतेति यदेतावानेव ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे टीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तदेवाह—नानुभूयाननुभूय अत्र नलोपनुडभावौ त्वापौ । नवर्थो नशब्दो वा । विश्वनाथः—तस्मात्त्वमनभिज्ञो
राजमार्गं शृण्वित्याह—नेति । परैस्त्वादृशैर्भिन्नधीर्विदीर्णमतिः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ एवं त्वया यथा निहेतुकं वैरं कृतं तस्य
प्रतिफलमहमपि तच्चतुर्गुणितं दातुं शक्नोम्येव तथापि न ददामीति पश्य गृहस्थानामप्यस्माकं तितिक्षामित्याह—यदिति ।
कर्मणि संधा मर्यादा येषां तेषाम् । चक्रवर्तिना तु—कर्तुं कर्ममार्गे संधा येषां ते कर्तृसंधास्तेषामिति व्याख्यातम् । साधूनां
सदाचारिणाम् । तव ज्ञानभक्तिमर्यादाभ्रष्टस्य परं विप्रियं कर्तुं चतुष्मतोऽसाधोः परमहंसाश्रमिणः क्षांतम् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀
यद्यपि क्षांतं तथापीत्यर्थः । तंतुं संततिं कृतंति छिनत्तीति तंतुकृतं तत्संबुद्धौ तथा अत्र सुमागमस्त्वार्थः । 'तंतुकृतं नयानां त्वम्'
इति तीर्थसंमतः पाठः 'तंतुः संतानसूत्रयोः' इति कोशान् । तंतुकृन्तनो यथा तंतुसंशोधनार्थमिति ततो भ्रमति तथा त्वमपि भ्रमणं
कुरु नैकत्र ते स्थितिर्भूयादिति भावः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ प्रतिजग्राह बाढं तथेति स्वीचकार । साधूनां संमत इति । साधव
एवमेव सहंत इत्यर्थः । प्रसिद्धस्य साधुवादशब्दस्याप्येषैव निरुक्तिरित्याह—एतावानिति । ईश्वरः प्रतिशप्तुं समर्थोऽपि । ननु
दक्षमनुगृहीतुमागतो दक्षेण बहुशस्तिरस्कृतस्तत्र तांस्तिरस्कासच्छ्रुत्वा नारदेन तत्समीपात्कथं नापसृतम् । उच्यते । नारदस्या-
यमभिप्रायः—क्रोधवशोऽयं बहुशस्तिरस्कृष्टस्तत्र करोतु शापं च ददातु ततश्च 'क्रोधस्यैतत्फलोदयात्' इत्युक्त्येदा क्रोधः शाम्येत्
माश्च प्रति तिरस्कारादिकमकुर्वाणः सर्वमेव सहमानमालोक्य हंतहंत भगवद्भक्त्योऽयं तिरस्कृतः शप्तश्चेति वैकुण्ठगतानां सनकादी-
नामिवानुतापश्च यदा भविष्यति तदा भक्तिबीजवपनयोग्यक्षेत्रीभूतेऽस्मिन् शुद्धभक्तिबीजमुप्त्वा यामीति बुद्ध्या तावत्क्षण-
पर्यंतमपि स्थितं दक्षस्य तु तत्तद्दृष्ट्वा अहो चंद्रार्द्धमौलेरपराधविशेषप्राबल्यमिति स्मृत्वा ततोऽपसृत इति ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे षष्ठस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तत्र हेतुः—नेति । नानुभूय विषयभोगं विना पुमान् विषयाणां तीक्ष्णतां दुःखहेतुत्वं न जानाति । अतो यथा स्वयं
परप्रेरणमन्तरेणैव तस्माद्विषयानुभवेन तत्तीक्ष्णत्वज्ञानान्निर्विद्येत तथा परैर्भिन्ना प्रेरणया चालिता धीर्यस्य स न निर्वि-
द्येत ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ यदिति । नोऽस्माकं कर्मसंधानां वैदिककर्मानुष्ठानसंकल्पवतां कर्तुमंधानामिति पाठे विप्रियं
कर्तुमजानतामित्यर्थः । साधूनां स्वर्गादिसाधनपराणां गृहमेधिनां गृहस्थानां पुत्रनाशनेन दुर्मर्षं दुःसहं विप्रियं यत्त्वं कृतवानसि
तत्तव मर्षितमेकदा तु सोढमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ तन्वित्यति । हे तन्तुकृन्तन अस्मत्सन्तानोच्छेदक ! यत्तु पुनस्त्वं

नोऽस्माकमभद्रं शबलाश्वनाशनेन विप्रियमचरः कृतवान् तस्मात् हे मूढ ! लोकेषु भ्रमतः पर्यटतस्ते कुत्रापि पदं स्थानं न भवेत् ॥ ४३ ॥ * * प्रतीति । साधुषु संमतः नारदः तत् तं दक्षशापं बाढं तथाऽस्त्विति प्रतिजग्राह स्वीकृतवान् । स्वयमीश्वरः प्रतिकर्तुं समर्थोऽपि परोपद्रवं तितिक्षेत सहेतैव न शापादिनाऽपकारं कुर्यादित्येतावानेव हि यस्मात्साधुवादः साधुशब्दनिरुक्तिः ॥ ४४ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वीरराघवव्याख्या

कुतः । यतः पुमान्नानुभूत अननुभूय विषयाणां तीक्ष्णतामन्ततो दुःस्वरूपतां न जानाति । यथा विषयाननुभूय स्वयमेव तस्माद्विषयान्निर्विद्येत विरज्येत । तथा परैर्भिन्नधीश्चालितधीर्न निर्विद्येत विरज्येत ॥ ४१ ॥ * * यत्त्वं कर्मसन्धानां कर्मण्यासक्तचित्तानां कर्तुं मन्धानामिति पाठे प्रतिविप्रियं कर्तुमजानतां गृहस्थानां साधूनामस्माकं दुर्मर्षं सोढुमशक्यं विप्रियं कृतवानसि तदप्रियममर्षितमस्माभिरिति शेषः । न मृश्यतेऽस्माभिरित्यर्थः ॥ ४२ ॥ * * एवं नारदाय क्रुद्धवान् दक्षः शशाप । तन्त्विति । हे तन्तुकृन्तन ! सन्तानच्छेदक ! यस्मात्त्वमभद्रं पुत्रविनाशमचरः कृतवानसि चरतेर्लङ् मध्यमैकवचनं हे मूढ ! तस्मात्सर्वेषु लोकेषु भ्रमतस्त्व पदं स्थानं न भवेत्कचिदपि भवान्न चिरमवतिष्ठेत्किन्तु भ्राम्यत्विति शापः ॥ ४३ ॥ * * तं च शापं साधूनां सम्मतो नारदो बाढं तथैवास्त्विति प्रतिजग्राह स्वीकृतवान् । कुतः हि यस्मादीश्वरोऽपि स्वयं प्रतिकर्तुं समर्थोऽपि तितिक्षेत सहेतैति यदेतावानेव साधूनां वादः न तु प्रतिशापप्रदानवाद इति भावः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचंद्रचंद्रिकाख्यायां टीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कुतो न्यर्थ इति तत्राह । नेति । नानुभूयाननुभूय विषयसेवामकृत्वैत्यर्थः । विषयतीक्ष्णतां संसारापादनपटुताम् । तज्ज्ञानाद्वैराग्यं स्यात्किमिति तत्राह । निर्विद्येत इति । यथा विषयभोगेन तत्तत्क्षयं ज्ञात्वा स्वयं परोपदेशमन्तरेण तस्माद्विषयप्रामाण्यनिर्विद्यते विरक्तो भवति तथा परैर्भिन्नधीः प्रबोधितबुद्धिः न विरक्तो भवति अज्ञातविषयतीक्ष्णत्वादिति शेषः ॥ ४१ ॥ * * गालीवचनमन्तरेण क्रोधफलमाह । यदिति । त्वं दुर्मर्षं दुःसहं विरोधं कृतवानसीति यत्तन्मर्षितं सोढुमेवेत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ * * तर्हि किं मर्षितमिति तत्राह । तन्त्विति । हे मूढ ! अस्मादभिमतविरुद्धबोधक ! तन्तुकृतां सन्ततिकराणां नः तनयानामभद्रमैहिकसुखानुभवविरोधिरूपमचरः । पुनः यस्मात्तस्माज्जोकेषु भ्रमतस्ते पदमेकत्र निवासलक्षणं स्थानं न भवेदित्यन्वयः ॥ ४३ ॥ * * स्वयं शोभनदैवो नारद ईश्वरः प्रतिशप्तुं समर्थोऽपि न शशाप तितिक्षेत सहेत हि यदेतावान् साधूनां वादः स्वभावलक्षणः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तस्मात्त्वमनभिज्ञो राजमार्गं मत्तः शृण्वित्याह । नेति विषयाणां तीक्ष्णतां दुःस्वप्नप्रदत्वमननुभूय न जानाति । अतस्तस्माद्विषयभोगोत्थादेव तदीयतीक्ष्णत्वज्ञानात् स्वयमेव निर्विद्यत यथा न तथा परैस्त्वादृशैर्भिन्नधीः विदीर्णमतिः ॥ ४१ ॥ * * एवं त्वया यथा मम निर्हेतुकं वैरं कृतं तस्य प्रतिफलमहमपि तच्चतुर्गुणितं स्वयमेव दातुं शक्नोम्येव तथापि न ददामीति पश्य गृहस्थानामप्यस्माकं तितिक्षामित्याह । यदिति । कर्मण्येव कर्ममार्गे एव सन्धा मर्यादा येषां तेषां कर्तुं मन्धानामिति पाठे परेषां विप्रियं कर्तुमजानतामित्यर्थः । दुर्मर्षं दुःसहमपराधमेव ज्ञानभक्तिमर्यादाभ्रष्टस्य परं विप्रियं कर्तुं चक्षुष्मतः । असाधोः परमहंसाश्रमिणः मर्षितं क्षान्तम् ॥ ४२ ॥ * * तथापि त्वमभद्रन्तु भविष्यत्येवेत्याह । तन्तुकृन्तन ! सन्तानोच्छेदक ! अभद्रं मत्पुत्राणां स्थानभ्रंशम् अचरः अकरोः पदं स्थानम् ॥ ४३ ॥ * * प्रतिजग्राह । बाढं तथेति स्वीचकार साधूनां सम्मत इति । साधव एवमेव सहन्त इत्यर्थः । प्रसिद्धस्य साधुवादशब्दस्याप्येषैव निरुक्तिरित्याह । एतावानिति । ईश्वरः प्रतिशप्तुं समर्थोऽपि । ननु दक्षमनुग्रहीतुमागतो नारदो दक्षेण बहुशस्तिरस्कृतस्तत्र तांस्तिरस्कारान् श्रुत्वा नारदेन तत्समीपात् कथं नापसृतम् । उच्यते । नारदस्यायमभिप्रायः । क्रोधवशोऽयं बहुशस्तिरस्कारानपि

करोतु शापञ्च ददातु । ततश्च “क्रोधस्यैतत्फलोदयात्” इत्युक्त्येदा क्रोधः शम्येत् माञ्च प्रति तिरस्कारादिकमकुर्वानं सर्व-
मेव सहमानमालोक्य हन्त हन्त भगवद्भक्तोऽयं तिरस्कृतः शप्तश्चेति वैकुण्ठगतानां सनकादीनामिवानुतापश्च यदा भविष्यति
तदा भक्तिबीजवपनयोग्यचेत्रीभूतेऽस्मिन् शुद्धभक्तिबीजमुप्त्वा यास्यामीति बुद्ध्या तावत्क्षणपर्यन्तमपि स्थितम् । दक्षस्य तु
तत्तददृष्ट्वा अहो चन्द्रार्द्धमौलेरपराधशेषप्राबल्यमिति स्मृत्वा ततोऽपस्तृतम् ॥ ४४ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । षष्ठस्य पञ्चमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ५ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ननुभूय विषयानुभवमकृत्वा विषयाणां तीक्ष्णतां दुःखोदकतां न जानाति तस्माद्विषयानुभवेन तत्तीक्ष्णत्वज्ञानात्स्व-
यमेव निर्विद्येत विषयेभ्यो विरज्येत परैस्त्वद्विधैर्भिन्नधीस्तु तथा न विरज्येत ॥ ४१ ॥ * * कर्मणि कर्ममार्गे सन्धा
निष्ठा येषां नोऽस्माकं दुःसहमप्रियं कृतवानसि यत्तत्तव मर्षितं क्षान्तं मया ॥ ४२ ॥ * * इदं तु तव मय्यप्रियकारिणः
भविष्यत्येवेत्याह । हे तन्तुकृन्तन ! वंशप्र ! यद्यतस्त्वं नोऽस्माकमभद्रमप्रियमचरस्तस्मात्ते भ्रमतः पदं स्थानं न
भवेत् ॥ ४३ ॥ * * तच्छापं बाढं तथास्त्विति प्रतिजग्राह स्वीकृतवान् । ईश्वरोऽपि प्रतिशप्तुं समर्थोऽपि तितिक्षेतेति
यदेतावानेव साधुवादः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे पञ्चमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ५ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

इत्थं विरागाभावे हेतुमाह—नेति । नानुभूय अननुभूय विषयभोगं विना पुमान् विषयाणां तीक्ष्णतां दुःखहेतुत्वं न
जानाति । अतो यथा स्वयं परप्रेरणमन्तरेणैव तस्माद्विषयानुभवेन तत्तीक्ष्णत्वज्ञानान्निर्विद्येत तथा परैर्भिन्ना प्रेरणया चालिता
धीर्यस्य स न निर्विद्येत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ * * एवं निन्दापूर्वकं नारदमुपालभ्येदानीं शपति—यदिति द्वयेन । नोऽस्माकं
कर्मसन्धानां वैदिककर्मनुष्ठानसङ्कल्पवतां कर्तुमन्धानामिति पाठे विप्रियं कर्तुमजानतामित्यर्थः । साधूनां स्वर्गादिसाधन-
पराणां गृहमेधिनां गृहस्थानां पुत्रनाशनेन दुर्मर्षं दुस्सहं विप्रियं यत्त्वं कृतवानसि तत्तव मर्षितमेकदा तु सोढमि-
त्यर्थः ॥ ४२ ॥ * * हे तन्तुकृन्तन अस्त्वन्तानोच्छेदक यत्तु पुनस्त्वं नोऽस्माकमभद्रं शबलाश्वनाशनेन विप्रियमचरः
कृतवान् तस्मात् हे मूढ लोकेषु भ्रमतः पर्यटतस्ते कुत्रापि पदं स्थानं न भवेदित्यन्वयः । मूढेति सम्बोधनेन मौख्यादस्माक-
मस्त्वपुत्राणां तव चैवमुपदेशेन अनिष्टं स्यादिति त्वमुपदेशसमये न ज्ञातवानिति सूचितम् ॥ ४३ ॥ * * एवं शापं
श्रुत्वा नारदेन किं कृतमित्याकाङ्क्षायामाह—प्रतिजग्राहेति नारदस्तत् तं दक्षशापं बाढं तथास्त्विति प्रतिजग्राह स्वीकृतवान् ।
तत्र हेतुमाह—साधुत्वेन सम्मत इति । साधुत्वेऽपि कथं दुर्वचनं सोढुं शक्यमित्यपेक्षायामाह—एतावानिति । स्वयमीश्वरः
प्रतिकर्तुं समर्थोऽपि परोपद्रवं तितिक्षेत् सहेतैव, न शापादिनाऽपकारं कुर्यादित्येतावानेव हि यस्मात् साधुवादः साधुशब्द-
निरुक्तिः । अन्यथा साधुत्वमेव न स्यादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता तत्र स्कन्धेऽस्मिन् षष्ठे रूपनिरूपणे । पञ्चमो विवृतो दक्षपुत्रानुग्रहरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तत्र हेतुमाह । नानुभूयेति । पुमान् विषयतीक्ष्णतामन्ततो विषयाणामिति दुःखरूपतामित्यर्थः, नानुभूय तदनुभवम-
कृत्वा, न जानाति । यथा विषयाननुभूयेति शेषः । स्वयमेव तस्माद्विषयात्, निर्विद्येत विरज्येत, तथा परैः भिन्नधीः, न
विरज्येत । अतस्त्वयाऽस्माकं विप्रियमेव कृतमिति भावः ॥ ४१ ॥ * * तथापि वयं तवाप्रियं न कुर्म इत्याह । यदिति ।
त्वं, कर्मसंधानां कर्ममर्यादापालकानां, पाठान्तरे विप्रियं कर्तुमजानतामित्यर्थः । गृहमेधिनां साधूनां, नोऽस्माकं दुर्मर्षं दुःसहं
विप्रियं कृतवान् असि यत्, तदपि तव विप्रियं, मर्षितमस्माभिः सोढम् ॥ ४२ ॥ * * तथापि तवाभद्रं तु भविष्य-
त्येवेत्याह । तन्तुकृन्तनेति । हे तन्तुकृन्तन संतानच्छेदक, यद्यस्मात् त्वं पुनः तु, नोऽस्माकं, अभद्रं पुत्रविनाशरूपममङ्गलं, अचरः
कृतवानसि । चरतेर्लङो मध्यमैकवचनम् । तस्मात्, हे मूढ, लोकेषु भ्रमतः सर्वेषु लोकेषु परिभ्रमणं कुर्वत इत्यर्थः । ते तव,

पदं स्थानमेकत्र स्थितिरिति यावत् । न भवेत् । कचिदपीति शेषः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ प्रतीति । साधुसंमतः साधुजनमान्यः नारदः, तत्तत्कृतं शापवचनं बाढं तथास्तु इति, प्रतिजग्राह स्वीकृतवान् । हि यस्मान्, स्वयम् ईश्वरः प्रतिशतं समर्थः सन्नपि, त्रितित्तेत सहेत यत्, एतावान् एव, साधुवादः साधूनां स्वभावः ॥ ४४ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थावबोधिण्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां षष्ठस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भाषानुवादः

नारद ! मनुष्य विषयोंका अनुभव किये बिना उनकी कटुता नहीं जान सकता । इसलिये उनकी दुःस्वरूपताका अनुभव होनेपर स्वयं जैसा वैराग्य होता है, वैसा दूसरोंके बहकानेसे नहीं होता ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ हमलोग सद्गृहस्थ हैं, अपनी धर्ममर्यादाका पालन करते हैं । एक बार पहले भी तुमने हमारा असह्य अपकार किया था । तब हमने उसे सह लिया ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ तुम तो हमारी वंशपरम्पराका उच्छेद करनेपर ही उतारू हो रहे हो । तुमने फिर हमारे साथ वही दुष्टताका व्यवहार किया । इसलिये मूढ ! जाओ, लोक-लोकान्तरोंमें भटकते रहो । कहीं भी तुम्हारे लिये ठहरनेको ठौर नहीं होगी ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! संतशिरोमणि देवर्षि नारदने 'बहुत अच्छा' कहकर दक्षका शाप स्वीकार कर लिया । संसारमें बस, साधुता इसीका नाम है कि बदला लेनेकी शक्ति रहनेपर भी दूसरेका किया हुआ अपकार सह लिया जाय ॥ ४४ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

ततः प्राचेतसोऽसिकन्यामनुनीतः स्वयम्भुवा । षष्टिं सज्जनयामास दुहितुः पितृवत्सलाः ॥ १ ॥
 दश धर्माय कायेन्दोद्विषट् त्रिणव दत्तवान् । भूताङ्गिरःकृशाश्वेभ्यो द्वे द्वे ताक्ष्याय चापराः ॥ २ ॥
 नामधेयान्यमूषां त्वं सापत्यानां च मे शृणु । यासां प्रसूतिप्रसवैर्लोका आपूरितास्त्रयः ॥ ३ ॥
 भानुर्लम्बा ककुब्जाभिविश्वा साध्या मरुत्वती । वसुर्मुहूर्ता सङ्कल्पा धर्मपत्न्यः सुतान् शृणु ॥ ४ ॥
 भानोस्तु देवऋषभ इन्द्रसेनस्ततो नृप । विद्योत आसील्लम्बायास्ततश्च स्तनयित्तवः ॥ ५ ॥
 ककुभः संकटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः । भुवो दुर्गाणि जामेयः स्वर्गो नन्दिस्ततोऽभवत् ॥ ६ ॥
 विश्वेदेवास्तु विश्वाया अप्रजांस्तान् प्रचक्षते । साध्योगणस्तु साध्याया अर्थसिद्धिस्तु तत्सुतः ॥ ७ ॥
 मरुत्वांश्च जयन्तश्च मरुत्वत्यां बभूवतुः । जयन्तो वासुदेवांश्च उपेन्द्र इति यं विदुः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ततः स्वयंभुवा अनुनीतः प्राचेतसः असिकन्यां पितृवत्सलाः षष्टिं दुहितुः संजनयामास ॥ १ ॥ * *
 दश धर्माय द्विषट् काय त्रिणव इंदोः द्वे द्वे भूताङ्गिरःकृशाश्वेभ्यः च अपराः ताक्ष्याय दत्तवान् ॥ २ ॥ * * च त्वं
 सापत्यानाम् अमूषां नामधेयानि मे शृणु यासां प्रसूतिप्रसवैः त्रयः लोकाः आपूरिताः ॥ ३ ॥ * * भानुः लम्बाः ककुब्
 जामिः विश्वा साध्या मरुत्वती वसुः मुहूर्ता संकल्पा धर्मपत्न्यः सुतान् शृणु ॥ ४ ॥ * * नृप भानोः देवऋषभः ततः
 इन्द्रसेनः लम्बायाः विद्योतः आसीत् ततः च स्तनयित्तवः ॥ ५ ॥ * * ककुभः संकटः तस्य कीकटः तनयः यतः भुवः
 दुर्गाणि जामेयः स्वर्गः ततः नन्दिः अभवत् ॥ ६ ॥ * * विश्वायाः तु विश्वदेवाः तान् अप्रजान् प्रचक्षते साध्यायाः तु
 साध्यः गणः तत्सुतः तु अर्थसिद्धिः ॥ ७ ॥ * * च मरुत्वत्यां मरुत्वान् च जयन्तः इति उभौ बभूवतुः वासुदेवांश्च
 जयन्तः यम् उपेन्द्रः इति विदुः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

पष्ठे दक्षेण सृष्ट्यां कन्याषष्ठ्यां प्रकीर्तिताः । पृथग्वंशा यतो जातो विश्वरूपो दितेः सुतात् ॥ १ ॥

नारदात्पुत्राणां नाशमाशंकमानो दुहितुर्जनयामास ॥ १ ॥ * * काय कश्यपाय द्विषट् द्विगुणाः षट् द्वादश
 यासु ताः । त्रयोदशेत्यर्थः । इंदोः सोमाय त्रिणव सप्तविंशतिं ताक्ष्याय नामांतरं प्राप्ताय कश्यपायैव अपरा अवशिष्टाश्च-
 त्स्रः ॥ २ ॥ * * सापत्यानामपत्यसहितानाम् । मे मत्तः शृणु । प्रसूतिप्रसवैः पुत्रपौत्रादिभिः ॥ ३-४ ॥ * *
 ततो देवऋषभात् इन्द्रसेनोऽभवत् ॥ ५ ॥ * * यतः कीकटाद्भुवो दुर्गाणि दुर्गाभिमानिनो देवाः । जामेयो जाम्याः पुत्रः
 स्वर्गस्ततः स्वर्गान्दिः पुत्रोऽभवत् ॥ ६ ॥ * * तत्सुतः साध्यानां सुतः ॥ ७-८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

कन्यायां षष्टिर्दशगुणिता षट् संख्या तस्यां यतः कन्यावंशे दितेः सुतात्त्वष्टुः (१) ततो नारदशापाद्यनंतरं पुत्रशोकेन निर्विण्णः पुनर्ब्रह्मवचनाद्गार्हस्थ्यं कुर्वन्भारदो मयि वैरं न त्यक्ष्यतीति मत्वा तस्मात्पुत्राणां नाशमाशङ्कमान इति पुत्रीरूपादयामास । नैष्ठिकोऽयं स्त्रीसंगादिबभेतीति भावः । प्राचेतसो दक्षः ॥ १ ॥ * * इत्यर्थ इति । द्वाभ्यां गुण्यंते बध्यन्ते इति द्विगुणास्ते षड् यासु त्रयोदशसंख्यासु ता द्विषट् । इह वैयधिकरण्ये मध्यमपदलोपः । त्रयोदशसु द्वादशसंख्यायाः संभवादिति भावः । नन्वियं कल्पना कुतः कृता द्वादशैव ताः संत्विति चेन्न । “ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश । कालस्य नयनैर्युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे ।” इति पुराणांतरोक्तेः । भूताय द्वे अङ्गिरसे द्वे कृशाश्वाय द्वे इति ज्ञेयम् । धर्मादियश्चैते ब्रह्मपुत्र-दक्षजामातृभ्योऽन्ये ज्ञेया इति संदर्भः ॥ २ ॥ * * अमूषां षष्टिसंख्याकानाम् ॥ ३ ॥ * * सुतान् आसाम् पुत्रान् ॥ ४ ॥ * * नृपेति । नृपाणामवश्यं धर्मवंशः श्राव्य इति भावः । ततो विद्योतात् । स्तनयित्नवो मेघाभिमानिनो देवाः ॥ ५ ॥ * * तस्य संकटस्य । ततः स्वर्गाभिमानिनो देवात् ॥ ६ ॥ * * तान् विश्वान्देवान् । अप्रजान् संततिरहितान् ॥ ७ ॥ * * अस्योपेन्द्रत्वं कल्पभेदाभिप्रायेण । चक्रवर्त्ती तु अदित्याः पुत्र उपेन्द्र इव जयंतोऽप्युपेन्द्रसंज्ञ इति व्याचख्यौ ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

षष्ठे दक्षस्य कन्यानां षष्ठेवंशाः प्रकीर्तिताः । विश्वरूपजनिश्चात्र श्लोकाः सार्द्धाः शरान्धयः (४५॥) ॥

तावत्यो (४५॥) अनुष्टुभश्चैकोवाचवागपि दृश्यते ॥ ६ ॥ तत इति । ततः पुत्रशोकेन निर्विण्णः पुनः पूर्वोक्तरीत्या स्वयंभुवा ब्रह्मणा अनुनीतः सान्त्वयित्वा सृष्टौ प्रवर्तितः प्राचेतसो दक्षः पुनर्नारदात् पुत्राणां नाशमाशङ्कमानोऽसिक्न्यां स्वभार्यायां षष्टिं पितृवत्सलाः पितृस्नेहवतीः दुहितृः जनयामास ॥ १ ॥ * * दशेति । दश धर्माय दत्तवान् । द्विषट् द्विगुणिताः षट् द्वादश याः सुताः त्रयोदश काय कश्यपाय दत्तवान् । त्रिनव त्रिगुणिता नव सप्तविंशतिमिन्दोः इन्दवे सोमाय दत्तवान् । द्वे अङ्गिरसे द्वे कृशाश्वाय अपराः अवशिष्टाश्चतस्रश्च पुनस्ताक्ष्याय ताक्ष्यनामान्तरप्राप्ताय कश्यपायैव दत्तवान् ॥ २ ॥ * * नामेति । सापत्यानाम् अपत्यसहितानाममूषां दक्षकन्यानां नामधेयानि मे मत्तः शृणु । यासां प्रसूतिप्रसवैः पुत्रपौत्रादिभिस्त्रयो लोका आपूरिताः ॥ ३ ॥ * * भानुरिति । भान्वाद्या धर्मपत्न्यस्तासां सुतान् शृणु स्पष्टम् ॥ ४ ॥ * * भानोरिति । हे नृप ! भानोर्देवऋषभ आसीत् तत इन्द्रसेन आसीत् । अम्बाया विद्योत आसीत् । ततो विद्योतात् स्तनयित्नव आसन् ॥ ५ ॥ * * ककुभ इति । ककुभः संकटः पुत्रः तस्य संकटस्य कीकटस्तनयोऽभवदित्यन्वयः । यतः कीकटाद्भवो दुर्गाभिमानिनो देवा जाताः । जामेयः जाम्याः पुत्रः स्वर्गः ततः स्वर्गान्दिरभवत् ॥ ६ ॥ * * विश्वेदेवा इति । प्रचक्षते वृद्धाः कथयन्ति । तत्सुतः तेषां साध्यानां सुतः स्पष्टमन्यत् ॥ ७ ॥ * * मरुत्वानिति । पूर्वार्द्धे स्पष्टम् । तत्र उपेन्द्रो वासुदेवांशः यं वोपेन्द्र इति विदुः अदितेः पुत्र उपेन्द्र इव जयन्तोऽप्युपेन्द्रसंज्ञः । केचित्तु पूर्वकल्प-वृत्तकथनान्तर्गतं जयन्त उपेन्द्रः । अस्मिन् कल्पे तु वामनस्योपेन्द्रत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अयं धर्मवंशः पादो कल्पे वाराहकल्पे तद्वंशस्य चतुर्थे निरूपितत्वात् तत्रत्यस्य श्रीनारायणस्य विद्यमात्वाच्चेत्याहुः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

नारदात्पुत्रनाशमाशङ्कमानो दक्षः पुत्रोत्पादनयत्नाद्विरम्य तूष्णीमवस्थितो ब्रह्मणा परिसान्त्वितस्ततो दुहितृजनय-दित्याह मुनिः । तत इति । प्राचेतसो दक्षः स्वयंभुवानुनीतः अनुसान्वितोऽसिक्नयां भार्यायां दुहितृः पितृवत्सलाः षष्टि-सङ्ख्याकाः सज्जनयामास ॥ १ ॥ * * तासां मध्ये दश कन्यकाः भानुलम्बाद्याख्या धर्मायादात् काय कश्यपाय द्विषड्कां च त्रयोदशेत्यर्थः । अदितिदितिदनुकाष्ठारिष्टासुरसेलामुनिक्रोधवशाताम्रासुरभीसरमातिरम्या इति वक्ष्यमाणाख्या अदात् । इन्दवे सोमाय त्रिनवं त्रयाणां नवानां समाहारस्त्रिनवं सप्तविंशतिसङ्ख्याकाः कृत्तिकारोहिण्याद्याख्या नक्षत्ररूपा अदात् । भूतो रुद्रः भूताङ्गिरःकृशाश्वेभ्यः त्रिभ्यः द्वे द्वे कन्ये अदात्तत्र रुद्रस्य सरूपा अन्या च प्रसिद्धेति भार्ये अङ्गिरसस्तु स्वधा सती चेति द्वे कृशाश्वस्य त्वर्चिर्भीषणा चेति द्वे इति विवेकः । अपरावशिष्टाश्चतस्रो दुहितृः ताक्ष्याय ताक्ष्यो नाम कश्चिद्देवः तस्मै अदादित्यर्थः ॥ २ ॥ * * अमीषां दक्षस्य दुहितृणां सापत्यानां पुत्रपौत्रादिसहितानां नामधेयानि मे मत्तः शृणु ताः विशिनष्टि । यासां दक्षकन्यानां प्रसूतिप्रसवैः पुत्रपौत्रादिभिः त्रयो लोका आपूरिताः ॥ ३ ॥ * * तावद्धर्मस्य दश

भार्या निर्दिशति । भानुरिति । भान्वादयः सङ्कल्पान्ताः दश धर्मस्य भार्याः तासां सुतान् क्रमेण शृण्वित्यर्थः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ तत्रैकैकस्याः सन्तानं क्रमेणाह । भानोस्त्विति । भानोर्धर्मभार्यायां देवः ऋषभ इति द्वौ पुत्रौ ततः ऋषभादिन्द्रसेनः हे नृप ! लम्बायां विद्योतः पुत्र आसीत्ततो विद्योतात्स्तनयिन्नवः विद्युत्स्तनयितुशब्दौ तदभिमानिदेवतापरौ ॥ ५ ॥ ❀ ❀ ककुभः भार्यायाः कीकटस्तनयः यतः कीकटात्सङ्कटः तनयोऽभवदित्यन्वयः । जामेयाः जाम्याः पुत्राः भूमेर्दुर्गाणि दुर्गाभिमानिनो देवाः ततः जामेयेभ्यः स्वर्गो नन्दिश्चामवत् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ विश्वायां धर्मस्य भार्यायां विश्वेदेवाख्याः पुत्रा बभूवुः । तान् विश्वेदेवानप्रजान्पुत्रान् प्रचक्षते कथयन्ति । साध्यायां साध्यगणाः बभूवुः तत्सुतः साध्यगणासुतस्त्वर्थसिद्धोऽभूत् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ मरुत्वयां तु मरुत्वान् जयन्तश्चेति द्वौ पुत्रौ बभूवुः । तत्र जयन्तो वासुदेवस्य भगवतोऽशभूतः यं जयन्तमुपेन्द्र इति विदुः बसोर्वशस्य भूयस्त्वादन्ते निर्देशः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सदसज्जनतारतम्यज्ञानं च भगवन्माहात्म्यज्ञानोपयोगीत्यभिप्रेत्य दक्षपत्न्यसिकनीप्रसूतिप्रसरं प्रपञ्चयत्यस्मिन्नध्याये । ततः प्राचेतस इत्यादिना ॥ १ ॥ ❀ ❀ कालस्य नयने ज्ञापने युक्ताः योग्याः सप्तविंशतिं ददाविति शेषः । अपराः षट्पञ्चाशत्सङ्ख्या नाभ्यः शिष्टाश्चतस्रः कन्यास्ताक्ष्याय ददाविति शेषः ॥ २ ॥ ❀ ❀ सापत्यानामपत्यतदपत्यादिभिः सहितानां प्रसूतिप्रभवैः पुत्रपौत्रादिभिः भान्वादीनां सपुत्राणां नामधेयं मे मम सकाशादिति शेषः ॥ ३-४ ॥ ❀ ❀ ततो देवर्षभात् । ततः । इन्द्रसेनात् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ यतः सङ्कटात् जामीपुत्राः जामेयाः दुर्गाण्यगम्यस्थानाभिमानिनः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अप्रजान् पुत्ररहितान् । तत्सुतः साध्यगणासुतः ॥ ७-८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

धर्मादयोऽप्येते पूर्वदक्षजामातृभ्योऽन्ये इति ज्ञेयाः ॥ १-९ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

षष्ठे दक्षस्य कन्यानां वंशाः पृथगुदीरिताः । यत्रादितेः सुतात्त्वष्टुर्विंशरूपोऽभ्यजायत ॥

पुत्रशोकेन निर्विण्णः पुनर्ब्रह्मवचनाद्गार्हस्थ्यं कुर्वन् नारदो मयि वैरं न हास्यतीति मत्वा तस्मात् पुत्राणां नाशमाशङ्कमानः कन्या एव जनयामासेत्याह । तत इति । असिकन्यां भार्यायाम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ काय कश्यपाय द्विषट् द्विगुणिताः षट् द्वादशेति न्यूनसङ्ख्याव्यवच्छिन्ना तेन त्रयोदश इत्यर्थः । इन्द्रवे सोमाय त्रिणवं त्रिगुणिता नव सप्तविंशतिं द्वे द्वे इति । भूताय द्वे अङ्गिरसे द्वे कृशाश्वाय द्वे । अपरा अवशिष्टाश्चतस्रः ताक्ष्याय ताक्ष्यनाम्ने कश्यपायैव ॥ २-५ ॥ ❀ ❀ यतः । कीकटात् भुवो दुर्गाणि दुर्गाभिमानिनो देवाः यामेयः याम्याः पुत्रः स्वर्गः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तत्सुतः । साध्यानां सुतः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ यं विदुरित्यदित्याः पुत्र उपेन्द्र इव जयन्तोऽप्युपेन्द्रसंज्ञ इत्यर्थः ॥ ८-११ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अथ दक्षकन्योद्भवेन्द्रादिपोषणं वक्तुं दक्षकन्यावंशानाह । षष्ठेनाध्यायेन । ततस्तदनन्तरमनुनीतः सान्वितः ॥ १ ॥ ❀ ❀ ता भर्तृभिर्योजितवानित्याह । दुहितुः धर्माय काय कश्यपाय द्विषड् द्विगुणाः षड् द्वादश या सुताः त्रयोदश । इन्द्रोऽन्यत्र त्रिणव सप्तविंशतिं भूतादिभ्यो द्वे द्वे । अपराः शेषाः चतस्रः ताक्ष्याय नामान्तरं गताय कश्यपायैव दत्तवान् ॥ २ ॥ ❀ ❀ मे । मत्तः प्रसूतिप्रभवैः पुत्रपौत्रादिभिः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ ततो वेदऋषभतः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ दुर्गाणि । तदभिमानिनो देवाः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तत् । तेषां साध्यानाम् ॥ ७-८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

षष्ठे तु दक्षकन्यानां वंशा हरिप्रसादतः । देवासुरादिभेदेन विस्तृता विनिरूपिताः ॥ १ ॥

ततो मुनिविनिगमनानन्तरं पुत्रशोकेन निर्विण्णः पुनः पूर्वोक्तरीत्या स्वयम्भुवा ब्रह्मणा अनुनीतः सान्वयित्वा सृष्टौ प्रवर्तितः प्राचेतसो दक्षः पुनर्नारदात् पुत्राणां नाशमाशङ्कमानोऽसिकन्यां स्वभार्यायां षष्टिं दुहितुः सज्जनयामासेत्यन्वयः ।

तास्तु तन्मनोरथपूरिका जाता इत्यभिप्रेत्याह—पितृवत्सला इति ॥ १ ॥ * * तासां विनियोगमाह—दशेति । दश धर्माय दत्तवान् । द्विषट् द्विगुणिताः षट् द्वादश यासु ताः त्रयोदश काय कश्यपाय दत्तवान् । त्रिणव त्रिगुणिता नव सप्तविंशति-मिन्दोः इन्दवे सोमाय दत्तवान् । द्वे भूताय दत्तवान् द्वे अङ्गिरसे दत्तवान् । द्वे कृशाश्वाय दत्तवान् । अपराः अवशिष्टाश्चतस्रश्च पुनः ताक्षर्याय ताक्षर्यनामान्तरप्राप्ताय कश्यपायैव दत्तवान् ॥ २ ॥ * * सापत्यानां अपत्यसहितानां अमूषां दक्षकन्यानां नामधेयानि मे मत्तस्त्वं शृणु । प्रसूतिप्रसवैः पुत्रपौत्रादिसन्ततिभिः ॥ ३ ॥ * * धर्मपत्नीनामान्याह—भानुरित्यादि । सुतान् तासां सुतान् ॥ ४ ॥ * * ततो देवऋषभान् आसीदिति क्रियान्वयः । ततश्च विद्योतात् स्तनयित्त्व आसन्निति विपरिणतेनान्वयः ॥ ५ ॥ * * तस्य सङ्कटस्य कीकटस्तनयोऽभवदित्यन्वयः । यतः कीकटाद्भुवो दुर्गाभिमानिनो देवा जाताः । जामेयः जाम्याः पुत्र स्वर्गः । ततः स्वर्गान्निद्रभवत् ॥ ६ ॥ * * प्रचक्षते वृद्धाः कथयन्ति । तत्सुतः तेषां साध्यानां सुतः ॥ ७ ॥ * * पूर्वकल्पवृत्तकथनात् तत्र जयन्त उपेन्द्रः । अस्मिन् कल्पे तु वामनस्योपेन्द्रत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अयं धर्मवंशः पाद्मे कल्पे वाराहकल्पे तद्वंशस्य चतुर्थे निरूपितत्वात् तत्रत्यस्य श्रीनारायणस्य विद्यमानत्वाच्चेति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

दक्षसृष्टसुताषष्ठ्यां षष्ठे प्रोक्ताः पृथक् पृथक् । वंशा यत्र समुद्भूतो विश्वरूपो दितेः सुतात् ॥ १ ॥

नारदात्पुत्रनाशमाशङ्कमानो दक्षः पुत्रोत्पादनयत्नाद्विरम्य तूष्णीमवस्थितो ब्रह्मणा परिसन्त्वितो दुहितुरजनयदित्याह

मुनिः । ततः इति । ततः स्वयंभुवा ब्रह्मणा, अनुनीतः, प्राचेतसो दक्षः, असिकन्यां भार्यायां पितृवत्सलाः, षष्टि षष्टिसंख्याकाः, दुहितुः सुताः, संजनयामास ॥ १ ॥ * * दशेति । तासां मध्ये इति शेषः सुताः, धर्माय प्रजापतये, दत्तवान् । काय कश्यपाय, द्विगुणाः षट् यासु ताः, द्विषट् त्रयोदशेत्यर्थः । दत्तवान् 'ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश' इति विष्णुपुराणोक्ते-रेवमर्थः संपादितः । इन्दोः सोमायेत्यर्थः । त्रिगुणाः नव त्रिणव त्रिणवेत्यार्षम् । 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति णत्वाभावात् । सप्तविंशतिसंख्याका इत्यर्थः । दत्तवान् । 'कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे' इत्यपि विष्णुपुराणोक्तेः । भूतो रुद्रश्च अङ्गिराश्च कृशाश्वश्च तेभ्यः द्वे द्वे कन्यके, दत्तवान् । अपरा अवशिष्टाश्चतस्रः, ताक्षर्याय नामान्तरं प्राप्ताय कश्यपायैव । तथा च विष्णुपुराणे 'चतस्रोऽरिष्टनेमिने' इति । अत्रैव भूतस्थाने बहुपुत्रशब्द उक्तोऽस्ति 'द्वे चैव बहुपुत्राय द्वे चैवाङ्गिरसे तथा । द्वे कृशाश्वाय विदुषे तासां नामानि मे शृणु' इत्यत्र ॥ २ ॥ * * नामधेयानीति । यासां दक्षदुहितृणां, प्रसूतिप्रसवैः पुत्रपौत्रादिभिः त्रयः लोकाः आपूरिताः । सापत्यानां, पुत्रपौत्रादिसहितानाम् अमूषां दक्षदुहितृणां, नामधेयानि मे मत्तः, त्वं शृणु ॥ ३ ॥ * * तावदत्रादौ धर्मस्य दश भार्या निर्दिशति । भानुरिति । भानुः, लम्बा, ककुप्, जामिः, विश्वा, साध्या, मरुत्वती, वसुः, सुहृत्ता, संकल्पा, एताः, दश धर्मपत्न्यः सुतांस्तासां पुत्रान्, शृणु ॥ ४ ॥ * * तत्रैकैकस्याः संतानं क्रमेणाह । भानो-रिति । हे नृप, भानोर्भानुसंज्ञाया धर्मपत्न्याः, वेदऋषभः पुत्रः आसीत् । ततो वेदऋषभान्, इन्द्रसेनः पुत्र, आसीत् । अत्र कश्चित्तु भानोर्धर्मभार्यायाः, वेदेन युक्तो ऋषभ एवं वेदो ऋषभश्चेति द्वौ पुत्रौ इति, तत्र ऋषभादिन्द्रसेन इति च व्याख्यातवान् । लम्बाया धर्मस्य द्वितीयभार्यायाः, विद्योतः पुत्रः, आसीत् । ततो विद्योतात्, स्तनयित्त्वः, आसन् । अत्र विद्योतस्तनयित्सुशब्दौ तदभिमानिदेवतापरौ बोध्यौ ॥ ५ ॥ * * ककुभ इति । ककुभः ककुबाख्यायाः धर्मस्य तृतीयभार्यायाः, संकटः तनयः अभवत् । तस्य संकटस्य, तनयः कीकटः अभवत् । यतः कीकटात्, भुवः दुर्गाणि भूगतदुर्गाभिमानिनो देवाः, अभवन् । जामेयः जामिसंज्ञाया धर्मचतुर्थपत्न्याः पुत्रः, स्वर्गः अभवत् । ततः स्वर्गात्, नन्दिः पुत्रः, अभवत् । अत्र केचित्तु जामेया इति बहुवचनं पठित्वा जामेयाः, भुवः दुर्गाणि ततो जामेयेभ्यः स्वर्गो नन्दिश्चाभवत् इति व्याचख्युः ॥ ६ ॥ * * विश्वेदेवा इति । विश्वायाः विश्वाख्याया धर्मस्य पञ्चम्या भार्यायाः, विश्वेदेवाः, सुताः अभवन् । तास्तु, अप्रजान् प्रचक्षते । साध्यायाः साध्याख्यधर्मषष्ठभार्यायाः तु, साध्यः गणः सुतः । तत्सुतः साध्यगणसुतः, अर्थसिद्धिः, तुरवधारणे । अभवदिति शेषः ॥ ७ ॥ * * मरुत्वानिति । मरुत्वत्यां मरुत्वतीसंज्ञायां सप्तमधर्मपत्न्यां, मरुत्वानेतन्नामा पुत्रः, जयन्तो जयन्त-नामा पुत्रश्च, बभूवतुः । द्वितीयश्चकारोऽवधारणे । तत्र जयन्तः वासुदेवांशः यं जयन्तं, उपेन्द्रः इति विदुः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

दक्षप्रजापतिकी साठ कन्याओंके वंशका विवरण

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! तदनन्तर ब्रह्माजीके बहुत अनुनय-विनय करनेपर दक्षप्रजापतिने अपनी पत्नी असिकनीके गर्भसे साठ कन्याएँ उत्पन्न कीं । वे सभी अपने पिता दक्षसे बहुत प्रेम करती थीं ॥ १ ॥ * * दक्षप्रजापतिने

उनमेंसे दस कन्याएँ धर्मको, तेरह कश्यपको, सत्ताईस चन्द्रमाको, दो भूतको, दो अङ्गिराको, दो कृशाश्वको और शेष चार तार्क्ष्यनामधारी कश्यपको ही व्याह दीं ॥ २ ॥ * * परीक्षित ! तुम इन दक्षकन्याओं और इनकी सन्तानोंके नाम मुझसे सुनो । इन्हींकी वंशपरम्परा तीनों लोकोंमें फैली हुई है ॥ ३ ॥ * * धर्मकी दश पत्नियाँ थीं—भानु, ककुम्भ, जामि, विश्वा, साध्या, मरुत्वती, वसु, मुहूर्ता और सङ्कल्पा । इनके पुत्रोंके नाम सुनो ॥ ४ ॥ * * राजन् ! भानुका पुत्र देवऋषभ और उसका इन्द्रसेन था । लम्बाका पुत्र हुआ विद्योत और उसके मेघगण ॥ ५ ॥ * * ककुम्भका पुत्र हुआ सङ्कट, उसका कीकट और कीकटके पुत्र हुए पृथ्वीके सम्पूर्ण दुर्गों (किलों) के अभिमानी देवता । जामिके पुत्रका नाम था स्वर्ग और उसका पुत्र हुआ नन्दी ॥ ६ ॥ * * विश्वाके विश्वेदेव हुए । उनके कोई सन्तान न हुई । साध्यासे साध्यगण हुए और उनका पुत्र हुआ अर्थसिद्धि ॥ ७ ॥ * * मरुत्वतीके दो पुत्र हुए— मरुत्वान् और जयन्त । जयन्त भगवान् वासुदेवके अंश हैं, जिन्हें लोग उपेन्द्र भी कहते हैं ॥ ८ ॥

मौहूर्तिका देवगणा मुहूर्तायाश्च जज्ञिरे । ये वै फलं प्रयच्छन्ति भूतानां स्वस्वकालजम् ॥ ९ ॥
सङ्कल्पायाश्च सङ्कल्पः कामः सङ्कल्पजः स्मृतः । वसवोऽष्टौ वसोः पुत्रास्तेषां नामानि मे शृणु ॥ १० ॥
द्रोणः प्राणो ध्रुवोऽर्कः अग्निर्दोषो वसुर्विभावसुः । द्रोणस्याभिमतेः पत्न्या हर्षशोकभयादयः ॥ ११ ॥
प्राणस्योर्जस्वती भार्या सह आयुः पुरोजवः । ध्रुवस्य भार्या धरणिर्सूत विविधाः पुरः ॥ १२ ॥
अर्कस्य वासना भार्या पुत्रास्तर्षादयः स्मृताः । अग्नेर्भार्या वसोर्धारा पुत्रा द्रविणकादयः ॥ १३ ॥
स्कन्दश्च कृत्तिकापुत्रो ये विशाखादयस्ततः । दोषस्य शर्वरीपुत्रः शिशुमारो हरेः कलाः ॥ १४ ॥
वसोराङ्गिरसीपुत्रो विश्वकर्मा कृतीपतिः । ततो मनुश्चाक्षुषोऽभूद् विश्वे साध्या मनोः सुताः ॥ १५ ॥
विभावसोरसूतोषा व्युष्टं रोचिषमातपम् । पञ्चयामोऽथ भूतानि येन जाग्रति कर्मसु ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—च मुहूर्तायाः मौहूर्तिकाः देवगणाः जज्ञिरे ये वै भूतानां स्वस्वकालजं फलं प्रयच्छन्ति ॥ ९ ॥ * * संकल्पायाः संकल्पः च संकल्पजः कामः स्मृतः वसोः पुत्राः अष्टौ वसवः तेषां नामानि मे शृणु ॥ १० ॥ * * द्रोणः प्राणः ध्रुवः अर्कः अग्निः दोषः वसुः विभावसुः द्रोणस्य अभिमतेः पत्न्याः हर्षशोकभयादयः ॥ ११ ॥ * * प्राणस्य ऊर्जस्वती भार्या च सहः आयुः पुरोजवः ध्रुवस्य भार्या धरणिः विविधाः पुरः असूत ॥ १२ ॥ * * अर्कस्य भार्या वासना पुत्राः तर्षादयः स्मृताः अग्नेः भार्या वसोर्धारा च पुत्राः द्रविणकादयः ॥ १३ ॥ * * च कृत्तिकापुत्रः स्कन्दः ये विशाखादयः ते ततः आसन् दोषस्य शर्वरीपुत्रः शिशुमारः ॥ १४ ॥ * * वसोः आङ्गिरसीपुत्रः आकृतीपतिः विश्वकर्मा ततः चाक्षुषः मनुः अभूत् मनोः विश्वे साध्याः सुताः ॥ १५ ॥ * * विभावसोः उषा व्युष्टं रोचिषम् आतपम् असूत अथ पञ्चयामः येन भूतानि कर्मसु जाग्रति ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

वसोर्वशस्य भूयस्त्वादन्ते निर्देशः । मे मत्तः ॥ १० ॥ * * अभिमतिर्नाम पत्नी तस्या हर्षादयः पुत्राः ॥ ११ ॥ * * अहश्चायुश्च पुरोजवश्च पुत्राः । पुरः पुराणि ॥ १२-१३ ॥ * * स्कन्दश्च कृत्तिकासुतोऽग्नेः पुत्रः षाण्मातुर इत्यभिभूतिरिति च प्रसिद्धेः । ततः स्कन्दात् विशाखादयोऽभवन् ॥ १४ ॥ * * आकृतीपतिः शिल्पाचार्यः । ततो विश्वकर्मणश्चाक्षुषो मनुरासीत् ॥ १५ ॥ * * विभावसोरुषा नाम भार्या । अथ आतपात्पञ्चयामो दिवसो जातः । अत एव रात्रिस्त्रियामा प्रदोषप्रत्युषयोर्दिवसस्यावयवत्वात् । येन दिवसेन ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

मौहूर्तिका मुहूर्त्ताभिमानिनः ॥ ६ ॥ * * वसोर्वसुसंज्ञकन्यायाः ॥ १० ॥ * * हर्षाद्यभिमानिन एव हर्षादिपदैरुच्यन्ते । आदिना मोहादिग्रहः ॥ ११ ॥ * * ऊर्जस्वतीति सप्तम्यर्थे प्रथमा । ऊर्जस्वत्यां भार्यायां सहायः पुत्राः पुराणि तदभिमानिदेवाः ॥ १२ ॥ * * इहोभयत्रादिपदगृहीतपुत्राः पुराणांतरादवसेयाः । अग्नेर्वसोर्धारानाम भार्या । तीर्थस्तु—वसोः पुत्रस्याग्नेर्धारानां स्वाहापरपर्याया भार्येति व्याचख्यौ ॥ १३ ॥ * * आदिपदगृहीता भरतादिभ्योऽवसेयाः । कृत्तिकानां धात्रीत्वेन तत्पुत्रत्वव्यवहारः । मुख्यतस्तु—सदाशिवपुत्र एव स इति विशेषतो वर्णितं महाभारते शर्वरीसंज्ञभार्यायां जातः पुत्रः शिशुमारसंज्ञोऽभूत् । हरेर्विष्णोः कला उपासनास्थानं च तद्विश्वनाभिमतिवर्च्य विष्णोरित्युक्तेर्य एतदुहैव भगवतो मायामयं रूपमित्युक्तेश्च ॥ १४ ॥ * * अंगिरसां जातः पुत्रः अयं ध्रुववंशे जातोपि दक्षवशिष्ठादिवत्पुनरत्र जात इति गम्यते । एवं विश्वे साध्या अपि धर्मपुत्राः पुनस्तत्प्रपौत्रभावञ्च प्राप्ता इति ज्ञेयम् ॥ १५ ॥ * * अत एव दिवसस्य पञ्चयामत्वादेव । प्रत्येकं द्विद्विमुहूर्त्तात्मकयोः प्रत्यूषप्रदोषयोर्दिवसस्यैवाद्यन्तावयवत्वम् । यत्तु 'प्रदोषो रजनीमुखम्' इति रात्र्यवयवत्वमुक्तं तन्नावयवाभिप्रायं किन्त्वाद्याभिप्रायमिति । अथ कात्स्न्येन येन पञ्चयामेन भूतानि जीवाः ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

मौहूर्तिकास्तत्तन्मुहूर्त्ताभिमानिनः स्पष्टमन्यन् ॥ ६ ॥ * * संकल्पाया इति ॥ स्पष्टम् । कामः पूर्वं ब्रह्म-पुत्रत्वेनोक्तः । अत्र तु संकल्पपुत्र इत्यपि कल्पभेदज्ञापकम् ॥ १० ॥ * * वसुनामान्याह—द्रोण इत्यादि । द्रोणस्याभि-मतिर्नाम पत्नी तस्या हर्षादयः हर्षाद्यन्तः करणवृत्त्यभिमानिनो देवाः पुत्राः । इदमपि कल्पान्तरवृत्तं दशमे । द्रोणभार्याया धरेति नाम्नो वक्ष्यमाणत्वात् हर्षादीनां चतुर्थस्कन्धे धर्माधर्मयोर्वशे निरूपितत्वाच्च ॥ ११ ॥ * * प्राणस्येति । प्राणस्य ऊर्जस्वती भार्या तस्याः सह आयुः पुरोजवः इति त्रयः पुत्राः । ऊर्जस्वती भार्येति सप्तम्यर्थे प्रथमेत्येके । पुरः तत्पुराभिमा-निनीर्देवताः शेषम् उत्तरार्द्धे स्पष्टम् ॥ १२ ॥ * * अर्कस्येति । स्पष्टम् ॥ १३ ॥ * * स्कन्द इति । स्कन्द-श्चाग्निपुत्रः धात्रीत्वेन कृत्तिकापुत्रः कृत्तिका चाग्नेर्भार्या । वस्तुतः स्कन्दः शिवपुत्रः ये विशाखादयस्ते ततः स्कन्दाज्जाताः दोषस्य भार्या शर्वरी तत्पुत्रः शिशुमारः स च हरेः कला ॥ १४ ॥ * * वसोरिति । वसोर्भार्या आङ्गिरसी तत्पुत्रो विश्वकर्मा आकृत्याः पतिः शिल्पाचार्यः ततो विश्वकर्मेणश्चाक्षुषो मनुरभूत् । ध्रुववंशजोऽप्यसौ दक्षादिवदत्रापि जातः । केचित्तु एतदपि कल्पान्तरत्वज्ञापकं चतुर्थे । “स चक्षुःसूतमाकृत्यां पत्न्यां मनुमवाप ह” । इति सर्वतेजसः पुत्रत्वोक्तेः । विश्वे-साध्याश्च मनोः सुताः ॥ १५ ॥ * * विभावसोरिति । विभावसोर्भार्या उषा व्युष्टादिपुत्रत्रयमसूत । चतुर्थे तु “प्रदोषो निशिथो व्युष्ट इति दोषासुताख्यः” इत्युक्तं तदपि कल्पान्तरवृत्तमिति ज्ञेयम् । अथ आतपात्पञ्चयामो दिवसाभिमानो जातः अत एव रात्रिस्त्रियामा प्रदोषप्रत्यूषयोर्दिवसावयवत्वात् येन पञ्चयामेन हेतुना भूतानि कर्मसु जाग्रति प्रवर्तन्ते ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

मुहूर्त्तायां भार्यायां मौहूर्तिका मुहूर्त्ताभिमानिनो देवगणा उद्बभूवुः । तान् विशिनष्टि । ये वै मौहूर्तिकाः स्वस्वमु-हूर्त्तकालजं सुखदुःखादिरूपं फलं भूतानां देहिनां प्रयच्छन्त्यर्पयन्ति ॥ ९ ॥ * * सङ्कल्पायाः सङ्कल्पस्तनयोऽभूत् । कामस्तु सङ्कल्पाज्जात इति स्मृतिः । वसोः पुत्रास्त्वष्टौ वसवः । तेषां नामानि मे मत्तः शृणु ॥ १० ॥ * * द्रोणादयो विभावस्वन्ता अष्टौ वसवः । तत्र द्रोणादीनां सन्तानमाह क्रमेण । द्रोणस्येति । द्रोणस्याभिमतिः पत्नी तस्या हर्षादयस्तनया बभूवुः ॥ ११ ॥ * * प्राणस्य तु ऊर्जस्वती भार्या तस्याः पुत्रा आयुः सहपुरोजवाः ध्रुवस्य धरणिर्भार्या सा च विविधाः पुरः पुराणि पुराभिमानिनो देवानसूत ॥ १२ ॥ * * अर्कस्य तु भार्या वासना तस्यास्तर्षादयः पुत्राः । अग्नेस्तु भार्या वसोर्धारानां तस्यास्तनयान्तु द्रविणकादयः ॥ १३ ॥ * * स्कन्दः कुमारस्त्वग्नेरेव कृत्तिकासु जातः षाण्मातुर इत्यग्नि-भूरिति च प्रसिद्धेः । ये विशाखादयस्ते ततः स्कन्दाज्जाताः दोषस्य तु भार्या शर्वरी तस्याः पुत्रः शिशुमारः । स च हरेः कलांशभूतः ॥ १४ ॥ * * वसोराङ्गिरसी भार्या तस्याः पुत्रो विश्वकर्मा स च कृतीपतिः शिल्पाचार्यः ततो विश्वकर्मेणः चाक्षुषाख्यो मनुरभून्मनोश्चाक्षुषस्य विश्वे साध्याः सुता बभूवुः ॥ १५ ॥ * * विभावसोर्भार्या उषा सा च व्युष्टं रोचिषं चातपं च पुत्रानसूत प्रसूतवती अथातपात्पञ्चयामः दिवसः । अत एव रात्रिस्त्रियामा प्रदोषप्रत्यूषयोः पूर्वोत्तरदिवसाव-यवत्वात्पञ्चयामशब्दः तदभिमानिदेवपरः । तं विशिनष्टि । येन पञ्चयामेन भूतानि प्राणिनः कर्मसु स्वस्वव्यापारेषु जाग्रति जागरूकाणि भवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

मौहूर्तिकाः मुहूर्ताभिमानिनः यथाफलं यथोचितं फलं स्वस्वमुहूर्तजम् ॥ १० ॥ * * अभिमतिः अभिमानि-
देवता हर्षादयः हर्षाद्यन्तःकरणदेवताः ॥ ११ ॥ * * सहआयुःप्रभृतयः पुत्राः । पुरः पुराभिमानिदेवताः ॥ १२ ॥ * *
वसोः पुत्रस्याग्नेर्भार्या धारा स्वाहापरपर्याया द्रविणकादयस्तत्पुत्राः ॥ १३ ॥ * * स्कन्दश्चाग्निपुत्रः धात्रीत्वेन कृत्ति-
कापुत्रः उपचारमात्रमेतत् मुख्यतस्तु सदाशिवपुत्रः ये विशाखादयस्ते ततः स्कन्दाज्जाताः । दोषभार्या शर्वरी तत्पुत्रः शिशुमारः ।
कोऽसाविति तत्राह । हरेरिति ॥ १४ ॥ * * वसोर्भार्याङ्गिरसी तत्पुत्रः विश्वकर्मा कृत्तिपतिः कृतीनां शिल्पानाम्
इरिच्छा तस्याः पतिः शिल्पिनां कुलाचार्य इत्यर्थः । कृत्याः देव्याः पतिरिति वा ततो विश्वकर्मणः ॥ १५ ॥ * * अथ
पञ्चयामो दिवसाभिमानो आतपाज्जात इति शेषः । येन पञ्चयामेन ॥ १६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

वसोर्वशस्य भूयस्त्वादन्ते निर्देशः मे मत्तः ॥ १४ ॥ * * अभिमतिर्नाम पत्नी तस्या हर्षादयः ॥ ११-१४ ॥ * *
ततो मनुरित्यर्द्धकम् । अयं ध्रुववंशेऽपि पूर्वं जातोऽपि दक्षवशिष्ठादिवत् पुनरत्र जात इति गम्यते ॥ १५-४२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ऊर्जस्वतीति सप्तम्यर्थे प्रथमा ॥ १२ ॥ * * कृत्तिकाश्चाग्नेर्भार्या ॥ १३-१४ ॥ * * आकृत्याः पतिः
ततो मनुश्चाक्षुष इति ध्रुववंशजोऽप्यसौ दक्षवशिष्ठादिवदत्रापि जात इति गम्यते ॥ १५ ॥ * * अथ आतपात्
पञ्चयामः । प्रदोषप्रत्यूषयोर्दिवसावयवत्वात् पञ्चयामो दिवसः । अत एव रात्रिस्त्रियामा ॥ १६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

मे मत्तः ॥ १० ॥ * * अभिमतिः पत्नी तस्याः ॥ ११ ॥ * * प्राणस्योर्जस्वती भार्या सहआदयः
मुताश्च ॥ १२-१३ ॥ * * कृत्तिकापुत्रः कृत्तिकासु जातः स्कन्दश्चाग्नेः पुत्रः ततः स्कन्दात् दोषस्य शर्वरीपुत्रः शर्वर्या
जातः शिशुमारः पुत्रः ॥ १४ ॥ * * वसोराङ्गिरसीपुत्रः अङ्गिरसां जातो विश्वकर्मा स च कृत्तिपतिः शिल्पाचार्यः
ततो विश्वकर्मणश्चाक्षुषो मनुर्भूत मनोर्विश्वे साध्याः पुत्राः अभूवन् ॥ १५ ॥ * * विभावसोः सकाशादुषा व्युष्टादीन्
त्रीनसूत तत्रातपात् पञ्चयामो दिवसो जातः । प्रदोषप्रत्यूषयोः रात्रिगतयोरपि स्नानादिक्रियार्थं दिवसे गृहीतत्वादतो रात्रिस्त्रि-
यामेति वस्तुतस्तु “यामाश्चत्वारो मर्यानामहनी उभे” इति मुख्यो व्यवहारः प्राक् प्रदर्शित एव ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

मौहूर्तिकास्तत्तन्मुहूर्ताभिमानिनः ॥ ९ ॥ * * कामः पूर्वं ब्रह्मपुत्रत्वेनोक्तः । अत्र तु सङ्कल्पपुत्र इत्यपि
कल्पभेदज्ञापकम् । मे मत्तः ॥ १० ॥ * * वसुनामान्याह—द्रोण इति । द्रोणस्याभिमतर्नाम पत्नी तस्या हर्षादयः
हर्षाद्यन्तःकरणवृत्त्यभिमानिदेवाः पुत्राः । इदमपि कल्पान्तरवृत्तं, दशमे द्रोणभार्याया धरेति नाम्नो वक्ष्यमाणत्वात् ।
हर्षादीनां चतुर्थस्कन्धे धर्माधर्मयोर्वशे निरूपितत्वाच्च ॥ ११ ॥ * * सहः आयुः पुरोजवः इति त्रयः पुत्राः पुरःतत्त-
पुराभिमानिदेवताः ॥ १२-१३ ॥ * * स्कन्दश्चाग्निपुत्रः, धात्रीत्वेन कृत्तिकापुत्रः, मुख्यतस्तु सदाशिवपुत्रः । ये विशाखा-
दयस्ते ततः स्कन्दाज्जाताः । दोषस्य भार्या शर्वरी तत्पुत्रः शिशुमारः ॥ १४ ॥ * * वसोर्भार्या आङ्गिरसी तत्पुत्रो
विश्वकर्मा आकृत्तिपतिः शिल्पाचार्यः । ततो विश्वकर्मणश्चाक्षुषो मनुर्भूत । एतदपि कल्पान्तरत्वज्ञापकं चतुर्थं । ‘स चक्षुः
सूतमाकृत्यां पत्न्यां मनुमवाप ह’ इति सर्वतेजसः पुत्रत्वोक्तेः ॥ १५ ॥ * * विभावसोर्भार्या उषा । व्युष्टादि पुत्रत्रयम-
सूत । चतुर्थे तु प्रदोषो निशियो व्युष्ट इति दोषासुताख्य इत्युक्तं तदपि कल्पान्तरवृत्तमिति ज्ञेयम् । अथ आतपात् पञ्चयामो
दिवसाभिमानो जातः, अतएव रात्रिस्त्रियामा, प्रदोषप्रत्यूषयोर्दिवसावयवत्वात् । कर्मसु जाग्रति प्रवर्तन्ते ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

क्रमप्राप्तं धर्माष्टमपत्न्या वसोर्वशं भूयस्त्वात्समुल्लङ्घ्य नवम्या मुहूर्ताख्यधर्मपत्न्या वंशमुक्त्वा, तं त्वन्तेऽभिधास्यते ।
मौहूर्तिका इति । मुहूर्ताया मुहूर्ताख्याया धर्मनवमपत्न्याः सकाशात्, मौहूर्तिका मुहूर्ताभिमानिनो देवगणाश्च जज्ञिरे

बभूवुः वै । ये मौहूर्तिकाः, भूतानां स्वस्वकालजं फलं, प्रयच्छन्ति समर्पयन्ति ॥ ९ ॥ * * संकल्पाया इति । संकल्पायाः संकल्पाख्यदशमधर्मपत्न्याः, संकल्पः संकल्पाधिदेवस्तनयः, अभवत् । संकल्पजः संकल्पतः समुत्पन्नः, कामः स्मृतः । संकल्पमुतः काम इत्यर्थः । वसोः वस्वाख्याष्टमधर्मपत्न्याः, अष्टौ वसवः पुत्राः तेषां नामानि मे मत्तः शृणु ॥ १० ॥ * * द्रोण इति । द्रोणः, प्राणः, ध्रुवः, अर्कः, अग्निः, दोषः, वसुः, विभावसुः, तत्र द्रोणादीनां संतानमाह क्रमेण । द्रोणस्य अभिमतेः अभिमत्याख्यायाः पत्न्याः, हर्षश्च शोकश्च भयं च आदयो येषां ते तनयाः, बभूवुः । अस्य धराख्याऽपरापि पत्नी बोध्या । 'द्रोणो वसूनां प्रवरो धरया सह भार्यया' इति दशमस्कन्धे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ११ ॥ * * प्राणस्येति । प्राणस्य, ऊर्जस्वती ऊर्जस्वतीसंज्ञा, भार्या, तस्याः, सहः, आयुः पुरोजवः, त्रयः पुत्रा आसन्निति शेषः । ध्रुवस्य धरणिः भार्या सा, विविधाः पुरः पुराणि पुराभिमानीनो देवादित्यर्थः । असूत ॥ १२ ॥ * * अर्कस्येति । वासना वासनाख्या, अर्कस्य भार्या, तस्याः, तर्षादयः पुत्राः स्मृताः । केचित्तु अर्कस्य त्वशना भार्येति पठन्ति । वसोर्धारा वसोर्धाराख्या, अग्नेः भार्या, तस्याः द्रविणकादयः, पुत्राः आसन् । केचित्तु वसोः पुत्रस्याग्नेः स्वाहापरपर्याया धाराख्या भार्या तस्या द्रविणकादयः सुता इत्याहुः ॥ १३ ॥ * * स्कन्द इति । स्कन्दश्च कुमारोऽपि, कृत्तिकापुत्रः कृत्तिकाख्यान्याग्निभार्यासंभूतस्ततः कात्तिकेय इत्यपि तन्नाम । केचित्तु कृत्तिकादीनां तद्वात्रीत्वात्कात्तिकेयः षाण्मातुर इत्यौपचारिकं नाम, मुख्यं त्वग्निभूर्नामेत्याहुः ये विशाखादयः, ते ततः स्कन्दादेव जाताः । पुराणान्तरेऽस्य नैष्ठिकत्वमुक्तमस्ति तत् कल्पान्तरविषयं बोध्यम् । दोषस्य शर्वरी शर्वरीसंज्ञा भार्या, तस्याः पुत्रः शिशुमारः । स च हरेः कला अंशभूतः ॥ १४ ॥ * * वसोरिति । वसोः, आङ्गीरसी एतदाख्या पत्नी । तस्याः पुत्रः विश्वकर्मा । स च, आकृतिपतिः शिल्पाचार्यः । ततो विश्वकर्मणः सकाशात्, चाक्षुषः एतन्नामा मनुः अभूत् । विश्वे विश्वसंज्ञाः, साध्याः साध्यासंज्ञाश्च, मनोश्चाक्षुषस्य सुताः बभूवुः ॥ १५ ॥ * * विभावसोः उषासंज्ञा भार्या, व्युष्टं, रोचिषं, आतपं, असूत । विभावसोरुषायां त्रयः सूनव आसन्नित्यर्थः । अथ आतपादित्यर्थः । पञ्चयामो दिवसः जातः । अत एव रात्रिस्त्रियामेत्युच्यते । प्रदोषप्रत्यूषयोः पूर्वोत्तरदिवसावयवत्वात् । पञ्चयामशब्दस्तदभिमानिदेवपरः । येन पञ्चयामेन भूतानि प्राणिनः, कर्मसु स्वस्वव्यापारेषु, जाग्रति । जागरूका भवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

मुहूर्तासे मुहूर्तके अभिमानी देवता उत्पन्न हुए । ये अपने-अपने मुहूर्तमें जीवोंको उनके कर्मानुसार फल देते हैं ॥ ९ ॥ * * सङ्कल्पाका पुत्र हुआ सङ्कल्प और उसका काम । वसुके पुत्र आठों वसु हुए । उनके नाम मुझसे सुनो ॥ १० ॥ * * द्रोण, प्राण, ध्रुव, अर्क, अग्नि, दोष, वसु और विभावसु । द्रोणकी पत्नीका नाम है अभिमति । उससे हर्ष, शोक, भय आदि अभिमानी देवता उत्पन्न हुए ॥ ११ ॥ * * प्राणकी पत्नी ऊर्जस्वतीके गर्भसे सह, आयु और पुरोजव नामके तीन पुत्र हुए । ध्रुवकी पत्नी धरणीने अनेक नगरोंके अभिमानी देवता उत्पन्न किये ॥ १२ ॥ * * अर्ककी पत्नी वासनाके गर्भसे तर्ष (तृष्णा) आदि पुत्र हुए । अग्नि नामक वसुकी पत्नी धाराके गर्भसे द्रविणक आदि बहुत-से पुत्र उत्पन्न हुए ॥ १३ ॥ * * कृत्तिकापुत्रस्कन्द भी अग्निसे ही उत्पन्न हुए । उनसे विशाख आदिका जन्म हुआ । दोषकी पत्नी शर्वरीके गर्भसे शिशुमारका जन्म हुआ । वह भगवान्का कलावतार है ॥ १४ ॥ * * वसुकी पत्नी आङ्गीरसीसे शिल्पकलाके अधिपति विश्वकर्माजी हुये । विश्वकर्माके उनकी भार्या कृतीके गर्भसे चाक्षुष मनु हुए और उनके पुत्र विश्वेदेव एवं साध्यगण हुए ॥ १५ ॥ * * विभावसुकी पत्नी उषासे तीन पुत्र हुए—व्युष्ट, रोचिष् और आतप । उनमेंसे आतपके पञ्चयाम (दिवस) नामक पुत्र हुआ, उसीके कारण सब जीव अपने-अपने कार्योंमें लगे रहते हैं ॥ १६ ॥

सरूपासूत भूतस्य भार्या रुद्राश्च कोटिशः । रैवतोऽजो भवो भीमो वाम उग्रो वृषाकापिः ॥ १७ ॥
अजैकपादहिर्बुध्न्यो बहुरूषो महानिति । रुद्रस्य पार्षदाश्चान्ये घोरा भूतविनायकाः ॥ १८ ॥
प्रजापतेरङ्गिरसः स्वधा पत्नी पितृनथ । अथर्वाङ्गिरसं वेदं पुत्रत्वे चाकरोत् सती ॥ १९ ॥
कृशाश्वोऽर्चिषि भार्यायां धूम्रकेशमजीजनत् । धिषणायां वेदशिरो देवलं वयुनं मनुम् ॥ २० ॥
तार्क्ष्यस्य विनता कद्रुः पतङ्गी यामिनीति च । पतङ्गयसूत पतगान् यामिनी शलभानथ ॥ २१ ॥
सुपर्णासूत गरुडं साक्षाद् यज्ञेशवाहनम् । सूर्यसूतमनूरुं च कद्रूनागाननेकशः ॥ २२ ॥

कृत्तिकादीनि नक्षत्राणीन्द्रोः पत्न्यस्तु भारत । दक्षशापात् सोऽनपत्यस्तासु यक्षमग्रहादितः ॥ २३ ॥
पुनः प्रसाद्य तं सोमः कला लेभे क्षये दिताः । शृणु नामानि लोकानां मातृणां शङ्कराणि च ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—भूतस्य सरूपा भार्या कोटिशः रुद्रान् असूत रैवतः अजः भवः भीमः वामः उग्रः वृषाकपिः अजैकपाद्
आहिर्बुध्न्यः बहुरूपः महान् इति रुद्रस्य अन्ये भूतविनायकाः पार्षदाः ॥ १७ ॥ * * प्रजापतेः अंगिरसः स्वधा पत्नी
पितृन् अथ च सती अथर्वांगिरसम् वेदम् पुत्रत्वे अकरोत् ॥ १८ ॥ * * कृशाश्वः अर्चिषि भार्यायाम् धूम्रकेशं धिष-
णायाम् वेदशिराः केवलं वयुनं मनुम् ॥ २० ॥ * * विनता कद्रुः पतङ्गी यामिनी इति पतङ्गीपतंगान् अथ यामिनी
शलभान् असूत सुपर्णा साक्षात् यज्ञेश्वाहनम् गरुडम् च सूर्यसूतं अनूरुम् असूत कद्रुः अनेकशः नागान् ॥ २१-२२ ॥ * *
भारत इन्द्रोः पत्न्यः तु कृत्तिकादीनि नक्षत्राणि दक्षशापात् यक्षमग्रहादितः सः तासु अनपत्यः ॥ २३ ॥ * * सोमः पुनः
तं प्रसाद्य क्षये दिताः कलाः लेभे लोकानाम् मातृणाम् शंकराणि नामानि शृणु ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

भूतस्य द्वे भार्ये तयोर्वशमाह । सरूपेति ॥ १७ ॥ * * महानित्येवमेकादशरूपस्य रुद्रस्य पार्षदाः प्रेतादयोऽन्ये
ऽन्यस्यां जाताः ॥ १८ ॥ * * अंगिरसः स्वधा सती चेति द्वे भार्ये तयोर्वशमाह । प्रजापतेरिति । स्वधा नाम पत्नी
पितृन्पुत्रत्वेऽकरोत् । अथ सती चाथर्वांगिरसं नाम वेदम् ॥ १९ ॥ * * कृशाश्वस्यार्चिर्धिषणेति द्वे भार्ये तयोर्वशमाह ।
कृशाश्व इति ॥ २०-२१ ॥ * * सुपर्णा विनता । अनूरुमरुणम् ॥ २२ ॥ * * रोहिण्यामेव प्रेमातिशयेनान्या-
सामुपेक्षणात्कुपितस्य दक्षस्य शापाद्यक्षमग्रहादितः क्षयरोगपीडितः संस्तास्वनपत्योऽभूत् ॥ २३ ॥ * * तं दक्षं प्रसाद्य
केवलं कला एव लेभे न त्वपत्यानि । कथंभूताः । क्षये कृष्णपद्मेदिताः खंडिताः सतीः । दो अवखण्डने धातुः । पाठांतरे क्षये
सति पुनरेधितारूपेणैव वर्धिताः सतीः । अथ लोकानां मातृणां कश्यपपत्नीनां कल्याणकराणि नामानि शृणु ॥ २४-२५ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

द्वे सरूपासूतेत्यर्थः । कोटिषु मध्ये एकादश रैवतादयः प्रधानाः ॥ १७ ॥ * * अन्यस्यां भूतायां द्वितीयायां
भार्यायाम् ॥ १८-१९ ॥ * * वेदशिरसा सहितो देवलो वेदशिरो देवलस्तं वेदशिरसं देवलश्चेत्यर्थः । तीर्थस्तु-वेदशिरा
इति कृशाश्वस्य नामांतरमाह ॥ २० ॥ * * ननु कश्यपमुनेर्वशे कथं पशुपक्षिदक्षादीनामुत्पत्तिस्तत्रेदमवधेयम्—“शुक्तौ
मुक्ता यथोत्पन्ना गजमुक्ता गजश्रवे । मृगनाभ्यां च कस्तूरी गोकर्णे धेनुरोचनम् । वंशवृत्ते तुकाक्षीरी गोमयाद् वृश्चिकोद्भवः ।
ऋषिभार्यासु पक्ष्यादिजन्म ज्ञेयन्तथा बुधैः ।” वस्तुतः सत्यसंकल्पत्वाद्दृषीणां तत्र किञ्चिन्न चाद्भुतमिति ज्ञेयम् । पतंगान्
दीपज्वालायां ज्वलनशीलान्सूक्ष्मपक्षिणः । शलभान् कृषिभक्षणशीलान्कृत्तपीतान्सूक्ष्मपक्षिणः ॥ २१ ॥ * * गरुडानूरु
भ्रातरौ विनतापुत्रौ ॥ २२ ॥ * * भारतेति । भरतो यथा स्वभार्या स्वनपत्यस्तथाऽयमपीति संदेहं मा कुर्विति कथं स्त्रीषु
विद्यमानास्वपुत्रोऽयमिति भावः ॥ २३ ॥ * * पाठांतरे क्षयैधिता इति पाठे ॥ २४-२५ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

सरूपेति युग्मम् । भूतस्य द्वे भार्ये तत्र सरूपाख्या भार्या कोटिशो रुद्रान्सूत । तेषु रैवताद्याः बहुरूपान्ताः मुख्या
रुद्रा महानिति सर्वेषां विशेषणम् । एवमेकादशरूपस्य रुद्रस्य ये पार्षदाः अन्ये च ये घोररूपा भूतप्रेतादयस्तेऽन्यस्यां भार्यायां
जाताः ॥ १७-१८ ॥ * * प्रजापतेरिति । प्रजापतेरङ्गिरसो द्वे भार्ये तयोर्मध्ये स्वधा नाम पत्नी पितृन् पुत्रत्वेऽकरोत् ।
अथ च सती नाम पत्नी अथर्वाङ्गिरसं नाम वेदं पुत्रत्वेऽकरोत् ॥ १९ ॥ * * कृशाश्व इति । कृशाश्वः अर्चिर्नाभ्यां
भार्यायां धूम्रकेशमजीजनत् । धिषणाख्यायां च भार्यायां वेदशिरा वेदशिरसमित्यर्थः । देवलादित्रयं चेति चतुरः पुत्रान-
जीजनत् ॥ २० ॥ * * ताक्ष्यस्येति । ताक्ष्यस्य वृक्षस्य मरीचेः पुत्रत्वात् ताक्ष्यनाम्नः कश्यपस्य विनतायाश्चतस्रो भार्याः ।
सन्ध्यभाव आर्षः । स्पष्टं शेषम् ॥ २१ ॥ * * सुपर्णेति । सुपर्णा विनता साक्षाद्यज्ञेशस्य वाहनं गरुडमसूत । गरुडस्या-

वतारोऽयं साक्षाद्रुडस्य नित्यत्वात् सुपर्णैव सूर्यस्य । सूतमनूरुमरुणं च असूत । कद्रूस्त्वनेकशो नागान्सूत ॥ २२ ॥ * *
 कृत्तिकेति सार्द्धम् । हे भारत ! इन्दोः पत्न्यस्तु कृत्तिकादीनि नक्षत्राणि आसन् स इन्दुः रोहिण्यामेव प्रेमातिशयेनान्या-
 सामुपेक्षणात् कुपितस्य दक्षस्य शापात् यक्षमग्रहार्दितः क्षयरोगपीडितः सन् तासु पत्नीषु अनपत्यः अभूत् । पुनस्तं दक्षं प्रसाद्य
 क्षये कृष्णपक्षे दिता खण्डिताः सतीः । क्षयैधिता इति पाठे क्षये सति पुनरेधितास्तेनैव वर्द्धिताः सतीः कला एव लेभे न
 त्वपत्यानि ॥ २३ ॥ * * अथ इदं जगत् याभ्यः प्रसूतं तासां लोकानां मातृणां कश्यपपत्नीनां शङ्कराणि सुखकराणि
 नामानि चकारादपत्यानि च शृणु ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं धर्मभार्याणां सन्तानमभिधायाथ कश्यपसोमयोः सन्तानं भूयस्त्वादक्ष्यमाणो भूतस्य तावत्सन्तानमाह ।
 सरूपेति चतुर्भिः । भूतस्य शम्भोर्भार्या सरूपा सा च रुद्रान् कोटिशः असूत प्रसूतवती । तत्र प्रधानानेकादश रुद्रान् गणनाय-
 कानाह । रैवत इति सार्द्धेन । यद्वा । रैवतादिरूपेणैकादशधा भिन्नस्य रुद्रस्य पारिषदा घोररूपा प्रेतादिरूपेणानेकविधा अन्येऽ-
 न्यस्यां भार्यायां च बभूवुरित्यन्वयः ॥ १७-१८ ॥ * * अथाङ्गिरसः सन्तानमाह । प्रजापतेरिति । अङ्गिरसः प्रजापतेः
 पत्नी स्वधा सती च । तत्र स्वधा पितृन् सती त्वथर्वाङ्गिरसं नाम वेदं वेदाभिमानिनं पुरुषं पुत्रत्वेनाकरोत् ॥ १९ ॥ * *
 अथ कृशाश्वसन्तानमाह । कृशाश्वः अर्चिषि भार्यायां धूम्रकेशं पुत्रमजीजनत् । धिषणायां पत्न्यां तु वेदशिरसं देवलश्च वयुनं
 मनुं चेति पुत्रानजीजनत् ॥ २० ॥ * * अथ तार्क्ष्यस्य सन्तानमाह । तार्क्ष्यस्य विनतायाश्चतस्रो भार्याः । तत्र पतङ्गी
 पतगान् पक्षिणः असूत । यामिनी तु शलभान्सूत ॥ २१ ॥ * * सुपर्णेति । विनताया एव नामान्तरम् । सा तु
 साक्षाद्यज्ञेशस्य विष्णोर्वाहनभूतं गरुडं सूर्यस्य सूतमनूरुमरुणं चासूत कद्रूस्त्वनेकशो नागान् सर्पान्सूत ॥ २२ ॥ * *
 अथ सोमस्य पत्नीराह । इन्दोः सोमस्य पत्न्यस्तु कृत्तिकादीनि नक्षत्राणि समविंशतिः हे भारत स च इन्दुः दक्षशापात्
 रोहिण्यामेव प्रेमातिशयेनान्यासूपेक्षारूपाभिन्नितादक्षस्य शापाद्यक्षमग्रहेण राजयक्षमरोगेण पीडितः सन् तासु कृत्तिकादिष्व-
 नपत्योऽऽभूत् ॥ २३ ॥ * * तं दक्षं पुनः प्रसाद्य प्रसन्नं कृत्वा केवलं कला एव लेभे न त्वपत्यानि । कथम्भूताः क्षये
 कृष्णपक्षे अर्दिताः । खण्डिताः क्षयैधिता इति पाठे क्षये सति पुनरेधिता वर्द्धिताः । अथ लोकमातृणां कश्यपपत्नीनां लोकस्य
 शं सुखं कुर्वन्तीति तथा तानि नामानि शृणु लोकानां मातृत्वे हेतुः इदं जगद्यत्प्रसूतं याभिः कश्यपपत्नीभिः प्रसूतम् । ता
 निदिशति । अदितिरिति ॥ २४-२५ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भूतस्य सन्ततिमाह । भूतस्य भार्या नाम्ना भूता भार्या एकादश रुद्रान्सूत तस्यान्या सरूपा भार्या कोटिशो रुद्रान्सूत
 तथा रुद्राणां पार्षदान्सूत । तथा प्रेतान् विनायकांश्च प्रमथरुद्ररूपाणां नामान्याह । रैवत इति ॥ १७-१८ ॥ * *
 आङ्गिरसः प्रजापतेः नाम्ना स्वधा पत्नी पितृन्सूत । अथ तस्यैवान्या भार्या अथर्वाङ्गिरसं वेदं पुत्रत्वेऽकरोत् ॥ १९ ॥ * *
 वेदशिरा इति कृशाश्वस्य नामान्तरम् ॥ २० ॥ * * पुत्राणां जातिभेदसूचनाय यामिनी इति सन्धिकार्याभावः ॥ २१ ॥ * *
 अनूरुम् । ऊरुरहितमरुणमित्यर्थः ॥ २२ ॥ * * यक्षमग्रहार्दितः क्षयरोगार्तः । कीदृश्यः कलाः कृष्णपक्षे क्षयाः क्षीणाः
 शुक्लपक्षे एधिताः वर्द्धिताः वृद्धयभावः छान्दसः । अथ एष वृद्धाविति धातोः । अथवा इधि दीप्ताविति धातुः निष्ठायां नुमो लोपे
 इधिता इति रूपं सिद्धयति । तस्य गुणः । शङ्कराणि सुखकराणि ॥ २३-२४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

भूतस्य द्वे भार्य्ये तयोर्मध्ये सरूपा ॥ १७ ॥ * * रैवतादय एकादश रुद्राः महानिति विशेषणम् । अन्ये
 रुद्रस्य पार्षदा अन्यस्यां भार्य्यायाम् ॥ १८ ॥ * * अङ्गिरसः स्वधा सती चेति द्वे भार्य्ये तयोर्मध्ये स्वधा ॥ १९ ॥ * *
 * * कृशाश्वस्यार्चिर्धिषणेति द्वे भार्य्ये तयोर्मध्ये अर्चिषि ॥ २० ॥ * * तार्क्ष्यस्य तार्क्ष्यनाम्नः कश्यपस्य ॥ २१ ॥
 सुपर्णा विनता अनूरुमरुणम् ॥ २२ ॥ * * रोहिण्यामेव प्रीत्यतिशयेनान्यासामुपेक्षणात् कुपितस्य दक्षस्य शापात् ।
 यक्षमग्रहार्दितः क्षयरोगपीडितः सन् तास्वनपत्योऽभूत् ॥ २३ ॥ * * कला एव लेभे न त्वपत्यानि कीदृशीः क्षये
 कृष्णपक्षे दिताः खण्डिताः सतीः । क्षयैधिता इति पाठे क्षये सति पुनरेधितास्तेनैव वर्द्धिताः सतीः ॥ २४-२५ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

धर्मपत्नीवंशमुक्त्वा भूतपत्नीवंशमाह । सरूपेति । तत्र मूलभूता रैवतादयः सप्त । अजैकपादष्टमः अहिर्बुध्न्यो नवमः बहुरूपो दशमः एकादशो महानित्येकादश रुद्राः । अन्ये अन्यस्यां जाताः रुद्रस्य पार्षदाः ॥ १७-१८ ॥ * * अङ्गिरसो भार्यावंशमाह । स्वधा पितृन् पुत्रत्वे सती च अथर्वाङ्गिरसं नाम वेदं पुत्रत्वे अकरोत् ॥ १९ ॥ * * कृशाश्वभार्यासन्ततिमाह । कृशाश्व इति ॥ २० ॥ * * ताक्ष्यपत्नीवंशमाह । ताक्ष्यस्येत्यादिना ॥ २१ ॥ * * सुपर्णा विनता सूर्यसूतम् अपकाण्डभेदनेन कनिष्ठं साक्षात् यज्ञेश्वाहनं गरुडं चासूतोत्पादितवती ॥ २२ ॥ * * चन्द्रपत्नी सन्तत्यभावमाह । कृत्तिकादीनीति । स चन्द्रः सर्वासु समो भवेति दक्षेणोक्तोऽपि रोहिण्यामत्यन्ततः प्रीतिमानभूत्तन्निमित्तादक्षशापात् यक्षमग्रहार्दितः क्षयरोगपीडितः तासु अनपत्योऽभूत् ॥ २३ ॥ * * क्षयैधिताः क्षये सति एधिताः तेनैव वर्धिताः सतीः कलाः लेभे अथ कश्यपपत्नीनां शङ्कराणि कल्याणकराणि नामानि शृणु । यतः याभ्यः इदं जगत् प्रसूतमुत्पन्नम् ॥ २४-२५ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

भूतस्य द्वे भार्ये । तयोर्वंशमाह—सरूपेति द्वयेन । रुद्राणां मध्ये एकादश मुख्यनामान्याह—रैवत इत्यादिमहानित्यन्तेन ॥ १७ ॥ * * एवमेकादशरूपस्य रुद्रस्य ये पार्षदाः अन्ये च ये घोररूपा भूतप्रेतादयस्तेऽन्यस्यां भार्यायां जाता इति ॥ १८ ॥ * * प्रजापतेरङ्गिरसो द्वे भार्ये, तयोर्मध्ये स्वधानाम पत्नी पितृन् पुत्रत्वेऽकरोत् । अथ च सती नाम पत्नी अथर्वाङ्गिरसं नाम वेदं पुत्रत्वेऽकरोत् ॥ १९ ॥ * * कृशाश्वस्यार्चिधिषणा च द्वे भार्ये । तयोर्वंशमाह—कृशाश्व इति वेदशिरो वेदशिरसमित्यर्थः ॥ २० ॥ * * ताक्ष्यस्य ताक्ष्यनाम्नः कश्यपस्य यामिनी । इतीति सन्ध्यभाव आर्षः तत्सन्ततौ जातिभेदसूचनार्थः ॥ २१ ॥ * * सुपर्णेति विनताया नामान्तरम् । साक्षादिति देवान्तरव्यावृत्त्यर्थं विशेषणम् । इन्द्रादीनामपि यज्ञभागभोक्तृत्वेन फलदातृत्वेन च यज्ञेशत्वव्यवहारात् । साक्षाद्यज्ञेशस्तु तेषामप्यन्तर्यामी भगवान् विष्णुस्तस्य वाहनं गरुडं सूर्यस्य सूतमनूरुमरुणं च सुपर्णाऽसूत ॥ २२ ॥ * * कृत्तिकादीनि या इन्दोः पत्न्यस्तासु सोऽनपत्यः अपत्यानि न लेभे । तत्र हेतुमाह—दक्षशापेति । रोहिण्यामेव प्रेमातिशयेन अन्यासामुपेक्षणात् कुपितस्य दक्षस्य शापात् यक्षमग्रहार्दितः क्षयरोगपीडितः संस्तं दक्षं प्रसाद्य केवलं कला लेभे, न त्वपत्यानि । कीदृशीः क्षये कृष्णपक्षे दिताः खण्डिताः सतीः । क्षयैधिता इति पाठे क्षये सति पुनरेधितास्तेनैव वर्धिताः सतीः ॥ २३ ॥ * * अथेदानीं कश्यपपत्नीनां शङ्कराणि सुखकराणि नामानि चकारादपत्यानि च शृण्वित्यन्वयः । सुखजनकत्वे हेतुमाह—लोकानां मातृणामिति । सर्वलोकमातृत्वं कथं तत्राह—यत्प्रसूतमिदं जगदिति ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवं धर्मभार्याणां संतानमभिधायाथ कश्यपस्य संतानभूयस्त्वात्सोमस्यानपत्यत्वात्तयोरन्वयं पश्चात्कथयिष्यन् भूताङ्गिरःकृशाश्वानां तावत् संतानमाह सरूपेति चतुर्भिः । सरूपेति । भूतस्य शम्भोः, सरूपा सरूपासंज्ञा भार्या, कोटिशः असंख्यातान् रुद्रान्, असूत प्रसूतवती । रुद्राणामसंख्यातत्वमाह श्रुतिः । 'असंख्याता रुद्रा अधिभून्ध्याम्' इत्याद्या । तत्र प्रधानभूतानेकादशरुद्रगणनायकानाह रैवत इति । रैवतः, अजः, भवः भीमः, वामः, उग्रः, वृषाकपिः ॥ १७ ॥ * * अजैकेति । अजैकपाद्, अहिर्बुध्न्यः, बहुरूपः, महान्, इत्येते नायकाः । अन्येऽन्यस्यां भूतसंज्ञभूतभार्यायां संभूताः । घोरा अतिक्रूराः, भूतविनायकाः, रुद्रस्य एकादशात्मकरुद्रगणस्य, पार्षदाश्च, ज्ञेयाः ॥ १८ ॥ * * प्रजापतेरिति । अङ्गिरसः प्रजापतेः, एका स्वधा पत्नी, अन्या सती च पत्नी तत्रस्वधा, पितृन् असूत । अथ सती अथर्वाङ्गिरसं नाम वेदं पुत्रत्वे अकरोत् च ॥ १९ ॥ * * कृशाश्व इति । कृशाश्वः अर्चिषि, भार्यायां धूम्रकेशं पुत्रम् अजीजनत् । धिषणायां भार्यायां वेदशिरः वेदशिरसमित्यर्थः । देवलं वयुनं, मनुम्, इति चतुरः सुतानजीजनत् । केचित्तु वेदशिरा इति पाठं कृत्वा वेदशिरा इति कृशाश्वस्यैव नामान्तरमित्युक्त्वा देवलादीन् पुत्रानित्याहुः ॥ २० ॥ * * अथ ताक्ष्यस्य संतानमाह । ताक्ष्यस्येति । ताक्ष्यस्य विनता, कद्रूः, पतङ्गी, यामिनी इत्येताः चतस्रः भार्याः आसन् । तत्र पतङ्गी, पतगान्, असूत । अथ यामिनी, शलभान् असूत ॥ २१ ॥ * * सुपर्णेति । सुपर्णा विनता, साक्षाद्विषयाहर्षो यो यज्ञेशो विष्णुस्तस्य वाहनं वाहनभूतं, गरुडं, सूर्यसूतं सूर्यस्य सारथिकमर्वावस्थितं, अनूरुमरुणं च असूत । कद्रूः अनेकशः नागान् असूत ॥ २२ ॥ * * अथ सोमस्य पत्नीराह । कृत्तिकादीनि इति ।

हे भारत, कृत्तिकादीनि नक्षत्राणि, सप्तविंशतिभानि तु, इन्दोः सोमस्य पत्न्यः । स इन्दुः, दक्षशापात् रोहिण्यामेव प्रेमाति-
शयेनान्यासामुपेक्षारूपनिमित्तजादक्षशापात्, यक्षमग्रहेण राजयक्षमरोगेणार्दितः पीडितः सन्, तासु कृत्तिकादिषु अनपत्यः
अनुत्पन्नपुत्रः, अभूत् । पुनः, तं दक्षं प्रसाद्य संप्रसन्नं कृत्वा, सोमः क्षये कृष्णपक्षे, दिताः खण्डिताः, पाठान्तरे क्षये सति
पुनरेधितास्तेनैव वर्द्धिताः, कलाः एव, लेभे । न त्वपत्यानि ॥ २३ ॥ * * शृण्वति । किं च अथ लोकानां मातृणां
कश्यपपत्नीनां, शंकराणि सुखकराणि, नामानि शृणु । तासां लोकमावृत्वे हेतुः । इदं जगत्, यत्प्रसूतं याभिः कश्यप-
पत्नीभिः प्रसूतम् ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

भूतकी पत्नी दक्षनन्दिनी सरूपाने कोटि-कोटि रुद्रगण उत्पन्न किये । इनमें रैवत, अज, भव, भीम, वाम, उग्र,
वृषाकपि, अजैकपाद, अहिर्बुध्न्य, बहुरूप और महान्—ये ग्यारह मुख्य हैं । भूतकी दूसरी पत्नी भूतासे भयङ्कर भूत और
विनायकादिका जन्म हुआ । ये सब ग्यारहवें प्रधान रुद्र महान्के पार्षद् हुए ॥ १७-१८ ॥ * * अङ्गिरा प्रजापतिकी
प्रथम पत्नी स्वधाने पितृगणको उत्पन्न किया और दूसरी पत्नी सतीने अथर्वाङ्गिरस नामक वेदको ही पुत्ररूपमें स्वीकार
कर लिया ॥ १९ ॥ * * कृशाश्वकी पत्नी अर्चिसे धूम्रकेशका जन्म हुआ और धिष्णासे चार पुत्र हुए—वेदशिरा,
देवल, वयुन और मनु ॥ २० ॥ * * तार्क्ष्यनामधारी कश्यपकी चार स्त्रियाँ थीं—विनता, कद्रू, पतङ्गी और यामिनी ।
पतङ्गीसे पक्षियोंका और यामिनीसे शलभों (पतंगों) का जन्म हुआ ॥ २१ ॥ * * विनताके पुत्र गरुड हुए, ये
ही भगवान् विष्णुके वाहन हैं । विनताके ही दूसरे पुत्र अरुण हैं, जो भगवान् सूर्यके सारथि हैं । कद्रूसे अनेकों नाग उत्पन्न
हुए ॥ २२ ॥ * * परीक्षित ! कृत्तिका आदि सत्ताईस नक्षत्राभिमानिनी देवियाँ चन्द्रमाकी पत्नियाँ हैं । रोहिणीसे
विशेष प्रेम करनेके कारण चन्द्रमाको दक्षने शाप दे दिया, जिससे उन्हें क्षयरोग हो गया था । उन्हें कोई सन्तान नहीं
हुई ॥ २३ ॥ * * उन्होंने दक्षको फिरसे प्रसन्न करके कृष्णपक्षकी क्षीण कलाओंके शुक्लपक्षमें पूर्ण होनेका वर तो
प्राप्त कर लिया, (परन्तु नक्षत्राभिमानिनी देवियोंसे उन्हें कोई सन्तान न हुई) ॥ २४ ॥

अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत् । अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्टा सुरसा इला ॥ २५ ॥
मुनिः क्रोधवशा ताम्रा सुरभिः सरमा तिभिः । तिमेर्यादोगणा आसन् श्वापदाः सरमासुताः ॥ २६ ॥
सुरभेर्महिषा गावो ये चान्ये द्विशफा नृप । ताम्रायाः श्येनगृध्राद्या मुनेरप्सरसां गणाः ॥ २७ ॥
दन्दशूकादयः सर्पा राजन् क्रोधवशात्मजाः । इलाया भूरुहाः सर्वे यातुधानाश्च सौरसाः ॥ २८ ॥
अरिष्टायाश्च गन्धर्वाः काष्ठाया द्विशफेतराः । सुता दनोरेकषष्टिस्तेषां प्राधानिकाञ्च शृणु ॥ २९ ॥
द्विमूर्धा शम्बरोऽरिष्टो हयग्रीवो विभावसुः । अयोमुखः शङ्कुशिराः स्वर्मानुः कपिलोऽरुणः ॥ ३० ॥
पुलोमा वृषपर्वा च एकचक्रोऽनुतापनः । धूम्रकेशो विरूपाक्षो विप्रचित्तिश्च दुर्जयः ॥ ३१ ॥
स्वर्मानोः सुप्रभां कन्यामुवाह नमुचिः किल । वृषपर्वाणस्तु शर्मिष्ठां ययातिर्नाहुषो बली ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतम् इदम् जगत् अदितिः दितिः दनुः काष्ठा अरिष्टा सुरसा च
इला ॥ २५ ॥ * * मुनिः क्रोधवशा ताम्रा सुरभिः सरमा तिभिः तिमेः यादोगणाः सरमासुताः श्वापदाः
आसन् ॥ २६ ॥ * * नृप सुरभेः महिषाः गावः च ये अन्ये द्विशफाः ताम्रायाः श्येनगृध्राद्याः मुनेः अप्सरसां

गणाः ॥२७॥ * * राजन् दंदशूकादयः सर्पाः क्रोधवशात्मजाः इलायाः सर्वे भूरुहाः च सौरसाः यातुधानाः च ॥२८॥ * * अरिष्टायाः गंधर्वाः च काष्ठायाः द्विशफेतराः दनोः एकषष्टिः सुताः तेषां प्राधानिकान् शृणु ॥ २९ ॥ * * द्विमूर्धा शंबरः अरिष्टः हयग्रीवः विभावसुः अयोमुखः शंकुशिराः स्वर्भानुः कपिलः अरुणः ॥ ३० ॥ * * पुलोमा च वृषपर्वा एकचक्रः अनुतापनः धूम्रकेशः विरुपाक्षः विप्रचित्तिः च दुर्जयः ॥ ३१ ॥ * * नमुचिः स्वर्भानोः सुप्रभां कन्याम् उवाह किल नाहुषः बली ययातिः तु वृषपर्वणः शर्मिष्ठां ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अल्पत्वेन सुगमत्वाद्यथायथं व्युत्क्रमेण तासां वंशानाह । तिमेरित्यादिना ॥ २६-२७ ॥ * * सौरसाः सुरसायाः पुत्राः ॥ २८ ॥ * * प्राधानिकान्मुख्यानष्टादश शृणु ॥ २९-३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तासामदित्यादीनां व्युत्क्रमेण क्रमपरित्यागेन सूचीकटाहन्यायमाश्रित्याह—तिमेरिति । यादोगणा जलचरजीवगणाः 'यादांसि जलजंतवः' इत्यमरः श्वापदा हिंसाशीलचतुष्पदाः ॥ २६ ॥ * * ये चान्ये द्विखुरा मृगादयः । 'शर्कं ह्रीवे खुरः पुमान्' इत्यमरः । आदिना चिह्नादिग्रहः ॥ २७ ॥ * * राजन्निति । श्रवणे देदीप्यमानांतःकरणत्वादुक्तम् । आदिनां सर्पजात्यंतरग्रहः ॥ २८ ॥ * * द्विशफेतरा एकखुरा अश्वादिपशवः ॥ २९-३१ ॥ * * नमुचिर्देवः । नाहुषो नहुषपुत्रः ॥ ३२-३३ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अदितिरिति । स्पष्टम् । सन्ध्यभावावापौ ॥ २५ ॥ * * अल्पत्वेन सुगमत्वाद्यथायथं सूचीकटाहन्याय-मनुसृत्य व्युत्क्रमेण तासां वंशानाह—तिमेरिति । यादोगणाः मत्स्यादयो जलचराः श्वापदा व्याघ्रादयो वनचराः । स्पष्टमन्यत् ॥ २६ ॥ * * ताम्राया इति । स्पष्टम् ॥ २७ ॥ * * इलाया इति । भूरुहाः वृक्षायाः सौरसाः सुरसायाः इमे पुत्राः द्विशफेतराः एकशफा अश्वगर्दभादयः । स्पष्टमन्यत् ॥ २८ ॥ * * सुता इति सार्द्धद्वयम् । एकषष्टिसङ्ख्याका दनोः पुत्रा जातास्तेषां मध्ये प्राधानिकान् मुख्यानष्टादश शृणु । द्विमूर्ध्वेति ॥ २९-३० ॥ * * स्वर्भानोरिति । वृषपर्वणः शर्मिष्ठां कन्यां बली नाहुषपुत्रः ययातिः उवाह ॥ ३१ ॥ * * वैश्वानरेति । वैश्वानरो दनोः पुत्रः ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

अल्पत्वेन सुगमत्वाद्यथायथं व्युत्क्रमेण तासां वंशानाह । तिमेरिति । तिमेः कश्यपस्य भार्यायाः यादोगणाः आसन् । सरमायाः सुताः श्वापदाः श्वानः व्याघ्रमार्जारादयश्चासन् । सुरभेः पुत्रास्तु सहिषा गावश्चान्ये द्विशफाश्चासन् । हे नृप ! ताम्रायाश्च पुत्राः श्येनाः गुह्राः आदिशब्देन श्येनादिसदृशा बलिनः पक्षिणो विवक्षिताः । मुनेः सुतास्त्वप्सरसां गणाः हे राजन् ! क्रोधवशाया आत्मजास्तु दंदशूकादयः दंशनस्वभावादयः सर्पा आसन् । इलायास्तु सर्वे भूरुहाः आत्मजाः । सौरसाः सुरसायाः अपत्यानि सर्वे यातुधानाः । अरिष्टायास्त्वात्मजा गन्धर्वाः । काष्ठायास्तु द्विशफेतराः एकशफाः अश्वगर्दभाः बभूवुः । दनोः सुतास्त्वेकषष्टिस्तेषां मध्ये प्राधानिकानष्टादश पुत्रान् शृणु ॥ २६-२९ ॥ * * द्विमूर्धा च शम्बरश्च अरिष्टश्च हयग्रीवश्च विभावसुश्च अयोमुखश्च शंकुशिराश्च स्वर्भानुश्च कपिलश्चारुणश्च पुलोमा च वृषपर्वा च एकचक्रश्च अनुतापनश्च धूम्रकेशश्च विरुपाक्षश्च विप्रचित्तिश्च दुर्जयश्चैतेऽष्टादश ॥ ३०-३१ ॥ * * एषां मध्ये स्वर्भानुः नमुचिः कन्यां दुहितरं सुप्रभामुवाह उपयेमे स्वर्भानुरत्रान्यो दनुजः न तु राहुः तस्योत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । वृषपर्वणस्तु कन्यां शर्मिष्ठां नाहुषो नहुषात्मजो बलवान् ययाती राजोवाह ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अत्रापि मिथो वैलक्षण्यद्योतनाय सन्धिकार्यभावाः ॥ २५ ॥ * * सूचीकटाहन्यायेन प्रातिलोभ्येन सन्तति-माह । तिमेरिति ॥ २६-२७ ॥ * * भूरुहाः वृक्षाः । सुरसायाः पुत्राः सौरसाः ॥ २८ ॥ * * द्विशफेतराः एकशफाः । प्राधानिकं प्रधानविषयसङ्ख्यानम् ॥ २९-३२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सूचीकटाहक्रमेण तासां वंशानाह । तिमिरित्यादिना ॥ २६-३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

तासां संततीर्वर्णयति । तिमेरित्यादिना । यादोगणाः जलचरगणाः ॥ २६-२७ ॥ * * सौरसाः सुरसा-
सुताः ॥ २८ ॥ * * प्राधानिकान् मुख्यान् शृणु ॥ २९-३१ ॥ * * प्राधानिकानुक्त्वा तन्मध्ये केषाञ्चिद्वं-
शानाह । स्वर्भानोरिति ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तासां नामान्याह—अदितिरिति । काष्ठा अरिष्टेति सुरसा इलेति च सन्ध्यभाव आर्षः ॥ २५ ॥ * *
सूचीकटाहन्यायेन तासां वंशानाह—तिमेरिति । यादोगणाः मत्स्यादयो जलचराः । श्वापदाः व्याघ्रादयो वन-
चराः ॥ २६-२७ ॥ * * भूरुहाः वृक्षाद्याः । सौरसाः सुरसायाः पुत्राः । द्विशफेतराः एकशफा अश्वगर्भमा-
दयः ॥ २८ ॥ * * एकषष्टिसङ्ख्याका दनोः पुत्रा जातास्तेषां मध्ये प्राधानिकान् मुख्यान् शृणु । तानष्टादश दर्शयति—
द्विमूर्द्धेति द्वयेन ॥ २९-३० ॥ * * तुष्टार्थे ॥ ३१ ॥ * * बलीति विशेषणेन कूपे पतितायास्तस्यास्तेन ततो
निस्सारणं तद्विवाहे निमित्तं सूचयति । शर्मिष्ठासुवाहेत्यनुषङ्गः । वैश्वानरो दनोः पुत्रस्तत्सुताः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ता नाम्ना निर्दिशति अदितिरिति । अदितिः, दितिः, दनुः, काष्ठा, अरिष्टा, सुरसा, इला, मुनिः, क्रोधवशा, ताम्रा,
सुरभिः, सरमा, तिमिः ॥ २५ ॥ * * अल्पतया सुगमत्वाद्व्युक्रमेण तासां वंशानाह । तिमेरिति । तिमेः कश्यप-
भार्यायाः, यादोगणाः यादांसि जलजन्तवस्तद्गणाः, आसन् । सरमासुताः सरमाख्यकश्यपपत्नीपुत्राः, श्वापदाः,
श्वव्याघ्रभार्जारादयः, आसन् । सुरभेः पुत्रास्तु, महिषा गावः, हे नृप ये अन्ये, द्विशफा द्विचराः, ते च आसन् ॥ २६ ॥ * *
ताम्राया इति । ताम्रायाः कश्यपपत्न्याः, पुत्रास्तु सेनाश्च गृध्राश्च, ते आद्या येषान्ते, आसन् । मुनेः मुन्याख्यकश्यप-
पत्न्याः, अपत्यानि तु, अप्सरसां गणा आसन् । हे राजन्, क्रोधवशात्मजाः क्रोधवशाख्यकश्यपपत्न्यपत्यानि तु
दन्दशूको दशनस्वभाव आदिमुख्यो येषान्ते सर्पा आसन् ॥ २७ ॥ * * इलाया इति । इलाया इलाख्य-
कश्यपपत्न्याः, सुताः सर्वे भूरुहास्तरवः, आसन् । सौरसाश्च सुरसाख्यकश्यपपत्नीसुतास्तु सर्वे यातुधानाः
आसन् । अरिष्टायाः अरिष्टाख्यकश्यपपत्न्याः सुतास्तु, गन्धर्वाः, आसन् । काष्ठायाः काष्ठाख्यकश्यपपत्न्याः, सुताः
द्विशफेतराः एकशफा अश्वगर्भमादयः, बभूवुः ॥ २८ ॥ * * सुता इति । दनोः दनुसंज्ञकश्यपपत्न्यः, एकषष्टिः
सुताः आसन् । तेषां मध्ये, प्राधानिकान् प्रधानताभाजोऽष्टादश पुत्रान्, शृणु । द्विमूर्धा, शम्बरः, अरिष्टः, हयग्रीवः,
विभावसुः ॥ २९ ॥ * * अयोमुख इति । अयोमुखः, शङ्कुशिराः, स्वर्भानुः, कपिलः, अरुणः, पुलोमा, वृषपर्वा, एकचक्रः,
अनुतापनश्च ॥ ३० ॥ * * धूम्रकेश इति । धूम्रकेशः, विरूपाक्षः, विप्रचित्तिः, दुर्जयश्च । एषां मध्ये, स्वर्भानोः, सुप्रभो
कन्यां नमुचिः, उवाह किल । वृषपर्वणः शर्मिष्ठां पुत्रीं तु, बली महाबलयुक्तः, नाहुषो नहुषपुत्रः, ययातिः उवाह । स्वर्भानुरत्रान्यो
दनुजः न तु राहुस्तदुत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वान् ॥ ३१ ॥ * * वैश्वानरे इति । उपदानवी, हयशिरा, पुलोमा, तथा, कालका,
एताः च चतस्रः याश्च चारुदर्शनाः, वैश्वानरसुताः, आसन् । तासां मध्ये, हे नृप, उपदानवी हिरण्याक्षः, उपयमे । हयशिरा
हयशिरसं, क्रतुः प्रजापतिः, उदवहन् ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

अब तुम कश्यपपत्नियोंके मङ्गलमय नाम सुनो । वे लोकमाताएँ हैं । उन्हींसे यह सारी सृष्टि उत्पन्न हुई
है । उनके नाम हैं—अदिति, दिति, दनु, काष्ठा, अरिष्टा, सुरसा, इला, मुनि, क्रोधवशा, ताम्रा, सुरभि, सरमा
और तिमि । इनमें तिमिके पुत्र हैं—जलचर जन्तु और सरमाके बाघ आदि हिंसक जीव ॥ २५-२८ ॥ * *
सुरभिके पुत्र हैं—मैंस, गाय तथा दूसरे दो खुरवाले पशु । ताम्राकी सन्तान हैं—बाज, गीध आदि शिकारी
पक्षी । मुनिसे अप्सराएँ उत्पन्न हुई ॥ २७ ॥ * * क्रोधवशाके पुत्र हुए—साँप, बिच्छू आदि विषैले जन्तु । इलासे
वृक्ष, लता आदि पृथ्वीमें उत्पन्न होनेवाली वनस्पतियाँ और सुरसासे यातुधान (राक्षस) ॥ २८ ॥ * * अरिष्टासे
गन्धर्व और काष्ठासे घोड़े आदि एक खुरवाले पशु उत्पन्न हुए । दनुके इकसठ पुत्र हुए । उनमें प्रधान-प्रधानके नाम

मुनो ॥ २९ ॥ * * द्विमूर्धा, शम्बर, अरिष्ट, हयग्रीव, विभावसु, अयोमुख, शङ्कुशिरा, स्वर्भानु, कपिल, अरुण, पुलोमा, वृषपर्वा, एकचक्र, अनुतापन, धूम्रकेश, विरूपाक्ष, विप्रचित्ति और दुर्जय ॥ ३०-३१ ॥ * * स्वर्भानुकी कन्या सुप्रभासे नमुचिने और वृषपर्वाकी पुत्री शर्मिष्ठासे महाबली नहुषनन्दन ययातिने विवाह किया ॥ ३२ ॥

वैश्वानरसुता याश्च चतस्रश्चारुदर्शनाः । उपदानवी हयशिरा पुलोमा कालका तथा ॥ ३३ ॥
उपदानवीं हिरण्याक्षः क्रतुर्हयशिरां नृप । पुलोमां कालकां च द्वे वैश्वानरसुते तु कः ॥ ३४ ॥
उपयेमेऽथ भगवान् कश्यपो ब्रह्मचोदितः । पौलोमाः कालकेयाश्च दानवा युद्धशालिनः ॥ ३५ ॥
तयोः षष्टिसहस्राणि यज्ञघ्नांस्ते पितुः पिता । जघान स्वर्गतो राजन्नेक इन्द्रप्रियङ्करः ॥ ३६ ॥
विप्रचित्तिः सिंहिकायां शतं चैकमजीजनत् । राहुज्येष्ठं केतुशतं ग्रहत्वं य उपागतः ॥ ३७ ॥
अथातः श्रूयतां वंशो योऽदितेरनुपूर्वशः । यत्र नारायणो देवः स्वांशेनावतरद् विभुः ॥ ३८ ॥
विवस्वानर्यमा पूषा त्वष्टाथ सविता भगः । धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः ॥ ३९ ॥
विवस्वतः श्राद्धदेवं संज्ञासूयत वै मनुम् ।

मिथुनं च महाभागा यमं देवं यमीं तथा । सैव भूत्वाथ वडवा नासत्यौ सुषुवे शुवि ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—चारुदर्शनाः चतस्रशः याः वैश्वानरसुताः उपदानवी हयशिरा पुलोमा तथा च कालका ॥ ३३ ॥ * *
नृप हिरण्याक्षः उपदानवीं क्रतुः हयशिरां पुलोमां च कालकां वैश्वानरसुते तु ब्रह्मचोदितः भगवान् कः कश्यपः उपयेमे आ
पौलोमाः च कालकेयाः दानवाः युद्धशालिनः ॥ ३४-३५ ॥ * * राजन् ते पितुः पिता इन्द्रप्रियङ्करः एकः स्वर्गतः तयोः
यज्ञघ्नान् षष्टिसहस्राणि जघान ॥ ३६ ॥ * * विप्रचित्तिः सिंहिकायां राहुज्येष्ठं केतुशतं शतं च एकम् अजी-
जनत् यः ग्रहत्वम् उपागतः ॥ ३७ ॥ * * अथ अतः यः अदितेः वंशः सः अनुपूर्वशः श्रूयतां यत्र नारायणः देवः विभुः
स्वांशेन अवतरत् ॥ ३८ ॥ * * विवस्वान् अर्यमा पूषा त्वष्टा अथ सविता भगः धाता विधाता वरुणः मित्रः शक्रः
उरुक्रमः ॥ ३९ ॥ * * विवस्वतः संज्ञा श्राद्धदेवं मनुम् असूयत वै च महाभागा देवं यमं च यमीं मिथुनं तथा अथ सा
एव वडवा भूत्वा भुवि नासत्यौ सुषुवे ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

वैश्वानरो दनोः पुत्रस्तस्य सुताः ॥ ३३ ॥ * * कः प्रजापतिः कश्यप उपयेमे इत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ * *
दानवीपरिणयने हेतुर्ब्रह्मणा चोदित इति ॥ ३५ ॥ * * तयोः षष्टिसहस्राणि निवातकवचा नाम पुत्रा जातास्तांश्च
स्वर्गतः संस्ते पितामहोऽर्जुनो जघान ॥ ३६ ॥ * * राहुज्येष्ठो यस्य ॥ ३७-३८ ॥ * * असूयताजनयत् ।
भुवि वर्तमाना ॥ ४० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

क्रतुर्दैत्यः ॥ ३४ ॥ * * ननु दानवीं पौत्रीं कथं कश्यप उपयेमे इति चेत्तत्राह—“उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यौ
भूतेषु पार्थिव । ऋषयोऽत्र न मुह्यन्ति विद्वांसश्चैव ये जनाः ।” इति हरिवंशदिपर्वद्वितीयाध्यायात् । अस्यार्थः—भूतेषु पश्वादिषु
उत्पत्तिर्नित्या स्वाभाविकी सापिंडधनियमं विना प्रजोत्पादनं स्वाभाविकं तथा मनुष्येषु निरोधो नित्यः । ‘असपिंडामुद्वहेत्’
इत्यादिनियमः स्वाभाविकः यद्यप्येवं तथाप्यत्र ऋषयः “प्रजापतिस्त्वां दुहितरमभ्ययात्” इत्यादिश्रुतिदर्शिनो विद्वांसश्च सापिंड-
यशास्त्रस्यानित्यांगमिवाचरणार्थत्वं जानाना न मुह्यन्ति विश्वसृजां कार्यगौरवाच्छ्रुत्यपेक्षयाधुनिकस्य सापिंडयशास्त्रस्योल्लंघने
न दोष इति भावः । इत्यभिप्रेत्यैव स्वामिचरणैरपि व्याख्यातमुपदानवीपरिणयने हेतुः ब्रह्मणा ‘प्रजापतिः स्वां दुहितरम्’ इत्यादि-

वेदेन हिरण्यगर्भेण वा ॥ ३५ ॥ * * तयोः पुलोमाकालिकयोः । शतसहस्रायुतलक्षादीनां नियतस्त्रीवत्वमाश्रित्याह—
षष्टिसहस्राणि यज्ञानानिति । यज्ञादिकर्मनाशकान् । ते पितुरभिमन्योः पिताऽर्जुनः विद्याभ्यासार्थमिन्द्रलोकं गतो गुरुदक्षि-
णानिमित्तं जघानेति महाभारते वनपर्वणि वर्णितं विस्तरेण ॥ ३६ ॥ * * सिंहिकायां हिरण्यकशिपुभगिन्याम् । “दितेः
सुतो हिरण्याक्षो हिरण्यकशिपुस्तथा । कन्या च सिंहिका नाम बभूव कुरुसत्तम ।” इति पुराणांतरोक्तेः । केतूनां शतं यस्मिस्तत् ।
एकाधिकं शतमस्य विवरणं राहुज्येष्ठमिति । केतूनां शतत्वं ज्योतिश्शास्त्रे वर्णितम् “वरुणस्य दश सुताश्चतुर्विंश रवेः सुताः ।
अग्नेः पुत्राश्चतुर्विंश यमस्य नव कीर्त्तिताः । अष्टादश कुबेरस्य वायोर्विंशतिरेव च । एवं संख्या च केतूनां शतं पञ्चोत्तरं भवेत् ॥”
इति ज्योतिर्निबन्धे । चकारेणानुक्ता अपि पञ्च ग्राह्याः ॥ ३७ ॥ * * अथ मंगले । “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इतिवदस्य
वेदरूपता सूचिता । अतो दन्वादिवंशकथनोत्तरम् । यत्रादितेर्वंशे । स्वांशेन वामनरूपेण ॥ ३८ ॥ * * द्वादशादित्या-
ननुकामति विवस्वानिति ॥ ३९ ॥ * * संज्ञा विश्वकर्मपुत्री । यमी यमुनाम् । सैव संज्ञैवाथ तत्तेजोऽसहमाना
तपश्चरन्ती बडवा तुरंगी भूत्वा । नासत्यावध्विनीकुमारौ ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

उपदानवीमिति सार्द्धम् । अथ पुलोमां कालकां चेति द्वे वैश्वानरस्य सुते ब्रह्मणा चोदितः कः प्रजापतिर्भगवान्
कश्यपः उपयेमे । तयोरतिबलत्वात् कश्यपं विना तन्मनोरथपूर्त्यसंभवात् ब्रह्मरेणया अधर्ममपि पौत्रीपरिणयनमङ्गी-
कृतवान् ॥ ३३-३४ ॥ * * पौलोमा इति सार्द्धम् । हे राजन् ! तयोः पुलोमाकालिकयोः पुत्राः पौलोमाः कालकेयाश्च
दानवा युद्धशालिनो महापराक्रमवन्तः षष्टिसहस्रसङ्ख्याका निवातकवचसंज्ञका जाताः । तांश्च यज्ञघ्नान्स्वर्गं गतः इन्द्रस्य
प्रियङ्कुरः एक एव ते पितुः पिता अर्जुनः जघान ॥ ३५ ॥ * * विप्रचित्तिरिति । पूर्वार्द्धे स्पष्टम् । शतं चैकमित्यस्य
विवरणं राहुज्येष्ठो यस्य तत् तत्केतूनां शतम् इति यः केतुभिः सहितो राहुः ग्रहत्वमुपागतः ॥ ३६ ॥ * * अथेति ।
सङ्कलार्थः यः अदितेर्वंशः सः अतोऽग्रे अनुपूर्वशः क्रमेण श्रूयताम् । योऽत्र विभुः नारायणो देवः स्वांशेन वामनरूपेण अवतरत्
अवातरत् । अडभाव आर्षः ॥ ३७ ॥ * * विवस्वानित्याद्याः द्वादशादित्या अदितेः सुताः ॥ ३८ ॥ * * विवस्वतः
इति सार्द्धम् । महाभागा विवस्वतो भार्या संज्ञा श्राद्धदेवाख्यं मनुमसूयत । तथा यमी यमुनां यमं देवं चेति मिथुनमपि
संज्ञैवासूत । सैव बडवा भूत्वा भुवि गता सती नासत्यावध्विनीकुमारौ सुषुवे ॥ ३९ ॥ * * छायेति । छायाख्या
द्वितीया पत्नी तु ततः विवस्वतः शनैश्चरं तथा सावर्णिं मनुं तपती नाम कन्यां च लेभे । या तपती संवरणं राजानं
पतिं वव्रे ॥ ४० ॥

वीरराघवव्याख्या

उपदानवीहयशिरापुलोमाकालिकाख्याः ॥ ३३ ॥ * * तासां मध्ये उपदानवीं हिरण्याक्ष उदवहत् हयशिरां
तु क्रतुः प्रजापतिः द्वे वैश्वानरस्य सुते पुलोमाकालिकाख्ये तु कः कश्यपः उपयेमे दानवीपरिणयने हेतुः । ब्रह्मणा चोदित इति ।
तयोः पुलोमाकालिकयोः षष्टिसहस्राणि पौलोमास्तेषामेव निवातकवचा इति नामान्तरम् । तथा कालकेयाश्च युद्धशालिनो
दानवा जाताः तांश्च दानवान् यज्ञघ्नान् ते तव पितुः पितार्जुनः कदाचिदेकः स्वर्लोकः गतः इन्द्रस्य प्रियङ्कुरो भूत्वा
जघान हतवान् ॥ ३४-३६ ॥ * * विप्रचित्तिः सिंहिकायां भार्यायां शतं चैकमेकशतं दानवानजीजनत् तत्रैकशतमध्ये
राहुज्येष्ठः इतरे शतं तु केतवः राहुज्येष्ठमिति पाठे राहुज्येष्ठो यस्य तत्केतुशतमित्यर्थः । कोऽसौ राहुर्ज्येष्ठमजीजनत् तत्राह ।
यो ग्रहत्वमुपागतः प्राप्तः स्वयं दानवाधमोऽपि भगवदनुग्रहवशात् ग्रहत्वमुपागत इत्युक्तं पञ्चमे ॥ ३७ ॥ * * अथ
तिम्यादीनां वंशश्चरणानन्तरमतस्तासां वंशस्य श्रुतत्वादितेर्वंशः श्रूयताम् । मया कथ्यमान इति शेषः । दितेर्वंशस्त्वष्टादशा-
ध्याये वक्ष्यते । अदितेर्वंशं विशिनष्टि । यत्र वंशे विभुर्नारायणो देवः स्वांशेनावतरत् ॥ ३८ ॥ * * विवस्वदादयः
पुत्रास्तत्रोरुक्रमो भगवान् साक्षादवतीर्णः ॥ ३९ ॥ * * तत्र विवस्वतः भार्या संज्ञाख्या श्राद्धदेवं यमं यमीं चेति
मिथुनं च यमयमीरूपं च मिथुनमसूयत असूत । हे महाभाग ! सैव संज्ञैव बडवा भूत्वा भुवि वर्तमाना नासत्यावध्विनी
सुषुवे ॥ ४० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ते तव पितुरभिमन्योः पितार्जुनः ॥ ३६-३९ ॥ * * भुवि वर्तमानेति शेषः । नाम्ना बडवा ॥ ४०-४२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

वैश्वानरो दनोः पुत्रस्तस्य सुताः ॥ ३३-३४ ॥ * * दानवीपरिणये हेतुर्ब्रह्मणा चोदित इति ॥ ३५ ॥ * * तयोः षष्टिसहस्राणि निवातकवचा जाताः । तांश्च स्वर्गं गतः सन् तव पितामहोऽर्जुनो जघान ॥ ३६-३९ ॥ * * नासत्यावधिनीकुमारौ ॥ ४०-४१ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

या वैश्वानरस्य दनुपुत्रस्य सुतास्ताः शृण्वति शेषः ॥ ३३-३४ ॥ * * दनुपुत्रकन्यास्वीकारे कारणमाह । ब्रह्मणोदित इति । तयोः पुलोमाकालिकयोः षष्टिसहस्राणि यज्ञघ्ना असुरा जाता इति शेषः । ते च पौलोमाः कालिकेयाश्च दनुदौहित्रत्वादानवाः । तांश्च ते पितुरभिमन्योः पिता अर्जुनः जघान । इन्द्रस्य गुरोः विद्यासमाप्तौ दानववधेन प्रियङ्करः । असूयत अजनयत् विवस्वद्वयात् वडवा भूत्वा तत एवाश्वरूपिणः सकाशात् नासत्यौ सुषुवे ॥ ३५-४० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ता दर्शयति-उपदानवीति । उवाहेत्यत्राप्यनुषङ्गः ॥ ३३ ॥ * * कः प्रजापतिः कश्यप उपयेमे । तस्य दानवीपरिणयने सृष्टिवृद्धयर्थं ब्रह्मप्रेरणं हेतुमाह-ब्रह्मचोदित इति ॥ ३४ ॥ * * तयोः पुलोमाकालिकयोः पुत्राः पौलोमाः कालिकेयाश्च दानवा युद्धशालिनो महापराक्रमवन्तः षष्टिसहस्रसङ्ख्याका निवातकवचसङ्गता जाताः तांश्च स्वर्गं गतः संस्ते पितामहो जघानेत्यन्वयः । एक इति अर्जुनस्यातिरश्चित्वं सूचयति । तद्धनने हेतुमाह-इन्द्रप्रियङ्कर इति इन्द्रप्रार्थनयेत्यर्थः । इन्द्रस्य तैः किमपकृतमित्यपेक्षायामाह-यज्ञघ्नानिति । सकलदेवोपभोग्ययज्ञविनाशनमेव तदपकार इति भावः । अर्जुनवंशे जातो भवानपि महाशूरः कलिनिग्रहादिप्रसिद्धेरिति सूचयन् सम्बोधयति-हे राजन्निति ॥ ३५ ॥ * * राहुर्ज्येष्ठो येषां तत् ॥ ३६ ॥ * * अदेति मङ्गलार्थः । अतोऽप्रे । स्वांशेन वामनरूपेण । विभुर्देवकार्यसम्पादने समर्थः ॥ ३७ ॥ * * द्वादशादित्यानाह-विवस्वानिति ॥ ३८ ॥ * * विवस्वतो भार्या संज्ञा । असूयत अजनयत् यमीं यमुनाम् । भुवि गता सती नासत्यौ अश्विनीकुमारौ ॥ ३९ ॥ * * ततो विवस्वतः ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

पुलोमामिति । हे नृप, पुलोमां कालकां च, द्वे वैश्वानरस्मृते तु, ब्रह्मणा चोदितः अनुमतः, कः प्रजापतिः, भगवानुक्तपरिणयनजदोषनिवर्तनसमर्थः, कश्यपः, अथ ब्रह्मज्ञां मन्यमान उपयेमे एव ॥ ३३ ॥ * * पौलोमा इति । पौलोमाः कश्यपात्पुलोमायां जाताः, कालिकेयाः कश्यपपत्न्यां कालकायां जाताश्च, ये दानवाः युद्धशालिनः, अभवन् । तयोः पौलोमकालिकेयोः, षष्टिसहस्राणि षष्टिसहस्रमितांस्तानित्यर्थः । यज्ञघ्नान्, विदित्वा, ते तव पितुरभिमन्योः, पिता अर्जुनः, हे राजन्, स्वर्गतः स्वर्गं गतः, एकोऽसहायः, इन्द्रस्य प्रियङ्करः सन्, जघान हतवान् । एतेषामेव निवातकवचा इति नामान्तरं बोध्यम् ॥ ३४ ॥ * * विप्रचित्तिरिति । विप्रचित्तिः, सिद्धिकायां पत्न्यां, शतम् एकं च, एकाधिकं शतमित्यर्थः । अजीजनत् । तच्च राहुर्ज्येष्ठो यस्मिन्स्थाविधं, केतुशतं, यो ज्येष्ठत्वेनाभिहितोऽसौ राहुः क इत्यत्राह । यः ग्रहत्वम् उपागतः, स्वयं दानवाधमोऽपि भगवदनुग्रहवशाद्ग्रहभावं प्राप्तः स राहुरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ * * अथेति । अथातस्त्वित्यादिवंशश्रवणानन्तरं, अनुपूर्वशः अनुक्रमेण, अदितेः वंशः श्रूयताम् । मया कथ्यमान इति शेषः । दितेर्वंशस्त्वष्टादशोऽध्याये वक्ष्यते । अदितिवंशं विशिनष्टि । यत्र यस्मिन्नदितेर्वंशे, विभुः सर्वान्तरात्मा देवः, नारायणः, स्वांशेन सकलेन निजैश्वर्येण सहेत्यर्थः । अवातरत्प्रादुर्बभूव हि ॥ ३६ ॥ * * विवस्वदादीनदितिपुत्रानाह । विवस्वानिति । विवस्वान्, अर्यमा, पूषा, त्वष्टा, अथ सविता, भगः, धाता, विधाता, वरुणः, मित्रः, शक्रः, उरुक्रमः, अत्र विष्णुपुराणे तु 'चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमासन् ये तुषिताः स्मृताः । वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृताः' इत्युक्तमस्ति । विवस्वदादिद्वादशसु उरुक्रमः साक्षाद्वरिवंशः ॥ ३७ ॥ * * विवस्वत इति । विवस्वतः, संज्ञा संज्ञाख्या भार्या, श्राद्धदेवं, मनुं, तथा हे महाभाग, यमं देवं, यमीं यमुनां च, इति मिथुनं, असूयत वै । सा एव संज्ञैव, वडवाऽश्विनी भूत्वा, अथ भुवि नासत्यावधिनीकुमारौ, सुषुवे असूयत ॥ ३८ ॥ * * छायेति । छायासंज्ञया सृष्टा छायाख्या विवस्वत्पत्नी, शनैश्चरं, ततः सावर्णिं मनुं च, तपतीं कन्यां च लेभे असूत । का सा

तपती तत्राह । या तपती, संवरणं नृपं पतिं वव्रे । विस्तरत एतत्कथाप्रस्तावो मार्कण्डेयपुराणस्थमन्वन्तरकथाप्रसङ्गतवैवस्वत-
मन्वन्तरकथाप्रसङ्गवत्सप्तसप्ततितमाध्यायाष्टसप्ततितमाध्यायतो बोध्यः ॥ ३६ ॥ * * अर्यम्ण इति । अर्यम्णः, पत्नी मातृका
अभूत् । तयोरर्यममातृकयोः कर्त्तरि षष्ठी । अर्यममातृकाभ्यामित्यर्थः । चर्षणयः कर्मशीलाः सुताः, केचित्तु कृताकृतज्ञानवन्त
इत्याहुः । उत्पादिता इति शेषः । के ते चर्षणयस्तत्राह । यत्र येषु चर्षणिषु, वै निश्चयेन, ब्रह्मणा मानुषी जातिश्च उपकल्पिता ।
मानुषजात्याश्रया हि सदा व्यापारिणो भवन्ति अतस्ते चर्षणयः । कृषेरौणादिके 'कृषेश्च चः' इति अनिप्रत्यये ककारस्य च
चकारादेशोऽयं निष्पन्नः ॥ ४० ॥

भाषानुवादः

दनुके पुत्र वैश्वानरकी चार सुन्दर कन्याएँ थीं । इनके नाम थे—उपदानवी, हयशिरा, पुलोमा और
कालका ॥ ३३ ॥ * * इनमेंसे उपदानवीके साथ हिरण्याक्षका और हयशिराके साथ ऋतुका विवाह हुआ । ब्रह्माजीकी
आज्ञासे प्रजापति भगवान् कश्यपने ही वैश्वानरकी शेष दो पुत्रियों—पुलोमा और कालकाके साथ विवाह किया । उनसे
पौलोम और कालकेय नामके साठ हजार रणवीर दानव हुए । इन्हींका दूसरा नाम निवातकवच था । ये यज्ञकर्ममें विघ्न
डालते थे, इसलिये परीक्षित ! तुम्हारे दादा अर्जुनने अकेले ही उन्हें इन्द्रको प्रसन्न करनेके लिये मार डाला । यह उन दिनोंकी
बात है, जब अर्जुन स्वर्गमें गये हुए थे ॥ ३४-३६ ॥ * * विप्रचित्तिकी पत्नी सिंहिकाके गर्भसे एक सौ एक पुत्र
उत्पन्न हुए । उनमें सबसे बड़ा था राहु, जिसकी गणना ग्रहोंमें हो गयी । शेष सौ पुत्रोंका नाम केतु था ॥ ३७ ॥ * *
परीक्षित ! अब क्रमशः अदितिकी वंशपरम्परा सुनो । इस वंशमें सर्वव्यापक देवाधिदेव नारायणने अपने अंशसे वामनरूपमें
अवतार लिया था ॥ ३८ ॥ * * अदितिके पुत्र थे—विवस्वान्, अर्यमा, पूषा, त्वष्टा, सविता, भग, धाता, विधाता,
वरुण, मित्र, इन्द्र और त्रिविक्रम (वामन) यही बारह आदित्य कहलाये ॥ ३९ ॥ * * विवस्वान्की पत्नी महा-
भाग्यवती संज्ञाके गर्भसे श्राद्धदेव (वैवस्वत) मनु एवं यम-यमीका जोड़ा पैदा हुआ । संज्ञाने ही घोड़िका रूप धारण
करके भगवान् सूर्यके द्वारा भूलोकमें दोनों अश्विनीकुमारोंको जन्म दिया ॥ ४० ॥

छाया शनैश्चरं लेभे सावर्णिं च मनुं ततः । कन्या च तपतीं या वै वव्रे संवरणं पतिम् ॥ ४१ ॥
अर्यम्णो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः । यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता ॥ ४२ ॥
पूषानपत्यः पिष्टादो भग्नदन्तोऽभवत् पुरा । योऽसौ दक्षाय कुपितं जहास विवृतद्विजः ॥ ४३ ॥
त्वष्टुर्दैत्यानुजा भार्या रचना नाम कन्यका । संनिवेशस्तयोर्जज्ञे विश्वरूपश्च वीर्यवान् ॥ ४४ ॥
तं वव्रिरे सुरगणा स्वस्त्रीयं द्विषतामपि । विमतेन परित्यक्ता गुरुणाऽऽङ्गिरसेन यत् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—छाया ततः शनैश्चरं वै सावर्णिं मनुं लेभे च या संवरणं पतिं वै वव्रे तपतीं कन्यां सुषुवे ॥ ४१ ॥ * *
अर्यम्णः पत्नी मातृका तयोः चर्षणयः सुताः च यत्र ब्रह्मणा वै मानुषी जातिः उपकल्पिता ॥ ४२ ॥ * * अनपत्यः
पिष्टादः पूषा भग्नदन्तः अभवत् पुरा यः असौ विवृतद्विजः दक्षाय कुपितं जहास ॥ ४३ ॥ * * दैत्यानुजा रचना
नाम कन्यका त्वष्टुः भार्या तयोः संनिवेशः च वीर्यवान् विश्वरूपः जज्ञे ॥ ४४ ॥ * * सुरगणाः द्विषतां स्वस्त्रीयम्
अपि तं वव्रिरे यत् विमतेन आंगिरसेन गुरुणा परित्यक्ता ॥ ४५ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ततो विवस्वतः ॥ ४१ ॥ * * चर्षणयः कृताकृतज्ञानवन्तः । पश्यति कर्मत्वेन निघंटानुक्तेः । यत्र येषु आत्मानुसंधानविशेषेण मानुषी जातिश्चोपकल्पिता । तथा च श्रुतिः । “पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मा” इति ॥ ४२ ॥ * * कुपितं हरमिति शेषः । विवृतद्विजः प्रकटितदन्तः सन् ॥ ४३-४४ ॥ * * यद्यदा विमतेनावज्ञातेन बृहस्पतिना परित्यक्तास्तदा द्विषतां शत्रूणां भागिनेयमपि विश्वरूपं पौरोहित्ये वृतवन्तः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमा० म० षष्ठस्कन्धे टीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

या तपती । संवरणं राजानम् ॥ ४१ ॥ * * तयोर्यममातृकयोः । चर्षणिशब्दस्य कृताकृतज्ञानवत्त्ववाचकत्वे वैदिको निघंटुः प्रमाणमित्याह—पश्यतीति । पश्यतिः । कर्म यस्य स पश्यतिकर्मा तस्य भावस्तत्त्वं तेन पश्यतिपदेन तदर्थो दर्शनं ग्राह्यं दर्शनकर्तारश्चर्षणयः । यत्र चर्षणिषु उपकल्पिता तेषां मानुषत्वं पुरुषत्वं स्थापितमिमे पुरुषा इति लोकेषु ख्यापितमिति भावः । कृतं कर्म । अकृतं मोक्षः । नास्त्यकृतः कृतेनेति श्रुतावित्थं व्याख्यातत्वात् । पुरुषस्यात्मदर्शित्वे प्रमाणमाह—तथा चेति । पुरुषत्वे मानुषत्वे । आत्माऽतिशयेन साधनसंपत्त्या प्रत्यक्षीभवतीति श्रुतिपदार्थः ॥ ४२ ॥ * * अनपत्योऽपि रुद्रकोपादेव रुद्राराधनस्यैवागमशास्त्रे संततिसाधनत्वेन विधानात् “भक्त्या श्रीशिवमाराध्य पुत्रोत्पत्तिं प्रसाधयेत्” इत्युक्तेः । यः पूषा ॥ ४३ ॥ * * रचना नाम कन्यका या दैत्यानुजा सा त्वष्टुर्भार्यासीत् । तयोस्ताभ्यां त्वष्टूरचनाभ्यां सन्निवेशविश्वरूपनामानौ द्वौ पुत्रावभूतामित्यर्थः ॥ ४४ ॥ * * तं बुद्धिस्थं विश्वरूपं शत्रूणां दैत्यानाम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे षष्ठस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अर्यम्ण इति । अर्यम्णो मातृकानाम् पत्नी तयोर्यममातृकयोश्चर्षणयः कृताकृतज्ञानवन्तः सुताः पश्यति कर्मत्वेन चर्षणीनां निघण्टादावुक्तेः । यत्र येषु आत्मानुसन्धानविशेषत्वेन मानुषी जातिश्च ब्रह्मणोपकल्पिता । तथा च श्रुतिः—“पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मा” इति ॥ ४१ ॥ * * पूषेति । पूषा तु अनपत्योऽभूत् । यः पुरा दक्षयज्ञे भग्नदन्तः अभूत् पश्चात्पिष्टादक्ष्माभूत् । यः दक्षाय कुपितं हरमिति शेषः । विवृतद्विजः प्रकटितदन्तः सन् जहास ॥ ४२ ॥ * * त्वष्टुरिति । दैत्यात्मजा रचना नाम कन्यका त्वष्टुर्भार्या तयोः ताभ्यां त्वष्टूरचनाभ्यां स्पष्टं शेषम् ॥ ४३ ॥ * * तमिति । तं द्विषतां शत्रूणां दैत्यानां स्वस्त्रीयं भागिनेयमपि तं विश्वरूपं सुरगणाः पौरोहित्ये बन्निरे । यत् यदा विमतेन अवज्ञातेन आङ्गिरसेन बृहस्पतिना गुरुणा त्यक्तास्तदा गत्यन्तराभावात् तं वृतवन्तः ॥ ४४ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वीरराघवव्याख्या

तथा ज्ञाया भूत्वा शनैश्चरं सावर्ण्याख्यं मनुश्रेष्ठं च लेभे सुषुवे । तथा तपती तपत्याख्यां च लेभे । या कन्या संवरणं पतिं वव्रे ॥ ४१ ॥ * * अथार्यम्णो वंशमाह । अर्यम्णः पत्नी मातृकाख्या तयोर्यममातृकयोः कर्तारि षष्ठी ताभ्यामित्यर्थः । चर्षणयः कर्मशीलाः जनाः कृताः उत्पादिताः । के ते चर्षणयस्तत्राह । यत्र येषु मानुषी जातिर्ब्रह्मणोपकल्पिता मानुषजात्यां श्रयाहि सदा व्यापारिणो भवन्तीत्यतस्ते चक्षिणयः कृषेरौणादिक इतिप्रत्ययः ॥ ४२ ॥ * * पूषा त्वनपत्यः अपुत्रः पूर्वं भग्नदन्तः पिष्टादः पिष्टभुगभवत् भग्नदन्तत्वे हेतुं वदन्तं विशिनष्टि । योऽसौ पूषा दक्षाय कुपितं रुद्रं विवृतद्विजः प्रकटितदन्तः सन् जहास प्रहसितवान् । चतुर्थे चैतद्वृत्तान्तः अभिव्यक्तः ॥ ४३ ॥ * * त्वष्टुर्दैत्यानामनुजा रचना नाम कन्यका भार्या तयोस्त्वष्टूरचनयोः सन्निवेशात् समावेशाद्विश्वरूपो वीर्यवान् जज्ञे जातः ॥ ४४ ॥ * * तं विश्वरूपं द्विषतां दैत्यानां स्वस्त्रीयं भागिनेयमपि देवाः यद्यदा विमतेनावज्ञातेनाङ्गिरसः पुत्रेण गुरुणा बृहस्पतिना परित्यक्तास्तदा वन्निरे वृतवन्तः पुरोहितं कृतवन्तः इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

विवृतद्विजः प्रकाशितदन्तः दक्षाय कुपितं हरमिति शेषः ॥ ४३ ॥ * * * तथा रचनया त्वष्टुः सन्निवेशो नाम सुतो जज्ञे विश्वरूपश्चाभूदिति शेषः ॥ ४४ ॥ * * * तं विश्वरूपं रचना देवानामपि स्वसा उभयेषां कश्यपपुत्रत्वेन मिथो भ्रातृत्वादेवानां स्वस्तीयं स्वसुः पुत्रं द्विषतामसुराणामपि स्वस्तीयमित्यर्थः । देवैः सहेन्द्रेण विमतेनावज्ञातेनाङ्गिरसेन गुरुणा बृहस्पतिना परित्यक्ता अभूवन्निति यदतोऽसुरजयार्थं विश्वरूपं वन्नरे इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजकृतपदरत्नावल्यां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पुरा पूर्वजन्मनि ॥ ४३-४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे षष्ठोऽध्यायः ॥ ५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तयोरर्यममातृकयोः चर्षणयः कृताकृतज्ञानवन्तः । तत्र येषु आत्मानुसन्धानविशेषवत्सु मानुषीजातिश्रोपकल्पिता । तथा च श्रुतिः “पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मा” इति ॥ ४२ ॥ * * * कुपितं रुद्रमिति शेषः । विवृतद्विजः प्रकटितदन्तः ॥ ४३ ॥ * * * दैत्यात्मजा रचना नाम कन्या त्वष्टुर्भार्या । तयोस्ताभ्याम् ॥ ४४ ॥ * * * यत् यदा विमतेनावज्ञातेन । बृहस्पतिना त्यक्तास्तदा नत्यन्तराभावात् द्विषतां दैत्यानां दौहित्रमपि पौरोहित्येन वन्नरे ॥ ४५ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । षष्ठस्कन्धस्य षष्ठोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

छाया संज्ञानिर्मिता ततो विवस्वतः ॥ ४१ ॥ * * * तयोरर्यममातृकयोः चर्षणः कृताकृतविशेषज्ञानवन्तः सुताः यत्र येषु “पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मा” इति श्रुतेः परमात्मज्ञानोपयोगित्वेन ब्रह्मणा मानुषीजातिरुपकल्पिताः ॥ ४२ ॥ * * * यः पुरा दक्षाय कुपितं शिवं जहास स अनपत्योऽभूत् ॥ ४३ ॥ * * * त्वष्टुर्भार्या रोचना नाम सा कन्यका दैत्यात्मजा तयोस्ताभ्याम् ॥ ४४ ॥ * * * द्विषतां दैत्यानां दौहित्रं तं विश्वरूपं सुरगणाः पौरोहित्येन वन्नरे । तत्र हेतुः । यद्यतः विमतेनावज्ञातेनाङ्गिरसेन अङ्गिरसः पुत्रेण गुरुणा त्यक्ताः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे षष्ठाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तयोरर्यममातृकयोश्चर्षणयः कृताकृतज्ञानवन्तः । यत्र येषु आत्मानुसन्धानविशेषवत्त्वेन मानुषी जातिश्च ब्रह्मणोपकल्पिता ‘पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मा’ इति श्रुतेः ॥ ४१ ॥ * * * भगवन्तोऽभगवदिति पुरा चतुर्थस्कन्धे वर्णितमिति शेषः । तत्रोक्तमेव हेतुं स्मारयति—य इति । कुपितं हरमिति शेषः । विवृतद्विजः प्रकटितदन्तः सन् जहास ॥ ४२ ॥ * * * तयोस्ताभ्यां त्वष्टुरचनाभ्यां सन्निवेशः सन्निवेशसङ्ज्ञकः पुत्रः मिथुनमिति केचित् विश्वरूपश्च जज्ञे जातः ॥ ४३ ॥ * * * तं द्विषतां शत्रूणां दैत्यानां स्वस्तीयं भागिनेयमपि विश्वरूपं सुरगणाः पौरोहित्येन वन्नरे । ननु पुरोहितस्य बृहस्पतेर्विद्यमानत्वात् कथं ते तं वृतवन्त इत्यपेक्षायामाह—विमतेनेति । यत् यदा विमतेन अवज्ञातेन आङ्गिरसेन बृहस्पतिना गुरुणा त्यक्तास्तदा तं वृतवन्त इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता तत्र षष्ठेऽस्मिन् स्कन्धे रूपनिरूपणे । षष्ठोऽस्मिन् विवृतो दक्षकन्यानुग्रहरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

पूषेति । यः असौ पूषा दक्षाय, कुपितं रुद्रं विवृतद्विजः प्रकटितदन्तः सन् जहास । अतः पुरा भगवन्तः अत एव पिष्टादः, अभवत् । सोऽस्मिन् जन्मन्यपि तथाभूतः सन्, अनपत्यश्च, अभवत् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ त्वष्टुरिति । दैत्यानुजा दैत्यानां भगिनी रचना नाम, कन्यका त्वष्टुः, भार्या आसीत् । तयोस्ताभ्यां सकाशात्, संनिवेशः, वीर्यवान्, विश्वरूपश्च जज्ञे । केचित्तु संनिवेशादिति पाठं कृत्वा तयोः संनिवेशात् संबन्धात्, वीर्यवान् विश्वरूपः जज्ञे इत्याहुः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ तमिति । यद्यदा, विमयेनावज्ञातेन, आङ्गिरसेनाङ्गिरसः पुत्रेण, गुरुणा बृहस्पतिना, परित्यक्ताः तदा, सुरगणाः देवाः, द्विषतां शत्रूणां, दौहित्रं दुहितुः पुत्रमपि, तं विश्वरूपं वज्रिरे पौरोहित्ये वृतवन्तः ॥ ४३ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-
यामन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां षष्ठस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भाषानुवादः

विवस्वानकी दूसरी पत्नी थी छाया । उसके शनैश्चर और सावर्णि मनु नामके दो पुत्र तथा तपती नामकी एक कन्या उत्पन्न हुई । तपतीने संवरणको पतिरूपमें वरण किया ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ अर्यमाकी पत्नी मातृका थी । उसके गर्भसे चर्षणी नामक पुत्र हुए । वे कर्तव्य-अकर्तव्यके ज्ञानसे युक्त थे । इसलिये ब्रह्माजीने उन्हींके आधारपर मनुष्यजातिकी (ब्राह्मणादि वर्णोंकी) कल्पना की ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ पूषाके कोई सन्तान न हुई । प्राचीन कालमें जब शिवजी दक्षपर क्रोधित हुए थे, तब पूषा दाँत दिखाकर हँसने लगे थे; इसलिये वीरभद्रने इनके दाँत तोड़ दिये थे । तबसे पूषा पिसा हुआ अन्न ही खाते हैं ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ दैत्योंकी छोटी बहिन कुमारी रचना त्वष्टाकी पत्नी थी । रचनाके गर्भसे दो पुत्र हुए—संनिवेश और पराक्रमी विश्वरूप ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ इस प्रकार विश्वरूप यद्यपि शत्रुओंके भानजे थे—फिर भी जब देवगुरु बृहस्पतिजीने इन्द्रसे अपमानित होकर देवताओंका परित्याग कर दिया, तब देवताओंने विश्वरूपको ही अपना पुरोहित बनाया था ॥ ४५ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

राजीवाच्च

कस्य हेतोः परित्यक्ता आचार्येणात्मनः सुराः । एतदाचच्च भगवन्निष्प्राणामक्रमं गुरौ ॥ १ ॥

श्री शुक उवाच

इन्द्रस्त्रिभुवनैश्वर्यमदोल्लङ्घितसत्पथः । मरुद्भिर्वसुभी रुद्रैरादित्यैः ऋभुभिर्नृप ॥ २ ॥
विश्वेदेवैश्च साध्यैश्च नासत्याभ्यां परिश्रितः । सिद्धचारणगन्धर्वैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ ३ ॥
विद्याधराप्सरोभिश्च किन्नरैः पतंगोरगैः । निषेव्यमाणो मधवान् स्तूयमानश्च भारत ॥ ४ ॥
उपगीयमानो ललितमास्थानाध्यासनाश्रितः । पाण्डुरेणातपत्रेण चन्द्रमण्डलचारुणा ॥ ५ ॥
युक्तश्चान्यैः पारमेष्ठ्यैश्चामरव्यजनादिभिः । विराजमानः पौलोम्या सहार्धासनया भृशम् ॥ ६ ॥
स यदा परमाचार्यं देवानामात्मनश्च ह । नाभ्यनन्दत संप्राप्तं प्रत्युत्थानासनादिभिः ॥ ७ ॥
वाचस्पतिं मुनिवरं सुरासुरनमस्कृतम् । नोच्चालासनादिन्द्रः पश्यन्नपि सभागतम् ॥ ८ ॥
ततो निर्गत्य सहसा कविराङ्गिरसः प्रभुः । आययौ स्वगृहं तूष्णीं विद्वान् श्रीमदविक्रियाम् ॥ ९ ॥
तथैव प्रतिबुद्धयेन्द्रो गुरुहेलनमात्मनः । गर्हयामास सदसि स्वयमात्मानमात्मना ॥ १० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—भगवन् कस्य हेतोः आचार्येण आत्मनः सुराः परित्यक्ताः एतत् शिष्याणां गुरौ अक्रमम् आचक्ष्व ॥१॥ ❀ ❀
भारत नृप त्रिभुवनैश्वर्यमदोल्लङ्घितसत्पथः मरुद्भिः वसुभिः रुद्रैः आदित्यैः ऋभुभिः च विश्वेदेवैः च साध्यैः च नासत्याभ्यां
परिश्रितः सिद्धचारणगन्धर्वैः ब्रह्मवादिभिः मुनिभिः च विद्याधराप्सरोभिः किन्नरैः पतंगोरगैः निषेव्यमाणः च स्तूयमानः
ललितम् उपगीयमानः आस्थानाध्यासनाश्रितः चन्द्रमण्डलचारुणा पाण्डुरेण आतपत्रेण च अन्यैः पारमेष्ठ्यैः चामरव्यजनादिभिः
युक्तः भगवान् इन्द्रः सहार्धासनया पौलोम्या भृशं विराजमानः ॥ २-६ ॥ ❀ ❀ यदा सः देवानां च आत्मनः संप्राप्तं
परमाचार्यं प्रत्युत्थानासनादिभिः न अभ्यनन्दत ॥ ७ ॥ ❀ ❀ इन्द्रः सुरासुरनमस्कृतं मुनिवरं वाचस्पतिं सभागतम्
पश्यन् अपि आसनात् न उच्चाल ॥ ८ ॥ ❀ ❀ श्रीमदविक्रियाम् विद्वान् आङ्गिरसः प्रभुः कविः ततः सहसा निर्गत्य
तूष्णीं स्वगृहम् आययौ ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तर्हि एव इन्द्रः आत्मनः गुरुहेलनं प्रतिबुद्ध्य सदसि स्वयम् आत्मना आत्मानं
गर्हयामास ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

सप्तमे विश्वरूपोऽसौ पौरोहित्ये वृत्तः सुरैः । गुरुणा संपरित्यक्तैः पौरौहित्यमथाकरोत् ॥ १ ॥

कस्य हेतोः कस्माद्धेतोर'त्मनः शिष्याः सुराः परित्यक्ताः अक्रममपराधम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ स इन्द्रो यदा संप्राप्तं
वाचस्पतिं नाभ्यनन्दत नादृतवांस्तदा आङ्गिरसस्ततो निर्गत्य तूष्णीं स्वगृहमाययावित्यष्टानामन्वयः । अनादरे हेतुं मदं दर्शयितुं
तं विशिनष्टि । त्रिभुवनैश्वर्यमदेनोल्लङ्घितः सतां पन्था येन सः ॥ २ ॥ ❀ ❀ परिश्रितः परिवृतः ॥ ३-४ ॥ ❀ ❀

आस्थानं सभा तस्मिन्नध्यासनं सिंहासनं तदास्थितः ॥ ५ ॥ * * पारमेष्ठ्यैर्महाराजचिह्नैः । आसनस्यार्धे स्थितया पौलोम्या शक्या सह विराजमानः सन् ॥ ६ ॥ * * प्रत्युत्थानादिना नाभ्यनन्दत नादृतवान् ॥ ७ ॥ * * न उच्चाल आसन एव स्थितोऽपि किञ्चिन्न चलितवान् ॥ ८ ॥ * * श्रीमदेन या विक्रिया तां विद्वान् जानन् ॥ ९ ॥ * * प्रतिबुद्धानुस्मृत्य ॥ १० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पौरोहित्ये पुरोहितकर्मणि तत्कर्तुमित्यर्थः । अथ वरणानंतरम् (१) 'गुरुद्वारा प्रसादो मे' इति पुराणांतरीय-भगवद्वचनाद्गुरुप्रसाद एव बलीयान्भक्तिज्ञानादिसमुद्रैकसिद्धये । तदभावः सद्योऽनर्थपरंपराहेतुरतो ज्ञानार्थार्थिना पुरुषेण स्वप्नेऽपि गुरुर्नावसंतव्यः किन्तु निरंतरं सबहुमानं प्रसादसिद्धये निषेवणीय इत्येतदस्मिन्नध्याये निरूपयन्नाह—यस्येति । भगवन्निति । वक्तुं सामर्थ्यं द्योतयति ॥ १ ॥ * * हे नृपेति । राज्ञां मदो भवत्येवेति स्मारयतीति ॥ २-३ ॥ * * भारतेति । यथा भरतखंडस्थैस्त्वमिति भावः ॥ ४ ॥ * * पांडुरेण श्वेतैः ॥ ५ ॥ * * पौलोम्या शक्या । अर्द्धमासनमेवासनं यस्यास्तथा । मृगलोचनेतिवदासनपदस्य वृत्तांतर्भावः ॥ ६ ॥ * * स इन्द्रः । परमत्युत्कृष्टम् । आचार्य बृहस्पतिम् । न केवलं देवानामपि त्वात्मनोऽपीत्यर्थः । नाभ्यनन्दत नापूजयत् ॥ ७ ॥ * * पूज्यत्वाधिक्य-बोधनाय विशेषणबाहुल्यम् । आसन एवारुह्य स्थितोऽपीति ल्यब्लोपे पञ्चमी ॥ ८ ॥ * * ततः सभातः । कविरेवं भविष्यतीति भाविकार्यविज्ञः । प्रभुः शासितुं समर्थः विद्वान् गुर्ववमानहेतुत्वेन जानन् ॥ ९ ॥ * * यर्हि गुरुः सभातो निवृत्तस्तर्ह्येव तदानीमेव स्वयं परप्रेरणमंतरैव प्रतिबुध्य ॥ १० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

सप्तमे गुरुणा त्यक्तैर्विश्वरूपो वृतः सुरैः । पौरोहित्यं चकारात्राध्यायश्लोकाः कुवाद्वयः (४१) ॥

उवाचेत्यष्टकं (८) सांघिनेत्र (४२) वेदा अनुष्टुभः ॥ ७ ॥ कस्येति । हे भगवन् ! आत्मन आचार्येण सुराः कस्य हेतोः परित्यक्ताः तेषां शिष्याणां त्यागकारणं यत्तदेतत् गुरौ अक्रममपराधमाचक्ष्व । एतदिति सामान्ये नपुंस-कम् ॥ १ ॥ * * इन्द्र इति अष्टकम् । हे भारत ! हे नृप ! त्रिभुवनैश्वर्यमदेनोल्लङ्घितः सतां पन्थाः येन सः मरुदादिभिः परिश्रितः परिवृतो निषेव्यमाणः स्तूयमानश्च आस्थानं सभा तस्मिन्नध्यासनं सिंहासनं तदाश्रितः अप्सरोगन्धर्वादिभिर्ललितं यथा भवति तथोपगीयमानः चन्द्रमण्डलवच्चारुणा मनोहरेण पाण्डुरेण श्वेतवर्णेन आतपत्रेण छत्रेण अन्यैश्च चामरव्यजनादिभिः पारमेष्ठ्यैर्महाराजचिह्नैर्युक्तश्च अर्द्धमासनमेवासनं यस्यास्तथा मृगलोचनेतिवदासनपदस्य वृत्तावन्तर्भावः । पौलोम्या सह भृशम-तिशयेन विराजमानः इन्द्रो देवानामात्मनश्च परमाचार्यं सुरासुरैर्नमस्कृतं मुनिवरं सम्प्राप्तं सम्यक् कृपया आगतमपि वाचस्पतिं बृहस्पतिं पश्यन्नपि यदा आसनाच्चोच्चाल आसनमारुह्य प्रत्युत्थानादिभिश्च नाभ्यनन्दत् तदा श्रीमदेन या विक्रिया तां विद्वान् जानन् कविः क्रान्तदर्शी आङ्गिरसः बृहस्पतिं प्रभुः शापादिना इन्द्रदण्डे समर्थोऽपि तूष्णीं ततः स्थानान्निर्गत्य सहसा स्वगृहमाययौ ॥ २-९ ॥ * * तर्हीति । तर्ह्येवेन्द्रोऽप्यात्मनः सकाशाद्गुरोर्हेलनमपमानं प्रतिबुद्धय ज्ञात्वा सदसि स्वयं परप्रेरणमन्तरेणैवात्मनाऽऽत्मानं गह्र्यामास निन्दितवान् ॥ १० ॥

वीरराघवव्याख्या

देवाः विमतेन गुरुणा परित्यक्ताः विश्वरूपं विवत्रिरे इत्युक्तं तदेव सप्रपञ्चं बुभुत्सुः पृच्छति राजा । कस्येति । कस्माद्धेतोराचार्येण गुरुणा आत्मनः शिष्याः सुराः परित्यक्ताः हे भगवन्मुने एतदाचक्ष्व कथय तथा शिष्याणां गुरौ विषये अक्रममपराधं चाक्षस्व ॥ १ ॥ * * एवमापृष्टो मुनिर्देवानां गुरौ कृतमपराधं वक्तुमुपक्रमते—इन्द्र इति । इन्द्रो यदा सम्प्राप्तं वाचस्पतिं नाभ्यनन्दत नादृतवान् तदाङ्गिरसः । ततो निर्गत्य तूष्णीं स्वगृहमायया इत्यष्टानामन्वयः । अनादर-हेतुं मदं दर्शयितुमिन्द्रं विशिनष्टि त्रिभुवनैश्वर्यमदेनोल्लङ्घितः सतां पन्था येन । हे नृप ! मरुद्गणादिभिः परिश्रितः परिवृतः ब्रह्मवादिभिर्वेदान् पठद्भिर्मुनिभिः सिद्धादिभिश्च यथायथं निषेव्यमाणः स्तूयमानश्च ॥ २-४ ॥ * * ललितं यथा-तथोपगीयमानश्च भगवानिन्द्रः आस्थानं सभा तस्मिन्नध्यासनं सिंहासनं तदास्थितः अधिष्ठितः हे भारत ! चन्द्रमण्डल-वच्चारुणा सुन्दरेण पाण्डुरेण श्वेतेनातपत्रेण छत्रेण ॥ ५ ॥ * * तथा पारमेष्ठ्यैर्महाराजचिह्नैश्चापरादिभिर्युक्तः । अर्द्धा-

सनया आसनस्यार्द्धे स्थितया पौलोम्या शच्या सह नितरां विरोचमानः ॥ ६ ॥ * * स इन्द्रो यदा देवानामात्मनः स्वस्य च परमं पूज्यमाचार्यं सुरासुरवन्दितं मुनिश्रेष्ठं बृहस्पतिं सम्प्राप्तं प्रत्युत्थानासनादिभिर्नाभ्यनन्दत नादृतवान् न चचाल किं तु सभागतं पश्यन्नप्यासन एव स्थित इत्यर्थः ॥ ७-८ ॥ * * तूष्णीं तदा कविर्विद्वान् प्रभुः समर्थ आङ्गिरसो बृहस्पतिः श्रीमदेन या विक्रिया तां विद्वान् जानन् तूष्णीं स्वगृहं प्रति ययौ ॥ ९ ॥ * * तर्ह्येव इन्द्र आत्मनः स्वस्य गुरुहेलनं प्रतिबुद्धयानुस्मृत्य आत्मना स्वेनैवात्मानं सदसि सभायां गर्हयामास निन्दितवान् ॥ १० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

गुरुद्वारा प्रसादकृदहं त्विति वचनाद्गुरुप्रसाद एव बलीयान् भक्तिज्ञानादिसमुद्रैकसिद्धये तदभावः । सद्योऽनर्थपरम्परा-हेतुरतो ज्ञानाद्यर्थिना पुरुषेण स्वप्नेऽपि गुरुनैवमन्तव्यः । किन्तु निरन्तरं स बहुमानं प्रसादसमृद्धये निषेवणीय इत्येतस्मिन्-ध्याये निरूप्यते । तत्र राजा पृच्छति । यस्येति । यस्य कस्य आत्मनः आचार्येण शिष्याणां पुत्राणामक्रममपराधम् ॥ १ ॥ * * राजप्रश्नं परिहर्तुमुपक्रमते । इन्द्र इति ॥ २-४ ॥ * * आस्थानं सभा तत्राध्यासनं सिंहासनमाश्रितः ॥ ५ ॥ * * पारमेष्ठ्यैः श्रेष्ठैः ॥ ६ ॥ * * नाभ्यनन्दत संतुष्टया नापूजयत् ॥ ७ ॥ * * प्रत्येकशः पूजाहेतव इति द्योतनाय वाचस्पत्यादिविशेषेण बाहुल्यम् ॥ ८ ॥ * * श्रीनिमित्तमदस्य विक्रियां विकारम् ॥ ९ ॥ * * तर्ह्येव तदानीमेव गुरोर्हेलनमवज्ञानम् ॥ १० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

इन्द्र इति सार्द्धसप्तकम् ॥ १-२३ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सप्तमे गुरुणा त्यक्तैर्देवदैत्यपराजितैः । विश्वरूपो गुरुत्वेन वृतो ब्रह्मोपदेशतः ॥

आत्मनः शिष्याः सुराः ॥ १ ॥ * * इन्द्रो यदा सम्प्राप्तं वाचस्पतिं नाभ्यनन्दत् तदा स स्वगृहमायया-वित्यष्टानामन्वयः ॥ २-४ ॥ * * आस्थानं सभा तस्मिन्नाध्यासनं सिंहासनमाश्रितः ॥ ५ ॥ * * पारमेष्ठ्यै-र्महाराजचिह्नैः । पौलोम्या शच्या । अर्द्धमासनमेवासनं यस्यास्तया सह मृगलोचनेतिवदासनपदस्य वृत्तावन्तर्भावः ॥ ६ ॥ * * आचार्यं बृहस्पतिम् ॥ ७ ॥ * * अप्रत्युत्थानमेव स्पष्टयति । वाचस्पतिमिति । आसनादासनमारुह्य स्थितोऽपि किमपि न उच्चाल न पस्पन्दे ॥ ८ ॥ * * ततः । सभातः कविः एवं भविष्यतीति भाविकार्यविज्ञः । प्रभुः शास्त्रौ समर्थः । विद्वान् गुर्व्यवमानं हेतुत्वेन जानन् ॥ ९ ॥ * * प्रतिबुद्धय श्रीमदमदिरानिद्रात इत्यर्थः ॥ १० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

गुरुणा परित्यक्ताः सुरगणा विश्वरूपं वत्रिरे इत्युक्तं तत्प्रपञ्चबुभुत्सुः पृच्छति—यस्येति । यस्येति षष्ठी पञ्चम्यर्थे । यस्माद्धेतोः आचार्येण आत्मनः स्वकीयाः सुराः परित्यक्ताः अस्वकीयाः कृताः एतत् एवम्भूतं गुरौ शिष्याणामक्रमं व्यति-क्रममाचक्ष्व कथयेत्यन्वयः ॥ १ ॥ * * उत्तरमाह । इन्द्र इत्यादिना । इन्द्रः यदा देवानामात्मनश्च परमाचार्यं वाचस्पतिं प्रत्युत्थानादिभिः नाभ्यनन्दतेति तु किं वाच्यं सभागतं पश्यन्नपि आसनान्नोच्चाल तदा प्रभुरपि तत्राशं कर्तुं समर्थोऽपि ततः स्वगृहं तूष्णीमाययावित्यष्टानामन्वयः । त्रिभुवनैश्वर्यमदेनोल्लङ्घितः सतां पन्था येन सः ॥ २ ॥ * * परिश्रितः परिवृतः ॥ ३-४ ॥ * * आस्थाने सभायां यदद्वयासनं सिंहासनं तदास्थितः ॥ ५ ॥ * * पारमेष्ठ्यैः महाराज-चिह्नैर्युक्तः पौलोम्या पुलोम्नोऽप्रत्यभूतया अर्धे वामभागे आसनम् अस्यास्तया सह विराजमानः ॥ ६-८ ॥ * * ततः सभातः ॥ ९-१० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

सप्तमे विश्वरूपे यः प्रसादो हरिणा कृतः । पौरोहित्यप्रसङ्गेन निखिलस्तन्निरूप्यते ॥ १ ॥

हे भगवन् सर्वज्ञ आत्मन आचार्येण सुराः कस्य कस्माद्धेतोः परित्यक्ताः । अपरार्धं विना त्यागासम्भवात् तेषां शिष्याणां गुरौ यदक्रममपराधं तदेतदाचक्ष्व ॥ १ ॥ * * स इन्द्रो यदा सम्प्राप्तं वाचस्पतिं नाभ्यनन्दत नादृतवान्

तदा स आङ्गिरसस्ततो निर्गत्य तूष्णीं स्वगृहमाययावित्यष्टानामन्वयः । अनादरहेतुं मदं दर्शयितुं तं विशिनष्टि—त्रिभुवनैश्वर्य-
मदेनोल्लङ्घितः सतां पन्था येन सः । मरुदादिभिः परिश्रितः परिवृतो निषेव्यमाणः स्तूयमानश्चैत्यन्वयः । राज्यमदो महान् दोषो
येन त्वयाऽपि ब्राह्मणगले सर्पनिक्षेपः कृत इति सूचनाय सम्बोधयति—हे नृपेति ॥ २-४ ॥ * * * आस्थानं सभा
तस्मिन्नध्यासनं सिंहासनं तदास्थितः । अप्सरोगन्धर्वादिभिर्ललितं यथा भवति तथोपगीयमानः । चन्द्रमण्डलवच्चारुणा मनोहरेण
पाण्डुरेण श्वेतवर्णेन आतपत्रेण च्छत्रेण ॥ ५ ॥ * * * अन्यैश्च चामरव्यजनादिभिः पारमेष्ठ्यैर्महाराजचिह्नैर्युक्तश्च ।
अर्द्धमासनमेव आसनं यस्यास्तथा पौलोम्या शच्या सह भृशम् अतिशयेन विराजमानः ॥ ६ ॥ * * * परमाचार्यमित्यादि-
विशेषणैर्बृहस्पतेः परमपूज्यत्वं दर्शितम् । देवानामाचार्यमित्यनेन इन्द्रानादरेण देवा अपि नादृतवन्त इति सूचयति । अन्यथा
ते सर्वे तेन न त्यक्ताः स्युरिति ज्ञेयम् । प्रत्युत्थानादिभिर्नाभ्यनन्दत् । अहो सत्त्वप्रधानानामपि देवानामैश्वर्यं बुद्धिं भ्रंशयति
किमुत अन्येषामित्याश्चर्यं दर्शयति—हेति ॥ ७ ॥ * * * सम्यक् कृपया आगतं तं पश्यन्नपि आसनाभोच्चाल आसन-
मारुह्य स्थितो न, ततः परस्पन्दे ॥ ८ ॥ * * * प्रभुः शापादिना इन्द्रदण्डे समर्थोऽपि तूष्णीं ततः स्थानाभिर्गत्य सहसा
स्वगृहमाययावित्यन्वयः । तूष्णीं निर्गमने हेतुमाह—श्रीमदेन या विक्रिया तां विद्वान् जानन् । ननु तथा ज्ञानेऽपि विक्रिया-
निवृत्तये दण्ड एव युक्त इत्याशङ्क्याह—कविरिति । अग्रे विश्वरूपद्वारा नारायणकवचप्राप्त्या भाविभगवदनुग्रहज्ञानवा-
नित्यर्थः । एवं सामर्थ्यं हेतुमाह—यत आङ्गिरसः अङ्गिरसः पुत्रः ॥ ९ ॥ * * * तर्ह्येवेन्द्रोऽपि आत्मनः सकाशात्
गुरोर्हेलनमपमानं प्रति बुद्धयः ज्ञात्वा सदसि स्वयं परप्रेरणमन्तरेणैव आत्मनाऽऽत्मानं गर्हयामास निन्दितवान् ॥ १० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

गुरुणा संपरित्यक्तैः पौरोहित्ये वृतः सुरैः । पौरोहित्यं चकारैषां विश्वरूपस्तु सप्तमे ॥ १ ॥

देवाः यदा विमतेन गुरुणा परित्यक्ताः तदा विश्वरूपं वज्रिरे इत्युक्तं तदेव सप्रपञ्चं बुभुक्षुः पृच्छति राजा । कस्येति ।
आचार्येण गुरुणा, आत्मनः शिष्याः, सुराः कस्य हेतोः कस्मात् कारणात्, परित्यक्ताः, हे भगवन् एतत् आचक्ष्व । तथा गुरौ
विषये शिष्याणां अक्रममपराधं च आचक्ष्व ॥ १ ॥ * * * एवमापृष्टो मुनिर्देवानां गुरौ कृतमपराधं वक्तुमुपक्रमते ।
इन्द्र इत्यादिना । हे नृप, इन्द्रो यदा संप्राप्तं वाचस्पतिं गुरुं नाभ्यनन्दत्तदाङ्गिरसस्ततो निर्गत्य तूष्णीं स्वगृहमाययावित्यष्टा-
नामन्वयः । अनादरे हेतुं प्रदर्शयितुमिन्द्रं विशिनष्टि त्रयाणां भुवनानां यदैश्वर्यं तस्य मदस्तेनोल्लङ्घितः सतां पन्था येन सः ।
मरुद्भिः, वसुभिः, रुद्रैः, आदित्यैः, ऋभुभिः ॥ * * * विश्वेदेवैरिति । विश्वेदेवैः, साध्यैश्च, नासत्याभ्यामश्विनीकुमाराभ्यां
च, परिश्रितः परिवृतः । सिद्धाश्च चारणाश्च गन्धर्वाश्च तैः, ब्रह्मवादिभिः मुनिभिः अपि, निषेव्यमाणः । इत्युत्तरश्लोका-
दनुपञ्जनीयम् ॥ ३ ॥ * * * विद्याधरेति । विद्याधराश्च अप्सरसश्च ताभिः, किनरैः, पतगाश्च उरगाश्च तैश्च, निषेव्यमाणः,
हे भारत, स्तूयमानश्च, भगवानैश्वर्यसंपन्नः ॥ ४ ॥ * * * उपगीयमान इति । ललितं यथा तथा, उपगीयमानः, आस्थानं
सभा तस्मिन्नध्यासनं सिंहासनं तदास्थितोऽधिष्ठितः, पाण्डुरेण श्वेतेन, चन्द्रमण्डलचारुणा सोममण्डलवदतिसुन्दरेण, आत-
पत्रेण छत्रेण, युक्तः ॥ ५ ॥ * * * युक्त इति । तथा पारमेष्ठ्यैर्महाराजलिङ्गैः, चामरव्यजनादिभिः, अन्यैः स्वर्णवेत्र-
धरादिभिश्च, युक्तः । सहार्द्धासनया आसनस्यार्द्धं सहैव स्थितया पौलोम्या शच्या, भृशं विराजमानः ॥ ६ ॥ * * * स
यदेति । स उक्तविध इन्द्रः, यदा देवानाम् आत्मनश्च स्वस्य च, परमाचार्यं परमपूज्यं गुरुं, ह स्फुटं यथा तथा संप्राप्तं विदित्वापि,
प्रत्युत्थानं तं दृष्ट्वाभ्युत्थानं च आसनमासनप्रदानं च ते आदी येषामर्घ्यपाद्यादीनां तैः, नाभ्यनन्दत् नादृतवान् ॥ ७ ॥ * * *
न चायमेवमनादरार्ह इति द्योतयितुं तमर्द्धेन विशिनष्टि । वाचस्पतिमिति । वाचस्पतिं साक्षाद्बृहस्पतिं, तत्रापि, मुनिवरं,
अतः सुरासुरनमस्कृतं, सभागतं पश्यन्नपि, आसनात् इन्द्रः, यदा न उच्चाल ॥ ८ ॥ * * * तत इति । तदा प्रभुरति-
समर्थः, कविर्मन्त्रद्रष्टा, आङ्गिरसोऽङ्गिरसः पुत्रः बृहस्पतिः, ततस्तस्याः सभायाः सकाशात्, सहसा तत्क्षणमेव, निर्गत्य
परावृत्य, श्रीमदेन या विक्रिया तां इन्द्रस्येति शेषः । विद्वान् जानन् सन्, तूष्णीं स्वगृहम् आययौ ॥ ९ ॥ * * * तर्ह्येवेति
तर्ह्येव तत्क्षणमेव, इन्द्रः आत्मनः स्वात्मना जातमित्यर्थः । गुरुहेलनं प्रतिबुद्धयः, सदसि स्वयम् आत्मना स्वबुद्ध्या, आत्मानं
स्वं, गर्हयामास निन्दितवान् ॥ १० ॥

भाषानुवादः

बृहस्पतिजीके द्वारा देवताओंका त्याग और विश्वरूपका देवगुरुके रूपमें वरण

राजा परीक्षितने पूछा—भगवन् ! देवाचार्य बृहस्पतिजीने अपने प्रिय शिष्य देवताओंको किस कारण त्याग दिया
था ? देवताओंने अपने गुरुदेवका ऐसा कौन-सा अपराध कर दिया था, आप कृपा करके मुझे बतलाइये ॥ १ ॥ * * *

श्रीशुकदेवजीने कहा—राजन् ! इन्द्रको त्रिलोकीका ऐश्वर्य पाकर घमंड हो गया था । इस घमंडके कारण वे धर्ममर्यादाका, सदाचारका उल्लङ्घन करने लगे थे । एक दिनकी बात है, वे भरी सभामें अपनी पत्नी शक्तीके साथ ऊँचे सिंहासनपर बैठे हुए थे, उनचास मरुद्गण, आठ वसु, ग्यारह रुद्र, आदित्य, ऋभुगण, विश्वेदेव, साध्यगण और दोनों अश्विनीकुमार उनकी सेवामें उपस्थित थे । सिद्ध, चारण, गन्धर्व, ब्रह्मवादी मुनिगण, विद्याधर, अप्सराएँ, किन्नर, पक्षी और नाग उनकी सेवा और स्तुति कर रहे थे । सब ओर ललित स्वरसे देवराज इन्द्रकी कीर्तिका गान हो रहा था । ऊपरकी ओर चन्द्रमण्डलके समान सुन्दर स्वेत ऊत्र शोभायमान था । चँवर, पंखे आदि महाराजोचित सामप्रियाँ यथास्थान सुसज्जित थीं । इस दिव्य समाजमें देवराज बड़े ही सुशोभित हो रहे थे ॥ २-६ ॥ * * इसी समय देवराज इन्द्र और संसत् देवताओंके परम आचार्य बृहस्पतिजी वहाँ आये । उन्हें सुर-असुर सभी नमस्कार करते हैं । इन्द्रने देख लिया कि वे सभामें आये हैं; परन्तु वे न तो खड़े हुए और न आसन आदि देकर गुरुका सत्कार ही किया । यहाँतक कि वे अपने आसनसे हिले-डुलेंतक नहीं ॥ ७-८ ॥ * * त्रिकालदर्शी समर्थ बृहस्पतिजीने देखा कि यह ऐश्वर्यमदका दोष है ! बस, वे झटपट वहाँसे निकलकर चुपचाप अपने घर चले आये ॥ ९ ॥ * * परीक्षित ! उसी समय देवराज इन्द्रको ज्ञान हुआ । वे समझ गये कि मैंने अपने गुरुदेवकी अवहेलना की है । वे भरी सभामें स्वयं ही अपनी निन्दा करने लगे ॥ १० ॥

अहो वत ममासाधु कृतं वै दभ्रबुद्धिना । यन्मयैश्वर्यमत्तेन गुरुः सदसि कात्कृतः ॥ ११ ॥
 को गृध्येत् पण्डितो लक्ष्मीं त्रिविष्टपतेरपि । ययाहमासुरं भावं नीतोऽद्य विबुधेश्वरः ॥ १२ ॥
 ये पारमेष्ठ्यं धिषणमधितिष्ठन् न कञ्चन । प्रत्युत्तिष्ठेदिति ब्रूयुर्धर्मं ते न परं विदुः ॥ १३ ॥
 तेषां कुपथदेष्टृणां पततां तमसि ह्यधः । ये श्रद्धयुर्वचस्ते वै मञ्जन्त्यश्मप्लवा इव ॥ १४ ॥
 अथाहममराचार्यमगाधधिषणं द्विजम् । प्रसादयिष्ये निशठः शीष्णां तच्चरणं स्पृशन् ॥ १५ ॥
 एवं चिन्तयतस्तस्य मघोनो भगवान् गृहात् । बृहस्पतिर्गतोऽदृष्टां गतिमध्यात्ममायया ॥ १६ ॥
 गुरोर्नाधिगतः संज्ञां परीक्षन् भगवान् स्वराट् । ध्यायन् धिया सुरैर्युक्तः शर्मनालभतात्मनः ॥ १७ ॥
 तच्छ्रुत्वा सुराः सर्व आश्रित्यौशनसं मतम् । देवान् प्रत्युद्यमं चक्रुर्दुर्मदा आततायिनः ॥ १८ ॥
 तैर्विसृष्टेषुभिस्तीक्ष्णैर्निर्भिन्नाङ्गोरुवाहवः । ब्रह्माणं शरणं जग्मुः सहेन्द्रा नतकन्धराः ॥ १९ ॥
 तांस्तथाभ्यर्दितान् वीक्ष्य भगवानात्मभूरजः । कृपया परया देव उवाच परिसान्त्वयन् ॥ २० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अहो वत मम असाधु कृतं यत् वै दभ्रबुद्धिना ऐश्वर्यमत्तेन मया सदसि गुरुः कात्कृतः ॥ ११ ॥ * * यया विबुधेश्वरः अहम् अद्य आसुरं भावं नीतः त्रिविष्टपतेः अपि लक्ष्मीं कः पण्डितः गृध्येत् ॥ १२ ॥ * * पारमेष्ठ्यं धिषणं अधितिष्ठन् कञ्चन न प्रत्युत्तिष्ठेत् इति ब्रूयुः ते परमं धर्मं न विदुः ॥ १३ ॥ * * कुपथदेष्टृणां तमसि अधः पततां तेषां वचः ये हि श्रद्धयुः ते वै अश्मप्लवाः इव मञ्जन्ति ॥ १४ ॥ * * अथ निशठः अहं शीष्णां तच्चरणं स्पृशन् अगाधधिषणं द्विजम् अमराचार्यम् प्रसादयिष्ये ॥ १५ ॥ * * एवं चिन्तयतः तस्य मघोनः गृहात् भगवान् बृहस्पतिः अध्यात्ममायया अदृष्टां गतिं गतः ॥ १६ ॥ * * भगवान् स्वराट् सुरैः युक्तः धिया ध्यायन् परीक्षन् गुरोः संज्ञां न अधिगतः आत्मनः शर्म न अलभत ॥ १७ ॥ * * दुर्मदाः आततायिनः सर्वे असुराः तत् श्रुत्वा एव औशनसं मतम् आश्रित्य देवान् प्रत्युद्यमं चक्रुः ॥ १८ ॥ * * तैः तीक्ष्णैः विसृष्टेषुभिः निर्भिन्नाङ्गोरुवाहवः सहेन्द्राः नतकन्धराः ब्रह्माणं शरणं जग्मुः ॥ १९ ॥ * * भगवान् आत्मभूः अजः देवः तथा अभ्यर्दितान् तान् वीक्ष्य परया कृपया परिसान्त्वयन् उवाच ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

मम कृतं कर्म अहो असाधु यद्यस्माद्ब्रुवद्दिनाल्पमतिना मया कात्कृतस्तिरस्कृतः ॥ ११ ॥ * * विबुधानां सात्त्विकानां देवानामीश्वरोऽप्यहम् ॥ १२ ॥ * * ननु सिंहासनस्थो राजाऽभ्युत्थानं न कुर्यादिति वृद्धा वदन्ति तत्राह । य इति द्वाभ्याम् । धिषणमासनम् ॥ १३ ॥ * * कुपथं दिशंत्युपदिशंतीति कुपथद्वेष्टारस्तेषां वचः । अश्ममयः प्लवो येषां ते यथा मज्जन्तं प्लवमनु मज्जन्ति तद्वत् ॥ १४ ॥ * * अगाधा गंभीरा धिषणा तस्य तम् । निशठः शाठ्यहीनः सन् ॥ १५ ॥ * * अविकया आत्ममायया ॥ १६ ॥ * * गुरोः संज्ञा ज्ञानोपायं परीक्षमाणोऽपि नाधिगतोऽप्राप्तः सन् ॥ १७ ॥ * * आततायिन उद्यतास्त्राः ॥ १८ ॥ * * निर्भिन्नान्यङ्गान्युत्तमांगानि शिरांसि ऊरवो बाहवश्च येषाम् ॥ १९-२० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

सदसीत्यपराधोद्रेकतामाह । कुत्सितः कृतः कत्कृतस्स एव कात्कृतः पृषोदरादिः ॥ ११ ॥ * * स्वसंपत्तिमेव तिरस्कारहेतुत्वेन ज्ञात्वा निन्दति—क इति । गृध्येद्वाञ्छेत् । यया त्रिविष्टपेशसंपत्त्या ॥ १२ ॥ * * अत्राक्षिप्य समाधत्ते—नन्विति । वृद्धा इति । कुशलाः । सत्यं ते भ्राता एवेत्याह—य इति । परं कल्याणहेतुम् ॥ १३ ॥ * * अधस्तमसि नरके । पततां पतिष्यमाणानाम् । स्रवस्तरणसाधनम् ॥ १४ ॥ * * अस्यां विपत्तौ कः खलूपाय इति क्षणं विमृश्य स्वयमेवाह—अथाहमिति । यत एवमनर्थोऽथ तस्मात् शाठ्याहीनो निष्कपटः ॥ १५ ॥ * * अदृष्टामिति पाठे न विद्यते दृष्टं दर्शनं यस्यामित्यर्थः । आत्ममायया योगसामर्थ्येन ॥ १६ ॥ * * स्वराडिद्रः ॥ १७ ॥ * * तद्बृहस्पतिककर्तृकदेवत्यजनम् । औशनसं भार्गवम् ॥ १८ ॥ * * तैः असुरैः ॥ १९ ॥ * * तान्देवान् । तथा भ्यर्दितान् दैत्यशस्त्रच्छिन्नाङ्गान् आत्मनः परमात्मनो भवतीत्यात्मभूर्ब्रह्मा ॥ २० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अहो इति । अहो मम कृतं कर्म वै निश्चितमसाध्वेव यत् दध्रा अल्पा बुद्धिर्यस्य तेनैश्वर्यमत्तेन मया गुरुः सदसि कात्कृतः तिरस्कृतः सदसीत्यपराधाधिक्याय ॥ ११ ॥ * * क इति । अतः त्रिविष्टपपतेर्ममापि लक्ष्मीं सम्पदं पण्डितः तस्या मादकतादिदोषज्ञानवान् को गृध्येत वाञ्छेत् । यया सम्पदाऽहं विबुधानां सात्त्विकानां देवानामीश्वरोऽप्यासुरं भावमहङ्कारमद्य नीतोऽस्मि ॥ १२ ॥ * * ननु राजसिंहासनस्थस्य अनभ्युत्थाने दोषाभाव इत्याशङ्क्याह—य इति । पारमेष्ठ्यं धिषणं महाराजसिंहासनमधितिष्ठन् ब्राह्मणादि कमपि कंचन न प्रत्युत्तिष्ठेदिति ये ब्रूयुस्ते परमुत्कृष्टं धर्मं न विदुः । “ब्राह्मणं कुलसम्पन्नं भक्तं विष्णोर्महात्मनः । आयान्तं वीक्ष्य नोत्तिष्ठेत्स दुःखैः परिभूयते ।” इत्यादिशास्त्रविरोधात् ॥ १३ ॥ * * तेषामिति । अधस्तमसि पततां कुपथद्वेष्टृणां कुमार्गे प्रवर्त्तकानां तेषां वचो ये श्रद्धयुः तत्र श्रद्धां कुर्वन्ति ते मज्जन्ति नरकादिदुःखे निमग्ना भवन्ति । यथा अश्मना कृतः स्रवो नौर्यस्ते तथा मज्जन्तं स्रवमनुमज्जन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ १४ ॥ * * अथेति । अथ तस्मात् अगाधा धिषणा यस्य तं सर्वज्ञम् अमराणामाचार्यं द्विजं ब्राह्मणत्वात्कृपालुं बृहस्पतिं निशठः शाठ्यरहितः अहं शीर्ष्णां तच्चरणं स्पृशन् प्रसादयिष्ये ॥ १५ ॥ * * एवमिति । एवं तस्य मघोनः इन्द्रस्य स्वसभायामेव चिन्तयतः सतो बृहस्पतिर्यतो भगवान् सर्वज्ञोऽतस्तद्भिप्रायं भाविकार्यं च सर्वं ज्ञात्वा अधि अधिकया उत्कृष्टया आत्मनो मायया शक्त्या स्वगृहादप्यदृष्टमन्तर्धानलक्षणां गतिं स्थितिं गतः ॥ १६ ॥ * * गुरोरिति । यदा च भगवान् स्वराट् इन्द्रः परीक्षन् परित ईक्षमाणोऽपि । शता आर्षः । गुरोः संज्ञां स्थितिं स्थानज्ञानं नाधिगतो न प्राप्तस्तदा गुरुवैमुख्येन रक्षकाभावादसुरेभ्यः कथमस्माकं निर्वाहो भविष्यतीति धिया ध्यायन् सर्वैः सुरैर्युक्तोऽप्यात्मनो मनसः शर्मं स्वास्थ्यं नालभत ॥ १७ ॥ * * तदिति । तद् बृहस्पतेर्वै मनस्यं श्रुत्वैव दुर्मदाः सर्वेऽसुराः औशनसं मतं शुकाचार्यस्य संमतिमाश्रित्य आततायिनः गृहीतशस्त्राः सन्तो देवान् प्रत्युद्यमं चक्रुः तेषां नाशाय युद्धं चक्रुः ॥ १८ ॥ * * तैरिति । तदा तैरसुरैर्विसृष्टैः शीक्षणैरिषुभिर्निर्भिन्नान्यङ्गानि उदरशिरआदीनि उरवो बाहवश्च येषां ते तथाभूताः अत एव लज्जया आनता कन्धरा येषां ते तथाभूताः अत एव लज्जया आनता कन्धरा येषां ते तथाभूताः इन्द्रेण सहिता देवाः ब्रह्माणं शरणं ययुः उपायार्थं विज्ञापनं चक्रुः ॥ १९ ॥ * * तानिति । तान् देवान् तथोक्तप्रकारेणासुरैर्भ्यर्दितान् पीडितान् वीक्ष्य परया कृपया व्यावस्तान् परितस्तान्वयन् भगवानजो देवः आत्मभूः ब्रह्मा उवाच ॥ २० ॥

वीरराघवव्याख्या

गर्हाप्रकारमाह । अहो इति पञ्चभिः । अहो बताहो मम कष्टं प्राप्तम् । असाधु कर्म मया कृतं वै यद्यस्माद्ब्रबुद्धि-
नाल्पमतिना ऐश्वर्यमत्तेन मया सदसि गुरुः कात्कृतः तिरस्कृतः ॥ ११ ॥ * * पण्डितो विद्वान्नित्यानित्यविवेकसम्प-
न्नश्चेदित्यर्थः । को वा पुमान् त्रिविष्टपपतेः त्रीँल्लोकान्पातीति त्रिविष्टपं तस्य पतेः सत्यलोकाधिपतेरपि लक्ष्मीं गृध्येदभिकाङ्-
क्षेत्किन्तु तुच्छं मन्येतेत्यर्थः । विबुधानां सात्त्विकानामीश्वरोऽप्यहमासुरं भावं मोहमिति यावत् नीतः प्रापितः ॥ १२ ॥ * *
ननु सिंहासनस्थो राजा प्रत्युत्थानादिकं न कुर्यादिति वदन्ति वृद्धस्तत्राह । य इति द्वाभ्याम् । पारमेष्ठ्यं धिषणं परमेष्ठी महाराज-
स्तत्सम्बन्ध्यासनं धिषणं तदधितिष्ठन् कञ्चन प्रति नोत्तिष्ठेदिति ये ब्रूयुस्ते परं केवलं धर्मं न विदुः ॥ १३ ॥ * * किञ्च ।
तेषां कुपथदेष्टृणां कुमागोपदेष्टृणामत एवाधस्तमसि नरके पततां वचः ये जनाः श्रद्दधु तेऽश्मसवाः बृहत्पाषाणयुक्तसवारूढा इव
मज्जन्यधो यान्ति ॥ १४ ॥ * * अथातः अहममराणामाचार्यमगाधा धिषणा बुद्धिर्यस्य तं मत्कृतापराधमगणयन्तं द्विजं
वाक्पतिं प्रसादयिष्ये प्रार्थये कथंभूतः निशठः निर्गतशाठ्यः सन् । तस्य गुरोश्चरणौ शीर्णां स्पृशन् ॥ १५ ॥ * * एवं
तस्य मघोन इन्द्रस्य चिन्तयतः सतः भगवान् बृहस्पतिरध्यात्ममायया योगप्रभावेण गृहाददृष्टां गतिं गतः अदृश्योऽभूदित्यर्थः
ततो भगवान् स्वराडिन्द्रः गुरोः संज्ञां दर्शनोपायं परीक्ष्य विचार्य्यापि नाधिगतः न प्राप्तः धिया ध्यायन् दर्शनोपायं चिन्तयन्
शुचा शोकेन युक्तः आत्मनः स्वस्य शर्मं सुखं नालभत न प्राप ॥ १६-१७ ॥ * * तदिन्द्रस्य गुर्वपराधप्रयुक्तक्लेश-
चिन्तादिकं श्रुत्वा तदैव औशनससम्मतमुशनसा मन्त्रिणमाश्रित्य सर्वेऽसुराः दुर्मदा अनिवार्यमदाः आततायिनः जिघांसवः देवान्
प्रत्युद्यमं युद्धोद्योगं चक्रुः ॥ १८ ॥ * * तैरसुरैर्विस्पृष्टैः प्रयुक्तैस्तीक्ष्णैरिषुभिर्निर्भिन्नान्यङ्गान्युत्तमाङ्गानि शिरांसि ऊरवो
बाहवश्च येषां ते इन्द्रसहिता देवा नम्रशिरसो ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ १९ ॥ * * अभ्यर्दितान् तदा पीडितांस्तान् देवान्
वीक्ष्य भगवानात्मभूः परमात्मजः अजो ब्रह्मा परयाधिकया कृपया युक्तस्तान् सान्त्वयन्नुवाच ॥ २० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सदसीत्यनेनावज्ञानस्योद्रेकतामाह । दभ्रबुद्धिनाल्पबुद्धिना कात्कृतः धिक्कृतः ॥ ११ ॥ * * को गृध्येदिति
“गृधु” अभिकाङ्क्षायाम् ॥ १२ ॥ * * राजयोग्यसिंहासनमधिष्ठितो न प्रत्युत्तिष्ठेदिति शास्त्रकारवचनात्कथमासुरं
भावं नीत इति चेत्तत्राह । य इति । पारमेष्ठ्यधिषणं सिंहासनस्थानमधितिष्ठन् राजा कञ्चन नोत्तिष्ठेदिति प्रत्युत्थानं न
कुर्यादिति ये पण्डितमन्या ब्रूयुस्ते परमं धर्मं न विदुरित्यन्वयः ॥ १३ ॥ * * तादृशानां वाक्ये विश्वासेन प्रवर्तमानस्या-
नर्थफलहेतुत्वाद्बुद्धिमता न कर्तव्यमित्यभिप्रेत्याह । तेषामिति । अश्मना कृताः सवाः नावोऽश्मसवाः ॥ १४ ॥ * *
यत एवमनर्थोऽथ तस्मादगाधधिषणं गम्भीरबुद्धिम् ॥ १५ ॥ * * अध्यात्ममायया योगसामर्थ्येन अदृष्टां गतिमदृश्य-
लक्षणां स्थितिम् ॥ १६ ॥ * * संज्ञां स्वरूपविषयज्ञानं स्वराडिन्द्रः ॥ १७-१८ ॥ * * निर्भिन्नान्यङ्गानि शरीराणि
ऊरवश्च बाहवश्च येषां ते तथा ॥ १९ ॥ * * आत्मनः परमात्मनो भवतीत्यात्मभूः ॥ २० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कात्कृतः तिरस्कृतः ॥ ११ ॥ * * स्वसम्पत्तिमेव तिरस्कारहेतुत्वेन ज्ञात्वा निन्दति । को गृध्येत्
वाञ्छेत् ॥ १२ ॥ * * ननु “सिंहासनस्थो राजा कमपि नाभ्युत्तिष्ठेत्” इति नीतिशास्त्रज्ञा आहुः । सत्यं ते भ्रान्ता
एवेत्याह—ये इति । पारमेष्ठ्यं धिषणं परमेष्ठिनोऽप्यासनम् ॥ १३ ॥ * * अश्ममयः सवो येषां ते यथा मज्जन्तं प्लवम-
नुमज्जन्ति तथेति राजनीत्युपदेष्टृषु पुंस्वसभ्येषु कोपो व्यञ्जितः ॥ १४ ॥ * * तस्मादस्यां विपत्तौ कः खलुपायः क्षणं
विमृश्य स्वयमेवाह । अथाहमिति । निशठः शाठ्यहीनः सन् ॥ १५ ॥ * * चिन्तयतः । चिन्तयन्तमघवन्तमनादृत्य ।
अधिकया आत्मनो मायया ॥ १६ ॥ * * संज्ञां ज्ञानोपायं परीक्षन् परितः ईक्षमाणोऽपि नाधिगतः अप्राप्तः
सन् ॥ १७-२१ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

दभ्रबुद्धिना अल्पमतिना कात्कृतः कदर्थीकृतः ॥ ११ ॥ * * गृध्येदभिकाङ्क्षेत् ॥ १२ ॥ * *
पारमेष्ठ्यं महाराजसंबन्धिधिषणमासनमधितिष्ठन् कञ्चन प्रति नोत्तिष्ठेदिति ये ब्रूयुः ते परं धर्मम् । आयान्तमप्रतो गच्छेत्

गच्छन्तं तमनुब्रजेत् । आसने शयने वापि न तिष्ठेदप्रतो गुरोः । इत्यादि शास्त्रोक्तं न विदुः ॥ १३ ॥ * * * कुपयं कुत्सितं मार्गं दिशन्त्युपदिशन्तीति कुपयदेष्टारस्तेषाम् अत एवाधस्तमसि नरके पतताम् ये वचः श्रद्धयुः ते अश्मस्रवा इव अश्मा पाषाणः तन्मय स्रवो येषां तद्वत् मज्जन्ति उपदेष्टृभिः सहिताः अधस्तमसि पतन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ * * * निशठः नितरां शठः कृतापराधः ॥ १५ ॥ * * * एवं चिन्तयतः सतः अध्यात्ममायया अधिका या आत्मनो माया अन्तर्धानशक्तिस्तया ॥ १६ ॥ * * * धिया ध्यायन् सुरैर्युक्तश्च परीक्षन् परितः ईक्षमाणोऽपि गुरोः संज्ञां दर्शनोपायं नाधिगतः अलभमानः सन् आत्मनः स्वयं शर्मं सुखं नालभत ॥ १७ ॥ * * * औशनसं मतम् “आपदि शत्रुः सपदि धर्षणीयः” इति उशनसः शुक्रस्य नीतिम् । आततायिनः गृहीतशस्त्राः ॥ १८ ॥ * * * निसृष्टैः क्षिप्तैर्निभिन्नान्यङ्गानि उत्तमाङ्गादीनि ऊरवो बाहवश्च येषां ते शरणं रक्षितारम् ॥ १९ ॥ * * * अभ्यर्दितान् पीडितान् ॥ २० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

इन्द्रेण कृतं स्वनिन्दनं दर्शयति—अहो इति द्वयेन । वै अवधारणे । अहो आश्चर्यं मम कृतं कर्म असाधु एव ।

किमसाधु कर्म त्वया कृतमित्यपेक्षायामाह—यन्मया गुरुः कात्कृतः तिरस्कृत इति । सदसीत्यनेनापराधाधिक्यं द्योतयति । यदि क्रीडापरिहासादिस्थलेऽपि मनसाऽपि गुरुरतिस्कारो न युक्तस्तदा सभायां साक्षात्त्वयुक्त एवेति भावः । तर्हि किमित्येवं कृतवानिति वीक्षायां ऐश्वर्यलक्षणदोषेणेत्याह—ऐश्वर्यमत्तेनेति । ननु तथा मदेऽपि किं कारणं न हि सर्वे ऐश्वर्यवन्तस्तन्मदमत्ता एव भवन्तीति नियमोऽस्ति अन्यथा परमैश्वर्यवतो भगवतोऽपि मदः स्यादित्याशङ्क्याह—दध्रुवद्विनेति, दध्रा अल्पा अविद्या-प्रस्ता बुद्धिर्यस्य तेनेत्यर्थः । अविद्यायाहम्ममाभिमानेनैव ऐश्वर्यादिमतां मदो भवति भगवत्तदभावात् स कथं स्यादिति भावः ॥ ११ ॥ * * * अतस्त्रिविष्टपपतेर्ममापि लक्ष्मीं सम्पदं पण्डितस्तस्या मादकतादिदोषज्ञानवान् को गृध्येन् वाञ्छेत् ? । यथा सम्पदाऽहं विबुधानां सात्त्विकानां देवानामीश्वरोऽपि आसुरं भावमहङ्कारमद्य नीतोऽस्मीत्यन्वयः ॥ १२ ॥ * * * ननु ‘राजसिंहासनस्थो हि नाभ्युत्तिष्ठेच्च कञ्चन’ इति शास्त्रादनभ्युत्थानमुचितमेवेत्याशङ्क्याह—यदिति द्वयेन । पारमेष्ठ्यं धिषणं महाराजसिंहासनमधितिष्ठन् ब्राह्मणादिं कञ्चन न प्रत्युत्तिष्ठेदिति ये ब्रूयुस्ते परमुत्कृष्टं धर्मं न विदुः । ‘ब्राह्मणं कुलसम्पन्नं भक्तं विष्णोर्महात्मनः ॥ आयान्तं वीक्ष्य नोत्तिष्ठेत् स दुःखैः परिभूयते’ इत्यादिशास्त्रविरोधादिति भावः ॥ १३ ॥ * * * अतो हि निश्चितं कुपयदेष्टृणां कुमार्गे प्रवर्त्तकानां तेषां वचो ये श्रद्धयुः श्रद्धां कुर्वन्ति ते मज्जन्ति नरकादिदुःखे निमग्ना भवन्ति । यतस्त उपदेष्टारः स्वयमेव नरके पतन्तीत्याह अधस्तमसि पततामिति । तत्र दृष्टान्तमाह—अश्मस्रवा इवेति । अश्मना कृतः प्लवो नौर्येस्ते तथा मज्जन्तं प्लवमनुमज्जन्ति तद्वदित्यर्थः । वैशब्द उदाहृतशास्त्रस्मरण-द्योतकः ॥ १४ ॥ * * * एवं स्वापराधं ततो दुःखं च निश्चित्येदानीं तन्निवृत्त्युपायं निश्चिनोति—अथेति । अथ तस्मादमराणामाचार्यं बृहस्पतिमहं शीर्ष्णां तच्चरणं स्पृशन् प्रसादयिष्ये इत्यन्वयः । नन्वेवमपि कथं तव शठस्य प्रसीदेत्तत्राह—निशठ इति । शाठ्यं त्यक्त्वेत्यर्थः । ननु तव मानसं भावं स कथं ज्ञास्यतीत्याशङ्क्याह—अगाधधिषणमिति, सर्वज्ञमित्यर्थः । ननु तथापि पूर्वकृतमनादरं स्मरन् कथं प्रसीदेदित्याशङ्क्याह—द्विजमिति । ब्राह्मणत्वेन कृपालुत्वादिति भावः ॥ १५ ॥ * * * एवं तस्य मधोनः इन्द्रस्य स्वसभायामेव चिन्तयतः सतो बृहस्पतिर्यतो भगवान् सर्वज्ञोऽतस्तदभिप्रायं भाविकार्यं च सर्वं ज्ञात्वा अधि अधिकया उत्कृष्टया आत्मनो मायया शक्त्या स्वगृहादप्यदृष्टां अन्तर्धानलक्षणां गतिं स्थितिं गत इत्यन्वयः ॥ १६ ॥ * * * यदाच भगवानैश्वर्यादिमानपि स्वराट् सर्वदेवाधिपतिरिन्द्रः परीक्षमाणोऽपि गुरोः सब्रजां स्थितिं स्थानज्ञानं नाधिगतो न प्राप्तस्तदा गुरुवैमुख्येन रक्षकाभावादसुरैर्भ्यः कथमस्माकं निर्वाहो भविष्यतीति धिया ध्यायन् सर्वैः सुरैर्युक्तोऽपि आत्मनो मनसः शर्मं स्वास्थ्यं नालभतेत्यन्वयः ॥ १७ ॥ * * * तत् बृहस्पतेर्वैमनस्येन देवोपेक्षां श्रुत्वैव दुर्मदाः सर्वेऽसुरा औशनसं मतं शुक्राचार्यसम्मतमाश्रित्य आततायिनः गृहीतशस्त्राः सन्तो देवान् प्रत्युद्यमं चक्रुः, तेषां नाशाय युद्धं चक्रुरित्यर्थः ॥ १८ ॥ * * * तदा तैरसुरैर्विसृष्टैः तीक्ष्णैरिषुभिः निर्भिन्नान्यङ्गानि उदरशिरआदीनि ऊरवो बाहवश्च येषां ते तथाभूतः अत एव लज्जया आनता कन्धरा येषां ते तथाभूताः इन्द्रेण सहिता देवा ब्रह्माणं शरणं ययुस्त्वमस्मत्पितामहो देवदेवो दुःखनिवृत्त्युपायमुपदिशेति विज्ञानं चक्रुरित्यन्वयः ॥ १९ ॥ * * * तदा ब्रह्मणा किं कृतमित्यपेक्षायामाह—तानिति । तान् देवान् तथोक्तप्रकारेण सुरैर्भ्यर्दितान् पीडितान् वीक्ष्य परया कृपया व्यापस्तान् परिसान्त्वयन् देवः देवदेवो ब्रह्मा उवाचेत्यन्वयः । कृपया परिसान्त्वयने यथावत्सर्ववृत्तज्ञाने च हेतुं सूचयंस्तं विशिनष्टि—भगवानिति । ज्ञानैश्वर्यादिमानित्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह—आत्मभूरिति, आत्मा भगवान् श्री नारायणस्तस्माद्भवतीति तथा । तत्रापि लौकिकेन प्रकारेण न जात इत्याह—अज इति । तथा चैवम्भूतो न सान्त्वयेत्तदा कः सान्त्वयेदिति भावः ॥ २० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

गर्हाप्रकारमाह अहो इति पञ्चभिः । अहो इति । अहो बत दध्रुबुद्धिना अल्पमतिना मया, असाधु असमीचीनं कृतं वै, यद्यस्मात् ऐश्वर्यमत्तेन मया, गुरुः सदसि कात्कृतस्तिरस्कृतः ॥ ११ ॥ * * क इति । पण्डितः विद्वांश्चेत्, त्रिविष्टपपतेः स्वर्लोकाधिपतेः अपि, लक्ष्मीं कः गृह्येत् अभिकाङ्क्षेत् । न कोऽपि । यथा त्रिलोकाधिपत्यलक्ष्म्या, विबुधेश्वरः सात्त्विकानां देवानां पतिः, अहम् अद्य आसुरं भावं नीतः, तमोभावं गमित इत्यर्थः ॥ १२ ॥ * * ननु सिंहासनस्थो राजा प्रत्युत्थानादिकं न कुर्यादित्याहुर्वृद्धास्तत्राह य इति द्वाभ्याम् । य इति । परमेष्ठी महाराजस्तत्संबन्धि पारमेष्ठ्यम् । विषणमध्यासनम् अधितिष्ठन्, कंचन प्रति, न उत्तिष्ठेत् इति ये ब्रूयुः, ते परं केवलं धर्मं न विदुः ॥ १३ ॥ * * तेषामिति । कुपथदृष्ट्यां कुमारगोपदेशिनां, अत एव अधः तमसि नरके, पततां तेषां वचः, ये जनाः, हि निश्चयेन, श्रद्धयुः, ते अश्मत्त्वाः पाषाणनावाश्रिताः इव, मज्जन्यधो यान्ति वै ॥ १४ ॥ * * अथेति । अथातो हेतोः, अहम् अगाधविषणमगाधबुद्धि मत्कृतापराधमगणयन्तमित्यर्थः । अमराचार्यं देवगुरुं द्विजं विद्यामयद्वितीयजन्मयुतं बृहस्पतिं, निशठो निर्गतशठभावः, तत्त्वरणं शीर्ष्णां शिरसा, स्पृशन् प्रसामयिष्ये ॥ १५ ॥ * * एवमिति । एवं तस्य मघोन इन्द्रस्य, चिन्तयतः सतः, भगवान् बृहस्पतिः अध्यात्ममायया स्वीययोगप्रभावेन, गृहात् अदृष्टां गतिं गतः । अदृश्योऽभूदित्यर्थः ॥ १६ ॥ * * गुरोरिति । ततः भगवान् स्वराट्, स्वर्गलोकाद्यधिपतिरिन्द्रः, गुरोः संज्ञां दर्शनोपायं परीक्षन्विचारयन् सन्नपि, पाठान्तरे विचार्यापि, नाधिगतः सन्, सुरैः युक्तः, धिया ध्यायन् सन्नपि, आत्मनः शर्म सुखं न अलभत ॥ १७ ॥ * * तदिति । तत् इन्द्रस्य गुर्वपराधप्रयुक्तक्लेशचिन्तादिकमित्यर्थः । श्रुत्वा एव, औशनसं स्वगुरोः शुक्रस्य संबन्धि मतं च, आश्रित्य, सर्वे असुराः दुर्मदा अतिवार्यमदाः, आततायिन उद्यतास्त्राः सन्तः, देवान् प्रति उद्यमं युद्धोद्योगं चक्रुः ॥ १८ ॥ * * तैरिति । तैरसुरैः, तीक्ष्णैः, विस्मृष्टेषुभिः असुरप्रयुक्ततीक्ष्णबाणैरित्यर्थः । निर्भिन्नानि अङ्गान्युत्तमाङ्गानि उरवो बाहवश्च येषां ते, देवाः सहेन्द्रा इन्द्रसहिताः, नतकंधरा नम्रशिरसः सन्तः, ब्रह्माणं शरणं जग्मुः ॥ १९ ॥ * * तानिति । आत्मभूः स्वयंभूः, भगवानैश्वर्यसंपन्नः, अजः देवो ब्रह्मा, तथोक्तप्रकारेण अभ्यर्हितानसुरैः पीडितान्, तान सकलदेवान् वीक्ष्य, परया कृपया, परिसान्त्वयन् सन्, उवाच ॥ २० ॥

भाषानुवादः

‘हाय-हाय ! बड़े खेदकी बात है कि भरी सभामें मूर्खतावश मैंने ऐश्वर्यके नशमें चूर होकर अपने गुरुदेवका तिरस्कार कर दिया । सचमुच मेरा यह कर्म अत्यन्त निन्दनीय है ॥ ११ ॥ * * भला, कौन विवेकी पुरुष इस स्वर्गकी राजलक्ष्मीको पानेकी इच्छा करेगा ? देखो तो सही, आज इसीने मुझ देवराजको भी असुरोंके-से रजोगुणी भावसे भर दिया ॥ १२ ॥ * * जो लोग यह कहते हैं कि सार्वभौम राजसिंहासनपर बैठा हुआ सम्राट् किसीके आनेपर राजसिंहासनसे न उठे, वे धर्मका वास्तविक स्वरूप नहीं जानते ॥ १३ ॥ * * ऐसा उपदेश करनेवाले कुमारकी ओर ले जानेवाले हैं । वे स्वयं घोर नरकमें गिरते हैं । उनकी बातपर जो लोग विश्वास करते हैं, वे पत्थरकी नावकी तरह डूब जाते हैं ॥ १४ ॥ * * मेरे गुरुदेव बृहस्पतिजी ज्ञानके अथाह समुद्र हैं । मैंने बड़ी शठता की । अब मैं उनके चरणोंमें अपना माथा टेककर उन्हें मनाऊँगा ॥ १५ ॥ * * परीक्षित ! देवराज इन्द्र इस प्रकार सोच ही रहे थे कि भगवान् बृहस्पतिजी अपने घरसे निकलकर योगबलसे अन्तर्धान हो गये ॥ १६ ॥ * * देवराज इन्द्रने अपने गुरुदेवको बहुत ढूँढ़ा-ढुँढ़ाया; परन्तु उनका कहीं पता न चला । तब वे गुरुके बिना अपनेको सुरक्षित न समझकर देवताओंके साथ अपनी बुद्धिके अनुसार स्वर्गकी रक्षाका उपाय सोचने लगे, परन्तु वे कुछ भी सोच न सके । उनका चित्त अशान्त ही बना रहा ॥ १७ ॥ * * परीक्षित ! दैत्योंको भी देवगुरु बृहस्पति और देवराज इन्द्रकी अनबनका पता लग गया । तब उन मदोन्मत्त और आवतायी असुरोंने अपने गुरु शुकाचार्यके आदेशानुसार देवताओंपर विजय पानेके लिये धावा बोल दिया ॥ १८ ॥ * * उन्होंने देवताओंपर इतने तीखे-तीखे बाणोंकी वर्षा की कि उनके मस्तक, जंघा, बाहु आदि अङ्ग कट-कटकर गिरने लगे । तब इन्द्रके साथ सभी देवता सिर झुकाकर ब्रह्माजीकी शरणमें गये ॥ १९ ॥ * * स्वयंभू एवं समर्थ ब्रह्माजीने देखा कि देवताओंकी तो सचमुच बड़ी दुर्दशा हो रही है । अतः उनका हृदय अत्यन्त करुणासे भर गया । वे देवताओंको धीरज बँधाते हुए कहने लगे ॥ २० ॥

ब्रह्मोवाच

अहो वत सुरश्रेष्ठाः सभद्रं वः कृतं महत् । ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं दान्तमैश्वर्यान्नाभ्यनन्दत ॥ २१ ॥

तस्यायमनयस्यासीत् परेभ्यो वः पराभवः । प्रक्षीणेभ्यः स्ववैरिभ्यः समृद्धानां च यत् सुराः ॥ २२ ॥

मघवन द्विषतः पश्य प्रक्षीणान् गुर्वतिक्रमात् ।

सम्प्रत्युपचितान् भूयः काव्यमाराध्य भक्तितः । आददीरन् निलयनं ममापि भृगुदेवताः ॥ २३ ॥

त्रिविष्टपं किं गणयन्त्यभेद्यमन्त्रा भृगूणामनुशिक्षितार्थाः ।

न विप्रगोविन्दगवीश्वराणां भवन्त्यभद्राणि नरेश्वराणाम् ॥ २४ ॥

तद् विश्वरूपं भजतांशु विप्रं तपस्विनं त्वाष्ट्रमथात्मवन्तम् ।

सभाजितोऽर्थान् स विधास्यते वो यदि क्षमिष्यध्वमुतास्य कर्म ॥ २५ ॥

श्रीशुक उवाच

त एवमुदिता राजन् ब्रह्मणा विगतज्वराः । ऋषिं त्वाष्ट्रमुपब्रज्य परिष्वज्येदमब्रुवन् ॥ २६ ॥

देवा ऊचुः

वर्यं तेऽतिथयः प्राप्ता आश्रमं भद्रमस्तु ते । कामः सम्पाद्यतां तात पितॄणां समयोचितः ॥ २७ ॥

पुत्राणां हि परो धर्मः पितृशुश्रूषणं सताम् । अपि पुत्रवतां ब्रह्मन् किमुत ब्रह्मचारिणाम् ॥ २८ ॥

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः । भ्राता मरुत्पतेर्मूर्तिर्माता साक्षात् क्षितेस्तनुः ॥ २९ ॥

दयाया भगिनी मूर्तिर्धर्मस्यात्मातिथिः स्वयम् । अग्नेरभ्यागतो मूर्तिः सर्वभूतानि चात्मनः ॥ ३० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अहो सुरश्रेष्ठाः वत वः महत् अभद्रं कृतं हि ऐश्वर्यात् ब्रह्मिष्ठं दान्तं ब्राह्मणं न अभ्यनन्दत ॥ २१ ॥ ❀ ❀

सुराः च यत् प्रक्षीणेभ्यः स्ववैरिभ्यः परेभ्यः समृद्धानां वः अयं पराभवः तस्य अनयस्य आसीत् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ मघवन

गुर्वतिक्रमात् प्रक्षीणान् संप्रति भूयः भक्तितः काव्यम् आराध्य उपचितान् द्विषतः पश्य भृगुदेवताः मम अपि निलयनम्

आददीरन् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अभेद्यमन्त्राः भृगूणाम् अनुशिक्षितार्थाः त्रिविष्टपं गणयन्ति किम् विप्रगोविन्दगवीश्वराणां

नरेश्वराणाम् अभद्राणि न भवन्ति ॥ २४ ॥ ❀ ❀ तत् अथ आत्मवन्तं तपस्विनं त्वाष्ट्रं विश्वरूपं विप्रम् आशु भजत उक्त

यदि अस्य कर्म क्षमिष्यध्वं सभाजितः सः वः अर्थान् विधास्यते ॥ २५ ॥ ❀ राजन् ब्रह्मणा एवम् उदिताः ते विगतज्वराः

त्वाष्ट्रम् ऋषिम् उपब्रज्य परिष्वज्य इदम् अब्रुवन् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तात वर्यं ते आश्रमं प्राप्ताः अतिथयः ते भद्रम् अस्तु समयो-

चितः पितॄणां कामः सम्पाद्यताम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मन् हि पितृशुश्रूषणं सतां पुत्राणां परः धर्मः पुत्रवताम् अपि ब्रह्मचा-

रिणां किमुत ॥ २८ ॥ ❀ ❀ आचार्यः ब्रह्मणः मूर्तिः पिता प्रजापतेः मूर्तिः भ्राता मरुत्पतेः मूर्तिः माता साक्षात् क्षितेः

तनुः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ भगिनी दयायाः मूर्तिः अतिथिः स्वयं धर्मस्य आत्मा अभ्यागतः अग्नेः मूर्तिः च सर्वभूतानि

आत्मनः ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

वो युष्माकं कृतं करणं महदभद्रम् । तदाह । ब्रह्मिष्ठमिति । नाभ्यनन्दत नाभिनन्दितवन्तः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ परेभ्यः

शत्रुभ्यो वः पराभव इति यदयं तस्यानयस्यान्यायस्य संबंधी फलरूप आसीत् । उक्तं च । ब्राह्मणं कुलसंपन्नं भक्तं विष्णो-

महात्मनः । आयातं वीक्ष्य नोत्तिष्ठेत्स दुःखैः परिभूयते” इति । स्वयमेव वैरिणो हंतारो येषां तेभ्यः ॥ २२ ॥ * * *
 गुरुतिरस्कारसत्कारावेवापचयोपचयकारणमित्यसुरदृष्टांतेनाह । मघवन्निति । द्विषतः शत्रून् । काव्यं भार्गवं गुरुमेवाऽऽसेव्यो-
 पचितान् । उपचितत्वेमेवाह आददीरन्गृहीयुः ॥ २३ ॥ * * * अमेघो मंत्रो येषाम् । अनुशिक्षितार्थाः शिष्याः । यतो
 विप्रा गोविंदो गावश्चेश्वरा अनुग्राहका येषां तेषामेवाभद्राणि न भवंत्यन्येषां तु भवंति ॥ २४ ॥ * * * तत्तस्मात् ।
 अथानंतरमेव भजत । अस्य कर्मासुरपक्षपातम् ॥ २५ ॥ * * * उदिता उक्ताः विगतज्वरा निश्चिताः ॥ २६-२८ ॥ * * *
 अतिथीनां पितृणां च प्रशंसार्थमाहुः । आचार्यं उपनीय वेदाध्यापकः । ब्रह्मणो वेदस्य मूर्तिः ॥ २९ ॥ * * * धर्मस्यात्मा
 मूर्तिरतिथिः । स्वयं साक्षात् । आत्मनः श्रीविष्णोः । यद्वा आत्मनः स्वस्य । सर्वभूतैष्वात्मदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः ॥ ३० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अहो बतेत्यव्ययद्वयं महदनर्थद्योतनार्थम् । सुरश्रेष्ठा इति साकृता संबुद्धिः । नायं सुराणां धर्मः कुतः सुरश्रेष्ठाना-
 मिति महाननर्थः कृत इति भावः । तदभद्रम् । प्रथमं तु ब्राह्मण एव मान्यः किं पुनर्ब्रह्मिष्ठो वेदार्थनिष्ठः कुतस्तरां दांतः
 कृतेन्द्रियनिग्रह इति भावः ॥ २१ ॥ * * * ब्राह्मणावज्ञानमनर्थहेतुरित्यत्र पुराणांतरवाक्यं प्रमाणयति—तदुक्तमिति ।
 यो नोत्तिष्ठेत्स इत्यर्थः । हे सुरा अपि यूयं गुर्ववज्ञानादीदृशा जाताः का पुनरन्येषां गतिरिति भावः ॥ २२ ॥ * * *
 मघवन्निति । मघ्यते पूज्यते इति मघवेति निरुक्त्या त्वं तु स्वयं पूज्यत्वेन पूज्यपूजाव्यवहारं जानन्नपि किमर्थं तथा कृतवानिति
 भावः “मान्या एव हि मान्यानां मानं कुर्वति नेतरे । रुद्रो विभक्तिं मूर्ध्नेन्दुं स्वर्भानुस्तं जिघृक्षति ।” इति न्यायेनेत्यर्थः ।
 अथैषामेतादृशं बलं दृश्यते यथा ममापि निलयनं सत्यलोकाददीरन् । तत्र हेतुः—भृगुदेवता गुरुभक्ताः ॥ २३ ॥ * * *
 अत्र सामदानदंडा उपाया न संभवतो दृश्यंते भेदोप्यशक्य इत्याह—मंत्रो मंत्रणा भृगूणां शुक्राचार्याणामनुशिक्षितमेवार्थः
 पुरुषार्थत्वेनोपादेयो येषां ते । ननु तर्हि किं वयं मरिष्याम एवेति तत्र साश्वासमाह—न विप्रेति ॥ २४ ॥ * * *
 ब्राह्मणशक्तिरचित्यविभवेत्याह—तदिति । यत इत्थं तत्तस्माद्धेतोः । त्वाष्ट्रं त्वष्टुरादित्यस्य त्वष्टा हि कश्यपविप्रस्यात्मजत्वाद्विप्र
 एव वस्तुतोऽतस्तत्पुत्रस्य सुतरां तपश्चर्यावेदाभ्यासनिष्ठत्वाद्विप्रत्वमस्तीत्याह विप्रमिति । विशेषेण प्राति पूरयति स्वसेविमनोर-
 थानिति विप्रः “समीहितार्थार्पणकामधेनवः” इत्युक्तेः । “प्रा-पूरणे” अतः “आतश्चोपसर्गे” इति कः । यद्वा—उच्यते बीजी-
 क्रियते धर्ममत्र विप्रः औणादिकप्रत्यये धातोरस्येत्वे रूपम् “चैत्रत्वाद्वर्मबीजानां सेवकाभीष्टपूरणात् । ब्राह्मणः कथ्यते विप्रः
 शब्दार्थनिपुणैर्बुधैः ।” इति संहितोक्तेः । आत्मवन्तं ज्ञानिवरम् । स विश्वरूपः । सभाजितः श्रद्धाभक्तिभ्यामर्चितः । वो
 युष्माकं मनोरथान्करिष्यते । अस्य विश्वरूपस्य ॥ २५ ॥ * * * ते देवाः । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ २६ ॥ * * * तातेति
 प्रियत्वद्योतनायोक्तम् ॥ २७ ॥ * * * हे ब्रह्मन्निति । त्वं त्वर्थिजनमनोरथकरणजन्यधर्मफलं जानास्येवेति भावः ।
 ममात्मजो मम पितृसेवनं करिष्यत्येवाहं धर्मांतरं करिष्यामीति पुरुषेण न मंतव्यं किन्तु पुत्रे सत्यपि स्वयं पितृसेवनं कर्तव्यं
 तस्यैव परमधर्मत्वात् । “पितृसेवा परो धर्मः” इति पुराणांतरोक्तेः ॥ २८ ॥ * * * पित्रादिसेवनेन रुद्रादिदेवतासेवन-
 मपि कृतं स्यात्तेषु तेषां विशेषतः सन्निधानादित्याह—आचार्य इति “उपनीय तु यः शिष्यान्वेदमध्यापयेद्ब्रह्मजः । सकल्पं
 सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ।” इति स्मृतेः । यद्वा—“स्वयमाचरति शिष्यानाचारं स्थापयत्यपि । आचिनोति हि शास्त्रार्थ-
 माचार्य्यत्वेन कथ्यते” इति कुलार्णवे । प्रजापतेः स्रष्टुर्महादेवस्य वा “प्रजापतिः शिवः स्थाणुरमेशो वृषवाहनः” इत्यभिधानात् ।
 मरुत्पतेरिन्द्रस्य । क्षितेरनुमूर्तिः साक्षान्माता मूर्तिः संनिधानस्थानमित्यर्थः ॥ २९ ॥ * * * विश्वनाथस्तु—अतिथि-
 धर्मस्यात्मैव किं पुनर्मूर्तिरिति भाव इत्याह । अतिथिवैश्वदेवांते आगतो यः कश्चिदित्यर्थः । “शूद्रो वा यदि चांडालश्शत्रुर्वा
 ब्रह्मघातकः । आगतो वैश्वदेवांते सोऽतिथिः स्वर्गदायकः ।” इति स्मृतेः । अभ्यागतो याज्ञवल्क्योक्तः षड्विधभिक्षुको ग्राहः
 “यतिश्च ब्रह्मचारी च विद्यार्थी गुरुरोषकः । अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षडेते भिक्षुकाः स्मृताः ।” इति निरुपपदात्मशब्दस्य निजवा-
 चकत्वमभिप्रेत्याह—यद्वेति । इत्यर्थ इति । “एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः” इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ ३० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अहो इति । हे सुरश्रेष्ठाः ! ऐश्वर्यमदात् ब्राह्मणं तत्रापि दान्तं वशीकृतचित्तं तत्रापि ब्रह्मिष्ठं ब्रह्मज्ञानिनं यन्नाभ्य-
 नन्दत नाभिनन्दितवन्तस्तद्वो युष्माभिर्महदभद्रमन्याय्यमेव कृतम् ॥ २१ ॥ * * * तस्येति । हे सुराः ! स्वे स्वयं वैरिणो
 हन्तारो येषां तेभ्यः पूर्वं भवद्भिरिव पराभूते इत्यर्थः । प्रक्षीणेभ्यः परेभ्यः दैत्येभ्यः अत्र परेभ्योऽन्येभ्यः सकाशात्
 केभ्यः स्ववैरिभ्य इति चक्रवर्ती । वो युष्माकं समृद्धानामपि यत् यः पराभवः स एव तस्यैवानयस्य अन्यायस्यायं विपाकः फलं

युष्माकमासीत् ॥ २२ ॥ * * मघवन्निति सार्द्धम् । हे मघवन् ! पूर्वं गुरोरतिक्रमात् प्रक्षीणान् अपि द्विषतः शत्रून् सम्प्रति भक्तितः काम्यं शुक्रं गुरुमाराध्य उपसेव्य भूय उपचितान् पश्य । यतः भृगुः शुक्रः देवता येषां ते ममापि निलयनं स्थानमाददीरन् गृहीयुः । गुरुसत्कारतिरस्कारादेव सम्पद्विपदोर्हेतु इति भावः ॥ २३ ॥ * * अत्र सामाद्या उपाया अप्यशक्या इत्याह—त्रिविष्टपमिति । अमेद्यो मन्त्रो मन्त्रणा येषां ते तथा । तत्र हेतुमाह । भृगूणामिति । शुक्राचार्याणामनु- शिक्षितमेवार्थः । पुरुषार्थत्वेनोपादेयो येषां ते दैत्याः त्रिविष्टपं किं गणयन्ति । यतः विप्रा गोविन्दो गावश्चेश्वरा अनुग्राहका येषां तेषां नरेश्वराणामभद्राणि नैव भवन्ति अन्येषां तु भवन्ति । अतः यावदैत्यानां विप्रादयोऽनुग्राहकास्तावत्तेषामभद्राणि न भवि- ष्यन्ति तदा भवतामपि दुःखशान्तिर्भविष्यतीति ॥ २४ ॥ * * तदिति । तत्तस्मात् तपस्विनः त्वाष्ट्रं त्वष्टुः पुत्रम् आत्म- वन्तं स्वाधीनं विश्वरूपं विप्रमांशु भजत यद्यस्य विश्वरूपस्य कर्म असुरपक्षपातरूपं क्षमिष्यध्वम् । तृटि टेरेत्वाभाव आर्षः । तत्तदा सः युष्माभिः सभाजितः सत्कृतः सन्नथान्तरमेव वो युष्माकमर्थान् मनोरथान् विधास्यते साधयिष्यति ॥ २५ ॥ * * त इति । हे राजन् ! ते देवाः ब्रह्मणा एवमुदिताः उक्ताः अत एव विगतः ज्वरोऽसुरजनितः सन्तापो येषां ते त्वाष्ट्रं विश्वरूपम् ऋषिम् उपब्रज्य परिष्वज्य चेदं वक्ष्यमाणमब्रुवन् ॥ २६ ॥ * * वयमिति । हे तात ! ते तव भद्रमस्तु । वयमतिथयो याचकास्ते तवाश्रमं प्राप्ताः । अतो हे तात ! पितृणामस्माकं समयोचितः एतत्कालयोग्यः कामः मनोरथः सम्पाद्य- ताम् ॥ २७ ॥ * * पुत्राणामिति । हे ब्रह्मन् ! पुत्रवतां पुत्रादिपोषणव्याघ्रतानामपि सतां पुत्राणां परः उत्कृष्टो धर्मः पितृशुश्रूषणं सेवनमेव ब्रह्मचारिणां पुत्राद्यभावेन तत्पोषणचिन्तारहितानां भवादृशानां तु पितृसेवापरो धर्म इति किमुत वक्तव्यम् । तेषां तु तद्भवत्येवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ * * आचार्य इति । आचार्यः उपनयनपूर्वकं साङ्गोपनिषद्वेदाध्यापकः ब्रह्मणो वेदस्य मूर्तिः भ्राता मरुत्पतेरिन्द्रस्य मूर्तिः माता साक्षात्क्षितेस्तनुः ॥ २९ ॥ * * दयाया इति । भगिनी दयाया मूर्तिः अतिथिः अज्ञातपूर्वः गृहागतः स्वयं साक्षाद्धर्मस्य आत्मा मूर्तिः अभ्यागतो ज्ञातपूर्वः सः अग्नेर्मूर्तिः । सर्वभूतानि च स्थावरजङ्गमानि सर्वात्मनो भगवतो मूर्तयः । सर्वभूतेष्वात्मदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः ॥ ३० ॥

वीरराघवव्याख्या

उक्तिमेवाह । अहो इत्यादिना क्षमिष्यध्वमुतास्य कर्मेत्यन्तेन । हे सुरश्रेष्ठाः ! अहो वत महत्कष्टं वः प्राप्तं महद्भद्र- मसाधु युष्माभिः कृतम् । किं तद्ब्रह्मिष्ठमतिशयेन ब्रह्मज्ञानसंपन्नो ब्रह्मिष्ठस्तं ब्राह्मणं दान्तं जितेन्द्रियमैश्वर्यान्मदान्नाभ्यनन्दत नाभिनन्दितवन्तः ॥ २१ ॥ * * हे सुराः ! परेभ्यः शत्रुभ्यः पराभव इति यदयं तस्यानयस्य संबन्धी फलरूपः आसी- त्कथम्भूतानां वः प्रक्षीणेभ्यः ऐश्वर्यरहितेभ्यः सपत्नेभ्यः समृद्धानां सम्पन्नानाम् ॥ २२ ॥ * * गुरुरतिरस्कारसत्कारा- वेवापचयोपचयकारणमित्यसुरदृष्टान्तेनाह । मघवन्निति । हे मघवन् ! द्विषतः शत्रून्सुरान् गुर्वतिक्रमाद्धेतोः प्रक्षीणान् संप्रति तु काव्यं शुक्रं भक्तितः आराध्य उपचितान् समृद्धान् पश्य गुर्वाराधनाद्युष्मान् बाधन्त इति किं वक्तव्यम् । यतो मत्स्थानमपि गृहीयुरिति सम्भावयति । अद्योति । अद्यास्मिन्नहनि श्वः परस्मिन्नहनि परश्वः ततः परस्मिन्नहनि वा बलशालिनोऽत एव दृप्ताः गर्वि- तास्ते मम निलयनं मम स्थानमपि आददीरन् गृहीयुः यतस्ते भृगुः शुक्रः काव्य एव देवता येषां तादृशाः ॥ २३ ॥ * * अमेद्यो मन्त्रो येषां ते भृगूणां भृगुकुलप्रभवाणामनुशिक्षितायोः शिष्या त्रिविष्टपमपि किं गणयन्ति न गणयन्त्येवेत्यर्थः । विप्राः गोविन्दो भग- वांश्च गावश्चेश्वरा अनुग्राहकाः पूज्या वा येषां तेषामेव अभद्राणि न भवन्ति इतरेषामीश्वराणामपि न भवन्तीति न कित्त्वभद्राणि भवन्त्येवेत्यर्थः ॥ २४ ॥ * * तत्तस्मादथानन्तरमेवाशु त्वष्टुः पुत्रमात्मवन्तं जितेन्द्रियं तपस्विनं विश्वरूपाख्यं द्विजं भजत यूयमनुवर्त्तध्वं तम्पौरोहित्ये वृणुतेत्यर्थः । स विश्वरूपो वः युष्मान् भावितार्थान् भावितः निष्पादितः अर्थोऽभिलषितं प्रयोजनं येषां तादृशान् विधास्यते करिष्यति । अस्य विश्वरूपस्य कर्मासुरपक्षपातादिरूपं यूयमुत । क्षमिष्यध्वं यदि क्षमिष्यध्वे तर्हि सविधास्यते इत्यर्थः । यद्वा । उत अपि तु तस्य कर्म क्षमिष्यध्वं सर्वथा तस्य कर्म युष्माभिः क्षन्तव्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥ * * एवमुक्ता विश्वरूपं प्रार्थयितुं देवा ययुरित्याह मुनिः । त इत्यादिना । हे राजन् ! ते देवा ब्रह्मणैवमित्यमुदिता उक्ता विगतः ज्वरः आधिर्येषां ते त्वाष्ट्रमृषिं विश्वरूपमुपब्रज्य उपेत्य परिष्वज्यालिङ्ग्य पुत्रत्वात् परिष्वज्येत्युक्तं न तु नमस्कृत्येति इदं वक्ष्यमा- णमब्रुवन् ॥ २६ ॥ * * उक्तिमेवाह । वयमिति । वयं ते तवातिथयः प्राप्ताः ते तवाश्रमं भद्रमशून्यमस्तु अतिध्याभावे आश्रमः शून्य इति व्यपदिष्यत इति भावः । तथा तव पितृणामस्माकं समयोचितः तत्कालोचितः कामः इच्छाविषयोऽर्थः सम्पद्यतां त्वत्तः संपन्नो भवतु ॥ २७ ॥ * * हे ब्रह्मन् ! पुत्रवतामपि सतां पुत्राणां पितृशुश्रूषणं परो धर्मः ब्रह्मचारिणां सतां पुत्राणां पितृशुश्रूषणं परो धर्म इति किमुत किमु वक्तव्यम् । त्वन्तु ब्रह्मचारी पुत्रश्चेति अस्मच्छुश्रूषणमत्यन्तोचितमिति भावः ॥ २८ ॥ * * किंचाचार्यो ब्रह्मणः परब्रह्मणो मूर्तिरीश्वरदृष्ट्या आचार्य आराधनीय इति भावः । पिता तु

प्रजापतेर्विरिञ्चस्य मूर्तिः भ्राताः तु मरुत्पतेरिन्द्रस्य मूर्तिर्माता साक्षात्क्षितेर्भूमेस्तनुर्मूर्तिः ॥ २६ ॥ * * भगिनी तु दयाया मूर्तिरात्मा स्वयं तु धर्मस्य मूर्तिरतिथिस्तु स्वयमेव स्वात्मनो मूर्तित्वेन द्रष्टव्यः । स्वशरीरत्वेन द्रष्टव्य इति यावत् । अभ्यागत-स्वग्नोराहवनीयादेर्मूर्तिः सर्वभूतानि चात्मनो मूर्तिरात्मतुल्यत्वेन द्रष्टव्यानीत्यर्थः । यद्वा । परमूर्तिः ॥ ३० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

व इति षष्ठी तृतीयार्थे युष्माभिरित्यर्थः ॥ २१ ॥ * * तस्यानयस्यान्यायस्य परिपाकः कोऽसाविति तत्राह । परेभ्य इति ॥ २२ ॥ * * काव्यं शुक्रं निलयनं युष्मदधिकृतं स्वर्गमिति शेषः । भृगुरेव देवताः येषान्ते भृगुदेवताः जनः ममापि अभेद्यं निलयनमाददीरन् दारयन्तीति वा ॥ २३ ॥ * * अनुशिक्षितः सम्यक्समाधितोऽर्थो यैस्तै तथा भृगूणां मन्त्राः त्रिविष्टपमभेद्यं गणयन्ति किं नैव ब्राह्मणशक्तिरचिन्त्यविभवेत्याह । न विप्रेति । विप्राश्च गोविन्दश्च गावश्च ईश्वराः येषां ते तथा तेषां विप्रभक्तिर्गोविन्दगोभक्त्यविनाभूतेति दर्शना सहैवोक्तं सापि तारतम्योपेता शुभदैत्यतो गवीति ॥ २४ ॥ * * तत्तस्मात्तपस्वित्वादिगुणाधिको गुणोऽप्यस्तीत्याह । अथेति । आत्मनस्त्वादपरः कल्याणगुणो नास्तीत्यतोऽथेति । नैक एवार्थो-नेन किन्त्वपेक्षिताशेषार्थोऽप्यस्तीत्यतोऽर्थानिति नेदानीमुत्तरत्राप्ययमेवास्तीत्यतो विधारुत इति । तत्रेति कर्तव्यतामाह । यदीति उताप्यर्थः ॥ २५ ॥ * * ते देवाः ॥ २६ ॥ * * पितॄणां न समयोचितः एतत्कालयोग्यः । काम्यत इति कामोऽर्थः ॥ २७ ॥ * * सतां पुत्राणां ब्रह्मचारिणामपुत्रवतां पुत्राः उभयेषामपि शुश्रूषणं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥ * * पित्रादिशुश्रूषणेन रुद्रादिदेवताशुश्रूषणमपि कृतं स्यात्तेषां तेषु विशेषसन्निधानादित्याह । आचार्य इति । ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य मूर्तिः सन्निधानस्थानम् । प्रजापतेः रुद्रस्य “प्रजापतिः शिवः स्थाणुरुमेशो वृषवाहनः” इत्यभिधानात् । मरुत्पतेरिन्द्रस्य अतिथिः स्वयं धर्मस्यात्मा मूर्तिः अभ्यागतः प्रादुर्गणिकः । आत्मनः सर्वभूतानि मूर्तिः “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः इति श्रुतेः ॥ २९-३० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

त्रिविष्टपमिति । अत्र गोविन्देति दृष्टान्तेनोपन्यस्तम् ॥ २४-४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

परेभ्यः अन्येभ्यः सकाशात् केभ्यः स्ववैरिभ्यः ॥ २२ ॥ * * गुरुतिरस्कारसत्कारावेव विपत्सम्पदोः कारण-मित्यसुरदृष्टान्तेनैवाह । मधवन्निति । अथैषां तथा बलं दृश्यते यथा ममापि निलयनं सत्यलोकमाददीरन् । तत्र हेतुः । भृगुदेवताः गुरुभक्ताः ॥ २३ ॥ * * अत्र सामदानदण्डा उपायाः न सम्भवन्ति दृश्यन्ते । भेदोऽप्यशक्य इत्याह । न भेदः मन्त्रो मन्त्रणा येषां ते सर्वत्र हेतुः । भृगूणां शुकाचार्याणामनुशिक्षितमेव अर्थः पुरुषार्थत्वेनोपादेयो येषां ते । ननु तर्हि किं वयं मरिष्याम एवेति तत्र साश्वासमाह । न विप्रेति । विप्रा गोविन्दो गाव ईश्वरा अनुग्राहका येषां तेषाम् ॥ २४ ॥ * * तत्तस्मादयमेव सम्प्रत्युपाय इत्याह । विश्वरूपं गुरुत्वेन भजत । यद्यस्य विश्वरूपस्य कर्मासुरपक्षपातम् ॥ २५-२८ ॥ * * आचार्यो वेदाध्यापकः । ब्रह्मणो वेदस्य । मरुत्पतेरिन्द्रस्य अतिथिस्तु धर्मस्यात्मैव मूर्तिरिति किं वक्तव्यमिति भावः । आत्मनः परमेश्वरस्य ॥ २९-३० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

वो युष्माभिः महद्भद्रममङ्गलं कृतं तदेवाह । ब्रह्मिष्ठं ब्रह्मसंपन्नं दान्तं ब्राह्मणमैश्वर्यात् प्रभुत्वमदात् नाभ्यनन्दत नाभिनन्दितवन्तः ॥ २१-२२ ॥ * * आदौ गुर्वतिक्रमात् प्रक्षीणान् सम्प्रति काव्यं गुरुमाराध्य भूय उपचितान् द्विषतः शत्रून् पश्य गुरुतिरस्कारसत्कारौ विपत्संपदोर्हेतुरित्यर्थः । यदि ममापि निलयनं स्थानमाददीरन् गृहीयुः यतो भृगुदेवताः भृगवः भृगुवंश्याः शुक्रतत्पुत्रादयो देवता येषां ते गुरुभक्ताः ॥ २३ ॥ * * तदा अभेद्यो मन्त्रो येषां ते तथा भृगूणामनुशिक्षितार्थाः शिष्याः त्रिविष्टपं किं गणयन्ति न किमपीत्यर्थः । अत्यन्ततो भीतानालक्ष्य तच्छरणं सूचयति । नेत्यर्थेन ॥ २४ ॥ * * विशेषतः आश्रयणीयमाह । तदिति । तत्तस्मात् सभाजितः सेवितः अस्य विश्वरूपस्य कर्म मातामह-कुलपक्षपातं यदि क्षमिष्यध्वम् क्षमिष्यध्वे ॥ २५ ॥ * * ते देवा एवमनेन प्रकारेणोदिता उक्ताः उपत्रज्य तन्निकटं गत्येदमब्रुवन् ॥ २६ ॥ * * समये अस्मिन्नापत्काले उचितः ॥ २७-२८ ॥ * * आत्मनोऽतिथित्वं पितृत्वं च तं प्रति निर्दिश्याथातिथीनां पितॄणां पूज्यत्वं बहुभिर्दृष्टान्तैराहुः । आचार्य इति द्वाभ्याम् ॥ २९ ॥ * * धर्मस्य आत्मा मूर्तिरतिथिः आत्मनो जगत्कारणस्य भगवतो मूर्तिः सर्वभूतानि ॥ ३०-३१ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ब्रह्मवाक्यान्येव दर्शयति—अहो इति सार्द्धपञ्चभिः अहो इत्याश्चर्यं । बतेति खेदे । हे सुरश्रेष्ठा इति सम्बोधनमनौ-
चित्यसूचनाय । हीत्यवधारणे । ऐश्वर्यात् ऐश्वर्यमदात् ब्राह्मणं तत्रापि दान्तं वशीकृतकार्यकारणसङ्घातं तत्रापि ब्रह्मिष्ठं ब्रह्मज्ञा-
नितं यन्नाभ्यनन्दत नाभिनन्दितवन्तस्तद्वो युष्माभिर्महद्भद्रमन्यायमेव कृतं तद्युष्माकं सात्त्विकानामनुचितमेव । तेनास्माकमपि
खेदो वर्तते आश्चर्यं भगवन्मायाचेष्टितमित्यन्वयः ॥ २१ ॥ * * तस्यैवानयस्य अन्यायस्यायं विपाकः फलं युष्माक-
मासीत् । कोऽसावित्यपेक्षायामाह—परेभ्य इति । स्वयं वैरिणो हन्तारो येषां तेभ्यः । तत्र हेतुः—प्रक्षीणेभ्यः वो युष्माकं
समुद्धानामपि यत् यः पराभवः स एव तत्र युष्माकं विदितमेव सात्त्विकत्वादित्यभिप्रायेण सम्बोधयति—हे सुरा
इति ॥ २२ ॥ * * गुरुतिरस्कारसत्कारयोरपचयोपचयकारणत्वं प्रत्यक्षमेवेत्याह—मघवन्निति सम्बोधनमाश्वासनार्थम् ।
सम्प्रति गुर्वतिक्रमाद्युष्माकमपचयो जात इति शेषः । द्विषतः शत्रून् प्रक्षीणानपि भक्तितः काव्यं शुक्रं गुरुमाराध्य उपसेव्य
भूय उपचितान् पश्य । उपचयमेव दर्शयति—भृगुः शुक्रः देवता येषां ते ममापि निलयनं स्थानमाददीरन् गृहीयुः युष्मन्नि-
लयनं त्रिविष्टपं किं गणयन्तीत्युत्तरेणान्वयः ॥ २३ ॥ * * किं गणयन्ति तद्ग्रहणे कोऽतिप्रयास इत्यर्थः । ननु यद्येवं
सामदानदण्डा उपाया न सम्भवन्ति तदा भेदेन कार्यं सेतुतीत्याशङ्क्याह—अभेद्यमन्त्रा इति, अभेद्यो मन्त्रो मन्त्रणा येषां ते
तथा । तत्र हेतुमाह—भृगूणामिति, शुक्राचार्याणामनुशिक्षितमेवार्थः । पुरुषार्थस्वेनोपादेया येषां ते तथा । तथाचैकमत्येन
भेदोऽप्यशक्य एवेति भावः । ननु तर्हि किमस्माकं सरणमेव भविष्यति किं वाति किञ्चिदुपायान्तरमित्यपेक्षायां सामान्यत
उपायमाह—नेति । विप्रा गोविन्दो गावश्चेश्वरा अनुग्राहका येषां तेषां तरेश्वराणामभद्राणि नैव भवन्ति ॥ २४ ॥ * *
यस्मादेवं तस्माद्विश्वरूपं विप्रमाशु भजत । स युष्माभिः सभाजितः सत्कृतः सन् अद्यान तरमेव वो युष्माकमर्थान् मनोरथान्
विधारते साधयिष्यति । यद्यस्य विश्वरूपस्य कर्म असुरपक्षपातरूपं क्षमिष्यध्वमुत तदेत्यन्वयः । कोऽसौ विश्वरूप इत्यपेक्षायामाह—
त्वाष्ट्रमिति, त्वष्टुः पुत्रम् । ननु सर्वमनोरथसम्पादने तस्य कथं सामर्थ्यमस्तीत्याशङ्क्य भगवदनुग्रहादित्यभिप्रेत्याह—
आत्मवन्तमिति, आत्मा सर्वात्मा भगवान् स्वामित्वेन विद्यते यस्य तम् । ननु भगवानपि तस्मिन् कथमेवं प्रसन्नो जात इत्यपे-
क्षायामाह—तपस्विनमिति । अनेन विश्वरूपस्य मर्यादापुष्टिभक्तत्वं दर्शितम् । तथोक्तं निबन्धे—‘पुष्टिरत्र द्विरूपा हि मर्यादा-
पुष्टिभेदतः । विश्वरूपस्तु मर्यादा द्वितीयो वृत्र उच्यते’ । मर्यादामर्यादापुष्टः द्वितीयः शुद्धपुष्ट इत्यर्थः । एवं सर्वज्ञो ब्रह्मा विश्व-
रूपद्वारा भाविभगवदनुग्रहमिन्द्रे ज्ञात्वा विश्वरूपमुपदिष्टवान् । अन्यथा स्वपौत्रत्वेन वशवर्त्तित्वात् देवैः पूर्वं स्वीकृतत्वाच्च
बृहस्पतिमेव उपदिशेदिति ज्ञेयम् ॥ २५ ॥ * * ते देवा ब्रह्मणैवमुदिताः उक्ताः अत एव विगतो ज्वरोऽसुरजनितसन्तापो
येषान्ते त्वाष्ट्रं विश्वरूपमुपव्रज्य परिष्वज्य च इदं वक्ष्यमाणमब्रुवन् । निर्भयतया गत्वा प्रार्थने हेतुं सूचयन्नाह—ऋषिमिति,
स्वामिवचनविश्वासेन तापनिवृत्तिर्भवत्येवेति तु राजत्वान्वया ज्ञायते इति सूचयन् सम्बोधयति—हे राजन्निति ॥ २६ ॥ * *
देवानां वाक्यानि दर्शयति—वयमिति सप्तभिः । वयमतिथयो याचकास्ते तवाश्रमं प्राप्ता आगताः, अतो हे तात पितृणामस्माकं
समयोचितः एतत्कालयोग्यः कामः मनोरथः सम्पाद्यतामित्यन्वयः । ते तब भद्रमस्त्वित्याशीर्वादः प्रोत्साहनार्थः । सम्बोधनं
स्नेहसूचकम् ॥ २७ ॥ * * पुत्राणां परः उत्कृष्टो धर्मः पितृशुश्रूषणं सेवनमेव । हिशब्द एवकारार्थकः । तर्हि कथं सर्वे
पुत्रास्तत्र कुर्वन्तीत्याशङ्क्याहुः—सतामिति । तदकुर्वन्तो दुष्टा ज्ञेया इति भावः । तत्रापि कैमुत्यन्यायं दर्शयन्ति—अपीति ।
पुत्रपौत्रादिमन्तो हि तेषां पालनपोषणव्यापारव्याकुलचित्ता ये भवन्ति तेषामपि यदि पितृसेवापरो धर्मस्तदा ब्रह्मचारिणां
भवादृशां पितृसेवापरो धर्म इति किमुत वक्तव्यम् ? तेषां तु तद्वचनेत्यर्थः । तत्रापि बहु किं वक्तव्यं ज्ञायते एव त्वयेत्यभि-
प्रायेण सम्बोधयन्ति—ब्रह्मन्निति ॥ २८ ॥ * * पितृत्वादतिथित्वाच्च अस्मत्कामस्त्वयाऽवश्यं सम्पादनीय इत्यभिप्रायेण
दृष्टान्तत्वेन अन्यान्यप्युपासनान्याहुः—आचार्य इति द्वाभ्याम् । आचार्यः ‘उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विद्वजः । सकल्पं
सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते’ इति स्मृत्युक्तलक्षणः ब्रह्मणो वेदस्य मूर्तिः । पिता प्रजापतेर्ब्रह्मणो मूर्तिः । भ्राता मरुत्पतेरिन्द्रस्य
मूर्तिः । माता साक्षात् क्षितेस्तनुः मूर्तिः ॥ २९ ॥ * * भगिनी दयाया मूर्तिः । अतिथिः स्वयं साक्षाद्धर्मस्य आत्मा
मूर्तिः । अभ्यागतोऽग्नेर्मूर्तिः । ज्ञानपूर्वकत्वाज्ञातपूर्वकत्वेनातिथ्यभ्यागतोर्भेदो ज्ञेयः । सर्वभूतानि च स्थावरजङ्गमानि
सर्वात्मनो भगवतो मूर्त्तयः ॥ ३० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

उक्तमेवाह अहो इत्यादिना, उतास्य कर्मेत्यन्तेन । अहो इति बतेति खेदे । अहो देवानामेवं कष्टमित्याश्चर्यं । हे
सुरश्रेष्ठाः, वो युष्माभिः, महदतिशयितं अभद्रं, कृतम् । अत्यसाध्याचरितमित्यर्थः । हि यस्मात्, ब्रह्मिष्ठं अतिशयेन ब्रह्मज्ञान-

संपन्नं, ब्राह्मणं, दान्तमात्मदमनशीलं, स्वगुरुम् ऐश्वर्यात्तत्त ऐश्वर्यं प्राप्यापि, न अभ्यनन्दत मदन्नाभिवन्दितवन्तः ॥ २१ ॥ * *
 तस्येति । हे सुराः, प्रक्षीणेभ्यः ऐश्वर्यरहितेभ्यः, स्ववैरिभ्यः सपत्नेभ्यः, समृद्धानाम् अधिकं संपन्नानां वो युष्माकं, परेभ्यः,
 प्रक्षीणतावद्भ्योऽपि शत्रुभ्यः, पराभवः यत्, अयं तस्य अनयस्य फलरूपः आसीत् । चोऽवधारणे ॥ २२ ॥ * * गुरु-
 तिरस्कारसत्कारावेवापचयोपचयकारणमित्यसुरदृष्टान्तेनाह । मयवन्निति । हे मयवन्, द्विषतस्तव शत्रून्सुरानिति यावत्
 आदौ, गुर्वतिक्रमात्, प्रक्षीणान्, संप्रति काव्यं स्वगुरुं शुक्रं, भक्तितः आराध्य, भूयः उपचितान् समृद्धान्, पश्य ॥ २३ ॥ * *
 अगुर्वाराधनान् युष्मान् बाधन्ते इति किमु वक्तव्यं यतो मत् स्थानमपि गृहीयुरिति संभावयामीत्याह । अद्येति । अद्यास्मिन्नहनि,
 श्व आगामिनि दिने वा, परश्चस्ततः परस्मिन्नहनि वा, बलशालिनः, अत एव दृष्टा गर्विता, भृगुरेव देवता देवतावदुपास्यो
 येषां, ते तेऽसुराः, मम निलयनं मत्स्थानमपि, आददीरन् गृहीयुः ॥ २४ ॥ * * त्रिविष्टपमिति । अभेद्यो मन्त्रो येषां
 ते, भृगूणां भृगुकुलप्रभवानां, अनुशिक्षितार्थाः शिष्याः, त्रिविष्टपं, किं गणयन्ति । न गणयन्त्येव । विप्राश्च गोविन्दश्च गावश्च
 ताः ईश्वरा अनुग्राहका येषां तेषां, अभद्राणि न भवन्ति । अन्येषां तु, नरेश्वराणामपि भवन्ति ॥ २५ ॥ * * तदिति ।
 तत्तस्मात्, अथानन्तरं, आशु शीघ्रमेव, आत्मवन्तं जितेन्द्रियं, तपस्विनं, त्वाष्ट्रं त्वष्टुः पुत्रं, विश्वरूपं विप्रं द्विजं, भजत
 संसेवध्वम् । तं पौरोहित्ये वृत्वा यूयमनुवर्त्ततेत्यर्थः । यदि, अस्य विश्वरूपस्य, कर्म असुरपक्षपातादिरूपं कृत्यं क्षमिष्यध्वमुत
 सहिष्यध्वं यदीत्यर्थः । तर्हि, वो युष्मान्, संभावितो निष्पादितः अर्थोऽभिलषितप्रयोजनं येषां तान्, सः विधास्यते करिष्यति ।
 अतः सर्वथा तस्य कर्म युष्माभिः क्षन्तव्यमित्यर्थः ॥ २६ ॥ * * एवं ब्रह्मणोक्ता देवा विश्वरूपं प्रार्थयितुं ययुरित्याह
 मुनिः । त इति । हे राजन् ते देवाः, ब्रह्मणा एवमित्थं उदिता उक्ताः, अत एव विगतः ज्वरः आधिर्येषां तथाभूताः सन्तः,
 ऋषिमृषिवृत्त्या वर्त्तमानं, त्वाष्ट्रं त्वष्टुः पुत्रं, विश्वरूपम् उपब्रज्य उपेत्य, परिष्वज्य पुत्रत्वादालिङ्ग्य, अस्य पुत्रत्वात्परिष्वज्येत्युक्तं
 न तु नमस्कृत्येति । इदं वक्ष्यमाणं वाक्यम् अब्रुवन् ॥ २७ ॥ * * उक्तमेवाह । वयमिति । हे विश्वरूप, वयं ते तव,
 आश्रमम् अतिथयः सन्तः, प्राप्ताः । ते तव भद्रम् अतु । अस्माकं तवाश्रमं प्रत्यागमनमशून्यमस्त्विति भावः । हे तात, पितृणां
 त्वत्पितृत्वेन व्यवहर्त्तव्यानामस्माकमित्यर्थः । समयोचितः एतत्कालयोग्यः, काम इच्छाविषयोऽर्थः, संपाद्यतां त्वया संपादनीय
 इत्यर्थः । पाठान्तरे संपन्नो भवत्वित्यर्थः ॥ २८ ॥ * * पुत्राणामिति । हे ब्रह्मन्, पुत्रवताम् अपि सतां, पुत्राणां, पितृ-
 शुश्रूषणं परः धर्मः हि । ब्रह्मचारिणां सतां पुत्राणां किमुत, पितृशुश्रूषणं परो धर्म इति किमु वक्तव्यम् । अतस्त्वं तु ब्रह्मचारी
 पुत्रश्चेत्यस्मच्छुश्रूषणमत्यन्तमुचितमिति भावः ॥ २९ ॥ * * आचार्य इति । किं च आचार्य उपनीय वेदाध्यापकः,
 ब्रह्मणो वेदस्य, मूर्तिः, यद्वा आचार्यः दीक्षां दत्त्वा मोक्षमार्गप्रदर्शकः, ब्रह्मणः परब्रह्मणः मूर्तिः । ईश्वरदृष्ट्या आचार्य
 आराधनीय इति भावः । पिता जनकः, प्रजापतेर्ब्रह्मणः, मूर्तिः । भ्राता मरुत्पतेः इन्द्रस्य मूर्तिः । माता, साक्षात्प्रत्यक्षायाः
 क्षितेः पृथिव्याः, तनुर्मूर्तिः ॥ ३० ॥

भाषानुवादः

ब्रह्माजीने कहा—देवताओ ! यह बड़े खेद की बात है । सचमुच तुमलोगोंने बहुत बुरा काम किया । हरे, हरे !
 तुमलोगोंने ऐश्वर्यके मदसे अंधे होकर ब्रह्मज्ञानी, वेदज्ञ एवं संयमी ब्राह्मणका सत्कार नहीं किया ॥ २१ ॥ * *
 देवताओ ! तुम्हारी उसी अनीतिका यह फल है कि आज समृद्धिशाली होनेपर भी तुम्हें अपने निर्बल शत्रुओंके सामने
 नीचा देखना पड़ा ॥ २२ ॥ * * देवराज ! देखो, तुम्हारे शत्रु भी पहले अपने गुरुदेव शुक्राचार्यका तिरस्कार करनेके
 कारण अत्यन्त निर्बल हो गये थे, परन्तु अब भक्तिभावसे उनकी आराधना करके वे फिर धन-जनसे सम्पन्न हो गये हैं ।
 देवताओ ! मुझे तो ऐसा मालूम पड़ रहा है कि शुक्राचार्यको अपना आराध्यदेव माननेवाले ये दैत्यलोग कुछ दिनोंमें मेरा
 ब्रह्मलोक भी छीन लेंगे ॥ २३ ॥ * * भृगुवंशियोंने इन्हें अर्थशास्त्रकी पूरी-पूरी शिक्षा दे रखी है । ये जो कुछ करना
 चाहते हैं, उसका भेद तुमलोगोंको नहीं मिल पाता । उनकी सलाह बहुत गुप्त होती है । ऐसी स्थितिमें वे स्वर्गको तो
 समझते ही क्या हैं, वे चाहे जिस लोकको जीत सकते हैं । सच है, जो श्रेष्ठ मनुष्य ब्राह्मण, गोविन्द और गौओंको अपना
 सर्वस्व मानते हैं और जिनपर उनकी कृपा रहती है, उनका कभी अमङ्गल नहीं होता ॥ २४ ॥ * * इसलिये अब
 तुमलोग शीघ्र ही त्वष्टाके पुत्र विश्वरूपके पास जाओ और उन्हींकी सेवा करो । वे सच्चे ब्राह्मण, तपस्वी और संयमी हैं । यदि
 तुमलोग उनके असुरोंके प्रति प्रेमको भ्रमा कर सकोगे और उनका सम्मान करोगे, तो वे तुम्हारा काम बना
 देंगे ॥ २५ ॥ * * श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! जब ब्रह्माजीने देवताओंसे इस प्रकार कहा, तब उनकी चिन्ता
 दूर हो गयी वे त्वष्टाके पुत्र विश्वरूप ऋषिके पास गये और उन्हें हृदयसे लगाकर यों कहने लगे ॥ २६ ॥ * *
 देवताओंने कहा—वेदा विश्वरूप ! तुम्हारा कल्याण हो । हम तुम्हारे आश्रमपर अतिथिके रूपमें आये हैं । हम एक प्रकारसे

तुम्हारे पितर हैं । इसलिये तुम हमलोगोंकी समयोचित अभिलाषा पूर्ण करो ॥ २७ ॥ * * जिन्हें सन्तान हो गयी हो, उन सत्पुत्रोंका भी सबसे बड़ा धर्म यही है कि वे अपने पिता तथा अन्य गुरुजनोंकी सेवा करें । फिर जो ब्रह्मचारी हैं, उनके लिये तो कहना ही क्या है ॥ २८ ॥ * * वत्स ! आचार्य वेदकी, पिता ब्रह्माजीकी, भाई इन्द्रकी और माता साक्षात् पृथ्वीकी मूर्ति होती है ॥ २९ ॥ * * (इसी प्रकार) बहिन दयाकी, अतिथि धर्मकी, अभ्यागत अग्निकी और जगतके सभी प्राणी अपने आत्माकी ही मूर्ति—आत्मस्वरूप होते हैं ॥ ३० ॥

तस्मात् पितृणामार्तानामार्ति परपराभवम् । तपसापनयस्तात सन्देशं कर्तुमर्हसि ॥ ३१ ॥
वृणीमहे त्वोपाध्यायं ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं गुरुम् । यथाञ्जसा विजेष्यामः सपत्नांस्तव तेजसा ॥ ३२ ॥
न गर्हयन्ति ह्यर्थेषु यविष्ठाङ्घ्रयभिवादनम् । छन्दोभ्योऽन्यत्र न ब्रह्मन् वयो ज्यैष्ठ्यस्य कारणम् ॥ ३३ ॥

ऋषिरुवाच

अभ्यर्थितः सुरगणैः पौरोहित्ये महातपाः । स विश्वरूपस्तानाह प्रसन्नः श्लक्ष्णया गिरा ॥ ३४ ॥

विश्वरूप उवाच

विगर्हितं धर्मशीलैर्ब्रह्मवर्च उपव्ययम् ।
कथं नु मद्विधो नाथा लोकेषुरभियाचितम् । प्रत्याख्यास्यति तच्छिष्यः स एव स्वार्थ उच्यते ॥ ३५ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तात तस्मात् आर्तानां पितृणां परपराभवम् आर्ति तपसा अपनयन् संदेशं कर्तुम् अर्हसि ॥ ३१ ॥ * *

यथा तव तेजसा अञ्जसा सपत्नान् विजेष्यामः ब्रह्मिष्ठं गुरुम् ब्राह्मणं त्वा उपाध्यायं वृणीमहे ॥ ३२ ॥ * * ब्रह्मन् हि अर्थेषु यविष्ठाङ्घ्रयभिवादनम् न गर्हयन्ति छन्दोभ्यः अन्यत्र वयो ज्यैष्ठ्यस्य कारणं न सुरगणैः पौरोहित्ये अभ्यर्थितः महातपाः सः विश्वरूपः प्रसन्नः श्लक्ष्णया गिरा तान् आह ॥ ३३-३४ ॥ * * नाथाः मद्विधः तच्छिष्यः धर्मशीलैः विगर्हितं ब्रह्मवर्च उपव्ययं लोकेषुः अभियाचितं कथं नु प्रत्याख्यास्यति सः एव स्वार्थः उच्यते ॥ ३५ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

परेभ्यः पराभव एवार्तिस्ताम् ॥ ३१ ॥ * * संदेशमाहुः । वृणीमहे इति ॥ ३२ ॥ * * ननूपाध्यायत्वे कनिष्ठस्य ममाभिवन्दनं करिष्यथ तच्च गर्हितं तत्राहुः । नेति । अर्थेषु प्रयोजननिमित्तं यविष्ठानामभिवादनं न निन्दति । किं च छन्दोभ्यो मंत्रेभ्योऽन्यत्र वयो ज्यैष्ठ्यस्य कारणं न तु मंत्रेषु । अतोऽस्मभ्यं मंत्रदातृत्वेन त्वमेव ज्यैष्ठो भविष्यसि । यद्वा छन्दोभ्योऽन्यत्र वेदान्विहाय वय एव ज्यैष्ठ्यस्य कारणं न भवति किं तु वेदा एव मुख्यं कारणं तत्तस्म्यै तु वयः । वेदज्ञत्वाच्च त्वमेव ज्यैष्ठ इत्यर्थः ॥ ३३-३४ ॥ * * निन्दितमपीदं युष्मद्याख्याभंगभयेन करिष्यामीत्याह सार्धेन । विगर्हितं पौरोहित्यमिति शेषः । धर्मशीलैः अधर्महेतुत्वात् । किं च ब्रह्मवर्च उपव्ययं पूर्वसिद्धस्य ब्रह्मवर्चसो व्ययकरम् । प्रत्याख्यातुं च मादृशो नाहंतीत्याह । कथं न्विति । तेषां लोकेशानां शिष्यः शिक्षणार्हः । स एव प्रत्याख्यानाभाव एव हि शिष्यस्य स्वार्थ उच्यते ॥ ३५ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

नन्वलं धर्मोपदेशस्तुतिभ्यां विवक्षितं ब्रूतेत्यत आह—तस्मादिति । यत इत्युक्तरीत्या वयं पितरस्तस्माद्धेतोः ॥ ३१ ॥ * * उपाध्यायं पुरोहितं पुरोहितोपाध्यायशब्दौ पर्यायावेव “वृतः पुरोहितस्त्वाष्ट्रो महेंद्रायातुपृच्छतः” इत्युपसंहारादुपाध्याय एव पुरोहितो भवत्यन्यथा “उपक्रमोपसंहारावेकरूपाविति स्थितिः” इति न्यायभंगप्रसंगः स्यादिति भावः । किञ्च—पुरोहितोपाध्यायाचार्यगुरुराजकृत्विक्छन्दसामेक एवार्थो न भिन्नस्तथादर्शनात् । “नैतज्जानंत्युपाध्यायाः” इति चतुर्थे “पौरो-

हित्याय भगवान्वृतः काव्यः किलासुरैः । शंडामकौ सुतौ तस्य” इत्यत्र पुरोहितशब्दं प्रयुज्य तदग्रे “गृहमानीतमाहूय प्रह्लादं दैत्य-
याजकाः” इह तत्पुत्रेषु याजकपदप्रयोगो दृश्यते तेन याजका एव पुरोहिता न त्वयाजका इति ज्ञायते सप्रवाक्येन । किञ्च—
निमिरिक्ष्वाकुतनयो वशिष्ठमवृत्तर्विजम्” इति नवमे । श्रीदशमेऽपि ‘गर्गः पुरोहितो राजन्’ इत्यत्र पुरोहितपदं प्रयुज्य तत्रैव
‘यदूनामहमाचार्यः’ तत्रैवाचार्यपदं श्रीशुकः प्रायुक्तं । “पुरोहितोऽथर्वविद्वै जुहाव ग्रहशान्तये” इत्यादिदशमे पुनरप्युक्तम् । किं
बहुना कर्मकारयितैव मुख्यः पुरोहितपदवाच्यो यश्चाधुनिकैर्महामूर्खैः कंकणादिबंधके गोत्रोच्चारयितरि पुरोहितपदं प्रयुज्यते तत्पुरो-
हितार्थाज्ञानत एवेति ध्येयम् । ये च ग्राममात्रस्य याजकत्वेन वृतास्ते ग्रामयाजका ग्रामपुरोहिता एवोपाध्यायशब्देनोच्यन्ते । अत्र
बहुवक्तव्यमस्ति तदस्मत्संगृहीतदाननिर्णयतोऽवसेयं विशेषश्रवणेच्छायामित्युपरम्यते । प्रकृतमनुसरामः—यथा सपत्नाञ्चशत्रूँस्त्व
तपस्तेजसा विजेष्यामस्तथा त्वां वृणीमह इति योज्यम् ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति—नन्विति । अन्यत्रान्येषु व्यावहारिक-
कृत्येषु । यविष्ठाङ्गप्रयभिवादनं कनिष्ठनमनं न गर्हयन्ति न अपि तु गर्हयन्त्येव यतो वय एव ज्यैष्ठ्यस्य कनिष्ठत्वस्य च कारणमिति
अधिकवयस्त्वे ज्यैष्ठ्यमल्पवयस्त्वे कनिष्ठत्वं चेति अस्त्विदम् । वैदिककृत्येषु न तु तत्र छन्दोज्ञत्वमेव ज्यैष्ठ्यस्य कारणमित्यर्थः ।
किञ्च—वेदविदे विप्रस्य सर्वदेवाधिष्ठानत्वेनापि पूज्यत्वं तथा च श्रुतिः—“सर्वा देवता वेदविदि ब्राह्मणे निवसन्ति” इति वेदा-
भिज्ञानमेव ज्यैष्ठ्यस्य कारणं न वय इति । इत्यर्थ इति । तस्मात्त्वां वेदाधिक्यज्ञानवत्त्वेन पौरोहित्यं कुर्वन्नोऽस्माकं मंत्रप्रदो गुरुर्भवेति
भावः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ सर्वज्ञत्वेन ज्ञातदैन्यत्वाद्विपरित्युक्तम् । ऋषिः शुकः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ अधर्महेतुत्वात्प्रतिग्रह-
ग्रहणादिना धर्मनाशकत्वात् । केवलं धर्मस्यैव नाशोपि तु ब्रह्मतेजसोऽपीत्याह किञ्चेति । तर्हि तत्र शक्यमित्युच्यतां तत्राह—
प्रत्याख्यातुमिति । नाथा इति । हे उपतप्ता इत्यर्थः । न ह्युपतप्तोपेक्षा योग्या धर्मनाशकत्वात् । “ब्राह्मणः समदृक् शान्तो दीनानां
समुपेक्षकः । स्रवते ब्रह्म तस्यापि भिन्नभांडात्पयो यथा ।” इति चतुर्थस्कंधोक्तेः । यद्यपि विगर्हितं तथापि लोकेशत्वात्सर्व-
गुणां युष्माकं लोकांतर्गतत्वादहमपि शिष्य एवातो गुर्वाज्ञालंघनदोषभयाभिन्दितमपि पौरोहित्यं करिष्याम्येवेति भावः । स
एव प्रत्याख्यानाभाव एव । शिष्यस्य स्वार्थः स्वार्थसिद्धिद इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तस्मादिति । हे तात ! तस्मात् पितृणामार्तानामस्माकं परेभ्यः शत्रुभ्यः पराभवरूपामार्तिं स्वतपसाऽपनयन् सन्देश-
मस्मदर्थितं कर्तुमर्हसि ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ वृणीमह इति । ब्रह्मिष्ठं ब्रह्मनिष्ठं ब्राह्मणं गुरुं त्वाम् उपाध्यायं वृणीमहे । यथा
येनोपाध्यायवरणप्रकारेण तव तेजसा अञ्जसा अनायासेनैव सपत्नान् स्वशत्रून् विजेष्यामः । तद्वभाव आर्षः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀
ननूपाध्यायस्य पादाभिवन्दनमावश्यकं तज्ज्येष्ठानां वः भ्रातृपुत्रे मयि कथं युक्तमित्याशङ्क्याह—नेति । हे ब्रह्मन् ! अर्थेषु
प्रयोजननिमित्तं हि यविष्ठस्य कनिष्ठस्याङ्गप्रयभिवादनं न गर्हयन्ति वृद्धाः । वस्तुतस्तु छन्दोभ्योऽन्यत्र वेदज्ञानं विहाय न वयो
ज्यैष्ठ्यस्य ज्येष्ठत्वस्य कारणं किंतु वेदज्ञत्वमेव ज्येष्ठत्वस्य कारणम् । यद्वा । छन्दोभ्यो वैदिककृत्येभ्योऽन्यत्र अर्थेषु व्यावहारिक-
कृत्येषु यविष्ठाङ्गप्रयभिवादनं न गर्हयन्तीति न अपि तु गर्हयन्त्येव । यतो व्यावहारिककृत्येषु वय एव ज्येष्ठत्वाकारणं वैदिक-
कृत्येषु न वयोज्येष्ठत्वकारणं किन्तु छन्दोज्ञत्वमेवातस्तव वेदज्ञानेऽधिकत्वादभिवादनीयोऽसि इति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ अभ्यर्थितं
इति । स्पष्टम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ विगर्हितमिति सार्द्धम् । हे नाथाः ! पौरोहित्यं धर्मशीलैर्विगर्हितं निन्दितं ब्रह्मवर्चसः
ब्रह्मतेजसः । समासान्ताभाव आर्षः । उपन्ययः अधिकक्षयो यस्मात् तथापि मद्भिधः सुशीलः तच्छिष्यः तेषां भवतां शिक्षणार्हः
लोकेशैर्युष्माभिरभियाचितं कथं प्रत्याख्यास्यति । अस्माकं तु स एव युष्मद्वचनप्रत्याख्यानाभाव एव स्वार्थः स्वपुरुषार्थ उच्यते ।
शास्त्रे शास्त्रज्ञैरिति शेषः ॥ ३५ ॥

वीरराघवव्याख्या

तस्माद्वे तात ! त्वत्पितृणामार्तानां पीडितानामस्माकं शत्रुभ्यः पराभवरूपामार्तिं तपसा तपःप्रभावेणापनयन्नस्माकं
सन्देशं कर्तुमर्हसि योग्यो भवसि ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ सन्देशमेवाहुः वृणीमह इति । ब्रह्मिष्ठं ज्ञानिनं तत्रापि ब्राह्मणमत एव
सर्ववर्णानां गुरुं त्वामुपाध्यायं वृणीमहे यथा येन प्रकारेणाञ्जसा सुखेनैव तव तेजसा ब्रह्मतेजसा सपत्नान् शत्रून्विजेष्यामः
तथानुगृहाणेति शेषः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ ननूपाध्यायत्वे कनिष्ठस्य ममाङ्गप्रयभिवादनं कथं करिष्यथ तत्तु गर्हितं तत्राहुः ।
न गर्हयतीति । स्वार्थेषु स्वप्रयोजननिमित्तं यविष्ठाङ्गप्रयभिवादनं न गर्हयन्ति । हे ब्रह्मन् ! छन्दोभ्योऽन्यत्रैव वेदाध्ययनादेर-
न्यत्रैव कर्मणि वयः ज्यैष्ठ्यस्य कारणं छन्दोभ्यो मन्त्रेभ्योऽन्यत्र वयो ज्यैष्ठ्यस्य कारणं न तु मन्त्रेष्वतोऽस्मभ्यं मन्त्रदातृत्वेन
त्वमेव ज्येष्ठो भवसीति वार्थः । यद्वा । छन्दोभ्योऽन्यत्र वेदान्विहाय वय एव ज्यैष्ठ्यस्य कारणं न भवति । किन्तु । वेदा एव

मुख्यं कारणं तत्साम्ये तु वयः अतो वेदज्ञत्वात्त्वमेव ज्येष्ठ इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ * * एवमुक्तो विश्वरूपो देवानुवाचेत्याह मुनिः । अभ्यर्थित इति । एवं सुरगणैः पौरोहित्यं पुरोहितस्य कर्म प्रति प्रार्थितः । स महातपाः विश्वरूपः प्रहसन् ऋक्षण्या मृद्वया गिरा तान् देवानाह ॥ ३४ ॥ * * उक्तिमेवाह साद्वैर्बिभिः । विगर्हितमिति । धर्मशीलैर्विगर्हितं तावद्धर्मशीलाः पौरोहित्यं विगर्हयन्तीत्यर्थः । किञ्च । तत्पौरोहित्यं ब्रह्मवर्चसस्य व्ययकरम् । आर्षत्वात् “ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः” इति समासान्ताभावः । एवं पौरोहित्यस्य विगर्हितत्वं स्वधर्मनाशकत्वं चाभिधायानुना तदप्रत्याख्येयं चेत्याह । कथमिति । लोकेशैर्युष्माभिरभियाचितो मद्बिधः पितृसेवकः कथं नु तत्प्रत्याख्यास्यति नाम न प्रत्याख्यास्यत्येवेत्यर्थः । मद्बिध इत्यनेनाभिप्रेतं विशदयति । तच्छिष्य इति । तेषां शिष्यः शिक्षणार्हः शिष्योऽहिं प्रत्याचष्टां तत्राह । स एव । प्रत्याख्यानाभाव एव हि शिष्यस्य स्वार्थ उच्यते मद्बिधो नाथ इत्येकवचनपाठे नाथो याचितनाथत्वेन रक्षकत्वेन याचितः स एव स्वार्थः इति लोकेशैः शिष्यैर्नियुज्यत इति यतः स एव स्वार्थः परमो लाभ इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सोक्तवाक्यस्य कर्तव्यत्वे हेतुमुक्त्वा निगमयन्ति । तस्मादिति । परेभ्यः शत्रुभ्यः प्राप्तपराभवलक्षणाभार्तिमपन-
यन् ॥ ३१ ॥ * * त्वा त्वाम् ॥ ३२ ॥ * * नन्बहं युष्मदुपाध्यायश्चेत्कनिष्ठस्य मम पादाभिनन्दनं निन्दितं
भवतामिति तत्राह । नेति । अर्थेषु प्रयोजनेषु यविष्ठस्य कनिष्ठस्य “आचार्या देवा विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापयति सर्वा
देवता वेदविदि ब्राह्मणे निवसन्ति” इत्यादिश्रुतेः । वेदाभिज्ञानमेव ज्येष्ठस्य कारणं न वय इत्याह । छन्दोभ्य इति । अत्र
छन्दोभ्य इत्यनेन तदभिज्ञानं लक्ष्यते । वेदाभिज्ञानमन्तरेण ज्येष्ठस्य कारणं वयो न भवति तज्ज्ञानमेतत्तवास्ति तस्मात्त्वदङ्घ्रि-
वन्दनं न निन्दितं धौम्यादौ पाण्डवादीनां दृष्टत्वादित्यर्थः ॥ ३३-३४ ॥ * * धर्मशीलैर्विगर्हितम् (१) पौरोहित्यमिति
शेषः । कस्मादिति तत्राह । ब्रह्मेति । ब्रह्मवर्चसः उपव्ययो नाशो यस्मात्तत्तथा पौरोहित्ये ब्रह्मवर्चः उपगतव्ययं प्राप्तनाशं
स्यादिति यत्तस्माद्धर्मशीलैर्विगर्हितमिति वा योजना । तर्हि तन्न शक्यमित्युच्यतामितिचेत्तत्राह । कथं न्विति । हे नाथाः !
लोकेशैः अभियाचितो मद्बिधो विप्रः कथं नु प्रत्याख्यास्यति कथमपि न निराकरोतीत्यर्थः । गुर्वाञ्जालङ्घने दोषापत्तेरित्यभिप्रेत्याह ।
तच्छिष्य इति । परकार्यत्वेन निराकार्यमिति तत्राह । स एवेति ॥ ३५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

नन्बलं धर्मोपदेशस्तुतिभ्यां विवक्षितं ब्रूतेत्यत आहुः । तस्मादिति ॥ ३१ ॥ * * त्वा त्वां गुरुं गुरुत्वेन
वृणीमहे । प्रयोजनमाहुर्यथेति ॥ ३२ ॥ * * ननु मां गुरुं कुरुष्वेति चेत् भ्रातृपुत्रत्वेन कनिष्ठस्य कथं ममाभिवादनं
करिष्यथेति तत्राहुः । नेति । छन्दोभ्योन्यत्र अन्येषु व्यावहारिककृत्येषु यविष्ठाङ्घ्र्यभिवादनं न गर्हयन्ति न अपि तु
गर्हयन्त्येव । यतो वय एव ज्येष्ठत्वस्य कनिष्ठत्वस्य च कारणम् । अधिकवयस्त्वे ज्येष्ठः । अल्पवयस्त्वे कनिष्ठ इति । छन्दस्सु
वैदिककृत्येषु न तु तत्र छन्दोज्ञत्वमेव ज्येष्ठत्वस्य कारणमित्यर्थः । तस्मात्त्व वेदज्ञत्वाधिक्यात् त्वमेवास्माकं पौरोहित्यं कुर्वन्
मन्त्रप्रदो गुरुर्भवेति भावः ॥ ३३-३४ ॥ * * धर्मशीलैर्मुनिभिः पौरोहित्यं विगर्हितं यतो ब्रह्मवर्चसः ब्रह्मतेजस उपव्य-
योऽधिकव्ययो यतस्तत् । किञ्च । तदपि सम्प्रति मम तत् कर्तव्यमेवाभूदित्याह । कथमिति । हे नाथाः ! लोकेशैर्युष्माभिः
तच्छिष्यः तेषां युष्माकं शिष्यः । तस्मात् । स एव । प्रत्याख्यानाभाव एव शिष्यस्य स्वार्थः ॥ ३५ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

त्वा त्वाम् ॥ ३२ ॥ * * हे ब्रह्मन् । छन्दोभ्योऽन्यत्र वेदाध्ययनादिव्यवहारव्यतिरिक्ते लौकिके व्यवहारे
अर्थेषु प्रयोजनेषु यविष्ठाङ्घ्र्यभिवादनं न गर्हयन्तीति न अपि तु गर्हयन्ति हि यतः ज्येष्ठस्य कारणं वयो भवति वयसैव ज्येष्ठः
स्वीक्रियते । वेदाध्यायनादिव्यवहारे तु यविष्ठाङ्घ्र्यभिवादनं न गर्हयन्ति अतः पितृणामपि वैदिकव्यवहारनिर्वाहाय पुत्रोऽपि
त्वं गुरुर्भवितुमर्हसीति फलितोऽर्थः ॥ ३३ ॥ * * अभ्यर्थितः प्रार्थितः ऋक्षण्या बहुगुणयुक्त्या ॥ ३४ ॥ * *
ब्रह्मवर्चोपव्ययं ब्रह्मतेजोनाशकम् । स एव । प्रत्याख्यानाभाव एव शिष्यस्य स्वार्थ उच्यते ॥ ३५ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

यस्मादेवमाचार्यादयः तत्तद्रूपेणोपास्यात्तस्मात् हे तात पितृणामार्त्तानामस्माकं परेभ्यः शत्रुभ्यः पराभवरूपामार्त्तिं स्वतपसाऽपनयन् सन्देशमाज्ञां कर्तुमर्हसि योग्योऽसि ॥ ३१ ॥ * * सन्देशमेवाहुः—वृणीमहे इति । त्वा त्वामु-
पाध्यायं वृणीमहे । तेन किं फलं स्यादित्यत आहुः यथेति । यथा येनोपाध्यायवरणप्रकारेण तव तेजसा अञ्जसा अनायासेनैव सपत्नान् स्वशत्रून् विजेष्यामः । कथं मध्येवं तेजस्तत्राहुः—ब्रह्मिष्ठमिति, भगवदुपासकमित्यर्थः । ननु भगवन्निष्ठोऽतितेजस्यपि क्षत्रियादीर्नोपाध्यायो भवितुमर्हतीत्याशङ्क्याहुः—ब्राह्मणमिति । तथा च 'ब्राह्मणो जन्मना गुरुः' इति शास्त्रतपआदिरहितोऽपि ब्राह्मणो गुरुर्भवितुमर्हति किं पुनस्तद्युक्तस्त्वमित्याशयेन विशेषणान्तरमाहुः—गुरुमिति ॥ ३२ ॥ * * ननूपाध्यायस्य पादाभिवन्दमावश्यकं तच्च मयि भ्रातुः पुत्रे कनिष्ठे युष्माकं ज्येष्ठानां गर्हितमिति कथं तत् करिष्यथेत्याशङ्क्याहुः—नेति । अर्थेषु प्रयोजननिमित्तं यविष्ठस्य अङ्गभ्यभिवादनं न गर्हयन्ति वृद्धाः । वस्तुतस्तु छन्दोभ्योन्यत्र वेदज्ञानं विहाय । हे ब्रह्मन् वेदज्ञ न वयो ज्यैष्ठ्यस्य ज्येष्ठत्वस्य कारणं किन्तु वेदज्ञत्वमेव ज्येष्ठत्वकारणम् "सर्वा देवता वेदविदि ब्राह्मणे निवसन्ति" इति श्रुतेः । तथा वेदज्ञत्वाच्चमेव ज्येष्ठ इति नोक्तदोषः ॥ ३३ ॥ * * एवमभ्यर्थितः प्रार्थितः श्रृक्षण्या मधुरया गिरा । ननु देवपौरोहित्यदैत्यभयसम्भवात् कथं प्रसन्नता सम्भवति तत्राह—महातपा इति । स्पष्टमन्यत् ॥ ३४ ॥ * * तद्वाक्यानि दर्शयति—विगर्हितमिति । पौरोहित्यं धर्मशीलैर्विगर्हितं निन्दितम् । तत्र हेतुमाह—ब्रह्मवर्च उपव्ययमिति, ब्रह्मवर्चसः ब्रह्मतेजसः उपव्ययः अधिकक्षयो यस्मात्तत् । तथापि मद्भिः सुशीलः तच्छिष्यः तेषां भवतां शिक्षणार्हः लोकेशैर्युष्माभिरभियाचितं कथं प्रत्याख्यास्यतीत्यन्वयः । हे नाथ इति सम्बोधनेन अस्मद्भानिरपि युष्मद्भानिरेव वृद्धत्वादिति सूचयति । अस्माकं तु स एव युष्मद्वचनप्रत्याख्यानाभाव एव स्वार्थः स्वपुरुषार्थ उच्यते । शास्त्रे शास्त्रज्ञैरिति शेषः ॥ ३५ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

दयाया इति । भगिनी दयायाः मूर्तिः । आत्मा स्वयं चैत्रज्ञः, धर्मस्य मूर्तिः । अतिथिः स्वयं साक्षाद्विष्णोः, मूर्तिः । अभ्यागतः अग्नेः, मूर्तिः । सर्वभूतानि च आत्मनः स्वदेहस्य मूर्तिः । भूतान्यात्मतुल्यत्वेन द्रष्टव्यानीत्यर्थः । यद्वा । भगिनी दयायाः, मूर्तिः । स्वयं अतिथिः धर्मस्य आत्मा मूर्तिः । अभ्यागतः अग्नेः मूर्तिः । सर्वभूतानि आत्मनः परमेश्वरस्य च मूर्तिरित्यर्थः । 'यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं' इति श्रुतेः ॥ ३१ ॥ * * तस्मादिति । हे तात, तस्माद्धेतोः, पितृणां पितृतया मान्यानां आर्त्तानां दुःखितानामस्माकं, परपराभवं शत्रुकृतपराभवरूपामित्यर्थः । आर्त्तिं पीडां, तपसा त्वत्तपः-
प्रभावेण, अपनयन्विनाशयन्, संदेशमस्मत्प्रार्थितं, कर्तुमर्हसि ॥ ३२ ॥ * * संदेशमेवाहुः । वृणीमहे इति । ब्रह्मिष्ठं ज्ञानिनं तत्रापि, ब्राह्मणं ब्राह्मणधर्मनिष्ठं, अतः गुरुं सर्ववर्णगुरुधर्मवन्तं, त्वा त्वां, उपाध्यायं वृणीमहे । वयमिति शेषः । त्वय्युपाध्याये सति, यथा येन प्रकारेण, अञ्जसा सुखेनैव, तव तेजसा, सपत्नान् शत्रून् विजेष्यामः । तथानुगृहाणेति शेषः ॥ ३३ ॥ * * ननूपाध्यायत्वे कनिष्ठस्य ममाङ्गभ्यभिवादनं करिष्यथ तच्चातिगर्हितं तत्राहुः । न गर्हयन्तीति । अर्थेषु प्रयोजननिमित्तमित्यर्थः । यविष्ठाङ्गभ्यभिवादनं कनिष्ठचरणाभिवन्दनं, न गर्हयन्ति हि । ब्रह्मन्, छन्दोभ्यः अन्यत्र वेदाध्ययनादितरत्रैव कर्मणि, वयः ज्येष्ठत्वकारणं, यद्वा । छन्दोभ्यो मन्त्रेभ्योऽन्यत्र वयो ज्येष्ठत्वकारणं, न तु मन्त्रेषु । अस्मभ्यं मन्त्रदातृत्वेन त्वमेव ज्येष्ठो भविष्यसि । यद्वा । छन्दोभ्योऽन्यत्र वेदान्विहाय, वय एव ज्यैष्ठ्यस्य कारणं न भवति किं तु वेदा एव मुख्यं कारणं तत्साम्ये वयः, वेदज्ञत्वाच्चमेव ज्येष्ठ इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ * * एवमुक्तो विश्वरूपो देवानाहेत्याह मुनिः । अभ्यर्थित इति । सुरगणैः, पौरोहित्ये पुरोहितकर्मणि, अभ्यर्थितः । पाठान्तरे । पुरोहितकर्म प्रति संप्रार्थितः, महातपाः सः विश्वरूपः, प्रहसन् श्रृक्षण्या मृदया, गिरा, तान् देवान्, आह ॥ ३५ ॥

भाषानुवादः

पुत्र ! हम तुम्हारे पितर हैं । इस समय शत्रुओंने हमें जीत लिया है । हम बड़े दुःखी हो रहे हैं । तुम अपने तपोबलसे हमारा यह दुःख, दारिद्र्य, पराजय ढाल दो । पुत्र ! तुम्हें हमलोगोंकी आज्ञाका पालन करना चाहिये ॥ ३१ ॥ * * तुम ब्रह्मनिष्ठ ब्राह्मण हो, अतः जन्मसे ही हमारे गुरु हो । हम तुम्हें आचार्यके रूपमें वरण करके तुम्हारी शक्तिसे अनायास ही शत्रुओंपर विजय प्राप्त कर लेंगे ॥ ३२ ॥ * * पुत्र आवश्यकता पड़नेपर अपनेसे छोटोंका पैर छूता भी निन्दनीय नहीं है । वेदज्ञानको छोड़कर केवल अवस्था बड़प्पनका कारण भी नहीं है ॥ ३३ ॥ * * श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! जब देवताओंने इस प्रकार विश्वरूपसे पुरोहिती करनेकी प्रार्थना की, तब परम तपस्वी

विश्वरूपने प्रसन्न होकर उनसे अत्यन्त प्रिय और मधुर शब्दोंमें कहा ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ विश्वरूपने कहा—पुरोहितीका काम ब्रह्मतेजको क्षीण करनेवाला है। इसलिये धर्मशील महात्माओंने उसकी निन्दा की है। किन्तु आप मेरे स्वामी हैं और लोकेश्वर होकर भी मुझसे उसके लिये प्रार्थना कर रहे हैं। ऐसे स्थितिमें मेरे-जैसा व्यक्ति भला, आपलोगोंको कोरा जवाब कैसे दे सकता है ? मैं तो आपलोगोंका सेवक हूँ। आपकी आज्ञाओंका पालन करना ही मेरा स्वार्थ है ॥ ३५ ॥

अकिञ्चनानां हि धनं शिलोञ्छनं तेनेह निर्वर्तितसाधुसत्क्रियः ।

कथं विगर्हं नु करोम्यधीश्वराः पौरोधसं हृष्यति येन दुर्मतिः ॥ ३६ ॥

तथापि न प्रतिब्रूयां गुरुभिः प्रार्थितं कियत् । भवतां प्रार्थितं सर्वं प्राणैरर्थैश्च साधये ॥ ३७ ॥

श्रीशुक उवाच-

तेभ्य एवं प्रतिश्रुत्य विश्वरूपो महातपाः । पौरोहित्यं वृत्तश्चक्रे परमेण समाधिना ॥ ३८ ॥

सुरद्विषां श्रियं गुप्तामौशनस्यापि विद्यया । आच्छिद्यादानमहेन्द्राय वैष्णव्या विद्यया विभुः ॥ ३९ ॥

यया गुप्तः सहस्राक्षो जिग्येऽसुरचमूविभुः । तां प्राह स महेन्द्राय विश्वरूप उदारधीः ॥ ४० ॥

(यां प्रविश्यासुरञ्छ्वत् कक्ष्यां नारायणात्मिकाम् । अजैपीद्द्रवभस्तात सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ० ॥)

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अधीश्वरः शिलोञ्छनं हि अकिञ्चनानां धनं तेन इह निर्वर्तितसाधुसत्क्रियः विगर्हं पौरोधसं कथं नु करोमि येन दुर्मतिः हृष्यति ॥ ३६ ॥ ॐ ॐ तथापि न प्रतिब्रूयां गुरुभिः प्रार्थितं कियत् भवतां प्रार्थितं सर्वं प्राणैः च अर्थैः साधये ॥ ३७ ॥ ॐ ॐ वृत्तः महातपाः विश्वरूपः तेभ्यः एवं प्रतिश्रुत्य परमेण समाधिना पौरोहित्यं चक्रे ॥ ३८ ॥ ॐ ॐ विभुः औशनस्य विद्यया गुप्ताम् अपि सुरद्विषां श्रियं वैष्णव्या विद्यया आच्छिद्य महेन्द्राय अदात् ॥ ३९ ॥ ॐ ॐ विभुः सहस्राक्षः यया गुप्तः असुरचमूः जिग्ये तां सः उदारधीः विश्वरूपः महेन्द्राय प्राह ॥ ४० ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ननु पौरोहित्येन धनलाभाद्धर्मः सिद्धयेत् अन्यथा निर्धनस्य कुतो धर्मः । अत एव तेन लोको हृष्यति तत्राह । अकिञ्चनानां शिलोञ्छनं हि धनम् । क्षेत्रे स्वाम्युपेक्षितकणिशोपादानं शिलम् । दृष्ट्वादौ पतितव्रीह्यादेरुपादानमुञ्चनम् । इह गृहाश्रमे । तेनैव निर्वर्तिता संपादिता साधूनां सत्क्रिया येन ॥ ३६ ॥ ॐ ॐ कियदेतत्प्रार्थितमल्पमेव । अभ्यधिकमपि करिष्यामीत्याह भवतामिति ॥ ३७ ॥ ॐ ॐ परमेण समाधिना परमोद्यमेन ॥ ३८ ॥ ॐ ॐ वैष्णव्या श्रीनारायणकवचात्मिकया ॥ ३९ ॥ ॐ ॐ असुरचमूदैत्यसेनाः जिग्ये तां विद्यां तु तस्मै विश्वरूप उक्तवान् ॥ ४० ॥

इति षष्ठस्कन्धे टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्राक्षिपति—नन्विति । लूनसस्ये केदारे स्वामिना च परित्यक्ते एकैकावशिष्टं जरीग्रहणं शिलं तादृशे क्षेत्रे एकैक-व्रीहिग्रहणमुञ्चनम् । “उञ्छः कणश आदानं शिलं तद्युतवल्करेः” इति यादवः । तेन शिलोञ्छनेनैव न तु प्रतिग्रहादिना निर्वर्तिताः साधिताः । साधूनां वेदानुयायिनां सत्यः क्रिया अग्निहोत्रादिलक्षणा येन एवंविधो विशेषणं गर्हितं पौरोधसं पौरोहित्यं कथं करोमि विगर्हितत्वं त्वस्य विगर्हितवस्तूनामाद्यक्षरनिर्मितनामत्वात् । तदुक्तं शार्ङ्गधरेण “पुरीषस्य च रोषस्य हिंसायास्तस्करस्य च । आद्याक्षराणि संगृह्य वेधाश्चक्रे पुरोहितम् ।” इति । किञ्च—पुरोहितम् इत्युक्ते पुरीषादिस्मरणस्य नाममात्रैकदेशन्यायेन संभवात् । ‘न निषिद्धं विचिन्तयेत्’ इति निषेधविषयत्वात्तद्विचिन्तनस्यापि प्रत्यवायजनकत्वं किमुक्त तत्स्वीकारस्येति भावः । अतः

एव श्रीरामायणे । “श्रीराम त्वद्गुरुत्वार्थं पौरोहित्यं विगर्हितम् । स्वीकृतं हि मया नाथ तपस्तेजोयशोनुदम्” इति श्रीवशिष्ठे-
नाप्युक्तम् । येन पौरोहित्येन दुर्मतिर्विषयाभिलाषी पुमानेव हृष्यति न तु मुमतिरित्यर्थः । यद्वा—दुष्टा मतिरेव हृष्यति न तु
शोभना शास्त्रतात्पर्यग्राहिणीति भावः ॥ ३६ ॥ * * यद्यपि सर्वथानिद्यमेतत्तथापि न प्रतिब्रूयां प्रत्याख्यास्ये । एतेन
प्राणधनादिव्ययेनापि गुर्वर्थः साधनीय इत्यसूचि ॥ ३७ ॥ * * तेभ्यो देवेभ्यः ॥ ३८ ॥ * * औशनस्य उशनसि
विद्यमानया । गुप्तामपि आच्छिद्य स्वीकृत्य । वैष्णव्या ह्यग्नीवब्रह्मविद्याख्याया । विमुक्तपोबलवान् विश्वरूपः ॥ ३९ ॥ * *
यया वैष्णव्या विद्यया । तां विद्याम् ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे षष्ठस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

धनलाभार्थं पौरोहित्यं नाङ्गीकरोम्यपि तु भवतां गौरवादेवेत्याह—अकिञ्चनानामिति । हे अधीश्वराः ! क्षेत्रे
स्वाम्युपेक्षितकणिशोपादानं शिलं हृदादौ पतितब्रीह्यादेरुपादानमुच्छन्नं तदेवाकिञ्चनानां तपस्विनां धनं हि प्रसिद्धम् । तत्र तत्र
शास्त्रे तेनेह द्विविधेनाग्नेनेह गृहाश्रमे निर्वर्तिता साधूनां सदाचाराणां सती लौकिकालौकिकक्रिया येन स तथाविधोऽहं येन
दुर्मतिर्हृष्यति तादृशं विगर्ह्य तेजोहानिकरत्वेन निन्द्यं पौरोधसं कथं करोमि ॥ ३६ ॥ * * तथापीति । तथापि तेजो-
नाशकत्वेन निन्दितत्वेऽप्यहं न प्रतिब्रूयां न प्रत्याख्यायां गुरुभिर्गुण्णामिरेतत् कियत् प्रार्थितं स्वल्पमेव प्रार्थितमतो भवतां प्रार्थितं
त्वन्यदपि सर्वं प्राणैरर्थैश्चाहं साधये ॥ ३७ ॥ * * तेभ्य इति । महातपा अपि विरूपस्तेभ्यो देवेभ्य एवं प्रतिश्रुत्या
प्रतिज्ञाय तैर्वृतः परमेण समाधिना परमोद्यमेन पौरोहित्यं पुरोहितकार्यं चक्रे ॥ ३८ ॥ * * सुरेति । उशनस इयम्
औशनसी तथा विद्यया गुप्तामपि सुरद्विषां दैत्यानां श्रियं विष्णुर्देवताऽस्या इति वैष्णवी तथा श्रीनारायणकवचात्मिकया विद्यया
आच्छिद्य आहत्य विभुः भगवदनुग्रहेण समर्थो विश्वरूपो महेन्द्राय अदात् ॥ ३९ ॥ * * ययेति । यया विद्यया गुप्तो रक्षितः
सहस्राक्ष इन्द्रः विभुः समर्थः सन्नसुरचमूदैत्यसेना जिग्ये । तडार्घः । तां विद्यां स उदारधीः उदारबुद्धिः विश्वरूपो महेन्द्राय
प्राह स प्रादात् ॥ ४० ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वीरराघवव्याख्या

ननु पौरोहित्ये धनलाभात्स्वधर्मः सिध्येदन्यथा निर्धनस्य कुतो धर्मः अत एव तेन लोको हृष्यतीत्यत्राह । अकिञ्चनाना-
मिति । अकिञ्चनानां निष्कामानां शिलोच्छन्नम् “उच्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलम्” एतदन्यतरवृत्तिसम्पाद्यमेव
हि धनं तेनैव उक्तान्यतरेणैव निर्वर्तिताः निष्पादिताः सत्क्रियाः पञ्चमहायज्ञादिरूपाः क्रिया यैस्तादृशा भवन्ति यतो
हे अधीश्वराः ! विगर्हितं पौरोहित्यं पुरोहितकर्माहं कथं तु करोमि येन पौरोहित्येन दुर्मतिः मूर्खः तुष्यति पौरो-
हित्यं दुर्मतेस्तोषहेतुरकिञ्चनस्य तु शिलोच्छन्नमेवेति भावः ॥ ३६ ॥ * * तथापि पौरोहित्यस्य गर्हितत्वेऽपि न
प्रतिब्रूयां प्रत्याचक्षे यद्यस्माद्गुरुभिः पितृभिर्गुण्णामिः प्रार्थितं कियदिति भावः । कियदेतत्प्रार्थितम् इतोऽधिकमपि
करिष्यामीतिभावः । अतो भवतां सर्वं प्रार्थितं धर्मैस्तपआदिभिः प्राणैश्च साधये प्राणपर्यन्तं यथा सामर्थ्यं साधय
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ * * एवमुक्तैर्देवैर्वृतः पौरोहित्यमकरोद्विश्वरूप इत्याह मुनिः । तेभ्य इति । इतीत्थं तेभ्यो देवेभ्यः प्रति-
श्रुत्य प्रतिज्ञाय महातपाः विश्वरूपः देवैर्वृतः पौरोहित्यं सावधानेन चित्तेन कृतवान् ॥ ३८ ॥ * * पौरोहित्यकारण-
मेवाह । सुरद्विषामिति । औशनस्या उशनसः सम्बन्धिन्या विद्यया गुप्तां रक्षितामपि सुरद्विषां श्रियं वैष्णव्या नारायणवर्मा-
त्मिकया मन्त्रविद्यया आच्छिद्य तेभ्य आकृष्य विभुर्विश्वरूपः महेन्द्राय प्रादात् ॥ ३९ ॥ * * वैष्णव्या विद्यया आच्छिद्या-
दादित्येतदेवं विशदयति । ययेति । सहस्राक्ष इन्द्रो यथा वैष्णव्या विद्यया गुप्तो रक्षितः अत एव विभुः समर्थो भूत्वासुरसेना
जघ्ने हतवान् तां विद्यामुदारधीर्विपुलमतिर्विश्वरूपो महेन्द्राय प्राह विश्वरूपोदिष्टवैष्णवविद्याभिरक्षितः शक्रः शत्रून्निहत्य श्रियं
लब्धवानित्यर्थः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचंद्रचंद्रिकाख्यायां टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

एतदेव स्पष्टमाह । अकिञ्चनानामिति । लूनसस्ये केदारे स्वामिना च परित्यक्ते एकैकावशिष्टमञ्जरीग्रहणं शिलं तादृशे
क्षेत्रे एकैकब्रीहिग्रहणमुच्छन्नं शिलं चोच्छन्नं यत्तेनैव न प्रतिग्रहादिना निर्वर्तिताः साधूनां सत्यः क्रिया अग्निहोत्रलक्षणा यस्य स

तथा एवंविधो विगर्हितं पौरोधसं कथं करोमि । दुर्मतिः दुःखितमतिः विषयाकृष्टचित्त इत्यर्थः । येन पौरोहित्येन प्राप्तेन हृष्टो भवति तदिति शेषः ॥ ३६ ॥ * * गुरुभिः प्रार्थितं कियदिति धिक्कृत्य न करोमीति न वच्मीति कथं तर्हि निर्णय इति तत्राह । भवतामिति ॥ ३७-३८ ॥ * * औशनस्या उशनसः शुक्रस्य विद्यमाना औशनसी तथा आच्छिद्य स्वीकृत्य विष्णु-
देवता अस्या इति वैष्णवी तथा ॥ ३९-४० ॥

कक्ष्यां कवचलक्षणां रक्षाम् ॥ ० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां सप्तमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु पौरोहित्येन धनलाभाद्धर्मः सिद्ध्येत् । अन्यथा निर्धनस्य कुतो धर्मस्तत्राह । अकिञ्चनानां शिलोच्छन्नमेव धनम् । क्षेत्रे स्वाम्युपेक्षितकणिशोपादानं शिलम् । हृद्गादौ पतितब्रीहादेरुपादानमुच्छन्नम् । येन पौरोधसेन दुर्मतिः पुमानेव हृष्यति न तु सुमतिः । यद्वा दुष्टा मतिरेव स्वानुकूल्यात् हृष्यति ॥ ३६ ॥ * * न प्रतिब्रूयां न प्रत्याख्यास्ये कियदेतत् प्रार्थितमल्पमेव अभ्यधिकमपि करिष्यामीत्याह । भवतामिति ॥ ३७ ॥ * * समाधिना चित्तैकाग्रयेण ॥ ३८-३९ ॥ तां वैष्णवीं विद्याम् ॥ ४० ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । षष्ठस्य सप्तमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ५ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अकिञ्चनानां शिलोच्छन्नं शिलं क्षेत्रे पतितकणिशोपादानं उच्छन्नं हृद्गादिपतितब्रीह्याद्युपादानं च धनम् । तेनैव निर्वर्त्तिताः साधु सम्यक् सत्क्रिया येन सोऽहं कथं नु विगर्हितं पौरोधसं पौरोहित्यं करोमि येन पौरोहित्येन दुर्मतिर्हृष्यति धनलोभेन तुष्यति ॥ ३६-३७ ॥ * * तैर्वृतः समाधिना चित्तैकाग्रयेण पौरोहित्यं चक्रे ॥ ३८-३९ ॥ * * यया गुप्तः विभुः समर्थः सन्नमुरचमूः जिग्ये तां महेन्द्राय सहस्राक्षाय प्राह उदारधीरिति पदेन सा गोपनीयेति सूच्यते ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे सप्तमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ५ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ननु पौरोहित्येन धनलाभात्तेन लौकिकालौकिकसर्वक्रियानिर्वाहः सुकरः तव तु तद्रहितस्य कथं क्रियानिर्वाहः ? अतो हर्षेण पौरोहित्यमङ्गीकुर्वित्याशङ्क्याह—अकिञ्चनानामिति । क्षेत्रे स्वाम्युपेक्षितकणिशोपादानं शिलं, हृद्गादौ पतितब्रीह्यादेरुपादानमुच्छन्नं, तदेवाकिञ्चनानां तपस्विनां धनम् । हि प्रसिद्धं तत्र तत्र शास्त्रे । तेनैव द्विविधेनाग्नेहेह गृहाश्रमे निर्वर्त्तिता साधूनां सदाचाराणां सती लौकिकक्रिया येन स तथाविधोऽहं विगर्ह्य तेजोहानिकरत्वेन निन्द्यं पौरोधसं कथं करोमीत्यन्वयः । तत्करणे स्वस्य खेदं द्योतयति—न्विति । युष्माकं विरक्त्यभावादैश्वर्यमेव पुरुषार्थतया भातीति सूचनाय सम्बोधयति—हे अधीश्वरा इति । ननु कथं तर्हि पौरोहित्येन जनो हृष्यतीत्याशङ्क्य विषयाविष्टत्वेन तन्मतेर्दुष्टत्वादित्याह—हृष्यति येन दुर्मतिरिति ॥ ३६ ॥ * * ननु क्षणं वदसि युष्मद्वचनपरिपालनं मम पुरुषार्थहेतुः, क्षणं वदसि विगर्ह्य पौरोधसं कथं करोमीति तत्र यन्निश्चितं तद्वदेत्यत आह—तथापि तेजोनाशकत्वेन निन्दितत्वेऽप्यहं न प्रतिब्रूयाम् । गुरुभिर्युष्माभिरेतत् कियत् प्रार्थितं स्वल्पमेव प्रार्थितं अतो भवतां प्रार्थितं त्वन्यदपि सर्वं प्राणैरर्थैश्चाहं साधये ॥ ३७ ॥ * * महातपा अपि विश्वरूपस्तेभ्यो देवभ्य एवं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय तैर्वृतः परमेण समाधिना सर्वरक्षको भगवानेषां शुभं करोत्विति चित्तैकाग्रयेण पौरोहित्यं पुरोहितकार्यं चक्रे ॥ ३८ ॥ * * उशनसः इयम् औशनसी तथा विद्यया गुप्तमपि सुरद्विषां दैत्यानां श्रियं विष्णुदेवताऽस्या इति वैष्णवी तथा श्रीनारायणकवचात्मिकया विद्यया आच्छिद्य विभुः भगवदनुग्रहेण समर्थो विश्वरूपो महेन्द्राय अदादित्यन्वयः ॥ ३९ ॥ * * ननु विद्याया विश्वरूपनिष्ठत्वात्तस्य पुरोहितत्वेन युद्धेऽनुपयोगात् कथमिन्द्रस्य विजय इत्याशङ्क्याह—यथेति । यया नारायणकवचात्मिकया विद्यया गुप्तो रक्षितः सहस्राक्ष इन्द्रः विभुः समर्थः सन्नमुरचमूदैत्यसेना जिग्ये तां स विश्वरूपो महेन्द्राय प्राहेत्यन्वयः ॥ ४० ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरिधराल्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता तत्र षष्ठेऽस्मिन् स्कन्धे रूपनिरूपणे । सप्तमो विवृतो विश्वरूपानुग्रहरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

उक्तमेवाह साद्वैस्त्रिभिः । विगर्हितमिति । हे देवाः, पौरोहित्यमिति शेषः । धर्मशीलैः विगर्हितम् । धर्मशीलाः पौरोहित्यं विगर्हयन्ति अधर्महेतुत्वादित्यर्थः । किं च ब्रह्मवर्च उपव्ययं पूर्वसिद्धब्रह्मतेजसो व्ययकरमपि, आर्षत्वात् समासान्ताभावः । अतः एवं पौरोहित्यस्य विगर्हितत्वं स्वधर्मनाशकत्वं चाभिधायाधुना तदप्रत्याख्येयत्वं चाह । हे नाथाः, लोकेशैर्युष्माभिः, अभियाचितः मद्विधः पितृसेवक इत्यर्थः । तत्रापि, तच्छिष्यस्तेषां भवतां शिक्षणार्हः, कथं नु प्रत्याख्यास्यति । शिष्योऽपि प्रत्याचष्टतां तत्राह । सः प्रत्याख्यानाभाव एव, स्वार्थः शिष्यधर्मः, उच्यते ॥ ३६ ॥ * * ननु पौरोहित्ये धनलाभात् स्वधर्मः सिद्धयेदन्यथा निर्द्वन्द्वस्य कुतो धर्मः, अत एवैतेन लोको दृश्यतीत्यत्राह । अकिंचनानामिति । नास्ति भगवदतिरिक्तं किंचन येषां तेषां, शिलोच्छन्नं धनं, क्षेत्रे स्वाम्युपेक्षितकणिशोपादानं शिलं, हृष्टादौ पतितकणादेरुपादानमुच्छन्नं, तेन शिलोच्छन्नलब्धान्नादिनैव, इह गृहाश्रमे निर्बन्तिता निष्पादिताः साधवः सत्याः सक्रिया अग्निहोत्राद्याः, यैस्ते । निष्पादिताः साधूनां सक्रियाः सत्कारा यैस्ते इति वा । पाठान्तरे येन सः । इत्थंभूतैरित्थंभूतेन वा भवितव्यमित्यर्थः । अतः हे अधीश्वराः, मादृशः धनार्थमिति शेषः । येन पुरोहितकर्मणा, दुर्मतिः दृश्यति । तत् विगर्ह्य विगर्हितं पौरोहित्यं पुरोहितकर्म, कथं नु करोति । पाठान्तरे अहं कथं करोमि । पौरोहित्यं दुर्मतेस्तोषहेतुरकिंचनस्य तु शिलोच्छन्नमेवेति भावः ॥ ३७ ॥ * * तथापीति । तथापि उक्तरीत्या पौरोहित्यस्य गर्हितत्वेऽपि, न प्रतिब्रूयाम् । न प्रत्याख्यामीत्यर्थः । गुरुभिर्भवद्भिः, प्रार्थितं कियदल्पमेव, इतोऽधिकमपि, करिष्यामीत्याह । भवतां प्रार्थितं सर्वं धर्मैस्तपआदिभिः, प्राणैः असुभिश्च, साधये ॥ ३८ ॥ * * एवमुक्तैर्देवैर्वृतः विश्वरूपः पौरोहित्यमकरोदित्याह मुनिः । तेभ्य इति । एवमुक्तप्रकारेण, तेभ्यो देवेभ्यः, प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय, महातपाः विश्वरूपः, वृतः सन्, देवैरिति शेषः । परमेण समाधिना, सावधानेन चित्तेनेत्यर्थः । पौरोहित्यं चक्रे कृतवान् ॥ ३९ ॥ * * सुरद्विषामिति । औशनस्या उशनसः संबन्धिन्या विद्यया, गुप्तां रक्षिताम् अपि, सुरद्विषामसुराणां श्रियं, विभुः समर्थो विश्वरूपः, वैष्णव्या नारायणकवचात्मिकया विद्यया, आच्छिद्य असुरेभ्यः आकृष्य, महेन्द्राय अदात् ॥ ४० ॥ * * एतदेव विशदयति । ययेति । सहस्राक्षः इन्द्रः, यया वैष्णव्या विद्यया, गुप्तः संरक्षितः, अत एव विभुः समर्थो भूत्वा, असुरचमूर-सुरसेनाः, जप्ते हतवान् । तां विद्यां उदारधीर्विपुलमतिः, सः विश्वरूपः, महेन्द्राय, प्राह । विश्वरूपोपदिष्टया वैष्णव्या विद्ययाभिरक्षितः शक्रः शत्रून्निहत्य श्रियं लब्धवानित्यर्थः ॥ ४१ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसुनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थावबोधिण्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां षष्ठस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भाषानुवादः

देवगण ! हम अकिञ्चन हैं । खेती कट जानेपर अथवा अनाजकी हाट उठ जानेपर उसमेंसे गिरे हुए कुछ दाने चुन लाते हैं और उसीसे अपने देवकार्य तथा पितृकार्य सम्पन्न कर लेते हैं । लोकपालो ! इस प्रकार जब मेरी जीविका चल ही रही है, तब मैं पुरोहितीकी निन्दनी वृत्ति क्यों करूँ ? उससे तो केवल वे ही लोग प्रसन्न होते हैं, जिनकी बुद्धि बिगड़ गयी है ॥ ३६ ॥ * * जो काम आपलोग मुझसे कराना चाहते हैं, वह निन्दनीय है—फिर भी मैं आपके कामसे मुँह नहीं मोड़ सकता; क्योंकि आपलोगोंकी माँग ही कितनी है । इसलिये आपलोगोंके मनोरथ मैं तन-मनसे पूरा करूँगा ॥ ३७ ॥ * * श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! विश्वरूप बड़े तपस्वी थे । देवताओंसे ऐसी प्रतिज्ञा करके उनके वरण करनेपर वे बड़ी लगनके साथ उनकी पुरोहिती करने लगे ॥ ३८ ॥ * * यद्यपि शुकाचार्यने अपने नीतिबलसे असुरोंकी सम्पत्ति सुरक्षित कर दी थी, फिर भी समर्थ विश्वरूपने वैष्णवी विद्याके प्रभावसे उनसे वह सम्पत्ति छीनकर देवराज इन्द्रको दिला दी ॥ ३९ ॥ * * राजन् ! जिस विद्यासे सुरक्षित होकर इन्द्रने असुरोंकी सेनापर विजय प्राप्त की थी, उसका उदारबुद्धि विश्वरूपने ही उन्हें उपदेश किया था ॥ ४० ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः

राजोवाच

यया गुप्तः सहस्राक्षः सवाहान् रिपुसैनिकान् । क्रीडन्निव विनिर्जित्य त्रिलोक्या बुभुजे श्रियम् ॥ १ ॥
भगवंस्तन्ममाख्याहि वर्म नारायणात्मकम् । यथाऽऽततायिनः शत्रून् येन गुप्तोऽजयन्मुषे ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच

वृतः पुरोहितस्त्वाष्ट्रो महेन्द्रायानुपृच्छते । नारायणाख्यं वर्माह तदिहैकमनाः शृणु ॥ ३ ॥

विश्वरूप उवाच

धौताङ्घ्रिपाणिराचम्य सपवित्र उदङ्मुखः । कृतस्वाङ्गकरन्यासो मन्त्राभ्यां वाग्यतः शुचिः ॥ ४ ॥
नारायणमयं वर्म संनहोद् भये आगते । पादयोर्जानुनोरुर्वोरदरे हृद्यथोरसि ॥ ५ ॥
मुखे शिरस्यानुपूर्व्यादोङ्कारादीनि विन्यसेत् । ॐ नमो नारायणायेति विपर्ययमथापि वा ॥ ६ ॥
करन्यासं ततः कुर्याद् द्वादशाक्षरविद्यया । प्रणवादियकारान्तमङ्गुल्यङ्गुष्ठपर्वसु ॥ ७ ॥
न्यसेद्दृढय ओङ्कारं विकारमनु मूर्धनि । षकारं तु भ्रुवोर्मध्ये णकारं शिखया दिशेत् ॥ ८ ॥
वेकारं नेत्रयोर्युञ्ज्यान्नकारं सर्वसन्धिषु । मकारमस्त्रमुद्दिश्य मन्त्रमूर्तिर्भवेद् बुधः ॥ ९ ॥
सविसर्गं फडन्तं तत् सर्वदिक्षु विनिर्दिशेत् । ॐ विष्णवे नम इति ॥ १० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यया गुप्तः सहस्राक्षः सवाहान् रिपुसैनिकान् क्रीडन् इव विनिर्जित्य त्रिलोक्याः श्रियं बुभुजे ॥ १ ॥ ॐ
भगवान् येन गुप्तः आततायिनः शत्रून् मुषे यथा अजयत् तत् नारायणात्मकं वर्म मम आख्याहि ॥ २ ॥ ॐ ॐ त्वाष्ट्रं
पुरोहितः वृतः अनुपृच्छते महेन्द्राय नारायणाख्यं वर्म आह तत् इह एकमनाः शृणु ॥ ३ ॥ ॐ ॐ भये आगते
धौताङ्घ्रिपाणिः आचम्य सपवित्रः उदङ्मुखः मन्त्राभ्यां कृतस्वाङ्गकरन्यासः शुचिः नारायणमयं वर्म संनहोत् ॐ नमो
नारायणाय इति ॐ कारादीनि पादयोः जानुनोः ऊर्वोः उदरे हृदि अथ उरसि मुखे शिरसि आनुपूर्व्यात् विन्यसेत्
विपर्ययम् अपि ॥ ४-६ ॥ ॐ ॐ ततः द्वादशाक्षरविद्यया अङ्गुल्यङ्गुष्ठपर्वसु प्रणवादियकारान्तम् करन्यासं
कुर्यात् ॥ ७ ॥ ॐ ॐ ॐ विष्णवे नमः इति ॐ कारम् हृदये न्यसेत् अनु विकारम् मूर्धनि षकारं भ्रुवोः मध्ये णकारं
शिखया दिशेत् वेकारं नेत्रयोः नकारं सर्वसन्धिषु युञ्ज्यात् सविसर्गं फडन्तं तत् मकारम् अस्त्रमुद्दिश्य सर्वदिक्षु विनिर्दिशेत्
बुध मन्त्रमूर्तिः भवेत् ॥ ८-१० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अष्टमे विश्वरूपस्तु वर्म नारायणात्मकम् । इन्द्राय प्राह येनेन्द्रो गुप्तो दैत्यानथाजयत् ॥ १ ॥

त्रिलोक्याः सम्बन्धिनीं श्रियम् ॥ १-३ ॥ ॐ ॐ मन्त्राभ्यामष्टाक्षरद्वादशाक्षराभ्यां कृतः स्वांगेषु करयोश्च न्यासो
येन ॥ ४ ॥ ॐ ॐ नारायणमयं वर्म संनहोद्बन्धीयात् तत्राष्टाक्षरेण पादाद्यष्टांगेषु न्यासमाह ॥ पादयोरिति

१. प्रा० पा०—ममावक्ष्य । २. प्रा० पा०—शत्रून्मुषे । ३. प्रा० पा०—द्वादशाक्षरविद्यया । ४. प्रा० पा०—न्यसेत् ।

सार्धेन ॥ ५ ॥ ❀ ❀ प्रणवसंपुटितमोकाराद्यैकैकमक्षरं विन्यसेत् । विपर्ययं यथा भवत्येवं शिरआदि पादांतं वा विन्यसेत् । उत्पत्तिन्यासं संहारन्यासं वा कुर्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ द्वादशाक्षरस्योद्धारः प्रणवादियकारांतमिति । प्रणवसंपुटितमेकैकमक्षरं दक्षिणतर्जनीमारभ्य वामतर्जनीपर्यंतमंगुलीषु परिशिष्टमक्षरचतुष्टयमंगुष्ठयोराद्यंतपर्वसु न्यसेत् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ मंत्रांतरन्यासमाह । न्यसेदिति । षकारणकारयोर्विश्लेषेण षडक्षराणि हृदयादिषु न्यसेत् ॥ ८ ॥ ❀ ❀ मकारमस्त्रमुद्दिश्य ध्यात्वा ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तन्मकाराखं मः अस्त्राय फडित्येवं दिग्बंधे विनिर्दिशेत् ॥ १० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

येन नारायणवर्मणा (१) “अकामः सर्वकामो वा मोक्षकामो यजेद्वरिम्” इत्युक्तं प्रपञ्चयति । पूर्वाध्याये सूचितां विद्यां लोकहिताय परीक्षित्पृच्छति—राजेति । बाह्या अध्याः प्रेरका वा तत्सहितान् ॥ १ ॥ ❀ ❀ भगवन्निति । साक्षाद्विष्णुरूपोऽस्तीति भावः । वर्म कवचम् ‘वर्म स्याद्बाहुजे दंशे’ इति कोशात् । दंशः कवचम् । मृधे युद्धे ॥ २ ॥ ❀ ❀ त्वाष्ट्रो विश्वरूपः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ धौतौ प्रक्षालितावंग्री पाणी च येन स तथा । सपवित्रः पवित्राभ्यां सहितः पवित्रस्वरूपाद्याह—“पवित्रं ब्राह्मणस्यैव चतुर्भिर्दर्भपिंजुलैः । एकैकहीनमुद्दिष्टं वर्णवर्णं यथाक्रमम् । सर्वेषां वा भवेद्ब्राह्म्यां पवित्रं प्रथितं नवम् । अनामिकयोर्मध्यपर्व पवित्रस्थानमुच्यते ।” इति हारितः । हेमाद्रौ तु—“अन्यान्यपि पवित्राणि कुशदूर्वात्मकानि च । हेमात्मकपवित्रस्य कलां नाहति षोडशीम्” इत्युक्तम् ॥ ४-५ ॥ ❀ ❀ प्रणवसंपुटितमुभयत्र प्रणवं दत्त्वेत्यर्थः । तथा हि—ॐ ॐ ॐ पादयोः । ॐ न ॐ जानुनोः । ॐ मो ॐ ऊर्वोः । ॐ ना ॐ उदरे । ॐ रा ॐ हृदि । ॐ य ॐ उरसि । ॐ णा ॐ मुखे । ॐ य ॐ शिरसि । इत्युत्पत्तिन्यासः । ॐ य ॐ शिरसि । ॐ णा मुखे । ॐ य ॐ उरसि । ॐ रा ॐ हृदि । ॐ ना ॐ उदरे । ॐ मा ॐ ऊर्वोः । ॐ न ॐ जानुनोः । ॐ ॐ ॐ पादयोरिति । इत्यर्थ इति । “क्रमेणोत्पत्तिराख्याता संहारो व्युत्क्रमेण हि” इत्युक्तेर्यः क्रमेण न्यासः स उत्पत्तिन्यासो यश्च व्युत्क्रमेण वैपरीत्येन न्यासः स संहारन्यास इति भावः । न्यासेंगुलिनियमोपि तंत्रसारे “ललाटे नासिकामध्ये विन्यसेन्मुखवृत्तके । तर्जनीमध्यमानामाऽबद्धनामां च नेत्रयोः । अंगुष्ठं कर्णयोश्चैव कनिष्ठांगुष्ठके नसोः । मध्यास्तिस्रो गंडयोश्च मध्यमामोष्ठयोर्न्यसेत् । अनामां दंतयोश्चैव मध्यमामुत्तमांगके मुखेऽनामां मध्यमां च हस्ते पादेऽथ पार्श्वयोः । कनिष्ठानामिकामध्यास्ताश्चेत्पृष्ठेऽथ विन्यसेत् । ताः सांगुष्ठा नाभिदेशे सर्वाः कुक्षौ च विन्यसेत् । हृदये च तलं सर्वमस्योश्च ककुत्स्थले । अज्ञात्वा विन्यसेद्यस्तु न्यासः स्यात्तस्य निष्फलः । पादवज्जानुनोरूर्वोर्हृद्गुदुरसि नाभिवत् । गुह्येसवद्बाह्योः शिरोवच्छिखायां यथायथं न्यसेत्” इति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ ततोऽष्टाक्षरन्यासानंतरम् । द्वादशाक्षरविद्यया “ॐ नमो भगवते वासुदेवाय” इति मंत्रेण । न्यासप्रकारमाह—प्रणवादीति । ॐ ॐ ॐ दक्षिणतर्जन्याम् । ॐ न ॐ दक्षिणमध्यमायाम् । ॐ मो ॐ दक्षिणानामिकायाम् । ॐ भ ॐ दक्षिणकनिष्ठायाम् । ॐ ग ॐ वामकनिष्ठायाम् । ॐ व ॐ वामानामिकायाम् । ॐ ते ॐ वाममध्यमायाम् । ॐ वा ॐ वामतर्जन्याम् । ॐ सु ॐ दक्षिणांगुष्ठोर्ध्वपर्वणि । ॐ दे ॐ दक्षिणांगुष्ठाधःपर्वणि । ॐ वा ॐ वामांगुष्ठोर्ध्वपर्वणि । ॐ य ॐ वामांगुष्ठाधःपर्वणीति विवेकः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अथ षड्वर्णमंत्रेण हृदयादिन्यासमप्याह—न्यसेदिति । ॐ हृदये । वि मूर्द्धनि । अनु ॐ कारन्यासानंतरम् । ष भ्रुवोः । ण शिखायाम् । शिख्येति तृतीया सप्रत्ययै ॥ ८ ॥ ❀ ❀ वे नेत्रयोः । न सर्वांगुलिसंधिषु । सर्वांगसंधिषु न्यासाविधानात् । मकारमस्त्रमसुरनिरासं ध्यात्वा मंत्रमूर्तिर्मंत्रदेवतासंनिधानयुक्तदेहो भवेद् बुधो मंत्राधिष्ठातृदेवताविग्रहज्ञानवान् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ सर्वपदोपादानाद्विद्विष्वपि मः अस्त्राय फडित्युत्त्वा प्राच्यादिदिक्षु शिरस उपरि श्रोटिकां कुर्वन्हस्तं भ्रामयेदित्यर्थः । तेन दिग्विद्विस्थतासुरादिप्रतिबंधो भवति । वस्तुतस्तु षडक्षरेऽपि प्रणवसंपुटितमेव न्यसेत् । तथाहि—ॐ ॐ ॐ हृदये । ॐ वि ॐ मूर्द्धनि । ॐ ष ॐ भ्रुवोः । ॐ ण ॐ शिखायाम् । ॐ वे ॐ नेत्रयोः । ॐ न ॐ सर्वांगुलिसंधिषु । ॐ म ॐ सर्वदेहं भगवत्संनिधानयुक्तं ध्यायेत् । ततो मः अस्त्राय फडिति दिग्बंधं कुर्यादित्यर्थः ॥ १० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अष्टमे विश्वरूपोऽदाहर्म नारायणात्मकम् । शक्राय जैत्रं तत्राङ्घ्रियुक्ताः श्लोकास्त्रिवाहयः (४३१) ॥

चत्वार्युवाचेति (४) साङ्घिनागवेदा (४८८) अनुष्टुभः ॥ ८ ॥ ❀ ❀ यथेति ॥ यया विद्यया गुप्तो रक्षितः सहस्राक्षः क्रीडन्निवानायासेन सवाहान् रिपुसैनिकान् दैत्यसेनापतीन् विनिर्जित्य त्रिलोक्याः संबन्धिनीं श्रियं वृमुजे ॥ १ ॥ ❀ ❀ भगवन्निति ॥ हे भगवन् ! तन्नारायणात्मकं वर्म कवचं ममाख्याहि । येन सहायभूतेन गुप्तो रक्षित इन्द्रो मृधे युद्धे यथा येन प्रकारेण आतवाग्निनः वधोद्यतान् शत्रून् अजयत् तत्प्रकारं च ममाख्याहि ॥ २ ॥ ❀ ❀

वृत इति ॥ स्पष्टम् ॥ ३ ॥ धौतेति सार्द्धम् ॥ भये आगते सति धौतौ प्रक्षालितौ अब्जौ पाणी च येन सः आचम्य आचमनं कृत्वा अत एव शुचिः सपवित्रः पवित्रेण कुशरचितमुद्रिका-विशेषेण सहितः उदङ्मुखतयोपविश्य वाग्यतः मौनी मन्त्राभ्यामष्टाक्षरद्वादशाक्षराभ्यां कृतः स्वाङ्गेषु करयोश्च न्यासो येन स नारायणपरं नारायणदेवत्वं वर्म संनहोत् बध्नीयात् ॥ ४ ॥ तत्राष्टाक्षरेण पादाद्यष्टाङ्गेषु न्यासमाह-पादयोरिति सार्द्धम् ॥ ॐ नमो नारायणाय” इत्यस्याष्टाक्षरमन्त्रस्य प्रणवसम्पुटितमोङ्काराद्येकैकमक्षरमानुपूर्व्यात् यथाक्रमेण पादाद्यष्टाङ्गेषु विन्यसेत् । अथ वा विपर्ययं यथा भवति तथा शिरआदिपादान्तेषु यकाराद्योङ्कारान्तमपि विन्यसेत् । क्रमेण सृष्टिन्यासं व्युत्क्रमेण संहारन्यासं वा कुर्यात् ॥ ५ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय” इति मन्त्रेण करन्यासं कुर्यात् तत्र । करन्यासमिति ततोऽङ्गन्यासानन्तरं द्वादशाक्षरविद्यया प्रणवादियकारान्तं प्रणवसम्पुटितमेकैकमक्षरं दक्षिणतर्जनीपर्यन्तमङ्गुलीषु परिशिष्टमक्षरचतुष्टयमङ्गुष्ठयोरान्तपर्वसु विन्यसेदिति शेषः ॥ ६ ॥ पुनः षडक्षरमन्त्रेण षडङ्गन्यासमाह-न्यसेदिति सार्द्धद्वयम् ॥ तत्राद्यः श्लोको व्याख्यातप्रायः । पकारणकारयोर्विश्लेषेण षडक्षराणि हृदयादिषडङ्गेषु न्यसेत् । शिखया शिखायामित्यर्थः । मकारमक्षमुद्दिश्य ध्यात्वा बुधः मन्त्रमूर्तिः सन् तत् मकारात्वं मः अस्माय फडित्येवं सविसर्गं फडन्तं सर्वदिक्षु विनिर्दिशेत् दिग्बन्धं कुर्यात् । पकारणकारयोर्विश्लेषेणान्यथा प्रतीतेर्भूमनिरासाय मन्त्रं दर्शयति ओमिति ॥ ७-८ ॥

वीरराघवव्याख्या

वैष्णवी विद्यां जिघृक्षुः पृच्छति राजा । ययेति द्वाभ्याम् । सहस्राक्षो यया वैष्णव्या विद्यया गुप्तः बाहनः सहितान् रिपूणां सैनिकान् क्रीडन्निव विनिर्जित्य त्रिलोक्याः सम्बन्धिनीं श्रियं बुभुजे अनुबभूव ॥ १ ॥ तन्नारायणात्मकं नारायणरूपं मन्त्रदेवतयोरभेदाध्यवसायेन नारायणात्मकमित्युक्तम् । यद्वा । नारायण आत्मा प्रतिपाद्यो यस्य सः । अर्थो हि मन्त्रस्यात्मा मम मह्यं हे भगवन् ! आख्याहि उपदिश येन वर्मजापेन यथा आततायिनो जिघांसून् शत्रून्मृधे युद्धेऽजय-दिन्द्रः ॥ २ ॥ एवमुक्तो मुनिर्वर्मोपदेष्टुमुपक्रमते । वृत इति । त्वाष्ट्रो विश्वरूपः पुरोहितत्वेन देवैर्वृतः अनुपृच्छते इन्द्राय यन्नारायणाख्यं वर्म नारायणवर्माख्यं मन्त्रमाह उपदिदेश तद्वर्मेकमनाः समाहितचित्तस्त्वं शृणु उपदिशाम्यहमिति शेषः ॥ ३ ॥ उपदेक्ष्यमाणमन्त्रजपस्याङ्गभूतशौचन्यासकथनपूर्वकं विश्वरूपोपदिष्टक्रमेण मन्त्रमुपदिशति । धौतेति । शुचिः कृतस्नानादिकः धौतांघ्रिपाणिः प्रक्षालितपादपाणिः पुमान् सदर्मपवित्रकर उदङ्मुख उपविश्याचम्य वाग्यतः नियमित-वाक् मन्त्राभ्यां नारायणाष्टाक्षरवासुदेवद्वादशाक्षराभ्यां मन्त्राभ्यां कृतः स्वस्याङ्गन्यासः करन्यासश्च येन तादृशः मन्त्राभ्यामिति विष्णुषडक्षरस्याप्युपलक्षणम् । तन्न्यासस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ४ ॥ दैवभूतात्मनां कर्मभ्य आधिदैविकाध्यात्मि-केभ्यो भये आगते सति स्वयं नारायणध्यानप्रचुरः नारायणमयं नारायणप्रतिपादनप्रचुरम् । यद्वा । नारायणादुपदेशक्रमेणागतं नारायणमयम् “तत् आगत” इत्यधिकारे “मयट् च इति मयट् । वर्म कवचं वर्मवद्रक्षकत्वाद्वर्मेत्युक्तम् । सन्नहोद्ब-ध्नीयाजपेदित्यर्थः । कृतस्वाङ्गकरन्यास इत्युक्तावङ्गन्यासकरन्यासावाह । पादयोरिति । यद्यप्यत्र ऋषिच्छन्दोदेवतबीजानि नोक्तानि तथाप्यस्य वर्मणो नारायणमन्त्रत्वादष्टाक्षरसम्बन्धिन्येव तान्युद्धानीति संप्रदायः ओमित्यादि योऽयं नारायणाष्टाक्षरो मन्त्रस्तस्योङ्कारादीन्यष्टाक्षराणि क्रमेण पादद्वयजानुद्वयोरुद्वयोदरद्वयोष्ठमुखशिरःस्वप्नसु स्थानेषु सविन्दुकानि प्रणवसम्पुटि-तानि नमोऽन्तानि विन्यसेत् अथापि वा यद्वा विपर्ययं न्यसेच्छिरः प्रभृतिपादान्तेष्वष्टसु स्थानेषु क्रमेणोङ्कारादीन्यष्टौ न्यसे-दित्यर्थः । यद्वा । अथापि वेति ! निपातसमुदायः पुनरर्थकः । प्रथमं यकारादीन्यष्टावक्षराणि पादादिशिरःपर्यन्तेषु स्थानेषु संहार-क्रमेण विन्यस्य पुनः शिरःप्रभृतिषु । पादान्तेष्वोङ्कारादीनि सृष्टिक्रमेण विन्यसेदित्यर्थः । एवमङ्गन्यासं विधाय ततः करन्यासं द्वादशाक्षरविद्यया कुर्यात् । द्वादशाक्षरस्य चतुर्थस्कन्धे उक्तत्वादष्टाक्षरवर्गस्वरूपात्तुक्तिः । कथं कुर्यात्करन्यासमित्यत्राह । प्रणवा-दीति । प्रणवादियकारान्तानि द्वादशाक्षराणि हस्तयोरङ्गुलीषु तर्जन्यादिषु चतुर्षु चतुर्षु अङ्गुष्ठयोर्द्वयोर्द्वयोः पर्वणोश्च न्यसेदित्यर्थः । तदित्यम् ॐ मों नमः तर्जन्या दक्षिणाङ्गुष्ठप्रथमपर्वणि । ॐ नं नमः तदङ्गुष्ठान्त्यपर्वणि । ॐ मों नमः तदङ्गुष्ठेन तर्जनीमध्यम-पर्वणि । मन्त्राक्षरमाद्यन्तयोः पर्वणोस्तु प्रणवनमःपदैः एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । ॐ भं नमः मध्यमाङ्गुलौ । ॐ गं नमः अनामि-काङ्गुलौ । ॐ वं नमः कनिष्ठिकाङ्गुलौ । ॐ तें नमः वामाङ्गुष्ठप्रथमपर्वणि तत्तर्जन्या । ॐ बां नमः तदन्यपर्वणि । ॐ सुं नमः तर्जन्या तदङ्गुष्ठेन । ॐ दें नमः तन्मध्यमायाम् ॐ वां नमः तदनामिकायाम् । ॐ यं नमः तत्कनिष्ठिकायामिति यथायथ-मूहम् ॥ ५-७ ॥ अथ विष्णुषडक्षरन्यासमाह । न्यसेदिति । प्रत्येकं वर्णन्यासकथनेनैव मन्त्रस्वरूपमप्युक्तप्रायमिति पृथक्कृतमुक्तम् । पकारणकारयोर्विश्लेषेण षडक्षराणि प्रणवादीनि नकारान्तानि तानि हन्मूर्द्धभूमध्यशिखानेत्रसर्वसन्धिस्थानेषु

षट्सु विन्यसेत् ततोऽब्रशिष्टं मकारं सविसर्गं फडन्तम् ओं नमः फडिति कृत्वा सर्वदिक्षु प्रागाद्यष्टसु दिक्षु ऊर्ध्वाधराभ्यां विनिर्दिशेत् तर्जन्यङ्गुष्ठयोरधोऽटिकया दिक्षु न्यसेदित्यर्थः । एवम्विधे न्यासे कृते सति बुधो मन्त्रजापकः मन्त्रमूर्तिमन्त्रावृत्तियोग्यदेशो भवतीत्यर्थः यद्वा । मन्त्राश्रयमूर्तिर्भवैदुक्तमन्त्रत्रयमधितान्याट्टमूर्तिर्भवेदिति वार्थः ॥ ८-१० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

“अकामः सर्वकामो वा मोक्षकामो यजेद्वरिम्” इत्युक्तं प्रपञ्चयत्यनेनाध्यायेन । तत्र राजासीताध्याये संक्षिप्य कथितं नारायणकवचनामस्तोत्रं लोकोपकाराय विस्तरतः श्रोतुं पृच्छति । यथेति । गुप्तो रक्षितः रिपुसैनिकान् शत्रुसेनानायकान् ॥ १ ॥ * * * तदित्युत्तरलिङ्गानुसारेण यथातथायिनः इतीत्थंभावेन श्रोतुं पुनर्वचनम् । यथा येनेत्यंभावेन तमित्थंभावं त्वमाख्याहीति शेषः ॥ २-३ ॥ * * * धौतौ प्रक्षालितावङ्घ्री पाणी च यस्य स तथा धौतेत्यारभ्य ॐ विष्णवे नम इत्यन्तेन ग्रन्थेन तद्वर्मेधारणे इत्यंभावं वक्ति । कृतः स्वाङ्गे करयोश्च न्यासो येन स तथा ॥ ४ ॥ * * * सन्नहोद्वध्नीयात् देवाङ्गये अनावृष्टिलक्षणे भूतेभ्य उन्मादादिलक्षणे आत्मकर्मणः कुष्ठभगन्दरादिलक्षणे ॥ ५ ॥ * * * अनुपूर्व्यात्संप्रदायक्रमात् विपर्ययं शिरआदिर्वा करन्यासं संक्षिप्योक्तं विस्तारार्थमाह । करन्यासमिति । ॐ नमो भगवते वासुदेवायेतीयं द्वादशाक्षरविद्या ॥ ६-७ ॥ * * * न्यसेद्दृष्टय इत्यादिना षडङ्गान्याह । न्यसेदिति । अनु ॐङ्कारन्यासानन्तरं प्रत्येकमोङ्कारमनुगतं कृत्वेति वा ललाटोपरि वा तुना वर्णदेवतास्मरणं सूचयति । शिखया शिखायां मुकुटप्रदेशे ॥ ८ ॥ * * * अस्त्रमसुरनिरासमुद्दिश्य कुर्यादिति शेषः । मन्त्रमूर्तिः मन्त्रदेवतासन्निधानयुक्तदेह इति विसर्गेण सहितं फडित्यक्षरावसानमन्त्रम् अन्तं रक्षसां नाशकरं फडक्षरं वा तं मकारं स्वाहाविसर्जनीयसहितं फडक्षरं चेति वा व्यत्यस्योक्तया विष्णवे नम इत्यन्यथा प्रतीतिनिरासाय प्रतीकं पठति । ॐ विष्णवे नम इतीति । अनन्तरं ध्येयदेवताप्रकारं निरूपयति । आत्मानमिति । परमात्मानं विप्रतिपत्तिनिरासायोक्तं ध्येयमिति । ऐश्वर्यादिषट्शक्तिभिः उत्साहप्रभुमन्त्रज्ञानक्रियेच्छाशक्तिभिर्वा तपो नाम शत्रुसन्तापनशक्तिज्ञानं वा इमं मन्त्रमिति वक्ष्यमाणमिति ॥ ९-११ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

यथेति युग्मकम् । यथा वर्मरूपया विद्यया यथा अजयत् तं प्रकारञ्चाख्याहि ॥ १-१७ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

नारायणात्मकं वर्म विश्वरूप उपादिशत् । शक्रं येनाजयदैत्यान् स इत्यष्टम उच्यते ॥

मन्त्राभ्यामष्टाक्षरद्वादशाक्षराभ्याम् ॥ १-४ ॥ * * * अत्राष्टाक्षरेण पादाद्यष्टाङ्गेषु न्यासमाह । पादयोरिति साङ्गेन । प्रणवसंपुटितमोङ्काराद्येकैकाक्षरं विन्यसेत् । विपर्ययं यथा भवत्येवं शिरआदिपादान्तं वा विन्यसेत् । प्रक्रमेण सृष्टिन्यासं व्युत्क्रमेण संहारन्यासं वा कुर्यादित्यर्थः ॥ ५-६ ॥ * * * प्रणवादीति । प्रणवसंपुटितमेकैकमक्षरं दक्षिणतर्जनीमारभ्य वामतर्जनीपर्यन्तमङ्गुलीषु परिशिष्टमक्षरचतुष्टयम् अङ्गुष्ठयोराद्यन्तर्पर्वसु न्यसेत् ॥ ७ ॥ * * * मन्त्रान्तरेणापि हृदयादिन्यासमाह । न्यसेदिति ॥ ८ ॥ * * * मकारमसमुद्दिश्य ध्यात्वा तन्मकाराखं मः अस्त्राय फडिति एवं सर्वदिग्बन्धे विनिर्दिशेत् ॥ ९-१० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

नारायणवर्म अष्टमेनाध्यायेन प्रकाशयते तत्र । तावत् नारायणवर्मं बुभुत्सुः पृच्छति । यथेति । यथा नारायणवर्मरूपया विद्यया त्रिलोक्यां या श्रीः संपत्ताम् ॥ १ ॥ * * * नारायणात्मकं नारायण आत्मा विषयो यस्य तत् । मम मन्त्रमाख्याहि कथय ॥ २ ॥ * * * नारायणः आख्यायते कथ्यते येन तत् ॥ ३ ॥ * * * शुचिः कृतज्ञानः पुनर्धौतावङ्घ्रिपाणिः उदङ्मुखः आसने उपविष्ट इति शेषः । सपवित्रः गुहीतकुशः आचम्य विधिवत्कृताचमनः मन्त्राभ्यामष्टाक्षरद्वादशाक्षराभ्यां कृतः स्वीयेषु अङ्गेषु करयोश्च न्यासो येन सः । नारायणपरं नारायण एव परः साध्योऽर्थो यस्मान्नारायणप्रापकमित्यर्थः । अनेनैतद्वारणफलं नारायणप्राप्तिरिति गम्यते । वर्म कवचं संहृतेन । फलान्तरं दर्शयति । भयं प्रागते इति । अङ्गेष्वष्टाक्षरेण न्यासं कुर्यादित्याह । पादयोरिति साङ्गेन । प्रणवाद्येकैकमक्षरं पादयुग्मादिशिरोऽन्तेष्वङ्गेषु अनुक्रमेण विन्यसेत् । विपर्ययं यथा भवति तथा शिरआदिपादयुग्मान्तं वा विन्यसेत् अत्र केवलानामक्षराणां न्यास उक्तः ।

ऋषिच्छन्दआदिकं च नोक्तम् । यथोक्तस्यैव सर्वपुरुषार्थप्रदत्वात्तथापि यथारुचि यथाशास्त्रं सातुस्वारं प्रणवसम्पुटितं वा नमोऽन्तं वा एकैकमक्षरं तत्र विन्यसेत् । नारायणमन्त्रसम्बन्धि ऋष्यादिकं च ज्ञेयम् । मन्त्रमाह । ॐ नम इति ॥ ४-६ ॥ * * द्वादशाक्षरेण करयोर्न्यासं कुर्यादित्याह । करन्यासमिति । द्वादशाक्षरं मन्त्रमाद्यन्ताभ्यामक्षराभ्यां सूचयति । प्रणवादियकारान्तमिति । एकैकमक्षरं दक्षिणतर्जनीमारभ्य वामतर्जनीपर्यन्तमङ्गुलीषु परिशिष्टानि चतुरक्षराणि अङ्गुष्ठयोराद्यन्तेषु पर्वसु च विन्यसेत् ॥ ७ ॥ * * मन्त्रान्तरन्यासमाह । न्यसेदिति द्वाभ्याम् । षकारणकारयोर्विश्लेषेण न्यासमाह । षकारं भुवोर्मध्ये णकारं शिखया शिखायां वेकारं नेत्रयोर्युञ्ज्यात् नकारं सर्वसिन्धुषु करचरणसन्धिषु तदनन्तरं मः अस्त्राय फडित्येवं सविसर्गं मकारं फडन्तमस्त्रमन्त्रमुद्दिश्य ध्यात्वा सर्वादिषु विनिर्दिशेत् तर्जन्यङ्गुष्ठप्रयोगरूपया छोटिकमुद्रया दिग्बन्धनं कुर्यात् । एवं मन्त्रमूर्तिर्भवेदित्यर्थः । मन्त्रमाह । * विष्णवे नम इति ॥ ८-१० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

भगवत्प्रेरितस्त्वाष्ट्रो यत्तु नारायणात्मकम् ॥ वर्म प्राह महेन्द्राय ह्यष्टमे तन्निरूप्यते ॥ १ ॥

यत्तु विश्वरूपेण नारायणकवचं महेन्द्रायोक्तं तत्सर्वोपकाराय राजा पृच्छति-ययेति । यया विद्यया गुप्तो रक्षितः सहस्राक्षः क्रीडन्निवानायासेन सवाहान् रिपुसैनिकान् दैत्यसेनापतीन् विनिर्जित्य त्रिलोक्याः सम्बन्धिनीं श्रियं बुभुजे ॥ १ ॥ * * हे भगवन् सर्वज्ञ तन्नारायणात्मकं वर्म कवचं ममाख्याहीति द्वयोरन्वयः । एवं मन्त्रं पृष्ट्वा विजयप्रकारं पृच्छति-ययेति । येनान्येन सहायभूतेन सेनापतिना गुप्तो मृधे युद्धे यथा येन प्रकारेण आततायिनः 'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः' इति वाक्याच्छस्त्रधारिणः आततायिनो प्राह्यास्तान् शत्रून्जयत् तत्प्रकारं च ममाख्याहीतिसम्बन्धः ॥ २ ॥ * * एवं पृष्टः सम्यक् श्रवणाय सावधानीकरोति-वृत इति । स्पष्टम् ॥ ३ ॥ * * एवं नारायणकवचश्रावणं प्रतिज्ञाय तत्सन्नाहप्रकारं विश्वरूपेणन्द्राय प्रदर्शितमेवाह-धौताङ्घ्रिपाणिरिति सार्द्धेन । आधिदैविकादिभेदभिन्ने भय आगते सति धौतौ प्रक्षालितौ अङ्घ्री पाणी च येन सः आचम्य आचमनं कृत्वा अत एव शुचिः सपवित्रः पवित्रेण कुशरचितमुद्रिकाविशेषेण सहितः उद-ङ्मुख उत्तरमुखतयोपविष्टः वाग्यतः मौनी मन्त्राभ्याम् अष्टाक्षरद्वादशाक्षराभ्यां कृतः स्वाङ्गेषु करयोश्च न्यासो येन सः नारायणपरं नारायणदैवत्यं वर्म सन्नह्येत् बघ्रीयादित्यन्वयः ॥ ४ ॥ * * तत्राष्टाक्षरेण पादाद्यष्टाङ्गेषु न्यासमाह-पादयोरिति सार्द्धेन । ॐ नमो नारायणायेत्यस्य अष्टाक्षरमन्त्रस्य प्रणव-सम्पुटितमोङ्काराद्येकैकमक्षरं आनुपूर्व्यात् यथाक्रमेण पादाद्यष्टाङ्गेषु विन्यसेत् । अथवा विपर्ययं यथा भवति तथा शिरआदिपादान्तेषु यकाराद्यो-ङ्कारान्तमपि विन्यसेत् । प्रक्रमेण सृष्टिन्यासं व्युत्क्रमेण संहारन्यासं वा कुर्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥ * * ॐ नमो भगवते वासुदेवायेति द्वादशाक्षरमन्त्रेण करन्यासमाह-करन्यासमिति । ततोङ्गन्यासानन्तरं द्वादशाक्षरमन्त्रस्य प्रणवादियकारान्तं प्रणवसम्पुटितमेकैकमक्षरं दक्षिणतर्जनीमारभ्य वामतर्जनीपर्यन्तं अङ्गुलीषु परिशिष्टमक्षरचतुष्टयमङ्गुष्ठयोराद्यन्तपर्वसु विन्यसेदिति शेषः ॥ ६ ॥ * * पुनः षडक्षरमन्त्रेण षडङ्गं न्यासमाह-न्यसेदिति सार्द्धद्वयेन । षकारणकारयोर्विश्लेषेण षडक्षराणि हृदयादिषडङ्गेषु न्यसेत् । शिखया शिखायामित्यर्थः ॥ ७ ॥ * * मकारमस्त्रमुद्दिश्य ध्यात्वा एवं मन्त्रमूर्तिः सन् तत् मकाराखं 'मः अस्त्रायफट्' इत्येवं सविसर्गं फडन्तं सर्वादिषु विनिर्दिशेत् । षकारणकारयोर्विश्लेषेण अन्यथाप्रतीतेर्भ्रमनिरासाय मन्त्रं दर्शयति-ओमिति ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

नारायणात्मकं वर्म विश्वरूपस्त्वथाष्टमे । प्राहेन्द्रायाजयद्गुप्तो येनेन्द्रः सकलासुरान् ॥ १ ॥

वैष्णवीं विद्यां जिघृक्षुः पृच्छति राजा ययेति द्वाभ्याम् । ययेति । सहस्राक्ष इन्द्रः, यया वैष्णव्या विद्यया, गुप्तः सन्, सवाहान् वाहनैः, सहितान्, रिपुसैनिकान् शत्रुसेनासमवेतजनान्, क्रीडन् इव विनिर्जित्य, त्रिलोक्याः सम्बन्धिनीं श्रियं लक्ष्मीं बुभुजे अनुबभूव ॥ १ ॥ * * भगवन्निति । हे भगवन्, येन नारायणवर्मणा, गुप्तः इन्द्रः, मृधे संग्रामे, आततायिनः शस्त्राप्युद्यम्य स्वं हन्तुमुपागतान् शत्रून्सुरान्, यथा अजयत् । तत् नारायणात्मकं नारायणरूपं मन्त्रदेवतयोरभेदाध्यवसायेन नारायणात्मकमित्युक्तम् । यद्वा । नारायण आत्मा प्रतिपाद्यो यस्य तत् । मन्त्रस्यार्थात्मत्वात् । वर्म मम ममं आख्याहि उपदिश ॥ २ ॥ * * एवमुक्तो मुनिर्वर्मोपदेष्टुमुपक्रमते वृत इत्यादिना यावदध्यायसमाप्तिं वृत इति । त्वाष्ट्रो विश्वरूपः, पुरोहितः वृतः, यः पुरोहितत्वेन देवैर्वृतः सन्नित्यर्थः । अनुपृच्छते महेन्द्राय, यत् नारायणाख्यं वर्म आह । नारायण-

वर्माख्यं मन्त्रमुपदिदेशेत्यर्थः । तत् इह एकमनाः एकाग्रचित्तः सन्, शृणु त्वमवधारय । अहमुपदिशामीति शेषः ॥ ३ ॥ ❀ ❀
 उपदेक्ष्यमाणमन्त्रजपस्याङ्गभूतशौचन्यासकथनपूर्वकं विश्वरूपोपदिष्टक्रमेण मन्त्रमुपदिशति । धौतेति । शुचिः यथार्थविहित-
 स्नानादिना शुद्धताभाक्, धौताङ्घ्रिपाणिः स्नानशुचित्वेऽप्येतद्वारणनिमित्तं प्रक्षालितपादपाणिः, सपवित्रः हस्तविधृतदर्भमय-
 पवित्रः, उदङ्मुखः उदङ्मुखतया विहितस्वोपवेशनः, इत्थंभूतः पुमान्, आचम्य चतुर्थ्यन्तनमोऽन्तकेशवनारायणमाधवनाम-
 भिस्त्रिराचमनं कृतेत्यर्थः । इदं शिखाबन्धनस्याप्युपलक्षणम् । ‘विशिखोऽनुपवीतश्च यत् करोति न तत्कृतं’ इति अबद्धशिखवि-
 हितकर्मणोऽकृतप्रायत्वात् । वाग्यतः नियमितवाक् सन्, मन्त्राभ्यामष्टाक्षरद्वादशाक्षराभ्यां मनुभ्यां, एताभ्यां षडक्षरमनोरप्यु-
 पलक्षणं, तन्न्यासस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् । कृतौ स्वाङ्गकरन्यासौ येन सः । एवंविधः स्यात् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ एवंभूतेन भूत्वा
 कदैतत् संनहनं कार्यं तत्राह । दैवेति । दैवभूतात्मकर्मभ्यः आधिदैविकाधिभौतिकाध्यात्मिकक्रियाभ्यः, भये आगते सति, स्वयं
 नारायणमयः नारायणध्यानप्रचुरः सन्, नारायणमयं नारायणप्रतिपादनप्रचुरं, यद्वा । नारायणादुपदेशक्रमेणागतं ‘तत
 आगतः’ इत्यधिकारे ‘मयट् च’ इति मयट् । वर्म कवचं वर्मवद्रक्षकत्वाद्बर्मेत्युक्तम् । सन्नद्धोद्बध्नीयाज्जपेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀
 ‘कृतस्वाङ्गकरन्यासः’ इत्यनेनोक्तावङ्गकरन्यासावाह । पादयोरिति सार्द्धद्वाभ्याम् । पादयोरिति । पादयोः, जानुनोः, ऊर्वोः,
 उदरे, हृदि, अथ उरसि, मुखे, शिरसि च, आनुपूर्व्यात् मन्त्राक्षरानुपूर्विक्रमेण, ॐकारादीनि अक्षराणि, प्रणवसंपुटितमेकै-
 कमक्षरं यथा भवेत्तथेति शेषः । विन्यसेत् । तानि अक्षराणि मन्त्रप्रकटनपूर्वकमाह । ॐ नमो नारायणाय । इति, अथवा
 विपर्ययं यथा भवति तथा अपि, विन्यसेत् । तत्तु शिरसादिपादान्तं यथा भवति तथेति उत्पत्तिन्यासं संहारन्यासं वा कुर्यादि-
 त्यर्थः । यद्यप्यत्र ऋषिछन्दोदैवतानि तथा विनियोगश्च नोक्तस्तथापि स इत्थं बोध्यः । आदावद्येत्यादि । पठित्वा, अस्य
 श्रीनारायणवर्ममन्त्रस्य । विश्वरूपः ऋषिः । त्रिष्टुबनुष्टुभौ छन्दसी । श्रीनारायणो देवता । मम श्रीनारायणप्रीतिपूर्वकं सकलो-
 पद्रवशान्त्यर्थं नारायणवर्मजपे विनियोगः । इतिसंकल्प्य न्यासाः । प्रणवसंपुटितास्ते पूर्वटीकायां प्रदर्शिताः ॥ ६ ॥ ❀ ❀
 करेति । ततोऽष्टाक्षरन्यासविधानानन्तरं द्वादशाक्षरविद्यया ॐ नमो भगवते वासुदेवाय इति मन्त्रेण । प्रणवादियकारान्तं
 यथा भवति तथा, अङ्गुल्यङ्गुष्ठपर्वसु करन्यासं कुर्यात् । प्रणवसंपुटितमेकैकमक्षरं दक्षिणतर्जनीमारभ्य वामतर्जनीपर्यन्तमङ्गुलिषु
 परिशिष्टमक्षरचतुष्टयमङ्गुष्ठयोरान्तपर्वसु न्यसेदित्यर्थः । प्रकारोऽयं पूर्वं प्रदर्शितः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अथ मन्त्रान्तरन्या-
 समाह । न्यसेदिति द्वाभ्याम् । न्यसेदिति । अत्र ॐ विष्णवे नमः इति मन्त्रः । प्रकारणकारणोर्विश्लेषेण तस्य षडक्षराणि ।
 ॐकारादीनि नकारान्तानि हन्मूर्द्धभ्रूमध्यशिखानेत्रेषु विन्यस्य मकारमस्त्रत्वेनोद्दिश्य दिग्बन्धं कुर्यात् । एतन्मूले एव दर्शयति ।
 हृदये ॐ कारं न्यसेत् । अनु ततः पश्चात्, विकारं मूर्द्धनि न्यसेत् । षकारं भ्रुवोः मध्ये विन्यसेत् । णकारं, शिखया शिखायां
 दिशेत् विन्यसेत् ॥ ८ ॥ ❀ ❀ वेकारमिति । वेकारं नेत्रयोः, युञ्ज्यात् विन्यसेत् । नकारं सर्वसंधिषु, युञ्ज्यात् । मकारं
 सविसर्गं फडन्तं यथा तथोच्चार्य, तत्र अस्त्रम् उद्दिश्य ध्यात्वा, मः अस्त्रायफडित्वेवं दिग्बन्धे विनिर्दिशन् सर्वदिक्षु विनिर्दिशेत् ।
 तु एवं सतीत्यर्थः । बुधः मन्त्रमूर्तिः भवेत् । न्यासकर्त्ता मन्त्रमयदेहः स्यादित्यर्थः । नारायण त्रिलोकेश सर्वदुःखविमर्देन ।
 सर्वोपद्रवशान्त्यर्थं त्वदीयं वर्म धारये’ इति मन्त्रत्रयन्यासानन्तरं संकल्पयेत् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ एवं कृतस्वाङ्गकरन्यासः
 परमात्मानं ध्यायन् मन्त्रमावर्त्तयेदित्याह । आत्मानमिति । ततः ॐ ध्यातुं योग्यं, द्वादशविग्रहविशिष्टस्य भगवतो ध्यानेन
 स्वमनः प्रसन्नं भवेत्तादृशमित्यर्थः । षट्शक्तिभिः ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजआत्मकशक्तिभिः, ऐश्वर्यादिभिर्भगवद्वाच्याभिर्वा,
 उत्साहप्रभुमन्त्रज्ञानक्रियेच्छाभिर्वा । युतं परमम् आत्मानं परमेश्वरमित्यर्थः । ध्यायेत् प्रथमं परमात्मध्यानं कुर्यादित्यर्थः । ततः
 विद्या च तेजश्च तेषां मूर्तिराश्रयस्तं, तत्र विद्या ज्ञानं, तेजः प्रभावः, तपः सत्कर्म, इमं वक्ष्यमाणं, मन्त्रं श्रीनारायणकवचा-
 ख्यमनु, उदाहरेच्चोच्चारयेत् । सर्वज्ञानानां तेजसां तपसां चैतन्मन्त्रायत्वात् । सर्वज्ञानादिसंततिरूपोऽयं मन्त्र इत्यर्थः ॥ १० ॥

भाषानुवादः

नारायणकवचका उपदेश

राजा परीक्षिते पूछा—भगवन् ! देवराज इन्द्रने जिससे सुरक्षित होकर शत्रुओंकी चतुरङ्गिणी सेनाको खेल-खेलमें
 अनायास ही जीतकर त्रिलोकीकी राजलक्ष्मीका उपभोग किया, आप उस नारायणकवचको मुझे सुनाइये और यह भी
 बतलाइये कि उन्होंने उससे सुरक्षित होकर रणभूमिमें किस प्रकार आक्रमणकारी शत्रुओंपर विजय प्राप्त की ॥ १-२ ॥ ❀ ❀
 श्रीगुरुदेवजीने कहा—परीक्षित ! जब देवताओंने विश्वरूपको पुरोहित बना लिया, तब देवराज इन्द्रके प्रश्न करनेपर विश्वरूपने
 उन्हें नारायणकवचका उपदेश किया । तुम एकाग्रचित्तसे उसका श्रवण करो ॥ ३ ॥ ❀ ❀ विश्वरूपने कहा—देवराज
 इन्द्र ! भयका अवसर उपस्थित होनेपर नारायणकवच धारण करके अपने शरीरकी रक्षा कर लेनी चाहिये । उसकी विधि

यह है कि पहले हाथ-पैर धोकर आचमन करे, फिर हाथमें कुशकी पवित्री धारण करके उत्तर मुँह बैठ जाय। इसके बाद कवचधारणपर्यन्त और कुछ न बोलनेका निश्चय करके पवित्रतासे 'ॐ नमो नारायणाय' और 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय'—इन मन्त्रोंके द्वारा हृदयादि-अङ्गन्यास तथा अङ्गुष्ठादि-करन्यास करे। पहले 'ॐ नमो नारायणाय' इस अष्टाक्षर मन्त्रके ॐ आदि आठ अक्षरोंका क्रमशः पैरों, घुटनों, जाँघों, पेट, हृदय, वक्षःस्थल, मुख और सिरमें न्यास करे। अथवा पूर्वोक्त मन्त्रके मकारसे लेकर ॐकारपर्यन्त आठ अक्षरोंका सिरसे आरम्भ करके उन्हीं आठ अङ्गोंमें विपरीत क्रमसे न्यास करे ॥ ४—६ ॥ ❀ ❀ तदनन्तर 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय'—इस द्वादशाक्षर मन्त्रके ॐ आदि बारह अक्षरोंका दायीं तर्जनीसे बायीं तर्जनीतक दोनों हाथकी आठ अङ्गुलियों और दोनों अङ्गुठोंकी दो-दो गाँठोंमें न्यास करे ॥ ७ ॥ ❀ ❀ फिर 'ॐ विष्णवे नमः' इस मन्त्रके पहले अक्षर 'ॐ' का हृदयमें, 'वि' का ब्रह्मरन्ध्रमें, 'ष्' का भौंहोंके बीचमें, 'ण' का चोटीमें, 'वे' का दोनों नेत्रोंमें और 'न' का शरीरकी सब गाँठोंमें, न्यास करे। तदनन्तर 'ॐ मः अस्त्राय फट्' कहकर दिग्बन्ध करे। इस प्रकार न्यास करनेसे इस विधिको जाननेवाला पुरुष मन्त्रस्वरूप हो जाता है ॥ ८—१० ॥

आत्मानं परमं ध्यायेद् ध्येयं षट्शक्तिभिर्युतम् । विद्यातेजस्तपोमूर्तिमिमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥ ११ ॥

ॐ हरिविन्दध्यान्मम सर्वरक्षां न्यस्ताङ्घ्रिपद्मः पतगेन्द्रपृष्ठे ।

दरारिचर्मासिगदेषुचापपाशान् दधानोऽष्टगुणोऽष्टबाहुः ॥ १२ ॥

जलेषु मां रक्षतु मत्स्यमूर्तिर्यादोगणेशो वरुणस्य पाशात् ।

स्थलेषु मायावदुवामनोऽव्यात् त्रिविक्रमः स्वेऽवतु विश्वरूपः ॥ १३ ॥

दुर्गेष्वटव्याजिमुखादिषु प्रभुः पायान्नृसिंहोऽसुरयूथपारिः ।

विमुञ्चतो यस्य महाडुहासं दिशो विनेदुर्न्यपतंश्च गर्भाः ॥ १४ ॥

रक्षत्वसौ माध्वनि यज्ञकल्मः स्वदंष्ट्रयोन्नीतधरो वराहः ।

रामोऽद्रिकूटेष्वथ विप्रवासे सलक्ष्मणोऽव्याद् भरताग्रजोऽस्मान् ॥ १५ ॥

मामुग्रधर्मादखिलात् प्रमादान्नारायणः पातु नरश्च हासात् ।

दत्तस्त्वयोगादथ योगनाथः पायाद् गुणेशः कपिलः कर्मबन्धात् ॥ १६ ॥

सनत्कुमारोऽवतु कामदेवाद्वयशीर्षा मां पथि देवहेलनात् ।

देवर्षिवर्यः पुरुषार्चनान्तरात् कूर्मो हरिर्मां निरयादशेषात् ॥ १७ ॥

धन्वन्तरिर्भगवान् पात्वपथ्याद् इन्द्राद् भयादृषभो निजितात्मा ।

यज्ञश्च लोकादवताजनान्ताद् बलो गणात् क्रोधवशादहीन्द्रः ॥ १८ ॥

द्वैपायनो भगवानप्रबोधाद् बुद्धस्तु पाखण्डगणात् प्रमादात् ।

कल्किः कलेः कालमलात् प्रपातु धर्माविनायोरुकृतावतारः ॥ १९ ॥

मां केशवो गदया प्रातरव्याद् गोविन्द आसङ्गवमात्तवेणुः ।

नारायणः प्राह्ण उदात्तशक्तिर्मध्यन्दिने विष्णुरीन्द्रपाणिः ॥ २० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ध्येयम् षट्शक्तिभिः युतम् परमम् आत्मानम् विद्यातेजस्तपोमूर्तिम् ध्यायेत् इमं मन्त्रम् उदाहरेत् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ❀ पतगेन्द्रपृष्ठे न्यस्ताङ्घ्रिपद्मः दरारिचर्मासिगदेषुचापपाशान् दधानः अष्टगुणः अष्टबाहुः हरिः

१. प्रा० पा०—मुदीरयेत् । २. प्रा० पा०—मां पथि यज्ञ० । ३. प्रा० पा०—तात्कृतान्ताद् । ४. प्रा० पा०—बुद्धश्च । ५. प्रा० पा०—प्रपायाद् । ६. प्रा० पा०—प्रातरुदात्त० ।

मम सर्वरक्षां विदध्यात् ॥ १२ ॥ * * मत्स्यमूर्तिः यादोगणेभ्यः वरुणस्य पाशात् मां जलेषु रक्षतु मायाबटुः वामनः स्थलेषु अध्यात् विश्वरूपः त्रिविक्रमः स्वे अवतु ॥ १३ ॥ * * असुरयूथपारिः प्रभुः नृसिंहः अटव्याजिमुखादिषु दुर्गेषु पायात् यस्य महाट्टहासं विमुञ्चतः दिशः विनेदुः च गर्भाः न्यपतन् ॥ १४ ॥ * * असौ यज्ञकल्पः स्वदंष्ट्रया उन्नीतधरः वराहः मां अध्वनि रक्षतु रामः अद्रिकुटेषु अथ भरताम्रजः सलक्ष्मणः विप्रवासे अस्मान् अध्यात् ॥ १५ ॥ * * नारायणः माम् उग्रधर्मात् अखिलात् प्रमादात् च नरः हासात् पातु योगनादः दत्तः तु अयोगात् अथ गुणेशः कपिलः कर्मबंधात् पायात् ॥ १६ ॥ * * सनत्कुमारः कामदेवात् ह्यशीर्षाः पथि देवहेलनात् माम् अवतु देवर्षिवर्यः पुरुषार्चनान्तरात् कूर्मः हरिः अशेषात् निरयात् माम् ॥ १७ ॥ * * भगवान् धन्वन्तरिः अपध्यात् निर्जितात्मा ऋषभः द्वंद्वात् भयात् पातु च यज्ञः लोकात् बलः जनान्तात् अहीन्द्रः क्रोधवशात् गणात् अवतात् ॥ १८ ॥ * * भगवान् द्वैपायनः अप्रबोधात् बुद्धः तु पाखण्डगणात् च प्रमादात् धर्मावनाय उरुकृतावतारः कल्किः कालमलात् कलेः प्रपातु ॥ १९ ॥ * * केशवः गदया प्रातः आत्वेणुः गोविन्दः आसंगवम् उदात्तशक्तिः नारायणः प्राह्ये अरीन्द्रपाणिः विष्णुः मध्यंदिने माम् अध्यात् ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ध्येयमीश्वररूपमात्मानं ध्यायेत् । षट्शक्तिभिरैश्वर्यादिभिर्भगवद्वाक्याभिः । विद्या च तेजश्च तपश्च मूर्तिर्यस्य तम् । इमं वक्ष्यमाणं श्रीमन्नारायणकवचाख्यम् ॥ ११ ॥ * * अष्टगुणोऽणिमाद्यष्टैश्वर्ययुक्तः ॥ १२ ॥ * * यादसां गणा एव वरुणस्य पाशात्तस्मात् ॥ १३ ॥ * * अटवी आजिमुखं संप्रामोपक्रमश्च आदिर्येषां तेषु संकटस्थानेषु ॥ १४ ॥ * * असौ प्रसिद्धो वराही मामध्वनि रक्षतु । यज्ञैरवयवरूपैः कल्प्यते निरूप्यत इति तथा । उन्नीतोद्धृता धरा येन सः । अद्रिकुटेषु गिरिशिखरेषु रामो जामदग्न्यः विप्रवासे दूरप्रवासे ॥ १५ ॥ * * उग्रधर्मादभिचारादिलक्षणात् । हासाद्गर्वाच्चरोऽवतु । दत्तो दत्तात्रेयः । अयोगाद्योगांशं शात् ॥ १६ ॥ * * पथि यद्देवानां हेलनं नमस्कारमकृत्वा गमनं तस्मात् । पुरुषार्चनस्यांतरादेवपूजाच्छिद्वाद् द्वात्रिंशदपराधरूपान्नातरदः ॥ १७ ॥ * * लोकाज्जनापवादाद्यज्ञः । जननिमित्तो योत उपधातस्तस्माद्बलभद्रोऽवतात् । कृतांतादिति प्राठे कृतांतात्कालाद्रक्षतु । क्रोधवशात्सर्पाणां गणात् अहीन्द्रः शेषः ॥ १८ ॥ * * कालमलभूतात्कलेः कल्किः । धर्मावनाय धर्मरक्षणायोरुर्महान्कृतोऽवतारो येन ॥ १९ ॥ * * दिनस्य षट्सु भागेषु क्रमेण प्रातरादिसंज्ञेषु रात्रेश्च प्रदोषादिसंज्ञेषु रक्षाप्रार्थनम् । मां केशव इति त्रिभिः । आसंगवं संगवमभिव्याप्य ॥ २० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

आत्मन ईश्वररूपत्वेन ध्यानमन्यैरवृण्यत्वकामनयाऽहंमहोपासनैः विद्यादिमूर्तित्वकथनेन तत्फलदायकत्वं सूचितमस्य कवचस्य ॥ ११ ॥ * * ॐमिति मंगलार्थः । “ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कंठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्मांगलिकावुभौ ।” इत्युक्तेः । ननु भेदनात्कुतो मांगलिकत्वमिति चेन्महतां दूषणमपि भूषणं नीलकण्ठवदिति गृहाण समुद्रेण सह नदीनदादिवद्धयेयरूपेण सहैक्यं प्राप्तोऽपि पृथग्भूयापि तिष्ठन्स्वरक्षाप्रार्थनमंत्रमुदाहरेत्याह—हरिरिति । पतंगेद्रो गरुडः । दरः शंखः अरि चक्रम् ॥ १२ ॥ * * सामान्येन सर्वतो रक्षां प्रार्थ्य देशविशेषेषु तत्तदधिष्ठातृस्वरूपेण भगवतो रक्षामंत्रानाह—जलेष्विति त्रिभिः । मथ्नाति हिनस्तीति मत् ह्यग्नीवाख्योऽसुरस्तं स्यति नाशयतीति मत्स्यः । ‘मथि—हिंसायाम्’ ‘शिरो ममथ तरसा’ इति प्रयोगात् । केचित्तु मथित्वा विलोड्य सरस्तीति मत्स्यः । ‘मथे—विलोडने’ ‘सृ—गतौ’ अतो व्यप्रत्ययः वृत्तौ मथित्वेत्यस्य मथादेशः । यद्वा—माद्यति सत्यव्रतेन सह सप्तर्षिगणो ज्ञानावाप्त्याऽनेनेति मत्स्यः । “अश्रौषीदृषिभिः सार्द्धमात्मतत्त्वमसंशयम्” इत्यष्टमे वक्ष्यमाणत्वात् । ‘मदी—हयै’ अतः स्यप्रत्यय औणादिकः । मायया देवकृपया बटुर्ब्रह्मचारी चासौ वामनो वामनरूपः । मायाबटुना रूपेण वामयति त्याजयति त्रैलोक्यश्रियं बलेरिति वा । मायया छलेन वटति वेष्टते बलिमिति मायाबटुः ‘वट—वेष्टने’ स चासौ वामनश्चेति तथा ॥ १३ ॥ * * आदिना पर्वतादिग्रहः । नृन् सिनोति बध्नातीति नृसिंहिरण्यकशिपुर्विषयसमूहोऽविद्या वा तं हति नाशयतीति नृसिंहः । स्वप्रत्ययो डित्वच्चाषे । यद्वा—नृत्यते विक्षिप्यते लोका येस्ते नरः सिंहसर्पशस्त्ररोगादयः ‘न—विक्षेपे’ तान् हिनस्तीति नृसिंहः । “सिंहे वर्णविपर्ययः इति व्याकरणांतरोक्तेः ॥ १४ ॥ * * यज्ञाः कल्पाः समर्था यतः स यज्ञकल्पः । यज्ञैर्यज्ञावयवैः कल्प्यते समर्थ्यत इति यज्ञकल्पः । “सुकृत्तुड आसीत्सुव ईशानासयोरिडोदरे चमसाः कर्णरंध्रे” इत्याद्युक्तेः । वरमहो दिवसो यत्स्मरणादिनेति वराहः । अहःपदं कालोपलक्षकम् । “तस्यैते

यत्क्षणो नीत उत्तमश्लोकवार्त्ताय" इत्युक्तेः समान्तप्रजापः । रमते दुष्टक्षत्रहन्तने क्रीडते इति रामः परशुरामः । भरताग्रजो दाशरथी रामः विविधप्रवासे देशान्तरगमने ॥ १५ ॥ * * * स्वपरोद्भवस्य उपद्रवेयः । रक्षामंत्रानाह चतुर्भिः—नारायणोऽखिलांतर्यामित्वादभिचारादिवारणसमर्थः । नारं नरसमूहमयते प्रेरयतीति व्युत्पत्तेः नरो नीतिकुशलः 'नृ—नये "हासो हास्ये च गर्वे च" इत्यभिधानात् । दत्तः सर्वमनोरथदातादायि सर्वमनेनेति दत्तः । योगभ्रंशाद्भक्तिविघातकोद्रवात् । योगानां भक्ति-योगादीनां नाथः । कं सुखं पाति रक्षतीति कपि ज्ञानं तज्ज्ञाति ददातीति कपिलः । कर्मबंधात्संसारत् । गुणेशो गुणनियंतृस्वा-त्तद्वारणेन तत्कृतकर्मबंधमपि वारयितुं समर्थः ॥ १६ ॥ * * * सनत्कुमारस्य नैष्ठिकत्वात्तद्व्यातृणामपि कामपीडा न भवतीति भावः । कामेनेच्छया दीव्यति द्योतत इति कामदेवस्तस्मात् हयग्रीवः । द्वात्रिंशदपराधास्तु पञ्चरात्रे—“यानैर्वा पादुकै-र्वापि गमनं भगवद्गृहे । देवोत्सवाद्यसेवा च ह्यप्रणामस्तदप्रतः (१) । उच्छिष्टे वाऽप्यशौचे वा भगवद्दंडनादिकम् । एकहस्तप्रणामश्च तत्पुरस्तात्प्रदक्षिणाम् । (२) पादप्रसारणं चाग्ने तथा पर्यंकबंधनम् । शयनं भक्षणं चापि मिथ्याभाषणमेव च । (३) उच्चैर्भाषा मिथो जल्पो रोदनादि च विग्रहः । निग्रहानुग्रहौ चैव नृषु च क्रूरभाषणम् । (४) कंबलावरणं चैव परनिन्दा परस्तुतिः । अश्लीलभाषणं चैव ह्यधोवायुविमोक्षणम् । (५) शक्तौ गौणोपचारश्च ह्यनिवेदितभक्षणम् । तत्तत्कालोद्भवानां च फलादीनामनर्पणम् । (६) विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यंजनादिके । पृष्ठी कृत्वासनञ्चैव परेषामभिवादनम् । (७) गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिदनं तथा । अपराधा इमे विष्णोर्द्वात्रिंशत्परिकीर्तिताः । (८) ” इति । कौ भूमावप्यूर्मिर्वेगो यस्य सः कूर्मः । जलचरेषु कूर्मो भूमावपि शीघ्रं चलतीति प्रसिद्धम् । यद्वा—कुत्सितेषूर्मिर्यस्य स कूर्म इति निरुक्तेर्नारकाणां कुत्सितत्वात्तत्र तद्वयमुचितमेव निरयाद्दुःखाद्वा ॥ १७ ॥ * * * अपथ्याद्भोगकारिद्रव्यात् । धं धनं धैर्यं वा नाशयतीति धनवो रोगास्तेषामन्तं सति ददातीति धन्वंतरिः । द्रंष्टात्सुखदुःखस्तुतिनिन्दादिरूपदंडसमूहात् । ऋष्यते ज्ञायते सर्वमनेनेति ऋषं ज्ञानम् इगुपधत्वात्कः तैन भाति शोभते इति ऋषभः । निर्जितात्मा वशीकृतेन्द्रियग्रामः । आत्मा जीवेन्द्रियग्रामवृत्ति-बुद्धिमनस्सु च' इति कोशात् । लोक्यते भाष्यते इति लोकोऽपवादोऽकीर्तिरिति यावत् । यज्ञ इति । यजनकर्तुरपवादः स्वयमेव नश्यतीति भावः । इह बलभद्रस्य शेषादवतासभिप्रायेणान्यत्वं कृतांतादित्यधिकशक्तित्वं च दर्शितम् ॥ १८ ॥ * * * अप्रबोधात्प्रबोधाभावादज्ञानात् । बुद्धस्य पाखण्डप्रवर्त्तकत्वात्स एव स्वप्रवर्त्तितपाखंडसमूहाद्भक्षित्विति भावः । प्रमां यथार्थज्ञान-मिति नाशयतीति प्रमादस्तस्मात् । 'तद्वति तत्प्रकारकानुभवो यथार्थः सैव प्रमेत्युच्यते' इत्युक्तेः । पाखंडस्य देवविरुद्धार्थप्रतिपाद-कत्वात्प्रमादत्वम् । कलिं कृणोति नाशयतीति कलिकः 'कृ—हिंसायाम्' अत औणादिको डिप्रत्ययः कलेरिकारलोपश्च ॥ १९ ॥ * * * कालविशेषेषु तत्तदधिष्ठातृस्वरूपेण भगवतो रक्षामंत्रानाह—मामिति त्रिभिः । केशवो मधुराधिपतिः प्रातर्दिनस्य पंचम-घटिकापर्यंतम् । गोविंदो वृंदावनाधिपतिः आसंगवं प्रप्रघटिकामारभ्य दशमघटिकापर्यंतम् । एकादशघटिकामारभ्य पञ्चदश-घटिकापर्यंतं ब्राह्मस्तत्र षोडशघटिकामारभ्य विंशतिघटिकापर्यंतं मध्यंदिनं तत्रासीद्व्याधिपतिः ॥ २० ॥

अन्विताथप्रकाशिका

आत्मानमिति ॥ षड्भिरैश्वर्यादिभिः भगवद्वदाच्याभिः शक्तिभिर्भुतं विद्या च मन्त्रात्मिका तेजश्च तपश्च मूर्तिर्यस्य तं ध्येयं ध्यातुं योग्यमीश्वररूपं परमात्मानं ध्यायेत् । तदनन्तरं चेमं वक्ष्यमाणं श्रीनारायणकवचाख्यं मन्त्रमुदाहरेत् आवृत्त्या जपेदित्यर्थः ॥ ९ ॥ * * * हरिरिति । पतंगेन्द्रस्य गरुडस्य पृष्ठे न्यस्ताऽग्निरपद्मः दरः शङ्खः अरिचक्रं तदादिकानष्टायुधान् दधानः । अष्टगुण इति अणिमाद्यष्टैश्वर्ययुक्तः अष्टायुधभारणायाष्टबाहुः हरिः सर्वदेशे सर्वकाले च मम रक्षां विदव्यात् करोतु ॥ १० ॥ * * * जले त्विति । जलेष्विति वा पाठः । यादांसि हिंसा जलजन्तवस्तद्गुणेश्वरो वरुणस्य पाशाच्च यादोगणा एव वरुणपाशस्तस्माद्वा मां जले तु मत्स्यमूर्त्तिं रक्षतु । मायया स्वेच्छया बटुवामनरूपो जातो भगवान् स्थलेषु मां रक्षतु । त्रयो विक्रमाः बलेस्त्रिभुवनमादातुं पादवित्तेपा यस्त स विश्वरूपः स्थूलरूपो मा खे आकाशे रक्षतु ॥ ११ ॥ * * * दुर्गेष्विति ॥ यस्य महाद्रुहासं विमुञ्चतः कुर्वतो दिशो विनेदुः दशदिक्षु प्रतिध्वनिर्जातस्तच्छ्रवणेन चासुरस्त्रीणां गर्माश्च न्यपतन् । सः असुरयूथपस्य हिरण्यकशिपोररिः प्रभुर्नृसिंहः अटवीवनमाजिमुखं युद्धसंमुखप्रदेशः आदिर्येषां तेषु दुर्गेषु सङ्कटस्थानेषु मां पायात् ॥ १२ ॥ * * * रक्षत्विति । यज्ञैः स्वावयवरूपैः कल्पयते निरूपयत इति तथेति स्वार्थे कल्पम् वा । यज्ञाः कल्पाः यतः इति वा स्वदंष्ट्रा उन्नीता रसातलादुद्धृता धरा येन सः असाववतारेषु प्रसिद्धो वाराहो मा मामध्वनि मार्गे रक्षतु । अद्रिद्विपेषु गिरिशिखरेषु समो जामदग्न्यो मां रक्षतु । विप्रवासे देशान्तरे सलक्ष्मणो भरताग्रजो दाशरथिः रामोऽस्मान् अव्यात् ॥ १३ ॥ * * * मामिति । उपग्रहमादिभिचारादिप्रवृत्तितोऽखिलात्प्रमादात् विहितकारण-लक्षणाच्च मां नारायणः पातु । नरश्च मां हासात् गर्वात् पातु । अयोगान् योगभ्रंशान् योगानाथो दत्तः दत्तात्रेयश्च मां पातु ।

तत्त्वादिगुणप्रेरितात् कर्मरूपबन्धात् मां गुणाधीशः कपिलः पायात् ॥ १४ ॥ * * सनदिति । कामदेवात् कन्दर्पवेगात् मां सनत्कुमारोऽवतु । पथि मार्गे यदेवानां हेलनं नमस्कारादि यथोचितमकृत्वा गमनेनावज्ञानं तस्मात् मां हयशीर्षा हयग्रीवोऽवतु । देवर्षिवर्यः नारदः पुरुषो महापुरुषो भगवांस्तदर्चनस्यान्तराच्छिद्रात् द्वात्रिंशदपराधलक्षणादवतु । कूर्मः कच्छपावतारो हरिर्मांशेषात् निरयात् अवतात् ॥ १५ ॥ * * धन्वन्तरिरिति । अपथ्यात् रोगजनकद्रव्यभक्षणात् मां धन्वन्तरिर्भगवान्पातु । द्वन्द्वात् शीतोष्णादिजनिताद्भयात् निर्जितः आत्मा येन स ऋषभो मां पातु । लोकात् जनापवादात् यज्ञः यज्ञावतारो भगवान् पातु । जननिमित्तो योऽन्त उपघातस्तस्माद्बलो बलभद्रोऽवतात् । कृतान्तादिति पाठे कालादित्यर्थः । क्रोधवशात्सर्पाणां गणादहीन्द्रः शेषो मामवतात् ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं कृतस्वाङ्गकरन्यासः परमात्मानं ध्यायन् मन्त्रमावर्त्तयेदित्याह आत्मानमिति । परमात्मानं ध्यायेत् कथम्भूतं ध्येयं ध्यातुं योग्यं यादृशविग्रहविशिष्टस्य ध्यानेन मनः प्रसन्नं भवेत्तादृशमित्यर्थः । षट्शक्तिभिर्ज्ञानशक्तिबलैश्चर्यवीर्यतेजआत्मिकाभिः शक्तिभिरपृथक् सिद्धप्रकारभूताभिः कार्योपयोगिनीभिर्युतं यावत्स्वसत्तं युक्तमेवंविधं परमात्मानं ध्यात्वा इमं वक्ष्यमाणं नारायणवर्माख्यं मन्त्रमुदाहरेत् पठेत् मन्त्रं विशिनष्टि । विद्यातेजस्तपोमूतः विद्या ज्ञानं तेजः प्रभावस्तपः सत्कर्म विद्यादीनां मूर्तिराश्रयः तं विद्यादयो मूर्तिः शरीरं यस्येति वार्थः । सर्वज्ञानानां तेजसां तपसां चैतन्मन्त्रायत्तत्वात्सर्वज्ञानादिसन्ततिरूपोऽयं मन्त्र इत्यर्थः ॥ ११ ॥ * * वर्माह । ओमिति । “स्ववत्यनोऽङ्कृतं पूर्वम्” इति न्यायेन मन्त्रादाबोद्धारः प्रथमं शरणागतगजेन्द्ररक्षणायावतीर्णं हर्यवताररूपं श्रीनारायणं गजेन्द्रवत्पीडितस्वरक्षणाय प्रार्थयते । हरिरिति । हरत्याश्रितानामार्त्तिमिति हरिः । मम सर्वतो रक्षां विदध्यात्कुर्यात् । मन्त्र एव स्वजापकपुरुषगतं प्रार्थयितृत्वं स्वस्मिन्नारोप्य प्रार्थयते । कथम्भूतः पतगेन्द्रस्य गरुत्मत पृष्ठे न्यस्ते अङ्घ्रिपद्मे अङ्घ्रिः पद्मे इव अङ्घ्रिपद्मे येन सः । दरः शङ्खः अरि चक्रं चर्म खेटः असिः खड्ग दरादीन् दधानः बिभ्रत् अष्टौ गुणा अणिमादयो यस्य नित्याविर्भूतनिरुपाधिकापहतपाप्मत्वाद्यष्टगुणको वा अष्टौ बाहवो यस्य सः ॥ १२ ॥ * * एवं सामान्यतो रक्षाविधानं प्रार्थ्याथ जलस्थलादिप्रदेशभेदेन रक्षणोपयुक्तमत्स्यादिमूर्तिधरं श्रीमन्नारायणं प्रार्थयते । जलेष्विति । यादसां जलजन्तूनां गणा एव वरुणस्य पाशस्तमाज्जलचरदुष्कृत्प्रतिभटः मत्स्यमूर्तिर्भगवान् जलेषु मां रक्षतु स्थलेषु निर्जलप्रदेशेषु मायावदुर्ध्वमनः स्वसङ्कल्पोपात्तबटुवामनरूपः स्थलजदुष्कृतां शास्ता मामव्याद्रक्षतु खेऽन्तरिक्षे त्रिविक्रमः त्रयो विक्रमाः पदविन्यासाः लोकत्रयसंग्राहका यस्यात् एव विश्वरूपः कृत्स्नविश्वव्याप्तरूपः स्वसञ्चरिणुदुष्कृतां शास्ताऽवतु रक्षतु ॥ १३ ॥ * * अटव्यरण्यमाजिमुखं युद्धोपक्रमश्चादिर्येषां तेषु दुर्गेषु सङ्कटस्थानेषु प्रभुः समर्थोऽसुरसेनानायकानामरिर्नृसिंहः स्वभटप्रतिभटनिरसनशीलः पायात् रक्षतु । नृसिंहं विशिनष्टि । यस्य नृसिंहस्य महान्तमदृहासं विमुञ्चतः सतः दिशो विनेदुः प्रतिदध्वनुः गर्भाश्च न्यपतन् सन्नसिरे ॥ १४ ॥ * * असौ प्रसिद्धो वराहमूर्तिः मार्गेऽभिमुखमागतदुष्कृद्विरण्याक्षस्य हन्ता मामध्वनि रक्षतु कथम्भूतः यज्ञकल्पः यज्ञैः कल्प्यत इति तथा यज्ञावयवकत्वेनोपास्यः स्वदंष्ट्रया करणेन उन्नीतोद्धृता धरा भूमिर्येन अद्रिकूटेषु पर्वतशिखरेषु रागो जामदग्न्योऽद्रिकूटस्थदुष्कृतां हन्ता रक्षत्वित्यनुषङ्गः । विप्रवासे परदेशगमनदशायां सलक्ष्मणो भरताग्रजो दाशरथी रामः देशान्तरस्थरावणादीनां हन्ताव्यात् ॥ १५ ॥ * * उग्रधर्मादिभिचारादेरखिलात्प्रमादान्नारायणः अभिचारादिनिरसनक्षममोमवान्मूर्तिपुत्रः पातु हासाद्र्वाङ्गरः गर्वप्रतिभटः मूर्तिपुत्रः पातु दत्तो दत्तात्रेयः योगविरोधिनिरसनक्षमो योगाद्योगविरोधिवर्गात्पातु । अथेति प्रार्थनानन्तरारम्भद्योतकम् । योगनाथः योगेश्वरो गणानां सिद्धगणानामीशः कपिलः ज्ञानप्रदानेन कर्मबन्धनिरासकः कर्मबन्धात् दुरितकर्मबन्धात्पायादव्यात् । गणयन्तीति गणाः प्रकृतिमहदादितत्त्वानां याथात्म्यविवेचने गणयितारस्ते सांख्यास्तेषामीश इति वार्थः ॥ १६ ॥ * * कामदेवान्मदनात्सनत्कुमारोऽपृष्टकामः अवतु पथि देवहेलनात् देवानां हेलनं परिहासस्तस्माद्धयशीर्षः वेदापहरणादिना चतुर्मुखादिदेवहेलनं कुर्वतां मधुकैटभादीनां हन्ता मामवतु पुरुषस्य भगवतोऽर्चनमाराधनं तस्यान्तराद्विच्छेदादेवर्षिवर्यः नारदः अविच्छिन्नभगवदाराधनपरः पातु । अशेषान्निरयान्नरकात्कूर्मो हरिराश्रितार्तिहा अधस्तान्मग्नानामुद्धारकः ॥ १७ ॥ * * अपथ्याद्धन्वन्तरिः भिषक्श्रेष्ठः पातु । द्वन्द्वाच्छीतोष्णादेः ऋषभः निर्जितः आत्मा मनो येन जितान्तर्बाह्येन्द्रियः शितोष्णादिष्वनावृतस्तत्सहिष्णुः पातु लोकाज्जनापवादात् यज्ञः विष्णुः “यज्ञो वै विष्णुः” इति श्रुतेः । सर्वजनान्तरात्मा पातु । उत अपि तत्कृतान्तात् तेन जनेन कृतोऽन्तः उपघातस्तस्माद्बलो बलभद्रः दुर्जनकृतोपघातहा पातु । नः कृतान्तादिति पाठे तु कृतान्तान्मृत्योर्बलभद्रो मृत्युहा नः पात्वित्यर्थः । क्रोधवशात् सर्पाणां गणादहीन्द्रः शेषः पातु ॥ १८ ॥ * * अप्रबोधादज्ञानाद्भगवान् द्वैपायनो ज्ञानदः पातु । अत्र नरदत्तसनत्कुमारदेवर्षिबलाहीन्द्रद्वैपायना अंशावताराः जामदग्न्यकपिलधन्वन्तरिऋषिभास्वावेशवताराः इतरे पूर्णाः । जीवविशेषे आविर्भाव आवेशः कैश्चिद्गुणैः साक्षादाविर्भावोऽशः प्रमादान्मोहजनकात्पाखण्डानां

गणाद्वुद्धः जगन्मोहपाखण्डगणहा कालमलभूतात् कलेः कल्किः कालमलकलिहा प्रपातु । कालिकं विशिनष्टि । धर्मावनाय धर्मरक्षणाय उरुर्महान् कृतः अवतारो येन सः ॥ १९ ॥ * * अथ प्रातरादिकालेषु दिनस्य षट्सु भागेषु केशवादिमूर्त्तिभ्यो रक्षां प्रार्थयते । मामिति । केशवः गदया युक्त इति शेषः । प्रातर्मासमव्यात् आत्तः धृतः वेणुर्येन स गोविन्दः आसङ्गव सङ्गव कालमभिव्याय सङ्गव उदयानन्तरकालः उदात्ता उद्धृता शक्तिरायुधविशेषो येन सः श्रीमन्नारायणः प्राह्वे पूर्वाह्णे अरीन्द्रश्चक्रराजः स पाणौ यस्य सः विष्णुः मध्यन्दिने मध्याह्ने पातु रक्षतु ॥ २० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हरिर्विदध्यादित्यादिना नारायणाख्यं कवचमुच्यते अणिमाद्यष्टगुणो वा व्याप्तगुणो वा अशूङ्ख्याप्राविति धातुः शुभलक्षणं गुणमेव भुङ्क्ते न त्वशुभलक्षणं दुःखःमिति वाष्टगुणः अशभोजन इति धातुः “शुभं पिबत्यसौ नित्यं नाशुभं स हरिः पिबेत्” इत्यादेः ॥ १२ ॥ * * “यादांसि जलजन्तवः” इत्यतो वरुणपाशस्य यादोगणान्तर्भूतत्वेऽपि तद्ग्रहणस्य मरणाविनाभूतत्वेन तत्परिहारार्थं पृथग्ग्रहणं मथ्नाति हिंसतीति मदसुरस्तं स्यति नाशयतीति मत्स्यः “मथि” हिंसायां शिरो ममन्थ तरसेतिप्रयोगाच्च इतरस्तु मथित्वा विलोड्य सरतीति मत्स्यः “मन्थ विलोडने” इति धातुः सगतावित्यस्मात् ड्यप्रत्ययः । माययेच्छया गृहीतबटुवामननाममूर्त्तिर्विश्वरूपः स्थूलरूपः ॥ १३ ॥ * * अटवी च आजिश्च मुखश्चादिर्येषां तानि तथा तेषु गर्भा असुरस्त्रीणामिति शेषः ॥ १४ ॥ * * * अध्वनि मा मां स्वदेहेन यज्ञं कल्पयतीति यज्ञकल्पः यज्ञो विष्णुस्तत्समः स एवेत्यतो वा रामः परशुरामः विविधप्रवासे भरताम्रजः दाशरथी रामः ॥ १५ ॥ * * छन्दःसाध्यद्योतनाय उपधन्वा अखिलप्रमादादित्युक्तम् । नरनामा विष्णुः हासादुन्मादकृतहासात् अयोगान्नारायणस्मरणाद्युपायवैकल्यात् ॥ १६ ॥ * * सनत्कुमारो ब्रह्मचारिवपुः ब्रह्मपुत्रसनत्कुमाराविष्टः । “सनत्कुमारनामा तु ब्रह्मचर्यवपुर्हरिः । सनत्कुमारमपरं ब्रह्मपुत्रं विवेश यः । स मां योग्येतरात्कामात्पातु विश्वेश्वरः प्रभुः ।” इतिवाक्यमत्र मानं कामानयोग्यान मद्यादिविषयान् देवयति गमयति आत्मनीति देवः तस्मादेवर्विषयः महिदासः पुरुषान्तरार्चनात् विष्णोः परिवारत्वमन्तरेण प्राधान्येनान्यदेवतार्चनादोषात् । “महिदासस्तु देवर्षिः पातु मां विष्णुरव्ययः । तदनर्पितकर्मभ्यस्तदस्मरणतस्तथा इति ।” अनेन हर्षनर्पितार्चनालक्षणकर्मणः तथा तस्यास्मरणपूर्वकानर्चनाच्च “महिदासस्तु देवर्षिः पातु मां विष्णुरव्ययः । तदनर्पितकर्मभ्यस्तदस्मरणतस्तथेतिवाक्यद्योतनाय महिदासेति प्रसिद्धनाममुक्त्वा देवर्षिवर्य इत्यबन्धि अनेन वैष्णवानाधिकारो नान्येषां तेषामेव विशेषस्मरणज्ञानपूर्तेरिति सूचितम् । केचित्पुरुषार्चनान्तरादित्यन्यन्तरायवाचित्वमन्तरशब्दस्योक्तुच्चिन्त्यम् “अन्तरः परिधानीये बाह्ये स्वीयेन्तरात्मनि” इत्यादौ एवं प्रयोगात् ॥ १७ ॥ * * शरीररोगजनकादपथ्यद्रव्याभिर्जितात्मा वशीकृतेन्द्रियग्रामः तत्कृताद्यज्ञकर्मापादितादित्यफलात्स्वर्गादिर्यज्ञनामा यागप्रवर्तको विष्णुः । बलः बलभद्रः स एवाहीन्द्रशेषनामा “शेषदेवः सहस्राक्षः सहस्राब्जिशिरोभुजः” इत्यादेः “बलं शक्तौ बलो रामे बलिष्ठे च बलस्तथा” इत्यभिधानात् बलिष्ठोऽहीन्द्र इति वा ॥ १८ ॥ * * धर्मावनाय धर्मपरिपालनाय उरु प्रपातु भूयो भूयो रक्षत्वित्यर्थः ॥ १९ ॥ * * प्रातारारभ्य पञ्चभिः पञ्चभिर्घटिकाभिः अहोरात्रविभागं कृत्वा तेष्वेकैकां मूर्तिं सङ्कल्प्याह । मां केशव इति । गोष्ठेभ्यो निर्गत्य यदैकत्र गावः संयुज्यन्ते स काल आसन्नवस्तस्मिन्काले ॥ २० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

यज्ञश्च लोकादित्यत्र बलदेवस्य शेषादन्यत्र कृतान्तादित्यधिकशक्तित्वं दर्शितम् । जनान्तादिति पाठे जनानामन्ता-
न्नाशादिति स एवार्थः ॥ १८-१९ ॥ * * मां केशव इति सार्द्धकम् । अनेन मथुरावृन्दावननाथयोनित्यप्रकाशत्वं दर्शितम् । प्रातरादयः काला एवं युज्यन्ते । प्राहस्तावत् प्रथमभागः प्रातःसङ्गवौ तु तस्यैवांशौ मध्याह्नौ मध्यभागः । तृतीय-
भागस्त्वपराह्नः सायंसन्ध्याभ्यामवान्तरभेदभेदभिन्नः रात्रौ च प्रदोषः प्रथमभागः मध्यभागो निशीथः अर्द्धरात्रस्तु तत्रापि मध्यम-
घटिकाद्वयम् । अपररात्रस्तु तृतीयो भागः । तस्यैवान्तिमांशद्वयं प्रत्युषप्रभातसंज्ञम् । यथा सन्ध्याश्च तद्वान्तरभेदा अपि पृथग्गणयन्त इति । क्रमगणनायां तु मध्याह्नाद्यतिक्रमापत्तेः प्राहस्तु स्मृतौ न भिन्नत्वेन गण्यते । तथाहि “मुहूर्त्तत्रितयं प्रातस्तावानेव तु सङ्गवः । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तोऽथ अपराह्नोऽपि तादृशः । सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् सर्वकर्मसु गहित” इति ॥ २०-२० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ध्येयमीश्वररूपमात्मानं ध्यायेदित्यन्यैरवृष्यत्वकामनया अहं ग्रहोपासना । विद्या तेजस्तपांसि मूर्त्तिर्यस्य तमिमं मन्त्रं नारायणकवचाख्यम् ॥ ११ ॥ * * समुद्रेण सह नदीनदादिवत् ध्येयरूपेण सहैवयं प्राप्तोऽपि पृथग्भूयापि तिष्ठन् स्वरक्षा-

प्रार्थनमन्त्रमुदाहरेदित्याह । हरिरिति । अष्टगुणः अणिमाद्यष्टैश्वर्ययुक्तः ॥ १२ ॥ * * सामान्येन सर्वतो रक्षां प्रार्थ्य देशविशेषेषु तत्तदधिष्ठातृस्वरूपेण भगवतो रक्षामन्त्रानाह । जलेष्विति त्रिभिः । यादसां गणा एव वरुणस्य पाशस्तस्मात् ॥ १३ ॥ * * आजिमुखं युद्धसम्मुखप्रदेशः ॥ १४ ॥ * * यज्ञकल्पः यज्ञस्वरूपः स्वार्थिकः कल्पः । यद्वा । यज्ञाः कल्पाः समर्था यतः सः । रामो जामदग्न्यः ॥ १५ ॥ * * स्वपरोद्भवेभ्यः उपद्रवेभ्यः । रक्षामन्त्रानाह चतुर्भिः । उग्रधर्मादभिचारादेः । हासात् गर्वात् । अयोगात् योगभ्रंशान् ॥ १६ ॥ * * कामदेवात् कन्दर्पवेगात् । पथि यदेवहेलनं नमस्कारमकृत्यैव गमनम् । पुरुषार्चनस्यान्तरात् देवपूजाच्छिद्रात् द्वात्रिंशदपराधरूपादित्यर्थः ॥ १७ ॥ * * लोकाज्जनापवादात् जनान्तात् जनहेतुकोऽन्त उपधातस्तस्मात् कृतान्तादिति च पाठः । क्रोधवशात् सर्पाणां गणात् अहीन्द्रः शेषः ॥ १८ ॥ * * कालमलरूपात् । कलेः कलिकः कीदृशः धर्मावनेत्यादि ॥ १९ ॥ * * कालविशेषेषु तत्तदधिष्ठातृस्वरूपेण भगवतो रक्षामन्त्रानाह । मामिति त्रिभिः । केशवो मथुराधिपतिः । प्रातर्दिनस्य पञ्चमघटिकापर्यन्तम् । गोविन्दो वृन्दावनाधिपतिः । आसङ्गवं षष्ठघटिकामारभ्य दशमघटिकापर्यन्तम् । एकादशघटिकामारभ्य पञ्चदशघटिकापर्यन्तः प्राहस्तत्र । षोडशघटिकामारभ्य विंशतिघटिकापर्यन्तं मध्यन्दिनं तत्र । अरीन्द्रपाणिः चक्रहस्तः एकविंशतिघटिकामारभ्य पञ्चविंशतिघटिकापर्यन्तमपराहस्तत्र । षड्विंशतिघटिकामारभ्य त्रिंशदघटिकापर्यन्तं सायं तत्र । त्रयः सच्चिदानन्दा धामानि यस्य सः ॥ २० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

आत्मानमंशभूतं परममंशिनं ध्यायेत् । अंशभूतोऽहमंशिष्ठकस्थितिप्रवृत्त्याद्यभावात्तदभिन्नोऽस्मीति चिन्तयेत् । परमं विशिनष्टि । ध्येयमुपास्यम् । षड्भिः । “ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चापि षण्णां भग इतीज्जना ।” इति स्मृतिप्रोक्ताभिर्युतं विद्यादयो मूर्तयः शरीरवत् प्रिया यस्य । सः इमं श्रीनारायणकवचरूपं मन्त्रमुदाहरेदावर्त्तयेदित्यर्थः ॥ ११ ॥ * * अष्टौ अणिमादिरूपा गुणा यस्य सः । मम रक्षां विदध्यात् करोतु ॥ १२ ॥ * * एवमात्मनः सामान्यतो रक्षणं प्रार्थ्य जलस्थलादिषु तत् प्रार्थयते । जलेष्वित्यादित्रिभिः । मायया भक्तविषयिण्या कृपया बटुवामनः बालहस्वरूपः ॥ १३ ॥ * * अटवीषु आजिमुखेषु युद्धप्रभागेषु आदिना अग्न्याद्यावृत्तप्रदेशेषु ॥ १४ ॥ * * यज्ञाः कल्पाः फलदाने समर्था यस्मात्सः । यज्ञैः सादृश्येनोपासनार्थं कल्प्यते निरूप्यते इति वा यज्ञकल्पः ॥ १५ ॥ * * स्वपरहेतुकोपद्रवेभ्यो रक्षणं प्रार्थयते । मामिति चतुर्भिः । उग्रधर्मादभिचारादिरूपात् । प्रमादात् अनवधानतः । हासात् गर्वात् अयोगात् योगविघ्नान् ॥ १६-१८ ॥ * * प्रमादात् बुद्धिमोहात् यः पाखण्डगणः प्रवर्त्तते तस्मात् कालमलात्कलेः ॥ १९ ॥ * * कालभेदेषु रक्षां प्रार्थयते । मां केशव इति त्रिभिः । तत्र दिनस्य षड् भागाः प्रातरादिशब्दार्थाः । तत्र प्रातः केशवः अरीन्द्रपाणिः चक्रपाणिः ॥ २० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं न्यासमुक्त्वा ध्यानमाह—आत्मानमिति । षड्भिरैश्वर्यादिभिः शक्तिभिर्युतं विद्या च मन्त्रात्मिका तेजश्च तपश्च मूर्तिर्यस्य तं ध्येयं ध्यातुं योग्यं रामकृष्णविष्णवादिमनोहरविग्रहं परमं सर्वोत्कृष्टमात्मानं ध्यायेत् । यद्वाऽन्यैरपवृष्यत्वकामनया एवंभूतं ध्येयमात्मानं ध्यायेत् । तदनन्तरं चेमं वक्ष्यमाणं श्रीनारायणकवचाख्यं मन्त्रमुदाहरेत्, आवृत्त्या जपेदित्यर्थः ॥ ९ ॥ * * त्रयोविंशतितत्त्वानां सङ्घातस्यैव यथायथं तत्तद्रूपेण दुःखहेतुत्वात्तत्तद्दुःखनिवृत्त्यर्थं त्रयोविंशतिभिः कवचमाह—ओं हरिरित्यादिभिः । हरिः सर्वदेशे सर्वकाले च मम रक्षां विदध्यात् करोतु । नन्वेकः परिच्छिन्नत्वेन प्रतीयमानः कथं सर्वत्र रक्षां कर्तुं शक्नोतीत्याशङ्क्य मनोजवगरुडवाहनत्वेन तत्र शक्यत्वादित्यभिप्रेत्याह—न्यस्तेति । तथाप्यायुधमन्तरेण तदसम्भवादायुधसम्पत्तिं दर्शयति—दरेति । दरः शङ्खः । अरि चक्रम्, तथापि सामर्थ्यमपेक्षितमत आह—अष्टगुण इति, अणिमाद्यष्टैश्वर्ययुक्तः । अष्टायुधधारणायाष्टबाहुः ॥ १० ॥ * * एवं सामान्यतः सर्वतो रक्षां प्रार्थ्य तत्तद्देशकालविशेषेऽपि तत्तद्रूपेण रक्षां प्रार्थयते—जलेष्विति । यादांसि जलजन्तवस्तद्गणेभ्यो वरुणस्य पाशाच्च मां जले तु मत्स्यमूर्ती रक्षतु । मायया स्वेच्छया बटुवामनरूपो जातो भगवान् स्थलेषु मां रक्षतु । त्रयो विक्रमाः बलेस्त्रिभुवनमादातुं पादविक्षेपा यस्य स विश्वरूपः स्थूलरूपो मां खे आकाशे रक्षतु ॥ ११ ॥ * * यस्य महादृहासं विमुञ्चतः कुर्वतो दिशो विनेदुः दशदिक्षु प्रतिध्वनिर्जातस्तच्छ्रवणेन च असुरस्त्रीणां गर्भाश्च न्यपतन् । स असुरयूथस्य हिरण्यकशिपोररिः प्रभुः सर्वथा सर्वतः पातुं समर्थो नृसिंहः अटवी वनं आजिमुखं युद्धभूमिश्च आदिर्येषां तेषु दुर्गेषु सङ्कटस्थानेषु मां पायादित्यन्वयः ॥ १२ ॥ * * असाववतारेषु

प्रसिद्धो वराहो मां मामध्वनि मार्गे रक्षतु । तस्य लोकद्वयोपकारित्वं दर्शयन् विशिनष्टि—यज्ञैः स्वावयवरूपैः कल्प्यते निरूप्यते इति—तथेति, परलोकोपकारित्वं सूचितम् । स्वदंष्ट्रया उन्नीता रसातलादुद्धृता धरा येन स इतीह लोकोपकारो दर्शितः । अद्रिकूटेषु गिरिशिखरेषु रामो जामदग्न्यो मां रक्षतु । विप्रवासे देशान्तरे सलक्ष्मणो भरताम्रजो दाशरथिः श्रीरामोऽस्मान्-
व्यादित्यन्वयः ॥ १३ ॥ * * * उग्रधर्मादभिचारादिप्रवृत्तिः अखिलात्प्रभादात् विहिताकरणलक्षणाच्च मां नारायणः पातु । नरश्च मां हासात् गर्वात् पातु । अयोगात् योगभ्रंशात् योगनाथो दत्तः दत्तात्रेयश्च मां पातु । सत्त्वादिगुणप्रेरितात् कर्मरूपबन्धात् मां गुणाधीशः कपिलः पायात् ॥ १४ ॥ * * * कामदेवात् कन्दर्पवेगात् मां सनत्कुमारोऽवतु । पथि मार्गे यदेवानां हेलनं नमस्कारादि यथोचितमकृत्वा गमनमेवाज्ञानं तस्माद् मां हयशीर्षा हयग्रीवोऽवतु । देवर्षिबर्ग्यः नारदः पुरुषो महापुरुषो भगवान् तदर्चनस्य अन्तराच्छिद्रात् अपराधादवतु । ते त्वपराधाः पूजाप्रकरणे एकादशस्कन्धे विस्तरतो दर्शयिष्यते इति तत्र द्रष्टव्याः ॥ १५ ॥ * * * अपभ्यात् रोगजनकभक्षणात् मां धन्वन्तरिर्भगवान् पातु । द्वन्द्वात् शीतो-
ष्णादिजनिताद्व्यात् निर्जितः कार्यकारणसङ्घातो येन स ऋषभो मां पातु । लोकात् जनापवादात् यज्ञः यज्ञावतारो भगवान् पातु । जननिमित्तो योऽन्त उपघातस्तस्मात् बलो बलभद्रोऽवतात् । कृतान्तादिति पाठे कालादित्यर्थः । क्रोधवशात् सर्पाणां गणादहीन्द्रः शेषो मामवतात् ॥ १६ ॥ * * * अप्रबोधादज्ञानान्मां द्वैपायनो वेदव्यासो भगवान् प्रपातु । बुद्धस्तु पाषण्डिगणात् वेदविरुद्धाचारसमूहात् प्रमादात् वेदविहिताचारे आलस्यादिना प्रवृत्त्यभवाच्च मां प्रपातु । धर्मस्यावनाय रक्षणाय परवो बहवः कृता अवतारा येन सः कल्किः कालमलभूतात् कलेः सकाशांमां प्रपातु ॥ १७ ॥ * * * दिनस्य षट्सु भागेषु क्रमेण प्रातरादिसंज्ञेषु तत्तन्नाममूर्तिभेदेन रक्षां प्रार्थयते—मामिति साद्धेन । प्रातः पञ्चमघटिकापर्यन्तं मां गदया युक्तः केशवोऽव्यात् । आसङ्गं षडघटिकामारभ्य दशघटिकापर्यन्तं मां गृहीतवेणुर्गीर्वन्दोऽव्यात् । एकादशघटिकामारभ्य पञ्चदशघटिकापर्यन्तं प्राहस्तत्र गृहीतशक्तिर्नारायणोऽव्यात् । षोडशघटिकामारभ्य त्रिंशतिघटिकापर्यन्तं मध्यन्दिनं तत्र मामरीन्द्रपाणिः चक्रहस्तो विष्णुर्गव्यात् ॥ १८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अथ नारायणवर्माह । ॐमिति । 'ब्रवत्येनः कृतं पूर्वम्' इति यास्कोक्तेर्मन्त्रादावोकारः । प्रथमं शरणागतगजेन्द्र-
रक्षणायावतीर्णं श्रीहर्षवताररूपं श्रीनारायणं गजेन्द्रवत् स्वरक्षणाय प्रार्थयते । हरिरिति । पतगेन्द्रपृष्ठे गरुडपृष्ठप्रदेशे, न्यस्ते अङ्घ्रिपद्मे येन सः, दरः शङ्खश्च अरि चक्रं च चर्म खेटश्च असिः खड्गश्च गदा च इषवो बाणाश्च चापं धनुश्च पाशश्च तान्, दधानो बिभ्रत्, अष्टौ गुणा अणिमादयो यस्य सः, नित्याविर्भूतनिरुपाधिकापहतपाप्मत्वाद्यष्टगुणको वा । अष्टौ बाहवो यस्य सः, हरिः स्वाश्रितार्तिहर्ता गजेन्द्ररक्षको भगवान्, मम सर्वैरक्षां सर्वतः परित्राणं विदध्यात् कुर्यात् । एवं मन्त्रजापक-
पुरुषगतं प्रार्थयितृत्वं स्वस्मिन्नारोप्य प्रार्थयते इति भावः ॥ ११ ॥ * * * एवं हरेः सामान्यतो रक्षाविधानं प्राध्याय्य जलस्थलादिप्रवेशभेदेन रक्षणौपयुक्तमत्स्यादिमूर्तिधरं श्रीमन्नारायणं प्रार्थयते । जलेष्विति । यादोगणैर्भ्यः, यादसां गणरूपादि-
त्यर्थः । वरुणस्य पाशात्, संख्याविभेदेऽपि एकविभक्त्यन्तन्वाद्विशेष्यविशेषणाभावः । मत्स्यमूर्तिः भगवान्, मां जलेषु, रक्षतु मत्स्यमूर्तिर्हरेर्दुष्टजलचरप्रतिभटत्वात् । स्थलेषु निर्जलप्रदेशेषु, मायाबटुः स्वसंकल्पस्वीकृतबटुवामनस्वरूपः, वामनः माम् अव्यात् । वामनस्य मायाबटुत्वेन तस्य स्थलजदुष्टशास्त्रत्वसंभवात् । खे अन्तरिक्षे, त्रयो विक्रमाः पदविन्यासाः यस्य सः, अत एव विश्वरूपः कृत्स्नविश्वव्यापनरूपः, माम् अवतु । विश्वरूपस्य तस्य खादिसंचरिणुदुष्टशास्त्रत्वात् ॥ १२ ॥ * * * दुर्गेष्विति । अटव्यरण्यं च आजिमुखं युद्धोपक्रमश्च ते आदी येषां तेषु, दुर्गेषु संकटस्थानेषु, प्रभुः समर्थः, असुरयूथपारिः असुरसेनानायकानामरिः, यस्य नृसिंहस्य, महाट्टाहासमतिशयितमट्टहासं, विमुञ्चतः सतः, दिशः विनैदुः प्रतिदध्वनुः । गर्भाश्च असुरस्त्रीणामिति शेषः । न्यपतन् ससंसुः । एवंभूतः नृसिंहः, प्रायात् मां रक्षतु । नृसिंहस्य स्वभक्तप्रतिभटनिरसनशील-
त्वात् ॥ १३ ॥ * * * रक्षत्विति । यज्ञैः कल्प्यते इति यज्ञकल्पः यज्ञावयवकत्वेनोपास्यः । स्वदंष्ट्रया करणेन, उन्नीतोद्धृता धरा भूमिर्येन सः । असौ प्रसिद्धः, वराहो वराहमूर्तिर्भगवान्, मां माम् अध्वनि मार्गे रक्षतु । तस्यैव स्वाध्वाभिमुखगतदुष्कृ-
द्धिरण्याक्षस्य निहन्तृत्वात् । अद्रिकूटेषु पर्वतशिखरेषु, रामो जामदग्न्यो भगवान्, अथ कात्स्न्येन रक्षित्विति शेषः । अद्रिकूटेषु बिलीयावस्थितदुष्कृतनृपहननस्य तत्कृतत्वात् । विप्रवासे परदेशगमनदशायां, सलक्ष्मणः भरताम्रजः रामः स्वयं दाशरथि-
र्भगवान्, अस्मान् अव्याद्रक्षतु । जन्ममरणानि निरासकनाम्नो देशान्तरस्थराक्षणादिदुष्कृद्भिहन्तुर्दाशरथेवात्र समर्थ-
त्वात् ॥ १४ ॥ * * * मामिति । उग्रधर्मादभिचारादेः, तथा अखिलात् प्रमादादनवधानात्तायां, नारायणः मां पातु । यत्तपोतिशयदर्शनशक्तितेन्द्रप्रेरिताभिचारकर्मसामकामादिकृतेऽपचारेऽप्रमादवत्तया वर्त्तनस्य मूर्तिसुतनारायणे एव सत्त्वात् । नरश्च उक्तविधसामर्थ्यवान् मूर्तिसुतः स्वयं नरो भगवानपि, हांसादुन्मादजादगर्वात्, पातु । एकेषिकात्तेपनिवारितदम्भोद्भव-

गर्भत्वैक्षया तस्यैव गर्भप्रतिभटत्वात् । दत्तः दत्तात्रेयो भगवांस्तु, अयोगान्नारायणस्मरणादौ वैकल्पतापादकयोगविरोधिवर्गात्, योगभ्रंशाद्वा, पायात् । चतुर्विंशतिगुरुप्रदर्शनपूर्व योगविरोधिनिरसनत्वस्य तस्मिन्नेव सत्त्वात् । अथेति प्रार्थनान्तरसंरम्भद्योतकमन्यग्रम् । योगनाथः, योगेश्वरः, गुणेशः गुणनियन्ता, पाठान्तरे सकलसिद्धगणानामीशः । यद्वा गणयन्तीति गणाः प्रकृतिमहदादितत्त्वानां याथात्म्यविवेचनेन गणयितारः सांख्यास्तेषामीशः कपिलः कर्हमसूनुर्भगवान्, कर्मबन्धात् दुरितकर्मबन्धनतः, पायात् । ज्ञानप्रदानेन कर्मबन्धनिरासकत्वे तस्यैव प्रवृत्तत्वात् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ सनत्कुमार इति । कामदेवात् मदनात्, सनत्कुमारः भगवान्, माम् अवतु । तस्यास्पृष्टकामत्वात् । पथि देवहेलनात्, मार्गे व्रजतो देवमन्दिरं दृष्ट्वा स्वधर्मरक्षणपूर्वमन्दिरस्थशिवादिदेवदर्शननस्करणमकृत्वा गमनरूपदेवतानादररूपापराधत इत्यर्थः । हयशीर्षः हयशिराः भगवान्, माम् अवतु । वेदापहरणादिना चतुर्मुखानादरकृतां मधुकैटभादीनां तेनैव हन्तृत्वात् । हयशीर्षेत्यपि पाठः । पुरुषस्य भगवतोऽर्चनमाराधनं तस्यान्तरं छिद्रं तस्मात्, द्वात्रिंशदपराधरूपादित्यर्थः । अपराधविवेचनं तु शिक्षापत्र्याः षट्पञ्चाशत्तमश्लोकस्यार्थदीपिकाटीकातोऽवगन्तव्यमथवा रामार्चनचन्द्रिकायाश्चतुर्थपटलाद्बोध्यम् । देवर्षिवर्यो नारदः माम् अवतु । तस्यैवाविच्छिन्नभगवदाराधनपरत्वात् । कूर्मः हरिः, अशेषात् निरयात् नरकत्रातादित्यर्थः । माम् अवतु । अधोमज्जन्मन्दराद्रघुद्वारकस्याश्रितार्त्तिहरस्यास्याधोमज्जनोद्धारविधानस्याकिंचित्त्वात् ॥ १६ ॥ ❀ ❀ धन्वन्तरिरिति । भगवान् सर्वाभयविनाशनाशार्थैश्वर्यभाक्, धन्वन्तरिः, अपथ्यात् शरीररोगजनकात्पथ्यभिन्नान्नाद्यशनादेः, पातु मां रक्षतु । पुरुषञ्जुरुजां यन्नासस्मरणमात्रनिर्वतकत्वात् । निर्जित आत्मा मनो येन सः, वशीकृतसमनस्कैन्द्रियग्राम इत्यर्थः । ऋषभः भगवान्, द्वन्द्वात् लुत्पिपासाशीतोष्णादिजात्, भयात् पातु । स्वतो द्वन्द्वसहिष्णोः स्वाश्रितानां तत्स्वाणविधानस्यादुष्करत्वात् । यज्ञो भगवांश्च, लोकाज्जनापवादात्, पातु । 'सर्वपाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजेत' इति श्रुतौ यज्ञेन सर्वपापनाशोक्तैर्यज्ञमूर्तेस्तस्य जनापवादनवर्त्तनस्याकिंचित्त्वात् । बलो बलभद्रो भगवान्, जनान्तात् जननिमित्तो योऽन्त उपघातस्तस्मात्, कृतान्तादिति पाठे सृष्टोः, पातु । बलभद्रस्य रुक्म्यादिकृतोपघाताक्षमत्वात् । क्रोधवशाख्यात् सर्पाणां गणात्, अहीन्द्रः शेषो भगवान्, अवतात् । 'जातिर्जालैव संग्राह्या' इति न्यायात् सर्पवपुर्धरस्य शेषभगवत एव तन्निग्रह्यत्वात् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ द्वैपायन इति । अप्रबोधादज्ञानात्, भगवान् ज्ञानप्रदानादिमहैश्वर्ययुक्तः, द्वैपायनः साक्षाद्वेदव्यासो हरिः, प्रपातु मां प्रकर्षेण रक्षतु । द्वैपायनस्य परमात्मात्मादिस्वरूपबोधनेन जनज्ञानापनोदनार्थावतारत्वात् । प्रमादात् मोहजनकात्, पाषण्डगणात् पाषण्डानां वृन्दात्, बुद्धः भगवान्, प्रपातु । बुद्धस्य पाषण्डिस्वरूपप्रदर्शनपूर्व ततः स्वीयत्राणसमर्थत्वात् । धर्मस्यावनं सर्वथा परित्राणं तस्मै, उर्वधिकं यथा कृतोऽवतारो येन सः । कल्किः भगवान्, कालमलात् कृतादियुगकालस्य मलभूतात्, कलेः प्रपातु । कालमलकलिदोषहरत्वे कल्किभगवतः समर्थत्वात् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ दिनस्य षड्भागात्मकप्रातरादिकालेषु केशवादिमूर्तिभ्यो रक्षाः प्रार्थयते । मामिति । गद्या युक्त इति शेषः । केशवः मां प्रातः अव्यात् । आत्तः पाणौ विधृतः वेणुर्येन सः, गोविन्दः आसंगवं संगवकालमभिव्याप्य, माम् अव्यात् अत्र संगव उदयानन्तरः काल इत्येके । गोष्ठेभ्यो निर्गत्य यदैकत्र गावः संयुज्यन्ते स काल आसंगव इत्यन्ये । सूर्योदयानन्तरं षड्घटिकात्मकः प्रातःकालः, तदनन्तरं षड्घटिकात्मकः कालः, संगव इति तु वयम् । प्राह्णे पूर्वाह्णे, उन्नतोद्धृता शक्तिरायुधविशेषो येन तथाभूतः, नारायणः अव्यात् । मध्यंदिने मध्याह्णे, अरीन्द्रश्चक्रधरः पाणौ यस्य तथोक्तः विष्णुः, अव्यात् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ देव इति । उग्रं धनुर्यस्य सः, स्वतेजसा दीप्यमानः, मधुहा मधुसूदनः, अपराह्णे, माम् अवतु । सायं षड्घटिकादिनशेषात्मके काले, त्रीणि धामानि तेजोऽभिव्यक्तिस्थानानि यस्य सः 'गामग्निं ब्राह्मणं चैव त्रीणि तेजांसि न स्पृशेत्' इति त्रीणि तेजोऽभिव्यक्तिस्थानानि । यद्वा विराट्योगिहृदयक्षीराब्धिरूपाणि त्रीणि धामानि स्थानानि यस्य सः, त्रिधामा । ब्रह्मादित्रिमूर्तिरेवेत्यन्ये । माधवः माम् अवतु । दोषे प्रदोषे, हृषीकेशः माम् अवतु । अर्द्धरात्रे अर्द्धरात्रपर्यन्ते काले, निशीथे उत निशीथे च, एकः पद्मनाभः, माम् अवतु ॥ २० ॥

भाषानुवादः

इसके बाद समग्र ऐश्वर्य, धर्म, यश, लक्ष्मी, ज्ञान और वैराग्यसे परिपूर्ण इष्टदेव भगवानका ध्यान करें और अपनेको भी तद्रूप ही चिन्तन करें । तत्पश्चात् विद्या, तेज और तपः स्वरूप इस कवचका पाठ करे—॥ ११ ॥ ❀ ❀ 'भगवान् श्रीहरि गरुड़जीकी पीठपर अपने चरण-कमल रक्खे हुए हैं । अणिमादि आठों सिद्धियाँ उनकी सेवा कर रही हैं । आठ हाथोंमें शङ्ख, चक्र, डाल, तलवार, गदा, बाण, धनुष और पाश (फंदा) धारण किये हुए हैं । वे ही ॐ कारस्वरूप प्रभु सब प्रकारसे, सब ओरसे मेरी रक्षा करें ॥ १२ ॥ ❀ ❀ मत्स्यमूर्ति भगवान् जलके भीतर जलजन्तुओंसे और वरुणके पाशसे मेरी रक्षा करें । मायासे ब्रह्मचारीका रूप धारण करनेवाले वामन भगवान् स्थलपर और विश्वरूप श्रीत्रिविक्रमभगवान् आकाशमें मेरी रक्षा करें ॥ १३ ॥ जिनके घोर अट्टहाससे सब दिशाएँ गूँज उठी थीं

और गर्भवती दैत्यपत्नियोंके गर्भ गिर गये थे, वे दैत्य-यूथपतियोंके शत्रु भगवान् नृसिंह किले, जंगल, रणभूमि आदि विकट स्थानोंमें मेरी रक्षा करें ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अपनी दाढ़ीपर पृथ्वीको धारण करनेवाले यज्ञमूर्ति वराहभगवान् मार्गमें, परशुरामजी पर्वतोंके शिखरोंपर और लक्ष्मणजीके सहित भरतके बड़े भाई भगवान् रामचन्द्र प्रवासके समय मेरी रक्षा करें ॥ १५ ॥ ❀ ❀ भगवान् नारायण मारण-मोहन आदि भयङ्कर अभिचारों और सब प्रकारके प्रमादोंसे मेरी रक्षा करें। ऋषिश्रेष्ठ नर गर्वसे, योगेश्वर भगवान् दत्तात्रेय योगके विघ्नोसे और त्रिगुणाधिपति भगवान् कपिल कर्मबन्धनोंसे मेरी रक्षा करें ॥ १६ ॥ ❀ ❀ परमर्षि सनत्कुमार कामदेवसे, हयग्रीव-भगवान् मार्गमें चलते समय देवमूर्तियोंको नमस्कार आदि न करनेके अपराधसे, देवर्षि नारद सेवापराधोंसे❀ और भगवान् कच्छप सब प्रकारके नरकोंसे मेरी रक्षा करें ॥ १७ ॥ ❀ ❀ भगवान् धन्वन्तरि कुपथ्यसे, जितेन्द्रिय भगवान् ऋषभदेव सुखदुःख आदि भयदायक द्रव्योंसे, यज्ञ-भगवान् लोकापवादसे, बलरामजी मनुष्यकृत कष्टोंसे और श्रीशेषजी क्रोधवश नामक सर्पोंके गणसे मेरी रक्षा करें ॥ १८ ॥ ❀ ❀ भगवान् श्रीकृष्णद्वैपायन व्यासजी अज्ञानसे तथा बुद्धदेव पाखण्डियोंसे और प्रमादसे मेरी रक्षा करें। धर्मरक्षाके लिये महान् अवतार धारण करनेवाले भगवान् कल्कि पापबहुल कलिकालके दोषोंसे मेरी रक्षा करें ॥ १९ ॥ ❀ ❀ प्रातःकाल भगवान् केशव अपनी गदा लेकर, कुछ दिन चढ़ आनेपर भगवान् गोविन्द अपनी बाँसुरी लेकर, दोपहरके पहले भगवान् नारायण अपनी तीक्ष्ण शक्ति लेकर और दोपहरको भगवान् विष्णु चक्रराज सुदर्शन लेकर मेरी रक्षा करें ॥ २० ॥

देवोऽपराह्णे मधुहोग्रधन्वा सायं त्रिधामावतु माधवो माम् ।
 दोषे हृषीकेश उतार्धरात्रे निशीथ एकोऽवतु पद्मनाभः ॥ २१ ॥
 श्रीवत्सधामापररात्र ईशः प्रत्यूष ईशोऽसिधरो जनार्दनः ।
 दामोदरोऽव्यादनुसन्ध्यं प्रभाते विश्वेश्वरो भगवान् कालमूर्तिः ॥ २२ ॥
 चक्रं युगान्तानलतिग्मनेमि भ्रमत् समन्ताद् भगवत्प्रयुक्तम् ।
 दन्दग्धि दन्दर्ध्यरिसैन्यमाशु कर्क्षं यथा वातसखो हुताशः ॥ २३ ॥
 गदेऽशनस्पर्शनविस्फुलिङ्गे निष्पिण्डि निष्पण्ड्यजितप्रियासि ।
 कूष्माण्डवैनायकयक्षरक्षो-भूतग्रहांश्चूर्णय चूर्णयारीन् ॥ २४ ॥

❀ बत्तीस प्रकारके सेवापराध माने गये हैं—१-सवारीपर चढ़कर अथवा पैरोंमें खड़ाऊँ पहनकर श्रीभगवान्के मन्दिरमें जाना। २-रथयात्रा, जन्माष्टमी आदि उत्सवोंका न करना या उनके दर्शन न करना। ३-श्रीमूर्तिके दर्शन करके प्रणाम न करना। ४-अशुचि-अवस्थामें दर्शन करना। ५-एक हाथसे प्रणाम करना। ६-परिक्रमा करते समय भगवान्के सामने आकर कुछ न रुककर फिर परिक्रमा करना अथवा केवल सामने ही परिक्रमा करते रहना। ७-श्रीभगवान्के श्रीविग्रहके सामने पैर पसारकर बैठना। ८-श्रीभगवान्के श्रीविग्रहके सामने दोनों घुटनोंको ऊँचा करके उनको हाथोंसे लपेटकर बैठ जाना। ९-श्रीभगवान्के श्रीविग्रहके सामने सोना। १०-श्रीभगवान्के श्रीविग्रहके सामने भोजन करना। ११-श्रीभगवान्के श्रीविग्रहके सामने झूठ बोलना। १२-श्रीभगवान्के श्रीविग्रहके सामने जोरसे बोलना। १३-श्रीभगवान्के श्रीविग्रहके सामने आपसमें बातचीत करना। १४-श्रीभगवान्के श्रीविग्रहके सामने चिल्लाना। १५-श्रीभगवान्के श्रीविग्रहके सामने कलह करना। १६-श्रीभगवान्के श्रीविग्रहके सामने किसीको पीड़ा देना। १७-श्रीभगवान्के श्रीविग्रहके सामने किसीपर अनुग्रह करना। १८-श्रीभगवान्के श्रीविग्रहके सामने किसीको निष्ठुर वचन बोलना। १९-श्रीभगवान्के श्रीविग्रहके सामने कम्बलसे सारा शरीर ढक लेना। २०-श्रीभगवान्के श्रीविग्रहके सामने दूसरेकी निन्दा करना। २१-श्रीभगवान्के श्रीविग्रहके सामने दूसरेकी स्तुति करना। २२-श्रीभगवान्के श्रीविग्रहके सामने अधूल शब्द बोलना। २३-श्रीभगवान्के श्रीविग्रहके सामने अधोवायुका त्याग करना। २४-शक्ति रहते हुए भी गौण अर्थात् सामान्य उपचारोंसे भगवान्की सेवा पूजा करना २५-श्रीभगवान्को निवेदित किये बिना किसी भी वस्तुका खाना-पीना। २६-जिसऋतुमें जो फल हो, उसे सबसे पहले श्रीभगवान्को न चढ़ाना। २७-किसी शाक या फलादिके अगले भागको तोड़कर भगवान्के व्यञ्जनादिके लिये देना। २८-श्रीभगवान्के श्रीविग्रहको पीठ देकर बैठना। २९-भगवान्के विग्रहके सामने दूसरे किसीको भी प्रणाम करना। ३०-गुरुदेवकी अभ्यर्थना, कुशल-प्रश्न और उनका स्तवन न करना। ३१-अपने मुखसे अपनी प्रशंसा करना और ३२-किसी भी देवताकी निन्दा करना।

त्वं यातुधानप्रमथप्रेतमातृपिशाचविप्रग्रहघोरदृष्टीन् ।

दरेन्द्र विद्रावय कृष्णपूरितो भीमस्वनोऽरेहृदयानि कम्पयन् ॥ २५ ॥

त्वं तिग्मधारासिवरारिसैन्यमीशप्रयुक्तो मम छिन्धि छिन्धि ।

चक्षूंषि चर्मच्छतचन्द्र छादय द्विषामघोनां हर पापचक्षुषाम् ॥ २६ ॥

यन्नो भयं ग्रहेभ्योऽभूत् केतुभ्यो नृभ्य एव च । सरीसृपेभ्यो दंष्ट्रिभ्यो भूतेभ्योऽहोभ्य एव वा ॥ २७ ॥

सर्वाण्येतानि भगवन्नामरूपास्त्वकीर्तनात् । प्रयान्तु संक्षयं सद्यो ये नः श्रेयःप्रतीपकाः ॥ २८ ॥

गरुडो भगवान् स्तोत्रस्तोभश्छन्दोभयः प्रभुः । श्वत्शशेषकृच्छ्रेभ्यो विश्वक्सेनः स्वानामभिः ॥ २९ ॥

सर्वापद्भ्यो हरेर्नामरूपयानायुधानि नः । बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् पान्तु पार्षदभूषणाः ॥ ३० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—उग्रधन्वा मधुहा देवः अपराहे त्रिधामा माधवः सायं माम् अवतु हृषीकेशः दोषे उत एकः पद्मनाभः

निशीथे अर्धरात्रे अवतु ॥ २१ ॥ * * श्रीवत्सधामा ईशः अपररात्रे असिधरः ईशः जनार्दनः प्रत्युषे दामोदरः प्रभाते भगवान् कालमूर्तिः विश्वेश्वरः अनुसंधयम् अव्यात् ॥ २२ ॥ * * युगांतानलवत्तिग्मनेभि भगवत्प्रयुक्तं समन्तात् भ्रमत् चक्रं यथा वातसखः हुताशः कक्षम् आशु अरिसैन्यं दन्दग्धि दन्दग्धि ॥ २३ ॥ * * अशनिस्पर्शनविस्फुलिङ्गे गदे अजितप्रिया असि कृष्माण्डवैनायकयक्षरक्षोभूतग्रहान् निष्पिण्डि निष्पिण्डि अरीन् चूर्णय चूर्णय ॥ २४ ॥ * * दरेन्द्र कृष्णपूरितः भीमस्वनः त्वम् अरेः हृदयादि कम्पयन् यातुधानप्रमथप्रेतमातृपिशाचविप्रग्रहघोरदृष्टीन् विद्रावय ॥ २५ ॥ * * तिग्मधार असिवर ईशप्रयुक्तः त्वं मम अरिसैन्यम् छिन्धि छिन्धि शतचन्द्र चर्मन् अघोनां द्विषां चक्षूंषि छादय पापचक्षुषां हर ॥ २६ ॥ * * यत् ग्रहेभ्यः केतुभ्यः च नृभ्यः एव सरीसृपेभ्यः दंष्ट्रिभ्यः भूतेभ्यः वा अहोभ्यः एव नः भयम् अभूत् ॥ २७ ॥ * * ये नः श्रेयःप्रतीपकाः सर्वाणि एतानि भगवन्नामरूपास्त्वकीर्तनात् सद्यः संक्षयम् प्रयान्तु ॥ २८ ॥ * * भगवान् स्तोत्रस्तोभः छन्दोभयः प्रभुः गरुडः विश्वक्सेनः स्वानामभिः अशेषकृच्छ्रेभ्यः रक्षतु ॥ २९ ॥ * * हरेः नामरूपयानायुधानि पार्षदभूषणाः नः बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् सर्वापद्भ्यः पान्तु ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

त्रिधामा ब्रह्मादित्रिमूर्तिः श्रीमाधवः । दोषे प्रदोषे हृषीकेशोऽवतु आर्धरात्रे अर्धरात्रिपर्यन्ते काले निशीथे चैक एव पद्मनाभोऽवतु ॥ २१ ॥ * * अपररात्रे ईशः श्रीवत्सधामाऽवतु । प्रत्युष ईशः श्रीजनार्दनः अव्यात् । श्रीदामोदरः प्रभाते । श्रीविश्वेश्वरोऽनुसंधयम् ॥ २२ ॥ * * युगांतानलवत्तिग्मा तीक्ष्णा नेमिर्भयस्य तच्चक्रं भगवता प्रयुक्तं सदरिसैन्यं दन्दग्धि दन्दग्धितिशयेन दहति तस्यायं स्वभाव एव न तु तस्मात्प्रार्थनीयमित्यर्थः । यद्वा दन्दग्धीति लोभमध्यमपुरुषः । अत्र त्वमेवंभूतं चक्रमिति स्वरूपमुक्त्वा संबोध्य प्रार्थ्यतेऽतिशयेन दहेति । कक्षं शुष्कतृणम् ॥ २३ ॥ * * अशनिवत्स्पर्शो येषां ते विस्फुलिगा यस्याः तस्याः संबोधनं हे गदे त्वमजितस्य प्रियाऽसि अहमच्युतस्य दासः अतः कृष्माण्डादीन्निष्पिण्डि निष्पिण्डि संचूर्णय संचूर्णय । अरींश्च चूर्णय चूर्णय । सर्वत्र वीप्सातिशीघ्रत्वाय ॥ २४ ॥ * * हे दरेन्द्र पांचजन्य त्वं यातुधानादीन्विद्रावय । विप्रग्रहा ब्रह्मरक्षसा येऽन्ये च घोरदृष्टयस्तान् ॥ २५ ॥ * * तिग्मा धारा यस्य हे तिग्मधार असिवर खड्गश्रेष्ठ । त्वं ममारिसैन्यं छिन्धि छिन्धि । शतं चंद्राकाराणि मंडलानि यस्मिन्हे शतचन्द्र चर्मन् अघोनामघवतां द्विषां चक्षूंषि छादय पापचक्षुषां चोपदृष्टीनां चक्षूंषि हर ॥ २६ ॥ * * यत् येभ्यो भयम् । अहोभ्यः पापेभ्यः ॥ २७ ॥ * * श्रेयःप्रतीपका इष्टव्याघातकाः ॥ २८ ॥ * * स्तोत्राणि बृहद्रथंतरादिसामानि तैः स्तोभ्यते संस्तुयत इति स्तोत्रस्तोभः । छन्दोभयो वेदमूर्तिः । “सुपर्णोऽसि गरुत्मान्” इत्यादिश्रुतेः । एकपद्यपाठे स्तोमा गीतिपूरकाक्षराणि । स्तोत्रेस्तोमेति पाठे सामाधारभूतः कस्तोमः ॥ २९ ॥ * * नासानि च रूपानि च यानानि च वाहनानि आयुधानि च नो बुद्ध्यादीन् पान्तु । पार्षदभूषणाः पार्षदमुख्याश्च पातु ॥ ३० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

एकविंशतिघटिकामारभ्य पंचविंशतिघटिकापर्यंतमपराहस्तत्र मधुहा मधुसूदनः । षड्विंशतिघटिकामारभ्य त्रिंशद्घटिकापर्यंतं सायं तत्र त्रयः सच्चिदानंदा धामानि स्वरूपाणि यस्य सः । संदर्भस्तु—प्रातरादयः काला एवं युज्यन्ते प्राह्मस्तावहिनस्य त्रिधा विभक्तस्य प्रथमो भागः । प्रातस्संगवौ तस्यांशावेव । मध्याह्ने मध्यभागः तृतीयभागस्तु पराह्णः । सायं संध्याभ्यामवांतरभेदभिन्नः । रात्रौ च प्रदोषः प्रथमभागः । मध्यमभागो निशीथः । अर्द्धरात्रं तु तत्रापि मध्यमघटिकाद्वयम् । अपररात्रस्तु तृतीयो भागस्तस्यैवांतिमांशद्वयं प्रत्युषप्रभातसंज्ञम् । यथा संध्याश्च तदवांतरभेदा अपि पृथग्गण्यन्ते इति । क्रमगणनया तु मध्याह्णघटिक्रमापत्तेः प्राहस्तु स्मृतौ न भिन्नत्वेन गण्यते । तथाहि—“मुहूर्त्तत्रितयं प्रातस्तावानेव तु संगवः । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तथापररात्रोऽपि तादृशः । सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात्सर्वकर्मसु गृहीतः ।” इति ॥ २१ ॥ * * षोढा विभक्तां दिवसरक्षामुक्त्वा पंचधा विभक्तरात्रिरक्षामाह दोषे रात्रेश्चतुर्थघटिकापर्यंतं प्रदोषस्तत्र पंचघटिकामारभ्य चतुर्दशघटिकापर्यंतमर्द्धरात्रमंतभागस्यार्द्धरात्रव्यात्तत्र पंचदशषोडशघटिके निशीथस्तत्र श्रीवत्सो धामानि शरीरे यस्य । निशीथादूर्ध्वमरुणोदयात्प्राक् अपररात्रः । प्रत्युषे रात्रिशेषे घटिकाचतुष्टये । अनुसंधं दिनरात्रिसंध्ययोः । प्रभाते प्रकृष्टप्रकाशे ॥ २२ ॥ * * इत्यर्थ इति । न ह्यभिर्दहनार्थं प्रार्थ्यते तस्य दहनस्वभावत्वादिति भावः । संभवत्वादाह—यद्वेति । संबोध्य हे समंतात् भ्रमणशीलेति संबोधनं कृत्वा दंदधीति वीप्साप्रार्थनायां शौघ्र्ये च ॥ २३ ॥ * * अशनिर्वज्रम् । विस्फुलिगा अग्निकणाः । यश्च केनापि न जीयते सोजस्तस्य त्वं प्रियासि । अतोऽजप्रियत्वादेव । तस्य वासस्य मे कूष्मांडादीन् रुद्रगणभेदान् । कुं भूमिभूष्मणाऽमतितापतयतीति कूष्मांडः । अनुनासिकांतत्वादौणादिको डः । ‘अम—रोगे’ । विघ्नानां नायको विनायकः स एव वैनायकः प्रचलतरविघ्नः । यक्षा यजंते संगच्छन्ते कुबेरेणेति निरुक्तेरुपदेवगणाः । एवं रक्ष्यते यज्ञादिर्यतस्तानि रक्षांसि । अभूवन्न रुद्रसेवार्थमिति भूतानि गृह्णन्ति बालवृद्धादीनि ब्रह्माः पूतनादयो यक्षमादयश्च ॥ २४ ॥ * * यातूनि रक्षांसि दधति पुष्पंतीति यातुधाना रक्षसां स्वजातिपोषकत्वाद्राक्षसा एव । प्रकर्षेण मथन्ति शुद्धिमिति प्रमथा रुद्रपार्षदाः । प्रेता दुष्कर्मणा दुर्गतिं प्राप्ता जीवाः । पिशाचस्तेषामवांतरभेदः । मातरो हि ब्राह्म्यादिभिन्ना रुद्रगणान्तर्गताः स्त्रियो विकृतरूपास्ताश्च महाभारते स्कंदाविर्भावोपाख्याने वर्णिता विस्तारमियेह नोक्ताः । दृणाति स्वशब्देन विदारयति दुष्टमनांसीति दरः शंखः स चासाविन्द्रः । श्रेष्ठश्चेति दरेन्द्रः कृष्णेन पूरितो वादितः धातूनामनेकार्थत्वात्पूरी वादनेऽपीति । भीमो भयजनकः स्वनो यस्य सः ॥ २५ ॥ * * ईशेन प्रयुक्तश्चालितः । शतं चंद्राश्चंद्राकारा यत्र तत्संबुद्धौ ॥ २६ ॥ * * केतुभ्य इति बहुत्वोक्तेः सहस्रं केतवो ज्ञेयास्ते च व्योतिः कल्पतरावुक्ताः—पञ्चविंशतिः प्रागपरदृश्या रविजाः २५ । चंद्रजा उत्तरदृश्याः स्रयः ३ । भौमपुत्रा उत्तरदृश्याः षष्टिः ६० । बुधपुत्राः सर्वदिग्दृश्या एकपंचाशत् ५१ । एवम् १३९ । गुरुपुत्राः पंचषष्टिः ६५ । याम्यदृश्याः । शुक्रपुत्राश्चतुरशीतिः ८४ पुरोदृश्याः । एवं १४६ । पूर्वेण सह २८८ । शनिपुत्राः षष्टिः ६० । पश्चिमदृश्याः । राहुपुत्राः रविचंद्रमंडलदृश्याः स्रयश्चिंशत् ३३ । अग्निपुत्राः पञ्चविंशतिरग्निदिग्दृश्याः २५ । एवं ११८ । पूर्वेण सह ४०६ । मृत्युपुत्राः पञ्चविंशतिर्याम्यदिग्दृश्याः । २५ । भूमिपुत्रा द्वाविंशतिरीशदिग्दृश्याः २२ । एको ब्रह्मपुत्रः १ । सर्वदिग्दृश्यः । पुनरग्निपुत्रा विंशत्यधिकशतम् १२० अग्निदिग्दृश्याः । वायुपुत्राः सप्तसप्ततिर्वायुदिग्दृश्याः ७७ । प्रजापतिपुत्रा अष्ट ८ तारामंडलगाः । पुनर्ब्रह्मपुत्राश्चतुरधिकशतम् १०४ । वरुणपुत्रा द्वात्रिंशत् ३२ । स्वदिग्दृश्याः । षण्णवतिः कालपुत्रा ९६ याम्यदृश्याः । नव विदिक्पुत्रा ९ विदिग्दृश्या भवन्ति । एवं सहस्रं केतवः सपुच्छास्ताराविशेषा एव प्रायो लोकदुःखावहास्ते इति ॥ २७-३० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

द्वैपायन इति । अप्रबोधादज्ञानान्मां द्वैपायनो वेदव्यासो भगवान् प्रपातु । बुद्धस्तु पाखण्डगणाद्वेदविरुद्धाचारसमूहात् प्रमादाद्वेदविहिताचारे आलस्यादिना प्रवृत्त्यभावाच्च मां प्रपातु । धर्मस्यावनाय रक्षणाय उरवो बहवः कृता अवतारा येन स कल्किः कालमलभूतात्कलेः सकाशान्मां प्रपातु ॥ १७ ॥ * * दिनस्य रात्रेश्च षट्षड्भागेषु रक्षाप्रार्थनम्—मामिति । तत्र दिनस्य रात्रेश्च षष्ठो भागः त्रिंशद्घटिकामिते दिनमाने पञ्चघटिकात्मकः न्यूनेऽधिके वाऽनुपातान् तत्र प्रातः दिनस्य प्रथमे भागे मां गद्या युक्तः केशवोऽव्यात् । आसङ्गत्वं द्वितीयो भागः सङ्गः तमभिव्याप्य माम् आत्तवेणुः गृहीतवेणुर्गोविन्दोऽव्यात् । तृतीयो भागः प्राहस्तत्र गृहीतशक्तिर्नारायणोऽव्यात् । चतुर्थो भागः मध्यंदिनं तत्र मामरीन्द्रपाणिः चक्रहस्तो विष्णुरव्यात् ॥ १८ ॥ * * देव इति । पञ्चमो भागोऽपराहस्तत्र मामुग्रं दैत्यभयङ्करं शार्ङ्गाख्यं धनुर्यस्य स देवो देवपक्षपाती मधुहा मधुसूदनोऽवतु । षष्ठो भागः सायं तत्र मां त्रिधामा ब्रह्मादित्रिमूर्तिः माधवोऽवतु । रात्रौ प्रथमो

भागः प्रदोषस्तत्र हृषीकेशोऽवतु । उत अपि अर्द्धरात्रे द्वितीये भागे तथा निशीथे तृतीये भागेऽपि एकः पद्मनाभ एवा-
वतु ॥ १९ ॥ ❀ ❀ श्रीवत्सेति । अपररात्रे चतुर्थे भागे श्रीवत्सो रोमावर्त्तचिह्नविशेषो धामनि स्वविग्रहे वक्षःस्थले
यस्य स ईशो मामव्यात् । प्रत्यूषे पञ्चमे भागे जनानामविद्यामर्दयतीति जनार्दन ईशोऽसिधरः सन् मामव्यात् । प्रभाते षष्ठे
भागे दामोदरोऽव्यात् । प्राह्मादिशब्दानां क्वचित् किञ्चिद्भिन्नार्थवाचकत्वेऽप्यत्र तत्तद्भागपरतया विवक्षा । अनुसन्ध्यं प्रति-
सन्ध्यं दिनरात्रिसन्ध्ययोः कालमूर्त्तिर्विश्वेश्वरो भगवान् मामव्यात् ॥ २० ॥ ❀ ❀ चक्रमिति । युगान्तानलस्येव तिग्मा
तीक्ष्णत्वेनातिभयङ्करा नेमिर्यस्य तत् भगवता प्रयुक्तं प्रेरितं चक्रं समन्तादस्मत्सर्वतो भ्रमत्सदस्मदरिसैन्यमाशु दन्दग्धि
दन्दग्धि गर्हितं दहति । तस्यायं स्वभाव एव न तु तस्मात्प्रार्थनीयमित्यर्थः । दहतैर्यङ्गुलि लट् । यद्वा । त्वमेवभूतं चक्रमसि
अतोऽरिसैन्यं गर्हितं दहेति लोप्सन्ध्यमैकवचनम् । कक्षं शुष्कवृणं यथा वातोद्भूतो हुताशोऽग्निर्दहति तद्वदित्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀
गदे इति । अशनिवत्स्पर्शनं येषां ते विस्फुलिङ्गा यस्यास्तस्याः सम्बोधनं हे गदे ! त्वमजितस्य भगवतः प्रियाऽसि अहं च तस्य
दासः अनेन कर्त्तव्यस्यावश्यकत्वं सूचितम् । अतस्त्वं कूष्माण्डादीन्निष्पिण्डि निष्पिण्डि संचूर्णय संचूर्णय । अन्याननुक्तांश्चस्म-
दरीन् चूर्णय चूर्णय । सर्वत्र वीप्सा अतिशीघ्रत्वाय ॥ २२ ॥ ❀ ❀ त्वमिति । हे दरेन्द्र पाञ्चजन्य ! त्वं कृष्णेन पूरितो
मुखवायुपूरणेन वादितः अत एव भीमः स्वनः शब्दो यस्य तथाभूतः सन् यातुधानादीनामन्यस्य च ममारोर्हृदयानि
कम्पयन् तान् विद्रावयेति । यातुधानाः राक्षसाः प्रमथादयो रुद्रगणविशेषाः विप्रग्रहाः ब्रह्मराक्षसाः ये चान्ये घोरदृष्टय-
स्तान् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ त्वमिति । तिग्मा तीक्ष्णा धारा यस्य तत्सम्बोधनं हे तिग्मधार ! हे असिवर खड्गश्रेष्ठ ! त्वमीशेन
भगवता प्रयुक्तो ममारिसैन्यं छिन्धि छिन्धि शतचन्द्राकाराणि मण्डलानि यस्मिस्तत्सम्बोधनं हे शतचन्द्र चर्मन् ! अधोनाम-
घवतां संप्रसारणमार्षम् । द्विषां चक्षूषि छादय पापचक्षुषां च उग्रदृष्टीनां चक्षूषि हर ॥ २४ ॥ ❀ ❀ यदिति युग्मम् ।
नोऽस्माकं यद्भयं प्रहेभ्य आदित्यादिभ्यो नवभ्योऽभूत् यच्च भयं केतुभ्यः उल्कापातादिभ्योऽभूत् राहुभ्रातृकेतोः ग्रहान्तर्भूतत्वात्
नृभ्यो दुष्टमनुष्येभ्य एव वा यद्भयमभूत् यद्भयं सरीसृपेभ्यः सर्पवृश्चिकादिभ्योऽभूत् यत्तु भयं दंष्ट्रिभ्यो व्याघ्रसिंहादिभ्योऽभूत्
यच्च भयं भूतेभ्यः प्रेतादिभ्यः । यद्वा । पञ्चमहाभूतेभ्यो जलाग्निविद्युदादिभ्योऽभूत् यच्च भयमंहोभ्यः पापेभ्य एव वाऽभूत्
एतानि सर्वाणि भयानि ये चान्ये नोऽस्माकं श्रेयसां च प्रतीपकाः व्याघातकाः ते च । तत्करोतीति ण्यन्तात्प्रतीपशब्दात् ण्वुल् ।
भगवतो नामानि रूपाणि अस्त्राणि च तेषां कीर्त्तनात् सद्यस्तत्क्षणमेव सम्यक् पुनरुत्पत्तिराहित्यं यथा भवति तथा क्षयं
प्रयान्तु ॥ २५-२६ ॥ ❀ ❀ गरुड इति । स्तोत्राणि बृहद्रथन्तरादिसामानि तैः स्तोभ्यते संस्तूयत इति स्तोत्रस्तोमः
छन्दोमयो वेदमूर्तिः । ऐकपद्यपाठे स्तोमाः गीतिपूरकाक्षराणि । स्तोत्रस्तोमच्छन्दोमय इति पाठे तु स्तोत्रस्तोमः सामाधारऋक्स-
मूहस्तल्लक्षणं छन्दः सामवेदस्तन्मयः भगवान् प्रभुः एवंभूतो गरुडो मामशेषकृच्छ्रेभ्यः सर्वदुःखेभ्यो रक्षतु । तथा विश्वक्
सर्वतः सेना यस्य स भगवान् स्वनामभिरशेषकृच्छ्रेभ्यो रक्षतु । विश्वक्सेनः पार्षदविशेषो वा ॥ २७ ॥ ❀ ❀ सर्वेति ।
हरेर्नामानि च रूपाणि यानानि वाहनानि आयुधानि च तानि सर्वापद्भ्यो नो बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् पान्तु । तथा
पार्षदभूषणाः भगवत्पार्षदमुख्याश्च नो बुद्ध्यादीन् पान्तु ॥ २८ ॥

वीरराघवव्याख्या

उग्रं धनुर्यस्य स मधुहा मधुसूदनः स्वतेजसा दीप्यमानः अपराह्णे त्रीणि धामानि तेजांस्यभिव्यक्तिस्थानानि यस्य
“गामग्निं ब्राह्मणं चैव त्रीणि तेजांसि न स्पृशेत्” इत्युक्तत्रीणि तेजांस्यत्र विवक्षितानि । यद्वा । योगिहृदयक्षीराब्धिरूपाणि त्रीणि
धामानि स्थानानि यस्य सः । माधवः सायङ्काले मामवतु । दोषे प्रदोषे हृषीकेशः । अर्द्धरात्रपर्यन्तकाले निशीथे चैकः पद्म-
नाभोऽवतु ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अपररात्रे श्रीवत्सचिह्नः ईर्लक्ष्मीस्तस्या ईशः श्रीधरः पातु प्रत्यूषे असिधरः खड्गघरो जनार्दनः
पातु । अनुसन्ध्यं प्रति सन्ध्यं दामोदरः पातु । भगवान् कालशरीरको विश्वनियन्ता पातु । अत्र केशवादिद्वादशमूर्त्तीनां मध्ये
वामनत्रिविक्रमयोर्मायावटुवामनोऽव्यात् त्रिविक्रमः खेऽवत्विति रक्षकत्वेन प्रार्थितत्वात्तयोरत्रानुक्तिः । नारायणमूर्त्तेरुक्तत्वेऽप्या-
युधविशेषविशिष्टस्यात्र रक्षितृत्वं प्रार्थ्यत इति न पौनरुक्त्यम् । क्रमस्त्वविवक्षितः । प्रातः प्रत्यूषप्रभातशब्दा भूतभविष्यद्वर्त्तमान-
दिनावयवप्रातःकालपराः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अथ भगवतोऽस्त्राण्यरिष्टिनिरासकत्वेन । प्रार्थयते । चक्रमित्यादिना । युगान्ता-
शनिवत्तीक्ष्णा नेमिर्यस्य तच्चक्रं भगवता प्रयुक्तं सदरीणां सैन्यं दन्दग्धि अतिशयेन दहति । अरिसैन्यदाहकत्वं तस्य स्वभाव एवेति
न तत् प्रार्थनीयमिति प्रथमपुरुषनिर्देशः । दहने दृष्टान्तः । वायुसहायोऽग्निः कक्षं शुष्कं वृणं यथेति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अशनिवत्
स्पर्शो येषां ते विस्फुलिङ्गाः यस्यास्तस्याः सम्बोधनं हे गदे ! त्वमजितस्य भगवतः प्रियास्यहं च तस्य दासः । अतः कूष्माण्डा-
दीन् निष्पिण्डि निष्पिण्डि आभीक्ष्ये द्विर्बचनमतिशीघ्रत्वद्योतनाय वीप्सायां वा । पुनःपुनर्नितरां पेषयेत्यर्थः । तथारीन् शत्रून्

पुनः पुनश्चूर्णय ॥ २४ ॥ * * हे दरेन्द्र ! शङ्कराज ! पाञ्चजन्य ! त्वं कृष्णेन भगवता पूरितः भीमः भयङ्करः खनो ध्वनिर्यस्य तादृशः शत्रोर्हृदयानि कम्पयन् यातुधानादीन् ग्रहविशेषान् येऽन्ये च घोरदर्शनाः तान् विद्रावय पलायितान् कुरु ॥ २५ ॥ * * तिग्मा तीक्ष्णा धारा यस्य स चासावसिवरश्च तस्य सम्बोधनं त्वम् ईशेन भगवता प्रयुक्तः ममारिसैन्यं छिन्धि छिन्धि शतं चन्द्राश्चन्द्राकाराणि मण्डलानि यस्मिन् हे शतचन्द्र ! चर्मन् खेट ! अघवतां द्विषां चक्षूषि छादय पापचक्षुषा-मुग्रदृष्टीनां चक्षूषि हर ॥ २६ ॥ * * प्रहादिभ्यो यद्यद्वयं नोऽस्माकमभूतानि सर्वाणि भयानि भगवतो नामरूपाण्येवास्त्राणि तेषां कीर्त्तनात् । यद्वा । कीर्त्तनं स्मरणस्याप्युपलक्षणम् । भगवतो नाम्नां कीर्त्तनाद्रूपाणां दिव्यमूर्त्तीनामस्त्राणां च स्मरणात् । संशयं नाशं सद्य एव यान्तु प्राप्तुवन्तु । तत्र केतवो धूमकेत्वादयः । नरश्चौरादयः सरीसृपाः सर्पणस्वभावाः दंष्ट्रिणः श्वापदादयः अघानि पापस्वभावानि भूतानि तथा येऽन्ये श्रेयस इष्टस्य प्रतीपकाः विघातकाः तेऽपि संक्षयं यान्तु ॥ २७-२८ ॥ * * स्तोत्राणि बृहद्रथन्तरसामादीनि तैः स्तोभ्यते स्तोत्रावयवत्वेन स्तूयता इति तथा । छन्दोमयः छन्दःप्रचुरः प्रभुः समर्थो भगवान् गरुडः स्तोभस्तोत्रछन्दोमय इति पाठे स्तोभानि गीतपूरकाक्षराणि तद्युक्तानि स्तोत्राणि छन्दांसि बृहदादीनि गीत्याधारभूतानि छन्दांसि तत्प्रचुरः तदवयवकत्वप्राचुर्येणानुसन्धेय इत्यर्थः । अशेषकृच्छ्रेभ्यः अशेषापद्रव्यो रक्षतु स्वनामभिर्विश्वक्सेनो रक्षतु ॥ २९ ॥ * * तथा हरेर्नामानि रूपाणि च यानानि वाहनानि च तथा पार्षदप्रवरा भूषणानि च मम बुद्ध्या-दीन् पान्तु ॥ ३० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

दोषे रात्रिभोजनकाले रात्रिसामान्यविवक्षायां दोषशब्दोऽन्यथाची खीलिङ्गो वा रात्रिविशेषकालविवक्षायां पुल्लिङ्गः निशीथात्पूर्वयामोऽर्धरात्र उच्यते तस्मिन् काले निशीथे पञ्चदशघटिकातुलिके एकः पद्मनाभ एवावतु ॥ २१ ॥ * * प्रत्युषे अरुणोदयप्रारम्भे अनुसन्ध्यं सन्ध्यानिक्टे प्रभाते सूर्योदयासन्नसमये ॥ २२ ॥ * * युगान्तेऽभिवर्त्तिगमा तीक्ष्णा नेमिर्यस्य तत्तथा । स्वरूपमुक्त्वा सम्बोधयति । दन्दग्धीति । हे सुदर्शन ! अरिसैन्यमाशु दन्दग्धि अतिशयेन दह अनेन । “सुदर्शन ! महाज्वाल ! कोटिसूर्यसमप्रभ ! अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोमार्गं प्रदर्शय । इति मन्त्रोऽर्थत उद्धृतः ॥ २३ ॥ * * “स्पृश उपतापे” इति धातोः स्पर्शनं तपनम् अशनिवभिर्घातवत्स्पर्शनास्तापकरा विस्फुलिङ्गा अग्निकणाः यस्याः सा तथा अशन्योर्वैज्रयोः स्पर्शनेन संघट्टनेन जाता ये विस्फुलिङ्गा यस्याः सा तथा इति वा सम्बन्धेन अशनिशब्देन मेघबह्विलक्ष्यते तस्य स्पर्शनबद्धुः सहाविस्फुलिङ्गा यस्याः सा इति वा तस्याः सम्बुद्धिः अशनिस्पर्शनविस्फुलिङ्गे हे गदे ! निष्पिण्ड नितरां पिष्टं कुरु निष्पिष्टीति पाठे “पिषि पेषणे” इत्यस्य रूपम् ॥ २४ ॥ * * दरेन्द्र शङ्खश्रेष्ठ ! यातुधानादिदृष्टिवत् धोरा दृष्टिर्येषां ते तथा तान् अरीन् विद्रावयेत्यन्वयः अनेन । “पाञ्चजन्यनिजध्यानध्वस्तपातकसञ्चय ! पाहि मां पापिनं घोरं संसारार्णवपातिनम् इत्ययं मन्त्रः सूचितः ॥ २५ ॥ * * मम छिन्धीति तुगागमो विकल्पेनेति वक्तव्यम् । द्विषां चक्षूषि छादय नोऽस्माकमयं हरेत्यन्वयः । शतचन्द्रेति चर्मणो नाम ॥ २६ ॥ * * केतुभ्य इत्यनेन उल्कापाता गृह्यन्ते केतोर्महेभ्य इत्यनेन गतार्थत्वात् अघेभ्यो व्यसनेभ्यः ॥ २७ ॥ * * श्रेयःप्रतीपकाः श्रेयोविरोधिनस्ते चासुराः ॥ २८ ॥ * * स्तोत्राणां स्तोमः समुहः स्तोत्रस्तोमः तल्लक्षणश्छन्दः सामवेदस्तन्मयस्तत्प्रधान इत्यर्थः । भगवान् पूज्यः विष्वक्सर्वत्र सेना यस्य स तथा । स्वस्य स्वामिनो नामभिः (१) । विष्वक्सेनश्च हरेर्निवेदिताशनः ॥ २९ ॥ * * यानं रथः पार्षदाश्च भूषणाश्च पार्षदभूषणा भूषणानामपि ज्ञानाश्रयत्वज्ञापनाय पुल्लिङ्गप्रयोगः “तत्कण्ठगं कौस्तुभमास धाता इत्यादे !” ॥ ३० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

षोढा विभक्तां दिवसरक्षामुक्त्वा पञ्चधा विभक्तरात्रिरक्षामाह दोषे रात्रेश्चतुर्थघटिकापर्यन्तं प्रदोषस्तत्र । पञ्च-घटिकामारभ्य चतुर्दशघटिकापर्यन्तमर्द्धरात्रमन्तभागस्थाद्धरात्रत्वात् तत्र । पञ्चदशघटिकाघटिके निशीथस्तत्र ॥ २१ ॥ श्रीवत्सो धामनि शरीरे यस्य निशीथादूर्ध्वमरुणोदयात् प्राक् अपररात्रः । प्रत्युषे रात्रिशेषघटिकाचतुष्टये । अनुसन्ध्यं दिन-रात्रिसन्ध्ययोः ॥ २२ ॥ * * भगवद्भैरव रक्षामन्त्रानाह । चक्रमिति चतुर्भिः । युगान्तानलवत् तिग्मा तीक्ष्णा नेमिर्यस्य तत् । हे समन्तात् भ्रमत ! भ्रमणशील ! त्वं चक्रं भगवत्प्रयुक्तं सत् अरिसैन्यं दन्दग्धि अतिशयेन दह । कर्षं शुष्कवृणम् ॥ २३ ॥ * * अशनिवत् स्पर्शनं येषां ते विस्फुलिङ्गाः यतः । हे गदे ! निष्पिण्ड निष्पिण्ड चूर्णय

चूर्णय ॥ २४ ॥ * * * दरेन्द्र ! हे पाञ्चजन्य ! ॥ २५ ॥ * * * हे तिग्मधार ! हे असिवर ! हे खड्गश्रेष्ठ ! हे शतचन्द्र ! शतचन्द्राकारयुक्त ! चक्षुषि हर आच्छादय च ॥ २६-२७ ॥ * * * श्रेयसः प्रतीपकाः प्रतिकूलाः ॥ २८ ॥ * * * स्तोत्राणि बृहद्रथन्तराणि सामानि तैः स्तोभ्यते संस्तूयत इति स्तोत्रस्तोमः । ऐकपद्यपाठे स्तोभा गीतिपूरकाक्षराणि स्तोत्र-स्तोमेति पाठे समाधारभूतऋक्समुदायः स्तोमः ॥ २९ ॥ * * * पार्षदभूषणाः पार्षदमुख्याः ॥ ३० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

त्रिणि ऊर्ध्वार्धोमध्यलोकाख्यानि धामानि यस्य सर्वलोकस्य इत्यर्द्धरात्रश्च षड्भागाः दोषादिशब्दवाच्याः तत्र दोषे प्रदोषे हृषीकेशः निशीथे अर्द्धरात्रे चेति विभागद्वयेऽपि एकः पद्मनाभः ॥ २१ ॥ * * * दामोदरः प्रभाते उत कालानामनुसन्ध्यं प्रतिसन्ध्यं च विश्वेश्वरः ॥ २२ ॥ * * * एवं भगवन्तं रक्षार्थं प्रार्थ्य तदायुधानि रक्षार्थं प्रार्थयते । चक्रमिति चतुर्भिः । युगान्तानलवत्तिग्मा नैमिर्धारा यस्य तदीदृक् चक्रं त्वं भगवत्प्रयुक्तं समन्तात् भ्रमत सत् अरिसैन्यमस्मच्छत्रुसमूहं दन्दग्धि द्विरुक्तिः शीघ्रत्वाय शीघ्रं दहेत्यर्थः । कक्षं शुष्कतृणम् ॥ २३ ॥ * * * अशनिर्वज्रं तद्वत् स्पर्शं येषां ते विस्फुलिङ्गा ! यस्याः तस्याः सम्बुद्धौ हे अशनिर्विस्फुलिङ्गे हे गदे ! त्वमजितप्रियासि । अतोऽजितभजने विघ्नकरान् कूष्माण्डादीन् निष्पिण्ठं शीघ्रं पेषयेत्यर्थः ! ममारीश्चूर्णय चूर्णय ॥ २४ ॥ * * * हे दरेन्द्र ! शङ्कराज ! विप्रप्रहा ब्रह्म-राक्षसाः ॥ २२ ॥ * * * हे तिग्मधार ! तीक्ष्णधार ! हे असिवर ! खड्गराज ! त्वमीशप्रयुक्तो ममारिसैन्यं छिन्धि छिन्धि शतचन्द्राकाराणि मण्डलानि यस्मिन् हे शतचन्द्र ! हे चर्मन् ! खेट अघोनामघवतां मम द्विषां चक्षुषि छादय तत्र पापचक्षुषामतिकूरदृष्टीनां तु चक्षुषि हर उत्पाटयेत्यर्थः ॥ २६ ॥ * * * अंहोभ्यः पापेभ्यः ॥ २७ ॥ * * * श्रेयसां पुरुषार्थानां प्रतीपकाः घातकाः ॥ २८ ॥ * * * स्तोत्रैर्बृहद्रथन्तरादिसामभिः स्तोभ्यते इति स्तोत्रस्तोमः छन्दोमयो वेदप्रचुरः । प्रभुः समर्थो भगवान् गरुडः विश्वक्सेनो हरिश्च स्वनामभिः अशेषकृच्छ्रेभ्यो रक्षतु ॥ २९ ॥ * * * हरेर्नामादीनि पार्षदभूषणाः पार्षदश्रेष्ठाश्च सर्वापद्रव्यः नोऽस्माकं बुद्ध्यादीन् पान्तु ॥ ३० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एकविंशतिघटिकामारभ्य पञ्चविंशतिघटिकापर्यन्तमपराहः तत्र मामुग्रं दैत्यभयङ्करं शार्ङ्गाख्यं धनुर्धस्य स देवो देवपक्षपाती मधुहा मधुसूदनोऽवतु । षड्विंशतिघटिकामारभ्य त्रिंशद्घटिकापर्यन्तं सायं तत्र मां त्रिधामा सच्चिदानन्दविग्रहो माधवोऽवतु । रात्रेश्च षट्सु विभागेषु दोषादिसञ्ज्ञेषु मूर्त्तिभेदेन रक्षां प्रार्थयते—दोषे इति सार्द्धेन । चतुर्थघटिकापर्यन्तं प्रदोष-स्तत्र हृषीकेशोऽवतु । उत अपि अर्द्धरात्रेऽर्द्धरात्रपर्यन्ते पञ्चघटिकामारभ्य चतुर्दशघटिकापर्यन्तकाले तथा निशीथे पञ्चदश-षोडशघटिकाद्वयकालेऽपि एकः पद्मनाभ एवावतु ॥ १२ ॥ * * * अपररात्रे निशीथादूर्ध्वम् अरुणोदयात्प्राक्काले श्रीवत्सो रोमावर्त्तचिह्नविशेषो धामनि स्वविग्रहे वक्षःस्थले यस्य स ईशो मामव्यात् । प्रत्युषेऽरुणोदयप्रारम्भे जनानामविद्याम् अर्दयतीति जनार्दन ईशोऽसिधरः सन् मामव्यात् । प्रभाते सूर्योदयासन्नकाले मां दामोदरोऽव्यात् । अनुसन्ध्यं प्रतिसन्ध्यं दिनरात्रि-सन्ध्ययोः कालमूर्त्तिर्विश्वेश्वरो भगवान् मामव्यात् ॥ २० ॥ * * * एवं भगवतो रक्षां सम्प्राप्येदानीं तदायुधेभ्यो रक्षां प्रार्थयते—चक्रमिति चतुर्भिः । युगान्तानलवत् तिग्मा तीक्ष्णत्वेनातिभयङ्करा नैमिर्यस्य तत् भगवता प्रयुक्तं प्रेरितं चक्रं समन्ता-दस्मत्सर्वतो भ्रमत्सदस्मदरिसैन्यमाशु दन्दग्धि दन्दग्धि अतिशयेन दह अतिशयेन दहेत्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तः—कक्षं शुष्कतृणं यथा वातोद्भूतो हुताशोऽग्निर्दहति तद्वदित्यर्थः ॥ २१ ॥ * * * अशनिवत् स्पर्शनं येषां ते विस्फुलिङ्गा यस्यास्तस्याः सम्बोधनं तेन स्वकार्ये प्रयासाभावः सूचितः । हे गदे त्वमजितस्य भवतः प्रियाऽसि अहं च तस्य दासः अनेन कर्तव्यस्यावश्यकत्वं सूचितम् । अतस्त्वं कूष्माण्डादीन्निष्पिण्ठं सञ्चूर्णय । अन्याननुक्तांश्चास्मदरीन् चूर्णय चूर्णय । सर्वत्र वीप्सा अति-शीघ्रत्वाय ॥ २२ ॥ * * * हे दरेन्द्र पाञ्चजन्य त्वं कृष्णेन पूरितो मुखवायुपूरणेन वादितः अत एव भीमः स्वनः शब्दो यस्य तथाभूतः सन् यातुधानादीनां अन्यस्य च समारोहदयानि कम्पयन् तान् विद्रावयेत्यन्वयः । यातुधाना राक्षसाः प्रमथादयो रुद्रगणविशेषाः विप्रप्रहाः ब्रह्मराक्षसाः । ये चान्ये घोरदृष्टयस्तान् ॥ २३ ॥ * * * तिग्मा तीक्ष्णा धारा यस्य तत्सम्बोधनं हे तिग्मधार हे असिवर खड्गश्रेष्ठ त्वमीशेन भगवता प्रयुक्तो ममारिसैन्यं छिन्धि शतं चन्द्राकाराणि मण्डलानि यस्मिन् तत्स-म्बोधनं हे शतचन्द्र चर्मन् अघोनामघवतां द्विषां चक्षुषि छादय । पापचक्षुषां च उग्रदृष्टीनां चक्षुषि हर ॥ २४ ॥ * * * एवं सामान्यतो देशे काले च रक्षां सम्प्राप्येदानीं भयजनकनामग्रहणपूर्वकतत्तद्भयविनाशं प्रार्थयते—यदिति द्वयेन । नोऽस्माकं यद्भयं ग्रहेभ्य आदित्यादिभ्योऽभूत्, यच्च भयं केतुभ्यः उल्कापातादिभ्योऽभूत्, राहुभ्रातृकेतोर्महान्तर्भूतत्वात्, नृभ्यो दुष्ट-

मनुष्येभ्य एव वा यद्वयमभूत्, यद्वयं सरीसृपेभ्यः सर्पवृश्चिकादिभ्योऽभूत्, यत्तु भयं दंष्ट्रिभ्यो व्याघ्रसिंहादिभ्योऽभूत्, यच्च भयं भूतेभ्यो भूतप्रेतादिभ्यः यद्वा पञ्चमहाभूतेभ्यो जलाम्बिविद्युदादिभ्योऽभूत्, यच्च भयमंहोभ्यः पापेभ्य एव वाऽभूत् ॥ २५ ॥ एतानि सर्वाणि भयानि ये चान्ये नोऽस्माकं श्रेयसां प्रतीपकाः व्याघातकालेऽपि सर्वे भगवतो नामानि च रूपाणि च तेषां कीर्तनात् सद्यस्तत्क्षणमेव सम्यक् पुनरुत्पत्तिराहित्यं यथा भवति तथा क्षयं प्रयान्त्वित्यन्वयः ॥ २६ ॥ * * * स्तोत्राणि बृहद्रथन्तरादिसामानि तैः स्तोभ्यते संस्तूयते इति स्तोत्रस्तोभः छन्दोमयो वेदमूर्तिः—स्तोत्रस्तोमच्छन्दोमय इति पाठे तु स्तोत्राणां स्तोमः समूहः स्तोत्रस्तोमस्तत्क्षणं छन्दः सामवेदस्तन्मयः—भगवान् भगवद्वाहत्वात्ततो लब्धैश्वर्यादिमान् अत एव प्रभुः रक्षादिषु समर्थः एवम्भूतो गरुडो मामशेषकृच्छ्रेभ्यः सर्वदुःखेभ्यो रक्षतु ! तथा विश्वक् सर्वतः सेना यस्य स भगवान् स्वनामभिरशेष-कृच्छ्रेभ्यो रक्षतु ॥ २७ ॥ * * * हरेर्नामानि च रूपाणि च यानानि वाहनानि च आयुधानि च तानि सर्वापद्भ्यो नो बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् पान्तु । तथा पार्षदभूषणाः भगवत्पार्षदमुख्याश्च नो बुद्ध्यादीन् पान्तु ॥ २८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

श्रीवत्सेति । अपररात्रे, श्रीवत्सलवामा श्रीवत्सलक्षमा, ईर्लक्ष्मीस्तस्या ईशो लक्ष्मीकान्तः भगवान्, अव्यात् मां पातु । प्रत्युषे अरुणोदयारम्भे, ईशः असिधरः खड्गधरः जनार्दनः भगवान् अव्यात् । अनुसंधं प्रतिबंधं, संध्यानिकटकाले इत्यर्थः । दामोदरः भगवान्, अव्यात् । प्रभाते सूर्योदयासन्नसमये, कालमूर्तिः कालशरीरकः, विश्वेश्वरः सकलविश्वनियन्ता भगवान्, अव्यात् । अत्र केचित्तु दामोदरः प्रभाते, कालमूर्तिः विश्वेश्वरः भगवान्, अनुसंधंमव्यादिति व्याख्यातवन्तः ॥ २१ ॥ * * * अथ भगवतोऽस्त्राण्यरिष्टनिरासकत्वेन प्रार्थयते । चक्रमिति । युगान्तानलवत्तिग्मा तीक्ष्णा नेमिर्यस्य तत्, चक्रं सुदर्शनं, भगवता प्रयुक्तं, अत एव, भ्रमत् सत्, अरिसैन्यम् आशु अतिशीघ्रं, दंदग्वि दंदग्वि अतिशयेन दहति । तस्यायं स्वभाव एवेति न प्रार्थनीयमिति प्रथमपुरुषनिर्देशः । यद्वा दंदग्वीति लोपमध्यमपुरुषैकवचनम् । आदरे वीप्सायां द्विवचनम् । तत्र त्वमेवंभूतं चक्रमिति स्वरूपमुक्त्वा संबोध्य प्रार्थयम् । अतिशयेन दहेत्यर्थः । कथमिव कक्षं शुष्कं तृणं, वातसखो वायोर्मित्रभूतः, हुताशोऽग्निर्यथा तद्वत् ॥ २२ ॥ * * * गदे इति । अशनिवत् स्पर्शनं स्पर्शो येषां ते तथाविधा विस्फुलिङ्गा यस्यास्तस्याः संबोधनं हे गदे, त्वम् अजितस्य प्रिया भगवतोऽतिप्रेमास्पदीभूता, असि । अहमप्यन्युतस्य दासः, अतः कृष्माण्डाश्च वैन्याकाश्च यक्षाश्च रक्षांसि च भूताश्च ग्रहा वृद्धबालग्रहाश्च तान्, निष्पिण्ठि निष्पिण्ठि नितरां पेषय पेषय । तथा अरीन् चूर्णय चूर्णय ॥ २३ ॥ * * * त्वमिति हे दरेन्द्र शङ्कराज पाञ्चजन्य, त्वं कृष्णपूरितः स्वयं श्रीकृष्णेन स्वमुख-वातापूरितः, भीमः भयंकरः खनो ध्वनिर्यस्य सः, अरेः शत्रोः, हृदयानि कम्पयन् सन्, यातुधानाश्च, प्रमथाश्च प्रेताश्च मातरश्च पिशाचाश्च विप्रग्रहा ब्रह्मराक्षसाश्च घोरदृष्ट्यो येऽन्ये च तान्, विद्रावय पलायितान् कुरु ॥ २४ ॥ * * * त्वमिति । तिग्मा तीक्ष्णा धारा यस्य सः, असिषु वरः स चासौ स च, तस्य संबोधनम् । संबोधनद्वयं वा । त्वम् ईशेन भगवता प्रयुक्तः सन्, मम अरिसैन्यं छिन्धि छिन्धि । शतं चन्द्राश्चन्द्राकाराणि मण्डलानि यस्मिन् हे शतचन्द्र, हे चर्मन् खेट, अघोनामघवतां द्विषां शत्रूणां चक्षूंषि, छादयापवारय, पापचक्षुषामुदघ्रीनां च चक्षूंषि, हर ॥ २५ ॥ * * * यन्न इति । नोऽस्माकं, यत्तु येभ्यः, भयम्, अभूत् । तेभ्यः ग्रहेभ्यः, केतुभ्यो धूमकेत्वादिभ्यः, यद्वा । केतुभ्य इत्यनेन उल्कापातेभ्य इति बोध्यम् । केतोर्ग्रहेभ्य इत्यनेन गतार्थ-त्वात् । नृभ्यश्चौरादिनरेभ्यः, एव । वा सरीसृपेभ्यः सर्पणस्वभावेभ्यः, दंष्ट्रिभ्यः सर्पादिभ्यः भूतेभ्य उक्तेतरभूतेभ्यः, अवेभ्यः पापेभ्यः, व्यसनेभ्यः वा एव ॥ २६ ॥ * * * सर्वाणीति । एतानि सर्वाणि भयानि ये नोऽस्माकं श्रेयःप्रतीपकाः, ते सर्वे, भगवन्नामरूपास्कीर्तनात्, सर्वापद्धरभगवन्नाम्नां हरिहरिकृष्णकृष्णादीनां रूपाणां दिव्यभगवन्मूर्तिनामस्त्राणां च संकीर्तनात्, कीर्तनस्योपलक्षणत्वात् स्मरणाच्च, सद्यः संक्षयं प्रयान्तु इत्युभयोरेकसंबन्धः ॥ २७ ॥ * * * गरुड इति । स्तोत्रैर्बृहद्रथन्तरादिसामभिः, स्तोभ्यते स्तूयते इति स्तोत्रस्तोभः । छन्दोमयो वेदमूर्तिः, 'सुपर्णोऽसि गरुत्मान्' इति श्रुतेः । प्रभुः समर्थः, गरुडः भगवान्, अशेषकृच्छ्रेभ्यः, रक्षतु । विश्वक्सेनः श्रीहरिः, स्वनामभिः रक्षतु । सर्वत्रेति शेषः ॥ २८ ॥ * * * सर्वापद्भ्य इति । हरेः नामानि च रूपाणि च यानानि वाहनानि च आयुधानि च तानि, सर्वापद्भ्यः नोऽस्माकं, बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान्, पान्तु । पार्षदभूषणाः पार्षदमुख्याः अपि, पान्तु । पार्षदाश्च भूषणा भूषणानि च पान्त्वित्यन्ये । भूषणानामपि ज्ञानाश्रयत्व-ज्ञापनाय पुल्लिङ्गप्रयोगः । आर्ष इत्येके ॥ २९ ॥ * * * यथा हीति । यत् सदसच्च, कार्यकारणात्मना मूर्तामूर्तं सर्वं यदिदं जगदित्यर्थः । तत् वस्तुतः सर्वाधारसर्वान्तर्यामिपरमेश्वरैकवस्त्वालम्बनत इत्यर्थः । भगवानेव, तत् यथा यथार्थमेव, अनेन सत्येन, प्रमाणेन, नोऽस्माकं सर्वे उपद्रवाः नाशं यान्तु हि ॥ ३० ॥

भाषानुवादः

तीसरे पहरमें भगवान् मधुसूदन अपना प्रचण्ड धनुष लेकर मेरी रक्षा करें। सायङ्कालमें ब्रह्मा आदि त्रिमूर्तिधारी माधव, सूर्यास्तके बाद हृषीकेश, अर्धरात्रिके पूर्व तथा अर्धरात्रिके समय अकेले भगवान् पद्मानाभ मेरी रक्षा करें॥ २१ ॥ ❀ ❀ रात्रिके पिछले प्रहरमें श्रीवत्सलान्छन श्रीहरि, उषाकालमें खड्गधारी भगवान् जनार्दन, सूर्योदयसे पूर्व श्रीदामोदर और सम्पूर्ण सन्ध्याओंमें कालमूर्ति भगवान् विश्वेश्वर मेरी रक्षा करें॥ २२ ॥ ❀ ❀ 'सुदर्शन ! आपका आकार चक्र (रथके पहिये) की तरह है। आपके किनारेका भाग प्रलयकालीन अग्निके समान अत्यन्त तीव्र है। आप भगवान्की प्रेरणासे सब ओर घूमते रहते हैं। जैसे आग वायुकी सहायतासे सूखे घास-फूसको जला डालती है, वैसे ही आप हमारी शत्रुसेनाको शीघ्र-से-शीघ्र जला दीजिये, जला दीजिये॥ २३ ॥ ❀ ❀ कौमोदकी गदा ! आपसे छूटनेवाली चिनगारियों का स्पर्श वज्रके समान असह्य है। आप भगवान् अजितकी प्रिया हैं और मैं उनका सेवक हूँ। इसलिये आप कृष्माण्ड, विनायक, यक्ष, राक्षस, भूत और प्रेतादि ग्रहोंको अभी कुचल डालिये, कुचल डालिये तथा मेरे शत्रुओंको चूर-चूर कर दीजिये॥ २४ ॥ ❀ ❀ शङ्खश्रेष्ठ ! आप भगवान् श्रीकृष्णके फूँकनेसे भयङ्कर शब्द करके मेरे शत्रुओंका दिल दहला दीजिये एवं यातुधान, प्रमथ, प्रेत, मातृका, पिशाच तथा ब्रह्मराक्षस आदि भयावने प्राणियोंको यहाँसे झटपट भगा दीजिये॥ २५ ॥ ❀ ❀ भगवान्की प्यारी तलवार ! आपकी धार बहुत तीक्ष्ण है। आप भगवान्की प्रेरणासे मेरे शत्रुओंको छिन्न-भिन्न कर दीजिये। भगवान्की प्यारी ढाल ! आपमें सैकड़ो चन्द्राकार मण्डल हैं। आप पापदृष्टि पापात्मा शत्रुओंकी आँखें बंद कर दीजिये और उन्हें सदाके लिये अंधा बना दीजिये॥ २६ ॥ ❀ ❀ 'सूर्य आदि ग्रह घूमकेतु (पुच्छलतारे) आदि केतु, दुष्ट मनुष्य, सर्पादि रेंगनेवाले जन्तु, दाढ़ीवाले हिंसक पशु, भूत-प्रेत आदि तथा पापी प्राणियोंसे हमें जो-जो भय हों और जो-जो हमारे मङ्गलके विरोधी हों—वे सभी भगवान्के नाम, रूप तथा आयुधोंका कीर्तन करनेसे तत्काल नष्ट हो जायें॥ २७-२८ ॥ बृहन्, रथन्तर आदि सामवेदीय स्तोत्रोंसे जिनकी स्तुति की जाती है, वे वेदमूर्ति भगवान् गरुड और विष्वक्सेजजी अपने नामोच्चारण-के प्रभावसे हमें सब प्रकारकी विपत्तियोंसे बचायें॥ २६ ॥ ❀ ❀ श्रीहरिके नाम, रूप, वाहन आयुध और श्रेष्ठ पार्षद हमारी बुद्धि, इन्द्रिय, मन और प्राणोंको सब प्रकारकी आपत्तियोंसे बचायें॥ ३० ॥

यथा हि भगवानेव वस्तुतः सदसच्च यत् । सत्येनानेन नः सर्वे यान्तु नाशमुपद्रवाः ॥ ३१ ॥

यथैकात्म्यानुभावानां विकल्परहितः स्वयम् । भूषणायुधलिङ्गाख्या धत्ते शक्तीः स्वमायया ॥ ३२ ॥

तेनैव सत्यमानेन सर्वज्ञो भगवान् हरिः । पातु सर्वैः स्वरूपैः सदा सर्वत्र सर्वगः ॥ ३३ ॥

विदिक्षु दिक्षुर्ध्वमधः समन्तादन्तर्बहिर्भगवान् नारसिंहः ।

प्रहापयँल्लोकभयं स्वनेन स्वतेजसा ग्रस्तसमस्ततेजाः ॥ ३४ ॥

मधवन्निदमाख्यातं वर्म नारायणात्मकम् । विजेयस्यञ्जसा येन दंशितोऽसुरयूथपान् ॥ ३५ ॥

एतद् धारयमाणस्तु यं यं पश्यति चक्षुषा । पदा वा संस्पृशेत् सद्यः साध्वसात् स विमुच्यते ॥ ३६ ॥

न कुतश्चिद् भयं तस्य विद्यां धारयतो भवेत् । राजदस्युग्रहादिभ्यो व्याघ्रादिभ्यश्च कर्हिचित् ॥ ३७ ॥

इमां विद्यां पुरा कथित् कौशिको धारयन् द्विजः । योगधारणया स्वाङ्गं जहौ समरुधन्वनि ॥ ३८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यथा हि यत् सत् च असत् सर्वं वस्तुतः भगवान् एव अनेन सत्येन नः सर्वे उपद्रवाः नाशं यान्तु ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ यथा ऐकात्म्यानुभावानां स्वयं विकल्परहितः स्वमायया भूषणायुधलिङ्गाख्याः शक्तीः धत्ते ॥ ३२ ॥ तेन एव सत्यमानेन सर्वज्ञः भगवान् हरिः सदा सर्वत्र सर्वगः सर्वैः स्वरूपैः नः पातु ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ भगवान् नारसिंहः

स्वतेजसा प्रस्तमस्ततेजाः स्वनेन दिक्षु विदिक्षु ऊर्ध्वम् अधः समन्तात् अंतः बहिः लोकभयं प्रहापयन् ॥ ३४ ॥ * * *
मधवन् इदं नारायणात्मकम् धर्म आख्यानं येन दंशितः असुरयूथपान् अंजसा विजेष्यति ॥ ३५ ॥ * * * एतद्
धारयमाणः तु चक्षुषा यं यं पश्यति वा पदा संस्पृशेत् सः सद्यः साध्वसात् विमुच्यते ॥ ३६ ॥ * * * विद्यां
धारयतः तस्य राजदस्युग्रहादिभ्यः च व्याघ्रादिभ्यः कुतश्चित् कर्हिचित् भयं न भवेत् ॥ ३७ ॥ * * * पुरा कश्चित्
कौशिकः सः द्विजः इमां विद्याम् धारयन् योगधारणया मरुधन्वनि स्वाङ्गं जहौ ॥ ३८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

सच्च असच्च मूर्तामूर्तं यत्तत्सर्वं जगत् ॥ ३१ ॥ * * * ऐकात्म्यस्यानुभावोऽनुध्यानं येषां तेषाम् । विकल्पो
भेदस्तद्रहितोऽपि ॥ ३२ ॥ * * * सत्यमानेन सत्यभूतेन प्रमाणेन ॥ ३३ ॥ * * * पुनरपि श्रीनृसिंह एव प्रार्थ्यते ।
विदिक्ष्वतिपात्वित्यनुषंगः । यद्वा नारसिंहः प्रह्लादः स्वनेन श्रीनृसिंहनामगर्जनेन स्वतेजसा स्वप्रभावेण प्रस्तानि
समस्तानि दिग्गजविषशङ्खजलवाय्वग्न्यादीनां तेजांसि प्रभावा येन सः ॥ ३४ ॥ * * * दंशितः कवचित् ॥ ३५ ॥
सोऽपि साध्वसाद्भयाद्विमुच्यते ॥ ३६ ॥ * * * तस्य तु भयं न भवेदेव ॥ ३७ ॥ * * * एतद्विद्याप्रभावमितिहासेनाह
इमामिति सार्धैस्त्रिभिः । मरुधन्वनि निरुदके देशे । अनेन विद्यायाः क्षेत्रतीर्थानपेक्षत्वं दर्शितम् ॥ ३८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यत्सदसद्रूपं जगत्तद्रस्तुतो भगवानेव तस्यैव बहिरंगमायाकार्यत्वात् । सत्येनानेन शपथेनेति । यद्येवंभूतो भगवान्सत्यः
स्यात्तर्हि अस्माकमुपद्रवा नश्यन्तु यदि 'वेदा प्रमाणम्' इति वदुक्तिरियम् ॥ ३१ ॥ * * * ऐकात्म्यं चिन्मयत्वादेक-
स्वरूपत्वमेवानुभावो लक्षणं यासां तासां भूषणादीनां शक्तीनां विकल्परहितः । स्वस्य तासां च चिद्रूपत्वात् । ताभ्यो भेद-
रहितोऽपि भूषणाद्याख्यास्ताः शक्तीः यथा धत्ते तथा तेनैव सत्यमानेन स पात्वित्यन्वयः । तत्र भूषणानि कौस्तुभादीनि । आयु-
धानि चक्रादीनि । लिंगानि चतुर्भुजत्वादीनि । आख्या नामानि यासां ताः शक्तीः स्वरूपशक्तिवृत्तीर्धत्ते स्वमायया स्वरूपशक्त्या
स्वरूपभूतया निजशक्त्या मायाख्यया युक्तः "अतो मायामयं विष्णुं प्रवदन्ति मनीषिणः" इति माध्वभाष्यप्रमाणित-
श्रुतेः ॥ ३२ ॥ * * * तेनैव सत्यमानेन सत्यरूपप्रमाणेन भूषणादीनि चतुर्भुजत्वादीनि । च स्वरूपशक्तिमयत्वात्स्वेनाभि-
ज्ञान्येव भगवान् धत्ते इति यदि सत्यः स्यात्तर्हि सर्वैर्हरिर्विद्व्यादित्यादिमंत्रोक्तैः स्वरूपैः । सर्वत्र देशे काले च सर्वगः सन्पातु
सर्वज्ञ इत्यस्मन्मनोगतमास्त्विक्यं भगवानेव जानातीति शपथो दर्शितः । अत्र संदर्भः—यथेति युग्मकम् । ऐकात्म्यानुभावानां
केवलपरमस्वरूपदृष्टिपराणाम् । विकल्परहितः परमानन्दैकरूपपरमस्वरूपतया स्फुरन्नपि यथा येन प्रकारेण स्वेषु स्वस्वामितया
भजत्सु मायया कृपया हेतुना स्वयं त्रिचित्रशक्तिमयेन स्वस्वरूपेणैव कारणभूतेन भूषणाद्याख्याः शक्तीः शक्तिमयाविर्भावान्धत्ते
गोचरति तेनैव विद्वदनुभवलक्षणेन सत्यप्रमाणेन तद्यदि सत्यं स्यात्तदेत्यर्थः । तैरेव भूषणादिलक्षणैः सर्वैः स्वरूपैर्विचित्रस्वरूपा-
विभक्तिर्नैः पातु । अत एव विष्णुधर्मे बलिहृतचक्रस्तुतौ "यस्य रूपमनिर्देश्यमपि योगिभिर्मुक्तमैः" इत्याद्यन्तरं च "भ्रमतस्तस्य
चक्रस्य नाभिमध्ये महीपते । त्रैलोक्यमखिलं दैत्यो दृष्टवान्भूर्भुवादिकम् ॥" इति । एवं नवमंत्ररीषेणापि स्तुतं लिंगानि गरुडा-
कारध्वजादीनि । अनेन यत्किञ्चिदाकस्मिकत्वमिव श्रूयते तदपि भगवदाविर्भाववज्ज्ञेयं तृतीयोक्तमपि 'चैतस्य तत्त्वममलं मणि-
मस्य कंठे' इति वाक्यमप्यसहायम् । अतो द्वादशोऽपि "कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्विभर्त्यजः इत्यादिविराड्गत्वेनोपासनार्थम-
भेददृष्ट्या दर्शितमेव यथासंभवं साक्षाच्छ्रीविग्रहगतत्वेनाप्यनुसंधेयम् । तथाहि विष्णुपुराणे "आत्मानमस्य जगतो निर्लेपमगुणा-
मलम् । विभर्ति कौस्तुभमणिस्वरूपं भगवान्हरिः" इति ॥ ३३ ॥ * * * एवं नानास्वरूपैः । स्वरक्षां समाप्यापि पुनरपि
सर्वेषां प्रतिकूलानां भीषणेनैकनैव नृसिंहस्वरूपेण स्वरक्षामंत्रमेकमाह विदिक्ष्वित्यादि । 'पायाभृत्सिंहो सुरयूथपारिः' इत्यत्रोक्त एव
नृसिंहमंत्रः पुनरुक्त्या कथनं त्वधिकमेवेति चेदत्राह—यद्वेति । प्रहापयन्निति स्वार्थे णिच् । परिहरन्नित्यर्थः । अस्य क्षौमिति बीज-
संपुटितस्य जपान्महामारी नश्यतीति ॥ ३४ ॥ * * * उपसंहरति—मधवन्निति । देवपूज्यत्वादिरहस्यमपि
तुभ्यमुक्तमिति भावः ॥ ३५ ॥ * * * सोऽपि साध्वसाद्भयात्किमुतैतद्धारयमाणः । पदा पादने ॥ ३६-३७ ॥ * * *
कौशिकगोत्रे विद्यमानः । योगधारणया योगाभ्यासेन । मरुधन्वनि निर्जलप्रदेशे ॥ ३८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

यथेति । वस्तुतः परमार्थतः सच्च असच्च मूर्तामूर्तं यत्तत्सर्वं जगद्भगवानेव न ततो भिन्नम् यथा हि यथार्थ-
शास्त्रप्रतिपादितं सत्यं चेत्तदाऽनेनैव सत्येन नोऽस्माकं सर्वं उपद्रवा नाशं यान्तु मञ्छन्तु । यदि वेदाः प्रमाणं स्युरितिवत्

असन्देहे सन्देहवचनं शैलीविशेषः ॥२६॥ * * यथेति युग्मम् । यथा ऐकात्म्यस्यानुभावो भावना ध्यानं येषां तेषां विकल्पो भेदस्तद्विहितोऽपि तथा भावनारहितानां भेददर्शनां भूषणानि कौस्तुभादीनि आयुधानि सुदर्शनादीनि लिङ्गानि च चतुर्भुजद्विभुजादिमूर्तिः आख्याः रामकृष्णादिनामानि शक्तीः ज्ञानैश्वर्यादीनि स्वमायया स्वेच्छया स्वयमेव धत्त इति प्रतिभाति । तत्तु “यद्यद्विया त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाय ।” इत्यादिशास्त्रोक्तं यथा यथार्थं सत्यं चेत् तदा तेनैव सत्यमानेन यथार्थभूतेन प्रमाणेन सर्वैः पूर्वोक्तैरनुक्तैश्चाष्टभुजादिस्वरूपैर्नोऽस्मान् सदा सर्वत्र सर्वज्ञः सर्वगः भगवान् हरिः पातु ॥ ३० ॥ ३१ ॥ * * विदिक्ष्विति । स्वनेन महाट्टहासेन यः सर्वलोकानां यद्गन्धं तत्प्रहापयन् अपसारयन् विदिक्षु आग्नेय्यादिषु चतसृषु दिक्षु प्राच्यादिषु चतसृषु उर्ध्वमधः समन्तात् सर्वतः अन्तर्बहिश्चास्मान् स्वतेजसा प्रस्तानि अभिभूतानि समस्तानां तेजस्विनां दिग्गजविषशस्त्रजलाग्न्यादीनां तेजांसि प्रभावाः येन स भगवान्नारसिंहः नरसिंह एव पातु । यद्वा । नारसिंहः नरसिंहभक्तः प्रह्लादः स्वनेन नृसिंहनाम-गर्जनेन ॥ ३२ ॥ * * भगवन्निति दंशितः कवचितः विजेष्यसीति । तच्छभाव आर्षः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३३ ॥ * * एतदिति । स दृष्टः स्पृष्टो वा सद्यः साध्वसान् भयाद्विमुच्यते किं पुनर्धारकः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३४ ॥ * * नेति तस्य विद्यां धारयतः राजादिभ्यः कुतश्चिदपि कर्हिचिदपि भयं नैव भवेत् ॥ ३५ ॥ * * इमामिति । पुरा कश्चित्कौशिको द्विजोऽभूत् स च मरुधन्वनि निरुदके मलिनोऽपि देशे इमां विद्यां धारयन् पुरा योगधारणया स्वाङ्गं जहौ । एतेन क्षेत्रतीर्थार्चनपेक्षत्वं विद्याया दर्शितम् ॥ ३६ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं भग्नभाररूपास्त्रभूषणपार्षदादीनिष्टप्रापकत्वेनानिवर्तकत्वेन च सम्प्रार्थ्य तन्नामरूपादिवत्तद्विभूत्यादिवच्च तद्विषय-
कप्रार्थनायाः सत्यत्वं प्रतिजानीते । यथेति त्रिभिः । यथा च यत् सदसच्चिदचिदात्मकं जगद्रस्तुतो भगवानेव भगवदात्मक-
मेवात्र न तु विप्रतिपत्तिः “यस्य पृथिवी शरीरं यस्यात्मा शरीरं तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्” इति श्रुतेरितिभावः ।
तथानेन सत्येन सत्यभूतेनाबाधितेन दृष्टान्तेन तद्विषयकप्रार्थनया नोऽस्माकमुपद्रवाः तस्य जगदात्मकत्ववत्
तद्विषयकप्रार्थनापि न मिथ्या भवितुमर्हतीति भावः ॥ ३१ ॥ * * तथा च भगवानैकात्म्यानुभावेन कृत्स्नचिद-
चिदात्मकजगदेकान्तरात्मत्वकृतभावेन विकल्परहितः । प्राकृतदेवमनुष्यादिनामरूपात्मकभेदरहितः स्वमायया स्वसङ्कल्प-
ज्ञानेन स्वयमात्मनैव स्वेच्छया न तु जीववत्कर्मणेत्यर्थः । भूषणादीन् धत्ते विभर्ति अत्र लिङ्गानि दिव्यविग्रहा आख्याः
रामकृष्णादीनि नामानि यथा भूषणादीनि सत्यान्येव विभर्ति तथा स्वविषयामपि प्रार्थनां सत्यां कृत्वा तेनैव
सत्यमानेन सत्यभूतेन मीयते प्रमीयतेऽनेनेति मानं दृष्टान्तस्तेन सर्वस्वरूपेणास्त्रपार्षदादिस्वरूपेण सर्वदा सर्वकालेषु सर्वत्र
सर्वेषु देशेषु सदा सर्वावस्थासु च पातु ॥ ३२-३३ ॥ * * एवं प्रार्थनायाः सत्यतां प्रतिज्ञाय पुनः सिंहावलोकनन्यायेन
श्रीनृसिंहं त्रातारं प्रार्थयते । विदिक्ष्विति । विदिक्ष्वान्येयादिषु दिक्षु ऐन्द्रयादिषु ऊर्ध्वायामधश्च दिशि शरीरस्यान्तर्बहिश्च
भगवन्नारसिंहः पात्वित्यनुपङ्गः । तं विशिनष्टि । स्वनेन महाट्टहासेन ध्वनिना लोकस्य स्वभक्तलोकस्य भयं प्रहापयन्नपनुदन्
स्वतेजसा प्रस्तान्याच्छादितानि समस्तानि तेजांसि सूर्यादितेजांसि येन सः “न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्” इति श्रुत्यर्थोऽ-
नेनाभिप्रेतः ॥ ३४ ॥ * * एवमिन्द्रायेदं नारायणवर्मोपदिश्यैतन्मन्त्रप्रभावेण शत्रून् विजेष्यसीति वदन्नन्यमपि तत्प्रभा-
वमाह विश्वरूप इत्याह । मधवन्निति । हे मधवन् ! इदं नारायणात्मकं वर्मं तुभ्यमाख्यातं मयेति शेषः । कथम्भूतं येन नाराय-
णवर्मणा दंशितः कवचितः अञ्जसा सुखेनैवासुरयूथपान् शत्रून्विजेष्यसि ॥ ३५ ॥ * * एतद्वर्मं धारयमाणः अनुसन्द-
धत्पुमान् यं यं भीतं पुरुषं चक्षुषा पश्यति पदा वा संस्पृशेत्स भीतः साध्वसाद्भयाद्विमुच्यते ॥ ३६ ॥ * * विद्यां नारा-
यणवर्मरूपमन्त्रविद्यां धारयतः पुंसः कुतश्चिदपि कर्हिचिदपि राजादिभ्यो व्याघ्रादिभ्यश्च भयं न विद्यते निर्भयो जायत
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ * * एतद्विद्याप्रभावसूचकं कश्चिदतिहासमाह । इमामिति साङ्ख्यिभिः । पूर्वस्मिन् काले कश्चित्कौ-
शिकगोत्रजो द्विजः इमां विद्यामधारयत् स च योगधारणया “स्वपार्ष्णिनापीड्य गुदम्” इत्यादिना द्वितीयस्कन्धोक्तया स्वशरीरं
मरुधन्वनि निरुदके देशे जहौ तयाज ॥ ३८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

“सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति श्रुतेः । भगवानेव यत्सदसद्रस्तु वस्तुतस्तन्नियामकतया तद्रूप उच्यत इति यथा सत्यम्
-“तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्” इति श्रुतिविहितत्वादव्यभिचरितेन सत्येन “द्रव्यं कर्म च कालश्च
स्वभाव जीव एव च” इत्यादिवाक्यं चशब्दगृहीतम् । एवमशब्देन “सत्येनानेन मां देवः पातु विष्णुश्चतुर्भुजः” इति स्मार-

यति ॥ ३१ ॥ * * भूषणादीनामचेतनत्वेन चेतनवत्प्रार्थितदातृत्वं कथमित्याशङ्क्य तेषु हरेस्तत्कार्यक्षमशक्तिस्वरूपेणावस्थानं यथा सत्यं तेन सत्येन हरिः पात्वित्याह । यथेति । एकात्म्यानुभावेन तत्तद्वस्तुस्थितरूपाणामेकात्मत्वापरोक्षज्ञानेन विकल्परहितः स्वगतभेदवर्जितोऽपि स्वमायया स्वरूपसामर्थ्येन स्वयमेव भूषणादिसंज्ञाः स्वाधीनत्वाच्छक्तिशब्दवाच्या धत्त इति यथा यत्सत्यं तेन सत्येन अनेन सत्ताख्यप्रमाणेन यथार्थेन सर्वज्ञत्वमपि सत्यत्वे प्रमाणमिति द्योतनाय विशेषणीकृतम् ॥ ३२ ॥ * * न कैवल्यमायुधादिष्वेव सन्निहितत्वं किन्तु सर्वत्रापीति भावेनाह । सर्वैरिति । “एक एव परो विष्णुर्भूषाहेतिध्वजेध्वजः । तत्तच्छक्तिस्वरूपेण स्वयमेव व्यवस्थितः । सत्येनानेन मां देवः पातु सर्वेश्वरो हरिः” इति । अतो भूषणादिषु विशेषतः सन्निहितत्वादुच्यत इति ज्ञातव्यम् ॥ ३३ ॥ * * मूलरूपस्य सर्वगतत्वं नावतारस्येति शङ्कां परिहरन् सर्वगतत्वं यथा सत्यं तेन सत्येन तथा नारसिंहः पात्विति तात्पर्याद्विशिष्याह । विदिक्ष्विति । प्रहापयन्निति स्वार्थे णिच् परिहरन्नित्यर्थः । स्वतेजसा प्रस्तानि अभिभूतानि समस्तानि तेजांसि सूर्यादीनि येन स तथा ॥ ३४ ॥ * * सघवन् ! धनवन् ! दंशितः कवचितः ॥ ३५ ॥ * * साध्वसाद्भ्यात् ॥ ३६-३६ ॥ * * कौशिकगोत्रे विद्यमानः । योगधारणया योगाभ्यासेन । मरुधन्वनि निर्जलप्रदेशे ॥ ३८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

यथा येन प्रकारेण ॥ ३१ ॥ * * यथेति युग्मकम् । एकात्म्यानुभावानां केवलपरमस्वरूपदृष्टिपरणां विकल्परहितः परमानन्दैकरसपरमस्वरूपतया स्फुरन्नपि यथा येन प्रकारेण स्वेषु स्वस्वामितया भजत्सु माया कृपा तथा हेतुना स्वयं विचित्रशक्तिमयेन स्वस्वरूपेणैव कारणभूतेन भूषणाद्याख्याः शक्तीः शक्तिमयाविर्भावान् धत्ते गोचरति । तेनैव विद्वदनुभवलक्षणेन सत्यप्रमाणेन तद्यदि सत्यं स्यात्तदित्यर्थः । तैरेव भूषणादिलक्षणेः सर्वैः स्वरूपैर्विचित्रस्वरूपाविर्भावेनः पातु अत एव विष्णुधर्मे बलिकृतचक्रस्तुतौ “यस्य रूपमनिर्देश्यमपि योगिभिरुक्तमैः” इत्याद्यनन्तरञ्च । भ्रमतस्तस्य चक्रस्य नाभिमध्ये महीपते । त्रैलोक्यमखिलं दैवो दृष्टवान् भूर्भुवादिकम्” इति तदेवमेव नवमे श्रीमदम्बरीषेणापि चक्रमिदं स्तुतमस्ति लिङ्गानि गरुडाकारध्वजादीनि अनेन यत् कचिदाकस्मिकत्वमिव श्रूयते तदपि श्रीभगवदाविर्भाववज्ज्ञेयम् । अत्र तृतीये “चैत्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठे” इत्यपि सहायम् । अतो द्वादशेऽपि “कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्विभर्त्यजः” इत्यादिकं विराजतत्वेनोपासनार्थमभेददृष्ट्या दर्शितमेव यथासम्भवं साक्षाच्छ्रीविग्रहगतत्वेनाप्यनुसन्धेयम् । तथाहि श्रीविष्णुपुराणे “आत्मानमस्य जगतो निर्लेपमगुणामलम् । विभर्ति कौस्तुभमणिस्वरूपं भगवान् हरिः” इति ॥ ३२-३६ ॥ * * तर्हि कथं विद्याधारिणः फलं नास्तीत्याशङ्क्याह । कुतश्चिदिति ॥ ३७-४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यत् सदसद्रूपं जगत् तद्वस्तुतो भगवानेव तस्यैव बहिरङ्गमायाशक्तिकार्यत्वात् । सत्येन शपथेनानेन इति यद्येवंभूतो भगवान् सत्यः स्यात् तदास्माकमुपद्रवा नश्यन्तु । “यदि वेदाः प्रमाणम्” इतिवत् ॥ ३१ ॥ * * ऐक्यात्म्यं चिन्मयत्वादेकस्वरूपत्वमनुभावो लक्षणं यासां तासां भूषणादीनां शक्तीनां विकल्परहितः स्वस्य तासाञ्च चिद्रूपत्वात्तेभ्यो भेदरहितोऽपि भूषणाद्याख्यास्ताः शक्तीः यथा धत्ते तथा तेनैव सत्यमानेन नः पात्वित्यन्वयः । तत्र भूषणानि कौस्तुभादीनि आयुधानि चक्रादीनि लिङ्गानि चतुर्भुजत्वादीनि आख्या नामानि यासां ताः शक्तीः स्वरूपशक्तिवृत्तीर्धत्ते । स्वमायया स्वरूपशक्त्या स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या मायाख्यया युतः “अतो मायामयं विष्णुं प्रवदन्ति मनीषिणः” इति माध्वभाष्यप्रमाणितश्रुतेः । तेनैव सत्यमानेन सत्यरूपप्रमाणेन भूषणायुधादीनि चतुर्भुजत्वादीनि च स्वरूपशक्तिमयत्वात् स्वेनाभिन्नान्येव भगवान् धत्ते इति यदि सत्यं स्यात्तदा सर्वैः “हरिर्विदध्यात्” इत्यादिमन्त्रोक्तैः स्वरूपैः सर्वत्र देशे काले च सर्वगः सन् पातु । सर्वज्ञ इत्यस्मिन् मनोगतमास्तिक्यं भगवानेव जानातीति शपथो ज्ञापितः ॥ ३२-३३ ॥ * * एवं नानास्वरूपैः स्वरक्षां समाप्यापि पुनरपि सर्वेषां प्रतिकूलानां भीषणेनैकेनैव नृसिंहस्वरूपेण स्वरक्षामन्त्रमेकमाह । विदिक्ष्विति । पात्वित्यनुषङ्गः । यद्वा । नारसिंहः नरसिंहभक्तः प्रह्लादः स्वनेन श्रीनृसिंहनामगर्जनेन स्वतेजसा प्रस्तानि समस्तानां दिग्गजविषयशस्त्रजलवाय्वरन्यादीनां तेजांसि प्रभावा येन सः ॥ ३४ ॥ * * दंशितः कवचितः ॥ ३५ ॥ * * सोऽपि साध्वसाद्भिमुच्यते किमुत देहे तद्वर्त्यमाणः ॥ ३६-३८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

यत्ते सदसच्च स्थूलं सूक्ष्मं च जडमजडं तत्सर्वं भगवानेव सर्वचेतनाचेतनस्य तदंशत्वादिना तत्पृथक्स्थितिप्रवृत्त्या-
द्यभावात् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ ऐकात्म्यं स्वस्य भगवदंशत्वेन तदनतिरिक्तत्वं तस्यानुभावोऽनुचिन्तनं येषां विकल्पो भेदः
पृथगवस्थानं तद्रहितः सत्य एव यथा स्वयं च सर्वात्मा सत्य एव यथा भूषणानि कौस्तुभादीनि आयुधानि सुदर्शनादीनि
लिङ्गानि नृसिंहादीनि आख्या ब्रह्मनारायणादीनि नामानि शक्तीः प्रकृतिकालाद्याः सत्या एव धत्ते यथा ॥ ३२ ॥ ❀ ❀
तथा तेनैव सत्यभूतेन मानेन प्रमाणेन सर्वैः स्वरूपैः स्वकीयेषु दासेषु या माया कृपा तथा नोऽस्मान् पातु ॥ ३३ ॥ ❀ ❀
एकैकस्य स्वरूपस्य नाममात्रं येन केनाप्युच्चारितं लोकस्य यस्य कस्यापि संसारभयं सदा सर्वत्र निराकरोतीति द्योतयितुं पुनरपि
नृसिंहः प्रार्थ्यते । विदिक्ष्विति । विदिक्ष्वादिषु देशेषु समन्तात्कालयोगतः सर्वेषु कालेषु इत्यर्थः । अन्तः शुचिजन्मादौ बहिर-
शुचिजन्मादौ च लोकस्य वर्णाश्रमादिनिरपेक्षस्य भयं भयमात्रं सर्वभयगर्भं संसारभयं स्वनेन हरिः इत्येवमात्रेण विभक्त्यादि-
सम्बन्धवर्जितेनापि कुतश्चिन्निर्गतेनापि प्रहापयन् विराजते इति शेषः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ वर्म कवचं येन कवचेन दंशितः
कवचितः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ साध्वसाद्रयात् ॥ ३६-३७ ॥ ❀ ❀ मरुधन्वनि निरुदके देशे ॥ ३८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

इदानीं शपथपूर्वकं रक्षां प्रार्थयते—यथा हीति त्रिभिः । वस्तुतः परमार्थतः सच्च असच्च मूर्तामूर्तं यत्तत्सर्वं जगद्भग-
वानेव न ततो भिन्नमिति । यथाहि यथार्थं चेत् हि शब्दः शास्त्रप्रसिद्धिद्योतनार्थः । शास्त्रप्रतिपादितं सत्यं चेत्तदाऽनेनैव सत्येन
नोऽस्माकं सर्वं उपद्रवा नाशं यान्तु गच्छन्वित्यन्वयः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ ऐकात्म्यस्यानुभावो भावना ध्यानं येषां तेषां विकल्पो
भेदस्तद्रहितोऽपि तथा भावनारहितानां भेददर्शिनां तु भूषणानि कौस्तुभादीनि आयुधानि सुदर्शनादीनि लिङ्गानि चतुर्भुज-
द्विभुजादिमूर्तीः आख्याः रामकृष्णादिनामानि । शक्तीः ज्ञानैश्वर्यादीनि स्वमायया स्वेच्छया स्वयमेव धत्त इति प्रतिभाति तत्तु
'यद्यद्विद्या त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्रूपः प्रणयसे सदनुग्रहाय' इत्यादिशास्त्रोक्तं यथा यथार्थं सत्यं चेत् ॥ ३० ॥ ❀ ❀
तदा तेनैव सत्यमानेन यथार्थेन प्रमाणेन सर्वैः पूर्वोक्तैरनुक्तैश्च अष्टभुजादिस्वरूपैर्नोऽस्मान् सदा सर्वत्र हरिः पात्वित्यन्वयः ।
ननु युष्मद्दुःखं कथं ज्ञास्यति ज्ञानं विना रक्षाया असम्भवादित्याशङ्क्याह—सर्वज्ञ इति । तथापि रक्षायां सामर्थ्यम् अपेक्षित-
मित्याशङ्क्याह—भगवानिति, अचिन्त्यैश्वर्यादिमान् । तथाप्येकत्र स्थितेन सर्वत्र रक्षा कथं स्यात्तत्राह—सर्वग इति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀
एवं नानास्वरूपैः स्वरक्षां सम्प्राप्य सर्वभयङ्करभीषणेन अचिन्त्यप्रभावेण श्रीनृसिंहस्वरूपेण पुनरपि रक्षां प्रार्थयते—विदिक्ष्विति ।
स्वनेन महादृहासेन सर्वलोकेभ्यो लोकशब्दवाच्यचेतनवर्गभ्यो यद्भयं तत् प्रहापयन् अपसारयन् विदिक्षु आग्नेय्यादिषु चतसृषु
दिक्षु प्राच्यादिषु ऊर्ध्वम् अधःसमन्तात् सर्वतः अन्तर्बहिश्च अस्मान् नरसिंह एव नारसिंहः पात्वित्यनुषङ्गेनान्वयः । ननु
कथमेवं कर्तुं शक्यते इत्याशङ्क्याह—स्वतेजसेति, स्वतेजसा प्रस्तानि अभिभूतानि समस्तानां तेजस्विनां ब्रह्मादीनां तेजांसि येन
सः । तत्रापि हेतुमाह—भगवानिति । यद्वा नारसिंहभक्तः प्रह्लादः स्वनेन श्रीनृसिंहनामगर्जनेन स्वतेजसा स्वप्रभावेण प्रस्तानि
समस्तानां दिग्गजविषशस्त्रजलवाय्वग्न्यादीनां तेजांसि प्रभावा येन सः । तत्र हेतुः—भगवानिति, भक्तत्वेन भगवद्भक्तैश्वर्यादि-
मानित्यर्थः । अन्यत्समानम् ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ एवं कवचमुपदिश्य तस्य फलमाह—मघवन्निति सम्बोधनेन तस्मिन्
स्वप्रीतिं सूचयति । दंशितः कवचितोऽञ्जसाऽनायासेन ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ न केवलं तव भयनिवृत्त्यर्थमेवेदमुक्तं किन्तु
सर्वस्यैव धारयतो भयनिवर्तकमिदमित्याह—एतदिति द्वयेन । स दृष्टः स्पृष्टो वा सद्यः साध्वसात् भयाद्रिमुच्यते किं
पुनर्धारकः ? ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तस्य तु राजादिभ्यः कुतश्चित्कर्हिचिदपि भयं नैव भवेत् ॥ ३५ ॥ ❀ ❀
एतद्विद्याप्रभावातिशयमितिहासेनाह—इमामिति साद्वैतैः । मरुधन्वनि निरुदके देशे । अनेन विद्यायाः क्षेत्रतीर्थानपेक्षित्वं
दर्शितम् ॥ ३६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यथेति । एकोऽलंकारादिधारणवर्जित आत्मा भगवान् मूर्तिरेकात्मा तस्य भाव ऐकात्म्यं, तस्यैवानुभावोऽखण्डं
ध्यानं येषां ते तेषां, आनखादाशिवं शुद्धभगवन्मूर्त्येकनिरीक्षकाणामित्यर्थः । स्वयं श्रीहरिः, विकल्परहितः भूषणभूषणाङ्ग-
त्वाद्भूषणजन्यविकल्पवर्जितः, यथा यथावदेव, स्वदर्शनमिति शेषः । धत्ते ददाति । धातूनामनेकार्थत्वाद्धातेर्दानार्थत्वम् ।
स्वाङ्गस्य भूषणभूषणभूतत्वाच्छुद्धकेवलस्वमूर्त्येकध्यानवतां यथाविधा भूषणादिभेदवर्जिता स्वमूर्तिः प्रियाऽस्ति तथाविधां तां,
स्वमूर्तिं प्रदर्श्य तदीक्षणजन्यं परमं सुखं ददाति इत्यर्थः । स्वमायया सालंकारस्वमूर्तीक्षकस्वभक्तभजनेच्छया, भूषणानि कटक-

कटिसूत्रादीनि च आयुधानि शङ्खचक्रादीनि च लिङ्गानि चतुर्भुजाष्टभुजत्वादीनि च आख्या रामकृष्णाद्या विद्यन्ते यासु ताः । यद्वा । भूषणायुधलिङ्गैराख्यायन्ते वर्ण्यन्ते इति तथोक्ताः शक्तीः, धत्ते । भूषणादिसहितं स्वदर्शनं तथाविधतदिच्छया ददातीत्यर्थः ॥३१॥ ❀ ❀ तेनैवेति । सर्वज्ञः सर्वज्ञतागुणयुक्तः, भगवानुक्तविधाद्यनेकैश्वर्यवान्, सर्वगः सर्वान्तरात्मा, हरिः स्वाश्रितापन्नित्तकः परमेश्वरः अस्तीति शेषः । तेनानेन सत्येन, मानेन परमार्थप्रमाणेन, सर्वैः 'यो यो यां यां तनुं भक्त' इत्युक्तरीत्या भक्तेच्छानुगुणं विवृतैरखिलैः स्वरूपैः स्वमूर्तिभिः, सदा सर्वकालं सर्वत्र सर्वेषु देशेषु नोऽस्मान् पातु ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ एवं भगवन्तं संप्रार्थ्य पुनः सिंहावलोकनन्यायेन श्रीनृसिंहं त्रातारं प्रार्थयते । विदिद्विवति । विदिद्विवाग्नेयादिदिद्वि, ऐन्द्रयादिषु दिशासु, ऊर्ध्वमूर्ध्वायां दिशि, अधोऽधस्तनायां दिशि, समन्तादुक्तानुक्तसर्वदिक्ष्वित्यर्थः । अन्तः शरीरान्तःप्रदेशे, बहिः शरीरादिबहिः-प्रदेशेषु, स्वतेजसा प्रस्तानि समाच्छादितानि समस्तानि तेजांसि सूर्यादिमहांसि येन सः, स्वनेनाट्टहासध्वनिना, लोकभयं प्रहापयन्नपनुदन्, नारसिंहः भगवान् पात्वित्यनुषङ्गः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ एवं श्रीनारायणकवचमुक्त्वा तदुपसंहरन् तत्सामर्थ्यमाह त्रिभिः । मधवन्निति । हे मधवन् येन वर्मणा, दंशितः कवचितः, अञ्जसा सुखेनैव, असुरयूथपानं शत्रून्, विजेष्यसि । तथाविधम् इदं नारायणात्मकं वर्मं तुभ्यम् आख्यातम् । यथेति शेषः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ ॥ एतदिति ॥ एतद्वर्मं, धारयमाणः अनुसंदधत् पुमांस्तु, यं यं पुरुषं चक्षुषा पश्यति, तथा पदा पादेन वापि संस्पृशेदवशोपि स्पर्शं कुर्यात्, स पुमान्, साध्यसाध्यतात्, सद्यः विमुच्यते ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ न कुतश्चिदिति । विद्यां नारायणकवचरूपमिमां विद्यां, धारयतः तस्य पुंसः, कुतश्चिदपि कर्हिचिदपि, राजानश्च दस्यवश्च प्रहादयश्च तेभ्यः, व्याघ्रादिभ्यश्च भयं न भवेत् । एतद्वारको निर्भयो जायते इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ एतद्विद्याप्रभावसूचकं कंचिदितिहासमाह साद्वैखिभिः । इमामिति । पुरा पूर्वस्मिन् काले, कौशिकः कौशिकगोत्रजः, कश्चित् द्विजः इमां विद्याम् अधारयत् । स च योगधारणया 'स्वपाणिनापीड्य गुदम्' इत्यादिद्वितीयस्कन्धोक्तरीत्या, मरुधन्वनि निरुदकदेशे, स्वाङ्गं स्वदेहं जहौ तयाज । धारयन्निति पाठे स इत्यस्य विशेषणम् ॥ ३७ ॥

भाषानुवादः

'जितना भी कार्य अथवा कारणरूप जगत् है, वह वास्तवमें भगवान् ही हैं—इस सत्यके प्रभावसे हमारे सारे उपद्रव नष्ट हो जायें ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ जो लोग ब्रह्म और आत्मा-की एकताका अनुभव कर चुके हैं, उनकी दृष्टिमें भगवान्का स्वरूप समस्त विकल्पों—भेदोंसे रहित है; फिर भी वे अपनी माया-शक्तिके द्वारा भूषण, आयुध और रूप नामक शक्तियोंको धारण करते हैं । यह बात निश्चितरूपसे सत्य है । इस कारण सर्वज्ञ, सर्वव्यापक भगवान् श्रीहरि सदा-सर्वत्र सब स्वरूपोंसे हमारी रक्षा करें ॥ ३२-३३ ॥ ❀ ❀ जो अपने भयङ्कर अट्टहाससे सब लोगोंके भयको भगा देते हैं और अपने तेजसे सबका तेज प्रस लेते हैं, वे भगवान् नृसिंह दिशा-विदिशामें, नीचे-ऊपर, बाहर-भीतर—सब ओर हमारी रक्षा करें ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ देवराज इन्द्र ! मैंने तुम्हें यह नारायणकवच सुना दिया । इस कवचसे तुम अपनेको सुरक्षित कर लो । बस, फिर तुम अनायास ही सब दैत्य-यूथपतियोंको जीत लोगे ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ इस नारायण-कवचको धारण करनेवाला पुरुष जिसको भी अपने नेत्रोंसे देख लेता अथवा पैरसे छू देता है, वह तत्काल समस्त भयोंसे मुक्त हो जाता है ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ जो इस वैष्णवी विद्याको धारण कर लेता है, उसे राजा, डाकू, प्रेत-पिशाचादि और बाध आदि हिंसक जीवोंसे कभी किसी प्रकारका भय नहीं होता ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ देवराज ! प्राचीन कालकी बात है, एक कौशिकगोत्री ब्राह्मणने इस विद्याको धारण करके योगधारणासे अपना शरीर मरुभूमिमें त्याग दिया ॥ ३८ ॥

तस्योपरि विमानेन गन्धर्वपतिरेकदा । ययौ चित्ररथः स्त्रीभिर्धृतो यत्र द्विजक्षयः ॥ ३९ ॥

गगनान्न्यपतत् सद्यः सविमानो ह्यवाकृशिराः ।

स बालखिल्यवचनादस्थीन्यादाय विस्मितः । प्रास्य प्राचीसरस्वत्यां स्नात्वा धाम स्वमन्वगात् ॥ ४० ॥

श्रीशुक उवाच

य इदं शृणुयात् काले यो धारयति चादतः । तं नमस्यन्ति भूतानि मुच्यते सर्वतो भयात् ॥ ४१ ॥

एतां विद्यामधिगतो विश्वरूपाच्छतक्रतुः । त्रैलोक्यलक्ष्मीं बुभुजे विनिर्जित्य मृधेऽसुरान् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंसां संहितायां षष्ठस्कन्धे नारायणवर्मकथनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एकदा गन्धर्वपतिः चित्ररथः स्त्रीभिः वृतः यत्र द्विजक्षयः तस्य उपरि विमानेन ययौ ॥ ३९ ॥ * * सद्यः सः सविमानः अवाक्शिराः गगनात् हि न्यपतत् विस्मितः वालखिल्यवचनात् अस्थीनि आदाय प्राचीसरस्वत्यां प्रास्य स्नात्वा अनु स्वं धाम अगात् ॥ ४० ॥ * * यः काले इदं शृणुयात् च यः आहतः धारयति तं भूतानि नमस्यन्ति सर्वतः भयात् मुच्यते ॥ ४१ ॥ * * शतक्रतुः विश्वरूपात् एतां विद्यां अधिगतः असुरान् मृधे विनिर्जित्य त्रैलोक्यलक्ष्मीं बुभुजे ॥ ४२ ॥

इत्यष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

यत्र द्विजस्य क्षयो देहत्यागस्तस्योपरि ॥ ३९ ॥ * * सद्यस्तत्क्षणादेव गगनान्यपतत् पाठांतरे अंगनाभिः सह । वालखिल्योपदेशात्तस्यास्थीनि प्रास्य प्रक्षिप्य विस्मितः सन् स्वं धाम गन्धर्वलोकं जगाम ॥ ४०-४१ ॥ * * अधिगतः प्राप्तः सन् ॥ ४२ ॥

इति श्रीभागवतमं षष्ठस्कन्धे टीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तस्येति यत्रेति पदेनान्वेति ॥ ३९ ॥ * * सांगन इति पाठे । अवाक्शिरा अधःशिराः । विमानपतितेन गन्धर्वेण प्रार्थितैर्वालखिल्यैरुक्तमत्र कौशिकद्विजास्थीनि सति तानि पृथूदकक्षेत्रे प्राचीसरस्वत्यां प्रक्षिप्य तत्र स्नाहि च ततः स्वां गतिमवाप्स्यसीति तच्छ्रुत्वा स तथा कृतवान् ॥ ४० ॥ * * आहतो धारयति सर्वदा जपेन धारयति तं श्रोतारमध्येतारश्च ॥ ४१ ॥ * * ननु यत्फलम् 'एतद्वारयमाण' इत्यादिनोक्तं तत्कृतो नास्तीति चेदत्रेदमवधेयम्—गुरुशिष्ययोर्मिथो योग्यतावैकल्याद्योग्यत्वेऽपि "नासंवत्सरवासिने ब्रूयात्" इति श्रुतेर्गुरुकुलवासापूर्त्या गुरुप्रसादाभावेन वा लोकापकारादिना वा गुरोः प्राप्ता शिष्यस्य यथोक्तफलदा न स्यात् । तदुक्तं तीर्थेन "गुरुशिष्ययोरयोग्यत्वाद्गुरुवृत्तेरपूर्तिः । अप्रसादाद् गुरोर्विद्या न यथोक्तफलप्रदा" इति तर्हि गुरुपदेशमंतरेण यथा लिखितपाठादिना प्राप्ता फलदा स्यादिति चेन्न 'गुरोः प्राप्ता फलप्रदा' इत्युक्तेस्तत्रापि प्रसन्नाद् गुरोः प्राप्तैव फलदेति तत्त्वम् "सुप्रसन्नगुरोर्दत्ता या विद्याभीष्टदा हि सा" इति स्मृतेः । "अन्येनैव प्रोक्ता मुज्ञानाय प्रेष्टा" इति काठकश्रुतेः । "यदृच्छया श्रुतं वापि च्छन्नेनाथ च्छलेन वा । पत्रे स्थितं वा गाथायां वर्जयेत्तदनर्थवत्" इति ब्रह्मवैवर्तकेश्च । तथा च विधिवैकल्यादेव फलवैकल्यमिति यथोक्तश्रद्धादिसत्त्वे फलस्यावश्यंभावित्वनियमादित्यलम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे षष्ठस्कन्धेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तस्येति । एकदा स्त्रीभिर्वृतश्चित्ररथो नाम गन्धर्वपतिः यत्र द्विजस्य क्षयः देहत्यागस्तस्योपरि विमानेन ययौ ॥ ३९ ॥ * * गगनादिति अर्द्धम् । तस्य स्थानस्योल्लङ्घनात् सद्यस्तत्क्षणेनैव सविमानोऽवाक्शिराः अधःशिरा गगनान्यपतत् ॥ ३९ ॥ * * स इति । अस्यास्थीनि सरस्वत्यां क्षिप्यतस्तामितो गन्तुं शक्यसि नान्यथेति वालखिल्यानां ऋषीणां वचनात्स चित्ररथः तस्यास्थीन्यादाय प्राचीनसरस्वत्यां पूर्ववाहिन्यां सरस्वत्याम् । पुंवद्भावाभाव आर्षः । प्रास्य प्रक्षिप्य तत्र स्नात्वा च तत्प्रभावेण विस्मितः सन् स्वं धाम गन्धर्वलोकमन्वगात् जगाम । अन्यथा गन्तुं नापारयिष्यदिति ॥ ३९ ॥ * * य इति । काले यस्मिन् कस्मिन्नपि काले भयकाले च स्पष्टमन्यत् ॥ ४० ॥ * * एतामिति । विश्वरूपादधिगतः प्राप्तः सन् स्पष्टमन्यत् ॥ ४१ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायः षष्ठ्याष्टमेऽध्याये व्यधादिमाम् ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

तस्य त्यक्तस्य देहस्योपरिष्ठाच्चित्ररथाख्यः कश्चिद्गन्धर्वाणां पतिः स्त्रीभिः परिवृतः विमानेन कदाचिद्ययौ यत्र द्विजस्य क्षयो देहत्यागस्तत्र चित्ररथो विमानसहितो गगनादवाक्शिरो अधोमुखः सद्यो न्यपतत् । पुनरुत्थाय वालखिल्यस्य ऋषेः वचनात्कौशिकस्यास्थीन्यादिशल्यानि गृहीत्वा प्राचीसरस्वत्यां नद्यां प्रास्य प्रक्षिप्य स्नात्वा विस्मितः अहो एतद्विद्याप्रभाव ईदृश इति विस्मितः । स्वं धाम स्थानमन्वगादिति ॥ ३९-४० ॥ * * एवंविधानेकप्रभावशालिनो वर्मणः श्रवणधारणाभ्यां न कुतश्चिद्भयं भवतीष्टप्राप्तिश्च भवतीत्याह मुनिः । य इति द्वाभ्याम् । यः पुमानिदं वर्म काले शृणुयाद्यश्चादृतः कर्तैरिक्तः आदरयुक्तः धारयति वा तं सर्वाणि भूतानि कृष्माण्डादीनि न पश्यन्ति सर्वतो भयान्मुच्यते ॥ ४१ ॥ * * शतक्रतुरिन्द्रो विश्वरूपादेतां विद्यामधिगतः प्राप्तः सन् मृधे युद्धेऽसुरान्दानवान् विजित्य निर्जित्य त्रैलोक्यलक्ष्मीं बुभुजे अनु-वभूव ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

द्विजक्षयः द्विजमरणम् ॥ ३६ ॥ * * प्रास्य निरस्य ॥ ४०-४१ ॥ * * एतद्वारयमाण इत्यादिना यत् फलमुच्यते तस्य कस्माद्वैलक्षण्यदर्शनमिति चेदुच्यते गुरुशिष्ययोर्मिथो योग्यतावैकल्यात् योग्यत्वेऽपि “नासन्वत्सरवासिने प्रब्रूयात्” इति विधेर्गुरुकुलवासापूर्त्या गुरुप्रसादाभावेन लोकोपकारादिना वा गुरोः प्राप्ता विद्या शिष्यस्य यथोक्तफलदा न स्यात् । गुरुशिष्ययोरयोग्यत्वाद्गुरुवृत्तेरपूर्तिः । अप्रसादाद्गुरोर्विद्या न यथोक्तफलप्रदा । इत्युक्तेः तर्हि गुरुपदेशमन्तरेण यथालिखितपाठादिना प्राप्ता फलदा स्यादिति चेन्न । गुरोः प्राप्ताया फलप्रदत्वात् “विद्या कर्माणि च सदा गुरोः प्राप्ताः फलप्रदाः । अन्यथा नैव फलदाः” इत्युक्तेः तस्मात्प्रसन्नगुरुदत्ता यथोक्तफलदा इति मन्तव्यम् “प्रसन्नोक्ताः फलप्रदाः” इति वचनात् । अत उक्तफलसाकल्यादृष्ट्या नाश्रद्धेयमिति भावः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

द्विजस्य क्षयो देहत्यागः ॥ ३९ ॥ * * प्राचीसरस्वत्यामिति पुंवद्भावाभाव आर्षः । स्वं धाम सविमानोऽन्यथा गन्तुं नैवापारयिष्यदिति भावः ॥ ४०-४२ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । षष्ठेऽयमष्टमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

द्विजस्य कौशिकस्य क्षयो देहत्यागः ॥ ३९ ॥ * * वालखिल्यस्य वचनादाज्ञातः प्रास्य प्रक्षिप्य स्वं धाम गन्धर्वलोकम् ॥ ४०-४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे अष्टमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

यत्र द्विजस्य क्षयो देहत्यागस्तस्योपरि ययावित्यन्वयः ॥ ३७ ॥ * * तस्य स्थानस्योलङ्घनात् सद्यस्तत्क्षणमेव सविमानोऽवाक्शिरोः अधश्शिरो गगनान्यपतदित्यन्वयः । हि शब्दो निश्चये । नात्र सन्देहः कर्तव्यः । स चित्ररथो वालखिल्यानामृषीणां वचनात् एवं त्वमितो गन्तुं शक्यसि नान्यथेत्युपदेशात् तस्यास्थीन्यादाय प्राचीसरस्वत्यां पूर्ववाहिण्यां सरस्वत्यां प्रास्य प्रक्षिप्य तत्र स्नात्वा च तत्प्रभावे विस्मितः सन् स्वं धाम गन्धर्वलोकमन्वगात् जगाम ॥ ३८ ॥ * * एवं कवचधारण-मर्यादया धारयतः फलमुक्त्वा साधारणेन आदरपूर्वकश्रवणकीर्तनकर्तुं रपि फलमाह—य इदमिति । काले यस्मिन्नपि काले भय-काले च ॥ ३९ ॥ * * प्रभोत्तरमुपसंहरति—एतामिति । यथाऽऽततायिन इति प्रकारप्रभस्याप्युत्तरं मृधे युद्धे इत्युक्त्या

युद्धस्य प्रकारः प्रसिद्ध एवेति सूचितम् । विश्वरूपादधिगतः प्राप्तः सन्नित्यनेन तपआदियुक्तेन भगवदनुगृहीतेनोपदिष्टं तथाविधेन गृहीतमेवेदं सफलं भवति नान्यथा लिखितपाठादिना गृहीतमितीदानीं प्रायशः तत्प्रकारासम्भवाद्यथोक्तफलादर्शनेऽपि नाश्रद्धेयं तथापि नाममाहात्म्योक्तफले तु न सन्देह इति सूचितम् ॥ ४० ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता तत्र षष्ठेऽस्मिन् स्कन्धे रूपनिरूपणे । अष्टमो विवृतोः श्रीमद्भक्तनारायणात्मकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तस्योपरीति । यत्र द्विजक्षयः ब्राह्मणस्य देहत्यागः, अभूत्, तस्य उपर्यन्तरित्ते, एकदा विमानेन गन्धर्वपतिः चित्ररथः स्त्रीभिः वृतः सन्, ययौ गतवान् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ गगनादिति । सः चित्ररथः, सद्यः सविमानः अवाकृशिराः सन्, गगनात् न्यपतत् । स चित्ररथः, बालखिल्यवचनाद्बालखिल्यमुनेरुपदेशात्, अस्थीनि आदाय गृहीत्वा, द्विजस्येति शेषः । प्राचो प्राग्वाहिनी या सरस्वती तस्यां नद्यां, प्रास्य प्रक्षिप्य, स्नात्वा विस्मितः सन् अहो एतद्विद्याप्रभाव ईदृश इति विस्मयाविष्टः सन्, स्वं धाम स्थानं, अन्वगात् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ एवंविधानेकप्रभावशालिनो वर्मणः श्रवणधारणाभ्यां न कुतश्चिद्भयं भवति प्रत्युतेष्टप्राप्तिश्च भवतीत्याह मुनिः । य इति द्वाभ्याम् । य इति । यः पुमान्, काले भयागमनावसरे, इदं वर्म, आहतः शृणुयात् । धारयति च, तं पुमांसं भूतानि नमस्यन्ति । सर्वतो भयात् मुच्यते च ॥ ४० ॥ ❀ ❀ एतामिति । शतक्रतुरिन्द्रः, विश्वरूपात् एतां विद्यां, अधिगतः संप्राप्तः सन्, मृधे युद्धे, असुरान् दानवान्, विनिर्जित्य, त्रैलोक्यलक्ष्मीं बुभुजे अनुबभूव ॥ ४१ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-
यामन्वयार्थावबोधिण्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां षष्ठस्कन्धेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

जहाँ उस ब्राह्मणका शरीर पड़ा था, उसके ऊपरसे एक दिन गन्धर्वराज चित्ररथ अपनी स्त्रियोंके साथ विमानपर बैठकर निकले ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ वहाँ आते ही वे नीचेकी ओर सिर किये विमानसहित आकाशसे पृथ्वी-पर गिर पड़े । इस घटना से उनके आश्चर्यकी सीमा न रही । जब उन्हें बालखिल्य मुनियोंने बतलाया कि यह नारायणकवच धारण करनेका प्रभाव है, तब उन्होंने उस ब्राह्मण देवताकी हड्डियोंको ले जाकर पूर्ववाहिनी सरस्वती नदीमें प्रवाहित कर दिया और फिर स्नान करके वे अपने लोकको गये ॥ ४० ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! जो पुरुष इस नारायण-कवचको समयपर सुनता है और जो आदरपूर्वक इसे धारण करता है, उसके सामने सभी प्राणी आदरसे झुक जाते हैं और वह सब प्रकारके भयोंसे मुक्त हो जाता है ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! शतक्रतु इन्द्रने आचार्य विश्वरूपजीसे यह वैष्णवी-विद्या प्राप्त करके रणभूमिमें असुरोंको जीत लिया और वे त्रैलोक्यलक्ष्मीका उपभोग करने लगे ॥ ४२ ॥

इत्यष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

तस्यासन् विश्वरूपस्य शिरांसि त्रीणि भारत । सोमपीथं सुरापीथमन्नादमिति शुश्रुम ॥ १ ॥
 स वै बर्हिषि देवेभ्यो भागं प्रत्यक्षमुच्चकैः । अवदद् यस्य पितरो देवाः सप्रश्रयं नृप ॥ २ ॥
 स एव हि ददौ भागं परोक्षमसुरान् प्रति । यजमानोऽवहद् भागं मातस्नेहवशानुगः ॥ ३ ॥
 तद् देवहेलनं तस्य धर्मालीकं सुरेश्वरः । आलक्ष्य तरसा भीतस्तच्छीर्षाण्यच्छिनद् रुषा ॥ ४ ॥
 सोमपीथं तु यत् तस्य शिरासीत् कपिञ्जलः । कलविङ्कः सुरापीथमन्नादं यत् स तित्तिरिः ॥ ५ ॥
 ब्रह्महत्यामञ्जलिना जग्राह यदपीश्वरः ।
 संवत्सरान्ते तदघं भूतानां स विशुद्धये । भूम्यम्बुद्रुमयोषिद्भ्यश्चतुर्धा व्यभजद्वरिः ॥ ६ ॥
 भूमिस्तुरीयं जग्राह खातपूरवरेण वै । ईरिणं ब्रह्महत्याया रूपं भूमौ प्रदृश्यते ॥ ७ ॥
 तुर्यं छेदविरोहेण वरेण जगृहुर्दुर्माः । तेषां निर्यासरूपेण ब्रह्महत्या प्रदृश्यते ॥ ८ ॥
 शश्वत्कामवरेणाहस्तुरीयं जगृहुः स्त्रियः । रजोरूपेण तास्वंहो मासि मासि प्रदृश्यते ॥ ९ ॥
 द्रव्यभूयोवरेणापस्तुरीयं जगृहुर्मलम् । तासु बुद्बुदफेनाभ्यां दृष्टं तद्वरति क्षिपन् ॥ १० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—भारत तस्य विश्वरूपस्य सोमपीथं सुरापीथम् अन्नादं त्रीणि शिरांसि आसन् इति शुश्रुम ॥ १ ॥ ❀ ❀
 नृप देवाः यस्य पितरः देवेभ्यः सः बर्हिषि प्रत्यक्षम् उच्चकैः भागं सप्रश्रयं वै अवदत् ॥ २ ॥ ❀ ❀ सः एव असुरान् प्रति हि
 परोक्षं भागं ददौ मातस्नेहवशानुगः यजमानः भागम् अवहत् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ सुरेश्वरः तस्य धर्मालीकं तत् देवहेलनम् आलक्ष्य
 भीतः तरसा रुषा तच्छीर्षाणि अच्छिनत् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ तस्य यत् तु सोमपीथं शिरः कपिञ्जलः आसीत् सुरापीथं कलविङ्कः
 यत् अन्नादं सः तित्तिरिः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ यत् अपि ईश्वरः अञ्जलिना ब्रह्महत्यां जग्राह सः हरिः भूतानां विशुद्धये संवत्स-
 रान्ते तदघं भूम्यम्बुद्रुमयोषिद्भ्यः चतुर्धा व्यभजत् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ भूमिः खातपूरवरेण वै तुरीयं जग्राह भूमौ ईरिणं
 ब्रह्महत्यायाः रूपं प्रदृश्यते ॥ ७ ॥ ❀ ❀ दुर्माः छेदविरोहेण वरेण तुर्यं जगृहुः ब्रह्महत्या तेषां निर्यासरूपेण प्रदृश-
 यते ॥ ८ ॥ ❀ ❀ स्त्रियः शश्वत्कामवरेण तुरीयम् अंहः जगृहुः अंहः तासु मासिमासि रजोरूपेण प्रदृश्यते ॥ ९ ॥ ❀ ❀
 द्रव्यभूयोवरेण आपः तुरीयं मलं जगृहुः तासु बुद्बुदफेनाभ्यां दृष्टं क्षिपन् तत् हरति ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

नवमे विश्वरूपे तु हते शक्रेण कोपतः । त्वष्ट्रा चोत्पादिते वृत्रे भीतैर्देवैर्हरेः स्तुतिः ॥ १ ॥

सोमस्य पीथं पानं यस्मिन् एवं सुरापीथम् । अन्नमत्तीत्यन्नादम् । “अत्र विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत्”
 इत्यादिश्रुतिरनुसंधेया ॥ १ ॥ ❀ ❀ तस्यासुरपक्षपातमाह । स वा इति द्वाभ्याम् । प्रत्यक्षं प्रकटं यथा भवति तथा
 सविनयं देवेभ्यो हविर्भागमिन्द्रायेदमग्नय इदमित्युच्चैरवदत् । अत्र हेतुः । यस्य पितरो देवाः सः ॥ २ ॥ ❀ ❀ असुरेभ्यस्तु

१. प्रा० पा०—बादरायणिरुवाच । २. प्रा० पा०—भीतः शीर्षाण्यस्याच्छिनद् । ३. प्रा० पा०—यदपीश्वरः । ४. प्रा० पा०—
 द्रव्यभूयोवरेण । ५. प्रा० पा०—तद्वरतिक्षिपन् ।

परोक्षं गुप्तभागं ददौ । तदेवाह । देवान्यजमानोऽसावसुरान्प्रति भागमवहत् केनाप्युपायेन प्रापयामास । यतो मातृस्नेहवशेनासुराननुगच्छति ॥ ३-५ ॥ * * तां वारयितुं समर्थस्तथापि जग्राह । संवत्सरं तथैव स्थित्वा संवत्सरांते भूताक्रोशभीतः सन् भूतानां मध्ये विशुद्धये । लोकापवादपरिहाराय स हरिरिन्द्रो भूम्यादिभ्यस्तदधं व्यभजद्विभज्य ददावित्यन्वयः ॥ ६ ॥ * * तुरीयं चतुर्थं भागम् । स्वातस्य गर्तस्य पूरः पूरणं तेन वरेण यदि स्वातपूरणं स्वत एव भविष्यति तर्हि प्रहीष्यामीत्येवं भाषाबंधेन जग्राहेत्यर्थः । ईरणमूषरम् । अत एवोषरेऽध्ययनादि निषिद्धयते ॥ ७ ॥ * * छेदे सति पुनर्विरोहः प्ररोहो भवत्विति वरेण । निर्यासरूपेण ब्रह्महत्याया दृष्टत्वान्निर्यासो न भक्ष्यः ॥ ८ ॥ * * शश्वत्कामवरेण कामः संभोगः यावत्प्रसवं गर्भानुपघातेनैव संभोगवरेण । रज इति । अत एव रजोदर्शने तत्संगादि न कार्यम् ॥ ९ ॥ * * द्रव्यभूयोवरेण यस्मिन्द्रव्ये क्षीरादावापो मिश्रा भवेयुस्तस्य भूयस्त्वमाधिक्यं तन्मयत्वेन स्यादिति वरेण । यद्वा स्वस्यैव उद्धरणेपि निर्झरोद्गमादिना भूयस्त्ववरेण । द्रवभूय इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । यद्वा द्रवभूयस्त्वं सांसिद्धिकद्रवत्वं तेन वरेण । अस्य विभागस्य “विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः” इत्यस्यां श्रुतावुक्तेः । तद्विभागफलमाह । तत्पापं हरति निराकरोति । कः क्षिपन् । बुद्बुदादि जलाद्बहिः प्रक्षिपन्नित्यर्थः । यद्वा क्षिपन् जलं पापं हरत्याहरति गृह्णातीत्यर्थः । अयं च “यस्मादापो न परिचक्ष्याः” इत्यादिश्रुत्यर्थ उक्तः । पाठांतरे हरिकिल्बिषमिद्रपापम् ॥ १० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

त्वष्ट्रा कोपतः कोपेन (१) त्वाष्ट्रः त्वष्टुः पुत्र इति श्रुतिपदार्थः । अनुसंधेया योज्या भारतेति । शुद्धवंशोद्भूतत्वादपृष्ठमपि त्वां विश्वरूपचरितं श्रावयिष्यामीति भावः ॥ १ ॥ * * बर्हिषि यज्ञे “बर्हिर्यज्ञे नृपे देवे हस्तमात्रकुशेऽपि च” इति धरणिः । स विश्वरूपः । अत्रोच्चैः कथने । नृपेति । शृणु राजा स्वभावं सौजन्यपरित्यागलक्षणमिति भावः ॥ २ ॥ * * दत्त्वा च केनाप्युपायेन प्रापयामासेति भावः । तत्र हेतुः—मातृस्नेह इति ॥ ३ ॥ * * देवानां हेलनमवज्ञानलक्षणम् । धर्मेऽलीकं कपटमसुरभागदानरूपम् । भीतः मंत्रदत्तभागेन बलवृद्धिं विचार्य त्रस्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥ कपिजलः पारावतः । कल्विकश्चटकः । “कल्विकः पुमान् ग्रामचटके च कलिंगके” इति । तित्तिरिः प्रसिद्धः ॥ ५ ॥ * * आकस्मिकाभ्यां क्रोधभयाभ्यां तं हत्वैवाहो हंत महापापं बुद्धिपूर्वकमेवाकरवं महानीचो न जाने कुत्र वा नरके पतिष्यामि तदेतत्समुचितं फलं शीघ्रमेव लभेयेत्यनुतापपुंजे निमज्जेत्याह—ब्रह्मेति । स्वतेजसा मां ज्वालयेति भावः । यद्यतः । अधि अधिकृतभक्त ईश्वरविभूतिरूपस्तस्मात्कथमेवं विकर्मणोनुतापं न कुर्यादिति भावः । अधीश्वर इति पाठेऽयमर्थः । संदर्भस्तु—तादृशपापस्य तादृशेनाप्यपहरणीयत्वमाह । एवमनुतापेन क्षीणपापवेगः संवत्सरपर्यंतं तथैव विगीत एव स्थित्वा तदन्ते भूतानां स्वदेहस्थपृथिव्यमेजोवायूनां ब्रह्महत्यैवापवित्रीकृतानां विशुद्धये तदधं चतुर्धा व्यभजत् । आकाशस्यापावित्र्यासंभवात् चतुर्णामेव भूतानां शुद्धये चतुर्द्धेति न्यायः । तेनांतःकरणगतमधं तु सूक्ष्मरूपेण तस्थावेव । यदेव बीजं पुनरपि वृत्रवधेन ब्रह्महत्यां जनयिष्यतीति भावः ॥ ६ ॥ इत्यर्थ इति । यद्यपि वृष्ट्यादिना मृत्तिकापातेन स्वयमेव पूरणं भविष्यति तथापि वरेण स्वतो वृद्धयापीति भावः ॥ ७ ॥ * * ऊषरं क्षारमृत्तिकावत्स्थलम् । अत एवोषरस्य ब्रह्महत्याधिष्ठानत्वादेव ॥ ८ ॥ * * निर्यासो वृक्षच्युतोतीवचिक्कणद्रवविशेषः । ‘निर्यासान्वर्ज्येत्सर्वान्’ इति स्मृतेरभक्ष्य इत्यर्थः । शश्वत्कामा बहुसंभोगेऽप्यलंबुद्धयभावः । गर्भवत्या अपि गर्भानुपकारकसंभोगश्च । अत एव रजसि ब्रह्महत्यायाः स्थितत्वादेव स्त्रीसंगो न कार्यः ॥ ९ ॥ * * न केवलं जलमिश्रण एव भूयस्त्वमन्येषां दध्यादीनां मिश्रणेऽपि भूयस्त्वस्य संभवादिति चेदत्राह—यद्वेति । निर्झरोद्गमादिना प्रसवणादिना द्रवभूयस्त्वशब्दस्य प्रसिद्धार्थमादायाह—यद्वेति । अस्य चतुर्धा ब्रह्महत्याविभागस्य । श्रुतिश्चैवं संहितायां द्रष्टव्या । संदर्भस्तु—द्रव्यशब्देनात्र द्रव एवोच्यते भावे कृत्प्रयोगात् । स्वार्थं तद्वितान्तो वा । मिश्रा इति । इतः पूर्वं मिश्रा एव नो भवेयुरिति गम्यते । निर्झरोद्गमेति । इतः पूर्वं निर्झरोद्गमादिकमपि नेति गम्यते । सांसिद्धिकद्रवत्वमिति । इतः पूर्वं किञ्चिद्धनमासीदिति गम्यते । इत्यर्थ इति । जलार्थं बुद्बुदादिकमपाकृत्यैव जलं स्वीकरोति न तु बुद्बुदादिसहितमिति । यदि च तद्युक्ता अपः कश्चिद्गृह्णाति तदा स पापमेव हरतीति भावः । ‘क्षेपणं निन्दनम्’ इति कोशादाह—यद्वेति । क्षिपन् जलनिंदां कुर्वन् । इत्यर्थ इति । जलनिन्दको जलब्रह्महत्यां गृह्णातीति भावः । अयञ्च श्रुत्यर्थ उक्त इति । यतोऽपां निन्दकस्य पापावामिस्तस्मादापो जलानि न परिचक्ष्या निंदा इति श्रुतिपदार्थः । पाठांतरे ‘दृष्टं तद्वरिकिल्बिषम्’ इति पाठे ॥ १० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

नवमे विश्वरूपस्य वधो वृत्रस्य चोद्भवः । देवैर्हरेः स्तुतिस्तत्र श्लोकाः सार्द्धाः शेषवः (५५॥)
उवाचषट्कं (६) * * पादोना स्याद् द्रव्यशीतिरनुष्टुभाम् (८१॥) ॥ ९ ॥ * * तस्येति । हे भारत

तस्य विश्वरूपस्य त्रीणि शिरांसि आसन् । सोमस्य पीथं पानं यस्मिंस्तत् एवं सुरापीथम् अन्नमत्तीत्यन्नादम् इति वयं शुश्रुम ॥ १ ॥ * * स वा इति । हे नृप ! यस्य देवाः पितरः स वै विश्वरूपो बर्हिषि यज्ञे प्रत्यक्षं प्रकटं सप्रश्रयं सविनयं च यथा भवति तथा देवेभ्यो हविर्भागमिन्द्रायेदमग्नये इदमित्युच्चकैरवदत् उच्चारयन्ददौ ॥ २ ॥ * * स इति । मातु रचनाया दैत्येषु स्नेहेन तद्वशमनुगच्छतीति स एव विश्वरूपः देवान् यजमानोऽप्यसुरान्प्रति तु देवानां दृष्टिं वञ्चयित्वा परोक्षं गुप्तं यथा भवति तथा भागम् अवहत् प्रावयत् ॥ ३ ॥ * * तदिति । तत् असुरेभ्यो हविर्दानलक्षणं तस्य विश्वरूपस्य देवहेलनं देवापराधं धर्मेऽलीकं कपटं चालक्ष्य ज्ञात्वा सुरेश्वर इन्द्र एवमयमसुरान् वर्द्धयित्वाऽऽमान् घातयिष्यतीति भीतो रुषा क्रोधेन तरसा वेगेन तस्य शीर्षाण्यच्छिन्त ॥ ४ ॥ * * सोमपीथमिति । यत्तस्य शिरः सोमपीथं तत्कपिञ्जलः पक्षी आसीत् एवमन्यदपि ॥ ५ ॥ * * ब्रह्मेति अर्द्धम् । यदपि यद्यपि इन्द्र ईश्वरस्त्रिलोकधीश्वरस्तथापि ब्रह्महत्यायाः प्राबल्यात्तानञ्जलिना हस्तद्वयेन यातत्वात्तेनैव जग्राह स्वयमनुतापं चकारेत्यर्थः संवत्सरेति । एवमनुतापेन क्षीण-पापवेगः संवत्सरपर्यन्तं तथैव विगीतः स्थित्वा तदन्ते भूतानां स्वशरीरारम्भकमहाभूतानां शुद्धये । यद्वा प्राणिनां मध्ये स्वविशुद्धये अपवादपरिहाराय तदयं ह्यारूपं पापं भूम्यादिभ्यश्चतुर्धा व्यभजद्विभज्य ददौ । आकाशस्य अपावित्र्यासंभवाच्चतुर्धा विभागः । अन्तःकरणगतमघं तु सूक्ष्मरूपेण स्थितमेव तदेव पुनरपि वृत्रवधेन ब्रह्महत्यां जनयिष्यति ॥ ६ ॥ * * भूमि-रिति । खातस्य गर्तस्य पूरः पूरणं तेन वरेण यदि खातस्य पूरणं स्वत एव भविष्यति तर्हि ह्यां प्रहीष्यामीति भाषाबन्धरूपेणैव ब्रह्महत्यायास्तुरीयं रूपं चतुर्थभागं भूमिर्जग्राह । भूमौ यदीरिणमूषरं प्रदृश्यते तद्ब्रह्महत्यारूपमेवेति ज्ञेयम् । अत एवोपरिऽध्यय-नादिशुभक्रियानिषेधः ॥ ७ ॥ * * तुर्यमिति । छेदे सति विरोहः पुनः प्ररोहो भवत्विति वरेण तुर्यं ब्रह्महत्यायाश्चतुर्थं भागं द्रुमा जगृहुः तेषामिति स्पष्टम् । अतो निर्यासभक्षणनिषेधः ॥ ८ ॥ * * शश्वदिति । शश्वत्कामवरेण नित्यबहु-संभोगेऽपि अलंबुद्धयभावः गर्भवत्या अपि संभोगे गर्भानुपघातश्च तद्रूपेण वरेणाहस्तुरीयं पापस्य चतुर्थं भागं स्त्रियो जगृहुः । तासु रजोरूपेण मासि मासि तत्प्रदृश्यते । तथा च रजोदर्शने स्त्रीस्पर्शादि न कार्यम् ॥ ९ ॥ * * द्रव्येति । द्रव्यस्य भूयः आधिक्यं यत्र द्रव्ये क्षीरादावापो मिश्रा भवेयुस्तस्याधिक्यं स्यादिति वरेण । यद्वा । द्रव्याणां मध्ये स्वस्य कृपादाबुद्धतस्यापि भूयस्त्वं निर्झरोद्गमादिना पुनर्वृद्धिस्तेन वरेण तुरीयं मलं पापमापो जगृहुः । द्रवभूय इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । यद्वा । द्रवभूयः सांसिद्धिकं द्रवत्वं तेन वरेण तत्पापं बुद्बुदफेनाभ्यां तासु दृष्टम् । अत एतदभिज्ञस्तद्बुद्बुदादि क्षिपन् दूरीकुर्वन्नपो हरति आहरति । बुद्बुदादिसहिताहरणे तु पापमेवाहरति । दृष्टं तद्विरिकिलिबषमिति पाठे इन्द्रपापमित्यर्थः ॥ १० ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं देवैः पुरोहितत्वेन वृत्तस्तत्प्रियं कुर्वन्नपि विश्वरूपोऽसुरपक्षपातं “यदि क्षमिष्यध्वमुतास्य कर्म” इति ब्रह्मणा सूचित-मकरोदिति वक्तुमुपक्रमते मुनिः । तस्येति । तस्य विश्वरूपस्य हे भारत ! त्रीणि शिरांस्त्यासन् बभूवुः । तत्रैकं शिरः सोमपीथं सोमपीथाख्यं सोमस्य पीथः पानं यस्य सोमं पिबतीति वा सोमपीथमित्यन्वर्थं नाम । तथा सुरापीथमन्यच्छिरः । अन्नमत्ती-त्यन्नादमिति तृतीयं शिर इति शुश्रुम । वेदे इति शेषः । तथा च श्रुतिः “विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत्स्वस्त्रीयोऽ-सुराणां तस्य त्रीणि शीर्षाण्यासन् सोमपानं सुरापानमन्नादम्” इति ॥ १ ॥ * * स विश्वरूपो बर्हिषि यज्ञे प्रत्यक्षं प्रकटं यथा भवति तथा सविनयं देवेभ्यो हविर्भागमिन्द्रायेदमग्नये इदमित्युच्चैरवदत् । तस्य हेतुः । यस्य विश्वरूपस्य पितरो देवाः ॥ २ ॥ * * स विश्वरूप एवासुरान्प्रति परोक्षं यथा तथा भागं ददौ । तदेवाह । देवान् यजमानोऽसौ विश्वरूपो मातृप्रयुक्तो यः स्नेहो मातुलेषु तद्वशं गतः असुरान्प्रति भागमवहत्प्रापयत् ॥ ३ ॥ * * तद्विश्वरूपस्य देववञ्चनात्मक-मलीकं कपटं कर्मालक्ष्य ज्ञात्वा सुरेश्वर इन्द्रस्तरसा आशु भीतस्तस्य विश्वरूपस्य शीर्षाणि शिरांसि क्रोधेनाच्छिन्नचिच्छेद ॥ ४ ॥ * * तस्य यत्सोमपीथाख्यं छिन्नं शिरस्तत्कपिञ्जलः पक्षिविशेषः आसीत् । सुरापीथाख्यं तु कलविट्काख्यः पक्षी आसीत् । यदन्नादाख्यं तत्तित्तिरिः पक्षी आसीत् ॥ ५ ॥ * * यदपि, यद्यपीश्वरः ब्रह्महत्यां वारयितुं समर्थोऽपि ब्रह्महत्यां तन्मूर्तिभूतं पापमञ्जलिना जग्राह । स हरिः इन्द्रः वत्सरपर्यन्ते हे ब्रह्मन्निति सम्बोधयतां भूतानां जनानां मध्ये आत्मनो विशुद्धये भूता-क्रोशनिवृत्तये । भूताशंसाविशुद्धय इति पाठान्तरं तत्राप्ययमेवार्थः । भूम्यादिभ्यस्तत्पापं चतुर्धा व्यभजत् । चतुर्धा विभज्य भूम्यादिषु चतुर्वर्कैकं भागं निहितवानित्यर्थः ॥ ६ ॥ * * तत्र ब्रह्महत्यायास्तुरीयं चतुर्थं भागं भूमिः खातपूरवरेण जग्राह खातस्य गर्तस्य पूरः पूरणं तेन वरेण । यदि मे खातः स्यात्तर्हि स्वत एव पूरणं भवत्विति एवरूपेण वरग्रहणपूर्वकं जग्राहेत्यर्थः । भूम्या यद् ब्रह्महत्याया रूपं तदीरिणमूषरम् ऊषररूपेण दृश्यते इत्यर्थः ॥ ७ ॥ * * यथा ब्रह्महत्यायाश्चतुर्थमंशं द्रुमाश्छेद-रोहेण वरेण जगृहुः । छिन्नप्रदेशस्य पुनः प्ररोहणरूपेण वरेणेत्यर्थः । तेषु दुमेषु निर्यासरूपेणापि ब्रह्महत्या प्रदृश्यते ॥ ८ ॥ * * स्त्रियो योषितः शश्वत्कामवरेण आप्रसवाद्भोगयोग्यत्ववरेण अहंसः ब्रह्महत्यायाः तुरीयं चतुर्थं भागं जगृहुः । तासु स्त्रीषु रजोरूपेण

रुधिररूपेणाहः पापं मासि मासि प्रहरयते ॥ ६ ॥ * * आप अम्बूनि द्रवभूयोवरेण द्रवाधिक्यरूपेण वरेण हत्यायास्तुतीयं मलं पापं जगृहुः । तास्वप्सु तद्धरेरिन्द्रस्य किल्बिषं बुद्बुदफेनाभ्यां बुद्बुदफेनरूपेण दृष्टं दृश्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ब्रह्माद्यन्यतमामरापरिहायं यत्तत्परिहर्तृत्वमहिमावर्णनेन हरावभिवृद्धनिशितभक्तिकुठारस्य योग्याधिकारिकरगतस्य संसारतरुनिर्मूलनपटुताभिप्रेयतेऽस्मिन्नध्याये । तत्रादौ बीजदोषस्वभावो दुःसह इति प्रकटयितुं विश्वरूपस्य विप्रत्वेऽपि रचना-जनितत्वेन दोषित्वेनासुरपक्षपातं तावदाह । तस्येति । सोमं सुरां पिबतीति सोमपीथं सुरापीथम् ॥ १ ॥ * * भागं हविर्भागम् । यस्य विश्वरूपस्य ॥ २ ॥ * * परोक्षमज्ञातवन्मातुः रचनायाः स्नेहस्य परः ॥ ३ ॥ * * धर्मालीकं धर्मदोषं धर्मकपटं वा अयमात्मानमपि हन्तीति भीतः ॥ ४-५ ॥ * * यदपि यद्यपि इन्द्रो ब्रह्महत्यादोषनिवारणे ईश्वरः समर्थः । तथाप्यञ्जलिना ब्रह्महत्यां जप्राहेत्यन्वयः । भूताशंसाविशुद्धये लोकापवादपरिहाराय भूतहिंसापापशोधनायेति वा हरिरिन्द्रः तद्रतो विष्णुर्वा ॥ ६ ॥ * * स्वातस्य स्वत एव पूर्तिः स्यादिति स्वातपूरवरस्तेन हारिदत्तेन ईरिणम् उखरं लवणीपरक्तरस इत्यर्थः ॥ ७ ॥ * * छेदे रोहः पुनर्वर्धनं तेन वरेण ॥ ८ ॥ * * शाश्वत् कामेन निरन्तरविषय-सेवाभिलाषलक्षणेन वरेण रजोरूपेण रागरूपेण ॥ ९ ॥ * * द्रव्याणां पञ्चानां भूतानां मध्ये स्वभूयस्त्वलक्षणेन वरेण “तापापनोदो भूयस्त्वमभसो वृत्तयस्त्विमाः” इत्युक्तेः ॥ १० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तस्य शीर्षाण्यञ्जिनदिति बृहस्पत्यतिक्रमेण देवगणद्रोहेण सर्वशक्तिहानात् ॥ १-४ ॥ * * कपिञ्जलश्चेति तित्तिरिः ॥ ५ ॥ * * ब्रह्महत्यामित्युद्धकम् । यदपीश्वरस्तथापि अञ्जलिना साक्षात् स्वापराधस्वीकारे जप्राह । तादृश-पापस्य तादृशेनायपहरणीयत्वात् । भूतानां विशुद्धय इत्यन्तस्तु सूक्ष्मरूपेण स्थितमेवेत्यर्थः । यदैतद् वृत्रहत्यामपि जनयिष्यतीति भावः ॥ ६ ॥ * * स्वातपूरवरेणेति यद्यपि तत् पूर्वमपि वृष्ट्यादिना सृष्टिकविपातेन पूरणं सम्भवति तथापि वरेणानेन स्वतो वृद्धयापेति ज्ञेयम् ॥ ७-८ ॥ * * द्रव्यशब्देनात्र द्रव एवोच्यते भावे कृत्यप्रयोगात् स्वार्थे तद्विज्ञातत्वाद् । टीकायां मिश्रा इति । इतः पूर्वं मिश्रा एव न भवेयुरिति गम्यम् । निर्झरोद्रमेति । इतः पूर्वं निर्झरोद्रमादिकमेव नासीदिति गम्यम् । द्रव-भूय इति पाठे सांसिद्धिकद्रवत्वमिति । इतः पूर्वं किञ्चिद्ब्रह्मनमासीदिति लक्ष्यते ॥ १० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

विश्वरूपमहन् शक्रस्त्वष्ट्रा वृत्तमजीजनत् । देवैस्तुतो हरिर्विजग्राप्तिं नवम ऊचिवान् ॥ ० ॥

सोमस्य पीथं पानं यस्मिन् तत् । अन्नमस्तीति अन्नादम् । अत्र “विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत्” इति धृतिरनुसन्धेया ॥ १ ॥ * * तस्यासुरपक्षपातमाह । स वा इति द्वाभ्याम् । प्रत्यक्षं प्रकटं यथा भवति तथा सविनयं हविर्भागं इन्द्रायेदमग्नये इदमिति उच्चैरददत् । तत्र हेतुः यस्य पितरो देवाः ॥ २ ॥ * * परोक्षं देवानां दृष्टिं वञ्चयित्वा द्वित्रिवारं नीचैरित्यर्थः । ददौ दत्त्वा च भागमवहत् परोक्षमेव प्रापयामासेत्यर्थः । अत्र हेतुः । मात्रिति । यस्यासुरा मातामहा इत्यर्थः । भीतः असुरबलोद्भवः विभाव्यैत्यर्थः ॥ ३-५ ॥ * * आकस्मिकाभ्यां क्रोधमयाभ्यां तं हत्वैवाहो हन्त महापापं बुद्धिपूर्वकमेवाकरवं महानीचो न जाने कुत्र वा नरके पतिष्यामि तदेतत् समुचितं फलं शीघ्रमेव लभेयैत्यनुतापपुञ्जे निममज्जे-त्याह ब्रह्मेति । स्वतेजसा मां ज्वालयेति भावः । यद्यस्मात् अधि अधिकृतभक्त ईश्वरविभूतिरूपस्तस्मात् कथमेवं विकर्मणा अनुतापं न कुर्यादिति भावः । एवमनुतापेन क्षीणपापवेगः सम्बत्सरपर्यन्तं तथैव विगीत एव स्थित्वा तदन्ते भूतानां स्वदेहस्थभूतानां पृथिव्यप्तेजोवायूनां ब्रह्महत्यायैवापवित्रीकृतानां विशुद्धये तदघं चतुर्धा व्यभजत् । आकाशस्यापावित्र्यासम्भवात् चतुर्णामेव भूतानां शुद्धये चतुर्देति न्यायः । तेनान्तःकरणगतमघन्तु सूक्ष्मरूपेण तस्यावेव । यदेव बीजं पुनरपि वृत्रवधेन ब्रह्महत्यां जनयिष्यतीति भावः ॥ ६ ॥ * * तुरीयं चतुर्थभागं स्वातस्य गर्त्तस्य पूरः पूरणं तेन वरेण यदि स्वातपूरणं स्वत एव भविष्यति तर्हि प्रहीण्यामीत्येवं भाषाबन्धेन जप्राहेत्यर्थः । ईरिणमूषरमत एवोषरे अध्ययनादि निषिध्यते ॥ ७ ॥ * * छेदे सति पुनर्विरोहः प्ररोहो भवत्विति वरेण । निर्यासेति अत एव निर्यासोऽभक्ष्यः ॥ ८ ॥ * * शश्वत्कामः बहुसम्भो-गेऽप्यलम्बुद्वयभावः । गर्भवत्या अपि गर्भानपकारकसंभोगश्च स एव वरस्तेन । रज इति । अत एव रजस्वला अव्यवहार्या ॥ ९ ॥

द्रव्याणां क्षीरादीनां भूयः भूयस्त्वं तस्मात् सम्पर्केण बहुतरत्वमेवास्माकं वररतेन द्रवभूय इति पाठे द्रवभूयस्त्वं सांसिद्धिकद्रवत्वं तेन तास्वप्सु बुद्बुदफेनाभ्यां तन्मलं दृष्टम् । अत एव तत् बुद्बुदादिकं क्षिपन् दूरीकुर्वन् एष हरति अप आहरति । न तु बुद्बुदादियुक्ता इत्यर्थः । यदि च तद्युक्ता एव अपः कश्चिदाहरति तदा पापमेव हरतीति भावः ॥ १० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

इन्द्रेण स्वहिताय पौरोहित्ये वृत्तस्य विश्वरूपस्य किञ्चिदहितकर्तुर्वधस्तद्वधसन्ततेन त्वष्टा इन्द्रवधाय वृत्र उत्पादितस्त-
द्रयानिवृत्तये देवैर्विष्णुः प्रार्थित इति नवमेऽध्याये वर्णयति । तस्येति । सोमस्य पीथं पानं यस्मिन् तत् । अन्नमत्तीति
तत् ॥ १ ॥ * * बर्हिषि यज्ञे देवेभ्यो हविर्भागं प्रत्यक्षं प्रकटमुच्चैरवदत् ॥ २ ॥ * * स एव हि असुरान् प्रति
तु परोक्षमप्रकटं हविर्भागं ददौ तदेव हेतुप्रदर्शनपूर्वकमावृत्तेरवशानुगः यजमानश्च अतो भागमवहत् असुरानपि प्रापयामा-
सेत्यर्थः ॥ ३ ॥ * * धर्मालीकं धर्मो कपटम् ॥ ४-५ ॥ * * ईश्वरः समर्थोऽपि जग्राह समर्थेनापि ब्रह्मवधफलं
भोक्तव्यमेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ * * खातस्य गर्त्तस्य पूरणं स्वतो भवत्विति वरेण तुरीयं चतुर्थं भागं जग्राह ॥ ७ ॥ * *
छेदेऽपि पुनर्विरोहो भवत्विति वरेण ॥ ८ ॥ * * शश्वत् कामवरेण अन्तर्भावपि भोगानुच्छेदवरेण अंहः पापम् ॥ ९ ॥
द्रवभूयोवरेण द्रवस्य शैत्येन लोपितस्य भूयः पुनर्भूयस्त्वं तद्वरेण तुरीयं भागमापः जगृहुः । तन्मलं तासु बुद्बुदफेनाभ्यां दृष्टं
हरति । अत एव तत् बुद्बुदादिकं ब्रह्महत्यालिङ्गत्वात् क्षिपन् अपसारयन् अपहरति गृह्णाति जलं जन इति शेषः ॥ १० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

गुरुधातिमहेन्द्रेऽपि हरिणानुग्रहः कृतः । ब्रह्महत्याविभागेन नवमे तन्निरूप्यते ॥ १ ॥

सोमस्य पीथं पानं यस्मिंस्तत् । एवं सुरापीथम् अन्नमत्तीत्यन्नादम् ॥ १ ॥ * * विश्वरूपस्य मर्यादापुष्टि-
भक्तत्वात् भगवदभिम्रेतदैत्यपक्षपातेन मर्यादोलङ्घनाद्भगवता उपेक्षितस्यातितेजस्विनो मन्त्राद्यभिज्ञस्यापि वधो जात इत्यभिप्रेत्य
असुरपक्षपातमाह—स वा इति द्वयेन । स वै विश्वरूपो बर्हिषि यज्ञे प्रत्यक्षं प्रकटं संप्रश्रयं च यथा भवति तथा देवेभ्यो
हविर्भागं इन्द्रायेदमनये इदमित्युच्चैरवदत् उच्चारयन् ददावित्यर्थः । तथादाने हेतुमाह—यस्य पितरो देवाः स इति । मर्यादामार्गे
तदुल्लङ्घनमनर्थहेतुरिति तु तव विदितमेवेति सम्मत्यर्थं सम्बोधयति—हे नृपेति ॥ २ ॥ * * स एव यजमानोऽसुरेभ्यस्तु
परोक्षं गुप्तं यथा भवति तथा भागं ददौ । एतदेव पुनः स्पष्टयति—देवान् यजमानोऽसावसुरान् प्रतिभागमवहत् अप्रापयत् ।
अत्र हेतुमाह—मात्रिति, मातृ रचनाया दैत्येषु स्नेहेन तद्वशमनुगच्छतीति तथा ॥ ३ ॥ * * महापराधयुक्तमपि पुष्टिभक्तं
भगवाननुगृह्णातीतिन्द्रस्य शुद्धपुष्टिभक्तत्वं दर्शयन् प्रथमं तस्य गुरुवधलक्षणमपराधं दर्शयति तदिति । तत् असुरेभ्यो हविर्दान-
लक्षणं तस्य विश्वरूपस्य देवहेतुन देवापराधं धर्मोऽलीकं कपटं चालक्ष्य ज्ञात्वा सुरेश्वर इन्द्रः एवम् अयमसुरान् वर्द्धयित्वाऽस्मान्
घातयिष्यतीति भीतो रुषा क्रोधेन तरसा वेगेन तस्य शीर्षाण्यच्छिनदित्यन्वयः ॥ ४ ॥ * * तस्य त्रीणि शिरांसि त्रिविधाः
पक्षिणो जाता इत्याह—सोमपीथमिति ॥ ५ ॥ * * स हरिरिन्द्रो यदपि यद्यपि ईश्वरः त्रिलोकाधीश्वरस्तथापि ब्रह्म-
हत्यायाः प्राबल्यात्ताम् अञ्जलिना हस्तद्वयेन जातत्वात्तेनैव जग्राह । संवत्सरं तथैव स्थित्वा तदन्ते भूतानां यद्वा प्राणिनां
मध्ये विशुद्धये अपवादपरिहाराय तदघं हत्यारूपं पापं भूम्यादिभ्यश्चतुर्धा व्यभजत् विभज्य ददावित्यर्थः ॥ ६ ॥ * *
अन्यकृतपापस्यान्येन ग्रहणस्य असम्भवादिन्द्रमनुगृहृतो भगवतः प्रेरणयेन्द्रहत्यां वरेण सह भूम्यादयो गृहीतवन्तस्तद-
र्शयति—भूमिरिति चतुर्भिः । खातस्य गर्त्तस्य पूरः पूरणं तेन वरेण यदि खातस्य पूरणं स्वत एव भविष्यति तर्हि
हत्यां ग्रहीष्यामीति भाषाबन्धरूपेणैव ब्रह्महत्यायास्तुरीयं रूपं चतुर्थं भागं भूमिर्जग्राहेत्यन्वयः । ननु तद्रूपं कः स्थापित-
मित्यपेक्षायामाह—ईरणमिति । भूमौ यदीरणमूषरं प्रदृश्यते तद्ब्रह्महत्यारूपमेवेति ज्ञेयम् । अत एवोषरेऽध्ययनादिशुभक्रिया-
निषेधः ॥ ७ ॥ * * छेदे सति विरोहः पुनः प्ररोहो भवत्विति वरेण तुर्यं ब्रह्महत्यायाश्चतुर्थं भागं द्रुमा जगृहुः ।
तर्हि तेषां तत्केन रूपेण स्थितमित्यपेक्षायामाह—तेषामिति, अतो निर्यासभक्षणादि न कार्यम् ॥ ८ ॥ * * शश्वत्काम-
वरेण नित्यदा पुरुषेण बहुसम्भोगेऽपि पुरुषवच्छमराहित्यरूपेण वरेण अंहस्तुरीयं पापस्य चतुर्थं भागं स्त्रियो जगृहुः । तासु
रजोरूपेण तत्प्रदृश्यते । तथा च रजोदर्शने तत्सम्बन्धादि न कार्यम् ॥ ९ ॥ * * द्रव्याणां मध्ये स्वस्य कृपादाबुद्बुत-
स्यापि भूयस्त्वं निर्झरोदगमादिना पुनर्वृद्धिस्तेन वरेण तुरीयं मलं पापमापो जगृहुः । द्रवभूय इति पाठेऽयमेवार्थः । तत्
पापं बुद्बुदफेनाभ्यां तासु दृष्टम् । अत एतदभिज्ञस्तद्बुद्बुदादि क्षिपन् दूरीकुर्वन् एष हरति आहरति । बुद्बुदादिसहिताहरणे
तु तदशुद्धिर्ज्ञेया । दृष्टं तद्वरिकलिषमिति पाठे इन्द्रपापमित्यर्थः ॥ १० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

विश्वरूपे हते कोपाच्छ्रेण नवमे कृता । त्वष्टृत्पादितवृत्रात् भूतैर्देवैर्हरेः स्तुतिः ॥ १ ॥

तस्येति । हे भारत, तस्य विश्वरूपस्य, त्रीणि शिरांसि आसन् । तत्रैकं शिरः सोमं पिबतीति सोमपीथं सोमस्य पीथं पानं यस्येति वा । द्वितीयं शिरः सुरां पिबतीति सुरापीथं, सुरायाः पीथं यस्येति वा । तृतीयं शिरः, अन्नमत्तीयन्नादं, इत्येवं शुश्रुम । वेदे इति शेषः । तथा च श्रुतिः 'विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत् स्वस्त्रीयोऽसुराणां तस्य त्रीणि शीर्षाण्यासन् सोमपानं सुरापानमन्नादम्' इति ॥ १ ॥ * * स वै इति । हे नृप, सः विश्वरूपः, बर्हिषि यज्ञे, प्रत्यक्षं प्रकटं यथा तथा तु, सप्रश्रयं सविनयमित्यर्थः । देवेभ्यः भागं हविर्भागं, इन्द्रायेदमग्नये इदम् इति उच्चकैः अवदत् वै । अत्र हेतुः । यस्य देवाः, पितरः, देवानां पितृत्वादुच्चस्वरेण स हविर्भागमर्पयतीत्यर्थः ॥ २ ॥ * * स एवेति । यजमानो यज्या, सः विश्वरूपः एव, असुरान् प्रति तेभ्य इत्यर्थः । परोक्षं यथा तथा, भागं ददौ । एवं मातृस्नेहो मातृप्रयुक्तो मातुलादिषु यः स्नेहस्तद्ब्रह्मानुगतद्वयतां प्राप्तः सन्, भागम् अवहत् असुरेभ्यस्तूष्णीं प्रापयामास हि ॥ ३ ॥ * * तद्देवेति । तस्य विश्वरूपस्य, तदुक्तप्रकारं देवहेलनं देववञ्चनात्मकम् अलीकं कपटरूपं कर्म, आलक्ष्य ज्ञात्वा, सुरेश्वर इन्द्रः, भीतः सन्, तरसा आशु, रुषा क्रोधेन, तच्छीर्षाणि विश्वरूपशिरांसि, अच्छिन्नत् चिच्छेद ॥ ४ ॥ * * सोमपीथमिति । तस्य विश्वरूपस्य यत् सोमपीथं शिरः, आसीत्, तत्तु कपिञ्जलः एतन्नामा पक्षिविशेषः, आसीत् । यत् तस्य सुरापीथं शिरः आसीत्, तत् कलविङ्कः पक्षिविशेषः, आसीत् । यत् यस्य अन्नादं शिरः आसीत्, तत् तित्तिरः पक्षिविशेषः, आसीत् ॥ ५ ॥ * * ब्रह्महत्यामिति । हरिः स्वयमिन्द्रः, यदपीश्वरः ब्रह्महत्यां वारयितुं समर्थो भवति तथापीत्यर्थः । ब्रह्महत्यां मूर्त्तिमत्तद्वधपापं, अञ्जलिना जग्राह । सः इन्द्रः, संवत्सरान्ते संवत्सरपर्यन्तं तथैव स्थित्वा, तदन्ते भूतानां मन्ये, विशुद्धये भूतकृताक्रोशनिवृत्तये इत्यर्थः । तदधं ब्रह्महत्यापापं भूम्यम्बुदुमयोषिद्वयः, चतुर्धा व्यभजत् । चतुर्धा विभज्य भूम्यादिषु चतसृषु एकैकं भागं निहितवानित्यर्थः ॥ ६ ॥ * * भूमिरिति । तत्र तुरीयं ब्रह्महत्यायाश्चतुर्थं भागं, भूमिः खातपूरवरेण खातस्य प्रयासमन्तरा पूरणवरेण, जग्राह । यदि मयि जातखातपूरणं स्वत एव स्यात्तदा तां गृहीयामिति भूम्योक्ते तथा भविष्यतीतीन्द्रेणोक्ते गृह्णामीत्येवं भाषाबन्धेन जग्राहेत्यर्थः । भूमौ यत् ईरणं तत् ब्रह्महत्यायाः रूपं, प्रदृश्यते ॥ ७ ॥ * * तुर्यमिति । तथा तुर्यं ब्रह्महत्यायाश्चतुर्थमंशं, दुमाः छेदविरोहेण वरेण जगृहुः । शाखादिषु छिद्यमानास्वपि तासां प्ररोहः पुनः पुनः भवत्विति वरेण न्यग्रोधादयो वृक्षारुत्तुरीयभागं जगृहुरित्यर्थः । तेषां वृक्षाणां मध्ये तु, निर्यासरूपेण, ब्रह्महत्या प्रदृश्यते । वृक्षेषु निर्यासरूपेण ब्रह्महत्याया दृष्टत्वात्तन्निर्यासो न भक्ष्यः ॥ ८ ॥ * * शश्वदिति । स्त्रियः शश्वत् कामवरेण यावत्प्रसवं गर्भानुपघातेनैव संभोगवरेण, अंशस्तुरीयं ब्रह्महत्यायाश्चतुर्थं भागं, जगृहुः । तासु स्त्रीषु, रजोरूपेण रुधिररूपेण, अंहो ब्रह्महत्यापापं, मासि मासि, प्रदृश्यते । रजसो ब्रह्महत्यापापरूपत्वाद्वज्रोदर्शने तत्सङ्गादि न कार्यम् ॥ ९ ॥ * * द्रव्येति । आपोऽम्बूनि, द्रव्यभूयोवरेण, द्रव्याधिकारूपवरेण, कृपादेरुद्धृतस्यापि तस्य तत्र तथैव भूयस्त्ववरेणेत्यर्थः । तुरीयमिन्द्रब्रह्महत्याचतुर्थभागरूपं मलं, जगृहुः । तास्वप्सु, तत् हरिकिल्बिषमिन्द्रब्रह्महत्यापापं, बुद्बुदफेनाभ्यां दृष्टम् । बुद्बुदादिरूपेण दृश्यते इत्यर्थः । अत्र द्रव्यभूयोवरेणेति पदस्य यस्मिन् द्रव्ये क्षीरादौ वा आपो मिश्रा भवेयुस्तस्य भूयस्त्वमाधिक्यं स्यादिति वरेण, यद्वा । स्वयैव निर्झरोद्गमादिना भूयस्त्ववरेणेति केचिदर्थमाहुः । द्रव्याणां पञ्चानां भूतानां मध्ये स्वभूयस्त्वलक्षणेन वरेणेत्यन्ये आहुः । दृष्टं तद्वरति क्षिपन्निति पाठे क्षिपन् बुद्बुदादिकं जलाद्बहिः क्षिपन् तत्पापं निराकरोति ॥ १० ॥

भाषानुवादः

विश्वरूपका वध, वृत्रासुरद्वारा देवताओंकी हार और भगवान्की प्रेरणासे

देवताओंका दधीचि ऋषिके पास जाना

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! हमने सुना है कि विश्वरूपके तीन सिर थे । वे एक मुँहसे सोमरस तथा दूसरेसे सुरा पीते थे और तीसरेसे अन्न खाते थे ॥ १ ॥ * * उनके पिता त्वष्टा आदि बारह आदित्य देवता थे, इसलिये वे यज्ञके समय प्रत्यक्षरूपमें ऊँचे स्वरसे बोलकर बड़े विनयके साथ देवताओंको आहुति देते थे ॥ २ ॥ * * साथ ही वे छिप-छिपकर असुरोंको भी आहुति दिया करते थे । उनकी माता असुर-कुलकी थीं इसीलिये वे मातृस्नेहके वशीभूत होकर यज्ञ करते समय उस प्रकार असुरोंको भाग पहुँचाया करते थे ॥ ३ ॥ * * देवराज इन्द्रने देखा कि

इस प्रकार वे देवताओंका अपराध और धर्मकी ओटमें कपट कर रहे हैं। इससे इन्द्र डर गये और क्रोधमें भरकर उन्होंने बड़ी फुर्तीसे उनके तीनों सिर काट लिये ॥ ४ ॥ * * विश्वरूपका सोमरस पीनेवाला सिर पपीहा, सुरापान करनेवाला गौरैया और अन्न खानेवाला तीतर हो गया ॥ ५ ॥ * * इन्द्र चाहते तो विश्वरूपके वधसे लगी हुई हत्याको दूर कर सकते थे; परन्तु उन्होंने ऐसा करना उचित न समझा, परन्तु हाथ जोड़कर उसे स्वीकार कर लिया तथा एक वर्षतक उससे छूटनेका कोई उपाय नहीं किया। तदनन्तर सब लोगोंके सामने अपनी शुद्धि प्रकट करनेके लिये उन्होंने अपनी ब्रह्महत्याको चार हिस्सोंमें बाँटकर पृथ्वी, जल, वृक्ष और स्त्रियोंको दे दिया ॥ ६ ॥ * * परीक्षित् ! पृथ्वीने बदलेमें यह वरदान लेकर कि जहाँ कहीं गढ़वा होगा, वह समयपर अपने-आप भर जायगा, इन्द्रकी ब्रह्महत्याका चतुर्थांश स्वीकार कर लिया। वही ब्रह्महत्या पृथ्वीमें कहीं-कहीं ऊसरके रूपमें दिखायी पड़ती है ॥ ७ ॥ * * दूसरा चतुर्थांश वृक्षोंने लिया। उन्हें यह वर मिला कि उनका कोई हिस्सा कट जानेपर फिर जम जायगा। उनमें अब भी गोंदके रूपमें ब्रह्महत्या दिखायी पड़ती है ॥ ८ ॥ * * स्त्रियोंने यह वर पाकर कि वे सर्वदा पुरुषका सहवास कर सकें, ब्रह्महत्याका तीसरा चतुर्थांश स्वीकार किया। उनकी ब्रह्महत्या प्रत्येक महीनेमें रजके रूपसे दिखायी पड़ती है ॥ ९ ॥ * * जलने यह वर पाकर कि खर्च करते रहनेपर भी निर्झर आदिके रूपमें तुम्हारी बढ़ती ही होती रहेगी, ब्रह्महत्याका चौथा चतुर्थांश स्वीकार किया। फेन, बुदबुद आदिके रूपमें वही ब्रह्महत्या दिखायी पड़ती है। अत एव मनुष्य उसे हटाकर जल ग्रहण किया करते हैं ॥ १० ॥

हृत्पुत्रस्ततस्त्वष्टा जुहावेन्द्राय शत्रवे । इन्द्रशत्रो विवर्धस्व मा चिरं जहि विद्विषम् ॥ ११ ॥
 अथान्वाहार्यपचनादुत्थितो घोरदर्शनः । कृतान्त इव लोकानां युगान्तसमये यथा ॥ १२ ॥
 विष्वग्विवर्धमानं तमिषुमात्रं दिने दिने । दग्धशैलप्रतीकाशं सन्ध्याभ्रानीकवर्चसम् ॥ १३ ॥
 तप्ततन्निशितारमश्रुं मध्याह्नार्कोग्रलोचनम् ॥ १४ ॥
 देदीप्यमाने त्रिशिखे शूल आरोप्य रोदसी । नृत्यन्तमुन्नदन्तं च चालयन्तं पदा महीम् ॥ १५ ॥
 दरीगम्भीरवक्त्रेण पिबता च नभस्तलम् । लिहता जिह्वयश्वाणि ग्रसता भुवनत्रयम् ॥ १६ ॥
 महता रौद्रदंष्ट्रेण जृम्भमाणं मुहुर्मुहुः । वित्रस्ता दुद्रुबुलोका वीक्ष्य सर्वे दिशो दश ॥ १७ ॥
 येनावृता इमे लोकास्तमसा त्वाष्ट्रमूर्तिना । स वै वृत्र इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः ॥ १८ ॥
 तं निजघ्नुरभिद्रुत्य सगणा विबुधर्षभाः । स्वैः स्वैर्दिव्यास्त्रशस्त्रैः सोऽग्रसत् तानि कृत्स्नशः ॥ १९ ॥
 ततस्ते विस्मिताः सर्वे विषण्णा ग्रस्ततेजसः । प्रत्यञ्चमादिपुरुषमुपतस्थुः समाहिताः ॥ २० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ततः हृत्पुत्रः त्वष्टा शत्रवे इन्द्राय जुहाव इन्द्रशत्रो विवर्धस्व मा चिरम् विद्विषम् जहि ॥ ११ ॥ * * अथ घोरदर्शनः यथा लोकानां युगान्तसमये कृतान्तः इव अन्वाहार्यपचनात् उत्थितः ॥ १२ ॥ * * दिनेदिने विष्वग् इषुमात्रं विवर्धमानं तम् दग्धशैलप्रतीकाशं सन्ध्याभ्रानीकवर्चसम् ॥ १३ ॥ * * तप्ततन्निशितारमश्रुं मध्याह्नार्कोग्रलोचनम् देदीप्यमाने त्रिशिखे शूले रोदसी आरोप्य नृत्यन्तम् उन्नदन्तं च पदा महीं चालयन्तम् ॥ १४-१५ ॥ * * दरीगम्भीरवक्त्रेण नभस्तलम् पिबता च जिह्वया ऋक्षाणि लिहता भुवनत्रयं ग्रसता महता रौद्रदंष्ट्रेण मुहुर्मुहुः जृम्भमाणं वीक्ष्य सर्वे लोकाः वित्रस्ताः दश दिशः दुद्रुबुः ॥ १६-१७ ॥ * * येन त्वाष्ट्रमूर्तिना तमसा इमे आवृताः वै सः पापः परमदारुणः वृत्रः इति प्रोक्तः ॥ १८ ॥ * * सगणाः विबुधर्षभाः स्वैः स्वैः दिव्यास्त्रशस्त्रैः तम् अभिद्रुत्य निजघ्नुः सः तानि कृत्स्नशः अग्रसत् ॥ १९ ॥ * * ततः विषण्णाः ग्रस्ततेजसः ते सर्वे विस्मिताः समाहिताः प्रत्यञ्चम् आदिपुरुषम् उपतस्थुः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

इन्द्रायेंद्रं हंतुम् । शत्रवे शत्रूत्पत्त्यै । तदाह इन्द्रशत्रो विवर्द्धस्वेति । अत्र चन्द्रशत्रुपदस्याद्युदात्तत्वात् “बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्” इति स्मृतेर्बहुव्रीहिलक्षणापत्त्या इन्द्र एव तस्य शत्रुरभूत् । तदुक्तं श्रुत्या “यद्वब्रवीत्स्वाहेंद्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति तस्मादस्येंद्रः शत्रुरभवत्” इति । यथा च शिक्षायाम् “मंत्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थाभाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्” इति ॥ ११ ॥ * * अन्वाहार्यपचनादक्षिणान्तेः ॥ १२ ॥ * * तं वीक्ष्य वित्रस्ता लोका दश दिशो विदुदुवुरिति पंचमेनान्वयः । कथंभूतम् । विष्वक्समंतत इषुविक्षेपमात्रं प्रतिदिनं वर्धमानम् ॥ १३ ॥ दग्धशैलप्रतीकाशं कृष्णवर्णम् । संध्याभ्रानीकवद्वर्चो दीप्तिर्यस्य तम् तपताम्रवच्छिखाः श्मश्रूणि च यस्य । मध्याह्नार्कवदुग्रं लोचने यस्य ॥ १४ ॥ * * रौदसी आरोप्येवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ * * दरीवद्गंभीरेण वक्त्रेण मुहुर्मुहुर्जुभ्रमाण-मित्यन्वयः । कथंभूतेन । नभस्तलं पिबता । ऋक्षाणि जिह्वया लिहता । भुवनत्रयं प्रसता ॥ १६ ॥ * * महता विस्तीर्णेन । रौद्रा दंष्ट्रा यस्मिन् ॥ १७ ॥ * * वृत्रनाम निर्वक्ति । येनावृता इति । त्वाष्ट्रो मूर्तिर्यस्य तमसस्तेन त्वाष्ट्र-रूपेणेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । “स इमांल्लोकानावृणोत्तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्” इति ॥ १८ ॥ * * अमसद्भक्षितवान् ॥ १९ ॥ प्रस्तं तेजो येषाम् । प्रत्यञ्चमंतर्यामिणं त्रिभुवनस्य तेन व्याप्तत्वात्कापि गमनासंभवात्तत्रैव स्थित्वा तुष्टुवुरित्यर्थः । “महाभये परित्राणमन्यतो न भवेदिति । हरिमेव प्रपद्यंते सुराः शरणमातुराः” ॥ २० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्र च मंत्रे विश्वरूपस्य पिता त्वष्टा इन्द्रवधकामनया वृत्रासुरोत्पादनाय “इन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्व” इत्यनेन मंत्रेणाहुतिं दत्त्वांस्तत्रेन्द्रशत्रुरित्युत्तरपदप्रधानस्वरपाठेन तत्पुरुषसमासे कर्तव्ये इन्द्रः शत्रुः शातयिता नाशयिता यस्येति पूर्वपदस्वर-पाठाद्बहुव्रीहिसिद्धेः स्वरविपर्ययाद्यजमानघातकत्वं मंत्रस्य सिद्धम् । अत्र प्रमाणमाह—तथा चेति । शिक्षायां पाणिनिशिक्षा-याम् । स्वरादिहीनो मंत्रो मिथ्या प्रयुक्तो भवति यदर्थमुच्चार्यते तत्कार्यकरो न भवति किन्तु स वाग्वज्रो वाणीरूपो वज्राख्यशस्त्रं भूत्वा यजमानं हिनस्ति अत्र दृष्टांतः—यथेति । इन्द्रशत्रुर्वृत्रः स्वरस्य विपर्ययोच्चारणादित्यर्थः । अत्र संदर्भः—अत्र तत्पुरुषे वृत्रस्य हंतृत्वं बहुव्रीहौ सतींद्रस्य । तत्र च तत्पुरुषत्वम् “समासस्य च” इत्यनेन समासांतस्वरस्योदात्तविधिना । व्यज्यते । बहुव्रीहित्वं तु तद्वाधकेन “बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्” इत्यनेन पूर्वपदे स्वभावसिद्धाद्युदात्तस्थापकेन व्यज्यते इन्द्रशब्दो ह्याद्युदात्तः ‘इदि—परमैश्वर्ये’ इति धातोरुदात्तगणे पठितत्वात् । तदेवं दैवादाद्युदात्तपाठेन फलवैपरीत्यं जातम् । इन्द्र एव तस्य शत्रुरभूदिति । अत्र विश्वनाथः—‘संवत्सरान्ते तदवम्’ इति पूर्वोक्तेराश्विनमासारंभे इन्द्रो यदैव ब्रह्महत्यातो विमुक्तो बभूव तदैव तपोवनादागत्य स्वीयमाश्विनमासं संपालयितुं प्रवृत्तस्त्वष्टा स्वपुत्रवधं श्रुत्वा क्रोधशोकाभ्यामिन्द्रवधोपायं चकारेत्याह—हतपुत्र इति । इन्द्राय शत्रवे इन्द्ररूपं शत्रुं हंतुम् । तत्र मंत्रमाह—“इन्द्रशत्रो विवर्द्धस्व” इति इन्द्रस्य शत्रुः सन्विव-र्द्धस्वेति तत्पुरुषस्य समासस्य विवर्द्धितत्वेऽपि इन्द्र एव शत्रुर्यस्येति बहुव्रीह्यर्थ एव दैवादापतितः स्वरव्यतिक्रमात् । तथाहि—‘इदि—परमैश्वर्ये’ इत्यस्योदात्तगणपठितत्वादिन्द्रशब्दो ह्याद्युदात्तस्त्वष्टा ‘समासस्य च’ इति सूत्रेण समासमात्र एवांतोदात्तत्व-विधानात्तत्पुरुषे शेषमनुदात्तमित्यनेनेन्द्रशत्रो इत्यस्याद्युदात्तत्वम् “बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्” इति पाणिनीयसूत्रेण पूर्वपदस्य स्वभावसिद्धस्वरस्थापनाद्बहुव्रीह्याविन्द्रशत्रो इत्यस्याद्युदात्तत्वम् । त्वष्टुस्तु—दैवाद्युदात्तस्वरतयैव पाठादिन्द्र एव तस्य शत्रुर्ह-न्ताऽभूदिति शेषं स्वामिवत् । अयमर्थः—श्रीभगवद्गीतोपनिषत्सप्तदशाध्याये वाङ्मयतपस्त्ववर्णने प्रियहितमधुरादिविशेषण-चतुष्टयवत् एव वाङ्मयतपस्त्वमुक्तं श्रीशङ्करानन्दसरस्वतीभिरपि तत्र दृष्टांतत्वेनोक्तमुदात्तादिस्वरचतुष्कयुक्तोच्चारितवेदस्य यथा वेदत्वं नान्यथेति । परन्तु शिक्षायां तु पञ्चधोक्ताः स्वरास्तथाहि उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचयजात्यादिभेदात् । “अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो

१. स्वरतः स्वरेण आद्यादित्वात्तसिः । मिथ्याप्रयुक्तो यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोर्थांतरं स्वरवर्णदोषात्प्रतिपादयन्नभिमतमर्थं ताहेत्यर्थः । वागेव वज्रो हिसकत्वात् यथेन्द्रशत्रुशब्दः स्वरदोषाद्यजमानं हिसितवानित्यर्थः । इन्द्रस्याभिचारो वृत्रे गारुडस्तत्रेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति मंत्रसहितः । तत्रेन्द्रस्य शातयिता शातयिता भवति क्रियाशब्दोऽत्र शत्रुशब्द आश्रितो न तु रुद्धिशब्दः शत्रुर्भवेत्यत्रार्थे प्रतिपाद्येऽन्तोदात्ते प्रयोक्तव्ये आद्युदात्त ऋत्विजा प्रयुक्त इत्यर्थान्तराभिधानादिन्द्र एव वृत्रस्य शातयिता संपन्नः इन्द्रशत्रुत्वस्य च विवेक्यत्वात्संबोधनविभक्तैरनुवाद्यविषयत्वादहाभावः । यथा राजा भव युष्म-स्वेति ऊह्यमानस्य चामंत्रत्वाद्यजकर्मणीति जपादिपुंदासेन मंत्राणामेकश्रुतिविधीयमानेह न भवति वृत्रेणेति । अत्र विवरणकारेण फले हेतौ तृतीयेति व्याख्यातं तस्यायं भावः—तैत्तिरीये “विश्वरूपवधात्कुपितेन त्वष्टा आरब्धेवीन्द्रे सोमेऽनुपहृतेनेन्द्रेण पीतस्य सोमस्यावशेषं क्रुद्धस्त्वष्टाऽऽहवनीयमुपावतं-यत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति ततो वृत्र उदभूत्” इति । श्रूयते ततश्चाभिचारकर्तृत्वं त्वष्टुरेव न वृत्रस्येति पातञ्जलमहाभाष्यविवरणे ।

मूयुदात्त उदाहृतः । स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वास्ये प्रचयः स्मृतः । उदात्तं भुवि पातव्यं प्रचयं नासाग्रमेव च । हृत्प्रदेशेऽनु-
दात्तं तु तिर्यग्जात्यादिरीरितः ।” अधो रक्तोऽनुदात्तोऽताम्र उदात्तः उपरिरक्ततिर्यग्प्रको वा स्वरितः । स्वरितपरा अताम्रा
प्रचयाः एकपदे नीचपूर्वी पूर्वी वायवान्यतरयुक्तो जात्यः । जात्ये तु पितृदानवद्वस्तमिति प्रसंगात्स्वरापराधस्योक्तम् ॥ ११ ॥
अथ तदनंतरमेव स्वीयपाठव्यतिक्रमेऽवगते सति अन्वाहार्यवचनात् । स्वभावप्राप्ताद्युदात्तव्यजितबहुव्रीहिपठनानंतरमाहार्य-
ताप्राप्ताद्यनुदात्तव्यजिततत्पुरुषपाठाद्धेतोः । स घोरदर्शन उत्थितः स्वाभाविकपाठादिन्द्रोऽस्य हन्ता भविष्यति पश्चादाहार्यपाठा-
दिन्द्रोऽप्यनेन हतो भविष्यति सवाहनस्यापि तस्यानेन निगिलिष्यमाणत्वादिति भावः । अन्वाहार्यशब्दस्य मासिकश्राद्धवाचि-
त्वाद्वाख्यान्तरं न घटते ॥ १२ ॥ ❀ ❀ इषुमात्रमिति ।। ‘ईषीकाऽत्र बुधैर्ज्ञेया इषुशब्देन नो शरः ।’ मात्रं स्थूलमिह
प्रोक्तं तन्मात्रं वर्द्धते दिने ।” इति ज्ञेयमन्यथा जगन्नाशप्रसंगात् । समन्तात्स्वस्योर्ध्वाधो दशदिक्ष्वित्यर्थः ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀
आरोप्यारोप्येवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ पिबतेव ॥ १६-१७ ॥ ❀ ❀ पातीति पः पालः परमात्मा धर्मो वा तस्माद-
पगतः पापः । नन्वग्रे तस्य “नारायणे भगवति कथमासीद्दृढा मतिः” इति राज्ञः प्रभेन परमभक्तत्ववर्णनात् कथमित्यमुक्तमत
आह—पं परमात्मानमाप्नोतीति पापः । एवं परं केवलमदारुण इत्यपि ज्ञेयम् । श्रुतिस्तु स्पष्टार्थत्वान्न व्याख्याता ॥ १८ ॥
तं वृत्रम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ ततः शम्भ्यासानंतरम् । ते देवाः । तेन वृत्रेण तत्रैव यत्र स्थिता इत्यर्थः । शरणं
रक्षकम् ॥ २० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

संवत्सरान्ते इति प्रागुक्तेराश्विनमासारम्भ इन्द्रो ब्रह्महत्यातो मुक्तस्तदैव त्वष्टा स्वपुत्रवधं श्रुत्वा इन्द्रवधोपायं
चकारेत्याह—हतेति । एवमिन्द्रस्य दोषनिवृत्तौ ततस्तदनन्तरं हतः पुत्रो विश्वरूपो यस्य स त्वष्टा इन्द्रशत्रुस्तत्संबोधनं हे
इन्द्रशत्रो ! विवर्धस्व इन्द्राय शत्रुः सन् विवर्धस्व । मा चिरं शीघ्रमेव विद्विषं शत्रुमिन्द्रं जहीत्युच्चारयन् इन्द्राय इन्द्रं हन्तुं
शत्रवे शत्रुत्वस्यै । यद्वा । इन्द्ररूपं शत्रुं हन्तुं जुहावेत्यन्वयः । इन्द्रशत्रो इत्यत्र तत्पुरुषस्वाभिप्रेतत्वेऽपि इन्द्रः शत्रुर्यस्येति
बहुव्रीह्यर्थे एव स्वरव्यक्तिक्रमादापतितः । तथा हि इदिधातोरुदात्तगणपठितत्वेनेन्द्रशब्दो ह्याद्युदात्तः । तत्र समासस्य चेति-
सूत्रेण समासमात्र एवान्तोदात्तविधानात्तत्पुरुषे । अनुदात्तं प्रदमेकवर्जमित्यनेन इन्द्रशत्रो इत्यस्याद्यनुदात्तत्वं ततो बहुव्रीहौ
प्रकृत्या पूर्वपदमिति तद्बाधकसूत्रेण पूर्वपदस्य स्वभावसिद्धस्वरस्थापनाद्बहुव्रीहाविन्द्रशत्रो इत्यस्याद्युदात्तत्वम् । त्वष्टा तु
देवादाद्युदात्तस्वरतयैव पपाठ तेन इन्द्र एव तस्य शत्रुर्हन्ता जातः । तदुक्तं श्रुत्या—“यदब्रवीत् स्वाहेन्द्रशत्रो वर्धस्वेति तस्माद-
स्येन्द्रः शत्रुरभवत्” इति । तथा चोक्तं शिक्षायाम् । “मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो
यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्” इति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अथेति । अथ अन्वाहार्यपचनादक्षिणाप्रितः
घोरदर्शनः भयङ्कररूपो वृत्र उत्थितः । भयङ्करत्वमेव स्पष्टयति । युगान्तसमये प्रलयप्रारम्भे लोकानां कृतान्तः कालात्मा रुद्रो
यथा तद्वत् । चक्रवर्त्ती तु पचनादित्यत्र पठनादिति पपाठ व्याचख्यौ च । अथ स्वीयपाठव्यतिक्रमेऽवगते सति संसभ्रममनु
पश्चादेव आहार्यपठनात् स्वभावप्राप्ताद्युदात्तव्यजितबहुव्रीहिपठनानन्तरम् आहार्यताप्राप्ताद्यनुदात्तव्यजिततत्पुरुषपाठाद्धेतोः
घोरदर्शनः उत्थितः । स्वाभाविकपाठादिन्द्रोऽस्य हन्ता भविष्यति पश्चादाहार्यपाठादिन्द्रोऽप्यनेन हतो भविष्यति सवाहन-
स्येन्द्रस्य निगरणात् इति भावः । अन्वाहार्यशब्दस्य मासिकश्राद्धवाचित्वाद्वाख्यान्तरं न घटते इति चाह स्म ॥ १२ ॥ ❀ ❀
विष्वगिति सार्द्धचतुष्कम् । विष्वक् समन्ततः स्वस्योर्ध्वाधो दिक्षु च इषुविज्ञेयमात्रं प्रतिदिनं वर्द्धमानं दग्धशैलप्रतीकाशमत्युष्णं
कृष्णवर्णं च सन्ध्याभ्रानीकवद्वर्चो दीप्तिर्यस्य तं तप्तताम्रवच्छिखाः श्मश्रणि च यस्य तं मध्याह्नार्कवदुष्मे सन्तापकरे लोचने यस्य
तं तिस्रः शिखाः अग्राणि यस्य तस्मिन् देदीप्यमाने शूले रोदसी आरोप्येव नृत्यन्तमुन्नदन्तं पदा महीं चालयन्तं नभस्तलं पिबतेव
ऋक्षाणि नक्षत्राणि जिह्वया लिहतेवेति भुवनत्रयं ग्रसतेव । शतार्षः । महता विस्तीर्णेन रौद्रा दंष्ट्रा यस्मिन्नेन दरीतुल्येन गम्भीरेण
वक्त्रेण मुहुर्मुहुर्जृम्भमाणं तं वीक्ष्य वित्रस्ताः सर्वे लोका दश दिशः प्रदुदुबुः ॥ १३-१७ ॥ ❀ ❀ येनेति । येन त्वाष्ट्रमू-
र्तिना त्वष्टुरपत्यरूपेण तमसा इमे सर्वे लोका आवृताः । स परमदारुणः भयङ्करः लोकानां पापरूप इव त्वाष्ट्र आवरकत्वाद्वृत्र
इति प्रोक्तः । इति वृत्रशब्दनिरुक्तिः । पाप इत्युत्प्रेक्षामात्रं न तु पापवत्त्वं भगवद्भक्तत्वात् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तमिति । आद्यं
पादत्रयं स्पष्टम् । सः वृत्रः तानि अस्त्रवस्त्रादीनि कृत्स्नशः सर्वाणि अग्रसत् भक्षितवान् । तद्वभाव आर्षः ॥ १९ ॥ ❀ ❀
तत इति । एवं ग्रस्तं तिरस्कृतं तेजो येषां ते सर्वे देवगणास्तत्स्तेजसस्तिरस्काराद्विस्मिता विषण्णास्ते समाहिताः सन्तः प्रत्यञ्च-
मन्तर्यामिणमादिपुरुषमुपतस्थुः तुष्टुवुः । तद्वभाव आर्षः ॥ २० ॥

वीरराघवव्याख्या

ततस्त्वष्ट्रा इन्द्रेण हतः पुत्रो यस्य तादृशः इन्द्राय शत्रवे जुहाव इन्द्रायात तादर्थ्यं चतुर्थी तदर्थश्चात्र तन्निवृत्तिरर्थ-
शब्दस्य निवृत्तेरपि वाचकत्वात् । यथा मशकार्थो धूमः मशकेभ्यो धूम इति । इन्द्रविनाशार्थमजुहोदित्यर्थः । हुत्वैवं प्रार्थित-
वानित्याह । इन्द्र शत्रो इति । इन्द्रस्य शत्रो माचिरमाशु विवर्द्धस्व स्वविद्विषमिन्द्रं जहि विनाशयेति ॥ ११ ॥ * * अथ
होमानन्तरमन्वाहार्यपचनादक्षिणान्नेर्घोरदर्शनोऽसुर उत्थितः उदितः तं विशिनष्टि । यः लोकानां युगान्तसमये प्रलये कृतान्तो
मृत्युरिव स्थितः ॥ १२ ॥ * * तमसुरं दिने दिने प्रतिदिनमिषुमात्रम् इषुप्रमाणं विश्वकसर्वतो विवर्द्धमानम् । दग्धः
साङ्गारो यः शैलः पर्वतः तत्प्रतीकाशं तदुपमम् । सन्ध्याभ्राणामनीकस्य समूहस्येव वर्चो यस्य । तप्तताम्रवच्छिखाप्रभागो येषां
तादृशानि श्मश्रूणि यस्य । मध्याह्ने योऽर्कः सूर्यः तद्वदुग्रो लोचने यस्य देदीप्यमानास्त्रिः शिखा यस्मिन् तस्मिन् शूले रोदसी द्यावा-
पृथिव्यौ तदन्तर्वर्तिपदार्थजातमित्यर्थः । आरोप्य नृत्यन्तम् उन्नदन्तमुच्चैर्ध्वनन्तम् । पदा पादेन मही चालयन्तं
कम्पयन्तम् ॥ १३-१४ ॥ * * दरीवत्पर्वतद्रोणीवद्भीरचक्रेण किम्भूतेन नभस्तलं पिबतेव स्थितेन किञ्च जिह्वया ऋक्षाणि
नक्षत्राणि लिहता आस्वादनं कुर्वता भुवनत्रयं प्रसता ॥ १६ ॥ * * रौद्रा भयङ्करा दंष्ट्राः यस्मिन्महता विपुलेनैवम्भूतेन
वक्त्रेण मुहुर्मुहुर्जृम्भमाणं विक्ष्य विशेषेण त्रस्ता भीताः सर्वे लोका दश दिशो दुदुबुः ॥ १७ ॥ * * त्वाष्ट्री मूर्तिर्यस्य तेन
त्वाष्ट्रमूर्तिभूतेन तपसा । त्वष्टुस्तपसा येनेमे लोकाः । आवृतास्तेन लोकावरणरूपप्रवृत्तिनिमित्तेन वृत्र इति प्रोक्तः । वृत्रशब्द-
वाच्यः सोऽभूदित्यर्थः । तथा च श्रुतिः “स इमाल्लोकानावृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम्” इति वृत्रस्य वृत्रशब्दाभिधेयस्य वृत्रत्वं वृत्रशब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तम् । तल्लोकावरणमेवेत्यर्थः । स च पापः धर्मप्रतिपक्षः । लोकपालविरोधित्वादिति भावः । परमदारुणः
दुःसहः ॥ १८ ॥ * * तं वृत्रमभिदुत्याभिमुखमागत्य सगणाः ससैन्या विबुधर्षभा इन्द्रादयः स्वैः स्वैर्दिव्यानामस्त्राणां
शस्त्राणां च ओघैः सङ्घैर्निजघ्नुः प्रजहुः । तानि दिव्यान्यस्त्रादीनि स वृत्रोऽप्रसीत् ॥ १९ ॥ * * ततस्ते देवा विस्मिताः
अहो एतस्य दुर्गेयत्वमिति विस्मिताः प्र तं वृत्रेणापहृतं तेजो येषां ते । अत एव विषण्णाः खिन्नाः प्रत्यङ्गं प्रत्यगात्मशरीरकं
प्रत्यग्दिग्गतं वा प्रतीच्यां दिश्याविर्भूदिति तत्रैवाविर्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात् । आदिपुरुषं जगत्कारणभूतं परमात्मानं
समाहितचित्ताः सन्तः उपतस्थुस्तुष्टुबुः । त्रिभुवनस्य तेन व्याप्यत्वादित्यत्र गमनाभावात्तत्रैव स्थित्वा स्वान्तरात्मानं
तुष्टुबुरिति भावः ॥ २० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

इन्द्रशत्रव इत्यादिना “त्वष्ट्रा हतपुत्रोऽपीन्द्रं सोममाहरत्” इत्यादिवेदवाक्यं सूचयति । इन्द्रः शत्रुर्यस्य वृत्रस्य स
इन्द्रशत्रुः इन्द्र एव तस्य सम्बुद्धिरिन्द्रशत्रो ! इति अनेन यजमानस्यानभिप्रेतार्थोऽपि सूच्यत इति ज्ञातव्यम् ॥ ११ ॥ * *
अन्वाहार्यपचनादक्षिणान्नेः लोकानां भयाय ॥ १२-१३ ॥ * * सन्ध्याकालाभ्रमालावत्कपिशं वासो यस्य स तथा तं
तप्तताम्रवच्छिखा श्मश्रूणि च यस्य स तथा तम् ॥ १४ ॥ * * त्रिः शिखाः शिरांसि यस्य तत्तथा तस्मिन् ॥ १५ ॥ * *
दरीगम्भीरवक्त्रेण गुहावदगाधमुखेन ॥ १६ ॥ * * रौद्ररूपे दंष्ट्रे यस्य तत्तथा तेन मुखेन जृम्भयन्तं व्याद-
दानम् ॥ १७ ॥ * * निरुक्तिपूर्वकं नाम निर्दिशति । येनेति । त्वाष्ट्रलक्षणा मूर्तिर्यस्य तत्तथा तेन तमसा आवृता इति
येन ततः सोऽसुरो वृत्र इति ख्यातः “वृत्रं जघन्वाँ अपतद्ववार” इति श्रुतेः “दैत्यभेदे चान्धकारे वृत्रशब्दः प्रयुज्यते” इत्य-
भिधानाच्च । पतीति पः पालः परमात्मा धर्मो वा तस्मादपगतः पापः एतदेव सूचयति । परमदारुण इति ॥ १८-१९ ॥ * *
श्रीनारायणानुग्रहमन्तरेण वृत्रजयो दुःसाधन इति कृत्वा देवानां हरिशरणप्रकारं वक्ति । तत इति प्रत्यङ्गं प्रत्यगात्मानमादि-
पुरुषं सृष्टेरादौ भक्तानुग्रहाय गृहीतपुरुषरूपम् ॥ २० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

इन्द्रशत्रो ! विवर्द्धस्वेति शत्रुः हन्ता तत्र तत्पुरुषे वृत्रस्य हन्तृत्वम् । बहुव्रीहौ सतीन्द्रस्य हन्तृत्वमायाति तत्र च
तत्पुरुषत्वं “समासस्य” इत्यनेन समासान्तस्वरस्यान्तोदात्तविधिना व्यज्यते । बहुव्रीहित्वं तु तदबाधकेन “बहुव्रीहौ प्रकृत्या
पूर्वपदम्” इत्यनेन पूर्वपदे स्वभावसिद्धाद्युदात्तस्थापकेन व्यज्यते । इन्द्रशब्दो ह्याद्युदात्तः “इदि परमैश्वर्य” इत्यस्योदात्तगण-
पठितत्वात् । तदेवं दैवादाद्युदात्तत्वपाठेन वैपरीत्यं जातमिति इन्द्र एव तस्य शत्रुरभूत् ॥ ११-१४ ॥ * * तत्र शूले
आरोप्यैवेति द्यावापृथिवीस्थलौकैस्तस्मिन् शूले स्वप्रथनानिष्पत्तिमननान् ॥ १५-१७ ॥ * * येनेति तैः । त्वाष्ट्रमूर्तिर्नेति
मूर्तिः स्वरूपं त्वाष्ट्रसम्बन्धेनैव तस्य स्वरूपं भासत इत्यर्थः ॥ १८-२१ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

संवत्सरान्ते तदधमिति पूर्वोक्तेराश्विनमासारम्भे इन्द्रो यदैव ब्रह्महत्यातो विमुक्तो बभूव तदैव तपोवनादागत्य स्वीयमाश्विनमासं पालयितुं प्रवृत्तः । त्वष्टा स्वपुत्रवधं श्रुत्वा क्रोधशोकाभ्यामिन्द्रवधोपायं चकारेत्याह । हतपुत्र इति । इन्द्राय शत्रवे इन्द्ररूपं शत्रुं हन्तुं तत्र मन्त्रमाह । इन्द्रशत्रो ! विवर्द्धस्वेति । इन्द्रस्य शत्रुः सन् विवर्द्धस्वेति तत्पुरुषसमासस्य विवक्षितत्वेऽपि इन्द्र एव शत्रुर्यस्येति बहुव्रीह्यर्थ एव दैवादापतितः स्वरव्यतिक्रमात् । तथा “इदि परमैश्वर्ये” इत्यस्योदात्तगणपठितत्वादिन्द्रशब्दो ह्याद्युदात्तः । तत्र “समासस्य” इति सूत्रेण समासमात्र एवान्तोदात्तत्वविधानात्तत्पुरुषे शेषम् “अनुदात्तम्” इत्यनेन इन्द्रशत्रो इत्यस्याद्युदात्तत्वम् “बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्” इति तद्बाधकसूत्रेण पूर्वपदस्य स्वभावसिद्धस्वरस्थापनाद्बहुव्रीहाविन्द्रशत्रो इत्यस्याद्युदात्तत्वम् । त्वष्टा तु दैवाद्युदात्तस्वरतयैव पाठादिन्द्र एव तस्य शत्रुर्हन्ता अभूत् । तदुक्तं श्रुत्या “यदब्रवीत् स्वाहेन्द्रशत्रो ! विवर्द्धस्वेति तस्मादस्येन्द्रः शत्रुरभवत्” इति । तथा च शिक्षायाम्—

“मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्” इति ॥ ११ ॥

अथ तदनन्तरमेव स्वीयपाठव्यतिक्रमेऽवगते सति अन्वाहार्यपचनात् स्वभावप्राप्ताद्युदात्तव्यञ्जितबहुव्रीहिपठनानन्तरं आहार्यताप्राप्ताद्यनुदात्तव्यञ्जिततत्पुरुषपाठाद्धेतोः स घोरदर्शन उत्थितः स्वाभाविकपाठादिन्द्रोऽस्य हन्ता भविष्यति पश्चादाहार्यपाठादिन्द्रोऽप्यनेन हतो भविष्यति सवाहनस्यापि तस्यानेन निगिलिष्यमाणत्वादिति भावः । अन्वाहार्यशब्दस्य षाण्मासिकश्राद्धवाचित्वाद्यथाख्यान्तरं न घटते ॥ १२ ॥ * * तं वीक्ष्य वित्रस्ता लोका दश दिशो विदुद्वुरिति पञ्चमेनान्वयः । कीदृशं विश्वक्कसमन्ततः स्वस्य ऊर्ध्वाधो दशदिक्षु इषुविक्षेपमात्रं प्रतिदिनं वर्द्धमानम् । आरोप्य आरोप्येवेत्यर्थः । पिबता पिबतेव ॥ १३-१७ ॥ * * त्वाष्ट्री त्वष्टृसम्बन्धिनी मूर्तिर्यस्य तेन वृत्रेण इमे लोका आवृता इत्यर्थः ॥ १८-१९ ॥ * * प्रत्यञ्चं प्रत्यग्भूतमन्तर्यामिणमित्यर्थः ॥ २० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

ततस्तदनन्तरं हतः पुत्रो यस्य सः । इन्द्राय शत्रवे जुहाव “तादर्थ्यं चतुर्थी” मत्कुणेभ्यो धूम इतिवत् इन्द्ररूपशत्रुवधार्थं जुहावेत्यर्थः । तत्र मन्त्रमाह । इन्द्रशत्रो ! विवर्द्धस्वेति । अत्राद्युदात्तं पदं पठितं तेनानिष्टं जातम् । तथा हि तत्पुरुषविवक्षया पठितेऽपि तत्पुरुषे शेषम् “अनुदात्तम्” इत्यनेन आद्यानुदात्तत्वे प्राप्ते इन्द्रशत्रुपदस्याद्युदात्तत्वात् “बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्” इत्यनेन बहुव्रीहिलक्षणापत्त्या इन्द्र एव तस्य शत्रुर्जातः । तथोक्तं शिक्षायाम्—मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् । इति । “यदब्रवीत्स्वाहेन्द्रशत्रो विवर्द्धस्वेति तस्मादस्येन्द्रः शत्रुरभवत्” इति श्रुतिरप्यनेनोपबृंहिता ॥ ११ ॥ * * अथ होमानन्तरमन्वाहार्यपचनादक्षिणामितः ॥ १२ ॥ * * तं वीक्ष्य लोका वित्रस्ता दश दिशो द्रुद्वुरित्यनेन सम्बन्धः । विश्वक्कसर्वदिक्षु इषुविक्षेपमात्रं दिने दिने विवर्द्धमानं दग्धशैलप्रतीकाशं कृष्णवर्णम् । सन्ध्याभ्रसमूहवद्वज्रः कान्तिर्यस्य तं तप्तताम्रवदत्यरुणा शिखा शमश्रणि च यस्य मध्याह्नार्कवदुग्रं दुर्दर्शं लोचने यस्य तम् ॥ १३-१५ ॥ * * शूले रोदसी आरोप्येत्यनेन शूलस्यापि लम्बत्वं दृढत्वं सूच्यते । दरीवद्गम्भीरेण वक्त्रेण मुहुर्मुहुः जम्भमाणमित्यन्वयः । कथम्भूतेन नभस्तलं पिबता अतिविपुलेन जिह्वया ऋक्षाणि लिहता दीर्घजिह्वेन भुवनत्रयं प्रसता दुष्पूरेणेत्यर्थः ॥ १६-१७ ॥ * * त्वाष्ट्रः त्वष्टुरपत्यभूतः अन्वाहार्यपचनादुत्थितो यः कृष्णवर्णः पुरुषः स एव मूर्तिर्यस्य तपसस्तेन पुरुषाकारेण त्वष्टुः तपसेत्यर्थः । इमे लोका आवृताः अतो वृत्र इति प्रोक्तः । अनेन “स इमांल्लोकानावृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम्” इति श्रुतिरुपबृंहिता ॥ १८-१९ ॥ * * विषण्णाः खिन्नाः प्रत्यञ्चमन्तर्यामिणमुपतस्थुस्तुष्टुवुः ॥ २० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवमिन्द्रस्य भगवदनुग्रहेण दोषनिवृत्तौ ततस्तदनन्तरं हतः पुत्रो विश्वरूपो यस्य स त्वष्टा इन्द्रस्य शत्रुः इन्द्रशत्रुस्तत्सम्बोधनं हे इन्द्रशत्रो मा चिरं शीघ्रमेव विवर्द्धस्व विद्विषं शत्रुमिन्द्रं जहीत्युच्चारयन् इन्द्राय इन्द्रं हन्तुं शत्रवे शत्रूत्पत्यै जुहावेत्यन्वयः । इन्द्रशत्रो इत्यत्र तत्पुरुषस्याभिप्रेतत्वेऽपि इदिधातोरुदात्तगणपठितत्वेन इन्द्रशत्रुपदस्याद्युदात्तत्वात् बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति सूत्रेण बहुव्रीहिलक्षणापत्त्या इन्द्र एतस्य शत्रुर्हन्ता जातः । तदुक्तं श्रुत्या—“यदब्रवीत् स्वाहेन्द्रशत्रो वर्द्धस्वेति

तस्मादस्येन्द्रः शत्रुरभवत्” इति । तथा चोक्तं शिक्षायाम्—‘मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधान्’ इति ॥ ११ ॥ * * अथानन्तरमेव अन्वाहार्यपचनात् दक्षिणाग्निः घोरदर्शनः भयङ्कररूपो वृत्र उत्थितः । भयङ्करत्वमेव स्पष्टयति—युगान्तसमये प्रलयप्रारम्भे लोकानां कृतान्तः कालात्मा रुद्रो यथा तद्वत् ॥ १२ ॥ * * तं वीक्ष्य वित्रस्ता लोका दशदिशो दुदुबुरिति पञ्चमेनान्वयः । पलायनहेतुना भयङ्करत्वेन तं विशिनष्टि—विष्वक् समन्ततः स्वस्योर्ध्वाधो दशदिक्षु इषुविद्येपमात्रं प्रतिदिनं वर्द्धमानम् । दग्धशैलप्रतीकाशमत्युच्चं कृष्णवर्णम् सन्ध्याभ्रानीकवद्वर्चो दीप्तिर्यस्य तम् ॥ १३ ॥ * * तप्तताम्रवच्छिखाः श्मश्रूणि च यस्य तम् मध्याह्नार्कवदुग्रे सन्तापकरे भयङ्करे लोचने यस्य तम् ॥ १४ ॥ * * तिस्रः शिखाः शिरांसि यस्य तस्मिन् देदीप्यमाने शूले रोदसी आरोप्यैव नृत्यादि कुर्वन्तमित्यर्थः ॥ १५ ॥ * * दरीवद्गम्भीरेण वक्रेण मुहुर्मुहुर्जम्भमाणमित्यर्थः । वक्रस्य महत्त्वमुत्प्रेक्ष्यते—नभस्तलं पिबतेव, ऋक्षाणि नक्षत्राणि जिह्वया लिहतेवेति भुवनत्रयं ग्रसतेव ॥ १६ ॥ * * महता विस्तीर्णेन रौद्रा दंष्ट्रा यस्मिन् स्तेन ॥ १७ ॥ * * तस्य वृत्रनामनिरुक्तिमाह—येनेति—येन त्वाष्ट्रमूर्त्तिना त्वष्टुरपत्यरूपेण तमसा इमे सर्वे लोका आवृताः स वै त्वाष्ट्रो वृत्र इति प्रोक्त इत्यन्वयः । अतिकृष्णवर्णत्वान्महत्त्वाच्च तमोरूपेणोत्प्रेक्ष्यते । परमदारुणः अतिभयङ्कररूप इत्यर्थः । अत एव पाप इत्यप्युत्प्रेक्षामात्रम् । सर्वप्राणिभयङ्करत्वात्तेषां पापनिचय इवाविर्भूत इति भावः । ननु स पापिष्ठ इति वक्तुं युक्तं परमभक्तत्वेन भगवदनुग्रहविषयत्वेन च वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १८ ॥ * * तानि अस्त्रशस्त्रादीनि अप्रसक्तं भक्षितवान् ॥ १९ ॥ * * एवं ग्रस्तं तिरस्कृतं तेजो येषां ते सर्वे देवगणास्ततस्तेजसस्तिरस्काराद्विस्मिताः कथमेकेनानेन सर्वेषां देवानां सामर्थ्यं निरस्तमित्याश्चर्ययुक्ताः अत एव विषण्णाः कथमपि ततो विमोहमपश्यन्तो विवादं प्राप्ताः भगवतोऽन्यस्मात्तद्वयनिवृत्तिमपश्यन्तः समाहिताः भगवत एव भयनिवृत्तिर्भविष्यतीति निश्चयेन तदेकप्रवणचित्ताः सन्तस्तमादिपुरुषं सर्वकारणकारणत्वेन सर्वस्वामिनमुपतस्थुः तुष्टुवुरित्यन्वयः । ननु वृत्रेण सर्वतः परिवृतानां कथं भगवत्समीपे गत्वा स्तुतिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह—प्रत्यञ्चमिति, अन्यत्र गमनासम्भवेऽपि भगवतोऽन्तर्यामिणः सर्वत्र विद्यमानत्वात्तत्रैव स्थित्वा तुष्टुवुरित्यर्थः ॥ २० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

हत्तपुत्र इति । ततः हत इन्द्रेण व्यापादितः पुत्रो यस्य सः, त्वष्टा शत्रवे इन्द्राय, जुहाव । इन्द्रायेति तादर्थ्ये चतुर्थी । तदर्थश्चात्र निवृत्तिः । यथा मशकार्थो धूम इति मशकनिवृत्तये इत्यर्थस्तथा पुत्रविनाशनेन शत्रुतां प्राप्तस्येन्द्रस्य विनाशार्थमजुहोदित्यर्थः । यद्रा । इन्द्रायेन्द्रं हन्तुं, शत्रवे शत्रूत्पत्त्यै, जुहावेति हुत्वैवं प्रार्थितवानित्याह । हे इन्द्रशत्रो, माचिरमाशु विवर्द्धस्व । विद्विषं जहि विनाशय । अत्रेन्द्रशत्रुशब्दे तत्पुरुषसमासप्रयुक्ते अन्तोदात्तत्वे वक्तव्ये प्रमादाद्बहुव्रीहिसमासप्रयुक्ताद्युदात्तः किलोक्तः । इन्देर्धातोरौणादिके ‘ऋञ्जेन्द्राप्र’ इत्यादिना रन्प्रत्यये कृते इन्द्रशब्द आद्युदात्तो व्युत्पादितः । ‘बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्’ इति स्मृतेर्यत्राद्युदात्तत्वं तत्र बहुव्रीहिरेव । यत्रान्योदात्तत्वं तत्र तत्पुरुषः । एवं सत्यत्र स्वाभिप्रेतमन्तोदात्तत्वं प्रमादाद्विस्मृत्याद्युदात्तस्वरोच्चारणतो बहुव्रीहिलक्षणापत्या इन्द्र एव तस्य शत्रुरभूत् । तदुक्तं श्रुत्या—‘यदब्रवीत् स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति तस्मादस्येन्द्रः शत्रुरभवत्’ इति । शिक्षायां च ‘मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधान्’ इति ॥ ११ ॥ * * अथेति । अथ होमानन्तरं, अन्वाहार्यपचनादक्षिणाग्नेः, युगान्तसमये, लोकानां क्षयायेति शेषः । कृतान्तः यथा उत्थितः भवति, स इव घोरदर्शनः असुरः, उत्थित उत्पन्नोऽभूत् ॥ १२ ॥ * * विष्वगिति । तमसुरं वीक्ष्य, वित्रस्ताः सर्वे लोकाः दश दिशः दुदुबुरिति पञ्चमेनान्वयः । तं विशिनष्टि । विष्वक् समन्तः, इषुमात्रमिषुविद्येपप्रमाणं, दिने दिने प्रतिदिनं विवर्द्धमानं दग्धशैलप्रतीकाशं कृष्णवर्णं, सन्ध्याभ्रानीकवद्वर्चो दीप्तिर्यस्य तम् ॥ १३ ॥ * * तप्तेति । तप्तताम्रवच्छिखाः श्मश्रूणि च यस्य तं, मध्याह्नार्कवत् उग्रे लोचने यस्य तं, देदीप्यमाने त्रिशले शिखात्रयवति शूले, रोदसी द्यावापृथिव्यौ, द्यावापृथिव्यन्तर्वर्त्तिपदार्थजातमित्यर्थः । आरोप्य, नृत्यन्तं, उन्नदन्तमुच्चैर्ध्वनन्तं, पदा महीं चालयन्तं कम्पयन्तम् ॥ १४ ॥ * * दरीति । नभस्तलं पिबता जिह्वया ऋक्षान्यश्चिन्यादिनक्षत्राणि, लिहता आस्वादनं कुर्वता, भुवनत्रयं, ग्रसता ॥ १५ ॥ * * महतेति । महता विस्तीर्णेन, रौद्रा दंष्ट्रा यस्मिन् स्तेन, दरीवद्गम्भीरं यद्वक्रं तेन मुहुः मुहुः, जम्भमाणं, अन्यद्व्याख्यातम् । केचित्तु द्वितीयान्ततया पठन्ति । तद्यथा—‘दरीगम्भीरवक्रेण पिबन्तं च नभस्तलम् । लिहन्तं जिह्वयाक्षाणि ग्रसन्तं भुवनत्रयम्’ इति । उभयोरेकाऽन्यः ॥ १६ ॥ * * वृत्रनाम निर्वक्ति । येनेति । तपसा त्वष्टुस्तपोभूतेन, त्वाष्ट्रो मूर्त्तिर्यस्य तेन त्वाष्ट्रमूर्त्तिभूतेनेत्यर्थः । येन इमे लोकावरणरूपप्रवृत्तिनिमित्तेन, पापः परमदारुणः सः वृत्रः इति प्रोक्तः, वै । तथा च श्रुतिः—‘स इमान् लोकानावृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम्’ इति । अस्या अर्थः—वृत्रस्य वृत्रशब्दाभिधेयस्य, वृत्रत्वं वृत्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं, तल्लोकावरणमेवेति ॥ १७ ॥ * * तमिति ।

तं वृत्रं, अभिदुत्य अभिमुखमागत्य, सगणाः ससैन्याः, विबुधर्षभा इन्द्रादयः, स्वैः स्वैः, दिव्यानामस्त्राणां शस्त्राणां च ओधैः संधैः, निजघ्नतुः प्रजहुः । तानि दिव्यान्यस्त्रादीनि, कृत्स्नशः सर्वाण्यपि, सः वृत्रः, अप्रसन्नः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततस्तत्-कृतस्वदिव्यास्त्रशस्त्रप्रसनानन्तरं, विस्मिताः अहो एतस्य दुर्ज्ञेयत्वमिति विस्मयाविष्टाः, विषण्णाः सखेदाः, प्रस्ततेजसो वृत्रापहत-महसः, सर्वे ते देवाः, प्रत्यञ्चं प्रत्यागात्मशरीरकं, आदिपुरुषं जगत्कारणभूतं परमात्मानं, समाहिताः एकाग्रचेतसः सन्तः, उपतस्थुस्तुष्टुबुः । त्रिभुवनस्य तेन व्याप्तत्वात् काप्यन्यत्र गमनस्थानासंभवात्तत्रैव स्थित्वा तुष्टुबुरिति भावः । ‘परित्राणां न चाऽन्यस्माद्भवेदस्मिन् महाभये । निश्चित्यैवं सुराः श्रीशमातुराः शरणं ययुः’ इति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ उपस्थानमाह । ‘भीषा-स्माद्वातः पवते’ । ‘एतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गि यावापृथिव्यौ विवृते तिष्ठतः’ । ‘प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते’ इत्यादिश्रुत्यु-क्तीत्या सर्वस्य प्रशास्तुः परमात्मनः शासनानुवर्तिनामात्मनां तदनन्यशरणत्वं वदन्तः स्तुवन्ति ॥ २० ॥

भाषानुवादः

विश्वरूपकी मृत्युके बाद उनके पिता त्वष्टा ‘हे इन्द्रशत्रो ! तुम्हारी अभिवृद्धि हो और शीघ्र-से-शीघ्र तुम अपने शत्रुको मार डालो’—इस मन्त्रसे इन्द्रका शत्रु उत्पन्न करनेके लिये हवन करने लगे ॥ ११ ॥ ❀ ❀ यज्ञ समाप्त होनेपर अन्वाहार्य-पचन नामक अग्नि (दक्षिणाग्नि) से एक बड़ा भयावना दैत्य प्रकट हुआ । वह ऐसा जान पड़ता था, मानो लोकों-का नाश करनेके लिये प्रलयकालीन विकराल काल ही प्रकट हुआ हो ॥ १२ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! वह प्रतिदिन अपने शरीरके सब ओर बाणके बराबर बढ़ जाया करता था । वह जले हुए पहाड़के समान काला और बड़े डील-डौलका था । उसके शरीरमेंसे सन्ध्याकालीन बादलोंके समान दीप्ति निकलती रहती थी ॥ १३ ॥ ❀ ❀ उसके सिरके बाल और दाढ़ी-मूँछ तपे हुए तबिके समान लाल रंगके तथा नेत्र दोपहरके सूर्यके समान प्रचण्ड थे ॥ १४ ॥ ❀ ❀ चमकते हुए तीन नोकोंवाले त्रिशूलको लेकर जब वह नाचने चिल्लाने और कूदने लगता था, उस समय पृथ्वी काँप उठती थी और ऐसा जान पड़ता था कि उस त्रिशूलपर उसने अन्तरिक्षको उठा रक्खा है ॥ १५ ॥ ❀ ❀ वह बार-बार जँभाई लेता था । इससे जब उसका कन्दराके समान गम्भीर मुँह खुल जाता, तब जान पड़ता कि वह सारे आकाशको पी जायगा, जीभसे सारे नक्षत्रोंको चाट जायगा और अपनी विशाल एवं विकराल दाढ़ोंवाले मुँहसे तीनों लोकोंको निगल जायगा । उसके भयावने रूपको देखकर सब लोग डर गये और इधर उधर भागने लगे ॥ १६-१७ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! त्वष्टाके तमोगुणी पुत्रने सारे लोकोंको घेर लिया था । इसीसे उस पापी और अत्यन्त क्रूर पुरुषका नाम वृत्रासुर पड़ा ॥ १८ ॥ ❀ ❀ बड़े-बड़े देवता अपने-अपने अनुयायियोंके सहित एक साथ ही उसपर टूट पड़े तथा अपने-अपने दिव्य अस्त्र-शस्त्रोंसे प्रहार करने लगे । परन्तु वृत्रासुर उनके सारे अस्त्र-शस्त्रोंको निगल गया ॥ १९ ॥ ❀ ❀ अब तो देवताओंके आश्चर्यकी सीमा न रही । उनका प्रभाव जाता रहा । वे सब-के-सब दीन-हीन और उदास हो गये तथा एकाग्र चित्तसे अपने हृदयमें विराजमान आदिपुरुष श्रीनारायणकी शरणमें गये ॥ २० ॥

देवा ऊचुः

वाय्वम्बराग्न्यप्क्षितयस्त्रिलोका ब्रह्मादयो ये वयमुद्विजन्तः ।

हराम यस्मै बलिमन्तकोऽसौ बिभेति यस्मादरणं ततो नः ॥ २१ ॥

अविस्मितं तं परिपूर्णकामं स्वेनैव लाभेन समं प्रशान्तम् ।

विनोपसर्पत्यपरं हि बालिशः श्वलाङ्गुलेनातितितर्ति सिन्धुम् ॥ २२ ॥

यस्योरुशृङ्गे जगतीं खनावं मनुयथाऽऽबध्य ततार दुर्गम् ।

स एव नस्त्वाष्ट्रभयाद्दुरन्तात् त्राताऽऽश्रितान् वारिचरोऽपि नूनम् ॥ २३ ॥

पुरा स्वयम्भूरपि संयमाम्मस्युदीर्णवातोमिखैः कराले ।

एकोऽरविन्दात् पतितस्ततार तस्माद् भयाद् येन स नोऽस्तु पारः ॥ २४ ॥

य एक ईशो निजमायया नः ससर्ज येनानुसृजाम विश्वम् ।

वयं न यस्यापि पुरः समीहतः पश्याम लिङ्गं पृथगीशमानिनः ॥ २५ ॥

यो नः सप्तनैर्भृशमर्द्यमानान् देवर्षितिर्यङ्मृषु नित्य एव ।
 कृतावतारस्तनुभिः स्वमायया कृत्वाऽऽत्मसात् पाति युगे युगे च ॥ २६ ॥
 तमेव देवं वयमात्मदैवतं परं प्रधानं पुरुषं विश्वमन्यम् ।
 ब्रजाम सर्वे शरणं शरण्यं स्वानां स नो धास्यति शं महात्मा ॥ २७ ॥

श्रीशुक उवाच

इति तेषां महाराज सुराणामुपतिष्ठताम् । प्रतीच्यां दिश्यभूदाविः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ २८ ॥
 आत्मतुल्यैः षोडशभिर्विना श्रीवत्सकौस्तुभौ । पर्युपासितमुन्निद्रशरदम्बुरुहेक्षणम् ॥ २९ ॥
 दृष्ट्वा तमवनौ सर्व ईक्षणाह्लादविक्लवाः । दण्डवत् पतिता राजञ्छनैरुत्थाय तुष्टुवुः ॥ ३० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ये वयं वाय्यम्बराग्न्यक्षितयः त्रिलोकाः ब्रह्मादयः उद्विजन्तः यस्मै बलिं हराम असौ अंतकः यस्मात्
 बिभेति ततः न अरणम् ॥ २१ ॥ * * अविस्मितं स्वेन एव लाभेन परिपूर्णकामं सप्तं प्रशान्तम् तं विना अपरम् उप-
 सर्पति बालिशः श्रलाङ्गुलेन सिधुम् अतितितति हि ॥ २२ ॥ * * मनुः यथा यस्य उरुशृंगे जगतीं स्वनावं आवद्ध्य
 दुर्गम् ततार सः एव वारिचरः अपि श्रितान् नः दुरन्तात् त्वाष्ट्रभयात् नूनं त्राता ॥ २३ ॥ * * पूरा एकः उदीर्ण-
 वातोर्मिरवैः कराले संयमांभसि अरविदात् पतितः स्वयंभूः अपि येन तस्मात् भयात् ततार सः नः पारः अस्तु ॥ २४ ॥ * *
 यः एकः ईशः निजमायया नः ससर्ज येन विश्वम् अनुसृजाम पृथगीशमानिनः वयम् पुरः समीहतः यस्य लिङ्गम् अपि न
 पश्याम ॥ २५ ॥ * * च नित्यः एव यः युगे युगे स्वमायया तनुभिः देवर्षितिर्यङ्मृषु कृतावतारः सप्तनैः भृशम् अर्द्यमानान्
 नः आत्मसात्कृत्वा पाति ॥ २६ ॥ * * सर्वे वयम् आत्मदैवतम् परम् पुरुषम् विश्वम् अन्यम् शरण्यम् तम् एव देवम्
 शरणं ब्रजाम सः महात्मा स्वानां नः शं धास्यति ॥ २७ ॥ * * महाराज शङ्खचक्रगदाधरः इति उपतिष्ठताम् तेषाम्
 सुराणाम् प्रतीच्याम् दिशि आविः अभूत् ॥ २८ ॥ * * राजन् श्रीवत्सकौस्तुभौ विना आत्मतुल्यैः षोडशभिः पर्यु-
 पासितम् उन्निद्रशरदम्बुरुहेक्षणम् तम् अवनौ दृष्ट्वा ईक्षणाह्लादविक्लवाः सर्वे दण्डवत्पतिताः शनैः उत्थाय तुष्टुवुः ॥ २९-३० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

वाय्वादीनि पंचमहाभूतानि तैर्निर्मितान्नयो लोकास्तेषामधिपतयो ब्रह्मादयश्च ततोऽर्वाचीना वयं च सर्वे यस्मै
 अंतकाय कालायोद्विजन्तः संतो बलिं हरामासावपि यस्माद्बिभेति ततः परमेश्वरादेव नोऽस्माकमरणं शरणं रक्षणमस्तु ॥ २१ ॥
 तत एवेत्यवधारणे हेतुमाहुः । अविस्मितं निरहंकारं कुतूहलशून्यं वा कुतः । प्रशांतं रागादिशून्यम् । तच्च कुतः । स्वेनैव लाभेन
 परिपूर्णकामम् । तच्च कुतः । समनुपाधिपरिच्छेदशून्यम् । एवंभूतं परमेश्वरं विना परं यः शरणार्थमुपसर्पति स बालिशोऽज्ञः ।
 यतोऽसौ शुनौ लांगूलेन पुच्छेन समुद्रमतिरितति अतितर्तुमिच्छतीत्यर्थः । यथा तेन समुद्रतरणं न भवति तथा निरीश्वराश्रयणेन
 व्यसनार्णवतरणं न भवतीति भावः ॥ २२ ॥ * * महाभये स एव रक्षक इति दृष्टिमित्याहुः यस्येति द्वाभ्याम् । यस्य
 महार्शुंगे जगतीं पृथ्वीमेव स्वनावं बद्ध्वा मनुः सत्यव्रतो यथावद्दुर्गं संकटं ततार स एव वारिचरो मत्स्यमूर्तिर्नोऽस्मान्प्याश्रि-
 तान्सतो नूनं त्राता रक्षिष्यति ॥ २३ ॥ * * संयमांभसि प्रलयोदके उदीर्णैरुद्गतैर्वार्तैर्य ऊर्मयस्तेषां रवैः कराले भयंकरे ।
 अरविदान्नाभिकमलात्पतितप्राय एकोऽसहाय एव तस्माद्भयाद्येन नारायणेन ततार स एव नः पारस्तारकोऽस्तु ॥ २४ ॥ * *
 किं च, वयं भगवतैव सृष्टाः पालिताश्च बहुशोऽतस्तमेव शरणं ब्रजामेत्याहुः य एक इति त्रिभिः । येनानुगृहीताः संतो विश्वं
 सृजाम । ननु यूयमेव सृष्टारो नान्यो युष्माकमनुग्राहकोऽस्ति तस्यादर्शनात्तत्राहुः । अस्मत्तः पुरः पूर्वमेवांतर्यामितया समीह-
 मानस्यापि यस्य लिङ्गं रूपं न पश्यामः । तत्र हेतुः । पृथक्पृथगीशा इत्यभिमानिनः ॥ २५ ॥ * * देवादिपूर्वंप्रपरशु-
 राममत्स्यरामादितनुभिः कृतावतारः सन्नस्मानात्मसात्कृत्वा पाति च ॥ २६ ॥ * * आत्मभूतं दैवतं कुतो विश्वं

विश्वात्मकम् । तथापि विकारं वारयन्ति । अन्यम् । विश्वात्मत्वे हेतुः । परं कारणम् । ननु प्रधानं पुरुषश्च विश्वस्य कारणं तत्राहुः । प्रधानं पुरुषं च । तदात्मकोऽपि स एवेत्यर्थः । स एव स्वानां तः शं विधास्यति ॥ २७ ॥ * * प्रतीच्यां दिशि हृदि प्रथममाविरभूत् ॥ २८ ॥ * * पुनश्च तं पुरो दृष्टेक्षणाह्लादेन विवशा अवनौ दंडवत्पतिताः संतः शनैरुत्थाय तुष्टुवुरित्यन्वयः । कथंभूतम् । श्रीवत्सकौस्तुभौ विना स्वतुल्यैः श्रीवत्सकौस्तुभमात्रव्यतिरिक्तैः शंखचक्रादिभिः कृत्वा स्वसमानैः षोडशभिः सुनंदादिभिः परितः सेवितम् । उन्निद्रशरदंबुरुहवदीक्षणे यस्य यम् ॥ २९-३० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

असावपि । अंतकोपि ॥ २१ ॥ * * सुधियान्यो नाश्रयणीय इत्याह—अविस्मितमिति । तं विनाऽपरं देवतांतरं कर्मयोगं ज्ञानयोगमयोगं वा शरणार्थं बालिशो महामूर्ख एवापसर्पति न तु विज्ञः । यथा शुनः पुच्छेन सिन्धुमतितर्तुमिच्छति स रथैव सिन्धुं तर्तुं न शक्नोति किमुत तत्पुच्छप्राही प्रत्युत स्वपुच्छतत्पुच्छप्राहिणं दृष्ट्वा प्रथमं समुद्रे क्षिपति पश्चात्स्वयमपि निमज्जतीति भावः । भगवदाश्रयी तु संसारसिन्धुं यत्तरति तत्किमपि नाद्रुतमित्याह—अविस्मितमिति । न विद्यते विस्मितं किमप्यद्रुतं यत्र तं विना दुर्लभ्यस्यापि संसारसिन्धोस्तारणेऽन्यत्रातिविस्मयोऽपि तत्र न कोऽपि विस्मयः सदैव तस्य गोष्पदीकरणसामर्थ्यादिति भावः । स्वेनैव स्वस्वरूपेणैव यो लाभः सौन्दर्यादिमाधुर्यसंप्रकस्य यो लाभस्तेन सह परिपूर्णः कामः स्वीयह्लादिनीशक्तिदत्तो भोगो यस्य तम् । प्रशांतमनुग्रं सेवापराधे जातेऽपि भक्तवात्सल्यात्क्षंतारम् । सन्दर्भस्तु—अविस्मितं ततोऽन्यस्यापूर्वस्य वस्तुनोऽसंभवाद्विस्मयरहितम् । अतः स्वेनैव स्वीयेनैव स्वस्यैव कर्मभूतस्य क्रियाभूतेन लाभेन परिपूर्णकामं नान्यस्येत्यर्थः । अतः सर्वत्र समम् । अतः प्रशांतं चित्तदोषरहितं तथोक्तम् “रजस्तमःप्रकृतयः समशीला भजन्ति वा” इत्यादि । सत्यव्रतेनाप्युक्तम् “न यत्प्रसादायुतभागलेशमन्ये च देवा गुरवो जनाः स्वयम् । कर्तुं समेताः प्रभवन्ति पुंसस्तमीश्वरं वै शरणं प्रपद्ये ।” इति । श्रीमहाभारतेऽपि “यस्तु विष्णुं परित्यज्य मोहादन्यमुपासते । स हेमराशिमुत्सृज्य पांशुराशिं जिघृक्षति ।” इति । तदिदं भक्तिसंदर्भे विशेषेण विवृतमस्तीत्युपरम्यते । स्वामिचरणैरप्येतत्सुष्ठुवेव विवृतम् ॥ २२ ॥ * * वयं त्विति । निकृष्टाः सकामाः अप्यविस्मिन्महाभय एव शरणं यातोऽपि तेनैव रक्षणीया यथा पूर्वं इत्यभिप्रेत्याह—महाभय इति । यस्य मत्स्यमूर्तेः । यथा ततार तथा वयमपि तरेमेति भावः । वारिचरोऽपि वारिण्येव चरन्नपि तत्रैव स्थित्वा जगतीस्थानस्मान्नीश्वरत्वाद्रक्षतु ॥ २३ ॥ * * नाभिकमले स्थितस्यैव मोहोद्भवात्पतिततुल्यत्वात्पतितप्राय इत्युक्तं स्वामिचरणैः । एकाकित्वाद्द्वितीयवस्तुनोऽनुत्पन्नत्वात् । सोऽबिभेत् । “स द्वितीयमैच्छत्” इति श्रुतेः ॥ २४ ॥ * * स खलु सर्वत्रात्र च वर्तमानोऽप्यस्माकं बहिर्मुखेन्द्रियाणामदृश्योऽपि कृपयैव दृश्यो भूत्वा रक्षत्वित्याहुः—किञ्चेति । अतो भगवत्सृष्टत्वात् अत्राक्षिपति—नन्विति । तत्र अदर्शने । विश्वनाथस्तु—पुरतोऽस्माकमग्र एव समीहमानस्य रामकृष्णादिरूपेण लीलां कुर्वतोऽपोत्याह ॥ २५ ॥ * * मायया कृपया चिच्छत्त्या वा । नोऽस्मानात्मसात्कृत्वा पातीत्यत एव सांप्रतं स्वरक्षणार्थं निवेदनेऽपि न संकुचाम इति भावः ॥ २६ ॥ * * मायाशक्त्या विश्वं विश्वरूपं स्वरूपशक्त्याऽन्यं विश्वस्माद्भिन्नम् ॥ २७ ॥ * * प्रतीच्यां दिशि पश्चिमसमुद्रकूले । देशांतरस्योत्तमस्य दैत्याक्रांतत्वात्तत्र देवैः स्थातुमशक्यत्वात्तत्रैव विविक्ते उपविश्य स्तुतत्वात् । अन्यत्र गमनासंभवेन तत्रैव स्थित्वांतर्यामिणः स्तुतत्वान्मुख्यायाः प्रतीच्या दिशोऽसंभवाल्लक्षणया हृदीति बोध्यं वा ॥ २८ ॥ * * श्रीवत्सकौस्तुभौ विना द्वे चिह्ने विहाय चतुर्भुजत्वादिनात्मतुल्यैः षोडशभिः । ते च नंदसुनंदप्रबलोद्बलजयविजयविष्वक्सेनगरुडश्रुतदेवजयंतकुमुदकुमुदाक्षनिशठसात्वतपुष्पदंतदारुकाख्याः षोडशेति विवेकः ॥ २९-३० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

वाय्विति । वाय्वाद्युपलक्षितानि त्रयोविंशतिस्तत्त्वानि तैर्निर्मितास्त्रयो लोकास्तत्रत्याः प्राणिनोऽपामधिपतयो ब्रह्मादयश्च ततोऽर्वाचीना ये वयं ते सर्व उद्विजन्तो भीताः सन्तः । शता आर्षः यस्मै अन्तकाय कालाय बलिं हराम वहाम तत्तत्कालविहितं कर्म नियमेन कुर्मः । असावपि कालो यस्माद्बिभेति ततः परमेश्वरादेव नोऽस्माकमरणं शरणं रक्षणमस्तु ॥ २१ ॥ * * अविस्मितमिति । अविस्मितं निरहङ्कारं कुतूहलशून्यं वा । यद्वा । न विद्यते विस्मितमाश्चर्यं यत्र तम् । भावे कः । सर्वाश्चर्यनिर्मातरि आश्चर्यासम्भवात् स्वेन स्वस्वरूपभूतपरमानन्दलाभेनैव परिपूर्णाः कामाः यस्य सममुपाधिपरिच्छेदशून्यं प्रशान्तं रागादिशून्यं तं विना विहाय योऽपरं शरणार्थमुपसर्पति गच्छति स बालिशः महामूर्ख एव न तु विज्ञः । हि यस्मात्स शुनो लाङ्गुलेन । ह्रस्व आर्षः । सिन्धुमतितर्तुं अतितरितुमिच्छति अतितर्तुमिति । आर्षः प्रयोगः । यथा श्वा एव सिन्धुं तरितुं न शक्नोति कुतः श्वपुच्छप्राहिणस्ते च यथा समुद्रे मज्जन्ति तथा परमेश्वरं त्यक्त्वाऽन्योपायावलम्बिनो

मज्जन्ति ॥ २२ ॥ * * यस्येति । यस्य मत्स्यमूर्त्तः उरुशृङ्गे विस्तृतशृङ्गे जगती पृथ्वीरूपां स्वनावं बद्ध्वा मनुः सत्यव्रतो नाम राजा यथा यथावदनायासेनैव दुर्गं प्रलयकालिकं महाभयं ततार । अतः स एव वारिचरः गृहीतमत्स्यमूर्त्तिर्नोऽस्मान्प्याश्रितान् शरणागतान् दुरन्तात् त्वाष्ट्रभयान्नूनं त्राता रक्षिष्यति ॥ २३ ॥ * * पुरेति । पुरा सृष्टिप्रारम्भसमय उदीर्णैरुद्गतैर्वर्तैर्य ऊर्मयस्तेषां रवैः शब्दैः कराले भयङ्करे संयमाम्भसि प्रलयोदकेऽरविन्दात् नाभिकमलात्स्वस्थानात् पतितः पतितप्रायः एकः असहायः स्वयम्भूः ब्रह्मापि तस्माद्भयात् येन सहायभूतेन ततार स एव नोऽस्माकमपि पारः अस्माद्भयात्तारकोऽस्तु ॥ २४ ॥ * * य इति । यः ईशः एकः असहाय एव निजमायया नोऽस्मान् ससर्ज येनानुगृहीताः सन्तो वयं विश्वं सृजामः पृथगीशमानिनोऽपि वयं यस्य पुरः समीहतः अस्मत्तः पूर्वमेव अन्तर्यामितयाऽस्मदादिशरीराणि तत्तत्कार्येषु प्रेरयतोऽपि । शता आर्षः । लिङ्गं चिह्नं वयं न पश्यामः तमेव शरणं ब्रजामः । इति तृतीयेन संबन्धः ॥ २५ ॥ * * यो न इति । नित्य एव वस्तुतः सच्चिदानन्द एव यः स्वमायया अचिन्त्यनिजशक्त्या नानातनुभिर्देवादिषु कृतावतारः सन् सपत्नैः शत्रुभिरसुरादिभिर्भृशमत्यन्तमर्घ्यमानान् पीड्यमानान्नोऽस्मान् आत्मसात्कृत्वा स्वकीयान् मत्त्वा युगे युगे तत्तदवसरे पाति च तमेवेत्युत्तरेणान्वयः । तत्र देवेषु वामनः ऋषिषु परशुरामः तिर्यक्षु नृसिंहहयग्रीववाराहादिः नृषु रामकृष्णादिः ॥ २६ ॥ * * तमेवेति । वयं सर्वे आत्मनां जीवानां दैवतमुपास्यं परं कारणं प्रधानं प्रकृतिरूपं पुरुषं च विश्वरूपं ततः अन्यं पृथगपि स्थितं शरण्यं शरणार्हं तमेव शरणं ब्रजाम । स्वानां स्वभक्तानां नोऽस्माकं शं सुखं स एव महात्मा विधास्यति ॥ २७ ॥ * * इतीति । हे महाराज ! इत्युपतिष्ठतां तेषां सुराणाम् । शता आर्षः । प्रथमं प्रतीच्यां दिशि शङ्खचक्रगदाधरः । भगवानाविरभूत् । अत्र प्रतीच्यां दिशि समुद्रकूले इत्यर्थः । देशान्तरस्योत्तमस्य दैत्याक्रान्तत्वात् इत्याहुः ॥ २८ ॥ * * आत्मेति युग्मम् । हे राजन् ! श्रीवत्सकौस्तुभौ विनान्यैश्चतुर्भुजत्वादिभिश्चिह्नैरात्मतुल्यैः भगवत्समानरूपैः श्रीवत्सकौस्तुभौ भगवतः एव चिह्ने न तु सुनन्दादीनामिति भावः । षोडशभिः पार्षदैः सुनन्दादिभिः परितः सेवितम् उन्निद्रे फुल्ले शरदम्बुरुहे ते इवेक्षणे यस्य तं दृष्ट्वा तस्येक्षणेन य आह्लादः तेन विक्लवा विवशास्ते सर्वेऽवनौ दण्डवत्पतिताः सन्तः शनैरुत्थाय तुष्टुतुः ॥ २९-३० ॥

वीरराघवव्याख्या

उपस्थितिमेवाह । वाय्वित्यादिना । तावत् “भीषास्माद्वातः पवते एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि ! द्यावापृथिव्यौ विवृते तिष्ठतः एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि ! प्राच्यो नद्यः स्वदन्ते” इत्यादिश्रुत्युत्तरीत्या सर्वस्य प्रशासितुः परमात्मनः शासनानुवर्तिनामात्मनां तदनन्यशरणत्वं वदन्तः स्तुवन्ति । वाय्विति । वायुश्चाम्बरं चाग्निश्चापश्च क्षितिश्च तास्तथा त्रिलोकाः लोकत्रयान्तर्गता ब्रह्मादयश्चतुर्मुखप्रभृतयो ये च ते सर्वे वयमुद्विजन्तः बिभ्यतः सन्तो यस्मै परमपुरुषाय बलिं तच्छासनानुरूपमाराधनं ब्रह्मः प्रापयामः कुर्मः असौ प्रसिद्धोऽन्तको मृत्युरपि यस्माद्विभेति तस्मात्परमपुरुषादन्यः कः अरणं शरणं रक्षकोऽस्माकम् ॥ २१ ॥ * * अथ शरण्यत्वौपयिकगुणपूर्णत्वात्तस्यैव शरण्यत्वं तदितरस्याशरण्यत्वं च वदन्तः शरणं ययुः । अविस्मितमिति । अविस्मितं स्वमहिम्नः स्वाभाविकत्वाद्विषयरहितं परिपूर्णकाममवाप्तसमस्तकामम् । लभ्यते । इति लाभः स्वाभाविकेनैव लाभेन स्वानुभवानन्देन उपलक्षितं समं रागादिरहितं प्रशान्तमूर्मिषट्करहितं एते हि शरण्यत्वोपयुक्ता गुणाः एतेन समस्तसोपाधिकमहिम्नोऽपरिपूर्णसमस्तकामस्यौपाधिकानन्दयुक्तस्य रागद्वेषादिप्राकृतगुणयुक्तस्योर्मिषट्कपीडितस्य शरणागततुल्यत्वेनाशरण्यत्वं सूचितम् । नहि शृङ्खलितस्तादृशमन्यं शरणं ब्रजति । एवमीश्वरं शरण्यं त्वां विना परमन्यं क्षुद्रं देवं यो बालिशोऽज्ञः सन्नुपसर्पत्यनुवर्त्तते सः श्वलाङ्गुलेन प्लवमानस्य शुनः पुच्छेन साधनेन सिन्धुं तितीर्षुरिव नेष्टं प्राप्नोति प्रत्युत विहृतो भवति इत्यर्थः ॥ २२ ॥ * * यथा मनुचतुर्मुखादयः शरण्यमापद्भयः त्रातारं भक्तवत्सलं भगवन्तमाश्रित्यैवापदोऽत्यवर्त्तन्त तथा वयमपि तमेवापन्नवृत्तये शरणं ब्रजाम इत्याहुः । यस्येति द्वाभ्याम् । यस्य महामत्स्यस्योरुशृङ्गं महाशृङ्गे जगती पृथ्वीमेव स्वां नावमावध्य बद्ध्वा मनुः सत्यव्रताख्यो दुर्गं सङ्कटं ततार, अष्टमस्कन्धेऽयमितिहासः स्फुटीभविष्यति, स एव वारिचरो मत्स्यमूर्त्तिर्भगवानाश्रितान् शरणं गतान्स्मान् दुरन्तादपारात्त्वाष्ट्रस्य वृत्रस्य भयान्नूनं त्राता रक्षिता भविष्यति अतस्तमेव शरणं ब्रजाम इति भावः ॥ २३ ॥ * * तथा पुरा जगदादौ स्वयम्भूर्ब्रह्मापि संयमाम्भसि प्रलयसंबन्धिनि जले कथम्भूते उदीर्णः प्रचण्डो यो वातः पवनस्तेन ये ऊर्मयस्तरङ्गास्तेषां रवैः ध्वनिभिः कराले भयङ्करे संयमाम्भस्यरविन्दान्नाभिकमलात् पतितः पतितप्रायः एकः असहायो येन भगवता साधनभूतेन तस्माद्भयात्ततार स एव नोऽस्माकं पारः पारयतीति पारः पालकोऽस्तु ॥ २४ ॥ * * किञ्च । वयं भगवता सृष्टाः पालिताश्च स इदानीमप्यस्मान्नोपेक्षिष्यत्यतस्तमेव शरणं ब्रजाम इत्याहुः । य एक इति त्रिभिः । एकोऽद्वितीयः स्वसमाभ्याधिककारणान्तरानपेक्षो निजमायया आत्मीयसङ्कल्परूपज्ञानेन यः परमपुरुषो नोऽस्मान् ससर्ज येन भगवताऽनुगृहीताः सन्तो वयं विश्वं व्यष्टिर्वर्गं सृजामः यच्छब्दानां तमेवेति तृतीयेनान्वयः ।

यस्य च पुरः हृदयकुहरे समीहितः अन्तरात्मतया नियमयतः लिङ्गं दिव्यावग्रहं न पश्यामः । तत्र हेतुः । पृथगीशमानिनः यतः पृथगीश्वरा इत्यभिमानिनो वयम् ॥ २५ ॥ * * यश्च सपत्नैः शत्रुभिः भृशं नितरामभ्यर्घ्यमानान् पीडिताभ्योऽस्मान् पाति अरक्षत् । कथम्भूतः । नित्य एव सदा अस्मानात्मसात्कृत्वा स्वकीयत्वेन मन्यमानोऽस्मद्रक्षणाय युगे युगे प्रतियुगं स्वमायया स्वकीयसङ्कल्परूपज्ञानेनैव न तु कर्मणेति भावः । तनुभिरुपेन्द्रपरशुराममत्स्यकूर्मवराहरामकृष्णादितनुभिर्देवादिषु कृतावतारः धृतावतारः सन् ॥ २६ ॥ * * तमेव भक्तवत्सलमात्मनामस्माकं दैवतं प्रधानं पुरुषं कारणावस्थचिदचिच्छरीरकमन्यं चिदचिद्विलक्षणं परमुत्कृष्टमत एव शरण्यं शरणमर्हतीति शरण्यः तं सर्वे वयं देवाः शरणं ब्रजाम रक्षकत्वेनाध्यवस्यामः । एतावदेवास्मत्कृत्यमिति भावः । तत्र शरण्यकृत्यं प्रकाशयन्तः शरणागत्यङ्गमात्मनां महाविश्वासं दर्शयन्ति । स्वानामिति । स्वीयत्वेन परिगृहीतानां नोऽस्माकं शं सुखं शत्रुनिरसनद्वारकं नूनं धास्यति स तु महात्मा कृतस्वभक्तारक्षादीक्षः । एवं रक्षिष्यतीति विश्वासः प्रपत्त्यङ्गभूतो दर्शितः । स नोऽस्तु पार इत्यनेन गोप्तृत्ववरणम् । आत्मदैवतं प्रधानं पुरुषं विश्वं शरणं ब्रजामेत्यनेन चिदचिच्छरीरकत्वकथनाच्छरीरस्य शरीरिशेषित्वैकस्वरूपत्वादात्मनः परमात्मैकशेषत्वानुसन्धानरूपात्मनिक्षेपः । न पश्यामः लिङ्गं सपत्नैर्भृशमर्घ्यमानानित्यनेन च ज्ञानशक्तिबलाद्यभावरूपमात्मनां कार्पण्यमपि प्रदर्शितम् । तं विनोपसर्पत्यपरं हि बालिश इत्यनेनोपायान्तरनिष्ठत्वादिरूपप्रातिकूल्यवर्जनं प्रदर्शितम् । कृतस्नचिदचिच्छरीरकत्वकथनेनैव “चराचराणि भूतानि सर्वाणि भगवद्वपुरतस्तदानुकूल्यं मे” इत्युक्तरीत्या भगवच्छरीरभूतसर्वभूतानुकूल्यमप्यात्मनां प्रदर्शितम् । न च सर्वभूतानुकूल्यस्याभिप्रेतत्वे शत्रुनिरसनप्रार्थनानुपपत्तिः, अस्याः प्रपत्तेर्मोक्षार्थत्वाभावात् । तस्या एव हि सर्वभूतानुकूल्यरूपमङ्गमपेक्षितं अस्यास्तु शत्रुनिरसनार्थत्वात्तद्व्यतिरिक्तभूतानुकूल्यसङ्कल्पमात्रमेवापेक्षितमित्युत्पश्यन्तु विचक्षणाः ॥ २७ ॥ * * एवं सुरैः प्रपद्यमानो भगवानाविरभूदित्याह मुनिः । इतीति । हे महाराज ! इतीत्यं सुराणां देवानामुपतिष्ठतां प्रपदनपूर्वकं स्तुवतां सतां शङ्खचक्रगदाधरो भगवान् प्रतीच्यां प्रत्यगात्मसम्बन्धिनां दिशि हृदये “हृदि ह्ययमात्मा प्रतिष्ठितः” इति श्रुतेः प्रथमं हृद्याविरभूततः पुरत आविरभूदित्यर्थः । यद्वा । प्रतीच्यां पश्चिमायां दिशि इत्यर्थः । देवानां पृष्ठत इति यावत् ॥ २८ ॥ * * तमाविरभूतं भगवन्तं विशिनष्टि द्वाभ्याम् । श्रीवत्सकौस्तुभौ विना आत्मना सह तुल्यैः श्रीवत्सकौस्तुभमात्ररहितैरित्यर्थः । तयोः प्रधानपुरुषतत्त्वाभिमानित्वाज्जीवेनाधार्यत्वादिति भावः । षोडशभिः सुनन्दादिभिः पर्युपासितम् । यद्वा । भगवानाविरभूच्छङ्खचक्रगदाधरः तमाविरभूतं प्रतीच्यां दिशि पृष्ठतः श्रीवत्सकौस्तुभमात्ररहितैरात्मतुल्यैः षोडशभिः पर्युपासितमित्यन्वयः । उन्निद्रे विकसिते शरदम्बुरुहे इवेक्षणे नेत्रे यस्य ॥ २९ ॥ * * तं दृष्ट्वा ईक्षणेन यः आह्लादस्तेन विक्लवाः ईषत्परवशाः सर्वे देवाः भूमौ दण्डवत्पतिताः प्रणेमुः । हे राजन् ! शनैरुत्थाय तुष्टुबुः ॥ ३० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

वाय्वाद्यभिमानिनो ब्रह्मादयो ये त्रिलोकाः ते वयं यस्मै बलिं हराम त्रिलोकीबहिष्ठं लक्ष्मीतत्त्वं तदनियतं स्वतन्त्रमस्तीति शङ्कामाभूदित्याह । अन्तक इति । असावन्तकः मूलप्रकृतिर्दुर्गादिनामभिभिन्ना यस्मान्महान्तकाद्वरेर्बिभेति भीतेव तद्वशे वर्तते यतस्ततः स हरिर्नः अस्माकमरणं शरणमस्त्वित्यन्वयः । ननु ब्रह्मादयो वयं यस्मै बलिं हराम यस्माच्च असावन्तकोऽपि बिभेति ततस्तस्मात्परमेश्वरादरणं क्षेमो भवत्विति प्रतीतार्थः कस्मादपलप्यत इति चेन्न । “कालोऽन्तकः प्रधानं च मृत्युरव्यक्तमित्यपि । उच्यते प्रकृतिः सूक्ष्मा श्रीर्भूर्दुर्गेति नामभिः । सैव ब्रह्मादिभ्यदा विष्णोस्तु वशवर्तिनी । अभयापि बिभेतीव तद्वशत्वादुदीर्यते ।” इति स्मृतिविरोधात् वायुश्च अम्बरं च अग्निश्च आपश्च क्षितिश्चेति वाय्वम्बराग्न्यपक्षितयः ॥ २१ ॥ एवं स्थिते शिवाद्यन्यतमस्य शरणमिच्छन् बालिश इत्याह अविस्मितमिति । यो ब्रह्माद्युपात्तपूजस्तं स्वेनैव लाभेन स्वरूपानन्दानुभवेनैव परिपूर्णकाममत एवाविस्मितं कुतूहलबुद्धिरहितं सममेकप्रकारं प्रशान्तं समुद्रवत् स्तिमितं विना योऽपरं रुद्राद्यन्यतममुपसर्पति श्वलाङ्गूलेन तरीस्थानेन सिन्धुं समुद्रमतिवर्तति पारमतिक्रामति तदुचितमित्याह । हीति । बालिशो हि यस्मात्तस्मादुचितमित्यर्थः ॥ २२ ॥ * * ननु यस्य कस्यचिद्धरिशरणमुपगतस्यापदर्णवसन्तरणं दृष्टपूर्वं चेत्तमन्तरेणान्यं शरणं गच्छन् बालिशत्वेन श्वलाङ्गूलेनापारमकूपारं तितीर्षतीति परिहास्यः स्यात् तदेव कथमिति तत्राह । यस्येति । मनुयस्य हरेरुरुणि शृङ्गे जगतीं महीमयीं स्वनावं स्वस्य मनोरथेन क्लृप्तां तरीं यथा यथावद्दृढमावध्य दुर्गमन्योपायेन तर्तुमशक्यं प्रलयार्णवलक्षणं क्लेशं ततार नूनमिदानीमपि स वारिचरो मत्स्यावतारो हरिरेवाश्रितान्नित्यसेवारताभ्यो दुरन्तात्त्वाद्भयात्त्रातास्त्वित्यन्वयः । यथा ततार तथा तरणायाश्रितानिति वा ॥ २३ ॥ * * इतोऽपि श्रीहरिप्रसादादहते एतद्भयतरणं दुःसाधनमिति भावेन स्तुवन्तीत्याह—पुरेति । पुरादिसृष्टौ संयमाभ्यसि प्रलयोदके स्थितादरविन्दात्प्रकृत्यात्मनः पद्मात्पतितः स्वयम्भूर्भयं ततार स हरिर्नस्त्वाद्भयार्णवस्य पारः पारप्रदर्शकोऽस्त्वित्यन्वयः । तत्रत्यो वायुरपि प्रकृत्यात्मा अन्यथा नेदृशं बलमन्यस्य स्यादित्यतस्तत्तल्लयजलं विशिनष्टि—उदीर्णेति । उदीर्णेन वातेन प्रकृत्यात्मना

वायुनोन्नमितानामूर्मीणां रवैः कराले भयङ्करे पद्मादीनां प्रकृत्यात्मत्वं कस्माद्विशिष्योच्यते इति शङ्का माभूत् यत्र वायुदपद्मादि-
रूपेण प्रकृतिः स्थिता । “एकस्तत्र विभेद्ब्रह्मा विचार्य भयमत्यगात् । अन्तर्गतो हरिस्तस्य ध्यातो भयमपानुददत्” इत्युक्तेः ॥
भयनिमित्तमाह एक इति । एकाकित्वात् द्वितीयवन्तोऽनुत्पन्नत्वात् “सोऽविभेत्स द्वितीयमैच्छत्” इति श्रुतेः । ननु किमर्थं
ब्रह्मणा भयमदशील्यत उक्तमपीति स्वसृज्यजनानां भयादिविस्मयसम्भावनार्थम् । “जनित्यतां जनानां तु स्वभावानां प्रसिद्धये”
इत्युक्तेः । अपि सम्भावन इति च सम्भावनामन्तरेण स्वाभाविकं किं न स्यादित्यस्यापीदमुत्तरमपीति अज्ञानाद्वि भयमुत्पद्यते
ब्रह्मणस्तु तत्रास्ति “ज्ञानादिगुणपूर्णस्य ब्रह्मणोऽपि” इत्युक्तेः । तर्हि कियन्तं कालमनुवर्तते इत्यस्यापीदमुत्तरं पूर्णज्ञानस्य चिर-
कालीनं भयादिकं गर्हितं “क्षणार्धगाः भयादिका भवन्तीव कथं तस्मिन् स्थिरालयाः” इत्युक्तेः । स्वसृज्यजनभयस्वभाव-
प्रदर्शनमन्तरेणान्यत्किं प्रयोजनमित्यस्यापीदमेवोत्तरमपीति । भयप्रदर्शनेन भगवत्प्रीतिलक्षणमन्यदपि विद्यत इत्यर्थः ।
“भगवत्प्रीतये नित्यं ब्रह्मणो ये भयादयः । न वृथा तस्य भावः स्यात्कश्चित्तेऽपि क्षणार्धगाः” इत्युक्तेः । भयादिकमपि
किमेकवारं बहुवारमुत्पत्त्यस्यापीदमुत्तरं नैकवारं किन्तु बहुवारमस्तीत्यर्थः । “अज्ञानं तु चतुर्वारं द्विवारं भयमेव च ।
शोकोऽपि तावन्नान्यत्र कदाचिद्ब्रह्मणो भवेत्” इत्युक्तेः । इदमपि हरिप्रीतिजनकत्वेनोन्नतिकारणम् । तत्रापि भगवत्प्रीत्या
“उन्नत्तयैवावस्य तद्भवेत्” इत्युक्तेः ॥ २४ ॥ ❀ ❀ किञ्चास्माकं स्रष्टृत्वेन सम्बन्धत्वादपि निजस्वरूपं न बुद्धयामहे किन्तु
लक्षणमेव पश्यामः अतो वयं तमेव शरणं याम इत्याहुः । य एक इति । एकः केवलः ईशः ऐश्वर्यादिगुणपूर्णः यो निजमायया
स्वाधीनया प्रकृत्या नः ससर्ज येन वयं प्रेरिताः विश्वमनुसृजाम यस्य पुरोऽग्रतः स्थिताः समेताः सङ्गता अपि वयं लिङ्गं लक्षणमेव
पश्यामः, न तु स्वरूपं तत् स्रष्टृत्वेन तदनुगृहीतकर्तृत्वेन वा चिन्त्यैवभवमेव लक्षणं बुद्धयामहे न सच्चिदानन्दादिस्वरूपम् ।
अदर्शने कारणमाह । पृथगिति । पृथक् पृथगीशमिमानित्वात् । अयं च कादाचित्क एव न तु सनातनः । तदुक्तम् “कदाचि-
दभिमानस्तु देवानामपि सन्निव प्रायः । कालेषु नास्त्येव तारतम्येन सोऽपि तु इति ।” अनेन पृथगित्यनेनाभिमानस्य तारतम्यं
ध्वनयति । हे ईश ! अभिमानीनो वयं पृथक्तारतम्योपेता इति वार्थः सम्पद्यते ॥ २५ ॥ ❀ ❀ कश्चरणादिदेहवत्त्वेऽपि
देवदत्तवदनित्यदेहो नास्ति अतः स्वाभिमतसिद्धये संप्रार्थनीय इति भावेनाहुः । यो न इति । तनुभिर्देवर्ष्यादिषु कृतावतारोऽपि
नित्य एव निर्विकार एव न तु योनिभूतदुःखादिमानं न केवलमनुयुगं रक्षति हरिः किं तु अन्यदापीत्यर्थे चशब्दः ॥ २६ ॥ ❀ ❀
यत्तच्छब्दैरेवोक्तावशिष्टगुणैर्विशिष्य तं शरणं प्रार्थयन्ते । तमेवेति । अन्ययोगव्यच्छेदार्थ एवशब्दः । देवा इत्यनेन देवानां
शरणं हरिरेव नान्य इत्येवशब्दार्थो विद्युतः । वयमित्यनेन हरेः स्वेषां च मिथो भेदाभिमानं ध्वनयति । न केवलमिष्टदेवतात्वेन
शरणं यामः अपि तु सर्वोत्तमादिगुणविशिष्टत्वाच्चेति भावेनाह । परं प्रधानमिति । प्रकृतिः किं नेत्याह । पुरुषमिति । तर्हि
जीवः किं नेत्याह । विश्वमिति । न प्रपञ्च इत्याह । आद्यमिति । प्रपञ्चस्यादिभूतम् “वासुदेवो वा इदमग्र आसीत्” इति श्रुतेः
नृशंसः स्वभावश्चेत्कथमयमिष्टः स्यादत्राहुः । शरण्यमिति । शरणप्राप्त्यत्वान्नृशंसो न भवतीत्यर्थः । नास्मिन्नस्मासु विप्रतिपत्ति-
रित्याह । सर्व इति । शरणं प्राप्तावपि उदासीनो न भवति किं तु वदान्यदभीष्टं ददातीत्याहुः । स्वानामिति ॥ २७ ॥ ❀ ❀
स्तुतिफलमाह । इतीति ॥ २८ ॥ ❀ ❀ प्रत्यक्षीभूतं तं भगवन्तं सदृश्य देवाः किं चक्रुरिति तत्राह । आत्मतुल्यैरिति ।
अनेन दर्शनावस्थायां किं गुणविशिष्ट इति शङ्कापर्यहारि आत्मतुल्यैः आत्मनो भूतैः अत एव आत्मतुल्यैः मूलभूतस्य हरेः
सदृशैः सामर्थ्यादिगुणैर्नूनैः षोडशभिर्वासुदेवादिदामोदरात्मैः पर्युपासितं तेषां मध्यस्थावृत्तिरूपेण स्थितं मूलरूपस्याप्राकृत-
त्वात्प्रादुर्भावानां शुक्रशोणितसम्पर्केण जातत्वात्कथमन्योऽन्यतुल्यत्वमिति तत्राह । विनेति । श्रीवत्सकौस्तुभौ विना प्रकृति-
पुरुषाभ्यां विना प्रकृतिपुरुषातीतत्वेन तदनिर्मितशरीरैरित्यर्थः । अनेन सप्तदशरूपाण्यपि गुणक्रियादिना विशेषरहितानीत्युक्तं
भवति । श्रीवत्सकौस्तुभरहितैरात्मतुल्यैः षोडशभिः पार्षदमुखैरुपासितमित्यङ्गीकारस्तु “श्रीवत्सः प्रकृतिर्ज्ञेया ब्रह्माख्यः
कौस्तुभः पुमान् । तदतीतैः षोडशभिः स्वरूपैरप्युपास्यते” इतिप्रमाणविरोधादप्रामाणिकः । तेषां तद्वत्त्वादन्त्यलक्षणतुल्यं चाप्रा-
माणिकम् । अतः प्रकृतिपुरुषानधीनत्वेनान्योऽन्यतुल्यत्वं वासुदेवादीनामेव । तदुक्तम् “अपुं प्रकृत्याधीनत्वाद्वासुदेवादिका हरेः ।
तुल्याश्च केशवाद्याश्च न च भिन्नाः कथञ्चन ।” इति अनेन मूलरूपस्यावताराणां मिथो भेदराहित्यमुक्तमिति ज्ञातव्यम् । हरेः
प्रकृतिपुरुषराहित्यं च न कादाचित्कं किं तु सनातनम् “श्रीवत्सकौस्तुभाभ्यां तु विना भावं प्रदर्शयेत् । पुं प्रकृत्यात्मकाभ्यां स
धत्ते नित्यं जनार्दनः” इतिवाक्यात् । प्रकृतिपुरुषराहित्यं च तदतीतत्वं तदवशत्वं च । तदुक्तम् “यदस्याभ्यामतीतीत्वं यद्वशो
नानयोर्हरिः” इति “श्रीवत्सकौस्तुभाभ्यां तु विनाभावः स एव च” इति इयं चोपासिका भक्तानुकम्पित्वेन हरेः परं क्रीडैव
“आत्मैव सप्तदशया स्वयं भूत्वा जनार्दनः । मध्यस्थावृत्तिरूपेण क्रीडते पुरुषोत्तमः” इत्युक्तेः “संवीतश्चतुरात्मभिः स्वसदृशैः
श्रीकेशवाद्यैरतश्चाद्यैरितरैरधीश्वरमुखैर्विज्रादिभिस्तत्परम् । संसेव्यं स्वयमन्तराम्बुजमहापीठे विराजन् हरिर्भूत्यै श्रीपुरुषोत्तमो
भवतु वः श्रीवल्लभः सन्ततम्” इति तन्त्रान्तरोक्तमत्रानुसंधेयम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ पूर्व हरेः प्रत्यक्षायाधुना स्वाभिप्रेतार्थ-
सिद्धयर्थं स्तुतिरिति विशेषः ॥ ३० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अविस्मितं ततोऽन्यस्यापूर्वस्य वस्तुनोऽसद्भावाद्विस्मयरहितं अतः स्वेनैव स्वीयेनैव कर्मभूतस्य क्रियाभूतेन लाभेन परिपूर्ण-
कामं नान्यस्येत्यर्थः । अतः सर्वत्र समम् । अतः प्रशान्तं चित्तदोषरहितम् । तथोक्तम् “रजस्तमःप्रकृतयः समशीला भजन्ति वै”
इत्यादि, अत उक्तं श्रीसत्यव्रतेन “न यत्प्रसादायुतभागलेशमन्ये न देवा गुरवो जनाः स्वयम् । कर्तुं समेताः प्रभवन्ति पुंसस्त-
मीश्वरं वै शरणं प्रपद्ये ।” श्रीमहाभारते च—“यस्तु विष्णुं परित्यज्य मोहादन्यमुपासते । स हेमराशिमुत्सृज्य पांशुराशिं
जिघृक्षति ।” इति तदिदं भक्तिसन्दर्भे विशेषेण विवृतमस्ति ॥ २२-२८ ॥ * * आत्मेति युग्मकम् । ईक्षणाह्लादेति
वस्तुस्वाभाव्यात् स्वाभीष्टसिद्धिनिश्चयाच्च ॥ २९-३१ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अस्माद्वृत्रजनिताद्रयात् परमेश्वरं विना न कोऽपि रक्षितुं प्रभविव्यतीति मत्वा तमेव शरणमाश्रयन्ते । बाण्विति ।
वाय्वाद्युपलक्षितानि त्रयोविंशतितत्त्वानि तथा वाय्वादिभिः निर्मितास्त्रिलोकास्तथा तेषामधिपतयो ब्रह्मादयस्तथा ततोऽर्वाचीना
वयं च ये सर्वे यस्मान्मृत्योरुद्विजन्तो भीताः । असावन्तको मृत्युरपि यस्माद्विमेति ततस्तस्मात् अरणं शरणं रक्षणमस्तु ॥ २१ ॥
तदन्यस्तु सुधिया नैवाश्रयणीय इत्याहुः । अविस्मितमिति तं विना अपरं देवतान्तरं कर्मयोगं ज्ञानयोगमपरयोगं वा शरणार्थं
बालिशो महामूर्ख एवोपसर्पति, न तु विश्वः । यथा शुनः पुच्छेन सिन्धुमतितर्तुं मिच्छति स आ एव सिन्धुं तर्तुं न शक्नोति
किमुत तत्पुच्छग्राहिणं स आ एव दृष्ट्वा प्रथमं समुद्रमध्ये क्षिपति निमज्जतीति भावः । भगवदाश्रयी तु संसारसिन्धुं यत्तरति तत्
किमपि नाडुतमित्याह । अविस्मितमिति । न विद्यते विस्मितं किमप्यद्भुतं यत्र तं विना दुर्लङ्गस्यापि संसारसिन्धोस्तारेण
अन्यत्रातिविस्मयोऽपि तत्र न कोऽपि विस्मयः । सद्य एव तस्य गोष्पदीकरणसामर्थ्यादिति भावः । स्वेनैव स्वस्वरूपेणैव यो लाभः
सौन्दर्यादिमाधुर्यसम्पत्तयः प्राप्तिस्तेन समं सह परिपूर्णाः कामाः स्वीयाह्लादिनीशक्तिदत्ताभोगा यस्य तम् । प्रशान्तमनुभं सेवा-
पराधे जातेऽपि भक्तवात्सल्यत्वात् क्षन्तारम् ॥ २२ ॥ * * वयन्त्ववतिनिकृष्टाः सकामा अप्यस्मिन्महाभय एव शरणं
यान्तोऽपि तेन रक्षणीया एव यथापूर्वम् इत्याहुः । यस्येति द्वाभ्याम् । यस्य मत्स्यरूपस्य जगतीं पृथ्वीं यथा ततारेति वयमपि
तथा तरेमेति भावः । वारिचरोऽपि वारिण्येव चरन्नपि तत्रैव स्थित्वा जगतीस्थानस्मान्नीश्वरत्वाद्भक्षतु ॥ २३ ॥ * *
संयमाम्भसि प्रलयजले अरविन्दात् नाभिकमलात् पतितः पतितप्रायः येन हेतुना सः ॥ २४ ॥ * * स खलु सर्वत्र च
वर्त्तमानोऽप्यस्माकं बहिर्मुखेन्द्रियाणामदृश्योऽपि कृपयैव दृश्यो भूत्वा रक्षित्वित्याहुः । य इति त्रिभिः । पुरोऽस्माकमग्र एव
समीहमानस्य रामकृष्णादिरूपेण लीलां कुर्वतोऽपि तस्य लिङ्गं न पश्यामः । तत्र हेतुः । पृथगिति ॥ २५ ॥ * * तनुभिः
उपेन्द्रपरशुरामादिस्वरूपैः स्वस्य मायया कृपया चिच्छक्त्या वा नोऽस्मानात्मसात्कृत्य पातीत्यत एव साम्प्रतं स्वरक्षणार्थं निवे-
दनेऽपि न सङ्कुचाम इति भावः । तमेवेति । विश्वं मायाशक्त्या विश्वरूपम् । स्वरूपशक्त्या अन्यं विश्वस्माद्भिन्नम् ॥ २६-२७ ॥
प्रतीच्यां दिशि पश्चिमसमुद्रकूले देशान्तरस्योत्तमस्य दैत्याक्रान्तत्वात् तत्र देवैः स्थातुमशक्यत्वात् । तत्रैव विवक्ते उपविश्य-
स्तुतत्वात् ॥ २८ ॥ * * श्रीवत्सकौस्तुभौ विना चतुर्भुजत्वादिविचित्रत्वादात्मतुल्यैः सुनन्दादिभिः परित
उपासितम् ॥ २९-३० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

यस्मै अन्तर्काय वाय्वाद्युपलक्षितानि लोककारणानि तत्त्वानि त्रिलोकाः ब्रह्मादयो लोकनाथाः ये वयं तत्प्रजाभूताः
उद्विजन्तः सन्तो बलिं हरामः असावन्तकः कालोऽपि यस्माद्विमेति ततो हेतोः सः नोऽस्माकमरणं शरणमस्तु भवत्वित्य-
न्वयः ॥ २१ ॥ * * अथ भगवतोऽविस्मितत्वपूर्णकामत्वादिगुणान् दर्शयन्तस्तदितरं जनं निन्दन्ति । अविस्मितमिति ।
उपसर्पति शरणं गच्छति यः स बालिशोऽज्ञः भवार्णवात्तरणोपायं न जानातीत्यर्थः । यथा श्वलाङ्गूलेन यः सिन्धुमतितर्ति
तर्तुमिच्छति स बालिशो भवति तद्वत् ॥ २२ ॥ * * तस्य स्वभक्तरक्षकत्वं सुप्रसिद्धं सः अस्माकमप्यापद्रयस्तारकोऽस्त्व-
त्याहुः । यस्येति द्वाभ्याम् । यस्योरुशृङ्गे महच्छृङ्गे मनुः स्वनावे जगतीं यथावद्बध्वा दुर्गं सङ्कटं ततार स एव वारिचरो मत्स्य-
मूर्तिः त्वाष्ट्रभयात् वृत्रभयात् नूनं निश्चितं त्राता रक्षिष्यति ॥ २३ ॥ * * पुरा लोकरचनातः प्राक् उदीर्णवातेन ये
ऊर्मयस्तरङ्गास्तेषां रवैः कराळे संयमाम्भसि प्रलयजले एक एव स्वयम्भूः अरविन्दात्पतितः पतितप्रायः येन भगवता यस्माद्भ्या-

ततार स नोऽस्माकं पारस्त्वाष्ट्रभयात्तारकोऽस्तु ॥ २४ ॥ * * येन वयं सृष्टा यश्च अस्मान्नानावतारैः पाति स एवास्मान्
 सुखयिष्यतीत्याहुः । य इति त्रिभिः । निजमायया निजवयुनेन य एक ईशः सर्वेश्वरः नोऽस्मान् ससर्ज येन नियुक्ताः यस्य
 पुनः पूर्वमेवं समीहतः विश्वं सृजतोऽपि तत्सृष्टमेव विश्वम् अनु पश्चात्सृजामः यस्य लिङ्गं भगवतैव वयं सृष्टाः तेनैव सृष्टं
 तन्नियुक्ताः किञ्चित्करवामेति तद्गुणज्ञापकम् चिह्नमपि न पश्यामः एवम्भूता अज्ञा वयमित्यर्थः । अत एवाज्ञानेन वयं
 पृथगीशमानिनः ॥ २५ ॥ * * यो नोऽस्मान् देवादिषु वामनजामदग्न्यमत्स्यदाशरथ्यादितनुभिः कृतावतारः सन्
 स्वमायया स्वकृपया आत्मसात्कृत्वा पाति च ॥ २६ ॥ * * प्रधानं प्रकृत्याख्यशक्तिरूपं पुरुषं जीवात्मकांशरूपं विश्वं
 तदुभयात्मकप्रपञ्चरूपं शक्तितद्गतोः अंशांशिनोश्च स्वाभाविकभेदाभेदसम्बन्धात् “उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्” इति पारमर्ष-
 सूत्रात् । ननु तर्हि सर्वे दोषाः ब्रह्मणि प्रसज्येरन्नत्राहुः । अन्यमिति सर्वदोषास्पृष्टस्वरूपम् । प्रकृतिपुरुषतदुभयात्मकजगद्विलक्षण-
 स्वरूपमित्यर्थः । यतः परं पूर्णं शरण्यं शरणागतहितकरं शरणं ब्रजामः रक्षितारं जानीम इत्यर्थः । स एव नः शं सुखं धास्यति
 त्वाष्ट्रभयनिराकरणेनेति शेषः ॥ २७ ॥ * * प्रतीच्यां दिशि तथा सुखं भजनार्थमाश्रितायां पश्चिमायामुपतिष्ठतां स्तुव-
 तामाविरभूत् ॥ २८ ॥ * * आत्मतुल्यैः सारूप्यं प्राप्तैः पार्षदैः पर्युपासितं दृष्ट्वा अवनौ दण्डवत्पतिताः पुनः शनैस्तथाय
 तुष्टुवुः स्तुतवन्त इति द्वयोरन्वयः ॥ २९-३० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

स्तुतिमेव दर्शयति सप्तभिः, तत्र प्रथमं रक्षां प्रार्थयन्ते—वाञ्छति । वाय्वाद्युपलक्षितानि त्रयोविंशतिस्तत्त्वानि तैर्निर्मि-
 तास्त्रयो लोकास्तत्राः प्राणिनस्तेषामधिपतयो ब्रह्मादयश्च ततोऽर्वाचीना ये वयं ते सर्वे उद्विजन्तो भीताः सन्तो यस्मै अन्तकाय
 कालाय बलिं वहाम, तत्तत्कालविहितं कर्म नियमेन कुर्मः । असावपि कालो यस्माद्विभेति ततः परमेश्वरादेव नोऽस्माकमरणं
 शरणं रक्षणमस्त्वित्यन्वयः ॥ २१ ॥ * * ततोऽन्येऽपि बहवो ब्रह्मादयो महान्तः सन्तीति तान् विहाय तत एव रक्षाऽ-
 स्त्वित्यत्र को हेतुरित्यपेक्षायामाहुः । अविस्मितमिति । तं विना विहाय योऽपरं शरणार्थमुपसर्पति गच्छति स बालिशः महामूर्ख
 एव न तु विज्ञः । हि यस्मात् स श्वलाङ्गुलेन सिन्धुमतिरिति अतितर्तुमिच्छति । समुद्रे पतितस्य शुन एव तत्र मज्जनस्या-
 वश्यकत्वात् यथा शुनः पुच्छग्राहिणो न समुद्रतरणं भवति किन्तु तत्र मज्जनमेव तथा भगवद्व्यतिरिक्ताश्रितानामपि न व्यसनार्ण-
 वतरणं भवति, किन्तु तत्र निमज्जनमेवेत्यर्थः । ननु कथं तस्य सर्वतो रक्षकत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्याहुः । अविस्मितमिति । न विद्यते
 विस्मितमाश्चर्यं यत्र तम् । अन्यत्राशङ्ककारण आश्चर्यं सत्यपि सर्वाश्चर्यविश्वनिर्माणकर्त्तरि तत्र किमपि करणे नाश्चर्यमिति
 भावः । ननु तर्ह्येवम्भूतस्याराधनमपि धनाढ्यैरेव कर्तुं शक्यम् न त्वकिञ्चनैस्तथाचाढ्यानामेव फलं स्यान्न अकिञ्चनानामित्या-
 शङ्क्याहुः—सममिति, सर्वत्र समं पक्षपातरहितमित्यर्थः । तत्र हेतुमाहुः—प्रशान्तमिति, रागादिशून्यमित्यर्थः । तत्रापि हेतु-
 माहुः—स्वेनैवेति, स्वस्वरूपभूतपरमात्मन्दलाभेनैव परिपूर्णाः कामा मनोरथा यस्य तमित्यर्थः ॥ २२ ॥ * * नन्वेवं कथं
 निश्चीयते महाभयं भगवानेव रक्षको नान्य इत्याशङ्क्य तथा दृष्टत्वादिति दर्शयन्तो रक्षां प्रार्थयन्ते—यस्येति द्वाभ्याम् । यस्य
 मत्स्यमूर्तेरुत्पृष्टं विस्तृतशृङ्गे जगतीं पृथ्वीरूपां स्वनावं बध्वा मनुः सत्यव्रतो नाम राजा यथा यथावदनायासेनैव दुर्गं प्रलय-
 कालीनं महाभयं ततार अतः स एव वारिचरः गृहीतमत्स्यमूर्तिर्नोऽस्मानपि आश्रितान् शरणागतान् दुरन्तान् त्वाष्ट्रभयान्नूतं
 त्राता रक्षिष्यतीत्यन्वयः ॥ २३ ॥ * * ब्रह्मणोऽपि भयनिवृत्तिस्तत एव जातान्यस्य तु सा ततो भवेदिति किमाश्चर्यमिति
 भावेनाहुः—पुरेति । सृष्टिप्रारम्भसमये उदीर्णैरुद्गतैर्य उर्मयस्तेषां रवैः शब्दैः कराले भयङ्करे संयमाम्भसि प्रलयोदकेऽरविन्दात्
 नाभिकमलात् स्वस्थानात् पतितः पतितप्रायः एकः असहायः स्वयम्भूः ब्रह्माऽपि तस्माद्भयात् येन सहायभूतेन ततार । स
 एव नोऽस्माद्भयात्तारकोऽस्त्वित्यन्वयः ॥ २४ ॥ * * एवमन्योपकारं प्रदर्शयन्तानीं स्वसृष्टानां बहुशः पालितानां शरणा-
 गतानां रक्षां करिष्यत्येवेत्याहुः—य एक इति त्रिभिः । य एकः असहाय एव निजमायया स्वेच्छयैव नोऽस्मान् ससर्ज । कथमेवं
 स्रष्टुं शक्यते तत्राहुः—ईश इति, सर्वथा सर्वं कर्तुं समर्थ इत्यर्थः । ननु यूयमेव स्रष्टृत्वेन प्रसिद्धा गुप्ताकं तु सृष्टा क एव
 स्यादित्याशङ्क्याहुः—येनानुगृहीताः सन्तो वयं विश्वं सृजाम यस्य च पुरः समीहतः अन्तर्यामितयाऽस्मदादिशरीराणि तत्तत्कार्येषु
 प्रेरयतोऽपि लिङ्गं चिह्नं वयं न पश्याम । तत्र हेतुमाहुः—पृथगिति, ततः पृथगेवेशा वयमित्यभिमानवन्तः । न हि दैन्यं विनाऽ-
 भिमानेन भगवत्तत्त्वं ज्ञातुं शक्यमिति भावः । यच्छब्दानां तमेव शरणं ब्रजामेति तृतीयेनान्वयः ॥ २५ ॥ * * यः स्व-
 मायया अचिन्त्यनिजशक्त्या नानातनुभिर्देवादिषु कृतावतारः सन् सपत्नैः शत्रुभिः सुरादिभिर्भृशमत्यन्तमर्घ्यमानान् पीड्य-
 मानान्नोऽस्मान् आत्मसात्कृत्वा स्वकीयान् मत्वा युगेयुगे तत्तदवसरे पाति च तमेवेत्युत्तरेणान्वयः । तत्र देवेषु वामनः ।
 ऋषिषु पशुरामः । तिर्यङ् नृसिंहद्वयीववाराहादिः । नृषु रामकृष्णादिः । तर्हि तत्तद्योनिसम्बन्धाद्विकार स्यादित्या-

शङ्कयाहुः—नित्य एवेति, वस्तुतः सच्चिदानन्दरूप एवेत्यर्थः ॥ २६ ॥ * * एवं विशेषणवाचकानां यच्छब्दानामपेक्षितं विशेष्यवाचकं तच्छब्दं प्रयुञ्जानाः शरणं ब्रजन्ति—तमिति । वयं सर्वे तमेव शरणं ब्रजाम नोऽस्माकं शं सुखं स एव विधास्य-
तीत्यन्वयः । सर्वे इति सर्वेषामैकमत्यसूचनेन तत्र विप्रतिपत्त्यभावो ज्ञापितः । एवकारोऽन्यव्यावृत्त्यर्थः । तत्र हेतुमाहुः—
शरण्यमिति, शरणार्हमित्यर्थः । तत्रापि हेतुमाहुः—आत्मदैवतमिति, आत्मनां जीवानामुपास्यमित्यर्थः । ननुपास्यत्वे फल-
दातृत्वं हेतुस्तत्तस्य कथमित्यपेक्षायामाहुः—परमिति, कारणतया सर्वनियन्तृत्वेन सर्वोत्तममित्यर्थः । ननु कारणत्वं निमित्तत्वं
चेत्तदोपादानसापेक्षतया सृष्टौ तस्य स्वातन्त्र्यं न स्यादित्याशङ्क्योपादनकारणतया विश्वरूपत्वमपि तस्यैवेत्यभिप्रेत्याहुः—विश्व-
मिति । ननु विश्वोपादानत्वं तु प्रकृतेः प्रसिद्धं तत्कथं भगवतः स्यादित्याशङ्क्य प्रकृतिरूपोऽपि स एवेत्याहुः—प्रधानमिति ।
नन्वेवं तस्योपादानतया विश्वरूपत्वे जडत्वेन विकारित्वं नियन्त्रधीनत्वं चैव स्यान्न स्वातन्त्र्यमित्याशङ्क्य तन्नियन्तापि स एवे-
त्याहुः—ततोऽन्यमिति । नन्वेवं नियन्ता तु पुरुषः प्रसिद्ध इत्याशङ्क्य पुरुषरूपोऽपि स एवेत्याहुः—पुरुषमिति । ननु कथमेव-
मनेकरूपो जात इत्यपेक्षायां क्रीडनस्वभावत्यादित्याशयेनाहुः—देवमिति । नन्वेवम्भूतोऽपि शं विधास्यत्येवेति कथं निश्चय इत्या-
शङ्क्य कृपावशतयोदारचित्वादित्याहुः—महात्मेति । ननु तस्यैवं योग्यत्वेऽपि युष्माकं कथमनुग्रहपात्रत्वमित्याशङ्क्याहुः—
स्वानामिति, स्वभक्तनामित्यर्थः ॥ २७ ॥ * * भगवत्स्वरूपं सावधानतया श्रोतव्यमिति भावेन सम्बोधयति—हे महा-
राजेति । स्पष्टमन्यत् ॥ २८ ॥ * * श्रीवत्सकौस्तुभौ विनाऽन्यैश्चिह्नैरात्मनुज्यैः षोडशभिः पार्षदैः सुनन्दादिभिः । परितः
सेवितं उन्निद्रशरदम्बुरुहवदीक्षणे यस्य तं दृष्ट्वेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २९ ॥ * * तं दृष्ट्वा सर्वेऽवनौ दण्डवत्पतिताः सन्तः
शनैरुत्थाय तुष्टदुवुरित्यन्वयः । दण्डवत्पतने शनैरुत्थाने च हेतुमाह—ईक्षणेति । तस्यैक्षणेन य आह्लादः परमानन्दस्तेन विह्वलाः
विवशा इति । स्तुतिश्रवणे सावधानतया सम्बोधयति—हे राज्ञिति ॥ ३० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

वाय्वम्बरेति । वायुश्चाम्बरं चाग्निश्चापश्च क्षितिश्च ताः, त्रिलोकाः लोकत्रयान्तर्गताः, ब्रह्मादयश्चतुर्मुखप्रभृतयः,
ये च ते सर्वे, वयं यत इति शेषः । उद्विजन्तः विभ्यतः सन्तः, यस्मै परमपुरुषाय, बलिं तच्छासनानुरूपमाराधनं,
हरामः कुर्मः । असौ संप्रसिद्धः, अन्तको मृत्युरपि, यस्मात् विभेति । ततस्तस्मात्परमपुरुषात्, नोऽस्माकं, अरणं
शरणं संरक्षणमित्यर्थः । अस्त्विति शेषः । अस्य श्लोकान्तर्गतत्वेऽक्षराधिक्यमार्षम् । अथ भगवत एव शरण्यत्वोपयिक्-
गुणपूर्णत्वात्तस्यैव शरण्यत्वं च वदन्तः शरणं ययुः । अविस्मितमिति । अविस्मितं स्वमहिम्नः स्वाभाविकत्वाद्विस्मयरहितं,
परिपूर्णकामं समवाप्तसमस्तकामं, स्वेन स्वकीयेन स्वस्मिन् स्वाभाविकेनेति यावत् । लभ्यते इति लाभः तेन स्वानु-
भवानन्देनेत्यर्थः । उपलक्षितं, समं रागादिरहितं, प्रशान्तमूर्मिषट्करहितं, तं भवन्तं विना, त्वां परित्यज्येत्यर्थः ।
अपरमन्यं लुद्रमित्तरदेवमित्यर्थः । बालिशोऽज्ञः, यः सः उपसर्पति अनुवर्तते । स च श्रलाङ्गुलेन लवमानशुनः पुच्छेन
साधनेन सिन्धुं समुद्रम् अतितितर्त्ति अतितर्त्तुमिच्छति हि । यथा, श्रलाङ्गुलेन समुद्रतरणं न भवति, तथा श्रीहरीतरलुद्र-
देवताश्रयणेन व्यसनार्णवतरणं न भवतीति भावः ॥ २१ ॥ * * यथा मनुचतुर्मुखादयः आपद्ग्रथस्तातारं भक्तवत्सलं
भगवन्तमाश्रित्यैवापदोऽत्यवर्त्तन्त, तथा वयमपि तमेवापन्नवृत्त्ये शरणं ब्रजाम इत्याहुर्यस्येति द्वाभ्याम् । यस्येति । यस्य
महामत्स्यस्य, उरुशृङ्गे उन्नते मूर्द्धजविषाणे, जगतीं पृथ्वीमेव, स्वनावं स्वकीयां नौकाम्, आवद्वय मनुः सत्यव्रताख्यः, यथा
दुर्गं संकटं, ततार । अष्टमस्कन्धेऽयमितिहासः स्फुटीभविष्यति । वारिचरो मत्स्यमूर्त्तिः, सः एव भगवान्, आश्रितान् शरणं
गतान्, नोऽस्मान् अपि, दुरन्तादपारात्, त्वाष्ट्रभयात्त्वष्टुः पुत्रवृत्रासुरजाताद्भयात्, नूनं त्राता रक्षिता, भविष्यतीति शेषः ।
अतस्तमेव शरणं ब्रजाम इति भावः ॥ २२ ॥ * * उदीर्णंति । तथा पुरा जगदादौ, स्वयंभूर्ब्रह्मा अपि, उदीर्णः प्रवृद्धिं
प्राप्तो यो वातः पवनस्तेन ये ऊर्मयो महातरङ्गास्तेषां रवा ध्वनयस्तैः, कराळे भयंकरे, संयमाभसि प्रलयकालीनजले, एकः
असहायः, अत एव अरविन्दाद्वैराजनाभिपद्मात्, पतितः पतितप्रायो जातः । तु तस्मिन् समये त्वित्यर्थः । येन साधनभूतेन
भगवता भयात्पतनभीतेः, ततार । स भगवान् एव, नोऽस्माकं पारः पालकः, अस्तु ॥ २३ ॥ * * किं च वयं भगवता
सष्टाः, एतावत्कालपर्यन्तं पालिताश्च स इदानीमप्यस्माभ्योपेक्षित्यतस्तमेव शरणं ब्रजाम इत्याहुः, य एक इत्यादित्रिभिः ।
य इति । एकोऽद्वितीयः स्वसमानाधिकारणान्तररहित इत्यर्थः । यः ईश ईश्वरः, निजमायया आत्मीयसंकल्पस्वरूपज्ञानेन,
नोऽस्मान् देवानित्यर्थः । ससर्ज सृष्टवान् । येनेश्वरेण, अन्वनुगृहीताः सन्तः, वयं, विश्वं सृजामः करवामः । यच्छब्दानां तमेवेति
तृतीयेनान्वयः । ननु यूयमेव स्रष्टारो नान्यो युष्माकमनुग्राहकोऽस्ति तस्यादर्शनात्तत्राहुः । पुरोऽस्मत्तः पूर्वमेव, हृदयकुहरे इति

शेषः । समीहतः अन्तर्यामितया समीहमानस्य, अन्तः स्थित्वाऽस्मान्नियमयत इत्यर्थः । अपि यस्य तव लिङ्गं दिव्यग्रहं न पश्यामः । तत्र हेतुः, यतः वयं पृथगीशमानिनः वयमीश्वरा इति पृथक्पृथगभिमानवन्तो भवामः ॥ २४ ॥ * य इति । नित्यः निर्विकारः, यो भवान्, सपत्नैः शत्रुभिः, शृशम् अर्चमानान्, नोऽस्मान् ज्ञात्वा, स्वमायया स्वकीयसंकल्परूपज्ञानेन, देवाश्च ऋषयश्च तिर्यञ्चश्च नरश्च तेषु, तनुभिः उपेन्द्रपरशुराममत्स्यकूर्मवराहरामकृष्णादिमूर्तिभिः, कृतावतारः विधृतप्रादुर्भावः सन् एव, आत्मसात् कृत्वा, देवास्तु मदीया एवेति नो निजामिमानवतः विधाय, युगे युगे च अनुयुगमपि, पाति रक्षणं करोति ॥ २५ ॥ * * तमेवेति । दीन्यति जीवादिष्वन्तर्यामितया क्रीडतीति देवस्तम्, अत एव, आत्मदैवतमात्मना-मस्माकं, देवतारूपं, प्रधानं पुरुषं, करणावस्थचिदचिच्छरीरकमित्यर्थः । विश्वं कार्यावस्थचिदचिच्छरीरकम्, अन्यं चिदचितां कार्यकारणावस्थायामपि तद्विलक्षणं, अत एव परं सर्वोत्कृष्टं, तं भक्तवत्सलं भगवन्तं एव, शरण्यं शरणागतप्रतिपालकं, ज्ञात्वेति शेषः । सर्वे वयं देवाः, शरणं ब्रजामः । एतावदेवास्मत्कृत्यमिति भावः । तत्र शरण्यकृत्यं प्रकाशयन्तः शरणागत्यङ्गभूतमात्मनां महाविश्वासं दर्शयन्ति । महात्मा महानुभावः, स भगवान्, स्वानां स्वीयत्वेन परिगृहीतानां, नोऽस्माकं, शं सुखं, धास्यति करिष्यति ॥ २६ ॥ * * एवं सुरैः प्रापद्यमानो भगवानाविरभूदित्याह मुनिः । इतीति । हे महाराज, इतीत्यं उपतिष्ठतां प्रवदनपूर्वकं स्तुवतां, तेषां सुराणां देवानां, प्रतीच आत्मन इयं प्रतीची निवासस्थानभूता तस्यां दिशि, हृत्पद्मे इत्यर्थः । शङ्खचक्रगदाधरः भगवान्, आविरभूत् । प्रथमं हृत्पद्मे आविरभूत्तत्वेन तेषां पुर आविरभूदित्यर्थः ॥ २७ ॥ * * तमावि-भूतं भगवन्तं विशिनष्टि । आत्मतुल्यैरिति । श्रीवत्सकौस्तुभौ विना, आत्मतुल्यैः स्वतुल्यैः, षोडशभिः सुनन्दादिभिः पार्षदैः, पर्युपासितं परितः संसेवितं, उन्निद्रे विकसिते शरदम्बुसुहे शारदीयकमले इव ईक्षणे नेत्रे यस्य तम् ॥ २८ ॥ * * दृष्ट्वेति । हे राजन्, सर्वे देवाः, तमुक्तविधं भगवन्तं दृष्ट्वा, ईक्षणाह्लादेन भगवद्दर्शनानन्देन विह्वला विवशाः भूत्वा, अवनौ दण्डवत् पतिताः । ततः शनैः उत्थाय, तुष्टुवुः इत्युभयोरेकसंबन्धः ॥ २९ ॥ * * तावत् सर्वस्य शरणं आयुःप्रदं व्रातारं प्रणत-रक्षाविलम्बासहिष्णुं नामस्मरणमात्रतोऽपि निरस्तसमस्ताश्रितभयं स्वर्गापवर्गादिप्रदं बाह्यनसापरिच्छेद्यस्वभावं नमस्कुर्वन्तः स्तुवन्ति द्वाभ्याम् । नमस्ते इति । यज्ञो वीर्यं सृष्टिहेतुभूतसामर्थ्यं यस्य तस्मै, 'यज्ञाद्भवति पर्जन्य' इत्युक्तप्रकारेण यज्ञमुखेन प्रजाः सृजते इत्यर्थः । ते तुभ्यं, नमः । वयसे स्वाराधनभूतयज्ञाद्यनुष्ठानोपयुक्तायुःप्रदाय, उतये यज्ञादिफलदानेन अनिष्टनि-वारणेन च श्रितरक्षणाय, 'उतिः स्त्री रक्षणे' इति मेदिनी । ते नमः । आत्तचक्राय प्रणतरक्षणविलम्बासहनेन सदा धृतसुद-र्शनाय, ते नमः । सुपुरुहूतये स्मरणमात्रनिरस्तमहाभयोद्धारनाम्ने ते नमः । नमःप्रदावृत्तिर्गुणभेदाभिप्राया ॥ ३० ॥

भाषानुवादः

देवताओंने भगवान्से प्रार्थना की—वायु, आकाश, अग्नि, जल और पृथ्वी—ये पाँचों भूत, इनसे बने हुए तीनों लोक, उनके अधिपति ब्रह्मादि तथा हम सब देवता जिस कालसे डरकर उसे पूजा-सामग्रीकी भेंट दिया करते हैं, वही काल भगवान्से भयभीत रहता है । इसलिये अब भगवान् ही हमारे रक्षक हैं ॥ २१ ॥ * * प्रभो ! आपके लिये कोई नयी बात न होनेके कारण कुछ भी देखकर आप विस्मित नहीं होते । आप अपने स्वरूपके साक्षात्कारसे ही सर्वथा पूर्णकाम सम एवं शान्त हैं । जो आपको छोड़कर किसी दूसरेकी शरण लेता है, वह मूर्ख है । वह मानो कुत्तेकी पूँछ पकड़कर समुद्र पार करना चाहता है ॥ २२ ॥ * * वैवस्वत मनु पिछले कल्पके अन्तमें जिनके विशाल सींगमें पृथ्वीरूप नौकाको बाँधकर अनायास ही प्रलयकालीन सङ्कटसे बच गये, वे ही मत्स्यभगवान् हम शरणागतोंको वृत्रासुरके द्वारा उपस्थित किये हुए दुस्तर भयसे अवश्य बचायेंगे ॥ २३ ॥ * * प्राचीन कालमें प्रचण्ड प्रवक्तके थपेड़ोंसे उठी हुई उताल तरङ्गोंकी गर्जनाके कारण ब्रह्माजी भगवान्के नाभिकमलसे अत्यन्त भयानक प्रलयकालीन जलमें गिर पड़े थे । यद्यपि वे असहाय थे, तथापि जिनकी कृपासे वे उस विषमितिसे बच सके, वे ही भगवान् हमें इस सङ्कटसे पार करें ॥ २४ ॥ * * उन्हीं प्रभुने अद्वितीय होनेपर भी अपनी मायामें हमारी रचना की और उन्हींके अनुग्रहसे हमलोग सृष्टिकार्यका सञ्चालन करते हैं । यद्यपि वे हमारे सामने ही सब प्रकारकी चेष्टाएँ कर-करा रहे हैं, तथापि 'हम स्वतन्त्र ईश्वर हैं'—अपने इस अभिमानके कारण हमलोग उनके स्वरूपको देख नहीं पाते ॥ २५ ॥ * * वे प्रभु जब देखते हैं कि देवता अपने शत्रुओंसे बहुत पीड़ित हो रहे हैं, तब वे वास्तवमें निर्विकार रहनेपर भी अपनी मायाका आश्रय लेकर देवता, पशु-पक्षी और मनुष्यादि योनियोंमें अवतार लेते हैं तथा युग-युगमें हमें अपना समझकर हमारी रक्षा करते हैं ॥ २६ ॥ * * वे ही सबके आत्मा और परमाराध्य देव हैं । वे ही प्रकृति और पुरुषरूपसे विश्वके कारण हैं । वे विश्वसे पृथक् भी हैं और विश्वरूप

भी हैं। हम सब उसी शरणागतवत्सल भगवान् श्रीहरिकी शरण ग्रहण करते हैं। उदारशिरोमणि प्रभु अवश्य ही अपने निजजन हम देवताओंका कल्याण करेंगे ॥ २७ ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—महाराज ! जब देवताओंने इस प्रकार भगवान्की स्तुति की, तब स्वयं शङ्ख-चक्र-गदा-पद्मधारी भगवान् उनके सामने पश्चिमकी ओर (अन्तर्देशमें) प्रकट हुए ॥ २८ ॥ ❀ ❀ भगवान्के नेत्र शरत्कालीन कमलके समान खिले हुए थे। उनके साथ सोलह पार्षद उनकी सेवामें लगे हुए थे। वे देखनेमें सब प्रकारसे भगवान्के समान ही थे। केवल उनके वक्षःस्थलपर श्रीवत्सका चिह्न और गलेमें कौस्तुभमणि नहीं थी ॥ २९ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! भगवान्का दर्शन पाकर सभी देवता आनन्दसे विह्वल हो गये। उन लोगोंने धरतीपर लोटकर साष्टाङ्ग दण्डवत् किया और फिर धीरे-धीरे उठकर वे भगवान्की स्तुति करने लगे ॥ ३० ॥

देवा ऊचुः

नमस्ते यज्ञवीर्याय वयसे उत ते नमः । नमस्ते हस्तचक्राय नमः सुपुरुहूतये ॥ ३१ ॥

यत् ते गतीनां तिसृणामीशितुः परमं पदम् । नार्वाचीनो विसर्गस्य धातर्वेदितुमर्हति ॥ ३२ ॥

ॐ नमस्तेऽस्तु भगवन् नारायण वासुदेवादिपुरुष महापुरुष महानुभाव परममङ्गल परमकल्याण परम-
कारुणिक केवलजगदाधार लोकैकनाथ सर्वेश्वर लक्ष्मीनाथ परमहंसपरिव्राजकैः परमेणात्मयोगसमाधिना परिभावितपरि-
स्फुटपारमहंस्यधर्मेणोद्घाटिततमःकपाटद्वारे चित्तेऽपावृत्त आत्मलोके स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवो भवान् ॥ ३३ ॥
दुरवबोध इव तवायं विहारयोगो यदशरणोऽशरीर इदमनवेक्षितास्मत्समवाय आत्मनैवाविक्रियमाणेन सगुणमगुणः
सृजसि पासि हरसि ॥ ३४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यज्ञवीर्याय ते नमः उत वयसे ते नमः हि हस्तचक्राय ते नमः तथा सुपुरुहूतये ते नमः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀

यत् धातः तिसृणां गतीनां ईशितुः ते परमं पदं विसर्गस्य अर्वाचीनः वेदितुं न अर्हति ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ ॐ भगवन्
नारायण वासुदेव आदिपुरुष महानुभाव परममङ्गल परमकल्याण परमकारुणिक केवलजगदाधार लोकैकनाथ सर्वेश्वर
लक्ष्मीनाथ परमहंसपरिव्राजकैः परमेण आत्मयोगसमाधिना परिभावितपरिस्फुटपारमहंस्यधर्मेण उद्घाटिततमःकपाटद्वारे
चित्ते अपावृत्ते आत्मलोके स्वयं उपलब्धनिजसुखानुभवः भवान् अस्ति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तव अयं विहारयोगः दुरवबोधः
इव यत् अशरणः अशरीरः अनवेक्षितास्मत्समवायः अगुणः अविक्रियमाणेन आत्मना एव इदम् सगुणम् सृजसि
पासि हरसि ॥ ३४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

यज्ञो वीर्यं स्वर्गादिफलजननाय सामर्थ्यं यस्य तस्मै नमः वयसे उत तत्फलपरिच्छेदककालात्मनेऽपि । तद्विधातकेषु
दैत्येष्वस्तं प्रक्षिप्तं चक्रं येन । एवंभूतैः प्रभावैः सुपुरुहूतये शोभनबहुनाम्ने ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ ननु मम गुणातीतं रूपं विहाय
गुणोपाधिकं यज्ञवीर्यत्वादि किमिति वर्ण्यते तत्राहुः । यत्त इति । यत्तव गुणत्रयस्येशितुर्नियंतुस्त्रिगुणात्मिकानां तिसृणां गतीनां
परमं पदं निर्गुणस्वरूपं तद्विसर्गस्यार्वाचीन इदानींतनो हे धातर्वेदितुं नार्हति । अतः केवलं तस्मै ते नमोस्तु ॥ ३२ ॥ ❀ ❀
मिताक्षराणि पद्यानि न मीयंते हरेर्गुणाः । इति पद्यैरनुव्यंतः सद्यो गद्येन तुष्टुवुः ॥ १ ॥ भक्त्युद्रेकेण बहुधा संबोधयंतो
दुर्ज्ञेयत्वं प्रपंचयंति भगवन्नित्यादिना । परमं मङ्गलं शुद्धो धर्मो यस्मिन् । आत्मयोगेनाष्टांगेन यः समाधिश्चित्तैकाग्र्यं तेन
परिभावितः सुशीलितः परिस्फुटो यः पारमहंस्यधर्मो भगवद्भजनं तेनोद्घाटितं तमोरूपं कपाटं यस्मिन् अस्ति स्मिन् द्वार भूते चित्ते
अपावृत्ते प्रकटे आत्मलोके प्रत्यग्रूपे स्वयमेवोपलब्धमभिव्यक्तं यन्निसुखं तदनुभवरूपो भवान् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ननु
केवलानुभवरूपत्वे मम सृष्ट्यादिकर्तृत्वं कथं तत्राहुः दुरवेति । दुरवबोध इव तवायं सृष्ट्यादिलक्षणः विहारयोगः क्रीडायोगः
यद्यस्मादशरणो निराश्रयः इदं विश्वम् । अनवेक्षितोऽस्माकं समवायो मेलनं साहाय्यं येन सः ॥ ३४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

वयसेऽभक्तानां संसारबंधदायिने 'वय—बंधने' अतोऽसुच्यते। श्रुतावपि वयशब्दो बंधनवाचको दृष्टः। "मा तंतुः छेदि वयतो धियं मे मात्रा मा शार्ययसः पुर ऋतोः" इति श्रुतेः। अर्थस्तु—दैवे धियं वयतो बन्धतो मे तंतुः संततिर्मा छेदि उत्सन्नो मा भूत् ऋतोः पुरः ज्ञानोत्पत्तेः पूर्वमयसः कर्मणो मात्रा मानं परिमाणं मा शारि। 'शृ—हिंसायाम्'। फलदाने नष्टं मा भूत् "कर्मणा ज्ञानमातनोति" इति श्रुतेः। ज्ञानमनुत्पाद्य न नश्यत्वित्यर्थः। स्वकृतं बंधनं स्वयमेव हंतुं शक्तो नान्य इति ज्ञापनाय संधिकार्याभावः। नमस्ते स्वस्तचक्रायेहाप्यनन्यसाध्यकरणशक्त्यादिमत्वप्रकाशनाय संध्यभावः। सुष्ठु पुरवो बहवो हूतयो नामानि यस्य तस्मै। "नामानि सर्वाणि यमाविशंति" इति श्रुतेः। यद्वा—सुपुरुभिर्बहुभिः "इंद्रायाहि" "चित्रमाना" इत्यादिवेदैर्हूतिराहूतिर्यस्य तस्मै। यद्वा—पुरुहुः शुद्धा ऊर्तिर्लीला यस्य तस्मै। "ऊर्तिर्लीला समाख्याता पुरुहुः शुद्धिरुच्यते" इत्यभिधानात् ॥ ३१ ॥ * * अत्राक्षिपति—नन्विति। नश्वरतुच्छस्वर्गपदप्राप्त्यर्थमेव स्तुध्वे न त्वनश्वर-नित्यसुखमयवैकुण्ठार्थमत्र को हेतुस्तत्राहुः—यत्त इति। तिसृणां देवमनुष्यतिर्यग्गतीनामीशितुः प्रापकस्य तव यत्परमं पदं वैकुण्ठं धाम तद्विसर्गस्य सृष्ट्यार्याचीनोऽस्मादृशो जनो वेदितुमनुभवितुं नार्हति। न हि घासतुषादिकं विना पशुरन्यत् क्षीरादिकं वाञ्छति लभते वा कुतश्चिदिति भाव इति चक्रवर्ती ॥ ३२ ॥ * * "अपादः पदसंतानो गद्यं तच्च त्रिधा मतम्। चूर्णिकोत्कलिकाप्रायवृत्तगंधिप्रभेदतः।" इति त्रिविधभेदभिन्नेन गद्येन पुरुहूतया इत्युक्तमतो बहुभिर्नामभिः संबोध्य स्तुवते नम इति। हे भगवन् षडैश्वर्यपरिपूर्णं परिपूर्णत्वमेवाहुः—हे नारायण त्वमेव स्वांशाधिक्यक्रमेण व्यष्टिसमष्टि-प्रकृत्यंतर्यमित्वेन क्षीरोदगर्भोदकारणार्णवशायी भवसीत्यर्थः। ततोऽपि पूर्णत्वात् हे वासुदेव व्यूहानामादिभूतः। ततोपि परिपूर्णत्वात् हे आदिपुरुष परव्योमनाथ। ननु कथमेवमवगम्यते तत्राहुः—महापुरुषेषु तत्तद्भक्तेषु महान्तोऽनुभावा अनुरूप-महाप्रभवा एव यस्य सः। ननु महाप्रलये मद्भक्तमद्भाममदाकाराणां का वा वार्त्ता तत्राहुः—मंगलानि प्राकृतानि परम-मंगलान्यप्राकृतमंगलवस्तूनि त्वद्भक्तधामादीनि तेषां परमकल्याणं कुशलित्वं यतस्तेषां कालनियम्यत्वाभावादिति भावः। 'न मे भक्तः प्रणश्यति' इति न्यायेनेति ज्ञेयम्। किञ्च—अपारैश्वर्यमाधुर्यसिंधोस्तव करुणामेव बहिर्दर्शिनो वयं कालप्रस्यमाना आश्रयाम इत्याहुः। हे परमकारुणिक अंतर्दर्शिभिस्तु तवानुपलब्धनिजसुखानुभव एव भवति कदा आत्मयोगैर्यमनियमादिभिर्यः समाधिश्चित्तैकाग्र्यं तेन परि सर्वतोभावेन भावितः कृतः परिष्कृतः पारमहंस्यधर्मो भक्तियोगस्तेनोद्धाटितं तमः कपाटं द्वारं यस्य तथाभूते चित्ते चित्तमंदिरऽपावृतोऽपगतावरणः आत्मलोके वैकुण्ठधामनि वर्त्तमानः चित्तस्यैतादृशत्वे सति तन्मध्य एव सहवैकुण्ठलोको भवान्सफुरतीति भावः ॥ ३३ ॥ * * अत्राक्षिपति—नन्विति। इवशब्दस्याव्ययत्वेनावधारणार्थमंगीकृत्य दुर्बोध एवेति व्याख्येयं विहारयोगः क्रीडायुक्तिः। अत्र प्राञ्चः ते किं च स्वीयवैकुण्ठलोके सदा विहरन्नात्मारामो गुणातीतोपि प्रपंचलोकेऽस्मदादिदुर्ज्ञेयप्रकारैः सृष्ट्यादिभिर्विहरसीत्याहुः—दुरिति। विहारयोगः क्रीडायुक्तत्वं दुरवबोध इवेति त्वद्भक्तविज्ञैः सुबोधोप्यन्यैर्दुर्बोध इत्यर्थः। कुतः। यदशरणोऽशरीरः शारीरचेष्टारहित एवेति। सृष्टिकर्त्ता हि साकार एव "सहस्रशीर्षा" इत्यादिश्रुतेः। नावेक्षितोऽनपेक्षितोऽस्माकमिद्रादीनां हस्ताद्यधिष्ठातृणां समवायः सहकारिता येन सः "संबंधे सहकारित्वे समवायः शोभनागमः" इति निरुक्तिः। आत्मनैव स्वैनैव आत्मन उपादानत्वेऽप्यविक्रियमाणनैव। विवर्त्तवादांगीकारे त्वविक्रियमाणत्वं न चित्रं चित्रं खलु तदनंगीकारे एव, अत एव वक्ष्यति गर्जेंद्रोपि "नमो नमस्तेऽखिलकारणाय निष्कारणा-याद्भुतकारणाय" इति। कारणस्याद्भुतत्वं त्वदमेव यदुपादानत्वेऽपि निर्विकारत्वमेवेति। अगुणः सन्सगुणं विश्वं सृजसि कुलालादिर्हि किञ्चित्स्थानमवलंब्य स्वशरीरं च प्रवर्त्य ससहायो सृदादिवस्त्वंतरेण सगुण एव सगुणं घटादिकं सृजतीति दृष्टमितीदमेकं दुर्ज्ञेयत्वं सृष्टौ ॥ ३४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

नम इति। यज्ञस्य वीर्यं फलजनकत्वं यस्मात्तस्मै यज्ञाधिष्ठात्रे ते तुभ्यं नमः। उत अपि वयसे कालात्मने ते नमः। अस्मिं प्रक्षिप्तं चक्रमर्थादस्मद्विघातकेषु दैत्येषु येन तस्मै दैत्यविनाशकाय ते नमः। सुशोभनाः पुरवो बहवो हूतयो नामानि यस्य तस्मै नमः ॥ ३१ ॥ * * यदिदिति। हे धातः! गुणत्रयस्येशितुर्नियन्तुः गुणत्रयात्मकानां तिसृणां गतीनां परमं पदं निर्गुणस्वरूपम्। यद्वा। तिसृणां देवतिर्यङ्मनुष्याख्यानां गतीनामीशितुः प्रापकस्य ते तव यत्परमं पदं सर्वोत्कृष्टं रूपं तद्विसर्गस्यार्वाचीनः अस्मादृशो जनो वेदितुं ज्ञातुं नार्हति। अतः केवलं तस्मै नमोऽस्तु ॥ ३२ ॥ * * ॐ नम इति परमहंसपरिव्राजकैः संन्यासिभिः परमेणातिदृष्टेन आत्मयोगेन परमात्मविषयकेण समाधिना चित्तैकाग्र्येण परिभाषिते संशोधितेऽन्तःकरणे परिष्कृतः परिष्कुरितो यः पारमहंस्यो धर्मो भगवद्भजनं तेन उद्धाटितं तमः अज्ञानरूपं कपाटं

यस्य तस्मिन् द्वारभूते चित्ते अपावृते प्रकटे आत्मलोके स्वधामनि प्रत्यग्रूपे स्वयमुपलब्धमाविर्भूतं निजसुखं तदनुभवरूपो भवान् । स्पष्टं शेषम् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ दुरवबोध इति । इवशब्दोऽवधारणे । यत्त्वमशरणो निराश्रय एवाशरीरः शरीररहितोऽपि अनवेक्षितोऽस्माकं बलाद्यधिष्ठातृणामिन्द्रादीनां समवायो मेलनं साहाय्यं येन स तथाभूतोऽपि अगुणेऽपि सर्वोपादानत्वेऽप्यविक्रियमाणेनैवात्मनेदं सगुणं विश्वं सृजसि पासि संहरसि च । सोऽयं तव विहारयोगः क्रीडाप्रकारो दुरवबोध एव ॥ ३४ ॥

वीरराघवव्याख्या

स्तुतिमेवाह । नम इत्यादिना । तावत्सर्वस्य स्रष्टारमायुःप्रदं त्रातारं प्रणतरक्षाविलम्बासहिष्णुं नाममात्रस्मरण-निरस्तमहाभयं स्वर्गापवर्गादिप्रदं बाह्यनसापरिच्छेद्यस्वभावं नमस्कुर्वन्तः स्तुवन्ति । नमस्त इत्यादिद्वाभ्याम् । यज्ञः वीर्यं सृष्टि-हेतुः सामर्थ्यं यस्य “यज्ञाद्भवति पर्जन्यः” इत्युक्तप्रकारेण यज्ञमुखेन प्रजाः सृजत इत्यर्थः । यद्वा । वीर्यशब्दोऽर्शआद्यजन्तः । यज्ञो वीर्यवान् यस्मात् यदाराधनरूपत्वे यज्ञस्य सारवत्ता अनन्तस्थिरफलसाधनता भवतीत्यर्थः । अन्यथात्पास्थिरफलसाधनतेति भावः । वयसे स्वाराधनभूतयज्ञाद्यनुष्ठानोपयुक्तायुःप्रदाय ऊतये यज्ञादिफलदानेनानिष्टनिवारणेन च रक्षाकराय आत्तचक्राय प्रणतरक्षणविलम्बासहनेन सदा धृतसुदर्शनाय पुरुहूतये स्मरणमात्रनिरस्तमहद्भयोदारनाम्ने नमः पदावृत्तिर्गुणभेदाभिप्रायः ॥ ३१ ॥ तिसृणां स्वर्गापवर्गनरकाणामीशितुः निर्वाहकस्य दातुस्ते तव परमं प्रकृतिपुरुषविलक्षणमुत्कृष्टं पदं स्वरूपं विसर्गस्यार्वाचीनः सृष्टेः पाश्चात्त्यः कार्यभूतः त्वत्सृष्टस्त्वदाहितज्ञानशक्तिर्मादृशः पुमान् हे धातः ! वेदितुं ज्ञातुं नार्हति ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ अथ पुरुहूतय इत्यनेनाभिप्रेतैर्भगवत्साधारणैर्नामभिस्तं सम्बोधयन्तो नार्वाचीनोऽर्हति वेदितुमित्युक्तं दुर्ज्ञेयत्वनिमित्तानाश्रयणीयत्व-शङ्कां योगपरिशुद्धमनोप्राहृत्यकथनेन निराकुर्वन्तो यज्ञवीर्ययित्यनेनोक्तजगद्वापारस्य मृत्कुलालादिव्यापारवैजायं लीलारूपतां चाभिदधतः कारणान्तरानपेक्ष्य सृष्ट्याद्युपयुक्तगुणयोगित्वं च वदन्तस्तुवन्ति । ॐ नमः इत्यादिना । पासि हरसि चेत्यन्तेन गद्येन ॐ इत्यसाधारणं भगवतो ब्रह्मणो नाम “ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः” इति भगवद्गीतेः तथा भगवन्नारा-यणादयः शब्दा अपि भगवन् ! षाड्गुण्यपूर्ण ! नारायण ! नारं जीवसमूहस्तस्यायनं प्राप्यं प्रापक आधारश्च तस्य सम्बोधनं नारायणशब्दश्च योगरूढिभ्यां विष्णवसाधारणः न च केवलयोगेन रुद्रादिपरत्वमपि शङ्कितं युक्तम् । रूढ्यभावेन “पूर्वपदा-त्संज्ञायामगः” इति णत्वाभावप्रसङ्गान्न च विष्णुपरत्वाङ्गीकारेण संज्ञापरत्वाभावाच्चन्मतेऽपि न णत्वमिति वाच्यम् “भृचोऽसं-ज्ञायाम्” इति सूत्रभाष्ये यदेतत्संज्ञया विधीयते तत्र न संज्ञायामभिधेयायामित्यर्थः । किं तर्हि तत्कार्यविशिष्टेन चेत्संज्ञा गम्यत इत्यर्थः । इत्युक्तमत एव रघुनाथरामानुजादिशब्देषु न णत्वं न हि तत्र कृतणत्वेन संज्ञावगतिः । किं तर्ह्यकृतणत्वेन “किञ्चानादिविनियुक्तसंज्ञास्थले तु यथाविनियुक्तानामेव साधुत्वम्” इति रघुनाथादौ णत्वाभावः अध्वपरिमाणसंज्ञाभूतगव्युतिशब्दे च न वलोपः । अन्यथा संज्ञात्वभङ्गापत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । वासुदेव ! सर्वभूताधार ! आदिपुरुष ! जगत्कारणपुरुष ! महा-पुरुष ! पुरुषोत्तम ! महानुभाव ! अचिन्त्यप्रभाव ! परममङ्गल ! स्वयं मङ्गलरूप ! परमकल्याण ! अन्येषां मङ्गलावह ! परम-कारुणिक ! स्वार्थनिरपेक्षपरदुःखासहिष्णो ! केवलजगदाधार ! इतरानपेक्षजगदाधार ! स्वसमानरहितलोकनाथ ! सर्वेषां ब्रह्मादीनामपीश्वरनियन्तः लक्ष्मीनाथ ! श्रियःपते ! परमहंसाः ज्ञानिनः परिव्राजकाः संन्यासधर्मनिष्ठाः ज्ञानयोगकर्मयोग-निष्ठा इत्यर्थः । तैः परमेणोत्कृष्टेनात्मसमाधियोगेन परमात्मविषयकध्यानयोगेन परिभाषितः संदीपितः अत एव परिस्फुटः प्रत्यक्षतापन्नो यः पारमहंस्यधर्मो भगवद्भक्तियोगरूपो धर्मः तेनोद्घाटितं निर्मूलितं तमः कपाटं तमः अनाद्यविद्यात्मकज्ञानं तदेव कपाटं परमात्मदर्शनविरोधि यस्य तद्द्वारं परमात्मदर्शनसाधनं चित्तं यस्मिन्तस्मिन्नात्मलोके आत्मैव लोकः लोकनीय इति लोकः परमात्मापृथक्सिद्धत्वेन जीवस्यापि लोकनीयत्वात्तस्मिन्नात्मलोकेऽपावृतः आवरणरहितः उपलब्ध इत्यर्थः । कथमपावृतः स्वयमुत्थः स्वयमात्मनैव उत्थः नित्योदितो यो निजसुखानुभवः निजानन्दरूपोऽनुभवो ज्ञानं तद्रूपः नित्यनिरुपाधिकाविर्भूतापरिच्छिन्नज्ञानानन्दानुभवरूपत्वेनापावृत इत्यर्थः । एवंभूतोऽसि । एवम्भूतस्य भगवान् तव विहार-योगः लीलारूपो योगः जगद्वापाररूपो योगः जगत्सङ्कल्पमात्रनिष्पाद्यत्वज्ञापनाय समाधिरूपसङ्कल्पापारपर्याययोगपदं प्रयुक्तम् । जगद्वापारस्याकर्मायत्तकेवललीलारूपत्वख्यापनाय विहारपदम् । स एष विहारयोगो दुःखबोध इव लोकदृष्टमृत्कुला-लादिव्यापारजातीयत्वेन बोद्धुमशक्य इव वर्त्तते इवशब्देन सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेस्तव उपपन्न एवेति सूच्यते । दुःखबोधकत्वमेव विशदयन्ति । यस्त्वमिदं विश्वमशरणमनपेक्षितस्वव्यतिरिक्ताश्रयं सृजसि कुलालादर्घटादीन् सृजतस्तु भूतलादिरूपः कश्चिदा-धारोऽपेक्षित इति भावः । त्वं तु स्वस्मिन्नेवाधारभूते सृजसीति भावः । किञ्च । स्रष्टा त्वमनपेक्षितास्त्वमवायसहायः अस्मा-दिसहकारिसमुदायनिरपेक्षः । कुलालादिस्तु सहकारिसमवायसापेक्ष इति भावः । किञ्चागुणः गुणत्रयरहितः कुलालादिस्तु

सत्त्वादिगुणयुक्त इति भावः । ननु विशिष्टस्य कारणत्वाङ्गीकारात्कथं कुलालादिवैलक्षण्यपादकमगुणत्वमुच्यत इति चेन्न । विशिष्टस्य उपादानत्वाभ्युपगमेऽपि प्रकृतिपुरुषाभ्यामुत्कृष्टस्य विशेष्यस्य ब्रह्मणो निमित्तत्वाभ्युपगमाद्विशेष्यांशे च सत्त्वादिगुणत्रयाभावान्नैर्गुण्यं कुलालादिवैलक्षण्यपादनमेव । एवं कुलालादिनिमित्तकारणवैलक्षण्यमुक्तम् । अथ मृदाद्युपादानवैलक्षण्यमाहुः । आत्मनैवाविक्रियमाणेन सगुणमिति “तदात्मानं स्वयमकुस्त” इति श्रुत्यर्थोऽत्राभिप्रेतः । आत्मनेत्यनेन स्वयंशब्दार्थ उक्तः । सगुणमित्यनेनात्मानमित्यस्यार्थः । गुणशब्दश्चात्रापृथक्सिद्धविशेषणवाची तथाचापृथक्सिद्धविशेषणभूतचिदचिद्विशिष्टमात्मानं स्वेनैव सृजसि पासि रक्षसि हरसि च सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टमात्मानमेव स्थूलचिदचिद्विशिष्टावस्थाविश्वाकारेण परिणमयसीत्यर्थः । निर्विकारश्रुतिविरोधपरिहारायात्मानं विशिषन्ति । अविक्रियमाणेनेति विकाराणां विशेषणाभूतचिदचिद्गतत्वादविक्रियमाणेनैवात्मना सृजसीत्यर्थः । सृष्टिपण्डादिकं तु स्वभिन्नेन कुलालादिना घटादिरूपेण सृज्यत इति नतो यस्य वैलक्षण्यसिद्धिः । आत्मनैवात्मानं सृजसीत्यनेन विशिष्टत्वविशेष्यत्वाकाराभ्याम् उत्पादनत्वं निमित्तत्वं चैकस्यैवोक्तं भवति । अविक्रियमाण इति सप्रत्यन्तपाठे स्वस्मिन्विशेष्यभूतेऽविक्रियमाणे स्वरूपस्वभावाभ्याविक्रियमाणे सत्येव विशिष्टमात्मानं स्वेनैव सृजसीत्यर्थः । नन्वेकस्यैव पदार्थस्य निमित्तत्वमुपादानत्वं च परस्परविरुद्धमिति चेन्नैकस्योभयविधकारणत्वप्रतिषेधकैरपि कचित्कचिदेकस्मिन्नेव तदुभयविधकारणत्वाभ्युपगमात् यथा स्वज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नादिकं शास्त्राभ्यासादिभिः स्वयमेव करोति जीवः तेन तत्र कर्तृत्वेन निमित्तकारणं भवति तथापि च स्वयमेव समवायिकारणं भवति स्वज्ञानादीनप्रति कार्यं यत्र समवैति तत्समवायिकारणम् इति समवायिकारणलक्षणस्य स्फुटोपलम्भात् । किञ्च । ईश्वरोऽपि सर्वव्याप्तस्य स्वस्य सर्वैरपि परमाण्वादिभिः संयोगं स्वयमेव सृजति सर्वकार्यहेतुत्वात्तथा च तत्र कर्तृत्वेन निमित्तकारणं भवति समवायिकारणत्वमपि तत्प्रतीतस्य दृश्यते परमाण्वादिसंयोगस्येश्वरसंयोगापेक्षत्वेन यथा कर्तृत्वं समवायिकारणत्वं चेश्वरनिष्ठमेव भवन्मते भवति; तथास्मत्सिद्धान्ते निमित्तत्वमुपादानत्वञ्चैकवस्तुनिष्ठमिति । नन्वेवमपि न विशिष्टस्योपादानत्वं कापि दृष्टमिति चेन्न; ऊर्णनाभिप्रभृतीनामेव दृष्टान्तत्वात् । नह्यूर्णनाभेर्देहस्यैवावस्थाप्राप्तिर्नापि केवलात्मन्यपि तु देहविशिष्टात्मनीति लोकोपलम्भः । श्रुतिश्च “यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च” इत्यूर्णनाभिदृष्टान्तत्वेन दर्शयति ॥ ३३-३४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

स्तुतेः प्रतीकं गृह्णाति । नमस्त इति । यज्ञस्य वीर्यं रेतः स्रष्टेत्यर्थः । तस्मै यज्ञो वीर्यं यस्य सः तथाभिव्यक्तय इति शेषः । तस्मै हे यज्ञ ! वीरेषु स्थित्वा वीरत्वप्रदायेति वा । उत किं तु वयसे बन्धकशक्त्या जीवानां संसारे बन्धकाय “वय बन्धने” इति धातोः “वय सर्वस्य वयनाद्भगवान् पुरुषोत्तमः” इति वचनात् वयशब्दोऽत्र बन्धवचनः “मा तन्तुश्छेदि वयतो धियं मे मात्रा माशार्यसः पुरा क्रतोः” इति श्रुतेश्च अतो “वयो विहङ्गो विहगो विहङ्गमः” इत्यभिधानेऽपि प्रकृतानुपयुक्तत्वान्न पक्ष्यत्र ग्राह्यः श्रुतेरयमर्थः । दैवे धियं वयतो बन्धनतो मे तन्तुः सन्ततिर्मच्छेदि उत्सन्नो माभूत् । क्रतोः पुरा ज्ञानोत्पत्तेः पूर्वमयसः कर्मणः मात्रा मानं परिमाणं माशारिः “शु हिंसायाम्” इति धातोः फलदानेन नष्टं माभूत् “कर्मणा ज्ञानमातनोति” इति श्रुतेः ज्ञानमनुत्पाद्य न नश्यत्वित्यर्थः । स्वकृतं बन्धनं स्वयमेव हन्तुं शक्तो नान्य इति ज्ञापनाय सन्धिकार्याभावः । चक्राय पुनः सृष्ट्यादिकर्त्रे करोतेर्यङ्गुगन्तं शब्दरूपम् । सर्वहन्त्रे चरतेर्भक्षणार्थं रूपं वा । सर्वविपत्परिहरुसुदर्शनाख्यावताराय वा । अत्राप्यनन्यसाध्यकरणशक्त्यादिमत्त्वप्रदर्शनाय सन्ध्यभावः । पुरवो बहवो हूतयो नामानि यस्य सः तथा तस्मै “नामानि सर्वाणि यमाविशन्ते” इति श्रुतेः “इन्द्रायाहि चित्रभानो” इत्यादिबहुवेदैर्हूतित्यस्य सः तथा तस्मै वा “शुचिः शुचिब्रतः शुद्धः पुरुहुः शुद्धिरुच्यते” इत्यभिधानात् । पुरुहुः शुद्धा ऊतित्यस्य सः तथा तस्मै वा ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ ईशितुस्ते तव यत्तिसृणां गतीनां देवलोकपितृलोकनिरयसंज्ञानां सकाशात्परममुत्कृष्टं वैष्णवं पदं वैकुण्ठादिस्थानं तद्वातुर्ब्रह्मणो विसर्गस्य विविधसृष्टेरर्वाचीनोऽवान्तरकालीन इदानीन्तनो मनुष्यो वेदितुं लब्धुं प्राप्तुं नार्हति न योग्यो विद्वानेव योग्य इत्यन्वयः । “देवलोकान्पितृलोकान्निरयाच्चापि यत्परम् । तिसृभ्यः परमं स्थानं वैष्णवं विदुषां गतिः ।” इति वचनात् “विदुः लभ” इति धातुः “पदल गती” इति च, अनेन वैष्णवपदप्राप्तौ ज्ञानमेव प्रयोजकं न कर्मादिकमिति सूचयति ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ हरेः प्रसन्नतायां गुणोत्कर्षप्रकाशिका स्तुतिरेव प्रयोजिकेति पद्यप्रथिताः कतिपयगुणा एव प्रकाशन्ते इत्यतोऽपेक्षिताशेषगुणप्रकाशनार्थं गद्यैः स्तुवन्ति । नमस्त इति । भगवदादिशब्दैराविकृतगतये ते तुभ्यं नम इत्यन्वयः । परिव्राजकाश्चतुर्विधाः कुटीचकबहूदकहंसनिष्क्रिया इति तेषां मध्ये परमहंसाख्यपरिव्राजकैः परमेणोत्तमेनात्मयोगेन परमात्मव्यानेन यः समाधिश्चित्तैकाग्रता तेन परिभावितः प्रबोधितः परिष्कृतितश्च प्रकाशितो यः पारमहंस्यनामा धर्मः ज्ञानाख्यः तेनोद्भाटितं तमःकपाटद्वारमज्ञानाख्य-

येन सः । तथा तेनापावृते प्रकाशिते आत्मलोके वैकुण्ठादिनाम्नि स्वयमुपलब्धः अप्रयत्नेन दृष्टः यो भगवान् स्वरूपसुखानुभव-
स्तस्य तव विहारयोगः जगज्जन्मलयादिहेतुभूतक्रीडोपायो दुरवबोध इव त्वदनुग्रहमन्तरेण दुर्बोध एवेत्यर्थः । कुतो दुर्ज्ञान इति
तत्राह । यदशरण इति । अशरणोऽधिष्ठानरहितोऽशरीरो ज्ञानसाधनशरीररहितोऽप्राकृतत्वादनपेक्षितोऽस्मत्समवायः साहाय्य-
लक्षणो येन स तथा अगुणो निर्गुणः स्वयं स त्वमविक्रियमाणेन स्वतः परतो वा विकाररहितेनात्मनैव स्वभावेनैव भोगादिप्रयो-
जनमन्तरेणेदं जगत्सृजसि रक्षसि संहरसीति यद्यस्मात्तस्मात्कुलालादिविलक्षणत्वादिति भावः ॥ ३३-३४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

ननु प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानमिदं मद्रूपं विहाय गुणोपाधिकं यज्ञवीर्यत्वादिकं किमिति वर्ण्यते तत्राहुः । यत्त इति ॥ ३२ ॥
आत्मलोके स्वस्वरूपे लोके वैकुण्ठाख्ये ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ तदेवं वैकुण्ठविहारो दुर्ज्ञेयोऽपि युक्तिसिद्ध एव गुणातीतत्वादिना
तव योग्यत्वात् । प्रपञ्चविहारस्तु युक्त्यतीतः । सगुणत्वादिना वैपरीत्यादित्याहुः । दुरवबोध इति । कुलालादिर्हि सगुणः
किञ्चित् स्थानं समवायान्तरं चावलम्ब्य स्वशरीरञ्च प्रवर्त्य मृदादिवस्त्वन्तरेण सगुणं घटादिकं करोति पाति हरति त्वं त्वगुण-
श्चाविक्रिय एव च तत्तदवलम्बनादिकं विनैवेच्छामात्रेणात्मनैव च सगुणं प्रपञ्चमित्यर्थः । अशरण इत्यादिकं हि तदभिप्रायेणै-
वोक्तम् । इवेत्यचित्त्यशक्तत्वादेव तदपि नातिरुक्त्यगम्यमिति भावः ॥ ३४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

स्वेषामीश्वरमन्यतामात्रं व्यञ्जयन्तो यज्ञैरस्मदागुपासकानां फलप्राप्तिविधातयोर्भवानेव हेतुरित्याहुः । नम इति । यज्ञस्य
वीर्यं स्वर्गादिफलोत्पादनलक्षणः प्रभावो यस्मात्तस्मै स्वर्गादिफलप्रापकायेति भावः । उत पुनः वयसे कालाय स्वर्गादिफलनाशकाय
च तथा अस्तचक्राय असुरेषु चक्रं क्षिप्त्वा तेषां निग्राहकाय अस्माकं पालकाय च । एवं स्वर्गादिप्रापक इति स्वर्गादिनाशक
इति असुरसंहारक इति देवपालक इत्यादिनामभिः सुपुरुहृतिर्यस्य तस्मै ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ ननु नश्वरतुल्यस्वर्गपदप्राप्त्यर्थमेव
स्तुवध्वे न त्वनश्वरनित्यसुखमयवैकुण्ठार्थमत्र को हेतुस्तत्राहुः । यत्त इति । तिसृणां देवमनुष्यतिर्यग्गतीनामीशितुः प्रापकस्य तव
यत् परमं पदं वैकुण्ठधाम तत् विसर्गस्यार्वाचीनोऽस्मादृशो जनो वेदितुमनुभवितुं नार्हति । न हि घासनुषादिकं विना पशुरन्यत्
क्षीरादिकं वाञ्छति लभते वा कुतश्चिदिति भावः ॥ ३२ ॥ ॐ ॐ पुरुहूतय इत्युक्तमतो बहुभिर्नामभिः सम्बोध्य स्तुवते ।
नम इति । हे भगवन् ! षडैश्वर्यपरिपूर्ण ! परिपूर्णत्वमेवाहुः । हे नारायण ! त्वमेव स्वांशाधिक्यक्रमेण व्यष्टिसमष्टिप्रकृत्यन्तर्या-
मित्वेन क्षीरोदगर्भोदकारणार्णवशायी भवसीत्यर्थः । ततोऽपि पूर्णत्वात् हे वासुदेव ! व्यूहानामादिभूत ! ततोऽपि परिपूर्णत्वात्
हे आदिपुरुष ! परमव्योमनाथ । ननु कथमेवमवगम्यते तत्राहुः । महापुरुषेषु तत्तद्वक्त्रेषु महान्तोऽनुभावा अनुरूपमहाप्रभावा
एव यस्य सः । ननु महाप्रलये मद्रक्तमद्भ्यममदाकाराणां का वार्ता तत्राहुः । मङ्गलानि प्राकृतानि परममङ्गलानि अपाकृतमङ्गल-
वस्तूनि त्वद्वक्तधामादीनि तेषां परमकल्याणं कुशलित्वं यतः । तेषां कालनियम्यत्वाभावादिति भावः । किञ्च अपारैश्वर्यमाधुर्य-
सिन्धोस्तव करुणामेव बहिर्दर्शिनो वयं कालप्रस्यमाना आश्रयाम इत्याहुः । हे परमकारुणिक ! अन्तर्दर्शिभिस्तु भवानुपलब्ध-
निजसुखानुभव एव भवति । कदा । आत्मयोगैर्यमनियमादिभिः समाधिश्चित्तैकाग्र्यं तेन परि सर्वतोभावेन भावितः ।
कुतः । परिस्फुटः पारमहंस्यधर्मो भक्तियोगस्तेन उद्घाटिततमः कपाटं द्वारं यस्य तथाभूते चित्ते चित्तमन्दिरे अपावृतः
अपगतावरणः आत्मलोके वैकुण्ठधामनि वर्त्तमानः चित्तस्थैतादृशत्वे सति तन्मध्ये एव सह वैकुण्ठलोको भवान् स्फुरतीति
भावः ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ किञ्च । स्वीयवैकुण्ठलोके सदा बिहरन्नात्मारामो गुणातीतोऽपि प्रपञ्चलोके अस्मदादिदुर्ज्ञेयप्रकारैः
सृष्ट्यादिभिर्विहरसीत्याहुः । दुरवबोध इति । विहारयोगः क्रीडायुक्तत्वं दुरवबोध इवेति त्वद्वक्तविज्ञैः सुबोधोऽप्यन्यैर्दुर्बोध
इत्यर्थः । कुतः यदशरणो निराश्रय एव अशरीरः शरीरचेष्टारहित एवेति । सृष्टिकर्ता हि साकार एव “सहस्रशीर्षा”
इत्यादिश्रुतेः । न अवेक्षितम् अस्माकम् इन्द्रादीनां हस्ताद्यधिष्ठातृणां समवायः साहाय्यं येन सः । आत्मनैव स्वेनैव आत्मन
उपादानत्वेऽप्यविक्रियमाणेनैव विवर्तवादाङ्गीकारे त्वविक्रियमाणत्वं न चित्रं चित्रं खलु तदनङ्गीकार एव । अत एव वक्ष्यते
गजेन्द्रेण “नमो नमस्तेऽखिलकारणाय निष्कारणायानुत्तकारणाय” इति कारणस्याद्भुतत्वमुपादानत्वेऽपि निर्विकारत्वमेवेति
अगुणः सन् सगुणं विश्वं सृजसि कुलालादिर्हि किञ्चित् स्थानमवलम्ब्य स्वशरीरं च प्रवर्त्य ससहायो मृदादिवस्त्वन्तरेण
विक्रियमाणेनैव सगुण एव सगुणं घटं सृजतीति दृष्टमितीदमेकं दुर्ज्ञेयत्वं सृष्टौ ॥ ३४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

साक्षाद्भगवन्तं सर्वकर्मफलदं सर्वशक्तिं सर्वनामानं दृष्ट्वा कर्मकालादिकमीश्वरनैरपेक्ष्येण सुखादिहेतुं मन्यमाना
बाला इति सूचयन्तो भगवन्तं प्रणमन्ति । नम इति । यज्ञस्य वीर्यं फलदाने सामर्थ्यं यस्मात्तस्मै वयसे तत्फलमिव्यञ्जक-

कालशक्तये यज्ञे तत्कले च प्रतीपेषु अस्तं क्षिप्तं चक्रं येन तस्मै सुपुरुषतये शोभनबहुनाम्ने ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ ननु यज्ञवीर्याय तम इत्यादिना यज्ञफलभूतस्वर्गाधिपते वयमिति सूचितं न तु मुक्तगम्यं सम धाम भवद्विर्मत्तः प्रार्थितमित्यत्राहुः । तिसृणां स्वर्गापवर्गनरकगतीनामीशितुः प्रापकस्यापि तव यत्परमं पदं मुक्तगम्यं स्थानं विसर्गस्य विशेषतः सृज्यते स्वपादमूलप्रामि-
कामेषु तु त्वीष्टवैदिकामुष्मिकपदार्थेषु इति विसर्गः कृपावलोकः तस्य अर्वाचीनः पाश्चात्त्यः अविषयमादृशो बुभुक्षुरित्यर्थः । हे धातः ! तत्प्रेप्सायास्तु का कथा वेदिनुमपि नार्हतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ भगवन्नोकः भगवत्कृपावलोकविषयैर्दुर्ज्ञेय इत्युक्तमद्य विश्वसृष्ट्यादिरूपा भगवल्लीलापि तैर्दुर्ज्ञेया भगवत्कृपावलोकविषयैस्तु नित्यं हृदि निजलोकसहितो भगवान् सुज्ञेय एव विश्वसृष्ट्यादिलीला च सुज्ञेयेति वदन्तः नमः सुपुरुषतये इत्यत्र सूचितानाम् बहूनां नाम्नां मध्ये कैश्चिन्नामभिः सम्बोध्य स्तुवन्ति । ❀ नमस्ते इत्यादिना हरसीत्यन्तेन गद्येन । हे भगवन् ! ते तुभ्यं नमः कथम्भूताय ॐ सर्ववेदबीजभूतप्रणव-
वाच्याय प्रणवस्य परब्रह्मवाचकत्वात् “ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः” इति श्रीमुखवचनात् । नमोयोगाच्चतुर्थ्य-
न्तोऽत्र प्रणवः अव्ययत्वाच्चतुर्थ्या लोपः भगवन्नित्यादीनि भगवन्नामानि स्पष्टार्थानि तत्र तत्र यथोपयोगं व्याख्यातानि च आत्मनः स्वस्य लोके “योऽस्याध्यक्षः स परमे व्योमन् । एते वै निरयास्तात ! लोकस्य परमात्मनः” इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धे अपावृते निरावरणे स्वयमुपलब्धः श्रुतः स चासौ निजमुखानुभवश्च स तथाभूतो यो भगवान् स एव परमहंसपरिव्राजकैः परमहंसाः बहु-
जन्मकृतवर्णाश्रमोचितधर्मपूर्वकनानामोक्षसाधनविमलमलित्वेन भगवद्व्यानसमुद्रनिमग्नतया विस्मृततदितरकृत्याः परिव्राजकाः चतुर्थाश्रमिणो हरिभक्ताः परमहंसाश्च परिव्राजकाश्च वैश्चित्ते दृष्ट इति शेषः । कथम्भूते परमेणोत्कृष्टेन आत्मनि भगवति युज्यते इति योगः स चासौ समाधिश्चित्तैकाग्र्यं च तेन परिभावितः स्तुष्टितः परिस्फुटः प्रशन्नः परमहंसानां योग्यः पारमहंस्यो धर्मः सर्वात्मना भगवत्प्रावण्यं तेनोद्घाटितं तमोमालिन्यरूपं कपाटं यस्य तदेव द्वारं भगवद्दर्शनकरणं तस्मिन् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ अथ “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते स ऐश्वर्यत बहु स्यां तदात्मानं स्वयमकुरुत । अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते” । प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादष्टान्तानुपरोधात् १।४।२४ इत्यादिश्रुति-स्मृति-सूत्रसिद्धं भगवतो जगदभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वमाहुः । दुरवबोध इति । तव अयं विहारयोगः विश्वसृष्ट्यादिलीलो योगः दुरवबोधः दुर्ज्ञेयः । इवशब्देन भगवत्प्रसादेन तु सुज्ञेय इति द्योत्यते । यद्यत आत्मनैव स्वेनैव स्वरूपेण अविक्रियमाणेन निर्विकारेण ऊर्णेनाभिर्यथा निर्विकारेण स्वरूपेणैव तन्तुमयं स्वरूपं सृजति तद्वदिदं सगुणं विविधविचित्रगुणयुक्तं विश्वम् “देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निर्गुहं प्रधानचेत्रज्ञपतिर्गुणेशः” एषा परस्य शक्तिः “भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा । अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्” इत्यादिश्रुति-स्मृतिप्रसिद्धाभ्यां प्रकृतिभ्यां सृजसि पासि हरसि कुलालकुबिन्दादयो गृहादियुक्ताः कायिकव्यापारवन्तः अवेक्षितभार्यादिसमवायाः रजआदिगुणवन्तः अनात्मकेन मृत्पिण्डतन्त्वादिना घटपटादिकं सृजन्ति त्वं तु अशरणः आयतनानपेक्षः अशरीरः शारीरव्यापारानपेक्षः नावेक्षितोऽस्मत्समवायः साहचर्य्यं येन सः अगुणः रजआदिभिः निखिलैः प्राकृतेर्गुणैश्च रहितः ॥ ३४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

स्तुतिं दर्शयति—नम इति । यज्ञस्य वीर्यं फलजनकत्वं यस्मात् तस्मै यज्ञाधिष्ठात्रे ते तुभ्यं नमः । ननु यज्ञस्येदा-
नीमनुष्ठानानन्तरमेव नष्टत्वात्तत्फलं तु कालान्तर एव भवतीति कालाधीनत्वमेव फलस्य न भगवदधीनत्वमित्याशङ्क्य तद्वपेण तं प्रणमन्ति—वयसे इति । उत अपि । कालात्मनेऽपि ते नमः । भगवतो सदैवास्मत्पक्षपातः कृत इतीदानीमपि स तथैव कर्तव्य इति सूचयन्तः प्रणमन्ति—नमस्ते ह्यस्तचक्रायेति, अस्तं प्रक्षिप्तमर्थादस्मद्विघातकेषु दैत्येषु येन तस्मै दैत्यविनाशकाय देवरक्षकाय ते नमः । एतद्वच्यं प्रसिद्धमेवेति द्योतनाय हिशब्दः । तव नामैव सर्वपुरुषार्थसाधनम्, अस्माकं तु त्वं साक्षादेवाभिर्भूतोऽसीत्य-
स्मत्कार्यं कः सन्देह इति सूचयन्तः प्रणमन्ति—नम इति । शोभनाः पुरवो बहवो हूतयो नामानि यस्य तस्मै नमः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ एवं नमस्कृत्याच्चिन्त्यानन्तशक्तिमत्त्वेन भगवतो दुरवगाध्यमहिमतया सर्वगुणवर्णनस्याशक्यत्वात् स्तुतौ न्यूनत्वोपात्ताद्भाङ्गीताः स्वाज्ञानं निवेदयन्ति—यदिति । तिसृणां देवतिर्यङ्मनुष्याख्यानां गतीनामीशितुः प्रापकस्य ते तत्र यत् परमं पदं सर्वोत्कृष्टपुरुषो-
त्तमरूपं तत् विसर्गस्यार्वाचीनः अस्मादृशो जनो वेदितुं शक्तुं नार्हति । सर्वकारणत्वेन प्राचीनत्वान्नहि कारणतत्त्वं कार्येण ज्ञातुं शक्यते इत्यभिप्रायेण सम्बोधयन्ति—हे विधातरिति, विधातुरिति पाठान्तरे तु ब्रह्मणः सर्वस्यार्वाचीन इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ मिताक्षरैः पद्यैर्भगवद्गुणा वर्णयितुं न शक्यन्ते इति मन्यमाना गद्यैः स्तुवन्ति, तत्र पुरुषूतित्वं दुर्ज्ञेयत्वं च यदुक्तं तदेव भक्त्युद्रेकेण बहुभिर्नामभिः सम्बोधयन्तो नमस्यन्तश्च प्रपञ्चयन्ति—ॐ नमो इत्यादिना । हे भगवंस्ते तुभ्यं नमोऽस्त्विति प्रार्थनयाऽचिन्त्यानन्तगुणपूर्णं त्वयि वयं किमपि पूजादि कर्तुं न शक्ताः केवलं नमस्कारेणैव कृतार्थता स्यात् । तत्राप्यस्वात-

न्यात् सोऽपि त्वत्कृपया कथञ्चिदस्त्विति दर्शितम् । स्वासामर्थ्यं हेतुमाहुः—परमहंसेति । कुटीचकबहूदकहंसनिष्क्रियभेदेन परित्राजकाश्चतुर्विधास्तत्र परमहंसाख्यैः परमविवेकिभिः परित्राजकैः संन्यासिभिः परमेणातिदृढेन आत्मयोगसमाधिना परमात्मविषयकयमनियमाद्यष्टाङ्गपूर्वकचित्तैकाग्र्येण परिभाषिते संशोधितेऽन्तःकरणे परिस्फुटः परिस्फुरितो यः पारमहंस्यो धर्मो भगवद्भजनं तेन उद्घाटितं तमः अज्ञानरूपं कपाटं यस्य तस्मिन् द्वारभूते चित्ते अपावृत्ते प्रकटे आत्मलोके 'यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम' इति वाक्यात् स्वधामनि अक्षरब्रह्मणि स्वयमुपलब्धस्य कृपयाऽऽविर्भूतस्य निजसुखस्यागणितानन्दरूपस्यानुभवो यस्य तथाभूतो भगवान् । तथाच बहिर्मुखानामस्मादृशानां त्वत्कृपां विना एवम्भूतस्य तत्र ज्ञानदर्शनपूजादिकं सर्वमशक्यमेवेति भावः । ननु तर्हि परमहंसवत् साधनानुष्ठानं कर्त्तव्यं तेन युष्माकमपि तथानुभवः स्यादित्याशङ्क्य अन्तर्यामिणस्तत्र प्रेरणां विना न कुत्रापि कस्यापि प्रवृत्तिरित्याशयेन सम्बोधयन्ति—हे नारायणेति । नराणां समूहो नारस्तस्यायनं प्रवृत्तिर्वस्मात्स नारायणः । तत्र हेतुतया पुनः सम्बोधयन्ति—आदिपुरुषेति, आदिः सर्वकारणभूतः पुरुषः सर्वशरीरप्रविष्टश्चेति तथा । ननु सर्वशरीरप्रविष्टश्चेत्तदा जीवबद्धर्मसम्बन्धेन विकारित्वं स्यादित्याशङ्कानिरासाय सम्बोधयन्ति—हे परममङ्गलेति, परमानन्दस्वरूपेत्यर्थः । ननु जीवस्यापि मदंशत्वात् परमानन्दत्वं तुल्यमेवेत्याशङ्कानिरासाय पुनः सम्बोधयन्ति—महापुरुषेति, क्षराक्षरातीतत्वात् पुरुषोत्तमेत्यर्थः । तर्हि जीवस्य कथं मद्रैपरीत्यमित्याकाङ्क्षानिरासाय सम्बोधयन्ति—महानुभावेति । महानुभावः प्रभावश्चिच्छक्तिर्यस्य तथाच जीवस्याविद्यावृत्तस्वरूपत्वाद्भैरीत्यमिति भावः । अत एव जीवेषु त्वमेवानुग्रहं करोषीत्यभिप्रायेण सम्बोधयन्ति—परमकल्याणेति । जीवानां परमकल्याणं यस्मात् सोऽप्यनुग्रहः । कृपावशतयैव मानपूजायर्थं इत्याशयेन सम्बोधनान्तरं परमकारुणिकेति । पूजायपेक्षाभावे हेतुं सूचयन्तः पुनः सम्बोधयन्ति—लक्ष्मीनाथेति । एवं परिपूर्णस्य जनकृपायां किं कारणमित्यपेक्षापरिहाराय सम्बोधयन्ति—लोकैकनाथेति । अनन्तकोटिब्रह्माण्डनायकश्चेत् कृपां जनेषु न कुर्यात्तदा तेषां निर्वाह एव कथं स्यादिति भावः । ननु तथापि सामर्थ्यमपेक्षितमेव नहि कृपामात्रेण परकार्यं सिद्ध्यतीति शङ्कानिरासाय सम्बोधयन्ति—सर्वेश्वर इति, सर्वनियन्तृकालकर्मादेरपि नियन्तरीत्यर्थः । वासुदेवेति वसति जगतीति वासुः, दीव्यति क्रीडतीति देवः, स चेति स च स तत्सम्बोधनम् । नन्वेवमपि ममाधेयतया स्वाधारभूतजगदधीनता स्यादित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं सम्बोधनान्तरं—जगदाधारेति । ननु कथं जगति क्रीडन् स्वयमेव तदाधारः स्यात्तथात्वेऽपि ममाधारोऽन्य एव कश्चित्स्यादिति शङ्कानिरासाय सम्बोधयन्ति—केवलेति । अद्वितीयत्वात् स्वयं निराधारः सर्वाधारः सर्वस्वरूपश्चेति भावः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ननु केवलस्य निराधारस्य कथं सृष्ट्यादिकृतृत्वमित्यपेक्षायामाहुः—दुरवबोध इति । इवशब्दोऽवधारणे । यत्त्वमशरणो निराश्रय एव अशरीरः प्राकृतशरीररहितोऽपि अनवेक्षितोऽस्माकं समवायो मेलनं साहाय्यं येन स तथाभूतोऽपि अगुणः प्राकृतगुणरहितोऽपि सर्वोपादानत्वेऽप्यविक्रियमाणेतैव आत्मनेदं सगुणं विश्वं सृजसि पासि संहरसि च सोऽयं तव विहारयोगः क्रीडाप्रकारो दुरवबोध एवेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यत्ते गतीनामिति । तिसृणां नरकस्वर्गपवर्गसंज्ञकानां गतीनां ईशितुस्तत्तदधिकारिणे प्रदातुः, ते तव, यत् परमं प्रकृतिपुरुषविलक्षणत्वादुत्कृष्टं, पदं स्वरूपं विसर्गस्य अर्वाचीनः सृष्टेः पाश्चात्यः, कार्यभूतस्त्वत्सृष्टस्त्वदाहितज्ञानशक्तिरस्मादृशः पुमान्, हे धातः, वेदितुं ज्ञातुं न अर्हति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ मितवर्णेषु पद्मेषु नैव मान्ति हरेर्गुणाः । अतुल्यन्तस्ततो गव्यैरकादशभिरस्तुवन् । भक्त्युद्रेकेण बहुधा संबोधयन्तो भगवतो दुर्ज्ञेयत्वं प्रपञ्चयन्ति । ॐ नम इति । ओमित्यसाधारणं भगवन्नाम 'ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' इति भगवद्गीतेः । हे भगवन् षाड्गुण्यपूर्णं, नारं जीवसमूहस्तस्य अयनं प्राप्यः प्रापक आधारश्च तस्य संबोधनम् । हे वासुदेव सर्वान्तरात्मन्, हे आदिपुरुष, हे महापुरुष, हे महानुभाव महामहिमन्, परमं मङ्गलं शुद्धो धर्मो यस्मिन्तत्संबोधनम् । हे परमकल्याण, हे परमकारुणिक, हे केवल स्वसमानोत्कृष्टरहित, हे जगदाधार इतरानपेक्षसकलजगदाश्रयभूत, हे लोकैकनाथ, हे सर्वेश्वर ब्रह्मादीनामपीश, हे लक्ष्मीनाथ श्रीपते, परमहंसाश्च ते परित्राजकाश्च तैः, भागवत्परमहंसैः, परमेणोत्कृष्टेन, आत्मयोगसमाधिना परमात्मविषयक्यानयोगेन, परिभाषितोऽनुशीलितोऽत एव परिस्फुटः प्रत्यक्षतापन्नो यः पारमहंस्यधर्मः, भगवद्भक्तियोगरूपो धर्मस्तेनोद्घाटितं निर्मूलितं तमः कपाटमनाद्यविद्यात्मकाज्ञानरूपं परमात्मदर्शनविरोधि यस्य तद्यत् द्वारं तस्मिन्, द्वाररूपे इत्यर्थः । आत्मलोके परमात्मदर्शनसाधने इत्यर्थः । चित्ते अपावृत्त आवरणरहितः, स्वयमेव उपलब्धं समभिव्यक्तं यन्निजसुखं निजानन्दस्तस्यानुभवोऽनुभवनं यस्य तथाविधः, भवान् भवतीति शेषः । यद्वा । स्वयमेव उपलब्धं उपलब्धि नीतो निजेभ्यः स्वभक्तजनेभ्यः सुखानुभवः स्वसाक्षाद्दर्शनजसुखानुभवो येन संः इत्थंभूतो भवान्, भवतीत्यर्थः । ते तुभ्यं नमः, अस्तु ॥ ३२ ॥ १ ॥ ❀ ❀ अथ निरवधिकातिशयपरमकृपया स्वशरणा-

गतपरित्राणार्थं प्रादुर्भवन्तं भगवन्तं स्वसमानतया सर्वकर्माण्याचरन्तं संवीक्ष्य तत्र च दिव्यत्वादिव्यत्वे दृष्ट्वा संदिहानाः तत्रोहापोहमाचरन्तः स्तुवन्ति । दुरवबोधेति । हे हरे, अयं तव विहारयोगः क्रीडासंबन्धः, दुरवबोधः इव । इवशब्देन त्वदचिन्त्यशक्तितावेदिभिरप्यचिन्त्यतया सुबोधोऽपि तदन्यैर्युक्तयेकबलैस्तार्किकैर्दुर्बोध एवेति सूचितम् । ननु कोऽसावेवंविधो मद्रिहारयोग इत्यत्राहुः । त्वम् अगुणो मायिकगुणवर्जितः, अशरीरः प्रकृतिजन्यतत्त्वात्मकशरीरवर्जितः, अशरणो भूम्यादिप्राकृताधारवर्जितः । अनपेक्षितो नापेक्षितः अस्मत्समवायोऽस्मत्साहाय्यं येन तथाभूतः सन्, अविक्रियमाणेन श्रमादिविकारवर्जितेन आत्मना एव, सगुणम् इदं विश्वं सृजसि, पासि, हरसि यत्, एष ते विहारयोगो दुरवबोध इत्यर्थः । कुलालादिः सगुणः सशरीरः धारादिशरणः शरीरचेष्टावान्, दण्डचक्रादिसहायः सन्, सगुणं घटादि सृजति, श्रमादिविकारं लभमानश्च दृश्यते, स्वयं भौतिकशरीरश्चाप्यस्ति, अतो यो यदात्मः स तदात्मिकान् भावान्निष्पादयतु नाम, भवांस्तु तद्विलक्षणोऽपि तल्लक्षणवत् विश्वसर्गादि यद्विदधाति, इदं त्वच्चरितं दुराकल्पनीयमिति भावः ॥ ३३ ॥ २ ॥ ❀ ❀ दुर्ज्ञेयं श्रीहरेर्गुणान्तरं चाहुः । अथ तत्रेति । अथ ननु, तत्रभवानिति पूज्यार्थं । हे भगवन्, भवान् देवदत्तवत् कर्मनिष्ठसंसारिजीववत्, इह लोके, गुणविसर्गपतितः कार्यरूपे प्रपञ्चे पतितः सन्, पारतन्त्र्येण स्वकृतं स्वेनैव संपादितं यत् कुशलाकुशलं शुभाशुभं तस्य फलं उपाददाति स्वीकरोति भुङ्क्ते इति यावत् । किम् । आहोस्वित् किं वा आत्मारामः आत्मयाथात्म्यानुभवनिष्ठः, उपशमशीलः उपशमस्वभावः निवृत्तान्तर्बहिरिन्द्रियव्यापार इत्यर्थः । अत एव, समञ्जसदर्शनः अबाधितवस्तुयाथात्म्यज्ञानशीलः, उदास्ते इतीत्यं ह वा व निश्चितमेव, न विदामः । न जानोम इत्यर्थः । तत्र कर्मनिष्ठचेतनतुल्यतां ज्ञाननिष्ठचेतनतुल्यतां च न विदाम इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

भाषानुवादः

देवताओं ने कहा—भगवन् ! यज्ञमें स्वर्गादि देनेकी शक्ति तथा उनके फलकी सीमा निश्चित करनेवाले काल भी आप ही हैं । यज्ञमें विघ्न डालनेवाले दैत्योंको आप चक्रसे छिन्न-भिन्न कर डालते हैं । इसलिये आपके नामोंकी कोई सीमा नहीं है । हम आपको बार-बार नमस्कार करते हैं ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ विधातः ! सत्त्व, रज, तम—इन तीन गुणोंके अनुसार जो उत्तम, मध्यम और निम्न गतियाँ प्राप्त होती हैं, उनके नियामक आप ही हैं । आपके परमपदका वास्तविक स्वरूप इस कार्यरूप जगत्का कोई आधुनिक प्राणी नहीं जान सकता ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ भगवन् ! नारायण ! वासुदेव ! आप आदिपुरुष (जगत्के परम कारण) और महापुरुष (पुरुषोत्तम) हैं । आपकी महिमा असीम है । आप परम मङ्गलमय, परम कल्याणस्वरूप और परम दयालु हैं । आप ही सारे जगत्के आधार एवं अद्वितीय हैं, केवल आप ही सारे जगत्के स्वामी हैं । आप सर्वेश्वर हैं तथा सौन्दर्य और मृदुलताकी अधिष्ठात्री देवी लक्ष्मीके परम पति हैं । प्रभो ! परमहंस परिव्राजक विरक्त महात्मा जब आत्मसंयमरूप परम समाधिसे भलीभाँति आपका चिन्तन करते हैं, तब उनके शुद्ध हृदयमें परमहंसोंके धर्म वास्तविक भगवद्भजनका उदय होता है । इससे उनके हृदयके अज्ञानरूप किवाड़ खुल जाते हैं और उनके आत्मलोकमें आप आत्मानन्दके रूपमें बिना किसी आवरणके प्रकट हो जाते हैं और वे आपका अनुभव करके निहाल हो जाते हैं । हम आपको बार-बार नमस्कार करते हैं ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ भगवन् ! आपकी लीलाका रहस्य जानना बड़ा ही कठिन है; क्योंकि आप बिना किसी आश्रय और प्राकृत शरीरके, हम लोगों के सहयोगकी अपेक्षा न करके, निर्गुण और निर्विकार होने पर भी स्वयं ही इस सगुण जगत्की सृष्टि, रक्षा और संहार करते हैं ॥ ३४ ॥

अथ तत्र भवान् किं देवदत्तवदिह गुणविसर्गपतितः पारतन्त्र्येण स्वकृतकुशलाकुशलं फलमुपाददात्याहोसि-
दात्माराम उपशमशीलः समञ्जसदर्शन उदास्ते इति ह वाव न विदामः ॥ ३५ ॥ न हि विरोध उभयं भगवत्य-
परिगणितगुणगणे ईश्वरेऽनवगाह्यमाहात्म्येऽर्वाचीनविकल्पवितर्कविचारप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलिलान्तःकरणाश्रयदुरव-
ग्रहवादिनां विवादानवसर उपरतसमस्तमायामये केवल एवात्ममायामन्तर्धाय को न्वथों दुर्घट इव भवति स्वरूपद्वया-
भावात् ॥ ३६ ॥ समविषममतीनां मतमनुसरसि यथा रज्जुखण्डः सर्वादिधियाम् ॥ ३७ ॥ स एव हि पुनः सर्व-
वस्तुनि वस्तुस्वरूपः सर्वेश्वरः सकलजगत्कारणकारणभूतः सर्वप्रत्यगात्मत्वात् सर्वगुणाभासोपलक्षित एक एव
पर्यवशेषितः ॥ ३८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अथ भवान् देवदत्तवत् इह गुणविसर्गपतितः तत्र पारतन्त्र्येण स्वकृतकुशलाकुशलं फलम् उपाददाति किं आहोस्वित् आत्मारामः उपशमशीलः समंजसदर्शन उदास्ते इति ह वाच न विदामः ॥ ३५ ॥ * * भगवति उपरिमित-गुणगणे अनवगाह्यमाहात्म्ये अर्वाचीनविकल्पवितर्कविचारप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलिलान्तःकरणाश्रयदुरवग्रहवादिनां विवादानवसरे उपरतसमस्तमायामये केवले ईश्वरे उभयं विरोधः नहि एव स्वरूपद्वयाभावात् आत्ममायाम् अन्तर्धाय कः नु अर्थः दुर्घटः इव भवति ॥ ३६ ॥ * * यथा रज्जुखंडः सर्पादिविधयां मतम् अनुसरति तथा समविषममतीनां मतम् अनुसरसि ॥ ३७ ॥ * * सः एव हि पुनः सर्ववस्तुनि वस्तुस्वरूपः सर्वेश्वरः सकलजगत्कारणकारणभूतः सर्वगुणाभासोलपक्षितः एकः एव पर्यवशेषितः ॥ ३८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

दुर्ज्ञेयांतरमाहुः अथ तत्रेति । यथेह देवदत्तो गृहादि निर्माय तत्र स्वकृतशुभाशुभयोः फलमुपादत्ते एवं भवान् ब्रह्मस्वरूपो जीवरूपेण गुणविसर्गे पतितः सन्नुपाददाति । यद्वा समंजसमप्रच्युतं दर्शनं चिच्छक्तिर्यस्य स भवानुदास्ते उदासीनः साक्षितया वर्तत इति न विदामः ॥ ३५ ॥ * * तदेवं विरोधेन दुर्ज्ञेयत्वमुक्त्वा तत्परिहारेण ज्ञानप्रकारमाहुः । न हीति । विरुध्यत इति विरोधः । उभयं न विरुद्धमित्यर्थः । न ह्यन्यदृष्टान्तेन त्वयि विकल्पो युज्यतेऽतर्क्यैश्वर्यत्वादित्याहुः । भगवतीति । अपरिमिता गुणगणा यस्य तस्मिन्नीश्वरे स्वतंत्रेऽनवगाह्यमतर्क्य माहात्म्यं यस्य तस्मिन् । विकल्प एवं वा एवं वेति वितर्कः किमत्र युक्तमिति विचार इत्यमेवेति निश्चयः । तत्र प्रमाणाभासात्तदनुग्राहकाः कुतर्काश्चार्वाचीना वस्तुस्वरूपा-संस्पर्शिनो ये विकल्पादयस्ते येषु शास्त्रेषु तैः कलिलं व्याकुलमंतःकरणमाश्रयो यस्य दुरवग्रहस्य दुराग्रहस्य तेन वादिनां विवाद-स्थानवसरेऽगोचरे । ननु श्रद्धामात्रमेतत् युक्तिरुच्यतां तत्राहुः । उपरतो मायामयः संसारो यस्मिंस्त्विकेवलेऽप्यात्ममायां मध्ये निधाय को न्वर्थः कर्तृत्वादिर्न संभवति यदि वस्तुतः कर्तृत्वादि भवेत्तर्हि विरोधः स्यान्न तु तदस्तीत्याहुः । स्वरूपद्वयाभा-वादिति । वस्तुतो द्वैताभावान्न विरोध इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ * * अनुग्रहनिग्रहादिकं तु तत्तन्मतिभेदेन त्वन्मायया त्वयि स्फुरतीत्याहुः । समा विषमा च मतिर्येषां तेषां मतमभिप्रायम् । सर्पादिविषया धीर्येषां तेषां यथा रज्जुखंडस्थातथा भाति । यद्वा तमेवाविरोधं पुरुषमतिभेदेन दर्शयति । समविषमेति ॥ ३७ ॥ * * तदेवं विरोधं परिहृत्य निश्चितं परमार्थमाहुः । स एव हि नानारूपेण प्रतीतः । वस्तुस्वरूपः सद्रूपः । सर्वेषां गुणानां विषयाणामाभासैः प्रकाशैरुपलक्षितः । ननु तैर्जीव एकोप-लक्ष्यते । न सर्वप्रत्यगात्मत्वात्सर्वजीवांतर्यामित्वात् । जडतादात्म्याध्यासेन जीवस्यापि जडप्रायत्वान्न तेन विना प्रकाश इति भावः पर्यवशेषितो “नेति नेति” इत्यादिश्रुतिभिः ॥ ३८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

शिष्टानां पालनं हि दुष्टानां संहारं विना न भवतीत्यंतर्भूतसंहारस्य पालयनस्यापि दुर्ज्ञेयत्वमाहुः—अथेति । देवदत्तः प्राकृतजीवो यथा गृहादिकं तत्र मित्रशत्रुदासीनादिगहने संसारे प्रविश्य स्वकृतधर्माधर्मफलं सुखदुःखं भुङ्क्ते तथैव तत्र भवानि-त्यादरे । त्वमपि गुणेभ्यः सत्त्वरजस्तमोभ्यो विविधः सर्गो येषां तेषु गुणविसर्गेषु देवासुरराक्षसेषु परस्परविघातिषु मध्ये पतितः उपद्रवकृष्णरामाद्यवतारेषु शिष्टपालनदुष्टनिग्रहयोः प्रवृत्तः भौगैश्वर्यसुखं संग्रामादिश्रमदुःखं च यत्प्राप्नोषि तत्किं पारतन्त्र्येण कर्माधीनत्वेन स्वकृतयोः पुण्यपापयोः कुशलाकुशलं सुखदुःखमुपाददाति स्वीकरोति आहोस्वित्किं वासमंजसदर्शनेऽप्रच्युत-चिच्छक्तिक उदास्ते साक्षित्वान्न सुखदुःखं स्वीकरोतीति न विदामस्तत्त्वं न विद्वान् । स्वामिव्याख्याने आहोस्वित्कियस्य यद्वेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ * * वादागोचरत्वमाक्षिपति—नन्विति । एतद्विवादानवसरत्वं भवतां श्रद्धामात्रं तथात्वे युक्तिरु-च्यतामिति स्वरूपद्वयाभावादिति । एकस्यैव भगवत्त्व-निर्विशेषज्ञानगम्यत्वमेव ब्रह्मत्वम् । अलौकिकविशेषज्ञानगम्यत्वमेव भगवत्त्वमिति दृष्टव्यं भिन्नानिभिरलौकिकविशेषग्रहणासमर्थैस्त्वमेव ब्रह्मसमीपवर्त्तिभिर्भक्तैरलौकिकविशेषग्रहणसमर्थैर्भगवानिति त्वमेवोच्यसे इत्यर्थः । तव कृपायाः परमाणुत्वपरममहत्त्वे एव दूरत्वसमीपत्वयोर्हेतुं ज्ञेये इति विश्वनाथः । संदर्भस्तु—स्वरूप-द्वयाभावात् संसारिजीववद्बद्धत्वमुक्तत्वावस्थाविशेषाभावात् । बद्धत्वे हि मुक्तत्वं तथा दिव्यातिदिव्यतत्त्वदवतारादिलक्षणको-ऽप्यर्थो न दुर्घटो भवति यतः आत्ममायां निजेच्छाशक्तिमंतर्द्धाय मध्ये निधाय तत्र तत्र सहायत्वेन संपाद्य तिष्ठति सतीत्यर्थः । उभयत्र हेतवो भगवतीत्यादय इत्याह ॥ ३६ ॥ * * ननु स्वरूपद्वयाभावेन साम्यं चेत्तर्हि भक्तानुग्रहाभक्तनिग्रहौ कथं

घटेतां तत्राह—अनुग्रहेति । पुरुषमतिभेदेनैव समेऽपि त्वयि तथातथा प्रतीयते न वस्तुत इत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । यथैक-
स्मिन्नैव रज्जुखण्डे कस्यचिन्मदांधकारे सर्पोऽयमपरस्य जलरेखेयं तदन्यस्य स्फुटितपृथ्वीयमित्यादिस्फुरणं भवति तद्वत्त्यय्यपि
तत्तन्मत्यनुरोधेन तथा तथा स्फुरणमिति भावः । ननु विरोधाभावप्रतिपादनप्रकरणेऽनुग्रहनिग्रहादिप्रतिपादनं प्रकृतानुपयुक्तमिति
चेत्तत्राह—यद्वेति ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ स परमात्मैव हि उपलक्षितोऽनुमितः तदुक्तम् “गुणप्रकाशैरनुमीयते भवान्” इति ।
अत्राक्षिपति—नन्विति । जडे शरीरेन्द्रियादी तादात्म्यस्य स्वरूपस्याध्यासादारोपात् । तेन परमात्मना । इति भाव इति ।
“अजोऽनुबद्धः सगुणैरजाया गुणात्परं वेद न ते स्वरूपम्” इति न्यायेन जीवस्यापि जडत्वं निश्चीयत इति तात्पर्यम् । मायामा-
यिकवस्तुमात्रनिषेधेन पर्यवशेषितः । अत्र भागवतामृतदृष्टाः “विना शरीरचेष्टत्वं विना भूम्यादिसंश्रयम् । विना सहायांस्तै
कर्माविक्रियस्य सुदुर्गमम् ।” इत्याद्याः कारिका अनुसंधयाः ॥ ३८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अथेति । अर्थान्तरे संशयान्तरमप्यस्तीत्यर्थः । देवदत्तो यथेह गृहादि निर्माय तत्र स्वकृतशुभाशुभयोः फलमुपादत्ते
तथा भवान् ब्रह्मस्वरूपो जीवरूपेण संसारे गुणविसर्गपतितः गुणकार्ये शरीरे प्रविष्टः पारतन्त्र्येण कालकर्मस्वभावाद्यधीनतया
स्वकृतयोः शुभाशुभयोः कुशलाकुशलं सुखदुःखात्मकं फलमुपाददाति भुङ्क्ते । तदभावात् आर्षः । यद्वा । भवानपि तत्र गुण-
विसर्गे पतितोऽन्तर्यामितया प्रविष्टः । यद्वा । रामकृष्णाद्यवतारेषु सुखदुःखाद्यनुभवान्तत्तद्रूपेण स्थितः पारतन्त्र्येण कुशला-
कुशलं फलमुपाददाति । तदभावात् आर्षः । आहोस्वित् अथ वा आत्मारामः उपशमशीलः समञ्जसमप्रच्युतं दर्शनं चिच्छक्तिर्यस्य
तादृशो भवान् उदास्त उदासीनतया साक्षितया वर्तत इति ह वाच न विदाम इत्यपि नैव विद्मः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ एवं
विरोधेन दुर्ज्ञेयत्वमुक्त्वा तत्परिहारेण ज्ञानप्रकारमाह—न हीति । भगवति अपरिगणितगुणगणे ईश्वरे अनवगाह्यं ज्ञातुमशक्यं
माहात्म्यं यस्य तत्र अर्वाचीना नव्यकल्पिताः वस्तुस्वरूपाः संस्पर्शिनो विकल्पवितर्कविचारप्रमाणाभासकुतर्का येषु तैः शास्त्रैः
कलिलं व्याकुलं दूषितमन्तःकरणमाश्रयो यस्य दुरवग्रहस्य तेनैव वादिनां विवादस्यानवसरे अविषये तत्र विकल्प एवं वा
एवं वेत्याकारः वितर्कः किमत्र युक्तमित्यनिश्चयः विचार इत्यमेवेति निश्चयः । तत्र प्रमाणाभासास्तदनुग्राहकाः कुतर्काश्च
उपरतो निरस्तः समस्तः मायामयः संसारो यस्मिन् केवलेऽद्वितीयेऽपि त्वयि विरुध्यत इति विरोधः कर्तृत्वाकर्तृत्वं सुखित्व-
दुःखित्वादिकं चोभयं त्वयि न विरुद्धमित्यर्थः । न ह्यन्यदृष्टान्तेन त्वयि विकल्पो युज्यते अप्रतर्क्यैश्वर्यात् । आत्ममायामघटित-
घटनाकारिणीमन्तर्द्धाय मध्ये निधाय कोऽन्वर्थः कर्तृत्वादियुद्धटः असङ्गत इव भवतीति यदि वस्तुतः कर्तृत्वादि भवेदपि न तु
तदस्तीत्याहुः स्वरूपद्वयस्य अभावात् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ समेति । सममतीनां यथार्थबुद्धीनां विषममतीनां भ्रान्तबुद्धीनां च
संतमभिप्रायमनुसरसि । तत्र दृष्टान्तमाहुः । यथेति । यथा रज्जुखण्डः यथार्थबुद्धीनां रज्जुरूपेण भासमानोऽपि सर्पोदिविषया
धीर्येषां भयंकरादिरूपेण प्रतिभाति तथा यथार्थबुद्धीनां त्वं सच्चिदानन्दपूर्णगुणस्वरूपेण भासमानोऽपि भ्रान्तानां दुःखित्वपक्ष-
पातित्वादिरूपेण भासि ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ स इति । पुनर्विचारे कृते स एव भगवानेव सर्ववस्तुनि सर्वप्रपञ्चवस्तुस्वरूपः
परमार्थभूतः सर्वेश्वरः सकलजगतो यानि कारणानि महदादीनि तेषामपि कारणभूतः सर्वेषां जीवानां प्रत्यगात्मत्वादन्तर्या-
मित्वादित्यर्थः । सर्वेषां गुणानां गुणकार्यत्वेन जडानां बुद्धीन्द्रियादीनामाभासैः प्रकाशैरुपलक्षितः अन्यथा जडतादात्म्याभ्यासे
जीवस्यापि जडप्रायत्वाच्चां विना जीवस्यापि न प्रकाश इति । अतः सर्वलयाधिष्ठानतया नेति नेति इत्यादिश्रुतिभिः एको
भवानेव पर्यवशेषित इति ॥ ३८ ॥

वीरराघवव्याख्या

ननु सत्यमीश्वरः सृष्ट्यादिकर्तृत्युक्तं स किं कर्मेनिष्ठचेतनो यथा कुशलाकुशलमिश्रकर्मणि कृत्वा तत्फलानि सुखदुःख-
मोहात्मकानि भुङ्क्ते तथा सृष्ट्यादिकर्माणि गुणत्रयप्रयुक्तानि कृत्वा तत्फलानि भुङ्क्ते । किं वा ज्ञाननिष्ठचेतनवदुदासीन
एवास्ते । नाद्यः भोक्तृत्वेन संसारित्वापातात् । न द्वितीयः उदासीनस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः । अथोदासीनत्वं कर्तृत्वं चोच्यत
इति चेन्न । परस्परविरुद्धत्वादनयोरित्याशङ्कते—अथेत्यादिना उदास्त इत्यन्तेन गद्येन । अथ ननु तत्र जगत्सृष्ट्यादि-
कर्तृत्वे सति हे भगवन् ! किंशब्द आक्षेपद्योतकः । आहोस्विच्छब्दश्च । प्रभस्वरूपपरमपि वाक्यद्वयमाक्षेपगर्भम् । किं भवान् देव-
दत्तवत् कर्मेनिष्ठसंसारिजीववदिह गुणविसर्गे त्रिगुणकार्यरूपे प्रपञ्चे पतितः स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वेन हेतुना स्वेन कृतानि कुशला-
कुशलानि सात्त्विकराजसादीनि कर्माणि तेषां फलमुपाददाति स्वीकरोति भुङ्क्ते इति यावत् । आहोस्वित्किं वा आत्माराम
इवात्मयाथात्म्यानुभवेनिष्ठ इव उपशमस्वभावः निवृत्तान्तर्बाह्येन्द्रियव्यापारः । अत एव समञ्जसदर्शनः अबाधिततत्तद्वस्तुयाथा-

त्यज्ञान उदास्त इति परिहारं प्रतिजानीते । इतीति । इतीत्यभिह त्वय्यश्वरे न विदामः न जानीमः कर्मनिष्ठचेतनतुल्यतां ज्ञान-
निष्ठचेतनतुल्यतां च न विदाम इत्यर्थः । किन्तूदासित्वं कर्तृत्वञ्चोभयमपि त्वयि विदाम इति भावः ॥ ३५ ॥ * * ननु
परस्परविरुद्धमुभयमेकस्मिन् कथमुपपद्यते इत्यत्राहुः । न हि विरोध इति । न विरोधः अपि तूभयं भवति सम्भवति ।
कर्मभावनया ब्रह्मभावनया चान्वितानां सर्वेषां चेतनानामन्तरात्मभूते तद्विलक्षणे विविधविचित्रशक्तिमति त्वयि सर्वम-
विरुद्धमित्यभिप्रायः । अविरोधापादकगुणजातेन तं विशिष्यन्तो वादिविप्रतिपत्त्यविषयताञ्च वदन्तोऽविरोधमुपपादयन्ति
भगवतीत्यादिना । भगवतीत्यादिभिः सम्प्रत्यन्यैः पदैः कर्मब्रह्मोभयभावनान्वितचेतनेभ्यो वैलक्षण्यमुच्यते भगवति पूर्णवाङ्मुनेऽ-
परिगणिता असङ्ख्याता गुणानां कल्याणगुणानां गुणा यस्य ईश्वरे भावनाद्वयान्वितचेतनानामन्तरात्मन्यनवगाह्यं कर्मादि-
भावनान्वितचेतनसजातीयत्वेन दुर्बोधं साहास्यं यस्य अर्वाचीना इदानीन्तनाः विकल्पः संशयः तन्मूलको वितर्कः एवं
वा एवं वेति वितर्कः तत्र यो विचारः किं युक्तमिति विचारः तदन्यतरपक्षसाधकाः ये प्रमाणाभासाः प्रमाणवदाभासमानाः
तन्मूलकं यद्वाधिततर्कामकं शास्त्रं तदभ्यासेन कलिलं दूषितमन्तःकरणं तेनाधिकरोतीत्यधिकरणः तन्मादित्वात्कर्तारं ल्युः प्रारम्भ-
माणः उत्पन्न इति यावत् । स दुरवग्रहो दुराग्रहो येषां तेषां वादिनां विवादानवसरे विवादाविषयभूते उपरताः निरस्ता
समस्ता मायामयाः प्राकृतदोषा यस्मिन् । प्रलयवशायामुपसंहृतकार्यवर्गेऽत एव केवले एकरूपे मायां प्रति स्वयमन्तर्द्वयं तिरोभूय
स्थिते को न्वर्थो दुर्घट इव भवति कर्तृत्वकारयितृत्वसाक्षित्वानुमन्तृत्वफलत्वफलप्रदत्वोदासित्वाविरूपः कोऽप्यर्थो न दुर्घट
इत्यर्थः । कुतः ? स्वरूपद्वयाभावात् । स्वरूपे द्वयस्य विरुद्धाकारद्वयस्याभावात् कर्तृत्वोदासितृत्वयोः परमात्मस्वरूपे विरोधा-
भावादित्यर्थः । अयं भावः । तावज्जगत्सृष्ट्यादिव्यापारेषु स्वातन्त्र्यरूपं कर्तृत्वं प्रयोन्यकर्तुर्जीवस्य कारयितृत्वात्प्रेरकत्वरूपं
प्रयोजककर्तृत्वं चेश्वरस्योपपन्नम् । न च कर्तृत्वसमनियतभोक्तृत्वापत्तिः सादृशकर्तृत्वस्य कर्माद्यत्तत्त्वात्प्रशासित्रन्तराभावाच्च
सर्वस्य शासितुरीश्वरस्येश्वरान्तराभावेनानिष्टकर्तृरभावान्न च स्वानिष्टापादकं कर्म स्वयमेव करोतीति वक्तुं युक्तमुद्धान्तत्वा-
पातात्तथा लोके यथा सर्वाङ्गुराणां साधारणकारणं सलिलं विशेषकारणं बीजं दृष्टमेवं सर्वेष्वपि कार्येषु समानत्वादुदासीनः । ननु-
दासितृत्वं नाम न साधारणकारणत्वमपि तु कर्तृत्वाकर्तृत्वोभयपरिहारेण अवस्थातृत्वमिति चेन्न ; जगद्विषयकोदासितृत्वान-
भ्युपगमात् । तत्र कर्तृत्वमेव हि साक्षादभ्युपगतमस्माभिः । तर्हि यद्विषयकमुदासितृत्वमीश्वरेऽभ्युपगतमिति चेदुच्यते साक्षा-
त्सुखदुःखादिसाधनभूतपुण्यापुण्यकर्मस्वकर्तृत्वेन तत्कर्तृत्वपरिहारात् तेष्वेव कर्मसु प्राचीनवासनानुसारेण जीवप्रेरकत्वेनाकर्तृत्व-
परिहाशच्च तद्विषयकमुदासितृत्वमिति । एवं सर्वावस्थायां सर्वस्य दृष्टत्वात्साक्षी कर्मसु प्रवृत्तस्य जीवस्योत्तरोत्तरं प्रवर्तकत्वा-
दनुमन्ता सर्वस्वामित्वेन समाश्रितसंरक्षणरूपफलस्यापि स्वफलत्वात्फली फलमत उपपत्तेः ३, २, ३९, इति न्यायेन फलप्रद इति ।
जीवस्तु ह्येककर्मादिहेयाकारत्वात्कर्मवश्यत्वान्मायामोहितत्वादिविषया तिरोहितस्वभावत्वाच्च कुशलाकुशलफलमुपादत्त
इति ॥ ३६ ॥ * * ननु विवादानवसरश्चेदहमीश्वरः तर्हि कथं विवादानामुदयस्तत्राहुः समेति । समा विषमा च
मतिर्येषां तेषां मतसन्निधायमनुसरसि वादिविप्रतिपत्तीरप्रतिषिध्य तूष्णीं भवसीत्यर्थः । अप्रतिषेधे दृष्टान्तमाहुः । यथेति । यथा
सर्पादिविषयां सर्पादिभ्रान्तिमतां मतं रज्जुखण्डोऽनुसरति त प्रतिषेधते एवं त्वं चापि नानाविधवादिविप्रतिसाक्षी तूष्णीमास्ते
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ * * एवं जगत्स्रष्टृत्वरूपनिमित्तकारणत्वे जीववत्संसारित्वादिशङ्का परिहृता अथोपादानकारणत्वे
स्वरूपे विकाराश्रयत्वशङ्कां परिजह्युः । स एवेति । योऽयं निमित्तकारणभूतः स एव त्वं सकलजगदुपादानकारणभूतोऽपि
सर्ववस्तुषु देवादिवदार्थेषु स्थितोऽपि वस्तुस्वरूपः । निर्विकारस्वरूपः । यथोक्तम् “यत्तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वै ।
परिणामादिसम्भूतां बद्धस्तु नृप ! तच्च किम्” इति । कुतः ? सर्वप्रत्यगात्मत्वात्सर्वे प्रत्यगात्मानः शरीरं यस्य तस्य भावस्तत्त्वं
तस्मादचेतनविशिष्टसर्वजीवशरीरकत्वाच्छरीरभूतचिदचिद्गतत्वादिकाराणां न स्वरूपे प्रसङ्ग इति भावः । अत एव सर्वगुणाभासः
सर्वैश्विदचित्कालादिभिरपृथक्सिद्धविशेषणैरवभासत इति सर्वगुणावभासाः साक्षादवस्थाश्रयचेतनाचेतनविशिष्टत्वेनोपलक्षित
इति भावः । समस्तपाठे गुणैः सत्त्वादिभिरवभासत इति गुणावभासाः गुणकार्यदेहेन्द्रियादयः तैरुपलक्षितः तद्विशिष्टत्वेनोप-
लक्षितः इत्यर्थः । अतस्त्वमेक एव पर्यवशेषितः एक एव समाभ्यधिकरहितः पर्यवशेषितः एवंविधो नान्य इति निर्णीत
इति भावः ॥ ३८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भगवत्स्वरूपनिर्धारणार्थं पूर्वपक्षयन्ति । अथेति । सृष्ट्यादिकर्मणि प्रवर्तमानो भगवान् अथेह गुणविसर्गापत्तितः
संसारान्तःपाती देवदत्तवत्परवशतया स्वकृतपुण्यापुण्यफलमुपादत्ते किमथवोदास्ते नोपादत्ते किम् । कुतः । आत्मारामः स्वम-
हिम्नि स्थितः उपशमशीलः पूर्णानन्दानुभवः समञ्जसदर्शनः शुद्धज्ञानः एते प्रत्येकं हेतवोऽनुपादाने भवन्तीति न विदामो ह वाच

न बुध्यामहे ह वावेत्येताभ्यामज्ञानिन एवं वदन्तीति सूचयन्ति न ज्ञानिन इति । कस्मिन् सति किं स्यादिति तत्राहुः । न हीति । कुशलाकुशलस्योपादानमनुपादानं चेतुभयमितरत्र विरुद्धमत्र न हि विरोधः । कथं तत्राहुः । भगवतीति । भगवति को नु दुर्घट इव भवति सर्वः सुघट एवेत्यन्वयः । सौघट्यं बहुभिर्विशेषणैरुपपादयन्ति । अपरिगणितेति । न परिगणिताः गुणानां गणा यस्य स तथा तस्मिन् कुत इत्यत्राहुः । ईश्वर इति । अवटितघटकत्वशक्तिमत्त्वाद्युक्तमित्यर्थः । इतोऽपि गुणानाम् अगणितत्वं युक्तमित्याहुः । अनवगाह्येति । अपरिच्छेद्यमहिमत्वात् अयमीशः स्वस्वेतरवृत्तित्वानाक्रान्तपरिच्छिन्ननिष्ठाधिकरणं मेयत्वाद् घटवदित्यादिमहाविद्यालक्षणवितर्केण देवदत्तवदयं कुशलाकुशलभोक्ता न वेति विकल्पेन । अत्र कर्मणः पुरुषार्थहेतुत्वसमर्थनादिति शास्त्रादिसङ्गतिरित्यादिलक्षणमीमांसया मयास्मिन् गुल्मे व्याघ्रोऽदर्शीत्यादिविद्यमानेन प्रमाणवदवभासमानेन यदीशो दुर्गमशरीरे स्थितस्तर्हि देवदत्तवत्तदगतदुःखभोगः प्रसज्येत इत्यादिकुतर्केण चावगाह्यमाहात्म्यत्वादिति तत्राहुः । अर्वाचीनेति । अर्वाचीना व्याप्यादिरहिताः विकल्पादयो येषु तानि तथोक्तानि तैः शास्त्रैः वैशेषिकादिभिः कलिषेन व्याकुलितेनान्तःकरणेन मनसा दुरवग्रहो येषां ते तथा ते च वादिनस्तेषां विवादानवसरे विप्रतिपत्त्यगोचरे इतोऽपि विवादाविषय इत्याहुः । उपरतसमस्तेति । केवलस्वात्ममायाम् अद्वन्द्वरूपसामर्थ्यमन्तर्ध्यावबुध्योपरतसमस्तमायामये प्राकृतस्वभाववर्जिते एवंविधेऽपि पुण्यापुण्यभोक्तृत्वं वयं न विद्महे । ये वदन्ति ते मूढाः असुरप्रकृतय इत्यभिप्रेत्य स्वयमेव समादधते । स्वरूपेति । “एकमेवाद्वितीयं निरनिष्ठो निरवयवः” इत्यादिश्रुतेः । सुखी दुःखीत्यादिस्वरूपद्वयानुपपत्तेः न चायं संशयः सुराणां स्वतन्त्रः परतन्त्रो वाज्ञो ज्ञो दुःखी सुखी नु किम् इत्यादिसंशयः कः स्याज्ज्ञानिनां पुरुषोत्तम इति विरोधात्तर्हि ज्ञानिनः कथं वदन्ति चेदुच्यते । अनन्तगुणत्वात्पूर्णशक्तित्वाच्च स्वातन्त्र्यादिकमेव जानन्ति । तदुक्तम् । “तस्यानन्तगुणत्वाच्च पूर्णशक्तित्वतो हरेः । स्वातन्त्र्यादिकमेवास्य विदो जानन्ति निश्चयात् ।” इति निरवयवस्य जीवस्य पुण्यापुण्यभोक्तृत्वं युज्यते । “घटकत्वाद् दुर्घटस्य दुर्ज्ञेयत्वाच्च सर्वशः । तच्छक्तेरविदां जीवं परतन्त्रं वदन्यमुम् । एवं दुर्घटया शक्त्या ज्ञोऽज्ञानां परमेश्वरः ।” इति वचनात् । यद्वा । पारतन्त्र्येण कुशलाकुशलादिकमनुभवति किम् उत स्वातन्त्र्येणोदास्त इति संशयं न विदामः किं त्वनन्तशक्तेरनन्तगुणस्य हरेः पारतन्त्र्यादिकं कुतो घटत इति निश्चिनुमः अस्मिन्नर्थे च स्वतन्त्रः परतन्त्रो वाज्ञो ज्ञो दुःखी सुखी नु किम् इत्यादिमानमनुसन्धेयमितोऽपि न घटत इत्याहुः । न हीति । विरोधो हि यस्मात्तस्मादुभयमेकस्य न युक्तमित्यर्थः । ननु निर्गुणस्य हरेः गुणित्वम् अकिञ्चनस्येशितृत्वं स्वव्यतिरिक्तरहितस्य माहात्म्यम् अवाङ्मनसगोचरस्य विचारविषयित्वम् अकर्तुः कर्तृत्वमित्यादिसर्वं दुर्घटमिति तत्राहुः । भगवतीति । तर्हि उपाधिभेदादौर्घट्यपरिहारोऽस्त्विति तत्राहुः । स्वरूपेति । ननु “मम निशितशरैर्विभिद्यमानत्वचि विलसत्कवचेऽस्तु कृष्ण आत्मा” इत्यादि कथं सङ्गच्छत इति चेत्तत्राहुः । समेति । सममतीनामनन्तं सच्चिदानन्दलक्षणं ब्रह्मेति यथार्थबुद्ध्यनुसरसि तथात्वेन प्रकाशस्य इत्यर्थः । विषममतीनामसुरप्रकृतीनां मतमभूतिरित्यसुरा इति मिथ्याबुद्ध्या दुःखी छिन्नो विद्ध इत्याद्याकारेण दृश्यस्य इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाहुः । यथेति । यथा रज्जुखण्डः सर्पोऽयमिति मन्दान्धकारे मन्दितेन्द्रियस्य ज्ञानं स एव पुनरालोकादिनां लोकिते स्थले निर्दुष्टेन्द्रियस्य रज्जुखण्ड एव इति तदुक्तम् । “यथा रज्जुः सर्पधिया रज्जुबुद्ध्यावगम्यते । तथा यथार्थबुद्ध्या वा मिथ्याबुद्ध्यावगम्यते । स्वेच्छयैव महाविष्णुः फलदश्चानुसारतः ।” इति तथा स एव पुनर्भगवान् सर्ववस्तुषु वस्तुस्वरूपोऽप्रतिहतस्वरूपः “वासनाद्वासयेद्वस्तुनित्याप्रतिहतत्वतः” इत्यादेः तादात्म्यं किं न स्यादत्राहुः । सर्वेश्वर इति । प्रत्यागात्मत्वेन सर्वेश्वरत्वं हरेरेवेत्याहुः । सकलेति । ननु कुलालादिवद्ब्रह्मकारणत्वमस्तु नान्तःपरिच्छिन्नत्वापत्तेः । तथा च सबलकारणकारणत्वमयुक्तमत्राहुः—सर्वप्रत्यगिति । सर्वेषामपि प्रत्यगात्मत्वेनान्तर्ध्यामिवेन तत्तद्वस्तुतत्तच्चैष्टादिकारणत्वेन अपरिच्छिन्नस्यापि आकाशवदुपपत्तेः तदन्तःस्थस्य तत्तद्दृष्टप्राप्यदौर्भाग्यप्राप्तिः स्यादत्राहुः । सर्वेति । सर्वगुणानामाभासेन सम्यक्प्रकाशेनोपलक्षितो ज्ञानिभिः सम्यग्दृष्ट इतरैरनुमीयत इत्यर्थः । न च स्थानभेदात्तस्य भेद इत्याहुः एक इति । “स वा एष आत्मा नेति नेति” इत्यादिपरिशेषलक्षणप्रमाणात् एक एवेति निश्चित इत्यर्थः । महतामनुभवापरपर्यायसाक्षिप्रत्यक्षं हरेरेकत्वे निर्दोषत्वे संसारनिवर्तकमहामहिमत्वे प्रमाणमाहुः । अथेति । विष्णुषा बिन्दुना असकृल्लीढया निरन्तरसेवितया नितरां स्थन्दमानेन निरवर्ततेन निरन्तरेण स्वरूपसुखेन हे मधुमथन ! यस्मात्त्वं सर्वोत्तमः शर्वगुणपूर्णः सर्वात्मना निर्दोषः सर्वान्तर्यामी अथ तस्मादेकान्तितनो हरावर्पितशरीरेन्द्रियप्राणसर्वस्वा भागवताः ये एते कथं त्वच्चरणान्बुजसेवां विसृजन्ति एवेत्यन्वयः । ह वाव इत्येतैर्निपातैः “परमः परार्ध्यः” इति श्रुतेः महिम्नः परमपरार्ध्यत्वं सूच्यते सर्वभूतप्रियाः संन्यासिनोऽजातशत्रवस्तेषां सुहृत् सर्वभूतानां परेणाभीष्टकर्तृत्वात् प्रियश्च सुहृच्च परेयं प्रियनामेति वचनात् निरन्तरं सन्तुष्टमनसः अविसर्जने कारणमाहुः । स्वार्थेति । यत्र त्वच्चरणाब्जसेवायां परिवर्तः परिभ्रमणं स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमुपोद्धातमाहुः । त्रिभुवनेति । त्रिभुवनमेवात्मभवनं यस्य स तथा त्रिभुवनस्य य उपद्रवः सोऽवश्यं परिहर्तव्य इति द्योतनायेदं विशेषणमिति ज्ञातव्यम् । एवमेवोत्तरविशेषणानि अभिप्रायगर्भाणि त्रीणि नयनानि यस्य स तथा नृसिंह इत्यर्थः “विष्णोर्नृसिंहनामानि त्रिनेत्रादिकानि तु” इति वचनात् नृसिंहसुदर्शनादयस्त्रिनेत्रादिनामानः त्रयो लोकस्त्रिलोकविषयाः ज्ञानलक्षणाः प्रकाशाः

यस्य स तथा सर्वज्ञ इत्यर्थः । त्रिलोक्य त्रिलोकनिवासिनो जनस्य मनोहरोऽनुभावो यस्य स तथेति वा “मायागुणव्यतिकराद्य-
दुरुर्विभासि” इति वचनाद्विभूतय इत्युच्यन्ते देवादयो न तु स्वरूपत्वात् । अपिशब्दान्मत्स्यादय एव साक्षाद्विभूतय एव गम्यन्ते
“विविधभावस्य पात्रत्वात्सर्वे विष्णोर्विभूतयः” इति च ये विभूतिशब्दवाच्या दितिजादयोऽभूवन् तेषामनुपक्रमसमयः क्षय-
प्रारम्भकालोऽयमिति मत्वा स्वात्ममायया स्वरूपभूतेच्छया स्वमहिम्ना शुक्रशोणितसम्बन्धमन्तरेण वा सुराद्याकृतिभिरवतीर्य यथा-
पराधं त्रैलोक्यापहरणादिलक्षणापराधमनुसृत्य बल्यादीनां धृतवानसीत्यन्वयः । मिश्रिताकृतिभिर्नरसिंहादिभिः सुराद्याकृति-
भिरित्यनेन । विभूतित्वं विवृतमिति ज्ञातव्यम् । किं बहुक्तैनापेक्षितं वक्तव्यमिति तत्राहुः । एवमिति । यदि मन्यसे कर्तव्यं
तर्हीति शेषः । किं चेदं कर्तव्यमिति प्रार्थयन्ते । अस्माकमिति । हृदयनिगडानां हृदयाख्यशृङ्खलानां चक्रशङ्खादि-
लाञ्छनानां स्पष्टतया धारणेनात्मसात्कृतानां तद्वद्भूतानामनुकम्पया रञ्जितं स्निग्धं च विशदं निर्मलं च रुचिरं चारु च शिशिरं
शीतलं च यत्स्मितं तेन युक्तेनावलोकनेन निरीक्षणेन विगलितं निर्गतं च मधुरं च मधुरितं मुखरितं मन्द्रं च यद्वचस्तेनामृत-
कलया युक्तेनेति शेषः । वचोलक्षणायां मृतकलयेति वा बुभुक्षितबालवत्सर्वज्ञस्य तव हृदयभावातिरेकादुत्कथितमिव यद्विज्ञापन-
मस्मदीयं तदस्मदज्ञाननिमित्तमित्यभिप्रेत्याहुः । अथेति । दिव्यमायया स्वरूपेच्छया विनोदो लीला यस्य स तथा निकायानां
राशीनां ब्रह्मस्वरूपेण बहिः प्रत्यगात्मस्वरूपेणेति यथा देशादिक्रियाविशेषणं तेषां देशकालादीनामुपादानोपलम्भकतया कारणत्व-
प्रापकत्वेनोपादानत्वेनोपालम्भकत्वेनेति वा सर्वमनुभवतः आकाशशरीरस्याकाशवत् सूक्ष्मरूपस्य “आकाशशरीरं ब्रह्म” इति
श्रुतेः लिङ्गशरीरस्य व्यावृत्त्यर्थं परब्रह्मण इति मुक्तजीवस्य व्यावृत्त्यर्थं साक्षादिति । साक्षात्परब्रह्मत्वं चित्प्रकृतेरप्यस्तीत्यतः पर-
मात्मन इति । हिरण्यरेतसोऽग्नेः महाप्रकाशस्य विस्फुलिङ्गादिभिरल्पप्रकाशैरग्निकणैः खद्योतैश्च यतस्त्वमस्माकं सर्वापदां
परिहर्तासि अतो वयं यत्कामेन त्वग्रहननलक्षणवाञ्छया तव पादकमलच्छायां मुपगताः तदुपसन्नानाम् “अधीहि भगवो ब्रह्म”
इति समित्पाणिशिष्यवच्छरणं गतानामस्माकं तत्कार्यमुपकल्पय समर्थयस्वेत्यन्वयः । बहुप्रार्थनयैव स्वाभीष्टफलप्राप्तिः स्यादिति
दर्शयितुमेवं गद्येन विज्ञापितमेव पद्यप्रबन्धेन विज्ञापयन्ति । अथो इति । तेजोसि सामर्थ्यलक्षणानि ॥ ३५-४४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

किन्त्विदं तु निर्णेतुं न शक्नुम इति बहिर्मुखानाक्षेप्तुं सोल्लुण्ठमाहुः । अथेति । तत्र सृष्ट्यादौ कर्मणि देवदत्तवत्
संसारिजीवविशेषवदविद्यया गुणविसर्गपतितः सन् स्वकृतशुभांशुभयोः फलं देवतिर्यगाद्यवताररूपमुपादत्ते । आहोस्विदथवा
तद्वदेवदत्तरूपत्वेऽपि विद्ययात्मारामः सन्नित्यादि ॥ ३५ ॥ * * यत्र विद्या सम्भाव्यते तत्राविद्यापि सम्भाविता स्यादिति
मायाशक्तिवृत्तिविद्याशक्तिमयेश्वरवादिनामुपहासार्थमिदमुक्तवन्तः । स्वमतं पुनः स्फूर्तिमभिनयन्त इवाहुः । न हीति । उभय-
मपीदं विरुद्धं भगवति नैव विद्यते । तत्र हेतुः । स्वरूपद्वयाभावात् । संसारिजीववद्बद्धत्वमुक्तत्वावस्थाविशेषाभावात् ।
बद्धत्वे हि मुक्तत्वं तथा दिव्यातिदिव्यतत्तदवतारादिलक्षकोऽप्यर्थो दुर्घटो न भवति । यतः आत्ममायां निजेच्छाशक्तिमन्तर्द्वाय
मध्ये निधाय तत्र तत्र सहायत्वेन सम्पाद्य तिष्ठति सतीत्यर्थः । उभयत्र हेतवो भगवतीत्यादयः ॥ ३६ ॥ * * तर्हि कथमन्यथा
प्रतीतिर्बहिर्मुखानां तत्राहुः । समेति । अनिश्रितबुद्धीनामित्यर्थः । तदेव स्थापयितुं जीवन्मुक्ताद्वैलक्ष्ण्यमाहुः । स एव
हीति ॥ ३७-३८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

शिष्टानां पालनं हि दुष्टानां संहारं विना न भवतीत्यन्तर्भूतसंहारस्य पालनस्यापि दुर्ज्ञेयत्वमाहुः । अथेति । देवदत्तः
प्राकृतजीवो यथा गृहादिकं निर्माय तत्र मित्रशत्रूदासीनादिगहने संसारे प्रविश्य स्वकृतधर्मार्थफलं सुखदुःखं मुञ्क्ते तथैव
तत्र भवानित्यादरे त्वमपि गुणेभ्यः सत्त्वरजस्तमोभ्यो विविधः सर्गो येषां तेषु गुणविसर्गेषु देवासुरराक्षसादिषु परस्पर-
विघातिषु मध्ये पतितः उपेन्द्रकृष्णरामाद्यवतारेषु शिष्टपालनदुष्टनिग्रहयोः प्रवृत्तः भोगैश्वर्यसुखं सङ्ग्रामादिश्रमदुःखञ्च यत्
प्राप्नोषि तत् किं पारतन्त्र्येण कर्माधीनत्वेन स्वकृतयोः पुण्यपापयोः कुशलकुशलं सुखदुःखमुपाददाति स्वीकरोति आहोस्विन्
किं वा समञ्जसदर्शनः अप्रच्युतचिच्छक्तिकः उदास्ते साक्षित्वान्न सुखं दुःखं स्वीकरोतीति न विदामः तत्त्वं न विद्मः ॥ ३५ ॥
विरोधमुक्त्वा भक्तानां मते तस्य परिहारमाहुः । नहीति । विरुध्यत इति विरोधः । उभयम् आत्मारामत्वमप्राकृतसुखदुःखित्वं
च त्वयि विरुद्धमित्यर्थः । नह्यन्यदृष्टान्तेन त्वयि विकल्पो युज्यते अतर्क्यैश्वर्यत्वादित्यविरोधे हेतूनाहुः । भगवतीत्यादि । प्रथमं
सुखदुःखित्वं भगवतीत्यादिपदद्वयेनाहुः । भगवतीति “ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गु-
णादिभिः” इति वैष्णवोक्तेरप्राकृतज्ञानादिषडैश्वर्यवत्त्वेनाज्ञानमूलकं सर्वमेव प्राकृतं सुखदुःखं त्वयि नास्तीत्यवगतम् । ननु

तर्ह्यन्ये सुखदुःखे मयि कुतस्ये तत्राहुः । अपरिगणितगुणानां प्रेमवश्यत्वभक्तवात्सल्यादीनां गणा यस्मिन् तेन ह्यसुरराक्षसा-
दिभ्यस्त्वद्भक्तानां प्रह्लादविभीषणादीनां पाण्डवयादवादीनां नित्यपार्षदानां साधकभक्तानामप्यनन्तानां भक्ताभासानामसदा-
दिदेवानाञ्च कष्टे वृत्ते सति तत्तदुष्टसंहारार्थं विविधप्रयासज्ञापितस्य त्वदीयदुःखस्य तथा तेषामेव तत्तद्विपदुत्तीर्णानामव-
ग्रहजाज्वल्यमानसस्यानां कादम्बिनीवृष्यमाणामृतसिक्तानामिव लब्धभवदर्शनानां परमसुखे वृत्ते सत्यद्भुतस्य तव सुखस्य च
भक्तवात्सल्यप्रेमवश्यत्वैकनिदानत्वादप्राकृते एव ते सुखदुःखे भवतः । किञ्च । सुखदुःखे, अपि ते चिन्मयसुखरूपे एव प्रेम्णश्चि-
च्छक्तिसारवृत्तित्वात् । किं पुनर्ब्रजदेव्यादीनां वैदेह्याश्च सम्भोगविप्रलम्भजनिते सुखदुःखे, ते तु प्रेमपरमकाष्ठामयत्वात् परम-
सुखरूपे एव स्तः । ततश्च चित्स्वरूपस्य तव चित्स्वरूपयोः सममाणस्यारामत्वं सुखदुःखवत्त्वमैक्यादविरुद्धमेव
प्रतिपादितम् । नन्वेवं कैरपि दार्शनिकैर्नाहं निरूप्ये तत्राहुः । ईश्वरे त्वयि ईशितव्यानां तेषां निरूपणायोग्यता युक्तैवेति भावः ।
यतोऽनवगाह्यम् “भक्त्याहमेकया ग्राह्यः” इति त्वद्वचनात्तेषां भक्तिहीनानामवगाहनार्हं माहात्म्यं यस्मिन् । ननु युष्मत्प्रति-
पादितानां षडैश्वर्याणां प्रेम्णश्च चिन्मयत्वे तैर्बह्व्य एवानुपपत्तयः उद्गृह्यन्ते तत्राहुः । अर्वाचीना वस्तुस्वरूपासंस्पर्शिनो विकल्पा-
दयो येषु शास्त्रेषु तैः कलिलं व्याकुलं यदन्तःकरणमाशयः तत्र आशेरते सदैव शयित्वा तिष्ठन्ति ये दुरवग्रहाः दुराग्रहास्तैरेव
वादिनां नानावादोद्ग्राहवतां विवादस्यानवसरे अगोचरे तत्र विकल्प एवं वा एवं वेत्याकारः वितर्कः किमत्र युक्तमित्यनिश्चयः
विचार इत्यमेवेति निश्चयः । तत्र प्रमाणाभासाः कुत्सितास्तर्का इति । नन्वनुपपत्तौ सत्यां कुतो विवादाभावस्तत्राहुः । उपरताः
समस्ता मायामयाः मायिकाः पदार्था यत्र तस्मिन्निति विवादादीनां मायाशक्तिकार्यत्वात् तव तु माया मायिकपदार्थातिरिक्तव-
स्तुत्वात् कुतो विवादप्रसक्तिसम्भावनापीत्यर्थः । ननु तदपि युष्मत्साहाय्यार्थं समुद्रमन्थनादौ पाण्डवसाहाय्यार्थं सारथ्य-
दौत्यादौ यादवपालनार्थं जरासन्धाद्युपद्रवोत्थभयपलायनादौ कर्मणि प्रत्यक्षत एव सर्वैर्दृश्यमानं मदीयदुःखं कथं चिन्मयं सुखरूपं
भवेदित्यत आहुः—केवल एवेत्यादि । त्वयि मायाशक्तिविनाभूते सत्येव या आत्ममाया अचिन्त्ययोगमाया तामन्तर्द्वय मध्ये
कृत्वा को न्वर्थो दुर्घट इति त्वदनुभवे सुखमये कः प्रवेष्टुं शक्नुयादिति नात्र प्रत्यक्षादिप्रमाणं प्रवर्तत इति भावः । “अचिन्त्याः
खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्” इति वचनात् । नन्वलमचिन्त्यशक्तिस्वीकारेण मम भगवत्स्वरूपेण भक्तवात्सल्योत्थसुख-
दुःखादिमत्त्वञ्च ब्रह्मस्वरूपेण सर्वत्र ताटस्थ्यादात्मारामत्वमिति स्वरूपद्वयस्य क्रमेण ब्रह्मस्वरूपेण सर्वत्र धर्मद्वयमस्तु ? तत्राहुः—
स्वरूपद्वयाभावादिति । एकस्यैव भगवत्तत्त्व निर्विशेषज्ञानगम्यत्वमेव ब्रह्मत्वमलौकिकविशेषज्ञानगम्यत्वमेव भगवत्त्वमिति
दूरवर्त्तिभिर्ज्ञानिभिरलौकिकविशेषग्रहणसमर्थस्त्वमेव ब्रह्मसमीपवर्त्तिभिर्भौतिकैरलौकिकविशेषग्रहणसमर्थैर्भगवानिति त्वमेवोच्यसे
इत्यर्थः । तत्र कृपायाः परमाणुत्वपरममहत्त्वे एव दूरत्वसमीपत्वयोर्हेतू ज्ञेयौ ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ किञ्च । तदपि संसारपरम्प-
रासिद्धिर्था तेषामभक्तानां मतं नैवोच्छिन्नीकरोषीत्याहुः । समा ब्रह्मविषयत्वात् विषमा तत्प्रातिकूल्यवत्त्वाच्च मतिर्येषाम् ।
यद्वा । स्वरूपभूताभ्यां ब्रह्मत्वभगवत्त्वाभ्यां समेऽपि एकरूपेऽपि त्वयि विषमा मायातीतस्य ब्रह्मण एव माया शाबल्ये सति
भगवत्त्वमित्येवं वैषम्यवती मतिर्येषां तेषां मतमनुसरसि प्राप्नोषि मतमेवाहुः । सर्पादिधियां रज्जुखण्ड इव ब्रह्मण्यात्माराम-
त्वमेव सत्यं भक्तवात्सल्यादीनां तु मायाप्रत्यायितत्वात्तन्मूलकं सुखदुःखादिकमलौकिकमेवेति नैवास्ति विरोध इति ॥ ३७ ॥
यस्मादेवं तस्मात् सर्वज्ञमतमपहाय त्वद्भक्तसम्मतमतमेव व्रजमनुसराम इत्याहुः । स एव पूर्वोक्तभगवत्त्वादिविशेषणविशिष्ट
एव वस्तुस्वरूपः । वास्तववस्तुस्वरूपः सर्वेषां प्रत्यगात्मत्वादिन्द्रियागोचरत्वादप्रत्यक्षोऽपि सर्वेषां गुणानां बुद्धीन्द्रियादीना-
माभासैः प्रकारौरुप आधिक्येन लक्षितः ज्ञातः अनुमित इत्यर्थः । यदुक्तम् “गुणप्रकाशैरनुमीयते भवान्” इति ।
पर्यवशेषितः मायामायिकवस्तुमात्रनिषेधेन “नेति नेति” इत्यादिश्रुतिभिरिति भागवतामृतदृष्टाः “विना शरीरचेष्टत्वं
विना भूम्यादिसंश्रयम् । विना सहायांस्तै कर्माविक्रियस्य सुदुर्गमम्” इत्याद्याः कारिकाः अनुसृत्य दुरवबोध इत्यादीनि
गद्यानि व्याख्यातानि ॥ ३८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

भगवद्धामादिकं भगवत्कृपां विना न जानन्तीत्युक्तम् । अथ कुशाखविमोहितजीवानुग्रहचिकीर्षया स्वोक्तविश्वहेतौ
भगवति सर्वात्मनि स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषे केचिदासक्तमन्येऽनासक्तं पुरुषविशेषमीश्वरमपि बाह्या मन्यन्ते तन्मतद्वयविरो-
धमारोप्य निराकुर्वन्ति—अथेति । तत्र स्वकृते विश्वस्मिन् देवदत्तवत् यथा देवदत्तः पारतन्त्र्येण विषयपारवश्यतया गृहादिकं
विधाय तत्र स्वकृतशुभाशुभं फलं भुङ्क्ते तद्वद्भवान् गुणैर्विविधतया सृज्यन्ते इति सर्गाः देवमनुष्यादिदेहास्तेषु पतितः प्रविष्टः
स्वकृतकुशलफलमुपाददाति तर्हि स्वतोऽवाप्तसमस्तकामत्वेन विश्रुते त्वयि इदं बुभुजुलक्षणं विरुद्धं स्यादिति भावः । आहोस्वित्
देवदत्तवदित्यत्रापि योज्यम् । यथा देवदत्तः मुमुजुः सन् आत्मारामः स्वरूपानन्दरूपः उपशमशीलोऽन्तर्दृष्टिः समञ्जसदर्शनः
उदास्ते भोगमदुदासीनो भवति तद्वद्भवान्स्ति तर्हि सर्वनियन्तृत्वसर्वात्मत्वमुक्तोपसृप्यत्वादिना विश्रुते त्वयि इदमात्मारामत्वो-

पशमशीलत्वादिकं मुमुक्षुलक्षणमपि विरुद्धं स्यादिति भावः । इतिशब्दः पूर्वपरामर्शपरः इति पूर्वोक्तं विरोधद्वयं न विदामः त्वयि न विद्मः ॥ ३५ ॥ * * तदेवाहुः । नहीति । ईश्वरे बुभुक्षुमुमुक्षुसर्वजीवनियन्तरि स्वकृतकुशलभोक्तृत्वेन बुभुक्षुत्वम्, आत्मारामत्वोपशमशीलत्वादिना मुमुक्षुत्वञ्चैत्युभयं नास्ति स्वरूपद्वयाभावात् स्वरूपे ईश्वरस्वरूपे तद्वयस्याभावात् ईश्वरांशभूत-जीवधर्मत्वाद् बुभुक्षुत्वमुमुक्षुत्वद्वयस्येत्यर्थः । हि हेत्वर्थः । अतो हेतोर्न विरोधः इति नकारस्योभयत्र योगः । ईश्वरे बहुभिर्विशेषणैः बुभुक्षुत्वमुमुक्षुत्वभावमेवोपपादयन्ति भगवति “ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणैर्नृप” इति सञ्छास्रोक्तेः । अपरिमिताः अनन्ताः स्वाभाविकाः गुणगणा यस्य तस्मिन् उप समीपे आधेयत्वनियम्यत्वकार्यत्वादिना रताः स्वस्वावस्थां प्राप्ताः समस्ताः मायामयातच्छक्तिमयाः महदादयः सृष्टिवेलायां यस्मात्तस्मिन् संहारवेलायां च आत्ममायां प्रकृतिमात्मशक्तिमन्तर्धाय आकृष्य केवले कारणे को न्वर्थो भोगमोक्षादिरूपो दुर्घटः न कोऽपीत्यर्थः । स्वतोऽवाप्तसमस्तकामत्वात् । अथार्वाचीना आधुनिकाः विकल्पादयो येषु इदमेव मुख्यं प्रमाणमित्येवं प्रमाणतया भासमानेषु कुत्सिता वेदविरुद्धाः तद्वर्यन्ते प्रतिपाद्यन्ते इति तर्काः विषया येषां तैः शास्त्रैः कलिलं मलिनं यदन्तःकरणं तदाश्रया ये दुरवग्रहा दुराग्रहारतैरेव वादिनां विवादस्य नास्त्यवसरोऽवकाशो यस्मिन् तत्र विकल्पः ईश्वरो नास्ति अस्ति वेति वितर्को वेदविरुद्धो विविधपदार्थवादः विचारो वेदविरुद्धस्वकल्पितपदार्थचिन्तनम् ॥ ३६ ॥ * * सर्वप्रेरकोऽपि तान्सन्मार्गे न नियोजयसि प्रत्युत तदनुरूपं तानधोगतौ पातयितुं तन्मतमनुसरसीत्याहुः । समविषममतीनामिति । समे सर्वात्मनि सर्वकारणकारणे सर्वेश्वरे स्वस्मिन् विषममतीनां तेषामन्यशास्त्रनिष्ठानां मतं स्वपराङ्मुखत्वापादकं सिद्धान्तमनुसरसि “यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति तं साधु कर्म कारयति यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषति तमसाधु कर्म कारयति” इत्यादिवाक्यान्वयानुसन्धेयानि । तत्र दृष्टान्तमाहुः । यथा सर्पोऽय-मिति धोर्येषां तेषां मतं सर्पतया भासमानो रज्जुखण्डः अनुसरति तद्वत् ॥ ३७ ॥ * * एवमन्यशास्त्रविमोहितविवादा-विषयत्वं भगवत् उपपाद्य स्वतः प्रमाणभूतश्रुत्युत्तरीया भगवन्तं स्तुवन्ति । स एवेति । स एव सकलजगत्कारणभूतः सर्वस्मिन् वस्तुनि कार्यमात्रे वस्तुस्वरूपस्तत्तद्वत्त्वाकारः सर्वेषां प्रत्यख्यानं जीवानां स्वांशानामात्मा आश्रयः स्थितिप्रवृत्तिप्रदस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्सर्वेश्वरः सर्वे सत्त्वादयो गुणा आभासन्ते प्रतीयन्ते येषु ब्रह्मादिमत्कुणान्तेषु तैर्धार्यत्वप्रेर्यत्वादिस्वासाधारणगुणयुक्तैः सर्वाधारत्वप्रेरकत्वादिस्वासाधारणगुणयुक्तः लक्षितः ज्ञापितः । एवं सकलजगत्कारणत्वात्सर्वचेतनाचेतनपदार्थगर्भोऽपि एकः सजातीयपदार्थान्तरशून्यः एवकारेण विजातीयपदार्थान्तरशून्यः पुनर्भूयो भूयः पर्यवशेषितः परितः सर्वश्रुतिसमन्वयेन सर्व-विरोधपरिहारेण च अवशेषितः सर्वकारणत्वेन वर्णित इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

संशयान्तरमाहुः—अथैति अर्थान्तरे, संशयान्तरमप्यस्तीत्यर्थः । देवदत्तो यथेह संसारे गुणविसर्गपतितः गुणकार्ये शरीरे प्रविष्टः पारतन्त्र्येण कालकर्मस्वभावाद्यधीनतया स्वकृतयोः शुभाशुभयोः कुशलाकुशलं सुखदुःखात्मकं फलमुपाददाति भुङ्क्ते तथा किं भवानपि तत्र गुणविसर्गे पतितोऽन्तर्यामितया प्रविष्टः । यद्वा रामकृष्णाद्यवतारेषु सुखदुःखाद्यनुभवात्तत्तद्रूपेण स्थितः पारतन्त्र्येण कुशलाकुशलं फलमुपाददाति । आहोस्वित् अथवा उदास्त उदासीनतया वर्तते इति ह वाव न विदामः इत्यपि नैव विद्म इत्यन्वयः । उदासीनत्वे हेतुमाहुः—उपशमशील इति, शान्तस्वभाव इत्यर्थः । तत्र हेतुमाहुः—आत्माराम इति, अगणितानन्ददात्मानुभवेन पूर्णकाम इत्यर्थः । ननु जीवस्यापि मदंशत्वादात्मारामत्वेनोदासीनत्वं कुतो नान्यथा ममापि तन्न स्यादित्याशङ्क्याहुः—समञ्जसदर्शन इति, समञ्जसमप्रच्युतं दर्शनं चिच्छक्तिर्यस्य स तथा । जीवस्य त्वविद्यावृतस्वरूपत्वा-न्नात्मारामता किन्तु विषयाविष्टचित्तत्वमिति विशेषः ॥ ३५ ॥ * * ननु जीवस्यापि मदंशत्वादंशांशिनोरभेदाच्च तत्र कर्मफलं सुखित्वदुःखित्वादिकं निश्चितं चेन्मग्यपि तत्स्यादेव, नह्येकस्मिन् दुःखित्वादिकं तदभावश्च धर्मद्वयस्थितिः सम्भवति येन संशयः स्याद्विरोधादित्याशङ्क्याहुः—न हीति । विरुध्यत इति विरोधः, विरुद्धमित्यर्थः । एवकारोऽप्यर्थः । केवले अद्विती-येऽपि त्वयि दुःखित्वमदुःखित्वं चोभयं न विरुद्धमित्यन्वयः । केवलत्वे हेतुमाहुः—उपरतैति, उपरतो निरस्तः समस्तो मायामयः संसारो यस्मिन्तस्मिन् । कथं नोभयं विरुद्धमित्यपेक्षायामाहुः—आत्ममायामन्तर्द्वय मध्ये निधाय को न्वर्थो दुर्घटः असङ्गत इव भवतीति । तथा च जीवस्य त्वन्मायया मोहेन देहादावहम्ममाध्यासपूर्वककृतस्य कर्मणः फलं दुःखित्वादिकं सम्भवति तव तु मायानियन्तुस्तत्कृतमोहासम्भवेन दुःखित्वादेरप्यसम्भवाद्रामकृष्णाद्यवतारेषु तददर्शनाच्च तद्वास्तवमनुकरणमात्रं वेति भवति संशय इति भावः । ननु मायाया वस्त्वन्तरत्वे द्वैतापत्तिर्मम क्रीडायां तदधीनत्वं च स्यादित्याशङ्क्याहुः—स्वरूपद्वयाभावादिति, तस्याः शक्तिविशेषरूपत्वाच्छक्तिशक्तिमतोर्भेदाभावादित्यर्थः । ननु कथं मायया जीवानामपि मोहः सम्भवति तेषामपि मदंश-त्वान्मायाया मदभिन्नत्वे जीवाभिन्नत्वमप्यागतमेव, तथा च जीवं मोहयति चेन्मामपि कथं न मोहयेदित्याद्यनेकां शङ्कां हृदि

निधाय कथं त्वमेवं विहरसीति तव माहात्म्यमस्माभिः सर्वथा न ज्ञायते एवेत्याशयेनाहुः—अनवगाह्यमाहात्म्ये इति, अनवगाह्यमवितर्क्य माहात्म्यं यस्य तस्मिन् । एतदेव विशदयति—अर्वाचीनेति । अर्वाचीना वस्तुस्वरूपासंस्पर्शिनो ये विकल्पादयस्ते येषु शास्त्रेषु तैः कलिलं व्याकुलं दूषितमन्तःकरणमाश्रयो यस्य दुरवग्रहस्य तेनैव वादिनां विवादस्यानवसरे अविषये । तत्र विकल्प एवं वा एवं वेत्याकारः, वितर्कः किमत्र युक्तमित्यनिश्चयः, विचारः इत्थमेवेति निश्चयः । तत्र प्रमाणाभासास्तदनुग्राहकाः कुतर्काश्च । तथा माहात्म्ये हेतुमाहुः—ईश्वर इति । तल्लक्षणमाहुः—भगवतीति । भगवत्त्वमेव स्पष्टयति—अपरिगणितगुणगण इति, अपरिगणिता अपरिमिता गुणगणाः ज्ञानवैराग्यैश्वर्यादयः शक्तयो यस्य तस्मिन् ॥ ३६ ॥ * * एवं दुर्विगाह्यमाहात्म्यमुक्त्वा स्वमत्यनुसारेणास्माकं त्वेवम्प्रतिभातीत्याहुः—समेति । सममतीनां यथार्थबुद्धीनां विषममतीनां भ्रान्तबुद्धीनां च मतमभिप्रायमनुसरसि । तत्र दृष्टान्तमाहुः—यथेति । यथा रज्जुखण्डः यथार्थबुद्धीनां रज्जुरूपेण भासमानोऽपि सर्पादिविषया धीर्येषां तेषां भयङ्करादिरूपेण प्रतिभाति तथा यथार्थबुद्धीनां त्वं सच्चिदानन्दपूर्णगुणस्वरूपेण भासमानोऽपि भ्रान्तानां दुःखित्वपक्षपातित्वादिरूपेण भासीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ * * स्वनिश्चितं परमार्थरूपमाहुः—स एव हीति । हिशब्दः शास्त्रप्रसिद्धमेतन्न केवलमस्मद्वितर्कितमिति सूचनार्थः । पुनश्शब्दो विचारलक्षकः । शास्त्रविचारे क्रियमाणे सति स एव पूर्णोक्ताचिन्त्यानन्तगुणपूर्वो भवानेव सर्ववस्तुनि सर्वप्रपञ्चवस्तुस्वरूपः परमार्थभूतः । तत्र हेतुमाहुः—सकलजगतो यानि कारणानि महदादीनि तेषामपि कारणभूत इति । कटककुण्डलादिकार्याणामुपादानकारणस्य सुवर्णादेरेव परमार्थरूपत्वस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः । ननु जडप्रपञ्चस्योपादानत्वे जडत्वमेव स्यात् कनकादेस्तथात्वस्य दर्शनादित्याशङ्क्योपादानत्वेऽपि निमित्तकारणत्वमपि तथैव । न च चेतनस्य कथं जडोपादानत्वमिति शङ्कनीयमचिन्त्यैश्वर्यं त्वयि सर्वसम्भवादित्याशयेनाहुः—सर्वेश्वर इति, सर्वेषां जडानां प्रकृत्यादीनां चेतनानां ब्रह्मादीनां च नियन्तेत्यर्थः । एवम्भूतस्य सत्त्वे किं प्रमाणमित्यपेक्षायामनुमानमाह—सर्वेति, सर्वेषां गुणागुणकार्यत्वे जडानां बुद्धीन्द्रियादीनामाभासैः प्रकाशैरुपलक्षितः अनुमित इत्यर्थः । ननु तैर्जीव एवानुमीयतामित्याशङ्क्याहुः—सर्वेति, सर्वेषां जीवानां प्रत्यगात्मत्वादनन्तर्यामित्वादित्यर्थः । जडतादात्म्याध्यासेन जीवस्यापि जडप्रायत्वात् पारतन्त्र्यदर्शनाच्च तत्प्रेरकप्रकाशकतया भवानेवानुमीयते इति भावः । नन्वेवं सर्वकारणत्वेऽपि ममापि कारणं किञ्चिदन्यद् स्यादित्याशङ्क्याह—एक इति । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्यमिह संविशन्ति' इत्यादिशास्त्रेणैको भवानेव सर्वकारणतया सर्वलयाधिष्ठानतया च पर्यवशेषित इति न तव कारणान्तरमस्तीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ननु परस्परविरुद्धमुभयमेकस्मिन् कथमुपपद्यते इत्यत्राहुः । न हीति । हे हरे, विरोधः न हि । त्वयि विरुद्धवत् प्रतीयमानत्वेऽपि विरोधो नास्ति । अपि तु उभयमपि संभवति । कर्मभावनया ब्रह्मभावनया चान्वितानां सर्वेषां चेतनान्तरात्मभूतत्वेन तद्विलक्षणे विविधविचित्रशक्तिमति त्वयि सर्वमविरुद्धमित्यभिप्रायः । अविरोधापादकगुणजातेन तं विशिषन्तो वादिविप्रतिपत्त्यविषयतां च वदन्तोऽविरोधमुपपादयन्ति भगवतीत्यादिभिः सप्रम्यन्तैः पदैः । तत्र कर्मब्रह्मोभयभावनान्वितचेतनेभ्यो वैलक्षण्यं दर्शयन्ति । अपरिगणिता असंख्याता गुणानां कल्याणगुणानां गणा यस्य तस्मिन्, ईश्वरे भावनाद्वयान्वितचेतनानामन्तरात्मनि, अनवगाह्यं दुर्बोध्यं माहात्म्यं यस्य तस्मिन्, अर्वाचीना इदानींतनाः विकल्पाः, संशस्तन्मूलको वितर्कः एवं वा एवं वेत्यूहः, तत्र किं युक्तमिति विचारः, तदन्यतरपक्षसाधका ये प्रमाणाभासाः प्रमाणवदवभासमानाः कुतर्का विद्यन्ते यस्मिद्यच्छास्त्रं तेन तदध्यासेन कलिलं दूषितं यदन्तःकरणं तेनाधिकरोत्युत्पद्यते इत्यधिकरण उत्पन्नो दुरवग्रहो दुराग्रहो येषां ते च ते वादिनश्च तेषां ये विवादास्तेषामनवसरोऽगोचरोऽविषयभूत इत्यर्थस्तस्मिन्, ननु श्रद्धामात्रमेतदत्र युक्तिरुच्यतां तत्राहुः—उपरता निरस्ताः समस्ताः मायामयाः प्राकृतदोषा यस्मिस्तस्मिन्, प्रलयदशायामुपसंहृतकार्यवर्गे इत्यर्थः । अत एव, केवले एकरूपे एव, आत्ममायां अन्तर्द्वाय स्थिते, 'आत्ममाया निजेच्छा स्यात्' इति वाक्याज्जगत्सर्गेच्छां तिरोधाय वर्तमाने इत्यर्थः । यद्वा । जगत्सर्गे हेतुभूतमायाशक्तिमन्तर्द्वायेत्यर्थः । यद्वा । उभयविधताद्योक्तिकामिच्छाशक्ति मध्ये कृत्वेत्यर्थः । भगवति पूर्णषाङ्गण्ये त्वयि, को नु अर्थः दुर्घट इव भवति । कर्तृत्वकारयितृत्वसाक्षित्वानुमन्तृत्वफलकत्वफलप्रदत्वप्रवृत्तत्वादिरूपः कोऽप्यर्थो न दुर्घट इति भावः । कुतः । स्वरूपद्वयाभावात् । स्वरूपे विरुद्धाकरद्वयस्याभावात् । कर्तृत्वोदासितृत्वयोः परमात्मस्वरूपे विरोधकरत्वाभावात् । परमात्मस्वरूपे कुतर्ककरणं दोषायैवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ४ ॥ * * ननु विवादानवसरश्चेत्तर्हि कथं विवादानामुदयस्तत्राहुः । समेति । समा विषमा च मतिर्येषां तेषां, मतमभिप्रायं अनुसरसि वादिविप्रतिपत्तीरप्रतिषिध्य तूष्णीं भवसि इत्यर्थः । अप्रतिषेधे दृष्टान्तमाहुः । यथा सर्पादिविषयां सर्पादिभ्रान्तिमतां, मतं रज्जुखण्डः, अनुसरति । न प्रतिषेधते इत्यर्थः । नाहं सर्पादिः, किं तु रज्जुरहमस्मीति प्रतिषेधमकृत्वा रज्जुः स्वस्वरूपं न

निवेदयति, तथा त्वमपि एवंविधोऽहं न भवामि किं त्वेवंविधोऽहमस्मीति भ्रान्तान् प्रत्यनुत्त्वा तूष्णीमेवास्से इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ परमेश्वरे निमित्तकारणत्वमुपादानकारणत्वं च व्यवस्थितमस्ति तत्र जगत्स्रष्टृत्वरूपनिमित्तकारणत्वे जीवयत्संसारित्वादि-
शङ्का परिहृता । अथोपादानकारणत्वे स्वरूपे विकाराश्रयत्वाशङ्कां परिहरन्त ऊचुः । स एवेति । सर्वेश्वरः सः एव, पुनः
योऽयं निमित्तकारणभूतः स एव भवांस्त्वित्यर्थः । सकलजगत्कारणभूतः हि । हि शब्दोऽत्राप्यर्थः । सकलज-
गदुपादानकारणभूतः सन्नपीत्यर्थः । सर्ववस्तुषु देवादिपदार्थेषु, स्थितः संश्चापि, वस्तुस्वरूपः निर्विकारस्वरूपः एव ।
सर्वप्रत्यगात्मत्वात् अचेतनविशिष्टसर्वजीवशरीरकत्वात् । विकाराणां शरीरभूतचिदचिद्वत्त्वात् न स्वरूपे तत्प्रसङ्ग
इति भावः । तथा चोक्तम्—‘यत्तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञासुपैति वै । परिणामादिसंभूतां तद्वस्तु नृप तच्च किम्’ इति
सर्वेश्वरचिद्वत्कालादिभिर्गुणैरपृथक्सिद्धविशेषणैराभासतेऽवभासते इति सर्वगुणाभासः । उपलक्षितः समस्तपाठे सर्वैः गुणैः
सत्त्वादिभिरेवाभासन्ते इति सर्वगुणाभासा गुणकार्यदेहेन्द्रियादयस्त्वरूपलक्षितः । तद्विशिष्टत्वेनोपलक्षित इत्यर्थः । अतस्त्वमेक
एव पर्यवशेषितः । समाभ्यधिकरहिततया एवंविधस्त्वमेक एव निर्णीतो नान्य इति भावः ॥ ३७ ॥ ६ ॥ * * यत् एवं-
भूतो भवानेवानितरसाधारण उदाहृतः योगपरिशुद्धमनोप्राहः नित्यनिरुपाधिकापरिच्छिन्ननिजानन्दानुभवरूपो जगत्सृष्टिस्थिति-
संहतिलोलः सार्वज्ञसत्यसंकल्पत्वाद्यपरिमितिगुणसागरोऽनितरसाधारणविविधविचित्रशक्तिरशेषचिदचिच्छरीरकः सर्वेश्वरः
सर्वसमोऽत एव त्वच्चरणारविन्दमधुररसास्वादनशीलास्त्वामविस्मरन्तोऽनन्तं स्थिरफलं प्राप्नुवन्तीति ब्रुवाणास्त्वद्भक्तिरेव परम-
पुरुषार्थ इत्याहुः । अथ हेति । अथ ह वा अत एव हीत्यर्थः । हे मधुमथन मधुनामानमसुरं मथनातीति तथाभूत । स्रष्टृद्व-
लीढया एकवारकास्वादितया तव महिमा एव अमृतरससमुद्रस्तस्य विप्रुट् बिन्दुमात्रं तथा, स्वमनसि निष्यन्दमानमतिशयेन
स्रवत् यत् अनवरतसुखं निरन्तरसुखं तेन विस्मारिता दृष्टश्रुतविषयसुखलेशाभासाः ऐहिकामुष्मिकविषयसुखलेशाभासा येषां ते,
सर्वभूतप्रियसुहृदि सर्वेषां भूतानां प्रेमास्पदे सुहृद्वदतिहितकारिणि चेत्यर्थः । सर्वात्मनि सर्वभूतान्तरात्मनि, भगवति त्वयि,
नितरामतिशयेन निरन्तरं निर्वृतं मनो येषां ते, स्वार्थेषु पुरुषार्थेषु कुशला निपुणाः, अत एव, आत्मा त्वमेव प्रियः सुहृच्च येषां
ते, परमभागवताः साधवः सर्वाथा एव रागादिशून्याः, एते एकान्तिनः पुनः त्वदेकान्तिकभक्तास्तु, कथं उ ह वै केन प्रकारेण
तु इत्यर्थः । त्वच्चरणाम्बुजसेवां विसृजन्ति न विसृजन्त्येव हि । यत्र यस्यां चरणाम्बुजसेवायां सत्यां पुनः अयं संसारपर्यवर्त्तः,
न । पुनः संसारे आगमनं न जायते इत्यर्थः । क्वचित्तु न पुनरयं परिवर्त्तते इति पाठोऽपि दृश्यते ॥ ३८ ॥

भाषानुवादः

भगवन् ! हमलोग यह बात भी ठीक-ठीक नहीं समझ पाते कि सृष्टिकर्ममें आप देवदत्त आदि किसी व्यक्तिके
समान गुणोंके कार्यरूप इस जगत्में जीवरूपसे प्रकट हो जाते हैं और कर्मोंके अधीन होकर अपने किये अच्छे-बुरे कर्मोंका
फल भोगते हैं, अथवा आप आत्माराम, शान्तस्वभाव एवं सबसे उदासीन—साक्षिमात्र रहते हैं तथा सबको समान
देखते हैं ॥ ३५ ॥ * * हम तो यह समझते हैं कि यदि आपमें ये दोनों बातें रहें तो भी कोई विरोध नहीं है ।
क्योंकि आप स्वयं भगवान् हैं । आपके गुण अगणित हैं, महिमा अगाध है और आप सर्वशक्तिमान् हैं । आधुनिक लोग
अनेक प्रकारके विकल्प, वितर्क, विचार, झूठे प्रमाण और कुतर्कपूर्ण शास्त्रोंका अव्ययन करके अपने हृदयको दूषित कर लेते हैं
और यही कारण है कि वे दुराग्रही हो जाते हैं, आपमें उनके वाद-विवादके लिये अवसर ही नहीं है । आपका वास्तविक
स्वरूप समस्त मायामय पदार्थोंसे परे केवल है । जब आप उसीमें अपनी मायाको छिपा लेते हैं तब ऐसी कौन-सी बात है
जो आपमें नहीं हो सकती ? इसलिये आप साधारण पुरुषोंके समान कर्त्ता-भोक्ता भी हो सकते हैं और महापुरुषोंके समान
उदासीन भी । इसका कारण यह है कि न तो आपमें कर्तृव्य-भोक्तृत्व है और न उदासीनता ही । आप तो दोनोंसे
विलक्षण, अनिर्वचनीय हैं ॥ ३६ ॥ * * जैसे एक ही रस्सीका टुकड़ा भ्रान्त पुरुषोंको सर्प, माला, धारा आदिके
रूपमें प्रतीत होता है, किन्तु जानकारको रस्सीके रूपमें, वैसे ही आप भी भ्रान्तबुद्धिवालोंको कर्त्ता, भोक्ता आदि अनेक रूपोंमें
देखते हैं ज्ञानीको शुद्ध सच्चिदानन्दके रूपमें आप सभीकी बुद्धिका अनुसरण करते हैं ॥ ३७ ॥ * * विचारपूर्वक
देखनेसे मालूम होता है कि आप ही समस्त वस्तुओंमें वस्तुत्वके रूपसे बिराजमान हैं, सबके स्वामी हैं और सम्पूर्ण जगत्के
कारण ब्रह्मा, प्रकृति आदिके भी कारण हैं । आप सबके अन्तर्यामी अन्तरात्मा हैं; इसलिये जगत्में जितने भी गुण-दोष
प्रतीत हो रहे हैं, उन सबकी प्रतीतियाँ अपने अधिष्ठानस्वरूप आपका ही सङ्केत करती हैं और श्रुतियोंने समस्त पदार्थोंका
निषेध करके अन्तमें निषेधकी अवधिके रूपमें केवल आपको ही शेष रक्खा है ॥ ३८ ॥

अथ ह वाव तव महिमा मृतरससमुद्रविप्रुषा सकृदवलीढया स्वमनसि निष्यन्दमानानवरतमुखेन विस्मारित-
दृष्टश्रुतविषयसुखलेशाभासाः परमभागवता एकान्तिनो भगवति सर्वभूतप्रियसुहृदि सर्वात्मनि नितरां निरन्तरं निर्वृत-
मनसः कथमु ह वा एते मधुमथन पुनः स्वार्थकुशला ह्यात्मप्रियसुहृदः साधवस्त्वचरणाम्बुजानुसेवां विसृजन्ति न
यत्र पुनरयं संसारपर्यावर्तः ॥ ३९ ॥ त्रिभुवनात्मभवन त्रिविक्रम त्रिवयन त्रिलोकमनोहरानुभाव तवैव विभूतयो
दितिजदनुजादयश्चापि तेषामनुपक्रमसमयोऽयमिति स्वात्ममायया सुरनरमृगमिश्रितजलचराकृतिभिर्यथापराधं दण्डं दण्डधर
दधर्थ एवमेनमपि भगवज्जहि त्वाष्ट्रमुत यदि मन्यसे ॥ ४० ॥ अस्माकं तावकानां तव नतानां तत ततामह तव
चरणनलिनयुगलध्यानानुबद्धहृदयनिगडानां खलिङ्गविवरणेनात्मसात्कृतानामनुकम्पानुरञ्जितविशदरुचिरशिशिरस्मि-
तावलोकेन विगलितमधुरमुखरसादृतकलया चान्तस्तापमनघार्हसि शमयितुम् ॥ ४१ ॥ अथ भगवंस्तवास्माभिरखिल-
जगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तायमानदिव्यमायाविनोदस्य सकलजीवनिकायानामन्तर्हृदयेषु बहिरपि च ब्रह्मप्रत्यगात्म-
स्वरूपेण प्रधानरूपेण च यथादेशकालदेहावस्थानविशेषं तदुपादानोपलम्भकतयानुभवतः सर्वप्रत्ययसाक्षिण आकाश-
शरीरस्य साक्षात्परब्रह्मणः परमात्मनः कियानिव वा अर्थविशेषो विज्ञापनीयः स्याद् विस्फुलिङ्गादिभिरिव
हिरण्यरेतसः ॥ ४२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अथ ह वाव मधुमथन तव सकृत् अवलीढया महिमा मृतरससमुद्रविप्रुषा स्वमनसि निष्यन्दमानानवरत-
मुखेन विस्मारितदृष्टश्रुतविषयसुखलेशाभासाः एकान्तिनः सर्वभूतप्रियसुहृदि सर्वात्मनि भगवति नितरां निरन्तरं निर्वृतमनसः
स्वार्थकुशलाः हि आत्मप्रियसुहृदः परमभागवताः एते साधवः उ ह वा त्वचरणाम्बुजानुसेवां पुनः कथं विसृजन्ति यत्र अयं
संसारपर्यावर्तः न ॥ ३९ ॥ * * त्रिभुवनात्मभवन त्रिविक्रम त्रिलोकमनोहरानुभाव दितिजदनुजादयः अपि तव एव
विभूतयः च अयं तेषां अनुपक्रमसमयः इति यथा दण्डधर स्वात्ममायया सुरनरमृगमिश्रितजलचराकृतिभिः यथापराधं दण्डं
दधर्थ एवं भगवन् उत यदि मन्यसे एनम् अपि त्वाष्ट्रं जहि ॥ ४० ॥ * * तत ततामह अनघ तव नतानां तव चरण-
नलिनयुगलध्यानानुबद्धहृदयनिगडानां खलिङ्गविवरेण आत्मसात्कृतानां तावकानां अस्माकम् अनुकम्पानुरञ्जितविशदरुचिर-
शिशिरस्मितावलोकेन च विगलितमधुरमुखरसामृतकलया अन्तस्तापं शमयितुम् अर्हसि ॥ ४१ ॥ * * अथ ह भगवन्
अस्माभिः विस्फुलिङ्गादिभिः हिरण्यरेतसः इव अखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तायमानदिव्यमायाविनोदस्य सकलजीवनि-
कायानां अन्तर्हृदयेषु च बहिः अपि ब्रह्मप्रत्यगात्मस्वरूपेण देशकालदेहावस्थानविशेषं तदुपादानोपलम्भकतया अनुभवतः
सर्वप्रत्ययसाक्षिणः आकाशशरीरस्य साक्षात् परब्रह्मणः परमात्मनः तव इह कियान् वा अर्थविशेषः विज्ञापनीयः
स्यात् ॥ ४२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावाश्रं दीपिका

अतस्त्वद्भक्तिरेव परमपुरुषार्थ इत्याहुः अथ हेत्यादि पर्यावर्त इत्यन्तेन । यस्मादेवंभूतस्त्वं परमेश्वरः । अथ ह वाव
अत एव हि । हे मधुमथन परमभागवता एते त्वत्पादांभोजानुसेवां कथं मुहुर्मुहुर्विसृजन्तीत्यन्वयः । हि यस्मात्स्वार्थे पुरुषार्थे
कुशला निपुणाः अत एव आत्मा त्वमेव प्रियः सुहृच्च येषां ते साधवो रागादिशून्याः । तत्र हेतुः । तव महिमा मृतरससमुद्र-
स्तस्य विप्रुषा बिंदुमात्रेण सकृदवलीढया आस्वादितया स्वमनसि निष्यन्दमानमतिशयेन स्वयन्निरन्तरं सुखं तेन विस्मारिता
दृष्टश्रुतविषयाः सुखलेशाभासा येषां ते । अत एव भगवति त्वयि नितरां निरन्तरं निर्वृतं च मनो येषाम् । यत्र यस्यामनुसे-
वायां सत्याम् ॥ ३९ ॥ * * प्रस्तुतं विज्ञापयन्ति त्रिभुवनेत्यादिना यावत्समाप्ति । त्रिभुवनमात्मा स्वरूपं भवनं च यस्य

त्रिभुवनस्यात्मा भवनं चेति वा । त्रयो विक्रमा यस्य । त्रील्लोकान्नयतीति तथा । त्रयाणां लोकानां मनोहरोऽनुभावो यस्य । एवं चतुर्था संबोध्याहुः । तेषामनुपक्रमसमय उद्यमकालो न भवतीति मत्वा । हे दंडधर पूर्वं यथा दंडं दधर्थं धृतवानस्येवमेतं त्वाष्ट्रमपि जहि यदि मन्यसे हंतुं यदीच्छसि ॥ ४० ॥ ❀ ❀ प्रथमं तावत्त्वदीयानामस्माकमंतस्तापं शमयितुमर्हसि । तावकानामित्यत्र हेतुः । तत ततामह हे पितः हे पितामह तव चरणनलिनयुगलध्यानेनैवानुबद्धो हृदये निगडः शृंखला येषाम् । खलिंगविवरणेन निजमूर्तिप्रकटनेन स्वीकृताम् । केन । अनुकंपयाऽनुरंजितं सानुरागं च तद्विशदं रुचिरं शिशिरं च स्मितं तत्सहितेनावलोकेन तथाऽनुकंपयैव विगलितो मधुरो मुखरसः प्रियवाक् सैवामृतकला तथा च ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ किं च । अस्मद्भिप्रायस्त्वया ज्ञायत एव किमत्रात्माभिर्विज्ञापनीयमित्याहुः । अथ ह हे भगवंस्तवास्माभिरिह कियान्वार्थविशेषो विज्ञापनीयः स्यादित्यन्वयः । यथा हिरण्यरेतसोऽग्ने तदंशभूतैर्विस्फुलिगादिभिः प्रकाशो न क्रियते तथा तवास्माभिः कार्यार्थप्रकाशनं न कार्यमित्यर्थः । अत्र हेतुगर्भाणि विशेषणानि । अखिलजगतामुत्पत्त्यादिषु निमित्तायमानया दिव्यमायाया विनोदो यस्य । अत एव सर्वजीवनिकायानामंतर्हृदयेषु ब्रह्मस्वरूपेण प्रत्यागात्मांतर्यामी तद्रूपेण च बहिरपि प्रधानरूपेण देशकालदेहावस्थानविशेषाननुल्लङ्घ्यानुभवतः । कथम् । तेषामुपादानतया निमित्तरूपतयोपलंभकतया च उपादानस्योपलंभकतयेति वा । अत एव सर्वेषां प्रत्ययानां बुद्ध्यादीनामपि साक्षिणः । साक्षित्वे हेतुः । आकाशवदलिप्तं शरीरं स्वरूपं यस्य । अलिप्तत्वे हेतुद्वयम् । साक्षात्परब्रह्मणो निरुपाधेः परमात्मनः शुद्धसत्त्वमूर्तेश्च ॥ ४२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यतो ज्ञानादपि भक्तिः श्रेष्ठाऽतो हेतोः । अथ ह वावेत्यस्यार्थोऽत एव सर्वेश्वरस्यादेरेवेत्यर्थः । हे मधुमथनेति । प्रलये ब्रह्माणं भक्षितुमुद्यतस्य मधोर्मथनात्सर्वस्रष्टारं ब्रह्माणमपि त्वमेव रक्षितवानतस्तदुद्धृता वयमपि रक्ष्या एवेति भावः । ये त्वत्पदांबुजं न स्मरन्ति ते स्वार्थधातिन एवेति भावः । अतः स्वार्थकुशलत्वात् । अत्र रागादिशून्यत्वे । अत एव विस्मारितदृष्टश्रुतविषयत्वादेव । संसारे पर्यावर्त्तः परिभ्रमणम् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ त्वद्भक्तेषु वयं सकामत्वादतिनिकृष्टा इति द्योतयितुं प्रस्तुतं प्रकृतम् । त्रिभुवनमात्मभवनं स्वगृहं यस्य त्वद्भक्तादेव मनुष्यादयो यत्र स्थित्वा त्वां सेवन्ते तदिदमसुरक्रांतमभूदिति भावः । स्वामिव्याख्याने आत्मेति पृथक्पदं तत्र च त्वत्स्वरूपमपि दैत्येनाक्रांतं त्वं कथं न बुध्यसे इति भावः । तत्रापि त्रिभुवनस्य जडत्वेन मामपि तत्स्वरूपत्वाज्जडं ब्रूतेति चेदाहुः—त्रिभुवनस्यात्मेति । अत्र च त्रिभुवनस्यात्मत्वात्त्वं तद्दुःखादिकं जानास्येव तथाप्यतिपीडिता वयं जानानमपि स्मारयाम इति भावः । त्रयो विक्रमा इति । भाविकर्मस्मारणेनाधुनापि त्वयाऽस्मदर्थं पुरुषार्थो विधेय इति भावः । त्रिविक्रमत्वे हेतुं कथयन्तस्संबोधयन्ति—त्रिनयनेति । नयत्यस्मभ्यं प्रापयतीत्यर्थः । विश्वनाथस्तु—त्रिभिर्विक्रमैस्त्रील्लोकान् नयसीति यदेव त्रिभुवनं वामनावतारे त्रिभिरेव पादैः प्रतिगृह्य बलेः सकाशादानीयास्मभ्यं दास्यसीति भावः । त्रिलोकमनोहरानुभावेति । संप्रत्यपि त्रिलोकस्था जनास्तवानुभावं पश्यन्तु दैत्यं संहरेति भावः । ननु परहिंसां समुद्दिश्य मां स्तुवीध्वे तत्राहुः—यद्यपि तवैव विभूतयस्तथापि तेषां दैत्यानामनुद्यमसमयोऽयमिति ज्ञात्वा निवेदयाम इति भावः । हे दंडधरेति । त्वमेव दुष्टदंडधर्त्ता नास्मदादय इति भावः । हे भगवन्निति । सर्वसामर्थ्यं द्योतयन्त आहु-रिति ॥ ४० ॥ ❀ ❀ हे तत पितः ततामह हे पितामहेति ब्रह्मैवाह देवेषु मुख्यत्वात्त्वमस्माकं पितैव वस्तुतः कंजमंतरी-कृत्य पितामहोऽपि यद्वेद्रादीनामिदं वाक्यं ब्रह्मरूपेण त्वं पितापि जलशायिरूपेण पितामहोऽपि त्वमेवास्माकं कश्यपादीनामिति भावः । एतेन ब्रह्मादयः सर्वे तव पाल्या एव तवैव सर्वज्येष्ठत्वादित्युक्तं ततामहेति । तद्वितोऽत्रार्थ एव, पितृशब्दादेव डामहचो विधानात् । चक्रवर्त्तिना तु—ततततेत्येकैव संबुद्धिः स्वीकृता व्याख्याता च पितामहेति । विशदं स्फुटम् । शिशिरं शीतलम् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ अन्यदाहुः—किञ्चेति । तव त्वयि । इत्यर्थः इति । अंतर्यामित्वेन प्रथममेव जानासीति भावः । अत एव दिव्यमायाविनोदित्वादेव । देशश्च कालश्च देहावस्थानविशेषा बाल्यादयश्च तानतिक्रम्य यत्र काले देशोऽवस्थायां यद्भवति तत्सर्वं तत्रतत्रानुभवतस्साक्षात्कृतवतः तेषां देवादिजीवनिकायानामुपादानतया कारणत्वेनोपलंभकतया प्रकाशकत्वेन च हृद्गतं विज्ञापनीयं जानत इत्यर्थः । उपादानोपलंभेत्यत्र हेतुद्वयांगीकारे गौरवं मत्वाह—उपादानस्य प्रकृतेरुपलंभकतया प्रकाशकत-येत्यर्थः । “मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सृजते संचराचरम्” इति श्रीमुखोक्तेः । अत एव सर्वप्रकाशकत्वादेव । निरुपाधेरुपाधिसंग-शून्यस्य । यथाकाशे वर्त्तमानानामपि पार्थिवरजोमेघवाय्वादीनामसंगत्वात्संगो भवति तद्वत्तवापीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अथेति । अथ ह वाच अत एव हे मधुमथन ! तव महिमैवामृतसरसमुद्रस्तस्य विप्रुषा बिन्दुमात्रेण सकृदवलीढया आस्वादितया भक्त्या स्वमनसि निष्पन्दमानमतिशयेन स्रवत् यत् अविरतं निरन्तरं सुखं तेन विस्मारिता दृष्टश्रुतविषयाः

मुखलेशाभासा येषां ते एकान्तिनः भोगाकाङ्क्षाशून्याः सर्वभूतानां प्रिये सुहृदि च सर्वात्मनि भगवति त्वयि नितरां प्रतिदिनं तत्रापि निरन्तरं प्रतिक्षणं च निर्वृतं सुखेन प्रतिष्ठितं मनो येषां ते हि यस्मात् स्वार्थं पुरुषार्थं कुशला निपुणाः स्वात्मा प्रियः सुहृच्च येषाम् । यद्वा । स्वात्मनां जीवानां प्रियसुहृदः साधवः परमभागवताः एते त्वचरणाम्बुजानुसेवां पुनः कथमुह वा विसृजन्ति । यत्र यस्यामनुसेवायां सत्यां सेवकस्य संसारपर्यावर्तः संसारे भ्रमणं पुनर्न भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ * * ननु यूयं परहितसामुद्दिश्य मां यजध्वेऽतो नानुग्राह्या इत्याशङ्क्याहुः—त्रिभुवनेति । त्रिभुवनमात्मा भुवनं स्थानं च यस्य त्रिभुवनस्यात्मा भुवनं चेति वा त्रिषु भुवनेषु विक्रमः प्रभावो यस्य त्रिषु लोकेषु नयनं दृष्ट्र्यस्य त्रिषु लोकेषु मनोहरोऽनुभावो लीला यस्येति सम्बोधनानि । हे दण्डधर ! हे भगवन् ! दितिजा दैत्याः दनुजा दानवाश्च अपिशब्दादेव मनुष्यादयश्च तवैव विभूतयः । तत्र दैत्यदानवकृतलोकोपद्रवं दृष्ट्वा तस्य प्रलयहेतुत्वात्तेषामनुपक्रमसमयोऽयमुपद्रवकालोऽयं न भवतीति मत्वा स्वात्ममायया स्वस्वरूपभूतया मायया शक्त्या सुराद्याकृतिभिर्थापराधं तेषां दण्डं दधर्ष । एवं तथैव यदि मन्यसे हन्तुमिच्छसि तदा एनं त्वाष्ट्रं वृत्रमपि जहि । तत्र सुराकृतिर्वामनादिः नराकृती रामकृष्णादिः मृगाकृतिर्वैराहादिः मिश्रिताकृतिर्हयग्रीवचूडसिंहादिः जलचराकृतिर्मत्स्यकूर्मादिः ॥ ४० ॥ * * अस्माकमिति । हे तत् पितः ! हे ततामह हे पितामह ! वेदे व्यवहृतौ ततततामहशब्दौ । हे अनघ ! तावकानां तव पादयोर्नतानां तव चरणकमलयुगे तद्व्यानेनैवानुबद्धो हृदये निगडः शृङ्खला येषां तेषां खलिल्लविवरणेन निजमूर्तिप्रकटनेन आत्मसाकृतानां स्वकीयत्वेनाङ्गीकृतानामित्यर्थः । अस्माकमन्तःस्थितं पापं वृत्रभयम् अनुकम्पय । अनुरञ्जितं सानुरागं च विशदं निर्मलं कपटादिदोषशून्यं च रुचिरं मनोहरं च शिशिरं शीतलं च यस्मिन् तत्सहितेनावलोकेन यथाऽनुकम्पयैव विगलितो मुखचन्द्राभिर्गतो यो मधुरो मोदकरो सुखरसः प्रियवाक् सैवामृतकला तथा चैत्यर्थः । शमयितुमर्हसि ॥ ४१ ॥ * * अथेति । हे भगवन् ! अस्माभिः अखिलजगतामुत्पत्त्यादिषु निमित्ताय-मानां या दिव्या अन्तरङ्गशक्त्यात्मिका माया तथा विनोदो यस्य तस्य सकलजीवनिकायानामन्तर्हृदयेषु ब्रह्मस्वरूपेण उदासीनतया प्रत्यगात्मान्तर्यामी तद्रूपेण च तथा वहिरपि प्रधानस्वरूपेण च स्थितस्येति शेषः । अत एव देशकालदेहावस्थान-विशेषाननुल्लङ्घ्य तेषामुपादानतया तेषामुपलम्भकतया चानुभवतः सर्वेषां प्रत्ययानां बुद्ध्यादीनां साक्षिणः आकाशवन्निर्विकारं शरीरस्वरूपं यस्य तस्य साक्षात्परब्रह्मणः परमात्मनस्तव इह इदानीं कियान् वै अर्धविशेषो विज्ञापनीयः स्यात् । यथा हिरण्य-रेतसोऽन्तेऽनन्दशभूतैर्विस्फुलिङ्गादिभिः प्रकाशो न क्रियते तथाऽस्माभिरपि सर्वज्ञस्य तवाग्रे कार्यार्थं प्रकाशनं न कार्यमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

वीरराघवव्याख्या

यत् एव भवाननितरसाधारणोदारहृतिर्योगपरिशुद्धमनोप्राहयो नित्यनिरुपाधिकापरिच्छिन्ननिजानन्दानुभवरूपो जगत्सृष्टिस्थितिसंहतिलीलः सार्वभौमसत्यसङ्कल्पत्वाद्यपरिमितगुणसागरोऽनितरसाधारणविविधविचित्रशक्तिरशेषचिदचिच्छ-रीरकः सर्वेश्वरः सर्वसमोऽत एव त्वचरणारविन्दमधुरसास्वादनशीलास्वामिस्मरन्तोऽनन्तस्थिरफलरूपमुक्तिं प्राप्नुवन्तीत्याहुः । अथेत्यादिना पर्यावर्तत इत्यन्तेन गद्येन अथ हवाच ननु भगवान्त एव हीति वार्थः । हे मधुमथन ! परमभागवता एकान्तिनो-नन्यप्रयोजनाः त्वत्पादाम्बुजसेवां कथमुह वा विसृजन्तीत्यन्वयः । हि यस्मात् स्वार्थकुशलाः पुरुषार्थनिष्कर्षकुशलाः अतः कथम्भूता आत्मा त्वमेव प्रियः सुहृच्च येषां साधवः साधुवन्ति परेषामभीष्टमिति साधवः रागादिरहिताश्च ॥ तत्र हेतुः । तव महिमैवासुत-रससमुद्रस्तस्य विप्रुषा बिन्दुमात्रेण कथम्भूतया सकृदवलीढया स्वादितया स्वमनसि निष्यन्दमानमतिशयेन स्रवन्निरन्तरं सन्ततं सुखं तेन विस्मारिताः दृष्टाः ऐहिका श्रुताः आमुष्मिकाश्च विषयाः मुखलेशाभासा येषां ते सर्वभूतानां प्रिये सुहृदि च सर्वान्त-रात्मनि भगवति त्वयि निर्वृतं सुखितं मनो येषां ते चरणाम्बुजसेवां विशिष्यन्ति । यत्र त्वचरणाम्बुजसेवायां मुक्तिपर्यन्तायां सत्यां पुनरयं संसारो न पर्यावर्तते न परिवृत्तिं प्राप्नोति निवर्तत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ * * एवमभिष्टूयाथ प्रस्तुतं विज्ञापयन्ति । त्रिभुवनेत्यादिना । हे त्रिभुवनमात्मभवन ! त्रिभुवनस्यात्मान्तःप्रविश्य नियन्ता भवनमाश्रयश्च तस्य सम्बोधनम् । एवमग्रेऽपि । त्रयो विक्रमा यस्य सर्वान्तरात्मनस्तवाविदितमन्तरं नास्ति त्रिविक्रमस्य तवासाध्यमपि नास्तीति भावः । हे त्रियनयन ! त्रय-श्चन्द्रसूर्यान्तयो नयनानि यस्य बाह्यमप्यविदितं नास्तीति भावः । त्रयाणां लोकानां मनोहरोऽनुभावो यस्यास्तदभिलषितमपि तव कर्तव्यमेवेति भावः । एवं सम्बोध्य विज्ञापयन्ति यद्यपि दितिजा दनुजाश्च तवैव विभूतयोऽस्तत्तेषां वधोपायचिन्तनमनुचितं तथापि तेषामनुपक्रमोऽयमित्यभ्युदयकालोऽयं न भवतीति मत्वा पूर्वं यथा स्वात्ममायया आत्मसङ्कल्पेनैव उपात्ताभिः सुरादि-संमिश्रितैर्जलचराकृतिभिः सुराद्यवतारैर्मत्स्यकूर्माद्यवतारैश्चैत्यर्थः । तत्र सुराकृतिरुपेन्द्रावतारः । नराकृतिः रामकृष्णादिः । मृगा-कृतिर्वैराहादिः । यथापराधमपराधानुसारेण दण्डं विरोधिनिरसनरूपं दधर्ष कृतवानसि । एवं हे भगवन् । एनं त्वाष्ट्रं वृत्रमपि जहि यद्युपमन्यसे हन्तुं यदीच्छसि ॥ ४० ॥ * * एवं प्रस्तुतं विज्ञाप्य स्वानुमाहकं तद्वाक्यं श्रोतुकामास्तं प्रार्थयन्ते-

अस्माकमिति । हे तत ! रक्षक ! पितामहेति वार्थः । तावकानां त्वदीयानाम् । तत्र हेतुः । खलिङ्गविवरणेन आत्मीयविग्रह-
प्रकाशनेन आत्मसात्कृतानामात्मीयत्वेन परिगृहीतानां तव चरणयुगलध्यानेनैव अनुबद्धं वशीकृतं हृदयं तदेव निगलो येषां
तेषां नः अनुकम्पास्त्रिषया कृपा तयानुरञ्जितं सानुरागं च तद्विशदं रुचिरं च स्मितं तत्सहितेनावलोकनेन तथानुकम्पयैव निग-
लितो मधुरो मुखरसः प्रियवाक्सैवामृतकला तयान्तस्तापं शमयितुमर्हसि ॥ ४१ ॥ * * अपारमहिमशालिनस्तवास्माभि-
र्विज्ञाप्यमेतत्किमदित्याहुः । अथेत्यादिना हिरण्यरेतस इत्यन्तेन । अथ । ननु हे भगवन् ! अस्माभिर्विज्ञापनीयस्तव कियान-
नर्थः प्रयोजनं स्यात् । तत्र दृष्टान्तः—विस्फुलिङ्गादिभिरिव हिरण्यरेतस इति । विस्फुलिङ्गादिभिरिवाग्नेः कार्यभूतैर्हिरण्यरेतसः
कारणभूतस्याग्नेरिव त्वत्कार्यभूतैरस्माभिर्विज्ञापनीयः कारणभूतस्य तव कियानर्थ इत्यर्थः । कार्यकारणभावमात्रपरोऽयं दृष्टान्तः ।
उभयोरप्यचेतनत्वे विज्ञप्तिरित्यदवधृत्तोरसम्भवात् । यद्वा । अग्नेर्विस्फुलिङ्गादिभिः क्रियमाणः प्रकाशः कियान् । तथास्माभि-
र्विज्ञाप्योऽर्थस्तव कियानित्यर्थः । यद्वास्माभिः कथम्भूतैरित्यत्र दृष्टान्तः । यथा विस्फुलिङ्गा अग्न्यायत्तसत्तास्थित्यादिमन्तस्तथा
त्वदायत्तसत्तादिमद्भिरिति । कथम्भूतस्य । तवाखिलजगतामुत्पत्तिस्थितिलयेषु निमित्तायमाना विक्रयमाणा या दिव्या माया
सैव विनोदः परिकरो यस्य सकलजीवसमूहानामन्तर्हृदये ब्रह्मप्रत्यगात्मस्वरूपेण प्रत्यग्जीव आत्मा शरीरं यस्य तत्स्वरूपेण ब्रह्मशब्द-
वाच्येन जीवशरीरकत्वेन स्वरूपेणेत्यर्थः । बहिः प्रधानं प्रकृतिः रूपं यस्य प्रधानशरीरकत्वेन “यस्यात्मा शरीरं यस्य पृथिवी
शरीरम्” इति श्रुतेः । देशकालदेहावस्थानविशेषाननुलङ्घयानतिक्रम्यानुभवतः व्याप्तस्य । यद्वा । तेषामुपादानोपलम्भकतयानु-
भवत इत्यन्वयः । तेषां देशकालदेहादीनामुपादानं स्वीकारः एतस्मिन् देशे काले देहे एतत्सुखदुःखादिकमुपादेयमित्येवं रूपमुपा-
दानं तस्योपलम्भकतया अभिज्ञापकतया निदानेन सह सर्वज्ञानजनकतयानुभवतः व्याप्तवत इत्यर्थः । सर्वप्रत्ययसाक्षिणः सर्व-
जीवानां चित्तवृत्तिसाक्षिणः आकाशशरीरस्याकाशो दहराकाशः स एव शरीरं मूर्तिर्यस्य आसमन्तात्प्रकाशते प्रकाशयति वाकाशः
स्वप्रकाशं सर्वस्य प्रकाशमपरिच्छिन्नं ज्ञानं तदेव शरीरमाकारो यस्येति साक्षात्परब्रह्मणः मुख्यवृत्त्या परब्रह्मशब्दवाच्यस्य परमा-
त्मनः लोकत्रयमन्तःप्रविश्य धारकस्य ॥ ४२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तदेवं बहिर्मुखानाक्षिप्य तद्भक्तान् स्तुवन्ति—अथ हेति ॥ ३६-४१ ॥ * * अथ भगवन्निति सम्बोध्य ब्रह्म-
परमात्मरूपत्वेऽपि भगवद्रूपत्वस्यैव श्रैष्ठ्यमभिप्रेतमतः प्रधानरूपेण चेति सर्वश्रेष्ठरूपेणेति भगवदाख्येन चेत्यर्थः । आकाशशरीर-
स्येति आ सर्वतः काशते विराजते यत्तत् परं ब्रह्मैव शरीरं यस्येत्यर्थः ॥ ४२-४३ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तदेवं बहिर्मुखानाक्षिप्य तद्भक्तान् स्तुवन्ति—अथ हेति । सकृदप्यवलीढया आस्वादितया जनितेन सुखेन प्रेमानन्देन
एकान्तिनः त्वत्सेवैकतानमानसत्वात् देवर्ष्यादीन् अनुपासीनाः । तदपि देवर्ष्यादयस्तेषु बहुतरमेव प्रसीदन्तीत्याहुः । सर्वेषां
भूतानां प्रिये सुहृदि सर्वेषामात्मनि चेति । त्वत्सेवायां सत्यां ते सर्वेऽपि सेविता एव बभूवुरिति भावः । स्वार्थकुशला इति ।
तेन त्वत्सेवात्यागिनः कुयोगिप्रभृतयः स्वार्थघातिन एवेति भावः ॥ ३९ ॥ * * त्वद्भक्तेषु मध्ये सकामत्वाद्वयमेवाति-
निकृष्टा इति द्योतयन्तः प्रस्तुतं विज्ञापयन्ति । त्रिभुवनमात्मभवनं यस्य त्वद्भक्ता देवमनुष्यादयो यत्र स्थित्वा त्वां सेवन्ते
तदिदमसुराक्रान्तमभूदिति भावः । त्रिभिर्विक्रमैर्लोकान् नयसीति । यदेव त्रिभुवनं वामनावतारे त्रिभिरेव पादैः प्रतिगृह्य
बलेः सकाशादानीयास्मभ्यं दास्यसीति भावः । त्रिलोकेति । सम्प्रत्यपि त्रिलोकस्था जनास्तवानुभावं पश्यन्तु । दैत्यं संहरेति
भावः । ननु परहिंसां समुद्दिश्य मां यजध्वे तत्राहुः । तवैव विभूतयो यद्यपि तदपि तेषामुपक्रमसमयो नायमिति ज्ञात्वा
निवेदयाम इति भावः । तस्मात् हे दण्डधर ! पूर्वं यथा दण्डं दधर्थ एवमधुनापि उपसमीपकाल एव ॥ ४० ॥ * *
एवं स्तुत्वा कृपावलोकमधुरमाश्रासवागमृतं प्रार्थयन्ते । अस्माकमिति । हे तत ! तात ! ततामह ! हे पितामह ! तव चरण-
नलिनयुगलमेव ध्यानानुबद्धहृदयस्य निगडः शृङ्खला येषां त्वच्चरणारविन्दान्मनोमधुपमाकण्डुं न शक्नुम इत्यर्थः । खलिङ्गवि-
वरणेन निजमूर्त्तिप्रकटनेन विगलितः मुखचन्द्राग्निःसूतः मधुरो मुखरसः प्रियवाक् स एवामृतकला तथा च ॥ ४१ ॥ * *
तव त्वयि कियानर्थविशेषो विज्ञापनीय इत्यन्वयः । प्रत्यगात्मा अन्तर्यामी तद्रूपेण बहिरपि विषयेषु प्रधानं माया इन्द्रियादिकं
तद्रूपेण देशश्च कालश्च देहस्यावस्थानविशेषो बाल्यादयश्च ताननतिक्रम्य अनुभवतः । तेषां देवादिजीवनिकायानाम् उपादानतया
कारणत्वेन उपलम्भकतया प्रकाशकत्वेन च हृद्गतं विज्ञापनीयं जानत इत्यर्थः । आकाशवद्गुणैरलिप्तं शरीरं यस्य हिरण्यरेतसो
वह्नेर्विस्फुलिङ्गादिभिस्तत्कणभूतैरिवास्माभिः ॥ ४२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अथ “कारणं तु ध्येयम्” इति श्रुतिमुपबृंहयन्तः संसारनिवृत्तये त्वद्भजनमेव कर्तव्यमिति सूचयितुं शिष्टाचारमाहुः । अथेति । हे मधुमथन ! तव महिमाश्रुतरससमुद्रस्य विप्रुषा बिन्दुना सकृद्वलीढया एकवारमप्यास्वादितया स्वमनसि निष्यन्दमानेन प्रस्रवमाणेन अनवरतेन अश्रान्तेन सुखेन विस्मृताः दृष्टश्रुता ऐहिकामुष्मिका विषयसुखलेशाभासा यैस्ते भगवति नितरां निरन्तरं निर्वृतं मनो येषां ते । अत एव स्वार्थकुशलाः आत्मा परमेश्वरो भवान् प्रियः सुहृच्च येषां ते । त्वच्चरणाम्बुजानुसेवां कथं विसृजन्ति नैव विसृजन्तीत्यर्थः । यत्र सेवायां सत्यामयं संसारपर्यावर्तः जन्ममरणप्रवाहः पुनर्न भवति ॥ ३९ ॥ वयमर्थार्थित्वेन त्वद्भक्तेषु निष्ठुषा इति सूचयन्तः प्रस्तुतं विज्ञापयन्ति—त्रिभुवनेत्यादिना । हे त्रिभुवन ! विराड्रूप ! आत्मनैव स्वेनैव भवनं यस्य हे तथाभूत ! त्रिषु कालेषु विविधः क्रमः पराक्रमो यस्य हे तथाभूत ! कालानवच्छिन्नपराक्रमः त्रिषु कालेषु मनोहरोऽनुभावो यस्य हे कालानवच्छिन्नानुभाव ! यद्यपि दितिजादयोऽपि तवैव विभूतयः तथापि यतस्तदुपक्रमस्य त्रैलोक्यराज्योद्यमस्यायं कालो नास्ति इति हेतोः । हे दण्डधर ! यथा स्वकीयेषु भक्तेषु या आत्मनस्तव माया कृपा सुरनराद्याकृतिभिर्यथापराधं दण्डं स्वभक्तप्रतिकूलेषु धृतवानसि एवमेतं त्वाष्ट्रमपि यदि उत मन्यसे हन्तुमिच्छसि तर्हि जहि ॥ ४० ॥ * * अतिदैर्न्ययुक्ताः शीघ्रं कृपां प्रार्थयन्ते । हे तत ! पितः ! हे ततामह ! तव चरणमलिनयुगलध्यानमेवानुबद्धो हृदये निगडो येषां तेषाम् । खलिङ्गविवरणेन स्वमङ्गलमूर्त्याविष्कारेण त्वयात्मसात्कृतानामनुकम्पया रञ्जितो विशदो विपुलो रुचिरो यः स्मितावलोकः तेन विगलितया मधुरया मुखाश्रुतरसकलया चान्तत्वापं हे अनघ ! प्रत्युपकारादिवासनारूपावशून्य ! शमयितुमर्हसि ॥ ४१ ॥ * * सर्वात्मनि सर्वज्ञे त्वयि अस्माभिः किं विज्ञापनीयमिति सदृष्टान्तमाहुः । अथेति । हे भगवन् ! यथा हिरण्यरेतसः अग्नेस्तदंशभूतैर्विस्फुलिङ्गादिभिः प्रकाशो न क्रियते तथास्माभिरंशभूतैरिह तव क्रियानर्थविशेषो विज्ञापनीय इत्यन्वयः । तत्र हेतुगर्भाणि विशेषणानि अखिलजगतामनन्तकोटिब्रह्माण्डानामुत्पत्त्यादिषु निमित्तायमानया परमकारणेन त्वया महदादिभावं नीयमानया दिव्यमायया विनोदो यस्य सकलाः सपरिकराः जीवनिकाया जीवसमूहा येषु तेषामखिलानां जगतामनन्तकोटिब्रह्माण्डानामनन्तहृदयेषु बहिरपि ब्रह्मप्रत्यगात्मरूपेण ब्रह्म च तत्पदार्थलक्षणं प्रत्यगात्मस्वरूपं च पदार्थलक्षणं तयोः समाहारद्वन्द्वैक्यम् । ब्रह्मरूपेण स्वांशभूतजीवरूपेण स्वशक्तिरूपेण च तेषां सकलजीवनिकायानामुपादानतया उपलम्भकता प्रकाशकता तथा च देशादिकमनतिक्रम्येति यथादेशकालदेहावस्थानविशेषमनुभवतः अतएव सर्वप्रत्ययसाक्षिणः आकाशवन्निर्मलमप्राकृतं यस्य शरीरं तस्य ॥ ४२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं ज्ञानमार्गं निरूप्य तस्य दुर्गमत्वात् भक्तिमार्गस्य सुगमत्वात्तत्रैव महतां प्रवृत्तिबाहुल्यदर्शनाच्च स एव परमपुरुषार्थ इत्याहुः—अथेति वावेत्यवधारणे । हेति प्रसिद्धौ । यस्यादेवम्भूतस्य तव ज्ञानमार्गो दुस्साध्यः अथ तस्मादेव हि हे मधुमथन ये परमभागवतास्त एते त्वच्चरणाम्बुजानुसेवां पुनः कथमु ह वा विसृजन्तीत्यन्वयः, न त्यजन्त्येवेत्यर्थः । के ते परमभागवता इत्यपेक्षायामाहुः—एकान्तिन इति । एकान्तिनो यस्य न कञ्चनार्थं वाञ्छन्तीति वक्ष्यमाणत्वादिष्वप्यभोगाकाङ्क्षाशून्या इत्यर्थः । ननु कथं विषयाकाङ्क्षाशून्यत्वमित्यपेक्षायां तत्र हेतुमाहुः—तत्रेति । तव महिमैव अश्रुतरससमुद्रस्तस्य विप्रुषा बिन्दुमात्रेण सकृद्वलीढया आस्वादितया भक्त्या स्वमनसि निष्यन्दमानमतिशयेन स्रवत् यत् अविरतं निरन्तरं सुखं तेन विस्मारिता दृष्टश्रुतविषयाः सुखलेशाभासा येषां ते तथा । ननु तथापि मनसश्चञ्चलत्वात् प्रबलत्वाच्च पुनर्विषयोन्मुखत्वं स्यादेवेत्याशङ्क्य भगवन्माधुर्येणाकृत्य निबद्धत्वान्नैवमित्याहुः—भगवतीति । त्वयि नितरां प्रतिदिनं तत्रापि निरन्तरं प्रतिक्षणं च निर्वृतं सुखेन प्रतिष्ठितं मनो येषां ते तथा भगवति मनसो निर्वृतत्वे हेतुमाहुः—सर्वेति, सर्वेषां भूतानां प्रियश्चासौ सुहृत् हितकृच्च तस्मिन् । सर्वप्रियत्वे हेतुमाहुः—सर्वात्मनीति । ननु तद्वैषम्यभूते मयि सर्वे कुतो न प्रीतिं कुर्वन्तीत्याशङ्क्य मूर्खत्वादित्यभिप्रायेणाहुः—स्वार्थेति । हि यस्मात् स्वार्थं पुरुषार्थं कुशलाः निपुणाः विवेकिनोऽतस्त्वयि प्रीतिं कुर्वन्तीत्यर्थः । नन्वेवं विवेकोऽपि तेषां कथमित्यपेक्षायामाहुः—साधव इति, अनेकजन्मानुष्ठितसाधना इत्यर्थः । कानि साधनान्यनुष्ठितानीत्यपेक्षायामाहुः—आत्मप्रियसुहृद् इति, आत्मनां जीवानां प्रियाश्च ते सुहृदः कृपालवश्च ते तथा । ननु तेषां यथार्थज्ञानाभावात् संसारनिवृत्तिर्न स्यादित्याशङ्क्याहुः—न यत्रेति, यत्र यस्यामनुसेवायां सेवकस्य संसारपर्यावर्तः संसारे भ्रमणं पुनर्न भवतीत्यर्थः । न केवलं संसारनिवृत्तिमात्रम्, अपि त्वैहिकमनोरथपूर्तिरपि भवत्येवेति सूचनाय सम्बोधनं हे मधुमथनेति, मधुदैत्यमारणेन ब्रह्मणो मनोरथपूरणात् । तथाच स्वदुर्भाग्येन भगवद्विमुखाः संसारे भ्रमन्तो दुःखभागिन एवेति खेदसूचनाय च ह वेति निपातत्रयम् ॥ ३९ ॥ * * एवं स्तुत्वा प्रस्तुतं विज्ञायन्ति—त्रिभुवनेत्यादिना । हे भगवन् दितिजा दैत्याः दनुजा दानवाश्च अपिशन्दादेवमनुष्यादयश्च तवैव

विभूतयः, तत्र दैत्यदानवकृतलोकोपद्रवं दृष्ट्वा तस्य प्रलयहेतुत्वात् तेषामनुपक्रमसमयोऽयमुपद्रवकालोऽयं न भवतीति मत्वा स्वात्ममायया स्वस्वरूपभूतया मायाशक्त्या सुराद्याकृतिभिर्यथा तेषां दण्डं दधर्थ एवं तथैव यदि मन्यसे हन्तुमिच्छसि तदा एनं त्वाष्ट्रं वृत्रमपि जहीत्यन्वयः । वृत्रेण स्ववेदं सूचयन्ति—उतेति । तत्र सुराकृतिर्वामनादिः, नराकृती रामकृष्णादिः, मृगाकृतिर्वेराहादिः, मिश्रिताकृतिर्हयग्रीववृत्सिहादिः, । जलचराकृतिर्मत्स्यकूर्मादिः । सर्वत्रावतारे देवपक्षपातस्य दैत्यादि-
निग्रहस्य च प्रसिद्धत्वात् । नन्वेवं तर्हि शास्त्रप्रसिद्धसाम्यविरुद्धवैषम्यप्रसक्तिर्मयि स्यादित्याशङ्क्याहुः—यथापराधमिति, तेषामपराधानुसारेणेत्यर्थः । नन्वेवं दण्डधारकत्वे समैवेति कथमित्याशङ्क्य तत्राधिकारित्वादित्याशयेन सम्बोधयन्ति—हे दण्डधर इति । ननु दण्डाधिकारे सामर्थ्यमपेक्षितम्, अन्यथा कथं तत्सिद्धयेदित्याशङ्क्य सामर्थ्यं समर्थयन्तः सम्बोधयन्ति—हे त्रिविक्रमेति । त्रिषु भुवनेषु विक्रमः प्रभावो यस्य तथापि मम दण्डधारणे किं फलमित्याकाङ्क्षानिराशाय सम्बोधनान्तरम्—हे त्रिनयनेति, त्रिषु लोकेषु पालयतया नयनं दृष्टिर्यस्य । त्रिभुवनरक्षार्थं तद्विधातकेषु दण्डं धत्से इति भावः । ननु त्रिभुवनरक्षायामपि को हेतुरिति शङ्कानिरासाय सम्बोधयन्ति—हे त्रिभुवनात्मभवनेति, त्रिभुवनमात्मा स्वरूपं भवनं स्थानं च यस्य । किमर्थमेवं जात इत्याशङ्क्य क्रीडार्थमित्यभिप्रेत्य सम्बोधयन्ति—हे त्रिलोकमनोहरानुभावेति, त्रिषु लोकेषु मनोहरोऽनुभावो लीला यस्य तत्सम्बोधनम् ॥ ४० ॥ ❀ ❀ एवं विज्ञाप्यानुग्रहेण स्वाध्यासनं प्रार्थयन्ते—अस्माकमिति । हे तत हे पितः हे ततामह हे पितामह हे अनघ अस्माकमन्तःस्थितं तापं वृत्रभयं शमयितुमर्हसीत्यन्वयः । वृत्रवधस्य प्रार्थितत्वात् ततो भयनिवृत्तिरर्थसिद्धौ पुनस्तद्व्ययनिवृत्तिप्रार्थनया तद्वधात् पूर्वमिदानीमेव सा कर्त्तव्या अन्यथा तद्व्यादिदानीमस्माकं मरणे जाते पुनस्तद्वधेनापि किं स्यादिति सूचयन्ति । केन सा कर्त्तव्येत्यपेक्षायामाहुः । अनुकम्पया अनुरक्षितं सानुसंगं च विशदं निर्मलं कापट्यादिदोषशून्यं च रुचिरं मनोहरं च शिशिरं शीतलं च यत्स्मितं तत्सहितेनावलोकेन । तथानुकम्पयैव विगलितो मुखचन्द्राभिर्गतो यो मधुरो मोदकरो मुखरसः प्रियवाक् सैवासुतकला तथा चेत्यर्थः । ननु कथं युष्मत्तापोपशमो मयैव कर्त्तव्य इत्यपेक्षायां परस्परतद्योग्यसम्बन्धादित्याहुः—तावकानामिति । स्वकीयानां तापोपशमं स्वामी यदि न कुर्यात्तदा को वाऽन्यः कुर्यादिति भावः । कथं यूयमस्मदीया इत्याशङ्कानिरासाय त्वज्जन्यत्वादित्यभिप्रायेण सम्बोधनद्वयं हे तत हे ततामहेति । न केवलं त्वज्जन्यत्वादेव वयं रक्षणीयाः किन्तु त्वद्वक्तृत्वादीत्याहुः—तव नतानामिति । तदपि भक्तत्वं नो परितो नमनादिना लोक-
प्रदर्शनार्थं किन्तु अन्तःकरणादीत्याहुः—तवेति, तव चरणकमलयुगले तद्व्यानेनैवानुबद्धो हृदये निगडः शृङ्खला येषां तेषाम् । एतज्जातैव सर्वाज्ञो भवान् कृपया प्रादुर्भूतोऽन्यथैतन्न स्यादित्यभिप्रायेणाहुः—खलिङ्गेति, खलिङ्गविगरणेन निजमूर्तिप्रकटनेन आत्मसात्कृतानां स्वकीयत्वेनाङ्गीकृतानामित्यर्थः । हे अनघेति सम्बोधनं निदोषपूर्णगुणस्य तवैतदुचितमेवेति सूचनाय । यद्वा न विद्यते कुतश्चिदप्यघं दुःखं भक्तानां यस्माद्रक्षकात्तत्सम्बोधनेन तवैतदुचितमेवेति सूचितम् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ किञ्च वृत्रवधार्थं यद्विज्ञापितं तत्सर्वं स्वचित्तव्याकुलत्वादेवास्मदभिप्रायस्त्वया सर्वज्ञतया ज्ञायत एव किमत्रास्माभिर्विज्ञापनीयमित्याहुः—
अथेति अर्थान्तरे, ह प्रसिद्धौ । हे भगवन् अस्माभिस्तवेहेदानीं कियान् वै निश्चितोऽर्थविशेषो विज्ञापनीयः स्यादित्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तः—विस्फुलिङ्गादिभिरिवेति, यथा हिरण्यरेतसोऽग्नेस्तदंशभूतैर्विस्फुलिङ्गादिभिः प्रकाशो न क्रियते तथाऽस्माभिरपि तव कार्यार्थप्रकाशनं न कार्यमित्यर्थः । ननु कथं मया सर्वं ज्ञायते येन भवद्भिर्न किञ्चिद्विज्ञापनीयमित्याकाङ्क्षायामाहुः—
सर्वेति, सर्वेषां प्रत्ययानां बुद्ध्यादीनां साक्षिणः । साक्षित्वमेव स्पष्टयति—सकलेति, सर्वजीवनिकायानामन्तर्हृदयेषु ब्रह्मस्व-
रूपेण उदासीनतया प्रत्यगात्मान्तर्यामी तद्रूपेण च । तथा बहिरपि प्रधानस्वरूपेण च स्थितस्येति शेषः । अतएव देशकालदेहा-
वस्थानविशेषानमुल्लङ्घयानुभवतः । तथा स्थितौ हेतुः—तेषामुपादानतयेति । तथानुभवे हेतुमाहुः, तेषामुपलम्भकतया प्रकाश-
कतयेत्यर्थः । सकलपदार्थसङ्कोचे परिच्छिन्नत्वशङ्का स्यात्तद्वारणायानाहुः—साक्षात्परब्रह्मण इति । ननु किमर्थं सर्वप्रपञ्चरूपो
जात इत्यपेक्षायां क्रीडार्थमित्याहुः—अखिलेति । अखिलजगतामुत्पत्त्यादिषु निमित्तायमाना या दिव्या अन्तरङ्गशक्त्यात्मिका
माया तथा विनोदो यस्य तस्येत्यर्थः । एवं तर्हि मम विकारित्वं स्यादिति शङ्कानिरासायाहुः—आकाशशरीरस्येति, आकाशव-
दलिप्तं निर्विकारं शरीरं स्वरूपं यस्य तस्य । तत्रापि हेतुमाहुः—परमात्मन इति, अचिन्त्यानन्तशक्तिमतः पुरुषोत्तम-
स्येत्यर्थः ॥ ४२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवं भगवन्तमभिष्टूय प्रस्तुतं विज्ञापयन्ति—त्रिभुवनेति । त्रिभुवनस्यात्मान्तः प्रविश्य नियन्ता स चासौ भवनमा-
श्रयस्तस्य संबोधनम् । सर्वान्तरात्मनस्तव किञ्चिद्विदितमन्तरं नास्तीति भावः । त्रयो विक्रमा यस्य तस्य संबोधनम् । किञ्चिदपि
तवासाध्यं नास्तीति भावः । त्रयश्चन्द्रसूर्याग्रयो नयनानि यस्य तस्य संबोधनम् । बाह्यमपि तवाविदितं नास्तीति भावः ।
त्रयाणां लोकानां मनोहरोऽनुभावो महिमा यस्य तस्य संबोधनम् । तवैवभूतत्वादस्मदभिलषितमपि त्वया कर्त्तव्यमेवेति भावः ।

एवं चतुर्धा संबोध्य विज्ञाप्य विज्ञापयन्ति । हे हरे, दितिजदनुजादयः दितिजा दनुजा आदिशब्देन कालकेयादयश्चापि, तव एव विभूतयः । अतस्तेषां वधोपायचिन्तनं यद्यपि तवानुचितं भवतीति शेषः । तथापि, अयं तेषाम् अनुपक्रमसमयः अभ्युदय-कालो न भवति । इति मत्वा पूर्वं यथेति शेषः । स्वात्ममायया आत्मसंकल्पेनैव, उपात्ताः स्वीकृताः याः सुरनरमृगमिश्रितजल-चराकृतयस्ताभिः, तत्र सुराकृतय उपेन्द्राद्यवताराः । नराकृतयो रामकृष्णादयः । मृगाकृतयो वराहादयः । मिश्राकृतयो नृसि-हादयः । जलचराकृतयो मत्स्यकूर्मादयः । यथापराधमपराधानुसारेण, दण्डं विरोधिनिरसनरूपं दधर्थं धृतवानसि । एवं हे दण्डधर, एनं त्वाष्ट्रमपि त्वष्टुः सुतं वृत्रमपि, जहि । उतावधारणे । हे भगवन्, यदि मन्यसे हन्तुमिच्छसि ॥ ३९ ॥ ८ ॥ एवं प्रस्तुतं विज्ञाप्य स्वानुग्राहकं तद्वाक्यं श्रोतुकामास्तं प्रार्थयन्ते । अस्माकमिति । हे तत् हे पितः, हे ततामह हे पितामह, तव चरणे पादावेव नलिने कमले तयोर्यद्युगलं तस्य यद्वयानं तैर्नवानुबद्धो हृदये निगडः शृङ्खला येषां तेषां, खलिलङ्गविवरणेन निजमूर्तिप्रकटनेन, आत्मसात्कृतानां तावकानाम् अस्माकम् अनुकम्पाऽस्मद्विषया या कृपा तयाऽनुरञ्जितं सानुरागं च तद्विशदं च रुचिरं च शिशिरं शीतलं च यत्स्मितं तत्सहितो योऽवलोकस्तेन, तथा विगलितो मधुरो यो मुखरसः प्रियवाक् सैव अमृतकला तया च, हे अनघ निर्दोष भगवन्, अन्तस्तापमस्मदन्तःस्थं परितापं शमयितुम् अर्हसि ॥ ४० ॥ ६ ॥ ❀ ❀ किं चास्माक-मभिप्रायोऽपारमहिमशालिना त्वया ज्ञायते एव किमत्रास्माभिर्विज्ञापनीयमित्याहुः । अथेति । अथ ननु हे भगवन्, अखिलानि च तानि जगन्ति च येषां ये उत्पत्तिस्थितिमयास्तेषु निमित्तायमाना विक्रीयमाणा या दिव्या माया सैव विनोदः परिकरो यस्य तस्य, सकलाश्च ते जीवाश्च तेषां निकायाः समूहास्तेषाम्, अन्तर्हृदयेषु, ब्रह्मरूपो यः प्रत्यगात्मा जीवस्तत्स्वरूपेण तच्छरीरकत्वेन, बहिरपि प्रधानरूपेण प्रधानशरीरकत्वेन च, यथादेशकालदेहावस्थानविशेषं, देशश्च कालश्च देहावस्थानं च तेषां विशेषस्तमन-तिक्रम्य तदुपादानोपलम्भकतया एतस्मिन् देशे काले देहे च एतत् सुखदुःखादिकमनेनोपादेयमित्येवंरूपं यत्तेषामुपादानं तस्यो-पलम्भकतया जीवानां सर्वज्ञानप्रकाशकतया, अनुभवतः सर्वेषु व्यापवतः, अत एव सर्वप्रत्ययसाक्षिणः सर्वेषां जीवानां चित्त-वृत्तेः साक्षात् द्रष्टुः, आकाशशरीरस्य सर्वभूतस्थत्वेऽपि आकाशो यथा निर्लेपस्तथा सर्वशरीरत्वेऽपि तद्गतगुणदोषानस्पृशतः, साक्षात्परब्रह्मणः सच्चिद्रूपोऽपि जीवोऽनादिकालतोऽतीव सोपाधिः, त्वं तु अनादिकालतः सच्चिदानन्दरूपो निरुपाधिः, अतः परब्रह्मरूपस्य परमात्मनः, तव अस्माभिः विस्फुलिङ्गादिभिः, हिरण्यरेतसोऽग्नेरिव, कियान् अर्थविशेषः । इह वा अस्मिन् समयविशेषे, विज्ञापनीयः स्यात् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ अत एवेति । यत एव वयमग्नेर्विस्फुलिङ्गा इव त्वदायत्तसत्तादिमन्तः, अत एव परमगुरोः भगवतः, तव विविधानि नानाविधानि यानि वृजिनानि पापानि तैर्यः संसारो जन्ममरणभक्तं तस्य यः परिश्रमस्तस्य उपशमनी शमयित्री तां, चरणावेव पलाशे कुशेशये तयोश्छाया ताम्, उपसृतानामपाश्रितानाम्, अस्माकं तत् स्वयमेव उपकल्पय किं तत् यत्कामेन यत्प्रयोजननिमित्तेन वयम्, उपसादिताः त्वामिति शेषः ॥ ४२ ॥

भाषानुवादः

मधुसूदन ! आपकी अमृतमयी महिमा रसका अनन्त समुद्र है । उसके नहें-से सीकरका भी, अधिक नहीं—एक बार भी स्वाद चख लेनेसे हृदयमें नित्य-निरन्तर परमानन्दकी धारा बहने लगती है । उसके कारण अबतक जगत्में विषय-भोगोंके जितने भी लेशमात्र, प्रतीतिमात्र सुखका अनुभव हुआ है या परलोक आदिके विषयमें सुना गया है, वह, सबका-सब जिन्होंने भुला दिया है, समस्त प्राणियोंके परम प्रियतम, हितैषी, सुहृद्, और सर्वात्मा आप ऐश्वर्य-निधि परमेश्वरमें जो अपने मन को नित्य-निरन्तर लगाये रखते और आपके चिन्तनका ही सुख लटते हैं, वे आपके अनन्य प्रेमी परम भक्त पुरुष ही अपने स्वार्थ और परमार्थमें निपुण हैं । मधुसूदन ! आपके वे प्यारे और सुहृद् भक्तजन भला, आपके चरण-कमलोंका सेवन कैसे त्याग सकते हैं, जिससे जन्म-मृत्युरूप संसारके चक्रसे सदाके लिये छुटकारा मिल जाता है ॥ ३९ ॥ प्रभो ! आप त्रिलोकीके आत्मा और आश्रय हैं । आपने अपने तीन पगोंसे सारे जगत्को नाप लिया था और आप ही तीनों लोकोंके सञ्चालक हैं । आपकी महिमा त्रिलोकीका मन हरण करनेवाली है । इसमें सन्देह नहीं कि दैत्य, दानव आदि असुर भी आपकी ही विभूतियाँ हैं । तथापि यह उनकी उन्नतिका समय नहीं है—यह सोचकर आप अपनी योग-मायासे देवता, मनुष्य, पशु, नृसिंह आदि मिश्रित और मत्स्य आदि जलचरोंके रूपमें अवतार ग्रहण करते और उनके अपराधके अनुसार उन्हें दण्ड देते हैं । दण्डधारी प्रभो ! यदि जँचे तो आप उन्हीं असुरोंके समान इस वृत्रासुरका भी नाश कर डालिये ॥ ४० ॥ ❀ ❀ भगवन् ! आप हमारे पिता, पितामह—सब कुछ हैं । हम आपके निजजन हैं और निरन्तर आपके सामने सिर झुकाये रहते हैं आपके चरणकमलोंका ध्यान करते-करते हमारा हृदय उन्हींके प्रेम-बन्धनसे बँध गया है । आपने हमारे सामने अपना दिव्यगुणोंसे युक्त साकार विग्रह प्रकट करके हमें अपनाया है ।

इसलिये प्रभो ! हम आपसे प्रार्थना करते हैं कि आप अपनी दयाभरी, विशद, सुन्दर और शीतल मुस्कानयुक्त चितवनसे तथा अपने मुखारविन्दसे टपकते हुए मनोहर वाणीरूप सुमधुर सुधाबिन्दुसे हमारे हृदयका ताप शान्त कीजिये, हमारे अन्तरकी जलन बुझाइये ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ प्रभो ! जिस प्रकार अमिकी ही अंशभूत चिनगारियाँ आदि अमिको प्रकाशित करनेमें असमर्थ हैं, वैसे ही हम भी आपको अपना कोई भी स्वार्थ-परमार्थ निवेदन करनेमें असमर्थ हैं । आपसे भला, कहना ही क्या है ! क्योंकि आप सम्पूर्ण जगत्की उत्पत्ति, स्थिति और लय करनेवाली दिव्य मायाके साथ विनोद करते रहते हैं तथा समस्त जीवोंके अन्तःकरणमें ब्रह्म और अन्तर्यामी रूपसे विराजमान रहते हैं । केवल इतना ही नहीं, उनके बाहर भी प्रकृतिके रूपसे आप ही विराजमान हैं । जगत्में जितने भी देश, काल, शरीर और अवस्था आदि हैं, उनके उपादान और प्रकाशकके रूपमें आप ही उनका अनुभव करते रहते हैं । आप सभी वृत्तियोंके साक्षी हैं । आप आकाशके समान सर्वगत हैं, निर्लिप्त हैं । आप स्वयं परब्रह्म परमात्मा हैं ॥ ४२ ॥

अत एव स्वयं तदुपकल्पयास्माकं भगवतः परमगुरोस्तव चरणशतपलाशच्छायां विविधवृजिनसंसारपरिश्रमो-
पशमनीषु पसृतानां वयं यत्कामेनोपसादिताः ॥ ४३ ॥

अथो ईश जहि त्वाष्ट्रं प्रसन्तं भुवनत्रयम् । प्रस्तानि येन नः कृष्ण तेजांस्यस्त्रायुधानि च ॥ ४४ ॥

हंसाय दहनिलयाय निरीक्षकाय कृष्णाय मृष्टयशसे निरुपक्रमाय ।

सत्संग्रहाय भवपान्थनिजाश्रमाप्तावन्ते परीष्टगतये हरये नमस्ते ॥ ४५ ॥

श्रीशुक उवाच

अथैवमीडितो राजन् सादरं त्रिदशैर्हरिः । स्वमुपस्थानमाकर्ण्य प्राह तानभिनन्दितः ॥ ४६ ॥

श्रीभगवानुवाच

प्रीतोऽहं वः सुरश्रेष्ठा मदुपस्थानविद्यया । आत्मैश्वर्यस्मृतिः पुंसां भक्तिश्चैव यया मयि ॥ ४७ ॥

किं दुरापं मयि प्रीते तथापि विबुधर्षभाः । मय्येकान्तमतिर्नान्यन्मत्तो वाञ्छति तत्त्ववित् ॥ ४८ ॥

न वेद कृष्णः श्रेय आत्मनो गुणवस्तुदृक् । तस्य तानिच्छतो यच्छेद् यदि सोऽपि तथाविधः ॥ ४९ ॥

स्वयं निःश्रेयसं विद्वान् न वक्त्यज्ञाय कर्म हि । न राति सेगिणोऽपथ्यं वाञ्छतो हि भिषक्तमः ॥ ५० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अत एव वयं यत्कामेन उपसादिताः तत् भगवतः परमगुरोः तव विविधवृजिनसंसारपरिश्रमोपशमनीं चरणशतपलाशच्छायां उपसृतानाम् अस्माकं कार्यं स्वयम् उपकल्पय ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ अथो ईश कृष्ण भुवनत्रयं प्रसन्तं त्वाष्ट्रं जहि येन नः तेजांसि च अस्त्रायुधानि प्रस्तानि ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ हंसाय दहनिलयाय निरीक्षकाय कृष्णाय मृष्टयशसे निरुपक्रमाय सत्संग्रहाय भवपान्थनिजाश्रमाप्तौ अन्ते परीष्टगतये हरये ते नमः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ राजन् अथ त्रिदशैः सादरम् एवम् ईडितः हरिः स्वम् उपस्थानम् आकर्ण्य अभिनन्दितः तान् प्राह ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ सुरश्रेष्ठाः अहं वः मदुपस्थानविद्यया प्रीतः यया पुंसाम् आत्मैश्वर्यस्मृतिः च मयि भक्तिः एव भवति ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ विबुधर्षभाः मयि प्रीते दुरापं किं तथा अपि तत्त्ववित् मयि एकान्तमतिः मत्तः अन्यत् न वाञ्छति ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ गुणवस्तुदृक् कृष्णः आत्मनः श्रेयः न वेद यदि तान् इच्छतः तस्य कः सः अपि तथाविधः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ स्वयं निःश्रेयसं विद्वान् अज्ञाय कर्म न वक्ति हि भिषक्तमः अपथ्यं वाञ्छतः रोगिणः न राति ॥ ५० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अत एव सर्वज्ञत्वादेव वयं यत्कामेन यस्य कार्यस्य कामेनोपसादिताः प्रापितास्तदस्माकं कार्यं स्वयमेवोपकल्पय संपादयेति । चरणमेव शतपलाशं कमलं तस्य छायां विविधैर्वृजिनैः संसारपरिश्रमस्तस्योपशमकरीमुपसृतानां प्राप्ता-
नाम् ॥ ४३ ॥ * * पूर्व भक्तेरुत्कर्षोक्तेस्तत्कामशंका मा भूदिति स्वकामं कथयति । अथो अनन्तरमेव ॥ ४४ ॥ * * शीघ्रं तद्वधाय पुनः प्रणमंति । हंसाय शुद्धाय हरये आर्तिहराय ते नमः । शुद्धत्वे हेतवः । दह्ननिलयाय हृदयाकाशनिकेताय । निरीक्षकाय बुद्ध्यादिसाक्षिणे । कृष्णाय सदानंदरूपाय । “कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ।” इति निरुक्तेः । आर्तिहरत्वे हेतवः । मृष्टं रुचिकरं यशो यस्य । निरुपक्रमायादिशून्यायासद्भिः संगृह्यत इति तथा तस्मै । भवपान्थो भवरूपे पथि वर्तमानस्तस्य जनस्य स्वशरणप्राप्तौ निजाश्रमाप्तौ सत्यां संसारस्यान्ते परीष्टा सर्वतः पूजिता उत्तमा गतिः फलं यस्तस्मै ॥ ४५ ॥ * * अभिनन्दितः संतोषितः ॥ ४६ ॥ * * मदीयमुपस्थानं स्तोत्रं तत्सहितया विद्यया ज्ञानेन । आत्मन ऐश्वर्यमसंसारित्वं तस्य स्मृतिर्यथा । न हि विरोध उभयमित्यादिना कर्तृत्वभोक्तृत्वादेर्मा-
यिकत्वोक्तेः भक्तिश्च यथा भवति ॥ ४७ ॥ * * अथ ह भगवान्नित्यादिना भक्तेः सर्वोत्कर्षोक्तेर्भक्तमभिनन्दति । किमिति ॥ ४८ ॥ * * यदुक्तं देवैः स्वयं तदुपकल्पयास्माकमित्यादि तत्संपादनं कृपालोर्ममानुचितमित्याशयेनाह—न वेदेति द्वाभ्याम् । गुणेषु विषयेषु तत्त्वदर्शी स आत्मनः श्रेयो न वेद तस्य तान्विषयान् । सोऽपि तथाविधोऽज्ञ एव ॥ ४९ ॥ कर्म न वक्ति प्रवृत्तिमार्गं न वक्ति हि । अपथ्यं यथा न राति न ददाति भिषक्तमः सदैवः ॥ ५० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

गुरोरपि चरणच्छाया संसारदुःखहारिणी किं पुनः परमगुरोस्तवेति भावः ॥ ४३ ॥ * * ईशेति शंभुप्रसक्ति-
वारणाय । कृष्णेति । भक्तजनकलेशकर्षणसमर्थोऽसीति भावः । चक्रवर्ती—सर्वत्रैव स्तुतिषु शुद्धभक्तेरुत्कर्षोक्तेः कदाचिद्भक्तिमेव ददाति भगवांस्तथा सति प्रेमाश्रुकम्पादिमतो वयं स्वर्गीयसुखेषु वैमुख्योदयाद्युधिव्यामेव पर्यटिष्यामोऽस्मद्वैरिण एवामरावती-
मध्यास्य विराजिष्यन्त इत्याशंकया गांभीर्याभावेन च स्पष्टं स्वकाममाहुः अथो इत्यवतरणिकामाह ॥ ४४ ॥ * * तव चरणयोः पतामः शीघ्रं जहीति वैकल्येन श्रीकृष्णरूपिणं तं सर्वमेव स्वाभिलषितमभिव्यंजयंतः प्रणमंति—हंसाय सारासारौ विमृश्य सारग्राहिणे । मृष्टयशसेऽस्मत्प्राणेन जातं यशस्ते लोका गायंत्विति भावः । निरुपक्रमाय अस्मन्निवेदितकृत्येषूपक्रमं विनैव तत्संपादनसमर्थाय । किं च—सतां भक्तानामेव प्रयासेनापि संप्रहो न चान्यवस्तूनां यस्य तस्मै ‘नमोऽकिञ्चनवित्ताय’ इत्युक्तेः । भववर्त्मानि वर्तमाना ये पान्थास्तेषामस्मदादिदुर्जीवानां शुद्धभक्तिरहितानामपि निजाश्रमस्य प्राप्तावविद्यां तीर्त्वा स्वानंदाधिगमे सतीत्यर्थः । संसारस्यान्ते परि सर्वतोभावेनेष्टा व्यंजिता गतिस्सायुज्यं सालोक्यं दास्यादिप्रेमा वा येन तस्मै ॥ ४५ ॥ * * हे राजन् भक्त्या देदीप्यमान । उपस्थानं स्तुतिम् ॥ ४६ ॥ * * सुरश्रेष्ठा इति । न ह्यधमानां मदुपस्थानादौ प्रीतिर्भवतीति भावः । मदुपस्थानमेव विद्येति वा ॥ ४७ ॥ * * अहो दौर्भाग्यं मूर्खता च युष्माकमनया विद्यया मां स्तुत्वापि भक्तिर्नार्थितेत्याह—किमिति । तत्त्वविद्वस्तुयाथार्थ्यज्ञः अन्यत्र बाञ्छति किन्तु भक्तिमेव बाञ्छतीति भावः ॥ ४८ ॥ * * यद्यपि यूयं मूर्खा विषयानभिलषंतः स्वभद्राभद्रं न जानीथ तदप्यहं विज्ञो युष्मभ्यं तान्कथं ददामि न हि माता स्वपुत्रेभ्यः स्वहस्तेन विषं ददातीत्याह—नेति । तस्य तस्मै । कृपणोऽज्ञः ॥ ४९ ॥ * * अपथ्यं यथा उवरात्तस्य शीतजलादि । निःश्रेयसं कल्याणकरमात्मविद्यालक्षणम् ॥ ५० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अत इति । अतः सर्वज्ञत्वाद्द्वयं यत्कामेन यस्य कार्यस्य कामनात् उपसृतानां शरणागतानां त्वद्भक्तानां विविधैर्वृ-
जिनैर्दुःखैर्यः संसारपरिश्रमस्तस्योपशमकरी भगवतः परमगुरोस्तव चरणमेव शतपलाशं कमलं तस्य छायामुपसादिताः प्राप्ताः त्वयैवान्तर्यामिणा कृपया प्रापिता इति वा तदस्माकं कार्यं त्वं स्वयं विज्ञप्तिमन्तरेणैवोपकल्पय संपादय ॥ ४३ ॥ * * अथो इति । हे ईश ! हे कृष्ण ! अथो अनन्तरं शीघ्रमेव भुवनत्रयं प्रसन्तं, शतार्षः, त्वाष्ट्रं वृत्रं जहि । येन नोऽस्माकं तेजांसि अस्त्राणि मन्त्राः आयुधानि च प्रस्तानि ॥ ४४ ॥ * * हंसायेति । हंसाय शुद्धाय दहं दहरं हृदयाकाशः स निलयो यस्य तस्मै निरीक्षकाय साक्षिणे कृष्णायानन्दरूपाय मृष्टम् उज्ज्वलं यशो यस्य निरुपक्रमायेति श्रमजनकलौकिकप्रकारमन्तरेणैव कार्यसंपादनसमर्थायेत्यर्थः । सद्भिः संगृह्यते यस्तस्मै भवपान्थः भवरूपे पथि वर्तमानस्तस्य जनस्य निजाश्रमाप्तौ स्वशरणप्राप्तौ सत्यां संसारस्यान्ते परीष्टा सर्वतः पूजिता उत्तमा गतिः फलरूपा यस्य तस्मै हरये ते तुभ्यं नमः ॥ ४५ ॥ * * अथेति ।

हे राजन् ! एवं सादरं यथा भवति यथा त्रिदशैर्देवैरीडितः स्तुतः अभिनन्दितः प्रसादितश्च हरिः स्वकीयमुपस्थानं स्तोत्रमाकर्ण्य
अथानन्तरं तान् प्राह स्म ॥ ४६ ॥ * * * प्रीत इति । हे सुरश्रेष्ठाः ! मदीयं यदुपस्थानं स्तोत्रं तत्सहितया विद्यया
ज्ञानेन वः युष्माकमहं प्रीतः आत्मनो ममैश्वर्यस्यासंसारिवादेः पूर्वोक्तस्य स्मृतिर्मयि भक्तिश्च पुंसां यया विद्यया
भविष्यत्येव ॥ ४७ ॥ * * * किमिति । हे विबुधर्षभाः ! मयि प्रीते सति किं दुरापं किं दुर्लभं तथापि मयि एकान्ता
एकरसा मतिर्यस्य सः तत्त्वविन्मत्तः अन्यत् किमपि न वाञ्छति ॥ ४८ ॥ * * * यदुक्तं देवैः स्वयं तदुपकल्पस्यास्माक-
मित्यादि तत्सम्पादनं कृपालोर्ममानुचितमित्याशयेनाह—नेति । गुणेषु विषयेषु तत्त्वदर्शी अनात्मज्ञ इत्यर्थः । कृपणः पुरुषः
आत्मनः श्रेयो न वेद न जानाति । तस्याज्ञस्य तान् विषयानिच्छतो यदि कश्चित्तान्निवषयाच्च यच्छेत् दद्यात् तदा स दातापि
तथाविधो ज्ञेयः अनात्मज्ञ एवेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ * * * स्वयमिति । या स्वयं निःश्रेयसं परमानन्दप्राप्तिसाधनं भगवद्भजनं
विद्वान् जानाति सः अज्ञाय जनाय कर्म दुःस्वकारणविषयप्राप्तिसाधनं न हि वक्ति । तदुपदेशमपि नैव करोति तत्सम्पादनं
तु दूरतः । यथा भिषक्तमः सद्यैद्यो हि अपथ्यं वाञ्छतोऽपि रोगिणो यथा तत्र राति न ददाति तद्वत् ॥ ५० ॥

वीरराघवव्याख्या

यत एवं वयमग्नेर्विस्फुलिङ्गा इव त्वदायत्तसत्तादिमन्तः अत एवास्माकं तदुपकल्पय तत्कार्यमुपकल्पय सम्पादय
किन्तत् यत्कामेन यत्प्रयोजनकामेन वयमुपसादिताः । ननु दित्तिजदनुजानामपि मदायत्तसत्तादिमत्त्वात्किं विशेषेण स्वकार्यं
साधयेत्युच्यते इत्याशङ्कां निराकुर्वन्तः स्वात्मनो विशिषन्ति । परमगुरोर्भवतश्चरणावेव शतपलाशे कुशेशये तयोश्छायायामुपसृता-
नामाश्रितानां प्रपन्नानामिति भावः । कथम्भूतां छायां विविधैर्वृजिनैः पापैर्यैः संसारस्य परिश्रमः तस्य उपशमनीम् उपशम-
यन्त्यनयेत्युपशमनीं ताम् ॥ ४३ ॥ * * * तदुपकल्पयेत्येतदेव विशदयन्ति ॥ अथो इति । अतः हे ईश ! भुवनत्रयं प्रसन्तं
त्वाष्ट्रं वृत्रं जहि येन त्वाष्ट्रेण हे कृष्ण ! नोऽस्माकं तेजांस्यस्त्राण्यायुधानि च प्रस्तानि ॥ ४४ ॥ * * * तद्वधाथ पुनः प्रणमन्ति
हंसायेति । हंसाय निरस्तनिखिलदोषाय प्रणतार्तिहन्त्रे वा दहं हृदयपुण्डरीकं तदेव निलयं यस्य तस्मै अस्मदीयदुःखाभिज्ञायेति
भावः । निरीक्षकाय चित्तवृत्तिसाक्षिणे न कापट्येनास्माभिर्विज्ञापितमिति भावः । कृष्णाय भारापहरणेन भूमेः सुखकराय
मृष्टयशसे विशुद्धकीर्त्तये प्रपन्नार्तिहरणेन न तवापकीर्तिरपि तु निष्कलङ्का कीर्त्तिरेवेति भावः । निरुपक्रमः निर्गतः उपक्रमः
अस्मदुद्योगो यस्मात्तस्मै त्वत्प्रपत्तिव्यतिरेकेण नास्माकमुद्योगोऽस्तीति भावः । सतां स्वशासतानुवर्तिनां संग्रहाय स्वीयत्वेनानुग्राहकाय
भवपान्थाः संसाराध्वगास्तेषां निजाश्रमाय स्वगृहभूताय यथा “पान्थः स्वशरणं यथा” इत्युक्तरीत्या स्वगृहं प्राप्य सुख्यति तथा
भवपान्थानां निजाश्रमाय न केवलमैहिकसुखदाय अपि त्वां मुष्मिकसुखदाय चेति भावः । शश्वत्सदा गरिष्ठा गतिः फलं तद्रूपाय
निरतिशयपुरुषार्थरूपाय हरये तुभ्यं नमः प्रपन्नानामनेकाधिदैविकाधिभौतिकादिदुःखहरणशीलाय तुभ्यं नमः ॥ ४५ ॥ * * *
एवं देवैः संस्तुतो विज्ञापितश्च भगवानुवाचेत्याह मुनिः । हे राजन् ! त्रिदशैर्देवैः सादरमेवमीडितः स्तुतो भगवान्स्वं स्वकीय-
मुपस्थानं स्तोत्रमाकर्ण्यभिनन्दितः तान्प्रत्याह ॥ ४६ ॥ * * * उक्तिमेवाह प्रीत इत्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्ति । हे
सुरश्रेष्ठाः ! मदुपस्थानविद्यया स्तुत्यात्मिकया विद्ययाहं वो युष्मभ्यं प्रीतः विद्यां विशिनष्टि । यया अमुया ययानया विद्यया पुंसां
तावन्मद्भक्तिस्तत आत्मैश्वर्यस्मृतिर्देहातिरिक्तात्मनोपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकरूपात्मैश्वर्यस्मृतिश्च भवति ॥ ४७ ॥ * * * यद्यपि
मयि प्रीते सति हे विबुधर्षभाः ! किं दुरापं किं दुर्लभं न किमस्ति सर्वमपि वाञ्छितं सुलभमेवेति भावः । तथापि मय्येकान्त-
मतिरन्यप्रयोजनविषया मतिर्यस्य । अत एव तत्त्वविन्मत्तोऽन्यत्किञ्चिदपि न वाञ्छति मां प्रसाद्य प्रतिपक्षजयकामा यूयमत-
द्विविदो मन्दबुद्धय इति भावः ॥ ४८ ॥ * * * एतदेवोपपादयति—नेति । गुणेषु शब्दादिविषयेषु वस्तुदृक् पुरुषार्थदृष्टि-
रत एव कृपणः इन्द्रियवश्यः पुमानात्मनः स्वस्य श्रेयो निरतिशयपुरुषार्थरूपं न वेद एवं तान् शब्दादीनिच्छतः तस्य पुंसः तान्
शब्दादीनीशोऽपि निरतिशयपुरुषार्थप्रदानसमर्थोऽपि यः पुमान् यच्छेदद्याद्यदि सोऽपि तादृश एव कृपणः कृपणेन श्रेयोऽनभिज्ञेन
हृद्रे पुरुषार्थं प्रार्थितेऽपि स्वयं परमपुरुषार्थप्रदानसमर्थोऽपि हृद्रफलं प्रयच्छन्कृपण एवेति भावः ॥ ४९ ॥ * * * एतदेव
दृष्टान्तमुखेन विशदयति—स्वयमिति । निःश्रेयसं निरतिशयपुरुषार्थं तत्साधनं च विद्वान् स्वयमविज्ञाय परमपुरुषार्थतत्साधन-
ज्ञानरहिताय केवलकर्मासक्तिदुःखिताय कर्मैव कुर्विति न वक्ति न बोधयति तथा हि भिषक्श्रेष्ठः वाञ्छतः कामयमानस्यापि
रोगिणः अपथ्यं न राति न ददाति ॥ ५० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हंसवत्सारप्राहिणे दध्निलयाय हृदयाकाशनिवासाय “तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम्” इति श्रुतेः निरी-
क्षकाय चेतनकर्मसाक्षिणे कृष्णाय “कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः” इत्यतः सन्ततपूर्णातिन्दाय कृतौ पूर्णौ षणौ बलत्राणौ

यस्य स तथा तस्मै निरुपक्रमाय श्रमजनकप्रयत्नमन्तरेण जगत्कर्त्रे निरुपक्रमो हरिर्नित्यमप्रयत्नो ह्युपक्रमेत" इत्यतः सतां संग्रहो यस्य स तथा तस्मै भवपान्थाः संसारमार्गे वर्तमानाः तेषां निजाश्रयाय "निजमात्मीयनित्ययोः" इत्यभिधानं शश्वदेकप्रकारा बरिष्ठा धर्मादिरत्युत्तमा गतिर्मुक्तिलक्षणा यस्मात्स तथा तस्मै हरये आपत्परिहरणदीलाय ॥ ४५ ॥ ॐ ॐ स्वमुपस्थानं स्वविषयां स्तुतिम् ॥ ४६ ॥ ॐ ॐ मदुपस्थानलक्षणया विद्यया पुंसामात्मैश्वर्यस्मृतिर्माहात्म्यस्मृतिः मयि भक्तिश्च भवतीत्यन्वयः ॥ ४७ ॥ ॐ ॐ प्राप्ते प्रत्यक्षे तथापि फलप्राप्त्यनायासेऽपि भक्तिज्ञानप्रसादेभ्योऽन्यत् । अत्र हेतुस्तत्त्वविदिति । अनेनायमधिकारिषु सुखाधिक्यप्राप्तियोग्य इति ज्ञायते ॥ ४८ ॥ ॐ ॐ तत्त्ववित्तथास्त्वभिलाषकस्य किं फलमिति तत्राह—नेति । यः कृपणः कामानभिलषन् स्वस्य मोक्षार्थं श्रेयो न वेद । कुतः । गुणवस्तुदृक् स्वर्गादिगुणानां शब्दादिविषयाणां वस्तुदृक् अप्रतिहतत्वदर्शी नित्यत्वज्ञानीत्यर्थः । अहमिच्छतोऽभिलाषकस्य तस्य तान् कामान् यच्छेदद्यां त्वां भजमानस्य तथाविधफलदातृत्वं तव कथं युक्तमिति तत्राह—यदीति । यदि स मां भजमानोऽपि तथाविधः नश्वरफलस्वीकारयोग्यः उत्तमाधिकारी न स्यात्तर्हि तस्मै ऐहिकान् कामान् दद्यां यश्च त्रैविध्योऽत्युत्तमो न स्यात् तस्मै स्वर्गादिकामान् दद्यामिति विशेषमभिप्रेत्याचार्यैरुत्तमो न भवति चेदिति व्याख्यातम् । यच्छेदिति पाठोऽयमर्थः । त्वद्भक्तादन्यः कथमिति तत्राह—नेति । गुणवस्तुदृक् त्रिगुणजन्यशरीरादेर्वस्तुत्वज्ञानी दीनोऽयं मुग्धः श्रेयो मोक्षार्थं न वेद तद्विद्वान्यद्वाच्छेद्यं तस्य सेवकस्य सेव्योऽपि तथाविधोऽत्युत्तमो न भवति चेत्तर्हि तादृशान् कामान् यच्छेदद्यात् मत्प्रेरित इति शेषः ॥ ४९ ॥ ॐ ॐ कथमत्युत्तमो न भवतीति तत्राह—स्वयमिति । विद्वांस्तत्त्वयोग्यमुक्तिविशेषं जानन्नत्युत्तमः स्वयमज्ञाय अज्ञानिने पुंसे कर्मभिर्निःश्रेयसं न वक्ति नोपदिशति किं तु "तमेवं विद्वान्" इति श्रुतेः । ज्ञानेनैव यथा पथ्यमेव अभिषिञ्चति ददाति नापथ्यमित्यल्लोपेन भिषक् भिनत्ति रोमं सिञ्चति आप्याययति प्राणमिति वा वैद्यः पानीयं वाच्छतो अरारिद्विरोगार्तस्थापथ्यं प्राणीयादिद्रव्यं न राति न ददाति तस्मादनीदृश उत्तमो न भवतीत्यर्थः । ननु कृपणः कर्मणा सिद्धिकामित्वाद्धि नात्युत्तम इत्यभिप्रेतं तत्कथमुच्यते "लोकसङ्गृहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि । यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।" इत्यादौ भगवतैव कर्मविधानादत्राह—स्वयमिति । मादृशो विद्वान् स्वयं केवलैः कर्मभिरज्ञाय अज्ञानिने निःश्रेयसं न वदति किं तु ज्ञानद्वारा शुद्धान्तःकरणाय यथा भिषगपि । केवलफलकामिन एव तादृशफलं दीयते अतः साकल्यफलस्वीकारयोग्य इति नियम्यते तर्हि किमर्थं तस्मै तादृशमपि दीयत इति चेन्न । युष्मद्भक्तत्वेन फलदानस्य युष्मदिष्टत्वात्तदेव मम प्रियं युष्मत्कामाभावे तत्फलं न दद्यां भवतां च मत्प्रियकामित्वादेतदाचार्यैरुक्तम् । युष्मत्कामो मत्प्रिय एवान्यथा न दद्यामिति भावः । "विष्णोः प्रियं कामयन्ति देवा नैवाप्रियं कश्चित् । यद्यप्रियं कामयन्ति न रातीशो हितो यतः ।" इति । ननु यदि पुरुषेण निष्कामेण भवितव्यं तर्ह्यस्मत्कामो निष्फलो भवतोऽनिष्टत्वादिति शङ्का मा भूत् त्वाष्ट्रहननस्य समेष्टत्वान्मदिष्टमेव युष्माभिः कामितमित्यतो वाचार्यैः युष्मत्काम इत्याद्युक्तम् ॥ ५० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

उत्कण्ठया पुनः स्फुटमेव निवेदयन्ति । अथो इति ॥ ४४-४६ ॥ ॐ ॐ आत्मा जीवश्च ईश्वरश्च आत्मेश्वरो तयोर्भावः आत्मैश्वर्यम्, उभयपदबुद्धिः । तस्य स्मृतिर्विवेको यस्याः अथ तत्र भवान् किं देवदत्तवदित्यादेः ॥ ४७-४९ ॥ ॐ ॐ स्वयमिति । तस्मान्न बुद्धिभेदं जनयेदित्यादिकम् । असमर्थोपदेष्टृविषयं ज्ञेयम् ॥ ५०-५१ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अत एव सर्वज्ञत्वादेव वयं यत्कामेन यस्य कामनया चरणपद्मच्छायासुपसादिताः स्वयं त्वयैव प्रापिताः । तत्कार्यं स्वयमेव उपकल्पय सम्पादय । छायां कीदृशीमुपस्तृतानां भक्तानां परिश्रमोपशमनीम् ॥ ४३ ॥ ॐ ॐ सर्वत्रैव स्तुतिषु शुद्धभक्तेरुत्कर्षकथनात् कदाचिद्भक्तिमेव ददाति भगवांस्तथा सति प्रेमाश्रुकम्पादिमन्तो वयं स्वर्गीयमुखेषु वैमुख्योदयात् पृथिव्यामेव पर्यटिष्यामोऽस्मद्वैरिण एवामरावतीमध्यास्य विराजिष्यन्त इत्याशङ्क्या गाम्भीर्याभावेन च स्पष्टमेव काममाहुः । अथो इति ॥ ४४ ॥ ॐ ॐ तव चरणयोः पतामः शीघ्रं जहीति वैकल्येन श्रीकृष्णरूपिणं तं सर्वमेव स्वाभिलषितमभिव्यञ्जयन्तः प्रणमन्ति । हंसाय सारासारौ विमृश्य सारग्राहिणे । दह्ननिलयाय अस्मद्भृदयसरोनिकेताय । निरीक्षकाय तत्रास्मद्भृदयेषु प्रस्तुतं काममपि निरीक्षमाणाय । ततश्च मृष्टयशसे । अस्मन्महाविपन्नायकत्वंलक्षणं यशस्ते लोका गायन्तीति भावः । निरुपक्रमाय अस्मन्निवेदितकृत्येषूपक्रमं विनैव तत्सम्पादनसमर्थाय । किं तु सतां भक्तानामेव प्रयासेनापि सङ्ग्रहो न चान्यवस्तूनां यस्य तस्मै "नमोऽकिञ्चनविताय" इति वचनात् । किञ्च । भववर्त्मनि ये पान्था स्तेषामस्मदादिदुर्जीवानां शुद्धभक्तिरहिता नामपि निजस्याश्रमस्य प्राप्तौ अविद्यां तीर्त्वा स्वानन्दाधिगमे सतीत्यर्थः । संसारस्य अन्ते परि सर्वतो भावेनेष्टा बाधिता गतिः सायुज्यं सालोक्यं दास्यादिप्रेमा वा यतस्तस्मै ॥ ४५-४६ ॥ ॐ ॐ ममोपस्थानं स्तोत्रमेव विद्या तथा । आत्मैश्वर्येति ।

ये मामनया स्तुवन्ति तेषां मदैश्वर्यस्मृतिर्भवेत् । आत्मनैवाविक्रियमाणेन सगुणमगुणः सृजसि हरसि पासीत्यतर्क्यै-
श्वर्योक्तेः ॥ ४७ ॥ * * अहो दौर्भाग्यं मूर्खता च युष्माकमनया विद्यया मां स्तुत्वापि भक्तिं न प्रार्थयध्वे इत्याह—
किमिति ॥ ४८ ॥ * * यद्यपि यूयं मूर्खा विषयानभिलषन्तः स्वभद्राभद्रं न जानीथ तदप्यहन्तु विज्ञस्तान् कथं युष्मभ्यं
ददामि । न हि माता सुतेभ्यः स्वहस्तेन विषं ददातीत्याह—नेति । गुणान् विषयानेव वस्तुपुरुषार्थं पश्यतीति सः । आत्मनः
श्रेयो न वेद । तस्य तस्मै तानेव यो विज्ञोऽपि यच्छेत् सोऽपि अज्ञ एव ॥ ४९ ॥ * * कर्म न वक्ति प्रवृत्तिमार्गं नोप-
दिशति । अपथ्यं यथा न राति न ददाति भिषक्तमः सदैवः ॥ ५० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अतो वयं यत्कामेन यस्य प्रयोजनस्य सङ्कल्पेन तव चरणशतपत्रपलाशच्छायाभुपसादिताः प्रापिताः तदस्माकमुप-
स्तुतानां शरणागतानां स्वयमुपकल्पय सम्पादय विविधैर्वृत्तिजनैर्यः संसारपरिश्रमस्तस्य शमनीमिति विशेषणेन धिगस्माकं कामं
प्रति येन मुक्तिदां तव चरणकमलपत्रच्छायां तुच्छप्रयोजनकृते नीता वयमिति द्योत्यते ॥ ४३-४४ ॥ * * दहो हृदया-
काशः निलयो यस्य तस्मै । हृदिध्येयाय निरीक्षकाय सर्वसाक्षिणे निर्गतः उपक्रम उत्पत्तिर्यस्मात्तस्मै । नित्यसिद्धाय सद्भिः
साधुभिः ऋषिभिर्मन्त्रैर्वा सङ्गृह्यते इति तथा तस्मै भवे जन्ममरणप्रवाहलक्षणे संसारे पथि वर्तमानो भवपान्थस्तस्य जन्ममरण-
प्रवाहपतितस्यान्ते संसारनिवृत्तिकाले निजाश्रमाप्तौ निजधामप्राप्तौ परीष्टा परित इष्टा गम्यते अनया इति गतिर्यः स्वधामप्रापक
इत्यर्थः तस्मै ॥ ४५ ॥ * * त्रिदशैः सादरमीडितः स्तुतः नन्दितः सन्तोषितश्च समुपस्थानं स्तोत्रम् ॥ ४६ ॥ * *
मदुपस्थानविद्यया मदीयस्तुतिरूपया आत्मैश्वर्यस्मृतिर्मदीयैश्वर्यज्ञानम् ॥ ४७ ॥ * * मयि प्रसन्ने कोऽपि पुरुषार्थो
दुर्लभो नास्ति तथापि मद्भक्तेन भगवद्भजनमेव प्रार्थनीयमहमपि मद्भक्तेभ्यः प्राकृतान् विषयान् दातुं नोत्सहे तथापि भवद्भिः
स्वेष्टसिद्धये इदमनुष्ठेयमित्याह—किं दुरापमिति चतुर्भिः ॥ ४८ ॥ * * गुणेषु वस्तुदृक् दृष्टिः तान् गुणानिच्छतः तानेव
यच्छेत् यदि तर्हि सोऽपि गुणदानसमर्थोऽपि तथाविधोऽविवेकी ॥ ४९ ॥ * * निःश्रेयसम् निवृत्तिमार्गम् कर्म ।
प्रवृत्तिमार्गम् ॥ ५० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

फलितमाहुः—अत इति । अतः सर्वज्ञत्वाद्यं यत्कामेन यस्य कार्यस्य कामनया तव चरणमेव शतपलाशं कमलं
तस्य च्छायाभुपसादिता उपसन्नाः प्राप्ताः । त्वयैवान्तर्यामिणा कृपया प्रापिता इति वा । तदस्माकं कार्यं त्वं स्वयं विज्ञप्ति-
मन्तरेणैवोपकल्पय सम्पादयेत्यन्वयः । न च त्वच्चरणकमलच्छायापोगमनमस्माकं विफलं भवितुमर्हति सर्वदुःखमूलसंसारनिवर्त-
कत्वादित्याशयेनाहुः—विविधेति, उपस्तुतानां शरणागतानां त्वद्भक्तानां विविधैर्वृत्तिजनैर्दुःखैर्यः संसारपरिश्रमस्तयोपशमकरी-
मित्यर्थः । तत्र हेतुमाहुः—भगवत इति, अचिन्त्यानन्तैश्वर्यवत्त्वेन संसारदुःखद्वारे समर्थस्येत्यर्थः । यदि केनचिदभिप्रायविशेषेण
साक्षाद् वृत्तिनोद्धारं न करोषि तदापि केनचिदुपायोपदेशेन तु तत्करोष्येवेत्याशयेनाहुः—परमगुरोरिति ॥ ४३ ॥ * *
एवं स्तुतात् सम्प्रार्थितादपि भगवत आश्वासनमप्राप्य व्याकुलतया पुनः स्पष्टं वृत्रवधं प्रार्थयन्ते—अथो इति । हे ईश अथो
अनन्तरं शीघ्रमेव त्वाष्ट्रं वृत्रं जहि । एतद्धननस्यावश्यकत्वं ज्ञापयन्तस्त्रिलोकीं नाशयन् त्रिलोकाधिपतेस्तवाप्यनिष्ठं करोतीत्याहुः—
प्रसन्नं भुवनत्रयमिति । अस्माकं त्वनिष्ठं कृतवांस्तच्छृणु—येन नोऽस्माकं तेजांसि अस्त्राणि मन्त्राः आयुधानि च प्रस्तानि ।
ईशेति सम्बोधनं त्वयि तद्धननायोद्यते तन्मरणे न सन्देहः सामर्थ्यसत्त्वादिति सूचनाय । सदानन्दस्वरूपस्य तव तद्धननेन
सर्गलोकानन्ददानमेवोचितमिति सूचनाय सम्बोधनान्तरं हे कृष्णेति “कृषिर्भूवाचकः शब्दो नश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं
परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते” इति निरुक्तेः ॥ ४४ ॥ * * एवं वृत्रवधं सम्प्रार्थ्य प्रार्थनैवास्पदधीना, कार्यं तु त्वदधीनमेव,
तत्रापि न वयं प्रत्युपकाराय समर्थाः, केवलं नमनमेव कथञ्चित्कुर्म इति सूचयन्तस्तन्महत्त्वं च वर्णयन्तः प्रणमन्ति—हंसायेति ।
कृष्णाय सदानन्दरूपाय ते तुभ्यं नमः । किमर्थोऽयं नमस्कार इत्यपेक्षायां स्वार्त्तिहरायेत्याशयेनाहुः—हरये इति, भक्तकलेश-
हरणशीलायेत्यर्थः । आर्तिज्ञानमन्तरेण तद्धरणासम्भवान् कथं तद्धरणमित्याशङ्क्याहुः—निरीक्षकायेति, सर्वबुद्ध्यादिसाक्षिण
इत्यर्थः । तत्र हेतुमाहुः—दह्निलयायेति, हृदयाकाशनिकेतायेत्यर्थः । एवं चेद्भक्तपक्षपातित्वेन वैषम्यं स्यादिति शङ्कानिरासा-
याहुः—हंसायेति, विवेकित्वेन शुद्धाय यथोचितफलदातृत्वादित्यर्थः । ननु तथापि भक्तकार्यसम्पादने श्रमः स्यादिति शङ्का-
निरासायाहुः—निरुपक्रमायेति, श्रमजनकलौकिकप्रकारमन्तरेणैव कार्यसम्पादनसमर्थयेत्यर्थः । न केवलमार्तिहारकत्वमेव
किन्तु परमफलत्वमपीत्याहुः—भवेति । भवपान्थः भवरूपे पथि वर्तमानस्तस्य जनस्य निजाश्रमाप्तौ स्वशरणप्राप्तौ सत्यां संसार-

स्यान्वै परीष्टा सर्वतः पूजिता उत्तमा गतिः फलरूपा यस्मात्तस्मा इत्यर्थः । अत एव मुष्टं सत्त्विकं यशो यस्य तस्मै । अत एव सद्भिः परमविवेकिभिरन्यत् सर्वं विहाय सङ्गृह्यते इति तथा तस्मै ॥ ४४ ॥ ॐ ॐ हे राजन् एवं सादरं यथा भवति तथा त्रिदशैर्देवैरीडितः स्तुतः अभिनन्दितः प्रसादितश्च हरिः स्वकीयमुपस्थानं स्तोत्रमाकर्ण्य अधानन्तरं तान् प्राहैत्यन्वयः ॥ ४६ ॥ भगवद्ब्रह्मचर्यान्वेषं दर्शयति—प्रीतोऽहमिति साद्वैर्नवभिः । हे सुरश्रेष्ठाः मदीयं यदुपस्थानं स्तोत्रं तत्सहितया विद्यया ज्ञानेन युष्माकमहं प्रीत इत्यन्वयः । ननु परिपूर्णस्य तव प्रीतौ किं कारणमित्यपेक्षायां सर्वजनोपकार एवेत्याह—आत्मनो ममैश्वर्यस्या-संसारित्वादेः पूर्वोक्तस्य स्मृतिर्मयि भक्तिश्च पुंसां यया विद्यया भविष्यत्येवेत्यन्वयः ॥ ४७ ॥ ॐ ॐ यदि भगवान् प्रीतस्त-दाऽस्मत्कार्यं सम्पादयत्विति चेदियं याच्चा युष्माकमनुचितेत्याशयेनाह—किमिति । मयि प्रीते सति किं दुरापं पुंसः किं दुर्लभं सर्वं सुलभमेव, यद्यप्येवं तथापि मय्येकान्ता भगवानेव परमपुरुषार्थस्तत्प्राप्तित्देकयैव नान्यथेति पर्यवसिता मतिर्यस्य स मत्सेवनं विना मत्तोऽपि प्रीतादन्यात् फलं न वाञ्छति । यतस्तत्त्वविच्छास्त्रहस्यज्ञो विवेकी । हे विबुधर्षभा देवश्रेष्ठा इति सम्बोधनेन सात्त्विकानां युष्माकमपि मत्सेवनमेवोचितं, न विषयसेवोन्मुखतया वृत्रवधादिप्रार्थनमिति सूचितम् ॥ ४८ ॥ भवतु याचकानामस्माकं तदनुचितं तेन दातुस्तव किं दूषणं तव तु तत्सम्पादनमुचितमेवेत्याशङ्क्याह—न वेदेति द्वयेन । कृपणः पुरुषः आत्मनः श्रेयो न वेद न जानाति । को वा कृपण इत्यपेक्षायां तल्लक्षणमाह—गुणेति, आत्मतत्त्वानभिज्ञत्वेन गुणेषु विषयेषु तत्त्वदर्शी । तस्याज्ञस्य तान् विषयानिच्छतो यदि कश्चित्तान् विषयान् यच्छेत् दद्यात्तदा स दातापि तथाविधोऽज्ञ एवेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ॐ ॐ अतो यः स्वयं निश्श्रेयसं परमानन्दप्राप्तिसाधनं भगवद्भजनं विद्वान् जानाति स अज्ञाय कर्म-दुःखकारणविषयप्राप्तिसाधनं न हि वक्ति तदुपदेशमपि नैव करोति तत्सम्पादनं तु दूरतः । तत्र दृष्टान्तमाह—नेति, भिषक्तमः सदैवो हि अपथ्यं वाञ्छतो रोगिणो यथा तन्न राति न ददाति तद्वदित्यर्थः ॥ ५० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यदुपकल्पयेत्युक्तं तदेव विशदयन्ति—अथो इति । अथो अतः, हे ईश भुवनत्रयं प्रसन्तं, हे कृष्ण, येन नोऽस्माकं तैजांसि अस्त्राणि च आयुधानि च तानि च, प्रस्तानि तमेतं त्वाष्ट्रमस्मन्नाशाय त्वष्टुत्पादितमसुरं जहि विनाशय ॥ ४३ ॥ ॐ ॐ शीघ्रं तद्वधं विधापयितुं पुनः प्रणमन्ति—हंसायेति । हंसाय शुद्धाय निरस्तनिखिलदोषायेत्यर्थः । हरये प्रणतार्तिहन्त्रे, दहनि-लयाय हृदयाकाशनिकेताय, अस्मदीयदुःखाभिज्ञायेत्यर्थः । निरीक्षकाय चित्तवृत्तिसाक्षिणे, कृष्णाय भारापहरणेन भूमेः सुखकराय, मृष्टयशसे विशुद्धकीर्तये, प्रपन्नार्तिहरणे कृते न तवापकीर्तिरपि तु निष्कलङ्का कीर्तिरिवेति भावः । निरुपक्रमाय श्रमजनकप्रयत्नमन्तरेण जगत्सर्जनास्मत्परित्राणादिकर्त्रे, यद्वा । सांप्रतमस्मद्धितचिन्तनं विना परित्यक्तैरोद्योगाय, सतां स्तथासन्तानुवर्तिनां संप्रहाय स्वीयत्वेनानुग्राहकाय, भवपांथाः संसाराध्वगास्तेषां निजाश्रमाय स्वगृहभूताय, शश्वत् सदा, गरिष्ठ-गतये निरतिशयपुरुषार्थरूपाय, वरिष्ठगतये इति पाठे वरिष्ठोत्तमा गतिर्मुक्तिलक्षणा यस्मात्तस्मै, परीष्ठगतये इति पाठे परीष्टा सर्वतः पूजिता गतिः फलं यस्मात् तस्मै, ते तुभ्यं नमः ॥ ४४ ॥ ॐ ॐ एवं देवैः संस्तुतो विज्ञापितश्च भगवानुवाचेत्याह मुनिः—अथेति । हे राजन्, त्रिदशैर्देवैः, सादरमादरसहितं यथा तथा, एवमुक्तप्रकारेण, अथ कात्स्न्येन, ईडितः स्तुतः, हरिर्भगवान्, स्वं स्वकीयं उपस्थानं स्तोत्रम्, आकर्ण्य अभिनन्दितः संतोषितः सन्, तान् प्राह ॥ ४५ ॥ ॐ ॐ उक्तमेवाह प्रीत इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । प्रीत इति । हे सुरश्रेष्ठाः, मदुपस्थानविद्यया मत्स्तुत्यात्मिकया, अहं वो युष्मभ्यं, प्रीतः अस्मि । यया अमुया विद्यया, पुंसां मयि भक्तिः । ततः आत्मैश्वर्यस्मृतिश्च । मद्भक्तिः प्रादुर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकरूपैश्वर्य-स्मृतिश्चेत्यर्थः । भवति एव ॥ ४६ ॥ ॐ ॐ एवमुक्त्वा सकामभक्त्यपेक्षया निष्कामभक्तेर्गरीयस्त्वं तादृशसकामभक्तस्य निष्कामभक्ताल्लघीयस्त्वं चाह किं दुरापमिति त्रिभिः । किं दुरापमिति । हे विबुधर्षभाः, यद्यपि मयि प्रीते सति, दुरापं दुर्लभं किमिति । सर्वमपि वाञ्छितं सुलभमेवास्तीति भावः । तथापि, मयि एकान्तमतिः तत्त्ववित् मत्स्वरूपयाथात्म्याभिज्ञः, मत्तः, अन्यत् न वाञ्छति । मां प्रसाद्य प्रतिपक्षक्षयकामा यूयमतत्त्वविदो मन्दबुद्धय इति भावः ॥ ४७ ॥ ॐ ॐ एतदे-वोपपादयति—नेति । गुणवस्तुहृक् शब्दादिविषयेषु पुरुषार्थदृष्टिः, अत एव कृपणः, इन्द्रियवशवर्ती पुमान्, आत्मनः श्रेयः, न वेद । स्वकीयनिरतिशयपुरुषार्थरूपं श्रेयो न जानात्येवेत्यर्थः । तान् शब्दादिविषयान्, इच्छतः तस्य पुंसः, यः पुमान् यदि यच्छेत्तद्वाञ्छितं ज्ञात्वा दद्यात् तर्हि सोऽपि स ईशः सन्नपि, तथाविधः कृपण एवेत्यर्थः । श्रेयोऽनभिज्ञेन जुद्रे पुरुषार्थं प्रार्थि-तेऽपि स्वयं पुरुषार्थप्रदानसमर्थो भूत्वा तस्मै जुद्धफलं प्रयच्छन् कृपण एवेति भावः ॥ ४८ ॥ ॐ ॐ एतदेव दृष्टान्तमुखेन विशदयति—स्वयमिति । निःश्रेयसं निरतिशयपुरुषार्थं तत्साधनं च, विद्वान् स्वयम् अज्ञाय परमपुरुषार्थतत्साधनज्ञानरहिताय केवलकर्मासक्तिदुःखिताय, कर्म न वक्ति स्वं कर्मैव कुर्विति न बोधयतीत्यर्थः । तथा हि—भिषक्तमो वैश्वश्रेष्ठः, वाञ्छतः,

कामयमानस्यापि, रोगिणः, अपथ्यं न राति नैव ददाति ॥ ४६ ॥ ॐ ॐ एवं तत्त्वकथनेनानौचित्यं परिहृत्य तदभिप्रायमुत्तराह—मघवन्निति । हे मघवन्नन्द्र, ऋषिसत्तमं दध्यञ्चं यात यूयं गच्छत । एवमुक्ते तदन्तर्जातनिराशतयाऽऽस्य ग्लानतामालक्ष्याह—वो युष्माकं, भद्रं सम्यग्भिलषितं भविष्यतीति शेषः । तत्र गत्वाऽस्माभिः किं कर्त्तव्यमित्यत्राह—विद्या च व्रतानि च तपश्च तैः सारमतिदृढं गात्रं तच्छरीरं याचत याचयध्वम् । मा चिरं विलम्बं मा कुरुत ॥ ५० ॥

भाषानुवादः

अतएव हम अपना अभिप्राय आपसे निवेदन करें—इसकी अपेक्षा न रखकर जिस अभिलाषासे हमलोग यहाँ आये हैं, इसे पूर्ण कीजिये । आप अचिन्त्य ऐश्वर्यसम्पन्न और जगतके परमगुरु हैं । हम आपके चरणकमलोंकी छत्रछायामें आये हैं, जो विविध पापोंके फलस्वरूप जन्म-मृत्युरूप संसारमें भटकनेकी थकावटको मिटानेवाली है ॥ ४३ ॥ ॐ ॐ सर्वशक्तिमान् श्रीकृष्ण ! वृत्रासुरने हमारे प्रभाव और अस्त्र-शस्त्रोंको तो निगल ही लिया है । अब वह तीनों लोकोंको भी प्रस रहा है । आप उसे मार डालिये ॥ ४४ ॥ ॐ ॐ प्रभो ! आप शुद्धस्वरूप, हृदयस्थित शुद्ध ज्योतिर्मय आकाश, सबके साक्षी, अनादि, अनन्त और उज्ज्वल कीर्तिसम्पन्न हैं । संतलोग आपका ही संग्रह करते हैं । संसारके पथिक जब घूमते-घूमते आपकी शरणमें आ पहुँचते हैं, तब अन्तमें आप उन्हें परमानन्दस्वरूप अभीष्ट फल देते हैं और इस प्रकार उनके जन्म-जन्मान्तरके कष्टको हर लेते हैं । प्रभो ! हम आपको नमस्कार करते हैं ॥ ४५ ॥ ॐ ॐ श्रीगुरुदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! जब देवताओंने बड़े आदरके साथ इस प्रकार भगवान्का स्तवन किया, तब वे अपनी स्तुति सुनकर बहुत प्रसन्न हुए तथा उनसे कहने लगे ॥ ४६ ॥ ॐ ॐ श्री भगवान्ने कहा—श्रेष्ठ देवताओं ! तुमलोगोंने स्तुतियुक्त ज्ञानसे मेरी उपासना की है, इससे मैं तुमलोगोंपर प्रसन्न हूँ । इस स्तुति द्वारा जीवोंको अपने वास्तविक स्वरूपकी स्मृति और मेरी भक्ति प्राप्त होती है ॥ ४७ ॥ देवशिरोमणियो ! मेरे प्रसन्न हो जानेपर कोई भी वस्तु दुर्लभ नहीं रह जाती । तथापि मेरे अनन्यप्रेमी तत्त्ववेत्ता भक्त मुझसे मेरे अतिरिक्त और कुछ भी नहीं चाहते ॥ ४८ ॥ ॐ ॐ जो पुरुष जगतके विषयोंको सत्य समझता है, वह नासमझ अपने वास्तविक कल्याणको नहीं जानता । यही कारण है कि वह विषय चाहता है; परन्तु यदि कोई जानकर उससे उसकी इच्छित वस्तु दे देता है, तो वह भी वैसा ही नासमझ है ॥ ४९ ॥ ॐ ॐ जो पुरुष मुक्तिका स्वरूप जानता है, वह अज्ञानीको भी कर्मोंमें फँसनेका उपदेश नहीं देता—जैसे रोगीके चाहते रहनेपर भी सदैव उसे कुपथ्य नहीं देता ॥ ५० ॥

मघवन् यात भद्रं वो दध्यञ्चमृषिसत्तमम् । विद्याव्रततपःसारं गात्रं याचत मा चिरम् ॥ ५१ ॥

स वा अधिगतो दध्यङ्गश्चिभ्यां ब्रह्मनिष्कलम् । यद् वा अश्वशिरो नाम तयोरमरतां व्यधात् ॥ ५२ ॥

दध्यङ्गाथर्वणस्त्वष्ट्रे वर्माभेद्यं मदात्मकम् । विश्वरूपाय यत् प्रादात् त्वष्टा यत् त्वमधास्ततः ॥ ५३ ॥

युष्मभ्यं याचितोऽश्विभ्यां धर्मज्ञोऽङ्गानि दास्यति । ततस्तेरायुधश्रेष्ठो विश्वकर्मविनिर्मितः ।

येन वृत्रशिरो हर्ता मत्तेजउपबृंहितः ॥ ५४ ॥

तस्मिन् विनिहते यूयं तेजोऽस्त्रायुधसंपदः । भूयः प्राप्स्यथ भद्रं वो न हिंसन्ति च मत्परान् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—मघवन् वः भद्रं ऋषिसत्तमं दध्यञ्चं यात मा चिरं विद्याव्रततपः सारं गात्रं याचत ॥ ५१ ॥ ॐ ॐ

सः वा दध्यङ्गश्चिभ्यां नाम निष्कलं ब्रह्म अधिगतः यत् वा अश्विभ्यां दत्तं तयोः अमरतां व्यधात् ॥ ५२ ॥ ॐ ॐ आथर्वणः

दध्यङ्गं मदात्मकम् अभेद्यं वर्म त्वष्ट्रे च त्वष्टा यत् विश्वरूपाय प्रादात् यत् त्वं ततः अधाः ॥ ५३ ॥ ॐ ॐ धर्मज्ञः अश्विभ्यां

युष्मभ्यं याचितः अङ्गानि दास्यति ततः तैः विश्वकर्मविनिर्मितः आयुधश्रेष्ठः भविष्यति ॥ ५४ ॥ ॐ ॐ मत्तेजउपबृंहितः

येन वृत्रशिरः हर्ता तस्मिन् विनिहते यूयं भूयः तेजोऽस्त्रायुधसंपदः प्राप्स्यथ वः भद्रं च मत्परान् न हिंसन्ति ॥ ५५ ॥

इति नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एवं तत्त्वकथनेनानौचित्यं परिहृत्य तदभिप्रायमनुसरन्नाह—मधवन्निति । विद्यया ब्रतैस्तपसा च सारं दृढं गात्रं शरीरं याचत याचध्वम् ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ तत्र तदीयं विद्यातिशयमाह—स वा इति द्वाभ्याम् । एवम् ह्यत्र प्रसिद्धा कथा—

“निशम्याथर्वणं दक्षं प्रवर्ग्यब्रह्मविद्ययोः । दध्यञ्चं समुपागम्य तमूचतुरथाश्विनौ ॥ भगवन्देहि नौ विद्यामिति श्रुत्वा स चाब्रवीत् । कर्मण्यवस्थितोऽद्याहं पश्चाद्वक्ष्यामि गच्छतम् ॥ तयोर्निर्गतयोरेव शक्र आगत्य तं मुनिम् । उवाच भिषजोर्विद्यां मा वदीरश्विनोर्मुने ॥ यदि मद्राक्यमुल्लङ्घ्य ब्रवीषि सहसैव ते । शिरश्छिद्यां न संदेह इत्युक्त्वा स ययौ हरिः ॥ इन्द्रे गते तथाऽभ्येत्य नासत्यावूचतुर्द्विजम् । तन्मुखादिद्रगदितं श्रुत्वा तावूचतुः पुनः ॥ आवां तव शिरश्छित्त्वा पूर्वमश्वस्य मस्तकम् । संधास्यावस्ततो ब्रूहि तेन विद्यां च नौ द्विज ॥ तस्मिन्निद्रेण संछिन्ने पुनः संधाय मस्तकम् । निजं ते दक्षिणां दत्त्वा गमिष्यावो यथातथम् ॥ एतच्छ्रुत्वा तथोवाच दध्यङ्काथर्वणस्तयोः । प्रवर्ग्य ब्रह्मविद्यां च सत्कृतोऽसत्यशंकितः ॥” इति ।

ततश्चायमर्थः दध्यङ्कं निष्कलं शुद्धं ब्रह्माधिगतो ज्ञातवान् । पाठांतरे तु निष्कृतं नितरां कृतं भवति धनं येन तं प्रवर्ग्य चाधिगतो ज्ञातवान् । ततोऽश्विभ्यां प्रादादित्युत्तरस्यानुषंगः । उपदिदेशेत्यर्थः । कथंभूतं ब्रह्म । यद्वा अश्वशिरसा प्रोक्तत्वादश्वशिरो नाम प्रसिद्धम् । तयोरमरतां जीवन्मुक्तत्वं व्यधात् । तथा च श्रुतिः—“अश्वस्य शीर्ष्णां प्रयतीमुवाच” इति ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ मदात्मकं वर्म श्रीनारायणकवचं चाधिगत इति पूर्वस्यानुषंगः । तत्र हेतुः । यत् यस्मात्त्वष्ट्रे प्रादात् । किं तत् । यत्त्वष्ट्रां विश्वरूपाय पुत्राय प्रादात् । कीदृशम् । यत्त्वं ततो विश्वरूपादधाः धृतवानसि । तदेवं विद्यया सारं गात्रं याचध्वमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ ननु प्रेष्टं देहं कथं दास्यति तत्राह—युष्मभ्यमंगान्यस्थीनि याचितः सन् दास्यति यतो धर्मज्ञः विशेषतोऽश्विभ्यां शिष्यप्रीत्या दास्यति । अस्थीनीत्यनेन हेयत्वं दर्शितम् । तैरस्थिभिर्विश्वकर्मणा विनिर्मित आयुधश्रेष्ठो वज्रो भविष्यतीति शेषः ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ येन भवान्वृत्रशिरो हता हरिष्यति मम तेजसा उपबृंहितः सन् । तेजश्चास्त्राणि चायुधानि च संपदश्च भूयः प्राप्स्यथ । महाकायस्त्रिभुवनप्राप्सी स एवास्मान् हन्यादिति शंकाकुलचित्तान्प्रत्याह—मत्परांश्च केऽपि न हिंस्यतो युष्माकं भद्रमेवेति ॥ ५५ ॥

इति षष्ठस्कन्धे टीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यदि हीन्द्रियारामत्वाद्विषयान्विना म्रियध्वे तर्हि तत्रोपायं शृणुतेत्याह—मधवन्निति । महति श्लाघते विषयसंभोगं, महति शताश्वमेधेनार्चति सर्वेश्वरं विषयाभिलाषेणेति वा मधवा तत्संबुद्धौ तथा । विषयाभिलाषिशिरोमणिरसीति भावः । तत्र गतान्नः शापाग्निना स धक्ष्यतीत्याशंकमानं प्रत्याह—भद्रं व इति । ऋषिसत्तमं क्रोधादिरहितम् । गाय ज्ञानाय त्रायते रक्ष्यत इति गात्रम् ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ तत्र याचने । तदीयं दाध्यञ्चम् । पाठांतरे ‘ब्रह्मनिष्कृतम्’ इति पाठे । कृतादनित्य-पदार्थान्निष्क्रान्तमित्यर्थः । ततः स्वयं ज्ञात्वा तदनु अश्विभ्यां ब्रह्मादादिति व्याख्येयमिति विद्यादानमुपदेश इति भावः । प्रकृष्टानि पदानि यस्यां तां विद्यामिति श्रुतिपदार्थः । श्रुत्यंतरमाह—“आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्वं शिरः प्रत्यैरयतं स वां मधु प्रवोचदत्तायंस्त्वाष्ट्रं यदस्त्रावपि कक्ष्यं वाम्” इति श्रुतिं चात्रोदाहरति हेऽश्विनावाथर्वणाया दधीचेऽश्वसंबन्धि शिरः प्रत्यैरयतं प्रतिसंहतमकुरुतं स दध्यङ्कं वा मधु ब्रह्मविद्यालक्षणं प्रवोचदसिचत् हे दक्षौ त्वष्ट्रा विश्वरूपाय प्रोक्तं त्वाष्ट्रं कक्ष्यं रक्षणाय हितं नारायणकवचं च वामुवाच कीदृशः ऋतायन् यथातथं विद्यां जानन् विद्यां वक्ष्यामीति वचनं संपादयन्निति वा वैदिके निघंटौ कक्ष्यपदं कवचपरमुक्तमेतेन श्रीमद्भागवतलक्षणे—“हयप्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा” इत्युक्तत्वात्तस्यानादित्वं स्फुटितमिति च ध्येयम् ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ दधाति सर्गमिति दधि ब्रह्म तदंचति प्राप्नोति जानाति वेति दध्यङ्कः । अथर्वविच्च्वादाथर्वणः । तत्र वर्म ज्ञाने । ज्ञानं विनां कथं त्वष्ट्रे प्रादादिति भावः । त्वमिद्रः । इत्यर्थ इति । विद्याया धारणेन तद्गात्रमतीवाभेद्यं स्वेतराभेद्यमेदकं चास्ति तदेव प्रार्थयतेति भावः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति—नन्विति ॥ ५४ ॥ येनायुधेन । तस्मिन्वृत्रे । न हिंसंतीति । वृत्रस्तदनुगासुराश्च मत्परान्युष्मान् घ्नन्ति वृत्रस्य परमभक्तत्वेन मदर्थं स्वदेहमपि जिहासोर्वस्तुतो युष्मासु द्वेषो नास्त्येव यथा युष्माकं तस्मिन्निति भावः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे षष्ठस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एवं तत्त्वमुक्त्वा तदभिप्रायमनुसरन्नाह—मधवन्निति । हे मधवन् ! ऋषिसत्तमं दध्यङ्गं यात एवं वो युष्माकं भद्रं भविष्यति । विद्याया व्रतैस्तपसा च सारं दृढं तस्य गात्रं शरीरं शीघ्रं याचत याचध्वम् ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ स व इति । “स दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो नाम अश्वस्य शीष्णां प्रपदीमुवाच” इति श्रुत्यादिप्रसिद्धः दध्यङ्नामा ऋषिः निष्कलं शुद्धं ब्रह्माधिगतो ज्ञातवान् । निष्कृतमिति पाठे तु नितरां कृतं भवति धनं येन तं प्रवर्ग्य चाधिगतः ततश्च स विद्याद्वयमश्विभ्यां प्रादादित्युत्तरस्यानुषङ्गः उपदिदेशेत्यर्थः । यद्वै निष्कलं ब्रह्म अश्वशिरसा प्रोक्तत्वादश्वशिरो नाम प्रसिद्धम् । एवं च तयोर्वैद्यतया देवैरनिराकृतामृतादिभागयोरप्यश्विनोरमरतां जीवन्मुक्तां व्यधात्सम्पादितवानित्यर्थः । एवं ह्यत्र प्रसिद्धा कथा (टीकान्तरे प्रवक्षिता—सं०) ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ दध्यङ्ङिति । आथर्वणो दध्यङ् अमेघं मन्त्रान्तरैरनिराकार्यं मदात्मकं वर्मं श्रीनारायणकवचमधिगत इति पूर्वस्यानुषङ्गः । यत् स त्वष्ट्रे प्रादात् त्वष्टा च विश्वरूपाय स्वपुत्राय प्रादात् यच्च त्वं ततो विश्वरूपादधाः धृतवानसि तदेवं विद्यासारं तद्गात्रं ततो याचध्वमिति पूर्वेणा-न्वयः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ युष्मभ्यमिति सार्द्धम् । युष्मास्वैव स्थिताभ्याम् अश्विभ्यां स्वशिष्याभ्यां याचितः संस्तयोः प्रीत्यर्थं धर्मज्ञः परार्तिहरणं परो धर्म इति जानन् युष्मभ्यमङ्गानि दास्यति । यद्वा । अश्विभ्यामिति दृष्टान्तः । तथा याचितः सन् स्वशिरश्छेदनमङ्गीकृत्याप्यसत्यत्वभयादश्विभ्यां विद्यां प्रादात्तथेत्यर्थः । यतो धर्मज्ञः ततो दानानन्तरमेव मम तेजस उपबृंहितः वर्धितः सन् अस्थिभिर्विश्वकर्मणा निर्मिता आयुधश्रेष्ठो वज्रो भविष्यतीति शेषः । येन भवान् वृत्रशिरो हर्ता हरिष्यति ॥ ५४ ॥ तस्मिन्निति । वृत्रे निहते सति तेजश्च अस्त्राणि च आयुधानि च सम्पदश्च भूयो यूयं प्राप्स्यथ एवं वो युष्माकं भद्रमेव भविष्यति । मत्परान् मद्भक्तान् केऽपि न हिंसन्तीति निश्चेतव्यम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायः षष्ठस्य नवमे निरमादिमाम् ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

वीरराघवव्याख्या

यद्यप्येवं परिपाटिस्तथापि हे मधवन्निन्द्र ! ऋषिसत्तमं दध्यङ्गं प्रति यात यच्छत वो युष्माकं भद्रमभिलषितं भविष्यति कथमित्यत्राह । विद्यादिप्रभावेण प्रवर्ग्यकर्मणा युष्मदपेक्षितार्थदानशीलं गात्रं शरीरं याचत याचध्वं विलम्बं मा कुरुत ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ दधीचो गात्रस्य सारवत्त्वमेवाह—स वा इति । अत्रैषा प्रसिद्धा कथावगन्तव्या । अथर्वणो दध्यङ्नामा ऋषिः कश्चित्प्रवर्ग्याख्यधर्मविद्याब्रह्मविद्याभ्यां समर्थोऽभूत् च विद्याप्रभावशालिनं निशम्याश्विनौ विद्याजिघृक्षया तमुपेत्योचतुः नौ विद्यामुपदिशेति, तेन दधीचाधुना कर्मण्यासक्तोऽहं पश्चादुपदेक्ष्यामीत्युक्तावश्विनौ ययतुः । तत इन्द्र आगत्य न कस्मैचिदपीमां विद्यामुपदिश यद्युपदिशेत्तव शिरः छिन्द्यामित्युक्त्वा ययौ । ततः पुनरश्विनावागत्योचतुः उपदिशेति । स च ताभ्यामिन्द्रोक्तमुक्तवान् । ततोऽपि पूर्वमेव तव शिरश्छित्त्वाश्वशिरः सन्धास्यावः अतो नौ उपदिशेति । स तथैव ताभ्यामभिसन्धितेनाश्वशिरसा विद्यामुपादिशदिति । तथा चोक्तम्—

दध्यङ्ङाथर्वणो दक्षः प्रवर्ग्यब्रह्मविद्ययोः । इति ज्ञात्वाश्विनौ देवौ गत्वा तमिदमूचतुः ॥
ब्रह्मविद्यां प्रवर्ग्यं च वेद त्वं साम्प्रतं द्विज । तदावाभ्यां प्रवक्तव्यमागतौ त्वां तदर्थिनौ ॥
दध्यङ्ङपि तदा प्राह तौ पश्चात्तद्वीम्यहम् । कर्मण्यवस्थितोऽद्याहमधुना न तु साम्प्रतम् ॥
तच्छ्रुत्वा तौ तथेत्युक्त्वा जग्मतुः स्वालयं किल । एतस्मिन्नन्तरे शक्रो विद्यातिशयमात्मनः ॥
असहन् त्वरितो गत्वा दध्यङ्ङमिदमब्रवीत् । प्रवर्ग्यं ब्रह्मविद्यां न कस्मैचिद्वक्तुमर्हसि ॥
शिरश्छिन्द्यां यदि ब्रूया रागलोभादिना तव । तथा बहुतिथे काले नासत्यावुपजग्मतुः ॥
उचतुश्चाप्यथर्वाणं ब्रूहि पूर्वोक्तमावयोः । इन्द्रेणाहं निषिद्धोऽस्मीत्याह वै द्विजसत्तमः ॥
यदि वक्ष्ये शिरश्छिन्द्यादिन्द्रो मे नात्र संशयः । पूर्वमेव शिरश्छित्त्वा तर्ह्यश्वशिरसं तव ॥
सन्धास्यावस्त्वमधुना ब्रूहि तेन प्रवर्ग्यकम् । तच्चेदिन्द्रश्छिनत्त्याशु स्वकीयं शिरसं ततः ॥
सन्धाय दक्षिणां चैव दास्याव इति होचतुः । एवमुक्तोऽथ दध्यङ्ङु तयोस्तदुभयं जगौ ॥
प्रवर्ग्यब्रह्मविद्याभ्यां स तदा वीर्यवान् यतः । इति ॥

स वा अधिगत इत्यादिना एषा कथा सूचिता । तत्रायमर्थः । स दध्यङ् ऋषिसत्तमः निष्कलं विशुद्धं ब्रह्म अधिगतः यथावज्ज्ञातवान् । निष्कृतमिति पाठे तु नितरां कृतमनुष्ठितं प्रवर्ग्य बाधिगतः यद्वावश्यं वक्ष्यामीत्यश्विभ्यां प्रतिज्ञातमित्यर्थः । तदेव निष्कृतं ब्रह्म विशिनष्टि । यद्वा । अश्वशिरोनामेति अश्वशिरसा प्रोक्तत्वादश्वशिर इति यत्प्रसिद्धं ब्रह्मेत्यर्थः । अश्विभ्यामित्यत्र ततोऽदादित्यस्यानुषङ्गः । ततोऽश्विभ्यामश्वशिरो ब्रह्म प्रवर्ग्य चादादुपदिदेश उपदिश्य तयोरमरतां मरणराहित्यं व्यधादकरोदित्यर्थः ॥ ५२ ॥ * * तथाथर्वणो दध्यङ् मदात्मकं मदेवताकमत एवाभेद्यं वर्म नारायणवर्म स्वेनाधिगतं त्वष्ट्रेऽदादनेन च तद्गात्रस्य सारवत्त्वं तस्यापेक्षितप्रदत्तं च दर्शितम् । किं तद्वर्मं यत्त्वष्ट्रा स्वपुत्राय विश्वरूपायादात् यत्त्वं ततः विश्वरूपाद्भूतवानसि ॥ ५३ ॥ * * एवं दधीचो गात्रस्य सारवत्त्वमभिधायावश्यं याचितो गात्रं स्वीयं दध्यङ् दास्यतीत्याह—युष्मभ्यमिति । धर्मज्ञ इन्द्रादिदेवतारक्षणरूपधर्मज्ञः दध्यङ् याचितः सन् युष्मभ्यमवश्यमङ्गानि दास्यति । ददातु किं तैरस्माभिः कार्यम्, तत्राह—तत इति । तैर्दधीचाङ्गैः । विश्वकर्मणा विनिर्मित आयुधश्रेष्ठो भविष्यति ॥ ५४ ॥ * * येनायुधश्रेष्ठेन मत्तेजसोपबृंहितः आहितशक्तिरिन्द्रो वृत्रस्य शिरो हर्ता भविष्यति । तस्मिन्वृत्रे हते सति यूयं तेजांस्यस्त्राणि त्रायुधानि च पूर्ववद्भूयः प्राप्स्यथ । त्रिभुवनप्राप्ती सं एवास्मान् हन्यादिति शङ्काकुलचित्तान् प्राह—मत्परांश्च न केऽपि बाधितुं क्षमन्ते । वो युष्माकं भद्रमेव भविष्यति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचंद्रचंद्रिकायां टीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

एतत्कृत इत्याशङ्क्य त्वाष्ट्रहननोपायमाह—मघवन्निति । गानं ज्ञानं त्रायत इति गात्रं गतिसाधनत्वाद्वा ॥ ५१ ॥ जगतो धारकत्वादिषु ब्रह्म तदञ्चति गच्छतीति दध्यङ् सोऽधिगतोऽधिकज्ञानवान्मै प्रख्यातः “दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णां प्रयदीमुवाच” इति श्रुतिः । एतदेवाह—अश्विभ्यामिति । यस्मादधीचोऽश्विनीदेवताभ्यां ब्रह्मविद्यालक्षणं नितरां कृतमापादितं स्वीकृतमिति यावत्स इति । यद्वा । निष्कृतं प्रवर्ग्याख्यं कर्म ब्रह्म चाश्विभ्यामुक्तवानिति शेषः । यद्वा । ब्रह्माश्विनीदेवताभ्यामुक्तवान् । किमिति । निष्कृतं सत्यप्रतिपालननिमित्तं दधीचा ब्रह्म दास्यामीति प्रतिज्ञातत्वात् तदनुपदेशोऽनृतवादित्वं स्यात् तन्नामाह—अश्वशिरमिति । यदधीचाश्विभ्यामुपदिष्टं यच्च तयोर्वैद्यावित्युक्त्वा देवैर्दुर्लभीकृतामृतयोरश्विनोरमरतां मरणराहित्यं व्यधात्तद् ब्रह्माश्वशिरं नाम । अत्रेतिहासमाचक्षते—अथर्वणो दध्यङ् प्रवर्ग्यब्रह्मविद्ययोर्दक्ष इति तं विज्ञायात्मनोरमरत्वं कामयमानावश्विनौ देवौ दधीचमुपागम्य त्वं प्रवर्ग्यब्रह्मविद्याविशारद इत्याकर्ण्यागताभ्यां तदर्थिभ्यामावाभ्यां ते वक्तव्ये इति विज्ञापयाञ्चक्रतुः । कर्मकाण्डोक्तकर्मणि प्रवृत्तेन मया तत्समाप्य कालान्तरे वक्ष्येते इति तेनोदितौ तौ निजगृहाण्याजम्भतुः । एतस्मिन्नन्तरे आत्मनोऽन्यस्य विद्यातिशयमसहमानः सुरपतिस्तृप्तिमुपसृत्य त्वया प्रवर्ग्यब्रह्मविद्ये कस्मैचिन्न वक्तव्ये रामलोभादिना वदतस्तव शिरशिच्छन्वामिति तमनुशशास । एवं बहुतिथे कालेऽतिक्रान्ते नासत्याभ्यामागत्य पूर्वोक्तविद्ये वक्तव्ये इत्युक्तो मुनिरहमिन्द्रेण निषिद्धोऽस्मीत्यजीगदत् तत्रोपायमाकलय्य निजशिरश्छेद्वात्मागेव तव शिरशिच्छन्वान्यत्र निधाय कस्यचिद्भक्ष्यं शिरशिच्छत्वा गले सन्धाय तेनैते विद्ये ब्रूहि यदीन्द्रस्तदश्वशिरशिच्छन्ति तर्हि स्वकीयशिरः पूर्ववद्गले संयोज्य तुभ्यं दक्षिणां च दास्यामः इति ताभ्यां देवचिकित्सकाभ्यामुक्तो दध्यङ् अश्वशिरसा ते विद्ये तयोरुपदिदेश इत्यतोऽश्वशिरं नामेति प्रख्यातमभूदिति “आथर्वणायाश्विनौ दधीचेऽश्वियं शिरः प्रत्यैरयतं स वां मधु प्रवोचदत्ताय त्वाष्ट्रं यदस्त्रावपि कक्ष्यं वाम” इति श्रुतिं चात्रोदाहरन्ति । हेऽश्विनावाथर्वणाय दधीचेऽश्वसम्बन्धि शिरः प्रत्यैरयतं प्रतिसंहितमकुरुतं स दध्यङ् वां मधु ब्रह्मविद्यालक्षणं प्रवोचत्प्रावोचत् हे दस्रौ ! त्वष्ट्रा विश्वरूपाय प्रोक्तं त्वाष्ट्रं कक्ष्यं नारायणकवचं च वामुवाच । कीदृशं ऋतायन् यथातथं विद्यां जानन् विद्यां वक्ष्यामीति वचनं सत्यं सम्पादयन्निति वा ॥ ५२ ॥ * * किञ्च । नारायणकवचधारणाच्च दधीचोऽङ्गं वीर्यवदित्यभिप्रेत्याह—कृत्स्नञ्चेति । मदात्मकं वर्म नारायणकवचमाथर्वणमाथर्वणेन दधीचाधीतत्वात् कृत्स्नम् अङ्गोपाङ्गसाहित्येनानूनं त्वाष्ट्राय विश्वरूपाय प्रादात् यच्च त्वं विश्वरूपादधाः ततस्तस्मात्त्वाष्ट्रं त्वष्टुर्विद्यमानत्वात्तन्नामत्वात्तस्य विश्वरूपस्य विद्यमानत्वाच्च तथा ॥ ५३ ॥ * * युष्माकं याच्यामङ्गभयं माभूदित्याह—युष्मभ्यमिति । अङ्गानीत्यवयवसाहित्यविवक्षया बहुगवचं किञ्चिदपि नावरोषयतीत्यर्थः । याचितोऽश्विभ्यामिति पाठे अश्विभ्यां याचितो यथा ताभ्यां विद्यां प्रादात्तथा युष्मभ्यमप्यङ्गानि ददातीत्यर्थः । तैरङ्गैर्विश्वकर्मणा निर्मित आयुधश्रेष्ठो भवत्विति शेषः । येनायुधश्रेष्ठेन मत्तेजसोपबृंहितो भवान् तेजोऽस्त्रायुधसम्पदः तेन प्रस्ता इति शेषः । मत्परां हिंसन्ति केऽपीति शेषः । अत्र हर्याज्ञाकारित्वेन मुन्यादियाच्चया न देवानां सामर्थ्यन्यूनतेति दोषः “समर्था अपि याचन्ति देवा मुन्यादिकान् क्वचित् । आज्ञयैव हरेस्तेषां यशोऽर्थमपि नान्यथा” इति वचनात् ॥ ५४-५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

निष्कलं मायातीतम् ॥ ५२-५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तदपि यदि देहाराभत्वाद्द्विषयान् विना म्रियन्ते तर्हि तत्रोपायं शृणुतेत्याह—मघवन्निति । विद्यया प्रतैस्तपसा च सारं दृढं गात्रं शरीरं याचय याचध्वम् ॥ ५१ ॥ ॐ ॐ तदीयं विद्यातिशयमाह—स वा इति द्वाभ्याम् । एवं प्रसिद्धा कथा । निश्चयाथर्वणं दक्षं प्रवर्ष्य ब्रह्मविद्यायोः । दध्यङ्गं समुपागम्यं तमूचतुरथाश्विनौ । भगवन् ! देहि नौ विद्यामिति श्रुत्वा स चाब्रवीत् । कर्मण्यवस्थितोऽद्याहं पश्चाद्व्यामि गच्छतम् । तयोर्निर्गतयोरेव शक्र आगत्य तं मुनिम् । उवाच भिषजी-र्विद्यां मावादीरश्विनोर्मुने ! । यदि मद्राव्यमुल्लङ्घ्य ब्रवीषि सहसैव ते । शिरश्छिन्त्यां न सन्देह इत्युक्त्वा स ययौ हरिः । इन्द्रे गते तथाभ्येत्य नासत्यावृचतुर्द्विजम् । तन्मुखादिन्द्रगदितं श्रुत्वा तावूचतुः पुनः । आवां तव शिरश्छित्त्वा पूर्वमश्वस्य मस्तकम् । सन्धास्यावस्ततो ब्रूहि तेन विद्याञ्च नौ द्विज ! तस्मिन्निन्द्रेण सँछिन्ने पुनः सन्धाय मस्तकम् । निजं ते दक्षिणां दत्त्वा गमिष्यावो यथागतम् । एतच्छ्रुत्वा तदोवाच दध्यङ्गाथर्वणस्तयोः । प्रवर्ष्य ब्रह्मविद्याञ्च सत्कृतोऽसत्यशङ्कितः ॥ इति । ततश्चायमर्थः । दध्यङ्गनिष्कलं शुद्धं ब्रह्म अधिगतः ज्ञातवान् । निष्कृतमिति पाठे कृतादनित्यपदार्थान्निष्क्रान्तम् । ततोऽश्विभ्यां प्रादादित्युत्तरस्या-नुपङ्गः । ब्रह्मा कीदृशं यद्वै अश्वशिरसा प्रोक्तत्वादश्वशिरानाम तयोरमरतां जीवनमुक्तत्वं व्यधात् । तथा च श्रुतिः “अश्वस्य शीर्ष्णां प्रयतीमुवाच” इति ॥ ५२ ॥ ॐ ॐ मदात्मकं वर्म श्रीनारायणकवचं त्वष्ट्रे प्रादात् यत् कवचं त्वष्टा विश्वरूपाय स्वपुत्राय प्रादात् । ततो विश्वरूपात्त्वं यत् अधा धृतवानसि अत एव विद्यया सारं गात्रं याचध्वमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ॐ ॐ नन्वेवं को दाता यः स्वगात्रमपि दद्यात्तत्राह—युष्मभ्यमिति । विशेषतोऽश्विभ्यां शिष्यप्रीत्या दास्यति । अश्विभ्यां हेतुभ्यामिति वा । तैरङ्गैरस्थिभिः भविष्यतीति शेषः ॥ ५४ ॥ ॐ ॐ ननु सर्वप्रसिना वृत्रेण सार्द्धं योद्धुं न शक्नुमस्तस्मात्तं हन्तुं स्वयमेव यतस्वेत्यत आह—न हिंसन्तीति । वृत्रस्तद्वशीभूता अमुराश्च मत्परान् युष्मान् न प्रान्ति वृत्रस्य परमभक्तत्वेन मदर्थं स्वदेहमपि जिहासोर्वस्तुतो द्वेषो नास्त्येव यथा युष्माकं तस्मिन्निति भावः ॥ ५५ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । षष्ठस्य नवमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

हे मघवन् ! ऋषिसत्तमं दध्यङ्गं प्रति यात गच्छत । वो भद्रं वान्छितं भविष्यति । तत्र गात्रं याचत याच-ध्वम् ॥ ५१ ॥ ॐ ॐ ऋषेर्विद्यावत्त्वसत्यप्रतिज्ञत्वादीन् गुणानाह—स वा इति द्वाभ्याम् । इयं ग्रन्थातरे प्रसिद्धा कथा । (कथेयं बहुदीकोधृतत्वादत्र न दीयते इति सं०) श्लोकान्वयस्तु स वै दध्यङ्ग यद्वै अश्वशिरसो यदिष्टत्वादश्वशिरानाम ब्रह्म निष्कृतं नितरामनुष्ठेयं प्रवर्ष्याख्यं कर्म च ब्रह्मविद्यां कर्मविद्यां प्रवर्षाख्यां च अधिगतः ज्ञातवान् । ततः अश्विभ्यां प्रादादिति क्रियापदेना-न्वयः । तथा च श्रुतिः “अश्वस्य शीर्ष्णां प्रयतीमुवाच” इति तथा ब्रह्मविद्याया तयोरमरतां ब्रह्मज्ञतां व्यधात् ॥ ५२ ॥ ॐ ॐ स एव दध्यङ्गं यन्मदात्मकं कवचं त्वष्ट्रे प्रादात् स च त्वष्टा विश्वरूपाय प्रादात् ततस्त्वष्टुः सकाशात् यत् त्वमधाः धृतवानसि ॥ ५३ ॥ युष्माभिः विशेषतोऽश्विभ्यां च याचितः धर्मज्ञः अङ्गानि अस्थीनि युष्मभ्यं दास्यति । तैः अस्थिभिः आयुधश्रेष्ठो वज्रो भविष्यति । तेन वृत्रशिरो हर्ता हरिष्यति मत्तेजसा उपबृंहित सन् तस्मिन् वृत्रे विनिहते यूयं भूयस्तेजआदिकं प्राप्स्यथ । तदनन्तरं वो युष्माकं भद्रं मङ्गलमेव भविष्यति । ये तु विशेषतो मत्परस्तास्तु सर्वदा केऽपि न हिंसन्तीत्याशयेनाह—नेति । अहं परः पूज्यो येषां तान् केऽपि न हिंसन्तीति योजना ॥ ५४-५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे नवमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ९ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं तत्त्वे कथितेऽपि सत्यमेवमेव परमार्थस्थथापि वृत्रोपद्रवादस्मज्जीवनमेव दुर्घटमेवं विवेकस्य कावकाश इति देवानामभिप्रायमालक्ष्य वृत्रवधोपायमुपदिशति—मघवन्निति सार्धं श्रुतिः । हे मघवन् एवं वो युष्माकं भद्रं भविष्यति

विद्यया व्रतैस्तपसा च सारं दृढं गात्रं शरीरं शीघ्रं याचत याचध्वम् ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ “तत्र दध्यङ् ह यन्मन्वाथर्वणो नाम अश्वत्थ शीघ्रं प्रपदीमुवाच” इति श्रुत्यादिप्रसिद्धं तस्य विद्यातिशयं दर्शयति—स वा इति द्वाभ्याम् । एवं ह्यत्र प्रसिद्धा कथा (टीकान्तरे प्रदर्शिता—सं०) । जगतो धारकत्वाद्दधि ब्रह्म तदश्नति गच्छतीति दध्यङ्निष्कलं शुद्धं ब्रह्माधिगतो ज्ञातवान् । निष्कृतमिति पाठे तु नितरां कृतं भवति धनं येन तं प्रवर्ग्य चाधिगतः । ततश्च स विद्याद्वयमश्विभ्यां प्रादादित्युत्तरस्यानुषङ्गः उपदिदेशेत्यर्थः । तन्नामनिष्कल्या प्रसिद्धिं दर्शयति—यद्वै अश्वशिरसा प्रोक्तत्वादश्वशिरो नाम प्रसिद्धम् । एवं च तयोर्वैद्यतया देवैर्निराकृतामृतादिभागयोरप्यश्विनोरमरतां जीवन्मुक्ततां व्यधात् सम्पादितवानित्यर्थः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ किञ्च आथर्वणो दध्यङ् अभ्यर्च्य मन्त्रान्तरैरनिराकार्यं मदात्मकं वर्म श्रीनारायणकवचमधिगत इति पूर्वस्यानुषङ्गः । एतज्ज्ञापिकां परम्परामाह—यत्स त्वष्ट्रे प्रादात् । त्वष्ट्रा च विश्वरूपाय स्वपुत्राय प्रादात् । यच्च त्वं ततो विश्वरूपादधाः वृतवानसि । तदेवं विद्यासारं तद्गात्रं ततो याचध्वमिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ नन्वेवं याचितोऽपि प्रेष्टुं देहं कथं दास्यति तत्राह—युष्मभ्यमिति । अश्विभ्यां स्वशिष्याभ्यां याचितः संस्तयोः प्रीत्यर्थं धर्मज्ञः परास्तिहरणं परो धर्म इति जानन् युष्मभ्यमङ्गानि दास्यतीत्यन्वयः । अङ्गानीति अस्थिबहुत्वाभिप्रायेण बहुवचनम् । यद्वा अश्विभ्यामिति दृष्टान्तः—यथा याचितः सन् स्वशिरश्छेदनमङ्गीकृत्यापि असत्यत्वभयादश्विभ्यां विद्यां प्रादात्तथेत्यर्थः । यतो धर्मज्ञः । तेन दाने कृतेऽपि तैरस्थिभिः किं कर्त्तव्यं कथमस्मज्जय इत्यपेक्षायामाह—तत् इति, ततो दानानन्तरमेव तैरस्थिभिर्विश्वकर्मणा निर्मित आयुधश्रेष्ठो वज्रो भवत्विति शेषः । येन भवान् वृत्रशिरो हर्त्ता हरिष्यति । ननु मम तेजसस्तेन प्रस्तत्वात्तद्विना केवलेनायुधेन कथं तच्छिरोहरणमित्याशङ्क्याह—मम तेजसा उपबृंहितः सर्वार्द्धितः सन् ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ नन्वेवं तस्मिन्निहतेऽपि यन्यस्मत्तेजआदीनि तेन प्रस्तानि तानि तु गतान्येव तत्प्राप्तिः कथं तत्राह—तस्मिन्निति । तस्मिन् वृत्रे विनिहते सति तेजश्च अस्त्राणि च आयुधानि च सम्पदश्च भूयो यूयं प्राप्स्यथ । एवं वो युष्माकं भद्रमेव भविष्यति । एवमाश्वासनेऽपि महाकायस्त्रिभुवनप्राप्ती स एवास्मान् हन्यादिति शङ्काकुलचित्तान् प्रत्याह—मत्परान् मङ्गलान् केऽपि न हि सन्तीति निश्चेतव्यम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यवंशयोगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता तत्र षष्ठेऽस्मिन् स्कन्धे रूपनिरूपणे । नवमो विवृतो हीन्द्रप्रसादविनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तत्र तदीयविद्यातिशयतया दधीचो गात्रस्य सारवत्त्वमेवाह स वा इति द्वाभ्याम् । स वा इति । स दध्यङ् एतन्नामा ऋषिः, निष्कलं विशुद्धं ब्रह्म अधिगतः यथावत् ज्ञातवान् वै । निष्कृतमिति पाठे नितरां कृतमनुष्ठितम् । प्रवर्ग्य च, अधिगतः । कथंभूतं यत्, अश्वशिरो नाम अश्वशिरसा प्रोक्तत्वादश्वशिरोनाम्ना प्रसिद्धं तयोरश्विनोः, अमरतां मरणराहित्यं व्यधात् अकरोत् वै । तत्, अश्विभ्यां प्रादादित्युत्तरस्यानुषङ्गः । दध्यङ् उपदिदेशेत्यर्थः । अत्रैषा प्रसिद्धा कथात्रवगन्तव्या । आथर्वणो दध्यङ् नाम ऋषिः कश्चित् प्रवर्ग्यलोककर्मविद्याब्रह्मविद्याभ्यां समर्थोऽभूत् । तं च विद्याप्रभावशालिनं निशम्य अश्विनौ विद्याजिघृक्ष्या तमुपेलोचतुर्नौ विद्यामुपदिशेति, तच्छ्रुत्वा दध्यङ् बाहाहमधुना कर्मण्यासक्तोऽस्म्यतः पश्चादुपदेक्ष्यामीत्युक्तवांस्तच्छ्रुत्वाऽश्विनौ ययतुः । ततस्तन्निकषा इन्द्र आगत्य न कस्मैचिदपीमां विद्यामुपदिशेय्युपदिशेत्तव शिरश्छेत्स्यामीत्युक्त्वा ययौ । ततः पुनरप्यश्विनावागत्य तमूचतुर्नौपदिशेति स च ताभ्यामिन्द्रोक्तमुक्तवांस्ततोऽश्विनावूचतुः । हे मुने ततः पूर्वमेव वयं तव शिरश्छेत्वाऽश्वशिरः संधास्यावस्तेन विद्यां नौ ब्रूहि क्रुधा इन्द्रेण तस्मिन्निहते पुनस्त्वदीयमिदमेव शिरः पुनः संधाय तुभ्यं दक्षिणां दत्त्वा गमिष्यावः । ताभ्यामेवमुक्तो दध्यङ् तयोः प्रवर्ग्य ब्रह्मविद्यामित्येतदुभयं जगौ । तत् ज्ञात्वा इन्द्रेणागत्य तस्य तत् शिरश्छेत्वा गते तदीयं तन्मस्तकं पुनः संधाय तौ जग्मतुरित्येषा कथाऽनेन सूचिता । तथा चोक्तं पुराणांतरे—‘दध्यङ् आथर्वणो दक्षः प्रवर्ग्य-ब्रह्मविद्ययोः । इति गत्वाश्विनौ देवौ तं नत्वेदं समूचतुः । ब्रह्मविद्यां प्रवर्ग्य च वेदं त्वं सांप्रतं द्विज । तदावाभ्यां प्रवक्तव्य-मागतौ त्वां तदर्थिनौ । दध्यङ् अपि तदा प्राह तौ पश्चात्तद्वीम्यहम् । कर्मण्यवस्थितोऽद्याहं पश्चाद्ब्रह्मामि गच्छतम् । तच्छ्रुत्वा तौ तथेत्युक्त्वा जग्मतुः खालयं किल । एतस्मिन्नन्तरे शक्रो विद्यातिशयमात्मनः । असहंस्वरितो गत्वा दध्यङ्मिदमब्रवीत् । प्रवर्ग्य ब्रह्मविद्यां नो कस्मैचिद्वक्तुमर्हसि । शिरश्छिन्त्यां यदि ब्रूया रागलोभादिना तव । इत्युक्त्वेन्द्रे गते तूर्णं नासत्यावुपजग्मतुः । ऊचतुश्चाप्यथर्वाणं ब्रूहि पूर्वोक्तमावयोः । इन्द्रेणाहं निषिद्धोऽस्मीत्याह तौ द्विजसत्तम । यदि बक्ष्ये शिरश्छिन्त्यादिन्द्रो मे नात्र संशयः । पूर्वमेव शिरश्छित्त्वा तर्ह्यश्वशिरसं तव । संधास्यावस्त्वमधुना ब्रूहि तेन प्रवर्ग्यकम् । तच्चेदिन्द्रश्छिन्नत्यांशु स्वकीयं शिरसं ततः । संधाय दक्षिणां चैव दास्याव इति होचतुः । एवमुक्तोऽथ दध्यङ् तु तयोस्तदुभयं जगौ । प्रवर्ग्यब्रह्मविद्याभ्यां तौ सवीर्यौ

बभूवतुः' इत्यादि ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ दध्यङ्ङिति । आथर्वणः दध्यङ्, मदात्मकं मदेवतात्मकम्, अत एव अमेद्यं केनापि भेत्तुमशक्यं वर्म नारायणवर्म, त्वष्ट्रे प्रादात् । अनेनैतद्गात्रस्यापेक्षितप्रदत्वं दर्शितम् । यद्वर्म, त्वष्ट्रा विश्वरूपाय विश्वरूपनाम्ने स्वपुत्राय, प्रादात् । यद्वर्म, त्वं ततो विश्वरूपात्, अधाः धृतवान् असि ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ एवं दधीचो गात्रस्य सारवत्त्वमभिधाय याचितः सोऽवश्यं स्वीयं गात्रं दास्यतीत्याह—युष्मभ्यमिति । धर्मज्ञ इन्द्रादिदेवतारक्षणरूपधर्मवित्, दध्यङ् याचितः सन्, युष्मभ्यम् अङ्गानि, दास्यति । अवश्यं दाता, दध्यङ्ङित्यत्राश्विभ्यामिति पाठे, ननु प्रेष्ठं देहं कथं दास्यति तत्राह—दध्यङ्ङिति शेषः । याचितः सन्, युष्मभ्यम् अङ्गान्यस्थीनि दास्यति । यतः धर्मज्ञः विशेषतः अश्विभ्यां शिष्यप्रीत्या दास्यति इति अन्वयः । ददातु सः तैरस्माभिः किं कार्यं तत्राह—ततः, तैर्दधीचोऽङ्गैः, विश्वकर्मविनिर्मितः विश्वकर्मणा युक्त्या निष्पादितः, आयुधश्रेष्ठः वज्रः, भविष्यतीति शेषः । येनायुधश्रेष्ठेन, मत्तेजसा उपवृंहितः आहितशक्तिरिन्द्रः, वृत्रशिरोहर्ता च, भविष्यति ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ तस्मिन्निति । यस्मिन् वृत्रे, विनिहते सति, यूयं तैजांसि च अस्त्राणि च आयुधानि च संपदश्च ताः भूयः पुनः, प्राप्स्यथ । त्रिभुवनप्राप्ती स एव अस्मान् हन्यादिति । तस्मिन् शङ्काकुलचित्तान् प्राह—मत्परान्, न हिंसन्ति मत्परान् केऽपि बाधितुं न क्षमन्ते । अतः, वो युष्माकं भद्रं चैव भविष्यति ॥ ५४ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां षष्ठस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

भाषानुवादः

देवराज इन्द्र ! तुमलोगोंका कल्याण हो । अब देर मत करो । ऋषिशिरोमणि दधीचिके पास जाओ और उनसे उनका शरीर—जो उपासना, व्रत तपस्याके कारण अत्यन्त दृढ़ हो गया है—माँग लो ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ दधीचि ऋषिको शुद्ध ब्रह्मका ज्ञान है । अश्विनीकुमारोंको घोड़ेके शिरसे उपदेश करनेके कारण उनका एक नाम 'अश्वशिर' भी है । उनकी उपदेश की हुई आत्मविद्याके प्रभावसे ही दोनों अश्विनीकुमार जीवन्मुक्त हो गये ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ अथर्ववेदी दधीचि ऋषिने ही पहले-पहल मेरे स्वरूपभूत अमेद्य नारायणकवचका त्वष्टाको उपदेश किया था । त्वष्टाने वही विश्वरूपको दिया और विश्वरूपसे तुम्हें मिला ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ दधीचि ऋषि धर्मके परम मर्मज्ञ हैं । वे तुमलोगोंको, अश्विनीकुमारके माँगनेपर, अपने शरीरके अङ्ग अवश्य दे देंगे । इसके बाद विश्वकर्माके द्वारा उन अङ्गोंसे एक श्रेष्ठ आयुध तैयार करा लेना । देवराज ! मेरी शक्तिसे युक्त होकर तुम उसी शस्त्रके द्वारा वृत्रासुरका सिर काट लो ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ देवताओ ! वृत्रासुरके मर जानेपर तुमलोगोंको फिरसे तेज, अस्त्र-शस्त्र और सम्पत्तियाँ प्राप्त हो जायँगी । तुम्हारा कल्याण अवश्यम्भावी है; क्योंकि मेरे शरणागतोंको कोई सता नहीं सकता ॥ ५५ ॥

इति नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

१. यह कथा इस प्रकार है—दधीचि ऋषिको प्रवर्ण्य (यज्ञकर्मविशेष) और ब्रह्मविद्याका उत्तम ज्ञान है—यह जानकर एक बार उनके पास अश्विनीकुमार आये और उनसे ब्रह्मविद्याका उपदेश करनेके लिये प्रार्थना की । दधीचि मुनिने कहा—'इस समय मैं एक कार्यमें लगा हूँ, इसलिये फिर किसी समय आना ।' इसपर अश्विनीकुमार चले गये । उनके जाते ही इन्द्रने आकर कहा—'मुने ! अश्विनीकुमार वेद्य हैं, उन्हें तुम ब्रह्मविद्याका उपदेश मत करना । यदि तुम मेरी बात न मानकर उन्हें उपदेश करोगे तो मैं तुम्हारा सिर काट डालूँगा ।' जब ऐसा कहकर इन्द्र चले गये, तब अश्विनीकुमारोंने आकर फिर वही प्रार्थना की । मुनिने इन्द्रका सब वृत्तान्त सुनाया । इसपर अश्विनीकुमारोंने कहा—'हम पहले ही आपका यह सिर काटकर घोड़ेका सिर जोड़ देंगे । उससे आप हमें उपदेश करें और जब इन्द्र आपका घोड़ेका सिर काट देंगे, तब हम फिर असली सिर जोड़ देंगे ।' मुनिने मिथ्या भाषणके भयसे उनका कथन स्वीकार कर लिया । इस प्रकार अश्वमुखसे उपदेश किये जानेके कारण ब्रह्मविद्याका नाम 'अश्वशिरा' पड़ा ।

अथ दशमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

इन्द्रमेवं समादिश्य भगवान् विश्वभावनः । पश्यतामनिमेषाणां तत्रैवान्तर्दधे हरिः ॥ १ ॥
तथाभियाचितो देवैर्ऋषिराथर्वणो महान् । मोदमान उवाचेदं प्रहसन्निव भारत ॥ २ ॥
अपि वृन्दारका यूयं न जानीथ शरीरिणाम् । संस्थायां यस्त्वभिद्रोहो दुःसहश्चेतनापहः ॥ ३ ॥
जिजीविषूणां जीवानामात्मा प्रेष्ठ इहेप्सितः । क उत्सहेत तं दातुं भिक्षमाणाय विष्णवे ॥ ४ ॥

देवा ऊचुः

किं नु तद् दुस्त्यजं ब्रह्मन् पुंसां भूतानुकम्पिनाम् । भवद्विधानां महतां पुण्यश्लोकेऽयकर्मणाम् ॥ ५ ॥
ननु स्वार्थपरो लोको न वेद परसंकटम् । यदि वेद न याचेत नेति नाह यदीश्वरः ॥ ६ ॥

ऋषिरुवाच

धर्मं वः श्रोतुकामेन यूयं मे प्रत्युदाहृताः । एष वः प्रियमात्मानं त्यजन्तं संत्यजाम्यहम् ॥ ७ ॥
योऽध्रुवेणात्मना नाथा न धर्मं न यशः पुमान् । ईहेत भूतदयया स शोच्यः स्थावरैरपि ॥ ८ ॥
एतावानन्यमो धर्मः पुण्यश्लोकैरुपासितः । यो भूतशोकहर्षाभ्यां मात्मा शोचति हृष्यति ॥ ९ ॥
अहो दैन्यमहो कष्टं पारक्यैः क्षणभङ्गुरैः । यन्नोपकुर्यादस्वार्थैर्मर्त्यैः स्वज्ञातिविग्रहैः ॥ १० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—विश्वभावनः भगवान् हरिः एवम् इदं समादिश्य अनिमेषाणां पश्यतां तत्र एव अन्तर्दधे ॥ १ ॥ ❀ ❀
भारत महान् आथर्वणः ऋषिः देवैः तथा अभियाचितः मोदमानः प्रहसन् इव इदम् उवाच ॥ २ ॥ ❀ ❀ वृन्दारकाः यः तु
शरीरिणां संस्थायां चेतनापहः दुःसहः अभिद्रोहः यूयम् अपि न जानीथ ॥ ३ ॥ ❀ ❀ इह जिजीविषूणां जीवानां आत्मा
प्रेष्ठः ईप्सितः तं भिक्षमाणाय विष्णवे अपि दातुं कः उत्सहेत ॥ ४ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मन् भूतानुकम्पिनां पुण्यश्लोकेऽयकर्मणां
भवद्विधानां महतां पुंसां तत् किं नु दुस्त्यजम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ ननु स्वार्थपरः लोकः परसंकटं न वेद यदि वेद न याचेत
यदि ईश्वरः स्यात् तर्हि न इति न आह ॥ ६ ॥ ❀ ❀ वः धर्मं श्रोतुकामेन मे यूयं प्रत्युदाहृताः एषः अहं वः त्यजन्तं
प्रियम् आत्मानं संत्यजामि ॥ ७ ॥ ❀ ❀ नाथाः यः पुमान् अध्रुवेण आत्मना भूतदयया धर्मं न ईहेत यशः न सः
स्थावरैः अपि शोच्यः ॥ ८ ॥ ❀ ❀ य आत्मा भूतशोकहर्षाभ्यां शोचति हृष्यति एतावान् पुण्यश्लोकः उपासितः अन्ययः
धर्मः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ यत् मर्त्यैः पारक्यैः क्षणभङ्गुरैः अस्वार्थैः स्वज्ञातिविग्रहैः न उपकुर्यात् अहो दैन्यम् अहो कष्टम् ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

दशमे केशवादिष्टदध्यङ्गस्थजवज्रधृक् । इन्द्रोऽयुध्यत वृत्रेण सासुरेण सनिर्जरः ॥ १ ॥ १ ॥

मोदमान एव तन्मुखाद्धर्मं श्रोतुकामः प्रत्याचक्ष्ण इवोवाच अपीति द्वाभ्याम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ हे वृन्दारका अपि
किं संस्थायां मृत्यौ योऽभिद्रोहो दुःखं तं न जानीथ ॥ ३ ॥ ❀ ❀ आत्मा देहः वयं जानीम एव किं तु श्रीविष्णुरस्मन्मुखेन

याचत इति चेत्तत्राह याचते विष्णवेऽपि दातुं क उत्सहेत ॥ ४ ॥ ॐ ॐ पुण्यश्लोकैरीड्यानि कर्माणि येषाम् ॥ ५ ॥ याचको यदि वेद तर्हि न याचत यदीश्वरो दानसमर्थश्चेत्तर्हि सोऽपि नेति नाह । अतो यथा तव संकटं स्वार्थपरा वयं न जानीम एवं प्रत्याचक्षणस्त्वमस्मत्संकटं न जानासीति भावः ॥ ६ ॥ ॐ ॐ मे मया प्रत्युदाहताः प्रत्युक्ताः एषः अहं मां त्यजंतं त्यक्त्वा यांतमात्मानं देहम् ॥ ७ ॥ ॐ ॐ अध्रुवैणात्मना देहेन हे नाथाः देवाः ॥ ८ ॥ ॐ ॐ य आत्मा स्वयं भूतानां शोकेन शोचति हर्षेण हृष्यति तस्य यो धर्म एतावानेवान्यथ इत्यर्थः ॥ ९ ॥ ॐ ॐ पारस्व्यैः श्वश्रुगालादि-मर्त्यैः अस्वार्थैरात्मोपयोगशून्यैः स्वं वित्तम् । ज्ञातयः पुत्रादयः । विप्रहो देहः । तैर्नोपकुर्यादिति यत् ॥ १० ॥

पञ्चीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

दधीचोऽस्थीनि दध्यगस्थीनि तेभ्यो जायत इति दध्यगस्थिजं तच्च तद्वज्रं चेति दध्यगस्थिजवज्रं तद्वज्रं धारयतीति तथा 'वृज्—धारणे' तौदादिकश्चवर्गमध्यवर्णातः । केशवेनादिष्ट आज्ञप्रश्नासौ दध्यगस्थिजवज्रवृक् चेति केशवादि-ष्टदध्यगस्थिजवज्रवृक् । सासुरेणासुरसहितेन । निर्जरैर्देवैः सहितः सनिर्जरः यत्र प्रार्थितस्तत्रैव 'सुरमत्स्यावनिमिषौ' इत्यमरः । अनिमिषाणां सुराणाम् ॥ १ ॥ ॐ ॐ यथा विष्णुनोक्तं तथाऽस्थिनिमित्तं प्रार्थितः प्रहसन्निव याच्चाप्रत्या-ख्यानेन तांस्तिरस्कुर्वन्निव । भारतेति । भरतो यथा भवद्वंशप्रवर्त्तकोऽर्थिनामप्रत्याख्याता 'भरतस्य महत्कर्म' इत्याद्युक्तन्यायेन तथायमपीति भवद्वंश्या अयेतादृशा अमवन्निति भावः ॥ २ ॥ ॐ ॐ हे वृन्दारका इति । दर्शने एव प्रशस्तवृन्दो यूयम-न्तस्तु कठिना एव यतो ब्रह्महत्यातोपि न विभिद्य । यद्वा—वृन्दं सर्वजनसमूहमिष्यति तत्तद्दिद्रियाद्यधिष्ठातृत्वेन जानत्यप्यहो कथं न जानीथाद्युना मेदेहपातदुःखमिति भावः । चेतनापह बुद्धिविभ्रंशकरः ॥ ३ ॥ ॐ ॐ प्रेष्टोऽतीव प्रियः ॥ ४ ॥ ब्रह्मन्निति । वेदवित्त्वात्परोपकारफलं जानास्येवेति भावः । भवद्विधानां त्वादृशानाम् ॥ ५ ॥ ॐ ॐ अत उभयोर्वैल-क्षण्यात् । इति भाव इति । परसंकटाज्ञाने उभये सदृशा एवेत्याशयः । विश्वनाथस्तु—ऋषिराह—नूनमित्यादि न याचे तेत्यंतं देवाः प्रत्याहुः नूनमित्यादि पद्यमेव न याचेतेति । चतुरक्षरविनाभूतं ततश्चार्थांतरन्यासस्यात्र विशेषतोऽयमर्थः याचको लोको नूनं स्वार्थपरः स्वर्गाद्यैश्वर्यभोगपरः परस्य दातुः संकटं स्वदेहास्थिप्रदाने पीडां न वेद यदि देवत्वेन विवेकवत्त्वाद्देद तर्हि न याचेतेति । तेन युष्माकं विवेकाभावात्त देवत्वं किं तु व्याघ्रादिपशुतुल्यत्वमिति ऋषिनोक्तं श्रुत्वा देवैः प्रत्युक्तं दाता लोकोऽपि नूनं स्वार्थपरः देहेन्द्रियादिषु ममत्वे चिरजीवित्वसुखपरः परेषां याचकानां संकटं घोरशत्रूपद्रवादिदुःखं न वेद यद्यृषित्वेन विवेकविज्ञानदयादिमत्त्वाद्देद तर्हि नेति नाहं दास्यामीति न ब्रूयात् । यद्यस्मादीश्वरतद्दानसमर्थः तेन तवापि विज्ञानाद्यमा-वान्नपित्वं प्रत्युत शोकमोहादिसद्भावाद् गवादिपशुतुल्यत्वमिति भावः ॥ ६ ॥ ॐ ॐ धर्मो वः श्रोतुकामेनेति । स धर्मो युष्मत्प्रत्युत्तरेणैव श्रुतः । यद्वा—ध्वनिरयं वक्रोक्त्यैव धर्मो न श्रुतः किं—तु वाक्चातुर्यं श्रुतं भवतु तावत्स्वाभिप्रायं ज्ञापय इत्याह—एष इति । आत्मानं देहं त्यजंतमचिरादेव त्यक्ष्यंतं संत्यजामीति स देहो यावन्मां न त्यजति तावद्देहमेव तं त्यजामि युष्मभ्यं ददामीत्येतावन्तु भाग्यं मम भवत्विति भावः ॥ ७ ॥ ॐ ॐ हे नाथा इति । हे याचका उपतप्ता वा न हि याचकै-रुपतप्तैर्वा परदुःखं ज्ञायते इति भावः । स्थावरैः स्तब्धैर्विवेकशून्यैरपीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ॐ ॐ इत्यर्थ इति । परदुःखसुखाभ्यां शोकहर्षौ कृतवतः पुंसः कीर्त्तिश्चिरं रूतिदेवादिवत्तिष्ठतीति भावः ॥ ९ ॥ ॐ ॐ अदातारमुद्दिश्याह—अहो इति । मर्त्य इत्यनेन परोपकारे चिरं न कार्यं करणनिश्चयात् । उपकारसाधनानामपि क्षणिकत्वमालक्ष्य तूर्णमेव परोपकृतौ यतेतान्वथा मक्षिकापादघर्षणन्यायेन हस्तघर्षणमेवावशिष्यत इति भावः । न स्वार्थो यैरित्यस्वार्थास्तैः स्वार्थमनुदिश्यैव धनादिभिः परोपकारं कुर्यान्न त्वैहिकं किञ्चित्कार्यमुद्दिश्य तथा सत्युपकारत्वासंभवादिति भावः ॥ १० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

दशमे तु दधीच्यस्थिजातवज्रधरो वृषा । वृत्रेणायुद्धयत महान्तर श्लोकास्त्रिवहयः (३३) ॥

अनुष्टुमः सार्द्धपञ्चत्रिंशच्च (३५ ॥) चत्वार्युवाच (४) ॥ १० ॥ इन्द्रमिति । अनिमिषाणां देवानां स्पष्टम् ॥ १ ॥ तथेति । हे भारत ! तथा भगवता शिक्षितं तथा देवैर्योचितः महानुदारचितः महानुदारचरितः आथर्वणः दध्यङ् मोदमानोऽपि तन्मुखाद्धर्मं श्रोतुकामः प्रत्याचक्षण इव प्रहसन्निदमुवाच ॥ २ ॥ ॐ ॐ अपीति । हे वृन्दारकाः देवाः ! यूयं सात्त्विकत्वेनेन्द्रियाधिष्ठातृत्वेन च प्रसिद्धा अपि संस्थायां मृत्यौ यस्तु चेतनापहः मूर्च्छाजनकः अत एव दुःसहः अभिद्रोहो दुःख-लक्षणोपद्रवः शरीरिणां भवति तमपि किन्न जानीथ । यद्वा । यूयं तमभिद्रोहं न जानीथेति ज्ञायतेऽन्यथा युष्माकमियं

याच्वा न स्यादिति शेषः ॥ ३ ॥ * * जिजीविषूणामिति । इह प्रियेषु वस्तुषु जीवानामात्मा देहः प्रेष्टः प्रियतमः । यतः जिजीविषूणामीप्सितः धनादि दत्त्वाऽपि रक्षणीयः । अतो भिक्षमाणाय अतिथिरूपेण याचमानाय विष्णवेऽपि तं दातुं क उत्सहेत ॥ ४ ॥ * * किमिति । हे ब्रह्मन् ! भवद्विधानां भूतानुकम्पनां प्राणिषु दयातिशयवतां महतामुदारचित्ता-
नामत एव पुण्यश्लोकैः सत्कीर्त्तिभिरपि ईड्यानि स्तुत्यानि कर्माणि येषां तेषां पुंसां यददुस्त्यजं तत्किं नु न किमपीत्यर्थः ॥ ५ ॥ नन्विति । अत्र इदं पद्यं नन्वित्यादि न याचेतेत्यन्तमृषेर्वचः तत इदमेव न याचेतेति चतुरक्षरविनाभूतं देवानां वचः । तथा हि स्वार्थपरः स्वर्गाद्यैश्वर्यभोगाभिलाषी लोको याचकादिजनः परस्य दातुः संकटं स्वदेहास्थिदानपीडां न वेद न जानाति । यदि वेद तदा च न याचेत । उपलक्षणमेतत् । यज्ञादिषु पशून् हन्यादित्यपि ज्ञेयम् । ततो देवा ऊचुः । स्वार्थपरः जीवनेन विषयभोगाभिलाषी भवादृशो दाता लोकोऽपि परस्य याचकस्य सङ्कटं न जानाति । यदि सोऽपि वेद तदा ईश्वरो दातुं समर्थः सन्नेति नाह । प्रत्याख्यानं न कुर्यादित्यन्वयः । यद्वा । देवानामेवेदं वचः प्रोक्तप्रकारद्वयेन व्याख्येयम्, तथा च यथा वयं स्वार्थपरास्तव सङ्कटानुसन्धानं न कुर्मस्तथा त्वमपि स्वार्थपरः प्रत्याचक्षाणोऽस्मत्सङ्कटं नानुसन्धत्स इति तुल्य एवोपालम्भ इति भावः ॥ ६ ॥ * * धर्ममिति । वो युष्माकं मुखाद्धर्मं श्रोतुकामेन मे मया यूयं प्रत्युदाहृताः निराकृता इवोक्ता न वस्तुतः । अत एषोऽहं त्यजन्तं त्यक्ष्यन्तं प्रियमप्यात्मानं देहं वो युष्माकमर्थे सन्त्यजामि । त्यजन्तमित्यनेन अन्ते मामयं त्यक्ष्यतीति धर्मयशोलाभाय तत्त्यागः प्रथमत एवोचित इति सूचितम् ॥ ७ ॥ * * य इति । हे नाथाः ! यः पुमान् भूतानां दयया अध्रुवेण अनित्येन आत्मना देहेन धर्मं यशो वा न ईहेत न सम्पादयेत्स स्थावरैरपि शोच्यः स्थावरेभ्योऽपि जड इत्यर्थः ॥ ८ ॥ * * एतावानिति । आत्मा स्वयंभूतानां शोकेन शोचति हर्षेण च हृष्यति । तस्य यो धर्मः पुण्य-
विशेषः सः पुण्यश्लोकैरुपासितः । स एतावानेवाव्ययोऽक्षयः ॥ ९ ॥ * * अहो इति । पारक्यैः मरणान्तरं शृगाला-
दिभक्ष्यैः अस्वार्थैः आत्मोपयोगशून्यैः क्षणभङ्गुरैः स्वं वित्तं ज्ञातयः पुत्रादयो विप्रहो देहस्तैर्यत् यो मर्त्यो नोपकुर्यात् परोपकारं न कुर्याद्यदि तदा तस्याहो दैन्यमहो कष्टं तस्य जीवनं केवलं दैन्येन दुःखभोगार्थमेवेत्यर्थः ॥ १० ॥

वीरराघवव्याख्या

हरिरेवमादिशयान्तर्द्धावित्याह मुनिः । इन्द्रमिति । एवमित्थमिन्द्रं समादिशयाज्ञाप्य विश्वस्य सुखकरो भगवाननिमे-
षाणां देवानां पश्यतां सतां तत्रैवान्तरधीयतान्तर्हितवान् ॥ १ ॥ * * हे भारत ! भगवदुक्तप्रकारेण देवैरभियाचितो
दध्यङ्गार्थवर्णः अथर्वणः पुत्रः मुनिः परब्रह्ममननशीलः महान् “कृतकृत्याः प्रतीक्षन्ते मृत्युं प्रियमिवातिथिम्” इत्युक्तविधगुण-
सम्पन्नः अत एव मोदमानः हृष्टचित्तः प्रहसन्निव परिहासं कुर्वन्निवेदं वक्ष्यमाणमुवाच ॥ २ ॥ * * उक्तिमेवाह—अपी-
त्यादिना विष्णव इत्यन्तेन । तावत्तेषां विवक्षितं श्रोतुकामः प्रत्यचिख्यासुरिवाह दध्यङ्ग—अपीति । हे वृन्दारकाः ! शरीरिणां
संस्थायामन्तकाले यो दुःसहः सोढुमशक्यश्चेतनापहः चैतन्यहरः अभिद्रोहः क्लेशस्तमपि किं न जानीथ ॥ ३ ॥ * * इह
लोके जीवितुमिच्छूनां जीवानामात्मा देहः प्रेष्टः प्रियतमः । अत एवेप्सितः इष्टस्तं प्रेष्टं देहं भिक्षमाणाय विष्णवेऽपि दातुं को
वा उत्सहेतोत्साहं कुर्यात् । न कोऽप्युत्सहेतेत्यर्थः । विष्णव इत्यनेन “अभ्यागतः स्वयं विष्णुः” इति प्रकारेण विष्णुरूपाय याच-
मानायेत्यर्थ उक्तः ॥ ४ ॥ * * एवमुक्ता देवास्तमाहुः—किं न्विति । हे ब्रह्मन् ! पुण्यश्लोकैरीड्यानि कर्माणि चरित्राणि
येषाम् । पुण्यश्लोकेति सधुद्धयन्तं वा अत एव महतां भूतान्यनुकम्पयन्तीति तथा तेषां भूतानुकम्पाशीलानां भवादृशानां पुंसां
किं नु तददुस्त्यजमात्मपर्यन्तदातृणां न किमपि दुस्त्यजमस्तीति भावः ॥ ५ ॥ * * यदुक्तमभिद्रोहं किं न जानीथ इति
तत्राहुः—नूनमिति । स्वार्थपरः स्वप्रयोजनासक्तः पुमान् परस्य सङ्कटं नूनं न वेद यदि परसङ्कटं वेद तर्हि न याचेतैव यदि
याच्यमान ईश्वरः दानसमर्थस्तर्हि नेति न दास्यामीति नाह न ब्रूते अतो यथा तव सङ्कटं वयं स्वार्थपराः न जानीमस्तथा
प्रत्याचक्षाणस्त्वमप्यस्मत्सङ्कटं न जानासीति भावः ॥ ६ ॥ * * एवमुक्तो दध्यङ्गस्वाभिप्रायमाह—धर्ममिति चतुर्भिः ।
वो युष्माकं धर्मं श्रोतुकामेन मया प्रकृतं प्रत्युदाहृताः प्रत्याख्याताः आत्मानं मां त्यजन्तं प्रारब्धभङ्गात्स्वयमेव त्यजन्तं तमेतं वः
युष्माकं प्रियं देहमहं सन्त्यजामि सम्यगहङ्कारापोहेन त्यजामि ॥ ७ ॥ * * हे नाथाः ! यः पुमानध्रुवेणात्मना देहेन
धर्मं यशो वा भूतदयया नेहेत न साधयेत् स पुमान् स्थावरैरपि शोच्यः । स्थावरा अपि हि स्वविनाशेनापि परैरुपयुज्यन्ते ।
अतोऽनुपकारकस्तेभ्योऽपि निकृष्ट इत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥ * * अव्ययोऽक्षयिष्णुः धर्मः पुण्यश्लोकैरेतावानेव उपासितः
उपार्जितः कियान् । भूतानां शोकेन शोचति हर्षेण हृष्यति यः आत्मा स्वयमिति य एतावानेव ॥ ९ ॥ * * मर्त्यैः
कर्तृभिः पारक्यैः शृगालादिभक्ष्यैः क्षणभङ्गुरैरस्थिरैरस्वार्थैरात्मोपयोगशून्यैः स्वज्ञातिभिर्विप्रहैर्देहैश्च साधनैर्नोपकुर्यादिति यदेत-
दहो कष्टमहो दैन्यं च ॥ १० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

शत्रुनिग्रहोऽपि भगवत्प्रीतिजनकत्वेन मुक्तिसाधनं स्यादित्यभिप्रेत्य कतिपयैरध्यायैर्वृत्रवासवयोर्युद्धं निरूपयते । अत्रादौ सतामभीष्टमवश्यं कर्तव्यं पुरुषेणेति देवेभ्यो दधीचेः स्वाङ्गदानप्रकारं वक्तुमाह—इन्द्रमिति । “सुरमत्स्यावनिमिषौ” इत्यमरः ॥ १-२ ॥ * * संस्थायां चेतनापहो बुद्धिभ्रंशकरो यो द्रोहः दुःखलक्षण उपद्रवः तं वृन्दारका देवा अपि यूयं न जानीथेत्यन्वयः । सर्वप्राणिनां बुद्धिवृत्तिसाक्षित्वाद्भवतामित्यर्थः । अभिद्रोहस्य सर्वविषयज्ञाननाशकत्वात् ॥ ३ ॥ * * “आत्मा देहे शरीरे च संसारिणि हरौ तथा” इत्यभिधानात् इह प्रियेषु वस्तुषु देहः प्रेष्ठः प्रियतमः ईप्सिततम इति । यस्मात् कः पुमान् भिक्षमाणायातिथिरूपेण याचमानाय विष्णवेऽपि तं देहं दातुमुत्सहेत प्रयतेत ॥ ४ ॥ * * पुण्यश्लोकैः पुरुषैरीड्यानि स्तुत्यानि कर्माणि देहदानादीनि येषां ते तथा तेषाम् ॥ ५ ॥ * * नूनं प्रायः परसङ्कटं परदुःखं दातुमशक्यं दातव्यं चेति वा परसङ्कटं वेदं तर्हि न याचेत । सामान्यमुक्त्वा विशेषमाहुः—नेतीति । अशक्यमपि दातुं यदीश्वरः समर्थस्तर्हि याचितः सन् असौ दास्यामीति नेति नाह न वक्तव्यं ते जानन्तोऽपीदृशो याचनीय इति जानन्तो वयं दातुं समर्थं भवन्तं याचामहे इत्यभिप्रायः । न चात्र देवानां स्वात्मनो नीचमनाथर्वणं याचमानानामपि मानलक्षणतेजःक्षतिः शङ्कनीया । कार्यगौरवविवक्षया तदभावस्य प्रामाणिकत्वाद्व्याज्ञाकारित्वाच्च । “आज्ञयैव महाविष्णोः कार्यार्थमपि च क्वचित् । नीचानपि तु याचन्ते स्वात्मनो गुणवत्तराः ॥ नीचवाक्यं वदेयुश्च सुरा नैतावता क्वचित् । तेजःक्षतिर्भवेदेषां जनकस्य यथार्थकः ॥” इति वचनात् ॥ ६ ॥ प्रत्युदाहृताः निराकृता इयोक्ताः । त्यजन्तं त्यक्ष्यन्तम् ॥ ७ ॥ * * अध्रुवेणात्मना अनित्येन देहेन हे नाथाः ! स्थावरैः स्वधैर्विवेकशून्यैरित्यर्थः ॥ ८-९ ॥ * * पारक्यैः परेषां श्वश्रृगालादीनां भक्ष्यभूतैः अस्वार्थैः परप्रयोजनैः स्वज्ञातिजनैः स्वविग्रहैः स्वदेहैश्च ॥ १० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

दशमाध्यायस्य क्रमसन्दर्भो नास्ति ।

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

दधीचो याचितात् प्राप्तैरस्थिभिर्वञ्चनिर्मितिः । दशमेऽभूजयश्चाजौ देवानामसुरैः सह ॥ ० ॥

मोदमानोऽपि प्रहसन्निव याचन्वाप्रत्याख्यानेन तान् तिरस्कुर्वन्निव ॥ १-२ ॥ * * संस्थायां मृत्यौ ॥ ३ ॥ आत्मा देहः वयं जानीम एव किन्तु विष्णुरेवास्मन्मुखेन याचते इति चेत्तत्राह—विष्णवेऽपि दातुं क उत्सहेत ॥ ४-५ ॥ ऋषिराह—नूनमित्यादि न याचेतेत्यन्तम् । देवाः प्रत्याहुः—नूनमित्यादिपद्यमेव न याचेतेति चतुरक्षरविनाभूतम् । ततश्चार्थान्तरन्यासस्यात्र विशेषतोऽयमर्थः । याचको लोकः नूनं स्वार्थपरः स्वर्गाद्यैश्वर्यभोगपरः । परस्य दातुः सङ्कटं स्वदेहास्थिप्रदाने पीडनं न वेद । यदि देवत्वेन विवेकवत्त्वाद्देदं तर्हि न याचेतेति । तेन युष्माकं विवेकाभावान्न देवत्वं किन्तु व्याघ्रादिपशुतुल्यत्वमिति । ऋषिणोक्तं श्रुत्वा देवैः प्रत्युक्तं दाता लोकोऽपि नूनं स्वार्थपरः देहेन्द्रियादिषु ममत्वे चिरजीवित्वसुखपरः । परेषां याचकानां सङ्कटं घोरशत्रूपद्रवादिदुःखं न वेद । यदि ऋषित्वेन विज्ञानविवेकदयादिमत्त्वाद्देदं तर्हि नेति नाह न दास्यामीति न ब्रूयात् । यद्यस्मादीश्वरः तद्दानसमर्थः तेन तवापि विज्ञानाद्यभावान्न ऋषित्वम् । प्रत्युत शोकमोहादिसद्भावाद्गवादिपशुतुल्यत्वमिति भावः ॥ ६ ॥ * * धर्मं वः श्रोतुकामेनेति । स धर्मो युष्मत्प्रत्युत्तरेणैव श्रुतः । यद्वा । ध्वनिरयं वक्रोक्त्यैव धर्मो न श्रुतः किन्तु । वाक्चातुर्यं श्रुतम् । भवतु तावत् स्वाभिप्रायं ज्ञापय इत्यत्राह । एष इति । आत्मानं देहं त्यजन्तं सम्यक् त्यजामीति स देहो यावन्मां न त्यजति तावदहमेव तं त्यजामि युष्मभ्यं ददामीत्येतावद्वाग्यं मम भवत्विति भावः ॥ ७ ॥ * * हे नाथाः ! ॥ ८ ॥ * * आत्मा मनः ॥ ९ ॥ * * अदातारमाक्षिपति—अहो इति । पारक्यैः श्रृगालादिभिर्भक्ष्यैः खं वित्तं ज्ञातयः पुत्रादयः विग्रहा देहास्तैः ॥ १० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

इत्थं लब्धवज्रस्य सदेवस्येन्द्रस्य सासुरेण वृत्रेण सह युद्धं वर्णयति । इन्द्रमिति दशमेन । अनिमेषाणां देवानाम् ॥ १ ॥ भगवता ममास्थीनि भिक्षितुमेते प्रेषिता इति कथञ्चिज्ज्ञात्वा मोदमानः धर्मं श्रोतुमिदमुवाच । स्वार्थपरा एवंविधेऽपि कर्मणि न लज्जन्ते इति तान् प्रति प्रहसन्प्रत्युक्तवान् ॥ २ ॥ * * अहो हे वृन्दारकाः ! संस्थायां मरणे योऽभिद्रोहो दुःखं तमपि

किं यूयं न जानीथ ॥ ३-४ ॥ * * पुण्यश्लोकैः पवित्रकीर्तिभिरपि ईड्यानि कर्माणि येषां तेषाम् ॥ ५-६ ॥ * * वो धर्मं श्रोतुकामेन मे मया प्रत्युदाहृताः प्रत्याख्याताः । मां त्यजन्तं प्रारब्धकर्मक्षयात् पतन्तं वो युष्माकं प्रियं वाञ्छितमात्मानं देहं त्यजामि ॥ ७ ॥ * * हे नाथाः ! देवाः ! आत्मना देहेन ॥ ८ ॥ * * यः आत्मा पुरुषः भूतानां शोकेन शोचति हर्षेण हृष्यति यत एतावानेव धर्मः अन्ययः मोक्षपर्यवसायी पुण्यश्लोकैरुपासित आदृतः ॥ ९ ॥ * * अस्वार्थैः आत्मोपयोगरहितैः क्षणभङ्गुरैरनित्यैः पारक्यैः मातृपितृपश्याग्यादीनां ममतास्पदैः स्वज्ञातिविग्रहैः धनबन्धुशरीरैः यन्नोप-
कुर्यादिति यदेतदहो दैन्यमहो कष्टं च ॥ १० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

दैत्यानां दशमे देवैर्युद्धे प्राप्ते पलायने । कृष्णानुग्रहतो धैर्यं वृत्रस्य विनिरूप्यते ॥ १ ॥

अनिमेषाणां देवानाम् ॥ १ ॥ * * यथा भगवता शिक्षितं तथा देवैर्याचित आथर्वणः दध्यङ्ग मोदमानोऽपि तन्मुखाद्धर्मं श्रोतुकामः प्रत्याचक्षाण इवेदमुवाचेत्यन्वयः । मोदः कथं ज्ञात इत्यपेक्षायामाह—ग्रहसन्निति । मोदे किं कारण-
मित्यत आह—महानिति, एते भगवत्प्रेरिता मदङ्गं याचन्ते इति तद्दाने भगवतः प्रसन्नता भविष्यतीति ज्ञानेनात्युदारचित्त इत्यर्थः । ननु भगवता परोक्षे कथितस्य ज्ञानमेव कथमित्यपेक्षायामाह—ऋषिरिति । केषाञ्चिन्महतामदेयदानेऽपि प्रमोदो भवतीति भवत्कुले भारतादीनां प्रसिद्धं तद्भवता ज्ञातमेवेति सूचयन् सम्बोधयति—हे भारतेति ॥ २ ॥ * * तद्वाक्यान्येव दर्शयति—अपीति । हे वृन्दारकाः देवाः यूयं सात्त्विकत्वेनेन्द्रियाधिष्ठातृत्वेन च प्रसिद्धा अपि संस्थायां मृत्यौ यस्तु चेतनापहः मूर्च्छाजनकः अत एव दुस्सहः अभिद्रोहो दुःखलक्षणोपद्रवः शरीरिणां भवति तं न जानीथेति ज्ञायतेऽन्यथा युष्माकमियं याच्यमाना न स्यादिति शेषः ॥ ३ ॥ * * अतो यथार्थं शृणुत । इह प्रियेषु वस्तुषु जीवानामात्मा देहः प्रेष्ठः प्रियतमः । यतो जिजी-
विषूणामीप्सितः मरणसमये जिजीविषवो धनादिकं सर्वं दत्त्वाऽप्येतद्रक्षामिच्छन्तीत्यर्थः । अतो भिक्षमाणाय अतिथिरूपेण याचमानाय विष्णवेऽपि तं दातुं क उत्सहेत ? अनेन यद्यपि विष्णुप्रेरिता यूयं याचन्त इति दाने तत्प्रीतिरपि स्यादित्यहं जानामि तथाप्येतद्दानमशक्यमिति सूचितम् ॥ ४ ॥ * * हे ब्रह्मन्निति सम्बोधनेन सर्वज्ञतया ममापि धर्मं त्वं जानास्येवेति सूच-
यन्ति । भवद्विधानां भूतानुकम्पिनां प्राणिषु दयातिशयवतां महतामुदारचित्तानां अत एव पुण्यश्लोकैः सत्कीर्तिभिरपि ईड्यानि स्तुत्यानि कर्माणि येषां तेषां पुंसां यद्दुस्त्यजं तत्किं नु ? न किमपीत्यर्थः ॥ ५ ॥ * * ऋषिणा यदुक्तं मरणे यद्दुःखं तद्युयं न जानीथेत्यज्ञा एवेति तत्र लोकप्रसिद्धव्यवहारमुखेन सामान्यत उत्तरमाहुः—नूनमिति । नूनं निश्चितमेवैतल्लौकिके वैदिके च व्यवहारे अतो न केवलं वयमेवोपालम्भयोग्या इति भावः । निश्चयमेव दर्शयन्ति—स्वार्थपरः स्वर्गावैश्वर्यभोगाभिलाषी लोको याचकादिनः परस्य दातुः सङ्कटं पीडां न वेद न जानाति । यदि वेद तदा न याचेत । उपलक्षणमेतत्, यज्ञादिषु पशून् हन्यादित्यपि ज्ञेयम् । एवं स्वार्थपरः जीवनेन विषयभोगाभिलाषी दाता लोकोऽपि परस्य याचकस्य सङ्कटं पीडां न जानाति यदि सोऽपि वेद तदा ईश्वरो दातुं समर्थः सन्नेति नाह—प्रत्याख्यानं न कुर्यादित्यन्वयः । तथा च यथा वयं स्वार्थपरास्तव सङ्कटानुसन्धानं न कुर्मस्तथा त्वमपि स्वार्थपरः प्रत्याचक्षाणोऽस्मत्सङ्कटं नानुसन्धत्से इति तुल्य एवोपालम्भ इति भावः ॥ ६ ॥
वो युष्माकं मुखाद्धर्मं श्रोतुकामेन मे मया यूयं प्रत्युदाहृताः निराकृता इत्युक्ताः, न वतुतः । अत एवोऽहं प्रियमध्यात्मानं देहं वो युष्माकमर्थे सन्यजामि । तस्य त्यागयोग्यतामाह—त्यजन्तं त्यक्ष्यन्तमिति । अतो मामयं त्यक्ष्यतीति धर्मयशोलाभाय तत्त्यागः प्रथमत एवोचित इति भावः ॥ ७ ॥ * * यः पुमान् भूतानां दयया अध्रुवेण अनित्येन आत्मना देहेन धर्मं यशो वा न ईहेत न सम्पादयेत् स स्थावरैरपि शोच्यः स्थावरेभ्योऽपि जड इत्यर्थः । एवं साधारणप्राण्यर्थदेहत्यागोऽप्युचितः भवन्तस्तु त्रिलोकरक्षका अतो युष्मदर्थत्यागे तु सर्वलोकोपकारेण महाफलं भविष्यत्यतस्तत्र कः सन्देह इति सूचयन् सम्बोधयति—
हे नाथा इति ॥ ८ ॥ * * आत्मा स्वयं भूतानां शोकेन शोचति हर्षेण च हृष्यति तस्य यो धर्मः पुण्यविशेषः स एतावानेवाव्ययः अक्षय इत्यन्वयः । यतः पुण्यश्लोकैरुपासितः, एतद्धर्मसेवयैव ते सत्कीर्तयो जाता इत्यर्थः ॥ ९ ॥ * * एवं धर्मं निर्णीय तमकर्तारं निन्दति—अहो इति । स्वं वित्तं ज्ञातयः पुत्रादयो विग्रहो देह तैर्यत् यो मर्त्यो नोपकुर्यात् परोपकारं न कुर्याद्यदि तदा तस्य अहो दैन्यमहो कष्टं तस्य जीवनं केवलदैर्न्येन दुःखभोगार्थमेवेत्यर्थः । न च धनादिषु स्वकीयत्वदुराग्रहः कर्त्तव्यो मरणान्तरं श्वश्रूगालादिभक्ष्यत्वप्रसिद्धेरित्याह—पारक्यैरिति । न च परोपकारं विना तेषामन्यत्फलमस्तीत्याह—
अस्वार्थैः आत्मोपयोगशून्यैः । ननु वित्तादिमतां यथेष्टभोगदर्शनात् कथं स्वोपयोगशून्यत्वं तत्राह—क्षणभङ्गुरैरिति, आशुतर-
धिनाशिभिरित्यर्थः । तथाच देहनिर्वाहाद्यर्थभोगस्य अदृष्टाधीनत्वात्तेनैव तत्सिद्धेः परोपकारं विना धर्मयशसोरनुदयात् वित्तादेर्न किञ्चित्फलं सिद्धयतीति भावः ॥ १० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमतोरञ्जनी

श्रीहर्यादिष्टमुन्यस्थिकृतवज्रधरो हरिः । वृत्रेण दशमेऽयुध्यत् सासुरेण सनिर्जरः ॥ १ ॥

हरिरिन्द्रमेवमादिश्यान्तर्दधे इत्याह मुनिः—इन्द्रमिति । विश्वं भावयति सुखयतीति विश्वभावनो जगतः सुखकर्ता भगवान् सकलैश्वर्यैकनिधानः, हरिः इन्द्रं देवेशं एवमुक्तप्रकारेण, समादिश्याज्ञाप्य, अनिमेषाणां देवानां पश्यतां निरीक्षमाणानां सत्तां तत्रैव यत्र प्राक् तद्वृत्रविषयोऽभवत्तस्मिन् स्थाने एवेत्यर्थः । अन्तर्दधेऽन्तर्हितवान् ॥ १ ॥ * * * तथेति हे भारत, भगवदुक्तप्रकारेण, देवैः सुरेन्द्रादिलेखैः, अभियाचितः आथर्वणोऽथर्वणः पुत्रः, ऋषिर्दध्यङ्, महान् कृतकृत्यः । यद्वा । 'कृतकृत्याः प्रतीक्षन्ते मृत्युं प्रियमिवातिथिम्' इत्युक्तविधगुणसंपन्नः अत एव सोदमानः देवयाचितश्रुत्या हृष्टचित्तः सन्, प्रहसन्निव परिहासं कुर्वन्निव, इदं वक्ष्यमाणम् उवाच ॥ २ ॥ * * * तन्मुखाद्धर्मं श्रोतुकामः प्रत्याचक्षाण इव यदुवाच दध्यङ् तदाह— अपीति द्वाभ्याम् । अपीति । हे वृन्दारका देवाः, शरीरिणां प्राणिनां, संस्थायां मरणावसरे, यः दुःसहः सोदुमशक्यः, चेतना-पहश्चैतन्यहरः, अभिद्रोहः क्रेशः, जायते । तं तु यूयम् अपि न जानीथ । यदि जानीथ तर्ह्येवं याचितुं संकल्पमेव न करिष्यथेति भावः ॥ ३ ॥ * * * ननु वयं जानीम एव किं तु श्रीविष्णुरस्मन्मुखेन याचते इति चेत्तत्राह—जिजीविषूणामिति । इह लोके, जिजीविषूणां जीवितुमिच्छूनां जीवानां प्राणिनाम् आत्मा देहः, प्रेष्टः प्रियतमः, अत एव ईप्सितः भवद्विरप्यामुमभि-वाञ्छितो भवतीत्यर्थः । तमेवंविधं देहं, भिक्षमाणाय याचते, विष्णवे साक्षाद्भगवतेऽपि, दातुं कः उत्सहेत उत्साहं कुर्यात् । यदा विष्णवे दातुं नोत्सहेत तदाऽन्यस्मै तदानस्य वात्तैव न चक्षुं शक्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ * * * एवमुक्ता देवास्तमाहुः । किं न्विति । हे ब्रह्मन्, पुण्यश्लोकैः पवित्रकीर्त्तिभिर्जनैरीड्यानि स्तव्यानि कर्माणि चरित्राणि येषां तेषां, पुण्यश्लोकेति संबोधनं वा । तदेड्यकर्मणामिति पृथक्पदम् । अत एव महतां, भूतान्यनुकम्पयन्तीति तच्छीलानाम् । भवद्विधानां माहृशां पुंसां, किं नु किं वा, तदेयं वस्तु, दुःस्यजं त्यक्तुमशक्यम्, आत्मपर्यन्तं दातृणां न किमपि दुःस्यजं संभवतीति भावः ॥ ५ ॥ * * * यदुक्तम-भिद्रोहं किं न जानीथ इति तत्राहुः । नन्विति । स्वार्थपरः स्वप्रयोजनासक्तः लोकः पुमान्, परमसंकटमन्यस्य संकटं, न वेद । ननु यदि वेद, याचकः परसंकटं विद्यादित्यर्थः । तर्हि, न याचेत् । एवं यदि याच्यमानः ईश्वरः दानसमर्थश्चेत्तर्हि, नेति न दास्यामीति न आह न ब्रूते । अतो यथार्थपरा वयं तव संकटं न जानीमः । तथा प्रत्याचक्षाणस्त्वमपि अस्मत्संकटं न जाना-सीति भावः ॥ ६ ॥ * * * एवमुक्तो दध्यङ् स्वाभिप्रायमाह । धर्ममिति चतुर्भिः । वो युष्माकं धर्मं श्रोतुकामेन, भवदास्याद्धर्म्याणि वचनानि श्रोतुकामेनेत्यर्थः । मे मया, यूयं प्रत्युदाहृताः प्रत्याख्याताः । एषः अहं, भवतां प्रत्याख्यानकर्तृ-वद्भासमानोऽहमित्यर्थः । आत्मानं मां, यजन्तं प्रारब्धभङ्गात् स्वयमेव यजन्त्वमित्यर्थः । वो युष्माकं प्रियं तमिमं देहमिति शेषः । संत्यजामि सम्यगहंकारापोहेन त्यजामीत्यर्थः ॥ ७ ॥ * * * य इति । हे नाथाः, यः पुमान् अद्रुवेणास्थिरेण, आत्मना देहेन, धर्मं न ईहेत । भूतदयया यशो वा, न ईहेत नैव संसाधयेदित्यर्थः । स पुमान्, स्थावरैः अपि, शोच्यः । स्थावराः स्वविनाशेनापि परेषां सर्वात्मनोपयोगिने जायन्तेऽतोऽत्र योऽनुपकारकः स तेभ्योऽप्यतिनिकृष्ट इति भावः ॥ ८ ॥ एतावानिति । पुण्यश्लोकैः अव्ययोऽक्षयिष्णुः, धर्मः, एतावानेव उपासित उपार्जितः अक्षयत्वेन समतोऽस्तीत्यर्थः । कियान्स्त-त्राह—यः आत्मा भूतहर्षशोकाभ्यां हृष्यति च शोचति । स्वसुखदुःखाननुसंधानपूर्वमितरभूतमुखितेक्षणेन स्वस्य सुखित्वमान-नमन्यभूतदुःखितेक्षणेनात्मनो दुःखित्वमाननमित्येषः परमकृपाक्षुभिः परमो धर्मो मानितोऽस्तीति भावः ॥ ९ ॥ * * * अहो इति । मर्त्यो मरणधर्मवान् जनः, पारक्यैरन्ते श्वशृगालादिभक्ष्यैः, क्षणभङ्गुरैरस्थिरैः, अस्वार्थैरात्मन उपयोगशून्यैः, स्व धनं च ज्ञातिः पुत्रादिका च विप्रहो देहश्च तैः करणैः, न उपकुर्यात् इति यत्, एतत् अहो कष्टमहो दैन्यं च ॥ १० ॥

भाषानुवादः

देवताओंद्वारा दधीचि ऋषिकी अस्थियोंसे वज्रनिर्माण और वृत्रासुरकी सेनापर आक्रमण

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित् ! विश्वके जीवनदाता श्रीहरि इन्द्रको इस प्रकार आदेश देकर देवताओंके सामने वहीं-के-वहीं अन्तर्धान हो गये ॥ १ ॥ * * * अब देवताओंने उदारशिरोमणि अथर्ववेदी दधीचि ऋषिके पास जाकर भगवान्के आज्ञानुसार याचना की । देवताओंकी याचना सुनकर दधीचि ऋषिको बड़ा आनन्द हुआ । उन्होंने हँसकर देवताओंसे कहा—॥ २ ॥ * * * 'देवताओ ! आपलोगोंको सम्भवतः यह बात नहीं मालूम है कि मरते समय प्राणियों-को बड़ा कष्ट होता है । उन्हें जबतक चेत रहता है, बड़ी असह्य पीड़ा सहनी पड़ती है और अन्तमें वे मूर्छित हो जाते हैं ॥ ३ ॥

जो जीव जगत्में जीवित रहना चाहते हैं, उनके लिये शरीर बहुत ही अनमोल, प्रियतम एवं अभीष्ट वस्तु है। ऐसी स्थितिमें स्वयं विष्णुभगवान् भी यदि जीवसे उसका शरीर माँगें तो कौन उसे देनेका साहस करेगा? ॥ ४ ॥ ❀ ❀ देवताओंने कहा—ब्रह्मन् ! आप-जैसे उदार और प्राणियोंपर दया करनेवाले महापुरुष, जिनके कर्मोंकी बड़े-बड़े यशस्वी महानुभाव भी प्रशंसा करते हैं, प्राणियोंकी भलाईके लिये कौन-सी वस्तु निछावर नहीं कर सकते ॥ ५ ॥ ❀ ❀ भगवन् ! इसमें सन्देह नहीं कि माँगनेवाले लोग स्वार्थी होते हैं। उनमें दैनैवालोंकी कठिनाईका विचार करनेकी बुद्धि नहीं होती। यदि उनमें उतनी समझ होती तो वे माँगते ही क्यों ? इसी प्रकार दाता भी माँगनेवालेकी विपत्ति नहीं जाना। अन्यथा उसके मुँहसे कदापि नाहीं न निकलती। (इसलिये आप हमारी विपत्ति समझकर हमारी याचना पूर्ण कीजिये।) ॥ ६ ॥ ❀ ❀ कधीचि ऋषिने कहा—देवताओ ! मैंने आपलोगोंके मुँहसे धर्मकी बात सुननेके लिये ही आपकी माँगके प्रति उपेक्षा दिखलायी थी। यह लीजिये, मैं अपने प्यारे शरीरको आपलोगोंके लिये अभी छोड़े देता हूँ। क्योंकि एक दिन यह स्वयं ही मुझे छोड़ने-वाला है ॥ ७ ॥ ❀ ❀ देवशिरोमणियो ! जो मनुष्य इस विनाशी शरीरसे दुःखी प्राणियोंपर दया करके मुख्यतः धर्म और गौणतः यशका सम्पादन नहीं करता, वह जब पेड़पौधोंसे भी गया-बीता है ॥ ८ ॥ ❀ ❀ बड़े-बड़े महात्माओंने इस अविनाशी धर्मकी उपासना की है। उसका स्वरूप बस, इतना ही है कि मनुष्य किसी भी प्राणीके दुःखमें दुःखका अनुभव करे और सुखमें सुखका ॥ ९ ॥ ❀ ❀ जगत्के धन, जन और शरीर आदि पदार्थ क्षणभङ्गुर हैं। ये अपने किसी काम नहीं आते, अन्तमें दूसरोंके ही काम आयेंगे। ओह ! यह कैसी कृपणता है, कितने दुःखकी बात है कि यह मरणधर्मा मनुष्य इनके द्वारा दूसरोंका उपकार नहीं कर लेता ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच

एवं कृतव्यवसितो दध्यङ्गार्थवर्णस्तनुम् । परे भगवति ब्रह्मण्यात्मानं संनयञ्जहौ ॥ ११ ॥
 यताक्षासुमनोबुद्धिस्तच्चट्ग ध्वस्तबन्धनः । आस्थितः परमं योगं न देहं बुबुधे गतम् ॥ १२ ॥
 अथेन्द्रो वज्रमुद्यम्य निमित्तं विश्वकर्मणा । मुनेः शुक्तिभिरुत्सिक्तो भगवत्तेजसान्वितः ॥ १३ ॥
 वृतो देवगणैः सर्वैर्गजेन्द्रोपर्यशोमत । स्तूयमानो मुनिगणैस्त्रैलोक्यं हर्षयन्निव ॥ १४ ॥
 वृत्रमभ्यद्रवच्छेतुमसुरानीकयूथपैः । पर्यस्तमोजसा राजन् क्रुद्धो रुद्र इवान्तकम् ॥ १५ ॥
 ततः सुराणामसुरै रणः परमदारुणः । त्रेतामुखे नर्मदायामभवत् प्रथमे युगे ॥ १६ ॥
 रुद्रैर्वसुभिर्गादित्यैरश्विभ्यां पितृवह्निभिः । मरुद्भिर्ऋषुभिः साध्यैर्विश्वेदेवैर्मरुतपतिम् ॥ १७ ॥
 दृष्ट्वा वज्रधरं शक्रं रोचमानं स्वया श्रिया । नामृष्यन्नसुरा राजन् मृधे वृत्रपुरःसराः ॥ १८ ॥
 नमुचिः शम्बरःश्चर्या द्विमूर्धा ऋषभोऽम्बरः । हयग्रीवः शङ्खशिरा विप्रचित्तिरयोमुखः ॥ १९ ॥
 पुलोमा वृषपर्वा च प्रहेतिहेतिरुत्कलः । दैतेया दानवा यक्षा रक्षांसि च सहस्रशः ॥ २० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एवं कृतव्यवसितः आर्थवर्णः दध्यङ्ग् भगवति परे ब्रह्मणि आत्मानं संनयन् तनुं जहौ ॥ ११ ॥ ❀ ❀ यताक्षासुमनोबुद्धिः तत्त्वट्क् ध्वस्तबन्धनः परमं योगम् आस्थितः देहं गतं न बुबुधे ॥ १२ ॥ ❀ ❀ अथ इन्द्रः विश्वकर्मणा मुनेः शुक्तिभिः निमित्तं वज्रम् उद्यम्य भगवत्तेजसान्वितः उत्सिक्तः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ सर्वैः देवगणैः वृतः मुनिगणैः स्तूयमानः त्रैलोक्यं हर्षयन् इव गजेन्द्रोपरि अशोमत ॥ १४ ॥ ❀ ❀ राजन् असुरानीकयूथपैः पर्यस्तं वृत्रं क्रुद्धः रुद्रः अन्तकम् इव ओजसा छेतुम् अभ्यद्रवत् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ ततः प्रथमयुगे त्रेतामुखे नर्मदायाम् असुरैः सुराणां परमदारुणः रणः अभवत् ॥ १६ ॥ ❀ ❀ राजन् वृत्रपुरःसराः असुराः मृधे रुद्रैः वसुभिः आदित्यैः अश्विभ्यां पितृवह्निभिः मरुद्भिः ऋषुभिः साध्यैः विश्वदेवैः तैः युक्तं मरुत्पतिं वज्रधरं स्वया श्रिया रोचमानं शक्रं दृष्ट्वा न मृष्यन् ॥ १७-१८ ॥ ❀ ❀ नमुचिः शम्बरः अनर्वा द्विमूर्धा ऋषभः अम्बरः हयग्रीवः शङ्खशिराः विप्रचित्तिः अयोमुखः पुलोमा च वृषपर्वा प्रहेतिः हेतिः उत्कलः दैतेयाः दानवाः यक्षाः च सहस्रशः रक्षांसि ॥ १९-२० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

कृतं व्यवसितं निश्चयो येन । आत्मानं चेतुः सन्नयन्नेकीकुर्वन्तुं जहौ ॥ ११ ॥ * * यता अक्षादयो येन । तत्त्वं पश्यतीति तथा ध्वस्तानि गतानि बन्धनानि यस्य ॥ १२ ॥ * * अथैदोऽशोभतेत्युत्तरेणान्वयः । मुनेः मुक्तिभिरस्थि-
भिर्निर्मितम् । उत्सिक्त ऊर्जितः । मुनेरस्थिभिरिति वा पाठः ॥ १३ ॥ * * असुरानीकानां यूथपैः पर्यस्तं परिवृ-
तम् ॥ १५ ॥ * * रणः संप्रामः । प्रथमे चतुर्युगे त्रेतायुगस्य मुखे आरंभे ॥ १६-१७ ॥ * * नामृष्यन्नासहन्ते-
त्युत्तरेणान्वयः ॥ १८-२२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

एवमुक्तरीत्या ॥ ११ ॥ * * परमं योगं भगवद्वयानलक्षणम् ॥ १२ ॥ * * अथ मुनेर्देहत्यागानंतरम्
“शुक्तिः शंखे शंखनखे मुक्तास्फोटेऽस्थिमानयोः” इति धरणिः ॥ १३ ॥ * * इवेति । यावत्तन्मरणं न भवेत्तावद्वर्षा-
भावादित्यर्थः ॥ १४ ॥ * * रुद्रो हि यममपि संहन्तुं शक्नोतीत्यभिप्रायेण दृष्टान्तः ॥ १५ ॥ * * ततः वज्रप्राप्त्या-
नंतरम् । ननु कस्मिन्काले कस्मिन्देशे च वृत्रवासवयोर्युद्धमभूदिति तत्राह—त्रेतामुखे इति । प्रथमे युगे वैवस्वतमन्वन्तरस्य प्रथमे
चतुर्युगे तत्रापि त्रेतामुखे त्रेतायुगस्यादौ । नर्मदायामिति । गंगायां घोष इति वल्लक्षणया नर्मदातीरे । प्रथमरणस्तु तत्रैव रणांतरं
मृतिकालेऽब्धितीरेऽपीति विशेषो ग्रंथांतरादवसेयः ॥ १६ ॥ * * गणदेवानाह—“रुद्रा एकादश प्रोक्ता वसवोऽष्टौ प्रकी-
र्त्तिताः । आदित्या द्वादश ज्ञेया अश्विनौ द्वौ प्रकीर्त्तितौ । पितरश्चतुर्धा वाता बहुयश्चांकवेदकाः ४९ । साध्या द्वादश विख्याता
विश्वेदेवा दश स्मृताः । ऋभवो बहुसंख्याता ज्ञेयास्तु तुषितास्तथा । महाराजिकनामान आभास्वरगणोपि ते । षड्विंशतिस्तु
तुषिता द्वे शते विंशतिस्तथा । महाराजिकनामानश्चतुःषष्टिरभासुराः । इत्येवं गणदेवा हि प्रोक्ता विज्ञैः सदातनैः ।” इति
संहितायाम् ॥ १७ ॥ * * राजन्निति । युद्धरीतिं जानास्येवेति भावः ॥ १८ ॥ * * कांश्चिन्नसुरान्नामतो
निर्दिशति—नमुचिरिति ॥ १९-२० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एवमिति । एवं कृतं व्यवसितं निश्चयो येन स अथर्वणो दध्यङ् परे ब्रह्मणि भगवति आत्मानं मनः सन्नयन्
तनुं जहौ ॥ ११ ॥ * * यतेति । यता वशीकृता यक्षा इन्द्रियाणि असवः प्राणाः मनोबुद्धिश्च येन सः तत्त्वदृक्
अतो ध्वस्तबन्धनः निरस्तदेहाद्यध्यासः परमं योगं समाधिलक्षणमास्थितः सन् गतं त्यक्तं देहं न बुबुधे मरणपीडां नानु-
भूतवान् । एतेन दधीचेरपि मुक्तिरभूदिति सूचितम् ॥ १२ ॥ * * अथेति युग्मम् । अथ मुनेः शुक्तिभिः
अस्थिभिः विश्वकर्मणा निर्मितं वज्रमुद्यम्य उत्सिक्तः उन्नद्धः भगवत्तेजसाऽन्वितः सर्वैर्देवगणैर्वृतः गजेन्द्रस्य ऐरावतस्योपरि
स्थितः मुनिगणैश्च स्तूयमानः इन्द्रः त्रैलोक्यं हर्षयन्निव अशोभत । अत्र शक्तिभिरिति सक्थिभिरस्थिभिरिति च पाठः ॥ १३-१४ ॥
वृत्रमिति । हे राजन् ! स इन्द्रः क्रुद्धः सन् ओजसा वेगेन असुरानीकानां यूथपैः पर्यस्तं परिवृतं वृत्रं ह्येतुमभ्यद्रवत् ।
यथा प्रलयसमये क्रुद्धो रुद्रोऽन्तकं यमं हन्तुमभिद्रवति तद्वदित्यर्थः । रुद्रो यममपि हन्तुं शक्नोतीत्यभिप्रायेण दृष्टान्तः ॥ १५ ॥
तत इति । तदा वैवस्वतमन्वन्तरस्य प्रथमे चतुर्युगे त्रेतायुगस्य मुखे प्रारम्भे नर्मदातीरे सुराणामसुरैः सह परमदारुणो रणः
अभवत् ॥ १६ ॥ * * रुद्रैरिति युग्मम् । हे राजन् ! रुद्रादिभिर्देवगणैः स्वया श्रिया च रोचमानं वज्रघरं
मरुत्पतिं शक्रं दृष्ट्वा वृत्रः पुरःसरः स्वामी येषां ते असुरा मृधे युद्धे नामृष्यन् नासहन्त ॥ १७-१८ ॥ * * नमुचिरिति
सार्द्धत्रयम् । कार्तस्वरपरिच्छदाः स्वर्णभूषिताः नमुचिरित्यादयः उत्कल इत्यन्ताः सहस्रशः अन्ये च दैतेयादयः सुमालि-
मालिप्रमुखाश्च मृत्योरपि दुरासदं दुष्प्रवेशमपीन्द्रसेनाप्रं सिंहनादेन भयङ्करगर्जनेन प्रतिषिध्य निवार्याभ्यार्दयन् पीडितवन्तः ।
अभ्यर्दयन्निति ह्रस्वपाठे आडभाव आर्षः ॥ १९-२०-२१ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं कृतनिश्चयो देहं तत्याज दध्यङ्कृत्याह मुनिः । एवमिति । एवम् इत्थं कृतव्यवसितः कृतव्यवसायः आथर्वणो
दध्यङ् परब्रह्मण्यात्मानं प्रत्यागात्मानं सन्नयन् समर्पयन्तुं देहं जहौ तत्याज ॥ ११ ॥ * * कथम्भूतस्त्याज यता नियता
अक्षा इन्द्रियाणि येन । शोभनं विषयेभ्यः प्रत्याहृतं मनो बुद्धिश्च यस्य । तत्त्वं प्रत्यागात्मशरीरकपरब्रह्मयाथात्म्यं पश्यतीति
तत्त्वदृक् । ध्वस्तानि बन्धनानि पुण्यपापात्मकानि यस्मात् । परमम् “स्वपाणिना पीड्य” इत्यादिना द्वितीयस्कन्धोक्तं देहो-

त्क्रमणयोगमाश्रितः जहाविति पूर्वोणान्वयः । ततो गतं देहं न बुबुधे ॥ १२ ॥ * * अथ मुनेर्दधीचोऽस्थिभिः शल्यैर्विध-
कर्मणा विनिर्मितं वज्रमायुधमुद्यम्य उद्धृत्य भगवत्तेजसान्वितः अत एव उत्सिक्तः ऊर्जित इन्द्रः ॥ १३ ॥ * * सर्वैः
देवगणैः परिवृतो गजेन्द्रस्य ऐरावतस्योपरि पर्यशोभत । ततो मुनिगणैः स्तूयमानो लोकत्रयं हर्षयन्निव शत्रोरहतत्वाद्वर्षयन्निवेति
इवशब्दः प्रयुक्तः ॥ १४ ॥ * * असुरसैन्यानां नायकैः पर्यस्तं परिवेष्टितं शत्रुं वृत्रसभ्यद्रवदभिमुखमगात् यथा प्रलयकाले
क्रुद्धो रुद्रः अन्तगं प्रति अन्तमवसानं गच्छतीति अन्तगः प्रपञ्चः तं प्रति । अन्तक इति पाठे अन्तं करोतीत्यन्तकः “अन्येभ्योऽपि
दृश्यते” इति ङः प्रत्ययः । जगद्विनाशकृदित्यर्थः । अन्तकमिति द्वितीयान्तपाठे त्वन्तकं मृत्युं प्रति वेत्यभूतोपमेयम् ॥ १५ ॥
ततोऽसुरैः सह सुराणां परमदारुणो रणः संप्रामोऽभूत् । कदा क तत्राह—प्रथमे चतुर्युगे त्रेतामुखे त्रेतायुगारम्भे प्रथमेऽन्तरे
इति पाठे प्रथमे कृतत्रेतयोरन्तरालकाले प्रथममन्वन्तरे वा । नर्मदायां नद्याम् ॥ १६ ॥ * * हे राजन् ! मृधे युद्धे रुद्रा-
दिभिः परिवृतं वज्रायुधधरं स्वया प्रभया रोचमानं मरुत्पतिमिन्द्रं दृष्ट्वा वृत्रप्रभृतयोऽसुराः नामृग्यन्नासहन्त ॥ १७-१८ ॥
नमुच्यादयः ॥ १९-२० ॥

विजयध्वजतीर्णकृता पदरत्नावली

आत्मानं मनो ब्रह्मणि सम्यङ् नयन् आत्मानं देहम् ॥ ११ ॥ * * यत्ता इन्द्रियप्राणमनोबुद्धयो येन स तथा
हरेस्तत्त्वं रूपं पश्यन् योगं मूलाधारमारभ्य द्वादशान्तपर्यन्तं प्राणोन्नयनलक्षणम् ॥ १२ ॥ * * उत्सिक्तः उन्नद्धः ॥ १३-१४ ॥
पर्यस्तं परिवृतम् ॥ १५ ॥ * * ननु कस्मिन् काले कस्मिन् देशे वृत्रवासवयोर्युद्धमभूदिति तत्राह—त्रेतामुख इति । अन्तरे
अस्मिन्वर्त्तमाने वैवस्वताख्यमन्वन्तरे तत्रापि प्रथमे युगे प्रथमचतुर्युगे तत्रापि त्रेतामुखे त्रेतायुगस्यादौ नर्मदायां नर्मदातीरे
गङ्गायां घोष इतिवत् तत्र तत्र लक्षणोक्त्या प्रथमरणस्तु नर्मदातीरे । द्वितीयरणस्तु मृतिकाले । समुद्रतीरे इति विशेषो ग्रन्थान्तरेण
च ज्ञातव्यः ॥ १६-२० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

आत्मानं मनः ॥ ११ ॥ * * योगं समाधिम् । गतं स्वस्माद्विच्युतम् ॥ १२ ॥ * * युक्तिभिरस्थिभिः
शक्तिभिरिति च पाठः ॥ १३-१४ ॥ * * पर्यस्तं परिवृतम् अन्तकमिवेति रुद्रो हि यममपि संहर्तुं शक्नोतीत्यभिप्रायेण
यद्वा । सिंहः सिंहमिवेतिवदयं दृष्टान्तः ॥ १५ ॥ * * त्रेतामुखे त्रेतारम्भे । प्रथमे युगे वैवस्वतमन्वन्तरस्य प्रथमे चतुर्युगे
“स्यात् शतघ्नी चतुर्हस्ता लोहकण्टकसञ्चिता । मुशुण्डी सर्वतो लोहकण्टकानुकमोन्नता” इत्यभिधानम् ॥ १६-२३ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

कृतव्यवसितः कृतनिश्चयो ब्रह्मणि अंशिनि तत्पदार्थे आत्मानं तदंशभूतं त्वंपदार्थं सन्नयन् अर्पयन् तनुं जहौ
तत्याज ॥ ११ ॥ * * यतान्यक्षाणीन्द्रियाणि असवः प्राणाः मनो बुद्धिश्च येन । तत्त्वे ब्रह्मणि आत्मार्पणस्थाने दृग् दृष्टि-
र्यस्य ध्वस्तानि बन्धनानि यस्य सः । परमं योगं ब्रह्मणि चित्तैकाग्र्यमास्थितः देहं गतं न बुबुधे न ज्ञातवान् ॥ १२ ॥ * *
शुक्तिभिः अस्थिभिर्निर्मितमुद्यम्य उत्सिक्तः इन्द्रः अशोभतेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ १३-१४ ॥ * * पर्यस्तं परिवृतं रुद्रः अन्तकं
लोकनाशकं त्रिपुरमिव मृत्युमिवेति वा । आत्मारामत्वात् ॥ १५ ॥ * * एतन्मन्वन्तरस्य प्रथमे चतुर्युगे त्रेतायुगस्य मुखे
उपक्रमे ॥ १६ ॥ * * रुद्रादिभिर्युतं मरुत्पतिम् ॥ १७-२३ ॥

गौस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं कृतं व्यवसितं निश्चयो येन स आथर्वणो दध्यङ् परे ब्रह्मणि भगवति आत्मानं मनः सन्नयन् तनुं जहावित्यन्वयः ।
चतुर्मुखव्यावृत्तये पर इति । औपचारिकभगवत्स्वरूपवारणाय ब्रह्मणीति ॥ ११ ॥ * * देहत्यागप्रकारमाह—यतेति । यता
वशीकृता अक्षा इन्द्रियाणि असवः प्राणाः मनो बुद्धिश्च येन सः तत्त्वहक् भगवत्स्वरूपं पश्यन् परमं योगं समाधिलक्षणमास्थितः
सन् गतं त्यक्तदेहं न बुबुधे, देहत्यागे महद्दुःखं भवति तत्किञ्चिदपि नानुभूतवानित्यर्थः । तत्र हेतुः—ध्वस्तं निरस्तं बन्धनं
देहाद्यध्यासलक्षणं दुःखाद्यनुभवकारणं यस्य स इति । एतेन दधीचोऽपि मुक्तिर्दर्शिता । तेन तस्य जीवनमेव तत्प्रतिबन्धकमासी-
द्वितीन्द्रमनुगृह्यताऽपि भगवता प्रतिबन्धकनिवारणेन तस्याप्यनुग्रह एव कृत इति न वृथा भगवता दध्यङ् मारित इति शङ्कनी-
यम् ॥ १२ ॥ * * अथानन्तरं मुनेः शुक्तिभिरस्थिभिर्विधकर्मणा निर्मितं वज्रमुद्यम्य उत्सिक्तः उन्नद्ध इन्द्रोऽशोभते-

त्युत्तरेणान्वयः । ननु तत्तेजसो वृत्रप्रस्तुत्वान्निस्तेजसः, कथं शोभा सम्भवतीत्याशङ्क्याह—भगवत्तेजसाऽन्वित इति । अत्र शक्तिभिरिति शुक्लिभिरिति सक्लिभिरिति स्वस्थिभिरिति च बहवः पाठभेदा ज्ञेयाः ॥ १३ ॥ * * शोभायां हेत्वन्तराणि दर्शयति—वृत इति । सर्वैर्देवगणैर्वृतः गजेन्द्रस्य ऐरावतस्योपरि स्थितः मुनिगणैश्च स्तूयमानः क्रुद्धः सन् ओजसा वेगेन असुरानीकायां यूथपैः पर्यस्तं परिवृतं वृत्रं छेतुमभ्यद्रवदिति द्वयोरन्वयः । तत्र दृष्टान्तः—यथा प्रलयसमये क्रुद्धो रुद्रोऽन्तकं यमं हन्तुमभिद्रवति तद्वदित्यर्थः । ननु तदा प्रलयवत् प्रजानामिदानीमपि त्रासः स्यादिति शङ्कानिरासायाह—त्रैलोक्यं हर्षयन्निवेति तथापि वृत्रस्यातिभयङ्करत्वात् जनानामन्तर्भयमस्त्येवेति सूचनायेवशब्दप्रयोगः । स्वस्वाम्युत्कर्षं दृष्ट्वा प्रजानां हर्षोऽपि भवत्येवेति राजत्वात्त्वया ज्ञायत एवेति सूचयन्सम्बोधयति—हे राजन्निति ॥ १४-१५ ॥ * * ततो रणः सङ्ग्रामोऽभवत् । कदा कुत्रेत्यपेक्षायामाह—वैवस्वतमन्वन्तरस्य प्रथमे चतुर्युगे त्रेतायुगस्य मुखे प्रारम्भे नर्मदातीरे ॥ १६ ॥ युद्धप्रवृत्तिप्रकारमाह—रुद्रैरिति । रुद्रादिभिर्देवगणैः स्वया श्रिया च रोचमानं वज्रधरं मरुत्पतिं शक्रं दृष्ट्वा वृत्रः पुरस्सरः स्वामी येषां ते असुराः मृधे युद्धे नामृष्यन् नासहन्तेति द्वयोरन्वयः । हे राजन्निति सम्बोधनं युद्ध एतत्त्वया बहुशोऽनुभूतमेवेति सम्यगर्थम् ॥ १७-१८ ॥ * * तदा नमुच्यादय इन्द्रसेनाप्रं प्रतिविध्याभ्यर्चयन्निति चतुर्णामन्वयः ॥ १९-२० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण, कृतव्यवसितः कृतनिश्चयः, आथर्वणोऽथर्वसुतः दध्यङ्, परे सर्वकारणे ब्रह्मणि सर्वव्यापके, भगवति परमेश्वरे, आत्मानं स्वजीवं संनयन् ध्यानेनैकैकतामापादयन्, भगवन्मूर्तौ स्वात्मानं संयोजयन्नित्यर्थः । तनुं देहं जहौ तयाज ॥ ११ ॥ * * कथंभूतस्तत्याजेत्यत्राह । यताहेति । यता नियमिता अक्षा इन्द्रियाणि असवः प्राणाः मनो मानसं बुद्धिर्धिषणा च येन सः, पाठान्तरे यता अक्षा येन सः, सुशोभनं विषयेभ्यः प्रत्याहृतं मनः तथाविधा बुद्धिश्च यस्य सः । तत्त्वं प्रत्यगात्मशरीरकपरब्रह्मयाथात्म्यं पश्यतीति तत्त्वदृक् । ध्वस्तानि विच्छिन्नानि बन्धनानि पुण्यपाप्रात्मकानि यस्य सः, परमं योगम्, आस्थितः । 'स्वपाणिनापीड्य गुदं ततोऽनिलम्' इत्यादिना द्वितीयस्कन्धोक्तदेहोत्क्रमणयोगमाश्रितः सन्नित्यर्थः । तनुं जहाविति पूर्वेष्वान्वयः । ततो हेतोः, गतं पतितं, देहं न बुबुधे ॥ १२ ॥ * * अथेति । अथानन्तरं इन्द्रः, मुनेर्दधीचेः, शुक्तिभिरस्थिभिः, विश्वकर्मणा विनिर्मितं वज्रं वज्राख्यमायुधम्, उद्यम्योद्घृत्य, भगवत्तेजसा अन्वितो युक्तः, अत एव उत्सिक्त ऊर्जितः ॥ १३ ॥ * * वृत इति । सर्वैः देवगणैः वृतः संश्र, गजेन्द्रोपर्यैरावतपृष्ठप्रदेशे, अशोभत । तदानीं मुनिगणैः स्तूयमानः अत एव त्रैलोक्यं हर्षयन् इव दृश्यमानः शत्रोरहतत्वाद्धर्षयन्निवेत्युक्तम् ॥ १४ ॥ * * वृत्रमिति । हे राजन्, असुराणां दैत्यानामनीकानि सैन्यानि तेषां यूथपा नायकास्तैः, पर्यस्तं परिवेष्टितं, शत्रुं स्वारिं, वृत्रं वृत्रासुरं प्रति, क्रुद्धः प्रलयकाले महाक्रोधनिधृतः, अन्तको जगदन्तकारकः, रुद्रः इव, ओजसा बलेन, अभ्यद्रवदभिमुखमगमत् । इति त्रयाणामेकसंबन्धः ॥ १५ ॥ * * तत इति । ततः प्रथमे युगे, प्रथमप्रवृत्तचतुर्युगे इत्यर्थः । तत्रापि, त्रेतामुखे त्रेतायुगप्रारम्भे, नर्मदायां नर्मदानदीतीरे, सुराणां देवानाम् असुरैः सह, परमदारुणः अतिभयावहः रणः, संग्रामः, अभवत् ॥ १६ ॥ * * रुद्रैरिति । रुद्रैः, वसुभिः, आदित्यैः, अश्विभ्यां, पितरश्च वह्नयश्च तैः, मरुद्भिर्वायुभिः, ऋभुभिर्ऋभुसंज्ञिकैर्दक्षयज्ञे भृगूपादितैर्देवैः, साध्यैः, विश्वेदेवैः, परिवृतमिति शेषः । मरुत्पतिं देवेशम् ॥ १७ ॥ * * दृष्ट्वेति । वज्रधरं हस्तपरिवृततेजोमयवज्रं, स्वया स्वकीयया, श्रिया देवेन्द्रत्वलक्ष्म्या, रोचमानं, दीप्यमानं शक्रमिन्द्रं, दृष्ट्वा हे राजन्, मृधे संग्रामे, वर्त्तमाना इति शेषः । वृत्रो वृत्रासुरः पुरःसरो नासीराप्रचरो येषां ते असुराः, न अमृष्यन्, इद्रस्याटाटोपं नासहन्तेत्यर्थः । इति द्वयोरैकसंबन्धः ॥ १८ ॥ * * ये नामृष्यन्स्तान्नाम्ना निर्दिशति । नमुचिरिति । नमुचिः, शम्बरः, अनर्वा, द्विमूर्द्धा ऋषभः, अम्बरः, हयग्रीवः, शङ्कुशिराः, विप्रचित्तिः, अयोमुखः ॥ १९ ॥ * * पुलोमेति । पुलोमा, वृषपर्वा, प्रहेतिः, हेतिः, उत्कलश्च दैतेया दितिसुताः, दानवा दनुसुताः, यक्षा वैश्रवणादयः, रक्षांसि पौलस्त्याः, सहस्रशस्त्रा-संख्याता अपि ॥ २० ॥

भाषानुवादः

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! अथर्ववेदी महर्षि दधीचिने ऐसा निश्चय करके अपनेको परब्रह्म परमात्मा श्रीभगवान्में लीन करके अपना स्थूल शरीर त्याग दिया ॥ ११ ॥ * * उनके इन्द्रिय प्राण, मन और बुद्धि संयत थे, दृष्टि तत्त्वमयी थी, उनके सारे बन्धन कट चुके थे । अतः जब वे भगवान्से अत्यन्त युक्त होकर स्थित हो गये, तब उन्हें इस बातका पता ही न चला कि मेरा शरीर छूट गया ॥ १२ ॥ * * भगवान्की शक्ति पाकर इन्द्रका बल-पौरुष उन्नतिकी

सीमापर पहुँच गया। अब विश्वकर्माजीने दधीचि ऋषिकी हड्डियोंसे वज्र बनाकर उन्हें दिया और वे उसे हाथमें लेकर ऐरावत हाथीपर सवार हुए। उनके साथ-साथ सभी देवतालोग तैयार हो गये। बड़े-बड़े ऋषि-मुनि देवराज इन्द्रकी स्तुति करने लगे। अब उन्होंने त्रिलोकीको हर्षित करते हुए वृत्रासुरका वध करनेके लिये उसपर पूरी शक्ति लगाकर धावा बोल दिया—ठीक वैसे ही, जैसे भगवान् रुद्र क्रोधित होकर स्वयं कालपर ही आक्रमण कर रहे हों। परीक्षित! वृत्रासुर भी दैत्य-सेनापतियोंको ले कर बहुत बड़ी सेनाके साथ मोर्चेपर डटा हुआ था ॥१३-१५॥ ❀ ❀ जो वैवस्वत मन्वन्तर इस समय चल रहा है, इसकी पहली चतुर्युगीका त्रेतायुग अभी आरम्भ ही हुआ था। उसी समय नर्मदातटपर देवताओंका दैत्योंके साथ यह भयङ्कर संग्राम हुआ ॥१६॥ ❀ ❀ उस समय देवराज इन्द्र हाथमें वज्र लेकर रुद्र, वसु, आदित्य, दोनों अश्विनीकुमार, पितृगण, अग्नि, मरुद्गण, ऋभुगण, साध्यगण और विश्वेदेव आदिके साथ अपनी कान्तिसे शोभायमान हो रहे थे। वृत्रासुर आदि दैत्य उनको अपने सामने आया देख और भी चिढ़ गये ॥१७-१८॥ ❀ ❀ तब नमुचि, शम्बर, अनर्वा, द्विमूर्धा, ऋषभ, अम्बर, ह्यग्नीव, शङ्कुशिरा, विप्रचित्ति, अयोमुख, पुलोमा, वृषपर्वा, प्रहेति, हेति, उत्कल ॥१९-२०॥

सुमालिमालिप्रमुखाः कार्तस्वरपरिच्छदाः । प्रतिषिध्येन्द्रसेनाग्रं मृत्योरपि दुरासदम् ॥ २१ ॥
अभ्यर्दयन्नसंभ्रान्ताः सिंहनादेन दुर्मदाः । गदाभिः परिघैर्बाणैः प्रासमुद्गरतोमरैः ॥ २२ ॥
शूलैः परश्वधैः खड्गैः शतघ्नीभिर्भुशुण्डिभिः । सर्वतोऽवाकिरन् शस्त्रैश्चैव विबुधर्षभान् ॥ २३ ॥
न तेऽदृश्यन्त संछन्नाः शरजालैः समन्ततः । पुङ्खानुपुङ्खपतितैज्योतींषीव नमोघनैः ॥ २४ ॥
न ते शस्त्रास्त्रवर्षौघा ह्यासेदुः सुरसैनिकान् । छिन्नाः सिद्धपथे देवैर्लघुहस्तैः सहस्रधा ॥ २५ ॥
अथ क्षीणास्त्रशस्त्रौघा गिरिशृङ्गद्रुमोपलैः । अभ्यवर्षन् सुरबलं चिच्छिदुस्तांश्च पूर्ववत् ॥ २६ ॥

तानक्षतान् स्वस्तिमतो निशम्य शस्त्रास्त्रपूगैश्च वृत्रनाथाः ।
द्रुमैर्दृषद्भिर्विविधाद्रिशृङ्गैर्विक्षतान्स्तत्रसुगिन्द्रसैनिकान् ॥ २७ ॥
सर्वे प्रयासा अभवन् विमोघाः कृताः कृता देवगणेषु दैत्यैः ।
कृष्णानुकूलेषु यथा महत्सु जुद्रैः प्रयुक्ता रुशती रुक्षवाचः ॥ २८ ॥
ते स्वप्रयासं वितथं निरीक्ष्य हरावभक्ता हतयुद्धदर्पाः ।
पलायनायाजिमुखे विसृज्य पतिं मनस्ते दधुरात्तसाराः ॥ २९ ॥
वृत्रोऽसुरांस्ताननुगान् मनस्वी प्रधावतः प्रेक्ष्य बभाष एतत् ।
पलायितं प्रेक्ष्य बलं च भग्नं भयेन तीव्रेण विहस्य वीरः ॥ ३० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सुमालिमालिप्रमुखाः कार्तस्वरपरिच्छदाः असंभ्रान्ताः दुर्मदाः मृत्योः अपि दुरासदम् इन्द्रसेनाग्रं सिंहनादेन प्रतिषिध्य अभ्यर्दयन् गदाभिः परिघैः बाणैः प्रासमुद्गरतोमरैः शूलैः परश्वधैः खड्गैः शतघ्नीभिः भुशुण्डिभिः च शस्त्रैः च अस्त्रैः विबुधर्षभान् सर्वतः अवाकिरन् पुङ्खानुपुङ्खपतितैः शरजालैः समन्ततः संछन्नाः ते नमोघनैः ज्योतींषि इव न अदृश्यन्त ॥ २४ ॥ लघुहस्तैः दैवैः सिद्धपथैः सहस्रधा छिन्नाः शस्त्रास्त्रवर्षौघाः सुरसैनिकान् हि न आसेदुः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अथ क्षीणास्त्रशस्त्रौघाः गिरिशृङ्गद्रुमोपलैः सुरबलम् अभ्यवर्षयन् च तान् पूर्ववत् चिच्छिदुः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अथ शस्त्रास्त्रपूगैः अक्षतान् स्वस्तिमतः द्रुमैः दृषद्भिः विविधाद्रिशृङ्गैः अविक्षतान् तान् इन्द्रसैनिकान् निशम्य वृत्रनाथाः तत्रसुः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ यथा जुद्रैः महत्सु प्रयुक्ताः रुशतीः रुक्षवाचः दैत्यैः कृष्णानुकूलेषु देवगणेषु कृताः कृताः सर्वे प्रयासाः विमोघाः अभवन् ॥ २८ ॥ हरौ अभक्ताः हतयुद्धदर्पाः ते स्वप्रयासं वितथं निरीक्ष्य आत्तसाराः आजिमुखे पतिं विसृज्य पलायनाय मनः दधुः ॥ २९ ॥ मनस्वी वीरः वृत्रः अनुगान् तान् असुरान् प्रधावतः प्रेक्ष्य च तीव्रेण भयेन भग्नं पलायितं सैन्यं प्रेक्ष्य विहस्य एतत् बभाषे ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

“शतप्री च चतुर्हस्ता लोहकण्टकसंचिता । भुशुण्डी सर्वतो लोहकण्टकानुकमोज्जता ।” इत्यभिधानम् ॥ २३ ॥ * * पुंस्त्वो मूलदेशः एकस्य मूलदेशमनु तत्संलग्नोऽपरस्य पुंस्त्वो यथा भवति तथा नमःस्थैर्वनैर्ज्योतीषीवेत्यनेन तेषां तदप्राप्तिः सूचिता ॥ २४ ॥ * * तामेवाह । न त इति । शस्त्राणामस्त्राणां च यानि वर्षाणि तेषामोघाः नाऽऽसेदुर्न प्रापुः । सिद्धपथे आकाशे ॥ २५ ॥ * * क्षीणा अस्त्राणां शस्त्राणां च ओघा येषाम् । गिरिशृङ्गैर्दुर्नैरुपलैश्च ॥ २६ ॥ * * तानिन्द्रसैनिकान् शस्त्राणामस्त्राणां च पूरैः समूहैरक्षतान् क्षतशून्यान् स्वस्तिमतः सुखिनो दुमादिभिश्चाविक्षतान्निशाम्य दृष्ट्वा । वृत्रो नाथो येषां ते तत्रमुर्भूताः ॥ २७ ॥ * * कृताः कृताः पुनः पुनः कृताः । कृष्णोऽनुकूलो येषां तेषु देवगणेषु । रुशतीः रुशत्यः । अकल्याण्यो रुक्षाः परुषा वाचो तथा महत्सु क्षोभकर्त्र्यो न भवन्ति तद्वत् ॥ २८ ॥ * * हतो युद्धे दर्पो येषां ते आतः परैर्गृहीतः सारो धैर्यं येषां ते अतिप्रसिद्धा अपि ते दैत्याः एवं ते इत्यस्यापौनरुक्त्यम् । आजिमुखे युद्धारम्भे पतिं विसृज्य पलायनाय मनो दधुः । यतो हरावभक्ताः ॥ २९ ॥ * * प्रधावतः पलायमानान्प्रेक्ष्य आदावेव तीव्रेण भयेन पलायितं भग्नं च तद्वलं सैन्यं तच्च प्रेक्ष्य एतद्वक्ष्यमाणं बभाषे ॥ ३० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

कार्तस्वरपरिच्छदाः स्वर्णालंकाराः । इन्द्रसेनाया अर्धं भागं यद्वाऽप्रे तिष्ठतीत्यर्थः सेनानीत्यम् । दुरासदं दुष्प्रापम् ॥ २१ ॥ * * असंभ्रंता निर्भयाः ॥ २२-२३ ॥ * * इत्यनेन दृष्टान्तेन । तेषां बाणानाम् । तदप्राप्ति-
देवांगाप्राप्तिः ॥ २४ ॥ * * तामेवाप्राप्तिमेव । ओघाः समूहाः ‘ओघो वेगोऽनुः पुंजे’ इत्यभिधानात् । लघुहस्तैः क्षिप्र-
चलत्करैः ॥ २५ ॥ * * अथ शस्त्रच्छेदानन्तरम् । उपलैः पाषाणैः ‘उपलः प्रस्तरे रत्ने शर्करायां तु योषिति’ इति मेदिनी ।
तान् गिरिशृङ्गादीन् । पूर्वं यथा मार्गमध्य एव च्छिन्नास्ताद्वत् ॥ २६ ॥ * * निशाम्य दृष्ट्वा ॥ २७ ॥ * *
प्रयासाः प्रहारलक्षणाः प्रयत्नाः । अनुकूलोऽनुग्रहाभिमुखः ‘रूश्—हिंसायाम्’ रुशतीः ‘यूयं शीघ्रं म्रियध्वम्’ इत्येवंलक्षणाः ।
अकल्याण्योऽमंगलाः । परुषा ‘रे रे अधमाः’ इत्येवंरूपाः । महत्सु दुर्वासः प्रभृतिषु । जुद्धैर्दुर्वासैर्भकादिजनकल्पैः ॥ २८ ॥ * *
पतिं वृत्रम् ॥ २९ ॥ * * मनस्वी धीरः ॥ ३० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

गदाभिरिति सार्द्धम् । गदादिभिश्च विबुधवर्षमान् सर्वतोऽवाकिरन् अभ्यवर्षन् । “शतप्री च चतुर्हस्ता लोहकण्टक-
सञ्चिता । भुशुण्डी सर्वतो लोहकण्टकानुकमोज्जता ।” इत्यभिधानम् ॥ २२ ॥ * * न त इति । पुङ्गवः शरस्य मूलप्रदेशः
एकस्य शरस्य मूलदेशमनु तत्संलग्नो परस्य पुङ्गवो यथा भवति तथा पतितैः शरजालैः समन्ततः सञ्चिन्नास्ते देवा नादृश्यन्त ।
यथा नमःस्थैर्वनैः छन्नानि ज्योतीषि यथा न दृश्यन्ते तद्वत् एतेन तेषां तदप्राप्तिः सूचिता ॥ २३ ॥ * * न त इति ।
शस्त्राणामस्त्राणां च यानि वर्षाणि तेषामोघाः सुरसैनिकान् व्यासेदुः न प्रापुः । यतो लघुहस्तैः शीघ्रमेदिभिर्देवैः सिद्धपथे
आकाशमार्गे स्वाप्राप्तेः पूर्वमेव सहस्रधा च्छिन्नाः ॥ २४ ॥ * * अथेति । क्षीणा अस्त्राणां शस्त्राणां च ओघा येषां ते
असुराः अथानन्तरं गिरिशृङ्गैर्दुर्नैरुपलैः पाषाणैश्च सुरबलमभ्यवर्षन् तांश्च गिरिशृङ्गादीन् देवाः पूर्ववत् अस्त्रादिवशि-
च्छिदुः ॥ २५ ॥ * * तानिति । तानिन्द्रसैनिकान् शस्त्राणामस्त्राणां च पूरैः समूहैरक्षतान् क्षतशून्यान् स्वस्तिमतः सुखिनो
दुमादिभिश्चाविक्षतान्निशाम्य वृत्रो नाथो येषां ते असुराः तत्रसुः भीता जाताः ॥ २६ ॥ * * सर्वे इति । कृष्णोऽनुकूलो
येषां तेषु देवगणेषु दैत्यैः कृताः कृताः पुनः पुनः कृताः प्रयासाः प्रहारप्रयत्नलक्षणाः सर्वे विमोघाः वृथा अभवन् । यथा महत्सु
साधुषु जुद्धैर्बहिर्मुखैः पुरुषैः प्रयुक्ताः रुशतीः रुशत्यः शापरूपाः । पूर्वसवर्णदीर्घ आर्षः । रुक्षाः परुषाः निन्दापरा वाचो यथा
अकल्याणकर्त्र्यः क्षोभकर्त्र्यो वा न भवन्ति तद्वत् ॥ २७ ॥ * * त इति । हरौ अभक्ताः हतो निवृत्तो युद्धे दर्पो गर्वो
येषां ते आतः परैर्गृहीतः सारो येषां ते अति प्रसिद्धाः ते असुराः अत्रैकस्तच्छब्दः प्रसिद्धवाची अपरः परामर्शक इत्यपौन-
रुक्त्यम् । स्वप्रयासं वितर्था निरीक्ष्य आजिमुखे युद्धारम्भे पतिं वृत्रं विसृज्य पलायनाय मनो दधुः ॥ २८ ॥ * * वृत्र
इति । भग्नं परैः क्षतयुक्तं कृतमत एव तीव्रेण भयेन पलायितं च स्वबलं सैन्यं प्रेक्ष्य प्रधावतः पलायमानान् तान् वीरतया
प्रसिद्धान् अनुगान् स्वान्तरङ्गानप्यसुरान् वीक्ष्य मनस्वी धीरः वीरश्च वृत्रः विहस्य वीराणां कातर्यमनुचितमिति सूचयंस्तेषा-
मुपहासं कृत्वा एतद्वक्ष्यमाणं बभाषे ॥ २९ ॥ * * कालेति । पुरुषेषु प्रकृष्टो वीरः वृत्रः कालोपपन्नो तदवसरोचितान्
मनस्विनां रुचिरां शौर्यव्यञ्जिकां वाचमुवाच । हे विप्रचित्यादयः ! मे वचः शृणुध्वम् । तद्वार्षः ॥ ३० ॥

वीरराघवव्याख्या

तथा सुमालिप्रभृतयश्च सर्वे कार्तस्वरपरिच्छदाः सुवर्णमयाः परिच्छदाः परिकरा येषां ते मृत्योरपि दुरासदं दुष्प्राप-
मिन्द्रसेनाप्रमिन्द्रसेनाया अग्रं पुरोभागं प्रतिषिध्यावरुध्य ॥ २१ ॥ * * असम्भ्रान्ता अपरवशाः सन्तः दुर्मदा सिंह-
नादेनाभ्यद्रवन् गदादिभिः शस्त्रैश्च विबुधर्षभान् सुरान् सर्वतोऽवाकिरन् तत्र शतघ्नी चतुर्हस्ता लोहकण्टकसंयुक्ताः ॥ २२-२३ ॥
पुङ्गवो मूलदेशः एकस्य पुङ्गवमनु तत्संलग्नोऽपरस्य पुङ्गवो यथा भवति तथा समन्तात्पतितैः शरजालैः संछिन्नास्ते देवा न दृश्यन्त यथा
नभोघनैर्नभःस्थैर्मैघैराच्छन्नानि ज्योतीषि इत्यनेन तेषां तदप्राप्तिः सूचिता ॥ २४ ॥ * * तामेवाह । न त इति ते ।
शस्त्राणामस्त्राणां च यानि वीर्याणि तेषामोघाः सङ्गाः सुरसैनिकान्नासेदुर्न प्रापुः किन्तु । लघुहस्तैर्हस्ताघवशालिभिस्तैर्देवैः सह-
स्रधा सिद्धपथे आकाशे छिन्ना बभूवुः ॥ २५ ॥ * * अथ तीक्ष्णाशिछन्ना अस्त्रशस्त्राणामोघा येषां ते दानवा गिरिशृङ्गैर्दुर्मैः
उपलैः पाषाणैश्च सुराणां बलमभ्यवर्षन् तान् गिरिशृङ्गादीन्पूर्ववद्देवाश्चिच्छिदुश्छिन्नवन्तः ॥ २६ ॥ * * अथ वृत्रो नाथो
येषां तेऽसुराः सर्वे स्वशस्त्राणां पूगैः सङ्घैरक्षतानताडितानत एव स्वस्तिमतः सुखिनः तथा दुर्मैर्हृषद्भिः पाषाणैर्विविधैरद्रीणां
शृङ्गैश्चाक्षतानिन्द्रसैनिकान्निशाम्य दृष्ट्वा सर्वेऽसुरास्तत्रसुः भीताः ॥ २७ ॥ * * देवगणेषु दैत्यैर्वै ये कृताः प्रयासास्ते सर्वे
विमोघा व्यर्था अभवन् तत्र हेतुं वदन् देवगणान्विशिनष्टि । कृष्णानुकूलेष्विति । कृष्णोऽनुकूलो येषां तेषु तत्र दृष्टान्तमाह ।
यथेति । जुद्रैः प्रयुक्ताः रुशती रुशत्योऽकल्याण्यः रूक्षाः परुषा वाचो यथा महत्सु विमोहकाः क्षोभका न भवन्ति तथेति ॥ २८ ॥
हरौ भगवत्यभक्ताः अत एवान्तः सुरैर्गृहीतः सारो बलं येषाम् अत एव हतः युद्धे दर्पो गर्वो येषां तेऽसुरा वितथं व्यर्थं स्वप्रयासं
निरीक्ष्य अधुनास्माकं सर्वे प्रयासाः व्यर्था एवेत्यालोच्यतेऽतिप्रसिद्धा अपि दैत्या एवं ते इत्यस्यापौनरुक्त्यमाजिमुखे युद्धारम्भे पतिं
वृत्रं विसृज्य पलायनाय मनो दधुः चक्षुः ॥ २९ ॥ * * अथ धीरो वृत्रः प्रधावतः तीव्रेण भयेन पलायमानांस्ताननुगान्
भृत्यान् प्रेक्ष्य तथा किञ्चिद्गन्तमवशिष्टं पलायितं बलं च प्रेक्ष्य विहस्येदं वक्ष्यमाणं बभाषे ॥ ३० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कार्तस्वरपरिच्छदाः सुवर्णालङ्काराः ॥ २१-२२ ॥ * * अवाकिरन् अवर्षन् ॥ २३ ॥ * * प्रावृषि
वर्षाकाले ॥ २४ ॥ * * लघुहस्तैः शीघ्रवेधिभिः देवैः सिद्धपथे व्योम्नि स्वप्राप्तेः पूर्वं मध्यमार्गे एव छिन्नाः ॥ २५-२६ ॥
वृत्रो नाथो येषां ते तथा हृषद्भिः पाषाणैः ॥ २७ ॥ * * प्रयासाः प्रहारलक्षणाः प्रयत्नाः कृष्णोऽनुकूलोऽनुग्रहाऽभिमुखो
येषां ते तथा तेषु रुशतीः हिंसनाः “रुशरिश हिंसायाम्” इति धातुः महत्सु दुर्वासःप्रभृतिषु यतिषु जुद्रैः हिंसजिम्भकादिजन-
कल्पैः ॥ २८ ॥ * * पतिं वृत्रन् अस्तसाराः निरस्तबलाः ॥ २९ ॥ * * मनस्वी प्रशस्तमनाः ॥ ३०-३१ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ते देवाः पुङ्गवः शरस्य मूलदेशः एकस्य पुङ्गवमनु पतितो यः शरस्तस्य पुङ्गवमन्वेवं पतितैः । नभःस्थैर्घनैर्ज्योतीषीवेत्यनेन
तेषां तदप्राप्तिः सूचिता ॥ २४-२६ ॥ * * निशाम्य दृष्ट्वा तत्रसुभीताः ॥ २७ ॥ * * कृताः कृताः पुनः पुनः
कृताः यथा महत्सु वैष्णवेषु रुशतीः * * रुषत्यः यूयं शीघ्रं त्रियध्वमित्यकल्याण्यः । रूक्षाः परुषा वाचः रे रे अधमा !
इत्याद्याः ॥ २८-३१ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

एकस्य पुङ्गव मूलदेशमनुवर्तमान इतरपुङ्गवो यथा भवति तथा पतितैः नभोघनैः नभःस्थमेघैः यथा ज्योतीषि न दृश्यन्ते
इत्यदर्शनमात्रे दृष्टान्तः ॥ २४ ॥ * * ते शस्त्रास्त्रवर्षाः यतो दैवैः सिद्धपथे आकाशे संछिन्ना अतः सुरसैनिकान् आसेदुः
प्रापुः ॥ २५ ॥ * * उपलैः पाषाणैः ॥ २६ ॥ * * तानिन्द्रसैनिकान् शस्त्रास्त्रपूगैरक्षतान् दुमादिभिश्चाविक्षतान्
स्वस्तिमतो निशाम्य दृष्ट्वा वृत्रनाथाः तत्रसुः ॥ २७ ॥ * * कृताः कृताः भूयो भूयः कृताः प्रयासाः विशेषतः मोघाः निष्फला
अभवन् रुषतीः रुषत्यः रोषवत्यः रूक्षवाचः रूक्षाः नीरसाः वाचः ॥ २८-३१ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

कार्तस्वरपरिच्छदाः स्वर्णालङ्कारभूषिताः । असम्भ्रान्ताः निर्भयाः । तत्र हेतुः—दुर्मदा इति दुरासदं दुष्प्रवेशमपीन्द्र-
सेनाग्रं सिंहनादेन भयङ्करगर्जनेन प्रतिषिध्य निवार्याभ्यर्दयन् पीडितवन्तः । गदादिभिश्च विबुधर्षभान् सर्वतोऽवाकिरन् अभ्य-

वर्षभित्युत्तरेणान्वयः ॥ २१-२२ ॥ * * 'शतघ्नी च चतुर्हस्ता लोहकण्टकसञ्चिता । भुशुण्डी सर्वतो लोहकण्टकानुकमो-
न्नता' इत्यभिधानात् ॥ २३ ॥ * * पुङ्खः शरस्य मूलप्रदेश एकस्य मूलदेशमनु तत्संलग्नो परस्य पुङ्खो यथा भवति तथा
पतितैः शरजालैस्ते देवाः समन्ततः सञ्चञ्चन्नाः नादृश्यन्तेत्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तः—नभस्यैर्धनैश्छन्नानि ज्योतीषि यथा न दृश्यन्ते
तद्वत् । अनेन शस्त्रादीनां तदप्राप्तिः सूचिता ॥ २४ ॥ * * तामेवाह—न ते इति । शस्त्राणामस्त्राणां च यानि वर्षाणि
तेषामोघाः सुरसैनिकान् व्यत्सेदुः न प्रापुः । यतो लघुहस्तैः शीघ्रवेधिभिर्देवैः सिद्धपथ आकाशमार्गे स्वप्राप्तेः पूर्वमेव सहस्रधा
च्छिन्नाः ॥ २५ ॥ * * क्षीणा अस्त्राणां मन्त्राणां शस्त्राणां च ओघा येषां ते असुराः अधानन्तरं गिरिशृङ्गादौर्मैरुपलैः
पाषाणैश्च सुरबलमभ्यवर्षन्, तांश्च गिरिशृङ्गादीन् देवाः पूर्ववत् अस्त्रादिवच्छिदुः ॥ २६ ॥ * * तानिन्द्रसैनिकान्
शस्त्राणामस्त्राणां च पूगैः समूहैरक्षतान् क्षतशून्यान् स्वस्तिमतः सुखिनो दुमादिभिश्च अविक्षतान्निशाम्य वृत्रो नाथो येषां ते
असुराः तत्रसुः भीता जाता इत्यन्वयः ॥ २७ ॥ * * देवगणेषु दैत्यैः कृताः कृताः पुनः पुनः कृता प्रयासाः प्रसार-
प्रयत्नलक्षणाः सर्वे विमोघाः वृथा अभवन् । तत्र भगवदनुग्रह एव हेतुरित्याह—कृष्णोऽनुकूलो येषां तेऽबिवि । ननु कथमेवं
निश्चय इत्यपेक्षायां सर्वत्र भगवदनुगृहीतेषु तथैव दर्शनादित्याशयेन दृष्टान्तमाह—यथेति । महत्सु भगवदनुगृहीतेषु जुद्धैर्विवेक-
शून्यैर्बहिर्मुखैः पुरुषैः प्रयुक्ताः रुशतीः रुशयः शापरूपाः रूक्षाः परूषाः निन्दापरा वाचो यथा अकल्याणकर्त्र्यः क्षोभकर्त्र्यौ
वा न भवन्ति तद्वत् ॥ २८ ॥ * * ततस्ते दैत्या आजिमुखे युद्धारम्भे पतिं वृत्रं विसृज्य पलायनाय मनो दधुरित्यन्वयः ।
तत्र हेतुमाह—हतो निवृत्तो युद्धे दर्पो गर्वो येषां ते । तत्र हेतुमाह—आत्तः परैर्गृहीतः सारो धैर्यं येषां ते । तत्रापि हेतुमाह—
स्वप्रयासं विपथं निरीक्ष्येति । तत्रापि हेतुमाह—हरावभक्ता इति ॥ २९ ॥ * * भग्नं परैः क्षतयुक्तं कृतमत एव तीव्रेण
भयेन पलायितं च स्वबलं सैन्यं प्रेक्ष्य प्रधावतः पलायमानान् तान् वीरतया प्रसिद्धान् अनुगान् स्वान्तरङ्गानप्यसुरान् वीक्ष्य
वृत्रो विहस्य वीराणां कातर्यमनुचितमिति सूचयंस्तेषामुपहासं कृत्वा एतद्वक्ष्यमाणं बभाषे इत्यन्वयः । तस्य तु भयं न जातमित्यत्र
हेतुद्वयमाह—मनस्वी वीरः वीरः पराक्रमी चेति ॥ ३० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

सुमालीति । सुमालिश्च मालिश्च तौ प्रमुखौ येषां तेऽसुराः, कार्तस्वरपरिच्छदाः, सुवर्णमयपरिकराः सन्तः, मृत्योः
अपि, दुरासदम् इन्द्रसेनाग्रं प्रतिषिध्य अवरूय ॥ २१ ॥ * * अभ्यद्रवन्निति । असंभ्रान्ता अपरवशाः, दुर्मदाः ते
सिंहनादेन सह, अभ्यद्रवन्नादौ सिंहनादान् कृत्वा देवसेनासन्मुखं दुर्दुवुरित्यर्थः । ततः, गदाभिः, परिधैः, बाणैः, प्रासाश्च
मुद्गरास्तोमराश्च तैः ॥ २२ ॥ * * शूलैरिति । शूलैः, परश्वधैः, खड्गैः, शतघ्नीभिः, भुशुण्डिभिः, 'शतघ्नी च चतुर्हस्ता
लोहकण्टकसञ्चिता । भुशुण्डी सर्वतोलोहकण्टकानुकमोन्नता' इत्यभिधानम् । शस्त्रैः, अस्त्रैश्च, विबुधर्षभान् देवेषु श्रेष्ठान्, सर्वतः
अवाकिरन् । इति पञ्चानामेकसंबन्धः ॥ २३ ॥ * * न ते इति । पुङ्खो मूलदेशः तमनु तत्संलग्नोऽपरस्य पुङ्खो यथा
भवति तथा पतितैः, समन्ततः, दृश्यमानैरिति शेषः । शरजालैः नभोघनैराकाशस्थमेघैः, आच्छन्नानि ज्योतीषि इव, संछन्नाः
ते देवाः, न अदृश्यन्त । अत्रोपमानेन तेषां तदप्राप्तिः सूचिता ॥ २४ ॥ * * तामेवाह । न ते इति । ते उक्तविधाः,
शस्त्राणि च अस्त्राणि च तेषां यानि वर्षाणि तेषामोघाः संघाः सुरसैनिकान् देवसेनासंगतान्, न आसेदुर्न संप्रापुः । किं तु ।
लघुहस्तैर्हस्ताघवशालिभिः, देवैः सहस्रधा सिद्धपथे आकाशे एव, छिन्नाः । बभूवुरिति शेषः ॥ २५ ॥ * * अथेति । अथ
क्षीणाः छिन्नाः, अस्त्रशस्त्राणामोघा येषां ते, दानवाः गिरिशृङ्गाणि च दुमाश्च उपला अश्मशकलाश्च तैः सुरबलं देवसैन्यं, पूर्ववत्
अभ्यवर्षन् । देवाश्च तान् गिरिशृङ्गादीन् पूर्ववदेव, चिच्छिदुः ॥ २६ ॥ * * तानिति । अथ वृत्रो वृत्रासुरः, नाथो
रक्षकः स्वामी येषां ते, असुराः, शस्त्रास्त्रपूगैः स्वकीयशस्त्रास्त्रवृद्धैः, अक्षतानताडितान् अत एव, स्वस्तिमतः सुखिनः, दुर्मैर्वृक्षैः,
दृषद्भिः पाषाणशकलैः विविधाद्रिशृङ्गाश्च, अविक्षतान् तान् इन्द्रसैनिकान्, निशाम्य दृष्ट्वा, तत्रसुभीता बभूवुः ॥ २७ ॥ * *
सर्व इति । कृष्णोऽनुकूलो येषां तेषु, देवगणेषु दैत्यैः, कृताः कृताः वारं वारं विहिताः, सर्वे प्रयासाः, यथा जुद्धैः अल्पजनैः,
प्रयुक्ताः रुशती रुशयः अकल्याण्यः, रूक्षवाचः परूषा वाचः, महत्सु जनेषु क्षोभकाः न भवन्ति । किं तु विमोघाः भवन्ति ।
तथा विमोघा विफलाः, अभवन् ॥ २८ ॥ * * त इति । हरौ भगवति, अभक्ताः अत एव आत्तः सुरैराहतः सारो बलं
येषां ते, अत एव, हतो नाशं प्राप्तो युद्धदर्पो रणविधानगर्वो येषां ते, ते असुराः स्वप्रयासं स्वकीयं प्रयत्नं, वितथं व्यर्थतां प्राप्तं
निरीक्ष्य तेऽसुरा अतिप्रसिद्धाः, सन्तोऽपि, आजिमुखे नासीरसंज्ञे युद्धारम्भप्रदेशे, पतिं वृत्रं विसृज्य, पलायनाय पलायनं
विधातुं मनः दधुश्चक्रुः । पलायनविधाने तेषां हर्षभक्तत्वमेव हेतुर्ज्ञेयः ॥ २९ ॥ * * वृत्र इति । मनस्वी वीरः वृत्रः,
अनुगान् स्वपाणित्रत्वादनुगतान्, तान् असुरान्, तीव्रेण भयेन, प्रधावतः पलायमानान् प्रेक्ष्य, बलं सकलं स्वसैन्यं च, भग्नं
भग्नप्रायं प्रेक्ष्य, विहस्य सम्यक् हासं कृत्वा, एतद्वक्ष्यमाणं बभाषे तदाह्वानं कुर्वन्नुवाच ॥ ३० ॥

भाषानुवादः

सुमाली, माली आदि हजारों दैत्य-दानव एवं यक्ष-राक्षस स्वर्णके साज-सामानसे सुसज्जित होकर देवराज इन्द्रकी सेनाको आगे बढ़नेसे रोकने लगे। परीक्षित ! उस समय देवताओंकी सेना स्वयं मृत्युके लिये भी अजेय थी ॥ २१ ॥ वे घमंडी असुर सिंहनाद करते हुए बड़ी सावधानीसे देवसेनापर प्रहार करने लगे। उन लोगोंने गदा, परिघ, बाण, प्रास, मुद्गर, तोमर, शूल, फरसे, तलवार, शतघ्नी (तोप), भुशुण्डि आदि अस्त्र-शस्त्रोंकी बौछारसे देवताओंको सब ओरसे ढक दिया ॥ २२-२३ ॥ * * एक-पर-एक इतने बाण चारों ओरसे आ रहे थे कि उनसे ढक जानेके कारण देवता दिखलायी भी नहीं पड़ते थे—जैसे बादलोंसे ढक जानेपर आकाशके तारे नहीं दिखलायी देते ॥ २४ ॥ * * परीक्षित ! वह शस्त्रों और अस्त्रोंकी वर्षा देवसैनिकोंको झूतक न सकी। उन्होंने अपने हस्तलाघवसे आकाशमें ही उनके हजार-ढकड़े कर दिये ॥ २५ ॥ * * जब असुरोंके अस्त्र-शस्त्र समाप्त हो गये, तब वे देवताओंकी सेनापर पर्वतोंके शिखर, वृक्ष और पत्थर बरसाने लगे। परन्तु देवताओंने उन्हें पहलेकी ही भाँति काट गिराया ॥ २६ ॥ * * परीक्षित ! जब वृत्रासुरके अनुयायी असुरोंने देखा कि उनके असंख्य अस्त्र-शस्त्र भी देवसेनाका कुछ न बिगाड़ सके—यहाँतक कि वृक्षों, चट्टानों और पहाड़ोंके बड़े-बड़े शिखरोंसे भी उनके शरीरपर खरोंचतक नहीं आयी, सब-के-सब सकुशल हैं—तब तो वे बहुत डर गये। दैत्यलोग देवताओंको पराजित करनेके लिये जो-जो प्रयत्न करते, वे सब-के-सब निष्फल हो जाते—ठीक वैसे ही, जैसे भगवान् श्रीकृष्णके द्वारा सुरक्षित भक्तोंपर लुद्र मनुष्योंके कठोर और अमङ्गलमय दुर्वचनोंका कोई प्रभाव नहीं पड़ता ॥ २७-२८ ॥ * * भगवद्विमुख असुर अपना प्रयत्न व्यर्थ देखकर उत्साहरहित हो गये। उनका वीरताका घमंड जाता रहा। अब वे अपने सरदार वृत्रासुरको युद्ध भूमिमें ही छोड़कर भाग खड़े हुए; क्योंकि देवताओंने उनका सारा बल-पौरुष छीन लिया था ॥ २९ ॥ * * जब धीर-वीर वृत्रासुरने देखा कि मेरे अनुयायी असुर भाग रहे हैं और अत्यन्त भयभीत होकर मेरी सेना भी तहस-नहस और तितर-बितर हो रही है, तब वह हँसकर कहने लगा ॥ ३० ॥

कालोपपन्नां रुचिरां मनस्विनामुवाच वाचं पुरुषप्रवीरः ।

हे विप्रचित्ते नमुचे पुलोमन् मयानर्बन्धम्बर मे शृणुध्वम् ॥ ३१ ॥

जातस्य मृत्युध्रुव एष सर्वतः प्रतिक्रिया यस्य न चेह क्लृप्ता ।

लोको यशश्चाथ ततो यदि ह्यमुं को नाम मृत्युं न वृणीत युक्तम् ॥ ३२ ॥

द्वौ संमताविह मृत्युं दुरापौ यद् ब्रह्मसंधारणया जितासुः ।

कलेवरं योगरतो विजह्याद् यदग्रणीर्विशयेऽनिवृत्तः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे नारायणवर्मकथनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—हे विप्रचित्ते नमुचे पुलोमन् मय अनर्बन्धं शंबर मे शृणुध्वं पुरुषप्रवीरः कालोपपन्नां मनस्विनां रुचिराम्

वाचम् उवाच ॥ ३१ ॥ * * एषः मृत्युः जातस्य सर्वतः ध्रुवः च इह यस्य प्रतिक्रिया न क्लृप्ता अथ यदि ततः लोकः च यशः हि युक्तं मृत्युं कः नाम न वृणीत ॥ ३२ ॥ * * इह दुरापौ द्वौ मृत्युं संमतौ यत् जितासुः योगरतः ब्रह्मसंधारणया कलेवरं विजह्यात् वा यत् अग्रणीः अनिवृत्तः वीरश्च ॥ ३३ ॥

इति दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तदेव विशिनष्टि । कालोपपन्नामवसरोचितां मनस्विनां रुचिरां हे मय हे अनर्बन्धं मे वाचं शृणुत ॥ ३१ ॥ * *

प्रतिक्रिया निवर्तनोपायः ततो मृत्योरिह यशो लोकः स्वर्गादिश्च यदि स्यात् । अथ तर्हि अमुं मृत्युं युक्तं समीचीनं प्राप्तं वा ॥ ३२ ॥

ब्रह्मसंधारणया कलेवरं जह्यादिति यत्स एको मृत्युः वीरशये रणभूमावनिवृत्तोऽपराङ्मुखः सन् जह्यादिति यत्स च एकः । तौ द्वाविह शास्त्रे संमतौ मृत्युः । तथा च स्मृतिः । “द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परित्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ।” इति ॥ ३३ ॥

इति श्रीभा० म० षष्ठस्कन्धे टीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

विप्राणामिव धैर्यहीना चित्तिश्चित्तं यस्य हे तादृश । न मुञ्चति कार्त्तयमिति हे तादृश । पुरो युद्धात्प्रागेव मन्यते स्वशौर्यं न युद्धे भो एतादृश रलयोरैक्यम् । मयेति सैन्यदर्शनेन कार्त्तयमिति हे तादृश । न अर्वापि पलायते यत्सदृशो हे एतादृश ॥ ३१ ॥ * * * प्रतिक्रिया निवृत्त्युपायः यस्य मृत्योर्न रचिता । समीचीनमृत्युं पुनः साधयिष्याम इति चेत्तत्राह— उपस्थितपरित्यागोऽनर्ह इत्यभिप्रायेणाह—प्राप्तं स्वत एवागतम् ॥ ३२ ॥ * * * मृत्युद्वयस्य संमतत्वे प्रमाणमाह—तथा चेति । सूर्यमण्डलभेदिनाविति । अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्म प्राप्नुत इत्यर्थः । योगयुक्तो ब्रह्मधारणावान् इति स्मृतिपदार्थः ॥ ३३ ॥

कुत्रचित् “जातस्य पुंसः प्रलयो ध्रुवश्च पलायमानस्य च युध्यतो वा । तस्माद्भवद्भिर्न पलायितव्यं योद्धव्यमेवात्र हरेः समीपे ।” इत्यधिकोऽपि पाठोस्ति स च प्राचीनानङ्गीकृतत्वान्न व्याख्यातः ।

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे षष्ठस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

जातस्येति । जातस्य प्राणिमात्रस्य एषः प्रसिद्धो मृत्युः सर्वतः सर्वत्र ध्रुवः कुत्रापि त्रिलोक्यां गत्वाऽप्यनिवार्यः । यतः । यस्येह संसारे प्रतिक्रिया निवृत्त्युपायो न च क्लृप्ता भगवताऽपि नैव निर्मिता ततो मृत्योर्यदि लोके ब्रह्मलोके इह यशश्च स्यात् । अथ तर्हि अमुं युक्तं समुचितं मृत्युं को नाम न वृणीत ॥ ३१ ॥ * * * द्वाविति । योगरतो योगमार्गे प्रवृत्तः जितासुः वशीकृतप्राणेन्द्रियश्च सन् ब्रह्मसंधारणया भगवद्व्यानेन कलेवरं जह्यादिति यत्स एको मृत्युः अग्रणीः अनिवृत्तः अपराङ्मुखश्च सन् वीरशये रणभूमौ कलेवरं विजह्यादिति यत्स चैको मृत्युः तौ द्वौ मृत्यू इह शास्त्रे सम्मतौ अत एव दुरापौ दुर्लभौ ॥ ३२ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायः षष्ठस्य दशमे निरमादिमाम् ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वीरराघवव्याख्या

एतद्वभाष इत्येतदेव प्रपञ्चयति । पुरुषश्रेष्ठः मनस्वी प्रशस्तमनस्कः वृत्रः कालोचितां मनस्विनां रुचिरां च वाचमुवाच । उक्तमेवाह । हे विप्रचित्ते ! इत्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्ति । हे मय ! हेऽनर्वन् ! मे वाचं शृणुध्वम् ॥ ३१ ॥ * * * सर्वतः सर्वस्य जातस्य जन्तोरेष मृत्युर्ध्रुवः निश्चितः मृत्युं विशिनष्टि । यस्य मृत्योरिह लोके प्रतिक्रिया प्रतीकारः न क्लृप्ता नास्ति । किञ्च । शत्रुभ्यो मृत्युभयनिमित्तात्पलायनादयशस्करात्परलोकहानिकरात्तेभ्यो मृत्युरेव स्वर्गसंपादकः कीर्त्तिकरश्च श्रेयान् सङ्ग्रामे शत्रुभ्यो मृत्युर्दुर्लभश्चातस्तमेव वृणीतेत्याह । लोक इति द्वाभ्याम् । अथ हे दानवाः ! ततः सङ्ग्रामे मृत्योर्यदि लोकः वीरस्वर्गः यशश्च स्यात्तर्ह्यमुं मृत्युं युक्तं प्राप्तं को नाम न वृणीति किन्तु वृणुयादेव ॥ ३२ ॥ * * * दुरापौ दुर्लभौ द्वौ मृत्यू इह लोके शास्त्रसम्मतौ कौ तौ तावज्जितासुर्जितान्तर्बहिर्निद्रियप्राणो योगसक्तः ब्रह्मसंधारणया ब्रह्मविषयकधारणायोगेन कलेवरं त्यजेदिति यत्स एकः तथा वीरशये रणभूमौ अनिवृत्तोऽपराङ्मुखः कलेवरं जह्यादिति यत् सोऽपरो मृत्युः तथा चोक्तम् । द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परित्राडयोगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः । इति ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यस्य मृत्योः प्रतिक्रिया परिहारः अथ यदि (१) यस्माल्लोको यशश्च स्यातां ततस्तर्हि कः क्षत्रियादिकल्पः युक्तं युद्धमूर्ध्नि प्राप्तं मृत्युं न वृणीत नामेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ * * * इतोऽपि युद्धमरणं प्रशस्तमित्याहुः । द्वाविति । योगरतो

जितप्राणश्च यो ब्रह्मसन्धारणया ब्रह्मध्यानेन कलेवरं विजह्यादिति । यद्युद्रादनिवृत्तोऽग्रणीः । यो वीरराणां समतो गत्वा वीरशये युद्धाङ्गणे शरीरं जहातीति । यच्च मरणम् । तद्योर्द्विवितो मृत्युः दुरापौ सम्मतौ शास्त्रविहितावित्यन्वयः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ततो मृत्योरिह यशः स्वर्गश्च यदि स्यात् अथ तर्हि अमुं मृत्युं युक्तं समुचितम् ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ वीरशये सम्प्रामे अनिवृत्तः अभिमुखस्थः ॥ ३३ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । षष्ठस्य दशमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

कालोपपन्नां तत्कालोचिताम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ जातस्योत्पन्नस्य मृत्युर्ध्रुवः आवश्यकः । यदि तत् आवश्यकतादपि इह यशः लोकः स्वर्गश्च स्यात् । अथ तर्हि अमुं मृत्युं युक्तं योग्यं को न वृणीत ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ इह लोके द्वौ मृत्युः सम्मतौ योग्यौ तौ च दुरापौ दुर्लभौ । यत्तासुः यत्ता असवः प्राणा इन्द्रियाणि येन । योगरतो भगवज्ज्ञानभक्तिनिष्ठः स ब्रह्मसन्धारणया कलेवरं जह्यात् इत्येकः । यश्चाग्रणीः सन् वीरशये सम्प्रामे निवृत्तो मृत इति द्वितीयः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे दशमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तद्वाक्यमेव विशिनष्टि—कालेति । कालोपपन्नां तदवसरोचिताम् । मनस्विनां रुचिरां शौर्यव्यञ्जिकाम् । एवं भयस्थाने एवं भाषणे सा एव ससर्ग इति धैर्यतिशयं सूचयन् विशिनष्टि—पुरुषेषु प्रकृष्टो वीर इति । तद्वाक्यमेव दर्शयति—हे विप्रचित्ते इति सार्द्धद्वयेन ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ एवं सम्बोधनेनासुरान् सम्मुखीकृत्याह—जातस्य प्राणिमात्रस्य एष प्रसिद्धो मृत्युः सर्वतः सर्वत्र ध्रुवः कुत्रापि त्रिलोक्यां गत्वाऽप्यनिवार्यः । तत्र हेतुमाह—यस्येह संसारे प्रतिक्रिया निवृत्त्युपायो न च क्लृप्ता नैव निर्मिता भगवतेति शेषेणान्वयः । ततो मृत्योर्यदि लोको ब्रह्मलोक इह यशश्च स्यात् अथ तर्हि अमुं युक्तं समुचितं मृत्युं को नाम न वृणीतेत्यन्वयः । ननु युद्धे मरणात् परलोको भवतीत्यत्र प्रमाणाभावात् कथं त्वद्वचनमात्रेण मरणं युक्तमित्याशङ्क्यास्ति ह्यत्र शास्त्रं प्रमाणमिति सूचयन्नाह—हीति ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ तमेव हि द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः इति स्मृतिसिद्धमर्थं स्पष्टयति—द्वाविति । योगरतो योगमार्गे प्रवृत्तः जितासुः वशीकृत-प्रमाणेन्द्रियश्च सन् ब्रह्मसन्धारणया भगवद्विधानेन कलेवरं जह्यादिति यत्स एको मृत्युः, अग्रणीः अनिवृत्तः अपराङ्मुखश्च सन् वीरशये रणभूमौ कलेवरं विजह्यादिति यत्स चैको मृत्युः, तौ द्वौ मृत्यु इह शास्त्रे सम्मतौ अत एव दुरापौ दुर्लभौ ॥ ३३ ॥

इति श्रीबलभाचार्यवंशश्रवणोपाध्यायसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरिधराख्येन भजानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येवं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता तत्र षष्ठेऽस्मिन् स्कन्धे रूपनिरूपणे । दशमो विवृत्तोऽध्यायो वृत्रधैर्यनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

कालेति । पुरुषेषु प्रवीरः श्रेष्ठः । हे विप्रचित्ते, हे नमुचे, हे पुलोमन्, हे मय, से अनर्वन्, हे शम्बर, मे मम, वाचं शृणुध्वम् । इति संबुद्धयः, कालोपपन्नामवसरोचितां मनस्विनां महामनसां, रुचिरां प्रीत्युत्पादिकां वाचम् उवाच ॥ ३१ ॥ जातस्येति । जातस्य संसारे साक्ष्यप्रादितो जन्मभाजः, सर्वतः सर्वस्यापि मनुजादेः, एषः मृत्युः, ध्रुवः निश्चितः । यस्य मृत्योः, इह लोके, प्रतिक्रिया प्रतीकारः, न च नैव क्लृप्ता । लोके मृत्योर्निवर्त्तनोपाय एव नास्तीत्यर्थः । अथातः, हे दानवाः, ततः सम्प्रामे जातान्मृत्योः सकाशात्, यदि लोकः स्वर्गः यशश्च, स्यात् तर्हि युक्तम् । अमुं मृत्युं क्षत्रियाणां योग्यं सम्प्राममरणमित्यर्थः । को नाम न वृणीत हि । किं तु वृणुयादेव ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ द्वाविति । इह लोके, द्वौ द्विप्रकारौ, मृत्युः । दुरापौ दुर्लभौ संमतौ शास्त्रकृद्भिः संमानितौ । तौ निर्दिशति । जितासुर्जितप्राणः, योगरतः योगी, ब्रह्मसन्धारणया ब्रह्मविषयकधारणायोगेन, कलेवरं

देहं, विजह्यात्परित्यजेत् । यत् तथा अग्रणीः संग्रामेऽग्रचरः, अनिवृत्तोऽपराङ्मुखः सन्, वीरशये रणभूमौ, कलेवरं विजह्याद्यत्, एवंविधौ । तथा च स्मृतिः । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परित्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः' इति ॥ ३३ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसुनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-
यामन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां षष्ठस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भाषानुवादः

वीरशिरोमणि वृत्रासुरने समयानुसार वीरोचित वाणीसे विप्रचित्ति, नमुचि, पुलोमा, मय, अनर्वा, शम्बर आदि दैत्योंको सम्बोधित करके कहा—असुरो ! भागो मव, मेरी एक बात सुन लो ॥ ३१ ॥ * * इसमें सन्देह नहीं कि जो पैदा हुआ है, उसे एक-न-एक दिन अवश्य मरना पड़ेगा इस जगत्में विधातनि मृत्युसे बचनेका कोई उपाय नहीं बताया है । ऐसी स्थितिमें यदि मृत्युके द्वारा स्वर्गादि लोक और सुयश भी मिल रहा हो तो ऐसा कौन बुद्धिमान है, जो उस उत्तम मृत्युको न अपनायेगा ॥ ३२ ॥ * * संसारमें दो प्रकारकी मृत्यु परम दुर्लभ और श्रेष्ठ मानी गयी है—एक तो योगी पुरुषका अपने प्राणोंको वशमें करके ब्रह्मचित्तन के द्वारा शरीरका परित्याग और दूसरा युद्धभूमिमें सेनाके आगे रहकर बिना पीठ दिखाये जूझ मरना (तुमलोग भला, ऐसा शुभ अवसर क्यों खो रहे हो ? ॥ ३३ ॥

॥ ३३ ॥ इति दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकावशाऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

त एवं शंसतो धमं वचः पत्युरचेतसः । नैवागृह्णन् भयत्रस्ताः पलायनपरा नृप ॥ १ ॥
 विशीर्यमाणां पृतनामासुरीमसुरर्षभः । कालानुकूलैस्त्रिदशैः काल्यमानामनाथवत् ॥ २ ॥
 दृष्ट्वातप्यत संक्रुद्ध इन्द्रशत्रुरमर्षितः । तान् निवार्यौजसा राजन् निर्भर्त्स्येदमुवाच ह ॥ ३ ॥
 किं व उच्चरितैर्मातुर्धावद्भिः पृष्ठतो हतैः । न हि भीतवधः श्लाघ्यो न स्वर्ग्यः शूरमानिनाम् ॥ ४ ॥
 यदि वः प्रधने श्रद्धा सारं वा क्षुल्लका हृदि । अग्रे तिष्ठत मात्रं मे न चेद् ग्राम्यसुखे स्पृहा ॥ ५ ॥
 एवं सुरगणान् क्रुद्धो भीषयन् वपुषा रिपून् । व्यनदत् सुमहाप्राणो येन लोका विचेतसः ॥ ६ ॥
 तेन देवगणाः सर्वे वृत्रविस्फोटनेन वै । निपेतुर्मूर्च्छिता भूमौ यथैवाशनिना हताः ॥ ७ ॥
 ममर्द पद्भ्यां सुरसैन्यमातुरं निमीलिताक्षं रणरङ्गदुर्मदः ।
 गां कम्पयन्नुद्यतशूल ओजसा नालं वनं यूथपतिर्यथोन्मदः ॥ ८ ॥
 बिलोक्य तं वज्रधरोऽत्यमर्षितः स्वशत्रवेऽभिद्रवते महागदाम् ।
 चिक्षेप तामापततीं सुदुःसहां जग्राह वामेन करेण लीलया ॥ ९ ॥
 स इन्द्रशत्रुः कुपितो भृशं तथा महेन्द्रबाहं गदयोग्रविक्रमः ।
 जघान कुम्भस्थल उन्नदन् मृधे तत्कर्म सर्वे समपूजयन् नृप ॥ १० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—नृपः भयत्रस्ताः ते अचेतसः पलायनपराः एवम् धर्मम् शंसतः पत्युः वचः न एव अगृह्णन् ॥ १ ॥ ❀ ❀
 राजन् कालानुकूलैः त्रिदशैः अनाथवत् काल्यमानाम् विशीर्यमाणाम् आसुरीम् पृतनां दृष्ट्वा संक्रुद्धः अमर्षितः इन्द्रशत्रुः असुरर्षभः
 अतप्यत ओजसा तान् निवार्य निर्भर्त्स्य इदं ह उवाच ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ मातुः उच्चरितैः धावद्भिः पृष्ठतो हतैः किम् शूर-
 मानिनां वः भीतवधः श्लाघ्यः न स्वर्ग्यः न ॥ ४ ॥ ❀ ❀ क्षुल्लकाः यदि वः प्रधने श्रद्धा वा हृदि सारम् ग्राम्यसुखे स्पृहा
 न चेत् मे अग्रे मात्रम् तिष्ठत ॥ ५ ॥ ❀ ❀ एवम् सुमहाप्राणः क्रुद्धः वपुषा रिपून् सुरगणान् भीषयन् व्यनदत् येन लोकाः
 विचेतसः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तेन वै वृत्रविस्फोटनेन सर्वे देवगणाः यथा एव अशनिना हताः मूर्च्छिताः भूमौ निपेतुः ॥ ७ ॥
 रणरङ्गदुर्मदः उद्यतशूलः गाम् कम्पयन् यथा उन्मदः यूथपतिः ओजसा नालम् वनम् आतुरं निमीलिताक्षम् सुरसैन्यम् पद्भ्यां
 ममर्द ॥ ८ ॥ ❀ ❀ तम् बिलोक्य अत्यमर्षितः वज्रधरः अभिद्रवते स्वशत्रवे महागदां चिक्षेप आपततीम् सुदुःसहाम्
 ताम् लीलया वामेन करेण जग्राह ॥ ९ ॥ ❀ ❀ नृप भृशम् कुपितः उग्रविक्रमः स इन्द्रशत्रुः मृधे उन्नदन् तथा गदया
 महेंद्रबाहम् कुम्भस्थले जघान सर्वे तत् कर्म समपूजयन् ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एकादशे तु वृत्रस्य युद्धयमानस्य वज्रिणा । भक्तिज्ञानबलोदकाश्चित्रा वाचोऽनुवर्णिताः ॥ १ ॥
 शंसतः कथयतः पत्युर्वचः ॥ १ ॥ ❀ ❀ कालानुकूलैः कालानुवर्तिभिः । काल्यमानां विद्राव्यमाणाम् ॥ २ ॥
 अमर्षितोऽसहमानस्तांस्त्रिदशान्निवार्य निर्भर्त्स्य चेदं वक्ष्यमाणमुवाच ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तदेवाह द्वाभ्याम् । मातुरुच्चरितैः

पुरीषप्रायैः । प्रथमांतपाठे देवानां संबोधनम् । पृष्ठतो हतैर्देवैः वो युष्माकं किं स्यात् न किञ्चित् । न यशो नापि धर्मः । तदेवाह । न हीति ॥ ४ ॥ ❀ ❀ प्रधने संग्रामे । सारं धैर्यं हृदि चेत्तर्हि हे जुल्लकाः जुद्राः मात्रं क्षणमात्रमग्रे तिष्ठत । न चेदिह लोकभोगे स्पृहाऽस्ति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ सुरगणान् रिपून् । सुमहान्प्राणो बलं यस्य । येन विचेतसो बभूवुः ॥ ६ ॥ वृत्रस्य विस्फोटनेन नादेन ॥ ७ ॥ ❀ ❀ उद्यतं शूलं येन गां भूमिम् । नालं वनं नलानां वनम् । उद्गतो मदो यस्य स यूथपतिर्गजो यथा मर्दयति ॥ ८-१० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

भक्तिज्ञानबलेनोदकां उत्कृष्टाः (१) धर्म्यं धर्मादनपेतम् । अचेतसो निर्विचाराः । तत्र हेतुः—भयत्रस्ता इति । नृपेति । युद्धधर्मकोविदोऽसीति भावः ॥ १ ॥ ❀ ❀ विशीर्यते हिंस्यत इति विशीर्यमाणा ताम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ ओजसा बलेन राजन् दीप्यन् । निर्भर्त्स्य वाचा तिरस्कृत्य च ॥ ३ ॥ ❀ ❀ पुरीषवन्मातुर्देहान्निष्कान्तैः पुरीषं यथा स्वद्रष्टृमुखं वक्रयति स्वस्पर्शिनमशुचिं करोति तद्वदिमे कातराः स्वसमीपं शूरमपि निजपलायनेन पलायनपरं कुर्वाणाः स्वताडनपरमप्यपवित्रयन्ति पलायमानताडनपरस्थातीवापवित्रनरकवासश्रवणात्तदुक्तमपि “क्षत्रियस्योरसि क्षात्रं पृष्ठे ब्रह्म व्यवस्थितम् । तेन पृष्ठं न दातव्यं पृष्ठदो ब्रह्महा भवेत् ।” इत्यादिपुराणांतरे । तथा च पृष्ठदातॄणां ब्रह्मघ्नतुल्यत्वात्तत्पशौ ह्यतीवापावित्र्यहेतुस्तत एव तद्वत्तॄणां स्वर्गो न भवतीत्याह—न स्वर्ग्यः स्वर्गाय हित इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ हे जुल्लका इति । पलायमानताडनं हि जुद्धधर्म इति भावः । ‘जुल्लस्तुच्छे बुभुक्षिते’ इत्यभिधानात् । स्वार्थे कः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ विचेतसो मूर्च्छिता अभवन्निति शेषः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ ‘विस्फोटनं प्रकांडस्य ताडने निनदेऽपि च’ इति तीर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ नलानां कमलानां पोटगलानां वेदं नालम् “नलः पोटगले राशिं पितृदेवे कपीश्वरे । कमलेपि” इति मेदिनी । यूथोत्र गजसमुदायस्तस्य पतिः उन्मदः प्रमत्तः ॥ ८ ॥ ❀ ❀ तां गदाम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ नृपेति । नृपालनं हि युद्धे दुष्टवधेनैव भवत्यतस्तुभ्यं युद्धकथां वदामीति भावः ॥ १० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एकादशे वृत्रशक्रयुद्धे वृत्रो जगाद च । ज्ञानभक्तिमयीर्वाचः श्लोकास्तत्राद्रिबाहवः (२७) ॥

अनुष्टुभः पञ्चरामा (३५) उवाचद्वितयं (२) तथा ॥ १ ॥ ❀ ❀ त इति । हे नृप ! एवं धर्मं शंसतः कथयतः पत्युर्वृत्रस्य वचः अचेतसः व्याकुलचित्ताः भयत्रस्ताः पलायनपराश्च ते असुरा नैवागृह्णन् ॥ १ ॥ ❀ ❀ विशीर्यमाणा-मिति युष्मम् । हे राजन् ! कालोऽनुकूलो येषां तैस्त्रिदशैर्देवैः काल्यमानां विद्राव्यमाणामत एवानाथवदनाथामिव विशीर्यमाणा-मासुरीं स्वकीयां घृतनां सेनां दृष्ट्वा क्रुद्धः अमर्षितः असहनः असुरर्षभः इन्द्रशत्रुर्वृत्रः अतप्यत । ततश्च ओजसा बलात्कारेण तान् त्रिदशाभिचार्य निर्भर्त्स्य चेदं वक्ष्यमाणं वचनमुवाच ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ किमिति । मातुः उच्चरितैः पुरीषवदुदरान्निर्गतैः धावद्भिः पलायमानैः पृष्ठतो हतैर्देवैर्बो युष्माकं किं फलं न यशो नापि धर्म इत्यर्थः । आत्मानं शूरं मन्यमानानां भीतस्य यो वधः स श्लाघ्यो न भवति नापि स्वर्ग्यः स्वर्गहेतुः । मातुरुच्चरिता इति पाठे देवानां सम्बोधनम् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ यदिति । हे जुल्लकाः ! ममाग्रे यूथं तुच्छा एव तथापि यदि वो युष्माकं प्रधने युद्धे श्रद्धा हृदि सारं धैर्यं वाऽस्ति चेत् यदि प्राण्यमुखे विषयभोगे स्पृहा इच्छा नास्ति तदा मात्रं क्षणमात्रं मेऽग्रे तिष्ठत । तिष्ठन्तादग्रेऽपि मात्रशब्दो बहुस्थलेषु समासावयव इव प्रयुज्यते । गच्छतिमात्रं चलतिमात्रं केवलं गच्छति न त्वन्यत्करोतीत्यर्थः । तथात्रापि चेत् तदाऽयमर्थः । यदि मदग्रे योद्धुं न शक्नुथ तदा केवलं तिष्ठत । नाहं भीतान् हन्मीति परन्तु नायं विवक्षितोऽर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ एवमिति । सुमहाप्राणो महाबलो वृत्रः क्रुद्धः सन् एवं वचसा वपुषा शरीरेण च स्वरिपून् स्वशत्रून् सुरगणान् भीषयन् व्यनदत् नादं चकार । येन वृत्रनादेन हेतुना लोकाः प्राणिनः सर्वे विचेतसो जाताः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तेनेति । तेन नादेन वृत्रस्य विस्फोटनेन ऊर्वाः प्रगण्डयोर्वा करतलाघातेन च मूर्च्छिता देवगणाः यथा अशनिना हतास्तथा भूमौ निपेतुः । वै चार्थे ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ममर्दं चि । रणरङ्गे रणभूमौ दुष्टः उत्कृष्टो मदो यस्य सः अत एव उद्यतं शूलं येन सः वृत्रः ओजसा स्वसामर्थ्येन गां पृथ्वीं कम्पयन् आतुरं भीतमतः निमीलितार्क्षं सुरसैन्यं पद्भ्यां ममर्द । यथा नलानां समूहो नालं वनमुत्कृष्टो मदो यस्य स यूथपतिर्गजो यथा मर्दयति तद्वत् ॥ ८ ॥ ❀ ❀ विलोक्येति । वज्रधरः इन्द्रस्तु वृत्रं विलोक्यात्यमर्षितोऽसहमानोऽभिद्रवते स्वसम्मुखमागच्छते स्वशत्रवे तस्मै तं हन्तुं महागदां चित्तैः । आपततीम् । नुमभावः आर्षः । सुदुःसहामपि तां वृत्रः वामेन करेण लीलया जग्राह ॥ ९ ॥ ❀ ❀ स इति । हे नृप ! स उग्रविक्रमः इन्द्रशत्रुर्वृत्रो भृशं कुपितोऽतो मृधे उन्नदन् तथा गदया महेन्द्र-वाहमैरावतं कुम्भस्थले मस्तके जघान । तस्य तत्कर्म सर्वे स्वपरसैनिकाः समपूजयन् सत्कृतवन्तः ॥ १० ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं वृत्रेण प्रतिबोधितानपि पलायमानानसुरान् वीक्ष्य स वृत्रस्तान्निवार्य युयुत्सुरिन्द्रं प्रत्युवाचेत्याह मुनिः । त इति । एवं हे नृप ! पत्युर्वृत्रस्य धर्म्यं धर्मादनपेतं वचः शंसतः कथयतः सतोऽपि भीताः । अत एव पलायनासक्ताः अत एवाचेत-
सोऽतिभयेन युद्धानासक्तचित्तास्ते असुराः नैवागृह्णन् पत्युर्वचो नाभ्यनन्दन् ॥ १ ॥ * * ततोऽसुरर्षभो वृत्रः कालोऽनु-
कूलो येषां तैस्त्रिदशैर्देवैर्विशीर्यमाणां विशेषेण पीड्यमानामत एवानाथवत् काल्यमानां विद्राव्यमाणामासुरीं पृतनाम्
सेनाम् ॥ २ ॥ * * दृष्ट्वा मर्षितोऽसहमानः संक्रुद्धः नितरां क्रुद्धः ह राजन् ! तां पृतनामोजसा स्वबलेन निवार्य
निर्मत्स्य चेदं वक्ष्यमाणं देवान् प्रत्युवाच ॥ ३ ॥ * * तदेवाह द्वाभ्याम् । मातुः स्वस्य जनन्या उच्चरितैः पुरीषप्रायैरसुरैः
प्रथमान्तपाठे देवानां सम्बोधनम् । धावद्भिः पलायमानैरपि पृष्ठतो हतैर्हन्यमानैरसुरैः किं प्रयोजनम् । न तद्वधेन यशो न स्वर्ग-
श्चेति भावः । तदेवाह । न हीति । भीतस्य वधः शूरमात्मानं मन्यमानानां न हि श्लाघ्यः । नापि स्वर्गः स्वर्गहेतुश्च ॥ ४ ॥
अतो हे जुल्लकाः ! अल्पाः ! वो युष्माकं हृदि प्रधत्ते युद्धे श्रद्धा सारं बलं वा यद्यस्ति विषयभोगेच्छा नो चेत्तर्हि मात्रं क्षणमात्रं
ममाग्रे तिष्ठत ॥ ५ ॥ * * एवं क्रुद्धो वृत्रः सुरगणान् रिपून् वपुषा देहेन भीषयन् महान् प्राणो बलं यस्य तादृशो व्यनदत्
नादं विशिनष्टि । येन नादेन लोका जनाः विचेतसा मूर्च्छिता बभूवुः ॥ ६ ॥ * * तेन वृत्रस्य विस्फोटनेन नादेन सर्वे
देवगणाः मूर्च्छिताः सन्तो भूमौ निपेतुः पतितवन्तः यथाऽश्विना हता जनाः पतन्ति निपतन्ति तद्वत् ॥ ७ ॥ * *
आतुरं मूर्च्छितमत एव निमीलिताक्षं सुरसैन्यमोजसा बलेन पद्भ्यां ममर्दं मर्दितवान् । यथोन्मदो यूथपतिर्गजः तालं तालानां
सम्बन्धि वनं मर्दयति । कथम्भूतो ममर्दं रणरङ्गे दुर्निवारो मदो यस्य । उद्यतं शूलं येन । क्ष्मां पृथिवीं कम्पयन् ॥ ८ ॥ * *
एवं स्वसैन्यं मर्दयन्तं वृत्रं विलोक्य वज्रधर इन्द्रोऽप्यमर्षितोऽभिमुखं द्रवते आगच्छते शत्रवे महतीं गदां चित्तेप प्रयुक्तवान् । स
च वृत्रस्तामापतन्तीं दुःसहां दुःखेनापि सोढुमशक्यां गदां वामेन करेण लीलया सुखेन जग्राह गृहीतवान् ॥ ९ ॥ * *
तया च गृहीतया गदया भृशं नितरां क्रुद्ध इन्द्रशत्रुवृत्रः उन्नदन्नतीव नदन् उरवो विक्रमाः पादविन्यासाः यस्य तादृशं महेन्द्र-
वाहमैरावतं जघान । कमवयवं तत्राह । कुम्भस्थलं मध्वे युद्धे तस्य वृत्रस्य कर्म तद्गदया तद्वाहनताडनरूपं कर्म सर्वे द्रष्टारः
समपूजयन् बह्वमन्यन्त ॥ १० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अचेतसो बुद्धिमत्प्रवृत्तिस्मरणरहिताः ॥ १ ॥ * * काल्यमानां विद्राव्यमाणाम् ॥ २ ॥ * * ओजसा
राजन् दीपयन् स वृत्रः तां स्वपृतनां निवार्य द्रावयतो देवान्निर्मत्स्येदं वाक्यमत्रवीत् ह किल ॥ ३ ॥ * * हे देवाः ! यूयं
मातुरदितेरुच्चरिताः अवमेहनवन्निर्गताः किम् उभयेषामपि देहान्निष्क्रान्तत्वाविशेषात् कुतोऽस्माकमग्राह । धावद्भिरिति । पृष्ठतो
हतैर्धावद्भिः असुरनायकैः वः युष्माकं किं प्रयोजनम् अधर्मत्वात् अयमपि कुतोऽग्राह । न हीति । स्वर्गः स्वर्गप्राप्ति-
योग्यः ॥ ४ ॥ * * हे जुल्लकाः ! अल्पाः ! देवाः ! युष्माकं हृदि सारं धैर्यं चास्ति मात्रं क्षणकालं प्राप्यसुखे विषय-
भोगजनितानन्दे ॥ ५ ॥ * * विचेतसो मूर्च्छिताः ॥ ६ ॥ * * एतदेव स्पष्टयति । तेनेति । विस्फोटनं प्रकाण्ड-
ताडनम् ॥ ७ ॥ * * तालं नलसमुदायलक्षणं वनं यूथपतिर्गजः ॥ ८ ॥ * * अभिद्रवते अभ्यागच्छते ॥ ९ ॥
महेन्द्रवाहमैरावतम् ॥ १० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अस्पृष्टवह्निं समदन्तीति क्रोधेनैवासम्भवोक्तिः ॥ १-२४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदशिनी

एकादशे तु संध्याममध्ये वृत्रस्य वर्णिताः । शौर्यमण्यो गिरः काश्चित् प्रेममय्यश्च काश्चन ॥

अनाथवत् अनाथानिव तांस्त्रिदशान् ॥ १-३ ॥ * * प्रथमान्तपाठे सम्बोधनं हे मातुरुच्चरिताः ! पुरीषतुल्या
देवाः ! पृष्ठतो हतैर्दैत्यैः किम् । न यशो नापि धर्मः । तृतीया-न्तपाठे दैत्यानां विशेषणम् । भीतानां वधो न श्लाघ्यः । कर्तृकर्मणो-
रुभयोरपि यशोधर्माभावव्यञ्जकत्वात् जुगुप्सित इत्यर्थः ॥ ४ ॥ * * प्रधत्ते युद्धे सारं धैर्यं हे जुल्लकाः ! जुद्राः ! ॥ ५-६ ॥
वै इति चार्थे विस्फोटितम् ऊरुप्रगण्डयोः करतलाघातस्तेन च ॥ ७ ॥ * * आतुरत्वादेव मुद्रितनेत्रम् । नलानां वनम्
यूथपतिर्हस्ती ॥ ८ ॥ * * अभिद्रवते सम्मुखमागच्छते ॥ ९-१० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

इन्द्रेण युद्धमानस्य वृत्रस्य पूर्वजन्मगतहरिभक्तत्वसूचकानि वाक्यानि वर्णयति । त एवेत्येकादशेनाध्यायेन । धर्मं युद्ध-
धर्मं शंसतः कथयतः ॥ १ ॥ * * कालानुकूलैरसुरपराभवकालानुसारिभिः । अनाथवत्काल्यमानां विद्राव्य-
माणाम् ॥ २ ॥ * * अमर्षितः त्रिदशपराक्रममसहमानः तान् निवार्य निर्भर्त्स्य चेदं वक्ष्यमाणं सुसन् प्रत्युवाच ॥ ३ ॥
वो युष्माकं मातुरुच्चरितैर्मलनिभैः देवैः पृष्ठतो हतैर्दैत्यैः किं न किमपि यशोधर्मादिकम् । यतो भीतवधः शूरमानिनां श्लाघ्यो
न भवति । हे लुल्लाकाः ! लुद्राः ! यदि वः प्रधने युद्धे श्रद्धा हृदि सारं धैर्यं च ग्राम्यसुखे स्पृहा च न चेत्तर्हि मे अग्रे मात्रं
क्षणमात्रं तिष्ठत । सुमहान् प्राणो बलं यस्य सः । येन नादेन लोकाः विचेतस आसन् ॥ ४-६ ॥ * * तेन नादेन
विस्फोटनेन हस्ताभ्यामुरुपताडनेन ॥ च ॥ * * भयान्निमीलिताक्षम् । नालं नलवनम् । यूथपतिः गजराजः ॥ ८-१० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एकादशे महाधौरे युद्धे चापीन्द्रवृत्रयोः । हर्यनुग्रहतो वृत्रे हरिभक्तिर्निरूप्यते ॥ १ ॥

हे नृपेति सम्बोधनं युद्ध एवं भवतीति सम्प्रत्यर्थम् । एवं धर्मं शंसतः कथयतः पत्युर्वृत्रस्य वचस्ते पलायनपरा असुरा
नैवागृह्णन् । पलायने हेतुः—भयत्रस्ता इति । वचनाग्रहणे हेतुः—अचेतसः व्याकुलचित्ता इति ॥ १ ॥ * * कालोऽनु-
कूलो येषां तैस्त्रिदशैर्दैवैः काल्यमानां विद्राव्यमाणाम् अत एवानाथवदनाथानिव विशेष्यमाणामासुरीं स्वकीयां घृतनां सेनामसु-
र्षभो वृत्रो दृष्ट्वा अतप्यतेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २ ॥ * * इन्द्रः शत्रुर्यस्य स वृत्रः अमर्षितः देवपराक्रममसहमानः अत एव
सङ्क्रुद्धः सन् ओजसा बलात्कारेण तांस्त्रिदशान्निवार्य निर्भर्त्स्य चेदं वक्ष्यमाणं वचनमुवाचेत्यन्वयः । एतस्मिन् काले एवं धैर्यमा-
श्रयमेवेति सूचयति—हेति ॥ ३ ॥ * * तद्वाक्यमेव दर्शयति—किमिति मातुरुच्चरितैः पुरीषवन्निरगतैः । एवमुत्प्रेक्षायां
हेतुमाह—धावद्भिरिति । स्वपुरुषार्थहेतुं युद्धं त्यक्त्वा पलायमानैः पृष्ठतो हतैर्दैत्यैर्वा युष्माकं किं फलम् ? न किञ्चिदित्यर्थः ।
फलाभावमेव दर्शयति—भीतानां यो वधः स श्लाघ्यो न भवति, कर्तुः कर्मणामुभयविधानां शूरमानिनामपि निन्दाहेतुत्वात् ।
नापि स्वर्ग्यः स्वर्गहेतुः निषिद्धत्वात् । मातुरुच्चरिता इति प्रथमान्तपाठे निषिद्धे पलायमानवधे प्रवृत्तानां देवानां निन्दापरतया
सम्बोधनम् ॥ ४ ॥ * * हे लुल्लाकाः ममाग्रे यूयं तुच्छा एव तथापि यदि वो युष्माकं प्रधने युद्धे श्रद्धा हृदि सारं धैर्यं
वाऽस्ति चेत् यदि ग्रामसुखे स्पृहा इच्छा नास्ति तदा मात्रं क्षणमात्रं मेऽग्रे तिष्ठतेत्यन्वयः । अनेनानायासेन शीघ्रमेव युष्मान्
हनिष्याम्येव नात्र सन्देहो यदि स्थास्येति सूचितम् ॥ ५ ॥ * * क्रुद्धः सन् एवं वचसा वपुषा शरीरेण च स्वरिपून्
सुरगणान् भीषयन् व्यनदत् नादं चकार । येन वृत्रनादेन हेतुना लोकाः प्राणिनः सर्वे विचेतसो जाताः । कथमेवंविधं नादं
कर्तुं स शक्नोतीत्याशङ्क्याह—महाप्राण इति, नादहेतुप्राणाधिक्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥ * * तेन नादेन वृत्रस्य विस्फोटनेन
बाहौ करतलाघातेन च मूर्छिता देवगणाः सर्वे भूमौ निपेतुः । तत्र दृष्टान्तः—यथेति । वै चार्थे ॥ ७ ॥ * * रणरङ्गे
रणभूमौ दुष्टः उत्क्रुष्टो मदीं यस्य सः अत एव उद्यतं शूलं येन सः वृत्रः ओजसा स्वसामर्थ्येन गां पृथ्वीं कम्पयन् पद्भ्यां सुरसैन्यं
ममर्द । ननु सुरसैन्यमप्यशस्त्रधारि तस्य कथं पद्भ्यां मर्दनं सङ्गच्छते तत्राह—निमीलिताक्षमिति । तत्रापि हेतुमाह—आतु-
रमिति, भयाद्विवशमित्यर्थः । तथाच तस्मिन् समये तस्य शस्त्रप्रहारे सामर्थ्यं नासीदिति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह—नालमिति,
नलानां समूहो नालं वनेमुत्क्रुष्टो मदीं यस्य स यूथपतिर्गजो यथा मर्दयति तद्वत् ॥ ८ ॥ * * वज्रधरः इन्द्रस्तं वृत्रं
विलोक्य अत्यमर्षितोऽसहमानः अभिद्रवते स्वसन्मुखमागच्छते स्वशत्रवे तस्मै तं हन्तुं महागदां चिक्षेप । तां दुःसहामपि स
जग्राह ॥ ९ ॥ * * स उपविक्रम इन्द्रशत्रुवृत्रो भृशं कुपितोऽतो मृधे उग्रदन् तथा गदया महेन्द्रवाहं कुम्भस्थले मस्तके
जघानेत्यन्वयः । तस्य तत्कर्म सर्वे स्वपरसैनिकाः समपूजयन् सत्कृतवन्तः । युद्धकौतुकं तु त्वया बहुशोऽनुभूतमिति सङ्क्षेपत
एव वर्ण्यते इति सूचयन् सम्बोधयति—हे नृपेति ॥ १० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

वज्रिणा युध्यमानस्य वृत्रस्यैकादशे स्फुटाः । वाचोऽनुवर्णिताश्चित्रा भक्तिज्ञानबलाधिकाः ॥ १ ॥

एवं प्रतिबोधितानपि पलायमानानसुरान् वीक्ष्य वृत्रस्तान्निवार्य युयुत्सुः सन्निद्रं प्रत्युवाचेत्याह मुनिः । त इति ।
हे नृप, धर्मं शंसतः कथयतः, पत्युर्वृत्रस्य वचः, भयत्रस्ताः अत एव, अचेतसः अतिभयेन युद्धानासक्तचित्ताः, ते असुराः, पलाय-
नपराः सन्तः, नैव अगृह्णन् पत्युरपि वचो नाभ्यनन्दनित्यर्थः ॥ १ ॥ * * विशीर्येति । दृष्टेति । ततः असुरर्षभः वृत्रः,

कालः अनुकूलो येषां तैः, त्रिदशैर्देवैः, विशीर्यमाणां विशेषेण पीडयमानाम्, अत एव, अनाथवत् काल्यमानां विद्रान्वयमाणाम् आसुरीमसुरसंबन्धिनीं पृतानां सेनां दृष्ट्वा अतप्यत । अमर्षितः असहमानः, संक्रुद्धः इन्द्रशत्रुवृत्रः, हे राजन्, ओजसा स्वबलेन तान् पलायमानानसुरान् निवार्य, निर्भर्त्स्य च, इदं वक्ष्यमाणवाक्यं ह स्फुटं यथा तथा उवाच, देवान् प्रति कथयामास । इति द्वयोरेकान्वयः ॥ २-३ ॥ * * तदेवाह किमिति द्वाभ्याम् । किमिति । मातुः स्वजनन्याः, उच्चरितैः पुरीषप्रायैः । पाठान्तरे देवसंबोधनम् । धावद्भिः पलायमानैः सद्भिरपि, पृष्ठतः हतैः असुरैः, वः युष्माकं किं, न किञ्चित्प्रयोजनम् । तद्वधे न यशो न स्वर्गश्चेति भावः । कुतः । शूरमानिनां शूरमात्मानं मन्यमानानां, भीतवधः न हि श्लाघ्यः नापि स्वर्ग्यः स्वर्गप्राप्तिहेतुश्च ॥ ४ ॥ * * यदीति । अतः हे जुल्लका अत्यल्पाः देवाः, वो युष्माकं हृदि प्रधने युद्धे, श्रद्धा सारं वा बलं च यदि अस्ति, ग्राम्यसुखे विषयभोगे, स्पृहा इच्छा न अस्ति चेत्, तर्हि तु मात्रं क्षणकालपर्यन्तं मे मम, अग्रे पुरःप्रदेशे, तिष्ठत ॥ ५ ॥ * * एवमिति । एवं क्रुद्धः सम्यक् कोपं प्राप्तः, रिपून् स्वशत्रुभूतान्, सुरगणान् वपुषा देहेन भीषयन्, सुमहान् प्राणो बलं यस्य सः, एवंभूतो वृत्रः, येन नादेन लोका जनाः, विचेतसः मूर्च्छिताः, बभूवुः । तथा व्यनदत् ॥ ६ ॥ तेनेति । तेन वृत्रविस्फोटनेन वृत्रकृतसिंहनादेन, सर्वे देवगणाः, मूर्च्छिताः सन्तः, अशनिना वज्रेण हतास्ताडिताः, जनाः यथैव पतन्ति, तद्वत् भूमौ, निपेतुः पतितवन्तः वै ॥ ७ ॥ * * ममर्हेति । रणरङ्गदुर्मदः संप्राप्ते दुर्निवार्यमदः, उद्यतं शूलं येन सः वृत्रः, ओजसा बलेन, गां भुवं कम्पयन् सन्, उन्मदः यूथपतिर्गजः, नालं वनं यथा आतुरं मूर्च्छितम् अत एव निमीलिताक्षं निमीलितनेत्रं सुरसैन्यं देवानां सेनां पद्भ्यां ममर्हं मर्हितवान् ॥ ८ ॥ * * विलोक्येति । तं स्वसैन्यमुक्तप्रकारेण प्रमर्दयन्तं वृत्रं, विलोक्य, वज्रधर इन्द्रोऽपि, अत्यमर्षितः सुतरां संक्रुद्धः सन्, अभिद्रवते स्वसन्मुखमाधावते, स्वशत्रवे वृत्राय, शत्रुं हन्तुमित्यर्थः । महागदां महतीं गदां चित्तेन संप्रयुक्तवान् । स वृत्रोऽपि, आपतन्तीमागच्छन्तीं, दुःसहां सोढुमशक्यां, तामिन्द्रमुक्तां गदां वामेन करेण लीलया सुखेन, जग्राह गृहीतवान् ॥ ९ ॥ * * स इति । भृशं कुपितः, उरुविक्रमः महापराक्रमः, मृधे भृशम् उन्नदन् इन्द्रशत्रुः, स वृत्रः तयेन्द्रमुक्तया स्वगृहीतया गदया एव, महेन्द्रवाहमैरावतं कुम्भस्थले, जघान । तस्य तत् कर्म, हे नृप सर्वे स्वपरसैनिकाः, समपूजयन् बह्वमन्यन्त ॥ १० ॥

भाषानुवादः

वृत्रासुरकी वीरवाणी और भगवत्प्राप्ति

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित् ! असुरसेना भयभीत होकर भाग रही थी । उसके सैनिक इतने अचेत हो रहे थे कि उन्होंने अपने स्वामीके धर्मानुकूल वचनोंपर भी ध्यान न दिया ॥ १ ॥ * * वृत्रासुरने देखा कि समयकी अनुकूलताके कारण देवतालोग असुरोंकी सेनाको खदेड़ रहे हैं और वह इस प्रकार छिन्न-भिन्न हो रही है, मानो बिना नायककी हो ॥ २ ॥ * * राजन् ! यह देखकर वृत्रासुर असहिष्णुता और क्रोधके मारे तिलमिला उठा । उसने बलपूर्वक देवसेनाको आगे बढ़नेसे रोक दिया और उन्हें डाँटकर ललकारते हुए कहा ॥ ३ ॥ * * 'जुद्ध देवताओ ! रणभूमिमें पीठ दिखानेवाले कायर असुरोंपर पीछेसे प्रहार करनेमें क्या लाभ है । ये लोग तो अपने मा-बापके मल-मूत्र हैं । परन्तु अपनेको शूरवीर माननेवाले तुम्हारे-जैसे पुरुषोंके लिये भी तो डरपोकोंको मारना कोई प्रशंसाकी बात नहीं है और न इससे तुम्हें स्वर्ग ही मिल सकता है ॥ ४ ॥ * * यदि तुम्हारे मनमें युद्ध करनेकी शक्ति और उत्साह है तथा अब जीवित रहकर विषय-सुख भोगनेकी लालसा नहीं है, तो क्षणभर मेरे सामने डट जाओ और युद्धका मजा चख लो ॥ ५ ॥ * * परीक्षित् ! वृत्रासुर बड़ा बली था । वह अपने डील-डौलसे ही शत्रु देवताओंको भयभीत करने लगा । उसने क्रोधमें भरकर इतने जोरका सिंहनाद किया कि बहुत-से लोग तो उसे सुनकर ही अचेत हो गये ॥ ६ ॥ * * वृत्रासुरकी भयानक गर्जनासे सब-के-सब देवता मूर्च्छित होकर पृथ्वीपर गिर पड़े, मानो उनपर बिजली गिर गयी हो ॥ ७ ॥ * * अब जैसे मदोन्मत्त गजराज नरकटका वन रौंद डालता है, वैसे ही रणबाँकुरा वृत्रासुर हाथमें त्रिशूल लेकर भयसे नेत्र बंद किये पड़ी हुई देवसेनाको पैरोंसे कुचलने लगा । उसके वेगसे धरती डगमगाने लगी ॥ ८ ॥ * * वज्रपाणि देवराज इन्द्र उसकी यह करतूत सह न सके । जब वह उनकी ओर झपटा, तब उन्होंने और भी चिढ़कर अपने शत्रुपर एक बहुत बड़ी गदा चलायी । अभी वह असह्य गदा वृत्रासुरके पास पहुँची भी न थी कि उसने खेल-ही-खेलमें बायें हाथसे उसे पकड़ लिया ॥ ९ ॥ * * राजन् ! परम पराक्रमी वृत्रासुरने क्रोधसे आग-बबूला होकर उसी गदासे इन्द्रके वाहन ऐरावतके सिरपर बड़े जोरसे गरजते हुए प्रहार किया । उसके इस कार्यकी सभी लोग बड़ी प्रशंसा करने लगे ॥ १० ॥

येरावतो वृत्रगदाभिष्टुयो विघ्नमितोऽद्रिः कुलिशाहतो यथा ।

अवासरद् भिन्नमुखः सहेन्द्रो मुञ्चन्नसृक् सप्तधनुर्धृशार्तः ॥ ११ ॥

स सन्नवाहाय विषण्णचेतसे प्रायुङ्क्त भूयः सगदां महात्मा ।

इन्द्रोऽमृतस्यन्दिकराभिर्भर्षीवीतव्यथक्षतवा होऽवतस्थे ॥ १२ ॥

स तं नृपेन्द्राहवकाम्यया रिपुं वज्रायुधं भ्रातृहणं विलोक्य ।

स्मरन् तत्कर्म नृशंसमहः शोकेन मोहेन हसन्नगाद ॥ १३ ॥

वृत्र उवाच

दिष्ट्या भवान् मे समवस्थितो रिपुयो ब्रह्महा गुरुहा भ्रातृहा च ।

दिष्टयानृणोऽद्याहमसत्तम त्वया मच्छूलनिभिन्नदृषद्वृदाचिरत् ॥ १४ ॥

यो नोऽग्रजस्यात्मविदो द्विजातेगुरोरेपापस्य च दीक्षितस्य ।

विश्रम्य खड्गेन शिरांसि वृधत् पशोरिवाकृष्णः स्वर्गक्रामः ॥ १५ ॥

हीश्रीदयाकीर्तिभिरुज्जितं त्वां स्वकर्मणा पुरुषादैश्च गर्हम् ।

कृच्छ्रेण मच्छूलविभिन्नदेहमस्पृष्टवह्निं समदन्ति गृध्राः ॥ १६ ॥

अन्येऽनु ये त्वेह नृशंसमज्ञा ये ह्युद्यतास्त्राः प्रहरन्ति महम् ।

तैर्भूतनाथान् सगणान् निशातत्रिशूलनिभिन्नगलैर्यजामि ॥ १७ ॥

अथो हरे मे कुलिशेन वीर हर्ता प्रमथ्यैव शिरो यदीह ।

तत्रानृणो भूतबलिं विधाय मनस्विनां पादरजः प्रपत्स्ये ॥ १८ ॥

सुरेश कस्मान्न हिनोषि वज्रं पुरः स्थिते वैरिणि मय्यममोघम् ।

मा संशयिष्ठा न मदेन वज्रं स्यान्नष्फलं कृपणार्थैव याच्या ॥ १९ ॥

नन्वेव वज्रस्तव शक्र तेजसा हरेर्दधीचिस्तपसा च तेजितः ।

तेनैव शत्रुं जहि विष्णुयन्त्रितो यती हरिविजयः श्रीगुणास्ततः ॥ २० ॥

कृष्णाप्रिया व्याख्या

अन्वयः—वृत्रगदाभिष्टुयः यथा कुलिशाहतः अद्रिः विघ्नमितः भिन्नमुखः असृक् संच्छन्न धृशार्तः येरावतः सहेन्द्रः

सप्तधनु अवसरत् ॥ ११ ॥ * * महात्मा सः सन्नवाहाय विषण्णचेतसे सगदां भूयः न प्रायुङ्क्तः अमृतस्यन्दिकराभि-
भर्षीवीतव्यथक्षतवाहः इन्द्रः अवतस्थे ॥ १२ ॥ * * सः नृपेन्द्राहवकाम्यया वज्रायुधं भ्रातृहणं तम् रिपुम् विलोक्य
च तत् नृशंसम् अहः कर्म स्मरन् शोकेन मोहेन हसन् जगाद ॥ १३ ॥ * * अज्ञातस्य यः ब्रह्महा गुरुहा च भ्रातृहा
भवान् रिपुः दिष्ट्या मे समवस्थितः अयं मच्छूलनिभिन्नदृषद्वृदा च त्वया दिष्ट्या अनिरातः अनुग्रहः ॥ १४ ॥ * * यः नः
अग्रजस्य आत्मविदः द्विजातेः गुरोः अपापस्य च दीक्षितस्य शिरांसि विश्रम्य स्वर्गक्रामः अकृष्णः पशोः इव खड्गेन अवृ-
धत् ॥ १५ ॥ * * हीश्रीदयाकीर्तिभिः उज्जितम् च स्वकर्मणा पुरुषादैः गर्हम् कृच्छ्रेण मच्छूलविभिन्नदेहम् त्वाम्
अस्पृष्टवह्निं गृध्राः समदन्ति ॥ १६ ॥ * * इह ये अन्ये नृशंसम् त्वा अनु ये हि अज्ञाः उद्यतास्त्राः महम् प्रहरन्ति निशात-
त्रिशूलनिभिन्नगलैः तैः सगणान् भूतनाथान् यजामि ॥ १७ ॥ * * अथो वीर हरे यदि इह भवान् कुलिशेन प्रमथ्य एव
मे शिरः हर्ता तत्र अनृणः भूतबलिम् विधाय मनस्विनाम् पादरजः प्रपत्स्ये ॥ १८ ॥ * * सुरेश वैरिणि मयि पुरःस्थिते

अमोघम् वज्रम् कस्मात् न हिनोषि गदा इव मा संशयिष्ठाः कृपणार्था याच्न्वा इव निष्फलम् न स्यात् ॥ १६ ॥ * * शक्र
ननु एषः तव वज्रः हरेः तेजसा च दधीचेः तपसा तेजितः विष्णुयंत्रितः तेन एव शत्रुम् जहि यतः हरिः ततः विजयः श्रीः
गुणाः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

सप्तधनुःप्रमाणं देशम् ॥ ११ ॥ * * सन्नोऽवसन्नो वाहो यस्य तस्मै न प्रायुक्तं अमृतस्यंदी अमृतस्नावी यः
स्वकरस्तेनाभिमर्शः स्पर्शस्तेन वीतव्यथो गतदुःखः क्षतो वाहो यस्येन्द्रस्य स तथाभूतो योद्धुमवतस्थे ॥ १२ ॥ * *
स वृत्रः । हे नृपेन्द्र । आहवकाम्यया युद्धेच्छयाऽवस्थितम् । भातृहणं भ्राता विश्वरूपस्तस्य हंतारम् । नृशंसं क्रूरं तदेवांहः पापं
तस्य कर्म स्मरन् ॥ १३ ॥ * * यो ब्रह्म ब्राह्मणं हत्वान्विशेषतः स्वगुरुं मम च भ्रातरं स भवानप्रतः
समवस्थितः एतद्दिष्टया भद्रं जातम् । दिष्टयेत्यव्ययमानंदार्थः । हे असत्तम मम शूलेन निर्भिन्नं दृष्टतुल्यं हृत् हृदयं यस्य तेन
त्वया निमित्तभूतेनाद्याचिरादेव भ्रातुरनृणोऽहं स्यामेतच्च दिष्टया ॥ १४ ॥ * * स्वर्गकामो यो भवानवृश्चत् । स्वर्गकामो
याज्ञिकः पशोरिवेति वा ॥ १५ ॥ * * तं त्वामस्पृष्टवह्निमदग्धदेहं समदंति । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानव-
न्निर्देशः ॥ १६ ॥ * * अन्येऽपि ये अज्ञा इह त्वा त्वां नृशंसमनु मह्यमुद्यतास्त्राः संतो यदि प्रहरन्ति तैर्भूतनाथान्मैरवा-
दीन्यक्ष्यामि । कथंभूतैः । निशातं तीक्ष्णकृतं यन्मम त्रिशूलं तेन निर्भिन्नो गलो येषां तैः ॥ १७ ॥ * * अथो अथ वा ।
हरे भो इंद्र । यदि भवानेव मम शिरो हर्ता हरिष्यति तत्र तथा सत्यनृणो विमुक्तकर्मबंधः सन्भूतेभ्यो बलिं देहेन विधाय मन-
स्विनां पादरजः प्रपत्ये धीराणां पदं प्राप्स्यामि ॥ १८ ॥ * * जीवितादपि मृत्युरेव ममाभिमत इत्याशयेनाह । सुरे-
शेति । न हिनोषि न हि क्षिपसि । गदेव विफलो यास्यतीति संशयं मा कार्षीः । कृपणादर्थः प्रयोजनं यस्याः सा याच्न्वा यथा
निष्फला तथा न स्यात् ॥ १९ ॥ * * अमोघत्वे हेतुं वदंस्तं प्रोत्साहयति नन्विति । तेजितस्तीक्ष्णकृतः । शत्रुं मां जहि ।
विष्णुना यंत्रितः प्रेरितः ॥ २० ॥

वशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अभिमृष्टस्ताडितः । कुलिशाहतो बज्राभिहतः । अपासरत्तिर्यक् पृष्ठतो वा गतः । सप्तधनुरष्टाविंशतिहस्त-
प्रमाणम् ॥ ११ ॥ * * महात्मा धर्मयुद्धकर्ता ॥ १२ ॥ * * नृपेन्द्रेति । यथा त्वं नृपेन्द्रः संमुखागतं शत्रुं न
सहसे तथा सोप्यसुरेन्द्रः कथं तादृशारिं सहतेति भावः । शोकेन शोकरूपेण मोहेनाज्ञानेन । यद्वा—शोकानामिनः स्वामी
यो मोहोऽज्ञानं तेन ॥ १३ ॥ * * असत्तमेति । ब्रह्महत्यादि दोषैरतीव दुष्टोऽत्यतस्तव राज्ञोऽपि वधे मे न दोषो
भविष्यतीति भावः । दृष्टतुल्यं कठिन्नमनार्द्रमित्यर्थः । अनृणः तत्प्रक्रियाकरणेनापवादरहितो भविष्यामीत्यर्थः ॥ १४ ॥

प्रथमं तु ब्रह्मवध एव महापापस्तत्राप्यात्मविदस्तत्रापि निजगुरोस्तत्राप्यपापस्य तत्रापि दीक्षितस्य कृतयज्ञदीक्षस्याहो
त्वादृशपापिष्ठतमो लोके नान्योस्तीति । शिरांसीति बहुव्येनानेकब्रह्महत्यासूचि । न हि स्वर्गकामेन ब्रह्महत्या क्रियतेऽहो अत्यनु-
चितं ते कर्मैत्यर्थः । “स्वर्गकामो यजेत” इति श्रुतिप्रसिद्धो यजमानो वात्र दृष्टांत इत्याह—याज्ञिक इति ॥ १५ ॥ * *
अस्पृष्टवह्निमित्यशेषनाशोऽसूचि निःशेषं ते शरीरं चूर्णयिष्यामीति भावः ॥ १६ ॥ * * नृशंसं क्रूरम् ‘नृशंसो घातुकः क्रूरः’
इत्यमरः । आदिना रुद्रादिग्रहः ॥ १७ ॥ * * हे हरे इति । दिव्यहरितेजोस्त्वत्त्वात्त्वमेव मां हरिष्यसीति भावः ।
धीराणां शूरवीराणां लोकं प्राप्स्याम्येवेति भावः । त्वं तु मृतोऽपि ब्रह्मघ्नत्वाद् दुर्मतिमेव यास्यसीति भावः ॥ १८ ॥ * *
सुरेशेति । मामहत्वा तव सुरेशता न स्थास्यतीति भावः । प्रार्थितो हि कृपणो गालीप्रदानं विना प्रार्थितं न ददाति किं तु
गालीरेव तत्र यथा याच्न्वा वृथा भवति तथा वज्रं न वृथा भविष्यतीत्यर्थः । तत्र हेतुः अमोघमिति । भगवत्तेजोयुक्तास्थितिनिमित्त-
त्वात्सफलमित्यर्थः ॥ १९ ॥ * * ननु निश्चये । हे शक्रेति । विष्णुसहायेन मां हन्तुं शक्नोसीति भावः । य एष तव
बज्रस्तेन यतो यत्र यत्पार्श्वे इत्यर्थः । एवं तत इति ॥ २० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

ऐरावत इति । वृत्रगदयाऽभिमृष्टः अभिहतः भिन्नमुखः विदीर्णवक्त्रः भृशार्तः अतिपीडितः सहेन्द्रः इंद्रं वहन्नि-
त्यर्थः । ऐरावतः असृक् मुखश्च निघूर्णितः सन् सप्तधनुःप्रमाणमष्टाविंशतिहस्तमात्रं । देशमपासरत् तिर्यक् पृष्ठतो वा गतः ।
यथा कुलिशेनाहतोऽद्रिस्तथेति ॥ ११ ॥ * * नेति । सन्नोऽवसन्नो वाहो वाहनं यस्य तस्मै अत एव विषण्णं विषादेन
व्याकुलं चेतो यस्य तस्मै इंद्राय महात्मा धर्मात्मा स वृत्रो भूयो गदां न प्रायुक्तं न चित्तेन । इंद्रस्तु अमृतस्यन्दी अमृतस्नावी

यः स्वकरस्तेनाभिमर्शः स्पर्शस्तेन वीता गता व्यथा पीडा यस्य तथाभूतः क्षतो वाहो हस्ती यस्य स तथाभूतोऽवतस्थे ॥ १२ ॥
स इति हे नृपेन्द्र ! आहवकाम्यया युद्धेच्छया वज्रायुधं वज्रं गृहीत्वाऽवस्थितं रिपुं भ्रातृहणं विश्वरूपं हतवन्तं तमिन्द्रं विलोक्य
नृशंसं कुरुं तत्कृतमहं पापरूपं कर्म च स्मरन् शोकेन मोहेन भ्रातृस्नेहेन च संतप्तः हसन् जगाद । रिपोरवज्ञार्थं क्रोधजोऽयं
हासः ॥ १३ ॥ ॐ ॐ दिष्टयेति । हे असत्तम ! यो ब्रह्मा ब्राह्मणं हतवान् एवं स्वगुरुहा च मम भ्रातृहा च रिपुर्भवानद्य
मे ममाग्रतः समवस्थितः एतदिष्टया भद्रं जातमित्यर्थः । मम शूलेन निर्भिन्नं दृष्टुल्यं पाषाणसदृशं हतुं हृदयं यस्य तेन त्वया
निमित्तेन अद्य अचिसदेवाहं भ्रातुरनृणः स्यामेतदिष्टया भद्रमेव ॥ १४ ॥ ॐ ॐ य इति । यः स्वर्गकामो भवानात्मविदः
द्विजातेर्ब्राह्मणस्य स्वगुरोः नारायणकवचोपदेष्टुः अपापस्य दीक्षितस्य यज्ञे दीक्षावतः नोऽस्माकममजस्य विश्वरूपस्य विश्रम्भ्य
उपाध्यायतया वरणेन विश्वासं दत्त्वा खड्गेन शिरांसि अवृश्चत् । स्वर्गकामो याज्ञिकः पुरुषः अकरुणः दयाशून्यः सन् यथा
पशोः शिरः छिनत्ति तद्वदित्यर्थः ॥ १५ ॥ ॐ ॐ ह्रीति । एवंभूतविश्वरूपवधादेव ह्रीश्रीदयाकीर्तिभिः सद्गुणैरुज्झितं
त्यक्तं रहितं पुरुषान् अदन्तीति पुरुषादाः राक्षसास्तेऽपि गुरुतया स्वीकृतं सेवन्त एव न तु तद्धननं कुर्वन्ति । तत्करणात्तेन
स्वकृतेन कर्मणा तैरपि गर्हा निन्द्यं मच्छूलेन विभिन्नो देहो यस्य तम् अत एव कच्छेण मृतम् अतो महाघोरे युद्धे मृतस्य मदग्रतो
दाहार्थं तयनस्याशक्त्वाद्दसृष्टवह्निमदग्धदेहं समदन्तीति वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवन्निर्देशो नात्र विलम्बः संदेहश्च
नास्ति ॥ १६ ॥ ॐ ॐ अन्य इति । अन्ये तु येऽज्ञा मत्प्रभावानभिज्ञास्तु त्वा त्वां नृशंसं कूरमनुवर्तमानाः यदि उद्यतास्त्राः
सन्त इह संग्रामे मह्यं मां प्रहरन्ति प्रहरिष्यन्ति तदा निशातेन तीक्ष्णीकृतेन शूलेन भिन्नो गलो येषां तैः सगणान् भूतप्रेतादिगण-
सहितान् भूतनाथान् भैरवादीन् यजामि यक्ष्यामीत्यर्थः । वर्तमानत्वनिर्देशः प्राग्वत् ॥ १७ ॥ ॐ ॐ अथो इति । हे
वीर ! हे हरे इन्द्र ! अथो अथ वा इह संग्रामे मे यदि प्रसभ्य मम सेनां विलोडय कुलिशेन वज्रेण मम शिरो भवानेव हर्त्ता
हरिष्यति तत्र तर्हि मृतेन स्वशरीरेण भूतेभ्यो बलिं विधाय तेभ्योऽनृणः सन् मनस्विनां धीराणां नारदादीनां पादरजः प्रपत्स्ये ।
यत्र ते गच्छन्ति तद्गगनस्वरूपं प्राप्स्यामीत्यर्थः ॥ १८ ॥ ॐ ॐ सुरेशेति । हे सुरेश ! पुरःस्थिते वैरिणि मयि अमोघं वज्रं
कस्माद्धेतोर्न हिनोषि न क्षिपसि । गदेव वज्रमपि निष्फलं भविष्यतीति मा संशयिष्ठाः संशयं मा कार्षीः । कृपणादर्थः प्रयोजनं
यस्याः सा याच्या यथा निष्फला भवति तथा वज्रं न स्यात् ॥ १९ ॥ ॐ ॐ नन्विति । निश्चितमेतत् । हे शक्र ! एष
तव वज्रो हरेस्तेजसा दधीचेस्तपोजनिततेजसा च तेजितस्तीक्ष्णीकृतोऽतो विष्णुना यन्त्रितः प्रेरितः त्वं तेनैव वज्रेण शत्रुं मां
जहि । यतः यत्र पक्षे हरिस्तत्तस्मिन् पक्षे विजयः श्रीगुणाश्च दयासन्तोषसौशील्यादयो भवन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

वीरराघवव्याख्या

एवमैरावतो वृत्रस्य गदयातीव विद्वस्ताडितो वज्रायुधाहतोऽद्रिखि विधूर्णितो भ्राम्यमाणः भिन्नं मुखं यस्य सः ।
नितरामार्तः अस्मृत्कृतं मुञ्चन् सहेन्द्रः सप्तधनुः प्रमाणमपासरत्पश्चादगच्छत् ॥ ११ ॥ ॐ ॐ स वृत्रो महात्मा युद्धधर्मा-
भिज्ञः । अत एव सन्नवाहाय सन्नः अवसन्नः दुःखितो वाहो यस्य तस्मै दुःखितचित्तायेन्द्राय पुनर्गदां न प्रायुक्त । तत इन्द्रः
अमृतस्त्राविस्वकराभिमर्शेन विगता व्यथा यस्य । तथात्वेन कृतो वाहो यस्य । तथाभूतोऽभितष्टौ क्षतवाह इति पाठे पूर्वं क्षतो
वृत्रेण ताडितो यो वाहो गजः येनेन्द्रेणामृतस्यन्दिकराभिमर्शेन वीतव्यथः गतव्यथः अमृतस्यन्दिकराभिमर्शवीतव्यथः । क्षतो
वाहो यस्येत्यर्थः ॥ अभितष्टौ अभिसुखं स्थितः ॥ १२ ॥ ॐ ॐ हे नृपेन्द्र ! स वृत्रः आहवकाम्यया युद्धेच्छया अवस्थितं
वज्रम् आयुधं यस्य तम् । भ्रातृहणं भ्रातरं विश्वरूपं हतवन्तं रिपुमिन्द्रं विलोक्य तस्येन्द्रस्य कर्म भ्रातृहननरूपं नृशंसं कूरमहं
पापं शोकेन हेतुना स्मरन्पश्चान्मोहेन हसन् जगादेन्द्रं प्रत्युवाच ॥ १३ ॥ ॐ ॐ गदितमेवाह । दिष्टयेत्यादिना यावद-
ध्यायतमामि । यो भवान् रिपुः दिष्टया दैववशान्ममाग्रतः समवस्थितः प्राप्तः कथंभूतः यस्त्वं ब्रह्मा ब्राह्मणं हतवान् । तत्रापि
स्वगुरुं मम च भ्रातरं हतवान् । असत्तम मच्छूलेन निर्भिन्नं दृष्टुल्यं हृदयं यस्य तेन त्वया निमित्तभूतेनाद्याचिरान्मम भ्रातु-
र्विश्वरूपस्यानृणोऽहं दिष्टया भविष्यामि ॥ १४ ॥ ॐ ॐ करुणारहितः यो भवान्नोऽस्माकममजस्य द्विजातेस्तत्रापि ब्रह्मविदः
गुरोरपापस्य पुनर्दीक्षितस्य यज्ञीयदीक्षायामवस्थितस्य विश्वरूपस्य शिरांसि खड्गेनावृश्चिच्छेद यथा स्वर्गकामो याज्ञिकः पशोः
शिरश्छिनत्ति तद्वत् । द्विजातित्वादीनि विशेषणान्यवध्यत्वसूचकानि ॥ १५ ॥ ॐ ॐ अतो हिया लज्जया श्रिया सम्पदा
दयया कीर्तिभिर्यशोभिश्चोज्झितं परित्यक्तं निकृष्टेन स्वकर्मणा पुरुषादैः पिशाचैरपि गर्हा निन्द्यं त्वामद्य मच्छूलेन विभिन्नो देहो
यस्य । अस्पृष्टवह्निमदग्धदेहमित्यर्थः । गृधाः सम्यगदन्त्यत्यन्ति “वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा” इति लट् ॥ १६ ॥ ॐ ॐ
अपि अपि च नृशंसं त्वामनुसृत्य ये देवा अज्ञाः मूढाः सन्तः इह युद्धे उद्यतास्त्राः मह्यं यदि प्रहरन्ति । तर्हि तैर्निशातेन तीक्ष्णेन
त्रिशूलेन निर्भिन्ताः गलाः कण्ठा येषां तैः सगणान् भूतनाथान् यजामि यक्ष्यामि ॥ १७ ॥ ॐ ॐ एवं स्वगौरुषानुरूप-
मुक्त्वाथ युद्धे स्वं देहं जिहामुर्मा जहीनि शक्रं प्रार्थयते । अथो इति । अथवा हे हरे ! इन्द्र ! हे वीर ! भवानेव इह युद्धे कुलि-

शेन वज्रेण यदि मम शिरो हर्ता हरिष्यति तत्र तथा सति महेहेन भूतेभ्यो बलिं विधायानृणः विमुक्तकर्मबन्धस्सन् मनस्विनां पादरजः प्रपत्ये पादरजः सहचरितं मार्गं प्रपत्ये ज्ञानिनां गतिं प्राप्स्यामीत्यर्थः ॥ १८ ॥ ॐ ॐ हो सुरेश ! इन्द्र ! अग्रतः स्थिते वैरिणि तव शत्रौ मय्यमोघमप्रतिहतं वज्रं कस्माद्धेतोर्न हिनोपि न मुञ्चसि न प्रयुक्ते इत्यर्थः । गदावन्निष्फलो भविष्यतीत्याशङ्कया न प्रहिणोमीत्यत्राह । गदेव गदविलक्षणार्था कृपणपुरुषादर्थः प्रयोजनं यस्याः सा याच्ञा च वज्रो न निष्फलः स्यादतो मा संशयिष्ठाः संशयं मा कुरु किन्तु प्रहिण्वित्यर्थः ॥ १९ ॥ ॐ ॐ अनिष्फलत्वे हेतुं वदन् तं प्रोत्साहयति । ननु इति । हे शक्र ! तव वज्रः हरिर्मगवतस्तेजसा दधीचो मुनेस्तपसा च तेजितस्तीक्ष्णीकृतः । अतः कारणेतेनैव वज्रेण विष्णुना यन्त्रित आदिष्टो मां शत्रुं जहि मारय । हरिर्मगवान् यतो यस्मिन् पक्षे ततस्तस्मिन् पक्षे श्रीः राज्यसम्पद्विजयः गुणाः प्रभुत्वादयो गुणाश्च भवन्ति ॥ २० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

वृत्रगदामिमृष्टोऽभिहतोऽपासरत् । तिर्यक् पृष्ठतो वा गतः ॥ ११ ॥ ॐ ॐ सन्नवीहय विहलितवाहनाय पुनः गदां न प्रायुञ्क्त अमृतस्त्राविणा करेण कृतेन अभिमर्शेन स्पर्शलक्षणेन वीतव्यथः वीतां गता व्यथा यस्य सः । क्षतः बाहो यस्य स तथा ॥ १२ ॥ ॐ ॐ आतृहणं विचरुपस्य हन्तारमहः पापरूपं मोहेन अज्ञानेन ॥ १३ ॥ ॐ ॐ ब्रह्महत्यादिकमेकं त्रिधरूपमपेक्ष्योच्यते । अनृणो आतृमरणप्राप्तोर्न हीनः हृषद्वृद्धा पाषाणवक्त्रेण हृदयेन ॥ १४ ॥ ॐ ॐ स्वर्गकामो यजमानः विश्वभ्य विश्वस्य ॥ १५ ॥ ॐ ॐ हीम्रीदयाकीर्तिभिस्सज्जितं रहितं समदन्तु भक्षयन्तु । अस्पृष्टवह्निमित्यनेन निःशेषनाशं सूचयति ॥ १६ ॥ ॐ ॐ त्वानु त्वामनु ॥ १७ ॥ ॐ ॐ हरे ! इन्द्र ! इह युद्धे तत्र तर्हि इहास्मिन् जन्मन्येव मनस्विनां पूर्वं वीरस्वर्गगतानां पादरजः प्रपत्ये तेषां लोकं गमिष्यामीत्यर्थः ॥ १८ ॥ ॐ ॐ हिनोपि मुञ्चसि मा संशयिष्ठाः संशयं मा कार्षीः । भगानां भाग्यानां सम्पदा देवनाथदातव्यं अहल्याजरिति मिमांसा वा सूचयति । प्रयुक्तं वज्रं नितरां फलतीति निष्फलं प्रयोजनवत् स्यात् । किन्तु । कृपाणार्थां दरिद्रविषया याच्ञा व्यर्थं भवति यथा तथा न स्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥ हे शक्र ! य एष तव वज्रः हरिस्तेजसा दधीचेस्तपसा च तेजितो निश्चितः तेनैव शत्रुं मां जहीत्यन्वयः । विष्णुयन्त्रितो विष्णुवशी यतो यत्र हरिस्ततस्तत्रापि जयादिगुणाः स्युः ॥ २० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

भिन्नमुखः विदीर्णवक्त्रः सप्तधनुरष्टाविंशतिहस्तमात्रम् ॥ ११ ॥ ॐ ॐ सन्नोऽवसन्नो बाहो यस्य तस्मै । अमृतस्यन्दी अमृतस्त्रावी यः स्वकरस्तेनाभिमर्शेन स्पर्शेन गतव्यथः ॥ १२ ॥ ॐ ॐ नृशंसं क्रूरम् ॥ १३ ॥ ॐ ॐ मच्चूलेन निर्भिन्नं हृषत्तुल्यं हृषस्य तथाभूतेन सता अद्याहमनृणोऽभूवम् ॥ १४ ॥ ॐ ॐ स्वर्गकामो याज्ञिको भवांश्च ॥ १५ ॥ समदन्तीति "वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा" इति लट् ॥ १६ ॥ ॐ ॐ अन्ये ये त्वा त्वामनुगताः तैर्यजामि यक्ष्यामि । असुरद्वारैव तेन चासुरान् असुरेष्टदेवान् भूतनाथांश्च प्रीणयामीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ॐ ॐ अथो अथवा । भूतेभ्यः शृगलादिभ्यो बलिं स्वदेहेनातिस्थूलेन विधाय दत्त्वा अनृणः शोधितच्छृणः सन् मनस्विनां श्रीनारदादिमत्तानां पादरजः प्राप्स्यामि ॥ १८ ॥ ॐ ॐ त्वं यथा जीवित्वा स्वर्गायविषयभोगमभिलषसि तथैवाहं मृत्वा वैकुण्ठे भगवतः साक्षाद्वरणसेवामभिलषामीति तव च मम चाभिष्टं सिध्यतु किमिति मद्बधे विलम्बसे इत्याह । सुरेशोति । वज्रक्षेपस्यैवभूतं लक्ष्यं कदा प्राप्स्यसीत्याह । पुर एव केवलं स्थितं न तु कमपि प्रतीकारं कुर्वतीत्यर्थः । ननु महासत्त्वे त्वयि कदाचिद्वज्रक्षेपो निष्फलः स्यादिति शङ्के तत्राह । अमोघमव्यर्थम् । ननु गदा यथा मदीयैव त्वत्प्राणिगता मम पीडाकरी साक्षादेवाभूत् तथैव च यदि वज्रोऽपि स्यात्तदाह किं करिष्यामीत्यत आह । मेति । कृपणादर्थं प्रयोजनं यस्याः सा याच्ञा यथा निष्फला तथा वज्रं निष्फलं न स्यात् ॥ १९ ॥ ॐ ॐ अमोघत्वे हेतुं वदन् प्रोत्साहयति । नन्विति । हरिर्मगवतस्तेजसा दधीचेस्तपसा च तेजितस्तीक्ष्णीकृतः । विष्णुना यन्त्रितः प्रेरितः यतो यत्र पक्षे ॥ २० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

गदया अभिमृष्टः ताडितः भिन्नमुखो विदीर्णवक्त्रः सप्तधनुः परिमितं देशम् ॥ ११ ॥ ॐ ॐ स महात्मा महामनाः सन्नोऽवसन्नो बाहो यस्य तस्मै । विष्णुचेतसे भूयो गदां न प्रायुञ्क्त । अमृतस्यन्दी पीयूषस्त्रावी यः करस्तेनाभिमर्शः स्पर्शस्तेन वीता व्यथा क्षतं च यस्य स बाहो यस्य सः इन्द्रः अवतस्थे ॥ १२ ॥ ॐ ॐ तस्येन्द्रस्य नृशंसं क्रूरं कर्म तदेवाहः पापम् ॥ १३ ॥ ॐ ॐ यो मे आतृहा अतो रिपुः ब्रह्मा गुस्हा च । अतः हे असत्तम ! भवान् दिष्टया भद्रं

समवस्थितः । दिष्ट्या अयं मन्त्रकृतेन भिन्नं दृष्ट्वा पाषाणेन सदृशं हृत् यस्य तेन त्वयाहमचिरादनृणः भविष्यामि भ्रातुरिति शेषः १४-१५ ॥ ॐ ॐ असृष्टवन्निर्मलमलङ्कारकियम् । समदन्तीति वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत् इति लट् ॥ १६ ॥ येऽन्ये अज्ञाः नृशंसं क्रूरं तन्नामनु यद्युद्यतास्त्राः मह्यं मां प्रति प्रहरन्ति तदा तीक्ष्णीकृतेन त्रिशूलेन भिन्नो गलो येषां तैः । सगणान् भूतनाथान् यजामि ॥ १७ ॥ ॐ ॐ अथो अथवा । हे हरे ! इन्द्र ! यदि भवानिह कुलिशेन प्रमथ्य मे शिरो हर्त्ता हरिष्यति तत्र तदा अनृणः यदर्थमुत्पादितः पित्रा तत्कृते मृतस्य ऋणित्वाभावान् देहेन स्वकीयेन भूतबलिं क्रव्यादानां भोजनं विधाय मनस्विनां पादरजस्तैः प्राप्तं गतिं प्रपत्स्ये प्राप्स्यामि ॥ १८ ॥ ॐ ॐ मा संशयिष्ठाः संशयं मा कार्षीः ॥ १९ ॥ दधीचेस्तपसा हरेस्तैजसा च तेजितः तेन शत्रुं मां विष्णुना यन्त्रितः प्रवर्तितो जहि । यतो यस्मिन् पक्षे हरिस्ततस्तस्मिन् पक्षे विजयः श्रीः गुणाः सर्वादरणीयत्वादयश्च स्युः ॥ २० ॥

गोस्वामिगिरिधरबालविहिता बालप्रबोधिनी

वृत्रगदयाऽभिष्टोऽभिहतोऽतो विघूर्णितः सन् समधनुःप्रमाणं देशमपासरत् तिर्यक् पृष्ठतो वा गतः ! विघूर्णे दृष्टान्तः—कुलिशाहतोऽद्विष्येति । अपसरणे हेतुः भृशार्तः अतिपीडितः । तत्र हेतुः—असृक् मुञ्चन्ति । तत्र हेतुः—भिन्नं विदीर्णं मुखं यथेति ॥ ११ ॥ ॐ ॐ सन्नोऽवसन्नो बाहो यस्य तस्मै अत एव विषण्णं विषादेन व्याकुलं चेतो यस्य तस्मै इन्द्राय स वृत्रो भूयो गदा न प्रायुक्तं न चिक्षेप । यतो महात्मा एवम्भूतायां दशायां रिपुर्न हन्तव्य इति महति धर्मे आत्मा मनो यस्य तः । इन्द्रस्तु अमृतस्यन्दी अमृतस्नावी यः स्वकरस्तेनाभिर्गर्शः स्पर्शस्तेन वीता मता व्यथा पीडा यस्य तथाभूतः क्षतो बाहो हस्ती यस्य स तथाभूतोऽवतस्थे ॥ १२ ॥ ॐ ॐ हे नृपेन्द्रेति सम्बोधनं वृत्रवाक्यानाम् उभयलोकोपकारकत्वात्तानि प्रदर्शयमानानि त्वया सावधानतया श्रोतव्यानीति सूचनार्थम् । स वृत्रस्तमिन्द्रं विलोक्य शोकेन सन्तप्तो हसन् जगादेत्यम्बयः । तद्दर्शनस्य शोकहेतुत्वं स्पष्टयंस्तं विशिष्टमिन्द्रं—रिपुं शत्रुमिति । तत्र हेतुमाह—भ्रातृहणमिति, भ्रातरं विश्वरूपं हतवन्तमित्यर्थः । तथापि आहवकाम्यया युद्धेच्छया वजायुधं गृहीत्वाऽवस्थितमिति । नृशंसं क्रूरस्वभावम् । यदि तत्कृतं पूर्वकर्म विस्मृतं स्यात्तदा तं दृष्ट्वाऽपि शोको न स्यादत आह—तत्कृतमहः पापरूपं कर्म च स्मरन्ति । तथापि विवेकिनः शोको नैव सम्भवति गर्वेण हासश्च कथं स्यादिति शङ्कानिसकरणायाह—मोहेनेति, अज्ञानात् सर्वं सम्भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ ॐ ॐ वृत्रवाक्यान्वेव दर्शयति—दिष्ट्येति चतुर्दशभिः । भवानेयं मे ममाग्रतः समवस्थित एतदिष्ट्या भद्रं जातमित्यर्थः । दिष्ट्येत्यव्ययमानन्दार्थः । एवं समवस्थानेऽपि तव भद्रं कथमिति वधयोग्यस्य तव वधादित्याशयेन सम्बोधयति—हे असत्तमेति । कथमसत्तमत्वं तत्राह—मम रिपुरिति । तत्र हेतुमाह—मे भ्रातृहेति । किञ्च ब्रह्मा ब्रह्माणं हतवान् । तत्रापि विशेषतः स्वगुरुहा चेति । एवम्भूतस्य मम वधेऽपि तव भद्रं कथं स्यात्तत्राह—दिष्ट्येति । मम शूलेन निर्मिन्नं दृष्टुल्यं पाषाणसदृशं हृत् हृदयं यस्य तेन त्वया निमित्तेन अयं अचिरादेवाहं भ्रातुरनृणः स्वाम् एतदिष्ट्या भद्रमेव ॥ १४ ॥ ॐ ॐ उक्तमेवार्थं स्पष्टयन् किञ्चिद्विशेषमाह—य इति द्वयेन । यः स्वर्गकामो भवान् द्विजातिब्रह्मणस्य तत्रापि आत्मविदो भगवद्भक्तस्य तत्रापि स्वगुरोः श्रीनारायणकवचात्ममहा-मन्त्रप्रदस्य अपापस्य भगवद्भक्त्या पाषण्ड्यस्य दीक्षितस्य यज्ञे दीक्षावतश्च विश्रभ्य उपाध्यायतया वरणेन विश्वासं दत्त्वा स्वह्नेन शिरांसि अवृञ्चत् । तं त्वां गृध्राः समदन्ति सम्यक् निष्प्रतिबन्धकतया सुखेन भक्षयन्तीत्युत्तरेणाम्बयः । शिरश्छेदे दृष्टान्तमाह—पशोरिवेति, स्वर्गकामो याज्ञिकः पुस्वोऽकरुणः दयाशून्यः सन् यथा पशोः शिरांसि छिनत्ति तद्वदित्यर्थः ॥ १५ ॥ ॐ ॐ एवम्भूतविश्वरूपवधादेव ह्रींश्रीदयाकीर्तिभिः सद्गुणैरुज्जितं त्यक्तं रहितमिति यावत् । पुरुषान् अदन्तीति पुरुषादाः राक्षसास्तैऽपि गुरुतया स्वीकृतं सेवन्त एव, न तु तद्धनं कुर्वन्ति तत्करणात्तेन स्वकृतेन कर्मणा तैरपि गर्ह्यं निन्द्यम् । मन्त्रकृतेन विभिन्नो देहो यस्य तम् । अत एव कुच्छ्रेण मृतम् । अतो महाघोरे युद्धे मृतस्य सदप्रतो दाहार्थेनयनस्य अशक्यत्वात् असृष्टवन्निर्मलमलङ्कारकियम् । समदन्तीति वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत्भिर्देशेनात्र विलम्बः सन्देहश्च नास्तीति सूचयति ॥ १६ ॥ ॐ ॐ नन्वेवं मयि मृतेऽपि त्वं सुखी कथं स्थास्यसि मदनुयायिनस्त्वां हनिष्यन्त्येवेत्याशङ्क्याह—अन्ये त्विति । अन्ये तु येऽज्ञा मत्प्रभावाभिज्ञाः त्वा त्वां नृशंसं क्रूरमनुवर्त्तमाना यदि उद्यतास्त्राः सन्त इह सङ्ग्रामे मह्यं मां प्रहरन्ति प्रहरिष्यन्ति तदा निशातेन तीक्ष्णीकृतेन शूलेन भिन्नो गलो येषां तैः सगणान् भूतप्रेतादिगणसहितान् भूतनाथान् भैरवादीन् यजामि यस्यामीत्यर्थः । वर्त्तमानत्वंनिर्देशस्तु विलम्बाभावसन्देहाभावसूचनाय ॥ १७ ॥ ॐ ॐ ननु जयपराजययोः कालकर्माधीनत्वादेवं स्वविजयनिश्चयं कुर्वस्त्वमपि मूर्ख एवेत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह—अथो इति । वीरत्वात्तवापि विजयः सम्भवतीत्याशयेन सम्बोधयति—हे वीरेति वीरत्वे हेतुं सूचयन् सम्बोधनान्तरमाह—हे हरे भो इन्द्र अथो अथवा इह सङ्ग्रामे यदि प्रमथ्य मम सेनां विलोड्य कुलिशेन वज्रेण मम शिरो भवान् हर्त्ता हरिष्यति तत्र तर्हि मृतेन स्वशरीरेण भूतेभ्यो बलिं विधाय तेभ्योऽनृणः सन् मनस्विनां धीराणां विवेकिनां पुत्रवित्ताद्येषणात्रयशून्यानां पादरजः प्रपत्स्ये, यत्र ते गच्छन्ति तद्गवत्स्वरूपं

प्राप्स्यामीत्यर्थः ॥ १८ ॥ * * एवं मम तु विजयादपि मरणमत्यभीष्टसाधनमेव अतो न भयशङ्कालेशोऽपि त्वं कुतः शङ्कीतोऽसीति पृच्छति—सुरेशेति । त्वय्येवं शङ्काविष्टत्वे सति देवानां महत्यापत्तिरापतेदिति तव शङ्कानुचितेति सूचयन् सम्बोधयति—हे सुरेशेति । पुरः स्थिते वैरिणि मयि वज्रं कस्माद्धेतोर्न हिनोषि न प्रक्षिपसि । महाबलपराक्रमे त्वयि वज्रमपि गदेव निष्फलं स्यादिति शङ्कया तत्र हिनोमीति चेन्नैतद्युक्तमित्याह—गदेव वज्रमपि निष्फलं भविष्यतीति मा संशयिष्ठाः संशयं मा कार्षीः । वज्रस्य सफलत्वदाढ्याय दृष्टान्तरमाह—कृपणेति । कृपणादर्थः प्रयोजनं यस्याः सा याच्या यथा निष्फला भवति तथा वज्रं न स्यात् । कुत एवं निश्चय इति चेत्परमोदारेण भगवता प्रसन्नतया दत्तत्वादित्याशयेनाह—अमोघमिति ॥ १९ ॥ * * सङ्केपत उक्तमेव स्पष्टयति—नन्विति । निश्चितमेतत्, हे शक्र एष तव वज्रो हरेस्तेजसा दधीचेत्तपोजनिततेजसा च तेजितस्तीक्ष्णीकृतोऽतो विष्णुना यन्त्रितः प्रेरितः त्वं तेनैव वज्रेण शत्रुं मा जहि । त्वया स्वविजयादौ सन्देहो न कर्तव्यो यतस्तव पक्षे सहायभूतो हरिरस्तीत्याशयेनाह—यत इति, यस्मिन् पक्षे हरिस्ततस्त्वस्मिन् पक्षे विजयः श्रीगुणाश्च दयासन्तोषसौशील्यादयो भवन्तीत्यर्थः । तेनैवेत्येवकारेण शस्त्रान्तरेण मम वधो नैव भविष्यति तेषां प्रथमत एव प्रस्तत्वादिति सूचयति ॥ २० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ऐरावत इति । वृत्रस्य गदयाभिमृष्टस्ताडितः, ऐरावतः कुलिशाहतः वज्रायुधवज्राहतः, अत एव विघूर्णितः भ्राम्यमाणः अद्रिः पर्वतः यथा, तथा विघूर्णितः, भिन्नं मुखं यस्य सः, भृशार्तः नितरासात्तियुक्तः, असृग्मत्, मुञ्चन्, सहेन्द्र इन्द्रसहितः सन्नेव सप्तधनुः अष्टाविंशतिप्रत्यक्षादक्रमम् अपासरत् पश्चादगच्छत् । 'चतुर्हस्तं धनुः प्रोक्तं द्विहस्त इषुरुच्यते' इति कोशान्तरम् ॥ ११ ॥ * * नेति । महात्मा युद्धधर्माभिज्ञः, स वृत्रः, सन्नवाहाय दुःखितवाहनाय, विषण्णचेतसे दुःखितचित्ताय सहेन्द्राय, भूयः गदां न प्रायुक्त । ततः इन्द्रः, असृतस्यन्दी सुधासावी यः स्वकरो निजपाणिस्तेन अभिमर्शः संस्पर्शः तेन विग्रता व्यथा यस्य तथाभूतः क्षतवाहो यस्य तथाभूतः सन्, अभितस्थौ वृत्रस्य पुरतोऽवतस्थे ॥ १२ ॥ * * स तमिति । हे नृपेन्द्रः, स वृत्रः, आहवकाम्यया युद्धेच्छया, अवस्थितं, वज्रमायुधं यस्य तं रिपुं भ्रातृहणं विश्वरूपाख्यस्वभ्रातुर्निहन्तारं, तमिन्द्रं, विलोक्य, नृशंसमतिक्रूरम् अहं पापरूपं तत् कर्मैन्द्रकृतं कर्म, शोकेन हेतुना स्मरन् सन्, पश्चात् मोहेन हेतुना हसन् संश्व, जगादेन्द्रं प्रति कथयामास ॥ १३ ॥ * * गदितमेवाह दिष्टयेत्यादिना यावदध्यायसमाप्तिं दिष्टयेति । यः भवान्, ब्रह्महा ब्राह्मणं हतवान्, तत्रापि गुरुहा स्वगुरुं हतवान् । भ्रातृहा मम भ्रातरं च हतवान् । अतः रिपुः मम शत्रुः त्वं, मे मम पुरः समवस्थितः दैववशात् मदमृत एत्येवावस्थितः इदं दिष्टया । भद्रमेव जातमित्यर्थः । हे असत्तम, अचिरात् मम शूलं तेन निर्भिन्नं दृष्टुल्यं हृद् हृदयं यस्य तेन त्वया निमित्तभूतेन, अद्य अनृणः मम भ्रातृर्ऋणरहितः अहं भविष्यामि । एतदपि दिष्टया ॥ १४ ॥ * * य इति । यः अकरुणः स्वर्गकामः भवान्, नोऽस्माकम् अग्रजस्य द्विजातेः, आत्मविदः ब्रह्मविदः गुरोः, अपापस्य दीक्षितस्य च, यज्ञीयदीक्षायामवस्थितत्वादुक्तविशेषणविशिष्टत्वाद्धननायोग्यस्येत्यर्थः । विश्रभ्य विश्वास्य, अकरुणः स्वर्गकामः याज्ञिकः खड्गेन पशोः शिरः इव, शिरांसि विश्वरूपमस्तकानि, खड्गेन अवृश्वात् चिच्छेद ॥ १५ ॥ * * ह्येति । ह्रीर्लज्जा च श्रीः संपन्न दया करुणा च कीर्तिर्यशश्च ताभिः, उज्झितं परित्यक्तं द्वीपप्रतिभिवर्जितमित्यर्थः । स्वकर्मणा गुरुहननादिनिजकृतकर्मणा पुरुषादैश्च पिशाचैरपि, गर्ह्यं निन्द्यं त्वां मम शूलेन विभिन्नो देहो यस्य तम् असृष्टवह्निमदग्धदेहं, ज्ञात्वा गृध्राः कुच्छ्रेण, समदन्ति सम्यगतस्यन्ति । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवन्निर्येशः । अतिपापिनो मांसं मांसाशिगृध्रादीनामप्यपि कुच्छ्रत एवाशनाहमिति भावः ॥ १६ ॥ * * अन्येऽतिवति । किं च, इह नृशंसं क्रूरं, त्वा त्वाम्, अनु पश्चाद्वर्त्तमानाः- ये अन्ये देवाः, स्वयम् अज्ञाः उद्यतास्त्राः सन्तः, मह्यं मां प्रहरन्ति यदि तर्हि, निश्चातं तीक्ष्णं यत् त्रिशूलं तेन निर्भिन्ना गलाः, कण्ठा येषां तैः, तैर्देवैः, सगणांस्तत्तद्गणसहितान्, भूतनाथान् भैरवादीन्, यजामि यक्ष्यामि ॥ १७ ॥ * * एवं स्वपौरुषानुरूपमुत्त्वाऽथ युद्धे स्वं देहं जिहामुर्मां जहीति शक्रं प्रार्थयते । अथो इति । अथो अथा वा, हे हरे इन्द्र, हे वीर, इह युद्धे, भवान् एव, कुलिशेन वज्रेण, मे मम, शिरः यदि हर्त्ता हरिष्यसि । तत्र तदा, तथा सति वा, महेहेनेति शेषः । भूतबलिं विधाय, महेहमेव भूतबलिरूपं कृत्वेत्यर्थः । अनृणः विमुक्तकर्मबन्धः सन्, मनस्विनां धीराणां पादरजः प्रपत्स्ये । धीराणां प्रदं प्राप्स्यामीत्यर्थः । तीव्रज्ञानिनां गतिं प्राप्स्यामीति भावः ॥ १८ ॥ * * जीवितादपि मृत्युरेव समाभिमत इत्याशयेनाह । सुरेशेति । हे सुरेश इन्द्र, पुरःस्थिते तवाग्रतोऽवस्थिते, वैरिणि त्वच्छत्रौ मयि, असोघमप्रतिहतं, वज्रं कस्माद्धेतोः न हिनोषि न प्रतिमुञ्चसि । गदावग्निष्फलं भविष्यतीति आशङ्कतो न प्रहिणोमि इत्यत्राह । गदेव गदावत्, कृपणादर्थः प्रयोजनं यस्याः सा याच्या इव, कृपणायाच्या यथा विफला स्यादित्यर्थः । तथा, वज्रं निष्फलं न स्यात् । अतः मा संशयिष्ठाः गदावद्वज्रनिष्फला संशयो न विधेय इत्यर्थः । यदि संशयिष्ठास्तर्हि येन तुभ्यमेतत् सर्वमुपदिष्टं तद्विश्वासोऽपि नास्तीत्येवंभूतोऽपि भवितेति भावः । अतो निःसंशयं वज्रं प्रहिणु इति तात्पर्यार्थः ॥ १९ ॥ * * वज्रस्यामोघत्वे हेतुं वदंस्तं प्रोत्साहयति । नन्विति । हे शक्र

इन्द्र, तव एषः वज्रः, हरेर्भगवतः तेजसा, दधीचीमुनेः, तपसा च, तेजितस्तीक्ष्णीकृतः भवति । ननु विष्णुयन्त्रितः साक्षाद्भगवता समादिष्टः त्वमादिष्टः त्वमसि । ततः तेनैव भगवदादिष्टेनानेन वज्रणैव शत्रुं मां जहि मारय । यतः यत्र पक्षे हरिः, ततस्तत्र पक्षे विजयः श्री, संपत्, प्रभुत्वादयः, भवन्ति । अतोऽनेन वज्रेण मां हत्वा मुखेन विजयादीननुभवेत्यर्थः ॥ २० ॥

भाषानुवादः

वृत्रासुरकी गदाके आघातसे ऐरावत हाथी वज्रहत पर्वतके समान तिलमिला उठा । सिर फट जानेसे वह अत्यन्त व्याकुल हो गया और खून उगलता हुआ इन्द्रको लिये हुए ही अठ्ठाईस हाथ पीछे हट गया ॥ ११ ॥ * * देवराज इन्द्र अपने वाहन ऐरावतके मूर्च्छित हो जानेसे स्वयं भी विषादग्रस्त हो गये । यह देखकर युद्धधर्मके मर्मज्ञ वृत्रासुरने उनके ऊपर फिरसे गदा नहीं चलायी । तबतक इन्द्रने अपने अमृतस्त्रावी हाथके स्पर्शसे घायल ऐरावतकी व्यथा मिटा दी और वे फिर रणभूमिमें आ डटे ॥ १२ ॥ * * परीक्षित ! जब वृत्रासुरने देखा कि मेरे भाई विश्वरूपका वध करनेवाला शत्रु इन्द्र युद्धके लिये हाथमें वज्र लेकर फिर सामने आ गया है, तब उसे उनके उस क्रूर पापकर्मका स्मरण हो आया और वह शोक और मोहसे युक्त हो हसता हुआ उनसे कहने लगा ॥ १३ ॥ * * वृत्रासुर बोला—आज मेरे लिये बड़े सौभाग्यका दिन है कि तुम्हारे-जैसा शत्रु—जिसने विश्वरूपके रूपमें ब्राह्मण, अपने गुरु एवं मेरे भाईकी हत्या की है—मेरे सामने खड़ा है । अरे दुष्ट ! अब शीघ्र-से-शीघ्र मैं तेरे पत्थरके समान कठोर हृदयको अपने शूलमे विदीर्ण करके भाईसे उच्छ्रृण होऊँगा । अहा ! यह मेरे लिये कैसे आनन्दकी बात होगी ॥ १४ ॥ * * इन्द्र ! तूने मेरे आत्मवेत्ता और निष्पाप बड़े भाईके, जो ब्राह्मण होनेके साथ ही यज्ञमें दीक्षित और तुम्हारा गुरु था, विश्वास दिलाकर ही तलवारसे तीनों सिर उतार लिये—ठीक वैसे ही जैसे स्वर्गकामी निर्दय मनुष्य यज्ञमें पशुका सिर काट डालता है ॥ १५ ॥ * * दया, लज्जा, लक्ष्मी और कीर्ति तुझे छोड़ चुकी हैं । तूने ऐसे-ऐसे नीच कर्म किये हैं, जिनकी निन्दा मनुष्योंकी तो बात ही क्या—राक्षसतक करते हैं । आज मेरे त्रिशूलसे तेरा शरीर टुक-टुक हो जायगा । बड़े कष्टसे तेरी मृत्यु होगी । तेरे-जैसे पापीको आग भी नहीं जलायेगी, तुझे तो गीध नोंच-नोंचकर खायेंगे ॥ १६ ॥ * * ये अज्ञानी देवता तेरे-जैसे नीच और क्रूरके अनुयायी बनकर मुझपर शस्त्रोंसे प्रहार कर रहे हैं । मैं अपने तीखे त्रिशूलसे उनकी गरदन काट डालूँगा और उनके द्वारा गणोंके सहित भैरवादि भूतनाथोंको बलि चढ़ाऊँगा ॥ १७ ॥ * * वीर इन्द्र ! यह भी सम्भव है कि तू मेरी सेनाको छिन्न-भिन्न करके अपने वज्रसे मेरा सिर काट ले । तब तो मैं अपने शरीरकी बलि पशुपक्षियोंको समर्पित करके कर्मबन्धनसे मुक्त हो महापुरुषोंकी चरण-रजका आश्रय ग्रहण करूँगा—जिस लोकमें महापुरुष जाते हैं, वहाँ पहुँच जाऊँगा ॥ १८ ॥ * * देवराज ! मैं तेरे सामने खड़ा हूँ, तेरा शत्रु हूँ; अब तू मुझपर अपना अमोघ वज्र क्यों नहीं छोड़ता ? तू यह सन्देह न कर कि जैसे तेरी गदा निष्फल हो गयी, कृपण पुरुषसे की हुई याचनाके समान यह वज्र भी वैसे ही निष्फल हो जायगा ॥ १९ ॥ * * इन्द्र ! तेरा यह वज्र श्रीहरिके तेज और दधीचि ऋषिकी तपस्यासे शक्तिमान हो रहा है । विष्णुभगवानने मुझे मारनेके लिये तुझे आज्ञा भी दी है । इसलिये अब तू उसी वज्रसे मुझे मार डाल, क्योंकि जिस पक्षमें भगवान् श्रीहरि हैं, उधर ही विजय, लक्ष्मी और सारे गुण निवास करते हैं ॥ २० ॥

अहं समाधाय मनो यथाऽऽह सङ्कर्षणस्तचरणारविन्दे ।

त्वद्वज्ररंहोलुलितग्राभ्यपाशो गतिं मुनेर्याभ्यपविद्धलोकः ॥ २१ ॥

पुंसां किलैकान्तधियां स्वकानां याः सम्पदो दिवि भूमौ रसायाम् ।

न राति यद् द्वेष उद्वेग आधिर्मदः कलिर्व्यसनं संप्रयासः ॥ २२ ॥

त्रैवर्गिकायासविधातमस्मत्पतिविधत्ते पुरुषस्य शक्र ।

ततोऽनुमेयो भगवत्प्रसादो यो दुर्लभोऽकिञ्चनगोचरोऽन्यैः ॥ २३ ॥

अहं हरे तव पादैकमूलदासानुदासो भवितास्मि भूयः ।

मनः स्मरेतासुपतेर्गुणांस्ते गृणीत वाक् कर्म करोतु कायः ॥ २४ ॥

न नाकपृष्ठं न च पारमेष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ।

न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समञ्जसं त्वा विरह्य काङ्क्षे ॥ २५ ॥

अजातपक्षा इव मातरं खगाः स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधाताः ।

प्रियं प्रियेव व्युषितं विषण्णा मनोऽरविन्दाक्ष दिदृक्षते त्वाम् ॥ २६ ॥

ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यं संसारचक्रे भ्रमतः स्वकर्मभिः ।

त्वन्माययाऽऽत्मात्मजदारगेहेष्वासक्तचित्तस्य न नाथ भूयात् ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंसां संहितायां षष्ठस्कन्धे वृत्रस्येन्द्रोपदेशो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—संकर्षणः तथा आह अहं तच्चरणारविंदे मनः समाधाय त्वद्वज्ररंहोलुलितब्राम्हणाशः अपविद्धलोकः मुनेः गतिं यामि ॥ २१ ॥ * * किल एकांतधियां स्वकानां पुंसां दिवि भूमौ रसायाम् याः संपदः सन्ति न राति यत् द्वेषः उद्वेगः आधिः मदः कलिः व्यसनं संप्रयासः ॥ २२ ॥ * * शक्रः अस्मत्पतिः पुरुषस्य त्रैवर्गिकायासविघातम् विधत्ते ततः अनुमेयः अकिंचनगोचरः भगवत्प्रसादः अन्यैः दुर्लभः ॥ २३ ॥ * * हरे अहं तव पादैकमूलद्रासानुदासः भूयः भवितास्मि मनः असुपतेः ते गुणान् स्मरेत वाक् गुणीत कायः कर्म करोतु ॥ २४ ॥ * * समञ्जसं त्वा विरह्य नाकपृष्ठं न काङ्क्षे च पारमेष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् न योगसिद्धीः न वा अपुनर्भवं न ॥ २५ ॥ * * अजातपक्षाः खगाः मातरम् इव यथा क्षुधाताः वत्सतराः स्तन्यं यथा विषण्णा प्रिया व्युषितं प्रियम् इव अरविन्दाक्ष मनः त्वाम् दिदृक्षते ॥ २६ ॥ नाथ स्वकर्मभिः संसारचक्रे भ्रमतः मम सख्यम् उत्तमश्लोकजनेषु भूयात् आसक्तचित्तस्य त्वन्मायया आत्मात्मजदारगेहेषु न भूयात् ॥ २७ ॥

इत्येकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

हननेन मम पीडा स्यादित्यपि मा संशयिष्ठा इत्याह । अहमिति । संकर्षणो मत्पतिर्विधा समाधियोगमाह तथा तदीयचरणारविंदे मनः समाधाय मुनेर्गौगिनो गतिमहं यास्यामि । तव वज्रस्य रंहसा लुलितरिष्ठो ब्राम्हणाशो विषयमोग-लक्षणो यस्य । अपविद्धलोकस्त्यक्तदेहः ॥ २१ ॥ * * तर्हि भगवान्संकर्षणः स्वभूत्याय महामेव स्वर्गादिसंपदो दास्यतीत्यपि मा संशयिष्ठा इत्याह । पुंसामिति । स्वर्गे भूमौ रसातले च याः संपदस्ताः किलः निश्चितं न राति न ददाति । तत्र हेतुः । यद्याभ्यो द्वेषादयो भवन्ति ॥ २२ ॥ * * तर्हि स्वभक्तस्य किं विधत्ते तत्राह । त्रैवर्गिको धर्मार्थकामविषयो य आयास-स्तस्य विघातं विधत्ते तत आयासोपरमादनुमेयो न त्वैश्वर्यादिना । अतः सम्यग्भगवत्प्रसादाभावात्तव संपदो भविष्यतीति भावः ॥ २३ ॥ * * एवमिन्द्राय स्वाभिप्रायं निवेद्य भगवंतं प्रार्थयते अहमिति । तव पादावैव एकं मूलमाश्रयो येषां तेषां दासानामनुदासो भूयो भविताऽस्मि भविष्यामि भवेयम् । असुपतेः प्राणनाथस्य तव गुणान्मम मनः स्मरतु । वागपि तानेव कीर्तयतु । कायस्तथैव कर्म करोतु ॥ २४ ॥ * * ननु किं दास्येन तुभ्यं महाफलानि दास्यामि तत्राह । नाकपृष्ठं ध्रुवपदं ब्रह्मलोकादिकं च हे समञ्जस मिथिलसौभाग्यनिधे त्वा त्वां विरह्य पृथक्कृत्य न काङ्क्षे नैच्छामि ॥ २५ ॥ * * तर्हि किमिच्छसि तदाह । अजातपक्षाः खगा धूकादिभिः पीडिता यथा मातरं यथा च दास्य बद्धा बाला वत्साः स्तन्यं पयः यथा च व्युषितं दूरदेशगतं प्रियं कामेन विषण्णा प्रिया तथा मे मनस्तापत्रयपीडितं कर्मभिर्बद्धं च कामादिभिर्विषण्णं च त्वां दिदृक्षते द्रष्टुमिच्छतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ उत्तमश्लोकस्य तव जनेषु भक्तेष्वेव मम सख्यं भूयात् । त्वन्मायया देहादिष्वासक्तचित्तस्य भूयोऽपि तेष्वसक्तिर्न भूयात् ॥ २७ ॥

इति षष्ठस्कन्धे दीकयामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यथा संकर्षणो मां पूर्वजन्मनि आह—‘अहं वै सर्वभूतात्मा भूतभावतभावतः’ इत्यादिना तथेत्यर्थः ॥ २१ ॥ * * अहो अयमनंतदासोऽस्मा एव स इन्द्रैश्वर्यं कदाचिन्न दद्यादिति शोचमानं प्रत्याह—तर्हििति । याभ्यः संपद्भ्य उद्वेगश्चासः

ससंपदं तद्वीना द्विषति ससंपदस्सदा तन्नाशादिदृष्ट्या त्रासो मनसि पीडा त्वद्वृद्धयार्थं मदोऽभिमानोऽहमेवोत्कृष्ट इति कलिः कलहोऽपि याचकादिना व्यसनं स्त्रीमद्यादिसेवनलक्षणम् । संप्रयासोऽतीव प्रयत्नस्तद्रक्षणार्थम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ यतस्तवैश्वर्येच्छा वर्त्ततेऽतो हेतोः । इति भाव इति । “यस्याहमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनैः” इति श्रीमुखोक्तेरयमाशयः । शक्नेति । विपरीतलक्षणया त्वं विषयानुरागित्वाद्भगवत्प्रसादनेऽसमर्थोऽसीति भावः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ हे हरे इति । हे भक्तहृदयनाशिन् । यद्वा—स्वामीष्टप्रापक । यद्वा—नामोच्चारकस्वीकर्त्तरिति । “हे श्रीकृष्णेति वचनं वदंतं, नंदनंदनः । स्वीकरोति ममैवायं ततो हरिरिति स्मृतः ।” इत्यादिपुराणोक्तेः । भूयः पुनः पुनः भवितास्मीति स्वस्तनार्थशंकानिवृत्तये भविष्यामीत्युक्तं न स्वस्तन एव किन्तु यदा कदाचिद्विषयामीत्यत्राप्यतोषात्प्रार्थनार्थं लिङ्गार्थं लुब्धयमिति बोधनायाह—भवेयमिति । गुणानामिति । “अधीगर्थदयेशां कर्मणि” इति कर्मणि षष्ठी । मे इति शेषः ॥ २४ ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति—। नन्विति । सार्वभौमादिव्यत्ययेन योज्यं सार्वभौमं प्रियव्रतादीनामिव । रसाधिपत्यं पातालादिस्वाम्यम् । अपुनर्भवं मोक्षमपि । अत्र नाकादिचतुष्टयस्यानुक्रमत्वं न्यूनत्वविवक्षया ततश्चोत्तरकैमुत्तमपि ध्रुवपदस्य श्रेष्ठ्यं विष्णुपदसन्निहितत्वात् योगसिद्ध्यादिद्वयं तु सार्वत्रिकमपि पञ्चाद्विन्यस्तमनयोस्तुत्तरश्रेष्ठ्यम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ घृक उलूकः । आदिना श्येनादिग्रहः । इत्यर्थ इति । कामाद्यार्त्तस्याप्यार्त्तित्व कृपयैव भवतीति भावः । अत्र संदर्भः—अत्राज्ञातपक्षा इत्यनेनान्यश्रयत्वं तदनुगमनासमर्थत्वं च तथा तत्सहितेन मातरमित्यनेनानन्यस्वाभाविकदयालुत्वं तदीयदयाधिक्यं च व्यंजितं तेन च मातरि तेषामपि प्रीत्यतिशयो दर्शितः । ततस्तत्साम्येऽपि तद्वदात्मनोऽपि भगवति प्रीत्याधिक्यहेतुका दिदृक्षा व्यंजिता । तथापि तन्मात्रा यद्वस्त्वंतरमुपह्वियते तदेव तेषामुपजीव्यमास्वाद्यं चेति । केवलतन्निष्कृत्यभावादपरितोषेण दृष्टांतांतरमाह—स्तन्यमिति । अत्र दिदृक्षायां योजनार्थं मातरमित्येवानुवर्त्तयितव्ये स्तन्यमित्युक्तिस्तस्यास्तैस्तदंशप्राचुर्यभावनया वस्तुतस्तस्य तदीयशरीरशतया च तदभेदविवक्षार्था ततस्तन्यं स्तन्यस्वरूपं तदंशमयीं मातरमित्येव लब्धे तादृशी मातैव तैरुपजीव्यते आस्वाद्यते चेति पूर्वतः श्रेष्ठ्यं दर्शितं, तथा वत्सतरा अत्यंतबालवत्सास्त एव स्वामिबद्धया तदनुगतावसमर्था इति साधारण्येऽपि बहु समायाति क्रमात् लुब्धार्त्ता इत्यनेन पूर्वतो वैशिष्ट्यं तथा गोजातेः स्नेहातिशयस्वाभाव्येन च तदनुसंधेयम् । अथाप्युत्तरदृष्टांते स्तन्यगवोः कार्यकारणभावेन भेदं वितर्क्य दृष्टांतद्वयेऽप्यज्ञातपक्षत्वादिविशेषणैरायत्यां तादृशप्रीतेरस्थिरतां चालोक्य दृष्टांतांतरमाह—प्रियमिति । सत्स्वपि वाचकांतरे-भूमयोः प्रियशब्देनैव निर्देशात्स्वाभाविकाव्यभिचारिप्रीतिमन्तावेव गृहीतौ यत्र वार्द्धके बाल्येपि सह मरणादिकं दृश्यते ततस्तादृशी कापि प्रिया तादृशं यथा व्युषितं दूरप्रोषितं संतमन्योपजीवित्वेन विषण्णा सती दिदृक्षते लोचनद्वारा तदास्वादाय भृशमुत्कंठते तथा मम मनोपि त्वामित्यर्थः । अत्र दार्ष्टान्तिकेऽपि स्वकर्त्तृकत्वमनुक्त्वा मनः कर्त्तृकत्वोल्लेखेन बुद्धिपूर्वकप्रवृत्तिप्राप्तौ प्रीतेः स्वाभाविकत्वेनाव्यभिचारित्वं व्यक्तं तथारविदाक्षेति । मनसो भ्रमतुल्यतासूचनेन भगवतः परममधुरिमोल्लेखेन च तस्यैवोपजीव्यत्वमास्वाद्यत्वं च दर्शितमिति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ स्वस्य भगवद्दर्शनासंभवं मन्वानः सबाष्पमिदमाह—ममेति । हे नाथेति । स्वामिना भृत्यप्रार्थितं देयमेवेति भावः ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवतभाषार्थदीपिकाप्रकाशे षष्ठस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अहमिति । अहं तु तव वज्रस्य रंहसा वेगेन विलुलितः छिन्नो ग्राम्यपाशः संसारबन्धनभूतो देहो यस्य सः अपविद्धा-स्यक्ताः लोकास्तत्तल्लोकविषयभोगवासना येन तथाभूतः सन् भगवान् संकर्षणो यथा मामाह तथा तस्य भगवतश्चरणारविन्दे मनः समाधाय स्थिरीकृत्य मुनेर्मननशीलस्य भगवद्भक्तस्य गतिं भगवन्तमहं यामि यास्यामि ॥ २१ ॥ ❀ ❀ संकर्षणो मत्स्वाम्यपि मह्यं स्वर्गराज्यं न दास्यतीत्याह—पुंसामिति । एकान्तधियां विवेकिनां स्वकानां स्वकीयत्वेनाङ्गीकृतानां पुंसां याः सम्पदो दिवि स्वर्गे इत्युपलक्षणमन्तरिक्षलोकस्य महर्लौकादिचतुर्णां च तेषु च याश्च भूमौ याश्च रसायां भूमेरधः सप्तसु लोकेषु ताः का अपि भगवान्न राति नैव ददाति । यत् याभ्यः सम्पद्भ्यः द्वेषोऽन्योन्यवैरम् उद्वेगो मनचाश्रय्यम् आधिर्मानससन्तापः मदो गर्वः कलिः कलहः व्यसनं तन्नाशो ह्रासे वा दुःखं प्रयासः संवर्द्धनसंरक्षणादिप्रयत्नेन श्रमः एते भवन्ति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ त्रैवर्गिकेति । हे शक्र ! अस्माकं पतिर्भगवान् पुरुषस्य त्रैवर्गिको धर्मार्थकामविषयो य आयासस्तस्य विघातं विधत्ते करोति । ततस्त्रैवर्गिकायासविघातात् भगवत्प्रसादोऽनुमेयः यः प्रसादः अकिंचनगोचर एकान्तभक्तिलभ्य इत्यन्वये हेतुः । यश्चान्यैर्विषया-क्रान्तचित्तैर्दुर्लभः तथा चानुमानप्रयोगः अहं भगवत्प्रसादवान् त्रैवर्गिकायासरहितत्वात् एवं त एवं यथैकान्तभक्ता नारदादयः येनैवं तेनैवं यथा विषयाक्रान्तचित्ता गुष्मदादय इति अतो भगवत्प्रसादाभावात्तव सम्पदो भविष्यन्तीति भावः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अथेन्द्र ! शिक्षयन् भगवन्तं प्रार्थयते—अहमिति । हे हरे ! तव पादावेव एकं मूलमाश्रयो येषां तेषां दासानामनुदासोऽहं भूयः

पुनर्भविताऽस्मि भविष्यामि भवेयम् । असुपतेः प्राणनाथस्य तव गुणान् मम मनः स्मरेत् चिन्तयेत् । तडार्घः । वाक् च तानेव गुणान् गृणीत कीर्तयेत् । तडार्घः । कायस्तस्यैव कर्म सेवां करोतु ॥ २४ ॥ ❀ ❀ नेति । हे समञ्जस निखिलसौभाग्यनिधे ! त्वा त्वा विरहय्य त्यक्त्वा नाकपदं स्वर्गपदं न कांक्षे नैच्छामि । तडार्घः । एवं पारमेष्ठ्यादीन् काङ्क्षे । परमेष्ठी ब्रह्मा तत्स्थानं पारमेष्ठ्यं सार्वभौमं सर्वभूमेरैश्वर्यं रसाधिपत्यं भूमेरधोलोकानां राज्यं योगसिद्धीरणिमादिकाः किं बहुना अपुनर्भवं मोक्षमपि न काङ्क्षे ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अजातेति । हे अरविन्दाक्ष ! यथा अजातपक्षाः पक्षिणः घृकाद्यैः पीडिताः मातरं द्रष्टुमिच्छन्ति तद्वत् यथा वत्सतरा अतिबालकाः वत्साः दाम्ना बद्धा जुधा पीडिताः कदा स्तन्यं दुग्धं प्राप्स्याम इति तदिच्छन्ति तथैत्यर्थः । व्युषितं प्रवासिनं प्रियं पतिं यथा विषण्णं तद्विरहेण विषादं प्राप्ता प्रिया द्रष्टुमिच्छति तद्वत् तापत्रयपीडितं कर्मभिर्बद्धं कामादिभिर्विषण्णं च मम मनस्त्वां दिदृक्षते द्रष्टुमिच्छति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ ममेति हे नाथ स्वामिन् ! स्वकर्मभिः संसारचक्रे भ्रमतोऽपि मम उत्तमश्लोकस्य तव जनेषु भक्तेषु सख्यं भूयात् । त्वन्मायया आत्मात्मजदारगेहेष्वासक्तं चित्तं यस्य तस्य मम तेषु आत्मात्मजादिषु सख्यमासक्तिर्न भूयात् ॥ २७ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । राज्ञासहायः षष्ठस्यैकादशो निरमादिमाम् ।

इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वीरराघवव्याख्या

ननु “आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ! ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥” इत्युक्तरीत्या नरकोदकस्वमरणार्थं किं मां प्रार्थयते तत्राह । अहमिति । अहमसुरोऽपि नरकं न यास्यामि कित्वस्मद्वैवतं गुरुश्च सङ्कर्षणो भगवान् यथाह उपदिदेश । मच्चरणारविन्दे मनो निश्चलं निधेयमिति । तथा तच्चरणारविन्दे मनो निधाय तव वज्रस्य वेगेन लुलितः छिन्नः प्राप्स्येषु विषयेषु रागरूपः पाशो यस्य । देहलवनद्वारा प्राप्स्यपाशोऽपि लुलितो भवतीति भावः । अपविद्धः त्यक्तः लोकः स्वर्गादिलोको येन तादृशः मुनेर्गतिं मुनीनां गतिं मोक्षं यामि यास्यामि असुरोऽप्यहं भगवत्सङ्कर्षणोपदिष्टतत्त्वो मुक्तिमेव यास्यामि न त्वर्वाचीनलोकानिति भावः । यथाह सङ्कर्षण इत्यनेन वृत्रः सङ्कर्षणोपदिष्टतत्त्व इत्यवगम्यते ॥ २१ ॥ ❀ ❀

किञ्च भगवाननन्यभावेनात्मानं भजतां स्वीयामेव गतिं नूनं दास्यति न त्वर्वाचीनामित्याह । पुंसामिति साद्वेन । एकातन्त्रधियां प्रयोजनान्तररहितमतीनामनन्यप्रयोजनानामित्यर्थः । स्वकानां स्वभक्तानां पुंसामस्मत्पतिर्भगवान् सङ्कर्षणः दिवि स्वर्गादौ भूमौ रसायामतलादिलोके च याः सम्पदो विभवाः ताः न ददाति कुतः यतः तासु सम्पत्सु द्वेषः परस्परमसहिष्णुत्वम् उद्वेगो विनाशभयं तत्प्रयुक्त आधिर्मनःपीडा मदः विषयभोगनिमित्तो मदः तत्त्वज्ञानोदयप्रतिबन्धकः कलिः विषयभोगविरोधिभिः सह कलहः व्यसनमभिमतविषयालाभनिमित्तं दुःखं प्रयासः बुद्धसुखाय प्रकृष्टो यत्नश्चैव भवन्ति । यतः परमकृपालुर्भगवानात्मभक्तानां मुक्तिमेव दास्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तर्हि स्वकानां किं विधत्ते तत्राह । त्रैवर्गिकेति । हे शक्र ! त्रैवर्गिको धर्मार्थकामविषयो य आयासस्तस्य विधातं विधत्ते अल्पास्थिरत्रिवर्गकर्मयासपरिहारेणान्तस्थिरफलरूपमुक्तिं दास्यतीत्यर्थः । ननु । प्रसन्नो भगवानस्माकमपि स्वकानां त्रैवर्गिकायासविधातमेव विधत्ते नेत्याह । तत इति । यो भगवत्प्रसादो यत अकिञ्चनगोचरः निष्कामस्वभक्तविषयः अकिञ्चनानामेव नितरां भगवान् प्रसन्नो भवतीत्यर्थः । ततोऽन्यैर्विषयभोगपरायणैस्तदर्थमेव भजद्भिर्भवाद्दृशैः स भगवत्प्रसादोऽनुमेयः अभिलषितार्थविषयकत्वेनानुमेयः । यद्वा । योऽकिञ्चनगोचरो भगवत्प्रसादः सोऽन्यैर्भवादृशैस्ततोऽनन्यप्रयोजनभजनादनुमेयः । वयमप्यनन्यप्रयोजना यदि भजेम तर्ह्यकिञ्चनगोचरो भगवत्प्रसादोऽस्मद्विषयको भविष्यतीत्येवं भवादृशैरनुमेय एव न तु सिद्धः । इदानीं विषयभोगपरायणत्वादिति भावः । तथैव ह्युक्तं भगवता “मय्येकान्तमतिर्नान्यन्मत्तो वाञ्छति तत्त्ववित्” इत्यादिनेति चेतिभावः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अथ मनसानुसंहितं वज्राये दृष्टं तदनु प्रविष्टं भगवन्तमभिमुखीकृत्याह । अहमिति । हे हरे ! भगवन् ! तव पादावेवैकं मूलमाश्रयो येषां दासानामनुदासोऽहं भूयो भवितास्मि । मदीयं मनोऽसुवतेर्मत्प्राणनाथस्य तव गुणानेवानुस्मरतु । वागपि तानेव गुणान् गृणातु कीर्तयतु । कायो देहस्त्वाराधनरूपं कर्मैव करोतु ॥ २४ ॥ ❀ ❀ ननु किं महास्येन तुभ्यं महदैश्वर्यमैहिकमामुष्मिकं च दास्यामीत्यत्र त्वदास्यं विनान्यन्न काङ्क्षामीत्याह । नेति द्वाभ्याम् । नाकपृष्ठं वेकुण्ठं न काङ्क्षे तथा पारमेष्ठ्यं चतुर्मुखैश्वर्यं न सार्वभौमं कृत्स्नभूम्याधिपत्यं न रसाधिपत्यं पातालादिलोकाधिपत्यं योगसिद्धीरणिमादीनपुनर्भवं कैवल्यं च न हि हे समञ्जस ! सकलसौभाग्यनिधे ! त्वां विरहय्य पृथक्कृत्य विनेत्यर्थः । न काङ्क्षे न वाञ्छामि ॥ २५ ॥ ❀ ❀ किं तु हे अरविन्दाक्ष ! अजातपक्षाः खगाः पक्षिशवकाः मातरमिव जुधा आर्ताः पीडिताः वत्सतराः स्तन्यं दुग्धमिव व्युषितं विप्रोषितं दूरदेशगतं प्रियं विषण्णा दुःखिता प्रियेव मनस्त्वां

दिदृक्षते द्रष्टुमिच्छति ॥ २६ ॥ * अत एव ममानुगृहाणेत्याह । ममेति । उत्तमश्लोकस्य तव जनेषु दासेषु एव मम सख्यं भूयात् । त्वन्मायया आत्मादिष्वासक्तचित्तस्य स्वकर्मभिः संसारचक्रे भ्रमतो मम पुनः तेष्व्वात्मादिष्वासक्तिर्न भूयादेवमनु-
गृहाणेति । भावः । तत्रात्मा देहः ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचंद्रचंद्रिकायां टीकायाम् एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

वृत्रे सात्त्विकचेतनांशस्वभावं दर्शयितुमाह । अहमिति । सङ्कर्षणो भगवांस्तन्मनः समाधानं यथाह । तथा मनस्तस्य सङ्कर्षणस्य चरणारविन्दे समाधाय तव वज्रवेगेन ललितः छिन्नो ग्राम्यपाशो विषयभोगलक्षणः पाशो यस्य स तथा । अपविद्धः परित्यक्तो लोको देहो येन स तथा “अस्माल्लोकात्मेत्य” इति श्रुतेः परिभ्रष्टतल्लोकस्थितिरिति वा अहं मुनेर्ज्ञानिनो गतिं लोकं वैकुण्ठादिलक्षणं यामीत्यन्वयः । संन्यासलक्षणं वा ॥ २१ ॥ * * ननु परत्र सुखं वा दुःखं वा न निश्चितम् । तत्रात्र चाखण्डैश्वर्यं दरीदृश्यते एतल्लोकत्यागे तदपि त्यक्तं स्यात्तस्मात्तव शोको न स्यात्किमित्याशङ्क्य सर्वस्येश्वराधीनत्वेन तद्वत्तमेव स्थिर-
तरं नान्यत् । किञ्च । स्वभक्तेभ्यः स्वर्गादिकमपि न ददाति किमुत ऐहिकम् अतो न शोको ममेत्याशयेनाह । पुंसामिति । स लोकनाथः स्वर्गादौ याः सम्पदः सन्ति ताः स्वकानां पुंसां न राति किल तासां सकाशाद्भयादिकमुत्पद्यत इति यस्मात्तस्मा-
दिति शेषः ॥ २२ ॥ * * इतो नु हरेर्भक्तानुकम्पित्वं पश्येत्याशयेनाह । त्रैवर्गिकेति । अस्मत्पतिर्भगवान् पुरुषस्य भक्तस्य तेन धर्मार्थकामपरिश्रमनाशेन “यस्यानुग्रहमिच्छामि हरिष्ये तद्धनं शनैः” इत्यादेः ॥ २३ ॥ * * अधुना “अहं समाधाय मनः” इत्यत्र कथितमनःसमाधानप्रकारं निरूपयति । अहमिति । मनः आत्मपतेः आत्मपतिं स्मरेत् “अधोगार्थद्वयेशां कर्मणि” इति षष्ठी । नो वाक् तद्गुणान् गृणीत कायः कर्म प्रणामादि करोतु ॥ २४ ॥ * * मम वीरस्वर्गोऽपि वैकुण्ठा-
दिरित्याशयेनाह । नाकपृष्ठमिति । सार्वभौममित्यनेन भूमौ चक्रवर्तिपदमाह । योगसिद्धीः अणिमादिलक्षणाः अपुनर्भवं पुनरुत्प-
त्तिमात्रशून्यत्वेन सुखपूर्त्यभावलक्षणं मोक्षं समंजसं वैषम्यनैर्घृण्यबुद्धिशून्यं विरहय्य विहाय ॥ २५ ॥ * * स्तन्यं स्तनच्युतं पयः वत्सतराः अतिशयेन बालाः स्तनंधयाः प्रिया नवोढा भार्या अध्युषितं प्रोषितमन्यतः स्थितमित्यर्थः ॥ २६ ॥
श्रीहरिदर्शनसाधनमाह । ममेति । न भूयात्सख्यमिति शेषः ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

सार्वभौमं स्त्रीप्रियव्रतादीनामिव महाराज्यम् । रसाधिपत्यं पातालादिस्वान्धमपुनर्भवं मोक्षमपि अत्र नाकपृष्ठादि-
चतुष्टयस्यानुक्रमश्च न्यूनत्वविवक्षया । तत्तश्चोत्तरोत्तरं कैमुत्यमपि । ध्रुवपदस्य श्रेष्ठ्यं विष्णुपदसन्निहितत्वात् । योगसिद्ध्यादिद्वयं
तु सार्वत्रिकमिति पञ्चाद्विन्यस्तम् । अनयोस्तूत्तरश्रेष्ठ्यम् ॥ २५ ॥ * * अजातपक्षा इत्यनेनान्याश्रयत्वं तदनुगतासमर्थत्वं
तथा तत्सहितेन मातरमित्यनेनान्यस्वाभाविकदयालुत्वं तदीयदयाधिक्यञ्च व्यञ्जितम् । तेन च मातरि तेषामपि प्रीत्यतिशयो
दर्शितः । तत्स्तनसाग्रेऽपि तद्वदात्मनोऽपि भगवति प्रीत्याधिक्यहेतुका दिदृक्षा व्यञ्जिता । तथापि तन्मात्रा यद्वत्स्वन्तरमुप-
ह्वयते तदेव तेषामुपजीव्यमास्वाद्यं चेति केवलतन्निष्ठत्वाभावादपरितोषेण दृष्टान्तरमाह । स्तन्यमिति । अत्र दिदृक्षायोजनार्थं
मातरमित्येवानुयत्तयितव्ये स्तन्यमित्युक्तिस्तस्यास्तैस्तदंशप्राचुर्यभावनया वस्तुतस्तस्य तदीयशरीरांशतया च तदभेदविवक्षार्था-
मनः स्तन्यं स्तन्यरूपतदंशमयी मातरमित्येव लब्धे तादृशी मातैव तैरुपजीव्यते आस्वाद्यते चेति पूर्वतः श्रेष्ठ्यं दर्शितम् । तथा
वत्सतरा अत्यन्तबालवत्सास्त एव स्वाभिबद्धतया तदनुगतावसमर्था इति साधारण्येऽपि बहुसमयातिक्रमात् लुधात्ता इत्यनेन
पूर्वतो वैशिष्ट्यम् । तथा गोजातेः स्नेहातिशयस्वाभाव्येन च तदनुसन्धेयम् । अथाप्युत्तरदृष्टान्ते स्तन्यगवोः कार्यकारणभावेन
भेदं वितर्क्य दृष्टान्तद्वयेऽप्यजातपक्षत्वादिविशेषणैरायत्यां तादृशीतेरस्थिरतां चालोक्य दृष्टान्तरमाह । प्रियमिति । सत्स्वपि
वाचकान्तरैर्भूयोः प्रियशब्देनैव निर्देशात् स्वाभाविकव्यभिचारिप्रीतिमन्तावेव तौ गृहीतौ । यत्र वार्द्धके बाल्येपि सह विहा-
रादिकं दृश्यते ततस्तादृशी कापि प्रिया यथा तादृशं प्रियं व्युषितं बिदूरप्रोषितं सन्तमनन्योपजीवित्वेन विषण्णा सती दिदृक्षते ।
लोचनद्वारा तदास्वादाय भृशमुत्कण्ठते तथा मम मनोऽपि त्वामित्यर्थः । अत्र दार्ष्टान्तिकेऽपि स्वकर्तृकत्वमनुक्त्वा मनः कर्तृ-
कोल्लेखनाद्बुद्धिपूर्वकप्रवृत्तिप्राप्तौ प्रीतेः स्वाभाविकत्वेनाव्यभिचारित्वं व्यक्तम् । तथारविन्दाच्चेति मनसो भ्रमरतुल्यतासूचनेन

भगवतः परममधुरिमोल्लेखेन च तस्यैवोपजीव्यत्वमास्वाद्यत्वञ्च दर्शितम् ॥ २६ ॥ * * अथ तद्दर्शनभाग्यं स्वस्या-
सम्भावयन्निदमपि मम स्यादिति सबाष्पमाह । ममोत्तमेति । तदेतच्छुद्धप्रेमोद्गारमयत्वेनैव श्रीमद्वृत्रवधोऽसौ विलक्षणत्वाच्छ्री-
मद्भागवतलक्षणे पुराणान्तरे गण्यते । “वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते” इति ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे एकादशोऽध्यायः ॥ १० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अयमेवं मां प्रलोभ्य पुनः पराक्रमाविष्कारेण वज्रञ्च निष्फल्य पुनरपि मां हनिष्यतीति मां मंस्थाः । अहं यत्
करोमि तदेकाग्रमनाः शृण्वित्याह । अहमिति । सङ्कर्षणो नोऽस्माकं प्रभुः यथा तथा तत्परणारविन्दे मनः समाधाय मुनेर्योगिनो
गतिमहं यास्यामि । त्वद्वज्रस्य रंहसा लुलितः खण्डितः प्राप्यपाशाकार एतद्देहो यस्य सः । अपविद्वलोकः त्यक्तत्रिलोकैश्वर्यः ॥ २१ ॥
तर्हि त्वद्भक्तितोषितः सङ्कर्षणस्तुभ्यमेव स्वर्गाद्यैश्वर्यं दास्यतीति मां वादीः शृणु रे शक्र ! मत्प्रभोस्त्वञ्च भक्तोऽहं च
भक्तस्तत्र तुभ्यमेव भोगैश्वर्यं ददाति न तु मह्यमित्यत्र कारणं मत्प्रभोः स्वभावमेव शृण्वित्याह । पुंसामिति । याः सम्पदः ता
एकान्तधीभ्यः पुंभ्यो न राति न ददाति कुतः यद्यतः सम्पद्भ्यो द्वेषादयो भक्तिसुखे विलेपका भवन्तीत्यतः ॥ २२ ॥ * *
मां स्वपार्श्वं शीघ्रमेव नेतुं वज्रेण मद्वधोपायमुक्त्वा यत्तुभ्यं मत्प्रभुर्भोगसम्पदं ददाति एतेनैव त्वमात्मनि तस्यानुग्रहाभावं
मन्यस्वेत्याह । त्रैवर्गिको धर्मार्थकामविषयो य आयासस्तस्य विघातं विधत्ते पुरुषस्य स्वान्तरङ्गभक्तस्य तत आयासोपरमादेव
भगवत्प्रसादः अनुमेयः । नन्वेवमस्मदनुभवे तु न भाति तत्राह । स अकिंचनगोचर एव अन्यैर्गुणैर्भाभिस्तु दुर्लभो युष्मदगोचर
एवेत्यतस्त्वयि तस्य सम्यक् प्रसादाभावात् तव सम्पदो भविष्यतीति विश्वस्तो भूत्वा शीघ्रं वज्रं निक्षिपेति भावः ॥ २३ ॥ * *
तदपि वज्रमनिक्षिपन्तमिन्द्रं दृष्ट्वा हन्त हन्त वराकमिमं शक्रं बहिर्दर्शिनं किमिति ब्रवीमि स्वप्रभोश्चरणारविन्द एव किं न
निवेदयामीति ध्यानाविर्भूतं भगवन्तमवलोक्याह । अहमिति । तव पादावेव एकं मूलमाश्रयो येषां तेषां दासानामनुदासो भूयः
पुनरपि भवितास्मि भविष्यामि किं तत्र कियान् विलम्बो वर्त्तते तं कृपया कथय । उत्कण्ठया जर्जरीभूतोऽस्मीति भावः ।
नन्वविलम्बेनैव त्वामहमेष एवात्मसात् करोमि स्वाभीष्टान् वरान् वृण्वित्यत आह मनो मम असुपतेः प्राणनाथस्य तव प्राण-
नाथं त्वां स्मरतु वाक् गुणान् कीर्त्तयतु कायः कर्मत्वात्पादसम्वाहनव्यजनताम्बूलप्रदानादिकं करोति कायवाङ्मनसां मे
प्रार्थना ॥ २४ ॥ * * ननु तुभ्यं स्वर्गापवर्गादीनि सर्वाण्येव फलानि ददामि गृहाणेति तत्र सशिरोधूननं न नेत्याह ।
नेति । नाकपृष्ठं स्वर्गपदं त्वा त्वां विरह्य त्यक्त्वा त्वद्विरहेण मम प्राणा उज्वलन्ति । स्वर्गादयः किं मे सुखयिष्यन्तीति ध्वनिः ।
त्वत्संयोगे मम पूर्वश्लोकोक्तं वरत्रयं भवेत्तदा तदेव मे स्वर्गापवर्गादिसर्वसुखतमम् । किमेतैर्गृहीतैरित्यनुध्वनिः ॥ २५ ॥ * *
किञ्च । अत्युत्कण्ठवतोऽपि ममत्वाप्तिस्त्वदधीनैव । न च तत्र मे स्वतः कापि शक्तिरस्तीत्यत्र दृष्टान्तरमाह । अजातपक्षाः
खगाः खगबालकाः घृकादित्रस्ताः क्षुत्पीडिताश्च मातरं कदा प्राप्स्याम इति प्रतिक्षणं दिदृक्षमाणाः पत्रेऽपि संचलति
आयाता मम मातेति बुद्ध्या कोमलं कलं कूजन्तश्चञ्चुन् प्रसारयन्ति । ननु तर्हि तन्माता यथा आगत्य घृकादिभ्यो रक्षन्ती स्वतः
पृथग्भूतैरानीतैः क्षुद्रकीटैस्तच्चञ्चुमध्ये निहितैस्तेषां क्षुधामुपशमयति तथैवाहमपि त्रिविधतापेभ्य इन्द्रादिशत्रुभ्यश्च त्वां रक्षन्
स्वर्गपारमेष्ठ्यादिभोगैर्दत्तैस्त्वदभीष्टं पूरयाणीति । तत्र त्वन्माधुर्यं विना मम नान्यत् किमप्यभीष्टमिति तथा त्वत्प्राप्तिप्रतिकूलं
वृत्राख्यस्थूलसूक्ष्मदेहद्वयबन्धनं विना मम नान्यत् किमपि तापत्रयमित्यतस्ततो दृष्टान्तान्तरमाह । स्तन्यं वाञ्छन्तीति शेषः ।
वत्सतरा अत्यल्पवयस्का वत्सा गृहस्थगृहे दामबद्धाः क्षुधाया मातुरेव दुग्धपानैकतानमनस्कत्वादात्ताः । अत्रापि वत्सतरा मातु-
र्दुग्धादेव स्वमुखमभिलषन्तोऽपि मातुः कामपि सेवां न लिप्समाना इत्यपरितुष्य दृष्टान्तान्तरमाह । प्रियं प्रीतिमन्तं पतिं व्युषितं
सुदूरदेशस्थं प्रिया प्रेमवती विषण्णा तद्विरहजर्जरिता दिदृक्षते सा यथा स्वीयसर्वेन्द्रियव्यापारैः सेवमाना प्रियं सुखयितुं
प्रियस्यैव सौन्दर्यसौख्यादिभिर्गुणलीलावैदग्ध्यादिभिश्च स्वसर्वेन्द्रियाणि सुखयितुमिच्छति तथैवाहमपि त्वां सेवेयेत्यत एव “मनः
स्मरेतासुपतेर्गुणानां शृणीत वाक् कर्म करोतु कायः” इति वरत्रयमवाञ्छमिति भावः । किन्तु सा दास्यसख्यशृङ्गारैः प्रियं
सुखयेदहन्तु केवलनैव दास्येन त्वां सुखयेयमित्येतावानेव भेदः ॥ २६ ॥ * * अथ तत्क्षण एवातिदैन्यभावोदयेन हन्त
ममाधमस्य कथमेतावत् सौभाग्यं सम्भवेदत एतदस्त्विति प्रार्थयते । मम उत्तमश्लोकजनेषु त्वद्भक्तेषु सख्यं भूयात् किन्तु
त्वन्मायया आत्मात्मजादिष्वासक्तस्य जनस्य कस्यापि मयि सख्यं न भूयात् यथैतज्जन्मनि असुराणां मयि सख्यमभूत् मम च
त्वद्भक्तेषु सख्यं नाभूदित्यपारं दुःखमन्वभूवमिति भावः ॥ २७ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हविण्यां भक्तचेतसाम् । षष्ठे एकादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ११ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

त्वद्गूरुहसा लुलितरिछन्नः प्राम्यपाशः भोगानुरागो यस्य सः अपविद्वस्त्यक्तः लोको बद्धजीवलोको येन सः । मुनेः मननशीलस्य भगवद्विधाननिष्ठस्य गतिं गम्यते इति गतिर्भगवांस्तम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अस्मत्पतिर्भगवान् पुरुषस्य त्रैवर्गिकार्थे य आयासस्तद्विधातं विधत्ते ततो विधातात् अकिञ्चनगोचरः भगवदनन्यजनविषयः अन्यैर्दुर्लभो भगवत्प्रसादोऽनुमेयः ॥ २३ ॥

इन्द्रं प्रति स्वहार्दमुक्त्वाथ भगवन्तं प्रार्थयते । अहमिति । हे हरे ! तव पादावेकं मुख्यं मूलमाश्रयो येषां तेषां दासानुदासः भविता भवेयम् । असवः प्राणाः इन्द्रियाणि तत्पतेः हृषीकेश तव गुणान् मम मनः स्मरेत वागपि तान् गृणीत किं बहुना सकलकरणयुक्तः कायस्तत्करणानुरूपं कर्म पूजनादिकं करोतु ॥ २४ ॥ ❀ ❀ हे समञ्जस ! सर्वसौभाग्यसम्पन्न ! त्वा त्वां विरहय्य विहाय नाकष्टं ध्रुवलोकं पारमेष्ठ्यं चतुराननलोकं सार्वभौमं सर्वभूमिराज्यं रसाधिपत्यं बिलस्वर्गसुखं योगसिद्धीरणमादिरूपाः अपुनर्भवं जीवस्वरूपप्राप्तिप्रलक्षणं मोक्षं परवैकुण्ठप्राप्तिरूपां मुक्तिं वा न काङ्क्षे नेच्छामि ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तर्हि किमिच्छसि तदाह । अजातपक्षा इति । स्तन्यं दुग्धम् । विषण्णा दुःखिता दिदृक्षते द्रष्टुमिच्छति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ दर्शनाधिकारस्तु सत्सङ्गाद्भवति अतः सत्सङ्गं मम भूयादित्याह । ममेति । उत्तमकीर्तस्त्व जनेषु दासेषु सख्यं भूयात् त्वन्मायया आसक्तचित्तस्य अत एव संसारचक्रे स्वकर्मभिः भ्रमतः आत्मा देहस्तदादिषु सख्यं न भूयात् ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे एकादशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ११ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवमिन्द्रफलनिश्चयं प्रदर्श्य स्वकर्तव्यं सफलमाह—अहमिति । भगवान् सङ्कर्षणो यथा मामाह तथा तस्य भगवत्शरणारविन्दे स्वमनः समाधाय स्थिरीकृत्यस्य मुनेर्मननशीलस्य भगवद्वक्तस्य गतिं भगवन्तमहं यामि यास्यामीत्यन्वयः । वर्तमानत्वं तु विलम्बाभावसूचनार्थम् । संसारे पतितस्य दैत्यस्य तव कथं भगवत्प्राप्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह—त्वदिति । तव वज्रस्य रंहसावेगेन विलुलितः छिन्नो प्राम्यपाशः संसारबन्धनभूतो देहो यस्य सः । नन्वेवं देहनाशेऽपि संसारहेतुभूत-तल्लोकविषयभोगवासनासत्त्वे कथं संसारनिवृत्तिः कथं वा भगवत्प्राप्तिरित्याशङ्क्याह—अपविद्वलोक इति । अपविद्वस्त्यक्ता लोकारूतल्लोकविषयभोगवासना येन स तथाभूतोऽहम् । तथा च देहमात्रस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्तन्नाशेन संसारनिवृत्तिर्भगवत्प्राप्तिश्च मम निश्चितवानिति भावः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तर्हि भगवान् स्वभक्ताय तुभ्यमेव स्वर्गादिसम्पदो दास्यतीत्यपि मां संशयिष्ठा इत्याह—पुंसामिति । किलेति निश्चये स्वकानां स्वकीयत्वेनाङ्गीकृतानां पुंसां याः सम्पदो दिवि स्वर्गे इत्युपलक्षण-मन्तरिक्षलोकस्य महर्लोकदिचतुर्णां च तेषु च याश्च भूमौ याश्च रसायां भूमेरधः सप्तसु लोकेषु ताः का अपि भगवान्न राति न ददात्येवेत्यन्वयः । ननु तद्दाने को दोष इत्यपेक्षायामाह—यदिति, यत् याभ्यः सम्पद्भ्यो द्वेषादयो भवन्ति । ततश्चातिक्लिष्टो भवतीति भावः । द्वेषोऽन्योन्यं वैरम् । उद्वेगो मनश्चाञ्चल्यम् आधिर्मानससन्तापः । मदो गर्वः । कलिः कलहः । व्यसनं तन्नाशे ह्रासे वा दुःखम् । सम्प्रयासः संवर्धनसंरक्षणादिप्रयत्नेन श्रमः । ननु कथम्भूतान् स्वकीयता गृह्णाति यानेवं सर्वदुःखसागराद्रक्षतीत्या-शङ्क्यामाह—एकान्तधियामिति, विवेकतया दुःखकारणसर्वविषयभोगाभिलाषं त्यक्त्वा स्वैकपर्यवसितबुद्धीनामित्यर्थः । तथा च ममैकान्तित्वात्तव च भोगपरत्वात्तुभ्यमेव स्वर्गैश्चर्यं दास्यति न मर्त्यमिति भावः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तर्हि स्वभक्तस्य किं विधत्ते तत्राह—त्रैवर्गिकेति । त्रैवर्गिको धर्मार्थकामविषयो य आयासस्तस्य विधातमस्मत्पतिः अस्माकं भक्तानां स्वामी भगवान् विधत्ते करोति । तव त्विन्द्रत्वाभिमानेन स्वर्गैश्चर्यभोगाभिलाषस्य विद्यमानत्वात् सम्यग्भगवत्प्रसादो नास्ति अत एव विजयोपायमेवोपदिष्टवान् तथा च तवैव सम्पदो भविष्यतीति सूचयन् सम्बोधयति—हे शक्तेति । तर्हि त्वयि भगवत्प्रसादोऽस्तीति कथं ज्ञेयमित्यपेक्षायामाह—तत इति, ततस्त्रैवर्गिकायांसविधातात् भगवत्प्रसादोऽनुमेयः । अयं च हेतुरन्वयव्यतिरेकी । तत्रान्वयं दर्शयति—यः प्रसादोऽकिञ्चनगोचर एकान्तभक्तलभ्य इत्यर्थः । व्यतिरेकमाह—योऽन्यैर्विषयाक्रान्तचित्तैर्दुर्लभ इति । तथा च प्रयोगः अहं भगवत्प्रसादवान् त्रिवर्गिकायासरहितत्वात् य एवं त एवं यथैकान्तमक्ता नारदादयः येनैवं तेनैवं तथा विषयाक्रान्तचित्ता युष्मदादय इति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ ननु धर्मादयश्चत्वार एव पुरुषार्थास्तत्र त्रिवर्गविधातं भगवानेव करोति मोक्षस्तु तवान-पेक्षित एव तदाकाङ्क्षायामेकान्तित्वमेव भजेतेति भक्तिमार्गे तव न कोऽपि पुरुषार्थः सिद्धयेदित्याशङ्क्य पुष्टिभक्तिमार्गीयं तच्चतुष्टयं भिन्नमेव तदपि भगवत्कृपासाध्यमिति भगवत एव प्रार्थनीयमितीन्द्रं शिक्षयन् भगवन्तं प्रार्थयते—अहमिति । तव पादावेक एकमूलमाश्रयो येषां दासानां तेषामनुदासोऽहं भूयः पुनर्भवितास्मि भविष्यामि भवेयम् । ननु सर्वस्यापि दुःखात्यन्ता-

भावोऽपेक्षितः स च मोक्षं विना न भवतीति किं दास्येनेत्यतः सम्बोधयति—हे हरे इति । दास्ये हि त्वमेव दासानां त्रिविधमपि दुःखं स्वयमेवापनयसि, मोक्षे तु ज्ञानं तच्च तव धर्मस्तेन धर्मापेक्षया धर्म्याश्रयणमेव युक्तमिति भावः । साक्षात्प्रमुदास्ये स्वस्य सर्वोत्तमत्वाभिमानेन भक्तान्तरतिरस्कारसम्भवात् प्रमुदास्यादिभ्रंशो भवेत् तच्च चित्रकेतुदशायां शिवतिरस्कारेणानुभूतमेवेति दैन्यसिद्धयर्थं परम्परादासत्वप्रार्थनं भूय इति । पूर्वं चित्रकेतुजन्मन्यहं दास एव स्थितस्तथा पुनरपि त्वत्कृपया तथाभवेयमिति सूचितम् । तथाच तव दैत्यस्य सत्सङ्गमन्तरेण कथमयं भावो जात इत्यपि शङ्का निराकृता । एवमधिकारं सम्प्रार्थ्य धर्मं प्रार्थयते—मन इति । असुपतेरिति कर्मणि षष्ठी । असुपति प्राणनाथं त्वां मम मनः स्मरेत चिन्तयेत् । स्मरणस्य आत्मसुखैकसाधनत्वादात्मनेपदप्रयोगः । वाक् यस्यैव गुणान् गृणीत कीर्तयेत् । कीर्तनस्यापि मुख्यः स्वार्थ एव परार्थस्त्वानुषङ्गिक इत्यात्मनेपदप्रयोगः । कायस्तस्यैव कर्म सेवां करोतु । सेवा तु यथा प्रभोः सुखं भवति तथा क्रियते न तु तत्राणुमात्रमपि स्वार्थपरत्वमतः परस्मैपदप्रयोगः ॥ २४ ॥ ❀ ❀ एवं मनोवाक्कायमेदेन त्रिविधमपि धर्मं सम्प्रार्थ्यार्थं प्रार्थयते—तत्र प्रवृत्तिमार्गसाध्यत्वात्त्रिविधोऽर्थो लौकिकः, निवृत्तिमार्गसाध्यत्वात्त्रिविधोऽर्थो वैदिकः, तस्य षड्विधस्यापि यत्फलं तस्य षड्गुणपूर्णे भगवति विद्यमानत्वात् पुष्टिमार्गे भगवानेवार्थ इति लौकिकवैदिकान् निराकरणपूर्वकं भगवन्तमेवाङ्गीकरोति, आदौ लौकिकं सात्त्विकमर्थं निराकरोति—न नाकष्टमिति । नाकः स्वर्गस्तस्य पृष्ठं राज्यासनमिन्द्रासनम् । तच्च कालान्तरे नश्यति त्वयि चाखण्डैश्वर्यस्य विद्यमानत्वात्त्वा त्वां विरह्यत्यक्त्वा तत्र काङ्क्षे नेच्छामीत्यन्वयः । वैदिकं राजसं निराकरोति—न पारमेष्ठ्यमिति । परमेष्ठो ब्रह्मा तत्र रजोऽवतारत्वात् तत्स्थानमपि राजसं तत्र च 'ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते' इति वाक्यात् पारतन्त्र्येण फलसिद्धया स्ववीर्यहानिरेव । त्वयि चाखण्डितवीर्यस्य विद्यमानत्वात्त्वा त्वां विरह्य तदपि न काङ्क्षे इत्यन्वयः । लौकिकराजसमर्थं निराकरोति—न सार्वभौममिति । सर्वभूमेरीश्वरत्वे हि सर्वत्र लोके यशो भवति तच्च दानादि-सापेक्षत्वात् औपाधिकं सावधिकं च । 'यद्वायसं तीर्थ' इति वाक्यात् स्वरूपतः 'राज्यान्ते नरकं ध्रुवं' इति वचनादवसानतश्च दुष्टमेव । त्वयि चानवद्ययशसो विद्यमानत्वात् त्वां विरह्य तदपि न काङ्क्षे इत्यन्वयः । लौकिकतामसमर्थं निराकरोति—न रसाधिपत्यमिति, रसेत्युपलक्षणं भूमेरधः सर्वलोकाधिपत्यमित्यर्थः । तत्र च भूम्यपेक्षया सुखभोगौघिकः स च श्रिया भवति सा च त्वया बलेरपहृता दत्ता च, त्वयि चानपायिन्याः श्रियो नित्यं विद्यमानत्वात्त्वा त्वां विरह्य तदपि न काङ्क्षे इति । वैदिकं तामसमर्थं निराकरोति—न योगसिद्धिरिति । अपकयोगिनो हि सिद्धिबलेनापेक्षितविषयान् संसृज्य भोगं कुर्वन्तीति तेन योगादपि भ्रष्टा भवन्तीति येषां ज्ञानं भ्रान्तमेव त्वयि च नित्यखण्डितज्ञानस्य विद्यमानत्वात्त्वा त्वां विरह्य ता अपि न काङ्क्षे इति । वैदिकसात्त्विकत्वमर्थं निराकरोति—अपुनर्भवमिति । 'सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं' इति वचनात् ज्ञानस्य सात्त्विकत्वेन तत्साध्यस्य मोक्षस्यापि सात्त्विकत्वमुच्यते, स च गणितानन्दत्वेन गणितवैराग्य एव स्यात्, त्वयि तु पूर्णानन्देऽखण्डितवैराग्यस्य विद्यमानत्वात् त्वां विरह्य तमपि न काङ्क्षे इति । यद्यपि मर्यादामार्गे मोक्षस्तुरीयपुरुषार्थस्तथापि तत्र जन्माभावातिरिक्त-विशेषाभावात् पुष्टिमार्गे तस्य हेयत्वेनार्थमध्ये गणनमित्यनादरद्योतनार्थो वाशब्दः, यत्र मोक्षस्यापि अनादरस्तत्रान्येषां किं बाध्यमिति त्वां विरह्येत्यनेन त्वामेव काङ्क्षे इति यदर्थदुक्तं तत्र हेतुं सूचयन् सम्बोधयति—हे समञ्जसेति, पूर्णानन्दत्वेन परमपुरुषार्थरूपेत्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ एवमर्थं निरूपय भक्तिमार्गीयं कामं निरूपयति—अजातेति । हे अरविन्दाक्ष मनस्त्वां दिदृक्षते इत्यन्वयः । दिदृक्षाहेतुभूतं स्वरूपसौन्दर्यं सम्बोधनेन सूचितम् । नेत्रयोरम्बुजत्वेन तदिदृक्षया मनसो मधुपत्वं बोधितम् । तथा च यथारविन्दे विकसित एव मधुपस्य कामः सिद्ध्यति नान्यथा तथा त्वत्कृपादृष्टयैव मम मनसः सन्तोषो नान्यथेति विचार्य मयि कृपादृष्टिं सम्पादयेति प्रार्थितम् । किञ्च दिदृक्षा हि दृशो धर्मः स चात्र मनसो निरूप्यते तेन मनसः सर्वेन्द्रियसङ्कर्षणात् सर्वेन्द्रियाणां कामो निरूपितो भवति । अन्यथा भजनानन्दानुभवस्य पूर्णत्वं न स्यादिति सूचितम् । प्रभोः पूर्णकामत्वेन क्रियाफलस्यात्मगामित्वाददिदृक्षते इत्यात्मनेपदप्रयोगः । मनसश्चलत्वात् । मधुपत्वबोधनेन च कामान्तरं सम्भवतीति तदभावाय दृष्टान्तमाह—अजातपक्षा इव मातरं खगा इति, यथा अजातपक्षाः पक्षिणः कदा किमानीय मह्यं दास्यतीति मातरं द्रष्टुमिच्छन्ति तद्वदित्यर्थः । अत्र च लुधात्तानां नियतभक्ष्याभावात् अनियतविषयत्वम् अजातपक्षा इत्युक्त्या जातपक्षाणां तथा दिदृक्षाभावस्य सूचितत्वादनियतकालत्वम् । लुदुपाधिकृतत्वं च इति दूषणत्रयं सम्भाव्य द्वितीयं दृष्टान्तमाह—स्तन्यं यथा वत्सतराः लुधात्ता इति, यथा वत्सतरा अतिबालका वत्साः लुधा पीडिताः कदा स्तन्यं दुग्धं प्राप्स्याम इति तादृच्छन्ति तथेत्यर्थः । तेषां स्तन्यमात्रैककामत्वादत्र तदैवोक्तम् । मातुरभावे तद्वुद्धया परस्या अपि स्तन्यपानप्रवृत्तिदर्शना-न्माता नोक्तेति ज्ञेयम् । अत्रापि नियतविषयत्वेऽपि वत्सतरपदादनियतकालत्वं लुदुपाधिकृतत्वं चेति दूषणद्वयं सम्भाव्य तृतीयं दृष्टान्तमाह—प्रियं प्रियेव व्युषितं विषण्णेति । उभयत्र प्रियपदप्रयोगाद्विषयाधिकः स्नेहो निरूपितः व्युषितं प्रवासितं प्रियं पतिं यथा विषण्णा तद्विरहेण विषादं प्राप्ता प्रिया द्रष्टुमिच्छति तद्वदित्यर्थः । विषण्णेत्यनेन नियतत्वविषयत्वं दर्शितम् अन्यथा विषादासम्भवात् । न च विदेशादागमनानन्तरं दिदृक्षायाः निवृत्तिदर्शनात्तस्यापि अनियतकालत्वमस्त्येवेति शङ्कनीयं

दर्शनदशाया दिदृक्षाभावस्यादूषणत्वादित्ययमेव दृष्टान्तो युक्तः ॥ २६ ॥ ॐ ॐ एवं कामं निरूपय मोक्षं प्रार्थयति—
ममेति । भक्तिमार्गे भवदीयत्वेनैव परिसमाप्तार्था इति वचनात् भगवदीयत्वेन भगवल्लीलानुभव एव मोक्षः । स च भगवदीय-
सङ्गात् भगवद्विमुखविषयासक्तसङ्गाभावपूर्वकाद्वतीतिवत्प्रार्थयते—हे नाथ स्वामिन् स्वकर्मभिः संसारचक्रे भ्रमतोऽपि मम
उत्तमश्लोकस्य तव जनेषु भक्तेषु सख्यं भूयात् त्वन्मायामोहेन आत्मादिष्वासक्तं चित्तं यस्य तस्य सख्यं न भूयादित्यन्वयः । आत्मा
देहः । आत्मजाः पुत्राः । दाराः स्त्री । गेहं गृहम् । उद्गच्छति तमोऽविद्या यस्मात् स उत्तमाः उत्तमः श्लोको यशो यस्य स
उत्तमश्लोकः इत्यनेन भगवद्भक्तसङ्गेन भगवद्यशोगानेनैव सर्वकर्ममूलाविद्यानिवृत्त्या संसारनिवृत्तिरनायासेनैव भवतीति
सूचितम् । संसारचक्रे भ्रमत इत्यपि सम्भावनामात्रेणोक्तम् । अनन्तरमेव सायुज्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् 'मनस्विनां पादरजः
प्रपत्स्ये' इत्युक्तत्वाच्च ॥ २७ ॥

इति श्रीवज्रभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्दिग्विधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता तत्र षष्ठेऽस्मिन् स्कन्धे रूपनिरूपणे । एकादशो गतो वृत्तिवृत्रभक्तिनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ननु 'आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि, मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम्' इत्युक्तरीत्या
नरकोदकस्वमरणार्थं किं मां प्रार्थयसे तत्राह । अहमिति । हे इन्द्र, अहमासुरः सन्नपि नरकं न यास्यामि त्वत्कृतवज्रहृननेन
मम पीडापि न भविष्यति इति शेषः । यतः, संकर्षणः ममेष्टदेवः गुरुश्च स्वयं संकर्षणो भगवान्, यथा आहोपदिदेश । मम
चरणारविन्दे मनो निश्चलं विधेयमित्यादि मां यथाऽऽदिष्टवानित्यर्थः । तथा, तच्चरणारविन्दे मनः समाधाय, तव वज्रस्य
रंहसा वेगेन लुलितशिखः प्राप्यः विषयरागरूपः पाशो यस्य सः, देहलवनद्वारा प्राप्यपाशोऽपि लुलितो भवतीति भावः ।
अपविद्धस्यक्तः लोकः स्वर्गादिलोको येन, त्यक्तो लोको देहो वा येन, तथाभूतः सन्, मुनेः गतिं सात्त्विकस्य भगवद्गुणमनन-
शीलस्य साधोः प्राप्तिमित्यर्थः । यासि यास्यामि । असुरोऽप्यहं मदिष्टसंकर्षणभगवदुपदिष्टतत्त्वोऽविदितदेहहृननदुःखः संश्र
मुक्तिमेव यास्यामि न त्वर्वाचीनलोकानिति भावः ॥ २१ ॥ ॐ ॐ भगवान् संकर्षणः मां स्वभृत्यं ज्ञात्वा मह्यमेव
वर्गादिसंपदो दास्यतीत्यपि मा संशयिष्ठाः, मम स्वामी भगवानात्मानं भजतां स्वीयामेव गतिं ददाति न त्वर्वाचीनामित्याह
पुंसामिति सार्द्धेन । पुंसामिति । एकान्तधियां प्रयोजनान्तररहितमतीनां अनन्यप्रयोजनानामित्यर्थः । स्वकानां स्वभक्तानां
पुंसाम् अस्मत्पतिरिति शेषः । अस्माकं स्वामी संकर्षणो भगवानित्यर्थः । दिवि स्वर्गादौ, भूमौ, रसायामतलादिलोके च, याः
संपदो विभवाः, ताः न राति न ददाति किल । कुतः । यतः यथासु संपत्सु, द्वेषः परस्परमसहिष्णुत्वम्, उद्वेगो विनाशभयम्,
आधिस्तप्रयुक्ता मनोव्यथा, मदो विषयभोगनिमित्तो मदः, स च तत्त्वज्ञानोदयप्रतिबन्धक इति भावः । कलिः विषयभोग-
विरोधिभिः सह कलहः, व्यसनमभिमतविषयालाभनिमित्तं दुःखं, संप्रयासः लुद्रसुखाय प्रकृष्टो यत्नश्चेत्यादयः, भवन्तीति शेषः ।
अतः परमकृपालुर्भगवान् स्वैकान्तिकभक्तानां नो, मुक्तिमेव दास्यतीति भावः ॥ २२ ॥ ॐ ॐ तर्हि स्वभक्तस्यात्र यद्विधत्ते
तत् किं तत्राह । त्रैवर्गिकेति । हे शक्र, अस्मत्पतिः पुरुषस्य स्वैकान्तिकभक्तस्य, त्रैवर्गिकः धर्मार्थकामविषयः यः आयासस्तस्य
विघातस्तं विधत्ते । तत आयासोपरमात्, भगवत्प्रसादः अनुमेयः । न त्वैश्वर्यप्रदानादिना । अतः अकिंचनगोचरः, अयं
प्रसादस्तु अकिंचनानामेवानन्दैकनिलयः, न तु सकामानां भवादृशामित्यर्थः । तत यः, अयं प्रसादः, सः, अन्यैः सकामभक्तैः
दुर्लभः । एकान्तिकभक्तेष्वस्मास्विव भवत्सुभक्तत्वेऽपि भगवत्प्रसादाभावात्तव संपद एव भविष्यन्तीति भावः ॥ २३ ॥ ॐ ॐ
एवमिन्द्राय स्वाभिप्रायं निवेद्याथ मनसाऽनुसंहितं वज्रमुत्प्रविष्टं वज्राग्रे च स्वस्य दृश्यमानं भगवन्तमभिमुखीकृत्याह । अह-
मिति । हे हरे भगवन्, अहं तव, पादावेकं मूलमाश्रयो येषां तथाविधा ये दासास्तेषामनुदासो दासदासः, भूयः भवितास्मि
भविष्यामि । भवेयमित्यर्थः । असुपतेर्मत्प्राणनाथस्य ते तव, गुणान् एव, मनो मम मानसं स्मरेत् अनुस्मरत्वित्यर्थः । वागपि,
तानेव गृहीत कीर्तयतु । कायो देहः, कर्म त्वदाराधनरूपां क्रियामित्यर्थः । करोतु ॥ २४ ॥ ॐ ॐ ननु किं दास्येन
तुभ्यमहमैहिकमामुष्मिकं च महदैश्वर्यं दास्यामीति चेत्त्वदास्यं विनाऽहं तु नान्यत् किमपि काङ्क्षे इत्याह नेति द्वाभ्याम् । न
नाकेति । हे समञ्जस निखिलसौभाग्यनिधे, त्वा त्वां विरहय्य पृथक्कृत्य, नाकपृष्ठं वैकुण्ठं ध्रुवपदमित्यर्थः । न काङ्क्षे च
तथा पारमेष्ठ्यं ब्रह्मलोकादिकं न काङ्क्षे । सार्वभौमं कृत्स्नभूम्याधिपत्यं न । रसाधिपत्यं पातालादिलोकाधिपत्यं न ।
योगसिद्धीरणिमाद्या अपि, न । किं बहुना । अपुनर्भवं कैवल्यमपि, न काङ्क्षे । केवलं त्वामेवेच्छामीत्यर्थः ॥ २५ ॥ ॐ ॐ
अजातेति । हे अरविन्दाक्ष कमलनयन हे हरे, अजातपक्षाः अनुत्पन्नगरुतः, खगाः पक्षिशावकाः, मातरम इव, घूकादिभिः
पीडिताः सन्तः, स्वमातरं यथेत्यर्थः । जुवा आर्ताः लुत्पीडिताः, बुभुक्षापीडावन्त इत्यर्थः । वत्सतरा दात्रा बद्धा बालवत्साः,

स्तन्यं स्वमातुः पयः यथा व्युषितं प्रोषितं दूरदेशं गतमिति यावत् । प्रियं स्वपतिं, विषण्णा दुःखिता, प्रिया पतिव्रताङ्गना इव मे मम मनः केवलं त्वां दिदृक्षते द्रष्टुमिच्छति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ ममेति । उत्तमश्लोकस्य तव ये जनास्तेषु, तवैकान्तिक-भक्तजनेष्वित्यर्थः । मम सख्यं भूयान् । हे नाथ, स्वकर्मभिः संसारचक्रे भ्रमतः मम, त्वन्मायया आत्मा देहश्च आत्मजाः पुत्राश्च दाराः स्त्रियश्च गेहं गृहं च तेषु, आसक्तचित्तस्य मतोऽपि, भूयः तेषु आत्मादिषु, आसक्तिरिति शेषः । न भूयान् । एवं मामनुगृहाणेति शेषः ॥ २७ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-
यामन्वयार्थावबोधिण्यां श्रीमद्भागवटीकायां षष्ठस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भाषानुवादः

देवराज ! भगवान् सङ्कर्षणके आज्ञानुसार मैं अपने मनको उनके चरणकमलोंमें लीन कर दूँगा । तेरे वज्रका वेग मुझे नहीं, मेरे विषयभोगरूप फंदेको काट डालेगा और मैं शरीर त्याग कर मुनिजनोचित गति प्राप्त करूँगा ॥ २१ ॥ जो पुरुष भगवान्से अनन्य प्रेम करते हैं—उनके निज जन हैं—उन्हें वे स्वर्ग, पृथ्वी अथवा रसातलकी सम्पत्तियाँ नहीं देते । क्योंकि उनसे परमानन्दकी उपलब्धि तो होती ही नहीं; उल्टे द्वेष, उद्वेग, अभिमान, मानसिक पीड़ा, कलह, दुःख और परिश्रम ही हाथ लगते हैं ॥ २२ ॥ ❀ ❀ इन्द्र ! हमारे स्वामी अपने भक्तके अर्थ, धर्म एवं कामसम्बन्धी प्रयासको व्यर्थ कर दिया करते हैं और सच पूछो तो इसीसे भगवान्की कृपाका अनुमान होता है । क्योंकि उनका ऐसा कृपा-प्रसाद अकिञ्चन भक्तोंके लिये ही अनुभवगम्य है, दूसरोंके लिये तो अत्यन्त दुर्लभ ही है ॥ २३ ॥ ❀ ❀ (भगवान्को प्रत्यक्ष अनुभव करते हुए वृत्रासुरने प्रार्थना की—) ‘प्रभो ! आप मुझपर ऐसी कृपा कीजिये कि अनन्यभावसे आपके चरणकमलोंके आश्रित सेवकोंकी सेवा करनेका अवसर मुझे अगले जन्ममें भी प्राप्त हो ! प्राणवज्रभ ! मेरा मन आपके मङ्गलमय गुणोंका स्मरण करता रहे, मेरी वाणी उन्हींका गान करे और शरीर आपकी सेवामें ही संलग्न रहे ॥ २४ ॥ ❀ ❀ सर्वसौभाग्य-निधे ! मैं आपको छोड़कर स्वर्ग, ब्रह्मलोक, भूमण्डलका साम्राज्य, रसातलका एकछत्र राज्य, योगकी सिद्धियाँ—यहाँतक कि मोक्ष भी नहीं चाहता ॥ २५ ॥ ❀ ❀ जैसे पक्षियोंके पंखहीन बच्चे अपनी माकी बाट जोहते रहते हैं । जैसे भूखे बछड़े अपनी माका दूध पीनेके लिये आतुर रहते हैं और जैसे वियोगिनी पत्नी अपने प्रवासी प्रियतमसे मिलनेके लिये उत्कण्ठित रहती है—वैसे ही कमलनयन ! मेरा मन आपके दर्शनके लिये छटपटा रहा है ॥ २६ ॥ ❀ ❀ प्रभो ! मैं मुक्ति नहीं चाहता । मेरे कर्मोंके फलस्वरूप मुझे बार-बार जन्म-मृत्युके चक्रमें भटकना पड़े, इसकी परवा नहीं । परन्तु मैं जहाँ-जहाँ जाऊँ, जिस-जिस योनिमें जन्मूँ, वहाँ-वहाँ भगवान्के प्यारे भक्तजनोंसे मेरी प्रेम-मैत्री बनी रहे । स्वामिन् ! मैं केवल यही चाहता हूँ कि जो लोग आपकी मायासे देह-गेह और पुत्र आदिमें आसक्त हो रहे हैं, उनके साथ मेरा कभी किसी प्रकारका भी सम्बन्ध न हो’ ॥ २७ ॥

इत्येकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वावशोऽध्यायः

ऋषिरुवाच

एवं जिहासुर्नृप देहमाजौ मृत्युं वरं विजयान्मन्यमानः ।
 शूलं प्रगृह्याभ्यपतत् सुरेन्द्रं यथा महापुरुषं कैटभोऽप्यसु ॥ १ ॥
 ततो युगान्ताम्रिकठोरजिह्ममाविध्य शूलं वरसासुरेन्द्रः ।
 क्षिप्त्वा महेन्द्राय विनद्य वीरो हतोऽसि पापेति रुषा जगाद ॥ २ ॥
 ख आपतत् तद् विचलद् ग्रहोल्कवन्निरीक्ष्य दुष्प्रेक्ष्यमजातविक्रवः ।
 वज्रेण वज्री शतपर्वणाच्छिनद् भुजं च तस्योत्तराजभोगम् ॥ ३ ॥
 छिन्नैकबाहुः परिधेण वृत्रः संरब्धः आसाद्य गृहीतवज्रम् ।
 हनौ तताडेन्द्रमथामरेभं वज्रं च हस्तान्न्यपतन्मघोनः ॥ ४ ॥
 वृत्रस्य कर्मातिमहाद्भुतं तत् सुरासुराश्चारणसिद्धसङ्घाः ।
 अपूजयन्स्तत् पुरुहूतसंकटं निरीक्ष्य हा हेति विचुक्रुशुर्मृशम् ॥ ५ ॥
 इन्द्रो न वज्रं जगृहे विलज्जितश्च्युतं स्वहस्तादरिसन्निधौ पुनः ।
 तमाह वृत्रो हर आत्तवज्रो जहि स्वशत्रुं न विषादकालः ॥ ६ ॥
 युयुत्सतां कुत्रचिदाततायिनां जयः सदैकत्र न वै परात्मनाम् ।
 विनैकमुत्पत्तिलयस्थितीश्वरं सर्वज्ञमाद्यं पुरुषं सनातनम् ॥ ७ ॥

लोकाः सपाला यस्येमे श्वसन्ति विवशा वशे । द्विजा इव शिचा बद्धाः स काल इह कारणम् ॥ ८ ॥
 ओजः सहो बलं प्राणममृतं मृत्युमेव च । तमज्ञाय जनो हेतुमात्मानं मन्यते जडम् ॥ ९ ॥
 यथा दारुमयी नारी यथा यन्त्रमयो मृगः । एवं भूतानि मधवज्रीशतन्त्राणि विद्धि भोः ॥ १० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—नृप एवम् आजौ देहं जिहासुः विजयात् मृत्युं वरं मन्यमानः यथा कैटभः अप्सु महापुरुषं शूलं प्रगृह्य सुरेन्द्रम् अभ्यपतत् ॥ १ ॥ * * ततः वीरः असुरेन्द्रः युगान्ताम्रिकठोरजिह्वं शूलम् आविध्य तरसा महेन्द्राय क्षिप्त्वा विनद्य पापः हतः असि इति रुषा जगाद ॥ २ ॥ * * अजातविक्रवः वज्री खे आपतत् विचलत् ग्रहोल्कवत् दुष्प्रेक्ष्यं तत् निरीक्ष्य शतपर्वणा वज्रेण आच्छिनत् च उत्तराजभोगं तस्य भुजम् ॥ ३ ॥ * * छिन्नैकबाहुः वृत्रः संरब्धः परिधेण गृहीतवज्रम् इन्द्रम् आसाद्य हनौ अथ अमरेभं तताड च मघोनः हस्तात् वज्रं न्यपतत् ॥ ४ ॥ * * सुरासुराः चारण-सिद्धसङ्घाः अतिमहाद्भुतं तत् वृत्रस्य कर्म अपूजयन् पुरुहूतसंकटं निरीक्ष्य हा हा इति भृशं विचुक्रुशुः ॥ ५ ॥ * * इन्द्रः विलज्जितः अरिसन्निधौ स्वहस्तात् च्युतं वज्रं न जगृहे वृत्रः पुनः तम् आह हरे आत्तवज्रः स्वशत्रुं जहि विषादकालः न ॥ ६ ॥ एकम् उत्पत्तिलयस्थितीश्वरं सर्वज्ञम् आद्यं सनातनं पुरुषं विना कुत्रचित् परात्मनाम् आततायिनां युयुत्सतां वै तदा जयः न

भवति एकत्र ॥ ७ ॥ ❀ ❀ इमे सपालाः लोकाः शिवा बद्धाः द्विजाः इव यस्य वशे विवशाः श्वसन्ति सः कालः इह कारणम् ॥ ८ ॥ ❀ ❀ जनः ओजः सहः बलं प्राणम् अमृतं च मृत्युम् इव तम् अज्ञाय जडम् आत्मानं हेतुं मन्यते ॥ ९ ॥ भोः मघवन् यथा दारुमयी नारी यथा यंत्रमयः मृगः एवं भूतानि ईशतंत्राणि विद्धि ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

द्वादशोऽतिविषण्णेन स्वयमुत्साहितेन तु । महेंद्रेण महायुद्धे वृत्रस्य वध ईर्यते ॥ १ ॥

महापुरुषं श्रीविष्णुम् । अप्सु प्रलयोदके ॥ १ ॥ ❀ ❀ युगांताग्निवत्कठोरा जिह्वा शिखा यस्य तत् । आविध्य भ्रामयित्वा ॥ २ ॥ ❀ ❀ तत्त्वे आपतदागच्छत् । विचलत्परिभ्रमत् । ग्रहश्चोल्का च ग्रहोल्कं तद्वद् दुष्प्रेक्ष्यम् । शतं पर्वाणि यस्य तेन । उरगराजो वासुकिस्तस्य भोगो देहस्तदाकारम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ हनौ कपोलप्रांते । अमरेभमैरावतं च ॥ ४ ॥ पुरुहूतस्य इंद्रस्य संकटम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ पुनश्च तमाह वृत्रः । हे हरे इंद्र ॥ ६ ॥ ❀ ❀ सदा जयो नैव किं तु कुत्रचिज्जय एकत्र कुत्रचित्कदाचिन्नैव । यद्वा कुत्रचिदपि युयुत्सतां सदा जयो नैव किं त्वैकत्रैव । कदाचिदेवेत्यर्थः । परो देह आत्मा येषां पराधीनात्मनामिति वा । आद्यमनादिम् । सनातनं नित्यम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ पराधीनतामेवाह । लोका इति सप्तभिः । यस्य वशे स्थिताः स्वयं विवशाः संतः श्वसन्ति चेष्टन्ते । द्विजाः पक्षिणः । शिवा जालेन । कालः कलयतीति भगवान् इह जयादौ कारणम् ॥ ८ ॥ ❀ ❀ ओजआदिरूपं कालं तं हेतुमज्ञायाविज्ञाय जडं संतमात्मानं देहं हेतुं मन्यते ॥ ९-१० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अतिविषण्णेनात्याकुलेन (१) नृपेति । नृपाणां युद्धे देहत्यागो यथेप्सितस्तथा तस्यापि नृपत्वात्तथात्वमीप्सितं तस्य नृपत्वं बाल्मीकीयोत्तरकांडांते वर्णितम् । संग्राममरणस्य महाफलत्वाद्भरं श्रेष्ठं मृत्युम् । अभ्यपतत् संमुखमागच्छत् ॥ १ ॥ ततोऽभ्यागमनोत्तरम् । कठोरा दीप्ता । 'कठोरो दीप्तिपूर्णयोः' इत्यभिधानात् । पापेति । पापमेव त्वद्धननं करिष्यत्यहं तु निमित्तमात्रमिति भावः ॥ २ ॥ ❀ ❀ शतं पर्वाणि ग्रंथयः 'पर्वं ग्रंथौ महे' इत्यभिधानात् । तदाकारं तद्वत्पुष्टम् । "भोगो विषयसेवायामहिवर्ष्मणि पालने । वस्तुले स्थूलतायां च जन्मन्यास्वादनेऽपि च ।" इति वररुचिः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ परिघेणेंद्रं हनौ चिबुकप्रांते । अथ इंद्रताडनोत्तरम् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ तद्वन्नपातनरूपम् । अपूजयन् प्राशंसन् । तत् स्वकरतः शस्त्रपातनरूपम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ हे हरे इति । मत्प्राणहरणोद्यतेति भाव्यमित्यभिप्रायेणाह । विषादश्चेतसो भंगस्तस्य कालोऽवसरः ॥ ६ ॥ एकत्रेति पदस्य कुत्रचिदित्यर्थासंभवादाह—यद्वेति । इत्यर्थः इति । एकस्मिन्काले एकत्रेति व्युत्पादनात्स्वत एव कदाचिदर्थतैकत्र पदस्य भवतीति भावः । देहस्य जडत्वेनात्मता न संभवतीति स्वयं विमृश्याह—पराधीनात्मनामिति । परस्यायत आत्मा येषामिति मध्यमपदलोपी समासः । उत्पत्त्यनंतरं लयोपादानं प्रतिक्षणं लीयमानत्वाभिप्रायम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ कलयति तत्तत्समयं विचारयतीति कालः ॥ ८ ॥ ❀ ❀ "स वै बलं बलिनां चापरेषाम्" इत्युक्तन्यायेन तस्यैवीज आदिरूपत्वं नान्यस्येत्यर्थः । जनः पामरः अज्ञपुरुष इत्यर्थः "जनो लोके महर्लोकात्परलोके च पामरे" इति मेदिनी ॥ ९ ॥ ❀ ❀ पराधीनत्वं स्फोटयति—पुत्तलिका यथा तंत्री परावर्त्तनकर्तुर्वशे । यंत्रमयो दारुनिर्मितः । मघवन्निति । 'मघो द्वीपांतरे ज्ञाने' इत्यभिधानात् । त्वं ज्ञानी भूत्वाऽपि न जानासीति तस्य मौढ्यं व्यनक्ति भो इत्यनेन तुच्छतां चाह—ईशतंत्राणि परमेश्वराधीनानि ॥ १० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

द्वादशे तु महायुद्धे शिरो वृत्रस्य वासवः । वज्रेण चिच्छेद तत्र श्लोकाः सार्द्धाः शराग्रयः (३५ ॥) ।

चत्वार्युवाचेति साङ्घिनन्दरामा (३६ ।) अनुष्टुभः ॥ १२ ॥ एवमिति । हे नृप ! आजौ युद्धे मोक्षप्रतिबन्धकं देहं जिह्वासुः त्यक्तुमिच्छुः अतः विजयादपि मृत्युमेव वरं मन्यमानो वृत्रः शूलं प्रगृह्य सुरेन्द्रमभ्यपतत् । यथा अप्सु प्रलयोदके महापुरुषं विष्णुं कैटभाख्यो दैत्योऽभ्यपतत्तद्वत् ॥ १ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततः वीरः असुरेन्द्रो वृत्रो युगान्ताग्निवत्कठोरा जिह्वा शिखा यस्य तत् शूलमाविध्य भ्रामयित्वा महेंद्राय तरसा वेगेन क्षिप्त्वा विनय हे पाप ! त्वं मया हतोऽसीति रुषा जगाद ॥ २ ॥ ❀ ❀ ख इति । तच्छूलं खे आकाशे आपतत् आगच्छत् विचलत् विभ्रमत् ग्रहश्च उल्का च ग्रहोल्कं तद्वद्दुष्प्रेक्ष्यमपि निरीक्ष्य अजातविघ्नो भयशून्य एव वज्री इंद्रः शतं पर्वाणि यस्य तेन वज्रेणाच्छिनत् तथा उरगराजो

वासुकिस्तस्य भोगो देहस्तदाकारं तस्य वृत्रस्य भुजं चाच्छिनत् ॥ ३ ॥ * छिन्नेति । छिन्न एको बाहुयस्य स तथाभूतोऽपि वृत्रः संरन्धः क्रुद्धः सन् गृहीतो वज्रो येन स तमिन्द्रमासाद्य प्राप्य परिषेण लोहदण्डविशेषेण हनौ कपोलप्रान्ते तताड । अथानन्तरमेवामरेभम् ऐरावतं च तताड । “अनित्यण्यन्ताश्चुरादयः” इति न णिच् आर्षत्वाद्वा । मघोनः इन्द्रस्य हस्ताद्वज्रं च न्यपतत् ॥ ४ ॥ * वृत्रस्येति । तदतिमहाद्भुतं वृत्रस्य कर्म मुरादयः सर्वेऽपूजयन् सत्कृतवन्तः । पुरुहूतस्येन्द्रस्य तत्सङ्कटं निरीक्ष्य मुरादयो हा हेति भृशं विचुकुशुश्च ॥ ५ ॥ * इन्द्र इति । अरेः सन्निधौ स्वहस्तात् च्युतं वज्रं विलज्जितः इन्द्रः पुनर्न जगृहे तदा च वृत्रस्तमिन्द्रमाह स्म । हरे इन्द्र ! आत्तवज्रः संस्त्वं शत्रुं मां जहि । अयं विषादस्य कालो न भवति ॥ ६ ॥ * युयुत्सतामिति । उत्पत्तिलयस्थितानामीश्वरं सर्वज्ञमाद्यमनादिं सनातनं नित्यं पुरुषं भगवन्तं विना तस्य तु सर्वत्र जय इति भावः । परो देह एवात्मा येषां पराधीनात्मनामिति वा युयुत्सतां योद्धुमिच्छताम् । शता आर्षः । आततायिनां गृहीतशस्त्राणामेकत्र स्वपक्ष एव सदा जय इति नियमो न किंतु कुत्रचिदेव जयः एकत्र कुत्रचित् नैव । यद्वा । कुत्रचिदपि सदा जयो नैव किं तु एकत्रैव कदाचिदेव तेन कुत्रचित्पराजयोऽपि भवत्येव ॥ ७ ॥ * पराधीन-तामाह—लोका इति । इमे सपाला लोकाः यस्य वशे स्थिताः स्वयं विवशाः सन्तः श्वसन्ति चेष्टन्ते शिवा जालेन बद्धा द्विजाः पक्षिणो यथा चेष्टन्ते तद्वत् । अतः स कलयतीति कालो भगवानेवेह जयपराजयादौ कारणम् ॥ ८ ॥ * ओज इति । ओजा आदिरूपेण स्थितं तं भगवन्तमेव हेतुमज्ञाय । अविज्ञाय । ल्यबार्षः । जनो महात् जनमस्त्वन्त्रमात्मानं देहमेव हेतुं मन्यते । ओजः सहो बलं क्रमादिन्द्रियमनोदेहशक्तयः स्पष्टमन्यत् ॥ ९ ॥ * यथेति । स्पष्टम् ॥ १० ॥

वीरराघवव्याख्या

एवमभिलषितभगवदेकदास्यो निरयौपमाभिमानविषयैश्वर्यकैवल्यौ जिहासितस्वकलेवरौ वृत्रौ युयुधे इत्याह मुनिः । एवमिति । हे नृप ! स्वकलेवरं हातुमिच्छतुरत एवाजौ युद्धे जयान्मृत्युमेव वरं श्रेष्ठं मन्यमानः शूलं गृहीत्वा सुरेन्द्रं मघवन्तं प्रति अध्यपतत्तदभिमुखमगात् । यथा महापुरुषं भगवन्तं प्रत्यप्सु प्रलयोदके कैटभाख्योऽसुरस्तद्वत् ॥ १ ॥ * ततोऽसुरेन्द्रो वीरो वृत्रः प्रलयकालवह्निवत्कठोरा दुःसहा जिह्वा शिखा यस्य तच्छूलमाविध्य भ्रामयित्वा क्रोधेन महेन्द्राय क्षिप्त्वा विनद्य सिंहनादं कृत्वा हे पाप ! हतोऽसीति जगाद ॥ २ ॥ * ततो वज्री इन्द्रः खे आकाशे आपतदा-गच्छद्विचलत्प्ररिभ्रमच्च प्रहोल्कवत् दुष्प्रेक्ष्यं दुर्निरीक्ष्यं च यच्छूलं प्रहृष्य उल्काश्चेति द्वन्द्वाद्वितिः प्रहः सूर्यः उल्का अङ्गाराः तच्छूलं तथा तस्य वृत्रस्य उरगराजभोगं वासुकिदेहाकारं भुजं चाजातविह्वलः अनुदिताधैर्यः सन् शतं पर्वाणि यस्य तेन वज्रेणा-च्छिनत् अद्भुतं यथा भवति तथेति क्रियाविशेषणं शूलविशेषणं भुजविशेषणं वा ॥ ३ ॥ * ततो वृत्रः छिन्नः एकः बाहुयस्य सः अत एव संरन्धः नितरां क्रुद्धः गृहीतवज्रमिन्द्रमासाद्य समीपमागत्य परिषेणायुधविशेषेण तताड । अथामरेभमैरावतं च तताड । एवं ताडितस्य तस्य मघोन इन्द्रस्य हस्ताद्वज्रमायुधं न्यपतद्विगलितमभूत् ॥ ४ ॥ * तद्वृत्रस्य महद्भुतं च कर्म निरीक्ष्य सर्वे मुरादयः अपूजयन्महो एतस्य पराक्रम इति बह्वमन्यन्त । तथा पुरुहूतस्येन्द्रस्य सङ्कटं निरीक्ष्य भृशं हाहेति विचुकु-शुर्भृशमिति सङ्कटविशेषणं वा ॥ ५ ॥ * तत इन्द्रः स्वहस्ताच्छत्रुसन्निधौ च्युतं वज्रायुधमत एव लज्जितो वज्रं पुनर्न जगृहे न गृहीतवान् । तमगृहीतवज्रमिन्द्रं वृत्र आह बभाषे । उक्तिमेवाह । हर इत्यादिना अमुष्य पराजय इत्यन्तेन । हे हरे ! इन्द्र ! पुनर्गृहीतवज्रस्त्वं स्वशत्रुं मां जहि । अयं विषादकालः शोककालो न भवति ॥ ६ ॥ * ननु पराजयेन लज्जितोऽहं योद्धुं नोत्सहे तत्राह । युयुत्सतामिति । आततायिनां जिघांसतां योद्धुमिच्छूनां पुंसां सदा सर्वत्र च जयो न वै न भवति । किन्तु कुत्रचिदेव कस्मिंश्चिद्देशे काले एव जयो भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुं वदन् पुंसो विशिनष्टि । परात्मनामिति । परः परमपुरुष आत्मान्तः प्रविश्य तत्तत्कर्मानुसारेण नियन्ता येषां कर्मवश्यत्वात् परमपुरुषनियाम्यत्वाच्च तत्तद्देशकालकर्मानुरूप-सुखदुःखादिकालानुभवाय जयापजयावीश्वरकारिताविति न तत्र लज्जाशोकौ कर्तव्यौ इति भावः । सर्वस्य नियन्तुरकर्मवश्यस्य परमपुरुषस्य तु सर्वत्र सर्वदा जय एव भवतीत्याह । विनेति । एकं परमपुरुषं विनान्येषां पुंसां सर्वदा जय एव न भवति परम-पुरुषस्य तु भवतीत्यन्वयः । तत्र हेतुं वदन्तं विशिनष्टि । जगदुत्पत्तिस्थितिलयानामीश्वरं कर्तारं तदुपयुक्तो गुण उच्यते । सर्वज्ञ-मिति । अनेन कर्मसङ्कुचितज्ञानजीवव्यावृत्तिः अनेनाकर्मवश्यत्वमप्युक्तं भवति । तत्तत्जीवकर्मानुसारेणोत्पत्त्यादिकर्तृन्तस्विरहा-दकर्मवश्यत्वाच्च तस्य देशकालनिमित्तकर्मयत्तत्कर्तृन्तरप्रयुक्तजयापजयौ न स्तः । किन्तु सर्वदा सर्वत्र जय एवेति भावः । यदि जगदुत्पत्त्यादिकर्ता परमपुरुषस्तर्हि किमुपादानकारणं जगतस्तत्राह । आद्यमिति । आदौ भवमाद्यं कारणत्वेनावस्थितमुपादान-कारणमपि स एवेति भावः । लोके पटाद्युपादानकारणस्य तत्त्वादेरपि कारणान्तरदर्शनात्कारणस्यापि तस्य कारणान्तरं सम्भाव्ये-तेत्याशङ्कं निराकुर्वन्विशिनष्टि । सनातनमिति नित्यमित्यर्थः । कार्यं ह्यनित्यं स तु नित्यः कारणान्तररहित इत्यर्थः ॥ ७ ॥ *

तस्मात्कर्मवश्यत्वेन यत्स्वातन्त्र्यमुक्तं तदेवोदाहरणमुखेन प्रपञ्चयति । लोका इति । सपालाः पालकैर्ब्रह्मादिभिः सहिताः सर्वे लोकाः विवशाः परमपुरुषवशं गता यस्य परमपुरुषस्य वशे वश इच्छाः “वश कान्तौ” इति धातुपाठात् वशे इच्छायां निमित्त-
भूतायां श्वसन्ति स्वतन्त्रतत्तदिच्छानिमित्तजीवना इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः “को ह्येवान्यात् कः प्राण्यान्देश आकाश आनन्दो न स्यात्” इति यथा शिवा पारो न बद्धा द्विजाः पक्षिणः बन्धयितुर्वशे श्वसन्ति तद्वत्स एव कालरूप ईश्वरः इह जयापजयादिषु कारणं हेतुभूतः ॥ ८ ॥ ❀ ❀ न केवलं जयापजययोरेव हेतुरपि त्वोजआदीनामपि निर्वाहक इत्याह । ओज इति । ओजः प्रवृत्तिसामर्थ्यं सहो वेगः बलं धारणसामर्थ्यं प्राणो जीवनमरुतं मोक्षः मृत्युः संसारः ओजआदीन्प्रति तं परमात्मानं हेतुमज्ञायाविज्ञाय आर्षत्वात्प्रयोगस्यानवपूर्वं इति न प्रतिषेधः अतो त्यक् । परमात्मानमेव ओजआदीनां कारणमज्ञात्वा ओजः केवलं परमात्मा स्वात्मानमेव कारणं मन्यतेऽतो यं जडः अज्ञो जन इत्यर्थः । जडमिति पाठे जडमज्ञः स्वात्मानम् एव कारणं मन्यतेऽयं जन इत्यर्थः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ एवं परमात्मानो जयापजयाद्यभावे हेतुतया सर्वस्य वशित्वं कारणत्वम् ईशित्वं चोक्तमथ जीवस्य तद्विपर्ययमाह । यथेति सार्द्धद्वयेन । हे मधवन्प्रभो ! इन्द्र ! त्रिभो ! परमात्मदृष्टयेदं सम्बोधनं दारुमयी दारुणो विकारभूता नारी यन्त्रमयः यन्त्रबलादागतः यन्त्रेण गृहीतो मृग इत्यर्थः । यथा पुरुषतन्त्रः आद्यमप्राणिदृष्टान्ताभिप्रायकम् । द्वितीयं तु प्राणिदृष्टान्ताभिप्रायकमिति वेदितव्यम् । एवं सर्वाणि भूतानीश्वरतन्त्राणीवेश्वरयन्त्राण्येवेश्वरवश्यान्येवेत्यर्थः । वदित्यव्ययमिवकारार्थकं चादेराकृतिगणत्वात् । एवं जीवस्य पारतन्त्र्यमुक्तम् ॥ १० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

वृत्रवासवसंवादच्छलेन हरेर्जीवेनाभेदज्ञानं तमः साधनमित्येतन्निरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्रादौ वृत्रवासवयोर्युद्धशेषं वक्ति एवं जिह्मासुरिति विजयं विजयात्मकं परं मुख्यं मन्यमानः ॥ १-२ ॥ ❀ ❀ भोगवत् भोगः पुष्टिर्यस्य स तथा तं “भोगः सुखे स्नयादिभृतौ पीनसर्पशरीरयोः” इत्यभिधानात् । भोगो विषयसेवायामिव वर्ष्मणि पालने । वर्तुले स्थूलतायाञ्च जन्मन्यास्तादने तथेति वररुचिः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ इन इन्द्रः परिवृढः पतिरभ्यक्षवल्गुभाविनः स्वामिमात्रेपीन्द्रशब्दप्रयोगात्ततो विशिष्योक्तमभवेशमिति ॥ ४-५ ॥ ❀ ❀ हरे ! स्वशत्रुं मामिति शेषः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ ननु हनने तव पराजय इत्याशङ्क्य पराजयापराजयौ न नियतौ किन्तु दैवकृतावित्याह-युयुत्समिति । युयुत्सतां युद्धशीलानां मध्ये कुत्रचिद्युद्धे देव-प्रकृतेरेकस्य सदा जय इतरस्य सदा पराजय इति तत्राभिमविनस्त्व स्थितावपि देहवियोगलक्षणो लयः प्रतिक्षणमस्तीति दर्शयितुम् उत्पत्त्यनन्तरं लयपदोपादानम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ हेरेरेव सदा जय इत्ययं नियमः कुत इति तत्राह । लोका इति । यस्य वशे स्थिताः श्वसन्ति श्वस प्राणन इति धातुः सत्तापि तदधीनेति विज्ञायते शिवा जाललक्षणतन्त्र्या द्विजाः पक्षिणः खगा इत्युक्तिं विना विदुषामपि वाक्तव्यता नियतत्वमस्तीति द्योतनाय द्विजा इत्युक्तम् इह जीवराशौ स्थितयोर्यजयपराजययोः कारणम् ॥ ८ ॥ ओज आद्याधिक्यानाधिक्ये उभयोर्हेतुत्वेन सिद्धे हरेरधीनत्वं कुतः सङ्गच्छतः इति तत्राह । ओज इति । जडो जनः ओजत्वादिगुणमूर्तिमन्तं भगवन्तमज्ञात्वा तयोर्हेतुमात्मानं स्वं मन्यत इत्यन्वयः । स वै बलं बलिनां चापरेषामिति स्वोक्तेः ओज आदिषु स्थित्वौजस्त्वादिगुणप्रवर्तकौऽयमित्यजानन् जनो जड इत्युच्यते ओजस्त्वादिहेतुमिति वा ॥ ९-१० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यत् शौर्येण गतोत्साहः शक्तोभूद्येन बोधितः । तं संस्तूय महायुद्धेऽहमिति द्वादशे कथा ॥

मांसयमिति कर्तव्यमूढो न हन्ति तदहमेव स्वशौर्यं दर्शयन्नममुत्साहयानि कोपयानि च यतो मामयं शीघ्रं निहन्त्या-दित्याशयेन पुनर्बोद्धुं प्रवृत्त इत्याह । शूलमिति । अप्सु प्रलयोदके ॥ १ ॥ ❀ ❀ जिह्वा शिखा आविध्य भ्रमयित्वा ॥ २ ॥ आयतत् आगच्छत् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ हनौ कपोलप्रान्ते ॥ ४ ॥ ❀ ❀ पुरुहूत इन्द्रः ॥ ५-६ ॥ ❀ ❀ आततायिनां शस्त्रवतां शत्रुषु सदा जयः एकत्र शत्रौ न जयश्च । यथा युष्माकम् असुरेषु सदा जयः । मयि तु न जय इत्यर्थः । यतः परः अनात्मात्मीयः कुत्रचित् अस्वाधीन आत्मा परमेश्वरो येषां परमेश्वरस्य तु सदैव जय इत्याह । विनैकमिति । तेन स्वाधीनीकृतपरमेश्वराणामर्जु-नादीनामिव न युष्माकं सदा जय इति भावः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तस्मात् युष्माकं कर्माधीनानां तु शुभाशुभादृष्टानुकूलः काल एव जयपराजययोः कारणमित्याह । लोका इति । यस्य वशे स्थिताः श्वसन्ति चेष्टन्ते द्विजाः पक्षिणः शिवा जालेन ॥ ८ ॥ ओज आदि रूपं तं कालं हेतुमज्ञाय अविज्ञाय जडं सन्तमात्मानं देहं हेतुं मन्यते ॥ ९ ॥ ❀ ❀ किञ्च तस्य कालस्यापि वशयिता यः पुरुषः सोपि यस्य वशे स स्वयं भगवानेव सर्वकारणकारणमिति सदृष्टान्तमाह । यथेति द्वाभ्याम् । ईशतन्त्राणि तस्येश्वरस्वाधीनानि ॥ १० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

इन्द्रः वृत्रभयात्प्रथमं गतोत्साहः पुनर्वृत्रेणोत्साहितस्तं वृत्रं संस्तुत्य युद्धे हतवानिति द्वादशोनाध्यायेन वर्णयति । एवमिति । आजौ रणे देहं जिहासुः विजये विष्णुप्राप्तौ विलम्बो भवेदतस्तस्मान्मृत्युं वरं श्रेष्ठं मन्यमानः अप्सु प्रलयोदकेषु कैटभो महापुरुषं विष्णुमिव ॥ १ ॥ * * तदनन्तरं युगान्तामिवत् कठोरो जिह्वाप्रभागो यस्य तत् आविध्य भ्रामयित्वा महेन्द्राय क्षिप्त्वा विनश्य हे पाप ! गुरुन् ! हतोसीति जगाद ॥ २ ॥ * * तच्छूलं ग्रहश्चोल्का च ग्रहोल्कं तद्वद्विचलत् परिभ्रमत् खे आपतत् आगच्छत् दुष्प्रेक्ष्यं दुर्निरीक्ष्यमपि निरीक्ष्य शतं पर्वाणि यस्य तेन वज्रेणाऽऽच्छिन्नत् उरगराजभोगं वासुकिदेहसदृशं भुजञ्च चिच्छेद ॥ ३ ॥ * * संरब्धः क्रुद्धः हनौ कपोलप्रान्ते ॥ ४ ॥ * * पुरुहूतस्येन्द्रस्य सङ्कटं निरीक्ष्य भृशमत्यर्थं हा हेति विचुकुशुः ॥ ५ ॥ * * हरे ! हे इन्द्र ! विषादस्य शोकस्यायं कालो नास्ति ॥ ६ ॥ आततायिनां शस्त्रपाणिनां परात्मना परे उक्लृष्टे पदार्थे आत्मा मनो येषाम् अत एव तदर्थं युयुत्सतां सदा जये कुत्रचिदपि न भवति किन्तु एकत्र कदाचिदेव आद्यं विश्वबीजं विना तत्र हेतुगर्भं विशेषणमेकं स्वसदृशप्रतिभटशून्यं सनातनं नित्यम् ॥ ७ ॥ स एवैकः अन्येषां जयपराजययोर्हेतुरित्याह । लोका इति । शिवा जालेन कालः सर्वक्षोभहेतुर्भगवान् “ज्ञः कालकालः” इति श्रुतेः । इह जयादौ ॥ ८ ॥ * * ओजआदिरूपश्च स एवैक इत्याह । ओज इति । जडमसमर्थम् आत्मानं हेतुं जयादिहेतुं मन्यते जानाति ॥ ९-१० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

दैत्ययोनिं गतस्यापि वृत्रस्य हरिभक्तिः । हर्यनुग्रहतो मोक्षो द्वादशे विनिरूप्यते ॥ १ ॥

इदानीं वृत्रस्य मोक्षं निरूपयिष्यं तच्छ्रवणे सावधानत्वार्थं सम्बोधयति—हे नृप एवं प्रोत्साहितोऽपीन्द्रो यदा युद्धे न प्रवृत्तस्तदा वृत्रः स्वयमेव शूलं प्रगृह्य सुरेन्द्रमभ्यपतदभिजगामेत्यन्वयः । एवं वेगेनापतितोऽपि स्वयमेव मरिष्यतीति सूचयन् दृष्टान्तमाह—यथेति, यथा अप्सु प्रलयोदके महापुरुषं विष्णुं कैटभाख्यो दैत्योऽभ्यपतत्तद्वत् । तर्हि किमित्येवमापतदित्याकाङ्क्षायामाह—आजौ युद्धे देहं जिहासुरिति । देहजिहासैव तस्य कुत इति चेत् देहस्य मोक्षप्रतिबन्धकत्वाद्विजयान्मृत्युमेव वरं श्रेष्ठं मन्यमान इति ॥ १ ॥ * * ततस्तदनन्तरमसुरेन्द्रो वृत्रो युगान्तामिवत् कठोरा जिह्वा शिवा यस्य तत् शूलमाविध्य भ्रामयित्वा महेन्द्राय तरसा वेगेन क्षिप्त्वा विनश्य हे पाप त्वं मया हतोऽसीति रुषा जगादेत्यन्वयः । तत्र हेतुः—वीर इति ॥ २ ॥ * * तच्छूलं खे आकाशे आपतत् आगच्छत् विचलत् विभ्रमत् ग्रहश्च उल्का च ग्रहोल्कं तद्वदुदुःप्रेक्ष्यमपि निरीक्ष्य अजातबिक्वो भयशून्य एव वज्री इन्द्रः शतं पर्वाणि यस्य तेन वज्रेणाच्छिन्नत् । यथा उरगराजो वासुकिस्तस्य भोगो देहस्तदाकारं तस्य वृत्रस्य भुजं चाच्छिन्नदित्यन्वयः ॥ ३ ॥ * * छिन्नः एको बाहुर्यस्य स तथाभूतोऽपि वृत्रः संरब्धः क्रुद्धः सन् गृहीतो वज्रो येन स तमिन्द्रमासाद्य प्राप्य परिधेण लोहदण्डविशेषेण हनौ कपोलप्रान्ते तताड, अथानन्तरमेवामरेभम् ऐरावतं च तताड, मधोनः इन्द्रस्य हस्तात् वज्रं च न्यपतदित्यन्वयः ॥ ४ ॥ * * तदतिमहाद्रुतं वृत्रस्य कर्म सुरादयः सर्वेऽपूजयन् सत्कृतवन्तः । पुरुहूतस्येन्द्रस्य तत्सङ्कटं निरीक्ष्य सुरादयो हाहेति भृशं चुकुकुशुश्चेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ तदा इन्द्रः पुनर्वज्रं न जगृहे तत्र हेतुमाह—विलज्जित इति । लज्जायां हेतुमाह—च्युतमिति, यतोऽरिसन्निधौ स्वहस्ताद्वज्रं च्युतोऽतस्तस्य लज्जा जातेत्यर्थः । तदा च पुनस्तमिन्द्रं वृत्र आह—वृत्रवाक्यान्त्येव दर्शयति—हरे इति । सप्तदशाक्षराधिकैरेवादशभिः श्लोकैः सर्वदेवाधिपतेस्तैवैवं मोहोऽनुचित एवेति सूचयन् सम्बोधयति—हे हरे इन्द्र आत्तवज्रः संस्त्वं शत्रुं मां जहि । अयं विषादस्य कालो न भवतीत्यन्वयः ॥ ६ ॥ * * जयस्य स्वपक्षेऽनित्यत्वे कदाचित् पराजयस्य भावनया विषादो घटेतापि जीवेषु तस्यानित्यतस्वभावात् कथं विषाद उचितः स्यादित्याह—युयुत्सतामिति । युयुत्सतां योद्धुमिच्छताम् आततायिनां गृहीतशस्त्राणामेकत्र स्वपक्ष एव सदा जय इति नियमो न, किन्तु कुत्रचिदेव जयः कुत्रचित् पराजयोऽपि भवत्येव । अत्र प्रसिद्धिस्मारयति—वा इति । तत्र हेतुमाह—परात्मनामिति, परमेश्वराधीनदेहानामित्यर्थः । भगवत्स्तु सर्वदैव विजय इत्याह—विनौकमिति, जगत उत्पत्तौ लये उपसंहारे स्थितौ पालने च य ईश्वरस्तमेकं विना तस्य तु सदैव जयः स्वतन्त्रत्वादित्यर्थः । एवं जगदीश्वरत्वेन राजादिवन्निमित्तत्वमात्रं स्यान्नोपादानत्वमिति शङ्कानिश्चासायोपादानत्वमप्याह—आद्यमिति । तस्य स्वतन्त्रत्वे हेतुमाह—सर्वज्ञमिति, ज्ञानैश्वर्यादिशक्तिपूर्णमित्यर्थः । तथापि तस्य परिच्छिन्नत्वशङ्कावारणाय—पुरुषमिति । अन्तर्यामितया पुरीषु कार्यकारणसङ्घातेषु शेते इति तथा तम् । तथापि तस्य कारणमन्यदेव स्यादिति शङ्कावारणाय—सनातनमिति, नित्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ * * भगवद्गुणापेक्षया जीवगुणानां वैपरीत्यात्तेषां भगवद्भीनतामेवाह—लोका इति षड्भिः ।

इमे चतुर्दशसङ्ख्याकाः सपाला लोका यस्य वशे स्थिताः स्वयं विवशाः सन्तः श्वसन्ति चेष्टन्ते सः । कलयतीति कालो भगवाने-
वेह जयपराजयादौ कारणमित्यन्वयः । विवशे चेष्टायां दृष्टान्तमाह—द्विजा इति, शिचा जालेन बद्धा द्विजाः पक्षिणो
यथा चेष्टन्ते तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥ * * ननु जयकारणमोजः, ओजआदिकारणः प्राणस्तस्यैव स्थितिर्जीवनं प्राणवियोगश्च
मृत्युरिति प्रसिद्धेः कथं जयादिकारणं भगवानेवेत्याशङ्क्याह—ओज इति । ओजआदिरूपेण स्थितं तं भगवन्तमेव हेतुमज्ञाय
अविज्ञाय जनो मोहात् जडमस्वतन्त्रमात्मानं देहमेव हेतुं मन्यते इत्यन्वयः । ओजः इन्द्रियशक्तिः । सहः मनसः शक्तिः । बलं
शरीरशक्तिः । अन्यत् स्पष्टम् ॥ ९ ॥ * * एवं सिद्धं जीवानां भगवद्वशवर्तित्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति ॥ १० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

द्वादशेऽतीव खिन्नेन वृत्रेणोत्साहितेन तु । महेन्द्रेण कृतो युद्धे वृत्रस्य वध ईरितः ॥ १ ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण, हे नृप, देहं स्वकलेवरं, जिहासुर्हातुमिच्छुः, अत एव, आजौ संग्रामे विजयात् मृत्युमेव,
वरं श्रेष्ठं मन्यमानः, शूलं त्रिशूलं, प्रगृह्य स्वपाणौ गृहीत्वा, अप्सु प्रलयोदके, कैटभः एतन्नामाऽसुरः, महापुरुषं श्रीविष्णुं प्रति,
यथा, तथा सुरेन्द्रमिन्द्रं प्रति, अभ्यपतदभिमुखं गतवान् ॥ १ ॥ * * तत इति । ततः, वीरः महावीर्यवान्, असुरेन्द्रो
वृत्रः, युगान्ताग्निः प्रलयकालीनोऽमितदृक्कठोरा दुःसहा जिह्वा शिखा यस्य तत्, शूलम् आविद्ध च भ्रामयित्वा, महेन्द्राय महेन्द्रं
इदं, तरसा बलेन, क्षिप्त्वा, विनद्य सिंहनादं कृत्वा, हे पाप हतोऽसि इति, रुषा क्रोधेन, जगाद ॥ २ ॥ * * ख इति ।
ततः, वजी इन्द्रः, खे आकाशे, आपतत् आगच्छत् विचलत् परिभ्रमत्, ग्रहः सूर्यश्च उल्का अङ्गाराश्च एतेषां समाहारः प्रहोल्कं
तद्वत्, दुष्प्रेक्ष्यं, तत् शूलं, निरीक्ष्य अजातबिह्वः सन्, शतं पर्वाणि ग्रन्थयो यस्य तेन वज्रेण, तत् शूलम्, उरगराजो वासु-
किरस्य भोगो देहस्तदाकारं, तस्य वृत्रस्य, भुजं च, अचिन्तत् ॥ ३ ॥ * * छिन्नैकेति । ततः, छिन्नः एकः बाहुयस्य सः, वृत्रः
संरब्धो नितरां क्रुद्धः सन्, गृहीतवज्रम् इन्द्रम् आसाद्य इन्द्रसमीपमागत्य, परिधेणायुधविशेषेण, इन्द्रम् अथ अमरेभमैरावतं च,
हनौ कपोलप्रान्ते तताड । तदा, मघोन इन्द्रस्य, हस्तात् वज्रं चापि न्यपतत् अधः पपात ॥ ४ ॥ * * वृत्रस्येति । वृत्रस्य
अतिमहच्च तदद्भुतं च, तत् कर्म निरीक्ष्य, सुरासुरा देवा दैत्याश्च, तथा चारणानां सिद्धानां संघाश्च, अपूजयन्नहो एतस्य पराक्रम
इति बह्वमन्यन्तेत्यर्थः । तद्वस्ततो वज्रपतनरूपं पुरुहूतसंकटमिन्द्रप्राप्तसंकटं च, निरीक्ष्य, सर्वे देवपक्षपातिनः, हाहा इति भृशं
विचुक्रुशुः । भृशमिति संकटविशेषणं वा ॥ ५ ॥ * * इन्द्र इति । ततः, इन्द्रः अरिसंनिधौ शत्रुसंनिधाने, स्वहस्तात्
च्युतं पतितं, वज्रं विलज्जितः संजातलज्जः सन्, यदा न जगृहे न गृहीतवान्, तदा, वृत्रः पुनः तमिन्द्रम् आह । हे हरे, आत्त-
वज्रः बाहादवतीर्य स्वपाणिना परिगृहीतवज्रः सन्, स्वशत्रुं तव शत्रुभूतं मां जहि । अमोघेनानेन वज्रेण त्वदरिं मां व्यापाद-
येत्यर्थः । विषादकालः अयं शोककालः न, न भवति ॥ ६ ॥ * * युयुत्सतामिति । युयुत्सतां योद्धुमिच्छताम्, आतता-
यिनां गृहीतायुधतया परस्परप्राणजिहीर्षया युध्यतां, परात्मनां पराधीनानां, सदा एकत्र जयः कुत्रचित् कदाचिदपि, न वै ।
द्वयोर्युध्यतोर्मध्ये कदाचिदनिर्धारिततयाऽन्योन्यस्य जयपराजयौ, न नियतौ इति भावः । सर्वत्र सर्वकालं जयस्त्वेकस्य हरेरेवे-
त्याह । एकं समाभ्यधिकरहिततयानन्यम् । अद्वितीयमित्यर्थः । उत्पत्तिश्च लयश्च स्थितिश्च तासामीश्वरस्तं सर्वज्ञं भूतभविष्यद्वर्त-
मानज्ञानवन्तम् आद्यं सनातनं पुरुषं सदा पुरुषाकृतिभाजं भगवन्तं विना, भगवत्स्तु सर्वदैव जय इति भावः ॥ ७ ॥ * *
कर्मपरवशस्य जीवस्यास्वातन्त्र्यमीश्वरस्य च यदतथात्वं संप्रोक्तं तदेवोदाहरणमुखेन प्रपञ्चयति । लोका इति । सपालाः पालकै-
र्ब्रह्मादिभिः सहिताः, इमे लोकाः विवशाः सन्तः, यस्य परमपुरुषस्य, वशे इच्छायामाज्ञायामित्यर्थः । 'वश कान्तौ' इति धातुः ।
कान्तिरिच्छा । वर्त्तमानाः, श्वसन्ति । स्वतन्त्रभगवदिच्छानिमित्तजीवना इत्यर्थः । शिचा पाशेन, बद्धाः पक्षिणः इव, शिखबद्धा
द्विजाः बन्धयितुर्वशे वर्त्तमानाः सन्तो यथा श्वसन्ति तद्वदित्यर्थः । कालः कालरूपः, स ईश्वरः एव, इह जयापजयादिषु कारणं
हेतुभूतः, अस्तीति शेषः ॥ ८ ॥ * * कालशरीरक ईश्वरः न केवलं जयापजययोरेव हेतुरपि तु शरीरिणामोजआदीनामपि
निबोहक इत्याह । ओज इति । ओजः प्रवृत्तिसामर्थ्यं सहो वेगः, बलं धारणसामर्थ्यं प्राणं जीवनम् अमृतं मोक्षं मृत्युं संसारं च
ओजआदीन् प्रतीत्यर्थः । तं कालात्मपरमात्मानं हेतुं कारणम् अज्ञाय अविदित्वा, प्रयोगस्यास्यार्थत्वात्—'अनन्पूर्व' इति न
प्रतिषेधस्ततो ल्यप् । परमात्मानमेवमोजआदीनां कारणमज्ञात्वेत्यर्थः । जनः जडम्, आत्मानं देहं हेतुं, मन्यते एव । पाठान्तरे
जडो जनः, अज्ञानिलोक इत्यर्थः ॥ ९ ॥ * * एवं परमात्मनो जयापजयादौ हेतुतया सर्वस्य वशित्वं कारणत्वं चोक्तमथ
जीवस्य तद्विपर्ययत्वमाह । यथेति । भोः हे मघवन, दारुमयी दारुणो विकारभूता, नारी यथा यन्त्रमयः यन्त्रबलाद्रमनाग-
मनक्रियायुक्तः, मृगः यथा, एवममुना प्रकारेण, भूतानि सकलभूतजातमित्यर्थः । ईशतन्त्राणि एकस्य परमेश्वरस्यैवाधीनानि,
विद्धि । अनेनैवं जीवानां परमेश्वरपारतन्त्र्यमुक्तम् ॥ १० ॥

भाषानुवादः

वृत्रासुरका वध

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—राजन् ! वृत्रासुर रण-भूमिमें अपना शरीर छोड़ना चाहता था, क्योंकि उसके विचारसे इन्द्रपर विजय प्राप्त करके स्वर्ग पानेकी अपेक्षा मरकर भगवान्को प्राप्त करना श्रेष्ठ था । इसलिये जैसे प्रलयकालीन जलमें कैटभासुर भगवान् विष्णुपर चोट करनेके लिये दौड़ा था, वैसे ही वह भी त्रिशूल उठाकर इन्द्रपर दूट पड़ा ॥ १ ॥ ❀ ❀ वीर वृत्रासुरने प्रलयकालीन अग्निकी लपटोंके समान तीखी नोकोंवाले त्रिशूलको घुमाकर बड़े वेगसे इन्द्रपर चलाया और अत्यन्त क्रोधसे सिंहनाद करके बोला—‘पापी इन्द्र ! अब तू बच नहीं सकता’ ॥ २ ॥ ❀ ❀ इन्द्रने यह देखकर कि वह भयङ्कर त्रिशूल ग्रह और उल्काके समान चक्कर काटता हुआ आकाशमें आ रहा है, किसी प्रकारकी अधीरता नहीं प्रकट की और उस त्रिशूलके साथ ही वासुकी नागके समान वृत्रासुरकी विशाल भुजा अपने सौ गाँठोंवाले वज्रसे काट डाली ॥ ३ ॥ ❀ ❀ एक बाँह कट जानेपर वृत्रासुरको बहुत क्रोध हुआ । उसने वज्रधारी इन्द्रके पास जाकर उनकी ठोड़ीमें और गजराज ऐरावतपर परिधसे ऐसा प्रहार किया कि उनके हाथसे वह वज्र गिर पड़ा ॥ ४ ॥ ❀ ❀ वृत्रासुर के इस अत्यन्त अलौकिक कार्यको देखकर देवता, असुर, चारण, सिद्धगण आदि सभी प्रशंसा करने लगे । परन्तु इन्द्रका सङ्कट देखकर वे ही लोग बार-बार ‘हाय-हाय !’ कहकर चिल्लाने लगे ॥ ५ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! वह वज्र इन्द्रके हाथसे छूटकर वृत्रासुरके पास ही जा पड़ा था । इसलिये लज्जित होकर इन्द्रने उसे फिर नहीं उठाया । तब वृत्रासुरने कहा—‘इन्द्र ! तुम वज्र उठाकर अपने शत्रुको मार डालो । यह विषाद करनेका समय नहीं है ॥ ६ ॥ ❀ ❀ (देखो—) सर्वज्ञ, सनातन, आदि-पुरुष भगवान् ही जगत्की उत्पत्ति, स्थिति और प्रलय करनेमें समर्थ हैं । उनके अतिरिक्त देहाभिमानी और युद्धके लिये उत्सुक आततायियोंको सर्वदा जय ही नहीं मिलती । वे कभी जीतते हैं तो कभी हारते हैं ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ये सब लोक और लोकपाल जानमें फँसे हुए पक्षियोंकी भाँति जिसकी अधीनतामें विवश होकर चेष्टा करते हैं, वह काल ही सबकी जय-पराजयका कारण है ॥ ८ ॥ ❀ ❀ वही काल मनुष्यके मनोबल, इन्द्रियबल, शरीरबल, प्राण, जीवन और मृत्युके रूपमें स्थित है । मनुष्य उसे न जानकर जड़शरीरको ही जय-पराजयका कारण समझता है ॥ ९ ॥ ❀ ❀ इन्द्र ! जैसे काठकी पुतली और यन्त्रका हरिण नचानेवालेके हाथमें होते हैं, वैसे ही तुम समस्त प्राणियोंको भगवान्के अधीन समझो ॥ १० ॥

पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमात्मा भूतेन्द्रियाशयाः । शक्रुवन्त्यस्य सर्गादौ न विना यदनुग्रहात् ॥ ११ ॥
अविद्वानेवमात्मानं मन्यतेऽनीशमीश्वरम् । भूतैः सृजति भूतानि ग्रसते तानि तैः स्वयम् ॥ १२ ॥
आयुः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यमाशिषः पुरुषस्य याः । भवन्त्येव हि तत्काले यथानिच्छोर्विपर्ययाः ॥ १३ ॥
तस्मादकीर्तियशसोर्जायपजययोरपि । समः स्यात् सुखदुःखाभ्यां मृत्युजीवितयोस्तथा ॥ १४ ॥
सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः । तत्र साक्षिणमात्मानं यो वेद न स बध्यते ॥ १५ ॥
पश्य मां निर्जितं शक्र वृक्ष्णायुधभुजं मृधे । घटमानं यथाशक्ति तव प्राणजिहीर्षया ॥ १६ ॥
प्राणग्लहोऽयं समर इष्वक्षो वाहनासनः । अत्र न ज्ञायतेऽमुष्य जयोऽमुष्य पराजयः ॥ १७ ॥

श्रीशुक उवाच

इन्द्रो वृत्रवचः श्रुत्वा गतालीकमपूजयत् । गृहीतवज्रः प्रहसंस्तमाह गतविस्मयः ॥ १८ ॥

इन्द्र उवाच

अहो दानव सिद्धोऽसि यस्य ते मतिरीदृशी । भक्तः सर्वात्मनाऽऽत्मानं सुहृदं जगदीश्वरम् ॥ १९ ॥
भवानतार्थीन्मायां वै वैष्णवीं जनमोहिनीम् । यद् विहायासुरं भावं महापुरुषतां गतः ॥ २० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—पुरुषः प्रकृतिः व्यक्तम् आत्मा भूतैर्न्द्रियाशयाः यदनुग्रहात् विना अस्य सर्गादौ न शक्नुवन्ति ॥ ११ ॥
 एवम् अविद्वान् अनीशम् आत्मानम् ईश्वरं मन्यते भूतैः भूतानि सृजति तैः स्वयं तानि मसते ॥ १२ ॥ * * तत्काले यथा
 पुरुषस्य याः आयुः श्रीः कीर्तिः ऐश्वर्यम् आशिषः हि भवन्ति एव अनिच्छोः विपर्ययाः ॥ १३ ॥ * * तस्मात् अकीर्ति-
 यशसोः जयापजययोः सुखदुःखाभ्यां यथा मृत्युजीवितयोः समः स्यात् ॥ १४ ॥ * * सत्त्वं रजः तमः इति प्रकृतेः
 गुणाः आत्मनः न यः तत्र आत्मानं साक्षिणं वेद सः न बद्धयते ॥ १५ ॥ * * शकं मृदे तव प्राणजिहीर्षया यथाशक्ति
 घटमानं वृक्णायुधभुजं मां निर्जितं पश्य ॥ १६ ॥ * * अयं समरः प्राणग्लहः इष्वक्षः वाहनासनः अत्र अमुष्य जयः अमुष्य
 पराजयः न ज्ञायते ॥ १७ ॥ * * इंद्रः वृत्रवचः श्रुत्वा गतालीकम् अपूजयत् गृहीतवज्रः गतविस्मयः प्रहसन् तम्
 आह ॥ १८ ॥ * * दानव यस्य ते ईदृशी मतिः सिद्धः असि अहो सुहृदं जगदीश्वरम् आत्मानं सर्वात्मना भक्तः ॥ १९ ॥
 भवान् वै जनमोहिनीं वैष्णवीं मायाम् अतार्षीत् यत् आसुरं भावं विहाय महापुरुषतां गतः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ननु स्वारंभकप्रधानपुरुषादितंत्राणीति युक्तं तत्राह । पुरुष इति । व्यक्तं महत्तत्त्वम् । आत्माऽहंकारः ॥ ११ ॥
 ननु स्वकर्मद्वारा जीव एव सृष्ट्यादिहेतुरिति मीमांसका मन्यन्ते तत्राह । एवमविद्वाननीशमेवात्मानमीश्वरं स्वतन्त्रं मन्यते ।
 ननु पित्रादयः स्रष्टारो दृश्यन्ते व्याघ्रादयन्तु हंतारस्तत्राह । भूतैरिति । स्वयमीश्वरः ॥ १२ ॥ * * ननु त्वया पराजितस्य
 मम जयादिशंकैव नास्ति किमिति मां बलाद्युद्धे प्रवर्तयसि तत्राह । आयुरिति । तत्काले जयादिकाले । विपर्यया
 अकीर्त्यादयः ॥ १३ ॥ * * यस्मादेवं सर्वमीश्वराधीनं तस्मात्समः स्याद्धर्षविषादहीनो भवेत् ॥ १४ ॥ * *
 समदृष्टावुपायमाह । सत्त्वमिति । हर्षादिभिर्न बद्धयते ॥ १५ ॥ * * हर्षविषादनिवृत्त्यै तवाहमेव गुरुरित्याह ।
 पश्येति । वृक्णमायुधं भुजश्च यस्य ॥ १६ ॥ * * अनियतत्वं द्यूतरूपकेणोपसंहरति । प्राण एव ग्लहः पणो यस्मिन् ।
 इषव एवाक्षाः पाशका यस्मिन् । वाहनान्येवेतस्ततश्चाल्यमानान्यासनानि फलका यस्मिन् ॥ १७ ॥ * * गतालोकं
 निष्कपटम् ॥ १८ ॥ * * भक्तः सर्वात्मना जगदीश्वरं सेवितवानसि ॥ १९-२० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्राक्षिपति—नन्विति । यस्येशस्यानुग्रहात् । “कालः कर्म च प्रकृतिः स्वभावो जीव एव च । यदनुग्रहतः संति न
 संति यदुपेक्षया ॥” इत्युक्तेः ॥ ११ ॥ * * पुनराक्षिपति—नन्विति । एवमविद्वान् ईशस्वातन्त्र्यं जीवपारतन्त्र्यं
 चाविद्वान् । पुनः प्रतिबंधाक्षिपति—नन्विति । आदिना पितामहादयः । द्वितीयादिना सर्पादिग्रहः । भूतैरिति । पित्रादिभि-
 र्व्याघ्रादिभिश्च । “जनं जनेन जनयन्मारयन्मृत्युनांतकम्” अपीति श्रीकपिलोक्तेः ॥ १२ ॥ * * पुनराक्षिपति—
 नन्विति । आयुः तद्वृद्धिः कान्तिर्धनादि वा । या अन्या आशिषः स्त्रीपुत्रादिविषया मनोरथाः । अनिच्छोः पराजयादिकम-
 मनिच्छतोऽपि ॥ १३ ॥ * * सुखदुःखाभ्यामिति सप्रम्यर्थे तृतीया ॥ १४ ॥ * * तत्र प्रकृतिगुणे सत्त्वादौ
 तत्कार्ये सुखादौ च सुखादयः प्रकृतिगुणसत्त्वादिधर्मा न ममेति विचारवतो बंधनं न भवतीति भावः ॥ १५ ॥ * *
 शक्नेति । श्रीविष्णुसहायवत्त्वात्समर्थेति भावः । घटमानं यतमानम् ॥ १६ ॥ * * “ग्लहो ग्राह्यपणे स्मृतः” इति । अत्र
 द्यूतलक्षणे समरे ॥ १७ ॥ * * तं वृत्रम् ॥ १८ ॥ * * दानवेति । सुकुलोद्भूतदनुपुत्रत्वाच्चयि नैतदाश्चर्यम् ।
 यद्वाऽहो दानवोऽपि भूत्वा विष्णुभक्तोऽसीत्यद्भुतमिति भावः ॥ १९ ॥ * * आसुरं भावं देवद्विजश्रुतिविरोधलक्षणम-
 हंकारादिलक्षणं वा । महापुरुषतां भक्तिज्ञानादिगुणसंपन्नत्वेन महत्त्वम् ॥ २०-२१ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

पुरुष इति । पुरुषः प्रकृत्यभिष्टाता प्रकृतिः प्रधानं व्यक्तं महत्तत्त्वमात्मा अहंकारः भूतानि आकाशादीनि इन्द्रियाणि
 चक्षुरादीनि आशया मनो बुद्धिश्चित्तं च एते यस्य भगवतोऽनुग्रहाद्विना अस्य विश्वस्य सर्गादौ न शक्नुवन्ति समर्था न
 भवन्ति ॥ ११ ॥ * * ननु स्वकर्मद्वारा जीव एव सृष्ट्यादिहेतुरिति मीमांसका मन्यन्ते तत्राह—अविद्वानिति ।
 एवमीश्वरं स्वतन्त्रं सर्वनियन्तारमविद्वान् अजानन्ननीशं पराधीनतया असमर्थमात्मानं जीवमीश्वरं स्वतन्त्रं मन्यते । ननु

पित्रादयः सृष्टारो व्याघ्रादयो हन्तारः प्रसिद्धास्तत्राह । वस्तुतः स्वयं भगवानेव भूतैर्भूतानि सृजति तैरेव तानि प्रसते ॥ १२ ॥ * * आयुरिति । याः पुरुषस्य आयुः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यं चेत्याशिषः काम्यमानाः सन्ति ता अपि तत्काले आयुराद्युचिते काले भगवत एव भवन्ति । अनिच्छोरपि विपर्यया अपकीर्त्यादयो यथा प्रयत्नं विनैव भवन्ति तथेत्यर्थः । अतस्तव जयकालत्वाच्चमेव जेष्यसीत्यर्थः ॥ १३ ॥ * * तस्मादिति । तस्मात्सर्वेश्वराधीनत्वात् अकीर्तिर्यशसो जयापजययोः अपि तथा मृत्युजीवितयोश्चेत्येतेषां कार्यभूताभ्यां सुखदुःखाभ्यां समः स्यात् ॥ १४ ॥ * * सत्त्वमिति । सत्त्वादयः प्रकृतेर्गुणा भवन्ति आत्मनो गुणा न भवन्ति । तत्र कार्यकारणसङ्घातात्मके देहे स्थितमात्मानं यः साक्षिमात्रं तदध्यासरहितं वेद जानाति स हर्षविषादादिभिर्न बध्यते न लिप्यत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ * * अत्रार्थेऽहमेव ते गुरुरित्याह पश्येति । हे शक्र ! वृक्कं छिन्नमायुधं भुजश्च यस्य तमत एव त्वया निर्जितं तथापि तव प्राणजिहीर्षया यथाशक्ति मृधे घटमानं मां पश्य । अतस्त्वमपि अहमिव विषादरहितो भव ॥ १६ ॥ * * प्राणेति । अयं समर एव द्यूतं प्राणा एव ग्लहः पणो यस्मिन् सः इषव एवाक्षाः पाशकाः यस्मिन् सः वाहनानि हस्त्यश्वादीन्वेव ततस्तत्प्राण्यमानानि आसनानि फलका यस्मिन् तथा च यथा द्यूते जयपराजयौ पूर्वं ज्ञातुमशक्यौ तथाऽत्र समरे अमुष्य जयोऽमुष्य पराजय इति न ज्ञायते ॥ १७ ॥ * * इन्द्रः गतालीकं निष्कपटं वृत्रवचः श्रुत्वा गृहीतवज्रः सन् तमपूजयत् वचसा सत्कृतवान् । ततश्च भगवद्रक्तस्य वृत्रस्य धैर्यवत्त्वे गतविस्मयः प्रहसन् सन् तं वृत्रमाह स्म ॥ १८ ॥ * * अहो इति । हे दानव ! यस्य ते तवास्मिन् सङ्कटस्थानेऽपि ईदृशी विवेकधैर्यभक्त्यादियुक्तात्यलौकिकी मतिरस्ति अतस्त्वं सिद्धः कृतार्थः असि । सर्वेषामात्मानं सुहृदं मित्रं च जगदीश्वरं भगवन्तं सर्वात्मना अनन्यभावेन मनसा त्वं भक्तः सेवितवानसि । प्रथमं कर्माविवक्षया कर्त्तरि क्तः ततः कर्मयोगः ॥ १९ ॥ * * भवानिति । भगवान् जनमोहिनीं वैष्णवीं मायाम् अतार्षीत् अजैषीत् । इडभाव आर्षः । यद्यस्मादासुरं भावं क्रौर्यमौढ्यादिकं विहाय महापुरुषतां ज्ञानवैराग्यभक्त्यादिभक्तलक्षणं गतः प्राप्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

वीरराघवव्याख्या

पुरुषः जीवः प्रकृतिः प्रधानं चित्समष्टि संसृष्टमचेतनं व्यक्तं महत्तत्त्वमात्माहङ्कारः भूतान्याकाशादीनि इन्द्रियाणि ज्ञानकर्माभियात्मकानि दशेन्द्रियाण्याशयोऽतःकरणम् एते यस्य भगवतोऽनुग्रहाद्विना तदनुप्रवेशरूपानुग्रहमन्तरेणास्य विश्वस्य सर्गादौ उत्पत्तिस्थितिलयेषु न शक्नुवन्ति न प्रभवन्ति एषां परमपुरुषकार्यत्वादिति भावः । प्रकृत्यादिग्रहणं दृष्टान्तार्थं यथा प्रकृत्यादयोऽस्य सर्गादौ न शक्नुवन्ति तथा पुरुषश्चतुर्मुखादिजीवोपि तदनुग्रहं विनास्य सर्गादौ न शक्नोति तत्कार्यत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥ * * एवं कार्यत्वमुक्तमथानीशत्वमाह । अविद्वानिति । इमं परमपुरुषायत्तोत्पत्त्यादिमन्तं तत्परतन्त्रमत एवानीश्वरमात्मानमविद्वानजानन्नीश्वरं मन्यते स्वात्मानमीश्वरं मन्यते जन इति शेषः “पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तम्” इति व्यष्टिसृष्ट्यादौ परमपुरुषस्य प्रयोजकत्वं प्रकृत्यादीनां तत्कार्याणां प्रयोज्यकर्तृत्वं चोक्तं तदेव प्रपञ्चयति । भूतैरित्यर्द्धेन । स्वयमात्मनाप्रयोजककर्त्रा स्वेनेत्यर्थः । भूतैः पृथिव्यादिभिः स्वानुग्रहीतैः भूतगृहीतैः भूतग्रहणं प्रकृत्यादीनामप्युपलक्षणं प्रकृत्यादिभिः स्वानुप्रवेशाहितशक्तिभिः भूतानि देवमनुष्यादिव्यष्टिभूतानि सृजति तथा तैरेव भूतानि प्रसते च व्यष्टिसृष्टेः सद्धारकत्वकथनेन समष्टिसृष्टेरद्वारकतेति सूचितम् “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्” इति श्रुत्यर्थोत्रानुसन्धेयः ॥ १२ ॥ * * अस्त्वेवं तथापि पराजितोहं पुनरात्मनो न जयं सम्भावयामीत्यत्राह । आयुरिति । हि यस्मादीश्वरायत्ता स्वस्वकर्मानुगुणदेवमनुष्यादिसृष्टिस्तस्मादायुरादयोपि तदायत्तानि यतः देशकालपरिणामकर्मानुगुणाः पुरुषस्य या आशिषस्ता सर्वास्तत्काले उचितकाले तत्तत्कर्मफलानुभवदशायामित्यर्थः । भवन्त्येव तत्र दृष्टान्तः । यथेति यथाऽनिच्छोः मरणदारिद्र्यादिकमनिच्छोरपि पुंसः तद्विपर्ययाः आयुरादिविपर्ययाः मरणदारिद्र्यापकीर्तिप्रभृतयोपि भवन्ति तथा आयुरादयोपीत्यर्थः । तत्रायुर्जीवनं श्रीः सम्पत् ऐश्वर्यं प्रभुत्वं यद्वैश्वर्यं सम्पत् श्रीस्तेजः भगवत्सहायस्य तेऽधुना आयुरादयो भवेयुरेवेति भावः ॥ ३ ॥ * * यत एव सर्वमीश्वरायत्तं कर्मानुगुणं चात एव न विक्रियेत विवेकीत्याह । तस्मादिति । यस्मात्सर्वमायुरादिकम् ईश्वरायत्तं कर्मानुगुणं विपर्ययवद्भवति तस्माद्विवेकी कीर्त्यकीर्त्यैर्जयपराजययोस्तथामरणजीवनयोश्च निमित्तयोर्धे सुखदुःखे ताभ्यां कीर्त्यादिनिमित्तसुखादिना विकारं न प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ १४ ॥ * * किञ्च भगवदुक्तरीत्या मदुक्तरीत्या च मुक्तेरेव निरतिशयपुरुषार्थत्वादनभिसंहितफलसङ्गकर्तृकस्य युद्धादिकर्मण आयुराद्यानुषङ्गिकफलप्रापणद्वारा तत्साधनत्वाच्चोक्तविधयुद्धकर्म कुर्वन्देहावसाने मुक्तोऽपि भवतीत्याह । सत्त्वमिति । सत्त्वादयो गुणाः नात्मनः जीवस्य किन्तु प्रकृतेरेव गुणा इति निर्विवादं तत्र सत्त्वादिगुणपरिणामरूपे देहे स्थितमात्मानं यः पुमान्साक्षिणं दृष्टारं मन्यते तत्कर्तृत्वं देहगतं मत्वा आत्मानं कर्त्तारं मन्यत इत्यर्थः । स तु न बध्यते किन्तु संसारबन्धान्मुच्यत इति भावः ॥ १५ ॥ * * अस्मिन्नर्थे मामेव दृष्टान्तभूतं पश्येत्याह । पश्येति । हे शक्र ! मृधे युधे वृक्कं छिन्नमायुधं

त्रिशूलं भुजश्च यस्य तं निर्जितं पराजितमपि पुनस्तव प्राणान्हुर्तुमिच्छया यथाशक्ति घटमानं यतमानं युयुत्सुं मां पश्य ॥ १६ ॥
 यदि नूनं मम जयो भवेत्तर्हि योत्स्यामीत्याशङ्कमानं प्रवदन्समरं द्यूतत्वेन रूपयति । प्राणग्लह इति । गृह्यत इति ग्लहः जितेन
 गृह्यमाणः पणः प्राण एव ग्लहो यस्मिन् वाहनानि हस्त्यश्वरथादीन्येवासनानि अस्यन्ते क्षिप्यन्ते इतस्तत्तत्प्रालंघ्यं इत्यासनानि
 फलका यस्मिन्निषवः शरा एवाक्षाः देवनाक्षा यस्मिन्सोयं द्यूतसदृशः संग्रामः अत्र द्यूततुल्ये संग्रामे कस्य जयः कस्य वा पराजय
 इति न ज्ञायते द्यूत इव जयपराजयौ तावद्दुर्ज्ञेयौ इत्यर्थः । इत्थं तु लोकदृष्टयोक्तं मया नूनं भगवत्सहायस्य तव जय एव निश्चित
 इति भावः ॥ १७ ॥ ॐ ॐ एवं तत्त्वकथनेन युद्धाय प्रोत्साहितः उपात्तवज्रः शक्रः तमाहेत्याह मुनिः । इन्द्र इति ।
 गतालीकं निष्कपटं वृत्रस्य वचः श्रुत्वाऽपूजयद्ब्रह्ममन्यत स्वीकृतवज्रायुधः शक्रो विगतस्मयः ज्ञानिनामियं रीतिरित्याश्चर्यरहितः
 प्रहसन् सावधानं स्ववचः समाकर्णनाय प्रहसन्तं वृत्रमुवाच ॥ १८ ॥ ॐ ॐ उक्तमेवाह । अहो इत्यादिना खातकोदकै-
 रित्यन्तेन । हे दानव, त्वं सिद्धोसि कृतकृत्योसि सिद्धोहम् इति कथं त्वया ज्ञातस्त्राह । यस्य ते तव ईदृशी मतिर्वर्तते किञ्च
 सिद्धत्वापादिकानन्या भगवद्भक्तिरेव सा च तवास्तीत्याह । भक्त इति । त्वं सर्वात्मनोपायोपेयादिभावेन जगदीश्वरमन्तरात्मा-
 नमत एव सुहृद् निरतिशयप्रियं भगवन्तं भक्त आर्षत्वात्कर्त्तरि क्तः सेवितवान् ॥ १९ ॥ ॐ ॐ किञ्च जनान्मोहयतीति
 तथा तां वैष्णवीं मायां भवानतार्पीः कुतः यद्यस्माद्भवानासुरं भावं तामसत्त्वं विहाय महापुरुषतां श्रेष्ठपुरुषतां सत्वोत्तरपुरुषताम्
 इति यावत् गतः प्राप्तवानसि ॥ २० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हिरण्यगर्भादीनामोज आदिगुणसृष्टिहेतुत्वेन सत्त्वाज्यपराजययोरपि तन्निघतत्वमपि किमपराधमिति तत्राह-पुरुष
 इति “हिरण्यगर्भः पुरुष आत्मा वायुरुदाहृतः शेषोव्यक्तस्तथैवंद्र आशयः समुदाहृतः” इत्यतः पुरुषादिशब्देन न संसर्गादि-
 सामान्यानि वस्तूनि गृह्यन्ते किन्तु विशिष्ट एव चेतन इत्येवं शास्त्रनिर्णये सति हिरण्यगर्भादयो यदनुग्रहं विनाऽस्य जगतः सर्गादौ
 न शक्नुवन्ति तमात्मानमन्तःस्थित्या दानादिकर्तारं श्रीहरिमनीशं जीवं मन्यन्ते व्याहृतमिदमित्याह-ईश्वरमिति । कोसाविति
 तत्राह अविद्वानेवेति । अज्ञानादेवं मन्वानस्य निरय एवावस्थानं नान्यत्रेत्यस्मिन्नर्थे एव शब्दः “अनीशं जीवरूपेण परमात्मान-
 मीश्वरम् । ये मन्यन्ते तान्समीक्ष्य स्नेहान्निरयभाग्भवेत्” इति वचनात् ॥ ११ ॥ ॐ ॐ ननु तत्स्रष्टृत्वे ब्रह्मा स्रष्टेत्यादिरुद्धिः
 कथमिति । तत्राह-भूतैरिति ॥ १२ ॥ ॐ ॐ दैनं दिनसृष्टिसंहारावपि तदधीनावित्याह । आयुरिति । पुरुष-
 स्योत्पन्नस्य या आयुराद्याशिषो भवन्ति ते भावाः काले कालात्मनो हरेराराधनोपयोगाय भवन्ति हि यस्मात्तस्मादकीर्त्यादेः समः
 स्यादित्यन्वयः । यथा दुःखाद्यनुभवेच्छारहितस्यापि विपर्ययाः दुःखादिलक्षणा दृश्यन्ते तथेति शेषः । अनेन सर्वे भावाः
 नारायणाधीना इति निरणायि ॥ १३-१४ ॥ ॐ ॐ दुःखाद्यागमे प्रकृतिपुरुषविवेकाज्ञानं कारणमित्याह । सत्त्वमिति ।
 आत्मनो जीवस्यात्मानं परमात्मानम् ॥ १५ ॥ ॐ ॐ श्रीहर्षधीनत्वेन जयादिकं तवापि प्रत्यक्षमित्याह । पश्येति ॥ १६ ॥
 प्राण एव ग्लहः पणो यस्य स तथा इषवः शरा एव अक्षा यस्य स तथा हस्त्यादिवाहनान्यासनं फलकलक्षणं यस्य स तथा
 द्यूतकल्पः संग्रामः अत्र द्यूतलक्षणे समरे ॥ १७ ॥ ॐ ॐ अत्र गतालीकं निर्व्याजम् ॥ १८ ॥ ॐ ॐ सिद्धः जीवन्मुक्तः
 “जीवन्मुक्ते जातिभेदे सिद्धः स्यात्साधितेपि च” इति आत्मानं श्रीहरिं भक्तः भजमानः ॥ १९ ॥ ॐ ॐ प्राप्तं गत इतिवत्
 महापुरुषतां प्रति गतः । भक्तिज्ञानादिगुणसंपन्नत्वेन अर्हत्त्वम् ॥ २०-२१ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

वाहनानि हस्त्यादिन्येव आसनानि (सारि) स्थानीयानां योधृणामाधारभूताः फलका यस्मिन् ॥ १५ ॥ ॐ ॐ
 गतविस्मयः प्राप्तविस्मयः ॥ १६-३० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

पुरुषो महत्स्रष्टा स्वांशोपि किमुत प्रकृत्यादय इत्यर्थः । व्यक्तं महत्तत्त्वमात्मा अहङ्कारः । एते यस्यानुग्रहाद्विना सर्गादौ
 न शक्नुवन्ति । न च पुरुषस्य स एव कथं तदनुग्राह्य इति वाच्यम् । परब्रह्मणोऽपि तदनुग्राह्यत्वश्रवणान् यथा “मदीयं महिमानञ्च
 परब्रह्मेति शब्दितम् । वेत्स्यस्यनुगृहीतं मे संप्रभैर्विवृतं हृदि” इति ॥ ११ ॥ ॐ ॐ ननु स्वकर्मद्वारा जीव एव सृष्ट्यादिहेतुरिति
 मीमांसका मन्यन्ते तत्राह एवमविद्वान् । अनीशमेवात्मानं जीवम् ईशं मन्यते । ननु पित्रादयः स्रष्टारो दृश्यन्ते व्याघ्रादयस्तु
 हन्तारस्त्राह भूतैरिति ॥ १२ ॥ ॐ ॐ ननु त्वया पराजितस्य मम जयादिशकैव नास्ति किमिति बलान्मां युद्धे प्रवर्त्तयसीति
 तत्राह आयुरिति । तत्काले आयुराद्यनुकूले काले अतस्तवायं जयकालस्त्वं जेष्यसीति भावः । विपर्ययाः मृत्युदारिद्र्यादयः ॥ १३ ॥

समः समभावनावान् स्यात् सुखदुःखयोः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ जयपराजयाद्याः गुणकार्या एव आत्मा तु गुणव्यतिरिक्त एवेति विवेकेन हर्षविषादौ न कार्यावित्याह । सत्त्वमिति । न बध्यते संसारबन्धं न प्राप्नोति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ अत्रार्थे अहमेव ते गुरुरित्याह ॥ पश्येति ॥ १६ ॥ ❀ ❀ युद्धमिदं द्यूतं क्रीडनमेव । दोषबुद्धयारागिभिरपि यत्कुमशक्यमित्याह प्राण एव ग्लहः पणो यत्र । इषव एवाक्षाः पाशका यस्मिन् । वाहनानि हस्त्यश्वादीन्येव आसनानि फलका यस्मिन् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ गतविस्मय इति हन्त हन्त कथमसुरस्याप्येतावन्ति भक्तिज्ञानवैराग्याणीति प्रथमं विस्मितो हास्यरहित एवाऽऽसीत् ततः प्रह्लादबलिप्रभृतिस्मृत्या भक्तिरस्मादशेषोऽपि क्रोटिगुणिता खल्वसुरेष्वपि संभवेदेवेति विस्मयापाये तस्य प्रहर्षहेतुको हासश्चाभूदित्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ भक्तः सेवितवानसि ॥ १९-२० ॥ ❀ ❀ महदाश्चर्यमिति । पुनरपि विस्मयोदयः । रजःस्वभावस्य तत्र कथं दृढा भक्तिः प्रह्लादादौ तु नारदादिमहदनुग्रहेणैव रजःस्वभावापगमात्तत्रोचितैव भक्तिरिति भावः सत्त्वात्मनि शुद्धसत्त्वमूर्तौ ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तव स्वर्गादिभोगोपेक्षा युक्तैवेत्याह—यस्येति । खातकोदकैः गर्त्तादिजलोपमैः स्वर्गादिभिः किम् अस्माकन्तु भक्त्यभावादेतैरेव निर्धृतिरिति भावः ॥ २२-२३ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

पुरुषो जीवः व्यक्तं महत्तत्त्वम् आत्माहङ्कारः भूतानि च इन्द्रियाणि आशयोन्तःकरणञ्च ते तथा यदनुग्रहाद्विना सर्गादौ न शक्नुवन्ति यत्प्रवेशरूपमनुग्रहं विना सर्गादिकं कर्तुं न प्रभवन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अनीशं स्वातन्त्र्येण किमपि कर्तुमसमर्थमीश्वरमिदं मयैव कृतमिति समर्थं मन्यते यतो यः स्वयं भूतैर्भूतानि सृजति तैस्तानि संहरति च ॥ १२ ॥ यथा पुरुषस्यानिच्छोरेव विपर्ययाः आयुराद्यभावाः भवन्त्येव तथा आयुरादयोपि भवन्त्येव ॥ १३ ॥ ❀ ❀ सुखदुःखाभ्यां सुखदुःखयोश्च समः स्यात् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ समत्वसाधनं गुणसाक्षिभूतात्मज्ञानमित्याह—सत्त्वमिति ॥ १५ ॥ वृक्कं छिन्नमायुधं भुजश्च यस्य तम् ॥ १६ ॥ ❀ ❀ जयपराजययोरनियतत्वं द्यूतरूपकेण दर्शयति—अयं समरः प्राणः ग्लहः पणो यस्मिन् तथाभूतः द्यूत एव इषूपलक्षतान्यायुधान्येव अक्षाः पाशाः यस्मिन् वाहनानि आस्यन्ते क्षिप्यन्ते इत्यास्यानि फलका यस्मिन् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ गतमलीकं मिथ्याभाषणं यस्मात्तद्वचः श्रुत्वा ॥ १८ ॥ ❀ ❀ आत्मानं परमात्मानं प्रति भक्तोसि ॥ १९ ॥ ❀ ❀ महापुरुषाः भागवतास्तताम् ॥ २०-२१ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ननु भूतानां स्वारम्भकप्रधानपुरुषाद्यधीनत्वं युक्तं तत्कथं भगवदधीनत्वमुच्यते इत्याशङ्क्य प्रधानादीनामपि भगवदधीनत्वात् तदारब्धानां भूतशब्दवाच्यानां देहानां तदधीनत्वे किं वक्तव्यमित्याशयेनाह—पुरुष इति । पुरुषः प्रकृत्यधिष्ठाता, प्रकृतिः प्रधानं, व्यक्तं महत्तत्त्वम् आत्मा अहङ्कारः, भूतानि आकाशदीनि, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि, आशया मनो बुद्धिश्चित्तं च एते यस्यानुग्रहाद्विना अस्य विश्वस्य सर्गादौ न शक्नुवन्ति समर्था न भवन्ति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ नन्वेवं सर्वं भगवदधीनमेव चेत्तदा जीव एव स्वतन्त्रः स्वकर्मद्वारा विश्वसृष्ट्यादिहेतुरिति कथं वैदिकोऽपि मीमांसको मन्यते इत्याशङ्क्याह—अविद्वानिति । एवमीश्वरं स्वतन्त्रं सर्वनियन्तारमविद्वान् अजानन्ननीशं पराधीनतया असमर्थमात्मानं जीवमीश्वरं स्वतन्त्रं मन्यते । ननु पित्रादयः स्रष्टारो व्याघ्रचौरादयश्च हन्तारः स्वतन्त्रा दृश्यन्ते इत्याशङ्क्य तेऽपि न स्वतन्त्राः किन्तु भगवदधीना एव । तद्वारा स्वतन्त्रो भगवानेव तत्तत्कार्यं करोतीत्याह भूतैरिति । स्वयं भगवान् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ कथं पित्रादीनां भगवदधीनत्वमित्याशङ्क्य ते हि आयुरादिमन्त एव स्वकार्ये समर्था नान्यथेत्यविवादम् । आयुरादयश्च हि यस्मात् तत्काले आयुराद्युचिते काले भगवत एव भवन्तीति सर्वे भगवदधीना एव । यदि जीवाः स्वतन्त्राः स्युस्तीर्हि तेषामनिष्टं न स्यादित्याशयेन व्यतिरेकिदृष्टान्तमाह—यथेति । अनिच्छोरपि विपर्यया अपकीर्त्यादयो यथा प्रयत्नं विनैव भवन्ति तथेत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यस्मादेवं सर्वमीश्वराधीनं तस्मादपकीर्त्यादिषु समः स्यात् हर्षविषादहीनो भवेत् । सुखदुःखाभ्यां सुखदुःखयोः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ ननु समदृष्टिरेव दुर्लभा सैव कथं स्यादित्याशङ्क्य प्रकृतिगुणकार्यदेहापत्यादौ अहम्ममाध्यासादेव हर्षविषादादयो विषमा धर्मा भवन्ति तदध्यासनिवृत्तौ निवर्त्तन् । तदा समः स्यादित्याह—सत्त्वमिति । सत्त्वादयः प्रकृतेर्गुणा भवन्ति आत्मनो जीवस्य गुणा न भवन्ति । तत्र कार्यकारणसङ्घातात्मके देहे स्थिमात्मानं यः साक्षिमात्रं तदध्यासरहितं वेद जानाति स हर्षविषादादिभिर्न बध्यते न लिप्यते इत्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ हर्षविषादराहित्येऽहमेव दृष्टान्त इत्याह—पश्येति । हे शक्नेति सम्बोधनेन देवाधिपतेस्तवापि विवेकधैर्यादिकमेव युक्तं, न व्याकुलत्वमिति सूचयति । वृक्कं छिन्नमायुधं भुजश्च यस्य तमत एव त्वया निर्जितं तथापि तव प्राणजिहीर्षया यथाशक्ति मृधे घटमानं पश्येत्यन्वयः । विषादादिमत्त्वेऽस्यामवस्थायामेवं प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः ॥ १६ ॥ उक्तं जयादेरनित्यतत्त्वद्यूतरूपकेण उपसंहरति—अयं समरलक्षः द्यूतः प्राणा एव ग्लहः पणो यस्मिन् सः, इषव एवाक्षा यस्मिन्

सः, बाहनानि हस्त्यश्वादीन्येव ततस्ततश्चाल्यमानानि आसनानि फलका यस्मिन् । तथाच यथा द्यूते जयपराजययो रक्षानुकूल्य-
प्रातिकूल्याधीनत्वात् तत्पतनान् पूर्वमस्य जयोऽस्य पराजय इति निश्चयोऽशक्यः तथात्र समरेऽपि जयपराजययोर्बाणानुकूल्य-
प्रातिकूल्यपतनाधीनत्वात् तत्पतनात्प्राक् अमुष्य जयोऽमुष्य पराजय इति न ज्ञायते इत्यर्थः ॥ १७ ॥ * * गतालीकं
निष्कपटं वृत्रवचः श्रुत्वा गृहीतवज्रः सन् तमपूजयत् वचसा सत्कृतवान् । उक्तमेव विशदयति—तमाहेति । वृत्रोक्तयुक्त्या
स्वविजयनिश्चयाद्वर्षेण प्रहासः । असुरयोनिं गतस्य कथं हरिभक्तिरिति यो विस्मयः स प्रह्लादबलिप्रभृतिषु तद्भक्तिस्मरणाद्गतो
यस्य सः ॥ १८ ॥ * * इन्द्रवाक्यान्येव दर्शयति—अहो इति चतुर्भिः । अहो इत्याश्चर्ये । हे दानवेति सम्बोधनं निकृष्ट-
त्वेन अनधिकारित्वद्योतनार्थम् । जन्मना निकृष्टोऽपि त्वं सिद्धः कृतार्थोऽसीत्याश्चर्यमेवेत्यर्थः । ननु कथं मम कृतार्थत्वेत्यपेक्षया-
माह—यस्येति, यस्य ते तवास्मिन् सङ्कटस्थानेऽपि ईदृशी विवेकधैर्यभक्त्यादियुक्ताऽलौकिकी मतिरस्तीत्यर्थः । तत्र भगवदनुग्रहं
विनाऽत्रैतदसम्भवान् अनुग्रहे च सर्वत्र सेवैव नियामिकेति प्रसिद्धितः सेवा निश्चीयते इत्याह—भक्त इति, सर्वोपादानत्वात्
जगदात्मानमत एव जगतां सुहृदं मित्रं जगदीश्वरं सर्वनियन्तारं भगवन्तं सर्वात्मना अनन्यभावेन मनसा त्वं भक्तः सेवित-
वानसीत्यर्थः ॥ १९ ॥ * * ननु कथं भगवदनुग्रहमन्तरेणायं भावः सुदुर्लभः साधनान्तरैरेव स कुतो न स्यादित्याशङ्क्य
'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इति वचनात् । भगवदेकशरणमन्तरेण मायातरणासम्भवेनार्थं सुदुर्लभ एवेत्याशये-
नाह—भवानिति । वै निश्चये । कथमेवं निश्चयस्तत्राह—यदिति, यस्मादासुरं भावं क्रौर्यमौढ्यादिकं विहाय महापुरुषतां
ज्ञानवैराग्यभक्त्यादिभक्तलक्षणं गतः प्राप्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

पुरुष इति । पुरुषः, प्रकृतिः व्यक्तं महत्तत्त्वम्, आत्माहंकारश्च भूतान्याकाशादीनि च इन्द्रियाणि ज्ञानकर्माभ्यात्मकानि
च आशयोऽन्तःकरणं च तै, यदनुग्रहाद्विना यस्मानुप्रवेशरूपानुग्रहमन्तरेण, यस्य विश्वस्य सर्गादौ विश्वोत्पत्तिस्थितिलयादिषु,
न शक्नुवन्ति समर्थाः न भवन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥ * * एवं परमेश्वरस्य कारणत्वात्तदितरस्य तत्कार्यत्वमुक्तमथानीशत्वमाह ।
अविद्वानिति । अविद्वान् अजानन्नरः, इमं परमपुरुषपरतन्त्रम्, अत एव, अनीशमीशतारहितम्, आत्मानम् ईश्वरं मन्यते ।
स्वयं परमेश्वरस्तु तैः स्वेन व्याकृतैः भूतैः स्वानुग्रहीतपृथिव्यादिभूतैः भूताति सृजति । स्वयं प्रयोजकः सन्, प्रयोज्यैर्ब्रह्मादिभिः सर्व
कारयतीत्यर्थः । तानि प्रसते च रुद्रादीन् प्रेरयन् प्रलयकाले तद्द्वारा विश्वं संहरतीत्यर्थः । इदं विष्णुद्वारा विश्वपालनस्यापि स्थिति-
काले उपलक्षणम् ॥ १२ ॥ * * अस्त्वैवं तथापि त्वत्पराजितोऽहं पुनरात्मनो जयं न संभावयामीत्यत्राह । आयुरिति । हि
यस्मादीश्वरायत्ता स्वकर्मानुगुणा देवमनुष्यादिस्पृष्टिस्तस्मात्, आयुः बहुजीवनं, श्रीलक्ष्मीः, कीर्तिर्यशः, ऐश्वर्यं प्रभुत्वं याः पुरुषस्य
आशिषः, तत्काले जयादिकाले भवन्त्येव । कथमपि अतिच्छोः अपि यथा विपर्यया अकीर्त्यादयः, तत्तत्फलप्रदात्रीश्वरैश्चानुगुणतया
यथाऽकाण्डं दरिद्रस्य राज्यामिराज्यस्य दारिद्र्यं तथायुरादिकमपि ततोऽनुकूलपरमेश्वरेण त्वया सांप्रतं जयाभावो न संभाव-
नीय इति भावः ॥ १३ ॥ * * यत एवमीश्वरायत्तं कर्मानुगुणं चात एव विवेकी न विक्रीयेतेत्याह । तस्मादिति ।
यस्मात् सर्वमायुरादिकमीश्वरायत्तं कर्मानुगुणं विपर्ययवद्भवति तस्मात्, विवेकीति शेषः । अकीर्तियशसोः, जयापजययोः,
तथा मृत्युजीवितयोः, सुखदुःखाभ्याम् अपि, तैर्जातयोः सुखदुःखयोरपीत्यर्थः । अधिकरणाविवक्षया तृतीया । समः स्यात् ।
सुखदुःखविकारं न प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ १४ ॥ * * किं च भगवदुक्तरीत्या मदुक्तरीत्या च मुक्तेरेव निरतिशयपुरुषार्थत्वा-
दनभिसंहितफलसङ्गं यथा तथा कृतस्य युद्धादिकर्मणः आयुराद्यानुषङ्गिकफलप्रापणद्वारापि तत्साधनत्वाच्चोक्तविधं युद्धकर्म कुर्वन्
पुमान् देहावसाने मुक्तोऽपि भवतीत्याह । सत्त्वमिति । सत्त्वं, रजः तमः, इत्येते गुणाः, आत्मनः जीवस्य, न भवन्ति । किं तु
प्रकृतेरेव । एतन्निविवादमिति शेषः । तत्र सत्त्वादिगुणपरिणामरूपदेहे, स्थितम् आत्मानं, यः पुमान् साक्षिणं द्रष्टारं वेद मन्यते ।
कर्तृत्वं देहगतं मत्वा आत्मानमकर्तारं मन्यते इत्यर्थः । स पुमान्, न बध्यते । किं तु संसारबन्धात् मुच्यते इति भावः ॥ १५ ॥
अस्मिन्नर्थे मामेव दृष्टान्तीभूतं पश्येत्याह । पश्येति । हे शक्र, मृधेऽस्मिन् युद्धे, वृषणं छिन्नम् आयुधं त्रिशूलं भुजश्च यस्य तं निर्जितं
त्वया पराजितमग्निं, मां पुनः तव प्राणजिहीर्षया त्वत्प्राणान् हर्तुमिच्छया, यथाशक्ति घटमानं यतमानं युयुत्सुमिति
यावत् । पश्य ॥ १६ ॥ * * जयानियतत्वमाशङ्कमानं तं प्रति समरं द्यूतत्वेन निरूपयति । प्राणग्लह इति । प्राणः एव
ग्लहः पणो यस्मिन्, जितेन गृह्यमाणः अर्थः पणः, इषवो बाणाः अक्षाः पाशका यस्मिन् सः, बाहनानि हस्त्यश्वादीनि आसनानि
फलका यस्मिन् सः, एवंविधः अयं समरः, भवति । अत्र द्यूततुल्येऽस्मिन् संग्रामे, अमुष्य जयः, अमुष्य पराजयः स्यात्, इति न
ज्ञायते । द्यूते इव युद्धे जयपराजयौ तावद्दुर्ज्ञेयावित्यर्थः । इदं तु मया लोकदृष्टोक्तं भगवत्सहायस्य तव त्वत्र नूनमेव
जयोऽस्तीति भावः ॥ १७ ॥ * * एवं तत्त्वकथनेन युद्धाय प्रोत्साहितोऽत उपात्तवज्रः शक्रस्तमाहेत्याह मुनिः । इन्द्र
इति । गतालीकं निष्कपटं, वृत्रवचः वृत्रासुरस्य वचनं श्रुत्वा, इन्द्रः शक्रः, अपूजयद्ब्रह्ममन्यत । ततः गृहीतवज्रः उपात्तनिजवज्रा-

युधः, गतविस्मयः विगतस्मयः, ज्ञानिनामियं रीतिरित्याश्चर्यरहित इत्यर्थः । प्रहसनं सन्, तं वृत्रम् आह ॥ १८ ॥ * * *
उक्तमेवाहाहो इत्यादिना खातकोदकैरित्यन्तेन अहो इति । अहो आश्चर्यमिदं, हे दानव, त्वं सिद्धः असि । कृतकृत्यो भवसी-
त्यर्थः । सिद्धोऽहमिति कथं त्वया ज्ञातस्तत्राह । यस्य ते तव, ईदृशी मतिः । वर्तते । किं च सिद्धत्वापादकाऽनन्या भगवद्भक्ति-
रेव सा च तवास्तीत्याह भक्त इति । त्वं सर्वात्मना उपायोपेयादिभावेन, जगदीश्वरं जगदेकनाथम्, आत्मानं सर्वान्तर्यामिणम्,
अत एव सुहृदं निरतिशयप्रियं भगवन्तं भक्तः सेवितवानसि । अत्र “आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च” इति कर्त्तरि क्तः । आदिकर्म-
चात्र भगवद्भजनमेव तस्य भूतत्वाभावात् ॥ १९ ॥ * * * भवानिति । हे दानव, भवान् जनमोहिनीं वैष्णवीं मायाम् अतार्पित-
वै । कुतः यद्यस्मात्, भवान् आसुरं भावं राजसत्त्वं विहाय, महापुरुषतां भक्तिज्ञानादिगुणसंपन्नत्वजन्यसर्वोत्तरपुरुषतामित्यर्थः ।
गतः प्राप्तवानसि ॥ २० ॥

भाषानुवादः

भगवान्के कृपा-प्रसादके बिना पुरुष, प्रकृति, महत्तत्त्व, अहङ्कार, पञ्चभूत, इन्द्रियाँ और अन्तःकरणचतुष्टय—ये कोई भी इस विश्वकी उत्पत्ति आदि करनेमें समर्थ नहीं हो सकते ॥ ११ ॥ * * * जिसे इस बातका पता नहीं है कि भगवान् ही सबका नियन्त्रण करते हैं, वही इस परतन्त्र जीवको स्वतन्त्र कर्त्ता-भोक्ता मान बैठता है । वस्तुतः स्वयं भगवान् ही प्राणियोंके द्वारा प्राणियोंकी रचना और उन्हींके द्वारा उनका संहार करते हैं ॥ १२ ॥ * * * जिस प्रकार इच्छा न होने पर भी समय विपरीत होनेसे मनुष्यको मृत्यु और अपयश आदि प्राप्त होते हैं—वैसे ही समयकी अनुकूलता होनेपर इच्छा न होनेपर भी उसे आयु, लक्ष्मी, यश और ऐश्वर्य आदि भोग भी मिल जाते हैं ॥ १३ ॥ * * * इसलिये यश-अपयश, जय-पराजय, सुख-दुःख, जीवन-मरण—इनमेंसे किसी एककी इच्छा-अनिच्छा न रखकर सभी परिस्थितियोंमें समभावसे रहना चाहिये—हर्ष-शोकके वशीभूत नहीं होना चाहिये ॥ १४ ॥ * * * सत्त्व, रज और तम—ये तीनों गुण प्रकृतिके हैं, आत्माके नहीं; अतः जो पुरुष आत्माको उनका साक्षीमात्र जानता है, वह उनके गुण-दोषसे लिप्त नहीं होता ॥ १५ ॥ * * * देवराज इन्द्र ! मुझे भी तो देखो; तुमने मेरा हाथ और शस्त्र काटकर एक प्रकारसे मुझे परास्त कर दिया है, फिर भी मैं तुम्हारे प्राण लेनेके लिये यथाशक्ति प्रयत्न कर ही रहा हूँ ॥ १६ ॥ * * * यह युद्ध क्या है, एक जुएका खेल । इसमें प्राणकी बाजी लगती है, और बाणोंके पासे डाले जाते हैं और वाहन ही चौसर हैं । इसमें पहलेसे यह बात नहीं मालूम होती कि कौन जीतेगा और कौन हारेगा ॥ १७ ॥ * * * श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! वृत्रासुरके ये सत्य एवं निष्कपट वचन सुनकर इन्द्रने उनका आदर किया और अपना वज्र उठा लिया । इसके बाद बिना किसी प्रकारका आश्चर्य किये मुस्कराते हुए वे कहने लगे ॥ १८ ॥ * * * देवराज इन्द्रने कहा—अहो दानवराज ! सच-मुच तुम सिद्ध पुरुष हो । तभी तो तुम्हारा धैर्य, निश्चय और भगवद्भाव इतना विलक्षण है । तुमने समस्त प्राणियोंके सुहृद् आत्मस्वरूप जगदीश्वरकी अनन्य भावसे भक्ति की है ॥ १९ ॥ * * * अवश्य ही तुम लोगों को मोहित करनेवाली भगवान्की मायाको पार कर गये हो । तभी तो तुम असुरोचित भाव छोड़ कर महापुरुष हो गये हो ॥ २० ॥

खल्विदं महादाध्यं यद् रजःप्रकृतेस्तव । वासुदेवे भगवति सत्त्वात्मनि दृढा मतिः ॥ २१ ॥
यस्य भक्तिर्भगवति हरौ निःश्रेयसेश्वरे । विक्रीडतोऽमृताम्भोधौ किं क्षुद्रैः खातकोदकैः ॥ २२ ॥

श्रीशुक उवाच

इति ब्रुवाणावन्योन्यं धर्मजिज्ञासया नृप । युयुधाते महावीर्याविन्द्रवृत्रौ युधाम्पती ॥ २३ ॥
आविध्य परिधं वृत्रः काष्ण्यायसमरिन्दमः । इन्द्राय प्राहिणोद् घोरं वामहस्तेन मारिष ॥ २४ ॥
स तु वृत्रस्य परिधं करं च करभोपमम् । चिच्छेद युगपद् देवो वज्रेण शतपर्वणा ॥ २५ ॥
दोर्म्यामुत्कृत्तमूलाम्बां बभौ रक्तस्रवोऽसुरः । छिन्नपक्षो यथा गोत्रः खाद् अष्टो वज्रिणा हतः ॥ २६ ॥
कृत्वाधरां हनुं भूमौ दैत्यो दिव्युत्तरां हनुम् । नभोगम्भीरवक्त्रेण लेलिहोल्बणजिह्वया ॥ २७ ॥

दंष्ट्राभिः कालकल्पाभिर्ग्रसन्निव जगत्त्रयम् । अतिमात्रमहाकाय आक्षिपंस्तस्मा गिरीन् ॥ २८ ॥
गिरिराट् पादचारीव पद्भ्यां निर्जरयन् महीम् । जग्रास स समासाद्य वज्रिणं सहवाहनम् ॥ २९ ॥
महाप्राणो महावीर्यो महासर्प इव द्विपम् ।

वृत्रग्रस्तं तमालक्ष्य सप्रजापतयः सुराः । हा कष्टमिति निर्विण्णाश्चुकुशुः समहर्षयः ॥ ३० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यत् रजःप्रकृतेः तव मतिः सत्त्वात्मनि भगवति वासुदेवे दृढा इदं खलु महदाश्चर्यम् ॥ २१ ॥ * *
निःश्रेयसेश्वरे भगवति हरौ यस्य भक्तिः अमृतांभोधौ विक्रीडतः लुट्रैः खातकोदकैः किम् ॥ २२ ॥ * * नृप इति धर्म-
जिज्ञासया अन्योन्यं ब्रुवाणौ महावीर्यौ युधांपती इन्द्रवृत्रौ युयुधाते ॥ २३ ॥ * * मारिष अरिन्दमः वृत्रः घोरम् कार्णायसम्
परिघम् आविध्य वामहस्तेन इन्द्राय ग्राहिणोत् ॥ २४ ॥ * * सः देवः तु वृत्रस्य परिघम् च करभोपमम् करम्
शतपर्वणा वज्रेण युगपद् चिच्छेद ॥ २५ ॥ * * वज्रिणा हतः छिन्नपक्षः खाद् भ्रष्टः गोत्रः यथा उत्कृत्तमूलाभ्यां दोभ्यां
रक्तस्रवः असुरः बभौ ॥ २६ ॥ * * दैत्यः अधरां हनुम् भूमौ उत्तरां दिवि कृत्वा नभोगम्भीरवक्त्रेण लेलिहोल्बणजिह्वया काल-
कल्पाभिः दंष्ट्राभिः जगत्त्रयम् ग्रसन् इव अतिमात्रमहाकायः तरसा गिरीन् आक्षिपन् पादचारी गिरिराट् इव पद्भ्यां
निर्जरयन् सः सहवाहनम् वज्रिणं समासाद्य जग्रास ॥ २७-२९ ॥ * * महाप्राणः महावीर्यः महासर्पः द्विपम् इव
वृत्रग्रस्तं तम् आलक्ष्य सप्रजापतयः समहर्षयः सुराः हा कष्टम् इति निर्विण्णाः चुकुशुः ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तस्य तव खातकोदकैर्गर्तादिजलोपमैः स्वर्गादिभिः किम् ॥ २२ ॥ * * युधां संग्रामाणां तौ मुख्यौ ॥ २३ ॥
हे मारिष श्रेष्ठ राजन् ॥ २४-२५ ॥ * * उत्कृत्तं मूलं ययोस्ताभ्यां रक्तं स्रवतीति तथा गोत्रः पर्वतः ॥ २६ ॥ * *
कृत्वाधरामित्यादेर्ग्रासेति तृतीयेनान्वयः । नभोवद्गम्भीरेण वक्त्रेण । लेलिहः सर्पस्तद्वदुल्बणया जिह्वया ॥ २७ ॥ * *
कालकल्पाभिः कालतुल्याभिर्दंष्ट्राभिर्ग्रसन्निव । आक्षिपन् चालयन् ॥ २८ ॥ * * निर्जरयन् चूर्णयन् ॥ २९ ॥ * *
महाप्राणो महाबलः । महावीर्यो महाप्रभावः महासर्पोऽजगरो द्विपं गजम् ॥ ३० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

आदिना पारमेष्ठ्यादिग्रहः । अखनिषतेति खाताः कृपादयस्त एव खातकाः ॥ २२ ॥ * * योद्धृयुद्धौ
युधौ तेषां तेषां च पती । धर्मजिज्ञासया धर्मविचारेण । नृपेति । राज्ञां धर्मविचार एव सर्वदा कार्य इति भावः ॥ २३ ॥
हे मारिषेति । अयमेव पूज्यपुरुषाणां धर्मो यदंतेऽपि दैन्याभावप्रकटनं यथा तव ब्रह्मशापे सत्यपि “द्विजोपसृष्टः कुहकस्तक्षको
वा दशत्वलं, गायत विष्णुगाथाः” इत्याद्युक्तेरिति भावः ॥ २४ ॥ * * “कनिष्ठिकाधः करभः करिपोते च तत्करे”
इत्यभिधानात् । करभोपमं गजशुण्डोपमम् ॥ २५ ॥ * * खादाकाशात् ॥ २६ ॥ * * दिवि मेघाधिष्ठितमार्गं ।
लेलिहः ‘सर्पव्याघ्रौ तु लेलिहौ’ इति निरुक्तिः ॥ २७ ॥ * * अतिमात्रमहाकायोऽतीवोच्चस्थूलशरीरः । तरसा बलेन ॥ २८ ॥
जग्रास निजगाल ॥ २९-३० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

खल्विति । रजःप्रकृतेस्तव सत्त्वात्मनि वासुदेवे भगवति दृढा निश्चला मतिः भक्तिरिति यत्तदिदं खलु
महदाश्चर्यम् ॥ २१ ॥ यस्येति । निःश्रेयसं मोक्षस्तस्येश्वरे दातरि हरौ भगवति यस्य भक्तिरस्ति तस्य अमृतांभोधौ विक्रीडतः
तव लुट्रैः खातकोदकैः गर्तादिजलोपमैः स्वर्गादिभिः किं न किञ्चित्प्रयोजनम् । अस्माकं तु भक्त्यभावादेतैरेव निर्बृतिरिति
भावः ॥ २२ ॥ * * इतीति । हे नृप ! अन्योऽन्यं धर्मजिज्ञासया इत्येवं धर्मं ब्रुवाणौ महावीर्यौ युधां युद्धानां युध्यन्त
इति युधो योद्धारस्तेषां वा पती मुख्यौ इन्द्रवृत्रौ युयुधाते ॥ २३ ॥ * * आविध्येति । हे मारिष मान्य ! अरिन्दमः

वृत्रः कार्णायसं लोहरचितं घोरं परिघं वामहस्तेन आविध्य भ्रामयित्वा इन्द्राय प्राहिणोत् प्रक्षिप्तवान् ॥ २४ ॥ ॐ ॐ स इति । स तु देव इन्द्रः वृत्रस्य परिघं करभोपमं हस्तिशवकशुण्डाकारं करं च शतपर्वणा वज्रेण युगपच्छिच्छेद ॥ २५ ॥ ॐ ॐ दोर्भ्यामिति । उत्कृतं मूलं ययोस्ताभ्यां दोर्भ्यां भुजाभ्यां रक्तं रुधिरं स्रवतीति तथाभूतोऽसुरः वृत्रो यथा वज्रिणा हतः छिन्नपक्षः स्वात् अत्युच्चप्रदेशात् भ्रष्टः पतितो गोत्रः पर्वतो भाति तथा बभौ ॥ २६ ॥ ॐ ॐ कृत्वेति सार्द्धत्रयम् । दैत्यो वृत्रः अधरां हनुं भूमौ कृत्वा उत्तरां हनुं दिवि स्वर्गे कृत्वा नभोवद्गम्भीरेण वक्त्रेण लेलिहः सर्पस्तदुल्बणया भयङ्करया जिह्वया कालकल्पाभिः मृत्युतुल्याभिर्दष्ट्राभिश्च जगत्त्रयं प्रसन्नव । शतार्घः । अतिमात्रोऽत्युच्छिन्नो महान् कायो यस्य सः महाप्राणः महावीर्यश्च अतस्तरसा वेगेन गिरीन् आक्षिपन् चालयन् पद्भ्यां महीं निर्जरयन् संचूर्णयन् पादचारी गिरिराडिव वज्रिणं वज्रधरमिन्द्रं समासाद्य झटिति प्राप्य सवाहनमैरावतसहितं महासर्पोऽजगरः द्विपमिव जग्रास । तदभाव आर्षः ॥ २७-३० ॥

वीरराघवव्याख्या

किञ्चेदं महदाश्चर्यं खलु किं तत् यद्वज्रः प्रकृतेः राजसखभावस्य तव सर्वात्मनि षाड्गुण्यपूर्णं वामदेवे निश्चयमतिरिक् स्थितेति यत् ॥ २१ ॥ ॐ ॐ अत एव न तत्रैश्वर्यकैवल्यादिषु मतिरित्याह—यस्येति । निःश्रेयसेश्वरे मोक्षाधिपतौ आश्रितानां संसृतिबन्धहारिणि भगवति यस्य पुंसो भक्तिज्ञस्य अमृताम्भोधौ ब्रह्मानन्दसमुद्रे विक्रीडतः विहरतः पुंसः क्षुद्रैरल्पैः खातकोदकैर्गतोदकतुल्यैरैश्वर्यकैवल्यादिमुखैः किं तानि तव तुच्छानीति भावः ॥ २२ ॥ ॐ ॐ एवं परस्परं ब्रुवाणौ इन्द्रवृत्रौ युयुधाते इत्याह मुनिः इतीति । इतीत्थं धर्मजिज्ञासया भगवद्धर्मविचारेण तत्पूर्वमित्यर्थः । एवं ब्रुवाणौ भाषमाणौ युधां योधूणां पती मुख्यौ अपारवीर्यौ इन्द्रवृत्रौ हे नृप ! युयुधाते युद्धकृतवन्तौ ॥ २३ ॥ ॐ ॐ तदेवाह आविध्येति । अरिन्दमो वृत्रः कार्णायसं कृष्णलोहमयं घोरं परिघं वामहस्तेनाविध्य भ्रामयित्वा इन्द्राय प्राहिणोत् प्रचिक्षेप हे मारिष श्रेष्ठ राजन् ! ॥ २४ ॥ स देवः इन्द्रस्तु वृत्रस्य परिघं करभोपमं दिग्गजशुण्डातुल्यं करं वामहस्तं च युगपदेव शतपर्वणा वज्रेण चिच्छेद छिन्नवान् ॥ २५ ॥ ॐ ॐ उत्कृतं छिन्नं मूलं ययोस्ताभ्यां बाहुभ्यां रक्तं स्रवतीति रक्तस्रवोऽसुरो वृत्रः बभौ राजा यथा गोत्रो गिरिर्बज्रिणेन्द्रेण छिन्नौ पक्षौ यस्य तादृशः खादाकाशादृष्टो गलितो हतस्सन् भाति तद्वत् ॥ २६ ॥ ॐ ॐ स दैत्यो वृत्रः अधरां हनुं भूमौ उत्तरां हनुं दिवि कृत्वा निधाय नभोवद्गम्भीरेण वक्त्रेण लेलिहस्सर्पः पुनः पुनरतिशये न वा लेडि लेलिहः यदुल्बणान्तात्पचाद्यच्च तदुल्बणया क्रूरया जिह्वया सवाहनमैरावतसहितं वज्रिणं इन्द्रमासाद्य प्राप्य जग्रास निगीर्णवान् कथंभूतस्सन् कालकल्पाभिर्मृत्युतुल्याभिर्दष्ट्राभिर्जगत्त्रयं प्रसन्नवातिमात्रोच्छिन्नो महादेहो यस्यात एव तरसा बलेन गिरीनाक्षिपन् इतस्तत्त्रालयन् पादचारी पर्वतराडिव पद्भ्यां महीं निर्जरयश्चूर्णयन् पद्भ्यां गिरीनाक्षिपन्महीं निर्जरयश्चेति वान्वयः महाप्राणो महाबलः महावीर्येतिप्रभावस्सर्पो द्विपं गजमिव जग्रासेति दृष्टान्तीभूतः ॥ २७-२९ ॥ ॐ ॐ वृत्रेण प्रस्तं तमिन्द्रमालक्ष्य दृष्ट्वा ब्रह्मादिभिर्महर्षिभिश्च सहिताः सर्वे सुराः हा अद्येन्द्रस्य कष्टं प्राप्तम् इति निर्विण्णाश्चित्ताक्रान्ताश्चुकुशुः असुरेन्द्रेण वृत्रेण निगीर्णोपीन्द्रो न ममार न मृतः किन्तूदरं प्रविष्टो महापुरुषेण भगवता सन्नद्धो रक्षितः महापुरुषेण नारायणकवचात्मकेन सन्नद्धो दंशितो वा भगवन्मायाबलेन योगमायाबलोपबृंहितेनेत्यर्थः ॥ ३०-३१ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

खातकोदकैः कूपतडागादिजलैः तत्प्रायैः स्वर्गादिभिः ॥ २२ ॥ ॐ ॐ धर्मजिज्ञासया धर्मविचारेण युक्तौ युध्यतीति युधो योधाः तेषां पती युधसंप्रहार इति धातुः अनपुंसकाद्युपपदे क्तिप् प्रत्ययः पुंशब्दवत् ॥ २३-२४ ॥ ॐ ॐ “कनिष्ठिकाधः करभः करिपोतेऽपि तत्कर” इत्यभिधानात् अत्र करभशब्दस्य युक्तोर्थो ग्राह्यः ॥ २५ ॥ ॐ ॐ भ्रष्टो भ्रंशितः ॥ २६ ॥ ॐ ॐ लेलिहं नभ इति शेषः ॥ २७ ॥ ॐ ॐ कालकल्पाभिः यमसदृशीभिः ॥ २८-३० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

आविध्य भ्रामयित्वा मारिष हे मान्य ! ॥ २४-२५ ॥ ॐ ॐ गोत्रः पर्वतः ॥ २६ ॥ ॐ ॐ नभोवद्गम्भीरेण वक्त्रेण लेलिहः सर्पस्तदुल्बणया जिह्वया निर्जरयन् चीर्णीकुर्वन् तरसा जग्रासेत्यन्वयः ॥ २७-२९ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धातिप्रदीपः

यस्य निःश्रेयसेश्वरे मुक्तिप्रदे हरौ भक्तिः स्यात्तस्य क्षुद्रैः स्वर्गादिसुखैः किं प्रयोजनम् ? यथाऽमृताम्भोधौ क्षीराब्धौ विक्रीडतः खातकोदकैः किम् ॥ २२-२३ ॥ ॐ ॐ हे मारिष श्रेष्ठ ! ॥ २४-२५ ॥ ॐ ॐ यथा वज्रिणा हतः खादृष्टः

पतितच्छिन्नपक्षो गोत्रो गिरिस्तद्वत् । असुरः उत्कृत्तं मूलं ययोस्ताभ्यां रक्तं स्रवतीति तथा बभौ ॥ २६ ॥ * * दैत्यः दैत्य-
पातित्वात् न तु दित्यपत्यत्वात् । अधरां हनुं भूमावुत्तरां हनुं दिवि च कृत्वा नभ इव गंभीरवक्त्रेण उल्लवणजिह्वया च लेलिहस्सर्प
इव प्रतीयमानः । वज्रिणं जप्रासेति तृतीयेनान्वयः ॥ २७ ॥ * * कालकल्पाभिः कालतुल्याभिः जगत्त्रयं प्रसन्नैव अति-
मात्रः अतिप्रमाणः महान्कायो यस्य स तरसा वेगेन गिरीन् आक्षिपन् धर्षयन् ॥ २८ ॥ * * निर्जरयन् जर्जरीकुर्वन् ॥ २९ ॥
महाप्राणो विपुलबलः महावीर्यो विपुलपराक्रमः सर्पो द्विपं गजमिव ॥ ३० ॥

गोस्वामिगिरिधरालविहिता बालप्रबोधिनी

खल्वित्यवधारणे । इदं महदाश्चर्यमेव । इदमिति किमित्यपेक्षायामाह—यदिति, तव वासुदेवे भगवति दृढा निश्चला
मतिः भक्तिरिति यत्तदित्यर्थः । ननु तत्रापि दृढा भक्तिर्भवत्येव तेन कथमाश्चर्यमित्याशङ्क्य 'समशीला भजन्ति वै' इति वचना-
नुसारेण भक्तेरुपास्यसमशीलहेतुकत्वप्रसिद्धेस्तव चासुरत्वे रजःस्वभावत्वात् शुद्धसत्त्वमूर्तौ कथं भक्तिर्जातित्याश्चर्यमेवेत्याशयेन
विशेषणद्वयं रजःप्रकृतेरिति, सत्त्वात्मनीति च ॥ २१ ॥ * * अतस्त्व स्वर्गादिभोगोपेक्षा युक्तैवेत्याह—यस्येति ।
निश्चयसं मोक्षस्तस्येश्वरे दातरि—उपलक्षणमेतत्—धर्मादिचतुर्विधपुरुषार्थदातरि हरौ आधिदैविकादित्रिविधदुःखहर्तारि भगवति
यस्य भक्तिरस्ति तस्य तव स्वर्गादिसुखेन किमिति शेषः । तत्र दृष्टान्तमाह—विक्रीडत इति, यथाऽमृताम्भोधौ विक्रीडतः स्वात-
कोदकैः गर्त्तजलैर्न किञ्चित्प्रयोजनं तद्वदित्यर्थः । अस्माकं तु भक्त्यभावात् स्वर्गसुख एवाग्रह इति सूचितम् ॥ २२ ॥ * *
ततश्च युद्धमभूदित्याह—इतीति । युद्धवृत्तश्रवणाय सावधानीकरोति—हे नृपेति । तयोर्वचनमपि न युद्धसंरम्भेन निरर्थकं
किन्तु धर्मनिर्णायकमित्याह—धर्मजिज्ञासयेति । युधां युध्यन्त इति युधो योद्धारस्तेषां पती मुख्यौ ॥ २३ ॥ * * आविध्य
भ्रामयित्वा प्राहिणोत् प्रक्षिप्तवान् । हे मारिष हे मान्य इति सम्बोधनं स्नेहसूचकम् ॥ २४ ॥ * * स इन्द्रः
करभोपमं हस्तिशुण्डाकारम् ॥ २५ ॥ * * उत्कृत्तं मूलं ययोस्ताभ्यां दोर्भ्यां भुजाभ्यां रक्तं रुधिरं स्रवतीति तथाभूतोऽ-
सुरः वृत्रो यथा वज्रिणा हतः छिन्नपक्षः स्वात् अत्युच्चप्रदेशाद्भ्रष्टः पतितो गोत्रः पर्वतो भाति तथा बभौ वित्यन्वयः ॥ २६ ॥
कृत्वा धरामित्यादेर्जप्रासेति तृतीयेनान्वयः । दैत्यो वृत्रः अधरां हनुं भूमौ कृत्वा उत्तरां हनुं दिवि स्वर्गे कृत्वा नभोवद्गम्भीरेण
वक्त्रेण लेलिहः सर्पस्तदुल्लवणया भयङ्करया जिह्वया ॥ २७ ॥ * * कालकल्पाभिः सृत्युतुल्याभिश्च दंष्ट्राभिर्जगत्त्रयं
प्रसन्नैव अतिमात्रोऽत्युच्छिन्नो महाकायो यस्य सः । अतस्तरसा वेगेन गिरीन् आक्षिपन् चालयन् ॥ २८ ॥ * * पद्भ्यां
महीं निर्जरयन् सञ्चूर्णयन् पादचारी गिरिराडिव वज्रिणं वज्रधरमिन्द्रं समासाद्य झटिति प्राप्य सवाहनमैरावतसहितं
जप्रास ॥ २९ ॥ * * ननु शरीरेण महत्त्वेऽपि सामर्थ्यं विना कथं सवज्रस्य सवाहनस्येन्द्रस्य प्रासः सम्भवतीति शङ्का-
निरासायाह—महाप्राणो महाबलः । महावीर्यो महाप्रभावः । प्रासे दृष्टान्तमाह—महासर्पः अजंगरो यथा द्विपं हस्तिनं प्रसेत
तथेत्यर्थः ॥ ३० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

खल्विति । किं च इदं महत् आश्चर्यं खलु । किं तत्तदेवाह । यत रजःप्रकृतेः राजसस्वभावस्य, तव सर्वात्मनि
सर्वान्तर्यामिणि भगवति, षाड्गुण्यपूर्णं, वासुदेवे दृढा निश्चला, मतिः अस्ति । अवस्थिता भवति ॥ २१ ॥ * *
सर्वात्मना तव भगवदेकान्तिकभक्तत्वादैश्वर्यकैवल्यादिषु मतिर्नास्तीत्याह । यस्येति । निःश्रेयसेश्वरे मोक्षाधिपतौ, हरौ स्वाश्रितानां
संस्तुतिबन्धहारिणि, भगवति, यस्य पुंसः, भक्तिः भवति । अमृताम्भोधौ ब्रह्मानन्दसमुद्रे, विक्रीडतः विहरतः, तस्य पुंसः,
लुट्रैरलपैस्तुच्छैरिति यावत् । स्वातकोदकैर्गर्त्तादिजलोपमैः, स्वर्गादित्यर्थः । किम् । ऐश्वर्यकैवल्यादीनगणयत्स्वातुच्छस्वर्गादौ
मतिः कथं प्रसरेदिति भावः ॥ २२ ॥ * * इतीति । हे नृप, इतीत्थं, धर्मजिज्ञासया अन्योन्यं परस्परं ब्रुवाणौ युधां
योद्धृणां, पती मुख्यौ, महावीर्यौ अपारसामर्थ्यौ, इन्द्रवृत्रौ, युयुधाते युद्धं कृतवन्तौ ॥ २३ ॥ * * आविध्येति ।
हे मारिष श्रेष्ठराजन्, अरिदमः शत्रुदमनः संबोधनः वा, वृत्रः कार्णायसं कृष्णलोहमयं घोरमतिभयंकरं परिघमायुधविशेषं
वामहस्तेन आविध्य भ्रामयित्वा, इन्द्राय इन्द्रं हन्तुं प्राहिणोत् प्रचिक्षेप ॥ २४ ॥ * * त्विति । देवः स इन्द्रस्तु,
शतपर्वणा वज्रेण, वृत्रस्य परिघम् । करभोपमम् करं च युगपत् । चिच्छेद ॥ २५ ॥ * * दोर्भ्यामिति । उत्कृत्तं छिन्नं
मूलं ययोस्ताभ्याम् । दोर्भ्यां बाहुभ्यां रक्तं स्रवतीति रक्तस्रवः, असुरो वृत्रः, वज्रिणेन्द्रेण हतः ताडितः, छिन्नौ पक्षौ यस्य सः,
खादाकाशात् भ्रष्टोऽधः पतितः, गोत्रः पर्वतः यथा तादृशः, बभौ ॥ २६ ॥ * * कृत्वेति । कृत्वाधरामित्यादिश्लोक-
त्रयस्य जप्रासेत्यनेनान्वयः । दैत्य उत्कविधः स वृत्रः, अधरां हनुं भूमौ कृत्वा, उत्तरामुपरितनां हनुं दिवि कृत्वा, नभोवत्

सर्वदृग्भीरं यद्वक्त्रं तेन, लेलिहः सर्वस्तद्वदुल्बणा कूरा सा जिह्वा तथा उपलक्षितः ॥ २७ ॥ * * दंष्ट्राभिरिति ।
कालकल्पाभिः जगद्रक्षककालसमानाभिः दंष्ट्राभिः, जगद्वयं विलोकी, प्रसन्नैव वर्त्तमानः, अतिमात्रमत्यन्तं महान् कायो देहो
यस्य सः, तरसा गमनवेगेन, गिरीन्मार्गामतपर्वतान्, आक्षिपन् आलयन् ॥ २८ ॥ * * गिरिराडिति । पादचारी स्पर्शभूमौ
पादाभ्यां विचरन्, गिरिराट् पर्वतः इव, पदभ्यां पादाभ्यां महीं भुवं निर्जरयन्, चूर्णयन् सः वृत्रः, सहवाहनं वाहनसहित-
मैरावतसहितमिति यावत् । वज्रिणमिन्द्रं समासाद्य जप्रास गलितवान् ॥ २९ ॥ * * महेति । महाप्राणो महाबलः,
महावीर्यो महापराक्रमः, महासर्पोऽजगरः, द्विषं इक्षिणमिव, जप्रासेति पूर्वेण संबन्धः । ततः, सप्रजापतयः प्रजापतिभिः
सह वर्त्तमानाः, सुरा देवाः, वृत्रेण प्रसतो गलितस्तं तमिन्द्रम्, आलक्ष्य विलोक्य, हा इति खेदे । कष्टं शक्य महाकष्टं प्राप्तम्,
इत्येवं निर्विण्णा निर्वेदं प्राप्ताः, समहर्षयो महर्षिभिः सहिताः सन्तः, चुकुशुराक्रोशं चक्रुः ॥ ३० ॥

भाषानुवादः

अवश्य ही यह बड़े आश्चर्यकी बात है कि तुम रजोगुणी प्रकृतिके हो तो भी विशुद्ध सत्त्वस्वरूप भगवान् वासुदेवमें
तुम्हारी बुद्धि दृढ़तासे लगी हुई है ॥ २१ ॥ * * जो परम कल्याणके स्वामी भगवान् श्री हरिके चरणोंमें प्रेममय
भक्तिभाव रखता है, उसे जगत्के भोगोंकी क्वा आवश्यकता है ? जो अमृतके समुद्रमें विहार कर रहा है, उसे लुद्र गढ़ोंके
जलसे प्रयोजन ही क्या हो सकता है ॥ २२ ॥ * * श्रोशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित् ! इस प्रकार योद्धाओंमें श्रेष्ठ महापराक्रमी
देवराज इन्द्र और वृत्रासुर धर्मका तत्त्व जाननेकी अभिलाषासे एक दूसरे के साथ बातचीत करते हुए आपसमें युद्ध करने
लगे ॥ २३ ॥ * * राजन् ! अब शत्रुसूदन वृत्रासुरने बायें हाथसे फौलादका बन्ना हुआ एक बहुत भयावना परिघ उठाकर
आकाशमें घुमाया और उससे इन्द्र पर प्रहार किया ॥ २४ ॥ * * किन्तु देवराज इन्द्रने वृत्रासुरका वह परिघि तथा हाथीकी
मुँहके समान लंबी भुजा अपने सौ गाँठोवाले वज्रसे एक साथ ही काट गिरायी ॥ २५ ॥ * * जड़से दोनों
भुजाओंके कट जानेपर वृत्रासुरके बायें और दायें दोनों कंधोंसे खूबकी धारा बहने लगी । उस समय वह ऐसा जान पड़ा,
मानो इन्द्रके वज्रकी चोटसे पंख कट जाने पर कोई पर्वत ही आकाशसे गिरा हो ॥ २६ ॥ * * अब पैरोंसे
चलने-फिरनेवाले पर्वतराजके समान अत्यन्त दीर्घकाय वृत्रासुरने अपनी ठोड़ीकी धरतीसे और ऊपरके होठको स्वर्गसे
लगाया तथा आकाशके समान गहरे मुँह, साँपके समान भयावनी जीभ एवं मृत्युके समान कराल दाढ़ीसे मानो त्रीलोककी
निगलता, अपने पैरोंकी चोटसे पृथ्वीको रौंदता और प्रबल वेगसे पर्वतों को उलटता-पलटता वह इन्द्रके पास आया और
उन्हें उनके वाहन ऐरावत हाथी के सहित इस प्रकार नील गया जैसे कोई परम पराक्रमी और अत्यन्त बलवान् अजगर
हाथीको निगल जाय । प्रजापतियों और महर्षियोंके साथ देवताओंने जब देखा कि वृत्रासुर इन्द्रको निगल गया तब तो वे
अत्यन्त दुःखी हो गये, तथा 'हाय-हाय ! बड़ा अनर्थ हो गया ।' यों कहकर विलाप करने लगे ॥ २७—३० ॥

निगीर्णोऽप्यसुरेन्द्रेण न ममारोदरं गतः । महापुरुषसन्नद्धो योगमायाबलेन च ॥ ३१ ॥

भिन्वा वज्रेण तत्कुक्षिं निष्क्रम्य बलमिदं विभुः । उन्नकर्त शिरः शत्रोर्गिरिशृङ्गमिवौजसा ॥ ३२ ॥

वज्रस्तु तत्कन्धरमाशुवेगः कृन्तन् समन्तात् परिवर्तमानः ।

न्यपातयत् तावद्दुर्गणैर्न यो ज्योतिषामयने वार्त्रहत्ये ॥ ३३ ॥

तदा च खे दुन्दुभयो विनेदुर्गन्धर्वसिद्धाः समहर्षिसङ्घाः ।

वार्त्रघ्नलिङ्गैस्तमभिष्टुवाना मन्त्रैर्मुदा कुसुमैरभ्यवर्षन् ॥ ३४ ॥

वृत्रस्य देहान्निष्क्रान्तमात्मज्योतिरिन्दम । मरयतां सर्वलोकानामलोकं समपद्यत ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे वृत्रवधो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—असुरेन्द्रेण निगीर्णः अपि उदरम् गतः च महापुरुषसन्नद्धः योगमायाबलेन न ममार ॥ ३१ ॥ * *
विभुः बलमिदं वज्रेण तत्कुक्षिं भिन्वा निष्क्रम्य ओजसा गिरिशृङ्गम् इव शत्रोः शिरः उन्नकर्त ॥ ३२ ॥ * * तत्कन्धरम्

कृन्दन् समन्तात् परिवर्तमानः आशुवेगः वज्रः तु यः ज्योतिषाम् अयने अहर्गणेन वार्त्रहृत्ये न्यपातयत् ॥ ३३ ॥ * * तदा च समहर्षिसंधाः गंधर्वसिद्धाः खे दुन्दुभयः विनेदुः सुदा वार्त्रघ्नलिङ्गैः मंत्रैः तम् अभिष्टुवानाः कुसुमैः अभ्यवर्षन् ॥ ३४ ॥ अरिंदम वृत्रस्य देहात् निष्क्रान्तम् आत्मज्योतिः सर्वलोकानाम् पर्यताम् अलोकम् समपद्यत ॥ ३५ ॥

इति द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

महापुरुषेण कवचरूपेण श्रीनारायणेन सन्नद्धो दंशितः । योगबलेन मायाबलेन च ॥ ३१ ॥ * * बलभिर्दिद्रुः । उच्चकर्तृ चिच्छेद ॥ ३२ ॥ * * तदेवाह । तस्य कंधरं कंधराम् । आशुवेगोऽतिवेगवान् ज्योतिषां सूर्यादीनाम् अयने दक्षिणोत्तरगतिरूपे संवत्सरे योऽहर्गणः षष्ठ्युत्तरशतत्रयात्मकस्तावताऽहर्गणेन वार्त्रहृत्ये वृत्रहत्यायोग्ये काले न्यपातयत् । यद्वा स्वार्थं तद्धितः । वृत्रहत्यायां वृत्रहननार्थं परिवर्तमान इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ * * “वार्त्रघ्नलिङ्गैर्वृत्रहंतुर्वीर्यप्रकाशकैः । वार्त्रहत्याय शवसे पृतनाषाढाय च” इत्याद्यैस्तमिद्रमभिष्टुवाना अभिष्टुवन्तः ॥ ३४ ॥ * * अलोकं लोकातीतं भगवंतम् ॥ ३५ ॥

इति षष्ठस्कन्धे टीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

नारायणकवचरूपेण मंत्रमूर्तिनेत्यर्थः । ‘मंत्रमूर्तिममूर्तिकम्’ इत्युक्तेः । योग एव माया तस्या बलेनैश्वर्येण ॥ ३१-३२ ॥ वृत्रहत्यायोग्ये काल इत्यर्थाङ्गीकारे काल एव तद्धननं करिष्यति किं वज्रप्रहारेण । यद्वेति । वृत्रहत्यैव वार्त्रहृत्यं तस्मिन्स्थितम् । इत्यर्थः इति । नैमित्तिकाधारसप्तमीयमिति भावः । अयने अहर्गणे इत्यत्र भवतीति क्रिया बोध्या न तु भवत इति तदुक्तमपि “प्रकृतेर्विकृतेर्वापि ह्येकदा प्रतिपादने । प्रकृतेर्वाचकः संख्यां गृह्णाति विकृतेर्न तु ।” इति । यथा सुवर्णं खदिरांगारसदृशं कुण्डले भवतीत्यादि । इहापि ज्योतिरयनयोर्विकृतित्वमहर्गणस्य प्रकृतित्वमहर्गणस्यैव ज्योतिरयनत्वसंभवादिति । यद्वा—ज्योतिषामयने नेत्रदृष्टीनामाश्रये भगवत्पदौ तौ यावत्ते न वीक्ष्येते तावत्तस्य शिरोऽच्छिन्नम् । हे अहर्गणेन अहानि गण्यन्ते येषां तेऽहर्गणा नरास्तेषां स्वामिन् । अत्र य इति वज्रेणान्वेति । तेन वीक्ष्येते इति शेषः । यावत्तावतोर्नित्यसंबन्धादेव यावदिति ॥ ३३ ॥ * * वार्त्रहृत्याय शवसे पृतनाषाढाय च” इत्याद्यैरिति । अस्यार्थः—‘इन्द्र त्वा वर्त्तयामति’ इति मंत्रशेषः । वार्त्रहृत्याय वृत्रो येन शवसा बलेन हन्यते तद्वात्र हृत्यं शवस्तस्मै वार्त्रहृत्याय शवसे । पृतनाषाढाय च पृतनाः संप्रामस्थाः सेना येन शवसाऽभिभूयते तत्पृतनाषाढां बलं तस्मै पृतनाषाढाय सहतिरभिभवार्थः । हे इन्द्र त्वामावर्त्तयामः सदेत्यर्थः । वार्त्रघ्नलिङ्गैरिति बहुवचनात् । “अहर्ग्राहिं पर्वते शिश्रियाणां त्वष्टास्मै वज्रं स्वर्गं ततश्च वासा इव धेनवः स्पन्दमाना अंजः समुद्रमवजग्मुराप इति । वृत्रो ह वा इदं सर्वं वृत्त्वा शिष्ये यदिदमन्तरेण द्यावापृथिवी स यदिदं सर्वं वृत्त्वा शिष्ये तस्माद्वृत्रो नामेति । तमिन्द्रो जघान स हतः पूतिः सर्वत एवापोभिमुस्त्राव सर्वत इव ह्ययं समुद्रस्तस्मादहैका आपो बीभत्सांचक्रिरे । ता उपर्युपर्य्यतिपुपुविरे त इमे दर्भास्ताहैता अनापूयिता आपोस्ति वा इतरासु संसृष्टमिव यदेनावृत्रः पूतिरभिप्रासवत्तदेवासामेताभ्यां पवित्राभ्यामपहंत्यथ रेवाद्भिः प्रोक्षति तस्माद्वा एताभ्यामुत्पुनाति” इति शतपथश्रुतयो ग्राह्याः । स्पष्टार्था एव । तदा वृत्रशिरः पतनावसरे ॥ ३४ ॥ * * अरिंदमेति । त्वमप्यविद्याशत्रुदमनसमर्थो भूत्वा तादृशीं गतिं प्राप्स्यसीति भावः । लोकातीतं प्रपंचातीतम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे षष्ठस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

वृत्रेति । वृत्रप्रस्तमिन्द्रं समालक्ष्य दृष्ट्वा सप्रजापतयः सुरादयो निर्विण्णाः सन्तो हा कष्टमिति चुक्रुशुः ॥ ३१ ॥ * * निगीर्ण इति । महापुरुषेण श्रीनारायणकवचरूपेण सन्नद्धो दंशितः योगमायाबलेन चेति योगबलेन स्वमायाबलेन च सन्नद्धः तत्र योगोऽष्टाङ्गः माया अन्तर्द्धाय पवनादिरूपेण स्थितः इन्द्रः असुरेन्द्रेण निगीर्णः अतः उदरं गतोऽपि न ममार ॥ ३२ ॥ भित्त्वेति । बलभित् इन्द्रः विभुः भगवदनुग्रहेण समर्थः वज्रेण तस्य कुक्षिं भित्त्वा बहिर्निष्क्रम्य ओजसा बलेन शत्रोर्वृत्रस्य शिरः गिरिशृङ्गमिव वज्रेणोच्चकर्तृ चिच्छेद । अत्र वृत्रेणेन्द्रे प्रस्ते मम हन्ताऽन्यो नास्तीति मत्वा वृत्रो योगेन देहं त्यक्तुं समाधिं चकार । तेन निश्चेष्टस्य तस्य कुक्षिं भित्त्वा इन्द्रः सुखेन तच्छिरश्चकर्त इति गिरिशृङ्गमिव वज्रेणेति दृष्टान्तेन लभ्यते ॥ ३३ ॥ वज्रस्त्विति । आशुवेगः अतिवेगवानपि वज्रस्तस्य वृत्रस्य कंधरं कंधरां कृन्तन् तस्य समन्तात्सर्वदिक्षु परिवर्तमानोऽपि

ज्योतिषां सूर्यादीनामयने दक्षिणोत्तरगतिरूपे संवत्सरे योऽहर्गणः षष्ठ्युत्तरशतत्रयात्मको भवेत् तावताऽहर्गणेन वार्त्रहृत्ये वृत्रहृत्यायोग्ये काले शिरो न्यपातयत् । यद्वा । स्वार्थे तद्वितः । वृत्रहृत्यायां वृत्रहननार्थं परिवर्तमान इत्यर्थः । यद्वा । आशुवेगोऽपि समन्तात् परिवर्तमानः कन्धरायाः सर्वतो दिक्षु भ्रमन्नेव कृन्तन् न त्वेकतो दिशः तत्रापि वर्षमितेन कालेन कन्धराया महासारत्वात् यद्वा वार्त्रहृत्ये इति अयनविशेषणम् । दण्डादियप्रत्ययान्तात्स्वार्थिकेन तत्र भवार्थेन वा अणा रूपम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तदेति । तदा च खे स्वर्गे दुन्दुभयो विनेदुः गन्धर्वसिद्धादयश्च वार्त्रघ्नलिङ्गैर्वृत्रहन्तुर्वीर्यप्रकाशकैर्मन्त्रैर्वार्त्रहृत्याय शवसे पृतनापाढाय चेत्याद्यैस्त्वमिन्द्रमभिष्टुवाना अभिष्टुतवन्तः मुदा कुसुमैरभ्यवर्षन् ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ वृत्रस्येति । हे अरिन्दम ! वृत्रस्य देहान्निष्क्रान्तम् आत्मज्योतिः जीवाख्यं तेजः सर्वलोकानां पश्यतां सताम् अलोकं लोकातीतं भगवन्तं समपद्यत सम्यक् पुनरावृत्तिवज्रं यथा तथा प्राप ॥ ३६ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायः षष्ठ्यस्य द्वादशे निरमादिमाम् ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

वीरराघवव्याख्या

वज्रेण तस्य वृत्रस्य कुक्षिं भित्त्वा विभुः बलभिदिन्द्रः कुक्षेः बहिर्निर्गत्य शत्रोर्वृत्रस्य शिरः पर्वतस्य शृङ्गमिव उच्चकर्तं चिच्छेद ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ अतिविपुलां वृत्रस्य कन्धरां कियता कालेन चिच्छेदेत्यत्राह वज्रस्त्विति आशुवेग-स्तीक्ष्णधारो वज्रो वज्रायुधं तस्य वृत्रस्य कन्धरं कण्ठं पुंस्त्वमार्षं समन्तात्कन्धरायाः अभितः परिवर्तमानः कृन्तन् छिन्दन् वार्त्रहृत्ये वृत्रहृत्यासम्बन्धिनि ज्योतिषामयने संवत्सरे योऽहर्गणः षष्ठ्युत्तरत्रिशतसंख्याकानां गणः तेन तावता कालेनेत्यर्थः । न्यपातयच्छिरो भूमौ पातितवानित्यर्थः । ज्योतिषां सूर्यादीनामयनं दक्षिणोत्तरगतिः तदात्मके संवत्सर इत्यर्थः । वार्त्रहृत्ये इत्यनेन कात्स्न्येन संवत्सरसम्बन्धित्वं वृत्रहृत्यायाः सूचितम् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तदा वृत्रशिरश्छेदनानन्तरं खेदिव देवदुन्दुभयो दध्वतुः महर्षीणां सङ्घैः सहिता गन्धर्वासिद्धाश्च वार्त्रघ्नलिङ्गैः वृत्रहन्तुरिन्द्रस्य प्रकाशकैर्मन्त्रैस्तं इन्द्रमभिष्टु-वन्तः मुदा हर्षेण कुसुमैरभ्यवर्षन् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ हेऽरिन्दम ! वृत्रस्य देहान्निर्गतमात्मज्योतिः ज्योतिरूपः स्वप्रकाशरूप आत्मा सर्वलोकानां पश्यतां सताम् अलोकं प्राकृतलोकविलक्षणं श्रीवैकुण्ठं समपद्यत स्वं लोकमिति पाठे मुक्तानां स्वतः प्राप्तं स्थानमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

महापुरुषेण भगवता सन्नद्धः सहितो रक्षित इति यावत् नारायणकवचाख्यविद्यया समुद्रतो वा योगमायाबलेन अणिमादिमहिमबलेन उपायलक्षणमायाबलेन वा ॥ ३१-३२ ॥ ❀ ❀ अकृत्रिमो योगो यस्य स तथा योऽयमहर्गण आदित्यादिज्योतिषामयने दक्षिणोत्तरायणसंज्ञे संवत्सरे संभवति तावताहर्गणेन षष्ठ्युत्तरशतत्रयलक्षणेन वार्त्रहृत्ये वृत्रहननसम्बन्धिनि समरे काले वा तावत्कालं समन्तात्कृन्तन् परिवर्तमानो भ्रमन्वज्रस्तं न्यपातयदित्यन्वयः । अत्रेतिहासं पठन्ति । प्रथमं युद्धं नर्मदातीरे द्वितीयं तु समुद्रतीरे तत्र वृत्रेण केनचित्संकेतेन संधित इन्द्रः सख्यं प्राप्त्य तस्य स्निग्धतया करं प्रगृह्य फेनेनास्य वधं कर्तुं विचरन्फेनेन मां जहीति विनोदवचनं वृत्रेण वादयित्वा तेन पाद-स्पर्शलक्षणं ताडनं कृत्वा युद्धाय सन्नद्धः एकसंवत्सरकालं युद्धं कृत्वा विष्णुशक्तियुक्तं वज्रं फेने निवेश्य तस्मै विसृज्य श्रीनारायणं ध्यायतस्तस्य शिरः प्रजहार “सन्धितः समयेनेन्द्रो वृत्रेणाथो करग्रहः । समुद्रतीरे विचरन् फेनेन वधमस्य तु । नर्मणा जहि फेनेन वाचयित्वा सुरेश्वरः । पादस्पर्शं विवादं च कृत्वा युद्धाय दंशितः । फेने वज्रं समावेश्य विष्णुयुक्तं व्यसर्जयत् । अपानुदच्छिरस्तस्य ध्यायतो वत्सरेण सः” इति वाक्यमत्र मानं करं गृह्णातीति करग्रहः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ वृत्रघ्नस्येन्द्रस्य संबंधीनि लिङ्गानि लक्षणानि स्तम्भितजलनिर्गमनादीनि तानि येषु मन्त्रेषूच्यन्ते ते वार्त्रघ्नलिङ्गास्तैर्मन्त्रैः “दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः अपां बिलमपिहितं यदासीद्वृत्र जघन्वान् । अपतद्ववार” इत्यादिलक्षणैः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ आत्मज्योतिर्जीवाख्यं तेजः स्वलोकं स्वेनाधिकृतं विद्याधरलोकम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

न ममारेत्यत्र हेतुमाह-महापुरुषेण विश्वरूपोपविष्टनारायणवर्त्मणा सन्नद्धः । ननु गुरुवधेपि सा विद्याऽस्फुरदिति शास्त्रविदामसम्मतं तत्राह-योगेति । सम्प्रतिलब्धेन भगवच्छक्तिबलेनेत्यर्थः । चेकारात्तद्वलेन पूर्वशक्तेरप्युद्भवा गमिताः ॥ ३१-३४ ॥ ❀ ❀ वृत्रस्येति आत्मज्योतिराविर्भूतपार्षददेहात्मकम् । अलोकं भगवन्नोकम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

महापुरुषेण श्रीनारायणकवचेन सन्नद्धो दंशितः योगबलेन स्वमायाबलेन च तत्र योगोऽष्टाङ्गः । माया अन्तर्द्धाय पवनादिरूपेण स्थितिः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ उच्चकर्तृ चिच्छेद ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ आशुवेगोपि समन्तात् परिवर्तमानः कन्धरायाः सर्वतो दिक्षु भ्रमन्नेव कृन्तन् न त्वेकतो दिशः । कन्धराया महासारत्वादिति भावः । तावता अहर्गणेन कर्त्तित्वा भूमौ न्यपातयत् योऽहर्गणः ज्योतिषां सूर्यादीनां सम्बन्धिनी अयने द्वे दक्षिणोत्तरे अभिव्याप्य भवेदित्यर्थः । अयने कीदृशो वार्त्रहृत्ये वृत्रहृत्यायोग्ये दण्डादियप्रत्ययान्तात् स्वार्थिके नाना तत्र भावार्थे नाना वा रूपम् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ वार्त्रहृत्येः “वार्त्रहृत्याय शवसे पृतनाषाहाय च” इत्याद्यैर्मन्त्रैस्तमिन्द्रमभिष्टुवानाः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ अत्र यदैव वृत्रः सवाहनमिन्द्रं जग्रास तदैव मम इन्ता अन्यः कोपि नास्तीति निश्चित्य योगबलेनैव देहं त्यक्त्वा कथं न शीघ्रं भगवत्पार्श्वं यासीति विभाव्य समाधिच्छकार तदैवेन्द्रोऽचेतनस्य वृत्रदेहस्य कुक्षिं विदार्य निःसृत्य शिररज्जे दे प्रवृत्त इति गिरिशृङ्गमिव चकर्त्त इति दृष्टान्तात् ज्ञेयम् । आत्मज्योतिः पार्षददेहात्मकः प्रकाशः वृत्रदेहात् पृथग्भूतः । अलोकं लोकातीतं श्रीसङ्कर्षणवैकुण्ठम् ॥ ३५ ॥

इति सारार्थदर्शिनीं हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । षष्ठस्य द्वादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

महापुरुषेण वमरूपेण श्रीनारायणेन सन्नद्धः दंशितः इन्द्रक्षार्थं भगवत्प्रयुक्तमायाबलेन च न ममार ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ बलभिदिन्द्रः तस्य कुक्षिं भित्त्वा विदार्य ततो निष्क्रम्य निर्गत्य शत्रोः वृत्रस्य शिरः उच्चकर्तृ अच्छिन्नत् ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ आशुवेगः शीघ्रगतिर्वज्रः कन्धरायास्समन्तात् । परिवर्तमानः परिभ्रममाणः तस्य कन्धरं पुंस्त्वमार्षं कन्धरां कृन्तन् छिन्दन् वार्त्रहृत्ये वृत्रहृत्यायोग्ये ज्योतिषां सूर्यादीनामयनं दक्षिणोत्तरगतिस्तदात्मके संवत्सरे योऽहर्गणः षष्ठ्यधिकशतत्रयदिवससमूह-स्तावता अहर्गणेन न्यपातयत् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ वार्त्रहृत्येः वृत्रहन्तुरिन्द्रस्य वीर्यप्रकाशकैः । “वार्त्रहृत्याय शवसेपृतना-षाहाय च इन्द्रत्वावर्तयामसि” इत्याद्यैर्मन्त्रैः । तमिन्द्रमभिष्टुवानाः । कुसुमैरभ्यवर्षन् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ आत्मज्योतिः जीवाख्यज्योतिः । अलोकम् अकारार्थस्य वासुदेवस्य लोकं वैकुण्ठं समपद्यत् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

वृत्रमस्तमिन्द्रं समालक्ष्य दृष्ट्वा सुरादयो निर्विण्णाः सन्तो हा कष्टमिति चुक्रुरित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ एवं निर्गीर्णं प्राप्तां मरणशङ्कां वारयति—निर्गीर्णोऽपीति । तत्र हेतुद्वयमाह—महापुरुषेति, महापुरुषेण श्रीनारायणकवचरूपेण सन्नद्धो दंशितः । योगमायाबलेन चेति योगः उपायः तद्वपा वा स्वमाया तस्या बलेन चेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ ततश्च बलभित् इन्द्रः विभुः भगवदनुग्रहेण समर्थः वज्रेण तस्य कुक्षिं भित्त्वा बहिर्निष्क्रम्य ओजसा बलेन शत्रोर्वृत्रस्य शिरो वज्रेणो-च्चकर्तृ चिच्छेदेत्यन्वयः । तस्यातिमहत्त्वेन तद्योग्यं दृष्टान्तमाह—गिरिशृङ्गमिवेति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ एवं सङ्क्षेपोक्त्या तच्छिररज्जेदस्य सुकरत्वप्रतीतेस्तद् भ्रमनिरासायाह—वज्रस्त्विति । आशुवेगः अतिवेगवानपि वज्रस्तस्य वृत्रस्य कन्धरं कन्धरां कृन्तन् तस्याः समन्तात् सर्वदिक्षु परिवर्तमानोऽपि ज्योतिषां सूर्यादीनामयने दक्षिणोत्तरगतिरूपे संवत्सरे योऽहर्गणः षष्ठ्युत्तर-शतत्रयात्मकस्तावताऽहर्गणेन वार्त्रहृत्ये वृत्रहृत्यायोग्ये काले शिरो न्यपातयदित्यन्वयः । यद्वा स्वार्थे तद्धितः वृत्रहृत्यायां वृत्र-हननार्थं परिवर्तमान इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तदा वीर्ये स्वर्गे दुन्दुभयो विनेदुः । गन्धर्वसिद्धादयश्च वार्त्रहृत्येवृत्रहन्तु-

वीर्यप्रकाशकैर्मन्त्रैस्तमिन्द्रमभिष्टुवाना अभिष्टुवन्तः । मुदा कुसुमैरभ्यवर्षन्त्रित्यन्वयः ॥ ३५ ॥ * * आत्मज्योतिः जीवाख्यं तेजः अलोकं लोकातीतं भगवन्तं समपद्यत सम्यक् पुनरावृत्तिवर्जं यथा तथा प्राप । हे अरिन्दमेति सम्बोधनेन त्वमपि कामक्रोधाद्यरीन् वशीकृतवानसीति तवापि भगवत्प्राप्तौ न सन्देह इति सूचयति ॥ ३६ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता तत्र षष्ठेऽस्मिन् स्कन्धे रूपनिरूपणे । द्वादशो विवृतिं यातो वृत्रमोक्षनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

निर्गीर्ण इति । महापुरुषेण कवचरूपेण श्रीनारायणेन संनद्धो दशितः, अत एव योगमायाबलेन योगशक्त्या बलेन चेत्यर्थः । युक्तः शक्रः असुरेन्द्रेण वृत्रेण निर्गीर्णः गिलितः । अतः उदरं वृत्रजठरं गतः प्राप्तः अपि, न ममार चोऽवधारणे ॥ ३१ ॥ * * भित्त्वेति । विभुर्महासमर्थः, बलभिद्बलाख्यासुरहन्ता शक्रः, वज्रेण तत्कुक्षिं वृत्रकुक्षिप्रदेशं, भित्त्वा विदार्य, निष्क्रम्य तद्द्वारेण स्वनिष्क्रमणं विधाय, शत्रोर्वृत्रस्य, शिरः कंधरामित्यर्थः । ओजसाऽतिबलेन, गिरिशृङ्गं पर्वतशिखरम् इव उच्चकर्तुं चिच्छेद ॥ ३२ ॥ * * कियता कालेन चिच्छेदैत्यत्राह । वज्र इति । वृत्रहत्या वृत्रासुरहननमेव वार्त्रहृत्यं तस्मिन् । स्वार्थे तद्धितः । वृत्रहननार्थमित्यर्थः । तत्कंधरं पुस्त्यमर्षम् । तस्य कंधरामित्यर्थः । समन्तादभितः, परिवर्त्तमानः परिभ्रमन्, आशु शीघ्रतोपेतो वेगो यस्य सः, कृन्तन्नहर्निशं छिन्दन्, यः वज्रन्तु, ज्योतिषां सूर्यादीनां अयने दक्षिणोत्तरगत्यात्मके काले, वर्त्तमानेन अहर्गणेन यावान् कालः स्यात्, तावत्तावताहर्गणेनेत्यर्थः । न्यपातयत् । तच्छिरो भूमौ पातितवानित्यर्थः ॥ ३३ ॥ * * तदेति । तदा वृत्रशिरश्छेदनानन्तरमित्यर्थः । खे दिवि दुन्दुभयो देवानामानकाः, नैदुर्ध्वनुः । समहर्षिसंधा महर्षीणां संधैः सहिताः, गन्धर्वसिद्धाः गन्धर्वाः सिद्धाश्चेत्यर्थः । वार्त्रघ्नलिङ्गैः वृत्रहन्तुर्वीर्यप्रकाशकैः मन्त्रैः 'वार्त्रहत्याय शवसे पृतनाषाढाय च' इत्याद्यैर्मनुभिः, तमिन्द्रं अभिष्टुवाना अभिष्टुवन्तः सन्तः, मुदा हर्षेण, कुसुमैः अभ्यवर्षन् ॥ ३४ ॥ * * वृत्रस्येति । हे अरिन्दम राजन्, वृत्रस्य देहात्, निष्क्रान्तं निर्गतम् आत्मज्योतिः स्वप्रकाशरूप-सदात्मा इत्यर्थः । सर्वलोकानां पश्यतां सताम्, अलोकं प्राकृतलोकविलक्षणं भगवद्धाम, समपद्यत हि ॥ ३५ ॥

चतुर्णां पूर्वपुत्रो योऽकिञ्चनानां द्वितीयकः । मायै तृतीयदाता मे तुर्यं दत्त्वा तनोतु शम् ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थावबोधिण्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां षष्ठस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भाषानुवादः

बल दैत्यका संहार करनेवाले देवराज इन्द्रने महापुरुष-विद्या (नारायणकवच) से अपनेको सुरक्षित कर रक्खा था और उनके पास योगमायाका बल था ही । इसलिये वृत्रासुरके निगल लेनेपर-उसके पेटमें पहुँचकर भी वे मरे नहीं ॥ ३१ ॥ उन्होंने अपने वज्रसे उसकी कोख फाड़ डाली और उसके पेटसे निकलकर बड़े वेगसे उसका पर्वत-शिखरके समान ऊँचा सिर काट डाला ॥ ३२ ॥ * * सूर्यादि ग्रहोंकी उत्तरायण-दक्षिणायनरूप गतिमें जितना समय लगता है, उतने दिनोंमें अर्थात् एक वर्षमें वृत्र वधका योग उपस्थित होनेपर घूमते हुए उस तीव्र वेगशाली वज्रने उसकी गर्दनको सब ओरसे काटकर भूमिपर गिरा दिया ॥ ३३ ॥ * * उस समय आकाशमें दुन्दुभियाँ बजने लगीं । महर्षियोंके साथ गन्धर्व, सिद्ध आदि वृत्रघातो इन्द्रका पराक्रम सूचित करनेवाले मन्त्रोंसे उनकी स्तुति करके बड़े आनन्दके साथ उनपर पुष्पोंकी वर्षा करने लगे ॥ ३४ ॥ * * शत्रुदमन परीक्षित् ! उस समय वृत्रासुरके शरीरसे उसकी आत्मज्योति बाहर निकली और इन्द्र आदि सब लोगोंके देखते-देखते सर्वलोकातीत भगवानके स्वरूपमें लीन हो गयी ॥ ३५ ॥

इति द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोवक्त्रोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

वृत्रे हते त्रयो लोका विना शक्रेण भूरिद । सपाला ह्यभवन् सद्यो विज्वरा निर्वृतेन्द्रियाः ॥ १ ॥
देवर्षिपितृभूतानि दैत्या देवानुगाः स्वयम् । प्रतिजग्मुः स्वधिष्ण्यानि ब्रह्मेशेन्द्रादयस्ततः ॥ २ ॥

राजोवाच

इन्द्रस्यानिर्वृतेर्हेतुं श्रोतुमिच्छामि भो मुने । येनासन् सुखिनो देवा हरेदुःखं कुतोऽभवत् ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच

वृत्रविक्रमसंविप्ताः सर्वे देवाः सहर्षिभिः । तद्वधायार्थयन्निन्द्रं नैच्छद् भीतो बृहद्वधात् ॥ ४ ॥

इन्द्र उवाच

स्त्रीभूजलद्रुमैरेनो विश्वरूपवधोद्भवम् । विभक्तमनुगृह्णद्भिर्वृत्रहत्यां क माज्म्यहम् ॥ ५ ॥

श्रीशुक उवाच

ऋषयस्तदुपाकर्ण्य महेन्द्रमिदमब्रुवन् । याजयिष्याम भद्रं ते हयमेधेन मा स्म भैः ॥ ६ ॥
हयमेधेन पुरुषं परमात्मानमीश्वरम् । इष्ट्वा नारायणं देवं मोक्षयसेऽपि जगद्वधात् ॥ ७ ॥
ब्रह्महा पितृहा गोघ्नो मातृहाऽऽचार्यहाघवान् । श्वादः पुल्कसको वापि शुद्धयेन् यस्य कीर्तनात् ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—भूरिद वृत्रे हते सद्यः शक्रेण विना सपालाः त्रयः लोका विज्वराः निर्वृतेन्द्रियाः हि अभवन् ॥ १ ॥ * * ततः देवर्षिपितृभूतानि ब्रह्मेशेन्द्रादयः देवानुगाः दैत्याः स्वयं स्वधिष्ण्यानि प्रतिजग्मुः ॥ २ ॥ * * भो मुने इन्द्रस्य अनिर्वृतेः हेतुम् श्रोतुम् इच्छामि देवाः येन सुखिनः आसन् हरेः दुःखम् कुतः अभवत् ॥ ३ ॥ * * वृत्रविक्रमसंविप्ताः ऋषिभिः सह सर्वे देवाः तद्वधाय इन्द्रम् आर्थयन् बृहद्वधात् भीतः न ऐच्छत् ॥ ४ ॥ * * अनुगृह्णद्भिः स्त्रीभूतजलद्रुमैः विश्वरूपवधोद्भवम् एनः विभक्तम् अहम् वृत्रहत्याम् क माज्मि ॥ ५ ॥ * * ऋषयः तत् उपाकर्ण्य महेन्द्रम् इन्द्रम् अब्रुवन् ते भद्रम् हयमेधेन याजयिष्याम मा भैः स्म ॥ ६ ॥ * * हयमेधेन पुरुषम् परमात्मानम् ईश्वरम् नारायणम् देवम् इष्ट्वा जगद्वधात् अपि मोक्षयसे ॥ ७ ॥ * * ब्रह्महा पितृहा गोघ्नः मातृहा आचार्यहा अघवान् श्वादः वा पुल्कसकः अपि यस्य कीर्तनात् शुद्धयेन् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

त्रयोदशे तु वृत्रस्य ब्रह्महत्यामहाभयात् । चिरं नष्टोऽवितः शक्रो विष्णुनेति निरूप्यते ॥ १ ॥ १ ॥

अनिर्वृतं शक्रमपृष्ट्वा स्वयमेव प्रतिजग्मुः ॥ २ ॥ * * हरेरिन्द्रस्य ॥ ३ ॥ * * तस्य दुःखहेतुं वक्तुं प्रस्तावकथामाह । वृत्रविक्रमेत्यादिना । आर्थयन्प्रार्थयन्त । बृहद्वधाद्ब्राह्मणवधाद्भीतः सन् ॥ ४ ॥ * * एनः पापं विभक्तं विभज्य गृहीतम् । माज्मि शोधयामि ॥ ५-९ ॥

१. प्रा० पा०—बादरायणिरुवाच । २. प्रा० पा०—नुगाश्च ये । ३. प्रा० पा०—बादरायणिरुवाच । ४. प्राचीने पाठे उत्तरार्धोऽयं वक्ता—“गृहीतं मे महाभागाः कथं श्रेयोऽनुना भवेत्” ।

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

चिरं नष्टो बहुकालमदृष्टः (१) अहो इन्द्रस्य महत्त्वं यो लोकस्य वर्षणेनासुरहननेन च बहुसखप्रदोऽस्तीति विमृशतं राजानं श्रीमहामुनिराह—त्वमपि भूरिदोऽसीति भावः । भूरिभ्यो बहुभ्यः प्रजारक्षणेन सुखं ददाति । यद्वा—प्रार्थितादप्यधिकं ददाति सुवर्णं वा ददाति । भूरीन्दुष्टजनान् यति खंडयति वा भूरिदस्तसंबुद्धौ तथा यद्वा—त्वमिन्द्रादप्यधिकोऽसि यतः स्वयमेव श्रीकृष्णेन गर्भे रक्षितोऽसि दयते पालयतीति दः 'देङ्—पालने' अतो डः । भूरिः श्रीकृष्णो दः पालको यस्य स भूरिदस्तसंबुद्धौ तथा 'जुगोप कुक्षिं गत आत्तचक्रः' इत्यादिवक्ष्यमाणत्वात् । "भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेश्वरिणि । नपुंसकं सुवर्णं च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिंगकः ।" इति मेदिनी । निर्वृतमिन्द्रियं मनो निर्वृतानि सुस्थितानि वैन्द्रियाणि चक्षुरादीनि येषां ते तथा "निर्वृतिः सुस्थितावस्तंगमने च सुखे स्त्रियाम्" इति मेदिनी ॥ १ ॥ * * देवर्षयो नारदाद्याः । देवानुगा गंधर्वाद्याः । ततो युद्धस्थलात् ॥ २ ॥ * * भो मुने इति । सर्वज्ञत्वात्तव सर्वं विदितमिति भावः । येन वृत्रवधेन । हरेरिन्द्रस्य । "अर्कमर्कमंडूकविष्णुवासववायवः । तुरंगसिंहशीतांशुयमाश्च हरयो दश ।" इत्यभिधानात् ॥ ३ ॥ * * आर्थयमिति । अर्थप्रातिपदिकात्कृतात् "तत्करोति" इति णिचि कृते रूपं साधु । वृत्रस्य ब्राह्मणत्वमग्निसंभवत्वादपि "अग्निर्वै ब्राह्मणः" इति श्रुतेः । आदित्यानामपि वस्तुतो ब्राह्मणत्वेन त्वष्टुरात्मजत्वादपि तथात्वमेवेति ॥ ४ ॥ * * यथा बृहस्पत्यवज्ञात्मकं पापं विश्वरूपवधात्मकपापांतरस्य जनकं जातं तथा तच्च लोकदृष्ट्या विभक्तमपि वृत्रवधात्मकपापान्तरस्य जनकत्वेनावशिष्टं दृष्टमित्थमिन्द्रः स्वयमेव तदशेषमनुभूयान्तर्भीत एव हि तान्मत्याचक्ष्ण उवाचेत्यभिप्रायेणाह—इन्द्र उवाचेति । विभक्तं विभज्य स्वीकृतं तत्र हेतुः—अनुगृह्णद्भिरिति ॥ ५ ॥ * * ऋषयस्तु जगत्स्वास्थ्याय तस्याप्यासुरभावनाशाय श्रीभगवदाज्ञाबलेन प्रयोजितवन्त इत्यभिप्रेत्याह—ऋषय इति ॥ ६ ॥ * * तत्र वीर्यातिशयाधानज्ञापनार्थमाहुर्नारायणमिष्टेति ॥ ७ ॥ * * कैमुत्यार्थमाह—ब्रह्मेति । कीर्तनमात्रात्किं पुनरसकृन्नामोच्चारणमयतयजनादित्यर्थः । ब्राह्मणाच्छूद्रायां जातः सुतो निषादः शूद्रायां निषादाज्जातः पुल्कसः क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां जाता कन्योमी शूद्रात् क्षत्रियायां जातः क्षत्ता क्षत्तु रुध्यां जातः श्वाद इति मन्वादयः । अपि नाऽन्येष्वन्यजादयः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

त्रयोदशे वृत्रहत्याभयान्नष्टश्चिरं वृषा । रक्षितो विष्णुना तत्र श्लोका दहनबाहवः (२३) ॥

षडुवाचेति पादोना षड्विंशतिरनुष्टुभः (२५ ॥) ॥ १३ ॥ वृत्रे इति । हे भूरिद ! वृत्रे हते सति शक्रेण विना सपालाः त्रयो लोकाः भयङ्करवृत्रमरणात् विज्वराः सन्तापरहिताः स्वर्गादिस्वस्वस्थानभोगसम्पत्त्या च निर्वृतेन्द्रियाः आनन्दितमनसश्चाभवन् ॥ १ ॥ * * देवेति । ततः स्थानाद्देवादयो ब्रह्मेशादयश्च स्वयं स्वधिष्यन्ति प्रतिजग्मुः । देवानुगाः सेनापतयः । गन्धर्वादयश्च अत्र अनिर्वृतं शक्रमपृष्ट्वा स्वयमेव प्रतिजग्मुरिति स्वामिपादाः । इतोऽत्र वृत्रवधानन्तरमेव इन्द्रस्य स्वधिष्यगमनं नोपपद्यते वृत्रवधक्षण एव वृत्रहत्योपद्रवप्राप्तेः तस्मादन्येषु वृत्रवधानन्तरं गतेष्वपि इन्द्रस्तु मानससरोवरादागत्य प्रवर्तितादश्वमेधात्परतो गत इति बोद्धव्यम् । ब्रह्मेशेन्द्रादय इत्यत्रेन्द्रग्रहणं तु न समकालत्वाय किन्तु क्रियान्वयमात्राय ॥ २ ॥ * * इन्द्रस्येति । भो मुने ! येन वृत्रवधेन हरेरिन्द्रस्य स्पष्टं शेषम् ॥ ३ ॥ * * वृत्रेति । वृत्रस्य विक्रमेण संविप्राः भीताः ऋषिभिः सह सर्वे देवाः तस्य वृत्रस्य वधाय इन्द्रं प्रार्थयन् प्रार्थयन्त । इन्द्रश्च बृहद्वधात् ब्राह्मणवधात् भीतः सन् वृत्रवधं नैच्छत् ॥ ४ ॥ * * स्त्रीति । अनुगृह्णद्भिर्मय्यनुग्रहं कुर्वद्भिः स्त्र्यादिभिर्विश्वरूपवधोद्भवमेनः पापं विभक्तं विभज्य गृहीतमतोऽहं ततो विमुक्त इति शेषः । वृत्रहत्यामहं क मार्जिम कस्यै दत्त्वात्मानं शोधयिष्यामि ॥ ५ ॥ * * ऋषय इति । पूर्वार्द्धं स्पष्टम् । हयमेधेन वयं त्वा याजयिष्याम । सलोप आर्षः । तथा च ते भद्रं भविष्यति । पापाद्विनिर्मुक्तो भविष्यसि अतो मा स्म भैः भयं मा कुरु । सिञ्जुगार्षः ॥ ६ ॥ * * हयमेधेनेति । हयमेधेन पुरुषं परमात्मानमीश्वरं देवं नारायणम् इष्ट्वा पूजयित्वा तत्प्रसादात् जगद्वधात् जगद्वधजनितात् पापादपि विमोक्ष्यसे किमेकया वृत्रहत्याया विमोक्ष्यस इत्यत्राश्चर्यमिति शेषः ॥ ७ ॥ ब्रह्मेति । ब्रह्महादयो पातकिनोऽपि यस्य नारायणस्य नामकीर्तनमात्रात् शुद्धयेन् । तद्वर्षः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं वृत्रवधेन सर्वे निवृत्तास्वस्वलोकान् जग्मुरित्याह मुनिः वृत्र इति द्वाभ्याम् ! हे भूरिद ! एवं वृत्रे हते सति शक्रं विना सर्वे लोकपालैः सहिताः लोकाः सद्य एव विज्वराः विगताधयः अत एव निर्वृतानि सुस्थितानि इन्द्रियाणि अन्तर्बाह्यानि

येषां तादृशाः अभवन् बभूवुः ॥ १ ॥ ❀ ❀ ततो देवाश्च ऋषयश्च पितरश्च भूतानि च तथा दैत्याः देवाश्च तदनुगाश्च तथा ब्रह्मा चतुर्मुखश्च ईशो रुद्रश्च इन्द्रश्च आदिशब्दादन्ये च स्वस्वस्थानानि प्रति स्वयं जग्मुः ॥ २ ॥ ❀ ❀ यदुक्तं यच्छक्रेण विना सर्वे लोका विज्वरा निर्वृतेन्द्रियाः अभवन्निति तत्रेन्द्रस्यानिर्वृतौ देवानां निर्वृतौ च कारणं पृच्छति राजा इन्द्र-
स्येति । हे महामुने ! इन्द्रस्यानिर्वृतौ हेतुं कारणं श्रोतुमिच्छामि वृत्रवध एवेति चेत्तर्हि तेनैव देवानामप्यनिर्वृतिर्भवेदिदं तु कुतः देवानां निर्वृतिरिन्द्रस्य दुःखमिति पृच्छति-येवेति । येन वृत्रवधरूपेण हेतुना देवाः सुखिनः आसन् तस्मादेव हेतोरिन्द्रेणापि सुखिना भवितव्यं कुतः कस्माद्धेतोर्हरेरिन्द्रस्य दुःखमभूदित्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ एवं पृष्ठो मुनिरिन्द्रस्यानिर्वृतौ देवानां निर्वृतौ च हेतुं वक्तुन्तावद्वृत्रवधोद्योगकालिकं देवानां वृत्तान्तमाह मुनिः । वृत्रेत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । वृत्रस्य पराक्रमेण भीताः सर्वे देवा ऋषिभिस्सह वृत्रवधार्थम् इन्द्रमार्थयन् प्राणीयन्त परस्मैपदमार्थम् एवं प्रार्थितोपीन्द्रो बृहद्वधाद्ब्रह्मवधात्पूर्वं कृताद्विश्वरूपवधात्करिष्यमाणवृत्रवधाद्वा भीतः समैच्छत् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ एतदिन्द्रोक्तिमुखेन विशदयति स्त्रीति । विश्वरूप-
वधोद्भवमेनः पापं मामनुगृह्णहि । क्षीभूमिजलदुमैश्चतुर्भिर्विभक्तं विभज्य गृहीतमधुना वृत्रहत्यां क कुत्र मार्गि संशोधयेयं वृत्रहत्यो-
द्भवं पापं कावस्थाप्याह शुद्धो भवेयं न काप्यत्तस्तं न हन्यामित्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ एवमिन्द्रोक्ता ऋषयस्तं प्रत्यचुरि-
त्याह मुनिः । तदिन्द्रस्य वच उपाकर्ष्य ऋषयो महेन्द्रं प्रतीदं वक्ष्यमाणं वाक्यमब्रुवन् ऋषीणामुक्तिमेवाह-याजयिष्याम
इत्यादिना खलनिग्रहेणेत्येतेन । हयमेधेनाश्वमेधेन यागेन करणेन त्वया कर्त्ता वयं याजयिष्यामः भगवन्तमिति शेषः । त्वं मास्म-
भैर्भयं माकार्षीः ते तव भद्रमेव भविष्यति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ नन्वश्वमेधमात्रेण मत्पापं कथं निवर्तिष्यत इति शङ्कमानं
प्रत्याहुः-हयमेधेनेति । परमात्मानं लोकत्रयमन्तःप्रविश्य भर्तारमीश्वरं सर्वस्य प्रशासितारं स्वतेजसा दीप्यमानं परम-
पुरुषं नारायणं हयमेधेनेष्ट्वा आराध्य कृत्स्नजगद्वधनिमित्तादपि पापान्मोक्ष्यसे किमुत वृत्रवधनिमित्तात्पापान्मोक्ष्यस इतीत्यर्थः ।
“नाम्नोस्य यावती शक्तिः पापनिर्दहने हरेः । तावत्कर्तुं न शक्नोति पापकं पातकी नरः ।” इत्युक्तरीत्या स्मरणमात्रमहापातक-
निवर्तनशीलत्वादिरूपमहामहिमशाल्यनन्तानाम्नो भगवतः साक्षादाराधनेन धर्मप्रतिपक्षवृत्रवधमात्रनिमित्तं पापं न निवर्तते
किमित्यभिप्रायेण पुरुषं परमात्मानमित्याद्यनेकनाम्नामुपादानम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ एतदेव विशदमाहुः । ब्रह्मेतिद्वाभ्याम् । यस्य
भगवतो नाम्नः कीर्तनादेवाब्रह्महन्त्रादयः शुव्येरन् श्वादः श्वपाकः पुल्कसः पापजातिः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अश्वमेधादिकर्मज्ञानप्रतिबन्धदुष्कर्मपरिहारत्वेन तत्साधनमित्येतदस्मिन्नध्याये प्रतिपाद्यते । भूरिदं बहुप्रद ! स्वर्ण-
प्रदेति वा “स्वर्णं भूरिहरिष्यञ्च पुरटं निष्कहेमनि” इत्यभिधानाद्विरण्यादिद्वयप्रदं ॥ १ ॥ ❀ ❀ ततः समुद्रतीरात् ॥ २ ॥
हरेरिन्द्रस्य “अर्कमर्कटमण्डूकविष्णुवासववायवः तुरङ्गसिंहशीतांशुयमाश्च हरयो दश” इत्यभिधानम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ आर्ययज्ञि-
त्युभयपदी अर्थप्रातिपदिकात् कृदन्तात्तत्करोतीति णिचि कृते रूपं साधु बृहद्वधात् ब्राह्मणवधात् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ एनो ब्रह्म-
हत्यापापं मार्गि संशोध्य परिहरासि ॥ ५ ॥ ❀ ❀ मास्म भैः भयं मा कार्षीः स्म ॥ ६-७ ॥ ❀ ❀ यन्नामसङ्कीर्तना-
देते शुद्धा भवन्ति किं वक्तव्यं तद्यजनेनेति भावेनाह-ब्रह्महेति ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

वृत्रविक्रमेत्यादि वृत्रवाक्यश्रवणानन्तरमेव ज्ञेयम् ॥ १-४ ॥ ❀ ❀ अथ यथा बृहस्पत्यवज्ञात्मकं पापं विश्वरूप-
वधात्मकपापान्तरस्य जनकं जातम् । तथा च तत्र लोकमात्रदृष्ट्या विभक्तमपि वृत्रवधात्मकपापान्तरजनकत्वेनावशिष्टमेव दृष्टं
इन्द्रः स्वयमपि तद्वशेषमनुभूयान्तर्भीत एव बहिस्तान् प्रत्याचक्षाणस्तमपि पूर्ववत्लोकसंग्रहार्थमपलपति-स्त्रीति ॥ ५ ॥
ऋषयस्तु जगत्स्वास्थ्याय तस्याप्यासुरभावनाशाय श्रीभगवदाज्ञाबलेन संप्रयोजितवन्त इत्यभिप्रेत्याह-ऋषय इति ॥ ६ ॥
अतो दोषाभासत्वात् प्रायश्चित्ताभासमप्युद्भावयन्ति-हयेति । तत्र वीर्यातिशयाधानज्ञापनार्थमाहुः नारायणमिष्टेति । कैमु-
त्यार्थमाह ब्रह्महेति । आचार्यो वेदगुरुः । कीर्तनमात्रात् । किं पुनरसकृन्नामोच्चारणमयतद्यजनादित्यर्थः । तत्र स्वभावमपि दर्श-
यन्ति अस्माभिरिति । तत्र भगवत इव स्वाभिप्रायमपि व्यञ्जयन्ति खलेति । जगतस्तस्य च भद्रीभावान्नात्र दोष इति ॥ ५-६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ब्रह्मेशेन्द्रादय इति इन्द्रस्य स्वधिष्ण्यगमनं नोपपद्यते वृत्रवधक्षण एव ब्रह्महृत्योपद्रवप्राप्तेः । तस्मात्तत् इत्यनेन मानस-
सरोवरादागत्य प्रवर्त्तितादश्वमेधात् परत इति व्याख्येयम् ॥ १-२ ॥ ❀ ❀ हरेरिन्द्रस्य ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तस्य वृत्रस्य
वधाय आर्ययन् प्रार्थयन्त स चेन्द्रो हन्तुं नैच्छत् । बृहद्वधात् ब्राह्मणवधाद्रीतः सन् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ एनः पापं मार्गि
शोधयामि ॥ ५ ॥ ❀ ❀ मास्म भैः सामैषीः ॥ ६-९ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

वृत्रहत्याभिभूतस्येन्द्रस्य विष्णुना रक्षा कृतेति त्रयोदशोनाध्यायेन वर्णयति—वृत्रे हते इति ॥ १ ॥ * * स्वयमिति तमिन्द्रमपृष्ट्वैव देवादयः स्वयं स्वधिष्ण्यानि प्रतिजग्मुः ॥ २ ॥ * * येन वृत्रवधेन देवाः सुखिन आसन् हरेरिन्द्रस्य दुःखं कृतोऽभूत् ॥ ३ ॥ * * तस्य वृत्रस्य वधायार्थयन् प्रार्थितवन्तः प्राथितोपि सः बृहद्वधाद्ब्राह्मणवधाद्भीतः सन् नैच्छत् ॥ ४ ॥ विश्वरूपवधोद्भवमेनः पापं स्यादिति विस्तुगृह्णद्भिर्विभक्तं विभज्य स्वीकृतं वृत्रहत्यां कर्माजिम् प्रक्षालये ॥ ५ ॥ * * मास्म भैः भयं मा कुरु ॥ ६ ॥ * * जगद्वधादपि विमोक्ष्यसे किं पुनः वृत्रवधात् ॥ ७ ॥ * * यस्य नारायणस्य ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

त्रयोदशे महापापभयादिन्द्रो जले वसन् । हरिणा रक्षितस्तस्मात् कृपयेति निरूप्यते ॥ १ ॥

वृत्रे हते सति एकमिद्रं विहाय सर्वे सुखिनो जाता इत्याह—वृत्रे हत इति । हे भूरिदेति राजानं सम्बोधयन् यथा भवता भूरिदानेन सर्वे अनान्दिता भवन्ति तथेति सूचयति । भयङ्करवृत्रमरणाद्विज्वराः सन्तापरहिता स्वर्गादिस्व-स्वस्थानभोगसम्पत्त्या च निर्वृतेन्द्रियाः आनन्दितमनसश्चाभवन् ॥ १ ॥ * * ततः स्थानात् देवानुगाः सेनापतयः गन्धर्वादयश्च स्वयमनिर्वृतं शक्रमपृष्ट्वैव स्वधिष्ण्यानि प्रतिजग्मुः ॥ २ ॥ * * हे मुने इति सम्बोधनं सर्वज्ञत्वेनोत्तरदाने सामर्थ्यद्योतनार्थम् । येन वृत्रवधेन । हरेरिन्द्रस्य ॥ ३ ॥ * * दुःखहेतुं वक्तुं प्रस्तावकथामाह—वृत्रेति । तस्य वृत्रस्य वधाय आर्थयन् प्रार्थयन्तः, इन्द्रश्च तन्नैच्छत्, यतो बृहद्वधाद्ब्राह्मणवधाद्भीतः ॥ ४ ॥ * * प्रार्थित इन्द्रो यदुत्तरं दत्तवांस्तद्दर्शयति—स्त्रीति । अनुगृह्णद्भिर्मध्यनुग्रहं कुर्वद्भिः स्यादिति विश्वरूपवधोद्भवमेनः पापं विभक्तं विभज्य गृहीतमतोऽहं ततो विमुक्त इति शेषः । वृत्रहत्यामहं कर्माजिम् कस्मै दत्त्वाऽऽत्मानं शोधयिष्यामीत्यर्थः ॥ ५ ॥ * * हयमेधेन वयं त्वां याजयिष्याम तथा च ते भद्रं भविष्यति पापाद्विनिर्मुक्तो भविष्यसि, अतो मा स्म भैः भयं मा कुर्विति ऋषयो महेन्द्रमब्रु-वन्नित्यन्वयः ॥ ६ ॥ * * भोगमन्तरेणाश्वमेधमात्रेण कथं पापाद्विनिर्मुक्तिरित्याशङ्क्य यन्नाश्रयितभगवत्प्रसादादित्याहुः—हयमेधेनेति । हयमेधेन नारायणं सर्वनियन्तारं भगवन्तमिष्ट्वा पूजयित्वा तत्प्रसादात् जगद्वधात् जगद्वधजनितात् पापादपि विमोक्ष्यसे किमेकया वृत्रहत्याया विमोक्ष्यसे इत्यत्राश्चर्यमिति शेषः । तस्य परिच्छिन्नत्वशङ्कानिरासायाहुः—पुरुषमिति, पूरणमित्यर्थः । तथापि जीवदोषप्रसङ्गशङ्कानिरासायाहुः—परमात्मानमिति । तथापि रक्षासमर्थेनैव भाष्येति सामर्थ्यमाहुः—ईश्वरमिति । यो हि विश्वरक्षां करोति तस्य तव रक्षायां कः प्रयास इति भावः । तथापि स रक्षां करिष्यत्येवेति कथं निश्चयस्तत्राहुः—देवमिति । देवगणमुख्यत्वात् तत्करणेन सन्वेह इति भावः ॥ ७ ॥ * * उक्तमेवार्थं कैमुत्यन्यायेन द्रढयन्ति—ब्रह्महेतिद्वयेन । ब्रह्महादयो महापातकिनोऽपि यस्य नामकीर्तनमात्रात् शुभ्येरन्तमश्वमेधेनेष्ट्वा चराचरं सर्वं जगद्वत्त्वाऽपि तत्पापेन यर्हि न लिप्यसे तर्हि खलस्य वृत्रस्य निग्रहजनितेन न लिप्यसे इति किं वक्तव्यमिति द्वयोरन्वयः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

वृत्रस्य ब्रह्महत्याया भयाच्छक्रश्चिरं गतः । अदर्शनं परित्रातो विष्णुनेति त्रयोदशे ॥ १ ॥

एवं वृत्रवधेन निर्वृत्ताः सर्वे स्वस्वलोकान् प्रति जग्मुस्तिताह मुनिः वृत्र इति द्वाभ्याम् । वृत्र इति । हे भूरिद एवं वृत्रे शक्रेण हते सति, विना एकं शक्रमृते, सपालाः सर्वैर्लोकपालैः सहिताः, त्रयः लोकाः, सद्यः एव, विज्वरा दुःखरहिताः, निर्वृतेन्द्रियाः सुखितेन्द्रियाः, अभवन् हि ॥ ९ ॥ * * देवधीति । देवाश्च ऋषयश्च पितरश्च भूतानि भूतसंज्ञका देवाश्च दैत्याः देवानुगाः, स्वयं स्वत एव, अनिर्वृतं शक्रमदृष्ट्वाऽपृष्ट्वा चेत्यर्थाः । स्वधिष्ण्यानि प्रतिजग्मुः । रणस्थानादिति शेषः । ततोऽपृष्ट्वैव सर्वगमनानन्तरं ब्रह्मा च ईशः शिवश्च इन्द्रश्च ते आदिर्घेषां तेऽपि स्वयं स्वत एव स्वधिष्ण्यानि ततः स्थानादिति शेषः । प्रतिजग्मुः ॥ २ ॥ * * यदुक्तं शक्रेण विना सर्वे लोका विज्वरा निर्वृतेन्द्रिया अभवन्ति तत्रेन्द्रानिर्वृतौ कारणं पृच्छति राजा । इन्द्रस्येति । भो मुने हे महर्षे, इन्द्रस्य अनिर्वृतेः हेतुम् इन्द्रस्यानिर्वृतौ कारणमित्यर्थः । श्रोतुम् इच्छामि । येन वृत्रवधरूपेण हेतुना, देवाः सुखिनः आसन् । हरेरिन्द्रस्य, दुःखं कुतः अभवत् । संनियोगशिष्टन्यायेनोभयेषामपि सुखदुःखयोः सहैव प्रवृत्ति-निवृत्त्योर्युक्तत्वादिति भावः ॥ ३ ॥ * * एवं राजा पृष्ट्वा मुनिरिन्द्रस्यानिर्वृतौ देवानां निर्वृतौ च कारणं वक्तुं तावद्वृत्रस्य वधोद्योगकालिकं देवानां वृत्तान्तमाह । वृत्रेत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । वृत्रेति । वृत्रस्य विक्रमः पराक्रमस्तेन संविघ्ना भीताः, सर्वे देवाः, ऋषिभिः सह तद्वधाय वृत्रवधार्थम्, इन्द्रम् आर्थयन् प्रार्थयामासुः । एवं सर्वैः संप्रार्थितोऽपीन्द्र इति शेषः । बृहद्वधात् ब्राह्मणवधात् सन्, भीतः तत् न ऐच्छत् ॥ ४ ॥ * * एतदेवेन्द्रोक्तिमुखेन विशदयति । स्त्रीति । विश्वरूपवधोद्भवमेनः पापं

अनुगृह्णद्भिः ममानुग्रहं कर्तुमिच्छद्भिः, स्त्रीभूजलदुमैः, विभक्तं विभज्य गृहीतम् । अधुना वृत्रहत्यां वृत्रहत्योद्भवं पापं क कुत्र, अहं मार्जिम शोधयेयम् । अत एनं न हनिष्यामीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ एवमिन्द्रेणोक्ता ऋषयस्तं प्रत्युचुरित्याह मुनिः—
 ऋषय इति । तदुक्तप्रकारमिन्द्रवचः, उपाकर्ण्य श्रुत्वा, ऋषयः महेन्द्रम् इन्द्रं वक्ष्यमाणवाक्यम् अनुवन् । ऋषीणामुक्तिमाह याज-
 यिष्याम इत्यादिना खलनिग्रहेणेत्यन्तेन । हे इन्द्र, वयं ते त्वया कर्त्रा, हयमेधेनाश्वमेधेन करणेन, याजयिष्याम । भगवन्तमिति
 शेषः । त्वं, मा स्म भैः । भद्रं तव मङ्गलमेव, भविष्यति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ नन्वश्वमेधमात्रेण मत्पापं कथं निवर्त्तिष्यते इति
 शङ्कमानं प्रत्याहुः । हयमेधेनेति । परमात्मानं लोकत्रयान्तःप्रवेशनपूर्वं तद्भर्त्तारम् ईश्वरं सर्वस्य प्रशासितारं, देवं स्वतेजसा
 दीप्यमानं, पुरुषं परमपुरुषं नारायणं हयमेधेनाश्वमेधेन, इष्ट्वा समाराध्य, जगद्वधात् जगद्वधनिमित्तादपि पापात्, मोक्ष्यसे ।
 किमुत वृत्रवधनिमित्तात् पापात् मोक्ष्यसे इति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ एतदेव विशदमाहुः ब्रह्महेति द्वाभ्याम् । ब्रह्महेति । यस्य
 भगवन्नाम्नः, कीर्त्तनात् ब्रह्महा ब्राह्मणघातकः, पितृहा स्वपितृघातकः गोघ्नः गोघातकः, मातृहा स्वजननीघातकः, आचार्यहा
 निजाचार्यघातकः, अधवानेवंविधेतरपातकयुक्तः श्वादः श्वपाकः, पुल्कसकः तत्सम इतरः पापजातिः, शुष्येरन् निष्पापा
 जायन्ते इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

इन्द्र पर ब्रह्महत्याका आक्रमण

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—महादानी परीक्षित ! वृत्रासुरकी मृत्युसे इन्द्रके अतिरिक्त तीनों लोक और लोकपाल तत्क्षण
 परम प्रसन्न हो गये । उनका भय, उनकी चिन्ता जाती रही ॥ १ ॥ ❀ ❀ युद्ध समाप्त होनेपर देवता, ऋषि, पितर, भूत,
 दैत्य और देवताओं के अनुचर गन्धर्व आदि इन्द्रसे बिना पूछे ही अपने-अपने लोकको लौट गये । इसके पश्चात् ब्रह्मा, शङ्कर
 और इन्द्र आदि भी चले गये ॥ २ ॥ ❀ ❀ राजा परीक्षितने पूछा—भगवन् ! मैं देवराज इन्द्रकी अप्रसन्नताका कारण
 सुनना चाहता हूँ । जब वृत्रासुरके वधसे सभी देवता सुखी हुए, तब इन्द्रको दुःख होनेका क्या कारण था ? ॥ ३ ॥ ❀ ❀
 श्रीशुकदेवजीने कहा—परीक्षित ! जब वृत्रासुरके पराक्रमसे सभी देवता और ऋषि-महर्षि अत्यन्त भयभीत हो गये, तब उन
 लोगोंने उसके वधके लिये इन्द्रसे प्रार्थना की; परन्तु वे ब्रह्महत्याके भयसे उसे मारना नहीं चाहते थे ॥ ४ ॥ ❀ ❀ देवराज
 इन्द्रने उन लोगोंसे कहा—देवताओ और ऋषियो ! मुझे विश्वरूपके वधसे जो ब्रह्महत्या लगी थी, उसे तो स्त्री, पृथ्वी, जल और
 वृक्षोंने कृपा करके बाँट लिया । अब यदि मैं वृत्रका वध करूँ तो उसकी हत्यासे मेरा छुटकारा कैसे होगा ? ॥ ५ ॥ ❀ ❀
 श्रीशुकदेवजी कहते हैं—देवराज इन्द्रकी बात सुनकर ऋषियोंने उनसे कहा—‘देवराज ! तुम्हारा कल्याण हो, तुम तनिक भी भय
 मत करो । क्योंकि हम अश्वमेध यज्ञ कराकर तुम्हें सारे पापोंसे मुक्त कर देंगे ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अश्वमेध यज्ञके द्वारा
 सबके अन्तर्यामी सर्वशक्तिमान् परमात्मा नारायणदेवकी आराधना करके तुम सम्पूर्ण जगत्का वध करनेके पापसे भी मुक्त
 हो सकोगे; फिर वृत्रासुरके वधकी तो बात ही क्या है ॥ ७ ॥ ❀ ❀ देवराज ! भगवान्के नाम-कीर्त्तनमात्रसे ही
 ब्राह्मण, पिता, गौ, माता, आचार्य आदिकी हत्या करनेवाले महापापी, कुत्तेका मांस खानेवाले चाण्डाल और कसाई भी शुद्ध
 हो जाते हैं ॥ ८ ॥

तमश्वमेधेन महामखेन श्रद्धान्वितोऽस्माभिरनुष्ठितेन ।

हत्वापि सन्नद्ध चराचरं त्वं न लिप्यसे किं खलनिग्रहेण ॥ ९ ॥

श्रीशुक उवाच

एवं सञ्जोदितो विप्रैर्मरुत्वानहनद्रिपुम् । ब्रह्महत्या हते तस्मिन्नाससाद वृषाकपिम् ॥ १० ॥
 तेयेन्द्रः स्मासहत् तापं निर्वृतिर्नामुमाविशत् । हीमन्तं वाच्यतां प्राप्तं सुखयन्त्यपि नो गुणाः ॥ ११ ॥
 तां ददर्शानुधावन्तीं चाण्डालीमिव रूपिणीम् । जरया वेपमानाङ्गीं यक्ष्मग्रस्तामसृक्पटाम् ॥ १२ ॥
 विकीर्य पलितान् केशांस्तिष्ठ तिष्ठेति भाषिणीम् । मीनगन्ध्यसुगन्धेन कुर्वतीं मार्गदूषणम् ॥ १३ ॥
 नमो गतो दिशः सर्वाः सहस्राक्षो विशाम्पते । प्रागुदीचीं दिशं तूर्णं प्रविष्टो नृपमानसम् ॥ १४ ॥

स आवसत्पुष्करनालतन्तूनलब्धभोगो यदिहाग्निदूतः ।
वर्षाणि साहस्रमलक्षितोऽन्तः स चिन्तयन् ब्रह्मवधाद् विमोक्षम् ॥ १५ ॥
तावत्त्रिणाकं नहुषः शशास विद्यातपोयोगबलानुभावः ।
स सम्पदैश्वर्यमदान्धबुद्धिर्नीतस्तिरश्चां गतिमिन्द्रपत्न्या ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तम् अस्माभिः अनुष्ठितेन अश्वमेधेन महामखेन श्रद्धान्वितः त्वम् स ब्रह्मचराचरम् हत्वा अपि न लिप्यसे
खलनिग्रहेण किम् ॥ ९ ॥ * * एवं विप्रैः संचोदितः मरुत्वान् रिपुम् अहनत् तस्मिन् हते ब्रह्महत्या वृषाकपिम् आससाद् ॥ १० ॥
इन्द्रः तथा तापम् असहत् स अमुम् निर्वृतिः न आविशत् गुणाः अपि ह्रीमन्तम् वाच्यताम् प्राप्तम् नो सुखयन्ति ॥ ११ ॥
अनुधावन्तीम् चांडालीम् इव रूपिणीम् जरया वेपमानाङ्गीम् यक्षमग्रस्ताम् अस्तृक्पटाम् ताम् ददर्श ॥ १२ ॥ * *
पलितान् केशान् विकीर्य तिष्ठ तिष्ठ इति भाषिणीम् मीनगन्ध्यसुगन्धेन मार्गदूषणम् कुर्वतीम् ताम् ददर्श ॥ १३ ॥ * *
विशांपते नृप सहस्राक्षः नभः सर्वाः दिशः गतः प्रागुदीचीम् दिशम् तूर्णं प्रविष्टः मानसम् ॥ १४ ॥ * * यत् इह अग्निदूतः
स अलब्धभोगः पुष्करनालतन्तून आवसत् वर्षाणि साहस्रम् ब्रह्मवधाद् विमोक्षम् चिन्तयन् सः अन्तः अलक्षितः ॥ १५ ॥
तावत् विद्यातपोयोगबलानुभावः नहुषः त्रिणाकम् शशास संपदैश्वर्यमदान्धबुद्धिः स इन्द्रपत्न्या तिरश्चाम् गतिम् नीतः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

वृषाकपिमिद्रम् ॥ १० ॥ * * तथा देवादिभिः कारितया । स्मेत्यवधारणे । इन्द्र एव तापमसहत् नान्यः ।
अमुमिन्द्रं निर्वृतिर्नाविशत् । ननु धैर्यादिगुणयुक्तस्य कुतोऽनिर्वृतिस्तत्राह । ह्रीमन्तं लज्जावंतम् । वाच्यतां निघताम् ॥ ११ ॥
यक्षमग्रस्तां क्षयरोगव्याप्ताम् ॥ १२ ॥ * * मीनस्येव गंधो यस्य स मीनगंधिः स चासावसुश्च श्वासवायुस्तस्य गंधेन ॥ १३ ॥
प्रागुदीचीं दिशं गतः संस्तूर्णं मानसं सरः ॥ १४ ॥ * * स इन्द्रः सहस्रं वर्षाणि पुष्करनालस्य तंतूनं प्रति आवसत् ।
कथंभूतः । न लब्धो भोगो येन सः । कुतः । यद्यस्मादिह जले बसन्नग्निदूतश्च स्वयम् । अग्नैश्च खदूतस्य हविर्भागान्नेतुर्जले
ः प्रवेशासंभवादलब्धभोग इत्यर्थः । पाठांतरे न लब्धो यज्ञभागो येन सः ॥ १५ ॥ * * त्रिणाकं न अकं दुःखं यस्मिन्निति
नाकः पुण्यलोकः । तृतीयं नाकं स्वर्गम् । ननु मनुष्यस्य कुतः स्वर्गराज्यं तत्राह । विद्यादिभिरनुभावः स्वर्गपालनसामर्थ्यं यस्य
सः । तर्हि तस्मिन्सति कथमिन्द्रस्य पुनः स्वर्गप्राप्तिस्तत्राह । स नहुषः संपदैश्वर्याभ्यां यो मदस्तेनांधा बुद्धिर्यस्य स इन्द्रपत्न्या
शच्या तिरश्चां गतिं सर्पयोनिं नीत उपायेन प्रापितः । एवं ह्याख्यायते । नहुषः किल कदाचिदिन्द्राणीमुवाच इन्द्रस्तावदह-
मतस्त्वं मां भजेति तथा चावेदितवृत्तांतो बृहस्पतिस्तामुवाच ब्राह्मणवाह्यशिविकायामारूढागतं त्वां भजिष्यामीति ब्रूहि ततोऽसौ
ब्रह्मशापात्पतिष्यतीति तथा च तथोक्तो नहुषोऽगस्त्यादीन् शिविकां वाहयामास । तदा शीघ्रं सर्पसर्पेत्यगस्त्यं पदा पस्पर्श तेन
कुपितेन सर्पो भवेति शप्नो महासर्पोऽजगरोऽभूदिति ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

महामखेन सर्वयागमुख्येन । तत्र स्वभावं दर्शयति अस्माभिरिति । तत्र भगवत इव स्वाभिप्रायमपि व्यंजयति—
खलेति । जगतस्तस्य च भद्रीभावान्नात्र दोष इति भावः । अत्रेष्टेति शेषः । ब्रह्महननस्याधिक्यसूचनाय चराद्रक्षेति
प्रथगुक्तम् ॥ ९ ॥ * * एवं तस्य पापस्यात्मनि नात्युपपत्तावपि साभिमाना तदधिष्ठात्री तु तमभिभवितुमुद्यतेत्याह—
ब्रह्महृतेति । “वृषाकपिर्हरे शक्रे कृष्णे च जातवेदसि” इत्यभिधानात् ॥ १० ॥ * * निर्वृतिः सुखम् । अत्राक्षिपति—
नन्विति । यद्यपि शत्रुवधसूचकशौर्यादिगुणाः सुखहेतवस्तथापि ते ब्रह्महृत्या तप्तस्य नो सुखयन्ति लज्जाकरत्वान्निदा-
करत्वाच्च ॥ ११ ॥ * * अस्तृक्पटरजखलामिव स्त्वरंजितवस्त्राम् ॥ १२ ॥ * * “पलितं जरसा शौक्यम्”
इत्यमरः ॥ १३ ॥ * * नभः सर्वा दिशश्च गतः सहस्राक्षः प्रागुदीचीं प्राच्या उदीच्याश्च मध्ये या दिक् तामीशानी-
मित्यर्थः । गत इत्यावृत्यायोज्यम् । नृपेति विशांपते इति चन्द्रस्य त्रिलोकीपतेर्यदीयमवस्था ब्रह्महृत्या जाता तर्हि केवलनृपते-

रितरसामान्यप्रजापालकानां कथं न सा स्यादतो ब्रह्महत्याया भेतव्यमिति भावः ॥ १४ ॥ * * पुष्करनालस्य कमल-
नालस्य तंतूनिति सप्तम्यर्थे द्वितीया “उपान्वध्याङ्गवसः” इत्युक्तेः । इत्यर्थ इति । भोगानवाप्त्याऽतीवकुशोऽभूदिति भावः ।
पाठांतरेऽलब्धभाग इति पाठे । विगतो मोक्षो यतोऽन्यत्रेति विमोक्षो विष्णुस्तम् “वरं वृणीष्व राजर्षे ऋते कैवल्यमद्य नः । एक
एवेश्वरस्तस्य भगवान्विष्णुरव्ययः ।” इति मुचुकुन्दं प्रति देवगणोक्तेः । ब्रह्मवधाद्धेतोर्विष्णुं चितयन्नित्यर्थः । ऋतंभरव्यानेत्यादि-
वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १५ ॥ * * मनुष्ये स्वर्गराध्यासंभवमाशङ्कते—नन्विति । नहुषः शशासेति वृत्रवधवृत्तं सप्तममन्व-
तरगतं लक्ष्यते । तथापि षष्ठमन्वंतरहतानां नमुच्यादीनां कीर्त्तनं तत्प्रतिनिधिरूपत्वेन तन्नाम्नां केषांचिदपेक्षयेति ज्ञेयम् ।
आख्यायिकार्थस्य स्पष्टत्वमेव ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तमिति ॥ श्रद्धान्वितस्त्वम् अस्माभिरनुष्ठितेन महामखेनारवमेधेन तं भगवन्तमिष्ट्वा स ब्रह्मब्राह्मणसहितं चराचरं
सर्वं जगद्धत्वाऽपि तत्पापेन यर्हि न लिप्यसे तर्हि खलस्य वृत्रस्य निग्रहजनिनेन न लिप्यसे इति किं
वक्तव्यम् ॥ ६ ॥ * * एवमिति । एवं विप्रैः संबोधितः प्रेरितो मरुत्वान् इन्द्रः रिपुं शत्रुं वृत्रमहनत् । शब्दलुभावा
आर्षः । तस्मिन् वृत्रे हते सति “वृषाकपिमिन्द्रं वृषाकपिर्हरे शक्रे हरीतक्यां जनार्दने” इत्यभिधानात् ब्रह्महत्या आससाद । अत्र
प्रायश्चित्तबलेन पापाचरणात् पूर्वतोऽपीयमपि प्रबलदुःखभोगं विना केवलेन प्रायश्चित्तेन न शम्येदित्यत एव तदानीमेव
तमश्वमेधेन न याजयामासुरिति ज्ञेयम् । ऋषयोऽपि प्रायश्चित्तबलेन पापप्रवर्त्तनजन्यपापफलभूतं दुःखं नहुषेणन्द्रपदारूढेन
प्रापिताः ॥ १० ॥ * * तयेति । स्मेत्यवधारणे । तथा देवादिभिः कारितया हत्यया इन्द्रस्तापमेवासहत् असहत् ।
अतोऽमुमिन्द्रं निर्वृतिः सुखं नाविशत् । यतः ह्रीमन्तं वाच्यतां स्वर्गमुखलोभेनायं ब्राह्मणं हतवानिति निन्द्यतां प्राप्तमैश्वर्यादयो
गुणा अपि नो सुखयन्ति ॥ ११ ॥ तामिति युग्मम् । चाण्डालीमिव रूपिणीं जरया वैपमानम् अङ्गं यस्यास्तां क्षयरोगव्याप्त्याम्
असृक् रुधिरं तद्व्याप्तः पटो यस्यास्तां पलितान् लम्बमानान् श्वेतान् केशान् विकीर्य स्थिताम् इन्द्रं प्रति तिष्ठ तिष्ठेति भाषिणीं
मीनस्येव गन्धो यस्य स मीनगन्धिः स चासावसुश्च श्वासवायुस्तस्य गन्धेन मार्गदूषणं कुर्वती इत्यामनुधावन्तीमिन्द्रो
ददर्श ॥ १२-१३ ॥ * * नभ इति । हे विशम्पते ! हे नृप ! सहस्राक्षः इन्द्रः प्रथमं नभः आकाशं गतस्तत्रापि
तां दृष्ट्वा सर्वा दिशो गतस्ततोऽत्र सर्वत्र तां दृष्ट्वा प्रागुदीचीमैशानीं दिशं गतः संस्तूर्णं मानसं सरः
प्रविष्टः ॥ १४ ॥ * * स इति । स इन्द्रः यत् यस्मात् इह जलेऽवसत् स्वयं चाग्निर्दूतः भागनेता यस्य सः तथा
चाग्नेर्जलप्रवेशसम्भवात् न लब्धो भागो येन सः । भोग इत्यपि पाठः । अन्तः मनसि ब्रह्मवधात् ब्रह्महत्यातो विमोक्षं
सञ्चित्यत्र लक्षितः सर्वैरज्ञात एव साहसं सहस्रं वर्षाणि पुष्करनालस्य तन्तूनं अत्यन्तसूक्ष्मत्वादलक्ष्यान् आवसत् ।
यद्यग्नितना जलं न दुष्प्रवेशं तदन्तःस्थिताय वरुणायापि हविर्वहनात् तथापि मानसजलं दुष्प्रवेशमेवासीत् रुद्रानुचरै
रक्ष्यमाणत्वात् । अत एव सर्वत्र गामिनी ब्रह्महत्याऽपि तत्र गन्तुं न शशकेति ॥ १५ ॥ * * तावदिति । न अकं दुःखं
यस्मिन्निति नाकः पुण्यलोकः वृत्तीयो नाकः त्रिणाकः स्वर्गस्तं तावत् विद्यातपोयोगबलैरनुभावः स्वर्गपालनसामर्थ्यं यस्य सः
नहुषो नाम राजा शशास । सम्पदैश्वर्याभ्यां यो मदस्तेनान्धा विवेकरहिता बुद्धिर्यस्य स नहुषः इन्द्रपत्न्या शच्या तिरश्चां गतिं
सर्पयोनिं नीतः उपायेन प्रापितः एवं आख्यायते । नहुषः किल कदाचिदिन्द्राणीमुवाच—इन्द्रस्तावदहमतस्त्वं मां भजेति ।
तथा चावेदितवृत्तान्तो बृहस्पतिस्ताम् उवाच । ब्राह्मणवाह्यशिविकामारुह्यागतं त्वां भजेयमिति तं ब्रूहि । ततोऽसौ
ब्राह्मणशापात्पतिष्यतीति तथा च तथोक्तो नहुषोऽगस्त्यादीन् शिबिकां वाहयामास । तदा च शीघ्रं सर्पं सर्पेति
ब्रुवन्नगत्यं पदा पश्यश । तेन कुपितेन सर्पो भवेति ज्ञातो महान् सर्पोऽज्जगरोऽभूदिति ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

तं महामहिमशाल्यनंतनामानं भगवन्तमस्माभिरनुष्ठितेनानुष्ठापितेन अश्वमेधाख्यमहायागेनास्मद्वाक्यमात्रविशं-
भयुक्तस्त्वं ब्राह्मणः शरीरभूतं चराचरात्मकं जगद्धत्वापि पापेन न लिप्यसे किं खलस्य दुरात्मनो वृत्रस्य निग्रहेण वधप्रयुक्तेन
पापेन लिप्यसे किं न लिप्यसे एवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ * * एवं विप्रैः सम्बोधितः शक्रस्ततो वृत्रं जघान स च तद्वधनिमित्तेन
पापेन दुःखितश्चाभूदित्याह मुनिः—एवमिति । एवं विप्रैः ऋषिभिः सम्बोधितः प्रेरितः सम्बोधित इति पाठे सम्यग्बोधितः
मरुत्वानिन्द्रो रिपुं वृत्रमहनद्वतवान् तस्मिन्वृत्रे हते सति ब्रह्महत्या वृत्रस्य ब्राह्मणत्वादब्रह्महत्येत्युक्तं वृषाकपिमिन्द्रमाससाद
अन्ववर्त्तत ॥ १० ॥ * * तथा देवादिभिः कारितया ब्रह्महत्याया स्मेत्यवधारणे इन्द्र एव तापमसहदसहत् नान्यस्तत्
अमुम् इन्द्रं निर्वृतिः सुखं नाविशदिन्द्रः सुखी नाभूत्किन्तु दुःखमेव प्रापेत्यर्थः ननु, धैर्यादिगुणयुक्तस्य कुतो न निर्वृतिस्तत्राह—

ह्रीमन्तं लज्जावन्तं वाच्यतां निन्द्यतां प्राप्तं गुणा धैर्यादयो न सुखयन्ति हि । हि शब्देन लोकपरिपाटिः प्रदर्श्यते ॥ ११ ॥ * *
 एवमिन्द्रस्यानिर्वृतिकारणमभिधायाथ तत्पापनिस्तारप्रकारं वक्ष्यमाणस्तत्पापनिमित्तदुःखानुभवप्रकारमाह-तामिति । ततस्तां
 हत्याम् इन्द्रो ददर्श कथंभूतामनुसृत्य पृष्ठतो धावन्तीं चाण्डालीमिव तद्वदवस्थितां रूपिणीं मूर्तिभूतां जरया वेपमानानि कम्प-
 मानानि शिरःपाण्याच्चक्रानि यस्यास्तां यक्ष्मग्रस्तां क्षयरोगव्याप्तामसृक्पटां रजोरक्तवस्त्राम् ॥ १२ ॥ * * पलितान्केशा-
 न्विकीर्य क गच्छसि तिष्ठ तिष्ठेति भाषमाणां मीनस्य मत्स्यस्येव गन्धो यस्य स मीनगन्धिः स चासावसुश्च प्राणवायुः तस्य गन्धेन
 मार्गदूषणं कुर्वन्तीम् ॥ १३ ॥ * * ततः सहस्राक्षः इन्द्रः नभः सर्वा दिशश्च गतः भ्रमन् कापि विश्रान्तिमलभमान-
 इत्यर्थः । प्रागुदीचीम् ऐशानीं दिशं प्राप्य तत्रापि मानसं सरः प्रविष्टः ॥ १४ ॥ * * स इन्द्रः पुष्करनालतन्तून्मानस-
 सरोवरस्थकमलनालतन्तूनावसत्सूक्ष्मरूपेणाश्रित्योवासेत्यर्थः । कथंभूतः अलङ्घ्यो भागो यज्ञीयभागो येन तादृशः कुतः यद्यस्मा-
 त्स्वयमग्निदूत अग्निरेव दूतः हविर्भागप्रापको यस्य तादृशः स्वदूतस्याग्नेर्हविर्भागप्रापकस्य जले प्रवेशाभावादलङ्घ्यभाग इत्यर्थः ।
 अन्तः पद्मनालस्यान्तः अलक्षितः ब्रह्महत्यालक्षित अदृष्टः ब्रह्मवधनिमित्तात्पापान्मोक्षं मोक्षोपायं विचिन्तयन् सहस्रं
 वर्षाण्यवसदित्यन्वयः ॥ १५ ॥ * * यावदिन्द्रः पद्मनालतन्तूनावसत्तावन्नहुषो राजा विद्यातपोयोगैर्महाननुभावः इन्द्राधि-
 पत्यप्रापकं सामर्थ्यं तादृशस्त्रिणाकं स्वर्गं शशासेन्द्रलोकाधिपत्यं कृतवानित्यर्थः । अकं दुःखं न विद्यते यस्मिन्स नाकः भोगदेशः
 भौमपातालान्तरिक्षभेदेन त्रिविधः सुखानुभवदेशः तत्र तृतीयो नाकः स्वर्लोकः तर्हि तस्मिन्सति कथमिन्द्रस्य पुनः स्वर्गप्राप्ति-
 स्तत्राह-स नहुषः सम्पदैश्वर्याभ्यां भोग्यभोगोपकरणादिसमृद्धीन्द्राधिपत्याभ्यां यो मदस्तेनान्धा विवेकशून्या बुद्धिर्मतिर्यस्य तादृशः
 इन्द्रपत्न्या शच्या हेतुभूतया तिरश्चां गतिं सर्पयोनिं नीतः प्रापितः अत्रेदमाख्यानमवगन्तव्यं स्वर्गाधिपत्यं कुर्वन्नहुषः कदाचिदिन्द्रा-
 णीमुवाच इन्द्रस्तावदहमन्तस्त्वं मां भजेति । ततस्तयावेदितवृत्तन्तो बृहस्पतिस्तामुवाच इन्द्रवद्विषाह्यशिविकामारुह्य मदगृहा-
 नागच्छसि चेत्तर्हि त्वां भजिष्यामीति ब्रूहि ततोसौ ब्रह्मशापात्पतिष्यतीति । ततः सा तं तथैवोवाच ततः स नहुषोऽगस्त्यादि-
 ऋषीन् बलादानीय स्वेनारूढां शिविकां तैर्वाहयामास तदा स शीघ्रं सर्पसर्पेत्यगस्त्यं पदा पस्पर्श तेन च सर्पो भवेति शप्तो नहुषो
 महासर्पोऽजगरोभूदिति ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सब्रह्मेति चराचरात्पृथग्ग्रहणं ब्रह्महन्तदोषाधिक्यसूचनाय ॥ ९ ॥ * * वृषाकपिरिन्द्रः वृषाकपिर्हरे शक्रे
 हरीतक्यां जनार्दने” इत्यभिधानम् ॥ १० ॥ * * स्महेत्येतौ ब्रह्मवधस्य लोके जुगुप्सितत्वेन स्मृतावपि नात्र तथा इतीममर्थं
 सूचयतः सर्वस्य सुखस्य हेतुत्वात् तर्हि किमर्थमस्य निर्वृतिर्नाभूत् सुखहेतूनां शौर्यादिगुणानामुन्मीलितत्वाच्छत्रुहन्नेति
 तत्राह-ह्रीमन्तमिति । यद्यपि शत्रुवधसूचकशौर्यादिगुणा सुखहेतवस्तथापि ते ब्रह्महत्याया तप्तस्य नो सुखयन्ति कुतः लज्जाकरत्वात्
 इन्द्रादिदेवानां तदानीन्तनं कर्म प्रारब्धकर्मणा प्राप्तदुःखस्य सूचकम् “प्रारब्धकर्मणैवेषां कलप्रदुःखस्य सूचकम् । तदानीन्तनकर्म
 स्याद् व्रणहेतुर्यथा रणः । देवादीनां स्थितप्रज्ञभावान्नैवान्यथा भवेत् । प्रारब्धमपि तु कापि किञ्चिद्विघटितं भवेत्” इति ॥ ११ ॥
 असृक्पटां रक्तरञ्जितपटां रजस्वलामिव ॥ १२ ॥ * * मीनगन्धिनः क्षीणमीनधारिणश्चाण्डाला दाशादयो ये तेषां
 यो दुर्गन्धः तादृशेनासुगन्धेन सुरभिणा ॥ १३ ॥ * * ततः सहस्राक्षस्तां परिहर्तुं सर्वा दिशो गत्वा विहायसा नभो
 गतः समर्थयेक्षया प्रागुदीचीं दिशं दृष्ट्वा तां प्रविष्टो मानसं नाम सरः प्रापेत्यन्वयः ॥ १४ ॥ * * तन्तूनावसदित्युपा-
 न्गव्याङ्ग्यस इति सप्तम्यर्थे द्वितीया अग्निदूतो यस्य सोऽग्निदूतः यावदिन्द्रः सरसि पुष्करनालतन्तुव्यवसत्तावन्नहुषस्त्रिणाकं स्वर्गं
 भूम्यन्तरिक्षं स्वर्गस्थानं वा शशासेत्यन्वयः । अत एव त्रैलोक्यपालनलब्धसर्वैश्वर्यभोगरहितः ब्रह्मवधादुत्पन्नदोषमोक्षं तावच्च
 नाकमिति केचित्पठन्ति अत्र च शब्द एवार्थे नहुष इत्यनेन सम्बद्ध्यते अन्ययोगव्यवच्छेदार्थः तिरश्चाङ्गतिम् आजगरी
 स्थितिम् ॥ १५-१६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

एवं तस्यात्मनि पापस्य नात्युपपत्तावपि साभिमाना तदधिष्ठात्री तु तमभिभवितुमुद्यतेत्याह-ब्रह्महत्येति ॥ १० ॥ * *
 ततश्च तथा सन्निहितया हेतुभूतया यस्तापस्तदपीन्द्रोऽसहन् तेन पसम्भवं न प्राप्तवान् । तदेवमपि निर्वृतिस्त्वमुं नाविशत् । तत्र
 हेतुः ह्रीमन्तमिति ॥ ११-१३ ॥ * * ततस्तत् सङ्गताज्ञाय नभ आकाशं गतः । सर्वाश्च दिशो गतः । तूर्णं तदनुद्रवविदूरं
 यथा स्यात् ॥ १४ ॥ * * अग्निदूतस्तत् सहायोऽयम् । तस्मात् जले न तिष्ठेदित्यलक्षितवस्तया सर्वैरन्यैश्च अतस्तदस्तित्वा-
 सम्भावनया तमुद्दिश्य हविर्भागादानादलङ्घ्यभोगश्चेत्यर्थः । ब्रह्मवधात्तदधिष्ठात्र्यास्तस्याः सकाशद्विमोक्षं तदुपायं श्रीभगवन्त-
 मित्यर्थः । ऋतम्भरध्यानेति वक्ष्यमाणत्वं ॥ १५ ॥ * * नहुषः शशासेति वृत्रवधवृत्तं सप्तममन्वन्तरगतमिति लक्ष्यते ।
 तथापि षष्ठमन्वन्तरहतानां नमुच्यादीनां कीर्तनं तत्प्रतिनिधिरूपत्वेन तत्रास्मा केषाञ्चिदपेक्षयेति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तस्मिन् वृत्रे हते सति वृषाकपिमिन्द्रम् । अत्र प्रायश्चित्तबलेन पापाचरणात् पूर्वतोऽपीयमतिप्रबला दुःखभोगेन विना केवलेन प्रायश्चित्तेन न शान्त्येदित्यत एव ते तदानीमश्वमेधेन तं नैव याजयामासुरिति ज्ञेयम् । ते ऋष्यादयोपि प्रायश्चित्तबलेन पापप्रवर्तनाज्जन्यस्यापराधस्य फलं चिरकालव्यापिनीं दुरवस्थामिन्द्रपदारूढेन नहुषेण तदानीमेव प्रापिता इति च ज्ञेयम् ॥१०॥ असहत् असहत् निर्वृतिरानन्दः अमुम् इन्द्रम् । ननु, धैर्यादिगुणयुक्तस्य तस्य कुतोऽनिर्वृतिस्तत्राह—हीमन्तं जनं वाच्यताम् । ब्रह्मचातीति प्रवादम् ॥ ११ ॥ * * यक्ष्मा महारोगः ॥ १२ ॥ * * मीनस्येव गन्धो यस्य स मीनगन्धिः स चासावसुः श्वासवायुस्तस्य गन्धेन ॥ १३ ॥ * * प्रथमं नभ आकाशं गतः तत्रापि तामनुधावन्तीं दृष्ट्वा सर्वा दिशो गतः । तत्र तत्रापि तथा दृष्ट्वा प्रागुदीचीम् ऐशानीं गतः सन् तत्र तूर्णं मानसं सरः प्रविष्टः ॥ १४ ॥ * * पुष्करस्य कमलस्य नाले ये तन्तवः तत्र अत्यलक्षितमित्यर्थः । अलब्धभोगः यद्यतोऽग्निदूतः । अग्नेः स्वदूतस्य हविर्भागानेतुर्जले प्रवेशासम्भवादिति भावः । यद्यप्यग्निना जलं न दुष्प्रवेशं तदन्तःस्थिताय वरुणायापि हविर्वैहनात् तदपि तदीयं जलं दुष्प्रवेशमेव रुद्रानुचरै रक्ष्यमाणत्वात् । अत एव सर्वत्राभिगामिनी ब्रह्महत्यापि तत्र गन्तुं न शशकेति ज्ञेयम् । साहस्रं सहस्रवर्षाणि व्याप्य अलक्षितः सर्व्वैरदृष्टः ॥१५॥ त्रिनाकं तृतीयं नाकं स्वर्गम् । ननु, मनुष्यस्य कुतः स्वर्गारोहं तत्राह—विद्यादिभिरनुभावः सर्व्वतेजोहरणसामर्थ्यं स्वर्गपालनसामर्थ्यञ्च यस्य सः तस्मिन् सति पुनरिन्द्रस्य कुतः स्वर्गप्राप्तिस्तत्राह—स नहुषः सम्पदैश्वर्याभ्यां यो मदस्तेनान्धा बुद्धिर्यस्य स इन्द्रपत्न्या तिरश्चाङ्गतिं सर्पयोनिं नीतः उपायेन प्रापितः । एवं ह्युपाख्यते नहुषः कदाचिदिन्द्राणीमुवाच इन्द्रस्तावदहमतस्त्वं मां भजेति । तथा चावेदितवृत्तान्तो बृहस्पतिस्तामुवाच । ब्राह्मणवाह्यशिविकामारुह्यागतं त्वामहं भजिष्यामीति ब्रूहि । ततोऽसौ ब्रह्मशापात्पतिष्यतीति । तथा च तथैवोक्तः नहुषः अगस्त्यादीन् शिविकां वाहयामास तदा च शीघ्रं सर्पं सर्पेत्यगस्त्यं पदा पस्पर्श । तेन च कुपितेन शप्नोऽजगरो बभूवेति ॥ १६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तं नारायणम् ॥ ९ ॥ * * तस्मिन् वृत्रे हते याजकैर्बाह्याणैर्ये उत्पादितः तस्य वृत्रस्य ब्राह्मणत्वात्तद्वधजा ब्रह्महत्या वृषाकपिमिन्द्रमाससाद अन्वधत्त ॥ १० ॥ * * इन्द्रस्तथा ब्रह्महत्याया तापमसहत्स अतोऽमुमिन्द्रं निर्वृतिर्नाविशत् स सुखितो नैवाभूत् । ननु, बहुगुणयुक्त एकेन दोषेण कुतः सुखितो नाऽभूद्राह—हीमन्तं वाच्यतां निन्द्यतां प्राप्तं गुणा न सुखयन्ति ॥ ११ ॥ * * यक्ष्मणा क्षयरोगेण प्रस्ताम् अस्तृक्पटां रक्तवसनाम् ॥ १२ ॥ * * पलितान् शुक्लान् मीनस्येव गन्धो यस्य स मीनगन्धिः स चासावसुनिश्चासवातश्च तस्य गन्धेन मार्गदूषणं कुर्वन्तीम् ॥ १३ ॥ * * तद्दर्शनानन्तरं नभः सर्वा दिशश्च गतः प्रागुदीचीं गतस्तत्रापि मानसं सरः प्रविष्टः ॥ १४ ॥ * * तत्र तु स इन्द्रः पुष्करनालतन्तून् सहस्रमेव साहस्रं वर्षाणि आवसत् सूक्ष्मरूपेण तत्तन्तून् आश्रित्योवास कथम्भूतः अलक्षितः अग्निदूतः अग्निमहायस्थपि अलब्धभोगः विष्णुध्यानोपयोगितपोनिष्ठत्वात्त्यक्तभोग इत्यर्थः । यद्यतो ब्रह्मवधान्मोक्षं स्यात्तमृतम्भरश्च चिन्तयन् ध्यायन् ॥ १५ ॥ * * यावदिन्द्रः कं सुखं तद्विपरीतमकं दुःखं नास्त्यकमत्रेति नाकः तभ्राडादिवन्नलोपाभावस्तृतीयो नाकस्त्रिनाकस्तं त्रिनाकं नालभत् तावद्विद्यादिभिरनुभावः स्वर्गपालनसामर्थ्यं यस्य स नहुषः शशास तदा सम्पदैश्वर्याभ्यां यो मद अहमेवेन्द्र इति गर्वस्तेनान्धा लुप्तविवेका इन्द्राणी मां भजतु इत्येवं दोषवती बुद्धिर्यस्य स इन्द्रपत्न्या तन्नाशोपायज्ञायाऽऽगस्त्यशापद्वारा तिरश्चाङ्गतिं सर्पभावं नीतः ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अश्वमेधस्यायमेव महिमेत्याशयेनाहुः—महामखेनेति । अनुष्ठाने त्वस्माकं सन्देह एव नास्तीति विप्रशङ्का तु नैव कर्त्तव्येत्याशयेनाहुः—अस्माभिरिति । तव तु श्रद्धामात्रमेवापेक्षितमित्याहुः—श्रद्धेति । चराचरग्रहणेनैव तदन्तःपातिब्रह्मणोऽपि ग्रहणात् पृथक् तद्ग्रहणं तद्वधस्य दोषाधिक्येन तद्वधशेषशङ्कानिरासार्थम् ॥ ६ ॥ * * एवं विप्रैः सञ्चोदितः प्रेरितो मरुत्वान् इन्द्रः रिपुं शत्रुं वृत्रमहनत् । तस्मिन् वृत्रे हते सति वृषाकपिर्हरे शक्ते हरीतक्यां जनार्दन इत्यभिधानात्—इन्द्रं ब्रह्महत्या आससादेत्यन्वयः ॥ १० ॥ * * स्मेत्यवधारणे । तथा देवादिभिः कारितया हत्यया इन्द्रस्तापमेवासहत्, अतोऽमुमिन्द्रं निर्वृतिः सुखं नाविशत्—ननु धैर्यादिगुणयुक्तस्य प्राप्तस्वर्गाद्यैश्वर्यस्य कुतो निर्वृतिस्तत्राह—हीमन्तमिति । लज्जावन्तं वाच्यतां स्वर्गसुखलोभेनायं ब्राह्मणं हतवानिति निन्द्यतां प्राप्तमैश्वर्यादयो गुणा अपि नो सुखयन्तीत्यन्वयः ॥ ११ ॥ * * तां हत्यामनुधावन्तीमिन्द्रो ददर्श, दृष्ट्वा च पलायित इति शेषः । तत्र हेतुत्वेन तां वर्णयति—चाण्डालीमिव रूपिणीमिति जरया वेपमानमङ्गं यस्यास्ताम् । यक्ष्मप्रस्तां क्षयरोगव्याप्त्याम् । अस्तृक्

रुविरं तद्व्याप्तः पटो यस्यास्ताम् ॥ १२ ॥ ॐ ॐ पलितान् लम्बमानान् मीनस्येव गन्धो यस्य स चासावसुश्च
 आसवायुस्तस्य गन्धेन मार्गदूषणं कुर्वतीम् ॥ १३ ॥ ॐ ॐ युद्धे पलायितस्यापीयं दशा त्वया बहुशोऽनुभूतेति
 नात्रासम्भावितं किञ्चिदिति सूचयन् सम्बोधयति—हे विशांपते इति । प्रथमं नभः आकाशं गतस्तत्रापि तां दृष्ट्वा सर्वा
 दिशो गतस्तत्र सर्वत्र तां दृष्ट्वा प्रागुदीचीमैशानीं दिशं गतः संस्तूर्णं मानसं सरः प्रविष्टः । इदमथाश्चर्यं साव-
 धानतया श्रोतव्यमिति भावेन सम्बोधयति—हे नृपेति ॥ १४ ॥ ॐ ॐ स इन्द्रः न लब्धो भोगो येन सः अन्तः
 मनसि ब्रह्मवधात् ब्रह्महत्यातो विमोक्षं सञ्चिन्तयन् अलक्षितः सर्वज्ञात् एव साहस्रं सहस्रं वर्षाणि पुष्करनालस्य
 तन्तूनावसदित्यन्वयः । भोगालाभे हेतुमाह—यदिति, यस्मात् इह जलेऽवसत् । स्वयं चाग्निदूतः भागनेता यस्य सः ।
 तथाचाग्नेर्जलप्रवेशासम्भवादलब्धभोग इति भावः ॥ १५ ॥ ॐ ॐ ननु यावदिन्द्रो मानसेऽलक्षितोऽवसत्तावत्
 स्वर्गं केन पालितमित्यपेक्षायामाह—तावदिति । न अकं दुःखं यस्मिन्निति नाकः पुण्यलोकः तृतीयो नाकः त्रिणाकः स्वर्गस्तं
 तावन्नहुषो नाम राजा शशास । ननु मनुष्यस्य कुतः स्वर्गराज्यं सम्भवति तत्राह—विद्येति । विद्या राजनीतिः । तपः
 व्रतोपवासादि । योगः बुद्धेः सूक्ष्मविचारसामर्थ्यम् । बलं शरीरम् । विद्यादिभिरनुभावः । स्वर्गपालनसामर्थ्यं यस्य सः
 तर्हि तस्मिन् सति कथं पुनरिन्द्रस्य स्वर्गप्राप्तिस्तत्राह—स इति, सम्पदैश्वर्याभ्यां यो मदस्तेनान्धा विवेकरहिता बुद्धिर्यस्य स
 नहुषः, इन्द्रपत्न्या शच्या तिरश्चां गतिं सर्पयोनिं नीतः उपायेन प्रापित इत्यर्थः । एवं ह्याख्यायते—नहुषः किल
 कदाचिदिन्द्राणीमुवाच, इन्द्रस्तावदहमतस्त्वं मां भजेति, तथा चावेदितवृत्तान्तो बृहस्पतिस्तामुवाच, ब्राह्मणवाह्यशिविकामारु-
 ह्यागतं त्वां भजिष्यामीति ब्रूहि, ततोऽसौ ब्राह्मणशपात् पतिष्यतीति, तथा च तथोक्तो नहुषोऽगस्त्यादीन् शिविकां
 वाहयामास, तदा च शीघ्रं सर्पसर्पेति ब्रूवन्नगस्त्यं पदा पस्पर्श, तेन कुपितेन सर्पो भवेति शप्तो महान् सर्पोऽजगरोऽ
 भूदिति ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तमिति । तमुक्तविधनाममात्रमहिमानं भगवन्तम्, अस्माभिः अनुष्ठितेनानुष्ठापितेन, महामखेन महायागेन, अश्वमेधेन
 इष्ट्वा, श्रद्धान्वितः अस्मद्वाक्यमात्रविश्रम्भयुक्तः, त्वं सब्रह्मचराचरं ब्रह्मणः शरीरभूतं चराचरात्मकं जगदित्यर्थः । हत्वापि, न
 लिप्यसे । पापेनेति शेषः । खलनिग्रहेण पापरूपासुरहनने, लिप्यसे किम् । वृत्रहननपापेन न लिप्यसे एवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ॐ ॐ
 एवं विप्रैः संनोदितः शक्रस्ततो वृत्रं जघान स च तद्वधनिमित्तेन पापेन दुःखितश्चाभूदित्याह मुनिः । एवमिति । एवं विप्रैर्ऋ-
 षिभिः, संनोदितः संप्रेरितः, पाठान्तरे सम्यक् बोधितः, मरुत्वानिन्द्रः, रिपुं वृत्रम् अहनद्वतवान् । तस्मिन् वृत्रे हते, ब्रह्महत्या
 वृषाकपिमिन्द्रम् आससादान्ववर्त्तत ॥ १० ॥ ॐ ॐ तथेति । तथा देवादिभिः कारितया ब्रह्महत्याया, स्मेत्यवधारणे । इन्द्रः
 स्म इन्द्र एवेत्यर्थः । तापम् असहदसहत नान्यः । अमुमिन्द्रं निर्वृतिः सुखं न आविशत् । इन्द्रः सुखी नाभूत् । किं तु दुःखमेव
 प्रापेत्यर्थः । ननु धैर्यादिमहागुणयुक्तस्य कुतो न निर्वृतिस्तत्राह । ह्रीमन्तं लज्जावन्तं वाच्यतां निन्द्यतां प्राप्तं, गुणाः धैर्यशौर्यवीर्या-
 दयः अपि, नो सुखयन्ति अपि । वाच्यतायुक्तस्य लज्जावतोऽनेकेऽपि सत्तुणाः सुखकरा नैव भवन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥ ॐ ॐ
 एवमिन्द्रस्यानिर्वृत्तिकारणमभिधायाथ तत्पापनिस्तारप्रकारं वक्ष्यमाणस्तत्पापनिमित्तदुःखानुभवप्रकारमाह । तमिति ततः,
 इन्द्रः, अनुधावन्तीमनुसृत्य पृष्ठत एव धावन्तीं रूपिणीं मूर्त्तिमतीं, चाण्डालीमिव स्थितां, जरया वेपमानानि कम्पमानानि
 शिरःपाण्यादीनि यस्यास्तां यक्षमग्रस्तां यक्षमरोगव्याप्तां, असृक्पटां रजोरक्तवस्त्रां, तां ददर्श ॥ १३ ॥ ॐ ॐ अस्याः
 संसर्गानर्हत्वाय पुनरपि तां विशिनष्टि । विकीर्येति । पलितान् किञ्चित्पीतताविशिष्टशुक्लगुणोपेतानित्यर्थः । केशान् शिरोरुहान्,
 विकीर्य, तिष्ठ तिष्ठ कं गच्छसीदानीम् इत्येवं भाषिणीं भाषमाणां मीनस्येव गन्धो यस्य स मीनगन्धिः स चासावसुः प्राणवायुश्च
 तस्य यो गन्धस्तेन, मार्गदूषणं कुर्वन्ती, तां ददर्शेति पूर्वेण संबन्धः ॥ १३ ॥ ॐ ॐ नभ इति । ततः, हे विशांपते हे नृप,
 सहस्राक्ष इन्द्रः, नभः सर्वाः दिशश्च, गतः । नभआदिषु भ्रमन् कापि विश्रान्तिमलभमान इत्यर्थः । प्रागुदीचीमैशानीं दिशं
 गतः सन्, तूर्णं मानसं सरः प्रविष्टः ॥ १४ ॥ ॐ ॐ स इति । स इन्द्रः, यद्यतः अग्निदूतः अग्नेरेव हविर्भागप्रापकत्वा-
 ददूतत्वम् । तस्य च जले प्रवेशाभावात् । इह स्थाने, अलब्धभागः, अन्तः पद्मनालस्यान्तःप्रदेशे अलक्षितः ब्रह्महत्याया दर्शना-
 विषयः, ब्रह्मवधात् ब्रह्मवधनिमित्तात्पापादित्यर्थः । विमोक्षं विमोक्षोपायं, संचिन्तयन् सन्, साहस्रं वर्षाणि पुष्करनालतन्तून्
 मानससरोवरस्थकमलनालान्तस्थतन्तून्, आवसत् । सूक्ष्मरूपेण पद्मतन्तूनाश्रित्योवासेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ॐ ॐ तावदिति ।
 यावदिन्द्रः कमलनालतन्तूनावसत्, तावत् विद्योपासना च तपः कामानशनं च योगो ध्यानयोगश्च तैर्महाननुभावो यस्य सः,
 नहुषः त्रिणाकं न विद्यतेऽकं दुःखं यस्मिन्निति नाकः पुण्यलोकः तृतीयो नाकस्तं स्वर्गमित्यर्थः । शशास । इन्द्रलोकाधिपत्यं
 कृतवानित्यर्थः । तर्हि नहुषे विद्यमाने सति कथमिन्द्रस्य पुनः स्वर्गप्राप्तिस्तत्राह । स नहुषः, संपदैश्वर्याभ्यां यो मदस्तेनान्धा
 बुद्धिर्यस्य सः, भोग्यभोगोपकरणादिसमृद्धयेन्द्रसंबन्धिनाधिपत्येन च संजातो यो मदस्तेन विवेकशून्यमतियुतत्वत इत्यर्थः ।

इन्द्रपत्न्या शच्या, तिरश्चां गतिं सर्पयोनिं नीतः । उपायेन सर्पत्वं प्रापित इत्यर्थः । अत्रार्थे इदमाख्यानं पुराणविद्धिः ख्यायते । स्वर्गाधिपत्यं कुर्वन्नहुषः कदाचिदिन्द्राणीमुवाच । सांप्रतमिन्द्रस्तावदहमतस्त्वं मां भजेति । तच्छ्रुत्वा तयावेदितवृत्तान्तो बृहस्पतिस्तामुवाच । ब्राह्मणवाह्यशिविकामारुह्य मदगृहानागच्छसि चेत्तर्हि तथागतं त्वां भजिष्यामीति ब्रूहि । ततोऽसौ ब्रह्मशापात्पतिष्यतीति । ततः सा तं तथैवोवाच । ततः स नहुषोऽगत्यादिमहर्षीन् बलादानीय स्वेनाधिरूढां शिविकां तैर्वाहयामास । तदा स शीघ्रयानार्थं तान् सर्पं सर्पेति ब्रुवाणोऽगस्त्यं पदा पस्पर्श । कुपितेन तेन सर्पो भवेति शप्तः महा-सर्पोऽजगरः अभूदिति ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

हमलोग, 'अश्वमेध' नामक महायज्ञका अनुष्ठान करेंगे । उसके द्वारा श्रद्धापूर्वक भगवान्की आराधना करके तुम ब्रह्मापर्यन्त समस्त चराचर जगत् की हत्याके भी पापसे लिप्त नहीं होंगे । फिर इस दुष्टको दण्ड देनेके पापसे छूटनेकी तो बात ही क्या है ? ॥ १६ ॥ * * श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित् ! इस प्रकार ब्राह्मणोंसे प्रेरणा प्राप्त करके देवराज इन्द्रने वृत्रासुरका वध किया था । अब उसके मारे जाने पर ब्रह्महत्या इन्द्रके पास आयी ॥ १० ॥ उसके कारण इन्द्रको उड़ा क्लेश, बड़ी जलन सहनी पड़ी । उन्हें एक क्षणके लिये भी चैन नहीं पड़ता था । सच है, जब किसी सङ्कोची सज्जनपर कलङ्क लग जाता है, तब उसके धैर्य आदि गुण भी उसे सुखी नहीं कर पाते ॥ ११ ॥ * * देवराज इन्द्रने देखा कि ब्रह्महत्या साक्षात् चाण्डालीके समान उनके पीछे-पीछे दौड़ी आ रही है । बुढ़ापेके कारण उसके सारे अङ्ग काँप रहे हैं और क्षयरोग उसे सता रहा है । उसके सारे वस्त्र खूनसे लथपथ हो रहे हैं ॥ १२ ॥ * * वह अपने सफेद-सफेद बालोंको बिखरे 'ठहर जा ! ठहर जा !!' इस प्रकार चिल्लाती आ रही है । उसके श्वासके साथ मछलीकी-सी दुर्गन्ध आ रही है, जिसके कारण मार्ग भी दूषित होता जा रहा है ॥ १३ ॥ * * राजन् ! देवराज इन्द्र उसके भयसे दिशाओं, और आकाशमें भागते फिरे । अन्तमें कहीं भी शरण न मिलनेके कारण उन्होंने पूर्व और उत्तरके कोनेमें स्थित मानसरोवरमें शीघ्रतासे प्रवेश किया ॥ १४ ॥ * * देवराज इन्द्र मानसरोवरके कमलनालके तन्तुओंमें एक हजार वर्षोंतक छिपकर निवास करते रहे और सोचते रहे कि ब्रह्महत्यासे मेरा छुटकारा कैसे होगा । इतने दिनोंतक उन्हें भोजनके लिये किसी प्रकारकी सामग्री न मिल सकी । क्योंकि वे अग्निदेवताके मुखसे भोजन करते हैं और अग्निदेवता जलके भीतर कमल-तन्तुओंमें जा नहीं सकते थे ॥ १५ ॥ * * जबतक देवराज इन्द्र कमलतन्तुओंमें रहे, तबतक अपनी विद्या, तपस्या और योगबलके प्रभावसे राजा नहुष स्वर्गका शासन करते रहे । परन्तु जब उन्होंने सम्पत्ति और ऐश्वर्यके मदमें अंधे होकर इन्द्रपत्नी शचीके साथ अनाचार करना चाहा, तब शचीने उनसे ऋषियोंका अपराध करवाकर उन्हें शाप दिला दिया—जिससे वे साँप हो गये ॥ १६ ॥

ततो गतो ब्रह्मगिरोपहृत ऋतम्भरध्याननिवारिताधः ।

पापस्तु दिग्देवतया हतौजास्तं नाभ्यभूदवितं विष्णुपत्न्या ॥ १७ ॥

तं च ब्रह्मर्षयोऽभ्येत्य हयमेधेन भारत । यथावदीक्षयाश्वक्रुः पुरुषाराधनेन ह ॥ १८ ॥

अथेज्यमाने पुरुषे सर्वदेवमयात्मनि । अश्वमेधे महेन्द्रेण वितते ब्रह्मवादिभिः ॥ १९ ॥

स वै त्वाष्ट्रवधो भूयानपि पापचयो नृप । नीतस्तेनैव शून्याय नीहार इव भानुना ॥ २० ॥

स बाजिमेधेन यथोदितेन वितायमानेन मरीचिमिश्रैः ।

इष्टाधियज्ञं पुरुषं पुराणमिन्द्रो महानास विधूतपापः ॥ २१ ॥

इदं महाख्यानमशेषपाप्मनां प्रक्षालनं तीर्थपदानुकीर्तनम् ।

भक्त्युच्छ्रयं भक्तजनानुवर्णनं महेन्द्रमोक्षं विजयं मरुत्वतः ॥ २२ ॥

पठेयुराख्यानमिदं सदा बुधाः शृण्वन्त्यथो पर्वणि पर्वणीन्द्रियम् ।

धन्यं यशस्यं निखिलाघं मोचनं रिपुञ्जयं स्वस्त्ययनं तथाऽऽयुषम् ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे इन्द्रविजयो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ततः ब्रह्मगिरा उपहृतः ऋतंभरध्याननिवारिताघः सः गतः पापः तु दिग्देवतया हतौजाः विष्णुपत्न्या अवितं तं न अभ्यभूत् ॥ १७ ॥ ॐ ॐ भारत ब्रह्मर्षयः तं च अभ्येत्य पुरुषाराधनेन हयमेधेन यथावत् दीक्षयांचक्रे ॥ १८ ॥ अथ ब्रह्मवादिभिः वितते अश्वमेधे महेंद्रेण सर्वदेवमयात्मनि पुरुषे ईज्यमाने ॥ १९ ॥ ॐ ॐ नृप भूयान् अपि सः त्वाष्ट्रवधः पापत्रयः तेन एव भानुना नीहारः इव वै शून्याय नीतः ॥ २० ॥ ॐ ॐ सः महान् इन्द्रः मरीचिमिश्रैः विलायमानेन यथोदितेन वाजिमेधेन अधियज्ञं पुराणं पुरुषम् इष्ट्वा विधूतपापः आस ॥ २१ ॥ ॐ ॐ अशेषपाप्मनां प्रक्षालनं तीर्थपदानुकीर्तनम् भक्त्युच्छ्रयं भक्तजनानुवर्णनं महेंद्रमोक्षम् मरुत्वतः विजयम् इदम् महाख्यानम् ॥ २२ ॥ ॐ ॐ बुधाः सदा पर्वणि पर्वणि धन्यम् यशस्यम् निखिलाघमोचनम् रिपुंजयम् स्वस्त्ययनम् तथा आयुषम् इदम् आख्यानम् पठेयुः अथो शृण्वन्ति ॥ २३ ॥

इति त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

स्वर्गं गतः प्राप्तः । कथंभूतः । ब्रह्मगिरा ब्राह्मणवाक्येनोपहृतः सन् । ऋतंभरः सत्यपालको हरिस्तस्य ध्यानेन निवारितमघं येन । प्रागपि तु पापो ब्रह्मवधस्तमिन्द्रं नाभ्यभूत्तस्याभिभवं नाकरोत् । कुतः । दिग्देवतया प्रागुदीच्यां दिशि स्थितया श्रीरुद्रेण अवितं रक्षितं संतम् ॥ १७ ॥ ॐ ॐ पुरुषस्य हरेराराधनं यस्मिन्तेन ॥ १८ ॥ ॐ ॐ सर्वदेवमया आत्मा मूर्तिर्यस्य तस्मिन् । सर्वदेवमयात्मनीति वा पाठः । ब्रह्मवादिभिर्विततेऽनुष्ठितेऽश्वमेधे महेंद्रेणैज्यमाने पुरुषे सति ॥ १९ ॥ ॐ ॐ तेनैव पुरुषेणैव शून्याय नीतः निःशेषनाशित इत्यर्थः ॥ २० ॥ ॐ ॐ अधिकृता यज्ञा येन तम् ॥ २१ ॥ ॐ ॐ पाठादिविधातुमाख्यान् स्तौति । इदमिति । प्रक्षाल्यतेऽनेनेति प्रक्षालनम् । तीर्थपदस्यानुकीर्तनं यस्मिन् भक्तेरुच्छ्रयो यस्मिन् । भक्तजनानामनुवर्णनं यस्मिन् महेंद्रस्य मोक्षो यस्मिन् । मरुत्वतो विशेषेण जयो यस्मिन् ॥ २२ ॥ इन्द्रियं तत्पाटवकरमिन्द्रसंबंधीति वा आयुषमायुष्यम् ॥ २३ ॥

इति श्रीभा० म० षष्ठस्कन्धे टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ततो नहुषपातोत्तरम् । ब्राह्मणवाक्येन बृहस्पतिवाक्येनाग्निवाक्येन ब्रह्मवाक्येन वा । यद्यपि 'पापं किल्बिषकल्मषम्' इत्यमरोक्तेः पापशब्दस्य नियतस्त्रीबत्वमस्ति तथाप्यत्र पुंस्त्वं तदभिमानिजीवापेक्षयास्त्रीति ज्ञेयं व्याख्यातं तथा विजयध्वजेन । पापो ब्रह्महत्यालक्षणो जीवः विष्णुपत्न्या मानससंस्थितकमलवासिन्या लक्ष्म्याऽवितमिन्द्रं रुद्रेण हतौजाः पापो न तिरश्चकारेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ॐ ॐ लोकापवादरूपो यः शेषः पापप्रचारः सोऽपि ब्रह्मर्षिभिर्नाशित इति तं चेति । त्रिभिराह—तमिन्द्रम् । पुरुषो विष्णुः “सहस्रशीर्षा पुरुषः” इत्यादिश्रुतेः । भारतेति “दौण्यतिरिज्ज यज्वनाम्” इत्युक्तेस्त्वं त्वतीय यज्ञकर्तृप्रधानभरतकुलजातत्वादिद्वयागो महानिति विस्मयं मा कुर्विति भावः ॥ १८ ॥ ॐ ॐ अथ यज्ञदीक्षानंतरम् ॥ १९ ॥ नृपेति । नृपालनेन यथा त्वं शुद्धोऽसि तथा स्वःपालनार्थमिन्द्रोऽपि यागेन शुद्धो बभूवेति भावः । इत्यर्थ इति । नाशस्यापि शून्यपदार्थात्वादिति भावः । “शून्यं स्यान्निर्जने नाशेकासने रहितेऽपि च” इति धरणिः ॥ २० ॥ ॐ ॐ विधूतपापः सन्महानास पूज्यो बभूवेत्यर्थः ॥ २१-२२ ॥ ॐ ॐ इन्द्रियपदेन तत्पाटवार्थः क्लिष्टकल्पनया लभ्योऽत आह—इन्द्रसंबंधीति वृद्धयभाव आर्षः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे षष्ठस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तत इति । ततो नहुषभ्रंशानन्तरम् ऋतंभरः सत्यसङ्कल्पो हरिस्तस्य ध्यानेन निवारितमघं प्रायश्चित्तबलेन पापाच्चरणरूपोऽपराधः येन सः ब्रह्मणो ब्राह्मणानां वा गिरा वाक्येनोपहृतः सन्निन्द्रः स्वर्गं गतः दिग्देवतया ईशानदिशि स्थितया श्रीरुद्रेणैन्द्ररक्षकेण हतमोजो यस्य स हत्याजनितः पापस्तु । पुंस्त्वमार्षम् । विष्णुपत्न्या मानससंस्थितकमलवनस्थितया लक्ष्म्या अवितमिन्द्रं नाभ्यभूत् तस्याभिभवं नाकरोदित्यर्थः ॥ १७ ॥ ॐ ॐ तमिति । हे भारत ! ब्रह्मर्षयः तमिन्द्रमभ्येत्य

पुरुषस्य भगवत आराधनं यस्मिन्नेन ह्यमेधेन यथावदीक्ष्यांचक्रुः ॥ १८ ॥ ॐ ॐ अथेति युग्मम् । ब्रह्मवादिभिः वेदवादिभिः ऋषिभिर्वितते अनुष्ठिते अश्वमेधे महेन्द्रेण सर्वदेवमय आत्मा यस्य तस्मिन् । सर्ववेदमयात्मनीति वा पाठः । पुरुषे सर्वान्तर्यामिणि भगवति इज्यमाने सति अथानन्तरमेव स पूर्वोक्तः त्वाष्ट्रवधो वृत्रवधाज्जातं पापं स्वतो भूयान् तत्रापि ज्ञानपूर्वककृतत्वात्तस्य भक्तत्वाच्च पापचयो जातः । सोऽपि तेन पूजितेन भगवतैव भानुना नीहार इव शून्याय नीतः निरवशेषो विनाशितः ॥ १९-२० ॥ ॐ ॐ स इति । स इन्द्रः मरीचिमुख्यैर्मुनिभिर्विनायमानेन यथोदितेन यथाविध्यनुष्ठितेन तेन वाजिमेधेन अश्वमेधेन अधिकृता यज्ञा येन तमधियज्ञं पुरुषं सर्वान्तर्यामिणं पुराणं सर्वकारणकारणमिष्टा विधूतपापः महान् सर्वपुण्यः आस दिदीपे ॥ २१ ॥ ॐ ॐ इदमिति युग्मम् । इदं स्वरूपतो गुणतश्च महाख्यानम् अशेषाणां निरवशेषाणां पाप्मनां प्रक्षाल्यतेऽनेनेति प्रक्षालनं निवर्त्तकमित्यर्थः । तीर्थानि पादयोर्यस्य स तीर्थपदः भगवान् तस्यानुकीर्त्तनं माहात्म्यवर्णनं यस्मिन्नात् भक्तेरुच्छ्रय उत्कर्षो यस्मिन् तत् भक्तजनानां वृत्रेन्द्रादीनामनुवर्णनं यस्मिन्नात् महेन्द्रस्य पापान्मोक्षो यस्मिन्नात् मरुत्वतः इन्द्रस्य विशेषेण जयो यस्मिन्नात् इन्द्रियमिन्द्रियपाटवकरम् इन्द्रजुष्टं वा धन्यं धनप्रदं यशस्यं यशोवर्द्धकं निखिलाद्य-मोचकं सर्वदुःखनिवर्त्तकं रिपुंजयं शत्रुजयप्रदं स्वस्ययनं पुत्रपौत्रादिमङ्गलकारणं तथा आयुषमायुर्वर्द्धकमस्ति । अत्रायुःशब्दो लक्षणया आयुर्वर्धकार्थः । ततः स्वार्थिकोऽण् । अथो अत इदमाख्यानं बुधाः सदा पठेयुः सदा सावकाशाभावे तु पर्वणि पर्वणि एकादश्यादिविहितपवित्रकालेऽवश्यं शृण्वन्ति शृणुयुः ॥ २२-२३ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

वीरराघवव्याख्या

तत इन्द्रः स्वर्गं गतः प्राप्तः कथम्भूतः ब्रह्मगिरा ब्राह्मणवाक्येन उपहृतः सन् ऋतश्चरः सत्यस्य भर्ता श्रीमन्नारायणः तस्य ध्यानेन निवारितमघं ब्रह्महत्यारूपं यस्य तादृशः तमागच्छन्तं दिग्देवतया प्रागुदक्स्थितमानसरोवरस्थपद्मस्थया देवतया विष्णुपत्न्या श्रीमहालक्ष्म्यावितं रक्षितं पद्मतन्तुषु बसन्तम् इन्द्रमत एव हतमोजो बलं यस्य तादृशः पापो ब्रह्मवधः नाभ्यभूत्य-द्वास्था लक्ष्मीर्भगवद्ध्यानपरत्वादिन्द्रं पापाद्रचेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ॐ ॐ अथ हत्यानिस्तारप्रकारमाह-तमित्यदिना विधूतपाप इत्यन्तेन । तमागतम् इन्द्रमृषयोभ्येत्यागत्य हे भारत ! पुरुषाराधनेन परमपुरुषाराधनरूपेण ह्यमेधेन यथाविधि दीक्षयाञ्चक्रुः ह्यमेधं कर्तुन्दीक्षितं कृतवन्त इत्यर्थः । हेतिहर्षे खेदे चाहो इन्द्रस्यैवंविधावस्थेति ॥ १८ ॥ ॐ ॐ अथ ब्रह्मवादिभिर्वेदवादिभि-र्ऋषिभिरात्विज्यङ्गतैर्वितते विस्तृते यथावत् क्रियमाणेऽश्वमेधे इन्द्रेण यजमानेन सर्वदेवतानामन्तरात्मभूते सर्वस्य प्रशासितरि परमपुरुषे इज्यमाने आराध्यमाने सति ॥ १९ ॥ ॐ ॐ भूयानपि स त्वाष्ट्रवधः वृत्रवधनिमित्तः पापः हे परन्तप ! तेनैवाश्वमेधेन शून्याय नीतः प्रापितः शून्यतां प्राप्त इत्यर्थः । यथा भानुना सूर्येण नीहारः शून्यतां प्राप्यते तद्वत् ॥ २० ॥ मरीचिमिश्रैः मरीचिसहितैः तत्प्रभृतिभिरित्यर्थः । विनायमानेन अनुष्ठीयमानेन यथोक्तेन ह्यमेधेनाऽधियज्ञं यज्ञेषु प्रधानतया वर्त्तमानं पुराणं पुरुषम् इष्ट्वाराध्य स वै इन्द्रः विधूतं निरस्तं वृत्रहत्या रूपं येन तादृशः महान्निष्प्रतिपक्षः अवाप्तराज्य-सम्पन्नासीत् ॥ २१ ॥ ॐ ॐ उक्तं वृत्रवधाख्यानपठनश्रवणादिफलं वदन् तद्विशिनष्टि-इदमिति द्वाभ्याम् । महेन्द्रस्य मोक्षः ब्रह्मवधनिमित्तात्पापान्मोक्षप्रतिपादनं यस्मिन्मरुत्वत इन्द्रस्य विशेषेण जयः तत्प्रतिपादनं यस्मिन् तादृशं तदिदं महाख्यानं गुणवत्तरं तदेवाह अशेषाणां पापानां प्रक्षालनं शोधकं निवर्त्तकं तत्र हेतुस्तीर्थपदस्यानुकीर्त्तनं यस्मिन्तादृशं किञ्च भक्त्युच्छ्रयं भगवद्भक्तेरुच्छ्रयोऽभिवृद्धिर्यस्मात्तथाभूतं तत्र हेतुः भक्तजनानां भगवद्भक्तजनानामनुवर्णनं यस्मिन् तत् ॥ २२ ॥ ॐ ॐ किञ्चेन्द्रियम् इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् इन्द्रः प्रत्यगात्मा तस्य लिङ्गं ज्ञापकं तद्याथात्म्यप्रतिपादनयुक्तत्वादस्येति भावः । यद्वा इन्द्र-स्येदमिन्द्रियं इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिति सूत्रे इति करणादर्थान्तरेऽपि तन्निपातनाभ्युपगमात् यद्वा इन्द्रियशब्दस्तद्वलसम्पादके उपचाराद्वर्त्तते इन्द्रियवृद्धिकरमित्यर्थः । यद्वा इन्द्रः परमेश्वरः इदि परमैश्वर्ये इति धातुपाठात् तेन जुष्टं प्रीतिविषयत्वेन परिगृहीतं श्रवणादिद्वारा भगवत्प्रीत्यापादकमित्यर्थः । धन्यं धनप्राप्तिसाधनं यशस्करं निखिलानामघानां मोचनं यस्मात्तथाऽशेषपापानां प्रक्षालनमित्यनेन पापविनाशकत्वमुक्तम् अखिलाद्यमोचनमित्यनेन तु पापाश्लेषकरत्वमुक्तमित्यतो न पौनरुक्त्यं स्वस्ययनं मङ्गलावहं तथा आयुष्करं सर्वाण्येतानि फलानि अस्याख्यानस्य श्रवणपठनादिना भवन्ति न स्वरूपेणेत्यतोवश्यमुक्तिफलार्थि-मिरेतदाख्यानपठनादिकं कार्यमित्युक्तं पठेयुरित्यङ्गेन यत् इदमुक्तफलमथोऽतो बुधाः सदा पठेयुः पर्वणि पर्वणि प्रतिपर्वं शृण्वन्तु शृणुयुरित्यर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

उपहृत ऋतम्भरेति ब्रह्मगिरा विरिञ्चिवाक्येनोपहृतः बृहस्पतिवाक्येन वा अग्न्याख्यदूतमुखेनेत्यर्थः । ततः मानससरसः ऋतम्भरस्य सत्यपालकस्य नृसिंहस्य ध्यानेन निवारितमहो येन स तथा सर्वगतः श्रीनारायण इति प्रह्लादोक्तवचनं सत्यं कर्तुं स्तम्भादाविरभूदिति यदतो हरिर्ऋतम्भर इति वेदवादिभिरुपहृतत्वाद्भरेस्तन्नाम नन्विदानीमृतम्भरध्यानेन निरस्तं गच्छेत् पूर्वं तेनाभिभूत इन्द्रः किं तत्राह—पापश्चेति । पापो ब्रह्महत्यालक्षणो जीवश्च तमिन्द्रं नाभूदभिभूतं नाकरोदित्यन्वयः । अत्र हेतुगर्भ-विशेषणमाह—दिग्देवतयेति । इन्द्रहितकारिण्या दिग्देवतया हतमोजो बलं यस्य इन्द्रमन्विष्य सर्वदिक्षु भ्रमतः स तथा कस्मात् गङ्गाजलपरिप्लुतमानससरसि प्रविष्टत्वेन विष्णुपद्याऽवितं रक्षितं तस्माच्चेति ॥ १७ ॥ * * ऋतम्भरध्यानादिनाभि-भवाभावे तदभिभवः स्यात्स्वरूपतो नाराभावादिति तत्राह—तमिति । भगवदविषयेणाश्रमेधेन स्वरूपनाशश्च कथं स्यादित्यत उक्तं पुरुषेति । अत्र पुरुषशब्देन विष्णुरुच्यते सहस्रशीर्षा पुरुष इति श्रुतेः हेत्यनेन श्रीहरिमाहात्म्यज्ञानपूर्वकं तत्करणाभावेन तत्फलं स्यादिति विपक्षे बाधकं सूचयति “अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च” इति स्मृतेः ॥ १८ ॥ * * यत एवं साङ्गो यज्ञः अथ तस्मान्महानपि त्वाष्ट्रवधस्तेन यज्ञेन शून्याय नीत एव सर्वात्मना नष्टोभूत्क्रियाया विशिष्टत्वादित्यन्वयः । कथं विशिष्टत्वमित्य-तस्तात्पर्यादुक्तमेव विशिनष्टि—इज्यमान इति । ब्रह्मवादिभिर्वितते विस्तृते अश्रमेधे यज्ञे इन्द्रेण सर्वभूतानां प्रधानाश्रान्तर्यामी च सर्वभूतमयात्मा तस्मिन् यज्ञपुरुषे इज्यमाने । सर्वदेवमयात्मनीति पाठे स एवार्थः वा इत्यनेन “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि” इति वचनाद्भगवतः ज्ञानेन सर्वात्मना पापस्य नाशोप्यश्रमेधेनेन्द्रस्य महत्त्वातिशयो भवतीति सूचयति ॥ १९-२० ॥ * * तत्कृतोऽवगम्यत इत्याह—वाजीति । मरीचिमिश्रैर्मरीचिसुखैः । ज्ञानादिभूतपापोपि इष्टा महानासेत्यर्थः ॥ २१ ॥ * * नेदमिन्द्रेण स्वार्थतयाऽनुष्ठितं किं तु लोकोपकारकत्वेन । यतोऽस्येन्द्रस्य पापं नष्टं तच्चरितस्य श्रवणादिना सर्वाभीष्टानि सिद्धयं-तीति । तत्तत्तौति—इदमिति । तीर्थपदस्य हरेरनुकीर्तनं यस्मिस्तत्तथा भक्तेरुच्छ्रयो यस्मात्तत्तथा भक्तजनस्यानुवर्णनं यस्मिन् तत्तथा महेन्द्रस्य पापान्मोक्षो यत्र तत्तथा मरुत्वतो विशिष्टज्यो यस्मिस्तत्तथा ॥ २२ ॥ * * इन्द्रियमिन्द्रियाणां शक्तिप्रदं किं विषयमाख्यानमित्यतो इन्द्रियं इन्द्रसम्बन्धि वेत्युक्तम् ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पापस्तदधिष्ठातृरूपस्तु तद्दिग्देवताहतौजाः न पुनस्तदनुद्रवा समर्था बभूव । तत्र हेतुः । विष्णुः पतिरभीष्टदेवो यस्य ईशानरूपायास्तादृश्येति । कृतभगवदाश्रयोऽयं कथमनेनाभिभाव्येतेतिभावः ॥ १७ ॥ * * ततो लोकापवादावशेषो यस्तत्पापप्रचारः सोऽपि ब्रह्मर्षिभिर्नाशित इत्याह तै चेति त्रिभिः ॥ १८ ॥ * * तत्र यथेति यूगमकम् ॥ १९-२३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ब्रह्मणो ब्राह्मणानाञ्च गिरा त्वामश्रमेधेन याजयिष्याम इति वाक्येनोपहृतः सन् ततो मानसात् सरसः सकाशात् स्वर्गं गतः ऋतम्भरः सत्यपालको विष्णुः । अर्घं प्रायश्चित्तबलेन पापाचरणलक्षणोऽपराधः । पापः ब्रह्महत्या लक्षणं पापं पुंस्त्वमार्घ ईशानदिग्देवतया श्रीरूढेण विष्णुपत्न्या मानससरसः कमलवनस्थितया लक्ष्म्या ॥ १७-२१ ॥ * * भक्त्युच्छ्रयं भक्त्यु-त्कर्षयुक्तम् । मरुत्वत इन्द्रस्य विशेषेण ज्यो यत्र तत् इन्द्रियं इन्द्रियपाटवकरं आयुषमायुष्करम् ॥ २२-२३ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । षष्ठे त्रयोदशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १३ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

विष्णुपत्न्या दिग्देवतया विष्णुभक्तेन दिक्पालेन श्रीरूढेणावितं तमिन्द्रं हतौजाः सन् पापो नाभ्यभूत् ध्यानानर्हं न कृतवान् ततस्तदनन्तरम् ऋतम्भरस्य विष्णोर्ध्यानेन निवारितमर्घं ब्रह्मवधरूपं पापं येन सः ब्रह्मगिरा ब्राह्मणवाक्येन अग्निप्राविते-नोपहृतो गतः स्वर्गं प्राप्तः ॥ १७ ॥ * * एवं विष्णुध्यानेन निष्पापोपीन्द्रः कर्मानुष्ठानेन प्रत्यक्षप्रायश्चित्तेन लोकसंग्रहार्थं मुनिभिर्निष्पापः कृत इत्याशयेनाह—तमित्यादि । पुरुषस्य विष्णोराराधनं यस्मिन् तेन ॥ १८ ॥ * * सर्वदेवमय आत्मा

यस्य तस्मिन् सर्वदेवान्तर्यामिनीत्यर्थः ॥ १६ ॥ ॐ ॐ त्वाष्ट्रवधोऽपि अन्योपि भूयान् पापचयः तेनैव पुरुषेणैव शून्याय नीतः ॥ २० ॥ ॐ ॐ अधियज्ञं यज्ञेषु भोक्तृतया वरदत्वेन च वर्तमानम् ॥ २१ ॥ ॐ ॐ प्रक्षाल्यतेऽनेनेति प्रक्षालनं तीर्थपदस्य हरेरनुकीर्तनेन यस्मिन् भक्तेरुच्छ्रयो यस्मिन् भक्तजनानामनुवर्णनं यस्मिन् महेन्द्रस्य मोक्षो यस्मिन् मरुत्वतो विशेषेण जयो यस्मिन् एवभूतमिदं महाख्यानम् ॥ २२ ॥ ॐ ॐ बुधाः सदा पठेयुः शृण्वन्ति शृण्वन्तु अथो नित्यमवकाशाभावे पर्वणि पर्वणि पठेयुः शृण्वन्तु च कथंभूतमिन्द्रियमिन्द्रसम्बन्धि इन्द्रपोषणविषयमित्यर्थः । आयुषमायुष्यम् ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे त्रयोदशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १३ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ततः नहुषभ्रंशानन्तरं ब्रह्मणो ब्राह्मणानां वा गिरा वाक्येनोपहृतः सन्निन्द्रः स्वर्गं गतः । ननुः हत्यायाः का गतिरित्याकाङ्क्षायामाह—ऋतमिति । ऋतम्भरः सत्यसङ्कल्पो हरिस्तस्य ध्यानेन निवारितमघं येन सः । नन्वेवं ध्यानेन तन्निवृत्तेः पूर्वं तस्य ततः कथं निर्वाहो जात इत्याकाङ्क्षायामाह—पाप इति । दिग्देवतया ईशानदिशि स्थितया श्रीरुद्रेणेन्द्ररक्षकेण हतमोजो यस्य स पापस्तु विष्णुपत्न्या मानससरःकमलवनस्थितया लक्ष्म्या अवितमिन्द्रं नाभ्यभूत्, तस्याभिभवं नाकरोदित्यर्थः । पाप इति पुंस्त्वमार्षम् ॥ १७ ॥ ॐ ॐ पुरुषस्य भगवत आराधनं यस्मिन्नेन हयमेधेन तमिन्द्रं ब्रह्मर्षयो दीक्षयाञ्चक्रुरित्यन्वयः । अश्वमेधस्य ब्रह्महत्यानिवर्त्तकत्वं श्रुतिप्रसिद्धमित्याह—हेति । अत एव युष्मद्ब्रह्मा भरतादयस्तत्कृतवन्त इति सूचयन्तन्नामग्रहणेन सम्बोधयति—हे भारतेति ॥ १८ ॥ ॐ ॐ ब्रह्मवादिभिः वेदवादिभिः ऋषिभिर्वितते अनुष्ठिते अश्वमेधे महेन्द्रेण सर्वदेवमय आत्मा मूर्तिर्यस्य तस्मिन्—सर्ववेदमयात्मनीति वा पाठः—पुरुषे सर्वान्तर्यामिणि भगवति इज्यमाने सति अथानन्तरमेव ॥ १९ ॥ ॐ ॐ स पूर्वोक्तः त्वाष्ट्रवधो वृत्रवधाज्जातः ब्रह्महत्यारूपत्वात् स्वतो भूयान् तत्रापि ज्ञानपूर्वककृतत्वात्तस्य भक्तत्वाच्च पापचयो जातः सोऽपि तेन पूजितेन भगवतैव शून्याय नीतः निरवशेषौ विनाशित इति द्वयोरन्वयः । तत्र दृष्टान्तमाह—नीहार इव भानुनेति । भगवता न किञ्चित् कर्तुंमशक्यमिति तु तव विदितमेव तदचिन्त्यप्रभावस्य मातुरुदर एव दृष्टत्वादित्याशयेन सम्बोधयति—हे नृपेति ॥ २० ॥ ॐ ॐ उपसंहरति—स इति । स इन्द्रः बाजिमेधेन अश्वमेधेन अधिकृता यज्ञा येन तमधियज्ञं पुरुषं सर्वान्तर्यामिणं पुराणं सर्वकारणकारणमिष्ट्वा महान् आस, पूर्ववत्सर्वपूज्यो बभूवेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—विधूतपाप इति । यज्ञे च वैगुण्यं न जातमित्याह—यथोदितेनेति । तत्र हेतुः—मरीच्यादिभिर्वितायमानेनेति ॥ २१ ॥ ॐ ॐ वृत्राख्यानस्य समाप्तत्वात्तत्फलकथनपूर्वकं पाठादि विधत्ते—इदमिति द्वयेन । इदमाख्यानं स्वरूपतो गुणतश्च महदित्यर्थः । के ते गुणा इत्यपेक्षायामाह—अशेषेति, अशेषाणां पाप्मनां प्रक्षाल्यतेऽनेनेति प्रक्षालनं निवर्त्तकमित्यर्थः । कथमस्य पापनिवर्त्तकत्वमित्याकाङ्क्षायामाह—भक्त्युच्छ्रयमिति, भक्तेरुच्छ्रय उत्कर्षो यस्मिस्तत् । भक्तिवृद्धिद्वारेति भावः । कुतोऽस्य भक्तिवर्द्धकत्वं तत्राह—तीर्थेति । तीर्थानि पादयोर्यस्य स तीर्थपदः भगवान् तस्यानुकीर्तनं माहात्म्यवर्णनं यस्मिस्तत् । भक्तजनानां वृत्रेन्द्रादीनामनुवर्णनं यस्मिस्तत् । महेन्द्रस्य पापान्मोक्षो अस्मिस्तत् । मरुत्वतः इन्द्रस्य विशेषेण जयो यस्मिस्तत् ॥ २२ ॥ ॐ ॐ इन्द्रियमिन्द्रियपाटवकरम् । धन्यं धनप्रदम् । यशस्यं यशोवर्द्धकम् । निखिलाघमोचनं सकलदुःखनिवर्त्तकम् । रिपुञ्जयं शत्रुजयप्रदम् । स्वस्थयनं पुत्रपौत्रादिमङ्गलकारणम् । तथा आयुषमायुर्वर्द्धकम् अथो अत इदमाख्यानं बुधाः सदा पठेयुः । सदा सावकाशाभावे तु पर्वणि पर्वणि एकादश्यादिविहितपवित्रकालेऽवश्यं शृण्वन्ति शृण्वन्तुः ॥ २३ ॥

इति श्रीवज्रभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता तत्र षष्ठेऽस्मिन् स्कन्धे रूपनिरूपणे । त्रयोदशो गतो वृत्तिमिन्द्रमोक्षनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तत इति । ततः इन्द्रः, ब्रह्मगिरा ब्राह्मणवाक्येन, उपहृतः गतः स्वर्गं संप्राप्तः । ऋतंभरः सत्यभर्ता श्रीमन्नारायणस्तस्य ध्यानेन निवारितमघं ब्रह्महत्यापापं येन सः, ततः प्रागपि, दिग्देवतया प्रागुद्विगच्छितमानससरोवरस्थपद्मस्थया, विष्णुपत्न्या श्रीमहालक्ष्म्या, अवितं रक्षितं तमिन्द्रं, हतमोजो बलं यस्य तादृशः, पापो ब्रह्मवधस्तु न अभ्यभूत् । पद्मस्था लक्ष्मीः स्वपत्युर्भगवतो ध्यानपरां तमाकलय्य तं तस्माद्ररत्नेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ॐ ॐ अथ हत्यानिस्तारप्रकारमाह । तमिन्द्रादीनां विधूतपाप इत्यन्तेन । तमिति । हे भारत, तमागतमिन्द्रं ब्रह्मर्षयः अभ्येत्य संप्राप्य, पुरुषाराधनेन परमपुरुषाराधनरूपेण, हयमेधेन ह स्फुटं यथा तथा, यथावयथाविधि, दीक्षयाञ्चक्रुः । हयमेधं कर्तुं दीक्षितं कृतवन्त इत्यर्थः । चकार

इन्द्रस्यैवविधावस्थानहृत्वद्योतनार्थः ॥ १८ ॥ * * अथेति । अथ ब्रह्मवादिभिर्वेदवादिभिः मुनिभिः, आर्त्विज्यं गतैर्ब्रह्मर्षिभिरित्यर्थः । वितते विस्तृते क्रियमाणे इति यावत् । अश्वमेधे महेन्द्रेण शक्रेण सर्वदेवमयात्मनि सर्वेषां देवानामन्त-
रात्मभूते देवादिसर्वप्रशासितरीति यावत् । पुरुषे परमपुरुषे, इज्यमाने आराध्यमाने सति ॥ १९ ॥ * * स वै इति ।
भूयानतिशयितोऽपि त्वाष्ट्रवधः वृत्रवधनिमित्तः । सः पापचयः पापसमूहः, हे नृप भानुना सूर्येण, नीहारः इव, तेनाश्वमेधा-
राधितपुरुषेण, शून्याय नीतः शून्यतां गमित इत्यर्थः । वै एवैत्यवधारणद्वयं पुनः प्रादुर्भावनिवृत्त्यर्थम् । उभयोरेक-
संबन्धः ॥ २० ॥ * * स इति । मरीचिमिश्रैः मरीचिसहितैः मरीचिप्रभृतिभिरिति यावत् । वितायमानेनानुष्ठीयमानेन,
यथोदितेन यथोक्तेन, वाजिमेधेन हयमेधेन, अधियज्ञं यज्ञेषु प्रधानतया वर्त्तमानं, पुराणं पुरातनं, पुरुषम् इष्ट्वाऽऽराध्य, स इन्द्रः,
विधूतं निरस्तं पापं येन सः, महान्निष्प्रतिपक्षः, आस आसीत् । संप्राप्तनिःसपन्नस्वाराज्यसंपदासीत् वै ॥ २१ ॥ * *
उक्तवृत्रवधाख्यानपठनश्रवणादिफलं वदंस्तद्विशिनष्टि द्वाभ्याम् । इदमिति । महेन्द्रस्य मोक्षो ब्रह्महत्यापापतो विमोक्षणं यस्मिंस्तत्,
मरुत्वत इन्द्रस्य, विशेषेण जयो यस्मिंस्तत्, एवंविधम् अशेषपाप्मनां, प्रक्षालनं निवर्त्तकं तीर्थपदो भगवांस्तस्यानुकीर्त्तनं यस्मिंस्तत्,
भक्तेरुच्छ्रयो वृद्धिर्यस्मात्तत्, भक्तजनानामनुवर्णनं यस्मिंस्तत्, एवंविधं चापि, इदं महाख्यानं भवतीति शेषः ॥ २२ ॥ * *
पठेयुरिति । इन्द्रः परमेश्वरस्तेन स्वप्रीतिविषयत्वेन स्वीकृतमितीन्द्रियं श्रवणादिद्वारा भगवत्प्रीत्यापादकमित्यर्थः । धन्यं धन-
प्राप्तिसाधनं यशस्यं यशस्करं निखिलानामघानां मोचनं यस्मात्, पूर्वमशेषपाप्मनां प्रक्षालनमित्यनेन पापविनाशकत्वमुक्तमिह
निखिलाघमोचनमित्यनेन पापाश्लेषकरत्वमुक्तमस्त्यतो न पौनरुक्त्यम् । स्वस्त्ययनं मङ्गलावहं, तथा आयुषम् आयुष्करं रिपुंजयं
स्वशत्रुपराजयकरम्, इदम् आख्यानं ये बुधाः, सदा अथवा पर्वणि पर्वणि, पठेयुः पठिष्यन्तीत्यर्थः । अथो अथवा, शृण्वन्ति श्रवणं
करिष्यन्तीत्यर्थः । तेषां सर्वेषामिति शेषः । स्वस्त्ययनमुक्तानुक्तसकलार्थप्रदमित्यर्थः । भविष्यतीति शेषः । किं बहुना मुक्ति-
फलार्थिभिरप्येतदेवावश्यं पठनश्रवणादिविषयतां नेयमिति भावः ॥ २३ ॥

स्वामिनारायणः साक्षात् प्रत्यक्षः पुरुषोत्तमः । यत्नेनानेन मच्चित्ते सदास्तादिति चार्थये ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-
यामन्वयार्थावबोधिण्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां षष्ठस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भाषानुवादः

तदनन्तर जब सत्यके परमपोषक भगवान्का ध्यान करनेसे इन्द्रके पाप नष्टप्राय हो गये, तब ब्राह्मणोंके बुलवानेपर
वे पुनः स्वर्गलोकमें गये । कमलवनविहारिणी विष्णुपत्नी लक्ष्मीजी इन्द्रकी रक्षा कर रही थीं और पूर्वोत्तर दिशाके अधिपति
रुद्रने पापको पहले ही निस्तेज कर दिया था, जिससे वह इन्द्रपर आक्रमण नहीं कर सका ॥ १७ ॥ * * परीक्षित् !
इन्द्रके स्वर्गमें आ जानेपर ब्रह्मर्षियोंने वहाँ आकर भगवान्की आराधनाके लिये इन्द्रको अश्वमेध यज्ञकी दीक्षा दी,
उनसे अश्वमेध यज्ञ कराया ॥ १८ ॥ * * जब वेदवादी ऋषियोंने उनसे अश्वमेध यज्ञ कराया तथा देवराज
इन्द्रने उस यज्ञके द्वारा सर्वदेवस्वरूप पुरुषोत्तम भगवान्की आराधना की, तब भगवान्की आराधनाके प्रभावसे वृत्रासुरके
वधकी वह बहुत बड़ी पापराशि इस प्रकार भस्म हो गयी, जैसे सूर्योदयसे कुहरेका नाश हो जाता है ॥ १९-२० ॥ * *
जब मरीचि आदि मुनीश्वरोंने उनसे विधिपूर्वक अश्वमेध यज्ञ कराया, तब उसके द्वारा सनातन पुरुष यज्ञपति भगवान्की
आराधना करके इन्द्र सब तापोंसे छूट गये और पूर्ववत् फिर पूजनीय हो गये ॥ २१ ॥ * * परीक्षित् ! इस श्रेष्ठ
आख्यानमें इन्द्रकी विजय, उनकी पापोंसे मुक्ति और भगवान्के प्यारे भक्त वृत्रासुरका वर्णन हुआ है । इसमें तीर्थोंको भी
तीर्थ बनानेवाले भगवान्के अनुग्रह आदि गुणोंका सङ्कीर्त्तन है । यह सारे पापोंको धो बहाता है और भक्तिको
बढ़ाता है ॥ २२ ॥ * * बुद्धिमान् पुरुषोंको चाहिये कि वे इस इन्द्रसम्बन्धी आख्यानको सदा-सर्वदा पढ़ें और सुनें ।
विशेषतः पर्वोंके अवसरपर तो अवश्य ही सेवन करें । यह धन और यशको बढ़ाता है, सारे पापोंसे छुड़ाता है, शत्रुपर
विजय प्राप्त कराता है तथा आयु और मङ्गलकी अभिवृद्धि करता है ॥ २३ ॥

इति त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्वर्गोऽध्यायः

परीक्षिदुवाच

रजस्तमःस्वभावस्य ब्रह्मन् वृत्रस्य पाप्मनः । नारायणे भगवति कथमासीद् दृढा मतिः ॥ १ ॥
 देवानां शुद्धसत्त्वानामृषीणां चामलात्मनाम् । भक्तिर्मुकुन्दचरणे न प्रायेणोपजायते ॥ २ ॥
 रजोभिः समसंख्याताः पार्थिवैरिह जन्तवः । तेषां ये केचनेहन्ते श्रेयो वै मनुजादयः ॥ ३ ॥
 प्रायो मुमुक्षवस्तेषां केचनैव द्विजोत्तम । मुमुक्षूणां सहस्रेषु कश्चिन्मुच्येत सिध्यति ॥ ४ ॥
 मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने ॥ ५ ॥
 वृत्रस्तु स कथं पापः सर्वलोकोपतापनः । इत्थं दृढमतिः कृष्ण आसीत् संग्रामे उल्बणे ॥ ६ ॥
 अत्र नः संशयो भूयाञ्छ्रोतुं कौतूहलं प्रभो । यः पौरुषेण समरे सहस्राक्षमतोषयत् ॥ ७ ॥

सूत उवाच

परीक्षितोऽथ संप्रश्नं भगवान् बादरायणिः । निशम्य श्रद्धानस्य प्रतिनन्द्य वचोऽब्रवीत् ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ब्रह्मन् रजस्तमःस्वभावस्य पाप्मनः वृत्रस्य भगवति नारायणे दृढा मतिः कथम् ॥ १ ॥ * *
 शुद्धसत्त्वानाम् देवानाम् च अमलात्मनाम् ऋषीणाम् मुकुन्दचरणे भक्तिः प्रायेण न उपजायते ॥ २ ॥ * * इह पार्थिवैः
 रजोभिः समसंख्याताः जन्तवः तेषां ये केचन मनुजादयः श्रेयः वै ईहन्ते ॥ ३ ॥ * * तेषाम् केचन एव द्विजोत्तम
 प्रायः मुमुक्षवः मुमुक्षूणाम् सहस्रेषु कश्चित् मुच्येत सिध्यति ॥ ४ ॥ * * महामुने मुक्तानाम् सिद्धानाम् अपि कोटिषु
 नारायणपरायणः प्रशान्तात्मा सुदुर्लभः ॥ ५ ॥ * * सर्वलोकोपतापनः पापः सः वृत्रः उल्बणे संग्रामे इत्थम् कृष्णे
 दृढमतिः कथम् आसीत् ॥ ६ ॥ * * प्रभो अत्र नः भूयान् संशयः श्रोतुम् कौतूहलम् यः समरे पौरुषेण सहस्राक्षम्
 अतोषयत् ॥ ७ ॥ * * भगवान् बादरायणिः अथ श्रद्धानस्य परीक्षितः संप्रश्नम् निशम्य प्रतिनन्द्य वचः अब्रवीत् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

वृत्रस्य ज्ञानभक्त्यादि श्रुत्वा पृष्टः परीक्षिता । हेतुमाह चतुर्भिस्तत्प्राग्जन्मचरितोक्तिभिः ॥ १ ॥

चतुर्दशे तु सहसा कृच्छ्रलब्धे मृते मृते । चित्रकेतोरतिस्नेहादतिशोको निरूप्यते ॥ २ ॥

रजश्च तमश्च स्वभावो यस्य ॥ १-२ ॥ * * भक्तेर्दुर्लभत्वं प्रपञ्चयति रजोभिरिति त्रिभिः । पार्थिवैरजोभिः
 परमाणुभिः समाः संख्याता अनन्ता इत्यर्थः । जंतवो जीवास्तेषां मध्ये ये केचन कतिपये श्रेयो धर्ममीहन्ते कुर्वन्ति ॥ ३ ॥ * *
 मुच्येत गृहादिसंगाद्विमुच्यते । सिध्यति तत्त्वं जानाति ॥ ४-६ ॥ * * न चैद्रमिया कृष्णं शरणं गत इत्याह । यः
 पौरुषेणेति ॥ ७-८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

आदिना वैराग्यग्रहः (१) सहसा झटिति मृते सति (२) ॥ १ ॥ * * देवानामपि श्रीकांतांघ्रिभक्तिर्दुर्लभा
 किमुतासुरप्रकृतेरित्यभिप्रेत्याह—देवानामिति ॥ २ ॥ * * इत्यर्थ इति । “परमाणुप्रदेशेऽपि ह्यनन्ताः प्राणिराशय” इति

श्रवणादिति भावः । आदिना दैत्यादिग्रहः ॥ ३ ॥ * * तेषां धर्ममीहमानानां मध्ये मुमुक्षवो मोक्षेच्छावन्तः द्विजोत्तमेति । ब्राह्मणस्यैव त्वादृशस्य मुमुक्षुत्वमुचितम् “परीत्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायात्” इति श्रुतेः । अत्र ब्राह्मणपदस्य ब्राह्मणत्वजातिविशिष्ट एवार्थोऽत्रान्यार्थकल्पना त्वशोभनैवाधुनिकत्वात् । “प्रसिद्धार्थपरित्यागो ह्यतीवागतिके कश्चित् । सर्वथा तत्परित्यागः शास्त्रविस्मयताकरः” इत्यभिप्रेत्योक्तेः ॥ ४ ॥ * * हे महामुन इति । त्वमेव जीवन्मुक्तत्वेऽपि नारायणपरायणत्वान्महामुनिरसि “प्रायेण मुनयो राजन्निवृत्ता विधिषेधतः । नैर्गुण्यस्था रमन्ते स्म गुणानुक्त्यने हरेः ।” इति मां प्रत्येव त्वदुक्तेरिति भावः । “मननान्मुनिरित्युक्तस्तत्र भक्त्या महामुनिः” इति संहितोक्तेः ॥ ५ ॥ * * पापत्वे हेतुः—सर्वलोकोपतापन इति ॥ ६ ॥ * * अत्र रजस्तमःस्वभावत्वेऽपि पुनः कृष्णभक्तत्वे । हे प्रभो इति । त्वं सर्वथा वक्तुं समर्थोऽसीति भावः ॥ ७ ॥ * * अथ कात्स्न्येन संप्रभम् ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

चतुर्दशो कच्छलब्धे चित्रकेतोः सुते मृते । अतिशोकोऽभवत्तत्र श्लोकाः षष्टिस्तथार्द्धकः (६० ॥) ।

अनुष्टुभः सप्तषष्टिरुवाचेति (६७) च सप्तकम् (७) ॥ १४ ॥ रज इति । हे ब्रह्मन् ! रजः तमश्च स्वभावो यस्य तस्य पाप्मनः पापाचारस्य वृत्रस्य नारायणे भगवति दृढा मतिः निश्चला भक्तिः कथमासीत् ॥ १ ॥ * * देवानामिति । शुद्धसत्त्वानां शुद्धसत्त्वगुणोपाधीनाम् अत एवामलात्मनां शुद्धान्तःकरणानां देवानामृषीणां चापि प्रायेण मुकुन्दचरणे भक्तिर्नोपजायते । अन्तःकरणशुद्धौ यथा ज्ञानं स्वतः स्यात्तथा न भक्तिः । तस्याः साधुसङ्गं विना असंभवात् ॥ २ ॥ * * रजोभिरिति । जन्तवो जीवा पार्थिवैः रजोभिः परमाणुभिः समाः सङ्ख्याताः अनन्ताः उक्तास्तेषां मध्ये ये केचन कतिपय एव मनुजादयः श्रेयो धर्ममीहन्ते कुर्वन्ति ॥ ३ ॥ * * प्राय इति । हे द्विजोत्तम ! तेषां धर्मानुष्ठातृणामपि मध्ये केचन वै मुमुक्षवो भवन्ति । मुमुक्षूणामपि सहस्रेषु कश्चिदेव गृहाभिसङ्गाद् मुच्येत । तेष्वपि कश्चिदेव सिद्ध्यति तत्त्वं जानाति ॥ ४ ॥ मुक्तानामिति । हे महामुने ! मुक्तानां निवृत्ताध्यासानां ज्ञानिनामपि कोटिष्वपि प्रशान्तात्मा भोगवासनारहितान्तःकरणः नारायणपरायणः सुदुर्लभः अत्रास्यातिवैरल्येन दौर्लभ्यात् प्रकान्तसहस्रशब्दमप्रयुज्य कोटिष्वपीत्युक्तम् ॥ ५ ॥ * * वृत्र इति । स प्रसिद्धः पापः असुरदेहः अत एव सर्वलोकान् उपतापयतीति तथाभूतो वृत्रः सङ्ग्रामे उत्बणे भयङ्करस्थानेऽपि कृष्णे इत्थं वर्णितप्रकारा दृढा निश्चला मतिर्भक्तिर्यस्य स तथाभूतः कथमासीत् ॥ ६ ॥ * * अत्रेति । हे प्रभो ! यो वृत्रः समरे पौरुषेण शौर्यादिना सहस्राक्षम् अतोषयन् न तु भयेन कृष्णं शरणं गतः तस्य वृत्रस्य अत्र भक्त्यादिमत्त्वे नोऽस्माकं श्रोतॄणां सर्वेषां भूयान् संशयो भवति । अतस्तत्कारणं श्रोतुं महत्कौतूहलमुत्साहो वर्तते ॥ ७ ॥ * * परीक्षित इति । श्रद्धानस्य परीक्षितः सम्यक् प्रभं निश्चय भगवान् बादरायणिः अथानन्तरमेव प्रतिनन्द्य वचोऽब्रवीत् ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

अहं समाधाय मनो यथाह सङ्कर्षणस्तत्परणारविन्दे” इत्यनेन वृत्रवाक्येन तस्य सङ्कर्षणोपदेशावगतस्वात्मपरमात्मादियाथात्म्यवत्त्वमुक्तं तदेव विस्तरेण शुश्रूषुः पृच्छति राजा—रज इत्यादिना सहस्राक्षमतोषयदित्यन्तेन । हे ब्रह्मन् ! रजश्चतमश्च स्वभावो यस्यात एव पाप्मनः पापकारिणः असुरत्वादिति भावः । भगवति नारायणे दृढा निश्चला सिद्धिपर्यन्ता मतिर्भक्तिः हे महामुने ! कथमासीत्सदुपदेशोप्यासुरस्वभावस्य सिद्धिपर्यन्ता भगवद्भक्तिर्दुर्लभेति भावः ॥ १ ॥ * * भक्तेर्दौर्लभ्यमेव प्रपञ्चयति—शुद्धसत्त्वानां केवलसत्त्वप्रचुराणां देवानां तादृशमलचित्तानामृषीणामेव प्रायशो मुकुन्दचरणे भक्तिर्न जायते तेषामपि दुर्लभा कथमस्य सञ्जातेति भावः ॥ २ ॥ * * “मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः” ॥ इत्युक्तरीत्या तावत्पृथिव्या रजोभीरेणुभिः सह समसंख्याकाः जन्तवः तद्वदसंख्याकाः जन्तवः तेषां जन्तूनां ये केचन मनुष्यादय एव शास्त्रोक्तधर्माधिकारिणस्तावन्मनुष्यादिजन्मदुर्लभमेवेति भावः ॥ ३ ॥ * * तेषामपि केचित्प्रायशस्त्रिगैरुपश्रयेःप्रवणा मुक्तये न यतन्ते तावन्मुमुक्षुत्वैव दुर्लभेति भावः । दैवान्मुमुक्षतां केषांचित्सहस्रेषु कश्चिन्मुच्येत रागादिदोषैर्मुच्येत सिध्यति लब्धयोगो भवति ॥ ४ ॥ * * मुक्तानामपि सिद्धानां कोटिष्वपि हे महामुने ! नारायणपरायणः प्रशान्तात्मा रागाद्यकलुषितचित्तः सुतरां दुर्लभः ॥ ५ ॥ * * प्रभार्थमुपसंहरन् तस्योत्तरदानाय मुनिं प्रेरयति वृत्रस्त्वितिद्वाभ्याम् । तु शब्देनोक्तविपरीतमसत्त्वप्रधानत्वं द्योत्यते रजस्तमःप्रचुरो वृत्रः सर्वलोकोपतापनः सर्वलोकदुःखकारी अत एव पापः इत्थमुक्तप्रकारेण कृष्णे भगवति दृढा मतिर्यस्य तादृशः कथमासीत्कथं वा उत्बणे दुःसहे ग्राम्ये शब्दादिविषये दृढमतिः नासीदिति यत् ॥ ६ ॥ * * अस्मिन्नर्थे नोऽस्माकं भूयान्संशयो वर्तते ओ मुने, संशयं विशिनष्टि-हि यस्मात् संशयाच्छ्रोतुम् उत्तरं श्रोतुं कौतूहलमस्माकम् अस्ति नन्विन्द्रभयाद्वृत्रः कृष्णं शरणङ्गतः

इत्यत्राह यः पौरुषेणेत्यर्धेन । यो वृत्रः पौरुषेण सहस्राक्षमिन्द्रमतोषयन्नतस्तस्य इन्द्राद्वयमस्तीति भावः ॥ ७ ॥ ॐ ॐ एवं राज्ञा पृष्टो मुनिरित्याहेत्याह सूतः—परीक्षित इति । अथ राज्ञः प्रश्नानन्तरम् अथ ननु हे शौनकादयः ! इति वार्थः परीक्षितः समीचीनं प्रश्नमाकर्ण्य प्रतिनन्द्याहो साधुपृष्टमित्यभिनन्द्य कथं भूतस्य परीक्षितः श्रद्धाधानस्य उत्तरश्रवणविषयकत्वरायुक्तस्य उत्तरे विसृम्भयुक्तस्य वा इदं वक्ष्यमाणमत्रवीत् ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अत्र चित्रकेतुविषयेतिहासश्रवणादिना संसारविरक्तिभूयिष्ठतया श्रीनारायणचरणारविन्दे भक्तिर्जायते इति तदर्थं परीक्षितप्रभपूर्वकं पूर्वकथारोपत्वेन निरूपयितुमाह—रज इति । दृढा रतिर्निरतिशयभक्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥ ॐ ॐ देवादीनामपि श्रीकान्ताङ्घ्रिभक्तिर्दुर्लभा किमुतासुरप्रकृतेरिति । भावेन वक्ति—देवानामिति । शुद्धसत्त्वगुणनिर्मितशरीरत्वेन शुद्धान्तःकरणानाम् अमलात्मनां तपोभिर्निर्धूतमनोमलानां न प्रायेणोपजायत इत्यस्यामर्थः । निरन्तरभक्तिकरणयोग्यैरसुरावेशात्क्रियमाणस्य द्वेषस्य कादाचित्कत्वेनाल्पत्वेपि महत्त्वोपचारोऽन्यथा शुद्धसत्त्वानामित्यादिविशेषणविशिष्टानां देवानां गुणलिङ्गानाम् इत्यादिनोच्यमानमात्यन्तिकभक्तिक्षणञ्चासङ्गतं स्यादतः प्रायशब्दस्य बाहुल्यार्थत्वेऽप्यत्राल्प एवार्थाङ्गीकर्तव्यः प्रकृतप्रमाणानुरोधाद्भक्तिकरणं दुर्लभमित्यतो वा तथोक्तं न तु तेषां तदभावात् । भक्तेर्बाहुल्यस्यादृष्टत्वात् भक्तेस्तारतम्यप्रदर्शनाय वा ॥ २ ॥ एतदेवाह । रजोभिरिति । इह कर्मभूमौ जन्तवः पार्थिवैः रजोभिः समसंख्याता यावन्ति भूमेः रजांसि सन्ति तावन्तः शरीरिणो जीवाः सन्ति अन्येपि निःशरीरा अनन्ताः सन्ति “परमाणुप्रदेशेपि ह्यनन्ताः प्राणसशय” इति श्रुतेः । न तेषामिहमानं क्रियते किन्तु गृहीतदेहानामेव तेषां मध्ये ये केचन मनुज्रादयः श्रेयः स्वर्गादिलक्षणमुद्दिश्य प्रवर्तन्ते वा इत्यनेन मनुष्याणां सहस्रेष्वित्यादिवाक्यं सूचयति ईहमानेष्वपि विशेषं वा ॥ ३ ॥ ॐ ॐ स्वर्गादीनां क्षणभङ्गुरसुखपरत्वं सन्दिश्य चेष्टमानानां मध्ये केचिदेव मुमुक्षवः मोक्षेच्छवः तेषां मुमुक्षूणां मध्ये केचिदेव प्रयतन्ते तेषु प्रयतमानेषु सहस्रेषु कश्चिदधिकारिराशिषु मुच्येत संसारान्मुक्तो भवति तत्रापि संसारान्मुक्तेष्वपि संसाराद्यप्राप्तिज्ञानादिपूर्तिशून्यमुत्तराशौ कश्चिदेव पूर्णज्ञानी सिद्ध्यति आनन्दादिपूर्णो भवति ॥ ४ ॥ ॐ ॐ सिद्धानामानन्दादिपूर्णानां मुक्तानां मध्ये नारायणायनो दुर्लभः नारायणायनानां कोटिष्वपि प्रशान्तात्मा प्रकृष्टभगवन्निष्ठायुक्तमनाः प्रकृष्टानन्दरूपो वा नारायणपरायणः सुदुर्लभः ब्रह्माणमेकमन्तरेणायन्त-दुर्लभ इत्यर्थः । अधिकारिणां तारतम्यविवक्षयैतद्वचनम् ॥ ५ ॥ ॐ ॐ ततः किं प्रकृतमिति तत्राह-वृत्रस्त्विति । तु शब्देनात्यन्तानुपपत्तिं सूचयति ॥ ६ ॥ ॐ ॐ पौरुषेण परमात्मविषयस्नेहेन अहो दानवसिद्धोसीत्युक्तत्वात् ॥ ७-१० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

देवानामित्यादि । यद्यपि “सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानम्” इत्यादिना “कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानम्” “सत्त्वं यद्ब्रह्मदर्शनम्” इत्यादिना च सत्त्वस्य ज्ञानकारणत्वमुक्तं तथापि देवानां शुद्धसत्त्वानामित्युक्त्या मुक्तानामपि सिद्धानामित्युक्त्या सद्भावेपि भगवज्ज्ञानस्याप्यभावात् । रजस्तमःस्वभावस्येत्याद्युक्त्या तदभावेपि सद्भावात् न सत्त्वस्य तत् कारणत्वम् । किन्तु तदुत्तरत्वेन तस्य पूर्वजन्मनि श्रीनारदादिसङ्गवर्णनया “तेषां मतिस्तावदुरुक्रमाङ्घ्रिं स्पृशत्यनर्थविगमो यदर्थः । महीयसां पादरजोऽभिषेकं निष्किञ्चनानां न वृणीत यावत्” इत्युक्त्या च भगवत्कृपापरिमलपात्रभूतस्य श्रीमतो महतः सङ्ग एव कारणम् । तत्सङ्गश्च तुल्याम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम् भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताशिवः । इत्युक्त्या निर्गुणवस्थातोऽप्यधिकत्वात् । परम-निर्गुण एव सप्रमे च । समः प्रियः सुहृद्ब्रह्मन्नित्यादौ सगुणे देवादौ तस्य कृपा वास्तवी न भवति । किन्तु श्रीमत्प्रह्लादादिष्वेवेति प्रतिपादनान्महतां निर्गुणत्वाभिव्यक्त्या तत्सङ्गस्यापि निर्गुणत्वं व्यक्तम् ॥ १-३ ॥ ॐ ॐ मुच्येत जीवन्मुक्तो भवेत् ततश्च सिद्ध्यति “येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनः” इत्यादिव्याख्यानरीत्या जीवन्मुक्तानामपि पातश्रवणात् । तत्रापि कश्चिदेव निर्विघ्नतां प्राप्नोतीत्यर्थः । मुक्तानां प्राकृतशरीरकत्वेपि तदभिमानशून्यानां सिद्धानां प्राप्तसालोक्यादीनाञ्च कोटिष्वपि मध्ये नारायणसेवामात्रकाङ्क्षी सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा सर्वोपद्रवरहितः ॥ ४-२० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

चतुर्दशे चित्रकेतोर्विविक्ते कृपया सताम् । सुखञ्च दुःखञ्च सुतस्योत्पत्या मृत्युनाभवत् ॥

शुद्धसत्त्वानां शुद्धान्तःकरणानां प्रायेणेति अन्तःकरणशुद्धौ ज्ञानं यथा स्वतः स्यात्तथा न भक्तिः तस्याः साधुसङ्गा-विनाभावित्वात् ॥ १-२ ॥ ॐ ॐ येषां मध्ये ये केचनैव मनुजदेवगन्धर्वादयो भवन्ति न तु सर्वे । तेषामपि मध्ये ये केचनैव श्रेयो धर्मादि ॥ ३ ॥ ॐ ॐ मुच्येत जीवन्मुक्तो भवेत् ॥ ४ ॥ ॐ ॐ मुक्तानामपि मध्ये कश्चिदेव

सिद्धयतीति—तत्रैतदुक्तं भवति मोक्षसाधनवन्तोपि बहवो मुक्ता न भवन्ति किन्तु केचिदेव । मुक्ता अपि सर्वे सिद्धा न भवन्ति किन्तु केचिदेव । “जीवन्मुक्ता अपि पुनर्बन्धनं याति कर्मभिः । यद्यचिन्त्यमहाशक्तौ भगवत्पराधिनः” इत्याद्युक्तेः ते च सिद्धाः । सन्निहितसायुज्या एवोच्यन्ते तेषां मध्ये नारायणपरायण इति निर्धारणानुपपत्तेः पक्षीयं पञ्चम्यर्थ एव ततश्च मुक्तेभ्यः सिद्धेभ्यश्च सकाशात् नारायणपरायणः श्रेष्ठ्यात् सुदुर्लभः । यद्वा अयमत्र विवेकः ज्ञानं हि द्विविधं केवलं भक्तिसहितञ्च । तत्र केवलज्ञानेन स्थूलतुषावघातिन इव मुमुक्षवोपि न मुच्यन्ते भक्तिसहितं ज्ञानञ्च द्विविधं भगवदाकारे मायाबुद्ध्या अनादरेपि तद्भक्तिसहितया विनैव तदादरे सति तद्भक्तिसहितञ्च । तत्राग्रे खलु मुक्ता न भवन्ति किन्तु मुक्ताभिमानिन एव । तादृश्या भक्त्या अविद्यां सम्यग्भिरस्य विद्योदयश्च सम्यक् सम्पाद्य सद्य एवान्तर्धानात् तस्या विना च तत्पदार्थज्ञानाभावात्त ब्रह्मणि लीयन्ते । तत्र येऽन्येऽरविन्दाक्षेत्यादौ अनादृत्युष्मदङ्गय इति प्रमाणं भगवद्गीता च “अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् । मोघाशा मोघकर्मणा मोघज्ञानाविचेतसः । राक्षसीमासुरीञ्चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः” अनयोरर्थः । मानुषीं तनुमाश्रितं मां मूढा अवजानन्ति सार्वत्रिक्या मानुष्यास्तनोर्मायिकत्वदर्शनात् मदियाया अपि मानुष्यास्तनोर्मायिकत्वकल्पनमेव ममावज्ञा मम मानुषीं तनुं कीदृशीं परं भावं श्रेष्ठं सत्त्वं विशुद्धं सत्त्वमित्यर्थः । कीदृशं भूतमहेश्वरम् । भूतानां ब्रह्मादितृणान्तजीवानां महेश्वरं परमकारणं मम मानुषी तनुरेव स्वीकृता प्राकृतसर्ववस्तुकारणमित्यर्थः । मोघाशा इति यदि ते मद्भक्ताः स्युस्तदा ते मोघाशा मत्प्राप्त्याशा तेषां व्यर्था स्यात् यदि ते कर्मिणस्तदा ते मोघकर्मणाः स्युस्तेषां स्वर्गो न स्यात् । यदि ते ज्ञानिनस्तदा मोघज्ञानास्तेषां मोक्षो न स्यात् । तर्हि तेषां किं स्यादित्यत आह—राक्षसीमिति । राक्षस्यादियोनौ जन्म स्यादित्यर्थः । द्वितीये तु अविद्याविद्ययोरुपरामेप्यनुपरतया ज्ञानशास्त्ररहितया भक्त्या तत् पदार्थं ज्ञात्वा ब्रह्मसायुज्यं प्राप्नुवन्ति । यदुक्तं “ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् । भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्” इति । किञ्च तेषां सिद्धानां मध्ये कोपि भक्त्या तत्पदार्थानुभवारम्भसमये यदि कस्यचिच्छुद्धभक्तस्य कृपया पूर्णा शुद्धां भक्तिं प्राप्नोति तदा तन्माधुर्यलाभात् सायुज्यमरोचयित्वा नारायणपरायणः स्यादिति निर्धारणपञ्चयपि व्याख्येया । तत्रानुग्राहकभक्तस्य शान्तत्वे शान्तभक्त इति दासादित्वे दासादिरिति । अस्यातिवैरल्येन दौर्लभ्यात् प्रकान्तसहस्रशब्दमप्रयुज्य कोटिष्वपीत्याह स्म ॥ ५ ॥ * * * एवं परमदुर्लभा त्रिगुणातीता, भक्तिस्त्रिगुणान्धे असुरे वृत्रे कथमवर्त्ततेति पृच्छति—वृत्रस्त्विति ॥ ६—१० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

एवमिन्द्रपोषणमुक्त्वाथ नारदादिमूर्तिभिर्भगवता यथा चित्रकेतुपोषणं कृतं तदुच्यते—चतुर्मिरध्यायैः । तत्र वृत्रस्य पूर्वजन्मनि चित्रकेतुरुपस्य पुत्रार्थं क्लिश्यतः पुत्रप्राप्तिस्तस्मिन्पुत्रे मृते सति शोकश्च वर्ण्यते—रजस्तम इति चतुर्दशेनाध्यायेन । वृत्रस्य भगवद्भक्तिः केन हेतुनासीदिति पृच्छति—रज इति । पाप्मनः देवद्रोहरूपपापयुक्तस्य रजस्तमश्च स्वभावो यस्य तस्य ॥ १ ॥ भक्तेर्दुर्लभत्वं संस्मृत्य दर्शयति—देवानामिति चतुर्भिः ॥ २ ॥ * * * जन्तवो जीवाः पार्थिवै रजोभिः समसंख्याताः असंख्येयाः इत्यर्थः । तेषां मध्ये ये केचनैव श्रेयो धर्मादित्रिवर्गम् ईहन्ते कुर्वन्ति ॥ ३ ॥ * * * मुमुक्षवः अपवर्गेच्छवः तेषां सहस्रेषु कश्चिदेव मुच्येत मुमुक्षाघातकात् गृहादिसङ्घातं तेषां गृहादिसङ्घान्मुक्तानामपि मध्ये कश्चिदेव सिद्धयति आत्मानात्मपरमात्मविवेकरूपां सिद्धिं प्राप्नोति ॥ ४ ॥ * * * मुक्तानां मध्ये ये सिद्धास्तेषां कोटिषु नारायणः परमयनमाश्रयो भजनीयो यस्य सः ॥ ५-७ ॥ * * * वचोऽब्रवीदुत्तरमब्रवीत् ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

विवेकधैर्यभक्त्यादिवृत्रस्य विनिरूपितम् । तच्छ्रुत्वाविस्मितो राजा कारणं तत्र पृष्ठवान् ॥ १ ॥
चतुर्भिः कारणं तस्य प्राग्जन्मचरितोक्तिभिः । अध्यायैः श्रीमुनीन्द्रेण विस्तरेण निरूप्यते ॥ २ ॥
कृच्छ्रलब्धे मृते पुत्रे चित्रकेतोश्चतुर्दशे । वैराग्यकारणं शोको जातस्तद्विनिरूप्यते ॥ ३ ॥

एवं वृत्रस्य भगवति निश्चलां भक्तिं श्रुत्वा सभासदो विस्मितानालक्ष्य स्वयं विस्मितो भक्तिकारणप्रसिद्धया सर्वजगदुपकारं मन्यमानस्तत्र कारणं पृच्छति—रज इति । सर्वज्ञस्य तव न किञ्चिद्विदितमस्तीति कृपयाऽस्मत्सन्देहो निवारणीय इति सूचयन् सम्बोधयति—हे ब्रह्मन्निति । वृत्रस्य नारायणे भगवति दृढा मतिः निश्चला भक्तिः कथमासीदित्यन्वयः । भक्त्यसम्भवे हेतुमाह—पाप्मन इति, पापाचारयोग्यगृहीतासुरदेहस्य अत एव रजस्तमःस्वभावस्येति ॥ १ ॥ * * * शुद्धसत्त्वानां शुद्धसत्त्वगुणो-

पाथीनाम् । अतएवामलात्मनां शुद्धान्तःकरणानाम् ॥ २ ॥ ॐ ॐ भक्तेर्दुर्लभत्वं प्रपञ्चयति—रज इति त्रिभिः । जन्तवो जीवाः पार्थिवैः रजोभिः परमाणुभिः समाः सङ्ख्याताः अमला भक्तास्तेषां मध्ये ये केचन कतिपय एव मनुजादयः श्रेयो भगवदर्पितधर्ममीहन्ते कुर्वन्तीत्यन्वयः । मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः । इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धिं स्मारयति—वा इति ॥ ३ ॥ ॐ ॐ तेषां धर्मानुष्ठातृणामपि मध्ये केचन वै मुमुक्षवो भवन्ति मुमुक्षैव दुर्लभेति ज्ञापनाय प्रायग्रहणम् । मुमुक्षूणामपि सहस्रेषु कश्चिदेव मुच्येत देहाद्यध्यासराहित्येन जीवन्मुक्तो भवति तत्र हेतुमाह—सिद्धयतीति । कश्चिदेवात्मतत्त्वं जानाति । अध्यासनवर्त्तकस्त्वसाक्षात्कारस्यैव दुर्लभत्वादित्यर्थः । तवाग्रेऽहं किं वक्तुं शक्तः सर्वज्ञत्वेन सर्वं विदितमेवेति सूचयन् सम्बोधयति—द्विजोत्तमेति ॥ ४ ॥ ॐ ॐ मुक्तानां निवृत्ताध्यासानां सिद्धानां ज्ञानिनामपि कोटिष्वपि प्रशान्तात्मा भोगवासनारहितान्तःकरणः नारायणपरायणः निरुपाधिकभगवत्स्नेहवान् सुदुर्लभ इत्यन्वयः । तव तु तथात्वमस्त्येवेति सूचयन् सम्बोधयति—हे महामुने इति ॥ ५ ॥ ॐ ॐ तुशब्दोऽनधिकारसूचकः । स प्रसिद्धः पापः असुरदेहः अतएव सर्वलोकान् उपतापयतीति तथाभूतो वृत्रः सङ्ग्रामे उल्बणे भयङ्करस्थानेऽपि कृष्णे इत्थं वर्णितप्रकारा दृढा निश्चला मतिर्मक्तिर्यस्य स तथाभूतः कथमासीदित्यन्वयः ॥ ६ ॥ ॐ ॐ न चेन्द्रभयात् कृष्णं शरणं गत इत्याह—यः पौरुषेणेति । यद्वा स्वपौरुषेण स्वविवेकधैर्यादिना । अत्र वृत्रस्य भव्यादिमत्त्वेनोऽस्माकं श्रोतॄणां सर्वेषां भूयान् संशयो भवति । अतस्तत्कारणं श्रोतुं महत्कौतूहलमुत्साहो वर्त्तते । तत्कारणोपदेशेन संशयनिवारणे समर्थस्त्वमिति कृपया निवारयेति सूचयन् सम्बोधयति—हे प्रभो इति ॥ ७ ॥ ॐ ॐ परीक्षितः सम्यक् भक्तिप्रचारे हेतुत्वात् समीचीनं प्रभं निशम्य श्रुत्वा भगवान् सर्वज्ञत्वेनोत्तरदाने समर्थः, यतो बादरायणिः श्रीवेदव्यासपुत्रः अथानन्तरमेव प्रतिनन्द्य वचोऽब्रवीत् उत्तरं दत्तवान् । तत्प्रभप्रतिनन्दने हेतुमाह—ब्रह्मधानस्येति ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

कृच्छ्रलब्धे सुतेऽकस्मान्मृते पुत्रे चतुर्दशे । अतिस्नेहाद्बहुः शोकश्चित्रकेतोर्निरूप्यते ॥ १ ॥

‘अहं समाधाय मनो यथाह संकर्षणस्तत्त्वणारविन्दे’ एवंभूतश्रुतवृत्रवाक्येन तस्य संकर्षणोपदेशावगतपरमात्मादियाथात्म्यवत्त्वं बुद्धं तदेव विस्तरेण शुश्रूषुः प्रच्छति राजा रज इत्यादिना सहस्राक्षमतोषयदित्यन्तेन । रज इति हे ब्रह्मन्, रजश्च तमश्च स्वभावो यस्य तस्य, अत एव पाप्मनः पापकारिणः, असुरत्वादिति भावः । वृत्रस्य भगवति नारायणो दृढा निश्चला सिद्धिपर्यन्ता इत्यर्थः । मतिर्भगवदेकान्तिकभक्तिरूपा धीः, कथम् आसीत् । असुरस्वभावस्य सिद्धिपर्यन्ता भक्तिर्दुर्लभेति भावः ॥ १ ॥ ॐ ॐ भक्तेर्दुर्लभं प्रपञ्चयति । देवानामिति । शुद्धसत्त्वानां केवलसत्त्वप्रचुराणां देवानां अमलात्मनाममलचित्तानां ऋषीणां चापि, प्रायेण मुकुन्दचरणे भक्तिः न उपजायते । तेषामपि दुर्लभा भक्तिः कथमस्य संजातेति भावः ॥ २ ॥ ॐ ॐ ‘मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः’ इति भगवदुक्तीत्या तावत् तदुर्लभतो स्मरन् वक्ति । रजोभिरिति । इह लोके, पार्थिवैः रजोभिः पृथिव्या रेणुभिः परमाणुभिरिति यावत् । समसंख्याताः समानतया संख्यावन्तः । वस्तुतस्त्वनन्ता एवेत्यर्थः । जन्तवो जीवाः, सन्ति । तेषां जन्तूनां मध्ये, ये केचन मनुजादयः त एव, श्रेयः ईहन्ते श्रेयोरूपसत्तुशास्त्रीयाचारे प्रवर्त्तन्ते । वै प्रसिद्धमेतत् । मनुजादय एव शास्त्रोक्त्यधिकारिणस्तद्गतो मनुष्यादिजन्म प्रथमतस्तु दुर्लभमेवेति भावः ॥ ३ ॥ ॐ ॐ प्राय इति । हे द्विजोत्तम, तेषां श्रेयः प्रवणमनुष्याणां मध्येऽपि, प्रायः मुमुक्षवः केचनैव केचिदेव, श्रेयःप्रवणेष्वपि मुमुक्षवो दुर्लभा इति भावः । किं च । मुमुक्षूणामपि, सहस्रेषु, कश्चिदेव मुच्येत सिद्धयति लब्धयोगश्चापि भवति ॥ ४ ॥ ॐ ॐ मुक्तानामिति । मुक्तानां सिद्धानामपि, योगसिद्धिप्राप्तानां मुक्तानां मध्येऽपीत्यर्थः । नारायणपरायणः सुदुर्लभः । हे महामुने, नारायणपरायणानामिति शेषः । कोटिष्वपि, प्रशान्तात्मा रागाद्यकलुषितचित्तः सन्, केवलनारायणैकपरायणः सुदुर्लभः सुतरां दुर्लभः ॥ ५ ॥ ॐ ॐ प्रभार्थमुपसंहरंस्तस्योत्तरदानाय मुनिं प्रेरयति वृत्रस्त्विति द्वाभ्याम् । वृत्र इति । पापः रजस्तमःप्रचुरतया पापरूपः, सर्वलोकोपतापनः सर्वलोकदुःखकारी स उक्तपराक्रमः वृत्रस्तु उल्बणे दुःसहे, सङ्ग्रामे युद्धे, इत्थमुक्तप्रकारेण, कृष्णे भगवति, दृढा मतिर्यस्य सः, कथम् आसीत् ॥ ६ ॥ ॐ ॐ अत्रेति । भो मुने, अत्रास्मिन्नर्थे, नोऽस्माकं भूयान् महान्, संशयः वर्त्तते । श्रोतुमेतदुत्तरमाकर्णितुं कौतूहलं च अस्ति । नन्विन्द्रभयाद्बृत्रः कृष्णं शरणं गतः तत्राह । यो वृत्रः समरे सङ्ग्रामे, पौरुषेण स्वपराक्रमेण, सहस्राक्षमिन्द्रम् अतोषयत् । न त्वस्येन्द्रादल्पमात्रमपि भयमभवदिति भावः ॥ ७ ॥ ॐ ॐ एवं नृपप्रभं श्रुत्वा तदुत्तरं मुनिराहेत्याह सुतः । परीक्षित इति । हे शौनकेति शेषः । भगवान् बादरायणिः ब्रह्मधानस्य परीक्षितः, संप्रभम् अथ कात्स्न्येन, निशम्य प्रतिनन्द्य अहो साधु पृष्टमित्यभिनन्द्य, इदं वक्ष्यमाणम् अब्रवीत् ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

वृत्रासुरका पूर्वचरित्र

राजा परीक्षितने कहा—भगवन् ! वृत्रासुरका स्वभाव तो बड़ा रजोगुणी-तमोगुणी था । वह देवताओंको कष्ट पहुँचा-
कर पाप भी करता ही था । ऐसी स्थितिमें भगवान् नारायणके चरणोंमें उसकी सुदृढ़ भक्ति कैसे हुई ? ॥ १ ॥ ❀ ❀
हम देखते हैं कि प्रायः शुद्ध सत्त्वमय देवता और पवित्रहृदय ऋषि भी भगवान्की परम प्रेममयी अनन्य भक्तिसे वञ्चित ही
रह जाते हैं । सचमुच भगवान्की भक्ति बड़ी दुर्लभ है ॥ २ ॥ ❀ ❀ भगवन् ! इस जगत्के प्राणी पृथ्वीके धूलिकणोंके
समान ही असंख्य हैं । उनमेंसे कुछ मनुष्य आदि श्रेष्ठ जीव ही अपने कल्याणकी चेष्टा करते हैं ॥ ३ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मन् !
उनमें भी संसारसे मुक्ति चाहनेवाले तो बिरले ही होते हैं और मोक्ष चाहनेवाले हजारोंमें मुक्ति या सिद्धि-लाभ तो कोई-सा
ही कर पाता है ॥ ४ ॥ ❀ ❀ महामुने ! करोड़ों सिद्ध एवं मुक्त पुरुषोंमें भी वैसे शान्तचित्त महापुरुषका मिलना तो
बहुत ही कठिन है, जो एकमात्र भगवान्के ही परायण हो ॥ ५ ॥ ❀ ❀ ऐसी अवस्थामें वह वृत्रासुर, जो सब लोगोको
सताता था और बड़ा पापी था, उस भयङ्कर युद्धके अवसरपर भगवान् श्रीकृष्णमें अपनी वृत्तियोंको इस प्रकार दृढ़तासे लगा
सका—इसका क्या कारण है ? ॥ ६ ॥ ❀ ❀ प्रभो ! इस विषयमें हमें बहुत अधिक सन्देह है और सुनतेका बड़ा
कौतूहल भी है । अहो, वृत्रासुरका बल, पौरुष कितना महान् था कि उसने रणभूमिमें देवराज इन्द्रको भी सन्तुष्ट कर
दिया ॥ ७ ॥ ❀ ❀ सूतजी कहते हैं—शौनकादि ऋषियो ! भगवान् शुकदेवजीने परम श्रद्धालु राजर्षि परीक्षितका यह
श्रेष्ठ प्रश्न सुनकर उसका अभिनन्दन करते हुए यह बात कही ॥ ८ ॥

श्रीशुक उवाच

शृणुष्वावहितो राजन्नितिहासमिमं यथा । श्रुतं द्वैपायनमुखात्तारदादेवलादपि ॥ ९ ॥
आसीद्राजा सार्वभौमः शूरसेनेषु वै नृप । चित्रकेतुरिति ख्यातो यस्यासीत् कामधुक् ॥ १० ॥
तस्य भार्यासहस्राणां सहस्राणि दशभवन । सान्तानिकश्चापि नृपो न लेभे तासु सन्ततिम् ॥ ११ ॥
रूपौदार्यवयोजन्मविद्वैश्वर्यश्रियादिभिः । सम्पन्नस्य गुणैः सर्वैश्चिन्ता वन्ध्यापतेरभूत् ॥ १२ ॥
न तस्य संपदः सर्वा महिष्यो वामलोचनाः । सार्वभौमस्य भूश्चैयमभवत् प्रीतिहेतवः ॥ १३ ॥
तस्यैकदा तु भवनमङ्गिरा भगवानृषिः । लोकाननुचरन्नेतानुपामाच्छदच्छया ॥ १४ ॥
तं पूजयित्वा विधिवत्प्रत्युत्थानार्हणादिभिः । कृतातिथ्यमुपासीदत्सुखासीनं समाहितः ॥ १५ ॥
महर्षिस्तमुपासीनं प्रश्रयावनतं क्षितौ । प्रतिपूज्य महाराज समाभाष्येदमब्रवीत् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—राजन् अवहितः यथा द्वैपायनमुखात् तारदात् देवलात् अपि श्रुतम् इमम् इतिहासं शृणुष्व ॥ ९ ॥ ❀ ❀
नृपः शूरसेनेषु वै चित्रकेतुः इति ख्यातः सार्वभौमः राजा आसीत् मही यस्य कामधुक् ॥ १० ॥ ❀ ❀ तस्य भार्यासह-
स्राणां दश सहस्राणि अभवन् वै नृपः सान्तानिकः अपि तासु सन्ततिम् न लेभे ॥ ११ ॥ ❀ ❀ रूपौदार्यवयोजन्मविद्वै-
श्वर्यश्रियादिभिः सर्वैः गुणैः संपन्नस्य वन्ध्यापतेः चिन्ता अभूत् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ संपदः सर्वाः वामलोचनाः महिष्यः
एवं भूः तस्य सार्वभौमस्य प्रीतिहेतवः न अभवत् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ एकदा तु भगवान् अङ्गिराः ऋषिः एतान् लोकान् अनुचरन्
ग्रहच्छया तस्य भवनम् उपाराच्छत् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ प्रत्युत्थानार्हणादिभिः विधिवत् पूजयित्वा कृतातिथ्यम् सुखासीनं
तं समाहितः उपमासीदत् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ महाराज महर्षिः क्षितौ प्रश्रयावनतं तं प्रतिपूज्य समाभाष्य इदम्
अब्रवीत् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

यथा यथावत् शृणु ॥ ९-१० ॥ ❀ ❀ भार्यासहस्राणां दशसहस्राणि कोटिरित्यर्थः । सांतानिकः स्वयं संताना-
होऽपि पुत्रोत्पादनसमर्थोऽपि तासु संततिं न लेभे । सर्वास्ता बन्ध्या एव दैवयोगेन मिलिता इति भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀
तदेवाह । बन्ध्यापतेरिति ॥ १२-१४ ॥ ❀ ❀ उपासीदत्तस्य समीपमुपविवेश । समाहितः संयतः ॥ १५-१६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

राजमिति । राज्ञामावहत्यासंभवत्वमाह—द्वैपायनादित्रयकीर्त्तने नास्याख्यानस्यानादित्वं विज्ञप्रसिद्धत्वं च
सूचितम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ नृपेति । त्वत्सदृशं नृपालनतत्पर इति भावः ॥ १० ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । दशसहस्रगुणितं
सहस्रकोटिमितं स्यादिति भावः । संततिं पुत्रं पुत्री वा संतन्यते विस्तार्यते कुलमनयेति संततिरिति व्युत्पत्तेः पुत्र्या अपि दौहित्रा-
दिरूपेण वंशविस्तृतिहेतुत्वात्सन्ततित्वम् । इति भाव इति । दैवयोगेन प्राक्तनकर्मणेत्याशयः । वर्षर्तुकालिकानरक्तवर्णबहुपाद-
चित्रितोद्धर्षदेहाः पुंजीभूय चलनवन्तः कीटविशेषा केनचिद्भजेन स्वपादेनैकदैव महितास्ते च कीटाश्चित्रकेतुवनिताभावं प्राप्ताः
स गजस्तत्पुत्रतां प्रापेति । ताः स्वपूर्वजन्मवैरेण तं मारयामासुरित्यैतिह्यमप्यत्र केचिद्वदन्ति । तासां बन्ध्यात्वकारकं कर्म तु
पुराणांतरान्निश्चयम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ आदिना शीलादिग्रहः । सर्वथा प्रसूतिरहिता स्त्री बन्ध्या । चिंता पुत्रप्राप्ति-
जनिता ॥ १२-१३ ॥ ❀ ❀ भगवान्सर्वथा समर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तमंगिरसम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तं चित्रकेतुम् ।
अहो चित्रकेतुर्महानाजासीद्यद्गृहे साक्षाद्बहुपुत्रो गिरामुनिरागत इत्यामृशंतं परीक्षितं महामुनिरामंत्रयति हे महाराजेति ।
त्वं तु ततोप्यधिको महाराजोऽसि यतोऽहं त्यक्तसर्वपरिग्रहोऽपि त्वदुद्धृतये समागतो विनैवाह्वानं मत्तोप्यधिकाः श्रीनारद-
बादरायणादयश्च समागताः इति ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

शृणुष्वेति । हे राजन् ! अवहितः सावधानस्त्वं द्वैपायनमुखात् नारदादेवलादपि श्रुतम् इमम् इतिहासं यथा यथाव-
च्छृणुष्व तच्चार्षः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ आसीदिति । हे राजन् ! शूरसेनेषु देशेषु सार्वभौमः चित्रकेतुरिति ख्यातः राजा आसीत् ।
यस्य मही कामधुगासीत् ॥ १० ॥ ❀ ❀ तस्येति । तस्य भार्यासहस्राणां दश सहस्राणि कोटिर्भार्या अभवन्नित्यर्थः । सान्तानिकः
स्वयं संतानार्होऽपि पुत्रोत्पादनसमर्थोऽपि स नृपः तासु सन्ततिं पुत्रं न लेभे । दैवयोगेन ताः सर्वाः बन्ध्या एव मिलिताः इति
भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ रूपेति । रूपादिभिः सर्वैर्गुणैः । इयच्चार्षः । सम्पन्नस्यापि तस्य बन्ध्यापतेः पुत्रं विना चिन्ताऽ
भूत् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ नेति । सार्वभौमस्यापि तस्य सर्वाः सम्पदः वामलोचनाः मनोहरनेत्रा महिष्यः इयं भूश्च प्रीतिहेतवो
नाभवन् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तस्येति । भगवानङ्गिरा ऋषिरेतान् लोकाननुचरन् यदृच्छया भगवत्प्रेरणया एकदा तस्य
चित्रकेतोर्भवनमुपागच्छत् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तमिति । तमङ्गिरसं प्रत्युत्थानादिभिर्विधिवत्पूजयित्वा कृतातिथ्यं सुखमासीनं
स्वयमपि राजा समाहितः संयतः उपासीदत् तस्य समीपमुपविवेश ॥ १५ ॥ ❀ ❀ महर्षिरिति । हे महाराज ! महर्षिः
प्रश्रयावनतं क्षितौ उपासीनं तं प्रतिपूज्य सत्कृत्य समाभाष्य सम्बोध्य इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

तदेवाह मुनिः—शृणुष्वेत्यादिनाऽध्यायत्रयेण । तावद्वृत्रस्य भगवद्भक्तिर्न तज्जन्मना लब्धा किन्तु पूर्वजन्मनैवेति वक्तुं
तावत् तस्य पूर्वजन्मवृत्तान्तं वक्ष्यन् तच्छ्रवणाय राजानमाज्ञापयति—शृणुष्वेति ! हे राजन् ! इमं वक्ष्यमाणमितिहासं अवहित-
स्समाहितचित्तो यथा यथावच्छृणु कथंभूतं द्वैपायनमुखादस्मत्पितुस्सकाशाशन्नारदादेवलाच्च श्रुतं मयेति शेषः । यथा द्वैपायना-
दिभ्यः श्रुतं तथा कथयतो मन्तः शृण्वति वान्वयः । श्रुतं द्वैपायनादित्यादिनाऽस्येतिहासस्याप्रणीतोत्त्वसूचनात्केवलास्मद्बुद्धि-
परिकल्पिततत्त्वशंकामूलकोऽस्मिन्नानादरः कार्य इत्युक्तं भवति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तदेवेतिहासमाह—आसीदित्यादिना । हे नृप !
इन्द्रेण हतो यो वृत्रः स पूर्वस्मिन् जन्मनि चित्रकेतुरिति प्रसिद्धः सार्वभौमः कृत्स्नभूमेरधिपतिः शूरसेनेषु जनपदेष्वसीत् तं
विशिनष्टि-यस्य चित्रकेतोरियं मही कामधुक् काम्यन्त इति कामा इष्टार्थास्तान् दोषि प्रपूरयतीति तथासीत् ॥ १० ॥ ❀ ❀
तस्य चित्रकेतोर्भार्यासहस्राणां दश सहस्राण्यभवन् कोटिसंख्याका भार्या अभवन्नित्यर्थः । स च नृपश्चित्रकेतुः सान्तानिकः संन्ता-
नार्थपि तासु भार्यासु सन्ततिं प्रजां न लेभे न प्राप्तवान् यद्वा सान्तानिकः स्वयं संतानार्होऽपि पुत्रोत्पादनशक्तिमानपि तासु
सन्ततिं न लेभे सर्वास्ता बन्ध्या एव दैवयोगेनोद्वाहिता इति भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ रूपेति । रूपादिभिः सर्वैर्गुणैर्द्धर्मैः

संपन्नस्य युक्तस्यापि तस्य वन्ध्यानां सन्तानरहितानां भार्याणां पत्युरत एव चिन्ता पुत्रालाभप्रयुक्ता अभूत् तत्र रूपं लाघण्यमौदार्यं सत्पात्रे द्रव्यविनियोगशीलत्वं वयो यौवनं जन्म सत्कुलप्रसूतत्वं विद्या शास्त्रजन्यं ज्ञानं ऐश्वर्यं सार्वभौमत्वं श्रीर्भोग्यभोगोपकरणादिसम्पद एते चिन्तारहितप्रीतिहेतवः अथाप्यपुत्रत्वमेकं सदा चिन्ताहेतुरासीदिति भावः ॥ १२ ॥ * * तदेवाह नेति । तस्यापुत्रत्वप्रयुक्तचिन्ताक्रान्तस्य सार्वभौमस्य चित्रकेतोः सर्वाः सम्पदः वामलोचनाः सुन्दरलोचनाः लोचनप्रहणमन्येषामप्यवयवानामप्युपलक्षणं महिष्यश्चैवं कृत्स्ना भूमिश्च प्रीतिहेतवो नाभवन् ॥ १३ ॥ * * एवं सर्वसम्पत्सु प्रीतिरहितस्य केवलं पुत्रार्थमेव चिन्तयतस्तस्य चित्रकेतोर्भवनं गृहं प्रति भगवानङ्गिरा ऋषिः सिद्धः ज्ञानकाष्ठां प्राप्तः अत एव यदृच्छया लोकाननुचरन् कदाचिदुपागतः प्राप्तः ॥ १४ ॥ * * तमागतमङ्गिरसं यथाविधि प्रत्युत्थानार्ध्यपाद्यादिभिः संपूज्याऽतिथ्यं कृत्वा भोजनादिभिः सत्कृत्येत्यर्थः । सुखासनोपविष्टमङ्गिरसमुपासीदत् तस्य समीप उपविष्टवान् कथंभूतस्सन् समाहितः संयतचित्तः सन् ॥ १५ ॥ * * उपासीनमुपविष्टं क्षितौ प्रश्रयेणावनतं नम्रं तं चित्रकेतुं प्रतिपूज्य अहो तव विनयादिसम्पत्तिरिति बहुसंमान्य समाभाष्य सम्भाषणाभिमुखं कृत्वा महर्षिरङ्गिरा इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सान्तानिकः सन्तानार्थी । कस्यामपीति शेषः ॥ ११-१५ ॥ * * क्षितावुपासीनम् ॥ १६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

भार्यासहस्राणां दश सहस्राणि कोटिरित्यर्थः । सान्तानिकः सन्तानप्रयोजनकः न केवलं विषयभोगार्थमेव तावत्यो भार्या इति भावः ॥ ११ ॥ * * वन्ध्यापतेरिति सर्वास्ता वन्ध्या एव दैवयोगेन मिलिता इति भावः ॥ १२-१६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

मया यथा द्वैपायनादिभ्यः श्रुतं तथा मत्तस्त्वं शृणुष्व ॥ ६ ॥ * * सार्वभौमः सर्वभूमिपतिः कामधुकु सर्वकामदः ॥ १० ॥ * * तस्य चित्रकेतोः भार्यासहस्राणां दश सहस्राणि अभवन् कोटिसङ्ख्याकाः भार्या आसन्नित्यर्थः । स नृपः सान्तानिकः सन्तानोत्पादनाहोपि सन्ततिं न लेभे ॥ ११-१४ ॥ * * तं पूजयित्वा समाहितः संयतः उपासीदत् उपविवेश ॥ १५ ॥ * * क्षितौ उपासीनम् ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

हे राजन्निति सम्बोधनं स्वस्नेहसूचकम् । अविहितः सावधानचित्तस्त्वमिमं वक्ष्यमाणमितिहासं यथा यथावच्छृणुष्व शृण्वित्यन्वयः । न चेमं स्वयं कल्पयित्वा वदामि किन्तु व्यासादिमुखेन निर्द्धारितत्वादित्याह—श्रुतमिति ॥ ९ ॥ * * शूरसेनदेशेषु । वै प्रसिद्धः । नृपेति सम्बोधनेन नृपत्वान्नृपकथाश्रवणप्रसङ्गेन त्वयापि श्रुतो भविष्यतीति सूचयति ॥ १० ॥ भार्यासहस्राणां दशसहस्राणि एककोटिभार्या अभवन्नित्यर्थः । सान्तानिकः स्वयं सन्तानार्होऽपि पुत्रोत्पादनसमर्थोऽपि तासु सन्ततिं पुत्रं न लेभे । दैवयोगेन ताः सर्वा वन्ध्या एव मिलिता इति भावः ॥ ११ ॥ * * रूपादिभिः सर्वैर्गुणैः सम्पन्नस्यापि तस्य वन्ध्यापतेः पुत्रं विना चिन्ता अभूदित्यन्वयः ॥ १२ ॥ * * सार्वभौमस्य प्राप्तसकलभूमिराज्यस्यापि तस्य सर्वाः सम्पदः वामलोचनाः मनोहरनेत्रा महिष्यः इयं भूश्च प्रीतिहेतवो नाभवन्नित्यन्वयः ॥ १२ ॥ * * भगवान् शापानुग्रहादौ समर्थोऽङ्गिरा ऋषिरेतान् लोकाननुचरन् यदृच्छया भगवत्प्रेरणया एकदा तस्य चित्रकेतोर्भवनमुपागच्छदित्यन्वयः ॥ १४ ॥ तमङ्गिरसं प्रत्युत्थानादिभिर्विधिवत् पूजयित्वा कृतातिथ्यं भुक्तवन्तं सुखमासीनं स्वयमपि राजा समाहितः संयतः उपासीदत् तस्य समीपमुपविवेशेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ * * महर्षिस्तं प्रतिपूज्य सत्कृत्य समाभाष्य सम्बोध्य इदं वक्ष्यमाणमब्रवीदित्यन्वयः । हे महाराजेति सम्बोधनं स्नेहसूचकम् ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तदेवाह मुनिः शृणुष्वेत्यादिनाऽध्यायत्रयेण । तावद्वृत्तस्य भगवद्भक्तिर्न तज्जन्मलब्धा किं तु पूर्वजन्मनैव लब्धेति वक्तुं तस्य पूर्वजन्मवृत्तान्तं वक्ष्यन् तच्छ्रवणाय राजानमाज्ञापयति । शृणुष्वेति । हे राजन्, इमं वक्ष्यमाणम् इतिहासम् अवहितः सावधानः एकाग्रचित्तः सन्निति यावत् । यथा यथावत्, शृणुष्व । प्रामाण्यार्थमितिहासं विशिनष्टि । द्वैपायनमुखा-

दस्यत्पितुर्मुखात्, तथा नारदात्, तथा देवलादेवलमुनेः सकाशादपि, मया श्रुतं, द्वैपायनादिभ्यो मया यथाश्रुतं तथाविधमेतं कथयतो मत्तः शृण्वित्यर्थः । द्वैपायनादित्यनेनास्याप्तवाक्यत्वं सूचितं, तेन चायं केवलास्मदबुद्धिकल्पितत्वशङ्कामूलको नास्मिन्न-नादरः कार्य इत्यपि ज्ञापितमिति बोध्यम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तस्येतिहासमाह । आसीदित्यादिना । हे नृप, इन्द्रेण इतो यो वृत्रः स पूर्वजन्मनीति शेषः । शूरसेनेषु देशविशेषेषु चित्रकेतुः इति ख्यातः चित्रकेतुनाम्ना जगत्प्रसिद्धः, सार्वभौमः सर्वस्या भुवः, राजा आसीत् वै । यस्य चित्रचेतोः, मही सकलापि पृथ्वी, कास्यन्ते इति कामा दृष्टार्थास्तान् दोग्धि प्रपूरयतीति कामधुक् आसीत् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तस्येति तस्य चित्रकेतोः, भार्यासहस्राणां दश सहस्राणि, अभवन् । सहस्रस्य दश-सहस्रेण गुणेन कृते एककोटिः स्यादतः कोटिसंख्याका भार्या अभवन् इत्यर्थः । नृपः स चित्रकेतुर्भूमतिश्च सांत्वानिकः संतानार्थः सन्नपि, तासु संततिं न लेभे । दैववशात् सर्वास्ता वन्ध्या एवैकत्र संगता आसन्निति भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ रूपेति । रूपं लाब्यं च औदार्यं सत्पात्रे द्रव्यत्रिनियोगशीलता च वयो यौवनं च जन्म सत्कुलप्रसूतत्वं च विद्या शास्त्रजन्यं ज्ञानं च ऐश्वर्यं सार्वभौमता च श्रीभोग्यभोगोपकरणदिमहासंपत्ता आदयो येषां तैः, श्रयादिभिरिति वक्तव्ये श्रियादिभिरिति छान्दसम् । सर्वैः गुणैः, संपन्नस्यापि तस्य, वन्ध्यापतेः सतः, चिन्ता अभूत् । पुत्राप्तामिप्रयुक्ता चिन्ता अभवदित्यर्थः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ एतदेव स्पष्ट-माह । नेति । तस्यापुत्रत्वप्रयुक्तचिन्तैकाक्रान्तस्य, सार्वभौमस्य चित्रकेतोर्नृपस्य, सर्वाः संपदः वामलोचनाः सुन्दरेक्षणाः, लोचन-सुन्दरताग्रहणमन्येषामवयवानां सुन्दरताया अप्युपलक्षणम् । सर्वाः महिष्यः, इयं भूः कृत्वा भूमिश्च, एताः प्रीतिहेतवः, प्रसन्नता-कारणभूताः, न अभवन् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तस्येति । तस्य सर्वसंपदादिषु प्रीतिरहितस्य केवलं पुत्रार्थमेव चिन्तयतश्चित्र-केतोर्नित्यर्थः । भवनं गृहं प्रति, एकदा तु, भगवान् महैश्वर्यसंपन्नः, अङ्गिराः ऋषिः, सिद्धज्ञानकाष्ठां प्राप्तो मुनिः, एतान् लोकान् अनुचरन् सन्, यदृच्छया दैवेच्छावशतः, उपागच्छत् उपायात् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तमिति । तं स्वगृहागतमङ्गिरसं मुनिं, विधिवद्यथाविधि, प्रत्युत्थायाभ्युत्थानादिना संमान्य, अर्हणादिभिः अर्घ्यपाद्यादिपूजाविधिभिः, पूजयित्वा संपूज्य, आतिथ्यं भोजनादिना अतिथिसत्क्रियां कृत्वा, सुखासीनं सुखोपविष्टमङ्गिरसं, समाहितः संयतचित्तः सन्, उपासीदत् तस्य समीपे उपविष्टवानित्यर्थः । प्रत्युत्थानार्हणादिभिः कृतातिथ्यमिति पाठे, प्रत्युत्थानार्हणादिभिः तं विधिवत् पूजयित्वा, कृतातिथ्यं तमिति योजना ॥ १५ ॥ ❀ ❀ महर्षिरिति । हे महाराज, महर्षिरङ्गिराः, क्षितौ भूमौ, उपासीनं स्वसमीपे समुपविष्टं, प्रभयान्नतं विनयेनावनताङ्गं, तं चित्रकेतुं प्रतिपूज्य अभिनन्द्य, संबोध्य, इदं वक्ष्यमाणम्, अब्रवीत् ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

श्रीशुकदेवजीने कहा—परीक्षित ! तुम सावधान होकर यह इतिहास सुनो । मैंने इसे अपने पिता व्यासजी, देवर्षि नारद और महर्षि देवलके मुँहसे भी विधिपूर्वक सुना है ॥ ९ ॥ ❀ ❀ प्राचीन कालकी बात है, शूरसेन देशमें चक्रवर्ती सम्राट् महाराज चित्रकेतु राज्य करते थे । उनके राज्यमें पृथ्वी स्वयं ही प्रजाकी इच्छाके अनुसार अन्न-रस दे दिया करती थी ॥ १० ॥ ❀ ❀ उनके एक करोड़ रानियाँ थी और ये स्वयं सन्तान उत्पन्न करनेमें समर्थ भी थे । परन्तु उन्हें उनमेंसे किसीके भी गर्भसे कोई सन्तान न हुई ॥ ११ ॥ ❀ ❀ यों महाराज चित्रकेतुको कोई बातकी कमी न थी । सुन्दरता, उदारता, युवावस्था, कुलीनता, विद्या, ऐश्वर्य और सम्पत्ति आदि सभी गुणोंसे वे सम्पन्न थे । फिर भी उनकी पत्नियाँ बाँझ थीं, इसलिये उन्हें बड़ी चिन्ता रहती थी ॥ १२ ॥ ❀ ❀ वे सारी पृथ्वीके एकछत्र सम्राट् थे, बहुत-सी सुन्दरी रानियाँ थीं तथा सारी पृथ्वी उनके वशमें थी । सब प्रकारकी सम्पत्तियाँ उनकी सेवामें उपस्थित थीं, परन्तु वे सब वस्तुएँ उन्हें सुखी न कर सकीं ॥ १३ ॥ ❀ ❀ एक दिन श्राप और वरदान देनेमें समर्थ अङ्गिरा ऋषि स्वच्छन्दरूपसे विभिन्न लोकोंमें विचरते हुए राजा चित्रकेतुके महलमें पहुँच गये ॥ १४ ॥ ❀ ❀ राजाने प्रत्युत्थान और अर्घ्य आदिसे उनकी विधिपूर्वक पूजा की आतिथ्य-सत्कार हो जानेके बाद जब अङ्गिरा ऋषि सुखपूर्वक आसनपर विराज गये, तब राजा चित्रकेतु भी शान्त भावसे उनके पास ही बैठ गये ॥ १५ ॥ ❀ ❀ महाराज ! महर्षि अङ्गिराने देखा कि यह राजा बहुत विनयी है और मेरे पास पृथ्वीपर बैठकर मेरी भक्ति कर रहा है । तब उन्होंने चित्रकेतुको सम्बोधित करके उसे आदर देते हुए यह बात कही ॥ १६ ॥

अङ्गिरा उवाच

अपि तेऽनामयं स्वस्ति प्रकृतीनां तथाऽऽत्मनः । यथा प्रकृतिभिर्गुप्तः पुमान् राजापि सप्तभिः ॥ १७ ॥
आत्मानं प्रकृतिष्वद्धा निधाय श्रेय आप्नुयात् । राजा तथा प्रकृतयो नरदेवाहिताधयः ॥ १८ ॥

अपि दाराः प्रजामात्या भृत्याः श्रेण्योऽथ मन्त्रिणः । पौरा जानपदा भूपा आत्मजा वशवर्तिनः ॥ १९ ॥
यस्यात्मानुवशश्चेत्स्यात्सर्वे तद्वशगा इमे । लोकाः सपाला यच्छन्ति सर्वे बलिमतन्द्रिताः ॥ २० ॥
आत्मनः प्रीयते नात्मा परतः स्वत एव वा । लक्षयेऽलब्धकामं त्वां चिन्तया शबलं मुखम् ॥ २१ ॥
एवं विकल्पितो राजन् विदुषा मुनिनापि सः । प्रश्रयावनतोऽभ्याह प्रजाकामं स्ततो मुनिम् ॥ २२ ॥

चित्रकेतुर्वाच

भगवन् किं न विदितं तपोज्ञानसमाधिभिः । योगिनां ध्वस्तपापानां बहिरन्तःशरीरिषु ॥ २३ ॥
तथापि पृच्छतो ब्रूयां ब्रह्मन्नात्मनि चिन्तितम् । भवतो विदुषश्चापि चोदितस्त्वदनुज्ञया ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ते अनामयम् अपि प्रकृतीनाम् तथा आत्मनः स्वस्ति पुमान् यथा सप्तभिः प्रकृतिभिः गुप्तः राजा अपि ॥ १७ ॥ ॐ ॐ प्रकृतिषु आत्मानम् अद्धा श्रेयः आप्नुयात् तथा नरदेव राजा आहिताधयः प्रकृतयः ॥ १८ ॥ दाराः प्रजामात्याः भृत्याः श्रेण्यः अथ मन्त्रिणः पौराः जानपदाः भूपाः आत्मजाः वशवर्तिनः अपि ॥ १९ ॥ ॐ ॐ यस्य आत्मा अनुवशः स्यात् चेत् इमे सर्वे तद्वशगाः सपालाः सर्वे लोकाः अतन्द्रिताः बलि यच्छन्ति ॥ २० ॥ ॐ ॐ आत्मा आत्मना न प्रीयते परतः वा स्वतः एव अलब्धकामम् त्वाम् लक्षये मुखम् चित्तया शबलम् ॥ २१ ॥ ॐ ॐ राजन् ततः एवम् विदुषा मुनिना अपि विकल्पितः प्रश्रयावनतः प्रजाकामः स मुनिम् अभ्याह ॥ २२ ॥ ॐ ॐ भगवन् तपोज्ञान-समाधिभिः ध्वस्तपापानाम् योगिनां शरीरिषु अन्तः बहिः न विदितम् किम् ॥ २३ ॥ ॐ ॐ ब्रह्मन् त्वदनुज्ञया चोदितः तथा अपि पृच्छतः भवतः विदुषः च अपि आत्मनि चिन्तितम् ब्रूयाम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अपि किम् । अनामयमारोग्यम् तथात्मनः तव प्रकृतीनां स्वस्ति शुभं किम् । प्रकृत्यधीनमेव हि राज्यमिति सदृष्टांतमाह । यथा महदाद्याभिः सप्तभिः प्रकृतिभिः पुमान् जीवो नित्यं गुप्तो भवति न तु तद्व्यतिरेकेण क्षणमपि तिष्ठति तथा राजाऽपि सप्तप्रकृतिभिः “स्वाम्यमात्यौ जनपदा दुर्गद्विषणसंचयाः । दंडो मित्रं च तस्यैताः सप्त प्रकृतयो मताः ।” इत्युक्तलक्षणाभिर्नित्यं गुप्तः सन् श्रेय आप्नुयात् इत्युत्तरेणान्वयः । तत्र स्वामी गुरुः स्वयं वा ॥ १७ ॥ ॐ ॐ आत्मानं प्रकृतिष्वद्धा साक्षान्निधाय तदनुवर्तिनं कृत्वा श्रेयो राज्यमुखं प्राप्नुयादित्यर्थः । प्रकृतीनां च मुखं राजाधीनमेवेत्याह । हे नरदेव तथा प्रकृतयोऽपि राजा आहिताधयो निहितनिक्षेपा धनैः समृद्धा भवन्ति । पाठांतरे आ समंततो हताधयो निरस्तमनोदुःखा भवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ ॐ ॐ प्रजाश्च अमात्याश्च श्रेण्यश्च समयविशेषेण संघशो वर्तमाना वणिक्प्रभृतयः । पौराः पुरवासिनः । जानपदास्तत्तद्देशाधिकारिणः मंत्रसहायो मंत्री कर्मसहायोऽमात्य इति भेदः ॥ १९ ॥ ॐ ॐ तव मनः स्ववशे वा न वेत्यर्थात्पृच्छति । यस्यात्मा मनोऽनुवशोऽनुवर्ती अधीनः स्यात्तस्य वशगा दारादय इमे सर्वे भवन्ति । किं च लोकाश्च तस्य बलिं यच्छन्ति ॥ २० ॥ ॐ ॐ आत्मा भवान् आत्मना न प्रीयते न तुष्यति तत्किम् । परतो वा स्वतो वाऽलब्धकामं त्वां लक्षये ॥ २१ ॥ ॐ ॐ विदुषा सर्वज्ञेनापि ॥ २२ ॥ ॐ ॐ अलब्धकामत्वं कथयन्पुत्रं याचते भगवन्निति चतुर्भिः ॥ २३-२४ ॥

श्रीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

शुभं मंगलम् । सप्तभिर्महदहकारपञ्चतन्मात्राभिः । तद्व्यतिरेकेण सप्त प्रकृतीर्विहायेत्यर्थः । गुरोः स्वस्योपास्यत्वात्प्रकृतिषु गणना नोचिताऽत आह—स्वयं वा राजैवेत्यर्थः । वस्तुतो राजोऽन्यो न रक्षकस्तस्य स्वयमेव स्वरक्षासमर्थत्वात् “न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा स्ववीर्यगुणा हि मनोः प्रसूतिः” इति रघुवंशोक्तन्यायेन ॥ १७ ॥ ॐ ॐ इति । इति प्रकृत्यानुकूल्ये राज्ञो महद्दुःखं भवतीति भावः । हे नरदेवेति । विना प्रकृत्यानुकूल्यं सर्वत्र स्वयं

व्यग्रत्वाभ्रदेवत्वमेव न सिध्यतीति भावः । पाठांतरे आहताधय इति पाठे । इत्यर्थ इति व्याख्या ॥ १८-१९ ॥ ❀ ❀
 पालैरिन्द्रादिभिः सहिता लोकाः 'मनोवशोऽन्ये ह्यभवन्स देवाः' इत्यारभ्य 'युंज्याद्वशे तं स हि देवदेवः' इत्यंतेन श्रीकृष्णो वक्ष्यति
 मनोजेतुस्सर्वदेवोत्तमत्वमेकादशे । किं च । स्वमनसो वशवर्तित्वे भृत्यादयोऽपि स्ववशगा भवन्ति अन्यथा कोपलोभाद्यधीनस्य
 तव क्रोधादिना विमनस्कीकृता भृत्यादय उक्तकारिणो न भवन्तीति भावः ॥ २० ॥ ❀ ❀ आत्मना मनसा चित्तया मुखं
 शबलं पीतं च लक्षये ॥ २१ ॥ ❀ ❀ विकल्पितः पूर्वोक्तविकल्पपूर्वकं पृष्ठः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ हे भगवन्निति । योगै-
 श्वर्यसंपन्नत्वाद्वान्सर्वं वेत्तीति भावः । तपोज्ञानसमाधिभिस्त्वधर्मस्थितिशास्त्रविचारचित्तैकाग्र्यैर्व्यस्तपापानां योगिनां युष्मा-
 दृशाम् शरीरिष्वस्मादृशेषु यद्वहिरंतश्चित्तं तत्किन्न विदितमपि तु सर्वं विदितमेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यद्यपि त्वं
 सर्वं जानास्येव तथापि पृच्छतो भवतः ब्रह्मन्नित्यनेन मदिष्टसंपादनसमर्थोसीति सूचितम् ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अपीति । अपि किं ते तवात्मनः शरीरस्यानामयमारोग्यमस्ति स्वस्ति शुभमस्ति तथा प्रकृतीनामपि अनामयं
 स्वस्त्यस्ति किम् । तथा सप्तभिः प्रकृतिभिः महदहङ्कारपञ्चसूक्ष्मभूतरूपैर्गुप्तः पुमान् जीवः नित्यं गुप्तो भवति न तु ता विना
 क्षणमपि तिष्ठति तथा राजापि सप्तभिः । "स्वाम्यमात्यजनपदा दुर्गद्विषणसंचयाः । दण्डो मित्रं च यस्यैताः सप्त प्रकृतयो
 मताः ।" इत्युक्तलक्षणाभिर्गुप्त एव सुखमनुभवति नान्यथा स्वामी स्वयम् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ आत्मानमिति । हे नरदेव !
 आत्मानं प्रकृतिषु अद्धा साक्षान्निधाय तदनुवर्तिनं कृत्वा राजा श्रेयो राज्यसुखमाप्नुयात् तथा प्रकृतयोऽपि राज्ञा आहिताधयः
 निहितनिक्षेपाः धनतुरगहस्त्यादिभिः समृद्धा भवन्ति । आहताधय इति पाठे आ समन्ततो हताधयो निरस्तमनोदुःखा
 भवन्ति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ अपीति । दाराः प्रजाश्च अमात्याश्च भृत्याः श्रेण्यः समयविशेषेण सङ्गशो वर्त्तमानास्तैलिकताम्बू-
 लिकादयः वणिग्विशेषाः पौराः पुरवासिनः जानपदाः तत्तद्देशाधिकारिणो भूपाः खण्डमण्डलपतयः आत्मजाः पुत्राश्चापि किन्ते
 वशवर्तिनः सन्ति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तव मनः स्ववशोऽस्ति न वेत्याशयेनाह—यस्येति । यस्य आत्मा मनः अनुवशः अनुवर्त्ती
 स्वाधीनश्चेत् स्यात्तदा इमे सर्वे दारापत्यादयस्तद्वशगाः तद्वशवर्त्तिनो भवन्ति । किं च सपाला लोकाः अतन्द्रिता निरलसाश्च
 सन्तो बलिं पूजां यच्छन्ति भृत्यादीनां का वार्त्ता ॥ २० ॥ ❀ ❀ तदाऽप्यब्रुवाणं राजानं पुनराह—आत्मन इति ।
 आत्मनस्तवात्मा मनः न प्रीयते न तुष्यति । तत्किमर्थमिति शेषः । परतो वा स्वतो वा न लब्धः कामो मनोरथो येन तथा-
 भूतमेव त्वामहं लक्षये जानामि । अत एव तव मुखं चिन्तया शबलं व्याप्तं लक्षये ॥ २१ ॥ ❀ ❀ एवमिति । हे राजन् !
 विदुषा सर्वज्ञेनापि मुनिना त्वन्मुखात्तद्वृत्तं श्रोतुमेवं विकल्पितः विविधप्रश्रवविषयीकृतः स प्रजाकामः चित्रकेतुः प्रश्रयेणावनतः
 सन् मुनिमभ्याह स्म ॥ २२ ॥ ❀ ❀ भगवन्निति । हे भगवन् सर्वज्ञ ! तपोज्ञानसमाधिभिर्व्यस्तं निरस्तं पापमन्तःकरणा-
 वरकं कालुष्यं येषां तेषां योगिनां भवतां शरीरिषु अस्मदादिषु बहिरन्तर्यदवस्थितं तत्किं न विदितं सर्वं विदितमेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥
 तथापीति । हे ब्रह्मन् ! यद्यपि तवाविदितं किञ्चिन्नास्ति अथाप्यात्मनि मनसि चिन्तितं संकल्पितं ब्रूयाम् । भवत इति षष्ठी
 वृत्तीयार्थे । यतो विदुषापि पृच्छता भवता त्वयाऽहं प्रभेन चोदितोऽतस्त्वदनुज्ञया वक्तव्यमेवेति शेषः । यद्वा भवतोऽ-
 हमाज्ञाकारी ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

तदेवाह—अपीति । अपिशब्दः कुशलप्रश्नद्योतकः ते तवानामयमारोग्यमप्यस्ति किलेति प्रश्नः आत्मानं स्वसम्बन्धिनीनां
 प्रकृतीनां स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलात्मकानां सप्तानामपि स्वस्ति ननु ? सर्वस्मिन्सति विशेषेण प्रकृतीनां स्वस्ति कथं
 पृच्छतीत्यत्राह—यथेति सप्तभिः । प्रकृतिभिर्महदहङ्कारतन्मात्रैर्यथा पुमान् जीवः गुप्तः रक्षितो भवति प्रकृत्यायत्तसुखी
 भवति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तथा राजापि स्वाम्यादिषु सप्तसु प्रतिष्ठाप्याऽऽत्मानं साक्षान्निधाय आत्मानं प्रकृत्यधीनं कृत्वे-
 त्यर्थः । श्रेयः सुखं प्राप्नुयात् राज्यभारं प्रकृतिषु निधाय निर्भरः सुखान्यनुभूयादित्यर्थः । अतः प्रकृतीनामेव तावत्स्वस्ति पृच्छा-
 मीति भावः । एवं राज्ञः श्रेयः प्रकृत्यधीनमित्युक्तम् अथ प्रकृतीनां श्रेयो राजाधीनमित्याह राज्ञेति । हे नरदेव, तथा प्रकृतयोपि
 राज्ञा हेतुना हितादयः हितमिष्टमादिशब्दादनष्टपरिहारश्च येषां तादृशा भवन्ति आहताधय इति पाठे आ समन्ताद्धता आधयः
 येषां निरस्तमनोदुःखा भवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एवं राज्ञः प्रकृतीनां चान्योन्यश्रेयःप्रापकत्वमुक्तम् । ननु, यदि, राज्ञः
 श्रेयः प्रकृत्यधीनं तर्हि राज्ञः स्वातन्त्र्यभङ्गस्तत्राह अपीति । यस्य राज्ञो दाराः भार्याः प्रजाः अमात्याः कर्मसहायाः श्रेण्यः
 ताम्बूलिकादयः मन्त्रिणः मन्त्रेषु सहायभूताः मित्राणि पौराः पुरवासिनः जानपदा देशान्तराधिपतयो भूपा आत्मजाश्च
 वशवर्तिनः वशङ्गताः स एव प्रकृतिष्वात्मानं निधाय श्रेयः आप्नुयादित्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ कस्यैते वशवर्त्तिनः स्युस्तत्राह

यस्येति । यस्य राज्ञः आत्मा मनोऽनुवशः वशङ्गतः न तु विषयपरस्याजितेन्द्रियस्येति भावः । तस्यैव वशङ्गताः सर्वे इमे पूर्वोक्ता दारादयः पालकैस्सहिताः सर्वे लोकाश्चातन्द्रिताः जागरुकास्सन्तो बलिं हरन्ति । यद्वा यस्यात्मानुवशत्तस्यैवेमे सर्वे दारादयो वशङ्गताः यस्येमे दारादयो वशङ्गतास्तस्यैव सर्वे लोकाः सपाला बलिं हरन्तीतिवान्वयः । उपायनसमर्पणद्वारा सेवन्त इत्यर्थः ॥ २० ॥ ❀ ❀ त्वदुक्तरीत्या जितेन्द्रियस्य मम सर्वं वशे वर्तते इति चेत्तर्ह्यसन्तोषस्तव कुत इत्याह—आत्मन इति । आत्मनः स्वस्य तवात्मा मनः न प्रीयते न तुष्यति तत्किं परतो वा स्वतो वा हेतोः कथमसन्तोषो ज्ञायते ममेत्यत्राह—अलब्धकाममप्राप्तमिलिषितं त्वां लक्ष्येऽनुपश्यामि तत्कुतः यतश्चिन्तया तव मुखं शबलं विच्छायमनाल्हादमुपलक्ष्यते ॥ २१ ॥ एवमङ्गिरसा पृष्ठश्चित्रकेतुः स्वमनीषितं विज्ञापितवानित्याह मुनिः—एवमिति । विदुषा चित्रकेतोरभिप्रेतञ्जानतापि मुनिना एवम् इत्थं विकल्पितः स्वतः परतो वा तवासन्तोष इत्येवं विकल्पपूर्वकं पृष्ठः चित्रकेतुः प्रजाकामः पुत्रं कामयमानः तावत्प्रश्रयेण विनयेन नम्रः मुनिमङ्गिरसमाह ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—भगवन्निद्यादिना, तद्विधेहि न इत्यन्तेन । हे भगवन्, तपोज्ञानसमाधिभिः कर्मयोगज्ञानयोगभगवद्भक्तियोगैः ध्वस्तं निरस्तं पापं ज्ञानावरकं पुण्यपापात्मकं कर्म यैस्तेषां भवादृशानां योगिनां देहिष्वन्तर्बहिश्चाविदितं किंनस्ति शरीरिणामन्तर्बाह्यगतं च भवद्भिः सर्वं विदितमेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ तथापि सर्वज्ञस्य ज्ञातत्वेऽपि हे ब्रह्मन्, आत्मनि मदन्तःकरणे चिन्तिमर्थं पृच्छतस्तव ब्रूयां कथयामि कथंभूतः विदुषा चापि मदभिप्रेतं जानताऽपि भवता चोदितोऽभिप्रेतकथनाय प्रेरितः त्वदनुज्ञया ब्रूयां यद्यनुज्ञापयसि तर्हि ब्रूयामिति स्वस्य विनयादि-सम्पत्तिस्सूचिता ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ते तवानामयमपि दुःखं नास्ति हि तथात्मनस्तव प्रकृतीनां स्वस्ति किमित्यन्वयः । प्रकृतिविषयकुशलप्रश्नेन किं प्रयोजन-मत्राह-यथेति । यथा सप्तभिः प्रकृतिभिः महद्दहङ्काराभ्यां पृथिव्यादिभिः पञ्चभिर्भूतैर्गुणैः पुमान् जीवः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ प्रकृतिषु देहेषु आत्मानमद्वा निधाय श्रेयः प्राप्नोति तथा राजा च प्रकृतिशब्दवाच्यै राजजनैः रक्षितः तेषु राज्यभारं निधाय विहितं श्रेय आप्तुयादित्यन्वयः । तथा प्रकृत्यादयो यस्य राज्ञो वशवर्तिनः स्युः आत्मा मनश्चानुवशश्चेत्तर्हि ते सर्वे लोकास्तस्य राज्ञो वशगाः तस्मै बलिं यच्छन्तीत्यन्वयः । आत्मा स्वयं प्रकृत्यादेर्वशवर्ती चेत् प्रकृत्यादेरात्मवशत्वाभावेन अनर्थस्य कारणभूता भवन्तीत्याह-अहितादय इति । अतो वशीकर्तव्या इत्यर्थः । आहितादय इति वा आदित एव हितकर्तृत्वेन निहिताः अनेन प्रकृत्यादीनां गुणो दर्शितः । “स्वाम्यमात्यौ जनपदो दुर्गं द्रविणसञ्चयः । दण्डो मंत्री च सप्तैतास्तस्य प्रकृतयः स्मृताः इति । बुद्धिसहायो मंत्री कर्मसहायोऽमात्यः यथा प्रकृतिगुणो राजा सुखमश्नुते तथा राज्ञा सन्तोषिताः प्रकृतयः राज्ञः सन्तोषहेतवो भवन्ति अन्यथाऽहितादयः अहितस्यासन्तोषस्य आदयः कारणभूता भवन्तीति योगविभागो वा ॥ १८ ॥ ❀ ❀ हे राजन् ! दारसुतादयश्च तव वशवर्तिनोऽपि अनुकूलतया वर्तन्ते किं ? आत्मा मनश्च वशवर्ति किम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ मनसो वशवर्तित्वे किं फलमत्राह-यस्येति । मनसः स्ववशवर्तित्वे भृत्यादयोऽपि स्ववशा भवन्ति अन्यथा कोपलोभाद्यधीनस्य तव क्रोधादिना विमनसीकृता भृत्यादय उक्तकारिणो न भवन्ति अतो मनसश्च वशवर्तित्वं क्रोधाद्यभावफलं क्रोधाद्यकरणे भृत्यादिवशीकरणम् ॥ २० ॥ ❀ ❀ किञ्च प्रपञ्चोऽपि भवदायत्त इत्याह-आत्मन इति । आत्मा प्रपञ्चोऽपि आत्मनस्तव प्रीतये स्यादित्यन्वयः । अस्त्वेवमिदं सर्वं भवन्मनसि किं प्रतीयत इति तत्राह-परत इति । अहं त्वां स्वतः परतो वाऽलब्धकाममप्राप्तकामं त्वां लक्ष्ये पश्यामि केन लिङ्गेनेत्यत उक्तं चिन्तयैति शबलमलक्षणम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ एवं विकल्पितः सन्ततिनिमित्तं दुःखं विदुषा प्रश्रयलक्षणगुणेनावनतः प्रह्वः ॥ २२-२३ ॥ ❀ ❀ आत्मनि मनसि ॥ २४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

यतस्तव मुखं चिन्तया शबलं लक्ष्यते ॥ २१ ॥ ❀ ❀ विकल्पितो विविधकर्मणा विषयीकृतः ॥ २२-२३ ॥ यतश्चोदितो नोदितस्ततस्त्वदनुज्ञया ब्रूयाम् ॥ २४-२६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अपि किसनामयमारोग्यं स्वस्ति शुभं प्रकृतीनाममात्यादीनां राज्ञः सुखममात्यादिसुखाधीनमेव अमात्यादिसुखमपि राजसुखाधीनमिति सट्टणान्तमाह-यथा महदादिभिः प्रकृतिभिः सप्तभिः पुमान् जीवो नित्यं गुणो भवति न तु तद्व्यतिरेकेण क्षणमपि तिष्ठति तथा राजापि सप्तभिः स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलैः स्वाम्यत्र गुरुः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ राजा आत्मानं स्वप्रकृतिषु निधाय आत्मसर्व्वभावं निक्षिप्य इत्यर्थः । श्रेयः राज्यसुखम् नरदेवे राजन्येव आहितः अर्पितः आधिः धनतुरग-

हस्यादिवृष्णामूला मनःपीडा यैस्ते राज्ञा गुप्ता आहताधय इति पाठे नरदेवेन नाशितमनोदुःखाः श्रेय आप्नुयुः ॥ १८ ॥ * *
 किञ्च राज्ञोपि यद्याज्ञाकारिणः सर्वजनाः स्युस्तदेव सुखमित्याह—अपीति । श्रेण्यस्तैलिकताम्बूलिकादयः ॥ १९ ॥ * *
 तव मनः स्ववशं न वेत्यर्थात् पृच्छति—वस्येति । अनुवशः अनुवर्त्ती अधीनः ॥ २० ॥ * * तदप्यब्रुवाणं राजानं
 पुनराह—तव आत्मनो देहस्यात्मा स्वत एव वा परत एव हेतोर्वा न प्रीयते सुखमेवास्मीति चेन्नहीत्याह लक्ष्य इति ॥ २१ ॥
 विकल्पितः विविधविकल्पविषयीकृतः विदुषा सर्वज्ञेनापि तन्मुखादेव तददुःखं श्रोतुमिति भावः ॥ २२ ॥ * *
 शरीरिष्वस्मद्विषेषु ॥ २३ ॥ * * पृच्छतो भगवतोऽहमाज्ञाकारीत्यर्थः । आत्मनि मनसि चिन्तितं चिन्ताम् ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अपि किं तवात्मनः प्रकृतीनां चानामयमारोग्यमस्ति यथा पुमान् जीवः महदहङ्कारतन्मात्ररूपाभिः देहादिरूपेण
 परिणताभिः सप्तभिः प्रकृतिभिर्गुप्तः स्वस्ति सुखं प्राप्नोतीति शेषः । तथा राजा च “स्वाम्यमात्यौ जनपदा दुर्गद्रविणसञ्चयाः ।
 दण्डो मित्रं च तस्यैमाः सप्त प्रकृतयो मताः” इति सप्तप्रकृतिभिर्गुप्तः स्वस्ति प्राप्नोतीत्यन्वयः ॥ १७ ॥ * * आत्मानं
 प्रकृतिषु अद्धा साक्षान्निधाय श्रेयः राज्यसुखादिकं स्वेष्टमाप्नुयात् तथा प्रकृतयोपि राज्ञा आहताधयो बाधितमनोव्यथास्सत्यः
 श्रेयः प्राप्नुवन्ति ॥ १८ ॥ * * अपि किं दारादयो वशवर्तिनस्तवेति शेषः ॥ १९ ॥ * * यस्य आत्मा मनोऽनु-
 वशोऽनुगच्छेत्स्यात् तस्य सर्वे इमे पूर्वोक्ता वशगा भवन्ति सपालाः लोकास्तस्मै बलिं यच्छन्ति भवदीयं मनो वशे वर्तते न वेति
 भावः ॥ २० ॥ * * आत्मनस्तव आत्मा चित्तं यन्न प्रीयते न तुष्यति तत्किं स्वतः परतो वा यतस्त्वाम् अलब्धकाम-
 मप्राप्तमनोरथं लक्ष्ये तत्र हेतुः तव मुखं शबलं निष्प्रभमस्ति ॥ २१ ॥ * * विदुषा तद्वृत्तज्ञेनापि एवं विकल्पितः
 तन्मुखेन तद्वृत्तोद्घाटनार्थम् । प्रजाकामः पुत्रकामः ॥ २२ ॥ * * यच्छरीरिणां बहिरन्तस्तद्योगिनां भवतां किं न विदितं
 सर्वं विदितमेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ * * आत्मनि मनसि ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अपि किं ते तवात्मनः शरीरस्यानामयमारोग्यमस्ति ? स्वस्ति शुभमस्ति ? तथा प्रकृतीनामपि अनामयं स्वस्वस्ति
 किम् ? राज्ञां राज्यं प्रकृत्यधीनमेवेति सदृष्टान्तमाह—यथेति । यथा सप्तभिः प्रकृतिभिर्महदहङ्कारपञ्चभूतरूपैर्गुप्तः पुमान् जीवः
 सुखमनुभवति तद्व्यतिरेकेण केवलं च तदनुभवाभावात् । तथा राजापि सप्तभिः “स्वाम्यमात्यजनपदा दुर्गद्रविणसञ्चयाः । दण्डो
 मित्रं च तस्यैताः सप्त प्रकृतयो मताः” इत्युक्तलक्षणाभिर्गुप्त एव सुखमनुभवति नान्यथेत्यन्वयः । स्वामी गुरुः । मन्त्रसहायो मित्रम् ।
 कर्मसहायोऽमात्य इति भेदः ॥ १७ ॥ * * उक्तमेव स्पष्टयति—आत्मानमिति । आत्मानं प्रकृतिषु अद्धा साक्षान्निधाय
 तदनुवर्तिनं कृत्वा राजा श्रेयो राज्ये सुखमाप्नुयात् । प्रकृतीनामपि सुखं राजाधीनमेवेति तैरपि राजाधीनतयैव वर्तितव्यमि-
 त्याशयेनाह—तथा प्रकृतयोऽपि राज्ञा आहिताधयः निहितनिक्षेपाः धनतुरगहस्यादिभिः समृद्धा भवन्ति । आहताधय इति
 पाठे आ समन्ततो हताधयो निरस्तमनोदुःखा भवन्तीत्यर्थः । तवापि राजत्वाद्विदितमेवैतदिति सूचयन् सम्बोधयति—हे
 नरदेवेति ॥ १८ ॥ * * यदि दारादयो वशवर्तिनस्तदैव सुखं भवति नान्यथेति तत्पृच्छति—अपीति । दाराः प्रजाश्च
 अमात्याश्च भृत्याः श्रेण्यः समयविशेषेण सङ्गशो वर्तमाना वणिग्विशेषाः पौराः पुरवासिनः जानपदाः तत्तद्देशाधिकारिणः
 भूपाः खण्डमण्डलपतयः आत्मजाः पुत्राश्चापि किं ते वशवर्तिनो भवन्ति ? न वेत्यर्थः ॥ १९ ॥ * * तव मनः
 स्ववशोऽस्ति न वेति सामान्यतोऽर्थात् पृच्छति—यस्येति । यस्य आत्मा मनः अनुवशः अनुवर्त्ती स्वाधीनश्चेत् स्यात्तदा इमे सर्वे
 दारापत्यादयस्तद्वशगाः तस्य वशवर्तिनो भवन्ति । किञ्च सपाला लोका अतन्द्रिता निरलसाश्च सन्तो बलिं पूजां यच्छन्ति ?
 भृत्यादीनां का वर्तन्ति शेषेणान्वयः ॥ २० ॥ * * एवं प्रश्नेऽप्यब्रुवाणं प्रत्याह—आत्मनः तवात्मा मनः न प्रीयते न
 तुष्यति तत्किमर्थमिति शेषः । परतो स्वतो वा न लब्धः कामो मनोरथो येन तथाभूतमेव त्वामहं लक्ष्ये जानामि । केन
 लिङ्गेनैवं जानामीति काङ्क्षायामाह—चिन्तयेति, चिन्तया शबलं व्याप्तं मुखं तव लक्ष्ये ॥ २१ ॥ * * हे राजन् विदुषा
 सर्वज्ञेनापि मुनिना तन्मुखात्तद्वृत्तं श्रोतुमेवं विकल्पितः विविधप्रभविषयीकृतः स प्रजाकामश्चित्रकेतुः प्रश्रयेणावनतः सन्
 मुनिमभ्याहेत्यन्वयः ॥ २२ ॥ * * हे भगवन् सर्वज्ञ तपोज्ञानसमाधिभिर्ध्वस्तं निरस्तं पापमन्तःकरणावरकं कालुष्यं
 येषां तेषां योगिनां भवतां शरीरिषु अस्मदादिषु बहिरन्तर्यदवस्थितं तत्किं न विदितमित्यन्वयः । सर्वं विदितमेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥
 यद्यपि तवाविदितं किञ्चिन्नस्ति तथाप्यात्मनि मनसि चिन्तितं सङ्कल्पितं पृच्छतो भवतो ब्रूयामित्यन्वयः । जानतोऽपि
 भवतोऽप्रे मया वक्तव्यमित्यत्र हेतुमाह—भवत इति षष्ठी तृतीयार्थे यतो विदुषापि भवता त्वयाऽहं प्रश्नेन चोदितोऽतस्त्व-
 दनुज्ञया वक्तव्यमेवेति शेषः । त्वदाज्ञापालनमेव अस्माकं परमो धर्म इति सूचयन् सम्बोधयति—हे ब्रह्मन्निति ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तदेवाह । अपीति । अपिशब्दः, कुशलाताप्रभद्योतकः । हे नृप, ते तव, अनामयमारोग्यम् अपि । अस्ति किल इति प्रश्नः । तथा आत्मनस्त्व प्रकृतीनां स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलात्मकानां सप्तानामपि, स्वस्ति शुभमपि, प्रकृतयः स्वस्तिमयः सन्ति किम् । ननु सर्वस्मिन् सति विशेषेण प्रकृतीनां स्वस्ति कथं पृच्छसीत्यत्राह । यथेति । यथा प्रकृतिभिः महदहंकारपञ्च-
तन्मात्रात्मकाभिः सप्तभिः, पुमान् जीवः, नित्यं गुप्तो रक्षितः भवति । न तु तद्व्यतिरेकेण क्षणमपि तिष्ठति । तथा राजाऽपि प्रकृतिभिः स्वाम्यादिभिः सप्तभिः, गुप्तः सन् सुखी भवति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एतदेव स्पष्टमाह । आत्मानमिति । राजा आत्मानं प्रकृतिषु, अद्धा साक्षात्, निधाय तदनुवर्त्तिनं कृत्वा, श्रेयो राज्यसुखम् आप्नुयात् । अतः प्रकृतीनामेव तावत् स्वस्ति पृच्छामि इति भावः । एवं राज्ञः, श्रेयः प्रकृत्यधीनमित्युक्तमथ प्रकृतीनां श्रेयोऽपि राजाधीनमित्याह । राज्ञेति । हे नरदेव, तथा प्रकृतयः अपि राज्ञा आहूताः समन्ततो हताः आधयो यासां ताः, भवन्ति । सञ्जैव निरस्तमनोदुःखा भवन्तीत्यर्थः । हितादय इति पाठे राज्ञैव, हितम् आदि यासां ताः यासाम् इष्टप्राप्तिरनिष्टपरिहारश्च राजाधीनस्तथाभूता इत्यर्थः । आहितादय इति पाठे निहितनिक्षेपा धनैः समृद्धा भवन्ति इति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एवं राज्ञः प्रकृतीनां चान्योऽन्यं श्रेयःप्रापकत्वमुक्तम् । ननु यदि राज्ञः श्रेयः प्रकृत्यधीनं तर्हि राज्ञः स्वातन्त्र्यमङ्गस्तत्राह । अपीति द्वाभ्याम् । अपीति । अपि किं च, दाराः स्त्रियः, प्रजा अमात्याश्चेत्यर्थः । तत्र कर्मसहाया अमात्याः, भृत्या भृतिर्मूल्यं तदग्रहणेन कार्यकर्तारः । श्रेण्यस्ताम्बूलिकादयः, समयविशेषेण संघशो वर्त्तमाना वणिक्प्रभृतय इत्यन्ये । अथ, मन्त्रिणः मन्त्रेषु सहायभूताः पौराः पुरवासिनः, जानपदास्तत्तद्देशा-
धिकारिणः, भूपा देशान्तराधिपतयः आत्मजाः पुत्राः, यस्य वशवर्त्तिनो वशं गताः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ यस्येति । यस्य आत्मा निर्जं मनः अनुवशः वशं गत एव चेत्, स्यान्न तु विषयपरः । तदा इमे सर्वे पूर्वोक्ता दारादयः सर्वे इत्यर्थः । तद्वशगाः जितेन्द्रियस्य तस्य वशवर्त्तिनः स्युरित्यर्थः । सपालाः पालकैः सह वर्त्तमानाः, सर्वे लोकाः, अतन्द्रिताः सन्तः, बलिं यच्छन्ति । तस्य करार्पणं कुर्वन्ति । उपायनकरार्पणादिद्वारोक्तविधनृपमेव सेवन्ते इत्यर्थः । द्वयोरेकसंबन्धः ॥ २० ॥ ❀ ❀ त्वदुक्तरीत्या जितेन्द्रियस्य मम सर्वं वशे वर्त्तते इति चेत्तर्ह्यसंतोषस्त्वं कुत इत्याह । आत्मन इति । आत्मनः स्वस्य तव, आत्मा मनः, न प्रीयते न तुष्यति । तत् किं परतो हेतोः स्वतो हेतोः एव वा । कथं ममासंतोषस्त्वया ज्ञात इत्यत्राह । हे राजन्, त्वम् अलब्ध-
काममप्राप्ताभिलषितं, लक्ष्येऽनुपश्यामि । तत् कुतः । यतः चिन्तया तव मुखं शबलं विच्छाद्यमनाह्लादमिति यावत् । लक्ष्ये ॥ २१ ॥ ❀ ❀ एवमङ्गिरसा पृष्टश्चित्रकेतुः स्वमनीषितं ज्ञापितवानित्याह मुनिः । एवमिति । विदुषा चित्रकेतो-
रभिप्रेतं जानतापि मुनिना, एवमुक्तप्रकारेण, विकल्पितः स्वतः परतो वा तवासंतोष इत्येवं विकल्पपूर्वकं पृष्टं, सः, राजा चित्रकेतुः, प्रजाकामः पुत्रं कामयमानः सन्, ततो मुनिवचनश्रवणानन्तरं, प्रश्रयावनतो विनयेनावनम्रः संश्र, मुनिमङ्गिरसं प्रति, अभ्याह ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तदेवाह भगवन्नित्यादिना तद्विधेहि न इत्यन्तेन । भगवन्निति । हे भगवन् तपश्च ज्ञानं च समाधिश्च तैः कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगैरित्यर्थः । ध्वस्तं पापं ज्ञानविज्ञानावरकपुण्यपापात्मकं कर्म यैस्ते तेषाम् । योगिनां भवादृशानां योगवतां शरीरिषु देहिषु, अन्तोऽन्तर्गतं, बहिर्बाह्यगतं च, किं न विदितं, शरीरिणां बहिरन्तर्गतं यत्तद्भवद्भिः सर्वं ज्ञातमस्त्येवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तथापीति । हे ब्रह्मन्, आत्मनि मन्मनसि, चिन्तितं स्मृतं, मन्मनोगतमित्यर्थः । विदुषः जानतः, तथापि पृच्छतः, भवतः चोदितः, विजानतापि पृच्छता भवताऽभिप्रेतकथनाय प्रेरितोऽहमित्यर्थः । त्वदनुज्ञया भवत आज्ञया, ब्रूयाम् । अतोऽनुज्ञापयसि ततो ब्रूयामिति विनयादिसंपत्तिः सूचिता । चापीति प्रभोत्तरानुक्तौ दोषमपि सूचयति ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

अङ्गिरा ऋषिते कहा—राजन् ! तुम अपनी प्रकृतियों—गुरु, मन्त्री, राष्ट्र, दुर्ग, कोष, सेना और मित्रके साथ सकुशल तो हो न ? जैसे जीव महत्तत्त्वादि सात आवरणोंसे घिरा रहता है, वैसे ही राजा भी इन सात प्रकृतियोंसे घिरा रहता है । उनके कुशलसे ही राजाकी कुशल है ॥ १७ ॥ नरेन्द्र ! जिस प्रकार राजा अपनी उपर्युक्त प्रकृतियोंके अनुकूल रहनेपर ही राज्यसुख भोग सकता है, वैसे ही प्रकृतियाँ भी अपनी रक्षाका भार राजापर छोड़कर सुख और समृद्धि लाभ कर सकती हैं ॥ १८ ॥ ❀ ❀ राजन् तुम्हारी रानियाँ, प्रजा, मन्त्री (सलाहकार), सेवक, व्यापारी, अमात्य (दिवान), नागरिक, देशवासी, मण्डलेश्वर राजा और पुत्र तुम्हारे वशमें तो हैं न ? ॥ १९ ॥ ❀ ❀ सच्ची बात तो यह है कि जिसका मन अपने वशमें है, उसके ये सभी वशमें होते हैं । इतना ही नहीं, सभी लोक और लोकपाल बड़ी सावधानीसे उसे भेंट देकर उसकी प्रसन्नता चाहते हैं ॥ २० ॥ ❀ ❀ परन्तु मैं देख रहा हूँ कि तुम स्वयं सन्तुष्ट नहीं हो । तुम्हारी कोई कामना अपूर्ण है । तुम्हारे मुँहपर किसी आन्तरिक चिन्ताके चिह्न झलक रहे हैं । तुम्हारे इस असन्तोषका कारण

कोई और है या स्वयं तुम्हीं हो ॥ २१ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! महर्षि अङ्गिरा यह जानते थे कि राजाके मनमें किस बातकी चिन्ता है । फिर भी उन्होंने उनसे चिन्ताके सम्बन्धमें अनेकों प्रश्न पूछे । चित्रकेतु को सन्तानकी कामना थी । अतः महर्षिके पूछनेपर उन्होंने विनयसे झुककर निवेदन किया ॥ २२ ॥ ❀ ❀ सम्राट् चित्रकेतुने कहा—भगवन् ! जिन योगियोंके तपस्या, ज्ञान, धारणा, ध्यान और समाधिके द्वारा सारे पाप नष्ट हो चुके हैं—उनके लिये प्राणियोंके बाहर या भीतरकी ऐसी कौन सी बात है, जिसे वे न जानते हों ॥ २३ ॥ ❀ ❀ ऐसा होनेपर भी जब आप सब कुछ जान-बूझकर मुझसे मेरे मनकी चिन्ता पूछ रहे हैं, तब मैं आपकी आज्ञा और प्रेरणासे अपनी चिन्ता आपके चरणोंमें निवेदन करता हूँ ॥ २४ ॥

लोकपालैरपि प्रार्थ्याः साम्राज्यैश्वर्यसम्पदः । न नन्दयन्त्यप्रजं मां लुत्तृट्काममिवापरे ॥ २५ ॥
ततः पाहि महाभाग पूर्वैः सह गतं तमः । यथा तरेम दुस्तारं प्रजया तद् विधेहि नः ॥ २६ ॥

श्रीशुक उवाच

इत्यर्थितः स भगवान् कृपालुब्रह्मणः सुतः । श्रपयिष्व चरं त्वाष्टं त्वष्टारमयजद् विभुः ॥ २७ ॥
ज्येष्ठा श्रेष्ठा च या राज्ञो महिषीणां च भारत । नाम्ना कृतद्युतिस्तस्यै यज्ञोच्छिष्टमदाद् द्विजः ॥ २८ ॥
अथाह नृपतिं राजन् भवितैकस्तवात्मजः । हर्षशोकप्रदस्तुभ्यमिति ब्रह्मसुतो ययौ ॥ २९ ॥
सापि तत्प्राशनादेव चित्रकेतोर्धारयत् । गर्भं कृतद्युतिर्देवी कृत्तिकाग्रेस्त्वात्मजम् ॥ ३० ॥
तस्याः अनुदिनं गर्भः शुक्लपक्ष इवोडुपः । ववृधे शूरसेनेशतेजसा शनकैर्नृप ॥ ३१ ॥
अथ काल उपावृत्ते कुमारः समजायत । जनयन् शूरसेनानां शृण्वतां परमां मुदम् ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—लोकपालैः प्रार्थ्याः अपि साम्राज्यैश्वर्यसम्पदः अप्रजं मां लुत्तृट्कामम् अपरे इव न नन्दयन्ति ॥ २५ ॥
महाभाग ततः पाहि पूर्वैः सह गतं दुस्तारं प्रजया यथा तरेम तत् नः विधेहि ॥ २६ ॥ ❀ ❀ इति अर्थितः कृपालुः ब्रह्मणः सुतः विभुः भगवान् सः त्वाष्टं चरं श्रपयित्वा त्वष्टारम् अयजत् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ भारत या राज्ञः महिषीणाम् ज्येष्ठा च श्रेष्ठा च नाम्ना कृतद्युतिः तस्यै द्विजः यज्ञोच्छिष्टम् अदात् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ अथ ब्रह्मसुतः नृपतिम् आह राजन् तुभ्यं हर्षशोकप्रदः तव एकः आत्मजः भविता इति ब्रह्मसुतः ययौ ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तत्प्राशनात् एव सा देवी कृतद्युतिः अपि चित्रकेतोः कृत्तिका अग्नेः आत्मजम् इव गर्भम् अधारयत् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ नृप शूरसेनेशतेजसा तस्याः गर्भः शुक्लपक्षे उडुपः इव अनुदिनम् शनकैः ववृधे ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ अथ काले उपावृत्ते शृण्वतां शूरसेनानां परमां मुदं जनयन् कुमारः समजायत ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अप्रजमपुत्रम् । लुत्तृट्काममपानकाममपरे स्वचन्दनादयो यथा न सुखयन्ति ॥ २५ ॥ ❀ ❀ पूर्वैः पित्रादिभिः सह गतं प्राप्तं तमो नरकं प्रजया यथा तरेम तत्तथा विधेहि ॥ २६-२७ ॥ ❀ ❀ यज्ञोच्छिष्टं यज्ञशेषम् ॥ २८ ॥ जन्मना हर्षं मरणेन च शोकं प्रददातीति तथा । इत्येवमुक्त्वा ययौ ॥ २९-३० ॥ ❀ ❀ शूरसेनानामीशस्य तेजसा वीर्येण यो गर्भः स ववृधे ॥ ३१-३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

साम्राज्यैश्वर्यस्य संपदो लोकपालैरन्यैर्नरेन्द्रैः । शूरसेनदेशेषु व्रजस्याप्यंतर्गतत्वात्तत्र वासार्थं लोकपालैर्ब्रह्मादिभिरपि प्रार्थ्या एवेति भावः । भूः केवलैव साम्राज्यं विनापि देवैर्वासाय महाफलदात्रीत्वेनार्थते किं पुनस्तत्साम्राज्यमिति भावः । अहो देवप्रार्थ्या मां स्वतः प्राप्ता अपि न नन्दयन्ति तत्र हेतुः—अप्रजमिति । कदाचित्कस्यचिन्नृपस्य कन्योद्वाहे कौतुकाविष्टच्छात्रैरर्थित

एकोऽविद्रांस्तैस्समं तमीक्षितुं गच्छन्मार्गे सुवृक्षस्थं सुपर्णमपराहे वीक्ष्य छात्रेभ्यो भोः छात्रा एतत्समये वृक्षस्थं गरुडं यः प्रदक्षिणीकुर्यात्तस्य सप्तदिनादवर्गावै सुकन्यामिरथामिश्र स्यात्सत्यमहं वसन्तराजशाकुनादिशकुनशाकतो ब्रवीमीति श्रुत्वैकश्चात्रो यदा प्रदक्षिणीकर्तुमुद्यतस्तदा स गरुडस्तत उड्डीय वृक्षांतरमितः छात्रोऽपि तमनुजगाम ततः सोन्यत्र गत इत्थं गरुडमनुधावतश्छात्रस्य रविरस्ताचलं गतः प्रदोषो जातस्तदा राज्यंधवशतस्तार्क्ष्यं एकस्मिन्वृत्ते निलीय तस्थे “वयांसि प्रबलाहोषाहोषान्धाः कौशिकाद्वतेः ।” इति पुराणात् । स च तं प्रदक्षिणीकृत्य यावत्पुरं निकषा प्राप तावत्पुरं पिहितकपाटमभूत् । तत्र प्रवेशमलभमानः पुरस्य नातिदूरे नरान्तरशून्यमंबिकामन्दिरमेत्य जुत्तुर्द्वितः श्रान्तः सुष्वाप । मन्दिरपुरोगजगन्मोहनसुप्ते तस्मिन्मंबिकामेलनार्थमागतैलोकपैः कोऽयं सुप्त इत्यनुयुक्ता भगवती ब्राह्मणात्मजोऽयमतिबुधितः श्रान्तश्च तदेनमद्योद्वाहितराजन्याशयने निधाय तत्रत्यं तद्वरं राजकुमारमेतत्स्थाने निधाय गंतव्यम् । पुनरागच्छद्विरयमत्र नृपात्मजश्च तत्र पूर्ववत्क्रियताम् । प्रमाणमित्युक्त्वा छात्रं राजकन्यापार्श्वं निधाय राजकुमारं देवीमन्दिरमानाय्य देव्याज्ञया लोकलीलावलोकनाय ययुः । ततो राजकन्यया स विलासार्थमुद्बोधितः । स च तदोच्ये “शय्या वस्त्रं चंदनं चारुहास्यं वीणावाणी दर्शनीया च नारी । न भ्राजन्ते क्षुत्पिपासातुराणां सर्वास्मिन्मास्तण्डुलप्रस्थमूलाः ।” इत्याकर्ण्य तथा बुधितो विज्ञाय बहुविधान्नैरतीवरम्यैः सोऽभोजि । ततः स पुनर्निद्रामाप । पुनरागत्य देवैर्देव्याज्ञया छात्रो देव्यालये राजकुमारश्च नृपकन्याशयने न्यधायि । मुहुर्तं सुप्त्वा जागरितोऽभूत्कन्यापि नृपस्य जागरित्वा पूर्वोक्तश्लोकस्य पूर्वार्द्धं पपाठ तदुत्तरार्द्धज्ञानार्थं सा तमूचेस्वामिन्नस्योत्तरार्द्धं पठ । तदाकर्ण्य स नृपकुमारस्तामाह मया नेदं वृत्तमपाठि न जानाम्यहमेतद्वृत्तमेतदाकर्ण्य नृपसुता शयनादुत्थाय तं निजपतीतरं ज्ञात्वा स्वमात्रेऽवदन्मातर्मम शयने कश्चिन्मंत्रादिबलेन नृपात्मजवेषं कृत्वा मत्पतिमन्यत्र प्रापितवान्सत्यमहं ब्रवाणि नैनमहं स्वीकरिष्ये किञ्चाहं तं समागतं समाजमध्यतो प्रहीष्यामि यदि सर्वेषु पटांतरितपीठगो मत्प्रश्नोत्तरं दास्यति स मे पतिर्ज्ञेयः इति । तथा च राज्ञे कन्यावृत्तं कन्योक्तं समश्रावि । राज्ञापि तथैव कृतम् । तथाहि—तदग्रिमदिने पटान्तरितं पीठं निधाय समाजे उद्घोषितं केनचिच्छब्दाना मंत्रादिबलेन वा राजकन्यावरवेषं विधाय वरोऽन्यत्र प्रापितः स च यदि समाजगो भवेत्तदा तं सा स्वयमेव ज्ञास्यति प्रश्नोत्तरलाभादिति श्रुत्वा क्रमतः सर्वे पटांतरितपीठं प्राप्य तत्प्रश्नं श्रुत्वा यदोत्तरं न ददुस्तदा स छात्रोऽपि पीठं प्राप । सा च “शय्या वस्त्रं चंदनं चारु हास्यं वीणावाणी दर्शनीया च नारी” इति पठित्वास्योत्तरं पठयतामित्याह यदा तदा स छात्रस्तां प्राह अस्योत्तरार्द्धं शृणु—“न भ्राजन्ते क्षुत्पिपासातुराणां सर्वास्मिन्मास्तण्डुलप्रस्थमूलाः” इति श्रुत्वा पटमपसार्य तत्पादावग्रहीदाह च भूमायं पतिस्तदा राज्ञा सा तस्मै छात्राय दत्ता राज्यखण्डञ्च दत्तम् । स च स्वाध्यापकाय ग्राममेकं दत्त्वा स्वपार्श्वमेव रक्षितवान्प्रार्थनयेति बृहदितिहाससागरतोऽवसेयमिदम् ॥ २५ ॥ * यतोऽहमित्थं शोकसागरे मग्नस्ततो हेतोः । हे महाभागेति । यथा त्वमहं भगवद्वाराधनलक्षणमुत्सवमासमन्ताद्भजसे तथा मामपि मह्यं पुत्रजन्मोत्सवमा शीघ्रं भजामि तथा कुरुष्वेति भावः ॥ २६ ॥ * * पुत्रदानमिषेण वैराग्योत्पादनद्वारा भगवदभिमुखीकरणेच्छुत्वात्कृपालुरिति । तथा च वक्ष्यति ‘तदैव ते परं ज्ञानम्’ इत्यादि त्वाष्ट्रं त्वष्टृदैवतम् ॥ २७ ॥ * * भारतेति । भरतवंशोद्भूतत्वात्त्वं जानास्येव ज्येष्ठैव मान्या तत्रापि श्रेष्ठा चेदिति यथा दुष्यंतेन राज्ञा सत्यामप्यन्यस्यां ज्येष्ठयां राज्ञ्यां श्रेष्ठत्वाद्भरतमातैव शकुंतला भरताय राज्यप्रदानेन मानितैवमन्त्रापीति भावः । द्विजोऽगिराः ॥ २८ ॥ * * अथ हुतशेषदानानन्तरम् । राज्ञिति । राजत्वात्स्वप्रार्थना न प्रत्याख्यातेति भावः । “गुरुपितृनृपाणां हि प्रत्याख्येयं न वै वचः” इत्युक्तेः ॥ २९-३० ॥ * * नृपेति । यथा तव पालन-तेजसा नरो वर्धयन्ते तथा शूरसेनेशतेजसा गर्भं इति भावः ॥ ३१ ॥ * * अथ गर्भपूर्वनन्तरम् ॥ ३२-३३ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

लोकेति । यथा जुत्तुर्द्वभ्यामन्नपानकामं पुरुषम् अपरे सक्चन्दनादयो न सुखयन्ति तथा प्रजाकामम् अप्रजं पुत्ररहितं माम् । असिजभाव आर्षः । लोकपालैरपि प्रार्थ्याः साम्राज्यैश्वर्यसम्पदो न नन्दयन्ति ॥ २५ ॥ * * तत इति । महाभाग ! ततः पुत्राभावात् पूर्वैः पित्रादिभिः सह तमोगतं नरकं प्राप्तां मां पाहि रक्ष । यथा प्रजया हेतुभूतया वयं दुस्तरं नरकम् । स्वार्थणिजन्तात्तरतेः खल । तरेम न गच्छाम तथा तदुपायं नो विधेहि उपदिश । “पुत्रास्तो नरकायस्यात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।” इत्युक्तेः ॥ २६ ॥ * * इतीति । इत्येवं भगवान् कृपालु-ब्रह्मणः सुतः स द्विजो ब्राह्मणोऽङ्गिरा अर्थितः राज्ञा प्रार्थितः त्वाष्ट्रं त्वष्टृदैवताकं चरुं हविर्विशेषं श्रपयित्वा सिद्धं कृत्वा पुत्रलाभाय त्वष्टारमयजत् ॥ २७ ॥ * * ज्येष्ठेति । हे भारत ! राज्ञा महिषीणां मध्ये या प्रथमविवाहितत्वेन ज्येष्ठा सौशील्यादिगुणविशिष्टतया श्रेष्ठा च नाम्ना कृतवृत्तिरिति प्रसिद्धा तस्यै यज्ञोच्छिष्टं यज्ञशेषं द्विजोऽङ्गिरा अदात् ॥ २८ ॥ अथेति । अथ तद्विशेषदानानन्तरं हे राजन् ! तुभ्यं हर्षशोकप्रदस्तत्त्वमजः पुत्र एको भविता भविष्यतीति नृपतिं प्राह स्मेत्यन्वयः । इत्युक्त्वा च ब्रह्मसुतोऽङ्गिरा ययौ । हर्षशोकप्रद इति जन्मना हर्षो मरणेन शोक इति सूचितवानपि अभियत्वात् स्पष्टं

नोवाच । राजा तु पुत्रो मे बहुगुणान्वितो भविष्यतीति हर्षदः । ऐश्वर्यवशात्सर्वो भविष्यतीति शोकद इत्याशयं प्रकल्प्य प्रसन्न एवाभूत् इति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥ * * सेति । सा बन्ध्याऽपि कृतद्युतिस्तस्य हविःशेषस्य प्राशनाद्भक्षणादेव हेतोः चित्रकेतोः सकाशात् गर्भमधारयत् । यथा अग्नेः सकाशात् कृत्तिका देवी आत्मजं स्कन्दमधारयत् तद्वदित्यर्थः ॥ ३० ॥ * * तस्या इति । हे नृप ! शूरसेनानामीशस्य चित्रकेतोस्तेजसा वीर्येण धृतो यो गर्भः स तस्याः कृतद्युतेः शनैरनुदिनं ववृधे । शुक्लपक्षे यथा उडुपश्चन्द्रः शनैर्वर्धते तद्वत् ॥ ३१ ॥ * * अथेति । अथ काले प्रसूतिसमये उपावृत्ते प्राप्ते सति शूरसेनानां शूरसेनदेशनिवासिनां प्राणिनां शृण्वतां परमां मुदं जनयन् कुमारः समजायत ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

तावत् स्वस्य पुत्रलाभप्रयुक्तायाश्चिन्ताया नितरामनिवृत्तिहेतुत्वं वदंश्चिन्तितमाह—लोकपालैरिति । लोकपालैरपि प्रार्थ्यास्तेषामपि दुर्लभा इति भावः । साम्राज्यं सार्वभौमत्वं तद्रूपं यदैश्वर्यं तत्प्रयुक्ताः सम्पदः भोग्यभोगोपकरणादिसमृद्धयः अप्रजमपुत्रं मां न नन्दयन्ति न सुखयन्ति यथा जुतुब्ध्यामन्नपानादिकं कामयमानमितरे स्रक्चन्दनवनितादयो न सुखयन्ति तद्वत् ॥ २५ ॥ * * तत्तस्मात् हे महाभाग ! पूर्वैरस्मत्पित्रादिभिः सह मया गतं प्राप्तं दुस्तरं तमो नरकं यथा प्रजया पुत्रेण हेतुना यथा तरेम तथा विधेहि । तथाऽनुग्रहाणेत्यर्थः “अपुत्रस्य गतिर्नास्ति” इति किंवदन्तीमनुसृत्य पूर्वैः सह गतं तम इत्युक्तं “प्रजया पितृभ्यः” इति श्रुत्युक्तरीत्या प्रजया अभावे पितृशृण्वानि वृत्तेरप्रजस्य तमः प्राप्तिं सिद्धवत्कृत्वा गतमित्युक्तम् ॥ २६ ॥ एवमुक्तोऽङ्गिरास्तमनुगृह्यन्पुत्रकामेष्टया याजयित्वा यज्ञोच्छिष्टं हविर्भार्यायै प्रदाप्य ययावित्याह मुनिः—इतीति । इतीत्यं चित्रकेतुनाऽभ्यर्थितो याचितस्स भगवान् ब्रह्मणः चतुर्मुखस्य सुतो विभुरङ्गिराः कृपालुरत एव त्वाष्ट्रं त्वष्टृदेवताकं चरुं श्रपयित्वा पाचयित्वा तेन चरुणा त्वष्टारमजयत् अयाजयत् स्वयमार्त्विज्यकरणेनेष्टवान्वा ततो हे भारत, राज्ञश्चित्रकेतोर्भार्याणां मध्ये या ज्येष्ठा श्रेष्ठा च नाम्ना कृतद्युतिरिति प्रसिद्धा भार्या तस्यै यज्ञोच्छिष्टं यज्ञशिष्टं हविः विप्रोऽङ्गिरा अदाहत्तवान् ॥ २७-२८ ॥ अथाङ्गिरा नृपतिं चित्रकेतुमाह—उवाच तदेवाह हे राजन् चित्रकेतो, तव पुत्रो भविता जनिष्यते कथम्भूतः तुभ्यं हर्षशोकप्रदः जन्मना हर्ष मरणेन शोकं च प्रददातीति तथा इत्येवमुक्त्वा ब्रह्मणः सुतोऽङ्गिरा ययौ गतः ॥ २९ ॥ * * ततः सा कृतद्युतिश्चित्रकेतोर्भार्या तस्य यज्ञावशिष्टस्य प्राशनाद्भक्षणादेव हेतोश्चित्रकेतोः सकाशात्पुत्ररूपं गर्भमधारयद्बृहत्तवती यथा कृत्तिकाऽग्नेः सकाशाद्गर्भं कुमाररूपं दधार तद्वत् ॥ ३० ॥ * * तस्यां कृतद्युतावनुदिनं शुक्लपक्षे उडुपश्चन्द्र इव शूरसेनानाम् ईशस्य चित्रकेतोस्तेजसा वीर्येण गर्भः शनैर्ववृधे एवमास ॥ ३१ ॥ * * अथ काले दशमासात्मके काले उपावृत्ते गते सति कुमारः पुत्रः समजायत कथम्भूतस्सन् राज्ञः पुत्रोत्पत्तिं शृण्वतां शूरसेनदेशस्थानां जनानां परमां मुदं हर्षं जनयन्नुत्पादयन् सन् ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अपरे स्रक्चन्दनवनितादयः ॥ २५ ॥ * * पालनप्रकारमाह—पूर्वैरिति । पूर्वैः पूर्वजैः सह गतं प्राप्तं तमो नरकं यथा यया प्रजया तरेम तत्तादृशं प्रजालक्षणं वस्तु यद्वा यथा येनोपायेन तरेम तन्नोऽस्माकं विधेहि स क उपाय इति चिन्ता माभूदित्याह—प्रजयेति ॥ २६ ॥ * * त्वाष्ट्रं त्वष्टृदेवताम् ॥ २७-२८ ॥ * * प्राशनात्स्वीकारात् ॥ ३० ॥ * * शूरसेनस्य चित्रकेतोः ॥ ३१ ॥ * * शूरसेनानां विषयाणाम् ॥ ३२-३४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पुत्रदानमिषेण वैरोग्योत्पादनद्वारा भगवदभिमुखीकरणेच्छुत्वात् कृपालुः तथा च वक्ष्यते स्वयमेव । “तदैव ते परं ज्ञानं ददाभि गृहमागतः । ज्ञात्वान्याभिनिवेशन्ते पुत्रमेव ददाम्यहम्” इति ॥ २७-२८ ॥ * * निजदोषप्रत्याख्यानार्थं हर्षशोकप्रद इत्युक्तम् ॥ २९-३० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

जुतुब्ध्यामन्नजलयोः कामो यस्य तम् अपरे स्रक्चन्दनादयः ॥ २५ ॥ * * पूर्वैः पित्रादिभिः सह गतं प्राप्तं तमः नरकं प्रजया यथा तरेम तथा विधेहि ॥ २६ ॥ * * त्वाष्ट्रं त्वष्टृदेवताकम् ॥ २७ ॥ * * प्रथमव्यूढत्वेन ज्येष्ठा सौभाग्यातिशयेन च श्रेष्ठा यज्ञोच्छिष्टं यज्ञशेषं चरुम् ॥ २८ ॥ * * हर्षशोकप्रद इति केन प्रकारेण हर्षप्रदः केन प्रकारेण शोकद इति सम्प्रत्यहं किं ब्रवीमि जन्ममृत्युभ्यां राजैवायत्यां ज्ञास्यति किञ्चेयमप्रियोक्तिरपि सम्प्रत्यवश्यवाच्यैवामे

राज्ञा दास्यमानस्योपालम्भनस्य प्रत्युत्तरार्थमिति मनसि विमृश्य तत्त्वं स्पष्टमनुक्त्वा ययौ । पुत्रो मे बहुगुणान्वितो भविष्य-
तीति हर्षदस्तदपि ऐश्वर्याधिक्यान् मे वचस्करो भविष्यतीति शोकद इति भवतु तददुःखं मया सोढव्यमिति मनसि विचार्य
राजा त्वाननन्दैवेति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अग्नेः सकाशात् कृत्तिका स्वात्मजमिवेत्यर्थः ॥ ३०-३४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

लुत्तृड्भ्यां कामः अन्नोदकामिलाषा यस्य तमितरे स्रक्चन्दनादयो यथा न नन्दयन्ति न सुखयन्ति तथा अप्रजमन-
पत्यं मां साम्राज्यैश्वर्यसम्पदो न नन्दयन्ति ॥ २५ ॥ ❀ ❀ ततस्तेनाप्रजत्वेन तमो नरकभयं पूर्वं सह गतं प्राप्तं मां पाहि ।
हे महाभाग ! दुस्तारं तमः प्रजया यथा तरेम तद्विधेहि कुरु ॥ २६ ॥ ❀ ❀ त्वाष्ट्रन्त्वष्ट्रदेवताकं चरुं श्रपयित्वा त्वष्टार-
मजयत् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ ज्येष्ठा सर्वाभ्यः प्राक्परिगृहीता श्रेष्ठा गुणाधिका यज्ञोच्छिष्टं यज्ञशेषम् ॥ २८ ॥ ❀ ❀
अथ ब्रह्मसुतः अङ्गिरा नृपतिमाह—हे राजन् ! तव एक आत्मजः भविता स च तुभ्यं हर्षशोकप्रद इति तदनन्तरं ययौ ॥ २९ ॥
प्राशनाद्भोजनात् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ शूरसेनेशस्य चित्रकेतोस्तेजसा वीर्येण यो गर्भः स शुक्लपक्षे उडुप इव ववृधे ॥ ३१ ॥
उपावृते प्राप्ते ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अप्रजं पुत्ररहितं मां न नन्दयन्ति । तत्र दृष्टान्तमाह—लुत्तृड्भ्यामन्नपानकामं पुरुषं यथा अपरे स्रक्चन्दनादयो न
सुखयन्ति तथा प्रजाकामं मां सम्पदो न सुखयन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ प्रजयैव परम्परया स्वस्य पितृणां च संसारा-
दुद्धारो भवति अन्यथा नरकप्राप्तिरेवेत्यभिमानेनाह—तत इति । ततः पुत्राभावात् पूर्वं पित्रादिभिः सह तमोगतं नरकं
प्राप्तं मां पाहि रक्ष इत्यन्वयः । तपआदिभिस्त्वं रक्षायां समर्थोऽसीति सूचयन् सम्बोधयति—हे महाभागेति । मया त्वं कथं
रक्षणीय इत्यपेक्षायामाह—यथेति, प्रजया हेतुभूतया यथा वयं दुस्तारं नरकं तरेम न गच्छाम तथा तदुपायं नो विधेहि
उपदिशेत्यर्थः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ इत्येवं स द्विजो ब्राह्मणोऽङ्गिरा अर्थितः राज्ञा प्रार्थितः त्वाष्ट्रं चरुं हविर्विशेषं श्रपयित्वा
सिद्धं कृत्वा राज्ञः पुत्रलाभाय त्वष्टारमयजदित्यन्वयः । तथा पुत्रसम्पादने तस्य सामर्थ्यमाह—भगवानिति । सामर्थ्येऽपि कृपां
विना परोपकारे प्रवृत्तिरेव न भवति कथं कार्यसिद्धिरिति शङ्कानिरासायाह—कृपालुरिति । उभयत्र हेतुमाह—ब्रह्मणः
सुत इति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ राज्ञो महिषीणां मध्ये या प्रथमविवाहितत्वेन ज्येष्ठा सौशील्यादिगुणविशिष्टतया श्रेष्ठा च नाम्ना
कृतद्युतिरिति प्रसिद्धा तस्यै यज्ञोच्छिष्टं यज्ञशेषं द्विजोऽङ्गिरा अदादित्यन्वयः । हे भारतेति सम्बोधनं तस्यै तद्दानमुचितमित्यत्र
सम्मत्यर्थम् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ अथ तद्विशेषदानानन्तरं हे राजन् तुभ्यं हर्षशोकप्रदस्तत्वात्मजः पुत्र एको भविता भविष्य-
तीति नृपतिं प्राहेत्यन्वयः । इत्युक्त्वा च ब्रह्मसुतोऽङ्गिरा ययौ । हर्षशोकप्रद इति जन्मना हर्षो मरणेन शोक इति
सूचितम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ सा वन्ध्यापि कृतद्युतिस्तस्य हविश्शेषस्य प्राशनात् भक्षणादेव हेतोः चित्रकेतोः सकाशात् गर्भम-
धारयदित्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तमाह—देवीति, अग्नेः सकाशात् यथा कृत्तिका देवी आत्मजं स्कन्दमधारयत्तद्वदित्यर्थः ॥ ३० ॥
शूरसेनानामीशस्य चित्रकेतोस्तेजसा वीर्येण धृतो यो गर्भः स तस्याः कृतद्युतेः शनैरनुदिनं ववृधे इत्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तः—
शुक्लपक्षे यथा उडुपश्चन्द्रः शनैर्बर्द्धते तद्वत् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ काले प्रसूतिसमये उपावृत्ते प्राप्ते सति । शूरसेनानां शूर-
सेनदेशनिवासिनां प्राणिनाम् ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तावत् स्वस्य पुत्रालाभप्रयुक्तायाश्चिन्ताया नितरामनिवृत्तिहेतुत्वं वदंश्चिन्तितमाह । लोकपालैरिति । लोकपालैरपि,
प्रार्थ्याः लोकपालानामपि दुर्लभा इति भावः । साम्राज्यं सार्वभौमत्वं तद्रूपं यदैश्वर्यं तत्प्रयुक्ताः संपदः, भोग्यभोगोपकरणा-
दिसमृद्धय इत्यर्थः । अप्रजमपुत्रं मां न नन्दयन्ति । न सुखयन्तीत्यर्थः । कथमिव । लुत्तृड्काममन्नपानादिकं कामयमानम् अपरे
इतरे स्रक्चन्दनवनितादयः इव, लुत्तृड्कामस्य स्रक्चन्दनवनितादयो यथा न सुखयन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तत
इति । ततस्त्वस्माद्वेतोः, हे महाभाग पूर्वं सह अस्मत्पित्रादिभिः साकमित्यर्थः । दुस्तारमतिदुस्तरं तमो नरकं गतं प्राप्तं मां
पाहि । नरकपतनतो मद्रक्षणं कुर्वित्यर्थः । एतत् स्फुटमाह । यथा प्रजया हेतुना, तन्नरकं तरेम, नोऽस्माकं तथा विधेहि । हितमिति
शेषः । पुत्रोत्पत्त्या यथास्माकं हितं स्यात्तथाऽनुगृहाणेत्यर्थः । 'अपुत्रस्य गतिर्नास्ति' इति वदतां वाक्यमनुस्मृत्य पूर्वं सह गतं तम
इत्युक्तम् 'प्रजया पितृभ्यः' इति श्रुत्युत्तरीत्या प्रजाया अभावे पितृशृणानिवृत्तेः । अप्रजस्य तमःप्राप्तिं सिद्धवत् कृत्वा तमो
गतमित्युक्तम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ इतीति । इत्येवम् अर्थितः संप्रार्थितः, भगवान् महैश्वर्यः, कृपालुः परमकारुणिकः ब्रह्मणः

सुतः, विभुः सोऽङ्गिरा मुनिः, त्वाष्ट्रं त्वष्टृदेवताकं चरुं श्रपयित्वा, त्वष्टारम् अयजत् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ ज्येष्ठेति । ततः, हे भारत, राजश्चित्रकेतोः, महिषीणां भार्याणां मध्ये, या ज्येष्ठा, प्रथमपरिणीता । श्रेष्ठा गुणैर्गिरिष्ठा च, नाम्ना कृतद्युतिः, इति प्रसिद्धा च या भार्या, तस्यै द्विजोऽगिराः, यज्ञोच्छिष्टं चक्षुषं हविः, अदात् विश्राणितवान् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ अथेति । अथ ब्रह्मसुतोऽङ्गिराः, नृपतिं चित्रकेतुम् आहोवाच । हे राजन्, तुभ्यं हर्षशोकप्रदः जन्मना हर्षं मरणेन शोकं च प्रकर्षेण ददाति तथाविध इत्यर्थः । एकः आत्मजः, पुत्रः तव भविता । त्वत्पत्नी पुत्रं जनितेत्यर्थः । इति उक्त्वा, ययौ ॥ २९ ॥ ❀ ❀ सेति । ततः, देवी दीप्यमाना, सा कृतद्युतिः अपि तत्प्राप्तनात् चक्षुषहविरशानं विधायेत्यर्थः । चित्रकेतोः सकाशात् एव कृत्तिका, अग्नेः सकाशात् इव, आत्मजं गर्भं पुत्रात्मकं गर्भमित्यर्थः । आधारयत् धृतवती ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तस्या इति । हे नृप, शूरसेनेशतेजसा शूरसेनपत्युश्चित्रकेतोर्वीर्येण संपन्न इत्यर्थः । तस्याः कृतद्युतेः, गर्भः, शुक्लपक्षे उडुपञ्चन्द्रः इव, शनकैः अनुदिनं ववृधे एवामास ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ अथेति । अथ काले दशममासात्मके समये उपावृत्ते संप्राप्ते सति, शृण्वतां श्रमणं कुर्वाणानां शूरसेनानां शूरसेनदेशस्थजनानां परमामतिशयितां मुदं हर्षं जनयन्नुत्पादयन्, कुमारः समजायत ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

मुझे पृथ्वीका साम्राज्य, ऐश्वर्य और सम्पत्तियाँ, जिनके लिये लोकपाल भी लालायित रहते हैं, प्राप्त हैं । परन्तु सन्तान न होनेके कारण मुझे इन सुखभोगोंसे उसी प्रकार तनिक भी शान्ति नहीं मिल रही है, जैसे भूखे-प्यासे प्राणीको अन्न-जलके सिवा दूसरे भोगोंसे ॥ २५ ॥ ❀ ❀ महाभाग्यवान् महर्षे ! मैं तो दुःखी हूँ ही, पिण्डदान न मिलनेकी आशङ्कासे मेरे पितर भी दुःखी हो रहे हैं । अब आप हमें सन्तान-दान करके परलोकमें प्राप्त होनेवाले घोर नरकसे उबारिये और ऐसी व्यवस्था कीजिये कि मैं लोक-परलोकके सब दुःखोंसे छुटकारा पा लूँ ॥ २६ ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजी कहते हैं— परीक्षित ! जब राजा चित्रकेतुने इस प्रकार प्रार्थना की, तब सर्व समर्थ एवं परम कृपालु ब्रह्मपुत्र भगवान् अङ्गिराने त्वष्टा देवताके योग्य चरु निर्माण करके उससे उनका यजन किया ॥ २७ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! राजा चित्रकेतुकी रानियोंमें सबसे बड़ी और सद्गुणवती महारानी कृतद्युति थी । महर्षि अङ्गिराने उन्हींको यज्ञका अवशेष प्रसाद दिया ॥ २८ ॥ ❀ ❀ और राजा चित्रकेतुसे कहा—‘राजन् ! तुम्हारी पत्नीके गर्भसे एक पुत्र होगा, जो तुम्हें हर्ष और शोक दोनों ही देगा ।’ यों कहकर अङ्गिरा ऋषि चले गये ॥ २९ ॥ ❀ ❀ उस यज्ञावशेष प्रसाद के खानेसे ही महारानी कृतद्युतिने महाराज चित्रकेतुके द्वारा गर्भ धारण किया, जैसे कृत्तिकाने अपने गर्भमें अग्निकुमारको धारण किया था ॥ ३० ॥ ❀ ❀ राजन् ! शूरसेन देशके राजा चित्रकेतुके तेजसे कृतद्युतिकी गर्भ शुक्लपक्षके चन्द्रमाके समान दिनोदिन क्रमशः बढ़ने लगा ॥ ३१ ॥ तदनन्तर समय आनेपर महारानी कृतद्युतिके गर्भसे एक सुन्दर पुत्रका जन्म हुआ । उसके जन्मका समाचार पाकर शूरसेन देशकी प्रजा बहुत ही आनन्दित हुई ॥ ३२ ॥

दृष्टो राजा कुमारस्य स्नातः शुचिर्लंकृतः । वाचयित्वाऽऽशिषो विप्रैः कारयामास जातकम् ॥ ३३ ॥
तेभ्यो हि रण्यं रजतं वासांस्याभरणानि च । ग्रामान् हयान् गजान् प्रादाद् धेनूनामर्बुदानि षट् ॥ ३४ ॥
ववर्ष काममन्येषां पर्जन्य इव देहिनाम् । धन्यं यशस्यमायुष्यं कुमारस्य महामनाः ॥ ३५ ॥
कृच्छ्रलब्धेऽथ राजर्षेस्तनयेऽनुदिनं पितुः । यथा निःस्वस्य कृच्छ्राप्ते धने स्नेहोऽन्ववर्धत ॥ ३६ ॥
मातुस्त्वतितरां पुत्रे स्नेहो मोहसमुद्भवः । कृतद्युतेः सपत्नीनां प्रजाकामज्वरोऽभवत् ॥ ३७ ॥
चित्रकेतोरतिप्रीतिर्यथा द्वारे प्रजावति । न तथान्येषु सञ्जज्ञे बालं लालयतोऽन्वहम् ॥ ३८ ॥
ताः पर्यतप्यन्नात्मानं गर्हयन्त्योऽभ्यसूयया । आनपत्येन दुःखेन राज्ञोऽनादरेण च ॥ ३९ ॥
धिगप्रजां स्त्रियं पापां पत्युश्चागृहसम्मताम् । सुप्रजाभिः सपत्नीभिर्दासीमिव तिरस्कृताम् ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—दृष्टः स्नातः शुचिः अलंकृतः राजा विप्रैः आशिषः वाचयित्वा कुमारस्य जातकं कारयामास ॥ ३३ ॥
हिरण्यं रजतम् वासांसि च आभरणानि ग्रामान् हयान् गजान् धेनूनां षट् अर्बुदानि तेभ्यः प्रादात् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀

१. प्रा० पा०—हि रजतं प्रादाद् वासां० । २. प्रा० पा०—हो विवर्धते । ३. प्रा० पा०—राज्ञश्चानादरेण च ।

महामनाः कुमारस्य आयुष्यं यशस्यं धन्यं पर्जन्यः इव अन्येषां देहिनाम् कामं ववर्ष ॥ ३५ ॥ * * अथ राजर्षेः पितुः कृच्छ्रलब्धे तनये स्नेहः यथा निःस्वस्य कृच्छ्राप्ते धने अनुदिनम् अन्ववर्धत ॥ ३६ ॥ * * कृतयुतेः मातुः पुत्रे मोहसमुद्भवः स्नेहः अतितरां सपत्नीनां प्रजाकामरूपः अभवत् ॥ ३७ ॥ * * अन्वहं बालं लालयतः चित्रकेतोः अपि प्रीतिः यथा प्रजावति दारे संजज्ञे तथा अन्येषु न ॥ ३८ ॥ * * ताः आनपत्येन दुःखेन च राज्ञः अनादरणेन अभ्यसूयया आत्मानं गर्हयन्त्यः पर्यतप्यन् ॥ ३९ ॥ * * अप्रजां च पत्युः अगृहसंमतां सुप्रजाभिः सपत्नीभिः दासीम् इव तिरस्कृताम् पापां क्षियम् धिक् ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

जातकं जातकर्म ॥ ३३ ॥ * * अर्बुदं दश कोटयः । वेदे तु कोटिरेवार्बुदम् । नियुतं च प्रयुतं चार्बुदं चेति प्रयुतान्तरं निर्देशात् ॥ ३४ ॥ * * धन्यं धनकरम् । आयुष्यमायुष्करम् । महामना अत्युदारः ॥ ३५-३६ ॥ * * मोहस्य समुद्भवो यस्मिन् । प्रजाकामरूपो ज्वरस्तापः ॥ ३७ ॥ * * दार इत्येकवचनमार्षम् ॥ ३८ ॥ * * आनपत्येनापुत्रत्वनिमित्तेन ॥ ३९ ॥ * * न गृहे संमतां न बहुमताम् । यद्वा । गृहा दाराः “दारेष्वपि गृहाः” इत्यमरः । गृहिण्येव गृहं न भार्येति संमतामित्यर्थः ॥ ४० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्र केरलमतेन अर्बुदानि षडित्यत्र ६५८३० पंचषष्टिसहस्राणि त्रिंशदधिकाष्टशतानीति संख्या समायाति तदानयन-प्रकारो हि लीलाकल्पद्रुमाख्याद्यश्लोकव्याख्यायां नवमस्कंधार्थनिरूपणे रंतिदेवोपाख्याने वर्णितोऽस्माभिरिति “संख्याया विशको हंशो प्रहीतव्यः सदा बुधैः । इतिहासपुराणादावित्येवं नीलकण्ठवाक्” इति भारतदीपिकायाम् । तथा च कोटित्रयं धेनूनां लभ्यते धेनुशब्देन द्रव्यधेनुग्रहणे तु न काप्यनुपपत्तिः एवमन्यत्रापि यत्रासंभवं संख्यायां प्रतीयेत तत्र समाधेयमिति । यद्वा—वसुदेववत्तदा संकल्प्य पुनः शनैःशनैर्ददाविति ज्ञेयं समस्तानां तात्कालिकसमर्पणासंभवादिति ॥ ३४ ॥ * * अन्येषां ब्राह्मणेतरेषामपि नटनर्तकादीनाम् । कामान्वाञ्छितान् । कुमारस्य धन्यमित्यादित्रयं क्रियाविशेषणम् ॥ ३५ ॥ * * कृच्छ्रलब्धे यत्नेन प्राप्ते । निःस्वस्य निर्धनस्य ॥ ३६-३७ ॥ * * अन्येषु दारेषु ॥ ३८ ॥ * * अभ्यसूयया स्वीय-सौन्दर्यादावपि कुरूपधारापणेन ॥ ३९ ॥ * * इत्यर्थ इति । ‘गृहिण्येव गृहम्’ इत्युक्तेस्तत्र भार्यादृष्टिर्न भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

दृष्ट इति । तच्छ्रुत्वा दृष्टो राजा स्नातः शुचिरलङ्कृतश्च सन् विप्रैः कुमारस्याशिषो वाचयित्वा जातकं जातकर्म कारयामास ॥ ३३ ॥ * * तेभ्य इति । तेभ्यो विप्रेभ्यः हिरण्यादिकान् गजान्तान् प्रादात् तथा धेनूनां षट् अर्बुदानि प्रादात् । अर्बुदं दशकोटयः वेदे तु कोटिरेवार्बुदं नियुतं प्रयुतं चार्बुदं चेति प्रयुतान्तरनिर्देशात् ॥ ३४ ॥ * * ववर्षेति । महामनाः स नृपः कुमारस्य धन्यं धनकरं यशस्यं यशस्करम् आयुष्यम् आयुष्करं यथा तथा अन्येषामपि देहिनां कामान् मनोरथान् पर्जन्य इव ववर्ष यथोचितं पूरयामास । एके तु धन्यमुत्तमं कामं ववर्षेति व्याचष्टुः ॥ ३५ ॥ * * कृच्छ्रेति । यथा निस्वस्य दरिद्रस्य कृच्छ्राप्ते धनेऽनुदिनं स्नेहोऽनुवर्धते तथा कुमारपितुः राजर्षेः चित्रकेतोरथापि कृच्छ्रलब्धे तनयेऽनुदिनं स्नेहोऽन्ववर्धत ॥ ३६ ॥ * * मातुरिति । मातुस्तु मोहादज्ञानात् समुद्भवो यस्य स पुत्रे स्नेहोऽतितरा-मन्ववर्धतेत्यनुपपन्नः । कृतयुतेः सपत्नीनां तु प्रजाकामरूपो ज्वरस्तापोऽभवत् ॥ ३७ ॥ * * चित्रेति । बालमन्वहं लालयतश्चित्रकेतोः यथा प्रजावति दारे कृतयुतौ । एकत्वमार्षम् । अतिप्रीतिः संजज्ञे तथाऽन्येषु प्रजारहितेषु दारेषु न संजज्ञे ॥ ३८ ॥ * * ता इति । ताः प्रजारहिताः आत्मानं गर्हयन्त्यः अभ्यसूयया सपत्न्यां दोषारोपेण अनपत्येन अपुत्रत्वनिमित्तेन राज्ञः । कर्त्तरि षष्ठी । अनादरणेन च पर्यतप्यन् ॥ ३९ ॥ * * गर्हणं दर्शयति-धिमिति । पत्युरपि अगृहसंमतां न गृहे बहुमताम् । यद्वा अगृहं गृहमिन्नं वनं तत्रैव संमतां पत्युरपि वनवासदानार्हमित्यर्थः । सप्रजाभिः सपत्नीभिः दासीमिव तिरस्कृतां पापामप्रजां क्षियं धिक् । असिजभाव आर्षः ॥ ४० ॥

वीरराघवव्याख्या

ततः दृष्टो हर्षयुक्तो राजा चित्रकेतुः सद्य एव स्नात्वा शुचिरुदारमनाः वस्त्रादिभिरलङ्कृतश्च कुमारस्य विप्रैराशिषो वाचयित्वा जातकं जातकर्म कारयामास ॥ ३३ ॥ * * ततस्तेभ्यो विप्रेभ्यो हिरण्यादीन् धेनूनां षडर्बुदानि च प्रादात्

प्रदत्तवान् तत्र हया अश्वा अर्बुदं दश कोटयः शतकोटिर्वाऽर्बुदं “प्रयुतं चार्बुदं च” इति प्रयुतानन्तरं निर्देशात् तथान्येभ्योपि बन्धुभृत्यादिभ्यः कामानिष्टार्थान्पर्जन्य इव ववर्ष धनकरं यशस्करं पुत्रस्यायुष्करञ्च यथा भवति तथा ववर्षेति क्रियाविशेषणान्येतानि ॥ ३४-३५ ॥ * * अथ कृच्छ्रलब्धे बहुप्रयासलब्धे तनये पितुराजर्षेश्चित्रकेतोः स्नेहोऽन्ववर्द्धत अन्वैधत यथा निःस्वस्य निर्धनस्य पुंसः कृच्छ्राप्ते कष्टलब्धे धने स्नेहोऽन्ववर्द्धते तद्वत् ॥ ३६ ॥ * * तथा मातुरपि कृतद्युतेस्तनयेऽतितरां नितरां मोहसमुद्भवः स्नेहः अन्ववर्द्धत मोहात्समुद्भवो यस्य मोहसमुद्भवः मोहस्य समुद्भवो यस्मादिति वा तदा कृतद्युतेः सपत्नीनां प्रजाकामज्वरः पुत्राभिलाषरूपसन्तापोऽभवत् ॥ ३७ ॥ * * तदाऽनुदिनं पुत्रं लालयतश्चित्रकेतोः प्रजावति पुत्रवत्यां दारे भार्यायां कृतद्युतौ यथाऽतिप्रीतिस्थिते तरेषु दारेषु प्रीतिर्नासीत् ॥ ३८ ॥ * * ततस्तावत् सपत्न्यः आत्मसु राज्ञोऽनादरेणानपत्येन अपुत्रत्वनिमित्तेन दुःखेन च पुत्रवत्यां सपत्न्यां कृतद्युतावभ्यसूयया आत्मानं निन्दयन्त्यः पर्यतप्यन् परितप्ता बभूवुः ॥ ३९ ॥ * * गर्हापूर्वकपरितापं तासां दर्शयति—धिगिति द्वाभ्याम् । अप्रजामपुत्रवतीमत एव पापां मादृशीं स्त्रियं धिक् मादृशीं स्त्री निन्देत्यर्थः । निन्दत्येव हेतुन्वदन्यः स्त्रियं विशिष्यन्ति पत्युश्चागृहसम्मतं गृहे सम्मतेष्टा गृहसम्मता तथा न भवतीत्यगृहसम्मता पत्युर्गृहेऽसम्मताम् इत्यर्थः किञ्च सुप्रजाभिः शोभनापत्यवतीभिः सपत्नीभिर्दासीमिव तिरस्कृतां तुच्छीकृताम् ॥ ४० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कीदृशं कर्माकरोदत्राह । धन्यमिति । धन्यं स्वधनादिसम्पत्करम् ॥ ३५ ॥ * * निःस्वस्य दरिद्रस्य ॥ ३६-३७ ॥ प्रजावति पुत्रवति ॥ ३८-४० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

धन्यमुत्तमं कामं ववर्ष । न त्वधन्यं महामनाः अत्युदारः ॥ ३५-३६ ॥ * * प्रजाकामरूपोज्वरस्तापः ॥ ३७-३९ ॥ अगृहं गृहभिन्नं वनं तत्रैव सम्मतां पत्युरपि वनवासदानार्हमित्यर्थः ॥ ४० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

कुमारस्य आशिषो वाचयित्वा जातकं जातकर्म कारयामास ॥ ३३ ॥ * * षडर्बुदानि षष्टिकोटयः ॥ ३४ ॥ कुमारस्य धन्यं धनकरं यशस्यं यशोवर्द्धनम् आयुष्यमायुष्करम् यथा स्यात्तथा देहिनां यथा कामं पर्जन्य एव ववर्ष ॥ ३५ ॥ निःस्वस्य निर्धनस्य ॥ ३६ ॥ * * मातुश्च मोहस्य अहं पुत्रवती अयं मे पुत्र इत्येवं भूतस्य संसारपदस्य समुद्भवो यस्मात्स स्नेहोऽतितरामन्ववर्द्धतेति पूर्वोक्तान्वयः । कृतद्युतेः सपत्नीनां तु प्रजाकामरूपो ज्वरस्तापोऽभवत् ॥ ३७ ॥ * * प्रजावति दारे भार्यायां यथा चित्रकेतोरतिप्रीतिस्तथाऽन्येषु दारेषु न सज्जज्ञे ॥ ३८ ॥ * * ता आत्मानं गर्हयन्त्य आनपत्येन अपुत्रत्वनिमित्तेन दुःखेन राज्ञोऽनादरेण च अभ्यसूयया सर्वत्र दोषार्पणेन च पर्यतप्यन् परितप्ताः आसन् ॥ ३९ ॥ * * पत्युः अगृहसम्मतं न वृत्तिहानान्निःसारयितुं योग्यामित्यर्थः । मादृशीमप्रजां धिक् ॥ ४० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालब्रिहिता बालप्रबोधिनी

तच्छ्रुत्वा हृष्टो राजा स्नातः शुचिरलङ्कृतश्च सन् विप्रैः कुमारस्याशिषो वाचयित्वा जातकं जातकर्म कारयामासेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ * * तेभ्यो विप्रेभ्यो हिरण्यादि प्रादादित्यन्वयः । अर्बुदं दश कोटयः । वेदे तु कोटिरेवार्बुदम् । नियुतं च प्रयुतं चार्बुदं चेति प्रयुतानन्तरनिर्देशात् ॥ ३४ ॥ * * अन्येषामपि देहिनां कामान् मनोरथान् पर्जन्य इव ववर्ष यथोचितं पूरयामासेत्यन्वयः । एवं दाने तस्योदारतामाह—महामना इति । एवं दाने राज्ञोऽभिप्रायमाह—कुमारस्य धन्यं धनकरम्, यशस्यं यशस्करम्, आयुष्यमायुष्करमिति ॥ ३५ ॥ * * यथा निस्वस्य दरिद्रस्य कृच्छ्राप्ते धनेऽनुदिनं स्नेहोऽनुवर्द्धते तथा राजर्षेः चित्रकेतोरथापि कृच्छ्रलब्धे तनयेऽनुदिनं स्नेहोऽन्ववर्द्धतेत्यन्वयः । कोटिभार्यास्वेकः पुत्रो जातोऽतस्तत्र स्नेहो भवेदेवेति सूचयितुमाह—पितुरिति ॥ ३६ ॥ * * मोहादज्ञानात् समुद्भवो यस्य स स्नेहोऽतितरामन्ववर्द्धतेत्यनुषङ्गः । प्रजाकामरूपो ज्वरस्तापोऽभवत् ॥ ३७ ॥ * * दार इत्येकवचनमार्थम् । यथा प्रजावत्सु दारेष्वतिप्रीतिः सज्जज्ञे तथाऽन्येषु प्रजारहितेषु दारेषु नेत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—बालमिति ॥ ३८ ॥ * * ताः प्रजारहिता आत्मानं गर्हयन्त्यः पर्यतप्यन्नित्यन्वयः । गर्हणे हेतुमाह—अभ्यसूययेति, सपत्न्यां दोषारोपणेनेत्यर्थः । तत्र हेतुः—आनपत्येन अपुत्रत्वनिमित्तेन दुःखेन । तत्र हेतुः—राज्ञ इति ॥ ३९ ॥ * * गर्हणमेव दर्शयति—धिगिति द्वयेन । बन्ध्यात्वे कारणमाहुः—पापामिति । अगृहसम्मतमिति न गृहे सम्मतं न बहुमतमित्यर्थः । भार्यापरिग्रहस्य पुत्रोत्पत्तेरेव मुख्यप्रयोजनत्वादिति भावः । अतस्तिरस्कारोऽपि भवतीत्याहुः—सुप्रजामिति ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

दृष्ट इति । ततः दृष्टः पुत्रजन्मश्रवणसमकालमतिशयितहर्षं संप्राप्तः । राजा चित्रकेतुः, ज्ञातः विहितसचैल्लानः, शुचिर्धनबलात्तात्कालिकशुद्धतायुक्तः । अलंकृतः परिहृतोत्तमवसनादिः, एवंभूतः सन्, विप्रैः कुमारस्य आशिषः वाचयित्वा, मङ्गलं मङ्गलरूपं जातकर्मैत्यर्थः । कारयामास ॥ ३३ ॥ * * तेभ्य इति । ततः, तेभ्यो विप्रैः, हिरण्यं सुवर्णं, रजतं रूप्यं, वासांसि नानाविधवस्त्राणि, आभरणानि कटकादीनलंकारान्, प्रामान् संवसथान्, हयानश्वान्, गजान्, धेनूनां गवां च षट् अर्बुदानि, सः प्रादात् । अर्बुदं दश कोटयः । वेदे तु कोटिरेवार्बुदम् । 'नियुतं च प्रयुतं चार्बुदं च' इति प्रयुतानन्तर-निर्देशात् ॥ ३४ ॥ * * बवर्षेति । देहिनां शरीरिणां, कामानिष्टार्थान्, पर्जन्यो मेघः इव, अन्येषां स्वबन्धुभृत्यादीनां कामान् बवर्ष । बन्ध्यादिभ्योऽभिलषितार्थान् ददावित्यर्थः । किमर्थमेवं तद्ददावित्यत्राह । तदानीं कृतदानमिति शेषः । महात्मनः कुमारस्य धन्यं धनकरं, यशस्यं यशस्करं, आयुष्यमायुष्करं, ज्ञात्वा ददावित्यर्थः । धन्यादीनि क्रियाविशेषणानि वा ॥ ३५ ॥ * * कृच्छ्रेति । अथ पितुः, कुमारजनकस्य, राजर्षेश्चित्रकेतोः, कृच्छ्रलब्धे, बहुप्रयाससंप्राप्ते, तनये निःस्वस्य निर्द्धनस्य, कृच्छ्राप्ते बहुकृच्छ्रलब्धे, धने वित्ते, यथा तथा स्नेहः अनुदिनम् अन्ववर्द्धत ॥ ३६ ॥ * * मातुरिति । मातुः कुमारजनन्याः, कृतद्युतेः तु, मोहस्य समुद्रवो यस्मिन्, मोहात् समुद्रवो यस्येति वा । एवंविधः पुत्रे स्नेहः, अतितराम् अन्ववर्द्धतेति अनुपसृजनीयम् । तदा कृतद्युतेः सपत्नीनां प्रजाकामज्वरः प्रजाकामरूपस्तापः, अभवत् ॥ ३७ ॥ * * चित्रकेतोरिति । अन्वहं प्रतिदिनं, बालं कुमारं लालयतः खेलयतः चित्रकेतोः, प्रजावति पुत्रवति, दारे भार्यायां दार इत्येक-वचनमार्षम् । यथा अतिप्रीतिः आसीत्, तथा अन्येषु दारेषु, न संजज्ञे । नैवासीदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ * * ता इति । ततः कृतद्युतौ, अभ्यसूयया आनपत्येन अपुत्रत्वनिमित्तेन, दुःखेन राज्ञः अनादरणेन आत्मसु नृपानादरतश्च, आत्मानं स्वं गर्हयन्त्यः निन्दयन्त्यः, ताः पर्यतप्यन् परितप्ता बभूवुः ॥ ३९ ॥ * * स्वगर्हापूर्वकं कृतद्युतिसपत्नीनां जातं परितापं दर्शयति । धिगिति द्वाभ्याम् । धिगिति । अप्रजामपुत्रवतीम् अत एव, पापां स्त्रियं मादृशीमिति शेषः । धिक् । मादृशी स्त्री निन्द्या इत्यर्थः । निन्द्यत्वहेतून्वदन्त्यः स्त्रियं विशिषन्ति । पत्युः चापि, गृहिण्येव गृहं 'न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते' इति स्मृतेः । न गृहमगृहमिति संमतां ताम्, इयं मदीया भार्यैव न भवतीत्येवं संमानितामित्यर्थः । गृहिणीत्वेन मानितासु स्त्रीषु मध्ये, पत्याऽतथात्वेन मानितामिति भावः । सुप्रजाभिः शोभनापत्यवतीभिः सपत्नीभिः, दासीमिव स्वगृहदासीवत्, तिरस्कृतां तुञ्जीकृताम् ॥ ४० ॥

भाषानुवादः

सम्राट् चित्रकेतुके आनन्दका तो कहना ही क्या था । वे स्नान करके पवित्र हुए । फिर उन्होंने वस्त्राभूषणोंसे सुसज्जित हो, ब्राह्मणोंसे स्वस्तिवाचन कराकर और आशीर्वाद लेकर पुत्रका जातकर्म-संस्कार करवाया ॥ ३३ ॥ * * उन्होंने उन ब्राह्मणोंको सोना, चाँदी, वस्त्र, आभूषण, गाँव, घोड़े, हाथी और छः अर्बुद गौएँ दान कीं ॥ ३४ ॥ * * उदारशिरोमणि राजा चित्रकेतुने पुत्रके धन, यश, आयुकी वृद्धिके लिये दूसरे लोगोंको भी मुँहमाँगी वस्तुएँ दीं—ठीक उसी प्रकार जैसे मेघ सभी जीवोंका मनोरथ पूर्ण करता है ॥ ३५ ॥ * * परीक्षित् ! जैसे यदि किसी कंगालको बड़ी कठिनाईसे कुछ धन मिल जाता है तो उसमें उसकी आसक्ति हो जाती है, वैसे ही बहुत कठिनाईसे प्राप्त हुए उस पुत्रमें राजर्षि चित्रकेतुका स्नेहबन्धन दिनोदिन दृढ़ होने लगा ॥ ३६ ॥ * * माता कृतद्युतिको भी अपने पुत्रपर मोहके कारण बहुत ही स्नेह था । परन्तु उनकी सौत रानियोंके मनमें पुत्रकी कामनासे और भी जलन होने लगी ॥ ३७ ॥ * * प्रतिदिन बालकका लाड़-प्यार करते रहनेके कारण सम्राट् चित्रकेतुका जितना प्रेम बच्चेकी मा कृतद्युतिमें था, उतना दूसरी रानियोंमें न रहा ॥ ३८ ॥ * * इस प्रकार तो वे रानियाँ सन्तान न होनेके कारण ही दुःखी थीं, दूसरे राजा चित्रकेतुने उनकी उपेक्षा कर दी । अतः वे बाहसे अपनेको धिक्कारने और मन-ही-मन जलने लगीं ॥ ३९ ॥ * * वे आपसमें कहने लगीं—'अरी बहिनी ! पुत्रहीन स्त्री बहुत ही अभागिनी होती है पुत्रवाली सौतें तो दासीके समान उसका तिरस्कार करती हैं । और तो और, स्वयं पतिदेव ही उसे पत्नी करके नहीं मानते । सच-मुच पुत्रहीन स्त्री धिक्कारके योग्य है ॥ ४० ॥

दासीनां को नु सन्तापः स्वामिनः परिचर्या । अभीक्ष्णं लब्धमानानां दास्या दासीव दुर्भगाः ॥ ४१ ॥

एवं सन्दृष्टमानानां सपत्न्याः पुत्रसम्पदा । राज्ञोऽसम्मतवृत्तीनां विद्वेषो बलवानभूत् ॥ ४२ ॥

विद्वेषनष्टमतयः स्त्रियो दारुणचेतसः । गरं ददुः कुमाराय दुर्मर्षा नृपतिं प्रति ॥ ४३ ॥
 कृतघुतिरजानन्ती सपत्नीनामघं महत् । सुप्त एवेति सञ्चिन्त्य निरीक्ष्य व्यचरद् गृहे ॥ ४४ ॥
 शयानं सुचिरं बालमुपधार्य मनीषिणी । पुत्रमानय मे भद्रे इति धात्रीमचोदयत् ॥ ४५ ॥
 सा शयानमुपव्रज्य दृष्ट्वा चोत्तारलोचनम् । प्राणेन्द्रियात्मभिस्त्यक्तं हतास्मीत्यपतद्भुवि ॥ ४६ ॥

तस्यास्तदाऽऽकर्ण्य भृशतुरं स्वरं घ्नन्त्याः कराभ्यामुप उच्चकैरपि ।
 प्रविश्य राज्ञी त्वरयाऽऽत्मजान्तिकं ददर्श बालं सहसा मृतं सुतम् ॥ ४७ ॥
 पपात भूमौ परिवृद्धया शुचा मुमोह विभ्रष्टशिरोरुहाम्बरा ॥ ४८ ॥
 ततो नृपान्तःपुरवर्तिनो जना नराश्च नार्यश्च निशम्य रोदनम् ।
 आगत्य तुल्यव्यसनाः सुदुःखितास्ताश्च व्यलीकं रुरुदुः कृतागसः ॥ ४९ ॥
 श्रुत्वा मृतं पुत्रमलक्षितान्तकं विनष्टदृष्टिः प्रपतन् स्खलन् पथि ।
 स्नेहानुबन्धैधितया शुचा भृशं विमूर्च्छितोऽनुप्रकृतिद्विजैर्वृतः ॥ ५० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—स्वामिनः परिचर्या अमीक्षणम् लब्धमानानाम् दासीनाम् कः तु संतापः दास्याः दासी इव दुर्मर्गाः ॥ ४१ ॥ * * एवं सपत्न्याः पुत्रसंपदा संदह्यमानानाम् राज्ञः असंमतवृत्तीनाम् विद्वेषः बलवान् अभूत् ॥ ४२ ॥ विद्वेषेनष्टमतयः दारुणचेतसः स्त्रियः नृपतिम् प्रति दुर्मर्षाः कुमाराय गरम् ददुः ॥ ४३ ॥ * * कृतघुतिः सपत्नीनाम् महत् अघम् अजानन्ती सुप्तः एव इति निरीक्ष्य गृहे व्यचरत् ॥ ४४ ॥ * * मनीषिणी बालम् सुचिरम् शयानम् उपधार्य भद्रे मे पुत्रम् आनय इति धात्रीम् अचोदयत् ॥ ४५ ॥ * * सा शयानम् उपव्रज्य च उत्तारलोचनम् प्राणेन्द्रियात्मभिः त्यक्तं दृष्ट्वा हता अस्मि इति भुवि अपतत् ॥ ४६ ॥ * * तदा राज्ञी कराभ्याम् उच्चकैः अपि उरः घ्नन्त्याः तस्याः भृशतुरं स्वरम् आकर्ण्य त्वरया आत्मजान्तिकम् प्रविश्य सहसा मृतम् बालम् सुतम् ददर्श ॥ ४७ ॥ * * विभ्रष्टशिरोरुहाम्बरा भूमौ पपात परिवृद्धया शुचा मुमोह ॥ ४८ ॥ * * ततः नृपान्तःपुरवर्तिनः जनाः च नराः च नार्यः रोदनम् निशम्य आगत्य तुल्यव्यसनाः सुदुःखिताः रुरुदुः कृतागसः ताः च व्यलीकम् ॥ ४९ ॥ * * अलक्षितान्तकम् मृतम् पुत्रम् श्रुत्वा विनष्टदृष्टिः प्रपतन् स्खलन् स्नेहानुबन्धैधितया भृशम् शुचा अनुप्रकृतिः द्विजैः वृतः विमूर्च्छितः ॥ ५० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

दास्या दासी यथा तथा वयं दुर्मर्गाः ॥ ४१ ॥ * * न संमता वृत्तिर्जीवनं यासाम् ॥ ४२ ॥ * * विद्वेषेण नष्टा मतिर्विवेको यासां ताः । गरं विषम् । दुर्मर्षा असहमानाः ॥ ४३-४४ ॥ * * धात्री स्तनदायिनीम् ॥ ४५ ॥ * * उद्भवे तारके कनीनिके ययोस्ते लोचने यस्य तम् ॥ ४६-४७ ॥ * * विभ्रष्टाः शिरोरुहा अंबरं च यस्याः सा ॥ ४८ ॥ * * ताश्च सपत्नयोऽपि ॥ ४९ ॥ * * अलक्षितोत्तको मृत्युहेतुर्यस्य तम् । अनुगताः प्रकृतयोऽमात्यादयो यस्य सोऽनुप्रकृतिः ॥ ५० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

दुर्मर्गाः संततिनिस्सरणरहितस्मरमंदिराः ॥ ४१ ॥ * * नृपतिं प्रति दुर्मर्षाः राज्ञो वृत्तमसहमानाः ॥ ४३-४४ ॥ * * हे भद्रे इति । निजपुत्रभद्रकारिणीत्वेन । यद्वा—भद्रेतिनाम्नी साऽतस्तन्नाम्नैव तामनोदयदिति भावः ॥ ४५ ॥ * * हतास्मीत्युक्त्वापतत् ॥ ४६ ॥ तस्या धात्र्याः । भृशमत्यर्थम् । आतुरं दुःखजनकम् । स्वरं

रोदनशब्दम् । सहसाऽवितर्कितं रोगाद्यभावात् मृतम् ॥ ४७ ॥ * * विभ्रष्टा इतस्तत्स्खलिताः केशा ऊर्ध्वा-
धोवर्त्ते च ॥ ४८ ॥ * * ततो राज्ञीरोदनस्वरादिश्रवणोत्तरम् । तुल्यव्यसनाः सुदुःखिता इत्यंतःपुरवर्त्तिसपत्नीतरनर-
नारीविशेषणम् । याभिर्मरितस्ताश्च विशेषणालीकं मृषैव रुरुदुः ॥ ४९ ॥ * * मृत्युहेतुर्वरादिरित्यर्थः ॥ ५०-५१ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

दासीनामिति । स्वामिनः परिचर्यया अभीक्ष्णं लब्धो मानः सम्मानो याभिस्तासां दासीनां कोऽनुसन्तापो भवेत् न
कोऽपीत्यर्थः । दुर्भगाः वयं तु यथा दास्याः दासी भवति तथा नादरपात्राणि । यद्वा । दास्या दासीव कस्याश्च दुर्भगाया
दास्या दास्या इव वयं दुर्भगाः ॥ ४१ ॥ * * एवमिति । एवं सपत्न्याः पुत्रसम्पदा दह्यमानानां राज्ञो न सम्मता
वृत्तिर्जीवनं यासां तासां पत्नीनां बलवान् विद्वेषः अभवत् ॥ ४२ ॥ * * विद्वेषेति । विद्वेषेण नष्टा मतिर्विवेको यासां ताः
दारुणचेतसः नृपतिं प्रति दुर्भवाः तदनादरमसहमानाः स्त्रियः कुमाराय विषं ददुः ॥ ४३ ॥ * * कृतेति । कृतद्युतिश्च
सपत्नीनां महत् अवं विषदानरूपमपराधम् अजानन्ती । नुमार्षः । बालः सुप्त एवेति संचिन्त्य सुप्तवन्निरीक्ष्य गृहे
व्यचरत् ॥ ४४ ॥ * * शयानमिति । मनीषिणी धीमती कृतद्युतिः बालं सुचिरं शयानम् उपधार्य संचिन्त्य हे भद्रे !
मे पुत्रमानयेति धात्रीं स्तनदात्रीमचोदयत् ॥ ४५ ॥ * * सेति । सा धात्री शयानं बालमुपव्रज्य उद्वृते तारके कनीनिके
ययोस्ते लोचने यस्य तथाभूतं प्राणादिभित्तकं रहितं च दृष्ट्वा हाताऽस्मीति बुवाणा भुवि अपतत् ॥ ४६ ॥ * * तस्या
इति । कराभ्यामुरो घ्नन्त्यास्तस्याः । नुमार्षः । धात्र्यास्तदभृशानुरमतिव्याकुलमुच्चैः स्वरमाकर्ण्य राज्ञी त्वरयाऽऽत्मजान्तिकं
प्रविश्य सहसा आकस्मिकेन बालं सुतं मृतं ददर्श ॥ ४७ ॥ * * पपातेत्यर्द्धम् । दृष्ट्वा च भूमौ पपात तथा विभ्रष्टाः
विकीर्णाः शिरोरूहा अम्बरे च यस्याः सा परिवृद्धया शुचा शोकेन मुमूर्च्छ ॥ ४८ ॥ * * तत इति । ततश्च हे नृप !
अन्तःपुरवर्त्तिनो नरा नार्यश्च सर्वेपि जना रोदनं निशम्य तुल्यं व्यसनं येषां ते तत्रागत्य रुरुदुः तथा कृतमागः विषदानं
याभिस्ताश्च सपत्न्योऽपि व्यलीकं मिथ्यैव सुदुःखितास्तत्रागत्य रुरुदुः ॥ ४९ ॥ * * श्रुत्वेति युग्मम् । अलक्षितोऽन्तको
मृत्युहेतुर्यस्य तं पुत्रं श्रुत्वा विनष्टा दृष्टिर्यस्य सः स्नेहस्य योऽनुबन्धः निरन्तरानुवृत्तिस्तेन एधितया शुचा पथि भृशं प्रपतन्
स्खलन् च स चित्रकेतुस्तत्रागत्य विमूर्च्छितः सन् अनुगताः प्रकृतयोऽमात्यादयो यस्य स द्विजैर्वृत्तश्च विस्त्रस्तशिरोरूहाम्बरः दीर्घ
श्वसंश्च मृतस्य बालस्य पादमूले पपात । अमात्यादयः ब्राह्मणादयश्चापि पेतुरित्यर्थः । ततश्च मूर्च्छागमेऽपि बाष्पकलाभिरश्रुबिन्दु-
भिरुपरोधतः संवृतत्वेन निरुद्धः कण्ठो यस्य सः किञ्चिद्वाषितुं न शशक ॥ ५०-५१ ॥

वीरराघवव्याख्या

किञ्च दास्यपेक्षयाप्यपुत्रा नारी निद्येत्वात्मनो गर्हयन्ते—दासीनामिति । दासिनां को नुसन्तापः न कोपि सन्ता-
पोऽस्ति तत्र हेतुः परिचर्यया सेवया स्वामिनः सकाशादभीक्ष्णं पुनः पुनः लब्धः काम इष्टार्थो याभिस्तासां स्वामिनः परिचर्यया
लब्धकामानामिति वान्वयः । अतो वयं दास्याः दासीव दुर्भगाः ॥ ४१ ॥ * * एवं सपत्न्याः कृतद्युतेः पुत्रसम्पदा नितरां
दह्यमानचित्तानां राज्ञश्चित्रकेतोर्न सम्मता वृत्तिर्जीवनं यासां तासां बलवान् विद्वेषोऽभूत् ॥ ४२ ॥ * * ततो नृपतिं
चित्रकेतुं दुर्भवा असहमानास्तद्विद्वेषेण नष्टविवेकाः क्रूरचिन्ताः स्त्रियः कुमाराय गरं विषं ददुः ॥ ४३ ॥ * * सपत्नीनां
महदवं गरदानरूपमजानन्ती कृतद्युतिः केवलं कुमारं वीक्ष्य सुप्त एवेति मत्वा गृहे व्यचरत्सञ्चारं ॥ ४४ ॥ * * कुमारं
सुचिरतरं सुप्तमुपधार्य विज्ञाय मनीषिणी पुत्रलालनविषयकबुद्धिमती कृतद्युतिः हे भद्रे ! मे पुत्रमानयेति धात्रीं स्तन्यदायिनी-
मचोदयत् ॥ ४५ ॥ * * सा धात्री शयानं सुप्तं तम् उपव्रज्य कुमारसमीपङ्गत्वा उत्तारे उद्वृते तारके कनीनिके ययोस्ते
लोचने यस्य तादृशं प्राणैरिन्द्रियैरात्मना जीवेन च त्यक्तं दृष्ट्वा हा हाताऽस्मीति क्रोशन्ती भुव्यपतत् ॥ ४६ ॥ * * कराभ्या-
मुच्चैरतितरां उरो घ्नन्त्यास्ताडयन्त्यास्तस्या धात्र्याः नितरामातुरं दुःखयुक्तं दीनं स्वरमाकर्ण्य राज्ञी कृतद्युतिः त्वरया आत्मज-
स्यान्तिकं प्रविश्य सहसा सर्वथा मृतमेव बालं सुतं ददर्श ॥ ४७ ॥ * * ततः भूमौ पपात तथा परिवृद्धया एधमानया
शुचा शोकेन मुमोह विचिन्ताऽभूत् । मोहमेव दर्शयितुं तां विशिनष्टि—विभ्रष्टशिरोरूहाम्बरा विभ्रष्टाः विलुलिताः शिरोरूहाः
केशा अंबरे च यस्याः सा ॥ ४८ ॥ * * ततः नृपस्यान्तःपुरवासिनो जनाः हे नृपेति सम्बोधनं वा जनानेवाह—नराना-
र्यश्चेति । नरा नार्यश्च सर्वे जना रोदनमाकर्ण्य कुमारसमीपमागत्य राज्ञा सह तुल्यदुःखाः सुदुःखिता बभूवुः । तदा कृतागतः
गरदानेन कृतापराधा अपि ताः सपत्न्यः समागत्य व्यलीकं निष्कपटमिव यद्वा सकपटं यथा तथा मिथ्या वा रुरुदुः स्वाऽपराधं
प्रच्छादयितुमिति भावः ॥ ४९ ॥ * * न लक्षितः मृत्युहेतुर्यस्य तं मृतं सुतं श्रुत्वा स चित्रकेतुः दुःखितोभूदिति शेषः ।

तदेवाह-विनष्टदृष्टिरिति । पुत्रे स्नेहानुबन्धः तेनानुबद्धस्तेन हेतुना एधितया वर्द्धितया शुचा शोकेनातीव पीडितः अत एव विनष्ट-
दृष्टिर्यस्याऽत एव पथि क्वचित्प्रपतन् क्वचिच्च स्वल्पं क्वचिद्विमुर्छितः स राजराजः चित्रकेतुरनुसृत्य गच्छद्भिः प्रकृतिभिरमात्यादिभिः
द्विजैश्च परिवृतः ॥ ५० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

स्वामिनः स्नेहाभावे दासीत्वमप्रयोजकमित्याह । दासीनामिति ॥ ४१-४२ ॥ * * गरं विषम् ॥ ४३-४४ ॥
धात्री स्ननदात्रीम् ॥ ४५ ॥ * * उत्तारलोचनम् उन्नततारायुक्तेनम् ॥ ४६-४९ ॥ * * अनुप्रकृतिः
संप्रकृतिजनः ॥ ५०-५२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

दास्या दासीव कस्याश्चिदुर्भगाया दास्या इव वयं दुर्भगा इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ * * राज्ञोऽसम्मता वृत्तिश्चरित्रं
यासाम् ॥ ४२ ॥ * * दुर्मर्षा असहमानाः ॥ ४३-४६ ॥ * * बालमेव सुतं तं मृतं ददर्शेत्यन्वयः ॥ ४७-४८ ॥
ताश्च सपत्न्योऽपि ॥ ४९ ॥ * * अलक्षितोऽन्तको मृत्युर्यस्य तम् अनुप्रकृतिः अनुगतामात्यसुहृदादिकः द्विजैर्वृतः
पपातेति अमात्यादयो ब्राह्मणादयश्च पेतुरित्यर्थः ॥ ५०-५१ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

दास्या दासीव दुर्भगा वयमिति शेषः ॥ ४१ ॥ * * राज्ञो न सम्मता वृत्तिर्जीवनं यासाम् ॥ ४२ ॥ * *
विद्वेषेण नष्टा मतिर्यासां ताः नृपतिं प्रति दुर्मर्षा क्रुद्धाः ॥ ४३ ॥ * * महदघं विषदानरूपं पापम् ॥ ४४ ॥ * *
धात्री स्ननदायिनीमचोदयत् ॥ ४५ ॥ * * उद्धते तारे कनीनिके ययोस्ते लोचने यस्य तम् । प्राणेन इन्द्रियैः आत्मना जीवेन
च त्यक्तं मृतं दृष्ट्वा ॥ ४६ ॥ * * कराभ्यामुच्चकैरुः धन्या भृशतुरं स्वरमाकर्ण्य सहसा बालमेव सुतं मृतं ददर्श ॥ ४७ ॥
विभ्रष्टाः शिरोरुहाः अम्बरे च यस्याः सा पपात मुमोह च ॥ ४८ ॥ * * तदनन्तरं नृपान्तपुरवर्त्तिनो जनाः तुल्यव्यसनाः
अत एव सुदुःखिताः रुरुदुः ताश्च कृतागसः सपत्न्यो व्यलीकं मृषैव रुरुदुः ॥ ४९ ॥ * * न लक्षितोऽन्तको मृत्यु-
हेतुर्यस्य तम् मृतं श्रुत्वा विनष्टा दृष्टिर्यस्य स स्नेहानुबन्धेनैधितया वर्द्धितया शुचा शोकेन भृशं विमुर्छितः अनु अनुगताः प्रकृत-
योऽमात्यादयो यस्य सः ॥ ५० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

सन्तापाभावे हेतुमाहुः—स्वामिनः परिचर्यया अभीक्ष्णं लब्धो मानः सन्मानो याभिस्तासामित्यर्थः । वयं त्वनादर-
पात्रत्वात् यथा दास्या दासी तथा दुर्भगाः ॥ ४१ ॥ * * राज्ञो न सम्मता वृत्तिर्जीवनं यासां तासाम् ॥ ४२ ॥ * *
विद्वेषेण नष्टा मतिर्विवेको यासां ताः । द्वेषे हेतुः—नृपतिं प्रति दुर्मर्षाः तदनादरमसहमानाः । तत्रापि हेतुः—दारुणचेतस इति ।
तत्रापि हेतुः—स्त्रिय इति । कुमाराय गरं विषं ददुः ॥ ४३ ॥ * * अघं विषदानरूपमपराधं निरीक्ष्य सुममिति
शेषः ॥ ४४ ॥ * * धात्री स्ननदायिनीम् ॥ ४५ ॥ * * सा धात्री शयानं बालमुपब्रज्य उद्धते तारके कनीनिके
ययोस्ते लोचने यस्य तथाभूतं प्राणादिभिर्यत्कं रहितं च दृष्ट्वा हताऽस्मीति ब्रुवाणा भुवि अपतदित्यन्वयः ॥ ४६ ॥ * *
कराभ्यामुरो ब्रन्त्यास्तस्याः धात्र्याः तद्भृशतुरमतिव्याकुलमुच्चकैः स्वरमाकर्ण्य राज्ञी त्वरयाऽत्मजान्तिकं प्रविश्य सहसा
आकस्मिकेन बालं सुतं मृतमपि ददर्शेत्यन्वयः ॥ ४७ ॥ * * दृष्ट्वा च भूमौ पपात । पतने हेतुः—परिवृद्धया शुचा
शोकेन मुमोह । मोहे चिह्नमाह—विभ्रष्टाः विकीर्णाः शिरोरुहा अम्बरे च यस्याः सा । ततश्च हे नृप अन्तःपुरवर्त्तिनो
नरा नार्यश्च सर्वेऽपि जना रोदनं निशम्य तुल्यं व्यसनं येषां ते तत्रागत्य रुरुदुरित्यन्वयः । कृतागसः विषदानं याभिस्ताश्च
सपत्न्योऽपि व्यलीकं मिथ्यैव सुदुःखितास्तत्रागत्य रुरुदुरित्यन्वयः ॥ ४८ ॥ * * अलक्षितोऽन्तको मृत्युहेतुर्यस्य तं पुत्रं
मृतं श्रुत्वा विनष्टा दृष्टिर्यस्य सः अनुगताः प्रकृतयोऽमात्यादयो यस्य सः चित्रकेतुः तत्रागत्य मृतस्य बालस्य पादमूले पपातेत्यु-
त्तरणान्वयः ॥ ४९ ॥ * * बाष्पकलाभिरश्रुबिन्दुभिरुपरोधतः संमृतत्वेन निरुद्धः कण्ठो यस्य सः किञ्चिद्वापितुं न
शक्नोत्यन्वयः ॥ ५० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

किं च दास्यपेक्षयाप्यपुत्रा नारी निन्देयात्मानं गर्हयन्ते । दासीनामिति । परिचर्यया हेतुना, सम्यक् सेवाचरण-
विमिस्तेनेत्यर्थः । स्वामिनः सकाशात्, अभीक्ष्णं पुनः पुनः लब्धो मानः कामो याभिस्तासां, संपरिचर्यालब्धमाभीष्टार्थानमित्यर्थः ।

दासीनां कोऽनु को वा संतापः । न कोऽपि । अतो वयं तु दास्याः दासी इव दुर्भगाः अतितुच्छाः ॥ ४१ ॥ * *
 एवमिति । एवं सपत्न्याः कृतद्युतेः, पुत्रसंपदा संदह्यमानानां नितरां दह्यमानचित्तानां, राज्ञश्चित्रकेतोः, न संमता वृत्तिर्जीवनं
 यासां तासां, चित्रकेतुनाऽसमर्पितवृत्तीनामित्यर्थः । स्त्रीणां बलवान् विद्वेषः अभूत् ॥ ४२ ॥ * * विद्वेषेति । ततः
 नृपतिं चित्रकेतुं प्रति, दुर्भगाः चित्रकेतुकृतानादरमसहमाना इत्यर्थः । विद्वेषेण नष्टा मतिर्यासां ताः, विद्वेषविनष्टविवेका
 इत्यर्थः । दारुणचेतसः क्रूरचित्ताः, स्त्रियः, कुमाराय गरं विषं, ददुः ॥ ४३ ॥ * * कृतद्युतिरिति । सपत्नीनां महत् अघं
 गरप्रदानरूपम् अजानन्ती कृतद्युतिः, निरीक्ष्य केवलं कुमारं वीक्ष्येत्यर्थः । सुप्तः एव इति संचिन्त्य मत्वा, गृहे व्यचरत्
 संचचार ॥ ४४ ॥ * * शयानमिति । मनीषिणी पुत्रलालनविषयकबुद्धिमती कृतद्युतिः, बालं सुचिरं शयानम् उपधार्य,
 हे भद्रे, मे मम पुत्रम् आनय । इत्येवं धात्रीम् अचोदयत् प्रेरयामास ॥ ४५ ॥ * * सेति । सा धात्री, शयानं कृतशयनम्
 उपव्रज्य सुप्तकुमारसमीपं गत्वा, उत्तारे उद्गतकनीनिके लोचने यस्य स तं, प्राणश्च इन्द्रियाणि च आत्मा जीवश्च तैः, त्यक्तं,
 दृष्ट्वा च हतास्मीति क्रोशन्ती, भुवि अपतत् ॥ ४६ ॥ * * तस्या इति । कराभ्याम् उच्चैरतितरां उरो वक्षः, घनन्याः,
 ताडयन्त्याः, भृशतुरं नितरामातुरतोपेतं स्वरम् आकर्ण्य तदा तत्क्षणमेव, राज्ञी कृतद्युतिः, त्वरया आत्मजान्तिकं स्वपुत्रान्ति-
 कप्रदेशं प्रविश्य, सहसा मृतं बालं सुतं ददर्श । ततः भूमौ पपात । परिवृद्धया एधमानया, शुचा शोकेन, विभ्रष्टा विलुलिताः
 शिरोरुहाः केशाः अम्बरे वस्त्रे च यस्याः सा, एवंभूता सती, मुमोह विचित्रा बभूव ॥ ४७ ॥ * * तत इति । ततः
 नृपान्तःपुरवर्त्तिनः, नृपेति संबोधनं वा । जनाः नराः, नार्यश्च रोदनं निशम्याकर्ण्य, आगत्य कुमारसमीपमेत्य, तुल्यव्यसना
 राज्ञ्या सह समानदुःखाः, अत एव, सुदुःखिताश्च बभूवुः । कृतागसो गरदानेन कृतापराधाः चापि, ताः सपत्न्यः व्यलीकं
 सकपटं यथा तथा, रुरुदुः । स्वापरार्थं प्रच्छादयितुं भृशं रोदनं चक्रुः ॥ ४८ ॥ * * श्रुत्वेति । अलक्षितः लक्ष्यविषयं न
 प्राप्तः अन्तको मृत्युहेतुर्यस्य तं मृतं पुत्रं श्रुत्वा, स चित्रकेतुः, नष्टा दृष्टिर्ज्ञानं यस्य सः, अत एव पथि स्खलन् क्वचित् प्रपतन्
 स्नेहानुबन्धः पुत्रे प्रीत्याधिक्यं तेन एधिता वृद्धिं प्राप्ता तथा, शुचा शोकेन, भृशं विभूर्च्छितश्च सन्, अन्वनुस्त्यागच्छद्भिः
 प्रकृतिद्विजैः अमात्यादिप्रकृतिभिः ब्राह्मणैश्च, वृतः । कुमारान्तिके आययाविति शेषः ॥ ४९ ॥ * * पपातेति । स नृपः, मृतस्य
 बालस्य, पादमूले, पपात । विस्रस्ता शिरोरुहा अम्बराणि वस्त्राणि च यस्य सः, दीर्घं श्वसन् बाष्पकलोपरोधतः निरुद्धकण्ठः,
 बाष्पस्य द्वेधा गतिः नेत्रद्वारा बहिर्निःसरणं गलान्तःप्रवेशो वा । तत्र बहिर्निःसरणे नेत्रोपरोधः, गलान्तःप्रवेशे निरुद्धकण्ठता
 गद्गदाक्षरभाषणं च । बाष्पकलोपरोधजातकण्ठावरोधः सन्नित्यर्थः । भाषितुं कुमारमुद्दिश्य किंचिदपि वक्तुं न शशाक ॥ ५० ॥

भाषानुवादः

भला, दासियोंकी क्या दुःख है ? वे तो अपने स्वामीकी सेवा करके निरन्तर सम्मान पाती रहती हैं । परन्तु हम
 अभागिनी तो इस समय उनसे भी गयी-बीती हो रही हैं और दासियोंकी दासीके समान बार-बार तिरस्कार पा रही
 हैं ॥ ४१ ॥ * * परीक्षित ! इस प्रकार वे रानियाँ अपनी सौतकी गोद भरी देखकर जलती रहती थीं और राजा
 भी उनकी ओरसे उदासीन हो गये थे । फलतः उनके मनमें कृतद्युतिके प्रति बहुत अधिक द्वेष हो गया ॥ ४२ ॥ * *
 द्वेषके कारण रानियोंकी बुद्धि मारी गयी । उनके चित्तमें क्रूरता छा गयी । उन्हें अपने पति चित्रकेतुका पुत्रस्नेह सहन न
 हुआ । इसलिये उन्होंने चिढ़कर नन्हे-से राजकुमारको विष दे दिया ॥ ४३ ॥ * * महारानी कृतद्युतिकी सौतोंकी इस
 घोर पापमयी करतूतका कुछ भी पता न था । उन्होंने दूरसे देखकर समझ लिया कि बच्चा सो रहा है । इसलिये वे महलमें
 इधर-उधर डोलती रहीं ॥ ४४ ॥ * * बुद्धिमती रानीने यह देखकर कि बच्चा बहुत दूरसे सो रहा है, धायसे कहा-
 'कल्याणी ! मेरे लालको ले आ' ॥ ४५ ॥ * * धायने सोते हुए बालकके पास जाकर देखा कि उसके नेत्रोंकी पुतलियाँ
 उलट गयी हैं । प्राण, इन्द्रिय और जीवात्माने भी उसके शरीरसे विदा ले ली है । यह देखते ही 'हाय रे ! मैं मारी गयी ।'
 इस प्रकार कहकर वह धरतीपर गिर पड़ी ॥ ४६ ॥ * * धाय अपने दोनों हाथोंसे छाती पीट-पीटकर बड़े आर्तस्वरमें
 जोर-जोरसे रोने लगी । उसका रोना सुनकर महारानी कृतद्युति जल्दी-जल्दी अपने पुत्रके शयनगृहमें पहुँची और उन्होंने
 देखा कि मेरा छोटा-सा बच्चा अकस्मात् मर गया है ! ॥ ४७ ॥ * * तब वे अत्यन्त शोकके कारण मूर्छित होकर
 पृथ्वीपर गिर पड़ी । उनके सिरके बाल बिखर गये और शरीरपरके वस्त्र अस्त-व्यस्त हो गये ॥ ४८ ॥ * * तदनन्तर
 महारानीका रुदन सुनकर रनिवासके सभी स्त्री-पुरुष वहाँ दौड़ आये और सहानुभूतिवश अत्यन्त दुःखी होकर रोने लगे । वे
 हत्यारी रानियाँ भी वहाँ आकर मूठ-मूठ रोनेका ढोंग करने लगीं ॥ ४९ ॥ * * जब राजा चित्रकेतुको पता लगा कि
 मेरे पुत्रकी अकारण ही मृत्यु हो गयी है, तब अत्यन्त स्नेहके कारण शोकके आवेगसे उनकी आँखोंके सामने अँधेरा छा
 गया । वे धीरे-धीरे अपने मन्त्रियों और ब्राह्मणोंके साथ मार्गमें गिरते-पड़ते मृत बालकके पास पहुँचे और मूर्छित होकर
 उसके पैरोंके पास गिर पड़े ॥ ५० ॥

पपात बालस्य स पादमूले मृतस्य विस्रस्तशिरोरुहाम्बरः ।

दीर्घं श्वसन् बाष्पकलोपरोधतो निरुद्धकण्ठो न शशाक भाषितुम् ॥ ५१ ॥

पतिं निरीक्ष्योरुशुचार्पितं तदा मृतं च बालं सुतमेकसन्ततिम् ।

जनस्य राज्ञी प्रकृतेश्च हद्रुजं सती दधाना विललाप चित्रधा ॥ ५२ ॥

स्तनद्वयं कुङ्कुमगन्धमण्डितं निषिञ्चती साञ्जनबाष्पबिन्दुभिः ।

विकीर्य केशान् विगलत्स्रजः सुतं शुशोच चित्रं कुररीव सुस्वरम् ॥ ५३ ॥

अहो विधातस्त्वमतीव बालिशो यस्त्वात्मसृष्ट्यप्रतिरूपमीहसे ।

परेऽनुजीवत्यपरस्य या मृतिर्विपर्ययश्चेत्त्वमसि ध्रुवः परः ॥ ५४ ॥

न हि क्रमश्चेदिह मृत्युजन्मनोः शरीरिणामस्तु तदाऽऽत्मकर्मभिः ।

यः स्नेहपाशो निजसर्गवृद्धये स्वयं कृतस्ते तमिमं विवृशसि ॥ ५५ ॥

त्वं तात नार्हसि च मां कृपणामनाथां त्यक्तुं विचक्ष्व पितरं तव शोक्रतप्तम् ।

अञ्जस्तरेम भवताप्रजदुस्तरं यद् ध्वान्तं न याह्यकरुणेन यमेन दूरम् ॥ ५६ ॥

उत्तिष्ठ तात त इमे शिशवो वयस्यास्त्वामाह्वयन्ति नृपनन्दन संविहर्तुम् ।

सुप्तश्चिरं ह्यशनया च भवान् परीतो मुङ्क्ष्व स्तनं पिब शुचो हर नः स्वकानाम् ॥

नाहं तनूज ददृशे हतमङ्गला ते मुग्धस्मितं मुदितवीक्षणमाननाब्जम् ।

किं वा गतोऽस्यपुनरन्वयमन्यलोकं नीतोऽघृणेन न शृणोमि कला गिरस्ते ॥ ५८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—विस्रस्तशिरोरुहाम्बरः सः मृतस्य बालस्य पादमूले पपात दीर्घं श्वसन् बाष्पकलोपरोधतः निरुद्धकण्ठः भाषितुं न शशाक ॥ ५१ ॥ * * तदा राज्ञी एकसंततिम् उरुशुचार्पितम् पतिं च मृतं बालं सुतं निरीक्ष्य जनस्य च प्रकृतेः हद्रुजं दधाना सती चित्रधा विललाप ॥ ५२ ॥ * * कुङ्कुमगन्धमण्डितं स्तनद्वयं साञ्जनबाष्पबिन्दुभिः निषिञ्चती विगलत्स्रजः केशान् विकीर्य कुररी इव सुस्वरम् सुतम् चित्रम् शुशोच ॥ ५३ ॥ * * अहो विधातः त्वम् अतीव बालिशः यः तु आत्मसृष्ट्यप्रतिरूपम् ईहसे परे अनुजीवति अपरस्य या मृतिः विपर्ययः चेत् त्वम् ध्रुवः परः असि ॥ ५४ ॥ * * इह मृत्युजन्मनोः हि क्रमः न चेत् तद् शरीरिणाम् आत्मकर्मभिः अस्तु निजसर्गवृद्धये यः स्नेहपाशः ते कृतः तम् इमम् स्वयम् विवृशसि ॥ ५५ ॥ * * तात त्वम् कृपणाम् अनाथाम् माम् त्यक्तुं न अर्हसि च तव तप्तम् पितरम् विचक्ष्व यत् भवता अप्रजदुस्तरम् ध्वान्तम् अञ्जः तरेम अकरुणेन यमेन दूरम् न याहि नृपनन्दन तात उत्तिष्ठ ते इमे वयस्याः शिशवः संविहर्तुम् त्वाम् आह्वयन्ति च हि चिरम् सुप्तः च भवान् अशनया परीतः मुङ्क्ष्व स्तनम् पिब स्वकानाम् नः शुचः हर तनूज हतमङ्गला अहम् मुग्धस्मितम् मुदितवीक्षणम् ते आननाब्जम् न ददृशे किंवा अघृणेन नीतः अ पुनरन्वयम् अन्यलोकम् गतः असि ते कला गिरः न शृणोमि ॥ ५८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थप्रदीपिका

बाष्पकलाभिरश्रुबिन्दुभिरुपरोधतः संवृतत्वेन निरुद्धः कंठो यस्य ॥ ५१ ॥ * * उरुशुचार्पितं बहुशोकेन व्याप्तम् । एकमेव संततिरूपम् ॥ ५२ ॥ * * विगलत्स्रजो येभ्यस्तान् केशान् ॥ ५३ ॥ * * आत्मसृष्टेर-प्रतिरूपमननुरूपं चेष्टसे । तदेवाह । तु अहो परे वृद्धे जीवत्यपरस्य बालस्य या मृतिस्तत् । तदा हि वृद्धस्य सृष्टिसामर्थ्याभावे बाले च मृते सति तव सृष्टिर्नष्टा स्यादित्यर्थः । ननु सांप्रतं स्वसृष्टेर्विपरीतोऽस्मीति चेत्तत्राह । विपर्ययो विपरीतोऽसि चेत्तद् हि त्वं प्राणिनामतिदुःखकारित्वात् ध्रुवो नित्यः परः शत्रुरसि । न तु कृपालुरित्यर्थः ॥ ५४ ॥ * * ननु जीवकर्मानुसारेण

जन्मादि कुर्वतो मम कोऽपराधस्तत्राह । न हीति । पुत्रे जीवत्येव पिता म्रियते पितरि जीवत्येव पुत्रो जायते इति च क्रमो नास्ति, कर्माधीनत्वादिति चेत्तर्ह्यात्मकर्मभिरैव तज्जन्मादिकमस्तु किं त्वया कृतम् । ननु मयेश्वरेण विना जडैः कर्मभिरिदं कथं सिध्यति । भवतु नाम तथाऽपि निजसर्गवृद्धये ते त्वया स्नेहपाशः कृतस्तमिमं स्वयमेव विवृश्वसि छिनत्सीत्यादि क्रोशति न ह्येवंविधं दुःखं दृष्ट्वा कश्चिदपि पुत्रादिषु स्नेहं करिष्यतीति भावः ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ अग्रजदुस्तरमग्रजानां दुस्तरम् । ध्वातं तमिस्त्रम् अजः अनायासेन तरेम । अकरुणेन सह ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ अशनया बुधा ॥ ५६ ॥ ❀ ❀ तनूज हे पुत्र नाहं प्रथमं त्वत्पार्श्वमागता सती तव मुग्धमितं वक्त्रं ददृशे दृष्टवत्यस्मि । इदानीमपि गिरो न मृगोमि ॥ ५८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यद्वा—पतिम् एका सैव संततिर्यस्य तम् । हृदुजं हृदि हृशम् । चित्रधाऽनेकधा तत्कीडा विनोदस्मरणपूर्वकम् ॥ ५२ ॥ कुंकुमपंकज्यपि पाठः । कुररीत्रोक्तौ चीव “उक्तौचकुररौ समौ” इत्यमरः । सुखरं स्फुटस्वरम् ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ अननुरूपमनुकूलम् । तदेवाननुरूपत्वमेव । इत्यर्थे इति । बाला एव युवानो भूत्वा सृष्टिसंपादनसमर्था भवन्ति न तु वृद्धा इति भावः । अत्राक्षिपति—नन्विति । पूर्वं त्वहमनुकूल एवासं सांप्रतमधुनैव । इत्यर्थे इति । न ह्येतत्कर्मकरणशीलाः केनापि कृपालवः कथ्यन्ते इति भावः ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ पुनराक्षिपति—नन्विति । त्वया किं कृत्यं अजगलस्तनवद्वयत्वात् । तत्र पुनराक्षिपति—नन्विति । ‘तुभ्यतु दुर्जनः’ इति न्यायमाश्रित्याह भवतु नाम त्वमेवोत्पादको भवतात्रास्माकं किञ्चिद्धानिस्तथापि तत्रापि । इति भाव इति । पुत्रादिषु स्नेहाभावे सृष्टिवर्द्धनमेव न भविष्यतीत्याशयः ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ तातेति । प्रियत्वात्त्वमेव न याहि वयं ते प्रियास्त्वमस्माकं प्रियोऽतस्त्वमकरुणेन निर्दयेन साकं मा याहीत्यर्थः । अग्रजसां प्रजाहीनानां ध्वातं नारकं तमः “पुत्रेणैव जय्योऽयं लोकः” इति श्रुतेः । अत्र सलोपस्त्वार्थः । समासांतविधेरनित्यत्वाद्वासिजभावः ॥ ५६ ॥ ❀ ❀ नृपनन्दनेति । त्वां विना नृपो न नन्दतीति भावः ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ तनूजिति । शरीरसंभवत्वात्तव वियोगो दुःसह इति भावः । ननु तनूजो रोगोऽप्यस्ति तद्वियोगे तथा सुखं तत्तुल्योऽहमप्यतो व्याख्याततरमाह—तनूं जयत्युत्कर्षं प्रापयति । यद्वाऽदृश्यत्वात्तनु-रधर्मफलं नरकस्तमु निश्चयेन जयत्यनेनेति तनूजस्तत्संबुद्धौ तथा । कला मधुरा स्फुटाः ॥ ५८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

पतिमिति । ऊरुशुचापितं बहुशोकेन व्याप्तं पतिं निरीक्ष्य एकमेव सन्ततिरूपं बालं सुतं च मृतं निरीक्ष्य तदा राज्ञी अन्तःपुरजनस्य प्रकृतेश्चामात्याद्यादेर्हृदुजं शोकं दधाना पुष्यन्ती सती चित्रधा विललाप । वा आर्षः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ स्तनेति । विगलन्त्यः स्रजो येभ्यस्ताव केशान् विकीर्य साञ्जनैः बाष्पबिन्दुभिः कुङ्कुमगन्धमण्डितं स्तनद्वयं निषिञ्चती सुखरं चित्रं च यथा भवति तथा कुररी पक्षिणीव रुदती च सती सुतं शुशोच ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ अहो इति । हे विधातः ! नु अहो यस्तु त्वं परे वृद्धे पितरि जीवति सत्यपि अपरस्य बालस्य या मृतिरित्येवंरूपमात्मसृष्टेरप्रतिरूपं प्रतिकूलं यथा स्यात्तथा ईहसे चेष्टसे । अतः सर्ववृद्धोऽपि अतीव बालिशो महामूर्ख एवासि । तदा हि वृद्धस्य सृष्टिसामर्थ्याभावे बाले च मृते तव सृष्टेर्लोप एव स्यात् । यदि च विपर्ययश्चेत् संप्रति स्वसृष्टेर्विपरीतोऽस्मीति मन्यसे चेत्तर्हि त्वमेव ध्रुवो निश्चितः परः शत्रुरसि न तु कृपालः । स्वविरुद्धं कृत्वापि अस्माकं कष्टदानात् ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ ननु जीवकर्मनुसारेण जन्मादि कुर्वतो मम नो दोष इत्याशङ्क्याहुः—न हीति । प्रथमं पुत्रो जायते ततः पिता म्रियते ततः पुत्रो म्रियते इति क्रमो नास्ति कर्माधीनत्वात् इति चेत्तर्ह्यात्मकर्मभिरैव शरीरिणां तज्जन्मादिकमस्तु त्वया किं कृत्यमस्तीति शेषः । ननु मां विना जडैः कर्मभिः किं सिद्ध्येदिति चेत्सत्यं त्वयैव सिद्धयन्तु तथापि निजसर्गवृद्धये त्वया यः स्नेहपाशः कृतस्तमिमं स्वयमेव पुत्रादिमारणेन विवृश्वसि छिनत्सि । स्नेहे एतादृशं दुःखं दृष्ट्वा पुत्रादिषु कोऽपि स्नेहं न करिष्यति स्नेहाकारणे पुत्रादयः कथं जीविष्यन्तीति सृष्टिलोपात् त्वं मूर्ख एवासि । यद्वा । लोडर्थे लट् छिन्धीत्यर्थः । स्नेह एव सुखदुःखयोर्हेतुः । स्नेहाभावे पुत्रो जायतां म्रियतां वा सुखदुःखे तु नैव स्याताम् इति भावः । अतस्त्वं मूर्ख एव ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ त्वमिति । हे तात ! कृपणां दीनां त्वच्छोकेन राज्ञी मृते रक्षक-हीनां मां त्यक्तुं नार्हसि । तव शोकेन तप्तं स्वपितरं च विचक्ष्व पश्येति तमपि त्यक्तुं नार्हसीत्यनुषङ्गः । भवता निमित्तेन अग्रजदुस्तरमग्रजानां दुस्तरम् । असिजभाव आर्षः । यत् ध्वातं नरकदुःखं तदञ्जः अनायासेनैव वयं तरेम । अतः अकरुणेन निर्दयेन यमेन सह दूरं न याहि मां गच्छ ॥ ५६ ॥ ❀ ❀ उत्तिष्ठेति । हे तात ! हे नृपनन्दन ! त्वं धिरं बहुकालं सुप्त इदानीमुत्तिष्ठ तै त्रयस्या इमे शिशवो बालाः त्वां विहर्तुमाह्वयन्ति आकारयन्ति हि यस्माच्चिरं सुप्तोऽतो भवार्थापि अशनया बुधया परीतोऽज्ञं मुञ्क्ष्व स्तनं च पिब । स्वकानां त्वत्संबन्धिनां नोऽस्माकं शुचः शोकान् हर अपनय अशनायाः शब्दस्थानेऽशनाशब्द

आर्षः । भावे किमि अल्लोपयलोपाभ्यां वा कथंचित्साध्यम् ॥ ५० ॥ ॐ ॐ नाहमिति । हे तनुज ! हे पुत्र ! हतमङ्गला नष्टपुण्याऽहं प्रथमं त्वत्पार्श्वमागता सती मुग्धमत्पं स्मितं यस्मिन्तत् मुदितं वीक्षणं यस्मिन्तत् ते तवाननाब्जं मुखकमलमहं न ददशे न दृष्टवत्यसि । तच्चार्षः । इदानीमपि कला मधुरास्ते गिरौ न शृणोमीति अतः अधुणेन निर्दयेन यमेन नीतस्त्वम- पुनरन्वयं पुनरागमनं यथा न भवति तथाऽन्यलोकं यमलोकं गतोऽसि किं वा इति पादपूरणे । यद्वा । अहं तवाननाब्जं न ददशे यत्त्वं न जागर्षि तेन किं वाऽन्यलोकं गतोऽसि तव को दोषः । यतः अधुणेन यमेन नीतः अत एव ते कला गिरः न शृणोमि ॥ ५१ ॥

वीरराघवव्याख्या

मृतस्य बालस्य पादमूले पपात कथम्भूतः विभ्रष्टा शिरोरुहा अंबरे च यस्य दीर्घं यथा तथा श्वसनं श्वासं मुखं बाष्पकलाभिरश्रुबिन्दुभिरुपरोधतः सम्भृतत्वेन निरुद्धः कण्ठो यस्य तादृशः भाषितुं किंचिदपि वक्तुं न शक्नाकः नाशक्नोत् ॥ ५१ ॥ तदोरुशुचा सहता शोकेनार्पितं व्याप्तं पतिं तथैकमेव सन्ततिरूपं मृतं बालं पुत्रं च निरीक्ष्य जनस्य राज्ञः प्रकृतेरमात्यादेश्च हृदुजम् मनः पीडां दधाना पुष्पन्ती सती कृतद्युतिः राज्ञीति पाठे सती राज्ञीजनस्य प्रकृतेश्च हृदुजं दधाना सती चित्रधाऽनेक- प्रकारं विललाप ॥ ५२ ॥ ॐ ॐ चित्रधा विलापमेव प्रपञ्चयति—स्तनद्वयमित्यादिना, कलागिरस्त इत्यन्तेन तावत्कुंकुम- गंधेन कुङ्कुममिश्रहरिचन्दनेन मण्डितं भूषितं स्तनद्वयमञ्जनयुक्तैर्बाष्पविन्दुभिरश्रुबिन्दुभिर्निषिञ्चन्ती विगलन्ती स्रक् येभ्यस्ता- न्केशान्विकीर्ष्य कुरीव पुत्रं प्रति सुखरं चित्रं यथा तथा शुशोच ॥ ५३ ॥ ॐ ॐ हे विधातस्त्वमहो बालिशः मूर्खः निष्कृपो वा कुतः यस्त्वमात्मसृष्टेः स्वकर्तृकसृष्टेः पित्रादिक्रमनिबद्धाया अप्रतिरूपम् अननुरूपम् ईहसे चेष्टसे तदैवाह—परे प्राक्कालजाते पित्रादौ अनुजीवति सत्यपरस्य पश्चात्कालजातस्य पुत्रादेर्यो मृतिर्मरणमिति तदेतदप्रतिरूपमित्यर्थः । विपर्ययश्चेद्यद्युक्तविपर्यय एव स्यात्पुत्रादौ जीवति पित्रादेरेव मृतिः स्यादित्यर्थः । तर्हि त्वं ध्रुवं नूनं परः सर्वोत्कृष्टेभ्येभ्यः नियमेन तदभावात्त्वं बालिश एवेति भावः । यद्वा ननु सृष्टिस्तु पित्रादिक्रमेणैव मृतिस्त्वनियतेति चेत्तर्हि त्वं ध्रुवं नूनं परः सर्वोत्कृष्टोऽसीत्यधिकेपः । ध्रुव इति प्रथमान्तपाठे तु त्वं नित्यः शत्रुरसीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ॐ ॐ ननु, तत्तत्कर्मानुसारेण उत्पत्तिमरणे स्तः न चात्र क्रमोऽस्ति न वा ममात्रापराधोस्तीत्यत्राह—न हीति । इह प्रकृतिमण्डलशरीरिणां मृत्युजन्मनोः उत्पत्तिमरणयोः क्रमो नास्ति चेत् पश्चा- ज्जाते पुत्रे जीवत्येव पिता पूर्वं जातो भ्रियत इत्येवंविधक्रमो नास्ति चेदित्यर्थः । उत्पत्तिक्रमेणैव मृतिक्रमो नास्ति चेत्यर्थः । जन्म- ग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । यथा जन्मन्ति क्रमोऽस्ति तथा मृतौ क्रमो नास्तीति चेत्तर्ह्यात्मकर्मभिः स्वस्वकर्मभिरेव तत्तदुत्पत्तिमृत्यादिकं सर्वमस्तु किमीश्वरेण त्वया कृत्यमस्ति ? कर्मानुसारिणं फलप्रापकोऽहमिति चेत्तत्राह—य इति । निजसर्गवृद्धये ते त्वया यः स्नेहपाशः पुत्रादिषु स्नेहरूपः पाशः कृतस्तस्मिन् स्वयमेव विवृण्वसि आर्षत्वात्पार्थनायां लट् छिन्दीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ॐ ॐ एवं दैवं प्रत्याक्रोश्याथ मृतं बालकं प्रति विललाप-त्वमिति । हे तात पुत्र ! मामनाथामेतद्दुःखसागराद्दक्षकरहितां दीनां दुःखितां त्यक्तुन्त्वं नार्हसि तव शोकेन तप्तं पितरं चित्रकेतुं विचक्ष्व पश्य यद्यस्मात्त्वत्कर्तृकादवलोकनादप्रजदुस्तरमनपत्यत्व- प्रयुक्तादपि क्लेशात् दुस्तरम् अप्रजत्वक्के शस्तु यथाकथंचित्सोढुं शक्यः अयं तु नितरां सोढुमशक्य इति भावः । ध्वान्तं शोकं तरेम यदि न पश्यसि तर्ह्येकरुणेन निर्घृणेन यमेन करणभूतेन मामपि दूरं नय मामपि यमसमीपं नयेत्यर्थः ॥ ५६ ॥ ॐ ॐ हे तात पुत्र ! त्वमुतिष्ठ इमे वयस्यास्त्वत्समानवयसः शिशवो बालाः हे नृपनन्दन ! त्वया सह संविहर्तुं त्वामाह्वयन्ति किञ्च त्वच्चिरं सुप्तः अशनया लुधा च परीतो व्याप्तः अतः स्तन्यं दुग्धं पिब स्वकानां नोऽस्माकं शुचौ हरापनुद ॥ ५७ ॥ ॐ ॐ हे तनूज पुत्रक ! ते तवाननाब्जं मुखकमलमहं न ददशे न दृष्टवती । कथम्भूतं मुग्धं सुन्दरं स्मितं यस्मिन् मुदितवीक्षणं मुदितं चलत्पक्ष्मणी नेत्रे यस्मिन् तादृशम् अत एव हतमङ्गला हतं मङ्गलं यस्याः सोऽहमिदानीमपि तव कला मधुरा गिरः न शृणोमि नाश्रौषं तर्हि किमपुनरन्वयं पुनरागमनरहितमन्यलोकं लोकान्तरं प्रत्यधुणेन निष्करणेन दैवेन नीतः प्रापितः गतोऽसि किं वेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

श्रोतॄणां चित्रवाचा यदन्ती शुशोचेति ॥ ५२-५३ ॥ ॐ ॐ शोककलशं बाष्पं दर्शयति—अहो इति । अतीव बालिशः जडाज्जडः कथं मम जाह्न्यमापाद्यत इति तत्राह—यस्त्विति । यस्त्वमात्मसृष्टेः प्रतिरूपं प्रतिकूलं विरुद्धमीहसे तु एव “तुःस्माद्देवधारणे” इत्यभिधानात् कथमियं विरुद्धचेष्टाऽभूदत्राह—पर इति । परे पूर्ववत्ने पितरि मातरि वा जीवस्य परस्य पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य वा मृतिः सा त्वयाऽऽपाद्यते यस्यात्तस्मादिति शेषः । यद्यपि संहारेऽयं क्रमस्तथापि

स्थितावनुपपन्नोऽयमिति सूचयति तुनेति वा । कथं तर्हि जाड्यपरिहार इति तत्राह—विपर्यय इति । उक्ताद्विपर्य-
योऽन्यथा पूर्वतनस्य पूर्व मृतिः पश्चात्तनस्य पश्चान्मृतिः यदि तर्हि ध्रुवं निश्चितं त्वं परोसि जडादन्यः
प्राज्ञोसि स्ववेष्टानुसारित्वेष्टत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥ * * सन्तापक्रोधरागादिव्यनर्थज्ञवचः कचिदितिवचनात्सन्तापा-
दनन्वितमित्याह—नहीति । शरीरिणां मृत्युजन्मनोः क्रमो नास्ति चेत्तदा तर्हि आत्मकर्मभिः स्वकर्मानुकूल्येनास्तु ते त्वया
स्वयं निजसर्गवृद्धये यः स्नेहपाशो मोहपाशो मम पुत्रोयमिति ज्ञेहानुबन्धः कृतस्तमिमं ज्ञेहपाशं विवृञ्चसि भिनत्सीति न
सम्यकरोषि ॥ २५ ॥ * * त्वमकरुणेन यमेन दूरं न याहीत्यन्वयः । इदं क्रोधं कटाक्षीकृत्योक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ २६ ॥
अशनयाऽशनेच्छया भवानित्यर्थज्ञवचः स्पष्टं प्रतीयते ॥ २७ ॥ * * इदमपि रागनिमित्तमिति भावेनाह—नाहमिति ।
मुदिते प्रसन्ने वीक्षणे यस्य तत्तथोक्तं क्रोधं ध्वनयन्ती शोचति । किंवेति अपुनरन्वयं पुनः सम्बन्धशून्यं अधुनेन यमेनेति
शेषः ॥ २८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

एकधातो सन्ततिर्वशरुपश्च तं हृदयं दधाना पुण्यन्ती सती ॥ २९-३३ ॥ * * अस्माकमेतादृशस्य दुःखस्य
कारणं विधातैव । यस्य च कारणत्वं तदीयमूर्खत्वादेवेति निश्चित्य स न पुनरेवं कापि करोत्विति हितैषित्वेन तमेव प्रबोध-
यन्त्याह—अहो इति । बालिशत्वमेवाह यस्त्वम आत्मनः सृष्टेः अप्रतिरूपं असदृशमनुचितं यथा स्यात्तथा इत्यर्थः । ननु,
किमनौचित्यं तत्राह परे वृद्धे जीवति अपरस्य बालस्य या मृतिस्तत् तदा हि वृद्धस्य सृष्टिसामर्थ्याभावे बाले च मृते सति तव
सृष्टिलोप एव स्यादित्यर्थः । विपर्ययश्चेत् संप्रति स्वसृष्टेर्विपरीतोऽस्मीति मन्यसे चेदित्यर्थः । तर्हि त्वमेवास्माकं परः शत्रुर्ध्रुवो
निश्चित एव । स्वस्यापकारमपि कृत्वा अस्मान् दुःखयन् शत्रुत्वमेव व्यक्तीकरोषीत्यर्थः ॥ २४ ॥ * * ननु जीवस्य
कर्मानुसारेण जन्मादि कुर्वतो मम कोऽपराधस्तत्राह—न हीति । पुत्रे जीवत्येव पिता म्रियते पितरि मृते एव पुत्रो म्रियते इति
क्रमो नास्ति कर्माधीनत्वादिति चेत् तर्हि आत्मकर्मभिरेव तज्जन्मादिकमस्तु किं त्वया कृतं ननु मयेश्वरेण विना जडैः कर्म-
भिरिदं कथं सिद्धयेत् सत्यं त्वयैव सिद्धयतु तदपि निजसर्गवृद्धये यः स्नेहपाशस्तं त्वया स्वयमेव कृतस्तमिमं विवृञ्चसि छिनत्सि
स्नेह एतादृशं दुःखं दृष्ट्वा पुत्रादिषु कोपि स्नेहं न करिष्यति स्नेहाकारणे पुत्रादयः कथं जीविष्यन्तीति सृष्टिलोपात् त्वं मूर्ख
एवेति भावः । यदा लोभर्थं लब्धं छिन्वीत्यर्थः । स्नेह एव सुखदुःखयोर्हेतुः । स्नेहाभावे पुत्रो जायतां म्रियतां वा नैव स्यातां सुख-
दुःखे इति भावः ॥ २५ ॥ * * बालिशेन विधात्रा सह किमित्यहं संलपामि स्वपुत्रमेव हितकृत्ये किमिति नावधापया-
मीति विमृश्याह त्वमिति हे तात ! भवता पुत्रेण अप्रजानामपुत्राणां दुस्तरं यत् ध्वान्तं नरकं तत्तरेम । ननु यमो मां स्वपुत्रं
नयति अहं किं करोमि तत्राह न याहि अकरुणेन सह ॥ २६ ॥ * * पुत्रं सुप्तं मत्वाह—उत्तिष्ठेति । अशनया जुष्टा ॥ २७ ॥
हे तनूज ! तव मुखस्वितं मुखप्रसन्नं नाहं दद्रे न हृष्टवत्यसि यत्त्वं न जागर्षि तेन किंवा अन्यलोकं परलोकं गतोसि । अपुन-
रन्वयं पुनरागमनशून्यं तव को दोषः यतोऽधुनेन निष्करुणेन यमेन नीतः । अतः एव कला मधुरा स्फुटा गिरस्ते न
शृणोमि ॥ २८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धातिप्रदीपः

सुखस्य बालस्य पादसूत्रे प्रपातः बाष्पकलाभिरधुविन्दुभिर्वि उपरोधस्तेन निरुद्धः कण्ठो यस्य सः भाषितुं न
शक्नाक ॥ २९ ॥ * * बालमेव सुप्तं मृतं निरीक्ष्य एका सन्तति च निरीक्ष्य जनस्य प्रकृतेः हृदयं दधाना सती राज्ञी
चित्रधा बिललाप ॥ ३२ ॥ * * विशालन्त्यः सजो येभ्यस्तान् केशान् विकीर्य सुप्तं प्रति सुखं यथा स्यात्तथा
शुशोच ॥ ३३ ॥ * * अहो विधातस्त्वं तु निश्चितम् अतीव बालिशोऽसि कुतः आत्मनः सृष्टेः सृज्यत इति सृष्टिः अस्मा-
द्विजनता तस्याः अप्रतिरूपमनुरूपमीहसे स्वयं जानतां सृष्ट्वा तद्विनाशं करोषि । ननु, विनाशाभावे जनताया नित्यं बर्द्ध-
मानायाः क स्थितिः स्यादत्राह—परे पितरि सातरि च जीवति अपरस्यापत्यस्य या मृतिः सा तद्बालिशत्वसूचिकेति भावः । ननु,
बालिशः इमां विचित्रां सृष्टिं कथं कुर्यादतो नास्ति बालिश इत्यत्राह—विपर्ययश्चेत् बालिशो नास्ति किन्तु विचक्षणश्चेत् तर्हि
त्वं ध्रुवो निश्चितः परः शत्रुरेवास्ति । अयमर्थः बाल्यादप्रियं कुर्वन् स्वबन्धुः परो न भवति ज्ञानवान् अप्रियं कुर्वन् तु सर्वथा
शत्रुरेवेति ॥ २४ ॥ * * किञ्च अपत्ये जीवत्येव पिता म्रियते पितरि जीवत्येवापत्यं जायत इति शरीरिणां मृत्युजन्मनोः
क्रमः इहेश्वरसद्भावे न हि चेत् तर्हि आत्मनो जीवस्य कर्मभिरेव तज्जन्मादिकमस्तु किमीश्वरप्रयोजनम् ? ननु, सर्वत्रास्वतन्त्रस्य
जीवस्य कर्मानुष्ठाने तत्फलभोगादौ च स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च नैव जायतेऽतो मयैव तत्तत्कर्मानुसारेण तत्तज्जन्मादिक-
मनादितः प्रवर्तितम् । नैव पितृपुत्रादिसम्बन्धो नित्यः किन्तु सृष्टिवृद्धयर्थकमतकृतस्नेहपाशनिबद्धा जना विमुञ्चन्तीत्यत्राह—

इति विवृशसि छिनत्सीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ॐ ॐ अप्रजानां दुस्तरं यत् ध्वान्तं तमस्तद्वता वयमञ्जोऽनायासेन तरेमातोऽ-
करुणेन यमेन सह दूरं न याहि ॥ ५६ ॥ ॐ ॐ अशनया जुधा परीतः अभिभूतः ॥ ५७ ॥ ॐ ॐ हे तनूज पुत्र,
अहं हतानि मङ्गलानि यस्याः सा प्रथमं त्वत्समीपमागता सती तव मुग्धस्मितं मुदितवीक्षणं माननाब्जं न दृष्टवत्यस्मि अधुना
च ते कला मधुरा गिरो न शृणोमि अपुनरन्वयं पुनरागमनं यथा न भवति तथा अघृणेन निर्दयेन यमेन अत्र विशेषणेन
विशेषाध्याहारः एवं तृणावृतमहाशनैरित्यत्र महाशनशब्देन कथमेघासुरशब्दाध्याहार इति शङ्का निरस्ता नीतः अन्यलोकं
गतोसि ॥ ५८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

उरुशुचार्पितं बहुशोकेन व्याप्तं पतिं निरीक्ष्य एकमेव सन्ततिरूपं बालं सुतं च मृतं निरीक्ष्य तदा राज्ञी
अन्तःपुरजनस्य प्रकृतेरामायादेर्द्वजं शोकं विदधाना सती चित्रधा विललापेत्यन्वयः ॥ ५१ ॥ ॐ ॐ विगलन्त्यः
स्वजो येभ्यस्तान् केशान् विकीर्य सा जनैर्बाष्पबिन्दुभिः कुकुमगन्धमण्डितं स्तनद्वयं निषिञ्चती मुखरं चित्रं च यथा भवति
तथा कुररी पक्षिणीव रुदन्ती च सती सुतं शुशोचेत्यन्वयः ॥ ५२ ॥ ॐ ॐ अस्माकमेतादृशस्य दुःखस्य कारणं विधातु-
मूर्खत्वमेवेति निश्चित्य तमेव प्रबोधयन्त्याह—अहो इति द्वयेन । अहो आश्चर्यम्, हे विधातस्त्वं सर्ववृद्धोऽपि अतीव बालिशो
महामूर्ख एव, यस्तु त्वमात्मसृष्टेरप्रतिरूपं प्रतिकूलमीहसे चेष्टसे । किं तदित्यपेक्षायामाह—नु अहो परे वृद्धे पितरि जीवति
अपरस्य बालकस्य या मृतिरुत् । तथाच वृद्धस्य सृष्टिसामर्थ्याभावाद्बालस्य च मृतत्वात्तव सृष्टिरेव विनष्टा स्यादिति
भावः । नन्वेवं स्वसृष्टेरेव विपरितोऽस्मि तेन तव किमिति चेत्तत्राह—विपर्यय इति । एवं विपर्ययो विपरीतोऽसि चेत् तर्हि
त्वमेव प्राणिनामतिदुःखकारित्वात् ध्रुवो निश्चितः परः शत्रुरसि, न तु कृपालुरित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ॐ ॐ ननु जीवकर्म-
नुसारेण जन्ममरणादि कुर्वतो मम कोऽपराध इत्याशङ्क्याह—न हीति । पुत्रे जीवत्येव पिता म्रियते पितरि जीवत्येव पुत्रो
जायते इति क्रमो नास्त्येव जन्ममरणयोः कर्माधीनत्वात् यावज्जीवनमादृष्टं तावदेव जीवति तत्समाप्तौ च म्रियते इति
चेतर्ह्यात्मकर्मभिरिव शरीरिणां तज्जन्मादिकमस्तु त्वया किं कृत्यमस्तीति शेषः । ननु मयेष्टरेण विना जडैः कर्मभिः कथमिदं
सिद्ध्येदिति चेत्, सत्यं, तथापि निजसर्गवृद्धये त्वया यः स्नेहपाशः कृतस्तमिमं स्वयमेव विवृशसि छिनत्सि । न ह्येव-
विधं दुःखं दृष्ट्वा कश्चिदपि पुत्रादिषु स्नेहं करिष्यतीति स्वकृतविधातकत्वान्मूर्ख एव त्वमिति भावः ॥ ५४ ॥ ॐ ॐ एवं
विधातारमुपालभ्य पुत्रमेव प्रबोधयति—त्वमिति त्रिभिः । हे तातेति सम्बोधनेन यथाऽहं त्वयि स्नेहवती तथा त्वमपि स्नेहं
कुर्विति सूचयति । हे तात त्वं च मां त्यक्तुं नार्हसीत्यन्वयः । तत्र हेतुः—कृपणां दीनाम् । तत्रापि हेतुमाह—अनाथामिति, राज्ञो
मरणांन्तरं रक्षकहीनामपत्यान्तसंभावादित्यर्थः । तत्र शोकेन तप्तं स्वपितरं च विचक्ष्व पश्येति तमपि त्यक्तुं नार्हसीत्यनुषङ्गः ।
मयि सति भवतां किं प्रयोजनं सिद्ध्येदित्यपेक्षायामाह—अञ्ज इति । भवता पुत्रेण निमित्तेन अप्रजदुस्तरं अप्रजानां दुस्तरं यत्
ध्वान्तं नरकदुःखं तदञ्जः अनायासेनैव वयं तरेमेत्यन्वयः । ननु यमो मां स्वपुरं नयति तत्राह किं करोमीत्याशङ्क्याह—नेति ।
यमेन सह न याहि मा गच्छ । तत्र गमने दोषं सूचयति—अकरुणेनेति, नीत्वा तत्र नरकादिदुःखं दास्यति तस्य करुणाभावादत-
दर्थमेव जनाभयतीत्यर्थः । न च तत्र त्वां मोचयितुं वयं शक्ताः न च तवो भवानागन्तुं शक्तस्तत्र हेतुमाह—दूरमिति ॥ ५५ ॥
सुप्तं मत्वाऽऽह—उत्तिष्ठेति । स्नेहेन सम्बोधयति—हे तात त्वं चित्रं बहुकालं सुप्तं इदानीमुत्तिष्ठ, ते वयस्या इमे शिशवो बाला हे
वृषभन्तेनेति त्वां ब्रिहत्तुमाह्वयन्ति आकारयन्ति । हि यस्याश्चिरं सुप्तोऽतो भवांश्चापि अशनया जुधा परीतो व्याप्तः अतोऽभं
मुग्धं स्तनं च पिब नोऽस्माकं शुचः शोकान् हर अपनय । तवोचितमेवैतदित्याह—स्वकानामिति, यतस्त्वत्सम्बन्धिनी
वयमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ ॐ ॐ नाथं सुप्तः किन्तु मृत एवेति निश्चित्याह—नाहमिति । हे तनूज हे पुत्र अघृणेन निर्दयेन
यमेन नीतस्त्वमपुनरन्वयं पुनरागमनं यथा न भवति तथा किंवाऽन्यलोकं गतोऽसीत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—प्रथमं त्वत्पार्श्वमागता
सती मुग्धमल्पं स्मितं यस्मिस्तु मुदितं वीक्षणं यस्मिस्तु ते तवाननाब्जं मुखकमलमहं न दृष्टो न दृष्टवत्यस्मि, इदानीमपि
कला मधुरास्ते गिरो न शृणोमीति । तत्र हेतुं कल्पयति—हतमङ्गलेति ॥ ५७ ॥ ॐ ॐ इत्येवं चित्रं विलपन्त्याः
सत्यास्तच्छ्रुत्वा चित्रकेतुर्भूषणमत्यन्तं तप्तोऽतो मुक्तकण्ठः सन् रुरोदेत्यन्वयः । हेति एवंप्रकारस्य लोकप्रसिद्धत्वद्योत-
नार्थः ॥ ५८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

पतिमिति । तथा उरुशुचा सहता शोकेन, अर्पितं व्याप्तं पतिं, तथा एकसंततिमेकसंततिरूपं मृतं बालं सुतं च,
निरीक्ष्य, तदा सती साध्वी, राज्ञी कृतद्युतिः, जनस्य प्रकृतेरामायादेः, चकाराद्राज्ञोऽपि, दृष्टुं दधाना मनःपीडां कृतवती

सती, चित्रधा नैकप्रकारेण विललाप ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ विलापमेव प्रपञ्चयति स्तनद्वयमित्यादिना कला गिर इत्यन्तेन । स्तनद्वय-
मिति । कुङ्कुमगन्धमण्डितं कुङ्कुममिश्रहरिचन्दनभूषितमित्यर्थः । स्तनद्वयं साञ्जनबाष्पबिन्दुभिः अञ्जनयुक्तैर्नयनाश्रुबिन्दुभिः,
निषिञ्चती, विगलन्ती सग्येभ्यस्तान् केशान् विकीर्य कुररी इव सुतं पुत्रं चित्रं सुस्वरं च यथा तथा, शुशोच ॥ ५२ ॥ ❀ ❀
अहो इति । अहो हे विधाताः, त्वम् अतीव अत्यन्तं बालिशः मूर्खः, निष्कपो वा असि । कुतः । यस्त्वं तु, आत्मसृष्ट्यप्रतिरूपं
त्वत्कर्तृकपित्रादिकमखिलधर्ममर्यादाया अननुरूपम् ईहसे चेष्टसे । ननु का वा ममाननुरूपा चेष्टा तत्राह । परे प्राक्कालजाते
पित्रादौ, अनुजीवति सति, अपरस्य तत्पश्चात्कालजातस्य पुत्रादेः, या मृतिः पितरि जीवति पुत्रस्य मरणमिति यत्तदेव प्रतिरूप-
मित्यर्थः । विपर्ययः चेत्, पुत्रादौ जीवति पित्रादेरेव मृतिः स्यादित्यर्थः । तर्हि तु, त्वं ध्रुवं नूनं परः सर्वोत्कृष्टः भवेः ।
नियमेन तदभावात्त्वं बालिश एवेति भावः । यद्वा । नु अहो परे बृद्धे, जीवति अपरस्य बालस्य या मृतिः, तदननुरूपं, तदा
हि बृद्धस्य सृष्टिसामर्थ्याभावे बाले च मृते सति, तव सृष्टिर्न स्यादित्यर्थः । ननु सांप्रतं स्वसृष्टविपरीतोऽस्मीति चेत्तत्राह ।
विपर्ययः विपरीतोऽसि चेत्, तर्हि त्वं प्राणिनामतिदुःखकारित्वात् ध्रुवो नित्यः परः शत्रुरसि । न तु कृपालुरित्यर्थः ॥ ५३ ॥
ननु जीवकर्मानुसारेणोत्पत्तिमरणे स्तः न तत्र क्रमोऽस्ति, एवं सति तथा जन्मादिकुर्वतो मम कोऽपराधस्तत्राह । न हीति ।
इह प्रकृतिगुणोत्थसंसारे, शरीरिणां मृत्युजन्मनोः क्रमोऽनुक्रमः, न हि चेत् पुत्रे जीवत्येव पिता म्रियते, पितरि जीवत्येव पुत्रो
म्रियते इति क्रमो नास्ति कर्माधीनत्वादिति चेदित्यर्थः । तर्हि तज्जन्मादिकम् आत्मकर्मभिः एव अस्तु । किं त्वया कृतम् । ननु
ईश्वरेण मया विना, जडैः कर्मभिरित्थं कथं सिद्ध्येदतः कर्मानुसारेण फलप्राप्तकोऽहमस्मीति चेत्तथा भवतु नाम तथा सत्यपि,
निजसर्गवृद्धये ते त्वया, यः स्नेहप्राशः कृतः, तम् इमं स्नेहप्राशं स्वयमेव विवृशसि छिनत्सीत्याक्रोशति । न ह्येवंविधं दुःखं दृष्ट्वा
कश्चिदपि पुत्रादिषु स्नेहं करिष्यति तदभावे तव सर्गवृद्धिरपि न भवितेति भावः ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ एवं दैवं प्रत्याक्रुश्याथ
मृतं बालमुद्दिश्य विललाप । त्वमिति । हे तात पुत्र त्वम्, अनाथास्मेतद्दुःखसागराद्रक्षकरहितां कृपणां दीनां मां त्यक्तुं न
अर्हसि चैव । शोकतप्तं त्वज्जीवनादर्शनजशोकोत्थपरितापोपेतं, तव पितरं विचक्ष्व पश्य । यद्यस्मात्त्वत्कर्तृकादवलोकनात्
अप्रजदुस्तरमनपत्यत्वप्रयुक्तक्लेशाद्दुस्तरम् । अप्रजत्वक्लेशस्तु यथाकथंचित् सोढुं शक्यः, अयं तु नितरां सोढुमशक्य इति भावः ।
ध्वान्तं शोकात्मकं तमः, भवता कृत्वा, वयम् अञ्जोऽनायासेन, तरेम । ततः त्वम् अकरुणेन निर्घृणेन, यमेन सह दूरं न याहि
मा गच्छेत्यर्थः । पाठान्तरे यदि अकरुणेन यमेन सह दूरं गच्छसि, तर्हि मामपि सह नयेति योजना कार्या ॥ ५५ ॥ ❀ ❀
उत्तिष्ठेति । हे तात पुत्र, त्वम् उत्तिष्ठ । ते तव इमे वयस्याः, त्वत्समानवयसः शिशवो बालाः, हे नृपनन्दन संविहर्तुं खेळं
विधातुं, त्वाम् आह्वयन्ति । किं च भवान् चिरं सुप्तः । अशनया लुधा च परीतः व्याप्तः हि । अतः भुङ्क्ष्व किंचित् घृतशर्क-
रादिभोजनं कुरु । स्तनं पिब । स्वकानां नोऽस्माकं, शुचः हर अपनुद ॥ ५६ ॥ ❀ ❀ नाहमिति । हे तनूज पुत्र, हतानि
मङ्गलानि यस्याः सा, अहम् इदानीमपि, मुग्धं सुन्दरं स्मितं यस्मिन्नात्, मुदिते आनन्दपूर्णे वीक्षणे यस्मिन्नात्, ते तव आननाब्जं
मुखकमलं न ददृशे न दृष्टवती । ते तव, कला मधुराः गिरः न शृणोमि नाश्रौषम् । तर्हि किं वा अपुनरन्वयं पुनरागमनरहितं,
अन्यलोकं लोकान्तरं प्रति, अधृणेन दैवेन नीतः प्रापितः सन्, गतः असि ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ प्रलपन्त्या इति । मृतं पुत्रं
प्रति, इत्युक्तप्रकारेण, चित्रविलापनैः प्रलपन्त्याः कृतबुद्ध्या विलपन्त्याः सत्याः, भृशं तप्तः चित्रकेतुः अपि, मुक्तकण्ठः उच्चस्वरयु-
क्तकण्ठः सन्, ह स्फुटं यथा तथा क्रूरोद ॥ ५८ ॥

भाषानुवादः

उनके केश और वस्त्र इधर-उधर बिखर गये । वे लंबी-लंबी सांस लेने लगे । आंसुओंकी अधिकता-से उनका गला
रूंध गया और वे कुछ भी बोल न सके ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ पतिप्राणा रानी कृतद्युति अपने पति चित्रकेतु-को अत्यन्त
शोकाकुल और इकलौते नन्हे-से बच्चेको मरा हुआ देख भाँति-भाँतिसे विलाप करने लगीं । उनका यह दुःख देखकर मन्त्री
आदि सभी उपस्थित मनुष्य शोकप्रस्त हो गये ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ महारानीके नेत्रोंसे इतने आंसू बह रहे थे कि वे उनकी
आँखोंका अंजन लेकर केशर और चन्दनसे चर्चित वक्षःस्थलको भिगोने लगे । उनके बाल बिखर रहे थे तथा उनमें गुँथे हुए
फूल गिर रहे थे । इस प्रकार वे पुत्रके लिये कुररी पक्षीके समान उच्चस्वरमें विविध प्रकार से विलाप कर रही थीं ॥ ५३ ॥ वे
कहने लगीं—‘अरे विधाता ! सचमुच तू बड़ा मूर्ख है, जो अपनी सृष्टिके प्रतिकूल चेष्टा करता है । बड़े आश्चर्यकी बात है
कि बूढ़े-बूढ़े तो जीते रहें और बालक मर जायँ । यदि वास्तवमें तेरे स्वभावमें ऐसी ही विपरीतता है, तब तो तू जीवोंका अमर
शत्रु है ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ यदि संसारमें प्राणियोंके जीवन-मरणका कोई क्रम न रहे, तो वे अपने प्रारब्धके अनुसार जन्मते-
मरते रहेंगे । फिर तेरी आवश्यकता ही क्या है । तूने सम्बन्धियोंमें स्नेह-बन्धन तो इसीलिये डाल रक्खा है न कि वे तेरी
सृष्टिको बढ़ायें ? परन्तु तू इस प्रकार बच्चोंको मारकर अपने किये-करायेपर अपने हाथों पानी फेर रहा है ॥ ५५ ॥ ❀ ❀

फिर वे अपने मृत पुत्रकी ओर देखकर कहने लगी—बेटा ! मैं तुम्हारे बिना अनाथ और दीन हो रही हूँ । मुझे छोड़कर इस प्रकार चले जाना तुम्हारे लिये उचित नहीं है । तनिक आँख खोलकर देखो तो सही, तुम्हारे पिताजी तुम्हारे वियोगमें कितने शोक-सन्तप्त हो रहे हैं । बेटा ! जिस घोर नरकको निःसन्तान पुरुष बड़ी कठिनाईसे पार कर पाते हैं, उसे हम तुम्हारे सहारे अनायास ही पार कर लेंगे । अरे बेटा ! तुम इस यमराजके साथ दूर मत जाओ । यह तो बड़ा ही निर्दयी है ॥ ५६ ॥ ❀ ❀ मेरे प्यारे लल्ला ! ओ राजकुमार ! उठो, बेटा ! देखो, तुम्हारे साथी बालक तुम्हें खेलनेके लिये बुला रहे हैं । तुम्हें सोते-सोते बहुत देर हो गयी, अब भूख लगी होगी । उठो, कुछ खा लो । और कुछ नहीं तो मेरा दूध ही पी लो और अपने स्वजन-सम्बन्धी हमलोगोंका शोक दूर करो ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ प्यारे लाल ! आज मैं तुम्हारे मुखारविन्दपर वह भौली-भाली मुसकराहट और आनन्द भरी चित्तबन नहीं देख रही हूँ । मैं बड़ी अभागिनी हूँ । हाय-हाय ! अब भी मुझे तुम्हारी सुमधुर तोतली बोली नहीं सुनायी दे रही है । क्या सचमुच निठुर यमराज तुम्हें उस परलोकमें ले गया, जहाँसे फिर कोई लौटकर नहीं आता ? ॥ ५८ ॥

श्रीशुक उवाच

विलपन्त्या मृतं पुत्रमिति चित्रविलापनैः । चित्रकेतुर्भृशं तप्तो मुक्तकण्ठो रुरोद ह ॥ ५९ ॥

तयोर्विलपतोः सर्वे दम्पत्योस्तदनुव्रताः । रुरुदुः स्म नरा नार्यः सर्वमासीदचेतनम् ॥ ६० ॥

एवं कश्मलमापन्नं नष्टसंज्ञमनायकम् । ज्ञात्वाङ्गिरा नाम मुनिराजगाम सनारदः ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे चित्रकेतुविलापो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—इति चित्रविलापनैः मृतं पुत्रं विलपन्त्या चित्रकेतुः भृशं तप्तः मुक्तकण्ठः रुरोद ह ॥ ५९ ॥ ❀ ❀

तयोः दम्पत्योः विलपतोः तदनुव्रताः सर्वे नराः नार्यः रुरुदुः स्म सर्वम् अचेतनम् आसीत् ॥ ६० ॥ ❀ ❀ एवं कश्मलम् आपन्नं नष्टसंज्ञं तम् अनायकं ज्ञात्वा अंगिराः नाम मुनिः सनारदः आजगाम ॥ ६१ ॥

इति चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तर्हि किमु पुनरन्वयं पुनरागमनं यथा न भविष्यति तथा परलोकं अधुनेन यत्नेन नीतः किं वा गतोऽसि ॥ ५६-६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते षष्ठस्कन्धे टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

विलपन्त्या सह मुक्तकण्ठोऽस्त्युचैः ॥ ५६ ॥ ❀ ❀ अचेतनमवस्थावृत्तिशून्यम् ॥ ६० ॥ ❀ ❀ अनायकं शोकनिवर्त्तकशून्यं राजानमिति शेषः ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे षष्ठस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

विलपन्त्या इति । इत्येवं चित्रविलापनैः मृतपुत्रं विलपन्त्यां सत्यां तच्छ्रुत्वा चित्रकेतुर्भृशं तप्तोऽतो मुक्तकण्ठः सन् रुरोद । यद्वा । विलपन्त्या तथा सहति तृतीयान्तम् ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ तयोरिति । तयोर्दम्पत्योरेवं विलपतोः सतोस्तदनुव्रताः

अमात्यादयोऽपि सर्वे नरा नार्यश्च रुरुदुः । तदा चित्रकेतोर्मृतुल्यत्वात्सर्वमेव नगरमचेतनं नष्टसंज्ञमराजकमिवासीत् ॥ ६० ॥
एवमिति । एवं सर्वमेव जनं कश्मलं मोहमापन्नं प्राप्तमत एव नष्टसंज्ञं देहाद्यनुसन्धानरहितमनायकं प्रतिबोधकरहितं ज्ञात्वा
सनारदः नारदेन सहितोऽङ्गिरा नाम मुनिराजगाम ॥ ६१ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वीरराघवव्याख्या ॥

एवं दम्पत्योरन्येषु च भृशं शोकाविष्टेषु सनारदः पुनरङ्गिरास्तत्राययौ इत्याह मुनिः—विलपन्त्या इति । सृतं पुत्रं
प्रति चित्रविलापनैः प्रलपन्त्यास्तत्याश्चित्रकेतुरपि नितरां शोकेन तप्तोऽत एव मुक्त उच्चैः स्वरयुक्तकण्ठो रुरोद हेति ॥ ५९ ॥
तयोर्दम्पत्योरेवं विलपतोस्ततोस्तदनुव्रताः सर्वे नरा नार्यश्च रुरुदुः इतरत्सर्वजनजातमचेतनप्रायमासीच्चित्रितप्रतिमा इव
बभूवुरित्यर्थः ॥ ६० ॥ * * एवं कश्मलं महद्दुःखमापन्नमत एव नष्टसंज्ञं विवेकरहितम् अनायकं तत्त्वोपदेष्टरहितं
समुदायं ज्ञात्वा श्रीनारदेन देवर्षिसहितोऽङ्गिरानाममुनिराजगामान्तवात् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचंद्रिकायां टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

इयमेकैव विलपन्त्यमूढान्य इत्यतः पूर्वोक्तविलापं स्पष्टयति—विलपन्त्यामिति ॥ ५९ ॥ * * अचेतनं
बुद्धिशून्यम् अश्मवत्प्रवृत्तिशून्यं पुरं वा ॥ ६० ॥ * * अनायकं बोधकरहितं अस्मिन्नवसरे सुहृदोंगिरस आगतिं वक्ति—
ज्ञात्वेति । अनेन ऋषिस्त्रिकालदर्शीति स्पष्टितम् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अनायकं शोकनिवर्तकशून्यं राजानमिति शेषः ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

विलपन्त्या सह ॥ ५९-६० ॥ * * एवं सर्वनगरम् अचेतनमेव नष्टसंज्ञं ज्ञात्वा चित्रकेतोश्च मृततुल्यत्वा-
दनायकम् ॥ ६१ ॥

इति सारार्थदर्शिनीयां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । षष्ठे चतुर्दशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

सर्वं तत्रत्यप्राणिजातम् अचेतनं नष्टसंज्ञम् ॥ ६० ॥ * * सनारदः नारमज्ञानं द्यति खण्डयतीति नारं ज्ञानं वा
ददातीति नारदस्तेन सह ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तयोर्दम्पत्योरेवं विलपतोः सतोस्तदनुव्रताः अमात्यादयोऽपि सर्वे नरा नार्यश्च रुरुदुरित्यन्वयः । सर्वमेव नगरमचे-
तनं मूर्च्छितमासीदित्यन्वयः । भगवन्मायामोहस्य प्राबल्यं सूचयति—स्मेति ॥ ५९ ॥ * * एवं सर्वमेव जनं कश्मलं
मोहमापन्नं प्राप्तमत एव नष्टसंज्ञं देहाद्यनुसन्धानरहितमनायकं प्रतिबोधकरहितं ज्ञात्वा सनारदः नारदेन सहितोऽङ्गिरा नाम
मुनिराजगामेत्यन्वयः ॥ ६० ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यगणेशगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता तत्र षष्ठेऽस्मिन् स्कन्धे रूपनिरूपणे । चतुर्दशो गतो वृत्तिः पुत्रशोकनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तयोरिति । तयोः दंपत्योः, विलपतोः सतोः, तदनुव्रताः सर्वे नराः नार्यः, रुदुः स्म । सर्वमितरत्सर्वजनजातम् अचेतनम् आसीत् । चित्रितप्रतिमावद्भवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥ ॐ ॐ एवमिति । एवं कश्मलं महद्दुःखम् आपन्नं प्राप्तम्, अत एव, नष्टा संज्ञा यस्य तं, विवेकरहितम् अनायकं तत्त्वोपदेष्टरहितं ज्ञात्वा, अङ्गिराः नाम अङ्गिरा इति नाम्ना प्रसिद्धः, सनारदः नारदेन सहितः, आजगाम आगतवान् ॥ ६० ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थावबोधिण्यां भक्तमनोरञ्जनाख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां षष्ठस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भाषानुवादः

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! जब सम्राट् चित्रकेतुने देखा कि मेरी रानी अपने मृत पुत्रके लिये इस प्रकार भाँति-भाँतिसे विलाप कर रही है, तब वे शोकसे अत्यन्त सन्तप्त हो फूट-फूटकर रोने लगे ॥ ५६ ॥ ॐ ॐ राजा-रानी के इस प्रकार विलाप करनेपर उनके अनुगामी स्त्री-पुरुष भी दुःखित होकर रोने लगे । इस प्रकार सारा नगर ही शोकसे अचेत-सा हो गया ॥ ६० ॥ ॐ ॐ राजन् ! महर्षि अङ्गिरा और देवर्षि नारदने देखा कि राजा चित्रकेतु पुत्रशोकके कारण चेतनाहीन हो रहे हैं, यहाँतक कि उन्हें समझानेवाला भी कोई नहीं है । तब वे दोनों वहाँ आये ॥ ६१ ॥

इति षष्ठस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चवर्गाऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

ऊचतुर्मृतकोपान्ते पतितं मृतकोपमम् । शोकाभिभूतं राजानं बोधयन्तौ सदुक्तिभिः ॥ १ ॥
 कोऽयं स्यात् तव राजेन्द्र भवान् यमनुशोचति । त्वं चास्य कतमः सृष्टौ पुरेदानीमतः परम् ॥ २ ॥
 यथा प्रयान्ति संयान्ति स्रोतोवेगेन बालुकाः । संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते तथा कालेन देहिनः ॥ ३ ॥
 यथा धानासु वै धाना भवन्ति न भवन्ति च । एवं भूतेषु भूतानि चोदितानीशमायया ॥ ४ ॥
 वयं च त्वं च ये चेमे तुल्यकालाश्चराचराः । जन्ममृत्योर्यथा पश्चात् प्राङ्मनैवमधुनापि भोः ॥ ५ ॥
 भूतैर्भूतानि भूतेशः सृजत्यवति हन्त्यजः । आत्मसृष्टैरस्वतन्त्रैरनपेक्षोऽपि बालवत् ॥ ६ ॥
 देहेन देहिनो राजन् देहाद्देहोऽभिजायते । बीजादेव यथा बीजं देह्यर्थ इव शाश्वतः ॥ ७ ॥
 देहदेहिविभागोऽयमविवेककृतः पुरा । जातिव्यक्तिविभागोऽयं यथा वस्तुनि कल्पितः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—मृतकोपान्ते मृतकोपमम् पतितं शोकाभिभूतं राजानं सदुक्तिभिः बोधयन्तौ ऊचतुः ॥ १ ॥ ❀ ❀
 राजेन्द्र भवान् अनुशोचति अयं तव पुरा इदानीम् अतः परम् कः अस्य सृष्टौ त्वं कतमः ॥ २ ॥ ❀ ❀ यथा बालुकाः
 स्रोतोवेगेन संयान्ति प्रयान्ति तथा देहिनः कालेन संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते ॥ ३ ॥ ❀ ❀ यथा धानासु धानाः भवन्ति वै
 न भवन्ति एवं च ईशमायया चोदितानि भूतानि भूतेषु ॥ ४ ॥ ❀ ❀ भोः वयं ये इमे तुल्यकालाः चराचराः यथा
 जन्ममृत्योः प्राक् च पश्चात् न एवम् अधुना अपि ॥ ५ ॥ ❀ ❀ भूतेशः अजः अनपेक्षः अपि बालवत् आत्मसृष्टैः अस्वतन्त्रैः
 भूतैः भूतानि सृजति अवति हन्ति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ राजन् यथा बीजात् बीजं देहिनः देहेन देहात् देहः अभिजायते
 देही अर्थः इव शाश्वतः एव ॥ ७ ॥ ❀ ❀ यथा वस्तुनि कल्पितः अयं जातिव्यक्तिविभागः तथा पुरा अविवेककृतः अयं
 देहदेहिविभागः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ततः पञ्चदशे चित्रकैतोः शोकापनोदनम् । कृतं तत्त्वोपदेशेन नारदेनांगिरययुजा ॥ १ ॥

कश्मलं शोकं प्राप्तं सर्वमनाथं ज्ञात्वा सनारदः नारदेन सह मृतकोपांते शवसमीपे ॥ १ ॥ ❀ ❀ त्वं चास्य
 बंधूनां मध्ये कतमः सृष्टौ प्रजारूपायाम् । अयं पुत्रोऽहं चास्य पितेति चेत्तत्राहतुः । पुरेति । ये पूर्वजन्मनि पित्रादिरूपेण
 संयुक्ताः आसन् एव मरणेन वियुक्ताः संतो वर्तमानजन्मनि कदाचित्तस्यैवान्यस्य वा पुत्रादयो भवन्ति ते जन्मांतरे तस्यैवान्यस्य
 वा कलत्रादयः शत्रुमित्रादयो वा भवंत्यतो नायं नियम इति भावः ॥ २ ॥ ❀ ❀ तमेवाभिप्रायं प्रकटयति । यथेति ।
 स्रोतसः प्रवाहस्य वेगेन यथा प्रयांति वियुज्यन्ते संयांति संयुज्यन्ते तथा कालवेगेन देहिनो जीवा अपि ॥ ३ ॥ ❀ ❀
 तथाऽप्येतावन्तं कालं मम पुत्रो नामूढार्धके जातो मृत इति दुःखमिति चेत्तत्राहतुः । यथा धानासु बीजेषु धाना बीजांतराणि
 भवन्ति कामुचित्कदाचिन्न भवन्ति नोत्पद्यन्ते नश्यन्ति च न तु भवत्येव तिष्ठत्येवेति वा नियमः । एवमेव भूतानि पुत्रादिरूपाणि
 भूतेषु पित्रादिषु । अतो धानानां जन्मजनकत्वेऽपि यथा पितृपुत्रादिभावो नास्त्येवमत्रापि न शोकः कार्य इति भावः ।
 ईशमायाप्रेरितानामेव भवनमभवनं न वस्तुतः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ तस्य च सर्वसाधारणत्वान्न पुत्र एव शोचनीय इत्याहतुः ।

वयं चेति । तुल्यकाला वर्तमानकालीनाः । जन्मनः प्राक् मृत्योः पश्चाच्च यथा न संत्येवमधुनापि न संति । भो राजन् । आद्यंतयोरसत्त्वात्स्वप्रवदित्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ असत्त्वे कथं प्रतीतिः कथं वाऽहमस्य जनक इत्याद्यभिमानस्तत्राहतुः । भूतैरिति । ईश्वरेण मायया सृष्टत्वात्प्रतीतिनिमित्तमात्रत्वेनैव च भूतानामयमभिमान इति भावः । नन्वीश्वरस्य सृष्ट्यादिभिः साध्यमस्ति चेत्तर्ह्यपूर्णकामता प्राप्ता नास्ति चेत्कुतः प्रवृत्तिस्तत्राहतुः अनपेक्षोऽपि बालवल्लीलया करोतीति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अयं च जन्मादिव्यवहारो देहानामेव न त्वात्मन इत्याहतुः । देहिनः पितुर्देहिनः पुत्रस्य देहो मातुर्देहिनो देहादभिजायते यथा बीजादेव बीजं जायते देही तु शाश्वत एव । अर्थो भूम्यादिर्यथा तद्वत् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ननु नरदेहप्रतियोगित्वादेहापि न शाश्वतः स्यात्तत्राहतुः । देहदेहिनोरयं परस्परप्रतियोगिविभागः । पुराऽनादिरविवेककृतोऽज्ञानकल्पितः । जातिः सामान्यं व्यक्तिर्विशेषस्तयोर्विभागो यथा वस्तुनि सन्मात्रे कल्पितः । परस्परापेक्षासिद्धत्वेनानिरूप्यत्वात्तद्वत् ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ततो बालमरणोत्तरम् । अंगिरसा युनक्तीत्यंगिरोयुक् तेन तथा (१) अत्र संसारो नित्यस्तदुच्छेदो ज्ञानेनैव तदपि निरंतरोपासितश्रीनारायणानुग्रहादुत्पद्यते तदेतत्सर्वमस्मिन्नध्याये निरूप्यते । मृतकोपमं मृततुल्यम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ इति भाव इति । यमनुशोचसि तवायं कः कीदृशो बंधुः स्यादिति पुरेति भ्रातिश्चेत्तर्हि विरिंचसृष्टौ पुरातीतकाले त्वमस्य बालस्य बंधूनां मध्ये कतमो बंधुः पिता मातुलो वा सहोदरोवाऽतः परमेष्ठ्यति कालो च कतमो बंधुः । अथ यदि पूर्वोत्तरकाले युवयोर्न कोपि संबंधस्तथेदानीमपि भ्रातिर्मंतरेण न कोपि संबंधोऽतः शोको न कार्य इत्याशयः ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ यद्यपि संयोगवियोगौ कालाधीनौ तथापीति । यतो नियमाभावोऽतो हेतोः । इति भाव इति । जन्यजनकत्वेन शोकहेतुत्वे यूकादावतिप्रसंगो दुर्वारः स्यादित्याशयः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ तस्य च भवनाभवस्य च जन्मना सहितो मृत्युर्जन्ममृत्युस्तस्य । यद्वा जन्म च मृत्युश्चानयोः समाहारो जन्ममृत्युस्तस्य तथा समाहारे नपुंसकमित्यस्यानित्यत्वात् । योग्यत्वाद्भुक्तमेणोभयोः संबंधः । भो इत्यनेन राजन्नित्याक्षिप्यते । इत्यर्थ इति । एतत्कालीनजीवा भवनाभवनवत आद्यंतयोरसत्त्वात्स्वप्रवदित्यनुमानादिति भावः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति—नन्विति । इति भाव इति । वस्तुतः पित्रादीनां जनकत्वम् 'जनं जनेन जनयन्' इत्याहुक्तेरीश्वरस्यैव जनकत्वमित्याशयः । पुनरत्राक्षिपति—नन्विति । बालस्य यथा क्रीडनकैः क्रीडने न किञ्चित्साध्यमस्ति तथापि क्रीडत्येव तथेशोपीति भावः । "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ शाश्वतो नित्य एव 'देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत' इति श्रीमुखोक्तेः । अर्थो भूम्यादिरिहादिना हिरण्यादिग्रहः । यथा पृथिव्या अनेके घटशरावादयः संति तथाऽपि सा तादृश्येव सत्या पृथक्प्रतीयते 'मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति श्रुतेः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ पुनरत्राक्षिपति—नन्विति । नश्वरदेहः प्रतियोगि निरूपको यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । देहिनिरूपितमेव देहित्वमिति सार्वजनीनं देहोऽस्यास्तीति देहीति निरुक्तेः परस्परायोः प्रतियोगिविभागः प्रतियोग्यनुयोगिविभाग इत्यर्थः । एकसंबंधिज्ञानस्यापरसंबंधिस्मारकत्वनियमात् सन्मात्रे पृथिव्यादौ कणादादिभिः कल्पित एव न तु सत्यः परस्परापेक्षा सिद्धत्वेन व्यक्तिसत्त्वे जातिसत्त्वे व्यक्तिसत्त्वमेकतराभावे द्वयोरसिद्धेः स्फुटत्वात् ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

पञ्चदशे चित्रकेतोर्नारदेनाङ्गिरोयुजा । शोकशान्तिः कृता तत्र श्लोका विंशतिरष्ट (२८) च ॥

पञ्चोवाचेति पादोना ऊनत्रिंशदनुष्टुभः (२८ ॥) ॥ १५ ॥ ❀ ❀ ऊचतुरिति । शोकेनाभिभूतमचेतनीकृत-

मत एव मृतकोपमं मृतकस्य शवस्य उपान्ते समीपे पतितं राजानं सदुक्तिभिः यथार्थहितप्रियवाक्यैर्बोधयन्तौ नारदाङ्गिरसावूचतुः ॥ १ ॥ ❀ ❀ कोऽयमिति । हे राजन् ! भवान् यमनुशोचति सोऽयं सृष्टौ पुरा पूर्वजन्मनि इदानीमत्र जन्मनि अतः परं भविष्यजन्मनि च कः किंसंबन्धवान् स्यात् एवं पूर्वजन्मादिषु त्वं चास्य कतमोऽसि । अयं भावः । यः पुरा जन्मनि पिता सोऽत्र जन्मन्यपि पितृवेति नियमो नास्त्येव । अतः कदाचिदयं पिता त्वं पुत्रः कदाचिदन्यथापीति तवायं कस्त्वं चास्य कः इत्यनिश्चितमेव ॥ २ ॥ ❀ ❀ यथेति । यथा स्रोतसः प्रवाहस्य वेगेन बालुकाः प्रयान्ति वियुज्यन्ते । तथैव कालवेगेन देहिनो जीवा अपि संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते च ॥ ३ ॥ ❀ ❀ यथेति । यथा धानासु यवादिबीजेषु धानाः यवादिबीजान्तराणि क्वचित् कदाचिद् भवन्ति क्वचित्कदाचिन्न भवन्ति च नोत्पद्यन्ते च उत्पन्ना अपि नश्यन्ति च न तु भवन्त्येव तिष्ठन्त्येवेति वा नियमः । एवमीशस्य मायया इच्छया चोदितानि प्रेरितानि भूतानि पुत्रादिरूपाणि भूतेषु पित्रादिषु भवन्ति न भवन्ति भूतान्यपि नश्यन्ति अतः शोको न कार्यः । अत्र श्लेषेण यथा धानासु भ्रष्टयवेषु धाना न भवन्ति तथा पुत्रजनकादृष्टरहितेषु त्वादृशेषु भूतान्यपत्यानि न भवन्ति किन्तु ईश हे राजन् ! मायया प्रेरिता भवन्ति चेत्यहमङ्गिरा एव त्वत्प्रबोधार्थं मायया

त्वत्पुत्रोऽभूवमिति भावः ॥ ४ ॥ ॐ ॐ वयमिति ॥ भो राजन् ! तुल्यकालाः वर्त्तमानकालभवाः वयं च त्वं च ये चेमेऽन्ये चराचरास्ते यथा जन्मनः प्राक् मृत्योः पश्चाच्च न सन्ति एवमधुना वर्त्तमानकालेऽपि न सन्ति । आद्यन्तयोरसत्त्वात्स्वप्नवत् ॥ ५ ॥ ॐ ॐ अस्त्ये कथं प्रतीतिः कथं वाऽहमस्य जनक इत्यभिमानस्तत्राहतुः—भूतैरिति । अनपेक्षः प्रयोजनरहितोऽपि अजः अनादिः भूतेशः जगदीश्वरः बालवल्लीलया आत्मसृष्टैरत एवास्वतन्त्रैः स्ववशीभूतैः पित्रादिभिर्भूतानि पुत्रादीन् सृजति राजाद्यैः सर्पाद्यैः हन्ति च ईश्वरेण मायया सृष्टत्वात् प्रतीतिनिमित्तमात्रत्वेनैव भूतानामयमभिमानः ईश्वरस्य च सृष्ट्यादेः प्रयोजनाभावेऽपि स्वभावात् बालवल्लीलया स करोति इति भावः ॥ ६ ॥ ॐ ॐ देहेनेति ॥ हे राजन् ! पितुर्देहेन संयुक्तान्मातुर्देहात् देहिनः पुत्रस्य देहोऽभिजायते प्रादुर्भवति । तत्र दृष्टान्तः । यथा बीजादेव बीजान्तरं जायते तथा देही जीवस्तु अर्थ इव भूम्यादिरिव शाश्वत एव अतो जन्मादिव्यवहारोऽपि देहानामेव न त्वात्मनः ॥ ७ ॥ ॐ ॐ देहेति ॥ अयं देहदेहिनोर्विभागो भेदः पुरा पुरातनः अनादिरित्यर्थः । अन्विवेककृतोऽज्ञानकल्पितः । तत्र दृष्टान्तमाह । जातिर्गोत्वादि-सामान्यं व्यक्तिर्गवादिपिण्डविशेषस्तयोर्विभागो यथा वस्तुनि सन्मात्रे कल्पितः परस्परापेक्षसिद्धत्वेन भेदेन निरूपयितुम-शक्यत्वात् ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं तत्रागतावङ्गिरोनारदौ शोकापनयनाय तमूचतुरित्याह मुनिः—ऊचतुरिति । मृतकोपान्ते शवसमीपे पतितं मृतकोपमं शवसदृशं तत्र हेतुः शोकेनाभिभूतं तिरस्कृतविवेकं राजानं चित्रकेतुं सद्भक्तिभिः प्रकृतिपुरुषेश्वरयाथात्म्यवेदिनीभिरुक्ति-भिर्बोधयन्तौ विवेकमुत्पादयन्तावूचतुः ॥ १ ॥ ॐ ॐ सद्भक्तिभिर्बोधनप्रकारमेवाह—क इत्यादिना, वस्तुनि कल्पित इत्यन्तेन । तावज्जीवानां परस्परं निरुपाधिकसम्बन्धाभावादौपाधिकसम्बन्धप्रयुक्तशोकमोहभयादेर्निमित्तसम्बन्धस्यैव निवृत्तेर्न शोकहेतुरस्तीत्युचतुः—कोयमिति—हे राजेन्द्र, यं प्रति भवाननुशोचति सोऽयं प्रवाहरूपायां सृष्टौ पुरा भूतकाले इदानीं वर्त्तमानकाले इतः परं भविष्यत्काले वा तव कः स्यात् त्वमप्यस्य शोच्यमानस्य कतमः ? यदि जीवात्मानं प्रति शोचसि तर्हि शोच्यस्य जीवस्य तव च कस्सम्बन्धः ? कालत्रयेपि नानेन तव सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ २ ॥ ॐ ॐ देहद्वारकपितृपुत्र-सम्बन्धेनानुशोचामीत्युचतुः—यथेति । स्रोतोवेगेन प्रवाहवेगेन यथा बालुकाः सिकताः कदाचित्संयान्ति संयुक्ता भवन्ति कदाचिच्च प्रयान्ति विप्रयुक्ताश्च भवन्ति तथा कालेन निमित्तेन देहिनोप्यन्यैर्देहिभिः सह संयुज्यते वियुज्यते च देहिनां परस्परं काल-कर्मायत्तदेहद्वारकसम्बन्धस्यौपाधिकत्वादुपाधिविलये तत्प्रयुक्तसम्बन्धस्यापि विलयाद्विलीनसम्बन्धप्रयुक्तः शोको न कार्य इति भावः ॥ ३ ॥ ॐ ॐ ननु, पितृपुत्रत्वादिसम्बन्धो न केवलमात्मगतः नापि देहमात्रगतः अपि तु विशिष्टगतः अतो विशिष्टं प्रत्येवाहं विशिष्टरूपः शोचामीति चेदेवमपि न शोकः कार्य इत्याहतुः—यथेति । यथा धानासु बीजेषु जातिगुणादि-विशेषणविशिष्टेषु तादृश्यो धाना बीजान्तराणि ईश्वरसङ्कल्पेन भवन्त्युत्पद्यन्ते अपादानस्यैवाधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी न भवन्ति नश्यन्ति च तथाभूतेभ्यः भूतान्तराण्यपीश्वरमाययोत्पद्यन्ते नश्यन्ति च । अप्राणिभ्योऽप्राणिनामिव प्राणिभ्यः प्राणिनाम-प्युत्पत्तेर्भूतेश्वरसङ्कल्पायत्तत्वात्तद्वत्प्राणिभिरपीश्वरमायावैभवमनुसन्दधानात्सूक्ष्णीमेव स्थेयं न तु शोकः कार्यः किञ्च विशिष्टे विशेष्यांशस्य जीवस्य गतत्वाच्च न शोकः कार्य इति भावः ॥ ४ ॥ ॐ ॐ ननु, गच्छतु विशेष्यांशो जीवः साक्षात्सम्बन्धा-पादकमवस्थितं देहं प्रत्यनुशोचामीत्यत्राहतुः वयञ्चेति । वयं त्वं चान्यम् इमे चराचराश्च सर्वे तुल्यकालाः वर्त्तमानकालीना यथा जन्ममृत्योः प्राक्पश्चाच्च न सन्ति जन्मनः प्राक् नासन्मृत्योः पश्चाच्च भविष्यन्ति भो राजन्, अधुनाऽयमप्येवमेव नास्ति विशरणा-यारब्धमिसं देहमप्यसन्तं पश्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ ॐ ॐ यदीशमायया भूतेभ्यो भूतानि भवन्ति न भवन्ति तर्हि तस्य स्वातन्त्र्य-रूपमीश्वरत्वमेव न स्यात्तज्जीवविशेषापेक्षया सुखदुःखप्रदत्वेन वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात्तयोश्च कर्मवश्यजीवधर्मत्वाज्जीववत्कर्मवश्य-त्वप्रसङ्गादित्युचतुः—भूतैरिति । भूतेशः समष्टिव्यष्ट्यात्मनावस्थितानां सर्वेषां भूतानामीशः अन्तःप्रविश्य तत्तज्जीव-कर्मानुसारेण प्रशास्ता आत्मना स्वेन सृष्टैरत एवास्वतन्त्रैः सृजतीत्यनेन तस्य खण्डुस्सकलेतरविलक्षणत्वं, सर्वार्थशक्तियुक्तत्वम्, अज इत्यनेन कर्मफलानुभवाय तदायत्तोत्पत्त्यादिराहिल्योक्त्याऽवाप्तसमस्तकामत्वमत्युक्तं भवति । नन्वेवंभूतः सृजत्वथापि जगत्सृष्ट्यादिः केनचित्प्रयोजनेन भवितव्यं निष्प्रयोजनस्य प्रवृत्त्यसम्भवात् तत्र बुद्धिपूर्वकारिणामारम्भे हि द्विविधं प्रयोजनं स्वार्थः परार्थो वा ? न हि परस्य ब्रह्मणः स्वभावत एवावाप्तसमस्तकामस्य जगत्सर्गेण किञ्चन प्रयोजनमनवाप्तमवाप्यते नापि परार्थः अवाप्तसमस्तकामस्य परार्थता हि परानुग्रहेण भवति न चेदृशगर्भजन्मजरामरणनरकादिनानाविधानन्तदुःखबहुलं जगत्करुणावान् सृजतीत्याशङ्कमानं प्रत्याहतुः—निरपेक्षोपि बालवदिति । प्रयोजननिरपेक्षोपि बालवत्सृजतीत्यर्थः । दृष्टान्त-स्वारस्येन जगत्सृष्ट्यादेस्तल्लीलैकप्रयोजनत्वमुक्तं निरपेक्षोपीत्यनेन लीलाव्यतिरिक्तप्रयोजनान्तरनिरपेक्षत्वं चोक्तम् अतोऽनाप्त-कामत्वभङ्गः नापि प्रवृत्त्यसम्भवः केवललीलैकप्रयोजनानां कंदुकाद्यारम्भाणां बालमहाराजादिषु दर्शनात् नन्वेवमपीश्वरस्य

देवतिर्यङ्मानुष्यस्थावरात्मनोत्कृष्टमध्यमापकृष्टसृष्ट्या पक्षपातः प्रसज्येत अतिघोरदुःखयोगकरणात्रैर्धृष्यं चावर्जनीयमिति शंकरानां प्रत्युक्तं भूतेश इति । अयं भावः । एवं स्रष्टुरपि न वैषम्यादिदोषप्रसक्तिः सर्वभूतानां तत्तत्कर्मानुसारेण नियन्तृत्वाद्विषमसृष्टेः सुखदुःखादेश्च देवादित्येवज्ञकर्मसापेक्षत्वादिति भावः । तथा च श्रुतिः “साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन कर्मणा” इति तथाचोक्तं भगवता पराशरेणापि देवादिवैचित्र्ये हेतुः सृज्यानां क्षेत्रज्ञानां प्राचीन-कर्मशक्तिरेवेति—“निमित्तमात्रमेवासौ सृज्यानां सर्वकर्मणि । प्रधानकरणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः । निमित्तमात्रमुक्तवैव नान्यत्किंचिदपेक्षते । नीयते तपतां श्रेष्ठ स्वशक्त्या वस्तुवस्तुताम्” इति । स्वशक्त्या स्वकर्मणैव वस्तु क्षेत्रज्ञवस्तु वस्तुतां देवादिवस्तुतां प्राप्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ किञ्च देहस्य जन्ममरणादिस्वभावत्वादपुरुषार्थस्वरूपत्वादात्मनस्तु तद्विपरीत-स्वभावत्वाच्च न देहसम्बन्धप्रयुक्तशोकः कार्य इत्याहुतुः—देहेनेति । हे राजन् ! देहिनो जीवस्य देहः देहेन पितृशरीरेण देहान्मातृशरीरादभिजायते यथा बीजादेव भूमौ निहिताद्वीजान्तरं जायते तद्वत् ‘दिह उपचये’ इति धातुपाठादुपचयार्थकादिह-धातोर्निष्पन्नो देहशब्द उपचयापचयादिषड्भावविकारवद्वाचकः प्रयुक्तः तस्य तत्त्वाभाव्यसूचनाय एवं चान्तेरौघ्यं प्रतीव जलस्य शैत्यं प्रतीव देहस्य मृतिं प्रति शोको मुधेति भावः । आत्मनो देहविपरीताकारत्वमुक्तं देहार्थ इव शाश्वत इति देही जीवः शाश्वतः नित्यः सततैकरूपश्चात एवार्थः पुरुषार्थः आनन्दरूपः आनन्दो हि पुरुषार्थः । इतिशब्द एवकारार्थः निपातानाम-नेकार्थत्वात् पुरुषार्थरूप एवेत्यर्थः । नित्यत्वसततैकरूपत्वानन्दरूपत्वादस्वभावात्मानुदर्शनं विहाय तद्विपरीतं देहं प्रत्यनुशोको व्यर्थ इति भावः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ देहिनो देहो जायते देहार्थः इव शाश्वत इति च नित्यसम्बन्धार्थकमत्वर्थेतिप्रत्य-यान्तेन जीवो निर्दिष्टः तत्र यद्यनन्तदुःखाकरदेहसम्बन्धो जीवस्य नित्यश्चेदपुरुषार्थनित्यसम्बन्धिनोप्यपुरुषार्थरूपतैव स्यान्न तु पुरुषार्थरूपत्वमिति शङ्कां निराकुर्वन्तावाहुतुः—देहीति । पुरा योयमविवेकः अनादिसिद्धो देहात्मभ्रमस्वतन्त्रात्मभ्रमरूपः परमार्थकर्ममूलकस्तेन कृतो देहदेहिबिभागः न स्वरूपतः अयं देहोऽयं देहीति विभागरहिते आत्मनि देवमनुष्यादिदेहं प्रति सम्बन्धयमात्मा तदात्मप्रतिसम्बन्धं देह इति विभागः केवलदेहात्मादिभ्रममूलकः सञ्जात इत्यर्थः । यथाऽवस्तुनि रजतत्व-जात्याश्रयरजतव्यक्तिभिन्ने शुक्त्यादिवस्तुनि इदं रजतमिति रजतत्वतदाश्रयव्यक्त्योर्विभागः परमार्थसादृश्यादिदोषमूलकेन भ्रमेण कल्पितस्तद्वत् यद्यपि दृष्टान्ते रजतत्वतदाश्रयरूपजातिव्यक्त्युभयभिन्ने शुक्त्यादौ जातिव्यक्तिविभागः कल्पितः स च विभागः प्रतीतिमात्रविषयः न तु प्रमितिविषयः अत एव नेदं रजतमिति तत्र बाधप्रवृत्तिः दार्ष्टान्तिके तु देहं प्रत्याश्रयभूत एवात्मरूपे वस्तुनि देहदेहिबिभागः स च प्रमितिविषयश्च अतएव हि तत्र नायं देहः नायं देहीति पाश्चात्यबाधनादर्शनं चेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यं तथाप्युभयत्र जातिव्यक्तिविभागदेहदेहिबिभागयोर्भ्रममूलकत्वस्य भ्रमकारणयोः सादृश्यकर्मणोः पारमार्थिकत्वस्य च साम्यादृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभाव उत्पन्नः न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावे सर्वसाधर्म्यमपेक्षितम् अन्यथा तयो-स्तादात्म्यापत्या दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावस्यैव काप्यसङ्गतत्वापत्तेः अविवेककृत इत्यनेनाविवेकं प्रति निमित्तभूते पुण्यपापात्मके कर्मणि परमात्मोपासनेन निःशेषं निरस्ते सति तन्निमित्तदेहात्मभ्रमादेरपि निवृत्ताववपुरुषार्थसम्बन्धात्मस्वरूपमनुभूतं भवतीति सूचितं यथा दृष्टान्ते सादृश्यस्य दोषत्वनिश्चयेन निवृत्ते भ्रमे जातिव्यक्तिविभागानर्हशुक्त्यादियाथात्म्यमनुभूतं भवति तद्वत् देहीति इति प्रत्ययो न नित्ययोगेऽपि तु सम्बन्धमात्र इति भावः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अत्र संसारो नित्यस्तदुच्छेदो ज्ञानेनैव तदपि निरन्तरोपासितश्रीनारायणानुग्रहादुत्पद्यत इति एतत्सर्वं निरूप्यतेऽस्मि-न्नध्याये । तत्राङ्गिरोनारदावागत्य किं चक्रतुरित्याशङ्कयामाह श्रीशुक इति । मृतकोपान्ते शवसमीपे ॥ १ ॥ ❀ ❀ यमनु शोचति अयं तव कः स्यात्कीदृशो बन्धुः स्यादिदानीं पुत्र इति भ्रान्तिश्चेत्तर्हि विरिञ्चिसृष्टौ पुराऽतीतकाले त्वमस्य बन्धूनां मध्ये कतमो बन्धुः पिता मातुलो वा सहोदरो वा अतः परम् एष्यति काले च कतमो बन्धुरिति शेषः । अयञ्च पूर्वापरकालयोस्तव कतम इति योज्यं यथा पूर्वोत्तरकाले युवयोर्न कोपि सम्बन्धस्तथेदानीमपि भ्रान्तिमन्तरेणेत्यतः शोको न कार्य इति भावः ॥ २ ॥ ननु, तर्हीदं सर्वं मायाकल्पितमस्त्विति तत्राह—यथेति । यथा बालुकाः सिकताः स्रोतोवेगेन नदीप्रवाहवेगेन प्रयान्ति संया-न्येकत्र संयुज्य राशीभवन्ति तथा ‘कल ज्ञाने’ इति धातोः कालेन ज्ञानमूर्तिना देहिनः संयुज्यन्ते सम्बद्धयन्ते ‘कल द्रावणे’ इति धातोः कालेन संहारमूर्तिना वियुज्यन्ते ॥ ३ ॥ ❀ ❀ ननु, लक्ष्मदेहाः पुनर्देहान्तरमाप्नुवन्ति उत शून्यताम् आहो-स्विदनिवृत्तिलक्षणावस्थामिति तत्राह—यथेति । धानासु बीजेषु अङ्कुरादिसमृद्ध्या परिपक्वेषु सत्सु ततो धानान्तराणि बीजानि कचित् भवन्ति कचित् प्रतिबन्धान्न भवन्ति यथा, तथाभूतेष्वपि ईशमायया नारायणेच्छया चोदितानि प्रेरितानि पुत्रादि-व्यवहारयोग्यतयोत्पद्यन्ते । कचिद्भर्जनादिलक्षणाकर्मप्रतिबन्धानि बीजानि अङ्कुरादिकार्यं न जनयन्ति यथा, तथा ज्ञानाग्निभर्जित-संसारबीजानि भूतानि पुनरावृत्तिशून्यावस्थां मुक्तिलक्षणामाप्तानि नोत्पद्यन्त इतीमं विशेषं वा इत्यनेन दर्शयति ॥ ४ ॥

इतोपि पुत्राद्यात्मना सम्बन्धः एवमित्याह—वयमिति । अस्मिन् क्षण एव तुल्यकालत्वम् अन्ययोः क्षणयोः यथा नास्ति । देहनाशात् । तथा प्रकृतेरपीति भावः । ननु, देहनाशानाशाभ्यां सदा तुल्यकालत्वाभावश्चेत्यर्हि सर्वदा तुल्यकालत्वं कस्येति तत्राह—जन्ममृत्योरिति । जन्ममृत्योः पूर्वापरकालयोर्यथा सृष्ट्यादिकं करोति तथाऽधुनाप्येवमेवेति, अनेन हरेरेव देहेन सदातनत्वमुपवर्णितम् अस्य चैतन्यसदातनत्वेपि देहस्य नास्तीति विशेष इत्यभिप्रायः “देहस्य सर्वथा नाशादनाशाच्चैतनस्य तु” इति स्मृतेः ॥५॥ केनोद्भूतैर्भूतैरिति तत्राह—आत्मेति । भूतानि स्वयमेव सृजन्तीति किं न स्यादिति तत्राह—अस्वतन्त्रैरिति । न चार्थार्थी सृजत्ययम् अनपेक्ष इति अथास्मात्सर्जनात्प्रयोजनापेक्षा न स्यात्कथं तर्हीदं सर्जनं प्रयोजनमन्तरेण प्रवृत्त्यदर्शनादित्यत्राह—बालवदिति । यथा बालः क्रीडनं क्रीडति तथा “लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्” इति सूत्रात् ॥ ६ ॥ ॐ ॐ भूतरूपकरणैरीश्वरः कथं सृजतीत्यतस्तं प्रकारं दर्शयति—देहेनेति । पितुर्देहेन संयुक्तान्मातुर्देहादेहिन उत्पत्त्यमानस्य पुत्रलक्षणजीवस्य देहोऽभिजायते न तु चेतनः तस्य नित्यत्वात् “दिह उपचये” इति धातोः देहशब्दोपलक्षितपूर्वकर्मणा फलदानायेश्वरप्रेरितेन देहिनः पितृमातृशब्दवाच्यस्य देहादुपादानभूतादेहः पुत्रस्येति शेष इति वा अभीत्युपसर्गणानेकमुखपरम्परासृष्टिमुपलक्षयति अत्र दृष्टान्तमाह—बीजादिति, बीजात्पनसादिलक्षणाज्जलतेजआदिसाधनसामग्रीसंवृतादङ्कुराख्यं वृक्षजीवशरीरं तेन सह जायते तस्माद्युक्तजलाद्याप्तसारात्पनसादिबीजान्तरमुत्पद्यते तस्माच्चेति यथा कार्यपरम्परा न चैवमनवस्था मूलकार्यस्य प्रकृत्यात्मकत्वात् तथा पितृमातृविकारशुक्रशोणितसम्बन्धात्कलिलालिलक्षणं कार्यमभिमानिजीवेन सह जायते तस्मात्परिणतावयवात्स्वीपुरुषभूताद्रेत आदिक्रमेण कार्यान्तरं जायत इत्यनेन क्रमेण भगवान् भूतैः सृष्टिं करोतीति स्थितिसंहारयोरेवमूहं तददृष्टेश्वरेच्छावशादिति ग्राह्यं “अथातो रेतसस्सृष्टिः” इति श्रुतेः तस्मात्सर्वाणि कार्याणि कानिचिदाहत्यात्मना नारायणायनानि कानिचित्परम्परया तदधीनानि तत्रापि विशेषस्तु प्रमाणादवमन्तव्यः तदुक्तञ्च—“नारायणायना देवा ऋष्याद्यास्तत्परायणाः । ब्रह्माद्याः केचनैवं स्युः सिद्धो योग्यः सुखं लभेत्” । अत्रापि कियन्त इतीयमाशङ्का च । “नव कोट्यस्तु देवानामृषीणां शतकोटयः । नारायणायनाः सर्वे ये केचित्तत्परायणाः” इति । एतद्वाक्यद्वयं सर्वस्य नारायणाश्रयेण वक्तव्यत्वात् “मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः” (१) इत्यादौ नोदाहृतम् उभयत्रापीदमेव प्रमाणमिति सन्तोष्यम् । ननु, देहनाशवदेहिनाशे पुरुषार्थानुपपत्तिरत्राह—देहीति, देहदेहिनोर्मध्ये देही शाश्वतः अभिमानमन्तरेण जन्मनाशरहिततया कालत्रयेणैकप्रकारः कथमिव अर्थ इव मोक्षलक्षणपुरुषार्थ इव शब्दार्थ इव वा तर्हि ब्रह्मसाम्यमायातमित्यस्याप्येतदेवोत्तरम् । देहार्थः जीवाख्यः पदार्थः शाश्वत इव नित्य इव “द्रव्यं कर्म च कालश्च” इत्यादेः जीवनित्यत्वस्य श्रीनारायणाधीनत्वेनोपचरितत्वाद्धरेरेव निरुपचरितनित्यत्वमतस्तयोर्न साम्यमित्यर्थः । केचिदेवं व्याचक्षते अर्थः नरत्वादिजातिमात्रमिव यथा जातेनित्यत्वं तथा जीवस्यापीत्येतच्चिन्त्यं “कुतो भस्मत्वमाप्तस्य नरत्वं पुनरिष्यते” इति वचनात् तत्तन्नरत्वादेस्तत्तन्नाशेन नाशसम्भवान्नित्यत्वानुपपत्तेः ॥ ७ ॥ ॐ ॐ कृशोहं स्थूलोहमित्यभेदानुभवादेहिनो नित्यत्वं देहस्यानित्यत्वमित्यर्थं विशेषः कथं घटत इति तत्राह—देहेति । अविवेककृतोऽज्ञाननिर्मितः न चायमाधुनिकः शुक्तिरजतवदित्यत उक्तं पुरेति । पुरा पुरातनः अनादिमानित्यर्थः । अनेन ज्ञानेनाज्ञाने नष्टे उक्तविशेषो घटत इत्युक्तं भवति अत्र दृष्टान्तमाह—जातीति, यथा गवादिवस्तुनि गोत्वगवादिपिण्डानां विभागो भेदः कणादादीनामज्ञानेन कल्पितः न तु बालवः अज्ञानकृतत्वमात्रे दृष्टान्तोयं तस्माद्भेदाभेदत्वे अप्रयोजके इति कणादादीनामपि तमोयोग्यत्वप्रकटनाय तन्मतोदाहरणं वस्तुनि हरौ गोपालत्वादिजातिव्यक्तिविभागो यथा कल्पितः आरोपितस्तथेति वा ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

शुद्धात्मनो वस्तुतो देहित्वं नास्ति ततो न च तस्य देह इत्येवम् । तत्र दृष्टान्तः यथा न वस्तुनि सर्वकारणे परमात्मनि जातिव्यक्तिविभाग इति ॥ १-९ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अथ पञ्चदशे भूपमुद्धार मुनिद्वयम् । शोकान्मन्त्रन्तूपदेष्टुं नारदः किञ्चिदब्रवीत् ॥ १ ॥

अयं तव को भवेत् पुत्र इति चेत् सत्यं त्वमप्यस्य कतमः पितेति चेत् तत्राह, पुरा सृष्टौ पूर्वजन्मनि किंवा इदानीं किंवा अतःपरं भाविनि जन्मनीत्यर्थः । ये पूर्वजन्मनि पुत्रादिरूपेण संयुक्ता आसन् त एव मरणे ततो वियुक्ताः सन्तः वर्त्तमानजन्मनि कदाचित् तस्यैवान्यस्य वा पुत्रादयो भवन्ति ते जन्मान्तरे तस्यैवान्यस्य वा कलत्रादयः शत्रुमित्रादयो वा भवन्तीति भावः ॥२॥ तमेवार्थं प्रकटयति—यथेति । श्रोतसः प्रवाहस्य वेगेन बालुका यथा प्रयान्ति वियुज्यन्ते संयान्ति संयुज्यन्ते तथा कालवेगेन देहिनो जीवा अपि ॥ ३ ॥ ॐ ॐ नन्वहमस्य पिता वा पुत्रो वा एतस्मिन् जन्मनि अन्यस्मिन्जन्मनि भवामि न भवामि त्रेत्यादिजिज्ञासया संप्रत्यलमेव किन्त्वस्य परमप्रेमास्पदस्य विच्छेददुःखमहं केनापराधेनानुभवामि तदब्रूवमिति चेन्नात्र

कोऽप्यपराधः किन्त्वत्र काल एव कारणमित्याहुतुः यथेति, तदित्येतावन्तं कालं मम पुत्रोनाभूत् वार्द्धके जातो मृत इति महद्दुःखमिति चेत्तत्राहुतुः धानासु यवेषु धाना यवान्तराणि भवन्ति कदाचिन्न भवन्ति नश्यन्ति च एवम्भूतानि पुत्रादीनि भूतेषु पित्रादिषु । अतो यवानां जन्यजनकत्येपि यथा पितृपुत्रादिभावो नास्ति एवमत्रापि न शोकः कार्य इति भावः 'धाना भ्रष्टयवे स्त्रियः' इत्यभिधानात् । श्लेषेण यथा धानासु भ्रष्टयवेषु धाना न भवन्ति, एवम्भूतेषु ईदृशेषु भवद्विधेषु अपत्यजनकादृष्टरहितेषु भूतानि अपत्यानि न भवन्ति किन्तु हे ईश ! राजन् ! मायया प्रेरितानि भवन्ति चेत्तदहमङ्गिरा एव त्वत्प्रबोधार्थं मायया त्वत्पुत्रोऽभूवमिति भावः ॥ ४ ॥ * * शोचनीयश्चेत् न केवलं मृतः पुत्र एव अपि तु दारामात्यस्वजनादयः सर्वे वर्त्तमाना अति शोच्या एवेत्याहुतुः—वयश्चेति । तुल्यकाला एककालस्थिता जन्मनः प्राक् मृत्योः पश्चाच्च यथा न सन्ति एवमधुनापि न सन्ति न ह्यत्रैककालिकं वस्तु वास्तवमुच्यते न ह्यवास्तवं वस्तु भव्यैर्गणनायामुपादीयते इत्यतस्तत् सत्यमप्यसत्यायमानमेवेति भावः ॥ ५ ॥ * * न च मयायं पुत्रो जनितः केनाप्यलक्षितेन दारुणेनायं नाशित इति स्वस्मिन् जनकत्वलक्षणो गुणः परस्मिन् नाशकत्वलक्षणो दोषः प्रसङ्गनीय इत्याहुतुः । भूतैः पित्रादिभिः सृजति—राजादिभिरवति, सर्पादिभिर्हन्ति आत्मसृष्टेरिति पित्रादीनामीश्वरसृष्ट्वादीश्वराधीनत्वाच्चेत्यर्थः । ननु, पूर्णकामस्येश्वरस्य किं सृष्ट्यादिभिस्तत्राह—अनपेक्षोऽपि बालवल्लीलया करोतीति ॥ ६ ॥ * * सत्यमुक्तमीश्वरसृष्टेन पित्रा मया जनितः पुत्रोऽयं मृत इत्यतः शोचामीति तत्राहुतुः—देहेन पितुर्देहेन देहिनः पुत्रस्य देहो मातुर्देहादभिजायते यथा बीजादेव बीजं जायते अतस्त्वया जनितस्य पुत्रदेहस्य तवाग्र एव वर्त्तमानत्वात् त्वं कथमधुना शोचसीति भावः । नन्वत्र संप्रति देही जीवात्मा नास्तीति शोचामीति तत्राहुतुः, देही जीवो नाम अर्थस्तु शाश्वत एव न स त्वया जनित इति तेन सह न कोपि ते सम्बन्धोऽस्तीति भावः ॥ ७ ॥ * * ननु, नश्वरदेहप्रतियोगित्वात् देहपि न शाश्वतः स्यात्तत्राहुतुः । देहदेहिनोरयं परस्परप्रतियोगिविभागः पुरा अनादिः अविवेककृतः अज्ञानकल्पितः जातिः सामान्यं व्यक्तिविशेषः तयोर्विभागो यथा वस्तुनि सन्मात्रे कल्पितः परस्परापेक्षसिद्धित्वेनानिरूप्यत्वात् ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

श्रीनारदाङ्गिरोभ्यां यथोपदेशो राजानं प्रतिकृतरूपोच्यते—उच्यतेति पञ्चदशेन ॥ १ ॥ * * भवान् यमनुशोचति सोऽयम् पुरा सृष्टौ पूर्वजन्मनि इदानीं वर्त्तमाने जन्मनि अतः परं भविष्ये जन्मनि च तव कः स्यात्त्वञ्चास्य कतमः नायं तव कोपि न त्वं चास्य कतमो पीत्यर्थः । पितृपुत्रादिसम्बन्धस्यानियतत्वादस्थिरत्वाच्च ॥ २ ॥ * * यथा स्रोतसः प्रवाहस्य वेगेन बालुकाः प्रयान्ति वियुज्यन्ते संयान्ति संयुज्यन्ते तथा देहिनः पितृपुत्रादयः कालेन कर्मफलदभगवच्छक्तिभूतकालवेगेन वियुज्यन्ते संयुज्यन्ते च ॥ ३ ॥ * * धानासूपादानभूतेष्वन्नबीजेषु यथा तत्तज्जातिगुणादियुक्ता धाना अन्नानि भवन्ति च तथेशस्य मायया वयुनेन सङ्कल्पेन तत्तज्जीवकर्मानुसारिणा भूतेषु पित्रादिषु भूतान्यपत्यानि भवन्ति न भवन्ति च पितृपुत्रादिसम्बन्धो नित्यो नास्त्यतो मम पुत्रो मृत इति शोकोऽयुक्त इति भावः ॥ ४ ॥ * * किञ्च सर्वभूतेषु शरीरस्थानित्येवपि प्रकृतिरूपेणानित्यत्वं जीवस्य तु सर्वथा नित्यत्वमेवेति वस्तुनाशाभावाच्छोकोऽयुक्त इत्याहुतुः वयं च त्वं चेमे तुल्यकालाश्चराचराः सर्वे यथा अधुना सद्रूपाः भवन्ति एवं जन्मनः प्राक् नासन् अपि तु आसन्नेव मृत्योः पश्चान्न भविष्यन्त्यपि तु भविष्यन्त्येवेत्यन्वयः “सदेव सौम्येदमग्र आसीत्” । “न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः । न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम्” । इत्यादिश्रुतिसृष्टतयोप्यत्रानुसन्धेयाः ॥ ५ ॥ * * पाञ्चभौतिकेभ्यो भूतेभ्यो चराचरेभ्यो भूतानि चराचराणि भगवान् सृजति अवति हन्ति च बालवत् निरहङ्कारः ॥ ६ ॥ * * देहिनः पुत्रदेहगतस्य जीवस्य देहेन पितृदेहेन देहान्मातृदेहात् देह एव जायते देही जीवस्तु शाश्वतो ध्रुवः अर्थ इव सर्वशास्त्रार्थभूतपरमात्मैव ॥ ७ ॥ नन्वेवंभूतो देहिदेहविभागबोधः “तरति शोकमात्मवित्” इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यात् शोकसागरनिस्तारको मम कुतो न प्रागासीदत्राहुतुः—पुरा उपदेशनात् देहिदेहविभागबोधात् पूर्वमयं देहिदेहविभागः अविवेकेनाऽबोधेन कृतः छिन्नः ‘कृति छेदने’ यथा वस्तुनि पदार्थं मनुष्यादौ कल्पितः प्रजापतिना रचितः सत्योऽपि जातिव्यक्तः मनुष्यत्वतदाश्रयव्यक्तयोर्विभागोयं पुरा मनुष्यत्वतदाश्रयव्यक्तयोर्बोधात्पूर्वम् अविवेकाबोधेन छिन्नो भवति तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अथ पञ्चदशे राज्ञः कृतं शोकापनोदनम् । तत्त्वज्ञानोपदेशोनाङ्गिरसेति निरूप्यते ॥ १ ॥

शोकाभिभूतं शोकेनाचेतनीकृतमतएव मृतक्रोपमं मृतकस्य शवस्य उपान्ते समीपे पतितं राजानं सदुक्तिभिः यथार्थहितप्रियवाक्यैर्बोधयन्तौ नारदाङ्गिरसावूचतुरित्यन्वयः ॥ १ ॥ * * तद्वाक्यान्त्येव दर्शयति—कोऽयमिति सप्तभिः । हे

राजेन्द्रेति सम्बोधनेन जनोत्तमस्य तव विवेकपूर्वकप्रवृत्तिरेवोचिताऽन्यथा तवाविवेकेन शोकन्याकुलतया वसुधातलमेव व्याकुलं पश्येति सूचयति । भवान् यमनुशोचति सोऽयं सृष्टौ ब्रह्मकृतप्रजारूपायां तव कः स्यात् ? त्वं चास्य कतमोऽसीत्यन्वयः । अयं मम पुत्रः अहं चास्य पितेति चेत्तत्राह—पुरेति । ये पूर्वजन्मनि पित्रादिरूपेण संयुक्ता आसंस्त एव मरणेन ततो वियुक्ताः सन्तो वर्तमानजन्मनि कदाचित्स्वैवान्यस्य वा पुत्रादयो भवन्ति ते च भाविजन्मान्तरे तस्यैवान्यस्य वा कलत्रादयः शत्रुमित्रादयो वा भवन्तीति नायं नियमो यो यस्य पुत्रः स तस्य पुत्र एव यो यस्य पिता स तस्य पितैवेति ॥ २ ॥ * * * उक्तमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयतः—यथा स्रोतसः प्रवाहस्य वेगेन बालुकाः प्रयान्ति वियुज्यन्ते संयान्ति संयुज्यन्ते तथा कालवेगे देहिनो जीवा अपि संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते चेत्यन्वयः ॥ ३ ॥ * * * ननु सत्यमेवं तथाप्येतावन्तं कालं मम पुत्रो नाभूद्ब्राह्मके जातो मृतश्चेति दुःखमित्याशङ्क्याहतुः—यथेति । यथा धानासु यवादिबीजेषु धानाः यवादिबीजान्तराणि क्वचित्कदाचिद्भवन्ति क्वचित्कदाचिन्न भवन्ति नोत्पद्यन्ते च, उत्पन्ना अपि नश्यन्ति च न तु भवन्त्येव जाता अपि तिष्ठन्त्येवेति वा नियमः । एवमीशस्य मायया इच्छया चोदितानि प्रेरितानि भूतानि पुत्रादिरूपाणि भूतेषु पित्रादिषु भवन्ति न भवन्ति भूतान्यपि नश्यन्ति च । तथाच यथा धानानां जन्यजनकत्वेऽपि पितृपुत्रादिभावेन शोकादि नास्ति तथाऽत्रापि शोकादिर्न कार्य इति भावः ॥ ४ ॥ * * * ननु तर्हि कथं सन्तोष्ठव्यमित्यपेक्षायामाहतुः—वयमिति । तुल्यकाला वर्त्तमानकालीना वयं च त्वं च ये चेमेऽन्ये चराचरास्ते यथा जन्मनः प्राक् मृत्योः पश्चाच्च न सन्ति जीवस्य नित्यत्वेन देहानां तिरोहिततया स्थितत्वेऽप्याविर्भावाभावात् स्वसम्बन्धितया व्यवहारयोग्या न भवन्ति एवमधुना वर्त्तमानकालेऽपि आशुतरतिरोधानशीलत्वात् कालक्रमार्थाधीनत्वाच्च न सन्ति, स्वकीयत्वेन व्यवहारयोग्या न भवन्तीति मन्तव्यम् । भो हे प्रभो तव भगवद्भक्तस्यैव विवेकेन विरक्तिरेव युक्तेति सूचयतः ॥ ५ ॥ * * * पारतन्त्र्यमेव स्पष्टयतः—भूतैरिति । आत्मसृष्टैरतएव अस्वतन्त्रैः स्ववशोभूतैः भूतैः पञ्चमहाभूतकार्यैः पित्रादिभिर्भूतानि पुत्रादीन् भूतेशः जगदीश्वरः सृजति अवति हन्ति च । तथापि तस्य जनकः कश्चिदन्य एव स्यादित्याशङ्क्याहतुः—अज इति । नन्वीश्वरस्य सृष्ट्यादिभिः प्रयोजनमस्ति चेदपूर्णकामता प्राप्ता नास्ति चेत्कुतस्तत्र प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याहतुः—अनपेक्षः प्रयोजनरहितोऽपि बालवल्लीलया करोतीति ॥ ६ ॥ * * * इदं च जन्मादि देहानामेव न त्वात्मन इत्याहतुः—देहेनेति । पितुर्देहेन संयुक्तान्मातुर्देहादेहिनः पुत्रस्य देहोभिजायते प्रादुर्भवति । तत्र दृष्टान्तः—यथा बीजादेव बीजान्तरं जायते तथा । देही जीवस्तु अर्थ इव भूम्यादिवत् शाश्वत एव ॥ ७ ॥ * * * ननु सर्वस्य मूलकारणे परमार्थतो भगवानेव तदाऽयं देहदेहिभेद एव कथं सम्भवतीत्याशङ्क्याहतुः—अयं देहदेहिनोर्विभागो भेदः पुरा चिरन्तनोऽविवेककृतोऽज्ञानकल्पितः । तत्र दृष्टान्तमाहतुः—जातिर्गोत्वादिसामान्यं व्यक्तिर्गवादिपिण्डविशेषस्तयोर्विभागो वस्तुनि सन्मात्रे कल्पितः, परस्परापेक्षसिद्धत्वेन भेदेन निरूपयितुमशक्यत्वात्तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

शोकापनोदनं चित्रकैतोः पञ्चदशे ततः । नारदेन कृतं तत्त्वोपदेशेनाङ्गिरोयुजा ॥ १ ॥

एवं तत्रागतावङ्गिरोनारदौ शोकापनयनाय तमूचतुरित्याह मुनिः । ऊचतुरिति । मृतकोपान्ते शवसमीपे, पतितं शोकाभिभूतम्, अत एव मृतकोपमं शवसदृशं, राजानं चित्रकैतुं, सदुक्तिभिः प्रकृतिपुरुषेश्वरयाथात्म्यवेदिनीभिरुक्तिभिः, बोधयन्तौ विवेकमुत्पादयन्तौ तौ ऊचतुः ॥ १ ॥ * * * सदुक्तिबोधनप्रकारमेवाह क इत्यादिना वस्तुनि कल्पित इत्यन्तेन । तत्र तावज्जीवानां परस्परं यः संबन्धः स त्वौपाधिक एवास्ति तं निमित्तीकृत्य परस्परस्य शोकमोहभयादिभाक्तं, एवं चौपाधिकसंबन्धनिभूतौ न शोकहेतुत्वमस्तीत्यूचतुः । क इति । हे राजेन्द्र, यं प्रति भवान्, अनुशोचति, सः अयं सृष्टावनादिप्रवाहरूपायामस्यां सृष्टौ, पुरा भूतकाले, इदानीं वर्त्तमानकाले, अतः परं भविष्यत् काले च, तव कः स्यात् । त्वं च अस्य शोच्यमानस्य, कतमः स्याः । अनादिकालतो वर्त्तमानायामस्यां विरिञ्चिसृष्टौ जन्मोपाधिकः पितृमातुलसहोदरादिसंबन्धस्तत्र वर्त्तमानकालेऽयं तव पुत्रः सन्नपि पुरा बन्धूनामयं कतमो बन्धुः । एष्यति काले च कतमो बन्धुः । एवं विचारिते यथा पूर्वोत्तरकाले युवयोर्न कोऽपि संबन्धस्तथेदानीमपि भ्रान्तिमन्तरेण न कोऽपि संबन्धोऽवभासतेऽतः, अयं मम पुत्रः, अहं चास्य पितेति केवलं मोहः, पुत्रादिसंबन्धस्थानियतत्वात् । पूर्वजन्मनि ये पित्रादिरूपेण संयुक्ता आसंस्त एव मरणेन वियुक्ताः सन्तो वर्त्तमानजन्मनि तस्यैवान्यस्य वा पुत्रादयो भवन्ति त एव भाविनि जन्मान्तरे तस्यैवान्यस्य कलत्रादयः शत्रुमित्रादयो वा भवन्ति । ततो नायं पुत्रादिनियम इति भावः ॥ २ ॥ * * * सांप्रतकालजातदेहद्वारकपितृपुत्रसंबन्धेनानुशोचामीत्यत्रोचतुः । यथेति । स्रोतोवेगेन प्रवाहवेगेन यथा बालुकाः सिकताः, संयान्ति कदाचित्कुत्रचित्संयुक्ता भवन्ति । प्रयान्ति कदाचिद्विप्रयुक्ताश्च भवन्ति । तथा कालेन निमित्तेन, देहिनः अन्यैर्देहिभिः सहेति शेषः । संयुज्यन्ते । वियुज्यन्ते च ॥ ३ ॥ * * * ननु पितृपुत्रादिसंबन्धो न केवलमात्मगतो नापि देहमात्रगतः, किं तूभयविशिष्टतागतोऽतो विशिष्टं प्रत्येवाहं विशिष्टरूपः शोचामीति चेत्तत्राहतुः । यथेति । यथा धानासु बीजेषु, जातिगुणादिविशेषणविशिष्टेषु बीजेष्वित्यर्थः । धानाः जातिगुणविशिष्टानि तादृशानि बीजान्तराणीत्यर्थः । भवन्ति ईश्वरसंकल्पेन न भवन्ति तत्संकल्पेन उत्पद्यन्ते नोत्पद्यन्ते

च वै एवं तथाभूतेषु, भूतेभ्यः अपादानस्यैवाधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी भूतानि ईशमायया चोदितानि सन्ति, उत्पद्यन्ते नोत्पद्यन्ते च । स्थावरेभ्यः स्थावराणामिव जङ्गमेभ्यो जङ्गमानामप्युत्पत्तेरीश्वरसंकल्पायत्तत्वाद्विशिष्टे विशेष्यांश्च जीवस्य गतत्वाच्च न शोकः कार्य इति भावः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ ननु गच्छतु विशेष्यांश्च जीवः साक्षात्संबन्धापादकमवस्थितदेहं प्रत्यनुशोचामीत्यत्राहुः । वयं चेति । भो राजन्, वयं त्वं च इमे चराचराश्च, तुल्यकालाः वर्त्तमानकालीनाः, ये ते चापि, जन्ममृत्योः प्राक् पश्चाच्च यथा न भवन्ति तथा अधुना अपि, न एव भवन्ति । जन्मनः प्राक् मृत्योः पश्चाच्च यथाऽस्मदादयो नास्मन्नेवमधुनापि, न भवाम एवेत्यर्थः । विशीर्णस्वभावमिममारब्धदेहमसन्तं पश्य । आद्यन्तयोरसत्त्वात् स्वप्नवदिति भावः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ ननु स्वप्नवदसत्त्वे कथं प्रतीतिः कथं बाह्यमस्य जनक इत्याद्यभिमानस्तत्राहुः । भूतैरिति । भूतेशः भूतानामन्तः प्रविश्य तत्तत्कर्मानुसारेण शास्ता, अजः परमेश्वरः, आत्मसृष्टैः स्वतन्त्रेण स्वेन सृष्टैः अस्वतन्त्रैः सृज्यस्य स्रष्टुः पुरोऽस्वतन्त्रत्वात् स्रष्टृनिदेशमन्तरा किञ्चिदपि कर्तुं न स्वतन्त्रैः भूतैः, भूतानि सृजति, अवति, हन्ति । स्वेच्छात्मकमायाशक्त्या ईश्वरेण सृष्टत्वात् प्रतीतिः, तन्निमित्तमात्रेण भूतानामयमभिमान इति भावः । ननु भूतेशस्याजस्येश्वरस्य सृष्ट्यादिभिः साध्यं तु किञ्चिन्न दृश्यते पूर्णकामत्वात्तत्त्वे तु, कुतः सृष्ट्यादावस्य प्रवृत्तिस्तत्राहुः । अनपेक्षः सन्नपि, बालवत् लीलया करोतीति शेषः । 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' इति न्यायात् । नात्रैतन्भावे ईश्वरस्य नैघृण्यतादिदोषप्रसक्तिः "साधुकारी साधुर्भवति इत्यादिश्रुतेः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ किं च देहस्यैव जन्ममरणादिस्वभाववत्त्वादात्मनस्तु तद्विपरीतस्वभाववत्त्वाच्चायं जन्मादिव्यवहारो देहानामेव न त्वात्मनोऽतः देहसंबन्धप्रयुक्तः शोको न कार्य इत्याहुः—देहेनैति हे । राजन्, देहिनो जीवस्य, देहः शरीरं देहेन पितुः शरीरेण, देहात् मातृशरीरात्, अभिजायते । यथा बीजाद्भूमौ निहिताद्बीजात् एव, बीजं बीजान्तरम्, अभिजायते तद्वत् । देही जीवः शाश्वतः नित्यः सर्वदैकरूपः । अत एव, अर्थ इव पुरुषार्थरूपः एव, नित्यत्वसततैकरूपत्वानन्दरूपत्वाद्यात्मस्वभावानुदर्शनं विहाय तद्विपरीतं देहं प्रति अनुशोको व्यर्थ इति भावः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ननु नश्वरदेहप्रतियोगित्वाद्देहपि न शाश्वतः स्यात्तत्राहुः । देहेति । अयं देहदेहिबिभागः परस्परप्रतियोगिविभागः, पुरा अनादिकालत एव, अविवेककृतः उभयस्वरूपाज्ञानकल्पितः । यथा अयं जातिव्यक्तिविभागः वस्तुनि कल्पितः तद्वत् । तत्र जातिः सामान्यं, व्यक्तिर्विशेषः । यथा गोः पिण्डे सास्त्रादिमत्त्वं जातिः, तत्पिण्डो व्यक्तिः । अयं चेतनावति पञ्चभूतजगोपिण्डे विभागः कल्पितस्तद्वदयमपीति भावः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

चित्रकेतुको अङ्गिरा और नारदजीका उपदेश

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! राजा चित्रकेतु शोकग्रस्त होकर मुद्देके समान अपने मृत पुत्रके पास ही पड़े हुए थे । अब महर्षि अङ्गिरा और देवर्षि नारद उन्हें सुन्दर-सुन्दर उक्तियोंसे समझाने लगे ॥ १ ॥ ❀ ❀ उन्होंने कहा—राजेन्द्र ! जिसके लिये तुम इतना शोक कर रहे हो, वह बालक इस जन्म और पहलेके जन्मोंमें तुम्हारा कौन था ? उसके तुम कौन थे ? और अगले जन्मोंमें भी उसके साथ तुम्हारा क्या सम्बन्ध रहेगा ? ॥ २ ॥ ❀ ❀ जैसे जलके वेगसे बालके कण एक दूसरेसे जुड़ते और बिछुड़ते रहते हैं, वैसे ही समयके प्रवाहमें प्राणियोंका भी मिलन और बिछोह होता रहता है ॥ ३ ॥ ❀ ❀ राजन् ! जैसे कुछ बीजोंसे दूसरे बीज उत्पन्न होते और नष्ट हो जाते हैं वैसे ही भगवानकी मायासे प्रेरित होकर प्राणियोंसे अन्य प्राणी उत्पन्न होते और नष्ट हो जाते हैं ॥ ४ ॥ ❀ ❀ राजन् ! हम, तुम और हमलोगोंके साथ इस जगत्में जितने भी चराचर प्राणी वर्तमान हैं—वे सब अपने जन्मके पहले नहीं थे और मृत्युके पश्चात् नहीं रहेंगे । इससे सिद्ध है कि इस समय भी उनका अस्तित्व नहीं है । क्योंकि सत्य वस्तु तो सब समय एक-सी रहती है ॥ ५ ॥ ❀ ❀ भगवान् ही समस्त प्राणियोंके अभिपति हैं । उनमें जन्म-मृत्यु आदि विकार बिल्कुल नहीं हैं । उन्हें न किसीकी इच्छा है और न अपेक्षा । वे अपने-आप परतन्त्र प्राणियोंकी सृष्टि कर लेते हैं और उनके द्वारा अन्य प्राणियोंकी रचना, पालन तथा संहार करते हैं—ठीक वैसे ही जैसे बच्चे घर-घरोंदे, खेल-खिलौने बना-बनाकर बिगाड़ते रहते हैं ॥ ६ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! जैसे एक बीजसे दूसरा बीज उत्पन्न होता है, वैसे ही पिताकी देहद्वारा माताकी देहसे पुत्रकी देह उत्पन्न होती है । पिता-माता और पुत्र जीवके रूपमें देही हैं और बाह्यदृष्टिसे केवल शरीर । उनमें देहि जीव घट आदि कार्योंमें पृथ्वीके समान नित्य है ॥ ७ ॥ ❀ ❀ राजन् ! जैसे एक ही मृत्तिकारूप वस्तुमें घटत्व आदि जाति और घट आदि व्यक्तियोंका विभाग केवल कल्पनामात्र है, उसी प्रकार यह देही और देहका विभाग भी अनादि एवं अविद्याकल्पित है ॥ ८ ॥

१. अनित्य होनेके कारण शरीर असत्य है और शरीर असत्य होनेके कारण उनके भिन्न-भिन्न अभिमानी भी असत्य ही हैं । त्रिकालाबाधित सत्य तो एकमात्र परमात्मा ही है । अतः शोक करना किसी प्रकार उचित नहीं है ।

श्रीशुक उवाच

एवमाश्वासितो राजा चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः । प्रमृज्य पाणिना वक्त्रमाधिग्लानमभाषत ॥ ९ ॥

राजोवाच

कौ युवां ज्ञानसम्पन्नौ महिष्ठौ च महीयसाम् । अवधूतेन वेषेण गूढाबिह समागतौ ॥ १० ॥

चरन्ति हवनौ कामं ब्राह्मणा भगवत्प्रियाः । मादृशां ग्राम्यबुद्धीनां बोधायोन्मत्तलिङ्गिनः ॥ ११ ॥

कुमारो नारद ऋषुरङ्गिरा देवलोऽसितः । अपान्तरतमो व्यासो मार्कण्डेयोऽथ गौतमः ॥ १२ ॥

वसिष्ठो भगवान् रामः कपिलो बादरायणिः । दुर्वासा याज्ञवल्क्यश्च जातूकर्ण्यस्तथाऽऽरुणिः ॥ १३ ॥

रोमशश्च्यवनो दत्त आसुरिः सपतञ्जलिः । ऋषिर्बेदशिरा बोध्यो मुनिः पञ्चशिः रास्तथा ॥ १४ ॥

हिरण्यनाभः कौसल्यः श्रुतदेव ऋतध्वजः । एते परे च सिद्धेशश्चरन्ति ज्ञानहेतवः ॥ १५ ॥

तस्माद्युवां ग्राम्यपशोर्मम मूढधियः प्रभू । अन्ये तमसि मग्नस्य ज्ञानदीप उदीर्यताम् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एवं द्विजोक्तिभिः आश्वासितः चित्रकेतुः राजा आधिग्लानं वक्त्रं पाणिना प्रमृज्य अभाषत ॥ ९ ॥ ❀ ❀

ज्ञानसंपन्नौ च महीयसाम् महिष्ठौ अवधूतेन वेषेण गूढौ इह समागतौ युवां कौ ॥ १० ॥ ❀ ❀ उन्मत्तलिङ्गिनः भगवत्प्रियाः ब्राह्मणाः मादृशां ग्राम्यबुद्धीनां बोधाय हि हवनौ कामं चरन्ति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ कुमारः नारदः ऋभुः अंगिराः देवलः अमितः अपान्तरतमः व्यासः मार्कण्डेयः अथ गौतमः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ वसिष्ठः भगवान् रामः कपिलः बादरायणिः दुर्वासाः च याज्ञवल्क्यः जातूकर्ण्यः तथा अरुणिः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ रोमशः च्यवनः दत्तः सपतञ्जलिः आसुरिः वेदशिराः ऋषिः बोध्यः मुनिः तथा पञ्चशिराः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ हिरण्यनाभः कौसल्यः श्रुतदेवः ऋतध्वजः एते च परे सिद्धेशः ज्ञानहेतवः चरन्ति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तस्मात् युवाम् अन्ये तमसि मग्नस्य ग्राम्यपशोः मम प्रभू स्थः ज्ञानदीपः उदीर्यताम् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

आधिना शोकेन ग्लानं वक्त्रम् ॥ ९-१० ॥ ❀ ❀ उन्मत्तस्येव लिङ्गं येषां ते ॥ ११-१५ ॥ ❀ ❀ मम प्रभू रक्षकौ बोधे समर्थाविति वा । अतो युवाभ्यां ज्ञानदीपः प्रवर्त्यताम् ॥ १६-१७ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

आश्वासितः किञ्चित्स्वस्थतां प्रापितः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ महीयसां पूज्यानां महिष्ठौ पूज्यतमौ ॥ १० ॥ ❀ ❀ ग्राम्यबुद्धीनां विषयाविष्टचेतसाम् ॥ ११-१४ ॥ ❀ ❀ ज्ञानहेतवो ज्ञानकर्तारो लोकानामिति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ ग्राम्यपशोः ग्राम्यपशवस्तु भीष्मपर्वणि वर्णिताः “गौरजाविमनुष्याश्च अश्वाश्चतरगर्दभाः । एते ग्राम्याः समाख्याताः पशवः सप्त साधुभिः ।” इति यतो यूयं ज्ञानहेतवस्तस्माद्धेतोः । युवां युवाभ्याम् । उदीर्यतां प्रकाशयताम् ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एवमिति । एवं द्विजोक्तिभिः आश्वासितो राजा चित्रकेतुः आधिना ग्लानं वक्त्रं पाणिना प्रमृज्य अभाषत ॥ ९ ॥ काविति । स्पष्टम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ चरन्तीति । ग्राम्ये विषयमुखे इष्टबुद्धिर्येषां तेषां मादृशां मूर्खाणां बोधाय भगवत्प्रियाः उन्मत्तस्येव लिङ्गं येषां ते ब्राह्मणाः ब्रह्मविदोऽवनौ पृथिव्यां कामं यथेष्टं चरन्ति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ कुमार इति । चतुष्कम् । स्पष्टम् ॥ १२-१५ ॥ ❀ ❀ तस्मादिति । युवां प्रभू प्रबोधे समर्थौ स्तः । अतो ग्राम्यपशोरिव मूढधियः अन्ये तमसि महामोहे मग्नस्य मम तत् उद्धारार्थं ज्ञानरूपः प्रदीप उदीर्यतां युवाभ्यां प्रवर्त्यताम् ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवमुचिभ्यां बोधितश्चित्रकेतुर्जातविवेकस्तानुवाचेत्याह मुनिः । एवमिति । द्विजयोरङ्गिरोनारदयोरुक्तिभिरिवेमाश्व-
सितः परिसान्त्वितो राजा चित्रकेतुराधिना पुत्रशोकेन म्लानं म्लानं वक्त्रं पाणिना प्रमृज्य विशोभ्याभाषतोवाच ॥ ६ ॥ ❀ ❀
तदेवाह—कौ इत्यादिना, ज्ञानदीप उदीर्यतामित्यन्तेन । तावदस्पृष्टवैषौ तौ युवां कौ इति पृच्छति—काविति, ज्ञानसम्पन्नौ अत
एव पूज्यानामपि पूज्यौ युवां तावत्कौ ? पर्यन्तपि किं पृच्छसीत्यत्राह अवधूतेन लुद्रेण वेषेण गृहौ तिरोभाषितस्ववैषौ इह समागतौ
युवामन्यथा लुद्रस्यैतादृशज्ञानसम्पत्तिर्दुर्लभेति भावः ॥ १० ॥ ❀ ❀ “विष्णोर्भूतानि लोकानां मङ्गलाय चरन्ति हि”
इत्युक्तरीत्या लोकानुग्रहायैवमेवावधूतवेषा ज्ञानिनश्चरन्तीत्याह—चरन्तीति । ब्राह्मणा भगवद्भक्ता उन्मत्तस्यैव लिङ्गं येषां तादृशः
सन्तो ग्राम्यबुद्धीनां विषयासक्तानां संसारिणां मादृशानां बोधाय ज्ञानोत्पादनायावनौ भूमौ कामं यथेच्छं चरन्ति हि यस्मा-
द्भगवत्प्रिया उत्मत्तलिङ्गिन एव मादृशां बोधाय चरन्त्यतो युवां कौ इति वान्वयः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ब्राह्मणान्भगवत्प्रिया-
नुन्मत्तलिङ्गेन चरत एव दर्शयति कुमार इति चतुर्भिः । कुमारः सनत्कुमारः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ रामो भार्गवः ॥ १३ ॥
दत्तो दत्तात्रेयः स प्रसिद्धः पतञ्जलिर्महामुनिर्भरद्वाजः मुनिरुच्यः वेदशिरोच्य इत्यत्र सान्धिरार्षः वेदशिरो बौध्य इति
पाठे बोधस्य गोत्रापत्यं बौध्यः आङ्गिरसः “कपिबोधादाङ्गिरसे” इति यच् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एतौ कुमारद्वयः
तथाऽपरे च ज्ञानमेव सम्पद्येयां ते सिद्धेयाश्चरन्ति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ युवां यौ कौचिद्वा भवेत् तावद्यद्यस्माद्युवां प्रभू मादृशस्य
बोधोत्पादने दक्षौ तस्माद्युवाभ्यां मम ज्ञानमेव दीपः स उदीर्यतां दीयतामित्यर्थः । कथंभूतः अन्धे तमस्यज्ञानरूपे ममस्यात एव
मूर्खधियः अत ग्राम्यपशोः ग्रामे भवो ग्राम्यो नरः स एव पशुस्तस्य ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

देहदेहविभागप्रतीतेरनुभवात्कथं नानात्वादिप्रतीतिभ्रान्तिरित्यत आह—नानात्वमिति । अतद्धर्मा यो जीवस्तस्मा-
दन्यस्य देहस्य धर्माः सुरो नरोहमित्यादिनानात्वादयो द्रष्टुर्जीवस्य विद्यमाना इति भ्रान्तिः क्रियाफलमिति हेतुगर्भविशेषणं
कर्मफलत्वात् अभिना दाहस्येन्धनस्य विक्रियाः वृद्धिक्षयादिविकारा अग्नेरिति भ्रान्तिः भ्रान्त्येन्धनसमृद्धौ समृद्धोऽग्निस्तत्रासे
क्षीण इत्यादयो द्रष्टुर्ज्ञानिनो हरेरतद्धर्मा इत्येव भ्रान्ति “नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते इति श्रुतेर्नैदन्दर्शनम्भ्रान्तमनेन
देहिदेहभेदे प्रमाणमुक्तं भवतीति वा ॥ ६ ॥ ❀ ❀ इदमेव विवृणोति । त इम इति । ये ये प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धा
जन्मनाशादयस्त इमे जीवस्य देहसंयोगादात्मनि जीवे मनसि वा भ्रान्ति कुतोऽसद्ग्रहादेहोहमित्यभिमानात् अत्रोदाहरणमाह—
स्वप्न इति । जाग्रदृष्टसर्पव्याघ्रादिसंस्कारवशात्स्वप्नेपि यथा तद्दर्शनात्सर्वं भयमित्याद्यनर्थजातं भवति तथाऽनादिकालीना-
मिथ्याभिमानादनर्थकरः संसारः स्यादिति यद्यस्मात्तस्मात्तन्निवृत्त्युपायमाह—नान्यदिति, अन्यदनर्थकारणं न ध्यायेदित्यन्वयः ।
ननु, शुक्तिकाधिष्ठाने रजतं यथा प्रतीयते तथा जन्मादिकं किमधिष्ठानमित्येतां मन्दाशङ्कां वा परिहरति—त इति आत्माधिष्ठानं
शुक्तिरजतवज्जन्मादिकं मिथ्याभूतं भवेदित्यतः स्वप्नपदार्थानामर्थक्रियाकारित्याद्यथासत्यत्वमङ्गीकर्तव्यं तथा जन्मादीनामित्य-
भिप्रेत्याह—स्वप्न इति, अन्यदेहात्मत्वम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ अनन्यध्यानफलं सदृष्टान्तमुपपादयति—प्रसुप्तेति । प्रकर्षेण
सुप्तस्य प्रकर्षेण सुप्तेरर्णपापरपर्यायत्वात्तन्निवृत्त्यर्थं जीवतोपीति धृतप्राणस्यापि ज्ञानपूर्वं बाह्यप्रवृत्तिशून्यस्य पुरुषस्यानहम्मानादे-
हत्वादिभ्रान्तिज्ञानराहित्याद्यथा घोरा संसृतिर्न भाति तद्वत्तथा विमुक्तस्य सा न भाति । कुतः ? विमुक्ताहम्भावबुद्धित्वादाने-
नानन्यध्यानेन कैवल्यप्राप्तिः सूचिता भवतीति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ फलितमाह—तस्मादिति । यतोऽनहम्मानिनो घोरा-
संसारहानिरन्यस्य तद्भावश्च तस्मादन्यत्पुत्रादिकं मनोमात्रं मनोगतरागद्वेषजनितपुण्यपापनिमित्तम् एतदुक्तं भवति अहम्मानेन
मनसो रागद्वेषौ स्यातां तयोः पुण्यपापे भवतः ताभ्यां च पुत्रादिकमुत्पद्यते “मनसो द्वेषरागाभ्यां पुण्यपापसमुद्भवः ।
पुत्रादिपुण्यपापाभ्यां तस्मात्सर्वमनो भवम्” इति वचनात् अनेन पुत्राददीर्घायुष्यादिकं पुण्यपापानिमित्तं भवतीति
सूचितमिति ननु, तदस्तु ततः किं प्रकृत इति तत्राह—जहीति । तद्धननोपायमाह—वासुदेव इति । आत्मनि बिम्बभूते देहस्थितत्वेपि
तद्देहगतदुःखाद्यस्पर्शं समर्थं इति द्योतनायेश्वर इति मनोधारणयोत्पन्नतत्प्रसादोद्भूतज्ञानासिना तमोऽहम्ममतालक्षणे
निर्मूलयेत्यर्थः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ आधिना म्लानम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अवधूतेन वेषेण धूलिरूषिताकारेण ॥ १४ ॥ ❀ ❀
उन्मत्तस्य लिङ्गमेवामस्तीति तथा ॥ १५ ॥ ❀ ❀ मार्कण्डेयगौतमयोर्मध्येऽन्यो नास्तीति द्योतनायाथशब्दः ॥ १६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अवधूतेन वेषेणेति निजाच्छादनार्थं तदाकृतत्वात् ॥ १० ॥ ❀ ❀ भगवतो विशेषतो भक्तवत्सलस्य सामान्यतोपि
ब्रह्मण्यदेवस्य प्रियाः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ कुमार इति चतुष्कम् । व्यासबादरायण्यादीनां तदानीमनाविभूतानामपि गणना
शास्त्रदृष्टेयवेति ॥ १२-१७ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अवधूतेन वेपेणेति स्वगोपनार्थं ताभ्यां तथा कृतत्वात् ॥ १०-१७ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

आश्वासितः प्रतिबोधितः आधिग्लानं वक्त्रं पाणिना प्रमृज्याभाषत ॥ ९ ॥ * * महिष्ठावति महान्तौ ॥ १० ॥
उन्मत्तस्येव लिङ्गं भाषणचिह्नं येषां ते कामं यथेष्टम् ॥ ११-१५ ॥ * * मम प्रभू ज्ञानोपदेशेन संसारद्रक्षकौ अतो
युवाभ्यां ज्ञानमेव दीपः अज्ञाननाशक उदीर्यतामुदीर्यताम् ॥ १६-१७ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

आश्वासितः प्रतिबोधितः । आधिग्लानं वक्त्रं प्रमृज्य ॥ ९ ॥ * * राज्ञो वाक्यान्वेव दर्शयति—कौ
युवामिति ॥ १० ॥ * * ननु महत्तमानां विचरणे किमप्रयोजनमित्याशङ्क्याह—चरन्तीति । मादृशा मूर्खाणाम् अतएव
प्राम्यबुद्धीनां विषयसुखाविष्टमनसां बोधाय ब्राह्मणा ब्रह्मविदोऽवनौ पृथिव्यां कामं यथेष्टं चरन्तीत्यन्वयः । ननु कथं ते
प्रबोधयितुं शक्ताः किं वा तेषां परबोधनेन प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाह—भगवत्प्रिया इति । भगवान् प्रियो येषां ते भगव-
त्प्रीत्यर्थं भगवत्प्रेरितास्तत्प्रभावेणैव तद्वक्तिः संस्कारवतः प्रबोधयन्तीत्यर्थः । ननु तर्हि परमोपकारित्वात्सर्वस्यैव जनस्य
संसारदुःखनिवृत्तये तत्त्वजिज्ञासुत्वाच्च ते सर्वैरेव प्रावृताः स्युरित्याशङ्क्याह—उन्मत्तेति । उन्मत्तस्येव लिङ्गं येषां ते । तथाच
यं प्रति कृपयाऽत्मप्रभावं ज्ञापयन्ति स एव ज्ञानाति न सर्वोऽपीति भावः । हिशब्दः शास्त्रप्रसिद्धिद्योतकः ॥ ११ ॥ * *
एवम्भूताः परमोपकारिणः क इत्यपेक्षायां तान्दर्शयति—कुमार इत्यादिचतुर्भिः ॥ १२-१५ ॥ * * युवां प्रभू प्रबोधे
समर्थौ अन्ये तमसि महामोहे मग्नस्य मम तत उद्धारार्थं ज्ञानरूपः प्रदीप उदीर्यतां युवाभ्यां प्रवर्त्यतामित्यन्वयः । तत उद्दारे
स्वयं तु नाहं सक्त इत्याह—प्राम्यपशुवदिति । विषयासक्तस्य तत्र हेतुः—मूढधिय इति ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवमृषिभ्यां बोधितश्चित्रकेतुः किञ्चित्संप्राप्तविवेकस्तौ प्रत्युवाचेत्याह मुनिः । एवमिति । द्विजयोरङ्गिरोनारदयोरु-
क्त्यस्ताभिः, एवमुक्तप्रकारेण, आश्वासितः परिसान्त्वितः राजा, चित्रकेतुः, आधिना पुत्रशोकेन ग्लानं ग्लानं वक्त्रं पाणिना
हस्तेन, प्रमृज्य विशोध्य अभाषत उवाच ॥ ९ ॥ * * तदेवाह कौ युवामित्यादिना ज्ञानदीप उदीर्यतामित्यन्तेन ।
तत्र तावदस्पष्टवेषौ तौ इति पृच्छति । काविति । अवधूतेन लुप्रेण वेपेण गूढौ तिरोधायितस्ववेषौ सन्तौ, इह समागतौ ।
ज्ञानसंपन्नौ महीयसां पूज्यानामपि, महिष्ठौ पूज्यौ च, युवां स्तः । अतः कौ युवां लुप्रेत्यैतादृशज्ञानसंपत्तेर्दुर्लभत्वात् वां
पृच्छामीति भावः ॥ १० ॥ * * 'विष्णोर्भूतानि लोकानां पावनाय चरन्ति हि' इत्युक्तरीत्या लोकानुग्रहायैवावधूतवेषा
ज्ञानिनश्चरन्तीत्याह । चरन्तीति । भगवत्प्रिया भगवद्भक्ताः, उन्मत्तस्येव लिङ्गं येषां तादृशाः, ब्राह्मणाः, प्राम्यबुद्धीनां विषया-
सक्तानां, मादृशां संसारिणां बोधाय ज्ञानोपदेशाय, अवनौ भूमौ, कामं यथेष्टं चरन्ति हि । यस्माद्भावाद्दृशा जनबोधाय
चरन्त्यतो भवद्वाचा वां तथाविधौ ज्ञात्वा पृच्छामीति भावः ॥ ११ ॥ * * तांस्तन्नामप्रदर्शनपूर्वं कथयति । कुमार इति ।
कुमारः सनत्कुमारः, नारदः, ऋभुः, अङ्गिराः, देवलः, असितः, अपांतरतमः, व्यासो द्वैपायनः, मार्कण्डेयः, अथ
गौतमः ॥ १२ ॥ * * वसिष्ठ इति । वसिष्ठः, भगवान् रामो भार्गवः, कपिलः, बादरायणिः, शुकः, दुर्वासाः,
याज्ञवल्क्यः, जातुकर्ण्यश्च, तथा आरुणिः ॥ १३ ॥ * * रोमशः, ऋच्यवनः, दत्तो दत्तात्रेयः, आशुरिः, सः प्रसिद्धः
पतञ्जलिः, ऋषिर्भरद्वाजः, वेदशिराः, बोध्यः, मुनिरुत्तमः, तथा पञ्चशिराः ॥ १४ ॥ * * हिरण्यनाभ इति ।
हिरण्यनाभः, कौशल्यः, श्रुतदेवः, ऋतध्वजः एते, कुमारादयः, ज्ञानमेव संपद्येतां ते अपरे सिद्धेशाश्च चरन्ति ॥ १५ ॥ * *
तस्मादिति । तस्मात् युवां प्रभू मम रक्षकौ बोधे समर्थौविति वा । अतः प्राम्यपशोर्नरपशोः, मूढधियः अन्ये तमसि अज्ञानरूपे
ध्वान्ते, मग्नस्य मम, ज्ञानदीपः, युवाभ्याम् उदीर्यतां प्रवर्त्यतां दीयतामित्यर्थः ॥ १६ ॥

^१नानात्वज्जन्मनाशश्च क्षयो वृद्धिः क्रियाफलम् । द्रष्टुश्च भान्त्यतद्वर्मा यथाप्रेर्दीह्यविक्रियाः ॥ १ ॥

त इमे देहसंयोगादात्मन्याभान्त्यसदग्रहात् । स्वप्ने यथा तथा नान्यदथायेत्सर्वम्भयच्च यत् ॥ २ ॥

प्रसुप्तस्यानहम्मानात्राधोरा भ्राति संसृतिः । जीवतीषियथातद्विमुक्तस्यानहम्मतैः ॥ ३ ॥

तस्मादन्यन्मतोमात्रज्ञहृहम्ममतातमः । वासुदेवे भगवति मनो धेह्यात्मनीश्वरे ॥ ४ ॥)

^१एते चत्वारः श्लोका विजयध्वजरीत्या अधिकतया विद्यन्ते ते ४६२ पृष्ठे विजयध्वजटीकायां व्याख्याताः सं०) ।

भाषानुवादः

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—राजन् ! जब महर्षि अङ्गिरा और देवर्षि नारदने इस प्रकार राजा चित्रकेतुको समझाया-
बुझाया, तब उन्होंने कुछ धीरज धारण करके शोकसे मुरझाये हुए मुखको हाथसे पोंछा और उनसे कहा—॥ ९ ॥ ❀ ❀
राजा चित्रकेतु बोले—आप दोनों परम ज्ञानवान् और महान् भी महान् जान पड़ते हैं तथा अपनेको अवधूतवेषमें
छिपाकर यहाँ आये हैं। कृपा करके बतलाइये, आपलोग हैं कौन ? ॥ १० ॥ ❀ ❀ मैं जानता हूँ कि बहुतसे भगवान्-
के प्यारे ब्रह्मवेत्ता मेरे जैसे विषयासक्त प्राणियोंको उपदेश करनेके लिये उन्मत्तका-सा वेष बनाकर पृथ्वीपर स्वच्छन्द विचरण
करते हैं ॥ ११ ॥ ❀ ❀ सनत्कुमार, नारद, ऋभु, अङ्गिरा, देवल, असित, अपान्तरतम व्यास, मार्कण्डेय, गौतम,
वसिष्ठ, भगवान् परशुराम, कपिलदेव, शुकदेव, दुर्वासा, याज्ञवल्क्य, जातुकर्ण्य, आरुणि, रोमश, च्यवन, दत्तात्रेय, आसुरि,
पतञ्जलि, वेदशिरा, बोध्यमुनि, पञ्चसिरा, हिरण्यनाभ, कौसल्य, श्रुतदेव और ऋतध्वज—ये सब तथा दूसरे सिद्धेश्वर ऋषि-
मुनि ज्ञानदान करनेके लिये पृथ्वीपर विचरते रहते हैं ॥ १२-१५ ॥ ❀ ❀ स्वामियो ! मैं विषयभोगोंमें फँसा हुआ,
मूढबुद्धि प्राप्त्य पशु हूँ और अज्ञानके घोर अन्धकारमें डूब रहा हूँ। आपलोग मुझे ज्ञानकी ज्योतिसे प्रकाशके केन्द्रमें
लाइये ॥ १६ ॥

अङ्गिरा उवाच

अहं ते पुत्रकामस्य पुत्रदोऽस्म्यङ्गिरा नृप । एष ब्रह्मसुतः साक्षान्नादो भगवानृषिः ॥ १७ ॥
इत्थं त्वां पुत्रशोकेन मग्नं तमसि दुस्तरे । अतदर्हमनुस्मृत्य महापुरुषगोचरम् ॥ १८ ॥
अनुग्रहाय भवतः प्राप्तावावामिह प्रभो । ब्रह्मण्यो भगवद्भक्तो नावसीदितुमर्हति ॥ १९ ॥
तदैव ते परं ज्ञानं ददामि गृहमागतः । ज्ञात्वान्याभिनिवेशं ते पुत्रमेव ददावहम् ॥ २० ॥
अधुना पुत्रिणां तापो भवतैवानुभूयते । एवं दारा गृहा रायो विविधैश्वर्यसम्पदः ॥ २१ ॥
शब्दादयश्च विषयाश्चला राज्यविभूतयः । मही राज्यं बलं कोशो भृत्यामात्याः सुहजनाः ॥ २२ ॥
सर्वेऽपि शूरसेनेमे शोकमोहभयार्तिदाः । गन्धर्वनगरप्रख्याः स्वप्नमायामनोरथाः ॥ २३ ॥
दृश्यमाना विनार्थेन न दृश्यन्ते मनोभवाः । कर्मभिर्ध्यायतो नानाकर्माणि मनसोऽभवन् ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—नृप अहं पुत्रकामस्य ते पुत्रदः अङ्गिराः अस्मि एषः साक्षात् ब्रह्मसुतः भगवान् नारदः ऋषिः ॥ १७ ॥
इत्थं पुत्रशोकेन दुस्तरे तमसि मग्नम् अतदर्हं महापुरुषगोचरम् त्वाम् अनुस्मृत्य प्रभो इह भवतः अनुग्रहाय आवाम् प्राप्नो
ब्रह्मण्यः भगवद्भक्तः अवसीदितुम् न अर्हति ॥ १८-१९ ॥ ❀ ❀ गृहम् आगतः तदा एव ते परं ज्ञानं ददामि ते अन्याभिनिवेशं
ज्ञात्वा अहम् पुत्रम् एव ददौ ॥ २० ॥ ❀ ❀ ❀ अधुना भवता पुत्रिणां तापः एव अनुभूयते एवं दाराः गृहाः रायः
विविधैश्वर्यसंपदः दुःखदाः सन्ति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ शब्दादयः विषयाः च राज्यविभूतयः च मही राज्यं बलं कोशः
भृत्यामात्याः सुहजनाः चलाः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ शूरसेन इमे सर्वे अपि शोकमोहभयार्तिदाः गन्धर्वनगरप्रख्याः स्वप्नमाया-
मनोरथाः सन्ति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अर्थेन विना दृश्यमानाः मनोभवाः न दृश्यन्ते कर्मभिः ध्यायतः मनसः नानाकर्माणि
अभवन् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

महापुरुषगोचरं हरिभक्तं त्वाम् ॥ १८-१९ ॥ ❀ ❀ तदैव यदा पूर्वमागतोऽस्मि ॥ २० ॥ ❀ ❀ रायः
अर्थाः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ चला अनित्याः । किं च महीति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ हे शूरसेन । इमे सर्वेऽपि शोकादिप्रदाः ।
किं च । आगमापायित्वेन गन्धर्वनगरतुल्याः गन्धर्वनगरं ह्यकस्मादेव क्वचिदायात्यपयाति चेति प्रसिद्धम् । तदेवमनित्यत्वं

चागमापायित्वं शोकादिहेतुत्वं चोक्तम् । मिथ्यात्वमप्याह । स्वप्नश्च माया च मनोरथश्च यथा तद्वत् ॥ २३ ॥ * * मनोभवा मनोमात्रविजृम्भिताः । अत्र हेतुः । अर्थेन तात्त्विकस्वरूपेण विनैव दृश्यमानाः । तत्कुतः । यस्मात्क्षणांतरे न दृश्यन्ते तात्त्विकत्वे हि क्षणांतरे बाधो न स्यात् । अतो मनोमात्रविजृम्भितत्वेन स्वप्नादिवन्मिथ्याभूता इत्यर्थः । नन्वेते पुण्या-पुण्यकृता इति मीमांसकाः प्राहुस्तत्कुतो मनोभवत्वं तत्राह । कर्मभिः कर्मवासनाभिरर्थान्ध्यायतः पुंसो मनस एव निमित्तात्कर्मा-प्यभवन् । पाठांतरे कर्म ईप्सिततममभिध्यायत इत्यर्थः । कर्मणोऽपि मनोभवत्वात्तत्साध्या अर्था अपि मनोभवा एवेति भावः ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

नृपेति । नृपाणां हठस्वभावत्वादेव पुत्रमदामिति भावः । साक्षाद्ब्रह्मसुतः ॥ १७ ॥ * * अतदर्हं तमोज्जना-नर्हम् । तत्र महापुरुषो हरिर्गोचरो विषयो ध्येयत्वेन यस्य तम् ॥ १८ ॥ * * प्रभो इति ज्ञानाधिकारितामाह ॥ १९ ॥ ददामि अददामित्यर्थः । लुब्धे लट् । अन्याभिनिवेशं ज्ञानापेक्षयाऽन्यः पुत्रस्तदभिनिवेशं पुत्राविष्टचेतस्त्वम् ॥ २० ॥ * * एवं पुत्रवत् ॥ २१ ॥ * * राज्यविभूतीराह—राज्यमित्यादि ॥ २२ ॥ * * न केवलमेते एव चला अपि तु सर्वे एवेत्याह—सर्वेपीति । शूरसेनेति । केवलं सेनयैव शूरो न तु विचारेणेति भावः । सेनया शूरः शूरसेनः । राजदन्तादिव-त्समासः । क्वचित्स्वाम्येनाति स्वामित्वं लक्षिते, इति न्यायेन । हे शूरसेनेति । शूराणां सर्वं जेतुं समर्थानामिन्द्रियाणां याः सेना वृत्तयस्ता अपि नियंतुं समर्थत्वात्त्वमीशोऽसीति भावः । अनित्यत्वादेशामित्याह—किञ्चेति । कचिदाकाशे ॥ २३ ॥ * * अत्र मनोमात्रविजृम्भितत्वे । तत्तात्त्विकस्वरूपेण विना दर्शनं कुतोऽवगतमिति चेदत्राह—यस्मादिति । इत्यर्थ इति । स्वाप्तिकादि-पदार्था यथा मनोमात्रविनिर्मितास्तथैतेपीति भावः । अत्राक्षिपति—नन्विति । एते दारादयो रोगादयश्च “यन्मनसा मनुते तत्कुरुते” इति श्रुतेः । पाठांतरे ‘कर्मभिर्ध्यायत’ इति पाठे । इत्यर्थ इति । कर्तुं रीप्सिततमस्यैव कर्मत्वादिति भावः । इति भाव इति । पृथिन्या विनाशत्वे तत्साध्या घटादयः सुतरां विनाशिन इति तात्पर्यम् ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अहमिति । स्पष्टम् ॥ १७ ॥ * * इत्थमिति युग्मम् । हे प्रभो ! इत्थम् अतदर्हं दुःखानुभवायोग्यं महापुरुष-गोचरं भगवद्भक्तं पुत्रशोकेन दुस्तरे तमसि मग्नं त्वामनुस्मृत्य ज्ञात्वा ब्रह्मण्यो भगवद्भक्तः अवसीदितुं दुःखमनुभवितुम् । सीदभाव आर्षः । नार्हति इति विचार्य भवतोऽनुग्रहाय आवामिह प्राप्तौ ॥ १८ ॥ १९ ॥ * * तदैवेति । यदाहं पूर्वं तव गृहमाग-तस्तदैव ते तुभ्यं परमुत्कृष्टं बन्धविमोचकं ज्ञानं ददामि अदास्यं परं तु तदा तवान्याभिनिवेशं पुत्राग्रहं ज्ञात्वा पुत्रमेव ददामि अददाम् । उभयत्र कालव्यत्ययाल्लट् । कापि ददाम्यहमित्यत्र ददावहमित्यपि पाठः ॥ २० ॥ * * अधुनेत्यर्थम् । अधुना भवता एव पुत्रिणां तापः अनुभूयते ॥ २१ ॥ * * एवमिति त्रयम् । हे शूरसेनेति ! एवं दारादयः सर्वेऽपि शोकमोहादि-प्रदाः आगमापायित्वेन गन्धर्वनगरप्रख्या गन्धर्वनगरं ह्यकस्मादेव कचिदायाति याति च । स्वप्नश्च माया च मनोरथश्च तैस्तुल्याः मिथ्याभूताः अत एव मनोभवाः मनःकल्पिता अर्थेन परमार्थतया विनापि तथात्वेन दृश्यमानाः अत एव क्षणान्तरे न दृश्यन्ते अतो मिथ्याभूताः ॥ २२-२४ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवमुभावपि पृष्ठौ तत्र तावदङ्गिरा आत्मानौ स्वागमनप्रयोजनञ्च वदंश्चित्रकेतोर्वैराग्यमुत्पादयति—अहन्त इत्यादि-नोपशममाविशेत्यन्तेन । हे नृप ! पूर्वं पुत्रं कामयमानस्य तव पुत्रदो योऽङ्गिराः सोहमस्मि एष द्वितीयस्त्वयं साक्षाद्ब्रह्मणः सुतो भगवान्नागरद ऋषिः ॥ १७ ॥ * * किमर्थमागतावित्यत्राह—इत्थमिति । पुत्रशोकेनेत्थं दुस्तरे तमस्यज्ञाने मग्नमतदर्हं शोकानर्हं महापुरुषगोचरं उत्कृष्टपुरुषैरनुग्राह्यं त्वामनुस्मृत्य प्रत्यभिज्ञाय भवतोऽनुग्रहाय भवन्तमनुगृहीतुमिह आवां प्राप्तौ हे प्रभो ! ब्रह्मण्यः ब्रह्मणि ब्रह्मकुले साधुर्ब्रह्मण्यः तत्रापि भगवद्भक्तः त्वादृशोऽवसीदितुं दुःखितुं नार्हति ॥ १८-१९ ॥ * * यथा पूर्वभाग-तस्तथा त्वद्गृहं प्रत्यागतोऽहं ते तुभ्यं परं ज्ञानं ददामि भगवद्भक्तः इत्यत्रादिकर्मणि क्तः आरब्धभगवद्भक्तियोगः भक्तियोगा-रम्भभूतायाः सत्सङ्गतेः कृतत्वादिति भावः । तर्हि पूर्वमेव ज्ञानं किं नाददास्तत्राह—ज्ञात्वेति, अन्याभिनिवेशं पुत्राभिलाषं ज्ञात्वा ते तुभ्यं पुत्रमेवाहं ददौ दत्तवानासम् ॥ २० ॥ * * ननु, ममान्याभिनिवेशो सत्यपि तस्य दुःखोदकतां ज्ञापयित्वा ज्ञानमेव किं न दत्तवानित्यपेक्षायामभिलषितपुत्रप्रदानमन्तरेण दत्तमपि ज्ञानं न सुप्रतिष्ठितं भवति पुत्रोत्पत्तिविपत्तिभ्यामनु-भूतसुखदुःखस्य तद्दृष्टान्तेनेतरेषामपि वैषयिकसुखानां सुखोदकतामनुमन्यमानस्य सञ्जातवैराग्यस्य तु दत्तं ज्ञानं सुप्रतिष्ठितं

भवतीत्यालोच्य न दत्तवानस्मीत्यभिप्रायतः । पुत्रदृष्टान्तेनेतरेषामप्यन्ततो दुःखहेतुताभिदर्शयति-अधुनेति । यथैव भवता पुत्रिणां तापोऽधुनानुभूयते एवं दारादयोपि सर्वे हे शूरसेनेश ! शोकमोहभयार्तिदास्सन्त एवानुभविष्यन्ते भवतैव भवतेवेति पाठे अधुना भवतेव त्वयेव सर्वेषामेव पुत्रिणां तापोऽनुभूयते सर्वैरपि पुत्रिभिस्तापोनुभूयत इत्यर्थः । यथा पुत्रः शोकमोहादिप्रदः तथा दारादयोपीत्यन्वयः । तत्र आरामा विहारवनानि विविधा ऐश्वर्यसम्पदः प्रशास्तृत्वप्रयुक्ताभोगोपकरणादिसमृद्धयः ॥ २१ ॥ तथा हे राजन्, भोगाः शब्दादयो विषयाश्च विभूतयोऽणिमादयः मही राज्यं राज्ञः कर्मभावो वा राज्यं स्वामित्वं महा राज्यं महीराज्यं सार्वभौमत्वमित्यर्थः । बलं चतुरङ्गयुक्तं कोशो धनसञ्चयः ॥ २२ ॥ * * सर्वे चैते गन्धर्वनगरप्रख्याः गन्धर्वनगरेण तुल्यं प्रख्यायन्ते प्रसिध्यन्ते इति तथा गन्धर्वनगरोपमत्वेन प्रसिद्धाः गन्धर्वाणां हि नगरमावासस्थानं न नियतं तद्वदेतेत्यनियताश्चञ्चलाः अनित्या इति यावत् प्रसिद्धं दृष्टान्तान्तरमाह-स्वप्नमायामनोरथा इति, स्वप्ने ये मायामनोरथाः मायाशब्द आश्चर्यवाची, आश्चर्यरूपा मनोरथाः सङ्कल्पविकल्पात्मकमनोविषयाः देशान्तरगमनराज्याभिषेकशिरश्छेदादयः ते चाश्चर्यभूता एव तत्तत्पुरुषानुभाव्यत्वेन चाल्पकालानुभाव्यपुण्यपापात्मककर्मफलत्वेन चेश्वरसृष्टानां जागृदवस्थानुभाव्यपरार्थेभ्यो विलक्षणत्वात्स्वप्नमायामनोरथवदनित्या इत्यर्थः । ईयांस्तु विशेषः । स्वप्नमायामनोरथाः तत्कालमात्रावस्थायिनः एते तु तदपेक्षया किञ्चिच्चिरकालावस्थायिन इत्यनित्यत्वं तत्त्वं तत्तज्जीवकर्मनुसारेण सृष्टत्वं मनःप्रभवत्वं सुखमात्राहेतुत्वं चोभयत्राप्यवशिष्टम् ॥ २३ ॥ तदेवाह-दृश्यमाना इति । अर्थेन परमपुरुषार्थेन निरतिशयानन्दं विना दृश्यमानाः न दृश्यन्ते कालान्तरेष्वपि न दृश्यन्ते जाग्रत्स्वप्नावस्थाद्वयानुभाव्याः पदार्थाः मनोभवाश्च ननु, स्वप्नपदार्था मनोभवा इति तु प्रयुक्तं तेषां यथास्य स्वप्नदृष्टुः कर्मानुसारेण मनःसङ्कल्पविकल्पौ करोति तदनुसारेणेश्वरसृष्टत्वेन मनोनिमित्तकत्वाज्जाग्रदवस्थानुभाव्यानां तु पुत्रदारादीनां कथं मनःप्रभवत्वं ? तत्राह—कर्मभिरिति । कर्मभिरनादिवासनारूपैः कर्मभिरर्थान्विषयान्मनसा ध्यायतः पुंसस्तावत्कर्माणि मनसा अभवन् अनादिकर्मवासनावासितमनस्संयुक्तैरिन्द्रियैर्विषयान् ध्यायंस्तावत्कर्माणि करोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

दुर्वासयाज्ञवल्क्योर्विशेषद्योतकश्चशब्दः ॥ १६ ॥ क । यो महाभाष्यकर्ता स पतंजलिनाम्ना बोध्यः ॥ १६ ॥ * * ख । ज्ञानहेतवो लोकानामिति शेषः “ब्राह्मणा भगवत्प्रियाः” । “सिद्धेश ज्ञानहेतवः” इत्येतैर्विशेषणैर्विशिष्टत्वस्य प्रतिपाद्यमानत्वाज्ज्ञैषां सर्वेषां साम्यं “नारायणपरा देवा मनुष्यास्तत्परायणाः” इत्यादिस्मृत्या अवान्तरविशेषस्य ज्ञायमानत्वात् । नारायणपरा देवा इत्यादिवाक्यं मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायण इत्यत्र ब्राह्मणा भगवत्प्रिया इत्यत्र च प्रमाणार्थमस्मिन्नध्याये उदाहृतम् । ब्रह्म अर्णोति अयंते आश्रयंते ब्रह्मणैवेति ब्राह्मणाः इति व्युत्पत्त्या देवद्वारा नारायणायनत्वं लब्धं, योग्यमुखत्वञ्चेत्युभयं सिद्धं, ते च कियंत इत्याशंकोन्नवकोट्यस्तु देवानां ऋषयः शतकोटयः, इत्यादिकया परिहर्तव्या ॥ १६ ॥ ग. घ. ॥ युवां युवाभ्याम् ॥ १७ ॥ * * महापुरुषगोचरं भक्तिस्मरणादिमत्त्वेन श्रीविष्णुविषयम् ॥ १८ ॥ * * नावसीदतुमर्हति पुत्रनिमित्तशोकेन नष्टो माभूदिति ॥ १९ ॥ * * तर्हि तदानीं पुत्रः किमिति दत्त इति तत्राह-तदेति । तदा पूर्वागमनकाले ज्ञानमेव ददामीति गृहमागतोहं तवान्याभिनिवेशं पुत्रविषयाग्रहं ज्ञात्वा ते पुत्रं तुभ्यं पुत्रमेवाददामिदानीं ज्ञानं ददामीति शेषः ॥ २० ॥ * * इदानीं दातुमवसर इत्याह-अधुनेति । न केवलं पुत्रवतामेव तापः किन्तु दारादिमतामप्यविनाभूतोयमित्याह—एवमिति ॥ २१-२२ ॥ * * स्वप्नमायामनोरथवदनित्यत्वेन दृश्यमानाः प्रतीयमानाः अर्थेन पुरुषार्थाल्पप्रयोजनेन विना दृश्यन्त इति यो नियमः स नास्तीत्याहत्यान्वेतव्यं तथाहि, योग्यतानुसारेण कदाचित्पुरुषार्थहेतुत्वेन दृष्टत्वात्कदाचिन्नेति नियमात्कुतो मनोभवाः मनसो भव उत्पत्तिर्येषां ते तथा तेन कल्पितत्वात् । एतदेव विवृणोति कर्मेति । निरन्तरं कर्म चिन्तयतः पुंसो मनसो मनःशोभान्नानाकर्माणि निरयमानुषस्वर्गमुक्तियोग्यानि कर्माण्यभवन् भवन्तीति यस्मात्तस्मात्तदनुसारेण दारादिसंभवात्सदा पुरुषार्थहेतुत्वादिनियमो नास्तीति भावः ॥ २३-२४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

इत्थमिति युग्मकम् । महापुरुषो गोचरोऽनुभवविषयो यस्य तम् । भगवद्भक्त इति पूर्वमेव तत्सङ्गप्रभावेन भक्तिबीजोदयात् ॥ १८-१९ ॥ * * ददामि अदास्यमित्यर्थः । पुनश्च ददामि अददामित्यर्थः । तिष्ठति नो भवन्तीति छान्दसोऽत्र लट् ॥ २०-२६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

महापुरुषाः परमर्षयो भगवद्भक्ताश्च गोचराः मनोनेत्रादिविषयाः यस्य तम् अत एव ब्राह्मणवैष्णवसेवित्वाद्ब्राह्मणो भगवद्भक्तश्चोक्तः न तु वस्तुतस्तदभक्त इत्यर्थः ॥ १८-१९ ॥ * * ददामि अदास्यं पुनश्च ददामीत्यस्य अददामित्यर्थः ॥

तिष्ठं तिष्ठो भवन्ति इति लक्षणेन ॥ २०-२२ ॥ ❀ ❀ तदेवं दारादीनामनित्यत्वमवास्तववस्तुत्वं शोकादिहेतुत्वमाग-
मापायित्वञ्चोक्तम् । ये तु दारादिभ्यः अन्येऽपि शोकमोहभयार्तिदाः अर्थाः स्वप्नादुत्थितास्ते तु मिथ्याभूता एवेत्याह । गन्धर्वेति ।
स्वप्नश्च मायाया इन्द्रजालं च मनोरथश्च ते तदुत्थाः पदार्थाः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अर्थेन व्याघ्रसर्पादिना विनैव दृश्यमानाः
स्वप्नादिभङ्गे सति न दृश्यन्ते तदेवं दारादयोऽवास्तववस्तुभूताः स्वप्नादयोऽवस्तुभूताश्च सर्वे मनोभवाः मनोवासनाजन्यत्वा-
न्मनोभवाः मनोभवत्वमेवाह कर्मभिः, कर्मवासनाभिरर्थान् ध्यायतः पुंसो मनस एव निमित्तत्वात् कर्माण्यभवन्
कर्मभिर्ध्यायत इति पाठे कर्म ईप्सिततममभिध्यायत इत्यर्थः । कर्मणोऽपि मनोभवत्वात्तत्साध्या अपि मनोभवा
एवेति भावः ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अतदहं शोकानहं महापुरुषमोचरं विष्णुकृपादृष्टिविषयं पात्रमित्यर्थः ॥ १८-१९ ॥ ❀ ❀ पूर्वमपि ज्ञानमेव
दातुमागतस्त्व निर्वन्धं दृष्ट्वा पुत्रं दत्तवानित्याह—तदैवेति । परं ज्ञानं ददामि अदास्यं पुत्रं ददामि दत्तवान् ॥ २०-२२ ॥
हे शूरसेन ! इमे सर्वेऽपि शोकादिप्रदा गन्धर्वनगरप्रख्याः गन्धर्वनगरवत् प्रख्यायन्ते इति तथा गन्धर्वनगरं गन्धर्वेच्छयैव
क्वचिदायाति अपयाति च न दृष्टजनेच्छामनुसरति तद्वदिमे ईश्वरेच्छामनुसरन्ति न दृष्टजनेच्छामित्यर्थः । किञ्च स्वप्ने या मायाः
सूक्ष्मरूपाः विभूतयः मनोरथाश्च कर्मविशेषफलदानाय भगवतैव सृष्टाः शोकादिप्रदाः गन्धर्वनगरप्रख्याश्चेत्यन्वयः ॥ २३ ॥
किञ्च जागरेपि मनोभवाः पुत्रकलत्रादिपदार्थाः अकस्मादेव मनसि हर्षकाले शोकदाः रोदितन्ये हर्षदाः प्रसिद्धपुत्रकलत्रादि-
विलक्षणाः स्वप्नमायामनोरथविलक्षणाश्चेश्वरेण प्रवर्तिताः ते च केचिदनिष्टा अर्थेन प्रयोजनेन विनैव दृश्यमानाः मनसि
प्रस्फुरमाणाः केचिदनिष्टाः नैव दृश्यन्ते अतस्तेऽपि शोकादिप्रदा गन्धर्वनगरप्रख्याश्चेति पूर्वेणान्वयः । किञ्च मनसा कर्मभिर्ध्यायतः
एवं स्वहितमेव करिष्यामीति चिन्तयतः नानाहितानि अहितानि मिश्राणि च कर्माण्यभवन् तान्यपि शोकादिप्रदान्येव जाना-
मीत्यर्थः । मनसा इति पाठे मनसो निमित्तभूतान् अभवन्नित्यन्वयः ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं पृष्ठ आत्मानं कथयति—अहमिति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ इत्थं पुत्रशोकेन दुस्तरे तमसि दुःखे मम त्वामनुस्मृत्य
ज्ञात्वा तन्निवर्त्तनेन भवतोऽनुग्रहायावामिह प्राप्ताविति द्वयोरन्वयः । अनुग्रहे हेतुमाह—अतदहमिति, दुःखानुभवायोग्यमित्यर्थः ।
तत्र हेतुमाह—महापुरुषमोचरमिति, भगवद्वक्तमित्यर्थः । उक्तमेव स्पष्टयति—ब्रह्मण्य इति । अतस्त्वमप्युपदिष्टार्थावधारणे
समर्थोऽसीति सूचयन् सम्बोधयति—हे प्रभो इति ॥ १८ ॥ १९ ॥ ❀ ❀ ननु यद्येवं तर्हि भवांस्तु सर्वज्ञः पूर्वमेव तत्त्वं
कुतो नोपदिष्टवान् कुतो वा शोककारणं पुत्रमेव दत्तवानित्याशङ्क्य तदानीं तव पुत्राभिनिवेशेन तत्त्वज्ञानानधिकारित्वादित्याह—
तदैवेति । यदाऽहं पूर्वं तव गृहमागतस्तदैव ते तुभ्यं परमुत्कृष्टं बन्धविमोचकं ज्ञानं ददामि दद्यां परन्तु तदा ते तवान्या-
भिनिवेशं पुत्राग्रहं ज्ञात्वा पुत्रमेव ददामि अददामित्यन्वयः ॥ २० ॥ ❀ ❀ अधुना तु पुत्रादितापानुभवेन तत्राभिनिवेशस्य
निवृत्तत्वात् तत्त्वोपदेशाधिकारित्वमित्याशयेनाह—अधुनेति । न केवलं पुत्र एव सन्तापहेतुः किन्तु दारादयः सर्वेऽपीत्याह
एवमिति । रायः अर्थाः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ चलाः अनित्याः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ हे शूरसेनेति सम्बोधनेन स्वामित्वात्तव
मोहेन सर्वे मोहिताः सन्ति तव विवेकेन सर्वे विवेकिनः सुखिनश्च भवेयुरिति तदेवोचितमिति सूचयति—नष्टे शोकः । विद्यमाने
मोहः । नाशे भयम् । उपार्जने आर्त्तिर्देयं च । तत्रापि यदि ते किञ्चित्कालं स्थिरतया सुखदा भवेयुस्तदा तदर्थं शोकादिकमपि
सोढव्यं तदपि नास्ति, गन्धर्वनगरादिवत्, आशुतरविनाशित्वादित्याह—गन्धर्वनगरप्रख्या इति ॥ २३ ॥ ❀ ❀
आशुतरविनाशित्वे हेतुमाह—दृश्यमाना इति । सर्वेषां भगवत्कर्तृकत्वेन तदीयत्वादर्थेन स्वकीयत्वेन विनाऽपि तथात्वेन
दृश्यमाना अतएव भगवदधीनत्वात्तदिच्छया क्षणान्तरे न दृश्यन्ते न तिष्ठन्ति । यदि स्वकीयाः स्युस्तदा स्वेच्छया सदैव
तिष्ठेयुरिति भावः । ननु कथमेवमन्यथा दृश्यन्ते इत्यपेक्षायां भ्रान्त्यैवेत्याह—मन इति, मनसैव तथात्वेन कल्पिताः, न तु
प्रस्तुतस्ते तथेत्यर्थः । ननु स्वकृतकर्मजन्यत्वस्य शास्त्रप्रसिद्धत्वात् कथं भगवदीयत्वमित्याशङ्क्याह—कर्मभिरिति, प्राचीनकर्म-
वासनाभिः विषयान् ध्यायतः पुंसो मनस एव निमित्तात् नाना कर्माणि अभवन् । तथाच अविद्यया देहादावहम्ममाध्यासेन
स्वकृततत्तत्कर्मानुसारेण भगवानेव सर्वान् विषयान् सम्पादयति, योगेन कर्मक्षयाच्च तान् स एव नाशयतीति सर्वथा पारव-
श्यात्तत्र शोकोऽनुचित एवेति भावः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवमुभावपि पृष्ठौ । तत्र तावदङ्गिराः स्वस्य नारदस्य चागमनप्रयोजनं वदंश्चित्रकेतोर्वैराग्यमुत्पादयति अहमित्यादिनोप-
शममाविशेयन्तैन । अहमिति । हे नृप, पुत्रकामस्य पुत्रं कामयमानस्य, ते तव, पुत्रदः अहम् अङ्गिराः अस्मि । एष द्वितीयः,
ब्रह्मसुतो ब्रह्मणः पुत्रः, भगवान् महैश्वर्यः, साक्षात् नारदः ऋषिः ॥ १७ ॥ ॐ ॐ किमर्थमत्र युवामागतौ इत्यत्राह ।
इत्थमिति । पुत्रशोकेन, इत्थं दुस्तरे तमस्यज्ञाने, मग्नम् अतदर्हमित्थंभूतशोकानर्हं, महापुरुषगोचरमुत्कृष्टपुरुषैरनुप्राप्तं हरिभक्तं
वा त्वाम्, अनुस्मृत्य प्रत्यभिज्ञाय ॥ १८ ॥ ॐ ॐ अनुग्रहायेति । हे प्रभो राजन्, भवतः अनुग्रहाय भवन्तमनुग्रहीतुम्,
आवाम् इह प्राप्तौ । ब्रह्मणि ब्रह्मकुले साधुर्ब्रह्मण्यः, तत्रापि भगवद्भक्तः त्वादृशः, अवसीदतुमित्थंभूतावसादं प्राप्तुं, न अर्हति ।
इति विचार्यागतौ भवावः । इति द्वयोरेकसंबन्धः ॥ १९ ॥ ॐ ॐ तर्हि पूर्वमेव ज्ञानं किं न ददाथ तत्राह । तदैवेति ।
तदैव पूर्वमेव, ते तव, गृहम् आगतः । अहं ते तुभ्यं, परं ज्ञानं ददामि दद्याम् । परं तु, ते तव, अन्याभिनिवेशं पुत्राभिलाषं
ज्ञात्वा, ते तुभ्यं पुत्रम् एव ददौ दत्तवान् ॥ २० ॥ ॐ ॐ ननु ममान्याभिनिवेशे सत्यपि तस्य दुःखोदकतां ज्ञापयित्वा
ज्ञानमेव किं न दत्तवान् इत्यपेक्षायामभिलषितपुत्रप्रदानमन्तरेण दत्तमपि ज्ञानं न सुप्रतिष्ठितं भवति पुत्रोत्पत्तिविपत्तिभ्या-
मनुभूतसुखदुःखस्य तद्दृष्टान्तेनेतरेषामपि वैषयिकसुखानामसुखोदकतामनुमन्यमानस्य संजातवैराग्यस्य तु दत्तं ज्ञानं
सुप्रतिष्ठितं भवतीत्यालोच्य न दत्तवानस्मीत्यभिप्रायतः पुत्रदृष्टान्तेनेतरेषामप्यन्ततो दुःखहेतुतां निदर्शयति । अधुनेति । हे
राजन्, यथैव अधुना, भवता पुत्रिणां तापः अनुभूयते ज्ञायते । एवं दाराः स्त्रियः, गृहाः रायः, विविधैश्वर्यसंपदः, नानैश्वर्याणि
नानासंपदश्चेत्यर्थः ॥ २१ ॥ ॐ ॐ शब्दादय इति । शब्दादयः विषयाः, चलाः क्षणिकाः । राज्यविभूतयश्च, मही, राज्यं,
बलं सैन्यं शारीरं सामर्थ्यं वा । कोशोऽर्थोऽयः, भृत्याः, अमात्याः, संधिरार्षः । सुहृज्जनाः ॥ २२ ॥ ॐ ॐ सर्वेऽपीति ।
शूरसेन चित्रकेतो, शूरसेनेनेति कश्चित् पाठः । इमे सर्वेऽपि शोकश्च मोहश्च भयं च आर्त्तिः पीडा च ताः ददतीति तथाविधाः ।
गन्धर्वनगरप्रख्याः गन्धर्वनगरतुल्यत्वेन प्रसिद्धाः । गन्धर्वाणां नगरं हि न नियतं तद्वदेतेऽप्यनियता इत्यर्थः । स्वप्नमाया-
मनोरथाः स्वप्नवन्मायावत् मनोरथवदनित्यत्वेन दृश्यमाना इत्यर्थः । इति त्रयाणामेकसंबन्धः ॥ २३ ॥ ॐ ॐ दृश्यमाना
इति । अर्थेन परमपुरुषार्थेन निरतिशयानन्देनेति यावत् । विना, अतात्त्विकस्वरूपेणेत्यर्थः । दृश्यमानाः एते, मनोभवा
मनोमात्रविजृम्भिताः ततः न दृश्यन्ते क्षणान्तरे नयनविषया न भवन्ति । तात्त्विकत्वे हि क्षणान्तरे
बाधो न स्यादतो मनोमात्रविजृम्भितत्वेन स्वप्नादिवन्मिथ्याभूता इत्यर्थः । नन्वेते पुण्यापुण्यकृता इति मीमांसकाः
प्राहुस्तत् कुतो मनःप्रभवत्वमेतेषां तत्राह । कर्मभिरनादिवासनारूपैः, विषयानिति शेषः । ध्यायतः मनसा स्मरतः, पाठांतरे
कर्म ईप्सिततममभिधायत इत्यर्थः । पुंसः, मनसो निमित्तभूतात्, पाठान्तरे मनसा निमित्तेन, नानाविधानि कर्माणि,
अभवन् । अनादिकर्मवासनावासितमनःसंयुक्तैरिन्द्रियैर्विषयान् ध्यायंस्तावन् कर्माणि करोति इत्यर्थः । एवं सति, कर्मणोऽपि
मनोभवत्वात्तत्साध्या अर्था अपि मनोभवा एवेति भावः ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

महर्षि अङ्गिराने कहा—राजन् ! जिस समय तुम पुत्रके लिये बहुत लालायीत थे, तब मैंने ही तुम्हें पुत्र दिया था । मैं
अङ्गिरा हूँ । ये जो तुम्हारे सामने खड़े हैं, स्वयं ब्रह्माजीके पुत्र सर्वसमर्थ देवर्षि नारद हैं ॥ १७ ॥ ॐ ॐ जब हमलोगोंने
देखा कि तुम पुत्रशोकके कारण बहुत ही घने अज्ञानान्धकारमें डूब रहे हो, तब सोचा कि तुम भगवान्के भक्त हो, शोक
करने योग्य नहीं हो । अतः तुमपर अनुग्रह करनेके लिये ही हम दोनों यहाँ आये हैं । राजन् ! सच्ची बात तो यह है कि जो
भगवान् और ब्राह्मणोंका भक्त है, उसे किसी अवस्थामें शोक नहीं करना चाहिये ॥ १८-१९ ॥ ॐ ॐ जिस समय पहले-
पहल मैं तुम्हारे घर आया था, उसी समय मैं तुम्हें परम ज्ञानका उपदेश देता; परन्तु मैंने देखा कि अभी तो तुम्हारे हृदयमें
पुत्रकी उत्कट लालसा है, इसलिये उस समय तुम्हें ज्ञान न देकर मैंने पुत्र ही दिया ॥ २० ॥ ॐ ॐ अब तुम स्वयं
अनुभव कर रहे हो कि पुत्रवानोंको कितना दुःख होता है । यही बात स्त्री, घर, धन, विविध प्रकारके ऐश्वर्य, सम्पत्तियाँ, शब्द-
रूप-रस आदि विषय, राज्यवैभव, पृथ्वी, राज्य, सेना, खजाना, सेवक, अमात्य, सगे-सम्बन्धी, इष्ट-मित्र सबके लिये हैं;
क्योंकि ये सबके-सब अनित्य हैं ॥ २१-२२ ॥ ॐ ॐ शूरसेन ! अतएव ये सभी शोक, मोह, भय और दुःखके कारण हैं,
मनके खेल-खिलौने हैं, सर्वथा कल्पित और मिथ्या हैं; क्योंकि ये न होनेपर भी दिखायी पड़ रहे हैं । यही कारण है कि ये
एक क्षण दीखनेपर भी दूसरे क्षण लुप्त हो जाते हैं । ये गन्धर्वनगर, स्वप्न, जादू और मनोरथकी वस्तुओंके समान सर्वथा
असत्य हैं । जो लोग कर्म-वासनाओंसे प्रेरित होकर विषयोंका चिन्तन करते रहते हैं, उन्हींका मन अनेक प्रकारके कर्मोंकी
सृष्टि करता है ॥ २३-२४ ॥

अयं हि देहिनो देहो द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः । देहिनो विविधक्लेशसन्तापकृदुदाहृतः ॥ २५ ॥
तस्मात् स्वस्थेन मनसा विमृश्य गतिमात्मनः । द्वैते ध्रुवार्थविश्रम्भं त्यजोपशममाविश ॥ २६ ॥

नारद उवाच

एतां मन्त्रोपनिषदं प्रतीच्छ प्रयतो मम । यां धारयन् सप्तरात्राद् द्रष्टा संकूर्षणं प्रभुम् ॥ २७ ॥

यत्पादमूलमुपसृत्य नरेन्द्र पूर्वं शर्वादयो भ्रममिमं द्वितयं विसृज्य ।

सद्यस्तदीयमतुलानधिकं महित्वं प्राप्नुर्भवानपि परं नचिरादुपैति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे चित्रकेतु सान्त्वनं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः अयं देहिनः देह देहिनः विविधक्लेशसन्तापकृत् हि उदाहृतः ॥ २५ ॥ * *
तस्मात् स्वस्थेन मनसा आत्मनः गतिं विमृश्य द्वैते ध्रुवार्थविश्रम्भं त्यज उपशमम् आविश ॥ २६ ॥ * * प्रयतः एतां
मन्त्रोपनिषदं मम प्रतीच्छ यां धारयन् सप्तरात्रात् संकूर्षणं प्रभुं द्रष्टा ॥ २७ ॥ * * नरेन्द्र पूर्वं शर्वादयः यत्पादमूलम्
उपसृत्य इमं द्वितयं भ्रमं विसृज्य सद्यः अतुलानधिकं तदीयं महित्वं प्राप्नुः भवान् अपि नचिरात् परम् उपैति ॥ २८ ॥

इति षष्ठे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थप्रदीपिका

तदेवं ममतास्पदानां दुःखादिहेतुत्वमुक्तं तत्र देहसंबन्धो मूलमित्याह । अयं हीति । हीत्यवधारणे । अयं द्रव्यज्ञान-
क्रियात्मकोऽधिभूताधिदैवाध्यात्मरूपो देह एव देहिनो देहोऽहमिति मन्यमानस्य देहिनो जीवस्य विविधान्क्लेशान् सन्तापांश्च
करोतीति तथा ॥ २५ ॥ * * स्वस्थेनाव्यग्रेण । गतिं तत्त्वम् । ध्रुवोऽयमर्थ इति विश्रम्भं विश्वासं प्रणयं वा त्यज तत्तन्त्रो-
पशममाविशाश्रय ॥ २६ ॥ * * अंगिरसोपदिष्टं तत्त्वं परमेश्वरप्रसादं विना न प्राप्यत इति तत्प्रसादाय मन्त्रविद्यां
नारद उपदिशति । एतामिति । उपनिषण्णं परं श्रेयोऽस्यामित्युपनिषन्मन्त्र एवोपनिषत्तां प्रतीच्छ गृहाण । द्रष्टा द्रक्ष्यति
भवान् ॥ २७ ॥ * * अतुलं च तदनधिकं च समानाधिकशून्यं परं महिमानं प्राप्नुः । उपैत्युपैष्यति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवतभाष्यटीकायां पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्र दुःखादिहेतुत्वे ममतास्पदत्वे च ॥ २५ ॥ * * यतो देहादिप्रपञ्चः क्लेशहेतुस्तस्माद्धेतोः । द्वैते देहादौ नैतावता
पूर्यते किन्तूपशममुपरामम् । ततो द्वैतध्रुवत्वत्यागोत्तरमाश्रय ॥ २६ ॥ * * एतां पूर्वैरुक्ताम् अग्रे वक्ष्यमाणामित्यर्थः ।
सप्तरात्रात्सप्तरात्रमतिक्रम्य दिनकतिपयानंतरमित्यर्थः ॥ २७ ॥ * * तथोपदेशे वैशिष्ट्यमाह—यत्पादेति । नरेन्द्रेति ।
शर्वादयोऽतिसमर्थास्तदापुः कथमहं दीन इति मा भैस्त्वमपि नराणां शर्वादीनामिवेन्द्रः समर्थोऽसि “चतुर्वर्गेषु तन्नास्ति मनुष्यो
यत्र साधयेत् । गुरुक्तमार्गं उद्युक्तः” इत्यादि संहितोक्तेरिति भावः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे षष्ठस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

नन्वेते कर्मभिः कृता इति मीमांसका मन्यन्ते तत्राह—कर्मभिरित्यर्थम् । कर्मभिः प्राचीनकर्मवासनाभिः विषयान्
ध्यायतः पुंसो मनस एव निमित्तात् नानाकर्माणि अभवन् । कर्मभिर्ध्यायत इति पाठे कर्म ईप्सिततममभिध्यायत इत्यर्थः ।

कर्मणो मनोभवत्वात्तत्साध्या अर्था अपि तथेति भावः । अयमिति । हीत्यवधारणे । अयं द्रव्याणि महाभूतानि ज्ञानानि ज्ञानेन्द्रियाणि क्रियाः कर्मेन्द्रियाणि तदात्मकः अधिभूताधिदैवाध्यात्मरूपो देह एव देहिनां देहेऽहमित्यभिमानवतो देहिनो जीवस्य विविधान् क्लेशान् संतापांश्च करोतीति तथा उदाहृतः तत्त्वदर्शिभिर्निरूपितः ॥ २५-२६ ॥ ❀ ❀ तस्मादिति । तस्मात्स्वच्छेनाव्यग्रेण सावधानेन । स्वस्थेनेत्यपि पाठः । मनसा आत्मनो गतिं तत्त्वं विमृश्य द्वैते प्रपञ्चे ध्रुवोऽयमर्थ इति विश्रम्भं विश्वासं प्रणयं वा त्यज तत्त्वोपशममुपरतिमाविश आश्रय ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तत्त्वमुपदिश्य अङ्गिरसि निवृत्ते परमेश्वर-प्रसादं विना तत्त्वं न प्राप्यत इति तत्प्रसादाय मन्त्रविद्यां नारदो दिशति—एतामिति । एतां ❀ नमस्तुभ्यमित्यादिपरमपरमेष्ठिन्नित्यन्तां वक्ष्यमाणां मन्त्ररूपामुपनिषदम् उपनिषीदति परं श्रेयोऽस्यां ताम् मे मत्तः प्रयतः मृतकक्रियां समाप्य विशुद्धः सावधानश्च सन् प्रतीच्छ गृहाण । यां विद्यां धारयन् भवान् सप्तरात्रात् सङ्कर्षणं प्रभुं द्रष्टा द्रक्ष्यति ॥ २८ ॥ ❀ ❀ यत्पादेति । हे नरेन्द्र ! यस्य भगवतः सङ्कर्षणस्य पादमूलमुपसृत्य प्राप्य पूर्वं शर्वादयो महादेवादय इमं द्वितयं द्वैतात्मकं भ्रमं विसृज्य त्यक्त्वा सद्यः अतुलं च तदनधिकं च समानाधिकशून्यमत एव परं सर्वोत्कृष्टं तदीयं महत्त्वं महिमानं प्रापुः । भवानपि परं तत्फलं नचिरात् शीघ्रमेव उपैति उपैष्यति ॥ २९ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततस्तत्कर्मफलानुभवायास्य देहिनः द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः द्रव्यं भूतपञ्चकं ज्ञानानि ज्ञानेन्द्रियाणि क्रियाः कर्मेन्द्रियाणि एतदात्मकः एतत्सङ्घातरूपः अयं देहोऽस्य देहिनः विविधक्लेशरूपसन्तापं करोतीति तथा क्लेशसन्तापशब्दौ वैषयिकसुखदुःखपरो वा वैषयिकसुखस्यान्ततः क्लेशात्मकत्वात्तौ करोतीति विविधक्लेशसन्तापकृदुदाहृतः प्राप्त इति कथित इत्यर्थः । प्रथममनादि-वासनावासितेन मनसा विषयचिन्तना तथाच विषयलाभोपयुक्तानि पुण्यपापात्मकानि कर्माणि कर्मभ्यः क्लेशसन्तापकृतदेहः तेन च पूर्वजन्मकृतकर्मफलशब्दादिविषयमनुभवतः पुनर्विषयचिन्तना पुनस्तथा कर्मणीत्येवमियं परिवृत्तिः वासनावासितमनो-मूलिकेति सर्वे मनःप्रभवा इति भावः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तस्मात्पुत्रदारादीनां सर्वेषां स्वप्नकल्पत्वात्स्वस्थेन विज्ञेपरहितेन मनसा आत्मनः प्रत्यगात्मनो गतिं स्वरूपं विमृश्य बुद्धीन्द्रियमनःप्राणादिभिन्नत्वेन ज्ञानानन्दादिस्वरूपस्वभावत्वेन परमात्म-शरीरत्वेन च विमृश्य द्वैते उक्तविधप्रत्यागात्मगतदेवमनुष्यादिभेदभिन्नेऽस्थिरे शरीरे ध्रुवार्थविस्रंभं ध्रुवार्थं आत्मा तद्विस्म-मात्माभिमानं त्यज उपशमं वैराग्यमाविश विरक्तो भवेत्यर्थः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ एवमङ्गिरसोत्पादितविवेकाय चित्रकेतवे भगवान्नारदो मन्त्रविद्यामुपदिदिच्छुस्तावत् तत् प्रभावमाह—एतामिति । एतामुपदेक्ष्यमाणां मन्त्रोपनिषदं मन्त्ररूपामुपनिषदं प्रयतः समाहितचित्तस्त्रं मम उपदेक्ष्यतो मत्तः प्रतीच्छ स्वीकुरु यां मन्त्रोपनिषदं धारयमाणो भवान् सप्तरात्रादूर्ध्वं भगवन्तं सङ्कर्षणं द्रष्टा द्रक्ष्यति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ सङ्कर्षणं विशिषंस्तस्य तत्साक्षात्कारफलमाह—यदिति । हे नरेन्द्र ! यस्य भगवतः सङ्कर्षणस्य पादमूलमुपसृत्याश्रित्य पूर्वं रुद्रादयः द्वितयं द्वाववयवौ यस्य द्वितयं द्विदलात्मकं भ्रममात्राद्यात्मकत्वस्वतन्त्रात्मकत्वरूपदल-द्वयात्मकं भ्रमं विसृज्यातुलानधिकं निःसमाभ्यधिकं तदीयं सङ्कर्षणसम्बन्धिमहत्त्वं माहात्म्यं प्रापुः तथा भवानप्यचिरादाशु परं महामाहात्म्यमुपैष्यति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

देहादेरर्थक्रियाकारित्वान्न मिथ्यात्वं वक्तुमुचितं गन्धर्वनगरादिवदतो नश्वरत्व एव दृष्टांत इत्यभिप्रेत्याह—अयं हीति । देहिनोऽयं देहो देहिनो जीवस्य विविधक्लेशसन्तापकृदुदाहृत इत्यन्वयः । हिशब्दो हेतौ अभिमानाच्चेतनस्य सुखादिभोगः न तु देहस्येति द्योतनाय देहिन इति पुनर्वचनम् अयमित्युक्त्या स्थूलदेहसिद्धावपि स्पष्टत्वायाह—द्रव्येति । द्रव्यात्मकः पञ्चभूतात्मकः स्थूलदेहः गंडशैलादीनां स्थूलत्वेपि भोगायतनत्वाभावात्कथमेतदिति तत्राह—ज्ञानेति । ज्ञानेत्यनेन श्रोत्रादिपञ्चकम् एकं मनश्च गृह्यते क्रियापदेनापि वागादिपञ्चकं कर्म च लक्ष्यते ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियमनआत्मकत्वेन वैलक्षण्याद्भोगायतनत्वमुपपद्यते इन्द्रियकार्यज्ञानक्रियाशब्दाभ्याम् इन्द्रियोक्तिः कार्यकारणयोरेकशब्दव्यवहृतिर्भवेदित्यतो गुज्यते “असन्नपि क्लेशो आस देह” इत्यादौ सिद्धत्वादुदाहृत उक्त्युक्तम् अनेनासदुपासनं क्लेशकरं देहवदित्ययमर्थोपि ध्वनित इति ज्ञातव्यम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ यत एवं नानाक्लेशो देहस्तर्हि कथंकारं तं निवर्तत इति तत्राह—तस्मादिति । तस्मादेहस्य क्लेशकरत्वात् द्वैते देहे ध्रुवार्थ-विस्रंभं त्यजेत्यन्वयः । अन्यापेक्षारहितत्वाद्धरिरद्वैतम् अदृष्टान्यन्यापेक्षाप्राप्तत्वात् द्वैतं देहादि तत्रैते पदार्था ध्रुवत्वान्नित्या इति

विश्वासं त्यज “अनन्यापेक्षतस्त्वेको हरिरन्यद्वयं स्मृतम् । अन्यापेक्षत्वतस्तेन प्राप्तत्वाद्वैतमुच्यते” इतिवचनात् देहिनो यत्किञ्चित्साधने द्वितीयत्वेन प्राप्तत्वाद्वैतशब्दवाच्यो देह इत्यर्थः । नैतावता पूर्यत इत्याह-उपशममिति, अहंकर्तृत्वमिमानोपशममाविशेशेनान्वयः । किं च हरौ निरन्तरनिष्ठालक्षणमुपशमम् उक्तार्थदाढ्ययाह विमृश्येति । आत्मनो हरेर्गतिं स्वातंत्र्यादिलक्षणमात्मनो जीवस्यास्वातंत्र्यादिलक्षणश्चेति । केनेत्यन उक्तं मनसेति । तस्य प्रागपि सद्भावात् कुत इदृशविचारभाव इति तत्राह—
 स्वस्थेनेति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ शास्त्रश्रवणमननशाणलीढेन भक्त्यादिसाधनसामग्रीसम्पादनेन गृहादिसंगत्यागः प्रथमसाधनमित्यत्रेतिहासमाह—भोजो नामेति । शत्रुणा प्रप्तं कवलितं यदन्नं तदेव भोजनं यस्य स तथा शत्रूच्छिष्टान्नभक्षण इत्यर्थः ॥ ० ॥
 पूर्वं पुरातनं वैरं गृह्णातीति पूर्ववैरग्राहस्तैः कर्मभिः पूर्ववैराख्यग्रहैः ॥ ० ॥ दुरंतदुःखानामोषो यस्मिन्स तथा तस्मात्स्वप्नात्तत्स्वप्नानुभूतं तावत्तदानीमेव ॥ ० ॥ आत्मानम् उन्मत्तादिवहर्षयन्नात्मना मनसा आत्मानं दर्शयन्नालोचयन्निति वा निर्वाणम् अशरीरेणाजन्यानन्दपूर्णं ब्रह्मश्रीनारायणाख्यं प्रविष्टो मनसेति शेषः । यस्मिन्कुलाये देहे स्थितः तं कुलार्थं नाविदन्न बुबुधे च शब्दो हेत्वर्थः । असंप्रज्ञातसमाधिस्थत्वाद्वा ॥ ० ॥ ममाप्येवंविधोपायावस्थामाप्तुं कं उपाय इति तत्राह—इमामिति । मन्त्राख्योपनिषच्चिरकालेन साध्यसाधिका च तत्किमनयेत्यश्रद्धां माकार्षीरित्याह—यामिति, “रुद्राद्याः शेषदेहस्थं विष्णुं संकर्षणमिधम् । शेषान्तर्यामिणं ज्ञात्वा स्वपदं प्रापुरञ्जसा” इति वचनान्न शेषः संकर्षणोत्र गृह्यते किंतु तदन्तर्यामी द्वितीयमूर्तिरन्यस्य बंधनिर्मूलनादिसामर्थ्याभावात् इति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ संकर्षणं शेषस्यासंभावितैर्विशिनष्टि-यत्पादेति । पूर्वं शर्वादयो यत्पादमूलमुपसृज्योपास्य महित्वं प्रापुरित्यन्वयः । महित्वं नाम कीदृशं ? येन हरिप्रसादप्राप्तं स्यादित्यत उक्तम् अतुलेति । अतुलं च तदनधिकं चेति तथोक्तं साम्याधिक्यवर्जितमित्यर्थः । ननु, तर्हीदं भगवन्माहात्म्यविनाभूतं स्यादिति तत्राह—तदीयमिति, तेषां रुद्रादीनां योग्यं ननु, स्वकीयप्राप्तौ क्लेशसाध्यायाः किमन्योपासनायाः प्रयोजनं ? स्वतः सिद्धत्वात्तस्येत्यस्याप्येतदेवोत्तरं तत्प्रसादलभ्यत्वात्तदीयमिति । तदीयं तस्य हरेरधीनम् । तदुक्तम् । “तेषां तेषां पदान्येव वैष्णवानि पदानि तु । तेषां महित्वं च तथा हरेस्तद्वशं यतः” इति । भगवन्महत्वादन्य महित्वस्य साम्याधिक्यस्य वर्जनं कथं घटत ? इत्यस्यापीदमुत्तरं तस्मादिन्द्रादिपदादुद्रादिप्राप्यशेषादिपदस्य साम्याधिक्यवर्जनं युक्तं किंच शेषादिप्राप्यशेषादिपदस्य भौक्तिकस्य संसरे शेषादिपदमपेक्ष्यातुल्यान्याधिक्यं च युक्तिमत् “अतुल्यानधिकं चैव तस्य तस्यैव मुक्तिगम् । तस्यैव पूर्वमाहात्म्यमपेक्ष्य” इति वचनात् ननु “परमं साम्यमुपैति” इति श्रुतेः हरेरेवातुल्यानधिकमहित्वं प्रापुरित्यर्थः । किं न स्यादत्रापीदमेव प्रतिवचनं तस्य विद्यमानं पदमापुनर्हरेर्विद्यमानं निजमहित्वं तदुक्तम् । “न हरेः क्वचित्, माहात्म्यमन्यप्राप्यं स्यान्न ते विष्णोः” इति श्रुतेरिति । रुद्रादिप्राप्यं न चेत् ब्रह्मादिप्राप्यं किं न स्यादिति चेन्न “ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यत्प्राप्तुं नैव शक्यते तद्यत्स्वभावः कैवल्यं स भवान्कैवलो हरिः” इति प्रमाणविरोधात् । अत्रोपास्तावित्थंभावमाह भ्रममिति । इमं देहाद्यहंममाभिमानलक्षणं भ्रमं विहाय आचार्यैरप्येतदुक्तम् ‘देहादावहंममाभिमानो भ्रमः, इति बंधस्य त्यागमन्तरेण तत्प्राप्तिः कथं युक्तिमती तत्राह—तद्वितीयमिति, कार्यकारणयोरेकशब्दन्यबहुतिर्भवेदिति-भ्यायात्कारणेन कार्यं लक्ष्यते द्वितीयेनान्यथाज्ञानेन निर्मितं बन्धं पुत्रादिस्नेहलक्षणं विसृज्य सम्यक् त्यक्त्वा तदुक्तम् “द्वैतेन बन्धसंत्यागाद्द्वैतत्यागी भवत्युत” इति द्वैतेनोत्पन्नबन्धसंत्यागादित्यर्थः । अनेन मुक्तावपि शेषादिप्राप्यं पदमिति ध्वनितमिति ज्ञातव्यं साधनसामग्र्यां कालक्षेपो नास्तीत्याह—सद्य इति, ‘तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षेयं संपत्स्यत’ इति श्रुतेः । अनेन चित्रकैतोः किमागतमत्राह—भवानपीति । भवानपि तमनन्तमुपास्य दृष्ट्वा तत्प्रसादेन नाचिरात्स्वकर्मनिर्मितचरमशरीरपातानन्तरं तत्प्रसादलक्ष्यत्वात्तदीयमपि तेन पूर्वमहिम्ना तुल्यमनधिकं च परमन्यदुद्रादिमहित्वविलक्षणं निर्दुःखानन्दानुभवलक्षणं स्वयोग्यमाहात्म्यमुपैतीत्यन्वयः “यद्येषोपरता देवा माया वैशारदी मतिः । सम्पन्न एवेति विदुर्महिम्नि स्वे महीयते” । इति स्मृतिवचनात् ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तदेवं यदङ्गिरसोपदिष्टं तत्रापस्तिष्ठः श्रीनारद उवाच । सप्तरात्रमतिक्रम्य दिनकतिपयानन्तरमित्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀

अथोपदेशे वैशिष्ट्यमाह यदिति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तदेवं ममत्तास्पदानां दुःखहेतुत्वमुक्त्वा अहन्तास्पदस्यापि देहस्याह—अयमिति । द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः अधिभूताधि-
 दैवाध्यात्मिकः देहिनः देहोहमिति मन्यमानस्य जीवस्य ॥ २५ ॥ ❀ ❀ स्वस्थेनाऽव्यग्रैर्गतिं तत्त्वम् । द्वैते अहंतास्प-

ममतास्पदबहुले इदन्तास्पदे जगति ध्रुवो वास्तववस्तुभूतोऽयमर्थ इति विस्मयं विश्वासं प्रणयं वा त्यज तस्य वस्त्ववस्तु-
मयत्वात् “शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः” इत्यमरः । ततश्चोपशममाविश आश्रय ॥ २६ ॥ ❀ ❀ ननु, तर्हि
ध्रुवोऽर्थ एव कः ? तमेव मह्यं कृपया कथयेत्यपेक्षायामङ्गिरसा प्रेरितो महाभागवतत्वाभारद एवाह—एतामिति । मन्त्ररूपाम्
उपनिषदं प्रतीच्छ गृहाण ॥ २७ ॥ ❀ ❀ भ्रमयति भवन्तमिति भ्रमन्तं द्वितयं द्वैतम् उपैति उपैष्यति ॥ २८ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । षष्ठे पञ्चदशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १५ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

किञ्च द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः भूतोभयेन्द्रियादिरूपो देहोपि विविधक्लेशसन्तापकृदुदाहृतः न तु केवलसुख-
कृदुदाहृतः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ यस्मादेवं तस्मात् स्वस्थेन निश्चलेन मनसा आत्मनो जीवस्य गतिं भगवत्पादपद्मं विमृश्य
द्वैते पूर्वोक्ते पुत्रकलत्रादौ दैहिके देहे च ध्रुवार्थविस्मयम् एते देहदैहिकाः अर्थाः ध्रुवा नित्या इति विश्वासं त्यज उपशममाविश
आश्रय ॥ २६ ॥ ❀ ❀ एतां वक्ष्यमाणां मन्त्ररूपामुपनिषदं मम मत्तः प्रतीच्छ स्वीकुरु ॥ २७ ॥ ❀ ❀ यस्य
सङ्कर्षणस्य पादमूलमुपस्तृत्याश्रित्य पूर्वं शर्वादयः शिवादयः द्वितयं देहदैहिकादिद्वैतं तत्र भ्रमं ध्रुवत्वभ्रान्तिम् देहे अहमिति
दैहिकेषु ममैवैते इति च भ्रान्तिं विस्तृत्य सद्यस्तदीयं महित्वं तत्साधर्म्यमवापुः भवानपि परं तत्साधर्म्यमुपैत्युपैष्यति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे पञ्चदशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १५ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तदेवं ममतास्पदानां दुःखादिहेतुत्वमुक्तं तत्र देहसम्बन्ध एव मूलमित्याह—अयमिति । हीत्यवधारणे । अयं द्रव्याणि
महाभूतानि ज्ञानेन्द्रियाणि क्रियाः कर्मेन्द्रियाणि तदात्मको देह एव देहिनां देहेऽहमित्यभिमानवतो देहिनो जीवस्य विविधान्
क्लेशान् सन्तापांश्च करोतीति तथा उदाहृतः तत्त्वदर्शिभिर्निरूपितः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ यस्मादविवेकिनो भगवद्विमुखस्यैव
सर्वतो दुःखं तस्मात् स्वस्थेन सावधानेन मनसा आत्मनो भगवतो गतिं विमृश्य सर्वं तदधीनमिति लीलां ज्ञात्वा द्वैते प्रपञ्चे
ध्रुवोऽयमर्थ इति विश्रम्भं विश्वासं त्यज ततश्चोपशमं उपरतिमाविश आश्रय ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अङ्गिरसोपदिष्टं तत्त्वं
भगवदनुग्रहं विना न प्राप्यते इति तत्प्रसादाय मन्त्रविद्योपदेशं नारदः प्रतिजानीते—एतामिति । एतां वक्ष्यमाणामुपनिषदं परं
श्रेयोऽस्यामित्युपनिषत् मन्त्र एवोपनिषत्तां मम मत्तः प्रयतः मृतकक्रियां समाप्य विशुद्धः सावधानश्च सन् प्रतीच्छ गृहाण ।
न चेयं चिरकालेन साध्यसाधिका येनोपेक्षणीया स्यादित्याह—यामिति । द्रष्टा द्रक्ष्यति भवान् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ सङ्कर्षण-
दर्शनस्य किं फलमित्यपेक्षायामाह—यत्पादेति । यस्य भगवतः सङ्कर्षणस्य पादमूलमुपस्तृत्य प्राप्य पूर्वं शर्वादयो महादेवादय इमं
द्वितयमहन्ताममतात्मकं भ्रमं विस्तृत्य त्यक्त्वा सद्यः अतुलं च तदनधिकं च समानाधिकशून्यम् अतएव परं सर्वोत्कृष्टं तदीयं
महत्त्वं महिमानं प्रापुरित्यन्वयः । ननु शर्वादीनामिदं फलं प्राप्तं चेत्तर्हि तत्फलप्राप्तिर्मम कथं स्यात् तदपेक्षयाऽतितुच्छत्वादित्या-
शङ्क्याह—भवानपीति । भवानपि तत्फलं न चिरात् शीघ्रमेव उपैति उपैष्यति । न हि परिपूर्णतमस्य तस्य फलदाने उत्तमाधम-
व्यपेक्षाऽस्तीति भावः । तवापि नरोत्तमत्वात्तदर्थप्रयत्न एवोचित इति सूचयन् सम्बोधयति—नरेन्द्रेति ॥ २८ ॥

इति श्रीवज्रभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधरालयेन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता तत्र षष्ठेऽस्मिन् स्कन्धे रूपनिरूपणे । गतः पञ्चदशो वृत्ति तत्त्वज्ञाननिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तदेवं ममतास्पदानां दुःखादिहेतुत्वमुक्तं तत्र देहसम्बन्धो मूलमित्याह । अयं हीति । हीत्यवधारणे । ततः तत्तत्कर्म-
फलानुभवायेति शेषः । देहिनः देहोऽहमिति मन्यमानस्य, देहिनोऽस्य जीवस्य, द्रव्यं भूतपञ्चकं च ज्ञानानि ज्ञानेन्द्रियाणि
च क्रियाः कर्मेन्द्रियाणि च तान्यात्मा यस्य सः, द्रव्यादिसंघातरूपः अयं देहः, विविधान् क्लेशान् संतापांश्च करोतीति
तथाभूतः उदाहृतः । अस्यायमाशयः ! प्रथममनादिवासनावासितेन मनसा विषयचिन्तनं विषयचिन्तया तल्लाभोपयुक्तानि
पुण्यपापात्मकानि कर्माणि, कर्मभ्यः क्लेशसंतापकृदेहः, तेन पूर्वजन्मकृत् कर्म फलरूपशब्दादिविषयाननुभवतः पुनर्विषय-
चिन्तनां, तथा पुनः कर्माणीत्येवमियं परिवृत्तिर्वासनावासितमनोमूलिकेति सर्वे मनःप्रभवा इति ॥ २५ ॥ ❀ ❀

तस्मादिति । तस्मात् पुत्रदारादीनां सर्वेषां स्वाप्रकल्पत्वादित्यर्थः । स्वस्थेन विज्ञेपरहितेन, मनसा आत्मनः प्रत्यागात्मनः, गतिं स्वरूपं विमृश्य, बुद्धीन्द्रियमनःप्राणादिभिन्नत्वेन ज्ञानानन्दादिस्वरूपस्वभावत्वेन परमात्मशरीरत्वेन च विचार्येत्यर्थः । द्वैते उक्तविधप्रत्यगात्मगतदेवमनुष्यादिभेदभिन्नेऽस्थिरे शरीरे इत्यर्थः । ध्रुवार्थविश्रम्भमात्माभिमानं त्यज । उपशमं वैराग्यम् आविश आश्रय । विरक्तो भवेत्यर्थः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ एवमङ्गिरसोत्पादितविवेकाय चित्रकेतवे भगवान्नारदो मन्त्रविद्यामुपदिद-
क्षुस्तावत्तत्प्रभावमाह । एतामिति । एतामुपदेक्ष्यमाणां मन्त्रोपनिषदम्, उप समीपे निषन्निषण्णं परं श्रेयोऽस्यामित्युपनिषत् मन्त्र एवोपनिषत्ता, प्रयतः समाहितचित्तः सन्, मम उपदेक्ष्यमाणात् मत्त इत्यर्थः । प्रतीच्छ स्वीकुरु । यां मन्त्रोपनिषदं धारयन् संधारयमाणो भवान्, सप्तरात्रात् ऊर्ध्वमिति शेषः । संकर्षणं प्रभुं भगवन्तं द्रष्टा द्रक्ष्यति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ संकर्षणं विशिषंस्तस्य तत्साक्षात्कारमूलमाह । यदिति । हे नरेन्द्र, यस्य भगवतः संकर्षणस्य, पादमूलं तत्, उपसृत्याश्रित्य, पूर्वं पूर्व-
कालीनाः, शर्वादयो रुद्रादयः, द्वाववयवौ यस्य तत् द्वितयं द्विदलात्मकम्, अब्रह्मात्मकस्वतन्त्रात्मकत्वरूपद्वयत्वात्मकमित्यर्थः । इमं भ्रमं विसृज्य, सद्यः अतुलानधिकं निःसमाभ्यधिकं, तदीयं संकर्षणसंबन्धि, महित्वं माहात्म्यं प्रापुः । तथा भवानपि नचिरादाशु, परं माहात्म्यम् उपैति उपैष्यति ॥ २८ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-
यामन्वयार्थावबोधिण्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां षष्ठस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भाषानुवादः

जीवात्माकी यह देह—जो पञ्चभूत, ज्ञानेन्द्रिय और कर्मेन्द्रियोंका संघात है—जीवको विविध प्रकारके क्लेश और सन्ताप देनेवाली कही जाती है ॥ २५ ॥ ❀ ❀ इसलिये तुम अपने मनको विषयोंमें भटकनेसे रोककर शान्त करो, स्वस्थ करो और फिर उस मनके द्वारा अपने वास्तविक स्वरूप का विचार करो तथा इस द्वैतभ्रममें नित्यत्वकी बुद्धि छोड़कर परम शान्तिस्वरूप परमात्मामें स्थित हो जाओ ॥ २६ ॥ ❀ ❀ देवर्षि नारदने कहा—राजन् ! तुम एकाग्रचित्तसे मुझसे यह मन्त्रोपनिषद् ग्रहण करो । इसे धारण करनेसे सात रातमें ही तुम्हें भगवान् सङ्कर्षणका दर्शन होगा ॥ २७ ॥ ❀ ❀ नरेन्द्र ! प्राचीन कालमें भगवान् शङ्कर आदिने श्रीसङ्कर्षणदेवके ही चरणकमलोंका आश्रय लिया था । इससे उन्होंने द्वैतभ्रमका परित्याग कर दिया और उनकी उस महिमाको प्राप्त हुए, जिससे बढ़कर तो कोई है ही नहीं, समान भी नहीं है । तुम भी बहुत शीघ्र ही भगवान्के उसी परमपदको प्राप्त कर लो ॥ २८ ॥

इति षष्ठे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

अथ देव ऋषी राजन् सम्परेतं नृपात्मजम् । दर्शयित्वेति होवाच ज्ञातीनामनुशोचताम् ॥ १ ॥

नारद उवाच

जीवात्मन् पश्य भद्रं ते मातरं पितरं च ते । सुहृदो बान्धवास्तप्ताः शुचा त्वत्कृतया भृशम् ॥ २ ॥
कलेवरं स्वमाविश्य शेषमायुः सुहृद्वृतः । भुङ्क्त्व भोगान् पितृप्रत्तानधितिष्ठ नृपासनम् ॥ ३ ॥

जीव उवाच

कस्मिञ्जन्मन्यमी मह्यं पितरो मातरोऽभवन् । कर्मभिर्भ्राम्यमाणस्य देवतिर्यङ्नृयोनिषु ॥ ४ ॥
बन्धुज्ञात्यरिमध्यस्थमित्रोदासीनविद्विषः । सर्व एव हि सर्वेषां भवन्ति क्रमशो मिथः ॥ ५ ॥
यथा वस्तूनि पण्यानि हेमादीनि ततस्ततः । पर्यटन्ति नरेष्वेवं जीवो योनिषु कर्तृषु ॥ ६ ॥
नित्यस्यार्थस्य सम्बन्धो ह्यनित्यो दृश्यते नृषु । यावद्यस्य हि सम्बन्धो ममत्वं तावदेव हि ॥ ७ ॥
एवं योनिगतो जीवः स नित्यो निरहङ्कृतः । यावद्यत्रोपलभ्येत तावत्स्वत्वं हि तस्य तत् ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—राजन् अथ देवऋषिः सम्परेतं नृपात्मजम् दर्शयित्वा ज्ञातीनाम् अनुशोचताम् इति ह उवाच ॥ १ ॥

जीवात्मन् ते भद्रं ते मातरम् च पितरं त्वत्कृतया शुचा भृशम् तप्तान् सुहृदः बान्धवान् पश्य ॥ २ ॥ * * स्वम्
कलेवरम् आविश्य सुहृद्वृतः शेषम् आयुः पितृप्रत्तान् भोगान् भुङ्क्त्व नृपासनम् अधितिष्ठ ॥ ३ ॥ * * अमी कर्मभिः
देवतिर्यङ्नृयोनिषु भ्राम्यमाणस्य मह्यं पितरः कस्मिन् जन्मनि अभवन् ॥ ४ ॥ * * हि सर्वे एव सर्वेषां बन्धुज्ञात्य-
रिमध्यस्थमित्रोदासीनविद्विषः मिथः क्रमशः भवन्ति ॥ ५ ॥ * * यथा हेमादीनि पण्यानि वस्तूनि ततस्ततः कर्तृषु
नरेषु पर्यटन्ति एवं जीवः योनिषु ॥ ६ ॥ * * नित्यस्य अर्थस्य नृषु संबन्धः हि अनित्यः दृश्यते हि यस्य यावत् संबन्धः
तावत् एव हि ममत्वम् ॥ ७ ॥ * * एवं योनिगतः नित्यः निरहङ्कृतः सः जीवः यत्र यावत् उपलभ्येत तावत् तस्य
हि तत् स्वत्वम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

षोडशे तत्सुतोक्त्यैव विशोकीकृत्य तं नृपम् । आदिदेश महाविद्यां नारदः शेषतोषणीम् ॥ १ ॥

आदौ तावत् तत्पुत्रमुखेनैव पितृपुत्रादिसंबन्धो मिथ्येति दर्शयितुं योगबलेन तमेव ज्ञातीनां दर्शयित्वा जीवात्म-
नित्याद्युवाच ॥ १-२ ॥ * * शेषमवशिष्टमायुरस्ति । अपमृत्युना मृतत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥ * * तदेव कलेवरं
प्रविश्योत्थितो जीव उवाच । यद्वा । अंतराले प्रेतशरीरे स्थित्वेति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥ * * मयि मृते पुत्रदृष्ट्या शोकश्चेच्छ-
नुदृष्ट्या हर्षः किं न क्रियत इत्याशयेन संबन्धस्यानियतत्वमाह । बंधवो विवाहादिभिः संबन्धिनः । ज्ञातयः सपिंडाः । अरयो
घातकाः । मित्राणि रक्षकाः । मध्यस्था उभयव्यतिरिक्ताः साधारणाः । विद्विषो द्रव्यादिनिमित्तेन द्वेषिनः । उदासीनास्तद्व्य-
थ

तिरिक्ता इति भेदः ॥ ५ ॥ * * कर्मभिर्भ्राम्यमाणत्वे दृष्टान्तः । यथा पण्यानि क्रयविक्रयाद्यर्हाणि कर्तृषु व्यवहर्तृषु परिभ्रमन्ति एवं जीवोऽपि योनिषु जनकेषु ॥ ६ ॥ * * एकस्मिन्नपि जन्मनि संबंधस्यानियतत्वं सदृष्टान्तमाह द्वाभ्याम् । नित्यस्य जीवतोऽपि अर्थस्य पश्वादेः अनित्यः अनियतः । विक्रयादिना संबंधनिवृत्तेः दृष्टत्वात् ॥ ७ ॥ * * एवं योनिगतः पित्रादिसंबंधं प्राप्नोऽपि स जीवो नित्यः । देहजन्मादिना तस्य जन्माद्यभावात् । अत एव वस्तुतो निरहंकृतोऽहमस्य पुत्र इत्यभिमानशून्यः । यत्र पित्रादौ संबंधिनि यावदुपलभ्येत कर्मवशेन वर्तेत तावदेव तस्य पित्रादेस्तत्तस्मिन् स्वत्वं न तु विक्रयादुत्तरकालमपि । अथ वैवं संबंधः । यदुक्तं 'कलेवरं स्वमाविश्य' इति तत्र यस्मिन् कलेवरे ममेदानीं स्वत्वं निवृत्तमिति सदृष्टान्तमाह । नित्यस्य चिरकालावस्थायिनः सुवर्णादेः । योनिगतो देहं प्रविष्टः यत्र देहे तस्य जीवस्य तत्तस्मिन् देहे स्वत्वम् । न तु मरणोत्तरकालमपीत्यर्थः । शेषं समानम् ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तस्य चित्रकेतोः सुतस्योक्त्या वाक्येन (१) योगिनः प्रसादाज्जातस्तमेव । अथांगिरोबोधनानंतरम् । देवऋषिरिह ह्रस्वविधानसामर्थ्यात्संध्यभावः । राजन्निति । संपरेतोपीशप्रसादाज्जीवेदेव यथा त्वमीशेनाजीवितः । पुनरित्युक्तेरिति भावः । श्रीनारदोऽपि भगवदवतारत्वादीश एवेति ॥ १ ॥ * * ईशस्य सर्वव्यापित्वेन मृतशरीरेपि स्थितिरस्त्येव ज्ञानं विना तत्साक्षात्काराभावादत आह—हे जीवात्मन्निति ॥ २ ॥ * * अपमृत्युना हि सत्त्वेऽप्यायुःशेषे मृतो भवति तच्च जन्मांतरे भुज्यते यथा तैलवर्त्तियुते प्रबलवायुनिर्वापिते दीपेऽवशिष्टतैलादि पुनरन्येषुः प्रवर्त्तितदीपेन भुज्यते तद्वदिति ज्ञेयम् । अकाल-मृत्योरस्वीकारे 'अकालमृत्युहणम्' इति मंत्रस्यानामता स्यादिति । "नाकालमृत्युस्तत्रास्ति यत्र राजा युधिष्ठिरः" इति महाभारते विराट्पर्वणि भीष्मोक्तिश्च व्याकुप्येतेति भावेनैव स्वामिचरणैर्व्याख्यातं शेषमवशिष्टमायुरस्यपमृत्युना मृतत्वादिति । पित्रा प्रत्तान्दत्तान् स्वरांतोपसर्गाद्दातेः कारादेशे रूपम् ॥ ३-४ ॥ * * तस्मिन्स्तदौ वा मिलिता वा मध्यस्थाः उदासीनास्तयोरपि न मिलन्त इति ॥ ५ ॥ * * जनेषु पित्रादिषु । यथा स्वपार्श्वतश्चिरं स्थित्वा गतं दीनारादि पुनः कालांतरेणायाति तत्र यथा न ज्ञायते तदेवेदं दीनारादीति ॥ ६ ॥ * * ननु तर्हि हाटकादिवदनित्यत्वमापतितं जीवस्येत्याशङ्क्य संबंधस्यैवानित्यत्वं न तु जीवात्मन इत्याह—नित्यस्येति । यथा संबंधस्यानित्यत्वं तथा मम पुत्रोऽयमित्यादि ममत्वमप्यनित्यमित्याह—यावदस्येति । हिशब्दाभ्यां प्रत्यक्षसिद्धत्वं दर्शयति । एवकारेणायोगव्यवच्छेदं करोति ॥ ७ ॥ * * अत एव जीवस्य जन्माद्यभावादेव । स्वत्वं स्वकीयत्वं प्रकारांतरेण योजयति—अथेति । इत्यर्थ इति । स्वत्वस्य संबंधहेतु-कत्वादिति भावः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

षोडशे नारदश्चित्रकेतवे शेषतोषिणीम् । महाविद्यामदात्तत्र श्लोकाः सार्द्धास्तु पञ्चषट् (५६ ॥)

उवाचनवकं सार्द्धाश्चतुः शैला (७४ ॥) * * अनुष्टुभः ॥ १६ ॥ * * अथेति । हे राजन् ! अथ तदा तत्पुत्रमुखेनैव पितृपुत्रादिसंबन्धो मिथ्येति दर्शयितुं देवर्षिनारदः सम्परेतं मृतमपि नृपात्मजमनुशोचतां ज्ञातीनां द्वितीयार्थे षष्ठ्यौ । योगबलेन दर्शयित्वा जीवात्मन्नित्याद्युवाच ॥ १ ॥ * * जीवेति । हे जीवात्मन् ! त्वत्कृतया शुचा शोकेन भृशं व्याप्रांस्ते पित्रादीन् पश्य ते भद्रं भवतु ॥ २ ॥ * * कलेवरमिति । अपमृत्युना मृतत्वाच्छेषमवशिष्टमायुरस्ति चेत्तदा स्वं कलेवरमाविश्य सुहृद्वृतः सन् पित्रा प्रत्तान् दत्तान् भोगान् भुङ्क्ष्व जीवतैव पित्रा प्रत्तं नृपासनं चाधितिष्ठ । वस्तुतस्तस्यायुर्नास्त्येव मायिकत्वात् ॥ ३ ॥ * * जीव उवाचेति । तदेव कलेवरं योगबलेन प्रविष्टऋषिर्जीवन्निव जीव इत्यर्थः । कस्मिन्निति । स्वकर्मभिर्देवतिर्यङ्मृत्योनिषु भ्राम्यमाणस्य । मित्त्वेऽपि ह्रस्वाभावः आर्षः । मह्यं मम कस्मिन् जन्मनि अमी पितरो मातरोऽभवन् ॥ ४ ॥ * * मयि मृते पुत्रदृष्ट्या शोकश्चेत्पुत्रदृष्ट्या हर्षः किं न क्रियते इत्याशयेन संबन्धस्यानियतत्वमाह—बन्ध्विति । हि यतः बन्धवो विवाहादिभिः सम्बन्धिनः ज्ञातयः सपिण्डाः अरयो घातका मित्राणि उपकारकाः मध्यस्था व्यवहारसंबन्धिनोऽपि पक्षपातरहिताः विद्विषः द्रव्यादिहरणेन उत्कर्षासहनेन वा विकृतचित्ताः उदासीना उपेक्षकाः सर्व एव प्राणिनः सर्वेषामेव मिथः परस्परं क्रमशः क्रमेण भवन्ति ॥ ५ ॥ * * यथेति । पण्यानि क्रयविक्रयाद्यर्हाणि हेमादीनि वस्तूनि यथा ततस्ततः सर्वत्र नरेषु व्यवहर्तृषु पर्यटन्ति एवं जीवोऽपि कर्तृषु पितृषु योनिषु मातृषु भ्रमति ॥ ६ ॥ एकस्मिन्नपि जन्मनि सम्बन्धस्यानित्यत्वमाह—नित्यस्येति । नित्यस्य अविनष्टस्याप्यर्थस्य वस्तुनः संबन्धो नृषु अनित्यो दृश्यते । हि यस्मात् यावत्कालं यस्य वस्तुनो यस्मिन्पुरुषे संबन्धो भवति तावत्कालमेव तस्य पुरुषस्य तत्र वस्तुनि ममत्वं भवति । विक्रयाद्यनन्तरं तत्र ममत्वाभावात्संबन्धोऽपि निवृत्त इति निश्चय इत्यर्थः ॥ ७ ॥ * * एवमिति । एवं योनिगतः

पित्रादिसंबन्धं प्राप्तो जीवोऽपि नित्यः निरहङ्कृतः देहादिष्वहंभावायोग्यश्च स यावत्कालं यत्र पित्रादौ संबन्धिन्युपलभ्येत कर्मवशेन वर्तते । तावदेव तस्य पित्रादेस्तत्तस्मिन् पुत्रादौ स्वत्वं न तु मरणाद्युत्तरकालमपि तथा चेदानीं संबन्धस्य निवृत्तत्वा-
दनुचित एव मदर्थोऽयं शोकः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवमुपदेक्ष्यमाणमंत्रोपनिषद्ग्रहणे तस्य रुचिमुत्पाद्याङ्गिरसोऽदिष्टेषु वैराग्यापादकेष्वर्थेषु चित्रकेतुप्रभृतीनां विसंभ-
द्योतनाय मृतके पुनर्जीवं स्वयोगमहिम्नाऽऽवेश्य तन्मुखेनाङ्गिरसोपदिष्टानर्थानवीवदद्भगवान्नारद इत्याह मुनिः—अथेति । हे
राजन्, स देवर्षिनारदः सम्परेतं मृतं नृपात्मजमनुशोचतां ज्ञातीनां चित्रकेत्वादीनां दर्शयित्वा योगप्रभावेनाविष्टजीवं प्रदर्श्य
इति वक्ष्यमाणम् उवाच हेत्याश्चर्ये अहो भगवतो नारदस्य प्रभावो यन्मृतमपि पुनरजीवयदिति ॥ १ ॥ * * * उक्तमेवाह—
जीवात्मन्निति द्वाभ्याम् । हे जीवात्मन् ! भद्रं प्रविष्टशरीरस्य ते तव मातरं पितरं सुहृदो बान्धवांश्च त्वन्निमित्तया शुचा भृशन्त-
प्तान्पश्य बान्धवास्तप्ता इति प्रथमान्तपाठे मातरं पितरं च पश्य बान्धवाः सुहृदश्च त्वत्कृत्या शुचा भृशं तप्ताः अतस्तानपि
पश्येत्यन्वयः ॥ २ ॥ * * * शेषमवशिष्टमायुर्जीवनं यस्य तत्कलेवरं समाविश्य, अपमृत्युना मृतत्वाच्छेषमायुरित्युक्तं
सुहृद्भिः परिवृतत्वं नृपासनमधितिष्ठन् पितृप्रत्तान् पित्रा दत्तान् भोगान् भुङ्क्ष्व ॥ ३ ॥ * * * भुङ्क्ष्वेत्युक्तो जीवस्तत्कलेव-
रमाविश्यावदित्याह—कस्मिन्नित्यादिना दृगीश्वर इत्यन्तेन, तावत्पितृपुत्रत्वादिसम्बन्धस्यानियतत्वमाह—कस्मिन्निति । देव-
तिर्यङ्मनुष्ययोनिषु कर्मभिः पुण्यपापरूपैः भ्राश्यमाणस्य जायमानस्य अत एव तत्र तत्र तत्तत्पुरुषविशेषान्प्रति तत्तन्निरूपितबन्धा-
दिभावं प्राप्तस्य मह्यं मम विभक्तिव्यत्यय आर्षः । अमी चित्रकेत्वादयः कस्मिन् जन्मनि पितरः मातरश्चाभवन् ? न सर्वेषु
जन्मस्वभवन्, किन्त्वेतस्मिन्नेव अतः पितृपुत्रत्वादिसम्बन्धौ न नियत इति भावः । यद्वा कस्मिन् जन्मन्यमी पितरो मातर-
श्चाऽभवन् ॥ ४ ॥ * * * ननु, सर्वेष्वपि जन्मस्वभवन्नित्यत्राह—बन्ध्विति । सर्वे जीवाः सर्वेषां जीवानां क्रमशः जन्म-
परम्पराभिः मिथः अन्योन्यं बन्धादयो भवन्तीत्यन्वयः । तत्र बन्धवो विवाहादिभिः सम्बन्धिनः ज्ञातयः सपिण्डाः अरयो
धातुकाः मित्राणि रक्षकाः मध्यस्था उभयव्यतिरिक्ताः विद्विषो द्रव्यादिनिमित्तेन द्वेषिणः उदासीनास्तद्व्यतिरिक्ता इति भेदः ॥ ५ ॥
कर्मभिर्भ्राश्यमाणत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । यथा पण्यानि क्रयाद्यर्हाणि हैमादीनि हेमविकाररूपादीनि कटकाङ्गुलीयकादीनि
वस्तूनि कर्तृषु व्यवहर्तृषु नरेष्वितस्ततः पर्यटन्ति एवं जीवा अपि देवतिर्यङ्मनुष्ययोनिषु भ्रमन्ति संसरन्ति ॥ ६ ॥ * * *
एकस्मिन्नपि जन्मनि सम्बन्धस्यानियतत्वं स दृष्टान्तमाह—नित्यस्येतिद्वाभ्याम् । नित्यस्याविप्लुतस्य जीवत इति यावत् तस्य
पश्चादेरर्थस्य अनित्यः अनियतः सम्बन्धो नृषु दृष्टः विक्रयादिना पूर्वस्वामिसम्बन्धस्य निवृत्तेरुत्तरस्वामिसम्बन्धदर्शनादेक-
स्मिन्नपि जन्मनि सम्बन्धो न नियत इति भावः । तदेवोपपादयति—यावदिति, यस्य पुंसो येन पश्चादिना यावत्सम्बन्धः
क्रयादिनिमित्तसम्बन्धोऽस्ति तस्य ममत्वं स्वामित्वादिसम्बन्धस्तावदेव हीयन्तेन लोकप्रसिद्धिं द्योतयति ॥ ७ ॥ * * * एवं दृष्टान्ते
उपपादितमर्थं दार्ष्टान्तिकं दर्शयति—एवमिति । स प्रसिद्धो निरहङ्कृतः वस्तुतो देहात्माभिमानरहितोऽपि जीवः कर्मणा
योनिगतदेवादिशरीरेष्वनुप्रविष्टस्तन् यत्र देवादिशरीरे नित्योऽपरित्यक्तदेहो यावदुपलभ्यते तावदेव तस्य स्वत्वं स्वीयत्वं,
तावदेव हि तस्य पित्रादयः स्वीया भवन्ति, तावदेव तस्येतैः पितृपुत्रत्वादिसम्बन्ध इति यावत् तत्तस्मात्तत्रोपलभ्यमानत्वादित्यर्थः ।
यद्वा यत्र शरीरे यावदुपलभ्येत तस्य शरीरस्य तावन्तं कालं जीवात्मानं प्रति स्वत्वं तत्तस्मात्तत्रोपलभ्य-
मानत्वादित्यर्थः । अनुपलभ्ये तु आत्मनिरूपितस्वत्वस्यैव शरीरेऽभावाच्छरीरनिरूपितपितृपुत्रत्वादिसम्बन्धो दूरादपेत
इति भावः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

संसारस्य पुत्रमित्रादिलक्षणनियतत्वं संसारिचेतनस्य हरिनियतनित्यत्वं परमचेतनस्य परमनित्यत्वं तज्ज्ञानमेव
पुरुषार्थसाधनमित्यादिकमस्मिन्नध्याये निरूप्यते, अत्र नारदो योगमाहात्म्यं विद्योतयन् राजकुमारमुत्थाप्येदं वक्षीत्याह—
श्रीशुक इति ॥ १-३ ॥ * * * एवं जीवात्मना किमवादि ? इत्यत्राह, कस्मिन्निति ॥ ४-५ ॥ * * * पण्यानि
विक्रेयाणि नरेषु विक्रेतृषु रेतस्सेककर्तृषु पित्रादिषु योनिषु मातृषु कर्तृष्विति वा ॥ ६ ॥ * * * ननु, तर्हि हाटकादिवद-
नित्यत्वमापतितं जीवस्येत्याशङ्क्य सम्बन्धस्यानित्यत्वं न तु जीवात्मन इत्याह—नित्यस्येति, यथा सम्बन्धस्यानित्यत्वं तथा
मम पुत्रोयमिति ममत्वमप्यनित्यमित्याह यावदिति, हि शब्दाभ्यां प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वं दर्शयति एव शब्देनायोगव्यवच्छेदं
करोति ॥ ७ ॥ * * * निरहङ्कृत इति स्वभावाख्यानं यत्र योनिषु स्वत्वं स्वकीयत्वम् ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

संपरेतमतिवाहिकदेहं प्राप्तं दर्शयित्वा योगबलेनाविर्भाव्य ॥ १-२ ॥ * * टीकायामपमृत्युनेति तत्कारण-
कोचितपापविशेषो भवति । यत एव पूर्णमायुर्द्वासयतीति । कलेवरं स्वमाविश्येति विरोधात् पक्षान्तरमाह यद्वेति ॥ ३-४ ॥
मध्यस्थाः तस्मिन् तादृशे च मिलन्तः । उदासीना तयोरपि न मिलन्तः । टीकायामथ वैवंसम्बन्ध इत्यत्र श्लोकद्वयस्येति
शेषः ॥ ५-८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

षोडशे मृतपुत्रोक्त्या प्रबुद्धो नारदान्मतुम् । प्राप्य संस्तूय शेषन्तन्मुखाञ्जानं नृपोऽध्यगात् ॥ १ ॥

ज्ञातीनामिति द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ १ ॥ * * तदपि शोकमोहयोः शेषं दुर्वारमभिलक्ष्य मृतपुत्रमुखेनैव तं
प्रबोधयितुमाह—जीवेति शुचा शोकेन ॥ २ ॥ * * शेषमवशिष्टमायुर्व्याप्येत्यपमृत्युना मरणं राजानमूहयति । वस्तुतस्तु
तस्य नास्त्येवायुर्मायिकत्वात् पितृप्रत्तात् पित्रा दत्तान् ॥ ३ ॥ * * जीव उवाचेति तदेव कलेवरं प्रविष्टो ऋषिर्जीवन्निव
जीव इत्यर्थः मह्यं मम ॥ ४ ॥ * * मयि मृते पुत्रदृष्ट्या शोकश्चेत् क्रियते, शत्रुदृष्ट्या हर्षः किं न क्रियते ? इत्याशयेन
सम्बन्धस्याऽनित्यत्वमाह—बन्धवो विवाहादिसम्बन्धिनः ज्ञातयः सपिण्डा अरयो घातकाः मित्राणि हितैषिणः, मध्यस्थाः
बहिरन्तर्मात्रैर्वैरवन्तः । उदासीना मैत्रीवैरशून्याः । विद्विष उत्कर्षासहिनः । क्रमश इति जन्मान्तरे शत्रुरप्यस्मिन् जन्मनि
पुत्रो भवतीत्यर्थः । यस्तु पुत्रः सद्गुणो भूत्वा म्रियते स तु दुःखाधिक्यप्रदत्वाच्च शत्रुदेवेति लोकोक्तिः ॥ ५ ॥ * * ननु,
यदि शत्रुरपि पुत्रः स्यात्तर्हि तत्रात्मीयत्वेन स्नेहः कथं ? स्यात्तत्र दृष्टान्तेन समादधाति यथेति । पण्यानि क्रयविक्रयाद्यर्हाणि
हेमादीनि हेममुद्रिकादीनि यैव हेममुद्रा शत्रुगृहस्थिता स्ववधप्रयोजिका सैव दैवादात्मगृहमागता प्रेमास्पदीभूता
भोगप्रयोजिका च भवति । एवमेव जीवयोनिषु मनुष्यगोर्गर्भादिषु ये कर्तार उत्पादकाः पितरो मातरश्च तेषु
प्रविशन्ति ॥ ६ ॥ * * मम जीवस्य चित्रकेतुपुत्रत्वमेतावन्तं कालमासीत्तावदसौ स्नेहमकरोदेव अतः परमन्यपुत्रत्वं
प्राप्स्यामि स एव स्नेहं करिष्यतीत्यर्थान्तरन्यासेनाह नित्यस्यार्थस्य स्वर्णमुद्राया एकस्या अपि क्रयविक्रयादिव्यवहारेणैकस्मिन्नपि
दिने अन्य जनहस्तगतया ममेयं ममेयं नान्यस्येति सम्बन्धो ह्यनित्यः तत्र च यावदितिस्पष्टम् ॥ ७ ॥ * * वस्तुतो
निरहङ्कृत एव यत्र पित्रादौ तस्य पित्रादेः । यद्वा निरहङ्कृत एव जीवो यावद्यत्र देहे उपलभ्येत तावदेव तस्य तस्मिन् जीवस्य
देहे स्वत्वं नान्यदा अतोऽस्मिन् देहे सम्प्रति मम स्वत्वाभावात् कथमत्राहङ्कारं करोमीति तस्मात् कलेवरं समाविश्येति
तत्प्रार्थितं न घटत एवेति भावः ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

मंत्रोपनिषदि अत्यन्ततो विशोकस्याधिकारस्तदर्थमुक्तोपदेशेन विशोकस्यापि राज्ञः पुनरत्यन्ततो विशोकत्वसिद्धये
तत्पुत्रमुखेनापि पितृपुत्रादिसम्बन्धस्यानित्यता तदनन्तरं मन्त्रोपनिषच्च वर्ण्यते—षोडशेनाध्यायेन अथेति । सम्परेतं नृपात्मजं
योगबलेन ज्ञातीनां दर्शयित्वा जीवात्मन्नित्याद्युवाच ॥ १ ॥ * * हे जीवात्मन् ! ते भद्रं भवतु ते मातरं पितरं तथा
त्वत्कृतया त्वदर्थकृतया शुचा शोकेन भृशं तप्तान् सुहृदो बान्धवांश्च पश्य ॥ २ ॥ * * ते शेषमवशिष्टमायुरस्ति
अपमृत्युना मृतत्वात् अतः कलेवरमाविश्य नृपासनमधितिष्ठ पितृप्रत्तान् पित्रा दत्तान् भोगान् भुङ्क्ष्व ॥ ३ ॥ * *
अमी चित्रकेतादयः पितरो ममैव नियमेन कस्मिन् जन्मनि अभवन् पितृपुत्रादिसम्बन्धोऽनित्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥ * *
तदनित्यतामेवाह—बन्ध्वति । सर्वे एव सर्वेषां क्रमशो बन्धवादयो भवन्ति ॥ ५ ॥ * * पण्यानि क्रयविक्रयाद्यर्हाणि
हेमादीनि यथा कर्तृषु व्यवहर्तृषु इतस्ततः पर्यटन्ति एवं जीवो योनिषु देवमनुष्यादिषु पर्यटति ॥ ६ ॥ * * नित्यस्य
प्रत्यहं व्यवहाराहस्य ग्रामभृत्यादेरेकस्य नृषु एकस्मिन् दिने यज्ञदत्तस्य भृत्यस्तेनैवात्रादिना क्रीतत्वात् एवमन्यस्मिन्नन्यस्यापरस्मि-
न्नपरस्येति अनित्यः सम्बन्धो दृश्यते यस्य यावत्सम्बन्धः, स्वामित्वं तावदेव तस्य ममत्वं मदीयोयं भृत्यादिरिति धीः ॥ ७ ॥
एवं यो नित्यः शाश्वतो निरहङ्कृतः जाते ज्ञाने पुत्रत्वाद्यहङ्काररहितोपि यद्वा पितृपुत्रादिसम्बन्धानुपलभे अहं पितायं पुत्र
इत्याद्यहङ्काररहितोपि सः योनिगतः पुनः पुनर्जन्मस्थानं गतः संसारे प्रविष्ट इत्यर्थः । यावत् यत्र पित्रादौ पुत्रादिरूपेण
उपलभ्येत तावदेव तत् तस्मिन् पुत्रादौ तस्य पित्रादेः स्वत्वं स्वकीयत्वम् ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

चित्रकेतोः सुतोक्त्या च नारदस्योपदेशतः । हरेर्भक्तिः प्रसादश्च षोडशे विनिरूप्यते ॥ १ ॥

एवं प्रतिबोधितेऽपि यदा सम्यक् प्रतिबोधो न जातः अथ तदा देवर्षिर्नारदस्तत्पुत्रमुखेनैव पितृपुत्रादिसम्बन्धो
मिथ्येति प्रदर्शयितुं सम्परेतं मृतमपि नृपात्मजं योगबलेन अनुशीचतां ज्ञातीनां दर्शयित्वा जीवात्मन्नित्याद्युवाचेत्यन्वयः । हेति

स्फुटम् । हे राजन्निति सम्बोधनं नारदप्रभावस्य त्वया बहुधा दृष्टश्रुतत्वात्तत्र न कश्चित्सन्देह इति सूचनाय ॥ १ ॥ ❀ ❀ हे जीवात्मन् त्वत्कृतया शुचा शोकेन भृशं व्याप्राप्ते पित्रादीन् पश्य ते भद्रं भवत्वित्यन्वयः ॥ २ ॥ ❀ ❀ अपमृत्युना मृतत्वाच्चे-
षमवशिष्टं आयुस्ति चेत्तदा स्वं कलेवरमाविश्य नृपासनमधितिष्ठेत्यन्वयः । ननु पितरि विद्यमाने सति कथं मम राजासन-
प्राप्तिरित्याशङ्क्य सन्नोऽपत्यान्तराभावात्तुभ्यमिदानीमेव राजासनं स दास्यतीत्यभिप्रायेणाह—सुहृद्भृतः पितृप्रदानं पितृदत्तान्
भोगान् भुङ्क्ष्वेत्यन्वयः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ एवं श्रीनारदेन प्रेरितो जीवः स्वकलेवरं प्रविश्यौत्थितोऽन्तराले प्रेतशरीरेण स्थितो
बोवाचेति तद्वाक्यानि दर्शयति—कस्मिन्नित्यष्टभिः । स्वकर्मभिर्देवतिर्यङ्मनुयोनिषु भ्राम्यमाणस्य मह्यं मम कस्मिन् जन्मनि
अमी पितरो मातरोऽभवन्नित्यन्वयः । नहि य एकत्र पित्रादयो भवन्ति त एव सर्वत्र पित्रादयो भवन्तीति नियमः ।
कर्मवशेन तत्र तत्र जातस्य भिन्नभिन्नपित्रादेः प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति भावः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ अहमस्मिन् जन्मनि तव पुत्रो
जातः कर्मवशान्मृतश्चातो यथा पुत्रदृष्ट्या शोकः क्रियते तथा जन्मान्तरे तव शब्वादिरूपोऽप्यहमासमेव । इदानीमपि
दुःखस्य मन्निमित्तत्वाद्भोक्त्व्यवहारादप्यहं शत्रुरेवेति तदृष्ट्या हर्षः किं न क्रियते इति सूचयन् पूर्वसूचितसम्बन्धस्यानियतत्वमेव
स्पष्टयति—बन्ध्विति । बन्धवो विवाहादिभिः सम्बन्धिनः, ज्ञातयः सपिण्डाः, अरयो घातकाः, मित्राणि उपकारकाः, मध्यस्था
व्यवहारसम्बन्धिनोऽपि पक्षपातरहिताः, विद्विषः द्रव्यादिहरणेन उत्कर्षासहनेन वाविकृतचित्ताः, उदासीनाः उपेक्षकाः, सर्व
एव प्राणिनः सर्वेषामेव मिथः परस्परं बन्धादयो भवन्तीत्यन्वयः । ननु कथमेकदा शत्रुत्वमित्रत्वादिविरुद्धधर्माश्रयत्वं घटते
इत्याशङ्क्याह—क्रमश इति—जन्मान्तरे शत्रुरपि जन्मान्तरे मित्रपुत्रादिरूपो भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ कर्मभिर्भ्रमणे
दृष्टान्तमाह—यथेति । पण्यानि क्रयविक्रयाद्यर्हाणि हेमादीनि वस्तुनि यथा तत्ततः सर्वत्र नरेषु पर्यटन्ति एवं जीवोऽपि
कर्तृषु पितृषु योनिषु मातृषु भ्रमतीत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ ननु भवतु जन्मान्तरे सम्बन्धस्यानियतत्वं एकस्मिन् जन्मनि
तस्य नियतत्वं स्यादित्याशङ्क्य एकस्मिन्नपि जन्मनि सम्बन्धस्यानियत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—नित्यस्येति द्वयेन । नित्यस्य
अविनष्टस्याप्यर्थस्य वसुनः मणिसुवर्णादेः सम्बन्धो नृषु अनित्यो दृश्यते । अतो नात्र सन्देह इति हिशब्देन सूचयति । कथं
दृश्यते इत्यपेक्षायां तत्स्पष्टयति—हि यस्मात् । यावत्कालं यस्य वस्तुनो यस्मिन् पुरुषे सम्बन्धो भवति तावत्कालमेव तस्य
पुरुषस्य तत्र वस्तुनि ममत्वं भवति विक्रयाद्यनन्तरं तत्र ममत्वाभावात्सम्बन्धोऽपि निवृत्त इति निश्चय इत्यर्थः । अस्य
व्यवहारस्य प्रसिद्धत्वाभावात् विवाद इति सूचयन्नाह—हीति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ एवं दृष्टान्तं प्रदर्श्य दाष्टान्तिकेन तत्समर्थयति—
एवमिति । एवं योनिगतः पित्रादिसम्बन्धं प्राप्तो जीवोऽपि नित्यः—देहजन्मादिना तस्य जन्माद्यभावात्—स यावत्कालं यत्र
पित्रादौ सम्बन्धिन्युपलभ्येत कर्मवशेन वर्तते तावदेव तस्य पित्रादेस्तत्तस्मिन् पुत्रादौ स्वत्वं, न तु मरणाद्युत्तरकालमपि ।
तथाचेदानीं सम्बन्धस्य निवृत्तत्वादनुचित एव मदर्थोऽयं शोकोऽन्यथाऽन्यस्यापि मृतस्य शोकः कुतो न क्रियते इत्याशयः । ननु
जीवस्य कथं नित्यतेत्याशङ्क्य निरहङ्कारमगवदंशत्वादित्याशयेन तदभेदविवक्षयाऽऽह—निरहङ्कृत इति ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तत्सुतोक्त्यैव राजानं विशोकीकृत्य षोडशे । आदिदेशाय देवर्षिविद्यां शेषप्रतोषणीम् ॥ १ ॥

एवमुपदेश्यमाणमन्त्रोपनिषदग्रहणे तस्य रुचिमुत्पाद्याङ्गिरसोपदिष्टेषु वैराग्यापादकेष्वर्थेषु चित्रकेतुप्रभृतीनां विश्रम्भ-
द्यौतनाय तस्मत्पुत्रके पुनर्जीवं स्वयोगमहिम्नावेश्य तन्मुखेनाङ्गिरसोपदिष्टानर्थानवीवदन्नारद इत्याह मुनिः । अथेति । हे
राजन्, अथ देवर्षिनारदः, संपरेतं मृतं नृपात्मजम् अनुशोचतां ज्ञातीनां चित्रकैत्वादीनां दर्शयित्वा योगप्रभावेनाविष्टजीवं
प्रदर्श्य, इति वक्ष्यमाणम्, उवाच । हेत्याश्चर्यं । तच्चाहो नारदप्रभावो यन्मृतमपि पुनर्जीवयदिति ॥ १ ॥ ❀ ❀ तदेवाह
द्वाभ्याम् । जीवात्मन्निति । रे जीवात्मन्, ते तत्र, भद्रं मङ्गलं सर्वप्रकारेण तव हितमेवास्तु । ते तव, मातरं पितरं च,
सुहृदः बान्धवांश्च, त्वत्कृतया शुचा, भृशं तप्तान् पश्य ॥ २ ॥ ❀ ❀ कलेवरमिति । त्वं कलेवरम् आविश्य शेषमवशिष्टम्
आयुर्जीवनं सुहृद्भृतः सन्, भुङ्क्ष्व । नृपासनम् अधितिष्ठ पितृप्रदानं त्वत्पित्रा दत्तान्, भोगान् भुङ्क्ष्व । आयुषोऽवशिष्टत्वो-
क्तिरपमृत्युना मृतत्वतो बोध्या ॥ ३ ॥ ❀ ❀ इत्युक्तो जीवस्तत्कलेवरमाविश्योत्थायोवाच । कस्मिन्नित्यादिना दृगीश्वर
इत्यन्तेन तत्राप्यादौ पितृपुत्रत्वादिसम्बन्धस्यानियतत्वमाह द्वाभ्याम् । कस्मिन्निति । देवाश्च तिर्यश्च नरो मनुष्याश्च तेषां
योनयस्तासु, कर्मभिः पुण्यपापरूपैः, भ्राम्यमाणस्य जायमानस्य, तत्र तत्र तत्तद्देहिनिरूपितबन्धादिभावं प्राप्तस्येत्यर्थः । मह्यं मम,
विभक्त्यव्यत्यय आर्षः । अमी चित्रकैत्वादयो, कस्मिन् जन्मनि, पितरः, मातरश्च अभवन् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ ननु सर्वेष्वपि
जन्मसु पित्रादयोऽभवन्नेव तत्राह । बन्ध्विति । बन्धवश्च ज्ञातयश्च अरयश्च मध्यस्थाश्च मित्राणि च उदासीनाश्च विद्विषश्च, ते ।
तत्र बन्धवो विवाहादिभिः सम्बन्धिनः, ज्ञातयः सपिण्डाः, अरयो घातकाः मित्राणि रक्षकाः, मध्यस्था उभयव्यतिरिक्ताः
साधारणाः, विद्विषो द्रव्यादिनिमित्तेन द्वेषिणः, उदासीनास्तद्व्यतिरिक्ताः इति भेदः । एवं सर्वे जीवाः, सर्वेषां जीवानां क्रमशः,

जन्मपरंपराभिरित्यर्थः । मिथोऽन्योन्यं भवन्ति हि । अतः मयि मृतेऽस्य पुत्रदृष्ट्या शोकः जातश्चेच्छत्रुदृष्ट्याऽनेन हर्षः किं न क्रियते संबन्धस्यानियतत्वादिति भावः ॥ ५ ॥ * * कर्मभिभ्राम्यमाणत्वे दृष्टान्तमाह । यथेति । यथा पण्यानि क्रयाद्यर्हाणि हेमादीनि हेमविकाररूपाणि कटकाङ्गुलीयादीनि, वस्तूनि कर्तृषु व्यवहर्तृषु नरेषु, ततस्ततः इतस्ततः, पर्यटन्ति । एवं जीवाः अपि, योनिषु देवतिर्गणादिषु संसरन्ति ॥ ६ ॥ * * एकस्मिन्नपि जन्मनि संबन्धस्यानियतत्वं सदृष्टान्तमाह नित्यस्येति द्वाभ्याम् । नित्यस्येति । नित्यस्य अविच्छिन्नस्य जीवत इति यावत् । अर्थस्य पश्चादेः, संबन्धः, नृषु अनित्यः दृश्यते । हि यस्मात् यावत् यस्य, संबन्धः, तावत् एव, तस्मिन् ममत्वं हि । विक्रियादिना पश्चादिसंबन्धनिवृत्तेः ॥ ७ ॥ * * एवमिति । एवं योनिगतः पुत्रादिसंबन्धप्राप्तोऽपि स जीवः, नित्यः ध्रुवः । देहजन्मादिना तस्य जन्माद्यभावात् । अत एव, निरहङ्कृतः स्वभावतोऽहमस्य पुत्र इत्यभिमानशून्योऽपि, यत्र पित्रादौ संबन्धनि, यावत् उपलभ्येत अनादिकर्मवशतया वर्तते । तावदेव, तस्य पित्रादेः, तत्तस्मिन् स्वत्वं हि । न तु मरणविक्रयादेरुत्तरकालमिति भावः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

चित्रकेतुका वैराग्य तथा सङ्कर्षणदेवके दर्शन

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! तदनंतर देवर्षि नारदने मृत राजकुमारके जीवात्माको शोकाकुल स्वजनोंके सामने प्रत्यक्ष बुलाकर कहा ॥ १ ॥ * * देवर्षि नारदने कहा—जीवात्मन् ! तुम्हारा कल्याण हो । देखो, तुम्हारे माता-पिता, सुहृद्-सम्बन्धी तुम्हारे वियोगसे अत्यन्त शोकाकुल हो रहे हैं ॥ २ ॥ * * इसलिये तुम अपने शरीरमें आ जाओ और शेष आयु अपने सगे-सम्बन्धियोंके साथ ही रहकर व्यतीत करो अपने पिताके दिये हुए भोगोंको भोगो और राज-सिंहासनपर बैठो ॥ ३ ॥ * * जीवात्माने कहा—देवर्षिजी ! मैं अपने कर्मोंके अनुसार देवता, मनुष्य, पशु-पक्षी आदि योनियोंमें न जाने कितने जन्मोंसे भटक रहा हूँ । उनमेंसे ये लोग किस जन्ममें मेरे माता-पिता हुए ? ॥ ४ ॥ * * विभिन्न जन्मोंमें सभी एक-दूसरेके भाई-बन्धु, नाती-गोती, शत्रु-मित्र, मध्यस्थ, उदासीन और द्वेषी होते रहते हैं ॥ ५ ॥ जैसे सुवर्ण आदि क्रय-विक्रयकी वस्तुएँ एक व्यापारीसे दूसरेके पास जाती-आती रहती हैं, वैसे ही जीव भिन्न-भिन्न योनियोंमें उत्पन्न होता रहता है ॥ ६ ॥ * * इस प्रकार विचार करनेसे पता लगता है कि मनुष्योंकी अपेक्षा अधिक दिन ठहरनेवाले सुवर्ण आदि पदार्थोंका सम्बन्ध भी मनुष्योंके साथ स्थायी नहीं, क्षणिक ही होता है, और जबतक जिसका जिस वस्तुसे सम्बन्ध रहता है, तभीतक उसकी उस वस्तुसे ममता भी रहती है ॥ ७ ॥ * * जीव नित्य और अहङ्काररहित है वह गर्भमें आकर जब तक जिस शरीरमें रहता है, तभीतक उस शरीरको अपना समझता है ॥ ८ ॥

एष नित्योऽन्ययः सूक्ष्म एष सर्वाश्रयः स्वदृक् । आत्मसायागुणैर्विश्वमात्मानं सृजति प्रभुः ॥ ९ ॥
न ह्यस्यातिप्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वः परोऽपि वा । एकः सर्वधियां द्रष्टा कर्तृणां गुणदोषयोः ॥ १० ॥
नादत्त आत्मा हि गुणं न दोषं न क्रियाफलम् । उदासीनवदासीनः परावरदृगीश्वरः ॥ ११ ॥

श्रीशुक उवाच

इत्युदीर्य गतो जीवो ज्ञातयस्तस्य ते तदा । विस्मिता मुमुक्षुः शोकं छिन्वाऽत्मस्नेहश्चङ्खलाम् ॥ १२ ॥
निर्हृत्य ज्ञातयो ज्ञातेर्देहं कृत्वोचिताः क्रियाः । तत्यजुर्दुस्त्यजं स्नेहं शोकमोहभयातिदम् ॥ १३ ॥
बालान्यो व्रीडितास्तत्र बालहत्याहतप्रभाः ।
बालहत्याव्रतं चेरुर्ब्राह्मणैर्यन्निरूपितम् । यमुनायां महाराज स्मरन्त्यो द्विजभाषितम् ॥ १४ ॥
स इत्थं प्रतिबुद्धात्मा चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः । गृहान्धकृपाङ्गिष्क्रान्तः सरःपङ्कादिव द्विपः ॥ १५ ॥
कालिन्ध्यां विधिवत् स्नात्वा कृतपुण्यजलक्रियः । मौनेन संयतप्राणो ब्रह्मपुत्रावन्दत ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एषः नित्यः अव्ययः सूक्ष्मः एषः सर्वाश्रयः स्वदृक् प्रभुः आत्ममायागुणैः आत्मानं विश्वं सृजति ॥ ९ ॥
 कश्चित् अस्य अतिप्रियः न हि अप्रियः वा स्वः परः अपि न एकः गुणदोषयोः कर्तृणां सर्वधियां द्रष्टा ॥ १० ॥ ॐ ॐ
 हि आत्मा गुणं न आदत्ते दोषं न क्रियाफलं न उदासीनवत् आसीनः परावरदृक् ईश्वरः ॥ ११ ॥ ॐ ॐ इति उदीर्य
 जीवः गत तदा तस्य ते ज्ञातयः आत्मस्नेहशृङ्खलाम् छित्त्वा विस्मिताः शोकं मुमुक्षुः ॥ १२ ॥ ॐ ॐ ज्ञातयः देहं निर्हृत्य
 तथा उचिताः क्रियाः कृत्वा शोकमोहभयार्तिदम् दुस्त्यजं स्नेहं तत्यजुः ॥ १३ ॥ ॐ ॐ महाराज तत्र व्रीडिताः बालघ्न्यः
 बालहत्याहतप्रभाः द्विजभाषितं स्मरन्त्यः ब्राह्मणैः यत् निरूपितं बालहत्याव्रतं यमुनायां चेरुः ॥ १४ ॥ ॐ ॐ द्विजोक्तिभिः
 इत्थं प्रतिबुद्धात्मा सः चित्रकेतुः द्विपः सरः पङ्कात् इव गृहान्धकृपात् निष्क्रान्तः ॥ १५ ॥ ॐ ॐ कालिन्ध्यां विधिवत्
 स्नात्वा कृतपुण्यजलक्रियः मौनेन संतयप्राणः ब्रह्मपुत्रौ अवन्दत ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

जीवस्य नित्यत्वं साधयति । एष नित्यः । तत्र हेतुः अव्ययोऽपक्षयशून्यः । तत्कृतः । सूक्ष्मः जन्मादिशून्यः । तच्च
 कृतः सर्वाश्रयः जन्मादिमतो देहादेराश्रयः न तु देहादिरूपः । स्वदृक् यतः स्वप्रकाशः सर्वाश्रयत्वमुपपादयति आत्मनो
 मायाया गुणैरात्मानमेव विश्वं विश्वात्मकं सृजति “तदात्मानं स्वयमकुरुत” इति श्रुतेः । उपादानकारणत्वात्सर्वाश्रय इत्यर्थः ।
 जीवस्य वस्तुतो ब्रह्मत्वाद्वद्वा एव चिच्छक्तिविशिष्टस्येश्वरत्वेन सष्टृत्वाजीवः सृजतीति वाचोयुक्तिः । यद्वा स्वकर्मद्वारा सृष्टि-
 निमित्तत्वेन सष्टृत्वं भोग्यस्य च सर्वस्य भोक्ताश्रयत्वात्सर्वाश्रयत्वं चोक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥ ॐ ॐ यदुक्तं “सुहृद्वृतः”
 इति “सुहृदो बांधवांस्तप्तान्” इति च तत्राप्याह । न ह्यस्येति । तत्र हेतुः । एकः सुहृदादिसंगरहितः । तत्कृतः गुणदोषयोर्हिता-
 दितयोः कर्तृणां मित्रादीनां याः सर्वा धियो विचित्रा बुद्धयस्तासां द्रष्टा साक्षी ॥ १० ॥ ॐ ॐ यच्चोक्तं “भुङ्क्व भोगान्”
 इत्यादि तत्राप्याह नादत्त इति गुणं सुखं दोषं दुःखं क्रियाफलं च राज्यादिकम् । उदासीनत्वे हेतुः । परावरदृक् कारणस्य कार्यस्य
 च साक्षी न तु भोक्ता यतः ईश्वरः देहादिपारतन्त्र्यशून्यः । अत एव भूतस्य मम च युष्माकं च संबंधाभावाच्चोक्तं मा कुरुतेति
 वाक्यार्थः ॥ ११-१३ ॥ ॐ ॐ द्विजभाषितमगिरसा प्रोक्तं पुत्रादीनां दुःखहेतुत्वं स्मरन्त्यः । पुत्रकामनाशून्या निर्मत्सराः
 सत्य इति भावः ॥ १४ ॥ ॐ ॐ निबिडपंकतुल्यं गृहं विहाय निष्कमणमतिधीरस्य तस्यैव योग्यं नान्यस्येति सदृष्टान्तमाह ।
 स इत्थमिति । सरसः पङ्कात् द्विपो गज इव ॥ १५ ॥ ॐ ॐ कृताः पुण्यजलक्रियाः पितृतर्पणाद्या येन । संयतप्राणो
 नियतेंद्रियः ॥ १६-१७ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

एष प्रत्यक्षः श्रुतियुक्तिसिद्धः । पुनरुक्तिर्निर्द्धारणार्था । तत्र नित्यत्वे तदपक्षयशून्यत्वम् । कुतो यतः सूक्ष्मः । तच्च
 जन्मादिशून्यत्वं च । आत्मानं स्वयं तज्जगद्रूपमकुरुतेति श्रुतिपदार्थः । इत्यर्थ इति । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते”
 इत्यादिश्रुतेरुपादानत्वं ब्रह्मण एव “तत्त्वमसि” इत्यादिश्रुतेर्वस्तुतो जीवस्यापि ब्रह्मत्वात् । वाचोयुक्तिरिति कथनप्रकारः । ननु
 ब्रह्मणो “निरीहं निष्कलं शांतम्” इत्यादिश्रुतेर्निरीहत्वात्सष्टृत्वादिकं न संगच्छते इति चेत्तत्राह—यद्वेति ॥ ९ ॥ ॐ ॐ
 अस्मात्मानः । तत्रातिप्रियत्वाद्यभावे “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः” । एक एव हि भूतात्मा भूतेभूते व्यवस्थितः” इत्यादिश्रुतेर्द्वि-
 तीयाभावादेव सुहृदादयो न संपनीपद्यन्त इत्यर्थः । तत् सुहृदादिसंगशून्यत्वं न हि साक्षी साक्ष्यो भवतीति भावः ॥ १० ॥ ॐ ॐ
 एवंभूतस्य नित्यादिरूपस्य ॥ ११ ॥ ॐ ॐ ज्ञातयस्तस्मिन् जन्मनि सर्पिडाः । आत्मनां स्वेषाम् । तस्मिन्पुत्रे स्नेहरूपां
 शृङ्खलाम् । विस्मिता अहो अनेन सत्यमुक्तमित्येवं प्राप्ताः ॥ १२ ॥ ॐ ॐ ज्ञातयो ज्ञातेः सर्पिडस्य तस्य बालस्य । निर्हृत्य
 दग्ध्वा । उचिताः क्रियाः श्राद्धादिलक्षणाः ॥ १३ ॥ ॐ ॐ तत्र तदा । इति भाव इति । अहो अस्माभिर्महत्पापं कृतं
 मात्सर्येण मात्सर्यमपि निरयहेतुरतः पुनर्नैतादृशं कर्म कार्यमित्थं विचार्य प्रायश्चित्तं चक्रुरित्याशयः ॥ १४-१५ ॥ ॐ ॐ
 ब्रह्मपुत्रौ नारदागिरसौ ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एष इति । एष आत्मा नित्यः अव्ययः अपक्षयशून्यः सूक्ष्मः अव्यक्तः एष च सर्वस्य देहादेराश्रयः स्वदृक् स्वप्रकाशः
 प्रभुः आत्मनो मायाया गुणैः सत्त्वादिभिरात्मानमेव विश्वात्मकं सृजते सृजति । तद्वार्थः । “तदात्मानं स्वयमकुरुत” इति

श्रुतेः । उपादानं कारणत्वात्सर्वाश्रयः जीवस्य वस्तुतो ब्रह्मत्वात् ब्रह्मण एव चिच्छक्तिविशिष्टस्येवरत्वेन स्रष्टृत्वात् जीवः सृजतीत्युक्तम् । यद्वा । स्वकर्मद्वारा सृष्टिनिमित्तत्वेन स्रष्टृत्वं भोग्यस्य च सर्वभोक्त्राश्रयत्वं चोक्तम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ सुहृद्वृत इत्युक्तं तत्राह—न हीति । अस्य कश्चिदप्यतिप्रियो न भवति नाप्यस्य कश्चिदप्रियः एवमस्य स्वः स्वीयः परो वा नास्ति । अयमेक एव सुहृदादिसङ्गरहितः गुणदोषयोर्धर्मधर्मयोर्हितयोर्वा कर्तृणां मित्रादीनां याः सर्वा धियः विचित्रा बुद्धयस्तासां द्रष्टा साक्षी ॥ १० ॥ ❀ ❀ सुबुद्धं भोगानित्युक्तं तत्राह—नादत्त इति । आत्मा स्वकर्मणाऽपि गुणं दोषं पुण्यं पापं च नादत्ते नच क्रियाफलं सुखदुःखादिकमादत्ते । परावरे कारणकार्ये पश्यति तथाविध ईश्वरः स्वतन्त्रोऽयम् उदासीनवदासीनः स्वरूपस्थ एव भवति । एवंभूतस्य मम युष्माकं च संबन्धाभावाच्छेको न कार्य इति भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ इतीति । इत्येवमुदीर्य उक्त्वा जीवो यदा गतस्तदा ते पूर्वोक्ताः चित्रकेत्वादयस्तस्य बालस्य ज्ञातयस्तद्वचनेन विस्मिताः सन्त आत्मनः स्वस्य स्नेहपूर्णां शृङ्खलां छित्त्वा शोकं मुमुचुः । निर्हृत्येति । ज्ञातयः सपिण्डाः चित्रकेत्वादयः ज्ञातेः सपिण्डस्य सृतस्य बालस्य देहं निर्हृत्य दग्ध्वा तदुचिताः क्रियाः श्राद्धतर्पणादिरूपाश्च कृत्वा शोकमोहभयार्त्तिदं दुस्त्यजमपि स्नेहं तत्त्यजुः ॥ १२ ॥ १३ ॥ ❀ ❀ बालेति सार्द्धम् । हे महाराज ! बालहत्याया हतप्रभाः स्वदुष्टकर्मणा व्रीडिताश्च द्विजेनाङ्गिरसा भाषितं पुत्रादीनां दुःखहेतुत्वं स्मरन्त्यः बालभ्यो विषदाभ्योऽपि ब्राह्मणैरङ्गिरआदिभिर्बहिरूपितं निर्णीयोक्तं तत् बालहत्याया प्रतं प्रायश्चित्तं यमुनायां चेरुः कृतवत्यः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ स इति । इत्थं द्विजोक्तिभिः नारदाङ्गिरोवाक्यैः प्रतिबुद्धो ज्ञातः आत्मा येन स अतिधीरः चित्रकेतुर्गृहान्धकूपान्निष्क्रान्तः निर्गतः यथा निबिडतस्मात् सरःपङ्कजात् द्विपो हस्ती निःसरेत्तद्वदिति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ कालि-
न्यामिति । विधिवत् कालिन्ध्यां यमुनायां स्नात्वा कृताः पुण्याः दुरितनिवर्त्तिकाः जलक्रियाः देवर्षिपितृतर्पणाद्याः येन स मौनेन सह संयतप्राणो वशीकृतेन्द्रियः चित्रकेतुर्ब्रह्मपुत्री नारदाङ्गिरसाववन्दत विद्याग्रहणाय प्रणनाम ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

तर्हि कीदृशं तस्य स्वरूपं ? यत्स्वरूपगतो न भवत्यनियतः पितृपुत्रत्वादिसम्बन्ध इत्यत्राह एष इति । एष जीवो नित्यः आद्यन्तरहितः कुतः ? अव्ययः नाशरहितः तत्कुतः ? सूक्ष्मः निरतिशयसूक्ष्मः विनाशकैरव्याप्यः निरतिशयसूक्ष्मत्वात् । विनाकाहिजलाप्रिविषशस्त्रादयो विनाशयं व्याप्य विनाशयन्ति अस्य तु निरतिशयसूक्ष्मतया सर्वान्तःप्रवेशनस्वभावत्वेनाव्याप्यत्वादयव्ययः एकः ज्ञानैकाकारः “एको व्रीहिः सुसम्पन्नः” इतिवज्जात्यभिप्रायकत्वकथनं न तु जीवस्वरूपैकत्वाभिप्रायकं तत्स्वरूपनानात्वस्य बहुप्रमाणप्रतिपन्नत्वात् सर्वाश्रयः सर्वेषां बुद्धीन्द्रियमनःप्राणादीनामाश्रयो धारकः स्वमात्मानं पश्यतीति स्वदृक् प्रत्यग्रूपः यद्वा स्वेनैव दृश्यत इति स्वदृक् स्वयंप्रकाशः अस्वीदृशं तस्य स्वरूपं किमयं स्वानर्थावहं देवमनुष्यादिशरीरं स्वयमेव सृष्टो तत्र प्रविष्टोऽनर्थमनुभवति उत स्वकीयकर्मणा सृष्टे प्रविष्टोऽनुभवतीत्यत्राह—आत्मेति, न स्वानर्थावहं शरीरं स्वयं सृजति नापि केवलं कर्म, अपि तु परः परमपुरुषः आत्मनः स्वस्य मायया तस्य गुणैः सत्त्वादिभिरात्मानं प्रत्यगात्मानं विश्वं देवमनुष्यादिविश्वाकारं सृजति ॥ ९ ॥ ❀ ❀ ननु, कौसौ परः पुरुषः यदि कश्चित्स्थित्यति तर्हि सोपीदृशदेवादि-विषमसृष्टिं गर्भजन्मजरामरणाद्यनंतदुःखगर्भां कुर्वन्वैषम्यनैर्घृण्ययुक्तः संसृष्टजीवान्नातिरिच्येत ? तत्राह—नहीति । अस्य परम-पुरुषस्य कश्चिदतीव प्रीतिविषय कश्चिच्चाप्रियः स्वीयः परकीयो वा नास्ति किंतु सर्वेषु समदृष्टिरिति भावः । तर्हि कथं विषमं सृजति ? तत्राह एक इति, गुणादोषयोः पुण्यपापयोः कर्तृणां जीवानां सर्वबुद्धिवृत्तीनां एक एव सन् द्रष्टा भवति । तस्य सामान्येन स्रष्टृत्वेपि देवादिबैषम्यतत्तज्जीवसंबन्धिपुण्यपापमूलकत्वाच्च तस्य वैषम्यादिदोषप्रसक्तिरिति भावः । सर्वधियां द्रष्टेत्यनेन तस्या सर्वज्ञत्वं पुण्यपापकर्तृत्वं, तत्फलभोक्तृत्वं चाभिप्रेतम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ तदेवाह—नादत्त इति । आत्मा परमपुरुषो गुणदोषौ नादत्ते न स्वीकरोति गुणेदोषकर्तृत्वमात्मानि न मन्यते अत एव क्रियाफलं सुखदुःखादिकं नादत्ते किन्तुदासीनवदासीनः उदासीनवज्जीवान्तरात्मतया स्थितः वत्करणेनात्यन्तोदासीनत्वमपि नास्तीत्यावेदितं गुणदोषयोस्तस्य प्रयोजककर्तृत्वात्साक्षात्कर्तृत्वाभावादुदासीनत्वं तत्तत्पूर्वककर्मवासनानुसारेण प्रयोजयितृत्वाच्चानुदासित्वमपि विषयभेदा-दुभयोरेकस्मिन् विरोध इति भावः । ननु, जीवस्यापि न गुणदोषयोः साक्षात्कर्तृत्वं तस्य निष्क्रियत्वाद्देहस्यैव साक्षात्कर्तृत्वात् किन्तु देहेन्द्रियादिनियमनरूपमेव तस्य कर्तृत्वम् एवञ्च प्रयोजयितृत्वं जीवपरयोरुभयोरप्यवशिष्टमिति कथमन्यतरस्य क्रियाफलोपादानमन्यतरस्य नेति विभागस्तत्राह—परावरहृगीश्वर इति, स्वयमीश्वरो जीवप्रभृतिदेहेन्द्रियमनःप्राणपर्यन्तानां नियन्ता सन् परावरहृक् परं प्रकृतिपुरुषाभ्यां विलक्षणं स्वस्वरूपमपरं जीवस्वरूपं प्रकृतिस्वरूपं च एतत्त्रितयं यथावत्पश्यतीति परावरहृक् जीवस्तु कर्मणा तिरोहितस्वभावः प्रकृतिमेवात्मानं भत्वा तद्गतं कर्तृत्वं साक्षात्स्वस्मिन्मनुत इति स क्रियाफलभोक्ता भवति परमात्मा तु नित्यासङ्कुचितापरिच्छिन्नानुभूत्या स्वपरयाथात्म्यवित्वाद्देहात्मभ्रमाभावेन क्रियाफलभोक्तेतिभावः । नहीत्या-दिश्लोकद्वयं जीवपरतयापि वर्णयितुं शक्यं तथा हि, पूर्वप्रस्तुतं जीवस्वरूपमेव विशेषयति—नहीति, अस्य जीवस्य स्वतः प्रियाप्रिषी

न भवतः अपि तु कर्मकृतावित्यर्थः तथा स्वपरविभागोपि न । एकः एकरूपः ज्ञानैकाकारः देहगतविकारैरस्पृष्टत्वेन सर्वैकरूप इति वा गुणदोषयोः कर्तृणां हेतुभूतानां सर्वधियां दृष्टा आश्रयः नादत्त इति निवेकज्ञानवान् आत्मा गुणदोषान्वयं नाभिमन्यत इत्यर्थः । ईश्वरः देहादिनियमनपरः परावरदृक् स्वस्वरूपप्रकृतिस्वरूपमोर्द्वेष्टेयुक्तवात्ताविष्टो जीवः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तत्र परितनं वृत्तान्तमाह मुनिः—इतीति । इतीत्यमुदीर्घोक्त्वा पुनर्जीवः कलेवरादिनिष्कृत्य गतः तस्य मृतस्य ये ज्ञातयः ते तथा त्रिस्मृतास्सन्तः आत्मनां स्वेषां यः पुत्रादिबिषयकः स्नेहः स एव शृङ्खला तां धित्वाऽपोह्य शोकं मुमुचुः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ तत्रो ज्ञातयः तं शवमग्नौ निर्हृत्य दग्ध्वा उचिताः सतोद्देशेन कर्तव्याः क्रियाः कृत्वा शोकमोहादिप्रदं दुस्त्यजं स्नेहमनुरागं तत्पुत्रः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ ततो बालपुत्रः याः सरलदानेन बालं हवन्तयः तास्सर्वाः द्विजेनाङ्गिरसा भाषितं स्मरन्त्यो ग्रीडिताः लज्जिताः बालहत्याया इताः प्रभाः यासां ताः यद्बालहत्याप्रतं बालहत्यापनोदकं प्रतं ब्राह्मणैर्निरूपितं कर्तव्यत्वेन चोदितं तद्यमुनायां हे महाराज, चेरनुष्ठितवत्यः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ ततः स चित्रकेतुः इत्थं द्विजोक्तिभिरङ्गिरस उक्तिभिः जीवेन संवादिताभिर्नारदाकिमिश्च प्रतिबुद्धः उदितः आत्मविवेको यस्य तादृशः सरसः पद्माद्रज इव गृहमेवान्धकूपस्तस्मादि- निष्क्रान्तः निर्गमः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ कालिन्त्यां यमुनायां विध्युक्तप्रकारेण स्नात्वा कृताः पुण्याः जलक्रियाः पितृतर्पणादयो येन तादृशः मौनेन परमात्मस्वरूपसंश्लेणेन हेत्वर्थे तृतीया मौनार्थं संयतप्राणः नियमितान्तर्बाह्येन्द्रियः इतरैः सम्भाषण- राहित्यरूपेण मौनेन वाः ब्रह्मपुत्रो नारदाङ्गिरसौ अवन्दत दण्डवन्ननाम ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ननु, तर्हि केन सहास्य नित्यसम्बन्धः ? इति तत्राह—एष इति । य आत्ममायागुणैः स्वाधीनप्रकृतिगुणैर्विश्वं परावरं जगत्सृजति, आत्मानं चावताररूपेण व्यनक्ति स एष सर्वाश्रयः सर्वनित्यसम्बद्ध इत्यन्वयः । अनित्यत्वात्कथं घटत इत्यत उक्तं नित्य इति, कोऽर्थ इत्यतो व्यय इति अनेन नित्यशब्दो व्याख्यातः अनुपलब्धौ हेतुमाह—सूक्ष्म इति, न चायं जीवबद्धबहुत्व-संख्योपेत इत्याह—एक इति । मुख्यत एकत्वसंख्याविशिष्ट इत्यर्थः । सृष्टौ प्रवर्तमानस्य सृज्यसम्बन्धेन ज्ञानलोपो नासीत्याह—स्वदृगिति, स्वरूपभूतज्ञानस्यापि प्रबलप्रतिबन्धकेनाभिभवः किं न स्यादित्यत आह—प्रभुरिति, अनेन हरिणा नित्यसम्बन्धः पित्रादिभिरनित्य इति ज्ञापितम् “अनित्यसम्बन्धयुताः पित्राद्या नित्ययुग्धरः” इति वचनात् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ एवंविधस्य हरेर्योग्यतातिरेकेण न कावपि प्रियाप्रियोक्त इत्याह—न हीति । कुतोऽतिप्रियाद्यभावः ? इति तत्राह सर्वेति, गुणदोषयोः कर्तृणां पुरुषाणां स्त्रीणाञ्च सर्वासां धियां कुशलाकुशलसाक्षित्वेन तदनुसारेण फलदादत्वादतिप्रियाद्यभाव इत्यर्थः । द्वितीयसद्भावे तद्व्या- त्कस्मिन्निदतिप्रियत्वादि संभवति न हि हरेस्तादृशोस्तीत्यभिप्रेत्याह एक इति ॥ १० ॥ ❀ ❀ साक्षित्वं स्पष्टयति—नेति । आत्मा परमात्मा कथं गुणानादानं हरेः “पादुगिकं जिवति षड्गुणेश” इत्युक्तेरत उक्तं हीति । हि शब्दो हेतौ गुणोपभोगेन लोकवद्बुद्धयभावो गुणानादानस्यार्थो न तु सर्वात्मनाऽभोक्तृत्वं तथात्वे “भोक्ता सदगुणभोक्तृत्वात् भोक्ता तदवृद्धितः । अचिन्त्यशक्तितत्त्वस्य युज्यते परमेशितुः” इति स्मृतिविरोधः स्फुटः उदासीन इव सर्वस्माद्बुद्धमत्वेन स्थित, एवं भोक्तृत्वाभोक्तृत्वे लोकविरुद्धे हरेः कथं घटेते इत्यत उक्तमीश्वर इति परावरदृक्प्रसीणामप्यस्तीत्यत उक्तमुदासीन इति । तदस्तुषु बाह्याभ्यन्तर-वृत्त्या तिष्ठन्नेव परावरदृगित्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ज्ञातयस्तस्मिन् जन्मनि सपिण्डाः आत्मनां स्वेषां तस्मिन्पुत्रे मोहाख्य-शृङ्खलां धित्वा ॥ १२ ॥ ❀ ❀ ज्ञातेः सपिण्डस्य तस्य देहं निर्हृत्य दग्धोचिताः क्रियाः श्राद्धादिलक्षणाः ॥ १३-१४ ॥ तत्र चित्रकेतुः किं चकारेति तत्राह । स इत्यमिति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ कृताः पुण्यजलैः क्रियास्तर्पणादिलक्षणाः येन स तथा ॥ १६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तदेवं जीवस्य पारतन्त्र्यप्रसुत्वा तत्सिद्धयर्थं परमपि दर्शयति—एष इति त्रिभिः, एष प्रत्यक्ष एव श्रुतियुक्तिसिद्धः परमेश्वरः पुनरुक्तिर्निर्दोषार्था सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः ॥ ९-१० ॥ ❀ ❀ आत्मा परमात्मा ॥ ११-१२ ॥ ❀ ❀ बालपुत्र इति सार्द्धक्रम ॥ १४-१५ ॥

विश्वनाथकवतिकृता सारार्थदर्शिनी

एवं जीवस्य पारतन्त्र्यादनैश्वर्याच्च ततोऽन्यः कश्चित् स्वतन्त्रः ईश्वरोऽस्तीति प्रतीक्यते स एष कीदृश इत्यपेक्षयाभाह—एष इति । जीवस्य मायया आवरणप्ररोक्षस्यापि प्ररोक्षप्रमाणत्वात् तन्मन्त्राद्यन्तर्मुक्तम् । ईश्वरस्य मायया अनावरणप्रत-मोक्तुरङ्गिरसोपि जीवमुक्तत्वेनाविद्यावपाराहित्यादप्ररोक्षत्वेनैतच्छब्दवाच्यत्वमुच्यते । एष इति, तत्र नित्यत्वसम्बन्ध

सूक्ष्मत्वमिति साधारणधर्मत्रयमीश्वरस्य, पारतन्त्र्यमनैश्वर्यमिति त्वसाधारणधर्मद्वयं जीवस्य पूर्वमेव व्यञ्जितम् ईश्वरस्याप्यसाधारणान् सर्वाश्रयत्वादीन् धर्मान् वक्तुं पुनरत्येतच्छब्दमुपन्यस्यति एष इति । आत्मशक्तिमयत्वादात्मानम् ॥ ९ ॥ ॐ ॐ जीवस्य बन्धुजात्यरिमध्यस्यादयः अज्ञाननिबन्धा न त्वीश्वरस्येत्याह न ह्यस्येति । यत्तु भक्तोऽतिप्रियः स्वश्च भक्तद्वेषी अप्रियः परः शत्रुश्च इति तच्च “समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः । ये भजन्ति च मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्” इति । “तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान्” इति गीतोक्तैर्वक्तव्यत्वं लभ्यते भूषणमेव न तु दूषणं किञ्च जीवा बहवः ईश्वरस्त्वेक एव गुणदोषयोर्हितोहितयोः कर्तृणां मित्रादीनां याः सर्वे धियो विचित्रा बुद्ध्यस्तासां द्रष्टा साक्षी ॥ १० ॥ ॐ ॐ जीवो हि मित्रामित्रयोगुणदोषौ गृह्णाति यतः क्रियाफलं सुखं दुःखञ्च भुङ्क्ते ईश्वरस्तु नैवेत्याह—नादत्त इति । अत एव उदासीनवत् सर्वान्तर्यामिन्वेनासीनः परावरे भद्राभद्रे साक्षित्वेन पश्यतीति सः उदासीन इवेत्यरिमित्रादिप्रतिषेधोऽयमुदासीनस्तु नैवेत्यर्थः । अत ईश्वरमायानिबद्धानामेषां चित्रकेत्वादीनां महदनुग्रहमूलमीश्वरप्रपत्तिं विना शोकमोहादिमयोऽयं संसारो दुस्तरे एवेति किं मया बहुवक्तव्यमिति प्रकरणार्थः ॥ ११-१३ ॥ ॐ ॐ बालहत्याहतप्रभा इति हतप्रभत्वेनैव लक्षणेन बालेभ्यः एता एवेति यदा सर्वे विदिततत्त्वास्तदा व्रीडितास्तोः सत्यं वयमेव पामर्यो बालमहन्मेति वचसा निष्कपटोभूयाङ्गिरःप्रभृति ब्राह्मणोपदिष्टं प्रायश्चित्तमाचरेतुः ॥ १४-१६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ननु, योनिशब्दनिर्दिष्टः संसारः केन सृष्टः यत्र प्रविष्टो जीवः पण्यवत् पुनः पुनः पारवश्यं प्राप्नोतीत्यत्र परमात्मानमाह—एष इति त्रिभिः, सर्वाचेतनपदार्थाश्रयः आत्मेमायागुणैः स्वप्रकृतिगुणैः आत्मानमेव आत्मशक्तिपरिणामात् विश्वं सृजति “तदात्मानं स्वयमकुरुत” इति श्रुतेः ॥ ९ ॥ ॐ ॐ सर्वेषां ब्रह्मादिमत्कुणान्तानां जीवानां धियां गुणदोषयोश्च द्रष्टा ॥ १७-११ ॥ ॐ ॐ विस्मिताः सन्तः आत्मनः स्नेहभृङ्खलां छित्वा शोकं मुमुचुः ॥ १२ ॥ ॐ ॐ दुस्त्यजमपि स्नेहं तयजुः ॥ १३ ॥ ॐ ॐ द्विजभाषितं पुत्रादीनां दुःखहेतुत्वमङ्गिरसा प्रोक्तं स्मरन्त्यः व्रीडितास्तस्यः यमुनायां यमुनातीरे बालहत्यायाः व्रतं प्रायश्चित्तं चेरुः इति सार्द्धश्लोकान्वयः ॥ १४ ॥ ॐ ॐ सरःपंकात्सरसः कर्दमात् द्विषो गज इव ॥ १५ ॥ ॐ ॐ कृताः पुण्यजले पुण्यप्रदे कालिन्दीजले क्रिया आचमनतर्पणाद्या येन सः संयता वशीकृताः प्राणा इन्द्रियाणि येन सः ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

यस्यायमंशः स कीदृश इत्यपेक्षायामाह—एष इति । एष भगवान् नित्यः । तत्र हेतुमाह—अव्यय इति, स्वरूपतो ज्ञानादिगुणतश्चापक्षयशून्य इत्यर्थः । न च तच्छरणप्रपत्तिं विना संसारदुःखनिवृत्तिः सर्वाधारत्वादित्याशयेनाह—एष सर्वाश्रय इति । तत्र हेतुमाह—आत्मेति । स्वशक्तिरूपमायागुणैः सत्त्वादिभिरात्मानमेव विश्वात्मकं सृजतेऽसृजति । तर्हि स कुतो न दृश्यते तत्राह—सूक्ष्म इति । ननु तस्य सर्वजगदुपादानत्वे जडत्वापत्तिरित्याशङ्क्याह—स्वदृग्मिति, स्वयं प्रकाश इत्यर्थः । नन्विदमपि कथं सम्भवति जडोपादानस्य जडत्वनियमदर्शनादित्याशङ्क्याह—प्रभुरिति । अचिन्त्यानन्तशक्तिमत्त्वेन सर्वथा समर्थत्वात्, अतएव संसारदुःखनिवर्तकत्वमपि तस्यैवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ ॐ ॐ ननु सर्वसमर्थोऽपि यः स्वस्यातिप्रियस्तस्यैवानुग्रहेण दुःखनिवारणं कुर्यादित्याशङ्क्याह—न हीति । अस्य भगवतः कश्चिदप्यतिप्रियो न ह्यस्ति । अतिशब्दः ‘समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः । ये भजन्ति च मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्’ इत्यादिवाक्यात् कल्पतरुस्वभावतया यद्यपि भजनानुसारेण भक्ता एष प्रिया भवन्ति तथाप्यस्य न वैषम्यमिति सूचनार्थः । नाप्यस्य कश्चिदप्रियः । तत्र हेतुमाह—स्वः परोऽपि वेति, लोके हि यः स्वकीयत्वेनाभिमतो भवति स प्रियो भवति यश्च परः शत्रुरित्यभिमतो भवति सोऽप्रियो द्वेष्यो भवति, भगवतश्च स्वपरयोरभावात्प्रियाप्रियो न स्त इत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह—एक इति । सर्वकारणतया सर्वात्मा । नह्येवभूतस्य स्वपरव्यवहारः सम्भवतीति भावः । तन्नेवभूतस्यापि भगवतस्तत्पुरुषभजनानादिक्रियाज्ञानमेव कथं येन तत्तत्फलदातृत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—सर्वेति । गुणदोषयोर्धर्माधर्मयोः कर्तृणां याः सर्वा धियो विचित्रा बुद्ध्यस्तासां द्रष्टा साक्षीत्यर्थः ॥ १० ॥ ॐ ॐ ननु तर्हि ‘अनुबन्धिवनुवन्नजो नरः किल्बिषमश्नुते’ इति वाक्यादुर्मादिसाक्षिणोऽपि धर्मादिप्रसङ्गः स्यादित्याशङ्क्याह—नादत्त इति । हीत्यवधारणे । आत्मा सर्वसाक्षी भगवान् स्वकर्मणापि गुणं पुण्यं दोषं पापं च नादत्ते, न च क्रियाफलं सुखदुःखादिकमादत्ते । परकर्मसाक्षित्वमात्रेण तस्य गुणदोषप्रसङ्गस्तु दुरापास्त इत्यर्थः । तर्हि जीवस्य तत्प्रसङ्गः कुतस्तत्राह—उदासीनवदासीन इति, जीवस्याविषया देहादौ अहम्माध्यासवत्त्वादुर्मादिप्रसङ्गः भगवतस्त्वविद्यासम्बन्धाभावेन अध्यासाभावादुदासीनस्य न तत्प्रसङ्ग इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—परावरदृग्मिति । परं कारणमवरं कार्यं तत्पश्यतीति तथा ।

सर्वज्ञस्याज्ञानाभावादिति भावः । अतएव ईश्वरः इत्यर्थः ॥ ११ ॥ ॐ ॐ इत्येवमुदीर्य उक्त्वा जीवो यदा गतस्तदा ते पूर्वोक्ताश्चित्रकेत्यादयस्तस्य बालस्य ज्ञातयस्तद्वचनेन विस्मिताः सन्त आत्मनः स्वस्य स्नेहरूपां शृङ्खलां छित्त्वा शोकं मुमुचुरित्यन्वयः ॥ १२ ॥ ॐ ॐ ज्ञातयः सपिण्डाः चित्रकेत्यादयः ज्ञातेः सपिण्डस्य मृतस्य बालस्य देहं निर्हृत्य दग्ध्वा तदुचिताः क्रियाः श्राद्धतर्पणादिरूपाश्च कृत्वा शोकादिप्रदं दुस्सजमपि तत्स्नेहं तयजुरित्यन्वयः । शोकोऽनुतापः । मोहो मूर्च्छा कर्त्तव्याकर्त्तव्यानुसन्धानेन भ्रमो वा । भयं प्रसिद्धम् । आर्तिः दैन्यम् । स्नेहे सत्येव लोके शोकादयो भवन्ति यत्र स्नेहो नास्ति तत्र तेऽपि न भवन्तीति प्रसिद्धेः स्नेहस्य शोकादिहेतुत्वं ज्ञेयम् ॥ १३ ॥ ॐ ॐ हे महाराज तत्र तदा बालस्यो विष-प्रदात्र्योऽपि ब्राह्मणैरङ्गिराआदिभिर्बनिरूपितं निर्णीयोक्तं तत् बालहत्याया न्नतं प्रायश्चित्तं यमुनायां चेरुः कृतवत्य इत्यन्वयः । एताभिरेव विषदानं कृतमिति ज्ञानं कथं जातं तत्राह—बालहत्याहतप्रभाः खदुष्टकर्मणा व्रीडिताश्चेति । निर्लज्जानां दुष्टानां लज्जापि कथं जाता । हतप्रभत्वादिना बालमारकत्वेन ज्ञाता अपि कथं तदङ्गीकृत्य प्रायश्चित्तं कृतवत्य इत्याकाङ्क्षायामाह—स्मरन्त्यो द्विजभाषितमिति । द्विजेन अङ्गिरसा पुत्रादीनां यदुदुःखहेतुत्वं भाषितं तत्स्मरणेन पुत्रकामनामत्सरादेर्निवृत्तत्वा-ल्लज्जिताः परलोके यमयातनादिदुःखाद्भीताश्च उभयलोकविशुद्धयर्थं प्रायश्चित्तं कृतवत्य इत्यर्थः । सम्बोधनं तु यथा भवान् द्विजापराधाद्भीतो विशुद्धयर्थमत्रागतोऽसीति सूचनार्थम् ॥ १४ ॥ ॐ ॐ ततश्च चित्रकेतुः किं कृतवानित्यपेक्षायामाह—स इति । स चित्रकेतुर्गृहान्धकूपान्निष्कान्तः निर्गत इत्यन्वयः । कूपस्यान्धत्वं जलशून्यत्वम् । यथान्धकूपे पतितस्य शिरस्स्फोट-नादिना दुःखानुभवः एव, न तु जललाभोऽपि तथा गृहे पतितस्य प्रतिक्षणं दुःखानुभव एव सुखं त्वाभासमात्रमिति सूचनाय गृहस्यान्धकूपत्वमुक्तम् । ततो निस्सरणस्य दुर्घटत्वं कूपोक्त्या सूचितमपि तत्र सावधानतया प्रयत्नाधिक्ययाऽतिदुर्घटत्वं दर्शयन् दृष्टान्तान्तरमाह—सरःपङ्कात् द्विपो हस्ती यथा निस्सरेत् तद्वदिति । ततो निस्सरणं तु महदनुग्रहेणैव नान्यथेत्याह—इत्थं द्विजोक्तिभिः नारदाङ्गिरोवाक्यैः प्रतिबुद्धः ज्ञातः आत्मा जीवः स्वरूपं भगवत्स्वरूपं च येन सः ॥ १५ ॥ ॐ ॐ विधिवदन्तधावनप्रणाममृदालेपादिपूर्वकं कालिन्ध्यां श्रीयमुनायां स्नात्वा कृताः पुण्याः दुरितनिवर्तिकाः जलक्रियाः देवर्षिपितृ-तर्पणाद्या येन सः । मौनेन सह संयतप्राणो वशीकृतेन्द्रियः चित्रकेतुर्ब्रह्मपुत्रौ नारदाङ्गिरसावबन्दत विद्याग्रहणाय प्रणामेत्यन्वयः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

जीवस्वरूपं निरूपयस्तस्य नित्यत्वं साधयति । एष इति । एष जीवः नित्यः आद्यन्तरहितः । कुतः । अव्ययः नाश-रहितः, तत् कुतः । सूक्ष्मः विनाशकैरव्याप्यः, निरतिशयसूक्ष्मत्वात् । विनाशका हि जलाम्बिषशस्त्रादयो विनाशयं व्याप्य विनाशयन्त्यस्य तु निरतिशयसूक्ष्मतया सर्वान्तःप्रवेशनस्वभावत्वेन युक्तत्वादव्यय इति भावः । एकः ज्ञानैकाकारः, 'एको ब्रीहिः सुसंपन्न' इतिवज्जात्यभिप्रायमेकत्वकथनं न तु जीवस्वरूपैकत्वाभिप्रायकं तदीयस्वरूपनानात्वस्य बहुप्रमाणप्रतिपन्नत्वात् । सर्वाश्रयः सर्वेषां बुद्धीन्द्रियमनःप्राणादीनां धारकः । स्वमात्मानं पश्यतीति स्वदृक् प्रत्यग्रूपः । यद्वा स्वेनैव दृश्यत इति स्वदृक् स्वयं प्रकाशः । अस्वीदृशं तस्य स्वरूपं किमयं स्वानर्थावहं देवमनुष्यादिशरीरं स्वयमेव सृष्ट्वा तत्र प्रविष्टोऽनर्थमनुभवति । उत स्वकीयकर्मणा सृष्टं तत्प्रविष्टोऽनुभवति इत्यत्राहात्मेति । परः परमपुरुषः, आत्ममायागुणैः स्वस्य मायायाः सत्त्वादिभिर्गुणैः, आत्मानं प्रत्यगात्मानं प्रति, विश्वं देवमनुष्यादिविश्वाकारं सृजति । न स्वानर्थावहं शरीरं स्वयम् आत्मा सृजति, नापि केवलं कर्म अपि तु परमात्मा एव सृजतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ ॐ ॐ ननु कोऽसौ परः पुरुषः यदि कश्चित् कथंचित् स सिद्धयति तर्हि सोऽपि जन्ममरणाद्यनन्तदुःखगर्भामीदृशी देवादिविषमसृष्टिं सृजन् वैषम्यनैर्घृण्ययुक्तः संसृष्टजीवान्नातिरिच्येत तत्राह । न हीति । अस्य परमपुरुषस्य कश्चित् अतिप्रियः अतीव प्रीतिविषयः, अप्रियश्च, न, स्वः, स्वीयः परः परकीयः वाऽपि, न हि अस्ति । किंतु स सर्वेषु समदृष्टिरस्तीति भावः । तर्हि कथं विषमं सृजतीत्यत्राह । एक इति । गुणदोषयोः पुण्यपापयोः, कर्त्तृणां जीवानां सर्वधियां सर्वबुद्धिवृत्तीनाम्, एकः एव सन्, द्रष्टा भवति । तस्य सामान्येन स्रष्टृत्वेऽपि देवादिवैषम्यस्य तत्तज्जीवसंबन्धि-पुण्यपापमूलकत्वान्न तस्य वैषम्यादिदोषप्रसक्तिरिति भावः ॥ १० ॥ ॐ ॐ ननु 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष ह्येवाऽसाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषत' इति श्रुतेः । स एव पुण्यपापकर्म कारयिता तत्फल-भोगप्रदाता च, तत् कथं नैर्घृण्यादिवर्जित इत्युच्यते तत्राह । नेति । आत्मा परमपुरुषः, गुणं न आदत्ते । दोषं न आदत्ते । क्रियाफलं नादत्ते । किं तु सः उदासीनवत्, आसीनः उदासीनवज्जीवान्तरात्मतयाऽऽसीनः । परावरदृक् जीवकृतशुभा-शुभफलयोः साक्षी सन्, प्रदाता अस्ति । हि यतः ईश्वरः, ईश्वरतया तत्कर्मफलं जीवमनुभाषयन्, स्वयं निर्लेपत्यादोषवर्जित एव भवति । कथं तर्हि श्रुतितात्पर्यार्थ इति चेत् यथा राज्ञा तद्व्यावहारिकज्ञानानुकूलार्पिताधिकारो जनः, सदसज्जनसेवना-नुगुणं तत्प्रसन्नतामप्रसन्नतां च प्राप्नोति, तथा नारायणेन तत्तत्कर्मानुगुणदत्तकरणकलेवरो जीवात्मा सदसदेशकाळ-

संसेवनानुगुणमिह परत्र च सुखदुःखादिकमुच्चावचगतिं च प्राप्नोति । तस्य राजदत्ताधिकारत्वात्तत्कृतं कर्म राजकृतमिति लोका वदन्ति । तथा जीववर्गस्य नारायणार्पितकरणकलेवरत्वादेशकालानुगुणं तत्कृतं कर्म नारायणकृतमिति शास्त्राणि वदन्ति । इत्थंभूतायामुक्तौ सत्यामपि येन यत् कर्म कृतं तत्फलं तस्यैवास्ति न तु तत्स्वामिनः इति श्रुतितात्पर्यार्थः । न हीत्यादिश्लोक-द्वयं जीवपरतयापि वर्णयितुं शक्यमेवास्ति । तथा हि । न हीति । अस्य जीवस्य, कश्चित् अतिप्रियः न, हि । अप्रियश्च, न, स्वः परो वा न, एकः ज्ञानैकाकारः देहगतविकारैरस्पृष्टत्वेन सदैकरूप इति वा । गुणदोषयोः कर्तृणां हेतुभूतानां सर्वधियां द्रष्टा आश्रयः नादत्त इति । आत्मा हि गुणं न आदत्ते । दोषं नादत्ते । क्रियाफलं नादत्ते । विवेकी आत्मा गुणदोषान्वयं नाभिमन्यते इत्यर्थः । ईश्वरः देहादिनियमनपरः, उदासीनवत् आसीनः सन्नपि, परावरदृक् स्वस्वरूपप्रकृतिस्वरूपयोर्द्रष्टा, इत्येवं कुमारशरीराविष्टो जीव उक्तवानिति शेषः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तदुपरितनं वृत्तान्तमाह मुनिः । इतीति । इतीत्थं, उदीर्योत्त्वा, जीवः गतः कलेवरात् निष्क्रम्य प्रयातः । ततः परं तस्य मृतबालस्य, ये ज्ञातव्यः, ते तदा विस्मिताः सन्तः, आत्मनां स्वेषां यः स्नेहः पुत्रादिविषयकः प्रेमा, स एव शृङ्खला निगडतां, छित्त्वा अपोह्य, शोकं मुमुचुः ॥ २ ॥ ❀ ❀ निर्हृत्येति । ततः ज्ञातव्यः, देहं शवं, निर्हृत्य अग्नौ दग्ध्वा, ज्ञातेः उचिताः मृतोद्देशेन कर्तव्याः क्रियाः कृत्वा, शोकमोहभयार्तिदं दुस्त्यजं स्नेहमनुरागं तत्यजुः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अथ बालघ्नीभिः कृतद्युतेः सपत्नीभिर्यत् कृतं तदाह । बालघ्न्य इति । ततः तत्र तासु स्त्रीषु मध्ये, बालघ्न्यः या गरदानेन बालं हतवत्यस्ताः, सर्वाः द्विजभाषितमङ्गिरसा कथितं पुत्रादीनां दुःखहेतुत्वं, स्मरन्त्याः प्रीडिता लज्जिताः, बालहत्याया हता प्रभा यासां ताः, एवंविधाः सत्यः, ब्राह्मणैः निरूपितं कर्तव्यत्वेन बोधितं, यत् बालहत्या-व्रतं तत् यमुनायां हे महाराज, चेरुः । सम्यगनुष्ठितवत्यः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ इदानीं चित्रकेतोर्गृहादिभ्यो वैराग्यं भगवतो नारदादिद्याप्रामि चाह स इत्याद्येकादशभिः । स इति । ततः, सः चित्रकेतुः, इत्थमुक्तप्रकारेण, द्विजोक्तिभिः अङ्गिरस उक्तिभिर्नारदोक्तिभिः, नारदसंवादितजीवोक्तिभिश्चेत्यर्थः । प्रतिबुद्ध उदित आत्मा आत्मविवेको यस्य स तादृशः सन्, सरःपङ्क्तान् महासरोवरमध्यगतकर्दमात्, द्विपः गजः इव, गृह एवान्धकूपतस्मात् विनिष्क्रान्तः निर्गतः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ कालिन्ध्या-मिति । कालिन्ध्यां यमुनायां, विधिवद्यथाविधि, स्नात्वा आप्लुत्य, कृताः पुण्याः जलक्रियाः पितृतर्पणादयो येन तादृशः सन्, मौनेन परमात्मस्वरूपसंशीलनेन हेतुना, इतरैः संभाषणरहितत्वरूपेण वा, संयतप्राणः नियमिताऽन्तर्बाह्येन्द्रियः सन्, ब्रह्मपुत्रौ नारदाङ्गिरसौ, अबन्दत दण्डवन्ननाम ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

यह जीव नित्य, अविनाशी, सूक्ष्म (जन्मादिरहित), सबका आश्रय और स्वयंप्रकाश है । इसमें स्वरूपतः जन्म-मृत्यु आदि कुछ भी नहीं है । फिर भी यह ईश्वररूप होनेके कारण अपनी मायाके गुणोंसे ही अपने-आपको विश्वके रूपमें प्रकट कर देता है ॥ ६ ॥ ❀ ❀ इसका न तो कोई अत्यन्त प्रिय है और न अप्रिय, न अपना और न पराया । क्योंकि गुण दोष (हित-अहित) करनेवाले मित्र-शत्रु आदिकी भिन्न-भिन्न बुद्धि-वृत्तियोंका यह अकेला ही साक्षी है; वास्तवमें यह अद्वितीय है ॥ १० ॥ ❀ ❀ यह आत्मा कार्य-कारणका साक्षी और स्वतन्त्र है । इसलिये यह शरीर आदिके गुण-दोष अथवा कर्मफलको ग्रहण नहीं करता, सदा उदासीनभावसे स्थित रहता है ॥ ११ ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजी कहते हैं— वह जीवात्मा इस प्रकार कहकर चला गया । उसके सगे-सम्बन्धी उसकी बात सुनकर अत्यन्त विस्मित हुए । उनका स्नेह-बन्धन कट गया और उसके मरनेका शोक भी जाता रहा ॥ १२ ॥ ❀ ❀ इसके बाद जातिवालोंने बालककी मृत देहको ले जाकर तत्कालोचित संस्कार और और्व्यदैहिक क्रियाएँ पूर्ण कीं और उस दुस्त्यज स्नेहको छोड़ दिया, जिसके कारण शोक, मोह, भय और दुःखकी प्राप्ति होती है ॥ १३ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! जिन रानियोंने बच्चेको विष दिया था, वे बालहत्याके कारण श्रीहीन हो गयी थीं और लज्जाके मारे आँखतक नहीं उठा सकती थीं । उन्होंने अङ्गिरा ऋषिके उपदेशको याद करके (मात्सर्यहीन हो) यमुनाजीके तटपर ब्राह्मणोंके आदेशानुसार बालहत्याका प्रायश्चित्त किया ॥ १४ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! इस प्रकार अङ्गिरा और नारदजीके उपदेशसे विवेकबुद्धि जाग्रत हो जानेके कारण राजा चित्रकेतु घर-गृहस्थीके अँधेरे कुँएसे उसी प्रकार बाहर निकल पड़े, जैसे कोई हाथी तालाबके कीचड़से निकल आये ॥ १५ ॥ ❀ ❀ उन्होंने यमुनाजीमें विधिपूर्वक स्नान करके तर्पण आदि धार्मिक क्रियाएँ कीं । तदनन्तर संयतेन्द्रिय और मौन होकर उन्होंने देवर्षि नारद और महर्षि अङ्गिराके चरणोंकी वन्दना की ॥ १६ ॥

अथ तस्मै प्रपन्नाय भक्ताय प्रयतात्मने । भगवान्नारदः प्रीतो विद्यामेतामुवाच ॥ १७ ॥

ॐ नमस्तुभ्यं भगवते वासुदेवाय धीमहि । प्रबुध्नायानिरुद्धाय नमः सङ्कर्षणाय च ॥ १८ ॥

नमो विज्ञानमात्राय परमानन्दमूर्तये । आत्मारामाय शान्ताय निवृत्तद्वैतदृष्टये ॥ १९ ॥
 आत्मानन्दानुभूत्यैव न्यस्तशक्त्यूर्मये नमः । हृषीकेशाय महते नमस्ते विश्वमूर्तये ॥ २० ॥
 वचस्युपरतेऽप्राप्य य एको मनसा सह । अनामरूपश्चिन्मात्रः सोऽव्यान्नः सदसत्परः ॥ २१ ॥
 यस्मिन्निदं यतश्चेदं तिष्ठत्यप्येति जायते । मृण्मयेष्विव मृज्जातिस्तस्मै ते ब्रह्मणे नमः ॥ २२ ॥
 यन्न स्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धीन्द्रियासवः । अन्तर्बहिश्च विततं व्योमवत्तन्नतोऽस्म्यहम् ॥ २३ ॥

देहेन्द्रियप्राणमनोधियोऽमी यदंशविद्धाः प्रचरन्ति कर्मसु ।

नैवान्यदा लोहमिवाप्रतप्तं स्थानेषु तद् द्रष्टृपदेशमेति ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अथ भगवान् नारदः प्रीतः प्रपन्नाय प्रयतात्मने तस्मै भक्ताय एतां विद्याम् उवाच ह ॥ १७ ॥ ❀ ❀

❀ भगवते तुभ्यं नमः वासुदेवाय प्रद्युम्नाय अनिरुद्धाय च संकर्षणाय नमः धीमहि ॥ १८ ॥ ❀ ❀ विज्ञानमात्राय परमानन्दमूर्तये आत्मारामाय शान्ताय निवृत्तद्वैतदृष्टये नमः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ आत्मानन्दानुभूत्या एव न्यस्तशक्त्यूर्मये नमः विश्वमूर्तये महते हृषीकेशाय ते नमः ॥ २० ॥ ❀ ❀ यः एकः मनसा सह वचसि अप्राप्य उपरते अनामरूपः चिन्मात्रः सदसत्परः सः नः अव्यात् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ मृण्मयेषु मृज्जातिः इव यस्मिन् इदं तिष्ठति च अप्येति इदं यतः जायते तस्मै ब्रह्मणे ते नमः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ मनोबुद्धीन्द्रियासवः यत् न स्पृशन्ति च न विदुः व्योमवत् अन्तः बहिः विततं तं अहं नतः अस्मि ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अभी देहेन्द्रियप्राणमनोधियः यदंशविद्धाः कर्मसु प्रचरन्ति अन्यदा अप्रतप्तं लोहम् इव न एव तत् स्थानेषु द्रष्टृपदेशम् एति ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

नमो धीमहि ध्यायेम मनसा नमस्याम इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ निवृत्ता द्वैतदृष्टिर्यस्मात् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ न्यस्ता निरस्ताः शक्त्यूर्मयो मायानिमित्ता रागद्वेषादयो येन ॥ २० ॥ ❀ ❀ मनसा सह वचस्यप्राप्योपरते सति य एक एव प्रकाशते । वचसीति सर्वेन्द्रियोपलक्षणम् । सोऽस्मानव्यात्सदसत्परः कार्यकारणयोः कारणम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तदेवाह । यस्मिन्निदि । यस्मिन्निदं कार्यकारणं तिष्ठति अप्येति प्रलीयते च यतश्च जायते मृण्मयेषु घटादिषु मृज्जातिर्मृन्मात्रमिव सर्वानुस्यूतं यत्तस्मै ॥ २२ ॥ ❀ ❀ ननु सर्वानुस्यूतं चेन्मृज्जातिवत्प्रतीयेत कथं मनोवचसोरप्राप्तिस्तत्राह । यद्ब्रह्म व्योमवद्विततमपि असवः प्राणाः क्रियाशक्त्या न स्पृशन्ति मनआदीनि च ज्ञानशक्त्या न विदुः तद्ब्रह्म नतोऽस्मि ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तेषां तदज्ञाने हेतुमाह देहेन्द्रियादयोऽमी विकाराः यदंशविद्धा यच्चैतन्यांशेनाविष्टाः संतः कर्मसु स्वस्वविषयेषु प्रचरन्ति जाग्रत्स्वप्नयो-
 रन्यदा सुषुप्तिमूर्च्छादौ नैव प्रचरन्ति यथा अप्रतप्तं लोहं न दहति । अतो यथा लोहमग्निशक्त्यैव दाहकं सदग्निं विना न दहति एवं ब्रह्मगतज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां प्रवर्तमाना देहादयस्तत्र स्पृशन्ति न विदुश्चेति भावः । जीवस्तर्हि द्रष्टृत्वात् जानातु नेत्याह । स्थानेषु जाग्रदादिषु द्रष्टृपदेशं द्रष्टृसंज्ञां तदेवैति प्राप्नोति । नान्यो जीवो नामास्ति । “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” इत्यादिश्रुतेः । यद्वा द्रष्टृपदेशं द्रष्टृसंज्ञं जीवमपि तदेवैति जानाति । न तु जीवस्तज्जानातीत्यर्थः । तदुक्तं हंसगुह्यलोत्रे । “देहोऽसबोऽक्षः” इत्यादि ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

एतां वक्ष्यमाणाम् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । मनसा नतिरेव ध्यानमिति भावः । संकर्षणस्यांते पाठस्त-
 पास्यत्वेन तत्रैव विश्रांतेः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ विज्ञानमेव विज्ञानमात्रं तस्मै विज्ञानरूपाय यस्मिन्दृष्टे नान्यत्र दृष्टिः संभवतीति भावः । द्वैते दृष्टिर्येषां ते द्वैतदृष्टयो निवृत्ता द्वैतदृष्टयो यस्मात्तस्मै । अद्वैतनिष्ठैः प्राप्यायेति वा । यद्वा—निवृत्तद्वैतानां दृष्टिर्य-
 स्मिस्तस्मै निवृत्तद्वैतेषु दृष्टिर्यस्य तस्मै वा “यदा पुमांस्यक्तसमस्तकर्मा निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे” इत्येकादशे श्रीमुखोक्तेः । निवृत्तद्वैता दृष्टिर्यस्य तस्मादिति वा ‘समोहं सर्वभूतेषु’ इति श्रीगीतोक्तेः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ यद्वा—न्यस्ता शक्तिर्माया उर्मयोऽज्ञानादयो वा “योऽज्ञानायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति” इति श्रुतेः ॥ २० ॥ ❀ ❀ “यतो वाचो निवर्त्तते अप्राप्य मज्जसा सह” इति श्रुतिमर्थतः पठति वचसीति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तदेव सर्वकारणत्वमेव । तीर्थस्तु—“जातिः

सामान्यजन्मनोः” इत्यभिधानात् सृदो जातिर्जन्म यस्य वृक्षादेस्स तथा यथा वृक्षादिराशिर्मृग्येषु सृष्टिकारेषु पृथिवीपर्वतादिषु तिष्ठत्यप्येति तेभ्यो जायते तथेत्याह ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति—नन्विति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तेषां मन आदीनाम् । तदज्ञाने ब्रह्माज्ञाने । आविष्टा लब्धसामर्थ्याः । दृष्टान्तमाह—यथेति । इति स्व—इति भाव इति । स्वस्य ज्ञानेन परो ज्ञायते न परस्य ज्ञानेन परो ज्ञायते यथा ब्रह्मगतमेव ज्ञानं स्वावेशादिद्विधादीन्प्रकाशयति न तु जड इन्द्रियादयस्तत्प्रकाशका इत्याशयः । अत्राशङ्कते—जीवस्तर्हीति । तदेव ब्रह्मैव । अत्र जीवस्य ब्रह्मभिन्नस्यासत्त्वे प्रमाणमाह—नान्य इति । अतो ब्रह्मणोऽन्यो भिन्नो जीवो द्रष्टा नास्तीति श्रुत्यर्थः । जीवस्य जडपक्षपातित्वात्तज्ज्ञानं न संभवतीत्याह—यद्वेति । इत्यर्थ इति । जीवस्याविद्याकार्य-बुद्धिप्रतिबिम्बत्वेन जडत्वतज्ज्ञानासंभव इति भावः । अत्र प्रमाणमाह—तद्रक्तमिति ॥ २४ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

अथेति । अथ प्रीतो भगवान् नारदः प्रपन्नाय भक्ताय प्रयतात्मने वशीकृतचित्ताय तस्मै एतामुच्यमानां विद्यामुवाच ॥ १७ ॥ ❀ ❀ नम इति । नमो धीमहि नमस्कुर्मो ध्यायेम च वासुदेवादीनां चित्तबुद्धिमनोऽहङ्कारेषु उपास्यत्वम् । स्पष्टं शेषम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ नम इति । निवृत्ता द्वैतदृष्टिर्यस्मात्तस्मै । स्पष्टं शेषम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ आत्मेति । आत्मनः स्वस्य स्वरूपभूतानन्दस्यानुभवेनैव न्यक्ताः निरक्ताः शक्त्यूर्मयः मायानिमित्ता रागद्वेषादयो येन तस्मै नमः । स्पष्टं शेषम् ॥ २० ॥ ❀ ❀ वचसीति । मनसा सह वचसि वचआदीन्द्रियेषु उपरतेषु सत्सु यः अनामरूपः चिन्मात्रः सदसतः कार्यकारणयोः कारणम् । एकः यः प्राप्यो भवति स नोऽस्मान् अव्यात् संसारभयाद्रक्षतु ॥ २१ ॥ ❀ ❀ यस्मिन्निति । इदं कार्यकारणात्मकं विश्वं यतो जायते जातं च यस्मिन् तिष्ठति अप्येति लीयते च मृन्मयेषु घटादिषु मृज्जाति-मृन्मात्रमिव यत्सर्वानुस्यूतं तस्मै ते ब्रह्मणे नमः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ यदिति । यद्ब्रह्म व्योमवन्निलैपतया अन्तर्बहिश्च विततं व्याप्तमपि असत्रः प्राणाः कर्मेन्द्रियाणि क्रियाशक्त्या न स्पृशन्ति मनोबुद्धिः ज्ञानेन्द्रियाणि च ज्ञानशक्त्या विदुस्तदहं नतोऽस्मि ॥ २३ ॥ ❀ ❀ देहेति । अमी देहादयो यदंशविद्धाः यस्य चैतन्याशेनाविष्टाः सन्तः जाग्रति स्वप्ने च कर्मसु स्वस्वविषयेषु प्रचरन्ति अन्यदा सुषुप्तिमूर्च्छादौ तु तदंशमेदाभावात्तथा नैव प्रचरन्ति यथा अप्रतप्तं लोहं न दहति । अतो यथा लोहमग्निशक्त्यैव दाहकं सदग्निं विना न दहति एवं ब्रह्मगतज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां प्रवर्त्तमाना देहादयस्तत्र स्पृशन्ति न विदुश्चेति भावः । जीवस्तर्हि द्रष्टृत्वाज्ज्ञानात् नेत्याह । स्थानेषु जाग्रदादिषु द्रष्टृप्रदेशं द्रष्टृसंज्ञां तदैवैति प्राप्नोति । “नान्यो जीवो नामास्ति नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” इत्यादिश्रुतेः । द्रष्टृप्रदेशं द्रष्टृसंज्ञं जीवमपि तदेव एति जानाति न तु जीवस्तज्ज्ञानातीत्यर्थः ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततस्तस्मै प्रपन्नाय यथाविधि गुरुपसत्तिं कृत्वा स्थिताय भक्ताय गुरुभक्तियुक्ताय प्रयतात्मने श्रवणादियुक्तप्रयत-मनस्काय भगवान्नारदः प्रीतः शिष्यलक्षणैर्हर्षितः एतां वक्ष्यमाणां विद्यां मन्त्रोपनिषदमुवाचोपदिदेश ॥ १७ ॥ ❀ ❀ नारदेनोपदिष्टां विद्यामेवाह—नम इत्यादिना, परमेश्विन्नमस्त इत्यन्तेन । तावत्सकलेतरविलक्षणं परमात्मानं विशोध्य प्रणमति वासुदेवादिचतुर्व्यूहात्मनावस्थिताय तस्मै तुभ्यं भगवते नमः एवंभूतं त्वां धीमहि ध्यायेमहि ॥ १८ ॥ ❀ ❀ विज्ञान-मात्राय क्वचिदपि जाड्यरहिताय निरतिशयानन्दस्वरूपाय आत्मारामायात्मन्येव रममाणाय सुखान्तरनिरपेक्षायेत्यर्थः । शान्ताय रागादिरहिताय निवृत्तद्वैतसृष्टये सृष्टिरुदयः निवृत्ता द्वैतसृष्टिः जात्यादिकल्पना यस्य तस्मै जात्यादिकल्पनारहितायेत्यर्थः । निवृत्तद्वैतदृष्टय इति पाठे निवृत्ता द्वैतदृष्टिः स्थूलत्वानुत्वादिभेददर्शनं यस्मिन् तथा च श्रूयते “अस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घमगोत्र-मचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम्” इत्यादि एवंभूताय भगवते षड्गुणपूर्णाय नम इत्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ स्वात्मानन्दानुभवेनैव न्यक्ताः शक्त्या स्वबलेन ऊर्मयः अशनायापिपासाशोकमोहजराभरणरूपाः षडूर्मयो यस्य तस्मै हृषीकाणामिन्द्रियाणां तदधिपतेश्च ईशाय नियन्त्रे करणाधिपायेत्यर्थः । सहते स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयबृहते विविधविचित्रानन्तशक्तये तुभ्यं नमः ॥ २० ॥ एवं नमनं विधायाथ तस्मात्स्वरक्षां प्रार्थयन्ते—वचसीति । मनसा सह वचसि उपरते निवृत्ते सत्यवधेरभावाद्वाङ्मनसयोरनिवृत्त-योस्सतोः यः प्राप्यः अपरिच्छिन्नतया अनुसन्धेयः अतएवैकः निःसमाभ्यधिकः प्राप्येत्यविभक्तिकपाठे अप्राप्येति छेदः तदा मनसा सहाप्राप्यावधिं वचस्युपरते सति यः अपरिच्छिन्नानन्दरूप इति शेषः । वाङ्मनसापरिच्छेद्यापरिच्छिन्नानन्दरूप इत्यर्थः । चिन्मात्रः ज्ञानैकाकारः अत एवैकः निःसमाभ्यधिकः कर्मकृतनामरूपरहितः सदसत्परः चेतनाचेतनाभ्यां विलक्षणः सः प्रसिद्धः भगवान्नोऽस्मान् रक्षतु अत्र प्रतिपदमुपनिषदार्था अभिप्रेताः विज्ञानमात्राय परमानन्दमूर्त्ये इत्यनेन “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुत्यर्थः । आत्मारामावैत्यनेन “सर्वैश्वर्यसम्पन्नः शम्भुराकाशमध्यगः” इति निवृत्तद्वैतदृष्टये इत्यनेन अनामरूपश्चेत्यनेन

च “अस्थूलमनगु” इति आत्मानन्दत्यादिना “योऽशनाया पिपासे शोकमोहौ जरामृत्यु अत्येति” इति हृषीकेशायेत्यनेन “सकारणं करणाधिपाधिपः” इति महत् इत्यनेन “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति अनन्तशक्त्य इत्यनेन “परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” इति वचस्युपरत् इत्यादिना “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह आनन्दं ब्रह्मणः” इति एक इत्यनेन “न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते” इति सदसत्पर इत्यनेन “भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा, क्षरात्मा नावीशते देव एकः, योव्यक्तमन्तरे सञ्चरन्त्यस्याव्यक्तं शरीरं, योक्षरमन्तरे सञ्चरन्त्यस्याक्षरं शरीरम्” इति श्रुत्यर्था अभिप्रेताः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ एवं सकलेतरविलक्षणमौपनिषदं ब्रह्म विशोध्य प्रणम्य ततः स्वानिष्ठनिवृत्तिं प्रार्थ्य अथ तदेव ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणत्वेनोपलक्ष्य प्रणमति यस्मिन्निति । सदसत्पर इत्यस्योदाहृतश्रुत्यर्थप्रत्यभिज्ञापकतया उक्तविधस्वरूपस्य परस्य ब्रह्मणश्चिदचिच्छरीरकत्वप्रत्यभिज्ञापितोपनिषद्भिरेव प्रतिपन्नमित्यभिप्रेत्य चिदचिद्विशिष्टस्य जगत्कारणत्वलक्षणमत्रोच्यते, इदं स्थूलचिदचिदात्मकं जगत् यतः सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टाद्ब्रह्मणो जायते यस्मिन्नप्येति लीयते यस्मिन्नुक्तविधे ब्रह्मस्वरूपे तिष्ठति आधेयतया वर्तते “ब्रह्म वनं ब्रह्म सवृक्ष आसीद्यतो यावावृथिवीनिष्ठतनुः” इति श्रुत्युक्तीत्या आधारोपि ब्रह्मैवेति भावः । तत्र दृष्टान्तः मृण्मयेष्विव मृज्जातिरिति मृज्जातिशब्दो मृज्जातीयपरः यथा मृण्मयेषु मृज्जातीयघटशरादिकारणभूतेषु मृद्विकाररूपमृत्पिण्डेषु मृज्जातीयो घटादिर्जायते अपादानस्याधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी मृण्मयेभ्यो यथा मृज्जातिर्जायत इत्यर्थः । यद्वा मृण्मयेष्विव निमित्तसप्तमी निमित्तमत्रोपादानकारणं तथा च मृण्मयेभ्यो मृत्पिण्डेभ्य उपादानभूतेभ्यो मृज्जातीय-घटादिर्जायत इत्यर्थः, अथवा मृण्मयेष्विव पदमेव मृद्विकारघटादिपरं मृज्जातिर्मृत्पिण्डः मृण्मयेषु घटादिषु कारणतयाऽनुस्यूतः अथवा यस्मिन्नधितिष्ठतीत्यत्रैव दृष्टान्तः मृण्मयेषु घटादिषु मृज्जाति मृत्त्वमधितिष्ठति अपृथक्सिद्धप्रकारतया वर्तते तद्वदिदं विश्वं चिदचिदात्मकमपृथक्सिद्धप्रकारतया यस्मिन्वर्तते तस्मै ब्रह्मणे नमः अत्रापि “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयान्ति” इत्यादिश्रुत्यर्थाऽनुसन्धेयः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एवं प्रतिपदमौपनिषदर्थं प्रत्यभिज्ञापनेन उपनिषदैकगम्यं परं ब्रह्मेति सूचितं तदेव दृढीकर्तुं तदितरप्रमाणाविषयत्वं वदन्प्रणमति-यमिति । “अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः” इति श्रुत्युक्तीत्या कृत्स्नं जगदन्तर्बहिश्च विततं व्याप्य स्थितमपि व्योम व्योमशरीरकम् “आकाशशरीरं ब्रह्म” इति श्रुतेः यं मनोबुद्धीन्द्रियासवो न स्पृशन्ति न विदुः तत्र कर्मन्द्रियाण्यसवः प्राणाश्च क्रियाशक्तिप्रधाना न स्पृशन्ति न विषयीकुर्वन्ति मनश्च बुद्धिश्च चक्षुरादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि च यं न विदुरित्यन्वयः । बुद्धीन्द्रियाद्यविषयत्वेन तन्मूलकप्रत्यक्षादि-प्रमाणाविषयमिति भावः । अतीन्द्रियत्वे हेतुः व्योमेति । व्योमशरीरकत्वेन तदन्तःप्रवेशयोग्यतया ततोपि सूक्ष्मत्वादिन्द्रियाविषयमिति भावः । तद्ब्रह्म त्वामहं नतोऽस्मि ॥ २३ ॥ ❀ ❀ किञ्च मन आदयः तदाहितज्ञानक्रियादिशक्तिमत्त्वेन तं न विषयीकुर्वन्तीति सदृष्टान्तमाह—देहेति । अमी देहेन्द्रियादयः यदंशविद्धाः यस्य “परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविका ज्ञानबलक्रिया च” इत्युक्तज्ञानक्रियादिशक्तिमतो ब्रह्मणोऽशेन ज्ञानक्रियादिशक्तिलेशेन अनुविद्धाः व्याप्ताः कर्मसु स्वस्वव्यापारेषु प्रचरन्ति प्रवर्तन्ते अन्यथा यदंशेनानुविद्धास्तु न प्रचरन्ति तेषामचेतनपरिणामरूपत्वेन वस्तुतो ज्ञानशक्तिविरहादिति, भावः तत्र दृष्टान्तः लोहमिति । यथा प्रतप्तं लोहं दहति दाहकशक्तिनाभिनानुविद्धमेव लोहमितरहृदप्यग्निं न दहति अभिनानुविद्धन्तु इतरदपि न दहति तद्वत्परमात्मनि आहितज्ञानक्रियाशक्तयो देहेन्द्रियादयः स्वस्वविषयेषु प्रचरन्ति न परमात्मनि अनाहितशक्तयस्तु स्वस्वकर्मस्वपि न प्रचरन्तीत्यर्थः । नन्विन्द्रियाणि स्वतो ज्ञानशक्तिविरहात् मा विषयीकुर्वन्तु जीवस्तु स्वभावतो ज्ञानशक्तिमत्त्वात् विद्यादित्यत्राह स्थानेष्विति, तत्तेन जीवोपि स्थानेषु द्रष्टृपदंशमेति दृष्टृत्वव्यपदेशमेति गच्छति ईश्वरसङ्कल्पादेव जीवस्य ज्ञानविकास इत्यर्थः ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अथ तयोर्ब्रह्मपुत्रयोर्मध्ये नारदः हेत्यनेनाधिकारगुणसम्पन्नस्य विद्योक्तफलं साकल्येन फलतीति ध्वनयति ॥ १७ ॥

चित्तसन्निहितं सम्बोध्य तुभ्यं नम इति वक्ति भगवत इत्यादिविशेषणानि गुणसामग्रीद्योतकानि यथा सम्भवमूहानि ॥ १८ ॥

नित्यं निवृत्ता द्वैतदृष्टिः स्वावतारादौ भेददर्शनं येन स तथा तस्मै निवृत्तद्वैतवृत्तये इति पाठे निवृत्तेन द्वैतेनान्वयाज्ञानेन वृत्तिवर्तनं यस्य स तथा, तस्मै नित्यनिवृत्तदेहाद्यहममाभिमानायेत्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ सम्यक् त्यक्ताः षड्रमेशो यस्येति तस्मै । यद्वा अशनायादिषड्रमिरहिताय “योऽशनाया पिपासे शोक मोहं जरां मृत्युमत्येति” इति श्रुतेः ॥ २० ॥ ❀ ❀

मन्त्रमुपदिशन्ध्यानप्रकारमाह । वचसीति, बाह्यमनसा सह वचस्युपरते नष्टे चिन्मात्रमनसा सह प्राप्यः सदसत्परः स्थूलसूक्ष्म-प्रपञ्चविलक्षणः ॥ २१ ॥ ❀ ❀

अलौकिकवस्तुनो लक्षणमन्तरेण तज्ज्ञानं दुःसाध्यमिति तल्लक्षणमाह—यस्मिन्निति । इदं जगद्यस्मिन्तिष्ठत्येति च यतश्च जायते अत्र दृष्टान्तमाह—मृण्मयेष्विव “जातिः सामान्यजन्मनोः” इत्यभिधानात् ।

मृदो जातिर्जन्म वृक्षादेः स तथा यथा वृक्षादिराशिर्भृण्मयेषु मृद्विकारेषु पृथिवीपर्वतादिषु तिष्ठत्येति तेभ्यो जायते च तदा

मृजातिर्भूत्वं मृमयेषु घटादिष्विवानुगतमित्यर्थो ब्रह्मणो बहुत्वाभावात् “एकमेवाद्वितीयम्” इति श्रुतेः “पृथिवी पर्वताश्चैव मृमयाः समुदीरिताः । तेषु मृजातयः सर्वे जायन्ते स्थावरादयः” । इत्यनेन विरुद्धत्वाच्चानुपपन्नः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ मनोबुद्धीन्द्रियासंवः मनआदिशब्दवाच्याः रुद्रादयो देवाः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ भगवदनुग्रहभावाभावौ तद्विषयकज्ञानाज्ञानकारणमित्युक्तं तत्स्पष्टमाह—देहेति । यस्य हरेरंशैर्विद्धाः प्रेरिता देहेन्द्रियाद्यभिमानिनो देवा ज्ञानादिकर्मसु प्रचरन्ति प्रवर्तन्ते अन्यदा यदंशप्रेरणाभावे नैव प्रवर्तन्ते इत्यन्वयः । कथमिव प्रतप्तमन्तर्निहितवह्निसामर्थ्याल्लोहं दाहकारणं प्रवर्तते अप्रतप्तं न हि अहं तद्ब्रह्म शरणमेमि कीदृशं ? देहेन्द्रियादिस्थानेषु स्थितं द्रष्टृपदेशं साक्षिनाम् ॥ २४-२८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तत्र श्रीभगवत्त्वेन नमस्यति—भगवत इति । तदव्यूहत्वेन वासुदेवायेति सङ्कर्षणस्थान्ते पाठः स्वोपास्यत्वेन तत्रैव विश्रान्तेः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मत्वेन नमस्यति—विज्ञानमात्रायेति । अत्र मूर्तिः स्वरूपं निवृत्तद्वैतदृष्टय इति यस्मिन् दृष्टे अन्यत्र दृष्टिर्न भवतीत्यर्थः । तच्चानिवृत्तद्वैतवादतो विशिष्य दर्शयति, आत्मानन्देति । स्वरूपानन्दस्यानुभवेनान्यस्ताः नानुसंहिताः शक्त्यन्तरपरम्परा येन तस्मै अनुभवस्य स्वरूपाभिन्नत्वेपि तृतीयार्थाधिक्यात् स्वरूपशक्तिरेव सिध्यति, परमात्मत्वेन नमस्यति—हृषीकेशायेति, विश्वकारणत्वेन, महत इति, विश्वत्वेनानन्तमूर्त्य इति ॥ १९-२० ॥ ❀ ❀ पुनर्भगवन्तं ब्रह्मस्वरूपत्वेन विशेषतः स्तौति—वचसीति द्वाभ्याम् ॥ २१-२२ ॥ ❀ ❀ परमात्मत्वेन स्तौति—यन्नेति द्वाभ्याम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ देहेन्द्रिय इति । अत्राद्वैतशारीरकेऽपि सांख्यमाक्षिप्योक्तं यथा, अथ पुनः साक्षिनिमित्त-मीक्षित्वं प्रधानस्य कल्पेत यथान्निमित्तमयःपिण्डादेर्दृष्टत्वं, तथा सति यन्निमित्तमीक्षित्वं प्रधानस्य तदेव सर्वज्ञं मुख्यं जगतः कारणमिति । श्रुतिश्चात्र “तदेव भान्तमनुभाति सर्वम् । कोहोवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रम्” इत्याद्या इति । टीकोत्थापितश्रुतौ च, जीवो नामतो नान्यः स्वयं सिद्धो नास्ति परन्तु तदात्मक एवेत्यर्थः । तथातोऽन्यो द्रष्टा नास्ति सर्वद्रष्टुस्तस्यापरो द्रष्टा नास्तीत्यर्थः इति व्याख्येयम् ॥ २४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

एतां तु नमस्तुभ्यमित्यादि परमपरमेष्ठिन्नमस्त इत्यन्ताम् । तुभ्यं धीमहि त्वां प्रसादयितुं ध्यायेम ॥ १७-१८ ॥ ❀ ❀ परमात्मत्वेन जीववैलक्षण्यमाह—नवभिर्विशेषणैः । विज्ञानं चिच्छक्तिरेव मात्रापरिच्छदो यस्य तस्मै जीवस्त्वविद्यापरिच्छद इत्यर्थः । “मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे” इति मेदिनी परमानन्दमयी मूर्तिर्यस्य जीवस्तु पाञ्चभौतिकमूर्तिः । आत्मानन्द एव रममाणाय । जीवस्तु विषयानन्दे रमते । निवृत्तद्वैते मायिकप्रपञ्चे दृष्टिरासक्तिमयी यस्य जीवस्तु मायिक-प्रपञ्चे आसज्जते ॥ १९ ॥ ❀ ❀ न्यस्ताः नितरामस्ताः शक्त्यूर्मयो मायानिमित्ता रागद्वेषादयो यत्र जीवस्तु प्राप्रराग-द्वेषादितरङ्गः । हृषीकेशाय सर्वेन्द्रियनियन्त्रे जीवस्तु इन्द्रियनियन्त्रः महते जीवस्तु क्षुद्रः अनन्ता अविनाश्या मूर्त्यो यस्य जीवस्तु विनाशयशरीरः ॥ २० ॥ ❀ ❀ निर्विशेषब्रह्मत्वेन प्रणमति—वचसीति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ जगत्कारणत्वेन यस्मिन्निदं जगत्तिष्ठति यतो जायते यस्मिन्नप्येति लीयते । मृमयेषु घटादिषु मृजातिः यथा कारणमित्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ इन्द्रियाद्यगम्यत्वेन प्रणमति—यदिति । क्रियाशक्त्या न स्पृशन्ति ज्ञानशक्त्या न विदुः । तस्य विदूरवर्तित्वादिति चेत्तत्राह, अन्तर्देहादीनामन्तरपि बहिरपि च ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तेषां तदज्ञाने हेतुमाह—देहेन्द्रियेति । यदंशविद्धाः यच्चैतन्या-शोनाविष्टाः सन्तः कर्मसु स्वस्वविषयेषु चरन्ति जाग्रत्स्वप्नयोः अन्यदा सुषुप्तिः मूर्च्छादौ नैव प्रचरन्ति—यथा अग्नितप्तं लौहं न दहति अतो यथा लोहमग्निशक्त्यैव दाहकं सदग्निं न दहति । एवमेव ब्रह्मशक्त्यैव स्वस्वविषयेषु प्रवर्तमानाः देहादयो ब्रह्म न स्पृशन्ति नापि जानन्तीति भावः । जीवस्तर्हि द्रष्टृत्वाज्ज्ञानात् तत्राह—स्थानेषु, जाग्रदादिषु द्रष्टृपदेशं द्रष्टृसंज्ञं जीवस्य द्रष्टृत्व-सिद्धयर्थं स्वीयः किञ्चिच्चैतन्यप्रापणेन स्वयमेव तं प्राप्नोतीत्यर्थः । मन आदय इव जीवा अपि जरा इति च केन्याचक्षते । यद्वा तद्ब्रह्मैव तम् एति जानाति न तु जीवो ब्रह्म जानातीत्यर्थः । यदुक्तं हंसगुह्य त्वे “देहोऽसवोक्षाः” इत्यादि ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

प्रयतः एकाग्रतां नीत आत्मा मनो येन तस्मै ॥ १७ ॥ ❀ ❀ भगवते तुभ्यं नमो धीमहि मनसा नमस्कर्मः । वासुदेवाद्विमूर्तिभेदाय च ते तुभ्यं नमः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ “विज्ञानं यज्ञं तनुते” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धो विज्ञानममात्राय विशिष्टं ज्ञानमेव विज्ञानमात्रं ब्रह्म तस्मै मयूरविंसकादित्वात्समासः विज्ञानैकस्वरूपाय परमानन्दमूर्तये परमानन्दविग्रहाय

निवृत्ता द्वैतदृष्टिः अतदात्मकपदार्थदृष्टिर्यस्मात्तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ १६ ॥ ॐ ॐ आत्मानन्दस्य परमात्मानन्दस्या-
नुभूत्या न्यस्ताः नितरामस्ताः शक्त्यूर्मयः शक्तिभूतस्योपासकस्य जन्ममृत्युशोकमोहबुद्धिक्षणा ऊर्मयो यस्मात्तस्मै ॥ २० ॥
इयत्तानवच्छिन्नत्वं प्राकृतनामरूपशून्यत्वञ्च भगवतो वदन् भगवान् अस्मान् अव्यादिति प्रार्थयते—वचसीति । मनसा सह
वचसि अप्राप्य यस्य स्वरूपगुणादीयत्तामलब्धा उपरते यः एक एव निःसमाविश्यः ध्यातृहृदि प्रकाशते इति शेषः । स नः
अव्यात् कथंभूतः अनामरूपः । ‘नामरूपे व्याकरवाणि’ इति स्वविरचिते प्राकृते नामरूपे न विद्येते यस्य सः चिञ्चेतनो जीवः
मात्रा अंशो यस्य सचिन्मात्रश्चेतनस्वरूपमात्रो वा न तु तार्किकाद्यभिमतजडस्वरूप इत्यर्थः । सदसत्परः स्थूलसूक्ष्माभ्यां देहे देहि-
स्वरूपाभ्यां परः विलक्षणः “यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः” इति
श्रीमुखगानात् ॥ २१ ॥ ॐ ॐ विश्वाधारत्वादिभगवद्गुणवर्णनपूर्वकं प्रणमति—यस्मिन्निति । यस्मिन्सर्वाधारे इदं विश्वं
तिष्ठति यतोऽनन्तशक्तिमतः सर्वोपादानरूपात् इदं जायते । यस्मिन्त्येति लीयते एवं सर्वत्र मृण्मयेषु घटादिषु आधारतयाऽपा-
दानतया प्रवेशस्थानतया मृज्जातिभूमिरिव यदस्ति तस्मै ते ब्रह्मणे नमः ॥ २२ ॥ ॐ ॐ सर्वाधारत्वादितमेव सर्व-
दोषास्पृष्टं ब्रह्मेति वदन् प्रणमति—यत्र स्पृशन्तीति ॥ २३ ॥ ॐ ॐ ननु, सत्यां प्राप्तौ निषेधो भवत्यतोऽचेतनान् मनआदीन्
प्रति न विदुरिति निषेधः कथं संगच्छते इत्यत्र जीवज्ञानसंसर्गान्मनआद्यचेतनगणः द्रष्टृपदेशमेतीत्याह—देहेन्द्रियेति । अमी
देहादयः यस्य ब्रह्मणः अंशेन एव परस्यांशः “ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः” इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धेन जीवेन विद्धाः
आविष्टास्संतः कर्मसु स्वविषयेषु प्रचरन्ति चेष्टां कुर्वन्ति अन्यदा जीवसंसर्गाभावे तु न प्रचरन्ति तं नतोऽस्मीति पूर्वेणान्वयः । तत्र
दृष्टान्तः यथा लोहमप्रतप्तमग्निसंसर्गरहितं न दहति तद्वत् एवं हि तदचेतनं मनआदिकं वस्तुस्थानेषु विषयेषु, द्रष्टृपदेशमेति
प्राप्नोति एवं प्राप्तौ सत्यां न विदुरिति निषेधः सङ्गच्छते मनआदयस्त्वं स्वं विषयं जानन्ति भगवन्तं तु तत्कृपां विना न
जानन्तीति भावः ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अथानन्तरं प्रीतो नारदः तस्मै एतामुच्यमानां, विद्यामुवाचेत्यन्वयः । विद्यादाने दानस्य फलत्वे च गुरोर्योग्यतारूपं
हेतुमाह—भगवानिति, भगवदनुग्रहेण ज्ञानैश्वर्यादिमानित्यर्थः । तस्य गुरोः प्रीतौ शिष्यस्य नम्रतारूपं हेतुमाह—प्रपन्नायेति,
शरणागतायेत्यर्थः । विद्याग्रहणसामर्थ्यं हेतुमाह—प्रयतात्मने इति, वशीकृतान्तःकरणादिसङ्गातायेत्यर्थः । विद्याग्रहणस्य फलत्वे
हेतुमाह—भक्तायेति, भगवद्भक्ताय गुरुभक्ताय चेत्यर्थः । ‘यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ’ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते
महात्मनः इति वचनात् । एवं विषयासक्तस्य कोटिभार्यापतेर्महि निमग्नस्यापि भगवदनुग्रहेण भक्तिवैराग्यादि जातमित्याश्रयं
सूचयति—हेति ॥ १७ ॥ ॐ ॐ श्रीनारदोक्तां विद्यामेव दर्शयति—नम इत्यष्टभिः । तत्र प्रथममन्तःकरणचतुष्टयविशुद्धये
तच्चतुष्टय उपास्यं मूर्तिचतुष्टयं भगवन्तं नमस्यति—भगवते ज्ञानादिगुणपूर्णाय वासुदेवाय चित्ते उपास्याय तुभ्यं नमो धीमहि
ध्यायेमेत्यन्वयः । एवमग्रेपि पदत्रयेऽन्वयो बोध्यः । प्रबुध्नाय बुद्धौ उपास्याय । अनिरुद्धाय मनसि उपास्याय । सङ्कर्षणाय
अहङ्कारे उपास्याय ॥ १८ ॥ ॐ ॐ ननु मम नमस्कारमात्रेण कथं तवाभीष्टसिद्धिरित्याशङ्क्याह—नम इति । शान्ताय
रागलोभाद्युर्मिरहिताय नमः । नम इत्यस्य सर्वत्र सम्बन्धः । अन्ये तु रागादिमन्तोऽतो न तेभ्योऽभीष्टसिद्धिरिति भावः ।
शान्तत्वे हेतुमाह—परमानन्दमूर्तये इति । तथात्वेपि विषयापेक्षा चेत्कथं तदा शान्तत्वं तत्राह—आत्मारामायेति । तत्रापि
हेतुमाह—निवृत्तेति । निवृत्ता द्वैते दृष्टिरहम्ममाध्यासलक्षणा यस्मात् तस्मै । तत्रापि हेतुमाह—विज्ञानमात्रायेति । अज्ञाना-
वृतस्यैव द्वैताध्यासो भवति स चानावृतचैतन्यस्वरूपस्य कथं स्यादिति भावः ॥ १९ ॥ ॐ ॐ उक्तमेव स्पष्टयति—
आत्मेति । आत्मनः स्वस्य स्वरूपभूतानन्दस्यानुभवेनैव न्यस्ताः शक्त्यूर्मयः मायानिमित्ता रागद्वेषादयो येन तस्मै नमः । न
केवलं परमानन्दमूर्तिवत्त्वेनैव पुरुषार्थप्रापकत्वं किन्तु सर्वप्रवर्तकत्वेनापीत्याशयेनाह—हृषीकेशायेति । हृषीकाणीन्द्रियाणि
तेषामीशाय प्रवर्तकायान्तर्धामिणे नमः । एवमपि देशपरिच्छिन्नत्वशङ्कानिरासायाह—महते नम इति । तथा वस्तुपरिच्छेदः
स्यादिति शङ्कानिरासायाह—विश्वमूर्तये नम इति ॥ २० ॥ ॐ ॐ ननु यदि भगवतः सच्चिदात्मकं विश्वात्मकं स्वरूपद्वयं तदा यथा
विश्वं प्रतीयते तथा सच्चिदानन्दात्मकं स्वरूपं कुतो न प्रतीयते इत्याशङ्क्य ‘यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह’ इत्यादि-
वाक्यानुरोधेन प्राकृतमनइन्द्रियाविषयत्वेऽपि ‘न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा । दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे
योगमैश्वरम् ।’ ‘मनसैवानुदृष्टव्यः’ ‘दृश्यते त्वमग्रा बुद्ध्या’ इत्यादिवाक्यानुरोधात् स्वभक्तानां स्वकृपया सम्पादि-
तदिव्येन्द्रियमनोभिः प्रतीयते एवेति तथाविधो नास्तीति नाशङ्कनीयमिति निरूपयन्तं प्रार्थयते—वचसीति । सर्वेन्द्रियोपलक्षणं
मनसा सह सर्वेन्द्रियेषु अप्राप्य उपरतेषु निवृत्तेषु सत्स्वपि यश्चिन्मात्रः उपलक्षणमेतत्—सच्चिदानन्दविग्रहः सर्वविकाररहितः
कृपया प्रतीयते इति शेषः । स नोऽस्मान् अव्यात् संसारभवाद्रक्षत्रित्यन्वयः । प्राकृतेन्द्रियादिनाऽप्रतीतौ हेतुमाह—अनामरूप

इति, प्राकृतनामरूपरहित इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—सदसतः प्राकृतस्थूलसूक्ष्मरूपात् प्रपञ्चात् परो भिन्न इत्यर्थः । ननु कथं तस्यैव विश्वरूपत्वं तद्विभक्तत्वं च सम्भवतीति दृष्टान्तेन साधनीयं तत्राह—एक इति, द्वितीयस्य तादृशस्याभावात् को वा दृष्टान्तः स्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ इदानीं सर्वकारणत्वादिरूपेण प्रणमति—यस्मिन्निति । इदं कार्यकारणात्मकं विश्वं यतो जायते, जातं च यस्मिन् तिष्ठति अप्येति लीयते च । एवं निमित्तकारणमात्रत्वं स्यादिति शङ्कानिरासाय दृष्टान्तेनोपादानत्वमप्याह—मृन्मयेषु घटादिषु मृज्जातिर्मृन्मात्रमिव यत्सर्वानुस्यूतं तस्मै ते ब्रह्मणे वेदप्रतिपादिताय नम इत्यन्वयः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ प्राकृतमनआद्यविषयत्वमेव स्पष्टयन्ममस्यति—यदिति । यद्ब्रह्म व्योमवन्निलैपतया अन्तर्बहिश्च विततं व्याप्तमपि असवः प्राणाः कर्मेन्द्रियाणि क्रियाशक्त्या न स्पृशन्ति, मनो बुद्धिः ज्ञानेन्द्रियाणि च ज्ञानशक्त्या न विदुस्तदहं नतोऽस्मीत्यन्वयः ॥ २३ ॥ तेषां तदज्ञाने को हेतुरित्याशङ्क्य तत्सम्पादितसामर्थ्येन स्वस्वव्यापारे प्रवर्तमानानामपि तद्विषयकव्यापारे स्वतः सामर्थ्याभावादित्याशयेनाह—देहेति । अमी देहादयो यदंशविद्धाः यस्य चैतन्यांशेनाविष्टाः सन्तः जाग्रत्स्वप्नयोः कर्मसु स्वस्वविषयेषु प्रचरन्ति । अन्यदा सुषुप्तिमूर्च्छादौ तु तदंशवेधाभावात्तथा नैव प्रचरन्ति । तत्र दृष्टान्तमाह—लोहमिवेति, यथा अप्रतप्तं लोहं न दहति तथेत्यर्थः । तथाच यथाऽग्निशक्त्यैव लोहं दाहकं सदग्निं विना न दहति तथा भगवदज्ञानक्रियाशक्तिभ्यामेव प्रवर्तमाना देहादयस्तदुपेक्षायां तावत्स्वविषयानपि न स्पृशन्ति न विदुस्तत्कृपां विना तत्स्पर्शज्ञानयोस्तु सम्भावना दूरस्थितैवेति भावः । ननु देहादयो जडत्वान्न जानन्तीति युक्तं, जीवस्तु चेतनत्वात्जज्ञानीयादित्याशङ्कानिरासायाह—स्थानेष्विवेति । जाग्रदादिषु स्थानेषु द्रष्टृपदंशं द्रष्टृसंज्ञं जीवमपि तदेवैति जानाति न तु जीवोऽपि तत्कृपां विना तज्ज्ञातुं शक्नोति तद्वत्तसामर्थ्यत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अथेति । अथ प्रपन्नाय यथाविधि गुरुपसत्तिं कृत्वा स्थिताय, भक्ताय गुरुभक्तियुक्ताय, प्रयतात्मने भगवद्गुणश्रवणादिषु प्रयतमनस्काय, तस्मै चित्रकेतवे, भगवान् नारदः, प्रीतः शिष्यसल्लक्षणेक्षयाऽतिहर्षितः सन्, एतां वक्ष्यमाणां विद्यां मन्त्रोपनिषदं ह स्फुटं यथा तथा, उवाचोपदिदेश ॥ १७ ॥ ❀ ❀ नारदोपदिष्टां विद्यामाह । नम इत्यादिना परमेष्ठिनमस्त इत्यन्तेन । नम इति । तावत् सकलेतरविलक्षणपरमात्मानं विशोध्य प्रणमति । वासुदेवाय भगवते तस्मै, तुभ्यं नमः । संकर्षणाय, प्रद्युम्नाय, अनिरुद्धाय च, नमः । एवं वासुदेवादिचतुर्व्यूहात्मनाऽवस्थिताय तुभ्यं भूयो भूयो नमस्कृत्वेत्यर्थः । धीमहि उक्तविधं त्वां ध्यायेमहीत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ नम इति । विज्ञानमात्राय स्वस्मिन् सर्वथा जाड्यरहिताय, परमानन्दमूर्त्तये निरतिशयानन्दस्वरूपाय, आत्मारामाय स्वात्मन्येव रममाणाय, सुखान्तरनिरपेक्षायेत्यर्थः । शान्ताय रागादिरहिताय निवृत्ता द्वैतदृष्टिः स्थूलत्वानुत्वादिभेददर्शनं यस्मिस्तस्मै, 'अस्थूलमनगु' इत्यादिश्रुतेः । पाठान्तरे निवृत्ता द्वैतसृष्टिर्जात्यादिकल्पना यस्य तस्मै, जात्यादिकल्पनारहितायेत्यर्थः । तुभ्यं नमः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ आत्मेति । आत्मनो य आनन्दस्तस्यानुभूतिरनुभवस्तया स्वात्मानन्दानुभवेनैवेत्यर्थः । न्यस्ता निरस्ताः शक्त्या मायाया उर्मयोऽज्ञानापिपासाशोकमोहजरामरणरूपाः यस्य तस्मै, ते तुभ्यं नमः । न्यस्ता निरस्ताः शक्त्यूर्मयो मायानिमित्ता रागद्वेषादयो येन तस्या इति वा । हृषीकाणामिन्द्रियाणां तदधिपदेवानामपीशस्तस्मै, 'करणाधिपाधिप' इति श्रुतेः । महते स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयबृहते, अनन्ताः शक्तयो यस्य तस्मै च, नमः ॥ २० ॥ एवं नमनं विधायथ तस्मात् स्वरक्षां प्रार्थयते । वचसीति । मनसा सह, वचसि उपरते निवृत्ते सति, अवधेरभावात् बाह्यज्ञानस्योर्निवृत्तयोः सत्तोरित्यर्थः । प्राप्यः अपरिच्छिन्नतयाऽनुसंधेयः । अत एव, एकः निःसमाभ्यधिकः, अनामरूपः कर्मकृतनामरूपरहितः, चिन्मात्रो ज्ञानैकाकारः, सदसत्परः चेतनाचेतनाभ्यां विलक्षणः यः, भगवान्, सः नोऽस्मान्, अव्यात् रक्षतु ॥ २१ ॥ ❀ ❀ एवं सकलेतरविलक्षणमौपनिषदं ब्रह्म विशोध्य प्रणम्य, ततः स्वानिष्टनिवृत्तिं प्रार्थ्याथ तदेव ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणत्वेनोपलक्ष्य प्रणमति । यस्मिन्निति । इदं स्थूलचिदचिदात्मकं जगत्, यतः सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टाद्ब्रह्मणः, जायते । इदं यस्मिन्नुक्तविधे ब्रह्मणि, तिष्ठति आधेयतया वर्त्तते । अप्येति लीयते च । अत्र दृष्टान्तः । मृन्मयेषु मृज्जातिः इव । अपादानस्याधिकरणत्वविषयस्या सप्तमी । मृत्पिण्डेभ्यो यथा घटशरावादिरूपा मृज्जातिर्जायते तथेत्यर्थः । यद्वा । मृन्मयेषु घटादिषु, मृज्जातिरिव मृज्जातिमत्त्वं यथाऽधितिष्ठति अपृथक्सिद्धप्रकारतया वर्त्तते, तद्वच्चिदचिदात्मकमिदं विश्वमपृथक्सिद्धविशेषणतया यस्मिन् वर्त्तते । ब्रह्मणे ब्रह्मरूपाय, तस्मै श्रुतिप्रसिद्धाय, ते तुभ्यं नमः 'यतो वा इमानि भूतानि' इति श्रुत्यर्थोऽनेन बोधितः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एवमुपनिषदैकगम्यं परं ब्रह्मेति यत् सूचितं तदेव दृढीकर्तुं तदितरप्रमाणाविषयत्वं वदन् प्रणमति । यमिति । 'अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' इति श्रुत्युक्तरीत्या, ब्रह्म कृत्स्नं जगदिति शेषः । अन्तः बहिश्च विततं व्याप्यावस्थितमपि, व्योमवत् आकाशवन्निलैपमेव, अस्ति । अत एव, यं ब्रह्मरूपं भगवन्तं मनोबुद्धीन्द्रियासवः, न स्पृशन्ति । न विदुश्च । तत्र कर्मेन्द्रियाण्यसवश्च क्रियाशक्तिप्रधानाः सन्तोऽपि यं न विषयीकुर्वन्ति । मनोबुद्धिज्ञानेन्द्रियाणि

च यं न विदुरित्यर्थः । बुद्धीन्द्रियाद्यविषयत्वेन तन्मूलकप्रत्यक्षप्रमाणाविषयमिति भावः । त्वामेवंभूतब्रह्मस्वरूपं भवन्तमित्यर्थः । अहं नतः अस्मि ॥ २३ ॥ ❀ ❀ किं च मनआदिनां तदर्पितज्ञानक्रियादिशक्तिमत्त्वेन तं न विषयीकुर्वन्तीति सदृष्टान्तमाह । देहेति । अमी देहश्च इन्द्रियाणि च प्राणश्च मनश्च धीश्च ताः, यदंशविद्धाः यदीयशक्तिव्याप्ताः सत्यः, कर्मसु स्वस्वव्यापारेषु, प्रचरन्ति प्रवर्तन्ते । अन्यथा अन्यथा, यदंशाननुविद्धाः सत्यस्त्वित्यर्थः । नैव न प्रचरन्त्येव । तेषामचेतनपरिणामरूपत्वेन वस्तुतो ज्ञानशक्तिविरहादिति भावः । तत्र दृष्टान्तः । अप्रतप्तं लोहम् इव, यथा दाहकशक्तिमताऽग्निनाऽनुविद्धमेव लोहमितरं दहदप्यग्निं न दहति । अग्निनाऽननुविद्धं तु इतरदपि न दहति तद्वत्परमात्माहितज्ञानक्रियाशक्तयो देहेन्द्रियादयः स्वस्वविषयेषु प्रचरन्ति परमात्मनाऽनाहितशक्तयस्तु स्वस्वकर्मस्वपि न प्रचरन्ति इत्यर्थः । नन्विन्द्रियाणां स्वतो ज्ञानशक्तिरहितत्वात्तं मा विषयीकुर्वन्तु जीवस्तु स्वभावतो ज्ञानशक्तिमत्त्वान्तं विद्यात्तत्राह स्थानेष्विति । तत् स जीवोऽपीत्यर्थः । स्थानेषु ज्ञानदादिषु, द्रष्टृपदेषु द्रष्टृत्वव्यपदेशम् एति । ईश्वरसंकल्पादेव जीवस्यापि ज्ञानविकास इत्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

भगवान् नारदने देखा कि चित्रकेतु जितेन्द्रिय, भगवद्भक्त और शरणागत हैं । अतः उन्होने बहुत प्रसन्न होकर उन्हें इस विद्याका उपदेश किया ॥ १७ ॥ ❀ ❀ (देवर्षि नारदने यों उपदेश किया—) ‘ॐकारस्वरूप भगवन् ! आप वासुदेव, प्रद्युम्न, अनिरुद्ध और सङ्कर्षणके रूपमें क्रमशः चित्त, बुद्धि, मन और अहङ्कारके अधिष्ठाता हैं । मैं आपके इस चतुर्व्यूहरूपका बार-बार नमस्कारपूर्वक ध्यान करता हूँ ॥ १८ ॥ ❀ ❀ आप विशुद्ध विज्ञानस्वरूप हैं । आपकी मूर्ति परमानन्दमयी है । आप अपने स्वरूपभूत आनन्दमें ही मग्न और परम शान्त हैं । द्वैतदृष्टि आपको छू तक नहीं सकती । मैं आपको नमस्कार करता हूँ ॥ १९ ॥ ❀ ❀ अपने स्वरूपभूत आनन्दकी अनुभूतिसे ही आपने मायाजनित राग-द्वेष आदि दोषोंका तिरस्कार कर रखा है । मैं आपको नमस्कार करता हूँ । आप सबकी समस्त इन्द्रियोंके प्रेरक, परम महान् और विराट्स्वरूप हैं । मैं आपको नमस्कार करता हूँ ॥ २० ॥ ❀ ❀ मन सहित वाणी आपतक न पहुँचकर बीचसे ही लौट आती है । उसके उपरत हो जानेपर जो अद्वितीय, नाम-रूपरहित, चेतनमात्र और कार्य-कारणसे परेकी वस्तु रह जाती है—वह हमारी रक्षा करे ॥ २१ ॥ ❀ ❀ यह कार्य-कारणरूप जगत् जिनसे उत्पन्न होता है, जिनमें स्थित है और जिनमें लीन होता है तथा जो मिट्टिकी वस्तुओंमें व्याप्त मृत्तिकाके समान सबमें ओत-प्रोत है—उन परब्रह्मस्वरूप आपको मैं नमस्कार करता हूँ ॥ २२ ॥ ❀ ❀ यद्यपि आप आकाशके समान बाहर-भीतर एकरस व्याप्त हैं, तथापि आपको मन, बुद्धि और ज्ञानेन्द्रियाँ अपनी ज्ञान शक्तिसे नहीं जान सकती और प्राण तथा कर्मेन्द्रियाँ अपनी क्रियारूप शक्तिसे स्पर्श भी नहीं कर सकती । मैं आपको नमस्कार करता हूँ ॥ २३ ॥ ❀ ❀ शरीर, इन्द्रिय, प्राण, मन और बुद्धि जाग्रत् तथा स्वप्नअवस्थाओंमें आपके चैतन्यांशसे युक्त होकर ही अपना-अपना काम करते हैं तथा सुषुप्ति और मूर्च्छाकी अवस्थाओंमें आपके चैतन्यांशसे युक्त न होनेके कारण अपना-अपना काम करनेमें असमर्थ हो जाते हैं—ठीक वैसे ही जैसे लोहा अग्निसे तप्त होने पर जला सकता है, अन्यथा नहीं । जिसे ‘द्रष्टा’ कहते हैं, वह भी आपका ही एक नाम है; जाग्रत् आदि अवस्थाओंमें आप उसे स्वीकार कर लेते हैं । वास्तवमें आपसे पृथक् उनका कोई अस्तित्व नहीं है ॥ २४ ॥

ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये सकलसात्वतपरिवृढनिकरकरकमलकुण्डमलोपलालितचरणारविन्दयुगल परम परमेष्ठिन्मस्ते ॥ २५ ॥

श्रीशुक उवाच

भक्तायैतां प्रपन्नाय विद्यामादिश्य नारदः । यथावद्भिरसा सार्क धाम स्वायम्भुवं प्रभो ॥ २६ ॥
चित्रकेतुस्तु विद्यां तां यथा नारदभाषिताम् । धारयामास सप्ताहमम्भक्षः सुसमाहितः ॥ २७ ॥
ततश्च सप्तरात्रान्ते विद्यया धार्यमाणया । विद्याधराधिपत्यं स लेभेऽप्रतिहतं नृपः ॥ २८ ॥
ततः कतिपयाहोभिर्विद्ययेद्वमनोगतिः । जगाम देवदेवस्य शेषस्य चरणान्तिकम् ॥ २९ ॥

मृणालगौरं शितिवाससं स्फुरत्किरीटकेयूरकटित्रकङ्कणम् ।
 प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनं वृतं ददर्श सिद्धेश्वरमण्डलैः प्रभुम् ॥ ३० ॥
 तद्दर्शनध्वस्तसमस्तकिल्बिषः स्वच्छामलान्तःकरणोऽभ्ययान्मुनिः ।
 प्रवृद्धभक्त्या प्रणयाश्रुलोचनः प्रहृष्टरोमानमदादिपूरुषम् ॥ ३१ ॥
 स उत्तमश्लोकपदाब्जविष्टरं प्रेमाश्रुलेशैरुपमेहं यन्मुहुः ।
 प्रेमोपरुद्धाखिलवर्णनिर्गमो नैवाशक्तं प्रसमीडितुं चिरम् ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सकलसात्वतपरिवृढनिकरकरकमलकुड्मलोपललितचरणारविन्दयुगलं परम परमेष्ठिन् ॐ भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये ते नमः नमः ॥ २५ ॥ ॐ ॐ प्रभो नारदः प्रपन्नाय भक्ताय एताम् विद्याम् आदिश्य अंगिरसा साकम् स्वायंभुवम् धाम ययौ ॥ २६ ॥ ॐ ॐ चित्रकेतुः तु अब्भक्षः सुसमाहितः यथा नारदभाषिताम् ताम् विद्याम् समाहम् धारयामास ॥ २७ ॥ ॐ ॐ नृपः ततः सः धार्यमाणया विद्यया सप्तरात्रांते अप्रतिहतम् विद्याधराधिपत्यं लेभे ॥ २८ ॥ ततः कतिपयाहोभिः विद्यया इद्धमनोगतिः देवदेवस्य शेषस्य चरणान्तिकम् जगाम ॥ २९ ॥ ॐ ॐ मृणालगौरम् शितिवाससम् स्फुरत्किरीटकेयूरकटित्रकङ्कणम् प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनम् सिद्धेश्वरमण्डलैः वृतम् प्रभुम् ददर्श ॥ ३० ॥ तद्दर्शनध्वस्तसमस्तकिल्बिषः स्वच्छामलान्तःकरणः प्रवृद्धभक्त्या प्रणयाश्रुलोचनः प्रहृष्टरोमा मुनिः आदिपूरुषम् अभ्ययात् अनमत् प्रेमाश्रुलेशैः उत्तमश्लोकपदाब्जविष्टरम् मुहुः उपमेहयन् प्रेमोपरुद्धाखिलवर्णनिर्गमः सः तम् चिरम् प्रसमीडितुम् न एव अशक्तः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

सकला ये सात्वतपरिवृढास्तेषां निकरः समूहस्तस्य करकमलानां कुड्मलैर्मुकुलैरुपललितं चरणारविन्दयुगलं यस्य तस्य संबोधनम् । परम उत्कृष्ट परमेष्ठिन् सर्वेश्वर ॥ २५ ॥ ॐ ॐ पूर्व सनारदो गिरा आजगामेत्यंगिराः प्राधान्येनोक्तः । चित्रकेतोः पुत्रप्रदत्वेन तस्य पृथगुक्तत्वात् । इह तु नारदो गिरसा साकं यथाविति नारदस्य प्राधान्यनिर्देशः । तदुपदेशेन तस्य वैराग्योत्पत्तेः प्रभो हे समर्थ ॥ २६ ॥ ॐ ॐ यथा यथावद्वारयामास ॥ २७ ॥ ॐ ॐ विद्याधराधिपत्यं चावान्तरफलं लेभे अप्रतिहतमस्वलितम् ॥ २८ ॥ ॐ ॐ कतिपयैरहोभिः विद्ययेद्वेन दीप्तेन मनसा गतिर्यस्य ॥ २९ ॥ मृणालबद्गौरं शितिवाससं नीलांबरम् । स्फुरन्ति किरीटादीनि यस्य । कटित्रं कटिसूत्रम् । प्रसन्नानि वक्त्राणि यस्य अरुणानि लोचनानि यस्य तं च ॥ ३० ॥ ॐ ॐ दृष्ट्वा च तमादिपूरुषमभ्ययाच्छरणं गतः । अनसन्ननाम । कथंभूतः । तस्य दर्शनेन ध्वस्तं समस्तं किल्बिषं यस्य स्वच्छममलं चांतःकरणं यस्य प्रणयेनाश्रुयुक्ते लोचने यस्य प्रहृष्टानि रोमाणि यस्य सः ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ तं प्रसमीडितुं स्तोतुं चिरं नैवाशक्न शशाक । तत्र हेतुः । उत्तमश्लोकस्य पादाब्जयोर्विष्टरमासन-मुपमेहयन् अभिषिचन् प्रेम्णा उपरुद्धः अखिलानां वर्णानां निर्गम उच्चारणं यस्य सः ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

सात्वतपरिवृढा भक्ताधिपाः सनकादयः । मुकुलैरिति । सर्वावयवोपेतैर्दृढहृत्तैरित्यर्थः । एतेन जीवनमुक्तोपास्यत्वं ध्वनितम् । तत्र हेतुगर्भितमामंत्रणमाह—परमेति । परमत्वं ब्रह्मादेरप्यस्तीति चेत्तत्राह—परमेष्ठिन्निति । परमे सर्वोत्कृष्टे वैकुण्ठे तिष्ठति । यद्वा—परमे स्वरूपे तिष्ठतीति परमेष्ठी तत्संबुद्धौ । “स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वयं समन्ततः पाति भयातुरं जनम् । स एक एवेतस्या मिथो भयं नैवात्मलाभादधिमन्यते परम् ।” इत्युक्तेः सर्वेश्वरत्वं श्रीविष्णोरेव । अन्येषां तु ‘ब्रह्मणोऽपि भयं भक्तः’ इत्याद्युक्तन्यायेन निर्भयत्वाभावाच्च परमेष्ठित्वं ब्रह्मणि परमेष्ठिपदप्रयोगो हि सृज्यप्रपञ्चान्तर्गतसर्वोत्कृष्टसत्यलोक-वासित्वादेव भाक्त एवेति ध्येयम् ॥ २५ ॥ ॐ ॐ अहो चित्रकेतोः सामर्थ्यं येन नारदोक्तं विद्यां गृहीतेति विमृशतं

नृपमाह—प्रभो इति । त्वमपि मनुक्तग्रहणे समर्थोसि त्यक्तसर्वपरिग्रहत्वादिति भावः । एतां नमस्तुभ्यमित्यारभ्य परमेश्वरमस्तु इत्यन्ताम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ सप्ताहं यथा स्यात्तथा ॥ २७ ॥ ❀ ❀ ततो विद्याग्रहणोत्तरम् । स चित्रकेतुः । धार्यमाणया दृढविश्वासेन जप्ताया । हे नृपेति । त्वमपि तादृश एव नृप इति भावः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ ततो विद्याधराधिपत्यलाभोत्तरम् ॥ २९ ॥ “शितिः स्यात्तीक्ष्णनीलयोः” इति धरणिः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ मुनिर्गृहीतमौनः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तत्र स्तवनासामर्थ्ये ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

ओमिति । महाविभूतिलक्ष्मीः तत्पतये सकलेत्यादिसंबोधनं सकलाः ये सात्वतपरिवृद्धाः भक्तश्रेष्ठास्तेषां निकरस्य समूहस्य करकमलानां कुड्मलैर्मुकुलैरुपलालितं सेवितं चरणारविन्दयुगलं यस्येति परमश्रेष्ठ परमेश्वर सर्वेश्वर स्पष्टं शेषम् ॥ २५ ॥ भक्तायेति । हे प्रभो ! भगवद्भक्ताय प्रपन्नाय स्वशरणागताय चित्रकेतवे एतां पूर्वदर्शितां विद्यामादिश्य नारदोऽङ्गिरसा साकं स्वयंभुवं धाम ब्रह्मलोकं ययौ । पूर्वं सनारदोऽङ्गिरा आजगामेति अङ्गिरसः प्राधान्यं तदा पुत्रेच्छोः राज्ञः पुत्रप्रदत्वात् अधुना तु नारदोऽङ्गिरसा साकमिति नारदस्य प्राधान्यम् । ज्ञानेच्छोरुपदेशकत्वात् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ चित्रेति चित्रकेतुस्तु अव्यक्तः सुसमाहितः सावधानचित्तश्च संस्तौ नारदभाषितां विद्यां यथा यथावत्स्वस्वर्गादिविपर्ययराहित्येन सप्ताहं धारयासास जजाप ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तत इति । हे नृप ! ततश्च धार्यमाणया अभ्यस्यमानया विद्यया हेतुभूतया सप्तरात्रान्ते अप्रतिहत-मनुल्लङ्घितशासनं विद्याधराणामाधिपत्यमवान्तरफलं लेभे ॥ २८ ॥ ❀ ❀ तत इति । कतिपयैरहोभिः विद्यया इद्वेन दीप्तेन मनसा गतिर्यस्य सः । स्पष्टं शेषम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ मृणालेति । मृणालं कमलकन्दस्तद्वद्गौरं शितिवाससं नीलाम्बरं स्फुरन्ति किरीटादीनि यस्य तं किरीटं शिरोभूषणं केयूरं बाहुभूषणं कटिचक्रं कटिसूत्रं कङ्कणं हस्तभूषणं प्रसन्नानि वक्त्राणि यस्य अरुणानि लोचनानि यस्य तं च सिद्धेश्वराः सन्तकुमारादयस्तेषां मण्डलैर्बृतं प्रभुं सङ्कर्षणं ददर्श ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तदिति । तस्य दर्शनेन ध्वस्तं समस्तं किल्बिषं यस्य सः अत एव स्वच्छमसलं चान्तःकरणं यस्य स मुनिः गृहीतमौनः प्रणयेन प्रेम्णाऽश्रुयुक्ते लोचने यस्य सः प्रहृष्टानि रोमाणि यस्य सः प्रवृद्धया भक्त्या आदिपुरुषं सङ्कर्षणमभ्ययात् अभिमुखमगच्छत् अभ्येत्य चानमत् ननाम ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ स इति । प्रेमाश्रुलेशैः उत्तमश्लोकस्य शेषस्य पादाब्जयोर्विष्टरमासनं मुहुरुपमेहयन् अभिविष्ट्रन् प्रेम्णा उपरुद्धः अखिलानां वर्णानां निर्गम उच्चारणं यस्य सः चित्रकेतुः तं सङ्कर्षणं प्रसमीडितुं स्तोतुं चिरं नैवाशक्तः न शशाक ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

भगवते पूर्णषाड्गुण्याय पुरुषाय पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यमहापुरुषाय अत एव महानुभावाय महाविभूत्योर्नित्यलीलाविभूत्यो-रधिपतये तुभ्यं नमः । सकलाः ये सात्वतपरिवृद्धा भागवतश्रेष्ठास्तेषां समूहस्तेषां करकमलानां कुड्मलैर्मुकुलैरुपलालितं चरणा-रविन्दयुगलं यस्य तस्य सम्बोधनं परम निःसमाभ्यधिक, परमेश्वर परमे स्थाने स्थित, ते तुभ्यं नमः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ हे प्रभो राजन्, भक्ताय प्रपन्नाय चित्रकेतवे एवमेतां विद्यामुपदिश्याङ्गिरसा सह नारदः स्वायम्भुवं धाम सत्यलोकं ययौ । पूर्वं नारदेन सहाङ्गिरा आजगामेति प्राधान्येनोक्तोङ्गिराः चित्रकेतोः पुत्रदत्वेन तस्य प्रथमं वैराग्यजननद्वारोपकारकत्वादिह नारदोङ्गिरसा साकं ययौ इति नारदः प्राधान्येन निर्दिष्टः विद्योपदेशेन तस्य महोपकारकत्वात् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ एवमुप-दिष्टश्चित्रकेतुस्तां नारदेन भाषितां उपदिष्टां विद्यां यथाविधि सुसमाहितचित्तोऽप्येव भक्षयन् सप्त दिवसान् धारयासास जजाप ॥ २७ ॥ ❀ ❀ ततः सप्तरात्रान्ते धार्यमाणया विद्यया तत्प्रभावेनेत्यर्थः । नृपश्चित्रकेतुः अविभक्तिकपाटे हे नृप ! विद्याधराणामाधिपत्यञ्च लेभे चशब्दोऽन्वाच्यपरः आनुषङ्गिकं विद्याधराधिपत्यं फलं लब्धवानित्यर्थः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ प्रधानं फलमाह—तत इति । ततः कतिपयैरहोभिर्विद्यया इद्वेन दीप्तेन मनसा गतिर्यस्य विद्याप्रभावेन यथेष्टगतिरित्यर्थाः । देवदेवस्य शेषस्य सङ्कर्षणस्य चरणसमीपं जगाम पाताललोकादधः स्थितसङ्कर्षणसमीपं गतवानित्यर्थः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ सङ्कर्षणं वर्णयन् तं ददर्शत्याह—मृणालेति । मृणालवत्पद्मस्तद्वद्गौरं शुद्धं शितिवाससं नीलाम्बरं स्फुरन्ति किरीटादीनि यस्य कटिचक्रं कटिसूत्रं प्रसन्नानि वक्त्राणि यस्य अरुणानि लोचनानि यस्य तं सिद्धेश्वराणां समूहैर्बृतं परिवेष्टितं विभुं सङ्कर्षणं ददर्श ॥ ३० ॥ ❀ ❀ ततस्तस्य सङ्कर्षणस्य दर्शनेन ध्वस्तं किल्बिषं यस्य अत एव स्वच्छमन्तःकरणं यस्यात् एव प्रवृद्धया भक्त्या प्रणयाश्रु आनन्दबाष्पं लोचनयोर्यस्य प्रवृष्टान्मुदञ्चितानि रोमाणि च यस्य तादृशः आदिपुरुषं पुराणपुरुषं सङ्कर्षण-मभ्ययादभिमुखं जगाम आनन्दप्रणयतवान् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ ततः स चित्रकेतुस्तमश्लोकस्य संकर्षणस्य पादाब्जविष्टरं पादपीठं प्रेमाश्रुलेशैरानन्दबाष्पकणैः मुहुर्मुहुरुपसेचयन्प्रभोदेन प्रेम्णा उपरुद्धः अखिलानां वर्णानामक्षराणां निर्गमम् उच्चारणं यस्यात् एव भगवन्तं तं प्रसमीडितुं चिरं नैवाशक्ताशक्नोत् ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ननु, विष्णुपासनया शेषसमीपगमनं कथं सङ्गच्छते ? इति चेदुच्यते । तत्तदेवान्तर्यामिविष्णुविषयोपासनया तत्तदेव-
समीपप्राप्त्युपपत्तेः—“अन्त्यान्तर्यामिणं विष्णुमुपास्यान्यसमीपगः । भवेद्योग्यतया तस्य पदं वा चाप्नुयान्नरः ।” इत्युक्ते अनेन
तत्तत्पदप्राप्तियोग्यश्चेत्सुतसं तत्तदेवसमीपं गत इत्युक्तं भवति तस्मादत्र चित्रकेतोरनेन प्रत्यक्षविधानेन मुहुर्मुहुः शेषस्य सकाश-
मभ्ययादिति युज्यते चित्रकेतुना शेषान्तर्यामिविष्णुरुपासित इति कुत इति चेत्—“शेषान्तर्यामिणं विष्णुं चित्रकेतुरुपास्य तु ।
शेषविष्टहरेश्चापि वरान् प्राप्यापतद्भक्तिम् ।” इति वचनबलात् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ शितिवाससं नीलवस्त्रं कटित्रं काञ्चीगुणं
“कटिसूत्रं सारसनं कटित्रं कटिभूषणम्” इत्यभिधानम् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ अनलस्य वायोरादिः कारणं पुरुषं पौरुषं यस्मिन्स
तथा तम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ उत्तमश्लोकस्य शेषान्तर्यामिणो हरेः पादपद्मयोर्विष्टरं पीठं उपरुद्धोऽखिलानां वर्णानां
शब्दोपलक्षणानां निर्गमो द्वारं यस्य सः ॥ ३२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

साक्षाद्भगवत्त्वेन स्तौति ॐ नम इति । तदेवं सङ्कर्षणोपासनापि द्वारमेव । तस्य सात्वतशास्त्रविग्रहत्वेन वक्ष्य-
माणत्वात् परमं फलन्तु श्रीभगवानित्यभिप्रेतम् ॥ २५-३४ ॥

विष्वक्नाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

महामन्त्रस्य ज्ञानप्रकाशकत्वमुक्त्वा भक्तिरसपरिपूर्णत्वमाह ओमिति । सकलसात्वतपरिवृढाः सर्वभक्तश्रेष्ठास्तेषां
निकरस्य करकमलानां कुङ्मलेन उपलालितं लघुसंवाहनवैदग्ध्या प्रीणितं चरणारविन्दयुगलं यस्य । तथाभूतेति मामपि
स्वपादसंवाहनसेवायां स्थापयेत्यभिलाषो ध्वनितः ननु, त्वामतिनिष्ठं तस्यामत्युत्कृष्टसेवायां कथं नियुञ्जे इत्यत आह हे परम-
परमेष्ठिन् परमपरमेश्वरः कर्तुमन्यथा कर्तुं च समर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ एतामित्यनेकवाक्यगर्भाभेकामेव विद्यां महतीम् अत्र
चित्रकेतवे पुत्रप्रदत्वेनाङ्गिरसः प्राधान्यं मन्त्रप्रदत्वेन न तु नारदस्य अत एव पूर्वमङ्गिराः सनारद आजगामेत्युक्तं सम्प्रति
यथावङ्गिरसा नारद इत्युच्यते हे प्रभो ! एतदाद्यभिप्रायज्ञाने परम समर्थः ॥ २६-२७ ॥ ❀ ❀ प्रथममवान्तरफलमाह—
विद्याधराधिपत्यमिति ॥ २८ ॥ ❀ ❀ मुख्यं फलमाह—जगामेति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ शितिवाससं नीलवस्त्रं कटित्रं
कटिसूत्रम् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तद्दर्शनेति । किल्बिषमत्र भगवत्प्राप्त्यसम्भावनामयं दुःखं ह्येयं दृष्ट्वा च अभ्ययात् अभिमुखो-
गच्छत् । अभ्येत्यच्चाऽऽनमत् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ नत्वा च तुष्टावेत्याह—स इति । विष्टरमासनम् उपमेहयन् अभिविञ्चन् ॥ ३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

सकलसात्वतानां ये परिवृढाः श्रेष्ठास्तेषां निकरस्य समूहस्य कमलानां कुङ्मलैर्मुकुलैरुपलालितं प्रीणितं चरणा-
रविन्दयुगलं यस्य हे तथाभूतपरा मा यस्य हे परम, हे परमेष्ठिन् परमधामवासिन् महाविभूत्योः नित्यविभूतिर्लीलाविभूत्योः
पतये ते नमो नमः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ प्रभो हे उपदिष्टार्थधारणसमर्थ, ॥ २६ ॥ ❀ ❀ यथा यथावद्धारयामास ॥ २८ ॥
विद्याधराधिपत्यमवान्तरफलम् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ मुख्यं फलञ्च लब्धवानित्याह—ततः कतिपयाहोभिरिति । विद्यया इष्टा
दीप्ता मनोभिलषिता गतिर्यस्य सः शेषस्य चरणान्तिकं जगाम ॥ २९ ॥ ❀ ❀ मृणालवत्पद्मतन्तुवद्गौरं शितिवाससं
नीलवसनं स्फुरन्ति किरीटादीनि यस्य कटित्रं कटिसूत्रं सिद्धेश्वराणां मण्डलैर्वृतं ददर्श ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तस्य दर्शनेन
ध्वस्तं समस्तं किल्बिषं यस्य स्वच्छमुज्ज्वलममलं निर्मलं चान्तःकरणं यस्य मुनिर्मननशीलः प्रवृद्धया भक्त्या प्रणयाश्रूणि लोचन-
योर्यस्य प्रहृष्टरोमा आदिपुरुषमनमत् ननाम अभ्यगच्छत् शरणङ्गतः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ स चित्रकेतुः उत्तमश्लोकस्य
पवित्रकीर्तिः पदाब्जयोर्विष्टरमासनं प्रेमाश्रूणां लेशैर्बिन्दुभिरुपमेहयन् सिञ्चन् प्रेम्णोपरुद्धः अखिलवर्णनिर्गममार्गः कण्ठो यस्य
सः चिरं समीडितुं नैवाशकत् ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं स्तोत्रं निरूप्य जपमन्त्रमाह—ओमिति । परमेश्वरस्य ब्रह्मणि स्तुतत्वाद्भगवदादिप्रदानां गौण्यात्तत्र प्रयोग-
दर्शनाच्च तत्रातिप्रसङ्गवारणाय परमेति विशेषणम् । हे परमेष्ठिन् ब्रह्मादिसर्वनियन्तस्ते तुभ्यं नम इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—
महानुभावायेति, महान् अनुभवः जगदुद्भवपालनोपसंहारकर्तृत्वलक्षणप्रभावो यस्य तस्मै । तत्रापि हेतुमाह—भगवत् इति,

अचिन्त्यानन्तगुणपूर्णवैयर्थः । त्रिवर्गदातृत्वं सूचयन्माह—महाविभूतिपतये इति । महाविभूतिः श्रीः लक्ष्मीस्तत्पतये इत्यर्थः । परमपुरुषार्थमोक्षरूपत्वमाह—महापुरुषायेति । अतएव परमविवेकिनो भक्त्या तं सेवन्त इति सूचयन् सम्बोधयति—सकलाः ये सात्त्वतपरिवृद्धाः भक्तश्रेष्ठास्तेषां निकरस्य समूहस्य करकमलानां कुड्मलैर्मुकुलैरुपलालितं सेवितं चरणारविन्दयुगलं यस्य तस्य सम्बोधनम् ॥ २५ ॥ ॐ ॐ भगवद्भक्त्याय प्रपन्नाय स्वशरणागताय चित्रकेतवे एतां पूर्वदर्शितां विद्यामादिश्य नारदोऽङ्गिरसा साकं स्वायम्भुवं धाम ब्रह्मलोकं ययावित्यन्वयः । पूर्वं सनारदोऽङ्गिरा आजगामेति चित्रकेतोः पुत्रप्रदत्वेन अङ्गिरसः प्राधान्येन निर्देशः, अत्र त्वङ्गिरसा साकं नारदो ययाविति तस्य विद्याप्रदत्वेन नारदस्य प्राधान्येन निर्देशः कृत इति ज्ञेयम् । हे प्रभो इति सम्बोधनं तवाप्येतद्विद्याधारणे सामर्थ्यमस्तीति सूचनार्थम् ॥ २६ ॥ ॐ ॐ चित्रकेतुस्तु अन्वभक्षः सुसमाहितः सावधानचित्तश्च संस्तं नारदभाषितां विद्यां तथा यथावत् स्वरवर्णादिविपर्ययराहित्येन सप्ताहं धारयामास जजापेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ॐ ॐ ततश्च धार्यमाणया अभ्यस्यमानया विद्ययैव हेतुभूतया सप्तरात्रान्ते अप्रतिहतमनुल्लङ्घितशासनं विद्याधराणामाधिपत्यम् अवान्तरफलं लेभे इत्यन्वयः । हे नृपेति सम्बोधनेन यथा त्वं भगवदनुग्रहेणानुल्लङ्घितशासनः कलिमपि निगृहीतवानिति सूचयति ॥ २८ ॥ ॐ ॐ श्रीनारदोक्तं च फलं प्राप्तवानित्याह—तत इति । कतिपयैरहोभिः विद्यया इद्वेन दीप्तेन मनसा गतिर्यस्य सः ॥ २९ ॥ ॐ ॐ तेन दृष्टं संकूर्षणं वर्णयति—मृणालेति । मृणालं कमलकन्दस्तद्गौरम् । शितिवाससं नीलाम्बरं स्फुरन्ति किरीटादीनि यस्य तम् । किरीटं शिरोभूषणम्, केयूरं बाहुभूषणम्, कटित्रं कटिसूत्रम्, कङ्कणं हस्तभूषणम् । प्रसन्नानि वक्त्राणि यस्य अरुणानि लोचनानि यस्य तं च सिद्धेश्वराः सनत्कुमारादयस्तेषां मण्डलैर्वृतं प्रभुं संकूर्षणं ददर्शेत्यन्वयः ॥ ३० ॥ ॐ ॐ तस्य दर्शनेन ध्वस्तं समस्तं किल्बिषं यस्य सः, अतएव स्वच्छंममलं च अन्तःकरणं यस्य सः, मुनिः गृहीतमौनः, प्रणयेनाश्रुयुक्ते लोचने यस्य सः, प्रहृष्टानि रोमाणि यस्य सः, प्रवृद्धया भक्त्या आदिपुरुषं संकूर्षणमभ्ययात् अभिमुखमगच्छत् । अभ्येत्य चानमत् ननामेत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ नत्वा च तं प्रसमीडितुं स्तोतुं चिरं नैवाशकत् न शशाक । तत्र हेतुमाह—प्रेमाश्रुलेशैः उत्तमश्लोकस्य शेषस्य पादान्जयोर्विष्टरमासनं मुहुरुपमेहयन् अभिषिञ्चन् । प्रेम्णा उपरुद्धः अखिलानां वर्णानां निर्गमः उच्चारणं यस्य सः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ॐ नम इति । भगवते पूर्णषाड्गुण्याय, महापुरुषाय पुरुषसूक्तप्रतिपाद्याय, महते पुरुषाय, अत एव, महानुभावाय महामहिम्ने, महाविभूत्योर्नित्यलीलाविभूत्योरपि पतये, तुभ्यं ॐ नमः । सकला ये सात्त्वतपरिवृद्धा भागवतश्रेष्ठास्तेषां निकराः समूहास्तेषां करा एव कमलानि तेषां कुड्मलैर्मुकुलैरुपलालितं चरणारविन्दयुगलं यस्य तस्य संबोधनम् । हे परमेश्वर परमस्थानस्थित, ते तुभ्यं नमः ॥ २५ ॥ ॐ ॐ भक्तायेति । हे प्रभो राजन्, प्रपन्नाय स्वशरणं प्राप्ताय, भक्ताय चित्रकेतवे, एतां विद्याम् आदिश्योपदिश्य, अङ्गिरसा साकं नारदः स्वायम्भुवं धाम सत्यलोकं ययौ । पूर्वं सनारदः अङ्गिरा आजगामेत्यङ्गिराः प्राधान्येनोक्तः, चित्रकेतोः पुत्रदत्वेन तस्य पृथगुपादानात् । इह तु नारदः अङ्गिरसा साकं ययाविति नारदस्य प्राधान्येन निर्देशः तदुपदेशेन तस्य वैराग्योत्पत्तेः । विद्योपदेशेन तस्य महोपकारकत्वाच्च ॥ २६ ॥ ॐ ॐ चित्रकेतुरिति । चित्रकेतुः तु, नारदभाषितां तां विद्यां सुसमाहित एकाग्रचित्तः, अन्वभक्षः केवलजलमात्राशनः सन्, सप्ताहं सप्तदिनपर्यन्तं यथा यथावत्, धारयामास जजाप ॥ २७ ॥ ॐ ॐ तत इति । ततः, हे नृप, स नृपश्चित्रकेतुरपि, चकारोऽप्यर्थः । सप्तरात्रान्ते, धार्यमाणया सम्यक् जपितया विद्यया हेतुना, अप्रतिहतमस्खलितं, विद्याधराधिपत्यं लेभे । चकारस्यान्वाचयार्थत्वे आनुषङ्गिकं विद्याधराधिपत्यं लब्धवानित्यर्थः ॥ २८ ॥ ॐ ॐ प्रधानं फलमाह । तत इति । ततः कतिपयाहोभिः कतिपयैरहोभिः, विद्यया इद्वेन दीप्तेन मनसा गतिर्यस्य सः, विद्याप्रभावेन यथेष्टगतिरित्यर्थः । एवंभूतः स इत्यर्थः । देवदेवस्य शेषस्य, चरणान्तिकं जगाम । पाताललोकाधःस्थितसंकर्षणसमीपं गतवानित्यर्थः ॥ २९ ॥ ॐ ॐ संकूर्षणं वर्णयस्तं ददर्शेत्याह । मृणालेति । मृणालवत्पद्मतनुवद्गौरो धवलस्तं शिति नीलं वासोऽम्बरं यस्य तं, किरीटं च केयूरे च कटित्रं च कङ्कणे च तानि स्फुरन्ति किरीटादीनि यस्य तं प्रसन्नानि वक्त्राणि यस्य अरुणानि लोचनानि यस्य स चासौ स च तं, सिद्धेश्वरमण्डलैः सिद्धपरिवृढसमूहैः, वृतं परिवेष्टितं, प्रभुं संकूर्षणं ददर्श । चित्रकेतुरिति शेषः ॥ ३० ॥ ॐ ॐ तदिति । ततः तस्य संकूर्षणस्य दर्शनं तेन ध्वस्तं समस्तं किल्बिषं यस्य सः, अत एव, स्वच्छं रागाद्यकलुषितमत एवामलमन्तःकरणं यस्य सः, अत एव, प्रवृद्धा चासौ भक्तिश्च तथा, प्रणयाश्रु आनन्दबाष्पं लोचनयोर्यस्य सः, प्रहृष्टान्युदञ्चितानि रोमाणि यस्य सः । मुनिस्तन्मूर्त्तिमनश्चित्रकेतुः, आदिपुरुषं अभ्यायादभिमुखं जगाम । अनमत्प्रणतवांश्च ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ स इति । ततः सः, चित्रकेतुः उत्तमश्लोकस्य संकूर्षणस्य पादान्जयोर्विष्टरं पादपद्मपीठं, प्रेमाश्रुलेशैः आनन्दाश्रुकणैः, मुहुर्वारं वारं, उपमेहयन्नुपसेचयन्, प्रेम्णा उपरुद्धः अखिलानां वर्णानामक्षराणां निर्गम उच्चारकं यस्य सः, अत एव, तं संकूर्षणं भगवन्तं प्रसमीडितुं स्तोतुं चिरं बहुवेळं नैव, अशकत् ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

ॐकारस्वरूप महाप्रभावशाली महाविभूतिपति भगवान् महापुरुषको नमस्कार है। श्रेष्ठ भक्तोंका समुदाय अपने करकमलोंकी कलियोंसे आपके गुगल चरणकमलोंकी सेवामें संलग्न रहता है। प्रभो ! आप ही सर्वश्रेष्ठ हैं। मैं आपको बार-बार नमस्कार करता हूँ ॥ २५ ॥ ॐ ॐ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! देवर्षि नारद अपने शरणागत भक्त चित्रकेतुको इस विद्याका उपदेश करके महर्षि अङ्गिराके साथ ब्रह्मलोकको चले गये ॥ २६ ॥ ॐ ॐ राजा चित्रकेतुने देवर्षि नारदके द्वारा उपदिष्ट विद्याका उनके आज्ञानुसार सात दिनतक केवल जल पीकर बड़ी एकाग्रताके साथ अनुष्ठान किया ॥ २७ ॥ तदनन्तर उस विद्याके अनुष्ठानसे सात रातके पश्चात् राजा चित्रकेतुको विद्याधरोंका अखण्ड आधिपत्य प्राप्त हुआ ॥ २८ ॥ इसके बाद कुछही दिनोंमें इस विद्याके प्रभावसे उनका मन और भी शुद्ध हो गया। अब वे देवाधिदेव भगवान् शेषजीके चरणोंके समीप पहुँच गये ॥ २९ ॥ ॐ ॐ उन्होंने देखा कि भगवान् शेषजी सिद्धेश्वरों के मण्डलमें विराजमान हैं। उनका शरीर कमलनालके समान गौरवर्ण है। उसपर नीले रंगका वस्त्र पहना हुआ है। सिरपर किरीट, बाँहोंमें बाजूबंद, कमरमें करधनी और कलाईमें कंगन आदि आभूषण चमक रहे हैं। नेत्र रतनारे हैं और मुखपर प्रसन्नता छा रही है ॥ ३० ॥ भगवान् शेषका दर्शन करते ही राजर्षि चित्रकेतुके सारे पाप नष्ट हो गये। उनका अन्तःकरण स्वच्छ और निर्मल हो गया। हृदयमें भक्तिभावकी बाढ़ आ गयी। नेत्रोंमें प्रेमके आँसू छलक आये। शरीरका एक-एक रोम खिल उठा। उन्होंने ऐसी ही स्थितिमें आदिपुरुष भगवान् शेषको नमस्कार किया ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ उनके नेत्रोंसे प्रेमके आँसू टप-टप गिरते जा रहे थे। इससे भगवान् शेषके चरण रखनेकी चौकी भीग गयी। प्रेमोद्रेकके कारण उनके मुँहसे एक अक्षर भी नहीं निकल सका। वे बहुत देर तक शेषभगवान्की कुछ भी स्तुति न कर सके ॥ ३२ ॥

ततः समाधाय मनो मनीषया बभाष एतत्प्रतिलब्धवागसौ ।

नियम्य सर्वेन्द्रियबाह्यवर्तनं जगद्गुरुं सात्वतशास्त्रविग्रहम् ॥ ३३ ॥

चित्रकेतुर्वाच

अजित जितः सममतिभिः साधुभिर्भवान् जितात्मभिर्भवता ।

विजितास्तेऽपि च भजतामकामात्मनां य आत्मदोऽतिकरुणः ॥ ३४ ॥

तव विभवः खलु भगवन् जगदुदयस्थितिलयादीनि ।

विश्वसृजस्तेऽशांशास्तत्र मृषा स्पर्धन्ते पृथगभिमत्या ॥ ३५ ॥

परमाणुपरममहतोस्त्वमाद्यन्तान्तरवर्ती त्रयविधुरः ।

आदावन्तेऽपि च सत्त्वानां यद् ध्रुवं तदेवान्तरालेऽपि ॥ ३६ ॥

क्षित्यादिभिरेष किलावृतः सप्तभिर्दशगुणोत्तरैराण्डकोशः ।

यत्र पतत्यणुकल्पः सहाण्डकोटिकोटिभिस्तदनन्तः ॥ ३७ ॥

विषयतृषो नरपशवो य उपासते विभूतीर्न परं त्वाम् ।

तेषामाशिष ईश तदनु विनश्यन्ति यथा राजकुलम् ॥ ३८ ॥

कामधियस्त्वयि रचिता न परम रोहन्ति यथा करम्भबीजानि ।

ज्ञानात्मन्यगुणमये गुणगणतोऽस्य द्वन्द्वजालानि ॥ ३९ ॥

जितमजित तदा भवता यदाऽऽह भागवतं धर्ममनवद्यम् ।

निष्किञ्चना ये मुनय आत्मारामा यमुपासतेऽपवर्गाय ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ततः प्रतिलब्धवाक् असौ मनीषया मनः समाधाय सर्वेन्द्रियबाह्यवर्तनम् नियम्य सात्वतशास्त्रविग्रहम् जगद्गुरुम् एतत् बभाषे ॥ ३३ ॥ * * अजित सममतिभिः जितात्मभिः साधुभिः भवान् जितः च ते अपि भवता विजिताः यः अकामात्मनाम् भजताम् अतिकरुणः आत्मदः ॥ ३४ ॥ * * भगवान् जगदुदयस्थितिलयादीनि तव विभवः खलु विश्वसृजः ते अंशांशाः तत्र पृथग् अभिमत्या मृषा स्पर्धन्ते ॥ ३५ ॥ * * परमाणुपरममहतोः आद्यन्तान्तरवर्ती त्वम् त्रयविधुरः च यत् सत्त्वानाम् आदौ अन्ते अपि ध्रुवम् तत् एव अंतराले अपि ॥ ३६ ॥ * * एष किल दशगुणोत्तरैः सप्तभिः क्षित्यादिभिः आवृतः आण्डकोशः आण्डकोटिभिः सह यत्र अणुकल्पः पतति तत् अनन्तः ॥ ३७ ॥ * * ईश ये विषयतृषः नरपशवः विभूतीः उपासते परम् त्वाम् न तेषाम् आशीषः तदनु विनश्यति यथा राजकुलम् ॥ ३८ ॥ परम कामधियः अपि ज्ञानात्मनि अगुणमये त्वयि रचिताः यथा करंभबीजानि न रोहन्ति अस्य गुणगणतः द्वन्द्वजालानि ॥ ३९ ॥ * * अजित यदा अनवद्यम् भागवतम् धर्मम् आह तदा ये निष्किञ्चनाः आत्मारामाः मुनयः अपवर्गाय यम् उपासते ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

मनीषया बुद्ध्या मनः समाधायैतद्वक्ष्यमाणं बभाषे । प्रतिलब्धा वाग्येन सात्वतशास्त्रोक्तो विग्रहो यस्य तम् ॥ ३३ ॥ * * “अन्योऽन्यप्रेमजानंदविभृतान्स्वामिसेवकान् । अभिनन्दन्मुदा स्तौति दशभिः पंचभिर्विभुम्” ॥ १ ॥ हे अजित अन्यैरजितोऽपि भवान्साधुभिर्भक्तैर्जितः स्वाधीन एव कृतः । यतो भवानतिकरुणः । तेऽपि च निष्कामा अपि भवता विजिताः । यो भवानकामात्मनामात्मानमेव ददाति ॥ ३४ ॥ * * ननु भक्तैरेव जित इति कथं स्पर्धमानैरपि सृष्ट्यादिकर्तृभिरन्यैरीश्वरैर्जयसंभवात्तत्राह । तवेति । जगत उदयादीनि तवैव विभवो विभवनं महिमा लीलेति यावत् । आदिशब्देन प्रवेशनियमनादीनि । विश्वसृजस्तु ब्रह्मादयो नेश्वराः किं तु ते तवांशो यः पुरुषस्तस्यांशः । तत्र एवं स्थितेऽपि पृथक्पृथगीश्वरा वयमित्यभिमानेन वृथैव स्पर्धन्ते ॥ ३५ ॥ * * त्वमेव सृष्ट्यादिकर्तृत्वेतदुपपादयति । परमाणुः सूक्ष्म-मूलकारणं परममहदंतिमं कार्यं तयोस्त्वमेवाद्यन्तान्तरवर्ती । आदावन्ते चांतरे मध्ये च वर्तितुं शीलं यस्य सः । अत एव त्रयविधुर आद्यन्तमध्यशून्यो ध्रुवः । ते च त्वया सृज्यन्ते न तु ध्रुवाः । कुत इत्यत आह । सत्त्वानां सत्त्वेन प्रतीतानां कार्याणामादावन्तेऽपि यद्भ्रुवमनपाप्यन्तरालेऽपि च तदेव ध्रुवं सुवर्णादिवत् ॥ ३६ ॥ * * एवं ध्रुवत्वेन कालतः परिच्छेदो नास्तीत्युक्तम् । देशतोऽप्यपरिच्छेदमाह । क्षित्यादिभिरिति । पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्दशगुणमुत्तरोत्तरैरधिकैरावृतो यत्र त्वय्यणुकल्पोऽणुतुल्यः पतति परिभ्रमति तत्तस्मादनन्तस्त्वम् ॥ ३७ ॥ * * यस्मादेवं परमेश्वरस्त्वमेवान्ये देवास्तव विभूतयोऽस्तस्त्वां विहाय विषय-कामनयाऽन्योपासका अतिमंदा इत्याह । विषयेषु तृट् तृष्णा येषां ते नराकाराः पशवः । कुतः । ये विभूतीरिन्द्राद्या उपासते न तु परं त्वाम् । ततः किं तत्राह । तेषामिति । तदनु उपास्यनाशानन्तरम् । यथा राजकुलमनु राजकुलनाशानन्तरम् । तस्तेव-कानामाशिषो नश्यति तद्वत् । अथ च परमोऽवधर्मध्येऽपि नश्यत्येव ॥ ३८ ॥ * * विषयकामेनापि कृता त्वत्सेवा मोक्षफलैवेत्याह । कामधियो विषयकामना अपि हे परम त्वयि रचिताः कृताश्चेन्न रोहन्ति देहांतरोत्पत्तये न भवन्ति करंभ-बीजानि भर्जितबीजानि यथा यतोऽस्य जीवस्य गुणगणादेव द्वंद्वसमूहा भवन्ति अतः कामेनापि निर्गुणस्य तव भजनाच्छनैर्नैर्गुण्यं भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ * * फलकामनयापि त्वदाराधनं यदा मोक्षहेतुस्तदा किं वक्तव्यं भगवद्धर्ममाहात्म्यमिति वक्तुं तत्संप्रदायप्रवर्तकत्वेन च भगवंतं स्तौति । जितमिति । यदा भगवान् भागवतं धर्ममाह तदा हे भगवंस्त्वया जितं सर्वोत्कर्षेण स्थितम् । तत्र हेतुः । ये निष्किञ्चनाः सनत्कुमाशादयो मुनयस्ते यं भवंतमपवर्गाय सेवन्ते तेन भवता जितम् । यं धर्ममिति वा ॥ ४० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ततः प्रेमवैवश्यनिवृत्त्युत्तरम् । असौ चित्रकेतुः । सात्वतशास्त्रे पंचरात्रे उक्तो विग्रहः स्वरूपं यस्य तम् । मध्यमपदलोपी समासः । सात्वतशास्त्रं श्रीमद्भागवतमेव विग्रहो देहो यस्य तम् । “लोकस्याजानतो विद्वांश्चक्रे सात्वतसंहिताम्” इत्युक्तेः । “तेनेयं वाङ्मयी मूर्तिः कृष्णस्य परमात्मनः” इति पाद्याच्च । शेषस्य साक्षात्प्रायणत्वमेव तदवतारेषु “रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरद्भरम्” इति प्रथमस्कन्धे एकस्यैव द्विरूपतोक्तिर्नासत्यवन्न विरुद्धेति वा ध्येयम् ॥ ३३ ॥ * * विभृतान्निश्चिन्ता- (१) सकामानां कामनामात्रं प्रायो ददाति निष्कामानां त्वात्मानमेव ददातीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ * * अत्राक्षिपति—

नन्विति । भगवन्निति । त्वमेव भगवान्नान्य इति भावः । “सोऽं पुनात्यन्यतमो मुकुन्दात्को नाम लोके भगवत्पदार्थः” इत्युक्तेः । तत्र भगवत्त्वे एवं स्थितेऽपि ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ अन्तिमं कार्यं सर्वं विश्वम् । अत एवादिसभ्यान्तवर्तित्वादेव । “अहमेवास-
मेवात्रे नान्यथासदसत्परम् । पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्यहम्” इति ब्रह्माणं प्रति चतुःश्लोकयुपदेशावसरे श्रीमुखोक्तेर्धु-
बत्वमिति ॥ ३६-३७ ॥ ❀ ❀ अतः परमेश्वरत्वात् । पशुत्वे हेतुमाशङ्कते—कुत इति । ततो विभूत्युपासनात् । किं
कोनर्थः । तेषामिन्द्राद्युपासकानाम् । अथञ्च तदन्ततदन्ताशीस्थितिलक्षणेऽवधिः मध्येऽपि कदाचित्तत्कोपादिना नाशसंभवादिति
भावः “तद्भासां ततः क्षीयत एव” इति श्रुतेः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ हे परमेति । परान् रागद्वेषादीन्निजसेवकानां मिनाति
दिनस्तीति परमः रागद्वेषस्यैव मोक्षपरिपंथित्वेन तद्दिनाशात्करकलित एव मोक्षो भवतीति भावः । “इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे
रागद्वेषौ व्यग्रस्थितौ । तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ।” इति श्रीगीतोक्तेः । यतो हेतोः । इत्यर्थः इति । “हित्वा
स्वभावजं कर्म शनैर्निर्गुणतामियात्” इत्युक्तेरिति भावः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ हे अजितेति । भक्त्या विना न कैनापि जीयते
इत्यजित इति भागवतधर्मस्यैव परमोत्कर्षोऽपि धर्मात्तरेभ्य इति भावः । “वशीकुर्वति मां भक्त्या सत्त्वियः सत्पति यथा”
इति । ‘भक्त्याहमेकया लभ्यः’ इत्याद्युक्तेश्च । तत्र सर्वोत्कर्षस्थितौ मां तु सकामा अपि भजंते न केवलं त एवेति चेत्तत्राह—यं
धर्ममिति । वेति ॥ ४० ॥

अन्विताथप्रकाशिका

तत इति । ततो मनीषया बुद्ध्या मनः समाधाय वशीकृत्य तथा सर्वेन्द्रियाणां बाह्यवर्तनं विषयाभिमुखंभावेन
नियम्य निरुध्य प्रतिलब्धा वाग्येन सोऽसौ चित्रकेतुः सात्वतशास्त्रं भक्तिप्रतिपादकं पञ्चरात्रादि तदुक्तः सच्चिदानन्दात्मको
विग्रहो यस्य तं जगद्गुरुं सर्वपूज्यं प्रति एतद्वक्ष्यमाणं वभाषे तं तुष्टाव ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ अजितेति । हे अजित !
भवान् शूरैर्देवादिभिश्चाजितोऽपि सममतिभिर्जितचित्तैः साधुभिस्तु जितः स्वाधीनीकृत एवासितेऽपि निष्कामाः प्रबलैरिन्द्रिया-
दिभिरजिता एव यतो यो भवान् तेषामकामात्मनामपि भजतामात्मनोऽतिकरुणश्चासि आर्याचतुर्दशकम् । तत्र स्थूलं लक्षणमपि
न सङ्गच्छते नितरां सूक्ष्मं तच्चापत्वात्सोढव्यम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तवेति । हे भगवन् जगतः उदयस्थितिलयप्रवेशनियम-
नादीनि तवैव विभवः लीलाऽस्ति । विश्वसृजो ब्रह्मादयस्तु तवांशस्य पुरुषस्याप्यंश एव तत्र लोके वयं पृथगीश्वरा इत्यभिमत्याऽ-
भिमानेन ते मृषैव स्पर्धन्ते इत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ परमेति । परमाणुः सूक्ष्मं मूलं कारणं परममहन् अन्तिमं कार्यं
तयोस्त्वमेवाद्यन्तान्तरवर्त्ती आदावन्ते च अन्तरे मध्ये च वर्त्तितुं शीलं यस्य सः अत एव त्रयविधुरः आद्यन्तमध्यशून्यो नित्यः
ते च त्वया सृज्यन्त इति न नित्याः । तत्र हेतुमाह । सत्त्वानां सत्त्वेन प्रतीयमानानां कार्याणामादावन्ते च यद् ध्रुवं स्थिर-
मन्तरालेऽपि तदैव ध्रुवं सुवर्णादिवत् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ कालतः परिच्छेदाभावमुक्तवा देशतोऽप्याह—क्षितीति । पूर्वस्मा-
त्पूर्वस्माद्वशगुणमुत्तरैरधिकैः क्षित्यादिभिः सप्तभिर्बहिरावृत एषोऽण्डकोशः ब्रह्माण्डः अन्यैर्ब्रह्माण्डकोटिभिः सह यत्र त्वयि
अणुकल्पः अणुतुल्यः पतति परिभ्रमति तस्माद्भवाननन्त इति शास्त्रे प्रसिद्धः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ विषयेति । हे ईश ! विषयेषु
वृद्-वृष्ण येषां ते अविवेकित्वान्नराकाराः पशव एव अतो विषयकामनया ते विभूतीः तव विभूतिरूपानिन्द्रादीनुपासते ननु
परं सर्वोत्तमं त्वामुपासते तेषामुपासकानामाशिषस्तद्वचोभोगास्तदनु उपास्यदेवताज्ञानन्तरमेव विनश्यन्ति । यथा राजकुलनाश-
नन्तरमेव तद्वत्तास्तसेवकानां भोगा विनश्यन्ति तद्वदित्यर्थः । अयं च परमोऽवधिर्मध्येऽपि पुण्यक्षये स्वर्गादिभोगानाशस्य
प्रसिद्धत्वात् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ कामेति । हे परम ! कामाः राज्याद्या विषयास्तदर्थमपि धियो मतयः ज्ञानात्मनि अगुणमये
निर्गुणे त्वयि रचिताः कृताश्चेत्तर्हि न रोहन्ति देहान्तरोत्पत्तये न भवन्ति । यथा करम्भबीजानि भर्जितबीजानि अङ्कुरोत्पत्तये
न भवन्ति तद्वदित्यर्थः । यतोऽस्य जीवस्य गुणगणत एव द्वन्द्वजालानि संसारकारणानि अहन्ताममतादीनि भवन्ति । अतः
कामेनापि तव भजनाच्छनैर्नैर्गुण्यं भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ जितमिति । हे अजित ! यदा भवान् भागवतं स्वप्राप्ति-
साधनभूतमनवद्यं निर्दोषं धर्ममाह तदैव भवता जितं सर्वोत्कर्षेण स्थितं निष्किञ्चनाः लोकैषणावित्तैषणासुतैषणारहिताः यतो
मुनयः मननशीलाः आत्मारामाः आत्मज्ञतया तन्निष्ठा ये तेऽपि अपवर्गाय संसारविमोकेन त्वत्प्राप्तये यं धर्ममुपासते यं
भवन्तमिति वा ॥ ४० ॥

वीरराघवव्याख्या

ततो मनीषया बुद्ध्या मनः समाधाय स्ववशीकृत्य प्रतिलब्धा वाग्येनासौ चित्रकेतुः प्रतिलब्धवाग्रस इति पाठान्तरं
तत्र प्रतिलब्धवागमृतः सर्वेन्द्रियाणां बाह्यवर्त्तनं बाह्यव्यापारं नियम्य अपोह्येत्यर्थः । सात्वतशास्त्रं पञ्चरात्रशास्त्रं (१) तत्प्रतिपाद्यो
विग्रहो यस्य तं जगद्गुरुं सात्वततन्त्रोपदेशारं सङ्कर्षणं प्रति एतद्वक्ष्यमाणं वभाषे वक्ष्यमाणां स्तुतिमकरोदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀

तामेवाह—अजितेत्यादिना, सहस्रमूर्ध्न इत्यन्तेन, तावदाश्रयणसौकर्यापादकसौलभ्यवात्सल्यमहौदार्यगुणविशिष्टं स्तौति—अजितेति । हे अजित ! इतरैः स्वाधीनं कर्तुमशक्यं हे दुर्लभेत्यर्थः । तथापि साधुभिर्जितः भवान् सुलभ इत्यर्थः । कथम्भूतैः साधुभिर्विजितः आत्मा मनो यैस्सममतिभिः कृत्स्नं जगद्ब्रह्मात्मकत्वेन पश्यद्भिः कथमेतत्साधुभिर्विजितोऽहमिति तत्राह—यो भवान् भजतामकामात्मनाम् अनन्यप्रयोजनेन भजतामात्मानं स्वं स्वरूपं ददातीत्यात्मदः स्वपर्यन्तदातेत्यर्थः । एवं सौलभ्यमुक्तम् आत्मद इत्यनेन महौदार्यञ्च; अथ वात्सल्यमाह—भवता त्वया ते साधवो विजिताः कुतः ? यतस्त्वमतिकरुण आश्रितवात्सल्यविवशः अत्यन्तवात्सल्येन त्वया साधवोऽपि वशीकृता इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ ननु, परत्वे सत्युक्तं गुणत्रयमाश्रयणसौकर्यापादकमन्यथा तृणस्येव सौलभ्यं दरिद्रस्येवौदार्यं पित्रादेरिव कारुण्यमकिञ्चित्करं स्यादित्यत्र परत्वविशिष्टं स्तौति—तवेति । हे भगवन् ! जगतः उत्पत्तिस्थितिलयादीनि आदिशब्देन महानन्दरूपमोक्षान्तर्नियमनादिविवक्षितः तव विभवः ऐश्वर्यम् अतस्त्वत्तः परो नास्तीत्यर्थः । एवं परत्वं तत् एव निरुपाधिकस्वामित्वञ्चोक्तं ननु, जगदुत्पत्त्यादीनि ब्रह्मरुद्रादीनां विभवो न ममेत्यत्राह विश्वसृज इति । विश्वसृजो ब्रह्मादयः ते तवांशोऽंशः अग्नेर्विस्फुलिङ्गा इव त्वदंशोऽंशभूतत्वात् तेषां विभवो जगदुत्पत्त्यादिरित्यर्थः । त्वन्नियोगेन ते जगदुत्पत्त्यादिकर्तार इति भावः । ननु, तेषां वयं विश्वस्य स्रष्टृयादिकर्तार इति स्पष्टं तत्राह—तत्रेति । तत्र तेषां त्वदंशोऽंशत्वे सति तावन्मात्रेणैव वयमपि पृथगीश्वरा इत्यभिमानेन मद्गतमीशित्वं परमपुरुषायत्तम् इत्यज्ञात्वा मुधा व्यर्थमेव स्पष्टं तेषां स्पष्टमात्रमवशिष्यते न त्वीशत्वं सिद्धयतीति भावः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ जगदुत्पत्त्यादेस्तदेकविभवत्वं दृष्टान्तमुखेन विशदयन् स्तौति—परमाण्विति । परमाणुपरममहतोरल्पीयसो विपुलस्य च वस्तुनो याऽन्याद्यन्तान्तराणि सृष्टिसंहारस्थित्यवस्था इत्यर्थः । तेषु वर्तत इतिवर्ती अन्तरात्मतया व्याप्य स्थितः त्रयविधुरः आद्यन्तमध्यरहितः त्वमेव कार्यस्य वस्तुनः कारणात्मतया यदादाववतिष्ठतेऽन्ते च यदवशिष्यते तद्विभवत्वमेव हि कार्यस्य वस्तुनो दृष्टं यथा मृत्सुवर्णात्मकघटकटाकादविति दृष्टान्तोऽभिप्रेतः । एवं समष्टिव्यष्ट्यात्मकस्य कृत्स्नस्य कार्यजातस्यादौ कारणत्वेनावस्थानादन्ते चावशेषात्त्वद्विभव एव जगदुत्पत्त्यादिः न तु मध्यस्थचतुर्मुखादेरिति भावः । कार्यं वस्तु मध्यस्थस्य विभवो नेति किं वक्तव्यमित्याह—आदाविति । सत्त्वानां कार्यत्वेनावस्थितानां पदार्थानामादावन्ते च यत् ध्रुवं स्थिरम् आदौ कार्यत्वेनावस्थितम् अन्ते चावशिष्टमित्यर्थः । अन्तरालेपि तदेव अन्तरालावस्था तद्विभव एव आद्यन्तयोरेदस्ति तस्य मध्यस्थविभवकत्वं किं पुनर्न्यायसिद्धमिति भावः । एवं कालत्रयवर्ती त्वमेवेति भावः । अनेन कालतोऽपरिच्छिन्नत्वमप्युक्तम् अथ सर्वदा सर्वत्रान्तरात्मतया व्याप्य स्थितिकथनेन सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यरूपवस्त्वपरिच्छेदोप्युक्तः सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यमेव हि वस्त्वपरिच्छेदः यद्वा स्वापेक्षयोत्कृष्टगुणवत्त्वन्तराहित्यं वस्त्वपरिच्छेदः स हि जगत्कारणत्वतदुपयुक्तसर्वज्ञसत्यसङ्कल्पत्वाद्याक्षिप्तगुणजातस्य कथनेनाभिहितप्राय एव ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ एवं द्विविधपरिच्छेदराहित्यमुक्तमथ देशपरिच्छेदरहितत्वं वदन्नेतत्त्रिविधपरिच्छेदराहित्यमेव त्वय्यनन्तशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तमित्याह—क्षित्यादिभिरिति । पूर्वस्मात्पूर्वस्मादशगुणमुत्तरैरधिकैः क्षित्यादिभिः पृथिव्यग्निवाय्वाकाशाहङ्कारमहद्भिः सप्तभिरावृतः एष परिदृश्यमानोऽण्डकोशः ईदृशीभिरण्डकोटिभिः सह सहितो यतस्त्वं ततोऽनन्त ! विभूत्यानन्त्यादनन्तत्वात्त्वमनन्तशब्दवाच्य इत्यर्थः । एतमण्डकोशं विशिनष्टि यत्र एतस्मिन्नण्डकोशेऽणुकल्पः जीवः पतति संसरति यद्वा यस्मादीदृशीभिरण्डकोटिभिः सह एषोऽण्डकोशः यत्र यस्मिन् त्वयि अणुकल्पः पतति परिभ्रमति ततस्त्वमनन्तः सर्वस्य चेतनाचेतनात्मकाण्डकोशरूपदेशस्य त्वद्व्याप्यत्वादितदमत्र नास्तीत्येवंरूपदेशपरिच्छेदरहितस्त्वमिति देशाऽपरिच्छेद उक्तः एतत्त्रिविधपरिच्छेदराहित्यमपि परत्वापादकं भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ एवं तस्य समाश्रयणीयोपयुक्तगुणवस्तुत्वादेवतान्तरस्य तदभावं वदन् तमेव स्तौति—विषयवृष इति, ये विषयेषु शब्दादिषु तृट् तृष्णाभिलाषो येषां ते फलकामा नरा एव पशवः ते विभूतीः त्वद्विभूतिभूतान् रुद्रादीनुपासते न तु परं सर्वोत्कृष्टं विभूतिपतिमुपासते हे ईश ! तेषां विषयवृषां विभूतीरुपासीनानामाशिषस्त्वद्विभूतिभिर्दत्ता अर्वाचीनाः स्वर्गादिफलरूपाः पुरुषार्थाः तदनु विभूतिविनाशमनु नश्यन्ति यथा राजकुलं यथा राजकुलविनाशमनु तत्सेवकानामाशिषो नश्यन्ति तद्वत् उक्तं च त्वयैव । “यो यां यां तनुं भक्तः” इत्यारभ्य ‘लभते च ततः कामान्मयैव विहितान हि तान् । अन्तवस्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम्’ इत्यन्तेनेति भावः । त्वद्विभूतीनां परत्वादियुगपूर्वभावादिति तात्पर्यम् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ त्वदेकप्रयोजनत्वेन कृतास्त्वत्सेवास्तु निरतिशयनित्यफलजनकत्वात् नश्यन्तीत्याह—कामधिय इति । त्वयि विषयभूते रचिताः कृताः याः कामधियः त्वदेवकप्रयोजनास्त्वद्विषया उपासनाः हे परम, पुनर्न रोहन्ति न बन्धाय भवन्ति नित्यनिरतिशयत्वादनुभवरूपानन्दापादका एव भवन्ति न पुनर्जन्ममरणादिरूपबन्धाय भवन्तीत्यर्थः । पुनररोहे दृष्टान्तः यथा करम्भबीजानीति यथा भर्जितबीजानि पुनर्न रोहन्ति नाङ्कुरीभवन्ति तद्वत् पुनररोहे हेतुं वदंस्तं विशिनष्टि—ज्ञानात्मनीति, गुणमयः सत्त्वादिप्रकृतिगुणविकारः स न विद्यते यस्य सोऽगुणमयस्तथाभूतं नित्यासङ्कुचितापरिच्छिन्नज्ञानस्वरूपे त्वयि गुणमूलककर्मावश्यत्वात्तन्मूलकसङ्कुचितज्ञानत्वात्कर्मसाध्यमोक्षाधिपत्यप्रणतजनानिष्ठपरिहारकत्वात्तदिष्टप्राणसमर्थत्वादिगुणयुक्तत्वात्त्वयि रचिताः कामधियो न पुनरनर्थरूपबन्धाय भवन्ति देवतान्तराणान्तूक्तविपरीत-

गुणत्वात्तेषु रचिताः स्वर्गादिकामधियो नश्यन्तीति भावः । तदेवाह—गुणगणत इति, अस्य विरञ्चिप्रभृत्यकिञ्चनपर्यन्तस्य जीववर्गस्य गुणानां सत्त्वादिप्रकृतिगुणानां ये गणा विकाररूपाः सङ्गाः तेभ्यः गुणगणतः द्वन्द्वजालानि सुखदुःखादीनि द्वन्द्वजालानि भवन्ति उपास्यदेवतान्तरस्यापि उपासकवत्कर्मवश्यत्वादियुक्तत्वात्तत्सेवाशृङ्खलितस्य पुंसस्तादृशसेवावदनिष्टपरिहारेष्टप्रापणक्षमा न भवतीति भावः । एवं ज्ञानशक्त्याद्याश्रितकार्यापादकगुणपूर्तिरप्युक्ता । एवं समाश्रयणीयत्वोपयुक्तपरत्वादिगुणपूर्णत्वेन देवतान्तरेभ्यो वैलक्षण्यं तस्यैव समाश्रयणीयत्वं चोक्तं भवति ॥ ३९ ॥ * * अथ यत एव भवानितरेभ्यः परः अत एव त्वदाराधनात्मकस्त्वदभिहितो धर्मः तदनुष्ठातारश्चेतरदेवताराधनरूपधर्मतदनुष्ठातृभ्यो विलक्षणा इत्याह—जितमिति त्रिभिः, हे अजित, अजितशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताश्रय, भवता यथा जितं सर्वं स्ववशीकृत्य तस्मात्परत्वेनावस्थितम् एतदेवाजितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यपि सूचितं तथा धर्मेणेति शेषः । त्वदाराधनभूतधर्मेणापि जितमित्यर्थः । सोऽपि सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । कौसौ धर्मः ? तत्राह—यं भागवतं भगवतस्तवाराधनरूपमनवद्यं निर्दुष्टं धर्मं भवानाह पञ्चरात्रगीतादिमुखेनोक्तवान् यच्च धर्म निष्किञ्चनाः अनन्यप्रयोजनाः आत्मारामाः ब्रह्मगुणानुभवपरा ये मुनयः अपवर्गाय मुक्तय उपासतेऽनुतिष्ठन्ति ॥ ४० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

मनीषया धृतिरूपया प्रज्ञया प्रतिलब्धः सम्यक्प्राप्तो वाप्रसो वचनवीर्यं येन स तथा सात्वतानां शास्त्रा विग्रहस्तत्त्वोपदेशविशेषो यस्य स तथा तं सर्वेन्द्रियाणां बाह्येषु विषयेषु वर्तमानं व्यापारम् ॥ ३३ ॥ * * हे अजित ! अतिकरुणो यस्त्वमकामानां भजतां साधूनामात्मदो यस्मादतस्ते साधवोपि भवता विजिताः किञ्च जितमनस्कैः समबुद्धिभिः साधुभिर्मवानपि जितो वशीकृतः चशब्दो नियतत्वं सूचयति ॥ ३४ ॥ * * तत्सत्त्वे प्रमाणमाह—तवेति । जगदुत्पत्त्यादीनि तव विभवः स्वरूपलक्षणानि खलु यस्मात्तत्तत्र तस्यामवस्थायां शास्त्रेण स्थितायां ते भिन्नांशाः विश्वसृजोऽहं जगदीश्वरो जगत्सृष्टेति पृथक् जगदीश्वरत्वाभिमानेन मृषा निष्प्रयोजनं स्पर्धन्तीति व्यत्यासेन हरेर्माहात्म्यस्थानन्तत्वं दर्शयति ॥ ३५ ॥ * * तव विभव इत्यादिना गुणानन्यमुक्तमधुनाकालदेशान्त्ये आह—परमाण्विति । त्वं त्रयविधुरः अणुमहन्मध्यपरिमाणरहितोपि स्वतः प्राकृतपरिमाणाभावात् परमाणुपरममहतोरादावन्तेऽन्तरे च वर्तितुं शीलमस्यास्तीति आद्यन्तान्तवर्ती परमाणुलक्षणकालावयवस्य परममहत्कालावयवस्य च मध्यकालावयवस्य च वर्तते इति सत्त्वानामित्युपलक्षणं घटादीनामप्यादावुत्पत्तेः पूर्वमन्ते प्रध्वंसादूर्ध्वं यत्ते स्वरूपं ध्रुवम् अव्यभिचारि तदेवान्तरकाले मध्यकालेपि वर्तते इति शेषः ॥ ३६ ॥ * * य आण्डकोशो दशगुणोत्तरैः सप्तभिः क्षित्यादिभिरावृतः स एषोण्डकोटिभिः सह यत्र भगवति अणुभ्योऽणुकल्पः सूक्ष्मासूक्ष्मतरो वर्तते तद्वरैः स्वरूपमनन्तमिति हेतुगर्भविशेषणम् अपरिच्छिन्नत्वादुचितमिति भावः ॥ ३७ ॥ * * एवं स्वरूपमुक्त्वाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां तज्ज्ञानफलमाह—विषयेति । विषयतृषः शब्दादिविषयतृष्णावन्तः अत एव नरपशवः विभूतीर्ब्रह्मादिशब्दवाच्याः परं तेषां पातारं ज्ञानादिपूर्तिप्रदातारं तेभ्योप्युत्तमं तदनु प्राप्तिमनन्तरं किञ्चित्कालं फलानुभवानन्तरं वा “तद्वास्यां ततः क्षीयत एव” इति श्रुतेः अराजकुलं पालकेन राज्ञा शून्यो जनसमुदायो धर्मविरुद्धानां राज्ञां कुलं वा ॥ ३८ ॥ * * कामधियः शब्दादिगुणविषयज्ञाना अगुणभये प्रकृतिगुणविकृतदेहादिशून्ये ज्ञानात्मनि रचिताः यदि स्युस्तर्हि पुनर्नारोहन्ति नोत्पद्यन्ते करम्भबीजानि भर्जितधानाः गुणगणतो विषयसमूहादस्य जगतो द्वन्द्वजालानि सुखदुःखादीनि भवन्तीति शेषः ॥ ३९ ॥ * * दुःखात्मकसंसारनिवृत्तिः केन स्यादित्याशङ्क्य भागवतधर्मानुष्ठानेन तन्निवृत्तिः स्यादित्याशयवानाह—जितमिति । हे अजित, भवान्यदापवर्गाय मुनयो यं धर्ममुपासते तं भागवतधर्ममाह । तदा भवता संसारस्वरूपं जितं भागवतधर्ममाह । तदा भवता संसारस्वरूपं जितं भागवतधर्मकथनेन भक्तानां संसारजयोपायो दर्शित इत्यर्थः ॥ ४० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

विश्वसृजः ब्रह्मरुद्रेन्द्राद्याः अंशांशाः अत्यल्पांशा इत्यर्थः ॥ ३६-३६ ॥ * * दशगुणा उत्तरोत्तरा येषां तैरित्यर्थः ॥ ३७-३९ ॥ * * जितमिति निजोत्कर्ष आविष्कृतः । भगवन्निति पाठः स्वामिसम्मतः भवतेति तु प्रायः सर्वत्र ॥ ४० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

प्रतिलब्धवाक् तत्कृपयैवेत्यर्थः । सात्वतशास्त्रोक्तः सच्चिदानन्दमयो विग्रहो देहो यस्येत्यनेन ज्ञानशास्त्रोक्तस्य माया-मयविग्रहत्वस्य प्रामाण्यं वारितम् ॥ ३३ ॥ * * “परस्परवशीभावलभ्यानन्दरसाम्बुधौ । मज्जेतां भगवद्भक्तौ भक्त्यैवेत्याह”-संस्तुवन् । हे अजित ! ज्ञानियोगिप्रभृतिभिस्त्वमजित एव साधुभिर्भक्तैस्तु भवान् जितः अधीनीकृतः सममतिभिः

स्वकीयपरकीयमुखदुःखसमबुद्धिभिर्जितात्मभिर्जितमनस्कत्वेन मनोधर्मस्य कामस्यापि जितत्वात् निष्कामैः तेषां तदुपासने निष्कामत्वमेव त्वज्जये कारणमिति भावः । ते साधवोपि भवता विजिताः यतो भजतामकामात्मनां भजद्भ्यो निष्कामेभ्यः यो भवानात्मदः आत्मानमेव ददाति । यदि यूयं मां परिचर्य किमप्यपवर्गादिकमपि मत्तो नैव वृणुध्वे तर्हि यथेष्टं रात्रिदिनं मामेव परिचरथ माम् ऋणीकुरुष्वेत्यात्मानं तेभ्योदददेव बलादात्मनः सौन्दर्यं सौख्यं सौरभ्यादीनि तन्नयनश्रवणादीन्द्रियभोगार्थमर्पय-
तीत्यर्थः । तेन तद्विजये भवतोऽप्यात्मदत्वमेव कारणमिति भावः । अत्र साधुभिरिति ज्ञानिभिरपीति न व्याख्येयम् । उत्तरार्द्धे भजतामकामात्मनामिति विशेषणद्वयस्य तद्व्यावर्तकत्वात् ज्ञानिनां भजनन्तु मोक्षसिद्धयर्थं साधनदशायामेव । अत्र तु भजतामिति वर्तमाननिर्देशः । निष्कामत्वं त्वात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिकामत्वात्तेषां नास्त्येव ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ एवं प्रभुभक्तयोः परस्परवशीभावमाख्याय, प्रभोः प्रभावमाह—तवेति त्रिभिः । विभवो महिमा ननु ब्रह्मादयो जगदुदयादिहेतवो दृश्यन्ते तत्राह—विश्वेति । ननु, ब्रह्मरूपादिभक्ताः स्वस्वसेव्यानामेव जगदीश्वरत्वं प्रतिपादयन्तो मिथः स्पर्द्धन्ते इत्यत आह—तत्र मृषेति । पृथगभिमत्या वयं हैरण्यगर्भाः शैवाः सौरा इत्याद्यभिमानवन्तः ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ त्वमेव सृष्ट्यादिकर्ता वास्तववस्तुरूप इत्युप-
पादयति परमाणुः सूक्ष्ममूलकारणं परममहत् अन्तिमं कार्यं तयोस्त्वमेवाद्यन्तान्तरवर्ती आदावन्ते अन्तरे मध्ये च वर्तितुं शीलं यस्य सः । अत एव त्रयविधुर आद्यन्तमध्यशून्यो नित्यः यतः सत्त्वानां कार्यवस्तूनाम् आदौ अन्ते च यत् ध्रुवं कारणत्वेन स्थिरं तदेव अन्तरालेपि सुवर्णादिवत् अतस्त्वमेव सर्वकारणं वास्तवं वस्तु अन्यत् सर्वं कार्यजातमवास्तवं वस्त्वित्यर्थः ॥ ३६ ॥ एवं कालतः परिच्छेदाभावमुक्त्वा देशतोऽप्यपरिच्छेदमाह क्षित्यादिभिः । क्षितिजलतेजआकाशाहङ्कारमहत्तत्त्वप्रकृतिभिः सप्तभिः पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् दशगुणाधिकैरावृतः यत्र त्वयि अणुकल्पः पतति परिभ्रमति तत्तस्मादनन्तस्त्वम् ॥ ३७ ॥ ॐ ॐ एवं प्रभोः सर्वोत्कर्षमाख्याय भक्तस्यापि तमभक्तनिन्दया प्रथमं व्यतिरेकेणाह—विषयेति । विभूतीरिन्द्राद्याः न तु त्वां तदनु उपास्य नाशानन्तरम्, यथा राजकुलनाशानन्तरं तत्सेवकानामाशिषो नश्यन्ति ॥ ३८ ॥ ॐ ॐ भक्तस्योत्कर्षं कैमुतिकन्या-
येनान्वयेनाह—कामा राज्याद्यास्तदर्थं धियो मतयस्त्वयि रचिताः कृताश्चेत् न रोहन्ति देहान्तरोत्पत्तये न भवन्ति, यथा, करम्भबीजानि भ्रष्टयवबीजानि तथैव, यद्यपि कामधियोऽन्यत्र रोहन्त्यो दृष्टाः, भ्रष्टबीजतुल्या न भवन्ति । तदपि विषयसाद्गु-
ण्याद्भवन्तीत्याह, ज्ञानात्मनि चिन्मये अगुणमये गुणमयात् पदार्थाद्भिन्ने अतो रसकूपपतितं वस्तु यथा रस एव भवेदेवं त्वयि प्रविष्टाः कामधियोऽपि चिन्मयो भवन्तीति कथं तासां संसारहेतुत्वं स्यादित्यर्थः । यतो गुणगणत एव द्वन्द्वजालानि संसार-
कारणानि भवन्ति ॥ ३९ ॥ ॐ ॐ यद्येवं स्वमहिम्ना सकामाया अपि भक्तेः श्रैष्ठ्यं तदा किमुत निष्कामायाः किञ्च भक्तेर्निष्कामत्वञ्च त्वत्प्रवर्तितमतो निष्कामभक्त्येत्तव जयः पूर्वं प्रतिपादितस्तत्रापि परमकृपालुः स्वभक्तवशीभावेऽप्युस्त्वमेव कारणम् इत्यतो वस्तुतस्तवैव विशेषतो जय इत्याह—जितमिति । हे अजित, भागवतं धर्मम् अनवद्यं निष्कामं यदैव भवानाह तदेव जितं भवतैव भक्ता ऋणीकृताः येनैव निष्कामभक्तियोगेन भक्तैर्भवान् जीयते तस्य त्वयैवोक्तत्वात्त्वद्गुणं त्वमेव स्वभक्ताधीनत्वाभिलाषसाधकं कृपाविशेषमास्वादयन्तः प्रत्युत एव भक्ता स्वयमेव ऋणीभूय स्थिताः भवन्तीति भावः ।
ये निष्किञ्चना प्रथमत एव शुद्धभक्ताः तथा तत्सङ्गतस्य त्यक्तस्वनिष्ठा मुनयस्तापसा आत्मारामाः जीवन्मुक्ताश्च, केचन यमेव धर्ममुपासते यद्वा, निष्किञ्चना इत्यस्यैव विशेषणद्वयं मुनयस्त्वन्मननशीला आत्मारामास्त्वय्येव रममाणा इत्यर्थः । अपवर्गाय अपकृष्टा वर्गाश्चत्वारोपि यतस्तस्मै प्रेम्णे अपवर्गश्च भवति । योसावित्यादि पञ्चमस्कन्धीयगद्योक्तलक्षणाय भक्तियोगायेति ॥ ४० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

सात्वतशास्त्रे प्रतिपाद्यतया विग्रहोऽप्राकृतो देहो यस्य तं यद्वा सात्वतशास्त्रं विग्रहवत्प्रियं यस्य तम् ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ

जितः आत्मा मनो यैस्तैः अकामः ऐहिकामुष्मिकभोगवासनाशून्यः आत्मा मनो येषां तेषाम् ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ जगदुद-
यादीनि तवैव विभवः ऐश्वर्यं विश्वसृजो ब्रह्मरूढेन्द्रादयः तवांशांशाः पृथगभिमत्य पृथक् पृथक् ईश्वरत्वबुद्ध्या तत्र जगदुदयादिषु
मृषा स्पर्द्धति त्वां सर्वात्मानं सर्वकर्तारं विस्मृत्येति शेषः ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ परमाणुः अतिसूक्ष्मः परममहान्समष्टिकार्यरूपः
पदार्थः तयोरादौ स्रष्टृतया अन्ते संहर्तृतया अन्तरे मध्ये नियन्तृतया वर्तमानस्त्वमसि स्वयं तु त्वं त्रयविधुरः स्रष्टृसंहर्तृ-
नियन्तृरहितः अत एव सत्त्वानां ब्रह्मादिस्त्वपर्यन्तानामादावन्तेऽपि यद्भ्रुवं तदेवान्तरालेपि यद्भ्रुवं तत्त्वमेवासि सर्वरूपो-
सीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॐ ॐ दशगुणोत्तरैः पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्दशगुणमुत्तरैरधिकैः क्षित्यादिभिः सप्तभिरेष किलावृतोऽण्डकोशः
सहाण्डकोटिभिर्ब्रह्माणुकल्प अणुतुल्यः पतति भ्रमत्यतः स त्वमनन्तोसि ॥ ३७ ॥ ॐ ॐ एवंभूतं परं पूर्णं त्वां मुक्तिदं
ये ज्ञोपासते ते नरपशवः नराकारपशवः यतो विषयवृषो विषयेषु इन्द्रियार्थेषु वृट् येषां ते इन्द्रियार्थप्राप्तये विभूतीः भवद्विभूति-
भूताश्च इन्द्रादीन् उपासते तेषां नरपशूनाम् आशिषः इन्द्रादिदत्ताः सम्पदः तदनु इन्द्रादिनाशानन्तरं यथा राजकुलनाशानन्तरं

तद्वत्ताः तत्सेवकाशिषो विनश्यन्ति तद्वद्विनश्यन्ति, अन्यदेव भक्ता अकृतार्था एवेति भावः ॥ ३८ ॥ ॐ ॐ त्वद्भक्तेषु तु वै सकामत्वेन निष्कृष्टाः तेऽपि कृतार्था भवन्तीत्याह—कामधिय इति । गुणाः विषयास्तेषां गणतः बुद्धिस्थविषयवासनासमूहतः अस्व जीवस्य द्वन्द्वानां जन्ममरणादीनां जालानि भवन्ति एवंभूता ये जन्ममरणजा लक्षणसंसारप्रापकाः काम्यन्त इति कामाः, विषयगणास्तदर्थधियः बुद्धयः हे परम सर्वोत्तम, ज्ञानानां जीवानामात्मनि आश्रये प्रिये च गुणमयः संसारस्तद्विघ्ने मुक्तिप्रदे मुक्तौ प्राप्ये च त्वयि रचिताः कृताः न रोहन्ति जन्ममरणफलगा न भवन्ति किन्तु ध्रुवादीनामिव कामान् दत्वा मुक्तिप्रापका भवन्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ॐ ॐ सकामा अपि भगवद्भक्ता मुक्ता भवन्तीति भगवद्भजनमाहात्म्यमुक्त्वाऽथ निष्कामानां भगवद्भक्तानां श्रेष्ठ्यं निष्कामभजनस्य च भगवत्प्रोक्तत्वेन सर्वभूतहितत्वादिना च परमं श्रेष्ठ्यं मध्ये काम्यकर्मणोः दुष्टत्वञ्च वर्णयन् भगवन्तं स्तौति—जितमिति चतुर्भिः । हे अजित हे भगवन्, त्वया तदैव जितं सर्वोत्कर्षेण स्थितः यदा ये निष्कञ्चनान् मुनयः त्वन्मननशीलाः आत्मनि त्वय्येवारागो येषां ते मुमुक्षवः अपवर्गाश्च यमुपासते तमनवद्यं निष्कामं भागवतं धर्ममाह ॥ ४० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ततो मनीषया बुद्ध्या मनः समाधाय वशीकृत्य तथा सर्वेन्द्रियाणां बाह्यवर्तनं विषयाभिमुखधावनं नियम्य निरुध्य प्रतिलब्धा वाग्येन सोऽसौ चित्रकेतुः सात्त्वतशास्त्रं भक्तिप्रतिपादकं पञ्चरात्रादि तदुक्तः सच्चिदानन्दात्मको विग्रहो यस्य तं जगद्गुरुं सर्वपूज्यं प्रति एतद्वक्ष्यमाणं बभाषे तं तुष्टवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ स्तुतिमेव दर्शयति—अजितेति पञ्चदशभिः । हे अजित भवान् शूरैर्देवादिभिश्चाजितोऽपि साधुभिर्मर्कैस्तु जितः स्वाधीन एव कृतः तत्र हेतुमाह—सममतिभिरिति, सर्वत्र स्थावरजङ्गमेषु समं त्वां पश्यद्विरित्यर्थः । ननु विषयाकृष्टचित्तानां कथं सर्वत्र मम दर्शनं सम्भवति तत्राह—जितेति, जित आत्मा देहेन्द्रियान्तःकरणसङ्घातो यैस्तैरित्यर्थः । तेऽतिप्रबलैरिन्द्रियादिशत्रुभिरजिता अपि भवताऽपि विजिता वशीकृता एव । चकारोऽवधारणे । यतो यो भवांस्तेषामकामात्मनामपि भजतामात्मदो भवति । तर्हि किं बलात्कारेण तैरहं वशीक्रियते इत्याशङ्क्यातिकरुणत्वात् कृपया स्वयमेव तद्वशीभवतीत्याह—अतीति ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ एवं स्वामिसेवकयोः परस्परवशीभावमाख्याय प्रभोः प्रभावमाह—तवेति त्रिभिः । हे भगवन् ऐश्वर्यादिगुणपूर्णजगत उदयादीनि तवैव विभवः विभवनं महिमा लीलेति यावत् । आदिशब्देन प्रवेशनियमनादीनां ग्रहणम् । खल्वित्यवधारणे । ननु जगदुदयादिकर्तारो ब्रह्मादयः प्रसिद्धा एव कथमहं तत्कर्त्तव्याशङ्क्याह—विधेति । विश्वसृजो ब्रह्मादयस्तु न त्वत्तः पृथगीश्वराः किन्तु ते तवांशो यः पुरुषस्त्वांशा एव ननु तर्हि कथं तेषां परस्परं स्पर्द्धेत्याशङ्क्याह—तत्रेति । तत्र विश्वस्मिन् वयं पृथक् पृथगीश्वरा इत्यभिमानेन ते मृषैव स्पर्द्धन्तीत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ वस्तुतस्तु परमार्थसद्रूपत्वात्त्वमेव सृष्ट्यादिकर्त्तैरुपपादयति—परमाण्विति । परमाणुः सूक्ष्मं मूलं कारणं परमं महत् अन्तिमं कार्यं तयोस्त्वमेवाद्यन्तरस्वर्त्ता आदावन्ते च अन्तरे मध्ये च वर्तितुं शीलं यस्य सः । अतएव त्रयविधुरः आद्यन्तमध्यशून्यो नित्यः ते च त्वया सृज्यन्त इति न नित्याः । तत्र हेतुमाह—सत्त्वानां सत्त्वेन प्रतीयमानानां कार्याणामादावन्ते च यद्भ्रुवं स्थिरमन्तरालेऽपि तदैव ध्रुवं सुवर्णादिवत् ॥ ३६ ॥ ॐ ॐ एवं नित्यत्वेन कालतः परिच्छेदभावो उक्तो देशतोऽप्यपरिच्छेदमाह—क्षित्यादिभिरिति । पूर्वस्मात् पूर्वस्मादशगुणमुत्तरैरधिकैः क्षित्यादिभिः सप्तभिर्बहिरावृत एषोऽण्डकोशः ब्रह्माण्डः यत्र त्वयि अणुकल्पः अणुतुल्यः पतति परिभ्रमति । तदपि नैकेन किन्त्वन्वयैश्च ब्रह्माण्डकोटिभिः सह तत्संस्पर्शवाननन्त इति शास्त्रे प्रसिद्धः । किलेति शास्त्रप्रसिद्धिस्मरणार्थः ॥ ३७ ॥ ॐ ॐ एवम्भूतं सर्वेश्वरं त्वां विहायान्योपासका अतिमन्दा इत्याह—विषयेति । विषयेषु दृष्टं दृष्ट्वा येषां ते अविवेकित्वाभ्रराकाराः पशव एव अतो विषयकामनया ते विभूतोः तव विभूतिरूपानिन्द्रादीनुपासते । न तु परं सर्वोत्तमं त्वाम् । अतस्तेषां चिन्तितविषययो भवतीत्याह—तेषामिति, तेषामुपासकानाम् आशिषस्तद्वत्तभोगाः तदनु उपास्यदेवनाशनन्तरमेव विनश्यन्ति । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति, यथा राजकुलनाशनान्तरमेव तद्वत्तास्मत्सेवकानां भोगा विनश्यन्ति तद्वदित्यर्थः । अयं च परमोऽवधिर्मध्येऽपि पुण्यक्षये स्वर्गादिभोगनाशस्य प्रसिद्धत्वात् । एतत्सर्वं शास्त्रप्रसिद्धं ज्ञात्वाऽपि जनो मुह्यत्यहो तव मायाप्राबल्यमित्याश्रयेण सम्बोधयति हे ईशेति ॥ ३८ ॥ ॐ ॐ विषयकामनयाऽपि कृता त्वत्सेवा मोक्षफला किं पुनर्निष्कामनया कृता सा मोक्षफलेति त्वमेव सेव्यो नान्य इत्याह—कामेति । हे परम पुरुषोत्तम कामाः राज्याद्या विषयास्तदर्थमपि धियो मत्तयस्त्वयि रचिताः कृताश्चेत्तर्हि न रोहन्ति देहान्तरोत्पत्तये न भवन्ति । तत्र दृष्टान्तमाह यथेति, करम्भबीजानि भजितबीजानि यथा अङ्कुरोत्पत्तये न भवन्ति तद्वदित्यर्थः । नन्वन्यत्र कामधियो रोहन्त्यो दृष्टाः मयि कथं न तथा स्युरित्याशङ्क्याह—ज्ञानेति । यतोऽस्य जीवस्य गुणगणत एव द्वन्द्वजालानि संसारकारणानि अहन्ताममतादीनि भवन्ति । अतः कामेनापि ज्ञानात्मनि सच्चिदानन्दविग्रहे अगुणमयं प्राकृतगुणकार्यभिन्ने त्वयि बुद्धिपर्यवसानाच्छनैर्नैर्गुण्येन मोक्ष इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ॐ ॐ एवं भगवद्भजनस्योत्कर्षं निरूप्य तत्सम्प्रदाय-

प्रवर्त्तकत्वेन भगवन्तं स्तौति—जितमिति । हे अजित यदा भवान् भागवतं स्वप्राप्तिसाधनभूतम् अनवद्यं निर्दोषमाह तदैव भवता जितं सर्वोत्कर्षेण स्थितम् । तद्योग्यमेवेति सूचयन् पुनः सम्बोधयति—हे भगवन्निति । अनवद्यत्वे परमफलकत्वे च सदाचार-लक्षणं गमकमाह—निष्किञ्चनेति, निष्किञ्चनाः लोकैषणावित्तैषणासुतैषणारहिताः यतो मुनयः मननशीलाः आत्मारामाः आत्म-ज्ञतया तन्निष्ठाः ये तेऽपि अपवर्गाय संसारविमोकेन त्वत्प्राप्तये धर्ममुपासते ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तत इति । ततः असौ चित्रकेतुः, मनीषया स्वबुद्ध्या, मनः समाधाय स्ववशीकृत्य, प्रतिलब्धा वाग्येन तथाभूतः सन्, सर्वेन्द्रियबाह्यवर्त्तनं नियम्य अपोह्य, सात्त्वतशास्त्रं तत्प्रतिपाद्यो विग्रहो देहो यस्य तं जगद्गुरुं सात्त्वततन्त्रोपदेशारं संकर्षणं प्रति, एतद्वक्ष्यमाणं बभाषे । वक्ष्यमाणां स्तुतिमकरोदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ अजितेत्यादिना सहस्रमूढं इत्यन्तेन चित्रकेतुकृतां स्तुतिमाह । तत्र तावदाश्रयणसौकर्यापादकसौलभ्यवात्सल्यमहौदार्यादिगुणविशिष्टं स्तौति । अजितेति । हे अजित ! इतरैः स्वाधीनं कर्तुं मशक्यं, भवान् अन्यैरजितोऽपि त्वं, जित आत्मा मनो यैस्तैः, सममतिभिः कृत्स्नं जगद्ब्रह्मात्मकत्वेन पश्यद्भिः, साधुभिः जितः । त्वद्भक्तैः साधुभिस्तु त्वं वशीकृत एव भवसीत्यर्थः । कथमहं साधुभिर्विजित इति तत्राह । यो भवान्, अकामात्मनाम् भजताम् आत्मदः । निष्कामभावेन भजतां स्वस्वरूपं ददातीत्यर्थः । अन्येषां दुर्दमोऽपि भवान् साधूनां सुलभ एव भवतीति भावः । ते उक्तविधाः साधवः अपि, भवता च, विजिताः । कुतः । यतः, यस्त्वम् अतिकरुणः आश्रितवात्सल्यविवशः, अत्यन्तवात्सल्येन त्वया साधवोऽपि वशीकृता इत्यर्थः । एवमत्रात्मद इत्यनेन सौलभ्यमुक्तं तथौदार्यं च अतिकरुणम् इत्यनेन वात्सल्यं च भगवत्युक्तम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ ननु परत्वे सति तूक्तं गुणत्रयं सौकर्यापादकं भवत्यदन्यथात्वे तु तृणस्येव सौलभ्यं दरिद्रस्येवौदार्यं पित्रादेरिव कारुण्यं सर्वथाऽकिञ्चित्करं स्यादतः परत्वविशिष्टत्वेन स्तौति । तवेति । हे भगवन्, जगदुद्भवस्थितिलयादीनि आदिशब्देन मोक्षप्रदत्वादिकं, तव विभवः ऐश्वर्यं खलु । अतस्त्वत्तः परो नास्तीत्यर्थः । एवं तवैव सर्वपरत्वान्निरुपाधिकस्वामी त्वमेवेति भावः । ननु जगदुत्पत्त्यादीनि तु ब्रह्मरूपादीनां विभवो न ममेत्यत्राह । विश्वसृज इति । विश्वसृजो ब्रह्मादयः, ते तव, अंशांशाः तवांशाः पुरुषस्तस्याप्यंशाः, त्वदंशांशभूतत्वाज्जगदुत्पत्त्यादिर्न तेषां विभव इत्यर्थः । त्वन्नियोगेन ते जगदुत्पत्त्यादिकर्त्तार इति भावः । ननु तेऽपि वयं विश्वसृष्ट्यादिकर्त्तार इति स्पष्टन्ते तत्राह तत्रेति । तत्र तेषां त्वदंशांशत्वे सति, पृथगभिमत्या वयमपीश्वरा इति पृथक् पृथगीश्वरत्वाभिमानेन, मृषा स्पष्टन्ते । मद्गतमीशित्वं परमपुरुषायत्तमित्यज्ञात्वा केवलं मुधैव स्पृष्ट्वा कुर्वन्तीत्यर्थः । तेषां ततः स्पृष्ट्वा मात्रमवशिष्यते न त्वीशत्वं सिद्धयतीति भावः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ जगदुत्पत्त्यादिविभवत्वं दृष्टान्तमुखेन विशदयन् स्तौति । परमाण्विति । परमाणुः सूक्ष्मं मूलकारणं परममहदन्तिमं कार्यं तयोः, अल्पीयसोः विपुलस्य च वस्तुन इत्यर्थः । आद्यन्तान्तराणि सृष्टिसंहारस्थित्यवस्थास्तेषु वर्त्तते इति आद्यन्तान्तरवर्त्ती अन्तरात्मतया व्याप्य स्थित इत्यर्थः । त्वमेव त्रयविधुरः आद्यन्तमध्यरहितश्चापि त्वमेव भवसि । सत्त्वानां कार्यत्वेनाऽवस्थितानां पदार्थानाम् आदौ, अन्ते चापि यत् ध्रुवं स्थिरम्, अन्तरालेऽपि, तदेव । एवं कालतः वस्तुतश्चापरिच्छेद उक्तः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ एवं द्विविधपरिच्छेदराहित्यमुक्त्वा सांप्रतं देशपरिच्छेदरहितत्वं वदन्नेतद्विविधपरिच्छेदराहित्यं यत्तदेवानन्तशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तमित्याह । क्षित्यादिभिरिति । दशगुणोत्तरैः पूर्वस्मात्पूर्वस्मादशगुणमुत्तरोत्तराधिकैः, क्षित्यादिभिः, पृथिव्यबभ्रवाव्याकाशाहंकारमहद्भिः सप्तभिः, आवृतः, एष परिदृश्यमानः, अयम् अण्डकोशः, ईदृशीभिरिति शेषः । अण्डकोटिभिः सह, यत्र यस्मिंस्त्वयि, अणुकल्पः अणोरप्रीषन्न्यूनः सन्, पतति परिभ्रमति किल । तत्तस्मात्, त्वम् अनन्तः असि । सर्वस्य चेतनाऽचेतनात्मकाण्डकोशस्य त्वद्व्याप्यत्वादिदमत्र नास्तीत्येवं देशपरिच्छेदराहित्यमपि तव परत्वापादकं भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ एवं तस्य समाश्रयणीयत्वोपयुक्तगुणवत्त्वाद्देवतान्तरस्य तदभावत्वं वदंस्त्वमेव स्तौति । विषयतृष इति । ये, विषयेषु शब्दादिषु तृट् तृष्णा येषां ते विषयाभिलाषिण इत्यर्थः । नरपशवः नराकारत्वेऽपि पशुसमानधर्माः, ते विभूतीस्त्वद्विभूतीभूतान् रुद्रादीनित्यर्थः । उपासते । परं सर्वोत्कृष्टं त्वां न, अतो मन्दा इति शेषः । यतः परमेश्वरस्त्वमेव सर्वकारणमन्ये त्वद्विभूतयस्तत्स्त्वां विहाय विषयकामनयाऽन्योपासका मूढा एवेति भावः । हे ईश, तेषां विषयतृषां विभूतीरूपासीनानाम् आशिषः, त्वद्विभूतिभिर्दत्ता अर्वाचीना नानास्वर्गादिफलरूपाः, पुरुषार्था इत्यर्थः । तदनु विभूतिविनाशानन्तरं राजकुलम् अनु राजकुलविनाशात्पश्चात्, तत्सेवकानामाशिषः, यथा नश्यन्ति तद्वद्विनश्यन्ति । त्वद्विभूतीनामन्येषां देवानां परत्वादिगुणपूर्त्यभावादिति तात्पर्यम् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ त्वदेकप्रयोजनत्वेन कृता त्वत्सेवा तु निरतिशयनित्यफलजनकैव कामेनाऽपि कृता त्वत्सेवा ध्रुवादेरिव मोक्षफलापीत्याह । कामधिय इति । कामधियो विषयैकप्रयोजना उपासनाः अपि, हे परम अगुणमये प्राकृतगुणवर्जिते, ज्ञानात्मनि नित्यासंकुचितापरिच्छिन्नज्ञानस्वरूपे, त्वयि परमेश्वरे, रचिताः, कृता, यदा स्युः, तदा न रोहन्ति । कथमिव । करम्भबीजानि भर्जितबीजानि, यथा । यथा भर्जितबीजानि पुनर्नारोहन्ति, एवं त्वयि

कृताः कामधियोऽपि देहान्तरोत्पत्तये न भवन्तीत्यर्थः । यतः अस्य जीवस्य, गुणगणतः प्राकृतगुणगणवतः, स्वस्य प्राकृतगुण-
गणयुक्तदेवतान्तरोपासनत इत्यर्थः । द्वन्द्वजालानि सुखदुःखादिसमूहाः, भवन्ति । अतः कामेनापि मायिकगुणवर्जितस्य तव
भजनाच्छनैर्मायिकगुणरहितत्वमेव भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ फलसंप्राप्तिकामनयाऽपि तवाराधनं यदा मोक्षहेतुत्वादा
भगवद्धर्ममहिमा तु किं वक्तव्य इति कथयितुं भागवतसंप्रदायप्रवर्तकत्वेन भगवन्तं स्तौति । जितमिति । हे अजित, यदा भवान्,
भागवतं भगवतस्तवाराधनरूपम् अनवद्यं निर्दोषं धर्मम् आह, पञ्चरात्रगीतादिमुखेनोक्तवान् । तदा हे भगवन्, भवता त्वया,
जितं सर्वोत्कर्षेणैव स्थितम् । धर्मं विशिनष्टि । यं भागवतं धर्मं निष्किंचना अकिंचनाः, आत्मारामाः, ये मुनयः सनत्-
कुमारादयः, ते अपवर्गाय मुक्तये, उपासतेऽनुतिष्ठन्ति ॥ ४० ॥

भाषानुवादः

थोड़ी देर बाद उन्हें बोलनेकी कुछ-कुछ शक्ति प्राप्त हुई । उन्होंने विवेकबुद्धिसे मनको समाहित किया और सम्पूर्ण
इन्द्रियोकी बाह्यवृत्तिको रोका । फिर उन जगद्गुरुकी, जिनके स्वरूपका पाञ्चरात्र आदि भक्तिशास्त्रोंमें वर्णन किया गया है,
इस प्रकार स्तुति की ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ चित्रकेतुने कहा—अजित ! जितेन्द्रिय एवं समदर्शी साधुओंने आपको जीत
लिया है । आपने भी अपने सौन्दर्य, माधुर्य, कारुण्य आदि गुणोंसे उनको अपने वसमें कर लिया है । अहो, आप धन्य हैं ।
क्योंकि जो निष्कामभावसे आपका भजन करते हैं, उन्हें आप करुणापरवश होकर अपने आपको भी दे डालते हैं ॥ ३४ ॥
भगवन् जगत्की उत्पत्ति, स्थिति और प्रलय आपके लीला-विलास हैं । विश्वनिर्माता ब्रह्मा आदि आपके अंशके भी अंश हैं ।
फिर भी वे पृथक्-पृथक् अपनेको जगत्कर्त्ता मानकर भूठ-मूठ एक-दूसरेसे स्पर्धा करते हैं ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ नन्हें-से-नन्हें
परमाणुसे लेकर बड़े-से-बड़े महत्त्वपर्यन्त सम्पूर्ण वस्तुओंके आदि, अन्त और मध्यमें आपही विराजमान हैं तथा स्वयं
आप आदि, अन्त और मध्यसे रहित हैं । क्योंकि किसी भी पदार्थके आदि और अन्तमें जो वस्तु रहती है, वही मध्यमें
भी रहती है ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ यह ब्रह्माण्डकोष, जो पृथ्वी आदि एक-से-एक दसगुने सात आवरणोंसे घिरा हुआ है,
अपने ही समान दूसरे करोड़ों ब्रह्माण्डोंके सहित आपमें एक परमाणुके समान घूमता रहता है और फिर भी उसे आपकी
सीमाका पता नहीं है । इसलिये आप अनन्त हैं ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ जो नरपशु केवल विषयभोग ही चाहते हैं, वे आपका
भजन न करके आपके विभूतिस्वरूप इन्द्रादि देवताओंकी उपासना करते हैं । प्रभो ! जैसे राजकुलका नाश होनेके पश्चात्
उसके अनुयायियोंकी जीविका भी जाती रहती है, वैसे ही बुद्ध उपास्यदेवोंका हास होनेपर उनके दिये हुए भोग भी नष्ट
हो जाते हैं ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ परमात्मन् ! आप ज्ञानस्वरूप और निर्गुण हैं । इसलिये आपके प्रति की हुई सकाम
भावना भी अन्याय कर्मोंके समान जन्म-मृत्युरूप फल देनेवाली नहीं होती, जैसे भुने हुए बीजोंसे अङ्कुर नहीं उगते ।
क्योंकि जीवको जो सुख-दुःख आदि द्वन्द्व प्राप्त होते हैं, वे सत्त्वादि गुणोंसे ही होते हैं, निर्गुणसे नहीं ॥ ३९ ॥ ❀ ❀
हे अजित ! जिस समय आपने विशुद्ध भागवतधर्मका उपदेश किया था; उसी समय आपने सबको जीत लिया । क्योंकि
अपने पास कुछ भी संग्रह परिग्रह न रखनेवाले, किसी भी वस्तुमें अहंता-ममता न करनेवाले आत्माराम सनकादि परमर्षि
भी परम साम्य और मोक्ष प्राप्त करनेके लिये उसी भागवतधर्मका आश्रय लेते हैं ॥ ४० ॥

विषममतिर्न यत्र नृणां त्वमहमिति मम तवेति च यदन्यत्र ।

विषमधिया रचितो यः स ह्यविशुद्धः क्षयिष्णुरधर्मबहुलः ॥ ४१ ॥

कः क्षेमो निजपरयोः कियानर्थः स्वपरद्रुहा धर्मेण ।

स्वद्रोहात्तव कोपः परसम्पीडया च तथाधर्मः ॥ ४२ ॥

न व्यभिचरति तवेक्षा यया ह्यभिहितो भागवतो धर्मः ।

स्थिरचरसच्चकदम्बेष्वपृथग्धियो यमुपासते त्वार्याः ॥ ४३ ॥

न हि भगवन्नघटितमिदं त्वदर्शनान्नृणामखिलपापक्षयः ।

यन्नामसकृच्छ्रवणात् पुत्कसकोऽपि विमुच्यते संसारात् ॥ ४४ ॥

अथ भगवन् वयमधुना त्वद्वलोकपरिमृष्टाशयमलाः ।
 सुरच्छषिणा यदुदितं तावकेन कथमन्यथा भवति ॥ ४५ ॥
 विदितमनन्त समस्तं तव जगदात्मनो जनैरिहाचरितम् ।
 विज्ञाप्यं परमगुरोः कियदिव सवितुस्वि खद्योतैः ॥ ४६ ॥
 नमस्तुभ्यं भगवते सकलजगत्स्थितिलयोदयेशाय ।
 दुरवसितात्मगतये कुयोगिनां भिदा परमहंसाय ॥ ४७ ॥
 यं वै श्वसन्तमनु विश्वसृजः श्वसन्ति यं चेकितानमनु चित्तय उच्चकन्ति ।
 भूण्डलं सर्षपायति यस्य मूर्ध्नि तस्मै नमो भगवतेऽस्तु सहस्रमूर्ध्ने ॥ ४८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यत्र विषममतिः न यत् नृणां त्वम् अहम् इति च मम तव इति यः विषमधिया रचितः सः हि अविशुद्धः क्षयिष्णुः अधर्मबहुलः ॥ ४१ ॥ * * स्वपरदुहा धर्मेण निजपरयोः ज्ञेयः कः कियान् अर्थः स्वद्रोहात् तव क्रोधः च परसंपीडया तथा अधर्मः ॥ ४२ ॥ * * तव ईक्षा न व्यभिचरति हि यया भागवतः धर्मः अभिहितः स्थिरचरसत्त्वकदम्बेषु अपृथग्भिद्यः आर्याः तु यम् उपासते ॥ ४३ ॥ * * भगवन् त्वदर्शनात् नृणाम् अखिलपापक्षयः इदम् अधटितम् न हि यन्नामसकृच्छ्रवणात् पुलकसकः अपि संसारात् विमुच्यते ॥ ४४ ॥ * * भगवन् अथ वयम् अधुना त्वद्वलोकपरिमृष्टाशयमलाः यत् तावकेन सुरच्छषिणा उदितम् अन्यथा कथम् भवति ॥ ४५ ॥ * * अनन्त जगदात्मनः तव इह जनैः आचरितम् समस्तं विदितं खद्योतैः सवितुः इव परमगुरोः कियत् इव विज्ञाप्यम् ॥ ४६ ॥ * * भगवते सकलजगत्स्थितिलयोदयेशाय कुयोगिनाम् भिदा दुरवसितात्मगतये परमहंसाय तुभ्यं नमः ॥ ४७ ॥ * * विश्वसृजः यम् श्वसन्तम् अनु वै श्वसन्ति चित्तयः यम् चेकितानम् अनु उच्चकन्ति भूण्डलं यस्य मूर्ध्नि सर्षपायति तस्मै सहस्रमूर्ध्ने भगवते नमः अस्तु ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अनवद्यतामेवाह । विषमा मतिर्यत्र यस्मिन्भागवते धर्मे नास्ति यदन्यत्र यथाऽन्यस्मिन्काम्ये धर्मे । ननु सोऽपि वेदोक्तत्वादनवद्य एव तत्राह । विषमधिया शत्रुमरणादिकामनया रचितो विहितो यः स ह्यविशुद्धः रागद्वेषादिमत्त्वात् । क्षयिष्णुश्च नश्वरफलत्वात् । अधर्मबहुलश्च हिंसादिबाहुल्यात् । तदुक्तं शबरस्वामिभिः “उभयमिह चोदनायां लक्ष्यतेऽर्थोऽनर्थश्च” इत्यादि ॥ ४१ ॥ * * एतत्प्रपंचयति । कः ज्ञेयः किं कुशलं न किंचित् । निजपरयोः स्वस्य परस्य च । स्वपरदुहा स्वस्मै परस्मै च द्रुह्यतीति स्वपरधुकृतेन यतः स्वद्रोहादत्यन्तकायक्लेशात्तव क्रोधः पीडा संभवति । तदुक्तं गीतासु । “कर्षयंतः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः । मां चैवांतःशरीरस्थं तान्विद्धयासुरनिश्चयान् ।” इति । तथा परसंपीडयाऽधर्मः । चशब्दात्तव क्रोधश्च । अतस्त्वया रागांधमपि कथंचिद्वेदमार्गे प्रवर्तयितुं काम्यधर्मोऽभिहितो न तत्त्वदृष्ट्या ॥ ४२ ॥ * * भागवतधर्मेण तु न द्रोह इत्याह । नेति । न व्यभिचरति न परमार्थं जहाति । तवेक्षा दृष्टिः । अव्यभिचारे हेतुः । स्थिरेति । स्थावरजंगमप्राणिसमूहेषु समबुद्धयो भगवता यं धर्मं सेवते ॥ ४३ ॥ * * एवंभूतस्य भागवतधर्मप्रवर्तकस्य तव दर्शनात्सर्वपापक्षयो भवतीति किं चित्रमित्याह । न हीति ॥ ४४ ॥ * * अतोऽहं कृतार्थोऽस्मीत्याह । अथेति । अथ अतो हेतोः । तवावलोकनेन परिमृष्टा निरस्ता आशये चित्ते मला येषां ते । त्वदर्शनं च मम नारदोपदेशेन जातमित्याह । सुरर्षिणेति ॥ ४५ ॥ * * यथा चाहं पूर्वमतिमूढ आसं यथा च नारदेनानुगृहीतोऽस्मि तत्सर्वार्थार्थामिणस्तव मया किं प्रकाशनीयमित्याह । विदितमिति । विशेषेण ज्ञाप्यं प्रकाशनीयं कियदिव न किमपीत्यर्थः । सवितुर्यथा खद्योतैः प्रकाशनीयं नास्ति तद्वत् ॥ ४६ ॥ * * उक्तलक्षणं भगवंतं प्रणमति नम इति द्वाभ्याम् । सकलस्य जगतः स्थित्यादीनामीशाय समर्थाय । दुरवसिताऽविज्ञाताऽऽत्मगतिर्निजतत्त्वं यस्य तस्मै । केषां कुयोगिनाम् । केन भिदा भेददृष्ट्या ॥ ४७ ॥ * * श्वसन्ति चेष्टन्ते । चेकितानं पश्यन्तमनु चित्तयो ज्ञानेन्द्रियाण्युच्चकन्ति स्वरूढं पश्यन्ति तस्मै नमोऽस्तु ॥ ४८-४९ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्राक्षिपति—नन्विति । “श्येनेनाभिचरन्त्यजेत” “स्वर्गकामो यजेत” इत्याद्युक्ते रागद्वेषौ प्रतीयते । क्षयिष्णुश्च “एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते” इति श्रुतेः । आदिना श्रमादिप्रहः । अधर्मबहुलत्वं तु श्येन याजिनः प्रायश्चित्त-विधानात् । एतदग्रे विचारयिष्यामः । वेदविहितौ धर्माधर्मौ द्वावेव स्त इत्यत्र प्रमाणमाह—तदुक्तमिति । इह वेदविहिते विधानित्यर्थः । अर्थः स्वर्गादिफलको धर्मोऽनर्थो नरकादिफलकोऽधर्मश्चेत्युभयमेवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ * * एतत् अर्थानर्थद्वयम् । तत् कामकृशेन पीडनम् । भूतग्रामं पञ्चभूतसमुदायम् । कर्षयंतः मां च कर्षयंत इति यत् श्येनेनात् इति योज्यम् । रागांधं विषयानुरागिणम् । सत्त्वदृष्ट्या परमार्थदृष्ट्या ॥ ४२-४३ ॥ * * एवंभूतस्य सर्वेश्वरस्य । भगवन्निति सर्वथा समर्थत्वमाह—अघटितमनुपपन्नम् । “जातो निषादाच्छूद्रायां जाता भवति पुलकसः” इति ब्राह्मणाच्छूद्रकन्यायां जातो निषाद इति ॥ ४४ ॥ * * तावकेन त्वद्भक्तशिरोमणिना यदुदितम् । “यां धारयन्सप्तरात्राद्रष्टा संकर्षणं प्रभुम्” इत्येवं यत्प्रोक्तम् ॥ ४५ ॥ * * इत्यर्थ इति । अनंतत्वात्सर्वदेशकालवस्तुपरिच्छेदरहितत्वात्तव सर्वं ज्ञातमेवेति भावः ॥ ४६ ॥ * * परमहंसाय परेषां महः तेजः सनोति ददातीति परमहंसस्तस्मै खशू टिलोपश्चापौ । “यत्तेजसेन्द्रः सूर्यस्तपति” इत्यादिश्रुतेः । सर्वप्रकाशकाय केवलं नमस्करोम्येवेति भावः ॥ ४७ ॥ * * कित धातुर्दर्शनेपि यङन्ताच्छानचि रूपम् । उदुपसर्गवशाच्चकृत्प्रावित्यस्यार्थान्तरम् । ‘धात्वर्थं बाधते कश्चित्’ इत्युक्तेः । सर्वपायति सर्वपवद्वर्त्तते ॥ ४८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

विषमेति । यत्र भागवते धर्मे नृणामुपासकानां त्वमहमिति मम तवेति च विषममतिर्नास्ति । तत्र वैधर्म्यदृष्टान्त-माह । यदन्यत्रेति । यत् यथान्यत्र काम्यधर्मे विषममतिर्भवति यथा यत्र नास्तीत्यर्थः । ननु सोऽपि वेदोक्त इत्यत आह । विषमधिया शत्रुमरणस्वर्गप्राप्त्यादिकामनया रचितो विहितो यः धर्मः स ह्यविशुद्धो रागद्वेषादिप्रयुक्तत्वात् क्षयिष्णुश्च नश्वर-फलकत्वात् अधर्मबहुलश्च हिंसादिबाहुल्यात् ॥ ४१ ॥ * * क इति । स्वपरदुहा स्वस्मै परस्मै च द्रुह्यतीति स्वपरधृक् तेन धर्मेण निजपरयोरहन्तास्पदस्य आत्मनः ममतास्पदस्य पुत्रादेश्च कः क्षेमः किं कुशलं कियान् अर्थो लोभश्च न किंचिदित्य-न्वयः । यतः स्वद्रोहात् अत्यन्तकायक्लेशात्तव कोपः । यथोक्तं गीतासु । “कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः । मां चैवान्तः-शरीरस्थं तान् विद्वद्यासुरनिश्चयान् ।” इति । तथा परस्य पश्चादेः सम्पीडया अधर्मः चकारात्तव कोपश्च अतस्त्वया रागान्धमपि कथंचित् वेदमार्गे प्रवर्त्तयितुं काम्यधर्मोऽभिहितो न तत्त्वदृष्ट्या ॥ ४२ ॥ * * नेति । यया ईक्षया भवता भागवतो धर्मोऽभिहितः निरूपितः सा तवेक्षा मद्भक्त्या जीवाः कृतार्थाः भवन्त्विति परामर्शो न व्यभिचरति काम्यधर्म-वद्वैगुण्याभावात् । अत एव स्थिरचरसत्त्वकदम्बेषु स्थावरजङ्गमप्राणिसमूहेषु अपृथग्धियः एकं त्वामेव पश्यन्तः आर्याः श्रेष्ठाः यं धर्ममुपासते ॥ ४३ ॥ * * न हीति । हे भगवन् ? त्वद्दर्शनामृणामखिलपापक्षयो भवतीति इदमघटितमसंभावितं न भवति । हि यस्मात् यस्य तव नाम्नः एकस्यापि सकृदपि श्रवणादेव पुलकसकोऽत्यन्तनिकृष्टोऽपि संसारात् विमुच्यते ॥ ४४ ॥ अथेति । अथ तस्माद्धेतोर्हे भगवन् ! त्वदवलोकनेन परिमृष्टा निरस्ता आशयमला अन्तःकरणदोषाः पापानि तत्कार्यभूता रागलोभादयश्च येषां ते तथाभूता वयमधुना जाता इति शेषः । यतः तावकेन त्वद्भक्तेन सुरर्षिणा नारदेन यत् उदितं तदन्यथा कथं भवति ॥ ४५ ॥ विदितमिति । हे अनन्त ! इह संसारे जनैर्यदाचरितं तत्सर्वं जगदात्मनस्तव विदितमेव । अतः परमगुरो सर्वप्रकाशकस्य तवाग्रे । निर्विसर्गपाठे सम्बोधनम् । अन्येन विशेषतो ज्ञाप्यं प्रकाशनीयं कियदिव न किमपीत्यर्थः । यथा सवितुरग्रे खद्योतैर्न किंचित्प्रकाशनीयमस्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ४६ ॥ * * मन इति । सकलस्य जगतः स्थित्यादीना-मीशाय कर्त्रे तथापि भिदा भेददर्शननिमित्तेन कुयोगिनां विषयाविष्टचित्तानां दुरवसिता अविज्ञाता आत्मगतिर्निजं तत्त्वं यस्य तस्मै परमहंसाय भगवते तुभ्यं नमः ॥ ४७ ॥ * * यमिति । यं श्वसन्तं चेष्टमानमनु विश्वसृजो ब्रह्मादयो देवास्तदधीनानि कर्मेन्द्रियाणि च श्वसन्ति चेष्टन्ते । यं चेकितानं पश्यन्तं प्रकाशयन्तम् । कितधातोर्यङ्लुकि ताच्छील्ये चानश । अतु पश्चात् चित्तयः सूर्यादयो देवाः ज्ञानेन्द्रियाणि च उच्चकन्ति स्वस्वविषयं प्रकाशयन्तीत्यर्थः । उत्पूर्वाच्चकतेर्लट् तडभाव आर्षः । यस्य मूर्ध्नि भूमण्डलं सर्षपायति सर्षपवदतिलघुत्वेनानुसन्धेयतया वर्त्तते । तडभाव आर्षः । तस्मै सहस्रमूर्ध्ने भगवते तुभ्यं नमः ॥ ४८ ॥

वीरराघवव्याख्या

यत्र च धर्मे त्वमहं तव ममेति च या नृणामन्यत्रान्यस्मिन् धर्मे विषमा मतिः अहङ्कारममकाररूपा सा नास्ति स इत्यर्थः । सर्वज्ञेन भ्रमविप्रलिप्सादिदोषरहितेन परमकारुणिकेन भगवताऽविहितत्वादहङ्कारममकारप्रयुक्तहिंसादिगर्भत्वा-

भावात्सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वानुसन्धानगर्भत्वान्निरतिशयानन्दहेतुत्वाच्च त्वदाराधनरूपो धर्मः सर्वोत्कृष्टः तथा तदनुष्ठातारोपि शब्दादिविषयसुखार्थदम्भमात्सर्यहिंसादिस्वभावत्वाभावात्सर्वभूतसुहृत्त्वादिगुणयुक्तत्वाच्च उत्कृष्टा इतरधर्मतदनुष्ठातारस्तूक-विपरिता इति भावः । तदेवाह—विषमधिषेति, अहं ममेत्याद्यहंममाभिमानेन रचितो यो देवतान्तराराधनरूपः स ह्यविशुद्धः रागद्वेषादिगर्भत्वाद्धर्मप्रचुरः शत्रुमरणादिकामनागर्भत्वात् क्षयिष्णुरस्थिरफलश्च ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ विषयधिया रचितं धर्ममेव निन्दति—क इति । स्वपरदुहो स्वं कर्तारं परञ्च दुह्यतीति स्वपरधुक् अत्यन्तशरीरायासकारित्वादन्ततः संसृतिरूपानर्थ-हेतुत्वाच्च स्वधुक् शत्रुहिंसादिकामनागर्भत्वात्परधुक्तेन धर्मेण देवतान्तराराधनरूपेण निजपरयोः कः क्षेमः किं दुःखं न किञ्चिदपीत्यर्थः । परग्रहणं दृष्टान्तार्थं यथाऽभिचारादिकर्मणा मुमूर्षोर्न क्षेमस्तथा तत्कर्तुरपीत्यर्थः । अस्तु वा कर्तुंसादात्त्विकः कश्चित्क्षेमस्तथापि स कियानर्थः पुरुषार्थः अतितुच्छ इत्यर्थः । क्षयिष्णुत्वादिति भावः । एवं पुरुषार्थहेतुर्भवतीत्युक्तं प्रत्युतानर्थ-हेतुश्चेत्याह—स्वद्रोहादिति, स्वद्रोहात्स्वस्यैवाहितकरणाद्धेतोस्त्वैश्वरस्य कोपः निग्रहः स्यादयं स्वस्यैवाहितमाचरति किमुत परस्येत्यतोऽयमतीव निग्राह्य इत्येवं तव कोपः स्यात्—

“आत्मसम्भाविताः स्वध्या धनमानमदान्विताः । यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् । अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधञ्च संश्रिताः । मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः । तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यज-स्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ।”

इत्यादिना प्रतिज्ञातो निग्रहः स्यादिति भावः । तव कोपः स्यान्न वा अवश्यं परसम्पीडया परस्य द्रोहाद्धेतोरधर्मस्तथा स्यादेव स्वकृतेन धर्मेण परस्य यादृशी पीडा भवेत्तादृशी पीडा हेतुरधर्मोपि स्वानुष्ठितधर्ममनु स्यादित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ एवं धर्मान्तरस्य न केवलमपुरुषार्थहेतुत्वं प्रत्युतानर्थहेतुत्वञ्चोक्तं त्वदाराधनरूपधर्मस्य त्वनिष्ठपरिहारेष्टप्राप्तिहेतुत्वमव्यभि-चरितमित्याह—नेति । तव “सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः” इति श्रुत्युक्तसत्यसङ्कल्पस्य तवेक्षा—

“ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्पराः । अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते । तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् । भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ।”

इति कृतः सङ्कल्प इत्यर्थः । न व्यभिचरत्ययथार्था न भवति । यथा हेतुभूतयेक्षया भागवतस्तव सम्बन्धी त्वदाराधन-रूपो धर्मोऽभिहितः प्रोक्तः पञ्चरात्रादिमुखेनेति शेषः । भागवतधर्माभिधाने उक्तविधे ईक्षैव हेतुरन्यथा त्वद्धर्मानभिज्ञतया केवलविषयासक्ते सति सर्वस्मिन् लोके समुद्धर्तव्याभावादीक्षा निर्विषयादिति भावः । एवञ्चेक्षायाः सत्यत्वात्तद्विषयत्वापादक-भागवतधर्मोप्यनिष्ठपरिहारेष्टप्राप्तिहेतुत्वं न व्यभिचरतीति तात्पर्यं यत एवमत एव आर्याः त्वदीक्षाभिज्ञास्तद्विषयापादिकया चराचरात्मकभूतसमूहेष्ववपृथग्धिया त्वदात्मकबुद्ध्याऽमृतत्वाय मुक्तये उपासते धर्ममिति विभक्तिपरिणामेनानुषङ्गः अनुतिष्ठ-न्तीत्यर्थः । त्वामिति वा शेषः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ एवं समाश्रयणोपयुक्तसमाश्रितकार्यापादकगुणपूर्तिकथनमुखेन तदाराधन-रूपधर्मस्यैव निरतिशयश्रेयःसाधनमुक्तम् इदानीं स्वस्य कृतार्थतामाविष्कर्तुं तद्दर्शनस्य कृतार्थतापादकत्वं कैमुत्यन्यायेनाह—नहीति । हे भगवन्, नृणां भवद्दर्शनादखिलपापक्षयो भवतीति इदमघटितं न हि किन्तु युक्तमेव, कुतः ? यद्यस्मान्नाम्नस्त्वन्नाम्नः सकृदेव श्रवणादेव पुल्कसोपि हीनजातिरपि संसारबन्धाद्विमुच्यते नामश्रवणस्यैवेदं माहात्म्यं किं पुनः साक्षात्त्वदर्शनस्येति भावः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ अथाचार्यकृतं महोपकारं स्मरन्स्वस्य कृतार्थतामाह—अथेति । हे भगवन्, अधुना तवावलोकनेन परिमृष्टा निरस्ता आशये चित्ते मलाः येषां तादृशा वयं कृतार्था जाता इति भावः । यस्मात्तावकेन “प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः” इति त्वदुक्तरीत्या तव निरतिशयप्रियेण सुरर्षिणा श्रीनारदेनोदितं त्वद्दर्शनेन मम कृतार्थत्वे निमित्तं मन्त्ररूपं वचो गदितं तत एवमधुना जातम् अन्यथा महोपकर्तृसदाचार्यानुग्रहेण कथं भवति एवंविधः परमोभ्युदयस्तदनर्हस्य मम कथं भवेदित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ कथं भवेदित्यनेनेदशाभ्युदयानर्हत्वं स्वस्य सूचितं तच्च भवता सर्वज्ञेन सर्वं विदितमेव किं मया विज्ञाप्यमधुना विशिष्यत इत्याह—विदितमिति । हे अनन्त ! इह लोके जनैर्यद्यदाचरितं तत्समस्तं जगदात्मनः कृत्स्नजग-दन्तर्यामितया सर्वेषां बुद्धिवृत्तीर्युगपत्साक्षात्कुर्वतस्तव विदितमेव ततो मादृशैर्विज्ञाप्यं परमगुरोस्तव कियत्, यथा सवितुः खद्योतैः, यद्वा अनन्तकल्याणगुणाकारस्य तव गुणैकदेशमपि स्तोतुमहमसमर्थं इति त्वया विदितमेवेत्याह—विदितमिति । हे अनन्त त्रिविधपरिच्छेदरहित ! इह लोके जनैर्जननमरणभाग्भिस्त्वदाहितज्ञानशक्तिभिर्मादृशैर्यद्यदाचरितमन्तर्बाह्येन्द्रियैर्व्यापृतं तत्सर्वं जगदन्तरात्मनः सर्वज्ञस्य तव विदितमेव परिच्छिन्नमतेर्मम बाह्यानश्चानन्तस्वरूपस्य सर्वज्ञस्य तव गुणवर्णने यावद्ब्रूयति तत्त्वया विदितमेवेत्यर्थः । अतः परमगुरोर्ज्ञानप्रदानां नारदादीनामपि ज्ञानदस्य तवेह मया विज्ञाप्यं विज्ञापनीयं कियत् मया कर्तव्यं गुणस्तवनं तव कियदल्पमित्यर्थः । यथा सवितुर्लोकत्रयप्रकाशकस्य खद्योतैः कीटविशेषैः कृतं द्योतनं कियदल्पं तद्वदित्यर्थः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ एवं स्वस्य तत्तुतावनधिकारमाविष्कृत्य कांश्चित्तद्गुणान्तनुस्मरन् केवलं नमस्करोति—नमः

इति द्वाभ्याम् । भगवते पाङ्गुण्यपरिपूर्णाय निरस्तनिखिलदोषाय सकलस्य जगतः स्थितिलययोः इदमुत्पत्तेरप्युपलक्षणम् उत्पत्ति-
स्थितिलयानामीशाय कर्त्रे कुयोगिनां कर्त्तरि षष्ठी कुयोगिभिर्भिदा अत्रह्यात्मकस्वतन्त्रवस्तुदृष्ट्या दुरवसिता ज्ञातुमशक्या आत्मनो
गतिः स्वरूपं स्वभावश्च यस्य ज्ञातुमशक्यस्वरूपस्वभावायेत्यर्थः । परमहंसायात्यन्तपरिशुद्धाय तुभ्यं नमः ॥ ४७ ॥ * *
अनन्तगुणमाहात्म्यं कथयन्नमस्करोति-यमिति । “श्वसन्तं बहु स्याम्” इति सङ्कल्पतो व्याक्रियमाणं यं त्वाभनु विश्वसृजः
ब्रह्मादयः स्वसन्ति प्राणन्ति त्वदायत्तस्वसत्तालाभेन व्याक्रियन्तः इत्यर्थः । चेकितानं सर्वं पश्यन्तं यं चित्तयः चित्तवृत्तयः अनुचकन्ति
प्रसरन्ति ज्ञानमपि त्वदधीनमित्यर्थः । यस्य तव मूर्द्धनि कृत्स्नं भूमण्डलं सर्वपायति सर्वपवदाचरति यं कृत्स्नभूमण्डलभारमपि
सर्वपवन्मन्यत इत्यर्थः । तस्मै सहस्रशिरसे भगवते तुभ्यं नमोऽस्तु मे नमनं भवानाङ्गीकरोत्वित्यर्थः ॥ ४८ ॥

विजयध्वजतीर्थंकृता पदरत्नावली

तद्धर्मज्ञानेन किं फलमिति तत्राह—विषमेति । यस्मिन् धर्मे ज्ञाते नृणां त्वमहमित्यादिलक्षणा विषममतिः शास्त्र-
निषिद्धबुद्धिर्न स्यात्, चकारादीश्वराधीनं सर्वं तत्प्रेरितोऽहं कार्येषु प्रवृत्तोऽस्मीति बुद्धिरित्यर्थः । येन धर्मेण यस्मिन् त्वयि ज्ञाते वा
हरेरन्यत्र विषमधिया यथास्थितवस्तुविपरीतज्ञानेन रचितः अतः अहंमतादिप्रचुर इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ * * तज्ज्ञानफलं
तम एवेत्याह-क इति । ननु, तर्हि यागादिकर्मलक्षणधर्मेण पुरुषार्थः स्यादिति तत्राह-निजेति, स्वस्य शरीरकृशस्य हेतुना परस्य
संज्ञपनलक्षणहिंसाहेतुना, कुतो नास्तीति तत्राह-स्वद्रोहादिति, स्वविहितशरीरकृशं विनाऽऽत्महत्यादिद्रोहात्तवाज्ञालङ्घन-
लक्षणात् ॥ ४२ ॥ * * ननु, शिवादिविहितवत् त्वद्विहितस्यान्यथात्वेन त्वद्विहितलक्षणज्ञाऽतिलङ्घनदोषनिमित्तकोपा-
भावोपपत्तेरतस्त्वत्प्रेक्षापि व्यभिचारिण्येवेति तत्राह, नेति । तत्र को हेतुरिति पूर्वोक्तं स्मारयति-यमिति, पूर्वस्माद्विशिनष्ट्यपृथ-
गिति, कुत्रेत्यत उक्तं स्थिरेति, स्थावरजङ्गमप्राणिसमूहेषु यथास्थितदर्शिनः तद्युक्तमित्याह, आर्या इति तुना तारतम्यमन्ययोग-
व्यवच्छेदं चाह ॥ ४३ ॥ * * प्रारब्धवशादर्या अपि उपास्ति कुर्वन्ति न फलोपलब्ध्या तस्मादिदमघटीयमानमचर्यतीति
तत्राह—नहीति ॥ ४४ ॥ * * नेह संसारतरणे सकृन्नामश्रवणमेवाहं किं पुनर्भगवद्दर्शनमिति यस्मादथ तस्मात्त्वद्दर्शने-
नाधुना वयं परिमृष्टाशयमला अभूमेति शेषः । नारदवाक्यञ्च भगवद्दीक्षया अव्यभिचारित्वे लिङ्गमित्याह सुराश्रयिणेति ॥ ४५ ॥
हे अनन्त, तावकेन नारदेन समस्तं विदितं ज्ञातं, भगवद्ज्ञानम् अव्यभिचारीति यदुदितं च, तत्कथमन्यथा भवति ? निगमयति,
तवेति, जगदात्मनो जगदन्तर्यामिणः परमगुरोस्त्व जनेश्वरेष्टितं कियद्विज्ञाप्यं न किमपीति भावः । विज्ञापनं हास्यहेतुरित्यत्र
दृष्टान्तमाह, इहेति, इह ज्योतिषु प्रकृष्टप्रकाशस्य सवितुः स्वे विततिप्रदेशे एव द्योतः प्रकाशो येषां ते तथा तैः ॥ ४६ ॥ * *
अस्माभिरिदमेव विज्ञाप्यमित्याह—नम इति ॥ ४७ ॥ * * इदमपि त्वदनुग्रहं विना न शक्यमित्याह—यं वा इति ।
“श्वस प्राणे” इतिधातोः “प्राणान्तमनुप्राणन्ति” इतिश्रुतिः वै शब्देन सूचिता चेकितानं जानन्तमनुवृत्तयः तत्तद्वस्त्वनुगतज्ञानवन्तः
उचकन्ति सम्यक् जानन्ति सर्वपवद्वर्तते श्रीहरिविवक्षायां “सहस्रशीर्षा पुरुषः” इत्युपपत्तेः ॥ ४८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

निजसंसारहेतुत्वात् स्वद्रुहा पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महेतिवत्-पश्चाद्युपालम्भात् परद्रुहाच्चेत्यर्थः । कोपः
औदास्यमयः क्रोधः अधर्मोऽशुद्धो धर्मः ॥ ४२-४६ ॥ * * नम इति भिदा नानोपास्यभेददृष्ट्या कुयोगिनां दुरवसितेति
यद्वा भिदा भेदमय्या भक्त्या परमहंसायेति परेणान्वयः । तथा शुद्धस्वरूपत्वेन हृत्कमलविहारिण इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ * *
उचकन्ति स्वरूपं पश्यन्ति यस्य एव ज्ञानशक्त्यंशेनैव स्वस्वज्ञानं लभन्त इत्यर्थः । “कनीदिमिकान्तिगतिषु” इत्यस्य यङ्लुगन्तस्य
रूपमिदम् ॥ ४८-५० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यत्र भागवते धर्मे त्वमहमिति मम तवेत्यहन्तास्पदममतास्पदयोर्विषममतिरुत्तररलोकार्थदृष्ट्या द्वेषनिबन्धनवैषम्यवती
ममतवत्वमहं शत्रुरिति मतितर्नास्ति यत् या अन्यत्र काम्यधर्मे इत्यर्थः । काम्यधर्मेमेव निन्दति, विषमधिया शत्रुमरणादिकामनया
रचितो यः स ह्यविशुद्धः रागद्वेषादिमयत्वात् क्षयिष्णुश्च नश्वरफलत्वात् । अधर्मबहुलश्च हिंसादिबाहुल्यात् । तदुक्तं शबर-
स्वामिना ‘उभयमिह चोदनायां लक्ष्यते अर्थोऽनर्थश्च’ इत्यादिना ॥ ४१ ॥ * * उक्तमर्थं स्पष्टयति—कः क्षेमः किं कुशलं
निजपरयोर्निजस्याहन्तास्पदस्यात्मनः परस्य ममतास्पदस्य पुत्रकलत्रादेर्न किञ्चिदित्यर्थः । स्वस्मै परस्मै च दुह्यतीति स्वपरधुक्
तेन यतः स्वद्रोहात् परहिंसार्थकात्यन्तस्वाकायक्लेशकरतपोव्रतादेः अधर्मः पापं त्वत्कोपश्च ॥ ४२ ॥ * * ननु,
क्षयिष्णुत्वादिबाहुल्येपि काम्यधर्मे फलदर्शनात् प्रवर्तन्ते निर्दोषेपि निष्कामधर्मे फलादर्शनात् प्रवृत्तौ संशेरते

जना तत्राह—नेति । तवैषा मद्गतया जीवः कृतार्थी भवत्विति परामर्शो न व्यभिचरतीति काम्यधर्मे कदाचित् फलस्यापि व्यभिचारः सन्न तु त्वदीयेक्षायाः अत एव आर्या इत्यनार्यास्तु संशेरतां नामेत भावः । अपृथग्विधयः स्वस्य परस्य च सुखदुःखेषु पृथग्वुद्धिरहिता आर्या इति, आर्याख्यं छन्दश्चेदमिति दर्शितम् ॥ ४३ ॥ * * निष्काम-धर्मस्य मयैव साक्षात् फलं लब्धमित्याह—नहीति । नृणामिति ममैवेति भावः । पापक्षयस्य का वार्त्ता मोक्षोपि भवतीत्याह—यन्नाम्न एकस्यैव किमुत बहूनां सकृदेव किं पुनरसकृत्, श्रवणादेव किमुत कीर्तनादेः पुल्कसकोपि किमुतान्वयः । संसारादेव किमुत पापादिति साधनारम्भ एव दर्शनमिति भावः ॥ ४४ ॥ * * अतोऽहं कृतार्थोऽस्मीत्याह—अथेति ॥ ४५ ॥ * * विषयान्धोऽप्यहं स्वभक्तं प्रेक्ष्य संसारकृपादुद्धृत्य स्वचरणान्तिकमानीत इत्यादि किं विज्ञापयामीत्याह—विदितमिति । सवितुः सवितरीव त्वयि खद्योतैरिवास्माभिः किं प्रकाशनीयम् ॥ ४६ ॥ * * भिदा भेददृष्ट्या हेतुना ये कुयोगिनस्तेषां परमहंसाय कृपया परमहंसस्वरूपेणोद्धारकावेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ * * श्वसन्तं चेष्टमानं विश्वसृजः कर्मेन्द्रियाणि स्वसन्ति चेष्टन्ते यं चेकितानं पश्यन्तं चित्तयः ज्ञानेन्द्रियाणि उच्चकन्ति स्वस्वविषयं पश्यन्ति ॥ ४८-४९ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यत्र भागवते धर्मे त्वमहमिति मम तवेति च विषममतिर्न भवति यत् या अन्यस्मिन् काम्यकर्मरूपे धर्मे भवति इत्यर्थः । अन्यं धर्ममेवाह—विषमधिया विषमा धीर्यस्य तेन मन्दबुद्धिना अविशुद्धयः जैहोपस्थादिमुखफलकः क्षयिष्णुः अल्प-कालस्थापि फलदः अधर्मबहुलः प्राणिपीडासंपाद्यः रचितोऽनुष्ठितः आद्रित इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ * * स्वस्मै संसारप्रापकत्वेन परस्मै पीडाकरत्वेन दुह्यतीति स्वपरदुःखेन तेन पयोत्रतयज्ञादिरूपेण काम्यकर्मणेत्यर्थः । निजस्य स्वस्य कर्तुः परस्य तेन कर्मणा-राध्यस्य यद्वा परस्य कर्मोपयुक्तप्राणिनः प्रारम्भे कः क्षेमो मङ्गलं समाप्तौ कियानर्थः । फलं न कोपीत्यर्थः । स्वस्य मो द्रोहस्तादृशेन कर्मणा संसारे पातनं तस्मात्तव कोपः तथा परसंपीडया कर्मनिष्पत्त्यर्थप्राणिपीडया अधर्मश्च भवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ सत्यसंकल्पेन त्वया प्रकाशितं धर्मं तत्त्वज्ञा उपासते इत्याह—नहीति । ईक्षा संकल्परूपा दृष्टिः । नहि व्यभिचरति अयुक्तमर्थं नहि स्पृशति यथा भागवतो धर्मः अभिहितः वर्णितः यं धर्मं स्थिरचरसत्त्वकदंबेषु स्थावरजंगमप्राणिसमूहेषु अपृथग्विधयः उपासते अनुतिष्ठन्ति ॥ ४३ ॥ * * भगवद्दर्शनेन त्वदवलोकनेन चात्मनः कृतकृत्यातां द्योतयति नेति द्वाभ्याम् । त्वदर्शना-त्त्वत्साक्षाकारात् ॥ ४४ ॥ * * त्वदवलोकनेन त्वत्कृतेन कृपावलोकनेन परिमुष्टा परिमार्जिताः आशयमला येषां ते तथा जाता वयम् “एतां सन्त्रोपनिषदं प्रतीच्छ प्रयतो मम । यां धारयन् सप्तरात्रादृष्टा संकर्षणं प्रभुमि” इति यत्सुरर्विणोदितं तत्कथ-मन्यथा भवति ॥ ४५ ॥ * * हे अनन्त ! जगदात्मनो विश्वात्मनस्तव जनैरिह संसारे आचरितं समस्तं विदितम् अतः खद्योतैः सवितुरिव अस्माभिः हे जगद्गुरो ! तव कियद्विज्ञाप्यं प्रकाशनीयं न किमपीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ * * अथ विश्वहेतु-त्वादिभगवदसाधारणान् गुणाननुस्मरन् भगवन्तं प्रणमति—नम इति द्वाभ्याम् । सकलस्य जगतः कार्यजातस्य स्थित्यादीनामीशाय कर्त्रे कुत्सिते “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्” इत्यादिश्रुतिविरुद्धे स्वोत्प्रेक्षिते प्रधानपरमाण्वादियगत्कारणवादे योगिभिर्निवेशोस्ति येषां तेषां सांख्यतार्किकादीनां भिदा केवलेन जगदीश्वरभेदेन दुरवसिता दुर्गमा आत्मगतिः स्वरूप-ज्ञानमार्गो यस्य तस्मै परमहंसाय अत्यन्तशुद्धाय ॥ ४७ ॥ * * यं त्वां श्वसन्तं चेष्टन्तं विश्वसृजः ब्रह्मादयः श्वसन्ति चेष्टां कुर्वन्ति “सृजामि तन्नियुक्तोऽहो हरो हरति तद्वशः” इति ब्रह्मोक्तेः यं चेकितानं पश्यन्तम् भान्तम् चित्तयः चित्तिज्ञानं तदुपलक्षिताः सर्वाः चेतनाचेतनात्मिकाः प्रजाः अनु उच्चकन्ति अनुपश्यन्ति अनुभान्ति “तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्” इति श्रुतेः ॥ ४८-४९ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अनवद्यतामेव स्पष्टयति—विषमेति । यत्र भागवते धर्मे नृणामुपासकानां त्वमहमिति मम तवेति च विषम-मतिर्नास्ति । तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह—यदन्यत्रेति, यत् यथाऽन्यत्र काम्यधर्मे विषममतिर्भवति तथा यत्र नास्तीत्यर्थः । ननु तस्यापि वेदविहितत्वादनवद्यता स्यादित्याशङ्क्याह—विषमधिया शत्रुमरणस्वर्गप्राप्त्यादिकामनया रचितो विहितो यः स एविशुद्धो रागद्वेषादिप्रयुक्तत्वात् क्षयिष्णुश्च नश्वरफलकत्वात् अधर्मबहुलश्च हिंसादिबाहुल्यात् । तथाचोक्तं शबरस्वामिभिः—‘उभयमिह चोदनायां लक्ष्यते अर्थोऽनर्थश्चेति ॥ ४१ ॥ * * उक्तमेव स्पष्टयति—क इति । निजपरयोरहन्तास्पदस्य आत्मनः ममतास्पदस्य पुत्रादेश्च स्वपरदुहा स्वस्मै परस्मै च दुह्यतीति स्वपरदुःखेन धर्मेण कः क्षेमः किं कुशलं ? न किञ्चिद-त्यन्वयः । यतः स्वद्रोहात् अत्यन्तकायक्लेशात् तव कोपः यथोक्तं गीतासु ‘कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः । मां चैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्धयामुरनिश्चयान्’ इति, तथा परस्य पश्चादेः सम्पीडया अधर्मः, चकारात्तव कोपश्चेति ॥ ४२ ॥

ननु क्षयादिदोषबाहुल्येऽपि काम्यधर्मे फलदर्शनात्तत्र जनाः प्रवर्तन्ते निर्दोषेऽपि निष्कामे भागवतधर्मे फलदर्शनात् यत्र प्रवृत्तौ संशेरत इति भगवता तत्प्रवर्तनं व्यर्थमित्याशङ्कं निरस्यति—नेति । यथा ईक्षया भवता भागवतो धर्मोऽभिहितः निरूपितः सा तवैक्षा मद्भक्त्या जीवाः कृतार्था भवन्त्विति परामर्शो न व्यभिचरतीत्यन्वयः । हि यस्मात् काम्यधर्मे कदाचिद्वैगुण्यादिवशात् फलव्यभिचारः स्यादपि भागवतधर्मे तु स नास्ति । अतएव आर्याः श्रेष्ठा यं धर्ममुपासते । तुशब्देन उभयविधव्यभिचाराभावावधारणार्थः । के त आर्या इत्यपेक्षायां तल्लक्षणमाह—स्थिरेति । स्थावरजङ्गमप्राणिसमूहेषु अपृथग्विधः एकं त्वामेव पश्यन्त इत्यर्थः । तथाच विवेकिनां तत्र प्रवृत्तेः सत्त्वात् फलस्य प्रवृत्तेश्च व्यभिचाराभावादविवेकिनां तत्राधिकारासिद्ध्या प्रवृत्त्यभावेऽपि न क्षतिरिति भावः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ त्वदर्शनादहं कृतार्थ इति वक्तुं तत्र कैमुत्यन्यायमाह—नहीति । हे भगवन् त्वदर्शनाभ्रूणां अखिलपापक्षयो भवतीदमघटितमसम्भावितं न भवतीत्यन्वयः । हि यस्मात् यस्य तव नाम्न एकस्यापि किमुत बहूनां तत्रापि सकृदेकवारमपि किं पुनरसकृत् तत्रापि श्रवणादेव उच्चारणप्रयत्नं विना किं पुनः स्वप्रयत्नपूर्वकात् कीर्तनादेः तत्रापि पुल्कसोऽत्यन्तनिकृष्टः किं पुनरुत्तमोऽधिकारी संसारात् दुःखार्णवात् विशेषेण पुनरावृत्तिराहित्येन विमुच्यते किं पापमात्रादिति । तत्र हेतुः सम्बोधनेन सूचितः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ अथ तस्माद्धेतोर्हे भगवन् त्वदवलोकनेन परिमृष्टा निरस्ता आशयमला अन्तःकरणदोषाः पापानि तत्कार्यभूता रागलोभादयश्च येषां ते तथाभूता वयमधुना जाता इति शेषः । वयमिति बहुवचनं तु कृतार्थत्वाभिमानेन । तच्च त्वदर्शनं त्वद्भक्तनारदकृपयैव जातमित्याह—सुरर्षिणेति । यदुदितं तदिति शेषः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ यथा चाहं पूर्वमतिमूढ आसं यथा च नारदेनानुगृहीतोऽस्मि तत्सर्वं सर्वान्तर्यामिणस्तव विदितमेव मया किं प्रकाशनीयमित्याह—विदितमिति । हे अनन्त देशकालवस्तुपरिच्छेदरहित इह संसारे जनैर्यदाचरितं तत्सर्वं जगदात्मनस्तव विदितमेव अतो हे परमगुरो वेदप्रवर्तनेन सर्वस्य हिताहितोपदेशकस्य तवान्येन विशेषतो ज्ञाप्यं प्रकाशनीयं कियदिव न किमपीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—सवितुरिति, सवितुर्यथा खद्योतैर्न किञ्चित्प्रकाशनीयमस्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ जीवैस्तु तुभ्यं नमनमेव कर्तव्यमित्याशयेन प्रणमति—नम इति द्वयेन । तुभ्यं भगवते नमः । भगवत्त्वमेवोपपादयति, सकलस्य जगतः स्थित्यादीनामीशाय कर्त्रे । तथापि भिदां भेददर्शननिमित्तेन कुयोगिनां विषयाविष्टचित्तानां दुरवसिता अविज्ञाता आत्मगतिर्निजं तत्त्वं यस्य तस्मै । ननु तथापि जगत्कर्तृत्वादिना विकारित्वं स्यादित्याशङ्क्याह—परमहंसायेति, अहम्माध्यासराहित्येन परमशुद्धायेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ एवं नमस्करोऽपि त्वदनुग्रहेणैव कर्तुं शक्नोते नान्यथेति सूचयन् प्रणमति—यमिति । यं श्वसन्तं चेष्टमानमनु विश्वसृजो ब्रह्मादयो देवास्तदधीनानि कर्मेन्द्रियाणि च श्वसन्ति चेष्टन्ते, यं चेकितानं पश्यन्तं प्रकाशयन्तमनु चित्तयः सूर्यादयो देवाः ज्ञानेन्द्रियाणि च उच्चकन्ति स्वस्वविषयं प्रकाशयन्तीत्यर्थः, यस्य मूर्ध्नि भूमण्डलं सर्षपायति सर्षपवदतिलघुत्वेनाननुसन्धेयतया वर्तते, तस्मै सहस्रमूर्ध्ने भगवते तुभ्यं नम इत्यन्वयः ॥ ४८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

भागवतधर्मानवद्यतामेवाह । विषमेति । यत्र यस्मिन् भागवते धर्मे, यदन्यत्र यस्मिन्यस्मिन् काम्ये धर्मे यथा तथा, त्वम् अहम् इति तव, मम च इति, नृणां, विषममतिरहंकारममकाररूपा बुद्धिः, न अस्ति । सर्वज्ञेन भ्रमविप्रलिप्सादिदोषरहितेन परमकारुणिकेन भवताऽभिहितत्वादहंकारममकारादियुक्तहिंसादिगर्भत्वाभावात् सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वानुसंधानगर्भत्वाभिरतिशयानन्दहेतुत्वाच्च त्वदाराधनरूपो धर्मः, सर्वोत्कृष्टः । तथा तदनुष्ठातारोऽपि शब्दादिविषयसुखार्थं दम्भमात्सर्यहिंसादिस्वभावत्वाभावात् सर्वभूतसुहृत्त्वादिगुणयुक्तत्वाच्चात्युत्कृष्टः, इतरोऽधर्मस्तदनुष्ठातारस्तूक्तविपरीता इति भावः । ननु काम्यधर्मोऽपि वेदोक्तत्वादनवद्य एव तत्राह विषममधियेति । विषममधिया अहंममेत्यभिमानेन शत्रुमरणादिकामनारूपविषममत्या, रक्षितः यः देवतान्तराराधनरूपः धर्मः, स हि स तु, अविशुद्धः अधर्मबहुलः रागद्वेषादिगर्भत्वादधर्मप्रचुरः । क्षयिष्णुः शत्रुमरणादिकामनागर्भत्वादस्थिरफलश्च ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ विषमधीरचितत्वमाह । कः चेम इति । स्वं कर्तारं परमन्यं च द्रुह्यतीति स्वपरध्रुक तेन, अत्यन्तशरीरायासकारित्वादन्ततः संसृतिरूपानर्थहेतुत्वाच्च स्वध्रुक शत्रुहिंसादिकामनागर्भत्वात्परध्रुक इत्येवं स्वपरद्रोहभाजा देवतान्तराराधनरूपेणेत्यर्थः । धर्मेण निजपरयोः कः चेमः किं सुखं, न किंचिदपीत्यर्थः । अत्र परग्रहणं दृष्टान्तार्थं तेन यथाऽभिचारादिकर्म मर्तुं न चेमस्तथा तत्कर्तुं रपीत्यर्थः । अस्तु वा कश्चित्कर्तुं स्तादात्त्विकः चेमस्तथापि सः, कियान्वा अर्थः पुरुषार्थः । क्षयिष्णुत्वात् सोऽतितुच्छ इत्यर्थः । एवं स्वपरध्रुक धर्मो हि पुरुषार्थहेतुर्न भवतीत्युक्तं प्रत्युत सोऽनर्थहेतुश्चेत्याह । स्वर्द्रोहात् स्वस्यैवाहितकरणाद्धेतोः, तव परमेश्वरस्य भवतः, कोपः निग्रहः स्यात् । अयं यदा स्वस्यैवाहितमाचरति तदा परस्य तदाचरित्तत्र किमु वक्तव्यम्, अतो निग्रहार्ह एवेति तव कोपः स्यात् । तथा परसंपीडया, अधर्मश्चापि, भवेत् । तथा च तन्निग्रहः प्रतिज्ञातो भगवद्गीतायां भगवतैव । 'आत्मसंभावितः स्वधा धनमानमदान्विताः । यजन्ते नामयज्ञैस्ते

दम्भेनाऽविधिपूर्वकम् । अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः । मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः । तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु' इत्यादिना ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ एवं विषमधी-
रचितधर्मस्य न पुरुषार्थहेतुत्वं प्रत्युतानर्थहेतुत्वं चोक्तं भगवदारधनरूपधर्मस्य त्वनिष्ठपरिहारेष्टप्राप्तिहेतुत्वमव्यभिचरित्वं
चेत्याह । नेति । तव 'सत्यकामः सत्यसंकल्प' इति श्रुत्युक्तसत्यसंकल्पस्य भवत इत्यर्थः । ईक्षा 'ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि
संन्यस्य मत्पराः । अन्नन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते । तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् । भवामि न चिरात्पार्थ
मय्यावेशितचेतसाम्' इत्येवं कृतः संकल्प इत्यर्थः । न व्यभिचरति अयथार्था न भवति । हि यया हेतुभूतया ईक्षया, भागवतः,
भगवतस्तवारधनरूपः धर्मः, अभिहितः पञ्चरात्रभगवद्गीतावासुदेवमाहात्म्यसुधासिन्ध्वादिसुखेन प्रोक्तः । यत्र स्वस्वधर्मं
भागवतधर्मे जना वर्तन्ते तत्र तेषां स्वधर्मावस्थानहेतुभूता त्वदीक्षा एव । अन्यथोक्तविधत्वद्वर्मानाभिज्ञतया केवलविषयासक्तत्वे
सति तु ततस्त्वदीक्षानिवृत्तेस्तेषां न कोऽपि संसारतः निवृत्तिकारकः । एतदभिप्रायमेव 'धर्मेण रहिता कृष्णभक्तिः कार्या न
सर्वथा' इति शिक्षापत्र्यां श्रीहरिवाक्यं, ततः सधर्मभक्त्याचरणरूपस्वदीक्षावान् धर्म एव संसारान्मुधितारकोऽस्तीति तात्प-
र्यार्थः । भागवतधर्मस्येत्यर्थभूतमहिमत्वात् । आर्या महाबुद्धिमान् भगवज्जनाः तु, स्थिरचरसत्त्वकदम्बेषु स्थावरजङ्गमप्राणि-
समूहेषु, अपृथक्धियस्त्वादात्मकबुद्धियुक्ताः सन्तः, पाठान्तरे त्वदात्मकताबुद्ध्या अमृतत्वायेति शेषः । यं भागवतधर्मम्
उपासतेऽनुतिष्ठन्ति । यं त्वामिति वा ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ इदानीं स्वस्य कृतार्थतामाविष्कुर्वन्तदर्शनस्य कृतार्थतापादकत्वं
कैमुल्यन्यायेनाह । न हीति । हे भगवन्, नृणां त्वदर्शनात् अखिलपापक्षयः भवति । इदम् अघटितं न हि । किं तु युक्तमेव । कुतः
यन्नामसकृच्छ्रवणात् यस्य भगवतो नाम्न एकवारमपि श्रवणकरणादेव, पुलकसकोऽपि हीनजातिजश्चाण्डालोऽपि, संसारात्
संसारबन्धनात् विमुच्यते । त्वन्नामश्रवणस्यैव यदेदं माहात्म्यं किं पुनः साक्षात्त्वदर्शनस्येति भावः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ अथ
भगवद्दर्शनेन स्वस्य कृतार्थतामाह । अथेति । हे भगवन्, अथ अतः अधुना सांप्रतं, तव यदवलोकः अवलोकनं तेन परिमृष्टा
निरता आशयमलाश्चित्तमला येषां ते तादृशाः, वयं जाताः कृतार्था जाता इत्यर्थः । त्वदर्शनं च मम नारदोपदेशेन जात-
मित्याह । यद्यस्मात्, तावकेन 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः' इत्युक्तरीत्या तव निरतिशयप्रियेण, सुरर्षिणा
नारदेन, यत् उदितं त्वदर्शनेन मम कृतार्थतानिमित्तमन्त्ररूपं यद्वचो गदितमित्यर्थः । तेन एवमधुना मम त्वदर्शनं जातमिति
शेषः । अन्यथा, तेनाऽनुदिते इत्यर्थः । कथं भवति । महोपकर्तृसदाचार्यानुग्रहाभावे कथं भवेदेवंविधः परमोऽभ्युदय
इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ पूर्वं कथं भवतीत्यनेनेदंशाभ्युदयानर्हत्वं स्वस्य सूचितं, तच्च, भवता सर्वज्ञेन सर्वं विदितमेव किं मया
विज्ञाप्यं ह्यधुनाऽवशिष्यत इत्याह । विदितमिति । हे अनन्त, इह लोके जनैः, यत् यत्, आचरितं तत् समस्तं जगदात्मनः
कृत्स्नजगदन्तर्यामितया सर्वेषां बुद्धिवृत्तीर्युगपत्, साक्षात्कर्तुः, तव विदितमेव, ततः, मादृशैः सवितुः पुरः, इव परमगुरोः
तव पुरः कियत् विज्ञाप्यम् । यथा लोकत्रयप्रकाशकस्य सवितुः कीटविशेषैः खद्योतैः कृतं द्योतनं त्वत्यल्पं, एवमहंपूर्वमतिमूढ
आसं पश्चान्नारदेनानुगृहीतस्तत्सर्वान्तर्यामिणस्तव पुरो मया किं प्रकाशनीयम् । प्रकाशनस्यात्यल्पत्वादिति भावः ॥ ४६ ॥
एवं स्वस्य तत्स्तुतावनधिकारमाविष्कृत्य कांश्चित्दगुणाननुस्मरन् केवलं नमस्करोति नम इति द्वाभ्याम् । नम इति । इति भगवते
षाड्गुण्यपूर्णाय, सकलजगत्स्थितिलयोदयेशाय सकलजगतां स्थितिप्रलयोत्पत्तिकर्त्रे, तुभ्यं नमः । कुयोगिनां कुयोगिभिः, भिदा
अब्रह्मात्मकस्वतन्त्रवस्तुदृष्ट्या, दुरवसिता ज्ञातुमशक्या आत्मनो गतिः स्वरूपस्वभावश्च यस्य तस्मै, ज्ञातुमशक्यस्वरूपस्वभावा-
येत्यर्थः । परमहंसायात्यन्तशुद्धाय च, तुभ्यं नमः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ अनन्तगुणमाहात्म्यं कथयन्नमस्करोति । यमिति ।
श्वसन्तं बहु स्यामिति संकल्पतो व्याप्रियमाणं यं त्वाम् अनु, विश्वसृजो ब्रह्मादयः श्वसन्ति त्वदधीनस्वसत्तालाभेन स्वस्वक्रियायां
व्याप्रियन्ते इति भावः । वै निश्चितं, चेकितानं सर्वं पश्यन्तम्, अनु, चित्तयश्चित्तयः, उच्चकन्ति । वीक्षणादिव्यापारे प्रसरन्ती-
त्यर्थः । कर्मेन्द्रियाणां क्रिया ज्ञानेन्द्रियाणां ज्ञानं चापि त्वदधीनमेवेति भावः । यस्य तव, मूर्द्धनि भूमण्डलं कृत्स्नं भूमण्डलं
सर्षपायति । सर्षपैककणवदाचरतीत्यर्थः । यो भवान् कृत्स्नभूमण्डलभारमपि सर्षपवत् मन्यते इत्यर्थः । तस्मै सहस्रमूर्द्धने
सहस्रशिरसे, भगवते तुभ्यं नमः अस्तु । भवान्स्मन्नमनमङ्गीकरोतित्वत्यर्थः ॥ ४८ ॥

भाषानुवादः

वह भागवतधर्म इतना शुद्ध है कि उसमें सकाम धर्मोंके समान मनुष्योंकी वह विषमबुद्धि नहीं होती कि 'यह मैं हूँ, यह मेरा है, यह तू है और यह तेरा है।' इसके विपरीत जिस धर्मके मूलमें ही विषमताका बीज बो दिया जाता है, वह तो अशुद्ध, नाशवान् और अधर्मबहुल होता है ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ सकाम धर्म अपना और दूसरेका भी अहित करनेवाला है । उससे अपना या पराया—किसीका कोई भी प्रयोजन और हित सिद्ध नहीं होता । प्रत्युत सकाम धर्मसे जब अनुष्ठान करनेवालेका चित्त दुखता है, तब आप रुष्ट होते हैं और जब दूसरेका चित्त दुखता है, तब वह धर्म नहीं रहता—अधर्म हो

जाता है ॥ ४२ ॥ ॐ ॐ भगवन् ! आपने जिस दृष्टिसे भागवतधर्मका निरूपण किया है, वह कभी परमार्थसे विचलित नहीं होती । इसलिये जो संत पुरुष चर-अचर समस्त प्राणियोंमें समदृष्टि रखते हैं, वे ही उसका सेवन करते हैं ॥ ४३ ॥ ॐ ॐ भगवन् ! आपके दर्शनमात्रसे ही मनुष्योंके सारे पाप क्षीण हो जाते हैं, यह कोई असम्भव बात नहीं है; क्योंकि आपका नाम एक बार सुननेसे ही नीच चाण्डाल भी संसारसे मुक्त हो जाता है ॥ ४४ ॥ ॐ ॐ भगवन् ! इस समय आपके दर्शन-मात्रसे ही मेरे अन्तःकरणका सारा मल धुल गया है, सो ठीक ही है । क्योंकि आपके अनन्यप्रेमी भक्त देवर्षि नारदजीने जो कुछ कहा है, वह मिथ्या कैसे हो सकता है ॥ ४५ ॥ ॐ ॐ हे अनन्त ! आप सम्पूर्ण जगत्के आत्मा हैं । अतएव संसारमें प्राणी जो कुछ करते हैं, वह सब आप जानते ही रहते हैं । इसलिये जैसे जुगनू सूर्यको प्रकाशित नहीं कर सकता, वैसे ही परमगुरु आपसे मैं क्या निवेदन करूँ ॥ ४६ ॥ ॐ ॐ भगवन् ! आपकी ही अध्यक्षतामें सारे जगत्की उत्पत्ति, स्थिति और प्रलय होते हैं । कुयोगीजन भेददृष्टिके कारण आपका वास्तविक स्वरूप नहीं जान पाते । आपका स्वरूप वास्तवमें अत्यन्त शुद्ध है । मैं आपको नमस्कार करता हूँ ॥ ४७ ॥ ॐ ॐ आपकी चेष्टासे शक्ति प्राप्त करके ही ब्रह्मा आदि लोकपालगण चेष्टा करनेमें समर्थ होते हैं । आपकी दृष्टिसे जीवित होकर ही ज्ञानेन्द्रियाँ अपने-अपने विषयोंको ग्रहण करनेमें समर्थ होती हैं । यह भूमण्डल आपके सिरपर सरसोंके दानेके समान जान पड़ता है । मैं आप सहस्रशीर्षा भगवान्को बार-बार नमस्कार करता हूँ ॥ ४८ ॥

श्रीशुक उवाच

संस्तुतो भगवानेवमनन्तस्तमभाषत । विद्याधरपतिं प्रीतश्चित्रकेतुं कुरुद्रह ॥ ४९ ॥

श्रीभगवानुवाच

यच्चारदाङ्गिरोभ्यां ते व्याहृतं मेऽनुशासनम् । संसिद्धोऽसि तथा राजन् विद्यया दर्शनाच्च मे ॥ ५० ॥
अहं वै सर्वभूतानि भूतात्मा भूतभावनः । शब्दब्रह्म परं ब्रह्म ममोभे शाश्वती तनू ॥ ५१ ॥
लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि सन्ततम् । उभयं च मया व्याप्तं मयि चैवोभयं कृतम् ॥ ५२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—कुरुद्रह एवं संस्तुतः भगवान् अनन्तः प्रीतः तं विद्याधरपतिं चित्रकेतुम् अभाषत ॥ ४९ ॥ ॐ अ राजन् नारदाङ्गिरोभ्यां ते यन् मे अनुशासनम् व्याहृतं तथा विद्यया च मे दर्शनात् संसिद्धः असि ॥ ५० ॥ ॐ ॐ सर्व-भूतानि भूतात्मा भूतभावनः अहं वै शब्दब्रह्म परम् उभे शाश्वती मम तनू ॥ ५१ ॥ ॐ ॐ लोके विततम् आत्मानं च आत्मनि सन्ततं लोकं च तत् उभयं मया व्याप्तं च एव उभयं मयि कृतम् ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

मे ममानुशासनं मद्विषय उपदेशः तेन तथा च विद्ययाऽस्माच्च दर्शनात्संसिद्धोऽसि ॥ ५० ॥ ॐ ॐ तद्बोध-दाढर्याय स्वयमप्युपदिशति अहमित्यादिना । सर्वभूतान्यहमेव । भूतानामात्मा भोक्ताऽप्यहमेव । भोक्तृभोगात्मकं विश्वं भद्रचतिरिक्तं नास्तीत्यर्थः । यतोऽहं भूतभावनः भूतानां प्रकाशकः कारणं च । ननु शब्दब्रह्मप्रकाशकं परं ब्रह्म कारणं च प्रकाशकं च सत्यं ते उभे ममैव रूपे इत्याह । शब्दब्रह्मेति । शाश्वती शाश्वतौ ॥ ५१ ॥ ॐ ॐ अतस्त्वमेवं पश्येत्याह । लोके भोग्यप्रपंचे भोक्तृत्वेन विततमनुगतमात्मानं लोकं चात्मनि भोग्यत्वेन सन्ततं व्याप्तं तदुभयं च मया कारणात्मना व्याप्तम् । मयि चैवोभयं कृतं प्रकल्पितं स्मरेदिति तृतीयेनान्वयः । पश्येदित्यध्याहारो वा ॥ ५२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

कुरुद्रहेति । शुद्धवंशोद्भूतत्वानुभ्यमिदं प्रोक्तमिति “विशुद्धोभयवंशाय देया विद्यामनीषिणा” इत्युक्तेः ॥ ४९ ॥ ॐ ॐ राजन्निति । राज्ञां संसिद्धिरिति दुर्लभापि मत्कृपया जातेति भावः ॥ ५० ॥ ॐ ॐ इत्यर्थ इति । “सर्वं खल्विदं ब्रह्म”

इति श्रुतेरिति भावः । अत्राशंकते—नन्विति । वेदराशिः शब्दब्रह्म सच्चिदानन्दं परब्रह्मेति भेदः । “यावद्ब्रह्मविष्टितं तावती वाक्” इति श्रुतेः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ यतोऽहमेव सर्वमतो हेतोः । एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण । व्यवहितान्वये श्रमं मत्वाह—पर्येदित्यध्याहारो वा ॥ ५२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

संस्तुत इति । हे कुरुद्रह ! भगवानन्तः संकर्षण एवं संस्तुतोऽत एव प्रीतः सन् तं विद्याधरपतिं चित्रकैतुमभाषत ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ यदिति । हे राजन् ! यन्मेऽनुशासनं मद्विषय उपदेशः कौऽयं स्यात्तव राजेन्द्रेत्यादिना ते तव नारदाङ्गिरोभ्यां व्याहृतं निरूपितं तेन तथा नारदोपदिष्टया स्तोत्रमन्त्रात्मिकया विद्यया मे मम दर्शनाच्च त्वं सम्यक् सिद्धः कृतार्थोऽसि ॥ ५० ॥ ❀ ❀ तद्बोधदाढ्याय स्वयमप्युपदिशति—अहमिति । सर्वभूतानि स्थावरजङ्गमात्मकान्यहमेव तथा भूतानामात्मा भोक्ताऽप्यहमेव भोक्तृभोग्यात्मकं विश्वं मद्बचरिक्तं नास्तीत्यर्थः । यतोऽहमेव भूतभावनः भूतानां भावनः प्रकाशकः नियन्ता कारणं च ननु शब्दब्रह्म प्रकाशकं परं ब्रह्म कारणं प्रकाशं प्रसिद्धं तत्राह । शब्दब्रह्म परं ब्रह्म च इत्युभे ममैव शाश्वती शाश्वत्यौ । पूर्वसवर्णदीर्घ आर्षः । तन् मूर्त्ती स्तः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ लोक इति । लोके भोग्यात्मके प्रपञ्चे भोक्तृत्वेन विततमनुगतमात्मानं जीवं तथा लोकं चात्मनि जीवे सन्ततं भोग्यत्वेन व्याप्तं तदुभयं च मया कारणात्मना व्याप्तं यतस्तदुभयमपि मन्येवाधिष्ठाने कृतं रचितमिति पर्येदिति शेषः ॥ ५२ ॥

वीरराघवव्याख्या

चित्रकैतुनेत्यं स्तुतो भगवाननन्तस्तमभाषतेत्याह—मुनिः, संस्तुत इति । इत्थमनन्तगुणमाहात्म्येन स्तुतो भगवाननन्तः प्रीतस्सन् हे कुरुद्रह, ते विद्याधराणां पतिं चित्रकैतुमभाषत ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—यदित्यादिना सिद्धोसीत्यन्तेन । नारदाङ्गिरोभ्यां ते तुभ्यं यद्वाहृतमुक्तं तदनुशासनं प्रकृतिपुरुषेश्वरस्वरूपविषयकं विविच्य ज्ञापनरूपं वचः मे ममैव सत्सम्बन्धेवान्तरात्मभूतमत्सङ्कल्पादेव ताभ्यां ते व्याहृतम्—

“ईश्वरस्य च सौहार्दं यदच्छा सुकृतं तथा । विष्णोः कटाक्षः अद्वेष आनुकूल्यं च सात्त्विकैः । सम्भाषणं षडेतानि ह्याचार्यप्राप्तिहेतवः” ।

इत्युक्तरीत्या मदनुग्रहमन्तरेण सदाचार्यप्राप्तेर्दुर्लभत्वादिति भावः । अतो हे राजन्, तथा नारदोपदिष्टया मन्त्रविद्यया मम दर्शनाच्च संसिद्धोऽसि ॥ ५० ॥ ❀ ❀ ननु, मह्यमुपदिशतमिति न तौ प्रतित्वमुक्तवानतः कथं तद्वाहृतं त्वदनुशासनमेवेति जानीयां किञ्च तयोरेव वचोऽहमशृण्वं न तु तवेत्यत्राह—अहं हीति । तावत्सर्वाणि भूतान्यहमेव सर्वाण्यपि भूतानि मदभिन्नान्येव, किमुत “आचार्य मां विजानीयात् “ज्ञानीत्वात्मैव मे मतम्” इत्युक्तात्माभिन्नाभिमानविषयावगिरोनारदौ मदभिन्नाविति भावः । अतस्तद्व्याहृतं मदनुशासनमेवेति तात्पर्यम् । ननु, सर्वभूतान्यहमेवेत्युक्तोऽभेदः किं सृदात्मको घट इति वत्स्वरूपाभेदरूपस्तथाच्चे सर्वविकाराश्रयत्वापत्तिस्तत्राह—भूतात्मा सर्वभूतानामन्तरात्मा आत्मा देवो जात इत्यादिवच्छरीरात्मभावप्रयुक्तः सर्वभूतैः सह ममाभेदः विकाराणां शरीरगतानां जीवे बाल्यादीनामिव न मयि प्रसक्तिरिति तात्पर्यम् । शरीरात्मभावनिबन्धनोऽभेदव्यपदेशो बहुशो दृष्टः ब्राह्मणोहं कुशोहं स्थूलोहमित्यादि न चेदं रजतमिति तद्बाधितोऽयं व्यपदेशः नीलो घट इत्याद्यभेदव्यपदेशस्यापि बाध्यत्वापत्तेः अथ जातिगुणादीनां व्यक्तिगुण्यप्रधक्सिद्धप्रकारतया तद्बुद्धितच्छब्दयोर्व्यक्तिगुणपर्यन्तत्वात् बाधस्तर्हि शरीरस्याप्यात्मा पृथक्सिद्धप्रकारत्वेन तद्बुद्धितच्छब्दयोरपि तात्पर्यं तत्वादप्यबाधित एव, ननु, जाल्यादेर्व्यक्त्यादीन् प्रति अप्रधक्सिद्धप्रकारत्वं प्रत्यक्षगम्यं जातिव्यक्त्योरुभयोरपि प्रत्यक्षविषयत्वात् आत्मनस्तु तदविषयत्वात्कथं शरीरस्यात्मा पृथक्सिद्धविशेषणत्वमिति चेत् मास्तु जातिव्यक्त्योरिव शरीरात्मनोरेकप्रमाणविषयत्वम् अथाप्यात्मा पृथक्सिद्धप्रकारत्वं शरीरस्याक्षतमेव न हि भिन्नसामग्रीवेद्यत्वमात्रेण तद्व्याहर्तुं शक्यम् अन्यथा चक्षुर्ग्राणेन्द्रियविद्ययोः पृथ्वीगन्धयोरपि नियतप्रकारप्रकारिभावानुपपत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः न केवलं शरीरात्मभावनिबन्धन एव भूतैर्ममाभेदः, अपि तु कार्यकारणभावनबन्धनश्चेत्याह—भूतभाव इति, भूतानि चिदाचिदात्मकानि देवमनुष्यादीनि भावयत्युत्पादयति स्वसादेवोपादनभूतादिति भूतभावनः कार्यकारणयोरभेदस्त्वारम्भणाधिकरणादिभाष्ये बहूपपत्तिभिर्निरूपितः यदा शङ्कितं तयोरेववचोऽशृण्वं ननु तवेति तत्राह—शब्देति । शब्दात्मकं यद्ब्रह्म परं शब्देन वाच्यमर्थात्मकत्वं च यद्ब्रह्म इमे ब्रह्मणी मम शाश्वती तन् यावत्सत्तमपृथक्सिद्धे मम शरीरभूते इत्यर्थः । स्वस्मिन्मुख्यवृत्तो ब्रह्मशब्दः शब्दार्थात्मकयोः प्रपञ्चदलयोः स्वशरीरत्वादुपचरितः परब्रह्मणः स्वतन्त्रत्वकथनं दृष्टान्तार्थं यथा परब्रह्मान्तर्गतनारदागिरसोर्मच्छरीरत्वम् एवं शब्दब्रह्मान्तर्गततद्वचसोऽपि मत्तन्त्रत्वमित्यर्थः । यद्यपि स्वस्य सर्वभूतात्मकत्वकथनेनैव सर्वभूतवचसां स्ववचस्त्वमपि कथितप्रायं तथापि नामरूपयोरुभयोरपि

स्वशरीरकत्वज्ञापनाय पृथगुक्तमित्यगन्तव्यम् ॥ ५१ ॥ * * ननु, सर्वेषां भूतशब्दवाच्यानां देवादिशरीराणामात्मा जीवः स एव किं भवान्नेत्याह—लोक इति । लोके परिदृश्यमानाचित्प्रपञ्चे देवादिशरीररूपे विततं व्याप्तमन्तःप्रविश्य धारकतया व्याप्तं प्रत्यगात्मानं द्वितीयान्तानां पश्येत्यव्याहृतेनान्वयः । तथा आत्मनि प्रत्यगात्मनि सन्ततं प्रोतं धार्यत्वेनावस्थितं लोकं केयेतदुभयं मया परमात्मानांस्तःप्रविश्य भर्त्रा व्याप्तम् उक्तमुभयं मयि कृतं च मदाधेयं कृतमित्यर्थः । लोके विततमात्मान-मित्यनेन चेतने जीवस्य व्याप्तिरुक्ता । लोकं चात्मनीत्यनेनाचेतनस्य जीवधार्यत्वमुक्तम् । उभयमित्यनेन चेतनाचेतनयोरीश्वर-धार्यत्वं व्याप्यत्वमीश्वरस्य स्वस्य धारकत्वं व्यापकत्वञ्चोक्तम् अतो नाहं जीवः भूतात्मेत्यत्र भूतशब्दोऽचेतनविशिष्टचेतनपरः इति भावः । आत्मानमित्येकवचनं जात्यभिप्रायकं यद्वा एकामेव जीवव्यक्तिमुपादाय क्रमप्राप्तेषु देवादिशरीरेषु व्याप्तिरुच्यते, अतोऽत्र जीवैक्यवादभ्रमो न कर्तव्यः ॥ ५२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अनन्तनामप्रवृत्तिनिमित्तक्रियावत्त्वादनन्तः श्रीहरिः । हरिगुणान्तकथनदर्शनासमर्थत्वाददन्त इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ नारदाङ्गिरोभ्यां मन्मम शासनं तत्र व्याहृतं तत्करणेन या च मम विद्याम्यस्ता तथा यच्च मम दर्शनं तस्माच्च संसिद्धोऽसि प्राप्तापेक्षिताशेषपुरुषार्थोसीत्यर्थः ॥ ५० ॥ * * अधुनाऽहं पूर्वोक्तस्थिरीकरणाय किञ्चिद्विशेषज्ञानाय वा किञ्चिदुपदि-शामीत्याह—अहमिति । सर्वभूतान्यहमित्यन्वयः वा इत्यनेन “सर्वं खल्विदमब्रह्म” इति श्रुतिं सूचयति अभेदोपदेशस्य कोभिप्राय इति तत्राह—भूतात्मेति । भूतानामन्तःस्थित्वा दानादिकर्तृत्वात्तद्व्यपदेशः “हरिस्तु सर्वभूतानि तदन्तर्याम्यपेक्षया” इति स्मृतेः सत्ताप्रदत्वाच्च तद्व्यपदेश इतिभावेनाह—भूतभावन इति । भूतानि भावयति सत्तागतानि करोतीति अनेन “अहमस्मि” इत्यादिश्रुतिगतानि पदान्यन्तर्यामिणि मुख्यवृत्त्या प्रवर्तन्त इत्युक्तं तथाचोक्तं “तिङ्पदानि च सर्वाणि सुप्पदानि तथैव च । तस्मिन्नेव प्रवर्तन्ते मुख्यवृत्त्या विशेषतः” इति इदञ्च त्वयावश्यं ज्ञातव्यमित्याहः—शब्देति । वेदादिशब्दराशिलक्षणं शब्दब्रह्म सच्चिदानन्दलक्षणं परं ब्रह्मेत्युभे “द्वे अपि ब्रह्मणी मम शाश्वती तनू प्रतिमास्वरूपमेदेन यावद्ब्रह्म विष्टितं तावती वाक्” इति श्रुतेः “एष नित्योऽव्ययः सूक्ष्मः” इति पूर्वोक्तम् ॥ ५१ ॥ * * आत्मानं जीवं लोके भुवने अवितयामव्याप्तं जानीहि लोकं चात्मनि जीवे वासनारूपेण मनसि सन्ततं निर्व्यूढं विद्वि विपुलस्य लोकस्यात्मप्रदेशमन्तरेण बाहुल्यायोगात् लोक आत्मेत्युभयं मया ब्रह्मरूपेण व्याप्तम् । तर्हि, जीवलोकयोगाधारः कः ? इति तत्राह—मयीति । उभयञ्च मयि समाश्रितमेव । कुतः ? ‘अहमेवो-भवाधारः’ इति समाधत्स्व ॥ ५२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अहमिति । अत्र शब्दब्रह्मणः साहचर्यात् परब्रह्मणोऽप्यंशत्वमायाति ॥ ५१ ॥ * * तथैवानुभावयति लोक इति । आत्मानं परं ब्रह्म स्वरूपं-विततमाश्रयत्वेन वर्त्तमानम् आत्मनि तस्मिन् सन्ततमाश्रितं पश्य मया भगवद्रूपेण परब्रह्मणोपि मदीयनिर्विशेषाभिर्भाविरूपत्वात् । अत एवोभयञ्च मयि कृतं मज्ज्ञाननिमित्तमेव निरूपितमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मेऽनुशासनं श्रवणकीर्त्तनादिभजनं तेन तथा विद्यया नारदोपदिष्टमहामन्त्रेण च तत्साध्यान्मम दर्शनाच्च ॥ ५० ॥ किञ्च भक्तिरत्त्वं तथा ज्ञातमेव तत्राजितजितेत्यादिस्तुतिरेव प्रमाणं जिज्ञासानैरपेक्ष्यार्थं ज्ञानतत्त्वमहमेवोपदिशामि शृण्वित्याह-अहं वै इति । अत्रेवं विवेचनीयं वस्तु तावत् द्विविधं, वास्तवमवास्तवञ्च । ब्रह्म परमात्मा भगवान् सपरिकर इत्येतत् त्रितयमेव वास्तवं वस्तु । मायिकप्रपञ्चजातमिदमवास्तवं वस्तु । अवस्तु च द्विविधं, कार्यमकार्यञ्च । कार्यं स्वप्नेन्द्रजालादिगतम् । अकार्यं स्वप्नशशशृङ्गादि । एषां मध्ये विद्यं व वास्तवमत्र वस्त्विति प्रथमोक्तेर्वास्तवं वस्तु न एवोपादेयत्वं वक्तुं प्रथममवास्तववस्त्वाह-सर्वभूतानि भोक्तृभोग्यात्मकानि जगन्ति अहमेव मदीयजीवशक्तिमयत्वादिति भावः । अत्र जीवानामवास्तववस्तुत्वमविद्या-वृत्त्वादेवोक्तम् । वास्तवं वस्त्वाह भूतानां समष्टिव्यष्टीनामात्मा अन्तर्यामीति द्वितीयः । तृतीयश्च पुरुषोऽहं तथाभूतानि तानि भावयत्युत्पादयतीति प्रथमः पुरुषश्चाहं तथाभूतानि दास्यसख्यादिभावयन्ति करोतीति भूतभावनः कृष्णो रामश्च सम्प्रति त्वया दृश्यश्चाहं किञ्च मन्त्रिन्दासरूपं यत् शब्दब्रह्म वेदः तथा मन्त्रिर्विशेषाकारत्वेन ज्ञानिषु प्रतिपाद्यमानं यत् परं ब्रह्म ते उभे समैव तनुरूपे वेदस्य शब्दरूपत्वादाकाशगुणत्वेनानित्यत्वशङ्कायास्तथा परब्रह्मणश्चानिर्देश्यत्वेनावस्तुत्वशङ्काया वारणायाम् शाश्वती शाश्वतौ नित्यं सत्ये एव ॥ ५१ ॥ * * ननु त्वं मम चेत् सर्वं भवति तर्हि किं सर्वभूताश्रेयोपास्यत्वेन ध्येयानि

भक्तानामुत्तान्तर्याम्यादिरूपाणीति तत्राह—लोके भोग्यप्रपञ्चे भोक्तृत्वेन विततमनुगतमात्मानं जीवं तथा लोकश्चात्मनि भोग्यत्वेन सन्ततं सविस्तरमुपच्छिन्नं तदुभयं मया कारणात्मना व्याप्तं मयि चाधिष्ठानकारणे उभयं कृतं कार्यरूपं स्मरेदिति तृतीयेनान्वयः । तेन सर्वभूतानि सच्छक्तिकार्याण्यनित्यान्यस्वरूपभूतानि नोपास्यत्वेन ध्यानीति भावः ॥ ५२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

ते तुभ्यं मेऽनुशासनं मद्विषयकं शास्त्रं मंत्रोपनिषदित्यर्थः । तथा मंत्रोपनिषद्रूपया विद्यया मे दर्शनाच्च संसिद्धोऽसि मदीयतां प्राप्तोऽसि यः भगवदीयत्वं न प्राप्तः स रागाद्यभिभूतत्वादसिद्ध एवेत्यस्मिन्पुराण एवास्ति, तावद्वागादयस्तेन तावत्कारा-
गृहं तथा तावन्मोहोऽग्निनिगडो यावत्कृष्ण न ते जनाः' इति ॥ ५० ॥ ॐ ॐ एवं सिद्धपदवीं प्राप्तो भवद्विधो जीवः सर्वात्मानं सर्वकारणमसूयास्पृहादिदोषराहित्येन ध्यायेदित्याह अहमित्तिचतुर्भिः । सर्वभूतानि चेतनाचेतनानि अहं यतः भूतानामात्मा “एष ते आत्मांतर्यामी” इति श्रुतेः । “अन्तरात्मा नियंताहं नियम्यनिग्रहोः । स्वाभाविको भेदाभेदः, इन्द्रिय-
गणप्राणयोः न वै वाचो न चक्षुषि न मन इत्याचक्षते प्राणा इत्येवाचक्षते” इति छंदोग्ये प्रसिद्धः । यतः भूतभावनः भूतानि भावयत्युत्पादयतीति स “तथा कार्यकारणयोः” स्वाभाविको भेदः सर्वं स्वत्विद् ब्रह्म, तत्तुल्यानितीत्यनेन वाक्येन दर्शितः आत्मनि प्रमाणम् आत्मनः स्वरूपं चाह, शब्दब्रह्म परं ब्रह्म चेत्युभे मम शाश्वती शाश्वत्यौ नित्ये तन् वेदप्रमाणकपरब्रह्माभिन्नोऽसीत्यर्थः । एवंभूतेन मयोभयं ततमित्येवहीत्यध्याहृतेन द्वयोरन्वयः ॥ ५१ ॥ ॐ ॐ लोके भोग्ये पदार्थे आत्मानं भोक्तृत्वेनान्वितम् आत्मनि भोक्तरि लोकं च भोग्यतया संततम् उभयं च मया नियंत्रा व्याप्तं यस्मिन्मयि सर्वशक्तौ तदुभयं कृतं गुणिनि गुणवत् निहितम् “भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्त्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म एतत्” इति सनातनीश्रुत्या प्रतिपादितमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

भगवाननन्तः सङ्कर्षण एवं संस्तुतोऽतएव प्रीतः सन् तं विद्याधरपतिं चित्रकेतुमभाषतेत्यन्वयः । त्वय्यपि भगवत्प्रसादो महानस्ति येन त्वं कुरुकुलस्य निर्वाहको जात इत्याशयेन सम्बोधयति—हे कुरुद्वहेति ॥ ४९ ॥ ॐ ॐ भगवद्भाषणमेव दर्शयति—यदिति पञ्चदशभिः । यन्मे मम वेदात्मकस्य अनुशासनमुपदेशः ‘कोऽयं स्यात्तव राजेन्द्र’ इत्यादिना ते तव नारदाङ्गिरोभ्यां व्याहृतं निरूपितं तेन तथा नारदोपदिष्टया स्तोत्रमन्त्रात्मिकया विद्यया मे मम दर्शनाच्च हे राजन् त्वं सम्यक् सिद्धः कृतार्थोऽसि नात्र सन्देह इत्यन्वयः । जनश्रेष्ठेन त्वया मदाराधनमुचितमेव कृतमिति सूचनाय सम्बोधनम् ॥ ५० ॥ एवं कृतार्थस्यापि तस्य बोधदाढ्याय कृपया स्वयमपि तत्त्वमुपदिशति—अहमित्यादिना । सर्वभूतानि स्थावरजङ्गमात्म-
कान्यहमेव । तथाभूतानामात्मा भोक्ताऽप्यहमेव । भोक्तृभोग्यात्मकं विश्वं मय्यतिरिक्तं नास्तीत्यर्थः । यतोऽहमेव भूतभावनः भूतानां भावनः प्रकाशकः नियन्ता कारणं च । ननु धर्माधर्मादिप्रकाशकं शब्दब्रह्मप्रसिद्धं विश्वस्य प्रकाशकं नियन्तृकारणं च परं ब्रह्म प्रसिद्धं त्वमेव तत्सर्वमिति कथमित्याशङ्क्य ते उभे अपि ममैव रूपे इत्याह—शब्दब्रह्मेति । शाश्वती शाश्वत्यौ । तन् मूर्ती ॥ ५१ ॥ ॐ ॐ अतस्त्वेवं पश्येत्याह—लोक इति । लोकभोग्यात्मके प्रपञ्चे भोक्तृत्वेन विततमनुगतमात्मानं जीवं तथा लोकं चात्मनि जीवे सन्ततं भोग्यत्वेन व्याप्तं तदुभयं च मया कारणात्मना व्याप्तं, यतस्तदुभयमपि मय्येवाधिष्ठाने कृतं रचितमिति पश्येति शेषेणान्वयः । अत्रात्मानमित्येकवचनं साजात्याभिप्रायेण ॥ ५२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

चित्रकेतुनेत्यर्थं संस्तुतो भगवाननन्तस्तं प्रत्यभाषतेत्याह मुनिः । संस्तुत इति । एवमित्थं संस्तुतः अनन्तगुण-
माहात्म्येन कृतस्तवनः, भगवान् अनन्तः प्रीतः प्रसन्नतां प्राप्तः सन्, हे कुरुद्वह, विद्याधरपतिं तं चित्रकेतुम्, अभाषत ॥ ४९ ॥ तदेवाह यदित्यादिना सिद्धयसीत्यन्तेन । यदिति । नारदोऽङ्गिरोभ्यां, ते तुभ्यं यत् अनुशासनं शिक्षावचनं व्याहृतमुक्तं, तत् मे मम, अनुशासनं प्रकृतिपुरुषेश्वरस्वरूपाणां विविच्य ज्ञापनरूपं यत् वचनं, तन्मत्संकल्पादेव ताभ्यां त्वां प्रति व्याहृतमिति बोध्यमिति भावः । अतः, हे राजन्, तथा नारदोपदिष्टया विद्यया मन्त्रविद्यया, मे मम दर्शनाच्च संसिद्धः असि । नारदाऽ-
ङ्गिरोभ्यां यन्मम शासनं तव व्याहृतं, तत्करणेन या च मम विद्याभ्यस्ता तथा यच्च मम दर्शनं तस्माच्च संप्राप्तापेक्षितपुरुषा-
र्थोऽसीति संदर्भार्थः ॥ ५० ॥ ॐ ॐ ननु युवामेतमुपदिशतमिति, न तौ प्रति त्वमुक्तवानतः कथं तद्व्याहृतं त्वदनुशासन-
मेवेति जानीयां, किं च तयोरेव वचोऽहमशृण्वं न तु तवेत्यत्राह । अहमिति । सर्वभूतानि, अहं वै सर्वाण्यपि भूतानि मच्छरीरकत्वान्मदात्मकान्येवेत्यर्थः । एवं सति ‘आचार्यं मां विजानीयात्’ इति ‘ज्ञानीत्वात्मैव मे मतम्’ इति च वचनान्म-
दभिमानविषयावङ्गिरोनारदौ मदभिभावतस्तद्व्याहृतं मदनुशासनमेवेति भावः । न केवलं शरीरात्मभवानिबन्धन एव मम

भूतैरभेदः, किं तु कार्यकारणभावनिवन्धनश्चेत्याह । अहं, भूतानि चिदचिदात्मकानि देवमनुष्यादीनि भावयत्युत्पादयतीति भूतभावनः । भूतानि मत्कार्यभूतानि तदुत्पादनात्मनाहं कारणभूतश्चेति भावः । ननु तर्हि कार्यरूपाणां भूतानां विकार-मयत्वाच्चमपि तथाभूतो जात एवेत्यब्राह्म । अहं भूतात्मा भूतानां विकारवत्त्वेऽपि तत्स्थितिहेतोरात्मनो न विकारवत्त्वं तदा आत्मात्मनो मम तु विकारवत्त्वमेव नास्तीति भावः । यदाशङ्कितं तयोरेव वचोऽहमशृण्वं न तवेति तत्राह । शब्दब्रह्मेति वेदः, परब्रह्म वेदेन वाच्यमर्थात्मकं यद्ब्रह्म तच्च, उभे इमे ब्रह्मणी, मम शाश्वती शाश्वत्यौ, तनू । मच्छरीरभूते इत्यर्थः । अत्राऽ-र्थात्मकब्रह्मणः स्वतन्तुत्वकथनं दृष्टान्तार्थम् । यथाऽर्थात्मकब्रह्मान्तर्गतनारदाङ्गिरसोर्मच्छरीरत्वमेवं शब्दब्रह्मान्तर्गततद्वच-सोऽपि मच्छरीरत्वात् मदुक्तत्वमित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ ननु सर्वभूतात्मेत्यनेन सर्वेषां भूतशब्दवाच्यानां देवादिशरीरा-णामात्मा तु जीवस्ततः स एव किं भवान्नेत्याह । लोके इति । लोके परिदृश्यमानेऽचितप्रपञ्चे देवादिशरीररूपे, विततमन्तः प्रविश्य धारकतया व्याप्तम्, आत्मानं प्रत्यगात्मानम्, अत्र द्वितीयान्तानामध्याहृतेन पश्येत्यनेनान्वयः । तथा आत्मनि प्रत्यगात्मनि संततं प्रोतं धार्यत्वेनावस्थितमित्यर्थः । लोकं च, इत्येवम्, उभयं मया परमात्मना, अन्तः प्रविश्य व्याप्तम् । उभययुक्तं द्वयमपि मयि च कृतं मदायेयं कृतमित्यर्थः । लोके विततमात्मानमित्यनेनाचेतने जीवस्य व्याप्तिरुक्ता । लोकं चात्मनीत्यनेनाचेतनस्य जीवधार्यत्वमुक्तम् । उभयमित्यनेन चेतनाचेतनयोरीश्वरधार्यत्वं व्याप्यत्वं चोक्तम् । स्वस्थेश्वरस्य धारकत्वं चोक्तम् ॥ ५२ ॥

भाषानुवादः

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित् ! जब विद्याधरोंके अधिपति चित्रकेतुने अनन्तभगवानकी इस प्रकार स्तुति की, तब उन्होंने प्रसन्न होकर उनसे कहा ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ श्रीभगवान्ने कहा—चित्रकेतो ! देवर्षि नारद और महर्षि अङ्गिराने तुम्हें मेरे सम्बन्धमें जिस विद्याका उपदेश दिया है, उससे और मेरे दर्शनसे तुम भली-भाँति सिद्ध हो चुके हो ॥ ५० ॥ ❀ ❀ मैं ही समस्त प्राणियोंके रूपमें हूँ, मैं ही उनका आत्मा हूँ और मैं ही पालनकर्ता भी हूँ । शब्दब्रह्म (वेद) और परब्रह्म दोनों ही मेरे सनातन रूप हैं ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ आत्मा कार्यकारणात्मक जगत्में व्याप्त है और कार्य-कारणात्मक जगत् आत्मामें स्थित है तथा इन दोनोंमें मैं अधिष्ठातरूपसे व्याप्त हूँ और मुझमें ये दोनों कल्पित हैं ॥ ५२ ॥

यथा सुषुप्तः पुरुषो विश्वं पश्यति चात्मनि । आत्मानमेकदेशस्थं मन्यते स्वप्न उत्थितः ॥ ५३ ॥

एवं जागरणादीनि जीवस्थानानि चात्मनः । मायामात्राणि विज्ञाय तद्द्रष्टारं परं स्मरेत् ॥ ५४ ॥

येन प्रसुप्तः पुरुषः स्वप्नं वेदात्मनस्तदा । सुखं च निर्गुणं ब्रह्म तमात्मानमवेहि माम् ॥ ५५ ॥

उभयं स्मरतः पुंसः प्रस्वापप्रतिबोधयोः । अन्वेति व्यतिरिच्येत तज्ज्ञानं ब्रह्म तत् परम् ॥ ५६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यथा सुषुप्तः पुरुषः आत्मनि विश्वं पश्यति च स्वप्ने उत्थितः आत्मानम् एकदेशस्थं मन्यते ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ एवं च जागरणादीनि जीवस्थानानि आत्मनः मायामात्राणि तत् विज्ञाय द्रष्टारं परं स्मरेत् ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ प्रसुप्तः पुरुषः तदा येन आत्मनः स्वप्नं च निर्गुणं सुखं वेद तं आत्मानं ब्रह्म माम् अवेहि ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ उभयं स्मरतः पुरुषः पुंसः प्रस्वापप्रतिबोधयोः यत् अन्वेति व्यतिरिच्येत तत् ज्ञानम् परं ब्रह्म ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ननु जाग्रदाद्यवस्थाभेदेन भोक्तृभोग्यात्मकं विश्वं स्फुटं प्रतीयमानं कथं कल्पितं स्यादित्याशङ्क्य स्वप्नगतजाग्रदादि-दृष्टान्तेन संभावयन्ब्राह्म यथेति द्वाभ्याम् । यथा स्वप्ने सुप्तो विश्वं गिरिवनादिरूपं देशान्तरस्थमात्मन्येव पश्यति । स्वप्नमध्ये सुषुप्तिं स्वप्नं च पश्यतीत्यर्थः । तथा स्वप्न एवोत्थितः सन्नात्मानमेकदेशस्थं शयनदेशे स्थितं मन्यते जाग्रदवस्थाम-नुभवति ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ एवं प्रसिद्धान्यपि जागरादीनि जीवस्थानानि जीवोपाधेर्बुद्धेरवस्थानुभूतान्यात्मनो मायामा-त्राणीत्येवं विज्ञाय तेषां द्रष्टारमत एव परं तदवस्थारहितमात्मानं स्मरेत् ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ ननु तेषां द्रष्टारमिति कथमुच्यते

स्वापे दृश्याभावेन द्रष्टृत्वाभावात्तत्राह । येनेति । प्रसुप्तः पुरुषो जीवो येन रूपेण तदा स्वापकाले आत्मनः स्वापं निर्गुणमतीन्द्रियं सुखं च वेद तमात्मानं ब्रह्म मामवेहि । तदा स्वापसुखयोरसंवेदने “सुखमहमस्वाप्सम्” इति स्मृतेरसंभवात् ॥ ५५ ॥ ननु स्वापसाक्षिणा दृष्टं कथं जाग्रदवस्थः स्मरेन्न ह्यन्येन दृष्टमन्यः स्मरति तत्राह । उभयं प्रस्वापं प्रतिबोधं च स्मरतोऽनुसंदधतः । तयोः प्रस्वापप्रतिबोधयोः प्रकाशकत्वेन यदन्वेति ताभ्यां व्यतिरिच्येत च । एकैकापायेऽप्यनपायात् । तज्ज्ञानं परं ब्रह्म तदेव न तु भिन्नमित्यर्थः । अतो बाल्ये दृष्टस्य यौवने स्मृतिवदवस्थांतरत्वेऽपि स्वापानन्दयोः स्मरणं घटत इति भावः । तदेवंभूतं ब्रह्मात्मानमवेहीत्यनुबंगः ॥ ५६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्राक्षिपति—नन्विति । सुषुप्तः प्रसुप्तः । इत्यर्थः इति । अत्र चकारात्सुषुप्तिं केवलां गाढनिद्रां च पश्यतीति भावः । स्वप्न इति । सप्तम्येकवचनम् ॥ ५३ ॥ * * * जीवस्य जीवोपाधेर्बुद्धेः स्थानान्यवस्था इत्यर्थः । “जाग्रत्स्वप्नौ सुषुप्तिश्च गुणतो बुद्धिवृत्तयः” इत्युक्तेः । अत एव द्रष्टृत्वादेव ॥ ५४ ॥ * * * पुनराक्षिपति—नन्विति । स्वापकाले सुषुप्तिकाले । असंवेदनेऽननुभवे । स्मृतेरिति स्मृतेरनुभवजन्यत्वनियमात् ॥ ५५ ॥ * * * विश्वतैजसप्राज्ञभेदेन जाग्रदादित्रयसाक्षिणः पृथक्पृथक्संभवादन्यानुभूतेऽन्यस्मृतिरपि न संभवतीत्याक्षिपति—नन्विति । ताभ्यां प्रस्वापप्रतिबोधाभ्याम् । व्यतिरिच्येत पार्थक्येन स्थितो भवेत् । एकैकयोः प्रस्वापप्रतिबोधयोरेकतरस्याभावेऽपि तस्यात्मनोऽनपायात्सत्त्वात् । इत्यर्थः इति । ज्ञानं ज्ञानरूपम् “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति श्रुतेः । परं मुक्तप्राप्यम् “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” इति श्रुतेश्च । परं ज्ञानरूपमेव ब्रह्म न तु तदन्यश्रवणादिति भावः । अतः साक्षिण ऐक्यात् । इति भाव इति । विश्वादिसंज्ञैव भिन्ना न तु संज्ञानामौपाधिकत्वादिति तात्पर्यम् ॥ ५६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

यथेति । यथा सुषुप्तः पुरुषः स्वप्ने विश्वं गवाश्चव्याघ्राद्यनेकरूपं देशान्तरस्थमपि आत्मनि एव पश्यति स्वप्नमध्ये सुषुप्तिं स्वप्नं च पश्यतीत्यर्थः । न तु स तद्रूपो भवति तथा स्वप्न एवं पुनरुत्थितः सन्नात्मानं मनुष्यमेकदेशस्थं गृहे शयनदेशे स्थितं मन्यते जाग्रदवस्थामनुभवति ॥ ५३ ॥ * * * एवमिति । एवं जागरणादीनि जीवस्थानानि जीवोपाधेर्बुद्धेरवस्थाभूतानि आत्मनो मायामात्राणि मायया कल्पितानीति विज्ञाय तेषां द्रष्टारमत एव परं तदवस्थारहितमात्मानं स्मरेत् ॥ ५४ ॥ * * * ननु स्वापे दृश्याभावेन द्रष्टृत्वाभावात् कथं तद्द्रष्टारं स्मरेत् तत्राह—येनेति । प्रसुप्तः पुरुषो जीवो येन ब्रह्मणैकीभूतेन रूपेण तदा प्रस्वापकाले आत्मनः स्वापं निर्गुणं विषयसंबन्धजन्यमतीन्द्रियं सुखं च वेद तमात्मानं ब्रह्म व्यापकं मामवेहि । तथा स्वापसुखयोः संवेदनाभावे “सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषम्” इति स्मरणासंभवात्स्वापादि-साक्षितया आत्मसिद्धिः ॥ ५५ ॥ * * * ननु स्वापसाक्षिणा दृष्टं जाग्रदवस्थः कथं स्मरेत् न ह्यन्येन दृष्टमन्यः स्मरति तत्राह—उभयमिति । उभयं प्रस्वापं प्रतिबोधं च स्मरतोऽनुसंदधतः पुंसस्तयोः प्रस्वापप्रतिबोधयोः प्रकाशकत्वेन यदन्वेति ताभ्यां व्यतिरिच्येत एकैकापायेऽप्यनपायात् तज्ज्ञानं परं ब्रह्मैव न ततो भिन्नम् । अतो बाल्ये दृष्टस्य यौवने स्मृतिवत् अवस्थान्तरत्वेऽपि स्वापानन्दयोः स्मरणं घटत इति भावः । तदेवंभूतं ब्रह्म आत्मानमवेहीत्यनुबङ्गः ॥ ५६ ॥

वीरराघवव्याख्या

ननु, कथमेतद्विमर्शनीयं सर्वाण्यचेतनानि प्रत्यगात्मभिर्व्याप्तानि उभयं तु त्वया व्याप्तमित्यपेक्षायां बुद्धिनैपुण्येनेति सदृष्टान्तमाह—यथेत्यादिचतुर्भिः । तावज्जीवस्वरूपविमर्शनाय दृष्टान्तं शिक्षयति यथेति, यथा सुषुप्तः स्वप्नद्रष्टा पुरुषः सुषुप्त इति न सुषुप्त्यवस्थो जीव उच्यते स्वप्न उत्थितः इत्यनन्तरोक्तत्वात् सुषुप्तौ विश्वदर्शनानुपपत्तेश्च स्वप्ने स्वप्नावस्थायामेकस्मिन्नेव स्वप्नदृष्ट्यात्मनि विश्वं पश्यति गजस्कन्धारोहणदेशांतरगमनराज्याभिषेकशिरच्छेदाद्यहं शरीरजातं पश्यति प्रकृत्युपाधिकं पश्यतीत्यर्थः । दृष्टान्ते मायामात्राणीति वक्ष्यमाणत्वात् उत्थितो जाग्रदवस्थां प्राप्तस्त्वात्मानमेकदेशस्थं किंचिदपवराकादि-शयानशरीरमात्रवर्तिनं मन्यते स्वप्नावस्था न स्वप्नद्रष्टृस्वरूपप्रयुक्ता अपि तु स्वप्नजाग्रदवस्थाद्वयान्वितप्रकृत्युपाधिक-स्वप्नद्रष्टृकजीवकर्मानुगुणमीश्वरसृष्टाजादिपदार्थानुप्रवेशपूर्वकतत्तद्दर्शनरूपेति दृष्टान्ते विवक्षितोऽर्थः ॥ ५३ ॥ * * * इममर्थं दार्ष्टान्तिके दर्शयति—एवमिति । एवं स्वप्नावस्थावजागरणादीनि च जीवस्थानानि एकस्य जीवस्य स्थानान्यवस्थानानि अवस्था इत्यर्थः । स्वप्नावस्थावजागराद्यन्वयोऽपि नात्मस्वरूपप्रयुक्तः अपि तु प्रकृत्युपाधिकः स्वरूपप्रयुक्तत्वे तस्य सर्वावस्थानुगतत्वेन तत्प्रयुक्ताः पूर्वपूर्वावस्थाः उत्तरोत्तरावस्थामुपलभेत न च प्रकृत्यवस्थतद्द्रष्टृभेद उपपादयितुं शक्यः कर्मानुसृष्टिशब्द-

विध्यनुपपत्तेः । कर्म तावत्सुषुप्तेन पूर्वकृतं पुण्यपापरूपं तत्त्वज्ञानात्प्राक्तेनैव भोक्तव्यम् अनुस्मृतिरपि य एवाहं सुप्तः स एव प्रतिबुद्धोऽस्मीति शब्दः श्रुतिरपि सुप्तं प्रबुद्धं स एवेति दर्शयति “त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तथा भवन्ति” इति । विध्यश्च मोक्षार्थाः सुप्तस्य पुनरनुत्थितौ अनर्थकाः स्युः अस्त्वेवं स्वप्नावस्थावज्जागरादयो न जीवस्वरूपप्रयुक्ताः अपि तु प्रकृत्युपाधिका इति । तथापि जीवस्वरूपविमर्शने किमायातं ? तत्राह— आत्मन इति । जागरादीन्यवस्थानान्यात्मनो मायामात्राणि परमात्मसम्बन्धिप्रकृत्युपाधिकानि न स्वरूपप्रयुक्तानीति ज्ञात्वा आत्मनो मायामात्राणीत्यनेन जीवस्य स्वप्नावस्था परमात्मायत्तेति दर्शितं मदद्रष्टारं तत्तदवस्थासाक्षिणं परं प्रकृतिविलक्षणं जीवात्मानं स्मरेत् अचेतनस्य तत्तदवस्थाद्रष्टृत्वानुपपत्तेः कर्मानुस्मृत्याद्यनुपपत्तेश्च एकैकं शरीरमेकैकेन जीवेन व्याप्यं तत्स्वरूपञ्च तत्तदवस्थाद्रष्टृत्वपूर्वपूर्वावस्थानुस्मर्तृत्वं हि प्रत्ययगोचरत्वादिभिर्द्रष्टैर्निर्गुणतरविवेकेनावगन्तव्यमिति भावः ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ एवं परमात्मस्वरूपविमर्शनप्रकारमाह—येनेति । येन हेतुभूतेन परमात्मना प्रसुप्तः सुषुप्त्यवस्थां प्राप्तः पुरुषो जीवः जीवस्य प्रसुप्तौ परमात्मनो हेतुत्वाद्येनेति हेत्वर्थकतृतीयान्तेन निर्देशः तथा हि ‘स्वप्नांतं मे सौम्य विजानीहि’ इत्युपक्रम्य ‘यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपीति’ इत्याचक्षते स्वमपीतो भवति’ इति छान्दोग्ये श्रुतं स्वप्नान्तं सुषुप्तिः सता ब्रह्मणा सम्पन्नो भवति जीवः सता साकं सम्पत्तिर्नामशरीरेन्द्रियाधिष्ठातृत्वादिव्यापारान्तरराहित्येन ब्रह्मणि स्थितिमात्रं सैव सुषुप्तिः स्वं स्वशरीरकं परमात्मानं प्रत्यपीतो भवति लीनो भवति उक्तविधा सम्पत्तिरेव च लयः कारण एव हि कार्यस्य लयः एवं सुषुप्त्याधारत्वात्तत्कारणत्वाच्च येनेति तद्वेतुत्वेन निर्दिष्टः एवं येन सुषुप्तः पुरुष आत्मनः स्वस्य स्वापं वेदानुभवतीत्यर्थः । तथाच सुखं वेद सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शानुगुणं सुखञ्च यत्सम्पत्तिकृतं वेद तं निर्गुणं हेयगुणरहितं ब्रह्मशब्दवाच्यं परमात्मानं मामवेहि जानीहीत्यर्थः । सुषुप्त्याधारत्वत्कारणत्वसौषुप्तिकसुखहेतुत्वादिभिर्द्रष्टैः परमात्मस्वरूपं विमर्शनीयमिति भावः । निर्गुणमिति सुखविशेषणं वा निर्गुणं प्रबोधसमयेऽनुसन्धीयमानस्यात्मनो या वर्णाश्रमादिविशिष्टता तादृशगुणरहितमात्मप्रबोधादहमित्येकाकारेण प्रतीयमानं सुखरूपमात्मानं तमोगुणाभिभवात्प्रागर्थानुभवाभावाच्चाविविक्तस्फुट-प्रभासं वेदेत्यर्थः । सुप्तोत्थितस्य परामर्शानुगुणमेव हि सौषुप्तिकं सुखं वर्णनीयं तत्परामर्शश्चैवंविधः सुखमहमस्वाप्सं नाहं किञ्चिदवेदिषमिति तत्राहमस्वाप्समित्यनेनाहमर्थस्यात्मनोऽनुवृत्तिर्दिशिता । सुखमित्यनेन तस्य सुखरूपता । नाहं किञ्चिदवेदिषमित्यनेन तस्य बाह्यब्राह्मणत्वाद्याकारवैधुर्यं च दर्शितम् एवंविधन्तसुखमिति विशिष्य परामर्शाभावाच्चास्फुटत्वं च ॥ ५५ ॥ एवं सुषुप्तौ परमात्मस्वरूपविमर्शनप्रकारकथनमुखेन जीवस्वरूपमुभयमित्यादिना विमृशन्ननूय ब्रह्म तत्परमित्यनेन ब्रह्मात्मकत्वं विदधाति—उभयमिति । उभयं प्रस्वापं प्रतिबोधं चेत्युभयं स्मरतः पुंसो देहिनो यज्ज्ञानं प्रस्वापप्रतिबोधयोरन्वेति व्यतिरिच्येत तत्तदवस्थाश्रयेणानुवर्तते तदुपाधिविगमे तत्तदवस्थाभिर्व्यतिरिक्तञ्च स्यात्तत्तदवस्थानाश्रयं स्यात् यद्वा उत्तरोत्तरावस्थासु पूर्वपूर्वावस्थान्वयतिरिक्तं स्यात्तत्तस्मात्परिशुद्धज्ञानस्वरूपाजीवात्परं विलक्षणं तदात्मभूतं ब्रह्मेत्यर्थः । यद्वा उभयम् इत्यादिदृष्टान्तार्थं यथा यज्जीवस्वरूपात्मकं ज्ञानं सर्वावस्थानुवर्ति तद्द्रष्टृ उत्तरोत्तरावस्थासु पूर्वपूर्वावस्थान्वयतिरिक्तञ्च तथा तस्मात्परं विलक्षणं सर्वावस्थासु जीवस्वरूपनियन्तृतयानुवृत्तं द्रष्टृ तत्तदवस्थासम्बन्धिसुखदुःखाद्यनन्वयितया व्यतिरिक्तञ्च ब्रह्मेत्यर्थः । यथा सर्वावस्थानुवर्तित्वतद्द्रष्टृत्वज्ञानानन्दादिस्वरूपत्त्वस्वभावतस्तत्तदवस्थानन्वयित्वाहं प्रत्ययगोचरत्वादिभिर्द्रष्टैः जीवस्वरूपं विशोध्यं तथा ब्रह्मशरीरत्वेनापि तद्विशोध्यमित्यभिप्रायः । एवं ब्रह्मशरीरत्वेन तदायत्तसत्तास्थितिप्रवृत्तिकत्वरूपपारतन्त्र्यमप्यनुसन्धेयमित्युक्तम् ॥ ५६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ननु, “व्याप्ता ह्यात्मानश्चेतना निर्गुणाश्च” इति श्रुतेः लोके विततमात्मानमित्यस्य प्रतीतिर्य एव किं न स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तानुगुण्यात्कथ्यत इत्यभिप्रेत्याह—यथेति । यथा सुषुप्तः सन् स्वप्नमनुभवन् पुरुषः विश्वं वासनारूपेणात्मनि स्फुरितं च शब्दाद्भिन्नं पश्यति स्वप्ने आत्मानमेकदेशस्थं मन्यते न तु व्याप्तं स्वप्नादुत्थितः प्रबुद्धोपि खट्वादिशयने स्वं मन्यते श्रुतिगतस्तु परमात्मविषयत्वेन जीवचिद्रूपविषयत्वेन वा कल्प्यते ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ यथा स्वप्नावस्थायां भगवत्कर्तृकत्वम्प्रामाणिकं “मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्” इति सूत्रात्तथा जाग्रत्प्रभृत्यवस्थाश्च अतः प्रबोधोऽस्मादित्यभिप्रेत्याह—एवमिति, यथा स्वप्नावस्था प्रकृतिशब्दवाच्येश्वरेच्छा निर्मिता तथा जीवस्य सुखोपभोगस्य स्थानानि जागरणादीनि मायामात्राणि भगवद्विच्छालक्षणप्रकृतिनिर्मितानि विज्ञाय तासामवस्थानां मध्ये निषण्णस्य जीवस्य सुखोपभोगस्य द्रष्टारं साक्षिणं परं ततो भिन्नं स्मरेदित्यन्वयः “अनश्रन्नन्यो अभिचाकशीति” इति श्रुतेः ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ तद्द्रष्टारमित्यत्र जीवात्मनः परमात्मा सम्यग्विविचय न प्रतीत इति तद्विवक्षार्थमाह—येनेति । येन प्रसुप्तः प्रस्वापं प्रापितः सन् पुरुषो जीवात्मा तदा सुषुप्त्यवस्थाया-मात्मनः स्वापम् इत्यन्तं कालं किञ्चन नावेदिषमिति स्वापशब्दोक्तमेव ज्ञानं सुखमहमस्वाप्समित्यनुभूतं सुखं च सुखिनं स्वात्मानं

च वेद नान्यत्किञ्चिद्वेद तमात्मानमिर्गुणं ब्रह्म ज्ञानादिगुणपूर्णं मामवेहीत्यन्वयः ॥ ५५ ॥ ॐ ॐ इतोपि जाग्रदाद्यवस्थानुभविनो जीवास्तिद्वन्नं ब्रह्मेत्याह—उभयमिति । जाग्रत् सुषुप्तिश्चैतुभयं स्मरतोऽनुभवतः पुंसः जीवस्य प्रस्वापप्रतिबोधयोस्तत्तद्वस्तुपरिज्ञानलक्षणे जाग्रति यदन्वेति अनुवर्तते अयमपि प्रतिबुद्धः सुप्तावस्वपनात्तत्तद्वस्तुपरिज्ञानलक्षणसुप्तौ यद्व्यतिरिक्तं स्यात् सर्वज्ञानसम्भवात् “प्रस्वापः स्वपनं स्वप्नम्” इत्यभिधानात् । अथाज्ञानलक्षणप्रस्वापपदोक्ते स्वप्नेपि व्यतिरिक्तं वर्तते तत्परं “ब्रह्मविदोऽप्येति परं” इति श्रुतेः ‘तत्तत्त्वात्तज्ज्ञानं’ “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति श्रुतेः अनेन सुप्त्यवस्थानुभवी जीवोऽननुभूय तथा न तिष्ठन् परमात्मा ततो भिन्न इति ज्ञातव्यं यद्वा जीवस्याज्ञानसम्भवादस्य तदभावाज्जीवस्याल्पगुणत्वादस्यानन्तगुणत्वाज्जीवस्य परिच्छिन्नत्वादस्यापरिच्छिन्नत्वात् “तदेव ज्ञानं तदेव ब्रह्म तदेव परं तदेव तन्तदुसत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्” इति श्रुतेः ॥ ५६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ननु, यावद्विश्वस्मादनासक्तो न स्यात्तावत् कथं तज्ज्ञानं स्यादित्येवमाशङ्क्य शुद्धजीवस्य स्वरूपज्ञानपूर्वकं तज्ज्ञानमुपदिशति । यथेति युग्मकेन । अयमर्थः । यथा स्वप्नमध्य एव सुषुप्तः कश्चित् पुरुषः पुनः स्वप्नं पश्यन् भ्रमविशेषेण विश्वं गिरिवनादिकमात्मनि पश्यति स्वस्मिन्नेवारोपयति पुनस्तस्मिन्नेव स्वप्ने उत्थितो लब्धजागर इव सन् आत्मानमेकदेशस्थं तत्र शयनैकदेशं पश्यन् तद्विरिवनादिकं भिन्नमेव पश्यति तानि जागरादीनि यथा आत्मनः परमात्मनो मम मायामात्राणि सन्ति जीवस्थानानि विज्ञाय विज्ञातस्य पुरुषस्य शुद्धजीवस्यापि द्रष्टारं मामेव परं स्मरेदिति ॥ ५३-५४ ॥ ॐ ॐ तमेव स्पष्टयति—येनेति । मायिकाहङ्कारालये जीवादिगतमहाचिच्छक्त्यंशेन तत्त्वविशेषेण हेतुना स्वापः तत्र निर्गुणसुखञ्च वेद तद्ब्रह्मवैहि आत्मानं परमात्मानं मां भगवद्रूपञ्चावेहि । वदन्ति तत्तत्त्वविद इत्यादेः ॥ ५५ ॥ ॐ ॐ अतएव जीवज्ञानस्यापि ब्रह्मणि तात्पर्यमित्याह—उभयमिति । तज्ज्ञानं शुद्धजीवस्वरूपं तच्च ब्रह्मणि तत्परमिति ॥ ५६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

प्रत्युत तान्यवास्तववस्तूनि खल्वस्तूनीव त्यक्त्वा ममान्तर्याम्यादि रूपमेवोपासीतेत्याह—यथेति द्वाभ्याम् । स्वप्ने स्वप्नमध्ये एव सुषुप्तः सुषुप्तः सुप्तः पुरुषः स्वप्नं पश्यन् भ्रमविशेषेण विश्वं गिरिवनादिकमात्मनि पश्यति स्वस्मिन्नेवारोपयति पुनस्तस्मिन्नेव स्वप्ने उत्थितो लब्धजागरस्सन्नात्मानमेकदेशस्थं तत्र शयनप्रदेशस्थं मन्यते जाग्रदवस्थामनुभवन् तद्विरिवनादिकं भिन्नमेव मन्यते इत्यर्थाः । तदेवमवस्तुभूतः स्वान्निको जागरो यथा तथैव प्रसिद्धो वस्तुभूतोपि जागरो ज्ञेयो नश्वरत्वादित्याह—एवमिति । जीवस्थानानि जीवोपाधेर्बुद्धेरेवाऽवस्थाश्च आत्मनः परमेश्वरस्य सायाशक्तिकार्यत्वात्मायामात्राणि ज्ञात्वा तेषां द्रष्टारं परं श्रेष्ठमन्तर्यामिणमिति जीवात्मा व्यावृत्तः अत्र स्वान्निक्या जागरस्वप्नसुषुप्त्यवस्थया अविद्यया जीवेन स्रज्जात्वादविद्यामात्र्योह्यवस्तुभूता एव प्रसिद्धा जागराद्यवस्थास्तु मायाशक्त्या भगवता स्रष्टा मायामात्र्यः खल्ववस्तुभूता एव तथापि स्वान्निकं गिरिवनसर्पव्याघ्रहस्त्यश्वादिकन्वविद्यया जीवेन स्रज्यमस्त्येवेति विवेचनीयम् ॥ ५३-५४ ॥ ॐ ॐ ननु, तं द्रष्टारमन्तर्यामिणं कथमहं जानामीत्यत आह—येनेति । प्रसुप्तः पुरुषो जीवो यदा स्वापं वेद तदेव सुषुप्तावात्मनः स्वस्य निर्गुणं निर्विषयं सुखञ्च येनैव हेतुना वेद तम् आत्मानम् अन्तर्यामिणम् अवेहि य एव गुणैर्दृढबद्धमावृत्तज्ञानानन्दमपि जीवं कृपया सुषुप्तौ नित्यमेव गुणान् प्रविलाप्य निर्गुणं तदीयं सुखं तमनुभावयति स एवान्तर्यामी स्पष्टमेवावगम्यतां न हि तं विना ह्यस्वतन्त्रो जीवः स्वयमेव स्वबन्धनं विमोच्य स्वीयसुखं द्रष्टुं शक्नुयादिति भावः । तमन्तर्यामिणमेव निर्विशेषत्वेन प्रतीतं ब्रह्म अवेहि ब्रह्मैव सविशेषं मां भगवन्तमवेहि । एक एवाहं ब्रह्म परमात्मा भगवानिति त्रिरूपो भवामि न तु मत्स्वरूपस्य द्वित्वं त्रित्वं वा यदुक्तं देवैः स्वरूपद्वयाभावादिति ॥ ५५ ॥ ॐ ॐ ननु, स्वापसाक्षिणा द्रष्टृ जाग्रदवस्थः कथं सुखमहमस्वाप्समिति स्मरेत् ? न ह्यन्येन द्रष्टृमन्यः स्मरति तत्राह—उभयं प्रस्वापं प्रतिबोधं च स्मरतः अनुसन्दधतः पुंसस्तयोः प्रस्वापप्रतिबोधयोर्यदन्वेति ताभ्यां व्यतिरिच्यते । एकैकापायेष्यनपायात् तदेव ज्ञानं जीव इत्यर्थाः । अतो बाल्ये दृष्टस्य यौवने स्मृतिवदवस्थान्तरवत्त्वेपि स्वापानन्दयोः स्मरणं घटत इति भावः । तत् परं ब्रह्म न तु स एव ब्रह्मेत्यर्थः । जीवस्य तदस्थशक्तित्वेपि तद्रूपत्वेपि तस्य स्वरूपशक्तित्वाभावात् अतो भिन्नमेव ब्रह्मेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

यस्य संकल्पमात्रेण स्वप्नसृष्टिः जाग्रत्सृष्टिश्चास्ति तं मां ध्यायेदित्याह—यथेतिद्वाभ्याम् । यथा सुषुप्तोऽत्र सुप्तः पुरुषः विश्वं जीवेन स्रष्टुमशक्यं रथाश्वादिकं मम संकल्पनिष्पन्नमेव आत्मनि मनसि पश्यति तत् उत्थितः आत्मानं स्वप्नपदार्थद्रष्टारं केवलं न तु स्वापं रथादिकं दृश्यं मन्यते जानाति एकदेशस्थं स्वप्नदृष्टरथादेर्वैत्र गन्धोपि नास्ति तत्र जाग्रत्सृष्टेश्चकदेशस्थं

न तु निखिललोकस्थमित्यर्थः । तन्निर्माणस्य तु का कथा वरनिर्मितं तथाभूतं पदार्थं द्रष्टुमपि न क्षमो भवतीत्यर्थः । अनेन स्वप्नसृष्टिर्जीवकृता इति मायावादिनां पक्षो दूरतस्याज्यः ॥ ५३ ॥ * * * एवं जागरणादीनि जीवस्थानानि जीवस्य भोक्तुः जागरणाद्या अवस्थास्तत्र भोग्याः पदार्थाश्च यस्यात्मनः मम मायामात्राणि वयुनात्मकसंकल्पकृतानि तत्तयोः परं कारणं द्रष्टारं साक्षिणं च तं मां भवद्विधः स्मरेत् ध्यायेत् कारणं तु ध्येयमिति श्रुतेः ॥ ५४ ॥ * * * एवं प्रतिबोधकाले स्मरणीयं जगत्कारणमात्मानं चित्रकेतुं प्रत्युपदिश्य सर्वं यद्रूपं सुषुप्तौ प्राप्यते यद्रूपमुपदिशति “सतासौम्य तदा संपन्नो भवति” इत्येवं सुषुप्तौ प्रसिद्धेन मया सुषुप्तः पुरुषः आत्मनः स्वापं सुखं सुषुप्तिगतमानन्दं वेद तं निर्गुणं ब्रह्म बृहत्स्वरूपगुणमात्मानं “एष ते आत्मानन्तर्यामी” इति श्रुतिप्रसिद्धमन्तर्यामिणं मामवेहि ॥ ५५ ॥ * * * ध्यानफलमाह प्रस्वापप्रतिबोधयोः शयनकाले प्रबोधकाले च तत् परं ब्रह्म स्मरतो ध्यायतः पुंसः उभयं जन्ममरणयुग्मं व्यतिरिच्येत तदेव ज्ञानं परं ब्रह्म अन्वेति च पुरुषानिति शेषः परमपुरुषभावापत्तिलक्षणमोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ननु यदि भोक्तृभोग्यात्मकस्य विश्वस्य त्वदात्मकत्वेन त्वदीयत्वमेव तदा तत्र जीवः कथं ममाहमिति किं वा तेन कर्तव्यमित्यपेक्षायां अविद्यया स्वप्नदृष्टान्तेन तथा व्यवहारमुपपादयन् कर्तव्यतामाह—यथेति द्वयेन । तथा सुषुप्तः पुरुषः स्वप्ने आत्मनि स्वरूपस्थाने विश्वं गवाश्वव्याघ्राद्यनेकरूपं पश्यति, न तु स तद्रूपो भवति यतः पुनरुत्थितः सन्नात्मानं मनुष्यमेकदेशस्थं गृहे शयनदेशे स्थितं मन्यते ॥ ५३ ॥ * * * एवं जागरादीनि जीवस्थानानि जागराद्यवस्थास्वपि जीवस्य देहादावहम्ममेत्यध्यासरूपाणि चात्मनः परमात्मनो भगवतो मायामात्राणि मायया मोहेन कल्पितानीति विज्ञाय तेषामध्यासानां द्रष्टारम् अतएव परं तथाऽध्यासरहितं मां स्मरेत् ॥ ५४ ॥ * * * नन्वेवम्भूते त्वयि किं प्रमाणमित्यपेक्षायामाह—येनेति । प्रसुप्तः पुरुषो जीवो येन ब्रह्मणैकीभूतेन रूपेण तदा प्रस्वापकाले आत्मनः स्वापं निर्गुणं विषयसम्बन्धाजन्यमतीन्द्रियं सुखं च वेद तमात्मानं ब्रह्म व्यापकं मामवेहि । तथाच तदा स्वापसुखयोः संवेदनाभावे सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिषमिति स्मरणासम्भवात् स्वापादिसाक्षितया ब्रह्मसिद्धिरिति भावः ॥ ५५ ॥ * * * ननु स्वापसाक्षिणा दृष्टं जाग्रदवस्थो जीवः कथं स्मरेत् अन्येन दृष्टस्यान्येन स्मरणासम्भवादित्याशङ्क्याह—उभयमिति । उभयं प्रस्वापं प्रतिबोधं च स्मरतोऽनुसन्धतस्तयोः प्रकाशकत्वेन यदन्वेति ताभ्यां व्यतिरिच्येत च एकैकापायेऽप्यनपायात् तज्ज्ञानं तत् यत् जीवाख्यं चैतन्यं तत्परं ब्रह्मैव, न ततो भिन्नमंशांशिनोरत्यन्तमेदाभावात् । अतो बाल्ये दृष्टस्य यौवने स्मरणवदवस्थान्तरत्वेऽपि स्वापानन्दयोः स्मरणं घटते इति भावः ॥ ५६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ननु सर्वाण्यचेतनानि प्रत्यगात्मभिर्व्याप्तानि उभयं त्वया व्याप्तमित्येतत् कथं बोध्यमित्यपेक्षायां बुद्धिनैपुण्येन बोध्यमिति सदृष्टान्तमाह यथेत्यादिचतुर्भिः । यथेति । तत्र तावज्जीवस्वरूपविमर्शनाय दृष्टान्तं शिक्षयति । यथा सुषुप्तः पुरुषः, स्वप्नावस्थो जीव इत्यर्थः, स्वप्ने स्वप्नावस्थायामित्यर्थः । आत्मनि एकस्मिन् स्वप्नद्रष्टार्यात्मनि, विश्वं पश्यति चैव । गजस्कन्धारोहणदेशान्तरगमनराज्याभिषेकस्वशिरश्छेदादिसर्वं प्रकृत्युपाधिकं पश्यतीत्यर्थः । स एव, उत्थितो जाग्रदवस्थायां वर्तमानः सन्, आत्मानम्, एकदेशस्थं भूमौ शय्यायां वा कचिदेकदेशस्थं स्वशरीरमात्रवर्त्तिनं, मन्यते । अत्र सुषुप्तशब्देन सुषुप्त्यवस्थो जीवो न वाच्यः सुषुप्तौ करणविकलतया विश्वदर्शनानुपपत्तेः । यद्वा । सुषुप्तः श्रमादिनादौ सुषुप्तौ तामससुखानुभववान् पुरुषः जीवः, तन्निवृत्तौ सत्यां प्राप्ते स्वप्ने, विश्वं देशान्तरस्थं गिरिवनादिकम्, आत्मन्येव पश्यति । एवं सुषुप्तिं स्वप्नं चानुभूय, उत्थितो जाग्रद्भावं प्राप्तः सन्, आत्मानम् एकदेशस्थं मन्यते ॥ ५३ ॥ * * * इममर्थं दार्ष्टान्तिके दर्शयति । एवमिति । एवं जागरणादीनि, जीवस्थानानि, आत्मनः एकस्य जीवस्यैव, तानि च मायामात्राणि केवलप्रकृत्युपाधिकानि न तु जीवस्वरूपप्रयुक्तानि । इति विज्ञाय, तद्द्रष्टारं तत्तदवस्थासाक्षिणं परं प्रकृतिविलक्षणं जीवात्मानं स्मरेत् विचारयेत् ॥ ५४ ॥ * * * एवं जीवस्वरूपविमर्शनप्रकारमुक्त्वा परमात्मस्वरूपविमर्शनप्रकारमाह । येनेति । येन हेतुभूतेन परमात्मना, प्रसुप्तः सुषुप्त्यवस्थां प्राप्तः, पुरुषो जीवः, आत्मनः स्वस्य, स्वापं वेदाऽनुभवति । तथा सुखं च वेद ‘सुखमहमस्वाप्सं’ इति जानातीत्यर्थः । तं निर्गुणं हेयगुणरहितं, ब्रह्म ब्रह्मशब्दवाच्यं, आत्मानं परमात्मानं, माम् अवेहि । हि सुषुप्त्याधारत्वतत्कारणत्वसौषुप्तिकसुखहेतुत्वादिभिर्वर्गैः, परमात्मनो मम स्वरूपं विमर्शनीयमिति भावः ॥ ५५ ॥ * * * उभयमिति । उभयं प्रस्वापं प्रतिबोधं च, स्मरतः पुंसो देहिनः, प्रस्वापप्रतिबोधयोः यत्, अन्वेति । प्रकाशकत्वेनान्वयं प्राप्नोतीत्यर्थः । ताभ्यां यत् व्यतिरिच्येत, तत् ज्ञानं ज्ञानाधिकरणं तदेव परं ब्रह्म च । इत्थं ज्ञानाधिकरणं परं ब्रह्म च मामवेहीति भावः ॥ ५६ ॥

भाषानुवादः

जैसे स्वप्नमें सोया हुआ पुरुष स्वप्नान्तर होनेपर सम्पूर्ण जगत्को अपनेमें ही देखता है और स्वप्नान्तर टूट जानेपर स्वप्नमें ही जागता है तथा अपनेको संसारके एक कोनेमें स्थित देखता है, परन्तु वास्तवमें वह भी स्वप्न ही है, वैसे ही जीवकी जाग्रत् आदि अवस्थाएँ परमेश्वरकी ही माया हैं—यों जानकर सबके साक्षी मायातीत परमात्माका ही स्मरण करना चाहिये ॥ ५३-५४ ॥ ❀ ❀ सोया हुआ पुरुष जिसकी सहायतासे अपनी निद्रा और उसके अतीन्द्रिय सुखका अनुभव करता है, वह ब्रह्म में ही हूँ; उसे तुम अपनी आत्मा समझो ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ पुरुष निद्रा और जागृति—इन दोनों अवस्थाओंका अनुभव करनेवाला है। वह उन अवस्थाओंमें अनुगत होनेपर भी वास्तवमें उनसे पृथक् है। वह सब अवस्थाओंमें रहनेवाला अखण्ड एकरस ज्ञान ही ब्रह्म है, वही परब्रह्म है ॥ ५६ ॥

यदेतद्विस्मृतं पुंसो मद्भावं भिन्नमात्मनः । ततः संसार एतस्य देहादेहो मृतेमृतिः ॥ ५७ ॥
लब्ध्वेह मानुषीं योनिं ज्ञानविज्ञानसम्भवाम् । आत्मानं यो न बुद्ध्येत न क्वचिच्छममाप्नुयात् ॥ ५८ ॥
स्मृत्वेहायां परिक्लेशं ततः फलविपर्ययम् । अभयं चाप्यनीहायां सङ्कल्पाद्विरमेत्कविः ॥ ५९ ॥
सुखाय दुःखमोक्षाय कुर्वते दम्पती क्रियाः । ततोऽनिवृत्तिं प्राप्तिर्दुःखस्य च सुखस्य च ॥ ६० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यत् इतत् मद्भावं विस्मृतम् आत्मनः भिन्नम् ततः एतस्य पुंसः संसारः देहात् देहः मृतेः मृतिः ॥ ५७ ॥
यः इह ज्ञानविज्ञानसंभवाम् मानुषीम् योनिम् लब्ध्वा आत्मानम् न बुद्ध्येत क्वचित् शमम् न आप्नुयात् ॥ ५८ ॥ ❀ ❀
कविः ईहायाम् परिक्लेशम् ततः फलविपर्ययम् च अपि अनीहायाम् अभयम् स्मृत्वा संकल्पात् विरमेत् ॥ ५९ ॥ ❀ ❀
दम्पती सुखाय च दुःखमोक्षाय क्रियाः कुर्वते ततः दुःखस्य अनिवृत्तिः च सुखस्य अप्राप्तिः ॥ ६० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

विपक्षे दोषमाह । यद्यदि एतन्मद्भावं मत्स्वरूपं ब्रह्म विस्मृतं तदात्मनः सकाशाद्विभ्रं भवति तत एतस्य पुंसः संसारो भवति । संसारस्वरूपमाह । देहादेहो जन्मानन्तरं पुनर्जन्म मृतेरनन्तरं मृतिश्चेति ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ येन्यंतरेपि भोगादिसंपादनं शक्यं ज्ञानार्थं त्वत्रैव यतितव्यमित्याह । लब्ध्वेति । ज्ञानं शास्त्रोक्तं विज्ञानमपरोक्षं तयोः संभवो यस्यां ताम् ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ वैराग्यार्थमाह । ईहायां प्रवृत्तिमार्गे । तत ईहातः अनीहायां निवृत्तिमार्गे त्वभयं मोक्षो भवतीति च स्मृत्वा फलसंकल्पाद्विरमेत् । पाठांतरे नोभयं परिक्लेशः फलविपर्ययश्च नास्तीत्येवं स्मृत्वा ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ एतद्विवृणोति सुखायेति त्रिभिः । दुःखस्यानिवृत्तिः सुखस्याप्राप्तिः ॥ ६० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

विपक्षे तदज्ञाने । विस्मृतम् अनाद्यज्ञानेनाननुसंहितम् । ततो भिन्नभवनात् ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ इह भारते खंडे । ज्ञानविज्ञानसंभवमित्यनेन ब्राह्मणजन्म लक्ष्यते तत्रैव ज्ञानविज्ञानयोः प्राधान्येन संभवात्तदुक्तं गारुडे “जातीशतेन लभते किल मानुषत्वं तत्रापि दुर्लभतरं खलु भो द्विजत्वम् । यस्तत्र पालयति लालयतीन्द्रियाणि तस्यामृतं क्षरति हस्तगतं प्रमादात् ।” इति । किञ्च—“अन्यभूमौ कृतं पापं तीर्थभूमौ विशुद्ध्यति । तीर्थभूमौ कृतं पापं वज्रलेपायते द्विज ।” इत्यादिपुराणांतरगतो न्यायोऽप्यत्रानुसंधेयः । अन्यभूमौ श्वशकरादिजन्मनि तीर्थवच्छोधनोपायीभूतायां भूमौ मनुष्यदेहे वज्रस्य हीरकस्य केनचिदौषधेन द्रवीभूतस्य कृतो हेमादिधात्वलंकारे लेपः पुनरुपायसहस्रेणापाकतुं न शक्यते तद्वत्तत्पापं स्यादित्यर्थः । यद्वान्यभूमौ विप्रेतरमनुष्यजन्मनि तदितरजन्मनि वा कृतं तीर्थभूमौ साक्षात्तीर्थे ब्राह्मणदेहे विशुद्ध्यति श्रौतजपार्जनादिना नश्यति तत्र कृतं न कुत्रापि जन्मनीति भावः ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ पाठांतरे नोभयमिति पाठे । संकल्पादीहातः ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ एतत् ईहानीहाफलम् । ततः क्रियातः ॥ ६० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

यदिति । यत् यदि एतत् पूर्वोक्तं मद्भावं मत्स्वरूपं ब्रह्म पुंसो विस्मृतं भवति तदात्मनः सकाशाद्भिन्नं भवति । ततश्च भेददर्शनादेतस्य जीवस्य संसारो भवति । तत्स्वरूपमाह—देहादिति । भेददर्शनेन देहपुत्रादावहंममाध्यासपूर्वककृत-
कर्मानुसारेण देहादेहो देवमनुष्यादिजन्मानन्तरं पुनर्जन्म मृतेरनन्तरं पुनर्मृतिश्चेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ * * भोगो योन्यन्तरेऽपि
सुलभः ज्ञानं मनुष्यजन्मन्येवेत्यतोऽप्यत्रैव तदर्थं यतितव्यमित्याह—लब्ध्वेति । ज्ञानं शास्त्रोक्तं विज्ञानमपरोक्षं तयोः संभवः
उत्पत्तिः संभावना यस्यां तां मानुषीं योनिमिह पुण्यक्षेत्रे भारतवर्षे लब्ध्वा य आत्मानं न बुद्धयेत स कचिद्देवादियोनि
गत्वाऽपि क्षेमं नाप्नुयात् ॥ ५८ ॥ * * स्मृत्वेति । ईहायां लौकिके वैदिके च द्विविधेऽपि प्रवृत्तिमार्गे परिच्छेदं तत्
ईहात् एव फलविपर्ययं च स्मृत्वा अनीहायां निवृत्तिमार्गे तु अभयं मोक्षं च स्मृत्वा कविर्विवेकी नानाफलसंकल्पाद्विरमेत् ।
नोभयमिति पाठे परिच्छेदः फलविपर्ययश्च नास्तीत्येवं स्मृत्वेत्यर्थः ॥ ५९ ॥ * * विपर्ययमेव स्पष्टयति—सुखायेति ।
दम्पती स्त्रीपुंसौ सुखाय दुःखमोक्षाय दुःखनिवृत्तये च क्रियाः नानाविधकर्माणि कुर्वतः कुरुतः । अडार्षः । ततः कर्मभ्यो
दुःखस्यानिवृत्तिः सुखस्याप्राप्तिश्चकारात्प्रत्युत ततः कर्मणः एवं भूयो दुःखप्राप्तिश्च भवतीति ज्ञेयम् ॥ ६० ॥

वीरराघवव्याख्या

एवमननुसन्धानेऽनर्थमाह-यदीति । यद्येतत्पुंसो देहिन आत्मनः स्वस्य मद्भावं भावः प्रकारः क्लीबत्वमार्षं मत्प्रकारत्वं
विस्मृतं सत् भिन्नं भावप्रधानो भिन्नशब्दः भिन्नत्वं पृथक्सिद्धत्वरूपस्वतन्त्रं स्यादित्यर्थः । भिन्नत्वेनानुसंहितं स्यादिति भावः
ततो हेतोरस्य जीवस्य संसारो भवति । संसारस्वरूपमाह—देहादेहः जन्मान्तरं मृतेरनन्तरं पुनर्मृतिश्चेति ॥ ५७ ॥ * *
एवं ब्रह्मात्मकत्वाननुसन्धानेऽनर्थस्संस्मृतिरूप उक्तः अयश्च मनुष्यजन्मनैव परिहार्यो न तिर्यगादिजन्मनेत्याह—लब्ध्वेति । एष
जीवः ज्ञानं शास्त्रजन्यं विज्ञानं विमोकादिसाधनसप्तकजमुपासनात्मकं तयोः संभवो यस्यास्तां मानुषीं योनिं लब्ध्वा मानुष्यं
जन्म प्राप्यापीत्यर्थः । आत्मानमुक्तविधमात्मस्वरूपं यो न बुध्येत स पुमान्कचिदपि क्षेमं नाप्नुयात् तिर्यगादियोनिषु ज्ञानविज्ञान-
योग्यतैव नास्ति “तद्योग्यां दुर्लभां मानुषीं योनिं प्राप्यापि ब्रह्मात्मकमात्मानं स्वशरीरकं ब्रह्म वायो नोपासीत” स पुनः पुनः
संसरेदेवेति भावः ॥ ५८ ॥ * * मानुषीं योनिं लब्धवतोपि विषयासक्तस्य कथं ज्ञानादिकं प्रतिष्ठितं भवेत् ? तत्राह-
स्मृत्वेति । ईहायां विषयसुखार्थायां चेष्टायां प्रवृत्तिधर्मे परिक्लेशमत्यन्तशरीरायासादिरूपं तत् ईहातः फलविपर्ययं फलविपर्यासं
सुखार्थचेष्टातो दुःखप्राप्तिश्च स्मृत्वा सदृष्टातमालोच्यानीहायां निवृत्तिधर्मेऽभयमल्पत्वास्थिरत्वदुःखोदकत्वादि-
निमित्तभयरहितममृतत्वं च पश्यन् मुनिः स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यमननशीलः तत् ईहातः शनैर्विरमेत् उक्तविधालोचनेन शनै-
र्वैराग्यमुत्पादयेदित्यर्थः । ततो ज्ञानविज्ञाने प्रतिष्ठिते भवत इति भावः ॥ ५९ ॥ * * ईहायां परिक्लेशफलविपर्ययावेव
स्पष्टयति-सुखायेति । सुखाय तत्प्राप्तये दुःखनिवृत्तये च क्रियाः तदुपयुक्तान्यापारान् दम्पती यद्यपि कुर्वते तथापि ततस्त-
त्क्रियाभ्यः दुःखस्यानिवृत्तिः सुखस्याप्राप्तिश्च दुःखस्य निवृत्तिः सुखस्य प्राप्तिश्च न भवति प्रत्युत विपरीतमेव भवतीति
भावः ॥ ६० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

विपक्षे बाधकमुपपादयति-यदीति । यदि पुंस आत्मनो जीवात् भिन्न एव मद्भाव उक्तो मम स्थितिप्रकारो विस्मृत-
स्तर्हि ततस्तयोः सयुजोः सख्योः जीवात्मपरमात्मनोः एकस्य सर्वभिन्नपरमात्मानं विस्मरतो जीवस्य संसारः स्यात् किं लक्षणक
इति तत्राह—देहादिति । देहयोगवियोगलक्षणो देहादेहः तदुक्तम् । “सर्वभिन्नं परमात्मानं विस्मरन्संसरेदिह” इति सर्वभिन्न
इति विशेषणं विस्मृतस्तर्हि तस्य जीवस्य मृतेर्मृतिः नित्यदुःखात्मकं तम एव प्राप्यते एतदप्युक्तं “अभिन्नसंस्मरन्याति तमो
नास्त्यत्र संशयः” इति ॥ ५७ ॥ * * मद्भावः मदैक्यलक्षणः स्वस्मादभिन्न इत्यर्थाङ्गीकार उत्तरश्लोकेन विरुद्धत इत्यभि-
प्रेत्याह—लब्ध्वेति । ज्ञानविज्ञानयोः संभवो यस्याः सा तथा ताम् इह जंबूद्वीपे तत्रापि भारतखण्डे त्रिवर्णलक्षणाम् मानुषीम् ।
आत्मानं जीवात्मानं परमात्मानं च निर्विशेषवादिना ज्ञाने सामान्यविशेषानङ्गीकारात् व्यावहारिकस्याप्रामाणिकत्वाच्चेति
ज्ञानं शास्त्रार्थविषयं विज्ञानम् अनुभवजमित्ययं भेदोपि गतार्थ इति ॥ ५८ ॥ * * ननु, ज्ञानेन मोक्षो माभूद्यज्ञादिकर्मणा
स्यादिति तत्राह—स्मृत्वेति । ईहायां यज्ञादिकर्मकरणे परितः क्लेशं स्मृत्वा ततः कर्मणः फलविपर्ययं निरतिशयसुखाप्राप्तिं
दुःखापरिहारं च पश्यन्ननीहायां सर्वकर्माणि हरौ संन्यस्य ज्ञानमार्गप्रवृत्तौ पश्यन्निरतिशयसुखाप्राप्तिं दुःखापरिहारं तयोरभिश्चत्वं
वा ज्ञात्वा तन्निर्विद्य तत्तादृशं कर्म विरमेन्न कुर्यादित्यर्थः ॥ ५९ ॥ * * अग्निहोत्रादिक्रियाकरणयोग्यौ दम्पती ततः
क्रियातः दुःखस्य अनिवृत्तिः सुखस्य चाप्राप्तिः ॥ ६० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तदज्ञाने दोषमाह-यद्यस्माद्ब्रह्म विस्मृतम् । अनाद्यज्ञानेनानुसंहितम् । ततस्तस्मादेव एतस्य जीवस्य संसारः तच्चाभि-
प्रायविशेषेण जीवाद्भिन्नत्वेन स्वस्माद्भिन्नत्वेन दर्शयति, आत्मनोभिन्नं, मम भावः सत्ता यत्र तदिति “भयं द्वितीयाऽभिनिवेशतः
स्यात्” इत्यादेर्युक्तमेव तदज्ञाने संसार इति ॥ ५७-६० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अतो ब्रह्मजीवयोः स्वरूपैक्यभावनमेवापराधोऽनर्थहेतुरित्याह—यदेतदिति । आत्मनो जीवात् सकाशात् मद्भावं
मत्स्वरूपं भिन्नमेव स्वीकृत्यमाह यद्यदि विस्मृतं स्याद्भिन्नमेव स्यात् । तनो हेतोरेतस्याभिन्नदर्शिनः पुंसः संसारः
स्यात् संसारमेवाह—देहादिति । अत एव “तत्त्वमसि” इत्यादौ जीवस्य तदीयतटस्थशक्तित्वेन ताद्रूप्यादेव
सूर्यतत्किरणयोरिवैक्यं भावनीयमिति भावः । तदेवमवास्तवस्तुनो विश्वस्य तच्छक्तिकार्यत्वेनाभिन्नत्वात्ता-
द्रूप्यम् । ताद्रूप्येति तात्स्वरूप्याभावाद्भिन्नमेव नश्वरत्वप्रयोजकशुद्धजीवस्य त्वनश्वरत्वाद्वास्तववस्तुत्वन्तःपातित्वेपि
तटस्थशक्तित्वात्ताद्रूप्यमेव । न तु तात्स्वरूप्यं ब्रह्मपरमात्मभगवतां तु वास्तववस्तुत्वं स्वरूपैक्याद्यैक्यञ्च । भगवन्नित्यप्रेयसी
पार्षदधाम्नां चिच्छक्तिविलासत्वात् केषाञ्चिन्नित्यसिद्धत्वादपि वास्तववस्तुत्वं तात्स्वरूप्यञ्च । केषाञ्चिन्नित्यमुक्तभक्तत्वेन,
केषाञ्चिन्नलब्धभक्तिकैवल्यत्वेन, सिद्धानां दास्यादिवासनावतां जीवानां तु नित्यदासाद्यन्तःपातित्वेन स्वरूपशक्त्याविष्टत्वादेव
तात्स्वरूप्यं, लब्धभक्तिप्राधान्येन सिद्धानां जीवानां शान्तभक्तत्वात् दासादिगणान्तःपातित्वाभावेन स्वरूपशक्त्या नाविष्ट-
त्वान्ताद्रूप्यं वास्तववस्तुत्वञ्चेति भगवतोऽनेकशक्तिमत्त्वेनाद्वैतं फलितमिति प्रसङ्गात् वैष्णवसिद्धान्तो दर्शितः ॥ ५७ ॥
उक्तलक्षणज्ञानार्थमवश्यमेव यतितन्वमित्याह—लब्ध्वेति । ज्ञानं शास्त्रोक्तं विज्ञानमपरोक्षं तयोः सम्भवो यस्यां ताम् । आत्मानं
जीवं परमेश्वरञ्च ॥ ५८ ॥ * * * एतज्ज्ञानेच्छुर्ज्ञातदृष्टादृष्टकर्मफलकः कर्मनिष्ठां त्यजेदित्याह—ईहायां सकामत्वे तत्
ईहात् अनीहायां निष्कामत्वे अभयं सर्वत एव मायाभावः । नोभयमिति पाठे क्लेशविपर्ययौ न स्यातामिति स्मृत्वा ॥ ५९ ॥
एतद्विवृणोति-मुखायेति त्रिभिः । दुःखस्यानिवृत्तिः सुखस्याप्राप्तिः ॥ ६० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

भजनाभावे मुक्त्यभाव इत्याह—यदिति यदेतत् । स्मरणादिमद्भावं मद्भजनं पुंसो भिन्नं सत्संगाद्यभावेन दूरीभूतं
सत् विस्मृतं भवति ततो हेतोः एतस्यात्मनो जीवस्य देहादेहो मृतेर्मृतिः एवंभूतः जन्मरणप्रवाहलक्षणः संसार एव स्यात् ॥ ५७ ॥
ज्ञानविज्ञानयोः सम्भवो यस्यां ताम् आत्मानं यद्विज्ञानेन सर्वं विज्ञातं स्यात्तं भगवन्तम् ॥ ५८ ॥ * * * ईहायां प्रवृत्तौ
परिक्लेशम् । तयेहितार्थलाभः अनीहितार्थलाभश्चेति । फलविपर्ययञ्च स्मृत्वा अनीहायां निवृत्तौ च अभयं स्मृत्वा ततो हेतोः
संकल्पात्प्रवृत्तिमार्गसंकल्पात् ॥ ५९ ॥ * * * फलविपर्ययं स्पष्टयति—मुखायेति ॥ ६० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं भोक्तृभोग्यात्मकं विश्वं भगवद्रूपमेव खलीलार्थमेव तेन नानारूपेण प्रकटितं तदीयमेवेत्युपपाद्य इदानीमेवं
भावनारहितस्य संसरणं भवतीत्याह—यदीति । यत् यदि एतत् पूर्वोक्तं मद्भावं मत्स्वरूपं पुंसो विस्मृतं भवति तदात्मनः
सकाशाद्विश्वं भिन्नं भवति ततश्च भेददर्शनादेतस्य जीवस्य संसारो भवति । किंलक्षणो संसार इत्यपेक्षायां तत्स्वरूपमाह—
देहादिति । भेददर्शनेन देहपुत्रादौ अहम्माध्यासपूर्वककृतकर्मानुसारेण देहादेहो देवमनुष्यादिजन्मानन्तरं पुनर्जन्म, मृतेरनन्तरं
पुनर्मृतिश्चेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ * * * योन्यन्तरेऽपि भोगादिसम्पादनं शक्यं ज्ञानार्थं तु मनुष्यजन्मन्येव यतितन्वमित्याह—
लब्ध्वेति । ज्ञानं शास्त्रोक्तं विज्ञानमपरोक्षं तयोः सम्भवः उत्पत्तिः सम्भावना यस्यां तां मानुषीं योनिमिह पुण्यक्षेत्रे भारतवर्षे
लब्ध्वा य आत्मानं परमात्मानं भगवन्तं तदंशभूतं जीवस्वरूपं च न बुद्ध्येत स कच्चिदेवादियोनिं गत्वाऽपि क्षेमं परमानन्द-
स्वरूपं भगवन्तं नाप्नुयात् ॥ ५८ ॥ * * * ननु लोकवेदतो नानाविधफलश्रवणेन तदुपाये प्रसक्तस्य विक्षिप्तचित्तत्वात्
कथमात्मतत्त्वावधारणं कथं वा त्वद्भजनमित्याशङ्क्याह—स्मृत्वेति चतुर्भिः । ईहायां लौकिकवैदिकद्विविधेऽपि प्रवृत्तिमार्गे
परिक्लेशं ततः कर्मण एव फलविपर्ययं च स्मृत्वा अनीहायां निवृत्तिमार्गे तु अभयं मोक्षं च स्मृत्वा कविर्विवेकी नानाफल-
सङ्कल्पाद्विरमेत् । नोभयमिति पाठे परिक्लेशः फलविपर्ययश्च नास्तीत्येवं स्मृत्वेत्यर्थः ॥ ५९ ॥ * * * विपर्ययमेव स्पष्टयति—
मुखायेति । दुःखमोक्षाय दुःखनिवृत्तये क्रियाः नानाविधकर्माणि, ततः कर्मभ्यो दुःखस्यानिवृत्तिः सुखस्याप्राप्तिश्च । चकारात्
प्रत्युत ततः कर्मणः एव भूयो दुःखप्राप्तिश्च भवतीति ज्ञेयम् ॥ ६० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

विपक्षे दोषमाह । यदीति । यदि, पुंसो देहिनः, आत्मनः स्वस्य, एतत् मद्रावं मच्छरीरत्वं विस्मृतं स्यात्, तदा भिन्नं भिन्नत्वं च स्यात् । यतः पुमान् मच्छरीरतां विस्मरेत् ततः, स्वकीयस्वतन्त्रतां विद्यादित्यर्थः । ततः हेतोः, एतस्य जीवस्य । संसारः स च देहादेहः, मृतेः मृतिः । भूयो भूयो जन्ममरणरूपः संसारोऽस्य जायते इत्यर्थः ॥ ५७ ॥ * * एवं स्वस्य ब्रह्मात्मकत्वाननुसंधाने भूयः संसरणरूपोत्पत्तिः, स चायं मनुष्यजन्मनैव परिहार्यो न तिर्यगादिजन्मनेत्याह । लब्ध्वेति । यो जीवः, ज्ञानविज्ञानयोः संभवो यस्यां तां, तत्र ज्ञानं शास्त्रजन्यं, विज्ञानं साक्षादुपासनात्मकं, मानुषीं योनिम् इह लोके, लब्ध्वा मानुष्यं जन्म प्राप्स्यापीत्यर्थः । आत्मानमात्मपरमात्मस्वरूपं, न बुद्धयेत् । स पुमान् कश्चित् तैर्म सुखं न आप्नुयात् । तिर्यगादियोनिषु ज्ञानविज्ञानयोग्यतैव नास्ति, तद्योग्यां दुर्लभां मानुषयोनिं प्राप्यापि ब्रह्मात्मकमात्मानं स्वशरीरकं ब्रह्म वा नोपासीत, स पुनः पुनः संसरेदेवेति भावः ॥ ५८ ॥ * * मानुषीं योनिं लब्धवत्तोऽपि विषयासक्तस्य कथं ज्ञानादिकं प्रतिष्ठितं भवेत्तत्राह । स्मृत्वेति । ईहायां विषयसुखार्थायां चेष्टायां, प्रवृत्तिमार्गे इति यावत् । परिच्छेदं फलविपर्ययं फलविपर्यासं च स्मृत्वा, तत ईहातः, अनीहायां निवृत्तिमार्गे, अभयममृतत्वं च, स्मृत्वा मुनिः संकल्पात् विरमेत् पाठान्तरे नोभयं, परिच्छेदः फलविपर्ययश्च, नास्तीत्येवं स्मृत्वा इति । स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यमननशील ईहानीहयोर्दुःखसुखाननुसंधानं कृत्वा, शनैर्वैराग्यं समुत्पादयेत्ततो ज्ञानविज्ञाने प्रतिष्ठिते भवस्य इति भावः ॥ ५९ ॥ * * ईहायां परिक्लेशफलविपर्ययावेव स्पष्टयति । सुखायेति । यद्यपि, दंष्ट्री लीपुरुषौ, सुखाय सुखप्राप्तये, दुःखमोक्षाय दुःखनिवृत्तये च, क्रियाः तदुपयुक्तन्यापारात्, कुर्वते । तथापि, ततः तत् क्रियाभ्यः दुःखस्य, अनिवृत्तिश्च सुखस्य अप्राप्तिश्च भवति । प्रत्युत विपरीतमेव भवतीति भावः ॥ ६० ॥

॥ ५९ ॥ भाषानुवादः

जब जीव मेरे स्वरूपको मूल जाता है, तब वह अपनेको अलग मान बैठता है; इसीसे उसे संसारके चक्रके पड़ना पड़ता है और जन्म-पर-जन्म तथा मृत्यु-पर-मृत्यु प्राप्त होती है ॥ ५७ ॥ * * यह मनुष्ययोनि ज्ञान और विज्ञानका मूल स्रोत है । जो इसे पाकर भी अपने आत्मस्वरूप परमात्माको नहीं जान लेता, उसे कहीं किसी भी योनिमें शान्ति नहीं मिल सकती ॥ ५८ ॥ * * राजन् ! सांसारिक सुखके लिये जो चेष्टाएँ की जाती हैं, उनमें भ्रम है, क्लेश है; और जिस परम सुखके उद्देश्यसे वे की जाती हैं, उसके ठीक विपरीत परम दुःख देती हैं; किंतु कर्मोंसे निवृत्त हो जानेमें किसी प्रकारका भय नहीं है—यह सोचकर बुद्धिमान् पुरुषको चाहिये कि किसी प्रकारके कर्म खर्चवा उनके फलोंका संकलन न करे ॥ ५९ ॥ * * जगत्के सभी ली-पुरुष इसलिये कर्म करते हैं कि उन्हें सुख मिले और उनका दुःखोंसे पिण्ड छूटे; परन्तु उन कर्मोंसे न तो उनका दुःख दूर होता है और न उन्हें सुखकी ही प्राप्ति होती है ॥ ६० ॥

एवं विपर्ययं बुद्ध्वा नृणां विज्ञाभिमानिनाम् । आत्मनश्च गतिं सूक्ष्मां स्थानत्रयविलक्षणां ॥ ६१ ॥

दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिर्निर्मुक्तः स्वेन तेजसा । ज्ञानविज्ञानसन्तुष्टो मद्भक्तः पुरुषो भवेत् ॥ ६२ ॥

एतावानेव मनुजैर्ममनैपुणबुद्धिभिः । स्वार्थः सर्वात्मता ज्ञेयो अत्परात्मैकदर्शनम् ॥ ६३ ॥

त्वमेतच्छ्रद्धया राजन्नप्रमत्तो वचो मम । ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो ध्यायन्नाशु सिध्यसि ॥ ६४ ॥

श्रीशुक उवाच

आध्यास्य भगवानित्थं चित्रवेतुं जगद्गुरुः । पर्येतस्तस्य विशात्मा तत्स्थान्तद्भो हरिः ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भगवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे चित्रकेतोः परमात्मदर्शनं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एवं विज्ञाभिमानिनां नृणां विपर्ययं च स्थानत्रयविलक्षणां सूक्ष्मां आत्मनः गतिं बुद्ध्वा ॥ ६१ ॥ * * दृष्टश्रुताभिः मात्राभिः स्वेन तेजसा निर्मुक्तः ज्ञानविज्ञानसन्तुष्टः पुरुषः मद्भक्तः भवेत् ॥ ६२ ॥ * * योगनैपुणबुद्धिभिः

मनुजैः यत् परात्मैकदर्शनम् एतावान् एव स्वार्थः सर्वात्मना ज्ञेयः ॥ ६३ ॥ ❀ ❀ राजन् ज्ञानविज्ञानसंपन्नः त्वं श्रद्धया एतत् मम वचः धारयन् आशु सिद्धयसि ॥ ६४ ॥ ❀ ❀ विश्वात्मा भगवान् च जगद्गुरुः हरिः इत्थं चित्रकेतुम् आश्वास्य तस्य पश्यतः ततः अन्तर्दधे ॥ ६५ ॥

इति षष्ठे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थप्रदीपिका

विज्ञा उद्यमे प्रवीणा वयमित्यभिमानवताम् । स्थानत्रयविलक्षणां तुरीयां बुद्ध्वा ॥ ६१ ॥ ❀ ❀ दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिरैहिकामुष्मिकैर्विषयैः स्वेन तेजसा विवेकबलेन ॥ ६२ ॥ ❀ ❀ न चातः परः पुरुषार्थोऽतीत्याह । एतावानिति । योगे नैपुण्यं यस्यां सा बुद्धिर्येषां परस्यात्मनः एकं दर्शनमिति यदेतावानेव ॥ ६३-६५ ॥

इति श्रीभागवते षष्ठे टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

सूक्ष्मबुद्धिज्ञेयत्वात्सूक्ष्मम् ॥ ६१ ॥ ❀ ❀ मद्भक्तो ज्ञानविज्ञानतृप्तो भवेत् भक्तिं विना ज्ञानविज्ञानाभ्यामपि तृप्तिर्न भवतीति भावः । “भक्तिं लब्धवतः साधोर्न किञ्चिदवशिष्यते” इत्युद्धवं प्रति श्रीकृष्णोक्तेः ॥ ६२ ॥ ❀ ❀ यद्वा—परस्यात्मनश्च द्वयोरेकत्वेनाभेदेन ज्ञानम् ‘सकलमिदमहं च वासुदेवः’ इत्येवंलक्षणमेतावानेव स्वार्थस्तदन्यत्सर्वज्ञानं न पुरुषार्थ इति भावः ॥ ६३ ॥ ❀ ❀ हे राजन्निनि । नारददत्तविद्याया देदीप्यमानत्वात्त्वद्योग्यमेतदिति भावः ॥ ६४ ॥ हरिरिति । संकर्षणवासुदेवयोर्वास्तवाभेदमाह । ततो यत्र दृष्टतत्रैवांतर्दधे ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे षष्ठस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एवमिति युग्मम् । विज्ञाभिमानिनां विज्ञाः उद्यमे प्रवीणाः वयमित्यभिमानवतां नृणामेवं फलविपर्ययं बुद्ध्वा भात्मनश्च गतिं तत्त्वं सूक्ष्मासतिदुर्ज्ञेयां स्थानत्रयविलक्षणां जागरणाद्यवस्थात्रयरहितां बुद्ध्वा स्वेन तेजसा विवेकबलेन दृष्टश्रुताभिः मात्राभिः ऐहिकामुष्मिकैर्विषयैर्निर्मुक्तः तदभिलापरहितः ज्ञानविज्ञानाभ्यां संतुष्टोऽपि पुरुषः मद्भजनपरो भवेत् । अन्यथा पुनः प्रमादेन भ्रश्येत् ॥ ६१-६२ ॥ ❀ ❀ एतावानिति । यत् परस्यात्मन एकं दर्शनं तदेतावानेव योगेन नैपुण्यं यस्याः सा बुद्धिः येषां तैर्मनुजैः सर्वात्मना सर्वप्रयत्नेसाध्यः स्वार्थः पुरुषार्थो ज्ञेयो नातः परं कृत्यमस्ति ॥ ६३ ॥ ❀ ❀ त्वमिति । हे राजन् ! त्वमप्रमत्तः विषयानासक्तः श्रद्धया विश्वासेनैतन्मम वचो धारयन् ज्ञानविज्ञानसम्पन्नश्च संज्ञाशु सिद्धयसि मां प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ६४ ॥ ❀ ❀ आश्वास्येति । भगवान् जगद्गुरुः विश्वात्मा हरिः इत्थं चित्रकेतुमाश्वास्य आश्वासनपूर्वकं तत्त्वमुपदिश्य तस्य पश्यत एव ततश्च तत्रैवान्तर्दधे ॥ ६५ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायः षष्ठस्य षोडशे निरमादिमाम् ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

अनीहायामुभयं स्पष्टयति—एवमिति । विज्ञाभिमानिनां वयमीहायां कुशला इत्यभिमानवतां नृणां ईहायामेव-मुक्तप्रकारेण विपर्ययं बुद्ध्वा आलोच्य स्थानत्रयविलक्षणां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यतीतां केवलविषयासक्तैर्दुर्ज्ञेयामात्मनः प्रत्यगात्मनो गतिं ब्रह्मात्मकत्वाद्याकारं बुद्ध्वा ॥ ६१ ॥ ❀ ❀ दृष्टश्रुताभिरैहिक्यामुष्मिकीभिः मात्राभिः विषयसुखलेशैः स्वेन तेजसा स्वविवेकबलेन निर्मुक्तः मात्रासु जातविराग इत्यर्थः । ज्ञानविज्ञानाभ्यां पूर्वोक्ताभ्यां सन्तुष्टः ज्ञानसहकृतभगवदनुभवरूपविज्ञान-मात्रसन्तुष्टः मद्भक्तः मम निरतिशयप्रियः पुरुषो भवेत् एतच्छ्रोभयं तस्य ब्रह्मात्मकत्वमनुसन्दधतः करस्थमिति भावः ॥ ६१ ॥ तदेवाह—एतावानिति । योगे नैपुण्यं यस्याः सा बुद्धिर्येषां तैर्मनुजैः सर्वात्मना सर्वप्रकारेण ज्ञेयः स्वार्थोऽनिष्टपरिहारेष्टप्रापण-समर्थं पुरुषेण प्रार्थनीयं वस्तु एतावानेव, एष एवेत्यर्थः । स्वार्थं वतिः यद्वा एतावानेवैतत्परिमित एव । कोसौ ! तत्राह—यत्परात्मैक्यदर्शनमिति । परस्य परमात्मनः आत्मनः स्वस्य च ऐक्यदर्शनमप्रथक्सिद्धसम्बन्धदर्शनमिति यदेतावानेवेत्यर्थः । यद्वा परात्मनः परमात्मन ऐक्यदर्शनमेकत्वेन प्रकारित्वेनैकैवाकारेण च दर्शनं यद्वा परस्य परमात्मनः आत्मनः स्वस्य च ऐक्य-

दर्शनं परमात्मनः प्रकारित्वेनैकेनाकारेण स्वस्य च तत्प्रकारत्वरूपेणैकेनाकारेण दर्शनं परमात्मैकदर्शनमिति यदेतावानित्यर्थः ॥ ६३ ॥ ॐ ॐ एवं परात्मैक्यद्रष्टा चेत्त्वमप्याशु मुक्तो भविष्यसीत्याह—त्वमिति । हे राजन् चित्रकेतो, त्वमप्रमत्तः समाहितचित्तः श्रद्धया ज्ञानविज्ञानसम्पन्नं सम्पत्तिः सम्पन्नं 'भावेक्तः' ज्ञानविज्ञानयोः सम्पत्तिर्यस्मात्तन्मम वचः धारयन् स्वनिष्ठं कुर्वन् ज्ञानविज्ञानसम्पादकं मदुक्तार्थमनुतिष्ठन्नित्यर्थः । ब्रह्मात्मकत्वानुसन्धानेन ज्ञानविज्ञाने प्रतिष्ठिते भवत इति भावः । ज्ञानविज्ञानसम्पन्न इति प्रथमान्तपाठे स्पष्टार्थः । आशु सिध्यसि मुक्तो भविष्यसि ॥ ६४ ॥ ॐ ॐ एवमुपादिश्य भगवानन्तर्हृदौ इत्याह—मुनिः, आश्वास्येति । विश्वात्मा जगद्गुरुर्भगवान्हरिः सङ्कर्षणश्चित्रकेतुमित्थमाश्वास्य नारदाङ्गिरउक्तिसम्बादितस्ववचसा विश्वात्मा तस्य चित्रकेतोः पश्यतः सतस्तत्रैव पातालादधस्तात्कस्याञ्चिद्विशि अन्तर्हितवान् ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कर्मविषयविद्याभासे इयम्बिद्येत्यभिमानिनाम् आत्मनो जीवस्य परमात्मनश्च वैकुण्ठादिस्थानतया व्याप्तिभूताप्रतिमभूतिमत्तया विलक्षणां जाग्रदादिस्थानत्रयातीतां च ॥ ६१ ॥ ॐ ॐ मात्राभिः शब्दादिभिः स्वेन तेजसा विशुद्धबुद्धिसामर्थ्यातिशयेनैव ज्ञात्वा पुरुषो भवेन्मुक्तः इति शेषः ॥ ६२ ॥ ॐ ॐ उक्तज्ञानमन्ययोगाद्यवच्छिन्नचित्—एतावानेवेति । किं तदित्यत उक्तं यदिति । परात्मन एकत्वस्य साम्याधिक्यराहित्यस्य दर्शनम् ॥ ६३ ॥ ॐ ॐ तत्र योग्यञ्चैतदेव नान्यदित्याह—त्वमेतदिति ॥ ६४ ॥ ॐ ॐ चिरस्थितत्वेन पुनरपि प्रभः स्यादित्येतस्य हरेरन्तर्धानमाह । आश्वास्येति ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पूर्वानुरूपमेवोपसंहरति—एवमिति यूगमकेन । “आत्मारामाश्च मुनयः” इत्यादेः ॥ ६१-६२ ॥ ॐ ॐ तदेव प्रशंसति—एतवानिति । परमात्मनो भगवत एवैकं केवलं दर्शनम् अनुभव इति यत् ॥ ६३ ॥ ॐ ॐ संसिद्धोऽसीति । यत् पूर्वमुक्तम् अधुना च सिध्यसीति तद्द्वयमपि वर्तमानसामीप्येनैव ज्ञेयं तत्राप्यप्रमत्तः सन् मम वचो धारयन्निति भाविबिघ्नो हेतुरप्युद्दिष्टः ॥ ६४-६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

स्थानत्रयविलक्षणां तुरीयां मात्राभिर्विषयैः स्वतेजसा स्वीयसाधनप्रभावेन ॥ ६१-६२ ॥ ॐ ॐ परस्य श्रेष्ठात्मनः परमात्मन एव एकं दर्शनं न तु विषयस्य ॥ ६३-६५ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । षष्ठेऽयं षोडशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

विज्ञाभिमानिना ईहितार्थनिष्पादनबुद्धिविगतानां कर्मिणां स्थानत्रयविलक्षणां स्वर्गनरकभूषणवर्जितां वैकुण्ठसंभन्धिनीमर्चिरादिरूपां च बुद्ध्या ॥ ६१ ॥ ॐ ॐ तेजसा हेयोपादेयविवेकेन मात्राभिर्विषयैर्निर्मुक्तः ज्ञानं चिदचिद्ब्रह्मस्वरूपगुणादियाथात्म्यबोधः विज्ञानं सर्वं ब्रह्मात्मकमिति बोधः ताभ्यां संतृप्तः मद्भक्तो भवेत् ॥ ६२ ॥ ॐ ॐ योगे ज्ञानमत्तयादिसाधनयोगे नैपुण्यं यस्याः सा बुद्धिर्येषां तैः परात्मनोर्ब्रह्मजीवयोः अंशयशयोर्देकदर्शनं गुणगुणिनोर्जातिव्यक्तयोः प्रभाप्रभावतोः कार्यकारणयोश्च यथा अनेकयोरप्येकदर्शनं तद्वत् एतावानेव सर्वात्मना साकल्येन स्वार्थो ज्ञेयः “तत्त्वमसि” इति श्रुतिरप्यत्रानुसन्धेया ॥ ६३-६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे षोडशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलाखविहिता बालप्रबोधिनी

विज्ञाभिमानिनां विज्ञाः उद्यमे प्रवीणा वयमित्यभिमानवतां नृणामेवं फलविषयं बुद्ध्या आत्मनश्च गतिं तत्त्वं सूक्ष्मामतिदुर्ज्ञेयां स्थानत्रयविलक्षणां जागरणाद्यवस्थात्रयरहितां बुद्ध्या ॥ ६१ ॥ ॐ ॐ स्वेन तेजसा विवेकबलेन दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिः ऐहिकामुष्मिकैर्विषयैर्निर्मुक्तः तदभिलाषरहितः ज्ञानविज्ञानाभ्यां सन्तुष्टोऽपि पुरुषो मद्भक्तः मद्भजनपरो भवेत् । अन्वया पुनः प्रमादेन भ्रष्टेदिति भावः ॥ ६२ ॥ ॐ ॐ एतावतोपदेशेन फलितमाह—एतावानिति । यत् परस्परम्

आत्मनो भगवतोः आत्मनश्च जीवस्यैकदर्शनं अमेददृष्ट्या भजनं तदेतावानेव मनुजैः सर्वात्मना सर्वप्रयत्नसाध्यः स्वार्थः पुस्तार्थी ज्ञेयः, नातः परं कृत्यमस्ति, फलं त्वमे भगवद्विद्याधीनमिति भावः । ननु तर्हि सर्वैरेव जनैरयं पुरुषार्थ इति कुतो न ज्ञायते इत्यपेक्षायामाह—योगेति, अनेकजन्मानुष्ठितैर्वर्गैर्नैपुण्यं यस्याः सा बुद्धिर्येषां तैरित्यर्थः । बुद्धेर्नैर्मत्याभावान्न ज्ञायते इति भावः ॥ ६३ ॥ ❀ ❀ हे राज्ञिति सन्बोधनं लोहमुत्पन्नैनाश्वासनाभ्रम् । त्वमग्रमतः विषयानासक्तः श्रद्धया विश्वासेन एतन्मम वचो धारयन्, ज्ञानविज्ञानसंपन्नश्च सन्नाशु सिध्यसि मां प्राप्यसीत्यर्थः ॥ ६४ ॥ ❀ ❀ इत्थं चित्र-केतुमाश्रय्य आश्वासनपूर्वकं तत्त्वमुपदिश्य तस्य पश्यत एव ततश्च तत्रैव हरिरन्तर्दधे इत्यन्वयः । हरिरिति सङ्कर्षणस्य भगवताऽभेदो दर्शितः । तदुपदेशश्च तस्य सफलः अभिष्यतीति सूचयन्नाह—जगद्गुरुरिति । तत्र हेतुमाह—सर्वात्मेति, सर्वान्तर्यामीत्यर्थः । नहन्तर्यामिकृपां विना विद्याधारणं न वा तद्विज्ञा तत्फलमिति भावः । अन्तर्यामित्वेऽन्तर्धाने च सामर्थ्यं हेतुमाह—भगवानिति ॥ ६५ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यविरयगोपालसुनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्भिरिधिराख्येन भजनाचन्द्रसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्यैव टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता तत्र षष्ठेऽध्यायस्त्वन्धे रूपनिरूपणे । षोडशोऽपि गतो वृत्तिभक्तियोगनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अनीदृश्याभुभयं स्पष्टयति । एवमिति । विज्ञाभिमानिनां वयसीहायां कुशला इत्यभिमानवतां नृणाम् एवमुक्तप्रकारेण, विपर्ययं बुद्ध्या आलोच्य, स्थानत्रयविलक्षणां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यावस्थात्रिकमतीतां सूक्ष्मां केवलविषयासक्तैर्दुर्ज्ञेयत्वात् सूक्ष्मतावती, आत्मनः प्रत्यगात्मनः, गतिं ब्रह्मात्मकत्वाद्याकारं च, बुद्ध्या ॥ ६१ ॥ ❀ ❀ दृष्टेति । दृष्टश्रुताभिः, ऐहिकामुष्मिकाभिः, मात्राभिर्विषयसुखलेशैः, स्वेन तेजसा स्वविवेकबलेन, निर्मुक्तः । मात्रासु जातविराग इत्यर्थः । ज्ञान-विज्ञानाभ्यां पूर्वोक्ताभ्यां संतुष्टः, ज्ञानसहकृतभगवदनुभवस्वरूपविज्ञानमात्रसंतुष्ट इत्यर्थः । पुरुषः मद्रक्तः मम निरतिशयप्रिय इत्यर्थः । भवेत् । एवं च ब्रह्मात्मकत्वमनुसंदधतस्तत्त्वोभयं करस्थमेवेति भावः । इत्युभयोरैकसंबन्धः ॥ ६२ ॥ ❀ ❀ एतावानिति । योगे नैपुण्यं यस्याः एवविधा बुद्धिर्येषां वै, मनुजैः, सर्वात्मना सर्वप्रकारेण ज्ञेयः वेदनीयः । स्वार्थः अनिष्टपरि-हारेष्टप्रापणसमर्थं पुरुषेण प्रार्थनीयं वस्तित्यर्थः । एतावानेव एतत्परिमित एव, कोऽसौ तत्राह । परस्य परमात्मनः आत्मनः स्वस्य चैक्यदर्शनम् अपृथक्सिद्धसंबन्धदर्शनमिति यत् एतावानित्यर्थः ॥ ६३ ॥ ❀ ❀ एवं त्वमपि परात्मैक्यदृष्टा चेदाशु मुक्तौ भविष्यसीत्याह । त्वमिति । हे राजन् चित्रकेतो, त्वम् अग्रमतः समाहितचित्तः, ज्ञानविज्ञानसंपन्नः, पाठान्तरे वचो-विशेषणम् एतन्मम वचः, श्रद्धया धारयन्, आशु सिद्धयसि मुक्तो भविष्यसि ॥ ६४ ॥ ❀ ❀ एवमुपदिश्य भगवानन्तर्दधे इत्याह मुनिः । आश्वास्येति । विश्वात्मा जगद्गुरुश्च भगवान् हरिः संकर्षणः, चित्रकेतुश्च इत्थम् आश्वास्य तारदाऽङ्गिरोवचनसंवादि-वचसा विश्वास्य, तस्य चित्रकेतोः पश्यतः सतः, ततः तत्रैव पातालादधस्तात्, कस्यांचिद्विधि, अन्तर्दधे अन्तर्हितवान् ॥ ६५ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीरसचार्यसुनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-यामन्वयार्थावबोधिण्यां भक्तमनोरञ्जनाख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां षष्ठस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

जो मनुष्य अपनेको बहुत बड़ा बुद्धिमान मानकर कर्मके पत्रदोंमें पड़े हुए है, उनको विपरीत फल मिलता है—यह बात समझ लेनी चाहिये; साथ ही यह भी जान लेना चाहिये कि आत्माका स्वरूप अत्यन्त सूक्ष्म है, जाग्रत, स्वप्न सुषुप्ति—इन तीनों अवस्थाओं तथा इनके अभिमानियोंसे विलक्षण है ॥ ६१ ॥ ❀ ❀ यह जानकर इस लोकमें देखे और परलोकके सुने हुए विषय-भोगोंसे विवेकबुद्धिके द्वारा अपना पिण्ड छोड़ा ले और ज्ञान तथा विज्ञानमें ही संतुष्ट रहकर मेरा भक्त हो जाय ॥ ६२ ॥ ❀ ❀ जो लोग योगमार्गका तत्त्व समझनेमें निपुण हैं, उनको भलीभाँति समझ लेना चाहिये कि जीवका सबसे बड़ा स्वार्थ और परमार्थ केवल इतना ही है कि वह ब्रह्म और आत्माकी एकताका अनुभव कर ले ॥ ६३ ॥ ❀ ❀ राजन् ! यदि तुम मेरे इस उपदेशको सावधान होकर श्रद्धाभावसे धारण करोगे तो ज्ञान एवं विज्ञानसे सम्पन्न होकर शीघ्र ही सिद्ध हो जाओगे ॥ ६४ ॥ ❀ ❀ श्रीगुरुदेवजी कहते हैं—राजन् ! जगद्गुरु विश्वात्मा भगवान् श्रीहरि चित्रकेतुको इस प्रकार समझा-बुझाकर उनके सामने ही वहाँसे अन्तर्धान हो गये ॥ ६५ ॥

इति षष्ठे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

यतश्चान्तर्हितोऽनन्तस्तस्यै कृत्वा दिशे नमः । विद्याधरश्चित्रकेतुश्चचार गगनेचरः ॥ १ ॥
स लक्षं वर्षलक्षणामव्याहृतबलेन्द्रियः । स्तूयमानो महायोगी मुनिभिः सिद्धचारणैः ॥ २ ॥
कुलाचलेन्द्रोणीषु नानासङ्कल्पसिद्धिषु । रेमे विद्याधरस्त्रीभिर्गापयन् हरिमीश्वरम् ॥ ३ ॥
एकदा स विमानेन विष्णुदत्तेन भास्वता । गिरिशं दृष्ट्वा गच्छन् परीतं सिद्धचारणैः ॥ ४ ॥
आलिङ्ग्याङ्गीकृतां देवीं बाहुना मुनिसंसदि । उवाच देव्याः शृण्वत्या जहासोच्चैस्तदन्तिके ॥ ५ ॥

चित्रकेतुरुवाच

एष लोकगुरुः साक्षाद्धर्मवक्ता शरीरिणाम् । आस्ते मुख्यः सभायां वै मिथुनीभूय भार्यया ॥ ६ ॥
जटाधरस्तीव्रतपा ब्रह्मवादिसभापतिः । अङ्गीकृत्य स्त्रियं चास्ते गतहीः प्राकृतो यथा ॥ ७ ॥
प्रायशः प्राकृताश्चापि स्त्रियं रहसि बिभ्रति । अयं महाव्रतधरो विभर्ति सदसि स्त्रियम् ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—च अनन्तः य अन्तर्हितः तस्यै दिशे नमः कृत्वा गगनेचरः विद्याधरः चित्रकेतुः चचार ॥ १ ॥ ❀ ❀
वर्षलक्षाणां लक्षम् अव्याहृतबलेन्द्रियः मुनिभिः सिद्धचारणैः स्तूयमानः महायोगी स ईश्वरम् हरिं गापयन् विद्याधरस्त्रीभिः नाना-
संकल्पसिद्धिषु कुलाचलेन्द्रोणीषु रेमे ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ एकदा विष्णुदत्तेन भास्वता विमानेन गच्छन् सः सिद्धचारणैः
परीतं मुनिसंसदि बाहुना अङ्गीकृतां देवीम् आलिङ्ग्य गिरिशं दृष्ट्वा देव्याः शृण्वत्याः तदन्तिके उच्चैः जहास उवाच ॥ ४-५ ॥
साक्षात् लोकगुरुः शरीरिणां धर्मवक्ता एषः भार्यया मिथुनीभूय सभायाम् मुख्यः वै आस्ते ॥ ६ ॥ ❀ ❀ च जटाधरः
तीव्रतपाः ब्रह्मवादी यथा गतहीः प्राकृतः स्त्रियम् अङ्गीकृत्य सभापतिः आस्ते ॥ ७ ॥ ❀ ❀ च प्राकृताः अपि प्रायशः
रहसि एव स्त्रियं बिभ्रति महाव्रतधरः अयं सदसि स्त्रियम् विभर्ति ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ततः सप्तदशोऽमोघमहर्द्धिं प्राप्य खे चरन् । विहस्य गिरिशं शापादुमाया वृत्रतां गतः ॥ १ ॥

यतो यस्यां तस्यै दिशे नमः नमनं कृत्वा ॥ १ ॥ ❀ ❀ स चित्रकेतुर्विद्याधरस्त्रीभिर्हरिं गापयन् रेमे इति
द्वयोरन्वयः । अव्याहृतं बलमिन्द्रियपाटवं च यस्य ॥ २ ॥ ❀ ❀ नानाविधाः संकल्पेनैव सिद्धयो यासु तासु ॥ ३ ॥
अकस्माद्द्भुतैश्वर्यगर्वात्प्राचीनकर्मतः । आसुरीं योनिमापन्नो भवानीशापतः स तु ॥ १ ॥ तदाह एकदेत्यादिना ॥ ४ ॥ ❀ ❀
अङ्गीकृतामुत्सङ्गेनैकीकृत्य स्थापितां देवीं बाहुनाऽऽलिङ्ग्य स्थितम् । उवाच जहास च । तस्यांतिके स्थितः सन् ॥ ५ ॥ ❀ ❀
धर्मवक्ता वदति शरीरिणां मध्ये मुख्यश्च भार्यया मिथुनीभूय चास्ते ॥ ६-८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ततोऽन्तोपदेशावाप्यनन्तरम् । अस्य कुशस्यौघो वेगो यस्यां तामिति भाव्यभिप्रायेण व्याख्या (१) ॥ १-२ ॥
कुलाचलेंद्रो मेरुः “कुलगिरिराजो मेरुर्द्वीपायामसमुन्नाहः” इत्युक्तेः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तत्र प्राचीनकर्मणा महदपराधात्तस्य

दुष्फलमाह—एकदेति ॥ ४ ॥ ❀ ❀ अंकीकृतां स्वोत्संगस्थापिताम् । तदंतिके तयोस्सतीश्वरयोरंतिके समीपे ॥ ५ ॥ एष शिवः लोकानां सर्वेषां गुरुर्बाह्मणदेवतात्वेनोपदेष्टा 'ब्राह्मणो भगवान्नुद्रः' इति पराशरपुराणोक्तेः । मंत्रशास्त्रेऽपि मनुष्ये श्रद्धाराहित्ये दक्षिणा मूर्तितो दीक्षाग्रहणाविधानान् व्युत्पादितं चैतत्तृतीयस्कन्धे चतुर्दशोऽध्याये । अत एव शरीरिणां धर्मं वक्तुं ॥ ६ ॥ ❀ ❀ प्राकृतोऽतीव मूढः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ "अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः एते जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम्" इति योगसूत्रे । एतयोरर्थस्तु—तत्र प्राणवियोगप्रयोजनव्यापारो हिंसा सा च सर्वानर्थहेतुस्तदभावोऽहिंसा हिंसायाः सर्वकालमेव परिहार्यत्वात्प्रथमं तदभावरूपाया अहिंसाया निर्देशः । सत्यं वाङ्मनसयोर्यथार्थत्वम् । स्तेयं परस्वापरहणं तदभावोऽस्तेयम् । ब्रह्मचर्यमुपस्थसंयमः । अपरिग्रहो भोगसाधनानामस्वीकारः । एतेऽहिंसादयो यमशब्दवाच्या भवन्ति योगांगत्वेन निर्दिष्टाः । एषां विशेषमाह—एत इति । जातिर्बाह्मणत्वादिः । देशस्तीर्थादिः । कालश्चतुर्दश्यादिः । समयो ब्राह्मणप्रयोजनादिः एतैश्चतुर्भिर्नवच्छिन्नाः पूर्वोक्ता अहिंसादयो यमाः । सर्वासु विक्षिप्तादिषु चित्तभूमिषु भवा महाव्रतमित्युच्यते । तद्यथा—ब्राह्मणं न हनिष्यामि, तीर्थं कंचन न हनिष्यामि, चतुर्दश्यां न हनिष्यामि, देवब्राह्मणप्रयोजनव्यतिरेकेण कमपि न हनिष्यामीत्येवं चतुर्विधावच्छेदव्यतिरेकेण किंचित्कुत्रचित्कस्मिंश्चिदर्थे न हनिष्यामीत्यनवच्छिन्नाः एवं सत्यादिषु यथायथं योज्यम् । इत्थमनियमकृता सामान्येनैव प्रवृत्ता महाव्रतमित्युच्यते ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

सप्तदशे चित्रकेतुर्विमानस्थः शिवं हसन् । गौरीशापादभूद्वृत्रस्तत्र श्लोकाः कुबार्द्धयः (४१) ॥

अनुष्टुभो वह्नि वेदा (४३) उवाचनवकं (९) तथा ॥ १७ ॥ यत इति । यतः यस्यां दिशि अनन्तः अन्तर्हितस्तस्यै दिशे नमस्कृत्य गगनेचरः विद्याधरः चित्रकेतुश्चचार ॥ १ ॥ ❀ ❀ स इति युग्मम् । मुन्यादिभिः स्तूयमानः महायोगी वर्षलक्षणां लक्षमव्याहृतं बलं शरीरमिन्द्रियमिन्द्रियपाटवं च यस्य स चित्रकेतुर्विद्याधरस्त्रीभिः ईश्वरं हरिं गापयन् नानाविधसंकल्पानां सिद्धयो यासु तासु कुलाचलेन्द्रः पर्वतराजः सुमेरुस्तस्य द्रोणीषु पर्वतद्वयमध्ये समप्रदेशेषु रेमे ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ एकदेति । एकदा विष्णुदत्तेन भास्वता विमानेन गच्छन् सः सिद्धचारणैः परीतं गिरिशं ददृशे । तच्चार्षः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ आलिङ्गयेति । अङ्गीकृतामुत्सङ्गेनैकीकृतां देवीं बाहुनाऽऽलिङ्ग्य मुनिसंसदि स्थितं शिवं दृष्ट्वा देव्याः शृण्वन्त्याः सत्याः । नुमार्षः । तदन्तिके स्थितः सन्नुच्चैर्जहास उवाच च ॥ ५ ॥ ❀ ❀ एष साक्षाल्लोकगुरुः वेदप्रवर्तक ईश्वरः साक्षादपि शरीरिणां धर्मं वक्ता वदति एतस्यां मुनिसिद्धसभायां मुख्यश्च सभायामेव भार्यया मिथुनीभूयास्ते ॥ ६ ॥ ❀ ❀ जटेति । जटाधरः तीव्रतपाः ब्रह्मवादी सभापतिः एष स्त्रियमङ्गीकृत्य यथा प्राकृतोऽतिनिष्ठो जनो गतह्वीर्निर्लज्जः सन्नारते तथाऽयमीश्वरोऽप्यास्ते ॥ ७ ॥ ❀ ❀ प्रायश इति स्पष्टम् ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

तत उपरितनं चित्रकेतोर्वृत्तान्तमाह—मुनिः, यत इति । यतः यस्यां दिशि सङ्कर्षणोऽन्तर्हितवान् तस्यै दिशे नमस्कृत्वा स विद्याधरः विद्याधरत्वं प्राप्तः विद्याधरैरिति पाठे तैः सह चित्रकेतुर्गगनचारी भूत्वा तत्र तत्र चचार ॥ १ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—स इति । महायोगी भगवान्स चित्रकेतुरव्याहृतं बलं येषां तानीन्द्रियाणि यस्य तादृशो लक्षवर्षाणां लक्षबहुकालमित्यर्थः । मुनिभिः सिद्धैश्चारणैश्च स्तूयमानः ॥ २ ॥ ❀ ❀ नानाविधाः स्वसङ्कल्पानुसारिण्यः सिद्धयः भोग्यभोगोपकरणादिसिद्धयो यासु कुलाचलेन्द्रस्य मेवदिद्रोणीषु विद्याधरस्त्रिभिरीश्वरं हरिं गापयन् गानं कारयन् रेमे ॥ ३ ॥ ❀ ❀ स चित्रकेतुरेकदा कदाचिद्विष्णुदत्तेन यथा सङ्कल्पं भगवता दत्तेन भास्वता प्रकाशमानेन विमानेन तत्र तत्र गच्छन् सञ्चरमाणः सिद्धैर्योगिभिश्च परीतं परिवृतं गिरिशं रुद्रं ददृशे ॥ ४ ॥ ❀ ❀ कथंभूतं रुद्रम् अङ्गे उत्सङ्गे कृतां निधापितां देवीमम्बिकां बहुना आलिङ्ग्य मुनीनां मननशीलानां संसदि सभायां स्थितमिति शेषः । ततो देव्यां शृण्वन्त्यां सत्याम् उवाच जहास च हसितवांश्च ॥ ५ ॥ तदेवाह एष इति त्रिभिः । एष रुद्रः साक्षाल्लोकानां गुरुर्हितोपदेष्टा किञ्च शरीरिणां धर्मं वक्ता मुख्यः प्रधानः स्वयमीदृशस्तन् सभायां भार्यया सह मिथुनीभूयाऽऽस्ते ॥ ६ ॥ ❀ ❀ किञ्च जटाः बिभर्तीति तथा तीव्रमुग्रं नितान्तं वा तपो यस्य स ब्रह्मवादी ब्रह्मज्ञानोपदेष्टाऽथ च सभायाः पतिः प्रधानः एवंभूतोऽपि लज्जाहीनः अङ्गे स्त्रियं कृत्वा निधाप्याऽऽस्ते उपविष्टवान् यथा प्राकृतः अत्यन्तमूढस्तद्वत् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ किञ्च प्राकृता अपि बहुशो रहस्येव स्त्रीयमङ्गे बिभर्ति निधापयन्ति अयं तु महाघ्रतधरोपि सदसि सभायामेव स्त्रियमङ्गे बिभर्ति महान् नृत्यास इति भावः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यथाशास्त्रार्थतत्त्वेन ज्ञातः श्रीनारायणो मुक्तिं ददाति, नान्यथा यथाशास्त्रार्थतत्त्वं योग्यानामेव ज्ञातुं सुशकं, नायोग्यानां “परोक्षप्रिया इव हि देवाः” इति श्रुतेः दुरवगाहं शास्त्रार्थतत्त्वं हरेः प्रीतिजनकं तथा प्रतिपादनमित्ययं प्रकारः कथ्यते अस्मिन्-ध्याये, तत्र चित्रकेतोः रुद्राणीशापप्राप्तिप्रकारं वक्तुं तावदाह—यतश्चेति ॥ १-२ ॥ * * * कुलाचलेन्द्रस्य द्रोणीषु निम्नतटी-प्वत एव स्त्रीणां पुरुषाणां च नानासङ्कल्पसिद्धिषु ॥ ३ ॥ * * * तत किं प्रकृते तत्राह—एकदेति ॥ ४ ॥ * * * दृष्ट्वापि किमभूदत्राह—उवाचेति ॥ ५-८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

सलक्षमिति युग्मकम् ॥ १-३ ॥ * * * तत्रापि प्राचीनमहदपराधान्तरस्य दुष्फलमाह—एकदेति ॥ ४-८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

चित्रकेतुः सप्तदशे विद्याधरपतिर्भवत् । विहस्य शङ्करं देव्याः शापतो वृत्रतामगात् ॥ ० ॥

यतः यस्यां दिशि ॥ १-२ ॥ * * * नानासङ्कल्पसिद्धिष्वपि सङ्कल्पान् विहाय हरिं गापयन्नेव रेमे हरेर्गुणश्रवण-कीर्तनयोरेव रतोऽभूदित्यर्थः ॥ ३-६ ॥ * * * “भक्तिं भूतिं हरिर्दत्त्वा स्वविच्छेदानुभूतये । देव्याः शापेन वृत्रत्वं नीत्वा तं स्वान्तिकेऽनयत्” अङ्गीकृतां स्वदेहाङ्गीकृतां प्राकृतो यथेति न तु प्राकृतः साक्षादीश्वरत्वादिति । दक्षवन्नायं शिवनिन्दकोऽपराधी ज्ञेय इति भावः ॥ ७ ॥ * * * महाव्रतधरो नैष्ठिकब्रह्मचारी स्त्रियं विभर्त्तयिचिन्त्यमैश्वर्यमिति भावः ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यथा चित्रकेतुर्वृत्रोऽभूत्तत्सप्तदशे उच्यते—यत इति । यतो यस्यां दिशि अन्तर्हितस्तस्यै नमो नमनं कृत्वा गगनचारी भूत्वा तत्र चचार ॥ १ ॥ * * * वर्षलक्षणां लक्षं बहुकालम् अव्याहतं न विनष्टं बलमिन्द्रियपाटवं यस्य सः ॥ २ ॥ नाना अनेकप्रकाराः संकल्पेनैव सिद्धयो यासु तास्वपि विद्याधरस्त्रिभिर्हरिं गापयन् एव रेमे न तु क्वाप्यशक्तोऽभूदिति भावः ॥ ३ ॥ “मुत्स्यन्तरायभूतप्रारब्धकर्मणस्तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षे” इति श्रुतिप्रसिद्धस्य फलभोगाय भवानीशापद्वारा वृत्ररूपेण प्रवृत्तोऽभूदित्याह—एकदेत्यादिना । मुनिसभायाम् अङ्गीकृत्वा उत्संगे आरोपितो बाहुना आलिंग्य स्थितं प्रति तदन्तिके उच्चकैर्जहास देव्याः शृण्वत्या उवाच च ॥ ४-५ ॥ * * * शरीरिणां मध्ये मुख्योऽत एव लोकानां गुरुरत एव साक्षात् धर्म भगवद्भक्तिलक्षणं वक्ता वदति सभायां भार्यया मिथुनीभूय चास्ते ॥ ६-८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

सप्तदशे तु भक्तस्य चित्रकेतोर्महात्मनः । आसुरभावहेतुर्वै देव्याः शापो निरूप्यते ॥ १ ॥

भगवदन्तर्धानानन्तरं किं जातमित्यपेक्षायामाह—यत इति । यतो यस्यां दिशि तस्यै दिशे नमः नमनं कृत्वा ॥ १ ॥ वर्षलक्षणां लक्षमव्याहतं बलं शरीरमिन्द्रियपाटवं च यस्य सः विद्याधरस्त्रीभिः हरिं गापयन् कुलाचलेन्द्रः पर्वतराजः सुमेरुस्तस्य द्रोणीषु रेमे इति द्वयोरन्वयः । मुन्यादिभिः स्तूयमानः । तत्र हेतुमाह—महायोगीति, अणिमाद्यैश्वर्यवान् भगवद्वचननिष्ठश्चेत्यर्थः ॥ २ ॥ * * * भगवदनुग्रहेण तत्तत्स्थानान्यपि तस्य सपरिकरस्य मनोरथपूरकाणि जातानीत्याह—नानेति । नाना-विधाः सङ्कल्पेनैव सिद्धयो यासु तासु । हरिनामकः कश्चिदन्यो भविष्यतीति शङ्कावारणाय विशेषणमीश्वरमिति । अनेन तस्य भोगातिशयेऽपि तत्रानासक्तिर्भगवत्यासक्तिश्च दर्शिता ॥ ३ ॥ * * * भगवदनुग्रहातिशयं सूचयति—विष्णुदत्तेनेति । विमानेन गच्छन् गिरिशं शिवं ददृशे इत्यन्वयः ॥ ४ ॥ * * * अङ्गीकृतां उत्सङ्गेनैकीकृतां देवीं बाहुनाऽऽलङ्घ्य मुनिसंसदि स्थितमुवाच तदन्तिके स्थितः सन्नुच्चैर्जहास चेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ * * * तद्वचनमेव दर्शयति—एष इति त्रयेण । एष साक्षाल्लोकगुरुः वेदप्रवर्त्तक ईश्वरः साक्षादपि शरीरिणां धर्मं वक्ता वदति, एतस्यां मुनिसिद्धादिसभायां मुख्यश्च । सभायामेव भार्यया मिथुनीभूयाऽऽस्ते ॥ ६ ॥ * * * वेषाचाराभ्यामपि अस्यैतदनुचितमित्याह—जटाधर इति । तत्र दृष्टान्तमाह—गतद्वीरिति । प्राकृतोऽतिनिष्ठो जनो गतद्वीर्निर्लज्जः सन् यथाऽऽस्ते तथाऽयमीश्वरोऽप्यास्ते इत्यनुचितमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ * * * प्राकृतानामपि प्रायेण नैवं निर्लज्जतया व्यवहार इत्याह—प्रायश इति । महाव्रतधरः ब्रह्मचारी ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

प्राप्यामोवां महर्द्धिं खे चरन् सप्तदशे ततः । शिवं विहस्य पार्वत्याः शापात् स वृत्रतां गतः ॥ १ ॥

तत उपरितनं चित्रकेतोर्वृत्तान्तमाह मुनिः । यत इति । यतः यस्यां दिशि, अनन्तः संकर्षणः, अन्तर्हितः तस्यै दिशे नमः कृत्वा च, नमस्कारं विधायैवेत्यर्थः । विद्याधरो विद्याधरतां प्राप्तः चित्रकेतुः, गगनेचर आकाशगतिर्भूत्वा, चचार तत्र तत्र स्वच्छन्दानुसारेण विचरणं व्यधात् ॥ १ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—स इति । महायोगी अव्याहतं बलं येषां तानि इन्द्रियाणि यस्य सः, स चित्रकेतुः, वर्षलक्षाणां लक्षं बहुकालमित्यर्थः । मुनिभिः सिद्धचारणैः, सिद्धैश्चारणैश्चेत्यर्थः । स्तूयमानः सन् ॥ २ ॥ कुलाचलेति । नाना नानाविधाः संकल्पाः स्वसंकल्पानुसारिण्यः सिद्धयः भोग्यभोगोपकारणादिरूपा यासु तासु, कुलाचलेन्द्रो मेर्वादितस्य द्रोण्यो गुहात्तासु, विद्याधराणां स्त्रियस्ताभिः, विद्याधरैः स्त्रीभिश्चेति वा । ईश्वरं हरिं संकर्षणं भगवन्तं गापयन् गानं कारयन्, रेमे । इति द्वयोरेकसंबन्धः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ एकदेति । स चित्रकेतुः, एकदा कदाचित्, विष्णुदत्तेन तत्-संकल्पमनुसंधाय भगवता दत्तेन, भास्वता प्रकाशमानेन, विमानेन गच्छंस्तत्र तत्र संचरन् सन्, सिद्धाश्च चारणाश्च तैः, परीतं संवेष्टितं गिरिशं रुद्रं ददृशे ॥ ४ ॥ ❀ ❀ दर्शनानन्तरं किमभूत्तत्राह । आलिङ्गयेति । अङ्कीकृतां स्वोत्सङ्ग उपावेशितां, देवीमम्बिकां, बाहुना आलिङ्गय, मुनिसंसदि विरक्तमुनिजनसभायां, स्थितमिति शेषः । रुद्रं प्रति, तदन्तिके स्थितः सन्, देव्याः पार्वत्याः, शृण्वन्त्याः सत्याः, उवाच । उवाचैः जहास च ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तदेवाह त्रिभिः । एष इति । एष रुद्रः, साक्षात्, लोकगुरुः लोकानां हितोपदेष्टा, शरीरिणां धर्मं वक्ता मुख्यः प्रधानीभूतश्च, भवति । स्वयमीदृशः सन्, सभायां, भार्यया मिथुनीभूय, आस्ते वै ॥ ६ ॥ ❀ ❀ जटाधरः तीव्रमुग्रं नितान्तं वा तपो यस्य सः, ब्रह्मवादी ब्रह्मज्ञानोपदेष्टा, सभाप्रतिः एवंभूतोऽपि गतहीलज्जाहीनः, प्राकृतः जनः, यथा स्त्रियम् अङ्कीकृत्य स्वोत्सङ्गे आरोप्य, आस्ते च उपविष्टवानेव ॥ ७ ॥ ❀ ❀ प्रायश इति । किं च प्राकृताः अपि, प्रायशो बहुधा तु, स्त्रियं रहस्येव विभ्रति । अङ्के इति शेषः । अयं तु महाव्रतधरः सन्नपि, सदसि सभायां स्त्रियम् अङ्के विभर्त्ति चोऽवधारणे ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

चित्रकेतुको पार्वतीजीका शाप

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! विद्याधर चित्रकेतु, जिस दिशामें भगवान् सङ्कर्षण अन्तर्धान हुए थे, उसे नमस्कार करके आकाशमार्गसे स्वच्छन्द विचरने लगे ॥ १ ॥ ❀ ❀ महायोगी चित्रकेतु करोड़ों वर्षोंतक सब प्रकारके सङ्कल्पोंको पूर्ण करनेवाली सुमेरु पर्वतकी घाटियोंमें विहार करते रहे । उनके शरीरका बल और इन्द्रियोंकी शक्ति अलुण्ण रही । बड़े-बड़े मुनि, सिद्ध, विद्याधरोंकी स्त्रियाँ उनके पास सर्वशक्तिमान् भगवान्के गुण और लीलाओंका गान करती रहतीं ॥ १-३ ॥ एक दिन चित्रकेतु भगवान्के दिये हुए तेजोमय विमानपर सवार होकर कहीं जा रहे थे । इसी समय उन्होंने देखा कि भगवान् शङ्कर बड़े-बड़े मुनियोंकी सभामें सिद्ध-चारणोंके बीच बैठे हुए हैं और साथ ही भगवती पार्वतीको अपनी गोदमें बैठाकर एक हाथसे उन्हें आलिङ्गन किये हुए हैं यह देखकर चित्रकेतु विमानपर चढ़े हुए ही उनके पास चले गये और भगवती पार्वतीको सुना-सुनाकर जोरसे हँसने और कहने लगे ॥ ४-५ ॥ ❀ ❀ चित्रकेतुने कहा—अहो ! ये सारे जगत्के धर्मशिक्षक और गुरुदेव हैं ? ये समस्त प्राणियोंमें श्रेष्ठ हैं । इनकी यह दशा है कि भरी सभामें अपनी पत्नीको शरीरसे चिपकाकर बैठे हुए हैं ॥ ६ ॥ ❀ ❀ जटाधारी, बहुत बड़े तपस्वी एवं ब्रह्मवादियोंके सभाप्रति होकर भी साधारण पुरुषके समान निर्लज्जतासे गोदमें स्त्री लेकर बैठे हैं ॥ ७ ॥ ❀ ❀ प्रायः साधारण पुरुष भी एकान्तमें ही स्त्रियोंके साथ उठते-बैठते हैं, परन्तु ये इतने बड़े व्रतधारी होकर भी उसे भरी सभामें लिये बैठे हैं ॥ ८ ॥

श्रीशुक उवाच

भगवानपि तच्छ्रुत्वा प्रहस्यागाधधीर्नृप । तूष्णीं बभूव सदसि सभ्याश्च तदनुव्रताः ॥ ९ ॥

इत्यतदीर्यविदुषि ब्रुवाणे बह्वशोभनम् । रुपाऽऽह देवी धृष्टाय निजितात्माभिमानिने ॥ १० ॥

पार्वत्युवाच

अयं किमधुना लोके शास्ता दण्डधरः प्रभुः । अस्मद्विधानां दुष्टानां निर्लज्जानां च विप्रकृत् ॥ ११ ॥

न वेद धर्मं किल पद्मयोनिर्न ब्रह्मपुत्रा भृगुनारदाद्याः ।

न वै कुमारः कपिलो मनुश्च ये नो निषेधन्त्यतिवर्तिनं हरम् ॥ १२ ॥

एषामनुध्येयपदाब्जयुग्मं जगद्गुरुं मङ्गलमङ्गलं स्वयम् ।

यः क्षत्रबन्धुः परिभूय सूरिन् प्रशास्ति धृष्टस्तदयं हि दण्ड्यः ॥ १३ ॥

नायमर्हति वैकुण्ठपादमूलोपसर्पणम् । सम्भाविं तमतिः स्तब्धः साधुभिः पर्युपासितम् ॥ १४ ॥

अतः पापीयसीं योनिमासुरीं याहि दुर्मते । यथेह भूयो महतां न कर्ता पुत्र किल्बिषम् ॥ १५ ॥

श्रीशुक उवाच

एवं शप्तश्चित्रकेतुर्विमानादवरुह्य सः । प्रसादयामास सतीं मूर्ध्ना नम्रेण भारत ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—नृप अगाधधीः भगवान् अपि तत् श्रुत्वा प्रहस्य सदसि तूष्णीं बभूव च सभ्याः तदनुव्रताः ॥ ९ ॥ ❀ ❀

अतद्वीर्यविदुषि इति बहु अशोभनम् ब्रुवाणे धृष्टाय निर्जितात्माभिमानिने देवी रुषा आह ॥ १० ॥ ❀ ❀ अधुना लोके दण्डधरः प्रभुः अस्मद्विधानां निर्लेजानां दुष्टानां विप्रकृत अयं शास्ता किम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ पद्मयोनिः किल धर्मं न वेद भृगुनारदाद्याः ब्रह्मपुत्राः न वै कुमारः कपिलः च मनुः न ये अतिवर्तिनं हरं नो निषेधन्ति ॥ १२ ॥ ❀ ❀ शत्रुबन्धुः यः धृष्टः सूरिन् परिभूयः एषाम् अनुध्येयपदाब्जयुग्मं मङ्गलमङ्गलं जगद्गुरुं स्वयं प्रशास्ति तत् अयं हि दण्ड्यः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ संभावितमतिः स्तब्धः साधुभिः पर्युपासितम् वैकुण्ठपादमूलोपसर्पणम् न अर्हति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ दुर्मते पुत्र अतः पापीयसीम् आसुरीं योनिं याहि यथा इह भूयः महतां किल्बिषम् न कर्ता ॥ १५ ॥ ❀ ❀ भारत एवं शप्तः सः चित्रकेतुः विमानात् अवरुह्य नम्रेण मूर्ध्ना सतीं प्रसादयामास ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अगाधा गंभीरा धीर्यस्य स ॥ ९ ॥ ❀ ❀ न तस्य वीर्यं प्रभावं विद्वानतद्वीर्यविद्वांस्तस्मिन् । निर्जितात्माभिमानिने । जितेन्द्रियोऽहमित्यभिमानवते । इति रुषा क्रोधेनाह ॥ १० ॥ विरुद्धं प्रकर्षेण करोतीति विप्रकृत ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अतिवर्तिनं शास्त्रमतिक्रम्य वर्तनशीलं ये नो निषेधन्ति न निवारयन्ति ॥ १२ ॥ ❀ ❀ एषां ब्रह्मादीनामनुध्येयं पदाब्जयुग्मं यस्य तम् । मङ्गलमङ्गलं परमधर्ममूर्तिम् । सूरिन्परिभूयाञ्ज्ञान्कृत्वा जगद्गुरुं यः प्रशास्ति तत्तस्मात् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ ननु हरिभक्तोऽयं न दंडार्ह इति चेत्तत्राह । नायं साधुभिः परिषेवितं वैकुण्ठस्य पादमूलोपसर्पणमर्हति । यतः संभाविता अहमधिक इति कृता मतिर्येन । अत एव स्तब्धोऽनम्रः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तदेवं स्वयं दंड्यत्वं निश्चित्य तं प्राह । अत इति । हे पुत्र यथा भूयो महतां किल्बिषमपराधं न कर्ता न करिष्यसि तथा याहीत्यर्थः ॥ १५-१६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

गंभीरा इयत्ताशून्या । तदभिप्रायानुसारेणैव तूष्णीं बभूवुस्तदनुव्रता इति भावः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ वीर्यमत्र तादृशलोकचारित्र्येणाच्छादितं यन्महाभागवतत्वं तदज्ञातरि । धृष्टायेति “क्रुधद्गुह—” इत्यादिना चतुर्थी । इति वक्ष्यमाणम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ किञ्च स्त्रीनिमित्तासत्कारपरिहारः स्त्रियैव कार्य इति परमेश्वराभिप्रायं जानती सत्याह—अयमिति ॥ ११-१२ ॥ ❀ ❀ मङ्गलानां कल्याणहेतूनां धर्माणां मङ्गलं रक्षकम् “कल्याणे मङ्गलं प्रोक्तं सर्वतो रक्षकेऽपि च” इति हलधरात् । सूरिन्सर्वज्ञान्ब्रह्मादीन् । विद्वदपमानकर्तृत्वात्सर्वथा दंडार्होऽयमिति भावः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति—नन्विति । पादमूले उपसर्पणं प्राप्तिम् । अत एव संभावितमतिवृत्तादेव ॥ १४ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । तदिदं करणात्पुत्रेति संबोधनं यथा माता बहिर्गच्छतं बालं पुत्र बहिर्व्याघ्रोऽदति तत्र न गंतव्यमिति तं निवार्य तदिदं करोति रुदतं कंचित्कुमारं श्रुत्वा पीडितोऽयं

१. प्रा० पा०—दादयः । २. प्रा० पा०—कुमारो मुनिवृन्दबन्धो । ३. प्रा० पा०—यत् । ४. प्रा० पा०—वितोऽतिसंस्तब्धः ।

५. प्रा० पा०—कर्तृपुत्र ।

व्याघ्रेणातोऽत्रैव क्रीडेति वदति च । इत्थं शापरूपभयप्रदर्शनेन पुनर्महदवहेलनं करिष्यत्ययमित्यतस्तज्जन्यदुःखनिवारणकर्त्री-
त्वेन हितकर्त्रीत्वात्तया युक्तमुक्तं पुत्रेति । यद्वा—जगन्मातृत्वान्मम भवतश्च जगदंतर्गतत्वान्मत्पुत्रोऽसि त्वमतस्तवैतत्कथनं
सर्वथाऽनुचितं न हि पुत्रो दुश्चरिताया अपि मार्तुर्दुश्चरणं प्रकाशयतीति भावः । अत्र संदर्भस्तु—तं भीतं मत्वा सकृपमाह—
यथेति । एतदपराधबीजेन पुनस्तु पूर्ववन्महदपराधं न जनयिष्यतीति पुत्रेति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ भारतेति । शुद्धकुलजानामयं
स्वाभाविको धर्मो यथा भरतेन शकुंतलया विनैव श्रीकण्वानुज्ञासंकेतः कृतस्ततः सोऽपि प्रसादित इति भावः ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

भगवानिति । हे नृप ! चित्रकेतोरभिप्रायज्ञानात् अगाधा गम्भीरा धीर्यस्य स भगवान् शिवोऽपि तस्य वचनं श्रुत्वा
सदसि प्रहस्य तूष्णीं बभूव न तु कोपं चकार । न वा किञ्चिदुवाच । तस्य शिवस्यानुव्रताः सभ्याश्च तूष्णीं बभूवुः ॥ ९ ॥ ❀ ❀
इतीति । न तद्वीर्यं स्वातन्त्र्यं वेत्तीत्यतद्वीर्यं विद्वांस्तस्मिन् न हि स्वतन्त्र एवं शिक्षार्ह इति भावः । इति ब्रह्मशोभनमीश्वरशिक्षा-
लक्षणमनुचितं ब्रुवाणे सति निर्जितः आत्मा मनोमयेत्यभिमानवते वृष्टाय निःशङ्काय तस्मै देवी रुषा आह स्म । अत्र चित्रकेतो-
रयमभिप्रायः अयं खलु ईश्वर एव नास्य दुराचारत्वेऽपि क्षतिः । यः खलु अस्येदंशमाचारं दृष्ट्वा इमं निन्दिष्यति तस्य पापोत्पत्त्या
नाशो भविष्यत्येव । यथा दक्षस्य तस्मादद्यारभ्य मद्वचोभरयं स्वस्य दुराचारमुत्सृजेत्तदा लोकस्य भद्रं स्यात् । श्रीशिवस्य च यशः
स्यादिति श्रीशिवेन चास्याभिप्रायो ज्ञात एव तत्सभ्यैरपि तत्कृपया ज्ञात एवेति सर्वेऽपि क्रोधं न चक्रुः । सर्वज्ञाया देव्या अपि
क्रोधो नाभूदेव किंतु शिक्षार्थमेव उपालम्भः शापश्च अत एव पुत्रेति सातुक्कम्पं संबोधनम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ अयमिति ।
दण्डधरः प्रभुः समर्थः दुष्टानां निर्लज्जानां च अस्मद्विधानां शास्ता शिक्षकः विप्रकृतं विरुद्धं प्रकर्षणं करोतीति तथा दण्डेन
हितकर्त्ताऽधुना लोके किमयमेव ॥ ११ ॥ ❀ ❀ नेति । पद्मयोनिर्ब्रह्मा धर्मं न वेद किल । न च ब्रह्मपुत्राद्याः मनुपर्यन्ताः
धर्मं विदुः । ये ब्रह्माद्याः अतिवर्तिनं शास्त्रमतिक्रम्य वर्त्तनशीलं हरं नो निषेधन्ति न निवारयन्ति ॥ १२ ॥ ❀ ❀
एषामिति । यः क्षत्रबन्धुः क्षत्रियाधमश्चित्रकेतुः सूरिन् ब्रह्मादीन् परिभूय तिरस्कृत्य अज्ञानं मत्वा एषां ब्रह्मादीनामनु निरन्तरं
ध्येयं पदाब्जयुग्मं यस्य तमत एव जगद्गुरुं सर्वपूज्यं मङ्गलमङ्गलं परमधर्ममूर्तिं शिवं स्वयं वृष्टः सन् शास्ति तस्मादयमेव
दण्डधरः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ नेति । संभाविता अहमुत्तम इति कृता मतिर्येन सः अत एव स्तब्धः अनम्रः अयं साधुभिः
पर्युपासितं वैकुण्ठपादमूलोपसर्पणमस्मिन् जन्मनि नार्हति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अत इति । अतः हे दुर्मते ! हे पुत्र ! यथेह
संसारे भूयो महतां किल्बिषमपराधं भवान् न कर्त्ता न मरिष्यति तथा पापीयसीमासुरीं योनिं याहि । पुत्रेऽतिदोषेऽपि स्वस्य
हितकारित्वं द्योतयति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ एवमिति । स्पष्टम् ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततस्तच्चित्रकेतोर्वचः श्रुत्वाऽपि भगवान् रुद्रः अगाधा गम्भीरा धीर्यस्य तादृशोऽत एव प्रहस्य तूष्णीं बभूव, हे नृप,
तथा तं रुद्रमनुव्रतास्तदनुव्रताः सभ्याश्च तूष्णीं बभूवुः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अतद्वीर्यविदुषि न तस्य रुद्रस्य वीर्यं प्रभावं
'तेजीयसां न दोषाय' इति न्यायेन तेजोविशेषं विद्वांस्तस्मिन् अतद्वीर्यविदुषि चित्रकेतौ इति इत्थं ब्रह्म ब्रह्मात्मकं शोभनं शिवं प्रति
ब्रुवाणे सति देव्यंबिका निर्जितात्माभिमानिने जितेन्द्रियत्वाभिमानवतेऽत एव दुष्टाय चित्रकेतवे रुषा क्रोधेनोवाच ननु, तदनुव्रताः
सभ्यास्तूष्णीं बभूवुः । कथं स । तमनुव्रता भवेति श्रुत्या तदनुव्रता देवी चित्रकेतुं शप्तवतीत्याशंक्य रुषेत्युक्तम् ॥ १० ॥ ❀ ❀
तदेवाह—अयमित्यादिना, किल्बिषमित्यन्तेन । तावत्तमुपालभते अयमिति द्वाभ्याम् । अयमधुना किमर्थमागत इति शेषः ।
अहोऽस्मान्दण्डयितुमधुनायमागत इत्युपालम्भः तदेवाह, अहो निर्लज्जानामस्मद्विधानां दुष्टानामयं शास्ता हिताहितयोर्विविच्य
शापकः शासनातिवर्तित्वे दण्डधरः दण्डयिता प्रभुर्दण्डने समर्थश्चात एव विप्रकृतं दमनकारी ॥ ११ ॥ ❀ ❀
अहो पद्मयोन्यादयो धर्मं न विदन्ति यतस्तेऽतिवर्तिनं मर्यादातिवर्तिनं हरं रुद्रं नो निषेधन्ति न निषेधन्ति अयं त्वधुना निषेधति
इत्युपालम्भः तत्र पद्मयोनिर्ब्रह्मा कुमारः सनत्कुमारः मनुः स्वार्थमुवः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ तमेवमुपालभ्यावश्यमयं निग्राह्य
इत्याह—एषामिति द्वाभ्याम् । तावत्पतिपारम्यदृष्ट्या रुद्रं विशिष्टि, एषां पद्मयोन्यादीनामनुध्येयं ध्यातुं योग्यं पदाब्जयुग्मं यस्य
जगद्गुरुं जगद्धितोपदेष्टारं स्वयं साक्षान्मङ्गलानामपि मङ्गलम् ईदृशं हरं सूरिन् वीर्यायं क्षत्रियाधमः परिभूय यद्यस्मात्प्रशास्ति
तत्तस्मादयं दुष्टो दुरात्मा दण्डधर एव सूरिन् परिभूय जगद्गुरुं गिरिशं प्रशास्तीति वान्वयः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ ननु, भगवद्भक्तोयं
न दण्डधर इत्यत्राह—नायमिति । साधुभिः परिसेवितं सत्कृतं यद्वैकुण्ठस्य भगवतः पादमूलस्य उपसर्पणमनुसरणं सेवेति यावत्
तत्प्रति अयं क्षत्रबन्धुर्नार्हति, कुतः ? यतोऽयं सम्भावितात्माऽहमधिक इत्यभिमानवती मतिर्यस्य सः अत एव स्तब्धः निश्चल
इव स्थितः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एवं दण्डयतामभिधायाथ शपति—अत इति । अतः भगवत्सेवानर्हत्वात् हे दुर्मते ! त्वमासुरीं

पापीयसीं योनिं याहि हे पुत्र, यथा भूयो महतां किल्बिषमपराधं न कर्ता न करिष्यसि तथा याहीति ॥ १५ ॥ ❀ ❀
हे भारत ! एवम् इत्थं शप्तः स चित्रकेतुर्विमानादवरुह सतीमम्बिकां नम्रेण मूर्ध्ना प्रसादयामास प्रसन्नामकरोत् ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

इदं हीश्वरस्येश्वरत्वं यदन्यैरसत्कारैः निर्विकारत्वमित्याशयेन गिरिशस्य क्षमाप्रकारं वक्ति—भगवानपीति । अगाध-
धीरन्यैरज्ञातेयत्ता बुद्धिः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ स्त्रीनिमित्ताऽसत्कारपरिहारः स्त्रियैव कार्यं इति परमेश्वराभिसन्धिं जानती
पार्वती प्रतिवक्ति—इतीति । वृष्टाय प्रगल्भाय निर्जित आत्माभिमानः आत्मदर्पो येन स तथा आत्मविज्ञानं वा येन स तथा
तस्मै “अभिमानस्तु विज्ञाने प्रणये दर्पहिंसयोः” इति यादवः ॥ १०-११ ॥ ❀ ❀ अयं शापयोग्यापराध इति ज्ञापयितु-
मित्यभिप्रेत्याह—न वेदेति । अतिवर्तिनमसम्प्रज्ञातसमाधित्वेन वर्तमानम् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ अनिषेधे कारणमाह—
एषामिति । एषां ब्रह्मादीनां पक्षे स्वावराणासिन्द्रादीनामनुध्येयं पदाब्जयुग्मं कृद्योगे षष्ठीयं नित्यसम्बन्धद्योतनाय वा तदवरा-
णामित्याचार्यैर्व्याख्यातम् अत्र किमवलम्ब्योच्यते इति चेन्न—“विष्णुब्रह्मप्राणवीन्द्रास्तद्वारानप्यृते हरः । ध्येयो हरः पार्षदाद्यैर्ध्या-
यन्हरिचतुर्मुखौ । प्राणमेषां तथा दारात्र स्वतंत्रतया क्वचित्” इति वचनबलाश्रयणात् न तु ब्रह्मादीनामनुध्येयपदाब्जयुग्ममिति
बहुप्रमाणविरोधात् अत एवास्माभिः शास्त्रार्थसौ परोक्षत्वेन देवप्रियत्वादुदुरवगाह इत्यभिहितं यस्मादयमपराधी तत्तस्मा-
दण्ड्यः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ किं दण्डमर्हतीति तत्राह—नायमिति । अनर्हत्वे कारणमाह—सम्भावितत्वेति ॥ १४ ॥ ❀ ❀
तदर्थं क उपाय इति तत्राह—अत इति । इह अमुत्र स्थितानाम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ शप्तस्य सद्रक्तस्य तदुपसत्तिप्रकारमाह—
एवमिति ॥ १६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तदनुव्रता इति । अतस्तदभिप्रायानुसारेणैव ते च तूष्णीं बभूवुरित्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ देवी तु न क्षन्तुं शक्तवती-
त्याह—इतीति । वीर्यमत्तत्तादृशलौकिकचारित्रेणाच्छादितं मनमहाभागवतत्वं तदेव तथैवोक्तमगाधधीरिति ॥ १०-१२ ॥ ❀ ❀
एषामित्यस्य टीकायां अवज्ञां कृत्वेति पाठे तेषामिति शेषः । अज्ञानं कृत्वेति अज्ञानं मत्वेत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ ततश्च तं
भीतं मत्वा सकृपमाह—यथेति । एतदपराधबीजेन पुनस्तु पूर्ववन्महदपराधो न जनयिष्यत इत्यर्थः ॥ १५-१६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

प्रहस्येति मामपि सदाचारे स्थापितुमिच्छतीति भावः, सहसैव चित्रकेतोरभिप्रायज्ञानादगाधा सर्वैर्दुष्प्रवेशा धीर्यस्य
सः चित्रकेतोरभिप्रायश्चायं खल्वीश्वर एव नास्य दुराचारत्वेपि क्षतिः । यः खल्वनभिज्ञः इमं निन्दिष्यति तस्यापराधात् सर्व-
नाशो भविष्यति तथा दक्षस्येत्यत इममद्यारभ्यापि यदि सदाचारे स्थापयितुमहं शक्नुयां तदा लोकानां भद्रं स्यात् ।
तथा विष्णुः परमेश्वरो भद्र एव सुचरितत्वात् । रुद्रस्त्वभद्रो दुराचारत्वादित्यप्रतिष्ठाप्यस्य न भवेदिति । तदस्मै हितैषिणे कठोर-
भाषिणेऽपि हरिभक्ताय नाहं कुप्यामीति भगवतः शम्भोरभिप्रायानुसारिणः सभ्याश्च तूष्णीं बभूवुः न तु चुक्रुधुः
शिवनिन्दनस्य तदभिप्रेतत्वे ते सभ्याः सद्य एव कणौ पिधाय ततो निरवास्यन्निति ज्ञेयम् । यदुक्तं “भगवन्निन्दनं श्रुत्वा तत्परस्य
जनस्य वा” इत्यादि ॥ ६ ॥ ❀ ❀ न तस्य वीर्यं प्रभावं वेत्तीति तस्मिन् न हि स्वतन्त्र ईश्वरः कस्यचिदपि शिक्षया
किमपि करोतीति भावः । अशोभनं ब्रुवाणे इति जगदीश्वरे नीतिशिक्षणाऽनौचित्यात् वृष्टाय निःशङ्कभाषित्वादतिप्रगल्भाय
निःशेषेण जितो मया प्रेमवशीकृतः आत्मा परमात्मा सङ्कर्षणोपीत्यभिमानवते । रूपेति चित्रकेतुमहादेवयोरभिप्रायस्याऽज्ञानादेव
रुडियमिति न व्याख्येया किन्तु बहुब्रुवाण इति हितमप्येतदस्मदनुपादित्सितमयं नैकहान् वारान् वापि त्रिचतुरान् किन्तु बहूनेव
वारान् ब्रूते इति क्रोधे कारणं ज्ञेयम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ विशेषेण प्रकर्षं करोतीति विप्रकृतं शासनेन हितकृतित्यर्थः ॥ ११-१२ ॥
परिभूय मुहुरपि कठोरोक्त्या तिरस्कृत्य सूरीन् एतत्सभासदोऽप्यनभिज्ञानं ज्ञात्वा परिभूय जगद्गुरुं प्रशस्ति ॥ १३ ॥ ❀ ❀
सम्भावित्वा अहं महाभक्त एवमभिमानवती मतिर्यस्य सः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अभिज्ञापानन्तरमेव अहो किं कृतं निरपराधो
हरिभक्तः शप्त इति पश्चात्तापवती प्राह—हे पुत्रेति । माता यथा दुर्नयं पुत्रं स्वहस्तेन प्रहरति प्रकृत्यै पुनः स्निह्यति तथैव त्वामहं
दण्डयामीति भावः । अत एव मातृसमुचितमेवाह—भूय इति । बाल्यक्रीडाचापल्येन परगृहविप्रियकारिणं शिशुं प्रहृत्य
माता यथा ब्रूते हे अदान्त ! पुनरेवं न करिष्यामीति तद्वदेवेत्यर्थः । अत एव भवान्याः सोऽभिज्ञापश्चित्रकेतुं नापचकार प्रत्युत
वृत्रजन्मनि प्रेमवृद्धिमेव प्राप । सत्यां प्रेमसम्पत्तौ मत्तानां पार्षदतनुत्वदैत्यतनुत्वयोरविशेषमनन्ताव ॥ १५-१६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

तदनुमृताः सभ्याश्च तूष्णीं बभूवुः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अतद्वीर्यविदुषि अन्ये जलादौ मदनभयात्प्रविश्य तपोजपादिकं कुर्वाणाः मदनवश्या भवन्ति, शिवस्तु स्त्रियमुत्संगे विधायापि मदनवश्यो न भवतीत्यादि शिवप्रभावानभिज्ञे ॥ १० ॥ विरुद्धं प्रकर्षेण करोति तथा ॥ ११ ॥ ❀ ❀ पद्मयोन्यादयो धर्मं न जानन्ति अतिवर्तिनं धर्ममुल्लङ्घ्य वर्त्तमानं नोदिषेधन्ति न वारयन्ति अयं तेभ्योऽपि वृद्धः यतो हरं दुराचाराद्वारयतीति भावः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ एषामित्यनेनास्मिन्नेव पुराणे शिवस्य पितृत्वेन वर्णितत्वाद्वह्मणो व्यतिरिक्तानां ग्रहणम् एषां भृग्वादीनाम् अनुष्येयपदाब्जयुग्मं सूरिनभिभूय प्रशास्ति अतो वृष्टः अतो दंडयः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ सम्भावितमतिः गर्वितबुद्धिः वैकुण्ठस्य हरेः पादमूलोपसर्पणं नार्हति ॥ १४ ॥ किल्बिषमपराधम् ॥ १५-१६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

भगवान् शिवोऽपि तस्य वचनं श्रुत्वा सदसि प्रहस्य तूष्णीं बभूव न कोपं चकार, न वा किञ्चिदुवाच । तस्य शिवस्यानुव्रताः सभ्याश्च तूष्णीं बभूवुः । तूष्णीम्भावे कोपाभावे च हेतुमाह—अगाधधीरिति । अगाधा गम्भीरा पराभिप्रायावधारणे समर्था धीर्यस्य सः । अयं भावः—नायमज्ञानी मामज्ञात्वा निन्दति एष इत्यादिना प्राकृतदृष्टान्तेन चेश्वरत्वस्य अप्राकृतत्वस्य च स्पष्टतयोक्तत्वात् किन्त्वैश्वरस्य दोषाभावेऽप्येवं दृष्ट्वाऽन्येऽपि कुर्युरेनं निन्देयुर्वा तदा ते विनश्येयुरेवेति लोककल्याणार्थं विष्णुवत्सदाचार एव युक्त इत्यभिप्रायेण मामाक्षिपति तद्युक्तमेवेति विचार्य प्रहसन् तूष्णीं बभूवेति । क्षमासारा एव महान्त इति गले सर्पनिक्षिपेऽपि शमीकक्षमातस्त्वया ज्ञायत एवेति सूचयन् सम्बोधयति—हे नृपति ॥ ९ ॥ ❀ ❀ इति बह्वशोभनमीश्वरशिक्षालक्षणमनुचितं ब्रुवाणे सति वृष्टाय निश्शङ्काय तस्मै रुषा क्रोधेन देवी आहेत्यन्वयः । तथावचने अज्ञानमभिमानश्च हेतुद्वयमाह न तद्वीर्यं स्वातन्त्र्यं वेत्तीत्यतद्वीर्यविदांस्तस्मिन् न हि खतन्त्र एवं शिक्षार्ह इति भावः । निर्जितः आत्मा देहेन्द्रियादिसङ्घातो मयेत्यभिमानवते ॥ १० ॥ ❀ ❀ पार्वतीवचनान्येव दर्शयति—अयमिति पञ्चभिः । दण्डधरः प्रभुः समर्थः अस्मद्विधानां शास्ता शिक्षकः विप्रकृत् विशेषेण प्रकर्षं करोतीति तथा दण्डेन हितकर्त्ताऽधुना लोके किमयमेवेत्यन्वयः । चकारोऽवधारणार्थः । दण्डे हेतुमाह—दुष्टानां निर्लज्जानामिति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ननु मया धर्मं विचार्यैवमुक्तमित्याशङ्क्याह—नेति । ननु केनोक्तं ते धर्मं न जानन्तीति जानन्त्येव, तेऽपीति चेत्तदा ते कुतो न निषेधन्तीत्याह—अतिवर्त्तिनं शास्त्रमतिक्रम्य वर्त्तनशीलं हरं ये नो निषेधन्ति न वारयन्ति । यदि हरोऽधर्मप्रवृत्तः स्यात्तदा तैरेव निवारितः स्यादिति भावः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ अतो यस्मात् यः स्वयं क्षत्रबन्धुः सूरिन् सर्वज्ञानं ब्रह्मादीन् परिभूय तिरस्कृत्य अज्ञानं मत्वा एषां ब्रह्मादीनामनु निरन्तरध्येयं पदाब्जयुग्मं यस्य तमत एव जगद्गुरुं सर्वपूज्यं मङ्गलमङ्गलं परमधर्ममूर्तिं शास्ति तस्मादयमेव वृष्टो दण्ड्यश्च ॥ १३ ॥ ननु भगवद्भक्तोऽयं कथं दण्डार्ह इति चेत्तत्राह—नेति । वैकुण्ठपादमूलोपसर्पणमयमस्मिन् जन्मनि नार्हति । यतः सम्भाविता अहमुत्तम इति कृता मतिर्येन सः । अतएव स्तब्धः अनघः । तत्पादसेवाधिकारिणस्त्वेतद्विलक्षणाः सौशीलदैत्यादिगुणवन्त इत्याह—साधुभिः पर्युपासितमिति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एवं विचार्य तं प्रत्याह—अत इति । दुष्टा अत्यहङ्कारवती मतिर्यस्य स तत्सम्बोधनम् । एतेनापराधित्वं सूचितम् । तव हितार्थमेवायं दण्डो मया वृत इति सूचयन्त्याह—हे पुत्र यथेह संसारो भूयो महतां किल्बिषमपराधं न कर्त्ता न करिष्यसि तथा याहीत्यर्थः ॥ १५-१६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

भगवानिति । ततः सदसि, तच्चित्रकेतोर्वचः, श्रुत्वापि भगवान् महैश्वर्यः रुद्रः, अगाधा गम्भीरा धीर्यस्य तादृशः, अत एव प्रहस्य, तूष्णीं बभूव । हे नृप, तदनुव्रतास्तं रुद्रमनुव्रताः, सभ्याश्च तूष्णीं बभूवुः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ इतीति । अतद्वीर्यविदुषि रुद्रप्रभावमजानन्ति, 'तेजीयसां न दोषाय' इति न्यायस्यावेदितरीत्यर्थः । बहु अतिशयितम् अशोभनमशोभाकरं, ब्रुवाणे एवंभूते चित्रकेतौ सतीत्यर्थः । देवी अम्बिका, निर्जितात्माभिमानिने जितेन्द्रियोऽहमित्यभिमानवते, वृष्टाय प्रगल्भाय चित्रकेतवे, रुषा क्रोधेन, इति वक्ष्यमाणप्रकारेण आह उवाच ॥ १० ॥ ❀ ❀ तदेवाह अयमित्यादिना किल्बिषमित्यन्तेन । तत्र तावत्तुपालमतं द्वाभ्याम् । अयमिति । अयम् अधुना, अत्र किमर्थमागत इति शेषः । अहो अस्मान् दण्डयितुमयमधुनाऽऽगतः किमिति सोपालम्भमाह । अहो, निर्लज्जानाम् अस्मद्विधानां दुष्टानां, लोके अयं शास्ता हिताहितयोर्विविच्य ज्ञापकः, किम् । शासनातिवर्त्तित्वे, दण्डधरः दण्डयिता, प्रभुरस्मदण्डविधाने समर्थश्च । अत एव विरुद्धं प्रकर्षेण करोतीति विप्रकृत् दमनकारी,

कश्चिदयं जातः किमित्युपालम्भः ॥ ११ ॥ * * न वेदेति । पद्मयोनिर्ब्रह्मा, धर्मं न, वेद किल । भृगुनारदाद्याः ब्रह्मपुत्राः, धर्मं न विदुः किल । कुमारः सनत्कुमारः, कपिलः, मनुश्चापि न वै वेद । ये अतिवर्तिनः शास्त्रमतिलङ्घ्य वर्त्तनशीलं, हरं नो निषेधन्ति । अयमधुना निषेधतेऽयमपर उपालम्भः ॥ १२ ॥ * * तमेवमुपालभ्यावरयमयं निगृह्य इत्याह एषामिति द्वाभ्याम् । एषामिति । एषां पद्मयोन्यादीनाम्, अनुध्येयं पदाब्जयुग्मं यस्य तं जगद्गुरुं जगद्धितोपदेष्टारं, स्वयं मङ्गलमङ्गलं मङ्गलानामपि मङ्गलतापादकं हरं, सूरिन्प्रींश्च, योऽयं क्षत्रबन्धुः क्षत्रियाधमः, परिभूय अज्ञानं विधाय, प्रशस्ति । तत्तस्मात्, धृष्टो दुष्टः अयं दण्ड्यः हि । सूरिन् परिभूय जगद्गुरुं प्रशस्तीति वान्वयः ॥ १३ ॥ * * ननु भगवद्भक्तोऽयं न दण्ड्य इत्यत्राह । नायमिति । साधुभिः पर्युपासितं संसेवितं सत्कृतमिति यावत् । वैकुण्ठस्य भगवतः पादमूलस्योपसर्पणमनुसरणं सेवां प्रतीति यावत् । अयं क्षत्रबन्धुः, न अर्हति । कुतः । यतः, संभाविता सर्वेभ्योऽहमधिक इत्यभिमानवती मतिर्यस्य सः, अत एव, स्वध्वः अनम्रः, अतः नार्हति ॥ १४ ॥ * * किं तर्हि युक्तं तदाह । अत इति । अतः, भगवत्सेवानर्हत्वाद्धेतोः, हे दुर्मते, त्वं पापीयसीमतिपापरूपां आसुरीमसुरसंबन्धिनीं, योनिं याहि । हे पुत्र, यथा इह भूयः, महतां किल्बिषमपराधं न कर्ता न करिष्यसि । तथा याहि । इति शापेऽप्यनुग्रहः सूचितः ॥ १५ ॥ * * एवमिति । हे भारत, एवमित्थं शप्तः सः, चित्रकेतुः विमानात् अवरुह्य, सतीमम्बिकां, नम्रेण मूर्द्ध्ना प्रसादयामास प्रसन्नामकरोत् ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! भगवान् शङ्करजी बुद्धि अगाध है । चित्रकेतुका यह कटाक्ष सुनकर वे हँसने लगे, कुछ भी बोले नहीं । उस सभामें बैठे हुए उनके अनुयायी सदस्य भी चुप रहे । चित्रकेतुको भगवान् शङ्करका प्रभाव नहीं मालूम था । इसीसे वे उनके लिये बहुत कुछ बुरा-भला बक रहे थे । उन्हें इस बातका घमंड हो गया था कि 'मैं जितेन्द्रिय हूँ ।' पार्वतीजीने उनकी यह धृष्टता देखकर क्रोधसे कहा ॥ ६-१० ॥ * * पार्वतीजी बोली—अहो ! हम-जैसे दुष्ट और निर्लज्जोंका दण्डके बलपर शासन एवं तिरस्कार करनेवाला प्रभु इस संसारमें यही है क्या ? ॥ ११ ॥ * * जान पड़ता है कि ब्रह्माजी, भृगु, नारद आदि उनके पुत्र, सनकादि परमर्षि, कपिलदेव और मनु आदि बड़े-बड़े महापुरुष धर्मका रहस्य नहीं जानते । तभी तो वे धर्ममर्यादाका उल्लंघन करनेवाले भगवान् शिवको इस कामसे नहीं रोकते ॥ १२ ॥ ब्रह्मा आदि समस्त महापुरुष जिनके चरणकमलोंका ध्यान करते रहते हैं, उन्हीं मङ्गलोंको मङ्गल बनानेवाले साक्षात् जगद्गुरु भगवान्का और उनके अनुयायी महात्माओंका इस अधम क्षत्रियने तिरस्कार किया है और शासन करनेकी चेष्टा की है । इसलिये यह ठीठ सर्वथा दण्डका पात्र है ॥ १३ ॥ * * इसे अपने बड़प्पनका घमंड है । यह मूर्ख भगवान् श्रीहरिके उन चरणकमलोंमें रहने योग्य नहीं है, जिनकी उपासना बड़े-बड़े सत्पुरुष किया करते हैं ॥ १४ ॥ * * [चित्रकेतुको सम्बोधनकर] अतः दुर्मते ! तुम पापमय असुरयोनिमें जाओ । ऐसा होनेसे बेढा ! तुम फिर कभी किसी महापुरुषका अपराध नहीं कर सकोगे ॥ १५ ॥ * * श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! जब पार्वतीजीने इस प्रकार चित्रकेतुको शाप दिया, तब वे विमानसे उतर पड़े और सिर झुकाकर उन्हें प्रसन्न करने लगे ॥ १६ ॥

चित्रकेतुरुवाच

प्रतिगृह्णामि ते शापमात्मनोऽज्जलिनाम्बिके । देवैर्मर्त्याय यत्प्रोक्तं पूर्वदिष्टं हि तस्य तत् ॥ १७ ॥
संसारचक्र एतस्मिञ्जन्तुरज्ञानमोहितः । भ्राम्यन् सुखं च दुःखं च भुङ्क्ते सर्वत्र सर्वदा ॥ १८ ॥
नैवात्मा न परश्चापि कर्ता स्यात् सुखदुःखयोः । कर्तारं मन्यतेऽप्राज्ञ आत्मानं परमेव च ॥ १९ ॥
गुणप्रवाह एतस्मिन् कः शापः कोऽन्वनुग्रहः । कः स्वर्गो नरकः को वा किं सुखं दुःखमेव वा ॥ २० ॥
एकः सृजति भूतानि भगवानात्ममायया । एषां बन्धं च मोक्षं च सुखं दुःखं च निष्कलः ॥ २१ ॥

न तस्य कश्चिद्व्यतिः प्रतीपो न ज्ञातिबन्धुर्न परो न च स्वः ।

समस्य सर्वत्र निरञ्जनस्य सुखे न रागः कुत एव रोषः ॥ २२ ॥

तथापि तच्छक्तिविसर्ग एषां सुखाय दुःखाय हिताहिताय ।

बन्धाय मोक्षाय च मृत्युजन्मनोः शरीरिणां संसृतयेऽवकल्पते ॥ २३ ॥

अथ प्रसादये न त्वां शापमोक्षाय भामिनि । यन्मन्यसे असावृत्तं मम तत्क्षम्यतां सति ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अंबिके आत्मनः अञ्जलिना ते शापं प्रतिगृह्णामि देवैः मर्याय यत् प्रोक्तं तत् तस्य हि पूर्वदिष्टम् ॥ १७ ॥

अज्ञानमोहितः जन्तुः एतस्मिन् संसारचक्रे भ्राम्यन् सर्वत्र सर्वदा सुखं च दुःखं च भुङ्क्ते ॥ १८ ॥ * * * आत्मा सुख-
दुःखयोः कर्ता न एव स्यात् च परः अपि न अप्राज्ञः आत्मानं च परम् एव कर्तारं मन्यते ॥ १९ ॥ * * * एतस्मिन्
गुणप्रवाहे शापः कः नु अनुग्रहः कः स्वर्गः कः वा नरकः कः सुखं किं वा दुःखं एव किम् ॥ २० ॥ * * * निष्कलः एकः
भगवान् आत्ममायया भूतानि सृजति एषां बन्धं च मोक्षं च सुखं च दुःखम् एव वा ॥ २१ ॥ * * * सर्वत्र समस्य निरञ्जनस्य
तस्य कश्चित् दयितः न प्रतीपः ज्ञातिबंधुः न परः च स्वः न सुखे रागः न रोषः कुतः एव ॥ २२ ॥ * * * तथा अपि तच्छक्ति-
विसर्गः एषां शरीरिणां सुखाय दुःखाय हिताहिताय बंधाय मोक्षाय च मृत्युजन्मनोः संसृतय अवकल्पते ॥ २३ ॥ * * *
भामिनि सति अथ शापमोक्षाय त्वां न प्रसादये यत् मम असाधूक्तं मन्यसे तत् क्षम्यताम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

पूर्वदिष्टं प्राचीनकर्मप्राप्तमेव ॥ १७ ॥ * * * अयं च संसारचक्रस्वभाव एव न चित्रमित्याह । संसारचक्र इति ॥ १८ ॥
अत एवात्र मम च न कोऽपि दोष इत्याह । नैवेति ॥ १९ ॥ * * * एवं तावत्सुखदुःखादिकमंगीकृत्योक्तमिदानीं तदपि
वस्तुतो नास्तीत्याह । गुणानां मायामयानां प्रवाहे संसारे ॥ २० ॥ * * * ननु मायागुणानां चेदयं प्रवाहस्तर्हि तेषां
जडत्वाद्बन्धमोक्षाद्यनुभवो न स्यात्तत्राह । एकः परमेश्वरो मायया निमित्तभूतया भूतानि प्राणिनः सृजति । एषां बंधादिकं
च सृजति । निष्कलः स्वयं बंधादिशून्यः ॥ २१ ॥ * * * नन्वेवंभूतविषमसृष्टौ तस्य किं कारणं प्रियादिवैषम्याभावादि-
त्याशङ्क्य यद्यपि प्रियादयो न संति तथापि तत्तत्कर्मवशात्सर्वं घटत इत्याह न तस्येति द्वाभ्याम् । प्रतीपोऽप्रियः न ज्ञाति-
बन्धुश्चेत्यर्थाः । तत्र हेतुः । सर्वत्र समस्य । तत्कुतः निरञ्जनस्य निःसंगस्य । अत एव तन्निमित्ते सुखे रागो नास्ति रागानुबन्धी
रोषः कुतः स्यात् ॥ २२ ॥ * * * यद्यप्येवं तथाऽपि तस्य शक्त्या मायया यो विसर्गः पुण्यपापादिलक्षणं कर्म एषां शरीरिणां
सुखाद्यर्थमवकल्पते समर्थो भवति । यथोक्तं गीतासु । “भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ।” इति ॥ २३ ॥ * * * अथ
तस्माद्भामिनि हे कोपने त्वां केवलं प्रसादयामि न तु शापमोक्षाय । तर्हि किं प्रसादनेनात आह । ममोक्तमुक्तिं साध्वप्यसाधु
बन्मन्यसे तत्त्वया क्षम्यताम् ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अंबिके इति । मातृदत्तवस्तुनोज्ज्वलिनैव ग्रहणमुचितमिति भावः । नात्र मम दोषोऽस्ति पूर्वदिष्टेनैव ममैषा बुद्धि-
जातेति भावः यद्वा—तवाप्यत्र दोषो नास्ति पुरुषस्य यत्प्राक्तनं कर्म तद्वशेनैव देवा वदन्ति शुभाशुभमिति भावः ॥ १७ ॥ * * *
अयं च सुखदुःखादिलक्षणः । सर्वत्र जन्मसु ॥ १८ ॥ * * * अत एव सुखदुःखयोः संसारचक्रस्वभावत्वादेव । प्रकर्षेणाज्ञः
प्राज्ञः । यद्वा—प्रकृष्टः अः वासुदेवः तं जानातीति प्राज्ञः श्रीहरितत्त्वज्ञः । परमात्मानं श्रीहरिमेव कारणं मन्यते “अप्रतक्यादि-
निर्देश्यादिति केष्वपि निश्चयः” इति परीक्षितं प्रति धर्मोक्तेः ॥ १९ ॥ * * * तदपि सुखाद्यपि । विचारे क्रियमाणे
वस्तुतोऽसंगस्यात्मनो न शापादिस्पृशोस्ति तेषां मायिकत्वादिति भावः ॥ २० ॥ * * * अत्राक्षिपति—नन्विति ॥ २१ ॥
पुनराक्षिपति—नन्विति । एवंभूतविषमसृष्टौ सुखदुःखादियुक्तविषमसृष्टिकरणे । तस्य हरेः । इत्यर्थे इति । ज्ञात्या सहितो बंधुरिति
समासोऽत्र कार्य इति भावः । तत्र दयितत्वाद्यभावे । तत्सर्वत्र समत्वं । अत एव निःसंगत्वादेव । तन्निमित्ते प्रियत्वादिहेतुके ।
रागानुबन्धी यत्र रागोस्ति तत्रैव कदाचित्किञ्चिद्वैषम्याद्रोषस्यावश्यंभावित्वमेव ‘कामात्क्रोधोऽभिजायते’ इत्याद्युक्तेः ॥ २२ ॥
यद्यप्येवं विशेषतो रागादि नास्ति कर्मैव सुखादिहेतुरत्र प्रमाणमाह—तदुक्तमिति । भूतानां भवनधर्मकाणां सर्वेषां स्थावर-
जंगमानां भावमुत्पत्तिमुद्भवं वृद्धिं च करोति यो विसर्गस्त्यागस्तत्तच्छास्त्रविहितो यागहोमात्मकः स इह कर्मसंज्ञितः कर्मशब्देनोक्त
इति यावत् । तत्र देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो याग उत्तिष्ठद्भोमो वषट्कारप्रयोगांतः स एव उपविष्टहोमः स्वाहाकारप्रयोगांतः
आसेचनपर्यंतो होमः परस्वत्वापत्तिपर्यंतः स्वस्वत्वागो दानं सर्वत्र च त्यागांशोनुगतः तस्य च भूतभावोद्भवकरत्वं “अग्नौ
प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ।” इति स्मृतेः । “ते वा एते आहुती हुते उक्तामतः”
इत्यादिश्रुतेश्च । उक्तामत आदित्यं प्राप्नुत इत्यर्थः ॥ २३ ॥ * * * भामिनीति । सत्यवचने क्रोधो न युक्त इति भावः ।
अत्रार्थ “एकः पदांतादिति” इत्यस्य बाधः । हे सतीति । क्रोधिनो दक्षस्य पुत्र्या उचितमेवैतदिति भावः । यद्वा—न हि साध्वी-
नामेतदुचितमिति भावः । ‘सती साध्वी पतिव्रता’ इत्यमरः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

प्रतिगृह्णामीति । हे अम्बिके ! ते तव शापमहमात्मनोऽञ्जलिना प्रतिगृह्णामि । हि यस्मात् देवैर्मर्त्या यत्सुखं दुःखं वा प्रोक्तं तत्तस्य पूर्वदिष्टं प्राचीनकर्मप्राप्तमेव ॥ १७ ॥ * * संसारेति । अज्ञानमोहितो जन्तुर्जीव एतस्मिन् संसारचक्रे भ्राम्यन् सर्वदा सर्वकाले सर्वत्र देशे च सुखं च दुःखं च भुङ्क्ते एव अतोऽत्र मम तव च दोषो नास्ति ॥ १८ ॥ * * नेति । अत्र संसारे सुखदुःखयोः कर्ता आत्मा स्वयं न स्यात् तथा परः मित्रशत्रुप्रभृतिरपि न स्यात् । अप्राज्ञः अतिमूर्ख एव जनः आत्मानं परं च सुखदुःखयोः कर्तारं मन्यते ॥ १९ ॥ * * गुणेति । वस्तुतः मायागुणानां प्रवाहरूपेऽत्र संसारे कः शापानुग्रहादि ॥ २० ॥ * * एक इति । निष्कलः शुद्धः एकः असहाय एव भगवान् आत्ममायया निजशक्तिरूपया भूतानि प्राणिनः सृजति एषां प्राणिनां बन्धमोक्षादिकं च सृजति तत्र मायाशभूतया अविद्याया बन्धः विद्याया च मोक्षः सत्त्वेन सुखं तमसा च दुःखमिति विवेकः ॥ २१ ॥ * * नेति । सर्वत्र समस्य निरञ्जनस्य अविद्यारहितस्य भगवतः कश्चिदिति पदद्वयस्य सर्वत्रान्वयः । दयितः प्रियो नास्ति प्रतीपोऽग्रियः शत्रुर्नास्ति ज्ञातिः सपिण्डो नास्ति बन्धुर्विवाहादिना संबन्धी नास्ति परः परकीयो नास्ति स्वः स्वकीयो नास्ति अत एव तन्निमित्ते सुखे रागो नास्ति । रोषस्य तु रागपूर्वकत्वनियमात्तदभावे स कुतः स्यात् ॥ २२ ॥ * * तथापीति । यद्यप्येवं तथापि तस्य शक्त्या मायया यो विसर्गः पुण्यपापादिलक्षणं कर्म स एषां शरीरिणां सुखादिजन्मान्तार्थमवकल्पते समर्था भवति । मृत्युजन्मनोरिति चतुर्थर्थे षष्ठी । मृत्यवे जन्मने च ॥ २३ ॥ * * अथेति । हे भामिनि कोपने ! हे सति ! अथ तस्मात् सुखदुःखयोः स्वकर्माधीनत्वात् त्वां केवलं प्रसादये न तु शापमोक्षाय लोकमर्यादारक्षणहेतुत्वान्ममोक्तं साध्वपि यत्त्वमसाधु मन्यसे तत्त्वया क्षम्यताम् ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

तदेवाह—प्रतिगृह्णामीत्यादिना, क्षम्यतां सतीत्यन्तेन । तावत्तवेव मम रोषो नास्तीति सूचयन् शापं स्वीकरोमीत्याह—प्रतिगृह्णामीति । हे अम्बिके ! ते त्वया दत्तं शापमात्मनोऽञ्जलिना प्रतिगृह्णाम्यञ्जलिबन्धपूर्वकं स्वीकरोमि मयि महाननुग्रहस्त्वया कृतो न तु निग्रह इति भावः । तदेव स्पष्टयति—देवैरिति । देवैर्यद्युक्तं निग्रहरूपमनुग्रहरूपं वा तत्सर्वं मैत्र्यैव प्रोक्तं, कुतः ? हि यस्मात्तदेवैः प्रोक्तं तस्य निग्राहस्यानुग्राहस्य वा जन्तोः पूर्वदिष्टं प्राचीनकर्मप्रयुक्तं मोक्षविरोधिप्राचीनकर्मणा एवं भ्राम्यतो नितरां मुमुक्षोर्ममाशु तद्विरोधिप्राचीनकर्मफलरूपत्वाच्छापानुभवेन निःशेषनिरस्तकर्मबन्धस्य भगवत्प्राप्त्या नित्यनिरतिशयानन्दरूपमहाभ्युदयलाभात्त्वयानुग्रह एव कृत इति भावः ॥ १७ ॥ * * एतदेव स्फुटयितुं तावज्जन्तूनां कर्मभिर्भ्रमणमाह—संसारचक्र इति । एतस्मिन्चक्रवत्परिवृत्तिशीले गर्भजन्मजरामरणादिरूपे संसारे अज्ञानेन ज्ञानेतराणानादिपुण्यपापात्मकेन कर्मणा मोहितः स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानरहितः केवलदेहात्माभिमानी जन्तुर्भ्राम्यन्नुतः पूर्वपूर्ववासनानुरूपान्युत्तरोत्तरसुखदुःखादिहेतुभूतानि कर्माणि कुर्वन् तत्फलं सुखं दुःखञ्च भुङ्क्ते एतन्न केवलमन्येषामेव जन्तूनां, किन्तु तवापीत्याशयेनाह—सर्वस्य सर्वदेति । सर्वस्यान्यस्य तव मम च सर्वदा यावन्मुक्ति एतत्समानमिति भावः, अन्यथा मत्कृतहेलनात्त्ववानादिकर्मप्रयुक्तदेहात्माभिमानमूलकः क्रोध एव न स्यादिति तात्पर्यम् ॥ १८ ॥ * * यत एव सत्कारन्यकारसुखदुःखादिकं सर्वमनादिकर्मनिमित्तमत एव त्वत्तिरस्कर्तुर्मम मां शापन्त्यास्तव च न दोष इत्याह—नैवेति । सुखदुःखयोः कर्ता कारकः सुखदुःखापादक इत्यर्थः । आत्मा स्वयं परोऽन्यश्च न स्यान्न भवति, किन्तु तयोः कर्मैव निमित्तमिति भावः, कर्मणः क्षणिकत्वाज्जडत्वाच्च कथं तत् कालान्तरभावि सुखदुःखनिमित्तं ? तत्राह—कर्तारमिति । प्राज्ञः पुण्यपापयाथात्म्यवित् परमात्मानं परमपुरुषमेव सुखदुःखयोः कर्तारं मन्यते, अयं भावः, पुण्यपापे हि परमात्मनो निग्रहानुग्रहरूपे, तत्र श्रुतिस्मृत्याद्यात्मकशास्त्रार्थानुवर्तिन्यनुग्रहः परमपुरुषस्य, स एव हि पुण्यं नाम, अननुवर्तिनि तु निग्रहः, स एव हि पापं, एवञ्च परमपुरुष एव स्वशास्त्रानुवृत्त्यनुवृत्तिनिमित्तानुग्रहनिग्रहरूपपुण्यपापफलभूतयोः सुखदुःखयोः कर्तेति ॥ १९ ॥ * * एवं वैषयिकसुखदुःखयोः पुरुषार्थत्वापुरुषार्थत्वाभ्युपगमेन कर्मानुसारेणेश्वरस्तुक्तेत्युक्तम्, इदानीं वैषयिकसुखं विषमिश्रक्षीरवदन्ततो दुःखहेतुत्वादपुरुषार्थरूपमेवेत्याह—गुणप्रवाह इति । गुणानां प्रकृतेर्गुणानां सत्त्वरजस्तमसां प्रवाहरूपे परिणामरूपे एतस्मिन् प्रकृतिमण्डले जन्तूनां, कः शापः ? को वानुग्रहः ? उभयोर्वैलक्षण्यमेव दुर्वचमेवेति भावः, ननु, न दुर्वचन्तयोः स्वरूपं स्वर्गहेतुरनुग्रहः नरकहेतुर्निग्रह इति सुवचमेवेत्यत्राह—कः स्वर्गो नरकः को वेति स्वर्गनरकयोरपि स्वरूपं दुर्वचमेवेति भावः । ननु, स्वर्गः सुखं, दुःखं नरकमिति सुवचमित्यत्राह—किं सुखं दुःखमेव वेति, तदप्यव्यवस्थितमित्यर्थः । स्वर्गस्य सुखरूपत्वे तस्य दुःखगर्भत्वं न स्यात् नरकस्य दुःखरूपत्वे वा तस्य सुखगर्भता न स्यात् स्वर्गोऽप्यन्ततो दुःखहेतुः नरकोऽप्यन्ततः किञ्चित्सुखहेतुर्दृष्टः अत उभयोरुभयगर्भत्वात् न परस्परस्य व्यवस्थितिरिति भावः । शापनरकदुःखानि दृष्टान्तार्थतया उपात्तानि यथा, तेषु पुरुषार्थत्वं तद्वेतुत्वञ्च नास्ति तथानुग्रहः स्वर्गसुखेऽप्यित्यर्थः ॥ २० ॥ * * नन्वेवंविधसुखदुःखभाञ्जि भूतानि किमकस्मात्स्वयमेवोत्पद्यन्ते ?

नेत्याह—एक इति । भगवान्निरस्तनिखिलदोषः पाङ्गुण्यपूर्णः परमपुरुषः आत्मनः स्वस्य मायया स्वयमेकः निस्समाभ्यधिकः स्वसमाभ्यधिककर्त्रन्तरोपकरणान्तरनिरपेक्ष एव भूतानि देवमनुष्यादीनि चिदचिदात्मकानि आत्राहस्तम्बपर्यन्तानि सृजति, न तु तान्यकस्मादुत्पद्यन्त इति भावः; तर्हि किं कुलालादिवत्कर्मायत्तदेही भगवान् ? नेत्याह—निष्कलः कर्मायत्तपाणिपादाद्यवयवात्मकदेहरहितः, तस्य वैषम्यनैर्घृण्यादिदोषपरिहाराय भूतानि विशिनष्टि—येषामिति, येषां भूतानां स्वस्वकर्मानुगुणबन्धमोक्षादिकं भवति तानि सृजतीत्यन्वयः, बन्धमोक्षमिति द्वितीयान्तपाठे येषां भूतानां तत्तत्कर्मानुसारेण बन्धादिकञ्च सृजति, स एव तानि भूतान्यपि सृजति, न ततोऽस्य वैषम्यादिदोष इत्यर्थः एषामितिदंशब्दपाठे बन्धमित्यादीनाञ्च द्वितीयान्तपाठे तु सृष्टानामेतेषां भूतानां तत्तत्कर्मानुसारेण बन्धादिकमपि सृजतीत्यर्थः । एवं बन्धादिकं देवमनुष्यादिवैचित्र्यञ्च तत्तज्जीवकर्मानुसारेण तेषां तेषामीश्वरकृतमौपाधिकं न स्वरूपप्रयुक्तमित्युक्तं भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ कीदृशं तर्हि जीवस्य स्वरूपं ? कुतस्तस्य कर्म ? यतो देवादिवैचित्र्यं बन्धादिकं चेत्यपेक्षायामाह—न कस्येति । वस्तुतः कस्यापि जीवस्य कश्चिदपि दयितादिर्नास्ति, कुतः ? सर्वत्र देवादिशरीरेषु समस्य समत्वेनावस्थितस्य ज्ञानैकाकारतया ज्ञानानन्दस्वरूपत्वेन चावस्थितस्येत्यर्थः । परस्परतारतम्ये हि प्रियाप्रियादिविभागः सर्वेषामात्मनामेकरूपत्वान्न स्वरूपकृतः प्रियाप्रियादिविभाग इति भावः । ननु, देवादिरूपेण वैचित्र्यात्कथं समत्वम् ? तत्राह—निरञ्जनस्येति । अञ्जनं रूपान्तरापत्तिः तद्रहितस्य देवादिवैचित्र्यस्य प्रकृतिगतत्वाज्जीवस्वरूपगतत्वाभावात्स सर्वत्र सम इति भावः; यत एव समो निरञ्जनश्च, अत एव तस्य वैषयिकसुखे न रागः नासक्तिः सुखैकतानस्वरूपत्वेन वैषयिकसुखलेशे न तस्य राग इति भावः यत एव सुखे न तस्य रागः कुतस्तराम् ? तस्य वैषयिकसुखलाभप्रतिबन्धकविषयो रोषः स्यादित्यर्थः । तत्र दयितः प्रीतिविषयः अनुकूल इति यावत् प्रतीपः प्रतिकूलः ज्ञातिः सपिण्डः बन्धुवैवाहिकादिसम्बन्धवान् परोऽन्यदीयः स्वः स्वकीयः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एवं प्रकृतिविलक्षणं स्वाभाविकं जीवस्वरूपमुक्तमथैवंभूतस्य देवादिवैचित्र्यं बन्धादिकं चोपपादयति—तथापीति । यद्यप्येवंभूता जीवाः तथाप्येषां शरीरिणां जीवानां तच्छक्तिसिर्ग एव तस्य तज्जीवसम्बन्धिकर्मणो या शक्तिर्वासनारूपा शक्तिः तस्या विसर्गः सृष्टिरुत्तरोत्तरकर्मैव सुखादिरूपसंसृत्ये मोक्षाय चावकल्पते समर्थं भवति तन्निमित्तमित्यर्थः, अयं भावः, स्वभावतः पूर्वोक्तविधानामपि बीजाङ्कुरन्यायेनादिकर्मवासनामात्रावशेषिणां कल्पान्ते परमात्मन्युपसंहृतानां पुनः कल्पादौ परमकारुणिकेनेश्वरेण स्वाराधनेनैते निस्तुर्युरित्यनुजिघृक्षुणा प्रदत्तकरणकलेवरधर्मार्थकाममोक्षरूपपुरुषार्थचतुष्टयतत्साधनावबोधिवेदाख्यशास्त्राणामप्यनादिवासनया “अन्नं भोज्यं मनुष्याणां, श्वपशूविट्पृणाहारौ” इत्याद्युक्तरीत्या ईहमानानां पुण्यपापरूपकर्मोपनिपाततत्फलानुभवपुनस्तदर्थकर्मोपनिपाततत्फलानुभवादिपरंपरया सर्वमुपपन्नमिति, तत्र हिताहिताय सुखदुःखहेतुभूतधर्माधर्माय मृत्युजन्मनोः जन्ममरणाभ्यामित्यर्थः । तादर्थ्यस्य बन्धसामान्यत्वेन विवक्षया षष्ठी प्रयुक्ता मोक्षाय च तच्छक्तिसिर्ग एवावकल्पत इत्यनेन भगवत्प्रसादहेतुः कश्चिद्यादृच्छिकानुषङ्गिकप्रासंगिकाद्यन्यतमः पुण्यपापकर्मविशेष एव मोक्षोपायोपसंहारहेतुरिति सूचितम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एवं वस्तुस्थितिमभिधाय त्वच्छापोऽनुग्रह एवेति वदन् स्वापराधं प्रतिक्षमापयति—अत इति । अतः वस्तुस्थितेरेवंविधत्वात्, हे भामिनि, शापनिर्हरणाय त्वां न प्रसादये न प्रार्थये, किन्तु हे सति, मम मया यदुक्तमसाधु यथा तथा मन्यसे तत् क्षम्यतामिति त्वां प्रसादये ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

पूर्वदिष्टं पूर्वजन्मनि यत्पुण्यपापलक्षणं कर्म देवैर्मनुष्याय यत्प्रोक्तं विहितं तस्य मर्त्यस्य तत्कर्म ह्येव सुखदुःखयोः कारणमिति शेषः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तदेव विशिनष्टि—संसार इति । सर्वत्र जन्मसु ॥ १८ ॥ ❀ ❀ ननु, सुखदुःखोत्पत्तौ किं भोक्ता कारणमुत्तेर इत्याशङ्क्य “यत्तद्भगवता क्लृप्तं तदेव नियतं कर्म कारणं ज्ञाना मन्यते तत्राज्ञानी स्वमन्यं वा मन्यत इत्याह—नैवेति । आत्मा स्वयं परः स्वस्मादितरः अं हरिं जानातीत्यज्ञः श्रीहरितत्त्वज्ञः परमात्मानमेव मन्यत इति च योजनाऽवगन्तव्या “यत्तद्भगवता क्लृप्तं तदेव नियतं भवेत्” इति वचनात् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ यत एवं श्रीहरिणा क्लृप्तमायातीत्यतः शापादिप्राप्तौ दुःखादिकं न कार्यमित्याह—गुणेति । गुणप्रवाहे संसारे शापादेः श्रीहरीच्छाधीनप्राचीनसुकृतदुष्कृतयोः कारणत्वात्स्वर्गस्य चानित्याल्पसुखत्वान्नरकस्य किञ्चिद्भुक्त्वा क्षपणसंभवात् सुखादेश्चाल्पत्वादनित्यत्वाच्च, तदुक्तम्—“अतोऽन्येषां वरः शापो गुणदोषः प्रकर्वता । स्वतः प्राप्ता भेदकृतिर्वासनारूपिणो यथा ॥ विद्यमानस्य मनसि पुनः स्वप्नेपि दर्शनम् । भगवद्भ्रशता यस्मात्सर्वेषां ज्ञेयमेव तत्” इति । स्वतः स्वतंत्राद्वारेः प्राप्ताकरणो भेदकृतिर्दृश्यत इति शेषः । अनेनैतदुक्तं भवति, मनसि विद्यमानस्य वासनारूपिणो वस्तुनः स्वप्ने यथा दर्शनं तथा परादनित्यसुखादिदर्शनं स्यात् न चैतत्सर्वं स्वाधीनं किं तु हरीच्छाधीनमिति ॥ २० ॥ ❀ ❀ ननु, हरीच्छादिनियतत्वं शापादेः कस्मात्कल्प्यत इति तत्राह—एक इति । कर्मादिसत्तापीशेच्छाधीनेति सूचनायैक इति आत्ममाययेत्यनेनानन्यनियत इति सूचितम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ हरेः समत्वं च स्वभक्तसेवानतिरेकेण फलदातृत्वं शत्रोरप्यपराधानतिरेकेण दण्डकरणत्वं सेवा योग्यातिरेकेण स्वानामपि न दास्यति अपराधातिरेकेण नान्यस्यातः समो हरिः” इति वचनात् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ यद्यपि विशेषतोऽनुरागादिकं नास्ति तथापि तस्य

हरेः शक्तेर्विसर्गो विशिष्टस्य भाव एषां जीवानां सुखाद्यर्थे कल्पत इत्यन्वयः । यद्यपि भगवानेव मुख्यकर्ता तथापि तेषां पूर्वकर्मणा शक्तीनां विविधसर्गः समूहो येषां शरीरिणामिति वा ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अथ तस्मादीश्वराधीनत्वात् तर्हि किमाकांक्षसीति तत्राह यदिति ॥ २४-२६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

पूर्वदिष्टं हीति पूर्वादिष्टेनैव हि ममैषा बुद्धिर्जातेति । ननु, केवलगुणहेतुत्वे चेतनं कर्तारं विना बन्धमोक्षादिकं जीवानां न स्यात्, तत्राह—एक इति ॥ १७-२३ ॥ ❀ ❀ यद्यपि मन्यसे अनुगृह्णासि तत्तदा मम असाधूक्तं क्षम्यताम् ॥ २४-२६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

प्रतिगृह्णामीति ममानेन शापेन कापि क्षतिर्न भविष्यति महादेवे त्वय्यकृतापराधत्वादिति भावः, निरागस्काय मह्यं शप्तवत्यास्तवापि नात्र कोपि दोष इत्याह देवैरिति । पूर्वदिष्टं प्राचीनकर्म प्राप्तमिति भक्तस्य तस्य स्वस्मिस्तथा भावना दैन्येन समुचितैव वस्तुतस्तु जातप्रेम्ण तस्य कुतः कर्मबन्धोऽपि प्रेमपूर्वदशायामेव “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि मयि दृष्टेऽखिलात्मनि” इत्यादिना सर्वकर्मक्षयोक्तेः । हरेर्भक्तवश्यत्वप्रसिद्धिर्भक्तानां कर्माधीनत्वे सति न सिद्धयेत् नहि स्वयं कर्माधीनो भगवन्तमधीनमयं वशीकुर्यादिति, ततश्च तस्य शापानुग्रहस्वर्गापवर्गनरकादिसमदर्शित्वमहाबलख्यापनार्थं विद्याधराधिपत्य-कुपथ्यदूरीकरणार्थं स्वविरहोष्मणा प्रेमलुब्धिवर्द्धनार्थं स्वीयवैकुण्ठगतस्वचरणसाक्षात्सेवामहामाधुर्यभोगप्रदानार्थं च स्वेनैवान्तः-प्रेरितया देव्याऽभिशापः श्रीसङ्कर्षणदेवेनैव भगवता स्नेहवता पित्रेव कारित इति तत्त्वं तत्तत्फलदर्शनादवगतम् ॥ १७ ॥ अयञ्च संसारचक्रस्वभाव एव न चित्रम् इत्याह—संसारेति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ अप्राज्ञोऽविवेकी ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एवं तावत् सुखदुःखादिकमङ्गीकृत्योक्तम् । इदानीन्तु लवणाकरे पतितः सर्वो लवणरस इव संसारे सर्व एव पदार्थः संसार इति सुखदुःखादिभेदावगमो नोपपद्यत इत्याह—गुणप्रवाह इति । न ह्यतलस्पर्शप्रवाहमध्ये पतितस्य यावत्तदानवाप्तिः तावत् किमपि वस्तुनः सुखायेत्यतः शापानुग्रहादिकं सर्वमिति दुःखमेवेति भावः ॥ २० ॥ ❀ ❀ ननु, तर्ह्यत्र गुणप्रवाहे को वा पातयिता ? को वास्मादुद्धर्ता ? इति चेद्भगवानेवेत्याह—एक इति । आत्ममायया रजसा सृजति, सत्त्वेन पालयति, तमसा संहरति, एषां बन्धश्चाविद्यया सृजति, विद्यया मोक्षश्च, सत्त्वेन सुखं, तमसा दुःखञ्च, निष्कलः कला माया तद्रहितः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ननु, तस्य कश्चित् प्रियोऽप्रियश्च जीवोऽवश्यं वर्तत एव यतः कमपि बध्नाति कमपि मोचयति कमपि दुःखयति कमपि सुखयतीत्यत आह—नेति । न ज्ञातिर्न बन्धुः तत्र हेतुः सर्वत्र समस्य समत्वे हेतुः निरञ्जनस्य अञ्जनं माया तद्रहितस्य अतएव सुखे विषयसुखे राग आसक्तिर्नास्ति विषयसुखप्राप्तिकूल्ये रोषो द्वेषः कुतः स्यात् यदुक्तम् “इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ” इति अतएव रागद्वेषमूलकौ दयितप्रतीपौ तस्य न स्त इति भावः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एवं तस्य साम्यश्चेत्तर्हि कथं कमपि स सुखयति कमपि दुःखयति ? इत्यत्राह—अथापीति । यद्यपि स सर्वत्र समस्तदपि तस्य शक्त्या मायया यो विसर्गः अनादिपुण्यपापादिलक्षणकर्मपरम्परा स एव सुखाद्यर्थमवकल्पते । अयमर्थः यद्यपि मायायास्तच्छक्तित्वात् स एव सुखदुःखादिकं सृजतीति तस्य वैषम्यमेव, तदपि मायायाः स्वरूपशक्तित्वाभावात् स न सुखदुःखादि सृजतीति, वस्तुतस्तस्य साम्यमेव, यथा मायिकविश्वस्य भगवद्रूपत्वेऽपि न भगवत्स्वरूपभूतत्वमिति यथा सूर्यसम्बन्धिन आतपस्य धूककुमुदादीनां दुःखहेतुत्वेन चक्रवाककमलादीनां सुखदत्त्वेन वैषम्येऽपि सूर्यस्य तेषु वैषम्यं कोऽपि न वर्णयति तद्वदिति भावः ॥ २३ ॥ अथ अहं त्वां केवलं प्रसादयामि न तु शापमोक्षाय, हे भामिनि, अविचारेण कोपने ! ननु, तर्हि किं प्रसादनेन तत्राह—मयोक्तं साध्वपि यदसाधु मन्यसे तदसाध्वेवास्तु त्वया क्षम्यतां मम तु शापे शापान्ते वा दुःखसुखयोरभावस्ततः प्रसन्नापि शापान्तं माकार्षीरिति भावः ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

पूर्वदिष्टं पूर्वेण भगवतैव प्रारब्धकर्मानुसारिणा दिष्टम् आदिष्टम् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ सर्वत्र सर्वेषु लोकेषु सर्वदा सर्वेषु भूतेषु पूर्वदिष्टमित्यनुपङ्गः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तमेवं भगवन्तं सुखदुःखयोर्हेतुं मन्यमानः आत्मनः परस्य च तद्वहेतुतां निराकरोति—नैवेति । सुखदुःखयोः आत्मा स्वयं कर्ता न स्यात् परोऽन्यश्चापि नैव स्यात् अप्राज्ञस्तु आत्मानं परञ्च कर्तारं सुखदुःखहेतुं मन्यते प्राज्ञस्तु परमात्मानमेव कर्तारं हेतुं मन्यते इति भावः—“सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाभयमेव च । अहिंसा समता तुष्टिरूपो दानं यशोऽयशः । भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथिविभाः” । इति श्रीमुखोक्तेः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ आष्ट्रे प्रविष्टस्येव संसारे पतितस्य पुनः कः शापादिरिति वैराग्यार्थमाह—गुणप्रवाह इति । गुणप्रवाहे भगवन्मायागुणप्रवाहे

संसारे ॥ २० ॥ ❀ ❀ एवम्भूते संसारे प्रविष्टस्य जीवस्य जन्मबन्धमोक्षादिषु भगवानेव हेतुरित्याह—एक इति । मायया सत्त्वादित्रिगुणया भूतानि देवतिर्यगादीनि सुखदुःखादिभाजनानि सृजति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ सर्वत्र समस्यापि भगवतो विषयसुखदुःखादिदातृत्वे तत्तत्कर्मैव कारणमित्याह—न तस्येति द्वाभ्याम् । प्रतीपः प्रतिकूलः निरञ्जनस्य अज्यते इत्यञ्जनं प्राकृतदेहेन्द्रियसम्बन्धस्तद्रहितस्य अत एव तन्निमित्ते सुखे रागो न भवति रागनिमित्तो रोषः कुतो भवति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तथापि तस्य भगवतः शक्त्या सत्त्वादित्रिगुणया यो विसर्गः सात्त्विकादिलक्षणं कर्म, एषां देवादीनां सुखाद्यर्थं कल्पते समर्थो भवति तत्तत्कर्मनिमित्तीकृत्य भगवान् सुखादिकं देवादिभ्यो ददातीति फलितोऽर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अथ अतो हेतोः हे भामिनि ! त्वं शापमोक्षाय न प्रसादये किन्तु ममोक्तं साध्वपि यदसाधु मन्यसे तत् हे सति, क्षम्यताम् इति त्वां प्रसादयामि ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

चित्रकेतुवचनानि दर्शयति—प्रतिगृह्णामीत्यष्टभिः । शापदाने तव न कोऽप्यपराध इति सूचयन् सम्बोधयति—अम्बिकेति । ते तव शापमहमात्मनोऽञ्जलिना प्रतिगृह्णामीत्यन्वयः । हि यस्मात् देवैर्मर्त्याय यत्सुखं दुःखं वा प्रोक्तं तत्तस्य पूर्वदिष्टं प्राचीनकर्मप्राप्तमेव । न हि देवैरन्यथा वृथा शापादिप्रयोगः क्रियते धर्माधर्मविधायकशास्त्रमर्यादाविलोपप्रसङ्गादिति भावः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ अयं च संसारचक्रस्वभाव एवेति न हि तत्र हर्षशोकादिकमपि युक्तमित्याह—संसारेति । जन्तुर्जीव एतस्मिन् संसारचक्रे भ्राम्यन् सर्वदा सर्वकाले सर्वत्र देशे च सुखं च दुःखं च भुङ्क्त एव न तयोर्व्यभिचारोऽस्ति । तत्र पतने कारणमाह—अज्ञानमोहित इति । चक्रपदेन अत्यन्तचञ्चलता दर्शिता कदापि स्थिरता नास्तीति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ अत्र संसारे सुखस्य कर्ता आत्मा स्वयं न स्यात् न भवति तथा दुःखस्य कर्ता परः शत्रुश्चोरादिरपि न भवति । कथं तर्हि लोके तथाव्यवहार इत्याशङ्क्य अज्ञानादित्याह—कर्तारमिति । अप्राज्ञः अतिमूर्खः । तथाच तव मम चात्र न कोऽप्यपराध इति सूचितम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तर्हि कथं सुखाद्युत्पत्तिरित्याशङ्क्य सत्त्वादिगुणपरिणामरूपत्वाद्गुणव्यतिरेकेण तेषां स्वरूपमेव दुर्निरूपमित्याह—गुणप्रवाह इति संसारे ॥ २० ॥ ❀ ❀ ननु गुणानां जडत्वात् कथं तेषां प्रवृत्तिर्येन विश्वोत्पत्त्यादि स्यादित्यपेक्षायामाह—एक इति । एकः असहाय एव भगवानात्ममायया निजशक्तिरूपया भूतानि प्राणिनः सृजति एषां प्राणिनां बन्धमोक्षादिकं च सृजति । ननु तर्हि तस्य विकारित्वं स्यादिति शङ्कानिरासायाह—निष्कल इति, शुद्ध इत्यर्थः । तत्र मायांशभूतया अविद्याया बन्धः विद्याया च मोक्षः, सुखं तमसा च दुःखमिति विवेकः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ननु तस्यापि किं लोकवत्प्रियादयः सन्ति येन कमपि मोचयति कमपि बध्नाति कमपि सुखयति कमपि दुःखयति, यदि सन्ति तर्हि लोकवद्वैषम्यमपि प्राप्तमेव, यदि न सन्ति तर्ह्येवं वैषम्ये किं निमित्तमित्याशङ्कायां यद्यपि प्रियादयो न सन्ति तथापि तत्तत्कर्मवशाद्वैषम्यं घटते, न भगवति वैषम्यं कल्पतरुस्वभावत्वात्, यथा कल्पतरुः स्वाश्रितानेव फलं ददाति नानाश्रितान् तथापि न तस्य वैषम्यमेवं भगवानपि तत्तत्कर्मज्ञानभक्तिवैराग्याद्यनुरूपं फलं ददाति न विपर्ययेणेति न तस्य वैषम्यं 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' इति वचनादित्याशयेनाह—न तस्येति द्वयेन । तस्य भगवतः—कश्चिदितिपदद्वयस्य सर्वत्रान्वयः—दयितः प्रियो नास्ति, प्रतीपोऽप्रियः शत्रुर्नास्ति, ज्ञातिः सपिण्डो नास्ति, बन्धुर्विवाहादिना सम्बन्धी नास्ति, परः परकीयो नास्ति, स्वः स्वकीयो नास्ति । तत्र हेतुमाह—सर्वात्मत्वात्सर्वत्र समस्येति । ननु समत्वं कथं घटते तत्राह—निरञ्जनस्येति, अञ्जनमविद्या तत्सम्बन्धाभावेन अहम्भमभावरहितस्येत्यर्थः । अतएव तन्निमित्ते सुखे रागो नास्ति । रोषस्य तु रागपूर्वकत्वनियमात्तदभावे स कुतः स्यात् ! ॥ २२ ॥ ❀ ❀ यद्यप्येवं तथापि तस्य शक्तीनां मायाविद्याविद्यासत्त्वरजस्तमआदीनां यो विसर्गः पुण्यपापादिलक्षणं कर्म स एषां शरीरिणां सुखाद्यर्थमवकल्पते समर्थो भवति । तथोक्तं गीतासु—'भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसञ्ज्ञित' इति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अथ तस्मात् सुखदुःखयोः स्वकर्माधीनत्वात् हे भामिनि कोपने त्वां केवलं प्रसादयामि, न तु शापमोक्षाय तर्हि किं प्रसादनेनात आह—लोकमर्यादारक्षणहेतुत्वात् ममोक्तं साध्वपि यत्तवसाधु मन्यसे तत् त्वया क्षम्यताम् । तव तु क्षमैव युक्तेत्याशयेन सम्बोधयति—हे सतीति ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तदेवाह प्रतिगृह्णामीत्यादिना क्षम्यतां सतीत्यन्तेन । तत्र तावत् मम रोषो नास्तीति सूचयन् शापं स्वीकरोतीत्याह । प्रतिगृह्णामीति । हे अम्बिके, त्वया दत्तं शापं, आत्मनो मम, अञ्जलिना प्रतिगृह्णामि अञ्जलिबन्धनपूर्वकं स्वीकरोमि । त्वया मयि महान्तप्रहः कृतः न तु निग्रह इति भावः । तदेव स्पष्टयति । दैवैः, यत् मर्त्याय प्रोक्तं निग्रहरूपमनुग्रहरूपं वा कथितं, तत् तस्य, पूर्वदिष्टं हि । प्राचीनकर्मप्राप्तमेव । त्वया मम पूर्वकर्मानुभवार्थमयं शापरूपो निग्रहः कृतस्तन्मम तु समीचीनमेव

कृतं मोक्षविरोधिप्राचीकर्मणा संसारे नितरां भ्राम्यमाणस्य मुमुक्षोराशु मोक्षविरोधिप्राचीनकर्मफलमत्रैवानुभूय निरस्तनिःशेष-
कर्मबन्धस्य मम भगवत्प्राप्तिजनितनिरतिशयानन्दरूपमहाभ्युदयलाभादिति भावः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एतदेव स्फुटयितुं
तावज्जन्तूनां कर्मभिर्भ्रमणमाह । संसारचक्र इति । अज्ञानमोहितः अनादिपुण्यपापात्मककर्मरूपाज्ञानमोहितः, जन्तुः, एतस्मिन्,
संसारचक्रे चक्रवत् प्रवृत्तिशीले संसारे इत्यर्थः । भ्राम्यन् सर्वत्र सर्वदेशेषु सर्वदा, सर्वकालेषु, दुःखं च, सुखं च इत्युभे भुङ्क्ते
पुण्यपापात्मकानादिकर्ममूढः स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानरहितः केवलदेहात्माभिमानवान् जीवो हि संसृतौ भ्रमन्पुनः पूर्व-
पूर्ववासनानुरूपेणोत्तरोत्तरसुखदुःखादिहेतुभूतानि कर्माणि कुर्वन्तुफलं सुखं दुःखं च भुङ्क्ते । एतन्न केवलमन्येषामेव जन्तूनां
किं तु मम तवापि यावन्मुक्तिः तावदेतत् समानमेवेति भावः । अन्यथा मतकृतहेलनात्तवानादिकर्मप्रयुक्तदेहात्माभिमानमूलकः
क्रोध एव न स्यादिति तात्पर्यम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ अत एव सत्कारन्यकारसुखदुःखादिकं सर्वमनादिकर्मनिर्मितमत एव
त्वत्तिरस्कृत्तारं मां शपन्त्यास्तव च न दोष इत्याह । नैवेति । सुखदुःखयोः कर्त्ता कारकः, सुखदुःखापादकः इत्यर्थः । आत्मा
स्वयं, न स्यात् न भवति । परोऽन्यश्चापि, न स्यान्न भवति एव । किं तयोः कर्मैव निमित्तमिति भावः । कर्मणः क्षणिकत्वा-
ज्जडत्वाच्च कथं कालान्तरमात्रिसुखदुःखनिमित्तं तत्तत्राह । कर्त्तारमिति । प्राज्ञः पुण्यपापयाथात्म्यवित् परमात्मानमेव एकं
परमपुरुषमेव, कर्त्तारं, सुखदुःखयोरिति शेषः । मन्यते । अयं भावः । पुण्यपापे हि परमात्मनो निग्रहानुग्रहरूपे तत्र स्वप्रवृत्ति-
तद्वृत्तिस्थित्याद्यात्मकशास्त्रार्थानुवर्त्तिनि परमपुरुषस्यानुग्रहः स एव पुण्यं नाम । अनुवर्त्तिनि निग्रहः स एव हि पापं नाम ।
एवं च परमपुरुष एव स्वशास्त्रानुवृत्त्यननुवृत्तिनिमित्तानुग्रहरूपपुण्यपापफलभूतयोः सुखदुःखयोः कर्त्तेति । केचित्तु सुखदुःखयोः
कर्त्ता, आत्मा नैव स्यात् । नापि परश्च स्यात् । अप्राज्ञ एव आत्मानं परमेव वा, कर्त्तारं मन्यते । वस्तुतः संसारचक्रस्येत्थं-
भूतस्वभावत्वाच्चैवात्र मम तव वा कोऽपि दोष इति भाव इत्यपि व्याख्यायन्ते ॥ १९ ॥ ❀ ❀ इदानीं वैषयिकसुखं
विषमिश्रक्षीरबन्धन्तवो दुःखहेतुत्वादपुरुषार्थरूपमेवेत्याह । गुणप्रवाह इति । गुणप्रवाहे सत्त्वरजस्तमसां प्रकृतेर्गुणानां परिणाम-
रूपे, एतस्मिन्, संसारे जन्तूनां कः शपः, को वान् अनुग्रहः । उभयोर्वैलक्षण्यमेव दुर्वचमस्तीति भावः । ननु न तयोः स्वरूपं
दुर्वचं यतः, अनुग्रहः स्वर्गहेतुः, निग्रहो नरकहेतुरिति सुवचमेवेत्याह । कः स्वर्ग इति । अत्र लोके, स्वर्गः कः नरको वाऽपि कः
एव । सुखं किं, दुःखं वा किं, सर्वस्य प्रकृतिपरिणामरूपत्वात् प्रकृतिस्वरूपस्य यथार्थतया निरूपितुमशक्यत्वात् दुर्वचमेवेत्यर्थः ।
स्वर्गस्य सुखरूपत्वे दुःखगर्भत्वं न युज्यते । नरकस्य दुःखरूपत्वे सुखगर्भत्वं न युज्यते । तथापि स्वर्गस्थानां देवानां सुखस्य
दुःखगर्भत्वं नरकस्य दुःखरूपत्वेऽपि नरकस्थोऽपि देहं वै न स्वयं त्यक्तुमिच्छति । 'नारक्यां निर्वृत्तौ सत्यां देवमायाविमोहितः'
इत्यादिना नरकेऽपि तेषां सुखगर्भत्वं च दृष्टम् । इत्थं विचारे क्रियमाणे प्राकृतभावानां नवस्थितेः कक्ष्यस्थकेशेषूत्तमाधमत्वमिव
प्राकृतभावात्मकशापानुग्रहादेरपि तत्त्वमिति भावः ॥ २० ॥ ❀ ❀ तन्वेवंभूतसुखदुःखभाञ्जि भूतानि किमकस्मात्
स्वयमेवोत्पद्यन्ते नेत्याह । एक इति । भगवान् परमपुरुषः, आत्ममायया एकः समभ्यधिककर्त्रन्तरोपकरणान्तरनिरपेक्ष एव
भूतानि चिदचिदात्मकानि देवमनुष्यादीनि, सृजति । न तु तान्यकस्मादुत्पद्यन्ते इति भावः । तर्हि किं कुलालादिवद्भगवान्
कर्मायत्तदेहोऽस्ति नेत्याह । निष्कलः कर्मायत्तपाणिपादाद्यवयवात्मकदेहरहितः, एवंभूतस्यापि वैषम्यनैर्घृण्यता तु प्राप्ता तत्परि-
हाराय भूतानि विशिनष्टि । एषां स्वसृष्टानामेतेषां भूतानां, तत्तत्कर्मानुसारेण, बन्धं, मोक्षं च, सुखं, दुःखं च, सृजति ।
एवमेतेषामेतद्बन्धादिकं देवमनुष्यादिवैचित्र्यं च तत्तज्जीवकर्मानुसारेण तदपि तदीश्वरमायोपाधिकं न स्वरूपप्रयुक्तमित्युक्तं
भवति इत्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ कीदृशं तर्हि जीवस्य स्वरूपं कुर्वन्तस्य कर्मायत्तदेवादिवैचित्र्यं बन्धादिकं चेत्यपेक्षायामाह ।
न तस्येति । तस्य, जीवस्य, कश्चिदपि दयितः प्रीतिविषयः, प्रतीपोऽप्रियश्च, न, ज्ञात्या युक्तो बन्धुर्ज्ञातिबन्धुः, न, तस्य ज्ञाति-
र्नास्ति बन्धुरपि नास्तीत्यर्थः । ज्ञातिः सपिण्डः, बन्धुर्वैवाहिकादिसंबन्धवान् । स्वः स्वकीयः, न परश्च परकीयोऽपि, न । कुतः ।
सर्वत्र देवादिशरीरेषु, समस्य समत्वेनावस्थितस्य, ज्ञानैकाकारतया ज्ञानानन्दस्वरूपत्वेन चावस्थितस्येत्यर्थः । ननु देवादिरूपेण
वैचित्र्यात् कथं समत्वं तत्राह । निरञ्जनस्येति । अञ्जनं रूपान्तरापत्तिस्तद्ग्रहितस्य, देवादिवैचित्र्यस्य प्रकृतिगतत्वा-
जीवस्वरूपगतत्वाभावात् सर्वत्र सम इत्यर्थः । यत एवं जीवः समो निरञ्जनश्चात एव तस्य, सुखे रागः, न । वैषयिकसुखे
स्वभावत आसक्तिर्नास्ति इत्यर्थः । तर्हि, कुतः एव रोषः । यस्य वैषयिकसुखे रागो नास्ति तस्य वैषयिकलाभप्रतिबन्धविषयः
रोषः कुतः स्यान्न स्यादेवेत्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एवं प्रकृतिविलक्षणं स्वाभाविकं जीवस्वरूपमुक्तमथैवंभूतस्य देवादिवैचित्र्यं
बन्धादिकं चोपपादयति । तथापीति । यद्यप्येवंभूता जीवाः स्वभावात् सन्ति तथापि, एषां शरीरीणां जीवानां, तस्य
जीवसंबन्धिकर्मणो या शक्तिस्तस्या विसर्गः सृष्टिरुत्तरोत्तरकर्मवैत्यर्थः । सुखाय दुःखाय, हिताहिताय सुखदुःखहेतुभूत-
भर्मायाधर्माय मृत्युजन्मजोर्जन्ममरणभ्यामित्यर्थः । तादर्थ्यस्य संकल्पसामान्यत्वेन विवक्षया षष्ठी । संसृतये, बन्धाय मोक्षाय
च, अवकल्पते समर्थं भवति इत्यर्थः । अयं भावः । स्वभावतः पूर्वाक्तविधानामपि बीजाङ्कुरन्यायेनानादिकर्मवासनामात्रा-
वशेषितानां कल्पान्ते परमात्मन्युपसंहृतानां पुनः कल्पादी परमकारुणिकेन स्वाराधनेनैते निस्तुर्युरित्यनुजिघृक्षुणेश्वरेण प्रदत्त-

करणकलेवराणां ततः प्रदत्तधर्मार्थकाममोक्षरूपपुरुषार्थचतुष्टयतत्साधनावबोधिवेदाख्यशास्त्राणामप्यनादिवासनया तदनुरूप-
भीहमानानां जीवानां सर्वमुपपन्नं भवतीति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एवं वस्तुस्थितिमभिधाय स्वापराधं क्षमापयति । अत इति ।
अतः वस्तुस्थितेरेवंविधत्वात्, हे भामिनि, शापमोक्षाय शापनिर्हरणाय, त्वां न प्रसादये न प्रार्थये । किं तु हे सति, मम मया,
यदुक्तं तत् असाधु साध्वप्यसाधु, यथा तथा, मन्यसे तत् क्षम्यताम् इति त्वां प्रसादये ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

चित्रकेतुने कहा—माता पार्वतीजी ! मैं बड़ी प्रसन्नतासे अपने दोनों हाथ जोड़कर आपका शाप स्वीकार करता हूँ । क्योंकि देवतालोग मनुष्योंके लिये जो कुछ कह देते हैं, वह उनके प्रारब्धानुसार मिलनेवाले फलकी पूर्व सूचनामात्र होती है ॥ १७ ॥ ❀ ❀ देवि ! यह जीव अज्ञानसे मोहित हो रहा है और इसी कारण इस संसार-चक्रमें भटकता रहता है तथा सदा-सर्वदा सर्वत्र सुख और दुःख भोगता रहता है ॥ १८ ॥ ❀ ❀ माताजी ! सुख और दुःखको देनेवाला न तो अपना आत्मा है और न कोई दूसरा । जो अज्ञानी हैं, वे ही अपनेको अथवा दूसरेको सुख दुःखका कर्ता माना करते हैं ॥ १९ ॥ ❀ ❀ यह जगत् सत्त्व, रज आदि गुणोंका स्वाभाविक प्रवाह है । इसमें क्या शाप, क्या अनुग्रह, क्या स्वर्ग, क्या नरक और क्या सुख, क्या दुःख ॥ २० ॥ ❀ ❀ एकमात्र परिपूर्णतम भगवान् ही बिना किसीकी सहायताके अपनी आत्मस्वरूपिणी मायाके द्वारा समस्त प्राणियों की तथा उनके बन्धन, मोक्ष और सुख-दुःखकी रचना करते हैं ॥ २१ ॥ ❀ ❀ माताजी ! भगवान् श्रीहरि सबमें सम और माया आदि मलसे रहित हैं । उनका कोई प्रिय-अप्रिय, जाति-बन्धु, अपना-पराया नहीं है । जब उनका सुखमें राग ही नहीं है, तब उनमें रागजन्य क्रोध तो ही कैसे सकता है ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तथापि उनकी मायाशक्तिके कार्य पाप और पुण्य ही प्राणियोंके सुख-दुःख, हित-अहित, बन्ध-मोक्ष, मृत्युजन्म और आवागमनके कारण बनते हैं ॥ २३ ॥ ❀ ❀ पतिप्राणा देवि ! मैं शापसे मुक्त होनेके लिये आपको प्रसन्न नहीं कर रहा हूँ । मैं तो यह चाहता हूँ कि आपको मेरी जो बात अनुचित प्रतीत हुई हो, उसके लिये क्षमा करें ॥ २४ ॥

शुक उवाच

इति प्रसाद्य गिरिशौ चित्रकेतुररिन्दम । जगाम स्वविमानेन पश्यतोः स्मयतोस्तयोः ॥ २५ ॥
ततस्तु भगवान् रुद्रो रुद्राणीभिर्दमब्रवीत् । देवर्षिदैत्यसिद्धानां पार्षदानां च शृण्वताम् ॥ २६ ॥

रुद्र उवाच

दृष्टवत्यसि सुश्रोणि हरेरद्भुतकर्मणः । माहात्म्यं भृत्यभृत्यानां निःस्पृहाणां महात्मनाम् ॥ २७ ॥
नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन बिभ्यति । स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः ॥ २८ ॥
देहिनां देहसंयोगाद् द्वन्द्वानीश्वरलीलया । सुखं दुःखं मृतिर्जन्म शापोऽनुग्रह एव च ॥ २९ ॥
अविवेककृतः पुंसो ह्यर्थभेद इवात्मनि । गुणदोषविकल्पश्च भिदेव सजिवत्कृतः ॥ ३० ॥
वासुदेवे भगवति भक्तिमुद्रहतां नृणाम् । ज्ञानवैराग्यवीर्याणां नेह कश्चिद् व्यपाश्रयः ॥ ३१ ॥

नाहं विरिञ्चो न कुमारनारदौ न ब्रह्मपुत्रा मुनयः सुरेशाः ।

विदाम यस्येहितमंशकांशका न तत्स्वरूपं पृथगीशमानिनः ॥ ३२ ॥

श्रीकृष्णमि याव्याख्या

अन्वयः—अरिन्दम चित्रकेतुः इति गिरिशौ प्रसाद्य स्मयतोः तयोः पश्यतोः स्वविमानेन जगाम ॥ २५ ॥ ❀ ❀ ततः भगवान्, रुद्रः तु देवर्षिदैत्यसिद्धानाम् च पार्षदानाम् शृण्वताम् रुद्राणीम् इदम् अब्रवीत् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ सुश्रोणि अद्भुतकर्मणः हरेः भृत्यभृत्यानाम् निःस्पृहाणाम् महात्मनाम् माहात्म्यम् दृष्टवती असि ॥ २७ ॥ ❀ ❀ स्वर्गापवर्गनरकेषु

अति तुल्यार्थदर्शिनः सर्वे नारायणपराः कुतश्चन न विभ्यति ॥ २८ ॥ * * देहिनाम् देहसंयोगात् ईश्वरलीलया सुखम् दुःखम् मृतिः जन्म शापः च अनुग्रहः एव द्वंद्वानि ॥ २९ ॥ * * पुंसः आत्मनि अविवेककृतः अर्थभेदः इव गुणदोष-
विकल्पः भिदा एव स्रजिवत् हि कृतः ॥ ३० ॥ * * इह भगवति वासुदेवे भक्तिम् उद्ब्रह्ताम् ज्ञानवैराग्यवीर्याणाम्
नृणाम् कश्चित् व्यपाश्रयो न ॥ ३१ ॥ * * यस्य ईहितम् अहम् न विरिञ्चः न कुमारनारदौ न ब्रह्मपुत्राः मुनयः च
सुरेशाः न अंशकांशकाः पृथगीशमानिनः तत्स्वरूपम् न विदाम ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

गिरिशौ भवानीशंकरो प्रसाद्य स्मयतोर्विस्मयं कुर्वतोः सतोः ॥ २५-२७ ॥ * * स्वर्गादावेव तुल्योऽर्थः
प्रयोजनमिति द्रष्टुं शीलं येषां ते तथा ॥ २८ ॥ * * तत्र तदुक्तमेव हेतुमाह द्वाभ्याम् । देहिनां सुखं दुःखमित्यादिद्वन्द्वानी-
श्वरस्य लीलया मायया भवन्ति । तेषु च गुणदोषविकल्पश्चेत्यन्वयः ॥ २९ ॥ * * इष्टानिष्टभेद इव यः स्फुरति स
आत्मन्यर्थभेदः सुखादिभेदः पुंसः स्वप्ने यथा अविवेककृतो भवति स्रजिवत्सर्पमालादिभिर्यथा तथैव कृत इत्यर्थः । स्रग्वदिति
वक्तव्ये स्रजिवदित्यार्थम् । पाठांतरे तु सुगमम् ॥ ३० ॥ * * अतो भगवतानां निःस्पृहत्वमुचितमेवेत्याह । वासुदेव
इति । ज्ञानवैराग्ययोर्वीर्यं बलं येषां तेषां व्यपाश्रयो विशिष्टबुद्ध्या आश्रयणीयोऽर्थो नास्तीति ॥ ३१ ॥ * * अस्य च
हरिदासत्वेन तत्स्वभावत्वाच्चैतच्चित्रमिति वक्तुं हरेर्माहात्म्यमाह नाहमिति द्वाभ्याम् । ईहितमभिप्रायं लीलां वा यदा वयं न
विद्वान्स्मदा तस्य स्वरूपमंशकांशका अपि संतः पृथगीशमानिनो न विदुरेव ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

हे अरिन्दमेति । त्वयापि क्रोधः सर्वथा दमनीय एव मददमनफलस्य दृष्टसांप्रतिकप्रभावत्वादिति भावः ॥ २५ ॥
ततस्तद्रमनानंतरम् ॥ २६ ॥ * * दृष्टवत्यसि भवच्छापेऽपि भयाभावेन तर्कितवत्यसि किम् । हे सुश्रोणीति । तद्वैमनस्या-
पाकरणार्थं हास्याभिप्रायेव संबुद्धिः । माहात्म्यं देहवियोगलक्षणावस्थाप्राप्तावप्यत्रासलक्षणम् ॥ २७ ॥ * * न केवल-
मस्यैवैतादृशं माहात्म्यमपि त्वन्येषामपीत्याह—नारायणपरा इति । तुल्यमेकमेवार्थं नारायणरूपं पुरुषार्थं द्रष्टुमनुभवितुं शीलं
येषां ते स्वामिन्याख्याने प्रयोजनं भगवद्भक्तिरेव सर्वत्र श्रेयसीत्येवं विमर्शलक्षणं ज्ञेयम् “यत्र कुत्र सतश्चेतो भूयान्मे त्वत्पदा-
स्पदम्” इत्युक्तन्यायेन “कामं भवः स्ववृत्तिर्नैर्नरयेषु नः स्ताब्धेतोलिवद्यदि नु ते पदयो रमेत” इति सनकाद्युक्तेश्च ॥ २८ ॥
तत्र तुल्यार्थदर्शने । तदुक्तं तेन चित्रकेतुना “गुणप्रवाह एतस्मिन्कः शापः को न्वनुग्रहः” इत्यादिनोक्तमेव तदेव तेषां सर्वत्रेश्वर-
स्फूर्त्या भयाभावो दर्शितः । विचारेण तु नास्त्येव भयमिति तद्वाक्येनैव दर्शयति—देहिनामिति । ईश्वरलीलया तदीक्षणादि-
लीलालब्धबलया मायया भवन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ * * तेषु द्वंद्वेषु गुणदोषविकल्पश्चेत्यन्वयः । इत्यर्थ इति । यथा वस्तुतः
स्रजि रज्जौ सर्पादि नास्ति तथात्मनि सुखाद्यपि नेति भावः । आत्मनोऽज्ञानकृतत्वात्तत्स्फूर्तः । स्रज्जीति सप्तमी । भिदेति
टाबंतम् । पाठांतरे स्रजि सर्पवदिति पाठे । स्रजि तत्कृत इत्येवंरूपे वा । अत्र तत्कृतोऽविवेककृत इत्यर्थः । दर्शितश्चैतत्पाठां-
तरश्चक्रवर्तिबालबोधिनीकाराभ्याम् । मम त्वित्थं प्रतिभाति पुंस आत्मन्यधिष्ठाने भिदा भेदो नानाबुद्धिरर्थभेद इव मृदि
घटशरावादिभेद इव च पुनः गुणदोषविकल्प इवायं घटः शोभनोऽयमशोभन इतीवाविवेककृतोऽधिष्ठानाज्ञानविजृंभित एव ।
“किं भद्रं किमभद्रं वा द्वैतस्यावस्तुतः कियत्” इति श्रीकृष्णोक्तेः । किञ्चैतत्कृतः स्रजिवत्कृतः । अत्र तद्धिते सप्तम्या अलुक् ।
यथा मालायां सर्परेखारज्जुखंडाद्यर्थभेदस्तद्गुणदोषविकल्पश्च मालाऽज्ञानविजृंभित एव न तात्त्विकरूढात्मन्याकाशादि-
नानाधीः शोभनेयं भूरशोभनेयं भूरिति गुणदोषादिविकल्पो न तात्त्विक इति भावः ॥ ३० ॥ * * यतः सर्वमतात्त्विक-
मेवातो हेतोः ॥ ३१ ॥ * * अस्य चित्रकेतोश्च । तत्स्वभावत्वाभिः स्पृहस्वभावत्वात्स्वाभाविकविवेकवत्त्वाद्वा ।
एतच्छापादिग्रहणम् । वयं तत्स्वरूपा अपि यदि न जानीमस्तदांशस्य प्रकृत्यधिष्ठातुः पुरुषस्यांशका अन्ये इन्द्रवरुणादयः कथं
विदुर्न कथमपीति भावः । भक्ताश्च तर्हि सर्वे विदुरेवेत्यर्थः । “स वेद धातुः पदवीं परस्य दुरंतवीर्यस्य रथांगपाणेः । यो मायया
संततयाऽनुवृत्त्या भजेत तत्पादसरोजगंधम् ।” इत्युक्तेः । “येषां स एव भगवान्दययेदनंतः सर्वात्मनाश्रितपदो यदि निर्व्य-
लीकम् । ते वै विदंत्यतितरन्ति च देवमायाम्” इत्युक्तेश्च ॥ ३२ ॥

अन्विताार्थप्रकाशिका

इतीति । हे अरिन्दम ! चित्रकेतुः गिरिशौ एकशेषेण भवानीशङ्करौ प्रसाद्य तयोः स्मयतोः विस्मयं कुर्वतोः सतोः । शता
आर्षः । स्वविमानेन जगाम ॥ २५ ॥ * * तत इति । स्पष्टम् ॥ २६ ॥ * * दृष्टवतीति । हे सुश्रोणि । निस्पृहाणां

महात्मनाम् अद्भुतकर्मणः हरेर्भक्तानां नारादादीनां ये श्रुत्याः सेवकाः चित्रकेतुप्रभृतयस्तेषां माहात्म्यं त्वं दृष्टव्यसि ॥ २७ ॥
 नारायणेति । स्वर्गादिष्वपि तुल्योऽर्थः प्रयोजनमिति दृष्टुं शीलं येषां ते नारायणपराः सर्वे कुतश्च न बिभ्यति ॥ २८ ॥ ❀ ❀
 देहिनामिति । देहिनामीश्वरस्य लीलया मायया देहसंयोगात् सुखं दुःखमित्यादीनि द्वन्द्वानि भवन्ति ॥ २९ ॥ ❀ ❀
 अविवेकेति । तेषु सुखदुःखादिषु यः गुणदोषविकल्पः सुखादौ गुणदृष्टिः दुःखादौ दोषदृष्टिः स पुंसोऽविवेकेन कृतः मिथ्यैव । तत्र
 दृष्टान्ते स्वप्न आत्मन्यर्थभेदः राजरङ्गादिभेद इव क्षीरभोजनपुत्रमरणादिरिव जागरे च स्रजिभिर्द्वेव मालायां सर्पादिभेदवदेव
 कृतो न तु परमार्थतः इत्यर्थः । वत्शब्द इवार्थेऽन्यथमपि । “इववद्वा यथा शब्दा” इत्युक्तेः । स्वामिपादास्तु स्रग्वदिति वक्तव्ये
 स्रजिवदित्यार्थमित्याहुः । तत्कृत इति पाठे तु स्रजि तत् ततो हेतोः भिदा भेद इव कृतः यद्वा स्रजि भिदा इव तत्कृतः जागरे
 च अविवेककृत इत्यर्थः । प्रथमपाठे भित्त इति क्विन्तः । द्वितीयपाठे भिदा इति टाबन्तः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ वासुदेव इति ।
 वासुदेवे भगवति भक्तिमुद्रहतां ज्ञानं वैराग्यं च वीर्यं येषां तेषां मृणामिह संसारे कश्चिदप्यर्थो विशेषेणाहंममतयाऽऽश्रय आश्रय-
 णीयो नास्ति । ज्ञानेन तन्मूलाविद्याया निवृत्तत्वादिति भावः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ नाहमिति । अहं रुद्रः विरिञ्च्यादयश्च यस्यां-
 शकांशका अपि वयं पृथगीशमानिनः सन्तो यस्येहितमभिप्रायं लीलां वा तस्य रूपं च न विदाम न विद्मः । आर्षः प्रयोगः । अत्र
 नेति नवां प्रत्येकम् अहं न वेक्षीत्यादिरीत्यान्वये कृते ततः न विदामेति युगपदन्वयः । दशमस्कन्धे “नेमं विरिञ्चो न भवः” इत्यत्र
 तथा “न क्रोधो न च मात्सर्यम्” इत्यादौ चैवम् विस्तरौ नेमं विरिञ्च इत्यत्र शेषः ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

इतीत्थं गिरिजां पार्वतीं प्रसाद्य प्रसन्नां कृत्वा चित्रकेतुः हे अरिन्दम, स्मयतोः आश्चर्यं प्राप्तयोः तयोर्भवभवान्योः
 पश्यतोस्सतोः विमानेन गमनसाधनेन जगाम ॥ २५ ॥ ❀ ❀ ततश्चित्रकेतोर्गमनानन्तरं रुद्रः रुद्राणीमम्बिकां प्रति इदं
 वक्ष्यमाणं देवर्षिप्रभृतीनां स्वपार्षदानाञ्च शृण्वतां सतामब्रवीत् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तदेवाह-दृष्टवतीत्यादिना, समदर्शिष्वि-
 त्यन्तेन । हे सुश्रोणि ! अद्भुतकर्मणः विविधविचित्रस्वाभाविकक्रियाशक्तेर्हरेर्भगवतो श्रुत्यवर्गाणां माहात्म्यं दृष्टव्यसि कथंभूतानां
 निःस्पृहाणां वैषयिकं सुखमनिच्छूनां महात्मनाम् अपकर्तृष्वप्युपकर्तृत्वबुद्धीनां सुखदुःखयोः समबुद्धीनाञ्चेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀
 एतद्दृष्टान्तेन अन्यानपि भगवद्भक्तानीदृशानेवाऽहो इत्याह नारायणपरा इति । सर्वे नारायण एव परः परतत्त्वं येषां ते कुतश्च-
 न अर्वाचीनस्य निग्रहादेर्न बिभ्यति भयं न कुर्वन्ति, कुतः ? यतस्ते स्वर्गादिष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः तुल्यप्रयोजनदर्शिनः विषमार्-
 थदर्शनमेव भयहेतुरिति भावः । अपवर्गोऽत्र कैवल्यं मोक्षस्य भगवदनुभवरूपत्वेन तेषां तस्य स्वर्गादितुल्यत्वकथनानुपपत्तेः
 यद्वा अपवर्गो मुक्तिरेव भगवद्वास्तवमन्तरेण तेषां न प्रयोजनं किं पुनस्स्वर्गादिस्तेषां न प्रयोजनमिति सूचनार्थं वा अपवर्गशब्दः
 प्रयुक्तः स्वर्गस्यापि नरकतुल्यताख्यापनाय नरकशब्दः, यथा नरकस्तथा स्वर्गोपीत्यर्थः, तथा चोक्तम्—“एते वै निरयास्तात
 स्थानस्य परमात्मनः” इति । “वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु । तस्यान्तरायो मैत्रेय ! देवेन्द्रत्वादिकं फलम् ।”
 इति च स्वर्गादिषु तुल्यार्थदर्शिन इत्यनेन विषमदर्शनं भयहेतुरिति सूचितम् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ तत्र समदर्शननिमित्तं वक्तुं
 तावद्विषमदर्शननिमित्तमाह-देहिनामिति द्वाभ्याम् । तावदेहिनां जीवानाम् ईश्वरलीलया हेतुभूतया ईश्वरस्य लीलात्मिकया
 जगत्सृष्ट्या यो देहसम्बन्धः तस्मादेव सुखदुःखादीनि द्वन्द्वानि भवन्ति, न तु स्वरूपत इति निर्विवादं, देहसंयोगमात्र
 एवेश्वरलीलाहेतुभूता, न तु द्वन्द्वेषु वा देहयोगवैचित्र्ये वा हेतुरिति तात्पर्यम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तर्हि तत्र को हेतुः ?
 तत्राह—अविवेककृत इति । आत्मनि ज्ञानैकाकारे जीवे अर्थभेद इव देवमनुष्यत्वादिभेद इव गुणदोषविकल्पः
 भेदः गुणाः सुखजन्यानुग्रहा दोषा दुःखमृतिशापा एषां विकल्पः अविवेककृतः अनादिकर्मनिमित्तो यो देहात्मभ्रान्ति-
 स्वतन्त्रात्मभ्रान्तिरूपोऽविवेकः तेन कृतः तन्निमित्त इत्यर्थः । अर्थभेदस्याविवेककृतत्वसिद्धवत्कारेण सदृष्टान्ततः उभय-
 मप्यविवेककृतमिति तात्पर्यम् । अत एवार्थभेदस्याविवेककृतत्वं देवात्मभ्रान्तिमतां पुरुषाणामप्रसिद्धमिति, तस्य दृष्टान्त-
 त्वमस्वरसमित्यभिप्रेत्य तत्प्रसिद्धं दृष्टान्तान्तरमाह—भिदेव स्वप्नकल्पितेति । यथा स्वप्नकल्पिता भिदा भेदः अविवेककृतः
 तथा गुणदोषविकल्पोऽप्यविवेककृत इत्यर्थः । यथाऽपवरकादिषु शयानस्य एकस्य पुरुषस्य स्वप्नदृष्टः स्वस्निवस्तुतोऽविद्यमान
 एव गजस्कन्धारोहणदेशान्तरगमनराज्याभिषेकशिरश्छेदाद्यहं देहभेदस्तन्मात्रानुभाव्यः तत्कालमात्रावसायी च तत्तत्कर्मनिमित्त-
 देहात्मभ्रान्त्याद्यनुगुणमीश्वरकल्पितोऽविवेककृतः तथा जाग्रदवस्थानुभाव्यसुखदुःखादिद्वन्द्वजालानि देवादिवैचित्र्याणि च
 तत्तत्कर्मतन्मूलकदेहात्माभिमानाद्यनुगुणमीश्वरकृतान्यप्यविवेकमूलकान्येवेति भावः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ एवं भयनिमित्ते
 विषमदर्शनेऽविवेक एव हेतुरित्युक्तम् अथ नारायणपरायणात्मीदृशाविवेकाभावात्कचित्कदाचिदुपजातस्याप्यविवेकस्य पुनः
 स्वात्मपरमात्मसाक्षात्प्राप्त्यावमर्शने तदपोहात्तन्मूलकं विषमदर्शनन्तन्मूलकं भयञ्च नास्तीत्याह—वासुदेव इति । ज्ञानं शास्त्रजन्यं
 प्रकृतिपुरुषेश्वरयाथात्म्यावमर्शनरूपं तत्प्रयुक्तं वैराग्यं शब्दादिविषयेष्वेनासक्तिरूपम् एतदुभयमेव । वीर्यं बलं येषां तेषां वासुदेवः

भगवति निरतिशयानन्दरूपे भक्तिमुद्रहतां कुर्वतां नृणां कुतश्चिदपि हेतोर्व्यपाश्रयः व्यपगत आश्रयः यस्मात्तद्व्यपाश्रयं यस्मात् विषमदर्शनादाश्रयः आश्रीयमाणः परमात्मा व्यपगतो भवति विस्मृतो भवति तादृशं विषमदर्शनं नास्तीत्यर्थः । निरन्तरं प्रकृति-पुरुषेश्वरयाथात्म्यावलोकनतत्प्रयुक्तवैराग्यबलविस्मृतदेहतदनुबन्धितदुर्माणां निरतिशयानन्दरूपभगवद्भक्तिनिर्वृतानामविवेकाभावात्कचित्कदाचित् आपतितस्याप्युक्तविधज्ञानवैराग्यबलेन तन्निरसनशीलत्वाच्च तेषां विषमदर्शनमेव नास्ति, कुतः, तन्निमित्तं भयमिति भावः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ एवं स्वभार्यायै नारायणपरायणानां माहात्म्यमजानत्यै तत्प्रदर्शितं रुद्रेण, अथ स्त्रीस्वभावत्वात्सर्वेश्वरे सर्वकारणे त्वयि त्वद्भक्तेषु वा त्वत्सृज्यत्वन्नियाम्यनारायणस्य तद्भक्तानां वा समुद्रे विमुड्विच कियदेतन्माहात्म्यमित्याशङ्कमानां प्रत्याह—नाहमिति । अहं रुद्रः अस्मदादयो यस्य नारायणस्य ईहितं 'भावे क्तः' ईहां चेष्टां तत्स्वरूपञ्च न विदामः न जानीमः ईहा च जगद्व्यापाररूपा चेष्टा । अज्ञाने हेतुः, अंशांशकाः तदाहिततज्ज्ञानशक्तिलेशयुक्ताः तन्मात्रेणैव वयमपि पृथगीश्वरा इत्यभिमानयुक्ताः, अनेन स्वस्मिन् सर्वेश्वरत्वशङ्का निवारिता । ईहितं न विदामेत्यनेन कारणत्वशङ्कापि, सृष्ट्यादिव्यापारस्य तत्कर्तृकत्वकथनात् । स्वरूपं न विदामेत्यनेन तत्स्वरूपस्यानन्तमहिमशालित्वमपरिच्छिन्नत्वञ्चोक्तम् । तत्र विरिञ्चो ब्रह्मा कुमारः सनत्कुमारः ब्रह्मपुत्राः मरीच्यादयः मुनयः तद्व्यतिरिक्ता अन्ये मुनयः सुरेशः इन्द्रादयः ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हरेर्भृत्यभृत्यानां माहात्म्यं देहवियोगलक्षणावस्थाप्राप्तावप्यत्रासलक्षणम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ अस्यैव नैतादृशमाहात्म्यं किन्त्वन्येषामप्यस्तीत्यभिप्रेत्याह—नारायणेति । कुतो न बिभ्यतीति तत्राह—स्वर्गेति ॥ २८ ॥ ❀ ❀ द्वन्द्वानीत्युक्तविवरणं सुखमित्यादि ईश्वरलीलया देहसंयोगात् द्वन्द्वानि भवन्तीतिशेषः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ ननु, देहसम्बन्धाद् द्वन्द्वादीनि सन्त्वस्य श्रृंगालाद्याकारेण भेदः किं कृतः ! तत्राह—अविवेककृत इति । इहात्मनि जीवे श्चायं शृंगालोऽयमित्याद्याकारनिमित्तव्यवहारभेदः पुंसोऽविवेकेन हरेः स्वस्य च स्वरूपविषयज्ञानाभावेन कृतो यस्मात्तस्मादियमनर्थपरम्परा किञ्चात्मन्ययं गुणयोस्त्वयं दोषोऽस्तीति विकल्पश्चाविवेकेन कृतः कथमिव स्वप्ने कल्पिता वासनोपादानकृता गजादिलक्षणा भिदेव अनित्यत्वादेवैतत्साम्यं न तु मिथ्यात्वात् अन्यथार्थक्रियायोग इति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तर्हि अस्यानर्थस्य निवृत्तौ किं साधनमिति तत्राह—वासुदेव इति । अन्यः कश्चिद्विशिष्टाश्रयो नास्ति भक्तिज्ञाने एवेति शेषः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ देवदत्तज्ञानवदस्य ज्ञानं न सुसाधनमित्याह—नाहमिति ॥ ३२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

दृष्टवत्यसि भवच्छापेऽपि भयाभावेन तर्कितवत्यसि किम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ श्रीनारायणं विनान्यत्र हानोपादानदृष्टिराहित्यापवर्ग इव स्वर्ग इव नरकेऽपि तुल्यमेकमेवार्थं नारायणरूपपुरुषार्थं द्रष्टुमनुभवितुं शीलं चेष्टां ते तुल्यशब्दस्यैकवाचित्वम् "रक्षाभ्यां नोणः समानपदे" इतिवत् ॥ २८-२९ ॥ ❀ ❀ अविवेकेत्यस्य टीकायां ते तु चेत्यध्याहृतं इष्टानिष्टेति गुणदोषविकल्पस्य व्याख्येयं भिदा यथेत्यत्र भिदा चेति ज्ञेयं चकारान्वयात्तत्कृत इति पाठान्तरम् ॥ ३०-३१ ॥ ❀ ❀ पृथगीशमा-निनश्चेत्तर्हि वयमंशकांशका अपि यस्येहितं स्वरूपञ्च न विदाम किन्तु भक्ताश्चेत्तर्हि सर्वेपि विदुरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शनी

स्मयतोः विस्मयवतोः सतोः ॥ २५-२६ ॥ ❀ ❀ हे सुश्रोणि ! इति त्वं सौन्दर्यगुणैरेवाधिकमाहात्म्यासि न तु भक्तिज्ञानवैराग्यादिभिरिति परिहासो ध्वनितः । अद्भुतकर्मण इति, हरेरिदमद्भुतं कर्म मया दृष्टं यत्त्वया शापं दापयित्वा तवापकर्ष एव तेन कृतः स्वभक्तस्य प्रेमसम्पद्धिरीषदपि न्यूनतामप्राप्तस्यागणितदेवीशापत्वरूपप्रभावख्यापनया परमोत्कर्ष एव कृतः । माहात्मनामिति त्वया कोपभरितयापि दत्तोऽभिशापस्तस्मै यदि खल्वीषदपि दुःखं दातुमपारयिष्यत्तदापि ते शापः सफलोऽभविष्यत् हन्त हन्त व्यर्थं एवायमभूदित्यतो माहात्मसु प्रेमिभक्तेषु त्वयाद्यारभ्य नैवं व्यवहर्त्तव्यमिति शिक्षा ध्वनिता ॥ २७ ॥ ❀ ❀ नन्वेवं माहात्म्यवत्त्वे भक्तानां को हेतुस्तत्र नारायणैकनिष्ठत्वमेव नान्य इत्याह—नारायणेति । न केवलमेते चित्रकेतुप्रभृतयः एवमपि तु सर्व एव स्वर्गेपि त्रयाणामेव भक्तिसुखराहित्येनारोचकत्वाविशेषादिति भावः ॥ २८ ॥ नारायणनिष्ठत्वाभावे त्वेवं भवेदित्याह—देहिनामिति । ईश्वरलीलयेति तदीक्षणलीलालब्धबलया माययेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तस्मान्मायिकमवास्तवं वस्तु सुखदुःखादिकमस्थिरत्वादवस्त्विव जानीयादित्याह—अविवेकेति । पुंसः स्वप्ने आत्मनि अर्थभेदः क्षीरभोजनपुत्रमरणादिरिव जागरेऽपि गुणदोषविकल्पसुखदुःखादिकृतो ज्ञेयः । तत्र दृष्टान्तः । स्रजि मालायां भिन्नरञ्जुरियमिति सर्पोऽयमिति भेद एव वत् यथेत्यर्थः "इव वद्वेति सादृश्ये" इत्यभिधानात् । स्रजि तदिति पाठे स्रजि मालायां

तत्त्वतो हेतोर्भिदा भेद इव प्रथमे पाठे भित् क्बन्तः द्वितीये भिदा टाबन्तः ॥ ३० ॥ ॥ तदेवं ज्ञानिनां द्वन्द्वेषु ज्ञानाभ्यासेनाप्यवस्तुबुद्धिदुष्करा भक्तानान्तु ज्ञानवैराग्ययोर्भक्तयनुभावरूपत्वात् विनापि ज्ञानाभ्यासेन तेष्वनुसन्धानमपि न भवतीत्याह—वासुदेव इति । इह संसारे कश्चिदप्यर्थो विशेषस्यापकर्षस्य चाश्रयो नास्ति भक्तयनुसन्धानादेव मायिकवस्तूना-मुत्कर्षापकर्षानुसन्धानं नैव जायत इति भक्तानां तत्त्वमवधारयेति भावः ॥ ३१ ॥ ॥ अस्मदादीनामपि तत्त्वं शृण्वित्याह—नाहमिति । ईहितमभिप्रायं लीलां वा न विदाम यतः पृथगीशमानिनः ॥ ३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

गिरिशौ सतीभौ स्मयतोः आश्रयं प्राप्तयोः सतोः ॥ २५-२७ ॥ ॥ स्वर्गादिषु आधारत्वेन अन्तःप्रविष्टत्वेन यस्तुल्यः समर्थो भगवान् तद्दर्शिनः ॥ २८ ॥ ॥ ईश्वरस्य सर्वेश्वरस्य लीलया तत्तत्कर्मानुरूपफलदानुरूपया ॥ २९ ॥ ननु, किं मूलस्तीर्थेश्वरनैरपेक्ष्येणाहं समर्थत्वात्सुखी असौ असमर्थत्वात् दुःखीति गुणदोषविकल्प इत्यत्राज्ञानमूल इत्याह आत्मनि अर्थभेद इव आत्मस्थाने स्थूलोहं कृशोहमिति अर्थभेदोऽर्थान्तरभूतोऽनात्मा देहो यथाऽविवेककृतः अज्ञाननिरूपितः अथवा अनात्मनो देहस्यार्थत्वेन भेदो मतभेदः बाह्यपक्षरूपो विभागोद्भवः पुंसः गुणदोषविकल्पः अविवेककृत एव अहं समर्थत्वेन गुणवान्सुखित्वात् असौ असमर्थत्वेन दोषवान् दुःखित्वात् इति गुणदोषभेदः सर्वमूलभूतभगवदनवबोधकृतः—“ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोहं बलवान् सुखी । आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योस्ति सदृशो मया” इति । मायेति शास्त्रोक्त इत्यर्थः । दृष्टान्तान्तरम् । स्रजि भित्त्वच्च मालायां सर्पोयमिति भेद इव च गुणदोषविकल्पोऽविवेककृत एव “इव वद्वेति सादृश्ये” इत्यभिधानात् वदव्ययं सादृश्यवाचकं पृथगेव अतः स्रजि वदित्यार्थमित्युक्तिरयुक्ता ॥ ३० ॥ ॥ उक्तप्रकारेण भगवानेव सुखादिप्रदः अतो भगवति भक्तिमुद्रहतां कश्चिद्भगवदितरः व्यपाश्रयः सुखादिप्राप्तये सुखादिनिराकृतौ विशिष्टबुद्ध्या आश्रयो नास्ति ॥ ३१ ॥ एवंविधस्य श्रीहरेः यथाहमनुगत्स्था चित्रकेतुरपीत्याह नाहमिति त्रिभिः । अंशकः पुरुषावतारस्तदंशकाः ईहितं स्वरूपं चेयतावच्छिन्नतया न विदामः ॥ ३२-३३ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

गिरिशौ भवानीशङ्करौ प्रसाद्य तयोः स्मयतोर्विस्मयं कुर्वतोः सतोर्जगाम ॥ २५ ॥ ॥ ततो यज्जातं तदाह— तत इति । देवादीनां च शृण्वतामिति, सर्वेषामुपकाराय रुद्राणीमुद्दिश्य अब्रवीदित्यर्थः ॥ २६ ॥ ॥ रुद्रवचनान्येव दर्शयति—दृष्टवतीति नवभिः । हे सुश्रोणीति सम्बोधनेन सौन्दर्यादिगुणैरेव तव माहात्म्यं, न तु भक्तिज्ञानवैराग्यादिगुणैरिति सूचयति । हरेर्भक्तानां नारदादीनां ये भृत्याः सेवकाश्चित्रकेतुप्रभृतयस्तेषां माहात्म्यं त्वं दृष्टवत्यसीत्यन्वयः । एवं माहात्म्ये निस्स्पृहत्वमेव हेतुरित्याशयेनाह—निस्स्पृहाणामिति । विषयस्पृहावतामेव लोके दैन्यदर्शनादिति भावः । कुत एवं निस्स्पृहत्वं भवतीत्यपेक्षायां अहर्निशं भगवन्निन्तेन तदनुग्रहादित्याशयेनाह—महात्मनामिति, महति भगवत्यात्मा मनो येषां तेषामित्यर्थः । एवम्भूता अन्येऽपि सन्तीति सूचयितुं बहुवचनम् । इदमपि भगवच्चरितमेव यच्चित्रकेतुं मम शिक्षायां प्रवर्त्य त्वां कोपयित्वा त्वत्तः शापं दापयित्वा तवापकर्षं तस्य चोत्कर्षं प्रकाशितवानित्याशयेनाह—अद्भुतकर्मण इति ॥ २७ ॥ ॥ एवं माहात्म्ये, उक्तमेव भगवत्परत्वं हेतुं स्पष्टयति—नारायणेति । भयाभावे हेतुमाह—स्वर्गेति, स्वर्गादिष्वपि भक्तिसुखराहित्येन अरोचकत्वाविशेषेण तुल्योऽर्थः प्रयोजनमिति द्रष्टुं शीलं येषां ते तथा ॥ २८ ॥ ॥ एवं तुल्यदर्शने चित्रकेतुनोक्तमेव हेतुमाह—देहिनामिति । ईश्वरस्य लीलया मायाविद्यादिशक्त्येत्यर्थः । द्वन्द्वान्येव दर्शयति—सुखं दुःखमिति ॥ २९ ॥ ॥ ननु सुखादयोऽन्तःकरणधर्मा जन्ममरणादयो देहधर्मास्ते देहिनां भवन्तीति कथमुच्यत इत्याशङ्क्याह—अविवेककृत इति । गुणदोषविकल्पः सुखदुःखादिभेदः पुंसोऽविवेककृतः देहान्तःकरणादावात्माध्यासकृतो मिथ्यैव । तत्र स्वप्नजाग्रद्वेदेन दृष्टान्त-द्रव्यमाह—स्वप्ने आत्मनि अर्थभेदः राजरङ्गादिभेद इव, जागरे च स्रजि मालायां भिदेव रज्जुसर्पादिभेदवदेव कृतः, न परमार्थत इत्यर्थः । तत्कृत इति पाठे तु अविवेककृत इत्यर्थः । प्रथमपाठे भित् इति क्बन्तः । द्वितीयपाठे भिदा इति टाबन्तः ॥ ३० ॥ एतस्य भ्रमस्य निवृत्तिस्तु भगवद्भजनात्तत्कृपात एव नान्यथेत्याह—वासुदेवेति । ज्ञानं पूर्वाक्तं भोक्तृभोग्यसर्वात्मतया भगवत्सा-क्षात्कारः वैराग्यं सर्वतो वैतृष्ण्यं तयोर्वीर्यं बलं येषां तेषामिह संसारे कश्चिदप्यर्थो विशेषेणाहम्मतयाश्रय आश्रयणीयो नास्ति । ज्ञानेन तन्मूलाविद्याया निवृत्तत्वादिति भावः ॥ ३१ ॥ ॥ तज्ज्ञानं तु तावत् तत्कृपां विनाऽस्माकमपि दुर्लभं तत्रान्यस्य का वात्तृत्याह—नाहमिति । अस्यांशकांशका अपि वयं पृथगीशमानिनः सन्तो यस्येहितमभिप्रायं लीलां वा तस्य रूपं च न विदामेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

इतीति । हे अरिंदम, इतीत्यं गिरिजां पार्वतीं, प्रसाद्य प्रसन्नां कृत्वा, चित्रकेतुः स्मयतोरत्नाश्चर्यं प्राप्तयोः, तयोर्भवा-
नीभवयोः, पश्यतोः सतोः, स्वविमानेन स्वगमनसाधनेन, जगाम ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततस्तु चित्रकेतोर्मन-
नन्तरं तु भगवान् रुद्रः, रुद्राणीम् इदं वक्ष्यमाणं, देवर्षयो नारदाद्या मुनयश्च दैत्या बाणासुरादयश्च सिद्धाः सिद्धतामाजश्च तेषां,
पार्षदानां नन्दिप्रभृतीनां च, शृण्वतां सताम्, अब्रवीत् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तदेवाह । दृष्टवतीति । हे सुश्रोणि, अद्भुतकर्मणः
विविधविचित्रस्वाभाविकक्रियाशक्तेः हरेर्भगवतः, भृत्यभृत्यानां दासानुदासानां, निःस्पृहाणां वैषयिकसुखमनिच्छतां महात्मना-
मपकर्तृष्वपि उपकर्तृत्वबुद्धिमतां सांसारिकसुखदुःखयोः समबुद्धीनां चेत्यर्थः । माहात्म्यं देहवियोगलक्षणावस्थाप्राप्तावध-
त्रासलक्षणां महत्तां, दृष्टवती असि ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एतद्दृष्टान्तेनान्यानपि भगवद्भक्तानीदृशानेव जानीहीत्याह ।
नारायणपरा इति । नारायणः एव परः परमतत्त्वं येषां ते तथाविधा भगवद्भक्ताः, सर्वेऽपि, कुतश्चन अर्वाचीनस्य निग्रहादेः,
न बिभ्यति भयं न प्राप्नुवन्ति । कुतः । यतः ते भगवद्भक्ताः, स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि, तुल्यार्थदर्शिनः तुल्यप्रयोजनदर्शिनः ।
अपवर्गोऽत्र कैवल्यं तदितरमोक्षस्य भगवदनुग्रहरूपत्वेन स्वर्गादितुल्यताकल्पनानुपपत्तेः । यद्वा । अपवर्गः सालोक्यादि-
मुक्तिरेव । तेषां तेष्वपि निःस्पृहत्वात् । 'दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः । नेच्छन्तिः सेवया पूर्णाः । कुतोऽन्यत्
कालविद्वत्तम् । मुक्तिमपि नो एवाद्विश्यन्ते' इत्यादिवाक्यात् स्वर्गस्यापि नरकताख्यापनाय स्वर्गेण सह नरकशब्दप्रयोगः,
स्वर्गस्य, नरकतुल्यत्वं मोक्षधर्मेषूक्तम् । 'एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः' इति ॥ २८ ॥ ❀ ❀ तत्र
समदर्शननिमित्तं वक्तुं तावद्विषमदर्शननिमित्तमाह । देहिनामिति द्वाभ्याम् । देहिनामिति । देहिनां जीवानां, ईश्वर-
लीलया हेतुभूतया, ईश्वरलीलात्मिकया जगत्सृष्टयेति यावत् । देहसंयोगादेहसंबन्धात्, द्वन्द्वानि सुखदुःखादीनि, भवन्ति न
तु स्वरूपगतानि । द्वन्द्वानि दर्शयति । सुखं दुःखं, मृतिः जन्म, शापः अनुग्रहः, एव वेति निपातद्वयं शीतोष्णाद्युपलक्षणम् ।
द्वन्द्वानि जीवस्वरूपे न भवन्तीति तु निर्विवादमेव अस्य देहसंयोगमात्र एवेश्वरलीलाहेतुभूतः न तु द्वन्द्वेषु देहयोगवैचित्र्ये वा
हेतुरिति तात्पर्यम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तर्हि तस्य द्वन्द्वान्नौ देहयोगवैचित्र्ये च को हेतुरिति चेदेहात्मभ्रान्तिरूपाविवेक इत्याह ।
अविवेककृत इति । आत्मनि ज्ञानैकाकारे जीवे, अर्थभेदः देवमनुष्यत्वादिभेदः इव गुणदोषविकल्पश्च गुणाः सुखसत्कुलजन्मा-
नुग्रहरूपाः, दोषा दुःखमृतिशापाः, एषां विकल्पो भेदोऽपि, अविवेककृतः अनादिकर्महेतुकदेहात्मभ्रान्तिरूपविवेकाभावकृतः
हि । ज्ञानैकाकारे आत्मनि अर्थभेदः गुणदोषविकल्पश्चेत्युभयमपि केवलाविवेककृतमिति तात्पर्यम् । अर्थभेदस्य यदविवेक-
कृतत्वं तस्य सद्योऽवबोधायोगात् प्रसिद्धं सुबोधं दृष्टान्तान्तरमाह । स्वप्नकल्पिता भिदा इव । यथा स्वप्नद्रष्टुः स्वस्मिन्
वस्तुतोऽविद्यमान एव गजस्कन्धारोहः, तेन देशान्तरगमनं, राज्याभिषेकः, शिरश्छेदः इत्येतेषामर्हो देहभेदः यावत्स्वप्नकाल-
मनुभाव्यः अपि, अविवेकमूलस्तद्वदित्यर्थः । चतुर्थचरणे भिदेव स्रजिवत् कृत इति केषांचित्पाठस्तत्र पूर्वश्लोकोक्तेषु तेषु
द्वन्द्वेष्विति शेषः । गुणदोषविकल्पः इव दृष्टान्तिभेद इव, यः स्फुरतिः सः, आत्मनि अर्थभेदः अनात्मनि देहे आत्मतामननरूपः
अस्ति । स च पुंसः, स्वप्ने यथा, अविवेककृतः भवति, तथा जाग्रत्यपि अविवेककृतः भवतीत्यर्थः । अयं कथमिवाविवेककृत-
स्तत्राह । स्रजिवत् स्रजि इव, भिदा इव, वस्तुतो या रज्जुः, कुण्डलाकारेण पतिता, तस्यां ध्वान्तादिनिमित्तेन सर्पमालादि-
कृतोऽर्थभेदो यथा भौतिकेषु चञ्चत्वाऽचञ्चत्वनिमित्तेन उत्तममध्यमाधमादिभिदा कृतोऽर्थभेदो यथाऽज्ञानकृतस्थाऽयमस्ती-
त्यर्थः । स्रग्वदिति वक्तव्ये स्रजिवदित्यार्षम् । मुख्यपाठं परित्यज्य पाठान्तरविधातुरभिप्रायो विचारार्हः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ एवं
भयनिमित्ते विषमदर्शनेऽविवेको हेतुस्त्युक्तमथ नारायणपरायणानामीदृशविवेकाभावात् केचित्कदाचिदेहसंबन्धोपजाता-
विवेकस्य पुनः स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यावमर्शने तदपोहात्तन्मूलकं विषमदर्शनं तन्मूलकं भयदर्शनं च नास्तीत्याह । वासुदेव
इति । ज्ञानं शास्त्रजन्यं विज्ञानं प्रकृतिपुरुषेश्वरयाथात्म्यावमर्शनं ते एव तयोर्वा बलं येषां ते तेषां, वासुदेवे भगवति भक्तिम् उद्ग्रहतां
कुर्वतां, नृणाम् इह लोके, कश्चित् व्यपाश्रयः विशिष्टत्वेनाश्रयितुं योग्यः, न । यदर्शनादिना हृदयात्परमात्मा विस्मृतोः भवति
तादृक्किमपि नास्तीत्यर्थः । यदैवंविधानां तेषां विषमदर्शनं नास्ति, तदा कुतस्तन्निमित्तं भयमिति भावः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀
एवं रुद्रेण नारायणपरायणानां माहात्म्यमजानन्त्यै भार्यायै तत् प्रदर्शितमथ स्त्रीस्वभावत्वात् सर्वेश्वरे सर्वकारणे त्वयि-
त्त्वद्वक्तेषु वा त्वत्सृज्यत्वन्नियाम्यनारायणस्य तद्भक्तानां वा माहात्म्यं समुद्रे मेघविप्रुडिव कियदित्याशङ्कमानां प्रत्याह । नाहमिति ।
अहं रुद्रः, यस्य ईहितं चेष्टां, तत्स्वरूपं च, न वेद्मि । विरिञ्चो ब्रह्मा, न वेत्ति । कुमारः सनत्कुमारश्च नारदो देवर्षिश्च तौ, न
वेत्ति । ब्रह्मपुत्रा मरीच्यादयः, मुनयस्तदितरे मुनयः, सुरेश्वरा इन्द्रादयः, न विदन्ति । अज्ञाने हेतुः । यतः, वयम् अंशकांशकाः
तदाहितज्ञानशक्तिलेशयुक्ताः, तन्मात्रत्वेऽपि, पृथगीशमानिनः वयमपि पृथगीश्वरा इत्यभिमानयुक्ताः । अतः, न विदामः ।
अनेन स्वस्मिन् सर्वेश्वरत्वशङ्का निवर्त्तिता । ईहितं न विदाम इत्यनेन कारणत्वशङ्कापि निवर्त्तिता स्वसृज्यत्वनियाम्यत्वे च
नारायणपरे इत्यप्युक्तम् ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित विद्याधर चित्रकेतु भगवान् शङ्कर और पार्वतीजीको इस प्रकार प्रसन्न करके उनके सामने ही विमानपर सवार होकर वहाँसे चले गये । इससे उन लोगोंको बड़ा विस्मय हुआ ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तब भगवान् शङ्करने देवता, ऋषि, दैत्य, सिद्ध और पार्षदोंके सामने ही भगवती पार्वतीजीसे यह बात कही ॥ २६ ॥ ❀ ❀ भगवान् शङ्करने कहा—सुन्दरि ! दिव्यलीलाविहारी भगवान्के निःस्पृह और उदारहृदय दासानुदासोंकी महिमा तुमने अपनी आँखों देख ली ॥ २७ ॥ ❀ ❀ जो लोग भगवान्के शरणागत होते हैं, वे किसीसे भी नहीं डरते । क्योंकि उन्हें स्वर्ग मोक्ष और नरकोंमें भी एक ही वस्तुके—केवल भगवान्के ही समान भावसे दर्शन होते हैं ॥ २८ ॥ ❀ ❀ जीवोंको भगवान्की लीलासे ही देहका संयोग होनेके कारण सुख-दुःख जन्म-मरण और शाप-अनुग्रह आदि द्वन्द्व प्राप्त होते हैं ॥ २९ ॥ ❀ ❀ जैसे स्वप्नमें भेद-भ्रमसे सुख-दुःख आदिकी प्रतीति होती है और जाग्रत-अवस्थामें भ्रमवश मालामें ही सर्पबुद्धि हो जाती है—वैसे ही मनुष्य अज्ञानवश आत्मामें देवता, मनुष्य आदिका भेद तथा गुण-दोष आदिकी कल्पना कर लेता है ॥ ३० ॥ जिनके पास ज्ञान और वैराग्यका बल है और जो भगवान् वासुदेवके चरणोंमें भक्तिभाव रखते हैं, उनके लिये इस जगत्में ऐसी कोई भी वस्तु नहीं है, जिसे वे हेय या उपादेय समझकर राग-द्वेष करें ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ मैं, ब्रह्माजी, सनकादि, नारद, ब्रह्माजीके पुत्र भृगु आदि मुनि और बड़े-बड़े देवता—कोई भी भगवान्की लीलाका रहस्य नहीं जान पाते । ऐसी अवस्थामें जो उनके नन्हे-से-नन्हे अंश हैं और अपनेको उनसे अलग ईश्वर मान बैठे हैं, वे उनके स्वरूपको जान ही कैसे सकते हैं ? ॥ ३२ ॥

न ह्यस्यास्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वः परोऽपि वा । आत्मत्वात्सर्वभूतानां सर्वभूतप्रियो हरिः ॥ ३३ ॥
तस्य चायं महाभागश्चित्रकेतुः प्रियोऽनुगः । सर्वत्र समदृक् शान्तो ह्यहं चैवाच्युतप्रियः ॥ ३४ ॥
तस्मान्न विस्मयः कार्यः पुरुषेषु महात्मसु । महापुरुषभक्तेषु शान्तेषु समदर्शिषु ॥ ३५ ॥

श्रीशुक उवाच

इति श्रुत्वा भगवतः शिवस्योमाभिभाषितम् । बभूव शान्तधी राजन् देवी विगतविस्मया ॥ ३६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—हि अस्य कश्चित् प्रियः न अस्ति अप्रियः न स्वः हरिः सर्वभूतानाम् आत्मत्वात् सर्वभूतप्रियः ॥ ३३ ॥
च अयं सर्वत्र समदृक् शांतः महाभागः चित्रकेतुः यस्य अनुगः प्रियः हि च अहम् अच्युतप्रियः एव ॥ ३४ ॥ ❀ ❀
तस्मात् महापुरुषभक्तेषु शान्तेषु समदर्शिषु महात्मसु पुरुषेषु विस्मयः न कार्यः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ राजन् उमा देवी इति
भगवतः शिवस्य अभिभाषितं श्रुत्वा शांतधीः विगतविस्मया बभूव ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अत एव हरिरपि सर्वेषां भूतानां प्रियः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ अयं चैवाच्युतस्य प्रियः तस्मान्ममास्मिन् क्रोधो नाभूदिति भावः ॥ ३४-३६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत एव सर्वभूतानामात्मत्वादेव ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ इति भाव इति । चित्रकेतुर्हि मम स ब्रह्मचार्यस्ति स च ममातीव प्रियस्तत्र क्रोधोदयः कथं भवेदित्याशयः । तस्य हरेः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ यतो हरिभक्ताः समदर्शिनस्तस्माद्धेतोः । तत्र चाहमपि समदृक् शांतश्च सन्नच्युतप्रियः अतो ममान्यत्रासक्तत्वाल्लौकिकलज्जाद्यनादराच्च सभायां भवत्यालिंगनमपि न संकोचहेतुरिति भावः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ हे राजन्निति हरिभक्त्या त्वमतिराजस एव न स्वस्मिन्स्वभक्तिश्रवणेनानादृतो भवेति भावः ॥ ३६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

न हीति । सर्वभूतानामात्मत्वाद्धेतोः हरिः सर्वभूतानां प्रियः अस्य भगवतस्तु समत्वात् कश्चित्प्रियो नास्ति एवम-
प्रियः स्वः परोऽपि कश्चिन्नास्ति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तस्येति । अयं महाभागश्चित्रकेतुः तस्य भगवतः प्रियः अनुगः सेवकः

सर्वत्र समदृक् शान्तः रागादिरहितः अहं चाच्युतस्य प्रियः तस्मादस्मिन् मम क्रोधो नाभूदिति भावः ॥ ३४ ॥ * * तस्मादिति तस्मात् महापुरुषभक्तेषु शान्तेषु समदर्शिषु महात्मसु पुरुषेषु विस्मयः शापहेतुर्गर्वः तन्माहात्म्यं दृष्ट्वा विस्मयो वा न कार्यः ॥ ३५ ॥ * * इतीति । हे राजन् ! इति भगवतः शिवस्याभिभाषितं श्रुत्वा देवी उमा विगतविस्मया गर्वरहिता अत एव शान्ता क्रोधरहिता धीर्यस्यास्तथाभूता बभूव ॥ ३६ ॥

वीरराघवव्याख्या

यद्ययं सर्वेश्वरः सर्वकारणभूतः तर्ह्यस्य प्राकृतस्येवाश्रितेष्वेव विशिष्योक्तविधमाहात्म्यापादकः किमयं पक्षपातः तत्राह न हीति । अस्य नारायणस्यातीव प्रियादिः कश्चिन्नास्ति, तत्र हेतुः, आत्मत्वात्सर्वभूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां चिदचिदात्मकानां भूतानामात्मत्वादान्तरात्मत्वात् न ह्यात्मनः एकं शरीरं प्रियमेकमप्रियं भवतीति भावः, यत एवात्मा सर्वभूतानामतस्तेषामाश्रयः धारकः अन्तः प्रविश्य भर्तेत्यर्थः । सर्वभूताश्रय इत्यनेन शरीराणां सर्वभूतानाम् आत्मभूतपरमात्मानुवर्तनं युक्तमेवेति सूचितम्, न हि शरीरमात्मानमननुवृत्त्यावतिष्ठते शरीरस्यात्मानुवर्तनस्वभावत्वात्, हरिरित्यनेन स्वानुवर्त्यार्तिहरत्वं सूचितम् । एवञ्च ये स्वाभाविकं जीवपरमात्मनोः शरीरात्मभावं जानन्तस्तमनुवर्तन्ते तेषु तस्यानुग्रहः इतरेषु तदभाव इति तात्पर्यम् अत एव तस्य वैषम्यमित्यपि सूचितं न ह्यननुवर्तिष्वननुग्रहमात्रेण तस्य वैषम्यं न ह्याश्रिताभीष्टप्रदस्य सुरद्रुमस्थानाश्रिताभीष्टाप्रदानमात्रेण तस्य वैषम्यमापादयितुं शक्यम् ॥ ३३ ॥ * * यत एवायमात्मा भूतानामाश्रितानामभीष्टार्थदोऽविषमश्चात एव चित्रकेतुवदहमपि तमेवोपासे इत्याह—तस्येति । यथा महाभागः विवेकी सर्वत्र समदृक् शान्तश्च चित्रकेतुस्तस्य नारायणस्यानुगः भृत्यः भक्तः अत एव प्रियः निरतिशयप्रीतिविषयः तथा अहमप्यच्युतस्य प्रियः तन्निमित्तभक्तिमांश्च ॥ ३४ ॥ * * तस्मान्नारायणप्रियमाहात्म्ये न विस्मयः कार्य इति वदन्तुपसंहरति—तस्मादिति । यस्मान्नारायणस्तद्भक्ताश्च अस्मादिभ्यो विलक्षणप्रभावाः तस्मान्महापुरुषस्य भगवतः भक्तेषु महात्मसु प्रकृतिपुरुषेश्वरयाथात्म्यावमर्शनप्रवर्णचित्तेष्वत एव समदर्शिषु शान्तेषु विरक्तेषु पुरुषेषु न विस्मयः कार्यः ॥ ३५ ॥ * * भगवतः शिवस्येत्थम् एवमभिभाषितं वचः श्रुत्वा गौरी देवी विगतविस्मया विस्मयरहिता शान्तधीः क्रोधरहिता च बभूव ॥ ३६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

आत्मत्वात्स्वामित्वात् न हि सर्वभूतस्वामिनः स्वपरभेदकल्पना युक्ता हेत्वन्तरमाह—सर्वभूतेति ॥ ३३-३६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

भक्तमाहात्म्यमेव चित्रकेतुदृष्टान्तेन स्पष्टयति—न ह्यस्येति द्वाभ्याम् । प्रियाप्रिययोः स्वपरयोश्च भेदो नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुः आत्मत्वादिति, आत्मत्वेन साम्यादनपेक्षणीयत्वाच्चेत्यर्थः । आत्मत्वादेव हेतोः सर्वभूतानान्तु प्रियः निरुपाधिकप्रीतिविषयः ॥ ३३-३४ ॥ * * विरुद्धम् । अत एवाग्रे वक्ष्यते । इतिहासमिमं पुण्यं चित्रकेतोर्महात्मनः इति ॥ ३५-३६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

हरेश्च तत्त्वं शृणु—न हीति । स तु हरिः सर्वभूतानां प्रिय एव तदपि यत् स केषाञ्चित् प्रियो भवति केषाञ्चिद्द्वेष्यश्च भवति तत्र तारतम्येन मायैव कारणमिति तन्मायायाश्च तत्त्वं ज्ञापितम् ॥ ३३ ॥ * * तस्य च तथाभूतस्यापीत्यर्थः । प्रियत्वे हेतुः सर्वत्र समदृक् स्वर्गापवर्गादौ तुल्यार्थदर्शी अत एव शान्तः । उच्चनीचबुद्धिरहितः एतादृशगुणकत्वेन तत्प्रियत्वे दृष्टान्तं दर्शयति—अहं चैवेति, अहञ्च समदृक् शान्तश्च सन्नच्युतस्य प्रियः अतो ममानासक्तत्वाल्लौकिकलज्जाद्यनादरत्वाच्च सभादौ भवदाद्यालिङ्गनमपि न सङ्कोचहेतुरिति भावः । तस्मादच्युतस्याश्रयत्वात् ॥ ३४ ॥ * * पूर्वं वृष्टायेत्यादिना निन्दितं सम्प्रति त्वेतावत् साधुलक्षणमिति स्तुतं तत्त्वञ्च तस्य व्यवहृतासाधुत्वमवलम्ब्योक्तत्वात् किन्त्वस्य चित्रकेतोर्मम च तत्त्वं शृण्वित्याह—तस्य सर्वत्र समस्यापि । “समोहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योक्ति न प्रियः । ये भजन्ति च मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्” इति तद्वाक्यादेवायमनुगश्चित्रकेतुः प्रियः ममापि भक्तत्वादहञ्च प्रियः तस्मादावयोस्सङ्कर्षणभक्तयोः परस्परसख्येनान्तःस्नेहवत्त्वात् कठोरोत्तयादिकमपि सख्यसुखपोषकमेव, त्वन्तु वृथैव कोपिन्यभूः किञ्च सत्यमहमीदृशी एव त्वन्त्वात्मानं निष्किञ्चनमैकान्तिकभक्तत्वेन सर्वत्र दर्शयसि अथ च रहसि विद्याधरीसहस्रेण सह रमसे तस्मात्त्वं कपटी अहन्त्वात्मानं स्त्रीलाम्पट्यमयं दोषं दर्शयन्निष्कपट एवास्मि, किञ्च त्वं भक्तिं दर्शयसि विषयभोगं गोपयसि अहन्तु तद्विपरीत एव वर्त्ते इत्यावयोः अन्तरमेते सभ्या एव साचित्त्वेनाचक्षन्तामित्यादिनर्मगोष्ठिरसास्वादोप्यद्याभविष्यदेव यदि त्वमन्तरा अन्तरायं नाकरिष्य इति त्वत्कोप-

वैरस्यादेव स नाभूदित्युपालम्भो ध्वनितः । हन्त हन्त क्षत्रबन्धुष्वर्वाचीनेष्वधुनैव भक्तिमार्गमारूढेषु तवेश्वरस्यानादिमहाभक्त-
स्याप्येतादृशेष्वप्येतावान् भावो नमस्तुभ्यं तदिति विस्मयवत्यां तस्यां सत्यमेतावानेव भाव इत्याह—तस्मादिति ॥ ३५ ॥
शा-तधीरिति । स्वीयपूर्वस्वभावस्मृत्यालज्जया पटाञ्चलेन मुखमाच्छादयामासेति भावः ॥ ३६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अच्युतप्रियोऽहं तस्यानुग एक अयं चित्रकेतुश्च तस्य प्रियोऽनुगः ममास्मिन् क्रोधो नास्ति त्वया तु बाल्याच्छापो नियो-
जित इति भावः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ विशेषतो स्मयो वयमुत्तमा इति गर्वः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ विगतविस्मया विनष्टगर्वा ॥ ३६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ननु यूयं तस्य प्रिया युष्मासु कथमनुग्रहो नास्ति येन तत्तत्त्वं न जानीथेत्याशङ्क्याह—न हीति । तर्हि सोऽपि युष्माकं
प्रियो न स्यात् प्रियत्वस्य परस्परपेक्षसिद्धत्वादित्याशङ्क्याह—सर्वभूतप्रियो हरिरिति । तस्य सर्वप्रियत्वे प्रियाप्रियादिविषम-
दृष्टिराहित्ये च हेतुमाह—आत्मत्वात् सर्वभूतानामिति । स्वात्मनि निरुपाधिके प्रियत्वस्य सर्वजनीनत्वादिति भावः ॥ ३३ ॥
ननु भवत्येवं तथापि सर्वसंहारकर्तुं स्व अशोभनवादिनि चित्रकेतौ क्रोधः कथं न जात इत्यपेक्षायामाह—तस्येति । तस्य निजा-
नन्दपरिपूर्णत्वेन प्रियाप्रियव्यवहारातीतस्यापि 'समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः । ये भजन्ति च मां भक्ता मयि ते
तेषु चाप्यहम्' इति वाक्यादयं चित्रकेतुः प्रियः । अतएव महाभागः । प्रियत्वे हेतुः—अनुगः सेवकः । सर्वत्र समं तमेव
पश्यतीति तथा । अतएव शान्तः रागादिशून्यः । अहं चाच्युतस्य भक्तत्वात् प्रिय एव । हि यस्मादेवमावयोः एकभक्तत्वेन
परस्परं सख्यम् अतस्तस्मिन् मम क्रोधो नाभूदिति भावः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ एवं स्वाभिप्रायं निरूप्य देवीं शिक्षयति—
तस्मादिति । भगवदनुग्रहेण सामर्थ्यस्य विद्यमानत्वादित्यर्थः । विस्मयः शापहेतुर्गर्वो न कार्यः । अन्यथा तेषां प्रतिशपेन
तवाप्यभिभवः स्यादेवेति भावः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ इति भगवतः शिवस्य भाषितं श्रुत्वा उमा विगतविस्मया
गर्वरहिता अतएव शान्ता क्रोधावेशरहिता धीर्यस्यास्तथाभूता बभूवेत्यन्वयः । यतो देवी सात्विकी ॥ ३६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यद्ययं सर्वेश्वरः सर्वकारणभूतस्तर्ह्यस्य प्राकृतस्येव स्वाश्रितेष्वेव विशिष्योक्तविधमाहात्म्यापादकत्वं कथं, तथात्वे
पक्षपातित्वमस्मिन्नागतं तत्राह न । हीति । अस्य नारायणस्य, कश्चित् अतिप्रियः, न हि । कश्चित् अप्रियः न । स्वः स्वकीयः,
न । परः परकीयोऽपि वा न । तत्र हेतुः । सर्वभूतानाम् आत्मत्वात् हरिः सर्वभूतप्रियः सर्वेषां भूतानां प्रियः । सर्वाणि भूतानि
प्रियाणि यस्येति वा । न हि सर्वभूतप्रिये स्वपरकल्पना कर्तुं युक्ता । वस्तुतोऽस्याविषमत्वादातं भावः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀
यत एवायं नारायणः सर्वात्मा शरणागताभीष्टार्थदोऽविषमश्चात एव चित्रकेतुवदहमपि तमेवोपासे इत्याह । तस्येति । महाभागः
विवेकी, सर्वत्र समदृक् शान्तश्च अयं चित्रकेतुः, यथा तस्य नारायणस्य, अनुगः भृत्यः, अत एव प्रियः निरतिशयप्रीतिविषयः,
भवति । तथा अहं च अहमपि, अच्युतप्रियः हि एव । अवधारणद्वयमुक्तार्थदान्दार्थ्य ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तस्मादिति ।
तस्माद्भगवद्भक्तानामित्थंभूतमहिमत्वात्, शान्तेषु विरक्तेषु, महात्मसु महानुभावेषु, समदर्शिषु महापुरुषभक्तेषु, पुरुषेषु विस्मयः
न कार्यः । भगवद्भक्तानां पुरः स्वैश्वर्यगर्वेण क्रोधो न कार्य इति रहस्यम् ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ इतीति । भगवतः शिवस्य,
इत्युक्तप्रकारम् अभिभाषितं वचः, श्रुत्वा, हे राजन्, उमा गौरी, देवी योगैश्वर्येण दीप्यमाना सत्यपि, विगतविस्मया विगतगर्वा,
अत एव शान्तधीः क्रोधरहिता च, बभूव ॥ ३६ ॥

भाषानुवादः

भगवान्को न कोई प्रिय है और न अप्रिय । उनका न कोई अपना है और न पराया । वे सभी प्राणियोंके आत्मा
हैं, इसलिये सभी प्राणियोंके प्रियतम हैं ॥ ३३ ॥ ❀ प्रिये ! यह परम भाग्यवान् चित्रकेतु उन्हींका प्रिय अनुचर, शान्त
एवं समदर्शी है और मैं भी भगवान् श्री हरिका ही प्रिय हूँ ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ इसलिये तुम्हें भगवान्के प्यारे भक्त, शान्त,
समदर्शी, महात्मा पुरुषोंके सम्बन्धमें किसी प्रकारका आश्चर्य नहीं करना चाहिये ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—
परीक्षित ! भगवान् शङ्करका यह भाषण सुनकर भगवती पार्वतीकी चित्तवृत्ति शान्त हो गयी और उनका विस्मय
जाता रहा ॥ ३६ ॥

इति भागवतो देव्याः प्रतिशप्तुमलन्तमः । मूर्ध्ना संजगृहे शापमेतावत्साधुलक्षणम् ॥ ३७ ॥
जज्ञे त्वष्टुर्दक्षिणाग्नौ दानवीं योनिमाश्रितः । वृत्र इत्यभिविख्यातो ज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥ ३८ ॥
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि । वृत्रस्यासुरजातेश्च कारणं भगवन्मतेः ॥ ३९ ॥
इतिहासमिमं पुण्यं चित्रकेतोर्महात्मनः । माहात्म्यं विष्णुभक्तानां श्रुत्वा बन्धाद्विमुच्यते ॥ ४० ॥
य एतत्प्रातरुत्थाय श्रद्धया वाग्यतः पठेत् । इतिहासं हरिं स्मृत्वा स याति परमां गतिम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे चित्रकेतुंशापो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—इति प्रतिशप्तुं अलन्तमः भागवतः देव्याः शापं मूर्ध्ना संजगृहे एतावत् साधुलक्षणम् अस्ति ॥ ३७ ॥ ❀ ❀
ज्ञानविज्ञानसंयुतः वृत्रः ज्ञाने अभिविख्यातः दानवीं योनिम् आश्रितः त्वष्टुः दक्षिणाग्नौ जज्ञे ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ यत् त्वं
मां वृत्रस्य असुरजातेः च भगवन्मतेः कारणं परिपृच्छसि एतत् सर्वं ते आख्यातम् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ महात्मनः चित्रकेतोः
इमं पुण्यम् इतिहासं विष्णुभक्तानां माहात्म्यं श्रुत्वा बन्धात् विमुच्यते ॥ ४० ॥ ❀ ❀ यः प्रातः उत्थाय श्रद्धया वाग्यतः
एतत् इतिहासं हरिं स्मृत्वा पठेत् सः परमां गतिम् याति ॥ ४१ ॥

इति षष्ठे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

प्रतिशप्तुं प्रतिशापं दातुमलन्तमः समर्थतमोऽपि ॥ ३७-३८ ॥ ❀ ❀ असुरजातेरसुरभावेनोत्पत्तेर्भगवति
मतेश्च ॥ ३९-४० ॥ ❀ ❀ एतदेतम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीम० षष्ठस्कन्धे टीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १॥ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पूर्वं धृष्टायेत्यादिना निदितं संप्रति त्वेतावत्साधुलक्षणमिति स्तुतं तच्च तस्य व्यवहृतावसाधुत्वसाधुत्वमवलम्ब्यो-
क्तत्वात् विरुद्धम् । अत एवाग्रे वक्ष्यते “इतिहासमिमं पुण्यं चित्रकेतोर्महात्मनः” इति । असुरजातेः कारणं महदपराधो
भगवन्मतेः कारणं महदनुग्रह इति ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ “अग्निर्वै ब्राह्मणः” इति श्रुतेरग्नेरुत्पन्नत्वात्तस्यापि ब्राह्मणत्वमत
एवोक्तम् । “ब्रह्महत्या हते तस्मिन्नाससाद वृषाकपिम्” इति “स चित्तयन्ब्रह्मवधाद्विमोक्षम्” इति च ॥ ३८-४० ॥ ❀ ❀
एतदेतमितिहासं हरिं स्मृत्वा पठेत् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे षष्ठस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

इतीति । भागवतश्चित्रकेतुः प्रतिशप्तुमलन्तमः अतिसमर्थोऽपि देव्याः शापमित्येवं मूर्ध्ना संजगृहे । एतावदेव पराष-
कारवर्जनमेव साधुलक्षणम् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ जज्ञे इति । स एव भवानीशापवशादक्षवीं योनिमाश्रितो वृत्र इत्यभिविख्यातः
प्रसिद्धः त्वष्टुर्दक्षिणाग्नौ जज्ञे । तत्रापि भगवत्प्रभावात् ज्ञानविज्ञानसंयुत एव जातः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ एतदिति । यत्त्वं
मां परिपृच्छसि तदेतत् वृत्रस्यासुरजातेः कारणं तत्रापि भगवति मतेश्च कारणमन्यच्च तत्प्रासङ्गिकं सर्वं ते तव मयाऽ-
ख्यातम् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ इतिहासमिति । स्पष्टम् ॥ ४० ॥ ❀ ❀ य इति । एतत् इतिहासवर्णनं नियमेन पठेत्
सोऽन्ते हरिं स्मृत्वा तमेव परमां गतिं याति शेषं स्पष्टम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततो भागवतश्चित्रकेतुगौर्याः प्रतिशप्तुं प्रतिशापङ्कतुम् अलन्तमः समर्थोपि तस्याः शापं मूढधर्मा सञ्जगृहे शिरसोवाह साधूनां लक्षणमेतावदेव हि, अपकर्तृष्वप्युपकर्तृत्वबुद्धिमत्त्वमेव हि साधूनां लक्षणमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ * * यत्पृष्ठं राज्ञा वृत्रस्यासुरस्वभावस्य “नारायणे भगवति कथमासीदृढामतिः” इति तस्योत्तरं सङ्गमयति—जज्ञ इति । योऽयमुक्तविधश्चित्रकेतुः स एव त्वष्टुः संकल्पादक्षिणाग्नौ जज्ञे जातः स एवासुरी योनिमासुरं भावंमाश्रितः वृत्र इत्यभितः विख्यातः प्रसिद्धः स पूर्व-जन्मसिद्धभगवद्भक्त्याऽस्मिन्नपि जन्मनि ज्ञानविज्ञानाभ्यां युक्तः ॥ ३८ ॥ * * एवं त्वत्प्रभोत्तरमुक्तमित्याह—एतदिति । पत्त्वमसुरजातेवृत्रस्य भगवति स्मृतेर्भक्तेः कारणं परिपृच्छसि पर्यपृच्छः तस्योत्तरमेतत्सर्वं सप्रपञ्चं ते तुभ्यं मया आख्यातं कथितम् ॥ ३९ ॥ * * अस्य चित्रकेत्वितिहासस्य श्रवणादिफलमाह—इतिहासमिति । महात्मनश्चित्रकेतोः सम्बन्धिनं पुण्यमिममितिहासं विष्णुभक्तानां माहात्म्यसूचकं श्रुत्वा बन्धात्संसारबन्धाद्विमुच्यते मुक्तो भवेत् ॥ ४० ॥ * * यः पुमान् प्रातरुत्थाय श्रद्धावान् वाग्यतः नियमितवाक् हरिं स्मृत्वा एतमितिहासं पठेत् । स परमां गतिं सर्वोत्कृष्टं भगवत्सायुज्यं प्राप्नुयात् श्रवणपठनाभ्यां शनैः परिनिष्पन्नभक्तियोगो मुक्तो भवेदिति भावः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अथ प्रसादये न त्वां शापमोक्षायेत्यस्यार्थश्चतुर्धा सम्भाव्यते शापोऽभिमत इति कृत्वा, तन्मोक्षायाप्रसादनम् अनिष्टो-प्यतर्कित्वेन प्राप्तोभिमत इति कृत्वा वा, तदभिभवशक्त इति कृत्वेति, आहोस्वित् प्रतिशापदानसमर्थ इति कृत्वेति, कोऽयमथोऽ-नेनाङ्गीकृत इति तत्राह—प्रतिशप्तुमिति, मूर्ध्ना सञ्जगृह इत्यनेन द्वितीयोभिमत इति ज्ञायते प्रश्रयस्य साधुलक्षणत्वात् अस्य च साधुष्वेकत्वाच्चतुर्थेपक्षस्योर्वरितत्वेनाङ्गीकारो न भवति “देवा एव तदन्येभ्यः शक्ता नास्यत्र संशयः” इति वचनात् अत्र यः कश्चिद्विशेषोस्तीति मतम्—“अशक्ता अपि शक्तानां शक्ताः शापादिषु स्फुटम् । तथाप्यशक्तैर्विहिताः शापाद्याः शक्तिमत्सु च ॥ अल्पा अल्पकालाश्च न सम्यक् प्रभवन्ति च । यत्नेनापोहितुं शक्त्या उत्तमैस्तु न संशयः ॥ उत्तमेषु कृताः शापाः कर्तृणां ज्ञानपुण्ययोः निःशेषेण निहन्तारः” इत्यादि ॥ ३७ ॥ * * कुत्रास्य जन्माभूदत्राह—जज्ञ इति ॥ ३८ ॥ * * परम-प्रमेयमुपसंहरति—एतदिति । वृत्रस्य यच्चरितं मां परि पृच्छसि किञ्च सर्वमेतत्सर्वं किञ्च तस्यासुरजातेरासुरवंशे जननस्य यत्कारणं चैतच्च कथितमिति शेषः ॥ ३९ ॥ * * फलमाह—इतिहासमिति ॥ ४० ॥ * * शृङ्खलादिबन्धमोक्षोपि बन्ध-मोक्षः स्यात् न तु संसारबन्धमोक्षेण वैकुण्ठलोकप्राप्तिरस्मादवगतेति शङ्कित्वाकालविशेष इतिकर्तव्येन सा स्यादित्याह—य एतदिति ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

असुरजातेः कारणं महदपराधः भगवन्मतेः कारणं महदनुग्रहः ॥ ३६-४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

चित्रकेतुर्वाचीनत्वादल्पप्रभाव इति माऽवमंस्था इत्याह—इतीति । देव्याः देव्यै अलन्तमः अतिसमर्थोपि ॥ ३७ ॥ योनिं जातिम् ॥ ३८-४१ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । षष्ठे सप्तदशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १७ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

इत्येवं स भागवतः प्रतिशप्तुं प्रतिशापं दातुमलन्तमोऽतिसमर्थोपि देव्याः शापं मूढधर्मा जगृहे एतावदेव साधूनां लक्षणम् ॥ ३७ ॥ * * स एव वृत्र इति विख्यातः जज्ञे जातः ॥ ३८ ॥ * * वृत्रस्यासुरजातेः असुरभावेनोत्पत्तेः भगवन्मतेः भगवद्भक्तेश्च कारणमित्येतत्सर्वं ते तुभ्यमाख्यातम् ॥ ३९ ॥ * * उक्तेतिहासश्रवणादिफलमाह—इतिहास-मितिद्वाभ्याम् ॥ ४० ॥ * * एतदिममितिहासं यः प्रातरुत्थाय पठेत्स हरिं स्मृत्वा परमां गतिं याति ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

प्रतिशप्तुं शापं दातुमलन्तमः अतिसमर्थोऽपि चित्रकेतुर्देव्याः शापमित्येवं मूर्ध्ना संजगृहे इत्यन्वयः । ननु समर्थ-
श्चेत्तदा शापं कुतो न दत्तवानित्याशङ्क्याह—एतावदिति । परापकारवर्जनमेव साधुलक्षणं साधुत्वाच्छापं न दत्तवानिति
भावः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ स एव भवानीशापवशादान्वी योनिमाश्रितो वृत्र इत्यभिविख्यातः प्रसिद्धस्त्वष्टुर्दक्षिणाग्नौ जज्ञे
इत्यन्वयः । पूर्वभजनप्रभावादेव तत्रापि ज्ञानविज्ञानभक्तिवैराग्यादिसंयुत एव जातः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ यत्त्वं मां परिपृच्छसि
तदेतत् वृत्रस्यासुरजातेः कारणं तत्रापि भगवन्मतेऽथ कारणमन्यच्च तत्प्रासङ्गिके सर्वे ते तव मयाऽऽख्यातमित्यन्वयः ॥ ३९ ॥
एतदितिहासश्रवणकीर्त्तनयोः फलमाह—इतिहासमिति द्वयेन ॥ ४० ॥ ❀ ❀ य एतन्नियमेन पठेत् सोऽन्ते हरिं स्मृत्वा
तमेव परमां गतिं याति ॥ ४१ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता तत्र षष्ठेऽस्मिन् स्कन्धे रूपनिरूपणे । सप्तदशो गतो वृत्तिर्देव्याः शापनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

इतीति । भागवतो भगवद्भक्तश्चित्रकेतुः, देव्याः प्रतिशप्तुं देवीं प्रति शापं दातुमित्यर्थः । अलन्तमोऽतिसमर्थः तथापि
इत्युक्तप्रकारेण, तस्याः शापं मूर्ध्ना संजगृहे शिरसा अवाप । एतावत् साधुलक्षणम् । इहापकर्तृत्वमपि उपकर्तृत्वबुद्धिमत्त्वमेव हि
साधूनां लक्षणमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ आसुरस्वभावस्य वृत्रस्य नारायणे भगवति कथं दृढा मतिः आसीदिति यद्राज्ञा पृष्ठं
तस्योत्तरं संगमयति । जज्ञे इति । योऽयमुक्तविधश्चित्रकेतुः, स एवेति शेषः । दानवीं योनिम् आश्रितः सन्, त्वष्टुः दक्षिणाग्नौ
जज्ञे । तत् वृत्रः इत्यनेन नाम्ना इत्यर्थः । अभिविख्यातः सर्वतः प्रसिद्धः ज्ञानविज्ञानसंयुतश्च, अभवदिति शेषः ॥ ३८ ॥
एवं त्वत्प्रयुक्तप्रश्रयोत्तरमुक्तमित्याह । एतदिति । यत् त्वं मां वृत्रस्य असुरजातेः असुरभावेनोत्पत्तेः भगवन्मतेः भगवति
तन्मतेऽथ, कारणं परिपृच्छसि पर्यपृच्छः, तस्योत्तरमिति शेषः । एतत् सर्वं ते तुभ्यं मया आख्यातं कथितम् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀
इतीति । महात्मनः, चित्रकेतोः संबन्धिनं पुण्यम् एतत् इतिहासं विष्णुभक्तानां माहात्म्यं माहात्म्याभिसूचकं भवति । तत् श्रुत्वा,
बन्धात् संसारबन्धनात्, विमुच्यते ॥ ४० ॥ ❀ ❀ एवं समासतस्तच्चरित्रमुक्त्वा तस्य श्रवणपठनफलमाह । य एतदिति ।
यः पुमान्, प्रातः उत्थाय, वाग्यतः नियमितवाक् सन्, हरिं स्मृत्वा, इमम् इतिहासं श्रद्धया पठेत्, व्यक्तवाचा उच्चारयेत्
अन्यश्रवणीयवाप्येति यावत् । तेन श्रवणस्यापि फलं सूचितं भवति । सः परमां गतिं सर्वोत्कृष्टं भगवत्सायुज्यं, याति प्राप्नु-
यात् । श्रवणपठनाभ्यां शनैः परिनिष्पन्नभक्तियोगो भवेदिति भावः ॥ ४१ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थाव-
बोधिण्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां षष्ठस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

भाषानुवादः

भगवान्के परमप्रेमी भक्त चित्रकेतु भी भगवती पार्वतीको बदलेमें शाप दे सकते थे, परन्तु उन्होंने शाप न देकर
उनका शाप सिर चढ़ा लिया । यही साधु पुरुषका लक्षण है ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ यही विद्याधर चित्रकेतु दानवयोनिका
आश्रय लेकर त्वष्टाके दक्षिणाग्निसे पैदा हुए । वहाँ इनका नाम वृत्रासुर हुआ और वहाँ भी ये भगवत्स्वरूपके ज्ञान एवं भक्तिसे
परिपूर्ण ही रहे ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ तुमने मुझसे पूछा था कि वृत्रासुरका दैत्ययोनिमें जन्म क्यों हुआ और उसे भगवान्की
ऐसी भक्ति कैसे प्राप्त हुई ? उसका पूरा-पूरा विवरण मैंने तुम्हें सुना दिया ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ महात्मा चित्रकेतुका यह
पवित्र इतिहास केवल उनका ही नहीं, समस्त विष्णुभक्तोंका माहात्म्य है; इसे जो सुनता है, वह समस्त बन्धनोंसे मुक्त हो
जाता है ॥ ४० ॥ ❀ ❀ जो पुरुष प्रातःकाल उठकर मौन रहकर श्रद्धाके साथ भगवान्का स्मरण करते हुए इस इति-
हासका पाठ करता है, उसे परमगतिकी प्राप्ति होती है ॥ ४१ ॥

इति षष्ठे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथाष्टावहोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

पृथ्विस्तु पत्नी सवितुः सावित्रीं व्याहृतिं त्रयीम् । अग्निहोत्रं पशुं सोमं चातुर्मास्यं महामखान् ॥ १ ॥
सिद्धिर्भगस्य भार्याङ्ग महिमानं विभुं प्रभुम् । आशिषं च वरारोहां कन्यां प्रासूत सुव्रताम् ॥ २ ॥
धातुः कुहूः सिनीवाली राका चानुमतिस्तथा । सायं दर्शमथ प्रातः पूर्णमासमनुक्रमात् ॥ ३ ॥
अग्नीन् पुरीष्यानाधत्त क्रियायां समनन्तरः । चर्षणी वरुणस्यासीद्यस्यां जातो भृगुः पुनः ॥ ४ ॥
वाल्मीकिश्च महायोगी बल्मीकादभवत्किल । अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च मित्रावरुणयोऽष्टषी ॥ ५ ॥
रेतः सिषिचतुः कुम्भे उर्वश्याः सन्निधौ द्रुतम् । रेवत्यां मित्र उत्सर्गमरिष्टं पिप्पलं व्यधात् ॥ ६ ॥
पौलोम्यामिन्द्र आधत्त त्रीन् पुत्रानिति नः श्रुतम् । जयन्तमृषभं तात तृतीयं मीदुषं प्रभुः ॥ ७ ॥
उरुक्रमस्य देवस्य मायावामनरूपिणः । कीर्तौ पत्न्यां बृहच्छ्लोकस्तस्यासन् सौभगादयः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सवितुः पत्नी पृथ्विः तु सावित्रीं व्याहृतिं त्रयीम् अग्निहोत्रं पशुं सोमं चातुर्मास्यं महामखान् ॥ १ ॥
अंग भगस्य भार्या सिद्धिः महिमानं विभुं प्रभुं च वरारोहां सुव्रताम् आशिषं कन्यां प्रासूत ॥ २ ॥ * * * धातुः कुहूः सायं
सिनीवाली दर्शम् अथ राका प्रातः च तथा अनुमतिः पूर्णमासम् अनुक्रमात् ॥ ३ ॥ * * * समनन्तरः क्रियायां पुरीष्यान्
अग्नीन् आधत्त वरुणस्य चर्षणी आसीत् यस्यां पुनः भृगुः जातः ॥ ४ ॥ * * * च वाल्मीकिः बल्मीकात् महायोगी
किल अभवत् मित्रावरुणयोः अगस्त्यः च वसिष्ठः ऋषी ॥ ५ ॥ * * * उर्वश्याः सन्निधौ द्रुतं रेतः कुम्भे सिषिचतुः मित्रः
रेवत्याम् उत्सर्गम् अरिष्टं पिप्पलं व्यधात् ॥ ६ ॥ * * * तात प्रभुः इन्द्रः पौलोम्यां जयन्तम् ऋषभं तृतीयं मीदुषं इति त्रीन्
पुत्रान् आधत्त इति नः श्रुतम् ॥ ७ ॥ * * * मायावामनरूपिणः उरुक्रमस्य देवस्य कीर्तौ पत्न्यां बृहच्छ्लोकः तस्य
सौभगादयः आसन् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

आदित्यानां चतुर्थस्य त्वष्टुर्वंशप्रसंगतः । प्रोक्तमिद्रकृतं विश्वरूपवृत्रवधादिकम् ॥ १ ॥

अदितेः पंचमादीनां पुत्राणामन्वयोक्तिभिः । अष्टादशे दितैर्गर्भे शक्रेण मरुता भिदा ॥ २ ॥

त्वष्टुर्वंशमनुक्रम्य सप्रसंगं यथाक्रमम् । आदित्यानामथान्येषां वंशानाह मुनीश्वरः ॥ ३ ॥

दक्षकन्यान्वयानुक्रमेण आदित्या द्वादश पुत्राः प्रोक्ताः । ‘विवस्वानर्यमा पूषा त्वष्टाऽथ सविता भगः । “धाता विधाता
वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः” इति । तत्र षष्ठाध्यायांतमारभ्य विश्वरूपवृत्रचित्रकेतूपाख्यानैस्त्वष्टुर्वंशमनुवर्ण्येदानीं सवितुर्वंश-
माह । पृथ्विस्त्विति । सावित्रीमित्यादिषु प्रासूतेत्युत्तरस्यानुषंगः । पशुं पशुयागम् । महामखान्पंचयज्ञान् ॥ १-२ ॥
धातुर्भार्या कुहूः सायं पुत्रं प्रासूत । एवं सिनीवाली दर्शमित्याद्यनुक्रमात् ॥ ३ ॥ * * * समनन्तरो विधाता क्रियायां
भार्यायां पुरीष्यान्ग्नीन्पंचचितीन् । “पुरीष्यासो अग्नय इति पंच वा एतेऽग्नयो यच्चित्तयः” इति श्रुतेः । चर्षणी वरुणस्य
भार्याऽऽसीत् । पूर्वं ब्रह्मणः पुत्रो भृगुर्यस्यां पुनर्जातः ॥ ४ ॥ * * * वाल्मीकिर्वरुणस्यैव पुत्रोऽभवत् । एतौ वरुणस्या-
साधारणौ पुत्रौ । तथोत्सर्गादयोऽपि मित्रस्यासाधारणाः । तयोरेव साधारणौ द्वौ पुत्रावाह । अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च ऋषी
मित्रावरुणयोरभवताम् ॥ ५ ॥ * * * यत उभावपि कुम्भे रेतः सिषिचतुः “सत्रे ह जाता विशिता नमोभिः कुम्भे रेतः
सिषिचतुः समान” इति श्रुतेः । द्रुतं स्कन्नम् ॥ ६-८ ॥

आदित्यानामदितिपुत्राणां मध्ये (१) पञ्चमादीनां सवित्रादीनाम् (२) मुनीश्वरः श्रीशुकः (३) सावित्री गायत्र्यभिमानिनी देवताम् । व्याहृतिं तदभिमानिनीम् । एवं त्रयीं वेदत्रयाभिमानिनीं च । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । चातुर्मास्यो यागविशेषः । “अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतम्” इति श्रुतेरग्निहोत्रपशुसोमा अपि यागभेदा एव । पंचयज्ञास्तु—“पाठो होमश्चातिथीनां सपर्यां तर्पणं बलिः । एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः” । ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञो नृत्यज्ञः पितृयज्ञो भूत-यज्ञश्च । “अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृत्यज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥” इति स्मृतेः ॥ १ ॥ ❀ ❀ अंगेति । प्रियत्वाद्बन्धवहितमपि वदिष्यामीति भावः । महिमादयस्त्रयः पुत्राः आशीराख्यैका कन्या च ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ पुरीष्यसंज्ञकाः पञ्च । अत्र श्रुतिं प्रमाणयति—स्पष्टार्था श्रुतिः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ एतौ भृगुवाल्मीकी उत्सर्गादयो वक्ष्यमाणा रेवत्यामित्यादिना तयोर्मित्रावरुणयोः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ उभौ मित्रावरुणौ । अत्र श्रुतिं प्रमाणयति—सत्रे हेति । श्रुत्यर्थस्तु पाठांतरसंदेहान्न कृतः ‘सत्रेह जाताविषिनामनो मे’ इति पाठः प्राचीनपुस्तकेष्वस्ति । ‘विषितानमोभिः’ इति पाठोक्तिपुस्त-केस्ति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तातेति । श्रोतृश्रद्धाधिक्यदर्शनात्संबुद्धिः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तस्य बृहच्छ्लोकस्य । आदिपदोक्ताः पुराणांतरगम्याः ॥ ८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

अष्टादशे दितेर्गर्भं चिच्छेदेन्द्रो मुहुस्ततः । बभूवुर्मरुतो देवाः श्लोकात्तत्राष्टसप्ततिः (७८) ॥

एकादशो (११) वाचसाढ्याष्टसप्ततिरनुष्टुभः (७८ ॥) ॥ १८ ॥ दक्षकन्यावंशकथने अदित्या द्वादश पुत्राः प्रोक्ताः विवस्वानर्थमा पूषा इत्याद्याः मित्रः शक्र उरुकम इत्यन्ताः । तत्र अष्टाध्यायान्तरमारभ्य विश्वरूपवृत्रचित्रकेतूपाख्यानैस्त्वष्टुर्वंश-मनुवर्ण्यं सवितुर्वंशमाह—पृथिस्त्विति । सवितुः पत्नी पृथिस्तु सावित्र्यादीन् तत्तदभिमानिदेवान् प्रासूतेत्युत्तरस्यापकर्षः । अग्निहोत्रादयो यागविशेषाः महामखान् पञ्चयज्ञान् ॥ १ ॥ ❀ ❀ सिद्धिरिति । अङ्ग हे राजन् ! भगस्य भार्या सिद्धिर्नाम्नी महिमादीन् पुत्रान् सुव्रतां कन्यां च प्रासूत ॥ २ ॥ ❀ ❀ धातुरिति । धातुः कुह्वाद्याश्चतस्रः भार्याः सायमादीश्चतुरः पुत्रान् अनुक्रमात् प्रासुवत । तत्र कुहुः सायं पुत्रं सिनीवाली दर्शं पुत्रं प्रासूतेत्यादिरन्वयः । तत्रामावास्याभिमानिनी कुहुः कृष्णपक्षचतुर्दश्यभिमानिनी सिनीवाली पूर्णमास्यभिमानिनी राका शुक्लपक्षचतुर्दश्यभिमानिनी अनुमतिः चतुर्थस्कन्धेऽङ्गिरसः पत्न्यां श्रद्धायां सिनीवाल्यादीनामुत्पत्तिरुक्ता ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अग्नीनिति अर्द्धम् । समनन्तरो विधाता क्रियायां स्वभार्यायां पुरीष्यसंज्ञान् पञ्चचित्तानादत्त “पुरीष्यासो अग्नय” इति “पञ्च वा एतेऽग्नयो यश्चित्तय” इति श्रुतेः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ चर्षणीति । चर्षणी वरुणस्य भार्याऽऽसीत् । पूर्वं ब्रह्मणः पुत्रो भृगुर्यस्यां पुनर्जातः वरुणस्यैव महायोगी वाल्मीकिर्वल्मीकादभवत् । एतौ च भृगुवाल्मीकी वरुणस्यासाधारणपुत्रौ ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अगस्त्यश्चेति । अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च एतौ ऋषी मित्रा-वरुणयोरेवासाधारणपुत्रौ । तत्र हेतुः उर्वश्याः सन्निधौ द्रुतं स्कन्नं रेतो यतो मित्रावरुणावुभावपि कुम्भे सिषिचतुरतः कुम्भाज्जाता-वगस्त्यवसिष्ठवुभयोः पुत्रावित्यर्थः । रेवत्यामित्यर्द्धम् । रेवत्यां भार्यायां मित्र उत्सर्गादीन् पुत्रान् व्यधादिति ते मित्रस्यैवा-साधारणाः पुत्रा इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ पौलोम्यामिति । पौलोम्यां भार्यायां प्रभुः स्वर्गस्वामी इन्द्रो जयन्तादीन् पुत्रान् आधत्तेति नोऽस्माभिः श्रुतम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ उरुकमस्येति । उरुकमस्य देवस्य भगवदवतारस्य मायावामनरूपिणः कीर्तिसंज्ञायां पत्न्यां बृहच्छ्लोकसंज्ञकः पुत्रो जातः तस्य च सौभगादय आसन् ॥ ८ ॥

वीरराधवव्याख्या

एवं दाक्षायण्याः कश्यपस्य भार्याया अदितेर्वंशमुपक्रम्य विवस्वदर्यमपूर्णां तत्पुत्राणां वंशमभिधाय ततस्त्वष्टुर्वंशस्तदनु प्रयुक्तश्चाभिहितम् अथ सवित्रादीनां वंशमुपक्रमते मुनिः—पृथिरित्यादिना । सवितुः पत्नी पृथिः सावित्र्याद्यभिमानिदेवताः प्रासूतेत्युत्तरस्यानुषङ्गः पशुं पशुयागं तदभिमानिदेवताः प्रासूतेत्युत्तरस्यानुषङ्गः । पशुं पशुयागं तदभिमानिदेवताविशेषमिति एव-मुत्तरत्रापि महामखान् पञ्चमहायज्ञान् ॥ १ ॥ ❀ ❀ एवं भगस्य भार्या सिद्धिरिति प्रसिद्धा अङ्गादीश्चतुरः पुत्रान् सुव्रतां सुशीलां वरारोहामत्यन्तसुन्दरीमाशीनाम्नी कन्याञ्च प्रासूत ॥ २ ॥ ❀ ❀ धातुः पत्न्यः कुहूप्रभृतयश्चतस्रः अनुक्रमात् सायादीन् चतुरः पुत्रान् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तथा धातुः समनन्तरो विधाता क्रियायां पत्न्यामग्नीन्युरीष्यसंज्ञकानिष्टकचिता-ग्नीनाधत्त जनयामास ॥ ४ ॥ ❀ ❀ वरुणस्य चर्षणीति प्रसिद्धा भार्या आसीत् भृगुः पूर्वं ब्रह्मणः पुत्रो यस्यां चर्षण्यां पुनर्जातः तथा वरुणस्यैव पुत्रो वाल्मीकिर्महायोगी वल्मीकादभवत् एतौ वरुणस्यासाधारणौ पुत्रौ ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तथा रेवत्यां भार्यायां मित्रस्योत्सर्गादयोऽसाधारणाः सुताः उभयोस्साधारणौ सुतौ अगस्त्यवसिष्ठौ ऋषी, कथमेकैकस्योभयसुतत्वम् ? तत्राह—रेत इति । कदाचिन्मित्रावरुणौ उर्वश्या अप्सरसः सन्निधौ द्रुतं खलितं रेतः कुम्भे घटे सिषिचतुः सिक्तवन्तौ तत्र कुम्भे

वसिष्ठागस्त्यौ जातौ इति भावः । रेवत्यामित्यर्द्धं व्याख्यातप्रायं व्यधात् जनयामासेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ॐ ॐ हे तात, प्रभुरिन्द्र-
शक्रः पौलोम्यां शक्यां पत्न्याञ्जयन्तमृषमं तृतीयं मीढुषम् इति त्रीन्पुत्रानजनयदिति नोऽस्माभिः श्रुतम् ॥ ७ ॥ ॐ ॐ
तथोरुक्रमस्य त्रिभिः पादक्रमैः लोकत्रयमाक्रान्तवतो मायया आत्मीयसङ्कल्पेन वामनरूपेणावतीर्णस्य कीर्त्याख्यायां भार्यायां
बृहच्छ्लोकः पुत्र आसीत् तस्य बृहच्छ्लोकस्य सौभगादयः पुत्रा आसन् ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

असिन्नध्याये पूर्वोक्तं सृष्टिशेषं निरूपयति—पृथिरिति । तुशब्दाल्पूर्वस्मात्फलविशेषमाह—सावित्री मायत्रयभिमानि-

नीत्युत्तरत्रायेवमनुसन्धेयम् ॥ १-२ ॥ ॐ ॐ “चन्द्रे दृष्टे सिनीवाली चन्द्रे नष्टकले कुहूः” धातुः क्रिया नाम भार्यायाः
कुहूसिनीवाल्याद्याः ताः अधत्त ॥ ३ ॥ ॐ ॐ समनन्तरो विधाता च क्रियायां भार्यायां पुरीषाख्यानगनीनाधत्त वरुण-
नाम्नः सूर्यस्य वारुणी नाम भार्या पूर्वं ब्रह्मणो जातत्वात्पुनरित्युक्तम् ॥ ४ ॥ ॐ ॐ वाल्मीकिश्च वरुणवीर्याद्वल्मीकादभूत्
ब्रह्मजो वसिष्ठश्च पुलस्त्यजोऽगस्त्यश्च द्वौ ऋषी पुनर्मित्रावरुणयोरजातौ ॥ ५ ॥ ॐ ॐ तयोर्जनप्रकारमाह—रेत इति । उर्वरया
दर्शनात्तत्सन्निधौ द्रुतं स्कन्नं रेतस्तदनन्तरं मित्रावरुणौ कुम्भे सिषिचतुः । तस्मादुभावपि कुम्भसम्भवाविति प्रसिद्धिः ॥ ७-८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पृथिस्त्विति त्रिकम् ॥ १-३ ॥ ॐ ॐ अग्नीनित्यर्द्धकम् ॥ ४-१९ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अष्टादशे हतसुता दितिः कृत्वा व्रतं दधौ । यं तस्माच्छक्रसंछिन्नाद्गर्भाज्जज्ञे मरुद्गणः ॥

तुर्यस्यादितिपुत्राणां त्वष्टुरन्वयकीर्त्तने । प्रसङ्गतः समायातां विश्वरूपवधादिकाम् ॥

चित्रकेत्वभिशापान्तां समाप्यैव कथासुधाम् । अदितेः पञ्चमादीनां सुतानां वंश उच्यते ॥

पशुं पशुयागं महामखान् पञ्चयज्ञान् प्रासूतेत्युत्तरस्यानुषङ्गः ॥ १-३ ॥ ॐ ॐ समनन्तरो विधाता क्रियायां
भार्यायां पुरीष्यान् पुरीष्यसंज्ञान् अग्नीन् पञ्चचितीः “पुरीष्यासोऽग्नयः” इति श्रुतेः । चर्षणी वरुणस्य भार्या आसीत् । पुनरिति
प्राग्ब्रह्मपुत्रोऽपि पुनर्वरुणपुत्रोऽभूत् । भृगुवाल्मीकी वरुणस्यासाधारणौ पुत्रौ ॥ ४ ॥ ॐ ॐ तथोत्सर्गादयो मित्रस्या-
साधारणाः पुत्राः वक्ष्यन्ते । तयोर्मित्रावरुणयोः साधारणौ द्वौ पुत्रौ चाह—अगस्त्यश्च वसिष्ठश्चैतौ ऋषी मित्रावरुणयो-
रभवताम् ॥ ५ ॥ ॐ ॐ यतो रेत इत्यादि “कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम्” इति श्रुतेः द्रुतं स्कन्नम् ॥ ६-७ ॥ ॐ ॐ
मायया स्वरूपभक्त्या वामनरूपवतः—“स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या मायाख्यया युतः । अतो मायामयं विष्णुं प्रवदन्ति
मनीषिणः ॥” इति माध्वभाष्यप्रमाणितश्रुतेः ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

दक्षकन्यायाः अदित्याः—“विश्वान्वर्च्यमा पूषा त्वाष्ट्राथ सविता भगः । धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः”
इति । द्वादशात्मजाः प्रोक्तास्तेषां मध्ये पूषानपत्य इत्युक्तं त्रयाणां विश्वस्वद्वर्च्यमत्वष्टृणां सन्ततयश्चोक्ताः त्वष्टुः पुत्रो विश्वरूपो
देवैः पौरोहित्ये वृत इति चोक्तं षष्ठाध्यायान्ते । तदनन्तरमेकादशभिरध्यायैस्त्वष्टृपुत्रविश्वरूपस्य देवपौरोहित्यप्रसङ्गतो नानाकथाः
कथिताः अथ सवित्रादीनामदितिपुत्राणां वंशं दितिसन्ततिश्च वर्णयन् दितिकोपादिन्द्ररक्षणमिन्द्रकोपादितिपुत्ररक्षणं सर्वरक्षण-
कर्तुर्भगवतः सर्वजनरक्षणार्थमाराधनञ्च वर्णयति—पृथिस्त्वित्याद्यध्यायद्वयेन । सवितुः पत्नी पृथिस्तु सावित्र्यादिकन्याः अग्नि-
होत्रादीन् सुतांश्च प्रासूतेत्युत्तरस्यानुषङ्गः । तत्र पशुं पशुयागं सोमं सोमयागं महामखान् पञ्चयज्ञान् ॥ १ ॥ ॐ ॐ हे
अङ्ग, भगस्य भार्या सिद्धिः महिमादिपुत्रत्रयम् आशिषं कन्यां च प्रासूत् ॥ २ ॥ ॐ ॐ धातुः पत्नी कुहूः सायम् सिनीवाली
दर्शम् राका प्रातः अनुमतिः पूर्णमासश्चेति अनुक्रमात् प्रासूत् ॥ ३ ॥ ॐ ॐ समनन्तरो विधाता क्रियायां पत्न्यां पुरीष्यान्
अग्नीन् पञ्च चितीन् आधत्त जनयामास “पुरीष्यासो अग्नय इति पञ्च वा एते अग्नयो घञ्चितयः” इति श्रुतेः ॥ ४ ॥ ॐ ॐ
वरुणस्य भार्या चर्षणी आसीत् यत्नं भृगुर्ब्रह्मजोपि पुनर्जातः । वाल्मीकिश्च वरुणस्यैव पुत्रो वाल्मीकादभवत् एतौ वरुणस्या-
साधारणौ पुत्रौ ॥ ५ ॥ ॐ ॐ मित्रावरुणयोरसाधारणौ पुत्रावाह—अगस्त्यश्च वसिष्ठश्चैतौ ऋषी ब्रह्मपुत्रौ पुनर्मित्रा-
वरुणयोरभवताम्, यतस्तौ मित्रावरुणौ उर्वर्याः सन्निधौ कुम्भे रेतो वीर्यं द्रुतं स्कन्नं सिषिचतुः ॥ ६ ॥ ॐ ॐ मित्रस्या-
साधारणान्पुत्रानाह—रेवत्यामिति । व्यधात् जनयामास पौलोम्यां पुलोन्नः कन्यायाम् ॥ ७ ॥ ॐ ॐ मायावामनरूपिणः
स्वसङ्कल्पेन वामनरूपिणः कीर्तौ बृहच्छ्लोक आसीत् तस्य सौभगादयः आसन् ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बलिप्रबोधिनी

चतुर्दशभिर्ध्यायैः कृतं रूपनिरूपणम् । अध द्वाभ्यां प्रसङ्गेन क्रियायोगो निरूप्यते ॥ १ ॥

तत्र चाष्टादशेऽध्याये दितेर्वशप्रसङ्गतः । पुंसवनव्रतस्याङ्ग क्रिया बाह्या निरूप्यते ॥ २ ॥

तदेवं नामप्रकरणे मनुष्ये भगवदनुग्रहं रूपप्रकरणे च देवे तदनुग्रहं निरूप्येदानीं क्रियाप्रकरणे दैत्येऽनुग्रहं निरूपयति । तत्रादित्यानां वंशं निरूपयन् चतुर्थस्य त्वष्टुर्वशनिरूपणे प्रसङ्गतः प्राप्तं विश्वरूपवृत्रवधादिकं निरूपितम् । इदानीमवशिष्टानां पञ्चमादीनां सवित्रादीनामादित्यानां वंशमाह—पृथिस्त्विति । सवितुः पत्नी पृथिस्तु सावित्र्यादीन् तत्तदभिमानिदेवान् प्रासूतेत्युत्तरस्य अनुषङ्गेणान्वयः । अग्निहोत्रादयो यागविशेषाः । महामखान् पञ्चयज्ञान् ॥ १ ॥ * * भगस्य भार्या सिद्धिनाम्नी महिमादीन् प्रासूतेत्यन्वयः । अङ्गेति सम्बोधनं स्नेहसूचकम् ॥ २ ॥ * * धातुर्भार्या कुहाद्याश्चतस्रः कन्याः सायमादीश्चतुरः पुत्राश्चानुक्रमात् प्रासूतेत्यन्वयः । तत्रामावास्याभिमानिनी कुहुः । कृष्णपक्षचतुर्दश्यभिमानिनी सिनीवाली । पूर्णमास्यभिमानिनी राका । शुक्लपक्षचतुर्दश्यभिमानिनी अनुमतिः । इदमपि कल्पभेदज्ञापकं चतुर्थस्कन्धेऽङ्गिरसः पत्न्यां श्रद्धायां सिनीवाल्यादीनां उत्पत्तेरुक्तत्वात् सायं प्रात इत्येतयोः प्रभायां पुष्पाण्युत्तरोक्तत्वाच्च ॥ ३ ॥ * * समनन्तरो विधाता क्रियायां स्वभार्यायां पुरीष्यसङ्गान् पञ्चचितानाधत्त “पुरीष्यासो अग्रय इति पञ्च वा एतेऽग्रयो यचितय” इति श्रुतेः । चर्षणी वरुणस्य भार्याऽऽसीत् पूर्व ब्रह्मणः पुत्रो भृगुर्यस्यां पुनर्जातः ॥ ४ ॥ * * वल्मीकादभवत् । वरुणस्यैवेति शेषः । एतौ द्वौ वरुणस्यासाधारणपुत्राविति प्रसिद्धिं द्योतयति—किलेति । मित्रावरुणयोरेव साधारणौ पुत्रावाह—अगस्त्यश्चेति । अभवतामिति शेषः ॥ ५ ॥ तयोरुभयसाधारणत्वे हेतुमाह—रेत इति, उर्वश्याः सन्निधौ द्रुतं स्कन्नं रेतो यतो मित्रावरुणावुभावपि कुम्भे सिषिचतुरस्रः कुम्भाज्जातौ अगस्त्यवसिष्ठौ उभयोः पुत्रावित्यर्थः । रेवत्यां भार्यायां मित्र उत्सर्गादीन् पुत्रान् व्यधादिति ते मित्रस्यैवासाधारणाः पुत्रा इत्यर्थः ॥ ६ ॥ * * पौलोम्यां भार्यायामिन्द्रो जयन्ताहीस्वीन् पुत्रान् आधत्तेति नोऽस्माभिः श्रुतमित्यन्वयः । प्रभुः स्वर्गस्वामी ॥ ७ ॥ * * उरुक्रमस्य देवस्य भगवदवतारस्य मातावामनरूपिणः मायया स्वेच्छया गृहीतवामनरूपस्य क्रीतिसङ्गज्ञायां पत्न्यां बृहच्छ्लोकसङ्गज्ञः पुत्रो जातः तस्य च सौभगादय आसन्निति सम्बन्धः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तुर्यस्यादित्यपत्यानां त्वष्टुश्चान्वययोगतः । प्रोक्तौ शक्रकृतौ विश्वरूपवृत्रवधावुभौ ॥ १ ॥

पुत्राणां पञ्चमाद्यानामदितेर्वश ईरितः । दितेर्गर्भे तु शक्रेणाष्टादशे मरुतां भिदा ॥ २ ॥

सप्रसङ्गमनुक्रम्य वंशं त्वष्टुर्यथाक्रमम् । आदित्यानां मुनिः प्राहान्येषां वंशान् समासतः ॥ ३ ॥

पूर्वं हि षष्ठेऽध्यायेऽत्रैव दक्षकन्यान्वयकथनप्रसङ्गे ‘विवस्वानर्यमा पूषा त्वष्टाऽथ सविता भगः । धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः’ इत्यादित्या द्वादश पुत्राः प्रोक्ताः तत्र षष्ठाध्यायान्तमारभ्य विश्वरूपवृत्रचित्रकेतूपाख्यानैस्त्वष्टुर्वशमनुवर्ष्येदानीं सवितुर्वशमाह । पृथिस्त्विति । सवितुरदित्याः पञ्चमपुत्रस्य, पत्न्यङ्गना, पृथिस्तु सावित्री, व्याहृति, त्रयी, सावित्र्याद्यभिमानिनीदेवताः, अग्निहोत्रं, पशुं पशुयागं, सोमं, चातुर्मास्यं, महामखान् पञ्चमहायज्ञान्, प्रासूतेत्युत्तरस्यानुषङ्गः । अग्निहोत्रादयोऽपि तदभिमानिनो देवविशेषाः ॥ १ ॥ * * सिद्धिरिति । भगस्य अदित्याः, षष्ठपुत्रस्य, भार्या सिद्धिः सिद्धिसंज्ञा, अङ्गं, महिमानं, विभुं, प्रभुं, एताश्चतुरः सुतान्, वरारोहां सुत्रतां आशिषमाशीः संज्ञां कन्यां च । एवं पञ्चापत्यानि, प्रासूत । अङ्गेति राज्ञः संबोधनमित्यर्थः ॥ २ ॥ * * धातुरिति । धातुः अदित्याः सप्तमपुत्रस्य, कुहुः, सिनीवाली, राका च, तथा अनुमतीः कुहाद्याश्चतस्रो धातुः पत्न्य इत्यर्थः । सायं, दर्श, अत्र प्रातः, पूर्णमासं, एवम् अनुक्रमात् सुतान् प्रसुषुवुः । तत्र कुहुः सायन्नामानं पुत्रं प्रासूत । एवं सिनीवाली दर्श, राका प्रातःसंज्ञं, अनुमतिः पूर्णमासं च प्रासूतेत्यर्थः । दृष्टचन्द्रा सिनीवाली, नष्टचन्द्रकला कुहुः । कुहादयोऽपि तत्तद्देवता बोध्याः ॥ ३ ॥ * * अग्नीनिति । तथा समनन्तरः, धातुः समनन्तरो विधाता अदित्याः अष्टमः पुत्रः इत्यर्थः । क्रियायां क्रियासंज्ञायां भार्यायां, पुरीष्यान् पुरीष्यसंज्ञकान्, अग्नीन् आधत्त जनयामास । वरुणस्य अदित्याः नवमपुत्रस्य, चर्षणीसंज्ञा भार्या, आसीत् । यस्यां चर्षण्यां भृगुः पुनः पूर्वं ब्रह्मणः पुत्रः सन्नपि भूय इत्यर्थः । जातः । महायोगी बाल्मीकिश्च स्वयं बाल्मीकिरपीत्यर्थः । वरुणस्य चर्षण्यां जातः । जातमात्रः स यथा खोपरि बल्मीको जातस्तथा तपोऽकरोत्कालेन ततो निःसृतः । अत एव बल्मीकात् अभवत् किल । इत्युक्तः ऋषिभिरिति शेषः । केचित्तु वरुणाच्चर्षण्यां भृगुरेक एव । वरुणेन स्ववीर्यं बल्मीके क्षिप्तं तस्माद्बल्मीकाद्बाल्मीकिर्जात इत्युच्यते । एतौ वरुणस्यासाधारणौ पुत्रौ ॥ ४ ॥ * * अगस्त्य इति । मित्रावरुणाविति शेषः । द्रुतमुर्वशीदर्शनात् स्कन्नं रेतः, उर्वश्याः सन्निधौ

एव, कुम्भे, सिषिचतुः । अत एव अगस्त्यश्च, वसिष्ठश्च, ऋषी मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ तयोः, उत्पन्नौ भवतः । अपादाना-
विषक्षायां षष्ठी । ब्रह्मजो वसिष्ठश्च पुलस्त्यजोऽगस्त्यश्च द्वौ ऋषी पुनर्मित्रावरुणयोरजातावत एतौ तयोरेव साधारणौ पुत्रौ 'कुम्भे
रेतः सिषिचुः समानम्' इति श्रुतेः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ रेवत्यामिति । मित्रः मित्रनामाऽदित्या दशमः पुत्रः, रेवत्यां रेवती-
संज्ञायां भार्यायाम्, उत्सर्गम् अरिष्टं, पिप्पलं च, व्यधादुत्पादयामास । एते उत्सर्गादयस्त्रयः मित्रस्यासाधारणाः पुत्राः एवं
साधारणतया मुख्यत्वेन च, तत्सुता मित्रावरुणयोः पुत्राः, उक्ता इति शेषः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ पौलोम्यामिति । हे तातानु-
कम्प्य, प्रभुः देवाधिपः इन्द्रः, अदित्या एकादशः पुत्रः शक्रः, पौलोम्यां पुलोमोऽपत्यभूतायां शच्यां जयन्तं, ऋषभं, तृतीयं
मीदुषं, इत्येतत्संज्ञान् त्रीन् पुत्रान् आधत्त अजनयत् इति नोऽस्माभिः श्रुतम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ उरुकमस्येति । मायावामन-
रूपिणः स्वसंकल्पेन वामनरूपेणावतीर्णस्य, उरुकमस्य त्रिभिः पादक्रमैर्लोकत्रयमाक्रान्तवतः देवस्य, अदित्या द्वादशपुत्रात्मनो
भगवतः, कीर्त्तौ कीर्त्त्याख्यायां पत्न्यां, बृहत्श्लोकः पुत्रः आसीत् । तस्य बृहत्श्लोकस्य, सौभगादयः पुत्राः, आसन् ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

अदिति और दितिकी सन्तानोंकी तथा मरुद्गणकी उत्पत्तिका वर्णन

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! सविताकी पत्नी पृथ्वीके गर्भसे आठ सन्तानें हुई—सावित्री, व्याहृति, त्रयी,
अग्निहोत्र, पशु, सोम, चातुर्मास्य और पञ्चमहायज्ञ ॥ १ ॥ ❀ ❀ भगकी पत्नी सिद्धिने महिमा, विभु और प्रभु—ये
तीन पुत्र और आशिष् नामकी एक कन्या उत्पन्न की । यह कन्या बड़ी सुन्दर और सदाचारिणी थी ॥ २ ॥ ❀ ❀
धाताकी चार पत्नियाँ थीं—कुहू, सिनीवाली, राका और अनुमति । उनसे क्रमशः सायं, दर्श, प्रातः और पूर्णमास—ये चार
पुत्र हुए ॥ ३ ॥ ❀ ❀ धाताके छोटे भाईका नाम था—विधाता, उनकी पत्नी क्रिया थी । उससे पुरीष्य नामके पाँच
अग्नियोंकी उत्पत्ति हुई । वरुणजीकी पत्नीका नाम चर्षणी था । उससे भृगुजीने पुनः जन्म ग्रहण किया । इसके पहले वे
ब्रह्माजीके पुत्र थे ॥ ४ ॥ ❀ ❀ महायोगी वाल्मीकिजी भी वरुणके पुत्र थे । वाल्मीकिसे पैदा होनेके कारण ही उनका
नाम वाल्मीकि पड़ गया था । उर्वशीको देखकर मित्र और वरुण दोनोंका वीर्य स्वलित हो गया था । उसे उन लोगोंने घड़ेमें
रख दिया । उसीसे मुनिवर अगस्त्य और वशिष्ठजीका जन्म हुआ । मित्रकी पत्नी थी रेवती उसके तीन पुत्र हुए—उत्सर्ग,
अरिष्ट और पिप्पल ॥ ५-६ ॥ ❀ ❀ प्रिय परीक्षित ! देवराज इन्द्रकी पत्नी थी पुलोमनन्दिनी शची । उनसे, हमने
सुना है, उन्होंने तीन पुत्र उत्पन्न किये—जयन्त, ऋषभ और मीद्वान् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ स्वयं भगवान् विष्णु ही (बलिपर
अनुग्रह करने और इन्द्रका राज्य लौटानेके लिये) मायासे वामन (उपेन्द्र) के रूपमें अवतीर्ण हुए थे । उन्होंने तीन पग
पृथ्वी माँगकर तीनों लोक नाप लिये थे । उनकी पत्नीका नाम था कीर्त्ति । उससे बृहच्छ्लोक नामका पुत्र हुआ । उसके सौभग
आदि कई सन्तानें हुई ॥ ८ ॥

तत्कर्मगुणवीर्याणि कश्यपस्य महात्मनः । पश्चाद्ब्रह्मामहेऽदित्यां यथा वावततार ह ॥ ९ ॥

अथ कश्यपदायादान् दैतेयान् कीर्तयामि ते । यत्र भागवतः श्रीमान् प्रह्लादो बलिरेव च ॥ १० ॥

दितेर्द्वावेव दायादौ दैत्यदानववन्दितौ । हिरण्यकशिपुर्नाम हिरण्याक्षश्च कीर्तितौ ॥ ११ ॥

हिरण्यकशिपोर्भार्या कयाधुर्नाम दानवी । जम्भस्य तनया दत्ता सुषुवे चतुरः सुतान् ॥ १२ ॥

संहादं प्रागनुहादं हादं प्रह्लादमेव च । तत्सखा सिंहिका नाम राहुं विप्रचितोऽग्रहीत् ॥ १३ ॥

शिरोऽहरद्यस्य हरिश्चक्रेण पिबतोऽमृतम् । संहादस्य कृतिर्भार्यासूत पञ्चजनं ततः ॥ १४ ॥

हादस्य धमनिर्भार्यासूत वातापिमिन्वलम् । योऽगस्त्याय त्वतिथये पेचे वातापिमिन्वलः ॥ १५ ॥

अनुहादस्य सूर्य्यायां बाष्कलो महिषस्तथा । विरोचनस्तु प्राहादिर्देव्यास्तस्याभवद् बलिः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—महात्मनः कश्यपस्य तत्कर्मगुणवीर्याणि पश्चात् ब्रह्मामहे यथा अदित्यां वा अवततार ह ॥ ९ ॥ ❀ ❀

अथ यत्र श्रीमान् भागवतः प्रह्लादः च बलिः एव कश्यपदायादान् दैतेयान् ते कीर्तयामि ॥ १० ॥ ❀ ❀ दितेः हिरण्यकशिपुः च

हिरण्याक्षः नाम दैत्यदानववन्दितौ द्वौ एव दायादौ कीर्तितौ ॥ ११ ॥ * * दानवी जंभस्य तनया कयाधुः नाम हिरण्यकशिपोः भार्या दत्ता चतुरः सुतान् सुषुवे ॥ १२ ॥ * * प्राक् संह्रादं अनुह्रादं ह्रादं च प्रह्रादम् एव तत्स्वसा सिंहिका नाम विप्रचितः राहुम् अग्रहीत् ॥ १३ ॥ * * अमृतं पिबतः यस्य शिरः हरिः चक्रेण अहरत् संह्रादस्य भार्या कृतिः ततः पञ्चजनम् असूत ॥ १४ ॥ * * ह्रादस्य भार्या धमनिः वातापि च इल्वम् असूत यः तु अतिथये अगस्त्याय वातापि पेचे इल्वम् अजनयत् ॥ १५ ॥ * * अनुह्रादस्य सूर्यायां बाष्कलः तथा महिषः अभवत् प्राह्लादिः विरोचनः तस्य तु देव्याः बलिः अभवत् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थप्रदीपिका

पश्चादष्टमस्कन्धे ॥ ९ ॥ * * अथेति । कश्यपस्यादितेः पुत्राणां द्वादशादित्यानां संततिमुक्त्वा दितेः पुत्रान्कथयामीत्यर्थः ॥ १० ॥ * * हिरण्यकशिपुर्हिरण्याक्षश्चेति प्रथमं द्वावेव तौ च कीर्तितौ तृतीयस्कन्धे ॥ ११-१२ ॥ * * विप्रचितो दानवाद्भुतः सकाशाद्वाहुं पुत्रमग्रहीत् ॥ १३ ॥ * * ततः संह्रादादसूत ॥ १४ ॥ * * यो मेषरूपं वातापिमगस्त्यार्थं पेचे तमिल्वलम् । यं पेचे तं वातापि चासूतेत्यन्वयः ॥ १५-१६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

काश्यपस्य तत्तनयस्य वामनस्य । यद्वा-कश्यप एव काश्यपस्तस्य पत्न्यां यथोरुक्रमोऽवततार तस्य कर्मादीनीति ॥ ९ ॥ अथादितिसंततिवर्णनोत्तरम् । ननु दैत्यवंशस्य कल्याणानुपयुक्तत्वात्तद्वर्णनमयुक्तमत्रेति चेदाह-यत्रेति । यत्र दितिसंततौ । प्रह्लादबलिचरितश्रवणस्य श्रेयस्साधनत्वात्तद्वर्णनं युक्तमेव “दैत्यात्मजस्य च सतां प्रवरस्य पुण्यं श्रुत्वानुभावमकुतोभयमेति लोकम्” इति सप्तमस्कन्धोक्तेः “उरुक्रमस्य चरितं श्रोतृणामघनाशनम्” इत्यष्टमस्कन्धे बलिचरितां तोक्तेश्च ॥ १० ॥ * * “दायादौ पुत्रबांधवौ” इत्यभिधानात् दायादौ पुत्रौ ॥ ११ ॥ * * जम्भेन दत्ता ॥ १२ ॥ * * तत्स्वसा हिरण्यकशिपोर्भगिनी “दितेः सुतो हिरण्याक्षो हिरण्यकशिपुस्तथा । कन्या च सिंहिका नाम बभूव कुरुसत्तम ॥” इति पुराणांतरोक्तेः ॥ १३ ॥ * * यस्य राहोः ॥ १४ ॥ * * वातापेर्ब्रह्मवरोस्ति मेषरूपिणं त्वां भक्षितं यदि कश्चिदाह्वयेत्तदा त्वं भक्षितुर्देहं विदार्य स्वरूपेण बहिरायास्यसीति महाभारते वर्णितमगस्त्योपाख्याने तौ चेल्वलवातापी ब्राह्मणकुलहनने प्रवृत्तौ महामुनिनाऽगस्त्येन तयोर्वातापिर्भक्षित्वा जीर्णतां नीतः । इल्वलश्च स्वहनने प्रवृत्तो हुंकारेण भस्मसात्कृत इति श्रीवाल्मीकीयेऽपि वर्णितमित्यभिप्रेत्येवाह-योऽगस्त्यायेति ॥ १५ ॥ * * तस्य विरोचनस्य दर्वीनामन्या भार्यायाः सकाशात् ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तत्कर्मेति । महात्मनः काश्यपस्य वामनस्य तत्प्रसिद्धं कर्म तथा गुणवीर्याणि च यथा चादित्यामवततार तत्स्वस्य पश्चादष्टमस्कन्ध एव वक्ष्यामहे ॥ ९ ॥ * * अथेति । अथ कश्यपस्य दायादान् पुत्रान् दैतेयान् दित्यां जातान् ते तुभ्यं कीर्त्तयामि । यत्र श्रीमान् बलिः प्रह्लादश्च भागवतो जातः ॥ १० ॥ * * दितेरिति । दितेः दैत्यादिवन्दितौ हिरण्यकशिपुर्हिरण्याक्षश्चेति द्वावेव दायादौ पुत्रौ प्रथमं जातौ । तौ च तृतीयस्कन्धे कीर्त्तितौ ॥ ११ ॥ * * हिरण्येति युग्मम् । जम्भस्य तनया दत्ता जम्भेन हिरण्यकशिपवे दत्ता । अतः हिरण्यकशिपोर्भार्या दानवी दनुवंशजा कयाधुर्नामाभूत् । सा संह्रादादीन् चतुरः सुतान् सुषुवे । तत्स्वसा प्रह्लादभगिनी सिंहिका विप्रचितो दानवात् स्वभर्तुः सकाशात् राहुम् अजीजनत् ॥ १२-१३ ॥ * * शिर इति । यस्यामृतं पिबतो राहोः हरिश्चक्रेण शिरः अहरत् । संह्रादस्य भार्या कृतिर्नाम्नी ततः संह्रादात् पञ्चजनसंज्ञकं पुत्रमसूत ॥ १४ ॥ * * ह्रादस्येति । ह्रादस्य धमनिर्भार्या वातापिमिल्वलं चासूत । अतिथये अगस्त्याय अगस्त्यं भोजयितुं यस्तु मेषरूपधरं वातापि पेचे । तमिल्वलं यं च पेचे तं वातापि चासूत ॥ १५ ॥ * * अन्विति । अनुह्रादस्य सूर्यायां भार्यायां बाष्कलो महिषश्चेति द्वौ पुत्रौ जाताविति शेषः । प्राह्लादिः प्रह्लादपुत्रो विरोचनोऽभूत् । तस्य विरोचनस्य देव्यां भार्यायां बलिः पुत्रोऽभवत् ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

काश्यपस्य कश्यपपुत्रस्य महात्मनः उरुक्रमस्य तानि प्रसिद्धानि कर्माणि पदत्रयेण लोकत्रययाच्छनादीनि गुणाः स्वभक्तविषयकानुग्रहादयः सर्वशक्त्यादयश्च वीर्याणि उत्कृष्टगुणैरन्येभ्यः उत्कर्षो हि वीर्यं तद्रूपाणि वीर्याणि च पश्चादष्टमस्कन्धे वक्ष्यामहे

तथा अदित्यां यथा येन प्रकारेण अवततार अवतीर्णवान् तच्च प्रकारं तत्रैव वक्ष्यामह इत्यर्थः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ एवं साकल्येना-
दितेर्वंशमनुक्रम्याथ दितेर्वंशस्यानुक्रमं प्रतिजानीते—अथेति । काश्यपादीनां विवस्वदादीनामादितेयानां दायादान् सपिण्डान्
शत्रून्वा दैतेयान् दितेः पुत्रान् ते तुभ्यं कीर्तयामि कथयामि तद्वंशे भागवतानामभावात् तच्छ्रवणं ममापेक्षितमिति राज्ञोऽभि-
प्रायमालोच्याह—यत्रेति । यत्र दितेर्वंशे श्रीमान् भगवता तुल्यं कल्याणगुणसंयुक्तः महाभागवतः प्रह्लादः बलिश्च बभूवतुः ॥ १० ॥
तर्हि कथयेत्यत्राह—दितेरिति । दितेर्द्विवेकं दायादौ काश्यपानां देवानां शत्रून् मरुतामदायादत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाद् द्वावेवेत्युक्तं पुत्रौ
दैत्यैस्तत्पुत्रपौत्रादिभिर्दानवैश्च वन्दितौ बभूवतुः । तौ च हिरण्यकशिपुर्हिरण्याक्षश्चेति कीर्तितौ प्रख्यातौ ॥ ११ ॥ ❀ ❀
तत्र हिरण्यकशिपोर्भार्या जम्भस्य दुहिता दानवी दनुवंशोद्भवा कयाधुरिवि प्रसिद्धा सा कयाधुः प्रह्लादादीन् चतुरः सुतान्
सुषुवे ॥ १२ ॥ ❀ ❀ प्राक् प्रथमं प्रह्लादं ततः क्रमेणानुह्लादसंह्लादह्लादान् सुषुवे इत्यर्थः । तत्स्वसा तेषां प्रह्लादादीनां
चतुर्णां स्वसा भगिनी सिंहिकेति प्रसिद्धा बभूव सा विप्रचितः विप्रचितेर्भर्तुर्दानवात्सकाशाद्राहुं पुत्रमग्रहीत् सुषुव इत्यर्थः ॥ १३ ॥
राहुं विशिनष्टि—शिर इति । यस्य राहोरमृतं पिबतः शिरश्चक्रेण चिच्छेद संह्लादस्य हिरण्यकशिपोस्तस्य मतिर्नाम भार्या
पञ्चजनाख्यं सुतमसूत सुषुवे ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तथा ह्लादस्य भार्या धमनीति प्रसिद्धा वातापिमित्वलञ्चासूत, इत्वलं
विशिनष्टि—य इति, अतिथये आतिथ्यार्थं निमन्त्रितायातिथये अगस्त्याय इत्वलो मेषरूपं वातापिं पेचे पपाच तमित्वलमि-
त्यन्वयः । वातापिमित्वल इति प्रथमान्तपाठस्तु सुगमः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तथा अनुह्लादस्य सूर्यायां भार्यायां बाष्कलो
महिष इति द्वौ पुत्रौ बभूवतुः तथा धुन्यां प्रह्लादस्य भार्यायां विरोचनः प्राह्लादिः प्रह्लादस्यापत्यं पुमान् बभूव, तस्य विरोचनस्य
पुत्रो बलिरभवत् ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

महात्मनः काश्यपस्य पत्न्यामदित्यां यथाऽसावुरुक्रमोऽवततार तत्कर्मादीनि पञ्चादष्टमस्कन्धे वक्ष्याम इत्यन्वयः ॥ ९ ॥
अथ मङ्गलमस्तु ननु, दैत्यवंशवर्णनं किमर्थं क्रियते ? तत्कथनस्य श्रेयःसाधनत्वानुपयोगित्वादिति तत्राह—यत्रेति । यत्र दिति-
सन्त्वानि प्रह्लादबलिचरितकीर्तनश्रवणाभ्यां श्रेयःसाधनत्वसम्भवादित्यर्थः ॥ १०-११ ॥ ❀ ❀ विप्रचितः विप्रचितेः
सकाशाद्राहुं सुतम् ॥ १२-१५ ॥ ❀ ❀ तस्य विरोचनस्य ॥ १६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदशिनी

पञ्चादष्टमस्कन्धे ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अथेति कथान्तरारम्भे, दायादान् पुत्रान् दैतेयान् दित्यां जातान् ॥ १०-१२ ॥
विप्रचितो दानवात् पत्युः सकाशात् राहुं पुत्रमग्रहीत् प्राप ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀ य इत्वलः अगस्त्याय अगस्त्यं भोजयितुं
वातापिं मेषरूपं पेचे ॥ १५-१६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यथा अवततार तत्प्रकारः तस्यावतीर्णस्य कर्मादीनि च पञ्चादष्टमस्कन्धे वक्ष्यामहे राजन् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ यत्र
येषु भागवतः प्रह्लादो बलिश्च ॥ १० ॥ ❀ ❀ कीर्तितौ वर्णितौ तृतीयस्कन्धे ॥ ११ ॥ ❀ ❀ जम्भस्य तनया तेन
दत्ता ॥ १२ ॥ ❀ ❀ तेषां स्वसा भगिनी सिंहिका नाम प्रसिद्धा सापि विप्रचितो दानवाद्भुतः सकाशात् राहुं पुत्रम-
ग्रहीत् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यस्य राहोः शिरो हरिश्चिच्छेद संह्लादस्य भार्या कृतिस्ततः संह्लादात्पञ्चजनमसूत ॥ १४ ॥ ❀ ❀
ह्लादस्य भार्या धमनिर्वातापिमित्वलञ्चासूत य इत्वलः वातापिमगस्त्यायातिथये पेचे पपाच ॥ १५ ॥ ❀ ❀ प्राह्लादिः
प्रह्लादपुत्रः तस्य विरोचनस्य देव्यां भार्यायां बलिरभवत् ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ननु भगवदवतारत्वात्तत्परितमपि वक्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—तत्कर्मेति । तस्य कर्म भिक्षाचरणं गुणा भक्तवात्सल्या-
दयः धीर्यं प्रभावः यथा चादित्यामवततार तत्सर्वं पञ्चादष्टमस्कन्धे एव वक्ष्यामहे इत्यन्वयः । तत्परितस्य मन्वन्तरकथासम्बन्धि-
त्वात्तस्य तत्रैव निरूपणं युक्तं नात्रेति भावः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अथेत्यर्थान्तरे । अदितिपुत्राणां वंशमुक्त्वा दितिपुत्रान् कथया-
मीत्यर्थः । ननु भगवत्सम्बन्धाभावादैन्यनिरूपणं किमर्थमित्याशङ्क्याह—यत्र भागवत इति । जात इति शेषः ॥ १० ॥ ❀ ❀
हिरण्यकशिपुर्हिरण्याक्षश्चेति द्वावेव दायादौ पुत्रौ प्रथमजातौ तौ च तृतीयस्कन्धे कीर्तितौ ॥ ११-१२ ॥ ❀ ❀ तान्
सुतानेव दर्शयति—संह्लादमिति । तत्स्वसा प्रह्लादभगिनी सिंहिका विप्रचितो दानवात्स्वभर्तुः सकाशाद्राहुं पुत्रमग्रहीत् ॥ १३ ॥

यस्यामृतं पिबतो राहोः । ततः संह्लादात् पञ्चजनसंज्ञकं पुत्रमसूत ॥ १४ ॥ * * वातापिमिल्वलं च धमनिरसूत ।
कौ तावित्यपेक्षायामाह—य इति । अगस्त्याय अगस्त्यं भोजयितुं यस्तु मेषरूपधरं वातापि पेचेः तमिल्वलं यं च पेचे तं वातापि
चासूतेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ * * अनुह्लादस्य सूर्यायां भार्यायां बाष्कलो महिषश्चेति द्वौ पुत्रौ जाताविति शेषः । प्राह्लादिः
प्रह्लादपुत्रस्तस्य विरोचनस्य देव्यां भार्यायां बलिः पुत्रोऽभवत् ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तत्कर्मैति । काश्यपस्य कश्यपपुत्रस्य, महात्मन उरुक्रमस्य, कर्माणि पदत्रययाच्चया लोकत्रयग्रहणादीनि च गुणाः
स्वभक्तविषयकानुग्रहसर्वशक्त्यादयश्च वीर्याणि उत्कृष्टगुणैरन्येभ्य उत्कर्षरूपाणि च, तानि प्रसिद्धानि यानि कर्मगुणवीर्याणि च
तानि, यथा अदित्याम्, अवततारावतीर्णवान्, एतच्च पश्चादेव अष्टमस्कन्धे एव, ह स्फुटं यथा तथा, वक्ष्यामहे
कथयिष्यामः ॥ ९ ॥ * * एवं साकल्येनादितेर्वंशमनुक्रम्यथ दितेर्वंशस्यानुक्रमं प्रतिजानीते । अथेति । अथानन्तरं,
काश्यपा अदित्यां कश्यपाज्जाता विवस्वदादयस्तेषां दायादाः सपिप्बस्ताः शत्रून्वा, दैतेयान् दितेः पुत्रान्, ते तुभ्यं कीर्त्तयामि ।
तद्वंशे भागवतानामभावान्न तच्छ्रवणं ममापेक्षितमिति राज्ञोऽभिप्रायमालोच्याह । यत्र दैतेयेषु, श्रीमान् भगवत्तुल्यकल्याणगुण-
लक्ष्मीसंपन्नः भागवतः भगवद्भक्तोत्तमः, प्रह्लादः बलिश्च; एतौ द्वौ बभूवतुः एव । अतोऽयमपि श्रोतुं योग्य एवास्तीति
भावः ॥ १० ॥ * * तर्हि कथयेत्यत्राह । दितेः सिति । दितेः, द्वौ एव दायादौ पुत्रौ । तौ च, दैत्याश्च दानवाश्च तेषां
वन्दितौ, आस्ताम् । अग्रे भाव्यानां मरुतामदायादत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् द्वावेवेत्युक्तम् । तौ नाम्ना निर्दिशति । नाम
त्रिलोकप्रसिद्धः, हिरण्यकशिपुः, हिरण्याक्षश्च, इति कीर्त्तितौ प्रख्यातौ, अभूतामिति शेषः ॥ ११ ॥ * * हिरण्येति । तत्र
हिरण्यकशिपोः, भार्या जृम्भस्य, तनया दुहिता, दत्ता जृम्भेण तेनोद्वाहितेत्यर्थः । दानवी दनुवंशोद्भवा, कयाधुरिति, नाम प्रसिद्धा,
आसीत् । सा चतुरः सुतान् सुपुत्रे ॥ १२ ॥ * * संह्लादमिति । प्राक् प्रथमं, संह्लादं, अनुह्लादं, ह्लादं, प्रह्लादं च । तत्स्वसा
तेषां भगिनी, सिंहिका नाम, विप्रचितो दानवाद्भर्तुः सकाशात्, राहुं राहुसंज्ञं पुत्रं, अग्रहीत्सुपुत्रे एव ॥ १३ ॥ * * राहुं
विशिनष्टि । शिर इति । अमृतं पिबतः यस्य राहोः शिरः, हरिः चक्रेण अहरत् पातयामास । संह्लादस्य, कृतिः नाम भार्या,
केचित्तु मही नाम भार्येति वदन्ति । ततः संह्लादात् पञ्चजनं नाम सुतं, असूत ॥ १४ ॥ * * ह्लादस्येति । ह्लादस्य धमनी
भार्या, वातापिम् इल्वलं च, असूत । इल्वलं विशिनष्टि । य इल्वलस्तु अतिथये आतिथ्यार्थं निमन्त्रिताय अगस्त्याय मेषरूपमिति
शेषः । वातापि पेचे । इल्वलमिति द्वितीयान्तपाठे, यो मेषरूपं वातापि पेचे तमिल्वलं, यं तं वातापि चासूतेत्यन्वयः ॥ १५ ॥
अनुह्लादस्येति । तथा अनुह्लादस्य सूर्यायां पत्न्यां बाष्कलः महिषः, इति द्वौ पुत्रौ बभूवतुः । ध्रुयां ध्रुवाख्यायां भार्यायां
प्राह्लादिः प्रह्लादपुत्रः, विरोचनः अभवत् । प्रह्लादस्य ध्रुयां पत्न्यां विरोचनोऽभवदित्यर्थः । केचित्तु देव्याः प्रह्लादपत्न्या इति
वदन्ति । तस्य विरोचनस्य, तस्य बलिः पुत्रः अभवत् ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

काश्यपनन्दन भगवान् वामनने माता अदितिके गर्भसे कयीं जन्म लिया और इस अवतारमें उन्होंने कौनसे गुण,
लीलाएँ और पराक्रम प्रकट किये—इसका वर्णन मैं आगे (आठवें स्कन्धमें) करूँगा ॥ ९ ॥ प्रिय परीक्षित ! अब मैं कश्यप-
जीकी दूसरी पत्नी दितिसे उत्पन्न होनेवाली उस सन्तान-परम्पराका वर्णन सुनाता हूँ, जिसमें भगवान् के प्यारे भक्त श्रीप्रह्लाद-
जी और बलिका जन्म हुआ ॥ १० ॥ * * दितिके दैत्य और दानवोंके चन्दनीय दो ही पुत्र हुए—हिरण्यकशिपु
और हिरण्याक्ष । इनकी संक्षिप्त कथा मैं तुम्हें (तीसरे स्कन्धमें) सुना चुका हूँ ॥ ११ ॥ * * हिरण्यकशिपुकी पत्नी
दानवी कयाधु थी । उसके पिता जम्भने उसका विवाह हिरण्यकशिपुसे कर दिया था । कयाधुके चार पुत्र हुए—संह्लाद,
अनुह्लाद, ह्लाद और प्रह्लाद । इनकी सिंहिका नामकी एक बहिन भी थी । उसका विवाह विप्रचिति नामक एक दानवसे
हुआ । उससे राहु नामक पुत्रकी उत्पत्ति हुई ॥ १२-१३ ॥ * * यह वही राहु है, जिसका सिर अमृतपानके समय
मोहिनीरूपधारी भगवान् ने चक्रसे काट लिया था । संह्लादकी पत्नी थी कृति । उससे पञ्चजन नामक पुत्र उत्पन्न हुआ ॥ १४ ॥
ह्लादकी पत्नी थी धमनि । उसके दो पुत्र हुए—वातापि और इल्वल । इल्वलने ही महर्षि अगस्त्यके आतिथ्यके समय
वातापिको पकाकर उन्हें खिला दिया था ॥ १५ ॥ * * अनुह्लादकी पत्नी सूर्या थी, उसके दो पुत्र हुए—बाष्कल और
महिषासुर । प्रह्लादका पुत्र था विरोचन । उसकी पत्नी देवीके गर्भसे दैत्यराज बलिका जन्म हुआ ॥ १६ ॥

बाणज्येष्ठं पुत्रशतमशनायां ततोऽभवत् । तस्यानुभावः सुश्लोक्यः पश्चादेवाभिधास्यते ॥ १७ ॥

बाण आराध्य गिरिशं लेभे तद्रणमुख्यताम् । यत्पार्श्वे भगवानास्ते ह्यद्यापि पुरपालकः ॥ १८ ॥

मरुतश्च दितेः पुत्राश्चत्वारिंशन्नवाधिकाः । त आसन्नप्रजाः सर्वे नीता इन्द्रेण सात्मताम् ॥ १९ ॥

राजोवाच

कथं त आसुरं भावमपोहौत्पत्तिकं गुरो । इन्द्रेण प्रापिताः सात्म्यं किं तत्साधु कृतं हि तैः ॥ २० ॥

इमे श्रद्धते ब्रह्मन्नृषयो हि मया सह । परिज्ञानाय भगवंस्तन्नो व्याख्यातुमर्हसि ॥ २१ ॥

सूत उवाच

तद्विष्णुरातस्य स बादरायणिर्वचो निशम्यादृतमल्पमर्थवत् ।

सभाजयन् संनिभृतेन चेतसा जगाद सत्रायण सर्वदर्शनः ॥ २२ ॥

श्रीशुक उवाच

हतपुत्रा दितिः शक्रपार्णिप्राहेण विष्णुना । मन्युना शोकदीप्तेन ज्वलन्ती पर्यचिन्तयत् ॥ २३ ॥

कदा नु भ्रातृहन्तारमिन्द्रियाराममुल्बणम् । अक्लिन्नहृदयं पापं घातयित्वा शये सुखम् ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ततः अशनायाम् बाणज्येष्ठम् पुत्रशतम् अभवत् तस्य सुश्लोक्यः अनुभावः पश्चात् एव अभिधास्यते ॥ १७ ॥

बाणः गिरिशम् आराध्य तद्गणमुख्यताम् लेभे भगवान् यत्पार्श्वे अद्यापि हि पुरपालकः आस्ते ॥ १८ ॥ * * च दितेः नवाधिकाः चत्वारिंशत् मरुतः पुत्राः आसन् सर्वे ते अप्रजाः इन्द्रेण सात्मताम् नीताः ॥ १९ ॥ * * गुरो ते औत्पत्तिकम् आसुरम् भावम् अपोह्य इन्द्रेण हि सात्म्यम् कथम् प्रापिताः तैः तत् साधु किम् कृतम् ॥ २० ॥ * * ब्रह्मन् भगवन् हि मया सह इमे ऋषयः श्रद्धते तत् परिज्ञानाय नः व्याख्यातुम् अर्हसि ॥ २१ ॥ * * सत्रायण सर्वदर्शनः स बादरायणिः विष्णुरातस्य अल्पम् अर्थवत् तत् आदृतम् वचः निशम्य संनिभृतेन चेतसा सभाजयन् जगाद ॥ २२ ॥ * * शक्रपार्णिप्राहेण विष्णुना हतपुत्रा शोकदीप्तेन मन्युना ज्वलन्ती दितिः पर्यचिन्तयत् ॥ २३ ॥ * * भ्रातृहन्तारम् इन्द्रियारामम् उल्बणम् अक्लिन्नहृदयम् पापम् घातयित्वा कदा नु सुखम् शये ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ततो बलेः सकाशादभवत् । तस्य बलेरनुभावः सुश्लोक्यः पुण्यकीर्त्यैः । यद्वा पाठान्तरेणुभाव्यते सद्भिः स्तूयत इत्यनुभावम् । सुश्लोक्यं यश इति शेषः । पश्चादष्टमस्कन्धे ॥ १७ ॥ * * तस्य गणेषु मुख्यतां प्राधान्यम् ॥ १ ॥ * * सात्मतां समानरूपताम् ॥ १९ ॥ * * सात्म्यं देवत्वं प्रापिताः ॥ १०-२१ ॥ * * आदृतं सादरम् । अल्पं मिताक्षरम् । अर्थवद्ब्रह्मर्थयुक्तम् । सत्रमयनमाश्रयो यस्य हे सत्रायण शौनक ॥ २२ ॥ * * शक्रस्य पार्णिप्राहेण पृष्ठतः सहायेन ॥ २३ ॥ * * भ्रातृहन्तारमिन्द्रं मारयित्वा सुखं शये स्वपिमि सुखिनी कदा स्यामिति चिन्तयामास दितिः । उल्बणं क्रूरम् । अक्लिन्नहृदयं कठिनचित्तम् ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यद्वेत्यस्य स्थाने पाठांतरे इत्यपेक्षितमिति भाति । तच्च 'तस्यानुभावं सुश्लोक्यम्' इत्येवं रूपम् । अभिधास्यते कथ्यते व्यासेन । द्वितीयांतपत्रे व्यास इति कर्तृपदमध्याहार्यम् ॥ १७ ॥ * * तस्य गिरिशस्य । भगवान् गिरिश एव ॥ १८ ॥ अप्रजाः संततिहीनाः ॥ १९ ॥ * * अपोह्य त्याजयित्वा । हे गुरो इति । संदिग्धोर्थो हि गुरुत एव पृच्छ्यते इति भावः । पुराणवक्तुर्हि बृहन्नारदीयेऽष्टादशगुरुषु मुख्यत्वमुक्तम् "उपाध्यायः पिता माता ज्येष्ठभ्राता महीपतिः । मातुलश्चशुरौ चाथ मातामहपितामहौ । वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्चोपनेता ह्यन्नदस्तथा । भयत्राता हितकरो गुरुभ्रातृसुतौ तथा । पुराणश्राविता चैते पुंसोऽत्र गुरवो मताः । पुराणश्राविता चैषु मुख्यो गुरुदाहृतः । धर्माधर्मोपदेशेन जनानुद्धरते यतः । निवर्त्तयति योऽधर्माद्धर्मं

चाथ प्रवर्त्तयेत् । पुरावृत्तश्रावणेन स चाष्टादशेषु स्फुटम् । सदा मान्यो व्यासरूपो गुरुधर्मपरायणैः ।” इति । उत्पत्त्या जातमौ-
त्पत्तिकम् । तत्तस्येन्द्रस्य । तैर्मरुद्भिः । साधु सम्यक्त्वम् । कृतं संपादितम् ॥ २० ॥ * * ननु भवान्कथमिमां बहिरंगां
कथां शुश्रूषते तत्राह—इम इति । मया सहेति । स्वस्य गौणत्वं बोधयन्त्यैव व्यञ्जितवान् । हे भगवन्निति सर्वज्ञत्वमाह ॥ २१ ॥
आदृतमृषीणामादरेण सहितम् । बह्वर्थयुक्तम् । ऋष्यभिप्रेतश्रीशुक्राभिप्रेतसिद्धियुक्तम् अथ वाऽर्थवत् एतच्च भगवदाराधन-
विशेषसंबन्धेनैव भवेदिति स्वाभीष्टयुक्तं संनिभृतेन श्रीभगवत्सुखसंपूर्णेनातस्तदपि भगवत्संबन्धे योजयिष्यतीति भावः । सर्वदर्शनः
सर्वज्ञः । हे सत्रायणेति । यज्ञशालागतेन शास्त्रवृत्तांतैर्नैव कालो नेयस्तत्त्वं शृण्वति भावः ॥ २२ ॥ * * पृष्ठतः सहायेन
परोक्षसाहाय्यकर्त्रेत्यर्थः ॥ २३ ॥ * * सुखं शये सुखेन निद्रामीत्यर्थः ॥ २४ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

बाणेति । ततो बलेः सकाशात् अशनायां भार्यायां बाणो ज्येष्ठो यस्मिस्तत् पुत्रशतमभवत् । सुश्लोक्यः तस्य बलेरप्य-
नुभावः पश्चादष्टमस्कन्ध एवाभिधास्यते ॥ १७ ॥ * * बाण इति । बाणो गिरिशमाराध्य तस्य गणेषु पार्षदादिषु
मुख्यतां प्राधान्यं लेभे । तस्मिस्तत् कृपाधिक्यं किं वक्तव्यं पुरपालकः सन् भगवान् शिशोऽद्यापि यस्य पार्श्वे आस्ते ॥ १८ ॥
मरुत इति । दितेः पुत्रा मरुतः नवाधिकाः चत्वारिंशत्पुत्रा आसन् ते अप्रजाः अप्रजसः आसन् । असिजभाव आर्षः । इन्द्रेण
सात्मतां समानस्वभावतां देवत्वं नीताश्चासन् ॥ १९ ॥ * * कथमिति । हे गुरो ! ते मरुतः औत्पत्तिकं स्वभावसिद्धम्
आसुरं भावं क्रौर्यवैरादिकम् अपोह्य त्यक्त्वा कथं स्थिताः तत्तस्येन्द्रस्य च तैः किं साधु कृतमुपकारः कृतः । हि यस्मात्साधुकर-
णादिन्द्रेण ते सात्म्यं प्रापिताः ॥ २० ॥ * * इम इति । हे ब्रह्मन् ! हे भगवन् ! मया सह इमे समस्ता ऋषयोऽपि
एतस्य पृष्ठस्य परिज्ञानाय श्रद्धयते इच्छन्ति । “श्रद्धास्तिक्येऽभिलाषे च” इति हैमः । तत्तस्मान्नोऽस्माकमेतद्व्याख्यातुमर्हसि ॥ २१ ॥
तदिति । सत्रमयनमाश्रयो यस्येति तथा तत्सम्बोधनं हे सत्रायण शौनक ! आदृतं सादरम् अल्पं मिताक्षरम् अर्थवत्सर्वोपकारकं
विष्णुरातस्य तद्वचो निशम्य सर्वदर्शनः सर्वज्ञो बादरायणिः श्रीशुकः निभृतेन आनन्दपूर्णेन चेतसा तं सभाजयन् सत्कुर्वन्
जगाद उत्तरं दत्तवान् । सभाजनं तु ग्रन्थादबहिरेव ॥ २२ ॥ * * हतेति । शक्रस्य पार्ष्णिग्राहेण पृष्ठतः सहायेन विष्णुना
हतौ पुत्रौ हिरण्यकशिपुहिरण्याक्षौ यस्याः सा दितिः शोकेन दीप्तेन प्रज्वलितेन मन्युना ज्वलन्ती पर्यचिन्तयत् ॥ २३ ॥ * *
कदा न्विति । इन्द्रियारामं पापाचारं भ्रातरौ हिरण्यकशिपुहिरण्याक्षौ तयोर्विष्णुद्वारा हन्तारमत एव उल्बणं निर्दयहृदयम्
इन्द्रं घातयित्वा मारयित्वाऽहं कदा नु सुखं शये । सुखेन निद्रां कुर्यामित्यचिन्तयदित्यनुषङ्गः ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततो बलेः शमनायां भार्यायां बाणः ज्येष्ठो यस्य तत्पुत्राणां शतमभवत् तस्य प्रह्लादस्य बलेर्वा अनुभावः प्रभावः सुश्लोक्यः
अतीव वर्णनीयः स पश्चादेव सप्तमेऽष्टमे वा अभिधास्यते कथयिष्यते ॥ १७ ॥ * * बाणस्तु गिरिशं रुद्रमाराध्य तदभृत्य-
वर्गेषु मुख्यतां लेभे तदेव व्यञ्जयन् बाणं विशिनष्टि, यस्य बाणस्य पार्श्वे अद्यापि पुरपालकः स भगवान् गिरिश आस्ते ॥ १८ ॥
अन्यानपि दितेः पुत्रानाह—मरुतश्चेति । चकारो हिरण्यकशिपुहिरण्याक्षयोस्तमुच्चयार्थः । मरुतो मरुद्गणाः चत्वारिंशन्नवाधिकाः
एकोनपञ्चाशत्संख्याकाः दितेः पुत्रा एव ते सर्वे मरुतः अप्रजाः अपुत्राः आसन् ते चेन्द्रेण सात्मतां समानरूपत्वं देवत्वमिति
यावत् नीताः प्रापिताः । अतो न देवानां दायादा इति भावः ॥ १९ ॥ * * एतदेव शुश्रूषुः पृच्छति राजा—कथमिति
द्राभ्यां हे गुरो ! मुने, ते मरुतः कथमौत्पत्तिकं जन्मसिद्धमासुरम्भावमपोह्य त्यक्त्वा इन्द्रेण सात्म्यं देवत्वं प्रापिताः देवत्वप्राप्तौ
तैर्मरुद्भिः किं तस्येन्द्रस्य साधु हितं कृतम् ॥ २० ॥ * * न केवलमिदमहमेव शुश्रूषुरपि तु हे ब्रह्मन्, इमे ऋषयोऽपि परि-
ज्ञानाय वेदितुं श्रद्धयते श्रद्धां कुर्वन्ति, अतो हे भगवन्, नोऽस्मभ्यं व्याख्यातुं कथयितुमर्हसि ॥ २१ ॥ * * एवमापृष्टो
मुनिः प्रभ्रमभिनन्दयन् यथावदाचख्यौ इत्याह सूतः—तदिति । बादरायणस्यापत्यं पुमान् । विष्णुरातः श्रीशुकः अल्पं मिताक्षर-
मर्थवदाशयगर्भं तस्य राज्ञस्तद्वचः आदृतं सादरं यथा भवति तथा निशम्य निभृतेन चेतसा पूर्णेनान्तःकरणेन तं राजानं संभा-
वयन् सम्मानयन् सर्वज्ञो मुनिः हे सत्रायण, सत्रं ब्रह्मसत्रम् अयनमाश्रयो यस्याः सा ब्रह्मसत्रेण दीक्षित इत्यर्थः । तस्य सम्बोधनं हे
शौनक, जगाद ॥ २२ ॥ * * तदेवाह—हतपुत्रेति । शक्रपार्ष्णिग्राहेण शक्रमिन्द्रं पार्ष्णि पक्षं स्वीयत्वेन ग्राहिणा ग्रहीतवता
विष्णुना हतौ पुत्रौ हिरण्याक्षहिरण्यकशिपू यस्याः सा दितिः अत एव शोकेन दीप्तो यो मन्युः क्रोधस्तेन ज्वलन्ती परितपन्ती
पर्यचिन्तयत् परितश्चिन्तामकरोत् ॥ २३ ॥ * * चिन्तामेव वर्णयति—कदेति । भ्रात्रोर्हिरण्यकशिपुहिरण्याक्षयोः हन्तारं
विष्णुद्वारा हन्तारं, तत्र हेतुः इन्द्रियारामं केवलवैषयिकसुखासक्तम् उल्बणं क्रूरम् अक्लिन्नहृदयम् अनार्द्रचित्तम् अत एव पापं
पापात्मानम् इन्द्रं घातयित्वा कथमहं सुखं यथा तथा स्वप्ने सञ्जातनिद्रा भवेयम् ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ततो बलेस्तस्यानुभावः पश्चादष्टमस्कन्धे, अनुभावमिति पाठेऽभिधास्यते वदिष्यति व्यास इति शेषः । अयं जन इति वा ॥ १७ ॥ * * यस्य बाणस्य पार्श्वे ॥ १८ ॥ * * सात्मतां समानजातितां सोदरत्वम् ॥ १९ ॥ * * साधु पुण्यम् ॥ २०-२१ ॥ * * तद्वचः तन्निभृतेन तस्मिन् स्निग्धेन सत्रायणः सत्रे प्रधानः सर्वदर्शनः सर्वज्ञः ॥ २२ ॥ पक्षपाततया कर्मकरः पार्ष्णिग्राहस्तेन शोकसन्दीप्तेन ॥ २३ ॥ * * अक्षिन्नहृदयम् अनार्द्रहृदयं स्वप्ने निद्रां कुर्याम् ॥ २४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अपोह्य त्याजयित्वा ॥ २० ॥ * * ननु कथं भवानिमां बहिरङ्गां कथां शुश्रूषते तत्राह—इमे श्रद्धधत इति । मया सहेति स्वस्य गौणत्वं बोधयंस्तथैव व्यञ्जितवान् ॥ २१ ॥ * * अत एव श्लाघते—तदिति । आहतम् ऋषीणामादरेण सहितम् अर्थवत् एतच्च भगवदाराधनविशेषसम्बन्धेनैव भवेदिति स्वाभीष्टयुक्तं सन्निभृतेन श्रीभगवत्सुखपूर्वेण अतस्तदपि भगवत्सम्बन्धं योजयिष्यतीति भावः । टीकायां बह्वर्थमिति ऋष्यभिप्रेतश्रीशुकाभिप्रेतसिद्धियुक्तम् ॥ २२-२५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तस्य बलेः अनुभावमित्यार्ष बाह्यकर्म सम्बन्धेन वा ॥ १७-१८ ॥ * * सात्मतां समानस्वभावतां देवत्वं प्रापिता इत्यर्थः ॥ १९-२० ॥ * * इमे मुनयः श्रद्धधते इति स्वस्यैव श्रद्धां मुनिष्वारोपयति रहस्यमर्थं तान् ज्ञापयितुम् ॥ २१ ॥ * * अर्थवत् अनेकार्थयुक्तं तत्रैको जिज्ञासितोऽर्थोऽस्मादुपाख्यानाल्लभ्यते, यथा, परहिंसामभिसन्धायापि तामसीं भगवद्भक्तिं कुर्वन्नशुद्धचित्तोपि निश्चलामतामसीं भक्तिमानुषङ्गिकीं संसारान्मुक्तिं चित्तशुद्धिप्राप्त्या परजिघांसानिवृत्तिश्च लभत इत्यत्र दितिरेव प्रमाणम्, तथा, कुटिलचित्ताः विवेकिनोऽपि यान् दोषान् परेषां पश्यन्ति तानेव दोषान् स्वस्मिन् स्थितानपि न पश्यन्ति इत्यत्र कृमिविडित्यादिकवचनात् दितिरेव प्रमाणमिति द्वितीयः । स्त्रीमायया महाविज्ञोपि प्रतार्यो भवतीत्यत्र कश्यप एव प्रमाणमिति तृतीयः । अल्पं मितक्षरं सन्निभृतेन सम्पूर्णं न एकाप्रीकृतेनेत्यर्थः । हे सत्रायण शौनक ! ॥ २२ ॥ * * शक्रस्य पार्ष्णिग्राहेण पृष्ठतः सहायेन परोक्षसाहाय्यकर्त्रेत्यर्थः ॥ २३ ॥ * * उल्बणं क्रूरम् । सुखं शये सुखेन निद्रामीत्यर्थः ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ततो बलेः सकाशादशनायां भार्यायां बाणो ज्येष्ठो यस्मिन् तत् पुत्रशतमभवत्, तस्य बलेरनुभावः सुश्लोक्यः कविभिः शोभनैः श्लोकैर्वर्णनार्हः पश्चादष्टमे स्कन्धेऽभिधास्यते ॥ १७ ॥ * * तस्य गणेषु मुख्यतां प्राधान्यम् । भगवान् भवः पुरपालकः सन् अद्यापि यस्य पार्श्वे आस्ते ॥ १८ ॥ * * इन्द्रेण सात्मतां देवत्वं नीताः ॥ १९ ॥ * * हे गुरो ! औत्पत्तिकं सहजं तदीयमासुरं भावमपोह्य ते सात्त्वं देवत्वं कथं प्रापिताः ? तैस्तस्य किं साधु कृतम् ? ॥ २०-२१ ॥ * * सत्रमयन-माश्रयो यस्य सम्बोधने हे सत्रायण ! शौनक स प्रसिद्धः सर्वदर्शनो बादरायणिः शुकः विष्णुरातस्य तत्प्रश्नरूपम् आहतम् आदरान्वितम् अल्पं मितवर्णम् अर्थवत् बह्वर्थयुक्तम् वचो निशम्य निभृतेनानन्दपूर्णेन चेतसा सभाजयन् प्रशंसयन् जगाद ॥ २२ ॥ * * शक्रस्य पार्ष्णिग्राहेण सहायेन ॥ २३ ॥ * * उल्बणं क्रूरम् अक्षिन्नहृदयमनार्द्रचित्तं पापं पापात्मानम् घातयित्वा कथमहं सुखं यथा तथा शये ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

बाणो ज्येष्ठो यस्मिन् तत् पुत्रशतम् अशनायां भार्यायां ततो बलेः सकाशादभवत् । तस्याप्यनुभावः प्रभावः मन्वन्तरकथा-यामेव उपयोगात् पश्चादष्टमस्कन्धे एवाभिधास्यते । तदभिधाने हेतुमाह-सुश्लोक्य इति ॥ १७ ॥ * * तद्गुणमुख्यतां तस्य गणे पार्ष्णादादौ प्राधान्यं लेभे तस्मिन्तत्कृपाधिक्यं किं वक्तव्यं पुरपालकः सन् भगवान् शिवोऽद्यापि यस्य पार्श्वे आस्ते । अस्यापि विस्तारो दशमस्कन्धे उपाहरणप्रसङ्गे वक्ष्यते इति सूचनाय हिशब्दप्रयोगः ॥ १८ ॥ * * ते अप्रजाः सन्ततिरहिताः इन्द्रेण सात्मतां समानस्वभावतां देवत्वं नीताः प्रापिताश्चासन्नित्यन्वयः ॥ १९ ॥ * * हे गुरो इति सम्बोधनेन सर्वज्ञस्त्वं सर्वसंशयनिवारणे समर्थोऽसीति सूचयति । आसुरं भावं क्रौर्यवैरादिकमौत्पत्तिकं स्वभावसिद्धं कथं ते मरुतोऽपोह्य त्यक्त्वा स्थिताः ? तत् तस्येन्द्रस्य च तैः किं साधु कृतमुपकारः कृतः ? हि यस्मात् साधुकरणान्दिन्द्रेण ते सात्त्वं प्रापिताः ?

न ह्येतद्वद्वयं विना एवं सम्भवतीत्यन्वयः ॥ २० ॥ * * न ह्यत्र केवलं ममैव संशयः किन्तु मया सह इमे समस्ता ऋषयोऽपि एतस्य पृष्ठस्य परिज्ञानाय श्रद्धयते श्रद्धां कुर्वन्ति । हीति निश्चितमेतन्नात्र संशयः । तब च पराभिप्रायज्ञानमस्ति ब्रह्मिष्ठत्वादित्याशयेन सम्बोधयति—हे ब्रह्मन्निति । परसन्देहनिवारणेन प्रबोधजननेऽपि त्वं समर्थोऽसीति सूचयन् पुनः सम्बोधयति—हे भगवन्निति । तत् तस्मान्नोऽस्माकं एतव्याख्यातुमर्हसि ॥ २१ ॥ * * विष्णुरातस्य परीक्षितस्तद्वचो निशम्य श्रुत्वा बादरायणिः श्रीशुकः निभृतेन आनन्दपूर्णेन चेतसा तं सभाजयन् सत्कुर्वन् हे सन्नायण जगाद उत्तरं दत्तवानित्यन्वयः । उत्तरदाने न तस्य परप्रबोधे सामर्थ्यमाह—स सर्वदर्शन इत्यन्वयः । सः प्रसिद्धः, सर्वज्ञ इत्यर्थः । वक्तुराह्लादककत्वं सूचयंस्तद्वचनं विशिनष्टि—आहतं सादरम् । अल्पं मिताक्षरम् । अर्थवत् सर्वोपकारकम् । सत्रमयनमाश्रयो यस्येति तथा तत्सम्बोधनेन त्वमप्येतच्छ्रवणयोग्योऽसीति सूचयति । सत्कारस्तु ग्रन्थाद्बहिरेव कृत इति ज्ञेयम् ॥ २२ ॥ * * भगवदनुग्रहेणैव एतत्त्वतपृष्ठद्वयं जातमिति वक्तुं तत्प्रसङ्गमाह—हतेति । शक्रस्य पार्ष्णिग्राहेण पृष्ठतः सहायेन विष्णुना हतौ पुत्रौ हिरण्यकशिपु-हिरण्याक्षौ यस्याः सा दितिः शोकेन दीप्तेन प्रज्वलितेन मन्युना ज्वलन्ती पर्यचिन्तयदित्यन्वयः ॥ २३ ॥ * * तच्चिन्तामेव दर्शयति—कदा न्विति । भ्रातरौ हिरण्यकशिपुहिरण्याक्षौ तद्वन्तारमिन्द्रं घातयित्वा मारयित्वाऽहं कदा नु सुखं शये सुखेन निद्रां कुर्यामित्यचिन्तयदिति पूर्वणैवान्वयः । भ्रातृहन्तृत्वे हेतुत्वेन विशेषणान्तराण्याह—इन्द्रियारामं विषयासक्तम् । उल्बणं क्रूरस्वभावम् । अङ्किन्नहृदयं कठिनचित्तम् । पापं पापाचारम् ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

बाणेति । ततो बलेः, अशनायां पत्न्यां केचित्तु शमनायां पत्न्यामित्याहुः । बाणः ज्येष्ठो यस्य तत् पुत्रशतम् अभवत् । तस्य प्रह्लादस्य, बलेर्वा सुश्लोक्यः अतीव वर्णनीयः, अनुभावः प्रभावः, पश्चात् सप्तमेऽष्टमे वा अभिधास्यते कथयिष्यते एव ॥ १७ ॥ * * बाण इति । बाणो बाणासुरः, गिरिशं शिवम् आराध्य, तद्गणमुख्यतां शिवभृत्यवर्गेषु मुख्यभावं लेभे । यत्पार्श्वे यस्य बाणस्य पार्श्वप्रदेशे, भगवान् शिवः, पुरपालकः सन् अद्यापि आस्ते हि ॥ १८ ॥ * * अथान्यानपि दितेः पुत्रानाह । मरुतश्चेति । नवाधिकाः चत्वारिंशत् एकोनपञ्चाशत्संख्याका इत्यर्थः । मरुतश्चापि, दितेः पुत्राः, आसन् । ते च इन्द्रेण सात्मतां समानरूपतां नीताः सन्तोपि, सर्वे अप्रजा अपुत्राः, आसन् ॥ १९ ॥ * * एतदेव शुश्रूषू राजा पृच्छति द्वाभ्याम् । कथमिति । हे गुरो मुनेः ते मरुतः, औत्पत्तिकं जन्मसिद्धम् आसुरमसुरसंबन्धिनं भावम् अपोह्य त्यक्त्वा, इन्द्रेण सात्म्यं देवत्वं कथं प्रापिताः तैर्देवत्वं प्राप्तैर्मरुद्भिः, तत्तस्येन्द्रस्य, साधु हितं किं कृतम् ॥ २० ॥ * * न केवलमिदमहमेव शुश्रूषुरपि तु सर्वेऽप्येत एवंविधाः सन्तीत्याह । इम इति । हे ब्रह्मन्, मया सह इमे ऋषयः अपि, परिज्ञानाय वेदितुं श्रद्धयते श्रद्धां कुर्वन्ति । तत्ततो हेतोः, हे भगवन्, नोऽस्मभ्यं व्याख्यातुं कथयितुम् अर्हसि हि ॥ २१ ॥ * * एवं राजा समापृष्टो मुनिः प्रभ्रमभिनन्दन् यथावदाचख्यावित्याह सूतः तदिति । सत्रं ब्रह्मसत्रमयनमाश्रयो यस्य तत्संबोधने हे सन्नायण शौनक, बादरायणस्य अपत्यं पुमान् बादरायणिः, सर्वदर्शनः सर्वज्ञः, स शुकः, विष्णुरातस्य परीक्षितः, अल्पं मिताक्षरं, अर्थवद्बह्वर्थयुक्तं तत् वचः, आहतं सादरं यथा तथा निशम्य, निभृतेन निश्चलेन, चेतसाऽन्तःकरणेन, तं राजानं सभाजयन् संमानयन् सन्, जगाद ॥ २२ ॥ * * तदेवाह । हतपुत्रेति । शक्रमिन्द्रं पार्ष्णिः पक्षस्तद्भावेन गृह्णातीति तेन, शक्रं स्वीयत्वेन गृहीतवतेत्यर्थः । विष्णुना हतौ पुत्रौ यस्याः सा निहतहिरण्यकशिपुहिरण्याक्षौ पुत्रद्वया इत्यर्थः । दितिः शोकेन दीप्तः प्रज्वलितस्तेन मन्युना क्रोधेन, ज्वलन्ती परितपन्ती सती, पर्यचिन्तयत्परितश्चिन्तामकरोत् ॥ २३ ॥ * * तां तच्चिन्तामेव वर्णयति । कदेति । भ्रात्रोर्हन्तारं विष्णुद्वारा हिरण्यकशिपुहिरण्याक्षयोर्घातकमित्यर्थः । इन्द्रियारामं केवलवैषयिकसुखासक्तमित्यर्थः । उल्बणं क्रूरम् अङ्किन्नहृदयमनाद्रिचित्तम् अत एव, पापं पापात्मानमिन्द्रं घातयित्वा, कदा नु सुखं यथा तथा, स्वपे जातनिद्रा भवेयमित्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

बलिकी पत्नीका नाम अशना था । उससे बाण आदि सौ पुत्र हुए । दैत्यराज बलिकी महिमा गान करने योग्य है । उसे मैं (आठवें स्कन्धमें) सुनाऊँगा ॥ १७ ॥ * * बलिका पुत्र बाणासुर भगवान् शंकरकी आराधना करके उनके गणोंका मुखिया बन गया । आज भी भगवान् शंकर उसके नगरकी रक्षा करनेके लिये उसके पास ही रहते हैं ॥ १८ ॥ दितिके हिरण्यकशिपु और हिरण्याक्षके अतिरिक्त उन्चास पुत्र और थे । उन्हें मरुद्गण कहते हैं । वे सब निःसन्तान रहे । देवराज इन्द्रने उन्हें अपने ही समान देवता बना लिया ॥ १९ ॥ * * राजा परीक्षितने पूछा—भगवन् ! मरुद्गणने ऐसा कौन-सा सत्कर्म किया था, जिसके कारण वे अपने जन्मजात असुरोचित भावको छोड़ सके और देवराज इन्द्रके द्वारा देवता बना लिये गये ॥ २० ॥ * * ब्रह्मन् ! मेरे साथ यहाँकी सभी ऋषिमण्डली यह बात जाननेके लिये अत्यन्त उत्सुक

हो रही है। अतः आप कृपा करके विस्तारसे वह रहस्य बतलाइये ॥ २१ ॥ ❀ ❀ सूतजी कहते हैं—शौनकजी ! राजा परीक्षितका प्रश्न थोड़े शब्दोंमें बड़ा सारगर्भित था। उन्होंने बड़े आदरसे पूछा भी था। इसलिये सर्वज्ञ श्रीशुकदेवजी महाराजने बड़े ही प्रसन्न चित्तसे उनका अभिनन्दन करके यों कहा ॥ २२ ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजी कहने लगे—परीक्षित ! भगवान् विष्णुने इन्द्रका पक्ष लेकर दितिके दोनों पुत्र हिरण्यकशिपु और हिरण्याक्षको मार डाला। अतः दिति शोककी आगसे उदीप्त क्रोधसे जलकर इस प्रकार सोचने लगी ॥ २३ ॥ ❀ ❀ 'सचमुच इन्द्र बड़ा विषयी, क्रूर और निर्दयी है। राम ! राम ! उसने अपने भाइयोंको ही मरवा डाला। वह दिन कब होगा, जब मैं भी उस पापीको मरवाकर आरामसे सोऊँगी ॥ २४ ॥

कृमिविड्भस्मसंज्ञाऽऽसीद्यस्येशाभिहितस्य च । भूतध्रुक् तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः ॥ २५ ॥
आशासानस्य तस्येदं ध्रुवमुन्नद्धचेतसः । मदशोषक इन्द्रस्य भूयाद् येन सुतो हि मे ॥ २६ ॥
इति भावेन सा भर्तुराचचारासकृत्प्रियम् । शुश्रूषयानुरागेण प्रश्रयेण दमेन च ॥ २७ ॥
भक्त्या परमया राजन् मनोजैर्वल्गुभाषितैः । मनो जग्राह भावज्ञा सुस्मितापाङ्गवीक्षणैः ॥ २८ ॥
एवं स्त्रिया जडीभूतो विद्वानपि विदग्धया । बाढमित्याह विवशो न तच्चित्रं हि योषिति ॥ २९ ॥
विलोक्यैकान्तभूतानि भूतान्यादौ प्रजापतिः । स्त्रियं चक्रे स्वदेहार्थं यया पुंसां मतिर्हता ॥ ३० ॥
एवं शुश्रूषितस्तात भगवान् कश्यपः स्त्रिया । प्रहस्य परमप्रीतो दितिमाहाभिनन्द्य च ॥ ३१ ॥

कश्यप उवाच

वरं वरय वामोरु प्रीतस्तेऽहमनिन्दिते । स्त्रिया भर्तुरि सुप्रीते कः काम इह चागमः ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—च ईशाभिहितस्य यस्य कृमिविड्भस्मसंज्ञा आसीत् तत्कृते भूतध्रुक् स्वार्थं वेद किम् यतः निरयः ॥ २५ ॥

इदं ध्रुवम् आशासानस्य उन्नद्धचेतसः तस्य इन्द्रस्य मदशोषकः मे सुतः हि येन भूयात् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ इति भावेन सा शुश्रूषया अनुरागेण प्रश्रयेण च दमेन असकृत् भर्तुः प्रियम् आचचार ॥ २७ ॥ ❀ ❀ राजन् भावज्ञा परमया भक्त्या मनोजैः वल्गुभाषितैः सुस्मितापाङ्गवीक्षणैः मनः जग्राह ॥ २८ ॥ ❀ ❀ विद्वान् अपि विदग्धया स्त्रिया एवं जडीभूतः कश्यपः विवशः बाढम् इति आह हि योषिति तत् चित्रं न ॥ २९ ॥ ❀ ❀ प्रजापतिः आदौ भूतानि एकान्तभूतानि विलोक्य स्वदेहार्थं स्त्रियं चक्रे यया पुंसां मतिः हता ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तात स्त्रिया एवं शुश्रूषितः भगवान् कश्यपः परमप्रीतः प्रहस्य च अभिनन्द्य दितिम् आह ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ अनिन्दिते वामोरु अहं ते प्रीतः वरं वरय स्त्रिया सुप्रीते भर्तुरि इह च कः कामः अगमः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ननु राजा स्वदेहस्वार्थमन्येषां घातं करोत्येव किमत्र चित्रं तत्राह कृमीति । ईशः प्रभुरित्यभिहितस्यापि यस्य पूर्वेषां राज्ञां देहस्य मरणानंतरं द्वित्रिदिनावस्थितस्य कृमय इति श्वादिभिर्भक्षितस्य तु विष्टेति दग्धस्य तु भस्मेति संज्ञा आसीत्तत्कृते तस्य देहस्यार्थं यो भूतेभ्यो दृढाति स किं स्वार्थं वेद न वेदैव । तत्र हेतुः । यतो भूतद्रोहान्निरयो भवति ॥ २५ ॥ ❀ ❀ इदं देहादिकं ध्रुवं नित्यमाशासानस्य मन्यमानस्यात उन्नद्धमुच्छृङ्खलं चेतो तस्येन्द्रस्य यो मदस्तस्य शोषकः पुत्रो मे येन हेतुना भूयाद्भवेत् ॥ २६ ॥ तत्र भर्तुः प्रियाचरणमेव हेतुरिति भावेन सा भर्तुः प्रियमसकृदाचचार ॥ २७-२८ ॥ ❀ ❀ विवशः स्त्रीपरतंत्रः सन्बाढं तव मनोरथं पूरयिष्यामीति यदाह तत्र चित्रम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तत्र हेतुमाह । विलोक्येति । एकांतभूतानि निःसंगानि मैथुनेन सृष्टिवृद्धयर्थं स्वदेहार्थमेव स्त्रियं चक्रे ॥ ३० ॥ ❀ ❀ एवं स्त्रिया शुश्रूषितः सन् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ इह चकारात्परत्र च अगमोऽप्राप्यः ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्राक्षिपति—नन्विति । पुत्रादिभिर्दग्धस्य पूर्वपूर्वनृपाणामपि तथा दृष्टत्वादिति भूतनिर्देशः । तत्र स्वार्थज्ञाने । तस्मादिन्द्र एव विवेकशून्य इति व्यञ्जयति । अथ च स्वयमेव विवेकशून्या यत इन्द्रं जिघांसुः स्वयमपीन्द्रमेव भूतदुहं स्वयमक्षिप-
द्वदयापीन्द्रमेवाक्लिन्नहृदयं स्वयं स्वार्थानभिज्ञापीन्द्रमेव स्वार्थानभिज्ञं मन्यते इत्यतो विवेकोप्यविवेकिनामविवेकमेव द्रढयतीति दर्शितम् ॥ २५ ॥ * * येनैव तेन दुश्चेष्टितेन हेतुनैव तस्य मदशोषकः सुतो मे भूयादिति प्रार्थनेति चक्रवर्ती ॥ २६ ॥ भर्तुरिति तुष्यति स्त्रीणां मनोरथः सिध्यति तस्मादहं पतिमेव परितोषयामीति भावेनाभिप्रायेणेति विश्वनाथः । भर्तुः प्रियावर-
णमेव स च हेतुरिति स्वाम्यभिप्रायः ॥ २७ ॥ * * राजन्निति । यथा राजानो नीत्या स्वकार्यं तथा सापीति भावः ॥ २८ ॥ विदग्धया पुरुषमोहनकुशलया । अपिना किमविद्वानिति ध्वनितम् ॥ २९ ॥ * * मतिर्हृतेत्यनेन स्त्रीपदार्थोऽप्युक्तः
स्तृणाति पुरुषविवेकमाच्छादयतीति स्त्रीति निरुक्तेः । स्तृणातेरपि डट्प्रत्ययो बाहुलकाद्भवतीति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥ * * तातेति । श्रवणोत्कंठावृद्धये संबुद्धिः ॥ ३१ ॥ * * वामोरु इति । त्वदूरदर्शनस्पर्शनादिनैवाहं मोहितो वरदो जात इति भावः । अनिन्दित इति । निंदाजनको वरो न वरणीय इति भावः । कोऽगमो न कोपीति ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

कृमीति । ईशः प्रभुरित्यभिहितस्यापि यस्य पूर्वेषां राज्ञां देहस्य मरणानन्तरं बहुदिनावस्थितस्य कृमय इति आदि-
भिर्भक्षितस्य तु विडिति दग्धस्य तु भस्मेति संज्ञाऽऽसीत् तत्कृते तस्य देहस्यार्थे यो भूतध्रुक् भूतेभ्यो दुहति स किं स्वार्थं वेद न वेदैव । यतो भूतद्रोहात्स्वस्यैव निरयः नरकपातो भवति ॥ २५ ॥ * * आशासानस्येति । इदं देहादिकं ध्रुवं नित्यमाशानस्य
मन्यमानस्य अत एवोन्नद्धमुच्छृङ्खलं चेतो यस्य तस्येन्द्रस्य यो मदखिलोक्शेमाभिमानस्तस्य शोषकः सुतो येन हेतुना मे मम भूयात् भवेत् स हेतुः क इत्यचिन्तयत् ॥ २६ ॥ * * इतीति अर्द्धम् । इति भावेन इन्द्रमारकपुत्रलाभाभिप्रायेण सा दितिरसकृत्
निरन्तरं भर्तुः कश्यपस्य प्रियं चचार ॥ २७ ॥ * * शुश्रूषेति सार्द्धम् । हे राजन् ! भावज्ञा अभिप्रायज्ञा सा शुश्रूषया सेवया
अनुरागेण प्रेम्णा प्रश्रयेण नम्रीभावेन दमने स्वेन्द्रियनिग्रहेण च परमया भक्त्या आराध्यत्वबुद्ध्या मनोज्ञैर्मनोहरैः वर्ण्यभाषितैः
मधुरवचनैश्च सुस्मितेन सहितैरपाङ्गवीक्षणैः कटाक्षनिरीक्षणैश्च भर्तुर्मनो जग्राह वशीचकार ॥ २८ ॥ * * एवमिति ।
विद्वानपि कश्यपः विदग्धया कपटाचारनिपुण्या स्त्रिया एवं शुश्रूषादिभिः जडीभूतो मोहितोऽत एव विवशः स्त्रीपरतन्त्रश्च
सन् बाढं तव मनोरथं पूरयिष्यामीति यदाह तत् योषिति चित्रमारचयं न भवति ॥ २९ ॥ * * विलोक्येति । आदौ
सृष्टिप्रारम्भसमये भूतानि प्राणिनः एकान्तभूतानि निःसङ्गानि विलोक्य तेषां मोहार्थं प्रजापतिः मैथुनेन सृष्टिवृद्धयर्थं स्वदेहार्द्धं
स्त्रियं चक्रे । यया स्त्रिया पुंसां मतिर्हता स्नेहपाशेन सृष्ट्युन्मुखी कृता ॥ ३० ॥ * * एवमिति । हे तात ! भगवान्
कश्यपः स्त्रिया एवं शुश्रूषितः सन् परमप्रीतो जातोऽतः प्रहस्य दितिमभिनन्द्य संश्लाघ्य चाह स्म ॥ ३१ ॥ * *
वरमिति । हे वामोरु ! हे अनिन्दिते ! अहं ते तव प्रीतः अतस्त्वं वरं वरय । भर्तुरिति सुप्रीते सति स्त्रियाः कः काम इह
चकारात्परत्र च अगमः दुर्लभः ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

ननु, सर्वोऽपि लोकः स्वसुखाय परस्याहितमाचरति, किमनेनाक्रोशेन ? तत्राह—कृमीति । ईशाभिहितस्य “ईश्वरोह-
महं भोगी” इत्युक्तरीत्या स्वेनैवेशत्वेनाभिहितस्य ईशं मन्यमानस्यापि यस्य पुंसः मरणानन्तरं देहस्य दाहाभावे कृमि-
रिति, तत्समये आदिभिर्भक्षितस्य विष्टेति, दग्धस्य तु भस्मेति, संज्ञा आसीत् तत्कृते तादृशदेहसुखार्थं भूतध्रुक् भूतहिंसा-
कारी स किं स्वार्थं पुरुषार्थं वेद न वेदैवेत्यर्थः । कुतः ? यतो भूतद्रोहाद्धेतोस्तस्यां ततो निरयो नरक एव अतो भूतध्रुक्
स्वार्थमपि न जानात्येवेति भावः ॥ २५ ॥ * * इदं शरीरमेवाशासानस्य आत्मानं मन्यमानस्य उन्नद्धमुच्छृङ्खलं
चेतो यस्य तस्येन्द्रस्य यो मदस्तस्य शोषकपुत्रो मम येन कारणेन ध्रुवं नूनं भूयात् ॥ २६ ॥ * * हे राजन्, इत्थं
भावेनाभिप्रायेण सा दितिर्भर्तुः कश्यपस्य शुश्रूषादिभिरसकृत्प्रियं हितम् आचचार आचरितवतीत्यर्थः । तत्र शुश्रूषा सेवा
परिचर्येति यावत्, अनुरागः स्नेहः प्रश्रयो विनयः दमः इन्द्रियनिग्रहः ॥ २७ ॥ * * भावज्ञा दितिर्वर्ण्यभाषितैः
मधुरालापैः सस्मितैः मन्दहाससहितैः अपाङ्गवीक्षणैः कश्यपस्य मनो जग्राह स्ववशीकृतवती बभूव ॥ २८ ॥ * *
कथं जितेन्द्रियस्य तस्य विदुषः स्त्रीवश्यता ? तत्राह—एवमिति । विद्वानपि विदग्धया पुरुषवच्चननैपुण्ययुक्त्या स्त्रिया दित्या
जडीभूतः मोहं प्रापितः । अत एव विवशः परवशः बाढमित्याह सम्भोगार्थमङ्गीकृतवानित्यर्थः । योषिति स्वयङ्कामयमानायां

स्त्रियां पुरुषस्य तद्बाढमिति वचो न चित्रं हीति लोकचरित्रप्रदर्शनम् ॥ २९ ॥ * * प्रजापतिः कश्यपः आदौ प्रथमं भूतानि स्त्रीपुंसरूपाणि भूतानि एकान्तभूतानि एकान्तरूपाणि । एकान्तान्येकदेश इवाविभागेन लक्ष्यमाणानि एकान्तभूतानि विलोक्य परस्परमेकशरीरवन्मिलितानि भवन्तीत्यालोच्येत्यर्थः । स्वयमपि स्त्रियं स्वदेहस्यार्द्धम् अर्द्धांशञ्चक्रे मिथुनीभूतो बभूवेत्यर्थः । एवं करणे हेतुं वदन् सामान्यतः स्त्रियं विशिनष्टि—यया स्त्रिया पुंसां मतिर्हता भवतीति लोकरीत्युक्तिः ॥ ३० ॥ भगवान् कश्यपः स्त्रिया दित्या एवं सम्भोगेन शुश्रूषितः परिचरितः अत एव नितरां प्रीतः अभिनन्द्य तस्याः सम्भोगकौशलमभिनन्द्य प्रहस्य दितिं प्रति इदं वक्ष्यमाणमाह ॥ ३१ ॥ * * तदेवाह—वरमिति । हे वामोरु ! हे अनिन्दिते ! वरमभीष्टं वरय कामयस्व भर्तरि स्त्रियाः नितरां प्रीते सति इह लोके चकारात्परत्र च लोके अगमोऽप्राप्यः कामः को वा ? न कोऽप्यस्तीत्यर्थः । स्त्रियाऽप्राप्य इति वान्वयः ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

वाशब्दोऽपि शब्दार्थः । ईशाभिहितस्य ईशोऽहं राजाहमित्यादिशब्दवाच्यस्यापि यस्य देहस्यान्ते मरणोत्तरकाले कृमि-विड्भस्मसंज्ञा भवेच्चिरकालावस्थाने कृमिरिति संज्ञा, श्वादिभिर्भक्षिते विट्संज्ञा, वह्निदाहे भस्मसंज्ञा, तत्कृते तस्य देहस्यार्थे भूतध्रुक् सर्वप्राणिहिंसकः स्वार्थं स्वप्रयोजनं किं वेद ? न किमपि वेदेत्यन्वयः । यः स्वार्थं कुरुते स वेद किं ? ज्ञानवान् किं न भवतीत्यर्थ इति वा । कुत इति तत्राह—निरय इति । निर्गतम् अयमिष्टप्रदं दैवं यस्मात् स तथा तादृशो भवतीति यतस्तस्माद्यतः स्वरूपाज्ञानाद्वा भूतद्रोहाद्वा ॥ २५ ॥ * * इदं जगत् ध्रुवमित्याशासानस्य वाञ्छितः उद्धतबुद्धेरिन्द्रस्य मदशोषणं येन सुतेन स्यात् स सुतो मे स्यात् ॥ २६ ॥ * * इतिभावेनाभिप्रायेण ॥ २७-२९ ॥ * * जगदादौ प्रजापतिर्ब्रह्मा भूतान्येकान्तभूतानि परस्परस्नेहरहितानि केवलं मृत्युभूतानि विलोक्य मिथः स्नेहबन्धार्थं स्वशरीरार्थां स्त्रियं चक्रे ससर्जेत्यन्वयः ॥ ३०-३१ ॥ * * भर्तरि स्त्रीणामर्थं सुप्रीते सति किं कामः पुरुषार्थोऽगमः प्राप्तुमशक्य इत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

आशासानस्येति येन भवेत् तत्तु भर्तृप्रियाचरणमेवेति भावेनेत्यर्थः ॥ २६-४४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ईशाभिहितस्य ईशो राजेयभिहितस्यापि देहस्य मरणानन्तरं द्वित्रिदिनावस्थितत्वे कृमय इति, श्वादिभिर्भक्षितत्वे विधेति, पुत्रादिभिर्दग्धत्वे भस्मेति, संज्ञा आसीत् । पूर्वपूर्वनृपाणामपि तथा दृष्टत्वादिति भूतनिर्देशः तस्य देहस्य कृते यो भूतेभ्यो द्रुह्यति स किं स्वार्थं वेद ? नैव वेद । यतः स्वस्यैव निरयो भवति तस्मादिन्द्र एव विवेकशून्य इति व्यञ्जयति । अथ च स्वयमेव विवेकशून्या । यत इन्द्रजिघांसुः स्वयमपीन्द्रमेव भूतद्रुहं स्वयमक्लिन्नहृदयापीन्द्रमेवाक्लिन्नहृदयं स्वयं स्वार्थानभिज्ञापि इन्द्रमेव स्वार्थानभिज्ञं मन्यत इत्यतो विवेकोप्यविवेकिनामविवेकमेव द्रुहयतीति दर्शितम् ॥ २५ ॥ * * येनैव तेन दुश्चेष्टितेन हेतुनैव तस्य मदशोषकः सुतो मे भूयादिति प्रार्थनेत्यर्थः । तस्य कथम्भूतस्य इदं देहादिकं ध्रुवं नित्यम् आशासानस्य मन्यमानस्य उच्छृङ्खलचेतसः भर्तृरिति तुष्यति स्त्रीणां मनोरथः सिद्ध्यति । तस्मादहं परिचर्यया पतिं तोषयामीति भावेन ॥ २६-२८ ॥ * * बाढं तव मनोरथं पूरयिष्यामीति यदाह तत्र चित्रम् ॥ २९ ॥ * * एकान्तभूतानि निस्सङ्गानि मतिर्हता अत एव संसारप्रवाहोऽविच्छिन्नोऽभूदिति भावः ॥ ३० ॥ * * अगमः अप्राप्यः ॥ ३१-३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

ननु, स्वदेहरक्षार्थं राजान्यघातं करोत्येवेत्यत आह—कृमीति । पूर्वेषां राज्ञामीशाभिहितस्य ईशः समर्थः इत्येवं प्रोक्तस्यापि देहस्य मरणानन्तरं द्वित्रिदिनावस्थितस्य कृमय इति, श्वादिभिर्भक्षितस्य विडिति, दग्धस्य भस्मेति च, संज्ञा आसीत् । तत्कृते तदर्थं यो भूतेभ्यो द्रुह्यति स किं स्वार्थं वेद ? नैव वेदेत्यर्थः । अपि तु यतो भूतद्रोहान्निरयो भवति ॥ २५ ॥ * * इदं देहादिकं ध्रुवं नित्यमाशासानस्य मन्यमानस्य उच्छृङ्खलमुच्छृङ्खलं चेतो यस्य तस्येन्द्रस्य मदशोषको गर्वको येनोपायेन मे मम सुतो भूयात्तद्वर्तुभजनं करिष्यामीति शेषः ॥ २६ ॥ * * इति भावेन इत्यभिप्रायेण सा भर्तुः शुश्रूषादिनाऽसकृत् प्रियमाचचार ॥ २७ ॥ * * भावज्ञा अभिप्रायज्ञा ॥ २८ ॥ * * विदग्धया भर्तुर्मनोमहणे निपुण्या एवं भजनेन विद्वानपि जडीकृतो मोहितः अत एव विवशः स्त्रीपरतन्त्रः बाढमित्याह, त्वत्कामं सम्पादये इति स्वीकृतवानित्यर्थः । तत्स्वाचरितैः पुरुषबिमोहनं योषिति चित्रमद्रुमुतं न भवति ॥ २९ ॥ * * एवंविधा स्त्री प्रजापतिनैव सृष्टेत्याह—

विलोक्येति । प्रजापतिर्ब्रह्मा आदौ एकान्तभूतानि निःसङ्गानि विलोक्य स्वदेहाद्धं स्त्रियं चक्रे यया पुंसां मतिर्हृता दारापत्यगृहा-
द्यभिनिविष्टा कृता ॥ ३० ॥ ❀ ❀ बाढमित्याह विवश इति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति—एवमित्यादिना । भगवान् बहुज्ञोऽपि
स्त्रिया एवं कपटेन शुश्रूषितः सन् प्रहस्य परमप्रीतः दितिमभिनन्द्याह ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ हे वामोरु ! मनोहरोरु, हे
अनिन्दिते ! वरं वरय भर्तरि प्रीते इह चात्परत्र च कः कामः मनोरथः अगमोऽप्राप्यः ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ननु राजा स्वदेहरक्षार्थम् अन्येषां घातं करोत्येव किमत्र चित्रमित्याशङ्क्य विवेकमाह—कृमीति । ईशः प्रभुरित्य-
भिहितस्यापि यस्य पूर्वेषां राज्ञां देहस्य मरणानन्तरं बहुदिनावस्थितस्य कृमय इति श्वादिभिर्भक्षितस्य तु विडिति दग्धस्य तु
भस्मेति सञ्ज्ञा आसीत्, तत्कृते तस्य देहस्यार्थं यो भूतध्रुक् भूतेभ्यो दुहति स किं स्वार्थं वेद न वेदैव । यतो भूतद्रोहात्
स्वस्यैव निरयः नरकपातो भवति । अत्र दैत्यानां विवेकज्ञानादिकं सर्वं वाग्यवहारमात्रं न कार्यपर्यवसायि यतो यान्
दोषान् इन्द्रे वदति तानेवात्मनि सतोऽपि न पश्यति, स्वयमपीन्द्रवधोपायं चिन्तयतीति स्पष्टं दर्शितम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀
एवं विवेकमुक्त्वाऽपि स्वयमिन्द्रवधोपाये प्रवृत्तेत्याह—आशासानस्येति त्रिभिः । इदं देहादिकं सर्वं ध्रुवं नित्यमाशासानस्य
मन्यमानस्य अत एवोन्नद्धमुच्छृङ्खलं चेतो यस्य तस्येन्द्रस्य यो मदस्त्रिलोकेशाभिमानस्तस्य शोषकः सुतो येन हेतुना मे मम भूयात्
भवेत् स हेतुः क इति चिन्तयन्ती स तु परमतपस्विनो भर्तुः प्रसाद एवेति निश्चित्येति शेषः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ इतिभावेन
इन्द्रमारकपुत्रलाभाभिप्रायेण सा दितिरसकृत् निरन्तरं भर्तुः कश्यपस्य प्रियं चचारेत्यन्वयः । शुश्रूषादिभिस्तस्य मनो जग्राह
वशीचकारेत्युत्तरेणान्वयः । शुश्रूषया सेवया, अनुरागेण प्रेम्णा, प्रश्रयेण नस्त्रीभावेन, दमेन स्वेन्द्रियनिग्रहेण च ॥ २७ ॥ ❀ ❀
अनुरागेणेत्युक्त्वाऽपि पुनः परमया भक्त्येत्युक्तिः प्रेमातिशयद्योतनार्था । मनोज्ञैर्मनोहरैः । वल्गुभाषितैः मधुरवचनैः । सुस्मितेन
सहितैरपाङ्गवीक्षणैः कटाक्षनिरीक्षणैः । भावज्ञा अभिप्रायज्ञा । सेवककृतशुश्रूषादीनां स्वामिमनोवशीकारहेतुत्वं राजत्वात्तव
विदितमेवेति सूचयन् सम्बोधयति—हे राजन्नि ॥ २८ ॥ ❀ ❀ ननु विद्वानपि कश्यपः कथं स्त्रीवशवर्ती जात
इत्याशङ्क्याह—एवमिति । विदग्धया कपटाचारनिपुणया स्त्रिया एवं शुश्रूषादिभिर्विद्वानपि कश्यपः जडीभूतो मोहितोऽत एव
विवशः स्त्रीपरतन्त्रश्च सन् बाढं तव मनोरथं पूरयिष्यामीति यदाह तत् योषिति चित्रमाश्रयं न भवतीत्यन्वयः ॥ २९ ॥ ❀ ❀
तत्र हेतुमाह—विलोक्येति । आदौ सृष्टिप्रारम्भसमये भूतानि प्राणिनः एकान्तभूतानि निःसङ्गानि विलोक्य तेषां मोहार्थं
प्रजापतिः स्वदेहार्थं स्त्रियं चक्रे, यया स्त्रिया पुंसां मतिर्हृता स्नेहपाशेन सृष्ट्यनुमुखी कृता ॥ ३० ॥ ❀ ❀ एवं प्रासङ्गिकीं
शङ्कां द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां निरस्य प्रकृतमाह—एवमिति । भगवान् ज्ञानवानपि कश्यपः स्त्रिया एवं शुश्रूषितः सन् । परमप्रीतो
जातोऽतः प्रहस्य दितिमभिनन्द्य संश्लाघ्य चाहेत्यन्वयः । हे तातेति सम्बोधनं स्नेहसूचकम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ कश्यप-
वाक्यान्याह—वरमिति पञ्चभिः । देहदोषराहित्यं सूचयन् सम्बोधयति—हे वामोरु । आचारतोऽपि निर्दुष्टत्वं सूचयन् सम्बोधना-
न्तरमाह—हे अनिन्दित इति । अहं ते तव प्रीतः अतस्त्वं वरं वरय, भर्तरि सुप्रीते सति स्त्रियाः कः काम इह चकारात् परत्र
च—अगमः दुर्लभः ? ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ननु सर्वोऽपि लोकः स्वसुखाय परस्याहितमाचरति किमनेनाक्रोशेन तत्राह । कृमीति । ईशाभिहितस्य ईश्वरोऽहमहं
भोगीत्याद्युक्तरीत्या स्वेनेशत्वेन मन्यमानस्तस्यापि, यस्य देहस्य, कृमिविड्भस्मसंज्ञा, देहस्य मरणानन्तरं दाहाभावे द्वित्रिदिना-
वस्थितस्य कृमय इति, तत्समये श्वादिभिर्भक्षितस्य विष्टेति, दग्धस्य तस्य भस्मेति संज्ञेत्यर्थः । आसीत् । तत्कृते तादृशदेह-
सुखार्थं यः भूतध्रुक् भूतहिंसाकारी, सः किं स्वार्थं वेद । पुरुषार्थं न वेदैवेत्यर्थः । कुतः । यतो भूतद्रोहाद्धेतोः, अन्ततः निरयः
नरकः एव । अतो भूतध्रुक् स्वार्थं न वेदैवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ आशासानस्येति । इदं शरीरम् एव, आशासानस्यात्मानं
मन्यमानस्य, उन्नद्धमुच्छृङ्खलं चेतो यस्य, तस्य इन्द्रस्य, मदशोषकः मदशोषणकर्ता, सुतः पुत्रः, येन कारणेन, ध्रुवं मे मम भूयात्
भवेत् हि ॥ २६ ॥ ❀ ❀ इतीति । हे राजन्, इतिभावेन इत्थंभूतेनाभिप्रायेण, सा दितिः, भर्तुः कश्यपस्य, प्रियं हितं
शुश्रूषया छन्दानुवृत्तिपूर्वया सेवया, अनुरागेण गाढानुरागप्रदर्शनेन, प्रश्रयेण भूरिविनयप्रकाशनेन, दमेन इन्द्रियादीनामति-
दमनविधानेन च, असकृत् आचचार आचरितवती ॥ २७ ॥ ❀ ❀ भक्त्येति । हे राजन्, भावज्ञा भर्त्रभिप्रायशीघ्र-
बोधवती, दितिः, परमयोत्तमया, भक्त्या सेवया, मनोज्ञैरतिप्रीतिहेतुभिः, वल्गुभाषितैर्मधुरालापैः, सुस्मितापाङ्गवीक्षणैः
मन्दहाससहितैरपाङ्गवलोकनैः, मनः जग्राह । कश्यपस्य मनः स्ववशं कृतवती बभूव ॥ २८ ॥ ❀ ❀ कथं जितेन्द्रियस्य

तस्य विदुषः स्त्रीवश्यता तत्राह । एवमिति । विद्वानपि, विदग्धया पुरुषवञ्जननैपुण्ययुक्त्या, स्त्रियां दित्या, एवं जडीभूतः मोहं प्रापितः, अत एव विवशः परवशः सन्, बाढम् इति, आह । यद्यत् कामितवती तत्तदङ्गीकृतवानित्यर्थः । योषिति स्वयं कामयमानायां स्त्रियां, पुरुषस्य तद्बाढमिति वचः, न चित्रं हीति लोकचरित्रप्रदर्शनम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तत्र हेतुमाह । विलोक्येति । प्रजापतिर्ब्रह्मा, आदौ प्रथमं भूतानि प्राणिनः एकान्तभूतानि परस्परस्नेहरहितानि, विलोक्य मैथुनेन सृष्टिवृद्धयर्थं मिथः स्नेहवृद्धयर्थं चेति शेषः । स्वदेहार्द्धं स्वस्य देहार्द्धमिव जनानां माननार्हा, स्त्रियं चक्रे । एवं करणे हेतुं वदन् सामान्यतः स्त्रियं विशिनष्टि । यया स्त्रिया, पुंसां मतिः हता भवति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ एवमिति । भगवान् कश्यपः, स्त्रियां दित्या, एवमुक्तप्रकारेण, शुश्रूषितः सन्, हे तात, प्रहस्य अभिनन्द्य तस्याः क्रियाकौशलप्रशंसां कृत्वा च, दितिम् आह ॥ ३१ ॥ तदेवाह । वरमिति । हे वामोरु, हे अनिन्दिते, वरं त्वदभीष्टं, वरय कामय । ते तव, अहं प्रीतः अस्मि । भर्त्तरि स्वस्वामिनि, सुप्रीते प्रसन्नतां प्राप्ते संति, स्त्रियाः इह लोके, चकारात्परलोके च, कः कामः अगमः अप्राप्यः । पत्यौ प्रीते स्त्रीणामिहामुत्र न कोऽपि कामोऽप्राप्य इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

लोग राजाओंके, देवताओंके शरीरको 'प्रभु' कहकर पुकारते हैं; परन्तु एक दिन पर कीड़ा, विष्ठा या राखका ढेर हो जाता है, इसके लिये जो दूसरे प्राणियोंको सताता है, उसे अपने सच्चे स्वार्थ या परमार्थका पता नहीं है । क्योंकि इससे तो नरकमें जाना पड़ेगा ॥ २५ ॥ ❀ ❀ मैं समझती हूँ इन्द्र अपने शरीरको नित्य मानकर मतवाला हो रहा है । उसे अपने विनाशका पता ही नहीं है । अब मैं वह उपाय करूँगी, जिससे मुझे ऐसा पुत्र प्राप्त हो, जो इन्द्रका घमण्ड चूर-चूर कर दे' ॥ २६ ॥ ❀ ❀ दिति अपने मनमें ऐसा विचार करके सेवा-शुश्रूषा, विनय-प्रेम और जितेन्द्रियता आदिके द्वारा निरन्तर अपने पतिदेव कश्यपजीको प्रसन्न रखने लगी ॥ २७ ॥ ❀ ❀ वह अपने पतिदेवके हृदयका एक-एक भाव जानती रहती थी और परम प्रेमभाव, मनोहर एवं मधुर भाषण तथा मुसकानभरी तिरछी चितवनसे उनका मन अपनी ओर आकर्षित करती थी ॥ २८ ॥ ❀ ❀ कश्यपजी महाराज बड़े विद्वान और विचारवान् होनेपर भी चतुर दितिकी सेवासे मोहित हो गये और उन्होंने विवश होकर यह स्वीकार कर लिया कि 'मैं तुम्हारी इच्छा पूर्ण करूँगा ।' स्त्रियोंके सम्बन्धमें यह कोई आश्चर्यकी बात नहीं है ॥ २९ ॥ ❀ ❀ सृष्टिके प्रारंभमें ब्रह्माजीने देखा कि सभी जीव असंग हो रहे हैं । तब उन्होंने अपने आधे शरीर से स्त्रियोंकी रचना की और स्त्रियोंने पुरुषोंकी मति अपनी ओर आकर्षित कर ली ॥ ३० ॥ हाँ, तो, भैया ! मैं कह रहा था कि दितिने भगवान् कश्यपकी बड़ी सेवा की । इससे वे उसपर बहुत ही प्रसन्न हुए । उन्होंने दितिका अभिनन्दन करते हुए उससे मुस्कराकर कहा ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ कश्यपजीने कहा—अनिन्द्यसुन्दरी प्रिये ! मैं तुमपर प्रसन्न हूँ । तुम्हारी जो इच्छा हो, मुझसे माँग लो । पतिके प्रसन्न हो जानेपर पत्नीके लिये लोक या परलोकमें कौन-सी अभीष्ट वस्तु दुर्लभ है ॥ ३२ ॥

पतिरेव हि नारीणां दैवतं परमं स्मृतम् । मानसः सर्वभूतानां वासुदेवः श्रियः पतिः ॥ ३३ ॥
स एव देवतालिङ्गैर्नारूपविकल्पितैः । इज्यते भगवान् पुष्पिः स्त्रीभिश्च पतिरूपधृक् ॥ ३४ ॥
तस्मात्पतिव्रता नार्यः श्रेयस्कामाः सुमध्यमे । यजन्तेऽनन्यभावेन पतिमात्मानमीश्वरम् ॥ ३५ ॥
सोऽहं त्वयार्चितो भद्रे ईदृग्भावेन भक्तितः । तत्ते सम्पादये काममसतीनां सुदुर्लभम् ॥ ३६ ॥

दितिरुवाच

वरदो यदि मे ब्रह्मन् पुत्रमिन्द्रहणं वृणे । अमृत्युं मृतपुत्राहं येन मे वातितौ सुतौ ॥ ३७ ॥
निशम्य तद्वचो विप्रो विमनाः पर्यतप्यत । अहो अधर्मः सुमहानघ मे समुपस्थितः ॥ ३८ ॥
अहो अर्धेन्द्रियारामो योषिन्मय्येह मायया । गृहीतचेताः कृपणः पतिष्ये नरके ध्रुवम् ॥ ३९ ॥
कोऽतिक्रमोऽनुवर्तन्त्याः स्वभावमिह योषितः । धिङ् मां बताबुधं स्वार्थं यदहं त्वजितेन्द्रियः ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—हि पतिः एव नारीणाम् परम् दैवतम् स्मृतम् मानसः श्रियः पतिः वासुदेवः सर्वभूतानाम् ॥ ३३ ॥
 सः एव पतिरूपधृक् भगवान् पुंभिः च स्त्रीभिः नामरूपविकल्पितैः देवतालिङ्गैः इज्यते ॥ ३४ ॥ * * * सुमध्यमे
 तस्मात् श्रेयस्कामाः पतिव्रताः नार्यः अनन्यभावेन पतिम् आत्मानम् ईश्वरम् यजन्ते ॥ ३५ ॥ * * * भद्रे त्वया
 ईदृग्भावेन भक्तितः अर्चितः सः अहं तत् असतीनाम् सुदुर्लभम् ते कामम् संपादये ॥ ३६ ॥ * * * ब्रह्मन् यदि मे वरदः
 मृतपुत्रा अहम् इन्द्रहणम् अमृत्युम् पुत्रम् वृणे येन मे सुतौ घातितौ ॥ ३७ ॥ * * * विप्रः तत् वचः निशम्य विमनाः
 पर्यतप्यत अहो अद्य मे सुमहान् अधर्मः समुपस्थितः ॥ ३८ ॥ * * * अहो अद्य इह इन्द्रियारामः योषिन्मय्या मायया
 गृहीतचेताः कृपणः ध्रुवम् नरके पतिष्ये ॥ ३९ ॥ * * * इह स्वभावम् अनुवर्तन्त्याः योषितः कः अतिक्रमः वत स्वार्थे
 अबुधम् माम् धिक् यत् अहम् तु अजितेन्द्रियः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ननु, परमेश्वरे सुप्रीते सर्वकामप्राप्तिरिति प्रसिद्धं तत्राह । पतिरेवेति । ननु मनसि स्थितः श्रीवासुदेव एव लक्ष्मी-
 पतिः परं दैवतमिति प्रसिद्धम् । सत्यम् । स एव स्वाधिकारेण रूपभेदैः पूज्यत इत्याह मानस इति सार्धेन ॥ ३३ ॥ * * *
 देवतालिङ्गैर्मूर्तिभिरुपलक्षितः । तान्येवाह । नाम इन्द्रादि रूपं वज्रहस्तादि ताभ्यां विविधं कल्पितैः ॥ ३४-३६ ॥ * * *
 इन्द्रहणं इन्द्रहन्तारम् । अमृत्युं मृत्युशून्यम् । येनेन्द्रेण विष्णुना सहायेन घातितौ ॥ ३७-३८ ॥ * * * स्वभावमनुवर्तमानाया
 योषितः कोऽतिक्रमोऽपराधः ॥ ४० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्राक्षिपति—नन्विति ॥ ३३ ॥ * * * पुनराक्षिपति—नन्विति । तानि लिंगानि इन्द्राय स्वाहाऽग्नये
 स्वाहेत्यादिभिर्नामरूपभेदेन पुंभिः कर्मिलोकैर्भगवानेवेज्यते यथा तथा स्त्रीभिः पतिरूपेणेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ * * * सुमध्यम
 इत्यपि संबुद्धिः पूर्ववद् बोध्या ॥ ३५ ॥ * * * भद्रे इति । भद्ररूपो वरः प्रार्थनीय इति भावः । लक्ष्मीं परयतीतीदृग्विष्णु-
 स्तद्भावस्तादृष्यं तेन विष्णुबुद्धयेत्यर्थः । तत्ततः ॥ ३६ ॥ * * * ब्रह्मन्निति । ब्रह्मा यथा प्रार्थितस्तथा वरान्ददाति त्वमपि
 तादृश एवातो यथा प्रार्थितं वरं देहीति भावः । हन्तेर्गत्यर्थत्वात्पक्षे इन्द्रानुगम् । अमृत्युं सर्वैरवध्यं पक्षे देवत्वादमरम् । ऊन-
 पंचाशद्विरेक एव देवो मारुत इत्येकवचनम् ॥ ३७ ॥ * * * विमना इति । दितेरीक्षितोऽर्थो हींद्रमृतिं विना न संभवे-
 दित्याकलय्य दुर्मना अभूदिति भावः ॥ ३८-३९ ॥ * * * स्वभावं क्रौर्यम् ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

पतिरिति अर्द्धम् । नारीणां पतिरेव परमं दैवतं स्मृतम् ॥ ३३ ॥ * * * मानस इति सार्द्धम् । यः सर्वभूतानां
 मानसः मनसि स्थितो वासुदेवो नियमनादिक्रीडापरः श्रियः पतिरस्ति नाम इन्द्रादिरूपं वज्रहस्तादि ताभ्यां विविधं कल्पितै-
 र्दैवतानां लिङ्गैर्मूर्तिभिर्यथा स एव भगवान् पुंभिः कर्मभिरिज्यते तथा स्त्रीभिश्च पतिरूपधृक् स एवेज्यते । धृजेः क्तिप् ॥ ३४ ॥
 तस्मादिति । हे सुमध्यमे ! यस्मात्पतिरूपेण भगवानेव वर्तते । तस्मात् श्रेयस्कामा विवेकवत्यो नार्यः पतिव्रतास्तदेकप्रवणचित्ताः
 सत्योऽनन्यभावेन परमया भक्त्या आत्मानं सर्वात्मानमीश्वरं पतिं पतिरूपं यजन्ते पूजयन्ति ॥ ३५ ॥ * * * सोऽहमिति ।
 हे भद्रे ! शुभाचारे यस्मात् ईदृग्भावेन अलौकिकप्रकारेण भक्तितः प्रेम्णा त्वयाऽहं पतिरूपो भगवानर्चितस्तत्तस्मादसतीनां
 पतिभक्तिरहितानां सुदुर्लभमपि ते कामं मनोरथं संपादये ॥ ३६ ॥ * * * वरद इति । हे ब्रह्मन् ! यदि त्वं मे वरदोऽसि
 वरं ददासि तदा अपुत्रा मृतपुत्रा अहम् इन्द्रहणमिन्द्रहन्तारममृत्युं स्वयं मृत्युशून्यं पुत्रं वृणे । तत्रेन्द्रापराधमाह । येनेन्द्रेण विष्णुना
 सहायभूतेन मे सुतौ घातितौ अतोऽहं मृतपुत्रेति ॥ ३७ ॥ * * * निशम्येति । तस्या दितेर्वचो निशम्य श्रुत्वा तन्मनोरथ-
 पूर्तेरिन्द्रमरणाधीनत्वं ज्ञात्वा विप्रः कश्यपो विमनाः खिन्नमनाः सन् पर्यतप्यत । अहो अद्य मे सुमहान् अधर्मः इन्द्रहयारूपः
 समुपस्थितः ॥ ३८ ॥ * * * अहो इति । ध्रुवं निश्चितमद्यैव शीघ्रमेव इन्द्रियारामः विषयभोगपरः योषिन्मय्या
 भगवन्मायया इहास्मिन्नवसरे गृहीतचेताः वशीकृतचित्तः कृपणः धैर्यादिरहितः अहं नरके पतिष्ये । तद्वार्षः ॥ ३९ ॥ * * *
 क इति । स्वभावं मोहकत्वमनुवर्तन्त्या । शता आर्षः । योषितः इह मद्विषये कोऽपराधः । वत निश्चितं स्वार्थं अबुधमनभिज्ञं
 मामेव धिक् त्ववधारणे । यस्मादहमेवाजितेन्द्रिय इत्यर्थाः ॥ ४० ॥

वीरराघवव्याख्या

ननु, कर्मवश्येऽनीश्वरे भर्त्तरि प्रीते सति कथं सर्वत्र सर्वकामसौलभ्यम् ? तत्राह—पतिरिति । नारीणां पतिरेव हि सर्वोत्कृष्टं दैवतम् अतः परमदैवप्रीणनेन सर्वकामसौलभ्यमिति भावः । ननु, “तं देवतानां परमञ्च दैवतम्” इति श्रुत्युक्तरीत्या श्रियः पतिर्हि परमं दैवतं न भर्ता, तत्राह—मानस इति, यः सर्वभूतानां मानसः मनसः साक्षी वासुदेवः सर्वान्तरात्मा श्रियः पतिः ॥ ३३ ॥ * * स एव भगवान्नामरूपाभ्यां विकल्पितैः विभिन्नैर्देवतालिङ्गैः अग्नीन्द्रादिदेवतारूपैः शरीरैरिज्यते इदं दृष्टान्तार्थं “तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्य” इत्यादिश्रुत्युक्तरीत्या पुंभिर्यष्टभिरग्न्यादिशरीरैर्द्वारभूतैर्यथा तदनन्तरात्मा भगवानिज्यते आमादिभिराराध्यते तथा स्त्रीभिरपि पतिरुपधृक् पतिशरीरकः परमात्मैव नानोपचारैस्तोष्यत इत्यर्थः । भगवति तुष्टे सति सर्वे कामाः सुलभाः इति भावः ॥ ३४ ॥ * * यत् एवं तस्मात् हे सुमध्यमे ! श्रेयस्कामाः पतिव्रता नार्यः अनन्यभावेन अनन्याह-शेषत्वेन ईश्वरात्मकं पतिमेवाराधयन्ति ॥ ३५ ॥ * * हे भद्रे ! यतोऽहमीदृशभावेन अनन्यभावेन भक्तितश्च त्वया अर्चितः तस्मात्ते तव काममिष्टं सम्पादये सिद्धवत्करोमि । कथंभूतमसतीनामपतिव्रतानां सुतरां दुर्लभं लब्धुमशक्यम् ॥ ३६ ॥ * * एवं वराय चोदिता दितिराह—वरद इति । हे ब्रह्मन् ! मम यदि त्वं वरदः वरं दद्यात्सर्वमर्त्यैर्देवैः हतौ पुत्रौ यस्याः सा अहम् इन्द्रस्य हन्तारं पुत्रं वृणे येनेन्द्रेण प्रयोजकेन भगवता प्रयोज्यकर्त्रा मे सुतौ हिरण्याक्षहिरण्यकशिपू घातितौ मारितौ ॥ ३७ ॥ एवं तस्याः दितेः वचो निशम्य विप्रः कश्यपः विमनाः खिन्नः । पर्यतप्यत परितापञ्चकार, तमेव परितापप्रकारमाह—अहो इति । अद्य महानधर्मो मम प्राप्तः । अहो इति खेदे ॥ ३८ ॥ * * अहो अस्मादधर्मदहं नरके ध्रुवं नूनं पतिष्ये कथंभूतः इन्द्रियारामः अत एव योषिदरूपया भगवन्मायया गृहीतं चेतो यस्य स अत एव कृपणः दीनः ॥ ३९ ॥ * * स्वभावं स्त्रीस्वभावमनुवर्तमानायाः योषितः कोऽतिक्रमः न कश्चिदोषः, अपि तु मामेव स्वार्थमप्यजानन्तं धिक् अहमेव स्वार्थमप्यजानन्निन्द्य इत्यर्थः । कुतः ? यद्यस्मादहं लालितानीन्द्रियाणि येन तादृशः ॥ ४० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ननु “तदेतत्प्रेत्य” इति श्रुतेरविगानेन सर्वजनस्य परमेश्वरदेवता श्रीधर इति, यतः कथं पतिरेव नारीणामिष्टदेवतेति विशेष्योच्यते ? इति तत्राह—मानस इति । वासुदेवः मानसः सर्वभूतानां मानसो मनसि स्थितस्सन् मनसा पूज्यः, को वासुदेवः ? इति तत्राह—श्रिय इति ॥ ३३ ॥ * * एतदेव विशदयति—स इति । वासुदेव एव नामरूपाभ्यां विविधत्वेन कल्पितैर्देवतालिङ्गैः देवताविग्रहैः विशेषतः सन्निहितत्वेन स्त्रीभिः पुंभिश्चेज्यते । तत्र स्त्रीभिः पतिसहितत्वेन पूज्यते तदर्थं पतिरुपधृगिति, पुरुषैस्तु देवतालिङ्गनामरूपत्वेनेति, लिङ्गं लक्षणं विग्रहश्चोच्यते ॥ ३४ ॥ * * यस्मात्पत्यावाहित ईशस्मात्पति-पूजनेन भगवानेव पूजितः स्यादित्युपसंहरति—तस्मादिति । पतिं पतिस्थम् ॥ ३५ ॥ * * ईदृग्भावेन पतिस्थितः परमात्मा मह्यं प्रसीदतिवति बुद्धया ॥ ३६ ॥ * * अमृत्युमनश्चरम् ॥ ३७-३९ ॥ * * स्वभावं गुप्तचौर्यभावमनुवर्तमानाया अतिक्रमोऽन्यायः स्वभावं सौशील्यमनुवर्त्तन्त्या इति वा ॥ ४०-४१ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

पतिः खल्वत्र जीव एव स कथं परं दैवतमीश्वरः स्यात्तत्राह—मानसः । मनसश्चित्तस्याधिष्ठाता यो वासुदेवः स एव भगवान् देवतानां लिङ्गैश्चिह्नैरिज्यते कीदृशैर्नाम इन्द्रादि, रूपं वज्रहस्तत्वादि, ताभ्यां विविधं कल्पितैः इन्द्राय स्वाहा अग्नये स्वाहा इत्यादिभिर्नामरूपभेदेन पुंभिः कर्षिलोकैर्भगवानेव इज्यते यथा, तथा स्त्रीभिः पतिरुपेणेत्यर्थः ॥ ३४-३६ ॥ * * इन्द्रहणम् इन्द्रहन्तारं हन्तेर्गत्यर्थात्वात् पक्षे इन्द्रानुगम् अमृत्युं सर्वैरवध्यं पक्षे देवत्वादमरम् । ऊनपञ्चाशद्विरेक एव देवो मारुत इत्येकवचनम् । विमना इति दितेरीप्सितोऽर्थस्तु इन्द्रमरणं विना न सम्भवेदिति भावः ॥ ३७-३९ ॥ * * अतिक्रमोऽपराधः क्रौर्यं हि स्त्रीजातेः स्वभाव एव तमनुवर्त्तन्त्याः अनुवर्त्तमानायाः ॥ ४० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ननु, जीवे पत्यादिरूपे प्रीते कुतो मनोरथसिद्धिरित्यत्राह—वासुदेवः श्रियः पतिः स्त्रीणां पतिरेव वासुदेवदृष्ट्या सेवितः पतिर्मनोरथप्रदो भवतीत्यर्थः । किञ्च सर्वभूतानां मानसं हृद्यन्तःस्थं परमं दैवतं स्मृतम् “ईश्वरः सर्वभूतानां हृदेशोऽर्जुन तिष्ठति” इति स्मृत्या वर्णितं तद्दृष्ट्या पूजितानि सर्वाणि भूतान्यपि मनोरथप्रदानि भवन्ति न पतिरेवैक इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ * * अत एव पुंभिर्याज्ञिकैः स एव वासुदेवः सर्वहृत्प्रविष्टः देवतालिङ्गैः इन्द्रादिदेवमूर्तिभिरधिष्ठानभूतैर्निमित्तैः नाम्नेन्द्रादिना

रूपेण वज्रहस्तत्वादिना विकल्पितैर्विशेषतया समर्थितैः इज्यते तथा स्त्रीभिश्च पतिरूपधृक् पतिरूपेण धृष्णोति अन्तर्यामिरूपेण प्रगल्भते इति पतिरूपधृक् ॥ ३४ ॥ * * यस्मादेवं तस्मात्पतिव्रताः ईश्वरं सर्वनियन्तारम् आत्मानं सर्वान्तर्यामिणं वासुदेवं पतिं पत्यभिन्नं यजन्ते ॥ ३५ ॥ * * कामं वाञ्छितार्थम् ॥ ३६ ॥ * * यदि वरदस्तर्हि इन्द्रहन्तारं पुत्रं वृणे ॥ ३७-३८ ॥ अद्योदानीमिन्द्रियारामोऽहं ध्रुवं निश्चितं नरके पतिष्ये यतः योषिन्मय्या मायया गृहीतं चेतो यस्य सः स्वपुत्रनशो तथा प्रवर्तितः इति यावत् ॥ ३९ ॥ * * स्वभावमनुवर्तिन्याः योषितः अतिक्रमः अपराधः कः ? न कोऽपि, यतोऽहमविजितेन्द्रियः अतः स्वार्थेऽबुधं मां धिक् ॥ ४० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ननु भर्त्तरि प्रीते कथं सर्वकामप्राप्तिरित्यपेक्षायामाह—पतिरेवेति । हिशब्दः शास्त्रप्रसिद्धिद्योतकः । इन्द्रादिदेवतान्तरव्यावृत्त्यर्थमाह—परममिति । कोऽसौ परमो देव इत्यपेक्षायामाह—सर्वभूतानां मानसः मनसि विराजमानो वासुदेवः नियमनादिक्रीडापरः श्रियः पतिरिति ॥ ३३ ॥ * * ननु पतिस्तु जीवः स कथं वासुदेवः स्यादित्याशङ्क्य वासुदेव एव पतिरूपेण वर्ततेऽतस्तथा स एव पूजनीयोऽधिकारप्राप्तत्वादिति सद्यश्चान्तमाह—स एवेति । नाम इन्द्रादि रूपं वज्रहस्तत्वादि ताभ्यां विविधं कल्पितैर्देवतानां लिङ्गैर्मूर्तिभिः यथा स एव भगवान् पुष्पिः कर्मिभिरिज्यते तथा स्त्रीभिश्च पतिरूपधृक् स एवेज्यते इत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ * * न केवलं शास्त्रमेवात्र प्रमाणं किन्तु सदाचारोऽपीत्याह—तस्मादिति । यस्मात्पतिरूपेण भगवानेव वर्तते तस्मात् श्रेयस्कामा विवेकवत्यो नार्यः पतिव्रतास्तदेकप्रवर्णचित्ताः सत्योऽनन्यभावेन परमया भक्त्या आत्मानं सर्वात्मानमीश्वरं पतिं पतिरूपं यजन्ते पूजयन्तीत्यन्वयः । हे सुमध्यमे इति प्रेमसूचकेन सम्बोधनेन स्ववचनस्य यथार्थत्वं द्योतयति ॥ ३५ ॥ * * तथा च हे भद्रे शुभाचारे यस्मात् ईदृग्भावेन अलौकिकप्रकारेण भक्तितः प्रेम्णा त्वयाऽहं पतिरूपो भगवानर्चितः तत्तस्मादसतीनां पतिभक्तिरहितानां सुदुर्लभमपि ते कामं मनोरथं सम्पादये इत्यन्वयः ॥ ३६ ॥ * * एवं तद्वचनेन स्ववशवर्तिनं ज्ञात्वा वरं वृणीते—वरद इति । सर्वज्ञतया मम दुःखं त्वं जानासीति सूचयन्ती सम्बोधयति—हे ब्रह्मन्निति । हे ब्रह्मन् यदि त्वं मे वरदोऽसि वरं ददासि तदा इन्द्रहणमिन्द्रहन्तारममृत्युं स्वयं मृत्युशून्यं पुत्रमहं वृणे । तत्रेन्द्रापराधमाह—येनेन्द्रेण विष्णुना सहायभूतेन मे सुतौ घातितौ अतोऽहं मृतपुत्रेति ॥ ३७ ॥ * * तस्या दितेर्वचो निशम्य श्रुत्वा तन्मनोरथपूर्तेरिन्द्रमरणाधीनत्वं ज्ञात्वा विप्रः कश्यपो विमनाः सन् पर्यतप्यत । तत्परितापमेव दर्शयति—अहो इति साद्वैः षड्भिः । स्वखेदं द्योतयति—अहो इति अधर्म इन्द्रहत्यारूपः ॥ ३८ ॥ * * भगवन्मायामोहस्याश्चर्यं सूचयति—अहो इति । ध्रुवं निश्चितमद्यैव अचिरत एवाहं नरके पतिष्ये इत्यन्वयः । ननु तर्हि कथमेवं विचारं विना त्वया 'वरं वरय ते कामं सम्पादये' इति प्रतिज्ञातं येनानर्थं आपतित इत्याशङ्क्याह—योषिन्मय्या भगवन्मायया इहास्मिन्नवसरेऽहं गृहीतचेताः वशीकृतचित्त इति । ननु कथमेवं तद्वशवर्त्ती जात इत्याशङ्क्य तत्र हेतुमाह—इन्द्रियाराम इति, इन्द्रियाधीनतया विषयभोगपरः । भोगस्य तदधीनत्वात्तद्वशे जात इति भावः । तदपि कुतस्तव सम्भवति तत्राह—कृपण इति, विवेकधैर्यादि-बलरहित इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ * * योषितो भगवन्मायारूपायाः स्वमावं मोहकत्वमनुवर्त्तन्त्या इह मद्विषये कोऽतिक्रमः अपराधः । बलेत्यवधारणे । स्वार्थे स्वप्रयोजने अबुधमनभिज्ञं मामेव धिक् । तत्र हेतुमाह—यदिति त्ववधारणे । यस्मादहमेवाजितेन्द्रिय इत्यर्थः ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ननु कर्मवश्येऽनीश्वरे भर्त्तरि प्रीते सति कथं सर्वत्र सर्वकामसौलभ्यं तत्राह । पतिरिति । नारीणां पतिः एव, परमं सर्वोत्कृष्टं दैवतं स्मृतम् अस्ति हि । ननु 'तं दैवतानां परमं च दैवतम्' इति श्रुतेः परमं दैवतं तु भगवानेवेति चेत्, श्रियो लक्ष्म्याः, पतिः वासुदेवस्तु, सर्वभूतानां केवलं मानसः पतिः न बाह्यः । यद्वा वासुदेवः, केवलं लक्ष्म्याः एव पतिः सन्, सर्वभूतानां मानसः पतिः । अतः साधारणः नासाधारणः, ततः असाधारणे स्वस्वामिनि प्रीते सर्वकामसौलभ्यमिति भावः ॥ ३३ ॥ ननु मानस एव स श्रीवासुदेवः परमदैवतत्वात् मुख्य एव इति चेत्तत्राह । स एवेति । भगवान् षाडगुण्यपूर्णवासुदेव एव, नामरूपाभ्यां विकल्पितानि विभिन्नानि तैः, देवतालिङ्गैः देवतारूपाग्नीन्द्रादिस्वरूपैः करणैः, पुष्पिः कर्तृभिः, इज्यते । स एव पतिरूपधृक् सन्, स्त्रीभिश्च, इज्यते । अनया रीत्या पतिरूपे तस्मिन्नुष्टे सर्वे कामाः सुलभा एवेति भावः ॥ ३४ ॥ * * तस्मादिति । यत् एवं तस्मात् ; हे सुमध्यमे, श्रेयस्कामाः पतिव्रताः नार्यः, अनन्यभावेन वासुदेवेन सह स्वपत्युरनन्यत्व-भावेन, पतिं पतिरूपं आत्मानमात्मवत्प्रेमास्पदं, ईश्वरं श्रीवासुदेवं यजन्ते ॥ ३५ ॥ * * सोऽहमिति । हे भद्रे, यत् सः अहं, त्वया ईदृग्भावेनानन्यत्वभावेन, भक्तितश्च अर्चितः । तत्तस्मात्, ते तव, असतीनामपतिव्रतानां, सुदुर्लभं सुतरां लब्धुमशक्यं, काममिष्टं संपादये सिद्धवत् करोमि ॥ ३६ ॥ * * एवं वराय चोदिता दितिराह । वरद इति । हे ब्रह्मन्,

त्वं यदि, मम वरदः वरं दद्याः, तर्हि, अमर्त्यैर्देवैः हतौ पुत्रौ यस्याः सा, अहम् इन्द्रहणम् इन्द्रस्य हन्तारं पुत्रं वृणे । येनेन्द्रेण, मे मम सुतौ हिरण्यकशिपुहिरण्याक्षौ, घातितौ । स्वयमिन्द्रेण प्रयोजकेन भूत्वा प्रयोज्यकर्त्रा नृसिंहवराहरूपधारिणा विष्णुना व्यापादितावित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ निश्चयेति । विप्रः कश्यपः, तद्वचः दितेर्वचनं निश्चय, विमनाः खिन्नः सन्, पर्यतप्यत परितापं चकार । तमेव परितापप्रकारमाह । अहो इति । अहो इति खेदे । अद्य मे मम, सुमहान् अधर्मः, समुपस्थितः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ अहो इति । अहो, अद्य इन्द्रियारामः, अत एव योषिन्मय्या स्त्रीरूपया मायया गृहीतचेताः, अत एव कृपणः अहम् अस्माद्धर्मादिति शेषः । नरके ध्रुवं पतिष्ये एव ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ कोऽतिक्रम इति । स्वभावमन्तःकापट्य-रूपां स्त्रीप्रकृतिमनुवर्त्तन्त्या अनुवर्त्तमानायाः, योषितः स्त्रियाः इह, कः अतिक्रमः अपराधः । न कश्चित् । बतेति खेदे । अपि तु, स्वार्थम् अनुधं पाठान्तरे निजार्थं, अनुधं स्वार्थमजानन्तमित्यर्थः । माम् एव, धिक् । स्वार्थमजानन्नहमेव निन्द्य इत्यर्थः । यद्यस्मात्, अहं तु केवलोऽहमेवेत्यर्थः । अजितेन्द्रियः ॥ ४० ॥

भाषानुवादः

शास्त्रोंमें यह बात स्पष्ट कही गयी है कि पति ही स्त्रियोंका परमाराध्य इष्टदेव है । प्रिये ! लक्ष्मीपति भगवान् वासुदेव ही समस्त प्राणियोंके हृदयमें विराजमान हैं ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ विभिन्न देवताओंके रूपमें नाम और रूपके भेदसे उन्हींकी कल्पना हुई है । सभी पुरुष—चाहें किसी भी देवताकी उपासना करें—उन्हींकी उपासना करते हैं । ठीक वैसे ही स्त्रियोंके लिये भगवान्ने पतिका रूप धारण किया है । वे उनकी उसी रूपमें पूजा करती हैं ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ इसलिये प्रिये ! अपना कल्याण चाहनेवाली पतिव्रता स्त्रियाँ अनन्य प्रेमभावसे अपने पतिदेवकी ही पूजा करती हैं; क्योंकि पतिदेव ही उनके परम प्रियतम आत्मा और ईश्वर हैं ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ कल्याणी ! तुमने बड़े प्रेमभावसे, भक्तिसे मेरी वैसी ही पूजा की है । अब मैं तुम्हारी सब अभिलाषाएँ पूर्ण कर दूँगा । असतियोंके जीवनमें ऐसा होना अत्यन्त दुर्लभ है ॥ ३६ ॥ दितिने कहा—ब्रह्मन् ! इन्द्रने विष्णुके हाथों मेरे दो पुत्र मरवाकर मुझे निपूती बना दिया है । इसलिये यदि आप मुझे मुँह-माँगा वर देना चाहते हैं तो कृपा करके एक ऐसा अमर पुत्र दीजिये; जो इन्द्रको मार डाले ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! दितिकी बात सुनकर कश्यपजी खिन्न होकर पछताने लगे । वे मन-ही-मन कहने लगे—‘हाय ! हाय ! आज मेरे जीवनमें बहुत बड़े अधर्मका अवसर आ पहुँचा ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ देखो तो सही, अब मैं इन्द्रियोंके विषयोंमें सुख मानने लगा हूँ । स्त्रीरूपिणी मायाने मेरे चित्तको अपने वशमें कर लिया है । हाय ! हाय ! आज मैं कितनी दीन-हीन अवस्थामें हूँ । अवश्य ही अब मुझे नरकमें गिरना पड़ेगा ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ इस स्त्रीका कोई दोष नहीं है; क्योंकि इसने अपने जन्मजात स्वभावका ही अनुसरण किया है । दोष मेरा है—जो मैं अपनी इन्द्रियोंको अपने वशमें न रख सका, अपने सच्चे स्वार्थ और परमार्थको न समझ सका । मुझ मूढ़को बार-बार धिक्कार है ॥ ४० ॥

शरत्पद्मोत्सवं वक्त्रं वचश्च श्रवणामृतम् । हृदयं क्षुरधारामं स्त्रीणां को वेद चेष्टितम् ॥ ४१ ॥

न हि कश्चित्प्रियः स्त्रीणामञ्जसा स्वाशिषात्मनाम् । पतिं पुत्रं आतरं वा धनन्त्यर्थे घातयन्ति च ॥ ४२ ॥

प्रतिश्रुतं ददामीति वचस्तत्र मृषा भवेत् । वधं नार्हति चेन्द्रोऽपि तत्रेदमुपकल्पते ॥ ४३ ॥

इति संचिन्त्य भगवान्मारीचः कुरुनन्दन । उवाच किञ्चित् कुपित आत्मानं च विगर्हयन् ॥ ४४ ॥

कश्यप उवाच

पुत्रस्ते भविता भद्रे इन्द्रहा देवबान्धवः । संवत्सरं व्रतमिदं यद्यञ्जो धारयिष्यसि ॥ ४५ ॥

दितिरुवाच

धारयिष्ये व्रतं ब्रह्मन्ब्रूहि कार्याणि यानि मे । यानि चेह निषिद्धानि न व्रतं म्रन्ति यानि तु ॥ ४६ ॥

कश्यप उवाच

न हिंस्याद्भूतजातानि न शपेन्नानृतं वदेत् । न च्छिन्द्यान्नखरोमाणि न स्पृशेद्यदमङ्गलम् ॥ ४७ ॥

नाप्सु स्नायान्न कुप्येत न सम्भाषेत दुर्जनैः । न वसीताधौतवासः स्रजं च विधृतां क्वचित् ॥ ४८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—वक्त्रं शरत्पद्मस्येवोत्सवं च वचः श्रवणामृतम् हृदयं तुरधारामं स्त्रीणाम् चेष्टितं कः वेद ॥ ४१ ॥ ❀ ❀
स्वाशिषात्मनां स्त्रीणां हि अंजसा प्रियः कश्चित् न ताः अर्थे पतिं पुत्रं वा भ्रातरं घ्नन्ति च घातयन्ति ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ ददामि
इति प्रतिश्रुतं तत् वचः सृषा न भवेत् च इंद्रः अपि वधं न अर्हति तत्र इदम् उपकल्पते ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ कुरुनन्दन भगवान्
मारीचः इति संचिन्त्य किञ्चित् कुपितः च आत्मानं विगर्हयन् उवाच ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ भद्रे यदि अंजः इदं व्रतं संवत्सरं
धारयिष्यसि ते इंद्रहा पुत्रः भविता देवबान्धवः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मन् व्रतं धारयिष्ये इह यानि मे कार्याणि च यानि
निषिद्धानि यानि तु व्रतं न घ्नन्ति ब्रूहि ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ भूतजातानि न हिंस्यात् न शपेत् अनृतं न वदेत् न खरोमाणि
न छिन्धात् यत् अमंगलम् तत् न स्पृशेत् ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ अप्सु न स्नायात् न कुप्येत दुर्जनैः न संभाषेत अधौतवासः
च विधृतां स्रजं क्वचित् न वसीत् ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

स्वभावमेवाह द्वाभ्याम् । शरत्पद्मस्येवोत्सवो विकासो यस्मिन् । श्रवणे श्रुती तयोरमृतम् । तुरधारोपमं
चित्तम् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ स्वाशिषात्मनां स्वार्थकामनयात्मवत्प्रेष्टत्वेन प्रतीयमानानाम् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ तत्रेदमुपकल्पते
योग्यं भवति । अयं भावः । वैष्णवं व्रतं तावदुपदेक्ष्यामि तेनैवास्याः शुद्धचित्ताया इंद्रं प्रति क्रोधो निवर्तिष्यते पुत्रस्त्वमर्थो
भविष्यति दीर्घकालत्वे च व्रतस्य कथंचिद्वैगुण्ये सतींद्रस्य वधोऽपि न भविष्यतीति ॥ ४३-४४ ॥ ❀ ❀ हे भद्रे अंजः
यथावद्यदि धारयिष्यसि तर्हींद्रहा भविष्यति । वैगुण्ये तु देवबान्धवो भविष्यति वैष्णवत्वाद् व्रतस्य कथंचिद्वैगुण्येऽपि सति
सर्वथा वैकल्याभावात् ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ कार्याण्यावश्यकानि । व्रतं यानि न घ्नन्ति नावश्यकानि न च निषिद्धानि किं
त्वभ्यनुज्ञातानि तानि सर्वाण्यपि ब्रूहि ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ तत्रैकत्रिंशन्निषेधानाह न हिंस्यादिति पंचभिः । न शपेन्नाक्रोशेत् ।
यदमंगलं कपालास्थ्यादिकं तन्न स्पृशेत् ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ नाप्सु प्रविश्य स्नायात् । पूर्वं विधृतां स्रजं पुनर्न धारयेत् ॥ ४८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

को वेद न कोपीत्यर्थः । “स्त्रियाश्चरित्रं पुरुषस्य भाग्यं देवा न जानन्ति कुतो मनुष्याः” इत्यभियुक्तोक्तेः ॥ ४१ ॥
स्वस्याशिषा कामनयैवात्मा यत्नो यासां न तु पत्यादिसुखापेक्षयेति भावः । अलुक्समासः आशिषाशब्दश्चावन्तो वा । अर्थे
स्वप्रयोजननिमित्तम् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ अत्राशयमाह—अयं भाव इति । इंद्रं क्रोधनिवृत्तेस्तद्वधमनाकांक्षत्याऽनया विहितस्य
वैष्णवव्रतस्य कामितदुष्फलदातानर्हत्वान्नैंद्रघाती भविष्यति । किं तु वरप्रार्थनप्रदानवाक्ययोर्हतिधातुप्रयोगाद्धतेश्च गत्यर्थत्वा-
दिन्द्रानुगोऽमरः पुत्रो भविष्यति । व्रतस्य दीर्घकालत्वे सत्यवश्यं वैगुण्यं च किञ्चिद्विष्यतीति तेनैवास्या अविज्ञाया मनःसमा-
धानञ्च भविष्यतीति । वस्तुतस्तु वैष्णवव्रतस्य वैगुण्येऽपि फलसिद्धिरवश्यं भाविनीत्यस्याः श्रमश्च सफल एव भविष्यतीति
“नेहाभिक्रमनाशोस्ति प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्” इति श्रीमुखोक्तेः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀
हे कुरुनन्दनेति । यथा त्वं ब्राह्मणांसे मृतोरगनिवेशनानंतरं शुद्धवंश्यत्वादात्मानमहो मया नीचमनार्यवत्कृतम् ‘निरागसि ब्रह्मणि
गूढतेजसि’ इत्युक्तेर्गर्हितवांस्तथा कश्यपोऽपीति भावः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ इंद्रहा इंद्रघाती । अदेवानामसुराणाम् । बान्धव
इति । दिति बोधयितुमिष्टोर्थः । इंद्रहा इंद्रानुगो देवानां बान्धव इति स्वामीष्टोर्थः । भद्रे इति । दित्यभीष्टाऽकारप्रश्लेषे च
स्वामीष्टा संबुद्धिरपि ज्ञेया ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मन्निति । यथार्थवत्कृत्यमाह ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ न हिंस्यादिति प्रथमत
एवैंद्रवधाशंका निरस्ता । कपालं भिन्नघटाद्यंगम् । इहादिनांगारादिग्रहः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ न कुप्येत जातेप्यपराधे
दुर्जनैर्देवद्विजवेदिनैर्दकैर्मद्यमांसादिप्रसक्तैर्वा “श्रुतिस्मृतिपुराणादिदेवब्राह्मणनिंदकाः । मद्यमांसादिसक्ताश्च पिशुना दुर्जनाः
स्मृताः ॥” इति संहितोक्तेः । अधौतवासः कटिस्पृष्टं कार्पासं वासो यदि न धौतं तन्न परिदध्यात् । “कार्पासं कटिनिर्मुक्तं
कौशेयं भोजने धृतम् । क्षालनाच्छुद्धिमाप्नोति वातेनौर्णं हि शुष्यति ॥” इति स्मृतेः । अन्येन विधृतां स्वयं विधृतां वा
स्रजं पुष्पमालाम् ॥ ४८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

शरदिति । वक्त्रं शरत्पद्मस्येवोत्सवो विकासो यस्मिन्तथाभूतं वचश्च श्रवणयोरमृतमिव हर्षजनकं हृदयं चित्तं तु
तुरधारामं परविधातेऽतितीक्ष्णम् अतः स्त्रीणां चेष्टितं को वेद ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ न हीति । स्वस्याशिषा कामनया आत्म-

नाम् आत्मवत्प्रेष्ठत्वेन प्रतीयमानानाम् । यद्वा । स्वस्य आशिषैवात्मा यत्नो यासां ताः नतु पत्यादिमुखापेक्षयेति भावः । अलुक् समासः । आशिषाशब्दप्राबन्तो वा । तासां स्त्रीणामञ्जसा साक्षात् स्वप्रयोजनरूपमुपाधिं विना कश्चिदपि प्रियो न भवति । अत एवार्थे निमित्ते सति पत्यादीन् धनन्ति धातयन्ति च ॥ ४२ ॥ * * प्रतीति । वरं ददामीति यन्मया प्रतिश्रुतं तन्मम वचो मृषा न भवेत् । इन्द्रोऽपि त्रिलोकेशत्वाद्देवत्वात् पुत्रत्वाच्च वधं नार्हतीति तद्वधश्च न भवेदिति द्वयमपेक्षितम् । तत्रेदमुपकल्पते योग्यं भवति । इदमिति मानसिको विचारस्तथा हि वैष्णवं व्रतं तावदुपदेक्ष्यामि तेनैवास्याश्चित्तशुद्धौ सत्यामिन्द्रे क्रोधो निवर्त्तिष्यते । तत्प्रभावेण पुत्रश्चात्मर्यो भविष्यति, दुष्फलदानानर्हत्वेन पुत्रश्चेन्द्रवाती न भविष्यति । किंतु वरप्रार्थनप्रदानवाक्ययोर्हन्तिधातुप्रयोगात्तस्य गत्यर्थत्वेनापि निर्वाहादिन्द्रानुगो भविष्यति ॥ ४३ ॥ * * इतीति । हे कुरुनन्दन ! इत्येवं सञ्चित्यं भगवान् मारीचः कश्यपस्तस्याः दुर्भावानुसन्धानेन किञ्चित्कुपितः स्वस्य मोहेन तत्पारवश्यानुसन्धानेनात्मानं विगर्हयन्तामुवाच ॥ ४४ ॥ * * पुत्र इति । हे भद्रे ! वस्तुतस्तु हे भद्रे ! दुःसंकल्पे संवत्सरपर्यन्तमिदं व्रतं यद्यञ्जः यथावत् धारयिष्यसि तर्हि ते पुत्र इन्द्रहा इन्द्रस्य हन्ता अदेवानां बान्धवश्च भविता इति दितेः बोधयितुमिष्टोऽर्थः । किञ्चिद्वैगुण्ये च व्रतस्य वैष्णवत्वेन सर्वथा वैफल्यसंभवात् इन्द्रानुगः देवानां बान्धवः इन्द्रपक्षपाती भविष्यति ॥ ४५ ॥ * * धारयिष्य इति । हे ब्रह्मन् ! व्रतमहं धारयिष्ये तत्र यानि कार्याण्यावश्यकानि यानि चेह व्रते निषिद्धानि उत अपि यानि व्रतं न धनन्ति नावश्यकानि न निषिद्धानि किन्त्वभ्यनुज्ञातानि तानि सर्वाण्यपि मे ब्रूहि ॥ ४६ ॥ * * नेति । भूतजातानि प्राणिसमूहाः तेषु कश्चिदपि न हिंस्यात् इति प्रथम एवेन्द्रवधाशङ्का निषिद्धा । न शपेन्नाक्रोशेत् अनृतं न वदेत् न खलोमानि च न छिन्यात् यदमङ्गलं कपालास्थ्यादिकं तत्र स्पृशेत् ॥ ४७ ॥ * * नेति । अप्सु प्रविश्य न स्नायात् न कुप्येत् दुर्जनैः साकं न संभाषेत अधौतं वासो न वसीत न परिदध्यात् विधृतां स्रजं पुनर्न धारयेत् ॥ ४८ ॥

वीरराघवव्याख्या

स्त्रीणां स्वभावं प्रकाशयन्परितप्यते—शरदिति । अहो स्त्रीणां वक्त्रं मुखं शरच्चन्द्रतुल्यं तथा वचश्च श्रवणयोः कर्णयोरमृततुल्यं हृदयं तु सुरस्य धारासदृशम्, अतस्तासां चेष्टितं को वेद ? न कोपीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ * * न हि स्त्रीणाम् अञ्जसा संम्यक् कश्चिदपि पुमान् प्रियोस्ति तत्र हेतुः, स्वाशिषात्मनां स्वाशिषि स्वापेक्षित एवार्थे आत्मा चित्तं यासां तासां स्वाशिषात्मत्वादिति भावः, अत एवार्थे स्वापेक्षितार्थनिमित्तं पतिं पुत्रं भ्रातरं वा धनन्ति मारयन्ति ॥ ४२ ॥ * * इदं महत्सङ्कटमित्याह—ददामीति । यत्प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञारूपं मम वचः न मृषा भवेत् मिथ्या भवितुं नार्हति वचसोऽनृतत्वभयेन दास्यामि चेदिन्द्रो हन्येत इन्द्रोऽपि वधं प्रति नार्हति अत इदं महत्सङ्कटमिति भावः । तत्रैतस्मिन् सङ्कटे इदं मया वक्ष्यमाणम् एतत्सङ्कटनिवृत्तये उपकल्पते योग्यं भवति ॥ ४३ ॥ * * हे कुरुनन्दन ! भगवान्मारीचः कश्यपः इतीत्थं सञ्चिन्त्यालोच्य किञ्चित्कुपितः मनसैवात्मानं गर्हयन्नुवाच ॥ ४४ ॥ * * तदेवाह—पुत्र इति । हे भद्रे ! इदं मयोच्यमानं व्रतमञ्जः संम्यक् संवत्सरपर्यन्तं यदि धारयिष्यसि करिष्यसि तर्हिन्द्रस्य हन्ता पुत्रस्तव भविष्यति नोचेदेवानां बान्धवो भविष्यतीति ॥ ४५ ॥ * * तद्वचः श्रुत्वाह दितिः—धारयिष्य इति । हे ब्रह्मन् ! व्रतमहं धारयिष्ये मे कार्याणि मया कर्तव्यानि तानि प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपाणि यानि च कर्माणि व्रतं न धनन्ति न मारयन्ति व्रतघ्नानि न भवन्ति व्रतघ्नानि निवृत्तिरूपाणि च कार्याणि मे ब्रूहि ॥ ४६ ॥ * * एवमुक्तस्तोवद्ब्रताङ्गतनिवृत्तिरूपान् नियमानाह कश्यपः—नेति । भूतजातानि प्राणिसमूहान्न हिंस्यात् न हन्यात् कञ्चन न शपेत् नाक्रोशेत् तथा अनृतमसत्यं न वदेत् यदमङ्गलं केशकपालास्थितुषभस्मादि, तत्र स्पृशेत् ॥ ४७ ॥ * * अप्सु जलेषु प्रविश्य न स्नायात् कस्मैचिदपि न कुप्येत् दुर्जनैर्न सम्भाषेत, अधौतमक्षालितं वासः वस्त्रं न वसीत नाच्छादयेत् न विभृयाच्च पूर्वं विधृतां त्यक्तां स्रजं च न पुनर्धारयेत् ॥ ४८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

स्वार्थे आशीषु आत्मा यासां तास्तथा तासां स्वाशिषमिच्छन्तीनामित्यर्थः ॥ ४२-४४ ॥ * * देवानां वन्युभूतः ॥ ४५-४७ ॥ * * अधौतवासः अनिर्णितवस्त्रं न वसीत नाच्छादयेत् विधृतामन्योपमुक्ताम् ॥ ४८ ॥

* जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

पुत्रस्त इति । यदि व्रतं धारयिष्यसि तदा इन्द्रहा तथैव देवानामसुराणाञ्च बान्धवो भविता । अन्यथा तु इन्द्रहा न भविता देवानामेव बान्धवश्च भवितेत्यर्थः ॥ ४५-५० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

स्वभावमेवाह—शरदिति ॥ ४१ ॥ * * स्वस्य आशिषा कामनयैव आत्मा यत्नो यासां न तु पत्यादिसुखा-
पेक्षयेति भावः । अलुक्समास आशिषाशब्दष्टाबन्तो वा ॥ ४२ ॥ * * तत्रेदमुपकल्पते योग्यं भवति, अयं भावः, वैष्णवं
व्रतं तावदुपदेक्ष्यामि तेनैवास्याश्चित्तशुद्धौ सत्यामिन्द्रे क्रोधो निवर्तिष्यते । तत्तत्तन्नेन्द्रवधमनाकाङ्क्षत्यानया विहितस्य वैष्णवव्रतस्य
कामितदुष्फलदानानर्हत्वात्नेन्द्रघाती भविष्यति किन्तु वरप्रार्थनप्रदानवाक्ययोर्हन्तिधातुप्रयोगादन्तेश्च गत्यर्थत्वादिन्द्रानुगोऽमरः
पुत्रो भविष्यति । व्रतस्य दीर्घकालत्वे सत्यवश्यं वैगुण्यं च किञ्चिद्भविष्यतीति तेनैवास्या अविज्ञायाः मनःसमाधानञ्च भविष्यति,
वस्तुतस्तु वैष्णवव्रतस्य वैगुण्येऽपि फलसिद्धिरवश्यं भाविनीत्यस्याः श्रमश्च सफल एव भविष्यतीति ॥ ४३-४४ ॥ इन्द्रहा इन्द्रघाती
अदेवानामसुराणां बान्धव इति दितिबोधयितुमिष्टोऽर्थः । इन्द्रहा इन्द्रानुगो देवानां बान्धव इति स्वाभीष्टोऽर्थः ॥ ४५-४६ ॥
न हिंस्यादिति प्रथमत एवेन्द्रवधाशङ्का निषिद्धा ॥ ४७ ॥ * * अप्सु प्रविश्य न स्नायात्, अधौतं वासः न वसीत न
परिदध्यात्, विधृतां पूर्वधृतां स्रजं पुनर्न धारयेत् ॥ ४८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

योषित्स्वभावं वर्णयति—शरदिति द्वाभ्याम् । यासां वक्त्रं शरत्पद्मस्येवोत्सवो दर्शनोल्लासो यस्मात्तत् वचः श्रवणयोः
कर्णयोरमृतममृततुल्यम् नुरधाराया आभा उपमा यस्य तद्वृद्धयञ्च, तासां स्त्रीणां चेष्टितं को वेद ? न कोपि, यद्वा को ब्रह्मैव
तासां कर्ता वेद नान्य इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ * * स्वकीये आशिषि सुखे आत्मा मनो यासां तासाम् अञ्जसा शुद्धभावेन
कश्चिदप्रियो न अर्थे स्वार्थसिद्धयर्थे पत्यादीन् व्रन्ति घातयन्ति च ॥ ४० ॥ * * ददामीति यत्प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञावाक्यरूपं
वचस्तत्र मृषा भवेत् इन्द्रोपि न वधमर्हति तत्र कार्यद्वयसिद्धौ इदमुपदिश्यमानं वैष्णवव्रतमुपकल्पते योग्यं भवति । अयं भावः,
उपदिश्यमानवैष्णवव्रतप्रभावादस्याः एकस्य तु का कथा बहवः पुत्रा भविष्यन्ति बन्धुश्च परकीयो भवति इन्द्रस्तु परकीयभावं
हित्वा अस्या दासस्तथा गर्भे प्रविश्य पुत्रश्च भविष्यति । अयमेव परकीयभावत्यागलक्षण इन्द्रस्य वधो भविष्यति न तु दैहिकवध
इति ॥ ४३-४४ ॥ * * हे भद्रे कल्याणि ! यदीदं व्रतं सांवत्सरमञ्जः यथोपदिष्टं धारयिष्यसि तदा इन्द्रहा भविता
भविष्यति । वैगुण्ये तु देवबान्धव इन्द्राविरोधी भविष्यति व्रतस्य वैष्णवत्वात् सर्वेषां सुखं भविष्यतीति भावः ॥ ४५ ॥
हे ब्रह्मन्, व्रतं धारयिष्ये यानि ग्राह्यत्वेन हेयत्वेन न घ्नन्ति तान्येव विभज्याह, यानि कार्याणि यानि च इह व्रते निषिद्धानि
तानि मे मह्यं ब्रूहि कथय ॥ ४६ ॥ * * तत्र पञ्चभिर्निषिद्धानि वर्णयति—नेति । यदमङ्गलमपवित्रं तत्र
स्पृशेत् ॥ ४७ ॥ * * अप्सु प्रविश्य न स्नायात् स्रजं पुष्पमालां विधृतां पुनर्न धारयेत् ॥ ४८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

स्वभावमेव स्पष्टयति—द्वाभ्याम् । शरत्पद्मस्येवोत्सवो विकासो यस्मिन्स्थिताभूतं वक्त्रं श्रवणयोरमृतमिव हर्षजनकं,
वचः हृदयं चित्तं तु नुरधाराभं परविघातेऽतितीक्ष्णम्, अतः स्त्रीणां चेष्टितं को वेद ? ॥ ४१ ॥ * * तीक्ष्णत्वमेवाह—
नहीति । हीनवधारणे । अञ्जसा साक्षात् स्वप्रयोजनरूपमुपाधिं विना कश्चिदपि स्त्रीणां प्रियो न भवति । तत्र हेतुमाह—स्वाशि-
षात्मनामिति, स्वाभिलषिताशीषु आत्मा मनो यासां तासामित्यर्थः । अत एवार्थे निमित्ते सति पत्यादीन् घ्नन्ति घातयन्ति
चेति ॥ ४२ ॥ * * वरं ददामीति यन्मया प्रतिश्रुतं तन्मम वचो मृषा न भवेत् इन्द्रोऽपि त्रिलोकेशत्वात् देवत्वात्
पुत्रत्वाच्च वधं नार्हतीति तद्वधश्च न भवेदिति द्वयमपेक्षितम् । तत्रेदमुपकल्पते योग्यं भवति । इदमिति किमित्यपेक्षायां
प्रकरणवशाद्ग्रन्थाद्बहिरेव तज्ज्ञेयम् । तथाहि वैष्णवं व्रतं तावदुपदेक्ष्यामि तेनैवास्याश्चित्तशुद्धौ सत्यामिन्द्रे क्रोधो निवर्तिष्यते,
तत्प्रभावेण पुत्रश्चामर्त्यो भविष्यति, व्रतस्य वैष्णवत्वात् दीर्घकालत्वे च कथञ्चिद्वैगुण्ये सत्यपि निष्फलत्वं न भविष्यति दुष्फल-
दानानर्हत्वेन पुत्रश्चेन्द्रघाती न भविष्यति, किन्तु वरप्रार्थनप्रदानवाक्ययोर्हन्तिधातुप्रयोगात्तस्य गत्यर्थत्वेनापि निर्वाहादिन्द्रा-
नुगो भविष्यति वैगुण्येन स्वदोषविभावनयास्या अनभिज्ञाया मनःसमाधानं च भविष्यतीति ॥ ४३ ॥ * * हे कुरुनन्दन !
इत्येवं सञ्चिन्त्य कश्यपः तस्याः दुर्भावानुसन्धानेन किञ्चित्कुपितः स्वस्य मोहेन तत्पारवश्यानुसन्धानेन आत्मानं विगर्हयन्
तामुवाचेत्यन्वयः । प्रथमत एवं चिन्तनेन किं स्यादिति शङ्कानिरासायाह—भगवानिति, भगवद्वत्तैश्चर्येण यथेष्टसम्पादने समर्थ
इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—मारीच इति, भगवतः पौत्रपुत्रत्वेन तपसा च तत्रानुग्रहः सूचितः ॥ ४४ ॥ * * तद्वाक्यमाह—
पुत्र इति । हे अभद्रे इति सम्बोधनेन यद्यप्ययं वरस्त्वया ममानभिप्रेतो वृत्तस्तथापि स्ववचनपरिपालनाय ददामीति सूचयति ।
सांवत्सरपर्यन्तमिदं व्रतं यद्यञ्जः यथावत्त्वं धारयिष्यसि तर्हि ते पुत्र इन्द्रहा भविता, किञ्चिद्वैगुण्ये च व्रतस्य वैष्णवत्वेन सर्वथा

वैफल्यसम्भवात् पुत्रो देवबान्धवः इन्द्रपक्षपाती भविष्यति ॥ ४५ ॥ * * महत्त्वं सूचयन्ती सम्बोधयति—हे ब्रह्मन्
व्रतमहं धारयिष्ये, तत्र यानि कार्याण्यावश्यकानि यानि चेह व्रते निषिद्धानि उत अपि यानि व्रतं न घ्नन्ति नावश्यकानि न च
निषिद्धानि किन्त्वभ्यनुज्ञातानि तानि सर्वाण्यपि मे ब्रूहीत्यन्वयः ॥ ४६ ॥ * * तत्रैकत्रिंशन्निषेधानाह—पञ्चभिः, तत्र
साधारणान् दश निषेधानाह—नेति द्वयेन । प्राणिसमूहे कमपि न हिंस्यादित्यर्थः । अनेनेन्द्रवधाशंकापि निषिद्धैवेति सूचितम् ।
न शपेन्नाक्रोशेत् । यदमङ्गलं कपालास्थ्यादिकं तन्न स्पृशेत् ॥ ४७ ॥ * * अप्सु प्रविश्य न स्नायात् । अधौतं वासो न
वसीत न परिध्यात् । विधृतां पूर्वधृतां स्रजं पुनर्न धारयेत् ॥ ४८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

स्त्रीणां स्वभावं प्रकाशयन् परितप्यते शरदिति । अहो स्त्रीणां वक्त्रं मुखं शरत्पद्मस्येवोत्सवः प्रकृष्टविकाशो यस्य तत्,
शरच्चन्द्रसममिति पाठे शरच्चन्द्रतुल्यं, तथा वचो वचनं च, श्रवणामृतं श्रवणयोरमृततुल्यम् । हृदयं, क्षुरस्य धाराया
आभा उपमा यस्य तत् । क्षुरधारेवाभातीति वा । अतः, स्त्रीणां चेष्टितं कः वेद । न कोऽपि विद्यादित्यर्थः ॥ ४१ ॥ * *
न हीति । स्वाशिषि स्वापेक्षितार्थ एवात्मा चित्तं यासां तासाम् । स्त्रीणाम् अञ्जसा तत्त्वतः, कश्चिदपि पुमान् प्रियः न अस्ति हि ।
अत एव अर्थे स्वापेक्षितार्थनिमित्तं पतिं स्वस्वामिनं पुत्रं स्वीयमेकमपि सुतं भ्रातरं स्वसहोदरं वा व्रन्ति स्वयं मारयन्ति
घातयन्ति च । तथा च मनुस्मृतौ सप्तमेऽध्याये शताधिकत्रिपञ्चाशत्तमश्लोकस्य मन्वर्थमुक्तावल्यां टीकायां 'स्त्रीणामतिविषम-
चेष्टितत्वादित्युक्त्वा तथा हीति । 'शस्त्रेण वेणीविनिगूहितेन विदूरधं वै महिषी जघान । विषप्रदिग्धेन च नूपुरेण देवी विरक्ता
किल काशिराजम्' इत्युक्तम् ॥ ४२ ॥ * * इदं महत् संकटमित्याह । प्रतिश्रुतमिति । ददामि इति यत् प्रतिश्रुतं तत्
मम वक्त्रः, मृषा न भवेत् । मिथ्या भवितुं नार्हति । ननु वचसोऽनृतताभयेन दास्यामि चेदिन्द्रो हन्येतेत्यत्राह । इन्द्रश्चापि वधं
न अर्हति । अत इदं महत् संकटं प्राप्तमिति भावः । तत्रैतस्मिन् संकटे, मया इदं वक्ष्यमाणं उपकल्पते संकटनिवृत्तये योग्यं
भवति । अयं भावः । अस्यै वैष्णवं व्रतं तावदुपदेक्ष्यामि तेनैवास्याः शुद्धचित्ताया इन्द्रे जातः क्रोधो निवर्त्तिष्यते पुत्रस्त्वमर्त्त्यो
भविष्यति । दीर्घकालत्वे च व्रतस्य वैगुण्यत्वे सति त्विन्द्रस्य वधोऽपि न भविष्यति इति ॥ ४३ ॥ * * इतीति । हे
कुरुनन्दन, भगवानैश्वर्यसंपन्नः, मारीचः मरीचेः पुत्रः कश्यपः, इतीत्यां संचिन्यालोच्य, किञ्चित् कुपितः मनसैवेति शेषः ।
आत्मानं विमर्हयन् संश्र उवाच हि ॥ ४४ ॥ * * पुत्रस्ते इति । हे भद्रे ! इदं मयोच्यमानं व्रतम् अञ्जः सम्यक् संवत्सरं
संवत्सरपर्यन्तं यदि त्वं धारयिष्यसि । तर्हि तु ते तव पुत्रः इन्द्रहा इन्द्रस्य हन्ता भविता भविष्यति । नो चेत् देवबान्धवः
भविष्यति ॥ ४५ ॥ * * धारयिष्ये इति । हे ब्रह्मन्, व्रतम् अहं धारयिष्ये । मे मया, कार्याणि अवश्यं कर्त्तव्यानि, यानि
तानि ब्रूहि । इह व्रते यानि निषिद्धानि एतावन्ति कार्याणि न कर्त्तव्यानीत्येवं प्रतिषिद्धानि स्युस्तान्यपि ब्रूहि । उत यानि व्रतं
न घ्नन्ति, नावश्यकानि न च निषिद्धानि, तानि च ब्रूहि ॥ ४६ ॥ * * एवमुक्तत्वावद् व्रताङ्गभूतान्नियमान् ब्रुवंस्तावदे-
कत्रिंशन्निषेधानाह न हिंस्यादिति पञ्चभिः । न हिंस्यादिति । भूतजातानि प्राणिसमूहान् न हिंस्यान्न हन्यात् ॥ १ ॥ तथा
कंचन, शपेन्नाक्रोशेत् ॥ २ ॥ अनृतमसत्यं च, न वदेत् ॥ ३ ॥ नखरोमाणि नखान् शारीररोमाणि च, न छिन्द्यात् ॥ ४ ॥
यत् अमङ्गलं केशकपालास्थितुषभस्मादि तत् न स्पृशेत् ॥ ५ ॥ ४७ ॥ * * नाप्सु इति । अप्सु जलेषु, प्रविश्य, न
स्नायात् ॥ ६ ॥ कसैचिदपि, न कुप्येत् ॥ ७ ॥ दुर्जनैः सह न संभाषेत् ॥ ८ ॥ अधौतवासः अक्षालितवस्त्रं न आवसीत
नाच्छादयेन्न विभ्रयाच्चेत्यर्थः ॥ ९ ॥ विधृतां पूर्वं स्वाङ्गे धृतामन्यविधृतां वा, स्रजं पुष्पादिमालां च, कचित् पुनः न वसीत
स्वाङ्गे पुनर्न धारयेदित्यर्थः ॥ १० ॥ ४८ ॥

भाषानुवादः

सच है, स्त्रियोंके चरित्रको कौन जानता है । इनका मुँह तो ऐसा होता है जैसे शरद्ऋतुका खिला हुआ कमल ।
बातें सुननेमें ऐसी मीठी होती हैं मानो अमृत घोल रक्खा हो । परन्तु हृदय, वह तो इतना तीखा होता है मानो छूरेकी
पैनी धार हो ॥ ४१ ॥ * * इसमें सन्देह नहीं कि स्त्रियाँ अपनी लालसाओंकी कठपुतली होती हैं । सच पूछो तो वे
किसीसे प्यार नहीं करती । स्वार्थवश वे अपने पति, पुत्र और भाई तकको मार डालती हैं या मरवा डालती हैं ॥ ४२ ॥
अब तो मैं कह चुका हूँ कि जो तुम माँगोगी, दूँगा । मेरी बात झूठी नहीं होनी चाहिये । परन्तु इन्द्र भी वध करने योग्य
नहीं हैं । अच्छा, अब इस विषयमें मैं यह युक्ति करता हूँ ॥ ४३ ॥ * * प्रिय परीक्षित ! सर्वसमर्थ कश्यपजीने इस
प्रकार मन-ही-मन अपनी भर्त्सना करके दोनों बात बनानेका उपाय सोचा और फिर तनिक रुष्ट होकर दितिसे कहा ॥ ४४ ॥
कश्यपजी बोले—कल्याणि ! यदि तुम मेरे बतलाये हुए व्रतका एक वर्षतक विधिपूर्वक पालन करोगी तो तुम्हें इन्द्रको मारने-
वाला पुत्र प्राप्त होगा । परन्तु यदि किसी प्रकार नियमोंमें झुटि हो गयी तो वह देवताओंका मित्र बन जायगा ॥ ४५ ॥ * *

दित्तिने कहा—ब्रह्मन् ! उस व्रतका पालन करूँगी । आप बतलाइये कि मुझे क्या-क्या करना चाहिये, कौन-कौन-से काम छोड़ देने चाहिये और कौनसे काम ऐसे हैं, जिनसे व्रत भङ्ग नहीं होता ॥ ४६ ॥ * * कश्यपजीने उत्तर दिया—प्रिये ! इस व्रतमें किसी भी प्राणीको मन, वाणी या क्रियाके द्वारा सताये नहीं, किसीको शाप या गाली न दे, झूठ न बोले, शरीरके नख और रोएँ न काटे और किसी भी अशुभ वस्तुका स्पर्श न करे ॥ ४७ ॥ * * जलमें घुसकर स्नान न करे, क्रोध न करे, दुर्जनोसे बातचीत न करे, बिना धुला वस्त्र न पहने और किसीकी पहनी हुई माला न पहने ॥ ४८ ॥

नोच्छिष्टं चण्डिकात्रं च सामिषं वृषलाहृतम् । भुञ्जीतोदक्यया दृष्टं पिबेदञ्जलिना त्वपः ॥ ४९ ॥
नोच्छिष्टास्पृष्टसलिला सन्ध्यायां मूक्तमूर्धजा । अनर्चितासंयतवाङ् नासंवीता बहिश्चरेत् ॥ ५० ॥
नाधौतपादाप्रयता नार्द्रपादो उदक्शिराः । शयीत नापराङ्मान्यैर्न नग्ना न च सन्ध्ययोः ॥ ५१ ॥
धौतवासाः शुचिर्नित्यं सर्वमङ्गलसंयुता । पूजयेत्प्रातराशात्प्राग्गोविप्रान् श्रियमच्युतम् ॥ ५२ ॥
स्त्रियो वीरवतीश्चार्चेत्स्रग्गन्धबलिमण्डनैः । पतिं चाचर्योपतिष्ठेत् ध्यायेत्कोष्ठगतं च तम् ॥ ५३ ॥
सांवत्सरं पुंसवनं व्रतमेतद्विप्लुतम् । धारयिष्यसि चेत्तुभ्यं शक्रहा भविता सुतः ॥ ५४ ॥
बाढमित्यभिप्रेत्याथ दिती राजन् महामनाः । काश्यपं गर्भमाधत्त व्रतं चाञ्जोदधार सा ॥ ५५ ॥
मातृष्वसुरभिप्रायमिन्द्र आज्ञाय मानद । शुश्रूषणेनाश्रमस्थां दितिं पर्यचरत्कविः ॥ ५६ ॥

श्रीकृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—उच्छिष्टम् चण्डिकात्रम् सामिषम् वृषलाहृतम् च उदक्यया दृष्टम् न भुञ्जीत अपः तु अञ्जलिना न पिबेत् ॥ ४९ ॥ * * उच्छिष्टा अस्पृष्टसलिला सन्ध्यायाम् मुक्तमूर्धजा अनर्चिता असंयतवाक् असंवीता बहिः न चरेत् ॥ ५० ॥ * * अधौतपादा न शयीत अप्रयता न आर्द्रपाद् नो शयीत उदक्शिराः न अपराङ्मन अन्यैः न नग्ना न सन्ध्ययोः शयीत ॥ ५१ ॥ * * धौतवासाः शुचिः सर्वमङ्गलसंयुक्ता प्रातराशात् प्राक् गोविप्रान् श्रियम् अच्युतम् नित्यम् पूजयेत् ॥ ५२ ॥ * * च वीरवतीः स्त्रियः स्रग्गन्धबलिमण्डनैः अर्चेत् पतिम् आर्च्य उपतिष्ठेत् च तम् कोष्ठगतम् ध्यायेत् ॥ ५३ ॥ * * सांवत्सरम् एतत् पुंसवनम् व्रतम् विप्लुतम् धारयिष्यसि चेत् तुभ्यम् शक्रहा सुतः भविता ॥ ५४ ॥ * * राजन् अथ दितिः बाढम् इति अभिप्रेत्य महामनाः सा काश्यपम् गर्भम् आधत्त च व्रतम् अञ्जोदधार ॥ ५५ ॥ * * मानद कविः इन्द्रः मातृष्वसुः अभिप्रायम् आज्ञाय शुश्रूषणेन आश्रमस्थाम् दितिम् पर्यचरत् ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

भोजने पञ्च निषेधानाह । नोच्छिष्टमिति । चण्डिकात्रं भद्रकाल्यै निवेदितं पिपीलिकादिदूषितं वा । अञ्जलिना त्वपो जलं न पिबेत् ॥ ४६ ॥ * * गृहाद्बहिर्निर्गमे सप्त निषेधानाह । नोच्छिष्टेति । अनर्चिता मंडनहीना । असंवीताऽ-पावृता ॥ ५० ॥ * * शयनेऽष्टौ निषेधानाह । नाधौतपादेति नापराक्पश्चिमशिराः ॥ ५१ ॥ * * कार्याण्याह धौतवासा इति द्वाभ्याम् प्रातराशात्प्रथमभोजनात् ॥ ५२ ॥ * * वीरवतीजीवद्वर्तकाः । आर्च्यं संपूज्य । कोष्ठगतं कुक्ष्यंतरगतम् ॥ ५३ ॥ * * पुंसवनं पुत्रोत्पत्तिकरम् । तुभ्यं तव ॥ ५४-५७ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

भद्रकाली दुर्गा । ननु 'न त्यजेद्देवनैवेद्यम्' इत्युक्तेः कथमुक्तं भद्रकाल्यै निवेदितं नाद्यादिति तत्राह—पिपीलिकादीति 'चण्डिका स्यात्पिपीलिका' इत्यभिधानात् । आदिना मक्षिकादिग्रहः । आमिषम् 'आमिषं शूद्रशेषान्नं कन्यावित्तं तथा मिषम् । आमिषं चर्मणं वारि प्रेतान्नं चामिषं स्मृतम्' इति "गोच्छागीमहिषीदुग्धादन्वदुग्धमिहामिषम्" इत्यादिना सप्तस्कंधे विस्तरेण वक्ष्यामः । वृषलेन शूद्रेण स्वधर्मविमुखेन वा नीतं वृषं धर्मं लुनातीति वृषल इति व्युत्पत्तेः । 'उदक्यया तु रजस्वला' इत्यभि-

१. प्रा० पा०—नार्द्रपादा । २. प्रा० पा०—नापराङ्मे वै नग्ना च न च । ३. प्रा० पा०—त्यभ्युपेत्या० । ४. प्रा० पा०—कश्यपादगर्भं० । ५. प्रा० पा०—राजन् । ६. प्रा० पा०—चरद्धरिः ।

धानात् ॥ ४९ ॥ * * अस्पृष्टसलिलाऽनाचांता । असंयतवाक्—त्यक्तमौना । अपावृता वस्त्रवर्जिता ॥ ५० ॥ * * अधौतपादा पादशौचहीना । अप्रयताऽपवित्रा 'पवित्रः प्रयतः पूतः' इत्यमरः । आर्द्रपात् प्रक्षालनोत्तरं वस्त्रेणामार्जितपादा । उदक्किष्टराः उत्तराशाकृतशिराः । "प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामथ वा नृप । सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतं न शोभनम् ॥" इति पुराणांतरात् । पुंस इत्युपलक्षणम् । अपरां पश्चिमदिशमंचति शिरसा प्राप्नोति अपराक् तादृशं यथा स्यात्त्येति क्रियाविशेषणत्वेऽपि तद्विशेषणत्वे एव तात्पर्यात् । पश्चिमशिरा इत्येवार्थः । यद्वाऽपराची प्रतीची ततो ल्यब्लोपे पंचम्यंतात् "दिक्शब्देभ्यः" इत्यादिना स्वार्थ एवास्तातिप्रत्ययः । यस्य च "अंचतेर्लुक्" इति लुकि "लुक् तद्धितलुकि" इति स्त्रीप्रत्ययस्य च लुकि अपरागिति । ते प्रतीचीमारभ्य तां पूर्वार्द्धसात्कृत्येति तथैवार्थः इति संदर्भः ॥ ५१-५२ ॥ * * "युक्ता या पतिपुत्राभ्यां ज्ञेया वीरवती हि सा" इत्यपि केचित् ॥ ५३ ॥ * * पुमान्सूयतेऽनेनेति पुंसवनम् । संवत्सरसाध्यं सांवत्सरम् अविप्लुतं सांगोपांगम् ॥ ५४ ॥ * * राजन्निति । राजानो यथा निजामिलाषिताप्तये परानिष्ठमनसो भवन्ति तद्वत्साऽपीति भावः । काश्यपं कश्यपेनाहितं काश्यपं कचित्कश्यपादित्यपि पाठः । अंजः शीघ्रम् ॥ ५५ ॥ * * मातृष्वसुरितेः कविः स्वकार्यसंपादननिपुणः । हे मानदेति । यथा राजानो रिपोरपि पूर्वं मानं कृत्वा पश्चात्तदनिष्टं कुर्वन्ति तथाऽयमपि पूर्वं मानं दत्त्वा पश्चात्तत्त्वडिष्यतीति भावः । मानदेत्यत्र दुदाब्दापोर्द्वयोरर्थावलंबनेनोभयार्थसिद्धिः ॥ ५६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

नोच्छिष्टमिति । उच्छिष्टं न भुञ्जीत । चण्डिकान्नं भद्रकाल्यादिनिवेदितमन्नं पिपीलिकादिदूषितमन्नं वा न भुञ्जीत । "चण्डिका स्यात्पिपीलिका" इत्यभिधानात् । सामिषं मांससहितं वृषलाहृतं शूद्रानीतमन्नं न भुञ्जीत । उदक्यया रजस्वल्या दृष्टमन्नं न भुञ्जीत । अञ्जलिना त्वपो न पिबेत् ॥ ४९ ॥ * * नोच्छिष्टेति । उच्छिष्टा उच्छिष्टमुखी सती अस्पृष्टसलिला अधौतहस्तपादा च मुक्तमूर्द्धजा अनर्चिता मण्डनहीना असंयतवाक् असंवीता अप्रावृता च बहिर्न चरेत् इति सर्वत्रान्वेति । तथा सन्ध्यायां बहिर्न चरेत् ॥ ५० ॥ * * नाधौतेति । न शयीतेत्यष्टस्वप्यन्वेति । अप्रयता अशुचिः अपराक् पश्चिमशिराः अन्यैः स्त्रीजनैरपि सह । स्पष्टं शेषम् ॥ ५१ ॥ * * धौतेति धौतवासाः शुचिः सर्वमङ्गलसंयुता गृहीतपूजोपकरणा प्रातराशात् प्रथमभोजनात् प्राङ् निलं गोविप्रादीन् पूजयेत् ॥ ५२ ॥ * * स्त्रिय इति । वीरवतीः जीवद्भर्तृकाः स्त्रियः स्रग्गन्धार्चयेत् । पतिं च आर्च्य आ सर्वप्रकारैः संपूज्य उपतिष्ठेत् स्तुवीत । कोष्ठगतं कुक्ष्यन्तरगतं च तं पतिं ध्यायेत् ॥ ५३ ॥ सांवत्सरमिति । सांवत्सरं संवत्सरेऽनुष्ठेयं पुंसवनं पुत्रोत्पत्तिकरम् इदं व्रतम् अविप्लुतं निर्विघ्नं धारयिष्यसि तदा तुभ्यं तव इन्द्रहा सुतो भविता अन्यथा त्विन्द्रबान्धवो भविष्यतीति सूचितम् ॥ ५४ ॥ * * बाढमिति । हे राजन् ! सा दितिः बाढमेवं धारयिष्यामीत्यभिप्रेत्य अङ्गीकृत्य महामनाः हृष्टमनाः सती काश्यपं गर्भं वीर्यमाधत्त अब्जो यथावत्प्रयत्नेन व्रतं च दधार ॥ ५५ ॥ * * मातृष्वसुरिति । हे मानद राजन् ! कविः कार्यसाधनकुशलः इन्द्रः स्वमातृष्वसुर्दित्या अभिप्रायमाज्ञाय व्रते विघ्नेन स्वकार्यसिद्धयर्थं तामाश्रमस्थां व्रतस्थामदितिं शुश्रूषणेन सेवया सह नित्यं पर्यचरत् तदपेक्षितं सर्वं सम्पादितवान् ॥ ५६ ॥

वीरराघवव्याख्या

भोजने पञ्च निषिद्धान्याह—उच्छिष्टं चण्डिकान्नं भद्रकाल्यै निवेदितं सामिषं पिपीलिकादिदूषितं वृषलाहृतं शूद्रानीतं उदक्यया रजस्वल्या दृष्टं चान्नं न भुञ्जीत अञ्जलिना अपः जलं न पिबेत् ॥ ४९ ॥ * * उच्छिष्टा चेत् अस्पृष्टसलिला न भवेत् किन्तु जलं स्पृशेदित्यर्थः । सन्ध्ययोः सायं प्रातः मुक्ताः मूर्द्धजाः केशाः यथा तादृशी तथा अनर्चिता अनलङ्कृता च न भवेत् न संयता वाक् यथा सा न भवेत् असंवीता अप्रावृता बहिर्न चरेत् ॥ ५० ॥ * * अधौतौ पादौ यथा सा अप्रयता असमाहितचित्ता न शयीत तथा आर्द्रौ पादौ यस्याः उदक् उत्तरदिशि शिरो यस्याः अपरा पश्चिमशिराश्च न शयीत तथाऽन्यैस्सह नम्रा विवसना च तथा सन्ध्ययोरपि न शयीत ॥ ५१ ॥ * * धौतं वासो यस्याः सा नित्यं सदा शुचिः सर्वमङ्गलैर्हरिद्राचन्दनादिभिर्मङ्गलद्रव्यैः संयुता, प्रातराशात् प्रातर्भोजनात्प्रागेव गाः विप्रान् श्रियं महालक्ष्मीमच्युतञ्च पूजयेत् ॥ ५२ ॥ तथा वीरवतीः पुत्रवतीः जीवद्भर्तृकाः नारीश्च स्रगादिभिरर्चयेत्, बलिरुपायनं मण्डनमलङ्कारः तथा पतिञ्चाचर्य संपूज्य उप समीपे तिष्ठेत् तं पतिं कोष्ठगतं ध्यायेत् स्वपतिमेव स्वोदरगतं ध्यायेत् ॥ ५३ ॥ * * एतदङ्गकलापेन युक्तं पुंसवनाख्यम् इदं सांवत्सरं संवत्सरपर्यन्तं कार्यं व्रतम् अविप्लुतमविकलं यथा तथा धारयिष्यसि चेदिन्द्रस्य हन्ता पुत्रस्तव भविष्यति ॥ ५४ ॥ इत्येवमुक्ता दितिः, हे राजन् ! बाढमित्यङ्गीकृत्य अथ महामनाः उक्तव्रतासक्तमनाः सती कश्यपाद्र्भमाधत्त दधार तथा अञ्जः सन्ध्याव्रतञ्च दधार ॥ ५५ ॥ * * तत इन्द्रः कविः विद्वान् अत एव मातृभगिन्याः दितेः अभिप्रायं ज्ञात्वा, हे मानद ! आश्रमस्थां व्रतस्थां कश्यपस्याश्रमस्थां वा दितिं शुश्रूषणेन पर्यचरत् ॥ ५६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

चण्डिकां सप्तमातृभ्योऽर्पितमन्नं पिपीलिकामूषिकाभोज्यं उदक्यया रजस्वल्या ॥ ४९ ॥ * * अनर्चिता अलङ्काररहिता असंवीता प्रावरणादिरहिता ॥ ५० ॥ * * अपराक् पश्चिमशिरा न शयीत ॥ ५१ ॥ * * प्रातराशात् प्रातःकालभोजनात्पूर्वम् ॥ ५२ ॥ * * वीरवतीः भर्तृसहिताः पतिमभ्यर्च्योपतिष्ठेत स्तुतिं कुर्यात्पतिस्थितं परमात्मानं कोष्ठगतं हृदिगतं ध्यायेत् स्वबाह्यान्तरगतं वा । नाम्ना पुंसवनम् ॥ ५३-५५ ॥ * * मातृध्वसुः मातुरदित्याः स्वसुर्दित्याः ॥ ५६-६० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अपरां पश्चिमदिशमञ्चति शिरसा प्राप्नोति अपराक् तादृशं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणत्वेपि तद्विशेषणत्व एव तात्पर्यात् पश्चिमशिरा इत्येवार्थः । यद्वा अपराची प्रतीची । ततो 'त्यप्लोपे पञ्चम्यन्तादिकृशब्देभ्यः' इत्यादिना स्वार्थ एवास्ताति-प्रत्ययः । तस्य चाञ्चतेर्लुगिति लुक् तद्धितलुगिति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् ततो अपरागिति स्थिते प्रतीचीमारभ्य तां पूर्वाङ्गसातकृत्येति तथैवार्थः ॥ ५१-६२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

भोजने पञ्च निषेधानाह—नोच्छिष्टमिति । चण्डिकां दुर्गानिवेदितं पिपीलिकासृष्टञ्च “चण्डिका स्यात् पिपीलिका” इत्यभिधानात् । उदक्यया रजस्वल्या ॥ ४९ ॥ * * गृहाद्बहिर्निर्गमे सप्त निषेधानाह—नोच्छिष्टेति । असृष्टसलिला अनाचान्ता अनर्चिता निर्भूषणा असंवीता अप्रावृतसर्वाङ्गा ॥ ५० ॥ * * शयने अष्टौ निषेधानाह—नाधौतपादेति । अप्रयता अपवित्रा “पवित्रः प्रयतः पूतः” इत्यमरः । न अपराक् पश्चिमशिराः ॥ ५१ ॥ * * कर्त्तव्यानाह—प्रातराशा-द्रोजनात् प्राक् प्रातः पूजयेत् ॥ ५२ ॥ * * वीरवतीः जीवद्वर्तकाः कोष्ठगतं कुक्ष्यन्तरगतम् ॥ ५३ ॥ * * पुंस-वनं पुत्रोत्पत्तिकरम् ॥ ५४-५५ ॥ * * मातृध्वसुर्दितेः ॥ ५६-५८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

भोजने पञ्च निषेधानाह—नोच्छिष्टमिति । चण्डिकां भद्रकाल्यै निवेदितम् “चण्डिका स्यात् पिपीलिका” इत्यभिधानात्, पिपीलिकादूषितञ्च सामिषं सूक्ष्मकृमिनिराकरणाभावेनाशोधितमित्यर्थः । वृषलाहृतं शूद्रानीतम् उदक्यया रजस्वल्या दृष्टं च न भुञ्जीत अञ्जलिना अपो न पिबेत् ॥ ४९ ॥ * * गृहाग्निर्गमे सप्त निषेधानाह—नोच्छिष्टेति । उच्छिष्टा अकृता-चमना असृष्टसलिला असलिला अस्नाता अनर्चिता अभूषिता असंवीता अप्रावृतसर्वाङ्गा ॥ ५० ॥ * * शयनेऽष्टौ निषेधानाह—नाधौतपादेति । अप्रयता अपवित्रा पवित्रः पूतद्रवात् क्षिन्नाग्निः अपराक् पश्चिमशिराः ॥ ५१ ॥ * * कार्यण्याह—धौतवासा इति द्वाभ्याम् । प्रातराशात् प्रथमभोजनान् प्राक् गवादीन् पूजयेत् ॥ ५२ ॥ * * वीरवतीः जीवद्वर्तकाः सग्भिर्गन्धैः बलिभिरुपायनैः मण्डनैः अलङ्कारैश्चार्च्यं पतिञ्चार्च्यं संपूज्योपतिष्ठेत तत्स्तुतिपरा रमीपे स्थिता भवेत् कोष्ठगतमुदरगतं ध्यायेत् ॥ ५३ ॥ * * सांवत्सरं संवत्सरानुष्ठेयं पुंसवनं पुत्रदं तुभ्यं तव ॥ ५४ ॥ * * बाढ-मित्यभ्युपेत्य अङ्गीकृत्य ॥ ५५ ॥ * * कविः स्वार्थवित् ॥ ५६-५७ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

भोजने पञ्च निषेधानाह—नोच्छिष्टमिति । पञ्चस्वपि द्वितीयान्तपदेषु न भुञ्जीतेत्यन्वेति । चण्डिकां भद्रकाल्यादि-निवेदितमन्नं पिपीलिकादिदूषितमन्नं वा । ‘चण्डिका स्यात् पिपीलिका’ इत्यभिधानात् । उदक्यया रजस्वल्या दृष्टमन्नम् । अञ्जलिना त्वपो न पिबेत् ॥ ४९ ॥ * * गृहाद्बहिर्निर्गमे सप्त निषेधानाह—नोच्छिष्टेति । उच्छिष्टा उच्छिष्टमुखी । असृष्टसलिला अधौतहस्तपादा । अनर्चिता मण्डनहीना । असंवीता अप्रावृता । बहिर्न चरेदिति सप्तस्वप्यन्वेति ॥ ५० ॥ शयनेऽष्टौ निषेधानाह—नाधौतपादेति । न शयीतेत्यष्टस्वप्यन्वेति । अप्रयता प्रमत्ता । अपराक् पश्चिमशिराः । अन्यैः स्त्रीजनै-रपि सह ॥ ५१ ॥ * * कार्यण्याह—धौतवासा इति द्वयेन । मङ्गलसंयुता गृहीतपूजोपकरणा प्रातराशात् प्रथमभोजनान् प्राग्विप्रादीन् पूजयेत् ॥ ५२ ॥ * * वीरवतीः जीवद्वर्तकाः । आर्च्यं सम्पूज्य । उपतिष्ठेत स्तुवीत । कोष्ठगतं कुक्ष्यन्त-रगतम् ॥ ५३ ॥ * * पुंसवनं पुत्रोत्पत्तिकरम् । अविप्लुतं निर्विघ्नम् तुभ्यं तव । चेदित्यनेन अन्यथेन्द्रबान्धवो

भविष्यतीति सूचितम् ॥ ५४ ॥ * * हे राजन् सा दितिः बाढमेवमेव धारयिष्यामीत्यभिप्रेत्य अङ्गीकृत्य महामनाः निर्विघ्नं व्रतं करिष्याम्येवेन्द्रहन्ता पुत्रो भविष्यत्येवेत्यभिमानेन हृष्टमनाः सती काश्यपं गर्भं वीर्यमाधत्त अञ्जो यथावत् प्रयत्नेन व्रतं च दधारेत्यन्वयः ॥ ५५ ॥ * * हे मानद राजन् इन्द्रः स्वमातृष्वसुर्दित्या अभिप्रायमाज्ञाय व्रते विघ्नेन स्वकार्य-सिद्धयर्थं तामाश्रमस्थां व्रतस्थामदितिं शुश्रूषणेन सेवया सह पर्यचरत् तदपेक्षितं सर्वं सम्पादितवान् । यतः कविः एवमेतदनु-वृत्त्यैव मम कार्यं सेत्स्यतीति ज्ञानवान् ॥ ५६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अथ भोजने पञ्च निषेधानाह । नोच्छिष्टमिति । उच्छिष्टं स्वपरमुक्तावशिष्टम् अन्नं न भुञ्जीत ॥ ११ ॥ चण्डिकात्रं भद्रकाल्यै निवेदितमन्नं च न भुञ्जीत ॥ १२ ॥ सामिषं समांसं पिपीलिकादिदूषितं चाऽन्नं, न भुञ्जीत ॥ १३ ॥ वृषलाहृतं शुद्रानीतमन्नं, न भुञ्जीत ॥ १४ ॥ उदकयया रजस्वल्या, दृष्टं, इदं सूतिकादृष्टस्याप्युपलक्षणम् । अन्नं न भुञ्जीत ॥ १५ ॥ अञ्जलिना, अपो जलं, न पिबेत् हि ॥ १६ ॥ ४९ ॥ * * गृहाद्बहिर्निर्गमने सप्त निषेधानाह । नोच्छिष्टेति । उच्छिष्टा बहिः, न चरेत् । स्वगृहाद्बहिर्न गच्छेदित्यर्थः ॥ १७ ॥ अस्पृष्टसलिला अस्पृश्यगृहोचितपदार्थस्पर्शेऽपि अस्नाता बहिर्न चरेदित्यर्थः ॥ १८ ॥ संध्यायां सायंप्रातः संध्ययोः, बहिः न चरेत् ॥ १९ ॥ मुक्ताश्छुट्टा मूर्द्धजा मूर्द्धकेशा यस्यास्तथाभूता च, बहिः न चरेत् ॥ २० ॥ न अनर्चिता अनलंकृता, मण्डनहीनेति यावत् । बहिर्न चरेत् ॥ २१ ॥ न संयता वाग्यया तथाभूता, बहिर्न चरेत् ॥ २२ ॥ असंवीता अप्रावृता सती च, गृहाद्बहिर्न चरेत् ॥ २३ ॥ ५० ॥ * * शयनेऽष्टौ निषेधानाह । नाधौतेति । न धौतौ पादौ यया सा तथाभूता न शयीत ॥ २४ ॥ अप्रयता असमाहितचित्ता, न शयीत ॥ २५ ॥ आद्रौ पादौ यस्याः सा तादृशी ॥ २६ ॥ उदगुत्तरदिशि शिरो यस्यास्तथाभूता च, नो शयीत ॥ २७ ॥ नापराक् पश्चिमशिराः न शयिते-त्यर्थः ॥ २८ ॥ अन्यैः न अन्यैः साकं, शयीत ॥ २९ ॥ नन्ना वस्त्रपरिधानरहिता न शयीत ॥ ३० ॥ संध्योश्च संध्याद्वये इत्यर्थः । न शयीत ॥ ३१ ॥ ५१ ॥ * * एवं निषेधानुक्त्वाथ कार्याण्याह धौतवासा इति द्वाभ्याम् । धौतवासा इति । धौतं वासो वस्त्रं यस्याः सा, ॥ ३२ ॥ शुचिः सर्वकालं शुचितोपेता, ॥ ३३ ॥ नित्यं सर्वाणि यानि मङ्गलानि हरिद्राचन्दनादि-द्रव्याणि तैः संयुता सती, ॥ ३४ ॥ प्रातराशात् प्रथमभोजनात्, प्राक् पूर्वमेव, गोविप्रान् धेनूर्ब्राह्मणांश्चेत्यर्थः । पूजयेत् ॥ ३५-३६ ॥ श्रियं महालक्ष्मीम्, ॥ ३७ ॥ अच्युतं तत्पतिं नारायणं च, पूजयेत् ॥ ३८ ॥ ५२ ॥ * * स्त्रिय इति । वीरवतीर्जीवद्वर्तकाः, स्त्रियोऽङ्गनाश्च, स्रग्गन्धबलिमण्डनैः, अर्घ्यैः पूजयेत् । स्रजः पुष्पहाराः, बलय उपायनानि, मण्डनान्य-लंकाराः, ॥ ३९ ॥ पतिं स्वस्वामिनं च, आर्च्यं पूजयित्वा, ॥ ४० ॥ उपतिष्ठेत् स्वपत्युः स्तुतिं कुर्यादित्यर्थः । ततः, कोष्ठगतं स्वहृत्पद्मावस्थितं, तं स्वपतिशरीरतयाऽवस्थितं हरिं च, ध्यायेत् ॥ ४१ ॥ ५३ ॥ * * सांवत्सरमिति । पुंसवनं पुत्रोत्प-त्तिकरं, एतत् व्रतं, अविप्लुतमविकलं यथा तथा, सांवत्सरमेकवर्षपर्यन्तं, धारयिष्यसि चेत्, तुभ्यं तव, सुतः पुत्रः, शक्रहा इन्द्रस्य हन्ता भविता भविष्यति ॥ ५४ ॥ * * बाढमिति । हे राजन्, इत्यमुना प्रकारेण, उक्ता दितिः, बाढम् इति अभिप्रेत्याङ्गीकृत्य, अथ महामनाः उक्तव्रतासक्तमनाः सती, काश्यपं कश्यपात् प्राप्तं गर्भम् आधत्त दधार । अञ्जः सम्यक्, सा व्रतं च दधार ॥ ५५ ॥ * * मातृष्वसुरिति । ततः, हे मानद, कविर्विद्वान्, इन्द्रः, मातृष्वसुः स्वमातृभगिन्याः दितेः, अभिप्रायम् आज्ञाय ज्ञात्वा, आश्रमस्थां कश्यपस्याश्रमावस्थितां, दितिं, शुश्रूषणेन, पर्यचरत् । सेवानिमित्तेन तदन्तिकेऽस्थात् ॥ ५६ ॥

भाषानुवादः

जूठा न खाय, भद्रकालीका प्रसाद या मांसयुक्त अन्नका भोजन न करे । शूद्रका लाया हुआ और रजस्वलाका देखा हुआ अन्न भी न खाय जाय और अञ्जलिसे जलपान न करे ॥ ४९ ॥ * * जूठे मुँह, बिना आचमन किये, सन्ध्याके समय, बाल खोले हुए, बिना शृङ्गारके, वाणीका संयम किये बिना और बिना चदर ओढ़े घरसे बाहर न निकले ॥ ५० ॥ * * बिना पैर धोये, अपवित्र अवस्थामें, गीले पाँवोंसे, उत्तर या पश्चिम सिर करके, दूसरेके साथ नग्नावस्थामें तथा सुबह-शाम सोना नहीं चाहिये ॥ ५१ ॥ * * इस प्रकार इन निषिद्ध कर्मोंका त्याग करके सर्वदा पवित्र रहे, धुला वस्त्र धारण करे और सभी सौभाग्यके चिह्नोंसे सुसज्जित रहे प्रातःकालः कलेवा करनेके पहले ही गाय, ब्राह्मण, लक्ष्मीजी और भगवान् नारायणकी पूजा करे ॥ ५२ ॥ * * इसके बाद पुष्पमाला, चन्दनादि सुगन्धद्रव्य, नैवेद्य और आभूषणादिसे सुहागिनी स्त्रियोंकी पूजा करे तथा पतिकी पूजा करके उसकी सेवामें संलग्न रहे और यह भावना करती रहे कि पतिका तेज मेरी कोखमें स्थित है ॥ ५३ ॥ * * प्रिये ! इस व्रतका नाम 'पुंसवन' है यदि एक वर्षतक तुम इसे बिना किसी त्रुटिके पालन कर

सकोमी तो तुम्हारी कोखसे इन्द्रघाती पुत्र उत्पन्न होगा ॥ ५४ ॥ * * परीक्षित ! दिति बड़ी मनस्विनी और दृढ निश्चयवाली थी । उसने 'बहुत ठीक' कहकर उनकी आज्ञा स्वीकार कर ली । अब दिति अपनी कोखमें भगवान् कश्यपका वीर्य और जीवनमें उनका बतलाया हुआ व्रत धारण करके अनायास ही नियमोंका पालन करने लगी ॥ ५५ ॥ * * प्रिय परीक्षित ! देवराज इन्द्र अपनी मौसी दितिका अभिप्राय जान बड़ी बुद्धिमानीसे अपना वेष बदलकर दितिके आश्रमपर आये और उसकी सेवा करने लगे ॥ ५६ ॥

नित्यं वनात्सुमनसः फलमूलसमित्कुशान् । पत्राङ्कुरमृदोऽपथ काले काल उपाहरत् ॥ ५७ ॥
 एवं तस्या व्रतस्थाया व्रतच्छिद्रं हरिर्नृप । प्रेप्सुः पर्यचरज्जिह्वो मृगहेव मृगाकृतिः ॥ ५८ ॥
 नाध्यगच्छद् व्रतच्छिद्रं तत्परोऽथ महीपते । चिन्तां तीव्रां गतः शक्रः केन मे स्याच्छिद्रं त्विह ॥ ५९ ॥
 एकदा सा तु सन्ध्यायामुच्छिष्टा व्रतकशिता । अस्पृष्टवार्यधौताङ्घ्रिः सुष्वाप विधिमोहिता ॥ ६० ॥
 लब्ध्वा तदन्तरं शक्रो निद्रापहतचेतसः । दितेः प्रविष्ट उदरं योगेशो योगमायया ॥ ६१ ॥
 चकर्त सप्तधा गर्भं वज्रेण कनकप्रभम् । रुदन्तं सप्तधैकैकं मा रोदीरिति तान् पुनः ॥ ६२ ॥
 ते तमूचुः पाट्यमानाः सर्वे प्राञ्जलयो नृप । नो जिघांससि किमिन्द्र भ्रातरो मरुतस्तव ॥ ६३ ॥
 मा भैष्ट भ्रातरो मह्यं यूयमित्याह कौशिकः । अनन्यभावान् पार्षदानात्मनो मरुतां गणान् ॥ ६४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सुमनसः फलमूलसमित्कुशान् पत्राङ्कुरमृदः च अपः काले काले नित्यम् वनात् उपाहरत् ॥ ५७ ॥ * *
 नृप जिह्वः हरिः मृगहा मृगाकृतिः इव एवम् व्रतस्थायाः तस्याः व्रतच्छिद्रम् प्रेप्सुः पर्यचरन् ॥ ५८ ॥ * * महीपते अथ तत्परः शक्रः व्रतच्छिद्रम् न अध्यगच्छत् इह तु मे शिवम् केन स्यात् इति तीव्राम् चिन्ताम् गतः ॥ ५९ ॥ * * व्रतकशिता विधिमोहिता सा तु एकदा अस्पृष्टवार्यधौताङ्घ्रिः उच्छिष्टा सन्ध्यायाम् सुष्वाप ॥ ६० ॥ * * योगेशः शक्रः तदन्तरम् लब्ध्वा निद्रापहतचेतसः दितेः उदरम् योगमायया प्रविष्टः ॥ ६१ ॥ * * कनकप्रभम् गर्भम् वज्रेण सप्तधा चकर्त रुदन्तम् एकैकम् मा रोदीः इति पुनः तान् सप्तधा चकर्त ॥ ६२ ॥ * * नृप पाट्यमानाः ते सर्वे प्राञ्जलयः तम् ऊचुः इन्द्र नः किम् जिघांससि मरुतः तव भ्रातरः ॥ ६३ ॥ * * कौशिकः अनन्यभावान् आत्मनः पार्षदान् मरुताम् गणान् मा भैष्ट यूयम् मह्यम् भ्रातरः इति आह ॥ ६४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

हरिर्दिद्रो व्रतस्य छिद्रं प्रेप्सुः प्राप्तुमिच्छुः । जिह्वः कुटिलः साधुवेषः । मृगहा लुब्धको यथा मृगवचनाय मृगवेषो भवति तद्वत् ॥ ५८ ॥ * * केन मे शिवं स्यादिति चिन्तां प्राप्तः छिद्रान्वेणे तत्परः ॥ ५९ ॥ * * अस्पृष्टवारि-
 आसावधौताङ्घ्रिश्च ॥ ६० ॥ * * निद्रयाऽपहतं चेतो यस्याः ॥ ६१ ॥ * * मा रोदीरित्युपलालयन्निव ताञ्छ-
 कलीकृतान् पुनः एकैकं सप्तधा चकर्त चिच्छेद ॥ ६२ ॥ * * पाटयमानाः च्छिद्यमानाः ॥ ६३ ॥ * * कौशिक इन्द्रः । गणान्सप्त । “सप्तगणा वै मरुतः” इति श्रुतेः ॥ ६४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पत्राणि चाङ्कुराणि च मूषैषां समाहारः पत्राङ्कुरमृत् तेन सह अपश्च जलानि ॥ ५७ ॥ * * व्रतस्य छिद्रं प्रेप्सोरिन्द्रस्याप्यविज्ञत्वमेव यतो विष्णोः स्मरणेन कीर्त्तनेन वा सच्छिद्रमपि निश्छिद्रं स्यात् । तस्य विष्णोरिन्द्रं व्रतं छिद्रेष्य-
 च्छिद्रमेव भवेत् । तदुक्तं “यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वंदे तमीश्वरम्” इति “मन्त्रतत्त्वव्रतशिखरं देशकालार्हवस्तुतः । सर्वं करोति निश्छिद्रं नामसंकीर्त्तनं तव ॥” इति वामनं प्रति भार्गवोक्तेश्च । किञ्चोप-
 रिष्टादिद्रेणापि व्रतस्य निश्छिद्रतामनुभविष्यता वक्ष्यते च “महापुरुषपूजायाः सिद्धिः काप्यनुषंगिणी” इति । तद्वत्परिचारकः
 लोकाकृतिः । हे नृपेति । नृपो यथा मिलित्वा रिपुं तच्छिद्रान्वेषणपरो भवति तद्वदिन्द्रोपीति भावः ॥ ५८ ॥ * *

यतः छिद्रं न प्राप्तमथातः । महीपते इति । यथा प्रबलरिपुच्छिद्राप्राप्तौ महीपतेरपि चिंतापतति किमुत त्रैलोक्याधिपतेर्यदि सा भवेदिति भावः ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ एकदेन्द्रादृष्टवशात् । विधिना विधात्रा मोहिता ॥ ६० ॥ ❀ ❀ योगस्य परकाय-प्रवेशाख्यस्य सिद्धयर्था या माया तया तत्र हेतुः योगेशोऽभ्यस्तसमस्तयोगशास्त्रः ॥ ६१ ॥ ❀ ❀ अत्राल्पकाल एव बहुपुण्य-पापभोगिनो जीवस्य योगिनो वा कायव्यूह इवैकस्य जीवस्योनपंचाशत्कायव्यापकत्वमिति केचित् । भाविदृष्ट्या प्रथममेवैक-स्मिन्देहे प्रविष्टानामेकोनपंचाशज्जीवानामिद्रकृतदेहविभागेनैकैकदेहप्राप्तिरित्यपरे । इन्द्रकृतखंडेष्वन्येषामप्यष्टत्वारिंशज्जीवानां तत्क्षण-एव प्रवेशो यथा लतागुल्मानां केषांचित्खंडं खंडीकृत्यैव भूमावारोपितानां पृथक्पृथक्प्ररोहोद्गमदर्शनात् पृथक्पृथक्जीवस्य प्रवेशोऽनुमीयते इत्यन्ये च प्राहुः । अयमेव न्यायो दुर्योधनादिजन्मन्यपि वर्णितो महाभारत आदिपर्वणि । “स्वोदरं घातयामास गांधारी दुःखमूर्च्छिता । ततो जज्ञे मांसपेशी लोहाष्टीलेव संहता ॥” इत्यारभ्य “सा सिच्यमाना त्वष्टीला बभूव शतधा तदा । अंगुष्ठपर्वमात्राणां गर्भाणां पृथगेव तु ॥” इत्येतन ॥ ६२ ॥ ❀ ❀ नृपति । यथा त्वं पीडितैर्नृभिः प्रार्थ्यसे तथा तैरिन्द्रोऽपीति भावः ॥ ६३ ॥ ❀ ❀ मरुतां गणत्वे श्रुतिमाह—समेति । स्पष्टार्थेयम् ॥ ६४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

नित्यमिति । सुमनसः पुष्पाणि । स्पष्टमन्यत् ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ एवमिति । हे नृप । हरिरिन्द्रः व्रतस्थायाः तस्या व्रतच्छिद्रं व्रतविघ्नस्यावसरं प्रेप्सुः प्राप्तमिच्छुः जिह्वाः अन्तःकुटिलोऽप्युपरि साधुवेषश्च संस्तामेवं पर्यचरदित्यन्वयः । जिह्वत्वे दृष्टान्तः । यथा मृगहा लब्धको मृगवञ्चनाय मृगाकृतिर्भवति तथा परिचारकवेषो बभूव ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ नेति हे । नृप ! एवं तत्परः छिद्रान्वेषणपरोऽपि शक्रः यदा व्रतच्छिद्रं नाध्यगच्छत् न प्राप । तदा इहास्मिन् समये मे शिवं कार्यं केन हेतुना स्यादिति तीव्रां चिन्तां गतः ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ एकदेति । व्रतेन कर्षिता उच्छिष्टा सती विधिना प्रारब्धेन मोहिता चेति यतः अस्पृष्टवारिश्चासावधौताङ्घ्रिश्च सा सन्ध्यायां सुष्वाप ॥ ६० ॥ ❀ ❀ लब्ध्वेति । योगेशः अणिमादिसिद्धिमान् शक्रः तदन्तरमवसरं लब्ध्वा निद्रयाऽपहृतं चेतो यस्यास्तस्या दितैरुदरं योगमायया परकायप्रवेशाख्यसिद्धया प्रविष्टः ॥ ६१ ॥ चकर्त्त । उदरं प्रविष्टः इन्द्रः कनकवत्प्रभा कान्तिर्यस्य तं गर्भं वज्रेण सप्तधा चकर्त्त चिच्छेद । एवं छेदने कृतेऽपि रुदन्तं गर्भं मा रोदीरित्युपललयन्नैव पुनस्तानेकैकं सप्तधा चकर्त्त ॥ ६२ ॥ ❀ ❀ ते इति । हे नृप ! ते सर्वे गर्भाः पीडयमाना अतः प्राञ्जलयः सन्तस्तमिन्द्रमूचुः । हे इन्द्र ! वयं तु मरुतस्तव भ्रातरः । अतो नोऽस्मान् त्वं किं जिघांससि हन्तुमिच्छसि ॥ ६३ ॥ मा भैष्टेति । एवं तैरुक्तः कौशिक इन्द्रोऽपि तान् मरुतां गणान् अनन्यभावान् अतिस्नेहवतः आत्मनः स्वस्य पार्षदान् आज्ञा-कारिणो निश्चित्य यदि यूयं मह्यं मम भ्रातरस्तदा मा भैष्ट भयं मा कुरुतेत्याह स्म ॥ ६४ ॥

वीरराघवव्याख्या

तदेवाह—नित्यमहरहः सुमनसः पुष्पाणि फलानि च मूलानि च समिधश्च कुशाश्च तान् पत्राणि किसलयानि च दूर्वा-कुशाश्च मृदः मृत्कृशाश्च आपश्च ताः काले काले उचितकाले उपाहरत् आनीय समर्पितवान् ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ एवं तस्यां दितौ व्रतस्थायां सत्यां हे नृप ! हरिरिन्द्रः व्रतस्य छिद्रं वैकल्यं प्रेप्सुः कामयमानः अत एव जिह्वाः कुटिलचित्तः पर्यचरत्, यथा, मृगस्येवाकृतिर्यस्य सः मृगाणां हन्ता मृगाननुवर्त्तते तथा ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ हे महीपते । तत्परः व्रतच्छिद्रपर्यालोचन-परोऽपि व्रतच्छिद्रं नाध्यगच्छत् नाप्रशयत् अथ नितरां चिन्तां प्राप्तः केन हेतुना मम शिवं भद्रं स्यादिति तीव्रां चिन्तां प्राप्तः ॥ ५९ ॥ एकदा सा दितिः व्रतकर्षिता अत एवाशक्तया न स्पृष्टं वारि जलं यया सा अधौतावप्रक्षालितावङ्घ्री यया सा तादृशी अत एव उच्छिष्टा सन्ध्यायां सायंकाले विधिना दैवेन मोहिता सती सुष्वाप ॥ ६० ॥ ❀ ❀ तदा तदन्तरं व्रतच्छिद्रं लब्ध्वा शक्रो निद्रया अपहृतं चेतो यस्यास्तस्याः दितैरुदरं प्रविष्टः, कथं परकायप्रवेशसामर्थ्यन्तस्य ? इत्यत्राह—योगेशः परकायप्रवेशसामर्थ्यापादकयोगयुक्तः अत एव योगमायया विचित्रयोगसामर्थ्येनोदरं प्रविष्ट इत्यर्थाः ॥ ६१ ॥ ❀ ❀ उदरे प्रविष्टः शक्रो वज्रायुधेन तं कनकप्रभं गर्भं सप्तधा चिच्छेद । रुदन्तमेकैकं गर्भस्य भागं मा रोदीरिति वदन् तान् खण्डान् पुनः सप्तधा एकैकं चिच्छेद यतो मारोदीरिति तान् चिच्छेद, अत एव निमित्तान्मरुच्छब्दस्य तेषु प्रवृत्तिः आर्षत्वान्माशब्दस्य ह्रस्वः । “रुदेर्भावे क्तिप्” मा न विद्यते इन्द्रवाक्यात् रूत् रोदनं येषां ते मरुतः ॥ ६२ ॥ ❀ ❀ हे नृप ! ते छिद्यमानाः सर्वे गर्भस्य भागाः तथैव प्रविभक्तप्राणिपादाद्यवयवाः प्राञ्जलयस्सन्तः तमिन्द्रमूचुः, तदेवाह—किमिति; हे इन्द्र ! तव भ्रातरो मरुतः मरुत्संज्ञान् नोऽस्मान् किं किमर्थं जिघांससि हन्तुमिच्छसि ॥ ६३ ॥ ❀ ❀ इति तैरुक्तः कौशिकः शक्रो यदि यूयं मह्यं मम भ्रातरः तर्हि मा भैष्ट भयं मा कुरुतेत्याह, तत आत्मनः स्वस्य पार्षदान् पार्षदत्वं प्राप्तानन्यभावान् अनन्यस्वामित्वा-भिप्रायकान् मरुतां गणनाहेति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ६४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

योगमायया योगसामर्थ्येन ॥ ६१-६२ ॥ * * जिघांससि हन्तुमिच्छसि ॥ ६३ ॥ * * मा मैष्ट भयं
मा कुरुष्व कौशिक इन्द्रः मरुतां गणानाह ॥ ६४-६५ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ते तमूचुरिति । अत एकस्यैव जीवस्य नानाकायाध्यासः । यद्वा, पूर्वमेकस्मिन् देहे बहूनां जीवानामध्यवस्थवतां
देहविभागप्राप्तेरिति ज्ञेयम् ॥ ६३-६६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

हरिरिन्द्रो व्रतस्य छिद्रं प्राप्तुमिच्छुरितीन्द्रस्याप्यविज्ञत्वमेव यतो विष्णोः स्मरणेन कीर्त्तनेन वा सच्छिद्रमपि
निश्छिद्रं स्यात् तस्य विष्णोरिदं व्रतं छिद्रेऽप्यच्छिद्रमेव भवेत् । यदुक्तम् “यस्य स्मृत्या च नामोत्तया” इति “मन्त्रतस्तन्त्र-
तश्छिद्रम्” इत्यादि च, किञ्चोपरिष्ठादन्द्रेणापि व्रतस्य निश्छिद्रतामनुभविष्यता वक्ष्यते “महापुरुषसेवायाः सिद्धिः काप्यानु-
षङ्गिकी” इति जिह्वाः कुटिलः । मृगहा लुब्धको मृगवञ्चनाय यथा मृगाकृतिर्भवति तद्वत् तत्परिचारकलोकाकृतिः ॥ ५९ ॥
अस्पृष्टवारिश्चासावधौताङ्घ्रिश्च ॥ ६० ॥ * * योगस्य परकायप्रवेशाख्यस्य सिद्धयर्था या माया तथा ॥ ६१ ॥ * *
मा रोदीरित्युपललयन्निव तान् पुनः सप्तधा चकर्त चिच्छेद । अत्राल्पकाल एव बहुपुण्यपापभोजिनो जीवस्य योगिनो वा
कायव्यूह इवेकस्यैव जीवस्योनपञ्चाशत्कायव्यापकत्वमिति केचित् । भाविदृष्ट्या प्रथममेवैकस्मिन् देहे प्रविष्टानामेकोनपञ्चा-
शज्जीवानान्मिन्द्रकृतविभागेनैकैकदेहप्राप्तिरित्यपरे । इन्द्रकृतखण्डेष्वन्येषामप्यष्टचत्वारिंशज्जीवानां तत्क्षण एव प्रवेशो यथा,
लतागुल्मानां केषाञ्चित् खण्डं खण्डीकृत्यैव भूमावारोपितानां पृथक् पृथक् प्ररोहोद्गमात् पृथक् पृथक् जीवस्य प्रवेशोऽनुमीयते
इत्यन्ये च प्राहुः ॥ ६३-६४ ॥ * * मह्यं मम कौशिकः इन्द्रः गणान् “सप्त गणा वै मरुतः” इति श्रुतेः ॥ ६४-६५ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

मृगहा यथा मृगवञ्चनाय मृगाकृतिर्भवति तथा हरिरिन्द्रः तस्याः व्रतच्छिद्रं प्रेप्सुः प्राप्तुमिच्छुः जिह्वाः कुटिलः
भृत्याकृतिस्सन् पर्यचरत् ॥ ५८ ॥ * * मे केनोपायेन शिवं स्यादिति तीव्रां चिन्तां गतः प्राप्तः ॥ ५९ ॥ * *
सन्ध्यायां शयनायोग्यकाले अस्पृष्टवारिश्चासावधौताङ्घ्रिश्च सुष्वाप विधिना इन्द्रकर्मफलदेनेश्वरेण मोहिता ॥ ६० ॥ * *
तदन्तरं तच्छिद्रं निद्रयापहतं चेतो यस्याः योगस्य तपोव्रतादिरूपस्य माया परकायप्रवेशरूपा शक्तिस्तथा ॥ ६१ ॥ * *
कनकप्रभं तस्याः गर्भं वज्रेण सप्तधा चकर्त चिच्छेद पुनश्च तानेकैकं रुदन्तं मा रोदीरिति वदन् सप्तधा चकर्त । ननु, “अणुर्होष
आत्मा चेतसा वेदितव्यः” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धस्य जीवस्यैकस्य बहुषु देहेषु युगपत् प्रवेशाद्यसम्भवात् कथं घटेत तानेकैकं रुदन्त-
मिति ? अत्रोच्यते, दैवात् प्रथमत एवैकस्मिन् देहे प्रविष्टानामेकोनपञ्चाशज्जीवानामिन्द्रकृतविभागेनैकैकदेहप्राप्तिरिति । अत एव
एकस्मिन् गर्भे दैवात्प्रविष्टाः एकाधिकशतसङ्ख्याका जीवाः श्रीव्यासाज्ञया गान्धार्या तद्गर्भखण्डाः पृथक् पृथक् कुम्भेषु निहिताः
दुर्योधनादयः शतसङ्ख्याकाः पुत्राः जाताः कन्या चैकोत्पन्नेति, सौभर्यादयस्तु स्वकर्मजन्यदेहमाश्रित्य योगबलेन पृथक् पृथक्
जीवयुक्तान् बहून् देहान् सृजन्ति चेति दिक् ॥ ६२-६३ ॥ * * कचित्कुशिकान्वये जातत्वात्कौशिकः इन्द्रः गणान्
“सप्तगणा वै मरुतः” इति श्रुतेः ॥ ६४-६५ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तत्परिचर्यामेवाह—नित्यमिति ॥ ५७ ॥ * * हे नृप हरिरिन्द्रः तस्या व्रतच्छिद्रं व्रतविघ्नस्यावसरं प्रेप्सुः
प्राप्तुमिच्छुः जिह्वाः अन्तःकुटिलोऽप्युपरि साधुवेषश्च सन् तामेवं पर्यचरदित्यन्वयः । जिह्वात्वे दृष्टान्तः—मृगहेति, लुब्धको
यथा मृगवञ्चनाय मृगवेषो भवति तथेत्यर्थः ॥ ५८ ॥ * * एवं तत्परः छिद्रान्वेषणपरोऽपि यदा व्रतच्छिद्रं नाध्यगच्छत्
न प्राप तदा इहास्मिन् समये मे शिवं कार्यं तु केन हेतुना स्यादिति चिन्तां गतः ॥ ५९ ॥ * * अस्पृष्टवारिश्चासाव-
धौताङ्घ्रिश्च सा । एवं प्रस्वापे हेतुः—व्रतेन कर्शिता विधिना प्रारब्धेन मोहिता चेति ॥ ६० ॥ * * तदन्तरमवसरं
लब्ध्वा निद्रयापहतं चेतो यस्यास्तस्या दितेरुदरं योगमायया परकायप्रवेशाख्यसिद्धया शक्ः प्रविष्टः । यतो योगेशः अणिमादि-
सिद्धिमान् ॥ ६१ ॥ * * उदरं प्रविष्ट इन्द्रः कनकवत् प्रभा कान्तिर्यस्य तं गर्भं वज्रेण सप्तधा चकर्त चिच्छेद । एवं
छेदने कृतेऽपि रुदन्तं गर्भं मा रोदीरित्युपललयन्निव पुनस्तानेकैकं सप्तधा चकर्तैत्यन्वयः ॥ ६२ ॥ * * हे नृपते सर्वे

गर्भाः पीड्यमाना अतः प्राञ्जलयः सन्तस्तमिन्द्रमूचुरित्यन्वयः । किमूचुस्तत्राह—हे इन्द्र वयं तु मरुतस्तव भ्रातरः । अतो नोऽस्मान् त्वं किं जिघांससि हन्तुमिच्छसीति ॥ ६३ ॥ * * * एवं तैरुक्तः कौशिकः इन्द्रोऽपि तान् मरुतां गणान् यदि यूयं मह्यं मम भ्रातरस्तदा मा भैष्ट भयं मा कुरुतेत्याहेत्यन्वयः । कथं तद्वनने प्रवृत्तस्तद्वचनादेवमाहेत्याकाङ्क्षायामाह—अनन्यभावान् अतिस्नेहवतः आत्मनः स्वस्य पार्षदान् आज्ञाकारिणो निश्चित्येत्यर्थः ॥ ६४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तत्कृतसेवाप्रकारमाह । नित्यमिति । नित्यमहरहः, वनात् सुमनसः पुष्पाणि, फलानि च मूलानि च समिधश्च कुशाश्च तान्, पद्माणि मृन्दादलानि च अङ्कुराश्च मृदश्च ताः, अपो जलानि च, काले काले उचितसमये, उपाहरदानीय समर्पितवान् ॥ ५७ ॥ * * * एवमिति । हे नृप, एवं व्रतस्थायाः तस्याः, व्रतच्छिद्रं प्रेप्सुः प्राप्तुमिच्छुः, अत एव जिह्वाः कुटिलचित्तः, हरिरिन्द्रः, मृगाकृतिर्मृगसमानाकारधरः मृगहा मृगयुरिव, पर्यचरत् ॥ ५८ ॥ * * * नाध्यगच्छदिति । हे महीपते तत्परो व्रतच्छिद्रपर्यालोचनपरः सन्नपि, यदा व्रतच्छिद्रं न अध्यगच्छत् । अथ तदा, तु तीव्रां चिन्तां गतः शक्रः, इह मे मम, शिवं केन स्यात् इति व्यचिन्तयदिति शेषः ॥ ५९ ॥ * * * एकदेति । एकदा सा तु दितिस्तु, व्रतकशिता अत एव, न स्पृष्टं वारि जलं यया सा, अधौतावप्रक्षालितौ अङ्घ्री चरणौ यया सा चासौ सा च, अत एव, उच्छिष्टा सती, संध्यायां विधिमोहिता दैवेन मोहं प्राप्ता सती, सुष्वाप ॥ ६० ॥ * * * लब्ध्वेति । योगेशः परकायप्रवेशसामर्थ्या-पादकयोगयुक्तः, शक्र इन्द्रः, तत् अन्तरं छिद्रं लब्ध्वा, निद्रया अपहृतं चेतो यस्यास्तस्याः दितेः, उदरं प्रति, योगमायया विचित्रयोग-सामर्थ्येन प्रविष्टः ॥ ६१ ॥ * * * चकर्त्तैति । ततः, कनकप्रभं गर्भं, वज्रेण सप्तधा चकर्त्त । रुदन्तं तं, एकैकं गर्भस्य भागं, सा रोदीः इति, वदन्, पुनः तान् सप्तधा चकर्त्त । सप्तभागमध्यत एकैकमुपादाय तमेकमेकं पुनः सप्तधा चकर्त्तैत्यर्थः ॥ ६२ ॥ * * * ते इति । हे नृप, पाठ्यमाना उक्तरीत्या शक्रेण भिद्यमानाः, सर्वे ते एकोनपञ्चाशदपि गर्भभागाः, प्राञ्जलयः सन्तः, हे इन्द्र, मरुतः वयं तव भ्रातरः, अतः नोऽस्मान् किं जिघांससि । मा जहीत्यर्थः । इति तम् ऊचुः ॥ ६३ ॥ * * * मा भैष्टेति । इति तैरुक्त इति शेषः । कौशिकः शक्रः, यदि यूयं मह्यं मम भ्रातरः, तर्हि मा भैष्ट भयं मा कुरुतः, इति, आत्मनः स्वस्य, पार्षदान् पार्षदत्वं प्राप्तान्, अनन्यभावान् मरुतां गणान्, आह ॥ ६४ ॥

भाषानुवादः

वे दितिके लिये प्रतिदिन समय-समयपर वनसे फूल-फल, कन्द-मूल, समिधा, कुश, पत्ते, दूब, मिट्टी और जल लाकर उसकी सेवामें समर्पित करते ॥ ५७ ॥ * * * राजन् ! जिस प्रकार बहेलिया हरिनको मारनेके लिये हरिनकी-सी सूखत बनाकर उसके पास जाता है, वैसे ही देवराज इन्द्र भी कपट-वेष धारण करके व्रतपरायण दितिके व्रत-पालनकी त्रुटि पकड़नेके लिये उसकी सेवा करने लगे ॥ ५८ ॥ * * * सर्वदा पैनी दृष्टि रखनेपर भी उन्हें उसके व्रतमें किसी प्रकारकी त्रुटि न मिली और वे पूर्ववत् उसकी सेवा-टहलमें लगे रहे । अब तो इन्द्रको बड़ी चिन्ता हुई । वे सोचने लगे—मैं ऐसा कौन-सा उपाय करूँ, जिससे मेरा कल्याण हो ? ॥ ५९ ॥ * * * दिति व्रतके नियमोंका पालन करते-करते बहुत दुर्बल हो गयी थी । विधाताने भी उसे मोहमें डाल दिया । इसलिये एक दिन सन्ध्याके समय जूठे मुँह, बिना आचमन किये और बिना पैर धोये ही वह सो गयी ॥ ६० ॥ * * * योगेश्वर इन्द्रने देखा कि यह अच्छा अवसर हाथ लगा । वे योगबलसे झटपट सोयी हुई दितिके गर्भमें प्रवेश कर गये ॥ ६१ ॥ * * * उन्होंने वहाँ जाकर सोनेके समान चमकते हुए गर्भके वज्रके द्वारा सात टुकड़े कर दिये जब वह गर्भ रोने लगा, तब उन्होंने 'मत रो' मत रो, यह कहकर सातों टुकड़ोंमेंसे एक-एकके और भी सात-सात टुकड़े कर दिये ॥ ६२ ॥ * * * राजन् ! जब इन्द्र उनके टुकड़े-टुकड़े करने लगे, तब उन सबोंने हाथ जोड़कर इन्द्रसे कहा—'देवराज तुम हमें क्यों मार रहे हो ? हम तो तुम्हारे भाई मरुद्गण हैं' ॥ ६३ ॥ तब इन्द्रने अपने भावी अनन्यप्रेमी पार्षद मरुद्गणसे कहा—'अच्छी बात है, तुम लोग मेरे भाई हो । अब मत डरो !' ॥ ६४ ॥

न समार दितेर्गर्भः श्रीनिवासानुकम्पया । बहुधा कुलिशक्षुण्णो द्रौण्यस्त्रेण यथा भवान् ॥ ६५ ॥
सकृदिष्ट्वाऽऽदिपुरुषं पुरुषो याति साम्यताम् । संवत्सरं किञ्चिद्दूनं दित्या यद्वरिस्तचितः ॥ ६६ ॥
सजूरिन्द्रेण पञ्चाशदेवास्ते मरुतोऽभवन् । व्यपोह्य मातृदोषं ते हरिणा सोमपाः कृताः ॥ ६७ ॥
दितिरुत्थाय ददृशे कुमाराननलप्रभान् । इन्द्रेण सहितान् देवी पर्यतुण्यदनिन्दिता ॥ ६८ ॥

अथेन्द्रमाह ताताहमादित्यानां भयावहम् । अपत्यमिच्छन्त्यचरं व्रतमेतत्सुदुष्करम् ॥ ६९ ॥
एकः सङ्कल्पितः पुत्रः सप्त सप्ताभवन् कथम् । यदि ते विदितं पुत्र सत्यं कथय मा मृषा ॥ ७० ॥

इन्द्र उवाच

अम्ब तेऽहं व्यवसितमुपधार्यागतोऽन्तिकम् । लब्धान्तरोऽच्छिदं गर्भमर्थबुद्धिर्न धर्मवित् ॥ ७१ ॥
कृतो मे सप्तधा गर्भ आसन् सप्त कुमारकाः । तेऽपि चैकैकशो वृक्णाः सप्तधानापि मग्निरे ॥ ७२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—बहुधा कुलिशलुणः दितेः गर्भः श्रीनिवासानुकम्पया यथा भवान् द्रौण्यस्त्रेण न ममार ॥ ६५ ॥ * *
पुरुषः सकृत् आदिपुरुषम् इष्ट्वा साम्यताम् याति दित्या यत् हरिः किञ्चित् ऊनं संवत्सरम् अर्चितः ॥ ६६ ॥ * * ते मरुतः
इन्द्रेण सज्जः पञ्चाशत् देवाः अभवन् ते मातृदोषं व्यपोह्य हरिणा सोमपाः कृताः ॥ ६७ ॥ * * देवी दितिः उत्थाय
अनलप्रभान् कुमारान् इन्द्रेण सहितान् ददृशे अनिन्दिता पर्यतुष्यत् ॥ ६८ ॥ * * अथ इन्द्रं सा आह तात अहम्
आदित्यानां भयावहम् अपत्यम् इच्छन्ती एतत् सुदुष्करम् व्रतम् अचरम् ॥ ६९ ॥ * * एकः पुत्रः संकल्पितः सप्त सप्त
कथम् अभवन् यदि ते विदि सत्यं कथय मृषा मा ॥ ७० ॥ * * अंब अहं ते व्यवसितम् उपधार्य अर्थबुद्धिः न धर्मवित्
अन्तिकम् आगतः लब्धान्तरः गर्भम् अच्छिदम् ॥ ७१ ॥ * * मे सप्तधा गर्भः कृतः सप्त कुमारकाः आसन् च ते अपि
एकैकशः सप्तधा वृक्णाः अपि न मग्निरे ॥ ७२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

सज्जः सह । मातृदोषं सपत्नभावम् ॥ ६७-७० ॥ * * दित्या निष्कपटमुक्ते सतीन्द्रोऽपि निष्कपटमेवाह ।
अंबेति । लब्धमन्तरं येन । अर्थे एव बुद्धिर्यस्य ॥ ७१-७२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अहो अमोघवज्रहतो दितेर्गर्भः कथं न ममार तत्राह—श्रीनिवासेति । अत्र त्वमेव दृष्टांतः 'द्रौण्यस्त्र' इति ॥ ६५ ॥
साम्यताम् । समशब्दाच्चतुर्वर्णादित्वात्स्वार्थे व्यञ्, तदन्तात्तल् समानरूपतामित्यर्थः । चक्रवर्त्तिसंमतस्तु सात्मतामिति
पाठः ॥ ६६ ॥ * * मातृदोषमासुरत्वम् । सज्जस्तह । 'अश्विभ्यामुषसा सज्जः' इत्यादौ सज्जशब्दः सहार्थे दृश्यते इति ।
हरिणेंद्रेण विष्णुना वा ॥ ६७ ॥ * * अनिन्दिता वैष्णवव्रतप्रभावाज्जातशांतस्वभावाऽत एव पर्यतुष्यत् ॥ ६८ ॥ * *
अथ बहुकुमारदर्शनानन्तरम् । तातेति । अनिन्दितत्वादेवोक्तवती ॥ ६९ ॥ * * मत्पुत्रा अप्यनेन पाविता अतोऽयं
पुनातीति पुत्र इत्यन्वर्थनामैवेत्यभिप्रेत्याह—हे पुत्रेति ॥ ७० ॥ * * अहो अनयैवाहमवधानत्यागेन रक्षितोऽस्मीत्यंत
इयमप्यंबति रक्षतीत्यंबेत्यन्वर्थनान्मन्येवेति विमृश्याह—अंबेति । 'अवि—रक्षणे' धातुः । अहो त्वया मद्गर्भच्छेदेन महानधर्मः
कृतस्तत्राह—अर्थबुद्धिरिति । यथा त्वयार्थबुद्ध्या मन्नाशकव्रते धर्मो न विचारितस्तथा मयापीति भावः ॥ ७१-७२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

नेति । बहुधा कुलिशेन लुणः छिन्नः अपि दितेर्गर्भः श्रीनिवासस्य विष्णोः अनुकम्पया कृपया न ममार । द्रौण्यस्त्रेण
दग्धोऽपि भवान् यथा न ममार तथेत्यर्थः । अत्र यथा यथेन्द्रेण गर्भश्छिन्नस्तथा तथा तत्र भगवदिच्छया जीवाः प्रविष्टाः ।
यद्वैकस्य जीवस्य योगिवत्सर्वत्र प्रवेशो ज्ञेयः । भगवता सर्वं कर्तुं शक्यत्वात् ॥ ६५ ॥ * * सकृदिति युग्मम् । यमादि-
पुरुषं भगवन्तं सकृदपि इष्ट्वा पुरुषस्तस्मात्सम्यतां समतां स्वार्थे व्यञ्जन्तात्समशब्दात्तल् । सात्मतामिति वा पाठः । याति स
हरिर्यस्मादित्या किञ्चिद्गूढं संवत्सरपर्यन्तमर्चितस्तस्मात्ते मरुतः इन्द्रेण सज्जः सह पञ्चाशदेवा अभवन् । हरिणा कृपया तेषां
मातृप्रयुक्तं दोषं दैत्यत्वमपोह्य दूरीकृत्य सोमपा अमृतपातारः कृता इति न चित्रम् ॥ ६६-६७ ॥ * * दितिरिति ।
अनिन्दिता भगवद्ब्रतधारणेन शुद्धन्ताः करणा देवी दितिः उत्थाय अनेकप्रभान् अतितेजस्विन इन्द्रेण सहितान् इन्द्रेण सह

कृतमैत्रान् कुमारान् ददृशे । तच्चार्षः । ततः पर्यतुष्यच्च ॥ ६८ ॥ ॐ ॐ अथेति । अथ दितिरिन्द्रमाह स्म । हे तात ! आदित्यानां युष्माकं भयावहं भयङ्करमपत्यमिच्छन्त्येतत्सुदुष्करं व्रतममहचरं कृतवती ॥ ६९ ॥ ॐ ॐ एक इति । तत्र एकः पुत्रः संकल्पितः सप्त सप्त एकोनपञ्चाशत् पुत्राः कथमभवन् । हे पुत्र ! यदि ते तवैतद्विदितं तदा सत्यं यत्तत्कथय मृषा मा कथय ॥ ७० ॥ ॐ ॐ दित्या निष्कपटमुक्ते इन्द्रोऽपि निष्कपटमाह स्म । अम्बेति । हे अम्ब ! अर्थे बुद्धिर्यस्य सः न धर्म वेत्ति अनुसन्धत्ते तथाभूतः अहं ते तव व्यवसितं निश्चितमुपधार्य ज्ञात्वा तवान्तिकमागतः लब्धमन्तरमवसरो येन सः तेऽन्तः प्रविश्य गर्भमिच्छदम् ॥ ७१ ॥ ॐ ॐ कृत इति । प्रथमं मे मया गर्भः सप्तधा कृतः तदा सप्त कुमारका आसन् । ते सप्तपि चैकैकशः सप्तधा वृक्णाः छिन्नास्तथापि न मन्त्रिरे । तच्चार्षः ॥ ७२ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततो दितेर्गर्भः कुलिशेन वज्रेण बहुधा छिन्नोऽपि श्रीनिवासस्य भगवतोऽनुकंपया अनुकंपापूर्वकानुग्रहविशेषेण न ममार न मृतः यथा भवान्परीक्षित् अश्वत्थाम्नोऽस्त्रेण दग्धदेहोपि भगवता रक्षितस्तद्वत् ॥ ६५ ॥ ॐ ॐ अस्मिन्नर्थे उपपत्तिमाह—सकृदिति । पुमान्सकृदप्यादिपुरुषं भगवन्तमिष्ट्वा आराध्य तन्माहात्म्येन शनैः सात्मतां समानरूपतां याति किं पुनरसकृदिष्टेति भावः । यतः किञ्चिदूनं संवत्सरमेवं दित्या आराधितः इन्द्रेण सह जुषते सेवत इति सज्जः इन्द्रेण सह वर्तमान इत्यर्थः । हरिर्भगवानुपेन्द्रः अभ्ययात् आगत्य गर्भस्य खण्डानजीवयदित्यर्थः । ततः ते पञ्चाशत् एकोनपञ्चाशत् अन्यथा “मरुतश्च दितेः पुत्राश्चत्वारिंशन्नवाधिकाः । चकर्त्त सप्तधा गर्भम्” पुनरेकैकं सप्तधा चकर्त्तैति पूर्वोक्तसंख्याविरोधापत्तेः । मरुतो मरुत्संज्ञकाः मातुर्दोषमासुरत्वापदेशं त्यक्त्वा देवा अभवन् ते च हरिणा इन्द्रेण भगवता वा सोमपाः सोमं पिबन्तीति तथा यज्ञीयभागार्हाः कृता इत्यर्थः ॥ ६६-६७ ॥ ॐ ॐ ततो दितिरुत्थाय कुमारानग्नितुल्यप्रकाशानिन्द्रेण सहितान् ददृशे । दृष्ट्वा च देवी दितिरनिन्दिता वस्तुतः सुखभावा पर्यतुष्यत् ॥ ६८ ॥ ॐ ॐ अथानन्तरं इन्द्रमुवाच, तदेवाह—हे तात इन्द्र ! आदित्यानामदितेरपत्यानां युष्माकं भयापादकमेकमपत्यमहम् इच्छन्ती सुदुष्करमेतत्पुंसवनं व्रतमचरमाचारितवत्यस्मि ॥ ६९ ॥ मया त्वेकः पुत्रः संकल्पितः कथं सप्तसप्त एकोनपञ्चाशदभवन् हे पुत्र, एतद्यदि तव विदितं तर्हि सत्यं कथय मृषा मिथ्या मा कथय ॥ ७० ॥ ॐ ॐ एवमुक्तः शक्रस्तामाह—हे अम्ब, ते तव व्यवसितमभिप्रेतम् उपधार्य ज्ञात्वाऽहं तवान्तिकं समीपं गतः प्राप्तः लब्धमन्तरं व्रतच्छिद्रं येन तादृशोहं गर्भमिच्छदं छिन्नवानस्मि यतोऽहमर्थे वैषयिकपुरुषार्थ एव बुद्धिर्यस्य न धर्मवित् ॥ ७१ ॥ ॐ ॐ यतोऽहमीदृशस्ततो मे मया तावत्सप्तधा गर्भः कृतश्छिन्नः । कृत इति पाठे वज्रेणेति शेषः । एवं सप्तधा कृतोपि गर्भः तावत्सप्त कुमारका आसन् तेऽपि पुनरेकैकशो वृक्णाः छिन्नाः सप्तधा बभूवुः नापि मन्त्रिरे न मृताश्च ॥ ७२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

साम्यतां समानरूपताम् । हरिः श्रीनारायणो दित्या किञ्चिदूनं सम्बत्सरमर्चितो यदतः साम्यतां यातीति किमु कृतः पुरुषः सकृत्सम्पूज्य साम्यतां याति तस्मात् ॥ ६६ ॥ ॐ ॐ इन्द्रेण सज्जः सह अश्विभ्यामुषसा सजूरित्यादौ दृष्टत्वात् हरिणेन्द्रेण सोमपाः सोमं पिबन्तः ॥ ६७ ॥ ॐ ॐ पर्यतुष्यत्सचेतनत्वात् ॥ ६८ ॥ ॐ ॐ आदित्यानां अदिति-पुत्राणाम् ॥ ६९-७२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

हरिणा इन्द्रेण श्रीविष्णुनेति वा ॥ ६७-७१ ॥ ॐ ॐ मे मया ॥ ७२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सात्मतां पुरुषसमानाकारत्वम् ॥ ६६ ॥ ॐ ॐ सज्जः सह ॥ ६७-७० ॥ ॐ ॐ दित्या निष्कपटमुक्ते सति इन्द्रोऽपि निष्कपटमेवाह—अम्बेति । लब्धान्तरः प्राप्तच्छिद्रः व्यवसितं निश्चितं, तदेवाह—महेति । सार्द्धद्वयेन कापि सिद्धिर्मुक्तिरपि आनुषङ्गिकी ॥ ७१-७२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

वासुदेवानुकम्पायां हेतुं संस्मरयति । आदिपुरुषं हरिं पुरुषः सकृदिष्ट्वा सात्मताम् आत्मना हरिणा सह वर्तमानः सात्मा हरिसहचरो मुक्तस्तस्य भावः सात्मता तां याति दित्या तु सम्बत्सरं स हरिरर्चितः ॥ ६६ ॥ ॐ ॐ अत एव इन्द्रेण सज्जः सह पञ्चाशदभवन् संकल्पितस्त्वेकः देवाः अभवन् संकल्पितस्तु देवद्विट् अत्यद्भुतं हर्यर्चनमाहात्म्यमिति भावः ॥ ६७-७० ॥ ॐ ॐ लब्धान्तरः प्राप्तच्छिद्रः अर्थे बुद्धिर्यस्य सः ॥ ७१ ॥ ॐ ॐ वृक्णाः खण्डिताः ॥ ७२-७३ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ननु कथमेवं बहुधा चिच्छ्रोऽपि गर्भो न ममारेत्याकाङ्क्षायामाह—न ममारेति । तत्र दृष्टान्तमाह—द्रौण्यस्त्रेण दग्धोऽपि भवान् यथा न ममार तथेत्यर्थः । अत्र यथा यथेन्द्रेण गर्भश्छिन्नस्तथा तथा तत्र भगवदिच्छया जीवाः प्रविष्टाः । यद्वैकस्यैव जीवस्य योगिवत् सर्वत्र प्रवेशो ज्ञेयः भगवता सर्वं कर्तुं शक्यत्वात् ॥ ६५ ॥ * * अत्र कैमुत्यन्यायं दर्शयति—सकृदिति द्वयेन । यमादिपुरुषं भगवन्तं सकृदपि इष्ट्वा पुरुषस्तत्साम्यतां याति स हरिर्यत् यस्मात् दित्या किञ्चिदूनं संवत्सरपर्यन्तमर्चितस्तस्मात्ते मरुतः इन्द्रेण सजुः सह पञ्चाशदेवा अभवन् । हरिणा कृपया तेषां मातृप्रयुक्तं दोषं दैत्यत्वमपोह्य दूरीकृत्य सोमपा अमृतपातारः कृता इति न चित्रमिति द्वयोरन्वयः ॥ ६६-६७ ॥ * * अनलप्रभान् अतितेजस्विना इन्द्रेण सह कृतमैत्रान् कुमारान् दितिरुत्थाय ददृशे दृष्ट्वा च पर्यतुष्यदित्यन्वयः । ननु स्वपुत्रेणेन्द्रहननमिच्छन्ती तेन सह तेषां मैत्रीं दृष्ट्वा कथं पर्यतुष्यदित्यपेक्षायामाह—अनिन्दितेति । भगवद्रतधारणेन शुद्धान्तःकरणा पूर्वं तु दोषवशात्तद्वननमैच्छत् इदानीं दोषस्य निवृत्तत्वात्तथा दर्शनेन सन्तोष इति भावः ॥ ६८ ॥ * * अथानन्तरमिन्द्रमाह हे तात आदित्यानां युष्माकं भयावहं भयङ्करमपत्यमिच्छन्ती एतत्सुदुष्करं व्रतमहमचरं कृतवती ॥ ६९ ॥ * * तत्र एकः पुत्रः सङ्कल्पितः सप्तसप्त एकोनपञ्चाशत् पुत्राः कथमभवन् ? हे पुत्र यदि ते तवैतद्विदितं तदा सत्यं यत्तत्कथय मृषा मा कथयेत्यन्वयः ॥ ७० ॥ * * एवं शुद्धभावेन दित्या पृष्ट इन्द्रोऽपि यथार्थमेवाह—अम्बेति । हे अम्ब अहं ते तव व्यवसितं निश्चितमुपधार्य ज्ञात्वा तवान्तिकमागतः लब्धमन्तरमवसरो येन सः तथाभूतः तेऽन्तः प्रविश्य गर्भमच्छिदम् । कथमेवमन्यायं कृतवानित्याशङ्क्याह—अर्थे बुद्धिर्यस्य सः, न धर्मो वेत्ति अनुसन्धत्ते स तथाभूतः ॥ ७१ ॥ * * प्रथमं मे मया गर्भः सप्तधा कृतः छिन्नः तदा सप्त कुमारकाः आसन् । ते सप्तापि चैकैकशः सप्तधा वृक्णाः छिन्नास्तथापि न मग्निरे ॥ ७२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

न ममारेति । दितेः गर्भः, बहुधा कुलिशच्छिन्नः बहुधा वज्रेण छेदं प्राप्तः सन्नपि, श्रीनिवासानुकम्पया भगवतः कृपापूर्वकानुग्रहेण, द्रौण्यस्त्रेण अश्वत्थाम्नो ब्रह्मास्त्रेण, भवान् यथा न ममार न मृतः ॥ ६५ ॥ * * अस्मिन्नर्थे उपपत्तिमाह । सकृदिति । पुरुषः पुमान्, सकृदेकवारमपि, आदिपुरुषं भगवन्तम् इष्ट्वा, तन्माहात्म्येन, शनैः सात्मतां समानरूपतां याति तर्हि दित्या किञ्चिदूनं संवत्सरं यद्यतः, हरिः अर्चितः, अतोऽस्या गर्भो न ममारेत्यर्थः ॥ ६६ ॥ * * सजूरिति । ते एकोनपञ्चाशत् मरुतः, इन्द्रेण सजुः सह वर्त्तमानाः, पञ्चाशत् देवाः अभवन् । प्रादुर्भूय दित्याः पुरोऽवस्थिता अभवन्त्यर्थः । हरिणा एतेषु पञ्चाशत्तमेनेन्द्रेण, ते एकोनपञ्चाशत् मरुतः, मातृदोषमसुरत्वापदेशं व्यपोह्य परित्याज्य, सोमपा यज्ञभागार्हाः, कृताः ॥ ६७ ॥ * * दितिरिति । ततः दितिः, उत्थाय, इन्द्रेण सहितान् अनलप्रभान् अग्नितुल्यप्रकाशान् कुमारान्, ददृशे । दृष्ट्वा च, अनिन्दिता देवी दितिः पर्यतुष्यत् । पाठान्तरे कुमारविशेषणम् ॥ ६८ ॥ * * अथेति । अथानन्तरं दितिः, इन्द्रम् आह । हे तात, अहम् आदित्यानां भवदादीनामदितिसुतानां, भयावहं भयापादकम्, अपत्यं पुत्रम् इच्छन्ती सती, सुदुष्करम् एतत् व्रतं, अचरम् आचरितवती अस्मि ॥ ६७ ॥ * * एक इति । हे इन्द्र, मया तु एकः पुत्रः, संकल्पितः । सप्त सप्त एकोनपञ्चाशदित्यर्थः । कथं अभवन् । हे पुत्र, यदि ते तव, विदितं भवेत्, तर्हि सत्यं कथय मृषा मा कथय ॥ ७० ॥ एवं दित्युक्तः शकस्तामाह । अम्बेति । अम्ब हे मातः ते तव, व्यवसितमभिप्रेतम् उपधार्य ज्ञात्वा, अहं तव अन्तिकं समीपम् आगतः संप्राप्तः, लब्धं प्राप्तमन्तरं व्रतच्छिद्रं येन तादृशः सन्, ते तव, उदरे, प्रविश्येति शेषः । गर्भम् अच्छिदं वज्रेणेति शेषः । यतः अहम् अर्थे एव बुद्धिर्यस्य सः, न धर्मवित् ॥ ७१ ॥ * * कृत इति । यतोऽहमीदृशस्तत् इति शेषः । मे मया, गर्भः सप्तधा कृतः छिन्नः । तदा सप्त कुमारकाः, आसन् । ते सप्तापि, एकैकशः वृक्णाश्छिन्नाः, तदा सप्तधा सप्तसप्तप्रकाराः सन्तोपि, न मग्निरे नैव मृताः ॥ ७२ ॥

भाषानुवादः

परीक्षित ! जैसे अश्वत्थामाके ब्रह्मास्त्रसे तुम्हारा कुछ भी अनिष्ट नहीं हुआ, वैसे ही भगवान् श्रीहरिकी कृपासे दितिका वह गर्भ वज्रके द्वारा टुकड़े-टुकड़े होनेपर भी मरा नहीं ॥ ६५ ॥ * * इसमें तनिक भी आश्चर्यकी बात नहीं है । क्योंकि जो मनुष्य एक बार भी आदिपुरुष भगवान् नारायणकी आराधना कर लेता है, वह उनकी समानता प्राप्त कर लेता है; फिर दितिने तो कुछ ही दिन कम एक वर्षतक भगवान्की आराधना की थी ॥ ६६ ॥ * * अब वे उन्चास मरुद्गण इन्द्रके साथ मिलकर पचास हो गये । इन्द्रने भी सौतेली माताके पुत्रोंके साथ शत्रुभाव न रखकर उन्हें

सोमपायी देवता बना लिया ॥ ६७ ॥ ॐ ॐ जब दितिकी आँख खुली, तब उसने देखा कि उसके अग्रिके समान तेजस्वी उन्चास बालक इन्द्रके साथ हैं । इससे सुन्दर स्वभाव वाली दितिको बड़ी प्रसन्नता हुई ॥ ६८ ॥ ॐ ॐ उसने इन्द्रको सम्बोधन करके कहा—‘बेटा ! मैं इस इच्छासे इस अत्यन्त कठिन व्रतका पालन कर रही थी कि तुम अदितिके पुत्रोंको भयभीत करनेवाला पुत्र उत्पन्न हो ॥ ६९ ॥ ॐ ॐ मैंने केवल एक ही पुत्रके लिये सङ्कल्प किया था । फिर ये उन्चास पुत्र कैसे हो गये ? बेटा इन्द्र ! यदि तुम्हें यह रहस्य मालूम हो, तो सच-सच मुझे बतला दो । भूठ न बोलना’ ॥ ७० ॥ इन्द्रने कहा—माता ! मुझे इस बातका पता चल गया था कि तुम किस उद्देश्यसे व्रत कर रही हो । इसीलिये अपना स्वार्थ सिद्ध करनेके उद्देश्यसे मैं स्वर्ग छोड़कर तुम्हारे पास आया । मेरे मनमें तनिक भी धर्म-भावना नहीं थी । इसलिये तुम्हारे व्रतमें त्रुटि होते ही मैंने उस गर्भके टुकड़े-टुकड़े कर दिये ॥ ७१ ॥ ॐ ॐ पहले मैंने उसके सात टुकड़े किये थे । तब वे सातों टुकड़े सात बालक बन गये, इसके बाद मैंने फिर एक-एकके सात-सात टुकड़े कर दिये तब भी वे न मरे, बल्कि उन्चास हो गये ॥ ७२ ॥

ततस्तत्परमाश्चर्यं वीक्ष्याध्यवसितं मया । महापुरुषपूजायाः सिद्धिः काप्यनुषङ्गिणी ॥ ७३ ॥
आराधनं भगवत ईहमाना निराशिषः । ये तु नेच्छन्त्यपि परं ते स्वार्थकुशलाः स्मृताः ॥ ७४ ॥
आराध्यात्मप्रदं देवं स्वात्मानं जगदीश्वरम् । को वृणीते गुणस्पर्शं बुधः स्यान्नरकेऽपि यत् ॥ ७५ ॥
तदिदं मम दौर्जन्यं बालिशस्य महीयसि । क्षन्तुमर्हसि मातस्त्वं दिष्ट्या गर्भो मृतोत्थितः ॥ ७६ ॥

श्रीशुक उवाच

इन्द्रस्तयाभ्यनुज्ञातः शुद्धभावेन तुष्टया । मरुद्भिः सह तां नत्वा जगाम त्रिदिवं प्रभुः ॥ ७७ ॥
एवं ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि । सङ्गलं मरुतां जन्म किं भूयः कथयामि ते ॥ ७८ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे मरुदुत्पत्तिकथनं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ततः तत् परम् आश्चर्यं वीक्ष्य महापुरुषपूजायाः का अपि अनुषंगिणी सिद्धिः मया अध्यवसितम् ॥ ७३ ॥
ये तु निराशिषः भगवतः आराधनम् ईहमानाः परं न इच्छन्ति ते अपि स्वार्थकुशलाः स्मृताः ॥ ७४ ॥ ॐ ॐ कः बुधः आत्मप्रदं स्वात्मानं जगदीश्वरं देवम् आराध्य गुणस्पर्शं वृणीते यत् नरके अपि स्यात् ॥ ७५ ॥ ॐ ॐ महीयसि मातः त्वं बालिशस्य मम तत् इदं दौर्जन्यं क्षन्तुम् अर्हसि मृतः गर्भः दिष्ट्या उत्थितः ॥ ७६ ॥ ॐ ॐ तुष्टया तया शुद्धभावेन अभ्यनुज्ञातः प्रभुः इन्द्रः मरुद्भिः सह तां नत्वा त्रिदिवं जगाम ॥ ७७ ॥ ॐ ॐ त्वं यत् मंगलं मरुतां जन्म मां परिपृच्छसि सर्वम् एवं ते आख्यातं भूयः ते किं कथयामि ॥ ७८ ॥

इति षष्ठेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अपि परं मोक्षमपि ॥ ७४ ॥ ॐ ॐ गुणस्पर्शं विषयभोगं बुधः को वृणीते यद्यस्मान्नरकेऽपि विषयोः स्यात् ॥ ७५ ॥ ॐ ॐ महीयसि हे महत्तमे । मृतः सन्नुत्थितः ॥ ७६-७८ ॥

इति श्रीम० षष्ठस्कन्धे टीकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ततो वज्रेण बहुधा भेदेऽपि मरणाभावात् । काप्यनिर्वचनीया अनुषंगिणी अनुषंगप्राप्ता न तु मुख्या तेन मोक्षोप्यानुषंगिक एव न तु मुख्यं फलं भक्तिरिति ध्वनितम् ॥ ७३ ॥ ॐ ॐ तदेवाह—आराधनमिति । स्वार्थकुशला इति । “सत्यं

दिशत्यर्थितमर्थितो नृणाम्” इत्याद्युक्तेः ॥ ७४ ॥ ❀ ❀ देवं कालिन्दीतटकीडापरम् । स्वात्मानं सुन्दरतरविग्रहं श्रीकृष्ण-
मित्यर्थः । जगतामीश्वरम् ‘तावन्त्येव जगन्मयः’ इत्याद्युक्तेः । आत्मप्रदं नन्दादिभ्य आत्मानमपि दत्त्वा तद्गोपालनपरम् । नरके
नरकवन्मल्लिने श्वशूकरादिदेहे । “तस्यैव हेतोः प्रयतेत कोविदो न लभ्यते यद्भ्रमतामुपर्वधः । न लभ्यते दुःखवदन्यतः सुखं
कालेन सर्वत्र गभीररहसा” इति श्रीनारदोक्तेः ॥ ७५ ॥ ❀ ❀ महीयसीति । महत्स्वेव क्षांतिरस्त्यन्यथा महत्त्वमेव न
स्यादिति भावः । ‘क्षमासारा हि साधवः’ इत्याद्युक्तेः । मातरिति । माता तु पुत्राणामपराधसहस्रमपि न गणयतीति
भावः ॥ ७६ ॥ ❀ ❀ तथा दित्या ॥ ७७ ॥ ❀ ❀ मंगलं श्रवणादिना मंगलकरम् ॥ ७८ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे षष्ठस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तत इति । तत्तेषां जीवने परमाश्चर्यं वीक्ष्य ततोऽनन्तरं महापुरुषस्य पूजायाः अनुषङ्गिणी अवान्तरफलभूता कापि
सिद्धिरियमिति मयाऽध्यवसितं निश्चितम् ॥ ७३ ॥ ❀ ❀ आराधनमिति । ये तु निराशिषः निष्कामाः सन्तो भगवत
आराधनमीहमानाः कुर्वन्तस्ततः परं मोक्षमपि फलं नेच्छन्ति । त एव स्वार्थकुशलाः निपुणाः शास्त्रे स्मृताः ॥ ७४ ॥ ❀ ❀
आराध्येति । स्वात्मानं जगदीश्वरमात्मप्रदं देवं भगवन्तमाराध्य गुणस्पर्श विषयभोगं को बुधो वृणीते । यत् यः विषयभोगो
नरके श्वशूकरादिजन्मन्यपि स्यात् ॥ ७५ ॥ ❀ ❀ तदिति । हे महीयसि महत्तमे ! हे मातः ! बालिशस्य अज्ञस्य मम
यत्तु दौर्जन्यमपराधस्तत्त्वं क्षन्तुमर्हसि । गर्भः मृतः सन् उत्थित एतदपि दिष्ट्या भद्रमेव जातम् ॥ ७६ ॥ ❀ ❀ इन्द्र
इति द्वयम् । स्पष्टम् ॥ ७७-७८ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायः षष्ठस्याष्टादशे निरमादिमाम् ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायाम् अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततोऽनन्तरमिदं महदाश्चर्यं विलोक्य मया निश्चितम् अध्यवसितं निश्चितमाह—महापुरुषस्य भगवतः पूजायाः कार्यं
पूजकाभिलषितं प्रयोजनं तदानुषङ्गिकमप्रधानं फलं यस्यास्सा ठक उपसर्जनत्वेपि जीवार्थः । सिद्धिर्मुक्तिर्भवतीति असमाप्ताया
अपि महापुरुषपूजायाः पूजकाभिलषितप्रयोजनावहत्वं मधुनावलोक्यामुत्तयर्थत्वेनापि कृतायास्तत्पूजायाः परिपूर्णायाः मुक्तिरेव
प्रधानं फलं, पूजकाभिलषितं तु आनुषङ्गिकमिति मया निश्चितमित्यर्थः । यद्वा, महापुरुषस्य पूजायाः सकामपूजायाः सिद्धिः
परिसमाप्तिरेव कार्यानुषङ्गिकीकार्येण प्रयोजनेनानुषङ्ग्यते अनुबध्यते पूजकाभिलषितप्रयोजनावहा भवति न त्वपरिपूर्णा, सा तु
विपरीतफलदैवेति मया निश्चितमित्यर्थः ॥ ७३ ॥ ❀ ❀ अत एव ये पुरुषाः निराशिषो निष्कामाः भगवत आराधनं
कुर्वाणाः परं मोक्षमपि नेच्छन्ति त एव स्वार्थं स्वस्य निरतिशयपुरुषार्थं कुशलाः स्वस्य निरतिशयपुरुषार्थप्रसाधनकुशलाः
स्मृताः ॥ ७४ ॥ ❀ ❀ एवमनभिसंहितफलं भगवदाराधनं प्रस्तुत्याभिसंहितफलं निन्दति—आरध्येति । आत्मप्रदं निरति-
शयपुरुषार्थरूपमात्मानं निरतिशयप्रियमीश्वरं देवं भगवन्तं तमाराध्य बुधो विवेकी चेत् कः पुमान् गुणस्पर्श शब्दादिविषयानुभवं
कः पुमान् वृणीत कामयेत, गुणस्पर्श विशिनष्टि—स्यादिति, यत् गुणस्पर्शनं नरकेपि स्यात्सम्भवेत् ॥ ७५ ॥ ❀ ❀ स्वपराध-
क्षमार्थं तां प्रार्थयते—तदिति । हे महीयसि पूज्ये ! बालिशस्य मूर्खस्य मम तदिदं गर्भच्छेदनादिरूपं दौर्जन्यं दुर्जनस्य कर्म हे
मातः ! त्वं क्षन्तुमर्हसि । मातुरसहोऽपराधो नास्तीत्यभिप्रायेण मातरिति सम्बोधनं दिष्ट्या दैवात् मृतोपि तव गर्भः पुनरुत्थितो
जीवितः ॥ ७६ ॥ ❀ ❀ एवमुक्त्या विशुद्धभावेन निष्कपटभावेन तुष्ट्या तथा दित्या अभ्यनुज्ञातः तां नत्वा मरुद्भिस्सह
प्रभुरिन्द्रः त्रिदिवं स्वर्गं जगाम ॥ ७७ ॥ ❀ ❀ एवं यत्पृष्ठं “कथं त आसुरं भावम्” इत्यादिना तस्योत्तरमुक्तमित्याह—
एवमिति । यन्मरुतां जन्म त्वं मां परिपृच्छसि पर्यपृच्छः तच्छ्रुत्वा मां ब्रूवावहं सर्वं संप्रपञ्चं यथा तथा ते तुभ्यं मया आख्यातं
कथितं भूयः किं कथयामि यदि किञ्चिच्छ्रूषितमस्ति तर्हि तत्कथयामीति प्रश्नोत्साहः ॥ ७८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कार्यानुषङ्गिणी कार्यानुकूल्यं सङ्गमयन्तीति ॥ ७३ ॥ ❀ ❀ फलकामक्रियायोगभाविन्येवम्विधा सिद्धिरभूत्
किमु निराशीस्त्वेनेति भावेनाह—आराधनमिति ॥ ७४ ॥ ❀ ❀ गुणस्पर्श विषयमुखम् ॥ ७५-७८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ततस्तदिति । व्यवसितं विचारितम् । तदेवाह—महेति ॥ ७३—७७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

परं मोक्षमपि स्वार्थकुशला इति तेन ये त्वाराधनेन मोक्षमिच्छन्ति ते वर्त्तमानमहानिधेर्विनिमयेन तृणार्थिनः स्वार्थानभिज्ञाः किन्तु विषयषाड्गुण्यात्तेऽपि कृतार्था एवेत्यर्थः । यदुक्तम् “सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणाम्” इति ॥ ७४ ॥ ❀ ❀ देवं क्रीडापरं स्वात्मानं सुन्दरविग्रहम् ॥ ७५—७८ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । षष्ठे त्वष्टादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १७ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

परं मोक्षम् ॥ ७४ ॥ ❀ ❀ स्वस्य अंशभूतस्य आत्मानमंशिनं गुणस्पर्श विषयभोगं बुधः को वृणीत ? यद्यस्मात् विषयभोगो नरकेऽपि स्यात् ॥ ७५ ॥ ❀ ❀ हे महीयसि महत्तमे ! बालिशस्य मूढस्य मम यदौर्जन्यं तत् क्षन्तुमर्हसि दिष्ट्या भद्रं गर्भो मृतस्सन्तुत्यतः ॥ ७६ ॥ ❀ ❀ मरुद्भिः सह दिवं जगाम ॥ ७७—७८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तत् तेषां जीवने परमाश्चर्यं वीक्ष्य ततोऽनन्तरं महापुरुषस्य पूजायाः अनुषङ्गिणी अवान्तरफलभूता काऽपि सिद्धिरियमिति मयाऽध्यवसितं निश्चितमित्यन्वयः ॥ ७३ ॥ ❀ ❀ अनुषङ्गिणी सिद्धिरित्युक्त्या तदाराधनस्य परं फलं तु तदास्ये स्थित्वा तल्लीलासुखानुभव एव तत्तु अन्यकामनया प्रतिबद्धं भवतीति सूचयन्निष्कामभक्तान् स्तौति—आराधनमिति । ये तु निराशिषः निष्कामाः सन्तो भगवत आराधनमीहमानाः कुर्वन्तस्ततः परं मोक्षमपि फलं नेच्छन्ति त एव स्वार्थे कुशलाः निपुणाः शास्त्रे स्मृताः ॥ ७४ ॥ ❀ ❀ विषयकामास्त्विति मन्दा एवेत्याह—आराध्येति । आत्मपदं भक्तवशीभूय स्वानन्दप्रदमपि देवं विविधाचिन्त्यनन्तक्रीडापरमाराध्य गुणस्पर्श विषयभोगं को बुधो वृणीते ? यत् यः विषयभोगो नरके श्वशूकरादिजन्मन्यपि स्यादित्यन्वयः । भगवत्प्राप्तिरेव दुर्लभा नान्यदित्याशयेनाह—जगदीश्वरमिति । तर्हि तदास्ये ततः कदाचिद्भयमपि स्यादित्याशङ्क्याह—स्वात्मानमिति । नहि स्वस्मात् स्वस्य भयं सम्भवति तद्विमुखस्य तु सर्वत्र भयं स्यादेव जगदीश्वरत्वादिति भावः । अनेन त्वयापि भोगार्थमेव सोऽर्चित इति त्वमप्यज्ञैवेति सूचितम् ॥ ७५ ॥ ❀ ❀ तर्हि त्वया कथं स्वसुखार्थं गर्भच्छेदनं कृतमित्याशङ्क्याज्ञानादेवेति सूचयन्तां क्षमापयति—तदिति । हे मातः बालिशस्य अज्ञस्य मम महीयसि महत्तमे त्वयि यत्तु दौर्जन्यमपराधस्तत्त्वं क्षन्तुमर्हसि । मृतः सन् उत्थित एतदपि दिष्ट्या भद्रमेव जातम् । यदि मृतः स्यात्तदा दुस्सहोऽपराधः स्यादिति भावः ॥ ७६ ॥ ❀ ❀ इन्द्रस्य स्वर्गगमने हेतुः—यतस्तत्रत्यः प्रभुरिति ॥ ७७ ॥ ❀ ❀ उपसंहरति—एवमिति ॥ ७८ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता तत्र षष्ठेऽस्मिन् स्कन्धे क्रियारूपनिरूपणे । अष्टादशो गतो वृत्ति बाह्यक्रियानिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तत् इति । ततः, तत् परमाश्चर्यं परं आश्चर्यमिति वा । वीक्ष्य, महापुरुषपूजायां, सिद्धिः कार्यानुषङ्गिणी पूजकाभिलषितप्रयोजनावहा भवति । कार्यानुषङ्गिकीत्यपि पाठः । अर्थस्तु समान एव । इति मया अध्यवसितं निश्चितम् । अन्तरायाः पक्षावन्यदेवपूजा यथा विपरीता भवति, न तथा महापुरुषपूजा विपरीतफलदा स्यादिति विचारितमिति भावः ॥ ७३ ॥ ❀ ❀ आराधनमिति । अत एव, ये पुरुषास्तु निराशिषो निष्कामाः सन्तः, भगवतः आराधनम् ईहमानाः कुर्वाणाः, परं मोक्षमपि, न इच्छन्ति । त एव स्वार्थकुशलाः, स्मृताः । भगवन्तमाराध्य नश्वरफलकाङ्क्षिणो न हि स्वार्थकुशलाः, परिणामे तु तत्फलानां

नश्वरत्वान्निष्कामतया तदाराधका एव श्रेष्ठा इति भावः ॥ ७४ ॥ ॐ ॐ एवमनभिसंहितफलं भगवदाराधनं प्रस्तुत्याभिसंहितफलं तत्पुनर्निन्दति । आराध्येति । आत्मानं निरतिशयपुरुषार्थरूपां स्वां मूर्तिं प्रददातीति आत्मप्रदत्तं, स्वात्मानं स्वस्य निरतिशयप्रेमास्पदं, जगदीश्वरं जगदेकनाथं, देवं परमेश्वरं, आराध्य बुधः आराधको विवेकी चेत्, कः पुमान् गुणस्पर्शशब्दादिविषयानुभवं वृणीत कामयेत । यद्यस्मात्, स गुणस्पर्शस्तु, नरकेऽपि, स्यात् । विद्वराहाणामपि तत्सत्त्वादिति भावः ॥ ७५ ॥ एवं भगवदाराधनं कृत्वा तुच्छसुखं न प्रार्थनीयमिति परमार्थमुक्त्वेदानीं स्वापराधक्षमापनार्थं तां प्रार्थयते । तदिति । हे महीयसि पूज्ये, बालिशस्य मूर्खस्य, मम तत् इदं, दौर्जन्यं त्वं क्षन्तुम् अर्हसि । हे मातः, मृतः अपि, ते गर्भः, दिष्ट्या दैवात्, उत्थितः । संधिरार्षः ॥ ७६ ॥ ॐ ॐ इन्द्र इति । शुद्धभावेन निष्कपटभावेन, इन्द्रस्य निष्कपटवचनेनेत्यर्थः । तुष्ट्या प्रसन्नतां प्राप्तया, तथा दित्या, अभ्यनुज्ञातः प्रभुः, इन्द्रः, तां दिति, नत्वा मरुद्भिः सह, त्रिदिवं जगाम ॥ ७७ ॥ ॐ ॐ एवमिति । यत् मरुतां जन्म त्वं मां परिपृच्छसि पर्यपृच्छः, मङ्गलं शृण्वतां मङ्गलावहं, तत् सर्वं ते तुभ्यं एवमित्थम्, आख्यातम् । भूयः ते तुभ्यं किं कथयामि । यत् किञ्चिच्छ्रूयितमस्ति तदपि कथयामीति प्रभोत्साहनम् ॥ ७८ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-
यामन्वयार्थवबोधिण्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां षष्ठस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

भाषानुवादः

यह परम आश्चर्यमयी घटना देखकर मैंने ऐसा निश्चय किया कि परमपुरुष भगवान्की उपासनाकी यह कोई स्वाभाविक सिद्धि है ॥ ७३ ॥ ॐ ॐ जो लोग निष्काम भावसे भगवान्की आराधना करते हैं और दूसरी वस्तुओंकी तो बात ही क्या, मोक्षकी भी इच्छा नहीं करते, वे ही अपने स्वार्थ और परमार्थमें निपुण हैं ॥ ७४ ॥ ॐ ॐ भगवान् जगदीश्वर सबके आराध्यदेव और अपनी आत्मा ही हैं । वे प्रसन्न होकर अपने-आपतकका दान कर देते हैं । भला, ऐसा कौन बुद्धिमान् है, जो उनकी आराधना करके विषय-भोगोंका वरदान माँगे । माताजी ! ये विषयभोग तो नरकमें भी मिल सकते हैं ॥ ७५ ॥ ॐ ॐ मेरी स्नेहमयी जननी ! तुम सब प्रकार मेरी पूज्या हो । मैंने मूर्खतावश बड़ी दुष्टताका काम किया है, तुम मेरे अपराधको क्षमा कर दो । यह बड़े सौभाग्यकी बात है कि तुम्हारा गर्भ खण्ड-खण्ड हो जानेसे एक प्रकार मर जानेपर भी फिरसे जीवित हो गया ॥ ७६ ॥ ॐ ॐ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! दिति देवराज इन्द्रके शुद्ध-भावसे सन्तुष्ट हो गयी । उससे आज्ञा लेकर देवराज इन्द्रने मरुद्गणोंके साथ उसे नमस्कार किया और स्वर्गमें चले गये ॥ ७७ ॥ राजन् ! यह मरुद्गणका जन्म बड़ा ही मङ्गलमय है । इसके विषयमें तुमने मुझसे जो प्रश्न किया था, उसका उत्तर समग्ररूपसे मैंने तुम्हें दे दिया अब तुम और क्या सुनना चाहते हो ? ॥ ७८ ॥

इति षष्ठेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽध्यायः

राजोवाच

व्रतं पुंसवनं ब्रह्मन् भवता यदुदीरितम् । तस्य वेदितुमिच्छामि येन विष्णुः प्रसीदति ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच

शुक्ले मार्गशिरे पक्षे योषिद्वर्तुस्तुज्ञया । आरभेत व्रतमिदं सार्वकामिकमादितः ॥ २ ॥

निशम्य मरुतां जन्म ब्राह्मणाननुमन्त्र्य च ।

स्नात्वा शुक्लदती शुक्ले वसीतालङ्कृताम्बरे । पूजयेत्प्रातराशात्प्राग्भगवन्तं श्रिया सह ॥ ३ ॥

अलं ते निरपेक्षाय पूर्णकाम नमोऽस्तु ते । महाविभूतिपतये नमः सकलसिद्धये ॥ ४ ॥

यथा त्वं कृपया भूत्या तेजसा महिनौजसा । जुष्ट ईश गुणैः सर्वैस्ततोऽसि भगवान् प्रभुः ॥ ५ ॥

विष्णुपत्नि महामाये महापुरुषलक्षणे । प्रीयेथा मे महाभागे लोकमातर्नमोऽस्तु ते ॥ ६ ॥

ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये सह महाविभूतिभिर्बलिमुपहराणीति ।

अनेनाहरहर्मन्त्रेण विष्णोरावाहनार्घ्यपाद्योपस्पर्शनस्नानवासउपवीतविभूषणगन्धपुष्पधूपदीपोपहाराद्युपचारांश्च समाहित उपाहरेत् ॥ ७ ॥

हविःशेषं तु जुहुयादनले द्वादशाहुतीः । ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये स्वाहेति ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ब्रह्मन् भवता यत् पुंसवनं व्रतम् उदीरितं तस्य वेदितुम् इच्छामि येना विष्णुः प्रसीदति ॥ १ ॥ ❀ ❀

योषित् मार्गशिरे शुक्ले पक्षे भर्तुः अनुज्ञया इदं सार्वकामिकं व्रतम् आदितः आरभेत ॥ २ ॥ ❀ ❀ मरुतां जन्म निशम्य च ब्राह्मणान् अनुमन्त्र्य शुक्लदती स्नात्वा शुक्ले अम्बरे वसीत प्रातराशात् प्राक् श्रिया सह भगवन्तम् अलंकृता भूत्वा पूजयेत् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ पूर्णकाम निरपेक्षाय ते अलं नमः अस्तु महाविभूतिपतये सकलसिद्धये ते नमः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ ईश यथा त्वं कृपया भूत्या तेजसा महिना ओजसा सर्वैः गुणैः जुष्टः ततः भगवान् प्रभुः असि ॥ ५ ॥ ❀ ❀ लोकमातः महामाये महापुरुषलक्षणे महाभागे विष्णुपत्नि मे प्रीयेथाः ते नमः अस्तु ॥ ६ ॥ ❀ ❀ ॐ महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये महाभूतिभिः सह भगवते नमः बलिं उपहराणि इति च अनेन मन्त्रेण अहरहः विष्णोः आवाहनार्घ्यपाद्योपस्पर्शनस्नानवासउपवीतविभूषणगन्धपुष्पधूपदीपोपहाराद्युपचारान् समाहितः उपाहरेत् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ॐ भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये नमः स्वाहा इति हविःशेषं तु अनले द्वादशाहुतीः जुहुयात् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ऊनविंशे तु यत्प्रोक्तं कश्यपेन दितेव्रतम् । तदेव विवृतं लोकहिताय हरितोषणम् ॥ १ ॥

तस्य प्रकारमिति शेषः ॥ १ ॥ ❀ ❀ मार्गशिरे मासे शुक्लपक्षे । आदितः प्रतिपदि ॥ २ ॥ ❀ ❀ अनुमन्त्र्य पृष्ट्वा । शुक्ला दंता यस्याः सा शुक्लदती धौतदंता अलंकृता सती पूजयेत् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ आदौ तावन्नमस्कारमंत्रानाह अलमिति त्रिभिः । ते तुभ्यमलं पर्याप्तमेव सर्वं न किञ्चिदन्यैः कृत्यमस्त्यतः केवलं ते तुभ्यं नमोऽस्तु । पर्याप्तौ हेतवः ।

निरपेक्षाय हे पूर्णकाम महाविभूतिपतये लक्ष्मीपतये सकलाः सिद्धयोऽणिमाद्या यस्मिस्तस्मै ॥ ४ ॥ ❀ ❀ भो ईश यथा यथावत् त्वं कृपादिभिर्जुष्टः महिना महत्त्वेन अन्यैश्च सत्यसंकल्पत्वादिभिः सर्वैर्गुणैः तत्तस्मात् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ महापुरुषस्य परमेश्वरस्यैव लक्षणानि निरपेक्षत्वादीनि यस्यास्तस्याः संबोधनम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ पूजामन्त्रमाह ॐ नम इति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ हविःशेषमुपहारावशिष्टम् । होममन्त्रं दर्शयति । ओमिति ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

विवृतं व्याख्यानेन स्फुटितम् (१) हे ब्रह्मन्निति । सर्वज्ञोऽसीति भावः ॥ १-२ ॥ ❀ ❀ वसीत परिदध्यात् ॥ ३ ॥ अलमतिशयेन तुभ्यं नम एवास्तु देवांतरं यथा निजैश्वर्यसिद्धयर्थं सेवकानपेक्षते तथा न त्वमित्याह—निरपेक्षाय स्वाभाविक-महैश्वर्यवत्त्वादित्यर्थः । एवं पूर्णकामाय ते केन नैवेद्यादिना प्रीणयामि महाविभूतिपतये तुभ्यं कैर्गृहोद्यानरथगजदासीनृत्य-गीतदुन्दुभिघोषाद्यैः एवं सकलसिद्धये स्वर्गापवर्गप्रेमादिसिद्धिदात्रे तुभ्यं कर्मज्ञानयोगभक्त्यादिसाधनार्पणैः कथं प्रीणयामीति भावः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ तदपि त्वत्कृपया सर्वं घटेतेत्याह—यथा त्वं कृपया जुष्टस्तथैव भूत्यादिभिश्च ततो हेतोस्त्वमेव भगवानसीत्यन्वयः । अयमर्थः—कृपया शक्त्या जुष्टः सेवितः सन्भक्तदत्ततुलसीपत्रमात्रमप्यपेक्ष्यमाणः । अहमद्य लुधात्तोऽस्मि किञ्चिद्देहीति भक्ताय याचमानोऽपूर्णकामोऽपि भवसि मम गृहोद्यानादिकं संप्रति जीण क विलसामीत्यादिस्वन्नांतरे ब्रुवन्विभूति-शून्योऽपि भवसि अणिमादिसिद्धियुक्तोऽपि भक्तप्रेमरसनया बद्धः कपि गंतुमपि न शक्नोषि तथैव भूत्या महालक्ष्म्या शक्त्या तेजसा सर्वानधीनतया शक्त्या महिना विभूत्या शक्त्या च ओजसा बलेन सर्वैरन्यैश्च सत्यसंकल्पादिभिश्च सर्वत्र जगति निरपे-क्षत्वपूर्णकामत्वादिमांश्च भवसीति त्वमेव भगवांस्त्वमेव प्रभुर्भजनीय इति भावः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ इत्थं भगवंतं प्रणम्य लक्ष्मीं प्रणमेदित्याह—विष्णुपत्नीति । विष्णुः पतिः पालको यस्यास्तत्संबुद्धौ तस्यां निर्भये इत्यर्थः । महामाये मायाशब्दस्य शक्तिवाचित्वात्पराख्यशक्तिरूपे । अत एव महापुरुषेति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ उपहराणि समर्पयामि । उपस्पर्शनमाचमनम् । उपहारो नैवेद्यम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ स्वाहा सुहुतं भवतु इति शब्दो मन्त्रसमाप्तिद्योतक एव न तु मन्त्रावयवः ॥ ८-९ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

ऊनविंशे मरुज्जन्महेतुव्रतविधि मुनिः । जगद्धितायाकथयत्तत्र श्लोकाः कुबह्वयः (३१) ॥

उवाचद्वयमङ्घ्र्यूनाः पञ्चत्रिंशदनुष्टुभः (३४॥) ॥ १९ ॥ व्रत इति । हे ब्रह्मन् ! भवता यत् पुंसवनं व्रतमुदीरितं निरूपितं तस्य प्रकारविशेषं वेदितुं तत्त्वतो ज्ञातुमिच्छामि येन साङ्गेन व्रतेन विष्णुः प्रसीदति ॥ १ ॥ ❀ ❀ शुक्ते इति सार्द्धम् । भर्तुरनुज्ञया आज्ञया मरुतां जन्म व्रतारम्भात्पूर्वं निश्चयं श्रुत्वा ब्राह्मणाननुमन्त्र्य पृष्ट्वा च योषित् मार्गशिरे मासे “पिण्डं दद्याद्गयाशिरे ।” इत्यादावदन्तोऽपि शिरशब्दः आर्षो वा । शुक्ते पक्षे आदितः प्रतिपदि सार्वकामिकं सर्वकामप्रदमिदं व्रतमारभेत ॥ २ ॥ ❀ ❀ स्नात्वेति । शुक्लाः धौताः दन्ताः यस्याः सा शुक्लदती स्नात्वा शुक्ते अम्बरे वस्त्रे वसीत । ततश्चालङ्कृता सती प्रातराशात् प्रथमभोजनात् प्राक् श्रिया सह भगवन्तं पूजयेत् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ पूजानन्तरं नमस्कुर्या-त्तन्मन्त्रानाह—अलमिति । हे पूर्णकाम ! ते तुभ्यमलं पर्याप्तं नान्यैः किञ्चित्कार्यमस्ति अतः निरपेक्षाय ते तुभ्यं नमोऽस्तु । महाविभूतिर्लक्ष्मीस्तत्पतये सकलाः सिद्धयः अणिमाद्या यस्मिस्तस्मै नमः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ यथेति । हे ईश ! यतस्त्वं यथा यथावत्साकल्येन कृपया भूत्या श्रिया तेजसा ऐश्वर्येण महिना महिम्ना असङ्गत्वादिना ओजसा वीर्येण अन्यैश्च सत्यत्वा-नन्दत्वादिभिः सर्वैर्गुणैर्जुष्टः सेवितः परिपूर्णस्ततो हेतोर्भगवान् प्रभुः सर्वथा समर्थः सर्वपूज्यश्चासि ॥ ५ ॥ ❀ ❀ लक्ष्मीं नमस्यति—विष्ण्वति । हे विष्णोः पत्नि ! हे महामाये ! महापुरुषस्य पुरुषोत्तमस्य भगवत इव लक्षणानि निरपेक्षत्वादीनि यस्याः हे महाभागे ! मे मम प्रीयेथाः । हे लोकमातस्ते नमोऽस्तु ॥ ६ ॥ ❀ ❀ पूजामन्त्रमाह—ॐ नम इति । भगवते ऐश्वर्यादिगुणपूर्णाय अत एव महापुरुषाय पुरुषोत्तमाय अत एव महान् अनुभावः प्रभावो यस्य तस्मै अत एव महाविभूति-र्लक्ष्मीस्तस्याः पतये नमः । महाविभूतिभिरिति बहुवचनम् । विष्वक्सेनादिपार्षदानामुपलक्षणार्थं लक्ष्म्यादिसहिताय तुभ्यं बलिमुपहराणि समर्पयामि । इतीति मन्त्रसमाप्तिद्योतकः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अनेनेति । समाहिता एकाग्रचित्ता सती अनेन मन्त्रेण विष्णोरावाहनादि अहरहः प्रतिदिनम् उपाहरेत् समर्पयेत् ॥ ८ ॥ ❀ ❀ हविरिति अर्द्धम् । हविःशेषमुपहारावशिष्टमनले द्वादशाहुतीर्जुहुयात् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ होममन्त्रमाह—ॐ इति ॥ १० ॥

वीरराघवव्याख्या

किं भूयः कथयामीति प्रश्नार्थं चोदितः पृच्छति राजा—व्रतमिति । हे ब्रह्मन् ! भवता यदुदीरितं पुंसवनख्यं व्रतं तस्य पुंसवनस्य प्रपञ्चमिति शेषः । ज्ञातुमिच्छामि येन पुंसवनेन तच्छ्रवणेन वा भगवान् प्रसीदति ॥ १ ॥ ❀ ❀ एवमापृष्टः

सप्रपञ्चं व्रतमाह मुनिः—शुक्ल इत्यादिना । मार्गशिरे मासि शुक्ले पक्षे कस्यांचिच्छुभतिथौ भर्तृरनुज्ञया योषिदिवं वक्ष्यमाणं सार्वकामिकम् अभिलषितसर्वपुरुषार्थसाधनं पुंसवनाख्यं व्रतमारभेत ॥ २ ॥ * * तत्रादितः प्रथमं मरुतां जन्म उत्पत्तिं श्रुत्वा ब्राह्मणाननु मन्त्र्यानुज्ञाय तैरनुज्ञातेत्यर्थः । स्नात्वा शुक्लाः धौताः दन्ताः यस्याः सा धौतदन्तेत्यर्थः । अहते नूतने शुक्ले च अंबरे वसित्वा प्रातराशात्प्रागेव भगवन्तं श्रिया लक्ष्म्या सह सलक्ष्मीं पूजयेत् ॥ ३ ॥ * * तावन्नमस्कारमन्त्रानाह त्रिभिः—ते तुभ्यं अलं पर्याप्तमेव न किञ्चिदन्यैः कृत्यमस्ति तत्र हेतुः, हे पूर्णकाम अवाप्तसमस्तकाम ! अत एव निरपेक्षाय ते तुभ्यं नमः । पूर्णकामत्वमेव विशदयन्तं विशिनष्टि—महाविभूत्योर्नित्यलीलाविभूत्योरधिपतये अत एव सकलसिद्धयः अभिलषितानि यस्मात्तस्मै ॥ ४ ॥ * * हे ईश ! यथा यतः त्वं कृपादिभिः सर्वैर्गुणगणैर्जुष्टः युक्तः ततस्त्वं भगवान् प्रभुरसि तत्र कृपा स्वार्थानपेक्षपरदुःखनिराचिकीर्षां भूतिरैश्वर्यं तेजः पराभिभवनसामर्थ्यं महिमा लोकोत्तरप्रभावः ओजो बलं सर्वैरित्यनेनान्ये सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादयो गुणाः अभिप्रेताः ॥ ५ ॥ * * हे विष्णुपत्नि ! हे महामाये महाश्वर्य-शक्तियुक्ते ! लक्ष्यतेऽनयेति लक्षणा महापुरुषविहभूतेत्यर्थः तथा महापुरुषस्य प्रिये, हे धामे, सर्वलोकसम्पदाश्रयभूते, हे लोकानां मातः, ते तुभ्यं नमः ॥ ६ ॥ * * पूजामन्त्रमाह—ॐ नम इति । भगवते पूर्णषाड्गुणाय निरस्तनिखिलदोषाय महापुरुषाय पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यमाहात्म्ययुक्ताय महानुभावाय लोकविलक्षणप्रभावाय महाविभूतेः महालक्ष्म्याः पतये विभूतिभिः सह सपार्षदायेत्यर्थः, तुभ्यं बलिमर्घ्यादिकम् उपहरामि समर्पयामीत्यनेन मन्त्रेण अहरहः विष्णोरावाहनाद्युपचारानुपाहरेत् । तत्रोपस्पर्शनमाचमनं उपहारो नैवेद्यं हविः आदिशब्देन तांबूलनीराजनादिकं विवक्षितं शेषं भगवते निवेदितं हविरन्ते द्वादशाहुतीः जुहुयात् ॥ ७ ॥ * * तत्र मन्त्रमाह—ॐ नम इति ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अत्र निष्कामत्वेन क्रियमाणं पुंसवनं नाम व्रतं श्रीनारायणानुग्रहजनकं ज्ञानजनकत्वेन पुरुषार्थसाधनं भवतीत्य-भिप्रायेण प्रभोत्तरपूर्वकमेतद्व्रतं निरूप्यते पुंसवनस्य विधानम् ॥ १ ॥ * * मार्गशिरे धनुर्मासि शुक्लपक्षे सार्वकामिकं मोक्षादिसर्वपुरुषार्थसाधनम् आदितः शुक्लपक्षमारभ्य आदितो मरुतां जन्मेति वा । शुक्ले अम्बरे च ॥ २-८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ते तुभ्यमलं त्वदर्थं नान्येन प्रयोजनमस्तीत्यर्थः ॥ १-५ ॥ * * विष्णुपत्नीति । महामाये पराख्यशक्तिरूपे ! अत एव महापुरुषलक्षणे तदेकस्वरूपे ॥ ६-९ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

विष्णुप्रसादनं चेतः क्रौर्यविध्वंसनं व्रतम् । नृपेण पृष्ठो व्यवृणोदूनविंशे मुनिः पुनः ॥ ० ॥

तस्य विधिमिति शेषः ॥ १ ॥ * * मार्गशिर्षे मार्गशिरे मासि आदितः प्रतिपदि ॥ २-३ ॥ * * अल-मतिशयेन तुभ्यं नम एवास्तु । देवान्तरो यथा निजैश्वर्यसिद्धयर्थं सेवकान् अपेक्षते तथा न त्वमित्याह—निरपेक्षाय स्वाभाविक-महदैश्वर्यवत्त्वादित्यर्थः । एवं पूर्णकामाय ते केन नैवेद्यादिना प्रीणयामि । महाविभूतिपतये तुभ्यं कैर्गृहोद्यानरथगजदासीभृत्य-गीतदुन्दुभिद्योषाद्यैः एवं सकलसिद्धये स्वर्गापवर्गप्रेमादिसिद्धिदात्रे तुभ्यं कर्मज्ञानयोगभक्त्यादिसाधनार्पणैः कथं प्रीणयामीति भावः ॥ ४ ॥ * * तदपि त्वत्कृपया सर्वं घटत इत्याह—यथा त्वं कृपया जुष्टस्तथैव भूत्यादिभिश्च ततो हेतोस्त्वमेव भगवानसीत्यन्वयः । अयमर्थः, कृपया शक्त्या जुष्टः सेवितस्सन् भक्तदत्ततुलसीपत्रमात्रमप्यपेक्षमाणः अहमद्य जुधात्तोस्मि किञ्चिद्देहीति भक्ताय याचमानोऽपूर्णकामोपि भवसि मम गृहोद्यानादिकं सम्प्रति जीर्णं क विलासामीत्यादि स्वप्नान्तरे ब्रुवन् विभूतिशून्योपि भवसि अणिमादिसिद्धियुक्तोपि भक्तप्रेमरशनया बद्धः कापि गन्तुमपि न शक्नोषि तथैव भूत्या महालक्ष्म्या शक्त्या तेजसा सर्वानधीनतया शक्त्या महिम्ना विभूत्या शक्त्या च ओजसा बलेन सर्वैरन्यैश्च सत्यसङ्कल्पत्वादिभिश्च सर्वत्र जगति निरपेक्षत्वपूर्णकामत्वादिमांश्च भवसीति त्वमेव भगवान् त्वमेव प्रभुर्भजनीय इति भावः ॥ ५ ॥ * * इत्थं भगवन्तं प्रणम्य लक्ष्मीं प्रणमेदित्याह—विष्णुपत्नीति । महामाये, मायाशब्दस्य शक्तिवाचित्वात् पराख्यशक्तिरूपे अत एव महापुरुषस्य विष्णोरिव लक्षणानि निरपेक्षत्वादीनि यस्याः ॥ ६ ॥ * * पूजामन्त्रमाह—ओं नम इति ॥ ७ ॥ * * हविःशेषमुपहारावशिष्टम् ॥ ८-१० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

पुत्रदस्य व्रतस्य विष्णुप्रसादकरं विधिं पृच्छति—व्रतमित्येकोनविंशे । पुंसवनं पुत्रदं यद्रतं भवतोदीरितं तस्य येन विष्णुः प्रसीदति प्रसन्नो भवति तं विधिमिति शेषः वेदितुमिच्छामि ॥ १ ॥ * * मार्गशिरे तत्रापि शुक्ले पक्षे तत्रापि आदितः प्रतिपदि ॥ २ ॥ * * ब्राह्मणान् अनुमन्त्र्य पृष्ट्वा मरुतां जन्म निश्चयः एकः पुत्रः सङ्कल्पितः व्रतप्रभावादेकोन-पञ्चाशत्पुत्रा जाता इति व्रतमाहात्म्यसूचकं मरुतां जन्म ब्राह्मणेभ्यः श्रुत्वैत्यर्थः । तदनन्तरं ब्राह्मणाननुमन्त्र्य इदं करिष्ये इति पृष्ट्वा च स्नात्वा शुक्ले अलङ्कृताम्बरे मङ्गलद्रव्यैः संस्कृते वस्त्रे वसीतेत्यन्वयः ॥ ३ ॥ * * प्रथमं नमस्कारमन्त्रानाह—अलमिति त्रिभिः । ते तुभ्यमलं पर्याप्तमेव सर्वं न किञ्चिदन्यैः कृत्यमस्ति अतो निरपेक्षायामपि केवलं ते तुभ्यं नमोऽस्तु । पर्याप्तौ हेतुदर्शनार्थं सम्बोधनं हे पूर्णकाम ! स्वतः पूर्णकाम, सकामैरस्मादादिभिः सिद्धिकामैश्च सेव्योसीति विशेषणाभ्यां सूचयति महत्यो विभूतयो यस्याः सकाशादुपासकानां सा महाविभूतिः श्रीः तस्याः पतये सकलाः सिद्धयो यस्मात्तस्मै ॥ ४ ॥ * * हे ईश ! त्वं कृपादिभिः सर्वैर्गुणैरैश्वर्यादिभिश्च यथा यथावज्जुष्टोऽसि अतो भगवानसि ॥ ५ ॥ * * महती माया कृपा यस्याः सा महामाया महती चासौ मायाशक्तिर्महामायेति वा तस्याः सम्बोधनम् महापुरुषस्य विष्णोरिव लक्षणानि सौंदर्यादीनि यस्यास्तस्याः सम्बोधनम् हे लोकमातः ! ते तुभ्यं नमः प्रीयेथाः प्रसन्ना भव ॥ ६ ॥ * * पूजामन्त्रमाह—ॐ नम इति ॥ ७ ॥ हविःशेषमुपहारावशिष्टं होममन्त्रमाह ॐ नम इति ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ऊनविंशे पुनः प्रश्ने कृते राज्ञा शुकेन वै । क्रिया पुंसवनस्यात्र चान्तरङ्गा निरूप्यते ॥ १ ॥

पूर्वं सामान्यतः पुंसवनं व्रतं श्रुत्वा तद्विशेषबुत्सया पृच्छति—हे ब्रह्मन् सर्वज्ञ भवता यत् पुंसवनं व्रतमुदीरितं निरूपितं तस्य प्रकारविशेषं वेदितुं तत्त्वतो ज्ञातुमिच्छामोत्यन्वयः । तेन तव क उपकार इत्यपेक्षायामाह—येनेति । येन साङ्गेन व्रतेन विष्णुः प्रसीदति । तथा चात्र सभायां तन्निरूपणेन लोकस्य महानुपकारो भविष्यतीति भावः ॥ १ ॥ * * एवं पृष्ठः शुको व्रतप्रकारं निरूपयति—शुक्र इत्यादिना । भर्तुर्नुज्ञया आज्ञया योषित् मार्गशिरे मासे शुक्ले पक्षे आदितः प्रतिपदि सर्वकामप्रदमिदं व्रतमारभेतेत्यन्वयः ॥ २ ॥ * * मरुतां जन्म व्रतारम्भात् पूर्वं निश्चयं श्रुत्वा ब्राह्मणाननुमन्त्र्य पृष्ट्वा च आरभेतेत्यनुषङ्गः । एवं प्रारम्भकालं तत्प्रकारं चोक्त्वा पूजाप्रकारमाह—स्नात्वैति । शुद्धाः धौताः दन्ता यस्याः सा शुद्धती स्नात्वा अम्बरे वस्त्रे वसीत ततश्चालङ्कृता सती प्रातराशात् प्रथमभोजनात् प्राक् श्रिया सह भगवन्तं पूजयेदित्यन्वयः ॥ ३ ॥ पूजानन्तरं नमस्कारं कुर्यात्तन्मन्त्रानाह—अलमिति त्रिभिः । हे पूर्णकाम ते तुभ्यमलं पर्याप्तमेव सर्वं, न किञ्चिदन्यैः कृत्यमस्ति अतः केवलं ते तुभ्यं नमोऽस्तु । सर्वप्राप्तौ हेतुमाह—महाविभूतिर्लक्ष्मीस्तपतये, सकलाः सिद्धयः अणिमाद्या यस्मिस्तस्मै । ननु सर्वप्राप्तावपि वैराग्यं विना कथं पूर्णकामत्वमित्याशङ्क्याह—निरपेक्षायैति ॥ ४ ॥ * * हे ईश यतस्त्वं यथा यथावत् साकल्येन कृपादिभिरन्यैश्च सत्यत्वादिभिः सर्वैर्गुणैर्जुष्टः सेवितः परिपूर्णस्ततो हेतोर्भगवानसि प्रभुः सर्वथा समर्थः सर्वपूज्यश्चासि । भूत्या श्रिया, तेजसा ऐश्वर्येण, महिम्ना असङ्गत्वादिना, आजसा वीर्येण ॥ ५ ॥ * * लक्ष्मीं नमस्यति—हे लोकमातस्ते तुभ्यं नमोऽस्तु । कथं लोकमातृत्वमित्यपेक्षायां लोकपितुर्विष्णोः पत्नीत्वादित्याशयेन सम्बोधयति—हे विष्णुपत्नीति, अत एव हे महाभागे इति । एतस्यैव विवरणार्थं सम्बोधनानन्तरं हे महापुरुषलक्षणे इति, महापुरुषस्य पुरुषोत्तमस्य भगवत एव लक्षणानि तेनैव सम्पादितानि ऐश्वर्यापेक्षत्वादीनि यस्यास्तत्सम्बोधनम् । अत एव महामाये इति । किमर्थं नमस्यसि तत्राह—मे प्रीयेथा इति ॥ ६ ॥ * * पूजामन्त्रमाह—ॐ नम इति । भगवते ऐश्वर्यादिगुणपूर्णाय, अत एव महापुरुषाय पुरुषोत्तमाय, अत एव महान् अनुभावः प्रभावो यस्य तस्मै, अत एव महाविभूतिर्लक्ष्मीस्तस्याः पतये नमः । महाविभूतिभिरिति बहुवचनं विष्वक्सेनादिपार्षदानामुपलक्षणार्थम् । लक्ष्म्यादिसहिताय तुभ्यं बलिमुपहराणि समर्पयामि । इतीति मन्त्रसमाप्ति-द्योतकः ॥ ७ ॥ * * मन्त्रस्य विनियोगमाह—अनेनेति । समाहितः वशीकृतदेहादिसङ्घातः सन् अनेन मन्त्रेण विष्णो-रावाहनादि उपाहरेत् समर्पयेदित्यन्वयः ॥ ८ ॥ * * हविःशेषमुपहारावशिष्टम् ॥ ९ ॥ * * होममन्त्रमाह—ओमिति ॥ १० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

व्रतं यत् कश्यपेनोक्तं दित्यै तत्तूनविंशके । हिताय सर्वलोकानां तदेव विवृतं हरेः ॥ १ ॥

किं भूय इति प्रभार्यं चोदितो राजा पृच्छति । व्रतमिति । हे ब्रह्मन्, भवता यत् पुंसवनं व्रतं उदीरितं, तस्य प्रपञ्चमिति शेषः । वेदितुम् इच्छामि । यतः, येन व्रतेन तच्छब्दबोधेन वा, विष्णुः स्वयं श्रीहरिः, प्रसीदति ॥ १ ॥ * *

एवं राज्ञा संपृष्टो मुनिस्तत्सप्रपञ्चमाह । शुक्ल इत्यादिना । मार्गशिरे मासि, शुक्ले पक्षे योषिदङ्गना, भर्तुः स्वस्वामिनः, अनुज्ञ-
याऽऽज्ञया, सार्वकामिकं वाञ्छितसर्वपुरुषार्थसंसाधकं, इदं व्रतम् पुंसवनाख्यमेतद्व्रतमित्यर्थः । आदितः शुक्लपक्षमारभ्य,
आरभेत ॥ २ ॥ ❀ ❀ निशम्येति । आदाविति शेषः । प्रथममिति तदर्थः । मरुतां जन्मोत्पत्तिं, निशम्य श्रुत्वा, ब्राह्मणान्
अनुमन्य अनुज्ञाप्य पृष्ट्वेति यावत् । तैरनुज्ञातेति शेषः । शुक्ला दन्ता यस्याः सा शुक्लदती, स्त्री स्नात्वा शुक्ले अहतोज्ज्वले, अम्बरे
वसने, वसीत । ततः, अलङ्कृता सती, प्रातराशात् प्रथमाशनात् प्राक्, श्रिया सह भगवन्तं पूजयेत् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तत्र
तावन्नमस्कारमन्त्रानाह त्रिभिः । अलमिति निरपेक्षाय ते तुभ्यं, अलं पर्याप्तमेव । न किञ्चिदन्यैः कृत्यमस्ति । तत्र हेतुः । हे
पूर्णकाम समवाप्तसमस्तकाम, ते तुभ्यं, नमः अस्तु । पूर्णकामत्वं विशदयन्तं विशिनष्टि । महाविभूत्योर्नित्यलीलाविभूत्योः
प्रतिस्तस्यै, लक्ष्मीपतये इति वा । सकलाः सिद्धयोऽणिमाद्याः अभिलषितफलानि वा यस्मात्तस्यै नमः ॥ ४ ॥ ❀ ❀
यथेति । हे ईश, यथा यतः, यद्वा यथा त्वं कृपया कृपा स्वार्थानपेक्षपरदुःखनिराचिक्रीर्षा तथा, भूतिरैश्वर्यं तथा, तेजः पराभि-
भवसामर्थ्यं तेन, महिर्महिमा लोकोत्तरसामर्थ्यमिति यावत् । तेन लोकोत्तरप्रभावेणेत्यर्थः । ओजो दिव्येन्द्रियपाटवं तेन,
सर्वैः गुणैः, कृपादिभ्योऽन्यैः सत्यसंकल्पत्वादिगुणैश्च, जुष्टः असि । ततः, भगवान् प्रभुश्च असि ॥ ५ ॥ ❀ ❀ विष्णु-
पत्नीति । हे विष्णुपतिन, हे महामाये, महापुरुषस्येव लक्षणानि निरपेक्षत्वादीनि यस्यास्तस्याः संबोधनम् । हे महाभागे, हे
लोकमातः, ते तुभ्यं नमः अस्तु । युवां प्रीयेथाम् प्रिये धामे इति कचित् पाठस्तत्पक्षे, हे प्रिये महापुरुषस्य प्रीत्यतिशयाश्रयभूते,
धामे सर्वलोकसंपदाश्रयभूते, हे लोकमातः, ते नमोऽस्त्विति योजना ॥ ६ ॥ ❀ ❀ पूजामन्त्रमाह । ॐ नम इति । भगवते
पूर्णषाड्गुणाय, निरस्तनिखिलदोषायेति वा । महापुरुषाय पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यमाहात्म्ययुक्ताय, महानुभावाय लोकविलक्षण-
प्रभावाय, महाविभूतिर्लक्ष्मीस्तस्याः पतिस्तस्यै, महाविभूतिभिः सह, स्वपार्षदादिमहाविभूतिसहितायेत्यर्थः । तुभ्यं बलिमर्घ्यादिकं,
उपहरामि समर्पयामि । अनेन मन्त्रेण, अहरहः प्रतिदिनं, विष्णोः आवाहनं च अर्घ्यं च पाद्यं च उपस्पर्शनं च स्नानं च
वासश्च उपवीतं च विभूषणानि च गन्धश्च पुष्पाणि च धूपश्च दीपश्च उपहारश्च ते आदयो येषां ते ये उपचारास्तान्, समाहिता
स्थिरचित्ता सती, उपाहरेत् । समाहित इति पाठे याजक एकाग्रमनाः संसाधयेदित्यर्थः । तत्र उपस्पर्शनमाचमनं, उपहारो
नैवेद्यं, चकारेण ताम्बूलनीराजनादिकं विवक्षितम् । हविःशेषं तूपहारावशिष्टं, नैवेद्यावशिष्टं हविरिति यावत् । अनले द्वादश,
आहुतीः जुहुयात् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तत्र होममन्त्रमाह । ॐ नम इति । भगवते महापुरुषाय, महाविभूतिपतये, ॐ नमः ।
स्वाहा हविः समर्पयामि इति । श्रियमिति ॥ ७ ॥

भाषानुवादः

पुंसवन-व्रतकी विधि

राजा परीक्षितने पृच्छा—भगवन् ! आपने अभी-अभी पुंसवन-व्रतका वर्णन किया है और कहा है कि उससे भगवान्
विष्णु प्रसन्न हो जाते हैं । सो अब मैं उसकी विधि जानना चाहता हूँ ॥ १ ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजीने कहा—परीक्षित ! यह
पुंसवन-व्रत समस्त कामनाओंको पूर्ण करने वाला है । स्त्रीको चाहिये कि वह अपने पतिदेवकी आज्ञा लेकर मार्गशीर्ष शुक्ल
प्रतिपदासे इसका आरम्भ करे ॥ २ ॥ ❀ ❀ पहले मरुद्गणके जन्मकी कथा सुनकर ब्राह्मणोंसे आज्ञा ले । फिर प्रतिदिन
सबरे दाँतुन आदिसे दाँत साफ करके स्नान करे, दो श्वेत वस्त्र धारण करे और आभूषण भी पहन ले । प्रातःकाल कुछ भी
खानेसे पहले ही भगवान् लक्ष्मी-नारायणकी पूजा करे ॥ ३ ॥ ❀ ❀ (इस प्रकार प्रार्थना करे—) ‘प्रभो ! आप पूर्ण-
काम हैं । अतएव आपको किसीसे भी कुछ लेना-देना नहीं है । आप समस्त विभूतियोंके स्वामी और सकलसिद्धिस्वरूप हैं ।
मैं आपको बार-बार नमस्कार करती हूँ ॥ ४ ॥ ❀ ❀ मेरे आराध्यदेव ! आप कृपा, विभूति, तेज, महिमा और वीर्य
आदि समस्त गुणोंसे नित्ययुक्त हैं । इन्हीं भगों—एश्वर्योंसे नित्ययुक्त रहनेके कारण आपको भगवान् कहते हैं । आप सर्वशक्ति-
मान हैं ॥ ५ ॥ ❀ ❀ माता लक्ष्मीजी ! आप भगवान्की अर्द्धाङ्गिनी और महामायास्वरूपिणी हैं । भगवान्के सारे
गुण आपमें निवास करते हैं । महाभाग्यवती जगन्माता ! आप मुझपर प्रसन्न हों, मैं आपको नमस्कार करती हूँ ॥ ६ ॥
परीक्षित ! इस प्रकार स्तुति करके एकाग्रचित्तसे ‘ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये सह महा-
विभूतिभिर्बलिमुपहराणि ।’ ‘ओङ्कारस्वरूप, महानुभाव, समस्त महाविभूतियोंके स्वामी भगवान् पुरुषोत्तमको और उनकी महा-
विभूतियोंको मैं नमस्कार करती हूँ और उन्हें पूजोपहारकी सामग्री समर्पण करती हूँ’—इस मन्त्रके द्वारा प्रतिदिन स्थिर
चित्तसे विष्णु भगवान्का आवाहन, अर्घ्य, पाद्य, आचमन, स्नान, वस्त्र, यज्ञोपवीत, आभूषण, गन्ध, पुष्प, धूप, दीप और

नैवेद्य आदि निवेदन करके पूजन करे ॥ ७ ॥ ॐ ॐ जो नैवेद्य बच रहे, उससे 'ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये स्वाहा ।' 'महान् ऐश्वर्योकि अधिपति भगवान् पुरुषोत्तमको नमस्कार है । मैं उन्हींके लिये इस हविष्यका हवन कर रही हूँ ।'—यह मन्त्र बोलकर अग्निमें बारह आहुतियाँ दे ॥ ८ ॥

श्रियं विष्णुं च वरदावाशिषां प्रभवानुभौ । भक्त्या सम्पूजयेन्नित्यं यदीच्छेत्सर्वसम्पदः ॥ ९ ॥
 प्रणमेदण्डवद्भूमौ भक्तिप्रहेण चेतसा । दशवारं जपेन्मन्त्रं ततः स्तोत्रमुदीरयेत् ॥ १० ॥
 युवां तु विश्वस्य विभू जगतः कारणं परम् । इयं हि प्रकृतिः सूक्ष्मा माया शक्तिर्दुरत्यया ॥ ११ ॥
 तस्या अधीश्वरः साक्षात्त्वमेव पुरुषः परः । त्वं सर्वयज्ञ इज्येयं क्रियेयं फलभुग्भवान् ॥ १२ ॥
 गुणव्यक्तिरियं देवी व्यञ्जको गुणभुग्भवान् ।
 त्वं हि सर्वशरीर्यात्मा श्रीः शरीरेन्द्रियाशया । नामरूपे भगवती प्रत्ययस्त्वमपाश्रयः ॥ १३ ॥
 यथा युवां त्रिलोकस्य वरदौ परमेष्ठिनौ । तथा म उत्तमश्लोक सन्तु सत्या महाशिषः ॥ १४ ॥
 इत्यभिष्टूय वरदं श्रीनिवासं श्रिया सह । तन्निःसार्योपहरणं दत्त्वाऽऽचमनमर्चयेत् ॥ १५ ॥
 ततः स्तुवीत स्तोत्रेण भक्तिप्रहेण चेतसा । यज्ञोच्छिष्टमवघ्राय पुनरभ्यर्चयेद्हरिम् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यदि सर्वसंपदः इच्छेत् भक्त्या वरदौ आशिषां प्रभवौ श्रियम् विष्णुं च उभौ नित्यं संपूजयेत् ॥ ९ ॥
 भक्तिप्रहेण चेतसा भूमौ दण्डवत् प्रणमेत् दशवारं मन्त्रं जपेत् ततः स्तोत्रम् उदीरयेत् ॥ १० ॥ ॐ ॐ युवां तु विभू विश्वस्य जगतः परं कारणं इयं हि सूक्ष्मा माया दुरत्यया शक्तिः प्रकृतिः ॥ ११ ॥ ॐ ॐ परः पुरुषः त्वम् एव साक्षात् तस्याः अधीश्वरः त्वं सर्वयज्ञः इयं इज्या भवान् फलभुक् इयं क्रिया ॥ १२ ॥ ॐ ॐ भवान् व्यञ्जकः गुणभुक् इयं देवी गुणव्यक्तिः त्वं हि सर्वशरीरी आत्मा श्रीः शरीरेन्द्रियाशया त्वं प्रत्ययः अपाश्रयः भगवती नामरूपे ॥ १३ ॥ ॐ ॐ यथा युवां त्रिलोकस्य वरदौ परमेष्ठिनौ तथा उत्तमश्लोक मे महाशिषः सत्याः सन्तु ॥ १४ ॥ ॐ ॐ इति श्रिया सह श्रीनिवासं अभिष्टूय तत् उपहरणं निःसार्य आचमनं दत्त्वा अर्चयेत् ॥ १५ ॥ ॐ ॐ ततः भक्तिप्रहेण चेतसा स्तोत्रेण स्तुवीत यज्ञोच्छिष्टं अवघ्राय पुनः हरिम् अभ्यर्चयेत् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

प्रकर्षेण भक्त्याभ्यामिति प्रभवौ ॥ ९-११ ॥ ॐ ॐ इज्या यज्ञाभिनिवर्तकः पुरुषव्यापारो भावनाख्यः । क्रिया लौकिकी ॥ १२ ॥ ॐ ॐ प्रत्ययो नामरूपयोः प्रकाशकः अपाश्रयस्तयोराधारः ॥ १३-१६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

दशवारं दशावृत्त्या तदूर्ध्वं यथाशक्त्या तावती सर्वथापेक्षितेति । ततो जपानंतरम् । स्तोत्रं युवां त्वित्यादि वक्ष्यमाण-सार्द्धचतुःश्लोकात्मकम् ॥ १० ॥ ॐ ॐ परात्परयोरपि तयोर्योगत्कारणत्वे हेतुमाह—इयमिति । इयं लक्ष्मीः सूक्ष्मा दुर्ज्ञेया दुरत्यया त्वया सह सर्वदा संगिनी “देवत्वे देवता चेयं मानुषत्वे च मानुषी” इत्युक्तेनपायिनीत्यर्थः । मायापक्षे तव कृपां विना तरीतुमशक्या “मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते” इति श्रीमुखोक्तेः ॥ ११ ॥ ॐ तस्या मायायाः ॥ १२ ॥ गुणानां सत्त्वादीनां व्यक्त्येतः सा तथा । व्यञ्जकश्चिच्छक्त्यावेशेन मंत्राणां प्राकट्यकर्ता सर्वाणि शरीराणि यस्य स तथा तत्र हेतुरात्मेति । शरीरेन्द्रियाण्याशरते यस्यां सा तथा । अत्रैन्द्रियपदमन्तरिन्द्रियं मनोबुद्ध्याद्यप्युपलक्षयति नामरूपास्तिभाति-प्रियाख्यपंचांशवद्वस्तुषु नामरूपे भगवती श्रीः प्रकृतिरेवात एव तयोस्त्याज्यत्वमभिहितमाचार्यैः अस्त्याद्यंशस्य प्रकाशरूपत्वा-त्त्वद्रूपत्वमत एव स्वामिचरणैर्व्याख्यातं प्रत्ययो नामरूपयोः प्रकाश इत्यादि ॥ १३ ॥ ॐ ॐ परमेष्ठिनौ वस्तुतो द्वयोरेक-रूपत्वात् । “तस्माज्ज्योतिरभूदद्वेधा राधामाधवरूपकम्” इति संमोहनतन्त्रोक्तन्यायेन । “द्विधा समभवदब्रह्म । तयोरेक-तरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोमयात्मिका । ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते ॥” इत्येकादशे उद्धवं प्रति श्रीकृष्णोक्तेश्च । हे

उत्तमश्लोकेति । मम श्रद्धाभक्त्यादिकं यादृशं तादृशमेव त्वयैव स्वस्योत्तमश्लोकतामपेक्ष्य मनोरथाः पूरणीयाः “अपि च कृपणपक्षे त्युत्तमश्लोकशब्दः” इति साक्षाच्छ्रुत्यवतारगोपीजनोक्तेरिति भावः ॥ १४ ॥ * * तदुपहरणं नैवेद्यं निस्सार्य उत्थाप्येत्यर्थः । चक्रवर्ती तु—तन्निस्सार्य निर्माल्यापाकरणं कृत्वेत्याह पुनरर्चयेत् ॥ १५ ॥ * * ततः पूर्ववत्स्तोत्रेण स्तुवीत यज्ञोच्छिष्टं पूजानिर्मात्यपुष्पादि पुनरभ्यर्चयेद्विकालमर्चयेदिति निर्गलितोऽर्थः, पुनः पुनरर्चनविधानात् ॥ १६ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

श्रियमिति । प्रभवौ उत्पादनसमर्थौ । स्पष्टमन्यत् ॥ ११ ॥ * * प्रणमेदिति । स्पष्टम् ॥ १२ ॥ * * युवामिति । युवां विश्वस्य सर्वस्य जगतः विभू स्वामिनौ परं मुख्यं कारणं च युवामेव इयं लक्ष्मीरेव सूक्ष्मा दुर्ज्ञेया प्रकृतिः इयमेव दुरत्यया अनुलङ्घ्या मायारूपा शक्तिः ॥ १३ ॥ * * तस्याः इति । तस्या प्रकृतेरधीश्वरः नियन्ता परः पुरुषः साक्षात्त्वमेव त्वं सर्वयज्ञमूर्तिः इयं लक्ष्मीः इज्या यज्ञनिवर्तकः पुरुषव्यापारो भावनाख्यः इयं लौकिकी क्रिया भवान् फलभुग् जीवः ॥ १४ ॥ * * गुणेति । इयं देवी गुणानां व्यक्तिः भवांश्च गुणानां व्यञ्जकः कालः गुणभुक् विराट् त्वं ही सर्वशरीरी सर्वजीवरूपः आत्मा श्रीश्च शरीरेन्द्रियाशयरूपा । स्त्रीत्वमार्षम् ॥ १५ ॥ * * नामेति अर्द्धम् । नामरूपे भगवती लक्ष्मीः प्रत्ययो नामरूपयोः प्रकाशः अपाश्रयः तयोराधारश्च त्वम् ॥ १६ ॥ * * यथेति । यथा युवां त्रिलोकस्य वरप्रदौ परमेष्ठिनौ परमेश्वरौ च तथा हे उत्तमश्लोक ! मे मम महाशिशुः महान्तोऽपि मनोरथाः सत्याः सन्तु ॥ १७ ॥ इतीति । वरदं श्रीनिवासं हरिं श्रिया सह इत्यभिष्टूय । दैर्घ्यमार्षं ततः तुगभावः । तदुपहरणं नैवेद्यनिर्माल्यादि निःसार्य अपसारणं कृत्वाऽऽचमनं दत्त्वा पुनरर्चयेत् ॥ १८ ॥ * * तत इत्यर्द्धम् । स्तुवीत पुनः स्तुवीत स्पष्टम् ॥ १९ ॥ यज्ञेति । पूर्वार्द्धं स्पष्टम् ॥ १९ ॥

वीरराघवव्याख्या

यदि सर्वसम्पदः इच्छेत्कामयेच्चेदेवं श्रियं लक्ष्मीं विष्णुं च आशिषां प्रभवौ प्रभवन्त्याभ्यामिति प्रभवौ उभौ भक्त्या सम्यक् पूजयेत् ॥ ९ ॥ * * भक्त्या प्रहेण नन्नेण शिरसेति शेषः चेतसा च दण्डवद् भूमौ प्रणमेत्, ततो मन्त्रम्, ओं नमो भगवते महानुभावाय महाविभूतिपतये इति मन्त्रं दशवारं जपेत् ततो वक्ष्यमाणं स्तोत्रमुदीरयेत् पठेत् ॥ १० ॥ * * तमेवाह—युवामिति । युवां विश्वस्य विभू विभुश्च विभीच विभू ‘पुमान् स्त्रियेत्ये’कशेषः, जगतः परं कारणं स्वयं कारणान्तररहितकारणभूतौ इत्यर्थः इयं लक्ष्मीः प्रकृतिः “स्त्रीनाम्नी लक्ष्मीर्मात्रेय” इत्युक्तप्रकारेण प्रकृत्यादिस्त्रीनामकपदार्थविभूतिमत्त्वात् प्रकृतिरित्युच्यते प्रकृतिपुरुषादिपदार्थानां स्त्रीपुंसात्मकानां तयोर्विभूतित्ववर्णनात्मकमिदं स्तोत्रं विभूतिभूतां प्रकृतिं विशिनष्टि, सूक्ष्मा कारणावस्थायां निरतिशयसूक्ष्मा दुरवबोधस्वरूपा वा माया आश्चर्यरूपा शक्तिः कार्योपयुक्ता भगवदपृथक्सिद्धविशेषणभूता दुरत्यया भगवदप्रपन्नैरनतिलब्ध्या, कथं भगवद्विभूतिभूतायाः प्रकृतेर्लक्ष्मीविभूतित्वमिति न शङ्कनीयं कृत्स्नस्य कार्यकारणात्मकस्य जगत उभयोरपि विशेषणत्वात् ॥ ११ ॥ * * तस्याः प्रकृतेरधीश्वरस्त्वमेव हे पुरुषोत्तम ! त्वमेव सर्वयज्ञः इज्या त्वयं लक्ष्मीः तत्र यज्ञः प्रधानयागः इज्या त्वङ्गभूता दीक्षणीयेष्ट्यादिका तथा स्मार्त्तक्रिया च इयं लक्ष्मीरेव तादात्म्यमत्र तत्फलप्रदावृत्तेन तदाराध्यत्वेन च तद्विभूतित्वप्रयुक्तं तदेवाह—फलभुगिति, त्वम् इयं लक्ष्मीश्च यज्ञियं यत्फलं चरुपुरोडाशादिकं तदुक्ते इति तथा यद्वा, क्रियेयं लक्ष्मीः फलभुक् क्रियाफलभोक्ता तु त्वमिति वान्वचः क्रिया लक्ष्म्याः विभूतिः कर्ता तु त्वद्विभूतिरित्यर्थः ॥ १२ ॥ * * तथा गुणव्यक्तिरियं देवी लक्ष्मीः या सर्ववस्तुगता गुणाभिर्व्यक्तिः सा लक्ष्मीः तद्विभूतिरित्यर्थः भोग्यत्वभोगोपकरणत्वादिगुणानां सर्ववस्तुगतानामभिर्व्यञ्जकस्तु भवान् त्वद्विभूतिरित्यर्थः तथा गुणभुग्भवान् भुक्तिस्त्वयं देवीत्यपि बोध्यं त्वं सर्वशरीरिणाम् आत्मा शरीरं यस्य तादृशः सर्वशरीरिणो जीवास्त्वद्विभूतिभूताः श्रीर्लक्ष्मीः सर्वेन्द्रियबुद्धिरूपा तद्विभूतिमतीत्यर्थः तथा नामरूपे भगवती लक्ष्मीः प्रत्ययः नामरूपविषयकः प्रकाशः अपाश्रयः आधारः नामरूपयोर्निर्वाढा च त्वमित्यर्थः ॥ १३ ॥ * * एवं तौ स्तुत्वा तयोरुक्तधर्मवैशिष्ट्यवत्प्रार्थनाया अपि सत्यत्वं प्रतिजानीते-यथेति । युवां यथा त्रिलोकस्य वरदौ परमेष्ठिनौ च यथेदमसत्यं न भवतीति भावः हे उत्तमश्लोक ! तथा ममाशिशुः त्वद्विषयप्रार्थनाः सर्वाः सत्यास्सन्तु श्रिया लक्ष्म्या सह सहितं श्रीनिवासं वरप्रदं इत्यमभिष्टूय तत आवाहितभगवत्सकाशादुपहरणमविशिष्टं पूजाद्रव्यं निस्सार्य अपनीय भगवते आचमनं समर्प्य सम्यक् पुनरर्चयेत् ॥ १४-१५ ॥ * * ततः पुनः स्तोत्रेण स्तुवानाः स्तोत्रं कुर्वाणाः भक्तिकृतप्रह्वीभावेन चेतसा यज्ञोच्छिष्टमाग्राय पुनरपि हरिमर्चयेत् ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

प्रभवौ जनकौ ॥ ९ ॥ * * दशवारं दशसङ्ख्या तदूर्ध्वं यथाशक्ति तावती सर्वथाऽपेक्षिता ॥ १० ॥ * * सर्वयज्ञः सर्वान्तर्यामी इयं लक्ष्मीः इज्यान्तर्यामिण क्रियान्तर्यामिणी—“अन्तर्यामी तु यज्ञादेर्विष्णुरिज्यादिनां रमा । तत्तच्छ-

वैस्ततो वाच्यैर्न तु सर्वस्वरूपतः ॥ अन्तर्यामी श्रियश्चापि विष्णुरेव न संशयः । नान्तर्यामी कश्चिदस्ति विष्णोः कापि कुतश्चन ।”
इति वचनात् फलभुक् यज्ञफलभोक्तरि यजमाने स्थित्वा तत्फलस्य भोजकः ॥ ११-१२ ॥ * * पत्त्वादिगुणानां व्यक्तिः
कारणं फलव्यञ्जकः गुणभोक्तरि जीवे स्थित्वा तद्भोजकः शरीरेन्द्रियाणामभिमानिदेवता नामरूपयोर्गुणहेतुत्वात् श्रियश्च
गुणाभिमानित्वान्नामरूपे श्रीरित्युच्यते प्रत्ययो निश्चयज्ञानं त्वत्प्रसादजनकत्वम् ॥ १३-१४ ॥ * * उपहरणं नैवेद्यं
निःसार्य भोचयित्वा ॥ १५ ॥ * * स्तुवानां स्तुतिं कुर्वाणा यज्ञोच्छिष्टं पूजाशेषं महापुरुषो विष्णुरस्मिन्सन्निहित
इति बुद्ध्या ॥ १६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

युवामिति सार्द्धकं परात्परयोरपि तयोर्जगत्कारणत्वे हेतुमाह—इयं हीति । प्रकृतिर्निजांशभासेनेति भावः ॥ ११ ॥
तस्या इति । “विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि” इत्यादेः ॥ १२ ॥ * * तथैवाह—त्वमित्यादि ॥ १३-२३ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

इज्या यज्ञाभिनिवर्तकः पुरुषव्यापारो भावनाख्यः । क्रिया लौकिकी ॥ १२ ॥ * * प्रत्ययो नामरूपयोः
प्रकाशकः अपाश्रयस्तयोरधारः परमेष्ठिनौ परमेश्वरौ । तन्निस्सार्य निर्मल्यापसारणं कृत्वा ॥ १३-१७ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

प्रकर्षेण भवन्त्याभ्यामिति प्रभवौ ॥ ९ ॥ * * भक्तिप्रहेन भक्त्या नञ्जेण ॥ १० ॥ * * युवां विश्वस्य
परं कारणं ननु विश्वस्य परं कारणमेकमस्ति कथमावयोः परं कारणत्वत्राह—इयं या सा आश्चर्यरूपा शक्तिः एषः प्रपन्नवरदो
रमयात्मशक्त्येति तृतीयस्कन्धोक्तेः प्रकृतिरनादिसिद्धा सूक्ष्मा सर्वैः प्राकृतैर्देवैरस्पृष्टा दुरत्यया प्रकृतिकालकर्मादिभिर्दुर्लब्ध्या
तस्यास्त्वमधीश्वरः स्वामी अतस्त्वच्छक्तितया त्वत्पत्नीत्वेन त्वदन्तर्गतत्वादियं सुतरां विश्वस्य कारणमित्यर्थाः ॥ ११ ॥ * *
श्रियः भगवदनपायिनीत्वं प्रतिपादयति—त्वं सर्वयज्ञ इत्यादिना । इज्या व्यापाररूपा क्रिया फलभोगानुकूलो भोक्तृव्यापारः
इयं गुणव्यक्तिः भवान् गुणव्यञ्जको गुणभुक् च प्रत्ययो नामरूपयोः प्रकाशकः अपाश्रयोऽन्यनिरपेक्ष आधारश्च
त्वम् ॥ १२-१३ ॥ * * परमेष्ठिनौ परमस्थानवादिनौ ॥ १४ ॥ * * तदुपहरणं तन्नैवेद्यं निःसार्य आचमनं
दत्त्वा ताम्बूलपुष्पाञ्जल्यादिनाऽर्चयेत् ॥ १५-१६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

प्रकर्षेण जनाः भवन्त्याभ्यामिति प्रभवौ ॥ ११-१२ ॥ * * विश्वस्य सर्वस्य जगतः विभू स्वामिनौ । युवां
यतः कारणम् । तत्र कारणत्वं महदादीनामप्यस्तीति तत्रातिव्याप्तिवारणाय—परमिति । ननु जगत्कारणत्वं तु प्रकृतिपुरुषयोः
प्रसिद्धमित्याशङ्क्य तावपि युवामेवेत्याह—इयमिति । इयं लक्ष्मीः प्रकृतिरेव । हीत्यवधारणे । सूक्ष्मा दुर्ज्ञेया माया इत्यपि
प्रकृतेरेव नामान्तरम् । सैव तव दुरत्यया अनुलङ्घ्या शक्तिः ॥ १३ ॥ * * तस्याः प्रकृतेरधीश्वरः नियन्ता परः पुरुषः
साक्षात्त्वमेव । त्वं सर्वयज्ञमूर्तिः इयं लक्ष्मीः इज्या यज्ञनिर्वर्तकः पुरुषव्यापारो भावनाख्यः । क्रिया लौकिकी । फलभुक्
जीवः ॥ १४ ॥ * * सत्त्वादिगुणानां व्यक्तिः साम्यावस्था । गुणानां व्यञ्जकः कालः भोक्ता विराट् सर्वशरीरी सर्व-
जीवरूपः शरीरादिरूपा श्रीः ॥ १५ ॥ * * नामरूपे भगवती लक्ष्मीः । प्रत्ययो नामरूपयोः प्रकाशः अपाश्रयः तयो-
राधारश्च त्वम् । एवं स्तुत्वा मनोरथान् प्रार्थयते—यथेति, यथा यर्हि युवां त्रिलोकस्य वरप्रदौ परमेष्ठिनौ परमेश्वरौ च ॥ १६ ॥
तथा तर्हि हे उत्तमश्लोक मे मम महाशिवः महान्तोऽपि मनोरथाः सत्याः सन्तिवति द्वयोरन्वयः । एवं भक्तमनोरथपूरणेनैव
तव यशस उत्तमता जातेति सम्बोधनेन सूचितम् ॥ १७ ॥ * * तदुपहरणं नैवेद्यनिर्माल्यादि निस्सार्य अपसारणं कृत्वाऽऽ-
चमनं दत्त्वा पुनर्अर्चयेत् । पुनः स्तुवीत ॥ १८ ॥ * * महापुरुषचेतसा परमेश्वरबुद्ध्या ॥ १९ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यदि सर्वसंपदः इच्छेत्, तर्हि आशिषां मनोरथानां प्रभवन्त्याभ्यामिति प्रभवौ, वरदौ श्रियं विष्णुं च इति, उभौ
भक्त्या नित्यं संपूजयेत् ॥ ८ ॥ * * प्रणमेदिति । भक्त्या प्रह्वं नम्रं तेन, शिरसेति शेषः । चेतसा च, भूमौ दण्डवत्,
प्रणमेत् । ततः दशवारं, मन्त्रं, जपेत् । “ॐ नमो भगवते महानुभावाय महाविभूतिपतये” इति मन्त्रं दशवारं जपेदित्यर्थाः ।

ततः, स्तोत्रं वक्ष्यमाणं स्तवम् उदीरयेत् पठेत् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तदेवाह । युवामिति । युवां तु, विश्वस्य विभ्वी च विमुञ्च विभू, 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः । जगतः परं कारणं, स्वयं कारणान्तररहितकारणभूतौ स्थ इत्यर्थः । इयं लक्ष्मीः, सूक्ष्मा कारणावस्थायां निरतिशयसूक्ष्मत्वादेव हि दुरवबोधस्वरूपा, माया क्वचित् मायाशब्देनाभिहिता । शक्तिः जगत्सर्गादौ कार्ये सर्वधोपयुक्ता, दुरत्यया भगवदप्रपन्नैरनतिजडध्या, प्रकृतिः अस्ति हि ॥ १० ॥ ❀ ❀ तस्या इति । तस्याः प्रकृतेः, अधीश्वरः साक्षात् परः पुरुषः, त्वम् एव असि । किं च । सर्वयज्ञः सकलयज्ञस्वरूपः प्रधानयागरूपो वा । त्वमेव । इयं लक्ष्मीः, इज्या यज्ञनिवर्त्तकः भावनाख्यः पुरुषव्यापारस्तद्रूपा, अङ्गभूता दीक्षणीयेष्टिर्वा । किं च । इयं लक्ष्मीः, क्रिया स्मार्त्तक्रियारूपा, लौकिक-क्रियारूपा भवान् फलभुक् क्रियाफलभोक्ता त्वमित्यर्थः । क्रिया लक्ष्म्या विभूतिः, कर्त्ता तु त्वद्विभूतिरिति भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ गुणव्यक्तिरिति । देवी, इयं लक्ष्मीः, गुणव्यक्तिः । या सर्ववस्तुगता गुणाभिव्यक्तिः सा लक्ष्मीविभूतिरित्यर्थः । गुणभुक्, भवान् व्यञ्जकः, सर्ववस्तुगतानां भोग्यत्वादिगुणानामभिव्यञ्जको भवानतः गुणव्यञ्जकता त्वद्विभूतिरित्यर्थः । सर्वे च ते शरीरिणश्च ते आत्मा शरीरं यस्य सः, सर्वशरीर्यात्मा, त्वं हि । शरीरेन्द्रियाशया, श्रीलक्ष्मीः, शरीरभाजः सर्वे जीवास्त्वद्विभूतिभूताः, सर्वशरीरेन्द्रियाशया बुद्धिलक्ष्मीविभूतिभूतेत्यर्थः । तथा, ये नामरूपे, ते भगवती लक्ष्मीः, प्रत्ययः नामरूपप्रकाशकः, त्वम् अपाश्रय आधारः । नामरूपयोर्निर्वोढा त्वमित्यर्थः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ यथेति । यथा युवां त्रिलोकस्य वरदौ, परमेष्ठिनौ च, भवथः । तथा हे उत्तमश्लोक, मे मम, महाशिषः सत्याः सन्तु ॥ १३ ॥ ❀ ❀ इतीति । श्रिया लक्ष्म्या सह, वरदं श्रीनिवासं भगवन्तं, इत्यमुना प्रकारेण अभिष्टूय, तत् उपहरणं निःसार्य, आवाहितभगवत्सकाशादवशिष्टं पूजाद्रव्यं किञ्चिद्दूरेऽपनी-येत्यर्थः । आचमनं दत्त्वा पूर्वाराधनसमाप्त्यनन्तरविधेयमाचमनं कारयित्वेत्यर्थः । अर्चयेत् । पुनरुत्तराराधनार्थकं हर्यर्चनं कुर्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततः पुनः, स्तोत्रेण स्तुवीत । भक्तिप्रवृत्तेन भक्त्या नम्रीभूतेन, चेतसा यज्ञोच्छिष्टम् अवघ्राय पुनरपि हरिम् अभ्यर्चयेत् । अवशिष्टां पूजां विधिना समापयेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

भाषानुवादः

परीक्षित् ! जो सब प्रकारकी सम्पत्तियोंको प्राप्त करना चाहता हो, उसे चाहिये कि प्रतिदिन भक्तिभावसे भगवान् लक्ष्मीनारायणकी पूजा करे । क्योंकि वे ही दोनों समस्त अभिलाषाओंके पूर्ण करनेवाले एवं श्रेष्ठ वरदानी हैं ॥ ९ ॥ ❀ ❀ इसके बाद भक्तिभावसे भरकर बड़ी नम्रतासे भगवान्को साष्टाङ्ग दण्डवत् करे । दस बार पूर्वोक्त मन्त्रका जप करे और फिर इस स्तोत्रका पाठ करे—॥ १० ॥ ❀ ❀ हे लक्ष्मी-नारायण ! आप दोनों सर्वव्यापक और सम्पूर्ण चराचर जगत्के अन्तिम कारण हैं, आपका और कोई कारण नहीं है । भगवन् ! माता लक्ष्मीजी आपकी मायाशक्ति हैं । ये ही स्वयं अव्यक्त प्रकृति भी हैं । इनका पार पाना अत्यन्त कठिन है ॥ ११ ॥ ❀ ❀ प्रभो ! आप ही इन महामायाके अधीश्वर हैं और आप ही स्वयं परम पुरुष हैं । आप समस्त यज्ञ हैं और ये हैं यज्ञ-क्रिया । आप फलके भोक्ता हैं और ये हैं उसकी उत्पन्न करनेवाली क्रिया ॥ १२ ॥ ❀ ❀ माता लक्ष्मीजी तीनों गुणोंकी अभिव्यक्ति हैं और आप उन्हें व्यक्त करनेवाले और उनके भोक्ता हैं । आप समस्त प्राणियोंके आत्मा हैं और लक्ष्मीजी शरीर, इन्द्रिय और अन्तःकरण हैं । माता लक्ष्मीजी नाम एवं रूप हैं और आप नाम-रूप दोनोंके प्रकाशक तथा आधार हैं ॥ १३ ॥ ❀ ❀ प्रभो ! आपकी कीर्ति पवित्र है । आप दोनों ही त्रिलोकीके वरदानी परमेश्वर हैं । अतः मेरी बड़ी-बड़ी आशा अभिलाषाएँ आपकी कृपासे पूर्ण हों ॥ १४ ॥ परीक्षित् ! इस प्रकार परम वरदानी भगवान् लक्ष्मीनारायणकी स्तुति करके वहाँसे नैवेद्य हटा दे और आचमन कराके पूजा करे ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तदनन्तर भक्तिभावभरित हृदयसे भगवान्की स्तुति करे और यज्ञावशेषको सँघकर फिर भगवान्की पूजा करे ॥ १६ ॥

पतिं च परया भक्त्या महापुरुषचेतसा ।

प्रियैस्तैस्तैरुपनमेत् प्रेमशीलः स्वयं पतिः । विभृयात् सर्वकर्माणि पत्न्या उच्चावचानि च ॥ १७ ॥

कृतमेकतरेणापि दम्पत्योरुभयोरपि । पत्न्यां कुर्यादनर्हायां पतिरेतत् समाहितः ॥ १८ ॥

विष्णोर्व्रतमिदं विभ्रन्न विहन्यात् कथञ्चन ।

विप्रान् स्त्रियो वीरवतीः स्रग्गन्धबलिमण्डनैः । अर्चेदहरहर्भक्त्या देवं नियममास्थितः ॥ १९ ॥

उद्भास्य देवं स्वे धाम्नि तन्निवेदितमग्रतः । अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकामद्वये तथा ॥ २० ॥

एतेन पूजाविधिना मासान् द्वादश हायनम् । नीत्वाथोपचरेत्साध्वी कार्तिके चरमेऽहनि ॥ २१ ॥

श्रोभूतेऽप उपस्पृश्य कृष्णमभ्यर्च्य पूर्ववत् ।

पयःशृतेन जुहुयाच्चरुणा सह सर्पिषा । पाकयज्ञविधानेन द्वादशैवाहुतीः पतिः ॥ २२ ॥

आशिषः शिरसाऽऽदाय द्विजैः प्रीतैः समीरिताः । प्रणम्य शिरसां भक्त्या भुञ्जीत तदनुज्ञया ॥ २३ ॥

आचार्यमग्रतः कृत्वा वाग्यतः सह बन्धुभिः । दद्यात्पत्न्यै चरोः शेषं सुप्रजस्त्वं सुसौभगम् ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—महापुरुषचेतसा परया भक्त्या तैः तैः प्रियैः पतिम् उपनमेत् च पतिं स्वयं प्रेमशीलः पत्न्याः

उच्चावचानि सर्वकर्माणि बिभृयात् ॥ १७ ॥ * * * दंपत्योः एकतरेण अपि कृतं व्रतम् उभयोः अपि भवति पत्न्याम् अनर्हायां पतिः समाहितः एतत् कुर्यात् ॥ १८ ॥ * * * इदं विष्णोः व्रतं बिभ्रत् कथंचन न विह्न्यात् खगन्धबलिमण्डनैः विप्रान् वीरवतीः स्त्रियः देवं नियमम् आस्थितः भक्त्या अहरहः अर्चेत् ॥ १९ ॥ * * * देवं स्वे धान्नि उद्रास्य अग्रतः तन्निवेदितम् आत्मविशुद्धयर्थं तथा सर्वकामद्वये अद्यात् ॥ २० ॥ * * * एतेन पूजाविधिना द्वादश मासान् हायनं नीत्वा अथ साध्वी कार्तिके चरमे अहनि उपचरेत् ॥ २१ ॥ * * * श्रोभूते अपः उपस्पृश्य पूर्ववत् कृष्णम् अभ्यर्च्य पतिः पयःशृतेन चरुणा सर्पिषा सह पाकयज्ञविधानेन द्वादश एव आहूतीः जुहुयात् ॥ २२ ॥ * * * प्रीतैः द्विजैः समीरिताः आशिषः शिरसा आदाय शिरसा प्रणम्य तदनुज्ञया भक्त्या भुञ्जीत ॥ २३ ॥ * * * बन्धुभिः सह वाग्यतः आचार्यम् अग्रतः कृत्वा सुप्रजस्त्वं सुसौभगं चरोः शेषं पत्न्यै दद्यात् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

महापुरुषचेतसा ईश्वरबुद्धयोपनमेद्भजेत् । पतिश्च स्वयं प्रेमशीलः सन् पत्न्याः सर्वकर्माणि बिभृयात् । तदनुकूलो भवेदित्यर्थः ॥ १७ ॥ * * * यतो दंपत्योर्मध्ये एकतरेण कृतमुभयोरपि भवति ॥ १८ ॥ * * * न विह्न्यात् विच्छिन्नात् ॥ १९-२० ॥ * * * द्वादशमासानित्युक्ते कदाचित्तन्मध्ये मलमासे सति तेन सह द्वादशसंख्यायां सत्यां शुद्धस्यैकस्य त्यागः स्यात् । हायनमित्युक्ते तन्मध्यपतितस्य तस्यापि प्रसंगः स्यात् । तदुभयं वारयितुमुभयमुक्तम् । उपचरे-
दुपवसेत् ॥ २१ ॥ * * * श्रोभूते प्रभाते सति । पयसि शृतेन पक्वेन । पाकयज्ञविधानेन पार्वणस्थालीपाक-
विधानेन ॥ २२-२३ ॥ * * * सुप्रजस्त्वं सत्पुत्रत्वकरमित्यर्थः । वाग्यतः सन् तद्यतस्तं शेषम् ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तैस्तैर्यैर्वैष्णवादिभिः पतिः प्रीयेत । उपनमेत्सेवेत्यर्थः । पतिरपि पत्न्यनुसारो भवेत् । इत्यर्थ इति । पतिर्हि स्त्रियां व्रतं कुर्वाणायां स्वयं तदुपयोगिवस्त्वानयनादि कुर्यात्स्त्री च पत्यौ व्रतं कुर्वाणे तथा कुर्यादिति भावः ॥ १७ ॥ * * * अनर्हायां रजआदिना दूषितायाम् । पतिपत्न्योर्विवाहमन्त्रैरेकरूपताया विधानादिति भावः ॥ १८-१९ ॥ * * * अग्रत इति ल्यब्लोपे पंचमी । अग्रभागं यथोचितं विभज्येत्यर्थः ॥ २० ॥ * * * उभयमुक्तमित्यस्य यस्मिन्वर्षेऽधिको मासो न स्यात्तस्मिन्वर्षे व्रतं कुर्यादित्यर्थः । चरमेऽहनि मार्गकृष्णामायां मासाश्शुक्लादयोऽत्र ग्राह्याः 'शुक्ले मार्गशिरे पक्षे' इत्युक्तेः । शुक्ले प्रारब्धस्य कृष्णे पक्षे एव वत्सरसमाप्तिर्भवति 'हायनोऽस्त्री शरत्समाः' इत्यमरः ॥ २१ ॥ * * * पूर्वसूस्वेषु विवाहादिषु यत्स्थालीपाकविधानं स्मार्त्तसूत्रोक्तविधानं यथा "अथातो गृहस्थालीपाकानां कर्म" इत्यादिकात्यायनसूत्रोक्तं यत्कर्मविधानं तेन । सूत्रार्थस्तु—अथ श्रौतकर्मविधानानन्तरम् । यतः श्रौतानि कर्माण्यभिहितानि स्मार्त्तान्यभिधेयानि अतो हेतोर्गृह्ये "आवसथ्याग्रौ ये स्थालीपाकास्तेषां कर्मक्रियानुष्ठानमिति व्याख्यास्यते" इति सूत्रशेषः । तच्च विधानं भूतसंस्कारानि-
संस्काराधाराज्यभागव्याहृतिप्रायश्चित्तस्विष्टकृद्धोमादिरूपं सर्वकर्मसाधारणमेव "एष एव विधिर्यत्र कचिद्धोमे" इति सूत्रात् । अस्यार्थः—एष परिसमूहनादिपर्युक्षणपर्यंतो विधिरेव न मंत्राः यत्र कचन लौकिके स्मार्त्ते वाग्रौ होमस्तत्र वेदितव्यम् । "अन्वा-
रब्धाधाराज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यं स्विष्टकृच्चैतन्नित्यं सर्वत्र" इति सूत्रांतरान्वेत्यलम् । प्रकृतमनु-
सरामः—आहुतिमंत्रः प्रागुक्त एव "पर्वं क्लीबं महे प्रंथौ प्रस्तावे लक्षणांतरे । दर्शप्रतिपदोः संधौ विषुवत्प्रभृतिष्वपि ॥" इति मेदिनी ॥ २२ ॥ * * * तदनुज्ञया ब्राह्मणानुज्ञया ॥ २३ ॥ * * * इत्यर्थ इति । प्रजाशब्दस्य नृपपालनीय-
समस्तस्थावरजंगमवाचित्वमप्यस्ति तद्वारणाय सत्पुत्रत्वमित्युक्तमिति भावः । सुष्ठु सौभगं सौभाग्यं अत इति शेषविशेषणम् ॥ २४ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

पतिं महापुरुषचेतसा परमेश्वरबुद्ध्या अभ्यर्चयेदित्यनुषङ्गः ॥ २० ॥ * * प्रितैरिति । प्रियैस्तैः प्रियैः सह तत्प्रियसम्पादनपूर्वकं पतिमुपनमेत् । पतिश्च प्रेमशीलः सन् पत्न्याः उच्चावचानि सर्वाणि कर्माणि स्वयं बिभृयात्तदनुकूलतया पूजादिषु साहाय्यं कुर्यात् ॥ २१ ॥ * * कृतमिति । यतो दम्पत्योर्मध्य एकतरेणापि कृतमुभयोरपि फलकारणं भवति । तस्मात्पत्न्यामनर्हायां पतिः स्वयं समाहितः सन्नेतत्कुर्यात् ॥ २२ ॥ * * विष्णोरिति । इदं विष्णोर्ब्रतं बिभ्रत्कथंचन कामक्रोधादिवशादपि न विहन्यात् । पूर्वाध्यायोक्तानां निषेधानामुपलक्षणमिदं विप्रादीन् स्रगादिभिर्भक्त्या अर्चयेदित्य-
पकर्षः ॥ २३ ॥ * * अर्चयेदित्यर्द्धम् । एवं नियममास्थितः सन् देवं भक्त्या अहरहरर्चयेत् ॥ २४ ॥ * * उद्भास्येति । देवं भगवन्तं स्वे धाम्नि उद्भास्य संहारमुद्रया विसर्ज्य तन्निवेदितमग्रत इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । अग्रभागं यथोचितं विभज्य तत् आत्मविशुद्धयर्थं तथा सर्वकामानामुद्रये स्वयमद्यात् ॥ २५ ॥ * * एतेनेति । साध्वी एतेन पूजाविधिना द्वादशमासात्मकं हायनं संवत्सरं यस्मिन् वर्षे व्रतारम्भात्सप्तम्यन्तमधिमासो न पतति तमित्यर्थः । नीत्वा अथो कार्तिके चरमेऽहनि पूर्णमास्यामुपचरेत् उपवसेत् ॥ २६ ॥ * * श्वोभूत इति सार्द्धम् । श्वोभूते कृष्णप्रतिपदि अप उपस्पृश्य पूर्ववत् कृष्णमभ्यर्च्य पाकयज्ञविधानेन गृह्यसूत्रोक्तेन पयःशृतेन घृतपक्वेन सह सर्पिषा सघृतेन चरुणा पतिरेव द्वादशाहुतीर्जुहुयात् । एवकारः स्त्रिया होमेऽनधिकारं सूचयति ॥ २७ ॥ * * आशिष इति । स्पष्टम् । प्रीतैरित्यनेन प्रथमतस्तेषां भोजनादिकं सूचितम् । कचित्तुक्ते तु “ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या स्वन्नाद्यैर्द्वादशान्विभुः । तेभ्यो दद्यात्तिलान् गाश्च सोदपात्रसमन्वितान् ॥” इत्येकः श्लोकोऽधिकोऽस्ति ॥ २८ ॥ * * आचार्यमिति । बन्धुभिः सहितः वाग्यतः घृतमौनः आचार्यम् अग्रतः कृत्वा आचार्यांशपुरःसरं यथा भवति तथेत्यर्थः । सुप्रजस्त्वं सत्पुत्रकरं सुसौभगं सौभाग्यकरम् इति चरुविशेषणम् । चरोः शेषं पत्न्यै दद्यात् । यद्वा तस्य सुप्रजस्त्वं सुसौभगं च स्यात् इति वाक्यान्तरम् ॥ २९ ॥

वीरराघवव्याख्या

महापुरुषचेतसा ईश्वरबुद्ध्या परया भक्त्या तैस्तैः प्रियैर्वस्तुभिश्च पतिमुपनमेत् भजेत् पतिरपि भार्यायां स्वयं प्रेम-
शीलस्सन् पत्न्याः कर्माणि सर्वाणि बिभृयात् पोषयेत् उक्तधर्मानुकूलो भवेदित्यर्थः ॥ १७ ॥ * * एवमन्योन्यानुकूल्ये
कारणमाह—कृतमिति । दम्पत्योरन्यतरेणापि कृतं कर्म उभयोरपि फलदं भवति यतस्ततोऽन्योन्यानुकूल्येन भाव्यमिति भावः ॥ १८ ॥
अत एव पत्न्यामनर्हायाम् अशक्तायां सत्यां पतिरेव एतद्व्रतं समाहितः समाहितचित्तस्सन् कुर्यात् पत्न्यशक्ता चेत् कर्तुं भर्ता
कुर्यादित्यर्थः । विष्णोरिदं व्रतं बिभ्रत् केनापि हेतुना न विहन्यात् अन्तरितं न कुर्यात् विप्रान् वीरवतीः पुत्रवतीः जीवद्वर्तकाश्च
स्त्रियः स्रगादिभिः अहरहः एवं व्रतमास्थितः पुमानभ्यर्चयेत् ॥ १९ ॥ * * ततो देवं भगवन्तं स्वे धाम्नि स्वस्थाने हृदादा-
वित्यर्थः । उद्भास्य अग्रतः तस्मै भगवते निवेदितं हविः आत्मनो विशुद्धयर्थं सर्वकामप्राप्त्यर्थं च अद्यात् अश्रीयात् ॥ २० ॥
अनेन उक्तेन पूजाविधानेन द्वादशमासान् हायनं वत्सरं नीत्वा कार्तिके मासि चरमे अहनि उपचरेत् व्रतोद्यापनाङ्गमुपचारं
कुर्यात् । द्वादशमासानित्युक्ते कदाचित्तन्मध्ये मलमासे सति तेन सह द्वादशसङ्ख्यायां सत्यां शुद्धस्यैकस्य त्यागः स्यात् हायनमित्युक्ते
तन्मध्यपातिनस्तस्यापि प्रसङ्गः स्यात् तदुभयं वारयितुं द्वादशमासान् सम्बत्सरमित्युभयोर्ग्रहणम् ॥ २१ ॥ * * उपचार-
मेवाह—श्वोभूत इति । श्वोभूते प्रातः अप उपस्पृश्य स्नात्वा पूर्ववद्भगवन्तमभ्यर्च्य पयःशृतेन पयसि क्षीरे पक्वेन चरुणा “शृतं
पाकः” इति निपातितः शृतशब्दः सहसर्पिषा सर्पिस्सहितेन पाकयज्ञविधिना द्वादशैवाहुतीः पतिर्जुहुयात् ॥ २२ ॥ * *
ततो द्वादश ब्राह्मणान् साध्वन्नैः समीचीनाभैः भक्त्या भोजयेत् आत्मवित् ब्राह्मणान् परमात्मरूपत्वेन पश्यन्नित्यर्थः । तेभ्यो
ब्राह्मणेभ्यः पूर्णोदकपात्रैस्सहितान् गुडान्वितान् तिलान् लाजांश्च दद्यात् ॥ २३ ॥ * * द्विजैस्समीरिताः प्रयुक्ताः आशिषः
शिरसा धारयन् तेभ्यः प्रणम्य ततस्तदनुज्ञया स्वयं भुञ्जीत ॥ २४ ॥ * * ततो बन्धुभिरसह आचार्यमग्रतः पुरः कृत्वा
उपवेश्य सुप्रजस्त्वसौभगत्वफलकं चरोर्हविःशेषं पत्न्यै दद्यात् ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

पतिः स्वयं यदि पत्न्यां प्रेमशीलस्तर्हि पत्न्यै पत्न्यर्थे, उच्चावचानि सर्वकर्माणि पतिर्बिभृयात् तर्हि तत्पत्नीकृतं न
स्यादिति शङ्का मा भूत् उभयोर्दम्पत्योरेकतरेण कृतमिदं पत्न्या कृतं भवति ॥ १७ ॥ * * रजोदर्शनादिनाऽनर्हायां पत्न्यां
कथमेतदनुष्ठानमन्तरितं घटत इति तत्राह—पत्न्यामिति ॥ १८-२० ॥ * * द्वादश मासान् तदात्मकं हायनं “सम्बत्सरो
वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः” इत्यभिधानात् वर्षं नीत्वा कार्तिके मासि चरमेऽहनि अवसानदिवसे पूर्ववत् पूर्वोक्ता-
र्चनविधिना ॥ २१ ॥ * * पयःशृतेन क्षीरपक्वेन पाकयज्ञविधानेन स्मार्तसूत्रोक्तविधिना होममन्त्रस्तूक्त एव ॥ २२-२३ ॥

द्वादशात्मवित्केशवादिद्वादशमूर्त्तिलक्षणवेत्ता, ब्राह्मणान् द्वादश तत्प्रीतये भोजयेदित्यर्थः । सोदपात्रानुदपात्रसहितान् इलान्वितान् भूमिसहितान् तिलान् भूमितलसहितगुडशब्दवाच्यैः पायसाद्यधिकान्नयुक्तानिति वा शोभनं प्रजास्त्वं येन स तथा ॥ २४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अग्रत इति तदग्रिमदेशं त्यक्त्वा तदग्रे भोजननिषेधात् ॥ २४-२८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

समाप्तोऽयं स्कन्धः ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

दम्पत्योर्मध्ये एकतरेण कृतमुभयोरपि भवति ॥ १८ ॥ * * न विहन्यात् न विच्छिन्यात् ॥ १९ ॥ * * अग्रत इति ल्यब्लोपे पञ्चमी अग्रभागं यथोचितं विभज्येत्यर्थः ॥ २० ॥ * * चरमेहनि पौर्णमास्याम् ॥ २१ ॥ * * श्वोभूते प्रभाते सति पयसि श्रुतेन पक्वेन पाकयज्ञविधानेन पार्वणस्थालीपाकविधानेन ॥ २२-२३ ॥ * * शेषं सुप्रजस्त्वं सुप्रजस्त्वरं सुसौभगं सुसौभगकरञ्च । यद्वा, तत्तत्स्य सुप्रजस्त्वं स्यादिति वाक्यान्तरम् ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

महापुरुषचेतसा विष्णुबुद्ध्या पतिं चोपनमेद्भजेत् पतिश्च पत्न्याः सर्वकर्माणि बिभृयादित्युत्तरेणान्वयः ॥ १७ ॥ यत एकतरेण कृतमुभयोर्दम्पत्योर्भवति अनर्हायां सत्यां पतिरेव कुर्यात् न विहन्यात् न छिद्यात् । अग्रतः इत्यत्र सार्वविभक्तिकस्तिसः श्रेष्ठैर्गुर्वतिध्यादिभिः सह अद्यात् ॥ १८-२० ॥ * * श्रीनिवाकाय नमः । एतेन पूजाविधिना द्वादश मासान् हायनं द्वादशमासयुक्तं हायनं मलमासयुक्तहायनव्यतिरिक्तमित्यर्थः । नीत्वा उपचरेदेवं कार्तिके चरमेऽहनि अमावास्यायामित्यर्थः । अभावास्यातः कार्तिकोऽत्र ज्ञेयः “शुक्ले मार्गशिरे पक्षे योषिद्भर्तुर्नुज्ञया । आरभेत व्रतमिदं सार्वकामिकमादितः” इत्युपक्रमा-नुसारात् ॥ २१ ॥ * * तत्र विधिमाह—श्वोभूते इत्यादिना । श्वोभूते प्रभाते सति अप उपस्पृश्य स्नानादिकं विधाय पूर्ववत् कृष्णमभ्यर्च्य पयःश्रुतेन पयसि पक्वेन पाकयज्ञविधानेन पार्वणस्थालीपाकविधानेन ॥ २२ ॥ * * तदनुज्ञया ब्राह्मणा-नुज्ञया ॥ २३ ॥ * * सुप्रजस्त्वं सुप्रजस्त्वरं सुसौभगं सुसौभगकरम् ॥ २४-२५ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

प्रियैः सह तत्प्रियसम्वादनपूर्वकं पतिमुपनमेत् । पतिश्च प्रेमशीलः सन् पत्न्याः कर्माणि स्वयं बिभृयात् तदनुकूलतया पूजादिषु साहाय्यं कुर्यादित्यर्थः ॥ २० ॥ * * पत्युः कर्मकरणे हेतुमाह—यतो दम्पत्योर्मध्ये एकतरेणापि कृतमुभयोरपि फलकारणं भवति तस्मात् पत्न्यामनर्हायां पतिः स्वयं समाहितः सन्नेतत्कुर्यादित्यन्वयः ॥ २१ ॥ * * पूर्वाध्यायोक्तानां निषेधानामुपलक्षणमिदम् । न विहन्यादिति, हिंसादीनि न कुर्यादित्यर्थः । कथञ्चन कामक्रोधादिवशादपि । विप्रादीन् स्रगादिभिर्भक्त्या अर्चयेदित्युत्तरेणान्वयः ॥ २२ ॥ * * देवं भगवन्मूर्तिं स्वधाम्नि भगवन्मन्दिरे उद्वास्य कपाटादिमुद्र-णेनान्तर्धाय तन्निवेदितमग्रतो यथोचितं विभागेन दत्त्वाऽऽत्मविशुद्धयर्थं स्वयमद्यादित्युत्तरेणान्वयः ॥ २३ ॥ * * एतेन विधिना द्वादशमासात्मकं हायनं संवत्सरं नीत्वा चरमेऽहनि पौर्णमास्यामुपचरेत् उपवसेदित्यन्वयः । द्वादशमासा-नित्युक्ते कचिन्मलमासे सति शुद्धस्यैकमासस्य त्यागः स्यात्तत्सङ्ग्रहाय हायनमित्युक्तमिति ज्ञेयम् ॥ २४ ॥ * * श्वोभूतेति द्वयोरन्वयः । पतिरिति होमे पत्युरेवाधिकार इति सूचयति ॥ २५-२६ ॥ * * प्रीतैरित्यनेन प्रथमतस्तेषां भोजनादिकं सूचितम् । कचित्पुस्तके तु ‘ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या स्वन्नाद्यैर्द्वादशान् विभुः । तेभ्यो दद्यात्तिलान् गाश्च सोदपात्रसमन्वितान्’ इत्येकः श्लोकोऽधिकोऽस्ति ॥ २७ ॥ * * सुप्रजस्त्वं सत्पुत्रनिमित्तम्, सुसौभगं सौभाग्यकरम् । अनेन पुत्रनिमित्तता नास्ति चेत् स्वयमप्यद्यादिति सूचितम् ॥ २८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

पतिं चेति । पतिं स्वस्वामिनं चापि, महापुरुषचेतसा पत्यौ महापुरुषभावं चेतसा कृत्वैत्यर्थः । परया भक्त्या, उप-नमेत् । तैः तैः, प्रियैः वस्तुभिः, पतिं भजेच्च । स्वयं पतिरपि, भार्यायां प्रेमशीलः सन्, पत्न्याः उच्चावचानि सर्वकर्माणि च,

विभ्रयात् पोषयेत् । उक्त्यमानुकूलो भवेदित्यर्थः ॥ १६ ॥ ॐ ॐ एवमन्योऽन्यानुकूल्ये कारणमाह । कृतमिति । दंपत्योः, एकतरेणापि, कृतं कर्म, उभयोरपि फलदं भवतीति शेषः । यत् एव ततोऽन्योन्यानुकूल्येन भाव्यमिति भावः । अत एव, पत्न्यां स्त्रियां, अनर्हायामशक्तायां सत्यां, पतिः एव एतद्व्रतं समाहितः स्थिरचित्तः सन्, कुर्यात् । पत्न्यशक्ता चेद्व्रतैतद्व्रतं कुर्यादित्यर्थः । विष्णोः इदं, व्रतं विभ्रत् जनः, कथंचन केनापि हेतुना, न विहन्यात् । अन्तरितं न कुर्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥ ॐ ॐ विप्रानिति । विप्रान् ब्राह्मणान्, वीरवतीः, स्त्रियश्च अहरहः प्रतिदिनं एवमुक्तप्रकारेण, नियमम् आस्थिता सती, सगन्धबलिमण्डनैः, भक्त्या देवम् अर्चयेत् ॥ १८ ॥ ॐ ॐ उद्वास्येति । ततः, देवं भगवन्तं, स्वे धाम्नि स्वस्थानभूते हृदयादावित्यर्थः । उद्वास्य आवास्य, अग्रतो भगवदर्चापुरोभागे, निवेदितं यद्धविः, तत् आत्मविशुद्धयर्थं तथा सर्वकामर्द्धये सकलकामप्राप्त्यर्थं च अद्यादभीयात् ॥ १९ ॥ ॐ ॐ एतेनेति एतेनोक्तैः, पूजाविधिना, द्वादशमासान् द्वादशमासात्मकं, हायनं संवत्सरं नीत्वाऽतिक्रम्य, अथ साध्वी कार्तिके मासि, चरमेऽहन्यन्तिमदिने, उपचरेत् व्रतोद्यापनाभ्युपचारं कुर्यादित्यर्थः । द्वादशमासानित्युक्ते कदाचित्तन्मध्ये मलमासे आगते सति तेन सह द्वादश संख्यायां सत्यां शुद्धस्यैकमासस्य त्यागः स्यात् । केवलं हायनमित्येवोक्ते तन्मध्येपातिनो मलमासस्यापि व्रते प्रसङ्गः प्राप्तः स्यात्तदुभयं वारयितुं द्वादशमासान् हायनं चेत्युभयोर्ग्रहणं कृतम् ॥ २० ॥ ॐ ॐ उपचारमेवाह । श्रोभूत इति । श्रोभूते प्रातःकाले जाते, अपः उपस्पृश्य स्नात्वा, पूर्ववत् पूर्वोक्तविधिना, कृष्णम् अभ्यर्च्य, पयःश्रूतेन पयसि पक्केन, 'श्रूतं पाक' इति निपातितः श्रूतशब्दः । सह सर्पिषा सर्पिःसहितेन चरुणा, जुहुयात् ॥ २१ ॥ ॐ ॐ तत्प्रकारमाह पाकैति । पतिः पाकयज्ञविधानेन, द्वादश एव आहुतीः, जुहुयात् । ततः, भक्त्या द्वादश ब्राह्मणान्, साध्वन्तैः समीचीनान्तैः, भोजयेत् ॥ २२ ॥ ॐ ॐ आशिष इति । प्रीतैः द्विजैः, समीरिताः आशिषः शिरसा आदाय, भक्त्या शिरसा प्रणम्य, ब्राह्मणानिति शेषः । तदनुज्ञया ब्राह्मणाभ्यनुज्ञया, भुञ्जीत व्रतकर्त्रीपतिरभीयात् ॥ २३ ॥ ॐ ॐ आचार्यमिति । ततः व्रतकर्त्र्यङ्गनापतिः, वाग्यतः भूत्वा, आचार्यम् अग्रतः कृत्वा, बन्धुभिः सहः सुप्रजस्त्वं सुप्रजाप्रदं सौभाग्यतापादकं च, चरोः शेषं पत्न्यै दद्यात् ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

भगवान्की पूजाके बाद अपने पतिको साक्षात् भगवान् समझ कर परम प्रेमसे उनकी प्रिय वस्तुएँ सेवामें उपस्थित करे । पतिका भी यह कर्तव्य है कि वह आन्तरिक प्रेमसे अपनी पत्नीके प्रिय पदार्थ ला-लाकर उसे दे और उसके छोटे-बड़े सब प्रकारके काम करता रहे ॥ १७ ॥ ॐ ॐ परीक्षित ! पति-पत्नीमेंसे एक भी कोई काम करता है तो उसका फल दोनोंको होता है । इसलिये यदि पत्नी (रजोधर्म आदिके समय) यह व्रत करनेके अयोग्य हो जाय तो बड़ी एकाग्रता और सावधानीसे पतिको ही इसका अनुष्ठान करना चाहिये ॥ १८ ॥ ॐ ॐ यह भगवान् विष्णुका व्रत है । इसका नियम लेकर बीचमें कभी नहीं छोड़ना चाहिये । जो भी यह नियम ग्रहण करे, वह प्रतिदिन माला, चन्दन, नैवेद्य और आभूषण आदिसे भक्तिपूर्वक ब्राह्मण और सुहागिनी स्त्रियोंका पूजन करे तथा भगवान् विष्णुकी भी पूजा करे ॥ १९ ॥ ॐ ॐ इसके बाद भगवान्को उनके धाममें स्थापित कर दे, विसर्जन कर दे । तदनन्तर आत्मशुद्धि और समस्त अभिलाषाओंकी पूर्तिके लिये पहलेसे ही उन्हें निवेदित किया हुआ प्रसाद ग्रहण करे ॥ २० ॥ ॐ ॐ साध्वी स्त्री इस विधिसे बारह महीनोंतक—पूरे सालभर इस व्रतका आचरण करके मार्गशीर्षकी अमावास्याको उद्यापन-सम्बन्धी उपवास और पूजन आदि करे ॥ २१ ॥ उस दिन प्रातःकाल ही स्नान करके पूर्ववत् विष्णु भगवान्का पूजन करे और उसका पति पाकयज्ञकी विधिसे घृत-मिश्रित खीरकी अग्निमें बारह आहुति दे ॥ २२ ॥ ॐ ॐ इसके बाद जब ब्राह्मण प्रसन्न होकर उसे आशीर्वाद दें, तो बड़े आदरसे सिर झुकाकर उन्हें स्वीकार करे । भक्तिभावसे माथा टेककर उनके चरणोंमें प्रणाम करे और उनकी आज्ञा लेकर भोजन करे ॥ २३ ॥ ॐ ॐ पहले आचार्यको भोजन कराये, फिर मौन होकर भाई-बन्धुओंके साथ स्वयं भोजन करे । इसके बाद हवनसे बची हुई घृतमिश्रित खीर अपनी पत्नीको दे । वह प्रसाद स्त्रीको सत्पुत्र और सौभाग्य दान करने-वाला होता है ॥ २४ ॥

एतच्चरित्वा विधिवद्व्रतं विभोरभीप्सितार्थं लभते पुमानिह ।

स्त्री त्वेतदास्थाय लभेत सौभागं श्रियं प्रजां जीवपतिं यशो गृहम् ॥ २५ ॥

कन्या च विन्देत समग्रलक्षणं वरं त्ववीरा हतकिन्विषा गतिम् ।

मृतप्रजा जीवसुता धनेश्वरी सुदुर्मगा सुभगा रूपमङ्गयम् ॥ २६ ॥

विन्देद् विरूपा विरुजा विमुच्यते य आमयावीन्द्रियकल्पदेहम् ।
 एतत्पठन्नभ्युदये च कर्मण्यनन्तवृत्तिः पितृदेवतानाम् ॥ २७ ॥
 तुष्टाः प्रयच्छन्ति समस्तकामान् होमावसाने हुतमुक् श्रीर्हरिश्च ।
 राजन् महन्मरुतां जन्म पुण्यं दितेर्व्रतं चाभिहितं महत्ते ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे वैयासिक्यामष्टादशसाहस्रं पारमहंसां संहितायां षष्ठस्कन्धे
 पुंसवनव्रतकथनं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

इति षष्ठः स्कन्धः समाप्तः ।

हरिः ॐ तत्सत्

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—पुमान् इह एतत् विभोः व्रतं विधिवत् चरित्वा अभीप्सितार्थं लभते स्त्री तु एतत् आस्थाय सौभगं श्रियं
 प्रजां जीवपतिं यशः गृहं लभेत् ॥ २५ ॥ ॐ ॐ कन्या च समग्रलक्षणं वरम् अवीरा तु हतकिल्बिषा गतिं विंदेत् मृतप्रजा
 धनेश्वरी सुदुर्भगा सुभगा अग्र्यं रूपं विंदेत् यः आमयावी सः विरुजा विमुच्यते इन्द्रियकल्पदेहं च अभ्युदये कर्मणि एतत्
 पठन् पितृदेवतानाम् अनन्तवृत्तिः ॥ २६-२७ ॥ ॐ ॐ राजन् हुतमुक् श्रीः च हरिः तुष्टा होमावसाने समस्तकामान्
 प्रयच्छन्ति मरुतां महत् पुण्यं जन्म च दितेः महत् व्रतं ते अभिहितम् ॥ २८ ॥

इति षष्ठे एकोनविंशोऽध्यायः ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अवीरा विधवा । धनेश्वरी सत्यपि या सुदुर्भगा सा सुभगा भवति ॥ २६ ॥ ॐ ॐ य आमयावी रोगी स
 विरुजा विशिष्टया रुजा विमुच्यते । इन्द्रियैः सहितं कल्पं देहं च विंदेदिति शेषः । पठन्त्यो वर्तेत तस्य पितृणां देवतानां
 चानन्ता वृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ ॐ ॐ उपसंहरति । राजन्निति । महत्पुण्यं जन्म महद्व्रतं च ॥ २८ ॥

षष्ठस्कंधनिगूढार्थपदभावार्थदीपिका । सद्भिरासेव्यतामेषा यतिश्रीधरनिर्मिता ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां टीकायां भावार्थदीपिकायामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

समाप्तोऽयं षष्ठस्कन्धः ॥ ६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

जीवतीति जीवः स चासौ पतिश्चेति तं, यशसा युक्तान् गृहान् ॥ २५ ॥ ॐ ॐ समग्रलक्षणं बलवेषविद्या-
 वयोवंशवृत्त्यादियुक्तं, या मृतसुता सा जीवसुता धनेश्वरी च भवति । रूपमित्यभिप्रेत्यान्वेति । विरूपा रूपहीना रूपं विंदेत्
 'रूपं स्वभावे सौंदर्ये' इति विश्वः । दुष्टस्वभावा सुखभावा भवति ॥ २६ ॥ ॐ ॐ एतन्महदुपाख्यानम् । अभ्युदये आभ्युदयिक-
 श्राद्धादौ ॥ २७ ॥ ॐ ॐ राजन्निति । राज्ञा त्ववश्यं श्रोतव्यमभ्युदयहेतुत्वादिति भावः ॥ २८ ॥

नितरां गूढोऽर्थो येषां तेषां पदानां भावार्थदीपिका (१) । अथास्य श्रवणमाहृत्यम्—“हरिरुवाच ॥

ब्राह्मणीगमने पापं षष्ठस्य श्रवणेन हि । द्विबाहुकंठरूपस्य मम नश्यति यद्भवेत् ॥ १ ॥

शृणु ब्रह्मन्नितिहासं कल्याणस्य प्रदायकम् । कदाचिद्देवराजो हि धृत्वा रूपमथौतुकम् ॥ २ ॥

अहल्यां गौतममुनेर्भार्यां प्राप विमोहितः । विलोक्य तं मुनिवरो महेंद्रं शप्तवांस्तदा ॥ ३ ॥

येन त्वं जाररूपेण ह्यागतो मम मंदिरम् । अतः शक्र शरीरे तौ भगानां च सहस्रकम् ॥ ४ ॥

सदनं प्राप्य शक्रः स्वं मुमोह च रुरोद च । ततो जगाम तपसे वनं वर्षसहस्रकम् ॥ ५ ॥

ततो वृत्रसमाक्रान्ता देवा मां शरणं ययुः । मया प्रोक्ता हि ते देवा यत्रैद्रस्तत्र गच्छत ॥ ६ ॥

मया सह महाभागाः स च वृत्रं वधिष्यति । तत्र गत्वाहमवचं वरं ब्रूहि पुरंदर ॥ ७ ॥

पुरंदर उवाच । ब्राह्मणीकृतसंगाश्च प्रपन्नोऽहं जनार्दन । तत्पापं मे यथा यातु तथा त्वं कुरु माधव ।

तथा भगसहस्रं मे शरीरस्थं विनाशय ॥ ८ ॥

विष्णुरुवाच । नेत्रतां भगसाहसं यातु मत्कृपया हरे । यदा त्वं विश्वरूपाद्वै कवचं षष्ठसंभवम् ॥ १७ ॥
 पठिष्यसि तदा पापं सर्वं ब्राह्मणिसंगजम् । विनश्यति न संदेह इतिहासमतः शृणु ॥ १० ॥
 सिंधुदेशेऽभवद्विप्रोऽध्येतुं स गुरुमंदिरम् । जगाम तत्र विद्यायामभ्यासं प्रचकार सः ॥ ११ ॥
 ब्राह्मण्या गमनं तत्र स चकार धृतव्रतः । निःसारितः स गुरुणा कुष्ठाक्रांतस्तदाऽभवत् ॥ १२ ॥
 गर्हयन्नात्मनः कर्म मुमोहाथ धृतव्रतः । देशे देशे भ्रमन्विप्रो वनमध्ये सरोवरम् ॥ १३ ॥
 ददर्श तत्तटे तस्थौ जलपानार्थमुद्यतः । तत्र भागवतीयं हि पुस्तकं षष्ठसंभवम् ॥ १४ ॥
 दृष्ट्वा तद्वाचयामास स विप्रो दूरसंस्थितः । अर्द्धश्लोकोच्चारणाच्च कीटास्तदेहतो गताः ॥
 दिव्यदेहमनुप्राप्य ययौ वैकुण्ठमंदिरम् ॥ १५ ॥”

इत्थं पाद्ये स्थितं वृत्तं मया संक्षिप्य वर्णितम् । इति षष्ठस्कंधमहिमा ।

भावाथदीपिका टीका श्रीधरस्वामिनिर्मिता । तस्याः प्रकाशो रचितः षष्ठस्कंधे मयाऽधुना ॥ १ ॥

अनुग्रहानंदसूनोः श्रीवंशीधरशर्मणा । यदत्र स्खलितं विज्ञास्तत्पूर्तिं कुर्वतां हि ते ॥ मयि शिष्यत्वमारोप्य गुरुत्वं स्वेष्टं यत्नतः ॥ २ ॥
 इति श्रीखरडपत्तनवास्तव्यपण्डितवंशीधरशर्मनिर्मितश्रीमद्भागवतभावाथदीपिकाप्रकाशे षष्ठस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एतदिति । एतद्व्रतं विधिवच्चरित्वा कृत्वा विभोर्भगवतः सकाशादिहैव जन्मनि पुमान् अभीप्सितार्थं लभते । स्त्री तु एतदास्थाय कृत्वा सौभाग्यं सौभाग्यं श्रियं प्रजां जीवतीति जीवः स चासौ पतिश्च तं जीवपतिं दीर्घजीवनं पतिं यशो गृहं च लभेत् ॥ ३० ॥ * * कन्या चेति सार्द्धम् । एतच्चरित्वा कन्या समग्राणि लक्षणानि सद्गुणा यस्मिन्स्थिताभूतं वरं पतिं लभेत् । अवीरा पुत्रहीना विधवा च हतकिल्बिषां दोषवर्जितां वैकुण्ठादिप्राप्तिलक्षणां गतिं लभेत् । हतकिल्बिषेति प्रथमान्तपाठो वा । मृतप्रजा या सा जीवसुता धनेश्वरी च भवति । सुदुर्भगा सुभगा भवति । विरूपा अग्र्यं श्रेष्ठं रूपं विन्देत् । आमयावी रोगी विरूपा विशिष्टया रुजा विमुच्यते । इन्द्रियैः सहितं कल्पं देहं च विन्देदिति शेषः ॥ ३१ ॥ * * एतदिति । पठन्निति श्रवणादेरप्युपलक्षणम् । अभ्युदये यज्ञदानादिपितृदेवादिकर्मणि य एतत् पाठादिपरो भवेत्तस्य पित्रादीनामनन्ता वृत्तिर्भवति । ते च तथैव हुतभुगादयः सन्तुष्टाः सन्तः होमावसाने कर्मसमाप्तौ तस्मै समस्तकामान् प्रयच्छन्ति ॥ ३२ ॥ * * राजन्निति अर्द्धम् । स्पष्टम् ॥ ३३ ॥

लुभ्यन् भवन्मधुरिमानुभवाय कृष्णं न प्राप्तुवंस्तमहमेव न वञ्चितोऽसि ।

शुच्याभमप्यशुचि मे नवनीतबुद्ध्या चेतो हरंस्त्वमपि वञ्चक वञ्चितोऽसि ॥ १ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । षष्ठस्कन्धस्योनविंशे व्यधाद्भङ्गासहायकः ।

इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं सविस्तरं व्रतमुपवर्ण्य तदनुष्ठानफलमाह—एतदिति । एतद्विभोः परमात्मनः व्रतं यथाविधि कृत्वा पुमानिह लोके अभीप्सितार्थं लभते स्त्री तु तद्व्रतमनुष्ठाय सौभाग्यसम्पत्पुत्रपतिदीर्घजीवनकीर्तिगृहान् लभते ॥ २५ ॥ * * अवीरा अलब्धभर्तृका कन्या तु एतद्व्रतमास्थाय समग्राणि लक्षणानि यस्य तं पतिं विन्देत् लभेत् यद्वा अवीरा विधवा तु हतं किल्बिषं यस्याः तां गतिं सद्गतिं लभेत् । मृता प्रजा पुत्रो यस्यास्सा जीवः सुतो यस्याः सा भवेत्तथा सुदुर्भगा सौभाग्यरहिता सुभगा भवेत् ॥ २६ ॥ * * विरूपाऽग्र्यं श्रेष्ठं रूपं विन्देत् यः पुमानामयावी रोगी सन्नेतद्व्रतं कृत्वा विरुजः नानाविधरोगाद्विमुच्यते इन्द्रियकल्पदेहं पटुतरेन्द्रियदेहं विन्देत् एवमेतद्व्रतकल्पमभ्युदये कर्मणि पठन्त्यो वर्तते तस्य पितृणां देवानाञ्चानन्तवृत्तिर्भवति ॥ २७ ॥ * * ते च पितरो देवाश्च तस्मै पठते सर्वान्कामान्प्रयच्छन्ति पितृदैवतयोर्होमयोरवसाने साक्षाद्धरिः श्रीश्च हुतभुग्भवेत् तावपि प्रसन्नौ भवेतामित्यर्थः । उक्तमुपसंहरति—राजन्निति । हे राजन्, मरुतां महत्पुण्यं जन्म तथा महत्पुण्यं दितेव्रतं पुंसवनं च ते तुभ्यं मया अभिहितम् ॥ २८ ॥

इति श्रीवत्सान्वयपथःपारावारराकासुधाकरस्य सर्वविद्यानिधेः श्रीशैलगुरोः सुतेन तच्चरणकमलपरिचर्या-प्रसन्नतत्सूक्तिसमधिगतश्रीमद्भागवतार्थहृदयेन श्रीवैष्णवदासेन श्रीवात्स्यश्रीवीरराघवविदुषा विरचितायां श्रीमद्भागवतचन्द्रचन्द्रिकायां श्रीमद्भागवतव्याख्यायां षष्ठे स्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

समाप्तोऽयं षष्ठस्कन्धः ॥ ६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

जीवपतिमायुष्मन्तं पतिं गृहान् गृहाणि शोभनं सौभाग्यं येन स तथा तम् एतच्चरशेषविशेषणम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀
कन्या समग्रलक्षणं पतिं विन्देत अवीरा पतिरहिता मृतप्रजा तु जीवत्सुतान्विन्देत ॥ २६ ॥ ❀ ❀ विरूपा दृष्टिविरुद्ध-
स्वरूपा अग्र्यं रूपं विन्देत इन्द्रियदेहशक्तिरहिता या सा विरुजो विविधरोगान्मुच्यते । अभ्युदये कर्मणि मङ्गलकर्मणि पितृ-
देवतानां अनन्तवृत्तिमुपैतीति शेषः ॥ २७-२८ ॥

भक्तिप्रह्वप्रीवासक्तगतिसमुक्षितः सुरराशिमिमंक्षित श्रीब्रह्मप्राणेशप्रमुखविबुधमुकुटतटीवट्टितपदपीठकं वन्दे ।

लक्ष्मीकान्तं वनरससंवित्साररुचं सरोरुहलोचनं सत्यज्ञानानन्दाकारं मुदितसुजनसमुदायं मर्दितासुरसम्पदम् ॥ १ ॥

शब्दशक्त्यनुसारेण विजयध्वजभिन्नुणा । पदरत्नावली भाति षष्ठस्कन्धगता कृता ॥ २ ॥

इतिश्रीमन्महेन्द्रपूज्यपादशिष्यस्य विजयध्वजतीर्थस्य कृतौ पदरत्नावल्यां

श्रीभागवते विजयध्वजटीकायां षष्ठस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अनुकूलं यदादिष्टमभून्नारायणस्य ह । प्रसादतो लब्धमिदं तदा पुण्यदमस्तु मे ॥ १ ॥

समाप्तोऽयं षष्ठस्कन्धः ॥ ६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

जीवतीति जीवः स चासौ पतिश्चेति बन् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अवीरा पतिपुत्रशून्या या मृतप्रजा सा जीवसुता धनेश्वरी
च भवति । य आमयावी स विशिष्टया रुजा विमुच्यते । इन्द्रियैः सह कल्पं समर्थं देहञ्च विन्देत ॥ २६ ॥ ❀ ❀
अभ्युदये आभ्युदयिकश्राद्धादौ तुष्टा हुतभुक् श्रीहरिश्च ॥ २७-२८ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । षष्ठे एकोनविंशोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १९ ॥

समाप्तोऽयं षष्ठस्कन्धः ॥ ६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

फलमाह—एतदित्यादिना । अवीरा पतिपुत्रहीना गतिं हरिपदरूपाम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ विरूपा विन्देत आमयावी
विरुजा विविधया रुजा विमुच्यते इन्द्रियैः कल्पं देहं च विन्देत । अभ्युदये कर्मणि य एतत्पठन् वर्तेत तस्य पितृणां देवतानां च
अनन्तवृत्तिर्भवति उपसंहरति—राजन्निति, हे राजन् मरुतां महत्पुण्यं जन्म दितेर्महत्पुण्यं व्रतं च मया तेऽभिहितम् ॥ २७-२८ ॥

इति श्रीमद्भगवन्निबार्कचरणचिन्तकश्रीशुकमुधीप्रणीते श्रीमद्भागवतसिद्धान्तप्रदीपे एकोनविंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १६ ॥

समाप्तोऽयं षष्ठस्कन्धः ॥ ६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एतद्व्रतं विधिवच्चरित्वा कृत्वा विभोर्भगवतः सकाशादिहैव जन्मनि पुमान् अभीप्सितार्थं लभेत स्त्री त्वेतदास्थाय
कृत्वा सौभगादिकं लभेतेत्यन्वयः । जीवतीति जीवः स चासौ पतिश्च तम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ समग्राणि लक्षणानि सद्गुणा
यस्मिंस्तथाभूतं पतिं वरं कन्या लभेत । चकार एतत्कृत्वेति शेषज्ञापनार्थः । एवमग्रेऽपि सर्वत्र शेषो ज्ञेयः । अवीरा विधवा ।
हतकिल्बिषां सर्वदोषवर्जितां वैकुण्ठादिप्राप्तिलक्षणाम् । मृतप्रजा या सा जीवसुता धनेश्वरी च भवति । सुदुर्भगा सुभगा भवति ।
विरूपा अग्र्यं श्रेष्ठं रूपं विन्देत ॥ ३० ॥ ❀ ❀ य आमयावी रोगी विरुजा विशिष्टया रुजा विमुच्यते । इन्द्रियैः सहितं
कल्पं देहं च विन्देदिति शेषः । एवं व्रतानुष्ठानस्य फलमुत्त्वा प्रकारेण पाठादेः फलमाह—एतदिति । पठन्निति श्रवणादेरप्युप-
लक्षणम् । अभ्युदये यज्ञदानादिपितृदेवादिकर्मणि य एतत्पाठादिपरो भवेत्तस्य पित्रादीनामनन्ता वृत्तिर्भवति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀
ते च सन्तुष्टाः सन्तः होमावसाने कर्मसमाप्तौ तस्मै समस्तकामान् प्रयच्छन्ति । उपसंहरति—हे राजन्निति । असङ्कोचेन पुनः
प्रभार्थं स्नेहं सूचयति ॥ ३२ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता तत्र षष्ठेऽस्मिन् स्कन्धे क्रियानिरूपणे । ऊनविंशो गतो वृत्ति व्रतचर्यानिरूपकः ॥ ३ ॥

यस्मिंस्तुष्टे जगत्सर्वं सम्यक्तुष्येच्चराचरम् । स तुष्यत्वनया वृत्त्या मुकुन्दो मम दैवतम् ॥ ४ ॥

॥ श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु ॥ ६ ॥

॥ समाप्तोऽयं षष्ठः स्कन्धः ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवं सविस्तरं व्रतमुपवर्ण्य तदनुष्ठानफलमाह । एतदिति । विभोः परमात्मनः, एतत् व्रतं विधिवत् चरित्वा कृत्वा, पुमान् इह लोके, अभीप्सितार्थं लभते । स्त्री तु, एतद्व्रतम् आस्थाय, सौभाग्यं सौभाग्यं त्रियं लक्ष्मीं, प्रजां पुत्रापत्यं, जीवपतिं पत्युर्दीर्घायुष्टं, यशः कीर्तिं, गृहं सन्मन्दिरं लभेत् ॥ २५ ॥ ॐ ॐ कन्येति । कन्या कुमारिका च, समग्रलक्षणं पतिं विन्देत् । अवीरा विधवा तु, हतानि विनष्टानि किल्बिषाणि यस्याः सा, एवंभूता सती, गतिं सद्गतिं विन्देत् । मृताः प्रजाः यस्याः सा स्त्री, जीवा जीवन्तः मुताः यस्याः तथाभूता, भवेत् । दरिद्रा धनेश्वरी भवेत् । सुदुर्भगा सौभाग्यरहिता, सुभगा भवेत् । उत्तरश्लोकाद्विरूपेति विन्देदिति चानुषङ्गनीयम् । विरूपा अग्र्यं रूपं विन्देत् ॥ २६ ॥ ॐ ॐ विन्देदिति । यः आमयावी रोगी, सः विरूपा विशिष्टरोगेण, विमुच्यते च । रोगरहितो जायत एवेत्यर्थः । इन्द्रियकल्पदेहं पटुतरेन्द्रियं देहं विन्देत् । पुमान्. आभ्युदये कर्मणि एतत् पठन् स्थाचेत्, तस्य पितृदेवतानाम् अनन्तवृत्तिः, भवेत् चोऽवधारणे ॥ २७ ॥ तुष्टा इति । तुष्टाः संतोषं प्राप्ताः, पितृदेवताः समस्तकामान्, प्रयच्छन्ति । एतद्व्रतकर्तृणामिति शेषः । होमावसाने पितृदेवत्य-होमान्ते, हुतभुगग्निः, प्रसन्नः स्यात् । श्रीलक्ष्मीः, हरिश्च उभौ प्रसन्नौ भवेयातामित्यर्थः । उक्तमुपसंहरति । हे राजन्, मरुतां महत् पुण्यं जन्म दितेः महत् व्रतं पुंसवनाख्यं च, ते तुभ्यं मया अभिहितम् ॥ २८ ॥

ज्ञानाक्षषट्कान्त्यहदो यथा वै दुर्जयभावेऽपि मुजेयता स्यात् । स्कन्धस्य षष्ठस्य मया समाप्तिः प्राप्ता तथैव कृपया मुरारेः ॥ १ ॥ यत्नं मदीयं हरिरेक एव नैवापरो वेत्ति यथा जनानाम् । अन्तः स्थितोऽसन्त्यथ सन्ति कर्माण्येषां ततः सोऽस्तु मयि प्रसन्नः ॥ २ ॥ इति श्रीधर्मपुराणश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थावबोधिण्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां षष्ठस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

समाप्तोऽयं स्कन्धः ॥ ६ ॥

भाषानुवादः

परीक्षित् ! भगवान्के इस पुंसवन-व्रतका जो मनुष्य विधिपूर्वक अनुष्ठान करता है, उसे यहीं उसकी मनचाही वस्तु मिल जाती है । स्त्री इस व्रतका पालन करके सौभाग्य, सम्पत्ति, सन्तान, यश और गृह प्राप्त करती है तथा उसका पति चिरायु हो जाता है ॥ २५ ॥ ॐ ॐ इस व्रतका अनुष्ठान करनेवाली कन्या समस्त शुभ लक्षणोंसे युक्त पति प्राप्त करती है और विधवा इस व्रतसे निष्पाप होकर वैकुण्ठमें जाती है । जिसके बच्चे मर जाते हों, वह स्त्री इसके प्रभावसे चिरायु पुत्र प्राप्त करती है । धनवती किन्तु अभागिनी स्त्रीको सौभाग्य प्राप्त होता है और कुरूपाको श्रेष्ठ रूप मिल जाता है । रोगी इस व्रतके प्रभावसे रोगमुक्त होकर बलिष्ठ शरीर और श्रेष्ठ इन्द्रियशक्ति प्राप्त कर लेता है । जो मनुष्य माङ्गलिक श्राद्धकर्ममें इसका पाठ करता है, उसके पितर और देवता अनन्त वृत्ति लाभ करते हैं ॥ २६-२७ ॥ ॐ ॐ वे सन्तुष्ट होकर हवनके समाप्त होनेपर व्रतीकी समस्त इच्छाएँ पूर्ण कर देते हैं । ये सब तो सन्तुष्ट होते ही हैं, समस्त यज्ञोंके एकमात्र भोक्ता भगवान् लक्ष्मीनारायण भी सन्तुष्ट हो जाते हैं और व्रतीकी समस्त अभिलाषाएँ पूर्ण कर देते हैं । परीक्षित् ! मैंने तुम्हें मरुद्गणकी आदरणीय और पुण्यप्रद जन्म-कथा सुनायी और साथ ही दितिके श्रेष्ठ पुंसवन-व्रतका वर्णन भी सुना दिया ॥ २८ ॥

इति एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

इति षष्ठः स्कन्धः समाप्तः ॥ ६ ॥

हरिः ॐ तत्सत्

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

अथ तत्त्वार्थदीपनिबन्धे भागवतार्थप्रकरणे

षष्ठस्कन्धविवरणम्

एवं कृष्णजयाख्यं हि पञ्चमे स्थानमीरितम् । एकोनविंशैरध्यायैः पुष्टिः षष्ठे निरूप्यते ॥ १ ॥

श्रीबालकृष्णो विजयते ।

अथ षष्ठस्कन्धनिबन्धस्य योजना ।

कृष्णानुग्रहरूपा हि पुष्टिः कालादिबाधिका । अनुग्रहो लोकसिद्धो गूढभावाच्चिरूपितः ॥ २ ॥

अथ षष्ठस्कन्धार्थं निबध्नन्तः पूर्वस्कन्धे स्थानं यथा महापुराणसामान्यलक्षणभूतवृत्तिविशेषरूपमलौकिकं निरूपित-
मेवमस्मिन्नपि स्कन्धे रक्षाविशेषरूपं पोषणमलौकिकं निरूप्यत इति बोधयन्तः पुष्टिनिरूपणं प्रतिजानते एवमित्यादि । एवं तस्य
तस्य तत्र तत्र नियमनेन कृष्णजयाख्यं स्थानं वृत्तिविशेषरूपम्, हि यतो हेतोः पञ्चमे ईरितम् । अतो हेतोः षष्ठे कृष्णानुग्रहरूपा पुष्टि-
रेकोनविंशैरेको ब्रह्मबोधकतया मुख्य ऊनविंशो यत्र तावद्भिरूनविंशतिभिरव्यायैर्निरूप्यते । द्वादशे स्कन्धे रक्षा चतुर्थं लक्षणम् ।
सा च 'रक्षाच्युतावतारेहा विश्वस्यानुयुगे युगे । तिर्यङ्मर्त्यर्षिदेवेषु हन्यन्ते वैष्णवीद्विषः' इत्येवं लक्षिता । तदर्थस्तु विश्वस्याऽनु-
विश्वोत्पत्त्यनन्तरं युगे युगे प्रतियुगं तिर्यङ्मर्त्यर्षिदेवेषु विद्यमानास्त्रयीद्विषो हन्यन्ते । तादृशी या अच्युतावतारेहा अच्युतस्य अव-
ताराणां वा ईहा चेष्टा सा रक्षेति । एतस्याश्च लक्षणत्वं नावतारलीलात्वेन तुरीयपादव्यर्थत्वापत्तेः, लीलान्तरेऽतिव्याप्तेः । नापित्रयी
द्वेषिनिवारकत्वेन सृष्ट्यादिक्रियायामतिव्याप्तेः, अच्युतावतारपदवैयर्थ्यापत्तेः । किन्तु वेदविरोधिनिवारकभगवल्लीलात्वेन तादृशा-
वतारलीलात्वेन वा । तथा सति तस्याः पुराणान्तरसाधारणत्वेऽप्यलौकिकत्वानपायात् । अत्र तथा तदुक्तावपि न दोषस्तथापि तत्र
हननप्रकारस्य लौकिकत्वाद्वा च विशेषलक्षणानामेवोपक्रान्तत्वेन प्रकारस्याप्यलौकिकत्वविवक्षयाऽनुग्रहरूपा भगवल्लीलोच्यत इत्यर्थः ।
एवं प्रतिज्ञायां स्वरूपकथनेन रक्षाविशेषरूपतां समर्थयित्वा येनास्या विशेषत्वं तं प्रकारमाहुः—हीत्यादि । महापुराणान्तरोक्तारक्षा
हि त्रयीद्विषां स्वरूपमात्रनाशिका न तु तद्द्वेषमूलकारणस्य स्वभावस्य सहकारिणः कालादेश्च बाधिका, नापि तेषां मोचिका ।
पुष्टिस्तु तेषामपि स्वभावस्य बाधिका यया स्वरूपतः सन्तोऽपि न त्रयीं द्विषन्ति हताश्च मुक्ता भवन्ति । अतः प्रकारोऽप्यत्रा-
लौकिक इत्यर्थः । नन्वनुग्रहस्याऽप्रसिद्धत्वाल्लक्षणमसम्भवीत्याकाङ्क्षायामाहुः—अनुग्रहो लोकसिद्ध इति । अनुग्रहः कृपाऽपरपर्यायो
मनस आत्मनो वा धर्मविशेष इच्छादिव्यतिरिक्तो लोकसिद्ध इति लोके क्षीणधनस्याधमर्णस्य उत्तमर्णैः स्वल्पधनग्रहणेनानृणित्व-
सम्पादने, स्मृतौ प्रायश्चित्तशक्तस्य पातकिनः पापनिवृत्तये स्वल्पप्रायश्चित्तबोधने च पार्षदानुग्रहत्वादिरूपेण प्रसिद्धोऽतो न लक्षण-
मसम्भवीत्यर्थः । नन्वन्यधर्मो भगवति कुत उच्यत इत्यत आहुः गूढेत्यादि । कम्पनाधिकरणविषयवाक्येन प्रलयकर्तृत्वेन च
भगवतः क्रूरत्वावगमात्स न प्रसिद्धो वस्तुतस्तत्त्वतीति गूढभावात् । अनुकृत्यधिकरणे सर्वस्य भगवदनुकारितायाः सिद्धत्वाल्लौकिकेन
तेनानुमेयः सोऽत्र मूलरूपे कार्यद्वारा निश्चायित इत्यर्थः ॥ २ ॥

देवगुह्यत्वसिद्ध्यर्थं नामध्यानाचर्चनादिकम् । पुरस्कृत्य हरेर्वीर्यं नामादिषु निरूप्यते ॥ ३ ॥
 मतान्तरस्य भाषा तु नामप्रकरणे मता । ध्याने हरिप्रवेशस्तु स्पष्टः प्रोक्तस्तथाऽर्चने ॥ ४ ॥
 त्रिभिराद्यं प्रकरणं नराणां देवदैत्ययोः । चतुर्दशभिरध्यायैर्द्वाभ्यां चैव निरूप्यते ॥ ५ ॥
 नाम त्रिविधसम्बन्धादात्मगामि भवेद्यतः । श्रवणात्कीर्तनात्स्मृत्या ततोऽध्यायत्रयं मतम् ॥ ६ ॥
 रूपं चतुर्दशगुणं प्रत्येकं हृदि भावितम् । फलत्येवेति तावद्विरध्यायैर्विनिरूपणम् ॥ ७ ॥
 रूपेण मोक्षदः प्रोक्तो रसेनाऽऽनन्ददायकः । गन्धेन भक्तिदः प्रोक्तः स्पर्शेनाऽखिलतापनुत् ॥ ८ ॥
 मनोहरस्तु नादेन योगेनाऽऽत्मप्रवेशदः । कालमोक्षप्रदो द्विष्टः स्वामी सर्वसुखप्रदः ॥ ९ ॥
 हीनभावाद् दुःखदश्च केवलः सकलार्थदः । मितो योगप्रदः प्रोक्तो भिक्षो मृत्युप्रदः स्मृतः ॥ १० ॥
 यथास्थितो ज्ञानदश्च स्नेहाद्वश्यो भवेद्भुवम् । पूजाऽपि द्विविधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ॥ ११ ॥
 अतोऽध्यायद्वयं तत्र क्रिया सा त्रिविधो हरिः । नामरूपे क्रिया चैव हरेः सर्वहितप्रदः ॥ १२ ॥
 एत त्रयं प्रसन्नश्चेद्दाति न ततोऽन्यथा । पुष्टिः स्वार्था परार्था तु भक्तिः साऽनवमे मता ॥ १३ ॥

नन्वत्र कालादिनिवर्तकत्वं नामादिषु प्रतीयते न तु पुष्टाविति कथं तस्यास्तथात्वमित्यत आहुः—देवेत्यादि । न हि पुष्टेस्तथात्वं मनुष्याणामेव दुर्ज्ञेयम् । किन्तु देवानामपीति देवगुह्यत्वज्ञापनार्थं तद्व्यापारभूतं नामादिकं तथात्वेन निरूप्यत इति शेषः । ननु कथमेतदवगम्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः—पुर इत्यादि । अत्र हि नामादिषु यत्तथात्वं निरूप्यते तत्र नामत्वादिकं पुरस्कृत्य किन्तु 'नामव्याहरणं विष्णोर्महापुरुषपूजायाः सिद्धिः काम्यानुषङ्गिकीत्यादिकथनाद्भगवद्वीर्यं पुरस्कृत्येति तेनावगम्यत इत्यर्थः । न चात्र षष्ठ्या तत्पुरुषेण च सम्बन्धमात्रमेव तथा (कालादिनिवर्तकः) अवगम्यते न वीर्यमिति शङ्क्यम् । इतर-
 बाधनरूपेण च कार्येण तस्य तथात्वावगमात्, लोके तथा दर्शनात् । अत एवानुग्रहस्येच्छादिभ्यो भेदः । प्रसादकृपादीन्यस्यैव पर्यायाः । एवं च कालादिनिवर्तकोऽनुग्रहपरनामा वीर्यविशेषरूपो भगवद्धर्मः पुष्टिरिति सिद्धम् । अत्र च देवतात्पर्यान्भिज्ञयमदूतताडना-
 द्धर्मालीककर्तुर्विधिरूपस्य पापस्य वृत्रस्य च हननादिति गर्भच्छेदनाच्च सामान्यलक्षणसमन्वयः । एवमजामिलदुष्कर्मण इन्द्रमृत्यो-
 वृत्रस्वभावकर्मणोर्दितेः स्वभावस्य मरुतां कालकर्मस्वभावानां बाधनाच्च विशेषलक्षणसमन्वयः ॥ ३ ॥

एवमत्र त्रिभिः स्थितिकरणभूतः स्कन्धार्थो निर्णीतः । पूर्वस्कन्धत्रये जगज्जन्मकरणभूतसर्गादिनिरूपणवत् । अतः परं प्रकरणार्थो निर्णयः । तत्र नामादीन्येवात्र भगवत्सम्बन्धीन्युच्यन्त इति व्यापारतया तान्येव प्रकरणीनि, नरादिवाङ्मनःकर्मणां तदभिव्यञ्जकतयोपयोग इत्यनुग्रहविषयाणां नरादीनामपि तथात्वम्, स्थितिलीलात्वाद्विवक्षितेन्द्रादिस्थितिफलम्, तदेतद्बोध-
 यितुं प्रकरणिनो विचारयन्तः प्रथमप्रकरणे विशेषमाहुः—मतान्तरेत्यादि । नाम्नि भगवत्सम्बन्धस्यौपचारिकत्वात्कथमेवं सामर्थ्य-
 मित्याशङ्कानिरासकस्तु । भाषाप्रयोजनं त्वमे वाच्यम् । स्फुटमन्यत् ॥ ४ ॥

एवं प्रकरणार्थं निर्णीय पुष्टिविषयानधिकारिणः स्फुटीकुर्वन्तोऽध्यायान् विभजन्ते त्रिभिरित्यादि । अत्र 'नराणामि'ति बहुवचनादपि देवानां दैत्यानामिति बोध्यम् । द्विवचनप्रयोगस्तु जात्येकत्वाभिप्रायेणेति च । तथा च देवप्रकरणे चतुर्दश-
 दैत्यप्रकरणे द्वावध्यायावित्यर्थः । तावतां तत्र प्रयोजनमाहुः—नामेत्यादि । हरिरित्यन्तैः सार्धैः षड्भिः । चतुर्दशगुणम् इति चतुर्दश-
 धर्मकम् । द्विष्ट इति द्वेषित्वेन भावितः । एवमप्येहि हीनभावादिति । हीनत्वेन भावनात् । मितो ज्ञातः । क्रिया सेति प्रकरणार्थरूपा
 पूजा विविधोहरिरिति । 'त्रयं वा इदं नाम रूपञ्च कर्म चे'ति श्रुतौ प्रपञ्चस्यात्मकत्वमुक्तम् । अत्र प्रकरणत्वेनोच्यमानं त्रयं न
 प्रपञ्चरूपं किन्तु तद्विषयप्रकारको भगवानेवेत्यर्थः । अत्र गमकमाहुः—नामेत्यादि । तथा च सर्वहितप्रदत्वमेव तेषां भगवद्रूपत्व-
 गमकमिति त्रयाणामनेन रूपेण प्रकरणार्थेत्यर्थः । एतेनाध्यायार्था अप्युक्ता एव । एतेषां व्यापारत्वं स्फुटीकुर्वन्ति—एतत्त्रयमि-
 त्यादि । तथा च हितस्वरूपां स्थितिं प्रसन्नो ददातीति भगवान् कर्ता प्रसादः पुष्ट्यात्मकः करणं नामादित्रयं व्यापारः सोऽपि
 भगवत्प्रसादेनैव प्राप्यो नान्यथेत्यर्थः । ननूक्तविधं नामादित्रयं प्रसादलभ्यं यथा तथैव भक्तिरपि, 'कहिंचित्स न भक्तियोगमि'ति-
 तिवाक्येन तथाऽनुमानात् । तथा च कारणसाम्ये कथं न भक्तेरेतत्स्कन्धे कथनमित्यत आहुः—पुष्टिरित्यादि । अत्रोक्ता पुष्टिः
 स्वार्था जीवहितकरी । भक्तिस्तु परार्था भगवत्कार्योपयोगिनी, सा अनवमे पूर्णे प्रसादे मता । तथा च कारणभेदात्कार्यभेदाच्च
 तस्या नैतत्स्कन्धार्थेत्यर्थः । एवं दशभिः प्रकरणत्रयार्थः सामान्यतो विचारितः ॥ १३ ॥

१. नामादिषु भगवद्भीमस्य कालादिनिवर्तकत्वावगमात् । अनुग्रहस्य कालादिनिवर्तकत्वादेव कालादिप्रवर्तकैभ्य इच्छादिभ्यो विभेदः । २. त्वमे ।
 ३. रूपेण मोक्षद इति । अत्रत्यं निबन्धकठिनांशविवेचनं दीर्घत्वात् षष्ठस्कन्धान्ते निवेशितम्, ततोवलोकनीयम् ।

अजामिलो दासयोग्यः प्रागेव हरिणा तथा । विचारितो गर्वमुत्तयै तथात्वं प्रापितो बलात् ॥ १४ ॥

स्वभावदुष्टा जीवा हि स्वधर्मोत्कर्षभावुकाः । अतस्तथाविधं कृत्वा स्वात्मसात्कुरुते हरिः ॥ १५ ॥

भक्तस्यैवंविधत्वं हि न समाधावभीप्सितम् । अतो मतान्तरी भाषा नामस्वातन्त्र्यतोऽपि च ॥ १६ ॥

वृत्तान्तश्रवणं तस्य ततः कीर्तनशंसनम् । फलं तस्येति सकलं द्वितीये विनिरूपितम् ॥ १७ ॥

सिद्धान्तकथनं पश्चाद् बलात्कृतिनिवारणे । यमवाक्यस्मृतौ सर्वं स्मरन्ति हरिनाम हि ॥ १८ ॥

प्रायश्चित्तप्रसङ्गेन नाममाहात्म्यमीरितम् । पुष्टौ तथापि तत्प्रोक्तं तेनाऽत्रेयं व्यवस्थितिः ॥ १९ ॥

भगवत्सेवका ये तु कथञ्चिद्भिरतां गताः । सर्वात्मना पापनाशस्तेषामेव भवेद् ध्रुवम् ॥ २० ॥

अन्येषां ज्ञानकर्मभ्यां सावशेषश्रयो भवेत् । तत्राऽपि कर्मणा नाशः कुञ्जरस्नानवन्मतः ॥ २१ ॥

अधमानां लौकिकानां न विश्वासस्तु नामनि । देहात्मबुद्धौ नष्टायां न पापस्फुरणं मतम् ॥ २२ ॥

ज्ञाने तिरोहिते सर्वं सहसैव भविष्यति । पश्चाच्चेत्पापनाशेच्छा कर्मणो दोषदर्शनात् ॥ २३ ॥

अतः परं प्रथमप्रकरणार्थं विशेषतो विचारयन्ति-अजामिल इत्यादि सार्द्धेन चत्वारिंशद्भिः । योग्यतायां हेतुमाहुः प्रागेवेत्यादि । तर्हि कथमेवं भाव इत्यत आहुः—नवैत्यादि । बलादिति स्वभावदोषबलात् ॥ १४ ॥ स को वा दोष इत्यत आहुः—स्वभावेत्यादि । चिदंशा हि जीवा अविद्यया व्याप्ताः स्वदेहद्वयाहमा स्वधर्मं गुणक्रियात्मके उत्कर्षं भावयन्ति । अहमीदृश एवमहं करोमि नान्यो मत्सम इति सोऽयं दोष इत्यर्थः । अत इति तदोषनिवारणं मनसि कृत्य 'आत्मसात्कुरुते' इति अङ्गीकरोति । तत्र हेतुः—हरिति । जीवदुःखवृत्ता । तथा च यः स्वदास्यार्थं विचारितः स्वभावदोषवशाद् बहिर्मुखो भवति तं स्वविचारित-प्रसादानुसारेणैव बाहिर्मुख्यमपनयन् तस्य हितं करोतीति जीवदोषनिवारणकोऽनुग्रहोऽत्र प्रकरणे पुष्टित्वेन विवक्षित इत्यर्थः । 'पुष्टिः स्वार्थे'ति यदुक्तं तदेताभ्यां श्लोकाभ्यां विवृतम् । तावता तादृशस्थानपोषणबोधकयोः स्कन्धयोः सान्निध्येन मर्यादा-संवलनान् मर्यादापुष्टिरिति या प्रसिद्धा सेयमिति फलति । एवमग्रिमप्रकरणयोरपि बोध्यम् । एतादृशे स्वभावजाघन्येऽप्येवं कर्मस्वभावयोर्निवृत्तिं नृशरीराणामेव करोति 'तेषां मे पौरुषी प्रिये'तिवाक्यादिति बोधयितुमस्य नरप्रकरणत्वं पूर्वमुक्तं त्रिभिराद्यं प्रकरणम् । नराणामिति मनुष्याणां प्रियत्वादेव प्राथम्यमिति च ॥ १५ ॥

नन्वेवं सत्यत्र मतान्तरभाषा व्यासचरणैः किमित्युपन्यस्तेत्याकाङ्क्षायामाहुः—भक्तस्येत्यादि चरणत्रयम् । नन्वनभि-प्रेतत्वे उपन्यासोऽप्यनुचित इत्याशङ्क्यामाहुः—नामेत्यादि । तथा च नास्योपाख्यानस्य सर्वांशेनानभिप्रेतत्वमत उपन्यास इत्यर्थः । नन्वेवं सति मतान्तरभाषात्वमनतिप्रयोजनमिति शङ्का त्वेतत्प्रकरणविमर्शसमाप्तावगस्त्यः शिवभक्तोऽपीत्यादिना निरसनीया । तस्मात्सु-दूक्तं नामस्वातन्त्र्यत इति । एवं त्रिभिः प्रथमप्रकरणार्थं विचार्य द्वाभ्यामध्यायार्थमाहुः—वृत्तान्तेत्यादि । अत्राद्य-चरणे प्रथमाध्यायार्थाः शेषे द्वितीयस्य अग्रिमे तृतीयस्य । बलात्कृतिनिवारण इति । बलात्कारनिवारणार्थं यममुखेन तन्निरूपणस्य प्रयोजनमाहुः—यमेत्यादि । एतेनानभिप्रेतत्वे युक्तिरुक्ता । एवं द्वाभ्यां सामान्यतोऽध्यायार्थं उक्तः ॥ १६-१७ ॥

अतः परं विमृशन्ति, नन्वत्र पुष्टौ निरूप्यायां नाम्नस्तद्व्यापारत्वात्तन्माहात्म्यकथनं युक्तम् । अस्य शास्त्रस्य भक्त्यु-त्पादकत्वेन नामकीर्तनस्य च भक्तित्वेन तत्र विश्वासदाढ्यार्थं तस्यावश्यकत्वात् । तथापि प्रायश्चित्तप्रसङ्गेन तत्कथनमनुचितम् । 'प्रायः पापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विशोधनमिति हेमाद्रौ । तल्लक्षणेन तस्य पापनिवारणमात्रफलकतया ततो भक्तिफला-भावप्रसङ्गात् । न च संयोगपृथक्त्वेन तत्सिद्धिः । 'दध्ना इन्द्रियकामस्य जुहुयात्, खादिरं वीर्यकामस्य युपं कुर्यादि'त्यादिषु तदुदा-हरणेष्वेकस्य फलस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेनेतरस्य च काम्यत्वेनोभयोर्मुख्यतेति तत्र तत्प्रवृत्तिः, अत्र तु पापनिर्वेशस्यैव काम्यत्वेनेतरस्या-काम्यत्वेनाप्रत्यक्षत्वेन च तस्य गौणतयोदाहरणवैषम्यात् । वैषम्येऽपि ग्रहिलतया तत्प्रवृत्त्यङ्गीकारे योगसिद्धयधिकरणन्यायबाधा-पत्तेः । अतः पुष्टावुपक्रान्तायां कथमेवं कथनमित्याशङ्कामपनुदन्ति प्रायश्चित्तमित्यष्टभिः । तत्प्रोक्तमिति । ज्ञानिभक्तेन शुकेन प्रोक्तम् । उक्तदोषविशेषात् । सर्वमिति पूर्वोक्तदोषः पापञ्च । पश्चादिति ज्ञानतिरोधानोत्तरम् । तथेति हेतुभूतम् । शेषं स्फुटम् । तथा चैवंविधव्यवस्थां बोधयितुं मर्यादापवादं च बोधयितुं तथोपक्रम इत्यर्थः । न च न्यायबाधदोषः । उत्तरतन्त्रे गुणोपसंहारन्याय-प्रणयनेन योगसिद्धयधिकरणन्यायबाधस्येष्टत्वात् । एतेन भक्तेः कल्पतरुस्वभावत्वमपि विवृतं ज्ञेयम् ।

भक्तौ प्रवेशे हि तदा तं भक्ता मोचयन्ति हि । अतः पापक्षये नाम भक्तानां ज्ञानिनां तथा ॥ २४ ॥
 नाऽन्येषां तेन भक्तानां मोचकत्वं निरूपितम् । मर्यादया कृता र्थाः स्युः यदि पापं न जायते ॥ २५ ॥
 अतस्तदपवादार्थं पुष्टिर्मृग्या विशेषतः । प्रायश्चित्तप्रसङ्गेन ततः पुष्टेरुपक्रमः ॥ २६ ॥
 नामोच्चारणकर्तारस्त्रिविधा अधुना मताः । प्राकृताः पापनाशस्तु तेषां फलनिरूपणम् ॥ २७ ॥
 यथाकथञ्चिच्चात्मनाऽपि सर्वपापक्षयः सदा । अन्ते तु मुक्तिर्नियता नान्यथोभयहीनतः ॥ २८ ॥
 विवेकिनस्तु द्विविधा भक्ताः साधारणास्तथा । भक्तानां भक्तिरैवैषा पुष्टिरन्येषु संस्थिता ॥ २९ ॥
 ते ज्ञेयाः सेवका विष्णोः स्वार्थं तेन तथा कृताः । ये विवेकेन नासानि नित्यमुच्चारयन्ति हि ॥ ३० ॥
 प्रेमयुक्तास्तु तत्रापि दासभावात्पदच्युताः । पुनर्दासा भविष्यन्ति भक्तिमार्गो न तेषु चेत् ॥ ३१ ॥
 गुणानुवादनिरताः सेवायां वा प्रतिष्ठिताः । भक्तास्तेऽत्रावगन्तव्या रसिकाः कामवर्जिताः ॥ ३२ ॥
 इह वश्यो हरिर्भूत्वा सायुज्यं यच्छते बलात् । मनोनिवेशनं ध्यानं पूजायामपि तन्मतम् ॥ ३३ ॥
 प्रायश्चित्तं तु तच्चापि नाम्नीवाऽस्य च निर्णयः । अजामिलस्य चरितं पूर्ववृत्तं तु शुद्ध्यै ॥ ३४ ॥
 शुचीनां श्रीमतां गेहे जन्मवज्जन्म तस्य तु । कलिशक्तिस्तु सा दासी गुणास्तस्य नवाऽऽत्मजाः ॥ ३५ ॥

एवं सत्ययमत्राशयः । राजा हि लीलात्रयं विराडध्यानाङ्गत्वेन श्रुत्वा स्थानश्रवणे भगवतस्तत्तन्मर्यादास्थापकत्वमव-
 गत्य स्वस्य ब्राह्मणावज्ञाकर्तृत्वेन तन्निर्वेशस्याकृतत्वाद्भगवानभयं न दास्यतीति तत्प्राप्तिविलम्बभीतो निर्वेशं पप्रच्छ 'तन्मे व्याख्या-
 तुमर्हसीति' मदर्थं कथयेत्यर्थः । तत्र श्रीशुकैस्तदधिकारपरीक्षार्थं सामान्योत्तरे दत्ते यदा राज्ञा तस्य वैयर्थ्यं कुञ्जरशौचदृष्टान्तेन
 बोधितं तदा तदुक्तमुपगम्य कर्मात्मकप्रायश्चित्तस्याऽज्ञाधिकारकत्वं बोधयित्वा राजाधिकारानुसारेण तद्बोधयन् श्रीशुकः
 'प्रायश्चित्तं विमर्शन'मित्यादि द्वयमुवाच । 'तत्र नाशनत' इत्यादिश्लोकत्रयेणैकं 'केचि'दित्यादिपञ्चभिरपरम्, ततो द्वितीयं
 दृढीकर्तुमितिहासमुक्तवान् । तयोः प्रथमं विमर्शनं तद्देहात्मभेदालोचनात्मकं तत्र पथ्यभोजनदृष्टान्तपूर्वकम् 'एवं नियम-
 कृद्राजन् शनैः चेमाय कल्पते' इति कथनेनाग्निमे तपःप्रभृतीनां तदज्ञानां च कथनेन तत्समग्राह्यं धर्मज्ञस्य श्रद्धालोः कर्तुर्बहुकालेन
 नाशयति । तत्राऽप्यग्निदृष्टान्तेन सावशेषमेव नाशयति । वेणुगुल्मदाहे मूलस्य भूमौ दर्शनात् । वह्निनिवृत्तौ पुनः प्ररोहदर्शनाच्च ।
 द्वितीया भक्तिः । सा च भगवति परमप्रेमरूपा 'यथा कृष्णार्पितप्राण मि'ति कर्तृविशेषणादवसीयते । तथा च कात्स्न्येनाघधुवनं
 नीहारभास्करदृष्टान्तेनोक्तं निःशेषनाशबोधनाय । ततो राज्ञौ पुनर्नीहारदर्शनादत्रापि सावशेष एव नाशो भविष्यतीति शङ्का-
 निरासाय । 'तथा ह्यववानि'त्येतेन श्लोकेन पूर्वोक्ततपआदिसहितविमर्शनकृतपावनस्यैतत्कृतपावनान्यूनतोक्ता । ततः 'सध्रीचीनो
 ह्ययं पन्था' इत्यनेन भक्तिमार्गस्योत्कर्षो बोधितः । तेन भक्त्या निरवशेषः पापनाश इति नीहारनाशोऽपि तथा । राज्ञौ तु
 पुनर्नीहारान्तरमेवेति दृष्टान्तो दृढीकृतः । ततः 'प्रायश्चित्तानि चीर्णानी'त्यनेन राजोक्तकुञ्जरशौचदृष्टान्तस्य 'कर्मणा कर्मनिर्वेशो न
 ह्यात्यन्तिक इष्यते' इति स्वोक्तस्य च निर्णयः कृतः । भगवद्विमुखं न निःपुनन्तीति भगवद्विमुखा एव चाविद्वांस इति । तेन
 युधिष्ठिरादिकृताश्रमेधादीनामपि पावनत्वं बोधितम् । ततः कर्मजडानां भक्तौ सहकारित्वमेव न मुख्यत्वमिति भ्रम इति
 तादृशाशङ्काभावाय 'सकृन्मन' इत्यनेन सकृत्कृतायाः स्वल्पाया अपि केवलाया भक्तेर्निःशेषपापनिवारकत्वाय तस्याः यमाद्य-
 दर्शकत्वमुक्तत्वा तथा च हाह्यायेतिहास उपन्यस्तस्तेन सर्वात्मना पापनाशः कृष्णार्पितप्राणानां भगत्सेवकानामेव । तादृशां
 पापसम्भवस्तु स्वधर्मोत्कर्षभावनादोषात् । एवमेव 'स्वपादमूलं भजतः प्रियस्ये'त्यत्रापि बोध्यम् । इदमेव 'ध्रुवमि'त्येनेनोक्तम् ।
 एवमेकेन 'केचित्केवलये'त्यादिश्लोकद्वयतात्पर्यमुक्तम् । ये पुनर्भक्तेः सहकारित्वं ज्ञात्वा कर्मणि ज्ञाने वा पापनाशार्थं प्रवर्तन्ते
 तादृशां ताभ्यां सावशेषः पापक्षयः । तदेतद् 'अन्येषा'मित्यर्द्धेनोक्तम् । तेन 'विमर्शनमि'त्यादिकथनस्यैकं तात्पर्यमुक्तम् । ये
 पुनः सहकारित्वमपि न मन्यन्ते तेषां केवलेन कर्मणा पापनाशः कुञ्जरस्नानवदपार्थः । तत्र हेतुः अधमानामित्यादि । ये पुनः
 शुष्कज्ञानिनो 'थेऽन्येऽरविन्दाक्षे'त्यादिषूक्तास्तेषां शनैः साङ्गेन केवलज्ञानेन नाशोऽपि पुनः प्ररोहः पापस्य, अपथ्याशने रोगस्येव ।
 तदेतद् 'द्देहात्मबुद्धावि'त्येकेनोक्तम् । एवं 'वेणुगुल्ममिवानिल' इत्यन्तस्य द्वितीयं तात्पर्यं तात्पर्यं विवृतम् । तेन विमर्शनस्य
 प्रायश्चित्तत्वबोधनं व्यवस्थाद्वयबोधनायेति बोधितम् । ननु भक्तेर्माहात्म्ये वक्तव्ये 'तत्पूरुषनिषेवये'ति 'सुशीलाः

पित्रादिभिरसम्बन्धो धनेन भजनं पुनः । सर्वभावेन तस्या वै यतो मोक्षस्ततोऽभवत् ॥ ३६ ॥
गृहस्थितौ तु पितृवत्तस्यापि स्याद्भवे गतिः । सर्वभावेन यत्रैव सेवा तेनैव सद्गतिः ॥ ३७ ॥
सुतरां पुष्टिमार्गे हि सिद्धान्तोऽयं विनिश्चितः । शुक्ले मलिनसम्बन्धो महानिति यमानुगैः ॥ ३८ ॥
धर्माधर्मौ विनिर्णीतावीश्वरेच्छां न ते विदुः । पुष्ट्यभावस्ततः सिद्धः पूर्वपक्षोऽयमीरितः ॥ ३९ ॥
वेदप्रामाण्यसिद्धयर्थं नाममाहात्म्यमुत्तरे । स्कन्धार्थेन विरोधः स्यादन्यथा तन्मतान्तरम् ॥ ४० ॥

साधवो यत्रेति मध्ये भक्तनिवेशस्य किं प्रयोजनमत आहुः—पश्चादित्यादिद्वयम् । तथा च तत्पुरुषेत्यादिसपादः श्लोको येषामजामिलादिसदृशां प्रति बन्धबाहुल्यं तेषां द्वारापेक्षाया आवश्यकत्वात्तत्पर इत्यर्थः । फलितमाहुः—मर्यादये लोकेन । उक्तां व्यवस्थितिमुपसंहरन्ति—प्रायश्चित्तेत्यर्हेन । १९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६। एवमष्टाभिरुपक्रमप्रकारः समर्थितः । अतः परं मूले 'सिद्धा येऽधिकारिणो' 'भगवत्सेवका ये त्वि'त्यादिनोक्ता यच्च तेषां फलमुक्तं तदुभयस्वरूपमुत्तरग्रन्थे सिद्धमिति तद्विवृण्वन्त्यधुनातनानां केषाञ्चिन्नामोच्चारयेऽप्युक्तफलाभावाज्ज्ञायमानं सन्देहं च वारयन्ति नामेत्यादिभिः साद्धैः षडभिः । अधुना नामोच्चारणकर्तारः प्राकृताः पृथग्जना अधमास्तेऽपि सात्त्विकादिभेदेन त्रिविधास्तेषां तु उभयहीनतः ज्ञानभक्तयोर्हीनत्वादन्वयाफलनिरूपणम् । तदाहुः—नाम्नाऽपि यथाकथञ्चित्पापनाशः सदा सर्वपापक्षयः । अन्ते पापक्षयोत्तरं नियता मुक्तिर्नेति तामसराजससात्त्विकक्रमेण बोध्यम् । एतेन 'तत्पुरुषनिषेवये'त्यारभ्य 'चीर्णनिष्कृता' इत्यन्तस्य तात्पर्यमुक्तम् । अविश्वासदोषाभिभूतानां साधुसङ्गे यथाकथञ्चित्पापनाशे भगवद्भक्तसेवायां तथा सदा सर्वपापक्षयः । तत्सङ्गादिना सकृद्भगवच्चरणे मनोनिवेशने यमयान्यादर्शनम् । असकृन्निवेशने तु मुक्तिरिति । अत एव नैयत्याभाव उक्तः । उत्तममध्यमयोराहुः—विवेकिन इत्यादि । अन्येष्विविति साधारणेषु । तेषां स्वरूपं द्विधेति द्वाभ्यामाहुः—त इत्यादि । विवेकेनेति । तत्तद्गुणकर्मविशिष्टस्य स्वरूपस्य नाम्नश्चाखण्डसच्चिदानन्दात्मकज्ञानेन । दासा इति बहिरङ्गसेवकाः । भक्तिमार्गं इति । 'श्रद्धासृतकथार्थं म' इत्यादिनोक्तपरिचर्यानिर्वाहः । १२७।२८।२९।३०।३१।

भक्ता द्विविधास्तेषां साद्धेन स्वरूपमाहुः—गुणेत्यादिना । 'सकृन्मन' इत्यत्र मनोनिवेशनस्यैव प्रायश्चित्तत्वमुक्तमिति प्रकरणान्तरस्थयोर्ध्यानपूजयोरपि तस्य तथात्वादत्तं निर्णयं तत्राऽप्यतिदिशन्ति मनोनिवेशनमित्यादि । सप्रयत्नश्चित्तव्यापारो ध्यानमिति रूपप्रकरणे तस्यैव सत्त्वात्पूजायामपि तस्यावश्यकतया सत्त्वात्तदुभयमपि तथेति तत्राऽध्यधमसाधारणभक्तरूपाः सभेदास्त्रिविधा अधिकारिणः । तत्सङ्गादिरूपं द्वारं पापनाशप्रकारदास्यसायुज्यरूपं फलं च नाम्नीव तत्रापि यथायथमुपक्रमबलादवगन्तव्यमित्यर्थः । एवं प्रश्नोत्तरयोस्तात्पर्यं निर्णीयाऽजामिलपूर्ववृत्तिनिरूपणादितात्पर्यं निर्णयन्ति—अजामिलस्येत्यादि । शुद्ध इति पूर्वजन्मीनशुद्धिज्ञापनार्थम् । ३२।३३।३४।कलिशक्तिरित्यादि । 'नानुद्वेष्टि कलिं सम्राट् सारङ्ग इव सारभुक् । कुशलान्याशु सिद्धयन्ति नेतराणि कृतानि यदि'ति प्रथमे । 'कलिं सभाजयन्त्यार्या गुणज्ञाः सारभागिनः । यत्र सङ्कीर्तनेनैव सर्वः स्वार्थोऽभिलभ्यत' इत्येकादशे एवं द्वादशे, च स्कन्धे कलिगुणानामुक्तत्वात्तद्गुणरूपा या शक्तिः सा दासी, गुणास्तस्य नवात्मजाः (बन्धकत्वात्तेन) दशमो गुणातीतावस्थारूपः मोक्षप्रयोजकत्वानन्ये च बन्धप्रयोजकत्वादिति कार्यबलादनुमेयमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

पित्रादिभिरसम्बन्ध इति । अजामिलस्येति शेषः ।

पितृवदिति । अजामिलपितृवत् । भव इति संसारे । ननु तादस्यास्तथा भजने कथं सद्गतिप्रयोजकत्वमत आहुः सर्वभावेनेत्यादि । इदं पादो पातालखण्डे वैशाखमाहात्म्ये दिवोदासपुत्र्या उपाख्याने प्रसिद्धम् । सा पूर्वजन्मनि महाव्यभिचारिणी ततः शम्भली भूत्वा पश्चाद्विद्वद्ब्राह्मणमतिथिं पत्नी भूत्वा सर्वभावेन प्रतोष्य तत्सङ्गेन राजकुमारी बभूव, ततः कृतार्था चेति कचिद्व्यभिचारमाशङ्क्याहुः—सुतरामित्यादि । महानिति अत्यन्तं पापजनकः । तत इति मलिनसम्बन्धात् । ईरित इति प्रथमाध्याये उक्तः । एवमेकविंशतिभिः प्रथमाध्यायो विचारितः । ३६।३७।३८।३९।

(अ. २) अतः साद्धेनैवभिर्द्वितीयाध्यायार्थं विचारयन्ति—वेदप्रामाण्येत्यादि । ननु धर्मस्य यल्लक्षणादि यमदूतैरुक्तम्, तस्य विष्णुदूतैरदूषणात्तस्य सर्वं तेषां सम्मतम्, प्रायश्चित्तस्यैव दूषणात्तदंश एव परं विवादः, तत्र नाममाहात्म्यबोधनेन प्रायश्चित्तांशानङ्गीकाराद् वेदे च 'सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजत' इत्यादिषु कर्मणां प्रायश्चित्तत्वबोधनात् तदनङ्गीकारे वेदस्यांशतः प्रामाण्यहानिप्रसङ्गः, तथा सति अन्यांशोप्यनाश्र्वासप्रसङ्ग इत्याशङ्कानिरासाय नाममाहात्म्यकथनेपि प्रामाण्यसिद्धिमुपपादयन्ति वेदप्रामाण्येत्यादि । ननुत्तरग्रन्थे वेदनाम्नोऽप्यदर्शनात्प्रत्युत 'नाधर्मजं तद्धृदय'मित्यनेन तस्य न्यूनत्वबोधनाच्च विपरीतं प्रतीयत इति कथमेवमवगम्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः—स्कन्धेत्यादि । सिद्धान्ते वेदोक्तप्रायश्चित्तस्य यदि सर्वथा हेतुत्वमिप्रेता स्यान्मर्यादास्कन्ध एव तथा सिद्धान्त उच्येत 'केचित्केवलये'त्यत्र मतान्तरत्वबोधकं केचित्पदं च नोच्येत । अतो भगवदनुग्रहमाजामेव तत्तथेति वैदिकादिप्रायश्चित्तशास्त्रस्यान्यत्र सावकाशत्वान्न वेदे आंशिकप्रामाण्यस्यापि हानिरित्यर्थः ॥४०॥

नामार्थयोरभेदो हि वेदोऽपि हरिनाम हि । नामानि कृत्वाऽभिवदन्निति वाक्यात्प्रतीयते ॥ ४१ ॥
 वेदवेदार्थरूपत्वाच्चात्रैवाऽखिलशोधकम् । तदध्येतुमनसिद्धं प्रायश्चित्तं तु दुर्बलम् ॥ ४२ ॥
 ज्ञानं स्वभावतो भिन्नं मतभेदास्ततोऽभवन् । वेदार्थस्याऽपरिज्ञानालौकिकं चाऽप्युपेक्षते ॥ ४३ ॥
 लोकसङ्ग्रहभेदानां नाऽन्यथा कथनं भवेत् । वक्तुरेवार्थसन्देहात्प्रायश्चित्तं न तन्मतम् ॥ ४४ ॥
 यमादिसाधनैर्युक्तं ज्ञानं संन्याससंयुतम् । प्रायश्चित्तमशक्यत्वाच्च सर्वेषां तु तद्भवेत् ॥ ४५ ॥
 वस्त्रं दहति यो ह्यग्निः स न वस्त्रस्य शोधकः । तथा ज्ञानं न सङ्घातशोधकं त्याजकं परम् ॥ ४६ ॥
 अशक्यं साधनं चैव मोक्षपर्यवसायि च । शुद्ध्यभावाच्च तसिद्ध्येद्वासनाऽपि विशिष्यते ॥ ४७ ॥
 वेदोक्तं तदपि प्रोक्तं नाम वेदात्मकं हरेः । अन्यत्राऽपि व्यवहृतमवतारवदुत्तमम् ॥ ४८ ॥

नन्वेवं सति 'आनर्थक्ये प्रमाणानां विपरीतं बलाबलमिति' न्यायेन प्रवृत्तिसङ्कोचे व्यवस्थितविकल्पापत्त्या दोषद्वयापत्तिस्तु दुर्वारैवेत्यत आहुः—नामेत्यादिसार्धम् । अयमत्रार्थः । वेदस्य प्रामाण्ये हि न शब्दत्वादिकं तन्त्रम्, किन्त्वपौरुषेयत्वं वा ईश्वरनिः-
 श्वासत्त्वम् ईश्वरवाक्यत्वं वा तन्त्रम् । तत्रापौरुषेयत्वं तावत् 'वाचा विरूपनित्ये'ति 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' 'एकमेवाद्वि-
 तीय'मिति श्रुत्येकवाक्यतापूर्वकं विचारे 'वेदो नारायणः साक्षात्स्वयम्भूरिति शुश्रुम' इति वाक्योक्त ईश्वराभेदे पर्यवस्यति ।
 तस्यार्थस्तु भगवानेव 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'ति 'मां विधत्तेऽभिधत्ते मा'मित्यादिश्रुतिभगवद्वाक्याभ्याम् । हिर्हेतोः, अतो
 हेतोः नामार्थयोरभेदः । किञ्च हि यतो हेतोः 'बहुस्या'मितीच्छया स्वयं 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः' नामानि कृत्वाऽभिवदन्
 यदास्ते' इति श्रुतिवाक्याद् येषु येषु रूपेषु यानि यानि नामानि नियतवान् तानि वैदिकान्येव सृष्ट्यादौ शब्दान्तरस्याभावात् ।
 अतो वेदोऽपि हरिनाम । एवं सति वेदापौरुषेयत्वविचारे हरित्वं हरिनामत्वं च प्रामाण्ये तन्त्रमिति सिद्ध्यति । एवं निःश्वा-
 सत्ववाक्यत्वपक्षयोरपि ईश्वरः स्वातिरिक्तं कं वा वक्ष्यतीत्यभेदवादाद्यनुसारात्तदेव तन्त्रम् । एतावान् परं विशेषः । वेदोक्तानां
 कर्मादीनां रूपाणां 'प्रजायेये'तीच्छया शक्तिविश्लेषकरणात्प्रतिनियतकार्यकर्तृत्वेन तत्तत्पापनिवर्तकत्वमेव न तु सर्वनिवर्तकत्वं
 येषां च सर्वनिवारकत्वं तेषामपि न हृदयपावनत्वमिति यथायथं फलवाक्यबलात्प्रत्यक्षबलाच्चावसीयते । भगवन्नाम तु शक्ति-
 विश्लेषराहित्येन वेदवेदार्थरूपत्वात्पूर्णशक्त्येवेत्यखिलशोधकम् । अतो नाममाहात्म्यं प्रामाण्यनियामकीभूतवैदिकरूपनिश्चायकमिति
 वेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थमेव । न च व्यवस्थितविकल्पापत्तिः, अप्राप्तबाधस्थल इव वैश्यस्तोमादिविधायकवाक्यानां ब्राह्मणेष्विव
 चानुगृहीतेष्वधिकारस्य भिन्नतया तद्वाक्यप्रवृत्तेरेवाभावादिति । ननु यद्येवं तदा वेदार्थद्रष्टृभिर्ऋषिभिः साधारणतयोक्तस्य
 प्रायश्चित्तस्य का गतिरित्यत आहुः—तदध्येन्त्रित्यादि ॥ ४१-४२ ॥

कुत एवं निश्चयेमित्यत आहुः—ज्ञानमित्यादिचरणत्रयम् । तदुक्तमेकादशस्कन्धे भगवता 'कालेन नष्टा प्रलय' इत्यारभ्य यथा
 प्रकृतिः सर्वेषां चित्रा वाचः स्रवन्ति हीयन्तेन । 'लोकसङ्ग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसी'ति भगवद्वाक्यमनुसृत्य तत्कथने हेत्वन्तर-
 मपि सङ्गृह्यते—लौकिकमित्यादिपादोनेन । तथा च भगवदिच्छाज्ञातारस्ते वेदार्थं ज्ञात्वाऽपि लौकिकानामर्थं तद्वदन्तीति साऽप्येका
 गतिरित्यर्थः । तर्हि शिष्टादरात्तस्यैव प्रायश्चित्तत्वमस्त्वित्यत आहुः—वक्तुरित्यादि । अर्थसन्देहादिति वेदतात्पर्यनिश्चयाभावात् ॥ ४३-४४ ॥

नन्वस्तु नाम्नः शोधकत्वं कर्मापेक्षयाऽऽधिक्यं च, तथापि ज्ञानेनैवं विकल्प्यताम् 'यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरु-
 तेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथे'ति भगवद्वाक्ये तस्यापि निःशेषपापदाहकत्वकथनादित्यत आहुः—यमादी-
 त्यादिसाधिकं त्रयम् । तथा चानेकसाधनसापेक्षत्वाद्देहनाशकत्वाद् इदानीं तदपेक्षितशुद्धिविरहेणाशक्योदयत्वाद्देहोदाहृष्टान्तेन
 सावशेषनाशकत्वाद्वेदोक्तत्वेन त्रैवर्णिकमात्राधिकारकत्वाच्च न तेनाऽप्यस्य विकल्प इत्यर्थः । नन्वस्त्वेवं तथापि वेदत्वेन ज्ञाताज्ञान-
 पूर्वकमुच्चारितादेव नाम्नस्तथा फलं भवेत्, न तु यथाकथञ्चिद्युक्तादत औपचारिकस्य कथं फलसाधकत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः—
 प्रोक्तमित्यादि । हरेर्नाम वेदात्मकं प्रोक्तं प्रकर्षणोपपत्तिपूर्वकमुक्तम् । अन्यत्रापि 'वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः ।
 तावन्ति हरिनामानि कीर्तितानि न संशयः' इत्यत्र वेदाक्षराणां हरिनामत्वबोधनात्तानां वेदात्मकत्वमुक्तम् । एवं शास्त्रान्तरेऽपि ।
 किञ्च 'नाम्नां मुख्यतरं नाम कृष्णाख्यं यत्परंतप । प्रायश्चित्तमशेषाणां पापानां मोचकं परमि'त्यादिषु सहस्रनामाष्टोत्तरशतनामा-
 दिषु च तथा स्मरणाच्छास्त्रान्तरेऽपि प्रायश्चित्तत्वं नाम्नं व्यवहृतम् । किञ्च 'अवतारवदुत्तमम्' यथाऽवतीर्णो भगवानचिन्त्यकार्यकर्ता
 तथा नामापि वाल्मीक्यादौ शबरदेहेऽपि ब्राह्मणत्वादिकरणात्तादृशमतः पुत्रोपचारेऽपि तथेत्यर्थः । एवं साङ्ख्यैर्नवभिर्द्वितीया-
 ध्यायो विचारितः ॥ ४५-४८ ॥

अतः पुत्रोपचारेऽपि तद्वस्तु निखिलाघनुत् । धर्माधिकारी यदि तच्च मन्येत कथञ्चन ॥ ४९ ॥
 तथा बलात्तथोक्तं स्यादिति जायेत संशयः । यमवाक्येन तद्दार्ढ्यं प्रमेयबलमीरितम् ॥ ५० ॥
 अगस्त्यः शिवभक्तोऽपि तथा तत्त्वमुवाच ह । परकीयमुखात्स्तोत्रं सत्यमेवेति निश्चितम् ॥ ५१ ॥
 मिथ्याप्रलोभनाच्चाऽत्र पूजया विनिवार्यते । तस्याऽपि हरिमाहात्म्यश्रवणात्पूजने मतिः ॥ ५२ ॥
 यमदूतभयात्सिद्धं प्रायश्चित्तमिदं दृढम् । दक्षे प्रसादस्तपसा तत्पुत्रेषु तु बोधतः ॥ ५३ ॥
 तत्कन्यासु जगद्धृत्यै त्रेधाऽनुग्रह ईरितः । सत्त्वेन तमसा चाऽपि रजसा चेति स त्रिधा ॥ ५४ ॥
 त्रिविधोऽपि हरिस्तोषो विश्वरूपार्थमीरितः । तस्मिन् सर्वं सुसम्पन्नमिन्द्राय प्रददौ हरिः ॥ ५५ ॥
 अतः स्थानस्वरूपस्य गुरोस्त्र निवारणम् । पुष्ट्यर्थं भगवद्व्यानादिन्द्रो मर्याद ईरितः ॥ ५६ ॥
 सर्वज्ञत्वाद्गुरुश्चापि हरिप्रीत्यै तिरोदधे । मर्यादास्थो यतो ब्रह्मा न गुरोर्गमनात्सुखी ॥ ५७ ॥
 सोऽपि ज्ञात्वा हरेः कार्यं विश्वरूपमुवाच हि । आधिभौतिकदुःखाद्भि विशिष्टस्तदनन्तरः ॥ ५८ ॥
 अतो बृहस्पतिगतौ तूष्णींभावो वरः स्मृतः । पुष्टिः स्वार्था ततः कोऽपि न सुखं विन्दते चिरम् ॥ ५९ ॥
 अतो न ब्रह्मवाक्येन क्षमां चक्रे गुरोः कृतौ । विश्वरूपोऽपि हरिणा हतः कवचदानतः ॥ ६० ॥

अ. ३ अतः परं चतुर्भिस्त्वृतीयाध्यायं विचारयन्ति—धर्मत्यादि । धर्माधिकारीति कर्मजडः । बलादिति श्रद्धाविशेषजनि-
 तादाप्रहातृ तद्दार्ढ्यमिति । प्रायश्चित्तदार्ढ्यम् । तदीरितं प्रमेयबलमीरितम् । चकारमध्याहृत्य योजना ॥ ४९-५० ॥

एवं यमयाम्यसम्वादतात्पर्यमुक्तम् । अगस्त्योक्त्यादितात्पर्यमाहुः अगस्त्य इत्यादिद्वयम् । अध्यायत्रयसिद्धमर्थमाहुः
 यमदूतेत्याद्यर्थम् । एवं सार्द्धेन चत्वारिंशद्भिः प्रथमप्रकरणार्थो विचारितः ।

अथ द्वितीयं ध्यानप्रकरणम् । अतः परं सार्द्धे सप्तत्रिंशद्भिर्द्वितीयं प्रकरणं विचारयन्ति दक्ष इत्यादि । तत्रेदं रूपप्रकरणम् ।
 अत्र हि ध्यायमानं पुष्ट्यधिकारिण इत्यधिकारिविचारेण देवप्रकरणमिदमिति तानत्र स्फुटीकुर्वन्तोऽनुग्रहेऽपि विशेषमाहुः—दक्ष
 इत्यादि । तथा च दक्षे तत्पुत्रेषु च साधनद्वारकस्तत्कन्यासु स्वकीयार्थ इति प्रकारभेदाद् द्विविधोऽपि प्रयोजकभेदात्
 त्रैवेत्यर्थः ॥ ५१-५३ ॥

तत्रापि हेतुमाहुः—सत्त्वेनेत्यादि । सेति पुष्टिः । वाशब्द एवकारार्थ उभयत्र । अपिः सत्त्वसमुच्चायकः । ईरित इति । एव-
 मत्राध्यायत्रये ईरितः, दक्षस्याग्रे जन्मान्तराश्रवणाद्रूपेण मोक्षदः प्रथमे ईरितः । द्वितीये हर्यश्वादीनां संसाराभावबोधनाद्रसेनानन्द-
 दायक ईरितः । तृतीये तत्कन्यानां वंशकथनाद्भवेन भक्तिद ईरितः । स्त्रीणां सन्तानदातृत्वं माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहादिति
 तथेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अग्रिमाध्यायविचारेण तस्य मुख्यं प्रयोजनमाहुः—त्रिविध इत्यादि । एतेन तस्यावाप्तरप्रकरणित्वं बोधितम् । तत्र
 ज्ञापकमाहुः—तस्मिन्सर्वं सुसम्पन्नमिति । विश्वरूपे तपो ज्ञानं जगद्धृतिश्चेति त्रयं सुतरां सम्पन्नं तस्मात्तदर्थ इति ज्ञायत इत्यर्थः ।
 ननु यद्येवं विश्वरूपे प्रसादस्तदा तस्य वधः कुत इत्याशङ्क्याम्—एकं भगवतः कार्यं बह्वर्थानां च साधकमिति न्यायेनाग्रिमा-
 ध्यायार्थमाहुः—इन्द्रायेत्यादि न रक्ष्यत इत्यन्तेन । तत्र पूर्वं तदुपपादनायेन्द्रे तथा प्रसादं तत्कार्यमुखेन स्फुटीकुर्वन्ति इन्द्रायेत्यादि ।
 यत उक्तं त्रयं हरिरिन्द्राय प्रददौ प्रकर्षेण साधनं विनैव ददौ, अतोऽत्र प्रकरणे पुष्टिज्ञापनार्थं मर्यादारूपस्य गुरोर्बृहस्पतेर्वारिण-
 मनादर उच्यते इदं कार्यं पुष्टिज्ञापकमित्यर्थः । ननु मूले ‘इन्द्रस्त्रिभुवनैश्वर्यमदोज्ञाङ्गितसत्पथः’ इत्यादिनेन्द्रस्यामर्यादत्वं गुरोश्च
 तिरोभावो ब्रह्मणा देवानां भर्त्सनकरणं चोक्तमिति गुरुनिवारणस्य कथं पुष्टिज्ञापकत्वमित्यत आहुः—भगवद्ध्यानादित्यादि । तत्र
 ज्ञापकद्वयमाहुः सर्वज्ञत्वेत्यादि । तथा च यद्यत्र भगवद्विचारो हेतुर्न, स्यात् गुरुः शपेदेव न तु तिरोभवेत् । ब्रह्मापि भर्त्सयित्वा
 गुरुमेव प्रदर्शयेत्, न तु विश्वरूपं गुर्वर्थं वदेत् । अतस्तदकरणादेतत्कारणाच्चेदं द्वयं तस्य (अमर्यादत्वस्य) पुष्टिकार्यत्वे ज्ञापक-
 मिति तत्कृतं गुर्वेनादरणमपि तथेतीन्द्रेऽस्ति प्रसाद इत्यर्थः । एवमिन्द्रे प्रसादमुपपाद्य विश्वरूपवधमुपपादयितुं तस्मिन्नुग्रहं दृढ-
 यितुम्—ननु यदीन्द्रेऽनुग्रहस्तदा यथा दक्षेण ब्रह्माज्ञा सृष्ट्यर्थमङ्गीकृता, तथा ‘यदि क्षमिष्यध्वमुताऽस्य कर्मे’त्युक्ता कर्मक्षमाज्ञा
 इन्द्रेण कुतो न कृता । किञ्च, ब्रह्मा सर्वज्ञोऽग्रे भाविनं विश्वरूपस्येन्द्रस्य च यथायथं मरणं क्लेशं च जानन् कुतो विश्वरूपं
 गुर्वर्थमुक्तवानित्याशङ्कामपनुदन्ति—आधिभौतिकेत्यादि । तदन्तरमिति । आध्यात्मिको ह्याजनिताश्च क्लेशः । अतो यद्यपि तूष्णीं-

दैत्यत्वगन्धमात्रं च भगवान्नाऽत्र मन्यते । विद्यमाने हि कवचे सानुभावे च तद्वधः ॥ ६१ ॥
 पुष्टौ हरीच्छ्रया जातो विश्वरूपस्त्रिरुपधृक् । देवो दैत्यो मनुष्यश्च मनुष्यत्वं पुरा स्थितम् ॥ ६२ ॥
 पौरोहित्ये देवभावो बृहस्पतिसमावृतः । अन्यथा यज्ञकरणं दैत्यभावस्य लक्षणम् ॥ ६३ ॥
 अतस्त्रिगुणासंयुक्तो विश्वरूपो न रक्ष्यते । पुष्टिरत्र द्विरूपा हि मर्यादापुष्टिमेदतः ॥ ६४ ॥
 विश्वरूपस्तु मर्यादा द्वितीयो वृत्र उच्यते । भक्तोऽपि देवद्रोहेण वर्त्तते विषयो यथा ॥ ६५ ॥
 अतस्तु मारणीयो हि कण्टकन्यायतः परम् । पुष्टौ कर्मी तथा ज्ञानी भक्तोऽपि विनिपात्यते ॥ ६६ ॥
 अतः पुष्टिं विलोक्यैव सर्वमार्गस्तो भवेत् । विश्वरूपो दधीचिश्च वृत्रश्चेति हता यतः ॥ ६७ ॥
 इन्द्रे ह्यनुग्रहः पूर्वं तद्विरोधाद्वता इमे । सर्वेषां सर्वधर्मा हि हरिप्रीत्यनुगा यतः ॥ ६८ ॥
 अतोऽनुग्रहसिद्धयर्थं हरिमेव समाश्रयेत् । विश्वरूपे षडध्यायास्तस्मिन् यावाननुग्रहः ॥ ६९ ॥

भावः श्रेष्ठस्तथापि पुष्टिः स्वार्थं जीवार्था, ततो जीवार्थायास्तस्याः सकाशात्कोपि चिरं सुखं न विन्दते । अत इन्द्रो ब्रह्मोक्तं न कृतवान् ब्रह्मपि सम्भावनयैव ज्ञात्वोक्तवानित्यर्थः । ननु भवत्विदमेवं तथापि विश्वरूपेऽपराधाभावात्कथं तद्वध इत्यत आहुः विश्वरूपोऽपीति । 'तां प्राह स महेन्द्राय विश्वरूप उदारधीरिति मूले विश्वरूपविशेषणादनभिप्रेतकारितत्वात्तद्वध इत्यर्थः । नन्विन्द्रस्यानुगृहीतत्वेन तस्मै कवचदानं न दोषावहमित्यतो हेत्वन्तरं साङ्ख्यिभिराहुः—दैत्यत्वेत्यादि । अत्रेति । पुष्टौ । अत इत्यध्याहृत्य योजना । अर्थास्तु प्रकट एव । एवमत्राध्यायद्वयार्थ उक्तः ।

(अ. ९.) अतः परं नवमस्यार्थं विचारयन्ति तत्रैवं देवप्रकरणमिति दक्षादिविश्वरूपान्तेषु इन्द्रे च पुष्टेरुक्तत्वात्ता-
 वतैव प्रकरणसमाप्तिरुचिता । अग्रे वृत्रकथायाः किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः—(तत्र ध्यानध्येयं सम्बन्धेनैव फलजनकत्वात् ।
 ध्यावरूपमेव व्यापारः । तत्रारम्भे दक्षतपउक्तत्वेऽपि न केवलेन तोषः । किन्तु हंसगुह्यस्तवनयुक्तेना स्तोत्रकथनं प्रस्तुत्य 'कस्या-
 स्तुव्यवतो हरि'रिति तत्रोक्तेः । अग्रे च स्तुवतो रूपं प्रदर्शितवानिति ध्यानं तदेव व्यापारः । उपक्रमे प्रतिपादनात्तस्यैव
 प्रकरणित्वं तस्य रूपेण मोक्षदत्वं च दक्षदस्य पुनर्जन्माकथनात् । रसेनानन्ददायकत्वं च हर्यश्वादीनि । पुष्टिरत्रेत्यादि । अत्र
 स्कन्धे उक्तरीत्या द्विप्रकारा पुष्टिर्हि यतो हेतोर्विवक्षिता अतो हेतोस्तत्कथाऽत्रोच्यत इत्यर्थः । मर्यादिति मर्यादापुष्टः द्वितीय
 इति पुष्टः ॥ ६४ ॥

ननु यद्ययं पूर्वापेक्षयाऽधिकानुग्रहभाजनं तदा मारणं कुत इत्यपेक्षायामाहुः—भक्तोऽपीत्यादि । तथा च भक्तिविरुद्ध-
 स्वभावनाशनाय मारणमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

तर्हि मर्यादापेक्षया को विशेष इत्यत आहुः—कण्टकेत्यादि । यथा हि पादे लग्नः कण्टको व्यथां सोढवाऽप्यग्रेति
 सुखार्थं बलाद् दूरीक्रियते तथेत्येष विशेष इत्यर्थः । तदिदमिन्द्रवृत्रसम्वादे स्फुटति । नन्वस्त्वेवं तथापि मध्ये दधीचिवध-
 कथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः पुष्टावित्यादि साङ्ख्यम् । तथा च पुष्टेर्बलिष्ठत्वज्ञापनं मार्गान्तरावलोकनशिक्षणं च
 प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ६६-६७ ॥

शिक्षणस्यापि प्रयोजनं भगवति दोषारोपाभाव इति हृदि कृत्वाहुः—इन्द्र इत्यर्द्धम् । तथा च भगवान् स्वपूर्वविचारिता-
 नुरोधेन करोति, भक्तादिमारणमपि तस्य हितायैव दोषनिवृत्तये करोतीति बुद्धौ यो यो यन्मार्गीयस्तस्य तस्य तत्र तत्र रतिनि-
 र्वाहप्रयोजनमित्यर्थः । ननु वधेन दोषनिवृत्त्या हितसिद्धिर्द्विश्वरूपवृत्रयोः सिद्धा, दधीचेस्तु दोषाभावात्तस्य किं वधेन सिद्धम् ।
 किञ्च, उक्तशिक्षा त्रितयवधकथया सिद्धा न तु केवलदधीचिवधकथयेति तस्याः पृथक्किं प्रयोजनमत आहुः—सर्वेषामित्यादि ।
 हरिप्रीत्यनुगा इति हरिप्रीतिपर्यवसायिनः । तथा च भगवद्विचारितकरणादधीचेर्भगवत्प्रीतिरेव सिद्धा । तथाऽऽनन्दपूर्वकस्व-
 देहदानकथया आत्मना भगवद्विचारितकार्यकरणसिद्धयर्थं भगवदाश्रयणं कर्त्तव्यमिति शिक्षणं सिद्धमिति तस्यास्तत्प्रयो-
 जनमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

एवं वृत्रप्रकरणप्रयोजनं विचार्य विश्वरूपप्रकरणीयाध्यायसङ्ख्याप्रयोजनमाहुः—विश्वरूप इत्यादि । विश्वरूपे हि
 पञ्चगुणाः पूर्णाः, वैराग्यं न्यूनं 'मातृस्नेहवशानुगः' इतिवचनात् ते भगवदनुग्रहरूपा एव, अतस्तस्मिन् यावान् अनुग्रहस्तं कृष्ण
 इन्द्राय ददौ । अतः षडध्यायाः, षष्ठ एव च वधः कृतो नो सप्तमे वैराग्यस्यापूर्णत्वादित्यर्थः ॥ ६९ ॥

तमिन्द्राय ददौ कृष्णः सप्तमेऽतो वधः कृतः । साक्षाद्वस्तद्वये घातस्ततः पापं करद्वये ॥ ७० ॥
 आध्यात्मिकत्वात्तस्याऽपि सेवामिन्द्रश्चकार ह । सम्बत्सरेणाऽऽत्मशौचं निर्वन्धश्चगतो हरौ ॥ ७१ ॥
 सच्चिदानन्दरूपेषु भूवृक्षस्त्रीषु तन्मलम् । स्थापयामास गोविन्दप्रसादाच्चान्यथा तु तत् ॥ ७२ ॥
 एवमिन्द्रे प्रसादस्तु भूमिर्भक्तास्तथा द्रुमाः । लक्ष्म्यंशाश्च स्त्रियो भक्तास्तदनुग्रह ईर्यते ॥ ७३ ॥
 ततो वृत्रसमुत्पत्तिस्तं मोचयितुमादरात् । सोमादाहवनीयस्य जन्म चक्रे हरिः स्वयम् ॥ ७४ ॥
 वेदप्रामाण्यसिद्धयर्थं स्वरभङ्गं चकार ह । विद्याधरः शापदग्धस्ततो मुक्तिमवाप्स्यति ॥ ७५ ॥
 उच्छिष्टप्रसोमहवनान्मन्त्रदोषाच्च दैत्यताम् । स्वाहेत्येव तु मन्त्रोऽत्र कामितस्याऽनुकीर्तनम् ॥ ७६ ॥
 अग्निहोत्रप्रक्रियायां तथा निर्णय ईरितः । कर्मणोत्पादितो देहो ज्ञानेनैव विनश्यति ॥ ७७ ॥
 अतो दधीचेरस्त्राणि ज्ञानरूपाणि तद्वधे । उत्पत्तिप्रलयौ यस्य वेदमार्गेण तद्वृद्धि ॥ ७८ ॥
 भक्तिर्मुक्तिश्च तस्यैव सायुज्यं नान्यथा भवेत् । भक्तिर्मूर्तिमती तत्र देवरूपासु संस्थिता ॥ ७९ ॥
 तद्वधव्यतिरेकेण न सा निर्गन्तुमर्हति । अतो हरिः सर्वदेवैः स्तूयते सिद्धभाषितैः ॥ ८० ॥
 भक्तिलेशोऽपि न हरिः स्वयं हन्ति कथञ्चन । देवार्थं ब्राह्मणाच्चाशस्तस्य दोषस्य वर्ण्यते ॥ ८१ ॥
 प्रचेतसां प्रसादश्च दक्षस्याऽपि तथैव च । तत्स्तुतानां च निखिलो विश्वरूपे प्रतिष्ठितः ॥ ८२ ॥
 भक्त्या च तपसा चैव ज्ञानेनाऽपि स उच्यते । आधिभौतिकरूपं तु त्रयमत्र निरूपितम् ॥ ८३ ॥
 आध्यात्मिकानां त्रितयं विश्वरूपे प्रतिष्ठितम् । बृहस्पतिसमो ज्ञाने तपस्वी च निरूपितः ॥ ८४ ॥
 कवचस्योपदेशेन वैष्णवोऽपि निगद्यते । तथा वृत्रेऽपि त्रितयं ज्ञानं भक्तिबलं तथा ॥ ८५ ॥

एवं षडध्यायप्रयोजनमुक्त्वा तद्ब्रह्महत्याया हस्ताभ्यां ग्रहणस्य तात्पर्यमाहुः—साक्षादित्यादि । घातो हननं कार्यत्वेन हस्तद्वये जातम्, ततः पापं ब्रह्महत्यारूपं करद्वये अञ्जलौ अगृह्णादित्यर्थः ॥ ७० ॥

तत्स्थापनादिप्रयोजनमाहुः—आध्यात्मिकत्वादित्यादि । तस्य पापस्योपत्त्वात्सम्बत्सरेण तन्निर्वेशासम्भवात्ता-
 वत्कालमभिधत्तित्यर्थः । ह इति प्रसिद्धौ । तस्य फलमाहुः—हरौ इन्द्रे सम्बत्सरेण आत्मशौचं जातं च पुनः निर्वन्धो ब्रह्महन्तृ-
 त्वेनाक्रोशरूपोऽपि गतः । शिष्टं यत्तन्मलं तद्भूम्यादौ स्थापयामास, तत्सर्वं गोविन्दप्रसादादेव नान्यथेतीन्द्रे प्रसादबोधनाये-
 दमन्त्रोक्तमित्यर्थः ॥ ७१-७२ ॥

भूमिस्तुरीयमित्यादेस्तात्पर्यमाहुः—भूमिर्भक्त्यादि । एवं चात्र वैदिकपक्षोऽपि सङ्गृहीतो ज्ञेयः । तत्र भूम्यादित्रय एव
 ब्रह्महत्याविभागश्रवणात् । तेन तत्रापीदमेव तात्पर्यमेवमेव च स्वरूपं विश्वरूपादीनामिति बोधितम् । अत्र त्वप्स्वधिको ब्रह्म-
 हत्याविभागः, स चाधिकं तत्राऽनुप्रविष्टमिति न्यायान्न दोषावह इति ॥ ७३ ॥

एवं विश्वरूपप्रकरणं विचार्य वृत्रप्रकरणं विचारयन्ति ततो वृत्रेत्यादि । आदरे गमकमाहुः—सोमादित्यादि । वधे
 बीजमाहुः—वेदेत्यादि । तन्मोचनायायमुपाय इत्यर्थः । स्फुटमग्रे ॥ ७४-७६ ॥

(अ. १०) दशमाध्यायतात्पर्यमाहुः—कर्मणेत्यादिभिः । तत्रोत्पत्तिमारभ्यान्तं यदत्रोक्तं तत्सर्वं तद्विद्यार्थमेवेति-
 द्वाभ्यामुक्तम् ॥ ७७-७८ ॥

‘स्तूयमानो मुनिगणैरित्यनेनोक्ताया इन्द्रस्तुतेस्तात्पर्यमाहुः—भक्तिरित्यादिसाङ्गेन । ननु वृत्रहननं दोषनिवारणाय
 चेद्गवता कुतो न कृतमित्यत आहुः—भक्तिलेशेत्यादि । दधीचेर्वृत्रवधकारणत्वे प्रयोजनान्तरमानुषङ्गिकमाहुः—देवार्थ-
 मित्यादि ॥ ७९-८० ॥

ननु पूर्वप्रकरणे दक्षादिषु प्रसादो विश्वरूपार्थमुक्तस्तर्हि तेषु न प्रसादस्तत्फलमपि न तेषां भविष्यतीति शङ्कां
 साङ्गैर्बिभर्षयन्ति—प्रचेतसामित्यादि । अत्रेति प्रचेतःप्रभृतिषु । तथा च तपसा ज्ञानेन सगुणभक्त्या आधिभौतिकस्तेषु
 ‘आध्यात्मिको विश्वरूप’ इत्युभयमपि युक्तमित्यर्थः । ८२-८३ ॥

एतत् त्रितयं वृत्रेऽप्यतिदिशन्ति—तथा वृत्र इत्यादि । विश्वरूप आध्यात्मिको वृत्र आधिदैविक इत्यत्र गमकमाहुः—विश्व-
 रूपवधादित्यादि । वृत्रहत्यायास्तत आधिक्ये हेतुमाहुः—तामसानामधिपतिरिति । तथा च राज्ञो मूर्ध्नावसिक्तस्य वधो ब्रह्म-

आधिदैविकमेतद्धि सायुज्यं नाऽन्यथा भवेत् । विश्वरूपवधात्पापमक्षयं तत्प्रतिष्ठितम् ॥ ८६ ॥
 आध्यात्मिकं ततोऽप्येष वृत्रहत्या विशिष्यते । तामसानामधिपतिस्तत्पापं हन्ति दुर्जयम् ॥ ८७ ॥
 ध्यानं तत्र निमित्तं हि वैदिकं चाऽप्यभीष्टदम् । भक्तिर्दोषयुता लोके न प्रसिद्धा कथञ्चन ॥ ८८ ॥
 अतस्तदपवादाय मतान्तरमिदोच्यते । वैराग्यं ज्ञानभक्ती च प्रसादः शाप एव च ॥ ८९ ॥
 भक्तिमार्गं तु भक्तस्य न युक्तमिति तत्तथा । भाषान्तरेऽपि यत्सिद्धमिन्द्रे तत्प्रददौ हरिः ॥ ९० ॥
 एवमिन्द्रे महापुष्टिः सर्वबाधा निरूपिता । सर्वबाधकरूपा हि दैत्ये पुष्टिरथोच्यते ॥ ९१ ॥
 तत्रापीन्द्रप्रसादो हि यतो मृत्युनिवारणम् । विरुद्धयोः प्रसादं तु हरिः साधयितुं क्षमः ॥ ९२ ॥

वधाद्गुरुरिति वाक्यान्तयेत्यर्थः । ततो 'हरि'रित्यारभ्य 'विधूतपाप' इत्यन्तेन सिद्धं तन्नाशहेतुमाहुः तत्पापमित्यादि । ध्यानं कर्तुं तत्पापं हन्तीत्यर्थः । ननु सति पापे ध्यानप्रतिबन्धः कुतो नाऽभूदित्यत आहुः—तत्र निमित्तं हीति । तत्र ध्याने लक्ष्मीकृतं तद्रक्षणं यतो निमित्तं ततस्तत्सम्पन्नमित्यर्थः । तर्हि वाजिमेधस्य किं प्रयोजनमत आहुः वैदिकमित्यादि । वैदिकं यज्ञकरणमपि अभीष्टदमेव । चोऽवधारणे । 'इन्द्रो महानास विधूतपाप' इति तत्र कथनाद्भौतिकं पापं नाशयन्महेन्द्रत्वजनकमेवाभूदित्यर्थः । एवं चात्र त्रयोदशेध्याये ऋतम्भरध्यानं केवलध्यानम्, तेन 'केवलः सकलार्थद' इति फलमत्र बोधितम् । तथा सति सप्तमाध्याये 'था एवं चिन्तयतस्तस्य मधोन' इत्यादिश्लोकद्वये इन्द्रस्य गुरुध्यानरूपा चिन्तोक्ता सा 'शीर्ष्णा तच्चरणं स्पृश'न्निति तत्पूर्ववाक्यात्स्पर्शविशिष्टविषया, ततस्तेषां ब्रह्मणा विश्वरूपे सुरौ बोधिते विगतज्वरा इति कथनाद् गुरोश्च भगवत्त्वात्स्पर्शेनाखिलताप-नुदित्यर्थः सिद्धयति । ततोष्टमे नारायणवर्मोपदेशस्तस्य ध्यानरूपमेव वर्मधारणम्, तत्र च 'गोविन्द आसङ्गद आत्तवेणु-रि'ति कथनान्नादेन मनोहर इति प्रतिभाति । ततो नवमे उपस्थानप्रीतस्य भगवतो वाक्येषु 'किं दुरापं मयि प्रीते तथापि विबुधर्षभाः । मय्येकान्तमतिर्नान्यन्मत्तो बाञ्छति तत्त्ववि'दित्यादिवाक्यत्रये भगवता स्वैकान्तिनां स्वस्य च स्वभावकथना-योगेनात्मप्रवेशद इति सिद्धयति । ततो दशमे 'द्वौ सम्मताविह मृत्यू दुरापा'वित्यत्र 'यदप्रणीर्वीरशरेऽनिवृत्त' इत्यत्र द्विषतो मोक्षदानात्कालमोक्षप्रदो द्विष्ट इति सिद्धयति । अथवा नवमे देवहेलनाद् द्विष्टो विश्वरूपस्य कालेन मोक्षदः । दशमे दधीचौ योगेनात्मप्रवेशदः । तत एकादशे 'अहं समाधाय मनो यथा हे'त्यादिषु 'न नाथ भूया'दित्यन्तेषु 'स्वामी सर्वसुखप्रदः' इति सिद्धयति । ततो द्वादशे इन्द्रस्य वृत्रेऽसुरत्वेन स्वस्माद्धीनभावो वृत्रस्य च परिघताडनेनेन्द्रहस्ताद्वज्रभंशेनेन्द्रे स्वस्माद्धीनभाव इत्युभयोरपि हीनभावाद् दुःखद इति प्रतिभाति ।

(अ० १४) अतः परं चतुर्दशाध्यायचतुष्टयं विचार्यते । तेषु चतुर्ष्वेवं दुष्टस्य वृत्रस्य कथं भगवति मतिरिति राजप्रश्ने 'श्रुतं द्वैपायनमुखादि'त्यादिना मतान्तरोपन्यासमुखेन वृत्रपूर्वजन्मकथोच्यते । तत्र मतान्तरोपन्यासः कुत इत्याकाङ्क्षायामाहुः भक्तिरित्यादि । ८८ ।

तदपवादायेति दोषयुतत्वापवादाय । तथा च दोषः शापकृतो न तु स्वाभाविक इति भक्तौ तदभाव एव सर्वसम्मत आगन्तुकस्य दोषस्य भक्तिहीनत्वानापादकत्वादिति । ननु यद्येवं सर्वसम्मतत्वेन शुक्रैरप्युपगतं तदा कस्मिन्नंशे मतान्तरत्वमित्यत आहुः—वैराग्यमित्यादि । 'अहं हरे तव पादैकमूले'त्यादिवाक्यैर्वृत्रो भक्तिमार्गीयत्वेन विवक्षितस्तादृशस्य वैराग्यादिपञ्चकं न युक्तम् । 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्ये'त्यत्र ज्ञानवैराग्ययोरश्रेयस्त्वकथनेन पुष्टिरूपाया भक्तेरपि स्वार्थतया तथात्वेन देवान्तरप्रसादनस्या-प्रयोजनकत्वेन शापस्य चासम्भवेन पञ्चानामप्यसम्भावितत्वात् । इति हेतोस्तदुपाख्यानं तथा मतान्तरत्वेनोक्तमित्यर्थः ॥ ८६ ॥

नन्वस्त्वेवं तथाऽप्येतेषामध्यायानां कथं देवप्रकरणे निवेश इत्यत आहुः—भाषान्तर इत्यादि । यदिति ज्ञानादिचतुष्टयम् । तथा चेन्द्राय सर्वं दत्तमिति बोधनायात्र निरूपितमन्यथा सुमुष्मोपाख्यानादिवदग्रे वदेत् । अत इन्द्रशेषत्वादेवप्रकरणे इत्यर्थः ॥ ९० ॥ प्रकरणमुपसंहरन्ति एवमित्यादि । एवमत्र साद्वैः सप्तत्रिंशद्विद्वेप्रकरणं विचारितम् ।

अतः परमष्टभिर्दैत्यप्रकरणं विचारयन्ति—सर्वेत्यादि । दैत्य इति । दैत्यप्रकरणे । सर्वबाधकरूपेति । कालकर्मस्वभाव-बाधिका । तेन पूर्वस्माद्विशेष उक्तः । नामप्रकरणे कर्मबाधिका । रूपप्रकरणे हर्यश्वादीनां कर्मबाधिका । वृत्रस्य स्वभावबाधिकेति ततोधिका । अत्र तु मरुतां त्रितयबाधिकेति ॥ ९१ ॥

नन्वेवं सति देवानां तथा कुतो न बाधस्तत्राहुः—तत्रापीत्यादि । एवं प्रकरणाभ्यां सिद्धं तात्पर्यमाहुः—विरुद्धयो-रित्यादि । तथा च भगवत्पलौकिकं सामर्थ्यं बोधयितुमेवं प्रकरणद्वयकथनमित्यर्थः । मरुतामेकोनपञ्चाशत्त्वे हेतुमाहुः—अर्जिरूप इत्यादि । नाय्या घृतकुम्भसमानत्वात्तत्सम्बन्धे जुब्ध इत्यग्निरूपः । सकलमिति सांशम् । बुध इति भगवदनुग्रहं जानानः ९२-९३ ।

अग्निरूपो यतो भर्ता कश्यपः सकलं निजम् । रेत एकोनपञ्चाशत्प्रकारं व्यसृजद्बुधः ॥ ९३ ॥
 प्रसादश्चाऽप्रसादश्च द्वयं चाऽपि विमिश्रितम् । त्रिषु कृष्णः सप्तमूर्तिः सप्तधा सप्तसप्तधा ॥ ९४ ॥
 प्रसन्नत्वाद्ब्रह्मपत्यं क्रोधाच्चो वाञ्छितस्थितिः । उभयान्मानसं किञ्चिन्न्यूनमेकाधिकत्वतः ॥ ९५ ॥
 वधस्याऽभिनिवेशस्तु सेवया प्रायशो गतः । पुष्टिरूपा तु या सृष्टिः साधारण्यविशेषभाक् ॥ ९६ ॥
 सा निरुक्ता ततोऽन्यत्र न सृष्टिः पुष्टिसंश्रिता । व्रतिनः पूजनं मुख्यमित्यन्ते व्रतसङ्गता ॥ ९७ ॥
 सर्वलीलाः पुष्टिमध्ये प्रविशन्तीति मे मतिः । अतः सृष्टिस्तु निखिला कृष्णार्थेति विनिश्चयः ॥ ९८ ॥
 तस्मात्सिद्ध्यन्ति कार्याणि भक्त्यैवाश्रयणाद्वरेः ॥ ९९ ॥

षष्ठस्कन्धः समाप्तः ।

नन्वेवं सति कथं तेषां छेद इत्यत आहुः—प्रसाद इत्यादि । प्रसादादिषु त्रिषु कश्यपधर्मेषु धर्मधर्मिभेदेन सप्तमूर्तिः कृष्णः सप्तधा वर्तते, अतो मरुतः सप्त भूत्वा प्रत्येकं सप्तधा जाताः । तथा च छेदे भगवदधिष्ठितोऽप्रसादो हेतुरित्यर्थः । तर्हि प्रसादादिषु त्रिषु भगवत्स्थितेः किं कार्यमित्यपेक्षायां तद्विवृण्वन्ति प्रसन्नत्वादित्यादि, वाञ्छितस्थितिरिति । इन्द्रहन्तृत्वेन स्थितिः मानसमिति इन्द्रमदशोषकत्वम् । तच्च गर्भमरणाभावादिन्द्रस्य पञ्चाशत्तमस्य जातत्वात् किञ्चिन्न्यूनम्, तदेतद्भगवदधिष्ठितस्य मिश्रणस्य कार्यमिति त्रिष्वपि भगवदधिष्ठानमित्यर्थः ॥ ९५ ॥

ननु तथापि पुत्रमिन्द्रहणमभिसन्धाय पूजायाः प्रारब्धत्वात्तदंशे कथं फलस्य न्यूनतेत्यत आहुः—वधस्येत्यादि । तथा च फलादेव तस्याभिनिवेशस्य निवृत्तिरनुसन्धेयेत्यर्थः । नन्वस्मिन् स्कन्धे पुष्टिर्निरूप्या तत्र सृष्टिर्निरूपणस्य किं प्रयोजनम् । राज-प्रभानुरोधेन चेत् प्रतिनन्दनस्य किं प्रयोजनमत आहुः—पुष्टिरूपेत्यादि । साधारण्यविशेषभागिति । श्रीशुकस्य साधारण्येऽपि विशेषवतीत्यर्थः । तथा च सृष्ट्यन्तरे पुष्टिनिवृत्तिं बोधयितुं तत्कथनं श्रीशुकस्य विवक्षितमतः प्रतिनन्दनमित्यर्थः ॥ ९६ ॥ एवं षड्भिरष्टादशो विवृतः ।

अर्द्धेनोन्विशार्थमाहुः—व्रतिन इत्यादि । सृष्टिर्निरूपणस्य प्रयोजनान्तरमाहुः—सर्वलीला इत्यादि श्रीभागवतेपि सर्वा एव लीलाः सर्गाद्याः सविशेषा एवोच्यन्ते न तु साधारण्य इति विसर्गादीनां विशेषलक्षणकरणादवगम्यते । अन्यथा द्वादशस्कन्धे सर्गादीनां पुनः सामान्यलक्षणानि व्यासचरणा न वदेयुः, प्रयोजनाभावात् । अतः साधारण्यविशेषभाक्त्वं सर्वास्वविशिष्टमिति सर्वा एव लीलाः पुष्टिमध्ये प्रविशन्ति इति मे मतिः मम मतम् ।

नन्वन्यैः कथं मन्तव्यम्, तत्राहुः—(अतः सृष्टिस्त्विति) तुः पूर्वपक्षनिरासे । ‘द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च । यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षये’ति द्वितीयस्कन्धेऽनुग्रहादेव सर्वं स्थितिकथनादत्राऽस्मदुक्ते शङ्कैव नोचिता । अतो निखिला सृष्टिः कृष्णार्थेति विनिश्चयो निष्कृष्टोऽर्थ इत्यर्थः । १६७।९८।

तेन सिद्धमाहुः—तस्मादित्यादि । अत्रायमर्थः । श्रीभागवते ह्यनुग्रहशब्दः स्त्रिषु प्रयुक्तः । अत्र कालादिनिवारके धर्मे । उक्तवाक्ये तु स्थापके धर्मे । अदीनलीलेत्यत्र त्वाश्रये । ‘यस्याऽनुग्रहमिच्छामी’त्यत्र यः सोऽपि यथाधिकारमेतेष्वेव पर्यवस्यति । तेषु त्रिष्वपि धर्मेष्वश्रय एव मुख्यो भगवद्रूपत्वान्मुख्यलीलात्वाच्च । स एव च परार्थत्वात् । भक्तिजनकः शेषी च । तस्माद्धेतोर्हरेराश्रयणाद्भक्त्यैव कार्याणि यथाधिकारं सिद्ध्यन्ति । तथा चैतद्बोधयितुमत्र सृष्टिकथनमित्यर्थः ।

इति श्रीमत्प्रभुचरणैः पुरुषोत्तमस्य दर्शिता षष्ठस्कन्धनिबन्धयोजना समाप्ता ।

षष्ठस्कन्धः समाप्तः

षष्ठस्कन्धः

श्रीगणेशाय नमः

विद्वच्छिरोमणिश्रीबोपदेवप्रणीतं

षष्ठस्कन्धहरिलीलामृतम्

एवं पञ्चमार्थमुक्त्वा षष्ठे पोषणं निरूप्यत इत्याह—

षष्ठ एकोनविंशत्या पुष्टिः सानुग्रहो हरेः । कर्मणा येन यैर्यत्र स्थातव्यं तेन तत्र ते ॥ १ ॥

तिष्ठन्तीतीह मर्यादापालनं स्थानमीरितम् । कृतेऽपि पातके यत्र न पातः प्रत्युतोन्नतिः ॥ २ ॥

सानुग्रहोऽजामिलस्य भुवीन्द्रस्य यथा दिवि । त्रिभिः षोडशभिश्चेन्द्रपापं षष्ठाष्टके द्विके ॥ ३ ॥

विश्वरूपस्य वृत्रस्य मरुतां च वधात्त्रिधा ।

षष्ठ इति । पुष्टिः=पोषणम् । तत्किमन्नादिदानेन नेत्याह सा पुष्टिः हरेर्दुराचारेष्वपि भक्तेष्वनुग्रह इत्यर्थः । ननु स्थानानन्तरमेव पोषणनिरूपणे कः प्रसङ्गः, विपर्यय एव कस्मान्न स्यादिति । एतदेव परिहर्तुं कृतमपि स्थानलक्षणं स्फुटयति—कर्मणेति । अयमर्थः । येन विहितेन कर्मणा कर्तव्येन यैरधिकारिभिर्यत्र स्थाने स्थातव्यम् तेनैव ते तत्र तिष्ठन्ति इति मर्यादापालनम् । तच्चेरितं पञ्चमे भूसंस्थानादिकथनेन । यत्पुनर्विहितातिक्रमेणान्यथाकरणं तत्र कृतेऽपि भगवद्भक्तियोगान्तःपातः किन्तुन्नतिरेवेति मर्यादाभङ्गसव्यपेक्षत्वादनुग्रहस्य तदानन्तर्यं युक्तमित्यभिप्रेत्याह—कृतेऽपीति । अत्रैव ग्रन्थस्थनिदर्शनमाह—अजामिलस्येति । यथा निषिद्धाचरणेऽप्यनुग्रहोऽजामिलस्य । एतच्च भुवि । भूपातकिनामन्येषामप्युपलक्षणम् । इन्द्रस्येति स्वर्गिणाम् । पातालं तु स्वर्गाविशिष्टमिति पृथङ्नोक्तम् । अतश्चेह महाप्रकरणद्वयमेवेत्याह—त्रिभिः षोडशभिश्चेति । अध्यायैः क्रमाच्चेति शेषः । द्वितीयेऽवान्तरप्रकरणान्याह—इन्द्रपापं विश्वरूपवृत्रमरुतां वधात् त्रिधा । तच्चाध्यायानां षट्केऽष्टके द्विके च क्रमादुक्तम् । समूहे कन्प्रत्ययः ॥ १-३ ॥

ननु विश्वरूपविषये षट्कमित्युक्तम् । आद्येऽध्यायत्रये दक्षवंशोपलम्भादत आह—

दक्षान्वयस्तदुत्पत्त्यै वैश्वरूपे त्रिकेऽग्रिमे । वृत्राष्टके चतुष्केऽन्त्ये वृत्रप्राक्चित्रकेतुता ॥ ४ ॥

दक्षान्वय इति । विश्वरूपसम्बन्धिनि षट्के अग्रिमे=आद्ये त्रिके दक्षान्वयः कथ्यते । किमर्थम् ? तस्य विश्वरूपस्योत्पत्त्यै तत्प्रसङ्गादित्यर्थः । वृत्रेति । शङ्का प्राग्वत् । वृत्रप्रतिपादकाष्टके आद्ये । अन्त्येऽध्यायचतुष्के वृत्रस्यैव प्राक् चित्रकेतुत्वमासीदिति तदपि वृत्रप्रसङ्गादुक्तमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ क्रमात्पादैरध्यायार्थानाह—

अजामिलाघनाशोक्तिर्वैष्णवैर्याभ्यनिग्रहः । यमेन सान्त्वनं तेषां दक्षेणाराधनं हरेः ॥ ५ ॥

अजामिलेति । अघं=पापम् विष्णुपार्षदैर्मदूतानां निरुत्तरीकरणं निग्रहः । तेषां=याम्यानाम् ॥ ५ ॥

नारदात् पुत्रनाशोऽस्य दौहित्राद्विश्वरूपभूः । तस्य देवपुरोधस्त्वं गुरुत्वं विष्णुवर्मणि ॥ ६ ॥

अस्य=दक्षस्य । दौहित्राद्विश्वरूपस्य भूरुपतिः । सम्पदादित्वात्किप् । तस्य=विश्वरूपस्य देवपौरोहित्यं नारायणकवचे गुरुत्वमिन्द्रं प्रतीति शेषः ॥ ६ ॥

तद्वधाघाद् वृत्रभयं वृत्रवासवसङ्गरः । वृत्रभक्तिज्ञानशौर्यं वृत्रस्य मरणं रणे ॥ ७ ॥

तस्य विश्वरूपस्य वधेन यदघं तस्माद् वृत्रभयमिन्द्रस्य । वासवः=इन्द्रः ॥ ७ ॥

वृत्रहत्याप्रतीकारश्चित्रकेतोः सुताच्छुचः । बोधोऽङ्गिरोनारदाभ्यां विद्यालाभश्च नारदात् ॥ ८ ॥

शुचः=विविधाः शोकाः । चित्रकेतोरिति त्रिष्वनुवर्तते । विद्यालाभश्चेति चकाराज्जीवोक्तिसङ्कर्षणदर्शने ॥ ८ ॥

गौरीशापाच्च वृत्रत्वं गर्भे शक्रमहद्भिदा । व्रतं दितिकृतं पुत्र्यं प्रत्यध्यायमिमेऽङ्घ्रयः ॥ ९ ॥

इति श्रीभागवते षष्ठः स्कन्धः ।

शक्रेण मरुतां भिदा भेदः । गर्भे गर्भस्थान इत्यर्थः । पुत्र्यं=पुत्राय हितम् । प्रत्यध्यायमध्यायमध्यायं प्रतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

इति श्रीमधुसूदनसरस्वतीकृतायां हरिलीलामृतटीकायां षष्ठः स्कन्धः ।